האנציקלופדיה העברית

כללית, יהודית וארצישראלית

כרך עשרים ותשעה

קאסוטו – קצרנות

חברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ

ירושלים תשל״ז תל־אביב

ENCYCLOPAEDIA HEBRAICA

נשיא הכבוד:
פרופ׳ אפרים קציר – נשיא המדינה

הנהלה ראשית של החברה להוצאת אנציקלופדיות בע״מ
מאיר (ז״ל) וברכה פלאי

שמשון קלאוס, מנהל

הכרך סודר ונדפס במפעלי דפוס פלאי בע״מ, גבעתיים-רמת־גן

ריכוז המזכירות של מחלקת התכנון ואיסוף החומר — אסתר קיסר;
ריכוז המזכירות של מחלקת העריכה — הדי שטיינברג; איסוף התמונות —
יעל ממן, B.A.; ציור ומיפוי — יהודית בלנק, B.A., כיון לנדאו, B.A.;
מחלקת הבאה לדפוס — יהודה גרובגלס, יעקב אירבך, הדס עפרת, B.A.;
הגהות — ד״ר יעקב גולן

©
כל הזכויות שמורות להוצאה, בייחוד זכויות תרגום, קיצורים, תצלומים והעתקות
COPYRIGHT BY ENCYCLOPAEDIA PUBLISHING COMPANY, LTD.
PRINTED IN ISRAEL

המערכת הכללית לכרך מ״ט

העורך הראשי:
פרופ׳ יהושע פראוור

מנהל המערכת:
אלכסנדר פלאי, M. A.

המערכת המרכזית

מחלקת מדעי־היהדות: **פרופ׳ אפרים אלימלך אורבך**
ד״ר ישראל תא־שמע (עורך משנה)

מחלקת מדעי־הרוח: **פרופ׳ יהושע פראוור**
אהרן אריאל (עורך משנה)
ד״ר פנחס פיק (עורך משנה)

מחלקת מדעי־הטבע: **פרופ׳ בנימין שפירא**
פרופ׳ אריאל כהן (עורך משנה)

מחלקת התכנון ואיסוף החומר —
מזכיר כללי: **יצחק הס**

המזכירות המדעית

המזכיר הכללי:
דב בן־אכא, M.Sc.

יעקב אורבך / מקרא; אסלאם; פסיכולוגיה; בלשנות; חינוך; **רות בנדל,** B.A. / גאוגרפיה; גאולוגיה; אנתרופולוגיה; **ארי בר־זכאי,** LL.B., B.A. / משפט; סוציולוגיה; **צבי ברס,** M.A. / דתות; היסטוריה של יה״ב; פילוסופיה; **ורד גפני,** M.Sc. / טכניקה; מתמטיקה; פיסיקה; **ד״ר דניאל ינני** / כימיה; מינרלוגיה; **ד״ר אלעזר וינריב** / היסטוריה; פילוסופיה; **אבי הנני,** B.Sc. / מוסיקה; **צלה כ״ץ,** M.A. / קבלה; תו״י; **פנחס לייבזון** / ביבליוגרפיה; **יאיר מאירי,** M.A. / כלכלה; ספורט; **יוסף מיכאלי** / רפואה; **דודי ניים,** B.Sc. / מתמטיקה; **ירדנה פלאוט,** B.A. / גאוגרפיה; גאולוגיה; **יהודית פלדמן־זילברפניג,** M.A. / ספרויות; אמנות; **צבי קפלן** / הלכה; תלמוד; **אלחנן ריינר,** B.A. / תו״י; גאוגרפיה היסטורית של א״י; **שמואל שביב,** M.A. / תרבות קלאסית; **ד״ר יאיר שמעוני** / אסטרונומיה; טכניקה; מטאורולוגיה; פיסיקה.

עורכי מדורות

ד״ר א. אבן־זהר	ספרויות סקנדינוויות
פרופ׳ ש. אברמסקי	מקרא; היסטוריה ישראלית עתיקה
פרופ׳ א. א. אורבך	תלמוד; ספרות רבנית
ד״ר ח. אורמיאן	חינוך; פסיכולוגיה
פרופ׳ א. אלכסנדר	פיסיקה
פרופ׳ א. אשתור	אסלאם
פרופ׳ י. צ. בלום	משפט
פרופ׳ י. בן־דוד	סוציולוגיה
פרופ׳ י. בן־תור	גאולוגיה, מינרלוגיה
ד״ר פ. ברטפלד	ספרות צרפתית
ד״ר מ. דור	זואולוגיה
פרופ׳ ש. הורביץ	חקלאות
י. הס	כלכלה
ד״ר א. וינריב	פילוסופיה (עורך משנה)
פרופ׳ ר. י. צ. ורבלובסקי	דתות
פרופ׳ א. כהן	אסטרונומיה, מטאורולוגיה
ד״ר ר. כץ	מוסיקה
פרופ׳ מ. לזר	ספרויות רומניות; תאטרון
פרופ׳ יהושע ליבוביץ	תולדות הרפואה
ד״ר י. מרטון	תו״י בהונגריה וברומניה
פרופ׳ י. נדבה	תו״י; ציונות
פרופ׳ ד. ניר	גאוגרפיה
פרופ׳ ש. א. עמיצור	מתמטיקה
פרופ׳ א. פאהן	בוטניקה
ד״ר א. פודת	טכניקה
סא״ל (מיל.) ד״ר פ. פיק	צבא, היסטוריה צבאית
י. פלדמן־זילברפניג	אמנות, ספרויות (עורכת משנה)
פרופ׳ ד. פלוסר	נצרות; העולם הקלאסי
פרופ׳ ח. רוזן	בלשנות
ד״ר א. רונן	אמנות
פרופ׳ א. רונן (חיפה)	ארכאולוגיה; פרהיסטוריה
פרופ׳ ר. רחמימוב	רפואה, פיסיולוגיה
פרופ׳ י. שמעוני	היסטוריה מודרנית של המזרח הקרוב והרחוק
פרופ׳ ב. שפירא	ביוכימיה; מיקרוביולוגיה; ביולוגיה
פרופ׳ ח. תדמור	המזרח הקדום

רשימת המחברים המשתתפים בכרך ב״ט

אבולעפיה אריה, M. Sc.
קרית טבעון, מורה בכיר באוניברסיטת חיפה / זואולוגיה

אבי־יונה מיכאל, פרופ׳ (ז״ל)
הערכים: קלין, שמואל; קלרמון־גנו, שרל

אבן־זהר איתמר, ד״ר
תל־אביב, מרצה בכיר באוניברסיטת ת״א / הערך: קלולה

אברמסקי שמואל, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטת בן־גוריון בנגב / הערך: קוסמולוגיה וקוסמוגוניה (בחלקו)

אגסי יוסף, ד״ר
הרצליה, פרופסור באוניברסיטת ת״א / הערך: קיברנטיקה

אדלר יהושע, ד״ר
ירושלים, חבר־הוראה באוניברסיטה העברית / ספרות אנגלית

אהרוני יוחנן, פרופ׳ (ז״ל)
הערכים: קדש; (ה)קיני

אהרונסון שלמה, ד״ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערכים: קויסלינג, וידקון; קפיטליזם

אונה משה, אגרונום
שדה אליהו / הערך: קבוצה, קבוץ (בחלקו)

אופק אוריאל, ד״ר
הרצליה / ספרות; ספרות ילדים

אורבך אפרים אלימלך, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: קוסמולוגיה וקוסמוגוניה (בחלקו)

אורון מיכל, M.A.
רחובות, מדריכה באוניברסיטת ת״א / הערך: (ה)קנה ו(ה)פליאה

אורמיאן חיים, ד״ר
ירושלים / פסיכולוגיה; חינוך

אחיטוב יאיר, ד״ר
ירושלים, חבר־הוראה באוניברסיטה העברית / הערכים: קווצי־עור; קפודיים

איידלברג שלמה, ד״ר
ניו יורק, פרופסור בישיבה יוניברסיטי / הערך: קוידנובר, צבי הירש

אייל אלי
ירושלים / הערך: קיסינג׳ר, הנרי אלפרד

אילני (פיגנבאום) יעקב, ד״ר
ירושלים / הערכים: קמח ומוצריו; קפה (בחלקו)

אלבז שלמה, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / ספרות צרפתית

אלטבאואר משה, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערכים: קירילוס ומתודיוס; קירילליצה

אלטשולר עמוס, ד״ר
באר שבע, מרצה בכיר באוניברסיטת בן־גוריון בנגב / הערך: קומבינטוריקה

אלסטריטאו גרדה, ד״ר
סביון, מרצה באוניברסיטת בר־אילן / הערך: קונסיאנס, הנדריק

אלסנר טוני, M.A.
ניו יורק / הערכים: קובלנץ (בחלקו); קונסטנץ (בחלקו)

אלעזר דניאל, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטת בר־אילן / הערך: קהלה (בחלקו)

אמתי פנחס
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / זואולוגיה

אנסבכר מרדכי, M.A.
ירושלים / הערך: קנטורוביץ׳, הרמן אולריך

אפרת אלישע, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת״א / הערך: קררון (בחלקו)

אקסלרוד אהרן, B.A.
ירושלים, מורה־משנה באוניברסיטת ת״א / הערך: קולנוע (בחלקו)

ארדל מרסל, M.A.
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / הערך: קוקזיות, לשונות

אריאל אהרן, M.A.
ירושלים / היסטוריה; יחסים בין־לאומיים

ארנון (אזחנה) יובל, M.A.
רמת השרון / הערך: קטאר

אשתור אליהו, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / אסלאם

בוימל פרנץ, ד״ר
לוס אנג׳לס, פרופסור באוניברסיטת קליפורניה / הערך: קונרד מוירצבורג

ביינארט חיים, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערכים: קדיס (בחלקו); קורדובה (בחלקו)

בית־הלחמי אסתר, ד״ר
ירושלים, מרצה בכירה באוניברסיטת בר־אילן / ספרות אנגלית

בכלר זאב, ד״ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / היסטוריה של המדעים

בלוך שרל, ד״ר
תל־אביב, פרופסור באוניברסיטת ת״א / היסטוריה של צרפת

בלום יהודה צבי, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: קיל, תעלת

בלומנקרנץ ברנרד, ד״ר
פאריס / הערכים: קולמר; קן (בחלקו)

בלס גילה, ד״ר
תל־אביב, מרצה באוניברסיטת ת״א / אמנות

בן־ארי גור, ד״ר
קרית־אונו, המרכז הרפואי ע״ש ״שיבא״ / הערך: קבה (בחלקו)

בנרל רות, B.A.
ירושלים / גאוגרפיה

בן־טוביה אדם, ד״ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / זואולוגיה

בן־שלום אורה, M.A.
ירושלים / ספרות צרפתית

בן־תור יעקב, ד״ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / מינרלוגיה, פטרולוגיה

בר ארהרד, ד״ר
לוס אנג׳לס, פרופסור באוניברסיטת קליפורניה / ספרות גרמנית

ברגמן שמואל הוגו, פרופ׳ (ז״ל)
הערכים: קוזנוס, ניקולאוס; קוסמולוגיה וקוסמוגוניה (בחלקו)

ברונובסקי יורם
תל־אביב / הערכים: קזנובה, ג׳ובני ג׳קומו, אביר דה סנגל; קזנצקיס, ניקוס

ברור משה, ד״ר
רמת־גן, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת״א / גאוגרפיה

ברוש עמיאל, ד״ר
ירושלים, חבר הוראה באוניברסיטה העברית / אנתרופולוגיה; זואולוגיה

בריזכאי ארי, LL.B., B.A.
ירושלים / משפט

ברטפלד פרננדה, ד"ר
ירושלים, מרצה בכירה באוניברסיטה העברית / הערך: קמי, אלבר

ברינקר מנחם, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטת ת"א / הערך: קלסיציזם

ברמה־זולמן חנה, ד"ר
לוס אנג'לס, מורה באוניברסיטת קליפורניה / הערך: קלר, גוטפריד

ברנדון ס.ג.פ., ד"ר
מנצ'סטר, פרופסור באוניברסיטת מנצ'סטר / הערך: קוסמולוגיה וקוסמוגוניה (בחלקו)

ברם צבי, M.A.
ירושלים / דתות; נצרות

ברקאי מיכאל, ד"ר
ירושלים / כלכלה

גבאי מאיר, LL.M.
ירושלים, משרד המשפטים / הערך: קנין תעשיתי ורוחני

גבעולי נחמן, M. Sc.
תל־אביב / מתמטיקה

גוטמן יהודה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: קטכולאמינים

גוטמן יהושע, פרופ' (ז"ל)
הערך: קהלה (בחלקו)

גולדברג הרווי, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: קניבליזם

גולדרייך יאיר, ד"ר
תל־אביב, מרצה בכיר באוניברסיטת בר־אילן / גאוגרפיה

גונדרס ארנון א., ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערכים: קדחת חוזרת; קדחת צהבה

גילמן סנדר ל., ד"ר
איתקה, פרופסור באוניברסיטת קורנל / הערכים: קינקל, גוטפריד; קלבינד

גינז אזמה (ז"ל)
הערך: קצרנות

גינזבורג נחמיה, B.A.
גבעת־חיים איחוד / הערך: קבוצה, קבוץ (בחלקו)

גלבוע איתן, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / יחסים בין־לאומיים

גלר יעקב, M.A.
פתח־תקוה, מדריך באוניברסיטת בר־אילן / הערך: קושטא, קושטה (בחלקו)

גמזון דניז ד., ד"ר
תל־אביב, מרצה באוניברסיטת ת"א / הערך: קלידל, פול

גנחובסקי דב, B.A.
ירושלים / כלכלה

גפני ורד, M. Sc.
ירושלים / מתמטיקה; טכניקה; פיסיקה

גר יוסף
ירושלים / הערך: קובנו (בחלקו)

גראבויס אריה, ד"ר
חיפה, פרופסור באוניברסיטת חיפה / היסטוריה

גרבר זאב, M.A.
לוס אנג'לס / הערך: קיטל, רודולף

גרוסוביץ נתן, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: קוך, רוברט

גרוסמן אברהם, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערכים: קהלה (בחלקו); קלונימוס

גרזון־קיווי אסתר, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת"א / הערך: קוראה (בחלקו)

דאור דן, ד"ר
תל־אביב, מרצה באוניברסיטת ת"א / הערך: קונפוציוס והקונפוציניזם

דוד אברהם, ד"ר
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / ספרות רבנית

דון יהודה, ד"ר
קרית אונו, פרופסור באוניברסיטת בר־אילן / הערכים: קבוצה, קבוץ (בחלקו); קני, פרנסוא

דור מנחם, ד"ר
גבעתיים / זואולוגיה

דלסקי הלל, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: קונרד, ג'וזף

דרור יחזקאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: קבלת החלטות וקביעת מדיניות

דרך שלמה
גבעת חיים מאוחד / הערך: קבוצה, קבוץ (בחלקו)

האלף ברטי, M.A.
ירושלים / ספרות סקנדינווית

הזן שאול, LL.B.
תל־אביב / הערך: קפבלנקה, ח'וסה ראיל

היפיין יעקב חיים
תל־אביב / הערך: קוברה

הויך לואיס
קיפטאון / הערך: קיפטאון (בחלקו)

הורביץ שמואל, ד"ר
רחובות, פרופסור באוניברסיטה העברית / חקלאות

היינימן יוסף, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערכים: קדיש; קדשה

הירשברג יהויאש, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / מוסיקה

הכהן מרדכי, הרב (ז"ל)
הערך: קלוגר, שלמה

הראליפיש אהרן, B. Litt.
פתח־תקוה, פרופסור באוניברסיטת בר־אילן / ספרות אנגלית

הרטוב אילן, M.A.
ירושלים / היסטוריה חדשה של אפריקה; כלכלה

הרים אדהדד, ד"ר
סינסינטי, פרופסור־חבר באוניברסיטת סינסינטי / הערכים: קונרד, מיכאל גאורג; קוצבו, אוגוסט

חרשקו חיים, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: קדחת שחור־השתן

וגנר דניאל, ד"ר
ירושלים / הערך: קובלט

וולטרז קולין, ד"ר
אוכספורד, חבר־מחקר באוניברסיטת אוכספורד / הערך: קופטים

וורמברנד מרדכי
תל־אביב / פולקלור

ויגודסקי סטניסלב
גבעתיים / ספרות פולנית

ויגודר ג'פרי, ד"ר
ירושלים, האוניברסיטה העברית / הערך: קולנוע (בחלקו)

וייס אהרן, ד"ר
ירושלים, חוקר במכון ליהדות בת־זמננו, האוניברסיטה העברית / הערכים: קוברין (בחלקו); קורץ

וינברג ורנר, ד"ר
סינסינטי, פרופסור בהיברו יוניון קולג' / הערך: קבק, אהרן אברהם (בחלקו)

ויניקור עמירם, ד"ר
רעננה, מרצה בכיר באוניברסיטת ת"א / הערך: קבוצה הברתית

וינטר מיכאל, ד"ר
תל־אביב, מרצה בכיר באוניברסיטת ת"א / הערך: קבורה, קבר (בחלקו)

וינריב אלעזר, ד"ר
ירושלים, חבר־הוראה באוניברסיטה העברית / פילוסופיה; היסטוריה

ויסמן יהושע, Dr. Jur.
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: קנין ודיני קנין (בחלקו)

ויר תומס ר., ד"ר
ויניפג, פרופסור באוניברסיטת ויניפג / הערך: קנדה (בחלקו)

ולטש פליכס, ד"ר (ז"ל)
הערך: קפקה, פרנץ

וסרמן הנרי, M.A.
הרצליה, אסיסטנט באוניברסיטה הפתוחה / היסטוריה; תו"י

ורבלובסקי רפאל יהודה צבי, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / נצרות; דתות

ורטהיים גוטה, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: קוצי־ראש

זדנקו אלכסיי, M.A.
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / הערכים: קוסיגין, א. נ.; קנטורוביץ', ל. ו.

זהרי מיכאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בוטניקה

זוו מיכאל, ד"ר
ירושלים / היסטוריה של פולניה

זילברנר ארמונד, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: קמפנלה, טומסו

חזכב מאיר
ירושלים / הערך: קוק, צבי יהודה

חורב מיכאל, ד"ר
ירושלים / הערכים: קולגן; קמפור

הורב מרים, M.Sc.
ירושלים / הערכים: קלוין, מלוין; קנדרו, ג'ון

חזן ברוך, ד"ר
תל־אביב, מרצה באוניברסיטה העברית / היסטוריה של רוסיה

חזן יעקב אריה
משמר העמק / הערך: קבוצה, קבוץ (בחלקו)

חיים אברהם
תל־אביב / הערך: קושטא, קושטה (בחלקו)

חכם עמוס, B.A.
ירושלים / הערך: קהלת (בחלקו)

חנני אברהם, B.A.
ירושלים / מוסיקה

חפץ ב. ג.
טורונטו / הערך: קנדה (בחלקו)

טואף אריאל, ד"ר
ראשון לציון, מרצה בכיר באוניברסיטת בר־אילן / הערך: קלבריה (בחלקו)

טל שלמה, הרב ד"ר
ירושלים / הערך: קצנלנבוגן, מאיר

טלמג' אפרים, ד"ר
טורונטו, פרופסור־חבר באוניברסיטת טורונטו / הערך: קמחי

טמקין ספטון דוד, ד"ר
ניו־יורק / הערך: קולר, קאופמן

טנן רחל, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: קיקסו, זין

טרטקובר אריה, ד"ר
ירושלים / הערך: (ה)קונגרס היהודי העולמי

יגר משה, ד"ר
ירושלים, משרד החוץ / הערך: קמבודיה (בחלקו)

יובל ירמיהו, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: קנס, עמנואל

ייבין זאב
ירושלים, אגף העתיקות והמוזיאונים / הערך: קבורה, קבר (בחלקו)

יערי מנחם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: קופמנס, טילינג צ'רלז (בחלקו)

יפה בנימין, M. Jur.
ירושלים, ההסתדרות הציונית העולמית / הערך: קול (קולודני), משה

ירדני מרים, ד"ר
חיפה, פרופסור באוניברסיטת חיפה / הערך: קונדה

יריב ליהי, B.A.
ירושלים / הערך: קוראה (בחלקו)

כהן אדיר, ד"ר
חיפה, מרצה בכיר באוניברסיטת חיפה / הערכים: קוינטיליינוס, מרקוס פביוס; קומניוס, ין עמוס

כהן דליה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: קלרנית וסכסופון

כהן יעקב, הרב
ירושלים / הערך: קפלן, מרדכי מנחם

כזום ווולט, ד"ר
ירושלים, חבר־הוראה באוניברסיטה העברית / הערך: קופר, וילים

כץ אברהם, M.A., ח"כ
ירושלים, מדריך באוניברסיטת ת"א / גאוגרפיה

כרמל ישראל, B.A.
ירושלים / היסטוריה

לבהרי דוד, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: קומפנס, טילינג צ'ארלז (בחלקו)

לביא תאודור, ד"ר
ירושלים / הערך: קונסטנצה (בחלקו)

לבי־ציון נחמיה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: קונגו, הרפובליקה הדמוקרטית של (בחלקו)

לווה רפאל, M.A.
לונדון, מורה באוניברסיטת לונדון / הערך: קונאוס, פטרוס

לוי הרמן צבי, ד"ר
ירושלים, חבר־הוראה באוניברסיטה העברית / הערכים: קוריגי, פיר; קוריגי, תומה

לוי עזריאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערכים: קבוצות, תורת ה־; קנטור, גאורג

לוין ישראל ל., ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך קיסריה (בחלק)

לווינגר יוסף, M.A.
קרית־מוצקין / היסטוריה של ארצות הבלקן ; נצרות

לוינסון רוברט א., ד"ר
סן־פרנסיסקו / הערך: קליפורניה (בחלקו)

לזר משה, ד"ר
תל־אביב, פרופסור באוניברסיטת ת"א / ספרויות רומניות ; תאטרון

ליבוביץ יהושע, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / תולדות הרפואה

ליבנה אליעזר (ז"ל)
סוציאליזם

ליפצין סול, ד"ר
ירושלים / הערך: קוה, אפרים משה

לם צבי, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: קילפטריק, ויליאם הרד

למד מאיר (ז"ל)
הערך: קיש, משפחה

לנצמן אלי, M.A.
חיפה, המוזיאון לאמנות יפנית / אמנות של המזרח הרחוק

מאיר עדינה, ד"ר
רמות השבים, מרצה באוניברסיטת ת"א / אמנות

מדזיני מירון, ד"ר
ירושלים, מורה באוניברסיטה העברית / הערך: קוראה (בחלקו)

מיטלמן הני
לוס אנג'לס / הערך: קיזר, גאורג

מייזלר דוד, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: קושי, אוגיסטן לואי

מיכאל ראובן, ד"ר
קיבוץ אפיקים, מרצה במכללה האזורית / הערכים: קליינינגרד (בחלקו) ; קסל, זליג

מיכאלי יוסף
ירושלים / רפואה ; ביולוגיה

מילנו אטיליו, ד"ר (ז"ל)
תו"י באיטליה

מירסקי נילי, M.A.
תל־אביב, מדריכה באוניברסיטת ת"א / ספרות רוסית

מלאכי צבי, ד"ר
פתח־תקוה, מרצה בכיר באוניברסיטת ת"א / הערך: (ה)קלירי

מלכין יעקב, M.A.
ירושלים, מדריך באוניברסיטת ת"א / הערכים: קולנוע (בחלקו) ; קלר, רנה

מן אבינעם, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: קוטרניונים

מנור פאול, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / היסטוריה של אמריקה הלאטינית

מנסן יוסט, ד"ר
רחובות, פרופסור־חבר במכון ויצמן למדע / הערך: קטליזה

מרגולינסקי יוליוס
קופנהגן, עתונאי / הערך: קופנהגן (בחלקו)

מרטון יהודה, ד"ר
ירושלים / ספרות הונגרית ; תו"י בהונגריה

מרסנד יוסף, ד"ר (ז"ל)
הערך: קופמן, ג'ורג' סימון

מרקין יצחק דב בר, ד"ר (ז"ל)
הערך: קוקיזוב (בחלקו)

נרבה יוסף, ד"ר
חיפה, פרופסור־חבר באוניברסיטת חיפה / הערך: קסטלר, ארתור

ניר דב, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: קניון

ניר ישעיהו, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: קולנוע (בחלקו)

נסיאל משה, M.A.
תל־אביב / הערכים: קולומביה (בחלקו) ; קוסטה ריקה (בחלקו)

סבו משה אריה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: קדחת השגרון

סבטאלו איתן פ., ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטת בן־גוריון בנגב / היסטוריה של צרפת

סגל דמיטרי, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערכים: קטיב, ה. פ. ; קוזמין, מ. א.

סולה משה זאב, הרב ד"ר
ירושלים / הערך: קלצקין, יעקב

סיידלובר סילביה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטת בר־אילן / הערך: קולדול, ארסקין פרסטון

סלוצקי יהודה, ד"ר
רמת־גן, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת"א / תו"י במזרח אירופה

סרנא נחום מ., ד"ר
וולתם, פרופסור באוניברסיטת ברנדיס / הערך: קין (בחלקו)

עובדיה אשר, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטת ת"א / ארכאולוגיה

עמישי־מייזלש זוהה, ד"ר
ירושלים, מרצה בכירה באוניברסיטה העברית / הערך: קוביזם

עמית משה, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / היסטוריה עתיקה

עשהאל מרסל, ד"ר
רחובות, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: קסטוניה

פולקמן ג'רום דניאל, הרב ד"ר
קלמבס, פרופסור באוניברסיטה של מדינת אוהיו / הערך: קלמבס (בחלקו)

פופקין ריצ'רד ה., ד"ר
סינט לואיס, פרופסור באוניברסיטת וושינגטון, סינט לואיס / הערך: קוסטה, אוריאל דה

פורת אשר, ד"ר
ירושלים, מהנדס חוקר באוניברסיטה העברית / הערך: קולורימטר

פטאי שאול, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / כימיה

פטינקין דן, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערכים: קוונץ, סימון סמית ; קינז, ג'ון מינרד

פיגרס פאו, ד"ר
עומר, מרצה באוניברסיטת בן־גוריון בנגב / נצרות

פיק פנחס, סא"ל (מיל.), ד"ר
ירושלים / צבא ; היסטוריה צבאית וכללית

פישל וולטר יוסף, ד"ר
ברקלי, פרופסור באוניברסיטת קליפורניה / הערך: קוצ'ין (בחלקו)

פישר יונה
ירושלים, מוזיאון ישראל / הערך: קפמן, רובר

פלאום ירדנה, B.A.
ירושלים / גאוגרפיה

פלדמן דיאנה, M.A.
הופקינסון / הערך: קומסי

פלדמן סמיוזן, ד"ר
הופקינסון, פרופסור־משנה באוניברסיטת קלרק / הערכים: קימבריג'; קולורדו

פלדשטין בנימין, אינג'
גבעתיים / הערך: קיטור ומנועי קיטור

פלוסר דוד, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / נצרות

פנט עמוס, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: קורנה, הר גובינד

פרוידנברג גדעון, ד"ר
ירושלים / פילוסופיה

פרוינד רפאל, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערכים: קמבריון; קנוזואיקון

פרנקל יהודה, אינג'
תל־אביב, מנהל המכון הישראלי לסיבים / הערך: קלף (בחלקו)

צזבל משה נחום (ז"ל)
הערך: קונפורטי, דוד

צוקרמן זהר, M.A.
מושב צופית, חוקר באוניברסיטת ת"א / הערך: קוצן

ציגלמן ארתור, ד"ר
ירושלים, חבר־הוראה באוניברסיטה העברית / תו"י באירופה המזרחית

צימרמן משה, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / הערכים: קפריוי, רוזן לאו פון; קליפדה

צלמונה יגאל, M.A.
ירושלים, אסיסטנט באוניברסיטה העברית / הערך: קונצפטואלית, אמנות

קוטשר רפאל, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: קוטשר, יחזקאל

קוסובסקי משה, M.A.
ירושלים / הערך: קסובסקי, חיים יהושע

קורקוס דוד (ז"ל)
הערך: קסבלנקה (בחלקו)

קושניר דוד, ד"ר
חיפה, מרצה בכיר באוניברסיטת חיפה / היסטוריה של המזרח הקרוב

קטן משה, ד"ר
ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי / תו"י בצרפת

קטר צ'רלז, M.A.
קלמבס, אוניברסיטת קלמבס, אוהיו / הערך: קסל, דוד

קירש יורם, M.Sc.
תל־אביב, מרצה באוניברסיטה הפתוחה / טכניקה; פיסיקה

קירשנבוים שמשון, ד"ר
ירושלים / תו"י בפולניה

קלוגאי יצחק, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / כימיה

קליין־פרנקה פליקס, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: קזויני, זכריא, אל־

קלינגהופר יצחק הנס, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: קלזן, הנס

קפאון גיזלה, ד"ר
אלדידנה, מורה בכירה באוניברסיטת קליפורניה / הערך: קלאודיוס, מתיאס

קפלן צבי
ירושלים / תלמוד; ספרות רבנית

קרגאורגים זסוס, ד"ר
ניקוסיה, מחלקת העתיקות של קפריסין / הערך: קפריסין (בחלקו)

קרליבך אלכסנדר, הרב ד"ר
ירושלים / הערכים: קאפח, יוסף; קלן (בחלקו)

קרמון יהודה, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / גאוגרפיה

קרסל גצל
חולון / ציונות

קרקר מילטון, ד"ר
פיטסדם, ניו יורק, פרופסור בקלארקסון קולג' / הערך: קולואיד

ראבילו מרדכי אלפרדו, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: קנוני, משפט

רבינוביץ אוסקר (ז"ל)
הערך: קיש, אלכסנדר

רובינשטיין יהודה
קליולנד / הערך: קליולנד (בחלקו)

רוברטס ב. ג'., ד"ר
באנגור, פרופסור באוניברסיטת וילז הצפונית / הערך: קלה, פאול ארנסט

רוזן חיים, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / בלשנות

רוזן חנה, ד"ר
ירושלים, מורה באוניברסיטה העברית / הערך: קלטיות, לשונות

רוזנר מנחם, ד"ר
קיבוץ רשפים, מרצה בכיר באוניברסיטת חיפה / הערך: קבוצה, קבוץ (בחלקו)

רוט־גרסון לאה, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטת בן־גוריון בנגב / תו"י בימי בית־שני

רונן אברהם, ד"ר
תל־אביב, מרצה בכיר באוניברסיטת ת"א / אמנות

רוק פרדי, ד"ר
ירושלים, מדריך באוניברסיטת ת"א / ספרות סקנדינווית

רות בצלאל (ססיל), פרופ' (ז"ל)
תו"י באנגליה ובאיטליה

רחמימוב רמי, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: קפלר, סטיון וילים

רייכר רוזה פרלה, M.A.
תל־אביב / הערך: קובה (בחלקו)

ריינר אלחנן, B.A.
ירושלים / תו"י; גאוגרפיה היסטורית של א"י

רמית יצחק, B.A.
קרית בנימין, הספריה של איניברסיטת חיפה / היסטוריה חדשה

רפפורט אוריאל, ד"ר
חיפה, פרופסור־חבר באוניברסיטת חיפה / הערך: קיקרו, מרקוס טוליוס (בחלקו)

רקפת (רוטקוף) אהרן, הרב ד"ר
ירושלים / הערך: קדוש והבדלה (בחלקו)

שביב גיורא, ד"ר
חיפה, פרופסור באוניברסיטת חיפה / הערך: קויזרים (בחלקו)

שביב שמואל, M.A.
ירושלים / תרבות קלאסית

שדה דרור, ד"ר
רמת השרון, פרופסור־חבר באוניברסיטת ת"א / הערכים: קויזרים (בחלקו); קוסמולוגיה וקוסמוגוניה (בחלקו)

שוורץ משה, ד"ר
רמת־גן, פרופסור באוניברסיטת בר־אילן / הערך: קורצוויל, ברוך

שולמן אליאס, ד"ר
ניו יורק, פרופסור בקווינז קולג' / הערך: קויסקו, ליב

שורץ מיכאל, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטת ת"א / הערך: קוסמולוגיה וקוסמוגוניה (בחלקו)

שהם יעקב, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: קונטים, תורת ה־

שטיינברג מנחם, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / כימיה

שטיינברגר יצחק, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / הערך: קטוב

שטיינר יעקב, ד"ר
ירושלים, מרצה בכיר באוניברסיטה העברית / הערך: קטלפסיה

שטרן מנחם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערכים: קלסוס; קנאים

שטרן שמעון, ד"ר
חיפה, מדריך באוניברסיטת בר־אילן / גאוגרפיה

שיינטוך יחיאל, M.A.
ירושלים, מדריך באוניברסיטה העברית / הערך: קצנלסון, יצחק יחיאל

שלום גרשם, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערך: קבלה

שמואלי עדי, ד"ר
מרילנד / הערך: קירקגור, סרן אובי

שמיר גרשון, M.A.
ירושלים / גאוגרפיה

שמעוני יאיר, ד"ר
ירושלים / פיסיקה, טכניקה

שמעוני יעקב
ירושלים, משרד החוץ / הערכים: קד'אפי, מעמר אל־; קהמבה

שפיצר יהודית
ירושלים, מוזיאון ישראל / אמנות

שצמן ישראל, ד"ר
ירושלים, פרופסור־חבר באוניברסיטה העברית / היסטוריה עתיקה

שקולניקוב שמואל, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / פילוסופיה

שרון נתן, ד"ר
רחובות, פרופסור במכון ויצמן למדע / הערכים: קציר (קצ'לסקי), אהרן; קציר (קצ'לסקי), אפרים

שרמן בצלאל, פרופ' (ז"ל)
הערך: (ה)קונגרס היהודי האמריקני

שרף אנדרה, ד"ר
גבעתיים, פרופסור באוניברסיטת בר־אילן / הערכים: קונסטנטינוס; קונסטנס II

ששה־הלוי אריאל, ד"ר
ירושלים, מרצה באוניברסיטה העברית / הערך: קופטית, לשון וספרות

תא־שמע ישראל, ד"ר
ירושלים / ספרות רבנית; חכמת ישראל

תדמור חיים, ד"ר
ירושלים, פרופסור באוניברסיטה העברית / הערכים: קיליקיה (בחלקו); קימרים (בחלקו)

תמר דוד, ד"ר
ירושלים / ספרות רבנית

תמרקין מרדכי, ד"ר
הרצליה, מרצה באוניברסיטת ת"א / הערך: קניה (בחלקו)

ראשי־תיבות של שמות המחברים

א. א. א. = אפרים אלימלך אורבך
א. א. ג. = ארנון א. גונדרס
א. אופ. = אוריאל אופק
א. א.־ז. = איתמר אבן־זהר
א. אי. = אלי אייל
א. אפ. = אלישע אפרת
א. אש. = אליהו אשתור
א. ב.־ז. = ארי בר־זכאי
א. ב. ט. = אדם בן־טוביה
א. בר = ארהרד בר
א. ב.־ש. = אורה בן־שלום
א. גי. = אוטה גינז
א. גל. = איתן גלבוע
א. ג.־ק. = אסתר גרזון־קיווי
א. דו. = אברהם דוד
א. ה.־ט. = אילן הרטוב
א. ה.־פי. = אהרן הראל־פיש
א. זד. = אלכסיי זדנקו
א. חנ. = אברהם חנני
א. ט. = אריה טרטקובר
א. טל. = אפרים טלמג׳
א. כה. = אדיר כהן
א. לנ. = אלי לנצמן
א. מן = אבינעם מן
א. ע. = אשר עובדיה
א. פ. ס. = איתן פ. סבטאלו
א. רו. = אברהם רונן
א. רק. = אהרן רקפת (רוסקוף)
א. ש.־ה. = אריאל ששה־הלוי
א. שר. = אנדרה שרף
אב. גר. = אברהם גרוסמן
אב. ח. = אברהם חיים
אב. כ. = אברהם כץ
אה. א. = אהרן אריאל
אה. אק. = אהרן אקסלרוד
אה. וי. = אהרן וייס
אט. מ. = אטיליו מילנו
אל. וי. = אלעזר ויגריב
אל. קר. = אלכסנדר קרליבך
אל. רי. = אלחנן ריינר
אר. אב. = אריה אבולעפיה
אר. גר. = אריה גראבויס
אר. צי. = ארתור ציגלמן
אש. פו. = אשר פורת
ב. ג. ח. = ב. ג. חפץ
ב. ח. = ברוך חזן
ב. פל. = בנימין פלדשטיין
ב. ר. = בצלאל (ססיל) רות
ג. ב.־א. = גור בן־ארי
ג. בל. = גילה בלס
ג. פ. = גדעון פרוידנברג
ג. ק. = גצל קרסל
ג. ש. = גרשם שלום
ג. שב. = גיורא שביב
ג. שמ. = גרשון שמיר
גו. ו. = גוטה ורטהיים
ג׳פ. ו. = ג׳פרי ויגודר
ד. גנ. = דב גנחובסקי
ד. דא. = דן דאור
ד. ד. ג. = דניז ד. גמזון
ד. וג. = דניאל וגנר
ד. כ. = דליה כהן
ד. לב. = דוד לבהרי
ד. מ. = דוד מייזלר
ד. ני. = דב ניר
ד. פ. = דוד פלוסר
ד. פט. = דן פטינקין
ד. שד. = דרור שדה
דו. ק. = דוד קושניר
דנ. אל. = דניאל אלעזר
ה. גו. = הרווי גולדברג
ה. דל. = הלל דלסקי
ה. וס. = הנרי וסרמן
ה. צ. ל. = הרמן צבי לוי
ו. גפ. = ורד גפני
ו. ו. = ורנר וינברג
ו. י. פ. = וולטר יוסף פישל
ו. ק. = וסוס קרגאורגיס
ז. בכ. = זאב בכלר
ז. י. = זאב ייבין
ז. ע. מ. = זיוה עמישי־מייזלש
ח. א. = חיים אורמיאן
ח. ב. = חיים ביינארט
ח. ב.־ז. = חנה ברמה־זולמן
ח. הר. = חיים הרשקו
ח. ת. = חיים תדמור
חנ. רו. = חנה רוזן
ט. א. = טוני אלסנר
י. אג. = יוסף אגסי
י. א. חז. = יעקב אריה חזן
י. א. (פ.) = יעקב אילני (פיגנבאום)
י. ב. = יעקב בן־תור
י. בר. = יורם ברונובסקי
י. ג. = יהושע גוטמן
י. גו. = יאיר גולדרייך
י. דו. = יהודה דון
י. דר. = יחזקאל דרור
י. היר. = יהואש הירשברג
י. ה. ק. = יצחק הנס קלינגהופר
י. ח. ה. = יעקב חיים הופיין
י. יו. = ירמיהו יובל
י. כר. = ישראל כרמל
י. לו. = יוסף לוינגר
י. ל. לו. = ישראל ל. לוין
י. מנ. = יוסט מנסן
י. נד. = יוסף נדבה
י. ניר = ישעיהו ניר
י. ס. = יהודה סלוצקי
י. צ. ב. = יהודה צבי בלום
י. קר. = יהודה קרמון
י. רמ. = יצחק רמות
י. שח. = יעקב שחם
י. שמ. = יעקב שמעוני
י. שפ. = יהודית שפיצר
י. ת. = ישראל תא־שמע
יא. אח. = יאיר אחיטוב
יא. ש. = יאיר שמעוני
יג. צ. = יגאל צלמונה
יה. אד. = יהושע אדלר
יה. ג. = יהודה גוטמן
יה. וי. = יהושע ויסמן
יה. ל. = יהושע ליבוביץ
יה. מ. = יהודה מרטון
יה. ר. = יהודה רובינשטיין
יו. אה. = יוחנן אהרוני
יו. אר. = יובל ארגון (אוחנה)
יו. ה. = יוסף הייניִמן
יו. מי. = יוסף מיכאלי
יו. קי. = יורם קירש
יוס. ג. = יוסף גר
יח. ש. = יחיאל שיינטוך
יע. גל. = יעקב גלר
יע. כ. = יעקב כהן
יע. מל. = יעקב מלכין
יצ. ש. = יצחק שטיינברגר
יר. פ. = ירדנה פלאוט
יש. ש. = ישראל שצמן
ל. יר. = ליהי יריב
לא. ר. = לאה רוט־גרסון
מ. = מערכת
מ. אור. = מיכל אורון
מ. אל. = משה אלטבאואר
מ. א. ס. = משה אריה סבו
מ. א. ר. = מרדכי אלפרדו ראבילו
מ. בר. = משה ברור
מ. גב. = מאיר גבאי
מ. דו. = מנחם דור
מ. ו. = מרדכי וורמברנד
מ. ז. = מיכאל זהרי
מ. זי. = מיכאל זיו
מ. ז. ס. = משה זאב סולה
מ. חו. = מיכאל חורב
מ. יג = משה יגר
מ. יר. = מרים ירדני
מ. ל. = משה לזר
מ. מד. = מירון מדזיני
מ. ע. = משה עמית
מ. עש. = מרסל עשהאל
מ. צי. = משה צימרמן
מ. ק. = משה קטן
מ. קר. = מילטון קרקר
מ. שו. = מיכאל שורץ
מ. שוו. = משה שוורץ
מ. תמ. = מרדכי תמרקין
מי. בר. = מיכאל ברקאי
מי. ו. = מיכאל וינטר
מנ. בר. = מנחם ברינקר
מנ. י. = מנחם יערי
מנ. רו. = מנחם רוזנר
מנ. ש. = מנחם שטרן
מנ. שט. = מנחם שטיינברג
מר. אר. = מרסל ארדל
מש. או. = משה אונא
מש. קו. = משה קוסובסקי
נ. גי. = נחמיה גינזבורג
נ. גר. = נתן גרוסוביץ
נ. מ. = נילי מירסקי
נ. מ. ס. = נחום מ. סרנא
נ. שר. = נתן שרון
נח. ל. = נחמיה לב־ציון

ס. ג. פ. ב. = ס. ג. פ. ברנדון
ס. ו. = סטניסלב ויגודסקי
ע. אל. = עמוס אלטשולר
ע. וי. = עמירם וינוקור
ע. ח. = עמוס חכם
ע. לו. = עזריאל לוי
עד. שמ. = עדי שמואלי
עמ. ב. = עמיאל ברוש
פ. אמ. = פנחס אמתי
פ. ול. = פליכס ולטש
פ. מנ. = פאול מנור
פ. פ. = פנחס פיק
פ. פי. = פאו פיגרס
פר. בר. = פרננדה ברטפלד

צ. בר. = צבי ברס
צ. ו. = צבי ורבלובסקי
צ. לם = צבי לם
צ. מל. = צבי מלאכי
צ. ק. = צבי קפלן
ק. וו. = קולין וולטרז
ר. בנ. = רות בנדל
ר. ה. פ. = ריצ'רד ה. פופקין
ר. ט. = רחל טגן
ר. מי. = ראובן מיכאל
ר. פר. = רפאל פרויגד
ר. פ. ר. = רוזה פרלה רייכר
ר. קו. = רפאל קוטשר
ר. רח. = רמי רחמימוב

ש. דר. = שלמה דרך
ש. ה. = שמואל הורביץ
ש. ה. ב. = שמואל הוגו ברגמן
ש. ט. = שלמה טל
ש. פט. = שאול פטאי
ש. קי. = שמשון קירשנבוים
ש. שט. = שמעון שטרן
ש. שק. = שמואל שקולניקוב
של. אה. = שלמה אהרונסון
שמ. א. = שמואל אברמסקי
שמ. ש. = שמואל שביב
שר. בל. = שרל בלוך
ת. ר. ו. = תומס ר. ויר

ראשי־תיבות וקיצורים

א״ב = אלף בית; אלפאבית
אב״ד = אב־בית־דין
אגו״י = אגודת ישראל
אדמו״ר = אדוננו מורנו ורבנו
אדר״נ = אבות דרבי נתן
אה״ב = ארצות הברית
אהע״ז = אבן העזר
או״ח = אורח־חיים
או״ם = אומות מאוחדות
אופ״ק = Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC)
אח״כ = אחר־כך
א״י = ארץ־ישראל
איט׳ = איטלקית
א״כ = אם כן
אל״מ = אלוף משנה
אנג׳ = אנגלית
אע״פ = אף־על־פי
אעפ״כ = אף־על־פי־כן
אצ״ל = ארגון צבאי לאומי
ב״ב = בבא בתרא
בד״כ = בדרך־כלל
ביבל׳ = ביבליוגרפיה
בי(ה)״ד = בית־(ה)דין
ביהמ״ק = בית המקדש
בי(ה)״ח = בית־(ה)חולים
בי(ה)ח״ר = בית־(ה)חרושת
בי(ה)כ״נ = בית־(ה)כנסת
בי״ל = בין־לאומי(ים)
בי(ה)מ״ד = בית־(ה)מדרש
בי(ה)מ״ש = בית־(ה)משפט
בי(ה)״נ = בית־(ה)נבחרים
בי(ה)״ס = בית־(ה)ספר
בכ״ז = בכל־זאת
ב״מ = בבא מציעא
במד׳ = במדבר
במ״ר = במדבר רבה
בע(ה)״ח = בעל(י)־(ה)חיים
בע״פ = בעל־פה
בעש״ט = בעל־שם־טוב
ב״ק = בבא קמא
ב״ר = בראשית רבה; בן רב; בר רבי
ברא׳ = בראשית
בריה״מ = ברית־המועצות
ברכ׳ = ברכות
בת(ה)״ד = בתי־(ה)דין
בת(ה)״ח = בתי־(ה)חולים
בת(ה)ח״ר = בתי־(ה)חרושת
בת(ה)כ״נ = בתי־(ה)כנסת
בת(ה)מ״ד = בתי־(ה)מדרש
בת(ה)מ״ש = בתי־(ה)משפט
בת(ה)״ס = בתי־(ה)ספר
ג׳, גר׳ = גרם
ג״כ = גם כן
גרמ׳ = גרמנית
דב׳ = דברים
ד(ב)ה״א = דברי הימים א׳
ד(ב)ה״ב = דברי הימים ב׳
דה״י = דברי הימים
דו״ח = דין־וחשבון
דנ׳ = דניאל
ד״ר = דוקטור

דר״י = דרבי ישמעאל
האר״י = האלוהי רבי יצחק (לוריא)
הגר״א = הגאון רבי אליהו
הו״ל = הוציא לאור, הוצא לאור, הוצאה לאור
הל׳ = הלכה, הלכות
הקב״ה = הקדוש־ברוך־הוא
השו׳ = השווה
ויק׳ = ויקרא
ויק״ר = ויקרא רבה
וכד׳ = וכדומה
וכו׳ = וכוליה
ועה״פ = ועד הפועל
זא״ז = זה את זה
זב״ז = זה בזה
זכ׳ = זכריה
ז״ל = זכרונו לברכה, זכור לטוב
זל״ז = זה לזה
ח״א = חלק ראשון
ח״ב = חלק שני
חב״ד = חכמה, בינה, דעת
חג׳ = חגיגה
ח״ג = חלק שלישי
חוה״מ = חול־המועד
חו״ל = חוץ־לארץ
חו״מ = חושן־משפט
חז״ל = חכמינו זכרונם לברכה
חיד״א = חיים יוסף דוד אזולאי
חי(ה)״ר = חיל (ה)רגלים
חשמ״א = חשמונאים א׳
חשמ״ב = חשמונאים ב׳
טמפ׳ = טמפרטורה
י״א = יש אומרים
יבמ׳ = יבמות
יה״ב = ימי הבינים
יהו׳ = יהושע
יו״ד = יורה דעה
יוו׳ = יוונית
יו״ט = יום־טוב
יו״כ = יום כיפור
יו״ר = יושב־ראש
יח׳, יחז׳ = יחזקאל
י״ל = יצא(ו) לאור
ימה״ת = ים־תיכון
יק״א = Jewish Colonization Association (I.C.A.)
ירו׳ = ירושלמי
ירמ׳ = ירמיהו
ישע׳ = ישעיהו
כ״א = כל אחד
כ(ה)״ג = כוהן־(ה)גדול, כוהנים גדולים
כדה״א = כדור הארץ
כ(ת)״י = כתב(י)־(ה)יד
כיו״ב = כיוצא בזה, כיוצא באלה
כי״ח = כל ישראל חברים
כ״כ = כל־כך, כמו־כן
כלו׳ = כלומר
כ(ה)״ע, כת(ה)״ע = כתב(י)־(ה)עת
כר׳ = כרך, כרכים
כתו׳ = כתובות
לאט׳ = לאטינית

לח״י = לוחמי חרות ישראל
ל״י = לירה ישראלית, לירות ישראליות
לי״ש = לירה (לירות) שטרלינג
לסה״נ = לספירת הנוצרים
לפסה״נ = לפני ספירת הנוצרים
מ׳ = מטר(ים)
מג׳ = מגילה
מ״ג = מיליגרם; משנה ג׳
מד״ל = משה דה־ליאון
מהד׳ = מהדורה, מהדורת
מהרי״ל = מורנו הרב רבי יעקב לוי
מהר״ם = מורנו הרב רבי מאיר
מהרש״א = מורנו הרב רבי שמואל אליעזר
מהרש״ל = מורנו הרב רבי שלמה לוריא
מו״ל = מוציא לאור
מו״מ = משא־ומתן
מוצ״ש = מוצאי שבת
מו״ק = מועד קטן
מזה״ת = מזרח־התיכון
מט״ח = מטבע חוץ
מיל׳ = מיליון, מיליונים; מילואים
מכ׳ = מכילתא
מל״א = מלכים א׳
מל״ב = מלכים ב׳
מלה״י = מלחמות היהודים
מלה״ע = מלחמ(ו)ת העולם
מ״מ = מילימטר(ים); מכל־מקום; ממלא־מקום
מס׳ = מספר
מס(ה)״ב = מסיל(ו)ת־(ה)ברזל
מעפה״י מעל־פני־הים
מעפ״נ = מעל־פני
מע״ק, מ״ק = מטר מעוקב
מפא״י = מפלגת פועלי ארץ־ישראל
מפ״ם = מפלגת פועלים מאוחדת
מ״ר = מטר מרובע
מש׳ = משלי; משנה
נגמ״ש = נושא גייסות משוריין
נד׳, נדר׳ = נדרים
נו׳ = נולד(ה)
נו״א = נוסח אחר
נו״ב = נוסח ב׳
נוס׳ = נוסד(ה)
נח׳, נחמ׳ = נחמיה
נ״ל = נזכר לעיל
נ״מ = נגד־מטוסים
נפ׳ = נפטר
ס׳ = ספר
סא״ל = סגן־אלוף
ס״ה, סה״כ = סך הכל
סטי״ל = סירת טילים
סט״ר = סירת טורפדו
ס״י = סימן
ס״מ = סנטימטר(ים)
סמ״ק = סנטימטר(ים) מעוקב(ים)
סמ״ר = סנטימטר(ים) מרובע(ים)
סנ׳ = סנהדרין
ס״ת = ספר(י) תורה
סת״ם = ספרים, תפילין, מזוזות

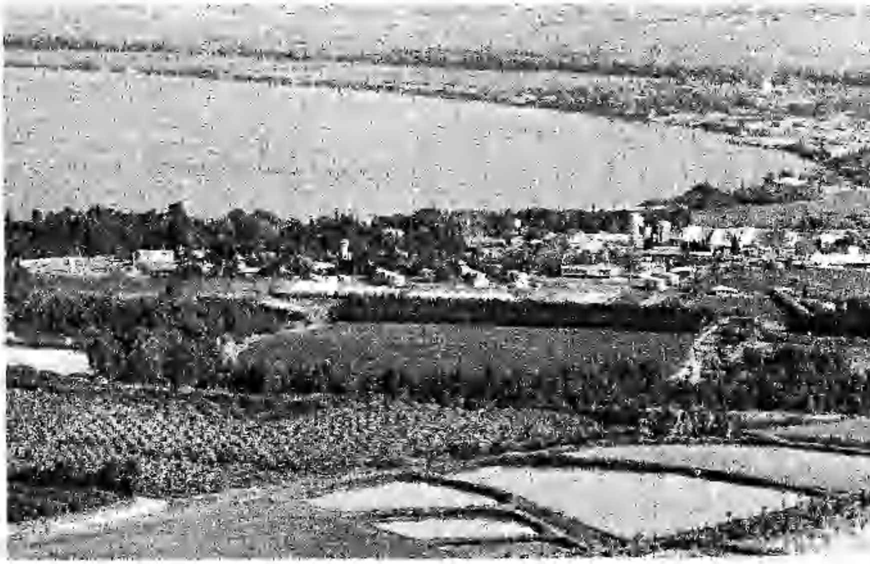
ע׳	=	עיין; ערך
ע״א	=	עמוד א׳
ע״ב	=	עמוד ב׳
עבה״י	=	עבר הירדן
עבר׳	=	עברית
ע״ג	=	על גבי
עד׳	=	עדויות
עו(ה)״ד	=	עורך־(ה)דין
עוה״ב	=	עולם הבא
עוה״ז	=	עולם הזה
עז׳	=	עזרא
ע״ז	=	עבודה זרה
ע״ח	=	על חשבון
ע״י	=	על־יד, על־ידי
עי״ז	=	על־ידי־זה
עי״כ	=	על־ידי־כך
עיר׳	=	עירובין
ע״כ	=	על־כן
עכ״פ	=	על־כל־פנים
עמ׳	=	עמוד
ע״נ	=	על־נהר
ע״ס	=	על־סמך
ע״ע	=	עיין ערך
ע״פ	=	על־פי
עפ״נ	=	על־פני
עפ״ר	=	על־פי־רוב
ערב׳	=	ערבית
ע״ש	=	על־שם, על־שום
פ״א	=	פרק ראשון
פ״ב	=	פרק שני
פ״נ	=	פה נקבר
פס׳	=	פסחים
פסי״ר	=	פסיקתא רבתי
פ״פ, פפד״מ	=	פרנקפורט, פרנקפורט דמיין
פרד״א	=	פרקי דרבי אליעזר
פרופ׳	=	פרופסור
צה״ל	=	צבא הגנה לישראל
צ״ל	=	צריך לומר
צרפ׳	=	צרפתית
ק״ג	=	קילוגרם
קדה״י	=	קדמוניות היהודים
קה׳	=	קהלת
קה״ר	=	קהלת רבתי
ק״ו	=	קילוואט
קו״ש, קוט״ש	=	קילוואט־שעה
קיד׳	=	קידושין
ק״מ	=	קילומטר
קמ״ר	=	קילומטרו(ים) מרובע(ים)
קמ״ש	=	קילומטר־שעה
ק״ס	=	קרית־ספר
קע״מ	=	קהיליה ערבית מאוחדת
ק״ק	=	קהילה קדושה
קק״ל	=	קרן קימת לישראל
ר׳	=	ראה; רבי; רבנו; רבים
ר״א	=	רבי אלעזר
ראב״ד	=	רב אב־בית־דין; רבי אברהם בן דוד
ראב״ע	=	רבי אברהם בן עזרא
רא״ש	=	רבנו אשר
רדב״ז	=	רבי דוד בן זמרא
רד״ק	=	רבי דוד קמחי
ר״ה	=	ראש השנה
רו״ר	=	רות רבה
ר״ח	=	ראש חודש
ר״י	=	רבי יהודה; רבי יצחק
רידב״ז	=	רפאל יעקב דוד בן זאב
ריה״ל	=	רבי יהודה הלוי
ר(ה)״מ	=	ראש־(ה)ממשלה
רמ״א	=	רבי משה איסרליש
רמב״ם	=	רבנו משה בן מימון
רמב״ן	=	רבי משה בן נחמן
רמ״ה	=	רבי מאיר הלוי (אבולעפיה)
רמח״ל	=	רבי משה חיים לוצטו
רס״ג	=	רבי סעדיה גאון
ר״ע	=	רבי עקיבא
רפ״י	=	רשימת פועלי ישראל
רשב״א	=	רבי שלמה בן אדרת
רשב״י	=	רבי שמעון בר יוחאי
רשב״ם	=	רבי שמואל בן מאיר
רש״ג	=	רב שרירא גאון
רש״י	=	רבי שלמה יצחקי
ר״ת	=	ראשי תבות; רבנו תם
שבו׳	=	שבועות
שבי׳	=	שביעית
שד״ל	=	שמואל דוד לוצטו
שד״ר	=	שלוחא דרבנן
שה״ש	=	שיר־השירים
שהש״ר	=	שיר־השירים רבה
שו׳, שופ׳	=	שופטים
שו״ע	=	שולחן ערוך
שו״ת	=	שאלות ותשובות
ש(ה)״ח	=	שר־(ה)חוץ
שי״ר	=	שלמה יהודה רפפורט
שמ׳	=	שמות
שמ״א	=	שמואל א׳
שמ״ב	=	שמואל ב׳
ש״ס	=	ששה סדרים
ש״ק	=	שם קדוש
תא״ל	=	תת־אלוף
תה׳	=	תהילים
תו״י	=	תולדות ישראל; תולדות (ה)יהודים
תוספ׳	=	תוספתא
תוש׳	=	תושבים
תושבע״פ	=	תורה שבעל־פה
ת״ח	=	תלמיד חכם, תלמידי חכמים
תל״ג	=	תוצר לאומי גלמי
תמ׳	=	תמונה, תמונות
תנ״ך	=	תורה, נביאים, כתובים
תע׳	=	תענית
ת״ת	=	תלמוד(י)־תורה

CSEL	—	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
HTR	—	Harvard Theological Review
HUCA	—	Hebrew Union College Annual
IMIT	—	Izraelita Magyar Irodalmi Tarsulat
JBL	—	Journal of Biblical Literature
JJLG	—	Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft
JJS	—	Journal of Jewish Studies
JSOS	—	Jewish Social Studies
JPOS	—	Journal of the Palestine Oriental Society
JQR	—	Jewish Quarterly Review
MGWJ	—	Monatsschrift fur Geschichte und Wissenschaft des Judentums
N.S.	—	Nouvelle serie; New Series
NT	—	Neues Testament
PAAJR	—	Proceedings of the American Academy for Jewish Research
PJB	—	Palastinajahrbuch des deutschen evangelischen Instituts für Altertumswissenschaft
REJ	—	Revue des Etudes Juives
RHR	—	Revue d'histoire des religions
UNESCO	—	United Nations Education, Scientific and Cultural Organization
VT	—	Vetus Testamentum
WHO	—	World Health Organization
ZAW	—	Zeitschrift fur die Alttestamentische Wissenschaft und die Kunde des nachbiblischen Judentums
ZDMG	—	Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft
ZGJD	—	Zeitschrift fur die Geschichte der Juden in Deutschland

ריקוד אָבל בעת הלוויה. ציור־קיר בקבר אטרוסקי

(לערך קבורה)

רגניה א' לשפת הכנרת. בקצה התמונה מטעי תמרים ובריכות דגים (קק"ל)

קאסוטו, משה דוד אומברטו (1883, פירנצה — 1951, ירושלים),

חוקר מקרא, היסטוריון של יהודי איטליה. למד באוניברסיטת פירנצה ובביהמ"ד לרבנים שם (ע"ע בתי־מדרש לרבנים, עמ' 985/6) והושפע מאד ממורו ש. ה. מרגליות (ע"ע). לאחר שהוסמך לרבנות הורה בביהמ"ד לרבנים שבו למד. ראשית פרסומו במחקר היתה סדרת מאמריו בתולדות יהודי איטליה, שנתפרסמה ברובה ב Rivista Israelitica, כ"ע שהוא היה מעורכיו למן 1904. כן פרסם אז קטלוגים מפורטים לכמה אֳספי כ"י עבריים שבפירנצה. ספרו המסכם „היהודים בפירנצי בתקופת הרנסאנס" (איטלקית: 1918, עבר': תשכ"ה), הוא מן החשובים בתחום הקר תולדות היהודים באיטליה. בשנים שלאחר מכן כתב ק' סדרה ארוכה של מאמרים על היהודים בערי־איטליה ועל אישים יהודיים־איטלקיים. באנציקלופדיה יודאיקה הגרמנית, וכן כתב מאמרים חשובים בתולדות הספרות העברית באנציקלופדיה האיטלקית. מאמריו אלה כונסו יחדיו בספר: Storia della letteratura ebraica postbiblica („תולדות הספרות העברית הבתר־מקראית"), 1938. ב 1922 נתמנה ק' למנהל ביהמ"ד ולרב העיר פירנצה, אך ב 1925 התפטר מן הרבנות ונתמנה לפרופסור לעברית באוניברסיטת פירנצה, מאז התמסר בעיקר לחקר המקרא. ב 1933 נתמנה לפרופסור באוניברסיטת רומא, ובהיותו שם קטלג את כה"י העבריים שבספריית הוואטיקן. ב 1939 נקרא לכהן כפרופסור למקרא באוניברסיטה העברית בירושלים.

ק' התנגד לתאוריות של וֶלהאוזן בכל הנוגע ל„תורת התעודות" — שאותה הניח ולהאוזן כבסיס לביקורת המקרא שלו (ע"ע מקרא, עמ' 322/3). במקום תורת התעודות הניח ק' את מציאותה של מסורת מסירת המקרא בע"פ דווקא, וכן את קיומם של שירי־עלילה קדומים, שלובו, לדעתו, אח"כ ליריעה אמנותית־ספרותית אחדותית ושלמה במסגרת ספרי המקרא. שירי־עלילה כאלו נתגלו שנים מספר לאחר פרסום מחקריו הראשונים בנושא, ואימתו את השערותיו. עיוניו נתרכזו בחקר המשמעויות המוסריות והספרותיות־האסתטיות הטבועות במקרא בנוסחו שלפנינו. בדרך זו ביקש ק' להצביע על קיום קשרים הדוקים בין פרקים מקראיים סמוכים, אשר, לכאורה, אין כל קשר של סמיכות ביניהם, ושנראו ע"כ כ„תעודות" שנצטרפו ממקורות שונים. כתוצאה מכך היתה עבודתו של ק', בעיקרה, פרשנית, ולצרכה השתמש גם בהשוואות לשוניות נרחבות ובעבודותיו בחקר שפת אוגרית (ע"ע). מספריו בחקר המקרא: „פרוש על ספר בראשית", א'—ב', תש"ד—תש"ט (איטלקית: 1934, אנגלית: 1964), „פרוש על ספר שמות", תש"ב (אנגלית: 1967), „תורת התעודות", תש"א (אנגלית: 1961), ו„האלה ענת" (^{4}1965; אנגלית: 1970). היה עורכה הראשי של „האנציקלופדיה המקראית" מיסודה.

מ. הרטום, הרב פרופ' מ. ד. ק' ז"ל (א"י, ג'), תשי"ד; מ. ק'־זלצמן, כתבי מ. ד. ק' ז"ל (שם).

ב. ר.

קאפח, יוסף (נו' 1917, צנעא), ר"ב ודיין, חוקר יהדות תימן

ומתרגם. נכדו של יחיא ק' (ע"ע). בתימן עסק בצורפות ובאריגים. ב 1943 עלה לא"י והתמסר ללימודים במסגרת ישיבת „מרכז הרב" בירושלים. ב 1950 נתמנה חבר ביה"ד בת"א, וב 1951 — בירושלים. ב 1969 זכה בפרס ישראל. ב 1968 נתמנה חבר מועצת הרבנות הראשית לישראל, וב 1970 — חבר ביה"ד הרבני הגבוה של הרבנות הראשית לא"י. פעולתו הספרותית הוקדשה לחקר תרבותם הקדומה של יהודי תימן (הליכות תימן, תשכ"א), תרגום מבחר יצירתם לעברית (יצוינו: מדרשי „גן השכלים" [תשי"ד] ו„מאור האפלה" [תשי"ז] לרב נתנאל בן ישעיה), ותרגום חדש לעברית של ספרי הרמב"ם „מורה נבוכים" (תשל"ב), „ספר המצוות" (תשל"א), פירוש המשנה (תשכ"ג—תשכ"ט) ואגרות הרמב"ם (תשל"ב). תרגומו הוא שוטף ונוח, ובמהלכו תיקן שגיאות מושרשות רבות. תרגם גם מיצירתו של רב סעדיה גאון (ע"ע) לעברית: ספר „אמונות ודעות"

(תש"ל), פירושו לתורה (תשכ"ג), וכן את פירוש המשניות לר' נתן בן אברהם (ע"ע).

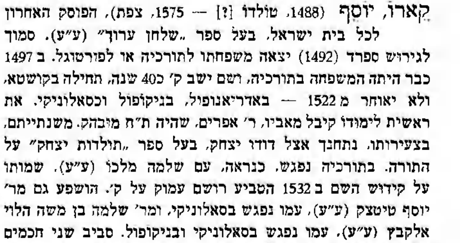
מבין ספרי השו"ת הקדמונים שקיבץ וההדיר יצוינו: שו"ת ר' אברהם בן יצחק (ע"ע; תשכ"ב) אב"ד נרבונה; שו"ת ר' אברהם בן דוד מפושקיירה (הראב"ד; ע"ע [תשכ"ד]) וספר „בעלי הנפש" שלו עם תרגום „סלע המחלוקת" לר' זרחיה הלוי (ע"ע; תשכ"ה); שו"ת ר' יום טוב בן אברהם (הריטב"א; ע"ע [תשי"ט]).

קאפח, יחיא (1850, צנעא — 1932, שם), מרבני תימן הנודעים. עסק בצורפות, אך רוב חייו הקדיש ללימוד תורה ולהוראתה. הצטיין כבעל הלכה, והרבה מתשובות ביה"ד בצנעא נכתבו על ידו. עסק בספרות המחשבה של יה"ב ובספרות ההשכלה החדשה, רכש ידיעות במדעי־חול ובלשונות זרות (ערבית ותורכית) ועמד בקשרים עם ת"ח וחוקרים מחוץ לתימן; במיוחד ראויה להיזכר חליפת־מכתביו עם הרב א. י. קוק (ע"ע) ועם הלל ציטלין (ע"ע) בענייני קבלה. כל אלה ייחדוהו מבני־זמנו בתימן, ואט־אם חוללו מפנה במחשבתו, בכיוון של הכנסת תיקונים מסוימים בחיי יהדות תימן, בעיקר בדרכי המחשבה, החינוך, התפילה והלימוד, במנהגים ובהרגלים. לשם כך ייסד את תנועת ה„דרדעים" (ע"ש „דרדע"; מל"א ה, יא), ברוח תנועת ה„השכלה" שביהדות אירופה של המאה ה 18. בחיבורו „ספר מלחמות השם" (תרצ"א) נלחם בקבלה, שהרחיקה מבית־מדרשו, ובמקומה טיפח את לימוד פשט־התורה ואת העיון בספרות הפילוסופיה חדתית, כולל ספרי „מורה נבוכים", „הכוזרי" ו„חובות הלבבות". ק' התעניין בכ"י של ראשונים והקדיש זמן רב לגילוים ולהעתקתם.

רבני ירושלים הטילו „חרם" על ק', בגלל מלחמתו נגד הקבלה. נוסח ה„חרם" ותשובת ק' עליו נדפסו בקונטרס „עמל ורעות־רוח וחרמות ותשובתם" (תרע"ד). רבני תימן האחרים השיבו להתקפות ק' על הקבלה בספר בשם „אמונת השם" (תרצ"ז).

י. ישעיהו־א. צדיק (עורכים), שבות תימן, 166—231, תש"ה; י. ישעיהו, דמויות מאירות (בתוך: י. רצהבי־י. שבטיאל [עורכים], הראל, 255—258), תשכ"ב; ש. קורח, אגרת ביכים, תשכ"ג.

קארו, יוסף (1488, טולדו [?] — 1575, צפת), הפוסק האחרון לכל בית ישראל, בעל ספר „שלחן ערוך" (ע"ע). סמוך לגירוש ספרד (1492) יצאה משפחתו לתורכיה או לפורטוגל. ב 1497 כבר היתה המשפחה בתורכיה, ושם ישב ק' כ 40 שנה, תחילה בקושטא, ולא יאוחר מ 1522 — באדריאנופול, בניקופול ובסאלוניקי. את ראשית לימודו קיבל מאביו, ר' אפרים, שהיה ת"ח מובהק. משנתייתם, בצעירותו, נתחנך אצל דודו יצחק, בעל ספר „תולדות יצחק" על התורה. בתורכיה נפגש, כנראה, עם שלמה מלכו (ע"ע), שמותו על קידוש השם ב 1532 הטביע רושם עמוק על ק'. הושפע גם מר' יוסף טיטצק (ע"ע), עמו נפגש בסאלוניקי, ומר' שלמה בן משה הלוי אלקבץ (ע"ע), עמו נפגש בסאלוניקי ובניקופול. סביב שני חכמים אלה נתקבצו חבורות של חסידים ומקובלים. ב 1522 החל בכתיבת ספרו הגדול „בית יוסף", על ספר ה„טור" לר' יעקב (ע"ע) בן אשר.

תשובה בכתב־ידו ובחתימתו של ר' יוסף קארו

ב 1536 עלה לצפת, ולפני כן שהה, כנראה, זמן מסוים במצרים; אפשר שלמד שם — ובצפת — אצל ר' יעקב בירב (ע"ע), ועכ"פ ב 1538 נסמך על ידיו (ע"ע סמיכה). אעפ"כ פסק ק' בחיבוריו ש„בזמן הזה אין לנו דיינים סמוכים", ובית־דינו פסק כבי"ד „מומחה לרבים וגדול בחכמה ובמנין" ולא כבי"ד סמוך. לאחר שעזב ר"י בירב את צפת ב 1538, נחשב ק' לראש החכמים בעיר, ועמד, כנראה, בראש בית הוועד של צפת. דברי ריבות בהלכה היו בינו ובין ר' משה טרני (ע"ע). ק' עמד בראש ישיבה גדולה, ולפי עדות נוסע אחד, הקשיבו 200 תלמידים לדרשותיו בישיבה בשבת. השיב מאות תשובות בהלכה לכל תפוצות ישראל והרבה לעסוק בצרכי ציבור. כמה ימים לפני פטירתו עוד ציווה להכין כתב־חרם על הספר „מאור עינים" לר' עזריה מן האדמים (ע"ע), אלא שנפטר לפני שהספיק לחתום בידו.

שלושת חותניו, ר' חיים אלבלג, ר' יצחק סבע ור' זכריה זכסל אשכנזי, היו ת"ח, וק' מביא דברי־תורה בשמם וקורא להם „מורי". לפי מסורת אחת היה בן אחד של ק' מאורס לבתו של האר"י. בין תלמידיו היו ר' משה קורדוברו ור' משה בן חיים אלשיך (ע' ערכיהם); האחרון גם נסמך על ידיו.

מ.

ק' הוא מהאישים הבודדים שתרומתם היתה מכרעת לעיצוב הנורמה הדתית של חיי הפרט והכלל בעם ישראל, בכל התקופה הארוכה — רצופת הפירודים וההתגודדויות — מגירוש ספרד ועד ימינו. פעולתו רבת־ההקף, שנמשכה כיובל שנים, היתה רובה ככולה בתחום ההלכה, ובעיקרה נעשתה בתוך העיר צפת, שהיתה אז מרכז יהודי רוחני, בתחומי הנגלה והנסתר, מהחשובים בעולם. בחייו כבר הוכר ק' כ„גאון הדור", בעיקר בקהילות הספרדים לפזוריהן, והוא מהמעטים בין חכמי המאה ה 16 שספריהם הגדולים נדפסו בחייהם, ובכמה מהדורות.

ספרו האנציקלופדי, רב הכמות, „בית יוסף", הוא נושא־כלים מפרט ומרחיב לספר ה„טור", שהיה הפוסק המקובל בזמנו של ק'. הספר מלקט את דעותיהם של כמה עשרות פוסקים נודעים, ספרדים ואשכנזים, לפי סדר ה„טור", ומקיים דיון נרחב בתוכנן ע"פ המקורות התלמודיים. הספר נועד להעלות את רמת הפסיקה בקרב מורי ההוראה, ולהצמיד את ההלכה הפסוקה אל מקורותיה הספרותיים. ק' עסק בכתיבת חיבורו זה כ 20 שנה (1522—1542), וכ 10 שנים נוספות נתעכב הספר אצלו עד להדפסתו. יחד עם ספר הטור — לראשונה בוויניציאה, ש"י — על חלקי או"ח ויו"ד, סביוניטה, שי"ג (חלק אהע"ז) ושי"ט (חלק חו"מ). מאז נדפס הספר פעמים רבות מאד, כחלק בלתי־נפרד מהדפסת הטור. לאחר הגזירה על התלמוד באיטליה (1554) היה ה„בית יוסף" לספר הלימוד העיקרי בקרב יהודי איטליה.

מפעל דומה בעיקרו, אך שונה בבניינו ובפרטיו, הוא ספרו „כסף משנה" על כל חלקי „יד החזקה" לרמב"ם. הספר נועד לגלות את מקורותיו של הרמב"ם בתלמוד ולבאר את שיטתו בפירוש הסוגיות תוך השוואה עם שיטות הראשונים האחרות. ספר זה (נדפס לראשונה, עם הרמב"ם, בוויניציאה, של"ד) הוא החשוב שבנושאי הכלים לרמב"ם והלימוד בו הפך לחלק אינטגרלי מסדר הלימוד ברמב"ם, בכל רמות העיון, עד כי חזרו והדפיסוהו ברובן המכריע של מהדורות הרמב"ם עד היום.

ספרו העיקרי, „שלחן ערוך", מגמתו לחתוך הלכה פסוקה, מובנת להמונים, בהשמטת הדעות החלוקות, המו"מ־של־ההלכה, שמות ה־פוסקים ומקורות ההלכה. בספר זה עשה ק' את היפוכו הגמור של מעשהו בספר „בית יוסף", ומבחינה זו חזר אל עקרונות הפסיקה של הרמב"ם — שלא כספר הטור שהחזיר אל עולם הפסיקה את 4 האלמנטים הנ"ל — אך מבחינת סדרו ומסגרתו נערך ה„שלחן ערוך" כדוגמת ספר הטור, ומבחינה ספרותית הוא המשכו הישיר.

ההישענות העיקרית בספר, מבחינת מסורת ההלכה, היא על חכמי ההלכה הספרדיים, ובראשם הרי"ף והרמב"ם, שהוראותיהם נתקבלו בכל ארצות המזרח. הספר נפוץ מאד בכל בית ישראל מיד לאחר פרסומו (ויניציאה, שכ"ה/ו), ומספר שנים לאחר מכן ראה רבי משה איסרלש (ע"ע) חובה לעצמו להוסיף בו „הגהות" שירשמו סביבו את תמצית ההלכה והמנהג כפי שנתגבשו בקרב האשכנזים, ויתאימוהו בכך לשימוש יומיומי בידי יהודי מרכז אירופה ומערבה. שאלה היא, אם אכן נתכוון ק' לחבר ספר „לנשים ולקטנים" (כלשונו) בלבד, וכפי שטענו אחדים מגדולי דורו, ולא ברור אם מהווים שלושה ספרים אלו חלק מתכנית ספרותית מקיפה. ועל כל זה, וגם על הפולמוס סביב קבלת השו"ע, דרך הפצתו ובעיית נושאי כליו, ע"ע שלחן ערוך.

ק' השיב תשובות רבות בהלכה, בעיקר לחכמי א"י, הבלקן ואיטליה, וחלקן כונסו ונדפסו: על חלק אהע"ז — שאלוניקי, שנ"ח ועוד, ועל יתר ג' חלקי שו"ע, בשם „אבקת רוכל" — שם, תקנ"א ועוד. בעל מחלוקתו הגדול של ק' בצפת היה רבי משה טרני (ע"ע), ודברי הריבות הממושכים ביניהם, בנושאים רבים, משתקפים בספרי השו"ת שלהם שנדפסו, ובמכתבים שנדפסו לאחרונה מכ"י (ר' ביבל'). „כללי התלמוד" של ק' נדפסו בתוך ספר „הליכות עולם" (שאלוניקי, שנ"ח ועוד). ביאורי מקראות ודברים באגדה נדפסו בראש ספר „אור צדיקים" (שאלוניקי, תקנ"ט).

כרוב חכמי הספרדים בזמנו, וחכמי צפת בראשם, היה גם ק' מעורה בחכמת הנסתר, ואף שיצירתו משקפת את מיטב מסורת „הנגלה" בישראל, תוך היזקקות מוגבלת ביותר לספר הזהר ולשאר מקורות הקבלה, ברור כי הקבלה השפיעה רבות על הלך־רוחו. בספרו „מגיד מישרים" (לובלין, ת"ו; חלק נוסף: ויניציאה, ת"ט), רשם גילויים רבים בקבלה עיונית ובדרך ההנהגה המעשית, שנתגלו לו ע"י מגיד (ע"ע) שהופיע בחלומו בדמות המשנה (של רבי יהודה הנשיא). בעיקרו נכתב הספר כעין יומן מיסטי, אולם לפני הבאתו לדפוס נערך הספר וניתן לו צביון של ספר דרשות על התורה. היו חוקרים שסירבו לקבל את בעלותו של ק' על ספר זה, מאחר שראוהו כניגוד לכל מפעלו ולעצם דמותו של האיש. אולם כיום אין ספק, כי אכן הוא כתבו, והספר משקף צד חבוי, אך מושרש עמוק, באישיותו, והוא עומד בהתאמה מלאה עם סגנון התקופה ותרבותה.

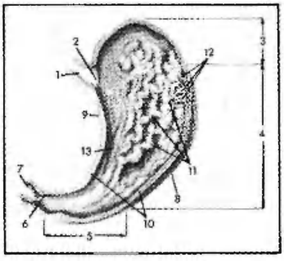
י. ת.

ח. טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ג', 1—36, תש"ח; י. י. גרינוואלד, הרב רי"ק וזמנו, תשי"ד; ח. ז. דימיטרובסקי, ויכוח שעבר בין מרן רי"ק והמבי"ט (ספונות, ו), תשכ"ב; י. רפאל (עורך), ספר רי"ק, תשכ"ט; R. J. Z. Werblowsky, *J. K., Lawyer and Mystic*, 1962; ור' ביקורת עליו: ד. תמר (ק"ס, מ'), תשכ"ה.

קארון, יַמַּת־ (بركة قارون), ימה רדודה בחלק הצפוני של שקע פיום (ע"ע), במצרים העליונה. שטחה כ 200 קמ"ר, מפלסה כ 44 מ' מתחת לפני הים ועמקה הממוצע כ 4—5 מ'. גבולותיה אינם קבועים, ארכה כ 40 ק"מ ורחבה כ 6½ ק"מ. מימיה מלוחים קמעא ואינם ראויים לשתיה, אך עשירים בדגה. הימה ניזונה באמצעות תעלת בחר אל־יוסף ממי הנילוס. הימה שריד לאגם הקדום מויריס (יוו' Μοιρις, לאט' Moeris) שכיסה את מרבית השקע והגיע בתקופה הפרהיסטורית לגובה של כ 40 מ' מעפה"י. ממצאים ארכאולוגיים ועדויות היסטוריות מצביעים על אתרים וקווי־התיישבות בהתאם להצטמצמות האגם. היו במקום שלוש תקופות פריחה, כתוצאה של שיקום, פיתוח ואחזקה יעילה של מערכות תעלות ההשקאה: 1) בימי השושלת ה 12 של הפרעונים (1991—1786 לפסה"נ) — מפעלי ההשקאה של אמנמחאת III (ע"ע, עמ' 70); השרידים הארכאולוגיים מאותה תקופה נמצאים בפאתי השקע, עדות לממדי הימה אז; 2) בימי המלכים תלמי I ו II (283—222 לפסה"נ); מתקופה זו נמצאו שרידים מעניינים בתל קאראניס, ביניהם המקדש לאלי התנין Petesuchos ו Pnepheros; 3) בימי הקיסרות הרומית, במיוחד בראשית המאה ה 1 ובסוף המאה ה 3 לסה"נ. הימה וסביבותיה משמשות כיום איזור תיירות, ציד ודיג.

A. E. R. Boak, *Irrigation and Population in the Fayyum, the Garden of Egypt* (Geographical Review, XVI), 1926.

קֵבָה (אנג' stomach, מיוו' στόμαχος; לאט' ventriculus), איבר חלול המהווה חלק ממערכת העכול (ע"ע). בחלקה העליון מחוברת הק' לוושט (ממנו נכנס המזון לק'), ובחלקה התחתון — לתריסריון (אליו יוצא המזון המעוכל). באדם מצויה הק' בחלק האמצעי־שמאלי של הבטן העליונה ולה צורה דמויית האות הלאט' J. מבחינה אמבריולוגית הק' היא חלק מהמעי (ע"ע) הקדמי (fore-gut) של העובר; ובחיי העובר נמצאת הק' בקו האמצעי והיא מחוברת לדופן הקדמי ולדופן האחורי של העובר בשני קפלים (מזנטריה) — קדמי ואחורי. עם התפתחות העובר מתפתחת גם הק' וחלקה האחורי גדל במהירות רבה יותר מאשר חלקה הקדמי. כתוצאה מכך סובבת הק' סביב ציר האורך שלה ב °90 לימין — כך שקירה השמאלי הופך להיות קדמי וקירה הימני פונה אחורה. הסיבוב הזה סוחף עמו אף את התריסריון ומניחו ברום הבטן, מימין. מבחינה אנטומית יש לק' שני שטחים, קדמי ואחורי, ושתי עקומות, קטנה וגדולה: הקטנה פונה למעלה כלפי הראש, והגדולה — למטה. אפשר לחלק את הק' ל 3 חלקים שונים במבנם, בהרכבם ההיסטולוגי ובתפקידם הפיסיולוגי: (1) חלק הק' העליון, הכולל את כיפת הק' ומתמשך עד איזור כניסת הוושט אל הק', מכונה ק א ר ד י ה או פונדוס הק'; (2) החלק התחתון המתמשך מהשקע הזוויתי (incisura angularis) עד לפילורוס (השוער) מכונה א נ ט ר ו ם; (3) החלק שבין שני החלקים הקודמים מכונה הגוף (corpus).

מבנה אנטומי של קיבת־אדם (חתך־אורך): 1. ושט; 2. פי הקארדיה; 3. בסיס הקיבה (פונדוס); 4. גוף הק'; 5. אנטרום; 6. שוער; 7. תריסריון; 8. עקומה גדולה; 9. עקומה קטנה; 10. דופן הק'; 11. קפלי־הרירית; 12. חתך בקפלי הרירית; 13. תעלה

מבחינה היסטולוגית אפשר להבחין בק' במספר שכבות. השכבה הפנימית המכסה את חלל הק' היא ה ר י ר י ת (mucosa). ב ר י ר י ת הק' מצויות בלוטות־הפרשה השונות במבנן ובסוג הפרשתן בהתאם לחלק הק' בו הן נמצאות: בקארדיה נמצאות בלוטות המפרישות בעיקר ריר (מוקוס), ומספר הבלוטות המפרישות חומצה מלחית קטן יחסית. בגוף הק', לעומת זאת, נמצאות בלוטות המפרישות בעיקר חומצה מלחית מהתאים הפריטאליים שבהן, וכן בלוטות המפרישות פפסין מהתאים העיקריים (chief cells) שבהן. באנטרום נמצאות בלוטות להפרשה פנימית המפרישות את ההורמון גאסטרין (gastrin) המעורר את הפרשת החומצה המלחית, ואילו הבלוטות המפרישות חומצה נעדרות לחלוטין או מצויות בכמות זעירה בלבד. הבלוטות שבאנטרום נמשכות עפ"ר עד איזור השוער, אולם הן עלולות להימצא 1—2 ס"מ מעבר לשוער לכיוון התריסריון. הן גם מכונות הבלוטות הפילוריות של הק'.

מתחת לרירית יש שתי שכבות של שרירים המכונות שרירי הרירית (muscularis mucosa). מהשכבה הפנימית יוצאים סיבי שריר לתוך הרווח שבין הבלוטות שברירית. התכווצות שרירים אלה מגבירה את הפרשת הבלוטות שברירית. מתחת לשרירי הרירית מצויה התת־רירית ובה תאי שומן ותאי פיטום (mast cells). הפרשת

היסטאמין מתאי הפיטום מגבירה את הפרשת החומצה מרירית הק׳. בתת־רירית כלי דם ולימפה רבים. לק׳ 3 עטיפות שריריות מתחת לתת־רירית. בזאת נבדלת הק׳ משאר חלקי מערכת העיכול בהם יש רק שתי שכבות של שרירים. 3 שכבות אלה מסודרות בצורה ארכית, הקפית ואלכסונית, ופעולה מתואמת ביניהן חשובה מאד בטחינת המזון בק׳. השרירים עטופים מבחוץ בשכבה סרוזית (serous membrane) שהיא רקמת חיבור דלילה הנמשכת מקרום הצפק (ע״ע).

אספקת הדם לק׳ מגוונת ועשירה ביותר. כל העורקים מתחברים זה עם זה בהסתעפויותיהב הקטנות כתת־רירית, וא״א לגרום להוסר מוחלט באספקת דם לק׳ כל זמן שאפילו אחד העורקים הראשיים ממשיך להזרים דם. נוסף על החיבורים הבין־עורקיים בתת־רירית יש באותו איזור גם חיבורים עורקיים־ורידיים רבים שנפתחים ונסגרים בהתאם למצב ההפרשה של הרירית: נפתחים בזמן מנוחה ונסגרים בזמן הפרשה פעילה כדי לספק יותר דם לרירית המפרישה. סילוק הדם מהק׳ נעשה ע״י ורידים המתנקזים אל וריד השער של הכבד.

המערכת הלימפתית. הלימפה (ע״ע) נוצרת בעיקר בתאי המוקוזה של הק׳. מהם היא עוברת לתת־רירית ונכנסת לרשת של צינורות לימפתיים המתחברים ביניהם. מתת־הרירית עוברת הלימפה לרשת התת־סרוזית ומשם לבלוטות הלימפה; מהן דרך צינורות הלימפה אל הצינור הטורקאלי המגיע לצוואר ונכנס לכלי הדם.

עצבוב הק׳. עצבוב אוטונומי סימפאטי ופאראסימפאטי. הסיבים הסימפאטיים האפרנטיים החוזרים מעבירים את תחושת הכאב ממחלות שונות בק׳. האספקה הפארסימפאטית נעשית ע״י עצבי הוואגוס. עצביב פאראסימפאטי זה קשור בעיקר בהפרשת חומצה ופפסין ובתנועתיות הק׳.

הפיסיולוגיה של הק׳. הק׳ משמשת כמאחסן זמני של המזון, משתתפת בעיכולו ומעבירה אותו לתריסריון. — **אחסון**: נפח הק׳ הריקה הוא כ 50 סמ״ק, ותוך כדי אחסון מזון ותהליך פעיל של הפרשה מתאי רירית ובלוטה עשוי נפחה להגיע ל 1,500 סמ״ק ויותר. תהליך זה של עליית נפח פי 30 נעשה ללא עליית לחץ ניכרת. **עיכול** המזון בק׳ נעשה בעיקר בעזרת מיץ הק׳ המורכב מהמרים אורגניים ואי־אורגניים. בין החמרים האורגניים: (1) **מוקוס** (ע״ע מוצינים) — תערובת הטרוגנית של גליקופרוטאינים המופרשים מאזורים שונים של הק׳; ביניהם תאי הכיסוי האפיתליאלי של כל רירית הק׳; תאי הבלוטות הקדם־שועריות (פרה־פילוריות). תפקידו להגן על שלימות הרירית מפני המרים העלולים להרוס את התאים. כ״כ משמש הריר כמשמן ומקל את מעבר המזון בק׳. (2) **הפפסינוגן** הוא חומר אב של האנזים הפרוטיאוליטי של הק׳ — הפפסין. היא מופרש מתאי הבלוטות העיקריים של גוף הק׳ ובעקבות פעולת החומצה המלחית עליו הוא הופך לאנזים הפעיל — פפסין. גם לפפסין היכולת להפוך פפסינוגן לפפסין. פעולת הפפסין גדולה ביותר ב pH = 2, וכמעט נעלמת ב pH מעל ל 5. (3) הגורם הפנימי (intrinsic factor) — מוקופרוטאין המופיע במיץ ק׳ ותפקידו להתקשר אל ויטמין B_{12} ולאפשר את ספיגתו במעי הדק. מקום הפרשתו, כפי שאובחן לאחרונה בשיטות רדיואימונולוגיות, הוא בתאים הפריטאליים בגוף הק׳, ובד״כ מתקשרות שתי מולקולות שלו לקומפלכס עם מולקולת ויטמין B_{12}. בהעדרו מתפתח לאחר מספר שנים חוסר־דם הידוע כאנמיה ממארת. (4) **אנטיגנים של קבוצות הדם השונות** מופיעים בהפרשת מיץ הק׳ של כ 75% מכלל בני־האדם. כנראה, הנטיה לפתח כיב בתריסריון גדולה במיוחד באנשים שאינם מפרישים אנטיגנים. (5) **גאסטרין** הוא הורמון פוליפפטידי המופרש מהאנטרום של הק׳ והמגביר את הפרשת החומצה המלחית (ר׳ להלן).

החמרים האי־אורגניים: בין החמרים האי־אורגניים המופרשים החשובה ביותר היא **החומצה המלחית**. היא מופרשת מהתאים הפריטאליים של גוף הק׳ — כמו כן מופרשים **נתרן ואשלגן**; יכולת ריכוז יוני המימן ע״י רירית הק׳ היא עצומה. ריכוז יוני המימן בדם הוא פחות מ 10^{-7} מולר בעוד שבמיץ הק׳ הוא עשוי להגיע ל 0.16 מולר, כלומר, יש כאן תהליך ריכוז של למעלה מפי מיליון. חלק גדול מהאנרגיה המטאבולית בק׳ מושקע בתהליך הפרשה זה.

שלבי ההפרשה הם שלושה: א) הצפאלי; ב) הקיבתי; ג) של המעי הדק.

השלב הצפאלי נחקר ע״י פּוולוב (ע״ע) ואחרים. גירויים שונים, כגון, טעם, ריח, מראה המזון, וכן עצם המחשבה על אוכל מעוררים דרך עצבי הוואגוס הפרשת חומצה מלחית ופפסינוגן מבלוטות גוף הק׳ וגאסטרין מהאנטרום.

בשלב **הקיבתי** פועל בעיקר ההורמון גאסטרין שמופרש עקב התרחבות האנטרום ועקב מציאות פוליפפטידים שהם מוצרי הידרוליזה של החלבונים. הגאסטרין מצדו גורם להפרשת חומצה מלחית ופפסינוגן. כאשר ה pH מתחת ל 1.5, חדלה הפרשת ההורמון.

שלב **המעי** הנו בעיקרו אינהיביטורי. מזון היוצא מן הק׳ ועובר את השוער ומגיע לרירית התריסריון גורם להפרשת הורמונים שונים שכונו בשם אנטרוגאסטרון, ביניהם סקרטין ופאנקריאוזימין, שהראשון שבהם גורם לירידה ניכרת בהפרשת החומצה המלחית ובתנועתיות הק׳.

העברת המזון; תנועתיות הק׳ והתרוקנותה תלויות, בין השאר, בכמות המזון הנמצאת בק׳ ובתכנו. התנועתיות עולה עם כמות המזון בק׳. היא נעשית ע״י גלי פריסטאלטיקה. תחילת הגלים בקוצב (pacemaker) הנמצא בחלק העליון של העקומה הגדולה של השריר הארכי. ממנו יוצאים גלי פריסטאלטיקה כל 20 שניות, לערך, לכיוון השוער. הגל חודר משכבת השריר הארכית לשכבה ההקפית, ומוחזק במשרעת שלו וכך הוא נעשה אפקטיווי בהעברת המזון. כשהוא מגיע לאנטרום הק׳ וכשהלחץ באנטרום עולה לרמה מסוימת נפתח השוער וחלק קטן של המזון נדחף מן האנטרום לתריסריון, וחוזר חלילה. כ 2—6 סמ״ק של תוכן ק׳ מועברים לתריסריון בכל גל התכווצות. להורמונים שונים, כגון, גאסטרין, והורמונים קורטיקוסטרואידיים יש השפעה על קצב הק׳ ומידת התרוקנותה. וכן ידוע שמבין אבות המזון עוברים סוכרים מהר ביותר ושומנים לאט ביותר כשהחלבונים תופסים עמדת ביניים. — ככל שנפח הק׳ גדול יותר, עולה מהירות העברת המזון דרכה.

ספיגת חמרים בק׳ מועטה ביותר. ידוע שמספר סוכרים עלולים להיספג דרך הק׳; כ 10%—15% מהחלבונים עוברים בה הידרוליזה ראשונית. עיקר עיבוד אבות המזון וספיגתם נעשה במעי הדק.

מחלות הק׳ נגרמות ע״י **סיבות מכניות, דלקתיות או גידוליות**. מבין המחלות הנגרמות ע״י **סיבות מכניות** נפוצה בילודים המחלה המכונה היצרות השוער (pyloric stenosis) — שעיקרה התעבות שריר השוער וכתוצאה מכך נוצרת חסימה למעבר תוכן הק׳ לתריסריון. הטיפול במחלה זו הנו ניתוח פשוט המשחרר את התעבות השריר. לעתים בולעים ילדים גופים זרים כחרצני פירות או אוכלים שערות, ואלה עלולים לגרום לסתימה מכנית בק׳ המצריכה לפעמים ניתוח. בד״כ אין בליעת גופים זרים יוצרת בעיות בק׳ כיוון שגוף זר המגיע עד לק׳ ממשיך דרכו הלאה למעי. **וולוולוס** (volvulus; הסתובבות) הק׳ מופיע לפעמים לאחר ניתוחים באזורי הבטן העליונים, ולאחר חבלה באיזור הבטן העליונה. מצב זה דורש, עפ״ר, תיקון כירורגי.

מבין המחלות **הדלקתיות** של הק׳ השכיחה ביותר היא „**קלקול ק׳**" — דלקת של הק׳ הנגרמת ע״י מזון מזוהם בחיידקים והמתבטאת בכאבי בטן והקאות. בד״כ אין מחלה זאת קשה והיא עוברת מאליה או בעקבות טיפול אנטיביוטי. פגיעות בק׳ עלולות

להתלוות למחלות כלליות, כגון שהפת ועגבת, והטיפול בהן הוא עפ״ר טיפול במחלה היסודית.

דלקת אטרופית של חק׳ מתאפיינת באטרופיה של קפלי הרירית וירידה בהפרשת החומצה עד חוסר מוחלט בהפרשתה. מחלה זו עלולה להוליך בסופו של דבר לאנמיה ממארת מחמת מחסור בגורם הפנימי ואולי אף להוביל לסרטן הק׳ אם היא נמשכת שנים רבות. צורה אחרת של דלקת בק׳ היא הצורה ההיפרטרופית בה יש התעבות בקפלי הרירית.

הנפוצה ביותר מבין מחלות הק׳ הבלתי־גידוליות הוא הכיב הפפטי הכולל את הכיב הקיבתי ואת כיב התריסריון. יש מספר הבדלים יסודיים בין שני סוגי הכיבים האלה. כיב התריסריון פוגע ברירית ובתת־הרירית של התריסריון בצורת פצע חודר. המחלה קשורה כמעט תמיד בהפרשה גבוהה של מיץ ק׳ — וזו גם סיבת המחלה. היא פוגעת בעיקר באנשים בגילים צעירים יחסית (30–50), בגברים יותר מאשר בנשים ביחס של 7 : 1, ושכיחה יותר באנשים בעלי סוג דם O, ובאלה שאינם מפרישים את האַנטיגנים של קבוצות הדם במיץ הק׳ וברוק. הרבה סיבות הועלו כגורמי המחלה, כגון פגיעה בכלי הדם באיזור הכיב, פגיעה ברירית באיזור הכיב וכיו״ב, אולם העובדה המרכזית נשארת הפרשת־יתר של חומצה מלחית שרוב החולים בכיב התריסריון סובלים ממנה. בצורתה הקלה גורמת המחלה לכאבים באיזור הבטן העליונה הקורנים לעתים לגב, באים כהתקפים, במיוחד בזמן מתח נפשי (ע״ע פסיכוסומטיקה) או העדר מזון בק׳ לתקופה ארוכה. הטיפול במחלה הוא רפואי שמרני, כגון דיאטות מיוחדות, בלכלה חלבית רכה, ולעתים מזומנות תרופות סותרות־חומצה ותרופות המקטינות את פעילות עצב הוואגוס. אם כל אלה אינם עוזרים או אם המחלה מופיעה בסיבוכיה הקשים: דימומים קשים או חוזרים, התנקבות דופן המעי, חסימה של התריסריון או כאבים קשים מנשוא הגורמים ממש לנכות, הטיפול הוא כירורגי. לרשות הכירורג מספר אפשרויות ניתוחיות החל בכריתת עצבי הוואגוס, שהם המקור העיקרי להפעלת הפרשת החומצה, או כריתתם יחד עם חלק מהק׳ תוך הקטנה ניכרת של המסה המפרישה חומצה בק׳. ברוב המקרים גורם הניתוח לריפוי כיב התריסריון.

כיב הק׳, לעומת זאת, פוגע בגילאים גבוהים יותר, אף הוא פוגע יותר בגברים מאשר בנשים, אבל רק ביחס של 2 : 1. גם פה, כמו בכיב התריסריון, יש רקע משפחתי והוא פוגע עפ״ר באנשים בעלי קבוצת דם A, ואיננו תלוי בהפרשת יתר של חומצה, להפך, בהרבה מן המקרים מוצאים הפרשה תקינה או אפילו פחותה מהנורמלית. לדעת חוקרים רבים סיבת הכיב בק׳ שונה מהכיב בתריסריון, ובעיקרה בגלל פגיעה ברירית הק׳. פגיעה זאת הופכת את האיזור לחדיר לחומצה, ובעקבות זה מתפתח הכיב. הסימנים והמחושים דומים לאלה של כיב התריסריון והטיפול אף הוא דומה. אם כיב ק׳ אינו מתרפא תוך מספר שבועות של טיפול אינטנסיווי יש לחשוד בסרטן חק׳ ומוטב לנתחו בהקדם.

דימומים מהק׳ עלולים לבוא לא רק כתוצאה מכיב אלא אף לאחר לקיחת תרופות כגון אספירין, או סטרואידים, או שתיה מופרזת של אלכוהול. הדימומים נגרמים מחמת כיבים קטנים ברירית הק׳. כיבים בק׳ עלולים להתפתח גם לאחר כוויות קשות או חבלות.

מחלות גידוליות של הק׳; יש גידולים שפירים וגידולים ממאירים של הק׳. גידולים שפירים עלולים לגרום לכאבי בטן, ולעתים — לדימומים. מבין הגידולים הממאירים הנפוץ ביותר הוא אַדנוקארצינומה (הידועה בשם הכוללני סרטן חק׳). שכיחותה בין הגידולים הממאירים האחרים בארצות המערב הולכת ויורדת עם השנים; אם כי יש מספר ארצות, כגון ארצות המזרח הרחוק וסקנדי־נויה, שבהן רב מספר החולים. המחלה מתחילה ברירית ומתפשטת לאורך הרירית והתת־רירית לאיברים שונים בקרבת הק׳, או היא מתפשטת באמצעות כלי הלימפה לבלוטות לימפה אזוריות ורחוקות.

הסימנים הם כאבי בטן, ירידה במשקל והקאות, ולעתים — דימומים. האבחון המוקדם חשוב ביותר והטיפול היעיל ביותר הוא בריתה כירורגית של האיזור הנגוע עד כדי כריתה שלמה של הק׳ והאזורים הסמוכים. הכל לפי התפשטות הסרטן ומקומו. — הסרטן פוגע בעיקר בגילאים המבוגרים (50–60 ומעלה).

C. A. Moyer et al., *Surgery, Principles and Practice*, 1965[3]; H. W. Davenport, *Physiology of the Digestive Tract*, 1966[2]; T. K. Shnitka et al. (eds.), *Gastric Secretion: Mechanism and Control*, 1967; C. F. Code, *Alimentary Canal*, I-V, 1967–8; H. N. Harkins – L. M. Nyhus (eds.), *Surgery of the S. and Duodenum*, 1969[2]; S. I. Schwartz (ed.), *Principles of Surgery*, 1974[2].

ג. ב.־א.

אנטומיה משווה. בחסרי חוליות הק׳ היא חלק מהמעי האמצעי, התרחבות כעין שק או שורת שקים; וע״ע מעי, ור׳ שם ציורים, עמ׳ 40/39. בקבוצות השונות המזון נטחן, נלעס או מסונן בעזרת שערות, בלוטות, זיפים כיטיניים המצויים בדופן הפנימי של הק׳. וע״ע חרקים, עמ׳ 89; דיונונים, עמ׳ 407; סרטנים.

חוליתנים. הק׳ אינה מצויה: באזמלון (ע״ע), בעגלי־פה (ע״ע); בדגים (כימרות, דגי־ראות [ע״ע]) ובמספר ניכר של דגי גרם [בליל־גרמיים, קרפיון]). במקרים אלה המעי הקדמי קצר מאד ועובר ישר למעי האחורי. בדגים מקבוצות אחרות מצויה ק׳. החל מדוחיים, מוצאים ק׳ באופן קבוע; אף אם היא אינה ניכרת מבחינה מורפולוגית (כגון דוחיים וזוחלים ארוכי־גוף), היא ניכרת ברקמתה ההיסטולוגית. צורת הק׳ היא רב־גונית. בצורתה הפשוטה ביותר (במצב של עובר) היא מצויה אצל אחדים מבין הדגים הנמוכים, דוחיים וזוחלים.

מבחינה מורפולוגית ניכרים בק׳ שני חלקים עיקריים: גוף הק׳ והאיזור הפילורי („השוערי״). עם התארכותה מתכופפת הק׳ ומס־תובבת סביב ציר־האורך שלה, ונוצרות בה שתי עקומות (ר׳ לעיל, הק׳ באדם). בצבים וביונקים המעבר מהוושט לק׳ הוא חד מאד, ע״י התרחבותה הפתאומית של הק׳. כן יכול שטח הק׳ לגדול ע״י התרחבויות של כמה מחלקיה כגון בדגי־גרם, תנינים, ציפורים. באיזור העקומות מופיעים שקים אטומים. מבחינת הגודל עשויה צורת הק׳ להיות שונה אפילו בבע״ח שקיבתם מסוג פשוט; למשל, בדגי־גרם כליל־גרמיים מתפתח לעתים קרובות איזור פונדוס עמוק בצורת V, ולפעמים עם שק אטום הנמשך מהוד ה V. לעומת זאת לדגים, דוחיים ארוכי־גוף, לטאות ונחשים — ק׳ ישרה לחלוטין. בד״כ גדולה קיבת בע״ח צמחוניים מזו של טורפים אוכלי־כל.

הק׳ בצורתה הפשוטה היא בעלת מדור אחד. בעופות (ע״ע, עמ׳ 752) שני מדורים ובמעלי־גרה (ע״ע) כמה מדורים.

מבנה היסטולוגי. המעבר בין הוושט לק׳ מאופיין בשתי תכונות: (1) הופעת אפיתל פשוט, רירי, גלילי או פריסמתי, מלווה בתאים או בלוטות הפרשה במקום האפיתל הרב־שכבתי; (2) שכבות שרירים. באשר לתכונה (1) יש כמה יוצאים מן הכלל: אצל היונקים, בייחוד מפריסי־פרסה, האפיתל הרב־שכבתי מטיפוס הוושט מכסה חלק מריפוד הק׳. אצל בעלי־ביב — הוא מכסה את כולו. אצל דגים ודוחיים מצויים תאים אצידופילים בעלי גרגירים מטיפוס אחד המפרישים את חומ־צת המלח וגם אנזימי העיכול. ביונקים ב־גוף הק׳ ניתן להבחין בשני סוגי תאים ה־שוכנים עפ״ר באותה הבלוטה: תאים „עי־קריים״ המפרישים את אנזימי העיכול ותאים דפניים המפ־רישים את חומצת ה־

טיפוסים שונים של קיבות יונקים: 1. אדם; 2. קיפודי־נמלים; 3. קנגורו; 4. דולפין; 5. זאב; 6. שפן; 7. בקר

מלה. אצל הזוחלים מופיעות בלוטות רב־תאיות בקבוצות, דמויות צינוריות, הנפתחות אל גומות הק׳. בדגים, דוחיים וזוחלים — באיזור הפילורי מצויים תאים או בלוטות ריריות. בכל אופן, בדגים, לעתים קרובות, לא ניכרת החלוקה בין איזור זה לאיזור גוף הק׳.

ב י ו נ ק י ם המבנה מסובך יותר, מופיעות בלוטות מ 3 טיפוסים באיזורי הק׳ השונים כפי שנמצא באדם. בטורפים ובפרימאטים חסרות בלוטות של איזור הקארדיה. בגמל הן מופיעות במצב של ניוון, בצורת תאים מפרישי מים.

על תפקיד הק׳, ע״ע עכול, עמ׳ 845 ; ור׳ שם גם על העיכול במעלי־גרה.

מ.

קָבּוֹט

קָבּוֹט (Cabot ; איט׳ ק ב ו ט ו — Caboto), שני ימאים ממוצא איטלקי, אב ובנו.

(1) ג׳ו ן ק׳ — .John C (איט׳ ג׳ובני ק. — .Giovanni C — (1450—1499[?]), ימאי ומגלה, יליד איטליה שעבר ל א נ ג ל י ה ב 1484. ב 1496 העניק לו הנרי VII (ע״ע), מלך אנגליה, רשיון לתור ארצות בלתי־נודעות מעבר לאוקיאנוס ההודי ומונופולין לסחור עמן. כעבור שנה יצא בשירות סוחרי בריסטול בספינה קטנה ובה 18 איש. ק׳ הפליג לאירלנד ומשם מערבה, בנסיון למצוא נתיב ימי אטלנטי לאסיה. הוא נחת בחופי אמריקה הצפונית, וכקולומבוס (ע״ע), שהקדימו בשנים מספר, האמין בטעות שהגיע לחוף הצפוני של אסיה. למרות שמקום הנחיתה אינו ברור ודיווחיו של ק׳ אבדו, נראה שסייר בדרום לברדור, ניופנדלנד. האי כף ברטון ׳ניבה סקושה. ב 1498 יצא בראש משלחת, שכללה 5 ספינות ובהן 200 איש, למסע נוסף, אולם כמעט שאין ידיעות על המסע ויתכן שהמשלחת אבדה. אפשר שמיעוט הידע על מסעות ק׳ נובע מפחדו של הנרי VII מפני פגיעה בספרד בחדירה לתחומי תגליותיו של קולומבוס. ע״ש ק׳ נקרא המיצר המחבר את מפרץ סינט לורנס עם האוקיאנוס האטלנטי.

(2) ס ב ס ט׳ י א ן ק׳ — .Sebastian C (איט׳ .Sebastiano C — (1476—1557), ימאי וקרטוגרף בשירות מלכי א נ ג ל י ה וס פ ר ד. את ראשית הכשרתו כימאי רכש, כנראה, במסע שערך אביו ב 1497 לאמריקה הצפונית. שימש כקרטוגרף של הנרי VIII (ע״ע) וליווה את הצבא האנגלי שסייע לפרננדו II מלך ארגון (ע״ע) במלחמתו נגד צרפת. ב 1526—1530 ערך מסע מטעם סוחרי סוויליה ומלך ספרד, שנועד להגיע דרך האוקיאנוס האטלנטי למזרח אסיה. אולם הוא הגיע לשפך נהר לה פלטה (ע״ע) באמריקה הדרומית, חקר את האיזור וניסה למצוא בו אוצרות כסף. בשובו לספרד הושעה ממעמדו. התמסר למחקר הספנות וב 1544 שרטט מפת עולם.

ב 1548 חזר לאנגליה. נסיונותיו לגלות את המעבר הצפוני־מזרחי מאירופה לאסיה (ע״ע ספנות, עמ׳ 249) לא הצליחו, אך תרמו לפיתוח הסחר בין אנגליה לרוסיה.

J. A. Williamson, *The Voyages of the Cabots*, 1929.

ר. בג.

קַבּוּל

קַבּוּל (کابل), בירת אפגניסטן והגדולה בעריה, 534,350 תוש׳ (1973). ק׳ היא בירת מחוז ק׳ (4,500 קמ״ר, 1,330,100 תוש׳ ב 1970) שבו מרוכזת כעשירית מאוכלוסי אפגניסטן.

ק׳ שוכנת במזרח המדינה, ע״נ ק׳ (יובל האינדוס, ע״ע), בצומת דרכי המסחר ההיסטוריות המחברות את הודו עם אסיה המרכזית והמערבית : דרך הרוחב החוצה את אפגניסטן ממערב למזרח ומובילה דרך מעבר ח׳יבּר (ע״ע) לפשור (ע״ע) שבפקיסטן, ודרך האורך הנמשכת מדרום אפגניסטן צפונה, חוצה את הרי הינדו־קוש (ע״ע) ומגיעה לאגן נהר אמו דריה (ע״ע). העיר שוכנת במערבו של מישור פורה בגובה של כ 1,800 מ׳. מעל המישור מתנשאים בהלילות הר שרדארואזה (2,190 מ׳) בדרום והר אסמאי (2,100 מ׳) במערב. בעיר העתיקה הנמצאת על הגדה הדרומית של נהר ק׳ נבנו חלקים רבים מחדש במאה ה 20. במערבה נמצא קבר באבּר (ע״ע) מייסד שושלת המוגולים בהודו, המוקף גנים יפים. העיר החדשה התפתחה מסוף המאה ה 19 על הגדה הצפונית ובה נמצאים המרכז המסחרי, ארמון המלך, הפרלמנט ומשרדי הממשלה השוכנים בארמון דאר־אול. בסביבות העיר ובעמק נהר ק׳ יש שרידי מנזרים וסטופות בודהאיים (ע״ע גנדהרה).

מסגד בקבול

ק׳ גדלה מאד מראשית המאה ה 20 עת היו בה 60,000 תוש׳. האוכלוסיה מגוונת מאד מבחינה אתנית ובולטים בה פתנים, טג׳יקים ונוריסטנים. רוב תושבי העיר הם מוסלמים. פרט למיעוט הינדואי.

ק׳ היא המרכז המסחרי, הכלכלי והתרבותי של אפגניסטן. התעשיה כוללת ייצור מזונות, טכסטיל ורהיטים. תעשיית־בית מסרתית מייצרת שטיחים, תכשיטים ועבודות יד שונות. בעיר אוניברסיטה (8,950 תלמידים ב 1974/5) ומכונים גבוהים לטכנולוגיה, ערבית, דת, אמנות, חקלאות ועוד. במוזיאון של ק׳ אספים חשובים ועשירים, בעיקר בתחומי הארכאולוגיה והאתנוגרפיה.

הקהילה ה י ה ו ד י ת מונה 300 –350 נפש.

ר. בג.

קבועים פיסיקליים

קבועים פיסיקָלִיִּים (ק״פ), גדלים קבועים, המופיעים ברבות מנוסחות הפיסיקה. הנטיה לאיחוד תחומים בפיסיקה (ע״ע, עמ׳ 755) ניזונה, בין השאר, מעובדת הופעתם של אותם קבועים בנוסחות מתחומים שונים. למשל, הופעת מהירות האור, c, כקבוע בנוסחות האלקטרומגנטיות (ע״ע) הביאה לתפישת האור כתופעה אלקטרומגנטית. הנטיה לאיחוד תרמה מצדה לחיפוש אחר קשרים בין הקה״פ השונים ואחר קבועים „יסודיים".

לכאורה, ניתן לדעת מראש את מספר הקבועים היסודיים ולבטא את כל האחרים באמצעותם. למשל, מתוך מהירות האור c, קבוע פלנק h וקבוע הכבידה העולמי G ניתן לבנות (מספרית) כל קבוע שממדיו (ע״ע ממד, ממדים) תלויים במסות, מרחקים וזמנים בלבד. רק חלק מהקבועים ניתנים לביטוי נוסחתי בשיטה זאת, ור׳ טבלה.

מערכת ק״פ „יסודיים" מאפשרת בחירת מערכת יחידות פיסיקליות (ע״ע) „טבעית", בה ערכו של הקבוע הוא 1. מערכות מקובלות מסוג זה הן : מערכת היחידות האטומית, בה הקבועים היסודיים הם Ao, רדיוס האטום של בוהר, מסת הפרוטון Mp או מסת הכיול של משקלים אטומיים amu וקבוע פלנק h ; מערכת היחידות האסטרונומית, בה הקבועים היסודיים הם מרחק כדה״א מן השמש („היחידה האסטרונומית" ; ע״ע כוכבי־לכת), מסת השמש ושטף הקרינה ממנה.

לאמיתו של דבר שטף הקרינה מן השמש, השטף המגיע לכדה״א („הקבוע השמשי"), מרחק כדה״א מן השמש ודומיהם א י נ ם ק״פ, אלא תוצאות מדידות, לעתים ממוצעות, שניתנות לשחזור ונחשבות כקבועות ; וע״ע מדידה וכיול.

חלק מהקה״פ ניתנים לקיבוץ. למשל, כוח F הפועל בין שני גופים ניתן לרוב לכתיבה בצורה $F=CQ_1Q_2/r^p$, כאשר Q הוא „קיבול" הגוף לאותו כוח, r המרחק בין הגופים, p חזקה כלשהי ו C — קבוע בעל שיעור וממדים מתאימים. כאלה הם למשל קבוע הכבידה העולמי G $(F=-GM_1M_2/r^2)$, קבוע הכוח החשמלי $k=\frac{\mu c^2}{4\pi}$ $(F=kq_1q_2/r^2)$ ואחרים. (μ — הפרמאביליות בריק מוגדרת כמספר קבוע $\mu_o=4\pi\times10^{-7}$ ויחידותיה הנרי/מ׳ ; וע״ע מגנטיות, עמ׳ 162).

ק"פ אחרים קשורים ביחידות „קיבול" הכוח, למשל, מסת המנוחה של האלקטרון m_e ומסת המנוחה של הפרוטון Mp, מטען האלקטרון e, מגנטון בוהר μ_B וכד׳.

ק"פ הקשורים ביחידות המרחק הם, למשל, רדיוס האטום של בוהר Ao, אורך הגל של קרינה מסוימת (למשל, קו D_1 בנתרן) וכד׳.

קבוצת ק"פ נוספת נובעת מנוסחות האנרגיה E בתחומים השונים של הפיסי־קה: מהירות האור c בתורת היחסות ($E=mc^2$), קבוע פלנק h בספקטרוסקופיה ($E=h\nu$), קבוע בולצמן k בתרמודינמיקה ($E=\frac{1}{2}kT$), קבוע רידברג R_∞ בתורת ה־אטום ($E_n=R_\infty/n$) וכד׳.

הקה"פ חסרי הממדים הם הבעייתיים ביותר. ידוע, למשל, שהיחס בין מסת הפרוטון למסת האלקטרון (במנוחה) Mp/m_e, או בין המומנטים המגנטיים שלהם (המגנטונים) $\mu p/\mu c$ הם ק"פ. דבר זה אינו מתיישב עם ההנחה האינטואיטיווית שבכל תחום בפיסיקה מספיק קבוע יחיד בעל ממדים נתונם לביאור התופעות. נראה שהבנת הפיסקה הנוכחית איננה מושלמת, ותורות מתקדמות יותר יצליחו, אולי, למ־צוא קשרים ביניהם. תורת החבורות בחל־קיקים האלמנטריים (ע"ע) אכן מצליחה לנבא מסות של הדרונים מתוך ידיעת מסת חלקיק יחיד בקבוצה — אולם אין עדיין קשרים בין קבוצות שונות, כגון הלפטונים והבריונים.

חשיבות הקה"פ להבנת הפיסיקה ולבדיקת תורות שונות מצריכה ידיעת שיעורם בדיוק רב. שיטות רבות פותחו למדידה מדויקת, אולם רובן מתייחסות ליחסים בין קבועים כגון מדידת היחס e/m_e (ע"ע אלקטרון, עמ׳ 805/6), היחס h/e או יחסי מסות (ר׳ טבלה). מדידות חדישות במצב המוצק (למשל, תוך ניצול אפקט מסבאואר ואפקט ג׳וזפסון בזרם חילופין) מאפשרות דיוק רב ותיקון ערכים קודמים מוטעים. למשל, שיעורו של קבוע הפיצול הדק α, שחושב משיקולים עיוניים באלקטרודינמיקה קוואנטית, היה 1/137.0388, אולם ערך זה, שנחשב למדויק מאד, לא תאם את התוצאות הנסיוניות. הערך החדש, שנובע מתוצאות מדידת היחס h/e באפקט ג׳וזפסון, $\alpha=1/137.03608$, אמנם נמצא מחוץ לתחום השגיאה של הערך הקודם (ולכן אינו בחזקת שיפור אלא בחזקת תיקון), אך תואם את התוצאות הנסיוניות. תיקונים דומים נעשו בערכי e, h, m_e ו No. משנות ה 60 של המאה ה 20 מתפרסמים מדי פעם ערכים מומלצים לקה"פ. המאו־שרים בוועדות בי"ל ומבוססים על מיצועים סטטיסטיים וחשבון שגיאות. בין שאלות היסוד לגבי ק"פ כיום היא השאלה שטרם נפתרה אודות קביעותם הקוסמולוגית: האם במקומות ובזמנים רחו־קים מאתנו בקנה־מידה קוסמי יש לקה"פ אותם ערכים?

י"א. ש.

הקבוע	הסמול	היחידות	הערך	הדיוק (ב ppm)	נוסחות
המומנט המגנטי של האלקטרון *	μ_e	מגנטוני בוהר	1.0011596389	0.0031	μ_e/μ_B
המומנט המגנטי של הפרוטון (במים) *	μ_p	מגנטוני בוהר	1.52099312×10^{-3}	0.066	μ_p/μ_B
מסת הפרוטון *	M_p	amu	1.00727661	0.08	$12M_p/M(^{12}C)$
מסת הניטרון *	M_n	amu	1.00866520	0.10	$12M_n/M(^{12}C)$
קבוע רידברג למסה אינסופית	R_∞	1/מ׳	1.09737312×10^{7}	0.10	$\mu_o{}^2c^3e^4m_e/(8h^3)$
מהירות האור בריק	c	מ׳/שנ׳	2.9979250×10^{8}	0.33	
רדיוס בוהר	a_o	מ׳	5.2917715×10^{-11}	1.5	$h^2/(\pi\mu_o m_e c^2 e^2)$
קבוע הפיצול הדק	α	—	7.297351×10^{-3}	1.5	$\mu_o e^2c/(2h)$
היחס בין מסת האלקטרון למטענו	e/m_e	קולון/ק"ג	1.7588028×10^{11}	3.1	
אורך גל־קומפטון של האלקטרון	λ_c	מ׳	2.4263096×10^{-12}	3.1	$h/(m_ec)$
קוונטום השטף המגנטי	h/e	ג׳אול שנ׳/קולון	4.135708×10^{-15}	3.3	
מטען האלקטרון	e	קולון	1.6021917×10^{-19}	4.4	
קבוע פרדיי	F	קולון/קילומול	9.648670×10^{7}	5.5	N_oe
מסת האלקטרון	m_e	ק"ג	9.109558×10^{-31}	6.0	
יחס המסות בין פרוטון לאלקטרון	M_p/m_e	—	1.836.109	6.2	
יחידת מסה אטומית	amu	ק"ג	1.660531×10^{-27}	6.6	$M(^{12}c)/12$
מספר אבוגדרו	N_o	1/קילומול	6.022169×10^{26}	6.6	
מגנטון בוהר	μ_B	ג׳אול/טסלה	9.274096×10^{-24}	7.0	$eh/(2m_e)$
קבוע פלנק	h	ג׳אול/שנ׳	6.629196×10^{-34}	7.6	
מגנטון גרעיני	μ_n	ג׳אול/טסלה	5.050951×10^{-27}	10	$eh/(2M_p)$
קבוע הגזים	R_o	ג׳אול/קילומול/°ק׳	8.314.34	42	
קבוע בולצמן	k	ג׳אול/°ק׳	1.380622×10^{-23}	43	R_o/N_o
קבוע הכבידה העולמי	G	ניוטון מ׳²/ק"ג²	6.6732×10^{-11}	460	

* מסה כאן — מסת המנוחה. ppm -- שגיאה יחסית של 1 למיליון.

ערכים של קבועים פיסיקליים נבחרים

קִבּוּץ גָּלֻיּוֹת, ע"ע שִׁיבַת צִיּוֹן וַעֲלִיָּה.

קְבוּצָה, קִבּוּץ, חברה שיתופית מאורגנת למטרות התיישבות, על יסוד בעלות הכלל על הקניין, עבודה עצמית, שוויון ושיתוף בשטחי הייצור, הצריכה והחינוך; תרומה ארץ־ישראלית מקורית לדרכי ההתיישבות החקלאית ולמימוש אידאל השוויוניות.

הקבוצה (קב׳; בתחילה רווח שם זה) הראשונה, ד ג נ י ה (ע"ע), נוסדה ב 1909 בידי קבוצת פועלים שקיבלו על עצמם, בעקבות יציבתה, ניהול חווה שהיתה בבעלות ההסתדרות הציונית (ע"ע א"י, עמ׳ 313). עד סוף מלה"ע I קמו קיבוצים (ק") מעטים נוספים. בשנות ה 20, בימי העליה השלישית, הוקמו ק" רבים בידי עולים יוצאי תנועות הנוער „החלוץ" (ע"ע). בשנות ה 30 וה 40 היה הק׳ לצורת ההתיישבות היהודית העיקרית בא"י, בזכות יתרונות הארגון השי־תופי, נוכח התנאים הבטחוניים, החקלאיים והמשקיים הקשים.

בתקופת המאורעות והמרד הערבי בשנים 1936—1939 עלו ק" על הקרקע באזורים מרוחקים ממרכזי היישוב היהודי תוך אבטחה מיידית של המתיישבים מפני התקפות הערבים. צורה חדשה זו שכונתה „ח ו מ ה ו מ ג ד ל", נדרשה בעיקר מפני שההתיישבות הישנה לא היתה יעילה בגלל התנגדות ערבית אלימה, מייד עם העליה על הקרקע. בשיטת „חומה ומגדל" יצאו עם שחר, בלוויית נוטרי משטרת היישובים, שיירות בלי־רכב עמוסות מתיישבי הק׳ החדש, מאות מתנדבים שבאו לעזור, אהלים, חלקי מבנים מוכנים וחמרי־התבצרות. עם ערב הושלמה הקמת היישוב שהוקף חומת־מגן ונשלט ע"י מגדל שבראשו זרקור. בדרך זו נקבעה עובדת העליה על־הקרקע ובאותה עת גם אובטחה נקודת ההתיישבות. חלוץ יישובי „חומה ומגדל" (חנוכה, תרצ"ז) היה ק׳ השומר הצעיר ת ל - ע מ ל (כיום ניר־דוד) בעמק בית־שאן. וסמל לגבורה ולחלוציות היתה הקמת ח נ י ת ה (ע"ע) בגליל המערבי. יישובי „חומה ומגדל" הרחיבו את גבולות ההתיישבות העברית והגבירו את בטחון היישוב. וע"ע ה ג נ ה, עמ׳ 405.

ובך עם הקמת המדינה היו הק" כ 50% מכלל היישובים החקלאיים היהודים וכ 8% מהאוכלוסיה היהודית. התרומה המעשית של הק" בקליטת ה ע ל י ה הושפעה מההרכב החברתי ומארצות המוצא של העולים. מיד לאחר מלה"ע II ולאחר הקמת המדינה הגיעו רבים

קיבוץ תל־עמל (כיום ניר־דוד), הראשון ליישובי חומה ומגדל בעמק בית־שאן (קק"ל)

מניצולי השואה לק". לעומת זה פחת חלקם של הק" בקליטת העליה ההמונית בשנות ה 50, שהיתה ברובה מאסיה ומאפריקה ושלא הסתגלה למסגרת הרעיונות המחייבת של הק׳. חלקם של הק" בכלל האוכלוסיה ירד (2.8% בסוף 1974 לעומת 7.9% ב 1948 ו 5.0% בסוף 1953) והואט קצב גידולם. מסגרות ממלכתיות הופקדו על התפקידים הבטחוניים שמילאו עד אז הק" על בסיס התנדבותי, והסתמנו מגבלות להמשך התפתחות החקלאות שהיתה הענף הכלכלי הראשי בק".

בשנות ה 60 ובראשית שנות ה 70 חל מפנה במגמות אלה. גבר קצב הגידול של הק" עם הצטרפות הבנים הבוגרים והשינויים בהרכב העליה. הק" קולטים חלק גדול יחסית של העולים מארצות אמריקה הלאטינית ואמריקה הצפונית (אולם רק מעטים מעולי בריה"מ). בין 1962 ל 1972 עלה מספר החברים בק" ב 30%. הוקמו מפעלי ת ע ש י ה רבים וקצב התיעוש עלה אף על השיעור המקובל במדינה והק" הפכו מאותן שנים ליישובים חקלאיים־תעשייתיים. מאז מלחמת ששת הימים הובלטה מחדש התרומה הבטחונית של קיבוצי הספר וניכר הייצוג המרשים (הרבה מעל משקלם בכלל האוכלוסיה) של בני ק" בהתנדבות ליחידות נבחרות בצה"ל.

התנועות הקיבוציות עוסקות בגיוס חברים לק". וחלק מהק" מנהלים מערכת הסברה כדי להביא לידיעת המעוניינים את האפשרות להצטרף לק׳. בשנים האחרונות ירד חלקם היחסי של בוגרי תנועות הנוער בישראל ובחו"ל המצטרפים כקבוצות מאורגנות,

הק" לפי ההשתייכות הארגונית (1974)

צורת יישוב והשתייכות ארגונית	יישובים			אוכלוסיה (אלפים)		
	סך הכל	ותיקים (עד 1948)	חדשים (מ 1948)	סך הכל	ביישובים ותיקים	ביישובים חדשים
ס"ה	227	134	93	93.9	66.6	27.3
הקיבוץ הארצי	75	40	35	32.7	22.7	10.0
איחוד הקבוצות והקיבוצים	77	51	26	29.2	21.5	7.7
הקיבוץ המאוחד	55	34	21	25.0	18.2	6.8
הקיבוץ הדתי (הפועל המזרחי)	11	5	6	4.5	2.7	1.8
העובד הציוני	5	3	2	1.5	1.1	0.4
פועלי אגודת ישראל	3	1	2	0.9	0.4	0.5
ללא השתייכות ארגונית	1	—	1	0.1	—	0.1

ועלה חלקם של מבוגרים המצטרפים כבודדים או עם משפחתם.

ה„ה כ ש ר ד ו ת" המורכבות, ברובן, מבוגרי תנועות הנוער החלוציות, בארץ ובחו"ל, מקבלות את הכשרתן בק" ומשרתות בצה"ל במסגרת הנח"ל (נוער הלוצי לוחם).

א י ד א ו ל ו ג י ה ו ה ב ד ל י ם ת נ ו ע ת י י ם. ייחוד מערכת הערכים הקיבוצית הקל על הסתגלות הק" לתנאים משתנים. אָפיינית לק׳ המודעות הרבה לערכים עליונים של חברה חלוצית: שוויון, שיתוף וערבות הדדית המונחים ביסוד הדפוסים והנורמות של הק׳.

מייסדי הק" הושפעו מנסיון הקומונות שהתקיימו במאה ה 19 בעיקר באה"ב ושמעוטם המשיכו להתקיים גם במאה ה 20 (ע"ע אגדה שתופית; סוציליזם, עמ׳ 566/8). בשלהי שנות ה 60 התחדשו הנסיונות להקים קהילות שיתופיות באה"ב, ועתה משמשים הק" כדגם לאחדות מקהילות אלה. קיימים קשרים הדוקים גם עם תנועות דומות ביפן. ואולם, הק" הראשונים נבדלו מנסיונות אחרים של קומונות בעולם בהיותם פרי חיפוש לתשובות שהעלתה המציאות הא"ית ללא היצמדות לתכניות מוגדרות (אף שהיו כאלה: תכנית גדוד העבודה [ע"ע], „הקב׳ הגדולה" של ש. לביא [ע"ע]).

הקב" הקטנות שראשיתן בעליה השניה הושפעו מזרמים אנרכיסטיים ומהסוציאליזם הקהילתי ודגלו במסגרת חברתית מצומצמת ואינטימית ובמשק חקלאי טהור; ואילו חלק גדול מקיבוצי העליה השלישית הושפעו מהזרם המרכסיסטי המהפכני וממהפכת אוקטובר ודגלו בארגון ארצי ריכוזי והמוני שיעסוק בכל תחומי העבודה והייצור.

בקיבוצי השומר הצעיר (ר׳ להלן) הדגישו את חינוך האדם, את מערכת היחסים החברתיים ואת תפקיד הק׳ במאבק הפוליטי, אגב חתירה לגיבוש השקפה רעיונית ופוליטית המשותפת לכלל חברי הק׳ (עקרון הקולקטיוויות הרעיונית). משקלו של היסוד הפוליטי גבר בכל התנועות וב 1951 חל על רקע זה פילוג בק׳ המאוחד (ר׳ להלן). כיום מותנה חריפות ההבדלים בין התנועות וגובר שיתוף הפעולה ביניהם במסגרת של ב ר י ת ה ת נ ו ע ה ה ק י ב ו צ י ת שהיא מעין ארגון־גג.

ת מ ו ר ו ת ב מ ב נ ה ה ח ב ר ת י. הק" היו בראשיתם חבורות קטנות של צעירים ממוצא חברתי ותרבותי דומה, המלוכדים באמונתם בערכים משותפים ומזדהים עם תפקידם החלוצי־משימתי. כיום הק" הם קהילות, בהם חיים במשותף גילאים שונים בני 2—3 דורות ויוצאי ארצות ותרבויות שונות. זיקת הפרט אל הק׳ מתווכת ע"י קשריו עם קבוצות משנה חברתיות (כגון קבוצות גיל, קבוצות מוצא, קבוצות עבודה). החשובה בין קבוצות המשנה היא ה מ ש פ ח ה, שאינה יחידה כלכלית, צרכנית וחינוכית מיוחדת, אך בולטים תפקידיה הרגשיים־סולידריים. בק" הוותיקים המשפחה הטיפוסית היא רב־דורית, ומשקלה עולה על המקובל בחברה המערבית המודרנית ובין יוצאי אירופה ואמריקה בישראל: שיעור גירושין נמוך, שיעור ילודה גבוה, גיל נישואין נמוך.

ה א ש ה נהנית בק׳ מעצמאות כלכלית ומשוויון בזכויות ובתנאי החיים. אולם למרות הנוחיות (העדר קשיי גידול ילדים, העדר תלות כלכלית בבעלים) לא הסתמנה סטיה מההפרדה הקלאסית בין עבודות ותפקידים המקובלים כמתאימים יותר לגברים (עבודות בהן נדרש כושר פיסי וכושר ארגון) ולנשים (בעיקר חינוך, פקידות נמוכה־יחסית). כיום שוקדים בק׳ על שיפור תנאי העבודה של הנשים ועל הרחבת האפשרויות להתפתחות אישית ומקצועית.

הבטחת זיקת ה ב נ י ם לק׳ מושגת בעיקר ע"י הקשרים החברתיים עם בני גילם וכן ע"י הזיקה הרעיונית המטופחת בתקופת החינוך. רוב הבנים חיים בק" בהם נולדו. כ 30% ויותר מהבנים עזבו את הק"; הסיבות לכך בעיקר אישיות (נישואין עם בן־זוג שלא רצה לחיות בק׳, רצון במקצוע שאינו מתאים לק׳).

שילוב הצעירים בתפקידי ריכוז מינהלי וציבורי נעשה עפ"ר באופן הדרגתי בלי לדחוק את רגלי הוותיקים. גם יציאת הזקנים ממערך התעסוקה נעשית בהדרגתיות ע"י צמצום שעות העבודה עם העליה בגיל. אולם גם בק׳, כמו בחברה המערבית, אין מייחסים חשיבות מיוחדת לנסיון הזקנים ואין להם מעמד מיוחס.

עבודה, ארגון ודמוקרטיה. לתחום העבודה נודעת בק׳ משמעות ערכית מרכזית ולא רק כלכלית, ואולם ערכי העבודה העצמית ניזוקים, כי יש ק" הנעזרים בעבודה שכירה, בעיקר בתעשיה. נעשה מאמץ לצמצם את ממדי התופעה.

קיום עקרון שוויון הערך של העבודות נתקל בקשיים נוכח ההתמחות הגוברת. מתמעט הרצון לעסוק בעבודות בלתי מקצועיות, ובהעדר שכר אישי גובר הרצון להעשרת תוכן העבודה, לתחושת יצירה והשגיות ולאפשרויות להתקדמות מקצועית. מנסים להתגבר על כך ביצירת מערכת להשתלמויות מקצועיות, סדרי חילופין לעבודות שאינן מבוקשות ומאמץ לצמצמן ע"י מיכון. בכל ענפי העבודה — גם במפעלי התעשיה — נהוגה החלפת בעלי תפקידי הניהול בפרקי זמן קבועים. בעלי התפקידים נבחרים ע"י צוותי העובדים שבידיהם גם הסמכות לקבוע את מדיניות הענף.

הניהול והארגון הפנימי בק׳ מבוססים על עקרונות של דמוקרטיה ישירה ללא שלטון אדמיניסטראטיווי. לכל החברים האפשרות להשתתף בהכרעות המתקבלות באסיפת החברים הנערכת כל שבוע והם יכולים להשתתף בבחירת נושאי־התפקידים, הנבחרים בד"כ לשנה אחת בלבד.

החברות בק׳ היא רצונית ובפני כל חבר פתוחה האפשרות לעזוב, ולכן לא ניתן לכפות על החברים הגשמת החלטות האסיפה או המוסדות, הנוגדות את דעתם. קבלת המרות הקיבוצית מותנית אפוא ברמת ההזדהות של החבר עם הק׳ ובמידת התחשבותו בדעת חבריו. מורכבות המערכת המשקית והחברתית וגידול מספר החברים צמצמו את משקלה של האסיפה ובחלק מן הק" אף ירדה ההשתתפות בה. לכן גברו החיפושים אחרי מסגרות אחרות (כחוגי־בית ושכלול מערכת התקשורת) כתחליף לאסיפה.

ארגון הק׳ מושתת על ועדות העוסקות בביצוע (תרבות, בריאות וכד׳) ובתיאום (מזכירות, ועדת משק). נושאי התפקידים המרכזיים הם המזכיר, רכז המשק, הגזבר ורכז העבודה. בד"כ אין התחרות על מילוי תפקידים ואף רווחת נורמה של סירוב למלאם. עם זאת נע אחוז ממלאי התפקידים וחברי הוועדות, כל שנה, בין 40% מהחברים (בק" הגדולים) ל 60% (בק" הקטנים).

צריכה, חינוך ותרבות. סדרי הצריכה השיתופית מבוססים על אחריותו של הק׳ לסיפוק צרכי החברים. רמת החיים הכללית נקבעת באופן קולקטיווי, ואילו סיפוק צרכי הפרטים נעשה מתוך התחשבות בצרכיהם המיוחדים. ארגון הצריכה בק׳ מבוסס על אספקת שירותים ומצרכים ישירה והחבר חפשי לקבוע את הכמות הדרושה לו. בתחומים אחרים ניתנת לחברים הקצבה כספית והם חפשים להשתמש בה כחפצם.

חברי הק׳ סועדים את ארוחותיהם בחדר־האוכל המשותף. לאחרונה נהוגה בחדרי־האוכל בק" רבים ההגשה העצמית המאפשרת בחירה אישית יותר.

במרבית הק" חיים ילדי הק׳ מרגע היוולדם בבתי־ילדים (שבהם הדרי־שינה וחדרי משחק ולימוד) בתנאים קומונליים, בכמעין מיקרו־ק׳ ולעתים אף מטפחים משק קטן, והם מבלים מספר שעות עם הוריהם אחרי סיום העבודה. הטיפול והחינוך בקבוצת ילדים בני אותו גיל נתונה בידי מחנכים שהוכשרו לכך. עם קבוצת הגיל עוברים הילדים ממסגרת חינוך אחת לשניה עד סיום ביה"ס התיכון. בביה"ס היסודי משולבים בשעות הלימוד גם שעות עבודה. היחסים בין המחנכים והחניכים הם שוויוניים ולא רשמיים. על תפקיד הק" בעליית הנוער, ע׳ כרך ו׳, עמ׳ 1019.

בניגוד להשערות קודמות לא נמצאו במחקרים הוכחות לתוצאות שליליות כתוצאה מההפרדה בין הילד לאם בגיל הרך ואף נמצא כי לפעילות מחנכים אחרים, בצד האם, השפעה חיובית על התפתחות כושר התפיסה של בני הק׳.

בשנים האחרונות גדל מספר בני הק" הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה ושיעורם מתקרב לשיעור כלל הסטודנטים במדינה.

בק׳ פעלתנות תרבותית רבה, ונוצרו בו דפוסים מקוריים לחגי ישראל (במיוחד טקס ליל הסדר וההגדות לפסח המיוחדות), לזמר ולריקוד העברי ולספרות העברית החדשה. פותחו כלים רבים ליצירה עצמית — מקהלה, תזמורת, להקות חובבים. התפתחות אמצעי התקשורת ההמונית והתרבות ההמונית מקשים על המשך פיתוח היצירה העצמית בק" וגם הם הופכים לצרכני תרבות.

מנ. רי.

היסודות המשקיים של הק׳ מבוססים על היותו מגוון (משק חקלאי ולא־חקלאי); בעל משק מעורב, רב־ענפים (גידולי שדה [פלחה־בעל, מספוא־שלחין, כותנה וכד׳], מטעים [הדרים, נשירים, זיתים], בעלי־חיים [רפת, לול, מדגה, כוורת]); אינטנסיווי (הגידול בתפוקה נובע מהגברת כוח הייצור ולא מהגדלת השטח המעובד); יצרני ושירותי (המספק את מרבית השירותים לפרט); קיימת שותפות־עבודה (בניגוד לעבודה אינדיווידואלית); מיכון וטכנולוגיה גבוהים. יסודות אלה משוקעים ביסודות החברתיים שעיקרם: משק עצמי השייך לעובדים ומשק גדול (לא משפחתי, הנהנה מיתרון ריכוז העיבוד והתמחות); קומונה מלאה (שוויון ע"פ הצרכים: כל אחד תורם לחברה לפי יכלתו וכל אחד מקבל מהחברה לפי צרכיו); משק שאינו מסייג את גידולו.

הק" מעבדים כ 48% (1.15 מיליון דונם) מכלל שטח גידולי־השדה, אך יותר מ 60% משטח גידול־השדה בשלחין (376,000 דונם); כ 30% (כ 30,000 דונם) מהמקשה; כ 22% משטח המטעים (165,000 דונם).

בכוח העבודה שבק" (כ 54.400 נפש; 1974) מספר שווה של גברים ונשים. התפלגות כוח העבודה (באחוזים): חקלאות — 29.2; תעשיה — 19.4; מסחר ושירותי הארחה — 10.5; שירותים קהילתיים — 13.3; שירותים אישיים ואחרים — 20.8; תחבורה — 4.4; אחרים — 2.4.

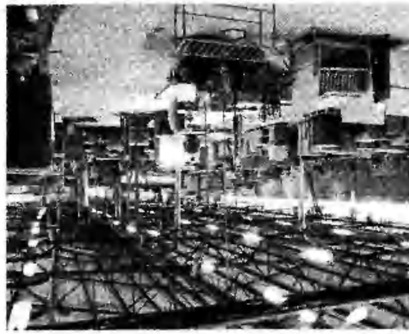
על המבנה הפיסי של חצר משק הק׳, ע"ע חקלאות, עמ׳ 930—934, 938. וע"ע א"י, עמ׳ 825—835; כפר, עמ׳ 1001—1003.

מ.

בתחילה נועדה התעשיה בק׳ לספק את צרכי הק" ולספוג

חליבת כבשים בקיבוץ שריד (לשכת העתונות הממשלתית)

כ רהיטים בקיבוץ הזורע (לשכת העתונות הממשלתית)

עודפי כוח־אדם בעונות חקלאיות שקטות ומאוחר יותר — להציע פתרון לבעיות חברתיות: מקומות עבודה לאוכלוסיה שאינה מסוגלת לעבוד בחקלאות, לאוכלוסיה מזדקנת ולאוכלוסיה צעירה המבקשת אתגרים טכנולוגיים וארגוניים מורכבים יותר ממה שהחקלאות מציעה. עד קום המדינה היתה ההכנסה מהתעשיה בק״ (126 מפעלים, 1,200 עובדים) כ 29% מכלל ההכנסה (19% ב 1937). מסוף שנות ה 50 ותחילת שנות ה 60, כשהדביק הייצור החקלאי בישראל את הביקוש למוצרי חקלאות, בעיקר בגלל הגדלת הפריון, שיפורים אגרוטכניים והגברת עתירות ההון בחקלאות, הופנתה כמעט כל תוספת כוח־האדם בק״ לתעשיה. באותה תקופה היתה אף תשואת ההון בתעשיה גבוהה יותר מזו של החקלאות וכן גם היעילות והרווחיות.

ב 1974 היו 259 מפעלי תעשיה (בהם עבדו 10,800 עובדים, מהם — 5,650 חברים) ב 200 ק״, 30% מהם — מפעלי מתכת ודפוס; 22% — פלסטיקה וגומי (38% מכלל ענף תעשיה זה בישראל); 10% — חשמל ואלקטרוניקה; 8% מזון; 7% — עץ ורהיטים (23% מכלל ענף תעשיה זה בישראל); 6% — טכסטיל ועור; 17% שונות. לעומת שנים קודמות עלה שיעור מפעלי הפלסטיקה, הגומי, האלק־טרוניקה והמתכת וירד שיעור מפעלי הטכסטיל, העץ, המזון והכימי־קלים. ב 1974 השקיעה התעשיה הקיבוצית 197 מיליון ל״י (9.8% מכלל ההשקעות במשק), מזה — 39% קיבוצי האיחוד; 36% הק׳ הארצי; 21% — הק׳ המאוחד. ס״ה המכירות של התעשיה הקיבוצית באותה שנה — 1,670 מיליון ל״י (5.7% מכלל ערך התפוקה התעשיי־תית בישראל). היצוא (1975) — 75 מיליון דולר (6.1% מכלל היצוא מישראל).

האילוצים החברתיים והטכנולוגיים של התעשיה בק׳ מקורם בכפיפות המפעל להנחיות הערכיות של מוסדות הק׳ בענייני הקצאת כוח־אדם, שיתוף עובדים בהכרעות, חילופי מנהלים ובהסדרים הכל־ליים של סמכויות והיראכיה שאינם נדרשים בחקלאות (שיחידות הייצור בה קטנות) באותה מידה שהם נדרשים במפעל התעשייתי (שבו יש יתרונות לגודל). אעפ״כ עמדה התעשיה בק״ במרבית האילוצים ושמרה על רווחיותה. למגבלות הניהול שכפתה על עצמה נמצא פיצוי בתחושת ההזדהות החזקה של החבר העובד במפעלו וחותר למיומנות גבוהה. ואכן פריון העבודה במפעל שבק׳ עולה על הממוצע המקביל בתעשיה הישראלית. בעיית הגודל מצאה פתרונה בהתרכזות המפעלים הקיבוציים בגודל הבינוני (10 - 100 עובדים), הנראה באופטימלי. 69% מכל המפעלים הקיבוציים הם בקבוצת גודל זה (1973).

משנעשה מפעל התעשיה בק׳ מטרה כלכלית בפני עצמה, בחקל־אות, עלה מספר ה ש כ י ר י ם הממלאים את מקום החברים והגיע ל 47.7% (1974). מסתבר שלפחות בשנות ה 70 יגבר כוחם של היתרונות הכלכליים הנובעים מהעבודה השכירה על הרתיעה האיד־אולוגית להעסקתם.

הק׳ שוב אינו יישוב כפרי אלא יישוב חקלאי־תעשייתי המרבה להשקיע בתעשיה. מגמה זו זהה לכווני התפתחות הכפר בארץ ובעולם. י. דו.

ה ש פ ע ת הק׳ כאורח־חיים וכאידאולוגיה חרגה הרבה מעבר לרישומה החברתי בא״י ושימשה נושא למחקרים, לביקורות ול־הערצה. בשל סגוליותו החברתית־חלוצית נודעה לק׳ חשיבות כערך חינוכי לנוער בא״י ובחו״ל וכמקור למנהיגות לתנועת הפועלים ולמדינה; לאחרונה ניכרת התרופפות בשתי תכונות אלו. הרבו להתייחס למרקם החברתי החדש שנוצר בק׳ ובעיקר בחנו את יכלתו לשנות את תחושת החברה כלפי היחיד ואת התמסרות היחיד לענייני החברה. הרבו לבחון את שיטות החינוך המשותף הקיבוצי ואת יכלתו לשנות מוסכמות חברתיות. מרבית התחומים החברתיים האלה ואחרים הם בתהליכי השתנות והסתגלות מתמידים. ואולם, מה שכבר השיגה החברה הקיבוצית בתחום האידאלים הקומונליים עולה על המצופה ועדיין שרירה הגדרתו של מ. בובר על הק׳: משימה יהודית נועזת, דוגמה לאי־כשלון. מ.

בק׳ הארצי (הקבה״א) „ה ש ו מ ר ה צ ע י ר״, ברית קיבוצי השוה״צ, מאוגדים (1975) 75 ק״ ובהם 32,700 נפש. מייסדיו היו יוצאי תנועת הנוער החלוצית „השומר הצעיר״ (ע״ע [ה]שומר הצעיר) שעלו מפולניה ומגליציה, לראשונה, ב 1919. ב 1920 נוסד הק׳ הראשון של השוה״צ, שהקים ב 1922 את משקו בבית־אלפא, לרגלי הגלבוע שבעמק יזרעאל. ב 1927 כבר היו בארץ 6 ק״ של השוה״צ. את הקבה״א יסדו 4 מהם: ק׳ „ב״ (כיום משמר העמק), ק׳ הרצליה (מרחביה), ק׳ עין־גנים (עין שמר) וק׳ „ג״ (מעברות, שנוסד ע״י עולי השוה״צ מגרמניה). מועצת היסוד התקיימה בחיפה באפריל 1927. ק׳ בית־אלפא הצטרף לקבה״א רק ב 1940.

בהיווסדו קיים הקבה״א משק חקלאי קטן אחד. ב 1974 הגיע ערך הייצור החקלאי במשקיו ל 610 מיליון ל״י. עד קום המדינה ראה הקבה״א בפיתוח החקלאות את תפקידו החלוצי הבלבדי; כעת פועלים ברוב קיבוציו גם מפעלים חרשתיים שערך ייצורם (1974) 605 מיליון ל״י.

הק׳ בעיני הקבה״א הוא יחידת־חיים אוטונומית, המקיפה ומטפחת את כל תחומי החיים: המשק, החברה, התרבות, הפוליטיקה והחינוך. לפי תפיסתו הק׳ הוא בעת־ובעונה־אחת מכשיר בידי העם והמעמד להגשמת הציונות, המאבק המעמדי ובניינה של חברה סוציאליסטית וגם מטרה לעצמו — אבטיפוס של חברה סוציאליסטית בישראל. תוך

חגיגת חג־השבועות בקיבוץ גן־שמואל (לשכת העתונות הממשלתית)

גיבוש רעיוני מתמיד וחפשי וטיפוח הדמוקרטיה בכל תחומי החיים הוא חותר לגיבושה של השקפת עולם משותפת מלוכדת.

עולמו האידאי של הקבה"א נבנה על הציונות החלוצית כסוללת דרך לעליה המונית, הסוציאליזם, הק', שילוב מפעל ההתיישבות והמאבק הפוליטי, עצמאות מדינית-יהודית תוך חתירה לשיתוף יהודי-ערבי, קיום בטחון המדינה תוך חתירה מתמדת לשלום.

בהכירו שרק השותפות הלוחמת בין המתיישב והעובד השכיר בעיר ובכפר, בכוחה להבטיח את עתידו של המפעל הציוני, היה הקבה"א מוכן בראשיתו לאיחוד כולל של תנועת הפועלים, איחוד פרוגרמטי שעיקרו — הנאמנות לציונות חלוצית ולסוציאליזם לוחם ומגשים (מועצת משמר העמק, 1930). לאחר שאיחוד זה לא קם, הוקמה ב 1936 „הליגה הסוציאליסטית", שהיתה לשותפו הפוליטי הנאמן של הקבה"א. ב 1946 נוסדה ע"י שניהם מפלגת „השומר הצעיר", שהשתתפה ב 1948 בהקמת מפלגת הפועלים המאחדת (ע"ע). הקבה"א הוא חלק בלתי נפרד ממנה.

הקבה"א ריכז מראשיתו את מאמציו בחינוך ילדיו, בהאמינו שהאדם הפעיל והיוצר נושא באחריות לבניין החיים השיתופיים. ביסוד החינוך המשותף הונחו המסורת של תנועת הנוער החינוכית ומגמות החינוך החדיש. נושאו ומכשירו היא חברת הילדים בהדרכת המחנכים. הלימודים מיוסדים ככל האפשר על שיטת הנושאים, שמטרתה להקנות השקפת עולם מדעית כוללת ולא רק ידע, ולפתח את עצמאותם הלימודית כיסוד לעצמאותם הרוחנית. ב 6 הכיתות הראשונות מקיימים הק" חברות ילדים בביתם. ב 6 הכיתות האחרונות מתחנכים הילדים והנוער במוסדות חינוך גדולים יותר, שבהם חברת הנוער היא נושא החינוך. כל מוסד קשור כ„קן השוה"צ" לתנועה החינוכית של ה„שוה"צ בישראל". המוסד החינוכי הראשון נבנה ב 1931 במשמר העמק. כיום פועלים 22 מוסדות חינוך שרובם משותפים לק" אחדים. ובהם חברות ילדים ונוער מכיתה ז' ועד י"ב. 6,300 בנים ובנות השתלבו כבר כחברים בקיבוציהם. ב 1967 הוקם גרעין הבנים הראשון שמטרתו הקמת ק' חדש.

בפרוץ מאורעות 1936 היה ק' השוה"צ תל-עמל (ניר דוד) הרא־שון ליישובי „חומה ומגדל" (ר' לעיל). קיבוצי השוה"צ היו בין פורצי גבולות ההתיישבות דרומה: גבולות, נגבה, נירים, רוחמה. בימי מלה"ע II שירתו הרבה מחברי הקבה"א בנוטרות, ביחידות הצבא הבריטי ובבריגדה. הקבה"א היה בין בוני ומקימי הפלמ"ח (ע"ע). חבריו היו פעילים בארגון ההעפלה וה„בריחה" והיו בין הצנחנים שהוצנחו באירופה הכבושה בידי הנאצים (ע"ע פרטיזנים).

קיבוצי השוה"צ יד מרדכי, נירים ונגבה לחמו בגבורה נגד הצבא המצרי במלחמת העצמאות ובלמו את התקדמותו. ובצפון מנע ק' משמר העמק בעד צבא קאוקג'י מלפרוץ לעבר חיפה.

לקבה"א סמינר להשכלה רעיונית-חברתית בגבעת חביבה, והוא מקיים יחד עם הק' המאוחד ואיחוד הקב" והק" סמינרים להכשרת גננות ומורים. לקבה"א עתונות פנימית ענפה: „הדים לשאלות החברה הקיבוצית", „החינוך המשותף", „השבוע בק' הארצי" ועוד. ב 1931 הקים את „ספרית הפועלים" שהוציאה עד כה למעלה מ 1,000 ספרים בתחומי היצירה הספרותית והמדעית. ב 1962 הוקם המכון לחקר תקופת השואה „מורשת" ע"ש מרדכי אנילביץ', והוא המו"ל של כה"ע „ילקוט מורשת".

המוסד העליון של הקבה"א הוא הוועידה, המתכנסת אחת ל 3 שנים, ומועצות נבחרות, המתכנסות אחת לשנה. הוועידה בוחרת בוועד-פועל. הפעולה השוטפת מתנהלת ע"י מחלקות, המודרכות ע"י מזכירות הועה"פ. המכשיר הכספי המרכזי, לעזרה הדדית בין־קיבוצית, היא „קרן השוה"צ". בני הק" הוותיקים מתגייסים לשנת שירות נוספת על שירותם בצה"ל לעבודה בק" הצעירים. בני הדור הצעיר בקבה"א מאורגנים כחטיבה צעירה (ח"ץ) ולה, יחד עם הח"ץ במפ"ם, עתון — „החותם".

י. א. חז.

באיחוד הקב" והק" מאוגדים (1975) 86 ק" (מהם 5 של תנועת הנוער הציוני) ובהם 35,800 נפש. האיחוד הוקם ב 1951 ע"י איחוד „חבר הקב" והק"" שהתפלגו מהק' המאוחד.

האיחוד רואה כחובתו להשתלב במפעל בנין המדינה, יישובה, בטחונה וקליטת העליה, מתוך הזדהות עם שאיפות התנועה הציונית הסוציאליסטית וההסתדרות הכללית של העובדים בישראל. מוסדות האיחוד: הוועידה (הנבחרת ע"י כל חברי האיחוד ומתקיימת מדי 4 שנים) קובעת מדיניות בשאלות התיישבות, מדינה וחברה קיבוצית; המרכז מורכב מנציגי השלבים ומתכנס מדי חדשיים; מזכירות המתחלפת כל 3 שנים.

האיחוד כולל הן את הקב" הראשונה (דגניה וכנרת) והן את הקב" שנוסדו אחרי מלחמת יום הכיפורים (אפיק, כפר חרוב, קליה וקטורה) שנוסדו ע"י תנועות נוער מהארץ ומהגולה. היישובים מפוזרים בכל הארץ; רבים בספר (הנוכחי או לשעבר).

האיחוד פיתח שירותים לפתרון בעיות חברה ולפיתוחם האישי של החברים, גם באמצעות פעילויות אמנותיות: באמנויות הפלסטיות, במוסיקה (מקהלת האיחוד, הגבעתרון, התזמורת הקאמרית של כל הק"), ובענפים שונים במסגרת כלל-קיבוצית: בדרמה (בימת הק'), במחול (להקת המחול) ובספורט. כה"ע „ידיעון" מסייע בפעילות רכזי התרבות ביישובים.

הילדים (כ 10,000), עד גיל 18, מתחנכים במסגרות הפתוחות לניסויים שונים. החינוך היסודי ניתן ב 10 בת"ס משותפים-אזוריים או בכל ק' בנפרד (כ 15% מהתלמידים הם ילדי חוץ), קיימים 12 בת"ס אזוריים לחינוך על-יסודי שרובם משותפים עם הקבהמ"א (מיעוטם עם הקבה"א) ואף בהם לומדים (כ 30%) ילדי חוץ (בני מושבים, בני עליית הנוער ואחרים). האיחוד מקיים גם מעון לילד החריג — „נוה צאלים", בי"ס לילדים קשי-לימוד (בגבעת-חיים-איחוד) ו 8 תחנות לייעוץ והדרכה מטפלים בילד ובמשפחה. בני האיחוד חייבים ב„שנת שירות" נוספת על תקופת שירותם בצה"ל, בה הם פועלים בעיירות פיתוח, ביישובים צעירים או בתנועות הנוער הקשורות לאיחוד: „הצופים" ו„הנוער העובד והלומד" — בה גם מאורגנים בני האיחוד. בחו"ל פועלות התנועות: „הבונים", „למרחב", „יהודה הצעיר" ותנועת הנוער הרפורמית.

האיחוד שותף בשני הסמינרים הכלל קיבוציים: „אורנים", ליד קרית טבעון, המשולב באוניברסיטה של חיפה, ו„סמינר הק"" בת"א, המכשירים מטפלות, גננות ומורים לכיתות יסוד והמשך במקצועות השונים. כ"כ שותף האיחוד עם שאר התנועות הקיבוציות בקורס הגבוה לחקלאות ולכלכלה בפקולטה לחקלאות של האוניברסיטה העברית ברחובות ובקורסים למרכזי משק, גזברים, והנדסאים המתקיימים במדרשת רופין ובקורסים לעובדים סוציאליים ועובדים קהילתיים. כ 1,000 מחברי האיחוד לומדים במוסדות על-תיכוניים שונים במדינה.

כה"ע של האיחוד הם: „ניב הקבוצה" — רבעון עיוני; „איגרת לחברים" — שבועון; „איגרת לחינוך" — דו-ירחון; „עלה" — בטאון חטיבת הנוער; „שדמות" — במה לענייני תרבות, שהועמדה לרשות קבוצת צעירים מהתנועות הקיבוציות.

קיבוצי האיחוד מעבדים 492,000 דונם. סה"כ הייצור החקלאי הסתכם בכ 625 מיליון ל"י (1974). בקיבוצי האיחוד כ 100 מפעלי תעשיה (1974), שהכנסותיהם הסתכמו בכ 450 מיליון ל"י. ארגונים כלכליים מרכזיים של האיחוד: „קרן האיחוד בע"מ" — לעזרה הדדית בין יישובים; „לעת גבורות בע"מ" — קופת-גמל של האיחוד וה־ק' הדתי; „משקי האיחוד בע"מ" — ארגון הקניות של הקב". כ"כ שותף האיחוד בחברת „ייצור ופיתוח בע"מ" המעבדת קרקעות ומפעילה בתח"ר (כגון „פרי הגליל" בהצור) ומקימה תעשיות בק־ צעירים.

האיחוד מקפיד על הפרדה בין חברות בו לבין חברות מפלגתית.

90% מחבריו הצביעו בבחירות האחרונות בעד מפלגת העבודה, ורבים מחבריו ממלאים תפקידים מרכזיים בהנהגתה. מעקרונות המאפיינים את האיחוד: פתיחות בארגון הקהילה הקיבוצית בענייני החינוך היסודי, התיכון והגבוה; ארגון הסדרי צריכה; יחס חיובי לדת (בתכ"נ, כשרות) והתאמה לצרכי העליות השונות.

חמשת קיבוצי „הנוער הציוני" קשורים לאיחוד בחברות מלאה זולת קשריהם המיוחדים לתנועת „הנוער הציוני". שלושת קיבוצי „פועלי אגודת ישראל" קשורים לאיחוד בקשר מנהלי כלכלי בלבד. הקבה"ד קשור בעיקר למוסדות הכלכלה של האיחוד. לאחרונה דנים באפשרות שילובם של המושבים השיתופיים באיחוד. האיחוד שואף לאיחוד כל התנועות הקיבוציות על בסיס הכרה בצורות המגוונות של הק' על יסודות משותפים עקרוניים. ג. גי.

הק' ה מ א ו ח ד (הקבהמ"א), ארגון ק" ארצי הדוגל ב„הקמת ק" גדולים ופתוחים, על יסודות אחדות העבודה העצמית והשכירה; אחדות החקלאות, המלאכה והחרושת; אחדות הגלויות ושילוב דורות ביישוב אחד". ראשיתו ב„משק הגדול" עין-חרוד מיסודו של „גדוד העבודה" וגיבושו הארגוני בוועידת פתח-תקוה (1927), בה נתאחדו עין-חרוד עם קיבוצי עולים ונוער ישראלי במושבות. ב 1929 נצטרפו אליו ק" נוספים. תקנותיו נוסחו בוועידת פתח-תקוה ובוועידת יגור (1936).

האוכלוסיה ב 1975 הגיעה לכ 25.000 נפש ב 55 יישובים. גבעת-ברנר (1,600 נפש) הוא הגדול בקיבוצי הארץ. שטח הקרקע המעובד משתרע על 50 אלף דונם ומספר המפעלים התעשייתיים מגיע ל 45 ולהם מחזור כספי בסך 500 מיליון ל"י בקירוב.

הקבהמ"א רואה עצמו כתנועה התיישבותית-רעיונית, שביסודה תפיסה ייחודית על דרך בניין הארץ וחברה עובדת שנוסחה בהחלטות ועידת גבעת-ברנר (1955). מכאן העיקרון של מ ר ו ת כל התנועה על יישוביה, ומתן אוטונומיה כספית ואדמיניסטראטיווית לכל יישוב. מנהיגותו הרוחנית והמוסרית של י. טבנקין (ע"ע) הטביעה את חותמה על דרכו ועולמו הרוחני.

יישובי הקבהמ"א פזורים בכל האזורים והגבולות. מיקומם נקבע תמיד לפי המשימות החלוציות של התקופה. ביזמתו קם אחרי מלחמת ששת הימים (1967) היישוב העברי הראשון ברמת-הגולן. „בעיקרים האידאולוגיים" שאושרו בוועידת גבעת-ברנר נאמר: „א"י בגבולותיה הטבעיים היא מולדתו ההיסטורית של העם היהודי, והמרחב לעליה, להתיישבות ולהתגשמות המפעל הציוני". בין חברי הקבהמ"א מצויים ממייסדי תנועת הפועלים העברית וראשיה, ממעצבי ההגנה, ממפקדי מלחמת השחרור, סופרים ואמנים, חברי כנסת ושרים. הקבהמ"א מילא תפקיד חשוב במערכות ההגנה וההעפלה ובמאבק עם שלטונות המנדט. תפקיד מיוחד מילא בהקמת הפלמ"ח, באחזקתו ובטיפוחו. חבריו נמנו עם ראשי המתנגדים לתכנית חלוקת הארץ (1937). שליחיו עיצבו את דמות תנועת ה„חלוץ" (ע"ע). רוב חבריו נמנו עם האגף השמאלי והמכסימליסטי במפא"י, ולאחר פילוג מפא"י (1944) שימשו חברי הקבהמ"א גרעין לסיעה ב', אח"כ אחדות העבודה (ע"ע), שנתאחדה ב 1948 עם השומר הצעיר במסגרת מפ"ם.

גיוונו התנועתי של הקבהמ"א גורם למאבקים חברתיים ופוליטיים בתוכו. עם החרפת המאבק הפוליטי בין מפא"י ומפ"ם החריפו היחסים גם בתוך הקבהמ"א. לאחר שהקים המיעוט המפא"יי שבין חבריו (35%) מוסדות משלו לפעילות חינוכית וחברתית, נוצר קרע שהביא ל פ י ל ו ג (מועצת נען, 1951). יישובים בהם היה רוב למפא"י פרשו מן הקבהמ"א והקימו, יחד עם חבר הקב", את איחוד הקב" והק" (ר' לעיל). ארבעה נוספים, שכמחצית חבריהם נטו למפא"י — חולקו (בתוכם עין-חרוד, אשדות-יעקב). הקבהמ"א, ששאף מתמיד לאיחוד תנועת הפועלים, היה פעיל בהקמת מפלגת העבודה הישראלית (ע"ע) שכמעט כל חבריו נמנים עמה.

הקבהמ"א מקיים רשת מפעלים כלכליים ומוסדות חברה ותרבות. „קרן הק'" ו„משקי-הק'" הם המכשירים העיקריים לפעילותו המשקית. „אפעל" — המרכז הסמינריוני להשכלה גבוהה ולהכשרת פעילים; „מבפנים" — רבעון עיוני; „בקיבוץ" — שבועון. כן קיימים בטאונים לדור הצעיר, לענייני חינוך, תרבות ועוד. הוצאת הספרים שלו פרסמה כ 700 ספרי מקור ותרגום; „בית יצחק קצנלסון" בק' לוחמי-הגטאות משמש מוזיאון ומרכז מדעי לחקר השואה והמרד. בעין-חרוד קיים ה„משכן לאמנות". לקבהמ"א קשרים עם מספר תנועות נוער: „דרור-המחנות העולים", „הנוער העובד והלומד" בארץ ו„דרור" בחו"ל. ש. דר.

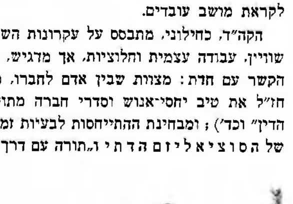
ה ק י ב ו ץ ה ד ת י (הקה"ד), איגוד הקב" של הפועל המזרחי (ע"ע מזרחי ופועל המזרחי) קם ב 1935 מהתלכדות 3 קב" דתיות שהוקמו ע"י יוצאי „ברית חלוצים דתיים" בגרמניה (רודגס, כפר יעבץ, רמת השומרון), והחלוץ המזרחי בפולניה (קבוצת שח"ל). מטרת ההתאגדות ייצוגית וחברתית: עזרה הדדית, הכוונת ענייני הדת, החינוך והעליה, קביעת התור להתיישבות וכד'. מוסדות הקה"ד: המועצה, המזכירות המורחבת, המזכירות הפעילה וקרן הקה"ד, המכשיר לעזרה הדדית. הקה"ד משתייך לברית התנועות הקיבוציות.

ב 1975 השתייכו 13 קב" לקה"ד ובהם 4,840 נפש.

עיקר התפתחות הקה"ד חלה לפני ייסוד המדינה: עד 1940 נוסדו 7 קב", ועד 1948 עוד 9. להתיישבות הגיעו 10 קב", 3 בעמק בית-שאן: טירת-צבי (ע"ע), שדה-אליהו ועין-הנציב, 3 בהרי חברון: כפר עציון, משואות יצחק (ע' ערכיהם) ועין-צורים, 3 במבואות עזה: בארות יצחק, סעד וכפר דרום, וקבוצת יבנה (ע"ע). ב 1948 הוקמו: שלוחות, בעמק בית-שאן, לביא, בגליל העליון. במלחמת העצמאות נמצאו רוב יישובי הקה"ד במוקדי הקרבות בהיותם בשולי ההתיישבות היהודית: 6 יישובים נהרסו כליל, כ 7% מן האוכלוסיה המבוגרת נהרגו במלחמה. הקב" שביתן נהרס יושבו מחדש. הקה"ד התאושש באיטיות רבה, ורק בשנות ה 60 התגבר על קשייו וקבוצותיו הן מהמשגשגים שביישובי התנועה הקיבוצית. ב 1966 נוסדה עלומים, במבואות עזה, ואחרי מלחמת ששת הימים התיישבו 2 קב" בגוש עציון, כפר עציון וראש צורים ומעלה גלבוע על הגלבוע. הקה"ד מקיים האחזות בכפר דרום.

רעיון הגשמת חיי ת ו ר ה ו ע ב ו ד ה בחברה מאורגנת בעלת עקרונות מחייבים. הנחה את הקה"ד מראשיתו. מתוך אמונה, שרק חברה כזו מסוגלת לתרום לפתרון הבעיות החברתיות והדתיות בימינו. לעומת זאת, ראה הפועל המזרחי דאז בק' רק שלב מעבר לקראת מושב עובדים.

הקה"ד, כחילוני, מתבסס על עקרונות השיתוף בייצור ובצריכה, שוויון, עבודה עצמית וחלוציות, אך מדגיש, גם בתחומים אלה, את הקשר עם הדת: מצוות שבין אדם לחברו, מוסר הנביאים וראיית חז"ל את טיב יחסי-אנוש וסדרי חברה מתוקנים („לפנים משורת הדין" וכד'); ומבחינת ההתייחסות לבעיות זמננו — בדרך הרעיונות של ה ס ו צ י א ל י ז ם ה ד ת י ו„תורה עם דרך ארץ". את יסוד הזיקה לא"י ולמפעל ההתיישבות תולה הקה"ד במצווה הדתית של יישוב א"י, ובכך שקיום המצוות בשלמות אפשרי רק בה. ממלחמת ששת הימים הושם הדגש על הצד הדתי-משיחי והלאומי במשנת הקה"ד, על

בית-הכנסת בקיבוץ שדה-אליהו

חשבון הצד החברתי־פנימי. רעיונות „א״י השלמה" קנו להם שביתה בקב", במיוחד בצעירות, אך לרגל חילוקי הדעות לא הכריעו מוסדות הקה"ד בדבר.

מלבד הקשר עם הדת תרם הקה"ד לעקרונות הק׳ הכללי את פיתוח התפיסה שהדמוקרטיה היא גורם יסודי ועצמאי בשיטת הקב׳ ולא רק פועל־יוצא של השיתוף. הקה"ד שם דגש חזק על הצורך להגדיר את ערכיו ולסייגם מערכי החברה הכללית וניסה שיטה עצמאית בשאלת הקניין בקב׳, שאינה נבחנת מצדה החמרי, אלא גם מהבטים דתיים (קיום מצוות כחובת גברא) ואנושיים (כבטוי ליחסים בין בני־אדם). מטרה סגולית לקה"ד היא הקמת ציבור דתי עצמאי, שרק הוא עשוי להביא להתחדשות דתית כיום. ביטויים לכך: הגישה העצמאית לחגיגת יום העצמאות (הקה"ד הוציא לשם כך „סדר תפילות" מיוחד). שחרור בני הישיבות משירות בצה"ל (הקה"ד מתנגד לשחרור בני הישיבות, בגלל ההיבדלות מהכלל ואי־מילוי החובות כלפיו וחילול השם הנגרם מכך) וגיוס הבנות (הקה"ד לחם נגד עמדת הרבנות, שהטילה איסור מוחלט על גיוס זה). צורת השבת והחגים וסדרי התפילה בציבור מאפיינים את ההווי הפנימי בקה"ד. שאלת הרב בקב" מלווה את הקה"ד מראשיתו ועדיין לא נפתרה. היא מצביעה על המתח שבין הקה"ד והציבור הדתי שמחוץ לק׳, ציבור שאליו משתייך הקה"ד מבחינה רעיונית ומעשית.

הקה"ד היה בין מייסדי עליית הנוער (ק׳ רודגס), ושותף למפעל זה גם היום. הקה"ד קלט את קבוצת הנוער הדתי הראשונה (1934) וביזמתו נוסדו „כפר הנוער הדתי" ליד כפר חסידים, הסקטור הדתי במקוה ישראל (ע"ע) ומוסד „הודיות" ליד קבוצת לביא. לקה"ד תפקיד מרכזי בתנועת הנוער הדתי „בני־עקיבא", וחלק ביסוד הישיבה „כרם דיבנה" ליד קבוצת יבנה. לקה"ד 5 בת"ס (ביבנה, בשדה־אליהו, בסעד, בלביא ובבארות־יצחק), ובהם כ 1,600 תלמידים (כ 500 אינם מבני הקב").

הקה"ד פועל במסגרת הפועל המזרחי והמפד"ל, והוא שהקים את האגף השמאלי במפד"ל — סיעת „למפנה". מ 1971 ניתק הקה"ד את קשריו עם „למפנה". בטאונו: „עמודים" (מתרצ"ח עד תש"ט: „עלונים", ומתשי"א עד תשט"ז: „ידיעות הקה"ד"), י"ל כירחון.

מש. או.

לדמותו החברתית של הכפר העברי (סימפוזיון), תש"ו; מ. ביבר. נתיבות באיטופיה, תש"ז; ח. דרין־דרבקין, החברה האחרת, 1961; ש. שפר, חברה בצמיחתה, תש"ך; ש. גילן, החינוך המשותף, 1961; ש. גדין, נתיבי הק׳ והקב׳, א—ב, תשי"ח—תשכ"ז; ר. כהן, הישיב הקיבוצי, יסודית ותהליכים, תשכ"ט; ח. ברקאי, מלאי ההון במשק הקיבוצי 1936—1965, תשכ"ס; הנ"ל, כללי־התפעיל של מערכת־הייצור של הק׳ (אקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ד, 16), תשל"א; י. טלמון־גרבר, יחיד והחברה בק׳, תש"ל; י. רינג, הק׳ והעתיד, תשל"א; מ. רוזנר, היררכיה ודמוקרטיה בתעשיה הקיבוצית (דיסרטציה), תשל"א; נ. גילומב – ד. כ"ץ, הק׳ כמערכת חברתית פתוחה, תשל"א; ל. שעשוע – י. גילדשמידט, ההתפתחות הכלכלית של הק" בשנות הששים, 1972; א. איפיר, הק׳ בתנועת העבודה, תשל"ג; ג. מ. קרסל, „מכל אחד לפי יכולתו". ריבוד מול שוויון בק׳, 1974; מ. פינס, הק׳ כדרך חיים, תשל"ה; ד. רוזולין, התפתחות המבנה האזורי בתנועה הקיבוצית: הבטים סוציולוגיים, תשל"ה; M. E. Spiro, *Children of the K.*, 1958; id., *Venture in Utopia*, 1971²; J. Shalit, *L'Economie collective du K. israelien*, 1960; M. Pallmann, *Der K., Zum Strukturwandel eines konkreten Kommunetyps in nichtsozialistischer Umwelt*, 1966; E. Cohen, *Bibliography of the K.*, 1964; E. Kanovsky, *The Economy of the Israeli K.*, 1966; B. Bettelheim, *Children of the Dream*, 1969; A. I. Rabin, *Growing up in the K.*, 1965; id., (ed.), *K. Studies; a Digest*, 1971; L. Liegle, *Familie und Kollektiv im K.*, 1971; M. Rosner, *The K. as a Way of Life in Modern Society*, 1971; S. Shur (ed.), *K. Bibliography*, 1972; L. Tiger – J. Shepher, *Women in the K.*, 1975.

קבוצה חברתית (אנג׳ group), הצירוף של שני בני־אדם או יותר, המקיימים דפוסים קבועים של שיתוף־פעולה חברתי המתאפיין בקיום מטרה קבוצתית, בדפוסי ארגון ופעולה מוסכמים, בנורמות התנהגות ובקריטריונים של השתייכות. לחברי הק׳ תכונה או תכונות משותפות; הם מודעים לכך שכמה ממטרותיהם ומתחומי התעניינותם תלויים זה בזה; הם רואים עצמם כמרכיבים ישות מוגדרת והם משפיעים זה על זה במאמציהם להשיג את מטרותיהם המשולבות. יש המוסיפים על סימני־הכר אלה את הימשכות הקיום זמן מסוים, שמולידה התפתחות מערכות של נורמות חברתיות המווסתות והמנחות את פעולות־הגומלין בין החברים, ומערכת תפקידים שבמסגרתם נועדו לכל אחד פעולות, זכויות והתחייבויות.

חוקרים מסוימים מדגישים הבטים שונים של חיי הק׳, למשל: יחסי המשיכה והדחיה הבין־אישיים בקרב חברי הק׳ (ג׳. ל. מורינו); הסיפוק שחשים חברי הק׳ מעצם קיומה ופעילויותיה (ב. מ. בס); נורמות התנהגות משותפות ומבנה תפקידי הנוצר בעקבות הנורמות (ט. מ. ניוקאם); פעולת־הגומלין החברתית (אינטראקציה) שבין חבריה (ג׳. ס. הומאנז; ד. פ. בילז).

הגדרת הק׳ המקובלת על החוקרים בשטה הדינמיקה הקבוצתית — שהוא שטת המחקר העיקרי בפסיכולוגיה החברתית בתחום הק" — היא זו שהושפעה מתפיסת ק. לוין (ע"ע), שלפיה התלות ההדדית היא המרכיב העיקרי בקיום הק׳ וטיב התלות מהווה גורם מרכזי המשפיע על סוג הק׳, דפוסי פעולתה וקשריה עם ק" אחרות.

יש המסווגים ק" לפורמליות ובלתי־פורמליות, לראשוניות — ק" שקיימת בהן הכרות אישית בין חברי הק׳ (המשפחה [ע"ע], קבוצת משחק של ילדים, ידידים) לעומת משניות — אין בהן בהכרח הכרות אישית אינטימית (כגון, ארגונים חברתיים) — ולקטנות (פחות מכ 50 חברים) לעומת גדולות. ק" מתאפיינות לא רק לפי גדלן אלא גם לפי מבנן, הקריטריונים להכרה בקיומן, לכידותן (≃ מידת ליכודן, cohesiveness), יעילותן, סביבתן, צורות פעילות־הגומלין בין החברים, מסורותיהן, עצמת ההתקשרות בין החברים, דפוסי ביקורת הדדית וכיו"ב. ק" מתאפיינות גם לפי תפקודן או המסגרת החברתית שבה הן פועלות, וכאן מבחינים בין ק" עבודה, ק" ידידות, ועדות, מועדונים, חבורות־רחוב, ק" דתיות וכד׳.

חוקרי הדינמיקה הקבוצתית ממקדים את מטרות עבודתם התאורטית והמחקרית בעמידה על טיבן של ק", חוקי התפתחותן, היחסים בין יחידים לק", בין ק" לבין עצמן ובינן לבין מוסדות חברתיים שונים.

היסטוריה של המחקר. היסודות הראשונים לחקר ק" הונחו בתחילת המאה ה 20 בעבודות סוציולוגים כצ׳. קולי (C. Cooley) דירקם וזימל (ע׳ ערכיהם), ופסיכולוגים כמקדוגל וונט וז. פרויד (ע׳ ערכיהם), שהתייחסו בעבודותיהם לאפיונים ולתהליכים קבוצתיים שונים. במיוחד יש לציין את עבודותיו של זימל, המצביעות על ההשפעה הרבה שיש לגודל הק׳ על אפיה ועל התפתחות היחסים בין חבריה. רק בשנות ה 30 החלה הפעילות המחקרית בנושא הק" להתגבש ולהופיע כתחום עצמאי, עם פרסום במה עבודות חשובות מאת מ. שריף, ניוקאם וויט (W. F. Whyte). בראשית שנות ה 40 קיבל חקר התפתחותן וטיבן של ק", כתחום מוגדר ועצמאי, תנופה חשובה נוספת בעקבות עבודתו של לוין במרכז למחקר הדינמיקה הקבוצתית במכון הטכנולוגי של מסצ׳וסטס (נוסד 1945 והועתק עם מותו של לוין, ב 1947, לאוניברסיטת מישיגן). כ 10 שנים היה המרכז לדינמיקה קבוצתית מרכז גדול לעבודת מרבית החוקרים החשובים בשטח זה. במסגרתו נחקרו בין־היתר נושאים כמו הלכידות הקבוצתית, המנהיגות, הכוח וההשפעה. תוצאות מחקרים אלה פורסמו במספר רב של עבודות (ר׳ ביבל׳, ספרם של קארטרייט וזנדר). למרות ההתרחבות חרבה שחלה בחקר ק" בשלהי שנות ה 40 ובשנות ה 50 לא חלו עד היום שינויים מהותיים בצורות, בגישות ובנושאי המחקר השונים.

מגמות וגישות תאורטיות בדינמיקה הקבוצתית. א) **תאוריית השדה**. עיקרה ההנחה, שההתנהגות היא תוצאת

מכלול הגורמים המשפיעים זה על זה בפעולת־גומלין, ושאפשר לתאר אותם כשדה של כוחות הנקרא „מרחב חיים" או „מרחב חברתי". התכונות המבניות של השדה מיוצגות ע"י מושגים משטח הטופולוגיה ותורת הק" (במתמטיקה), והתכונות הדינמיות (הפעילות והשינויים החלים בשדה) מתוארות בעזרת מושגים משטח הפסיכולוגיה; ב) תאוריית פעולת־הגומלין (האינטראקציה) — לפיה מאופיינת הק' והמתרחש בתוכה ע"פ מערכת פעולת־הגומלין שבין חבריה. בגישה זו נעשה נסיון לפתח ולהסביר את כל הנעשה בק' בעזרת 3 מושגי־יסוד: הפעילות, פעילות־הגומלין (האינטראקציה) והרגש (סנטימנט); ג) הגישה הסוציומטרית עוסקת בראש־וראשונה בבחירות הבין־אישיות של חברי ק". בחירות אלו משקפות נטיות משיכה ודחיה בין־אישית, או העדפות להתאגדויות על בסיסים מסוימים (מי מעדיף לעבוד עם מי). מבחירות אלו ניתן ללמוד על מבנה ההתאגדויות בק", המתואר בד"כ בגרף הנקרא סוציוגרמה; ד) התאוריה הפסיכואנליטית מיסודו של פרויד שימשה כגישה מרכזית בהרבה עבודות שישמו מושגי־יסוד פסיכואנליטיים, כגון: הזדהות, רגרסיה, מנגנוני־הגנה ותהליכי תת־ההכרה הבלתי־מודעים לניתוח התנהגות של ק" ושל יחידים במסגרות קבוצתיות. (וע"ע פסיכואנליזה, עמ' 962); ה) גישות מתחום הפסיכולוגיה הכללית מוצאות את ביטויין בעבודות המשתמשות בתאוריות של הנעה (מוטיבציה), למידה ותפיסה. מבין אלו חשובות במיוחד התאוריות הקוגניטיוויות (הכרתיות), המדגישות את חשיבות ההבנה והצורה שבה מידע משפיע על התנהגות.

נושאי מחקר ודיון עיקריים בדינמיקה קבוצתית הם: 1) לחצים לאחידות וקונפורמיות; 2) לכידות קבוצתית — המבטאת את משיכות הק' לגבי חבריה. הלכידות היא תוצאת הכוחות הפועלים על חברי הק' להישאר בקבוצתם; 3) כוח והשפעה הם מושגי־יסוד להבנת תופעות ותהליכים שונים כדוגמת עליית מנהיגות, התהוות קואליציות וריבוד; 4) המנהיגות נחקרה תקופה ארוכה כתולדה של תכונותיו האישיות של ה־מנהיג. לאחר שמחקרים רבים מאד לא הצליחו לזהות תכונות אישיות מסוימות המאפיינות מנהיגים יעילים, התמקד המחקר במנהיגות כתופעה קבוצתית, הכוללת את תהליך חלוקת העבודה והמשימות (הפונקציות) המנהיגותיות שבה. בגישה זו נחקרו הגורמים והתוצאות של ריכוז משימות המנהיגות בידיו של אדם אחד לעומת פיזורן בין מספר מנהיגים; 5) יעילות עבודת הק' ותפוקתה; 6) יחסים בין ק". — וע"ע סוציולוגיה, עמ' 557, 559.

R. F. Bales, *Interaction Process Analysis; A Method for the Study of Small Groups*, 1950; G. C. Homans, *The Human Group*, 1950; J. W. Thibaut – H. H. Kelley, *The Social Psychology of Groups*, 1959; A. P. Hare, *Handbook of Small Group Research*, 1962; P. M. Blau, *Exchange and Power in Social Life*, 1964; C. R. Shepherd, *Small Groups, Some Sociological Perspectives*, 1964; D. Cartwright – A. Zander (eds.). *Group Dynamics, Research and Theory*, 1968[3] (עבר': דינמיקה קבוצתית: מחקר ותאוריה, א'—ב', תשכ"ח—תשל"ב); I. D. Steiner, *Group Process and Productivity*, 1972.

ע. ז'.

קבוצות, תורת ה־

(תה"ק; set theory), ענף של המתמטיקה העוסק בקבוצות. נקודת המוצא למושג הקבוצה היא הגדרתו של ג. קנטור (ע"ע) שקבוצה הנה כל צירוף של עצמים מסוימים ומובדלים, שמקורם בהסתכלות (בנסיון) או במחשבה, לחטיבה אחת.

לתה"ק מעמד מיוחד במתמטיקה. לא רק שמושגים יסודיים של תה"ק הנם מושגים מרכזיים בענפים רבים, אלא שניתן לפתח את כל המתמטיקה מתוך תה"ק. כלו', אפשר להשתמש באכסיומות של תה"ק כדי לבנות את כל העצמים המתמטיים והמשפטים שרוצים להוכיח על עצמים אלה נובעים במישרין או בעקיפין מאכסיומות תה"ק. בפרט אפשר לבנות בתוך תה"ק את המספרים הטבעיים, השלמים, הרציונליים, הממשיים והמרוכבים וכן את המרחב הגאו־מטרי ה n־ממדי. כ"כ את הפונקציות הממשיות והמרוכבות, את הסדרות האינסופיות של מספרים ופונקציות ועוד עצמים מתמטיים רבים. כדי לקבל קיום של עצמים אלה אין צורך להניח קיום עצמים שאינם קבוצות ואפשר להניח שכל עצם מתמטי הוא קבוצה. תה"ק יכולה לשמש מסגרת לכל המתמטיקה מפני שכל התורות המתמטיות ניתנות לפיתוח בתוך תה"ק מבחינה הגיונית. אולם, מבחינת הלך המחשבה, בחירת הבעיות ושיטות הפתרון, אין הענפים השונים של המתמטיקה כפופים כלל לתה"ק.

תה"ק האלמנטרית. אם A היא קבוצה ו x אחד העצמים שנאספו לקבוצה זו אזי אומרים ש x הוא איבר של A, או ש A מכילה את x, ומסמנים $x \in A$. כל קבוצה נקבעת ע"י איבריה. כלו' אם לקבוצות A ו B בדיוק אותם איברים אזי A ו B הן קבוצות זהות. סימון מקובל לקבוצה שאיבריה הם $a, b, \ldots, t$ הוא $\{a, b, \ldots, t\}$. למשל, את הקבוצה שאיבריה הם 2, 4, 1 מסמנים ב $\{2, 4, 1\}$.

יחס פשוט בין קבוצות הוא יחס ההקפה. אם כל איבר של A הוא גם איבר של B, אזי אומרים שהקבוצה B מקיפה את הקבוצה A, או ש A מוקפת ע"י B, או ש A קבוצה חלקית ל B, ומסמנים $A \subseteq B$. למשל, $\{1,2,4\} \subseteq \{1,4\}$; $\{5,3\} \subseteq \{3\}$. A היא קבוצה חלקית ממש ל B אם $A \subseteq B$, אבל A איננה כל B. בקבוצות, אפשריות מספר פעולות פשוטות: פעולת האיחוד: $A \cup B$ (קרי: A איחוד עם B) היא הקבוצה המכילה בדיוק את כל איברי A ואת כל איברי B. למשל $\{1,3\} \cup \{1,4\} = \{1,3,4\}$. פעולת החיתוך: $A \cap B$ (קרי: A היתוך עם B) היא הקבוצה המכילה בדיוק את כל העצמים המשותפים ל A ול B. למשל $\{1,2\} = \{1,2,4\} \cap \{1,2,3\}$. פעולת ההפרש: $A \sim B$ (קרי A פחות B) היא הקבוצה המכילה בדיוק את כל איברי A שאינם איברים של B למשל $\{1,4\} = \{2,3,5\} \sim \{1,2,4\}$.

התורה המתמטית העוסקת בתכונות האלגבריות של יחס ההקפה ושל פעולות האיחוד, החיתוך וההפרש של קבוצות נקראת בשם אלגברה בוליאנית (ע"ע בול, ג'ורג'). לתורה זו נודעת חשיבות רבה הן בשטחי המתמטיקה הטהורה, כגון הלוגיקה המתמטית, והן בפתרון בעיות הנדסיות בבניית מערכות מיתוג של מחשבים ספרתיים והתקנים אלקטרוניים אחרים. פעולות ומשפטים של האלגברה הבוליאנית ניתנים להדגמה ע"י דיאגרמות וֶן (בציורים 1—6: הקבוצות מסומנות בעיגולים מתאימים).

נעלה את שני הקווקווים של ציורים 1 ו2 על ציור 3. ברור שאותו חלק של הציור שיקבל קווקוו כפול הוא החלק המשותף לשתי הקבוצות. השוואת כלל השטח המקווקוו בציור 4 עם השטח המקווקוו קווקוו כפול בציור 3 נותנת לנו את השוויון $(A \cup B) \cap (A \cup C) = A \cup (B \cap C)$. בצורה דומה מדגים ציור 5 את יחס ההקפה, וציור 6 את פעולת ההפרש.

השימוש בשפת האלגברה הבוליאנית ובמושגים אלמנטריים אחרים של תה"ק מקל במידה ניכרת על אפשרויות ההתבטאות במתמטיקה. לאחרונה הונהג השימוש בשיטה זו בבת"ס תיכוניים ואף בבת"ס יסודיים.

מושגים אפייניים: מייסד תה"ק כתורה מתמטית של ממש הוא גאורג קנטור, ב 1874 התחיל לפתח, במעט לבדו, את כל המושגים החשובים של התורה.

בתה"ק מבחינים בין קבוצות סופיות כגון $\{2, 5, 7, 3\}$ לבין קבוצות אינסופיות כגון הקבוצה $\{1, 2, 3, \ldots\}$ של כל המספרים הטבעיים, או קבוצת כל הנקודות על קטע נתון במישור. מנקודת הראות המתמטית מעניינות בעיקר הקבוצות האינסופיות. קנטור גילה שאפשר להנהיג מספרים מונים (ר' להלן) גם לקבוצות אינסופיות. שתי קבוצות נקראות שוות־עצמה אם אפשר ליצור התאמה חד־חד ערכית בין איבריהן (כלו', שלכל איבר של אחת

הקבוצות יתאים בדיוק איבר אחד של השניה ולהפך). למשל, התאמה חד־חד ערכית בין הקבוצות $\{0, 2, 4\}$ ו $\{1, 5, 8\}$ נתונה ע״י

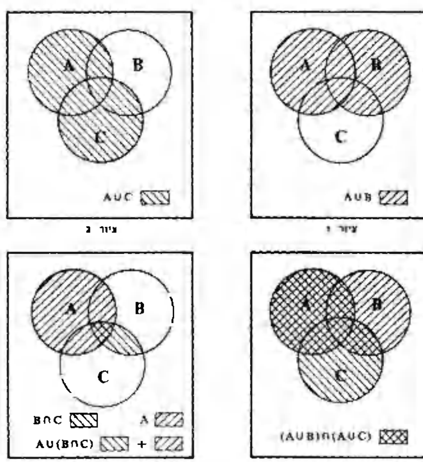
$$\begin{matrix} 0 & 2 & 4 \\ \updownarrow & \updownarrow & \updownarrow \\ 1 & 5 & 8 \end{matrix}$$

והתאמה חד־חד ערכית בין קבוצת כל המספרים השלמים לבין קבוצת כל המספרים הטבעיים (כולל ה 0) נתונה ע״י

$$\begin{matrix} \cdots\cdots & -4 & -3 & -2 & -1 & 0 & 1 & 2 & 3 & 4 & \cdots \\ & \updownarrow & \updownarrow & \updownarrow & \updownarrow & \updownarrow & \updownarrow & \updownarrow & \updownarrow & \updownarrow & \\ \cdots\cdots & 7 & 5 & 3 & 1 & 0 & 2 & 4 & 6 & 8 & \cdots \end{matrix}$$

מהתאמה זו נובע שקבוצת המספרים הטבעיים היא שוות־עצמה לקבוצת כל המספרים השלמים אע״פ שקבוצת המספרים הטבעיים היא קבוצה חלקית ממש של קבוצת המספרים השלמים. תופעה זו נראית משונה, כי אינה קיימת בקבוצות הסופיות. קבוצה חלקית ממש לקבוצה סופית איננה יכולה להיות שוות־עצמה לקבוצה עצמה.

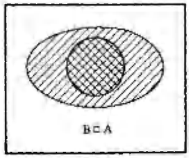
המספרים המונים הסופיים מתקבלים באופן הבא: לכל הקבוצות שהן שוות־עצמה לקבוצה $\{a, b, c\}$ כאשר a, b, c עצמים שונים, מתאימים עצם הנקרא „שלוש", סימונו 3, והוא המספר המונה של קבוצות אלו. בדיוק באותו אופן ניתן להתאים מספרים מונים גם לקבוצות אינסופיות. לכל הקבוצות שהן שוות־עצמה לקבוצה אינסופית נתונה מתאימים עצם והוא ה מ ס פ ר ה מ ו נ ה של קבוצות אלו. למשל, לכל הקבוצות שהן שוות־עצמה לקבוצת המספרים הטבעיים מתאימים עצם שסימונו $\aleph_0$ (אלף־אפס) והוא המספר המונה של קבוצות אלו. $\aleph_0$ הוא המספר המונה האינסופי הקטן ביותר. הקבוצות שהמספר המונה שלהן הוא $\aleph_0$ נקראות קבוצות ב נ ו ת מ נ י ה. מושג זה הוא מושג מתמטי חשוב ושימושי מאד. קבוצות המספרים השלמים והמספרים הרציונליים הן בנות מניה (כי כל אחת מהן שוות־עצמה לקבוצת המספרים הטבעיים). קיימות קבוצות בעלות מספרים מונים הגדולים מ $\aleph_0$. קנטור עצמו הוכיח כי קבוצת כל המספרים הממשיים אינה בת מניה, כלו׳, המספר המונה שלה גדול מ $\aleph_0$. כ״כ גילה קנטור, שקבוצות הנקודות במרחב ובמישור הן שוות־

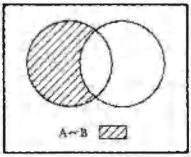
ציור 1 ציור 2 ציור 3 ציור 4

דיאגרמות ון

עצמה לקבוצת הנקודות על הקו הישר ואף על קטע, והמספר המונה שלהן שווה למספר המונה של קבוצת המספרים הממשיים וסימונו $2^{\aleph_0}$ (שניים בחזקת $\aleph_0$).

ציור 5

ציור 6

מושג מרכזי אחר בתה״ק הוא מושג ה מ ס פ ר י ם ה ס ו ד ר י ם. בניגוד למקרה של המספרים הסופיים 0, 1, 2,..., המשמשים הן כמספרים מונים והן כמספרים סודרים, נבדלים המספרים הסודרים האינסופיים מהמספרים המונים האינסופיים. המספרים הסודרים האינסופיים מתקבלים כשמוסיפים אחרי הסדרה 0, 1, 2, 3,... של המספרים הסודרים הסופיים עוד סדרות רבות של עצמים הנקראים המספרים הסודרים האינסופיים. את העצם הראשון המופיע אחרי הסדרה 0, 1, 2, 3,... נהוג לסמן באות היוונית ω (אומגה), והוא המספר הסודר האינסופי הראשון. את המספרים הסודרים הבאים אחריו מסמנים ב $\omega+1, \omega+2, \omega+3$, אחרי איברי סדרה זאת באים מספרים סודרים נוספים המסומנים ב $\omega\cdot2, \omega\cdot2+1, \omega\cdot2+2, \omega\cdot2+3,\ldots$ וכן הלאה. מבנה סדרת המספרים הסודרים הוא כיום אחד הענפים המרכזיים בחקר תה״ק.

יש מקרים בהם לקבוצה אינסופית אין איבר ראשון. למשל, לקבוצת המספרים השלמים (כולל השליליים) בסדר הטבעי שלה אין איבר ראשון. מסתבר שכדי שניתן יהיה להשתמש בסידור של קבוצה A כדי להצביע על איבר ראשון, איבר שני, ..., איבר ω, ... וכו׳, על הקבוצה A להיות ס ד ו ר ה ה י ט ב בסידור הנתון, כלו׳ שלכל קבוצה לא ריקה חלקית ל A חייב להיות איבר ראשון בסידור הנתון. האפשרות לסדר כל קבוצה כך שתהיה סדורה היטב נובעת מהנחה מיוחדת על אופי הקבוצות הידועה בשם א כ ס י ו מ ת־ ה ב ח י ר ה. אכסיומה זו אומרת כי בהינתן קבוצת קבוצות זרות (ללא איברים משותפים) קיימת קבוצה המכילה בדיוק איבר אחד מכל אחת מהקבוצות הנתונות. מהנחה זאת נובע גם שכל המספרים המונים האינסופיים מסודרים לפי גדלם ושאפשר לסמנם בעזרת המספרים הסודרים כדלקמן:

$$\aleph_0, \aleph_1, \aleph_2, \ldots, \aleph_\omega, \aleph_{\omega+1}, \aleph_{\omega+2}, \ldots, \aleph_{\omega\cdot2}, \aleph_{\omega\cdot2+1}, \ldots$$

ת מ ו נ ת ע ו ל ם ה ק ב ו צ ו ת. בתה״ק עוסקים לאו דווקא בקבוצות של סתם עצמים אלא גם בקבוצות שאיבריהן קבוצות (איבריהן של אלו יכולים שוב להיות קבוצות, וכן הלאה). אולם, נמצאו בתה״ק סתירות הגיוניות שהידועה שבהן היא ה פ ר ד ו כ ס של ר ס ל (ע״ע) המתקבל כדלקמן: בשם ק ב ו צ ה נ ו ר מ ל י ת תכונה כל קבוצה שאינה איבר של עצמה. למשל, קבוצת כל המספרים הטבעיים N היא קבוצה נורמלית כיון ש N עצמה אינה מספר טבעי ולכן אינה איבר של N. מאידך, קבוצת כל הקבוצות אינה נורמלית, כי היא עצמה קבוצה ולכן היא איבר של עצמה. תהי A קבוצת כל הקבוצות הנורמליות. נשאלת השאלה האם הקבוצה A היא נורמלית או לא. אם A נורמלית, אזי A היא איבר של עצמה, כי A היא קבוצת כ ל הקבוצות הנורמליות, ולכן A אינה נורמלית. מאידך אם A אינה נורמלית, אז A אינה איבר של עצמה, כי A מכילה רק קבוצות נורמליות. ולכן A היא

נורמלית. כך הוכח ש A היא בעת ובעונה אחת גם נורמלית וגם לא נורמלית, וזו סתירה הגיונית.

סתירות אלו הבליטו את הצורך בביסוס תה"ק על מערכת אכסיומות שלא תקנה מעמד של קבוצה לכל אוסף של עצמים (כמו אוסף הקבוצות הנורמליות). מערכת האכסיומות המקובלת כיום לתה"ק פותחה בשנים 1908—1922 ע"י צֶרמֶלוֹ, פְּרֶנְקֶל (ע' ערכיהם) וסקולם. המערכת מסומנת בד"כ ב ZF וידועה בשם מ ע ר כ ת צ ר מ ל ו ־ פ ר נ ק ל. האכסיומות הן הנחות פשוטות ואמינות ביותר על הקבוצות, והן כדלקמן: 1. א כ ס י ו מ ת ה ה ק פ י ו ת: אם לשתי קבוצות אותם האיברים אז הן שוות. 2. א כ ס י ו מ ת ה א י ח ו ד: לכל קבוצה x קיימת קבוצה המכילה את כל איברי האיברים של x. 3. א כ ס י ו מ ת ק ב ו צ ת ה ח ז ק ה: לכל קבוצה x קיימת קבוצה המכילה את כל הקבוצות החלקיות ל x. 4. א כ ס י ו מ ת ה א י נ ס ו ף: קיימת קבוצה המכילה את כל המספרים הטבעיים. 5. א כ ס י ו מ ת ה ה ח ל פ ה: אם R(u, v) יחס מנוסח בשפת תורת הקבוצות ולכל u קיים לכל היותר v אחד המקיים את R(u, v), אז לכל קבוצה x קיימת קבוצה y המכילה בדיוק את אותם עצמים v המקיימים R (u, v) עבור איבר u כלשהו ב x. 6. א כ ס י ו מ ת ה י ס ו ד: לכל קבוצה x קיים איבר y כך שאין ל x ול y איברים משותפים. בד"כ מצרפים לאכסיומות אלה גם את אכסיומת הבחירה שנזכרה לעיל.

אפשר לתאר את הקבוצות כמסודרות שכבה ע"ג שכבה. בשכבה התחתונה נמצאים כל העצמים המתמטיים שאינם קבוצות, ה א ט ו מ י ם. בשכבה הבאה נמצאות כל הקבוצות של האטומים. בשכבה שמעליה נמצאות כל הקבוצות שאיבריהן נמצאים בשתי השכבות הראשונות. באופן כזה מתקבלת שכבה מתאימה לכל מספר סודר a כשבשכבה המתאימה לסודר a נמצאות כל הקבוצות שאיבריהן לקוחים מתוך השכבות שמתחת לשכבה a ושהן עצמן לא נמצאות בשכבה מתחת לשכבה a. ההנחה שקיימים אטומים אינה דרושה לתה"ק; ניתן להניח שאין עצמים מתמטיים פרט לקבוצות. במקרה זה תהיה השכבה הראשונה ריקה. השכבה השניה תכיל קבוצה אחת והיא הקבוצה הריקה $\varnothing$ (קבוצה שאין לה אף איבר). השכבה השלישית תכיל את הקבוצה $\{\varnothing\}$ שאיברה היחיד הוא הקבוצה הריקה. השכבה הרביעית תכיל את שתי הקבוצות $\{\varnothing\}$ ו $\{\varnothing, \{\varnothing\}\}$. כל שכבה בעלת מספר סודר סופי תכיל רק מספר סופי של קבוצות. אולם השכבה ה ω כבר תכיל אינסוף קבוצות.

שאלה חשובה ביותר שאין אכסיומות ZF או הנחות טבעיות אחרות על קבוצות, יכולות להכריע לחיוב או לשלילה היא ה ש ע ר ת ה ר צ ף. השערת הרצף היא הטענה שאין שום מספר מונה הנמצא בין המספר המונה $\aleph_0$ של קבוצות המספרים הטבעיים ובין המספר המונה ($2^{\aleph_0}$) של קבוצות המספרים הממשיים. ק. גדל (ע"ע; ב 1938) ופ. כהן (ב 1963) הוכיחו שאכסיומות המערכת ZF מתיישבות גם עם ההנחה שהשערת הרצף נכונה וגם עם ההנחה שהשערת הרצף אינה נכונה. לכן מעמד השערת הרצף ביחס למערכת ZF דומה למעמד אכסיומת המקבילים ביחס לאכסיומות האחרות של הגאומטריה (ע"ע גאומטריה לא־אוקלידית, עמ' 117). קיימות מספר טענות חשובות אחרות שאינן מוכרעות ע"י הנחות טבעיות על הקבוצות, והעיקריות ביניהן הן הנחות על קיום מספרים מונים גדולים מאד.

קיימות מערכות אכסיומות אחרות המקובלות מאד והשונות מ ZF רק בפרטים בלתי חשובים, בעיקר בכך שהן מניחות שבנוסף על הקבוצות יש גם מ ח ל ק ו ת שהן אספים גדולים מאד שאינם עצמים של ממש. כ"כ ישנן גישות אחרות לתה"ק השונות בהנחותיהן מ ZF. הידועות שבהן הן התורות New Foundation ו Mathematical Logic של קוויין, המשתמשות באותה מערכת לוגית כמו ZF. כ"כ קיימות גם תורות קבוצות ZF אינטואיציוניסטיות (ע"ע אינטואיציוניזם) החולקות על ZF לא רק בהנחותיהן על הקבוצות אלא אף בלוגיקה שלהן. תורות אלו אינן מקובלות בקרב המתמטיקאים.

א. ה. פרנקל, מבוא למתימטיקה, ב, 1, תשי"ד; G. Cantor, *Gesammelte Abhandlungen*, 1966²; A. A. Fraenkel, *Abstract Set Theory*, 1966²; K. Kuratowski – A. Mostowski, *Set Theory*, 1968; J. D. Monk, *Introduction to Set Theory*, 1969; A. A. Fraenkel – Y. Bar-Hillel – A. Levy, *Foundations of Set Theory*, 1973.

ע. לו.

קְבוּרָה, קֶבֶר. כמעט בכל התרבויות והחברות ממלאים מנהגי הק' והאבלות לפחות 3 תפקידים: סילוק פיסי של גופת המת; טיפול ב„מסעה" של נפש המת מארץ החיים למקום מנוחתה; הסדרת היחסים החברתיים שהופרעו בין המת לקרוביו. בכל התרבויות הק' היא פעולה בעלת אופי ריטואלי, המבטאת גם השקפה חברתית אודות המוות ומה שאחריו. בחברות רבות (אך לא בכל התרבויות, וגם לא בכל התרבויות הקדומות) סברו, כי המוות נגרם כתוצאה מפעולת דמונים, וכי הנפש ממשיכה לחיות חיי־רפאים (ע"ע השארות הנפש, עמ' 472—475); ע"כ מקנא המת בחיים, שואף לנקום על העוול שנעשה לו, ועלול לסכן את החיים אם אין נוקטים אמצעים מתאימים להרחקתו מחברת־החיים. ואולם, יש גם שהרוחות מגינות וגומלות טוב.

ההוטנטוטים ושבטי באנטו אחדים נהגו לקבור את הגוססים בטרם תצא נשמתם, כדי למנוע טומאת מתים. שבטים אינדיאניים, שלא רצו לטמא את האדמה, הניחו את הגוויות על ראשי עצים. גם שריפת הגוויה היתה אמצעי למניעת טומאה. למנהג זה ניתנו גם הסברים נוספים: רצון לשחרר את הנפש במהירות מירבית מכל קשר עם הגוף המת; מניעת השימוש בגוויה לצרכי כישוף, וכיו"ב. דת זרתושטרה, הדוגלת לא רק בקדושת האדמה אלא גם בקדושת האש, אוסרת על שריפת המתים. גם כיום מפקירים מאמיניה את גופות מתיהם לעוף השמים, על ראש מגדלים מיוחדים, ואת העצמות מאחסנים אח"כ במגדל. צורת הק' הנפוצה ביותר היא הטמנת הגוויה באדמה; גם עמים ששרפו את מתיהם היו קוברים לפחות עצם אחת, או את האפר.

כדי לפייס את רוח המת מפגינים האבלים בהבלטה את צערם על מותו (ע"ע א ב ל ו ת). את טקס ה ה ל ו ו י ה עורכים ברוב פאר, ואצל עמים רבים הוא מלווה שירה ונגינה, ריקודים ומשחקי ספורט (יוון ההומרית). ברומא ליוו את המת גם קרוביו המתים, שייצגו אותם שחקנים מחופשים. עמים רבים עורכים סעודה אחרי הק' — מעין סעודה אחרונה בחברת המת.

כדי למנוע מרוח המת לחזור הביתה נהגו חברות שונות להוציא את המת מהבית דרך פתח שלא היה רגיל לצאת בו; כן נהוג להוציאו ורגליו קדימה. יש שהאבלים מסתלקים בחפזה בדרכם הביתה, הולכים בדרכים עקלקלות ואף זורעים מכשולים בדרכם (בסין — נפצים). אמצעי אחר למניעת שובו של המת — קשירת נפשו אל ביתו החדש; מנעימים לו את „קיומו" ע"י שמשווים לקבר צורת חדר ומקשטים את קירותיו בציורים וכד', מניחים לצד הגופה מזון וכלים, וקוברים אתו עבדים ושפחות ממש או, בצורה סמלית, פסלונים של עבדים ושפחות — כדי שימשיכו לשרת אותו. תרבויות שהאמינו בתחיית־המתים דאגו לשימור הגופה (מצרים, פרו; ע"ע ח נ י ט ה), או לייפויה בצביעה ובקישוט. היוונים, שהאמינו כי על המת לעשות דרך ארוכה עד הגיעו לארץ־המתים, שמו בפי המת מטבע (אובולוס, ר' להלן), כדי שיוכל לשלם את דמי־המעבר אל השאול (ע"ע כרון). בסין ציידוהו בשטרי־כסף מיוחדים למטרה זו. המצרים קברו עם המת ספר הוראות ומדריך לעולם־המתים („ספר המתים"; וע"ע מצרים, עמ' 223/4).

את המת מלבישים בבגד מיוחד. מנהג נפוץ הוא להנעיל את המת. את המת מניחים פרקדן, בישיבה שפופה או בתנוחת־העובר (למשל

קבורת האינדיאנים בני מאנאו; ע״ע אמריקה, עמ׳ 164, וציור שם). תנוחת־העובר נפוצה בקרב חברות קדומות מאז תקופת האבן.

לשאלת גוף ונפש והשארות הנפש, ע״ע, ושם דיון מפורט.

המתים נקברים בארונות עץ, אבן, חרס או מתכת. יש שמכסה הארון הציג את דמות המת (ארונות אנתרופואידיים מצריים, פיניקיים, אטרוסקיים, פלשתיים [ר׳ תמ׳, כרך כ״ז, עמ׳ 897; כ״ח, עמ׳ 590; והשו׳ להלן: פרהיסטוריה וארכאולוגיה]). וע״ע גלוסקמה; מצבה.

מלכים ואישים דגולים נקברו במאוסולאונים גם לאחר התקופה הקלאסית (ר׳ להלן, פרהיסטוריה וארכאולוגיה). המפורסמים הם: של תאודוריך הגדול (ר׳ תמ׳, כרך ב׳, עמ׳ 732); של גלה פלקידיה (ע״ע, ותמ׳ שם) בראוונה; של אדריאנוס קיסר, ברומא; התאג׳ מאהאל, באגרה (ע״ע, ותמ׳ שם) שבהודו; של לנין במוסקווה. עניין לעצמו הן הפירמידות (ע״ע); וע״ע מצרים, עמ׳ 207/8. קבריהם של אנשים נערצים הופכים, לעתים, במרבית הדתות והתרבויות, ל„מקומות קדושים" (ע״ע קדוש, קדושים; צלינות).

רוב החברות אוסרות באיסור חמור למנוע ק׳ מהמת, וגופה שאינה מכוסה אדמה מסכנת את החברה כולה, מלבד מה שהיא מקפחת את רוח המת; לפי אמונת היוונים (ע״פ הומרוס) אין נשמת המת מתקבלת בשאול כל־עוד גופתו לא נקברה. בטרגדיה „אנטיגונה" מאת סופוקלס מסכנת הגיבורה את חייה, ובעברה על איסור מטעם המלך היא מפזרת לפחות שכבה דקה של עפר על גופת אחיה. מניעת הק׳ היתה עונש אכזרי, שנגזר ברומא הקדומה, וגם במקומות אחרים, על פושעים מסוימים. במקומות שונים היתה בידי נושים אפשרות למנוע ק׳ עד שהמשפחה פרעה את חובות המת. אגדות־עם מספרות על פודה חוב שרוח המת גומלת לו על הטובה שעשה עמה.

במקומות שונים נוהגים להלין את המת לפחות לילה אחד בביתו (אנגליה, אירלנד ועוד), ובני המשפחה וידידים עורכים אז לילשימורים (wake) מלווה אכילה ושתיה. גופות אישים חשובים מציגים זמן־מה בפומבי, כדי שיוכל הציבור לחלוק כבוד למת. בסין היו הטקסים שבין המוות לק׳ מסובכים מאד, ונמשכו לעתים חדשים אחדים.

ברגיל קוברים את המת מחוץ למקום היישוב, וברומא אף נאסר לקבור במרחק מסוים מהחומה; אך עמים שונים קברו אפילו בתוך הבית (לפחות זמנית).

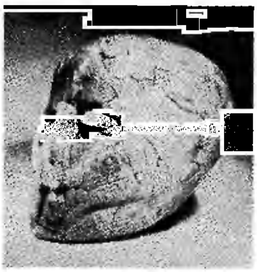
כבר בזמנים הקדומים ביותר נהגו לרכז את קברי כל יישוב במקום אחד. כך נוצרו בתי־הקברות הנרחבים בא״י בתקופת הברונזה התיכונה (באב א[ל]־דראע), וערי המתים („נקרופוליס") הגדולות, מעוטרות במעשי אמנות, כקטקומבות ברומא, נאפולי, ומקומות רבים אחרים, או כמערכות־הקברים בבית־שערים (ע״ע). מבין ערי המתים העתיקות המפורסמות: טרקוויניה (ר׳ להלן, אטרוסקים), פומפיי והרקולאנאום באיטליה, ומיקני, קורינתוס ואתונה ביוון. גם בתי קברות חדשים יותר נתפרסמו בגלל יצירות האמנות אשר בהן קושטו, כגון ה„קאמפו סאנטו" (השדה הקדוש) של פיזה, בתי־הקברות של בולוניה, מילנו, ג׳נובה, ו„פר־לאשז" (Pere-Lachaise) בפאריס.

בחברות שבטיות—ובחברות כפריות גם בימינו—דאגה המשפחה לסדרי הק׳. אך בארצות המערב פועלים מסדרי ההלוויות (באנג׳ undertakers, בצרפ׳ pompes funebres) על בסיס מסחרי ודואגים לסידורים הפורמליים, לטיפול בגופה עד לק׳, להלוויה ולעריכת הטקס (שהוא בד״כ דתי) ליד הקבר. „תעשיה" זו מפותחת במיוחד באה״ב; שם מוציאים ממון רב כדי שהמת ייראה יפה ככל האפשר כשהוא מונח ב„טרקלין־הלוויות" (funeral parlor) בארונו המעוטר לפני הק׳, יזכה להלוויה מפוארת וייקבר בבית־קברות המצוי בגן מטופח. מסדרי ההלוויות מטפלים גם בשריפת הגופות לפי דרישה מפורשת של הנפטר. השריפה נעשית בקרמאטוריום והאפר נמסר למשפחה או נקבר. שריפת גופות מקובלת יותר לאחרונה, הן כתוצאה מהחילון המתגבר והן בגלל התעוררות לשאלות אֶקולוגיות ומחסור בקרקע לבתי־קברות, במיוחד בערים הגדולות. לאחרונה הנהיגו שמירת גופות בהקפאה בחנקן נוזלי.

W. L. Warner, *The Living and the Dead*, 1959; R. Hertz, *Death and the Right Hand*, 1960; C. J. Polson – R. P. Brittain – T. K. Marshall, *The Disposal of the Dead*, 1962[2]; J. Mitford, *The American Way of Death*, 1963; J. M. C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, 1971.

מ. ז.

פרהיסטוריה וארכאולוגיה במזרח הקדום ובעולם הקלאסי. הצורה הפרהיסטורית הקדומה של הק׳ היא המערה, שכללה מספר חדרים, ושימשה כקבר משפחתי־קיבוצי. בד״כ הונחו הגופות מכווצות, ועליהן או לידן שמו תכשיטים ומנחות. ביריחו נתגלו קבורות מהתקופה הנאוליתית מתחת לריצוף הבתים. כן נתגלו שם גולגלות מכוירות. בתקופה הכלקוליתית נוספו צורות ק׳: א) ק׳ משנית בגלוסקמה (חדרה, אזור, בני־ברק ועוד); ב) ק׳ בתלי קבורה (tumuli), לנכבדים; ג) קרמאציה — שריפת הגופות והטמנת האפר בכדים (יריחו וגזר); ד) ק׳ בדולמן (ע״ע). ידועה גם קבורת ילדים בשקעים ברצפת חדר הק׳ או על אצטבה.

גולגולת מכוירת (מנהג שנועד כנראה לשמירת זכרם של הנפטרים) מביסמון (בעמק החולה). האלף ה 7 לפסה״נ.
(המרכז הצרפתי למחקר פרהיסטורי, ירושלים)

באלף ה 3 לפסה״נ נהגו בא״י ק׳ בדולמנים, שריפת גופות וק׳ קיבוצית במערות (יריחו, גזר ותל א[ל]־נצבה). במצרים התקיימו בתקופה זו שני טיפוסים עיקריים של ק׳: א) הפירמידות המלכותיות (ר׳ להלן, עמ׳ 59); ב) המסטבות (ע״ע) המלבניות בעלות הגג השטוח והקירות המשופעים. במחצית הראשונה של האלף ה 3 לפסה״נ הותקנו באור (ע״ע) הקברים המלכותיים. במחצית הראשונה של האלף ה 2 לפסה״נ מופיעים בא״י קברי־פיר (ביריחו, תל עג׳ול, בית־שמש, גזר ומגידו) בעלי חדר או מערכת חדרים חצובים בסלע או חפורים בקרקע, כשבכל חדר הוטמנו עד 4 גופות ולידן מנחות שונות. בתקופה זו היתה מקובלת גם הק׳ בתיבת־אבן משוקעת לא־עמוק באדמה. מצויים גם קברים מלבניים המכוסים לוחות אבן (ראש העין) וקברי תינוקות בכדים מתחת ליסודות הבתים, בחצרות וכד׳ (תענך, גזר, תל אל־חסי ומגידו). במצרים נחצבו בתקופה זו קברים בסלע (בני חסן; ע״ע מצרים, עמ׳ 208).

במחצית השניה של האלף ה 2 לפסה״נ המשיכו בא״י בשיטות הק׳ הנ״ל; בעיקר שכיחה הק׳ בקברי פיר וכן הק׳ המשנית בכל קבר שמזדמן. מתקופה זו נורפיעה מערת הק׳ בעלת

קבורה בכד־חרס. תלילאת אל־ע׳סול (מצפון־מזרח לים־המלח). אמצע האלף ה 4 לפסה״נ

האצטבאות, הקיימת בא"י עד לתקופה מאוחרת. במצרים אפשר להבחין בקברים חצובים כמו בתקופה הקודמת (קברי המלכים בנא אמון [ע"ע, ור' גם תמ' שם]), שהאולמות שנחצבו בהם חוברו באמצעות מעברים. פרוזדור הוביל לחדר קדמי וממנו אל חדר הק' אשר בו סארקופג הגרניט המלכותי (קברי רעמסס III, IV, IX וקבר סתי I).

בסוף האלף ה 2 וראשית האלף ה 1 לפסה"נ הופיעו בא"י קברי הדרומוס הפלשתיים, הכוללים פרוזדור (דרומוס) מלבני מדורג המוביל לחדר ק' רבועי שבו נחצבו סביב שקע 3 אצטבאות שעליהן הונחו הגופות. בקברים הפלשתיים נמצאו ארונות־חרס אנתרופואידיים (שרוחן, לכיש ובית־שאן).

באלף ה 1 לפסה"נ מצויים בד"כ קברים חצובים בסלע מן הטיפוס המקובל בתקופה הקודמת. בנוסף מצוי גם טיפוס פניקי של קברים מהמאות ה 8—7 לפסה"נ, שלהם פיר מרובע, חצוב, ובו פתח המוליך אל חדר־ק' מרווח ומטויח. בתקרת החדר קרועה ארובה מלבנית — אל־נכון ה„נפש" — שכוסתה בלוחות אבן. באחד מטיפוסי הקברים מסוג זה נתגלה שקע שנועד, ככל הנראה, לקביעת מצבה (אכזיב; ירושלים, חפירות הכותל). בטיפוס אחר נתגלה לרוחב הקיר האחורי דרגש שנועד לארון־מתים. לכל הקברים האלה אפיינית ה„נפש" בתקרת הקבר. שיטות ק' אלו מצויות לצד מנהג שריפת הגופות שנהג אצל הפניקים. סביב ירושלים, ובעיקר בימי הבית הראשון, התקיים בית־קברות גדול בכפר השילוח, ממנו נותרו מערות ק' רבות. על קברים בא"י ר' להלן.

בתקופה הפרסית הופיע בא"י, בצד הטיפוסים הקודמים, טיפוס חדש העשוי בור מלבני ומכוסה לוחות אבן (גזר, תל־מגדים). בפרס נבנו קברים מלכותיים מפוארים חצובים בסלע, שחזיתותיהם מעוט־רות בעמודים וכותרות בתבליטים שונים; החשובים שבהם: קבר דריוש I בנקש אי־רוסטם וקבר כורש בפסרגדה, שהוצב על בסיס בן 6 מדרגות בדומה למקדשים היווניים. מעליו חדר יחיד, ובתוכו הינח סרקופאג מוזהב של המלך (ור' תמ', כרך כה, עמ' 356).

ביוון נבנו בתקופה המיקנית (ע"ע מינואית ומיקנית, תרבויות) קברי תילוס (השו' בערך הלניזם, עמ' 612/3) מפוארים, הבנויים פרוזדור מוארך, אולם עגול מקורה בכיפה מדורגת עשויה אבן וחדר מלבני צדדי. קברים אלה נחפרו בד"כ במורד הגבעה ודופנו באבני גזית. ביניהם הקברות שכינוייהם: אוצר אטראוס, קבר אגממנון, קבר קליטמנסטרה וקבר איגיסתוס. ישנם גם קברים מלכותיים עגולים המגודרים בשני מעגלי אורתוסטטים ובמרכזם קברים מלבניים חפורים באדמה (מיקני).

ע"פ העדויות הספרותיות שנשתמרו ביוון מימי הומרוס ואילך, ראו בקבורת המת חובה קדושה ביותר, המעניקה מנוחה לנשמה בשאול, ועלבון הוא לאלים אם המת אינו מובא לק'. תהליך הק' כלל עצימת עיני המת, הנחת מטבע (אובולוס) בפיו כדמי תשלום לכרון (ע"ע) וסיכת הגופה בשמן ע"י נשות המשפחה, שגם עיטרוה בזרים והשכיבוה בבגדים לבנים על ספה באולם הכניסה, כשפניה אל הדלת. לעתים נשכרו גם מקוננות. בתקופה ההומרית נשרפו הגופות ואפרן נטמן; מאוחר יותר נהגו שריפת הגופה וקבורתה זו בצד זו. גופה שנקברה הונחה בארון עץ, חרס או אבן, או בגומחה או בקבר חצוב. לאחר שריפת הגופה נאסף האפר והונח בתוך כד (אורנה) שהונח במבנה משפחתי שיוחד לכך. ליד כדי האפר הונחו חפצי הנפטר. ידיעותינו על טקסי הק' נובעים מציורים שע"ג כדים יווניים. לזכר אנשים שקברם לא נודע (יורדי־ים, שליחים וכו'), הקימו קנוטפיון — קבר ריק. בתי הקברות היו בד"כ מחוץ לעיר, בקרבת דרכים ראשיות. כמצבות שימשו עמודים, לוחות אבן, אומנות או דגמי מקדשים קטנים, שעליהם נחרתו כתובות זכרון. בבית הקברות של אתונה — הקיראמאיקוס — נתגלו קברים מן התקופה הפרוטו־גאומטרית (אמצע המאה ה 11 לפסה"נ) ואילך ומצבות מפוארות המלמדות על אומנות מצבות הק'. התקופה הקלאסית הצטיינה גם בהקמת קברים בנויים, גדולי מידות ומפוארים, כמו קבר מאוסולוס וארטמיסיה (353) בהליקרנסוס (ע"ע ותמ' שם), קבר האריה בקנידוס (המאה ה 4 לפסה"נ) ואחרים. כן הצטיינה בארונות־ק' מגולפים בשיש, שהידוע בהם הוא של אלכסנדר הגדול. וע"ע הלניזם, עמ' 612/3; 622/25. בפרק־זמן זה נהוגות במקדוניה ה„טומבות", קברים חפורים שקירותיהם דופנו ולעתים צוירו. אלה הם קברים מפוארים שנראו כתל, ובהם נקברו אנשי־מעלה. בתוכם הונחו חפצים שונים, ביניהם כסאות אבן מעוטרים, שסימלו את כס המלכות (בעיקר בקב־רים מלכותיים, כמו בוורגינה־פאלאטיצה). בתי קברות אחרים מהתי־קופה ההלניסטית שבהם נתגלו מצבות אבן מצוירות ישנם בצור, דמטריאס (תסליה) ואלכסנדריה שבמצרים.

בליקיה שבאסיה הקטנה נתגלו קברים מפוארים רבים, חצובים בסלע מהמאות ה 6—4 לפסה"נ. ראוי לציין את הקברים החצובים בטלמסוס (כיום פטהיה), שעוצבו בחזית מקדש יווני ובהם תא קבר מלבני שבו מספר אצטבאות (עפ"ר שלוש) להנחת הגופות. הידוע שבהם הוא קברו של אמינטס (מאה 4 לפסה"נ). השפעה יוונית ניכרת בהימצאותם של קברים בסגנון היוני. הסרקופאגים הליקיים הוצבו עפ"ר על אדן גבוה ודמו לספינה הפוכה; הם מתוארכים למאה ה 5 לפסה"נ. שני קברים ליקיים חשובים מכונים קבר ההרפיות (550) וקבר הנראידות (370).

עם הקברים ה א ט ר ו ס ק י י ם החשובים בני המאות ה 7—4 לפסה"נ נמנים הקברים בקירה; בחלקם צורתם עגולה, ופנים הקבר עוטר בתבליטים עשירים. בטרקויניה (ע"ע) מצויים קברים חפורים בקרקע, מדופנים ועשירים בציורי קיר, שנושאיהם לקוחים מחיי הפולחן של האטרוסקים. על מכסי ארונות־הק' האטרוסקיים מופיעות בד"כ דמויות הנפטרים.

ה ר ו מ א י ם הכירו גם הם בחובת הק'. הכנת הגופה דמתה בעי־קרה למנהג היווני. ליד המת שרפו בשמים, ובפתח הבית הונחו ענפי ברוש ואורן לסימן אבלות. ההלוויה נערכה לאחר השקיעה, והשתמשו בה בלפידים, דבר שהפך את הלפיד לסמל הק'. ברומא היה בית הקברות מחוץ לעיר בצד הכביש הראשי לדרום (Via Appia).

עד למאה ה 3 נהגו הרומאים גם לשרוף את הגופות וגם לקברן. את גופות הקיסרים שרפו במדורה רבת־רושם, תוך הפרחת נשר, שסימל את שחרור הנשמה. במאה ה 2, כשהיתה שריפת הגופות פחות נפוצה, הוטמנו גופות האזרחים העשירים בארונות־ק' יקרים וכבדים.

אצל הרומאים ניתן להבחין ב 6 צורות ק': 1) הקימטריה (Cae-meteria), העשויה קימורים תת־קרקעיים, שהכילו ק ו ל ו מ ב א ר י ה וגם ל ו ק ו ל י (כוכים=loculi). אלו נקראו קטקומבות בתקופה מאוחרת; 2) קברים מונומנטליים, דוגמת המאוסוליאון של אוגוסטוס ואדריאנוס ברומא; 3) קברים פירמידליים, דוגמת קבר קאסטיוס ברומא; 4) קברים דמויי מקדשים, דוגמת קבר נאיווליאה טיכי (Naevoleia Tyche) בפומפיי; 5) קברים מזרחיים, המצויים סביב תדמור, ירושלים, שומרון, סלע (פטרה) וקירניה — חלקם חצובים בסלע וחלקם בנויים; 6) מצבות זכרון, שהוקמו לזכר מתים שמקום קבורתם לא נודע, או מרוחק.

מלבד צורות ק' אלו ישנן בקטקומבות צורות רבות אחרות — ברומא ובסביבותיה, ובחלקים אחרים של האימפריה, מנהג זה המשיך להתקיים גם בזמן הנצרות הקדומה. קטקומבות נוצריות נמצאות בסיציליה, צפון־אפריקה, נאפולי ורומא. במאה ה 4 הורחבו הקטקו־מבות ולעתים הוחל בחציבות חדשות. שיטה זו נהגה עד לתחילת המאה ה 6.

צורת ק' נוספת היא הקריפטה (מחבוא), תא שכולו או חלקו מתחת לבניין. צורה זו מצויה בתקופה הביזאנטית.

J. P. Peters – H. Thiersch, *Painted Tombs in the Necropolis of Marissa,* 1905; A. W. Lawrence, *Greek Architecture,* 1957; R. Ghirshman, *Persia: from the Origins to Alexander the Great,* 1964; H. Frankfort, *The Art and Architecture of the Ancient Orient,* 1970[4]; D. C. Kurtz – J. Boardman, *Greek Burial Customs,* 1971.

א. ע.

ק׳ בנצרות. במנהגי הק׳ של הנוצרים יש להבדיל בין יסודות עממיים־פולקלוריסטיים כלליים ובין היסודות הדתיים המיוחדים לנצרות, שהם בלבד יידונו כאן.

השקפת הנצרות על המוות ופולחני ק׳, מיוסדת באמונה שבזכות מות ישו המשיח על הצלב ותחייתו, נגאל המאמין ממצבו הקודם, שהוא המוות הרוחני (החטא) וביטויו החיצוני שהוא המוות הפיסי. ע״י הסתפחות המאמין אל ישו המשיח ואל הכנסיה הנוצרית הוא נעשה שותף לתחיית ישו ולנצחונו על המוות -- נצחון שיהפוך לנחלת הכלל בעת תחיית המתים הכללית.

לכן לא היו מנהגי אבלות מקובלים בנצרות הקדומה, וכבר במאה ה 4 היתה הק׳ מעין חגיגת שמחה, שכן הנפטר מהעולם הזה נכנס למלכות שמיים לצפות שם לתחיית המתים הכללית של אחרית הימים (ע״ע, עמ׳ 464). גם פולחן ה„מרטירים״ (ע״ע מרטיר, מרטירולוגיה) של הנצרות הקדומה הביע תחושת הנצחון הרוחני. אחרי המאה ה 8 הורגש והתמסד שינוי בגישת היסוד. הק׳ הפכה לעניין של אבל. הלבוש הלבן הוחלף בשחורים, ותפילות האשכבה עסקו בהצלת נשמת הנפטר מעונש הגיהנם. ביה״ב המאוחרים התגבשו הטקסים בצורה הידועה כיום. הכוהן נקרא אל הנוטה למות כדי לשמוע את וידויו ולהעניק לו מחילת עוונות וכן את הסקרמנטים (ע״ע) האחרונים, לרבות ה„משיחה האחרונה״ (unctio extrema) הנקראת גם viaticum, דהיינו, צידה לדרכה האחרונה של הנשמה. קודמת לק׳ תפילה ו„מיסה״ למנוחת נפשו (Requiem) של הנפטר, והזיית מים מקודשים על הגופה או על הארון וכן העלאת קטורת. מיסות (ע״ע) אשכבה נאמרות גם ביום השלישי, השביעי וה 30 למות הנפטר, וכן ביום השנה. כנסיות פרוטסטנטיות שונות מנסות להרחיק מטקסי התפילה את היסוד של תחינה „עבור נשמת המת״. אם כי ברור שבנצרות הקדומה כבר נערך פולחן אוכריסטיה עבור כלל המאמינים „החיים והמתים״. בכנסיה הקתולית מזכירים את כל הנפטרים בחג „כל הנשמות״ שחל ב 2 בנובמבר.

לפני חק׳ נאמרת תפילה קצרה ושוב מזים מים מקודשים ומק־טירים קטורת (לפי המנהג הקתולי). המנהג הנוצרי הוא לקבור, והמגמה המודרנית להעדיף שריפת הגופה עוררה ויכוחים רבים. כנסיות פרוטסטנטיות רבות התאימו את נוסח תפילת האשכבה כדי שיהא הולם גם „קרימַציה״. הכנסיה הקתולית עדיין מקפידה על ק׳ באדמה („כי עפר אתה ואל עפר תשוב״ — בראׁ ג, יט), אך מודה שהלכה זו היא עניין של מסורת ומנהג קדמונים ואינה מעיקרי הדת.

במנהגי ק׳ קיימים הבדלים בענייני ליטורגיה, הלבשת המת, כיוון השכבת הגופה בקבר וכיו״ב, בכנסיות שונות ולפי מעמד הנפטר (כהן־דת, הדיוט, תינוק, מאבד עצמו לדעת). על הקבר נוהגים להעמיד צלב או מצבה שבה חקוק צלב. ור׳ תמ׳, כרך כ״ה, עמ׳ 378.

A. C. Rush, *Death and Burial in Christian Antiquity,* 1941; Centre de pastorale liturgique, *Le Mystere de la mort et sa celebration,* 1951.

צ. ו.

ק׳ באסלאם. כשקרב קצו של המוסלמי, משכיבים אותו על צדו הימני כשפניו למכה ואומרים בנוכחותו את ה„שהאדה״ (ע״ע אסלאם, עמ׳ 973). אם הוא יכול, חוזר הגוסס על הנוסחה, שכן מאמינים כי למי שדבריו האחרונים הם ה„שהאדה״ מובטחת כניסתו לגן העדן. לאחר הפטירה עוצמים את עיניו וקושרים את לסתו. אחרי שמודיעים על מותו קוראים סורה 36 בקראן, „סורת יאסין״. עדיין נפוץ מנהג לשכור קוראי־קְראן למען המת, למרות התנגדות אנשי הדת.

בית־קברות בפונסה דלגאדה (האיים האזורים)

אם האיש נפטר לפני הצהרים יש לקברו בו ביום. אם מת אחרי הצהרים או בלילה, ייקבר ביום הבא. רחיצת המת (غسل) היא חובה, פרט להרוגי מלחמת מצווה הנקברים בבגדיהם ללא רחצה.

רוחץ המתים עושה מלאכתו כמצווה וחינם, אך נהוג שהוא מקבל את בגדי המת. גופת אשה נרחצת בידי אשה. הרוחץ מזה על הגופה מים מבושמים במי ורדים או בניחוח אחר. צבעם המקובל של התכריכים הוא לבן או ירוק. המלווים את המת לקבורתו צועדים בהליכה מהירה. את הארון נושאים 4 גברים המתחלפים מפעם לפעם. נשיאת הארון, ההשתתפות בהלוויה ומתן כבוד להלוויה של מוסלמי (או של בן דת אחרת) נחשבים למצווה.

בדרך לבית הקברות מתעכבת ההלוויה במסגד לתפילה על המת. מניחים את המת בחלל הקבר, ללא ארון, כשפניו לעבר מכה. לאחר ההטמנה נוהגים „ללמד״ את הנפטר את עיקרי הדת, כדי שידע מה להשיב למלאכים מנכַר ונַכיר שלפי האמונה יבואו לחקרו, שכן אם לא ישיב כמוסלמי טוב יסבול מ„חיבוט הקבר״ („עד׳אב אל־קבר״ [عذاب القبر]), עד ליום הדין.

למרות דרישת מחמד שהקבר יהיה פשוט, ללא בניה, קישוטים או כתובות, נוהגים לבנות על הקבר מבנה מלבני מאבן הנקרא „תרכיבה״ (تركيبة) ועליו שני עמודי אבן, אחד מעל ראש הנפטר והשני למרגלותיו. יש שהעמוד (הנקרא „שאהד״) שמעל הראש מקושט במעין מצנפת (בקבר של גבר), שם הנפטר וכן פסוקים מהקראן.

על קבר איש קדוש, „ולי״ (ولي), בונים בניין מרובע קטן ועליו כיפה. קבר כזה משמש מקום עליה לרגל, „מזאר״ (مزار); לידו נער־כות תפילות ואנשים מביאים אליו מתנות (נרות, מטפחות צבעוניות וכו׳) שנדרו לקדוש.

למרות האיסור על הפיכת קברים למסגדים, נבנו על קברות קדושים ושליטים מוסלמים מסגדים גדולים ומפוארים (קברי קדושים, ביניהם בני משפחת הנביא, והשליטים הממלוכים בקהיר הם מהמ־פורסמים שבהם). וע״ע מג׳יר א־דין ותמ׳ שם.

משה סטבסקי (סתוי), הכפר הערבי, 400—403, תש״ו; E. W. Lane, *The Manners and Customs of the Modern Egyptians,* 1908; S. Lane-Poole, *Death and Disposal of the Dead* (in: Encyclopaedia of Religion and Ethics, IV, 500—502), 1924[5].

מי. ז.

במקרא, כבמזרח הקדמון, נחשבה הק׳ לחיוב דתי, והעדרה — לקללה נפוצה (דב׳ כח, כו; ירמ׳ כג, יט, ועוד הרבה). אף את גופת התלוי בחטאו נאסר להלין על עץ (דב׳ כא, כב—כג). ק׳ משפחתית

ומכובדת היא אידאל, כפי שמשתקף מפרשת מערת המכפלה (ע"ע) ומן הביוגרפיות המקראיות — בייחוד של השופטים, הנביאים והמלכים — שרובן מפרטות היכן נקברו, ואם נקברו בקברי אבותם. יוצא מכלל זה הוא משה (ע"ע). ש„לא ידע איש את קבורתו" — כנראה מתוך הנגדה לפולחן המתים המצרי (ע"ע פירמידה). השאיפה לקבר־אבות נזכרת כבר אצל יעקב (בראׄ מט, כט), ומבוטאת שוב בדברי ברזילי הגלעדי (שמ"ב יט, לח) ובדברי נחמיה (ב, ה) על ירושלים, „עיר קברות אבותי". גם קברים שנחשפו מהתקופה הישראלית (ר' להלן) מצביעים על תשומת־הלב הרבה שהוקדשה לנושא; אך אין ייחוד ישראלי לקברים, הערוכים לפי המסורת הכנענית. במקרא מעטות מאד ההלכות המתייחסות לק', ועניינן — טמאה וטהרה (במד' יט, טז). ציון־אזהרה מפני טומאתן של עצמות פזורות נזכר ביחז' (לט, טו).

הקבר המשפחתי ניצל מערה טבעית, או כוך חצוב בסלע, והגופות הונחו על מדפי־סלע. „קבר בני העם" היה, בתקופת המלכים, בנחל קדרון (מל"ב כג, ו; והשו' ירמ' כו, כג). וכן נזכר „שדה הקבורה אשר למלכים" (דה"ב כו, כג). השריפות הנזכרות אצל קבורת המלכים (ירמ' לד, ה; דה"ב טז, יד; כא, יט) היו חלק ממנהגי האבלות (ע"ע) המלכותיים, ובהן נשרפו, כנראה, עצי־בשמים או חפצי המלך; אכן, יש להזכיר את „החסד" של אנשי יבש־גלעד, ששרפו את גוויות שאול ובניו ואח"כ קברו את העצמות (שמ"א לא, ט־יג; שמ"ב ב, ה). בס' דה"י (א, י, יב) לא נזכר עניין השריפה כלל (והשו': „על שלשה פשעי מואב... על שרפו עצמות מלך־אדום לשיד" [עמ' ב, א]). את המת נושאים לק' על גבי מיטה (שמ"ב ג, לא), והארון הנזכר אצל יוסף (בראׄ נ, כו) הוא מנהג מצרי, כחניטה (ע"ע) אשר זכה לה יוסף (ויעקב אביו). מנהג קבורת העצמות הגלויות בשדה משתקף היטב גם בחזון העצמות היבשות של יחזקאל (פרק לז).

מ.

ארכאולוגיה בא"י. גולגלות מכוירות מהתקופה הנאוליתית שנמצאו ביריחו מוכיחות, כי ראשי השבטים נחשבו, לאחר מותם, לטוטם. בתקופה הכלקוליתית קברו, לאחר התפוררות הבשר, בגלוסקמאות דמויות בית או כד, ושדי־קברות כאלה נמצאו לאורך רצועת־החוף. בקברים השאירו תקרובת־מזון וכלים. החל בתקופת האבות, עם המעבר מנוודות להתיישבות־קבע, החלו לקבור במקום קבוע, סמוך ליישוב, בקברות משפחתיים. בתקופה הכנענית המאוחרת כופפו את חרב המת והניחוה לצדו. החקסוס (ע"ע), ששלטו בתקופה זו בארץ, היו קוברים את לוחמיהם על נשקם וסוסיהם. במגידו ובחצור נתגלו קבורות של תינוקות ברצפת הבתים. עם ייסוד המלוכה הוקצה שדה־קברות למלכים (דה"ב כו, כג). לוח־אבן ועליו חרוט שמו של עוזיה נתגלה בירושלים (תמ': כרך ו', עמ' 288), אך זמנו מתקופת הבית־השני, וכנראה פינו אז את עצמותיו. אצילי ירושלים חצבו לעצמם קברים במצוקי־הסלע שממזרח לנחל קדרון, וישעיהו (כב, טז) מחה על היוהרה שבדבר. חלקם שרד, ועל אחד נמצאה כתובת (החסרה בראשה) „...אשר על הבית"; אפשר שזהו קבר שבנא — שנשא בתפקיד זה ואף חצב לו קבר בחייו (שם). קבר אחר מאותה תקופה ידוע כ„קבר בת פרעה", ועל גגו ניכרים שרידי מבנה פיראמידאלי. „מצבות" כאלה נחשבו לחלק מן הקבר (השו' בראׄ לה, כ — קבר רחל). הקברים העשירים בתקופה זו, מאכזיב למשל, נחצבו בתבנית פניקית: תקרה קמורה, עד 10 מ' לעומק הסלע, ובקצה הקבר מדף חצוב בסלע. כדי להלחם בשודדי הקברים הומצאו שיטות מחוכמות לחתימת הקבר, מעברים מסובכים בתוכו; קללות נמרצות נחקקו בכניסה אליו.

אלפי קברים נחשפו בא"י, וניתן למיינם לטיפוסים אָפייניים: 1) קבר בית־אב, בתוך מערה. מערה כזו נוצלה בד"כ ע"י בית־האב במשך כמה דורות, ונפוצה בא"י עד התקופה ההרודיאנית. 2) קברי פיר ובהם פירים, עגולים או זוויתיים, שנחפרו עד לעומק של 2 מ'. מערות הקבורה נחפרו על קרקעיתן בדפנות הפיר ונסתמו באבן גדולה; הפיר עצמו נסתם בעפר; 3) קברים אינדיווידואליים; 4) מהתקופה הכנענית המאוחרת נמצאו, בעיקר, פירים משפחתיים ואינדיווידואליים, והתקופה מתאפיינת בדרך הנחת המת, כשידיו מקופלות ורגליו פרושות; 5) בסוף תקופה זו נהגו להניח את המת בתוך שתי גלוסקמאות, או כדים, שפתחיהם הוסרו; 6) מסוף האלף השני לפסה"נ נחשף, באזורי האוכלוסיה הפלשתית, סגנון ק' חדש. הגופה הונחה בארון־חרס ארוך מן הגוף, שהמכסה סמוך לראשו גולף בצורת ראש־אדם (אנתרופואידיים). — קברים רבים, ביניהם פירים, מערות, חציבות וקברים אינדיווידואליים מן התקופה הישראלית, נחשפו במגידו, בחצור, בבית שאן ועוד, ונמצאו בהם כלי־חרס, תכשיטים וחותמות.

החל בתקופה ההלניסטית שכיח בא"י טיפוס קבר הכולל חצר קטנה חצובה בסלע, המובילה אל חדר מלבני ובו 3 אצטבאות לאורך קירותיו. מחצר זו עברו לעתים לאולם, שממנו הסתעפו מספר חדרים שבהם נחצבו כוכי־ק'; לפעמים עוטרו קברים אלה בציורי־קיר (מרשה [ע"ע; ור' תמ' שם]).

בתקופה הרומית מצויים בא"י קברי כוכים רבים וקברי מקמרים (ארקוסוליה) חצובים בסלע. בתקופה זו רב השימוש בגלוסקמאות, שעליהן נחרתו מוטיוים גאומטריים שונים ולעתים גם שמות הנפטרים. קברים מרשימים נשתמרו בבית־הקברות הירושלמי מימי הבית השני, בנחל קדרון (על הקברים והמצבות שם מימי הבית הראשון והבית השני ע"ע קדרון, נחל; תמ': כרך ו', עמ' 353/4, 377, 380) ובצפון־מזרח העיר, ביניהם: „קברי המלכים", „קבר האשכולות", „קברי הסנהדרין", „קבר האפריז" ואחרים. כולם חצובים בסלע, פרט לקבר „יד אבשלום", שחלקו העליון בנוי. במערות הק' הרבות מסוף ימי בית שני, שנחשפו באיזור ירושלים, נמצאו גם כתובות קבר רבות־ערך (ר' ביבל', ותמ' בסמוך; בין היתר חשובה תרומתן להכרת מנהגי הק' והאמנות היהודית של התקופה (ור' להלן הפרק: בית־הקברות).

ז. י.

בהלכה. הק' היא מצוות־עשה (ירו' נזיר ז', א') שנרמזה בתורה (סנ' מ"ו, ע"א/ב), וממנה מתחילה האבלות (ע"ע). מצוות הק' מוטלת על היורשים, וההוצאה מוטלת על כסף הירושה. אסור להלין את המת, אלא לכבודו (סנ' שם), ובירושלים לא הלינוהו אף לכבודו — משום טומאה. פולמוס קשה נתעורר בעניין הלנת המת בראשית תקופת ההשכלה, כאשר ההכרה שייתכן מות־מדומה נחשבה

הכתובת בתעתיק לכתב אשורי ובפיסוק התיבות:

אנה אבה בר כהנה
אלעז בר אהרן רבה
אנה אבה מעניה
מרדפה(נה?)
די יליד בירושלם
וגלא לבבל ואסק
למתתי
בר יהוד וקברתה
במערתה דזבנת בגטה

תרגום עברי רצוף: אני אבה בן הכהן אלעז בן אהרן הגדול. אני אבה המעונה המרודף (הגולה?), שנולד בירושלם, וגלה לבבל, והעלה את מתתי בן יהוד, וקברתיו במערה, שקניתי בשטר

(לפי א. ש. רוזנטל, הכתובת מגבעת המבתר [פרקים, ב'], תשל"ד)

כתובת ארמית, בכתב רהוט, ממערת־קברים בגבעת המבתר (בירושלים). הועלו השערות שמדובר בקבורת עצמות המלך החשמונאי האחרון מתתיהו אנטיגונוס, אך הדעות חלוקות

לאחד מהשגי הרפואה החדשה, והמשכילים והרפורמים דרשו לאמץ הכרה זו ולעכב, בגללה, את הק׳ ל3 ימים. אכן, במסכת שמחות (ח׳, א׳) — שבה כבר נכללו דיני ק׳ (ע״ע אבל רבתי) — נאמר שהיו „פוקדין על המתים עד ג׳ (או: ל׳) ימים... ומעשה שהפקידו אחד אחר ג׳ (או: ל׳) יום וחיה כ״ה שנה״. בתקופת בית־שני נהג בא״י ליקוט־עצמות, לאחר שנתעכל הבשר, וקבורתן החוזרת בגלוס־קמה (ע״ע; ר׳ מו״ק א׳, ה׳; שמחות י״ב; והשו׳ סנ׳ ו׳, ו׳). הליקוט נערך כשנה לאחר הק׳, בד״כ ע״י המשפחה, והיו גם חבורות בירו־שלים שהקדישו עצמן למצווה זו. לקראת המאה ה3 נעלם המנהג, ובבית־שערים קברו בסרקופאגים. במערכת הקברים בבית־שערים, שהחוקרים משייכים אותה לבית רבי יהודה הנשיא, נמצאת גם ק׳ בקרקע.

הקברות היו, בד״כ, משפחתיים, בכוכים שב„חצרות״ וב„שכונות״ מערות, ולפניהם „חצרות״ קברים. צורתה של מערכת קבורה משפח־תית מתוארת לפרטיה במשנה (ב״ב ו׳, ח׳). הקפידו שלא למכור בה מקום קבורה לזר בקבר־אבות (ספרי דב׳, קפ״ח), ואסרו דבר זה בלאו. זרים היו נטמנים אפוא ב„קבר חדש״, „שלא נקבר בו אדם מעולם״. כמו־כן היו קברים לא־מזוהים פזורים בשדות. חיילים שנהרגו נקברו במקומם (עיר׳ י״ז, ע״ב), בלא ליטול רשות על כך מבעל המקום, וכמוהם „מת מצווה״, כלומר, מת שאין לו קרובים או מטפלים, ש„קנה מקומו״. זוהי תקנה קדומה, שיוחסה במקורות ליהושע בן נון (ב״ק פ״א, ע״ב), והעניין כבר תופס מקום רב בספר טוביה (ע״ע), שהוא, כנראה, מן התקופה הפרסית. לדעת ש. ליברמן, החלבה המקורית התכוונה ל„מת [מלחמת] מצווה״, כי בד״כ אסר המנצח על קבורת חללי האויב, כמעשה הרוגי ביתר (ע״ע א״י, עמ׳ 403/4).

פינוי־קבר מותר אך ורק לקבר־ישראל, לקבר־אבות, לא״י, או מקבר שבסכנת מפולת. על סמך זה מתירים פינוים של קברים משטחים שהשלטונות מייעדים אותם למטרות פיתוח עירוני. ביום הפינוי נוהגים אבלות. מותר לקבור ק׳ ארעית, על מנת להעביר את המת אח״כ למקום אחר. זוהי הלכה קדומה, וכבר נהג כן רבן גמליאל דיבנה, שהיה לו „קבר שאול״ [=זמני], מיוחד למטרה זו (שמחות י׳). כיום קוברים את חללי צה״ל בבתי קברות זמניים על תנאי זה. — הקבר, לכל חלקיו („גולל ודופק״), אסור בהנאה, כשאר משמשי המת.

כבר בזמנים קדומים היו מטהרים את המת ע״י רחיצה וסיכה (שבת כ״ג, ה׳), הסרת השיער (מו״ק ח׳, ע״ב) וכיו״ב, ברוח הפסוק (קהלת ה, טו): „כל־עמת שבא כן ילך״. לקבלה (ע״ע, עמ׳ 129/30) היתה השפעה מרחיקת־לכת על הלכות הק׳, וניתוספו מנהגים רבים בסדרי הטהרה, ההלוויה והק׳. מאז עסקו בדבר רק חברי ה„חברה קדישא״ (ר׳ להלן). הקהילות נבדלו זו מזו הרבה במנהגי הק׳, והטקס כולו נעשה מורכב ומסובך בפרטיו.

שריפת המת (והטמנת אפרו) נחשבת כמנוגדת להלכה. גם עונש שריפה הנזכר בתורה כאחד מענשי בית דין (ע״ע ענשים, דיני, עמ׳ 44), פורש ע״י חז״ל: „פותחין את פיו בצבת... ומדליק את הפתילה וזורקה לתוך פיו...״ (סנ׳ ז׳, ב׳). במאה ה19 נתעורר פולמוס חריף בנושא זה בין המשכילים והרפורמים לבין הרבנים, ונכתבה עליו ספרות עניפה (לדוגמה: „חיי עולם״ — אוסף מכתבי רבנים [ברלין, תרס״ה], וכנגדו: „אור האמת״ [דרויהוביטש, תרס״ז], „חקר הלכה״ לרב חנוך עהרנטרוי [מינכן, תרס״ד], „יענה באש״ לאליהו בן־אמוזג [ע״ע; ליוורנו, תרמ״ו], ועוד הרבה). בתקופה זו נתקשר הוויכוח עם האמונה — והכפירה — בתחיית המתים, ומכאן חריפותו. הפוסקים נוטים, בדיעבד, להתיר את קבורת צנצנות האפר בבתי־קברות.

ע״פ ה א ג ד ה מותנית מנוחת הנפש, לאחר מיתה, בקבורת הגוף (שבת קנ״ב, ע״ב), ומציאת קבר והבטחתו מחיים היא שמחת הצדיק (ברכ׳ ח׳, ע״א). לדברי ר״א בן צדוק: „צריך אדם שיהא לו מסמר או יתד קבוע בבית הקברות, כדי שיזכה ויקברוהו באותו

בית־הקברות הצבאי בהר־הרצל, ירושלים (קק״ל)

מקום״ (ויק״ר ה׳, ה׳, ור׳ ח״נ שם), וזה מקור המנהג לרכוש זכויות־קבורה מחיים. שאלה היא בגמרא אם ק׳ משום בזיון המת או לכפר עליו, ונפקא־מינה להלכה למי שציווה שלא יקברוהו (סנ׳ מ״ו, ע״ב). ההתעסקות בק׳ היא מצווה רבה, והקב״ה עסק בה בעצמו כדי לתת דוגמה לבני־אדם (סוטה י״ד, ע״א), וזהו „חסד של אמת״ (ב״ר צ״ו), שאינו על מנת להיפרע. ק׳ שאינה מכובדת (כצפיפות, למשל) קרויה ע״י חז״ל „קבורת המורים״ (ע״פ ירמ׳ כב, יט; ב״ב ק״א, ע״ב; ירו׳ שם ו׳, ד׳), ואעפ״ב ראו „סימן יפה למת שחיה גורדתו או שהיו גשמים מזלפים על מיטתו״ לפני הק׳ (סנ׳ מ״ח, ע״ב), שבכך יש לו כפרה, והיו שעשו כך בידים ממש (ברכ׳ י׳, ע״א).

במאה ה2 לסה״נ נהגה, כנראה, גם בא״י ק׳ עשירה ובזבזנית. „בראשונה היתה הוצאת המת קשה לקרוביו יותר ממיתתו, עד שהיו מניחים אותו ובורחים, עד שבא רבן גמליאל ונהג קלות בעצמו והוציאוהו בכלי פשתן ונהגו כל העם אחריו״ (חוס׳ נדה סוף פ״ז; מו״ק כ״ז, ע״ב); העניין נזכר כמה פעמים גם בבריח החדשה (ר׳ ביבל׳). גם ביתר הליכות הקבורה והאבל נהגה דיפרנצי־אציה חברתית חמורה, וניתקנו תקנות חמורות לשוויוניות בתחום זה (שם), ואף נקבע כי „כל המרבה כלים על המת הרי זה עובר משום ,בל תשחית׳ — דברי רבי מאיר; רבי אליעזר בר צדוק אומר: מנוולו; רבן גמליאל אומר: מרכה עליו רמה״ (שמחות ט׳). גם אמונות ודעות משתקפות במנהגי הקבורה, ור׳ יוחנן ציווה בשעת קבורתו: „קברו אותי בכלים צבועים, לא לבנים ולא שחורים, שאם אעמוד בין הצדיקים לא אבוש, ואם אעמוד בין הרשעים לא אכלם״ (ירו׳ כלאים ט׳, ד׳; והשו׳ שבת קי״ד, ע״א), וכן היא צוואתו של ר׳ ירמיה (ירו׳ שם) שיקברוהו על צדו (לפי נ״א: על אם הדרך) בדי שיקום במהירות בעת התחיה.

חז״ל הפליגו מאד בשבח הק׳ באדמת א״י (ירו׳ כלאים ט׳, ג׳; כתו׳ קי״א ע״א/ב; הור׳ י״ג, ע״א), ולצדיקים הנקברים בחו״ל הועידו חז״ל „מחילות״, שדרכן יתגלגלו לא״י לעתיד לבוא (ב״ר צ״ו, ז׳). היו מביאים מתים מחו״ל לק׳ בא״י, ומנהג זה נפוץ בעיקר בתקופה שלאחר רבי יהודה הנשיא, ובקשר עם בית־הקברות בבית שערים. בחו״ל נהגו לשים עפר א״י על הארון (ירו׳ שם) — מנהג שנשתמר עד ימינו — בא״י ניקבו את ארונות הנקברים כדי שייחשבו „מחוברים״ לאדמה (ירו׳ שם). — ארונות נקובים מתקופה זו אכן נמצאו בא״י. העניין כולו קשור גם במעבר מן הק׳ במערות אל הק׳ בקרקע, מעבר שחל במשך התקופה התלמודית, לאחר חתימת המשנה, אולם קשה מאד לתחום לו תחומים ברורים של זמן ומקום.

ב י ת ־ ה ק ב ר ו ת (ר׳ סנ׳ ה׳, ו׳, ועוד) — קרוי גם „בית

בית הקברות היהודי בסאראיוו

עולם" (ע"פ קהלת יב, ה), „בית עלמין" (ע"פ התרגום הארמי שם), „בית מועד לכל חי" (ע"פ איוב ל, כב) ו„בית־החיים" — נזכר כבר במקרא (ר' לעיל), אך כמקום ק' קהילתי ראשיתו בסוף תקופת בית שני. במשנה כבר נקבע ריחוקו המינימלי משטח העיר (ב"ב ב', ט'). בית הקברות הוא מקום מפגשן של רוחות המתים (ברכ' י"ח, ע"א), והלן שם הוא שוטה (תוספ' תרו' א', ג') ומתחייב בנפשו (נדה י"ז, ע"א). אעפ"כ היו שלנו שם כדי „שתשרה עליהם רוח טומאה" (חג' ג', ע"ב) — כנראה לצרכים מאגיים. נוהגים כבוד בבית קברות (שמ' י"ד) ואין משנים אותו מתפקידו. היציאה לבתי־הקברות — ולאו דווקא לקברות ידועים — לתפילה ולתחנונים נזכרת בחז"ל (תע' ט"ז, ע"א), ובמיוחד עושים כך בימי צום, ראש־חודש, אזכרה („יארצייט") ובחודש אלול.

לכוהנים אסורה הכניסה לבית הקברות, ואת מתיהם קוברים בשורות חיצוניות כדי להקל על קרוביהם לעלות על קברם. ביה"ב מוקמו בתי־הקברות — שרכישת הקרקע עבורם היתה, בד"כ, מהצעדים הראשונים בהתארגנותה של כל קהילה יהודית חדשה — סמוך לרובע היהודי. בית מיוחד הוקצה לטהרת המת. בגלל המחסור בשטח, שנבע מהגבלות חברתיות וכספיות, קברו לפעמים ביותר מקומה אחת. במקומות רבים נהגו להקצות שורה מיוחדת לרבנים ואנשי־שם, כדי שלא לקבור צדיק על יד רשע (סנ' מ"ז, ע"א). בתי־קברות מיוחדים ל„שומרי־שבת" קיימים בא"י גם כיום. במקומות אחדים הוקצה איזור מיוחד לנשים. משומדים ומתאבדים־ודאיים

מצבה מעוטרת מבית־הקברות שבלסקו, פולניה, 1912 (יד ושם, ירושלים)

נקברו מחוץ לגדר. מבתי־הקברות העתיקים בא"י: נחל קדרון (בית ראשון ושני), בית־שערים (ע"ע), הר־הזיתים (ע"ע), מירון (ע"ע) וקמראן — סוף ימי בית שני ואילך (ר' לעיל, ארכאולוגיה בא"י), צפת, כפר יאסיף — יה"ב המאוחרים. באירופה נמצאים בתי־קברות קדומים בקהילות המרכזיות: פראג, קרקוב, לובלין ועוד. ברומא נמצאו 6 קטקומבות יהודיות מהמאות 1—4 (ד' תמ'; כרך כ"ו, עמ' 895). מבנן דומה לקטקומבות הנוצריות, אך שלא כמותן אין בהן חדרים גדולים לכינוסי־טקסים, היות שהדת היהודית היתה מותרת בעיר וטקסיה נערכו בגלוי. לנוכח מיעוט מספרן, לא ברור מי השתמש בהן. גם בונוזה (ע"ע) נמצאו קטקומבות יהודיות אחדות, מהמאות 4—8 לסה"נ, ובודדות נמצאו גם בסרדיניה, סיציליה, מלטה, קירנאיקה, קרת־חדשת ואלכסנדריה.

בעקבות מאורעות מלה"ע II והשואה, נהרסו רוב בתי־הקברות היהודיים העתיקים במרכז אירופה ובמזרחה. בד"כ הורו הנאצים לאוכלוסיה המקומית להשתמש במצבות לריצוף כבישים וכד', — אף כי הם עצמם לא הקדישו מאמץ מיוחס להרס בתי־קברות, פרט ליוצאים מן הכלל, כבית־הקברות של לבוב. כתוצאה מכך פשטה האוכלוסיה ידה בביזה ובהרס גם לצרכים פרטיים. רע במיוחד, מבחינה זו, היה גורל בתי־הקברות בפולניה, משום שיחס הכבוד אל המתים, ואף היראה המאגית מפניהם, נתבטלו שם כליל עם ביטולו של יחס הכבוד האנושי האלמנטרי כלפי היהודי החי, בעקבות מעשי הטבח ההמוניים ביהודים, שנערכו שם בגלוי בכל מקום. בגרמניה, לעומת זאת, שרדו בתי־הקברות בשלימותם במשך ימי המלחמה. בשנים שלאחר מלה"ע שקעו בתי־קברות רבים באדמה ונידלדלו, בהעדר ישוב יהודי של ממש בסביבתם. בתי־הקברות העתיקים נמצאו, בד"כ, בלב אזורים עירוניים, ולאחר המלחמה, משהחלה תנופת הפיתוח העירונית במזרח אירופה ובמרכזה פונו, או חוסלו, רבים מהם בידי השלטונות. אעפ"כ נשתמרו עד היום, ואף טופחו ושוקמו, כמה מבתי־הקברות העתיקים של יהודי אירופה: בקרקוב (שלא הופצצה במלחמה — מקום מנוחתו של הרמ"א), בלובלין, בפראג, בוורשה, ועוד.

חברה־קדישא (ח"ק) היא הקבוצה המאורגנת בעלת המעמד החברתי החשוב ביותר בין כל חברות הצדקה שהתפתחו במרכז־אירופה מן המאה ה 16 ואילך. חבריה טיפלו, בהתנדבות, בכל הסידורים הקשורים בהלוויית המת וקבורתו, החל בשמירת הגוסס על ערש־דווי ועד לסידורי המצבה. משום החשיבות הרבה שיוחסה תמיד לנושא, ריבוי ההלכות, המסורות והמנהגים המסובכים שנכרכו בו ורתיעתו של רוב הציבור מלעסוק בו, זכו אנשי הח"ק למעמד רם בקהילה, ולא נבחרו לתפקיד זה אלא מחשובי הקהל. בראש הח"ק עמד, בד"כ, רב הקהילה, כתפקיד של כבוד לו ולחברה. מאחר שנאלצה לטפל ברכישת קרקעות ובתשלומי שוחד למיגיהם, גלגלה ח"ק סכומי־כסף רבים, ומשום כך הוטלו עליה, פעמים רבות, תפקידים ציבוריים נוספים שהיו כרוכים בסכומים גדולים. חברים חדשים נתקבלו לח"ק בגיל רך ביותר (מ 6 ואילך), ובמשך השנים נתאמנו ונתחנכו בסודות המקצוע ובמשמעתו, ועלו בהיירארכיה הפנימית הנוקשה של החברה, עד לקבלת דרגות הגבאות הגבוהות. לח"ק היתה סמכות לקבוע תשלום, כהבנתה, על נכסי המת ומשפחתו, ואף לעכב את הק' ולקבוע את סדריה.

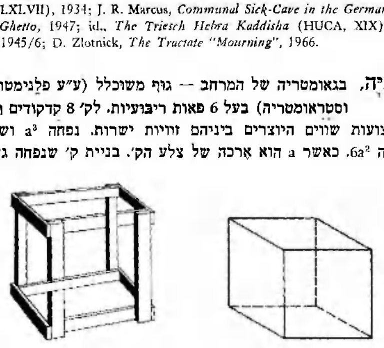
מכסה־כסף (משנת תפ"ה [1724/5]) לכד של החברה־קדישא באחת מקהילות מוראוויה

פנקס הח״ק היה הפנקס החשוב של כל קהילה, ומלבד החלטות מקצועיות נרשמו בו גם התקנות המרכזיות של הקהילה בכל התחו־מים — להקנות להן יתר־תוקף. כלשאר החברות היה גם לח״ק יום מועד שלה, בו קיימו חבריה טקסים שונים, ובמרכזם צום וסעודה גדולה בסיומו. נודעו כמה תאריכים, ונתפרסם ביותר יום ז׳ באדר, יום פטירת משה רבנו לפי האגדה, הנחוג ברוב־עם עד היום. בגלל הריבוי המופלג של מנהגי הק׳ מקיימת כל עדה ח״ק לעצמה, ובירו־שלים — בה היוו הח״ק מרכזי־כוח ציבוריים חשובים ביותר עד התקופה האחרונה ובה קיים קיבוץ גלויות מגוון למעלה מ 100 שנה — פועלות כיום כ 15 חברות קדישא. וע״ע מצבה; פתולוגיה, עמ׳ 466/7; צדקה, עמ׳ 525/6.

י. ת.

מ. כהן, קבורות המלכים, תש״ז; מ. איש־שלום, קברי־אבות, תש״ח; י. בראנד, כלי החרס בספרות התלמוד (מ״ה—ע״ד, פ״ה—פ״ח), תשי״ג; נ. אביגד, מצבות קדומות בנחל קדרון, תשי״ג; הנ״ל, עיר הקברות של ירושלים בימי הבית השני (בתוך: ספר ירושלים, 320—348), תשס״ז; הנ״ל, אחוזת הקבר של משפחת נזיר על הר־הצופים (א״י, י׳), תשל״א; ג. אלון, למקורו של מנהג־ק׳ קדום בישראל (מחקרים בתולדות ישראל, ב׳, 99—105), תשי״ח; ש. ספראי, בית שערים בספרות התלמודית (א״י, ה׳), תשי״ט; ש. ח. קוק, מיהו הקבור מעומד בטבריה? (עיונים ומחקרים, ב׳, 97—101), תשכ״ג; ז. וילנאי, מצבות קודש בא״י, תשכ״ג[2]; מ. פראגר (עורך), לאות ולעד (פנקס־זכרון לבתי עלמין שנהרסו וחוללו בשנות השואה...), תשל״ג; ש. ריזנטל, הכתובת מגבעת המבתר (פרקים, ב׳), תשכ״ט—תשל״ד; N. Müller, *Die Jüdische Katakombe am Monteverde zu Rom*, 1912; J. Mann, ***Rabbinic Studies in the Synoptic Gospels*** (**HUCA, I**), 1924; S. Krauss, *Le Double inhumation chez les Juifs* (REJ, LXLVII), 1934; J. R. Marcus, *Communal Sick-Cave in the German Ghetto*, 1947; id., *The Triesch Hebra Kaddisha* (HUCA, XIX), 1945/6; D. Zlotnick, *The Tractate "Mourning"*, 1966.

קֻבִּיָּה, בגאומטריה של המרחב — גוף משוכלל (ע״ע פלַנימטריה **וסטראומטריה) בעל 6 פאות ריבועיות, לק׳ 8 קדקודים ו12** מקצועות שווים היוצרים ביניהם זוויות ישרות. נפחה a^3 ושטח פניה $6a^2$, כאשר a הוא אָרכה של צלע הק׳. בניית ק׳ שנפחה גדול

מימין: קוביה; משמאל: קובית נקר — צורה „בלתי אפשרית" שאינה ניתנת להרכבה בשלושה ממדים

פי 2 מנפח ק׳ נתונה, בעזרת סרגל ומחוגה בלבד, היתה אחת הבעיות המפורסמות שהעסיקו את חכמי יוון; כיום ידוע שאין לה פתרון (ע״ע שם). בהשפעת נוסחת הנפח של הק׳ משתמשים לעתים באלגברה במושגים החזקה הקובית או השורש הקובי במקום החזקה השלישית או השורש השלישי.

קַבִּילְיָה — ע״ע אַטְלַס, הָרֵי; אַלְגִ׳ירְיָה, עמ׳ 403, 410; בְּרְבָּרִים, עמ׳ 434/5.

קַבָּל (capacitor, נקרא גם condenser), **רכיב חשמלי הבנוי עפ״ר** משני לוחות מוליכים, שביניהם חוצצת שכבת חומר מבודד (ע״ע חשמליים, מוליכים ומבדדים). תכונתו החשובה היא יכלתו לאגור מטען חשמלי כשמפעילים עליו מתח (כלו׳, כשיוצרים הפרש פוטנציאלים בין השכבות המוליכות). כשהלוחות המוליכים מחוברים למקור מתח ישר (כגון סוללה חשמלית) נטען הלוח המחובר להדק החיובי במטען חשמלי חיובי, והשני — במטען שלילי באותו שיעור. המטען שעל כל שכבה — „מטען חק׳" — תלוי בשטח השכבות, במרחק ביניהן, בקבוע הדיאלקטרי (ע״ע חשמל, עמ׳ 177) של החומר המבודד ובמתח המופעל. היחס (C) בין מטען הק׳ (Q) ובין המתח שעליו (V) הוא קבוע, המכונה ק י ב ו ל: $C=Q/V$. יחידת הקיבול היא הפרד (farad, ע״ש פרדי [ע״ע]; 1 פרד = 1 קולון/וולט; וע״ע חשמל, עמ׳ 178). הקיבול של ק״ נפוצים נמדד ביחידות קטנות יותר: מיקרופרד (מיליונית הפרד) ופיקופרד (מיליונית המיקרופרד).

כשהמרחק בין הלוחות (d) קטן יחסית לשטחם (A), והם מקבילים זה לזה, נתון הקיבול בקירוב בנוסחה: $C=K\epsilon_0 A/d$; ϵ_0 הוא קבוע החדירות של הריק (ע״ע קבועים פיסיקליים; חשמל, עמ׳ 177) ו K — המקדם הדיאלקטרי של החומר. הקיבול של מערכת ק״ הנטענת במקביל היא סכום הקיבולים הבודדים. לעומת זאת סדרת ק״ הנטענים בטור מחלקים ביניהם את המתח והערך ההפוך של הקיבול הכללי של הסדרה שווה לסכום הערכים ההפוכים של קיבולי מרכיביה, דהיינו $1/c = \Sigma_i 1/c_i$.

העבודה (W) הדרושה כדי לטעון ק׳ לא טעון עד למטען Q נתונה ע״י הנוסחות: $W = Q^2/2C = \frac{1}{2}CV^2 = \frac{1}{2}QV$. ועבודה זו היא גם האנרגיה החשמלית האצורה בק׳ הטעון. בכל ק׳ קיים זרם דליפה מסוים. כאשר המתח עולה על מתח הפריצה (ע״ע חשמליים, מוליכים ומבדדים, עמ׳ 223 וטבלה, עמ׳ 225) פוסק החומר המבודד להתנהג כמבודד והופך למוליך.

קצב טעינת חק׳, כלו׳ הזרם המגיע אליו, מתפונתי (נוסף להת־נגדות האוהמית של המעגל) להפרש בין הכוח האלקטרומניע (V) של מקור המתח ובין המתח השורר בין לוחות הק׳ עקב המטען שכבר נצטבר עליהם (Q/C). לכן בק׳ אידאלי, שנטען במתח ישר עד $Q=CV$, לא יזרום זרם. לעומת זאת, אם המקור יוצר מתח חילופין, יזרום בק׳ זרם חילופין (חק׳ נטען ונפרק), באותה תדירות ω, בהקדמת מופע (פזה) בת $\pi/4$ לפני המתח, והעכבה (impedance) של הק׳ (המקבילה להתנגדות מוליכים), תהיה $Z = 1/\omega C$, כלו׳ עצמת הזרם תהיה $I = V/\omega C$. כתוצאה מזרם החילופין נוצר בק׳ חום הגורם לאיבוד אנרגיה. תופעה זו מכונה הפסד דיאלקטרי, והיא קשורה בהיפוך הקטוב (ע״ע) בשכבה המבודדת.

ש י מ ו ש י ם: **שתי התכונות השימושיות של הק׳ הן התפרקותו האטית אחרי הפסקת המתח החיצוני עליו ותלות עכבתו בתדירות.** הק׳ חשוב במעגלים ליישור זרם חילופין, לייצוב מתח ישר, לסינון תדירויות (להעברת זרם חילופין בתדירות מעל גבול מסוים וכו׳) וכן במעגלים ליצירת פעימות (pulses) חשמליות ולעיצוב צורתן. משתמשים בק׳ למניעת ניצוצות במעגל חשמלי המכיל סליל, כגון במנועי חשמל. השילוב בין ק׳ לסליל — היוצר מתח עם שינוי הזרם דרכו — מנוצל במעגלי תהודה ובמתנדים במערכות אלקטרוניות, בעיקר לתקשורת אלחוטית. השדה החשמלי בין הלוחות משמש לכיוון ומיקוד אלומות אלקטרונים ויונים (ע״ע טליויזיה; ספקטרומטר מסות). כ״ב משמש הק׳ לאגירת מטען, למשל: ליצירת זרמים רבי עצמה לחקר הפלסמה (ע״ע). העובדה שהק׳ אינו מעביר זרם ישר מנוצלת להפרדה בין מעגלים חשמליים שעובר בהם אותו זרם חילופין וזרם ישר גם יחד ויש צורך להעביר ממנו אך ורק זרם חילופין למעגל חשמלי אחר.

ס י ו ו ג הק״ הנהוג הוא לפי אופי החומר המבודד. בין המבודדים ה מ ו צ ק י ם נפוצים נציץ (מיקה), זכוכית, נייר, וכיום כובשים את השוק חֳמרים פלסטיים (ע״ע, בעיקר מיילר ופוליסטירן) וקרמיים (ע״ע קרמיים, חמרים). לרוב מגולל ק׳ מוצק גדול סביב צירו בצורת גליל ונעטף בציפוי מגן. הק״ המוצקים עמידים בטלטולים ובטמפר־טורות, לא גבוהות מדי, ואינם נוטים לשנות את ערכם. ק׳ ל ו ח ו ת עשוי לוחות מתכת מופרדות בריק, באוויר או בגז אחר. ק״ אלה נוחים לשינוי ע״י הזזת הלוחות, עפ״ר תוך סיבוב על ציר, המשנה

את שטח החפיפה. בק׳ הבורר תדירות קליטה ברדיו יש מספר לוחות על כל ציר, הפועלים במקביל (ע״ע חשמל, תמ׳, עמ׳ 178). ק״ אלה עלולים לשנות את ערכם כתוצאה מחבטות או טלטולים, בגלל שינוי המרחק בין הלוחות. אך הם עמידים בשינוי טמפ׳. השקעת הלוחות בנוזל בעל קבוע דיאלקטרי גבוה נותנת קיבול גבוה. לוחותיו של ק׳ אלקטרוליטי עשויים אלומיניום או טנטלום והשכבה המבודדת היא תחמוצת של אותה מתכת. קבלת שכבת תחמוצת על אחד הלוחות תלויה בכיוון המתח המופעל על ק׳, ומשום כך אפשר להשתמש בק׳ זה רק במעגלי זרם ישר ויש להקפיד על חיבור נכון. ק׳ אלקטרוליטי רגיש לשינוי טמפרטורה, מתח וכד׳; קיבולו משתנה עם הזמן ומשך חייו קצר; זרם הדליפה דרכו גדול, אך ליחידת קיבול הוא זול בהרבה מהסוגים האחרים.

י. קי. – יא. ש.

קַבַּלֶבְסְקִי, דְמִיטְרִי בּוֹרִיסוֹבִיץ׳ — Дмитрий Борисович Кабалевский (נו׳ 1904), מלחין רוסי. למד נגינה בפסנתר והלחנה בביה״ס של סקריאבין ובקונסרווטוריון של מוסקווה. מ 1926 למד הלחנה אצל מיאשקובסקי. לאחר סיום לימודיו (1930) החל להורות הלחנה וכיהן כפרופסור בקונסרווטוריון של מוסקווה.

ק׳ החל להלחין בגיל 18, ויצירותיו המוקדמות מושפעות מסגנונם של מוסורגסקי, בורודין, צ׳יקובסקי וסקריבין (ע׳ ערכיהם), ושופעות לחנים ברוח עממית רוסית. מאוחר יותר פיתח סגנון אישי, שאָפייניים לו טונאליות שקופה ומקצבים רבי־עצמה. בימי מלה״ע II הלחין שירי מלחמה רבים ובהיותו בחזית הלחין קנטטה, „מולדתנו הגדולה״.

לתקופה הראשונה שייכים הפרלודים והסונאטה הראשונה לפסנתר (1928). הקונצ׳רטו הראשון לפסנתר ורביעיית כלי־קשת. לאחר גיבוש סגנונו הרבה להלחין בכל התחומים וההרכבים המקובלים. ובין היתר השלים אופרות אחדות: „בשערי מוסקווה״ (1941). „ניקיטה וֶרשינין״ (1954) ו„משפחת טאראס״ (1950). ק׳ הרבה להופיע ברחבי העולם כפסנתרן וכמנצח על יצירותיו.

קַבָּלָה, השם השגור לתורות הנסתר ולמיסטיקה היהודית. בפרט בצורות שלבשו ביה״ב, למן המאה ה 12, ולמכלול התנועות האסוטריות ביהדות, כפי שנתגבשו, בהתפתחות רצופה, למן סוף ימי הבית השני.

א) מבוא. 1. הגדרה, עמ׳ 71; 2. שמית הק׳, עמ׳ 73; ב) התפתחות היסטורית: 1. תחילות, עמ׳ 73; 2. תורת הסוד באפוקליפסה ובמעשה־מרכבה, עמ׳ 74; 3. ספרות הנסתר, עמ׳ 75; 4. גנוסיס יהודי וס׳ יצירה, עמ׳ 78; 5. תקופת הגאונים, עמ׳ 79; 6. תנועות חסידיות באירופה ובמצרים, עמ׳ 81; 7. גיבוש חק׳ בפרובנס, עמ׳ 83; 8. מרכז הק׳ בגרונה, עמ׳ 85; 9. זרמים אחרים בק׳ בספרד במאה ה 13 (יצחק לטיף; אברהם אבולעפיה; יעקב ויצחק מסוריה; הזהר; יוסף ג׳יקטילה), עמ׳ 86; 10. עד גירוש ספרד, עמ׳ 90; 11. הק׳ אחרי גירוש ספרד והמרכז החדש בצפת, עמ׳ 92; 12. הק׳ בדורות האחרונים, עמ׳ 97; ג) גופי־תורה של הק׳: 1. האל והבריאה, עמ׳ 99; (א) רצון, עמ׳ 101; (ב) מחשבה, עמ׳ 101; (ג) אין, עמ׳ 102; (ד) צחצחות, עמ׳ 102; 2. האצילות ומושג הספירות, עמ׳ 102; 3. פרטי תורת הספירות והסימבוליקה שלהן, עמ׳ 106; 4. עולמות קדומים ומחזורי־בריאה (תורת השמיטות), עמ׳ 109; 5. בעיית הרע, עמ׳ 111; 6. תורת הבריאה של קבלת האר״י, עמ׳ 113; (א) הצמצום, עמ׳ 113; (ב) שבירת הכלים, עמ׳ 115; (ג) התיקון, עמ׳ 116; 7. ק׳ ופנתאיזם, עמ׳ 117; 8. תורת האדם והנפש, עמ׳ 119; 9. גלות וגאולה, עמ׳ 122; 10. התורה ומשמעותה, עמ׳ 122; 11. דרכי של המיסטיקן: דבקות, תפילה וכוונה, התבוננות ואקסטאזה, עמ׳ 124; 12. ק׳ מעשית, עמ׳ 126; (ד) השפעות הק׳: 1. על היהדות, עמ׳ 128; 2. הק׳ הנוצרית, עמ׳ 130; 3. מחקר הק׳, עמ׳ 131.

א) מבוא. 1. הגדרה: הק׳ היא מיסטיקה, אך גם אֶסוֹטֶריקה ותאוסופיה. אם נצמצם את המושג מיסטיקה לשאיפת התאחדות בלתי־אמצעית של האדם עם אלהים, מתוך ביטול ישותו הפרטית, אזי יכללו בו רק תופעות מועטות בק׳, שכן רק מקובלים מועטים שאפו למטרה זו או ניסחוה בבירור. אכן, הק׳ למיסטיקה תיחשב בדרישתה להכרת ה׳ והבריאה, שיסודותיה עוברים אל מעבר לתחום השכל — אף שרק לעתים רחוקות דחתה הק׳ תחום זה במפורש. ההשגה היא בדרך ההתבוננות וההארה המופיעה בק׳, לעתים קרובות, כמסירת התגלות קדומה של גופי תורה ועניני דת. הק׳ רחוקה מתפיסה שכלתנית של הדת, אפילו אצל נציגיה שסברו כי עקרונית ניתנים ענייניה לחדירה רציונאלית. לאחדים מהם נעשה השכל עצמו לעניין מיסטי. בק׳ מודגשת ההתאמה הפרדוכסאלית של האינטואיציה והמסורת. והקשר הזה עם קטגוריה היסטורית (הנרמז בעצם המונח ק׳) מורה על הבדלים יסודיים בינה לבין המיסטיקה ככלל, המנוכרת יותר לתחום ההיסטוריה. לעומת־זאת שואבת הק׳, ככל מיסטיקה, מהנסיון הכפול של הטרנסצנדנציה של האל מזה, ו„שקיפותו״ במציאות הדתית מזה, המתבהרת בצורה הטהורה ביותר בירידת האדם לנבכי עצמו; נסיון כפול זה הוא הקובע את התחום החיוני של המיסטיקה. כן יש לק׳ יסודות משותפים וקשרים היסטוריים עם המיסטיקה היוונית והנוצרית.

היסוד התאוסופי בק׳ מבקש לגלות את „מסתרי החיים״ הגנוזים של האל, ואת יחסם לחיי־הבריאה ולאדם. ספקולאציות אלו תופסות מקום נרחב בק׳, לעתים תוך קשר רופף לתחום המיסטי ותלות רבה ביסוד הדרשני, המגיע, לפעמים, עד כדי פלפול קבלי.

מבחינה פורמאלית התגבשה הק׳, במידה רבה, כ„חכמה נסתרת״ (ח״ן), כשהמיסטיקה והאסוטריקה משמשות בה בערבוביה. המיסטיקה היא ידיעה, שלפי מהותה ניתן להביעה בסמלים בלבד, ואילו האסוטריקה היא ידיעה שאפשר, אך אין רשאים (או רוצים), לגלותה. הוגבלו גילם ומספרם של הנכנסים־בסוד והוגדרו המידות המוסריות הנדרשות מהם. לעתים קרובות לא נשמרו הגבלות אלו, הגם שמקובלים רבים מחו על כך. גרמו לכך בעיקר הדפסת ספרי ק׳ והשפעתה בחוגים רחבים — ובכל־זאת נשמרו ההגבלות בתחומים כגון חכמת־הצירוף והק׳ המעשית.

מקובלים רבים הכחישו שיש בק׳ התפתחות היסטורית. לאדם הראשון היתה „התגלות קדומה״, והיא נמשכה ע״י גילויים חדשים לפרקים, בפרט כאשר נשתכחה, או נפסקה, המסורת. דעה זאת הובעה כבר בספרים (ה)חיצוניים (ע״ע), בס׳ חנוך (ע״ע), והודגשה בספריו העבריים של משה בן שם־טוב דה לאון (ע״ע), בס׳ הזהר (ע״ע), בס׳ „האמונות״ לר׳ שם־טוב בן שם־טוב (1400 לערך) ובס׳ „עבודת הקדש״ לר׳ מאיר בן גבאי (1568). כן נפוצה ההשקפה שהק׳ היא החלק האסוטרי של תורה שבע״פ (ע״ע) — מסיני. אכן, כמה שלשלות ק׳ הבאות לחזק את טענת הרציפות הן שרירותיות, לקויות ונטולות־ערך כעדות.

מתחילת התפתחותה הקיפה הק׳ תורה נסתרת, קרובה לרוח הגנוסיס (ע״ע), שכללה תורות גם מתחום הקוסמולוגיה, האנגלולוגיה והמאגיה. רק מתוך מפגשה עם הפילוסופיה היהודית (ע״ע) של יה״ב נהפכה הק׳ ל„תאולוגיה מיסטית״ של היהדות — שזכתה גם לעיבוד סיסטמאטי פחות או יותר — וחלה הפרדה — שאף פעם לא היתה שלמה — בין היסודות המיסטיים והספקולטיוויים לבין האוקולטיסטיים והמאגיים. ההבחנה בין ק׳ „עיונית״ ו„מעשית״, המצויה מתחילת המאה ה 14, אינה אלא חיקוי לחלוקת הפילוסופיה ל„עיונית״ ו„מעשית״ ב„ביאור מלות ההגיון״ לרמב״ם (פרק י״ד). בכמה חוגים (ובכללם מקובלי ירושלים עד דורנו) השתמר אופי זה של תורת רזים הקושרת את שני היסודות והנקנית ע״י גילוי או ע״י טקסי „חניכה״.

מראשיתה מצאו את ביטוים בתנועת הק׳ כוחות יוצרים שנתעוררו — לאחר גיבוש היהדות הרבנית בעולם ההלכה — מדחיפות דתיות חדשות, ושלא נתכוונו, או שלא יכלו לשנות בצורה החיצונית הקבועה בהלכה. מגמתם היתה הפנמה, חדירה לעומק התורה המסורה, הרחבת ממדיה והפיכתה מתורת ישראל לחוק הגנוז של הבריאה והעלאתו של החסיד או של הצדיק היהודי לבעל תפקיד מכריע בבריאה זו. הק׳ ראתה ביהדות מערכת של סימבוליקה מיסטית,

המשקפת את סוד האלהים והעולם, ותבעה לגלות מפתחות להבנתה. במגמה הסימבוליסטית יש כדי לבאר את מקור השפעתה העצומה של הק׳ כגורם היסטורי ואת הסכנות והתהפוכות שנכרכו בהגשמתה.

2. שמות הק׳. בתלמוד מציינת המלה „ק׳״ ספרי נביאים וכתובים, ובספרות הבתר־תלמודית — גם תורה שבע״פ נקראת ק׳. ר׳ אלעזר בן יהודה מגרמיזא (ע״ע) מזכיר מסורות אסוטריות (שמות מלאכים ושמות מאגיים) בשם „ק׳״, ור׳ יהודה בן ברזלי הברצלוני (ע״ע; 1130 לערך) אומר על בריאת רוח־הקדש, שהיא השכינה, שהחכמים „היו מוסרים [דברים שכאלה] לתלמידיהם ולחכמים בלחש ובצנעא בק׳״. מקור השימוש במונח „ק׳״ לציון מקצוע מסוים בחוגו של ר׳ יצחק סגי־נהור (ע״ע; 1200).

„ק׳״ מונח אחד מרבים, שבהם נקראו התנועה המיסטית, תורתה ונציגיה במשך 1,500 שנה ויותר. התלמוד מזכיר „סתרי תורה״ ו„רזי־תורה״, שנקראו בחלקם „מעשה־בראשית״ ו„מעשה־מרכבה״ (ע״ע). לפחות סיעה אחת כינתה עצמה „יורדי מרכבה״ — ביטוי סתום. בסוף תקופת התלמוד נזכרים „בעלי הסוד״ ו„אנשי אמונה״ (מונח המצוי כבר בס׳ חנוך הסלאווי). מתחילת המאה ה 13 שימשו המונחים „אמת״, „אמונה״ ו„חכמה״ גם לציון אמת מיסטית. במאה ה 13 נקראה הק׳ גם „חכמה פנימית״, והמקובלים — „משכילים״ (ע״פ דנ׳ יב, י), „דורשי רשומות״ (ע״פ ביטוי תלמודי) או „בעלי הידיעה״, גנוסטיקנים — לראשונה אצל הרמב״ן. ממנו בא גם הביטוי „יודעי ח״ן״ (= חכמה נסתרה, ע״פ קה׳ ט, יא). הזהר מדבר על „בני מהימנותא״, „בני היכלא דמלכא״, „ידעי חכמתא״ וכיו״ב, והמונח „ק׳״ מצוי רק בשכבה המאוחרת שבו, ב„רעיא מהימנא״ ובס׳ התיקונים. מראשית המאה ה 14 דחה השם „ק׳״ כמעט לגמרי את שאר השמות.

ב) התפתחות היסטורית.

1. תחילות. שרשיה הראשונים של הק׳ נמצאים בזרמים האסוטריים והתאוסיפיים ביהדות א״י ומצרים בתקופת התהוות הנצרות, שנקשרו עם תולדות הדת ההלניסטית והסינקרטיסטית דאז. מידת ההשפעה שנויה במחלוקת. רבים מחוקרי הגנוסיס מדגישים את ההשפעה הפרסית על התפתחות האמונה היהודית בימי הבית השני בכלל, ועל האפוקליפטיקה בפרט. רבים מחוקרי הגנוסיס של המאות ה 1—ה 3 לסה״נ ראוה כתופעה יוונית או הלניסטית במהותה, שהשפיעה בעיקר על כיתות שבשולי היהדות הרבנית (ע״ע מינים). מקום מיוחד בפולמוס זה נודע לשאלת מעמדו של פילון (ע״ע) מאלכסנדריה וקשריו עם יהדות א״י. ה. וולפסון (ע״ע) מצא בדבריו פילוסופיה יוונית בלבוש יהודי, אחרים (כי. לוי וא. גודינף [ע׳ ערכיהם]) רואים אותו כתאוסוף ואף כמיסטיקן, המנסה להסביר את אמונת ישראל ע״פ דרכי המיסטיקה ההלניסטית, ששיאה בהתפעלות אקסטאטית. גודינף טוען, כי בעוד שיהדות א״י מצאה את ביטויה בהלכה, באגדה ובאסוטריקה שנתפתחה בחיקה, נוצר בגולה קיום יהודי רוחני על בסיס סימבוליקה שאינה מושרשת בהלכה דווקא, ובעלת ייצוג ציורי שמשמעותו מיסטית פחות או יותר. לדעתו יש לכתבי פילון והיהדות ההלניסטית ערך רב כמפתחות להבנת ממצא ציורי זה, שלוקט על ידו בשפע רב. אף שעיקרי הנחותיו מוטלות בספק רב, והוכחותיו על המשמעות המיסטית של הציורים אינן מתקבלות על הדעת, הצליח גודינף לקבוע קשר בין מספר תעודות ספרותיות שהתהלכו ביהדות א״י. קשר בין פילון והאגדה ביוונית, בקופטית ובארמנית, לבין תורות אסוטריות — לרבות זו של בעלי הסוד — העלה גם י. בער. ספרו של פילון „על החיים הקונטמפלטיוויים״ מעיד על קיום קבוצה של עובדי ה׳, שכבר ניסחה תפיסה מיסטית־בהחלט של התורה כגוף חי. יסוד משותף עם יהדות א״י היא המיסטיקה של החכמה האלהית (הנזכרת במש׳ ח ובאיוב כח), שנתפסה ככוח המתווך בבריאת העולם, ובחוגים רבים הפכה מהר לתורה עצמה. בס׳ „חכמת שלמה״ (ז, כה) היא מופיעה כ„נשימה מגבורת ה׳״, בס׳ חנוך הסלאווי מצווה האל לחכמתו לברוא את האדם, והיא, א״כ, המידה הראשונה המתעצמת כאצילות מהכבוד האלהי. השקפות אלו על החכמה מוכיחות אפשרות של התפתחות מקבילה, על יסוד פרשנות המקרא ובעקבות השפעתן של ספקולאציות פילוסופיות על הלוגוס (ע״ע). אין ראיות להשפעה נמשכת של כתבי פילון על היהדות הרבנית, ונסיונו של ש. בלקין (ר׳ ביבל׳) להוכיח כי „מדרש הנעלם״ שבזהר הוא מדרש הלניסטי, נכשל. לשונות של פילון אצל הקראי קרקסאני (המאה ה 10) מוכיחות, שמקצת דבריו הגיעו, אולי בצינורות ערביים־נוצריים, אל הכיתות היהודיות במזרח־הקרוב, אבל לא הוכחה השפעה רצופה עד אז, ובוודאי לא בתקופת התהוות הק׳ ביה״ב; הקבלות מסוימות בפרשנות פילון והמקובלים נובעות מהקרבה המתודית ביניהם.

כנגד הנחת ה„השפעות״ יש להדגיש את הדינמיקה הפנימית של התפתחות בחיק היהדות בא״י, שהיתה עשויה להוליד תנועות מיסטיות ואסוטריות גם בקרב חוגי הפרושים, התנאים והאמוראים, כלומר ב„מרכז״ היהדות הרבנית המתגבשת, ולא רק בחוגים שוליים שלתמו על השפעה בחיק היהדות (האיסיים, כת קומראן וכיתות גנוסטיות למיניהן). יש שביקשו לגלות זרמים מיסטיים כבר בתקופה המקראית, אך תופעות מסוג הנבואה (ע״ע) ו„דתיותם״ של כמה מזמורי תהלים שייכות להקשרים אחרים בתולדות הדת. מבחינה היסטורית נתאמת קיומן של קבוצות סגורות ומאורגנות של בעלי סוד רק בסוף ימי הבית השני.

2. תורת הסוד באפוקליפסה ובמעשה־מרכבה. ספרות האפוקליפטיקה (ע״ע) היא הראשונה המדגישה את אפיה הסודי והאסוטרי. חלוקות הדעות אם מוצאה מחוגי הפרושים או האיסיים. לפי יוסף בן מתתיהו היתה לאיסיים ספרות סוד אנגלולוגית־מאגית. שרידי הספרות של כת קומראן (ע״ע מדבר־יהודה, כת ומגלות) הוכיחו, כי גם מגמות אפוקליפטיות נקלטו בחוגם. ס׳ חנוך המקורי נמצא בידם בעברית ובארמית, אם־כי ייתכן בהחלט שנתחבר קודם שנתפלגו מהפרושים. מסורות כאלו הכלולות בס׳ חנוך נמשכו גם ביהדות הרבנית. מס׳ חנוך נמשכה יצירה אפוקליפטית עד לתקופת התנאים, ובגלגולים שונים גם אח״כ. תכנה נגע לא רק בגילוי הקץ ונוראותיו, אלא גם במבנה העולם הנסתר, היושבים בו וגורל הנשמות בו. באו בה גב גילויים על כסא־הכבוד והיושב עליו — אלה, כנראה, „רזי הפלאות״ הנזכרים במגילות מדבר־יהודה. בכך נקבע הקשר עם המסורות המאוחרות־יותר של „מעשה בראשית״ ו„מעשה מרכבה״.

גם בעליהן של תורות אסוטריות אלו הסתתרו מאחורי אישי־מקרא שונים, מחנוך ועד עזרא. מסורת פסודואפיגרפית זו נמשכה אצל בעלי הסוד גם במאות הבאות. גם הנטיה הבולטת לסגפנות (ע״ע) כהכנה לקבלת הסודות (כבר בפרק ק״ח שבס׳ חנוך), משותפת לאפוקליפסה, לאיסיים ולחוגי ה„מרכבה״ שאחריהם. סגפנות „חסידית״ זו גם עוררה, מתחילתה, התנגדות פעילה — קו אפייני בכל תולדות היהדות הרבנית.

סודות הכסא קובעים מוטיוו המאפיין מאד את המיסטיקה היהודית הקדומה, שאינה שואפת להתבונן במהותו האמיתית של האל אלא בהופעתו על הכסא, כפי שתוארה בפרק א׳ בס׳ יחז׳ (ע״ע, עמ׳ 733 = „מעשה מרכבה״). סודות אלה הם המקבילה היהודית לגילויי האלוהות בגנוסיס. מפרק י״ד בס׳ חנוך נמשכת מסורת ארוכה לתיאורי עולם־הכסא והעליה אליו בחזון אצל „יורדי המרכבה״. מסורות אסוטריות נוספות נתגבשו סביב פרק א׳ בס׳ בראשית (= „מעשה בראשית״). המשנה (חג׳ ב׳, א׳) וסוגיות התלמוד הבבלי והירושלמי שם מעידות על סודות בתחומים אלה במאה ה 1 לסה״נ, ומגבילות מאד את הדיון הפומבי בהם. התעסקותם של רבן יוחנן בן זכאי (ע״ע) ותלמידיו בכך מוכיחה, שאסוטריקה זו יכלה להתפתח במרכזה של היהדות הרבנית. לעומת־זה ייתכן, שספקולאציות שלא היו מקובלות על דעת החכמים גרמו לזהירות יתרה וליחס פולמוסי, כדברי המשנה שם: „כל המסתכל בארבעה דברים, ראוי לו כאילו

לא בא לעולם: מה למעלה מה למטה מה לפנים ומה לאחור" — הלא הן ספקולאציות המציינות את הגנוסיס לפי הגדרתה ב„ליקוטים מספרי תאודוטוס", סי' 78. למעשה לא נשמר האיסור, ויעידו המאמרים המרובים בבעיות אלו בתלמוד ובמדרשים.

שאלת קיומן של קבוצות גנוסטיות בשולי היהדות לפני התהוות הנצרות שנויה במחלוקת (ר' להלן), אך אין ספק בקיומן בתקופת התנאים, ובפרט במאות ה3 וה4. לעתים נשתרבב בוודאי חומר תורני על „מעשה בראשית" ו„מעשה מרכבה" אצל בני כיתות אלו — ביניהן ה„אופיטים" (Ophites = עובדי הנחש) — שביסודם היו יהודים ולא נוצרים, ומכאן עבר אל הגנוסטיקנים שמחוץ ליהדות במאות ה2 וה3, שספריהם מלאים בו. גם השכבות הקדומות של ספרות המנדעים (ע"ע) עשירות בחומר זה. מיסטיקת המרכבה היא מקבילה יהודית פנימית להתפתחות הגנוסיס — זוהי גנוסיס „יהודית ורבנית".

הדעות התאוסופיות והגילויים הסתעפו לכמה דרכים. אף נתהוותה טרמינולוגיה קבועה, שמקצתה משתקפת גם במקורות המדרש ה„נגלה". בספרות ה„היכלות" (ע"ע) ו„מעשה בראשית" יש משמעות מיוחדת לפעלים כמו „הסתכל", „צפה", „עיין", ו„הגיע", וכן לשמות כמו „מרא דרבותא", „יוצר בראשית", „היכלות", „חדרי מרכבה" ועוד. חשוב בייחוד השימוש הקבוע במונח „כבוד", המציין את האל — במידה שהוא הנושא להתעמקות המיסטיקן — וגם את תחום העיסוק התאוסופי בכלל. למונח „כבוד" (ע"ע, עמ' 543) משמעות שונה מזו שבמקרא, כבר בס' טוביה (ע"ע) ובסוף ס' חנוך, הנמשכת בספרות האפוקליפטית ובולטת בספרות התנאים. מועט יחסית השימוש במלה „סוד" — שנתפשט מאד רק ביה"ב — ומצוי השימוש ב„רז".

הטרמינולוגיה של „המרכבה" נזכרת במגילות מדבר־יהודה, בקטע של המנון שהמלאכים מברכים בו את „תבנית כסא מרכבה". הידיעות על שירת המלאכים לפני המרכבה הן חלק מהאנגלולוגיה של הכת, המשותפת גם למסורות מרכבה מאוחרות. הנושא נכרך בהרגשה של קדושה מיוחדת, והתלמוד כורך את הדרישה במרכבה עם ירידת אש־של־מעלה סביב הדורש. נבדלת מהדרישה העיונית בענייני המרכבה ה„צפיה במרכבה", כנושא של חוויה אקסטאטית המתבטאת בעליה למרום (= „ירידה למרכבה") ובכניסה ל„פרדס", לא בדרך אינטלקטואלית אלא בדרך של חזון וחוויה. מהסיפור על ארבעת החכמים ש„נכנסו לפרדס" (חג' י"ד, ע"ב) נראה כי המדובר בנסיו־נות נפשיים של התבוננות ואקסטאזה. בן־עזאי „הציץ ומת", בן־זומא „הציץ ונפגע" (בדעתו), אלישע בן אבויה („אחר") „קיצץ בנטיעות", עזב את רשות היהדות הרבנית, וכנראה הפך לגנוסטיקן דואליסטי, ורק ר' עקיבא „נכנס בשלום ויצא בשלום". ר' עקיבא (ע"ע), אישיות מרכזית בעולם היהדות, הוא גם הנציג הלגיטימי של מיסטיקה רבנית, ונראה כי משום כך היו אח"כ הוא וחברו בהלכה, ר' ישמעאל (ע"ע), עמודי־התווך בספרות המרכבה הפסודואפיגרפית. גם אפיה ההלכי הבולט של ספרות זו מעיד על השתרשות בעליה בגבולי המסורת ההלכית.

מן הנכנס למקצוע הסוד נדרשו תנאים מוקדמים משני סוגים: בגמרא (שם) נקבעו תנאים אינטלקטואליים בעיקר וגבולי גיל („עומד בחצי ימיו"), וב„היכלות רבתי" נמנו מידות מוסריות. למן המאה ה4/3 נזקקו גם לאבחנות חיצוניות המיוסדות על חכמת הפנים וחכמת היד („הכרת פנים וסדרי שרטוטין"). בסדר אליהו רבא (כ"ט) מובאת ברייתא ארמית של חכמי המרכבה בענייני חכמת הפרצוף, וכן נשתמר קטע ארוך מברייתא כזאת בעברית על שמו של ר' ישמעאל.

3. ספרות הנסתר (היכלות, מעשה בראשית וספרות מאגית). קשורה בפרטים אין־ספור עם מסורות שנשתמרו גם בתלמודים ובמדרשים, המתבארות לעתים מתוכה, אך היא כוללת גם חומר רב המיוחד לה. חוקרים רבים (בהם צונץ, גרץ ופ. בלוך) ביקשו להבדיל בין תורת המרכבה הקדומה לזו המקופלת במקורות הללו, וייחסו את חיבורם לתקופת הגאונים (ע"ע). אמנם אפשר מאד שכמה מהטקסטים נערכו רק אז, אך אין ספק שהרבה מהם מקורם כבר בתקופת התלמוד וההשקפות המרכזיות שבהם חוזרות למאה ה2/1. רוב הטקסטים קצרים, ובכ"י יש גם חומר גלמי שלא עבר כל עיבוד ספרותי. חשיבות מכרעת נודעת לקונטרסי „היכלות רבתי" — שגיבורם ר' ישמעאל, „היכלות זוטרתי" — שגיבורם ר' עקיבא, ול„ס' היכלות" (= „חנוך ג'"; „חנוך העברי"). מסורותיהם משקפות מגמות שונות. נמצאים בהם תיאורים מפורטים של עולם המרכבה ושל העליה האקסטאטית אליו וכן של הטכניקה המשמשת לכך, שיש לה גם בחינה מאגית ותאורגית. קשרי ספרות המרכבה עם ספרות תאורגית, עברית וארמית, דאז ומתקופת הגאונים, חזקים למדי. השכבה הקדומה של ה„היכלות" מבליטה צד מאגי זה ביותר, ורב דמיונה לכמה מהפפירוסים המאגיים ביוונית ולספרות הגנוסטית מסוג ה„פיסטיס סופיה" (Πίστις σοφία = אמונה חכמה) מן המאות ה4/3.

לעומת ספרי ההיכלות היו מקורות קדומים שמסורותיהם נתייחסו לתנאים ואמוראים בלתי־ידועים או ידועים מעט, וקשה להטיל ספק בנאמנות התייחסותם. בגניזה (ע"ע) נמצאו שרידי מדרש־תנאים על המרכבה, ומסוג זה הוא גם הקונטרס הקצר „ראויות יחזקאל" מן המאה ה4.

העליה למרכבה באה אחרי הכנה סגפנית רבה. העולה נתן ראשו בין ברכיו — מצב נוח מאד לשינויים בתודעה ולהיפנוזה עצמית — וחזר על המנונים בעלי אופי אקסטאטי, שהם מהפיוטים הקדומים־ביותר שבידינו, שנודעו בא"י כבר במאה ה3. זוהי שירת חיות־הקודש, הנושאות את כסא־הכבוד, ששירתן כבר נזכרה בספרות האפוקליפטית. סגנונם מיוחד במינו, ולו דמיון לשוני לשרידי תפילה כזאת בספרות קומראן. כמעט כולם מסיימים בפסוק ה„קדושה" (ישע' ו, ג). המשמש כאן פזמון קבוע. ר' יצחק נפחא (ע"ע), אמורא א"יי בן המאה ה3, שם שיר כזה בפי הפרות שנשאו את ארון־הברית (שמ"א ו, יב; ע"ז כ"ד, ע"ב), בדמותו אותן לחיות־הקודש הנושאות את כסא־הכבוד. בהמנונים אלה ה' הוא המלך הקדוש, ש„גאווה, יראה ופחד" סובבים אותו ב„היכלי דממה". אל זה רחוק מאד מתחום תפיסת האדם, אף שכבודו מתגלה אליו מעל הכסא. בעלי המרכבה מעוניינים בכל פרטי העולם העליון המשתרע בשבעת ההיכלות שברקיע „ערבות" (העליון בין שבעת הרקיעים), בצבאות המלאכים שם, בנהרות האש היורדים מלפני המרכבה ובגשרים שעליהם, ב„אופן" וב„חשמל". ברם, העיקר הוא חזון היושב על הכסא, „דמות כמראה אדם עליו מלמעלה" (יחז' א, כו). מראה זה של הכבוד בצורת אדם עליון הוא תכנו של הפרק הנעלם ביותר במיסטיקה זו — „שיעור קומה" (ש"ק).

תורה זו חידה גדולה היא. בשרידיה — בספרות המרכבה ובקטע ארוך נפרד בכ"י קדום — נמסרים המידות הפנטאסטיות של חלקי הראש ועוד אחדים מאיברי האל, וכן ה„שמות הנסתרים" שלהם — רובם־ככולם צירופי־אותיות בלתי מובנים. המספרים והצירופים הגיעונו בגירסות שונות בלתי־מהימנות. המפתח הוא הפסוק „גדול אדונינו ורב־כח" (תה' קמז, ה), שנתפרש: ש"ק של אדונינו = „ורב־כח" = 236 (בגימטריה). זהו מספר־היסוד לכל המידות. מונחי „הגדולה" ו„הגבורה" מצויים בכינויי האלוהות בכמה קטעי מרכבה. הפרדוכס הוא, שמה שנעלם „מעיני כל הבריות ונסתר ממלאכי השרת... נגלה לר' עקיבא במעשה מרכבה" (כלשון „היכלות זוטרתי"); המיסטיקן תופס, אפוא, סוד שלמעלה מהמלאכים. ההגשמה (ע"ע, עמ' 423 ואילך) הפרובוקטורית הביכה רבים מחכמי ישראל ושימשה מטרה להתקפות הקראים, עד שגם הרמב"ם, שראה בש"ק בתחילה מסמך אמיתי הטעון פירוש (בכתב־ידו המקורי במבוא לפרק „חלק"), התכחש לו אח"כ והשבו לזיוף (תשובות הרמב"ם, סי' קי"ז). אכן,

ש״ק הוא חלק קדום מתורת־הסוד בימי התנאים, כפי שהוכיחו ג. שלום וש. ליברמן, ואין משמעה כי לאל עצמו צורה גופנית, אלא ל„כבוד״ המכונה גם „גוף השכינה״. ש״ק נתבסס על תיאורי הדוד בשה״ש (ח, יא—טז), והיווה, כנראה, חלק מפרשנות אסוטרית למגילה. על קדמות ש״ק מרמזים גם פרק י״ג בס׳ חנוך הסלאווי, שלשונו משקפת עדיין את הטרמינולוגיה העברית, ותורתו של הגנוסטיקן מרקוס (המאה ה 2), על „גופה של האמת״, שהיא נוסח גנוסטי של ש״ק. אולי היתה גם התורה על „חלוק״ ולבוש של האל חלק מפרשה זו. לחלוק זה משמעות גדולה ב„מעשה בראשית״ של „היכלות רבתי״, שהדים לה באגדות על לבוש האור שעטה הקב״ה בעת הבריאה.

העליה והמעבר בששת ההיכלות הראשונים מתוארים בפירוט כל האמצעים הטכניים והמאגיים המצילים מהסכנות האורבות — מראות־שוא ומלאכי־חבלה — המודגשות בכל המסורות על המרכבה. על העולה להראות לשומרי־הסף בשערי ההיכלות „חותמות״ — שמות נסתרים של האל או ציורים מאגיים (אחדים נשתמרו בספר הגנוסטי „פיסטיס סופיה״). בפרט רבות הסכנות בפתח ההיכל הששי, עד שנדמה לעולה כאילו „טורדין בו מאה אלף אלפים גלי מים, ואין שם אפילו טיפה אחת, אלא זיוָן של אבני שיש טהור שהיו סלולות בהיכל״; לכך רומזים דברי ר׳ עקיבא: „כשתגיעו למקום אבני שיש טהור אל תאמרו ,מים מים׳״. נזכרת גם אש היוצאת מהצופה במרכבה ושורפתו, אם כסכנה („מרכבה שלמה״, 1921, א׳—ב׳), אם כחוויה אקסטאטית: „נשרפו ידי והייתי עומד בלא ידים ובלא רגלים״ (כ״י אוכספורד 1531, מ״ה, ב׳). ה„פרדס״ של ר׳ עקיבא וחבריו הוא תחום ההיכלות שברקיעים, ועליה, או „הלקחות״, לשם, ידועה לכמה אפוקליפסות יהודיות ונזכרה אצל פאולוס (אגרת אל הקורינתיים, II, 12) כדבר מבואר. לעומת הסכנות הנשקפות למי שאינו ראוי, מודגשת ההארה לזוכים: „נשתנה העולם עלי לטהרה, והיה לבי כמו שבאתי לעולם חדש״ (מרכבה שלמה א׳, א׳; ד׳, ב׳), וכיו״ב.

מניין קדום של הנושאים העיקריים בסוד המרכבה נמצא במדרש משלי (י׳), ובנוסח שונה בפירוש האגדות לר׳ עזריאל (מהד׳ תשבי, עמ׳ 62): החשמל, הברק, הכרוב, כסא־הכבוד, הגשרים שבמרכבה ושיעור האיברים „מציפרני רגלי ועד קדקד ראשי״. לא נזכרו כאן נושאים חשובים אחרים, כענין הפרגוד המפריד בין היושב על הכסא ושאר חלקי המרכבה, שלתוכו נרקמו ה„דמויות״ הקדומות של כל נברא. יש מסורות שלפיהן נקבע הפרגוד כמחיצה, שלא יראו מלאכי השרת את הכבוד (תרגום איוב כו, ט); לפי מסורות אחרות „שבעה מלאכים שנבראו תחילה״ שימשו אפילו לפנים מן הפרגוד (מסכת היכלות). תורת המלאכים (ע״ע) לא היתה אחידה מעולם, והיא תופסת חלק נכבד בספרות המרכבה ו„מעשה בראשית״ שבידינו. ידיעה זו נכללה כבר בתורת־הסוד של האיסיים, והיא נתפתחה בחוגי החכמים ובחוגים חיצוניים עד סוף תקופת הגאונים. לצד תורה על 4 (או: 7) מלאכים עיקריים, נתפתחה, במפנה המאות ח 2/1, תורה חדשה על המלאך מטטרון (ע״ע), שאינו אלא חנוך, שנהפך בשרו ל„לפידי אש״ ונקבע לו מקום למעלה מכל המלאכים. יש מקורות שכמעט אין בהם זכר לעניין זה, ויש שמאריכים בו (כס׳ חנוך העברי). הספקולציות על המלאך יהואל, שה„אפוקליפסה של אברהם״ מפליגה בחשיבותו, הועברו בחוג אחר למטטרון, שנתכנה גם „יהוה הקטן״. למטטרון הועברו גם כמה מתפקידי מיכאל (ע״ע), והוא כונה „הנער״, כלו׳, משרת לפני האל. כמה קטעים של ש״ק מדברים גם על מטטרון ותפקידו כמשרת לפני המרכבה.

בספרות המרכבה מתערבבים בנקל שמות המלאכים והשמות הנסתרים של האל. קשה לברר באיזו מידה יש בהם הוראה תאולוגית מסוימת או כוונות אחרות שנעלמו מאתנו, כי רבים מהם בלתי מובנים בהחלט. בשרידי ספרות ההיכלות נזכרים שמות, כגון: אדירירון, זהרריאל, זבודיאל, טעצ״ש, אכתריאל (גם בברייתא בברכ׳ ז׳, ע״א) ועוד, לעתים בתוספת „ה׳ אלהי ישראל״; אלא שגם רבים מראשי המלאכים נקראו בתוספת זו, למשל בס׳ חנוך העברי. אותו השם עשוי לשמש פעם כתואר האל ופעם כתואר מלאך, כשם אזבוגה, שכל זוג אותיות בו עולה 8 ומשקף את המושג הגנוסטי Ogdoas, הרקיע השמיני, משכן החכמה האלוהית. ב„היכלות זוטרתי״ הוגדר כ„שם של גבורה״, ואילו בס׳ חנוך העברי (פרק י״ח) נהפך לשם שר־מלאכים; מבנהו המספרי נשכח, והוא נדרש בדרכי מדרש־השמות האגדי. „זיווא רבא״, תרגום ארמי של המונח „הכבוד הגדול״ המצוי באפוקליפסות כתואר האלוהות המתגלה, נזכר גם בין שמותיו הסודיים של מטטרון. יסודות ופורמולות יווניות חדרו, לעתים, לספרות המרכבה. הדו־שיח בפתח ההיכל הששי (ב„היכלות רבתי״), מתנהל ביוונית, ואחד משמות האל הוא טוטרוסיאי, כלו׳, ארבע האותיות של שם הוי״ה.

המגמות השונות במיסטיקת המרכבה קבעו סדרי הסתכלות לעליה־למרום שהובנו כפשוטם. היסוד המאגי חזק דווקא בשלבים הקדומים של ספרות ההיכלות, ומתרופף בעיבודים מאוחרים. מהמאה ה 3 מופיעים פירושים המכניסים לענין המרכבה יסוד מוסרי, כגון שההיכלות השונים מתאימים לסולם של עליה במידות, ויש המוציאים את כל העניין מפשוטו, כמאמרו המיסטי המובהק של האמורא ריש־לקיש (המאה ה 3): „האבות הן הן המרכבה״ (ב״ר); בכך נפתח פתח לפירושים סמליים, שנתגברו אח״כ בק׳.

ראשיתה של מיסטיקה זו בא״י, ובה נתחבר חלק גדול מספרות ההיכלות. מימי רב, לפחות, עברה גם לבבל, והשפעתה ניכרת גם בהשבעות שנכתבו על כלים ל„שמירה״ מפני מזיקים (עד ימי הגאונים). בהשפעתה נערכו בבבל גם ספרי הדרכה מאגית, כגון „חרבא דמשה״ (1896), ס׳ המלבוש, ס׳ הישר, הבדלה דר׳ עקיבא וכיו״ב, שחלקם נכתב ארמית־בבלית. בא״י נתחבר — כנראה בסוף תקופת התלמוד — „ס׳ הרזים״, שתיאורי הרקיעים בו מושפעים מספרות ההיכלות, אך השבעותיו שונות, וחלקן נלקח ממש ממקורות יווניים. מחוגים כאלה בא גם השימוש המאגי בתורה ובתהלים, בהנחה שהם מורכבים משמות קדושים. דעה זו הובעה לראשונה במבוא לס׳ „שימושי תורה״, שרק הקדמתו נדפסה („מעיין החכמה״; „בית המדרש״ ליעללינעק א׳, 58—61) וכולו בכ״י. דומה לו ס׳ „שימושי תהלים״, שנוסחתו העברית נדפסה הרבה ונוסח ארמי־בבלי שלו נמצא בכ״י.

בספרות המרכבה נתפתחה ההשקפה שכל הבריאה — ולא רק החיות והמלאכים — אומרת ,שירה׳, וזו נתגבשה ב„פרק שירה״, שמוצאו מחוגי־הסוד בתקופת התלמוד ברור. הימנולוגיה זו השפיעה גם על התפלה (ע״ע), ובעיקר על הקדשה (ע״ע) ועל הפיוטים שנכתבו לה מאוחר יותר.

4. גנוסיס יהודי וס׳ יצירה. תיאורי המרכבה תפסו את מקום ה„אַיאונים״ (=נצחים) שבגנוסיס הלא־יהודי. התעצמותן של מידות האל, כחכמה, בינה וכו׳ לדרגת איאונים כאלה לא חדרה לשלבים העיקריים של סוד המרכבה, אף שלא חסרה בה. ספקולאציות מיתולוגיות־למחצה אלה לא נקלטו במסורת החכמים בתלמוד ובמדרשים, אלא בסיעות הֶטרודוכסיות של „מינים״ „חיצונים״. פטרסון, הינכן, קריספל וכמה מחוקרי מגילות מדבר־יהודה טענו, שגנוסיס יהודי (בפרט סביב תורת האדם הקדמון), ששמר על אמונת הייחוד ונתרחק מהשקפות דואליסטיות, קדם להתגבשות הנצרות. הם הדגישו כי בגנוסיס הקדום נעדרים היסודות האיראניים, וכן חסרה בו דמות המשיח המיוחדת לגנוסיס בנצרות. אפיָן היהודי היסודי של כמה מהתעודות הקדומות ביותר ניכר בהחלט — כבתורתו של שמעון מאגוס המייצג אולי גנוסיס שומרוני. פרידלנדר שיער, שגם מגמות גנוסטיות אנטינומיסטיות נתפתחו ביהדות שלפני הנצרות. רבות מהנחות חוקרים אלה אמנם לא הוכחו, אך יש בהן מידה רבה של סבירות. תורת „שתי רשויות״ יכלה להתפתח כראקציה מיתית פנימית ביהדות.

ואינה משקפת בהכרח השפעה איראנית. יציאת אלישע בן אבויה (ע”ע) לגנוסיס דואליסטי נקשרה במסורת בעלי המרכבה בחזון מטטרון היושב על כסא, כמו האל. לספרות המנדעית שכבות בעלות אופי מונותאיסטי, שרבים הניחו כי מקורן בכת הסרודוכסית יהודית שהיגרה לבבל במאה ה2/1. השכבות הקדומות, המזרחיות, בס’ הבהיר (ע”ע), מוכיחות קיומן של השקפות גנוסטיות בחוג יהודים מאמינים שקשר את תורת המרכבה עם תורת האיאונים, בבבל או בסוריה. מקורות ראשונים אלה קשורים בחלקם עם ס’ „רזא רבא”, שהיה ידוע כספר קדמון בסוף תקופת הגאונים ואשר שרידיו נתגלו בכתבי חסידי אשכנז (ע”ע).

ס’ יצירה (ע”ע). צורה מיוחדת ניתנה לספקולאציה על „מעשה בראשית” בספר זה, קטן־הכמות אך רב־החשיבות בהשפעתו, שנתחבר בין המאות ה2 וה6, בעברית המשקפת את סגנון בעלי המרכבה. בכתה”י הקדומים הוא נקרא „הלכות יצירה”, ואפשר ש„הלכות יצירה” שבתלמוד (סנ’ ס”ה, ע”ב; ס”ז, ע”ב) הן אחת מנוסחותיו. זהו עיבוד עצמאי של תורת „מעשה בראשית” ברוח פיתגוראית. הספר נמצא בקשר רצוף עם הספקולאציה היהודית על ה„חכמה” האלוהית ומסורות של „מעשה בראשית”, אך הוא מכניס רעיונות חדשים לסטרוקטורה של הבריאה. „שלושים ושתים נתיבות פליאות חכמה”, שבאמצעותן ברא האל את עולמו, הן „עשר ספירות” וכ”ב אותיות הא”ב. הספירות (מונח שנתחדש כאן) אינן אלא המספרים הקדמונים של הפיתגוראים המאוחרים. אלה כוחות נבראים ולא אצילויות מחיק האלוהות, אך להן תפקיד מכריע בבריאה ובסידורה. 4 הספירות הראשונות הן כנגד יסודות הבריאה כולה: רוח־אלהים, אויר, מים ואש; 6 האחרונות — כנגד ששת הקצוות של המקום. צורת הדיבור על ה„ספירות” מלאת סודיות חגיגית, ואין לדברים הקבלה במסורת היהודית. לשון־חידות זו אפשרה גם לפילוסופים להסתמך על פרק א’ בספר ולפרשו בדרכם. בהמשך מדובר רק על תפקידי האותיות וצירופיהן בבריאה. כל תהליך בעולם הוא לשוני ותלוי בצירופי־האותיות הגנוזים בו. דעה זו קרובה לדעת רב (ברכ’ נ”ה, כ”א), שיש „אותיות שנבראו בהן שמים וארץ”, וע”פ סוד זה נבנה המשכן. אפשר לראות בכך מסקנה קיצונית מן ההנחה שהעולם נברא מתוך התורה, הכוללת באופן נסתר את הצירופים האלה. בנקודה זו בולט היסוד המשותף לתורות ס’ יצירה ולהשקפות על פעולה מאגית בכח אותיות, שמות וצירופים. יחס האותיות אל הספירות סתום. הבריאה „נחתמה” בצירופי השם יהו, והבלטתו מזכירה ספקולאציות גנוסטיות ומאגיות על אודותיו. חסידי אשכנז קראו את הספר גם כספר־לימוד מאגי, וקשרוהו במסורות על יצירת הגלם (ע”ע).

5. בתקופת הגאונים (המאות ה6—ה11) לא נתחדשו חידושים מהותיים. המרכז עבר לבבל, אך השפעת תורת־הסוד בא”י בולטת במדרש המאוחר, ובפרט ב„פרקי דר’ אליעזר” (ע”ע). זמנם של פיוטי קליר (ע”ע), המלאים השפעת ה„היכלות” וש”ק, בין שתי התקופות, והפייטן שוב לא דאג להסתיר את השקפותיו. האפוקליפטיקה נמשכה בכת רב גם בתקופת הגאונים — עד קרוב למסעי־הצלב (ע”ע). תעודותיה קובצו בידי י. אבן־שמואל ב„מדרשי גאולה” (ר’ ביבל’) וזיקתם למסורת המרכבה בולטת. כאן מופיע לראשונה גם ר’ שמעון בר יוחאי (ע”ע) כנושא מסורת אפוקליפטית, וכן אליהו, זרובבל ודניאל.

בחוגים אלה פרחו תורת המלאכים והתאורגיה; במקום ראיית המרכבה באה פרקטיקה מגוונת של התקשרות עם שר (או: שרי) התורה בהשבעות רבות, ברוח מסורת הפפירוסים המאגיים. שימושים ארציים־יותר נשתמרו בהשבעות המרובות שנכתבו ארמית־בבלית בידי „בעלי שם” יהודים — ולאו־דווקא ללקוחות יהודים. השקפות ברוח המרכבה „דלפר” לחוגים רחוקים ממיסטיקה אך קרובים למאגיה, ומכאן גם תגבור הדמונולוגיה בפרטים עשירים מאד, לצד האנגלולוגיה, כעולה מכתובות רבות על בלי־חרס שנהגו לקברם תחת סף הבית, ממקבילות ספרותיות בגניזה ומחומר שנתגלגל עד לחסידי אשכנז. בבבל נתחבר, כנראה, גם ס’ „רזא רבא”, שהקראים התקיפוהו כספר של כישוף, ואילו שרידיו (ר’ ג. שלום, ראשית הקבלה, 200—238) מוכיחים, שהיה בו גם חומר מענייני המרכבה, בצורת דו־שיח בין ר’ עקיבא ור’ ישמעאל, אם־כי בסגנון שונה מאד ומאוחר־יותר. לתורת המלאכים שבו אין מקבילות, וכן נראה שנתגבשה כאן צורה קדומה של תורת איאונים וספקולאציות בעלות אופי גנוסטי.

ב3 כיוונים אפשר למצוא התחלות למגמות חדשות בתקופה זו: (א) תפישת המאמרות שבהם נברא העולם ככוחות במרכבה מזה וכאיאונים, „מידות”, מתעצמות, מזה. השכינה — במקורה ביטוי לנוכחות האל בעולם — מתעצמת למידה הנפרדת מן האל. לעומתה בא איחוד — גם הוא חדש לגמרי — בין השכינה למושג האגדתי „כנסת ישראל”. זוהי טיפולוגיה גנוסטית מובהקת, ומשלים שהמדרש מתאר בהם את יחסי הקב”ה וכנסת ישראל הועברו לתפיסה גנוסטית זו של השכינה, או ה„בת”, במקורות המזרחיים שנשתקעו בס’ הבהיר. כמה ממשליו — בעיקר התמר ומשמעותו הסמלית — מובנים רק על רקע של ארץ מזרחית, ובעיקר בבל. עליית התשובה, המגעת עד כסא־הכבוד, נתפרשה במדרש המאוחר (פסי”ר קפ”ה, א’) כעליית בעלי־התשובה ממש דרך כל הרקיעים.

(ב) תורת גלגול (ע”ע) הנשמות נתקבלה על דעת ענן (ע”ע) והנוהים אחריו (עד המאה ה10; אח”ב נעזבה ע”י הקראים), וכן בחוגים שעורכי ס’ הבהיר שאבו מהם. אצל ענן וממשיכיו אין לעניין כל צד נסתר, ומקורו, כנראה, בכתות פרסיות ובמעתזלה (ע”ע) באסלאם, אך במקורות ס’ הבהיר הגלגול הוא סוד גדול, הנרמז רק במשלים ומתבסס על מקראות שונים לגמרי מאלה שהובאו ע”י כת ענן, ומקורו אפוא אחר.

(ג) לתורת השמות הקדושים נוסף יסוד חדש — חיפוש קשרי גימטריה (ע”ע) בין השמות לפסוקים, לתפילה ועוד. הדבר סייע, במידה רבה, לשמור על הגירסה המדויקת של השמות, וגם הכניס משמעויות נסתרות ו„כוונות” לשמות, שהיו, ברובם, חסרי משמעות. תהליך זה קשור, לכאורה, בירידת השימוש המעשי, האקסטאטי, בחומר זה בשעת ההכנה לעליית הנפש למרום, רע”כ נתבקשה משמעות במישור חדש של ה„כוונה”. עליות למרכבה אמנם לא נעלמו כליל, כמוכח מהעיבודים השונים של הוראות ההכנה בכ”י רבים, אבל העניין התרופף. נצטרף לכך הגורם החדש של פירוש התפילה ברוח זו, אף שעדיין אין להכריע היכן נתפתחו „סודות התפילה” לפי מתכונת קשרי הגימטריאות, אם בבבל, או אולי באיטליה, לשם נתגלגלו סודות המרכבה לא יאוחר מן המאה ה9. מסורת איטליה, בצורוּתיה העממיות שנשתקעו ב„מגילת אחימעץ”, הדגישה את ידיעת ענייני המרכבה אצל חכמי הארץ, ומצד שני סיפרה על אחד מבעלי המרכבה ושמו אבו־אהרן, שגלה מבגדד והפליא לעשות בכוח השמות הקדושים בשנות שהותו המועטות באיטליה. חסידות אשכנז (ע”ע) טענה במאה ה12, שאבו־אהרן מסר את הסודות, ב870 לערך, לר’ משה בן קלונימוס (ע”ע) מלוקא, שנדד אח”כ לאשכנז ויסד את מסורת הסוד שם. אישיותו של אבו־אהרן נשארה מעורפלת; הנסיונות לראות בו אישיות מרכזית בהתפתחות הק’ בנויים על השערות מופרכות. עכ”פ ברור, שבסוף תקופת הגאונים התפשטו ספרות המרכבה ותורת השמות באיטליה. שתיווכח בין המזרח וההתפתחות המאוחרת־יותר בגרמניה ובצרפת. בתורות שהגיעו לאיטליה בולט הצד המאגי והתאורגי, ודל החלק העיוני; מייצג אותו בעיקר פירוש שבתי דונולו (ע”ע) לס’ יצירה, שהושפע מאד מפירוש רס”ג.

ע”פ השרידים מתקופת התלמוד והגאונים יש להניח שתורות הנסתר נפוצו בחוגים רבים — אך כמעט שאין לקבוע זהות אישית. מלבד התנאים והאמוראים שנזכרו, בלטו גם ר’ מאיר, ר’ יהושע בן לוי, ר’ הושעיה, ר’ יצחק ור’ לוי (ע’ ערכיהם). זהותם של העוסקים

בתאורגיה (ע״ע בעל שם) לא נודעה כלל, ובוודאי לא היו רוכס מחוגי החכמים. מתשובות הגאונים ברור שרווחו מסורות בישיבות המסורסמות, אך אין ראיה שעסקו בכך בעצמם. החומר הרלוונטי למרכבה (נאסף ברובו ב„אוצר הגאונים״ לחג׳, 10—30, 54—61) מצטיין בזהירות ובהסתייגות. נסיון לקשור את תורת ס׳ יצירה עם השקפות פילוסופיות ותאולוגיות של הדור נמצא בעיקר בפירושו של רס״ג, אך הוא נמנע מלדון בפרוזטרוט בענייני מרכבה וש״ק, אם־כי לא התכחש להם חרף התקפות הקראים. לעומתו הסבירו רב שרירא ורב האי (ע׳ ערכיהם) עניינים בתחום זה בלי קשר עם דעותיהם המפורשות בפילוסופיה. עדותו של רב האי על השמות הנסתרים (בתשובה שנפוצה הרבה) גרמה שיתלו בו פירושים יותר מפורטים, שמקצתם נשתמרו אצל חסידי אשכנז. דבריו אל חכמי קירואן מעידים על העניין שתורת השמות עוררה גם שם, אבל גם על חוסר מסורת ותפוצה מועטת של ספרי ההיכלות, שהגאון אומר עליהם „שהרואה אותם מתפחד מהם״. באיטליה נפוצה ספרות זו דווקא בין החכמים והפייטנים, וחלק חשוב מפיוטי אמיתי בן שפטיה (המאה ה 9) הם פיוטי מרכבה. עם המעבר לאירופה שוב הפכו חוגים מסוימים בין חכמי התורה לנושאיה העיקריים של תורת־הסוד.

מדרשים אַנגלולוגיים ואסוטריים נתחברו גם בתקופה זו. כאלה הם מדרש אבכיר, שנודע באשכנז עד סוף יה״ב (שרידיו שב„ילקוט״ נאספו בידי ש. בובר, 1883), וחלקים בפסיקתא רבתי (ע״ע). מדרש „כונן״ מכיל בחלקו הראשון צירוף מפתיע בין תורת החכמה האלוהית ותפקידה בבריאה לתורת השכינה, ויתרו הכיל נוסחאות אנגלולוגיות וסוגיית „מעשה בראשית״. בולטות הגימטריאות. לפי אוצר־המלים נערך הטקסט שלפנינו בא״י או בדרום איטליה. במסורת חסידי אשכנז נשאר (בכ״י) קטע ממדרש־מלאכים על יציאת־מצרים, וכנראה היו עוד כאלה, שמוצאם אינו ברור.

6. **תנועות חסידיות באירופה ובמצרים.** דחיפות דתיות מיסטיות לדבקות אינטימית של האדם באלהים נתפתחו ביהדות יה״ב בסביבות שונות, ולאו־דווקא בקשר לק׳. מגמות אלו איחדו דחפים מבפנים והשפעות מבחוץ. משלא מצאו בחומר התלמודי והמדרשי על אודות קשר האדם לאלהים סיפוק מלא — אף שניצלוהו ופירשוהו פירושים מרתיקי־לכת — שאבו זרמים אלה לרוב מספרות המיסטיקה האסלאמית, מהצופיות וממסורת הסגפנות החסידית בנצרות, וראו עצמם ממשיכי „חסידים הראשונים״ (ע״ע חסיד). הקיצוניות המוסרית והדתית של החסיד — לעומת הצדיק בחז״ל — הפכה לעיקר גם במגמות אלו. התגבשות ספרותית קלאסית מצאה מגמה זו לראשונה בספרד, במאה ה11, ב„חובות הלבבות״ לר׳ בחיי בן יוסף אבן פקודה (ע״ע), שנכתב כספר לימוד והדרכה לחסידות יהודית שלשיאה גוון מיסטי. הצלחתו הגדולה, בפרט בתרגומו העברי, מוכיחה את התאמתו הרבה גם מחוץ לק׳.

יסודות פילוסופיים נאו־אפלטוניים הקלו על ניסוחים ברוח המיסטיקה. כמה משירי גבירול (ע״ע; בן־זמנו של בחיי), מבליטים נטיה זו, ומחלוקת היא באיזו מידה הם משקפים גם נסיון מיסטי אישי. 100 שנה אח״כ נתמזגו מגמות אלו בספרד עם חק׳ המתפתחת.

במצרים נתפתחה חסידות מיסטית — בימי הרמב״ם ובנו ר׳ אברהם — שלא מצאה הד בק׳. היא נשארה תופעה עצמאית, ותעודותיה מגיעות עד למאה ה15. למן המאה ה11 ציין התואר „חסיד״ במזרח אנשים בעלי הנהגה מיוחדת, אך לגיבוש מיסטיקה בעלת כיוון מוסרי הגיעה מגמה חסידית זו במצרים בעיקר אצל ר׳ אברהם בן משה בן מימון (ע״ע). הצד המיסטי בספרו מיוסד כולו על מקורות צופיים ואינו מעיד על מסורת יהודית פנימית. מסביבו נתהווה חוג „חסידים״, שהדגישו גם את הצד האסוטרי בלימודיהם. גם בנו, ר׳ עובדיה, הלך בדרך זו. כל שרידי ספרות זו כתובים ערבית.

תנועת „חסידי אשכנז״ נתפתחה בצרפת ובגרמניה למן המאה ה11. לשיאה הגיעה במחצית השניה של המאה ה12 ובמאה ה13, אך הדיה נשמעו עוד זמן רב. כאן נתפתח אידאל חדש של חסידות קיצונית ודרכי תשובה קיצוניות, שתעודתן הספרותית העיקרית „ס׳ חסידים״ לר׳ יהודה (בן שמואל) החסיד (ע״ע). הצד השווה בחסידויות ספרד, מצרים ואשכנז הוא ההתנגדות החזקה שעוררו בסביבתן. חסידות שאינה כזו אינה אמיתית לפי הגדרות אלו, והאדישות לרדיפות היא אפוא מסימני־ההכר של החסיד. אף שיש בחסידות האשכנזית מהרי הנזירות הנוצרית של הסביבה, הרי נתפתחה בעיקרה במסגרת תלמודית מובהקת, ונושאיה היו לעתים גם מראשי חכמי ההלכה. חסידי אשכנז לא הרבו, יחסית, להבליט את הצד המיסטי, ועם כל הפרדוכס שבדבר השתדלו לקשור את החסיד — שהוא תופעה יוצאת־דופן — עם החברה היהודית, וחייבוהו לפעול בתוכה. רבים מהם נחשבו לבעלי רוח־הקודש ו„נביאים״ — כינוי שנקשר לכמה מ„בעלי התוספות״ ואף לאישים בלתי ידועים.

גם התחום האסוטרי תפס מקום נרחב, ובד״כ כל המגמות שפעלו בתקופות הקודמות מצאו כאן המשך ונתחברו עם דחיפות חדשות. תורת המרכבה שימשה לעיון ואף ל„עליה לרקיע״, ונתמזגה עם מיסתורין המספרים. לצד האקסטאזה באה ההתבוננות בתפילה ובסודותיה. יסוד חדש בא מצד הפילוסופיה, דרך תרגומו של פירוש רס״ג ל„ס׳ יצירה״ והתרגום הקדום של ספרו „האמונות והדעות״. מכאן קיבלו את תורת הכבוד האלוהי, שבו ראו את הנברא הראשון, אף שדיברו עליו ברתת של מיסטיקנים. למן המאה ה12 נוספו לכך השפעות נאו־אפלטוניות, בעיקר משל ר׳ אברהם אבן־עזרא ואברהם בר־חייא. החסידים הבליטו בכל־זה את הקרוב לליבם, אך לאחדות שיטתית בתוך היסודות הסותרים השונים לא הגיעו.

תורות המרכבה וש״ק נודעו בצרפת כבר בראשית המאה ה9, כמוכח מהתקפותיו של אגוברד (ע״ע) ארכיבישוף ליאון. לימוד „ס׳ יצירה״ נהג כלימוד אסוטרי ב„מעשה בראשית״ ובסודות הלשון והשמות הקדושים. מסורות באו לנו מרבנו יעקב תם, ר׳ יצחק בן שמר אל הזקן מדנפיר (ע׳ ערכיהם), ר׳ יעקב ור׳ אלחנן מקורביל ור׳ עזרא ממונקונטור; האחרון גם עורר תסיסה משיחית בצרפת בשנים 1220/30. בצרפת זכה לגיבוש ספרותי רק „ס׳ החיים״ (1200 לערך; בכ״י). לשיאה הגיעה התנועה בגרמניה — תחילה במשפחת קלונימוס (ע״ע) המסועפת — למן המאה ה11, בוורמס, שפיאר ומינץ (מגנצה), ואח״כ ברגנסבורג. היו ראשיה: ר׳ שמואל בן קלונימוס; ר׳ יהודה בן קלונימוס ממגנצה ובנו ר׳ אלעזר בן יהודה מגרמיזא; רבו ר׳ יהודה החסיד; ר׳ יהודה בן קלונימוס משפירא (ע׳ ערכיהם) וצאצאי ר״י החסיד שנתפזרו בערי גרמניה. אלה הקנו לתנועה הד רחב, ומהם שחיברו ספרים רבי־הקף. מלבד רוב „ס׳ חסידים״ חיבר ר״י החסיד, מנהיג התנועה בגרמניה, ספרים אחרים, מהם המצויים בכ״י ומהם שנודעו רק באמצעות מובאות. תלמידו, ר׳ אלעזר, כינס את החומר בספרים גדולים וקטנים, שרובם נשמרו בכ״י. כל המגמות שהוזכרו שוכנות בהם זו לצד זו, כבס׳ „סודי רזיא״ (חלקו נדפס בס׳ „רזיאל״; כולו בכ״י) ובקונטרסי „הלכות״ כ„הלכות המלאכים״, „הכסא״, „הכבוד״, „הנבואה״ (נדפסו בשם ס׳ „סודי רזיא״, 1936) ורבים שלא נדפסו. יריעתו רחבה מאד, ונשתמרו בתוכה גם שרידי מסורות גנוסטיות יוצאות־דופן, שכנראה נתגלגלו מן המזרח דרך איטליה. גם סודות התפילה ופירושי מקרא ע״פ סודות המספרים טופחו מאד, עד שההפלגה בגימטריאות נחשבה לקו המאפיין ביותר את חסידי אשכנז (טור או״ח, סי׳ קי״ג). ספרות זו, למגמותיה השונות, התפתחה מאד במאה ה13, באופן בלתי תלוי בספרות הק׳ שהתפתחה אף היא באותו הזמן ממש. חכמים רבים נודעו מתוך מקורות אלה שרובם שרדו בכ״י. לא מעט מדבריהם כונס בפירוש התפילות לר׳ אליעזר הירץ טריוויס (טיהינגן, ש״ך) ובס׳ „ערוגת הבושם״ לר׳ אברהם ב״ר עזריאל (מהד׳ א. אורבך, א׳—ד׳, 1939—1963; ור׳ במבואו). „ס׳ יצירה״ נתפרש בחוג זה כמעט תמיד בעקבות רס״ג ודונולו, אלא שבנוסף ראו בו ספר הדרכה לבעלי הסוד והמאגיה גם

יחד. לסימן הצלחה בהתעמקות העיון נחשב חזון יצירת הגולם, הקשורה בטקס אקסטאטי מפורט, ורק לאחר־זמן לבש נסיון פנימי זה, באגדה העממית, צורות מגושמות יותר.

לצד „תורת הכבוד" בנוסח החסידים נתפתחה בחוג מסוים במאה ה 11/12 השקפה חדשה בעניין תורת „הכרוב המיוחד" או „הכרוב הקדוש", המעמידה על הכסא לא את הכבוד סתם אלא מניפסטאציה מיוחדת, שייחסו אליה את סודות ש"ק. וריאציות שונות בתורות הכבוד נמצאו בספרי ר"י החסיד ור"א מוורמס וכן ב„ס' החיים".

הכרוב המיוחד הוא אצילות מאש השכינה. בחוג זה העמידו את „קדושת" האל — נוכחותו בבל הנמצאים — לעומת „גדולתו", או „מלכותו", שלה דמות ושיעור. תורה זו מזכירה ספקולאציות מזרחיות, כאלו של נהונדי (ע"ע), על בריאת־העולם באמצעות מלאך. אצל החסידים נתגלתה התורה ב„ברייתא דיוסף בן עוזיאל" (נדפסה חלקית, ב„החוקר", ב', 1894), שמלשונה נראה כי נכתבה באירופה. — וע"ע יוסף בן עוזיאל. תורה זו נקלטה ע"י ר' אביגדור הצרפתי (המאה ה 12 [?]), ע"י המחבר עלום־השם של פי' „ס' יצירה" שנדפס ע"ש רס"ג (בהוצאות „ס' יצירה"), ע"י ר' אלחנן בן יקר מלונדון (המחצית הראשונה של המאה ה 13), ועוד. במשך־הזמן נתמזגו תורות אלו עם הק' הספרדית, ובמאה ה 14 נתחברו בגרמניה טקסטים מספר ברוח מזיגה זו.

תורת החסידים אימצה גם את תורת חמשת העולמות, שנזכרה אצל ר' אברהם בר חיא הנשיא (ע"ע) ומקורה נאו־אפלטוני ספרדי. היא מונה עולם של אור, עולם האלוהות, השכל, הנפש והטבע.

השקפות החסידים מצאו הד רב גם בחיבור תפילות לפי „תורת הכבוד" של רס"ג — כ„שיר הייחוד" שנתחבר בחוג ר"י החסיד — או על שמות נסתרים. רבות מהן נשתמרו בכתבי ר"א מוורמס. יש שבעליהן שמעון כשירת העליונים — מעין המשך להמנוני ההיכלות. תפילות אלו נתייחסו, כנראה, ליחידי סגולה; אח"כ נכללו בקבצי־תפילות מאיטליה וגרמניה, נאספו ע"י מקובלי צפת ורבות נדפסו לבסוף ב„שערי ציון" לר' נתן הנובר (ע"ע), שער ג'.

אצל ר"א מוורמס ברור אָפיה האסוטרי של ההתבוננות המיוחדת. לדבריו: „סוד המרכבה וסוד מעשה בראשית וסוד הייחוד אין מוסרים כי אם בתענית". ב„סוד הייחוד" ראה את עיקר התאולוגיה המיסטית. השאלה אם יש אופי אסוטרי לטעמי המצוות נידונה גם ב„ס' חסידים". שאיפת החסידים היא לסינתזה בין החומר הקדום, לרבות האנתרופומורפיזמים שבו, לבין פירוש ספיריטואליסטי השולל יסודות כאלה. לפשרה זו התנגד ר' משה תקו (תחילת המאה ה 13), שהגן על תפיסה מגשימה. התקפתו נכללה בס' „כתב תמים", ששני קטעים גדולים ממנו נשתמרו. ר' משה ראה במגמות החדשות „דת חדשה", וכן התקיף את החסידים על שפרסמו את סודות התפילה בספריהם — עדות לתפוצתם הרבה בזמנו.

7. גיבוש הק' בפרובנס. בעת צמיחת חסידות אשכנז נתגבשה בדרום־צרפת הק' בשלביה ההיסטוריים הראשונים. קדמו לכך שלבי התפתחות סמויים, הקשורים בגנוסיס יהודי שנצטרף במזרח למיסטיקה של המרכבה. שרידיו העיקריים נכללו ביסוד ס' ה„בהיר" (ע"ע) ובתעודות שנשתמרו בחסידות אשכנז. ס' ה„בהיר" נתפרסם בפרובנס רק בסוף המאה ה 12; נראה שגם נערך שם, אך ודאי שלא נתחבר שם. ניתוחו מאשר את מסורת בעלי הק' באמצע המאה ה 13 על גלגולי הספר עד הגיעו לפרוכנס. הספר משקף דעות שלא הילכו בפרוכנס ובספרד, כמוכח מפירוש „ס' יצירה" לר' יהודה בן ברזלי הברצלוני (ע"ע), שכינס בתחילת המאה ה 12 כל שידע ב„מעשה בראשית" וב„מעשה מרכבה". בפירושיו על 10 הספירות אין זכר לתפיסתן כאיאונים וכמידות האל, כבס' ה„בהיר". פירושו חדור רוח רס"ג. ואילו בס' ה„בהיר" אין כל התחשבות בפילוסופיה. ס' ה„בהיר" עוסק בפירושי פסוקים מתוך איסוף קטעים בעלי אופי מיתולוגי בולט, ואת מסורת המרכבה הוא הופך למסורת גנוסטית על כוחות האל שלפנים מהכבוד (ר' לעיל, עמ' 82). תורת הספירות טרם נתגבשה לגמרי בס' ה„בהיר", ורבים ממאמריו כבר לא הובנו גם למקובלים הראשונים. תורתו מוצגת כ„מעשה מרכבה" ואין בו המונח ק'. תורת הגלגול מוצעת בסוד, ויחד־עם־זה כתורה המובנת מעצמה — למרות התנגדות הפילוסופים היהודים לה מאז רס"ג. סימנים ראשונים להופעת מסורת זו בפרובנס נמצאים בחוג מרכזי של חכמי פרובנס: ר' אברהם בן יצחק (ע"ע) מנרבונה, חתנו ר' אברהם בן דוד מפושקיירה (ע"ע) ור' יעקב הנזיר מלונל. שרידי דבריהם מגלים את זיקתם להשקפות קבליות ולסימבוליקה קבלית. לפי עדות מקובלי ספרד הם נחשבו לבעלי „גילוי אליהו", כלו', לבעלי נסיון מיסטי בעל תוכן חדש. מאחר שתורת הספירות כבר נכללה בס' ה„בהיר", אין הכוונה אליה, אלא לתורת הכוונה המיסטית בתפילה, לפי נוסח חדש שאינו מבוסס על גימטריאות אלא על התבוננות בספירות.

ר' יעקב הנזיר השתייך לחוג „פרושים" („נזירים" בלשון המקרא) שנתקיימו בצרפת. חבריו נתפרנסו ע"י הקהילות והקדישו כל זמנם לתורה. כמה מהם נהגו ב„חסידות". בשכבה זו התפתחו חיים קונטמפלטיוויים והתעוררו מגמות מיסטיות. מגמות שונות וסותרות נפגשות בשרידי דבריהם. תורת הכבוד על דרך רס"ג אינה נחשבת להם לסוד מיוחד, אך תורת הספירות של ס' ה„בהיר" היא „סוד גדול".

חוג זה פעל בסביבה של מתח תרבותי ודתי גבוה. היתה בה תרבות רבנית מפותחת מאד, ולב חכמי ההלכה היה פתוח גם למגמות הפילוסופיות של הדור. יהודה אבן תבון (ע"ע) תרגם בשביל חברי החוג רבים מספרי־המופת של הפילוסופיה — מהם בעלי נטיה נאו־אפלטונית מובהקת — וכן את ס' ה„כוזרי", שהשפעתו העמוקה התחילה מחוג זה. תורותיו על מהות ישראל, הנבואה, שם הוי"ה וס' יצירה ופירושו נקלטו ביניהם, כשם שנקלטו כתבי ראב"ע ואברהם בר־חייא מבחינת הנטיה הנאו־אפלטונית. צורות יהודיות של תורת הלוגוס והרצון האלוהי, תורת האצילות ותורת־הנפש הנאו־אפלטונית שימשו כאן גורם דוחף לצד תורת הפילוסופים על ה„שכל הפועל", ככוח קוסמי שאנשי־סגולה זוכים להתקשר אתו. קרבתה של תורה זו למיסטיקה בולטת במיסטיקה המוסלמית והנוצרית של יה"ב. ולמקובלים רבים היא שימשה חוליה מקשרת עם הרמב"ם. גם תורת־המוסר הסגפנית של ס' „חובות הלבבות" השפיעה על מוסר חק' ותורת ה„דבקות" שלה. הפגישה בין המסורת הגנוסטית לבין התורות הנאו־אפלטוניות על האל, אצילותו ומקום האדם בעולם חיתה פוריה מאד, והק' במובנה ההיסטורי היא תוצאת הסינתזה ביניהם.

פרובנס היתה אז גם בימה להתעוררות דתית כבירה. הקתרים (ע"ע) השתלטו על חלק גדול ממערבה — שם נמצאו מרכזיה הראשונים של חק'. מידת הקשר בין התופעות אינה ברורה; כמעט שאין מגע עיוני בין השתים, מלבד תורת הגלגול, שבאה למקובלים דווקא מהמזרח. התאולוגיה הקתארית הדואליסטית היא אנטי־יהודית מובהקת; אעפ"כ אפשר שהחוגים השונים אוחדו בהרגשת התעוררות דתית עמוקה, ועכ"פ ידוע שיהודי פרובנס ידעו את הכת ואמונותיה עוד בתחילת המאה ה 13.

קטעים ממסורת הראב"ד ור' יעקב הנזיר נמצאו בכתבי המקובלים, וסתירתם לתורות שנתפתחו אחריהם עדה לאמיתותם. השגת הראב"ד (הל' תשובה ג', ז') להגנת מאמיני ההגשמה מתבארת על רקע הבחנתו בין „עילת העילות" ל„יוצר בראשית", שהוא נושא לש"ק, ופירושו לאגדה שהאדם נברא דו־פרצופין (עיר' י"ח, ע"א), משקף ספקולאציה על הספירות בנוסח קבלי.

ר' יצחק סגי־נהור (ע"ע), בן הראב"ד (נפ' 1235 בערך), הוא הראשון שכל פעולתו במיסטיקה. תלמידיו הרבים הפיצו את תורתו והוא נחשב לאישיות המרכזית של חק'. ממשיכי־דרכו בספרד רשמו מאמרותיו והנהגותיו, ויש בידינו מקצת איגרות וקונטרסים שנכתבו מפיו. הוא השתמש בטרמינולוגיה משלו וניסוחו קצר וקשה להבנה.

דמותו ההיסטורית והשקפותיו העיקריות ברורות. כתביו נועדו ליחידי־סגולה, והוא התנגד להפצת הק׳. בפי מקובלי ספרד במאה ה 13 הוא „החסיד" סתם. הוא טיפח מיסטיקה קונטמפלטיווית לדבקות באל דרך התבוננות בספירות וב„הוויות" העליונות. לפעמים הסתמך על אביו, אך הוא כבר הכיר את ס׳ ה„בהיר" ובנה עליו. פירושו לס׳ יצירה הוא הראשון ע"פ הספירות ברוח הק׳, המעמידה בראש המידות האלוהיות את ה„מחשבה", שממנה יצאו המאמרות שבהם נברא העולם. למעלה ממנה נמצאת האלוהות המתעלמת, הנקראת אצלה, לראשונה, במונח החדש „אין־סוף". המחשבה האנושית עולה בהתבוננות עד להשתלבותה במחשבה האלוהית. ר׳ יצחק פיתח גם את המיסטיקה של הלשון, הקשורה בדיבור האלוהי, ושניהם יוצאים משורש השם האלוהי. ספקולאציות על מהות התורה מצויות בפירושו להתחלת מדרש „כונן". האופי הנאו־אפלטוני של תורתו בולט־לעין.

היו בפרובנס גם חוגים אחרים, שבנו על חומר שקיבלוהו, לכאורה, במישרין מהמזרח. מצד אחד המשיכו בכיוון הנאו־אפלטוני של ר׳ יצחק סגי־נהור, ומצד שני קשרוהו עם תיאורים חדשים של עולם המרכבה, ותורת הספירות תופסת רק מקום צדדי ליד תיאור עולם האצילות וכוחותיו. שלא כר׳ יצחק ותלמידיו העלימו חוגים אלה את זהותם, וטיפחו פסודואפיגרפיה קבלית עשירה, בחלקה נאו־אפלטונית ספקולטיווית, ובחלקה אנגלולוגית, דמונולוגית ותאורגית. כך היה במיוחד בערי קסטיליה, כגון בבורגוס ובטולדו. בין הראשונים בטולדו נזכרו ר׳ יהודה אבן זיזא, ר׳ יוסף אבן מזאח ור׳ מאיר אבולעפיה (ע"ע). כיצד נתגלגלה הק׳ לשם, סמוך ל 1200, לא ידוע, אך היו קשרים בינם לבין מקובלי פרובנס, ויש עדות על ר׳ אברהם הנזיר, מקובל בלתי ידוע, שקיבל מהראב"ד, מחסידי אשכנז ומר"י אבן זיזא. בפרובנס נתחברו: „ס׳ העיון", המיוחס לרב חמאי גאון; ס׳ „מעין החכמה", שנמסר למשה ע"י מלאך; מדרש שמעון הצדיק, ועוד קונטרסים. מוצא רוב הכתבים (כ 30) המתייחסים לחוג „ס׳ העיון" מפרובנס או מקסטיליה. נמצאים פירושים חדשים לעשר הספירות, לצד רשימות והסברים לל"ב נתיבות החכמה, לשם הוי"ה ול„שם בן מ"ב אותיות", ובן ספקולאציות קוסמוגוניות שונות. יש להם טרמינולוגיה מופשטת וחגיגית משלהם, ולמונחים החוזרים פירושים שונים במקורות השונים. גם סדרי הנאצלים משתנים מדי־פעם, וניכר שהספקולאציות טרם נתגבשו, כאילו ניסו בעלי הכתבים להגדיר כל אחד בדרכו את תכנו של עולם האצילות הנפתח לחזונם. גם תורת הספירות עברה שינויים מופלגים, בשעה שי"ג מידות הרחמים של האל נתפרשו בקצת כתבים ככללות הכוחות הממלאים את עולם האצילות — ויש שהוסיפו על הספירות 3 בסופן — הרי באחרים הוסיפון דווקא למעלה מהן או קכעון כאורות שכליים המתנוצצים בתוך הספירה הראשונה. השקפה זו עוררה ספקולאציות רבות בהמשך התפתחות הק׳.

קשרים ברורים מובילים גם מתורת הכבוד של רס"ג אל חוג זה, שהשתמש עדיין בתרגום הקדום של ס׳ „האמונות והדעות". עם ס׳ ה„בהיר" כמעט שאין כל מגע. הבלטת המיסטיקה של האורות השכליים קרובה ברוחה, אם־כי לא בפרטיה, לספרות נאו־אפלטונית מאוחרת. נוסף על השפעת הנאו־אפלטוניות הערבית יש גם סימנים לגשרים אל המסורת הנוצרית של האפלטוניות של יוהנס סקוטוס אריגנה, אך שאלה זו עדיין טעונה חקירה.

8. מרכז הק׳ בגרונה. בהשפעת המקובלים הראשונים בפרובנס התפשטו תורותיהם בספרד, ומצאו הד מיוחד בקבוצת הכמים בגרונה. מתחילת המאה ה 13 נוצר שם מרכז שמילא תפקיד עיקרי בגיבוש הק׳ בספרד ובהתפתחות ספרותה. כאן נכתבו לראשונה ספרים, שעם כל הדגשת הצד האסוטרי שבק׳ ביקשו להפיץ גופי תורותיה ברבים. כמה מספריהם הוקדשו כולם, או רובם, לק׳. אגרותיהם מעידות על רחשי־לבם ועל חלקם בוויכוחים דאז. לחוג זה שייכים בעיקר ר׳ יהודה בן יקר (רבו של הרמב"ן), ר׳ עזרא ור׳ עזריאל מגרונה (ע"ע) מהראשונים שהקדישו ספרים שלמים לק׳ — הרמב"ן, ר׳ יעקב בן ששת (ע"ע) והמשורר משלם די פיארה (ע"ע). בין מקובלי פרובנס וגרונה קישר ר׳ אשר בן דוד, אחיינו של ר"י סגי־נהור, שכמה מקונטרסיו בב"י נאספו בידי מ. חסידה („הסגולה", י"ז—ל׳). דבריו קרובים לדברי ר׳ עזרא ור׳ עזריאל. נשארו מהם גם „סודות" על מספר נושאים, ואיגרות על שאלות בק׳. ר׳ עזריאל בולט במחשבתו הסיסטמאטית ובעמקותו, והוא היחיד בחוגו שדבריו קרובים בלשונם וברוחם לכתבי חוג ס׳ העיון. בספריו הגיעה לשיאה הראשון חדירת היסודות הנאו־אפלטוניים — דרך כתבי יצחק ישראלי (ע"ע) — והגנוסטיים. בספרו הפולמוסי „משיב דברים נכוחים", נגד ש. אבן תיבון, איחד ר"י בן ששת עיון פילוסופי והסברה קבלית. כן כתב את „האמונה והבטחון" (שיוחס אח"כ לרמב"ן), ועוד.

מקובלים אלה זכו להשפעה גדולה בזכות חברם הרמב"ן, ראש רבני ספרד בדורו. הצטרפותו לחוג הק׳ עשתה לקליטתה בספרד מה שעשתה אישיותו של הראב"ד בפרובנס. שמותיהם היו ערובה להיימצאות הק׳ בתחום האמונה המקובלת ומסורת החכמים. עם פרסום ספרי הק׳ הראשונים בציבור והתעמולה בע"פ, אירעו שערוריות וויכוחים בספרד ובפרובנס. בין המקובלים עצמם פעלו שתי מגמות: לצמצום הק׳ לחוגים סגורים ולהרחבת השפעתה ברבים, והמאבק ביניהן נמשך כל תולדות הק׳. במקביל התפתחו, מימי הק׳ בגרונה, שתי מגמות ביחס הרבנים אל הק׳. המקובלים נתקבלו כמגיני המסורת והמנהג, אך נחשדו ע"י חלק מהרבנים והוגי־הדעות כבעלי נטיות זרות שיש לדחוק רגליהם. המקובלים פעלו לצד השמרנים, והופעתם הציבורית הראשונה כרוכה בהצטרפותם למלחמה בספרי הרמב"ם ובפילוסופיה במאה ה 13 (ע"ע משה בן מימון, עמ׳ 559). אעפ"כ אין להתעלם מכך, שמחשבותיו של ר׳ עזריאל, למשל, אינן פוסלות כלל את הפילוסופיה של דורו, אלא מוסיפות עליה שכבה תאוסופית — כגולת־הכותרת.

הרמב"ן נגע בק׳ באחדים מספריו, ובעיקר בפירושו לתורה, שבו רמז לביאורים „על דרך האמת" — בלא הסבר. דבריו על גורל הנפש והעוה"ב (ב„שער הגמול" שבסוף ספרו ההלכי „תורת האדם") מציגים את תורת חוגו כנגד תפיסת הרמב"ם. פירושו לאיוב מבוסס על תורות הגלגול והחכמה האלוהית. ספרים מיוחדים בק׳ לא חיבר, מלבד פירוש לפרק א׳ של ס׳ יצירה (ק"ס, ו׳, 1930). בספרי מקובלי גרונה ניכרת מסגרת של סימבוליקה מפותחת וקבועה לתורת הספירות ולאופן רמיזתה בפסוקים ובאגדות. ומקובלים רבים, עלומי־שם, חיברו אז קונטרסים, ברובם קצרים, בעניין זה. בפרטים יש גיוון אישי רב, אך ביסודם יש הסכמה רחבה.

מגעים עם חסידי אשכנז נתקיימו ע"י אישים שביקרו בספרד וע"י ספרים שהובאו לשם, כגון כתבי ר׳ אלעזר מוורמס. אברהם אכסלרוד מקלן, שעבר בספרד בשנים 1260—1275, חיבר ס׳ „כתר שם טוב", על שם הוי"ה והספירות, המצוי בנוסחות שונות („גנזי חכמת הק׳"; 1853). צירוף זה של תורת השמות ודרכי הגימטריה אל תורת הספירות מכיל, באחד מנוסחי ספרד, גם התגברות מגמות אקסטאטיות בצורת „ק׳ נבואית".

יש לשער, שבחוג גרונה נתחבר (לפני 1250) ס׳ „התמונה", שיוחס לאחר־זמן לר׳ ישמעאל כהן גדול. מליצתו קשה, ותכנו הסתום מתכוון להסביר את „תמונת ה׳" מתוך תמונת הא"ב. במה טכסטים, כגון פירושים לשם של ע"ב אותיות, נכתבו ברוחו — אולי בידי אותו מחבר. חשיבותו — בביאור מפורט, אף כי חידתי, של תורת השמיטות (ר׳ להלן עמ׳ 109), שרמזו לה מקובלי גרונה. החידה נתבארה לא־מעט ע"י הפירוש האנונימי מסוף המאה ה 13 (המצורף לספר: 1892). ספר זה השפיע על הק׳ עד למאה ה 16.

9. זרמים אחרים בק׳ בספרד במאה ה 13. בזרמים אחדים הביא צירוף היסודות התאוסופיים־גנוסטיים והנאו־פלטוניים־

פילוסופיים להתגברות אחד מהם. בקצה האחד נמצאה נטיה קיצונית למיסטיקה, במינות פילוסופי ובסימבוליקה בלתי־תלויה בתורת הספירות ובכינוייהן שבפי אנשי גרונה. בעלי נטיה זו דחו כמה מהנחות גרונה (כגון גלגול), אך ראו בשיטתם את „חכמת הק'" האמיתית. נציגם העיקרי הוא יצחק לטיף (ע"ע), שכתב באמצע המאה ה 13 לערך, „רגלו האחת מבפנים [בק'] והשניה בחוץ [בפילוסופיה]", כדברי יהודה חייט עליו. השראה פילוסופית שאב בפרט מ„מקור חיים" לגבירול ומראב"ע, אף שלעתים הפך את כוונתם. ספרו „שער השמים" (1238) נתכוון להיות תחליף ל„מורה הנבוכים" בכיוון ספקולטיווי־מיסטי. כרוב מקובלי גרונה העמיד במקום העליון את הרצון הקדמון, כמקור כל האצילות. הלוגוס האלוהי נתפצל אצלו ל„רצון" — הזהה למאמר ה' הממציא את הכל — ול„נברא הראשון", שהוא השכל העליון, שתואר אצלו בסמלים השייכים במקורות אחרים ללוגוס עצמו. מן הנברא הראשון נאצלו כל שאר המדרגות המכונות, בדרך סמלית, אור, אש, אויר ומים. בסימבוליקה שלו סותר לטיף את עצמו לעתים קרובות. הוא פיתה מערכת־עולם עשירה והתבסס על פרשנות אלגורית מרחיקת־לכת, אף שהתנגד לאלגוריסטים הקיצוניים שדחו את הפשט. תורותיו על התפילה ועל ההכרה האמיתית נושאות גוון מיסטי מובהק. היסוד הגבירולי הובלט־ביותר בס' „צורת העולם" (1860), המכיל גם ביקורת מפורטת נגד התאוסופיה של הק', אע"פ שראה את חכמת חק', לפי מהותה והשגתה, כמעולה מן הפילוסופיה. לטיף היה קשור גם עם נציגי ק' הפוכה לקבלתו, וספריו נקראו גם ע"י פילוסופים, כגון יצחק אלבלג (ע"ע), שיצא בביקורת על „צורת העולם" (בכ"י). לדעת לטיף נפתחת בחינת ה„פנים" של האלוהות רק לאקסטאזה שלמעלה מהשכל, שהיא למעלה מהנבואה ונקראת אצלו „נועם הדיבוק העליון".

נציג אחר, ששאף ל„ק' נבואית" אקסטאטית, הוא ר' אברהם אבולעפיה (ע"ע). הוא התקשר עם חוג שנדחף ע"י טכניקת צירופי אותיות ומספרים לנסיונות אקסטאטיים, ושאב השראה מחסידי אשכנז ואולי גם מאסכולות צופיות שעימן נפגש במסעותיו במזרח בימי הרפו. רבו היה החזן ברוך תוגרמי (כנראה מארצות המזרח) וממנו קיבל את עיקרי הק' הנבואית, שלהפצתה הקדיש עצמו אחרי שזכה להארה בברצלונה ב 1271. עניין זה עורר עליו התנגדות חזקה בספרד ובאיטליה, אבל ספריו נפוצו הרבה, בעיקר אלה שפיתחו את קבלתו כעין הדרכה בדרך העולה מן הפילוסופיה לנבואה, ולחוויות המיסטיות המזדהות אצלו עימה. גם הוא שאל מחק' מה שמצא בו עניין, ודחה בלגלוג דברים הזרים לרוחו. הוא מופיע כמעריץ הרמב"ם, ושיטתו, לדבריו, אינה אלא פיתוח „מורה הנבוכים". בניגוד לרמב"ם סבר כי אפשרית נבואה בזמן־הזה, ומצא ב„דרך השמות" („חכמת הצירוף") את האמצעי למימושה. בהשראה זו חיבר 26 ספרי נבואה, אך רק „ס' האות" נשתמר. „דרך הספירות" טובה, לדעתו, למתחילים, אך נחותה לעומת דרך השמות. את הק' שלו ראה כנדבך על הק' הקודמת, ולא התכחש לספרי־המופת שלה. הבטחתו לפתוח דרך לנבואה וליישום מעשי של הק' מצאה הד ניכר, מהמאה ה 14 ואילך, באיטליה ואח"כ בשאר ארצות. ספריו הגדולים, שהועתקו עד הדורות האחרונים, הם ספרי־לימוד להתבוננות בשמות הקדושים ובאותיות וצירופיהן. הם מילאו את החסר בתחום זה, והביקורת הקשה לא מנעה את קליטתם.

בקצה השני של קשת זו עמדו הנוטים למסורות גנוסטיות, שהגבירו את היסוד הגנוסטי־מיתולוגי לעומת הפילוסופי. ספריהם הם מזיגה מתמיהה של פסודואפיגרפיה ופירושים עצמיים. לקבוצה זו של „הראקציה הגנוסטית" (במחצית השניה של המאה ה 13) שייכים בעיקר האחים יעקב ויצחק, בני ר' יעקב הכהן מסוריה (Soria), שנדדו בספרד ובפרובנס, תלמידם משה בן שמעון, רבה של בורגוס, וטודרוס אבולעפיה, מראשי יהדות קסטיליה בדורו. משה מבורגוס נחשב לסמכות מיוחדת בק' והיה רבו של ר' יצחק אבן אבי סהולה (ע"ע). הפילוסוף והמבקר המובהק יצחק אלבלג ראה דווקא ב 3 מחוג זה, ובראשם במשה מבורגוס, את נציגיה האמיתיים של הק' בזמנו. אעפ"כ הצד הספקולטיווי אינו חסר לחלוטין. בחוג זה נתפתחה בפרוטרוט תורת האצילות ה„שמאלית" והדמונית, ש 10 ספירותיה מופיעות — „זה לעומת זה" — מול הספירות הקדושות. תורה זו נרמזה גם בכתבי חוג „ס' העיון" והרמכ"ן, ויתכן שמקורותיה במזרח. עכ"פ, ממנה נשתלשלה תורת ה„סטרא אחרא" בזהר. בולטת הנטיה להרבות ברשימות של שמות ישויות ונמצאים שמתחת תחום הספירות, הקובעות אנגלולוגיה חדשה לגמרי. בחלקן הוצגו אצילויות־משנה אלו גם כ„פרגודים" וכמלבושים לספירות, כאשר לכל דבר שלמטה מקביל כוח למעלה. עניין זה מזכיר נטיות גנוסטיות מאוחרות, ובפרט את הספר Πίστις Σοφια, גם פרטי תורת הספירות וכינוייהן שונים, לעתים, מקבלת גרונה. ניכרים גם חיזוק היסוד המאגי והנטיה לשמירת מסורות תאורגיות. אבולעפיה קורא לבעלי מגמה זו „המעמיקים". ועוד במאה ה 14 הבדילו מקובלי ספרד בין הק' הגנוסטית של קסטיליה לזו של קטלוניה. נטיות אלו לא מנעו התעוררות אישית בעלת אופי מיסטי וחזוני. ויעקב הכהן חיבר את „ס' האורה", המבוסס כולו על מראות ש„הראו לו" בשמים. הק' שבמראותיו שונה מכל־וכל מזו שבכתביו האחרים, ואין לה המשך בתולדות הק'. הלוגוס מתלבש כאן בדמות מטטרון, ועניין הספירות נדחה לטובת ספקולאציות על „הגלגלים הקדושים", שכוח המאציל מתפשט בהם עד לגלגל מטטרון — הכוח הקוסמי המרכזי. מטטרון אמנם נברא, אך כאחת עם אצילות הגלגלים העליונים הפנימיים. תאוסופיה אישית זו קשורה במידת־מה בחסידות אשכנז, ויעקב הכהן הוא הספרדי הראשון שכל סודותיו בנויים על גימטריאות. מס' האורה נשמרו חלקים בכ"י, והוא דוגמה בולטת לדרך היווצרות ק' חדשה־לגמרי לצד הק' הקודמת. בספריו „אוצר הכבוד" (1879) ו„שער הרזים" (כ"י), שאף טודרוס אבולעפיה למזיגה של קבלת גרונה וקבלת הגנוטטיקנים; מגילויי יעקב הכהן התעלם.

במזיגת חוג גרונה וחוג הגנוסטיקנים יש משום הקבלה ליצירה העיקרית של הק' הספרדית. זהו ס' הזהר (ע"ע), שנתחבר, בחלקו העיקרי, בין 1280 ל 1286, ע"י משה בן שם טוב דה לאון (ע"ע; להלן מד"ל), בגואדאלחארה (Guadalajara; מצפון־מזרח למדריד), שבה ישבו גם האחים המקובלים יצחק ומאיר סהולה (ע"ע). אצל ר"י סהולה נמצאות המובאות הראשונות מהשכבה הראשונה של הזהר. בקהילות הקטנות ליד טולדו פעלו אז מקובלים רבים והתעוררות מיסטית נודעה גם בקרב עמי־הארץ; כזו היתה הופעתו של נסים בן אברהם כנביא באווילה ב 1295 (נגדו יצא ר' שלמה בן אברהם אדרת [ע"ע]; שו"ת הרשב"א, סי' תקמ"ח). בקהילה זו התיישב גם מד"ל בסוף ימיו.

הזהר הוא התעודה החשובה ביותר של התעוררות מיתית ביהדות יה"ב. על התהוותו ועל תפקידו בתולדות היהדות התווכחו החוקרים ב 130 השנים האחרונות, אך בניתוח היסטורי ובלשני ניתן לקבוע את מקומו המדויק בהתפתחות הק' בספרד, שכולו טבוע בחותמה.

המזיגה של קבלת גרונה וקבלת ה„גנוסטיקנים" בקסטיליה נהפכה ברוחו של מד"ל לפגישה יוצרת. במקום רמזי קודמיו פרש בזהר יריעה רחבה של פרשנות ודרשנות שהקיפה את עולמו היהודי, ואף שהוא רחוק־למדי משיטתיות תאולוגית וכמה מבעיות־היסוד של ההגות היהודית בדורו אינן עולות אצלו כלל, הרי תיאר את המציאות הדתית ופיתח אותה בפרשנותו הקבלית. בפסודואפיגרפיה ע"ש ר' שמעון בר יוחאי וחבריו, במדרשים קצרים ובדרשות ארוכות ובנויות היטב (על התורה ו 3 מגילות) הלביש את תפיסתו מלבושים ארכאיים. סודות עולם הספירות הם הקוטב האחד בספר, ומעמד היהודי וגורלו — הקוטב השני. בהעמקת הסימבוליזם של היהדות היתה העזה גדולה בדור שעוד שאף לשמור על האופי האסוטרי של הק', והופעת מדרש קדמון־כביכול, ברוח קבלת ספרד ובסיכום

ספרותי מרשים ומוצלח, סייעה לתעמולת הק׳ ולקליטתה. השקפות המחבר התפתחו מנטיה לפילוסופיה ואלגוריסטיקה אל הק׳ הסימבוליסטית, כפי שניכר בהבדלים שבין „מדרש הנעלם״ (השכבה הראשונה בזהר) וגוף הספר. מטרתו היתה להלחם בתפיסה פשטנית של היהדות וברשלנות בקיום מצוותיה, בהדגשת הערך העילאי, הסודי, שבהן. כברוב התעודות הגדולות של המיסטיקה קשורה הדרך אל ה„דבקות״ בקיום המסגרת המסרתית — שנתקדשה שבעתיים. הפלגתו הנועזת בספקולאציות על עמקי האלוהות היתה גורם חשוב בהתפתחות הק׳ לאחר־זמן, אך בזמנו נתנו מקובלים מועטים דעתם על צד מחדש זה והשתמשו בספר לחיזוק מגמותיהם השמרניות. בספריו העבריים שחיבר אחרי סיום הזהר (מ 1286 ואילך) גנז מד״ל עצמו הרבה מספקולאציות נועזות אלו, והבליט את הסימבוליקה של הספירות וערכה להבנת התורה והתפילה. אין לדעת באיזו מידה אכן קיווה שהזהר יתקבל כמדרש קדמון. העובדה שמקובלים רבים בדור הבא חיברו חיקויים לזהר — דבר שלא העזו לעשות לגבי המדרשים האמיתיים — מעידה על הבנתם, ואין זה גורע ממשקל הזהר מצד עצמו ומצד השפעתו. ספרי מד״ל בעברית נשתמרו בחלקם הגדול, אבל רק אחד מהם נדפס ע״י המקובלים (ס׳ „המשקל״, הנקרא גם ס׳ „הנפש החכמה״, שס״ח).

מד״ל היה קשור מאד ביוסף ג׳יקטילה (ע״ע), שהתחיל כתלמידו של אברהם אבולעפיה דווקא וחיבר בהשראתו ב 1274 את „גינת אגוז״ (ואח״כ עוד חיבורים אחרים). בנעוריו התחבר גם עם הגנוסטיקנים, אח״כ התיידד עם מד״ל ושניהם השפיעו זה על זה. מסודות הצירוף חזר להתעמק בתורת הספירות, וספריו הם מקבילה עצמאית לכתבי מד״ל. ס׳ „שערי אורה״, שנכתב ב 1290 לערך, כבר הושפע מחלק מהזהר, בלא להזכירו. ספר זה הוא מבוא מצוין לסימבוליקה של הספירות ונעשה לאחד מספרי־המופת של הק׳ הספרדית; ברוחו נתמזגו קבלות גרונה, הזהר ואבולעפיה — תופעה נדירה אז. — „גינת אגוז״ הוא המקור היותר־מאוחר ששימש את מחבר הזהר.

בסוף המאה ה 13 או בראשית המאה ה 14 חיבר מקובל לא־ידוע את הספרים „רעיא מהימנא״ וה„תיקונים״, כהמשך לזהר. המסגרת הספרותית היא פירוש חדש לפרשת בראשית ולטעמי המצוות. ספרים אלה נועדו גם להעלות את ערך הזהר וקושרים את הופעתו בתחילת הגאולה: בזכות הזהר „יצאו מן הגלות ברחמים״ (זהר ח״ג, קכ״ד ע״ב). יתכן שהמחבר היה קרוב לחוגו של מד״ל. שכן הוא מפליג במזיגת דמות משה רבנו עם משה מגלה הזהר ערב הגאולה האחרונה. בכך נפתחה סדרת ספרי ק׳ שנכתבו בחיקוי ללשון הזהר ובהמשך אליו (מהם בעברית), שהוסיפו דרשות בשם גיבורי הזהר. יצוינו: „מראות הצובאות״ (כ״י) לדוד בן יהודה חסיד, נכד הרמב״ן, ו„לבנת הספיר״ (לבראשית: 1914; לויק׳: בכ״י) ליוסף אנג׳לינו, שנתחבר בשנים 1325/7 ונתייחס בטעות לדוד בן יהודה, שחיבר גם „ס׳ הגבול״ (כ״י), הרחבה ראשונה לספקולאציות שב״אדרא רבא״ בזהר, ועוד ספרים. אחד הפסודואֶפיגרפים החשובים סמוך לזהר הוא „סוד דרכי השמות... לחכמי לונל״ (כ״י). המיוחס לחוג הראב״ד, אך נתבסס על ג׳יקטילה ומד״ל; מחברו חיבר גם את הילקוט הקבלי „ס׳ הנעלם״ (כ״י) לפי מקורות דומים. אישיות סתומה הוא יוסף „הבא משושן הבירה״ (=המדאן, אירן), שמאחוריו מסתתר, אולי, מקובל ספרדי, שחיבר סמוך ל 1300 ספר גדול לפרשת תרומה ולשה״ש — רובו בלשון הזהר — המפתח את תורות ה„אדרות״ על ש״ק. לדעת א. אלטמן הוא זהה עם המחבר, עלום־השם, של ס׳ „טעמי המצוות״, ששימש מקור לפלגיאט ע״י ר׳ יצחק אבן פרחי במאה ה 16. הספר מלא דעות מפתיעות ורחוקות מהזהר, אך כתוב בלשונו. ספר נוסף מסוג זה הוא „ס׳ השערים״ או „שאלות לזקן״ (כ״י), מתחילת המאה ה 14. הזקן הצונה לשאלות תלמידיו הוא משה רבנו. רובו של הספר כתוב עברית ומיעוטו בלשון הזהר וגם הוא עצמאי מאד.

ספר „מערכת האלהות״ (פיראֶרה, שי״ת), למקובל אנונימי. מיוחס, ע״נ שערו, לרבנו פרץ בעל התוספות. מהספרים הראשונים שנדפסו בקבלה

10. **עד גירוש ספרד.** ב־מאה ה14 חלה התפתחות רעיונית מסועפת, שהולידה ספרות עשירה. הק׳ התפשטה גם מחוץ לספרד, ובפרט באיטליה ובמזרח. משנתפשטו ספרי תורת־הסוד ברבים, נתפתחו כל הזרמים הקודמים תוך פשרות ומיזוגים.

קבלת גרונה נמשכה בידי תלמידי־תלמידיו של הרמב״ן, שלמדו מפי הרשב״א ויצחק בן טודרוס. הרשב״א עצמו דן בק׳ בזהירות, אך מרבה לרמוז עליה בפירושו לאגדות (רק מיעוט נדפס), וגם חיבר תפילה בדרך הק׳. תלמידיו לא חיבבו את הפסודואפיגרפיה. ספריהם הרבים מבקשים לבאר את סודות הרמב״ן בפירוש התורה. ספר מסכם לשיטת הק׳, בלשון קצרה ובסידור שיטתי, הוא „ס׳ מערכת האלוהות״ (נדפס: 1558) למחבר עלום־שם מחוג זה בתחילת המאה ה 14, שזכה לתפוצה רבה ולהשפעה עד למאה ה 16. לאסכולה זו שייכים: בחיי בן אשר (ע״ע), שפירושו הרחב לתורה תרם הרבה להפצת הק׳ והיה הספר הראשון בק׳ שנדפס (1492); יהושע אבן שועיב מטודלה, בעל „דרשות״ חשובות על התורה (1523), הראשון בסוג ספרותי זה שייחד לק׳ מקום מרכזי. הוא כתב „ביאור לפירוש הרמב״ן״, שנדפס ע״ש תלמידו מאיר סהולה; שם טוב (ע״ע) אבן גאון מסוריה, שכתב הרבה בק׳ בשנים 1298—1325 ועלה לצפת עם חברו אלחנן בן אברהם אבן אֶסקירה. ר׳ אלחנן חיבר ס׳ „יסוד עולם״ (כ״י), הממזג את מסורת גרונה עם ק׳ פילוסופית נאו־אפלטונית. כן נשתמרו מחוג זה קונטרסים אנונימיים לפירוש סודות הרמב״ן. בית־קיבול למסורות אסכולה זו הוא ס׳ „מאירת עיניים״ לר׳ יצחק (ע״ע) בר׳ שמואל דמן־עכו, שבספריו האחרים האריך בבחינות אחרות־לגמרי של הק׳, בהשפעת האסכולה של אברהם אבולעפיה והזהר גם־יחד.

מקובל שהיגר לספרד וקלט שם את הק׳ היה יוסף בן שלום האשכנזי, שכתב (בתחילת המאה ה 14) פירוש ארוך לס׳ יצירה (נדפס ע״ש הראב״ד) ולפרשת בראשית שבמדרש ב״ר (ק״ס, ד׳), ברוח ספרי דוד נכד הרמב״ן. ספריו מפתחים את תורת הספירות בצורה קיצונית. יוסף ביקר את הפילוסופיה, אך פירש את הקדמותיה ברוח הק׳. כרוב מקובלי דורו דבק בתורת השמיטות, שמניסוחיה החשובים הוא „סוד אילן האצילות״ לר׳ יצחק („קובץ על־יד״, ה׳, 1951). יוסף פיתח גם השקפה קיצונית על הגלגול, שנהפכה לחוקיות קוסמית החלה על כל הנמצאים, מספירת החכמה ועד לדומם בטבע.

הק׳ הספרדית — בהשראת הזהר ואסכולת הרשב״א — התפשטה באיטליה בעיקר ע״י ר׳ מנחם רקנטי (ע״ע), שחיבר (בתחילת המאה ה 14) פירוש קבלי על התורה (נדפס: 1523) וס׳ „טעמי המצוות״ (מהד׳ שלימה: 1963). ספרות הק׳ באיטליה נשארה זמן־רב קומפילָטורית ופרשנית, בעקבות הזהר, „ס׳ המערכת״ וכתבי אבולעפיה — למעט „אגרת פורים״ (ק״ס, י׳), שמחברה יצר סימבוליקה מקורית בתורת הספירות. כך היה גם בגרמניה, שם נתפרסם ר׳ אביגדור קרא (ע״ע; נפטר 1439), שחיבר ס׳ „קודש הילולים״ על מזמור ק״נ בתהלים (כ״י). במחצית השניה של המאה ה 14 חיבר ר׳ מנחם ציוני בקלן את „ס׳ ציוני״ על התורה (נדפס: ש״ך), וגם ר׳ יו״ט מילהאוזן (ע״ע) כתב מעט בק׳. מתחילת המאה ה 14 נתפשטה הק׳ גם במזרח:

בפרס חיבר ישעיה מתבריז (1324) את ס׳ „חיי הנפש״ (בכ״י; מקצתו נדפס: ירושלים, תרנ״א), ובקושטא חיבר (1368/70) נתן קילקיש, שלמד בספרד, את „אבן ספיר״ (כ״י); שניהם שאפו למיזוג הק׳ והפילוסופיה.

לנסיונות אלה, שיצאו אז בעיקר ממקובלי ספרד, היה הד רחב, והם התחרו במגמה ההפוכה להבליט את ההבדלים העקרוניים בין השתים. את הקו הנאו־אפלטוני המובהק של לטיף המשיך (ב 1300 לערך) דוד בן אברהם הלבן, בס׳ „מסורת הברית״ („קובץ על־יד״, א׳, 1936), ויוסף בן שלום הנ״ל חיבר את הק׳ עם מטפיסיקה אריסטו־טלית ופילוסופיה של הטבע, וגילה תוכן מיסטי גם בהפשטות הפילו־סופים. שנים מראשי מגמות אלו כתבו ערבית — תופעה נדירה מאד בק׳: יהודה בן נסים אבן מלכא מפאס כתב ב 1365, ובדור שלפניו חיבר יוסף אבן וקאר בטולדו את „המאמר הכולל לפשר בין הפילו־סופיה והק׳״. ספרו כלל גם מילון לסימבוליקה של הספירות, שתורגם לעברית ונפוץ הרבה. הוא מתייחס בחיוב רב לרמב״ן ולטודרוס אבולעפיה, אך מזהיר מפני הזהר ש„טעויות רבות נפלו בו״. כן חיבר שירים בק׳. משה נרבוני (ע״ע) נטה בעיקר לפילוסופיה, אבל ב„אגרת על ש״ק״ פירש את דברי המקובלים כמסכימים עם הפילו־סופיה, מתוך גישה חיובית לק׳. נסיון להטות את כף־המאזניים לצד הק׳ יש בביקורת על כתבי יהודה אבן מלכא המיוחסת לר׳ יצחק דמן עכו (REJ [N.S.], XV). גם שמואל מטוט בגואדאלחארה (1370 לערך) נטה לדרכו של וקאר, אלא שהשפעת הזהר התגברה אצלו. יחס תורת הספירות לתורת ה„שכלים הנבדלים״ הפילוסופית ותורת־הנפש תופס מקום חשוב בדיונים אלה. נסיונות לפרש את „מורה־הנבוכים״ ע״פ הק׳, ולפחות לברוּר מנקודת השקפתה של הק׳ נתעו־ררו גם בדרכים שונות משל אברהם אבולעפיה, כמו ב„תשעה פרקים מייחוד״ המיוחסים לרמב״ם („קובץ על־יד״ ס״ח, ה׳). הכוונה להפוך את הרמב״ם למקובל הודגשה, בעקבות אבולעפיה, גם ע״י האגדה (שנפוצה מ 1300 ואילך), שבסוף ימיו פנה לק׳ (תרביץ, ו׳). אז נתחברה גם „מגילת סתרים״, המתיימרת להיות איגרת הרמב״ם על הק׳.

כניגוד בולט יש לציין שתי תופעות חשובות הפונות־עורף לפילו־סופיה. האחת קשורה בהתגברות מגמות המדיטאציה בפנימיות עולם הספירות, השמות הקדושים ואורותיהם הגנוזים. תחילתה בספרות חוג „ס׳ העיון״ והמשכה בספרות עשירה, הפוסחת בין התבוננוּת טהורה ומאגיה. כולה נשארה גנוזה בכ״י, עקב צנזורה פנימית של המקובלים, אבל דוגמה אפיינית אחת נדפסה: ס׳ „ברית מנוחה״ (1648), מאמצע המאה ה 14, שיוחס בטעות לאברהם בן יצחק מגרנאדה. לכאן שייך גם ס׳ „תולדות אדם״ (כ״י), שקצתו נדפס בשם „ס׳ המלכות״ (1930; „ס׳ המלכות״ האמיתי, ג״כ על חכמת הצירוף, נתחבר ב 1400 בערך ע״י המקובל דוד הלוי מסוויליה [בתוך: „מאור ושמש״, תקצ״ט]). אלה ספרי הדרכה מעשית, ללא אינטרס עיוני. גם ר׳ יצחק דמן עכו נטה למגמה זו.

התופעה השניה כרוכה בספרים הפסוודואפיגרפיים „הפליאה״ (קארעץ, תקמ״ד), לפרשת בראשית, ו„הקנה״ (פאריצק, תקמ״ו) על טעמי המצוות. המחבר כתב כנראה בין 1350 ל 1390 ומדבר כנכדו של ר׳ נחוניה בן הקנה, מחברו המדומה של ס׳ הבהיר. ס׳ הפליאה הוא בעיקרו ילקוט מספרות הק׳. המחבר, תלמודי שנון, עיבד מקורות אלה והוסיף עליהם. מתוך ביקורת המר״מ התלמודי ביקש להוכיח, שאין להלכה משמעות פשטנית אלא מיסטית בלבד. הספרים נכתבו בלהט תוקפני, והם קיצוניים מהזהר בהדגישם שמעבר לק׳ אין ליהדות כל משמעות. קו אנטי־פילוסופי זה נמשך אצל שם־טוב בן שם־טוב, שחיבר (בערך 1400) שני ספרים סיסטמאטיים על הק׳. „ס׳ האמונות״ (שט״ז) מוכיח, עד־כמה נתקבל הזהר כספר המרכזי של הק׳. מספרו השני, עלום־השם, נשתמר חלק גדול בכ״י. אין עוד מקום לפשרה בין הק׳ והפילוסופיה! אך נטיות פרשניות נמשכו גם אח״כ, בפרט באיטליה, עד תחילת המאה ה 16. — בניגוד לס׳ הפליאה אין מטרה שקופה בפעולתו הפסוודואפיגרפית של המקובל הפרובנסלי משה בּוֹטריל (ע״ע, כרך מילואים), שכתב (בערך 1400) כתבים רבים מלאים ציטטות בדויות מאישים היסטוריים ומדומים, ועמדתו כלפי הפילוסופיה פייסנית.

בחוגים תלמודיים ומסרתיים נקלטה הק׳, עפ״ר, כיסוד משלים לתורת ה„נגלה״, אגב הבלטת תפיסותיה המוסריות והסגפניות. יסודות קבליים מובהקים מתחילים להופיע בספרות המוסר (ע״ע) של המאה ה 14/5. „מנורת המאור״ לר׳ ישראל אלנקאווה מטולדו (נהרג 1391) הוא ספר מקיף על היהדות, בעל עמדה הלכית מובהקת ומכוון לקהל רחב. בכל דיוניו בבעיות מוסר הובאו דברי הזהר (בעברית, בשם „מדרש ׳יהי אור׳״) ושאר מקובלים, ובתוכם הקונטרס האנונימי על „חיבור האדם עם אשתו״, שנכתב בסוף המאה ה 13 ויוחס אח״כ לרמב״ן (ק״ס, כ״א), וזכה להשפעה רחבה. עם־זאת נתקיימה, בכל התקופות, התנגדות חזקה לק׳ בחוגים שונים של פשטנים, בעלי־הלכה ופילוסופים.

בספרד נחלשה מאד היצירה הקבלית במאה ה 15. אמנם נמצאו מקובלים רבים, וכה״י הרבים שהועתקו מעידים על עיסוק רב, אבל מועט החידוש. ב 1482 חיבר יוסף אלקסטיאל מג׳אטיבה תשובות על י״ח שאלות בק׳ שהפנה אליו יהודה (ע״ע) חיט, ויש בהן גישה עצמאית מאד. יהושע אבן נחמיאס (בעל „מגדול ישועות״; כ״י) ושלום אבן זיתון מסרגוסה, תלמידי ר׳ יצחק קנפּניטון (ע״ע), היו בין נציגי הק׳. בתקופה זו פעלו גם ר׳ יצחק דילה ריינה ור״י טיטצק הצעיר. כמה מקובלים עברו לאיטליה עוד לפני הגירוש, כגון יצחק מר־חיים, שכתב בנאפולי ב 1491. גם יוסף אבן שרגא (נפ׳ 1508/9) ויהודה חייט היו מדוברי הק׳ הספרדית באיטליה. ס׳ „אוהל מועד״ (כ״י) האנונימי נכתב להגנת הק׳ (לפני 1500) — באיטליה או עדיין בספרד. פעולת הגולים חיזקה את הק׳, שמצאה במאה ה 15 חסידים רבים באיטליה.

11. **הק׳ אחרי גירוש ספרד והמרכז החדש בצפת.** גירוש ספרד (1492) הביא למפנה מכריע בק׳. התמורה העמוקה בתודעת הדור הוציאה את הק׳ לרשות־הרבים, בעוד שעם כל התפשטותה עד־אז נשארה הק׳ קניינם של חוגים צרים, שלא יצאו כמעט מהסתגרותם האריסטוקראטית. הלך־רוח אֶסכטולוגי נצטרף לדחיפוּת המקוריות־ביותר של הק׳ רק אז, והמשיחיות נכנסה לליבה של חק׳. הקדמונים חתרו להחזרת האדם למקור חייו ע״י דבקות מיסטית — ערך שאפשר להגשימו בכל מקום וזמן — אך לאחר הגירוש הצטרפה הק׳ למגמות משיחיות ואפוקליפטיות שהדגישו את דרך האדם קדימה, אל קץ הגאולה, יותר מאשר את דרכו חזרה אל הבראשית. צירוף זה הפך את הק׳ לגורם היסטורי נכבד־ביותר, ואף שתורותיה נשארו קשות, ניתנו מסקנוֹתיה לפופולריזאציה. הק׳ חדרה לאמונה העממית ולתהום המנהג, והתגברה על מתנגדיה. כוח היצירה יצא מהמרכז החדש, שנתגבש בצפת כ 40 שנה לאחר הגירוש, והתנועה שיצאה משם היא האחרונה ביהדות שזכתה להשפעה קיימת באירופה, אסיה וצפון־אפריקה גם־יחד, השפעה שנתקיימה גם אחרי משבר השבתאות (ע״ע) — אות להשתרשותה.

הקשר בין הפצת הק׳ לגאולה הקרובה נהפך, אחרי הגירוש, לכוח דינאמי ורב־הקף. עדות ברורה לכך דברי מקובל עלום־שם: „מה שנגזר למעלה שלא יתעסקו בחכמת האמת בגלוי, היה לזמן קצוב עד תשלום שנת הר״ן (1490), ומשם ואילך ייקרא ׳דרא בתרא׳ והותרה הגזירה והרשות נתונה... ומשנת ה״ש ליצירה (1540) מצוה מן המובחר שיתעסקו ברבים גדולים וקטנים, אחר שבזכות זה עתיד לבוא המשיח ולא בזכות אחר״.

דור הגולים עצמו הוסיף לטפח את הק׳ הישנה, אלא שביקש לענות על הענין שהתעורר באיטליה, צפון־אפריקה ותורכיה ע״י הרצאות סיסטמאטיות וכוללות. נציגיו היו: יהודה חייט, מפרש

„מערכת האלוהות", אברהם סבע, יוסף אלשקאר ואברהם אדרוטיאל (ר' ק"ס, ו'—ז', תר"ץ—תרצ"א), ובעיקר מאיר גבאי (ע"ע). שספרו „עבודת הקודש" הוא התיאור המעולה של הספקולאציה הקבלית שלפני צפת. פעולה אינטנסיווית בדרכים הישנות התגלתה בעיקר באיטליה ובתורכיה. באיטליה פעלו, בין השאר: אליהו מנחם הלפן בוונציה, ברכיאל קפמאן במנטובה, יעקב ישראל פינצי ברקנאטי, אברהם טריוויש צרפתי בפֵּרארה, ועוד. תורה פנאַנתאיסטית נוסחה לראשונה בבירור ב„אגרת הציורים" של מקובל עלום-שם (כ"י). בסלוניקי נוצר מרכז חשוב. ומראשיו: ר' יוסף טיטצק (ע"ע), שספר מקיף של גילויים נתייחס אליו (ר': ספונות, י"א, תשל"ז), חיים עובדיה די בוּשאל („באר מים חיים", ש"ו) ויצחק שני. הספר החשוב במרוקו אז הוא „כתם פז" למקובל שמעון לביא (ע"ע) מפאס — הפירוש היחיד לזהר שלא הושפע מקבלת צפת (נדפס על ס' בראשית, תקנ"ה). בירושלים ובדמשק פעלו מקובלים מגולי ספרד ומהמסתערבים (ע"ע). מגולי פורטוגל היה יהודה בן משה אלבּוטיני (נפטר 1520), שחיבר מבוא לק' הנבואית (כ"י; ר' ק"ס, כ"ב, תש"ו) והקדיש פרקים רבים לק' בספרו „יסוד משנה תורה" על הרמב"ם (בכ"י).

בדמשק פעלו באמצע המאה יהודה חליווה („ס' כבוד") ויוסף בן אברהם ציאח מהמוסתערבים, שישב כמה שנים בירושלים וחיבר שם ב1538 את „אבן השוהם" וב1549 את „שארית יוסף", ועוד (הכל בכ"י), המצטיינים בספקולאציות על תורת הספירות ובמדי־טאציה במיסטיקה של אורותיהן. ספריו מהווים שיא במגמה זו ומגלים נטיה חזקה לק' המעשית ולענייני ה„סטרא אחרא".

בקרב האשכנזים נתחברו, אחרי הגירוש, אנתולוגיות: „שושן סודות" לר' משה בן יעקב מקייב (בחלקו: קארעץ, תקמ"ד. כולו בכ"י), „ספר המקנה" ליוסף איש רוסהיים (ע"ע; ירושלים, תש"ל) ופרוש התפילות לר' נפתלי הירץ טרוס (ע"ע [3]; ש"ך). בפולניה התפשטה הק' רק מהמחצית השניה של המאה ה16, עם פעולתם של מתתיהו דלקרוט ור' מרדכי יפה (ע"ע).

הדפסת מספר ספרי-מופת תרמה להפצת הק' מאמצע המאה ה16. כשי"ל ספרו של ריקנאטי בוונציה (רפ"ג) וספרים אחרים בסלוניקי ובקושטא, לא נתעוררה התנגדות — אף שנדפסו בלא הסכמות. ברם, הדפסת הזהר ו„המערכת" (שי"ח) עוררה ויכוח מר. חלק מרבני איטליה ומראשי המקובלים חששו שעי"כ יבואו הדיוטות לידי דעות זרות. גם שריפת התלמוד באיטליה (שי"ד) תפסה מקום בוויכוח. לבסוף גברה יד המחייבים, וקורא דרור להדפסת יתר ספרי הק' באיטליה, גרמניה, פולניה ותורכיה.

ב40 השנים הראשונות אחרי הגירוש מתגלה מגמה אפוקליפטית מובהקת, שראשיה בין הגולים פעלו בא"י ובאיטליה. אברהם בן אלעזר הלוי (ע"ע), שהתיישב ב1515 בערך בירושלים, הקדיש את עיקר פעולתו לתעמולה כזו, שעשתה רושם בזמנו. סמוך לאחר הגירוש נתחבר, כנראה בוונציה, ס' „כף הקטורת" (כ"י), המפרש את מזמורי תהלים כשירי-קרב במלחמת-הקץ. תנועות משיחיות התעוררו אז בין האנוסים בספרד וגם באיטליה סביב המקובל אשר למליין (1502), שרבים מקונטרסיו בק' נשתמרו בכ"י, ונתחבר הנוסח הראשון של מעשה יוסף דילה רינה (ע"ע). גם יצחק אברבנאל (ע"ע) נטה לתעמולה זו, שקבעה את הגאולה לשנים 1503, 1512, 1540 (1541). ההד העמוק להתעוררות זו היה בהופעת דוד הראובני ושלמה מלכו (ע' ערכיהם). דרשותיו של מולכו נתקבלו ברצון ע"י מקובלי סלוניקי, ובחזיונותיו התמזגות הק' עם התעוררות לפעולה מדינית בין הנוצרים. הופעת לותר (ע"ע) נתפרשה כאות להתמוטטות הכנסיה.

בעקבות התעוררות זו גם נתגברה ההכרה, שערב הגאולה יתגלה אורה ע"י גילוי הסודות הקודמים; הביטוי העמוק-ביותר לכך הוא הפיכת א"י למרכז הק'. תחילה בירושלים, ומ1530 ואילך בצפת, התאספו במשך עשרות שנים מקובלים רבים מכל התפוצות; כך נתעלתה צפת למרכז הרוחני של האומה לשני דורות. גם גדולי ההלכה, כר' יעקב בירב ור' יוסף קארו, היו מושרשים עמוק בק', ותקוותיהם המשיחיות היו ברקע הריב הגדול על הסמיכה (ע"ע), שיעקב בירב שאף לחדשה ב1538. ספרדים, מוסתערבים ואשכנזים תרמו לתנועה זו, וסמכותם הדתית העליונה של אנשי צפת נתקבלה בשכבות רחבות בתפוצה. חסידות יתירה שימשה ביטוי מעשי לתנועה זו והכינה את הקרקע לאגדה פוריה סביב מקובלי צפת. כבראשית הק' בפרובנס חברו גם כאן התעמקות ספקולטיווית וגילויים מעמקי־נפש אחרים, בצורת „מגיד" (ע"ע) המדובב את שפתי המקובלים או מכתיב להם; לפנינו לא צורה ספרותית, אלא מציאות נפשית מסוימת. כבפרובנס ובספרד מתגלות גם כאן מגמות פילוסופיות, מיתיות ואנתרופומורפיות אלו לצד אלו.

ר' דוד בן שלמה אבן זמרא (ע"ע) מייצג בספריו את הק' הישנה: „מגן דוד" — על צורת האותיות (תע"ג), „מגדל דוד" על שה"ש (תרל"ג), „מצודת דוד" על טעמי המצוות (תרכ"ב); וכן בשירו „כתר מלכות" — חיקוי קבלי לגבירול (קובץ „אור קדמון", 1703). שיטה חדשה נתפתחה ע"י ר' שלמה אלקבץ ותלמידו וגיסו ר' משה קורדוברו (ע"ע; להלן רמ"ק), הוגה-הדעות והנציג החשוב ביותר של קבלת צפת. מחשבה דתית אינטנסיווית מאד וכוח-הסברה הצטרפו אצל רמ"ק, והוא התאולוג הסיסטמאטי העיקרי של הק'. תורתו העיונית, המבוססת על אלקבץ, נבדלת מהק' הקדומה, בפרט בתורת הספירות. היא נתפתחה הרבה בין חיבורו הראשון, „פרדס רימונים" (1548; נדפס: שנ"ב), ובין השני, „אלימא רבתי" (1567; נדפס: תרמ"א), בעקבות פירושו הארוך על כל הזהר, „אור יקר" (תשכ"ב ואילך; עד עתה הופיעו 10 כרכים). רמ"ק פירש את תורת הספירות מתוך דיאלקטיקה אימַננטית שחלה על תהליך האצילות, שראה אותו כתהליך סיבתי. לדעתו קיים עיקרון צורני, המשועבד לדיאלקטיקה מיוחדת והקובע את כל שלבי ההתגלות של האלוהות („אין-סוף") באצילות, הפועלת, לדעתו, כאורגניזם חי. לשיטתו פרצוף שונה־לגמרי מזה שלבשה הק' בס' „עבודת הקודש", שנתחבר (1531) זמן קצר לפני גיבוש המרכז בצפת, אע"פ ששניהם מתבססים על הזהר. בדרכי רמ"ק הלכו תלמידיו: אברהם הלוי ברוכים, אברהם גלאנטי, שמואל גליקו, מרדכי דאטו (שהביא את קבלת רבו לאי־טליה), אל[י]עזר אזכרי ואליהו דה וידאש. שני האחרונים חיברו את ס' „חרדים" (שס"א) ו„ראשית חכמה" (של"ח) — ספרי המוסר הקלאסיים של הק' בצפת. אלה השפיעו הרבה ופתחו שער לסוג ספרותי שלם, שנפוץ במאות ה17/18, ושעשה להתפשטות הק' יותר מספרי ק' רבים.

בלתי-תלוי ברמ"ק, אבל רווי אווירת צפת, שתורת הגלגול תפסה בה מקום רב, הוא ס' „גלי רזיא" למחבר עלום-שם (בכ"י; מקצתו נדפס: תקע"ב). ייחוסו לאברהם הלוי ברוכים מוטל בספק. הספר, שנתחבר בשנים 1552/3, מסביר את קורות גיבורי המקרא, ודווקא מעשיהם המפוקפקים, באמצעות חוקי הגלגול. הספר מקורי ביותר, והפסיכולוגיה הנועזת שלו מהווה תקדים ראשון לגישתם הפרדוכסא־לית של השבתאים לנושא.

מבחינת אישיותו עלה על רמ"ק ותפס את מקומו „האר"י", ר' יצחק לוריא (ע"ע). בצפת פעל רק ב2—3 שנותיו האחרונות, אבל השפיע עמוקות על חוג סגור של תלמידים, רובם מחכמי הדור, שהפיצו ופיתחו את תורתו והנהגותיו אחרי מותו. מבחינה הגותית אין האר"י משתווה עם רמ"ק, אך מבחינת השפעתו האישית וההיס־טורית מתחרה בו רק השפעת הזהר. שיטתו תלויה, יותר משחשבו, ברמ"ק, אלא שהכניסה למושגיו העיוניים מעין רֶמיתיזאציה. בפרט הושפע מפירושי רמ"ק על מושגי ה„אדרת" שבזהר. אצל האר"י נקשרו רעיונות אלה עם „חכמת הצירוף". הרבה בשיטתו אינו ניתן להבנה גמורה ותובע התבוננות אישית. פיתוח קיצוני של הראקציה

הגנוסטית בק׳, ועימה המגמה המיתית בק׳, זכו כאן לנצחון גדול־ביותר, שלא כבמגמות הפילוסופיות בק׳ הספרדית ואצל רמ״ק. החלקים הברורים המתייחסים לראשית תהליך הבריאה, מתרחקים מנקודות־המוצא הנאו־אפלטוניות, אך יש בהם עניין רב לתולדות המיסטיקה והשפעתם ההיסטורית עצומה. כאן יש שינויים ניכרים בין הנוסחות השונות של קבלת האר״י. היו שגנזו חלקים מסוימים — כך נהגו ר׳ משה יונה לגבי כל תורת הצמצום (בס׳ „כנפי יונה״) ור׳ חיים ויטל לגבי בעיית בירור הדינים מאֵין־סוף, בתהליך הצמצום והאצילות — והיה מי שהוסיף משלו, כישראל סרוג (ע״ע) בתורתו על „המלבוש״. חידושי האר״י, בכללים ובפרטים, היו עמוקים ומרחיקי־לכת ועם כל אחיזתם בישן היקנו לק׳ פנים חדשות־לגמרי. חדשות בעיקרן הן התורות האלו: על הצמצום, הקודם לכל תהליך של אצילות וגילוי האלוהות; על הקצב הכפול של „התפשטות והסתלקות״ הכוחות האלוהיים; על חמשת „הפרצופים״ כיחידות עיקריות של העולם הפנימי; על התהוות תהליך העולם מתוך שואה הכרחית שאירעה ל„אדם הקדמון״; ועל התיקון האיטי של האורות הרוחניים שנפלו לשלטון הקליפות. אָפיָן הגנוסטי של תורות אלו, המהוות מיתוס חדש של היהדות, ברור. לדראמה הקוסמוגונית מתאימה דראמה פסיכולוגית, מסובכת לא־פחות, על החטא הראשון ותיקון הנשמות שנידונו לגלגולים מאז. תורת התפילה והכוונה המיסטית חוזרת למרכז הק׳, ביתר הדגשה מבעבר, ונעשית לגורם החזק ביותר בק׳ חדשה זו, בהמריצה במישרין את הפעילות המתבוננת של האדם. היסוד המשיחי בולט מבשאר שיטות הק׳, ותורת ה„תיקון״ שלה השרתה מתח משיחי גבוה, שמצא את פורקנו בתנועה השבתאית. אין לומר שק׳ זו מצטיינת בנטייתה ליישום מעשי או למאגיה; אלו קיימות גם ביתר השיטות ואפילו אצל רמ״ק. אעפ״כ, בתורת הכוָנה (ע״ע) היה גם יסוד חזק של מאגיה, וכן ב„יחודים״ — תרגילי התבוננות המיוסדים על ריכוז המחשבה לצירופי שמות קדושים — שמסר האר״י לאחדים מתלמידיו.

תלמידי האר״י, שראו בו „משיח בן יוסף״ שסלל את הדרך ל„משיח בן־דוד״ העתיד להתגלות, הסתגרו דור שלם אחרי מותו, ורק לעתים הגיעו כתבים מקוטעים לחו״ל. בינתיים נתגבשה בא״י ספרות שלמה של „כתבי האר״י״, שרק מעט מאד ממנה מכתבי האר״י עצמו. מלבד הנ״ל השתתפו בכך גם יוסף אבן טבול, יהודה משען ואחרים. תעמולה, ובפרט בחו״ל, החלה רק בסוף המאה ה 16, עם מסעיו של סרוג באיטליה ובפולניה; בניגוד ליומרתו היה הלה מתלמידי האר״י רק במובן הרוחני.

ההשפעה בגולה לוותה התעוררות רבה, בפרט בתורכיה, איטליה ופולניה. באיטליה חשובה פעולתם של מרדכי דאטו — שעסק גם בתעמולה ספרותית־משיחית לקראת 1575 — ותלמידו מנחם עזריה פאנו, ראש מקובלי איטליה. יש גם לציין את המאבק בין קבלת רמ״ק לקבלת האר״י בספרי אהרן ברכיה ממודנה, תלמידו של פאנו. פאנו כתב הרבה, בעקבות רמ״ק ואח״כ בעקבות נוסח סרוג על קבלת האר״י, והוא ותלמידיו הפכו את איטליה למרכז חשוב של הק׳. הדרשנים שם ובפולניה דרשו בק׳ בציבור, וסיסמאותיה הפכו לנחלת רבים. נסיונות להסברת הק׳ מבלי להשתמש במונחיה ישנם בכתבי מהר״ל מפראג (ע״ע יהודה ליוא בן בצלאל), ובס׳ „בית מועד״ למנחם רבא מפדובה (שס״ח). תיקוני תשובה, תפילות ומנהגים חדשים משל מקובלי צפת, נפוצו בקהל הרחב, בפרט מאז הופעת „סדר היום״ למשה אבן מכיר מצפת (שנ״ט), וגוסדו חברות לטיפוחם. תפקיד לא־מבוטל מילאה תחיית השירה הדתית המושרשת בעולם הק׳. בצפת פעלו: אלעזר אזכרי, י. נג׳רה, מ. לונזנו (ע׳ ערכיהם) ואברהם מיימין; ובאיטליה: מ. דאטו, אהרן ברכיה ממודנה ויוסף ידידיה קרמי. שירה זו הדהדה גם בדורות הבאים, אצל שלום שבזי, משה זכות, מ. ח. לוצטו (ע׳ ערכיהם) ועוד; כל אלה גילו את ערכם הציורי והלירי של הסמלים הקבליים. חלק מפיוטיהם חדר אף לסידור.

ר׳ חיים ויטל (ע״ע), ראש תלמידי האר״י, לא עודד הפצת כתביו, ולפיכך הגיעה ידיעת האר״י לגולה בראשונה בנוסח משה יונה וי. סרוג; כמעט כל ספרי הק׳ שנדפסו עד אמצע המאה ה 17 טבועים בחותמו של סרוג. רק שבתי שעפטיל הורוביץ (ע״ע [13]) בפראג, בספרו „שפע טל״ (שע״ב), ביסס את נסיונו לקשור את תורת הצמצום של האר״י עם קבלת רמ״ק על כתבי יוסף אבן טבול. אברהם הירירה (ע״ע ארדה), תלמידו של סרוג, קשר את תורת רבו עם הפילוסופיה הנאו־אפלטונית, וספרו, Puerto del Cielo („שער השמים״), הוא היחיד בק׳ שנכתב ספרדית, ושהגיע באמצעות תרגום עברי (1655) וקיצור לטיני (1684) לידיעת מלומדים רבים באירופה.

בראשונה רק נרמזו תורות האר״י בדפוס, כבס׳ „אפיריון שלמה״ לאברהם ששון (ונציה, שס״ח), ורק בשנים 1629/31 הופיעו ספרי י. ש. דלמדיגו (ע״ע), „תעלומות חכמה״ ו„נובלות חכמה״, שהכילו מקורות מכתבי סרוג ותלמידיו ועיונים ארוכים בהם בנסיון להבינם ברוח פילוסופית. אז התפשטו גם כ״י מתורותיו של ויטל, וב 1648 הופיע באמסטרדם ס׳ „עמק המלך״ לנפתלי בכרך, שהכיל הרצאה מפורטת מאד של תורת האר״י מתוך ערבוב מסורות ויטל וסרוג. השפעתו היתה כבירה — אף שלא חסרו דברי מחאה — ובעקבותיו י״ל גם מקורות אחרים, כגון „התחלת החכמה״ מאסכולת סרוג, שאברהם קלמנקס מלובלין ייחסו לעצמו בשם „מעין החכמה״ (אמסטרדם, תי״ב). הדפוסים, שהלכו והתרבו במאה ה 17, משקפים רק במקצת את התפשטות הק׳ במזרח ובמערב. מא״י וממצרים נתפשטו עיבודים שונים של קבלת האר״י וכבשו לבבות. חלק גדול בכך היה לאנשי המרכז שנתגבש בשנים 1630—1660 בירושלים, בראשות יעקב צמח, נתן נטע שפירא ומאיר פופרס. הם עסקו בעריכת כתבי ויטל וביצירה מקורית, אך רק ספרי שפירא, ששהה בסוף ימיו באיטליה, נדפסו („טוב הארץ״, תס״ו; „יין המשומר״ ו„מצת שימורים״, ת״ך; כולם בוונציה). חדירת הק׳ התבטאה בספרי דרשות, מוסר והנהגה, ובראשם ס׳ „שני לוחות הברית״ לר׳ ישעיה הורביץ (ע״ע [6]), וכן בפירושי הלכות ע״פ ק׳. בתחום ההלכה הגדיל לעשות ר׳ חיים הכהן מחלב, שספרו „מקור חיים״ (אמסטרדם וליוורנו, תי״ד/ט״ו), סלל דרך לסוג זה של ספרות הק׳.

עמידתם של רבנים מובהקים לצד הק׳ מנעה התקפות חריפות עליה, והאשמות מפורשות ב„מינות״. ברם, משכילים שמרנים רבים שנאוה, ומהם שהתקיפוה בספריהם, כגון: יצחק פולקאר (המאה ה 14), יוסף בן משולם בס׳ „עלילות דברים״ (1468; נדפס ב„אוצר נחמד״, ד׳), אליהו דלמדיגו ב„בחינת הדת״, מרדכי קורקוס בספר שאבד, ומשה בן שמואל אשכנזי בקנדיה (1460 ואילך; בכ״י). מאוחר־יותר חיבר יהודה אריה מודנה (ע״ע) בוונציה את „ארי נוהם״, ספר הפולמוס הקלאסי נגד הק׳ (1840), שנפוץ הרבה בכ״י אך לא פורסם בחייו. גם ש. דלמדיגו יצא ב„אגרת אחוז״ נגד הק׳, וגם דבריו הופצו רק בכ״י (י״ל ע״י אברהם גייגר, ב„מלא חפניים״, 1841).

בפולניה התפשטה הק׳ מאד מסוף המאה ה 16. ההתלהבות הגיעה לידי כך ש„המדבר דופי על חכמת הק׳״ נחשב ל„חייב נידוי״ (ר׳ יואל סירקס בתשובה). בראשונה שלטה מגמת רמ״ק. אך מאמצע המאה ה 17 גברה קבלת האר״י. לפני 1648 חסרה עם זאת דווקא השפעת הרעיונות הסיסטמאטיים, כפי שניכר אצל אריה ליב פרילוק, אברהם כהן רפפורט באוסטרהא, נתן שפירא מקראקוב, בעל „מגלה עמוקות״ (שצ״ז), ודומיהם. גם כאן נפוצו בראשונה כתבים מבית מדרשו של סרוג. הובלטה־ביותר המלחמה ב„סטרא־אחרא״, המגובש ב„קליפות״, שהוצא מהקשרו בתורת התיקון והועמד כיסוד לעצמו. הנטיה לפרסוניפיקציה של כוחות אלה ברוח דמונולוגית בולטת בעיקר אצל ר׳ שמשון מאוסטרופוליא, שנחשב, אחרי מותו (1648), לגדול מקובלי פולניה. נטיה זו מקנה לק׳ שם — שהתבססה גם על כתבים בדויים ע״ש האר״י, שמקורם בפולניה עצמה — פרצוף משלה.

12. הק׳ בדורות האחרונים. מלבד גורמים מקומיים יש לראות בהתגברות הק׳ בתודעת הדור את הרקע לתנועה השבתאית וביטויה. השידוד העמוק שבא בעקבות ההתעוררות המשיחית פתח דרך לחידושים גדולים בעולם הק׳. כאשר חוגים נרחבים האמינו במשיחותו של שבתי צבי גם אחרי המרתו, הצטרפו שני גורמים ביצירת ק׳ שבתאית נועזת, שנחשבה למינות: (א) הדעה שעם התחלת הגאולה אפשר לראות כבר את השינויים העתידים-לבוא במבנה העולמות, ולתאר את תורת הבריאה לפי הגילויים המתחדשים; (ב) הצורך לקבוע מקום למשיח בתהליך זה ולהצדיק את הקריירה האישית של שבתי צבי על כל סתירותיה. מכאן כוח החידוש הרב והנועז של הק׳ השבתאית, שאין כמותו כלל בק׳ המאוחרת. שיטותיה העיקריות נוצרו ע״י נתן העזתי (נפ׳ 1680) וא. מ. קרדוזו (נפ׳ 1706; ע׳ ערכיהם), שחיבוריהם הועתקו הרבה בכ״י והשפעתם ניכרת יפה גם בכמה מהנדפסים. עם המאמינים הנסתרים נמנו מגדולי הרבנים, וכך נוצר תחום של „בין השמשות״ בדבריהם הנדפסים. ק׳ חדשה זו גילתה כוחה בעיקר בשנים 1670—1730.

מאמצי המקובלים הלא-שבתאים התבטאו בשני כיוונים: (א) להמשיך במסורת הק׳ שמן הזהר ועד האר״י, ולנהוג כאילו לא קרה דבר; (ב) לצמצם את התעמולה הקבלית, ולשוב ולעשות את הק׳ לתורת סוד. מכאן אָפיה השמרני המובהק של הק׳ מ 1700 ואילך: הישמרות מן המשיחיות, הבלטת ענייני הכוונה בתפילה, הדגשת הצד התאוסופי והטפת מוסר ברוח הק׳. הבדלי גישה התגבשו בעיקר בהבנת תורות האר״י ע״פ האסכולות השונות של תלמידיו. נמצאו גם מקובלים שהבחינו בין ק׳ מסרתית, לוריאנית, ובין תחום החקירות, או הגילויים החדשים, כך ששני התחומים לא נגעו זה-בזה ויכלו לדור בכפיפה אחת. כך, למשל, יעקב קופל ליפשיץ, מהשבתאים הנסתרים, בס׳ „שערי גן עדן״ (קארעץ, תקס״ג); ובצורה שונה — מ. ח. לוצטו, שהשתדל להפריד בין הסבריו השיטתיים לקבלת האר״י (בס׳ „פתחי חכמה״, ועוד) לבין ההסברים שנתייסדו על גילויים שזכה להם.

לצד טיפוח המסורת הלוריאנית הצטיירה גם פעולה אנתולוגית. ספרי-המופת שלה היו שני הלקי „ילקוט ראובני״ לראובן הושקה, שריכזו את היצירה האגדית של המקובלים לפי עניינים (פראג, ש״ס) ולפי סדר התורה (וילהרמסדורף, תמ״א) וזכו לתפוצה רחבה. ילקוטים כאלה חיברו חכמי הספרדים עד לאחרונה, עפ״ר בתוספת ביאורים, כגון „מדרש תלפיות״ לאליהו הכהן האיתמרי (איזמיר, תצ״ו). מסוף המאה ה 17 התפשטה גם ק׳ עממית, שהדגישה בעיקר את יסודות תורת הנפש והמוסר — לצד תזות בודדות — במסגרת דרשנית בללית. סוללי-הדרך לסוג זה היו דרשנים גדולים כמו בצלאל בן שלמה מסלוצק, אהרן שמואל קיידאנובר ובנו צבי הירש (בעל „קב הישר״) וכן ברכיה ברך שפירא — בפולניה; חיים הכהן מחלב (בעל „תורת חכם״), אליהו הכהן האיתמרי באיזמיר, ר׳ חיים ן׳ עטר (בעל „אור החיים״ על התורה) במרוקו ומרדכי משה ששון בבגדד — בין הספרדים. נפוצו פירושי מדרש ברוח זו, כגון „גזר הקודש״ (על ב״ר; תע״ט) ו„זיקוקין דנורא״ (על „תנא דבי אליהו״; פראג, תל״ו). בהשפעת הק׳ גם נוצרו בפולניה, במאה ה 17, „מדרשי הפליאה״ הפרדוכסאליים, המנוסחים כמדרש קדמון ופתרונם דורש חריפות ורמז קבלי.

מרכזים גדולים היו אז במרוקו, שספרותה נשארה ברובה בכ״י, אך גם בכל צפון-אפריקה שלטה הק׳ — בעיקר קבלת האר״י. תערובת שיטות ניכרת בתימן ובכורדיסטאן, שם העמיקה הק׳ שרשים, בפרט מהמאה ה 17. גדולי מקובלי תימן היו המשורר שלום שבזי, שחיבר גם „מדרש חמדת ימים״ (ירושלים, 1956) ויוסף צאלח (נפ׳ 1805) — שניהם מצנעא. בראואנדוז שבכורדיסטאן פעלה משפחת המקובלים חרירי במאות ה 17/18. מאוחר-יותר נוצרו מרכזים בחלב ובבגדד. בכל אלו, וכן באיטליה, נתפשטה מאד שירה דתית בדרכי הק׳. ראשיה היו: משה זכות, בנימין כהן ומ. ח. לוצאטו — באיטליה; יעקב בן צור — במרוקו; שלמה מולכו (השני; נפ׳ 1788) — בסלוניקי וירושלים, ומרדכי עבאדי — בחלב.

מעמד מיוחד נודע באמצע המאה ה 18 למרכז החדש בירושלים. בראשו עמד ר׳ שלום שרעבי (ע״ע), המקובל החשוב ביותר בכל המזרח וצפון-אפריקה, שנחשב לבעל השראה עילאית כשל האר״י עצמו. בישיבת „בית אל״ שנתקיימה בירושלים כ 200 שנה (נחרבה ברעידת-אדמה ב 1927) נתגבשה מגמה כפולה: א) התרכזות כמעט-מוחלטת בקבלת האר״י לפי כתבי ר׳ ח. ויטל ותפיסת תורת ה„כוונות״ בתפילה כמרכז הק׳. ב) פניה לאסוטריקה של „בני עליה״, המגשימים חיים של חסידות אריסטוקראטית. בולטים קווי-דמיון עם המיסטיקה המוסלמית (הצופיות) בארצות שמהן משכה „בית אל״ את חסידיה. שרעבי ערך סידור-תפילה (ירושלים, תרע״א) עם כוונות מפורטות אף מאלו שנמסרו בשם האר״י ב„שער הכוונות״, ובני חוגו תירגלו שנים רבות את ביצוען הרוחני. ספרות ענפה של פירושים והגהות נכתבה על ספרי שרעבי. משני הדורות הראשונים נשתמרו כמה „שטרי התקשרות״, ובהם התחייבו החתומים לחיי שותפות רוחנית שלמה בעוה״ז ובבא. מראשי החוג בדור הראשון היו גם ר׳ יו״ט אלגזי, ח. י. ד. אזולאי (ע׳ ערכיהם) וחיים דילה רוזה. סמכותו העליונה של חוג זה בכל ארצות האסלאם נקבעה מהר ונתקיימה עד חורבנו. מאחרוני מקובלי „בית אל״ היה ר׳ עובדיה הדאיה (נפ׳ 1969).

בין גדולי הק׳ במזרח היו: אברהם אזולאי במרקש (נפ׳ 1736), אברהם טוביאנה באלג׳יר (נפ׳ 1793), שלום בוזגלו ממראכש (נפ׳ 1780), יעקב אבוחצירה (נפ׳ 1880) ויוסף חיים בן אליהו (נפ׳ 1909). חלק ממקובלי תורכיה ומרוקו במאה ה 18, כגדליה חיון (ע״ע) בירושלים, מאיר ביקאיים באיזמיר ודוד די מדינה בחלב, היססו בעניין השבתאות. החיבור הקלאסי שיצא מחוגי מקובלים אלה, שדבקו במסורת לכל דקדוקיה, אך שמרו בסתר על זיקה שבתאית, הוא ס׳ „חמדת ימים״ האנונימי (איזמיר, תצ״א/ב), שהשפעתו במזרח היתה עצומה.

מרכז דומה-במקצת ל„בית אל״ נתקיים בשנים 1740—1810 ב„קלויז״ בברודי, ובראשו חיים צנזר (נפ׳ 1783) ומשה אוסטרר (נפ׳ 1785). גם כאן הודגשה קבלת האר״י. יושביו היוו מוסד מאורגן של מקובלים שפעלו בצוותא וזכו לסמכות מיוחדת. רבים מספרי הק׳ שנתפרסמו אז בפולניה נשאו את הסכמת הקלויז. כשנתפתחה בפודוליה החסידיות (ע״ע) החדשה, נשארו מקובלי הקלויז מחוצה לה. קשר יחיד בין שני המרכזים הללו יצר דווקא גיסו של ר׳ ישראל בעל שם טוב (ע״ע), גרשון קיטובר, חבר הקלויז שעלה לא״י והצטרף למקובלי „בית אל״. עוד קודם פרחה הק׳ במקומות רבים בפולניה ובגרמניה, ורבים ממקובלי הדור ההוא היו דווקא מליטא, כגון יהודה ליב פוחוביצר (סוף המאה ה 17) וישראל יפה (בעל „אור ישראל״, 1701). כגדולי הק׳ בליטא במאה ה 18 נתפרסמו אריה-ליב אפשטיין מגרודנו (נפ׳ 1775) ור׳ אליהו („הגאון״) מווילנה, שקבע את דרכם של רוב מקובלי ליטא במאה ה 19. נתפרסמו בייחוד יצחק-איזיק חבר ושלמה אלישוב (1841—1924), שחיברו הרצאות שיטתיות על קבלת האר״י: „פתחי שערים״ (ורשה, תרמ״ח) ו„לשם שבו ואחלמה״ (1909—1948). בפולניה ובגרמניה הופיעו מסוף המאה ה 17 ספרי ק׳ רבים וספרי מוסר על יסודה. נסיונות סיסטמאטיים נמצאו בס׳ „ויקהל משה״ למשה גראף מפראג (דסוי, תנ״ט) ובספרי אליעזר פישל מסטריזוב. התעוררות בכוח „גילוי״ נחשדה, לרוב, בנטיה לשבתאות, אך היו ספרים כאלה גם בק׳ שמרנית, כגון „ברית עולם״ לר׳ יצחק אשכנזי (א׳: וילנה, תק״פ, ב׳: ירושלים, תרצ״ז). ההתפתחות בפולניה במאה ה18 נקשרה גם בהשפעת מקובלי איטליה, ובפרט של ס׳ „שומר אמונים״ ליוסף אירגס — שהשפיע הרבה על ר׳ ברוך קוסובר — ושל „משנת חסידים״ ו„יושר לבב״ לעמנואל חי ריקי. כתבי רמח״ל הגיעו למקובלי ליטא, ומקצתם גם לראשוני

החסידים, ועשו רושם רב. מקובל בעל כושר הרצאה סיסטמאטית היה יעקב מאיר שפילמן בבוקרשט („טל אורות", לבוב, 1876—1883). היו נסיונות לשוב ולקשור ק' בפילוסופיה, כ„מאמר אפשרות הטבעית" לנפתלי הירש גוסלאר (אמסטרדם, תקכ"ב), ובפרט „ספר הברית" לפנחס אליהו הורוביץ (ע"ע [10]) מווילנה ו„אמרי בינה" ליצחק סטנוב (ע"ע).

החסידות (ע"ע) שאפה לפופולריזאציה רחבה של רעיונות הק', בצורה פשטנית ומתוך פרשנות חדשה. כאן שוב הוכיחה המיסטיקה היהודית כוח חי ומעצב־חברה. חב"ד (ע"ע) יצרה צורה מקורית של ק', בעלת מגמה פסיכולוגית. אכן, גם בחסידות נתפתחו זרמים שחזרו לקבלת האר"י, במיוחד האסכולה של צבי הירש מזידאצ'וב (נפ' 1831), שראשיה היו יצחק אייזיק יחיאל מקומרנו (נפ' 1874), יצחק אייזיק מזידאצ'וב (נפ' 1873) ויוסף מאיר וייס מספינקא (1838—1909).

בתחילת ההתעוררות הלאומית במאה ה 19 פעלו שני מקובלים: ר' אליהו גוטמכר (ע"ע) בגרדיץ ור' יהודה אלקלעי (ע"ע) בבלגראד — שכתביו הציוניים (1944) ספוּגים רוח הק'. במרכז אירופה ובמערבה ירדה מאד השפעת הק', בפרט אחרי המחלוקת בין ר' יעקב עמדן ור' יונתן איבשיץ על זיקתו של האחרון לשבתאות. ר' נתן אדלר (ע"ע) ריכז בפרנקפורט חוג שנטה לק', ותלמידו ר' זקל וורמסר, ה„בעל־שם ממיכלשטט", הורחק מרבנות עירו בפקודת השלטון, כנראה ע"פ מלשינות מצד משכילים, „מפני הזיית דת קבליסטית". באמצע המאה ה 18 עוד רשם פנחס קצנלנבוגן, רב בבוסקוביץ, חלומות והתרחשויות קבליות במשפחתו (כ"י), וגם בחוגו של ר' נתן אדלר התייחסו לחלומות נבואיים בכובד־ראש רב. ואולם בד"כ הסתייגו הרבנים מכל נהיה אחרי המיסטיקה והק', וכשפרסם אלחנן וקסלר (נפ' 1894) את חלומותיו על שואה המתקרבת על יהודי גרמניה (1881), השתדלו החרדים למנעו מכך, ואף רדפוהו. הספר הנדפס האחרון של מקובל בגרמניה הוא „תורי זהב" (מיינץ, תרל"ה) להירץ אברהם שייאר (נפ' 1822). במזרח־אירופה ובמזרח הקרוב נמשך העיסוק בק' עד השואה, ובישראל — עד היום. גלגולי רעיונות הק' לצורות חשיבה מודרניות־יותר ניכרים גם אצל הוגי־דעות במאה ה 20, כגון: הראי"ה קוק, הלל ציטלין, יצחק ברנים ואוסקר גולדברג (ע' ערכיהם).

מלחמת ההשכלה בק' הגבילה מעט את השפעת הק' במזרח־אירופה, אבל לא במזרח, שם השפיעה הק' גם על חיי הציבור עד הדור האחרון. יוצאת־דופן תנועת „דור דעה" בתימן, בראשותו של ר' יחיא קאפח (נפ' 1931), שמלחמתה בק' גרמה לריב גדול.

ג) גופי־תורה של הק'. למרות גישות שיטתיות שונות בתוך הק', שההבדלים ביניהן עמוקים ואשר לפעמים הן סותרות זו את זו, יש לק' מאז פרסום ס' הבהיר מסגרת משותפת של סמלים ומושגים המוכרים כמסורת מיסטית, אף שנבדלו המקובלים בהבנת משמעותם המדויקת. גם במערכת משותפת זו יש להבדיל בין סמלי הק' הקדומה — עד תקופת צפת ועד בכלל — שהיא מערכת תורת הספירות, לבין מערכת הסמלים שנוצרה בקבלת האר"י — השלטת, בד"כ, מאז — והבנויה מעבר לתורת הספירות על הסימבוליקה של ה„פרצופים".

בנוסף ניכרות בק' שתי מגמות יסודיות: מגמה מיתית ומגמה ספקולטיווית. האחרונה משתדלת להקנות לסמלים משמעות רעיונית, כעין נדבך נוסף לפילוסופיה, שהחדירה לתחומו כרוכה במזיגה של חשיבה רציונאלית והסתכלות מדיטטיווית. הספקולאציות תלויות הרבה בפילוסופיה האפלטונית והאריסטוטלית של יה"ב ובמינוח הקבלי, ומכאן שהקוסמולוגיה של הק' שאולה משם ואין בה חידוש משלה, עיקר חידושה בתורת השכלים הנבדלים והגלגלים. בדומה לפילוסופיה (ה)יהודית (ע"ע) מתנועעת גם הק' העיונית בין ירושת המקרא וחז"ל מזה וירושת הפילוסופיה היוונית מזה, אך מקורית כאן ההתעוררות הדתית החדשה המבקשת להשתלב במורשות אלו.

1. האל והבריאה. כל שיטות הק' יוצאות מהבחנה יסודית בבעיית האלוהות. המקובלים תמימי־דעה שאין כל הכרה דתית אלא מבחינת יחס האֵל אל הבריאה. האל כשהוא לעצמו עומד מעבר לכל השׂגה (ואף אקסטאטית), ואת היחס אליו אפשר להגדיר כאגנוסטיציזם מיסטי המנוסח באופן קיצוני והקרוב לרוח האפלטוניות החדשה. לציונו טבעו ראשוני מקובלי פרובנס וספרד את המונח החדש „אין־סוף" (א"ס). במובן זה מופיע א"ס לראשונה בכתבי יצחק סגי־נהור ותלמידיו, ואח"ב בס' הזהר, ב„מערכת האלוהות" ואצל בני דורם. תחילה נהגו במונח כבשם פרטי (בלא ה"א הידיעה), ורק מ 1300 ואילך מתחילים לדבר גם על „האין־סוף" ומזהים אותו עם כינויים אחרים של האלוהות. שימוש מאוחר זה, שהתפשט מאד, מציין גם תפיסה פרסונאלית ותאיסטית ברורה. מתחילה לא היה ברור אם הכוונה ל„מי" או ל„מה שאין לו סוף", והודגש שאין לכנות את א"ס אף באחד מהכינויים הפרסונאליים הרגילים במקרא, ושאין להוסיף עליו שבחים כמו „ברוך הוא" או „יתברך". אך באמת ניכרו גישות שונות מתחילה, כגון אצל עזריאל, הנוטה לתפיסה לא־פרסונאלית של המונח, ואצל אשר בן דוד המשתמש בו בכוונה פרסונאלית ותאיסטית ברורה.

א"ס הוא השלימות המוחלטת; יש ששללו ממנו גם את הרצון. הוא אינו מתגלה, ואינו נפתח אף ל„הרהור הלב" של המתבונן. ניתן להסיק על מציאותו, כעילה האינסופית הראשונה, רק מתוך סופיותו של כל נמצא. בעל „מערכת האלוהות" ניסח את התזה הקיצונית, שבכל ההתגלות המקראית וגם בתושבע"פ אין זכר לא"ס, ורק המיסטיקנים קיבלו עליו „קצת רמז"; ע"כ רק האל המתגלה יכול להיקרא „אל". רעיונות מסוג זה חזרו בתקופה השבתאית והשבתאית־למחצה, בשנים 1670—1740, ונחשבו אז למינות.

מונחים אחרים לציון תחום האל הנעלם מצויים אצל מקובלי גרונה ובספרות חוג־העיון, כגון: „מה שאין המחשבה משגת", „האור המתעלם", „סתר התעלומה", „יתרון" (hyperesse הנאו־אפלטוני), „האחדות השווה" ו„המהות" סתם. הצד השווה שבהם — ההימצאות מעבר למחשבה. פסיחה מסוימת על שתי הגישות, הפרסונאלית והניטראלית, ניכרת גם בחלקו העיקרי של הזהר; בשכבה המאוחרת, ב„רעיא־מהימנא" וב„תיקונים", בולטת תפיסה פרסונאלית. בשימוש־לשון אריסטוטלי מזדהה א"ס תדיר עם „סיבת כל הסיבות", ובשימוש נאו־אפלטוני — עם „שורש כל השרשים". במקומות אחדים בזהר נמצאת גם קביעה חיובית מפליאה, המכנה את תשעת אורות המחשבה המתנוצצים מן המחשבה האלוהית בשם א"ס, ובכך מורידה את א"ס מתעלומתו למישור נמוך־יותר של האצילות. דק בהתפתחות מאוחרת של קבלת האר"י יש שמבחינים בא"ס בחינות שונות, בניגוד גמור לדעת המקובלים הקודמים, אף שחוסר־הבהירות במספר ביטויים אצל מקובלים קודמים, המדברים על יחס האל המתגלה לבריאה, גרם לרושם כאילו גם עצמות האל נוכחת בבריאה עצמה (ר' להלן: ג, 7). בכל שיטות הק' נפוצה מאד סימבוליקה של האור לגבי א"ס, אם־כי הודגש שבאה בדרך השאָלה בלבד. בק' העממית של ספרי המוסר והחסידות א"ס אינו אלא שם־נרדף לאל הדת — שלא כבספרי־המופת של הק'.

כל בעיית הבריאה כרוכה בגילוי האל הנעלם ובצעדים כלפי חוץ — אע"פ ש„אין חוץ ממנו" (עזריאל), כי באינסטאנציה אחרונה „הכל יצא מן האחד והכל שב אל האחד" — לפי הפורמולה הנאו־אפלטונית שעברה גם אל ראשוני המקובלים. מעבר זה קשור בק' בבעיית האצילות הראשונה ובהגדרתה. על מהות צעד המעבר קיימות דעות שונות (ר' להלן), אך הכל מדגישים כי תיאורו אינו מביע תהליך אובייקטיווי, אלא רק מה שנראה „מצד המקבלים". וע"כ יש לתיאורים ערך אפרוֹכסימטיווי לכל־היותר. בכל־זאת נצטרפה לתזה זו, לעתים קרובות, ספקולאציה על המציאות האובייקטיווית,

וזה מהפרדוכסים המשותפים לכל הנסיונות של הסברת־עולם מיסטית.

החלטת האל לצאת אל הגילוי ואל הבריאה היא חפשית ומהווה סוד נצחי. חיפוש המניע אינו לגיטימי אפוא לדעת רוב המקובלים, והמשפט המקובל, שלפיו ביקש האל לגלות את מידת טובו, לא בא אלא לשבר את האוזן. הצעדים הראשונים כלולים באל עצמו, ובנקודה זו נקבעת הק' כתורה „תאוסופית" — על חיים גנוזים ותהליכים באל עצמו. כבר בהבנת הצעד הראשון מתחילים ההבדלים העקרוניים בין התורות השונות הנסמכות על הניסוח המעורפל והציורי שבס' הבהיר ובזהר. השאלה אם הצעד הראשון היה כלפי חוץ או דווקא כלפי פנים, כלו', נסיגת א"ס אל עמקי עצמו, עוררה תשובות שונות. הק' הקדומה ורמ"ק משיבים עליה בכיוון הראשון, ואילו הק' הלוריאנית — בכיוון השני. רק ע"י הוצאת הדברים מפשטם, שלא איחרה לבוא, ניתנה קבלת האר"י להתפרש כזהה לתהליכי אצילות (ר' להלן).

(א) אם א"ס משולל כל תארים, הריהו נבדל גם מה ר צ ו ן האלוהי. מקובלי גרונה מרבים לדבר על האל הנעלם הפועל דרך הרצון הקדמון ומתאחד עמו. אצילות זו היא הדרגה הקדומה־ביותר שאליה מגיעה הספקולאציה. בכתבים מסוימים כמעט שאין זכר לא"ס ובמקומו מופיע הרצון הקדמון. האם היה רצון זה קדמון כקדמות א"ס עצמו, או שהתחיל באצילותו? כמה ממקובלי גרונה וממשיכיהם נטו לדעה הראשונה, וקבעו את תחילת תהליך האצילות בספירה השניה, שנקראה בהתאם „ראשית". גם רוב מאמרי הזהר בחלקו העיקרי נוטים לכך. ברם, קביעה זו חלה רק על מאמרים המסבירים את התהליך בפרטיו, ואילו במאמרים על תהליך האצילות בכלל אין הבחנה בין מצב הספירה הראשונה ושאר הספירות. בהתפתחות הק' בספרד גברה הדעה המבדילה במפורש בין א"ס והאצילות הראשונה; הדעה האחרת נחשבה אצל מקובלי צפת קרובה למינות.

הרצון האלוהי נתפס — בעיקר אצל עזריאל מגרונה ואשר בן דוד — כמציאות האלוהית שהיא לבדה פעילה בבריאה. הדבקות ברצון עליון זה — שהוא „מקור חיים" לכל ישות אחרת, לרבות האצילות עצמה — היא גם מטרתו הסופית של המתפלל. תפיסה מיוחדת זו של הרצון ככוח אלוהי עליון, הקודם במעלה גם למחשבה האלוהית ולשכל הטהור, הושפעה, אולי, בעקיפין מ„מקור חיים" לשלמה אבן גבירול. — כך במיוחד בתורתו של יצחק לטיף (1230—1260), שיכול היה לקרוא את המקור הערבי. לשיטתו, „החפץ הקדמון" הוא לבוש „הדבק בעצם הלובש מכל צדדיו", והוא „באצל אצילות ראשונה מהקדמון האמיתי" באצילות מתמדת ללא התחלה מחודשת. חפץ זה עומד מעל לחומר ולצורה, ומאחד אותם ל„נברא הראשון". ע"פ לטיף, פרטי תהליכים אלה למטה מן החפץ לא השפיעו על גיבוש תורת האצילות של חק' אח"כ. במידה שהוחלש בהתפתחות הק' הקשר האמיץ בין א"ס והספירה הראשונה, הודגש גם ההבדל בין א"ס לרצון, ולא הוכרעה השאלה אם הרצון מחודש או נצחי.

(ב) בס' הבהיר ובכתבי ר"י סגי־נהור עדיין אין זכר למעמד מיוחד של הרצון, ובמקומו מופיעה המ ח ש ב ה כמקור האצילות — מבלי שיאמר שהיא עצמה נאצלה. בתפיסה זו עומד בראש תהליך הבריאה אקט אינטלקטואלי. שתי המגמות נאבקות בכל תולדות הק', ורק לטיף קבע זהות מהותית בין הרצון והמחשבה. אצל רוב המקובלים ירדה מחשבה זו לדרגה שמתחת לרצון, ומזדהה עם החכמה האלוהית החושבת גם את תכנית הבריאה כולה. מקובלי גרונה והזהר מדברים על „רצון המחשבה", כלו', רצון המפעיל את המחשבה (ולא להיפך). בחינה עליונה בתוך החכמה, שאנשי גרונה מרבים לדבר עליה, נקראת „השׂכל", מונח המורה על עצם פעולת ההשכלה האלוהית, יהא תכנה אשר יהא, ולא על גיבושה במערכת חשיבה כמו בחכמה. אצל אלה שאינם נוטים לקבל את תורת הרצון או שנבוכים בה, באה תפיסה זו של השׂכל במקומה, בעיקר בבית מדרשו של ר"י סגי־נהור.

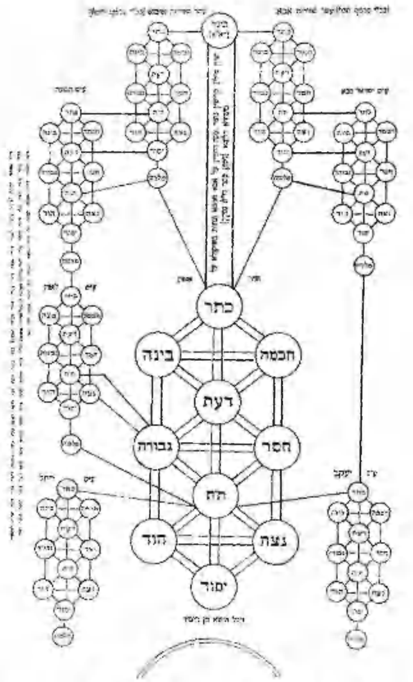

הנקודה שממנה צמצם אין־סוף עצמו לצדדים, כדי להניח מקום פנוי לבריאת העולמות

(ג) נועזת־ביותר היא תפיסת הצעד הראשון כ„אין" או „אפיסה", שהיא קודם־כל ביטוי לאפיסת כוח המחשבה האנושית בהגיעה לתחום זה. למוטיוו זה מצטרף הרעיון ההפוך, כי בהיות הצעד הזה חסר קביעה איכותית כלשהי, אין להגדירו אלא כאפס. כלו', האל הנקרא מצד עצמו „א"ס" נקרא מצד גילויו הראשון „אין". סימבוליקה נועזת זו משותפת לרוב השיטות המיסטיות, והיא בולטת בהפיכה קיצונית של תורת בריאת „יש מאין" לתורה מיסטית האומרת את ההיפך ממנה שנראה כפשטו של משפט זה. מבחינה זו אין גם הבדל בכך אם א"ס עצמו הוא האין האמיתי, או אם האַין הזה הוא אצילות ראשונה שבאה ממנו, ומכיוון שראשוני המקובלים אינם מניחים כל הפסק בזרם האצילות מהספירה הראשונה עד לגיבוש הסופי של המציאות, הרי בריאת „יש מאַין" פירושה כאן בריאה מתוך האל עצמו. ברם, דעה זו הוחזקה בסוד, ואפילו מקובל חשוב כרמב"ן יכול לדבר (בפירושו לתורה) על בריאת „יש מאין" לפי הפשט, ועם זאת לרמוז לכך שהכוונה המיסטית היא לבריאה מאפיסתה המוחלטת של האלוהות (פירושו לאיוב כח, יב, ורמזיו לבראי א). יש שחשבו להציל את התוכן המקורי של הפורמולה ע"י הגדרת הספירה הראשונה כעלול ראשון, הנבדל מעילתו הבדל מהותי אינסופי, והוא המבטא את הקפיצה הגדולה מן הא"ס אל האין ההולמת את הניסוח התאולוגי המסרתי. רק מעטים מבין המקובלים המאוחרים, מן המאה ה16 ואילך, ניסו להוסיף פעולה חדשה של בריאת „יש מאין" ממש, לאחר אצילות הספירות או בתוכן. היסוסים כאלה לא היו בק' הספרדית וגם לא אצל רמ"ק — אף שהתחבט לא־מעט בין תפיסה סמלית ופשטנית של הפורמולה. לדברי דוד בן אברהם הלבן (סוף המאה ה13), האין בפורמולה זו „יותר הוא יש מכל הישות שבעולם, אבל מתוך שהוא פשוט, וכל הפשוטים מורכבים נגד פשיטותו, נקרא כנגדם אין".

(ד) רעיון ה צ ח צ ח ו ת נתחדש בתשובה מתחילת המאה ה13, שיוחסה לרב האי גאון. נאמר בה, כי ב„שורש כל השרשים" 3 אורות נעלמים, שאין להם התחלה, „כי הם שם ועצם לשורש כל השרשים ואין המחשבה יכולה להשיג בהם": „אור פנימי קדמון" — ומהתפשטותו בתוך השורש הנעלם התנוצצו שני האורות האחרים, „אור מצוחצח" ו„אור צח". בהדגשה כי ה3 מהווים שורש אחד, יש „נעלם לא"ס", מעין שילוש קבלי הקודם לאצילות 10 הספירות. לא ברור אם האורות הם בין הנאצל העליון והמאציל, או בתוך המאציל עצמו — לשתי הגירסות יש סימוכין. אורות אלה נקראו „צחצחות" ונחשבו לשרשי 3 הספירות העליונות שנאצלו מהם. הצורך בהנחתם תורץ ברצון להשלים בין 10 הספירות ל13 המידות המיוחסות לאל (אח"כ מצאו הנוצרים בסוגיה זו רמז לתורת השילוש שלהם). הצחצחות סיבכו עוד יותר את תורת האצילות, ואת הדרך לקביעת שרשי כל הנאצלים בא"ס. כבר בדור אחרי הופעת הזהר מדבר דוד בן יהודה חסיד על 10 צחצחות הממוצעים בין א"ס לספירות.

2. ה א צ י ל ו ת ו מ ו ש ג ה ס פ י ר ו ת. נחלקו החוקרים אם הק' לימדה את האצילות כיציאת כל הנמצאים מתוך האל עצמו

מתוך „אילן" של ר"מ פאפירש. מדגים את סדר השתלשלות האור ממקורות עליונים כמבנים מאורגנים („פרצופים"). קבלת האר"י הרבתה בכיבובים כאלה בהשוואה לקבלת הראשונים.

או לא. א. פראנק ואחרים פירשו את הק' כשיטה אמנטיסטית טהורה, הזהה עם תפיסה פנתאיסטית ברורה. הואיל וחשבו את האצילות כאצילות של העצמות ולא של הכוח המאציל בלבד. לעומתם ביקש ד. ה. יואל להוכיח, שתורת האצילות חדרה רק בכתבי „המפרשים המודרניים" של המאה ה 16, ושאין כל הבדל בין „הק' האמיתית" וה„אולוגיה הצרופה" של הפילוסופים היהודים ביה"ב. לדעתו, גם הק' הניחה ביסודה את הבריאה החפשית של עצמות קדמונית מתוך האין המובן כפשטו. שתי הדעות מוטעות, ובוודאי אין יסוד לתפיסתן היסודית את קבלת האר"י כשיטה פנתאיסטית. הק' הקדומה הושפעה הרבה מהנאו־אפלטוניות, ולימדה סוג מסוים של אצילות, זו המתרחשת בתוך האלוהות עצמה. האל המתגלה בספירותיו הוא אל האמונה הדתית, ואצילות הספירות היא אפוא תהליך בתוך האל עצמו, הנעלם בבחינת א"ס. בנקודה זו יש הבדל ברור בין דרגות האמנאציה של הנאו־אפלטוניות — שאינן מושגות בתהליכים בתוך האלוהות — ובין תפיסת הק'. בשאלת מה שלמטה מהספירות והעולם הגשמי עצמו התבטאו המקובלים בעמעום בולט, ואולי גם מכוון. תהום מפרידה בין היצורים שמחוץ לעולם האצילות ובין עולם הספירות, אף שרק מעטים קבעו בבירור כי תהליך האצילות אכן מסתיים סופית בספירה האחרונה, ושכל מה שאח"כ הוא כהתחלה חדשה. לדעת המקובלים הראשונים יש לכל היצורים מעבר לספירות מציאות מחוץ לאלוהות, וגם אם נאמר שמצד האל הם מיוסדים במציאותו, הרי שמצד עצמם הם נבדלים ממנו. אכן, בספרים חשובים שוויתרו על

ביסוס עיוני של תורתם, כמו ס' הבהיר, הזהר, ספרי יצחק בן יעקב הכהן וכד', השתמשו המחברים תדיר במונחים דו־משמעיים, ודיברו על בריאה גם כשנתכוונו לאצילות. דבר זה מתפרש מתוך ההיסטוריה של חק', שאפה לתאר נסיון דתי ועיוני של התבוננות ולא התעניינה בשאלות של ניסוח תאורטי ברור.

בתחילת התפתחות הק' בפרובנס ובספרד נתחבר שפע של קונטרסטים קטנים, בנסיון לתאר את תהליכי האצילות בצורה עצמאית. רובם שייכים לחוג ס' העיון (ר' לעיל א, 7), ומתברר מהם, שמלבד תורת הספירות היו גם גישות אחרות לתיאור עולם הכוחות האלוהיים, שנקראו לעתים בשמות זהים, אבל תוארו לפי סדרי עמידה שונים לגמרי. גישושים אלה לא תאמו את הסימבוליקה שנתגבשה בבית מדרשו של ר"י סגי־נהור עד הזהר, וע"כ נשכחו אח"כ.

תורת הספירות היתה לחוט־השידרה של הק' הספרדית ולשיטה כוללת של סימבוליקה מיסטית שהיו לה השלכות נכבדות לגבי תפיסת משמעות היהדות. בתורה זו נקשרות־מראש תורת אצילות ותורת לשון, משום שאותו תהליך של גילוי כוח א"ס בספירות — שאינן אלא מידותיו השונות של האל ותאריו וכינוייו — תואר גם כגילוי השמות השונים המיוחדים לבורא. האל המתגלה הוא האל המביע את עצמו. האל ש„קרא" לכוחותיו להתגלות, קראם בשמות הולמים. בהיותם גם ממוצעים בין המאציל הראשון לכל הנמצאים מחוץ לאלוהות, הרי מורים גם על שרשי כל הנמצאים באל הבורא, „יוצר בראשית". מספר דרגות האצילות נקבע ל 10, בהשפעת ס' יצירה הקדום שדיבר על „10 ספירות בלימה". אך שם הכוונה למספרים אידאליים, הכוללים את כוחות הבריאה (ר' לעיל, עמ' 79).

אין למונח „ספירות" שום שייכות למלה היוונית ,ספירה' σφαῖρα. כבר בס' הבהיר נדרשת המלה „ספירה" מלשון ספיר, כזיו האל. בעל החלק העיקרי של הזהר כלל לא השתמש במונח זה, המופיע רק בשכבתו האחרונה. הוא ומקובלים אחרים הרבו להשתמש בשמות נרדפים: „מאמרות" ו„דיבורים", „שמות", „אורות", „כוחות", „כתרים", „מידות" (גם במובן של היפוסטאזות), „מדרגות", „לבושים", „מראות", „נטיעות", „סטרין" (כלו', אספקטים; מצוי בעיקר בזהר), ועוד, כינויים כגון איברים של „שיעור קומה" מורים על הסימבוליקה של האדם העליון („הקדמון"), מונח המצוי לראשונה בחוג ס' העיון.

הגדרה מוסכמת המקובלת על הכל אינה קיימת. הקשר המושגי בין הספירות לבין הישויות הממוצעות בין האינסופי והסופי של התורה הנאו־אפלטונית, נוצר בעיקר ע"י עזריאל, שהתאמץ להפשיט את מושג הספירות מאָפיו הגנוסטי. ההגדרות שלו ושל אשר בן דוד קבעו בהרבה את תפיסת הספירות בק' הספרדית, אף שתפיסתן כאיאונים גנוסטיים לא בטלה כליל. לפי עזריאל יש לנבראים סדר, הקובע את כל תהליכי הבריאה, ההוויה וההפסד — אלו הן הספירות. ולפי שמציאות כל הנבראים באה באמצעותן, הרי שבהן שורש כל השינויים, אע"פ שכולן נאצלו מעיקר אחד. מצד השתרשותן בא"ס אין בהן הגבלה, ואילו מצד פעולתן בבריאה המוגבלת — גם הן מוגבלות. ליד הגדרות אפלטוניות כאלו עומדת התפיסה התאוסופית של הספירות ככוחות הטבע האלוהי; בהן מתגלה הישות המוחלטת והן היסוד הפנימי של כל ישות נבראת במובן שלא הוגדר כמדויק. אך לאו דווקא כממוצעים במובן הפילוסופי. ההתנגשות עם המסגרת הנאו־אפלטונית מתבטאת בצורה מכרעת בתורה המשותפת לכל המקובלים בכל הדורות על הדינאמיקה של כוחות אלה. דינאמיקה זו אומרת, שאם־כי קיימת היראַרכיה בין הספירות, אין היא קבועה, ובמובן ידוע כולן קרובות במידה־שוה אל מקורן במאציל. הן יכולות גם להתחבר בזיווגים מיסטיים, ויש שהן עולות ויורדות בתוך מסגרת החיים הגנוזים של האל. במלים אחרות: בתוך מסגרת מושגים אפלטונית מתפתחת תפיסה תאוסופית של האל.

נחלקו הדעות אם הספירות זהות עם האל, ואם לאו — במה הם נבדלים. בראשונה לא נשאלה שאלה זו כלל. תיאור הספירות כ„כלים" לפעולת האל המאציל, המצויה כבר אצל אשר בן דוד, למשל, אינה סותרת את הנחת הזהות בינן לבין המאציל, והמושג הרווח „כוח" אינו מורה דווקא על הבדל מוגדר בין כוח ועצמות במובן האריסטוטלי, אלא גם על קיומן העצמאי של „פוטנציות" — היפוסטאזות שנאצלו ממקורן, ספק כהתפשטות העצמות ספק כהקרנתה מן הכוח אל הפועל. אכן, משנשאלו שאלות אלו, שוב אי־אפשר היה להתחמק מהן. תחילה נטו לזהות את הספירות עם עצמות האל: בקונטרסים רבים במאה ה13, בביהמ"ד של הרשב"א, ובפרט בס' „מערכת האלוהות" שבעקבותיו הלכו במאה ה16 דוד מיסיר ליאון, מאיר גבאי ור' יוסף קארו. גם עיקר ס' הזהר מדגיש את הזהות הדו־כיוונית של האל ושמותיו (או כוחותיו): „הוא הם והם הוא". לעומתם, ב„רעיא מהימנא", ב„תיקונים" ואח"כ ב„טעמי המצוות" לרקנאטי, נתפסות הספירות רק ככלים, שאמנם אינם עומדים לגמרי מן־החוץ, ככלי האומן האנושי, ואעפ"כ אינם אלא אמצעים. רקנאטי מעיד, כי רוב מקובלי זמנו חולקים עליו. בכתבי יוסף אשכנזי (פסודו=ראב"ד) נוסחה תורה זו כך, שהספירות מתפללות אל האל, ובוודאי שאינן משיגות את מהותו. דעה זו הוצגה לראשונה בכתבי משה מבורגוס ונפוצה אח"כ ברוב ספרי הק'. רמ"ק ניסה לפשר בין הדעות בעזרת אנלוגיה עם היחס שבין הנפש (העצמות) והגוף (הכלים); מכיוון שהאל פועל, כביכול, כאורגניזם חי, יש בספירות בחינה של עצמות וכלים גם יחד. דעה זו שלטה בק' המאוחרת, הואיל והאר"י הכניס הבחנה זו, בשינויים, לשיטתו.

הספירות נאצלו זו מזו, בסדר מסוים, „במדליק נר מנר ואין המאציל הסר כלום". אעפ"כ לא עזבו בזה את התחום האלוהי — בניגוד לתפיסה הנאו־אפלטונית. שפע זה נקרא „המשכה", בדומה לאור השמש ולמי מעין. המונח השני, „אצילות", מבטא, אצל הרמב"ן (בפירושו לבמד' יא, יז) וחבריו, כי גם הנאצלים נשארו „אצלו" ופועלים כפוטנציות המגלות את אחדות המאציל. בכתביו האסוטריים (כפירושו לס' יצירה) משתמש גם הרמב"ן במושג „המשכה". מוסכם כי האל הוא יותר מאשר כללות הספירות, אף שהפרסונאליות שלו מתבטאת דווקא בהתגלותו בספירות. בחוג הרמב"ן נחשבה מציאותו של מאציל, הנעלם מעל לכל האצילות, למסורת נסתרת מאד; הרמב"ן עצמו מכנהו „הדבר הנעלם שבראש הכתר" כלו, בראש הספירה הראשונה. אך נמצאו מקובלים בדורו, כאברהם מקלן, שדחו דעה זו וזיהו את א"ס עם הספירה הראשונה.

הגדרת האצילות מלשון „אצל" אינה מחייבת בהכרח את נצחיות תהליך האמנאציה, והיא מציינת רק את הניגוד בין תחומי „עולם הייחוד" ו„עולם הפירוד". האצילות היא תחום התהליך המתרחש באל המתייחד בייחוד הדינאמי של כוחותיו („כשלהבת הקשורה בגחלת"), ולעומתה מציין „עולם הפירוד" את תחום התוצרת מתוך אקט הבריאה, שפנימיותו התאוסופית מתבטאת בהאצלת הספירות.

בשאלת הזמן לימד עזריאל, כי רק הספירה הראשונה היתה תמיד בכוח א"ס, אבל האחרות נאצלו רק במובן השכלי ויש לחן התחלה בזמן, ויש שנאצלו רק „עתה קרוב לבריאת העולם". אחרים שללו מהתהליך כליל את מושג הזמן, ואילו רמ"ק הניח, שזה התרחש „בזמן לא זמן", במימד של זמן שעדיין אין בו הבחנה של עבר, הווה ועתיד; מושג זה תפס מקום חשוב גם אצל הנאו־אפלטוניקנים המאוחרים. בד"כ עוררה הנחת קדמותה של האצילות התנגדות תקיפה. כבר בראשית המאה ה13 נוסחה התזה כי „ההויות היו והאצילות מחודש", ואם כן, בהכרח שהיתה להוויות מציאות ברצון או במחשבה של א"ס, אלא שנגלו באקט שיש בו מן החידוש.

תורת הספירות היא הסוגיה העיקרית שבה נבדלה הק' באופן מכריע מהפילוסופיה היהודית. תורת התארים נהפכה בק' לתחום שלפרטיו ולענייניו יש מציאות של אורות, פוטנציות ושכלים בעלי עושר ועומק אינסופיים. כבר מתחילת המאה ה13, אחרי פרסום ס' הבהיר, נזכרים תהליכים דינאמיים בין הספירות ובתוך כל ספירה לחוד. מגמה זו לסיבוך תורת הספירות בולטת־ביותר בהתפתחות הק', והמספר 10 שימש מסגרת בלבד. ההתפתחות מתחילה בחוג ס' העיון, והמשכה ב„חוג הגנוסטיקנים" בקשטיליה, שהוסיפו למסגרת האצילות כוחות בעלי שמות אישיים ממש. המשיך בכך בעל הזהר, והתיאורים ב„אידרות" על הקונפיגוראציות של כוחות האצילות, הנקראות „עתיקא קדישא", „אריך אנפין" ו„זעיר אנפין", מתרחקים מאד מהתפיסה המקורית. כאן התחילה הסימבוליקה האנטומית והפיסיולוגית של „שיעור קומה" להכניס בתורת הספירות הבחנות וצירופים חדשים. סיבוך נוסף נגרם מזיווג תורת הספירות עם „חכמת הצירוף" מיסוד אברהם אבולעפיה, כאשר כל צירוף נתפס כהתנוצצות אור שכלי בהתבוננות המיסטיקן. ספרים כ„ברית מנוחה", „תולדות אדם" ו„אבני השוהם" ליוסף אבן צייאח (שני האחרונים בכ"י) משקפים מגמה זו, וביטוי קיצוני לה נמצא ב„אלימה רבתי" לרמ"ק וב„תורת הפרצופים" של האר"י.

3. **פרטי תורת הספירות והסימבוליקה שלהן.** יסוד גנוסטי ומיתי חזק מתגבר בהשקפות על התפתחות סדר הספירות ועל תפקידן של הספירות הבודדות. אף שהודגשה מאד הסובייקטיוויות של התיאורים — „הכל מצד המקבלים" („מערכת האלוהות"; ור' זהר ח"ב, קע"ו א') — היתה הפלגה רבה בפרטי הדברים, כאילו דובר בהתרחשות ראלית. תהליך החיים הגנוזים של האלוהות קובע גם את קצב התפתחות הדבריים בעולמות הנבראים, ועי"כ יש הצדקה עקרונית לסימבוליקה המקיפה את הכל. מציאות פנימית זו קונה ביטוי בסמלים. דברי התורה שבכתב ושבע"פ מדברים לא רק על התרחשויות למטה, אלא גם על התרחשויות בין המאציל ונאציליו, בין הספירות לבין עצמן ובינן למעשי האדם בתורה ובתפילה. „מעשה בראשית" רומז, לפי הסוד, על תהליך המתרחש בעולם האצילות עצמו והניתן לתיאור סימבולי בלבד. נושא זה עניין את המקובלים מכל הספקולאציות על מהות הספירות, ורוב ספרות הק' מיוסדת על סוגיה זו.

הסכמה הנפוצה של הספירות

סדר הספירות, בכינוייהן המקובלים ביותר, הוא: 1. כתר עליון, או סתם: כתר; 2. חכמה; 3. בינה; 4. גדולה, או: חסד; 5. גבורה, או: דין; 6. תפארת, או: רחמים; 7. נצח; 8. הוד; 9. צדיק, או: יסוד (עולם); 10. מלכות, או: עטרה. 5 מהמונחים לקוחים מהפסוק בדה"א (כט, יא) שנדרש כך. הספירות נאצלו אמנם מלמעלה למטה, אך יש להן סטרוקטורה מסוימת. בכללותן הן מהוות את „אילן האצילות", המתואר מאז המאה ה14 גם בציור גראפי הכולל אותן ואת סמליהן העיקריים. הספירה הראשונה היא שורש האילן ויתר הספירות הן גופו ונופו. תמונה ראשונה מצויה בס' הבהיר: „כל כוחותיו של הקב"ה זה על גב זה והן דומין לאילן". ע"פ ס' הבהיר יונק האילן ממימי החכמה, וכנראה כלל רק את הספירות שמן הבינה ולמטה. מצוי־ביותר גם ציור הספירות בצורת אדם, המייצג סדר הפוך, מהראש ולמטה, ונקרא, לפיכך, „אילן הפוך".

הספירות 1—3 מייצגות את הראש, 4—5 — את הזרועות, 6 — את עיקר הגוף, 7—8 — את השוקיים, 9 — את איבר ההולדה. הספירה העשירית מיוחסת לכללות הצורה, או לנקבה; הנקבה עם הזכר מהווים את האדם השלם. סימבוליקה זו היא הנקראת בספרות הק׳ „שיעור קומה״.

לעתים צוירו שלוש הספירות הראשונות בקו יורד ישר. כאן בולט הבניין המשולש. מסוף המאה ה 13 מופיעה ספירה משלימה — ,דעת׳ — כממוזגת בין חכמה ובינה; אין היא נחשבת כספירה מיוחדת אלא כ„חיצוניותו של כתר״, זאת מתוך הרצון לראות כל 3 ספירות כיחידה אנטיתטית וסינתזה ביניהן. ברם, לא־זאת היתה כוונת המבנה בראשונה. בס׳ הבהיר ובכמה טכסטים קדומים במאה ה 13 עדיין נחשבת ,יסוד׳ לספירה השביעית, ורק בגרונה נקבעה כתשיעית. ברוח הנאו־אפלטוניות, שלפיה מתבצע המעבר מן האחד המוחלט אל הרבים דרך שלבי השכל, הנשמה הכללית והטבע, קבעו מקובלים רבים, ובראשם עזריאל, הדרגה דומה בין הספירות: כתר, חכמה ובינה הן ,המושכל׳; גדולה, גבורה ותפארת — ,המורגש׳; נצח, הוד ו,יסוד׳ — ,המוטבע׳.

נקבעו סדרים להתאמה בין הספירות ושמות האל:

אהיה

יה — יהוה (בניקוד אלהים)

אל — אלהים

יהוה

יהוה צבאות — אלהים צבאות

אל חי [או] שדי

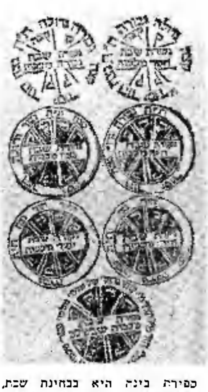
אדני

לפי הק׳ אלה „עשרה השמות שאינם נמחקים״ שנזכרו בתלמוד וכל שאר השמות הם כינויים.

סודרו חלוקות גם ע״פ מוטיווים אחרים: 1) 5 (עליונות) לעומת 5 (תחתונות), במאזן שווה בין העלם וגילוי בספירות; 2) 3 כנגד 7 ע״פ פרדר״א: „בעשרה מאמרות נברא העולם ובשלושה כוללו״. 3 ספירות נעלמות ו־7 „ספירות הבנין״ (= שבעת ימי בראשית). 6 מהן נערכו גם אל שש הקצוות של המקום בס׳ יצירה, ואת השביעית חשבו להיכל־הקודש העומד במרכז, או למחשבה שלמעלה או ליום השביעי בסימבוליקה של השבת. ההיערכות לפי ימי בראשית הסתבכה בפרטיה, כי רבים, וביניהם בעל חלקו העיקרי של הזהר ראו את השלמת מעשה בראשית, מבחינת האצילות, כבר ביום הרביעי. בעיקר נבוכו בבעיית יום השבת: רבים ראוהו כסמל ה„יסוד״, בהתאם למקומה המקורי כספירה השביעית, אך רבים ראו בו רמז לספירה האחרונה, שאין לה כוח־פעולה יוצר אלא כוח־מקבל בלבד — כדוגמת שביתת הכוחות בשבת. 3) חלוקת הספירות ל 3 עמודים: הימני — חכמה, גדולה ונצח; השמאלי — בינה, גבורה והוד; האמצעי — כתר, תפארת, יסוד ומלכות. — הספירות מופיעות גם בעיגול, מסודרות זו לצד זו סביב למרכז של המאציל, או כ 10 עיגולים קונצנטריים, כשכוח האצילות מתמעט עם ההתרחקות מהמרכז. תפיסה זו התאימה לקוסמולוגיה של יה״ב, ומעמד עולם עשרת הגלגלים יכול היה להצטייר כהמשך התפשטותם של העיגולים הרוחניים. תפיסה „עיגולית״ כזאת מופיעה בעיקר מן המאה ה 14 ואילך. בקבלת האר״י זכה כל אחד מן הציורים למקום מיוחד במערכת האצילות ומציין בחינה מיוחדת בה.

אשר לסימבוליקה, קיים הבדל בין זו הנוגעת לתהליכי האצילות בכלל לבין סימבוליקות המתייחסות לספירות בודדות או לצירופי ספירות מסוימות. לסימבוליקות כלליות שייכות הסימבוליקה המת־מטית והאורגאנית. אל הראשונה מצטרפים גם מושגים מהאור

ומזרימת הנהר. הספירה הראשונה היא אין ואפס; השניה — גילוי של נקודה קדמונית חסרת־מימד, שבהיותה ממוצעת בין אפיסה וישות, היא נקראת „התחלת הישות״. היא מתפשטת לעיגול בספירה השלישית. כנהר המת־פשט מן המעיין, ואח״כ מתחלקת לנהרות שונים לפי מבנה אילן האצילות. בסימבוליקה האורגא־נית מזדהית הנקודה עם זרע הנזרע ברחם „האם העליונה״, הבינה; בניה הנולדים הם הנא־צלים. ההיכל הוא הבית שהפראת הזרע מביאה ליישובו. בסימבו־ליקה אחרת, המצויה הרבה במאה ה 13, ובפרט בזהר, מייצגות 3 הספירות הראשונות את ההתקד־מות מהרצון למחשבה ומשם לשכל, ותפיסת 3 הספירות הבאות כחסד, דין ורחמים, מקשרת תורה זו עם תפיסת המידות באגדה. הבדלת המינים ניכרת בסמלי אב ואם, בן ובת, ובשימוש המופלג בסימבוליקה סכסואלית, במיוחד בקבלת הזהר והאר״י; מקובלים רבים התאמצו למעט בשימוש בסימבוליקה זו.

ספירת בינה היא בבחינת שבת, המשפיעה לכל ששת ימי המעשה, וכמוה כנקודת מרכז שממנה נובעים ששה קצוות

סימבוליקה כוללת מסוג אחר מתייחסת לשלבי גילוי האינדיווי־דואליות של האל. שמות האל במקרא נדרשו כמרמזים על התקדמות פנימית בתהליך האצילות הרמוזה באותיותיהם. כללות האצילות היא „המרכבה העליונה״, פרטיה, „פרקי המרכבה״, נדרשו במיוחד ע״י יעקב הכהן מסוריה, מד״ל וג׳יקטילה. גם אישי המקרא קשורים בכך סמלית. „האבות הם הם המרכבה״: אברהם ייצג את מידת החסד, יצחק את מידת הדין ויעקב את מידת הרחמים המזוגה מש־תיהן; עם דוד המלך הם מהווים את „ארבע רגלי הכסא״ שבמרכבה. נוספו להם משה ואהרן, כמייצגי מקורות הנבואה ב,נצח׳ ו,הוד׳, ויוסף — שומר הברית, שהתגבר על פיתויי היצר; אלה הם „שבעת הרועים״ או „האושפיזין״, מייצגי 7 ספירות הבניין. סימבוליקה זו מבטאת את תוכן הספירות כמידות מוסר.

קיימות גם סימבוליקות קוסמולוגיות. ארבעת היסודות, הרוחות והמתכות (זהב, כסף, נחושת ועופרת) רומזים על גדולה, גבורה, תפארת ומלכות.

ברם, הסמלים החשובים ביותר הקשורים בספירה האחרונה הם כנסת־ישראל והשכינה. מלכות שמים המתגשמת בכנסת־ישראל ההיסטורית מייצגת את הבחינה המֶטַהיסטורית שבה. כנסת ישראל עליונה זו היא המטרונה, הכלה או בת־המלך שבמשלי חז״ל על יחסי הקב״ה ועמו.

לא הוזכר כאן אלא חלק מהסימבוליקה העשירה. יש שינויים לרוב בפרטי הדברים, והיה חופש ידוע בקביעת סמלי כל ספירה וספירה, אך במוטיווים יסודיים שלטה אחדות רבה למדי. פירושים מגוונים לכינויי הספירות נתחברו מזמן מקובלי גרונה. בזהר עצמו יש תנודות רבות, אף כי בתוך מסגרת קבועה למדי. תנודות ניכרות יש גם בין מד״ל וג׳יקטילה. המקורות המפורסמים להבנת סימבו־ליקה זו הם: „שערי אורה״ ו„שערי צדק״ לג׳יקטילה, „שקל הקודש״ למד״ל, „ס׳ השם״ למשה אחר, „סוד אילן האצילות״ לר׳ יצחק, „מערכת האלוהות״ שער ג׳—ז׳, „ס׳ השרשים״ ליוסף אבן וקאר, „שער ערכי הכינויים״ ב„פרדס רימונים״ לרמ״ק (פרק כ״ב), „שפת אמת״ למ. ע. פאנו (לובאטשוב תרנ״ח), „ערכי הכינויים״ ליחיאל היילפרין (דיהרנפורט, תקס״ו), „קהילת יעקב״ ליעקב צבי

יוליס (למברג, תר״ל) וחלק שני בשם „ישרש יעקב" (ברוקלין, בערך 1961). כינויי הספירות לפי קבלת האר״י מפורטים בס׳ „מאורות נתן" למאיר פופרס (הפנים) ונתן־נטע מנהיים (הערות) (פרקנפורט, תס״ט), „רגל ישרה" לצבי אלימלך שפירא (למברג, תרי״ח) ועוד.

מתחילת המאה ה 13 מצויה הדעה, שכל ספירה כלולה מכל הספירות ברפלכסיה אינסופית. היתה זו צורה מתודית אחת לתיאור הדינאמיקה העשירה של כל ספירה בתוך עצמה, שנתבטאה בדעה על 620 „עמודי אור" שבכתר, על 32 „נתיבות" שבחכמה, על 50 „שערי בינה", על 72 „גשרים" שבחסד וכד׳ (ב„תפלת היחוד" המיוחסת לר׳ נחוניה בן הקנה). לכוחות אלה שמות „עמוקים", מאגיים, נטולי משמעות קומוניקטיווית, והם ריכוזי־כוח שונים באצילות. כבר אצל משה מבורגוס וג׳יקטילה הודגש, שבכל ספירה תלויים עולמות חסד ודין גנוזים משלה, וא״כ לא כל כוח הספירות מתבטא דווקא בהמשך לבריאה המוכרת לנו. בזהר באו תיאורים כאלה רק בקשר עם עולם הכתר („אריך אנפין") ועולם התפארת („זעיר אנפין"), בדמות תיאור האנטומיה של ה„ראש הלבן", הכתוב מתוך הגשמה מופלגת. עם זה ניכר, שחלקי הראש הזה מסמלים את דרכי האל בפעולתו. המחבר לא פירש שכוונתו לעניין של „ספירות בתוך הספירות", וכנראה לא ראה צורך להצטדק על הגשמותיו; אך מתחילת המאה ה 14, פירשו המקובלים (ביניהם: דוד בן יהודה החסיד, רמ״ק ויוסף אשכנזי) כך גילויים אלו. יש שהעמיקו להרהר ברפלכסיה פנימית זו עד לחזקה רביעית („תפארת׳ שב„גדולה׳ שב„בינה׳ שב„כתר׳).

בתורת רמ״ק קשור עניין זה עם תורת „הבחינות" האינסופיות הנבחנות בכל ספירה, שנועדו להסביר כיצד מתקשרות הספירות זו בזו. נוסף על 6 הבחינות העיקריות — יש לספירות הרבה בחינות אחרות. כל ספירה „יורדת לתוך עצמה", בתהליך שהוא אינסופי ברפלכסיה הפנימית אך סופי מבחינת תוצאותיה כלפי הספירה שאחריה. לפיכך הונח, שלשרשי האצילות בחינות נעלמות בא״ס עצמו. רמ״ק אכן תופס כך את ה„צחצחות" (ר׳ לעיל, עמ׳ 102), וע״כ קבע, שגם בחינות הכתר שבכתר בחזקה בלתי־מוגבלת אינן מזדהות עם המאציל, וההתקרבות היא רק אסימפטוטית. כל זה מבחינתנו, אך מבחינת המאציל עצמו מטושטש המרחק הדיפרנציאלי הזה. יותר משהספירות הן אצילויות המגלות את מידות המאציל, הריהן יחידות של סטרוקטורה לכל נמצא, והסתירה כאן בין תהליך אמנטיסטי ובין מבנה סטרוקטוראלי לא נפתרה לגמרי. כך עברה קבלת הזהר בס׳ „אלימה רבתי" טרנספורמאציה ספקולטיווית עמוקה־ביותר להרחקת היסודות המיתיים; אעפ״כ לא הפכה הק׳ בכך לפילוסופיה, והכרת חיי האל — התהליך הספירתי — פתוחה רק לאינטואיציה המיסטית, הקרויה בזהר (ח״א צ״ז, א׳—ב׳), „אסתכלותא לפום שעתא", שהיא היסוד המשותף להשגת הנביא והמקובל.

שני סמלים נוספים עוסקים בתהליך ההאצלה: האור החוזר והצינורות. הראשון מניח, שכל ספירה משמשת גם כמראה המחזירה אור למעלה. לתורה זו יסודות רופפים בק׳ הקדומה, והיא פותחה רק ע״י אלקבץ ורמ״ק (פרדס, שער ט״ו). עניין הצינורות מניח יחסי־הקרנה מיוחדים בין ספירות מסוימות. פני ספירה אחת פונים כלפי האחרת, וכך מתהווה ביניהן „צינור" פרטי של שפע, להשפעת־גומלין. לא־ברור אם שני הסמלים זהים. הפסקת השפע מלמטה למעלה נקראת „שבירת הצינורות" („שערי אורה" לג׳יקטילה), מושג חשוב בהסברת הקשרים בין העולם התחתון והעליון בשעת החטא והסתרת־פנים. צינורות אלו נרמזו גם אצל מקובלי גרונה ומקובלים אחרים במאה ה 14/15 והוצגו לפרטיהן ב„פרדס רמונים", שער ז׳.

4. **עולמות קדומים ומחזורי־בריאה (תורת השמיטות).** יציאת האל מעמקי עצמו אל הבריאה — שהיא עיקר תורת הספירות — לא הובנה תמיד כתהליך חד־כיווני ללא הפרעות. על תפיסות אחרות השפיע המדרש בדבר עולמות שקדמו לעולמנו. ח„אידרות" שבזהר קשרו מדרש זה ודומיו עם תיאור כניסת האל לצורת האדם הקדמון. פעל כאן מוטיוו מנוגד לתורת הספירות הקלאסית, ושלא כמותה נתפס יסוד הזכר כיסוד הדין התקיף הטעון „המתקה" ע״י יסוד הנקבה. בריאות — שלא פורש טיבן — בהן כוחות דין בלבד (בזהר: „מלכי אדום" [ע״פ בראׄ לו, לא ואילך] או „מלכין קדמאין"), לא נתקיימו עד שנצטיירה צורת האדם הקדמון בשלמותה, באיזון („מתקלא" = מאזניים) הארמוני בין כוחות הזכר והנקבה. בנוסח חדש הגיע העניין למקום מרכזי בקבלת האר״י. אחרים ניסו להוציאו מפשוטו, ורמ״ק פירשו על תהליכי אצילות הספירות. מקובלים אחרים בדור הזהר, כיצחק הכהן מסוריה, פיתחו רעיונות דומים בקשר להתהוות אצילות השמאל וכוחות הרע. כל אלה מניחים, שלקראת האצילות אירעו התרחשויות שלא היה להן המשך ישיר בהתהוות הבריאה, אף שמשהו משרידי החורבן עדיין מרחף בתוכנו וגורם להפרעות.

סוגיית אצילות הספירות ובניינן אינה מופיעה כלל בפילוסופיה, אשר להמשך תהליך זה למטה מהספירה האחרונה, הושפעה הק׳ הספרדית מהקוסמולוגיה הפילוסופית של יה״ב. נקבע שאין הפסקה מהותית בשפע האצילות שהביא להתהוות תחומי הבריאה הנוספים: עולם השכל, עולם הגלגלים והעולם התחתון, אלא שמה שתואר קודם באופן סמלי כמאורע בתוך עולם האצילות, נחשב עתה לנפרד ממנו. ההפרדה העקרונית בין עולם הייחוד של הספירות ו„עולם הנפרדים" הובלטה כבר בראשית המאה ה 13, אך שעה שהפילוסופים שדיברו על „השׂכלים הנפרדים" [= המלאכים] נתכוונו להפרדתם מחומר ולהיותם צורות טהורות, נתכוונו המקובלים להפרדתם מהאלוהות. בהמשך התפתחות הק׳ הובדל עולם המרכבה בבירור מעולם האלוהות שלמעלה ממנו, ונקרא תחום הכסא. התפתחה גם אנגלולוגיה עשירה מאד, וחדשה בחלקה הגדול. בזהר תוארו תושבי שבעת ה„היכלות" שלמטה מספירת המלכות, המשותף עם ההיכלות בספרות הקדומה מועט. לא נתגבשה בק׳ הקדומה היראכיה קבועה לעולם המלאכים, ובכתבי המאה ה 13/14 שיטות שונות.

התבנית הכללית של עולמות האלוהות והספירות, השׂכלים והגלגלים, לא מנעה ממקובלים רבים, כגון בעל הזהר וג׳יקטילה, להניח ריבוי עצום של עולמות הכלולים בהם. הרחבה קוסמולוגית זו מקבילה למחשבה ההודית — מבלי קשר היסטורי ישיר ביניהן. בהתפתחות תורת העולמות התמזגו יסודות יהודיים, אריסטוטליים ונאו־אפלטוניים, ובסופה נתגבשה התורה על 4 עולמות עיקריים: „עולם האצילות" (הספירות), „הבריאה" (הכסא והמרכבה), „היצירה" (המלאכים) ו„העשיה" (הגלגלים והעולם התחתון, או האחרון לבדו). העניין נזכר בשכבות המאוחרות של הזהר, ובתור 4 עולמות ממש הופיע במסכת אצילות שמתחילת המאה ה 14. ר׳ יצחק דמן עכו כינה סדר זה בר״ת: אבי״ע. להתפתחות שלמה הגיעה תורה זו רק במאה ה 16, אצל מקובלי צפת.

עולם העשיה מציין ב„תיקוני זהר" את עולם החומר, ואילו לפי מסכת אצילות הוא כולל גם סוגי מלאכים ואת עשרת הגלגלים. לפי קבלת האר״י היה גם עולם העשיה רוחני, ורק בגלל „שבירת הכלים" וחטאו של אדם נתערבב עם הקליפות. 10 ספירות פועלות בכל אחד מעולמות אלה, ומשהו מחוקיותן ניכר גם בעולם התחתון. גם דמות האדם הקדמון משתקפת בכולן („אדם דבריאה", „דאצילות" וכו׳).

החל במאה ה 13, ובייחוד מאז המאה ה 15/16, ניסו לתאר בכ״י רבים, בצורה גראפית, את בנין הבריאה. בשם „אילן הגדול" נדפס ציורו של ר׳ מאיר פופרס, בראשונה בצורת מגילה ארוכה (ורשה, תרכ״ד) ואח״כ כספר (שם, תרנ״ג).

צורה מיוחדת קיבלו ספקולאציות אלו בתורת השמיטות, המניחה מחזוריות קבועה בבריאה. בולט הקשר עם שיטות דומות מחוץ

ליהדות, שהשפעתן ניכרה גם בארצות מוסלמיות. אברהם בר היא (ע״ע) מעיד ב„מגילת המגלה” על „פילוסופים” שהצדיקו תהליך ארוך, ואפילו אינסופי, של בריאות חדשות. מהם שקבעו, לדבריו, כי ימות העולם 49,000 שנה וכל אחד משבעת כוכבי־הלכת מושל 7,000 שנה. באלף ה 50 הרב הבל ואח״כ מחדש האל את העולם כבראשונה. תורות אסטרולוגיות יווניות־ערביות אלו התמזגו בנקל עם מאמרים כשל רב קטינא (סנ׳ צ״ז, ע״א), כי העולם קיים 6,000 שנה ובאלף השביעי הוא חרב — במקביל לימי השבוע ולמחזור השמטה (ע״ע). תורת השמיטות סוכמה הרבה בחוג גרונה ונתגבשה — תוך גילוי טפח וכיסוי טפחיים — בס׳ ה„תמונה” האנונימי, שנתחבר סביב 1250. עיקרה, שלא כוכבי־הלכת, אלא הספירות, קובעות את התהליך. שלוש הספירות הראשונות לא פעלו „עולמות” מחוצה להן. מספירת הבינה („אם העולם”) נאצלו 7 ספירות, שכל אחת מהן פועלת במיוחד במחזור אחד של הבריאה. כל יחידה קוסמית כזאת נמשכת 6,000 שנה של פעולה ו 1,000 שנות שביתה וחזרה לתוהו־ובוהו. בתום השמיטות בא ה„יובל הגדול”, שבו חוזרות גם 7 הספירות עצמן לחיק הבינה. אין בס׳ התמונה זכר מפורש לחידוש הבריאה אחרי היובל, אך כבר במאה ה 13 נתהוותה תורה רדיקאלית, שלפיה נמשך תהליך העולם 18,000 יובלות (רכנו בחיי לפרשת בהעלותך).

ס׳ התמונה מורה גם, כי באלף השביעי יואט סיבוב הכוכבים ומידות־הזמן תתארכנה באופן פרוגרסיווי. 50,000 שנה שלו הן, אפוא, זמן רב בהרבה, ומכאן הגיעו (בעיקר ר״י דמן עכו) למספרים אסטרונומיים להמשך ימות העולם. הדעה שאחרי כל יובל תתחיל בריאה מאין עברה מבחיי ליצחק אברבנאל ולבנו יהודה (שפרסמה בספרו האיטלקי הנודע „ויכוח על האהבה”), וכן נתקבלה ע״י בעל „גלי רזיא” (1552) ואפילו ע״י מנשה בן ישראל (ע״ע). אף מקובל אחד לא הניח מספר אינסופי של יובלות; לעומת־זאת טענו אחרים שלא ידוע מה יהא אחרי היובל.

נחלקו הדעות באיזו שמיטה אנחנו נמצאים. לדעת ס׳ התמונה אנו בשמיטת הדין, וקדמה לנו שמיטה של חסד, המתוארת כ„תקופת הזהב” של המיתוס היווני. לפי דעה אחרת (הס׳ „לבנת הספיר”) אנו בשמיטה האחרונה של היובל. בכל שמיטה מתגלה התורה, אלא שהבנתה שונה. בשמיטה שעברה נקראה התורה אחרת לגמרי ולא הכילה איסורים, וכך יהא גם להבא. לדעת מספר מקובלים הגלגול הוא חוק כללי בשמיטתנו, ונמצאו בה קצת נשמות מהשמיטה שעברה. במיוחד הפליג בכך ר״י דמן עכו. ההנחה שהתורה האחת תתגלה בכל שמיטה בצורה שונה, לא עוררה בשעתה התנגדות מפורשת. אחד מגילויה הקיצוניים היא התזה, כי בשמיטתנו חסרה אות אחת בא״ב; זו תתגלה להבא ותשנה את כל קריאת התורה.

לתורת השמיטות נמצאו מגינים עד המאה ה 17. הזהר גנזה לגמרי, כנראה מתוך התנגדות עקרונית, אף שגם לדעתו יש יובל גדול של 50,000 שנה, שתיקתו הגבירה את ההתנגדות ככל שנהפך למקור ראשי לק׳ המאוחרת, ורמ״ק והאר״י דחו את הרעיון כמוטעה ומיותר. בהשפעתם נעלם העניין, אך עוד בסוף המאה ה 16 לימד ר׳ מרדכי יפה (ע״ע), כי חילופי השמיטות אפשריים אפילו בתוך הזמן ההיסטורי, ושמיטת הדין התחילה דווקא בזמן מתן־תורה. החזון האוטופי והתאוריה המיסטית על מהות התורה וגילוייה תרמו לקליטתה, ותסידי שבתי צבי (ע״ע) הבליטו את היסוד האנטינומיסטי הגנוז בה בכוח.

5. בעיית הרע היתה מניע גדול בספקולאציה הקבלית, בהבדל עיקרי מהפילוסופיה היהודית שלא מצאה כאן מקום להתעוררות מקורית. בס׳ „מערכת האלוהות” עדיין ניכרת השפעת התשובה השגורה בפי הנאו־אפלטוניקנים, כי אין לרע מציאות אובייקטיווית אלא יחסית בלבד. אין בכוח הבריות לקלוט את כל השפע היוצא מהספירות, וזה מקור הרע — שאינו אלא העדר; מציאות מטפיסית אין לזה. לעומת־זה מוגדרת ספירת הגבורה או „שמאלו של הקב״ה”, כבר בס׳ הבהיר כ„מידה ששמה רע”, ששלוחיה הם כוחות הדין המצמצמים ומגבילים בעולם. ר׳ יצחק סגי־נהור הסיק מכאן, שיש לרע ולמוות שורש חיובי, השקול כנגד שורש הטוב והחיים באחדות האל, ורק בהמשך תהליך הדיפרנציאציה, למטה מן הספירות, מתעצם הרע בגילוייו הנפרד. מכאן נשתלשלה התורה, שמקור הרע בהתגברות כוח הדין מתוך ניתוקו מהתחברותו עם מידת החסד. הדין שלא נמתק מוציא מתוכו את ה„סטרא אחרא” (ס״א; הצד האחר), שהיא ממלכת האצילויות החשוכות והכוחות הדמוניים, ששוב אינם חלק אורגאני של מערכת הספירות והקדושה. השקפה זו השתלטה בק׳ ע״י מקובלי גרונה והזהר. לדעת ה„גנוסטיקנים” בקסטיליה יש היראכיה שלמה של „אצילות שמאלית”, שהיא כוח הטומאה. לרע כוח רק כשהוא מתחזק מתוך ספירת הגבורה, ובפרט כשהאדם מחזקו ע״י החטא. לס״א ספירות משלו („אילן החיצון”). לדברי ר׳ יצחק הכהן היו העולמות שנחרבו 3 אצילויות שאבדו בשל תוקף הדין שבהם. כוח הרע אינו שואב מאצילות הגבורה אלא מהבינה, ומתעצם בכוחות הרסניים המקבילים ל 7 ספירות הבניין. כוחות הבניין וההריסה נלחמים זה־בזה מתחילת הבריאה. גם בזהר נרמז, שיסוד הרע בשרידי העולמות שנחרבו. כוחות הרע נמשלו ל„קליפות” שבאילן האצילות, סימבוליקה שמקורה הראשון אצל עזריאל מגרונה ושנשתגרה בזהר.

לדעת מקובלי גרונה והזהר, היו עצי החיים והדעת קשורים בהארמוניה, עד שהפריד האדם ביניהם ועיצם בכך את הרע הכלול בעץ־הדעת. בכך גרם ליציאת הרע מן הכוח אל הפועל. אדם הראשון הכניס „פירוד למעלה ולמטה” — ובעצם חוזר על־כך כל חטא, מלבד הכישוף, המחבר, לדעת המקובלים, מה שהיה צריך להיות נפרד. התעצמות כוח הדין יכולה לנבוע ממעשי האדם (רע מוסרי) או מתהליך מטפיסי בעולמות העליונים (רע קוסמי), ואין ספרי הק׳ מבדילים עקרונית ביניהם. הזהר ניסה לגשר ביניהם בהנחה, שאף ההכנה לשחיתות מוסרית נובעת מתוך הרע הקוסמי. ההבדל העיקרי בין הזהר לגנוסטיקנים בקסטיליה הוא בכך, שהאחרונים השתעשעו כפרסוניפיקאציה מופלגת בתחום זה, ובנתינת שמות פרטיים לאוכלוסיית אצילות השמאל; ואילו הזהר מסתפק בהגדרות בלתי־אישיות — מלבד עניין סמאל ולילית (ע״ע) והתיאור המפורט של „היכלות הטומאה” והממונים עליהם (בס׳ שמות ח״ב, רס״ב—רס״ד).

בסימבוליקה של הזהר בתחום הס״א מתנגשים מוטיווים שונים. יש שהקליפות הובנו כעומדות בקצה שלשלת האצילות, ההופך לחושך, ויש שהוגדרו פשוט כמתווכים בין העליון והתחתון. בציורים אחרים הוגדר הרע כפסולת הטבעית של תהליך אורגאני, או כ„סיגים” שנשארו מצריפת הזהב („היתוכי הזהב”) ו„שמרים” מן היין הטוב. תיאורי הס״א בזהר עשירים במיוחד בציורים מיתיים. זיהויו של הרע עם החומר איננו בזהר ולא בק׳ בכלל. בד״כ לא היתה שאלת מהות החומר מרכזית בק׳, שעיקר עניינה מרוכז בשאלה כיצד משתקף האלוהי בחומר.

לדעת הזהר יש ניצוץ קדושה גם בתחום הס״א, בין שהגיע מאצילות הספירה האחרונה בין שהגיע מכוח החטא; כי כשם שהמצוה מעוררת כוח בקדושה, כך מוסיפה העברה חיות לס״א. תחומי הטוב והרע משולבים זה־בזה ותפקיד האדם להפרידם. לעומת תפיסות אלו, הקובעות לרע תחום מטפיסי, סבור ג׳יקטילה, כי הרע מוגדר כהוויה שאיננה במקומה הנכון: „כל מעשי האלוהים כשהם במקומם שהועמדו בו בבריאתו הוא טוב, ואם נהפך ויצא ממקומו הוא רע”. שתי הדעות עוברות דרך כל ספרות הק׳, ללא הכרעה ביניהן. על תורת הרע בקבלת האר״י — ר׳ להלן, עמ׳ 116.

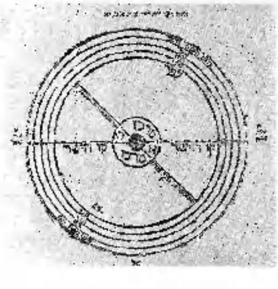
מפנה בא בכתבי נתן העזתי (ע״ע). לפיו נמצאו בא״ס, מעיקרו, שני אורות, „אור שיש בו מחשבה” ו„אור שאין בו מחשבה”. הראשון כלל מראש מחשבה לבריאת עולמות, ואילו האחר התכוון להישאר

גנוז בעצמותו. כשהתעוררה מחשבת הבריאה באור הראשון, הצטמצם זה כדי לפנות מקום לבריאה, אך האחר נשאר במקומו והתנגד באופן פסיוי למפעל הבניין. התנגדות זו היא מקור הרע במעשה בראשית. שורש הרע הוא אפוא בא"ס עצמו, ולא מפני שהוא רע במהותו, אלא דווקא מרצונו שלא תהיה מציאות אלא לא"ס לבדו. המאבק בין האורות ייגמר רק בעת הגאולה. ההנחה כי יסודות של טוב ורע קיימים יחד במחשבה העליונה ושאין הסבר אחר לרע בשיטה מונותאיסטית, משותפת לנתן העזתי ולליבניץ (ע"ע), שניסח דבריו 50 שנה אחריו בספרו Essais de Theodicee sur la bonte de Dieu etc. („מסות על צידוק האל" וכו'), 1710.

בשאלת סופו של הרע, בעולם ובאדם: האם יושמד לעתיד־לבוא, האם ינוטרל או שמא ישוב למקורו ויהפך לטוב, נשמעת הדעה השלישית מימי מקובלי גרונה. הרמב"ן מדבר על התעלות כל ההוויה אל שרשיה באצילות וביטול־ממילא של כל הרע. בד"כ הצטמצם הוויכוח לימי הגאולה וליום־הדין האחרון. הדעה השלטת היתה, כי כוח הרע יכלה עם אבדן משמעותו ותכליתו, אך היו שהניחו את קיומו כמקום עונש נצחי לרשעים. היסוס ניכר גם בזהר וגם בקבלת האר"י. בד"כ מדגיש הזהר, כי כוח הקליפה ייפסק לעתיד־לבוא, אבל במקומות שונים נאמר במפורש, שהס"א „יעבור מן העולם" ואור הקדושה יאיר „בלי מעצור". לעומת־זה, הניח ג'יקטילה, כי לעתיד־לבוא „יוליך האל את מידת הפורענות למקום שאינה יכולה לקטרג". ס' „כף הקטורת" (1500) ובעיקר ר' מ. ע. פאנו סבורים, כי השטן עצמו יחזור בתשובה ויהפך למלאך של קדושה — בניגוד גמור לכתבי ויטל.

6. תורת הבריאה של קבלת האר"י. הצד השווה בכל תורות הבריאה שלפני האר"י הוא עקרון ההתפתחות הפנימית החד־כיוונית, המובילה מהתעוררות הא"ס לקראת הבריאה, דרך שלבי אצילות רצופים פחות־או־יותר, כמפורט לעיל. מפנה מכריע חל בקוסמוגוניה הלוריאנית, הבנויה על תפיסה דראמאתית מאד ומסובכת אף בחלקיה שאפשר להסבירם בבירור. תורה זו הכניסה פער עצום בין א"ס ועולם האצילות, ומילאה אותו באקטים שלא נודעו קודם בק', אף שאפשר להבינם מתוך מוטיווים קדומים־יותר. ביסוד קבלת האר"י 3 סוגיות: א) הצמצום; ב) שבירת הכלים ותוצאותיה; ג) התיקון.

(א) הצמצום. כמקור ראשון שימש לאר"י קטע קדום מחוג ס' העיון, המקדים את הצמצום לאצילות: „כיצד המציא וברא עולמו? כאדם שהוא מקבץ את רוחו ומצמצם את רוחו (נו"א: את עצמו) כדי שיחזיק מועט את המרובה, כך צמצם אורו בספח שלו ונשאר העולם חושך ובאותו חושך קצץ צורים וחצב סלעים". זו גם דעת הרמב"ן בפירושו לס' יצירה, אך האר"י הוא שעשה רעיון זה ליסוד תורת הבריאה. האקט הראשון של הא"ס היה אפוא אקט של הסתרה והגבלה ולא של גילוי והאצלה. נקודת־המוצא נטורליסטית מאד, ולכן אין פלא שחלקים חשובים של תורה זו (שניסוחיה המקוריים נשמרו בידינו) טושטשו או נגנזו כליל. נקודת־המוצא היא, שאין בעצם מקום לבריאה כלל, באשר זו מהווה הגבלה לתחום האלוהות וע"כ מנוגדת לאינסופיותה. אקט הבריאה נתאפשר רק ע"י „כניסת האל לתוך עצמו", שאפשרה מציאות של משהו שאיננו א"ס. במדרש נאמר שהאל צמצם את עצמו בין הכרובים בקודש הקודשים, אך כוונת הצמצום הקבלי הפוכה: לא עוד ריכוז של כוח אל מקום אחד, אלא הרחקתו ממקום אחד. הנקודה שנתפשטה כוללת את כל מישורי ההוויה, ברוח ובחומר, והיא החלל הקדמון, הנקרא (במונח הלקוח מהזהר) „טהירו". לפני הצמצום היו כל כוחות האל גנוזים בתוכו, ומאוזנים בלא פירוד. ואז קיבץ א"ס את שרשי הדין אל מקום אחד שכוח הרחמים הסתלק ממנו. עי"כ נתעבה כוח הדין. הצמצום הוא אפוא אקט של דין והגבלה, ומכוון לבירור מתמשך של כוח הדין שנשאר בחלל הקדמון כשהוא מעורב עם שרידי אור א"ס („רשימו") שנשארו בו גם אחרי הצמצום, „כדוגמת טיפות שמן שנשארות אחרי ה(ו)דקת הכלי". בערבוב הכאוטי הזה פעלה יו"ד שירדה מן הא"ס המקיף את חלל הצמצום וכללה בתוכה את „קו המידה", הוא הכוח המצייר והמארגן. כוח זה הוא בבחינת מידת רחמים. הבריאה נתפסת אפוא כפעולה כפולה של המאציל בעקבות הצמצום. תהליך זה

המחשת פשוטה של משנת בספר יצירה: „תלי בעולם כמלך על כסאו, גלגל בשנה כמלך במדינה"

מתבטא ביצירה של כלים, שבהם מתגבשת העצמות שנשארה בחלל, תחילה באופן היולני, בכלי הנקרא „אויר קדמון", ואח"כ, כתוצאה של עליה וירידה בקו המידה (המקשר את א"ס וחלל הצמצום באופן קבוע), בציור מבורר יותר, בכלי הנקרא „אדם קדמון".

בתחילת ס' „עץ חיים", של ויטל, בא תיאור יותר פשוט. נאמר שם רק שע"י הצמצום נוצר חלל פנוי באמצע א"ס, ולתוכו האציל קו של אור שמילא את החלל ב 10 ספירות. מכיוון שהצמצום חל בשווה מכל הצדדים נתהווה חלל עגול, ולפיכך יש לאור שנכנס שם שתי בחינות: כעיגולים קונצנטריים וכצורה ישרה, שהיא צורת „האדם הקדמון לכל הקדומים". כבמעשה הבריאה חוזר קצב כפול זה, בהכרח, בכל השלבים של תהליך העולם — „התפשטות והסתלקות" בלשון המקובלים. כפילות זו בתהליכי האצילות היא קו דיאלקטי אפייני לקבלת האר"י. בכל שלב יש לא רק בחינת עיגולים ויושר, אלא גם בחינות של „אור פנימי" (בתוך הכלים המתהווים) ו„אור מקיף", ושל „עצמות וכלים" ואור ישר ואור חוזר, הלקוחות מתורת רמ"ק.

כאשר התעוררו בעיות כיצד להתאים תורה זו עם אי־השתנות האל, גולדו שתי תוצאות, שהודגשו במיוחד אצל סרוג: א. הבחנה בין עצמות א"ס ואור א"ס שהוא רצונו, וההסבר שהצמצום קרה רק ברצון ולא ב„בעל הרצון"; ב. הטענה שהצמצום אינו כפשוטו ובא רק לשבר את האוזן. סרוג הוסיף על־כך רעיונות משלו, שהשפעתם בק' המאוחרת היתה עצומה. לדעתו קדמו לצמצום תהליכים פנימיים יותר. א"ס „השתעשע" בהסתפקות האוטרקית בעצמותו, ונולד מעין „נענוע" — תנועת א"ס „מעצמו אל עצמו" — שעורר את שורש הדין. מתוך כך נתגבשה „חקיקה", שקבעה כעין נקודות ראשוניות בתוך א"ס. גבולותיה הם גבולי החלל הקדמון, אור א"ס שמחוץ לחקיקה פעל על הנקודות הללו שבתוכה. ואז נולדה התורה הקדומה, העולם האידאלי שנארג בא"ס עצמו. תורה זו נקראת „מלבוש", וסרוג האריך בפרטי אריגתו: אָרכּו נעשה מן הא"ב של ס' יצירה ב 231 שערים, וְרָחבּו — מארבעת המילויים של שם הוי"ה. תורה קדומה זו אנלוגית לעולם האידאות האפלטוניות, בנוסח קבלי. המלבוש היה גדול כפליים מכל שיעור המקום הנצרך לבריאת כל העולמות. אחרי אריגתו נתקפל כלפי מעלה ומחצית אותיותיו עמדו מאחורי המחצית האחרת; רק היו"ד האחרונה שבשם ס"ג (יוד הי ואו הי) נותרה ללא בן־זוג במלבוש המקופל, ולה ניתן התפקיד הדינאמי של העברת אור א"ס המתפשט בעיגולים לתוך הצמצום. במקום שנתפנה מהמלבוש (או מאור עצמותו) נתגלו גם הרשימו של אור עצמותו שנשאר וגם קצת מאור א"ס עצמו שהצטמצם לנקודה — והיא המקיימת את הכל. אולם גם מעבר לכך הולידו כל תנועות הצמצום והעליות והירידות של אותה יו"ד נקודות בחלל, וזהו „עולם

הנקודות" הראשוני, שעדיין אין לו מבנה והאורות קיימים בו באטומיזאציה.

הסיבוך הדיאלקטי אצל סרוג מעיד על המבוכה והתסיסה שעורר רעיון הצמצום. בין הנסיונות — שנמשכו יותר מ 200 שנה — להסבר ספקולטיווי נוסף של רעיונות הצמצום, יש להזכיר את זה של שבתי שעפטיל הורוביץ (ב„שפע טל"), שניסה להפוך את תורת הצמצום לתיאור סמלי של אצילות ספירת „כתר" ע"פ רמ"ק, בעקבות ניסוחי סרוג אך מתוך גניזת עניין המלבוש. התהוות הטהירו איננה עוד תוצאה של צמצום, אלא של אצילות אור הא"ס מתוך עצמות הא"ס. רק בתוך טהירו נאצל זה אירע צמצום של אור א"ס, שנשאר מעורב עם קצת מהעצמות (= הרשימו), ונתהוותה הנשמה כנקודה עליונה בתוך ספירת „כתר". הפיכת הצמצום לאקט שני הרציאה את עוקץ הפרדוכס שהיה טמון בתורה זו מעיקרה.

מהמאה ה 17 נחלקו המקובלים אם יש להבין את הצמצום כפשוטו או כסמל בלבד למאורע בעמקי האלוהות. הסוגיה שימשה אבן־נגף בוויכוחים עם הנוטים לפילוסופיה, ש„לא יכלו לשמוע" עניין זה, אף שתפיסת הצמצום קרובה למושגים שהתפתחו אח"כ בפילוסופיה האידאליסטית (שלינג, ויטהד). הגירסה הפשטנית נתקבלה בתורת השבתאים ונתבטאה במובהק בכתבי נתן העזתי ונחמיה היון. פולמוס זה התחיל ב 1714 וסיכמו יוסף ארגס ב„שומר אמונים" (1736), שהוא המסמך העיקרי לפירוש חדש ועקבי, המחזיר את תורת האר"י לנקודת המוצא של רמ"ק. הצד השבתאי כבר לא תפס כאן מקום, וראש המגינים על התפיסה הפשטנית היה עמנואל חי ריקי ב„יושר לבב" (1737). את שיטת ארגס הרחיב ברוך קוסובר ב„עמוד העבודה" (נכתב סמוך ל 1763; נדפס: 1854), והשפעתה ניכרת בספרות החסידית, ובפרט בשיטת חב"ד. ר' שניאור זלמן מלי־אדי טען ב„תניא", כי הגר"א נכשל בהבנת הצמצום כפשוטו, ושאלה פתוחה היא אם צדק בפירושו זה לשיטת הגאון. שיטת אהרן בן משה הלוי מסטרוסילה (ע"ע), תלמיד הרש"ז, מיוסדת על הנחת צמצום כפול: ה„בקיעה" — המאפשרת את הופעתו של האין־סופי בכלל — היא נסתרת לגמרי מהבנתנו ונעלמת עד כדי־כך, שאפילו בס' „עץ חיים" לא נזכרה כלל. רק אחריה קרה הצמצום השני, שבו נהפכה התופעה של אור א"ס לתופעה של הסופי. ניתן לומר, שהמקובלים שפזלו אל הפילוסופים הדגישו יותר את הצמצום שלא כפשוטו, והמזלזלים בפילוסופיה מציגים אותו כפשוטו.

(ב) שבירת הכלים. הנקודה שנתפנתה בצמצום מתמלאת עולמות והתרחשויות ללא־סוף. כל הצעדים המנויים בכתבי האר"י נוטים לקומפליקאציה קיצונית. עיקר כוונת האר"י היתה, כנראה, לתאר כיצד מתפתחים הכלים הקולטים את אור האצילות. תכלית הכלים היתה בירור כוחות הדין שנתקבצו כאן, ע"י הרחקתם מהסיס־טמה או ע"י אינטגראציה בדרך של זיכוך. שתי המגמות הסותרות קיימות יחד. לשם־כך היה צורך בדיפרנציאציה פרוגרסיווית בכלים, שבלעדיהם אין זרמי האצילות יכולים לתפקד. הפגישות השונות של אורות האצילות הן היוצרות את הכלים מתוך עצמן.

פעולות הקו הבא מא"ס נערכו בשני כיוונים הפוכים: נקודה יכולה להתפשט כעיגול או בקו־ישר, ובזה מתבטאת שניות יסודית בתהליך הבריאה. הצורה ההרמונית, שיש בה משלמות הא"ס, היא העיגול, ואילו הקו מוצא את הסטרוקטורה הסופית שלו באדם, הבנוי בבחינת היושר. הקו בא כפעולה ישירה של אור א"ס וע"כ הוא נעלה מהעיגול, המשקף את הצמצום. כל התפתחות תכליתית מת־רחשת בבחינת היושר, וכל התפתחות אימננטית וטבעית — בבחינת העיגול. דעה זו משקפת את דעת הפיתגוראים, ששלטה בפילוסופיה של הטבע עד המאה ה 17. אם משום־מה חסרה אחת הבחינות גורם הדבר להפרעות.

הדיוקן הראשון שהאצילות נצטיירה בו אחרי הצמצום הוא האדם הקדמון, העומד כאן למעלה מארבעת עולמות אבי"ע. להשקפה זו אין מקור, ולמעשה זהו פרק חדש לגמרי בקבלת האר"י. דיוקן זה נידון בפרטות רבה, אף שהודגש שמעטות הידיעות עליו מרוב העלמותו. בכל התהליכים הקשורים בדיוקן זה שלטת הדיאלקטיקה הנ"ל של תנועות כפולות. 10 הספירות נתארגנו באדם קדמון, תחילה בצורת עיגולים קונצנטריים, בחינת הנפש של אדם־קדמון, ואח"כ בצורת קו ישר — כדמות האדם ואיבריו; זוהי בחינת רוח שבאדם־קדמון. לכל האורות האלה שייכים כלים שהם עדיין רכים וזכים. דמות זו של האדם הקדמון היא שקבעה את הצורה האנתרו־פומורפית הבולטת בשיטה זו.

מראשו של אדם קדמון התנוצצו אורות כבירים בקונפיגוראציות עשירות. חלק התגבש בצורת אותיות — עם הטעמים, הנקודות והתגים — וסימבוליקה של כתב ולשון נתחברה לזו של האורות; והאורות מצטרפים לשמות הקדושים. עולם זה מתגבש מאורות הקרקפת. אורות האוזן, החוטם והפה נתפשטו רק בבחינת היושר שבהם, ולא נעשו לספירותיהם כלים מיוחדים; לאלה קרא ויטל „עולם העקודים", כי אורותיהם „נעקדו" יחד, בלא דיפרנציאציה אמיתית. אורות העיניים, שנבדלו לספירות ולכלים, נועדו מלכתחילה לצאת מן הטבור, אלא שנגרם היפוך בתנועתם. לאורות המפורדים קרא ויטל „עולם הנקודים", אבל בשאר המקורות נכללו כל אורות הטהירו בשם „עולם הנקודות" או „עולם התוהו", מפני שטרם הגיעו לסטרוקטורה בת־קיימא. לכולן הוכנו כלים מאור יותר עבה, שבהם יפעלו; אך כאן אירעה תקרית, המכונה „שבירת הכלים" או „מיתת המלכים". אמנם כלי שלוש הספירות העליונות עמדו בתפקידם, אבל משם פרצו האורות ל 6 הספירות הבאות בבת־אחת, כליהם נשברו והשברים נתפזרו, כשמקצת מאור העצמות דבק בהם. כלי הספירה האחרונה (מלכות) נשבר רק בחלקו. חלק מהאור חזר אל מקורו, אבל החלק שירד עם שברי הכלים גרם להתעצמות הקליפות ולהת־הוות החומר הגס. תהליך העולם לא התרחש אפוא לפי הסדר המ־תוכנן, דבר איננו במקומו הנכון, ולפנינו קטסטרופה קוסמית. אעפ"כ לא נתפס העניין אצל האר"י כתהליך אנארכי או כאוטי, אלא כתהליך בעל חוקיות ברורה, גם להתהוות הקליפות, כשורש הרע, חוקיות, החלה על שברי הכלים. ניצוצי האורות נשבו בין השברים והם מהווים את „חיות" עולם הקליפות. אמנם גם הכלים השבורים נשתעבדו לתהליכי התיקון שהחלו מיד, אבל „סיגיהם" נשארו, ומהם נתהוו הקליפות במובן המדויק של כוחות הטומאה.

טעמים שונים מאד ניתנו לשבירת הכלים: רפיונו הפנימי של עולם הנקודות „האטומי", תהליכי ההאצלה הלא־שלמים שבו (נאצלו רק העיגולים ולא בחינות היושר), וכד', ולפיהם נראית השבירה כ„תאונה" בחיי האלוהות. הסברות אחרות, שיסודן בדברי האר"י עצמו, מצדיקות את המבנה הלקוי הנ"ל מתוך התכנית העיקרית להביא לידי בירור (קתארזיס) היסודות הקשים מהסיסטמה האלוהית. לצד הסבר קתארטי זה עולה רעיון טלאולוגי, שכל זה נועד לתת מקום לשכר־ועונש בעולמות שייתהוו כתוצאה אחרונה של הבריאה. ההנמקה התכליתית והקתארטית מבליטות את המתיחות בין מחשבה תאולוגית ומיתית בק' זו. בבית־מדרשו של סרוג נוספה הסברה, כי עולם הנקודות הוא כשדה הנזרע, שהזרעים מוציאים פרי רק לאחר שנרקבו ונשברו.

(ג) התיקון. כל המשך הבריאה בא כתיקון לקלקול היסודי של השבירה, וחוקיו המסובכים — „עולם התיקון" — מהווים את עיקר קבלת האר"י. האמצעי העיקרי להחזרת הדברים למצבם המתוכנן הוא האור שפרץ ממצח אדם־קדמון וארגן מחדש את אי־הסדר שנגרם בשבירה. עמו פעלו גם ספירות היושר של עולם הנקודות שלא נשברו. הסטרוקטורות החדשות שקמו נקראו „פרצו־פים", והם נעשו למניפסטאציות העיקריות של האדם הקדמון. ספירת „כתר" הופכת עתה לפרצוף של „אריך אנפין" (ארך־אפיים) או „עתיקא", ו„חכמה" ו„בינה" ל„אבא ואמא" — שבהם מתחילה דיפרנ־

ציאציה חדשה של כל הנאצלים למשפיעים ולמקבלים, ומצד שני הם הדיוקן העליון של זיווג מפרה. זיווגם נתעורר ע"י עליית רפ"ח (288) ניצוצות האורות שהיו בכלים השבורים. מתוך זיווג זה נתהווה הפרצוף החדש של „זעיר אנפין" („קצר־אפיים"), המסתדר מ־6 הספירות התחתונות. כאן המרכז לתהליכי הבירורים להמתקת כוחות הדין, בסדרת פעולות כמעט אינסופיות. עיקר פעולת א"ס בגילוייו בעולם הנברא דרך פרצוף „זעיר אנפין" זה. אחדות הסטרוקטורה הובטחה ע"י פעולה של עקרון הנקרא „צלם", המקנה אופי מוגדר לכל הפרצופים, אך עיקר גיבושה ב„זעיר אנפין". הספירה האחרונה, מלכות, נהפכה ל„נוקבא דזעיר", ההשלמה הנקבית. מקור סמלים אלה, על כל ההגשמה הנועזת שבהם, ב„אידרות" שבזהר, אך באן נתפתחו בקיצוניות.

הנקודה המכרעת בדיונים היא, שאמנם תיקון השבירה כמעט הושלם מעצמו, אבל חלק מסוים נמסר לאדם כתכלית הבריאה, שבהתעוררותו תלויה השלמת מלאכת התיקון שהיא גם גאולת העולם. השובה ההבחנה הלוריאנית, שתיקון ה„חיצוניות" של העולמות לא נמסר כלל לידי האדם, אלא ה„פנימיות" בלבד. מעלתה של הפנימיות נופלת בשיטה זו, תמיד, ממעלת החיצוניות, אבל דווקא משום־כך היא בהשג־ידו של האדם; אם יעשה את שלו, תביא התעוררותו לזיווגים עליונים ולגמר תיקון החיצוניות ע"י אורות הגנוזים עדיין בפרצוף „עתיקא".

אָפיה הגנוסטי של קוסמוגוניה זו ברור, אף שעיבוד הפרטים יונק ממקורות פנימיים של היהדות. העובדה שב־200 שנה שלטה במרכז הספקולאציה הדתית ביהדות שיטה גנוסטית בלתי־מוכּרת, היא מהפרדוכסים הגדולים בתולדות האמונה היהודית. ניכרת נטיה מפליאה להסתכלות ולמחשבה דיאלקטית, והיא בולטת בעיקר בנסיונות של הסברה פרינציפיונית.

הצגות סיסטמאטיות נוספות המפתחות את קבלת האר"י בכיוונים שונים ומקוריים הן: „מאמר אדם דאצילות" הכלול בס' „ויקהל משה" למשה פרגר (1699, דסאו); „נובלות חכמה" לי. ש. דלמדיגו (באזל [ובאמת האנאו], 1631); „קל"ח פתחי חכמה" לר' מ. ח. לוצאטו (קארץ, 1785); „טל אורות" ליעקב מאיר שפילמן (לבוב, 1876—1883); „פתחי שערים" ליצחק אייזיק חבר (ורשה, 1888); „לשם שבו ואחלמה" לשלמה אלישוב (1912—1948); „תלמוד עשר הספירות" ליהודה ליב אשלג (1955—1967); ועוד.

7. ק' ופנתאיזם. שאלה זו העסיקה רבים מאז ביקש ואכטר (1699) להראות, כי הפנתאיזם של שפינוזה נשאב מהק', ובפרט מכתבי אברהם הירירה. תורה נחשבת פנתאיסטית כשהיא אומרת ש„הכל הוא אלוהות", ולהיפך. אך יש להבחין בין פורמולות לבין התוכן המדויק שיוחס להן בהסברה שיטתית ובהקשר הפנימי של המחשבה התאולוגית. תאיזם חיצוני יכול לשמש כסות לרעיונות פנתאיסטיים, ונוסחאות כוללות ניתנות לפירושים שונים. הקביעה של עזריאל על א"ס, ש„אין חוץ ממנו" ושל מאיר גבאי „הכל בו והוא בכל", וכן הדגשתו החוזרת של הזהר על האל ש„הוא הכל", מצויות גם בשיטות תאיסטיות אורתודוכסיות. הרעיון הנאו־אפלטוני כי כל עלול כלול בעילתו השפיע הרבה על ניסוחים כאלה, מבלי שיהיה להם גון פנתאיסטי. אכן, לבעיות מיוחדות שהעסיקו הרבה את הספקולאציה של הק' ניתנו תשובות בכיוון חד־משמעי בשיטות פנתאיסטיות.

רוב המקובלים, מאז ר' יצחק סגי־נהור, ראו באצילות רק התפשטות כוח האל ולא עצמותו. ברם, אחדים מהמקובלים הראשונים ראו זאת אחרת, ולדידם רק התחומים שלמטה מהספירות משקפים פעולת כוח בלבד. דווקא בעלי דעה זו מבליטים נטיה תאיסטית ברורה. המקובלים שזיהו את א"ס עם הכתר הוכרחו לפרש את הספירות כשוות־עצמות עם א"ס, אבל גם הם הכחישו במפורש את אחדות העצמות הזאת עם השכלים הנפרדים, ולא־כל־שכן עם הנבראים האחרים.

בעל הזהר לא התעניין בבעיה זו והסתפק בניסוחים בלתי־ברורים, אבל בכתביו העבריים של מד"ל ניכרת נטיה ברורה יותר להדגיש את אחדות כל הנמצאים בשלשלת רצופה של ההוויה. בדבריו רמז, כי לכל ישות מעין מציאות משנית משלה, הנבדלת מן האלוהות אך נעלמת מעיניו החודרות של המיסטיקן, המגלה מאחורי כל־זה את אחדות ההויה. קו זה, המגלה נטיה פנתאיסטית נסתרת מאחורי צורות ביטוי תאיסטיות, אָפייני לגישת כמה מקובלים. מצד אחד מדברים על א"ס בצורה פרסונאלית ומדגישים את עליונותו המוחלטת, ומצד שני עומדים על „התלבשותו" בספירות, ודרכן גם בשאר העולמות. כך גם בפירוש הכפול של בריאת „יש מאין": מדגישים שיש להבינה בפשוטה — מה שמבטל כל אפשרות של תפיסה פנתאיסטית — אבל שוללים הבנה פשטנית זו כשמדייקים בהבנת הסימבולים. תפיסות כנ"ל הותירו מקום להשקפה שהאל כולל הרבה־יותר ממה שניכר ממנו בתהליכי האצילות והבריאה, אבל מקיף גם אותם בתוכו. הכל כלול באלוהות, אך לא הכל זהה עמה. תפיסה זו נקראת פאנאנתאיזם — להבדיל מפנתאיזם טהור — ובצדק נטען, שמגמה דומה כבר נרמזה בחז"ל „(הקב"ה) מקומו של עולם ואין עולמו מקומו" (ב"ר ס"ח, י').

נימה תאיסטית ברורה ביותר מצויה בשכבה האחרונה של הזהר, אף שהודגש שהאל „ממלא הכל וסובב הכל", מבלי שאימננציה זו תגרע מתפיסה תאיסטית־פרסונאלית. ניסוחי הזהר בחלקים אלה נעשו פופולאריים־ביותר בק' המאוחרת ובספרי החסידים. ספרי חק' בשנים 1300—1500 מטשטשים בד"כ את הבעיה. המקובלים בדור גירוש־ספרד חיבבו ניסוחים הנראים כתאיסטיים מובהקים.

רמ"ק ניסח את ההשקפה הפאנאנתאיסטית ביתר דקדוק מכל המקובלים. ניסוחיו מפורטים ודקים מאד. הוא הבין יפה, כי הבעיה העיקרית של תורת האצילות היא במעבר של א"ס אל הכתר, וטען שלספירות יש מציאות במקורן בא"ס, אבל זו „נעלמת" כמציאות האש באבן, ובמציאותן האצילותית יש משום חידוש גמור. אך אפילו במציאותן הנעלמת, ה„שרשית", אין להן זהות אמיתית עם עצמות א"ס, היודע אותן והן אינן יודעות אותו. לדעת רמ"ק הבחינות העליונות שבכתר — „כתר שבכתר" בחזקת א"ס — מתקרבות לעצמותו של א"ס בצורה אסימפטוטית, אך בשום פנים אינן זהות עמו (ר' לעיל, עמ' 109). מציאותן של דרגות פנימיות אלו נחשבה כחידוש גמור, והאקט של בריאת „יש מאין" במשמעותו הבלתי־סימבולית הוא אפוא בחידוש מציאות נעלמת זו הנקראת „רצון הרצונות". לשיטה זו, הרצון האלוהי והתעוררותו הראשונה הם אפוא הדבר היחיד שלגביו קיימת בריאת „יש מאין" ממש, דעה שהפרדוכסאליות שבה מעידה על הלבטים בין השקפה תאיסטית ופנתאיסטית אצל רמ"ק.

קבלת האר"י מבליטה ניסוחים תאיסטיים מובהקים. תורת הצמצום הוסיפה לריחוק בין א"ס לאצילות. ואם אמנם מתפשט משהו מן העצמות ומתלבש בכלים, הרי מסתיימת התפשטות זו בעולם האצילות. למטה ממנו יש „מסך", המונע מן העצמות להתלבש גם בעולמות הבריאה, היצירה והעשיה. אכן, לא חסרו גם כאן ניסוחים אחרים. תורת ההתלבשות של כל עליון בתחתון נוסחה לפעמים בצורה קיצונית. יש גם שהדגישו, שרק האור הפנימי מסתנן במסכים ואילו לאור המקיף אין מסך כלל (אבן טבול). כאן נפתחה הדלת לחזרה לעמדות רמ"ק. תורת האר"י מקיימת את הדעה כי עולם האצילות על כל תהליכיו הוא בגדר אלוהות גמורה; אעפ"כ הכחישו רבים את אחדות המניפסטאציות האלוהיות באצילות עם א"ס מצד עצמותם. דכרים כאלה מגלים את הפסיחה הנמשכת על שתי תפיסות סותרות ביסודן. פתרון תאיסטי קיצוני נתן דמח"ל. לדעתו נקראת

האצילות „עולם" רק דרך משל, והיא האלוהות המתגלה; כל שאר העולמות נבראו בחופש גמור מן ה„אין" ממש.

8. תורת האדם והנפש מוסכמת, יסודית, בין המקובלים. באדם חוזר אותו תהליך תאוסופי כבחיי האל, אם־כי בשינוי ניכר. גם האדם, כאל, כולל בתוכו את כל מציאות העולם, באשר כל כוחות הבריאה יצאו בו לפועל. תהליך הבריאה היה ביציאת הכל מן האחד ובשיבתו שמה (ר' לעיל, עמ' 100). ונמצא כי מטרת התהליך הזה ונקודת־המפנה שלו הן באדם, המכיר את מהותו ונכסף לחזור מתוך הריבוי שבטבעו אל האחדות שבמקורו. ההקבלה בין פנימיות הבריאה, האל והאדם גורמת להשפעת־גומלין ביניהם, והסמלים האנתרופומורפיים הדגישו זאת ביותר. הספירות הן בדמות האדם, והאדם — שהוא „עולם קטן" — משפיע על האדם שלמעלה, ומכאן מעלתו העצומה. בהיותו בעל רצון חפשי יש בכוהו לקדם את אחדותו של כל המתרחש למעלה ולמטה, או להפריע בעדה. הספקולאציות על מהותו מסוכמות בנושא האדם הראשון לפני החטא, כי גם אם נפגמה שלמותו המקורית לא נגרע מיעודו העיקרי.

האדם הוא רוחני וגופו אינו אלא לבוש. לפני החטא היה גם גופו רוחני. אלמלא החטא הראשון היתה הבריאה כולה פועלת בהארמוניה שלמה, בלא פירוד בין הבורא והנברא הדבק בו. קשר זה, שהוא תכלית הבריאה, נפסק בשעת החטא, כאשר רצון האדם נפרד בהכרעתו החפשית מהרצון העליון. ונולדה האינדיווידואליות שמקורה בהתעצמות של הריבוי. מה שנועדו להיות תנודות בתוך מערכת הארמונית היו להיפוכים קיצוניים שנתקטבו לטוב ורע. להתגבר על קיטוב זה הוא יעודו של המין האנושי ושל היהודי כמקבל ההתגלות האלוהית בתורה.

בנקודה זו משתלבת בעיית האדם עם בעיית הרע בעולם. מסתבר, כי רעיון השחתת העולם בחטא (ה)קדמון (ע"ע) נתגבש מתוך מגע קרוב עם דעות נוצריות, אף אם ינקו מהאגדות המקבילות במדרש. אולם נעדר כאן יסוד נוצרי מכריע: אין הק' מכחישה את כוח האדם להתגבר על השחתה זאת גם לפני הגאולה הכללית. הספקולאציה על דרך תיקון הנברא היא במרכז תורת האדם, שנתפתחה בסוגיות אלו מתוך מוטיוים דתיים טהורים. רעיונו של ריה"ל על ישראל כלב האומות נתקבל ע"י מקובלי גרונה ובעל הזהר, שראו בישראל את „לב האילן", סמל הלקוח מס' הבהיר.

המקובלים אימצו את תורת־הנפש הנאו־אפלטונית והתאימוה למינוח של המקורות היהודיים. בעיקר מדובר בזהר על חלקי־נפש שונים במהותם, המתקשרים זה־בזה והנקראים בק' נפש, רוח ונשמה. אחדותם אמנם הונחה, אבל ההנחה נשארה פרובלמאטית. הנפש היא כוח החיות ומכלול הפונקציות הפסיכו־פיסיות של האדם. שני החלקים האחרים מתוספים רק מתוך התעוררות רוחנית ומאמץ מיוחד: הרוח — כשהאדם מתגבר על הצד הוויטאלי, והנשמה — היא עיקר הנפש — בכוח העיסוק בתורה ובמצוות, שבאמצעותו היא פותחת את כוח ההשגה העליונה ורזי העולם. היא אפוא הכוח האינטואיטיווי הקושר את הנברא בבורא. ישנן הבחנות חשובות בהבנת חלוקה זו לפרטיה. השימוש במונחים נפש, רוח ונשמה (נר"ן) לקוח מאברהם אבן עזרא ואברהם בר חיא, אבל מניעיהם הפילוסופיים טושטשו בהתפתחות הק' במאה ה13, ובמקומם באו קשרים עם פסיכולוגיה אוקולטיסטית. אצל מקובלי גרונה ניכרת עדיין הזהות המקורית של הנשמה עם הנפש המשכלת של הפילו־סופים, אלא שהיא מאחדת כאן את היסוד הרציונאלי והאינטו־איטיווי־מיסטי. רק היא באה כאצילות מן האל עצמו, ולא נשתלשלה מן השכלים הנפרדים (שמהם הרוח) או מארבעת היסודות (שמהם הנפש). כאן הנפש היא המשותפת לאדם ולבהמה, ורק הנשמה המשכלת, שמקורה בספירת הבינה, היא חלק האדם. ב„מדרש הנעלם" בולט עדיין הקשר לאסכולת הרמב"ם על „השכל הנקנה", אך מופיעים גם חלקי־הנפש של הפסיכולוגיה האריסטוטלית — בלי להזדהות עם נר"ן — בציון פעולותם, המיוחדים למחבר. הוא מבחין בין הנפש המדברת והשכלית; רק האחרונה היא הנשמה האמיתית. הנפש מאחדת את שלושת הכוחות: הבהמי, הצומח והמדבר, שהם מכלול האורגאניזם הפסיכופיסי של האדם; הנשמה היא כוח שכולו בצד ההשגה המיסטית, ואילו הרוח הוא הכוח המבחין מוסרית בין טוב ורע. סתירה יסודית ניכרת בין אחדות הנפש במין האנושי ובין המערכת הכפולה של נפש הישראלי ואומות־העולם. מקובלי גרונה ידעו רק את אחדות המין האנושי. בגוף הזהר נרמז, שיש שתי מערכות נבדלות, שהאחת מקורה בס"א והאחרת קדושה; אלא שדבריו מרוכזים לחלוטין בנפש הישראלית.

בעיית מקורם של חלקי־הנפש באצילות תפסה מקום רב. „מדרש הנעלם" סבור, שאפילו הנשמה העליונה נאצלה רק מכסא־הכבוד, כלו', למטה מהספירות, אך למעלה מעולם השכלים; הנפש ברואה אפוא, אף־כי במעמד עליון. בזהר גופו תוארו חלקי־הנפש כמוש־רשים בעולם הספירות. בדרכן למטה נפרדו הנשמות לנשמת אדם ונשמת נקבה. הסמלים המשמשים לירידת הנשמה הם בעלי אופי מיתי חזק: אילן הנשמות, שממנו הן פורחות, והנהר שבו הן נמשכות ממקורן העליון, ועוד. ספירת ה„יסוד" היא תחנת־ביניים לכל הנשמות לפני כניסתן לאוצר הנשמות שבגן־עדן, ומשם הן נקראות למטה אל גוף האדם. משותפת הדעה, כי מקור הנפש למעלה מהמלאכים. והאדם עשוי לרדת לעמקי השחיתות אך גם להתעלות למעלה מהמלאכים. למלאכים גם אין כוח תיקון.

אחרי הזהר הוסיפו עוד שני חלקים, עליונים יותר, לנפש: „חיה" ו„יחידה", שהן דרגות נעלות של השגה אינטואיטיווית של יחידי־סגולה. 5 חלקים אלה (נר"ן ח"י) נקשרו בקבלת האר"י בחמשת הפרצופים של האדם הקדמון בכל אחד מעולמות אבי"ע, ונוצר ריבוי עצום של מעלות הנשמות לפי מקורן. הנשמה שמקורה ב„יחידה" שבספירת ה„כתר" מעולם האצילות היא נשמת המשיח, ורק היא אינה כפופה לחוק הגלגול.

מהזהר ועד תלמידי האר"י מדובר על „צלם", שהוא הפרינציפ האינדיווידואלי במין האנושי. הוא גם המקשר בין הנשמה והנפש ובין הגוף. הוא הלבוש שבו מתלבשות הנפשות בגן־עדן לפני ירידתן אל העולם התחתון ואחרי שיבתן לשם, שאינו מתגלה אלא להתבוננות המקובל. שלא כנפש יש לצלם התפתחות, המקבילה לתהליכים הביולוגיים באדם. נקבעה הקבלה בין הצלם לצל האדם; הזהר הבין, כנראה, את צל האדם כהשלכה של הצלם הפנימי, ועי"כ קלט גם השקפות מאגיות ועממיות על הצל, שנפוצו ביה"ב באירופה. הצלם הוא כעין דמות עליונה המגינה על האדם ומלבישה אותו אחרי המוות. אמונה קדומה מאד, ממוצא פרסי, על קיום דמות כזאת, שהיא עצמותו האמיתית של האדם, נתגלגלה כאן אל הזהר ונתחברה עם ההשקפה האוקולטיסטית על הצלם. בקבלת האר"י נתייחד לכל אחד מחלקי נר"ן צלם מיוחד.

לפי השקפה הנמצאת כבר בספרות ה„היכלות" נרקמו כל הנשמות מראש בפרגוד שלפני כסא־הכבוד, וסמל זה של „פרגוד הנשמות" נתקבל בכמה ספרי־מופת של הק' והותאם להשקפותיה. בפרגוד זה כתובה כל ההיסטוריה וגורל הנשמות, והוא אינו רק המסך המיסטי המקבל את רישומי המעשים, אלא גם תחום הנשמות החוזרות למו־לדתן הראשונה, למעט נפשות הרשעים.

תורת האדם ונשמתו עסקה גם בגורל הנפש אחרי המוות; עלייתה דרך נהר של אש, שהוא כעין „פורגטוריום", אל גן־העדן התחתון, ומשם אל גן־העדן העליון ולתחום "צרור החיים", שהוא, לפעמים, כינוי לאחת הספירות עצמן. פרטי גן־עדן וגיהנם נדונו באריכות אצל מקובלי גרונה ובזהר, ותפסו מקום נכבד בספרות העממית של הק' עד לדורות האחרונים. דעות מהאגדה — בפרט המאוחרת — נתפרשו לפי הסימבוליקה הקבלית והתעשרו בפרטים, ובולט המשותף עם מוטיווים מוסלמיים ונוצריים. תורות אלו לא

קיבלו מעולם מסגרת מחייבת וניתן חופש רב לדמיון. מקובלי המאה ה13 נמשכו ביותר לנושא ודנו במהות לבושי גן־עדן („חלוקא דרבנן"). אופני ההכרה שם והתאחדות הנשמה עם האל — אף, שנזהרו מלדבר על איחוד ודיברו רק על דבקות. הזהר מזכיר מצב עילאי וחולף בו עומדת הנשמה, לעתים, לפני האל בלא לבוש, בעוד שבד"כ היא זקוקה אפילו בגן־עדן העליון ללבוש של אור או אוויר. ציורי האהבה אינם נושאים אופי ארוטי אלא אבהי. ולהתפ־עלות אופי חולף. רק בקבלת צפת ובשירתה נתוסף גון ארוטי חזק. השאלה באיזו מידה הגיעו שיטות מאוחרות, כשיטת חב"ד, להשקפה מיסטית קיצונית על ביטול ישות הנשמה באלוהות, נשארה פתוחה.

גורל חלקי־הנפש איננו אחד. הנפש נשארה זמן־מה בקבר, הרוח עולה לגן־עדן התחתון, ע"פ זכויותיה. ואילו הנשמה חוזרת ישר למולדתה הראשונה. הדינים חלים רק על הנפש והרוח. תורת הנפש כרוכה בתורת גלגול הנשמות; ועל־כך ע"ע גלגול. בהתפתחות הק' הורחבה תורה זו בצורה רדיקאלית, מעונש על עבירות מיוחדות לחוק כללי המקיף את כל נשמות ישראל, ובשלב נוסף את כל המין האנושי, ובצורה הקיצונית־ביותר את כל ההוויה, מהמלאכים עד ממלכת הדומם. הגלגול הוא סיכוי לנשמה להשלים את יעודה ולמלא מה שחיסרה.

בקבלת האר"י תורת האדם מסובכת יותר. בכתבי ויטל ניכר גם הבדל באופן ההרצאה בסיכום עממי, כמו ב„שערי קדושה" ובכתביו האסוטריים. ב„שער הקדושה" הבדיל בין 3 „מחצבים": מחצב הספירות, הנשמות והמלאכים. ב„עץ חיים" התהליך מסובך הרבה־יותר. בכל ספירת „מלבות" שבפרצופים השונים גנוזות נשמות העולות אל הבחינות העליונות של אותו פרצוף ויוצאות־לפועל בזיווגים, בכמה שלבים. בזיווגים הראשונים אין בהן עדיין צורה ותיקון, ורק בזיווגים נוספים הן מקבלות צורת נשמות ממש. בכל שלב נוצרת אפוא אפשרות חדשה של יצירת נשמות. תהליכים אלה חוזרים בכל ארבעת העולמות, וכמעט שאין קץ לבחינות הרבות שיש לנשמות אלו. בכמה מקורות לוריאניים הודגש, כי הנשמות העיקריות נשארו למעלה, ולגוף לא נכנסו אלא ניצוצות שהוקרנו מהן. הנשמה העליונה חופפת על האדם, ומקיימת קשר מאגי בלתי־אמצעי עם הניצוץ שלמטה.

נשמת אדם־הראשון היתה כלולה מכל העולמות, ונועדה לתקן את ניצוצות הקדושה שנשארו בקליפות. בתוכה נכללו כל נשמות המין האנושי. איבריה היו 613. כל איבר היווה פרצוף שלם, הנקרא שורש גדול, שכלל אף הוא 613 שרשים קטנים, ובכל שורש קטן נגנזו 60,000 ניצוצות או נשמות פרטיות. גם אלה עשויים להתחלק, אלא שתשאר קרבה בין הניצוצות השייכים לשורש אחד. אילו היה אדם הראשון ממלא יעודו היה כוח הרע, הקליפה, נפרד לחלוטין מהקדושה — תכלית כל תהליך העולם. אך במקום להעלות הכל, הפיל הכל. עולם העשיה נכפף לשלטון הקליפות, ובמקום האדם הקדמון נבנה כוחו של „אדם בליעל" הנאחז באדם. במידה מסוימת נשנתה כאן שבירת־הכלים הקוסמית. האדם נעשה חמרי ונתגשמו הפונקציות הפסיכו־פיסיות שלו. בנשמת אדם חיו מדרגות גבוהות, שסירבו להשתתף בחטא ונסתלקו למעלה, ולא יחזרו לעולם עד הגאולה. היו נשמות שנשארו באדם כאשר הונמכה קומתו, ולא נפלו בכוח הקליפות. ברם, עיקר הנשמות נפלו, וצריכות להיתקן בגלגולים. ההיסטוריה הנעלמת היא זו של הגלגולים הרבים שבהם גיבורי המקרא נאבקים על תיקונם. יש „נשמות מקוריות", בעלות עצמה רבה, שכוחן בתיקון מועיל לכל העולם, ויש המתקנות את עצמן בלבד. „משפחות הנשמות", הקשורות לשורש אחד, מסייעות זו לזו. לעתים רחוקות־ביותר יורדות לעולם נשמות עליונות, שלא נכללו באדם הראשון, כדי לסייע לתהליך התיקון. חדשה־לגמרי היא הדגשת המדרגה הגבוהה של נשמות קין והבל, שבאו מכוח התורשה ולא מכוח הגלגול, והמסמלות את הגבורה והחסד. ואף שכוח החסד עולה עכשיו, יהפך סדר מעלתם כאשר יתוקנו. רבים בגדולי האומה מיוצגים כנשמות משורש קין, ולדעת האר"י יתרבו סמוך לגאולה נשמות מסוג זה.

במהות החטא הקדמון מצויות בק' השקפות שונות מאד. לפי הק' הספרדית עיקרו ב„קיצוץ הנטיעות" — הפרדת ספירה אחת („מלכות") והעמדתה כנושא בלבדי לפולחן. ס' „מערכות האלוהות" הגדיר כמעט את כל החטאים העיקריים שבמקרא כשלבים שונים של קיצוץ כזה. בסימבוליקה של הזהר זהו פירוד בין המלך והמטרוניתא (= השכינה), וגלות השכינה מעם בעלה היא התוצאה העיקרית, המטפיסית, של חטאים אלה. כל מעשי הצדיקים — ובפרט מעשי האבות — באו לתקן את הפגימה היסודית. הזהר נמנע מלהאריך במהות החטא הראשון, אך בעל „תיקוני זהר" סבור, שאדם חטא דווקא במחשבה העליונה, כלומר בספירה הראשונה או השניה וגרם להסתלקות האל מעל למחשבה ולהיותו טרנסצנדנטי. בעקבות תפיסות קדומות־יותר נתפרש החטא הראשון לפעמים גם בקבלת האר"י כתקלה טכנית בתהליך התיקון: אדם נחפז מדי להשלים את התיקון טרם זמנו, שהיה בשבת הראשונה של הבריאה. החוטאים הגדולים נתכוונו אפוא לטובה.

המכשירים העיקריים לתיקון הפגם הם התורה והתפילה. לשתיהן עומק מיסטי רב. בהתגלות מדבר האל אל האדם, ובתפילה מדבר האדם אל האל. שיג־ושיח זה מיוסד על המבנה הפנימי של העולמות, ופעולת האדם היודע את משמעות מעשיו משפיעה פי־כמה על התיקון. בעולם־הזה „נתגשמו" גם מצוות התורה, כי המכשיר צריך להתאים לפעולה המכוונת, אך לא נגרע בכך מהמימד הפנימי של כל מצווה. התורה כאורח־חיים כללי היא גם דרך אסוטרית של המיסטיקן לדבקות באל; תפיסה זו מבליטה את האופי השמרני של הק' כגורם הפועל להגנת ערכי היהדות ולהעמקתם. קיום התורה נתקדש כדרך לביטול הפירוד בעולם, וכל אדם נקרא למלא את חלקו במשימה; בכך הוטל על כלל ישראל התפקיד הקשה והנכבד של תיקון העולם בגאולה.

9. **גלות וגאולה.** גם גלות ישראל כרוכה בהפרעות בהרמוניה הקוסמית, ומסמלת מצב זה. מצב העולמות בזמן הגלות שונה־לגמרי ממצבם האידאלי. מקובלי גרונה הורו, כי בימי הגלות אין הספירות פועלות כתיקנן, כי נמשכו אל מקום אצילותן ואין כוח בישראל להשיג את הדבקות האמיתית בכוחות רוח־הקודש. רק דבקות פרטית אפשרית עדיין למיסטיקן היחיד. לפעמים נאמר, כי בגלות מתפשטות למטה רק 5 הספירות התחתונות, ואותיות שם הוי"ה, הכוללות את כל האצילות, אינן מאוחדות; הוא"ו וההה"א האחרונות, ספירות „תפארת" ו„מלכות", נפרדו בחטא הראשון, שבו התחילה בעצם הגלות כתופעה קוסמית.

בחוג זה דובר לראשונה על מהותו המיסטית של המשיח, שהוא שלם ב„כוח אלהותי ומלאכותי וכוח אנושי וכוח צמחי וכוח בהמי" (עזריאל), והשגתו תהיה למעלה מהשגת המלאכים. הזהר סבור, שעיקר הגאולה בחיבור המתמיד בין ה„תפארת" וה„מלכות", וגאולת ישראל היא גם גאולת האל עצמו מתוך גלות מיסטית (השו' מכילתא בא פי"ד, ירו' סוכה ד', ג'; ויק"ר ט', ג': „זה אחד מן המקראות שישועתן של ישראל ישועתו של הקב"ה"). ב„רעיא מהימנא" וב„תיקוני זהר" נתחדש הרעיון, כי בגלות נוהג העולם לפי שלטון עץ הדעת טוב־ורע, וע"כ יש בו קדושה וטומאה, היתר ואיסור, כשר ופסול; אבל בגאולה תתגלה הנהגה חדשה של עץ־החיים, כפי שהיתה לפני החטא. כך נתפרש גם ביטול המצוות לעתיד־לבוא הנזכר בתלמוד (נדה ס"א, ע"ב).

10. **התורה ומשמעותה.** מלבד היותה מכשיר לתיקון פגם העולם ואורח־חיים המותאם לכך, נעשתה התורה — בסגולתה כדבר ה' שאין דומה לו בספרי העולם — נושא להסתכלות מיסטית מקורית. המקובלים לא שללו, כמובן, את ההקשרים הראליים וההיס־

טוריים שעליהם מדובר בתורה, אלא שלא זה היה עניינם הבלבדי, ועיקר הדיונים נוגע רק לשאלת משמעות התורה במובן המדויק. הזהר מדגיש את מעלתה המוחלטת של התורה על ספרי נביאים וכתובים, וגם ג׳יקטילה הסביר את מעמד חלקי המקרא מבחינת הק׳; אך ניכר, כי ההשקפות המשותפות למקובלים על מהות התורה ומשמעותה הועברו מכללא גם על שאר ספרי המקרא.

השקפות אלו נתגבשו בביטוין הקלאסי כבר במאה ה 13, ועם כל ההעזה שבניסוחים מאוחרים-יותר לא נוסף דבר עקרוני, גם לא אצל האר״י. חלק גדול מספרות הק׳ מורכב מפירושים לתורה, למגילות ולתהילים, ורוב הזהר נכתב כפירוש לתורה, לרות ולשה״ש. ראוי לציון העדרם הגמור כמעט של פירושים לספרי נבואה שלמים ולדניאל. רק חלקים קטנים מתוכם חוזרים תמיד בפרשנות המיסטית. הפירוש השלם היחיד לכל המקרא הוא „מנחת יהודה״, שנתחבר במאה ה 16 במרוקו (כ״י). פירושים רבים נכתבו לשה״ש.

תהליך הבריאה מסתמל גם כהתפתחות יסודות הלשון האלוהית, דבר ה׳, ואינו שונה עקרונית מהתהליך שנתגבש בתורה, המגלה בפנימיותה את סדרי הבריאה כולה. המובן האנושי של התורה הוא האספקט החיצוני-ביותר שלה. 3 עיקרים קובעים את מהותה האמיתית: א) היא שמו המיסטי השלם של האל; ב) היא גוף חי; ג) הדיבור האלוהי הוא אין-סופי ואין דיבור אנושי יכול למצותו.

א) עיקר זה כרוך בהשקפה מאגית, הנמצאת כבר במדרש תהילים (ג׳): „אילו ניתנו פרשיות התורה על הסדר, כל הקורא בהם היה יכול להחיות מתים ולעשות מופתים, לכן נתעלמה סידורה של תורה והוא גלוי [רק] לפני הקב״ה״. השימוש המאגי הוסבר בס׳ „שימושי תורה״, שהוא מתקופת הגאונים לכל המאוחר. קריאה בתורה „על דרך השמות״ (כלשון הרמב״ן בהקדמתו לפירוש התורה) אינה קשורה בסיפורים ובמצוות, אלא בריכוז הכוח האלוהי בצירופי אותיות לשמות קדושים; מכאן רק צעד אחד להשקפה המיסטית שהתורה כולה היא שמו הגדול של הקב״ה. בצורת האותיות של התורה נתגבשה האנרגיה האלוהית המתבטאת ב„שם״. הנחה זו לא התייחסה אל הספר הכתוב בדיו על קלף, אלא לתורה במציאותה הקדמונית שבה שימשה מכשיר לבריאת העולם; זוהי „התורה הקדומה״, המזדהה לעתים עם ספירת ה„חכמה״. היא מתפתחת בשני גילוייה, שבכתב ושבע״פ, שמציאותם המיסטית בספירת ה„תפארת״ וה„מלכות״.

ב) אריגת התורה מן ה„שם״ הוא משל הקרוב לעיקרון כי התורה היא מסכת חיה, כעין גוף חי, שאיבריה מתקשרים ברקמה אורגאנית. גם פרטי ההוראות של בעלי המסורה (ע״ע) על דרך כתיבת ס״ת באו מתוך ראיית התורה כבניין חי שאין להוציא מתוכו אפילו תג אחד. בתורה יש ראש, גוף, לב, פה ושאר איברים, והיא נמשלת גם לעץ-החיים, אשר לו גוף, ענפים ועלים, קליפה ומוח, המהווים אחדות גדולה אחת. לפי עדות פילון האלכסנדרוני שימש רעיון דומה אצל התרפוטים (ע״ע) ובמידה מסוימת גם לפרשנותו-הוא — וזאת מבלי קשר היסטורי בין מקורות אלה וחק׳. תפיסתו הסבירה את הזרויות בתופעתה הספרותית של התורה, כסיפורים „מיותרים״ וססטיסטיקות, בכך שמאחוריהם עומדת אחדותו המיסטית של „השם הגדול״.

ג) מסקנה ישירה הוא העיקרון שלתורה משמעות אין-סופית, מעיד על-כך גם המאמר השגור „שבעים פנים לתורה״ — ניסוח מחודש של דברים שנאמרו ב„א״ב דר״ע״. החלוקה הרגילה ל 4 דרכים שבהן אפשר לקרוא את התורה היא רק מסגרת, שהתרחבה עד לתזה שנפוצה מאד מהמאה ה 16, ולפיה לכל אחד מישראל פן מיוחד בתורה שרק בכוחו לחשוף אותו. 4 הדרכים סוכמו, לראשונה בכתבי מד״ל ובזהר, במלה פרד״ס — ר״ת: פשט, רמז, דרש, סוד. פשט כולל גם את דרך הבנת המקראות בתורה שבע״פ; דרש הוא דרך האגדה; רמז הוא האלגוריה הפילוסופית, וסוד — מכלול הפירושים ע״פ הק׳. חלוקה מרובעת זו הושפעה, כנראה, מחלוקה דומה, וקדומה יותר, בנצרות. פירוש פשטני, אגדי ופילוסופי-אלגורי ידוע גם קודם, כפירושו הארוך של יוסף אבן עקנין לשה״ש (מתחילת המאה ה 13). ר׳ בחיי בן אשר (ע״ע) היה הראשון שהוסיף בפירושו על התורה (1291) את „דרך הק׳״ (הוא אמנם לא השתמש בסימן פרד״ס). במישור הסוד רבות האפשרויות, ודוגמה קלאסית לכך ס׳ „מגלה עמוקות״ לר׳ נתן נטע שפירא (1637), המפרש את תפילת משה (דב׳ ג, כג ואילך) ב 252 אפנים. בגוף הזהר, הנמנע בעקביות מהשימוש במונח „ק׳״, נקראו הפירושים המיסטיים „רזא דמהימנותא״, כלו׳, פירושים על דרך האמונה הנסתרת. בעל הזהר קובע (חלק ג׳, קנ״ב ע״א), שאילו כללה התורה את הסיפורים רק על דרך הפשט, היה בכוחנו לחבר אפילו היום תורה טובה יותר. בפרשנות הקבלית הועלו לפעמים דווקא מלים ופסוקים טפלים-לכאורה לדרגה של סמלים עמוקים, כגון סדר מלכי אדום (בראי לו) או מעשה הגבורה של בניהו בן יהוידע (שמ״ב כג).

לעתיד-לבוא תשתנה התורה בלבושיה הגשמיים ותושג ברוחניותה, ואותיותיה יצטרפו לקריאה רוחנית אחרת. זוהי „התורה החדשה״ שנדרשה במדרש על הכתוב „כי תורה מאתי תצא״ (ישע׳ נא, ד). דעות אלו נפוצות עדיין בספרות החסידית. דעה קיצונית קשורה באגדה התלמודית, שלפני בריאת-העולם היתה התורה כתובה באש שחורה ע״ג אש לבנה. כבר בראשית המאה ה 13 הובע הרעיון הנועז, כי האש הלבנה היא בעצם התורה וכל הכתוב באש שחורה הוא תורה שבע״פ. התורה שבכתב גנוזה אפוא בלובן הקלף, וכל הכתוב לפנינו אינו אלא פירושה. לעתיד-לבוא יתגלה הלובן שבתורה באותיותיו — זוהי תורת ימות המשיח.

11. **דרכו של המיסטיקן: דבקות, תפילה וכוונה, התבוננות ואקסטאזה.** אין מחלוקת על המעלה העליונה שהנשמה משיגה — „דבקות״ האדם באלוהיו. לעומת זה, השאלה מה מכין יותר לדבקות זו, אהבת ה׳ או יראתו, עוברת את כל ספרות הק׳ ולא הוכרעה. רבים, וביניהם בעל הזהר, ראו בעבודת ה׳ מתוך יראה טהורה, שאיננה יראת העונש, מעלה גבוהה אפילו מן האהבה. ב„ראשית חכמה״ צידד אליהו די וידאש בזכות האהבה.

הגדרות הדבקות נמצאו מראשית הק׳ בפרובנס. ר׳ יצחק סגי-נהור קבע: „עיקר עבודת המשכילים [המיסטיקנים] וחושבי שמו ,ובו תדבקון׳ [דב׳ יג, ה], וזה כלל גדול שבתורה לתפילה ולברכות, להסכים מחשבתו באמונתו כאילו דביקה למעלה, לחבר את ה׳ באותיותיו, ולכלול בו עשר ספירות כשלהבת קשורה בגחלת, בפיו יזכירנו בכינויו ובלבבו יחברנו בבנינו״. בצורה כללית יותר מגדיר הרמב״ן (לדב׳ יא, כב) את דבקות המחשבה „שתהיה זוכר השם ואהבתו תמיד, לא תיפרד מחשבתך ממנו... עד שיהיה דבריו עם בני אדם בפיו וליבו איננו עמהם אבל הוא לפני ה׳. ויתכן באנשי המעלה הזאת שתהיה נפשם צרורה בצרור החיים גם בחייהם, כי הם בעצמם מעון לשכינה״. הדבק ביוצרו בדרך זו זוכה להתלבש ברוח-הקודש (הרמב״ן ב„שער הגמול״). מכיוון שמחשבת האדם באה ממקור הנפש החכמה באצילות, יש בה כוח לעלות עד מקום מוצאה. בפירושו לאיוב (לו, ז), קבע הרמב״ן, כי הדבקות היא דרגת החסיד הגמור. ואכן, הגדרת החסידות אצל ר׳ בחיי אבן פקודה ב„חובות הלבבות״ קרובה ביותר להגדרת הדבקות ב„שער הכוונה״ לעזריאל מגרונה: ביטול הרצון האנושי ברצון האלוהי. מצד שני מתאר עזריאל את הדרך לנבואה כדרך לדבקות, וכמעט מזהה את שתיהן. הדבקות מקנה אושר ואיחוד אינטימי, אך נשאר בה כמעט תמיד משהו מן המרחק.

דרכו העיקרית של המיסטיקן היא דרך עליית הנשמה מתוך ריכוז המחשבה עד להיפעלות אקסטאטית. רק התפילה מסוגלת ליהפך כולה לתרגיל מקיף של התבוננות. לפיכך עמדה התפילה במרכז הק׳ מראשית הופעתה באשכנז ובפרובנס ועד קבלת האר״י

וספיחיה; גדולי הק׳ היו בעלי תפילה גדולים, וקשה לתאר את התפתחותה הספקולטיווית של הק׳ בלי קשריה הקבועים לנסיונותיהם המיסטיים בשעת התפילה.

הק׳ חיפשה תשובה לבעיה כיצד ייתכן שבתפילה אפשר־באילו להשפיע על רצון האל. הק׳ הבינה את התפילה כהליכה בעולמות העליונים, הפועלת גם לתיקון פגימותיהם. בניסוחיה המסרתיים היא חוזרת בצורה סימבולית על התהליך הנעלם של העולם. סדר ההוויה של העולם הרוחני מתגלה למקובל כאחד משמות האל, המתגלה מתוך התפילה. חישוף ה„שם" — זוהי פעולת המיסטיקן. ב„כוונה" הוא מתבונן אל ה„שם" השייך לתחום הרוחני שתפילתו עוברת ברגע זה. נמצא, שיש לתפילה צד של מאגיה פנימית, אך לא כוח מאגי חיצוני; ההבדל הוא בכך, שהכוונות אינן ניתנות למבטא והכוונה היא שהופכת את המלים לשמות. החידוש הוא בהפיכת תפילת הציבור, שהיתה עיקר התפילה לפי מסורת היהדות, לתפילה מיסטית של היחיד, מבלי לפרוץ את גדרה המקורי. מהמאה ה 16 ואילך, ובפרט בהשפעת קבלת האר"י, ניתוספו תפילות קבליות־ממש על הישנות, ובאו בהן כוונות ארוכות ומסובכות. לעיצומה הגיעה תורת הכוונות אצל ר׳ שלום שרעבי (ע"ע). תפילה לפי דרכו הצריכה עדה של „מכוונים" שיכלו לעמוד במאמץ נפשי זה, ואכן קמו קבוצות כאלו.

בהגיע המתפלל לפי כוונה למטרתו, הוא כאילו פותח מאגר של ברכה, שמימיה, השפע האלוהי, יורדים עליו. אח"כ יורד המתפלל, לפי כוונה קבועה, ומייחד בכך את העליון בתחתון. בקבלת האר"י הודגש הצד האקטיווי שבתפילה, שתפקידה גם להעלות את הניצוצות השייכים לנשמת המתפלל. „מיום שנברא העולם עד לעתיד־לבוא אין תפילה אחת דומה לחברתה", שכן התפילות אינדיווידואליות לגמרי, וכל רגע מַצריך כוונה משלו. הכוונות הכתובות בספרים אינן ממצות, כשם שאין תווי־הנגינה כוללים את הנקודה האישית של האמן. על שאלת הגמרא: „מנין שהקב"ה מתפלל ?" יש תשובה מיסטית: בתפילה נקלט האדם בחיים הגנוזים של האל; וכך „מתפלל" הקב"ה. אחרים תיארו את התפילה כחץ שיורה המתפלל כלפי מעלה בכוח הכוונה. בהגדרה אחרת, מבית מדרשו של האר"י, הוגדרה הכוונה כהמשכת האור האלוהי לתוך מלות התפילה, שבכוחו תוכל לעלות עד המדרגות העליונות. לדעת הזהר עובר המתפלל 4 שלבים: הוא מתקן את עצמו, את העולם־הזה, את העולם העליון ולבסוף את השם הקדוש. מקום מיוחד קבע האר"י ל„ייחודים"; אלה מדיטאציות על צירופי שם הוי"ה בניקודים שונים, שמסר האר"י לכל אחד מתלמידיו „לפי שורש נשמתו". באלה נותקו הכוונות מנוסח של תפילה והועמדו לעצמן כהוראות לעילוי הנשמה וכמתודה להתייחדות עם נשמות צדיקים שנפטרו.

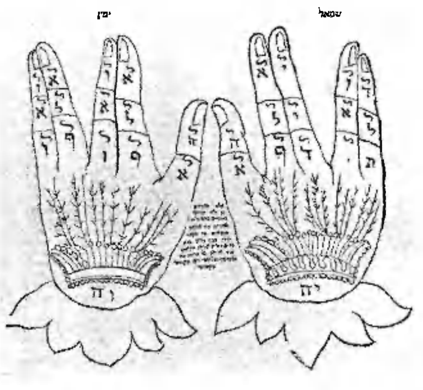
ספרות רחבה מוקדשת לנושא התפילה. ידועים בעיקר פירושי התפילות לעזריאל מגרונה (בכ"י) ולמנחם רקנאטי (ש"ד), „אור זרוע" לדוד בן יהודה חסיד (ר׳ MGWJ LXXI, 1927), ופירוש אנונימי (בערך 1300), שהקדמתו הארוכה נתפרסמה (קובץ מדעי לזכר משה שור, 113—126, 1945). במאה ה 16 נתחברו: „תולעת יעקב" למאיר גבאי (ש"ך), פירוש התפילות ליעקב פינצי (כ"י) ו„תפילה למשה" לרמ"ק (תרנ"ב). רחבה־ביותר הספרות שבעקבות קבלת האר"י. התיאורים המדויקים־ביותר הם „שער הכוונות" ו„פרי עץ חיים" לויטל, והסיכום ב„משנת חסידים" לעמנואל חי ריקי (תפ"ז). כבר בחוגו של ויטל נערכו סידורי תפילה בצירוף הכוונות ונפוצו בכ"י בשם „סידור האר"י". אח"כ נדפסו: „שערי רחמים", (סלוניקי, תק"א), „חסד לאברהם" (איזמיר, תקכ"ד), „משנת גור אריה" לאריה־ליב אפשטיין (קניגסברג, תקכ"ה), „סידור האר"י" של מקובלי הקלויז בברודי (זולקווא, תקמ"א), וסידוריהם של ר׳ אשר מרגליות (תקמ"ח), ר׳ שבתאי רשקובר (תקנ"ד), „קול יעקב" (תקס"ד; כולו רווי השפעה שבתאית) לר׳ יעקב־קופל ליפשיץ, ועוד. השיא הוא סידורו של ר׳ שלום שרעבי (ר׳ לעיל, עמ׳ 125). יצוינו עוד „סדור השל"ה" (אמסטרדם, תפ"ז) ו„כוונת שלמה" לשלמה רוקח (ונציה, ת"ל).

מלבד המיסטיקה של התפילה נתפתחו כמה „דרכים" אחרות; בעיקר שייכת הנה „הק׳ הנבואית" של אברהם אבולעפיה (ר׳ לעיל עמ׳ 87), המיוסדת על „חכמת הצירוף", המשתמשת בא"ב ובשמות האל כדי לחנך את האדם להתבוננות. תורות הכוונה והצירוף נתחברו מסוף המאה ה 13 והשפיעו זו על־זו, וכוונות האר"י רוויות השפעה זו.

מקובלים רבים ראו בתחום זה את הסוד הגדול שבק׳ ונרתעו לפרסמו בדפוס. אבולעפיה תיאר בפירוט את הסכנות, אך גם את ההשגים שבדרך זו. הוא ראה הקבלה בין חכמת־הצירוף והמוסיקה. לטכניקה שבה השתמש נקודות־מגע עם היוגה ההודית והצופיות המוסלמית: תרגילי נשימה, תרגילי הזכרות השם, מדיטאציות על צבעים וכד׳. האדם רואה אורות וכאילו נמשח בשמן המשחה. בשלבים מסוימים הוא חי את ההזדהות עם המדריך הרוחני המתגלה אליו. תכלית החינוך הזה היא הנבואה, בדומה לתורת־הכוונה של מקובלי גרונה, שגם היא ראתה בכוונה אחת מדרכי הנבואה. בהקשר זה נידונו גם תופעות אוקולטיות אחרות — אמנם בקיצור — כשם שנמנעו מסיפור חוויות אוטוביוגרפיות, המצויות מאד בספרות המיסטית באסלאם ובנצרות. תלמיד אנונימי של רבי אבולעפיה רשם את נסיונותיו בחכמת־הצירוף. בעל הזהר נתן תיאורים אקסטאטיים רק בלבוש של תיאור זהיר של חוויית הכהן הגדול בקודש־הקֳדשים ביום הכיפורים (ח"ג, ס"ז ע"א; זהר חדש י"ט, ע"א). הספרים שבעקבות אבולעפיה הפחיתו מההפלגה האקסטאטית והיא נסוגה אל תחום הדבקות. הפלגה אקסטאטית נמצאת שוב בספרי המגיד ממזריץ׳ ותלמידיו, בפסגת התנועה החסידית במאה ה 18. ספרי־הדרכה לעליית הנפש נשמרו רק בכ"י, כגון „סולם העליה" ליהודה אלבוטיני (1500 בערך) והחלק האחרון של „שערי קדושה" לוויטל. מספרות זו נדפס רק ס׳ „ברית מנוחה" (אמסטרדם, ת"ח) למחבר אלמוני מן המאה ה 14. ספר זה — המשתמש בסימבוליקה ייחודית — עומד על הגבול בין ק׳ עיונית וק׳ מעשית.

12. ק׳ מ ע ש י ת. התחומים שנידונו בפרק הקודם אינם "ק׳ מעשית" בשימוש הלשוני של המקובלים. תחום זה כולל בעיקר את השימוש המאגי בשמות הקדושים לפעולות בעולם החיצוני. מאגיה כזאת מותרת רק לחסידים השלמים, ובשעת־הדחק ולצרכי־ציבור בלבד; אחרת היא כרוכה בסכנה חמורה לנפש ולגוף. אכן, לא כך היה בעבר; הקפה של ספרות הק׳ המעשית רחב, ולאמיתו של דבר נע הגבול במידה רבה. במחקר ניטשטש שימוש הלשון, ודובּר הרבה על קבלת האר"י כ„מעשית" — שלא כקבלת רמ"ק והזהר. כבר פיקו (ע"ע) חשב את קבלת אבולעפיה ל„מעשית", ברם אבולעפיה עצמו יצא־חוצץ נגד „בעלי השמות" המטמאים את נפשם במאגיה. בעל „מגילת הסתרים" (המיוחסת לרמב"ם), הנוטה לאסכולה זו, מבדיל בין ק׳ רבנית, נבואית ומעשית. האחרונה זהה עם תאורגיה (השימוש בשמות הקדושים) ונבדלת מההתבוננות בשמות אלה. לפני שנתחדש המונח ק׳ מעשית דיברו על „חכמת השימוש", תרגום עברי קדום למונח הטכני היווני πρᾶξις לפעולה מאגית. מקובלי ספרד הבחינו בין מסורות שבאו מבעלי הק׳ ומבעלי השמות, וידעו על פעולות כגון „שימושא רבא" ו„שימושא זוטא". בניגוד לאבולעפיה, מזכירים ג׳יקטילה, יצחק הכהן ומד"ל את בעלי השמות ללא נימה פולמוסית. מן המאה ה 15 ואילך נפוצה החלוקה בין ק׳ עיונית ומעשית, מבלי להפחית מערך האחרונה.

רוב החומר שבק׳ המעשית קדום בהרבה מהק׳ העיונית ואינו תלוי בה. נקלטה לתחומה כל המאגיה היהודית שנצטברה מימי התלמוד ועד יה"ב (ר׳ לעיל, עמ׳ 79). הסתייגותם המופגנת של

מבנה כפות הידיים סכמה בהלוקתו הפנימית מבנה מקביל בציגורית השפע שבעולם האצילות

רוב המקובלים מכוּונת בעיקרה נגד המאגיה השחורה המקיפה את תורת־השדים ואת כל דרכי הכישוף. לדעת הזהר מקור חכמות אלו ב„עלים של עץ־הדעת", והן נוהגות בעולם מאז גירוש האדם מגן־עדן; נתקיימה גם המסורת הקדומה, שנשתלשלה מס׳ חנוך, שלפיה המלאכים הנופלים הם שהורו את המאגיה לבני האדם. מאגיה שחורה זו, הנקראת בק׳ „חכמה חיצונה" או „חכמת בני קדם" (ע"פ מ"א, ה, י), מותרת לכל־היותר בידיעה. המכשף מושך על עצמו את רוח הטומאה. בעל „תיקוני זוהר" הצדיק את השימוש בכוחות אלה בנסיבות מסוימות, מפני שאין להלחם בס"א אלא בכוחות המיוחדים לו.

רוב כה"י בק׳ מעשית מכילים, בצד סגולות וקמיעות „לבנים", גם השבעות שדים, לחשים והוראות לתועלת פרטית (קפיצת־דרך, גילוי אוצרות וכיו"ב) — ועד למאגיה מינית ונקרומאנטיה. בילקוטים מסוג זה בולט אפיה הבין־לאומי של המסורת המאגית. תמונת היהודי כמכשף גדול נפוצה מאד ביה"ב. המונח „בעל שם" (ע"ע) מציין את בעל הק׳ המעשית, היודע לתת כוח בקמיעות, להשביע מלאכים ושדים ולגרש רוח רעה (ע"ע דבוק). בד"כ נקבעה דמותו כבעל מאגיה לבנה, בניגוד לבעלי הכישוף.

הזהר, ספרי יוסף בן שלום אשכנזי ומנחם ציוני וס׳ „ברית מנוחה" שופעים חומר כזה, ובספרות המאוחרת — ס׳ „עמק המלך". תפילות מאגיות נתחברו הרבה לפני התפתחות הק׳ העיונית, והחומר המאגי מתקופת התלמוד והגאונים קרוב בפרטיו לפפירוסים המאגיים היווניים ממצרים. כמעט כל החומר הזה נשאר בכ"י. בילקוטים הנדפסים מזוגה הק׳ המעשית עם רפואה עממית, וספרות זו זכתה לתפוצה רבה. מתוך כתבי יואל בעל־שם נשאבו „תולדות אדם" (ת"פ) ו„מפעלות אלוהים" (תפ"ז). חשובים גם: „דרך הישר" (קרקאו 1646), „דרך ישרה" לצבי חוטש (פירט, תנ"ז), „תעלומות ומקורות חכמה" (ונציה, תכ"ז), „ספר הזכירה" לזכריה מק"ק פלונגיאן (המבורג, תס"ט) ו„מנחת יעקב סולת" (1731), וכן הילקוטים של אברהם חמוי: „האח נפשינו", „דבק מאח" (1874), „אביעה חידות" (1877), „לדרוש אלוהים" (1879) ו„נפלאים מעשיך" (1881) וילקוטו של חיים פלאג׳י, „רפואה וחיים" (1874). חומר רב־ערך מתחום הק׳ המעשית נצטבר בכרכי ה Mitteilungen der Gesellschaft für jüd. Volkskunde (1898—1929); Jahrbücher für jüd. Volkskunde, I–II (1923/4).

בין גדולי בעלי הק׳ המעשית נחשבו במסורת המקובלים עצמם אישים כר׳ יהודה החסיד, יוסף ג׳יקטילה, יצחק דמן עכו, יוסף דלה רינה, שמשון מאוסטרופוליה ויואל בעל שם טוב.

לתחום זה שייכות גם המסורות הרבות על האלפביתות המיוחדות של ראשי המלאכים וצורות כתב המלאכים, שלעתים אינן אלא שרידי הכתב העברי הקדום והכתב השומרוני. בספרות הק׳ נקרא כתב זה „כתב עינים", ע"ש צורתו. אותיות מאגיות אלו, המצויות בעיקר בקמיעות, הן, לעתים, שרידי צורות מאגיות יווניות וארמיות מהמאות הראשונות לספה"נ, וקרוב לשער שבעליהן חיקו את כתב־היתדות, שחשבוהו לכתב מיסתורין. — הספר הלאטיני „מפתח שלמה", הידוע מיה"ב, איננו ספר יהודי. במאה ה 17 סודרה מהדורה עברית, שכולה מזיגת יסודות יהודיים, נוצריים וערביים, והצד הקבלי שבה מבוטל.

קשריה של הק׳ לאסטרולוגיה, לאלכימיה ולחכמת הפרצוף והיד היו רופפים. גם הק׳ המעשית טיפלה בהורדת הכוחות הרוחניים מהכוכבים, ומדע זה של הטליסמאות מגלה בבירור מקורות ערביים ולאטיניים, בראשונה ב„ספר הלבנה", שהיה כבר לעיני הרמב"ן. ספרים מסוג זה תוארו גם בזהר (ח"א צ"ט, ב׳) ונשתמרו בכמה כ"י. מזיגה בין מאגיה אסטרולוגית וחכמת־הצירוף יש בספרים על הכנת טבעות מאגיות. „ספר התמר", המיוחס לאבו־אפלח הסרקאסטי, נשתמר בחוגי הק׳ המעשית אבל איננו חלק ממנה (מהד׳ ג. שלום, 1927). גם האלכימיה השפיעה יחסית מעט על הק׳, שכן בעוד שהאלכימאים ראו בזהב סמל השלמות, העמידו המקובלים את הכסף, המסמל את החסד, מעל לזהב, המסמל את הדין. רמזים על קשר בין הק׳ לאלכימיה באו כבר בזהר. ר׳ יוסף טיטצק (ע"ע) מצא זהות בין השתים. במאה ה 17 נתחבר באיטליה ס׳ „אש מצרף", על אלכימיה קבלית; מקורו העברי אבד. בנעוריו עסק ויטל שנתיים באלכימיה בלבד, ואף חיבר ספר על־כך, אך בסוף ימיו התחרט על עיסוק זה. לחכמת־הפרצוף אין כל עיבוד קבלי ממש, אבל חכמת־היד עובדה בכמה אפנים גם בק׳, בייחוד בזהר ובמסורות האר"י.

עיסוקי המקובלים המעשיים העלו גם תופעות אוקולטיות שונות (ר׳ לעיל, עמ׳ 79). מהן יצוינו כאן ראיית השדים, כתיבה אוטומאטית, פראקטיקות ספיריטיסטיות כ„הגבהת השולחן" שנהגה בגרמניה לפחות מהמאה ה 16, השימוש במטה מאגי לגילוי מים, ועוד.

ד) השפעות הק׳: 1. על היהדות. השפעת חק׳ על התפתחותה הפנימית של היהדות היא כבירה, אף שהערכת השפעתה שונה לפי המסתכל. במאה ה 19 ראתה בה ההשקפה ההיסטורית גורם שלילי בעיקרו, ואף הרסני, אך במאה ה 20 נתגברה הערכה חיובית יותר; נפקחו העיניים לראות את עושר הדימויים והסמלים, ואת תרומת המקובלים לחיזוק החיים הפנימיים של היחיד והקהילה. עקב כך לא חסרה גם הערצה ללא ביקורת (כבספרי ש. א. הורודצקי), שלא סייעה להכרת המניעים הדתיים שנתגבשו בק׳ ותוצאותיהם.

כ 300 שנה (1500—1800 לערך) נחשבה הק׳ בחוגים רחבים ביותר כתאולוגיה האמיתית בה"א הידיעה של היהדות. בשדה ההלכה היתה השפעת הק׳ מוגבלת, אף כי חזקה למדי. הנטיה לפרש את ההלכה ע"פ הק׳ — אך מבלי להתערב בפרטי המו"מ ההלכתי — התחילה כבר במאה ה 13 והתבטאה בעיקר בפירוש טעמי המצוות. מתיחות מסוימת נתקיימה בין המקובלים ובעלי־ההלכה המובהקים, ויש שבאה לביטוי חריף מצד המקובלים — זאת מהעדר הלהט הדתי העז שבלב המקובלים אצל כמה מבעלי־ההלכה. מאז „חובות הלבבות" לבחיי אבן פקודה ו„ספר חסידים", יצאו מספר ספרים נגד עמדה הלכתית־שכלתנית, ומכאן צמח הפולמוס החריף של ה„רעיא מהימנא" וס׳ „הפליאה" נגד בעלי־ההלכה. דברי־לעג שהתהלכו בציבור (כגון פענוח „חמור" כר"ת „חכם מופלא ורב רבנן"; ר׳ פירוש ס׳ יצירה ליהודה בן ברזלי, עמ׳ 161) נקלטו ב„רעיא מהימנא" (ח"ג, רע"ה,

ע״ב). דרשת הפסוק „וימררו את חייהם בעבודה קשה וכו׳״ (שמ׳ א, יד) על המו״מ התלמודי וכיו״ב, או תיאוריו הזועמים של ס׳ „הפליאה״ על למדני דורו, מגלים מרירות. המקובלים עומדים על שמירה קפדנית של ההלכה, אף־כי מתוך ראיה מיסטית, אולם מגמות אנטי־נומיסטיות יכלו להסתמך עליהם, כפי שקרה בשבתאות. הנטיה לפסוק במחלוקת הלכתית ע״פ הק׳ ניכרת לראשונה בספרי „הפליאה״ ו„הקנה״ בסוף המאה ה 14. אז נתחברו גם שו״ת בכיוון זה, שיוחסו ליוסף ג׳יקטילה, רוכם המכריע של המקובלים, שהיו גם פוסקים חשובים כגון ר׳ דוד כן זמרא, ר׳ יוסף קארו, ר׳ שלמה לוריא, ר׳ מרדכי יפה, ר׳ ח.י.ד. אזולאי (ע׳ ערכיהם), נהגו לפסוק לפי הזהר רק כשלא נמצא דבר מפורש בתלמוד. השאלה אם מותר לפסוק ע״פ הק׳ היתה שנויה במחלוקת. אפילו מקובל מובהק כרדב״ז הורה, כי בענין הנזכר אפילו רק בפוסק אחד אין לחוש לדברי הק׳ המנוגדים לו, אלא אם נמצאו בזהר גופא. דעה הפוכה הביע בנימין אהרן סלניק, תלמיד הרמ״א, בשו״ת „משאת בנימין״ (1633): „אם יהיו כל המחברים שאחר חתימת התלמוד בכף מאזניים והזהר בכף שניה, הוא מכריע את כולם״. הדינים שאפשר ללמוד מתוך הזהר נאספו ב„יש שכר״ לישׂשכר בער מקרמניץ (פראג, שס״ט). עם הריבוי העצום של מנהגי ק׳ בהשפעת האר״י ניכרת נטיה אצל כמה מקובלים להעלות את סמכותו גם כמקור לפסיקה. החיד״א כתב שיש להורות כדעת האר״י אפילו נגד השו״ע. השפעת הק׳ ניכרת בעיקר בתחום „או״ח״, וההתחשבות בה בולטת אצל הספרדים המאוחרים.

בתחום האגדה נמצא כר נרחב לרקמה עשירה של אגדה חדשה בעלת אופי מיתי חזק. הרבה מכוחו העצום של הזהר יש לזקוף על חשבון הקבליזאציה של האגדה. על־יד האגדה הקדומה מתפתחת אגדה מיסטית, שבימתה כל „מעשה בראשית״ ופגישת העליונים והתחתונים במעשי הגיבורים. אישי המקרא פועלים כאן על רקע קוסמי רחב, יונקים מכוחות עליונים ופועלים עליהם. ספר־המופת המלקט את יצירתם האגדית של המקובלים הוא „ילקוט ראובני״, לראובן האשקי מפראג, (וילהרמסדורף, תמ״א), שתוכנן כבן־זוג ל„ילקוט שמעוני״ הקדום.

השפעת הק׳ ניכרת בעיקר בתפילה, במנהג ובמוסד. מאמצע המאה ה 17 נכנסו יסודות ק׳ לסידורים הרגילים ונוצרה ספרות מיוחדת של תפילות למעמדות מיוחדים, שנתהוו בעצמם בעקבות הק׳. התהליך החל באיטליה עם ספריהם של אהרן ברכיה מודינה ומשה זכות, ובפרט עם הופעת „שערי ציון״ לנתן הנובר (פראג, תכ״ב), מספרי הק׳ הנפוצים ביותר, שהשפעתו לא תשוער. קבלת האר״י על מעמד האדם ויעודו נוסחו כאן בתפילות עממיות, שנועדו לעורר את הרגש והדמיון. ליטורגיות אלו הגיעו לכל קצווי הגולה.

מספר המנהגים המיוסדים על הק׳ בכל ארצות הגולה הוא עצום; רבים שנשאבו מן הזהר וממנהגי האר״י נאספו ב„שולחן־ערוך האר״י״ וב„נגיד ומצוה״ ליעקב צמח (אמצע המאה ה 17). הילקוט המקיף ביותר של מנהגים כאלה הוא „טעמי המנהגים״ (לבוב 1911/2). המנהגים נועדו: א) לקדם איזון בין כוחות הדין לרחמים; ב) לסמל את „הזיווג הקדוש״ בין הקב״ה לשכינה; ג) לסייע לגאולת השכינה מגלותה בס״א; ד) להתגבר על כוחות הס״א. למעשה יש למנהג גם צד של ייצוג סימבולי וגם של השפעה מאגית; התגברות האחרון גרמה להתעוררות אמונות תפלות ולשבירת כוח הק׳ כגורם היסטורי.

מנהגים נפוצים היו, למשל: „תיקון חצות״ ו„יום כפור קטן״ (ע״ע), ושלא לישון בלילי שבועות, הושענא־רבה ושביעי־של־פסח אלא ללמוד בנגלה ובנסתר. אווירה מיוחדת שרתה על יום־שבת ולילו, הרוויים רעיונות קבליים. השבת כ„חתונת המלך והמטרונה״ נתעשרה בשפע של מנהגים מחודשים שבאו מצפת, כשירת „לכה דודי״ ובאמירת שה״ש ו„אשת חיל״ (משלי לא, י—לא). ספרות שלמה הוקדשה לחיי־המין, החל ב„איגרת הקודש״ המיוחסת לרמב״ן ועד ה„תיקון הכללי״ לר׳ נחמן מברסלב. כמה ממנהגי הקבורה קשורים בסוגיית הבנים השדיים הנולדים מקרי־לילה. חדירת הק׳ לכל תחומי החיים תוארה בפרוטרוט בשני ספרים שזכו להשפעה עמוקה מאד: „שני לוחות הברית״ (של״ה), לישעיה הורוביץ, ו„חמדת ימים״ האנונימי, ממחנה השבתאים המתונים. האחרון נפוץ בראשונה גם בפולניה, אבל השפעתו צומצמה בעיקר למחנה הספרדים, לאחר שהוכתם בשבתאי.

רוב ספרי המוסר החשובים מ 1570 ועד תחילת המאה ה 19, ובספרות הספרדים אפילו עד סוף המאה, חתומים בחותם הק׳, סללו את הדרך „ספר חרדים״ לאלעזר אזכרי (ונציה 1601) ו„ראשית חכמה״ לאליהו די וידאש (ונציה, של״ט). גם בספרות הדרוש, שחלק ניכר ממנה הוקדש להטפה מוסרית, מופיעים מתקופה זו יסודות קבליים חזקים. תורת התיקון, גלגול הנשמות וההאבקות עם הס״א זכו כאן לטיפול עממי אינטנסיווי. „שערי קדושה״ לוויטל (קושטא, תצ״ד), „קב הישר״ לצ.ה. קיידאנובר (פרנקפורט, תס״ה), „שבט מוסר״ לאליהו הכהן (קושטא, תע״ב) ורבים כמותם, ועד „נפש החיים״ לר׳ חיים מוולוז׳ין, מגלים השראה קבלית בכל עמוד. גולת־הכותרת של ספרות זו, „מסילת ישרים״ לרמח״ל (אמסטרדם, ת״ק), מיוסד על תפיסת החינוך כדרך לדבקות מיסטית, אף שהוא ממעט בשימוש ישיר בק׳. ספרי־מוסר פולניים מאמצע המאה ה 18 כגון: „משמרת הקודש״ למשה מסטגוב (זולקווא, תק״ו), „בית פרץ״ לפרץ בן משה ממקובלי הקלויז בברודי (שם, תקי״ט), „לב שמחה״ ו„נטיעה של שמחה״ לשמחה מזאלוזיץ (שם, תקי״ז ותקכ״ג), מוכיחים עד־כמה קירבה הק׳ את המפנה החדש בתנועה החסידית. השפעתה העמוקה של ספרות זו ניכרת עוד בספרי הרב א.י. קוק.

2. הק׳ הנוצרית. מסוף המאה ה 15 התפתחה בחוגים נוצריים תנועה רוחנית שביקשה להוכיח, כי המשמעות הנסתרת של הק׳ מכוונת לנצרות. ק׳ נוצרית זו משכה לבבות רבים במערב, עד המאה ה 18, ועוררה ויכוחים עֵרים. שרשיה היו ספקולאציות כריסטולוגיות של מומרים (מסוף המאה ה 13 ועד גירוש ספרד) ושל חכמי האקדמיה המֶדיצ׳ית בפירנצה. אלה האמינו שגילו בק׳ את ההתגלות המקורית למין האנושי, שאבדה, ושבעזרתה יוכלו להבין את תורותיהם של פיתאגורס, אפלטון והאורפיקנים, וגם את סתרי הקתוליות. מייסד הק׳ הנוצרית היה פיקו דלה מירנדולה (ע״ע), והמומר פלאביוס מיתרידאטס תרגם עבורו ספרי ק׳ רבים ללאטינית. פיקו התעמק בכך מ 1486, ובין 900 התזות המפורסמות שלו כלל 47 משפטים הלקוחים מהק׳, רובם ככולם מפירוש התורה של רקאנאטי, ו 72 משפטים קבליים „על דעת עצמו״. תשומת־לב רבה עוררה הכרזתו: „אין מדע שישכנע אותנו בדבר אלוהותו של ישו המשיח יותר מן המאגיה והק׳״. אז נתעורר ויכוח ראשון על ערך הק׳ בחוגי ההומניסטים והכנסיה. עצם גילויה של מסורת אסוטרית ביהדות, שנעלמה עד־אז מדעת הקהל הנוצרי המשכיל יצרה סנסאציה. בהשפעת פיקו עסק בק׳ גם ההֶבראיסט יוהנס רויכלין (ע״ע), שפרסם „על השם המפורש״ (1494) ו„על חכמת הק׳״ (1517) — שני הספרים הלאטיניים הראשונים בק׳ שכתב נוצרי־מלידה. בין שני התאריכים הופיעו גם ספריו של המומר המלומד פאולוס ריציוס, שהיה רופאו של הקיסר מקסימיליאן. חידושו העיקרי של רויכלין היה ביסוסה של האינקרנאציה על ספקולאציה בדבר שמות האל. המקום המכובד השמור לק׳ המעשית בספרו הגדול של קורנליוס אגריפה מן נטסהיים De occulta philosophia (1531), שהוא סיכום רב־השפעה של כל חכמות הנסתר, גרם לזיהוי המטעה של הק׳ עם מיסטיקת מספרים ומאגיה כישופית בעולם הנוצרי. במחצית הראשונה של המאה ה 16 התעמקו מלומדים אחדים במקורות הק׳ עצמה, בעברית ובתרגומים לאטיניים. בעיקר ייזכרו החשמן אגידיוס דה ויטרבו (1465—1532), שספריו „השכינה״ (רומא, 1959) ו„על האותיות העבריות״ הושפעו מ„ספר התמונה״ ומהזהר, והנזיר הפרנציסקאני פרנצ׳סקו ג׳ורג׳י

מוונציה (1460—1540), שחיבר שני ספרים גדולים וידועים מאד בשעתם De harmonia mundi (1525) ו„פרובלמטה", שאלות על ס' בראשית (1536). הוא שהשתמש לראשונה בהרחבה בס' הזהר, מתוך כ"י. יותר מהם הצטיין המיסטיקן הצרפתי הנודע ג. פוסטל, מאישיו הבולטים של הרנסאנס (1510—1581). הוא תרגם ללאטינית את הזהר ואת ס' יצירה, לפני שנדפסו במקורם, וצירף להם פירושים. לסופרים אלה היו קשרים רבים עם חוגים יהודיים באיטליה.

במשך־הזמן נתמעטו ידיעותיהם היהודיות של המקובלים הנוצ־רים, וצמחו ספקולאציות של אסוטריקה נוצרית שקשרן למוטיווים יהודיים שרירותי מאד. היסוד המיסיונרי התחזק, אך מספר המת־נצרים בגלל הק' היה קטן וללא יחס למספר המתנצרים בכלל. מ"מ תפסה הק' הנוצרית מקום נכבד במאה ה16, בעיקר באיטליה ובצרפת, ובמאה ה 17 בגרמניה ובאנגליה.

דחיפה חדשה ניתנה לק' זו משני מקורות: מהתאוסופיה של יעקב בהמה (ע"ע; 1575—1624) ומהופעת הילקוט הקבלי רב־הכמות של קנור פון רוזנרוט (1677—1684), שפתח לראשונה לפני המעונ־יינים, לא־רק חלקים גדולים של הזהר אלא גם של קבלת האר"י בתרגום לאטיני.

כבר בסוף המאה ה 16 נתגברה חדירת הסימבוליקה האלכימית לק' הנוצרית, שהיקנתה לה מראה מיוחד־במינו בשלביה המאוחרים במאה ה 17 וה 18. תערובת זו של יסודות שונים מאפיינת את ספריהם של היינריך קונראט (Amphitheatrum Sapientiae Aeternae, 1609), בלז דה ויז'נר (Traite du Feu, 1617), אברהם פון פראנקנברג (1639; נדפס בשלמות רק ב 1924), רוברט פלוד (1574—1637) ותומאס ווהן (1622—1666), ונתגבשה למופת ב Opus Mago-Cabbalisticum לגאורג פון ולינג (1735) ובספריו הרבים של פרידריך אֶטינגר (F. C. Ötinger, 1702—1782), שהשפעתם ניכרת בספרי שלינג והגל. בגלגול אחר נכנסה תערובת זו לשיטות התאו־סופיות של „הבונים החפשים" במחצית השניה של המאה ה 18. צורה מאוחרת של ק' נוצרית היא ה Traite de la reintegration des etres למרטינס די פאסקלי (1727—1774), בעל השפעה עמוקה על הזרמים התאוסופיים בצרפת ורבו של המיסטיקן הנודע לואי קלוד דה סן מרטין. פאסקלי נחשב בזמנו ליהודי נסתר; עתה אמנם הוכח כי היה מצאצאי האנוסים, אך מקורותיו אינם ברורים. את גולת־הכותרת וסיומה של הק' הנוצרית יש לראות בספרו המקיף של פראנץ יוסף מוליטור (F. J. Molitor; 1779—1861) Philosophie der Geschichte oder über die Tradition, המזווג ספקולאציות עמוקות ברוח זו עם מחקר רב־משמעות ברעיונות המקובלים עצמם. גם הוא נתפש עדיין לפרספקטיווה כריסטולוגית על הק', והבנתו ההיסטורית את השתלשלות הק' חסרת־ערך; אבל הוא מגלה הבנה ענייניות וחדירה פילוסופית לעולם הק', העולות בהרבה על זו של רוב החוקרים היהודים בני־זמנו.

3. מחקר הק' היה מעורה בתחילתו בק' הנוצרית ובשאיפות מיסיונריות. כבר רויכלין השתמש לחקר הק' במקורות עצמם, בעיקר בספרי ג'יקטילה, ובקובץ גדול של ליקוטי ק' מהדורות הראשונים בכ"י. ואולם, אף שעד אמצע המאה ה 16 תורגם מספר לא־מבוטל של מקורות קבליים הודפס רק חלק מזערי, כמו „שערי אורה" של ג'יקטילה (1516), והרוב נשאר בכ"י ולא יכול היה להשפיע על התקדמות המחקר. גם ההנחות התאולוגיות מנעו פרספקטיווה היס־טורית וביקורתית. מפנה מכריע נגרם ע"י ספרו הנ"ל של קנור פון רוזנרוט, על כל הליקויים שבתרגומיו, ובעקבותיו נתעוררו כמה חוקרים שלא הודרכו ע"י זיקה לק' נוצרית. בניגוד גמור להנחותיה של זו עמד ספרו של יוהן ג. וכטר Der Spinozismus im Jüdenthumb (אמשטרדם, 1699), שהעלה בראשונה פירוש פנתאיסטי לתורת האלוהות של הק' וטען שהמקובלים אינם נוצרים מחופשים אלא אתאיסטים מחופשים. דבריו השפיעו הרבה על הוויכוח במאה ה 18. בתחילת המאה ההיא העלה י.פ. בודה (Buddeus) את התזה בדבר קשר הדוק בין הגנוסיס הקדום והק' ב„מבוא לתולדות הפילוסופיה של היהודים" (בלאט': הלה, 1720), המוקדש בעיקרו לק'. גם י.ק. שראם ב„מבוא לדיאלקטיקה של המקובלים" (בראונשווייג, 1703) ניסה דיון מדעי־פילוסופי, ואילו ג. זומר נתן ב Specimen Theologiae Soharicae (גותה, 1734) ילקוט של כל מאמרי הזהר הקרובים, לדעתו, לתורות נוצריות. ערך רב יש לספרו הנשכח־לגמרי של הרמן פון דר הארט Aenigmata Judaeorum religiosissima (הלמשטדט, 1705) על הק' המעשית. להשפעה פרסית מכרעת על תורת האצילות של הק' טען י.פ. קלויקר (Kleuker) ב 1786. המשותף לכל אלה הוא, שהק' במהותה נחשבת למשהו שאיננו יהודי בעצם, כי־אם נוצרי, יווני או פרסי.

גם חקירת הק' בידי יהודים שימשה בראשונה לצרכי פולמוס נגדה. העבודה הביקרתית הראשונה ורבת־ההשפעה בתחום זה, „מט־פחת ספרים" לר' יעקב עמדן (אלטונא, 1768), נבעה ממלחמתו בשב־תאות, ובאה להפחית מסמכות הזהר ע"י שהוכיחה כי חלקים רבים בו מאוחרים. גם במאה ה 19 נשאו רוב העבודות אופי פולמוסי, בעיקר נגד החסידות. גם הם ראו בה, בד"כ, זמורת־זר ביהדות. בתקופה זו היתה הק' מעין בת־חורגת במדע היהדות, ורק מעטים טרחו להתעמק במקורות עצמם. תרומות חשובות תרמו אז ש.ד. לוצאטו, אדולף פרנק, מ.ה. לנדאואר, ה.ד. יואל, שניאור זק"ש, אהרן ילינק, יצחק מיזס, ה. גרץ, איגנאץ שטרן ומ. שטיינשניידר. חיבורי אליקים המיל־זאהגי, החוקר היהודי היחיד שהקדיש מחקרים מעמיקים לזהר ולשאר ספרי קב' חשובים, נגנזו ואבדו רובם ככולם, רק ניתוחיו לס' רזיאל והזהר נשתמרו בכ"י. ההשכלה היהודית הולידה רק עבודות פחותות־ערך, כמו קונטרסיו וספריו הרבים של ש. רובין. יוצאות מן־הכלל חקירותיו של דוד כהנא על הק' המאוחרת, שעם כל המגמתיות הפול־מוסית שבהן יש להן ערך היסטורי. היחידים שעבודותיהם מבוססות על אהדה עמוקה ואף זיקה לק' היו הנוצרי פ.י. מוליטור והיהודי אליהו בן אמוזג.

השינוי העמוק בתפישת היהדות בעקבות תנועת התחיה הלאומית הביא — בפרט אחרי מלה"ע I — להתעניינות מחודשת בק' כביטוי חיוני של היהדות, ולנסיונות להבין — מעבר לעמדות של פולמוס או אפולוגטיקה — את התהוותה והתפתחותה, תפקידה ההיסטורי והשפעתה הרעיונית והחברתית. חלוצי גישה זו היו ש.א. הורודצקי, ארנסט מילר וג. שלום. מרכז מדעי למחקר זה נתגבש מאז 1925 באוניברסיטה העברית בירושלים, שנוצרה בה אסכולה היסטורית־ביקרתית (ג. שלום, י. תשבי, א. גוטליב, י. בן־שלמה, שרה וילנסקי ואחרים). בעקבותיה נתחדשו מחקרים חשובים גם בגולה, בעיקר בעבודותיהם של ג. ואידה, א. אלטמן ופראנסוא סקרה. עם פתיחת הפרספקטיוות החדשות שבעבודות־המחקר בדור האחרון עומד מחקר זה בתחילת דרכו וצפויה התרחבות פוריה, המשתרעת על כל ספרותה העשירה של הק' ועל השלכותיה בחיי העם היהודי.

ביבליוגרפיה ומקורות

ג. שלום, כ"י בק' הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, תר"ץ; ש. שונמי, מפתח המפתחות, 739—748, תשכ"ה². J. C. Wolf, *Bibliotheca hebraeae*, II, 1191—1247, 1721; IV, 734—744, 1733; M. Steinschneider, *Catalogus Bodleiana*, I-III, 1852—60; id., *Die hebräischen Handschriften der K., Hof-Staatsbibliothek in München*, 1875; A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, 553—641*, 1886; G. Margoliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, III, 1—155, 1909; G. Scholem, *Bibliographia Kabbalistica*, 1927; C. Knorr von Rosenroth, *K. Denudata*, I-II, 1677—1684 (מהד' אנג' 1962²).

כללי

ד. כהנא, תולדות המקבלים, השבתאים והחסידים, א'—ב', תרפ"ז; ש. א. הורודצקי, המסתורין בישראל, א'—ג', תרצ"א—תשי"ב; הנ"ל, יהדות השכל ויהדות הרגש, א'—ב', תש"ז; הנ"ל, כבשונו של עולם, תש"י; חיים בן שלמה צראקי, ס' אמונת ה', תרצ"ח; ה. צייטלין, בפרדס החסידות והק', תשכ"ה³; ב"צ דינור, ישראל בגולה, ב', 4,

275—435, 1969[2]; י. וינשטוק, במעגלי הנגלה והנסתר, תש"ל; א. גוטליב, מחקרים בספרות הק', 1976; ג. שלום, פרקי יסוד בהבנת הק' וסמליה, תשל"ו; M. D. G. Langer, *Die Erotik der K.*, 1923; P. Vulliaud, *La K. juive*, I–II, 1923; H. Serouya, *La K.: ses origines, sa psychologie mystique, sa métaphysique*, 1947; L. Baeck, *Jewish Mysticism* (JJS, II), 1950; G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, 1954[3]; id., *Ursprung und Anfange der K.*, 1962; id., *Studien zur jüdischen Mystik Judaica*, III, 1973; L. Schaya, *L'Homme et l'absolu selon la K.*, 1958; G. Vajda, *Recherches sur la philosophie et la K. dans la pensee juive du moyen-age*, 1962; A. Safran, *La C.*, 1972[2].

ראשית הקבלה

י. בער, לבירורה של תורת אחרית הימים בימי הבית השני (ציון, כ"ג—כ"ד), תשי"ח/ט; G. Montefiore, *Mystic Passages in the Psalms* (JQR, I), 1889; D. Castelli, *Gli antecedenti della C. nella Bibbia e nella letteratura talmudica* (Actes du XIe congres des Orientalistes III), 1899; N. I. Weinstein, *Zur Genesis der Agada*, II, 1901; M. Friedlaender, *Die religiosen Bewegungen innerhalb des Judentums im Zeitalter Jesu*, 1905; E. Bischoff, *Babylonisch-Astrales im Weltbilde des Thalmud und Midrasch*, 1907; J. Abelson, *The Immanence of God in Rabbinical Literature*, 1912; G. F. Moore, *Intermediaries in Jewish Theology* (HTR, XV), 1922; J. Hertz, *Mystic Currents in Ancient Israel* (in: The Jews at the Close of the Bible Age), 1926; J. Lindblom, *Die Religion der Propheten und die Mystik* (ZAW, LVII), 1939; R. Marcus, *On Biblical Hypostases of Wisdom* (HUCA, XXIII), 1950/51; I. Efros, *Holiness and Glory in the Bible* (JQR, XLI), 1950/51; B. J. Bamberger, *Fallen Angels*, 1952; H. J. Franken, *The Mystical Communion with JHWH in the Book of Psalms*, 1954.

אסוטריות אפוקליפטית ומיסחורין המרכבה

צ. מ. הופמן, תולדות אלישע בן אבויה, תר"מ; מ. י. בן גוריון, ערך „אחר" (הגרן, ח'), תרע"ב; א. אפטוביצר, בית המקדש של מעלה על פי האגדה (תרביץ, ב'), תרצ"א; א. א. אורבך, המסורת של תורת הסוד בתקופת התנאים (בתוך: מחקרים בק' ובתולדות הדתות מוגשים לג. שלום), תשכ"ח; H. Kraus, *Begriff und Form der Haeresie nach Talmud und Midrasch*, 1896; M. Buttenwieser, Outline of the *Neo-Hebraic Apocalyptic Literature*, 1901; A. Buchler, *Die Erlosung Elisä b. Abujahs aus dem Höllenfeuer* (MGWJ, LXXVI), 1932; H. Hirschberg, *Once Again – The Minim* (JBL, LXVII), 1948; A. Neher, *Le Voyage mystique des Quatre* (RHR, CXL), 1951; H. Bietenhard, *Die himmlische Welt im Urchristentum und Spätjudentum*, 1951; J. Strugnell, *The Angelic Liturgy at Qumran 4Q, Serek Sirot Olat Hassabbat* (Suppl., VT, VII), 1960; W. C. van Unnik, *Die judische Komponente in der Entstehung der Gnosis* (Vigiliae Christianae, XV), 1961; J. Maier, *Vom Kultus zur Gnosis*, 1964.

ספרות אסוטרית

א. גרינולד, פיוטי יניי וספרות יורדי המרכבה (תרביץ, ל"ו), תשכ"ז; B. Jacob, *Im Namen Gottes*, 1903; J. A. Montgomery, *Aramaic Incantation Texts from Nippur*, 1913; C. H. Gordon, *Aramaic Magical Bowls in the Istanbul and Baghdad Museums* (Archiv Orientalni, VI), 1934; id., *An Aramaic Exorcism* (ibid., VI), 1934; id., *Aramaic and Mandaic Magical Bowls* (ibid., IX), 1937; A. Altmann, *Gnostic Themes in Rabbinic Cosmology* (in: Essays .... J. H. Hertz), 1943; id., *A Note on the Rabbinic Doctrine of Creation* (JJS, VII), 1956; E. R. Goodenough, *A Jewish-Gnostic Amulet of the Roman Period* (in: Greek and Byzantine Studies), 1958; B. Z. Bokser, *The Thread of Blue* (PAAJR, XXXI), 1963; J. Maier, *Das Gefährdungsmotiv bei der Himmelsreise in der jüdischen Apokalyptik und "Gnosis"* (Kairos, V), 1963; J. A. Ravenna (ed.), *I sette santuari (Hekhalot)*, 1964; N. Sed, *Une Cosmologie juive du haut moyen age. La Beraytu di Ma'aseh Beresit* (REJ, CXXIII-CXXIV), 1964—1965; id., *Les Hymnes sur le Paradis de Saint Ephrem et les traditions juives* (Le Museon, LXXXI), 1968; R. Loewe, *The Divine Garment and Shi'ur Qomah* (HTR, LVIII), 1965; G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition*, 1965[2]; I. Gruenwald, *Knowledge and Vision* (Israel Oriental Studies III), 1973; G. Wewers, *Geheimnis und Geheimhaltung im rabbinischen Judentum*, 1975.

גנוסיס יהודי וס' יצירה

מ. א. הברמן, אבנים לחקר „ס' יצירה" (סיני, כ'), תש"ז; ש. א. ליונשטם, „מה למעלה ומה למטה מה לפנים ומה לאחור" (בתוך: ס' היובל לי. קויפמן), תש"ך; ש. מורג, שבע כפולות בגד כפרת (ס' ג. ה. טור סיני), תשכ"א; נ. אלוני, השיטה האנאגרמטית בס' יצירה (טמירין א'), תשל"ב; י. וינשטוק, לבירור הנוסח של ס' יצירה (טמירין א'), תשל"ב; H. Graetz, *Gnosticismus und Judenthum*, 1846; A. Epstein, *Recherches sur le Sefer Yecira* (REJ, XXVIII–XXIX) 1894; M. Friedlaender, *Der vorchristliche judische Gnosticismus*, 1898; P. Mordell, *The Origin of Letters and Numerals According to the Sefer Yetzirah*, 1914; G. Vajda, *Le Commentaire kairouanais sur le "Livre de la Creation"* (REJ, CVII), 1947; ibid., (CXI), 1949/50; ibid., (CXII), 1953; id., *Nouveaux fragments arabes du commentaire de Dunash b. Tamim sur le "Livre de la Creation"* ibid., (CXIII), 1954; id., *Notes et melanges* ibid., (CXXII), 1963; id., *S'adya commentateur du "Livre de la Creation"* (in: Ecole Pratique des Hautes Etudes. Section des Sciences Religeuses. Extrait de l'annuaire 1959—60), 1960; id., *Les Lettres et les sons de la langue arabe d'après Abū Hatim al Rāzī* (Arabica, VIII), 1961; G. Quispel, *Christliche Gnosis und judische Heterodoxie* (Evangelische Theologie, XIV), 1954; M. Smith, *Observations on Hekhalot Rabbati* (in: A. Altmann [ed.], Biblical and Other Studies), 1963; P. Merlan, *Zur Zahlenlehre im Platonismus (Neuplatonismus) und im Sefer Yezira* (Journal of the History of Philosophy, III), 1965; N. Sed, *Le Memar samaritain, Le Sefer Yesīrā et les trente-deux sentiers de la sagesse* (RHR, CLXX), 1966; I. Gruenwald, *A Preliminary Critical Edition of S. Yezira* (Israel Oriental Studies, I), 1971.

תקופת הגאונים

י. וינשטוק, אוצר־רזים קדמון וגלגוליו (שנה בשנה), תשכ"ג; הנ"ל, דמות אבו אהרון הבבלי במגילת אחימעץ (שם), תשכ"ד; הנ"ל, גילוי עזבון ה„סודות" של אבו אהרון הבבלי (תרביץ, ל"ב), תשכ"ג; הנ"ל, אוצר „הסודות" של אבו אהרון — דמיון או מציאות (סיני, נ"ד), תשכ"ד; ג. שלום, האם נתגלה עזבון הסודות של אבו אהרון הבבלי? (תרביץ, ל"ב), תשכ"ג; E. E. Hildesheimer, *Mystik und Agada im Urteile der Gaonen R. Scherira und R. Hai*, 1931.

תנועות חסידיות באירופה ובמצרים

א. עפשטיין, לקורות הק' האשכנזית (החוקר, ב'), תרנ"ד; הנ"ל, שמואל החסיד ב"ר קלונימוס הזקן (הגרן, ד'), תרע"ג; י. פריימן, מבוא לס' חסידים, תרפ"ד; י. א. וידה, פירושו הראשון של ר' אלחנן בן יקר מלונדון לס' יצירה (קובץ על־די, ט"ז), תשכ"ו; י. דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, תשכ"ח; הנ"ל, עיונים בתורת חסידות אשכנז, תשל"ו; י. בער, שני פרקים של תורת ההשגחה ב„ס' הסידים" (בתוך: מחקרים בק' ובתולדות הדתות מוגשים לג. שלום), תשכ"ח; ח. ה. בן־ששון, חסידי אשכנז על חלוקת קניינים חומריים ורוחניים בין בני האדם, (ציון, ל"ה), תש"ל; י. וינשטוק, במעגלי הנגלה והנסתר, תש"ל; G. Vajda, *The Mystical Doctrine of Rabbi "Obadyah", Grandson of Moses Maimonides* (JJS, VI), 1955; J. Dan, *Hokhmath Ha-Egoz, Its Origin and Development* (ibid., XVII), 1966; A. I. Altmann, *Eleazar of Worms' Hokhmat ha'-Egoz* (ibid., XI), 1960; A. Rubin, *The Concept of Repentance Among the Hasidey Ashkenaz* (ibid., XVI), 1965; S. D. Goitein, *A Treatise in Defence of the Pietists by Abraham Maimonides* (JJS, XVI), 1965; id., *Abraham Maimonides and His Pietist Circle* (in: Jewish Medieval and Renaissance Studies), 1967; G. S. Cohen, *The Soteriology of Abraham Maimuni* (PAAJR, XXXVI), 1968; R. Edelmann, *Das "Buch der Frommen" als Ausdruck des volkstümlichen Geisteslebens der deutschen Juden im Mittelalter* (in: P. Wilpert [ed.], Judentum im Mittelalter), 1966; J. Dan, *The Beginnings of Jewish Mysticism in Europe* (in: C. Roth [ed.], The History of the Jewish People: The Dark Ages), 1966.

(ס' הבהיר) עיין בערכו, וכן י. וינשטוק, במעגלי הנגלה והנסתר, תש"ל.

הקבלה בפרובנס ובגרונה

ג. שלום, תעודה חדשה לתולדות ראשית הק' (בתוך: ס' ביאליק), תרצ"ד; הנ"ל, הק' בפרובאנס, תשכ"ג; הנ"ל, הק' בגירונה, תשכ"ד; י. תשבי, המקובלים ר' עזרא ור' עזריאל ומקומם בחוג גירונה (ציון, ט'), תש"ד; הנ"ל, כתבי המקובלים ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה (סיני, ט"ז), תש"ה; ה. וירשיבסקי, אקדמות לביקורת הנוסח של „פירוש ס' יצירה" לר' יצחק סגי־נהור (תרביץ, כ"ז), תשי"ח; A. I. Altmann, *The Motif of the Shells (Qelipoth) in Azriel of Gerona* (JJS, IX), 1958; G. Scholem, *Ursprung und Anfänge der K.*, 1962; G. Sed-Rajna, *De Quelques commentaires kabbalistiques sur le rituel dans les manuscrits de la Bibliotheque Nationale de Paris* (REJ, CXXIV), 1965; id. (ed.), Azriel de Gerone, *Commentaire sur la liturgie quotidienne*, 1974; G. Vajda (ed.), *Le Commentaire d'Ezra de Gerone sur le cantique des cantiques*, 1969.

זרמים אחרים — הזהר

ג. שלום, קבלות ר' יעקב ור' יצחק בני ר' יעקב הכהן, תרפ"ו; הנ"ל, לחקר קבלת ר' יצחק בן יעקב הכהן (תרביץ, ב'—ה'), תרצ"א—תרצ"ד; הנ"ל, הק' של ס' התמונה ושל אברהם אבולעפיה, תשכ"ה; י. בער, הרקע ההיסטורי של ה„רעיא מהימנא" (ציון, ה'), ת"ש; הנ"ל, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, 145—179, 1965[2]; י. תשבי — פ. לחובר (עורכים), משנת הזוהר, א'—ב', תשי"ז—תשכ"א; א. ש. הלר—וילנסקי, לשאלת מחברו של ס' שער השמים המיוחס לאברהם אבן עזרא (תרביץ, ל"ב), תשכ"ג; הנ"ל, לחקר המקורות של יצחק אבן לטיף (דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, ב), תשכ"ט; א. אלטמן, לשאלת בעלותו של ס' טעמי המצוות המיוחס לר' יצחק ן' פרחי (ק"ס, מ'), תשכ"ה; הנ"ל, מדרש אלגורי ע"פ דרך „הק' הפנימית"

על בראשית כ״ד (בתוך: ס׳ היובל תפארת ישראל.... י. ברודי), תשכ״ז; מ. ח. ויילר, עיונים בטרמינולוגיה הקבלית של ר׳ יוסף ג׳יקטיליה ויחסו לרמב״ם (HUCA, XXXVII), 1966; א. גרינולד, שני שירים של המקובל יוסף גקטילה (תרביץ, ל״ז), תשכ״ז; א. גוטליב, הק׳ בכתבי רבנו בחיי אבן אשר, תש״ל; D. H. Joel, מדרש הזוהר *Die Religionsphilosophie des Sohar*, 1849; A. Jellinek, *Moses ben Schem-Tob de Leon und sein Verhaeltniss zum Sohar*, 1851; S. Karppe, *Etude sur les origines et la nature du Zohar*, 1901; A. E. Waite, *The Secret Doctrine in Israel; A Study of the Zohar and its Connections*, 1913; K. Preis, *Die Medizin in dem Sohar* (MGWJ, LXXII), 1928; A. Bension, *The Zohar in Moslem and Christian Spain*, 1932; G. Vajda, *Le Traite Pseudo-Maimonidien: — "Neuf chapitres sur l'unite du Dieu"* (Archives d'histoire doctrinale et litteraire du Moyen Age, XX), 1954; J. Finkel, *The Alexandrian Tradition and the Midrash ha-Ne'elam* (in: The Leo Jung Jubilee Volume), 1962; S. O. Heller Wilensky, *Isaac Ibn Latif; Philosopher or Kabbalist?* (Jewish Medieval and Renaissance Studies), 1967.

המאה ה14

ג. שלום, שרידי ספרו של ר׳ שם טוב אבן גאון על יסודית תורת הספירות (ק״ס, ח׳—ט׳), תרצ״א/ב — תרצ״ב/ג; הנ״ל, לידיעת הק׳ בספרד ערב הגירוש (תרביץ, כ״ד), תשט״ו; הנ״ל, פירושו של ר׳ יצחק דמן עכו לפרק ראשון של ס׳ יצירה (ק״ס, ל״א), תשט״ז; ש. ד. לוינגר, ר׳ שם טוב בן אברהם בן גאון (ספונות, ז׳), תשכ״ג; ב. נתניהו, לבירור זמן חיבורם של ס׳ הקנה והפליאה (ס׳ יובל לש. בארון), 1975; G. Vajda, *Les Observations critiques d'Isaac d'Acco sur les ouvrages de Juda ben Nissim ibn Malka* (REJ, CXV), 1956; id., *Un chapitre de l'histoire du conflict, entre la K. et la philosophie....* (Archives d'histoire doctrinale et litteraire du Moyen Age, XXIII), 1957; id., *Deux chapitres du "Guide des Egares" repensés par un kabbaliste* (in: Melanges.... E. Gilson), 1959; id., *Recherches sur la synthese philosophico-kabbalistique de Samuel ibn Motot* (Archives d'histoire doctrinale et litteraire du Moyen Age, XXVII), 1961.

אחרי גירוש ספרד — המרכז החדש בצפת

ש. אסף, לפולמוס על הדפסת ספרי ק׳ (סיני, ה׳), תרצ״ט/ת״ש; ג. שלום, שטר ההתקשרות של תלמידי האר״י (ציון, ה׳), ת״ש; הנ״ל, ישראל סרוג — תלמיד האר״י? (שם); א. בן־ישראל, אלמות, תש״ב; מ. בניהו, ר׳ יהודה בן ר׳ משה אלבוטיני וספרו „יסוד משנה תורה" (סיני, ל״ו), תשט״ו; הנ״ל, הנהגות מקובלי צפת במירון (ספונות, ו׳), תשכ״ב; הנ״ל, ס׳ תולדות האר״י, תשכ״ז; י. דן, "ר׳ יוסף קארו — בעל הלכה ומיסטיקן" לר. י. צ. ורבלובסקי (תרביץ, ל״ג), תשכ״ד; ד. תמר, מחקרים בתולדות היהודים בא״י ובאיטליה, תש״ל; י. תשבי, העימות בין קבלת האר״י לקבלת הרמ״ק בכתביו ובחייו של ר׳ אהרן ברכיה ממודינה, (ציון, ל״ט), תשל״ד; P. Bloch, *Die K. auf ihrem Höhepunkt und ihre Meister*, 1905; M. Cordovero, *The Palm Tree of Deborah*, 1960; R. J. Z. Werblowsky, *Joseph Karo, Lawyer and Mystic*, 1962.

זמנים מאוחרים

י. קאפח, ס׳ מלחמות ה׳, תרצ״א; א. טשעריקאווער, די קאמונע פון ירושלימער מקובלים „אהבת שלום" אין מיטן דעם 18טן יארהונדערט (ייווא: היסטארישע שריפטן, 11), 1937; י. י. גרינוואלד, לתולדות המקובלים באונגאריה (סיני, כ״ד), תש״ט; פ. להובר, על גבול הישן והחדש, 1951; ש. י. דטנר, לאור הק׳, תשכ״ב; M. Wiener, *Die Lyrik der K.; eine Anthologie*, 1920; G. Scholem, *Zur Literatur der letzten Kabbalisten in Deutschland* (in: Zwei Welten; Siegfried Moses zum 75. Geburtstag), 1962; H. Weiner, *Nine and One Half Mystics, The K. Today*, 1969; G. Scholem, *Abraham Cohen Herrera, Leben, Werk und Wirkung* (in: A. Herrera, שער השמים oder Pforte des Himmels, aus dem Lateinischen übersetzt von Fr. Haussermann), 1974.

הקבלה הלוריאנית

י. תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר״י, תש״ב; ש. א. הורודצקי (עורך), תורת הק׳ של ר׳ יצחק אשכנזי — אר״י ור׳ חיים ויטאל — רח״ו, תש״ז; L. I. Krakovsky, *K., The Light of Redemption*, 1950; J. V. Kempski, *Zimzum: Die Schoepfung aus dem Nichts* (Merkur, XIV), 1960.

קבלה ופנתאיזם

י. בן־שלמה, תורת האלוהות של ר׳ משה קורדובירו, תשכ״ה; M. Freystadt, *Philosophia cabbalistica et Pantheismus*, 1832.

גלות וגאולה

י. קלויזנר, "קול מבשר" לר׳ יהודה אלקלעי (שיבת ציון, ב׳—ג׳), תשי״א/ב; ח. ה. בן־ששון, גלות וגאולה בעיניו של דור גולי ספרד (בתוך: ס׳ יובל לי. בער), תשכ״א; G. Scholem, *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays*, 1971.

התורה ומשמעותה

א. ליפינער, אידיאלאגיע פון יידישן אלף בית, 1967; G. Scholem, *The Meaning of the Torah in Jewish Mysticism* (in: On the K. and Its Symbolism), 1965.

הדרך המיסטית

א. י. השיל, על רוח הקודש בימי הביניים (בתוך ס׳ היובל.... לכבוד א. מארכס), 1950; ד. צ. ורבלובסקי, תקון תפילות לר׳ שלמה הלוי ך אלקבץ (ספונות, ו׳), תשכ״ב; G. Vajda, *Continence, mariage et vie mystique selon la doctrine du Judaisme* (in: Mystique et continence; Etudes Carmelitaines), 1952; Dov Baer of Lubavitch, *Tract on Ecstasy*, 1963.

קבלה מעשית

י. דן, סיפורים דימונולוגיים מכתבי ר׳ יהודה החסיד (תרביץ, ל׳), תשכ״א; הנ״ל, „שרי כוס ושרי בוהן" (שם, ל״ב), תשכ״ג; י. שחר, אוסף פויכטונגר מסורת ואמנות יהודית, תשל״א; G. Brecher, *Das Transcendentale, Magie und magische Heilarten im Talmud*, 1850; D. Joel, *Der Aberglaube und die Stellung des Judenthums zu demselben*, I-II, 1881—83; M. Schwab, *Dictionnaire de l'angelologie*, 1897; L. Blau, *Das altjudische Zauberwesen*, 1898; I. Guenzig, *Die "Wundermänner" im jüdischen Volke*, 1921; J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition*, 1939; T. Schrire, *Hebrew Amulets; Their Decipherment and Interpretation*, 1966; M. Reines Josephy, (Catalogue of an Exhibition on) *Magic and Superstition in the Jewish Tradition*, 1975.

השפעת הקבלה

י. ד. וילהלם, סדרי תיקונים (בתוך: עלי עי״ן), תש״ח—תשי״ב; י. אבידע, המלאכים הממונים על השופר המעלים את התקיעות (סיני, ל״ב), תשי״ג; מ. בניהו, הנהגות מקובלי צפת במירון (ספונות, ו׳), תשכ״ב; י. יערי, תולדות ההילולא במירון (תרביץ, ל״א), תשכ״ב; י. וינשטוק, במעגלי הנגלה והנסתר, תש״ל; ג. שלום, מסורת והידוש בריטואל של המקובלים (בתוך: פרקי יסוד בהבנת הק׳ וסמליה), תשל״ו.

הקבלה הנוצרית

י. זנה, מקומה של הק׳ בפעולת ההסתה של הכנסיה במאה השבע־עשרה (בצרון, ל״ו), תשי״ח; י. בער, תורת הק׳ במשנתו הכריסטולו־גית של אבנר מבורגוס (תרביץ, כ״ז), תשי״ח; ח. וירשובסקי, שלושה פרקים בתולדות הק׳ הנוצרית, תשל״ה; J. Pistorius, *Artis Cabalisticae Scriptores*, 1587; J. Steudner, *Judische ABC Schul vom Geheimnus dess dreyeinigen wahren Gottes*, 1665; F. C. Oetinger, *Denkmal der Lehrtafel der Prinzessin Antonia*, 1763; D. Saurat, *Literature and Occult Tradition; Studies in Philosophical Poetry*, 1930; E. Anagnine, *G. Pico della Mirandola, sincretismo religioso-filosofico, 1463—1494*, 1937; J. L. Blau, *The Christian Interpretation of the C. in the Renaissance*, 1944; G. Scholem, *Zur Geschichte der Anfänge der Christlichen K.* (in: Aspects of Progressive Jewish Thought; Dedicated to L. Baeck), 1954; R. J. Z. Werblowsky, *Milton and the Conjectura Cabbalistica* (Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, XVIII), 1955; F. Secret, *Les Debuts du Kabbalisme chretien en Espagne et son histoire a la Renaissance* (Sefarad, XVII), 1957; id., *Le Zohar chez les Kabbalistes chretiens de la Renaissance*, 1958; id., *Les Kabbalistes chretiens de la Renaissance*, 1964; id., *Le Symbolisme de la K. chretienne dans la 'Scechina' de Egidio da Viterbo* (Archivio di Filosofia), 1958; id., *Le Soleil chez kabbaliste chretiens* (in: Colloque International "La soleil à la Renaissance"), 1965; id., *Nouvelles Precisions sur Flavius Mithridates maître de Pic de la Mirandole et traducteur de commentaires de K.* (in: L'opera e il Pensiero di G. Pico della Mirandola, 11), 1965; id., *"L' Ensis Pauli" de Paulus de Heredia* (Sefarad, XXVI), 1966; id., *La Revelacion de Saint Pablo* (ibid., XXVIII), 1968; W. A. Schulze, *Schelling und die K.*, (Judaica, XIII), 1957; id., *Der Einfluss* der *K. auf die Cambridger Platoniker Cudworth und More* (ibid., XXIII), 1967; E. Benz, *Die christliche K.: Eim Stiefkind der Theologie*, 1958; Ch. Wirszubski (ed.), *Sermo de Passione Domini*, 1963; id., *Giovanni Pico's Companion to Kabbalistic Symbolism* (בתוך: מחקרים בק׳ ובתולדות הדתות מוגשים לג. שלום), תשכ״ח; id., *Giovanni Pico's Book of Job* (Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, XXXII), 1969; id., *Mors Osculi. Poetic Theology and K. in Renaissance Thought* (Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities), 1971; R. T. Llewellyn, *Jacob Boehmes Kosmogonie in ihre Beziehung zur K.* (Antaios, V), 1964; M. Brod, *Johannes Reuchlin und sein Kampf*, 1965; F. Häussermann, *Pictura Docens* (Blatter für Württembergische Kirchengeschichte, CXVI—CXVII), 1966/67.

מחקר הקבלה

ג. קרסל, כתבי אליקים המילזאהגי (ק״ס, י״ז), ת״ש; G. Vajda, *Les Origines et le developpement de la K. juive d'apres quelques travaux recents* (RHR, CXXXIV), 1948; id., *Recherches récents sur l'esoterisme juif* (*1947—1953* ibid., CXLVII), 1955; id., *Recherches recents sur l'esoterisme juif* (*1954—1962*), (ibid., CLXIV), 1963.

ג. ש.

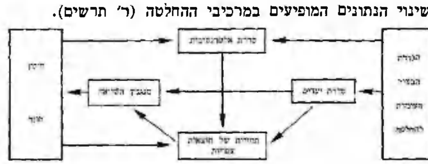
קבלירו, פרנן — Fernan Caballero (פסודונים גברי שנטלה לעצמה ססיליה בל דה פבר [Cecilia Bohl de Faber]) — (1796, מורג [שוויץ] — 1877, סוויליה), מספרת ספרדיה, בתו של ח. נ. בל דה פבר (ע״ע). ק׳ הושפעה מאביה, היתה מעורבת בחוגי האצולה הספרדית (נישאה 3 פעמים) והגנה על המסורת הספרדית הקתולית־מונרכיסטית מפני השפעות ליברליות. היא אספה סיפורים ושירים עממיים וכתבה סיפורים רומנטיים ברוח ה costumbrismo (ע״ע ספרדית, לשון וספרות, עמ׳ 405). הנודע ברומנים שלה הוא La gaviota („השחף״), 1849, על נישואיו האומללים של רופא גרמני צעיר לנערה אנדלוסית פשוטה שהפכה לזמרת והושחתה ע״י אורח־החיים העירוני. הרומן תורגם לרוב השפות האירופיות והמחברת הושוותה לו. סקוט.

קבלת החלטות (ק״ה) **וקביעת מדיניות** (ק״מ). — ק״ה: תהליך מודע ושקול לבחירה בין אלטרנטיוות בדבר פעולה בעתיד ברמת הפרט, הקבוצה והארגון. בקבלת הכרעות לאומיות מדברים על ק״מ (ר׳ להלן).

המחקרים בק״ה ל 3 רמותיה נחלקים לשני סוגים עיקריים: התנהגותיים ומרשמיים; ההתנהגותיים בודקים את מציאות ק״ה הלכה למעשה; המרשמיים מציעים דרכים לשיפור התהליך תוך כדי התגברות על ליקויי ק״ה למעשה ותוך כדי חיפוש דרכים לקירוב ק״ה ראלית למודלים אופטימליים בתחומי מדע שונים.

תקר ק״ה שייך לתחומי מדע שונים, כגון: פסיכולוגיה (ק״ה ע״י הפרט); פסיכולוגיה חברתית (ק״ה ע״י קבוצות); תאוריה ארגונית ומדע המדינה; כלכלה (בהקשר של הקצאת משאבים); חקר הביצועים (ק״ת כמותית); תורת המשחקים (ק״ה בתנאי התנגשות ומו״מ; ע״ע) תחומים כתורת המידע והקיברנטיקה (ע״ע) תורמים גם הם למחקר.

המרכיבים הבסיסיים של מנגנון לק״ה הם: סדרת יעדים; סדרת אלטרנטיוות; תחזיות בדבר התוצאות הצפויות של כל אלטרנטיווה ביחס ליעדים; מנגנון השוואה המשווה את התוצאות הצפויות מהאלטרנטיוות ביחס ליעדים והקובע איזו אלטרנטיווה נותנת, יחסית לאחרות, יותר, כלו׳ — האלטרנטיווה העדיפה. לאלה יש להוסיף עוד שניים: הגדרת הבעיה העומדת להחלטה, כקודמת לתהליך ההחלטה; והיזון־חוזר (feedback) לאחר ההחלטה, המאפשר את תיקונה לאור מידע חדש, כולל הגדרה־מחדש של נושא ההחלטה ושינוי הנתונים המופיעים במרכיבי ההחלטה (ר׳ תרשים).

עצם הגדרת הבעיה המוצגת להחלטה מעצבת במידה רבה את קה״ה, בקבעה את מרכיבי תהליך ההחלטה ומסקנותיו. נפוצה הנטיה לקבל ניסוח בעיה כדבר נתון מסרתית והקשרית שקשה לסטות ממנו. לפיכך נוטים לקבל החלטות במסגרת ניסוחי־בעיה צרים ושמרניים, בלי תשומת לב מספקת להחלטה מודעת על עצם הגדרת הבעיה העומדת להחלטה. קושי זה קיים בכל הרמות, פרט ליוצא מן הכלל שקבוצה רב־גונית בהרכבה וארגון רב־גוני בתפקידיו נוטים יותר לערער על הצגה נתונה של בעיה מאשר קבוצות וארגונים מונוליתיים.

ניתוח המרכיבים הבסיסיים:

סדרת יעדים מספקת את הקריטריונים להבחנה בין אלטרנטיוות לפי תוצאותיהן ולזיהוי סדרת התחזיות העונה יחסית יותר על היעדים. בעיותיה העיקריות הן כדלהלן:

א) גם יעדים תת־מודעים קובעים החלטות למעשה. תופעה זו קיימת ביחס לכל הרמות, לא לפרט בלבד. למשל, ק״ה קבוצתית מכוונת לעתים יותר לשימור הסכמה קבוצתית והבטחת תמיכה קבוצתית להחלטה מאשר להשגת היעדים המוגדרים להחלטה; ואילו ארגונים פועלים במידה רבה להבטחת צמיחתם ועצמתם, בנבדל מהשגת יעדיהם הפורמליים; ב) יעדים שונים צמודים לערכים מגוונים ואין אפשרות לצמצמם למכנה משותף. לכן, קביעת סדר קדימה בין יעדים בעצמו עניין של שיפוט ערכי סובייקטיווי ביסודו; ג) בד״כ דרוש גם שיקול דעת בדבר עדיפויות במימד הזמן, כך שמתחייבת הכרעה ביחס להעדפת המוקדם או המאוחר; ד) בעקבות מצב אי־הוודאות ביחס לעתיד מנוסחות תחזיות בד״כ במינוח הסתברותי. אי־לזאת מתחייב שיפוט ערכי־יעדי בין מידות סיכוי וסיכון שונות — למשל, האם להעדיף רווח קטן ובטוח או הסתברות לרווח גדול מלווה סיכון להפסד רציני. לאמיתו של דבר, כרוכות רוב ההחלטות בבחירה בין הימורים (ע״ע סטטיסטיקה, עמ׳ 693).

בודדים, קבוצות וארגונים מתקשים מאד בהעדפה בין יעדים, ממדי זמן והימורים. כך, למשל, קיים ניגוד בין הצורך להחליט בין יעדים לבין השאיפה והצורך לקיים הסכמה בתוך קבוצות וארגונים ואינטגרציה ברמת הפרט. וכן מתקשים כולם להתמודד עם אי־ודאות ע״י העדפת הימורים מסוג אחד על הימורים מסוג שני, ונוטים לאי־עקביות בטיפול באי־ודאות, למשל, בהעדיפן פעם גישה של הימנעות־מסיכונים ופעם שניה, בעניין דומה, גישה המעדיפה סיכונים.

הגורם היצירתי בק״ה טמון בסדרת האלטרנטיוות, בה יש מקום לחידוש בדרך המצאת אלטרנטיוות העדיפות בתוצאותיהן הצפויות. חשובה בכל חרמות המצאת אלטרנטיוות חדשות שיש בהן הבטחת תוצאות טובות נוכח תנאים משתנים. אולם, ממצאי המחקר מצביעים בבירור על נטיה חזקה להסתפק באלטרנטיוות המתבססות על פתרונות העבר תוך העלאת שינויים שוליים בלבד. מכאן, הצעות שונות לעידוד יצירתיות, החל בחינוך ילדים לטיפוח כוח היצירה בהקשר להחלטות, דרך צורות דינאמיקה קבוצתית מעודדות־חידוש, כגון „סערת מוחות״, וכלה בעיצוב אקלים ארגוני הנוטה לחידושים והקמת ארגוני־חידוש מיוחדים.

מרכיב התחזיות טכני יותר באפיו, שכן הוא מציג את התוצאות הצפויות של אלטרנטיוות שונות (ע״ע עתידנות). יישומו נתקל בקושי שכמעט כל התוצאות הצפויות מאלטרנטיוות הן בחזקת הסתברויות וגם אי־ודאויות; ואילו בודדים, קבוצות וארגונים מתקשים מאד לטפל בהסתברויות. הואיל ובני אדם נוטים לטעויות קבועות בכל הנוגע לתצפיותיהם — הם מאמינים אמונת יתר ביכלתם לחזות את העתיד — נוטים לדבוק ב„הנחות יסוד״ בדבר העתיד במקום להודות בקיום אי־ודאות, שאין הנפש סובלתה, ולוקים בחוסר יכולת לעבד מידע ולתרגמו להסתברויות נכונות בדבר הצפון בעתיד. תורת ההחלטה מספקת בלים לשיפור מרכיב זה ע״י קביעת מקדמי־תיקון לתצפיות סובייקטיוויות בהקנותה דפוסי הכשרה לחשוב ולהפעיל אינטואיציה במונחי הסתברות וע״י קביעת כללים לק״ה עדיפה נוכח אי־ודאות, כגון, פיתוח אופציות העומדות בפני תחזיות מגוונות וק״ה בשלבים המאפשרת למידה מההתרחשויות התלות בינתיים.

תהליך ההשוואה מחייב עיבוד של מידע. ביחס לנושאים פשוטים אפשר לערוך את ההשוואה בצורת עיבוד מתמטי המזהה את האלטרנטיווה האופטימלית. אולם, ברוב נושאי ההחלטה אין אפשרות לעיבוד מתמטי של מרכיבי ההחלטה. אלא יש צורך בשיפוט אינטגרטיווי המזהה את האלטרנטיווה העדיפה, לאור העדפות היעדים של השופט — יהיה זה יחיד, קבוצה או ארגון. כאן הקושי הוא באי־היכולת של בני אדם לעבד משתנים רבים ומכאן הנטיה הנפוצה לק״ה ללא התבססות על מלוא המידע המסופק ע״י מרכיבי מנגנון ההחלטה.

ככל שקשה יותר לקבל החלטה טובה בגלל צורת ניסוח הבעיה, מגוון היעדים, העדר די אלטרנטיווֹת, חולשות של התחזיות וסיבוך מנגנון השילוב — כן חשוב יותר ה ה י ז ו ן ־ ה ח ו ז ר הצריך לאפשר שיפור החלטות בדרך הטעות והלמידה ממנה.

ברם, הנטיה לצמצום הרגשת־אי־נוחות לאחר החלטה ע״י התאמת דימוי היעדים לכל אשר משיגים־למעשה ממחישה מנגנון הגנה המקשה מאד על למידה. לכן העלתה תורת ההחלטה הצעות שונות לשיפור הלמידה וזירוזה, כגון הקמת יחידות הערכה ולמידה מיוחדות בארגונים, קביעת מתכונות לכתיבת יעדים מראש והערכת החלטות ע״י בודדים וקבוצות וע״י תהליכים מעוצבים ומבוקרים של „הפקת לקחים״ דוגמת „לקח הקרב״ המקובל בצבאות.

י. דרור, קביעת מדיניות, פרק ט׳, 1966; W. Edwards – A. Tversky (eds.), *Decision Making*, 1967; H. Raiffa, *Decision Analysis*, 1968.

ק ב י ע ת ־ מ ד י נ י ו ת — תהליך העוסק בעיצוב כיווני פעולה עיקריים עבור מדינות, ממשלות וארגונים. בקצהו האחד הוא מתקרב לתהליכי ק״ה לרמותיה (ר׳ לעיל). אולם ביטויו העיקרי והנקי ביותר הוא בק״מ ציבורית, העוסקת בעיצוב כיווני־פעולה חברתיים ומדינתיים. ק״מ ציבורית היא תהליך הכרעה חברתי קולקטיווי מורכב ביותר, בו מתחברים תהליכים חברתיים מפוזרים, כעיצוב ושינוי דעת הקהל, עם פעולות ארגוניות מוגדרות, כחקיקת בית מחוקקים והחלטות ממשלה.

את קה״מ הציבורית הלכה למעשה אפשר לתאר, לנתח ולהבין בעזרת הזדקקות לשלושה מודלים חלקיים עיקריים: מודל התהליכים החברתיים; מודל יחסי־הגומלין הקבוצתיים והארגוניים; ומודל חלוקת־העבודה המוסדית.

מודל ה ת ה ל י כ י ם ה ח ב ר ת י י ם תופס את קה״מ הציבורית כתופעה המעוצבת ע״י תופעות חברתיות כלליות שאין קה״מ הממשלתית אלא השלכה פורמלית ממנה. לפי המרכסיזם (ע״ע), למשל, יחסי הרכוש הם הגורם החברתי השליט הקובע למעשה את עיקרי המדיניות. יחסי כוחות בין אליטות ושינויים בדעות האוכלוסיה (למשל, בקבלם אידאולוגיה זו או אחרת, סגנון מנהיגות מסוים או ערכים מוגדרים, כגון איכות הסביבה) — אלה תופעות חברתיות נוספות הנתפסות לעתים כשליטות בק״מ ציבורית.

מודל י ח ס י ה ג ו מ ל י ן הקבוצתיים והארגוניים רואה את קה״מ הציבורית כמוצר של פעולת הגומלין בין קבוצות בעלות אינטרסים מיוחדים למיניהן, כולל משרדים ממשלתיים המתנהגים למעשה כקבוצות אינטרסנטיות חזקות הדואגות כל אחת לתחום נושאים צר ולקידום עצמתן ומשאביהן כארגונים.

מודל ח ל ו ק ת ־ ה ע ב ו ד ה ה מ ו ס ד י ת רואה את קה״מ כתהליך מסודר ושיטתי, שבו גופים וקבוצות מוגדרים נוטלים חלק קבוע: קבוצות אינטרסנטיות מעלות דרישות, פקידים מקצועיים מנתחים אלטרנטיווֹת, פרלמנטים קובעים מגבלות פוליטיות ומאשרים חקיקה, ממשלות מחליטות לפי תקנון ידוע מראש וכו׳.

יש גם מודלים נוספים: מודל ק י ב ר נ ט י רואה את קה״מ כזרם של מידע ועיבודו; מודל ת ש ו מ ה ־ ת פ ו ק ה רואה את מערכת קה״מ כ„קופסה שחורה״ (כלו׳, מכשיר שמפעילו ידע מה נכנס ומה יוצא אולם אינו מבין כיצד הוא פועל) שתשומותיה מורכבות מתביעות העולות מהחברה ותפוקתה הן טובות־הנאה המתחלקות בין גופים חברתיים; ומודל מ נ ה י ג ו ת תופס את קה״מ כתהליך החלטה של מנהיג בודד או קבוצת־מנהיגים קטנה, הנעזרת במנגנונים שונים.

לאמיתו של דבר, כל המודלים האלה נכונים בחלקם ועפ״ר אין אף אחד מהם חובק את כלל קה״מ הציבורית: קיימים בקה״מ הציבורית תהליכי־משנה ומרכיבים המתוארים נכונה ע״י המודלים השונים, כשחשיבותם שונה בחברות שונות.

גישה אחרת לק״מ ציבורית משלבת את תיאורה, ניתוחה והבנתה עם הערכת טיבה ונסיון לשפרה, בעזרת שבירת תהליך ק״מ ציבורית לתת־תהליכים אנליטיים המתבססים על שלבי קבלת החלטות, אך לובשים כאן צורה שונה לחלוטין בגלל ריבוי הגופים ומגוון יחסי־הגומלין ביניהן המעצבים את תת־התהליכים. ואלה הם תת־התהליכים הניתנים לזיהוי:

1) ע י צ ו ב ס ד ר ־ י ו ם לק״מ (policy agenda). כדי להינצל מלחצם של מנהיגים, ארגונים ודעת הקהל בעיצוב סדר היום לק״מ יש מדינות (שוודיה, אה״ב, הולנד) שהקימו גופי־ראִיה־מראש מחוץ לממסד ובתוכו, שתפקידם לנסות ולזהות בעיות מחמירות מבעוד מועד ולהסב אליהן — לפי העניין — את תשומת לב הציבור והממשלה.

2) ה כ ר ע ת ע ר כ י ו ת ב ד ב ר ה ע ד פ ת י ע ד י ם ל א ו מ י י ם. למעשה, נוטה המערכת הפוליטית להימנע מהכרעות ערכיות, במיוחד כשהדעות חלוקות בה — שכן בנושאים השנויים במחלוקת הנטיה היא להימנע מהחלטות עד שנוצר מצב של „אין ברירה״. מאפיין זה מציין מדינות מודרניות רבות העוברות תקופה של שינויי ערכים ואידאולוגיות. אין הצעות פשוטות ומעשיות כיצד לטפל במצב זה, פרט לחיפוש אלטרנטיווֹת חדשות העונות על רוב הערכים, וחינוך הפוליטיקאים לצורך קבלת החלטות מבעוד מועד.

3) ה ע ל א ת א ל ט ר נ ט י ו ו ֹ ת מ ד י נ י ו ת ח ד ש ו ת. הדפוס הקיים בד״כ של עיצוב ק״מ ציבורית בדרך שינויים אִטיים ושוליים של מדיניות העבר איננו עונה עוד על הצרכים של תקופתנו. נעשים נסיונות לשפר את המצב ע״י הזרמת כוח־אדם חדש לשירות הציבור, ע״י גיוס אנשי חוץ כיועצי שרים ועוברי מדינה בכירים, ע״י עידוד מחקר מכוון ליזמות רעיוניות במפלגות, ע״י הקמת מכונים למחקרי מדיניות במגמה להעלות אלטרנטיווֹת חדשות, ובכמה מדינות — ע״י נסיונות לרענן את האֲליטות הפוליטיות ע״י שינויים בשיטת הבחירות, הגברת הדמוקרטיה־המשתתפת ברמה מקומית ושילוב הציבור בק״מ.

4) ב ח י ר ת א ל ט ר נ ט י ו ו ה. זהו תת־תהליך מורכב, אך מספר ליקויים טיפוסיים לו לכל מגוונֵיו, כולל: בחירת־אלטרנטיווה מתוך ראיה חלקית בלבד, מבלי להביא בחשבון את כלל תוצאותיה והשלכותיה; נטיה להזנחת אי־ודאויות עיקריות הכרוכות בעתיד; ונטיה לק״מ בדרך מקרית־למחצה, ע״י סירוב לבחור באלטרנטיווה, תוך השארת ההכרעה לתהליך מתגלגל של אירועים חיצוניים. ההצעות לשיפור המצב כוללות: הקמת יחידות לראיה כוללת: פיתוח שיטות לשיפור ניתוחן של אלטרנטיווֹת וזיהוי העדיפה שביניהן; הקמת יחידות מטה לסיוע בתהליך זה; „נתחני מדיניות״ מקצועיים לאיוש יחידות המטה; ומתן הכשרה לפוליטיקאים ופקידים בכירים בתחומי ניתוחי המדיניות.

5) ל מ י ד ה ו ה ס ת ג ל ו ת. הכרחי שקה״מ תצטיין בכושר רב להסתגל וללמוד במהירות. אולם קיימים קשיים עצומים להגיע לכך: מנגנוני ההגנה הארגוניים משתלבים עם התרבות הפוליטית ההתחרותית ומקשים על לימוד, שמא ייראה כהודיה בליקויים בעבר. לעידוד ק״מ בדרך הלמידה וההסתגלות הופעלו סוגים חדשים של איסוף מידע בצורת „אינדיקטוֹרים חברתיים״; תוגבר הציוד של בתי מחוקקים באמצעי לחץ על ממשלות לזרז שיפורים; הומצאו שיטות ק״מ חדשות בדרך של „ניסויים חברתיים״; והוקמו יחידות מיוחדות ל„הערכה ולימוד״, בעיקר בתחומי מדיניות חברתית.

אפשר להבחין בק״מ ציבורית בתהליכי־משנה רבים, למשל, „ניהול משברים״ (crisis management), במיוחד בתחומי הבטחון הלאומי. כל אלה מהווים כיום נושא לתחום מדעי־מקצועי חדיש הנקרא לפעמים „תורת מדיניות״ (policy science), „ניתוחי מדיניות״ ואף „מדעי מדיניות״, הממקד ידע בין־תחומי על חקר קה״מ; העלאת הצעות לשיפורה והכשרת בעלי מקצוע מיוחדים בנושאים אלה.

בעיות קה״מ הציבורית חריפות במיוחד בישראל בשל ההכרעות הקריטיות העומדות בפניה בגלל סביבתה הפוליטית־אסטרטגית

והכלכלית מצד אחד והאידאולוגיה הלאומית על ההסכמה וחילוקי הדעות האופפים אותה, מהצד האחר. יתר־על־כן, קשיי בעיותיה של מדינת ישראל מחייבים ק"מ מעולה. לעומת צרכים אלה, מקשים לחץ הבעיות השוטפות ומאפייני מערכת קה"מ למעשה על סביבתה הפוליטית־חברתית, על השיפורים הדרושים.

י. דרור, קביעת מדיניות, תשכ"ו; הנ"ל, דגם למדעי מדיניות, 1974; R. A. Bauer -- K. J. Gergen (eds.), *The Study of Policy Formation*, 1968; A. Ranney (ed.), *Political Science and Public Policy*, 1968; H. D. Lasswell, *A Pre-View of Policy Sciences*, 1971; A. M. Rivlin, *Systematic Thinking for Social Action*, 1971; R. I. Hofferbert, *The Study of Public Policy*, 1974.

שלושה ירחונים מתמקדים בחקר ק"מ ציבורית, והם:
Policy Sciences; Policy Studies Journal; Policy Analysis.

י. דר.

קֶבְּנֶר, רִיכַרְד (מיכאל) — Richard Koebner — (1885—1958),

היסטוריון יהודי־גרמני. נולד בברסלאו, והוסמך לדוקטור בברלין (1911). ב 1920 נתמנה מרצה באוניברסיטת ברסלאו, וב 1924 — פרופסור. עסק בתולדות הכלכלה והחברה באירופה ביה"ב ובעת החדשה, בתולדות אנגליה וקיסרותה, בעקרונות חקר ההיסטוריה ובהתפתחות רעיונות מדיניים. בעלות הנאצים לשלטון ב 1933 נאלץ לעזוב את משרתו ועבר לירושלים. ב 1934 נתמנה פרופסור באוניברסיטה העברית, ועד לפרישתו ב 1955 שימש ראש החוג להיסטוריה כללית.

תחומי מחקריו היו נרחבים, אך במיוחד התעניין בהתפתחות העיור והכלכלה ביה"ב. בשטח זה נתפרסם כבר ב 1922 בחיבורו "Die Anfange des Gemeinwesens der Stadt Koln" („ראשית הארגון ההברתי של העיר קלן"). ב 1931 פרסם "Staatsbildung und Stadtewesen im deutschen Osten" („הקמת גופים מדיניים והמהות העירונית במזרח הגרמני"). מחקרו הגדול בנושא היה The Settlement and Colonization of Europe („יישוב וקולוניזציה של אירופה"), בכרך I של ה Cambridge Economic History („היסטוריה כלכלית של קֵימבריג'"), 1941. בעברית נתפרסמו בעריכתו ובצירוף הערותיו הספרים של מקולי (ע"ע) וה. א. ל. פישר. אחרי מותו הופיעו שנים מספריו: Empire (על גלגולו של המונח „אימפריום"), 1961; Imperialism; The Story and Significance of a Political Word, 1840—1960 („האימפריאליזם; תולדותיו ומשמעותו של מונח פוליטי, 1840—1960"), 1964. בפרסום אחרון זה השתתף תלמידו, ה. ד. שמידט. יחד עם אשתו, גרטרוד, כתב ק' מחקר באסתטיקה Vom Schonen und seiner Wahrheit; eine Analyse asthetischer Erlebnisse („על היופי ואמיתותו; ניתוח חוויות אסתטיות"), 1957.

ק' היה איש־מדע יהודי־גרמני ליברלי, שנתלש ממכורתו הרוחנית ולא נקלט ביישוב הציוני. מהווי א"י היה רחוק והתקשה לדבר עברית. ברם, לתלמידיו הרבים הקנה שיטות־עיון מעמיקות ואפקים רחבים, ובכך הפכם לממשיכי מסורת־המחקר המרכז־אירופית, שהוא עצמו נתחנך על ברכיה. ק' ובכירי תלמידיו היו מניחי־היסוד להוראת ההיסטוריה ולחקירתה באוניברסיטות ישראל.

נ. רוטנשטרייך – י. פראוור – י. אריאלי – י. טלמון, על פרופסור ר.מ.ק.: דברים שנאמרו לזכרו (כולל ביבל' מלאה של כתביו), תשי"ט.

פ. פ.

קַבַּק, אַהֲרֹן אַבְרָהָם (1883, סמרגון [מחוז וילנה] — 1944,

ירושלים), סופר עברי. נתחנך בבית אביו הרב ובישיבות שונות. נדד, כמורה, בערי פולניה ורוסיה הדרומית, וב 1906 עשה בגרודנו. משם יצא לקושטא, ובה עסק בהוראה ובכתיבה לעתונים עבריים ויידיים. ב 1911 עלה לא"י ועסק בהוראה. ב 1914 יצא ללמוד באוניברסיטות ז'נווה ולוזאן. ב 1921 שב לא"י, הורה בגימנסיה העברית בירושלים ותפס מקום מרכזי בחיי הספרות והחינוך.

למן 1904 פרסם סיפורים, חלקם בכ"ע. סיפורו הגדול הראשון — „לבדה" (תרס"ה) — ציוני ברוחו. עניינו: צעירה הנמשכת לציונות, ומתברר לה כי בחרה בדרך בדידות. סיפורו „דניאל שפרנוב" (תרע"ב) הוא על רקע החיים היהודיים ברוסיה לפני מהפכת 1905, וגם בו בולטת הרוח הציונית. סיפורו „נצחון" (תרפ"ג) רקעו בגרמניה שלפני מלה"ע I. גיבורו, פסל יהודי בברלין, העוסק באמנות „גרמנית", אך חוזר לעמו בהשפעת צעירה מא"י. אלה הם הרומנים „הציוניים" הראשונים בספרות העברית. בסיפור „אהבה" (תרפ"ו) תיאר ק' את חייהם ואהבותיהם של אנשי האינטלגנציה הרוסית שהיגרו לשוויץ. פרסום הטרילוגיה שלו על שלמה מולכו (תרפ"ח/ט) פתח את הדרך בפני הרומן ההיסטורי־ראליסטי בספרות העברית. „בין ים ובין מדבר" (תרצ"ג) הוא סיפורו הראשון על רקע א"י.

א. א. קבק

ספרו „במשעול הצר" (תרצ"ז) נכתב בראשית שנות ה 30, לאחר שׁשב ליהדות של תורה ומצוות. גיבורו, ישו הנוצרי, מתואר כיהודי שהאידאה המרכזית של חייו היא יצירת מלכות־האלוהים בלב האדם. במאמרו „למה כתבתי את ספרי ,במשעול הצר'" מספר ק' על חוויית התשובה שלו בדברים נרגשים, ואומר כי נדר נדר לכתוב ספר, שבו יספר „לאדם אומלל כמוני, כי... מי שנושא בקרבו את האיקונין של השכינה, אינו אבק פורח". מפליא שחוויה שכזו הועלתה על־ידו דווקא בדמותו של ישו. יצירתו הגדולה, „תולדות משפחה אחת" (תש"ג—תש"ה), מתארת את התפתחות הרוח בישראל מתקופת ה„השכלה" ועד ליישוב העברי בא"י. שלושת הסיפורים ממחזור זה, שהספיק להשלים בחייו, הם: „בהלל הריק" (תש"ג), „בצל עץ התליה" (תש"ד) ו„סיפור בלי גיבורים" (תש"ה), ומתוארים בהם חוגי ה„השכלה", החסידות ותנועת המוסר. — ק' כתב גם סיפורים קצרים, ביניהם „המעפיל" — סיפורו של ילד קטן המבקש „לדחוק את הקץ" ומת בנסיונו זה (1904) — ושתי דרמות מקראיות: „בהימוט ממלכה" (תרפ"ט) ו„בת סנבלט" („ביתר" ב', תרצ"ד). כן כתב מסות בִּקָּרתיות ועיוניות ועסק בתרגום.

תרומתו העיקרית של ק' לספרות העברית בתחום הנוֹבלה, היא שחרורה מנושאים סטראוטיפיים והעלאת טיפוסים מודרניים. כן תרם רבות לפיתוח המבנים הספרותיים, ובעיקר לסגנון האֶפּוֹס רחב־היריעה. היתה לק' השפעה רבה על קהל־הקוראים, אך בעיני מבקריו היו יצירותיו הראשונות מגמתיות, דידקטיות וחסרות עומק פסיכולוגי; משנתפרסם סיפורו „שלמה מולכו" נשתנתה ההערכה, משום השלימות הפסיכולוגית והספרותית שבה הועלתה דמותו של הגיבור מקדש־השם.

חוברת ק' (בצרון, י"ב), תש"ה; ר' בנימין, משפחות סופרים, 255—274, תש"ך; י. אביעד (וולפסברג), דיוקנאות, 283—286, תשב"כ; א. בן־אור, תולדות הספרות העברית החדשה, ב', 159—176, תשי"ג; W. Weinberg, *K.'s Connections with America* (American Jewish Archives, XXII), 1970.

ז. ג.

קֶבֶר ע"ע קְבוּרָה, קֶבֶר.

קַבַּרְדִּינִית־בַּלְקָרִית – Кабардино-Балкарская АССР

— רפובליקה אוטונומית בתחום הרפובליקה הפדרטיווית הרוסית, בריה"מ; שטחה 12,500 קמ"ר ובה 643,000 תוש' (מפקד 1975). הרפובליקה הק"ב שוכנת בחלקו המרכזי של הקווקז הגדול (ע"ע קוקז; מועצות, ברית ה־, עמ' 633) ובמורדותיו הצפוניים. בחלקה הדרומי נמצא האיזור הגבוה־ביותר של הקווקז הגדול (מעל 5,000 מ') ושיאו בהר אֶלבּרוּס (ע"ע) 5,633 מ'. מאיזור זה יורדים פני השטח לעבר מישור קַבּרדה המצטיין בקרקעותיו השחורות הפוריות. את רוב שטחה של הרפובליקה הק"ב מנקזים הנהר טירק ורשת

צפופה של יובליו, שמימיהם משמשים מקור אנרגיה ולהשקיית המישור הצחיח־למחצה. כמות המשקעים השנתית הממוצעת עולה מ 400 מ"מ, במישור בצפון, ל 800 מ"מ ויותר, בהרים שבדרום. הצמחיה בהרים ובמורדותיהם כוללת יערות סובטרופיים, יערות מחט ונשירים ושדות־מרעה, ואילו במישור — ערבות.

כלכלת הרפובליקה הק"ב מבוססת בעיקר על חקלאות והפקת מחצבים. האיזור החקלאי החשוב־ביותר הוא מישור קברדה; מגדלים בו חיטה, תירס, צמחי־תעשיה ובע"ח (בהם סוסים מגזע קברדין). בהרים הגבוהים מגדלים בע"ח, ולמרגלותיהם — מטעי פרי, ירקות ומשק־חי. ברפובליקה מצויים מחצבי מתכות נדירות, בעיקר וולפרם ומוליבדן (בעיר טירני־איז), ובן מתכות אל־ברזליות, פחם וחמרי־בניה. מפעלי־התעשיה לעיבוד עץ ותוצרת חקלאית, ולייצור טכסטיל, הלבשה, מוצרי־זכוכית ומכשירים הנדסיים מרוכזים בערים הראשיות. הרפובליקה הק"ב נמנית עם המרכזים החשובים בבריה"מ לתיירות, נופש וטיפוס בהרים. כן מצויים בה מקומות מרפא ליד מעיינות מינרלים.

48% מתושבי הרפובליקה הק"ב מתגוררים כערים; הגדולות שבהן: נלצ'יק (הבירה), 188,000 תוש' (1975), ופרובלדני. רוב תושבי הרפובליקה הם הקברדינים והבלקרים. מלבדם מצויים בה גם רוסים, אוקראינים, כני עמים קווקזיים שונים וכן יהודים. הקברדינים, המרוכזים בעיקר במישור, משתייכים במוצאם לקבוצת הלאומים הקווקזיים, דתם מוסלמית, לשונם — קברדינית — המשתייכת לקבוצת הלשונות הקווקזיות. מוצא הבלקרים, שוכני ההרים, אינו ברור. משערים שהם צאצאי שבטים ממוצא תורכי שנדדו בעבר בערבות שמצפון לקווקז. לשונם בלקרית — מקבוצת הלשונות התורכיות — ודתם מוסלמית.

ב 1921 הוקם מחוז אוטונומי קברדיני. ב 1922 הורחב למחוז קברדיני־בלקרי וב 1936 קיבל מעמד של רפובליקה אוטונומית. לאחר מלה"ע II שונה שמה לרפובליקה האוטונומית הקברדינית (עקב הגליית הבלקרים ששיתפו פעולה עם הצבא הגרמני).

ג. שם.

קברל, פדרו אלורש — Pedro Alvares Cabral — (1467/8[?] — 1520/6[?]), יורד־ים פורטוגלי הנחשב למגלה ברזיל. ק', בן למשפחת אצילים, מונה ע"י מנואל I (ע"ע), מלך פורטוגל, למפקד צי של 13 אניות שנשלח להודו. במארס 1500 הפליג מליסבון דרומה, אולם פנה מערבה, חצה את האוקיאנוס האטלנטי, ובאפריל הגיע לבאיה (ע"ע) שבחוף ברזיל.

ק', שחשב את ברזיל לאי, הכריז עליה כשטח השייך לפורטוגל (ע"ע ברזיל, עמ' 608). לא ברור, אם מסלול הפלגתו של ק' מערבה נועד לעקוף את האיזור נטול־הרמות שמול חופה המערבי של אפריקה, או אם נעשה הדבר בהתאם להוראת המלך לכבוש שטחים שיועדו לפורטוגל ע"פ הסכם טורדסיליאס (ע"ע אמריקה, עמ' 178). לאחר שהיה של 10 ימים הפליג ק' מזרחה ושוב חצה את האוקיאנוס האטלנטי. בהקפת כף התקוה הטובה (ע"ע) טבעו 4 מאניותיו, ובין הנספים היה ברתולומאו דיאש (ע"ע). ק' עגן בקליקוט (קוז'יקוד) שבדרום־מערב הודו ויסד בה תחנת־מסחר. סוחרים מוסלמים תקפוהו, ובמלחמתו בהם איבד רבים מאנשיו. אח"כ הפליג דרומה והקים קשרי מסחר בקוצ'ין ובנמלים אחרים.

ב 1501 שב ק' לליסבון עם 4 אניות בלבד; כל השאר אבדו או ניטשו. לאחר־מכן שוב לא זכה בתפקידי פיקוד כלשהם.

W. B. Greenlee, *The Voyage of P.A.C. to Brazil and India*, 1938; J. Carlos Amado, *P.A.C.*, 1968.

קברנונים (Gobiidae), משפחת דגים קטנים מסדרת הדקראים (perciformes) החיים על קרקעית הים — עפ"ר במים רדודים — באזורים הטרופיים והסובטרופיים. גופם מעוגל ומכוסה קשקשים קטנים. סימן אפייני להם: השוליים הפנימיים של סנפירי הגחון מחוברים זה לזה ויוצרים כפתור הצמדה שבאמצעותו הם מסוגלים להיצמד לעצמים; לק" שני סנפירי גב: בראשון בד"כ 6 קוצים; בשני — 10—16 קרניים רכות. סנפירי הגחון הם מתחת לסנפירי החזה. העיניים מופנות כלפי מעלה. קו־הצד אינו ניכר אלא מפוזר עפ"נ הגוף, בפרט בראש. לק" בליטות חושיות (papillae), המשמשות לעתים כסימני־עזר במיון. מזונם משתנה ממין למין, אולם בד"כ הם ניזונים מחסרי־חוליות זעירים. הזכרים „לובשים" לעתים־קרובות צבעי־כלולות הבולטים בעונת הייחום. מינים רבים מכינים קנים מקונכיות ואצות, והנקבות מדביקות את ביציהן למצע.

ידועים כ 700 מינים. ה Pandaka pygmea וה Mistichthys luzonensis מהפיליפינים, שגדלם אינו עולה על 14 מ"מ, נחשבים לקטנים ביותר בין החוליתניים. הגדולים ביניהם מגיעים במקרים נדירים ל 50 ס"מ. אין לק" חשיבות מסחרית, פרט למינים מועטים, כגון ה Neogobius melanostomus שבים־הכספי ובים־השחור, המגיע ל 25 ס"מ.

בחוף הימה"ת בא"י ידועים כ 25 מינים, ביניהם רבים החיים במים רדודים באיזור גאות ושפל. בים סוף ידועים עד־עתה כ 40 מינים, מהם המצטיינים בצבעם היפה. אחרים שוכנים במחילות אותן בונה סרטן־עור שאתו הם חיים בהדדיות. יש מינים המסוגלים להישאר זמן־מה מחוץ למים ולנצל ישירות את החמצן שבאוויר.

קגוה, טויוהיקו — Toyohiko Kagawa — (1888—1960), מתקן חברתי יפני ומנהיג רוחני נוצרי. התנצר בגיל צעיר, התחנך בעזרת המיסיון בטוקיו והשתלם אח"כ באוניברסיטת פרינסטון, אה"ב. בשנים 1910—1924 פעל באזורי העוני של העיר קובה (Kobe), שם הכיר את בעיית הדלות והסיף לנצרות הומניטרית. במסגרת התאוריה שלו על „חופש תעשייתי" קרא להקים חברה שתושתת על צדק סוציאלי, שבה מקבלים חופש הדת והחירות הפוליטית משמעות ראלית. ק' עמד בראש איגודי העובדים, שעסקו בפתרון בעיות סוציאליות ובהטפה לנצרות, ונקרא (1920) לארגן מחדש את משרד הסעד בטוקיו. ק' נודע כפציפיסט פעיל שהתנגד למלחמה ונאסר בשל כך. אחרי מלה"ע II היה יועץ לממשלת היגשיקוני (Higashi-kuni), ייצג את החוגים הנוצריים ונבחר (1946) כחבר הבית העליון.

בין ספריו החשובים בנושאי דת ובעיות חברה: „מעבר לקו המוות", 1920; „איגודי עובדים חפשיים", 1921.

W. Axling, *K.*, 1946; J. M. Trout (ed.), *K., Japanese Prophet*, 1959.

קגושימה (Kagoshima), עיר־נמל, בירת מחוז־ק' בדרום־מערב האי קיושו, יפן; 410,000 תוש' (1972). ק' יושבת לחופו הצפוני של מפרץ־ק', מפרץ עמוק וסגור המשמש מימי־קדם מעגן־טבעי נוח לספינות. בק' הנמל הגדול־ביותר בדרום האי. בתוך המפרץ הסמוך לק' נמצא הר־געש פעיל, אוץ־טקה, שעד להתפרצותו הגדולה האחרונה (1914) עמד על אי, אך שפכי לבה של התפרצות זו חיברוהו ליבשה וכיום הוא ניצב על חצי־אי. בהתפרצות זו נפגעה ק' קשה. בגלל הר־געש זה שבשכנותה מכונה ק' „נאפולי של המזרח". ק' היא מרכז תעשיה, מסחר, תחבורה ומינהל המשרת איזור רחב בדרום קיושו. התעשיה — בעיקר מוצרי מזון, טכסטיל ועץ. בק' אוניברסיטה (נוסדה 1949).

קד'אפי, מעמר אל־ — معمر القذافي — (נו' 1941), איש־צבא ומדינאי לובי, ממוצא בדווי. ב 1965 סיים אקדמיה צבאית ואח"כ שירת בחיל־הקשר. בספטמבר 1969 היה ק' מראשי הקצינים שחוללו הפיכה והדיחו את המלך אדריס א(ל)־סנוסי (ע"ע סנוסי). ק' הועלה לדרגת אל"מ ומונה למפקד הכוחות המזוינים ולראש מועצת המהפכה, ולמעשה לרודן לוב. בשנים 1970—1972 היה גם רה"מ ושר־הבטחון. באביב 1974 נעשה נסיון להרחיקו מהשי־

מעמר אל־קד'אפי
(כוכנות כרידור, ת"א)

פול בענייני היומיום של השלטון, אך הוא נטל בחזרה את השררה.

מדיניותו של ק' היתה לאומנית ערבית-לובית ופאן-ערבית קיצונית ומגמתו — השלטת האסלאם בגרסה פונדמנטליסטית ומחמירה בחברה ובמדינה; הוא פיתח גישות אלו ל„סוציאליזם ערבי אסלאמי", בין רכושנות לקומוניזם. בלוב כונן ק' משטר לאומני רודני, הלאים חלק גדול מהכלכלה והשליט בחומרה את חוקי האסלאם ומנהגיו. ב 1973 חולל „מהפכת תרבות" ודחף ועדים עממיים להשתלט על מוסדות-מינהל ומפעלים. מחוץ לארצו תמך בכסף, בנשק, במתן חסות ובסיוע מדיני בארגוני-טרור — מצפון אירלנד ועד לפיליפינים; בעיקר עודד ארגוני-טרור פלשתינאים לפעולה נגד ישראל, ירדן ולבנון. הוא הסתכסך עם מדינות-ערב השמרניות (מרוקו, תוניסיה, ירדן, ערב-הסעודית, עמאן, סודאן, ולבסוף גם מצרים). ק' דגל באיחוד כל-ערבי מלא; ב 1971 יזם פדרציה עם מצרים וסוריה, ב 1972 וב 1973 — איחוד עם מצרים וב 1974 — עם תוניסיה. האיחודים הללו חלקם לא נתגשמו וחלקם, שהוכרזו עליהם, היו ריקים מתוכן. ק', שהתאכזב מנשיא מצרים, סאדאת (ע"ע), פנה נגדו וחתר תחת שלטונו. באפריקה ניסה ק' לרכוש השפעה ע"י הענקת כספים, אך הצלחתו היתה מוגבלת בגלל החשש מקיצוניותו, תמיכתו בחתרנים ומאמציו להשליט את האסלאם. ק' פעיל בכל נסיון לכונן ארגונים ומוסדות כל-אסלאמיים. חרף התנגדותו העזה לקומוניזם ואדיקותו האסלאמית התקשר ק' עם בריה"מ בעסקות-נשק ושיתוף-פעולה צבאי. — קיצוניותו של ק' ומדיניותו הבלתי שקולה גרמה להסתייגות ממנו, ורבים סבורים שאין הוא יציב ברוחו.

י. שמ.

קֶדֶד (Astragalus), סוג צמחים חשוב ממשפחת הפרפרניים (ע"ע), שעמו נמנים כ 1,800 מינים. הק' כולל צמחים חד-שנתיים ורב-שנתיים וכן בני-שיח. הוא נבדל מיתר הסוגים של משפחתו, בין-השאר, בזה שבשלתו גדל דופן מתפר-הגב אל פנים השחלה, ובעקבות התפתחות זאת מחולק הפרי לשתי מגורות.

מבין בני-השיח של הק' ידועים מינים דמויי-כדור או קיפוד, שציר עליהם מחודד לקוץ, והם גדלים במרומי ההרים, במדרגה הסובאלפינית והאלפינית. הם מהווים טיפוס של צומח המכונה בתה-ט ר ג ק נ ת י ת. מרכז תפוצתם של מינים אלה (שמספרם מגיע למאות) באזורי ההרים הים-תיכוניים והמזרח-תיכוניים (איראן, תורכיה, אפגניסטן, קווקז וכו'). ב א " י מצויים כ 50 מינים, בעיקר בחבלים החרבים. בחרמון גדלים כ 6 מינים של ק" טרגקנתיים. אחד מהם הוא ק'-השרף (A. gummifer), הזהה, לדעת רוב החוקרים, עם ה נ כ א ת שבמקרא (ברא' לז, כה; מג, יא). מין זה וכן רבים אחרים מפרישים שרף טרגקנת (tragacanth) לאחר שפוצעים את גבעוליהם או את שרשיהם. השרף מגליד מהרה והוא נודע ברפואה ובתעשיית תמרוקים כטרגקנת. איראן היא אחת הארצות המייצאות כמות ניכרת של חומר זה.

קדוֹרְנָה, לוּאִיגִ'י — Luigi Cadorna — (1928—1850), מצביא איטלקי. בנו של כובש רומא ב 1870, הגנרל הרוזן רַפַאֵלֶה ק' (1897—1815). מ 1868 היה קצין מקצועי, וב 1911 נהיה ראש-המטה של הצבא האיטלקי והכין את כוחות איטליה למלחמה.

במלה"ע I, מ 1915, עמד בראש הצבא האיטלקי והנהיגו ב 11 קרבות נהר איזונצו. ב 1916 כבש את גוריציה. היה חבר מועצת-המלחמה העליונה של מעצמות-ההסכמה. בסוף 1917, בעקבות שבירת המערך האיטלקי בקרב קפורטו — בשל תשישות הצבא ולא באשמת ק' — הודח מפיקודו. רק ב 1924 מינה אותו מוסוליני ל„מרשל" — לתקן את תדמיתו. בנו, רפאלה ק' (נו' 1889), היה מפקד הפרטיזנים בצפון-איטליה בסוף מלה"ע II, ולאחר-מכן ראש-המטה של הצבא.

ק' כתב זכרונות מעניינים: La guerra alla fronte italiana, I–II („המלחמה בחזית האיטלקית"), 1921; Altre pagine sulla grande guerra („עמודים נוספים על המלחמה הגדולה"), 1925.

קַדְוֶרְת, רַלְף — Ralph Cudworth — (1688—1617), פילוסוף אנגלי, מראשי אסכולת קֶימבריג' (ע"ע). למד באוניברסיטת קימבריג', ומ 1639 הורה בה. ק' אהד את הפוריטנים (ע"ע פוריטניות), ועקב הצלחותיהם במלחמת-האזרחים מונה פרופסור לעברית וראש קולג' קלר (1645).

בספרו The True Intellectual System of the Universe („השיטה התבונית האמיתית של היקום"), 1678, השתמש בתורות אפלטון (ע"ע) כדי להפריך את המטריאליזם של הובז (ע"ע). הוא טען, שרוח פעילה אינה יכולה להיות ביטוי של אטומים אינרטיים, ושקיימת ידיעה שמקורה אינה התפיסה החושנית. בהוכחת קיום אלוהים הלך בעקבות דקרט (ע"ע), אך ביקר את גישתו המכניסטית של הלה כלפי החומר. לדעת ק' קיימים בעולם כוחות רוחניים בעלי תכליות בלתי-מודעות, המסייעים לפעילות המתמדת של אלוהים בעולם. גם לבעה"ח יש נשמות. הוא דחה את תורת הובז, שלפיה הרצון הוא מקור הטוב והרע, וטענתו שאלה הם תכונות של הדברים השפיעה על ר. פְּרִיס (ע"ע).

קָדוֹשׁ, קְדוֹשִׁים (saint), אנשים שבגלל תכונותיהם ומידותיהם הדתיות, הרוחניות והמוסריות (ובגלל כוחם המאגי בדרגות פרימיטיוויות יותר של הדת) נחשבים קרובים ביותר לתחום הקדשה (ע"ע), ועי"כ זוכים להאצלה מסוימת מכוחה. מכיוון שהק' הנומינוזי (ע"ע דת, עמ' 247/8) נתפס גם כבעל כוח על-טבעי, הרי קללתו (והשו' הסיפור על אלישע, מל"ב, ב, כג—כד) וברכתו יעילות בצורה כמעט אוטומטית, והמגע אתם, בחייהם או אחרי מותם, מביא ברכה. מכאן שק" הם גם בעלי מופת ועומדים במרכז סיפורי נסים רבים. בשלב מתקדם יותר של הדת הולך ומצטמצם הצד המאגי-נסי ומודגש יותר האופי הרוחני של הק': שלמות מידותיו, דבקותו באל וחסידותו המופלגת — לעתים גם פרישותו וסגפנותו הקיצונית. כתוצאה משלמות רוחנית זאת שורה על הק' השפעה אלהית מסוימת או רוח הקודש, שמצדה עשויה שוב להביא להתייחסות מאגית-נסית במישור הדתיות העממית.

ק" זוכים לעתים קרובות להערצה מופלגת. ואפילו לפולחן ממש, כגון, עליות (ע"ע צליינות) לקבריהם או שימוש פולחני בשרידים (רליקוויות) מגופים או כלים שבאו במגע אתם. פולחן הק" מתפתח בעיקר במישורי הדת העממית, בעוד שהתאולוגיה הרשמית האורתודוכסית של דתות מסוימות עשויה להתנגד לו בגלל אפיו האלילי וקרבתו ל„דרכי האמורי". כך, למשל, החריבו הוהאבים (ע"ע) קברות ק" רבים כדי למנוע עליות צליינות אליהם, וחכמים בא"י ניסו (לשוא) לבטל את ההילולא במירון (ע"ע). בנצרות הקתולית שגשג פולחן הק", בעוד שההתנגדות לו היתה אחד מעקרונות הרפורמציה (ע"ע). מלכתחילה נחשבו לק" ה„מרטירים" (ע"ע) הנוצרים, שמסרו נפשם על קידוש אמונתם בעת רדיפות הדת של הקיסרות הרומית. בפולחן המרטירים הקדום יש משום המשכיות ברורה לפולחן ההרואים-הגיבורים היווני הקלאסי. אח"כ נחשבו לק" בעלי מידות תרומיות שמעלת חסידותם, סגפנותם, דבקותם בדת או גדולתם התאולוגית העלו אותם כמעט לדרגה על-אנושית; כנסיות מוקדשות לזכרם ונקראות על שמם, לכל ק' שמור יום בשנה שהוא יום חגו ושבו מתפללים אליו. אמנם, לדעת התאולוגיה הרשמית אין תפילה

זו דומה לתפילה המכוונת לאלוהים, שכן היא יותר בבחינת פניה לק' בתקווה שבשל זכויותיו הרבות אצל האלוהים ישמש להם מליץ יושר. יש ק"‎ הנחשבים למומחים בעניינים מסוימים (כגון: ריפוי מחלות, הצלה מסערות־ים וכיו"ב) או לפטרונים של מקצועות מסוימים, מדינות וערים.

הכנסיה הקתולית מבחינה בין דרגות שונות של ק". דרגת „מאושרים" (beati) היא מעלה נמוכה יותר מאשר דרגת „קדושים" (sancti). ההעלאה למעמד זה (קנוניזציה) וכן פרטי הפולחן המותרים לגביהם נקבעים בפרוטוקול בחוק הכנסייתי (החֹק הקנוני [ע"ע]), ובד"כ נדרשות לשם כך עדויות שאין עליהן עוררין לגבי נסים שהתרחשו על ידיהם. ההכרזה לק' נעשית בצורה חגיגית ע"י האפיפיור. בכנסיה הקתולית מקובלים פסלים של ק" — בעיקר על המזבחות (ע"ע מזבח) המקודשים לזכרם — בעוד שבכנסיה המזרחית מצוירים ק" באיקונין (ע"ע), שתכליתם אינה אמנותית אלא פולחנית.

ק" רבים במסורת ובפולחן העממיים אינם דמויות היסטוריות אלא אגדיות. אבל גם על הק" ההיסטוריים מכסה מעטה־של אגדות. אסכולת הבולנדיסטים (ע"ע), קבוצת מלומדים ממסדר הישועים (ע"ע), מתמחה בחקר תולדות הק" ו„הגיוגרפיה" על יסוד מחקר ביקרתי ומדוקדק של המקורות ההיסטוריים והספרותיים אודותם, ומוציאה את האוסף Acta Sanctorum („מעשי הקדושים") בסדר ימי הק" הקתולים של לוח השנה.

ב י ה ד ו ת משמש הכינוי ק', שהוא מתאריו של ה', בהשאלה למלאכים, כהנים וצדיקים. בתו"י נתכנו יחידי־סגולה בתואר־כבוד זה, כגון רבי יהודה הנשיא (ע"ע). השימוש בתואר רווח בעיקר לגבי אישים דגולים בקבלה, כגון האר"י (ע"ע לוריא, יצחק), ובחסידות. שימוש מיוחד בתואר ק' הוא לנהרגים על קדוש השם (ע"ע).

H. Delehaye, *Sanctus: Essai sur le culte des saints dans l'antiquite*, 1927 (rep. 1954); J. B. Waltz, *Die Fürbitte der Heiligen*, 1927; E. W. Kemp, *Canonization and Authority in the Western Church*, 1948; R. Aigrain, *L'Hagiographie: ses sources, ses methodes, son histoire*, 1953.

צ. ה.

ק" מתוארים באמנות הנוצרית א) כ ד מ ו י ו ת ס ט א ט י ו ת שנועדו להערצה בציורי־האיקונין (ע"ע), בלוחות המרכזיים של מזבחות מצוירים או מפוסלים, בחלקי עיטור פיסולי של כנסיות. במרבית ציורי המזבחות מופיעים ק" בקבוצות או בסדרות. בציורי־מזבחות ובעיטורי־כנסיות של יה"ב נועד עפ"ר לכל ק' כעין תא משלו, אך לעתים מובלטת דמותו של ק' מסוים שלו מוקדשת הכנסיה או היצירה כולה. החל במאה ה15 נהגו ציירי איטליה לכנס קבוצת־ק" בחלל ציורי אחד, עפ"ר סביב המאדונה ובנה. מבחר הק" ביצירה הכנסייתית נקבע לעתים קרובות ע"פ קשרם אל העיר, הכנסיה, או אל שמו של מזמין היצירה. — ב) ב ת י א ו ר י ם ע ל י ל ת י י ם ש ל פ ר ש י ו ת מ ח י י ה ם, שנועדו להתבוננות ולעיון, והמופיעים בציורי־מזבח, בבסיסו של המזבח או על תריסיו.

תיאורי הק" המוקדמים ביותר (מלבד ישו [ע"ע]) הם של השליחים, מרים (ע"ע) אם ישו, ואחריהם קדושי הנצרות המוקדמת ואבות הכנסיה ומנהיגיה ביה"ב. מרביתם הם פרי דמיון האמנים, שהתבססו בעיקר על מסורות אמנותיות ועל מקורות ספרותיים.

כבר בציורים ובפסלים (תבליטי סרקופאגים) הנוצריים המוקדמים מופיעים כמה ס י מ נ י ־ ה כ ר חיצוניים של הק". ביזנטיון היתה מרכז חשוב של התגבשות האיקונוגרפיה של הק" במאות 5—12; אח"כ עבר מרכז זה למערב. מרביתם של סימני־ההכר שאובים מן הספרות הכנסייתית. בהופעה הפיסית ניכרות ואריאציות שונות, בהתאם למקום, לתקופה ולאמן, והיא היתה קשורה במעמדו הכנסייתי של הק' (היארונימוס מתואר כהשמן), במעמדו החברתי (גאורגיוס — כאביר מזוין), באורח־חייו ובמפעלו. מבחר סימני־ההכר של הק" שונה בד"כ מתקופה לתקופה ומיצירה ליצירה; כתובות מסייעות לזיהוי חלק ניכר מן הדמויות. סימן־ההכר הכללי לק", החל במאה ה5, הוא האוראולה (ע"ע).

H. Roeder, *Saints and Their Attributes*, 1955; L. Reau, *Iconographie de l'art chretien*, I-III, 1955–59; D. Attwater, *The Penguin Dictionary of Saints*, 1965; G. Schiller, *Ikonographie der christlichen Kunst*, I-III, 1966—1971; H. L. Keller, *Reclams Lexikon der Heiligen und der biblischen Gestalten*, 1968; E. Kerschbaum (ed.), *Ikonographie der Heiligen* (in: Lexikon der christlichen Ikonograpie, V–), 1973 ff.

א. רו.

קִדּוּשׁ הַשֵּׁם, מצוות־עשה; תכלית המעשה הדתי בישראל. תכנה: לגרום להאדרת שמו של אלוהי ישראל ברבים, בכל הדרכים והמעשים, עד כדי חיוב מסירת הנפש, בנסיבות מסוימות (ע"ע מצוה, עמ' 114). ק"ה, והיפוכו, חלול השם (ע"ע), הם מבחינת ההלכה קני־המידה העיקריים לחשיבותן של כל המצוות והעבירות שבתורה.

מקרים של מסירת־נפש ידועים (בא"י ובחו"ל) החל בתקופה הפרסית, לנוכח כפיה לעבודה־זרה (ע"ע חנניה, מישאל ועזריה; חנה ושבעת בניה) ולעבירות רגילות — בתנאים של פומביות וחילול השם. לעניין זה מוקדש כל ספר חשמונאים ד' (ע"ע; מהמאה ה1 לסה"נ) וחלקים נכבדים בספרי חשמונאים א' וב' (מהמאה ה2—1 לפסה"נ). על מעשי ק"ה בימי „המרד הגדול" מסופר בתלמוד ובמדרשים, ויוסף בן־מתתיהו מספר על מעשה אלעזר בן־יאיר (ע"ע) וחבריו במצדה (ע"ע; וע"ע קנאים). ממלחמות החשמונאים ועד לחורבן הבית השני היוותה מצוות ק"ה מרכיב מרכזי בכל מלחמות ישראל.

בדומה לגזירות אנטיוכוס עוררו גזירות הדרינוס גל של מעשי ק"ה, והשאירו את עקבותיהם במקורות חז"ל במאה ה2 לסה"נ אומר רב נתן: „לאוהבי ולשומרי מצוותי" — אלו ישראל שהם יושבים בא"י ונותנין נפשם על המצוות: מה לך יוצא ליהרג? על שמלתי את בני. מה לך יוצא לישרף? על שקראתי בתורה. מה לך יוצא ליצלב? על שאכלתי מצה. מה לך לוקה? על שנטלתי את הלולב (מכ' דר"י, „בחדש", פ"ו). גיבורי המעשים האלה ידועים בכינוי ,הרוגי־מלכות' (ע"ע), והם הפכו לסמל למעשי הדורות הבאים.

מעשי ק"ה קיבוציים התחדשו בישראל בתקופת מסעי־הצלב (ע"ע. עמ' 1121) ואחריהם, בגזירות חמילניצקי (ע"ע). במסעי־הצלב גם נזכרת לראשונה ברכת „על השחיטה" שברכו מקדשי השם. מן האישים הידועים בשמם שנתפרסמו במעשה ק"ה: בן האנוסים שלמה מלכו (ע"ע).

בשואה הוחל המושג לראשונה גם על הנהרגים בגלל יהדותם מבלי שתינתן להם אלטרנטיוות השמד (וע"ע זמבה, מנחם), וכיום הוא מוחל על כל הנופלים במערכות ישראל. הנהרג על־ק"ה מכונה „קדוש" — כך כבר ביה"ב — ואחרי שמו הוסיפו את ראשי־התיבות הי"ד (= ה' יקום דמו).

מאז מסעי־הצלב החלה גם הספרות ההלכתית לעסוק הרבה בפרטי מצוות ק"ה. מן השאלות המרכזיות המעסיקות אותה: האם מותר לאדם לאבד עצמו — או אחרים — על ק"ה; האם מותר ליהרג על ק"ה לפנים־משורת־הדין; והאם יש הבדל בזה בין סכנת־מוות לבין עינויים — בכל אלו נחלקו הדעות. ידועה ברכה מיוחדת „על מצוות ק"ה" שנתחדשה בתקופות שאחרי מסעי־הצלב. בחוגים מסוימים ביהדות אשכנז של יה"ב היתה תודעת ק"ה למרכז ההגות והמעשה — ועל בך ע"ע חסידות אשכנז.

רעיון ק"ה — מסירת הגוף למען אמונה שברוח — הוא, מבחינה היסטורית, מתרומות היהדות לתרבות המערב (וע"ע מרטיר). אכן, חז"ל מדברים על ק"ה גם בהקשר לקיום נורמה מוסרית נאותה בשגרת חיי היום־יום, לפי מדרגתו של כל אדם, כגון ביחסים עם הסביבה הנכרית, במסחר, ועוד הרבה (יומא פ"ו, ע"א; ע"ז כ"ח, ע"א; ירו' ב"מ ב', ה'). ביה"ב המאוחרים ניכרת נטיה גוברת

1. פמוט לנר הבדלה, פרנקפורט, המחצית הראשונה של המאה ה 18. 2. גביע לקירוש, זהב מוקשה, גרמניה, המאה ה 18. 3. הדס לבשמים, פליז, המזרח הקרוב, המאה ה 19. 4. הדס לבשמים, כסף פיליגראן, מרכז אירופה, המאה ה 19. 5. בקבוק ליין, זכוכית, סוריה, המאה ה 17. 6. הדס לבשמים, כסף יצוק וחקוק, מרכז אירופה (?), המאות ה 18—19 (אוסף פייכטוואנגר). ברשות מוזיאון ישראל, ירושלים

לסובלימציה של המושג בכיוון המוסרי־אידאלי ולהפקעתו ממובנו ההלכתי המקורי. דוגמה לכך היא ההוראה לכוון לק"ה במלים „שמע ישראל" וכו' שבקריאת־שמע (ע"ע) — „אפילו נוטלים את נפשו", כשם שנהגו מקדשי השם בכל הדורות לומר פסוק זה בעת המתתם.

י. בער, גזירת תתנ"ו (בתוך: ספר אסף), תשי"ג; ש. שפיגל, מפתגמי העקדה (בתוך: ספר היובל לכב' מ. מ. קפלן), תשי"ג; י. כ"ץ, בין תתנ"ו לת"ח—ת"ט (בתוך: ספר יובל לי. בער), תשכ"א; הנ"ל, בין יהודים לגויים, 89—97, תשכ"א; מ. הכהן (עורך), מחניים, מ"א, תש"ך; החברה ההיסטורית הישראלית, מלחמת קודש ומארטירולוגיה, תשכ"ח; ח"ה בן ששון (עורך), תולדות עם ישראל, ב', תשכ"ט; א. א. אורבך, חז"ל (מפתח בערכו), תשל"א[2].

י. ת.

קדוש והבדלה, קדוש (ק')—דברים בעניין קדושת היום, הנאמרים על כוס־יין עם כניסת שבת וחג. עיקר זמן הק' קודם סעודת הלילה — ואסור לטעום לפני הק'. על ק' ביום — ר' להלן. מקור הק' — מצוות זכירת שבת (שמ' כ, ח), ונחלקו תנאים אם מדין התורה היא על היין דווקא (מכ', שם; פס' ק"ו, ע"א ועוד). גם נשים חייבות בק' (ברכ' כ', ע"ב). מקדימים לק' את פסוקי השבת שבבראשית (ב, א—ג [„ויכלו"] —בתוספת המלים „יום הששי" בראש) ואת ברכת הגפן. הק' עצמו הוא ברכה בשבח חשבת; חתימתה — „מקדש השבת". יש נוהגים לומר ק' בעמידה, ואחרים — בישיבה דווקא (פרט לפסוקי „ויכלו"). ק' החג חותם ב„מקדש ישראל והזמנים". הק' שלפני סעודת היום נקרא, דרך כבוד, „קידושא רבא" (= הק' הגדול). מעיקר הדין אינו אלא ברכה על היין בלבד, אך נהגו להקדים גם לו קצת פסוקי שבת או יו"ט. בהעדר יין נאמר ק' הלילה על הפת, וק' היום—על כל „משקה [המקובל ב]מדינה", מלבד מים. ע"פ מסורת חז"ל נקבע נוסח הק' ע"י אנשי כנסת הגדולה (ע"ע, ברכ' ל"ג, ע"א), וכבר נחלקו בית־שמאי ובית־הלל בסדרי אמירתו (ברכ' ח', א'). הק' צריך להיות „במקום סעודה". אך מנהג קדום (שכבר נזכר בתלמוד) לאמרו גם בביהכ"נ, לאחר התפילה, לתועלת האורחים שהתאכסנו ואכלו שם.

הבדלה — דברים הנאמרים במוצאי־שבת וחג, בתוך תפילת ערבית, ולאחריה על כוס־יין (או על כל „משקה־מדינה"), כדי להבדיל בין קודש לחול. נחלקו הדעות אם הזכרת השבת בצאתה היא, בעיקרה, „דאורייתא" (שבו' י"ח, ע"ב; נזיר ג', ע"ב). נוסח ההבדלה מיוחס אף הוא לאנשי כנסת הגדולה (ר' לעיל). „בתחילה קבעוה בתפילה [י"ח של מוצאי־שבת]; העשירו — קבעוה על הכוס; העני — חזרו וקבעוה בתפילה; והם אמרו: המבדיל בתפילה צריך שיבדיל על הכוס" (ברכ' ל"ג, ע"א). בירושלמי (שם ה', ב') הובאו דעות שונות אם „עיקרה בכוס", או „עיקרה בתפילה", או „עיקרה כאן וכאן". נחלקו חכמים (שם) גם על מקומה בתוך התפילה, ונקבע לאמרה בברכת „אתה חונן לאדם דעת", בנוסח הפותח ב„אתה חוננתנו". להבדלה על הכוס מקדימים ברכות על היין, על הריח („בורא מיני בשמים") — לפי סברת הראשונים: כדי להשיב את הנפש לאחר צאת „הנשמה היתרה" של שבת — ועל האש („בורא מאורי האש"), שניאותים לאורה, להורות שכבר מותר להדליק אש. ברכות אלו קדומות, וכבר נחלקו בית־שמאי ובית־הלל בעניינן (ברכ' ח', ה'). ברכת ההבדלה עצמה חותמת ב„המבדיל בין קודש לחול", ונודעו נוסחאות שונות שיש להן זכר בתלמוד. הנוסח שנתקבל משבח על 4 הבדלות: „בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, בין יום השביעי לששת ימי המעשה". ר' אושעיא אומר: „הפוחת לא יפחות משלוש; והמוסיף לא יוסיף על שבע". ר' יהודה הנשיא הזכיר רק הבדלה אחת: „המבדיל בין קודש לחול" (פס' ק"ג, ע"ב—ק"ד, ע"ב; ירוש' ברכ' ה', ב'), ונוסחאות פיוטיות המכילות 7 הבדלות נתגלו ב„גניזה". גם להבדלה שבתפילה מצויות נוסחאות שונות ב„גניזה" ובמנהגי העדות. מנהג נפוץ, אך מאוחר, להקדים להבדלה על הכוס (במוצ"ש) פסוקי ישועה (ישע' יב, ב—ג; תה', ג, ט; ועוד), לסימן טוב. במוצאי יו"ט אין מברכין על הריח ועל האש, ובמוצאי יום־הכיפורים מברכין על האש בלבד. נהוג להבדיל על הכוס גם בביהכ"נ. נוסח מיוחד, המשלב ק' והבדלה, נאמר כשחל יו"ט במוצ"ש, הוא נתקן בבבל ע"י רב ושמואל, ונקרא „מרגניתא" (= מרגלית; ברכ' ל"ג, ע"ב). סדר ברכותיו מצוין בר"ת יקנה"ז: יין (= ברכת „הגפן"); קידוש; נר (= ברכת „בורא מאורי האש"); הבדלה; זמן (= ברכת „שהחיינו"). ממנהגי ההבדלה: למלא את כוס־היין על כל גדותיה, להתבונן בציפרניים לאור הנר, לכבות את הנר ביין שנשפך מן הכוס, לשפשף את העיניים ביין זה ועוד. לאחר ההבדלה אומרים זמירות (ע"ע).

מ. זולאי, לחקר הסידור והמנהגים (בתוך: ספר אסף; קובץ מאמרי מחקר, 302—306), תשי"ג; מ. גרקיס, ראשיתו של ההדס לבשמים (א"י, ר'), תשכ"א; S. B. Finesinger, *The Custom of Looking at the Fingernails...* (HUCA, XII–XIII), 1937/8; J. Z. Lauterbach, *The Origin and Development of Two Sabbath Ceremonies* (ibid, XV), 1940; F. Landsberger, *The Origin of the Ritual Implements for the Sabbath* (ibid, XXVII), 1956.

א. רק. - י. ת.

קַדַּחַת, ע"ע מַלַרְיָה.

קַדַּחַת הַמְּעָרוֹת, ע"ע קַדַּחַת חוֹזֶרֶת.

קַדַּחַת־הַשִּׁגָּרוֹן (rheumatic fever), מחלה חריפה בעלת תסמונת קלינית מגוונת. בשלבה ההתחלתי מתבטאת קה"ש בכאב־גרון קל או חמור, הנמשך ימים ספורים, ואשר מקורו בדלקת־הגרון שגורמה הוא חיידק מסוג סטרפטוקוקוס בטא (β) המוליטי מקבוצה A. בשלב השני, שלב החביון (latent), הנמשך 1—3 שבועות, חש החולה בטוב. בשלב השלישי מופיעה קה"ש ולה, נוסף לחום, ביטויים אפייניים העשויים להופיע לחוד, בו־זמנית או בזה־אחר־זה והם: 1) נגיעויות המפרקים (ע"ע מפרק, עמ' 91) — הופעתן פתאומית ומאופיינת בכאב ניכר ובסימני דלקת (נפיחות, חום, אודם מקומי, רגישות למגע והגבלות בתנועה). בד"כ נפגעים כמה מפרקים, אולם הפגיעה חולפת בלי להותיר נזקים במבנם האַנטומי. 2) פגיעה בלב — סימניה: אוושה אורגנית שלא היתה קיימת קודם, הגדלת הלב ואי־ספיקתו. הסיבה לשינויים אלה נעוצה בפגיעה דלקתית בכל שכבות הלב: האֶנדוקַרד, המיוקרד והפֶריקרד. התפתחות הפגיעה בלב היא הדרגתית ולעתים קלה, בניגוד למעורבות המפרקים הכרוכה עפ"ר בכאבים עזים, ובניגוד להשלכה התמורה העלולה להיות לפגיעה זו על תוחלת־החיים של החולה. 3) פגיעות במערכת־העצבים המרכזית — אלו מתבטאות בתנועות חדות בלתי־רצוניות ובלתי־תכליתיות של ידי החולה או של פניו. תנועות אלו מכוּנות הכוריאה ע"ש סידֶנֶם (Sydenham's chorea), כּוריאה מינור, או הריקוד של ויטוס הקדוש (St. Vitus dance). הן נפסקות כשה־חולה מבצע פעולה מכוּונת בידיו וכן בעת שינה.

חולשת שרירים, תנודות רגשיות ופגיעה בעור וברקמת־החיבור אף הם חלק מתמונת המחלה. כל סימני קה"ש אינם ייחודיים ומלווים גם מחלות אחרות. לאבחנתה קבע ט. ד. ג'ונז ב 1944 במה אמות־מידה מחייבות, והללו עודכנו ב 1965 ע"י ארגון הלב האמריקני. ב 1970 הציע אילי דיוויס אמות־מידה מגבילות ונוקשות־יותר. ברם, כאשר קיים חשד לקה"ש ראוי להתחיל בטיפול עוד בטרם יתקבלו תוצאות בדיקות המעבדה התומכות באבחנה או שוללות אותה.

המנגנון הפתולוגי שביסוד המחלה טרם הובהר כל־צרכו, אך ברור כי הזיהום בחיידק הסטרפטוקוקוס מהווה את ראשית הדרך להתפתחות קה"ש. הדבר הוכח סטטיסטית ובתבחינים מעבדתיים, חרף העובדה כי רק 0.3%—3% מכלל הילדים והצעירים הלוקים בזיהום זה מפתחים קה"ש ורק כמחצית חולי קה"ש זוכרים כי סבלו קודם להופעתה מדלקת־גרון. ברם, מהות הזיקה שבין הזיהום לבין קה"ש אינה נהירה. יש הסבורים כי קה"ש מבטאת תגובה של רגישות־יתר (ע"ע אלרגיה) לחיידק, או כי זו מחלת חיסון־עצמי (אוטואִימונית, וע"ע חסון), ואילו לדעת אחרים נובעות הפגיעות במערכות ובאיברים השונים מהשפעתם של רעלני חיידק הסטרפטו־קוקוס ואנזימיו.

הטיפול מושתת על מנוחה בת שבועיים בממוצע — אם אין פגיעה בלב, ו 4 שבועות — אם נצפית פגיעה מזערית בו. להקלת כאבי הפרקים נותנים אַספירין. במקרה של פגיעה קשה בלב יש להקפיד על מנוחה ממושכת־יותר (6—12 שבועות), ויש המוסיפים לטיפול גם סטרוֹאידים (ע"ע סטרואידים וסטרולים). במקרה של פגיעה במערכת־העצבים המרכזית מטפלים באנטיביוטיקה (בנזטין, פנצילין, ע"ע אנטיביוטיים, חמרים), בתוספת תכשירי־הרגעה, ובמקרים קשים מומלצת מנוחה עם בידוד. לגבי חולים הסובלים ממחולית או מפגיעה במפרקים דרוש מעקב שוטף לגילוי סימנים לנזק בלב. כחודש לאחר תום הטיפול יכולים החולים לשוב ולתפקד כרגיל.

הסיבוך החמור־ביותר בקה"ש הוא של פגיעה קשה במסתמי־הלב; בעיקר נפגעים המסתם הדו־צניפי (ניטרלי) והבטיני (מסתם אב־העורקים). פגיעה זו גורמת ל„מחלת־לב ראומטית" הטעונה טיפול. בעקבות השגי כירורגיית הלב, ניתן כיום להחליף מסתמים שנפגעו ללא־תקנה. הפגיעה בשריר הלב (המיוקרד) עלולה להותיר נזק קבוע.

טיפול מונע המבוסס על מתן ממושך (במשך חדשים או שנים) של פניצילין, תכליתו למנוע הישנות התקפים חריפים של קה"ש ע"י מניעת זיהומים סטרפטוקוקליים.

E. F. Bland – T. D. Jones, *R. F. and Rheumatic-Heart Disease* (Circulation, IV, 836—843), 1951; B. F. Massell, *The Diagnosis and Treatment of R. F. and Rheumatic Carditis* (Med. Clin. N. America, XLII, 1343—1360), 1958; E. Davis, *R. F. Clinical, Ecological, and Familial Aspects*, 1969; A. Taranta, *R. F. Clinical Aspects* (in: J. L. Hollander (ed.), Arthritis and Allied Conditions), 1972[8].

מ. א. ס.

קַדַּחַת חוֹזֶרֶת (relapsing fever; גם ק' רעב, ק' קרציות, ובא"י: ק' המערות), מחלה הנגרמת ע"י חיידק מהסוג בורליה (Borrelia) ומועברת לאדם ע"י כנים וקרציות. המחלה מאופיינת בהתקפי־חום חוזרים. באזורים מסוימים היא מוגדרת כזואונוטית, כלו', משותפת לבע"ח ולאדם. הקה"ח המועברת ע"י כנים היא נחלת האדם בלבד ומופיעה בתנאי עוני וצפיפות באזורים שבהם אין האוכלוסיה נוהגת להחליף את בגדיה (שבהם חיות הכנים) ובתנאי היגיינה ירודים. צורה זו של המחלה עלולה ללוות מצבי רעב ואסו־נות־טבע, הכרוכים בהצטופפות אוכלוסין המקלה על העברת כנים מאדם לאדם. המחלה מצויה בקביעות ברמת אתיופיה, שבה נרשמים כ 5,000 מקרים מדי־שנה.

צורת־המחלה השניה, זאת המועברת ע"י קרציות, היא הנפוצה בארץ. הקרציות הן מהסוג אורניתודורוס (ע"ע קרציות) והמחולל בארץ היא בורליה פרסיקה (B. persica), המופיעה בנסיוב הדם ונעה במהירות בין הכדוריות (ע"ע חידקים, לוח צבעוני מס' 14). אורך הבורליה כאורך כדורית־דם אדומה או שתיים, וריבויה ע"י חלוקה לשנים. ניתן לאבחנה בבדיקת טיפת־דם צבועה או, ללא צביעה, בשדה אפל או במיקרוסקופ הפאזות (Phase contrast microscopy). המחלה מופיעה באדם שנעקץ ע"י קרצית מודבקת לאחר תקופת דגירה של 4—12 יום. סימניה: עליית־חום מהירה (עד ל °40 ויותר), כאב־ראש חזק, כאבי שרירים — בעיקר בגב ובגפיים התחתונות — וכאבי פרקים, וכן בחילה או הקאה, שיעול, ולעתים קוצר נשימה. הטחול גדל, ויש עליה במספר הכדוריות הלבנות והחשה משמעותית בשקיעת־הדם. לעתים קיימת צהבת קלה. לבורליה זיקה מיוחדת למערכת־העצבים המרכזית, ומכאן עלולות להתהוות תופעות חולניות.

מיגוון סימני המחלה העשויים להופיע בחולה בודד כה־רב, עד שאין לשרטט תמונת מחלה „טיפוסית"; אף אין עקומת־חום אפיינית. ההתקף הראשון עלול להימשך ממספר שעות עד ל 4 ימים ויותר, ומספר ההתקפים מאחד ועד ל 10 או יותר. בהעדר טיפול המרווח בין ההתקפים הוא מיומיים ועד 6 שבועות. ק' המערות היא מחלה קשה, וכשאין החולה מקבל טיפול ספציפי, עלול שיעור התמותה להיות גבוה (בצורת המחלה המועברת ע"י כנים). בארץ לא היו מקרי־מוות מק' בשנים האחרונות. הטיפול הוא בתכשירי אנטיביו־טיקה (ע"ע אנטיביוטיים, חמרים וגם בכרך המילואים). אפשר להי־מנע מהדבקה ע"י הימנעות משהיה במקומות החשופים לקרציות: מערות, חורבות ואזורים שליד מחילות מכרסמים.

בשנות ה 30, תרמו החוקרים הישראלים אדלר, תיאודור ושיבא, תרומה נכבדה לחקר הקה"ח, בהתנדבם לבצע נסיונות שהיו כרוכים בסיכון ניכר. עבודתם הוכיחה, כי הקרצית הבוגרת מעבירה את הבּוֹרליה לצאצאיה, ומכאן שהקרציות, בכל שלבי התפתחותן, מסוגלות להעביר את הטפיל בעקיצתן.

ש. אדלר – א. תיאודור – ח. שיבא, העברת הק' החוזרת בארץ ע"י קרציות (הרפואה, י', 105—107), 1936; C. Wilcocks – P. E. C. Manson-Bahr, *Manson's Tropical Diseases*, 1972[17]; A. W. Woodruff (ed.), *Medicine in the Tropics*, 1974.

א. א. ג.

קַדַּחַת צְהֻבָּה (yellow fever), מחלה זיהומית חריפה הנגרמת ע״י נגיף מקבוצת הַאַרְבּוֹ־וירוסים (Arthropod-borne viruses) המועבר ע״י חרקים מוצצי־דם. המחלה עלולה לתקוף בכל גיל. תקופת הדגירה — לאחר עקיצת היתוש נושא הנגיף — 3—6 ימים. המקרים הקלים־ביותר אינם ניתנים לאבחנה קלינית. מקרים טיפוסיים מתבטאים בחולי פתאומי, בחום, בכאב־ראש, בכאב־גב, באפיסת־כוחות, בבחילה ובהקאה. כן מופיעה הפרשה רבה של חלבון בשתן ותיתכן אף עצירת השתן. בק״צ מופיעים דימומים ממקומות שונים: מן האף, מרירית הפה, וממערכת־העיכול, וכן דימומים באיברים פנימיים ובתוכם המוח ושריר הלב. בתחילת המחלה קיימת צהבת (ומכאן שם המחלה) מדרגה בינונית, העלולה להעמיק בהמשך. התמותה נעה מפחות מ 5% ועד 50% ויותר, באזורים אנדמיים.

ה י ס ט ו ר י ה. בספרות הרפואית הקדומה אין זכר לק״צ. מאחר שהתפרצויות של ק״צ הן מאורע דרמתי, אין להניח שהמחלה עברה בלי שהכירוה, ולפיכך נראה כי לא היתה קיימת בתרבויות הקדומות. לראשונה הוכרח במאה ה 17 וקיימת מחלוקת האם מקורה באפריקה או באמריקה. המונח ק״צ צוין בספרות הרפואית לראשונה ב 1750, ויותר מ 200 שנה היתה אחת המגפות הגדולות של האנושות. באזורים הטרופיים והסובטרופיים של העולם החדש (ע״ע טרופי, אזור, עמ׳ 943) היו התפרצויות הרסניות, והתפרצויות בולטות נרשמו גם הרחק ממקורות המחלה: בספרד, צרפת, אנגליה ואיטליה. המגפות שפקדו את האיים הקריביים, את אמריקה המרכזית ואת דרום אח״ב דיללו את האוכלוסיה, שיתקו את המסחר והתעשיה וזרעו בהלה ופחד בקרב התושבים. התפרצויות של ק״צ נרשמו גם בצפון אה״ב.

ב 1848 העלה נוֹט (J. C. Nott) את הסברה שק״צ מועברת לאדם ע״י יתושים (ע״ע, עמ׳ 508), והאפידמיולוג הקובני קרלוס פינלאי (Finlay) הוכיח את הדבר ב 1881. קבוצת המחקר בראשות ד״ר וולטר ריד (Reed) הוכיחה, שיתוש מעביר את הקה״צ, שמחולל המחלה הוא נגיף ושחולפים כ 12 יום מעת שהיתוש מוצץ את דמו של חולה עד שהלה מסוגל להעביר את הנגיף לאדם אחר. הם אף הראו, שאפשר לגרום לק״צ ע״י הזרקה תת־עורית של דם מחולה ביום הראשון או השני למחלתו, וכן שאין המחלה מועברת מאדם ע״י חפצים שנגע בהם החולה.

פ י ז ו ר   ג א ו ג ר פ י   ו א פ י ד מ י ו ל ו ג י ה. הקה״צ מצויה במיוחד באפריקה ובאמריקה הטרופית, ובצורה יציבה ומתמדת — באגני הקונגו והאמזונס. בעשורים האחרונים נרשמו מספר מגפות חמורות באפריקה: ברמת נוביה שבסודאן, ב 1940 (17,000 מקרים ותמותה של 10%); בדרום־מערב סודאן היו בשנים 1960/62 לפחות 15,000 מקרים (וייתכן אף 30,000); באזורים מסוימים הגיעה התמותה לכדי 85% מהמקרים. כן היתה מגפה באתיופיה בשנים 1959/66 (מספר הנפגעים אינו ידוע) ובסנגל.

לקה״צ שתי צורות תפוצה: זו המופיעה בערים (אורבנית) מאופיינת בהעברת הנגיף מאדם לאדם באמצעות מספר סוגי יתושים, שהחשוב בהם הוא Aëdes aegypti; בצורת היער נמצא הנגיף עפ״ר בקופים ומועבר ביניהם ע״י יתושים החיים בצמרות העצים. בצורת היער נדבקים בעיקר גברים העובדים ביערות. מזמן־לזמן מתפשטת המחלה מהיער הטרופי ליישובים סמוכים, כאשר קופים פולשים לשדות הכפרים ומדביקים את יתושי הקרקע, או ע״י נדידת אדם נגוע למרכז עירוני.

לא־ברור מדוע אין הקה״צ מופיעה באסיה, אף־כי היתוש החשוב להעברתה התבסס ביבשת זו.

ס י פ ו ל   ו מ נ י ע ה. אין סיפול פרסני נגד הקה״צ, ואפשר רק להקל על החולה באמצעים כלליים. קיימות שתי שיטות־חיסון בפני המחלה ע״י הזרקת נגיף מוחלש (ע״ע תילר, מכס). תקנות הבריאות הבי״ל מחייבות כל אדם הנכנס לאזורים שבהם מצויה הקה״צ לקבל חיסון לפחות 10 ימים לפני הגיעו לאיזור. חיסון זה תקף ויעיל 10 שנים לפחות.

G. K. Strode, (ed.), Y. *F.*, 1951; WHO, *Expert Committee on Y. F.*, Third Report, 1971; C. Wilcocks – P. E. C. Manson-Bahr, *Manson's Tropical Diseases*, 1972[17].

א. א. ג.

קַדַּחַת שְׁחוֹר־הַשֶּׁתֶן (blackwater fever), סיבוך של מחלת הקדחת המאופיין בהרס כדוריות־דם אדומות (ע״ע דם, עמ׳ 703), שחרור כמויות גדולות של המוֹגלוֹבין אל מחזור־הדם, איבוד המוֹגלוֹבין בשתן וחוסר־דם חריף (ע״ע אנמיה). הסימנים הקליניים של קשה״ש קשים־ביותר: צמרמורת, חום, חולשה קיצונית, הקאה, חוורון, צהבת, דופק מהיר וירידה בלחץ־הדם מתפתחים במהירות בעקבות הרס הדם הקשה. לעתים מתפתחת אי ספיקת כליות (ע״ע כליה) בשל חסימת אבוביות הכליה ע״י משקעי המוגלובין והרס תאי האבובית. התמותה מגיעה לכדי 20%—30%. ההמוֹגלוֹבין החפשי המופיע במחזור־הדם מתחמצן והופך לְמֶטְהֶמוֹגלוֹבין (methemoglobin), שצבעו חום כהה, והוא המקנה לשתן את צבעו השחור הטיפוסי. המטהמוגלובין מתפרק לגלובין ולהֶים (heme), והאחרון מתחבר לאלבומין ויוצר מֶטְהֶמאלבומין הנותר במחזור־הדם ימים אחדים ומאפשר בכך אבחון מעבדתי של קשה״ש גם לאחר שצבע השתן שב לתקנו.

טפיל הקדחת הגורם לקשה״ש הוא עפ״ר פלסמודיום פלציפרום (p. falciparum), אך לא תמיד אפשר לזהות את הצורות הטבעתיות האפייניות של הטפיל בתוך כדוריות־הדם האדומות של החולה. קשה״ש תוארה באזורים טרופיים וסובטרופיים באפריקה, בדרום־מערב אסיה, בהודו ובמזרח־הרחוק, ואף ביבשת אמריקה.

גורמיה המדויקים של קשה״ש אינם ידועים. אירופים שלקו בהתקפים חוזרים של מלריה והשתמשו באורח לא־סדיר בתרופה כינין (ע״ע), היו חקרבנות העיקריים של קשה״ש. לפיכך הובעה הסברה, כי התרופה היא המתחברת לכדוריות־הדם האדומות ומגרה בכך את המערכת החיסונית לייצר נוגדנים עצמיים. להנחה זו לא נמצא אישור מעבדתי. השערה אחרת היא, כי ביסוד המחלה עומדת יצירת נוגדנים נגד חלבוני טפיל־הקדחת. חלבונים אלה משתחררים עם לקיחת התרופה הגורמת להרס הטפילים. ייתכן כי חולים הנוטים לפתח קשה״ש סובלים מפגם תורשתי בחילוף־החמרים של הכדוריות האדומות, ועקב־כך לרגישות־יתר ולנטיה להרס כדוריות אלו בעת זיהום בטפילי הקדחת.

M. M. Wintrobe, *Clinical Hematology*, 1974[7]; C. Hershko, *The Fate of Circulating Haemoglobin* (Brit. J. of Haematology, XXIX, 199—209), 1975.

ח. הר.

קָדִימָה, אגודת־הסטודנטים היהודית־הלאומית הראשונה. הוקמה בווינה ב 1882. יוצריה: ראובן בירר, משה שנירר ונתן בירנבאום (ע״ע). ביסודה עמדה ההרגשה הלאומית, וההכרה כי אך „המלחמה בהתבוללות וטיפוח העממיות היהודית הם התריס בפני כליון היהדות". הקבוצה הושפעה מאד מסמולנסקין (ע״ע), שפעל אז בווינה, ומי. ל. פינסקר (ע״ע). רשיון הממשלה לקיים את הקבוצה הגיע רק ב 1883, ובשל עינה הצופיה נקבע כמטרת החברה: „טיפוח ספרות ישראל ומדעי היהדות ללא כל מגמה פוליטית". נוסד גם כ״ע, Selbstemanzipation („אוטואמנציפציה"), שהיה העתון הלאומי־הציוני הראשון בלשון הגרמנית. ראשי קהילת וינה התנגדו לקבוצה, והיא הותקפה הרבה; אעפ״כ נעשתה למרכזה של הפעילות היהודית־הלאומית במערב. השתלבה אח״כ בתנועה הציונית והעמידה חלק מעוזריו הנאמנים ביותר של הרצל.

ג. קרסל, זעלבסטעמאנציפאציאן (שיבת ציון, ד׳, 55—59), תשט״ו/ו׳; L. Rosenhek (ed.), *Festschrift zur Feier des 100. Semesters der akademischen Verbindung K.*, (1933).

קָדִיס (Cadiz), עיר נמל בדרום-מערב ספרד, בירת מחוז ק׳, 30 ק״מ דרומית-מזרחית לשפך נחל גודלקיויר (ע״ע). 135,750 תוש׳ (אומדן 1970).

היסטוריה. ק׳ נוסדה ע״י הפניקים בערך ב1100 לפסה״נ. אתרה נבחר, כנראה, מפני שהיה נוח להגנה ומוקף-ים, ואולי היה אי (דוגמת ארוד וצור בחוף פניקיה). נקראה „גדיר״ ואח״כ „גדס״, ושמה נגזר מ„גדר״ (בצור) או מ„קדש״. יש שרצו לזהות את העיר עם תרשיש (ע״ע) המקראית. השרידים שנמצאו בה הם פוניים, מהמאות ה6—5 לפסה״נ. בידי בני קרת-חדשת הפכה למוקד מסחרי, ופתח ליצוא הכסף והנחושת של חבל בטיקה (Baetica; כיום — אנדלוסיה). כן תיווכה בהובלת עופרת מבריטניה לימה״ת, ועִבר מהים הבלטי. במאה ה3 לפסה״נ היתה בסיס צבאי וימי של הפונים. ב206 נכנעה בפני רומי. מקיסר קיבלה מעמד של עיר (municipium) ונהייתה לעיר החשובה ביותר במערב האימפריה הרומית.

יחד עם האימפריה ירדה גם ק׳ מגדולתה, ונתפשה בידי הוויזיגו-תים. מ701 לסה״נ היתה בידי המוסלמים. ב1262 נוסדה, למעשה, מחדש ע״י אלפונסו X, „החכם״, מקסטיליה. קולומבוס יצא ממנה למסעו השני (1493). לשיא-פריחה הגיעה לאחר התבססות הספרדים באמריקה, ובה עגנו ציי-הכסף והזהב. יחד עם ירידתה סוויליה, היתה בעלת המונופולין לסחר ביבשת החדשה. כנמל הצבאי והמסחרי העיקרי, והחשוף ביותר, של ספרד באוקיאנוס, הותקפה ע״י פ. דריק (1587) ור. אסכס (1596; ע׳ ערכיהם). ב98/1797 הטילו עליה האנג-לים הסגר, וב1800 הופגזה ע״י נלסון (ע״ע). ב12/1810 היתה מושב הממשל של חלקי ספרד שלא נפלו בידי נפוליון, ובה ניסח ה„קורטס״ (פרלמנט) את החוקה הליברלית של 1812 (ע״ע ספרד, עמ׳ 367). ק׳ נודעה באוכלוסייתה המתקדמת, והיתה מוקד ההתנגדות למלך פרננדו VII, השמרן, עד שנכבשה ב1823 בידי הצרפתים שבאו לעזרתו. ב1868 פרצה בה המהפכה, שסילקה את המלכה איזבל II (ע״ע). ב1936 היתה שער לגיסות פרנקו (ע״ע) שהובאו מצפון-אפריקה.

אין פרטים על ראשיתה של ההיאחזות היהודית בק׳. ייתכן, שיהודים ישבו בה בתקופת שלטון המוסלמים. עם כיבוש ק׳ ושיקומה בימי אלפונסו X, נמצא בין מקבלי הנכסים באיזור יהודי בשם שמואל מק׳. מן המאה ה15 מתרבות ידיעותינו על היישוב היהודי, ומפעולות האינקוויזיציה בסוויליה בשנת 1481 יש להסיק שנמצאה בק׳ עדת אנוסים, שייתכן שהללו היו אנוסים שהיגרו אליה לאחר פרעות 1391; אך אין לנו ידיעות על גורל הקהילה בימי הפרעות עצמן. בימי גירוש אנדלוסיה (1483) יצאו ממנה יהודיה ועברו לקסטיליה. בשנת 1490 ניתן כתב הגנה ובטחון לכמה יהודים מק׳ (משה אבן זמרו, יצחק אבן זמרו ואחרים) להסדרת ענייניהם. אח״כ היתה ק׳ נמל יציאה למגורשי ספרד, ולפי עדות הכומר ברנלדיס, שתיאר את דרכיהם של המגורשים, יצאו מנמלה 8,000 מגורשים, רובם אל נמליה של אפריקה הצפונית.

י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, 552, הערה 141, תשי״ט; J. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, II, 58, 424, 1936; H. Sancho de Sopranis, *C.*, (in: Hispania, IX), 1949; H. Sancho de Sopranis, *La Judería del Puerto de Santa María de 1483 a 1492* (Sefarad, XIII, 320—338), 1953.

פ. פ. – ח. ב.

קַדִּישׁ, תפילה בארמית המשמשת כיום בתפקידים שונים בתפילת הציבור (השו׳ סופ׳ י׳, ח׳; י״ט, א׳). בתקופת התלמוד נאמר הק׳ כתפילה שלאחר הדרשה בציבור (סוטה מ״ט, ע״א). תכנו: המנון שבח נלהב; בפתיחתו בקשה על הגאולה המשיחית, ובנוסחים מסוימים — כגון „הק׳ הגדול״ הנאמר בבית הקברות ובסיום מסכת — אף מפורשות בק׳ בחינותיה השונות של הגאולה, כגון ביאת המשיח, בניין בית-המקדש ותחיית-המתים. כל אחת מתפילות היום מסתיימת ב„ק׳ שלם״, שבו נוספת בקשה לקבלת התפילות. „חצי ק׳״ משמש כחוליית-מעבר בין חלקיו השונים של סדר התפילה, כגון לפני „ברכו״, לפני העמידה (פרט לשחרית) ואחרי קריאת-התורה. אחרי לימוד-תורה בציבור נאמר „ק׳ דרבנן״, שבו משולבת תפילה לשלום החכמים ותלמידיהם. „ק׳ יתום״ נאמר ע״י אבלים, מאז המאה ה13, בסוף כל אחת מתפילות היום, ובשל חשיבותו בעיניהם הם חוזרים עליו כמה פעמים באותה התפילה. בהזדמנויות שונות, נקבעו דיני-קדימה בין „החייבים״, ובד״כ נהוג שכולם אומרים את כל הק׳ יחד. — הק׳ השונים נאמרים בנעימות מסרתיות קבועות, וחלק מהמוטיווים זכה לפיתוח מוסיקאלי בידי מלחינים נודעים (ראוול, בלוך, ברנשטיין).

הק׳ שונה מתפילות-הציבור בלשונו הארמית ובסגנונו: הוא פונה אל ה׳ בגוף שלישי, אינו משתמש בשם הוי״ה וכיו״ב אלא בכינויים כ„קודשא בריך הוא״ או „אבוהון די בשמיא״; בפסקה הראשונה אף מדובר על „שמו הגדול״ סתם. בסוף כל פסקה באה פניה אל הקהל „ואמרו: אמן״. תכונות אלו נובעות במישרין מתפקידו המקורי של הק׳ כסיום לדרשה בציבור; זו הושמעה עפ״ר בארמית, והדרשן לא פנה אל ה׳ אלא סיפר עליו, ודווקא בכינויים כנ״ל. הנעימה המשי-חית מתקשרת יפה לסיומי הדרשות, שנלקחו לעתים-קרובות מנבואות הנחמה.

לא ברור למה נבחר הק׳ כתפילת האבלים, ועכ״פ אין בו שום רמז על טובת הנפטרים או עילוי נשמותיהם (השו׳ האגדה המאוחרת ב„אליהו זוטא״ י״ז, מהד׳ איש-שלום, נספחים, עמ׳ 22 ואילך [ברוב הגירסות: „ברכו״]; גנזי שכטר, א׳, 238, על ר׳ עקיבא שפגש מת שנידון לגיהנום, והצילו מעונש זה בכך שלימד את בנו הקטן לומר ק׳). מסתבר שאמירת הק׳ ע״י האבל אינה אלא צידוק-הדין. בחזון המשיחי שאותו מעלה הק׳ כרוכה — ובנוסחים אחדים אף מפורשת — התקווה לתחיית-המתים, ואולי משום כך נבחר הק׳ לתפילת האבל. „ק׳-יתום״ נקלט מאד בתודעת העם, ובעקבות השואה נקבע עשרה בטבת (ע״ע) כיום הק׳ הכללי״ לכל אלו שהתאריך המדויק של מות קרוביהם לא נודע.

תפילת ישו, „אבינו שבשמים״ (מתי VI, 9—10), מזכירה בת-חילתה כמה מלשונות הק׳, ברם אלה ידועים גם מתפילות קדומות אחרות, כגון תפילת-ההודיה על הגשמים (ירו׳ תע׳ א׳, ג׳).

י. היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים (מפתח בערכו), תשכ״ד; י. מ. אלבוגן — י. היינמן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, 72—75, תשל״ב; D. de Sola Pool, *The K.*, 1964.

יו. ה.

קֶדֶם-הִיסְטוֹרְיָה, ע״ע פְּרֶהִיסְטוֹרְיָה.

קֶדְמוֹן — Caedmon — (המחצית השניה של המאה ה7), משורר אנגלי נוצרי, שכתב באנגלית עתיקה. ק׳ היה, לפי עדותו של התאולוג בדה ונרביליס (ע״ע), רועה נבער מדעת, שיצר, בהשראת חזון-לילה, שיר-תפילה על בריאת העולם; הוא הפך לנזיר-משורר, וחיבר שירים רבים על מוטיווים מכתבי-הקודש: סיפורי בראשית — יציאת מצרים וכניסת בני-ישראל לארץ המוב-טחת, סיפורי ישו ואחרית הימים. אולם השיר היחיד שאפשר לייחס לו בוודאות הוא שיר-תהילה (Hymn) קצר לבריאה. — היום מכונה בשם „מחזור-ק׳״ (Caedmonian Cycle; נתפרסם לראשונה ב1655) אוסף שירה נוצרית באנגלית עתיקה בסגנון המאה ה8, בכ״י מן המאה ה10 (כ״י יוניוס). הוא מכיל שירה אפית על ספרי בראשית, שמות ודניאל, את השיר „ישו והשטן״ על חטא המלאכים, סיפורי ישו ויום-הדין. לא ניתן לייחס את כל השירים למחבר אחד בשל הבדלי סגנון ולשון, אם כי ייתכן שהשינויים חלו בעת מסירת השירים על-פה. הם מצטיינים כולם באותה מסורת אריסטוקראטית האפיינית לשירת-העלילה באנגלית עתיקה (באובולף, ע״ע) ובאפיון הדמויות כמנהיגיס שבטיים לוחמים, בלא הבחנה בין מוטיווים אליי-ליים לבין תנ״כיים.

קַדְמוֹס (Κάδμος ,Cadmus), במיתולוגיה היוונית־רומית, בן מלך פניקיה. משנחטפה אחותו אורופה (ע"ע) בידי זֶוּס, יצא ק' לחפשה. בדלפוי (ע"ע) נאמר לו מפי האוֹראקולוּם שיחדל מהחיפּוּש, תזדמן לו פרה „שלא עלה עליה עוֹל ולא עוּבּד בה" (ע"פ אוריפידס, אובידיוס, סנקה; התכונה המיוחדת לפרה זו שאוּבה ממקור מזרחי [השו' במד' יט, ב; דב' כא, ג; שמ"א ו, ז]), והיא תוביל אותו למקום שבו עליו לייסד עיר. בעקבות הפרה בא ק' לבויאוטיה (ע"ע, עמ' 753), הפרה נעצרה לנוח (השו' שמ"א שם, ז—יד), ושם ייסד את קדמיה (Καδμεία), מבצר העיר תֵּבאי. ק' ביקש להקריב את הפרה (השו' שם, שם) ושלח את מלוויו להביא מים מהמעין הסמוך. דרקון שומר־המעין המית אותם וק' הרגוֹ. בעצת אתני זרע חלק משיני הדרקון (ע"ע ארגונאוטים, עמ' 649) ומהקרקע בצבצו ה„ספּארטים" („הזרוּעים"). אנשים מזוינים, שהרגו אלה את אלה; רק 5 ניצלו והיו לאבות תבאי. הרמוניה בת ארס (ע' ערכיהם) ניתנה לק' לאשה; לחתונה באו כל האלים. בתם היתה סמלי, אם דיוניסוס (ע"ע, עמ' 413), ונכדם — אקטיון (ע"ע; משווים את שמו וגורלו עם אלה של אקהת [השו' קהת] מאוּגרית [ע"ע, עמ' 686]). לבסוף נהפכו ק' ואשתו לנחשים ונלקחו לאליסיון (ע"ע).

השם ק' מתפרש מלשון „קדם" — מזרח (השו' השם אֵוּרוֹפּה, המתפרש כ„מערב"), ושמו וּמוצאו של ק' מרמזים על חדירה פניקית לתבאי בתקופה המיקֵנית (ע"ע מינואית ומיקנית, תרבּיות). אישור לחדירה זו נמצא ב1963/4, כשנתגלו בחפירות תבאי 34 חותמות־גליל מזרחיים (14 מהם בכתב־היתדות האכדי), בשכבה מהתקופה ההלאּ־דית המאוחרת IIIb. (1300 לפסה"נ בקירוב; התקופה המשוערת של בן־נינו של ק', אוידיפּוּס [ע"ע]). יש סימוכין לכך שהחותמות הובאו מאוגרית. המסורת (הרודוטוס V, 58—59) מייחסת לק' את הכנסת הכתב הפניקי ליוון („אותיות פניקיות" או „קדמיות"). אמנם אין ספק במוצאו השמי־מערבי של הכתב היווני, אך לא נראה שקבלתו התרחשה בד־בבד עם פריחת הכתב „הלינארי ב'"; גם שיקולים מתחום האפיגרפיה (ע"ע) השמית־מערבית קובעים את השאילה ל 1100—800 לפסה"נ. הריגת הדרקון וחתונת ק' תוארו על אגרטלים יווניים.

פ. אובידיוס נזו, מטמורפוזות, א', 106—123, 170—171, תשכ"ה; H. Lewy, *Die semitischen Fremdworter im Griechischen*, 1895; F. Vian, *Les Origines de Thebes, C. et les Spartes*, 1963; N. Platon – E. Stassinopoulu – Touloupa, *Oriental Seals in the Palace of C.: Unique Discoveries in Boeotian Thebes* (The Illustrated London News, 28.11), 1964; M. C. Astour, *Ugarit and the Aegean* (in: H. A. Hoffner, Jr. [ed.], Orient and Occident), 1973.

שמ. ש.

קַדְמִיוּם, יסוד כימי מתכתי, סימנו Cd, מספרו האטומי 48, משקלו האטומי 112.40, מבנהו האלקטרוני

$$1s^2 2s^2 2p^6 3s^2 3p^6 3d^{10} 4s^2 4p^6 4d^{10} 5s^2$$

הק' נמנה עם הקבוצה IIB במערכה המחזורית. בטבע מתקיימים שמונה איזוטופים יציבים של הק' בעלי מספרי מסה: 106, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 116; וכן ידועים גם איזוטופים רדיואקטיוויים מלאכותיים. צפיפות הק' ב $20°$ היא 8.65, ניתך ב $320.9°$ ורותח ב $765°$. הק' היא מתכת רכה בעלת ברק מתכתי כעין הכסף. היסוד התגלה, כמעט באותה עת, ע"י פ. שטרומיאר (Strohmeyer) וק. ס. ל. הרמן (Hermann) ב 1817.

נ פ י צ ו ת ב ט ב ע: הק' הוא יסוד נדיר יחסית, ושיעורו מגיע רק לכדי 0.1 עד 0.2 חלקים למיליון בקליפת כדה"א. המחצב הנפרץ ביותר הוא ה greenockite (ק' גפריתי). הק' מופק כמוצר לוואי בזיקוק אבץ (ע"ע) מעפרותיו, בתהליך אלקטרוליטי המתבסס על חיזור יוני הק' על ידי אבץ מתכתי $Zn + Cd^{2+} \rightarrow Cd + Zn^{2+}$.

תכונות כימיות: הק' מתקיים כמעט בכל תרכובותיו (להוציא שתיים, Cd_2O ו Cd_2Cl_2) במצב הדו־ערכי. המתכת אינה מושפעת מאוויר יבש, אך מתחמצנת במהירות באוויר לח תוך יצירת שכבת מגן של תחמוצת. עמידות המתכת בפני איכול היא טובה, אך תחמוּצות גפרית תוקפות אותה בנקל. הק' נמס ברוב החומצות המינרליות וכן באמוֹניום־ניטראט (NH_4NO_3). התחמוצת החומה מתקבלת בבעירת הק' בחמצן. הק' יוצר מלחים עם רוב החומצות, כמו: $CdSO_4$, CdS_2, $CdCl_2$ והֶלידים ופסודוהלידים אחרים. תרכובות אלה של הק' דומות בתכונותיהן לתרכובות האבץ המקבילות. הק' יוצר שורה של תרכובות קומפלכסיות עם ליגנדים המכילים חנקן, חמצן, גפרית, זרחן וארסן.

ש י מ ו ש י ם: לק' חשיבות מעשית מרובה כחומר ציפּוּי למתכות, בעיקר ברזליות, להגנתן מפני חמצון ואיכול. עמידוּת הק' בפני המסה בבסיסים ומי־ים טובה יותר מאשר העמידות של האבץ. כמה ממסגי הק' משמשים במסַבים ובחמרי הלחמה. הק' משמש גם בבניית מצברים (ע"ע מצבר, עמ' 102). לאיזוטוֹפּ 113 חתך פעולה (cross section) גבוה לבליעת ניטרונים, ומוטות הבנויים ממנו משמשים לבקרת שטף הניטרונים בכורים גרעיניים.

הסולפיד והסולפוֹ־סֶלֶניד של הק' משמשים בתעשיית הצבעים. תרכובות ק' אחרות משמשות, במידה נרחבת, בתעשיית חמרים גבה־מולקולרים כמייצבים וכקטליזטורים.

ר ע י ל ו ת ו פ ע י ל ו ת ב י ו ל ו ג י ת: ככל הידוע, אין הק' נוטל חלק בתהליכים ביולוגיים, ולמעשה הוא יסוד רעיל למספר רב של אורגניזמים חיים, כולל האדם.

D. M. Chizhikov, *C.*, 1966; F. A. Cotton – G. Wilkinson, *Advanced Inorganic Chemistry*, 1972[3].

מנ. שט.

קַדַם־קוֹלוּמְבִּינִית, ספרות. קודם הכיבוש הספרדי פרחה באמריקה תרבות ענפה ורבגונית בעיקר באזורים שבין מכסיקו לפרו. תרבויות האצטקים, שבטי המַיה (קיצ'ה) ושבט האינקה הניבו יצירות־מופת בתחומי הדרמה, ההגות והשירה הלירית, האפית והדתית. שרידי יצירות אלה הועלו, רובם ככולם, על הכתב בידי נזירים, כבֵּרנארדינו דה סאאגון (Sahagun; המאה ה 16), בדורות הראשונים אחר הכיבוש; הם נשתמרו בשפות המקוריות, אך הועתקו בכתב לאטיני ונשארו מפוזרים בכ"י רבים. רובם תורגמו וי"ל במהדורות מודרניות. שלוש השפות העיקריות שבהן שׂרדו יצירות מן הספרות הק"ק: נאהוּאטל (מכסיקו), קיצ'ה (גואטמאלה) וקֶצ'וּאה (פרו). בשפת נ א ה ו א ט ל נשתמרו מרבית היצירות, הכוללות, מלבד הטכסטים ההיסטוריים וההגותיים, שירי־מלחמה, שירים אידי־ליים, פואמות על מנהיגים, קינות, שירי־פולחן, שירים ליריים קצרים ושירים פילוסופיים בגיוון רב של צורות ומקצבים, דימויים ומטאּ־פורות. בשפת ק י צ' ה נשתמרה מלודרמה מוסיקלית, ה Rabinal Achi, כ"כ היצירה החשובה ביותר של תרבות המאיה־קיצ'ה, Popol Vuh („ספר המועצה"), שנרשמה בידי אחד הילידים בראּ־שית המאה ה 16 ונמצאה ע"י המיסיונר פראנסיסקו ח'ימֶנֶס שתרגמה לספרדית בראשית המאה ה 18. יצירה זו היא סינתזה המתמצתת ביותר את תולדותיהם, מנהגיהם, אמונותיהם ודרכי־המחשבה של שבטי המאיה־קיצ'ה; בריאת־העולם ע"פ מסָרתם, המיתולוגיה אודות היווצרות משפחות האדם והשתקפות המאורעות שקדמו לכיבוש הספרדי או באו בעקבותיו הנם יסודות התרבות הקדומה. בשפת ק צ' ו א ה נשתמרו רק שירים בודדים. המחזה Ollantay (הדן בהתמרדות צאצאי האינקה), שיוחס לתקופה הק"ק, אינו, כפי הנראה, אלא חיבור מאוחר יותר (אפשר מן המאה ה 17) וחיקוי מבני־צורני של המחזאות הספרדית ב„תור־הזהב".

R. M. Campos, *La producción literaria de los aztecas*, 1936; A. M. Garebayk, *Historia de la literatura náhuatl*, I-II, 1953/4; M. Leon-Portilla, *Aztec Thought and Culture*, 1963; id., *La filosofia náhuatl*, 1966[3]; id., *Trece poetas del mundo azteca*, 1967; A. Arias-Larreta, *Pre-Columbian Literature*, I. 1964; C. Fuentes, *La nueva novela hispano-americana*, 1969; R. Girard, *Le Popol-Vuh*, 1972.

מ. ל.

קְדַם־רַפָאֵלִיִּים (Pre-Raphaelite Brotherhood [P.-R. B.]), כינויה של קבוצת אמנים וסופרים אנגלים, שהתאגדה בלונדון ב 1848 כ„אחווה" חשאית־למחצה, ביזמתם של ד. ג. רוסטי, ו. ה. הנט וג'. א. מילי (ע' ערכיהם). הכינוי ק"ר נבחר אמנם כמעט במקרה, אך הוא בא לסמל את שאיפת חברי התנועה לשוב, כביכול, לעולמם הטהור והתמים של האמנים בני התקופה שקדמה לרפאל (ע"ע). הק"ר, שהסתייגו בעיקר מאמני הבארוק הקלאסי וראו בסגנונם המתוחכם העדר־בנות ושגרה, תבעו גישה של כובד־ראש אל נושא היצירה וכושר לעורר במסתכל, או בקורא, רגשות נעלים ונאצלים. ואולם, הגשמתו של אידאל זה גבלה לעתים בסנטימנטליות־יתר. ביצירותיהם, שחלקן הניכר קשור בנושאים דתיים והרוויות יסודות סימבוליים, פיתחו איקונוגרפיה חדשה לנושאים המקובלים ו־

שטיח־קיר פומונה. הדמות נעשתה בידי אדוארד ברן־ג'ונז'; ויליס מוריס אלהר את הרקע ע"פ שטיחי קיר מיה"ב המאוחרים וכן חיבר את החרוזים

המציאו נושאים חדשים שסטו ממסורת האמנות הנוצרית. אפיה הספרותי המובהק של אמנותם מתבטא גם ביצירתם ההילונית, כגון של הנט, „המצפון המתעורר" (1852). מבחינת הטכניקה הציורית הרבו הק"ר בתיאור מדוקדק וראליסטי של פרטי הנוף והסביבה האנושית. בניגוד לאמנים שהושפעו ממסורת הציור האיטלקי, נטו הק"ר לאפקטים צבעוניים זוהרים, שנבעו מפיתוח טכניקות ציוריי השמן של ציירי צפון־אירופה. כן היו הק"ר מן הראשונים שנתנו דעתם לאפקטים של האור הבהיר על עצמים.

משמעות ר"ת P.-R.B. נתגלתה ברבים רק ב 1850 וגרמה לסערת מחאות; מתנגדי התנועה השמיצוה ככופרת־בעיקר ואף כרומסת את קדשי הדת והלאום. ואולם, גם מספר תומכיה היה גדול והיא זכתה לפרסום רב. עם החשובים שבמקורבי הק"ר נמנו פורד מדוכס בראון (ע"ע) מורו וידידו של רוסטי, וג'. רסקין (ע"ע). התפוררות הקבוצה כבר התחילה באמצע שנות ה 50.

W. H. Hunt, *Pre-Raphaelitism and the P.-R.B.*, I-II, 1905/6; W. E. Fredeman, *Pre-Raphaelitism, A Bibliocritical Study*, 1965; R. Watkinson, *P.-R.s, Art and Design*, 1970; J. Nicoll. *The P.-R.s*, 1970; T. Hilton, *The P.-R.s*, 1970; A. Staley, *The P.-R. Landscape*. 1973.

א. רי.

קַדֶנְצָה (מלאט' מאוחרת, cadentia — נפילה), שמן של שתי תבניות מוסיקליות המובחנות עפ"ר בשמותיהן הלועזיים — cadence (צרפ'; להלן ק"ס) ו cadenza (איט'; להלן קצ"ה). הק"ס מביא לסיומו של אירוע מוסיקלי באמצעות הרפיית המתח שבו. במוסיקה החד־קולית של יה"ב היה הק"ס „האמיתי" (clausula vera) מבוסס על ירידה (מכאן שמו) בסקונדה אל צליל הסיום של המודוס (ע"ע טונים, מערכות ה', עמ' 469; ר' דוגמה מס' 1). במוסיקה הרב־קולית של יח"ב והרנסנס היה הק"ס מבוסס על תבנית דו־קולית של סכסטה המובילה לאוקטווה (שם: הרמוניה, עמ' 306/7), בתוספת אפשרית של קול שלישי או רביעי (ר' דוגמה מס' 2). עם גיבוש שיטת ההרמוניה בראשית המאה ה 18 היה הק"ס לציון הרמוני של שורת תצלילים המביאים לסיום. הסיום יכול להיות מוחלט (perfect, authentic = דומיננטה←טוניקה; plagal = סובדומיננטה←טוניקה), חלקי (imperfect = טוניקה←דומיננטה ועוד) או מפתיע (inter-rupted; עיקרו בהפתעה ובהמשך. ר' דוגמה מס' 3). מבחינה הרמונית מהווה הק"ס שלב אחרון בתהליך המודולציה, שבו הוא מבסס את המרכז הטונאלי החדש. הק"ס כנוהג מקובל במערכות הטונים של המוסיקה הקלאסית היה מוגבל לנ"ל ולק"ס הנגזרים מהם. במוסיקה הנכתבת כיום יש לק"ס משמעות ושימושים רחבים הרבה־יותר.

דוגמה מס' 1
שירה גרגוריאנית

דוגמה מס' 2
גיום דה מאשו

דוגמה מס' 3
קדנצות מתוך כוראל של באך

עם התפתחות האריה האיטלקית בראשית המאה ה 18 התגבש הנוהג של אלתור וירטואוזי ללא ליווי תזמורת, שהובא על סף סיומה של האריה, בין התצלילים של הק"ס. נוהג זה הועתק גם לקונצ'רטו וכונה קצ"ה. עפ"ר מתחילה הקצ"ה אחרי אקורד 4—6 מואדך. בד"כ היה הסולן עצמו מחבר את הקצ"ה. אך עם שקיעת אמנות האלתור בסוף המאה ה 18 החלו המלחינים לחבר בעצמם את הקצ"ה ליצירותיהם. מוצרט, שהלחין קצ"ה לאחדים מן הקונצרטים שלו ושל אחרים, משמש כהוליית־מעבר אפיינית. בצרפתית נהוג לכנות גם עיטורים קצרים בשם ק'. וע"ע הרמוניה, עמ' 306—307.

A. Casella, *The Evolution of Music throughout the History of the Perfect C.*, 1924.

י. היר.

קָדַר, יָנוֹשׁ — Kadar Janos — (נו' 1912), מנהיג קומוניסטי הונגרי. מכונאי במקצועו. בגיל 20 הצטרף למפלגה הקומוניסטית, שעה שהיתה בלתי־חוקית. במלה"ע II השתתף בהקמת המחתרת בארצו. ב 1945 היה לחבר ה„פוליטביורו" הקומוניסטי בהונגריה. ב 1948 נתמנה שר־הפנים. אך הסתכסך עם ראש מפלגתו, מ. רקושי (ע"ע). ב 1951 נאסר ועונה בכלא; רק ב 1954 שוחרר. ב 1956 השתתף בממשלת ההפיכה ההונגרית, אך ניתק עצמו ממנה בשל מגמותיה האנטי־סובייטיות. כשפלשו הרוסים להונגריה נתמנה בחסותם לר"מ (עד 1958, ואח"כ שוב בשנים 1961—1965). ק' תמך ברוסים, אך עם זאת הנהיג בארצו ליברליזציה מתונה, בעיקר כלכלית ותרבותית. ב 10 השנים האחרונות שימש מזכיר־ראשון של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בהונגריה, והוא למעשה שליט המדינה.

נאומיו נתפרסמו בשני אספים: Szilard nepi hatalom („עצמת העם המוצקת"), 1959; A szocializmus teljes győ zelmeert („למען הנצחון המושלם של הסוציאליזם"), 1962.

קִדְרוֹן (ערב' وادي النار, „נחל האש"), נחל אכזב שמוצאו בצפון־מזרח ירושלים, במורד המערבי של הר־הצופים, בגובה 820 מ', ושפכו בים־המלח — 400 מ' מתחת לפני־הים; ארכו כ 30 ק"מ. נחל ק' העילי מפריד בין רכס הר־הצופים — הר־הזיתים (ע"ע)

אפיק נחל קדרון ממזרח לעיר העתיקה (מבט מדרום) (קק"ל, יים)

במזרח לבין השלוחות המסתעפות מפרשת־המים הארצית במערב, שעליהן בנויה העיר־העתיקה של ירושלים. יובליו החשובים בקטע זה הם (מצפון לדרום): נחל האגוזים (ואדי־ג'וז; שיבוש השם הלאטיני Vallis Josaphat [עמק יהושפט]), נחל בית־זיתא והגיא (הטירופויאון) — שני האחרונים חוצים את העיר־העתיקה — ונחל גיא בן־הנום, הסוגר על העיר־העתיקה ממערב ועל הר־ציון וגבעת העופל מדרום (וע"ע ירושלים, עמ' 225; תמונת הטופוגרפיה של ירושלים העתיקה, שם, עמ' 226). על מעיין הגיחון ועין־רגל שבאפיק הק' ר' להלן ושם, עמ' 247/8. במדבר־יהודה מתפתל אפיק הנחל המשופע בכיוון דרום־מזרח, מתחתר עמוק ויוצר קניונים בסלע־הגיר העמיד ליד מנזר מר־סבא ובמרחק 1—3 ק"מ משפכו. הק' נשפך לים־המלח במניפת־סחף, כ 5 ק"מ מדרום לעין־פשח'ה (ע"ע).

חק' ויובליו קבעו את תחומי התפשטותה של ירושלים בכל התקופות עד לסוף המאה ה19. העיר המקראית השתרעה בין הגיא המרכזי לק', בחלקה הדרומי של הגבעה המזרחית. במאה ה 8 לפסה"נ התפשטה ירושלים אל מעבר לגיא, במעלה הגבעה המערבית, וגיא בן־הנום היווה את גבולה הדרומי של העיר. בתקופה ההלניסטית היווה „נחל הערב" (מיובלי הגיא) את גבולה הצפוני של העיר העליונה. ובשלהי ימי הבית־השני הוכתבה התפשטות העיר ע"י ואדי־ג'וז ונחל בית־זיתא שקבעו את מהלך החומות השניה והשלישית (ע"ע ירושלים, עמ' 257). אגן הק' מילא תפקיד מרכזי במערכות אספקת־המים ואגירתם בעיר. מקור־המים העיקרי של העיר המקראית היה מעיין הגיחון ומפעלי־מים שונים קשורים בו. מעיין נוסף בק' הוא עין־רגל. שני המעיינות שימשו לצרכים טקסיים; אדוניה בן חגית ושלמה המלך הוכתרו לידם (מל"א, א). הצורך בכמויות מים גדולות הביא לבניית בריכות באפיקי אגן הק', שאגרו את מי־השטפונות בחורף. עד לסוף ימי הבית־השני נבנו באפיקי הק' 8 בריכות (ע"ע ירושלים, עמ' 247).

הק' שימש מקום פולחן ונזכר במקרא בהקשר לסוגי פולחן שונים. גיא בן־הנום שימש לעבודת המולך (ירמ' ז, לא) ובק' עצמו ניצבו במות לעשתרת (מל"ב כג, יג). בימי אסא ויאשיהו נשרפו ונהרסו כלי עבודת־האלילים בנחל ק' (מל"א טו, יג; מל"ב כג, ו, יב). עוד בתקופת הברונזה התיכונה החלו לקבור מתים במדרון המזרחי של הק'. במרוצת ימי הבית־הראשון והבית־השני התפתח במקום בית־קברות ענקי, שעיקרו באפיקי הק' ורכס הר־הזיתים ובשיאו הקיף את העיר כולה. המצבות המפורסמות בעיר־המתים הן: קברי 'בת פרעה' ו'.... יהו אשר על הבית' (ע"ע ירושלים, עמ' 255), יד אבשלום, קבר בני חזיר וקבר זכריה (שם, עמ' 260—263). בתקופה הביזאנטית התפתחה מסורת (נזכרת אצל אוזביוס [ע"ע] והנוסע מבורדו) שראתה בנחל־ק' את עמק־יהושפט הנזכר בספר יואל (ד, ב, יב) במקום משפט הגויים באחרית־הימים. בתקופה זו התקדשו במדרונו המזרחי של הק' אתרים שונים שיוחסו לפרשת תפיסתו של ישו ועלייתו לשמים. החשובים שבהם הם „כנסיית־העליה" בהר־הזיתים ואתר גת־שמנא (ע"ע ירושלים, עמ' 264, 273). המסורת הביזאנטית מזהה באפיק הנחל גם את קבר מרים אם ישו. המבנה הנוכחי במקום הוא מהמאה ה 12.

גם במסורת המוסלמית נחל ק', הקרוי ואדי ג'הַנם (وادي جهنم), הוא מקום משפט אחרית־הימים. אז יימתח גשר א(ל)־צראט (الصراط) „דק משערה וחד מחרב", המחלק בין גן־עדן לגיהנום, עפ"נ הנחל, מחַרם א(ל)־שַריף (הר־הבית) לרתבה הקרויה א(ל)־סאהרַה (الساهرة), העתידה להיות מקום התחיה. אל מקדסי (ע"ע; המאה ה 10) מזהה אותה בדרום הר־הזיתים. מסורת זו, שהינה גלגול של מסורות יהודיות ומוסלמיות, עברה תהליך אסלאמיזציה בתקופות מאוחרות. נאסר ח'יסרו המיסטיקן הפרסי והנוסע המפורסם, (המאה ה 11) קורא לנחל ק' א(ל)־סאהרה ותולה את קדושת המקום ואת השם ואדי ג'הנם בח'ליף עמר (מג'יר א־דין [ע"ע; המאה ה 15] מזהה את המקום בבית־הקברות שמצפון לעיר־העתיקה הקרוי כך גם כיום). בחלקו המדברי של הק' נבנה במאה ה 5 מנזר מר־סבא (ע"ע מנזר, עמ' 1019 ותמ' שם). בסקר ארכאולוגי שנערך במדבר־יהודה לאחר מלחמת ששת־הימים נתגלתה בשפך הק' מצודה חשמונאית היושבת על יסודות ישראליים. לדעת הארכאולוג, פ. בר־אדון, ישבה כאן העיר מִדִין (יהו' טו, סא).

א. אפ. – אל. רי.

קֵדְרוֹת, ע"ע קֵרָמִיקָה.

קָדֵשׁ, שמם של מקומות אחדים בא"י ובסוריה הקשורים בקדושה המיוחסת למקום.

א. ק', או ק' בַּרְנֵעַ, נווה־מדבר בגבולה הדרומי של ארץ כנען בגבול מדבר־צין ומדבר־פארן (במד' כ, א) ובמרחק 11 יום מהר־חרב (דב' א, ב). נודע גם בשמות עין־משפט (ברא' יד, ז) ומי־מריבה (במד' כ, יג), הקשורים, כנראה, בתפקידו המיוחד במקום משפט בסכסוכים על מים וכמקום כינוס של שבטי המדבר. ק"ב נזכרת בסיפורים על אברהם, ולפי הסיפור על מסע כדרלעמר ישבו בה עמלקים (ברא' שם). בתקופת יציאת־מצרים שמשה ק"ב מקום ריכוז לשבטי ישראל במדבר. מכאן נשלחו המרגלים ונעשה הנסיון לעלות על ערד וחרמה, ומק"ב החלו נדודי בני־ישראל לסיני ולנגב ומשם לעבה"י מזרחה (דב' א, מו ואילך).

ק"ב זוהתה עם קבוצת המעיינות הנמצאת כ 25 ק"מ מדרום לנִצָּנָה. השם נשתמר בעין־קַדיס. אך הואיל ועין אל־קֻדיראת שמצפונו הוא מעיין עשיר ממנו, המשקה בקעה פוריה ובקרבתו נתגלתה מצודה גדולה מימי מלכי יהודה, מזהים רוב החוקרים את ק"ב עם עין אל־קדיראת. בימי מבצע־ק' (1956) נתגלתה מצודה ישראלית מעל לעין־קדיס; כן נתגלו בסביבה שרידים רבים מן התקופה הכנענית התיכונה 1 ומן התקופה הישראלית. בדרכם לקרב על מצרים ב 1167 התנגשו בק' ללא־קרב הצבא הצלבני בפיקודו של אמלריך (ע"ע) והצבא הסורי בפיקודו של שרכוה (ע"ע א"י, עמ' 458). ג'ארויס, מושל סיני (1922—1936), ניסה לפתח בעין אל־קדיראת חקלאות מודרנית. הוא ריכז את מי המעיין, בנה תעלות־השקאה ונטע עצי־

פרי שונים. נסיונותיו נכשלו בגלל חוסר שיתוף־פעולה מצד הבדווים במקום.

ב. ק' בגליל, עיר ראשית בגליל־העליון בתקופה הכנענית והישראלית. אפשר שהיא נזכרת במקורות מצריים מהאלף ה2 לפסה"נ. במקרא נזכרת ק' ברשימת ערי־כנען המנוצחות (יהו' יב, כב), כאחת מערי הלוים (עיר מקלט) וכאחת מערי־המבצר בנחלת נפתלי. ב732 לפסה"נ כבשה תגלת פלאסר III. אך ק' המשיכה להתקיים בימי הבית־השני והפכה לעיר הלניסטית בתחום צור. תל־קדס חולש על רמה פוריה ממערב לעמק החולה, ובו שרידי יישוב וביצורים מהתקופה הכנענית ואילך. יש הסבורים כי כאן עיר מולדתו של ברק בן אבינעם (אחרים סבורים שמקומה ממזרח להר תבור).

ג. ק' על הארנת, עיר חשובה בתקופה הכנענית, לשפת הנהר אורונטס, שזוהתה בתל נבי־מנדי מדרום לאגם חמץ. ב1468 לפסה"נ, במלחמת פרעה תחותמס III בברית מלכי כנען, עמדה ק', יחד עם מגידו, בראש הברית הכנענית; ק' נכבשה רק במסעו השישי של תחותמס. במאה ה14 באה העיר תחת השפעה חתית, וכראשית המאה ה13 כבשה פרעה סתי I. ציור־תבליט של כיבושה בידי סתי נשתמר, אולי, במקדש כַּרנַך במצרים. בימי רעמסס II (1280 בקירוב) נערך בקרבתה הקרב המפורסם בין המצרים להחתים. ק' נשארה בידי החתים, ובחוזה שנחתם אח"כ עבר הגבול בבקעת־הלבנון מדרום לק'. נראה שק' חרבה עם פלישת גויי־הים בראשית המאה ה13.

י. אהרוני. התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון (מפתח בערכיהם וביבל'). תשי"ז; הנ"ל, א"י בתקופת המקרא (מפתת בערכיהם וביבל' שם). תשכ"ג[2]; מ. אבי־יונה. גיאוגרפיה היסטורית של א"י, 148, תשכ"ג[3].

י. אה.

קָדֵשׁ, מִבְצָע, ע"ע אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל, כרך מילואים, עמ' 536.

קָדֵשׁ, קְדֵשָׁה (יוו' ἱερόδουλοι), גברים, ובעיקר נשים, ששימשו זמנית או בקביעות ככוהני־דת במקדשים בארצות המזרח־הקדום ותפקידם כלל עריכת טקסי־מין פולחניים. דומה שמקור הק" הזמניים בחברה פוליאנדרית (רבת בעלים), שבה, לפי ההנחה, היתה הכלה נמסרת לכוהן בליל־הכלולות, כדי להבטיח את ברכת האל. מאוחר־יותר היו הק" משמשים דרך קבע במקדשים. מעשה הק" מעורה בתפיסה, כי הזדווגות עם הכוהנת או עם הכוהן עשויה לברך את הגבר בכוח־גברא ואת האשה בוולדות. באפוס גלגמש (ע"ע) מסופר על ק' במקדש אשתר בארך בבבל. בחוקי חמורבי נקבע מעמד חוקי מיוחד לק" במקדשי בבל: לקדשות מקדש מרדוך הובטחו זכויות־יתר מירושת אביהן ועדיפות על שאר הק".

הרודוטוס מספר, שכל אשה בבלית היתה חייבת לכהן פעם בחייה במקדש אלת הפוריות, עד שנבעלה ע"י זר מחוץ לתחום המקדש; לאחר שמילאה את חובתה חזרה לביתה. מנהג זה נזכר עוד אצל סטרבון (ע"ע), אולם אין לו זכר בספרות המסופוטמית הקדומה. בסוריה שימשו שני סוגי ק", זמני וקבוע, בעיקר בשני מקדשים: במקדשה של האלה־האם עתער בהיארפוליס־במביקה (Hierapolis-Bambica) ובבעלבך שבלבנון. יש להניח שבפניקיה היו טקסים כאלה מקובלים במקדשי עשתרת, אך אין לכך הוכחה ברורה בספרות הפניקית עצמה. בביבלוס (גבל) נהוג היה — לפי מסורות מאוחרות בעלות צביון אנקדוטי — שנשים שלא רצו להקריב את שערן לאדוניס (תמוז) היו נאלצות לזנות יום אחד ואתננן הוקדש לאלה. הרודוטוס, קלמנס מאלכסנדריה, יוסטין ואתנאיוס מספרים, כי בעיר פאפוס בקפריסין היתה כל אשה חייבת להתמסר לזנות לפני נישואיה.

סטראבון מספר על ק" רבות שהיו במקדש עשתרת באריכס שבסיציליה. אוגוסטינוס הקדוש מציין קיום קדשים וקדשות זמניים בפולחן האלה תענית בצפון־אפריקה. פולחן האלה־האם היה נהוג בשבטי ערב לפני עליית האסלאם. אלה זו נקראה במקומות אחדים א(ל)־לאת (اللات) או אל־עזא (العزى), ופולחנה היה כרוך בטקסי זנות. בפולחן הכנעני, ובעיקר בפולחן אשרה, אלת הפוריות, היו הקדשים והקדשות נוטלים חלק בטקסים הדתיים.

במצרים היה מוסד הק' מקובל בעיקר בפולחן האל אמוֹן בתבּי. ידוע מתוך כתובת ומחזות במקדש רעמסס III במדינת האבו שבמצרים על שבויות שהיו לקדשות. אפשר שק" כיהנו בפולחן האל מין. נראה שבפולחן האל פתח נטלו חלק נסיכות ובנות־אצולה (וע"ע מצרים, עמ' 219—222). נראה שגם במצרים היה לק" מעמד דומה לזה שאצל העמים השמיים, אך הפרטים אינם ברורים.

במקרא נאסרו קדשים וקדשות בתכלית האיסור (דב' כג, יח), אך יש עדויות לקיומו של הפולחן בישראל לאחר פילוג הממלכה בימי רחבעם (מל"א, יד, כד). המלך אסא העביר את „הקדשים מן הארץ" (שם טו, יב). הנביא הושע (ד, יג—יד) מתריע כנגד בנות ישראל המתמסרות לזנות ולניאוף „עם הזונות יפרדו ועם הקדשות יזבחו". המלך יאשיהו ניתץ „את בתי הקדשים אשר בבית ה' אשר הנשים ארגות שם בתים לאשרה" (מל"ב כג, ז). המקרא מוקיע תופעה זו, שהיתה משיירי הפולחן הכנעני.

וע"ע אשרה; עשתרת.

S. A. Cook, *The Laws of Moses and the Code of Hammurabi*, 1903; J. H. Breasted (ed.), *Ancient Records of Egypt*, I-V, 1906-7; id., *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt*, 1912; L. R. Farnell, *Greece and Babylon*, 1911; A. Jeremias, *Das Alte Testament im Lichte des alten Orients*, 1916[3]; W. R. Smith, *Lecture on the Religion of the Semites*, 1927[3]; G. A. Barton, *Semitic and Hamitic Origins*, chs. II, VI, 1934.

א. ע.

קְדֻשָּׁה, תפילה המיוסדת על פסוקי השבח (ישע' ו, ג; יחז' ג, יב) שבפי המלאכים. הפסוקים מושמים בפי שתי כיתות, של שרפים ואופנים, המשבחות „זו לעומת זו". הק' משולבת בברכה השלישית של תפילת העמידה בחזרת הש"ץ בשחרית, מנחה ומוסף; במנהג א"י הקדום שולבה רק בשחרית של שבת וחג. כן משולבת הק' בברכת „יוצר אור" שלפני קריאת־שמע (ע"ע; לפי מנהגנו גם בפי היחיד; במנהג א"י הקדום אף זאת רק בשבת ובחג) ובתפילת „ובא לציון גואל", הנקראת „ק' דסדרא" (סוטה מ"ט, ע"א). בק' דעמידה מסיימים בתהלים קמו, י, וכן מקדימים לה דברי פתיחה, שאינם אחידים בעדות השונות ובהזדמנויות השונות, כגון: „נקדש את שמך בעולם כשם שמקדישים אותו בשמי־מרום", או: „כתר יתנו לך... מלאכים המוני מעלה עם [עמך ישראל] קבוצי מטה, יחד כולם קדושה לך ישלשו...". גם קטעי הקישור בין הפסוקים אינם אחידים. במוסף מוסיפים במנהגי רוב העדות עוד שני פסוקים: „שמע ישראל" ו„אני ה' אלהיכם", דהיינו תחילה וסוף של קריאת־שמע; כך נהגו בק' דעמידה גם במנהג א"י הקדום. בק' דיוצר אין נוסחת „הזמנה", והפסוקים מובאים כחלק מתיאור שבח המלאכים. בק' דסדרא אין שום הקדמה או דברי קישור; מובא בה, כפסוק שלישי, שמות טו, יח, ואחרי כל פסוק בא תרגומו הארמי.

מסתבר שק' דעמידה וק' דיוצר מוצאן מא"י. הק' נזכרת כבר בתוספתא (ברכ' א', ט'), ובידינו עדות מפורשת על ק' דעמידה בימי האמוראים (ירו' ברכ' ה', ג'). נראה כי מקורה של תפילה זו בחוגי המיסטיקנים (ע"ע מעשה מרכבה). הק' הפכה לאחד משיאיה החגיגיים של התפילה־בציבור, והפייטנים קישטוה במאות „קדושתאות" גלהבות.

י. היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, (מפתח בערבו), תשכ"ד; הנ"ל, ק' ו„מלכות' של קריאת שמע וק' דעמידה (ספר היובל לא. מ. הברמן), תשל"ז; ע. פליישר, לתפוצתן של קדושות העמידה והיוצר במנהגות התפילה של בני א"י (תרביץ, ל"ח), תשכ"ם; י. מ. אלבוגן — י. היינימן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, 47—54, תשל"ב; מ.ויינפלד, עקבות של קדושת יוצר ופסוקי דזמרה במגילות קומראן ובספר בן סירא (תרביץ, מ"ה), תשל"ו; G. Scholem, *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition*, 1960.

יו. ה.

קְדֻשָּׁה (holiness, sanctity, Heiligkeit), מושג דתי שהושאל גם לתחומי המוסר וההגות; מקורו, כנראה, בתחום הפולחני. הביטוי מורה על שוני מהותי מהתחום המקובל, הרווח, הלא־קדוש, ה„חולין". ההבדלה „בין קודש לחול" (holy או sacred כנגד profane) יסודית לדתות רבות, ולדעת חוקרים רבים היא מהותית לכל דת. היא בולטת מאד בדת המקראית (שבה „קדוש" הוא מהתכונות והתארים העיקריים של האלוהות [ישע' ו]; ה„קדשה" וה„קדיש" [ע' ערכיהם] הם גם תפילות מרכזיות ביהדות) ובדתות שהסתעפו ממנה. המושג ק' זכה לניתוח מעמיק בידי התאולוג הגרמני ר. אוטו (ע"ע) בספרו Das Heilige („הקודש"), 1917. הוא הדגיש את הדו־ערכיות שביחס האדם אל „המסתורין המרעיד וגם מרתק" ואל אותה מציאות „השונה לחלוטין" — אהבה ויראה, דבקות ורתיעה (כלו', פחד מפני התקרבות יתרה); והעמידה בפני אל שהוא גם אב רחמן ואוהב וגם מלך „נורא ואיום". תיאורו של אוטו, הנשען בין השאר על המקרא ואף על המחזור היהודי לימים הנוראים, הולם גילויים דתיים רבים (ע"ע דת, עמ' 247/8). באופן משני יכולים חפצים, מקומות (כגון הר סיני; ע"ע מקדש), זמנים (ע"ע חגים), ובעלי משרות מסוימות (מלך, כהן, נביא) להיות קדושים, דהיינו פרושים ונבדלים מתחום החולין, ואז חלים עליהם כללים מיוחדים לשמירת טהרתם הסאקראלית למניעת „חילול" ע"י גורמים מטמאים. לפעמים אדם, מקום או חפץ נעשה קדוש בטקס הקדשה מיוחד מפאת מניעה להתקרבות יתרה אליו (למשל, הר סיני בעת מתן תורה; ארון הברית — „ולא יבואו לראות כבלע את הקדש ומתו" [במד' ד, כ] ובן מעשה „פרץ בעוזה" [שמ"ב ו, ח]). לפי תפיסת המקרא עם ישראל, שהוא „גוי קדוש", צריך להיבדל מטומאת הגויים ועי"כ להיות „ממלכת כהנים".

מהתחום הפולחני הועתק מושג הק' לתחום המוסרי־רוחני, וכאן פירושו של איש קדוש הוא צדיק וחסיד, לעתים פרוש וסגפן, שפרש מהחטא, מהבלי העולם הזה ותאוותיו, ושבגלל דבקותו באל שורה גם עליו משהו ממקור הק'. כך ובעיקר בדתיות העממית, הפכה ק' לשם נרדף לשלמות המעלות הרוחניות. „קדושים" כאלה זוכים לפולחן הערצה אחרי מותם או עליות צליינות לקבריהם („זיארה" אצל המוסלמים). חפצים דוממים, שהיו קשורים לאנשים או לאירועים קדושים, או שרידים מגופם של קדושים (כגון שערות זקנו של מוחמד, שינו של בודהא) הופכים לרליקויות (ע"ע) פולחניות (וע"ע קדוש, קדושים). צ. ו.

קְהוֹיסָנִים (Khoisan צירוף המלים ההוטנטוטיות קהוי = הוטנ־טוטים, וסאן = בושמנים), מונח הכולל את שתי קבוצות הילידים באפריקה־הדרומית, ההוטנטוטים (ה") והבושמנים (ב"). מספרם יחד נאמד בכמה רבבות. משום התכונות האנתרופולוגיות־פיסיות הייחודיות לשתי קבוצות אלו והקרבה בין לשונותיהן, רואים בהן ג ז ע לעצמו, אולם היחס ביניהן אינו ברור (על תכונותיהם הפיסיות ע"ע גזע, עמ' 573/4; אנתרופולוגיה פיסית, עמ' 725/6). ע"פ ציורי־סלע האָפיינים לב", עדויות היסטוריות, שכיחות טיפוסים פיסיים דומים בין העמים הנגרואידים של רמות אפריקה־המזרחית וקרבה לשונית, משערים שהק" נפוצו בעבר עפ"נ שטח נרחב באפ־ריקה המרכזית והמזרחית ונדחקו דרומה ע"י שבטי הבַנטו. נראה שבמזרח־אפריקה חלה הפרדה — תרבותית בעיקרה — בין הב" ובין הה": האחרונים גוצרו והתפתחו תוך קשרים עם בני גזע חמי וכושים. כאמור, נדחקו הב" והה" לאפריקה־הדרומית ובה דחקו הה" את הב" למדבר קלהרי (ע"ע) עוד לפני בוא ההולנדים ליבשת; בואם הביא לצמצום נוסף בשטח תפוצתם.

ה ב ו ש מ נ י ם (מהולנדית bosjesmans = שוכני השיחים) מרו־כזים במדבר קַלַהַרי, רובם בתחומי בוצוונה ומיעוטם באפריקה הדרומית־מערבית וברפובליקה של אפריקה־הדרומית. קבוצות קטנות נמצאות באנגולה ולחוף ימת קריסי שבמזרח טרנסוָל (ע"ע). כיום מתפרנסים רוב הב" מעבודות שירותים ומרעה. רק במרכז הקלהרי נותרו ב" המחזיקים באורח־החיים המסרתי. אף שקיימים ביניהם הבדלים במנהגים, טכנולוגיה ולשון, משותף לכולם ארגון חברתי בקבוצות קטנות הכוללות כמה משפחות. הם מתקיימים על איסוף צמחים, שהוא בעיקר מלאכת הנשים והנערות, ועל ציד בקשת וחץ מורעל ולעתים במלכודת — מלאכת הגברים. הב" אינם אוגרים מזון מעונת הגשמים הקצרה ליתר חדשי השנה שהציד דל בהם, ולפיכך מפוזרות החבורות עפ"נ שטח נרחב ונודדות בעקבות הציד והמים. הציד נמשך לרוב ימים אחדים, שכן הוא כרוך בעיקוב ממושך אחר בע"ח ואח"כ בגרירתו אל מגורי המשפחה. ברוב השנה משמשים לב" למגורים שוברי־רוח משיחים וענפים. בעונה הלחה הם מקימים סוכות עגולות בעלות גג, העשויות אף הן שיחים וענפים. מעורות אנטילופות הם מכינים את לבושם: אזור חלציים, חצאית ופריטים אחרים. אלה משמשים גם בסחר־החליפין עם קבוצות־אוכלוסין אחרות שקשריהם אתן רופפים וארעיים.

ה ה ו ט נ ט ו ט י ם (מהולנדית "hot en tot" — כינוי אונוֹמטוֹפּאִי לצליל של שפת הילידים; בשפתם־הם — „קהויקהוין", Khoikhoin = אנשי האנשים) שוכנים בשולי מדבר קלהרי, בתחומי הרפובליקה של אפריקה־הדרומית, בוצוונה ואפריקה הדרומית־מערבית. הה" היו הילידים הראשונים עמם נפגשו ההולנדים שבאו ליבשת במאה ה 17. רוב הה" נטמעו בקרב „צבעוני הכף" (ע"ע אפריקה הדרומית, עמ' 376). רק קבוצת הנמה דוברת עדיין בשפתה המקורית ושומרת על זהותה. כלכלתם המסרתית של הה" היתה על מרעה־בקר בנוודות. את סל מזונם השלימו הציד ואיסוף צמחי־בר. בצפון בוצוונה עסקו הה" בכריה. ארגונם החברתי המסרתי — בקלָנים (ע"ע שארות) המתייחסים על אותו בית־אב. קלנים מספר היוו מעין מדינה בעלת טריטוריה וניב משלה. וע"ע אפריקה, עמ' 321.

E. M. Thomas, *The Harmless People*, 1959; I. Schapera, *The Khoisan Peoples of South Africa*, 1960; G. B. Silberbauer, *Report to the Government of Bechuanaland on the Bushman Survey*, 1965.

ר. בג.

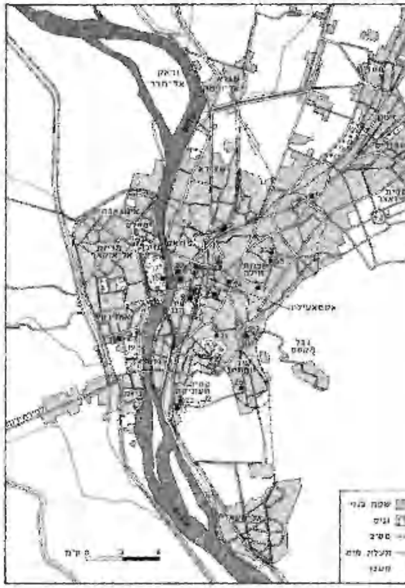
ה ל ש ו נ ו ת הקהויסניות מהוות משפחת לשונות דרום־אפריקניות בת כ 12 לשונות וניבים, שבהם מדברים כ 120,000 איש בני שני העמים הקהויסניים וכן הברגַדמה, עם לא־קהויסני בדרום־מערב אפ־ריקה (וע"ע אפריקה, 316/7; ור' מפה, עמ' 319). המשפחה מחולקת ל 3 קבוצות — צפונית, מרכזית ודרומית — ובכל אחת מהן מספר לשונות נפרדות. —

אָפייניים להן ההגאים ה„נקושים" (ע"ע פונטיקה ופונולוגיה, עמ' 469, ג).

K. Meinhof, *Lehrbuch der Nama-Sprache*, 1909; D. F. Bleek – I. C. Lloyd, *Bushman Folklore*, 1911; D. F. Bleek, *Comparative Vocabularies of Bushman Languages*, 1929; D. M. Beach, *The Phonetics of the Hottentot Language*, 1938.

קַהִיר (القاهرة [אל־קאהִרה]), בירת מצרים, הגדולה בערי המזה"ת ואפריקה, 7,067,000 תוש' (אומדן 1974). ק' היא מטרופולין המתבלטת באוצרות עתיקותיה, בפער חברתי, בניגוד בין עתיק לחדש, בין שכונות־עוני עלובות־ביותר לבין ארמונות וגורדי־שחקים. היא משתרעת על שתי גדות הנילוס, לאורך כ 25 ק"מ ולרוחב כ 10 ק"מ ולה מעמד של מחוז ששטחו 214.2 קמ"ר.

ק' ממוקמת במוקדה האסטרטגי של מצרים (ע"ע, עמ' 149/50, ושם מפת איזור הדלתא), בראש הדלתא של הנילוס ובשער־הכניסה היחיד לעמקו הצר והארוך — נתיב־התחבורה הראשי בארץ. היא שוכנת במקום הצפוני־ביותר שבו יש קרקע יציבה בקרבת הנילוס: ג'בל מֻקַטַם (גָבהו כ 200 מ') — שלוחה של המדבר המזרחי, היורדת במדרגות כמעט עד לגדות הנהר ויוצרת בתוך הנהר את האי רודה (روضة). האי מקל על חציית הנהר במקום זה אל עבר גיזה

קהיר ופרווריה: 1. אוניברסיטת עין־שמס; 2. תחנת באב אל־חדיד; 3. איצטדיון; 4. גן אזבכיה; 5. המוזיאון המצרי; 6. ארמון עבדין; 7. אוניברסיטת אל־אזהר; 8. פרלמנט; 9. אוניברסיטה אמריקנית; 10. המצודה; 11. מסגד מחמד עלי; 12. פסטאט; 13. מוזיאון קופטי; 14. בית־המשפט העליון; 15. מגדל קהיר; 16. גני התערוכה; 17. מועדון ספורט; 18. אוניברסיטת קהיר; 19. גן־החיות; 20. קתדרלה; 21. מסגד אבן־טולון; 22. מסגד עמר; 23. מסגד אל־חאכם; 24. מוזיאון לאמנות האסלאם; 25. מסגד אל־אקמר; 26. קברי הח׳ליפים

(جيزة) בגדה המערבית, שבה הוקמו הפירמידות (ע״ע פירמידה) על משטח סלעי במרחק של 8 ק״מ מן הנהר. ק׳ היא צומת־תחבורה ראשי במצרים לכבישים, מס״ב וקווי־תעופה (שלרשותם שני נמלי־תעופה בי״ל), וכן לתחבורה על הנילוס ותעלותיו.

התפתחות העיר. ראשיתה של ק׳ בעיר המבוצרת פסטאט (ר׳ להלן, עמ׳ 169), על הגדה המזרחית של הנילוס, שהתפתחה מאוחר־יותר לשכונה הידועה בשם אל־מצר אל־עתיקה או ק׳ העתיקה. במאות ה 10 וה 11 הקימו הפאטמים עיר 4 ק״מ מצפון־מזרח לק׳ העתיקה, וקראו לה אל־קאהרה. המצודה שהקים צלאח א(ל)־דין והמסגד המרשים שבנה מחמד עלי לידה באמצע המאה ה19, שולטים עד־היום על קו־הרקיע של ק׳.

עיקר גידולה של ק׳ ההיסטורית תחת שלטון הממלוכים: באמצע המאה ה 14 חיו בה כ 500,000 נפש. העיר השתרעה בין הגבעות במזרח ותעלת אל־ח׳ליג אל־מצרי במערב, שחיברה את ק׳ אל איזור סואץ. בתקופה זו חלו תמורות באפיק הנילוס והתהוו בו איי־סחף — האי בולאק וראשיתו של האי גזירה (جزيرة = אי). הנהר נסוג מגדתו המזרחית והותיר שטח ביצתי ובו בריכות גדולות — הגדולה בהן ברכת אזבכיה. בגלל ריחוקה של העיר מן הנהר נקבעו ליד הנהר שני נמלים: האחד בבולאק — לקשר עם הדלתא, והאחר — מצפון לפסטאט, לקשר עם מצרים העילית.

בשלטונו של הח׳דיו אסמאעיל פחה (1863—1879 [ע״ע]) חלה התרחבותה העיקרית של ק׳. לקראת פתיחת תעלת־סואץ (ע״ע) ובהשפעת תכנונה־מחדש של פריס בידי הארדיכל הוסמן (ע״ע), הקים אסמאעיל, תוך שנים מועטות, עיר חדשה בסגנון מודרני, ממערב לעיר ההיסטורית. לצורך זה יובשו תעלות וביצות; תעלת אל־ח׳ליג אל־מצרי יובשה והפכה לציר־התנועה המרכזי בעיר ההיס־טורית (היום „דרך פורט סעיד״). הביצות שבין העיר לנהר יובשו ונוקזו אל תעלת־אסמאעיליה, ששימשה גם תעלת מים־מתוקים לאיזור תעלת־סואץ. ברכת אזבכיה יובשה והפכה לפארק, שלידו הוקמו מלון שפארד (Shepheard) המפורסם (עלה באש ב 1952) ובניין האופרה (נשרף ב 1971). גדות הנהר יוצבו גם באיים גזירה ורודה והוקם הגשר הראשון על הנהר — גשר קצר א(ל)־ניל, בקצה הדרומי של גזירה. הביצות בגדה המערבית של הנילוס נוקזו בחלקן ונסלל כביש אל הפירמידות. בצפון־מערב העיר ההיסטורית הוקמה תחנת־רכבת מפוארת — באב אל־חדיד („שער הברזל״). במשולש שבין הגשר, תחנת־הרכבת וגן אזבכיה הוקם רובע אסמאעיליה, מעין „פריס קטנה״: שדרות רחבות־ידיים היוצאות ממספר כיכרות עגולות, ולצדיהן בנייני מגורים ומסחר בגובה אחיד של 6 קומות. מדרום למשולש הוקמה קריית־השלטון, ששדרותיה יוצרות דגם שתי־וערב. בינה לבין הנהר התפתחה, מ 1905, „עיר הגנים״, שבה מגורי־פאר ומשרדי הנציגויות הזרות.

התפתחות פרוורים החלה עם סלילת מס״ב. בצפון־מזרח התפתחו זיתון, מטריה והגדול שבהם, הליופוליס (עין־שמס) — איזור ארמונות ומגורי המעמד הבינוני־הגבוה, שחובר לתחנת־הרכבת ע״י קו חשמליות. מדרום לק׳ נבנה, מאז 1907, פרוור מגורי־היוקרה אל־מעאדי. תוך פרק־זמן קצר התפתחה עיר חדשה, המרוחקת מבחינה חברתית־כלכלית מאות שנים מן העיר ההיסטורית. רק בתקופתו של גמאל עבד א(ל)־נאצר (ע״ע) שוב היתה בק׳ תנופת בניה בהקף דומה.

מראשית המאה ה 20 החל השטח הבנוי להתפשט אל הגדה המערבית ואל האיים. בעיר המערבית חלו תמורות רבות, בעיקר בעת האחרונה. פותחה גדת הנילוס; לארכה נסללה (בשנות ה 50) שדרת־פאר ולידה מלונות רבי־קומות ובנייני ממשל. בצפון גזירה נבנתה שכונת מגורי־היוקרה, זמאלך (מ 1905), ובדרומו — גני תערוכה, מועדוני־ספורט ומוזיאונים, ולאחרונה — „מגדל ק׳״ ובראשו מסעדה מסתובבת. באי רודה נבנו בת״ח ובתי מגורים למעמד־הבינוני. ממערב לנילוס פותח שטח ירוק נרחב ובו הגן הזואולוגי והבוטאני ואוניברסיטת ק׳. הפרוור גיזה בדרום התפתח בין שתי מלה״ע. לאורך הכביש אל הפירמידות הוקמו, לצרכי תיירות, מלונות, מסעדות ומועדוני־לילה.

הבניה התפשטה בעיקר לכיוון צפון. העיר פלשה לשטחים החקלאיים של הדלתא במספר רב של שכונות־מגורים ואזורי־תעשיה. התוספת האחרונה לשטח הבנוי (משנות ה 50) היא „קריית נאצר״, הסמוכה להליופוליס — עיר המתוכננת לכ 500,000 תושבים, שנועדה להקל על צפיפות המגורים במרכז ק׳.

ההתפתחות ההיסטורית של ק׳ קבעה את המערך התפקודי של העיר. החלקים העתיקים הם שכונות־עוני, שצפיפות האוכלוסין בהן גבוהה ביותר ובתיהן מטים ליפול (ב 1970 גרו בבולאק יותר מ 60% מן המשפחות בחדר אחד). עם־זאת הם משמרים את המסורת התרבותית העשירה במאות מסגדים, מדרסות (ע״ע) ושרידים מפו־ארים של מבנים דתיים וחילוניים אחרים. בעיר ההיסטורית נמצאים השווקים המרוכבים, ומפעלי־המלאכה המסרתיים. בין המבנים בולטים: האוניברסיטה ומסגד אל־אזהר (ע״ע אזהר, אל — ושם תמ׳); מסגד אל־אקמר (תמ׳: ר׳ כרך ה׳, עמ׳ 743/4), מסגד קאית־באי (תמ׳: ר׳ כרך ה׳, עמ׳ 29, עמ׳ 746; כרך כ״ג, עמ׳ 812); מסגד אבן־טולון (תמ׳: ר׳ כרך א׳, עמ׳ 231/2; כרך ד׳, עמ׳ 988). רובע בולאק קשור עדיין לפעולות נמל־סירות, אך הפך בעיקר לאיזור מלאכה ותעשיות בינוניות. פסטאט, שכונת חורבות ובתי־חימר, היא האיזור העני־ביותר. שכונות־עוני מסוג מיוחד התפתחו על מדרגת ג׳בל מקטם שממזרח לעיר ההיסטורית; זוהי „עיר המתים״ — על־שום אלפי

הקברים שבה, וביניהם מאוזולאונים מפוארים. בין הקברים הוקמו מבנים למלאכה ולמגורים, שבהם גרים כ־100,000 נפש.

התעשיה מפוצלת באזורים מספר לפי טיבה: במרכז העיר — בתי־מלאכה ותעשיה זעירה; בשכונות הצפוניות — תעשיה בינונית ובבולאק — מפעלי טכסטיל. מפעלי התעשיה־הכבדה נמצאים בפרוורים אבו זַעְבַּל בצפון (פלדה) וטורה־חֶלְוַאן בדרום (ברזל ופלדה, נשק, מכוניות, דשנים ועוד).

ק׳ היא עיר ראשה במלוא מובן המלה, ברכזה את כל התפקודים הראשיים במדינה. היא משמשת מוקד לפעילות השלטון והצבא והמרכז הפוליטי לכל ארצות ערב: בה מושב הליגה הערבית וארגונים בי״ל אחרים, בעיקר אפרו־אסיאניים.

גם בתחום תרבות האסלאם והחינוך־הגבוה השפעתה של ק׳ היא בי״ל. חינוך־גבוה מוענק ב־4 אוניברסיטות: עין־שמס, אל־אזהר, קהיר והאוניברסיטה האמריקנית, שמספר תלמידיהן כ־133,000 (1974/5). החשובה מביניהן היא אוניברסיטת אל־אזהר (ע״ע), שראשיתה (970) כמכללה דתית. נוסף על כך יש בק׳ מכונים גבוהים לטכנולוגיה, פיננסים, מסחר, אמנויות, קולנוע ודרמה, וכן קונסרווטוריון. בק׳ גם האקדמיה לערבית והמכון הצרפתי לארכאולוגיה של המזרח (נוסד ב־1880), וכן למעלה מ־20 מוזיאונים, שהחשובים מביניהם הם: המוזיאון המצרי, שבו אוצרות מצרים העתיקה, המוזיאון הקופטי והמוזיאון לאמנות האסלאם. ק׳ היא מרכז ראשי לספרות ועתונות ערבית וכן לתעשיות סרטים. ועל כל אלה ק׳ הִנָּהּ מוקד מסרתי לתיירים מכל רחבי תבל, הנוהרים למצרים. — ק׳ היא מוקד הפעילות הכספית והמסחרית של מצרים, ומרכז תעשייתי ראשון־במעלה.

האוכלוסיה של ק׳ ברובה ערבית מוסלמית. יש גם מיעוטים דתיים קטנים של קופטים, קתולים ופרוטסטנטים. רוב האירופים שישבו בק׳ עזבוה ב־1957.

אוכלוסיית ק׳ מצטיינת בקצב־גידול גבוה. היא הוכפלה במרוצת המאה ה־19, ובמאה ה־20 גדלה בקצב נמרץ־ביותר עקב הגירת כפריים רבים אליה (בשטח העיר גם „נטמעו" כפרים) ועקב העליה בשיעור הריבוי הטבעי.

גידול אוכלוסיית קהיר

שנה	אוכלוסיה
1798	250,000
1907	678,400
1927	1,070,900
1947	2,000,000
1960	3,348,800
1966	4,222,000
1970	5,000,000
1974	7,067,000

על־אף תפקודיה הרבים של ק׳, גדלה אוכלוסייתה מעבר לאפשרויותיה הכלכליות של העיר, למעלה מ־30% מכוח־העבודה מוגדרים כ„שירותים אישיים", מונח הזהה־כמעט עם „מחוסרי פרנסה". הקיטוב החברתי הוא מן הגדולים בעולם, ושכונות־עוני צצות לא־רק באזורים הוותיקים אלא חודרות גם אל בין השכונות המבוססות.

J. Aldrige, *C.*, 1970; J. Abu-Lughod, *C., 1001 Years of The City Victorious*, 1971; *Al-K.* (The Encyclopaedia of Islam, IV, 424–444), 1974², ושם ביבל׳.

י. קר.

היסטוריה. לפני הכיבוש הערבי עמדה במקום שבו נמצאת כעת ק׳ העתיקה („מצר אל־עתיקה") מצודה ביזנטית שנקראה באבילון. הערבים, שצרו עליה ב־641 בראשות עַמְר אבן אל־עַאץ, הקימו מצפון למצודה מחנה, שנקרא בפיהם קצר א(ל)־שַמע („טירת השעווה"); ממחנה זה התפתחה עיר שנקראה פסטאט („מחנה" = Φοσσατον — ביוונית המאוחרת). כמנהגם בארצות אחרות שכבשו קבעו הערבים גם במצרים את מושב השלטונות ליד המבצר (באבילון). העיר החדשה היתה פרימיטיווית ומפורזת, ובניה — סוכות ובתי־חומר. עם עליית העבאסים (ע״ע; 750) קמה מצפון לפסטאט, סביב מושב המושל, עיר חדשה, עבאסית, ושמה אל־עַסְכַּר. מושב השלטונות ואתו מרכז העיר הועתקו שוב במחצית השניה של המאה ה־9, כשהיה אחמד אבן־טולון (ע״ע) ב־868 למלך המוסלמי הראשון של מצרים העצמאית וקבע את מושבו באל־קַטַאיע (ע״ע חלקות האדמה [קטיעה] שהוקצו שם לחייליו ולפקידיו) ממזרח לאל־עסכר. בד״כ נראה, שימי שלטונם של אבן־טולון ובנו ח׳מַארַוַיה היתה ימי־הזוהר של ק׳ העתיקה. כשחזרה מצרים ב־905 לתחום הח׳ליפות העבאסית חזרה אל־עסכר להיות מושב השלטונות ומרכז העיר. ב־969 כבשו הפאטמים את מצרים (ע״ע, עמ׳ 193). שר־צבאם, ג׳והר, הקים עיר־מלוכה חדשה מצפון לפסטאט ולבנותיה וקרא לה מִצר אל־קאהרה, או בקצור אל־קאהרה („המנצחת"). העיר החדשה, שהוחל בבנייתה מייד אחרי הכיבוש, קמה על גדת תעלת הנילוס (אל־ח׳ליג) ונבנתה ע״פ תכנית שנקבעה מראש. העיר החדשה חולקה לשכונות (שנקראו „חארה"), שהוקצו לגדודי הצבא הפאטמי מבני עמים וגזעים שונים ולשאר יסודות אתניים: ברברים, יוונים, תורכים, כּושים, יהודים וכד׳. הפאטמים החלו לבצר את העיר עוד בעת ייסודה, אך למעשה נשארה ק׳ בכל התקופות העיר היחידה־כמעט במזרח־הקרוב שלא הוקפה כולה חומה. הביצורים שהקים ג׳והר נהרסו כנראה כעבור זמן קצר. בסוף המאה ה־11 החל הווזיר בַּדר אל־ג׳מאלי להקים ביצורים חדשים, אולם גם החומה שבנה לא הושלמה כנראה מעולם.

גם בתקופת הפאטמים נשארה פסטאט מרכז החיים הכלכליים של העיר, בעוד שק׳ היתה עיר החצר והפקידות. כשכּוננו הפאטמים את שלטונם וחצר־מלכותם המפוארת נזקקה לכמויות גדולות של בדים יפים ויקרים, החלה תעשיית הטכסטיל בפסטאט לשגשג־מחדש. בפסטאט שגשגה גם תעשיית קראמיקה — המשכה של מסורת מצרית־קופטית עתיקה. פסטאט היתה גם המרכז המסחרי הגדול, שממנו ייצאו כמויות גדולות של פשתן לא־מעובד לארצות הימה״ת ושדרכו העבירו את התבלינים ושאר הסחורות מהודו ומהמזרח־הרחוק אל אלכסנדריה ונמלים אחרים בימה״ת. אל־מקדסי (ע״ע) מתאר את פסטאט כעיר הגדולה בעולם המוסלמי בימיו. לדבריו היו בה בתים בני 4 ו־5 קומות. ירידתה של פסטאט החלה במחצית השניה של המאה ה־11, אף כי היתה עדיין עיר גדולה ומשגשגת. לרגל המלחמות עם הצלבנים, שפלשו למצרים בסוף ימי השלטון הפאטימי ואף הושיבו זמן־מה נציב וחיל־משמר בק׳, הצית הווזיר שאור את העיר (1168), כדי למנוע את היאחזות הצלבנים בה. השריפה נמשכה 54 יום, אך גם אחריה נשארה פסטאט עיר חשובה.

קהיר: המאוזולאום של יוניס א(ל)־דאוראר (מאה 14)

עליית האיובים לשלטון פתחה פרק חדש בתולדות ק׳. כבר ב־1171 שיפץ צלאח א(ל)־דין את ביצורי ק׳ והרחיב את העיר לצפון־מערב ולדרום־מזרח. הוא ה־

קהיר: מראה מן האי גזירה מזרחה. ברקע — גבל מקטם

חל בבניית המצודה (قلعة الجبل [קלעת אל־גַבַּל]) בדרום־מזרח; זו הושלמה ב 1207 והיתה מאז — בהפסקות קצרות — מושב שליטי מצרים עד המאה ה 19. ב 1249 נכשל נסיון שני (הראשון היה ב 1167) של הצלבנים לכבוש את ק׳.

חרף העובדה שתכנית העיר לא נשתנתה בכל ימי שלטון הממלוכים (1250—1517) ואע״פ ששררה בה לעתים אנארכיה גמורה, שגשגה ק׳ בתקופה זו יותר מבכל התקופות הקודמות, והיותה מושב השלטון ומוקד של חיי כלכלה ותרבות תרמה להתפתחותה. אחרי כיבוש עראק בידי המונגולים (1258) והריסת רובה של בגדאד (ע״ע) היתה ק׳ למרכז התרבות הערבית־מוסלמית במזרח־הקרוב. מ 1250 מלכו בק׳ הממלוכים (ע״ע); שושלתם הראשונה נקראה „הממלוכים הבחריה" ע״ש האי („אל־בחר") בנילוס, שבו רוכזו עבדים אלה בידי אחרון המלכים האיובּיים. קלרז׳ה (ר׳ ביבל׳) מעריך את מספר תושביה של בירת מצרים לפני הכיבוש הפאטמי בפחות מ 100,000, במאה ה 11 — ב 300,000, בסוף המאה ה 12 — ב 150,000—200,000, ואילו בתחילת המאה ה 14 — ב 600,000. נוסף על המדרסות (ע״ע) הרבות בנו הממלוכים ארמונות חדשים בתוך המצודה (כגון אל־קַצר אל־אבלק [ארמון שחור־לבן], של אל־מלך א(ל)־נאצר מחמד [1309—1341]) ומסגדים בעיר (כגון המסגדים של אל־מלך א(ל)־נאצר חסן [1347—1351, 1354—1361] ושל אל־מלך אל־מואיד שיח׳ [1412—1421]).

ירידת העיר החלה במחצית השניה של ימי שלטון הממלוכים. מספר התושבים הלך ופחת עקב משבר כלכלי חמור שפקד את המדינה בתחילת המאה ה 15, והתהליך נמשך ביתר־שאת אחרי נפילת מצרים בידי העות׳מאנים ב 1517; ק׳ חדלה להיות בירה והפכה לעיר־ראשית של פרובינציה. קלרז׳ה סבור, שמספר תושבי ק׳ באמצע המאה ה 16 היה 430,000. הפחות התורכיים לא הוסיפו בניינים בעיר והאנארכיה הלכה וגברה. בק׳ שגשגה עדיין תעשיית השטיחים, שהתפתחה בה בסוף ימי הממלוכים; השטיחים יוצאו לקושטא ואף לארצות אירופה שם נודעו כ„שטיחים תורכיים". גם תעשיית בדי־המשי המשיכה להתקיים. מאידך־גיסא, חלה ירידה ניכרת בתעשיית הקראמיקה, מאז הוצפה מצרים במאה ה 15 כלי חרסינה מהמזרח־הרחוק, ונדרדרה גם תעשיית הנחושת, שפרחה בימי־הזוהר של הממלוכים. בשלטון העות׳מאנים הפכה ק׳ לאוסף של שכונות נפרדות ואיבדה את צביונה כעיר. ב 1798, כשהשתלט עליה צבא הכיבוש הצרפתי בפיקוד נפוליון, היו בה כ 250,000 תושבים. משפינוה הצרפתים ב 1801 חזרו לק׳ האנארכיה והטרור של החיילים התורכים. מחמד עלי (ע״ע) השקיע מאמצים רבים בהפיכת ק׳ לעיר מודרנית. הוא נקט אמצעים לשיפור מצב ההיגיינה, בעיקר בתחום נקיון הרחובות, והשתדל לסלק את החורבות ואת עיי־המפולת והאפר שהקיפו את העיר. הוחל בייבוש הבריכות, שנתמלאו חדשים רבים בשנה זבל ומי־שפכים, ובמיוחד הוחל בהרחבת הרחובות ובסלילת רחובות חדשים. מחמד עלי תרם הרבה גם לפיתוח התעשיה; למטרה זו הביא מדריכים מאירופה ושלח פועלים ללמוד בארצות המערב.

ברם, הפיכת ק׳ לעיר מודרנית החלה בעצם רק במחצית השניה של המאה ה 19. ק׳ התרחבה במידה ניכרת צפונה ומערבה. נבנו שכונות חדשות: אל־עבּאסיה (ע״ש הח׳דיו עבּאס, 1848—1854) — בצפון העיר, אל־אסמאעיליה (ע״ש הח׳דיו אסמאעיל) — מדרום־מערב לאזבּכיה, בינה ובין באב אל־לוק, ומצפון לשכונה זו — א(ל)־תופיקיה (ע״ש הח׳דיו תופיק, 1879—1892). במקום הבריכות, כגון האזבּכיה (ר׳ לעיל, עמ׳ 168), ניטעו גנים ציבוריים. ב 1889 חוברה האזבּכיה עם המצודה ע״י הרחוב הגדול ע״ש מחמד עלי, וב 1899 נסתם הח׳ליג לחלוטין ובמקומו ניטעו שדרות. השכונות אסמאעיליה ותופיקיה הפכו למרכזי החיים הכלכליים ולבשו צורת ערים מודרניות לגמרי. מספר החושבים גדל בהתמדה. לאחר הכיבוש הבריטי ב 1882 הפכה ק׳ למרכז השלטון החדש. בימי מלה״ע II היתה למרכז המפקדות של צבאות־הברית באיזור הימה״ת. בנובמבר 1943 נועדו בה מנהיגי אה״ב, בריטניה וסין. מטוסי צה״ל פקדו את ק׳ פעמים אחדות במלחמת ששת הימים.

M. Clerget, *Le C.; Étude de géographie urbaine et d'histoire économique*, I-II, 1934.

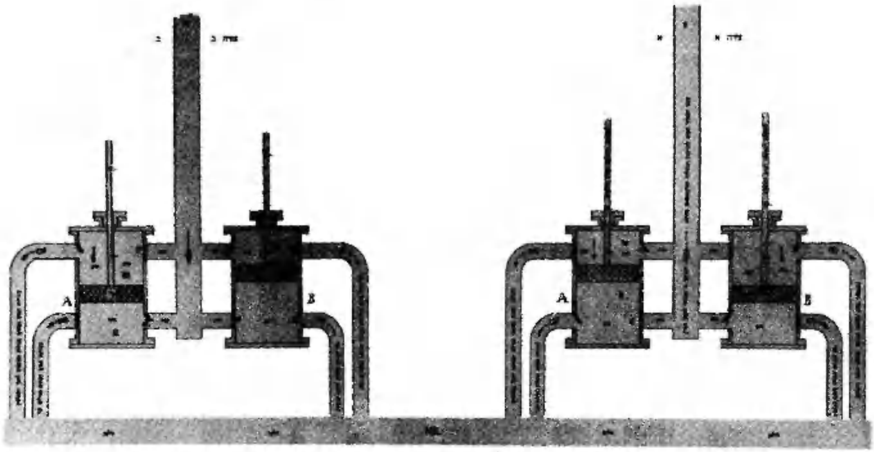
יהודים היו בפסטאט אולי כבר מעת ייסודה. תחילה היתה שכונתם בתוך המבצר הביזנטי הקדום, ושם היו בתהכ״נ העתיקים. במאה ה 10 באו למצרים מהגרים רבים מבּבל, ומאז התקיימו בפסטאט שתי קהילות יהודיות, בבלית ואר״ית („א[ל]־שאמיון"), שהודרכו ע״י הגאונים (ע״ע) שבבבל ובא״י. ב 882 מכר הפטריארך הקופטי ליהודים כנסיה בפסטאט, וזו הפכה לביכ״נ, כנראה של הא״יים. ביכ״נ זה נודע אח״כ כביהכ״נ „אליהו הנביא", ובו נתגלתה הגניזה (ע״ע) המפורסמת. בקרבתו היו גם ביהכ״נ של הבבלים („כּניסת אל־עראקיין") וכן ביהכ״נ של הקראים, שכבר רבו בפסטאט במאה ה 10.

עם היווסדה של ק׳ החדשה התיישבו בה יהודים ובנו בה ביכ״נ. בראשונה התגוררו כנראה בשתי שכונות, באל־ג׳ודריה בדרום העיר, ובזוילה שמצפון לה. מהראשונה הרחיקם הח׳ליף אל־חאכּם בתחילת המאה ה 11, ומאז (ועד היום) התרכזו בשניה. במזרחה של שכונת זוילה נאחזו הקראים, והם חיים שם עד היום.

מסוף המאה ה 10 היתה ק׳ המרכז הדתי והתרבותי לקהילות מצרים. בה ישבו ה„נגידים" (ע״ע מצרים, עמ׳ 238) והראשים. בה נוסדו ישיבות שהכשירו דיינים ושאר „כלי־קודש". תצוין הישיבה של ר׳ שמריה בן אלחנן (ע״ע), תלמיד רש״ג; עם רבניה נמנו ת״ח מובהקים, שעמדו בקשרים הדוקים עם גאוני א״י ובבל, ביניהם רבם של הא״יים, אפרים בן שמריה, ורבם של הבבלים, סהלאן בן אברהם — שניהם גם פייטנים. במחצית הראשונה של המאה ה 12 כּונן מצליח בן שלמה הכהן, ממשפחת ראשי־הישיבה בא״י, בק׳ ישיבה שהת־

קהיר: המצודה ומסגד מחמד עלי

ריאגרמה של משאבת הקיטור שסיפקה מים מן הנילוס ליושבי ק׳. לקוחה מספר שו״ת „ומצור רבש״, לרב רפאל אהרן ן׳ שמעון, ירושלים, 1912, שם צורפה למו״מ הלכתי בשאלת כשרותו של מקוה־טהרה המיוסד על מכונה זו

קיימה עד עד סוף המאה ההיא. בנימין מטודלה (ע״ע) ראה בק׳, לדבריו, 2,000 יהודים, אך דומה שמספרם לא עלה על 1,500. כששרפו השלטונות את פסטאט ב 1168 (ד׳ לעיל, עמ׳ 170) עברו רוב היהודים לק׳ החדשה. הרמב״ם גר, כנראה, בפסטאט, אך בנו אברהם גר ללא־ספק בק׳.

תחת הפאטמים (עד 1171) והאיובים (עד 1250) נהנו יהודי ק׳ מסובלנות יחסית; לא־כן בימי הממלוכים (1250—1517), שגזרותיהם על העדות הלא־מוסלמיות בוצעו בקפידה בעיר הבירה, ולעתים בה בלבד. ב 1265, כתוצאה מהאשמה נגד הנוצרים, נסחט גם מהיהודים מס גדול, והם שילמו אותו שנים רבות. ב 1301, במהלך רדיפה כללית נגד הלא־מוסלמים, נסגרו בתהכ״נ, מקצתם לשנים רבות; אחד חזר ונפתח ב 1310. ב 1316 נסגרו שוב, אך הפעם רק לזמן־מה. ב 1354 היו בק׳ פרעות מלוות מעשי־הרס. במאה ה 15 גברו הרדיפות מאד.

הממלוכים גרמו גם לנישול היהודים מסחר־החוץ הענף עם הודו והמזרח־הרחוק. לפני שלטון הממלוכים היו רוב היהודים, בעלי־מלאכה וסוחרים בני המעמד־הבינוני, אך עתה ירד מעמדם הכלכלי במידה ניכרת, אם־כי נשארו מעט עשירים שעסקו בבנקאות ואף בטביעת מטבעות.

בכל התקופה הזאת ישבה בק׳ גם עדה קראית חזקה, וקשריה עם הרבניים לא היו תמיד טובים. מחלוקת פרצה ב 1465, אחרי שבאה לק׳ קבוצת אנוסים מספרד ורצתה להסתפח אל הקראים. משולם מוולטירה (ע״ע) מדבר (ב 1481) על 800 משפחות בק׳, מהן 150 של קראים ו 50 של שומרונים. ר׳ עבדיה (ע״ע) מברטינורו מזכיר (ב 1488) 500 משפחות של רבניים, 100 משפחות קראיות ו 50 שומרוניות. לדברי היסטוריון ערבי היו בראשית המאה ה 15 בק׳ החדשה 5 בתכ״נ: 2 של הרבניים, 2 של הקראים ו 1 של השומרונים. ועי״ע קראים.

בתחילת המאה ה 16 הגיעו לק׳ רבים ממגורשי ספרד ובקהילה נכונו 3 עדות: המוסתערבים (יהודי מצרים משכבר), הספרדים והמגרבים (יוצאי צפון־אפריקה). היו להן בתי־דין ומוסדות־צדקה נפרדים, ולעתים נתעוררו מדנים ביניהם. מגורשי ספרד בלטו בהשכלתם ות״ח מביניהם נתמנו לרבנים גם בעדות האחרות. החל תהליך של מיזוג: בד״כ נתקבלו מנהגי ספרד בתפילה, בעוד אשר צאצאי המגורשים התבוללו ברוב הקהל ופסקו מלדבר ספרדית. במה ה 16 שימשו ברבנות בק׳ ת״ח שנתפרסמו בכל עולם היהדות, כמעט כולם ספרדים: ר׳ דוד בן שלמה אבן זמרא, ר׳ משה אלאשקר ורבי יעקב בירב (ע׳ ערכיהם). אחרי שעלה הרדב״ז — רבה הראשי של מצרים — לא״י, בא במקומו ר׳ בצלאל אשכנזי (ע״ע). אח״ב ישבו בק׳ ר׳ יעקב קאסטרו, ר׳ חיים כפוסי ור׳ שלמה די טראני.

התורכים לא הציקו ליהודים בד״כ. אעפ״כ אירעו תקלות עם קנאים מוסלמים, וב 1545 נסגר ביהכ״נ המרכזי ל 3 שנים. קשיים רבים נתעוררו בקשר עם הלוויית המתים; בית־הקברות העתיק היה במרתק־מה מהעיר והאספסוף המוסלמי התנכל ללוויות. בעיקר סבלו היהודים מעריצות הנציבים; אלה נהגו למסור את הניהול הכספי — ובפרט את ענייני המס והמטבע — לסוכנים יהודים, אך עם זה קינאו בהצלחתם ורדפום. ב 1524 סחט הנציב סכום גדול מאברהם קאסטרו, מנהל המטבעה, ואיים לטבוח את כל יהודי ק׳ אם לא יפצוהו בסכום עצום — אך ביום התשלום נהרג בידי אנשי צבאו. יום ההצלה נקבע כ״פורים מצרים״.

שרי־האוצר שליד הנציבים, הצ׳לבים, שהיו מוכרים בראשי הקיבוץ היהודי במצרים, נרצחו לעתים תכופות ויהודי ק׳ נפגעו מכך מאד. העריצות והעושק החמירו במאות ה 17/8 ועיוותי המשטר נתנו את אותותיהם גם במצב הקהילה. בין הרבנים שפעלו אז בק׳ היו: יצחק קאסטרו, שמואל ויטל (ע״ע), מרדכי הלוי ובנו אברהם, וכן שלמה אלגזי, ובמאה ה 19: משה אלגזי, אליהו ישראל ובן־אחיו משה וכן רפאל אהרן בן שמעון.

בימי מחמד עלי החלה התפתחות חדשה. ב 1840 באו לק׳ משה מונטיפיורי, אדולף כרמיה ושלמה מונק (ע׳ ערכיהם) ויסדו בת״ס בסגנון אירופי. עם פיתוח המשק המצרי משכה המדינה יהודים

משאר ארצות הימה"ת, ורבים השתקעו בק'. ב 1898 היו בקהילת ק' 11,500 נפש (מהם 1,000 קראים) וב 1917 הגיע מספרם ל 25,000. בין המהגרים היו גם אשכנזים ממזרח־אירופה, שיסדו עדה לעצמם, אף שהשתייכו גם לקהילה הכללית. מרבית בני הקהילה בנו להם בתים בשכונות החדשות. יהודים נטלו חלק בענייני הציבור, ומהם נתמנו לחברים במועצות המחוקקות ובממשלות. ר' יום־טוב ישראל נתמנה בידי השלטון לחבר המועצה המחוקקת ויעקב כַּתָּאוִי למוכס כללי. בנו, יוסף, נהיה ב 1923 לשר־האוצר, ובן אחר, משה, היה נשיא הקהילה 40 שנה. הרב הראשי חיים נחום (ע"ע) נתמנה לחבר האקדמיה המצרית. בתחילת המאה ה 20 נוסדו בק' אגודות ציוניות ועתונים לאומיים.

במפקד 1947 נמנו בק' 41,860 יהודים (65% מיהודי מצרים), רובם סוחרים וכ 20% מהם תעשיינים. מעמדם הכלכלי היה נמוך מזה של אחיהם באלכסנדריה. לאחר המאסרים ב 1948/9 והגירושים ב 1956/7 נשארו בק' 5,587 יהודים (מפקד 1960). לאחר מלחמת ששת הימים ירד מספרם ל 1,500 וב 1970 שרדו כמה מאות בלבד. ב 1947 חיו בקהיר 3,105 קראים, ומהם נותרו רק כמה מאות ב 1968. לאחר מותו של חיים נחום נתמנה (ב 1960) הרב חיים דויק לרב ראשי בק'; ב 1974 יצא ממצרים.

ב 1948 נערכו פרעות ביהודי ק' ונהרגו כ 150 יהודים וכל נכסי־דלא־ניידי שלהם הוחרמו. ב 1954 נערכו מאסרים רבים, אך רוב האסירים שוחררו כעבור זמן־מה. ב 1954 החזיקה קהילת ק' 4 בת"ס ובהם 700 תלמידים. ביה"ח שהחזיקה הקהילה הוחרם ב 1956 והקהילה קיבלה עבורו דמי שכירות.

ד פ ו ס עברי ראשון נוסד בק' ב 1557 בידי גרשם שונצינו (ע"ע). מדפוס זה, שהיה הדפוס העברי הראשון בכל המזרח־הקרוב, נודעו עד־עתה שני ספרים בלבד, בטפסים יחידים שעלו מן הגניזה (ע"ע): „פתרון חלומות" המיוחס לרב האי גאון, ו„רפואות התלמוד". אפשר שנדפסו אז עוד ספרים. ב 1740 הדפיס אברהם בן משה יתום, שלמד את אומנות הדפוס בקושטא, ספר אחד בק': „חק לישראל", א'—ב', שהוא הדפוס הראשון של ספר נפוץ זה, פרי־עטו של ר' יצחק ברוך, מחכמי ק' דאז. ב 1905, נתחדש הדפוס, ומאז פעלו בק' כמה מדפיסים שהדפיסו עשרות ספרים. גם לאחר הקמת מדינת־ישראל פעל דפוס עברי בק'; תמ': ע"ע מצרים, עמ' 243.

א. יערי, הדפוס העברי בארצות המזרח, א', 53—66, תרצ"ז; א. שטראוס, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים א'—ג', תש"ד—תש"ל; י. בן־זאב, תעודות על בית הקברות הקדום בק' (ספונות, א'), תשי"ז; J. Mann, *Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs* (index s. v.), 1970².

א. אש.

קְהִלָּה (= „ק ה ל"), צורה של ארגון וממשל מקומי של הציבור היהודי, במקביל ל"ע ד ה" שבמקרא.

1. מבוא, עמ' 175; 2. ימי המשנה והתלמוד, עמ' 176; 3. יה"ב: א. ארצות המזרח, עמ' 178; ב. אשכנז, עמ' 180; 4. שלהי יה"ב: א. אירופה המרכזית, עמ' 184; ב. הקיסרות העות'מאנית, עמ' 185; 5. העת החדשה, עמ' 186: א. הק" הפורטוגליות, עמ' 187; ב. אירופה המרכזית, עמ' 187; ג. צרפת, עמ' 184; ד. אנגליה, עמ' 188; ה. אה"ב, עמ' 188; 6. הק' והאמנציפציה, עמ' 188; 7. העולם החדש: דרום אפריקה, אוסטרליה, אה"ב, עמ' 190; 8. ביבליוגרפיה, עמ' 192.

1. מ ב ו א. הק', על מוסדותיה, אישיה ודרכי פעולתה, היא ממושגי־היסוד בתו"י בכל התקופות, ובפרט מאז חורבן הבית־השני ופיזורו של עם ישראל על־פני יבשות אסיה, אפריקה ואירופה. כמה פרקים חשובים בתו"י, כגון: אוטונומיה יהודית, ועדי ארצות, משפט־עברי ורבנות, קשורים וכרוכים במישרין עם מושג הק'; וע' ערכים אלה להארת הקווים המשפטיים וההיסטוריים היסודיים של מוסדות הק' ודרכי פעולתה. מוצא הק' בימי הבית־השני, עם צמיחת בית (ה)כנסת (ע"ע) כיחידה המרכזית של הארגון המקומי, ואף שאת צורותיה הקלאסיות לבשה באירופה, במאה ה 11, ומאז שגשגה, הרי שבמובן רחב הק' היא תופעה קבועה של הקיום היהודי הקיבוצי, הניתנת להעברה ממקום למקום, וכהגדרת לָאוֹ בָּק — המכשיר היהודי להתיישבות ולהסתגלות. מאות שנים היתה הק' נושא האוטונומיה היהודית (ע"ע) וביטוי למסורת הפוליטית. העם היהודי ביטא את ייחודו בעדה בעלת מימד דתי, והמונח „ק' קדושה" (או: „קהל קדוש" = ק"ק) משקף הגדרה פוליטית ומשמעות דתית כאחת.

כבר במקרא נרמז קיומן של ק" עירוניות מאורגנות, שבראשן עמדו „גדולי העיר" או „זקני העיר". הם פעלו כשופטים (מל"א כא, ח—יד), סמכותם בעיר היתה רבה וראשי המדינה נאלצו להתחשב בהם תכופות (מל"ב י, א—ו). הם פיקחו על זכות המקלט בעירם (דב' יט, יב; יהו' כ, ד), ובידם היה לקבוע ימי־צום מחייבים (מל"א כא, ט) ולהכריע בעניינים אזרחיים מסוימים. את תפקידם מילאו, בד"כ בפומבי, בשער העיר.

2. י מ י ה מ ש נ ה ו ה ת ל מ ו ד. בימי יורשי אלכסנדר מוקדון נוצרו בא"י ערים־ק" מסוג חדש, בעלות זכויות מיוחדות כערים היווניות. הצורות החדשות התאימו ביסודן למשפט היהודי, שהכיר גם הוא בק' העירונית היהודית כגוף משפטי שנכסים מסוימים נמצאים בבעלותו והוא זכאי לקיים את זכויותיו עליהם. הובחן בבירור בין נכסים לאומיים — של העם כולו — הנמצאים בעיר, לבין נכסים שסמכות העיר חלה עליהם: „איזהו דבר של עולי בבל? כגון הר־הבית, והעזרות והבור שבאמצע הדרך; ואיזהו דבר של אותה העיר? כגון הרחבה, והמרחץ, ובית־הכנסת, והתיבה והספרים..." (נדר' ה', ה'), ו„הנהרות והמעיינות המושכין הריהם של כל אדם" (תוספ' ב"ק ו', ט"ו). אבל „מעיין של בני העיר הן ואחרים, קודמין הן לאחרים" (ירו' שבי' ח', ה').

מבחינת הגודל מבחינים בין כרכים, ערים, עיירות וכפרים (מג' א', א'—ג'). הכפרים, שבהם היו פחות מ 10 גברים — הוא ה„מנין" (= קוורום) המינימלי לעבודת־ה' בציבור — היו תלויים בק' העירונית הסמוכה, ובה התאספו יושביהם, בימי שני וחמישי, לסידור ענייניהם (שם; ב"ק פ"ב. ע"א). כל ק' גדולה חייבת היתה להקים בי"ד; זה מילא תפקידי שיפוט, נוטריון, אכיפה וכפיה, ונחשב למוסד מובהק של הק', עד כי דייניו לא הוסמכו לדון בעניינים שהק' עצמה היתה צד בהם (ב"ב מ"ג, ע"א). הק' דאגה גם לקיום ביכ"נ ותשמישיו, מקוה־טהרה, רופא, מלמד, קופות צדקה (ע"ע, עמ' 524) ועוד (סנ' י"ז, ע"ב; פס' קי"ב, ע"א). אחזקת החנוך (ע"ע, עמ' 677) היתה דאגת האבות, אך הק' נתחייבה לתמוך ביתומים וכד'. באמצעות „חבורות" מיוחדות טיפלה הק' בחולים, בהלויית המתים, ב„הכנסת כלה" (תוספ' מג' ד', ט"ו; ועוד) וכיו"ב. בערי־ספר ובעתות־צרה טיפלה הק' בביצור העיר ובבטחונה (ב"ב ה', א'; בבלי שם, ז', ע"א — ח', ע"ב). ממתי נחשב אדם כחבר ק', לזכויות ולחובות — ע"ע עיר, עמ' 206/7.

הנהגת הק' כללה לפחות 3 אנשים (ירו' פאה ח', ז'), ובד"כ — 7 (מלה"י, ב', 570; מג' כ"ו, ע"א/ב; ועוד). בטבריה כיהנו 10 איש („חיי יוסף", במקומות אחדים), ולעתים רחוקות נזכרו 12. בוועד־הק' המורחב פעלו לצד הנ"ל, כנראה, גם ראשי המשפחות החשובות, ובטבריה, למשל, בעת המלחמה ברומאים, מנה הוועד המורחב 600 חברים. עם הנהגת הק' נמנו הארכונטים והזקנים. הם כבר נזכרים בס' יהודית (ע"ע), ובתלמוד הם נקראים „פרנסים" (שם שהוסב לכינוי כללי), „טובי העיר" ו„גדולי העיר". בהשפעת המינהל היווני מופיע גם הציון „בוליוטין" [(βουλευτάι)] = „חברי־מועצה"). נושאי משרות רמות אלו נקראו בשם הכולל „עיני הק'" (ספרים דב' ק"מ). הם גם היו אחראים כלפי השלטון לגביית המס, לדברי יוסף (קדה"י י"ד, י"א, ב) כלאו הרומאים ראשי־ק" בשל פיגור בתשלום מסי קהילותיהם. ולדברי המדרש (ספרי שם, שמ"ד), „כל קדושיו בידך' — אלו פרנסי ישראל שנותנים את נפשם על ישראל". בעת רעב סייעו הפרנסים לעניים מרכושם (רו"ר א', ד'), וכדוגמה לפרנס רע הוצג אלימלך, שנטש את קהילתו בימי רעב ו„ירד" למואב (שם; ב"ב צ"א, ע"א). היו גם פרנסים

שהטילו מס על העניים כדי לפטור את עצמם (אדר״נ נו״ב, ל״א). הפרנסים פעלו שלא על־מנת לקבל שכר.

נזכרים גם האגורנוֹמוֹס (מפקח־השוק) וסופר הק׳. החזן היה ממונה על הסדר בביה״ד, בביהכ״נ ובאסיפת־העם, והוא שביצע את ענשי המלקות, תקע בחצוצרה בערב־שבת, וכיו״ב. המקיש בפטיש (ירו׳ ביצה ה׳, א׳) זימן את בני הק׳ לתפילה ולאסיפת־עם. לגבאי־צדקה נתמנו בד״כ עשירים או ת״ח (ב״ב ח׳, ע״ב; ועוד).

על־אף חלוקה מסוימת של תפקידים היו לכל אלה גם תפקידים שמחוץ למשׂרותיהם, במיוחד בק״ קטנות. כך שימש במאה ה3, בק׳ היהודית של בצרה שבעבר־הירדן, אדם אחד כדרשן, שופט, סופר, חזן וכו׳ (ירו׳ שבי׳ ר, א׳), ובק׳ יהודית קטנה בגליל, במאה ה2, הוטלו על איש אחד תפקידים נוספים על כל הנ״ל (ירו׳ יבמ׳ סוף פי״ב).

המוסד העליון של מינהל הק׳ היה אסיפת־העם. ראש הק׳ כינס את האסיפה ביזמתו (ס׳ יהודית) או ביזמת חברי הק׳, ושם נבחרו פרנסי הק׳. על בחירה ע״פ גורל, שהיתה שכיחה אח״כ, אין עדות מהתקופה העתיקה. משׂרות־כבוד חולקו בין משפחות בעלות־השפעה, וגם עברו בירושה, על אף שהבחירות היו חפשיות. לפעמים נזקקה הנהלת הק׳ לייפוי־כוח מאסיפת־העם -- למשל, אם רצו לשנות את יעד כספי הק׳ (ב״מ ע״ח, ע״ב; השו׳ תוספ׳ מג׳, א׳, ה׳). באסיפת־העם השתתפו כרגיל חברי הק׳ בעלי המעמד; במקרים יוצאים־מהכלל השתתפו גם נשים וילדים (ס׳ יהודית). חוץ מאסיפת־העם רשאי היה גם ביה״ד למנות ולפטר פקידים (תוספ׳ תענית ב׳, ז׳; ועוד).

לנשיאות נודעה השפעה רבה על הרכב מוסדות הק׳. תכופות שלחו הנשיאים אנשים לפעילות קהילתית, בעיקר לק״ שבפריפריה, אשר אף ביקשו זאת לפעמים בעצמן (ירו׳ יבמ׳, שם), אבל קרה שבית הנשיא כפה את מועמדיו על הק׳ חרף התנגדות קשה (קה״ר ז׳ ט״ז). מקום כינוס הנהגת הק׳ וחברי הק׳ היה בביהכ״נ (כתו׳ ה׳, ע״א; והשו׳ שבת ל״ב, ע״א). נמצא גם הביטוי „כנישתא דבולי״ (ירו׳ תע׳ א׳, ב׳), אס־בי בקשר עם ציפורי וטבריה, שהיתה בהן אוכלוסיה מעורבת, ויהודים וגויים נועצו שם בענייני הק׳ (ירו׳ גיט׳, סוף פ״ט); על־כך ועל יתר התפקידים הקהילתיים שמילא ביהכ״נ ע״ע בית־כנסת. וע״ע חבר־עיר.

ק״ בתפוצות. תעודות יב מלמדות על קיומה של „עדה״ מסודרת שם. ועל־כך ע״ע יב. על קיומו של מינהל קהילתי יהודי באלכסנדריה ע״ע מצרים, עמ׳ 235/7. בערי סוריה ואסיה־הקטנה, וכן ביוון, מקדוניה ואיטליה, פעלו ק״ מאורגנות זמן רב, וזכויותיהן — שנשתנו ממקום למקום — הוכרו ע״י שלטונות המדינה והמקום. במאה ה1 לפסה״נ חלה בארצות האימפריה הרומית לגליזציה של הק״ היהודיות, וניסוחה יצר אחידות מסוימת. הק״ היהודיות בגולה היתוו צורות־קיום מדיניות מובהקות, ובכך נבדלו ממיעוטים אחרים שהיו כזרים, מסביב למקדשיהם, בפרובינקיות רומיות רבות. מלבד ההכרה בארגוני הק״ והרשות להעמיד מוסדות חדשים, הודגשה בכל הצווים תלותן של הק״ במרכז שבא״י והוצאתן, בעניינים מסוימים, מזכות השפיטה של השלטונות המקומיים. האוטונומיה היהודית התייחסה בעיקר לעניינים שבין חברי הק׳ לבין עצמם. חילוקי־דעות עם השלטונות המקומיים הביאו במשך הזמן לקביעת פריווילגיות לק״, והשלטונות הרומיים קבעו צורה אחידה פחות־או־יותר לפריווילגיות קדומות. כך היתה הק׳ למוסד מדיני יחיד־במינו בעולם העתיק. הודות לכך יכלה הק׳ לנהל בעצמה את נכסיה ולגבות מסים מחבריה. מסים אלה נועדו בחלקם לבית־המקדש בירושלים — ואחרי חורבנו, לבית הנשיא בטבריה — ובחלקם למטרות מקומיות. בעוד הכל סגדו לשליטים־האלים, הסתפקו הק״ היהודיות בכך שקראו בתכ״נ חדשים על שמם; גם מבני־זכרון אחרים הוקדשו לשליטים שסייעו לק״ (פילון, נגד פלאקוס, 12, ועוד). במקרה אחד הוקם ציון־הכבוד מטעם הק׳ היהודית באמפיתאטרון של הק׳ העירונית.

מינהל הק׳ בגולה היה כבא״י. נושאי התפקידים שנשלחו מטעם הנשיאים לק״ הגולה היו שווי־זכויות לפקידיה הנבחרים של הק׳ המקומית. יחסים הדוקים נוצרו בין ק״ הגולה לבין בתי המתיבתא ובית הנשיא בא״י, והקשר הזה נתקיים ע״י שליחים מיוחדים.

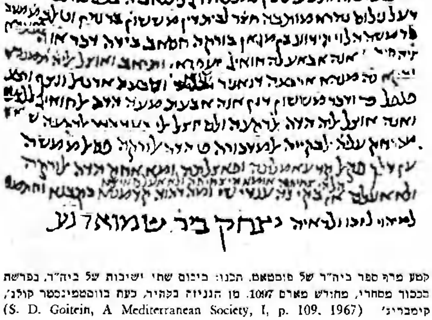
על־אף אחידות יסודית בצורת חיי הק׳ בגולה, ניכרות צורות ארגון שונות. בראש הק׳ היהודית באלכסנדריה עמדה הנהגה של 70 זקנים (ירו׳ סוכה ה׳, א׳). לק׳ ברומא (ע״ע) היו כמה ק״־של־בתכ״נ, שנתארגנו בצורה עצמאית. שלא כבאלכסנדריה, היתה להנהגת הק׳ המרכזית כאן השפעה מועטה. ארגון הק׳ הוסדר ע״פ תקנות (ע״ע) קבועות.

על ק״ היהודים בבבל עד סוף תקופת הגאונים, ע״ע בבל, עמ׳ 572—575.

י. ג.

3. יה״ב: א. ארצות המזרח. בגניזה (ע״ע) של קהיר נמצאו תעודות רבות, ביניהן מארכיוני הק״, ובהן נתונים על הק״ בממלכות הפאטמים והאיובים (המאות ה11—ה13). נתגלו רשימות הוצאות־והכנסות של בתי הקדש, בתכ״נ ושירותי סעד, הוראות תשלום ל„כלי־קודש״, איגרות של ראשי הק״, החלטות, ואף דפים מפנקסי הק״ במצרים, בא״י וכסוריה. תעודות הגניזה שופכות אור גם על יחסי הק״ ומוסדות ההנהגה היהודיים בארצות המזרח — ישיבות בבל (ע״ע ישיבה, עמ׳ 452) וראשות הגולה (ע״ע בבל, עמ׳ 572) — ומעידות גם על פעולה עצמאית ענפה של הק״ בשטחים שונים. ריבוי התפקידים והסמכויות של הק׳ היה במידה רבה תוצאת הסובלנות שאפיינה את שלטון הפאטמים (ע״ע, עמ׳ 302), והתרופפות מסגרות השלטון. האוטונומיה הקהילתית, שנהנו ממנה יהודי מצרים, א״י וסוריה במאות ה11—ה13, היתה נרחבת אף בהשוואה לממשלים מוסלמיים אחרים בכל התקופות. לעומת־זאת הוגבלו סמכויות הק׳ במזרח־הקרוב ביה״ב המאוחרים, בשל אפיה הקנאי־יותר של המדינה הממלוכית. מועטות התעודות מיה״ב המאוחרים (כלו׳ מאמצע המאה ה13 ועד גירוש ספרד), אולם ידיעות בכרוניקות ערביות ובספרי־מסע אירופיים משלימות אותן. יש חוקרים המדגישים את השפעת הסביבה המוסלמית על עיצוב דמות הק׳ (והמוסדות המרכזיים), ויש הרואים בכוחות היהודיים הפנימיים את הגורם העיקרי.

מהמקורות הנ״ל עולה תמונה של ק׳ השונה מדמות הק׳ האירופית בת־הזמן (ר׳ להלן, עמ׳ 181), הן במבנה והן במשטר. במאות ה11 וה12 התקיימו במספר ערים ק״ נפרדות, עדתיות, לאנשי א״י ולאנשי בבל, ולהן מוסדות דת, משפט וסעד. היו גם מוסדות משותפים לכל העדות ואלה היוו את הק׳ העירונית במובן המצומצם. יש להניח,

קטע מדף ספר ביה״ד של פוסטאט. תכנו: סיכום שתי ישיבות של ביה״ד, בפרשת סכסוך מסחרי, מחודש מארס 1027. מן הגניזה בקהיר, כעת בווסטמינסטר קולג׳, קימבריג׳ (S. D. Goitein, A Mediterranean Society, I, p. 109, 1967)

שפניית מנהיגי הק" אל השלטונות מנעה הכרה בעצמאות העדות והבטיחה את קיום המסגרת הקהילתית. תכופות היו קשיים מרובים בשיפוץ בתהכ"נ בגלל הגבלות „ברית עומר" (ע"ע א"י, עמ' 443) על בניית בתי-תפילה לא-מוסלמיים. מלבד לתפילה שימש ביהכ"נ גם לתפקידים אחרים, כגון: מושב ביה"ד, „הקדש" לעניים, הכנסת-אורחים ובי"ס. חק' דאגה לחינוך, ובפרט לחינוכם של ילדי העניים. תעודות שונות מעידות על פיקוח הק' על אספקת בשר וגבינה כשרים. ראשי הק' ייחסו חשיבות מרובה לאורח-חייהם של השוחטים ומינו „שומרים" לשמירת הכשרות. נראה כי הק' לא טיפלה בענייני קבורה — עסקו בכך אנשים פרטיים — אך היא סייעה בידי מעוטי היכולת.

שירותי הסעד הקהילתיים היו מפותחים מאד. הק' סיפקה לנצרכיה מדי שבוע צרכי-מזון בסיסיים, שמן למאור, בגדים ואף כסף. כן טיפלה בחולים ודאגה לפרנסת אסירים ולפדיון שבויים. הק' גם שילמה את מס-הגולגולת עבור העניים. בתקופות שהשלטון המקומי התערער העסיקה הק' שומרים בשכונה היהודית.

האדמיניסטרציה הכספית של הק' עוצבה במידה רבה במתכונת משרדי-האוצר המוסלמיים. הכנסות הק' העיקריות באו מהשׂכרת בתי-הקדש, חנויות ומגרשים שהיו ברשותה. רכוש זה הצטבר בידי הק" בעקבות חוקי עזבונות שהורישו לק' רכוש ללא יורשים. הק" גם קנו בתים ליד בתהכ"נ ובתי-ההקדש. ברם, הק" לא הצליחו בתחילה להטיל מסים כלליים; אלה רווחו ביה"ב המאוחרים. בארצות המזרח היו ההכנסות ממס הבשר והיין מועטות-ביותר. הק' השיגה כספים גם מנדבות. לצרכים מיוחדים, כמו פדיון שבויים, נערכו מגביות.

משרות „כלי-הקודש" עברו בירושה ויצרו שכבת הנהגה מגובשת. החשובה שבהן היתה זו של הרב-הדיין, שנקרא בימי הפאטמים „חבר" — אם למד והוסמך בישיבות א"י, ו„אלוף" — אם הוסמך בישיבות בבל. תפקיד נכבד היה ל„חזן", שתכופות מילא גם תפקיד של קופאי, סופר הקהל וכיו"ב. עליהם נוספו המלמדים וה„שומרים", וברי שהקהל התקשה להחזיק ב„כלי הקודש" הרבים; ואמנם, התעודות מלמדות שמשׂכורות „כלי הקודש" היו קטנות בהשוואה לשכרו של פועל לא-מקצועי. יש חוקרים הסבורים, שפרנסת הדיינים והסופרים היתה בעיקר מאגרות, משפטים וחוזים.

המערכת האדמיניסטרטיווית של חק" משקפת את הווי האדמיניסטרציה המוסלמית, וניכר בה חוסר קביעות בסמכויות הרשויות והעדר דפוסים קבועים. חוסר יציבות זה בולט לאור הפורמליות הרבה בביצוע הפעולות. כל פעולה נרשמה והועברה לאישור — כנהוג באדמיניסטרציה המוסלמית. בראש הק' עמד ועד ראשי העדה, בן 7 או 10 חברים, שהתמנו מבין האמידים וע"פ הצעתם. יש הרואים באישור החלטות הוועד ובמינויים ע"י הציבור הוכחה לקיום מעין-דמוקרטיה. אחרים טוענים, כי לא התקיימו בחירות או הצבעות, וכי כינון הוועדים משקף הווי אוליגרכי מובהק. בראש הוועד מופיע לפעמים „ראש הקהל", אך נראה שהיה זה תואר-כבוד בלבד. בפעולות הכספיות טיפלו גבאים שנקראו „פרנסים"; מקצתם קיבלו משׂכורת. ליד ראשי-ציבור אלה פעל „מֻקְדַּם" (ממונה), שהיה מיופה-כוח מטעם הראשות היהודית המרכזית במדינה כולה ומוּכּר מצד השלטונות. תפקידי ה„מֻקַדם" היו לפקח על הנעשׂה בק' ולתת גושפנקא חוקית לפסקי-הדין ולפעולות חק'.

בראש היישוב היהודי במצרים כולה עמד, במשך מאות שנים, ה"נגיד" (ע"ע מצרים, עמ' 238), וכאשר נמצאו א"י, סוריה ומצרים תחת השלטון הפאטמי והממלוכי היה ה„נגיד" ממונה גם על הק" שם. עד סוף המאה ה 13 עמדו ה„נגידים" במאבק עם ראשי הישיבות בא"י ובבבל ועם צאצאי ראשי-הגולה בבבל. באמצע המאה ה 13 היו „נשיאים" אלה — שתארם היה אישי בלבד, ולא פונקציונאלי — ראשי הציבור היהודי בסוריה, אך במאות ה 14 וה 15 התייצב שלטון ה„נגידים" והם נפטרו ממתחריהם. שלטונם בסוריה ובא"י היה בעזרת „סגנים". ה„נגיד" היה נציג רשמי של הק' כלפי השלטון. בכתב-המינוי שלו נאמר, שעליו לדאוג לקיום „ברית עומר", ובעת-הצורך הטילה עליו הממשלה גם גביית קונטריבוציות (מס חד-פעמי). ה„נגיד" היה אחראי למערכת השיפוט היהודי, לכל פעולות הק" ולחלוקת הירושות. הוא עמד אפוא בראש מערכת המשפט, על-ידו פעל מעין „בי"ד גבוה" והיתה לו סמכות לאסור סרבנים. הוא אישר החלטות של הק" והעניק לנושאי-משׂרה את המינוי הרשמי. למעשה היה ה„נגיד" סמכות דתית וחילונית עליונה בק" המזרח.

לפי מסורת עתיקה הוקמה ה„נגידות" עם ייסוד המלכות הפאטמית במצרים ובסוריה במאה ה 10. לפי דעה זו, המקובלת על מספר חוקרים, מונה ה„נגיד" במצרים כמשקל-נגד ל"ראש-הגולה" בבגדאד העבּאסית. מאידך גיסא הובעה דעה, שה„נגידות" צמחה מתוך היישוב היהודי ונוסדה במאה ה 11. לדעה זו החלה ה„נגידות" עם ירידת כוחה של א"י בשליש האחרון של המאה ה 11 (ע"ע מצרים, עמ' 237/9), תוך הסכמת המרכז הבבלי, שכּן ראשי-הגולה וראשי הישיבות אישרו את המינויים במצרים.

א. אש.

ב. א ש כ נ ז. צמיחת הק" במערב וארגון השלטון העצמי בהן חלו בד-בבד עם הקמת מרכזי התורה שם וצמצום קשריהם עם ישיבות בבל. מעמדם המדיני והחברתי של היהודים היה שונה מזה שבבבל, ומכאן ההבדל הרב בסמכות ובדרכי הארגון של שלטון הקהל.

הק' היהודית באשכנז הופיעה מראשיתה כגוף חי, שאיחד בתוכו את כל בני חק', וסמכותו ופיקוחו הקיפו את כל תחומי העשיה, של היחיד ושל הציבור. חלק מיסודותיה, שכבר עוצבו במאות ה 10—ה 11, השפיעו על ק" ישראל באירופה כולה מאות שנים, ואף ייתכן שיש קשר כלשהו בינם לבין מוסדות דומים שקמו מאוחר-יותר בערי אירופה הנוצרית.

לק' 3 מטרות עיקריות: קיום מצוות והתקדשות דתית, דאגה לבטחון הנפש והרכוש וברית לעזרה הדדית. להשגת מטרות אלו הושקעו מאמצים רבים. הוקמו מוסדות: קופות סעד, מוסדות חינוך, ביכ"נ, מקווה, בית-חתנות, בית אומנים, בית-קברות ועוד, הותקנו תקנות בתחומים שונים, הוטלו מסים (ע"ע מס, עמ' 1080/1) והוקמו מוסדות שיפוט (ע"ע משפט עברי) ומכשירים לכפיה ולענישה.

עול הק' נתקבל ברצון, כי בקיומה ראו תנאי לשמירת הייחוד הלאומי. מכאן השימוש הרווח במונח „ק' קדושה", שמקורו קדום. בספרות השו"ת יוחד מקום רב לצדדים שונים של הנושא הזה: יחסי יחיד וציבור, יחסים בין-קהילתיים, מוסדות השלטון, ראשיו וסמכותם, נכסי ציבור, ענייני מיסוי וייצוג וכיו"ב. כך היתה הק' כמדינה-בתוך-מדינה, מציאות מקובלת כשלעצמה באותם ימים, כאשר בין האזרח ובין השלטונות עמדו גופים קורפוראטיוויים שונים.

בהתפתחות הק' יש להבחין ב 3 תקופות עיקריות: המאות ה 10—ה 11, המאה ה 12 — ראשית המאה ה 14, ומ 1348 ואילך. מוסדות וסדרים אורגנו בק" עוד לפני שהחלה התארגנותה של חברה קדם-עירונית באירופה הנוצרית. כבר אצל ר' משלם ב"ר קלונימוס (ע"ע; במחצית השניה של המאה ה 10) ישנה עדות (גם מפרובאנס) על קיום תקנות-קהל ודרכי-ענישה, וביניהן: קנסות, מלקות וחרם (תשובות גאונים קדמונים, קכ"ה). מבין תקנות-הקהל החשובות יצוינו: 1) ה„מערופיה" — איסור לסחור עם לקוחות קבועים של יהודי אחר, רווח כבר במאה ה 10; 2) עיכוב תפילה — זכות הפרט לעכב את תפילת הצבור בביהכ"נ עד שיתברר דינו; נזכר בראשית המאה ה 11. 3) חזקת הישוב — ע"ע. 4) חרם בי"ד — הזכות לחייב יהודי עובר-אורח להתדיין בפני ביה"ד המקומי.

שתי התקנות הראשונות אָפייניות לק״ קטנות; מאוחר־יותר הוגבלה זכות השימוש בהן. שתי האחרונות רווחו יותר במאות ה 12—ה 13, בהשפעת העיר המתפתחת. חשובות במיוחד התקנות המיוחסות לרבנו גרשם מאור הגולה (ע״ע) — מהן שבאו לקבוע את היחסים בין היחיד ובין הק׳ ואת סדרי המשפחה — אך לא כולן שלו ויש ביניהן גם מהמאה ה 12.

במחצית הראשונה של המאה ה 11 עלתה בעיית היחסים הבין־קהילתיים. גידולן של מספר ק״, באוכלוסין ובחכמים, הביאן לתבוע מעמד־בכורה וזכות־השפעה על קהילות סמוכות, אך חכמי אשכנז קבעו שכל ק׳ סוברנית ורשאית לתקן תקנותיה בעצמה, למעט השמירה על קיום מצוות: „אין לאילו כפיה על אילו כל עיקר, ואפילו מרובין וגדולין, חוץ מרידוי עבירות... שכל ישראל ערבין זה בזה״ (יוסף טוב־עלם [ע״ע], תשובות בעלי התוס׳ א׳). גם עקרון ההכרעה ע״פ הרוב כבר מפורש בתקופה זו, וכן נזכרת התכנסות בני הק׳ בביהכ״נ לדיון משותף בענייניהם (כל־בו, קמ״ב). הנהגה כלל־ארצית התכנסה בעת הירידים הגדולים לדיון בבעיות המשותפות לכל הק״ (ס׳ גזירות אשכנז וצרפת, עמ׳ מ״ז). מנהיגי הק״ ות״ח מובהקים שבהן באו מקרב מספר משפחות מיוחסות; במאות ה12—ה 13 נוספו עליהם גם בעלי ממון. השלטונות הכירו רשמית בנציג הק׳ כ Episcopus Judaeorum; Archisynagogus. החכמים סייעו לחזק את שלטון הקהל ולבססו, ורבנו גרשם הסתמך על מאמר חז״ל „שאפילו קל שבקלין ונתמנה פרנס על הצבור הרי הוא כאביר שבאבירים״ (ר״ה כ״ה, ע״ב). נמנעה האפשרות לפסול החלטות של הקהל בטענה של איבה וחוסר אובייקטיוויות — ובזאת אף הועדף כוח הקהל על כוח בי״ד (כל־בו, שם) — ול״חשובי־עיר״ ניתנה סמכות של „בי״ד חשוב״ (רש״י, תשובות חכמי צרפת ולותיר, סימן כ״ז).

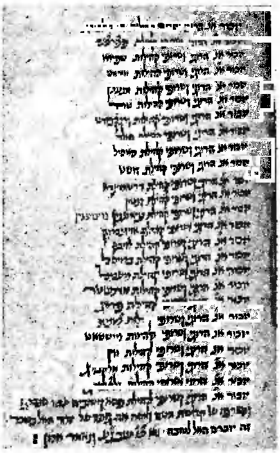
במאות ה 12—ה 13 התפתחה הק׳ בצל העיר הנוצרית, שזכתה לחוקה אוטונומית משלה, וכמה מעקרונותיה השפיעו על סדרי הק״ בצרפת ובאשכנז. רבנו יעקב (ע״ע) תם לא ראה בק׳ איגוד קורפוראטיווי, אלא יחידים המשותפים בעניינים מסוימים שהסכימו עליהם, וע״ב קבע שאין הרוב רשאי לכפות רצונו על היחיד, אלא אם־כן הוסכם על־כך תחילה פה אחד. את הכלל של „הפקר בי״ד הפקר״ הגביל לבי״ד של גדולי־הדור בלבד, וכן קבע שאין לכפות לצדקה. הוא צמצם את הקפו של „חרם היישוב״, אך התיר לק׳ לגרש אלמים, מוסרים וסרבני־מס, זכות שניתנה לק׳ גם מאת השלטונות, ואף נהגה בעיר הנוצרית. את צמצום כוח־הכפיה של הרוב קיבלו גם חכמים אחרים בצרפת ובאשכנז, ביניהם חכמי מַגנצא. בראשית המאה ה 13; לעומת־זאת לא הכיר בכך הראבי״ה (ע״ע אליעזר בן יואל הלוי; עמ׳ 578). בפועל המשיכה בד״ב לנהוג ההכרעה ע״פ הרוב. ההכרה הכללית בחיוניות הק׳ לא נתמעטה, וגם חסידות אשכנז (ע״ע) היתה שותפה לה. מספר מוסדות אף התפתחו והלכו. ר׳ מאיר מרוטנבורג (ע״ע), בכוח סמכותו הרבה, דאג לבסס את שלטון הק׳, אך נלחם נגד מגמות של תקיפות ועוול בהנהגה.

בעוד שבתעודות רשמיות של השלטונות מן המאות ה 11—ה 12 נזכר בא־כוח אחד של הקהל, מופיע החל מן המאה ה 13 ועד פרנסים, המייצג את הק׳ כלפי־חוץ — „זקנים״ (Seniores), „קהל״ (Magistratus) ואחרים, בצידו של „ראש הקהל״, זאת במקביל למציאות בערי גרמניה באותו הזמן, שם מופיעה מועצה (Rat, Räte) נוסף על ראש־העיר. לק״ הותר לבחור את הראשים והפרנסים בעצמם, אך החל במאה ה 14 נאלצו, לעתים קרובות, לרכוש זכות זו מן העירונים בממון רב.

מצויה גם מגמה של הנהגה מרכזית, ששאבה כוחה מסמכותם של בעלי־הלכה גדולים ומוכרים. יצוינו:

א) הוועידה בטרויש, בין 1150 ל 1170, בראשות רבנו תם ורשב״ם; את עיקרי תקנותיה — נגד מלשינים, ערכאות של גוים והשגת שׂררה בכוח השלטונות — אישרו גם חכמים מאשכנז ומפרובאנס. תקנות אחרות, כעבור זמן־מה, באו להסדיר ענייני משפחה שונים. ב) ועידות ק״ שו״ם (שפירא, וורמייזא, מגנצא) בין 1220 ל 1223; את תקנותיהן — לגבי יחסים שבין היחיד והציבור, סדרי משפחה, סדרי תפילה, חינוך ועוד — קיבלו גם ק״ אחרות בגרמניה ומחוצה לה. ג) תקנות מהר״ם מרוטנבורג.

התקופה השלישית עומדת בצל הפרעות הקשות והגירושים התכופים מאז ראשית המאה ה 14, ובמיוחד לאחר אימי „המוות השחור״ (ע״ע דבר), שהביאו לירידת מעמדו של שלטון הציבור. נעשה מאמץ לשמור על הסדרים והמוסדות כבעבר, אך הפעולה העיקרית של ההנהגה היתה להאריך את זכות הישיבה בערים. במאה ה־15 גורשו היהודים מרוב הערים באיזור הרינוס ודרום גרמניה. הקיטוב החברתי גבר, ונתערערה האחדות בקרב בני הק׳ ובינם לבין נבחריהם. השלטונות הרבו להתערב בסדרי הק״, ולעתים אף בקביעת פרנסיהן ורבניהן. מנהיגות הק׳ השתנתה לפי מספר חבריה ולפי ההתר בפריווילגיות. בסוף המאה ה 15 עמדו בראש קהילת רֶגֶנסבורג 10 ראשים, ותקנותיה נתקבלו באסיפה של 31 „הטובים שבק׳ והיושבים ברחוב היהודים״. בק״ קטנות נבחרו ראשים מעטים־יותר, שלעתים אף מילאו תפקידים שיפוטיים. בהשוואה למאות ה 11—ה 13 נצטמצמה זכות־השיפוט; חלק מהקנסות שגבו בתה״ד הועבר לאוצר המלכות ואל שלטונות הערים. המלך רופרכט (Ruprecht) מינה, לראשונה, רב רשמי מטעם המלכות (1407), והדבר עורר התנגדות רבה (ע״ע גרמניה, עמ׳ 501). בכמה כתבי־זכויות עירוניים בוטלה סמכות הק״ לדון בתביעות פליליות. כן נתערערה עצמאותן בגביית מסים. הרבנים נטלו חלק גדול־יותר בהנהגת הק״; הכרתם העצמית גברה, ורבו גינוניהם החברתיים־מוסדיים. אך בד״כ ירד מעמדם בצורה ניכרת, ושכיחים גילויי איבה וזלזול חמורים כלפיהם. בק״ שונות דחקו את רגליהם פרנסים, עשירים ואלמם, שניצלו את קשריהם עם השלטונות לסובבתם הפרסית. תלותם הכלכלית של חלק מהרבנים בק״ נתנה אותותיה לרעה במעמדם ובפעולותיהם.

„יזכור״ לקהילות אשכנז שנחרבו ברדיפות 1349. מתוך מפור־בוך של קהילת קובלנץ לשנים 1610—1850 (הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, Qh/K-1)

מאידך־גיסא הביאו הגזירות והסכנות לחתירה לקראת מרות מרכזית, ומגמה זו מצויה גם בק״ אחרות באירופה, וביניהן איטליה. מכאן גם המאבק על כס הרבנות הראשית של צרפת (סמוך ל 1393), בין ר׳ יוחנן טרוס (ע״ע) לבין ר׳ ישעיהו בן אבא מארי, והחלק המכריע שנטל בו ר׳ מאיר ב״ר ברוך הלוי מוינה (ע״ע). ועדים של נציגי ק״ קטנות בגרמניה התכנסו כהנהגת־ק׳ מרכזית (שו״ת מהר״ם מינץ, סימן ס״ג). מתח זה בא לידי ביטוי ברור במחלוקת בעניין ועד בינגן (Bingen), בשנת רס״ז (1455/6). היו חכמים שקיבלו מינוי רשמי מטעם המלכות להיות רבנים (Hochmeister) על כלל היהודים שבתחום הקיסרות או בחלק ממנה, ביניהם ר׳ ישראל איסרליין, ר׳ נתן

מאיגרא, מהרי"ל ואחרים — מגדולי חכמי אשכנז בזמנם. השלטונות חפצו לייעל בדרך זו את גביית המסים, וחכמים אלה ניצלו את מעמדם לחיזוק ההנהגה בק" באותם ימים קשים. אב. גר.

על חק" היהודיות בדרום־איטליה ובסיציליה ביה"ב ידוע בעיקר ממקורות לא־יהודיים, והדברים אינם ברורים כל־צרכם. נראה שק" אלו השפיעו על היישובים היהודיים בצפון־מרכזה של איטליה. כשם שהשפיעו עליהם המתיישבים שבאו מצרפת, מאשכנז ומספרד. דמות הק' התגבשה במחצית הראשונה של המאה ה 16, לאחר תקופה שבה שלטו ביישובים היהודיים משפחות בנקאים. הקבוצות השונות בתוך הק' נאבקו על האינטרסים שלהן ועל מסורותיהן המיוחדות. הק' היתה מעין עיר בתוך עיר, וכדברי אליהו בחור (ע"ע; ס' „תשבי", ע' קהל): „וקורין לקיבוץ יהודים הדרים בעיר אחת ,קהל', והעיר שבה הקהל נקראת ק', כמו קהילת פאדובה או ויניציאה". מתוך כפיפות להלכה הצמיחו הק" מבנים ארגוניים ודפוסי מנהיגות שבמסגרתם חי הציבור היהודי באיטליה.

על תולדות הארגון הקהילתי בספרד, ע"ע, עמ' 393—395.

4. שלהי יה"ב: א. א י ר ו פ ה ה מ ר כ ז י ת. מסעי־הצלב (ע"ע, עמ' 1119—1124) פגעו קשות בק" עמק הריינוס במאה ה 12, וגירושים וגזירות במאה ה 13 (ע"ע גרמניה, עמ' 496/8), ובעיקר הדבר (ע"ע, עמ' 782/5) במאה ה 14. הביאו לנדידת מרכזי התרבות היהודיים בכיוון דרום־מזרח — לאוסטריה. הק" שם פעלו עפ"ר סביב דמות רבנית מרכזית שהשפיעה גם על ערים סמוכות. תשובות הלכתיות רבות בתקופה זו עוסקות במעמדו המשפטי של הקהל ובקביעת דפוסי־פעולתו. גיבוש משפטי עקרוני להסדרי המסים בק" אשכנז כולן נתן במפנה המאות ה 14—ה 15 ר' מנחם ממרזבורג (ע"ע מס, עמ' 1080/1). בתקופה זו נקבע גם מעמדו ההלכתי של המנהג המקומי — לצד ההלכה — וספרות ענפה הגדירה את מנהגי הק" השונות. וע"ע מנהג, עמ' 976/7. מעמדו של הרב הקהילתי נקבע, במידה רבה, בתקופה זו. על כך ע"ע רבנות. התכנסו אז כמה אסיפות רבנים, שניתן לראות בהן את ראשיתן של מגמות על־קהילתיות. דוגמה בולטת לסמכות כלל־ארצית לא־פורמאלית היא תקנת ר' מנחם ממרזבורג לביטול מוסד המאון (ע"ע אשות, עמ' 390/1) — שנתקבלה כחוק בכל אשכנז. האסיפות החשובות נערכו במגנצא (1381), בארפורט (1400[?]) ובנירנברג (1438). נסיון של אסיפת רבנים, שהתכנסה בבינגן ב־1462, לקבוע סמכות מרכזית לק" אשכנז עורר מחלוקת גדולה. באסיפות אלו ניתן לראות את שלב־המעבר בין ק" אוטונומיות לחלוטין, כפי שהיו באשכנז עד למאה ה 13, לק" פולניה בעלות ההנהגה הארצית החזקה. וע"ע ועדי הארצות. — תואר כלל־ארצי („ראש כל היהודים") היה במאה ה 16 לשתדלן (ע"ע); כזה היה, יוסף איש רוסהים (ע"ע).

שער מפנקס תקנות הקהילה במאנטובה תקל"ז/1777 (הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים, IT751)

ככלל שמרו ק" פ ו ל נ י ה על מסורת הק' האשכנזית באשר להנהגת הק' עצמה, אך מערכת היחסים הבין־קהילתיים היתה מורכבת יותר. תחילה התרכזו ק" פולניה סביב ק"־אם גדולות, כגון פוזנא וקאליש. „הק' הראשית" היתה אחראית לסביבותיה, וכך היה עד סוף התקופה גם בחלקיה המזרחיים של פולניה. התיישבות היהודים שם הביאה לניתוק החבלים מהמרכזים הישנים, והם הקימו ועדים לעצמם. במאה ה 16 התקיימו תחילה 4 ועדים גליליים („ארצות"): פולין־גדול, פולין־קטן, רוסיה ולובלין. מאוחר־יותר התקיימו למעלה מ 10 ועדי „ארצות". באמצע המאה ה 16 התאחדו הוועדים הגליליים, לצורך פעולה משותפת, ל„ועד ארבע ארצות", שהיה בי"ד עליון לק" ישראל בפולניה וגם מוסד חילוני עליון („ראשי המדינות") שעסק בעיקר בסידור מסי הק". ב 1623 נוסד ועד מדינת ליטא.

יסוד האוטונומיה היהודית היתה הפריווילגיה („קיום") המלכותית, שקבעה את מעמד היהודים כ„עבדי האוצר" (ע"ע חסות, יהודי). הקיומים ניתנו לק" עצמן, ונכללו בהם זכויות אוטונומיות מפליגות, שאִפשרו את בחירת מנהיגי הקהל ושיפוט עצמי. במסגרת משפטית זו, ומתוך מסורת הק' האשכנזית, התפתחה הנהגת הק' בפולניה. מוסד ה„קהל" טיפל בכל תחומי המשטר הקהילתי והיו בו 3 רשויות: א) „ראשים" — 3—5 פרנסים אחראים בפני השלטונות, ובראשם „פרנס החודש", שהתחלף בכל חודש והיה סמכות עליונה בק'; ב) „טובים" — דרגה שניה, קרובה באָפיה ל„ראשים"; ג) בעלי המשׂרות הקהילתיות, וביניהם דיינים, רבנים וגבאי מוסדות חק'. בנושאי התפקידים בחר, אחת לשנה, חבר „בוררים", שנבחר מקרב משלמי המסים בק'. בפוזנא התקיים במקביל מוסד ה„כשרים", שחבריו היו מנהיגי הקהל בעבר, והם שימשו „בוררים" ומועצה מייעצת לקהל.

כל ק' וכל חברה, כולל ארגון בעלי־מלאכה, ניהלו פ נ ק ס, שהכיל זכרון־דברים על אסיפות, תקנות, פעולות משמעתיות, הערכות מס, מאורעות היסטוריים ומגוון עניינים המשקפים את חיי הק' המקומית. פנקסים רבים נשתמרו, והם מהווים כיום מקור היסטורי נכבד לידיעת הק". בכל ק' במרכז אירופה היה גם „ממורבוך" („ספר יזכּור"), שהכיל 3 חלקים: 1) תפילות שנאמרו מעל בימת ביהכ"נ; 2) רשימת נפטרים מנכבדי חק'; 3) סיפורי קידוש־ה'. המנהג לקרוא את שמות הנפטרים (בשבת שלפני חג השבועות) התפתח לאחר גזירות תתנ"ו, ולרשימה יסודית זו נוספו שמות קדושי גזירות רינדפלייש (1298) וגזירות אחרות. הממורבוך של קהילת מינץ, למשל, שבכתיבתו החל יצחק בן שמואל ממיניגגן ב 1296, עודכן באזכרת סבת מקלנבורג (ע"ע; 1492) וברנדנבורג (1510), ושמות הק" שנספו בגזירות חמילניצקי (1648). במאות ה 17—ה 18 הועתקו הספרים תכופות, אך מאמצע המאה ה 19 שוב לא עשו בהם שימוש. ספרים כאלה רווחו במיוחד באזורים הכפריים, ומעריכים כי בבוואריה בלבד היו כ 150. מ.

ב. ב ק י ס ר ו ת ה ע ו ת' מ א נ י ת לא התקיים מוסד על־קהילתי כבפולניה. בכל עיר התקיימו כמה ק" — בעיקר לאחר גירוש ספרד — לפי ערי־המוצא של חבריהן. וע"ע קושטא; תסלוניקי. תחילה ניסו השלטונות להעמיד מנהיג אחד („חכם באשי") ל„מילט" (המיעוט) היהודי, אך ספק אם סמכויותיו הופעלו הרבה מעבר לקושטא. גם בקושטא עצמה נתעוררה התנגדות לנושאי תואר זה — בהיותם „רומאניוטים" — מצד הק" האיטלקיות והאשכנזיות. ק" גולי ספרד — שהתנגדו אפילו לק' ספרדית משותפת — סירבו לחלוטין לקבל תכתיבים מהק" המקומיות, ובלחץ הספרדים ביטלו השלטונות משׂרה זו עד־מהרה. במאה ה 16 היו בקושטא כ 40 ק", ובסלוניקי — מרכז התפוצה הספרדית — אף יותר. כל ק' משולה היתה כעיירה נפרדת, ופעלו בה כל המוסדות הנחוצים. אחדות בין־קהילתית הושגה רק לנוכח בעיות משותפות רציניות: סכנה מהחוץ, פדיון שבויים ויישוב א"י.

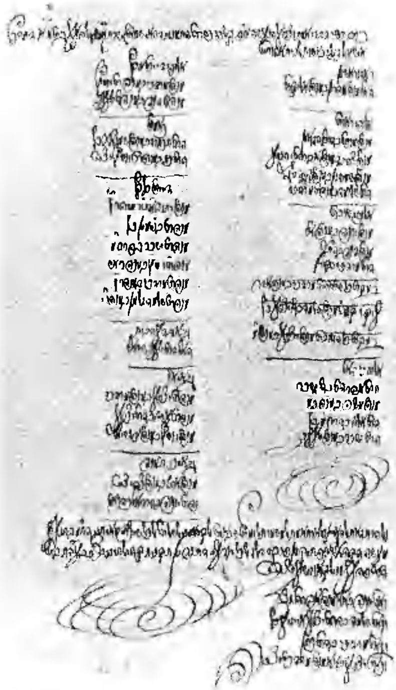
במאה ה 19 ארגנה הקיסרות את כל ה„מילטים". אז הוקמה בקושטא סמכות משותפת לכלל היהדות העות'מאנית, בדמות ה„חכם באשי", שסמכויותיו — על הנייר — היו נרחבות מאד, ואז גם הוכנסו הק" השונות תחת גופי־גג מקומיים. שונה היה המצב בירו־שלים. עם גידול היישוב היהודי בה במאות ה 16—ה 17, היתה הנהגת הק' הספרדית מייצגת היישוב היהודי בעיר כלפי השלטונות. אך היתה אוטונומיה גם לאשכנזים, והם החזיקו בי"ד ורכוש משלהם בעיר. — עד שחרבה חצרם (ע"ע ירושלים, עמ' 305).

מבנה הק' הספרדית היה טיפוסי: מועצת בעלי־בתים ורב־ראשי — שחילקו ביניהם את הסמכויות — ושירותים שנוהלו ע"י מגוון גדול של רשויות. עם עלייתם של יהודים לא־ספרדים רבים לקראת סוף המאה ה19, גברה דרישתם לק" משלהם, ובעקבות לחצן של ממשלות אירופיות, שעולים אלה היו נתיניהן, הסכימו התורכים לשחררם משלטון „ועד העדה". במשטר ה„כוללים", שאפיין את החברה בירו־שלים, התקיימו זו בצד זו עשרות ק" אשכנזיות שנחלקו לפי ארצות מוצאן. הק' הספרדית שמרה פחות־או־יותר על אחדותה.

באפריקה הצפונית העות'מאנית היה המצב שונה קצת בצורתו. אך זהה בתכנו. פעל שם „נגיד", ואולם מספר ה„נגידים" התרבה, וכנראה שנבחרו ע"י המושלים המקומיים ובהסכמת הק" המקומיות. לעתים קרובות עברה המשרה בירושה. למעשה היה ה„נגיד" ראש הק', והוא ניהל את ענייניה יחד עם „טובי העיר" וביה"ד המקומי. בתחילה נתפסה חלוקה משולשת זו כייצוגית וכאחראית לחלוטין לק' כולה, אך אחרי המאה ה 16 נזקקה כל תקנה שתיקנו „טובי העיר" עם ה„נגיד", להסכמת ביה"ד והק' כולה. רווחה שיטת השתדלנות (ע"ע) (באלג'יריה נודע השתדלן בשם הערבי „מֻקַדם" [مقدم]). בזכות מעמדו בחצר רכש הלה במרוצת הזמן את כוח ה„נגיד".

5. העת החדשה. עם עליית המדינה הלאומית המודרנית הלך והתערער מעמדה של התפיסה הקורפוראטיווית, שמכוחה פעלה האוטונומיה היהודית במדינה הבינַיימית. לראשונה יכלו יהודים, ביחידים, לחדור אל המבנה הפוליטי כאזרחים, מבלי לוותר בהכרח על קשריהם היהודיים. ואולם, בעקבות עליית המדינה האבסולו־טיסטית (ע"ע אבסולוטיזם), נפגעו מסגרות הק', שנאלצה להעביר את תפקידיה האזרחיים למדינה ולבנות עצמה מחדש כאגודה וולונ־טארית לפעולות דתיות מוגדרות. וע"ע אמנציפציה. תהליך הפירוק של מסגרת הק' היה ממושך. ב 1764 פורק ועד ארבע ארצות, ונציגי כל ק' ייצגו את קהילתם בפני השלטונות. השלטון האבסולוטיסטי ניסה גם לבנות מבנה רבנות צנטרליסטי; כזה היה מינויו של ר' דוד אופנהים (ע"ע) ב 1717 לרב־כולל של בוהמיה כולה. ב 1776 קבעה הקיסרית האוסטרית מריה תרזיה (ע"ע) ארגון רבנות צנטר־ליסטי לגליציה, שעמד תחת סמכות השלטון האזורי. מצב זה ביטל יוזף II (ע"ע) ב 1725, כשביטל את האוטונומיה היהודית כליל והעמיד את יהודי גליציה תחת האדמיניסטרציה האוסטרית, להוציא עניינַי־דת מובהקים.

א. הק" הפורטוגליות. האנוסים שברחו מספרד ומפור־טוגל לארצות שיכלו לחזור בהן בגלוי ליהדות, היו הראשונים שיסדו ק" במשמעותן המודרנית כאגודה דתית. אף שעדיין ביקשו לעצמם פריוזילגיות וזכויות ע"פ מסורת הזמן, הרי שמעורבותם הרבה בחיי הכלכלה, מעמדם החוקי המיוחד, ושאיפתם להופש־תנועה נרחב — שהורגלו אליו בהיותם חלק מן החברה שסבבה אותם בארצות מוצאם — הגבילו את הקף חיפושיהם אחר מעמד קהילתי עצמאי. יתר־על־כן: הארצות שהשתקעו בהן, שהיו בין הראשונות למודרניזציה (הולנד, גרמניה, אנגליה, דנמרק ובורדו שבצרפת), לא יכלו להש־לים עם סידור של מדינה־בתוך־מדינה, שעולמם של יה"ב מצאהו כה הגיוני ונוח. כך אורגנו ק" אלו מלכתחילה כאגודות דתיות מורח־בות, שחבריהן לא היו אמנם אזרחים שווים בחברה הנוצרית, אך גם לא הוצאו כליל מרשות הגוף הפוליטי. במובנים מסוימים היו מוסדו־

עמוד מפנקס הקהל של קהילת וילקאווישקי, ליטא. רשימת הפרנסים והמנהיגים שנבחרו בא' חוה"מ פסח, תקכ"א/1761 (הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים א/ 1043)

תיהן מגובשים יותר — במשמעות המערבית — מקודמותיהן. כך, למשל, הקימה הק' באמסטרדם ת"ת למופת, מפותח מאד לעומת המקובל בחינוך היהודי דאז. תמונת ק' שכזו עולה גם מכתבי האפו־לוגטיקה של התקופה, שנכתבו במטרה להשיג הטבות שונות או לאפשר התיישבות יהודית. הק' מוצגת בהם כגוף דתי בלבד, נטול מגמות אוטונומיות. כך הדבר בחיבוריו של מנשה בן ישראל (ע"ע), „תשועת ישראל", ואחרים, וכך גם בספרו של שמחה לוצטו (ע"ע), „מאמר על יהודי ונציה".

ב. אירופה המרכזית. תנועות־הגירה פנים־אירופיות הביאו להתפתחות צורות־ק' חדשות. עליית פרוסיה במאה ה 18 הביאה לגלי־הגירה מן המזרח: הק" החדשות נאלצו להסתגל למבנה המדיני הפרוסי, והן אורגנו בפיקוח המדינה. המוסד הקהילתי שאפיין את המסגרות החדשות, נטולות האופי האוטונומי, היה ה-Landsjuden-schaft, שצמח שם בתקופת־המעבר. היתה זו התאגדות של בודדים, מאורגנת על בסיס אזורי, ולפיכך עלתה בחשיבותה על הק' המקומית. בבוהמיה, מוראוויה ואלזס היו ה„לנדסיודנשפט" מורכבים מצירי הק", בשיטה קונפדראטיווית מסרתית יותר. את עקבות המוסד כבר ניתן למצוא במאה ה 16, אך את צורתו המלאה קיבל רק במאה ה 17, ואז רווח מאד באירופה המרכזית. מעשרת המוסדות הראשונים בדוגמה זו הוקם אחד ב 1616 (הֶסֶן־קַסֶל), וכל השאר בשנים 1649—1678. בבוהמיה נוסד הגוף באמצע המאה ה 17 וחוקתו אושרה ב 1659.

ראשיתו שם במרד הק״ הקטנות בכפרים נגד השתלטות קהילת פראג על יהדות בוהמיה; הן כפו הקמת פדרציה, שבה היה להן כוח ניכר.

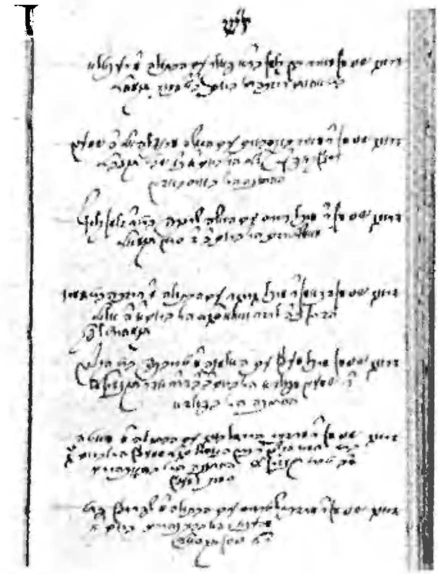
הסמכות העליונה היתה לאסיפת כל ראשי המשפחות, או נציגי הק״ השונות, שהתכנסו מדי 3 (או: 5) שנים לקבוע את צורות המיסוי, לתקן תקנות ולבחור באב״ד המדינה, ב„פרנס הראש״ ובשאר נושאי המשרות. לפי הנוהג המקובל היה „פרנס הראש״ בד״ב גם השתדלן, ולעתים נשאה המשרה חותם משפחתי. למרות ההפרדה הפורמלית בין המוסדות הרבניים והקהילתיים, הרי שרבנים רבים באו מאותה שכבת עילית שהעמידה את הפרנסים, וע״כ חל עירוב מסוים בין הפונקציות.

אפיָן האבסולוטיסטי של המדינות הגרמניות הביא לצמצום סמכויות ה„לנדסיודנשפט״. במאה ה 18 נאלצו מנהיגיו להשתמש במימשל לזירוז גביית המס, ורבים מתפקידי ה„לנדסיודנשפט״ הועברו בהדרגה לשלטונות; הוקמו ועדות לענייני יהודים שחבריהן נכחו באסיפות הוועדים המקומיים, ובהדרגה השתלטו על ה„לנדסיודנשפט״ עצמו. תחום סמכותם של בתה״ד צומצם, והיהודים נדרשו במידה גוברת להתדיין בבתהמ״ש של המדינה, עד שלבסוף הוגבל השיפוט היהודי לעניינים דתיים בלבד. עם האמנציפציה בוטל ה„לנדסיודנשפט״ כליל, או עכ״פ צומצמו סמכויותיו ביותר.

ג. בצרפת, חוץ מאלזס, לא היתה לק״ הכרה פורמלית לפני מהפכת 1789 — אף שאפשרו להן לפעול. המהפכה הביאה לאמנציפציה (ע״ע, עמ׳ 80—85) בשלבים, וזו הושלמה בכינוס הסנהדרין של נפוליון ב 1807, משדהו היהודים רשמית את מעמדם הלאומי הנפרד, והתחייבו להיות אזרחי צרפת לכל דבר. בתמורה הקים נפוליון את הקונסיסטוריה (ע״ע צרפת, עמ׳ 959), שבמסגרתה אורגנו היהודים, לתכלית דתית, במבנה עדתי ריכוזי — במקביל לזה של המדינה הריכוזית שנפוליון עסק בהקמתה. המתכונת הקונסיסטוריאלית, שהגבילה את הק׳ כמעט לגמרי לפעולות שבמסגרת ביהכ״נ, תחת הנהלה פורמלית של רב־ראשי ורבני־עזר ששירתו בתמיכת הממשלה, התקיימה עד להפסקת הסיוע הממלכתי לגופים דתיים ב 1905; ואולם הקונסיסטוריה מוסיפה לנהל את יהדות צרפת על בסיס וולונטארי.

ד. לאנגליה באו מהגרים אשכנזים בסוף המאה ה 17, דרך צפון־מערב אירופה. תחילה הצטרפו לעדה הספרדית, ומשנתרבו — פתחו בתכ״נ משלהם. בתחילה לא ניסו העדות להקים ארגוני־גג, הסתפקו בזכויותיהן בחברה האנגלית והגבילו את פעילותן לענייני ביהכ״נ. לאחר גל אנטישמיות באמצע המאה ה 18, בעקבות הצעת „החוק היהודי״ (ע״ע [ה]ממלכה [ה]מאחדת, עמ׳ 919/20), התכנסו העדות (1760) לארגן „ועד נציגים״ (Board of Deputies) לנציגות מתואמת בפני השלטונות. גוף זה התפתח בהדרגה לגוף הייצוגי של יהדות אנגליה, בעוד שהק״ עצמן סיפקו את צרכיהן הקהילתיים הפנימיים. בסוף המאה ה 19 עברו תפקידי הייצוג חלקית ל„אגודה האנגלית־יהודית״ (Anglo-Jewish Association), קבוצת־עילית שפעלה כארגון על־קהילתי עד מלה״ע I; אז הוחזר ל„ועד״ תפקידו ובסיסו הורחב.

ה. יהודי אה״ב כמעט שלא ידעו אפליה. עד לאמצע המאה ה 19 היתה הק׳ היהודית שם גורם משני בחיי המהגר היהודי. ועיקר דאגתה היה לספק שירותי דת, חינוך וסעד בסיסיים. הק״ היו על בסיס עדתי: את הראשונות הקימו מהגרים פורטוגלים (ע״ע אה״ב, עמ׳ 207/9). סמוך לאמצע המאה ה 19 צמחו אגודות קבועות לא־עדתיות (ראשונה להן: „בני ברית״ [ע״ע]), במקביל לבתהכ״נ. מתכונת זו של גופים וולונטאריים קטנים, דתיים וחברתיים, התפשטה מהר בכל רחבי המדינה עם גידול האוכלוסיה היהודית. עד סוף המאה ה 19 התהוו ק״ גדולות (של למעלה מ 100,000 איש), שלכל אחת בתכ״נ, מוסדות סעד, בת״ס ומועדונים — בלא ארגון־גג, ולרוב גם בלא קשר ביניהן.

דף רישומי „זיווג שני" מתוך פנקס שנרשמו בו „כל בעלי בתים דכאן, ק"ק פ"ב דמייז ... ועת נישואיו ועת מותו, גם בסופו נרשמו האלמנות והזוגים אחרונים". (ג)אאן (הספריה הלאומית והאוניברסיטאית, ירושלים 8° 3212)

6. הק׳ והאמנציפציה. בראשית העת־החדשה היו ק״ מזרח־אירופה בתהליך התפוררות, עקב שלטון פגום של מנהיגי הקהל. המריבות הפנימיות התרבו, וחובות חק״ עלו. המאבק בין החסידים למתנגדים עוד החריף את המצב, והתגירות הגדולות מערבה השאירו ק״ ותיקות מדולדלות, בכמות ובאיכות. מצב זה הביא את היהודים במאה ה 19 להתארגן במסגרת המציאות החדשה, שהיתה עירונית באָפיה ונטולת האינטימיות שאפיינה את ק״ מזרח־אירופה. תחילה נדמה היה שתיקלט המתכונת הקונסיסטוריאלית, אולם בראקציה למפלת נפוליון פותחו צירופים מגוונים של טכניקות קונסיסטוריאליות בכל מדינה — פרט לבלגיה, שדבקה בשיטה הנפוליאונית כנתינתה. כל השיטות היו כלל־ארציות; הן נתבססו על העדה, או על ביהכ״נ, כיחידה המקומית העיקרית, והניחו כפיפות להנהגה רבנית מרכזית והכרה מצד המדינה. במדינות כגרמניה, שוויץ, אוסטריה והולנד, שהנורמה בהן היתה פדרלית או לא־ריכוזית, נטו גם הק״ להסדרים כאלה.

ארגון הק״ בגרמניה, באוסטריה־הונגריה ובאזורי־ההשפעה שלהן, היה מפותח ומקיף מאד. בכל מקום פעלה ק׳ יחידה, מוכרת ע״י המדינה, שהחברות בה היתה חובה, וחבריה שילמו מסים פנימיים; רק בסוף המאה ה 19 הותר שלא להימנות על הק׳. הק״ המקומיות היו קשורות בברית פדראטיווית, על בסיס טריטוריאלי. שליטת הממשלה נשארה ישירה, יחסית, עד לימי הרפובליקה הווימארית, שחוקתה העניקה אוטונומיה קהילתית גמורה, בתנאי שההליכים הקהילתיים יהיו דמוקרטיים, לרבות זכות־בחירה לנשים וקיום בחירות יחסיות. ב 1921 הוקם האיגוד של הק״ היהודיות בפרוסיה (Preussischer Landesverband), שאיגד בתוכו 656 ק״. וב 1925 התקיימו בחירות כלליות של ה Verbandstag. בתקופה הווימארית הגיע ארגון הק״ בגרמניה לשגשוג רב, וכל הזרמים

החשובים בחיי היהודים, ובעיקר בזרם הציוני, עשו מאמצים רבים לכבוש את הק״, שהיו כלי יעיל־ביותר בחיי הציבור היהודי. על ארגון הק״ בגרמניה הוויימארית בפרסות ע״ע גרמניה, עמ׳ 516/7.

באמצע המאה ה 19 השתלטה הרפורמה על הק״, וע״כ ביקשו האורתודוכסים להקים ק״ נפרדות. תחילה התנגדו לכך גם הממ־שלה וגם הק״, ואולם לבסוף אכן הוקמו ק״ נפרדות — אוטונו־מיות לחלוטין, או כפופות, להלכה בלבד, לק׳ המקומית — תחילה בפרנקפורט דמין (ע״ע, עמ׳ 332), ואח״כ בגרמניה (ע״ע, עמ׳ 510) כולה.

המצב באוסטריה־הונגריה דמה באופן כללי לתיאור הנ״ל, אך הבדלים ניכרו ממקום למקום. ליהודי בוהמיה ומוראוויה היתה יותר אוטונומיה מאשר בכל מקום אחר באירופה המרכזית; 52 הק״ שם קיימו סדרי־מינהל ומשטר נפרדים עד 1890, עת חוקקה הקיס־רות חוק אחיד לארגון יהודיה, לפי הנוסחה הגרמנית. בהונגריה (ע״ע, עמ׳ 867) היה המאבק הדתי חריף מבגרמניה, והביא (1871) לחלוקה — רשמית ומאושרת — של הק׳ ל 3 זרמים נפרדים: ליברלי, אורתודוכסי וסטטוס־קוו (אלה שלא התערבו במאבק).

ב 1822 בוטל ה„קהל״ בפולניה וב 1844 גם בתחומי רוסיה, אך למעשה המשיך ה„קהל״ לתפקד בחשאי במשך כל תהפוכות המאה ה 19. רוסיה היתה היחידה מכל מעצמות אירופה שאסרה על היהודים להקים מוסדות על־מקומיים — כדי למנוע את התארגנותם; ומאחר שדגלה בחיסול החיים היהודיים, היה הארגון הקהילתי ממילא מטרה מיוחדת להתנכלויותיה. לאחר ביטול ה„קהל״ הועברה האח־ריות הפורמלית על הק״ לידי המשטרה והממשל המקומי, אך את גבית המס והשגת מכסת המגויסים (ע״ע קנטוניסטים) הותירו בידי הק״ — דבר שפגע קשות במעמד מנהיגי הק״. כבר ב 1835 מינתה הממשלה רבנים מקומיים מטעמה לטיפול ברישום לידות, פטירות, נישואים וכד׳. ברם, התפקידים החינוכיים, החברתיים והדתיים של הק״ קוימו ע״י אגודות פרטיות שונות למיניהן, והרבנים שלא־מטעם וראשי שושלות החסידות הגדולות מילאו הלכה־למעשה תפקידי הנהגה שחרגו מעבר לק״ המקומיות.

מלה״ע 1 והמהפכה הרוסית הביאו לתמורות מפליגות. בראשית המהפכה הקימו היהודים פדרציה של ק״ מקומיות, שנבחרו בולן בצורה דמוקרטית, אך הבולשוויקים ביטלוה ויסדו תחתיה קומי־סריאט יהודי. מאוחר־יותר שבו לעמדת הצאר, שלפיה אין להרשות כל ארגון יהודי, ארצי או אזורי. פרט למושבות היהודיות שבקרים (ע״ע) ולנסיון הקצר בבירוביג׳ן (ע״ע), צומצמו החיים הקהי־לתיים למספר קטן והולך של בתכ״נ, שפעולתם הוגבלה לניהול תפילות — וגם זאת תחת לחץ כבד מאד. למעשה אין ברוסיה ממשל קהילתי יהודי מאז שנות ה 20. וע״ע מועצות, ברית ה־, עמ׳ 776 ואילך.

לאחר מלה״ע 1 חויבו פולניה והמדינות הבלטיות לתת ליהודיהן זכויות תרבותיות של מעוט (ע״ע, עמ׳ 32/4), ואף כי זכויות אלו הופרו יותר משכובדו, ניתנה ליהודים הזדמנות להמציא חינוך עברי ויידי למבקשיו. פעולת הארגונים הקהילתיים הוסדרה ע״פ החוק — בעקבות המתכונת הגרמנית יותר מאשר הצרפתית — והיהודים יוצגו בפרלמנטים כמיעוט לאומי. אבל למעשה משקף מצב היהודים באירופה המזרחית בין שתי מלה״ע ירידה מתמדת, בגלל היחס הדו־ערכי של הממשלות, שמצד אחד השתדלו לגבש את מדינותיהן על בסיס לאומי־מודרני, המקנה יחס שווה לכל אזרח, אך מצד שני סירבו לקלוט את היהודים על בסיס זה. לפיכך שמרו היהודים על ארגוניהם הפנימיים, פיתחו חיים פוליטיים — פנימיים וחיצוניים — ערים וקיימו מיגוון רחב של מוסדות כלכ־ליים, חינוכיים ותרבותיים. הזרמים העיקריים היו של הציונות — ששאפה לכבוש את השלטון בק״ — התנועות הסוציאליסטיות היהודיות והארגונים האורתודוכסיים. המאבק הפנימי בין המפלגות שהרכיבו את הק״ בפולניה, ליטא ולטוויה היה, לעתים, חריף ומר, אבל הצד־השווה שבכולן היתה השאיפה לשמור על מידה זו או אחרת של שלטון עצמי, וכולן פעלו תחת לחץ כלכלי כבד של השל־טונות, שהצרו גם את אפשרויות הפעולה של הק״. רומניה, שהיתה נוקשה במיוחד, עשתה ב 1928 את החברות בק״ לחובה, אף שהתירה לספרדים ולאורתודוכסים באזורים שהיו קודם־לכן הונגריים, להת־ארגן בק״ משלהם. הק״ אורגנו לפי מתכונת קונסיסטוריאלית, והרב־הראשי ייצג את היהודים בסנאט.

כל־עוד היו הבלקנים תחת שלטון עות׳מאני, התמידו שם דפוסי הק״ של יה״ב המאוחרים — בשינויים קלים. משהשיגו מדינות הבלקן את עצמאותן נעשו סידורים חדשים, ששיקפו את תחושתן הלאומית העזה ואת התנגדותן לאוטונומיה קהילתית מכל סוג שהוא.

בולגריה אימצה את המתכונת הקונסיסטוריאלית (1878), אך התירה בסיס קהילתי רחב־יותר בזכות האהדה שרחשו השלטונות לשאיפותיהם הלאומיות של היהודים; נתקיימו שם קונגרס ארצי, ועד־פועל ורבנות ראשית. לכל ק׳ היו מועצה ובי״ד משלה. יוון פעלה נגד מאמצי יהודיה להיבדלות, אך סייעה למוסדות יהודיים ועודדה גופים קהילתיים שנבחרו באופן דמוקרטי. האזורים הלאו־מיים ביוגוסלאוויה פיתחו ואריאציות שונות למתכונת שנהגה ביוון, והגבילו מאד את הפעילות היהודית לתחום החינוכי־דתי. חוזה לוזאן חייב את התורכים להעניק ליהודים זכויות־מיעוט, אך הם דחו את הסעיף הזה ב 1923 בצורה פורמאלית, ומאז הוגבלה חק׳ היהודית לעסוק בענייני דת, אף שה„חכם באשי״ נשאר הראש המכובד של הק׳ ע״פ מוצחי המעמד הפורמאלי בהיראכיה התורכית.

החל ב 1845 הונהגה באלג׳יריה, בהדרגה, השיטה הקונסיסטורי־אלית. ב 1867 הורחבה סמכות הקונסיסטוריה בפריס על הקונסיס־טוריות האלג׳ירידת שבצפון, ורק בדרום נשארו היהודים עם מוסדותיהם המסרתיים. ב 1870 הוענקה ליהודים אזרחות צרפתית, ובמאה ה 20 הועמקו שם הדפוסים הצרפתיים. במרוקו ובתוניסיה (שלא נעשו לחלק מצרפת) קיימו הק״ צורות מתוקנות של מוסדו־תיהן המסרתיים, אף־כי בהשפעה צרפתית. סמכויות הרשויות הקהילתיות בשתיהן היו ממשיות יותר מבכל הארצות ה־אחרות שבאו תחת שלטון מערבי בעת החדשה.

7. העולם החדש. במאה ה 19 קמו ק״ יהודיות באה״ב, קנדה, אפריקה ה־דרומית ואוסטרליה. במחצית השניה של המאה ה 19 נוסדו ישובים יהודיים קבו־עים באמריקה ה־לאטינית — רובם בידי יהודים ממזרח־אירופה, שבד״כ התבוללו מהר, אחריהם באו ספרדים מה־מזרח־הקרוב, שהקי־מו ק״ ע״פ מסרתם. במפנה המאות ה־ 20/19 באו יהודים רבים ממזרח־אירופה

עמוד השער של פנקס הקהילה הפורטוגלית בתוניס, ת״ע/1710 ואילך. הועתק ב־1897 (הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי ירושלים. TN/Tn)

לארגנטינה, ברזיל, מכסיקו ואורגואי, ובמספרים קטנים־יותר גם לשאר מדינות אמריקה הלאטינית. הם הקימו ק׳ בסגנון ארצות מוצאם, כלו׳, ק״ דתיות־תרבותיות המבוססות על שייכות אתניה ולא על מחויבות דתית, והמדגישות את הלשון היידית ותרבותה ואת יתר עדיי לאומיות התפוצה.

הק״ האשכנזיות נוהלו ע״י מועצות פדראטיוויות על בסיס ארץ המוצא. בחירות מפלגתיות נעשו לנורמה, והתנהלו חיים מפלגתיים תוססים. כל המפלגות הציוניות והסוציאליסטיות הגדולות, ולפעמים גם המפלגות הדתיות, יוצגו כשם שנהוג היה באירופה המזרחית בין שתי מלה״ע. הפדרציות הקהילתיות הללו הקימו מיגוון רחב של שירותים וולונטאריים: בנקים, קואופרטיווים, בת״ס, מוסדות סעד וכד׳, שפרחו בעידודו של דור מהגרים בעל חוש לאומי מפותח מאד.

ראשיתה של יהדות ד ר ו ם א פ ר י ק ה ביהודים שבאו מאנגליה, וראשית התפתחותה קשורה בגל גדול של מהגרים מליטא. אלה יסדו את מוסדות הק׳ העיקריים. „ועד הנציגים היהודים הדרום־אפריקני״ היה שלוחה של „ועד הנציגים״ הבריטי, אך מראשיתו היה מקיף־יותר, ואם־כי שאף להשתלט על כל התפקידים, השתדל תמיד להיות נציגה של כל הק׳. הק׳ קיבלה את מרות הרב־הראשי של בריטניה. הפדרציה הציונית נעשתה לכוח הפוליטי הגדול בק׳, ואף ניסתה להתחרות ב„ועד הנציגים״.

היהדות ה א ו ס ט ר ל י ת התפתחה כק׳ רק במאה ה 20. חבריה ירשו מתכונת של ועד נציגים, לפי הדגם הדרום־אפריקני, והרחיבוהו כך שלכל מדינה יש ועד נציגים משלה, וכל ועד קשור לחברו בהסדר פדרלי ע״י „המועצה המבצעת״. לק״ אלו של יהודים דוברי אנגלית משותף דפוס שלפיו קיים ארגון־הגג בעיקר כדי לייצג את היהודים בענייני־חוץ, בעוד שלכל איזור גוף מקיף משלו שאינו קשור בהכרח עם חבריו.

במאה ה 20 היתה יהדות א ה ״ ב לציבור היהודי הגדול בעולם — אולי בכל תו״י. עד סמוך למאה ה 19 (עת גרו באה״ב כ 300,000 יהודים) היתה היהדות שם מאורגנת בעיקר על בסיס עדתי, והק״ היו מאוחדות ב Union of American Hebrew Congregations. במקביל פעל ארגון „בני־ברית״, שהלש על סניפים ומפעלי צדקה, שפעלו על בסיס מקומי. רוב בתה״ס היו פרטיים, וכך גם ניהול ענייני הכשרות. האיחוד העדתי לא היה מקיף ממש, בגלל נטייתו לרפורמה שהרחיקה ממנו עדות מסרתיות. „ועד נציגים״ נוסד ב 1859, אך תפקידו היה מוגבל בהרבה מזה שבבריטניה; מעולם לא הפך לגוף־הגג של היהדות האמריקנית, וסופו שמוזג ב„איגוד הק״״. בעקבות ההגירה ההמונית בשנות ה 70 וה 80 של המאה ה 19, גבר הפיצול. עד מלה״ע I פעלו 3 גופים של בתכ״נ, נוסף על מאות בתכ״נ בלתי קשורים, כמה רשתות של אגודות לעזרה־הדדית, מוסדות־צדקה למכביר וכן ארגוני סעד וחינוך קהילתיים, פרטיים וציבוריים־למחצה. מאמץ להקים רבנות־ראשית אמריקנית בשנות ה 90 נכשל, וכן נכשל הנסיון לייסד ק׳ בניו־יורק ערב מלה״ע I — זאת בגלל המחויבות האמריקנית ליזמה חפשית ולוולונטאריזם. איש לא היה חייב להישמע לרב־ראשי אלא מרצונו, ורבנים רבים לא ראו שום סיבה להגבלת הזדמנויותיהם ע״י ראש שמינה עצמו. כך, למשל, בעת שהק׳ ניסתה לפתח לעצמה הכנסה ע״י הסדרת השחיטה, איימו עליה בתביעה משפטית — באשמת עבירה על חוקי מדינת ניו־יורק נגד טראסטים — והיא נאלצה לוותר.

באותה העת כבר הוחל בהקמת מפעל הפדרציה, שעתיד היה להיעשות המפתח לאיחוד קהילתי באה״ב. בין 1891 למלה״ע I יסדו כ 17 ערים פדרציות של ארגוני־סעד — שלפעמים כללו גם מוסדות חינוך — כדי לאפשר להן מגביות משותפות. לאחר המלחמה התפשטה הגישה הפדראטיווית הזאת לפילנתרופיה, וכל ק׳, כקטנה כגדולה, הקימה פדרציה משלה. כן הוקמה „מועצה של פדרציות וקרנות־סעד יהודיות״ כפורום להחלפת דעות.

בתחילה ניכרה רגישות רבה לצרכים מקומיים, במיוחד בתחומי הבריאות והסעד, ורק לפדרציות בודדות היה סעיף חינוך. עם עליית היטלר לשלטון נדרש מאמץ כספי רב במיוחד, ואז הוקמה „המגבית היהודית המאוחדת״ (UJA), להתאם את גיוס הכספים לסיוע ליהדות אירופה באמצעות הג׳וינט (ע״ע) וה United Palestine Appeal („המגבית המאוחדת למען א״י״). כמעט מיד הוחלט שכספי ה UJA יגויסו ע״י ארגונים מקומיים, בד״כ הפדרציות, וכך ניתן דחף נוסף לתנועת הפדרציות בשנים 1938—1940. לאחר מלה״ע II הפכו הפדרציות למעין „ק״״ בסגנון אמריקני.

עד סוף מלה״ע I תפקדו 3 גופים בנושא היחסים הקהילתיים: American Jewish Committee („הוועד היהודי האמריקני״), שנוסד ב 1906 כזרוע של חברת העילית האמריקנית־יהודית, במטרה ליטול על עצמו פעילות ייצוגית שקטה כדרך השתדלנים; ה Anti-Defamation League („הליגה נגד השמצה״) של „בני ברית״ — למלחמה גלויה באנטישמיות, מקומית או ארצית; וה American Jewish Congress („הקונגרס היהודי האמריקני״). מלבד זה פיתחו ק״ רבות, לאחר מלה״ע I, מועצות ליחסים קהילתיים בחסות הפדרציות, ובשנות ה 40 הונהגה מידת־מה של תיאום ביניהן.

בתהכ״נ הלכו בדרכם־הם, וכל תנועה עסקה בעדות שלה, שייצגו אוריינטציה אידאולוגית מסוימת. בשנות ה 20 הוקמה „מועצת בתהכ״נ באמריקה״, לתיאום האינטרסים הדתיים, אולם זו לא הפכה לבוה יעיל. הואיל וכל עדה היתה מוסד פרטי, לפי הסגנון האמריקני, לא היו לבתהכ״נ קשרים עם מוסדות קהילתיים אחרים. החינוך היהודי היה בעיקרו עניין מקומי, ולא היה לו שום כלי־ביטוי ארצי, אף ש„המועצה הארצית לחינוך יהודי״ רכשה מעמד של חשיבות בחוגים מקצועיים. הק׳ היהודית באה״ב השיגה, בסיכומו של דבר, צורה של ארגון כלשהו בתחום המקומי, אך החלוקה המשולשת בין הפדרציות, העדות והקבוצות הציוניות, מראה בעליל שלא צמחה שם שום קהילת־גג. תנועת הפדרציות היא כיום הכוח החזק, והיא הנהיגה מבנה מסוים בחיים היהודים באה״ב.

על ארגונן של הק״ בימי השואה באירופה ועל דרכי פעולתן, ע״ע גטו, עמ׳ 606—610; ור׳ תיאור מקיף של ה„יודנראט״ בע׳ שואה. לדרכי שיקומן של הק״ מיד לאחר מלה״ע II — ע״ע שואה, שארית הפליטה. על התארגנות הק״ היהודיות בעולם לאחר 1948 ועל מעמדן המשפטי והחברתי — ע״ע עם ישראל, עמ׳ 992—997.

דנ. אל.

ש. אסף, לסדרי בתה״ד באשכנז (המשפט העברי, א׳), תרפ״ו; מ. פרנק, ק״ אשכנז ובתי דיניהן, תרצ״ח; י. בער, היסודות וההתחלות של ארגון הק׳ היהודית ביה״ב (ציון, ט״ו), תש״י; ש. אלבק, יהסו של רבנו תם לבעיות זמנו (ציון, י״ט), תשי״ד; הנ״ל, יסודות משטר הק״ בספרד עד הרמ״ה (ציון, כ״ה), תש״ך; א. פלדמן, לקירות הארגון הקהילתי בנסיכויות הרומניות בתקופת התקנון האורגני (ציון, כ״ב), תשי״ז; ב. דינור, ועוד [עורכים], כלל־ישראל, תשי״ז; א. א. אורבך, בעלי התיספות (מפתח: קהילות), תשי״ז; י. כ״ץ, מסורת ומשבר, 95—138, תשי״ח; הנ״ל, לתולדות הרבנות במוצאי יה״ב (בתוך: ס׳ זכרון לב. דה פריס), תשכ״ט; י. כהן, „הועד הקטן״ של „בני מדינת אשכנך״ (בתוך: ס׳ יובל לי. בער), תשכ״א; ש. סימונסון, הגיטו באיטליה ומשטרו (שם), תשכ״א; הנ״ל, ק׳ יהודית וקורפורציה נוצרית (בתוך: דת וחברה בתולדות ישראל ובתולדות העמים), תשכ״ה; א. אשתור, קוים לדמותה של הק׳ היהודית במצרים ביה״ב (ציון, ל׳), תשכ״ה; הנ״ל, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, א׳—ג׳, תש״ד—תש״ל; ח. ז. הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א׳, 152—183, תשכ״ה; ש. ד. גויטיין, חיי הציבור היהודיים לאור כתבי הגניזה (ציון, כ״ו), תשכ״ה; ש. ספראי, העיר היהודית בא״י בתקופת המשנה והתלמוד (בתוך: מלחמת קודש ומארטירולוגיה; העיר וחק׳), תשכ״ח; ח. ה. בן־ששון, מקומה של הק׳־העיר בתולדות ישראל (שם), תשכ״ח; הנ״ל, פרקים בתולדות היהודים ביה״ב, 84—142, תשכ״ס; הנ״ל (עורך), הק׳ היהודית ביה״ב, תשל״י; י. היילפרין, יהודים ויהדות במזרח־אירופה, 37—194, תשכ״ט; ד. י. כהן, קושמן צום ראד (ציון, ל״ה), תש״ל; י. ר. מארכוס, מבוא לתולדות יהדות אמריקה בתקופת ראשיתה, 60—81, תשל״א; א. הורביץ, לשימושו

של המונח הכוהני „עדה" בספרות המקראית (תרביץ, מ'), תשל"א; ד. י. אלעזר, החיים המוסדיים של יהדות אמריקה (תפוצות ישראל, י'), תשל"ב/ג; הנ"ל, יהודי איראן של היום (תפוצות ישראל, י"ג), תשל"ה/ו; מ. אלון, המשפט העברי, א'—ג', תשל"ג; א. גריסמן, יחסם של חכמי אשכנז הראשונים אל שלטון הקהל (שנתון המשפט העברי, ב'), תשל"ה; מ. ברויאר, מעמד הרבנות בהנהגתן של ק" אשכנז במאה הט"ו (ציון, מ"א), תשל"ו; J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Caliphs*, I-II, 1920—1922; L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, 1924; G. Kisch, *Jewry-Law in Medieval Germany*, 1941; id., *Rechts-und Sozialgesch. der Juden in Halle*, 1970; S. W. Baron, *The Jewish Community*, 1942; S. D. Goitein, *The Title and Office of the Nagid: a Re-examination* (JQR, LIII), 1962/3; id., *A Mediterranean Society*, I-II, 1967/74; I. A. Agus, *Urban Civilization in Pre-Crusade Europe*, I-II, 1965; id., *The Heroic Age of Franco-German Jewry*, 1969; H. Planitz, *Die Deutsche Stadtgemeinde* (in: C. Haase [ed.], Die Stadt des Mittelalters, II), 1972.

קְהִלִּיַּת הָעַמִּים הַבְּרִיטִית, ע"ע (ה)מַּמְלָכָה הַמְּאֻחֶדֶת.

קֹהֶלֶת, ספר־חכמה מקראי. מספרי כתובים (ע"ע) ומחמש המגלות (ע"ע). ע"פ כותרתו: „דברי ק' בן דוד מלך בירושלים", ק' הוא שם מחבר הספר, ואמנם השם נזכר פעמים אחדות בספר, בגוף ראשון: „אני ק' הייתי" (א, יב), בגוף שלישי: „ויותר שהיה ק' חכם" (יב, ט), בלשון נקבה: „אמרה ק'" (ז, כז), ובצירוף ה"א הידיעה: „אמר הק'" (יב, ח). שמות במשקל זה ישנם ברשימת עולי בבל: „פוכרת הצביים" (עז' ב, נז; נחמ' ז, נט), „סופרת" (נחמ' ז, נז) ובמקבילה „הסופרת" (עז' ב, נה). חז"ל והמפרשים הקדומים, יהודים ונוצרים, פירשו שק' זהה עם שלמה המלך. את השם הסבירו מלשון מקהיל קהל, או דורש לפני הקהל. וקישרו זאת עם הנאמר על שלמה: „אז יקהל שלמה" (מל"א ח, א); „ויקהלו אל המלך שלמה" (שם, שם, ב). וכך גם תרגמו השבעים: Ἐκκλησιαστής. יש שפירשו מלשון קובץ, אוסף. נ. ה. טור סיני (ע"ע) שיער שק' היא מלה עתיקה שפירושה מלך, ודימה לכך את הפסוק בדב' לג, ד: „תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב". הזיהוי „ק'־שלמה" עדיין שנוי במחלוקת; אף כי גם מחייביו אינם סוברים שדווקא ק' הוא מחבר הספר. ואפשר שחובר מאוחר יותר ויוחס, בצורה ממשית או ספרותית, לשלמה.

ק' פותח בקביעה, שכל התופעות שבעולם, ובכללן חיי אדם ומעשיו, חוזרות על עצמן תמיד, והעולם עצמו קבוע ובלתי משתנה. מעשה האדם עצמו הוא „ביד האלהים", ומכאן שאין טעם לחיי האדם, ואף אין ערך למעשיו. ק' בוחן את כל הערכים והצרכים שלמענם „כדאי" לחיות — הנאות וצבירת עושר, בקשת החכמה וחריצות — ונוכח שאין בהם סיפוק נפשי. טענת האדם שהוא בחיר היצורים היא שקר, ו„מותר האדם מן הבהמה אין, כי הכל הבל". ק' מפקפק גם בכוחה של האמונה בהשארת הנפש לנטוע נחמה ותקווה, אף שע"פ המשמעות הפשוטה של דבריו (ג, כא) אינו מכחיש חיים לאחר המוות, אלא מפקפק בערכם. ק' מבטל את ערך המאמצים שמשקיעים בני אדם למען הדורות הבאים (ב, יח), והרהורים אלה, בצירוף ההכרה שאין מפלט מהמוות, מביאים אותו למסקנה, שלחידלון עדיפות על החיים. אעפ"כ אין ק' מטיף לאיבוד לדעת, והוא צמא לחיים: „ומתוק האור וטוב לעינים לראות את השמש" (יא, ז), ואף מטיף לעבוד בשקידה: „בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ידך" (יא, ו), לחיות חיי משפחה וליהנות מן החיים (ט, ז—ט).

בעיית הסתירות הפנימיות שבספר ק' הטרידו את הפרשנים בכל הדורות. יש שביקשו ליישב את הדברים, הנראים כסותרים, בהנחה שיש בספר תוספות. אחרים סוברים שק' לא היה עקבי, או שהביא דעות שונות וחלוקות. אבל אפשר שלא ביקש אלא להדריך את האדם בחכמה המעשית, שאחד מעיקריה הוא לא לשגות באשליות שווא ולהסתגל לחיים ע"י הכרתם. כך הוא גם בעניין יחסו של ק' אל עבודת האלהים. לכאורה יש בק' כפירה בעיקרי האמונה המקובלים: בהשארות הנפש, בבחירה החפשית ובשכר ועונש (ט, א—ב), ויש גם פסוק הנראה כמטיף להוללות: „שמח בחור בילדותך ויטיבך לבך בימי בחורותיך והלך בדרכי לבך ובמראי עיניך" (יא, ט; אך סיומו: „ודע כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט"). פסוק זה נראה כמכוון בפירוש נגד דברי התורה: „ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם" (במד' טו, לט). אך יש גם הטפה לעבודת אלהים וליראתו (ה, א ועוד); נראה שק' מחייב את עבודת האלוהים כחלק מהמעשים המחויבים, אע"פ ש„הכל הבל" — ובמסגרת „הבל" זה. אך אפשר שהוא סבור שהאלוהים הוא המציאות היחידה שאינה „הבל". יש שניסו לבאר את ק' כדיון אחד רצוף, אבל סביר להניח שהספר חיבור אוסף של פסקאות ופתגמים בודדים, המסודרים ע"פ אסוציאציות מסוימות, כבספר משלי. אלא שבק' ניכרת יותר הרוח המיוחדת של המחבר.

ייתכן שהפסוקים המסיימים את ספר ק' (יב, ט—יד) בדברי יראת־שמים, נוספו בידי אחד מתלמידיו של ק', ויש שסברו שפסוקים אלה היו מעיקרם חתימה לכל כתבי הקודש, בתקופה שספר ק' היה האחרון בקובץ התנ"ך. חיזוק לטענה זו בפסוק: „ויותר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ", המכוון כנגד הספרים הגנוזים והחיצונים.

כאחד מספרי־החכמה המקראיים יש לק' צדדים משותפים עם ספר משלי (ע"ע) הקשור ג"כ בשמו של המלך שלמה. כמשלי מכיל ק' פתגמים לרוב ומאמרי מוסר לחיי יום־יום. יש לו גם קרבה מסוימת לספר איוב (ע"ע), בהציגו אדם המתייסר ומתלבט בפתרון לשאלת סדר העולם ותכלית החיים, ובייחוד לבעיית הגמול. אכן, הבדל עקרוני יש בין עמדות ק' ובין איוב. איוב מתייסר וטוען שה' עשה לו עוול, ואילו ק' נהנה מכל תענוגות החיים ודווקא מתוכם בא להכרת הבלות החיים; איוב זועק לאלוהים, ואילו ק' זועק לחללו של עולם, משום שלהרגשתו עיוות הצדק הוא אחד מגילויי ה„הבל" — שהוא יסודו של עולם — שלא יתבטל אף אם ישרור הצדק המוחלט בעולם. אין ק' כופר באל, ואף אינו שולל את ערך הפולחן והחיים המוסריים, אלא שאין בכל אלה לתת טעם לחייו של אדם.

יש בק' רעיונות, שגרעיניהם פזורים בכל יתר ספרי המקרא, ושלהם מקבילות גם בספרויות החכמה של בבל ומצרים. הנסיונות למצוא בק' רעיונות שאולים מאסכולות יווניות־הלניסטיות הוכחו כבלתי־נכונים. על זמנו של ק' ביקשו לעמוד מתוך לשונו, הנוטה ללשון ספרי המקרא המאוחרים. המלים „פתגם" ו„פרדס", השאולות מפרסית, מלמדות שהספר נכתב בימי בית־שני, אף שייתכן שהוא מבוסס על חומר עתיק. הנסיונות למצוא השפעת הלשון היוונית אינם מבוססים. יש הסוברים שהספר נכתב מעיקרו ארמית, והטכסט שבידינו הוא תרגומו העברי. אפשר שיש קרבה מיוחדת בין לשון ק' ללשון אוגרית, ויש שטענו שלשון ק' היא ניב עברי צפוני מיוחד. עכ"פ הוכח שלשון ק' שונה מלשון יתר ספרי המקרא ומלשון המשנה. בספר בן סירא כבר ניכרת השפעת ק', כאן אפשר לקבוע גבול אחרון לתאריך חיבור הספר. קטעים ממנו נמצאו במערות קומראן, ומכאן שהיה מקודש בקרב כת זו. ע. ח.

ח ז " ל התלבטו רבות בשאלת מעמדו של ספר ק', בעיקר משום שהוא, בחלקו, חריג אידאי וספרותי ממסורת ספרי המקרא. בראשית ימי בית שני עלתה על הפרק שאלת גניזתו (ע"ע גניזה) של הספר, כלו': אי־הכללתו במקרא החתום (ע"ע מקרא, עמ' 287/8). אפשר גם כי תקופה ידועה אף היה גנוז בפועל, יחד עם משלי ושיר השירים, משום „שהם היו אומרים משלות ואינן מן הכתובים. עד שבאו אנשי כנסת הגדולה ופירשו אותם" (אדר"נ, א'). אכן, הזכרון ההיסטורי על אודות נושא זה כבר ניטשטש, כנראה, בסוף ימי בית־שני. שכן מלבד גרסה זו, לפיה נפסל ק' בגלל אי־התקשרותו כהלכה אל המסורת הספרותית של המקרא, אומרים אחרים כי „בקשו חכמים לגנוז ספר ק' מפני שדבריו סותרין זה את זה. ומפני מה לא גנזוהו?

מפני שתחילתו דברי תורה וסופו דברי תורה" (שבת ל', ע"ב). וע"פ נוסח שלישי „בקשו לגנוז ספר ק', שמצאו בו דברים שהם נוטים לצד מינות" („והלך בדרכי לבך ובמראי עיניך")... הותרה הרצועה, לית דין ולית דיין. כיוון שאמר „ודע כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט" אמרו, „יפה אמר שלמה" (ויק"ר כ"ח, א'). גם לאחר שנכלל במקרא החתום נחלקו בית הלל ובית שמאי — לפני החורבן — אם ק' „מטמאת את הידים", מפני שלדעת בית שמאי „אינה מטמאת" „שהיא מחכמתו של שלמה ולא נאמרה ברוח הקדש" (ידים ג', ה' ותוספ' שם; עד' ה', ג').

מקומו של ק' בסוף „סדרן שלכתובים" (ב"ב י"ד, ע"ב), ושלמה חיברו לעת זקנתו, ש„כשאדם נער אומר דברי זמר, הגדיל אומר דברי משל, הזקין אומר דברי הבלים" (ילקוט, קהלת, תתקס"ה). אנשי כנסת הגדולה הם שהעלו את ספר ק' על הכתב (שם ט"ו, ע"א). לדעת תז"ל משקפות האמירות השונות הבאות בספר בגוף ראשון מצבים ראליים מהביוגרפיה האגדית רבת־התהפוכות של שלמה, שהורד מכסאו ע"י אשמדי (ע"ע) מלך השדים, וחיזר על הפתחים. — ועל כך ע"ע שלמה.

מ. זר־כבוד, ק' (בתוך: חמש מגילות, עם פירוש מפורט „דעת מקרא"), תשל"ג (כולל ביבל'); H. L. Ginsberg, *Studies in K.*, 1950; E. Bickerman, *Four Strange Books of the Bible*, 139—167, 1967.

קְהַמְבָּה (גם קהמפה Khamba, Khampa), קבוצת שבטים במחוז צ'אמדו במזרח טיבט (ע"ע). יש החושבים את הק' לעם נפרד ויש הרואים בהם ענף של העם הטיבטני. ב 1950 וב 1959 היו הק' פעילים מאד בהתנגדות המזוינת להשתלטות סין העממית על טיבט, במשך שנים ניהלו נגדה מלחמת גריליה. אלפים אחדים מהק' עברו לנפאל כפליטים, אך קיימו בידם את נשקם וארגונם הנפרד; מדי־פעם עסקו בפשיטות וגרמו להתנגשויות.

תמ' ע"ע טיבט, עמ' 576.

קְהֶמֶר; קְהֶמֶר רוז', ע"ע קַמְבּוֹדְיָה, לָשׁוֹן; הִיסְטוֹרְיָה.

קוּאֶה, אֶמִיל — Emile Coue — (1926—1857), רוקח ומטפל במחלות־רוח, צרפתי. ב 1901 החל להתעניין בפסיכולוגיה, ובעיקר בדרכי היפנוזה (ע"ע) והשאת־עצמו (ע"ע סוגסטיה). בהדרכת א. ברנהים (ע"ע) וא. א. ליבו (Liebault) התוודע ק' אל סכניקת חשיפת הלא־מודע. ב 1910 יסד מרפאה קלינית בננסי, ובה ניסה להשתמש בשיטת הפסיכותרפיה האֶמפירית שפיתח, המתבססת על השימוש בתבניות לשוניות קבועות, שיש לחזור עליהן שוב ושוב בקול בוטח ומשכנע. ק' החדיר בחולה נכונות נפשית לקלוט גירויים מעין אלה באופן מירבי, והשתמש בהשפעה זו כדי להעלות את הלא־מודע של החולה אל התודעה. הוא הדגיש תמיד שעיקר כוחו נעוץ ביכלתו להורות לחוליו כיצד להתרפא בכוחות עצמם. השפעת שיטתו חלפה במהרה. חיבורו העיקרי: La Maîtrise de soi meme par l'autosuggestion consciente („שליטה עצמית באמצעות ההשאה העצמית המודעת") 1922.

P. Remy, *La Technique de C. ou la culture du subconscient*, 1957.

קוּאוֹמִינְטַן (גואומינדנג), ע"ע סוּן יַט־סֶן, עמ' 526; סִין, עמ' 883.

קוֹאוֹפֶּרַצְיָה, קוֹאוֹפֶּרַטִיו, ע"ע אֲגֻדָּה שִׁתּוּפִית, קוֹאוֹפֶּרַטִיו; אֶחִידוֹ; מוֹשַׁב עוֹבְדִים; קִבּוּץ.

קוֹאוֹרְדִינַטוֹת, מַעֲרָכוֹת, ע"ע צִירִים, מַעֲרָכוֹת.

קוֹאוֹרְדִינַטִיבִיּוֹת, תִּרְכּוֹבוֹת, תרכובות כימיות הנוצרות כאשר אטום או יון קשור לאטומים אחרים, או ליונים אחרים, במספר העולה על מספר המסענים או על דרגת החמצון של האטום המרכזי.

ה י ס ט ו ר י ה. בראשית התפתחות הכימיה כבר הוכנו תרכובות שהכילו תערובות סטויכיומטריות של שתי תרכובות או יותר, שכל אחת מהן מסוגלת להתקיים גם באופן עצמאי. תרכובות כאלו, למשל חקרנליס $KCl \cdot MgCl_2 \cdot 6H_2O$ כּוּנוּ מלחים כפולים. כן היתה ידועה קבוצה אחרת של תרכובות שהיו בנויות ממולקולה של מלח שהתחברה עם מולקולות אחרות שאינן מלחים. מהידועות־ביותר היו התרכובות שבהן התרכובת הנוספת למלח היתה אמוניה (NH_3). כך, למשל, ידעו שהוספת אמוניה לתמיסה המימית — הירוקה — של המלח ניקל כלורי הפכה את צבעה מיד לסגול. מתמיסה זו אפשר היה לגבש את התרכובת $NiCl_2 \cdot 6NH_3$. תרכובת סגולה זו הוכנה מתרכובות שכל אחת מהן מסוגלת להתקיים באופן עצמאי. בצורה דומה אפשר להכין סדרת תרכובות בין פלטינה ארבע־כלורית ואמוניה, המכילות יון אחד של פלטינה ארבע־ערכית, 4 יונים של כלוריד ו 6 מולקולות של אמוניה. מאידך־גיסא התברר, שאפשר לבודד 5 תרכובות אמוניה (אמינים) של הפלטינה. ע"ס מדידות המוליכות החשמלית של תמיסות מימיות של תרכובות אלו, וכן ע"ס קביעה כימית של מספר יוני הכלוריד שאפשר להשקיע כמלחי־כסף (ע"ע כסף, עמ' 951) בכל תרכובת, נמצא (ר' טבלה 1), שב(1) כל הכלור נמצא כיוני כלוריד הניתנים לשיקוע, ואילו ב(2), (3) ו(4) ניתנים לשיקוע 3, 2 ו 1 יוני כלור. קיימת התאמה בין הירידה במספר היונים בכלל ויוני הכלוריד בפרט ובין המוליכות המולרית של התמיסות הנמצאות במיהול אינסופי.

ע"ס נתונים של התרכובות האלו של הפלטינה ושל תרכובות רבות אחרות הציע אלפרד ורנר (ע"ע) את ת א ו ר י י ת ה ק ו א ו ר ד י נ צ י ה, המתבססת על 3 הנחות־יסוד: 1) רוב היסודות עשויים להתנהג כאילו הם בעלי שני מיני ערכיות, ראשונית ומשנית; הן קרויות כיום מצב חמצון ומספר קואורדינציה. 2) ביסודות האלה מתקיימות הן הערכיות הראשוניות והן המשניות. 3) הערכיות המשניות הן בעלות סידור מרחבי קבוע. בתרכובות הפלטינה הנ"ל (טבלה 1) מצב החמצון של הפלטינה הוא 4+ ומספר הקואורדינציה 6. בתרכובות המופיעות בטבלה 1 נמצאים הליגנדים בתוך המסגרות המרובעות, סביב אטום הפלטינה המרכזי. הליגנדים עשויים להיות טעונים או ניטרלים (Cl^- או NH_3 בדוגמה שלנו), והם מקיפים את ה א ט ו ם ה מ ר כ ז י. מספר הקואורדינציה 6 של התרכובות Pt^{4+} מסביר אף את קיום התרכובות (6) ו(7) שבטבלה 1. לפי ורנר נמצאים הליגנדים בתרכובות אלו בקדקדי אוקטהדרון שבמרכזו נמצא יון הפלטינה בעל מספר חמצון 4+. גם לתרכובות של קובלט וכרום במצב חמצון 3+ מספר קואורדינציה 6, ולתרכובות של פלטינה ופלדיום במצב חמצון 2+ מספר קואורדינציה 4. לרוב יוני מתכות־המעבר יותר ממספר קואורדינציה אחד עבור אותו מצב חמצון. ועוד: עבור אותו ליגנד ויון מרכזי עשויות תרכובות בעלות מספר קואורדינציה זהה להופיע באיזומרים שונים (ע"ע איזומריה).

ט ב ל ה מ ס' 1

	תרכובת	מוליכות מולרית	מספר יונים	מספר יוני כלוריד	ניסוח חדיש
(1)	$PtCl_4 \cdot 6HN_3$	523	5	4	$[Pt(NH_3)_6]^{4+}4Cl^-$
(2)	$PtCl_4 \cdot 5NH_3$	404	4	3	$[Pt(NH_3)_5Cl]^{3+}3Cl^-$
(3)	$PtCl_4 \cdot 4NH_3$	229	3	2	$[Pt(NH_3)_4Cl_2]^{2+}2Cl^-$
(4)	$PtCl_4 \cdot 3NH_3$	97	2	1	$[Pt(NH_3)_3Cl_3]^+Cl^-$
(5)	$PtCl_4 \cdot 2NH_3$	0	0	0	$[Pt(NH_3)_2Cl_4]$
(6)	$PtCl_4 \cdot NH_3 \cdot KCl$	109	2	0	$K^+[Pt(NH_3)Cl_5]^-$
(7)	$PtCl_4 \cdot 2KCl$	256	3	0	$2K^+[PtCl_6]^{2-}$

ס ו ג י ת ר כ ו ב ו ת. ההבחנה בין ת"ק ובין טיפוסים אחרים של תרכובות כימיות היא בזאת, שגם האטום המרכזי וגם הליגנדים מסוגלים להתקיים בנפרד כגופים (species) כימיים יציבים. הפעילות

הכימית של התה"ק שונה מזו של מרכיביה, ומכאן שאף תרכובות שאינן מכילות יון מרכזי מתכתי הן ת"ק, למשל:

$$(I)\quad BF_3 + NaF \rightarrow Na[BF_4]$$
$$(II)\quad BF_3 + NH_3 \rightarrow [BF_3NH_3]$$

בשתי התרכובות המתקבלות מספר הקואורדינציה של הבור (ע"ע) הוא 4, בעוד שב BF_3 היה 3. נמצא, שהליגנדים הנמצאים בקואורדינציה מסביב לאטום הבור אינם זהים (II). תופעה זו כללית לת"ק: בתרכובת 1 (טבלה 1), למשל, הליגנדים זהים, בעוד שבתרכובות 2—6 הם שונים. ידועות גם ת"ק שבהן מתקיימים יותר משני סוגי ליגנדים, למשל:

$$[Co(NH_3)_4(H_2O)Cl]^{2+}$$

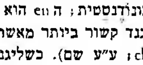
בליגנדים שבהם יותר מאטום אחד (למשל, NH_3) קרוי האטום היוצר את הקשר עם האטום המרכזי, **האטום התורם**. באמוניה, למשל, החנקן הוא האטום התורם. יש ליגנדים שבהם יותר מאטום תורם אחד, למשל, האתילן די-אמין ($NH_2 \cdot CH_2 \cdot CH_2 \cdot NH_2$ בקיצור en). הנחושת (Cu) יוצרת עמו ת"ק שנוסחתה $[Cu(en)_2]SO_4$, בעוד שעם אמוניה נוצרת התה"ק $[Cu(NH_3)_4]SO_4$. מספר הקואורדינציה בשתי תרכובות אלה הוא 4, אך בעוד שבאמוניה אטום תורם אחד, הרי שב en שני אטומי חנקן תורמים:

שרטוט מס' 1

(וע"ע כימיה, עמ' 752, ציור).

את האמוניה מכנים מונודנטית; ה en הוא בידנטטי. תרכובות הקואורדינציה שבהן הליגנד קשור ביותר מאשר באטום תורם אחד מכונות כלאטים (chelates; ע"ע שם). כשליגנד קשור לשם יוני מתכת מכנים זאת קבוצה מגשרת (bridging group), ואת התרכובת המתקבלת — קומפלכס מגושר (bridged complex). לדוגמה: התה"ק של ברזל תלת-ערכי כאשר הליגנדים הן מולקולות מים ויוני הידרוכסיל:

שרטוט מס' 2

מבנה התה"ק. מספר תאוריות המבוססות על תורת הקשר הכימי הוצעו בעבר כדי להסביר הן את התכונות והן את המבנה של ת"ק. לפי תאוריית שדה-הגביש קיים פיצול של 5 אורביטלות d, אשר בד"כ הינן באותה רמת אנרגיה של יון מתכת-המעבר בנוכחות ליגנד, לשתי רמות שהאחת יציבה מרעותה. בשיטה זו אפשר לפרש בקירוב סביר שינויים בתכונות מגנטיות של יונים היוצרים עם הליגנדים ת"ק. השימוש בתאוריית הקשר הכימי (תאוריית האורביטלות המולקולריות) ביחד עם תאוריית שדה-הגביש (תאוריית שדה הליגנד) נתנה תוצאות כמותיות מצוינות.

יציבות. **יציבות תרמודינמית** של ת"ק מתארת את הקף ההיווצרות של התרכובת כאשר המערכת נמצאת בשיווי-משקל כימי. לעומתה מתארת **היציבות הקינטית** את המהירות שבה ייווצר או יתפרק הגוף. שוני ביציבות קינטית מוצג בשתי התרכובות הקומפלכסיות $[Cu(NH_3)_4]^{2+}$ ו $[Co(NH_3)_6]^{3+}$; שתיהן אינן יציבות מבחינה תרמודינמית בתמיסות חומציות חזקות. בטיפול בחומצה חזקה מתפרק קומפלכס הנחושת באופן מיידי, ואילו קומפלכס הקובלט נראה יציב-לכאורה, וזאת מחמת קצב פירוקו האיטי.

קומפלכסים המגיעים תוך-כדי היווצרם לשיווי-משקל באופן איטי נקראים קומפלכסים **אינרטיים**, ואלה המגיעים לכך במהירות נקראים קומפלכסים לביליים.

קבוע שיווי-המשקל (עפ"ר במערכות לביליות שבהן שיווי-המשקל מושג במהירות סבירה) לגבי הראקציה:

$$M^{n+} + qL \rightleftarrows MLq^{n+}$$

(M^{n+} = מתכת בדרגת חמצון $n+$, L = ליגנד, q — מספר ליגנדים) הוא:

$$K = \frac{\{[MLq]\}^{n+}}{\{L\}^q\{M\}^{n+}}$$

הסוגריים מציינים ריכוזים.

קבוע זה משמש מודד ליציבות ונקרא **קבוע היציבות**, או **קבוע היצירה**. ככל שערכו של קבוע זה גדול, עולה יציבות הקומפלכס.

שימושים. עיקר חשיבותן השימושית של התה"ק הוא בתכונתן לקשור יוני מתכות בצורה שניתן לבצע עמן פעולות שאי-אפשר לבצע במתכות החפשיות או במלחיהן הפשוטים. כך, למשל, בכימיה אנליטית נעשה שימוש רב בכלאטים (ר' לעיל) הקושרים יסודות שונים באופן ספציפי ומאפשרים עי"כ קביעה כמותית מדויקת שלהם. כיו"ב משמשים הקומפלכסים לריכוך המים בדודי-קיטור, בתעשיית התרופות ובאמבטיות אלקטרוכימיות — לציפוי במתכות. סוגים שונים של כלאטים של מתכות נדיפים במידה מספקת שניתן לזקקם ועי"כ להפריד בין המתכות ולטהרן. בעיקר נמצאים בשימוש הכלאטים הנוצרים בין מתכות ובין האצטיל-אצטונטים ונגזרותיהם, היוצרות תרכובות נדיפות עם כמה מתכות-מעבר. גם קרבונילים של מתכות-מעבר משמשים לאותה מטרה (ע"ע קרבונילים מתכתיים). שתים מהתרכובות החשובות-ביותר בטבע — ההמוגלובין (ע"ע) והכלורופיל (ע"ע) — הן תרכובות כלאטיות של ברזל ומגנזיום בהתאמה.

S. F. A. Kettle, *Coordination Compounds*, 1969; F. A. Cotton – G. Wilkinson, *Advanced Inorganic Chemistry*, 1972[3]; H. J. Emeleus – A. G. Sharpe, *Modern Aspects of Inorganic Chemistry*, 1973[4].

מנ. שט.

קואימברה

קואימברה (Coimbra), בירת מחוז בירה ליטורל, פורטוגל; 24,350 תוש' (1970). ק' שוכנת על גדת הנהר מונדגו ומשמשת מרכז לשיווק התוצרת החקלאית של האיזור — אורז, חיטה ופירות. יש בה תעשיות מזון (יין, בירה, ייבוש פירות) ותעשיות קלות (חרסינה, טכסטיל, נייר). ק' היא מרכז תרבות חשוב בפורטוגל. האוניברסיטה שלה היא הוותיקה במדינה (נוסדה ב 1290 בליסבון; עברה לק' ב 1537). בעיר שתי קתדרלות (1170; 1598), מוזיאון וכנסיות. אמת-מים רומית חודשה ב 1570.

היסטוריה. בכ"י לאטיני מהמאה ה4 מופיעה ק' ב Aeminium, שהיתה מבצר מורי למעלה מ 100 שנה. ב 878 כבשה אלפונסו III (ע"ע) מאסטוריאס. ק' קיבלה את שמה כשעברה אליה הבישופות של קונימבריגה (Conimbriga). ב 1064 השתלט על ק' פרננדו I (ע"ע) מקסטיליה והיא שימשה בסיס לרקונקיסטה של פורטוגל מן המורים. בשנים 1139—1260 היתה בירת פורטוגל.

קואלה, ע"ע חיות כיס.

קואלה לומפור

קואלה לומפור (Kuala Lumpur), בירת מאלזיה והמרכז התרבותי, המסחרי והתחבורתי העיקרי בפדרציה. 452,000 תוש' (1970); בק"ל-רבה 707,000 תוש'. ק"ל שוכנת בדרום-מערב חצי-האי המאלאי, כ 40 ק"מ מנמל פורט-סוטנם שלחופי מיצר מלקה (ע"ע), במקום התחברותם של שני נהרות קטנים, קלאנג וגומבאק.

מאז זכתה מאלאיה בעצמאות (1957) הוקמו בעיר ובסביבתה מפעלי־תעשיה רבים לעיבוד מוצרי חקלאות ומטעים (בעיקר צמג), לזיקוק בדיל, לייצור מזונות, טכסטיל, חמרי־בניין (בעיקר מלט), מכשירי־חשמל, מוצרי־עץ וכימיקלים. כן מצוי בק"ל מפעל גדול של שירותי הרכבות. בעיר שתי אוניברסיטות (9,730 תלמידים ב 1972/3) ומכונים גבוהים לטכנולוגיה ולשפות.

רוב תושבי העיר הם סינים, ומיעוטם מאלאים (כ 30%) והודים. כ¼ מהתושבים גר בפרוורי־עוני. שהירודים והצפופים שבהם שוכנים בחלקה הנמוך־ביותר של ק"ל, לאורך גדות הנהר גומבאק.

ק"ל נוסדה ב 1857, כעיירת כורי־בדיל וכתחנת־סחר לעובדי־מטעים. בשנות ה 70 של המאה ה 19 התפתחה והיתה לעיר הבירה של סלאנגור (ע"ע מלזיה). משהוענקה עצמאות למאלאיה היתה לבירתה (1957), ומאז כינון הפדרציה של מאלזיה (1963) היא משמשת כבירתה. בתחילת המאה ה 20 הגיעה אוכלוסייתה לכ 30,000 נפש, ב 1945 — כ 150,000 וב 1960 — כ 316,000.

קוֹאֶלְיוֹ, קְלָאוּדְיוֹ — Claudio Coello — (1642—1693), צייר ספרדי. ק', שהיה בנו של פסל פורטוגלי, הכיר את הציור האיטלקי והפלמי מתוך האוסף המלכותי במדריד. אפשר שלמד גם תקופה קצרה באיטליה. ב 1671 עיטר בציוריו תקרה בקתדרלה של טולדו, וב 1683 צייר ציורי־פרסקו בכנסיה האוגוסטינית בסאראגוסה. ב 1686 היה לצייר־החצר. יצירתו הגדולה, ציורו הגדול עבור האסקוריאל (1685—1688), המשקף, כמו במראה, את חדר תשמישי־הקדושה, מהווה דוגמה אפיינית לאילוזיוניזם הברוקי. מקור הקומפוזיציה ביצירתו של ולסקס (ע"ע); מתוארים בה, בנאמנות ראליסטית, כ 50 דיוקנים, ביניהם של קארל II, אצילי־חצר, וגם דיוקן האמן עצמו. — ק' היה אחרון הציירים החשובים של הברוק הספרדי.

J. A. Gaya-Nuno, *C. C.*, 1957.

קוֹאֶן, ג'וֹזֶף — Joseph Cowen — (1868, דוֹנפוֹרט [אנגליה] — 1932, לונדון), מייסד התנועה הציונית בבריטניה. בתחילה היה רחוק מעניינים יהודיים, אך קרובו, י. זנגויל (ע"ע), שכנעו להיות נוכח בקונגרס הציוני הראשון בתור אורח. ומאז דבק בציונות והיה עוזרו הראשי של הרצל בתחומי הפעילות בבריטניה. ק' היה הרוח החיה בייסוד הפדרציה הציונית בבריטניה ב 1899, ונבחר לנשיאותה כמה פעמים. היה ציר בקונגרסים הציוניים למן הקונגרס הג'. כן היה מנהל „אוצר התיישבות היהודים" (Jewish Colonial Trust), למן ייסודו ב 1899 ועד 1932. ק' נתלווה להרצל במסעו לקושטא למו"מ עם חוגי השלטון (1902), והרצל עשאו לדמות ראשית ב„אלטנוילנד" שלו — ג'ו יוסף לוי. במלה"ע I היה ק' מן הבודדים בקרב המנהיגות הציונית שסייעו לז'בוטינסקי בהקמת הגדודים העבריים. כן סייע לוויצמן במאמציו להשגת הצהרת בלפור. ב 1918 היה חבר ב„ועד הצירים" לא"י, גזבר ההסתדרות הציונית, חבר הועה"פ שלה בשנים 1921/2 ויו"ר „קרן היסוד" בבריטניה. ק' היה ציוני „מדיני" ותמך ברעיון הענקת מעמד של „דומיניון שביעי" לא"י.

קוֹאֲנִים, קוֹאֲנְזִימִים, ע"ע **פְּנְטוֹתֶנִית, חֻמְצָה; פֶּרְמֶנְטִים.**

קוֹאֶרְד, סר נוֹאֶל — Sir Noel Coward — (1899—1973), מחזאי, שחקן, בימאי ומלחין אנגלי. ק' זכה להצלחה גדולה ראשונה במחזהו The Vortex („המערבולת"), 1925. מכאן ואילך הרבה לפרסם מחזות, קומדיות־חברה עפ"ר, מהם: Hay Fever („קדחת־אביב"), 1925, Private Lives („חיים פרטיים"), 1930; מחזות מוסיקליים כ Bitter Sweet („מר־מתוק"), 1929; תסריטים: In Which We Serve („בו אנו משרתים"), 1943, על הצי הבריטי במלה"ע II, Brief Encounter („פגישה קצרה"), 1946. מחזותיו של ק', אותם גם הלחין וביים ובהם נטל תפקיד כשחקן, שופעים הומור, שנינות וציניות קלה. פ' השכיל לבטא את נימת הליאות והאכזבה של הדור שאחר מלה"ע I. למהזותיו הרומנטיים והפטריוטיים שיווה גוון סנטימנטלי. — קובץ סיפוריו הקצרים (Collected Short Stories) י"ל ב 1962. Middle East Diary („יומן המזה"ת"), 1944, הם רשמי־סיור מימי מלה"ע II. חיבורים אוטוביוגרפיים: Present Indicative („ההווה: בדרך החיווי"), 1937, Future Indefinite („העתיד: סתום"), 1954. — ב 1970 הוענק לק' תואר־אצולה.

P. Braybrooke, *The Amazing Mr. N. C.*, 1933; R. Mander – J. Mitchenson, *Theatrical Companion to C.*, 1957.

קוֹבְּדֶן, רִיצ'רְד — Richard Cobden — (1804—1865), מדינאי אנגלי. נולד למשפחת איכרים דלה ורבת־נפשות בססכס שבדרום־אנגליה, ובמות אביו שלחוהו קרובים לשנים מספר לביה"ס. כבן 15 נהיה לפקיד בחנות דודו. אח"כ פנה למסחר, ולבסוף נהיה לתעשיין מצליח במנצ'סטר. ק' השתתף במאבק להשגת מעמד של עיר למנצ'סטר, ומשהצליח המאבק נבחר למועצת העיריה.

ב 1835 החל מטיף, במאמרים וקונטרסים, למדיניות־חוץ חדשה, שמטרתה לא שמירה על מאזן־הכוחות, אלא דאגה לפיתוח הכלכלה בעולם ע"י ביטול הגבלות על תנועה חפשית של בני־אדם וסחורות. כשנוסדה במנצ'סטר „הליגה נגד חוקי התבואה" (1838; ע"ע ממלכה מאהדת, עמ' 897), נהיה ק' לדוברה הראשי ולמארגנה העיקרי, ובעזרת ידידו, ג'. בריט (ע"ע), הפכה לקבוצת־לחץ אדירה, היעילה שבקבוצות־הלחץ במאה ה 19. ב 1841 נבחר לפרלמנט. בטיעוניו שכנע בסופו של דבר את יריבו העיקרי, רה"מ ר. פיל (ע"ע), בצדקת עמדתו, וחוקי־התבואה בוטלו (1846). במאבק הממושך זנח את עסקיו וירד מנכסיו, ומגבית ציבורית הצילה אותו.

כמי שנתן ביסוס תאורטי לתפיסת חופש הסחר הבי"ל, נקרא שמו של ק' על תפיסה זו של „אסכולת מנצ'סטר", שבה דגלו הליברלים באנגליה במאה ה 19 („קובדניזם"). הצד השני, המשלים תפיסה זו, התבטא במאבקו של ק' לשלום ונגד חימוש. ב 1853 יצא בקונטרס נגד התפרצות השנאה לצרפת וזיהוי נפוליון III עם דודו, נפוליון I. בשנים 1853—1856 איבד הרבה מהאהדה אליו בהתנגדו למלחמת קרים, וב 1857 יזם החלטת פרלמנט שגינתה את מדיניות היד־החזקה של רה"מ, לורד פמרסטון (ע"ע), כלפי סין. בבחירות שנערכו אחרי הצבעה זו ניצח פמרסטון, וק' לא נבחר. כעבור שנתיים חזר ונבחר ודחה את הצעת פמרסטון להיות שר בממשלה, אך ניהל את המו"מ להסכם־סחר עם צרפת, וכלל בו את סעיף „המדינה המועדפת ביותר" („הסכם ק'", 1860). סעיף זה הוכלל אח"כ בהסכמי־סחר בין מדינות.

J. Morley, *The Life of C.* I-II, 1903[2]; J. A. Hobson, *R. C.*, 1918; D. Read, *C. and Bright*, 1967.

אה. א.

קוּבָּה (Republica de Cuba), רפובליקה בים הקאריבי הכוללת 3,715 איים ואיונים. שטחה 110,922 קמ"ר ובה כ 9 מיליון תוש' (1974). האי הגדול הוא ק' (105,007 קמ"ר) והוא הגדול בשרשרת איי האנטילים הגדולים. ארכו כ 1,200 ק"מ ורחבו נע בין 40 ק"מ ל 200 ק"מ. האי השני בגדלו הוא אי הארנים (Isla de Pinos) 2,176 קמ"ר. מיקומה של ק' בכניסה למפרץ מכסיקו, ולים הקאריבי הקנה לה בעבר מעמד מיוחד כנקודת מעבר ל„עולם החדש" והשפיע על התפתחותה הכלכלית והפוליטית.

גאוגרפיה, עמ' 200; אקלים, עמ' 201; אוכלוסיה, עמ' 201; צומח, עמ' 202; חי, עמ' 203; כלכלה, עמ' 203; משפט, עמ' 205; כוחות מזוינים, עמ' 205; חינוך, עמ' 205; היסטוריה, עמ' 205; יהודים, עמ' 209.

מ ב נ ה פ י ס י. ההרים תופסים כ ¼ משטח האי והוא בעל התבליט המתון ביותר מבין שרשרת איי האנטילים הגדולים. פני השטח בנויים בעיקר מישורים נרחבים, עמקי נהרות וגבעות בעלות

מדרונות מתונים. הקרקעות בק׳ פוריות ומבנה פני השטח מאפשר עיבוד חקלאי ממוכן. מערכות ההרים נחלקות ל 3 קבוצות: המזרחית היא הגבוהה והמבותרת ביותר ובנויה שני רכסים עיקריים: 1) סירה דה־מאסטרה (Sierra de Maestra), הנמשכת במקביל לחוף הדרומי ופסגתה הר טורקינו (Turquino), 2,005 מ׳; 2) הרכסים סירה דה ניפה (Sierra de Nipe) וקוצ׳יאס דה טואר (Cuchillas de Toar), הנמשכים לאורך החוף הצפוני. בתוך מערכת הרים זו מצויים שני אגנים רחבי ידיים: סנטיאגו דה קובה וגואנטאנאמו. איזור זה נתון לרעידות אדמה. — המערכת המרכזית נמוכה מהמזרחית ותופסת שטח מצומצם יותר. היא בנויה מספר רכסים שהחשוב בהם הוא טרינידד (Trinidad), ופסגתו הר סן ח׳ואן, 1,156 מ׳. המערבית בנויה שני רכסים ראשיים: סירה דה לוס אורגנוס (Sierra de los Organos) וסירה דל רוסריו (del Rosario), שגבהם המירבי 692 מ׳. הם בנויים בעיקרם אבן גיר ועשירים במערות. בתוכם מבצבצים סלעים עמידים יותר היוצרים צורות־ביתור דומות לעוגב; מכאן מקור השם: Organos (עוגב בספרדית). חופי ק׳ מפורצים מאד. בחלקם הם בנויים צוקים גבוהים ובחלקם הם חוליים. החופים משופעים בביצות וצמחיית מנגרובים. רוחב המפתן היבשתי רב וזאת בשל התשתית המורמת הנרחבת שעליה מתנשא האי. ק׳ עשירה במי תהום רבים המנוצלים באופן אינטנסיווי. הנהרות קצרים, וכמות מימיהם קטנה. הנהר קאוטו (Cauto) הוא הארוך ביותר, 370 ק״מ, מפריד בין שתי מערכות ההרים המזרחיות ונשפך לים הקאריבי. ק׳ עשירה בלגונות מלוחות, והידועה בהן היא „לגונת החלב״ (Laguna de Leche) המחוברת לים ב 3 תעלות.

גאולוגיה: ע״ע אמריקה התיכונה, עמ׳ 249—250.

אקלים. ק׳ שוכנת בתחום האקלים הטרופי. יש לה עונה יבשה (נובמבר־אפריל) המאופיין במשרע טמפרטורות קטן. הזרמים החמים שבחופיה יוצרים בהמשכם את זרם הגולף ומשפיעים באופן ניכר על האקלים בחופים. הטמפרטורה השנתית הממוצעת היא 25.5°, הטמפרטורה הממוצעת בחודש הקר ביותר, ינואר, היא 11.5° ובחודש החם ביותר, אוגוסט — 27.8°. כמות המשקעים השנתית הממוצעת 1,370 מ״מ. בחודשים יוני־אוקטובר נושבות באי רוחות הוריקן חזקות המביאות בעקבותיהן משקעים עזים שגורמים לעתים להרס רב ופוגעים גם בחקלאות. יר. פ.

אוכלוסיה. גידול האוכלוסיה בק׳ והרכבה קשורים בגלי ההגירה לאי, בפיתוח גידול קנה־הסוכר ובאירועים הפוליטיים. בתקופה שלפני פיתוח ענף הסוכר (1512—1762) הגיע מספר התושבים לב 150,000. עם פיתוח נרחב של ענף קנה הסוכר ע״י הספרדים (1762—1868) חל גידול מהיר בשל הגירת ספרדים, צרפתים שברחו מהאיטי ופועלים מסין. בתקופה זו גדלה האוכלוסיה מ 177,620 נפש (מפקד 1774) לכ 1.5 מיליון ב 1875. בתקופת מלחמת העצמאות (1868—1900) חלה ירידה מסוימת בגידול האוכלוסין מחמת המצב הכלכלי הירוד, הגירה מעטה לאי ותמותה גבוהה. לאחר קבלת העצמאות ושילובה של ק׳ בכלכלת אה״ב חל גידול מהיר באוכלוסין. ב 1907 היו בק׳ למעלה מ 2 מיליון תוש׳, ב 1919 — 2.9 מיליון תוש׳, ב 1931 — כ 4 מיליון תוש׳, ב 1953 — 5.8 מיליון תוש׳, ב 1970 — כ 8.5 מיליון תוש׳ וב 1972 — 8.7 מיליון תוש׳. שיעור הגידול השנתי ירד מ 3.8% (1907) ל 1.7% (1973) בשל ירידה בשיעור ההגירה. מ 1959 חל שיפור בתנאי הבריאות ושיעור הילודה עלה עם ירידת שיעור התמותה. ב 1973 היו 25.4 לידות לאלף תוש׳, ו 5.8 פטירות לאלף תוש׳. שיעור הפטירות הוא מהנמוכים באמריקה הלאטינית.

אוכלוסיית ק׳ היא צעירה ורק כ 5.8% (1970) מכלל התושבים הם מעל לגיל 64. הרכב האוכלוסיה: 72.8% (1972) לבנים (בעיקר ספרדים), 14.5% בני תערובת, 12.4% כושים ו 3% אסיאנים. ילידי האי המקוריים, האינדיאנים מהשבטים סיבוני וארואק, הוכחדו.

קובה: הכנת קנה־סוכר למשלוח

ראשית ההתיישבות הספרדית היתה ב־1511, אולם גלי ההגירה העיקריים החלו ב־מאות ה 18—19 וגדלו מאד במחצית הראשונה של המאה ה 20. בין השנים 1903—1933 באו לאי 723,381 ספרדים. ברם, הגירה זו הופסקה למעשה עם קבלת העצמאות. גלי הגירה של קבוצות אירופיות קטנות היו בסוף המאה ה 18 עם בואם של כ 30,000 פליטים צרפתים מהאיטי, וכמו־כן קבוצות של איטלקים, גרמנים ואמריקנים שהגיעו לאחר מלחמת העצמאות.

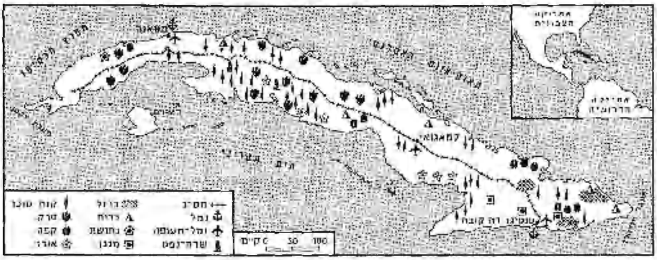
הכושים (יותר מ 800,000 עד מלחמת העצמאות) נחלקים ל 2 קבוצות עיקריות: 1) הכושים שהגיעו לאי כעבדים, בעיקר אחרי 1790. 2) פועלים כושים שבאו מהאיטי (190,000) ומג׳מייקה (121,000) בין השנים 1902—1932. ב 1817 היו רוב תושבי ק׳ עבדים כושים, והם היו הנפגעים העיקריים בימי מלחמת העצמאות (רעב, מחלות, השמדה ע״י חיילים ספרדים) ומשקלם ומספרם ירדו. לאחר קבלת העצמאות המשיך מספרם לרדת בשל כניסת מהגרים רבים מספרד. בשנים 1853—1874 הובאו לאי 133,000 פועלים סינים. אמנם נחתמו עמם חוזי עבודה, אך הם חיו בתנאי עבדות. כיום (1972) נותרו מהם רק כ 20,000 סינים, רובם זקנים.

כ 57.7% (1965) של אוכלוסיית ק׳ היא עירונית. כ 90% מתושבי מחוז הונה הם עירוניים, אולם במחוזות אחרים רוב האוכלוסיה כפרית. עיר הבירה, הונה (ע״ע) היא העיר הגדולה היחידה באי ובה 1.7 מיליון תוש׳ (1970). הערים האחרות הן: מריאנאו 229,576 (1960), אולגין 226,779 תוש׳, קמגואי 191,379 תוש׳, סנטיאגו דה קובה 166,384 תוש׳. סנטה קלרה 142,176 תוש׳, גואנטאנאמו 124,685 תושבים. מי. בר. - מ.

צומח. צמחיית ק׳ מהווה חלק של צמחיית אמריקה התיכונה והצומח שלה הוא צומח טרופי גשום. מספר מיני הצמחים העילאיים נאמד ב 8,000 ומספר המינים והסוגים האנדמיים גבוה מאד. האופי הטרופי של צמחיית ק׳ ניכר במספר המינים הגדול של המשפחות: סחלביים (270 מינים), פואתיים (כ 300 מינים), מלסטומיים (156), הדסיים (150), ביגנוניים (86) וכו׳.

את הצומח של ק׳ אפשר לחלק ל 6 תטיבות: א) רצועת החוף, בה צומח הלופיטי מפותח מאד (מנגרובים וצומח מליחות של עשבים ושיחים), חולות החוף והביצות עשירות בצומח שהוא טרופי בעיקרו. בהם צומח של שיחים כסרופיטיים למחצה. גם קקטוסיים רבים מאפיינים רצועה זו; ב) צומח של סוואנות הכולל עשבים ושיחים, דגנים ודקלים ועוד; ג) יער מונטני טרופי עשיר מאד במינים של הסוגים Calophyllum, Cedrela, Celtis, Cecropia, Clusia, Faramea, Oxandra ועוד. ראשי ההרים מאוכלסים ביערות אורן וערער. בגבהים שמעל ל־1,000 מ׳ שולט יער לח מרובה סחלבים, שרבים, מטפסים ואפיפיטים; ד) יער טרופי לח הגדל על אבן־גיר בגבעות המכונות Mogotes; ה) צומח יער של ביצות המפותח בדרומו של האי; ו) סאוואנה של Pinar del Rio ואיי־הארנים. במקומות אלה נפוצים: אורן קאריבי, אלון ורג׳יני ומינים של עצים אחרים.

W. Seifriz, *The Plant Life of C.* (*Ecol. Monogr.*, XIII), 1943; J. P. Carabia, *A Brief Review of the Cuban Flora* (in: F. Verdoorn [ed.], Plants and Plant Science in Latin America), 1945.

קובה — כלכלה

החי של ק׳ נמנה עם פאונת חבל האיים האנטיליים של ממלכת החי הנאוטרופית. ניתן להבחין בה ב 3 קבוצות תפוצתיות: (1) מינים של סוגים טרופיים או קוסמופוליטיים. (2) מינים של סוגים או משפחות נאוטרופיות. (3) מינים וסוגים אנדמיים — בחלקם שרידיים ובחלקם תת־פוסיליים (40% ממיני היונקים של ק׳ הם אנדמיים). קבוצה שרידית בולטת היא משפחת הסולנודונטיים מסדרת אוכלי־החרקים. צורות שרידיות אחרות הן: הקרפדה הגמדית (Sminthillus limbatus) ממשפחת דנדרובאטיים ולטאת הלילה (Cricosaura typica) ממשפחת Xantusidae — שתיהן נאוטרופיות — וכן סוג Cadea ממשפחת סבעוניים (Amphisbaenidae) הכלל־טרופית. צורות אנדמיות מהיסוד הנאוטרופי הם: סוג מכרסמים — חוטיית־העצים (Capromys) ממשפחת הנוטריים; עופות — משפחת הטודיים (Todidae) מסדרת כחלאים שהיא אנדמית לאנטילים הגדולים; מיני תוכיים (Aratinga euops, Ara tricolor); זוחלים — אנוליס קובאני (Anolis equestris) ממשפחת איגואניים; דגים — קיכלית קובאנית (Cichlasoma tetracanthus) ממשפחת אמנוניים.

בק׳ ישנו גם מין תנין אנדמי (Crocodylus rhombifer), בצד התנין האמריקני המצוי (C. acutus). נציגים אחרים של מינים וסוגים רחבי־תפוצה הם מין דג התנין (Lepisosteus tristoechus); מינים רבים מהנאוויתיים (Cyprinodontes); מין צפרדע אילנית (Hyla) ומספר ניכר של עופות צפון אמריקניים חורפים.

מ. ז. - עמ. ב.

כלכלתה של ק׳ מבוססת על החקלאות, ובעיקר על גידול קנה־הסוכר. בראשית שנות ה 70 הוערכה (מאז ההפיכה לא נמסרים נתונים סטטיסטיים רשמיים) ההכנסה הלאומית לנפש בב 700 דולר של אה״ב, מהממוצעות באמריקה הלאטינית.

קובה: כלכלה

המוצר	היחידה	1961/5 [1]	1974
סוכר (מזוקק)	אלפי טונות	[2] 6.082	5.926
אורז	״ ״	152	400
קפה	״ ״	37.1	27.0
טבק	״ ״	46.7	45.4
בקר	אלפי ראשים	5.951	7.500
חזירים	״ ״	1.296	1.450
דגה	״ טונות	~ 37	165
נפט	״ ״		140
נחושת	״ ״	5.8	5.9
ניקל	״ ״	[2] 28.2	32.0
זיקוק נפט	״ ״	[2] 5.220	5.330
מלט	״ ״	[2] 801	[3] 1.757
ברזל	״ ״	[2] 36	[4] 187

1) ממוצע שנתי; 2) רק 1965; 3) 1973; 4) 1972.

עם עליית קסטרו לשלטון הולאמו כל מטעי הסוכר, ענפי הכספים והבנקאות, כל מפעלי התעשיה שבבעלות הזרים ומרבית הקרקעות. ההלאמה החלה את תהליך הפיכת כלכלתה של ק׳, שהיתה עד אז קפיטליסטית במתכונת אמריקנית, לכלכלה סוציאליסטית־ריכוזית, שבה מירב כוח־האדם מועסק במשק הציבורי (כ 82% מכוח העבודה).

רמת חיי האוכלוסיה לא עלתה כמעט בשנים האחרונות ועדיין מונהג קיצוב מזון (לרבות קמח ולחם), הלבשה, הנעלה ודלקים. אולם האבטלה חוסלה, חלוקת המשאבים נעשתה צודקת יותר ושירותי החינוך והבריאות התרחבו.

החקלאות היא, כאמור, בסיס המשק ועיקר התעסקות האוכלוסין (41% מכוח העבודה). הבולט בין גידולי החקלאות הוא קנה־הסוכר (ע״ע סכר) שק׳ היא השניה בעולם (אחרי ברזיל) בגידולו והשלישית בעולם בהפקת סוכר מזוקק (7% מהתפוקה בעולם). גידול קנה־סוכר דחק גידולים מסרתיים אחרים; מאחר שלגידולו הוקצו השטחים הטובים ביותר נותרו שטחים שוליים ליתר גידולי החקלאות. הטבק, שהוא הגידול השני בחשיבותו בק׳, מגודל על כ 3% מהאדמות המעובדות ותורם לערך היצוא כ 5% בלבד.

גידול הקפה, שהובא ב 1700 לערך מהאיטי, נדחק ע״י גידול קנה־הסוכר וכיום מיועדת עיקר התפוקה לצריכה מקומית, ומיעוטה ליצוא לארצות הגוש המזרחי. מגידולי הדגנים בולט גידול האורז (מיועד כולו לצריכה המקומית) שנהנה מעידוד ממשלתי רב בשל השפעתו על סל־המזונות ועל מאזן־התשלומים.

בעידוד ממשלתי פותחו בשנים האחרונות גם ענפי היער, גידולי הירקות, הפירות והכותנה. עיקר התוצרת לצריכה מקומית ומיעוטה מיועד לתעשיה.

משק בע״ח בק׳ מבוסס על מרעה טבעי (כ 40% משטחי הקרקע של ק׳) ומספק את מירב צריכת התושבים בבשר ובמוצרי חלב.

ענף הדיג זוכה לעידוד ולפיתוח רב, ונמל דיג ליד הונה נבנה בסיוע ובמימון בריה״מ.

התעשיה בק׳ מולאמת ברובה (96% מערך הייצור מופקים במפעלים מולאמים); עיקרה עיבוד מוצרי החקלאות ובראשם זיקוק סוכר. ב 1974 זוקקו בבתי הזיקוק של ק׳ כ 5.9 מיליון טונות סוכר ששימשו בעיקר ליצוא. ק׳ מייצרת גם מוצרי טבק נבחרים, ובעיקר סיגרים משובחים („הונה״). תעשיית המזון משמרת ירקות, פירות ודגים, בעיקר לצריכה מקומית. בסיוע בריה״מ פותחו תעשיות מלט, נפט ותעשיה פטרוכימית בסיסית. ק׳ עניה במחצבים. מפיקים בה בעיקר עפרות ברזל, כרום, ניקל, מנגן ונחושת, כולם בכמויות קטנות. עיקר המחצבים מיועדים לחמרי־גלם, לתעשיה ולמלאכה המקומיות, ומיעוטם ליצוא (בעיקר ניקל).

במערכת התחבורה מושקעים מקורות רבים והיא כוללת (1970) 14,800 ק״מ מס״ב שמשמשות בעיקר לתובלה. יש בק׳ כ 18,930 ק״מ דרכים (כ ⅓ מהם כבישים) עליהם נעים כ 103,000 כלי רכב. בק׳ שדות תעופה (העיקריים — בהוונה, בסנטיאגו דה ק׳ ובקמגואי). הנמלים העיקריים — בהוונה ובסנטיאגו דה ק׳.

סחר החוץ של ק׳ מתנהל בעיקר עם ארצות הגוש המזרחי (80% מערך היבוא וכ 75% מערך היצוא). בריה״מ קונה מק׳ למעלה מ 50% מתפוקת הסוכר במחירים גבוהים ממחירי השוק חבי״ל. אולם היא גם הספק העיקרי של מוצרי צריכה והשקעה לק׳;

אין נתונים מהימנים על הקף הסחר בין ק' לבריה"מ. ק' מקיימת קשרי סחר גם עם קנדה, הממלכה המאוחדת, גרמניה המערבית, יפן וספרד. עיקר היבוא (1.3 מיליארד דולר, 1972) מוצרי מזון (19.1% מערך היבוא), דלקים (9.3%), דשנים וחמרים כימיים (7.1%), מכונות וציוד (18.6%). עיקר היצוא (835 מיליון דולר, 1972) סוכר (76.9% מערך היצוא), טבק ומוצריו (3.2%), ניקל (6.2%), דגה (1.8%).

המטבע: פסו = 100 סנטווס (= 1 דולר של אה"ב בשער רשמי; = 0.17 דולר של אה"ב בשער חליפין חפשי ובלתי חוקי).

מ' בר.

משפט. שיטת המשפט בק' מבוססת על המשפט הרומי (ע"ע רומי, משפט) שהובא לאיזור ע"י הכובש הספרדי (וע"ע ספרד, עמ' 332). כן ניכרת השפעתו של המשפט האמריקני שנתן אותותיו באי לאחר כיבושו מידי ספרד ב 1898. מאז שינוי המשטר ועלייתו לשלטון של פידל קסטרו ב 1960 ניכרת השפעה גוברת של התפיסה המשפטית הסוציאליסטית, ובמיוחד בתחומי דיני העבודה, החינוך, הקניין והמינהל. במערכת בתהמ"ש בק' בימ"ש עליון, בתמ"ש של ערכאה ראשונה, בתמ"ש עירוניים וכן בתמ"ש מיוחדים לענייני בחירות, עבודה וקרקעות ובתי־דין צבאיים.

שופטי ביהמ"ש העליון מתמנים ע"י נשיא הרפובליקה בהסכמת מועצת השרים של המדינה, ונוסף לשמיעת ערעורים, מוסמך ביהמ"ש העליון ליישב חילוקי דעות המתעוררים בין גופי השלטון השונים במדינה ולבחון את מידת חוקיותם של כל חוק ותקנה.

כוחות מזוינים. בס"ה משרתים בכוחותיה של ק' 117,000 איש, רובם מגויסי־חובה, לתקופת 3 שנים. תקציב הבטחון ל 1971 היה 290 מיליון דולר (האומדן האחרון שנתפרסם). הכוחות החצי־צבאיים מונים 3,000 איש שומרי־גבול, 10,000 איש לשיטור פנימי, ו 100,000 אנשי מיליציה. הציוד כולו רוסי.

בצבא היבשה 90,000 איש במסגרת 15 חטיבות־רגלים, ו 3 חטיבות־שריון. ישנם כ 600 טנקים, ותותחנות חזקה. כן ישנם 30 כני־שיגור לטילי „פרוג", קרקע־קרקע.

בחיל־האוויר משרתים 20,000 איש, והוא חזק יחסית. במצבתו 50 מטוסי מיג 21, ועוד 125 מטוסי מיג 19, 17 ו 15. מלבדם ישנם מטוסי־אימון ותובלה ומסוקים. חיל זה מפעיל גם 24 סוללות טילי „גיידליין", קרקע־אוויר, עם 144 טילים.

לחיל־הים 7,000 איש, ולו כ 50 סירות־משמר קטנות, 23 ססי"לים תוצרת רוסיה, ו 15 מסוקים.

חינוך. חינוך חובה חינם ניתן לבני 6—14; בכל שאר הגילים הוא ניתן חינם, אולם אינו חובה. הממשלה חיסלה את כל מוסדות החינוך הקתוליים והיא מרכזת בידה את כל מפעלי החינוך. 20% מתקציבה מיועדים לחינוך. המטרה המוצהרת היא לעצב טיפוס חדש של אדם הפועל לטובת הכלל. ב 1969/70 למדו בבתה"ס היסודיים 1,560,193 תלמידים, בתיכוניים — 160,857, בטכניים — 42,507 ובסמינרים למורים — 24,442 תלמידים. בק' מתנהלת פעילות נמרצת לביעור הבורות — הנעזרת גם בעשרות אלפי מתנדבים, המגיעים אף לכפרים נידחים ביותר. מחשיבים מאד את ההכשרה הטכנית לכל סוגיה, ומשום כך נשלחים מדי שנה לבריה"מ כאלפיים תלמידי טכנולוגיה. בק' 3 אוניברסיטאות — בהונה (הגדולה שבהן), בסנטיאגו דה ק' ובסנטה קלארה; ב 1974 למדו בהן כ 33,610 תלמידים.

R. R. Fagen, *C.: The Political Content of Adult Education*, 1964; France, Institut Pedagogique National, *L'Enseignement a C.*, 1970; M. Huteau – J. Lautrey, *L'Education à C.*, 1973.

מ. – ח. א.

היסטוריה. קולומבוס גילה את ק' במסעו הראשון (27.10.1492), וב 1511 הגיעו לאי 300 מתיישבים ספרדיים והקימו יישוב בצפון־מזרחו. לפני גילויה ישבו בק' בני הסיבוני (Ciboney), הפרימיטיוויים מאד, ושבטי ארוק (ע"ע פוארטו ריקו, עמ' 329); הספרדים אמדו את מספרם ב 50—70 אלף, אך תוך 50 שנה אחרי הכיבוש נותרו מהם כמה אלפים בלבד. בימינו שרדו מהם משפחות מעטות בהרי אורינטל, ולהן, כמשוער, מאפיינים של בני ארוק.

מספר המתיישבים גדל במהירות, וב 1520 היו בק' 7 מרכזים עירוניים — בהם סנטיאגו והונה — וכ 3,000 ספרדים. הם גילו זהב, בכמויות קטנות, ועד אמצע המאה ה 16 הוסיף היישוב לגדול. ואולם משכבשו הספרדים את יבשת אמריקה המרכזית והדרומית עברו לשם רבים מהמתיישבים בק' ומספר תושבי האי ירד. ספרד הועידה לק' תפקיד אסטרטגי בעיקרו, בקבעה את הונה למקום המפגש של צי ספרד באמריקה במסעותיו לספרד. החקלאות נועדה בעיקר לצריכת התושבים עצמם ולצרכי הצי; הטבק וגידול הבקר שימשו גם ליצוא.

כבר בראשית התיישבות הספרדים הוחל בגידול קנה־סוכר, אך במאות השנים הראשונות לא נודעה חשיבות לענף זה. במלחמת שבע השנים (ע"ע) כבשו הבריטים את הונה (1762); כעבור 10 חדשים החזירו את ק' לספרדים בחוזה השלום שסיים את המלחמה, אך בתקופת שלטונם הקצרה הביאו המוני עבדים כושים והקימו אחוזות למטעי סוכר, דוגמת אלו שבאיים האחרים שבשלטונם בים הקריבי.

להחדרת משק הסוכר כענף הכנסה עיקרי נודעה השפעת קבע בתחומים רבים: האוכלוסיה גדלה במהירות (ב 1774 — כ 161 אלף; ב 1817 — 553 אלף; ב 1860 — 1,300 אלף), ובמיוחד גדל מספר הכושים (ב 1770 — 39 אלף; ב 1840 — 400 אלף). קניית המוני כושים מאפריקה גרמה סכסוכים בין ספרד לבריטניה, שבמאה ה 19 לחמה בסחר העבדים (ע"ע עבדות, עמ' 576). רק ב 1886 בוטלה העבדות בק' — וזאת נגד רצון הלבנים באי. הטבח שנערך ב 1791 בלבנים בהאיטי (ע"ע, עמ' 306) ובואם של המוני פליטים לבנים משם לק', וכן מרד הכושים בק' גופא (1812) — עיצבו במידה רבה את גישת הלבנים לכושים ואת מדיניותם: הם תמכו בהמשך שלטון חזק של ספרד, ובעת מרידתן של מושבות ספרד באמריקה נשארו נאמנים לה.

השואפים להשתחרר מעול ספרד לא רצו בעצמאות אלא בהסתפחות לאה"ב. לדבר זה נמצאה תמיכה במדינות הדרום של אה"ב, שבהן נהגה העבדות; הן היו בסיס לנסיונות פלישה לאי, ופעמים מספר ניסתה ממשלת אה"ב לקנות את ק' מספרד, אך נסיונות אלה נכשלו.

במחצית השניה של המאה ה 19 היתה ק' יצרן הסוכר הגדול שבעולם, וענף זה היה הממוכן והמשוכלל ביותר. משק המטעים וזיקוק הסוכר הולידו בעיות חמורות בחברה ובמדיניות: אחרי שב 1865 נאסר סחר העבדים הכושים, הובאו פועלים סינים ומכסיקנים בתנאים של מעין־עבדות וגיוונו עוד יותר את החברה רווית הגזעים והמתחים; ההון להשקעות והמיכון בא מאה"ב, שהיתה גם היבואן העיקרי של הסוכר (כ 5/6, לעומת ספרד שייבאה 1/16 ממנו), ושלטון ספרד, המושחת והבלתי־יעיל, עורר התנגדות גוברת ודרישה לאוטונומיה. משלא ניתנה אוטונומיה גברה הדרישה לעצמאות.

בשנים 1868—1878 התחוללה מלחמת העצמאות הראשונה, וב 200 אלף איש ניספו בה. המלחמה נסתיימה משהבטיחה ספרד להנהיג תיקונים, אולם רבים מהמורדים העדיפו לגלות לחו"ל, בעיקר לאה"ב, ושם המשיכו להטיף לעצמאות.

ב 1894 הטילה אה"ב מכס על יבוא סוכר, והדבר גרם משבר חמור בכלכלת ק' משירד ייצור הסוכר בכדי 85%. ב 1895 חודשה ההתקוממות, בהנהגת המשורר חוסה מרטי (ע"ע). מרטי נהרג, אך המלחמה נמשכה, ריתקה 200,000 חיילים ספרדים, ובסופו של דבר התערבה בה אה"ב (ע"ע, עמ' 191/2; וע"ע ספרד, עמ' 371). במלחמת אה"ב־ספרד (אפריל—דצמבר 1898) כבשו האמריקנים את ק'.

ק' הוכרזה למדינה עצמאית (1.1.1899), ואולם עצמאות זו היתה

שיכונים שהקימה ממשלת קסטרו בלוס פינוס. המבנה באמצע משמש הן כבית ספר והן כמרכז קהילתי

להלכה בלבד, לפי שאה"ב לא הכירה בממשלה שהקימו המורדים הקובנים והשליטה באי ממשל כיבוש צבאי. ממשל הכיבוש עשה רבות לתיקון נזקי המלחמה, לפיתוח התחבורה והתקשורת ולקידום התברואה, והשגיו לחיסול הקרחת הצהובה היו מרשימים. אולם מאמצי הממשל להביא לידי אמריקניזציה של האי ויחסו למנהיגות הפוליטית של הקובנים עוררו התנגדות. ב 1902 הועבר השלטון לידי הקובנים, אך קודם לכן כפו עליהם האמריקנים לכלול בחוקת היסוד את תיקון פלאט (Platt Amendment), שהסמיך את אה"ב, ע"פ שיקול דעתה, לשגר צבא לק' ולהתערב בענייניה הפנימיים ל„טובת העם הקובני". ב 1903 קיבלה אה"ב בחכירה לצמיתות בסיס צבאי במפרץ גואנטאנאמו (Guantanamo).

„תיקון פלאט" הופעל פעמים מספר, וב 1906—1908 שוב היה האי נתון לממשל צבאי אמריקני ישיר. רק ב 1934 הסכימה אה"ב לביטול סעיף זה. התלות של כלכלת ק' באה"ב גברה, לפי שהאמריקנים קנו את הסוכר במחיר גבוה יותר מאשר בשוק הבין־לאומי. שגשוג הכלכלה, כתוצאה ממיכון מודרני בהשקעות הון מאה"ב, החריף את הקיטוב המעמדי: רבים מבעלי המטעים הספרדים, שלרובם היו גם בתח"ר קטנים לזיקוק סוכר, יצאו מק' או שמכרו את תוצרת מטעיהם לבתח"ר גדולים שהקימו חברות אמריקניות; אח"כ השתלטו חברות אלו גם על האדמות, והחקלאים הפכו לשכירים.

תלותה של ק' באה"ב היתה גם מדינית, ובאה לידי ביטוי בשתי מלחמות העולם, בהן הצטרפה לק' למלחמה לצדה של אה"ב, יום אחרי שהחליט הקונגרס בוושינגטון על הכרזת-המלחמה. בשתיהן לא השתתפה ק' למעשה בלחימה.

חוקת ק' היתה דמוקרטית, אך דמוקרטיה לא היתה בה. השלטון היה בידי קבוצה קטנה של פוליטיקאים מקצועיים, שטובתם האישית היתה לנגד עיניהם, והארץ סבלה משחיתות, אי־יציבות בממשל, מרידות ואלימות ביחסים בין הגזעים. הנשיא ח'רדו מצ'דו (Gerardo Machado; 1925—1933) השליט משטר רודני, ואולם תסיסה חמורה פשטה בק', כתוצאה מהשפל בכלכלה שניזקה מחמת השפל באה"ב, ושביתה והתקוממות אילצו את מצ'דו לברוח לחו"ל.

זמן קצר היה השלטון בידי רדיקלים, בהנהגת גראו סן מרטין (Grau San Martin), אך בהעדר נסיון בניהול המדינה התמוטט השלטון; בתנאים אלה השתלט פולחנסיו בטיסטה (Fulgencio Batista), בן תערובת שהיה סמל בצבא, וב 25 השנים הבאות היה הדמות המרכזית בק'. בתחילה שלט בטיסטה באמצעות נשיאים עושי־דברו, שאת בחירתם הבטיח. במטרה לזכות בתמיכה עממית חקק בטיסטה חוקי עבודה מתקדמים. ב 1940 פורסמה חוקה חדשה, דמו־קרטית ביותר, ובה הובטחו חירויות הפרט וכן חופש העתונות וההת־אגדות, עצמאות הרשות השיפוטית, ביטוח סוציאלי וכו'. בתמיכת

הקומוניסטים נבחר בטיסטה לנשיא. ואולם ב 1944 ניצח יריבו, גראו סן מרטין, איש המפלגה ה'אוטנטית" (Autentico). שלטון מפלגה זו הצטיין בחוסר יעילות ובשחיתות, וב 1952 חזר בטיסטה ותפס את השלטון.

מאז 1919—1933, כשנהג באה"ב איסור על אלכוהול, הפכה ק' למקום־משיכה להנאות: שתיה, מסעדות פאר, הימורים, מועדוני לילה ובתי־בושת. תיירות זו, שבפיתוחה השתתפו חוגי העולם התח־תון באה"ב, תרמה הרבה לשגשוג הכלכלה, וההכנסה לגולגולת בק' היתה מהגבוהות באמריקה הלאטינית. ואולם מגאות זו נהנו מעטים ביחס, וההון הזר שלט בחלק גדול מאד במשק. פער המעמדות והשנאה למשטר הדיכוי של בטיסטה ולאמריקנים הולידו התנגדות, ובסוף 1956 נחתה באי קבוצת גולים ממתנגדי המשטר בהנהגת פ. קסטרו (ע"ע). מרבית אנשי קבוצה זו, שנקראה „עשרים ושישה ביולי" (ע"ש נסיון נפל להפיכה ב 26.7.1953), נהרגו, ורק 12 מהם הגיעו להרי סירה מאסטרה והתבססו שם. הקבוצה, שבין אנשיה בלט גם המהפכן הארגנטיני ארנסטו גֶורה („צ'ה" [ע"ע]), ניהלה מלחמת גריליה, ובהדרגה גדלה משהצטרפו אליה תומכים מקרב הכפריים שאת אהדתם רכשה; מידת־מה של אהדה היתה ל„פידליסטים" (אנשי פידל קסטרו) גם בערים, שם פעלה תנועת מחתרת עירונית שעסקה בחבלה ובטרור. בטיסטה הגיב בהחמרת אמצעי הדיכוי, אך משטרו החל מתערער. הקומוניסטים התנגדו למהפכה „הלא מקצועית" של קסטרו, והמדינאים הוותיקים המתונים סברו, שאחרי נפילת בטיסטה יסתפק קסטרו בפיקוח על הצבא והשלטון הממשי יהיה בידיהם. בקיץ 1958 גדל מספר אנשיו של קסטרו, ואף שהגיע לכאלף איש בלבד — ההלו גם בלחימה בצד פעולות גריליה; התברר שהאלטר־נטיווה הממשית היחידה לבטיסטה הוא קסטרו. בסוף 1958 השתלטו אנשיו על רוב הארץ וב 1.1.1959 נכנסו להונה.

בניגוד להסכם שחתם קסטרו קודם נצחונו עם המדינאים המתו־נים, לא נערכו בחירות כלליות. המשטר החדש הנהיג רפורמה אגר־רית, ואגב כך פגע בחברות אמריקניות בעלות קרקעות כאי, וכן הלאים בתי־זיקוק לסוכר ורכוש אמריקני אחר. היחסים בין ק' לאה"ב הורעו, כיוון שקסטרו נהג לתלות באה"ב את האחריות לחלייה של ארצו, וכן דרש שתפנה את הבסיס הצבאי שבגואנטאנאמו; האמרי־קנים חששו מתמיכת המפלגה הקומוניסטית במשטר החדש, והצביעו על משפטי־הראווה שערכו אנשי קסטרו לאנשי בטיסטה, ושבהם נידונו מאות אנשים להורג. גורם מתסיס ביחסי ק' עם אה"ב היו גולים קובנים — תחילה מתומכי בטיסטה, אח"כ אמידים שרכושם הופקע או שמעמדם נהרס, ולבסוף גם כמה מתומכי קסטרו, שהת־אכזבו משיטותיו ומהחלפת רודנות אחת, מושחתת ובלתי־יעילה, ברודנות אחרת, יעילה וברוטאלית. גולים אלה מצאו מקלט באה"ב, הקימו „מועצת מהפכה" ועסקו בפעולות חבלה וטרור — בעידוד או בהסכמה מתוך שתיקה מצד אה"ב. האמריקנים הפסיקו את הסיוע

קובה: על קיר באחד הכפרים, מתחת לתמונת לנין, מנהיגי המהפכה: מימין לשמאל: פידל קאסטרו, קאמילו סינפואגוס, ח'ואן אלמיידה, צ'ה גווארה, ראול קאסטרו

לק׳ ואת המסחר עמה; זו נאלצה להתקשר עם בריה״מ, שקיבלה עליה לקנות את הסוכר המיועד לאה״ב ולהגיש סיוע לק׳. בתחילת ינואר 1961 ניתקה אה״ב את יחסיה עם ק׳, ובאפריל פלשו לאי גולים קובנים בסיוע פעיל מצד סוכנות הביון המרכזית של אה״ב (C.I.A.). פלישה זו ל„מפרץ החזירים״ (Bay of Pigs; Bahia de Cochinos) נסתיימה בשואה לפולשים, כיוון שנעדרו גורם ההפתעה והסיוע האווירי, שהאמריקנים אמורים היו לתיתו; טעותם החמורה ביותר של מתכנני הפלישה היתה בהערכת התמיכה העממית בקסטרו ובהתנגדות להתערבות מבחוץ.

בינואר 1962 הורחקה ק׳ מארגון מדינות אמריקה על שניסתה לייצא מהפכנות לארצות אחרות. בבידודה ובהששה מפלישה גברה תלותה בבריה״מ, וביולי ביקר אחיו של קסטרו, ראוּל, שר ההגנה, במוסקווה כדי להשיג סיוע צבאי. בעקבות ביקור זה הגיעו ספינות רבות של בריה״מ לאי וכן אלפי סכנאים צבאיים. באוקטובר גילו מטוסי ביון של אה״ב שבק׳ הוקמו מתקני טילים. הדבר גרם לעימוּת החמור ביותר אחרי מלה״ע II, הוא „משבר הטילים״ של 22.10.1962 (ע׳ כרך מילואים, עמ׳ 578; 939): אה״ב הטילה הסגר על ק׳, וצִיָּה נצטווה למנוע מעבר ספינות של בריה״מ לאי. אניות בריה״מ עמדו להגיע לשם כעבור שעות מספר; אך ההתנגשות נמנעה משנרתעו הרוסים, סבו על עקבם, והוציאו את טיליהם מק׳ בהתעלמם מתנאי קסטרו (שדרש לשים קץ לכל לחץ כלכלי, לפעילות הגולים הקובנים באה״ב ולטיסות הביון מעל ק׳, וכן לפנות את גואנטאנאמו), והסתפקו בהבטחת אה״ב שלא לפלוש לאי; גואנטאנאמו נשארה בידי האמריקנים, חרף המצור ששמו הקובנים על בסיס זה וחרף ניתוק אספקת המים אליו (האמריקנים שלחו מים במכליות לבסיס). נוסף על הוצאת הטילים נדרשה ק׳ להחזיר לבריה״מ את המפציצים שקיבלה ממנה; היא עשתה זאת רק אחרי לחץ ממושך, ויחסיה עם בריה״מ הצטננו. תלותו של קסטרו בבריה״מ החלישה את השפעתו כמנהיג מהפכן במדינות אמריקה הלאטינית, ונראה שגרמה להוגה דעות המהפכה, „צ׳ה״ גוּרה, לצאת את ק׳.

ק׳ היתה המדינה היחידה, שמדיניות החוץ שלה היא שקרבה אותה לקומוניזם. כבר בסוף 1961 הצהיר קסטרו על דבקותו בקומוניזם — כנראה במטרה לאלץ את בריה״מ לתמוך במשטרו. אחרי משבר הטילים התאחדו אנשי „26 ביולי״ עם הקומוניסטים ב„מפלגת המהפכה הסוציאליסטית״, ואולם נמשכה ההתרוצצות בין מרכיבי המפלגה המאוחדת. באוקטובר 1965 ארגן קסטרו מחדש את המפלגה והסב את שמה ל„מפלגה הקומוניסטית״. רק למפלגת השלטון הותר לפעול, וגברו המגמות הטוטליטריות של השלטון בכל תחומי החיים. זמן מה הטלטלה ק׳ בין מגמות פרו־סובייטיות ובין מגמות פרו־סיניות; תלותה של ק׳ היא בעיקר בבריה״מ, אך היא שמרה על דרך משלה לקומוניזם, ובה בולטים מאפיינים של תנועת „26 ביולי״ מלפני המיזוג עם הקומוניסטים: הדגשת המאבק האנטי־קולוניאליסטי (אנטי־אמריקני), פופוליזם והשענות על מלחמת גרילה (וטרור). בסוף שנות ה60 ובשנות ה70 הידקה ק׳ את קשריה עם מדינות אפריקה ואסיה, ובמיוחד עם הרדיקליות שבהן; ב1973 שיגרה כוחות לסוריה נגד ישראל, זמן קצר אחרי שניתקה את קשריה הדיפלומטיים עם ישראל (לפני כן היו יחסים טובים בין ק׳ של קסטרו ובין ישראל). ב1975 מילאה תפקיד מרכזי בהבטחת נצחון לכוחות השמאל במלחמת האזרחים באנגולה.

פ. לפיד, ק׳ — להבה בלב אמריקה, תשכ״ג; F. S. Foner, *History of C.*, I, 1962; W. MacGaffey — C. R. Barnett, *C.*, 1962; H. Thomas, *C.*, 1971.

מי. בר.

יהודים. „נוצרים חדשים״ נמנו עם המתיישבים האירופים הראשונים בק׳ ב1511. במאה ה17 פתחו יהודים מברזיל עסקי מסחר עם איי האנטילים, ובמאה ה18 הרחיבו יהודים מהולנד את קשרי המסחר עד לניו יורק, המבורג ואמסטרדם, זאת על אף שאחדים מהם נרדפו בידי האינקוויזיציה ורכושם הוחרם. הקהילה הנוכחית התגבשה לאחר ניתוק ק׳ מספרד ב1898. משהפרידה החוקה הקובנית בין הכנסיה למדינה (בסדרת חוקים מהשנים: 1902, 1928, 1940), נתאפשר קיומם החוקי של היהודים בק׳. הממשלות הדיקטטוריות, כולל זו של פידל קסטרו, לא נגעו לרעה בקהילה היהודית, בעיקר בשל אָפיה הא־פוליטי. ב1904 הוקמה קהילה אשכנזית רפורמית, וב1914 — קהילה ספרדית — „שבת אחים״. לפני מלה״ע I הגיעו לק׳ מהגרים יהודים מאירופה, תורכיה והמזרח הקרוב, וב1920/1 עברו דרך ק׳ מהגרים רבים בדרכם לאה״ב, ונשארו בה בשל הגבלות הגירה. מרכז קהילתי, מקומי נוסד ב1926. ב1933—1944 הגיעו לק׳ כ12,000 פליטים מאירופה, ורובם עזבוה לאחר זמן קצר. בשנות ה30 התפשטה האנטישמיות, עם גבור הלאומנות הקובנית וההשפעה הנאצית. אז הוטלו הגבלות הגירה, וב1939 נאסר על פליטי ספינת סנט־לואיס להכנס לק׳.

ב1925 היו בק׳ 8,000 יהודים (ספרדים, אשכנזים ויוצאי אה״ב) וב1952 — 12,000, 75% מהם בהונה (ע״ע) ובסביבתה. בק׳ מספר בתכ״נ יהודיים, תנועות נוער, אגודות ספורט, ארגוני נשים ומרכז קהילתי גדול. מ1925 הופיעו עתונים יהודיים. מהפכת קסטרו נתקבלה באהדה, ובפעם הראשונה נתמנה יהודי לשר בממשלה, אבל השינויים במבנה החברתי והכלכלי פגעו ביהודים ואלפי יהודים יצאו את ק׳. כיום מצבם הכלכלי טוב. ב1974 נותרו בק׳ כ1,500 יהודים, מהם כ1,000 בבירה.

ג. מינקאָווסקי, ציפערן און פאקטן וועגן אידישן ישוב אין ק׳, 1952; H. Viteles, *Report on the Status of the Jewish Immigration in C.*, 1925; B. Sapir, *Jewish Community of C.*, 1948.

ר. פ. ר.

קובה (Kobe), עיר־נמל, בירת מחוז היוֹגוֹ בדרום האי הוֹנשוּ, יפן; 1,350,000 תוש׳ (1975). ק׳ יושבת על חוף „הים הפנימי״ של יפן, בצפונו של מפרץ אוסקה, כ25 ק״מ ממערב לאוסקה, אך קיים שטח בנוי רצוף בין שתי הערים לאורך חופי המפרץ. האיזור המטרופוליטני של אוסקה־ק׳ (כ15 מיליון תוש׳) הוא הגרעין העירוני־התעשייתי השני־בגדלו ביפן. ק׳ בנויה ברובה על רצועת־חוף מישורית (אלוביאלית) צרה, ומשתרעת לתוך איזור גבעות לרגלי הרים תלולים שמצפון לה. רבעיה התעשייתיים והמסחריים של העיר נמצאים סמוך לחוף, ואילו פרוורי־המגורים — בעיקר לרגלי ההרים. נמל ק׳ הוא השני ביפן בהקף המטענים (ב1974 עברו בו 121,700 אניות שהעבירו 195 מיליון טון) והראשון מבחינת ערכם. בק׳ מספנות מהגדולות בעולם, ובהן נבנו מאז ראשית שנות ה60 אניות־סוחר ומכליות ענק. יש בק׳ מפעלי־תעשיה לייצור מתכת, מכונות תעשייתיות, מכשירי חשמל, מכשירים עדינים, כימיקלים, מוצרי־עץ ומזון ועוד. כ¼ מתושבי העיר מועסקים במישרין במפעלי־תעשיה. בעיר שתי אוניברסיטות (נוסדו ב1948 וב1949) ומוסדות שונים להכשרה מקצועית.

עד לפתיחת יפן לסחר ולהשפעה האירופית־אמריקנית (1868) היתה ק׳ כפר דייגים, ולפיכך היא הצעירה שבכרכי יפן. עיקר גידולה החל בראשית המאה ה20, עם בניית מתקני נמל נרחבים. אלה שוכללו והורחבו במיוחד אחרי מלה״ע II. חלק גדול מהעיר נהרס בהפצצות במלחמה, אך שוקם תוך שנים מעטות. בגידולה ובהתפשטותה בלעה ק׳ את עיר־הנמל הקטנה והעתיקה היוגו (Hyogo).

קוֹבֶּט, וילים — William Cobbett — (1763—1835), עתונאי ומתקן־חברה אנגלי. אביו היה איכר בסרי (Surrey), וק׳ למד שנים מספר בבי״ס. ב1784 התגייס לצבא, ומקריאה עצמית בעת שירותו קנה בקיאות רבה בספרות אנגלית. ק׳ היה רגיש מאד לפגיעה בצדק הבסיסי, ובהשתחררו מהצבא (1791) תבע את מפקדיו לדין באשמת מעילות. הוא נרדף על כך ונמלט לצרפת. משם עבר לאה״ב

והיה לעתונאי ולמו״ל עצמאי בפילדלפיה. כ„טורי״ תקף את מדיניות אה״ב ואת המשטר בה והגן על מדיניות בריטניה. סגנונו העוקצני והתוקפני השׂניאו וסיבכו במשפטי־דיבה וקנסות. ב 1800 חזר לאנגליה. הוא דחה הצעה של רה״מ ה„טורי״, וי. פיט (ע״ע), לערוך בטאון של הממשלה. ב 1802 יסד שבועון משלו ואותו ערך עד מותו.

תחילה תמך ק׳ בממשלה, אך ב 1806 נהיה לרדיקל, בעיקר נוכח סבלם של עובדי החקלאות מחמת מצוקת המלחמה עם צרפת, היוקר המאמיר ומדיניות־הכספים של הממשלה. הוא הוקיע עוולות ושחיתות, הסתבך שוב במשפטי־דיבה והסתה, שילם קנסות וישב במאסר (1810—1812). השלטונות, שסברו כי אי־השקט החברתי — שגבר מאד אחרי הנצחון על נפוליון — נובע לא מתנאים אובייקטיוויים אלא מתעמולת „מסיתים״, ראו בק׳ את „המסית״ הראשי, וב 1816 שוב נמלט לאה״ב. ב 1819 שב לאנגליה ולחם למען רפורמה פרלמנטרית, בהכירו שבלעדיה אין סיכוי להנהיג תיקונים: משהונהגה הרפורמה (1832; ע״ע ממלכה מאחדת, עמ׳ 896) נבחר לפרלמנט.

כוחו של ק׳ היה לא בניתוחים עיוניים אלא בתיאור ישיר של המציאות, בסגנון ברור, נמרץ ואפקטיווי. כושר כתיבתו התבטא גם בספריו, על דקדוק השפה האנגלית (1818) ועל אנגליה הכפרית (Rural Rides, 1830); זה האחרון נחשב לתיאור הטוב ביותר של תנאי החיים בכפרי אנגליה באותה עת. בצד אומץ־לבו ורדיפת־הצדק שלו היה בעל דעות־קדומות, גם ביחס ליהודים.

G. D. H. Cole, *The Life of W. C.*, 1947[3]; M. Pearl, *W. C.*, 1953; J. W. Osborne, *W. C.*, 1966.

קֻוּבַּטָה, יַסוּנָרִי (1899—1972), סופר יפני. ק׳ התייתם מהוריו בגיל צעיר, גורם שהשפיע על נימת הבדידות ביצירתו, הדנה ביחסים שבין בני־האדם. הוא למד ספרות יפנית באוניברסיטת טוקיו. ב 1968 זכה בפרס־נובל לספרות. בגיל 73 שלח יד בנפשו. — ב 1919 חיבר את סיפורו הראשון, שגיבורתו, צ׳יו, שימשה דגם לסיפור שפרסם את שמו ברבים, „הרקדנית מאיזו״ (1926), על אהבת סטודנט צעיר לרקדנית־בדרנית. ב„ארץ־השלג״ (1936) הגיע ק׳ לשלמות אמנותית בביטוין של דקויות־הרגש. צער מולדתו הכנועה ויפיה משמשים נושא בלבדי בספרים שכתב אחר מלה״ע II: „אלף החסידות״ (1949—1951), „קולות ההר״ (1949—1954), „היפהפיה הנרדמת״ (1960), „קיוטו״ (1962). כ״כ פרסם 127 סיפורים קצרים. — ק׳ נמנה עם קבוצת־הסופרים הנאו־סנסואליסטיים, שראו בייחוד האמנותי את מטרתה העיקרית של הספרות ויצאו במחאה נגד הגישות התעמולתיות שנפוצו בה. כל כתביו של ק׳ י״ל ב 16 כר׳, 1969—1970.

P. Spruth, *Die beiden Nobelpreisträger für Literatur M. A. Asturias und Y. K. in ihrer Bildsprache*, 1970.

קוּבִּיזְם (מלאט׳ cubus, קוביה), סגנון בציור ובפיסול, המבקש לתאר דימוי מושׂגי של העצם; נוצר ע״י פיקסו וברק (ע׳ ערכיהם). ראשיתה של תקופת התהוות הק׳ בציורו של פיקאסו, „העלמות מאויניון״ (1906/7), ויצירות דומות שהושפעו מדרכי הפישוט הצורני ועז־ההבעה של הפיסול האפריקני. בתקופה זו ניסו פיקאסו ובראק טכניקות שונות, כגון תיאור בו־זמני של צדדי העצם השונים, כדי להשתלט על בעיות המבנה של העצם ולהביא את תיאור הנפח התלת־ממדי לידי הרמוניה עם המשטח הדו־ממדי של התמונה. הם הגבילו את נושאי ציוריהם לדומם, נוף ודיוקן ואת לוח־צבעיהם לגוונים ניטרליים כחום ואפור, כדי שלא יופר האיזון הצורני העדין. בסוף תקופה זו פיתחו את ה„קצע״ (facet) — שמעיקרו השתמש בו סזן (ע״ע) — כשיטה להגדרת המבנה הגבישי של העצם לתיאום תלת־ממדיותו לדו־הממדיות של משטח התמונה. ביצירות הקוביסטים הפך הקצע ליחידה המבנית היסודית, וב ק׳ ה אַ נ ל י ט י (1909—1911) השתמשו בו לשבירתן או ל„ניתוחן״ של הצורות למשטחים המרכיבים אותן. ואולם, עד־מהרה הפך הקצע ליסוד עצמאי, שגרם להבלעת העצם ברקע ולהיווצרות משחק־צורות מופשט, שניתן היה לייחסו לנושא רק באמצעות רמזים — כגון: השפם ב„דיוקן קאנוויילר״ של פיקאסו (1910).

פבלו פיקאסו: נערה ובידה מנדולינה

בנקודה זו של מופשטות טהורה, המכונה ה ת ק ו פ ה ה ה ר מ ט י ת של הק׳ (1911), שבה נשתקע ונשכח הרעיון ההתחלתי של דימוי מושגי, חזרו פיקאסו ובראק, יחד עם חואן גריס (ע״ע) שזה עתה התחבר אליהם, אל מטרתם הראשונית: הם הוסיפו מלים ואח״כ עצמים ממשיים, כגון קטעי עתונים, בטכניקה של קולז׳ (ע״ע) — שהשתמש בה לראשונה פיקאסו ב„דומם עם מקלעת כסא״ (1911/2) — ובאמצעותם התחילו בבנייתו־מחדש של העצם ממרכיביו הגאומטריים, במקום בפירוקו. שלב זה, המכונה ק׳ ס י נ ת ט י (1912—1914), מעניק דימוי מומשג שטוח של העצם שהצופה ק ו ר א אותו יותר משהוא ר ו א ה אותו. כוס, למשל, מתוארת כעיגול (מפתחה כלפי מעלה), גליל (גוף הכוס כשהוא נראה מן הצד) וחצי־עיגול (קרקעית בית־הקיבול). יסודות אלה מוצבים זה בצד זה, ללא שימוש בפרספקטיווה, לשם יצירת דימוי חדש של הכוס, שכל המכיר „לשון״ חדשה זו מסוגל „לקרוא״ אותה. שלב זה של הק׳ מניח מקום לשפע של וואריאציות, לשיבה אל הצבע ולהרחבת האיקונוגרפיה המצומצמת („שלושת המוסיקאים״ של פיקאסו, 1921).

הק׳ השפיע במידה מרובה ביצירת כתב חדש ללשון האמנותית. רוב ממשיכיה הישירים של התנועה הציגו בתערוכת חתך־הזהב (Section d'or) בגלריה דה לה בואסי, ב 1912. עם החשובים שבציירים הצרפתים נמנו אלבר גליז (ע״ע) וז׳אן מטזנז׳ה (Metzinger; 1883—1956) — שביקשו לנסח התאוריה־שבכתב של הק׳, ופרנן לז׳ה (ע״ע) — שפיתח צורה מיוחדת משלו, קודם שסיגל לו את הלשון הגאומטרית של הק׳ הסינתטי. הק׳ האנליטי השפיע על הפוטוריסטים האיטלקים ועל ציירי אגודת „הגשר״ בגרמניה. הוא חדר לרוסיה ביצירות שַגל (ע״ע), מיכאיל לאריונוב (1881—1964) וקאזימיר מאלייויץ (1878—1935), ולאה״ב — ביצירותיו של מכּס ובר (ע״ע). אחריתו של הק׳ — ביצירותיהם המופשטות להלוטין של פיט מונדריאן ורובר דלונה (ע׳ ערכיהם). בפיסול פותח הק׳ בידי פיקאסו, אלכסנדר ארכיפנקו, ז׳ק ליפשיץ ואוסיפ צדקין ([זדקין]; ע׳ ערכיהם) שביקשו לסגל את לשון הק׳ האנליטי והסינתטי למדיום התלת־ממדי. רק מעטות מן התנועות באמנות המודרנית לא הושפעו מהק׳.

וע״ע פוטוריזם; מפשטת, אמנות.

א. שמלר, הק׳, תשכ״ד; A. Gleizes – J. Metzinger, *Du "C"*, 1912[1]; G. Apollinaire, *Les Peintres cubistes*, 1913; D. H. Kahnweiler, *Der Weg zum K.*, 1920; C. Gray, *Cubist Aesthetic Theories*, 1953; R. Rosenblum, *C. and Twentieth Century Art*, 1960; E. Fry, *C.*, 1966; J. Golding, *C.*, 1968[2].

ז. ע. מ.

קוּבִּין, אַלְפְרֶד — Alfred Kubin — (1877—1959), רשם ואייר גרמני. ק׳ למד ציור במינכן החל ב 1898, לאחר ששוחרר מן השירות הצבאי בשל התמוטטות עצבים. ב 1902 התקיימה בברלין תערוכה ראשונה מיצירותיו וב 1903 י״ל אלבום ראשון מרישומיו.

בשנים 1909—1912 היה מעורב בפעילות האמנותית של קבוצת „הפרש הכחול" (ע"ע גרמנית, אמנות, עמ' 591). מ 1924 ועד מותו חי בעיקר בשוויץ.

ק' היה מגדולי הרשמים והאיירים של המאה ה 20. אפיו וגודלו משכוהו אל הגילויים הטרגיים והקודרים של החיים. רישומיו הדמיוניים-גרוטסקיים עוסקים בדרך אלגורית בבעיות המרכזיות של הקיום האנושי — לידה, מוות, בדידות ואימה. בין הסופרים שאת יצירותיהם בחר לאייר, היו א. ת. הופמן, א. א. פו ודוסטויבסקי. — הרומן Die andere Seite („הצד האחר"), 1908, שכתב על-סמך חוויותיו, עורר עניין רב בשל החשיפה העצמית שבו וחדירתו לתוך עולם לא-מוכר ומפחיד. — רוב הרישומים והאקווארלים של ק' מצויים באוסף מוזיאון אלברטינה, וינה.

P. Raabe (ed.), *A. K.: Leben, Werk, Wirkung,* 1957; W. Schmied, *Der Zeichner A. K.*, 1967.

קוּבִּיצֶ'ק דה אוֹלִיוֵירָה, ז'וּסֶלִינוֹ — Juscelino Kubitschek de Oliveira — (1902—1976), מדינאי ברזילי; צאצאם של מהגרים צ'כיים.

ק' למד רפואה. היה ממייסדי ה„מפלגה הסוציאל-דמוקרטית" (P.S.D.) בברזיל. ב 1934 נבחר לציר ביה"נ. היה ראש-העיר בלו-אוריזונטה (Belo Horizonte), מושל מצליח של מדינת מִינַס-זֶ'רַאיס החשובה (1950—1954) ונשיא ברזיל (1956—1961). נתפרסם במיוחד כיוזם הקמת הבירה החדשה של ארצו, ברזיליה (ע"ע כרך מילואים), אך גם עשה רבות לפיתוחם של אזורי ברזיל הנחשלים, במיוחד בצפון-המזרח. תכנית-החומש שלו תרמה להתפתחות כלכלת ארצו, ובמיוחד, גדלה התעשיה. לחם באינפלציה, אך בלא הצלחה רבה. בימיו התרחב הקיטוב הרעיוני בחיים המדיניים של המדינה, התפתחו ארגוני-הפועלים ורבתה ההשפעה הקומוניסטית. מגזרים שמרניים של הצבא התנגדו לק', והתארגנותם הביאה, שלוש שנים לאחר סיום כהונתו, לקץ המשטר הפרלמנטרי בברזיל (אפריל 1964). המשטר החדש שלל את זכויותיו האזרחיות של ק' למשך 10 שנים.

וע"ע ברזיל, עמ' 622, וכרך מילואים, עמ' 706.

קוֹבֶל (Ковель) עיירה בווליז, הרפובליקה האוקראינית, מצפון-מערב ללוצק.

קהילה יהודית בק' ידועה מ 1536. בשנות ת"ח/ת"ט נרצחו רוב יהודי ק'. ב 1650 שוקמה הקהילה בחסותו של המלך יָן קָזִ'ימִיֶז' II (ע"ע). ב 1795 היו בק' 811 יהודים. במאה ה 19 היתה ק' למרכז מסחרי והאוכלוסיה היהודית גדלה. ב 1897 ישבו בק' 8,521 יהודים (48%). בין שתי מלה"ע ארגן הבונד איגודים מקצועיים והיתה לו השפעה על יהודי ק'. ב 1939 היו בק' כ 17,000 יהודים (כ 50%).

קוֹבַלֶבְסְקִי, סוֹנְיָה (סוֹפְיָה) — Софья Васильевна Ковалевская — (1850, מוסקווה — 1891, סטוקהולם), מתמטיקאית רוסית. ק' למדה בהיידלברג, בגרמניה, אצל הלמהולץ, קירכהוף (ע' ערכיהם) ואחרים. אע"פ שלא נמנתה עם תלמידיה העניקה לה אוניברסיטת גטינגן ב 1874 תואר אקדמי על עבודתה החשובה בנושא משוואות דיפרנציאליות (ע"ע) חלקיות. באוניברסיטת סטוקהולם כיהנה כמרצה ואח"כ כפרופסור. ב 1888 זכתה בפרס בורודין על עבודתה העיקרית: חקירת תנועתו של גוף צפיד סביב נקודה קבועה. סמוך למותה זכתה להתקבל כחברה באקדמיה למדעים של פטרבורג. — ק' כתבה גם ספרות יפה, כגון Der Privatdozent — על החיים באוניברסיטה גרמנית, וכן רומנים, כגון „האחיות רז'בסקי" ו„ורה וורונדוף", שרקעם רוסיה.

קוֹבַּלְט (cobalt), יסוד כימי מתכתי. סימנו הכימי Co, מספרו האטומי 27 ומשקלו האטומי 58.93. לק' איזוטופ טבעי אחד שמספר המסה שלו 59, וידועים עוד 15 איזוטופים מלאכותיים.

מינרלים של ק' שימשו לגיוון זכוכית כבר בעת העתיקה; את היסוד עצמו בודד וזיהה לראשונה הכימאי השוודי בראנד ב 1735.

הק' נפוץ מאד בקרום כדה"א, אך ריכוזו מגיע ל 0.001% בלבד. במרבציו הוא מופיע יחד עם ניקל, כסף, עופרת, נחושת וברזל, שמעפרותיהם הוא מופק, בד"כ כתוצר לוואי. מינרלי הק' החשובים מבחינה כלכלית הם ארסנידים, סולפידים ותחמוצות של ק'.

ה פ ק ה ו ש י מ ו ש י ם. קליית העפרה, המכילה בד"כ ק' בשיעורים נמוכים, מרחיקה הלק ניכר מהארסן שבה. החומר המתקבל — בעיקרו תערובת ארסנידים של מתכות שונות — מומס בחומצה גפריתנית מהולה, והמתכות השונות שבתמיסה מושקעות סלקטיווית ע"י מגיבים שונים. בדרך זו מתקבלת תערובת תחמוצות-ק', מהן ניתן לקבל ק' מתכתי ע"י חיזור עם פחם בכבשן חשמלי, או ע"י מימן בטמפרטורה של 700°. כ"כ ניתן להפיק ק' ע"י אלקטרוליזה של תמיסות מלחיו.

עיקר שימושיו של הק' בהכנת סגסוגות עם מתכות אחרות. עם אלומיניום וניקל מתקבלת סגסוגת הידועה בשם אלניקו, שממנה ניתן להכין מגנטים קבועים בעלי עצמת-שטף גבוהה ביותר. סגסוגות של ק' עם כרום, ניקל וולפרם ומוליבדן מצטיינות בקשיות מרובה, שאינה אובדת אף בטמפרטורה שבהן מתרככת פלדה רגילה; הן משמשות הרבה לייצור מכשירי-חיתוך וכלים אחרים החייבים לעמוד בשחיקה מרובה ובטמפרטורות גבוהות. האיזוטופ הרדיואקטיווי ^{60}Co פולט קרינת-גאמא עזה ביותר, והוא משמש במחקר וברפואה להרחקת גידולים סרטניים וביו"ב.

ת כ ו נ ו ת. הק' הוא מתכת לבנה מבריקה כעין הכסף. למשטחי ק' מלוטשים ברק כחלחל קל. הק' קיים בשתי צורות אלוטרופיות הנבדלות זו מזו במבנה הגבישי של המתכת. טמפרטורת-המעבר בין שתי הצורות היא 417°. הק' ניתך ב 1,495° ורותח ב 2,870°. צפיפותו 8.9 וקשיותו 5.5. המתכת שילה וניתנת לעיבוד.

הק' הוא יסוד-מעבר, הנמצא בין הברזל לניקל בקבוצה VIII במערכת המחזורית (ע"ע יסודות כימיים, עמ' 965/6). המתכת, בצורת גוש, אינה נתקפת ע"י חמצן בטמפרטורות נמוכות מ 300°. בצורת אבקה דקה מתלקח הק' באוויר מעצמו. הוא נמס בחומצות מהולות — אגב פליטת מימן — ומגיב בחום עם ההלוגנים (ע"ע), גפרית, זרחן, ארסן ואנטימון — לעתים תוך התלקחות.

הק' מופיע בתרכובותיו בערכיות 2 ו 3. תרכובות פשוטות (לא קומפלכסיות), שבהן הק' הוא דו-ערכי, יציבות הרבה יותר מאלו שבהן הק' הוא תלת-ערכי, ואילו בתרכובות הקומפלכסיות של ק' המצב הפוך: הקומפלכסים של הק' התלת-ערכי יציבים הרבה יותר מאלה של הק' הדו-ערכי.

ת ר כ ו ב ו ת ה ק'. ה ה ל י ד י ם של הק' מתקבלים ע"י המסת המתכת או תחמוצותיה בחומצות הלוגניות, או ע"י תגובה ישירה בין ההלוגן והמתכת. ההליד החשיב ביותר הוא הכלוריד $CoCl_2 \cdot 6H_2O$, שצבעו ורוד. בחימום גמרץ הוא מאבד מים וצבעו הופך כחול עמוק. תכונה זו מוצאת שימוש באינדיקטורים (ע"ע) של רטיבות. ה ק ר ב ו נ י ל י ם של ק' מתקבלים ע"י חימום של המתכת עם פחמן חד-חמצני בלחץ גבוה. לתרכובות יוצאות-דופן אלו:

$$H[Co(CO)_4] \text{ ו } [Co(CO)_4]_2 \text{ ; } [Co(CO)_3]_2$$

שימוש נרחב מאד בתעשיה הכימית, בתהליכים שונים של סינתזה אורגנית. הן צבועות בצבעים עזים והן ארסיות ביותר. ת ח מ ו צ ו ת הק' מתקבלות בחימום המתכת באוויר או בחמצן. ידועות 3 התחמוצות: CoO, Co_2O_3 ו Co_3O_4, והן משמשות כפיגמנטים (ע"ע צבע) לקרמיקה (ע"ע קרמיים, חמרים) וזכוכית. מלחי ק' של חמצות קרבוכסיליות (ע"ע) שונות משמשים הרבה מאד בתעשיה הכימית, בעיקר כקטליזטורים (ע"ע קטליזה) בתהליכים שונים ובמרכיבים בשמני-סיכה מיוחדים.

הק' נוטה ליצירת תרכובות קומפלכסיות, ומספר התרכובות הידועות רב מאד. מחקר, הנמשך כבר עשרות שנים, תרם הרבה להבנת אופי הקשרים בתרכובות קואורדינטיוויות, והיווה את היסוד של התאוריה הקואורדינטיווית, שפותחה ע"י אלפרד ורנר (ע"ע).

ביוכימיה. הק' הוא יסוד קורט חיוני לבע"ח, והעדרו גורם לעיכוב בהתפתחות, חוסר תאבון ואנמיה. הוויטמין B_{12} (ע"ע ויטמינים) מכיל ק' כאטום מתכתי מרכזי.

תפוקת הק' בעולם ב 1974 — בלי בריה"מ, מזרח אירופה וסין — היתה כ 24,600 טון, מזה בזאיר כ 17,600 טון ב 1971.

R. S. Young (ed.), *C.: Its Chemistry, Metallurgy and Uses*, 1961;
L. Gmelin, *Handbuch der anorganischen Chemie*, LVIII, A, B, 1963.

ד. יג.

קובלי ח'אן

קובלי ח'אן (1216–1294), שליט מונגולי, כובש סין ומייסד שושלת יואן בה. ק' היה נכדו של ג'נגיז ח'אן (ע"ע). ב 1251 מינהו אחיו, ה„ח'אן הגדול" מנגקה (Mongkä [Mangu]), למשנהו בשלטון על אזורי סין שכבשו המונגולים (בעיקר שנשי וסצ'ואן), וציווהו להשלים את כיבוש הארץ. ק' נעזר ביועצים סינים, ארגן מינהל מסודר, וב 1252 פתח במערכה נגד קיסרות סונג בדרום ע"י פעולת איגוף אדירה: הוא כבש ממלכה טהאית, נן צ'או, במחוז ייגן של ימינו (1253), וזו היתה לבסיס לפלישת מפקדיו לטונקינג (בצפון ויטנם), ומשם — למחוזות קונגסי והונן, כדי להתאחד עם צבא בפיקודו האישי של ק', שצלח את היַנג-צֶה ותקף את קיסרות סונג מהצפון. ב 1259 נפסקה המערכה, עקב מותו של מנגקה; ק' חש למונגוליה ותומכיו בחרו בו ל„ח'אן הגדול". ואולם טוענים-לכתר אחרים לא הכירו במרותו, ולחמו בו כל ימיו. גם אותם נסיכים מונגולים שלהלכה הכירו בשלטונו העליון היו, למעשה, עצמאיים. במותו בא הקץ גם להלכה לאחדותה של ממלכת המונגולים.

ב 1267 חידש ק' את המערכה בסין. ב 1271 הכריז עצמו לקיסר וקרא לשושלתו בשם סיני, יואן („מקור"), אך רק ב 1279 חוסל שלטון סונג, והתנגדות מקומית נמשכה גם אח"כ. השגו הגדול של ק' היה איחוד סין מחדש, אחרי מאות שנים של פיצול, והשג של קבע היה סיפוח ייגן לסין. ק' כבש גם את קוראה ובורמה, ניסה לכבוש את יוה, נכשל בנסיונו לכבוש את הודו-סין, וסערות עזות סיכלו שתי פלישות שלו ליפן (1274, 1281; ע"ע יפן, עמ' 129). ק' היה הכובש המונגולי הראשון שנמנע מטבח-המונים, והזר הראשון שכבש את סין בולה.

ממשלו של ק' לא נשען על משכילים-פקידים ועל שיטת-המבחנים המסרתית (ע"ע סין, עמ' 864/5), שבה לא היה למונגולים סיכוי להצליח, והוא יצר מדרג-שלטון ע"פ שיוך לאומי: המונגולים היו

קובלאי ח'אן מקבל את פני האחים פולו

המעמד השליט; במקום השני היו פקידים, יועצים ומומחים זרים (בני מרכז אסיה, פרסים, ערבים ואף אירופים מספר); את המקום השלישי תפסו סינים צפוניים, שהחזיקו במשרות בינוניות ונמוכות, ובתחתית הסולם היו סיניים דרומיים, משען קיסרות סונג, שלהם לא ניתן חלק בשלטון. המשכילים רטנו על הרחקתם מהשלטון, והסינים כולם נאנקו מעול המסים, שרבצו עליהם בלבד, ושנועדו לכלכל את הכובשים ואת מלחמותיהם. כ $2\frac{1}{2}$ מיליוני איכרים גויסו לעבודות אנגריה, כדי לכרות את „התעלה הגדולה" מהינג-צה צפונה, ועוד המונים הועסקו בבניית הבירה החדשה ח'אן-בליק (אח"כ פקינג) ובפיאורה בארמונות ובמקדשים. ק' העניק אחוזות למקדשי דתו, הבודהאית-לאמאיסטית, והלאמאים הטיבטים עשקו קשות את צמיתי-הם. יריבי הבודהאים, הדאואיסטים, נרדפו, אך בני דתות אחרות נהנו מסובלנות. מרקו פולו (ע"ע), שק' נעזר בו, מספר על ויכוח דתי בחצר הקיסר שבו השתתפו גם יהודים. בטיבט נתן ק' את השלטון בידי כוהנים לאמאיסטים, ויצר את הבסיס לשלטון הדאלאי-לאמה שם. הוא הנהיג א"ב מונגולי חדש, המושתת על הא"ב הטיבטי. וע"ע סין, עמ' 871, 873, 898/9.

A. C. Moule – P. Pelliot, *Marco Polo*, 1938; P. Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, 1959.

אה. א.

קובלנץ

קובלנץ (Koblenz, מלאט' Confluentes, „חיבור נהרות"), עיר במדינת ריינוס-פפאלץ שבגרמניה המערבית; 119,000 תוש' (1971). ק' שוכנת במפגש הנהרות ריינוס ומוזל. העיר העתיקה, המאופיינת בסמטאות צרות ובמבנים היסטוריים, הוקמה בקרבת גשר-אבן בעל 14 קשתות שנבנה ב 1343. בק' כנסיות מיה"ב, ארמונות והטירה המרשימה ארנברייטשטיין (Ehrenbreitstein), שצורפה לעיר ב 1937. בק' מספר תעשיות קלות, הארכיון הפדרלי של גרמניה המערבית ומכון לחקר המים.

היסטוריה. ראשיתה של ק' במצד רומאי, שהוקם בשנת 9 לפסה"נ, באתר האסטרטגי החשוב בשפכו של הנהר מוזל לריינוס. במאה ה 6 היתה עיר מרווינגית. ב 1018 נמסרה לידי ארכיהגמוני העיר טריר (ע"ע). הם הקימו בה את בירתם והרבו לבנות כנסיות יפות. בימי המהפכה הצרפתית התרכזו בק' פליטים מלוכנים. ב 1794 כבשה אותה צרפת הרפובליקנית. ב 1816 נמסרה ק' לידי פרוסיה. זו הקימה בה, בגדה הימנית של הריינוס, את הטירה — החשוב בביצורי חבל הריינוס (פורקה ב 1920 בהתאם לחוזה ורסי). בהפצ-צות מלה"ע II נהרסו כ 80% מבנייני העיר.

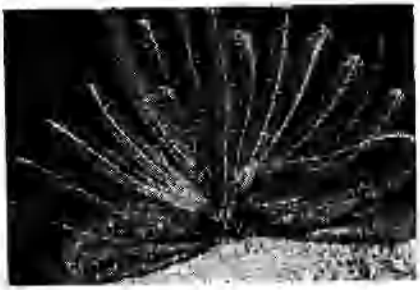
יהודים נזכרים לראשונה ב 1104. בנימין מטודלה מזכיר את הקהילה ב 1172. ב 1265 קיבלו את חסות הארכיבישוף, אך באותה השנה נרצחו כ 20 יהודים. חוזה-השלום של הארכיבישוף עם העיר ב 1285 הבטיח ליהודים הגנה, וב 1307 הוענקה להם אזרחות. בשנים 1279—1346 נזכרים יהודים כמלווים בריבית למעמדות הגבוהים, ותכופות הוחכרו להם המכסים של גשר המוזל. בק' ישב זמן-מה ר' אשר בן יחיאל (ע"ע), ואחיו, חיים, שימש בה רב. היהודים סבלו מרדיפות ב 1337 ובמיוחד ב 1348/9. ב 1418 גורשו מק' וב 1512 חידשו ישיבתם בה. ב 1515 חויבו ב„שבועה היהודית". חוקים מהשנים 1555—1771 הגבילו את תעסוקת היהודים להלוואה-בריבית ולמסחר במצר-כים מסוימים. ב 1723 הוגבלו במגוריהם. אסיפות-רבנים של מחוז טריר נערכו תכופות בק' וסמכות רב העיר היתה פרושה על כל האיזור. נשתמר הממורבוך של ק', שנכתב בשנים 1610—1850.

ב 1794 נהרסו שערי הגטו וב 1797 ניתנה האמנציפציה. ב 1808 נערכה בק' אסיפת יהודי איזור הריינוס והמוזל. ב 1819 עבר על ק' גל פרעות ההפ-הפ. בתכ"נ נבנו ב 1826 וב 1851, ובי"ס — ב 1840. ב 1808 ישבו בק' 342 יהודים, ב 1929 — 800, וב 1939 — 308. ב 1938 הועלה ביהכ"נ באש. בשנים 1942/3 נשלחו 177 יהודים למחנות השמדה. ב 1961 היו בק' 35 יהודים.

י. קר. – ס. א.

כוכבי־ים .Linkia sp (ממשפחת Astroidea), ים־סוף

חבצלות־ים Heterometra Savignii (ממשפחת Crinoidea), פורשת זרועות לקלוט מזון

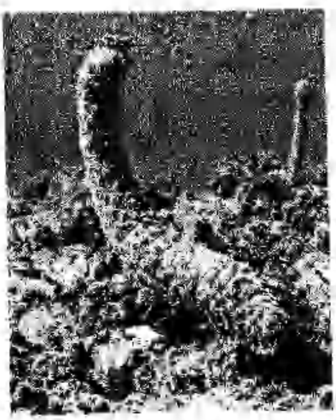
חבצלת־ים על אלמוג רך, פורשת זרועות

נחשון־ים .Placophiothri sp (ממשפחת Ophiuroidea), מלופף על זרוע של אלמוג

קיפוד־הים הארסי Asthenosoma varium (ממשפחת Echinoidea)

מלפפוני־ים (ממשפחת Holothuroidea) מזדקרים עפ"נ שונית אלמוגים (בים־סוף) ופולטים תאי־זרע

קווצי־עור (Echinodermata)

(צילם: ד"ר דוד דרום)

קתדרלת קובנטרי המשוחזרת כששרידי המבנה הישן (משמאל) משולבים בחדש

רכבה עירומה, על סוס לבן, דרך רחובות העיר, לאחר שבעלה הבטיח לצמצם את מסי האזרחים אם תעשה כן. ביה"ב היתה ק' מרכז לייצור צמר וצביעתו, לטוויית אריגים ולסחר בהם. בעיר התקיים יריד מפורסם. במאה ה 18 נודעה בייצור שעונים.

L. Fox, *C's Heritage*, 1957².

קובנר, אבא (נו' 1918, סוואסטופול [קרים]), לוחם ומשורר. נתחנך בווילנה, ובמלה"ע II נשאר שם, תחילה במנזר ואח"כ בגטו. היה ממפקדי גטו וילנה (ע"ע, עמ' 169/70) וממארגני המרד בנאצים. אח"כ היה ממפקדי הפרטיזנים (ע"ע) היהודיים ביערות וילנה. לאחר המלחמה היה ממארגני העליה הבלתי-לגאלית ההמונית לא"י. ב 1945 הגיע לא"י, אך נתפס ונכלא במצרים. בתקופת מאסרו כתב את הפואמה „עד לא אור" (נדפסה: תש"ז), שבה ביטא את חוויות הלוחמים היהודים באויב הנאצי. לאחר שחרורו עבר לקיבוץ עין-החורש. שירי ק' הראשונים (ביניהם „מעמקים"), בעברית וביידית, הופיעו בבטאוני „השומר הצעיר" בווילנה כבר בימי מלה"ע II. בא"י נדפסה שירתו העברית — שהועברה ארצה בדואר הפרטיזני — לראשונה בתש"ג. מספריו בשירה: „פרידה מהדרום" (1949); „אדמת-החול" (1961); „מקול האבות" (תשכ"ה). שירתו מתייחדת בריתמוס שלה ומיטלטלת בין נוראות השואה והמאבק בא"י. חוויות מלחמת-השחרור מובעת בשני חלקיה הראשונים של הטרילוגיה הפרוזאית שלו — „פנים אל פנים": „שעת האפס" (תשי"ב); „הצומת" (1955) — שבטיפוסיה המגוונים, „צברים" ופרטיזנים לשעבר, יש בה משום מצבה לחטיבת „גבעתי". מספריו האחרים: „מכל האהבות", תשכ"ה; „אחותי קטנה", תשכ"ז; „חפה במדבר", תש"ל; „להקת הקצב מופיעה על הר גריזים", תשל"ב; „הספר הקטן", תשל"ב. — ב 1970 זכה ק' ב„פרס ישראל" ונבחר ליו"ד אגודת הסופרים העברים בישראל.

ר. גורפין, מקרוב ומרחוק, 117—121, 1964; א. כהן, סופרים עבריים בני זמננו, 242/3, תשכ"ד.

קובנר, אברהם אורי (1842, וילנה—1909, לומז'ה), סופר עברי, משומד. בנעוריו למד בישיבות ליטא ונתפס ל"השכלה". הושפע מהסופרים הרוסיים הרדיקלים. ב1862 התחיל לפרסם מאמרים בכ"ע עבריים. ק' היה חלוץ הביקורת הספרותית-העברית החדשה והשפיע עמוקות על דרכה. במאמריו, שכינסם בספר „חקר-דבר" (תרכ"ו), תקף את הרומנטיקה שהיתה שלטת בספרות ה„השכלה" על ניתוקה מהחיים, והאשימה שהיא מלאה מליצות ריקות. כיוצאים מן הכלל הזה ראה את י. ד. ב. לוינזון, י. ש. רג'ו, ח. ז. סלונימסקי וא. מאפו (ע' ערכיהם), וכן את ספריו של י. פרל (ע"ע) „מגלה טמירין" ו„בוחן צדיק" — שלא ידע את זהות מחברם. ק' סבר שהספרות העברית והיידית החדשה היא שלב מעבר, ושבסופו של דבר יכתבו היהודים בשפת מדינות-מושבם. ביקרתו עוררה התנגדות מרה ופולמוס רב. ק' הגיב בחריפות במאמרים, וגם בהלשנה על עתון „המליץ" בפני השלטונות; בתוך כך הלך והחריף קטרוגו. מאמריו המאוחרים כונסו בספרו העברי האחרון, „צרור-פרחים" (תרכ"ח). לאחר מכן עבר ק' לכתיבה בכה"ע היהודיים ברוסית, באותה רוח. הוא קבע שהשאלה היהודית היא כלכלית גרידא, ושתיעלם כשיוטב מצב החברה בכלל. כ"כ כתב בעתונות הרוסית הכללית. בשנים 1860—1865 ישב בקייב, ובשנים 1866—1870 — באודסה. ב 1871 עבר לפטרבורג ועבד שם כפקיד בבנק. ב 1875 נתפס במעילה ונידון לעבודת-פרך ולגירוש לסיביר. שם התנצר ונשא אשה רוסית. ב 1894 שב לרוסיה האירופית, התיישב בלומז'ה ועבד שם כפקיד ממשלתי. ק' המשיך להתעניין בשאלת היהודים וניהל חליפת-מכתבים בשאלה זו עם כמה מגדולי הספרות הרוסית, ביניהם דוסטויבסקי וטולסטוי. ב 1903 פרסם את זכרונותיו בכה"ע הרוסי שהופיע בפטרבורג Историчиский Вестник („ידיעות היסטוריות"). בעברית הופיעה הוצאה בלתי-שלמה של כתביו המכונסים (תש"ז).

י. אורבך, המאבק לריאליזם בספרות העברית (אורלוגין, 4), 1951; הנ"ל, הורתה ולידתה של הביקורת הריאליסטית (שם, 9), 1953; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ד', 139—175, תשי"ד; ש. ברימן, א. א. ק. ומקומו בתולדות הביקורת העברית (מצודה, ז'), תשי"ד; הנ"ל, א. א. ק., האיש, המבקר ומורשתו (שם, 11), 1955; מ. וויינרייך, פוןביידע זייטן פלויט, תשט"ז; י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, ז', 109—126, תשל"א; S. M. Ginsburg, A.U.K., *A Search for Acceptance* (Judaism, XXIII), 1974.

י. ס.

קוברה (cobra), כינוי עממי או מדעי-למחצה, בלשונות אירופיות שונות, לנחשים ([ע"ע]; להלן נ") אכזוטיים, ארסיים ומסוכנים, המשתייכים לקבוצה קטנה ובלתי מוגדרת בדיוק של סוגים הקרובים זל"ז, במשפחת הפתניים (ע"ע); תפוצתם באזורים הטרופיים והסובטרופיים של העולם הישן. השם גזור מהשפה הפורטוגלית cobra de capello („נ' בעל כובע") ומרמז לתכונה בולטת המשותפת לכמה מהק': בעת התרגשות או דריכות-סתם היא מזדקרת וזוקפת לצדדים את זוגות הצלעות שבחלק הקדמי של הגו. כתוצאה מכך נמתח ונפרש עור הצוואר, המקבל צורה משוטחת ומורחבת מאד. למסתכל מרחוק-מה נדמה כאילו חובש הנ' כובע רחב-שוליים לראשו. התנהגות מוזרה ואימתנית זו, בצירוף תכונותיהם הארסיות הקטלניות, הקנו לנ' אלה מאז ימי-קדם מקום נכבד בתודעה של עמי המזרח. הק' מוצאות בקרבם ביטוי נרחב במיתולוגיה ובדת, בפולקלור ובאמנות (ע"ע נחשים, עמ' 50; ור' ציור בע' הדו, עמ' 512). אפילו בימינו משמשת הק' המזדקרת, בעלת תשעת הראשים, סמל לצבא-השחרור הסימביונזי, בקליפורניה. הק' היא גם אביזר-מקצועי קבוע בציוד הפאקירים, עושי-הלהטים (snake charmers), בשוקי הודו וצפון-אפריקה. אחדים ממיני הק' (השוכנים באפריקה הטרופית והדרומית) מסוגלים „ל-ירוק", כלו', להתיז, את הארס לעומת אויביהם, עד למרחק של 2 מ' בקירוב ותוך דיוק המכוון לעיני האויב, שאותן עשוי הארס לסמא. וע"ע נחשים, עמ' 46/7.

קוברה הודית (Naja naja)

החשובים מתוך כ 12 מיני חפתנים שהשם ק' דבק בהם הם: 1) רב-פתן מלכותי (Ophiphagus hannah), הגדול שבנ" הארסיים. ארכו 5 מ' ויותר. נפוץ בדרום מזרח-אסיה. עיקר מזונו — נ" אחרים. מין זה מצ-

טיין בדאגה לצאצאים. הנקבה צוברת ומגבבת קן דו־קומתי מזרדים, עלים וצמחים תלושים. בתחתיתו היא מטילה את ביציה — 20—40 במספר. בתא עליון ונפרד של הקן שוכנת הנקבה ושומרת על התטולה. נראה שגם בן־הזוג משתתף בבניית הקן ובמלאכת השמירה; 2) הק' ההודית (Naja naja), המפורסמת בכינויה „נחש המשקפיים" בשל הציור בדמות זוג משקפיים המתגלה בערפה בעת פרישת צווארה. ארכה בד"כ כ $1\frac{1}{2}$ מ'. נפוצה בכל דרום־אסיה. היא שכיחה במיוחד בהודו, סמוך למקומות יישוב, ומספר המתים מחמת הכשתה הארסית מגיע שם לאלפים מדי שנה; 3) הק' המצרית (Naja haje), מהמפורסמים שבמיני הנ" בכלל, כבר בתקופה העתיקה, וכנראה אב־טיפוס ל„פתן" המקראי. ייתכן שבעזרתה איבדה־עצמה־לדעת המלכה קלאופטרה (ע"ע מצרים, עמ' 220; ור' שם ציור). ארכה מגיע ל 2 מ' בקירוב. איזור תפוצתה: אפריקה. תת־מין נפרד מצוי בתימן ובדרום־ערב.

ביבל': ע"ע נחשים. — י. ח. ה.

קוּבֶּרְטֶן, ברון פְּיֶר דֶה — Baron Pierre de Coubertin — (1863—1937), ספורטאי ומחנך צרפתי. ב 1894 יזם את חידוש „המשחקים האולימפיים" היוונים (ע"ע אולימפיאדה; אולימפיה; משחקים אולימפיים). במגמה להפיץ את העיסוק בספורט בקנה־מידה עולמי, הקים את הוועד האולימפי הבין־לאומי (Comité international des jeux Olympiques), ובעזרת תרומותיו של היווני העשיר גאורגיוס אורוף (Averoff) ארגן את המשחקים האולימפיים המודרניים הראשונים (אתונה, 1896). ק' עמד בראש שמונת המשחקים עד 1924, ארגן את טקסיהם וגם צירף סוגי ספורט (מירוץ מרתון וכו') שלא היו נהוגים בעבר. הוא פרסם כמה ספרים על נושאי ספורט.

A. Senay – R. Hervet, *Monsieur de C.*, 1956.

קוֹבְּרִין (Кобрин), עיירה בדרום־מערב הרפובליקה הבילורוסית, בריה"מ, 45 ק"מ ממזרח לברסט; 19,000 תוש' (אומדן 1969).

יהודים. מ 1514 ידועה תעודת־זכויות לקהילת ק'. ב 1563 נזכרים 25 בתי־מגורים של יהודים וביכ"נ. היהודים עסקו במסחר, חכירת בתי־מרזח וגביית מסים. יהודי ק' סבלו אבידות קשות בנפש וברכוש בעת מלחמות השוודים (1655), אך התאוששו עד־מהרה, וב 1705 שילמו 300 זהובים מס־גולגולת. ירידתה הכלכלית של ק' במאה ה18 פגעה גם ביהודים, והקהילה שקעה בחובות. ב 1766 ישבו בק' ובסביבתה 924 יהודים משלמי־מס. במאה ה 19 נתרבה מספרם, וב 1897 הגיע לכ 6,680 (70%). כתוצאה מפגיעתן הכלכלית של תקנות מאי (ע"ע רוסיה, יהודים) קם בק' פרולטריון יהודי ורבים היגרו לאה"ב. ממנהיגיה הרוחניים של ק' היו הדרשן הנודע בצלאל בן שלמה מק' (נפ' 1678), בעל ספר „עמודיה שבעה" (לובלין, תכ"ו), והרב יעקב בן דוד שפירא (נפ' 1718), מחבר ספר „אהל יעקב" (פרנקפורט, 1729) ומייסד ישיבה בק'. במאה ה 19 היתה חסידות ק' — שמייסדה היה הצדיק ר' משה בן ישראל מק' — בעלת ההשפעה העיקרית בקהילה, וההתארגנות הציונית שם נתקלה בראשיתה בהתנגדות החסידים. לאחר 1905 נאבקו הבונד ופועלי־ציון לזכויות פוליטיות וחברתיות. עם כינון המשטר הפולני ב 1921 הוקם בעיר בי"ס עברי „תרבות", בי"ם יידי של ציש"א וישיבה; גם ב„חדרים" חלה מודרניזציה. ב 1921 היו בקהילה 5,431 יהודים (66%), רובם סוחרים ופועלים בתעשיה המקומית.

ב 20.9.39 נפלה ק' בידי הסובייטים. חלק מהנוער הציוני הצליח להגיע לווילנה ומשם לא"י. ב 1941 היו בק' כ 8,000 יהודים, כולל הפליטים ממערב פולניה. בימיו הראשונים של הכיבוש הגרמני (24.6.41) נרצחו 170 יהודים וביהמ"ד „חיי אדם" הועלה באש. בסתיו 1941 הוקם הגטו. ב 2.6.42 הוצאה־להורג כמחצית מקהילת ק'. ב 14.10.42 היתה „אקציה" נוספת. הרציחות בוצעו כ 4 ק"מ מק'. באקציה זו היו גילויי התגוננות פעילה. כ 100 אנשים הצטרפו לפרטיזנים ביערות. הקהילה לא שוקמה לאחר המלחמה; שרידיה עברו לפולניה ומשם לא"י.

ש. דובנוב (עירך), פנקס המדינה (מפתח בערכו), תרפ"ה; ספר ק'; מגילת חיים וחורבן, תשי"א.

אר. צי. – אה. וי.

קוֹדָאִין, ע"ע מוֹרְפִין, עמ' 873.

קֶוֶדוֹ אִי וִילְיֶגַס, פְרַנְסִיסְקוֹ גוֹמֶס דֶה — Francisco Gómez de Quevedo y Villegas — (1580—1645), משורר, מספר וסטיריקן ספרדי. ק' הצטיין מאד בלימודיו באוניברסיטה (תאולוגיה, משפטים, תרבות קלאסית ולשונות). חרף היותו נכה ברגלו היה סייף מעולה. ק' היה מקורב לשני מלכים (פליפה III ו IV) ולדוכס אוליווארס (ע"ע אוליורז), שבשירותו פעל. בשל מעורבותו הפוליטית, ואולי בשל ביקרתו החברתית, נאסר פעמיים (1620/1; 1639—1643).

הרומן שלו, Historia de la vida del buscón („סיפור חייו של הנוכל"), 1626, היה מעין פרודיה של מוסכמות הסיפור הספרדי הפיקרסקי (ע"ע, ספרדית, עמ' 405), כפי שהנהיג מ. אלמן (ע"ע). ק' חיבר (בהשפעת ציוריו של היירונימוס בוש; ע"ע) „חזיונות" (Suenos) סאטיריים על הגיהנום (1627), סאטירה פוליטית (La hora de todos [„שעת כולם"], 1645), מסה ברוח הפילוסופיה הסטואית (La vida de Marco Bruto [„חיי ברוטוס"], 1644) ועוד. בתור משורר היה, יחד עם ב. גרסין (ע"ע), מנציגיו הגדולים של ה conceptismo ששאף לביטוי שנון של רעיונות (conceptos) מקוריים באמצעות לשון נופל על־לשון ומטאפורות מפתיעות; ק' התנגד ל culteranismo של גונגורה (ע"ע) ששם את הדגש בקישוטי־לשון. ק' חיבר סונטות עמוקות־רגש, ומפורסם מכתבו השירי A. S. M. el Rey don Felipe IV Memorial („לזכר הוד־מלכותו פליפה IV"), שבו מתח ביקורת על הנוהג להפקיד את השלטון בידי איש־חסדו של המלך. רע"ע ספרדית, עמ' 403/5.

M. Levisi, *H. Bosch y los Sueños de F. de L.*, (Filología, IX), 163—200, 1963; A. Rothe, *Q. und Seneca*, 1965; I. Nolting-Hawff, *Vision, Satire und Pointe in Q.-s Sueños*, 1968.

קוֹדִי זוֹלְטַן — Kodaly Zoltán — (1882, קֶצ'קמט [הונגריה] — 1967, בודפשט), מלחין הונגרי. את יצירותיו הראשונות הלחין בהיותו חבר־מקהלה בטרנאווה (צ'כוסלובקיה). ב 1902 החל ללמוד הלחנה בבודפשט, ויצירותיו מאותו הזמן חדורות השפעתם של בראמס ודביסי. ב 1905 — השנה שבה החל ברטוק (ע"ע, עמ' 678) באיסוף שירי־עם הונגריים — יצא גם ק' למסע לימודי בכפרי הונגריה, וליקט, רשם והקליט לחנים עבור מחקר שערך על מבנהו של שיר־העם ההונגרי. גילוי יסודותיו ומקורותיו של שיר־העם לפני שסולף בעטים של השפעות זרות ועיבודים קלוקלים היתה מאז תכלית חייו. ב 1906 הוכתר בתואר „דוקטור" ויצא לברלין ולפריס, שם היה מתלמידי המלחין וידור (Ch. Widor). ב 1907 התמנה פרופסור לתורת־המוסיקה ולהלחנה באקדמיה למוסיקה של בודפשט, ומ1919 — מנהלה. באותה תקופה הרבה גם לכתוב מחקרים ומאמרי־ביקורת. את ברטוק פגש ב 1906, ומאז שילבו השניים את מחקריהם ועסקו יחדיו באיסופם וברישומם של לחני־עם הונגריים, רומניים ואחרים. הלקטים שפורסמו בשנים 1906—1921 ואלה שנותרו בכתובים שימשו בסיס ל„אוסף המוסיקה העממית ההונגרית" (Corpus Musicae Popularis Hungariae), שהכרך הראשון שלו יו"ל ב 1951.

סגנונו המיוחד של ק' משלב מרכיבים מן הזמר העממי ההונגרי — מקצבים, הרמוניות, ולעתים לחנים בשלימותם — מן המוסיקה הצרפתית החדישה ומן המוסיקה הדתית של הרנסאנס האיטלקי. כל יצירותיו טונאליות וכתובות בצורות המקובלות, ורבות מהן דורשות

מהמבצעים יכולת טכנית גבוהה. בין יצירותיו החשובות: Psalmus Hungaricus („מזמור תהלים הונגרי", 1923) למקהלה ולתזמורת; אופרה קומית „הארי יאנוש" (Hary Janos — 1926). „הסוויטה התזמרתית" שמרבים לנגנה, כוללת פרקים תזמרתיים מן האופרה; „מחולות מרושסק" (1930); „מחולות מגלנטה" (1933); „טה דאום" (1936). כן כתב יצירות רבות אחרות לתזמורת, למקהלה ולהרכבים כליים שונים.

L. Eosze, *Z. K.: His Life and Work*, 1962; P. M. Young, *Z. K., a Hungarian Musician*, 1964.

א. חנ.

קוּדְרוּן, גודרון (Kudrun, Gudrun), שמה של גיבורת אפוס הרואי גרמני, בן 32 „הרפתקות", שנכתב במאה ה13 בידי מחבר עלום־שם. גרעינו של האפוס — שיר ויקינגי, כנראה מן המאה ה9, שהורחב והועבר באמצעות נגנים מאיזור הרינוס. רקע לשיר שימשו מסעי־השוד של הוויקינגים נגד העמים שישבו בארצות הים־הצפוני. השיר שמור באוסף כה"י אמבראס מן המאה ה16 (כיום בווינה), ונחקר מאז המאה ה19. הוא כתוב גרמנית עילית בינונית (Mittelhochdeutsch); מבנהו וסגנונו מעידים על תלותו בשירת הניבלונגים (ע"ע). ק' שימשה נושא ליצירות מוסיקליות וספרותיות גרמניות, בין־היתר לטרגדיה של א. הרט (ע"ע).

W. Hoffmann, *K. Ein Beitrag zur Deutung der nachnibelungischen Heldendichtung*, 1967.

קְוֶה, קְוֶא, ע"ע קִילִיקְיָה.

קוּה, אֶפְרַיִם משה — Ephraim Moses Kuh — (1731—1790), משורר יהודי גרמני. ק' קיבל חינוך יהודי מסרתי. בשנים 1763—1770 שהה בברלין, זיקתו לספרות נתעוררה שם בעקבות הכרותו עם מנדלסזון ולסינג ועם הסופרים הרציונליסטים. ב1770 שב לעיר־מולדתו, ברסלאו, ו61 שנים היה שרוי בדכאון. — ק' היה המשורר היהודי הראשון שכתב גרמנית חדשה. שיריו מבטאים את נאמנותו לשלטון ואת סבל היהודי נעדר־הזכויות, ומכוונים, לעתים, נגד האנטישמים. במכתמים, במדריגאלים ובסאטירות שלו ניכרת השפעת משוררים יוונים ורומים, ק' תרגם לגרמנית מיצירות מַרטִיַּליס (ע"ע). מבחר משיריו Hinterlassene Gedichte („שירי עיזבון"), 2 כר', 1792, הו"ל ידידו, המשורר קרל וילהלם ראמלר. — דמותו של ק' משמשת גיבור לסיפורו של ב. אוֹאֶרבַּך (ע"ע), „המשורר והסוחר", 1839.

B. Auerbach, *Dichter u. Kaufmann*, 1855²; H. Rhotert, *E. M. K.*, 1927 (דיסרטציה).

קוֹהוּט, משפחה של מלומדים יהודים שפעלה באירופה ובאה"ב.

1. חנוך יהודה (אלכסנדר) ק' (1842, פלגיַהזה [הונגריה] — 1894, ניו־יורק), רב ובלשן. למד שפות־המזרח באוניברסיטת לייפציג, וב1867 הוכתר שם בתואר ד"ר. ב1865 הוסמך לרבנות בביהמ"ד לרבנים בברסלאו, ואח"ב שימש ברבנות בסקשפהרוואר (בגרמ': שטולוויסנבורג) שבהונגריה. שם פעל גם כמפקח אזורי על בתה"ס, והיה היהודי הראשון שהחזיק במשרה זו. ב1868 היה אחד ממזכיריה של ועידת יהודי הונגריה כאיש הזרם המתקדם. בשנים 1872—1880 היה רבה הראשי של פֶּץ'. משם עבר לנַגוארד. שבה כיהן כרב עד 1884. ב1885 יצא לאה"ב לכהן ברבנותה של עדת „אהבת חסד" בניו־יורק. עם בואו הוצרך לנקוט עמדה בפולמוס הרפורמה, ובאותה שנה נתפרסם ספרו Ethics of the Fathers („מוסר האבות"), שבו ביסס את השקפת המסורת. ק' היה ממייסדי הסמינר היהודי התאולוגי בניו־יורק, ולימד בו ספרות חז"ל.

יצירתו הגדולה היא מהדורת „הערוך השלם" (א'—ח'; תרל"ח—תרנ"ב), מילונו התלמודי של נתן בן יחיאל (ע"ע) מרומי. במהדורה זו, הערוכה ע"פ כ"י ודפוסים קדומים, ביטא ק' את השגי הפילולוגיה התלמודית כפי שעמדו בזמנו, ואת ידיעתו בשפות־הקדם. לכל ערך במילון צירף מקורות נוספים מספרות חז"ל — להכרת דרכי הנטיה הדקדוקית. במבוא תיאר את זיקתו של „הערוך" לספרות הרבנית העניפה שלפניו, ואת מקומו המרכזי בהמשך התפתחותה אחריו. חרף הליקויים הרבים, ובהם הנטיה המופרזת לראות בפרסית שפת־מפתח למלים הזרות בחז"ל (חלקם תוקן אח"כ בספר „תוספת הערוך השלם" [תרצ"ז], בעריכת ש. קראוס, ל. גינצברג, ע. לף [ע' ערכיהם], ודב גיגר). יש למפעל ערך רב עד היום, והספר חזר ונדפס פעמים אחדות. ק' פרסם מאמרים בכ"ע שונים, ויש לציין את עבודתו (בגרמ'; נתפרסמה ב1871) בחקר התרגום הפרסי לתורה של י. טאווס (ע"ע). ספריתו בת 8,000 הכרכים נמסרה ע"י בנו, ג'ורג' אלכסנדר (ר' להלן), לאוניברסיטת יל.

רבקה (לבית בטלהיים; 1864—1951), אשתו השניה של ק' (1887), פעלה רבות בתחומי החינוך העברי (ייסוד בי"ס עברי לבנות ע"ש ק') והסעד בניו־יורק, והיתה פעילה בחיים הציבוריים של הקהילה: נשיאת מועצת הנשים היהודיות בניו־יורק (1897—1901), נשיאת הקונגרס העולמי של נשים יהודיות (1942—1950), ועוד. מספריה: My Portion („חלקי"; 1925) — שבו אספה חומר על חיי בעלה, תנוך, בהונגריה; More Yesterdays („עוד אתמולים"; 1950) — אוטוביוגרפיה, G.A.K., The Story of His Father's House; („ג.א.ק', קורות בית אביו"; 1938).

2. עמרם (ג'ורג' אלכסנדר), בנו של 1. (1874, סקשפהרוואר [הונגריה] — 1933, ניו־יורק), מחנך וחוקר. ב1885 יצא לאה"ב עם אביו. ב1894 למד באוניברסיטת ברלין ובביהמ"ד לרבנים שם, והיה גם תלמידו של מ. שטיינשניידר (ע"ע). ב1897 חזר לאה"ב ושימש כרב בדלס שבטכסס. מ1902 החל לעסוק בחינוך עברי בניו־יורק, ועד מותו ניהל בת"ס עבריים אחדים שם. ב1915 הקים — עם רבקה ק' — את „קרן א. ק'", שסייעה הרבה לפרסום מחקרים במדעי היהדות, וכן סייע רבות להוצאת „תוספת הערוך" (ר' לעיל). ב1907 פרסם ספר־זכרונות על אביו Morituri („העומדים למות"). כן פרסם מאמרים בחקר הספרות היפה של כמה לשונות אירופיות (ועברית בכלל זה) ותרגם לאנגלית מיצירותיהן. עסק גם בחקר ההיסטוריה של היהודים באמריקה הלטינית.

3. אדולף (1840, מינדסנט [הונגריה] — 1917), עתונאי וסופר. אחיו של 1. למד זמן מסוים בביהמ"ד לרבנים וכאוניברסיטות ברלין וברסלאו. זכרונותיו על תקופה זו נתפרסמו בספרו Memoiren eines juedischen Seminaristen („זכרונותיו של תלמיד סמינר יהודי"; 1870). ערך מספר עתונים חשובים בגרמניה, בהם Berliner Zeitung. ב1884, תוך־כדי עבודתו בעריכת עתון זה, גורש מפרוסיה בגלל התקפותיו על ביסמרק; רק ב1889 הותר לו לשוב. מספר פרסומיו מגיע למאות, ביניהם ספרים, בנושאים מגוונים: היינה; הרדר; פוירבך; מוסיקה; תאטרון; תולדות היהודים בגרמניה: Moses Mendelssohn u. seine Familie („משה מנדלסזון ומשפחתו"; 1886); Gesch. d. deutschen Juden („תולדות יהודי גרמניה"; 1898/9); Berühmte israelitische Manner u. Frauen, I–II („גברים ונשים יהודים מפורסמים"; 1901). נודע מאד כמתרגם של ספרות־יפה הונגרית (יוקאי, מיקסט, פטפי [ע' ערכיהם]) לגרמנית, וב1892 קיבל מידי הקיסר פראנץ־יוזף תואר אצולה על תרומתו לספרות. ב1912 הוכתר בתואר ד"ר־כבוד באוניברסיטת קולוז'וואר.

מ. דייוויס, יהדות אמריקה בהתפתחותה, 71—83, תשי"א; *Tributes to the Memory of A. K.*, 1894; G. A. K., *A. K., Ein Charakterbild* (in: Semitic Studies in Memory of A. K.), 1897; id., *Concerning A. K.; a Tentative Bibliography*, 1927; J. Fischer, *Dr. A. K.; ein Lebensbild*, 1927; M. Davis, *The Emergence of Conservative Judaism* (index, s.v.), 1963; E. D. Coleman, *A Bibliography of G.A.K.* (in: Jewish Studies in Memory of G.A.K.), 1935.

יה. מ.

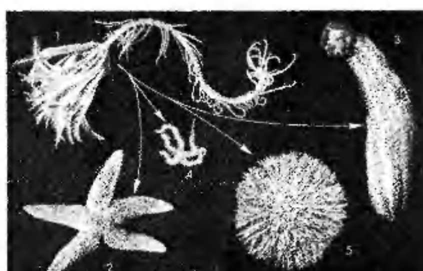
קוהזיה, תאחיזה, לכידות (cohesion), בפיסיקה, הכוח המושך בין פרודות סמוכות בחומר אחד, האוחז את החומר כגוש אחד. הכוח עפ"ר חזק־ביותר במוצקים וחלש־ביותר בגזים. כוח דומה בין פרודות של חמרים שונים מכונה אדהזיה (adhesion), והוא לעתים כוח דוחה. הכוח הוא תוצאה של משיכה ודחיה (כוחות קולון [ע"ע]) בין המטענים בפרודות השכנות, ובמקרים פשוטים הוא ניתן לחישוב. הפרודות מסתדרות במרחקים כאלה שהאנרגיה הכללית של המערכת מזערית. כל שינוי במרחקים בין הפרודות (גם מתיחה וגם דחיסה) מצריך תוספת אנרגיה. כוח הק' הוא בין הקובעים את הקשר הכימי (ע"ע כימיה, עמ' 741), החיכוך, הצמיגות, הנימיות ומתח הפנים (ע' ערכיהם), והוא פועל בריתוך, בהלחמה, בהדבקה, בצביעה, בהידרוליקה ובמשאבות.

דוגמה לעצמת הק': כוח הק' מספיק כדי שעמוד־מים יורם לגובה של יותר מ 10 מ' באמצעות משאבת־יניקה מבלי להיקרע. כוח האדהזיה בין מים לקרומי תאים מספיק כדי להרים מים בצינורות נימיים בצמחים ליותר מ 300 מ'.

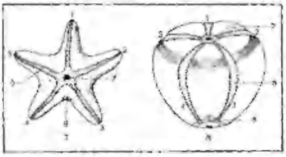
קווצי־עור (Echinodermata), מערכת בע"ח בעלי חלל־משני (קלום). לק"ע שלד פנימי המורכב מלוחיות או מחטים גירניות. בד"כ הגוף מכוסה קוצים (וזהו מקור השם). בשלב הבוגר הם בעלי סימטריה רדיאלית — בד"כ מחומשת. השלב הלרולי הוא בעל סימטריה דו־צדדית (ע"ע גלגול, עמ' 744). חלל הגוף המשני מורכב מ 3 חלקים, שאחד מהם מהווה את מערכת־המים (ר' להלן) המייחדת אותם מיתר בעה"ח. קה"ע הם המערכה הגדולה היחידה בעולם החי המצויה בים בלבד.

מ ב נ ה כ ל ל י. מלבד בחבצלות־ים ובמלפפוני־ים מצוי פתח הפה בצד התחתון של הגוף הפונה אל המצע — הצד האוראלי. אצל כולם, פרט למלפפוני־הים, מצוי פי־הטבעת בצד העליון — הצד האבאוראלי. בקה"ע הקדומים נמצאו פתח הפה ופי־הטבעת בצד העליון. מצב זה נשמר עד ימינו בחבצלות־ים.

מ ע ר כ ת ־ ה מ י ם או המערכה האמבולקרלית מורכבת מתעלה טבעתית המקיפה את צינור־העיכול בחלקו התחתון. מתעלה זו מסתעפות 5 תעלות רדיאליות, אחת לכל זרוע או רדיוס. אם מספר הזרועות גדל מ 5 גדל אף מספר התעלות. התעלות הרדיאליות נושאות מספר רב של זוגות שלפוחיות בעלות דופן שרירית. אל כל שלפוחית קשורה צינורית אטומה — רגל מים, זו חודרת אל דופן הגוף כלפי חוץ. בהתכווץ השלפוחית מתארכת ומתמתחת רגל־המים בגלל לחץ המים מתוך השלפוחית. התנועה נעשית תוך התארכות והתקצרות רגלי־המים והיצמדותן למצע. בין השלוחות הרדיאליות של מערכת־המים, ע"ג התעלה הטבעתית, מצויות 5 שלפוחיות המהוות בית־קיבול לנוזל מ־מערכת־המים. כלפי חוץ קשורה מערכת־המים בתעלה העולה אל הצד האבאוראלי, תעלת האבן — ומסתיימת בלוחית־הכברה (madre porite) שהיא בעלת נקבים רבים. מערכת־המים שימשה במקורה מערכת סינון ואיסוף מזון, והיא עדיין משמשת בתפקיד זה בחבצלות־ים. ביתר המחלקות היא ממלאת בעיקר תפקיד בתנועה, אך יש שהיא משמשת לשני התפקידים גם־יחד.

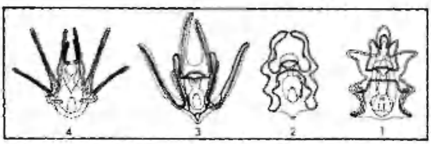
ציור 1. קיוצי עור. השוואת כונים ממחלקות שונות: 1. הוג Endoxocrinus (ממחלקת הבצלותיים); 2. Asterias (כוכביים); 3. Holothuria (מלפפוניים); 4. Ophiothrix (נחשוניים); 5. Echinus (קיפודיים). החצים מציינים את התפתחות המחלקות

ציור 2. השוואה בין כוכבי־ים (מראה מהצד התחתון) לקיפודי־ים (מראה מן הצד): א. קיפוד ים; ב. כוכבים. 1.—5. רדיוסים; 6. תעלה רדיאלית; 7. פה; 8. לוחית כברה

מערכת ה ע י כ ו ל בנויה צינור, לעתים מפותל, הנמשך מפתח הפה לפי־הטבעת. פי־הטבעת חסר בנחשוני־ים ובמספר סוגים של כוכבי־ים. בלוטות־עיכול גדולות ממלאות את איזור הרדיוסים. אלו מפותחות בעיקר בכוכבי־הים. הם חסרי א י ב ר י ־ ה פ ר ש ה מיוחדים, ההפרשה נעשית כנראה בעזרת תאים מיוחדים — coelomocytes — הנעים בין הרקמות, קולטים את חמרי־ההפרשה ומפרישים אותם החוצה. קה"ע הם חסרי כושר אוסמורגולציה.

קה"ע חסרים מערכת־עצבים מרכזית וחסרים איזור שניתן להגדירו כראש. מערכת־העצבים בנויה אף היא מטבעת שממנה מסתעפים 5 סיבים רדיאליים. גם המערכת ההמלית בנויה באותה צורה

ציור 3. התפתחות של קווצי־עור: דרגות זחל (מראה מהצד התחתון): 1. דרגת bipinnaria (ממחלקת כוכביים); 2. auricularia (מלפפוניים); 3. ophiopluteus (נחשוניים); 4. echinopluteus (קיפודיים)

והיא מלווה את מערכת־העצבים. כמעט שאין להבחין ב א י ב ר י ־ ח ו ש מיוחדים. כאיבר־חוש מכאני משמשים רגלי־המים ומחושים שבקצה הרדיוס. יש מקרים שבהם מצויות עינים פשוטות המבחינות ביו אור לחושך.

המינים בד"כ נפרדים, אך יש מספר מקרים של אנדרוגיניות. מספר בלוטות־המין בד"כ 5, והן מצויות באיזור האינטררדיוסים. מבנם פשוט וההפריה חיצונית. ישנם מקרים בודדים של „הדגרה" של הפרסים הצעירים. הרגנרציה מפותחת מאד ובמספר מקרים היא משמשת כמנגנון רביה לא־מיני.

המערכת כוללת 20 מחלקות שרק 5 מהן קיימות כיום: ח ב צ ל ו ת ־ י ם; כ ו כ ב י ־ י ם; נ ח ש ו נ י ־ י ם; ק פ ו ד י ־ י ם ו מ ל פ פ ו נ י ־ י ם (ע' ערכיהם). כיום מוכרים למעלה מ 6,000 מינים. קה"ע הם מבעה"ח הנפוצים־ביותר בים. הם מצויים בכל הימים ובכל העמקים, מאיזור הגאות והשפל ועד לאזורי־התהום שבאוקיאנוסים.

מעמדם של קה"ע במערכה בפני עצמה הוכר רק באמצע המאה ה 19. עד־אז הם סווגו בין הנבוביים (ע"ע). ב 1854 הפריד רודולף לויקארט (Leuckart) את קה"ע וקבע את מעמדם כקבוצה נפרדת ועצמאית בממלכת החי, בהתבססו על מבנם האנטומי שהוא שונה ומפותח ממבנה הנבוביים.

קה"ע ידועים כבר מתקופת הקמבריום, והם משמשים כאינדיקטור חשוב בפלאונטולוגיה. קה"ע הקדומים לא היו בעלי סימטריה

רדיאלית אלא בילטרלית. כיום קיימת סימטריה בילטרלית משנית בבוגרים של מלפפוני־ים ובקיפודי־הים האירגולריים. מתקופת הקמ־בריום ידועים קה״ע דמויי־כוס הצמודים למצע ע״י גבעול בבסיס הכוס. לשולי הכוס היו בליטות בעלות ריסים ששימשו לאיסוף מזון. משערים שתוספתנים אלה הם מקור מערכת־המים. קה״ע הם כנראה הקבוצה הקרובה ביותר למיתרניים (ע״ע).

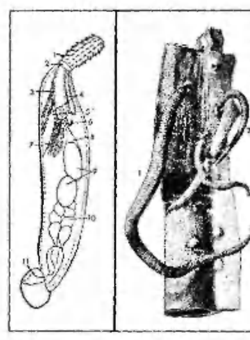
ע״ע כוכבי־ים ; נחשוני־ים.

R. A. Boolootian, *Physiology of E.*, 1966; M. Millott (ed.), *E. Biology*, 1967; A. M. Clark – F. W. E. Rowe, *Monograph of the Shallow-Water Indo-West Pacific E.*, 1971.

יא. אח.

קווצי־ראש (Acanthocephala, מיוונית ἄκανθα — קוץ, ו κεφαλή — ראש), מערכת בע״ח חסרי חוליות, הכוללת כ 650 מינים. מצטיינים בסימטריה בילטרלית והעדר חלל משני. המבוגרים טפיליים בחוליתנים. הלרוות — בפרוקי רגליים: חרקים, שווי־רגליים וקפזרגליים.

מבנה הגוף היסודי: גליל מוארך, פחוס קמעה, ארכו עפ״ר 1—2 ס״מ ורק מינים מעטים מגיעים ל 50—60 ס״מ. צבעו היסודי לבן־צהבהב. יש שהגוף מקבל גוון כתום או אדום מהקרוטנים שבמזון המאכסן. החלק הקדמי של הגוף — הפרסומה — מהווה יחידה תפקודית הכוללת: 1) חרטום המכוסה שורות ארכיות ורחביות של קרסים כפופים אחורנית; 2) צוואר ; 3) כיס החרטום שלתוכו מתנרתק החרטום ; 4) מרכז עצבים — גנגליון ; 5) שרירים חזקים להפעלת החרטום והכיס ; 6) זוג בליטות מוארכות התלויות מכיס החרטום אחורנית לחלל הגוף — למניסצי — המשמשים כנראה לוויסות תנועת הנוזלים בגוף. החלק האחורי — המטסומה — חלול ומלא נוזל. במרכזו תעלה, עשויה רקמת חיבור דקיקה, העוברת מכיס־החרטום לקצה האחורי ובה איברי המין. המינים נפרדים. בזכר מכילה התעלה שני אשכים, בלוטות צמנט ופין הנפתח לתוך איבר דמוי מניפה המכונה בורסה. איברי המין הנקביים כוללים: שחלה המתפרקת. במינים מסוימים, לגושי תאים מהם מתפתחות הביצים הצפות בחלל הגוף ; פעמון שרירי המווסת את מעבר הביצים לרחם ומנרתיק (רק למינים מעטים מערכת הפרשה מסיפוס פרוטונפרידיום [ע״ע כליה]). מערכת עיכול חסרה לחלוטין בכל שלבי ההתפתחות, ולפיכך מהווה ציפוי הגוף — הסגומנט — איבר בעל פעילות אינ־סנסיווית לקליטת מזון וויסות הלחץ האוס־מוטי, בנוסף לתפקי־דים הרגילים של הגנה וקביעת מבנה.

קווצי־ראש. משמאל: מבנה כללי של Acanthocephalus ranae (זכר). 1. חדק מכוסה קרסים ; 2. צוואר ; 3. כיס החדק ; 4. למניסצי ; 5. גנגליון ; 6. עטיפה שרירית של עצב ; 7. שרירים ; 8. התעלה המרכזית ; 9. אשכים ; 10. בלוטות צמנט ; 11. בורסה. מימין: קטע מהמעי הדק של חזיר בו צמודים נקבה (1) ו 2 זכרים (2) של Macracanthorhynchus hirudinaceus

הסגומנט הוא גוף סינסיציאלי מוגבל ע״י קרום פלסמתי ובתוכו שכבה של תעלות הרי־ריות המגדילות באופן ניכר את שטח הספיגה.

כמרבית התולעים ה־ספיליות (ע״ע הלמינ־תולוגיה) הסתגלו הק׳ לחיים בתנאים אנא־ארוביים או אנאארו־ביים למחצה. מקור ה־אנרגיה העיקרי הן פח־מימות ובייחוד הגלי־קוגן באמצעות הגלי־קוליזה (ע״ע), כאשר התוצרות העיקריות של חילוף החמרים הם בעיקר ח׳ החלב, כוהל מתילי וח׳ סוקצינית. גם כאשר התולעת נמצאת בתנאים אארוביים (בתנאי מעבדה) אין באפשרותה לנצל את כל האנרגיה הסמונה במולקולת הסוכר ותוצרות חילוף החמרים זהות לאלה שבתנאים אנאארוביים.

ביולוגיה: הק׳ המבוגרים שוכנים במעי הדק של המאכסן, צמודים בקרסי החרטום עמוק בשרירי הדופן, כשגופם תלוי בחלל המעי ; המאכסן מגיב לנוכחות הטפיל בתגובה דלקתית וביצירת קשרית פיברוטית קשה הבולטת אף כלפי הצד החיצוני של דופן המעי. לאחר ההפריה, שהיא פנימית, מסילה הנקבה לחלל מעי המ־אכסן ביצים המכילות לרווה מפותחת המכונה אקנטור. המשך ההת־פתחות אפשרי רק כאשר האקנטור המופרש בצואה נבלע על ידי פרוקי־רגליים, המשמשים כמאכסן הביניים. בתוך המעי של מאכסן זה משתחרר האקנטור מקליפותיו, חודר דרך דופן המעי לחלל הגוף, ההימוצל, ומתפתח לשלב הבא, האקנטלה. האקנטלה, הדומה לק׳ מבוגר, מתכסה בכיסית מוקשה — הציסטאקאנט. המשך ההתפתחות והתבגרות חלים כשהציסטאקאנט נבלע ע״י המאכסן החוליתן, הטורף את מאכסן הביניים. הק׳ הן בעיקר טפילי דגים, אם כי מינים רבים משתכנים בדו־חיים, זוחלים, עופות ויונקים. אצל בן־אדם נמצאו הדבקות מקריות של Moniliformis moniliformis, טפיל חולדות שתיקנים משמשים לו כמאכסני ביניים ו Macracanthorynchus hirudinaceus, טפיל החזיר שמאכסני הביניים שלו הם חיפושיות.

הקרבה הפילוגנטית של הק׳ שנויה עדיין במחלוקת (ע״ע זואו־לוגיה). חוסר המעי מדמה אותו לתולעים השטוחות (ע״ע). מאידך, מחקרים חדישים בעזרת מיקרוסקופ אלקטרוני העלו דמיון במבנה ציפוי הגוף, השרירים ותאי הזרע למספר מחלקות שבמערכת התו־לעים הנימיות.

ג. ויטנברג, הסתכלויות בכמה מקרים בלתי רגילים של הלמינתיאסיס בישראל, 1951; P. P. Grasse (ed.), *Traite de Zoologie*, IV, 1, 1961; S. Yamaguti, *Acanthocephala* (in: Systema Helminthum, V), 1963; W. L. Nicholas, *The Biology of Acanthocephala*, 1973; G. D Schmidt, *Sphaerirostris wertheimae sp. n. and other Acanthocephala from Vertebrates of Israel*, 1975.

גו. ו.

קוור, קמילו בנסו רוזן — Camillo Benso, Conte di Cavour — (1810, טורינו — 1861, שם), מדינאי איטלקי, ממניחי היסוד של איטליה המאוחדת (ע״ע איטליה, עמ׳ 739—742). אמו היתה ממשפחה קלוויניסטית מז׳נווה, ואביו, בן למשפחת אצולה עתיקה במלכות סרדיניה־פימונטה (ע״ע), היה בעל קרקעות ששירת במינהל המלכות. ב 1820—1826 למד ק׳ באקדמיה הצבאית בטורינו, ואח״כ שירת כקצין הנדסה בצבא. בהשפעת הרוח הליברלית של מהפכת 1830 בצרפת התפטר ק׳ מהצבא (1831) והתמסר ללימודים בנושאי חברה וחקלאות. ב 1834/5 סייר בכמה מדינות באירופה, ביקר במוסדות ובבתי ספר ונפגש עם אנשי שלטון. הוא חקר את בעיית העוני באנגליה ובארצו, וחיבר סיכום לסקר אנגלי בנושא זה ותזכיר על העוני בארצו.

ב 1835—1848 ניהל את אחוזות המשפחה. ק׳ הביא מחו״ל חידו־שים רבים, כגון דשן מלאכותי, שיטות ניקוז וזנים של צמחים ובהמות. כן רכש ידע ונסיון בניהול מודרני והתמחה בבעיות כלכלת ארצו. אולם, אט־אט נעשו השאלות המדיניות לעניינו המרכזי.

כשהוקלה ב 1847 הצנזורה, יסד ק׳ עתון בשם Il Risorgimento („התקומה״), והטיף בו להקמת מלוכה חוקתית בארצו. לאחר שפרצו ההתקוממויות הראשונות של 1848 (בפאלרמו ובפאריס), נעתר המלך קארלו אלברטו להפצרות ק׳ ואחרים והפך את מלכותו למלוכה חוקתית (4.3.1848). בהשפעת עתונו הכריז המלך מלחמה על אוס־טריה כדי לסייע למתקוממי מילאנו. ביוני 1848 נבחר ק׳ לפרלמנט.

הוא נקט בו מדיניות מתונה. תוך זמן מה התלכדה סביבו קבוצת חברי פרלמנט, וב 1850 מונה שׂר החקלאות והמסחר בממשלת ד׳אזליו (d'Azeglio). ק׳ דגל במסחר חפשי ובהידוק הקשרים הכלכליים עם מערב אירופה, ולכן חתם על הסכמי סחר עם צרפת, בלגיה ובריטניה. משנפלה הממשלה ב 1852 המליץ ד׳אזליו על ק׳ כעל יורשו והלה נתמנה רה״מ ושר האוצר.

קמילו בנסו, רוזן קבור

מפעלו הגדול של ק׳ היה הקמת מלכות איטליה והעמדת מלכות סרדיניה־פימונטה ובית המלוכה שלה, בית סוויה, במרכז תנועת ההתעוררות הלאומית האיטלקית.

בינואר 1855 צירף ק׳ את ארצו לצד בריטניה וצרפת שלחמו ברוסיה ואוסטריה במלחמת קרים. בעוד המלך ויטוריו אמנואלה (ע״ע) לחץ למען ההצטרפות, התנגדו לכך כל שרי ממשלת ק׳; לאחר היסוסים נכנע ק׳ לרצון המלך. מכל מקום, משלוח 15 אלף חיילים לקרים זיכה את סרדיניה־פימונטה בהשתתפות בוועידת השלום בפאריס (1856), והיא הוכרה כמדינה האיטלקית החשובה. ק׳, שהשתתף בוועידה, אף הצליח להעלות את הבעיה האיטלקית לדיון.

ביולי 1858 נפגש ק׳ בחשאי עם נפוליון III (ע״ע) בפלומביר (Plombieres); השניים הסכימו שסרדיניה־פימונטה תעורר התקוממות במרכז איטליה ואילו צרפת תסייע לה במלחמה שתתפתח נגד אוסטריה, וכתמורה תקבל את סוויה וניס (ע׳ ערכיהן). לאחר הנצחון הצפוי תספח סרדיניה את צפון איטליה והאפיפיור יועמד בראש פדרציה של כל מדינות איטליה. ההכנות למלחמה התעכבו בשל התערבות אנגליה ורוסיה למען השלום ונסיון לנתק את סרדיניה מהשפעת צרפת. נפוליון III התחרט, כנראה, ברגע האחרון, ולדעת חוקרים אחדים עמד ק׳ להתאבד ביאושו, אך אוסטריה שלחה אולטימטום לק׳ לפזר את צבאו, והמלחמה פרצה. סרדיניה וצרפת זכו בנצחון, אבל בשביתת נשק שנחתמה בווילאפראנקה באוגוסט 1859 קיבלה סרדיניה רק את לומברדיה. ק׳ התפטר כמחאה נגד צרפת ונגד המלך ויטוריו אמנואלה II, שאישר את הסכם שביתת הנשק.

ב 20.1.1860 שב ק׳ לראשות הממשלה. בטוסקנה, מודנה, פרמה ורומניה (Romagna) נערכו משאלי־עם שהכריעו בזכות הסתפחות לסרדיניה. סוויה וניס הועברו לצרפת. למרות שמסע האלף של גריבלדי (ע״ע) למלכות סיציליה לא היה תחילה לרוחו של ק׳, הלה תמך בו. אך כשכבש גריבלדי את רוב המלכות והתקרב לבירתה, נאפולי, ואף עמד לעלות על רומא, חשש ק׳ שהוא יקים רפובליקה בדרום איטליה; לפיכך שלח ק׳ את צבא סרדיניה־פימונטה, והמלך ויטוריו אמנואלה II עקף את רומא ונכנס לנאפולי לפני גריבלדי. אז הוכרז על הקמת מלכות איטליה בטורינו (פברואר 1861). ק׳ הדגיש שעל רומא להיות בירת המלוכה החדשה, אך המו״מ שלו עם האפיפיור על הפרדת הכנסיה מהמדינה, לפי הנוסחה „כנסיה חפשית במדינה חפשית", נכשל. ק׳ חלה ונפטר.

ק׳ היה מדינאי ודיפלומט שנון ופיקח, בעל קסם־אישי, אף שגונה כדו־פרצופי. אם כי חתר בעקשנות להגשים את מטרותיו, לא דבק בעקרונות אידאולוגיים.

הוא השכיל לנצל שעות־כושר; אף שלעתים נדחף ע״י הנסיבות למעשים שלא היה שלם עמם (מלחמת קרים, מסע גריבלדי לסיציליה), ידע להשלימם ולהפיק מהם את מירב התועלת.

W. R. Thayer, *The Life and Times of C.*, I–II, 1911; P. Matter, *C. et l'unité italienne*, I–III, 1922—1927; A. J. White, *The Early Life and Letters of C., 1848—1861*, 1930; A. Omodeo, *L'opera politica del Conte di C.*, 1940; D. M. Smith, *C. and Garibaldi*, 1954; R. Romeo, *C. e il suo tempo*, I, 1969.

א. פ. ס.

קוזימו, פְּיֵרוֹ דִי ע״ע פְּיֵרוֹ דִי קוזימו.

קוזימודו, סַלְוַטוֹרֶה — Salvatore Quasimodo — (1901—1968).

משורר, מתרגם ומבקר איטלקי. למד הנדסה ברומא ועבד כמהנדס במשך 10 שנים. מ 1935 הורה ספרות איטלקית בבי״ס גבוה במילאנו. כתב על נושאים ספרותיים בעתונות צפון־איטליה. ב 1959 הוענק לו פרס־נובל לספרות.

בשנות ה 30 נעשה מנהיגה של האסכולה ההרמטיסטית (erme-tismo — „הסתודדות", „הסתגרות"), שקיבלה השראתה מהסימבוליזם הצרפתי וממורשת השירה הקלאסית (ק׳ הצטיין כמתרגמה). שירתו רימוזית, מתוחכמת, משקפת את געגועיו על נוף מולדתו בסיציליה, אך גם את התלהבותו לקִדמה טכנולוגית. בתחילה היה חסיד של „האמנות לשמה", אך לבסוף נטה להשתתפות במאבקים חברתיים. מספרי שיריו הנודעים: Acque e terre („מים ואדמה"), 1930; La vita non e sogno („החיים אינם חלום"), 1949; Ed e subito sera („ולפתע ערב"), 1944; La terra impareggiabile („האדמה שאין דומה לה"), 1958; Tutte le poesie („כל השירים"), 1960.

את חוויותיו במלחמה שיקפו שיריו ב Giorno dopo giorno („יום אחרי יום"), 1947. ב 1956 פרסם באחד מכרכי שירתו Discorso sulla poesia („שיחה על השירה"), חיבור שצידד ב poesia sociale („שירה חברתית"). וע״ע איטליה, עמ׳ 782/3; כרך מילואים, עמ׳ 14.

M. Stefanile, *Q.*, 1943; N. Tedescho, *S. Q. e la condizione poetica del nostro tempo*, 1959; R. Sanesi (ed.), *S. Q.: Poesie scelte*, 1959; P. Mazzamuto, *Q.*, 1967.

קוּזְמין, מִיכָאִיל אַלֶכְּסֵיֶוִיץ׳ — Михаил Алексеевич Кузмин — (1875—1936),

משורר ומספר רוסי. ק׳ היה תלמידו של המלחין רימסקי־קורסקוב והתעניין בתרבויות הקלאסית והמערב־אירופית. את קובץ־שיריו הראשון, Александрийские Песни („שירים אלכסנדרוניים"), פרסם ב 1906. תחילה נמנה עם נציגי הסימבוליזם הרוסי המאוחר, ואולם כעבור זמן היה מן הראשונים שפרצו את מסגרתה של תנועה זו, ומצא את דרכו לכתיבה שקופה ובהירה („קלאריזם") המבוססת על עקרונות הסטיליזאציה (ע״ע רוסית, ספרות). שירתו חותרת אל עולם פיוטי סגור ומצומצם, עולם של עדינות, חן ודקות; היא משבחת — אפשר לראשונה בשירה הרוסית — אהבה של גבר לגבר. להגיגיו על מלחמה, על מהפכה ועל סבלות ארצו במשטר החדש נתן ק׳ ביטוי בשיריו המאוחרים. יצירתו הלירית העשירה את המערכת הריתמית של השירה הרוסית. — ק׳ כתב גם פרוזה, רומנים וביוגרפיות מסוגננים, כגון Чудесная жизнь Иосифа Бальзамо, графа Калиостро („חייו המופלאים של יוסיף באלזאמו, הרוזן קאליוסטרו"), 1919.

קוזן, ויקטור — Victor Cousin — (1792—1867),

פילוסוף צרפתי, מראשי האקלקטיציזם (ע״ע). מ 1815 הורה באוניברסיטת פריס, אך פוטר ב 1821 בשל השמעת ביקורת על השלטון. ב 1828 הוחזר למשרתו. חוק החינוך היסודי של גיזו (ע״ע; 1833) היה פרי תכנונו של ק׳. ב 1840 נתמנה שר־החינוך, ומאז היתה השפעתו על כל מערכת החינוך בצרפת מכרעת.

ק׳, שהושפע משלינג (ע״ע), ביקש, בשם השכל הישר, לאחד כל מה שנראה טוב בעיניו בשיטות פילוסופיות שונות. הוא דגל באמפיריציזם, ועם־זאת הודה בקיום הכרה רוחנית כבסיס לדת. בספרו Du vrai, de beau et du bien („על האמת, היפה והטוב"), 1851,

טען ששלושה אלה מהווים שלמות אחת התואמת את שלושת חלקי הנפש: תחושה, שכל ולב. בספרו על תולדות הפילוסופיה (1829) חילק את כל התורות הפילוסופיות ל 4 סוגי־יסוד: סנסואליזם, אידאליזם, ספקנות ומיסטיציזם, וטען שבכל אחד מהם יש גרעין של אמת. בדומה להגל (ע"ע) סבר ק׳, ששיטות פילוסופיות מבטאות תקופות ועמים, ושההיסטוריה של כל עם היא מימוש של רעיון.

P. Janet, *V. C. et son oeuvre*, 1885; J. Simon, *V. C.*, 1887; L. Levy-Bruhl, *History of Modern Philosophy in France*, 1899; H. J. Ody, *V. C.: Ein Lebensbild*, 1953.

קוּזָנוּס, ניקוֹלאוּס — Nicolaus Cusanus — (1401—1464; ע"ש מקום הולדתו Cues [קואס] שבעמק המוזל), איש כנסיה, פילוסוף ותאולוג גרמני. למד משפטים באוניברסיטות היידלברג ופאדובה והיה מומחה למשפט קאנוני. ב 1428 פנה לקריירה כנסייתית. ב1432 השתתף בוועידת הכנסיה של באזל, שם הגן בלא הצלחה על זכותו של אחד התובעים לכס הבישופות של טריר נגד מועמד שנתמנה ע"י האפיפיור. בבאזל התבלט כחסיד הרפורמה וכתומך במחנה הקונציליארי (ע"ע נצרות, עמ׳ 345/6), ובה פרסם את ספרו De concordantia catholica („על התאום הקתולי"), 1433, שעסק בסמכויות ועידת הכנסיה והאפיפיור ובהצעת תכנית מקיפה לרפורמה של הכנסיה והקיסרות. כשלון הוועידה לקדם את האיחוד עם הכנסיה האורתודוכסית (ע"ע נצרות, עמ׳ 349) הרחיקה אותו מהמחנה הקונציליארי ומאז (1437) פעל בעיקר בשירות האפיפיור, המסוגל, לדעתו, להביא לאיחוד הנוצרי. באותה שנה נשלח ע"י אוגניוס IV (ע"ע) לקונסטנטינופול לנהל מו"מ עם הכמורה היוונית האורתודוכסית, ובשובו נגלה לו הרעיון העיקרי של שיטתו — „חפיפת הניגודים" (coincidentia oppositorum). מ 1438 ואילך פעל נמרצות בגרמניה להשגת הסכם בין האפיפיור והקיסר. על חתימת „קונקורדט וינה" (1448) גמל לו ניקולאוס V (ע"ע) במינויו לקרדינל (1449). ב 1450 נתמנה ק׳ לגאט אפיפיורי בגרמניה, ובמסגרת זו פעל רבות לתיקון הכמורה והנזירות ולהתייאת החיים הדתיים. כבישוף בריכסן (Brixen) בטירול הסתכסך עם דוכס אוסטריה ואח"כ בילה שנים רבות ברומא כיועצו של האפיפיור פיוס II (ע"ע).

חיבורו המרכזי De Docta Ignorantia („על אי־הידיעה המלומדת"), 1440, מציג את שני עיקריה של תורת ק׳: אי־הידיעה המלומדת וחפיפת הניגודים. „אי־הידיעה המלומדת" היא השלב הגבוה ביותר של ההשגה האנושית. האמת המוחלטת אינה ניתנת להשגה שכלית ואפשר רק להתקרב אליה. האדם אינו יכול לתפוס את האמת כשהיא לעצמה אלא ע"י כשלון תפיסתו. אולם, ק׳ אינו ספקן המוותר על השגת האמת. גישתו אינה פאסיווית, והוא מטעים, שמהותה וחוקה של הפילוסופיה היא החיפוש ללא מציאה; לפיכך „במידה שאנו מלומדים יותר באי־ידיעה זו, בה במידה אנו מתקרבים אל האמת".

הדרך לאמת היא אפוא מעבר לשכל, שידיעתו היא יחסית ומשוערת, ומעבר לעקרון ההנגדה והסתירה. לגבי ק׳ מצטמצם עקרון הסתירה לחשיבה תבונית, כעוד ש„אי־הידיעה המלומדת" מתרוממת מעל לסתירה. רק באמצעות האינטואיציה יכול האדם לגלות את „חפיפת הניגודים", את האלוהים, שבו נפגשים כל הניגודים.

את קיומו של עולם נברא ע"י אלוהים מסביר ק׳ עי"כ שהאלוהים הוא „הרואה, הנראה והראיה". ניסוח זה, שמקורו באריסטו, חוזר בצורות שונות אצל הוגי יח"ב, ובכללם הרמב"ם. לפי נוסח זה, אלוהים הוא מעין עיגול הסגור בתוך עצמו. עלינו להבחין בו את הבורא ואת הנברא. אלוהים הנברא הוא העולם. (250 שנה לאחר־מכן יחזור שפינוזה לרעיון זה כשיבחין בין הטבע הטובע והטבע הטבוע).

את המעבר מן האל אל העולם מסביר ק׳ באמצעות צמד המושגים „קיפול" או „התכללות" (complicatio) „ופיתוח" (explicatio), שהם תרומתו המקורית ביותר של ק׳ למחשבה הפילוסופית.

את העולם נוכל להבין רק כשנראה אותו כ„פיתוח" של האחדות האלוהית האינסופית, „המקפלת" את העולם בתוכה, כשם שהאידאה של אפלטון „מקפלת" בתוכה את ריבוי תופעותיה.

אלוהים הוא העולם ב„קיפול". העולם הוא אלוהים בצורת „הפיתוח". את יחסו של אלוהים אל העולם אין ק׳ מבין כבריאה במובן המקובל, ואף לא ע"י ההאצלה במובן הנאו־אפלטוני, אלא מפרש אותו באמצעי־החשיבה האפלטוני הקלאסי של יחס האידאה אל התופעה. איננו יכולים להכיר את אלוהים, אך אנו יכולים להכיר את העולם, שהוא התופעה, הפיתוח, ההתגלות של אלוהים.

דעתו הרחבה וסובלנותו העקרונית באו לידי ביטוי בתפיסתו, שבכל הדתות יש משום התקרבות האדם אל האלוהים; כולן הן „דת אחת בתוך ריבוי פולחנים".

ק׳ היה הוגה פורה גם בתחומים אחרים, בעיקר באסטרונומיה ובמתמטיקה, וניסויי החשיבה המאוזנים שלו הקנו לו מקום נכבד בתולדות המתודולוגיה המדעית. כהיסטוריון ביקרתי חריף דחה ק׳ את אמיתותם של שני זיופים היסטוריים נודעים: „מתנת קונסטאנטינוס" (Donatio Constantini) ו„הדקרטאלים (הפסקים) המזויפים" (ע"ע זיוף, עמ׳ 754; נצרות, עמ׳ 347). כתבי ק׳ Opera omnia, ב 14 כר׳, יוצאים במהד׳ ביקרתית ע"י R. Klibansky ו E. Hoffmann מאז 1932.

ש. ה. ברגמן, תולדות הפילוסופיה החדשה, א׳, 22—50, תש"ל; H. Bett, *N. of C.*, 1932; M. P. de Gandillac, *La Philosophie de N. de C.*, 1941; V. Martin, *The Dialectic Process in the Philosophy of N. of C.* (Laval Theologique et Philosophique V, 213—268), 1949; P. E. Sigmund, *N. of C. and Medieval Political Thought*, 1963.

ש. ה. ב.

קוֹז׳ניוֹבְסְקִי, יוֹזֶף — Jozef Korzeniowski — (1797—1863), סופר פולני. שנים רבות היה מורה, מחנך וספרן. בשנים 1833—1838 שימש מרצה לפילולוגיה קלאסית באוניברסיטת קייב. ק׳ נמנה עם מייסדי ביה"ס הגבוה (Szkola Glowna) בוורשה, שתרם רבות לתרבות הפולנית. במחזותיו הראשונים ניכרת השפעת שיקספיר ושילר. הקומדיה Zydzi („יהודים"), 1843, היא כתב־אישום נגד האצולה המושחתת המתייחסת בבוז אל היהודי, ההגון והישר, ורואה בו סמל לרדיפת־בצע ורמאות. המחזה Karpaccy gorale („יושבי הרי־הקרפאטים"), 1843, נותן ביטוי לאהבת־החירות של העם, שלא השלים עם הדיכוי האוסטרי. מהמפורסמים שבסיפוריו Spekulant („ספסר"), 1846, ובעיקר Krewni („קרובים"), 1857, שהוא תיאור מקיף של האצולה הפולנית ורקעה, הדרדרותה וקשריה עם מעמד הסוחרים ובעלי־המלאכה. יצירתו של ק׳ מציגה דמויות כמעט מכל שכבות החברה, בכללם הפקידות, אנשי כלכלה ויהודים. ק׳ התעלם ממוסכמות והצביע על אידאלים חדשים כערך העבודה בחיי היחיד והשכבות הנחשלות. כתיבתו, המבשרת את הכתיבה הראליסטית, מצטיינת בנימה סאטירית חריפה ובסגנון מדויק וקולע, אך לוקה בדידאקטיות ובמגמתיות גלויה.

Z. Reutt-Witkowska, *Studja nad utworami dramatycznemi K.*, 1921—2; J. Krzyzanowski, *J. K.* (in: Polish Romantic Literature), 1930; id., *Dzieje literatury polskiej*, 1969.

קוּזְנֶץ, סִימוֹן סְמִית — Simon Smith Kuznets — (נו׳ 1901, ברוסיה), כלכלן יהודי, אמריקני, חתן פרס נובל לכלכלה (1971). היגר לאה"ב ב 1922. ק׳ למד באוניברסיטת קולאמביה וב 1926 קיבל תואר דוקטור לכלכלה. באותה שנה הצטרף לצוות של „המכון הלאומי למחקר כלכלי" (National Bureau of Economic Research) בניו־יורק, אתו היה קשור עד 1961. ב 1936 מונה פרופסור לכלכלה סטטיסטית באוניברסיטת פנסילווייניה. ב 1954 עבר לאוניברסיטת ג׳ונז

הופקינז וב 1960 מונה פרופסור לכלכלה באוניברסיטת הרווארד, בה כיהן עד פרישתו לגימלאות (1971).

סימון קוזנץ בטקס שבו הוענק לו תואר דוקטור־כבוד באוניברסיטה העברית (מח׳ יחסי צבור, האוניברסיטה העברית, ים)

עבודתו המדעית של ק׳ כלולה ביותר מ 20 ספרים ומאה מאמרים. תרומתו החשובה הראשונה לכלכלה (במסגרת „המכון הלאומי למחקר כלכלי") היתה הנחת הבסיס להכנה שוטפת של אומדני התוצר וההכנסה הלאומיים באה״ב. השיטות שפיתח ק׳ יושמו אח״כ ע״י הכלכלגים בעולם כולו. לא זו בלבד שק׳ הצביע על הדרכים המעשיות להכנת האומדנים הסטטיסטיים, אלא גם ניתח את הבעיות המתודולוגיות והמושגיות המתעוררות בקשר עם מדידת התוצר וההכנסה הלאומיים — והציג, תוך הנמקה מעמיקה, את פתרונותיו לבעיות אלה. כך, למשל, הדגיש ק׳ שאין אומדן „אובייקטיווי מחלט" של התוצר או ההכנסה הלאומית; כל אומדן משקף סולם ערכים מסוים — מפורש או סמוי — הקובע איזו פעולה במשק נחשבת יצרנית ואיזו לא. כך גם ניתח ק׳ את השאלה כיצד להתייחס לסחורות ולשרותים שאינם נרכשים בשוק, כגון אלו המסופקים ע״י הממשלה (כולל בטחון).

לאחר שסיים את עבודתו המונומנטלית על הגדרת ההכנסה הלאומית ומדידתה חזר ק׳ לנושאי הצמיחה הכלכלית (בהם עסק כבר מסוף שנות ה 20). כדי למדוד ולנתח את תהליכי הצמיחה הכלכלית ערך ק׳ מדידות אמפיריות בעזרת מושגי ההכנסה הלאומית ומרכיביה שאותם פיתח קודם לכן.

מחקריו של ק׳ על תהליך הצמיחה הכלכלית דנים במספר רב של ארצות ועל־פני תקופה ארוכה (מסוף המאה ה 18). כשהוא מנתח את התהליך מתוך פרספקטיווה רחבה. לדעתו, המניע העיקרי של התהליך הוא פיתוח ויישום טכנולוגיות חדשות לתהליכי ייצור. כמו־כן מדגיש ק׳ שהצמיחה היא תהליך מתמשך המתפשט לחלקי עולם שונים, וקשור קשר הדוק לשינויים חברתיים ופוליטיים, שהבולט ביניהם הוא השינוי הדמוגרפי הבא בעקבות גידול האוכלוסיה בקצב מהיר.

בעקבות תמורות אלה, מדגיש ק׳, מתבטאת הצמיחה הכלכלית לא רק בגידול של סה״כ התוצר הלאומי, אלא גם בשינויים מרחיקי־לכת בהרכב התפוקה והתעסוקה במגזרים השונים (כלו׳ חקלאות, תעשיה, שרותים) בנוהגי החסכון וההשקעה, בחלוקת ההכנסה ובחישיבותו של סחר־החוץ.

בשנים האחרונות העמיד ק׳ תמונה של תהליכי הצמיחה בארצות שונות באמצעות איסוף וניתוח אלפי מקורות סטטיסטיים. בהקשר זה ניתח גם את תהליכי הצמיחה ההיסטוריים של המשקים המפותחים (כגון בריטניה ואה״ב) והיה ממייסדיה של אסכולה חדשה בכלכלה — „אסכולת ההיסטוריה הכלכלית הכמותית". מלבד גורמים כלכליים־חברתיים־פוליטיים הנוטלים חלק בתהליך ההיסטורי, מעלה ק׳ על נס גם את המדענים והאמנים כחלוצים ההולכים לפני המחנה בתהליך זה.

ב 1971 הוענק לק׳ פרס נובל לכלכלה עבור „ניתוח תהליכי הצמיחה הכלכלית על סמך ממצאים אמפיריים, שאפשרו הבנה חדשה ומעמיקה של המבנה הכלכלי והחברתי הקשור לצמיחה כלכלית".

ק׳ מקיים קשרים הדוקים עם מדינת ישראל וכלכלגיה. זיקתו ליהדות מתבטאת, בין השאר, במחקריו על תרומת המיעוט היהודי לכלכלת המדינות בהן חיו היהודים ועל המבנה הכלכלי של הקהילה היהודית באה״ב. ב 1953 היה ממייסדי „מכון פאלק למחקר כלכלי בישראל", ואף שימש כיו״ר חבר הנאמנים שלו. בהשראתו, אחת העבודות הראשונות של המכון היתה, הכנת אומדנים של ההכנסה הלאומית, התוצר הלאומי ומאזן התשלומים של ישראל. עבודה זו, יחד עם עבודה קודמת של א. ל. געתון, יצרו את הבסיס למערכת החשבונות הלאומיים המתנהלת מאז באופן שוטף ע״י הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. ב 1965 הוענק לו תואר „דוקטור כבוד" מטעם האוניברסיטה העברית; הוא נמנה עם חבר נאמניה מ 1968.

פרסומיו העיקריים של ק׳:

Secular Movements in Production and Prices, 1930; *Commodity Flow and Capital Formation*, 1938; *National Income and its Composition*, 1941; *Economic Change*, 1953; *Modern Economic Growth*, 1966; *Economic Growth of Nations*, 1971; *Population Capital and Growth*, 1973; *Economic Structure and Life of the Jews* (in: L. Finkelstein [ed.], The Jews: Their History, Culture and Religion), 1960; *Immigration of Russian Jews to the United States: Background and Structure* (in: Perspectives in American History, IX), 1975; המבנה הכלכלי של יהדות אה״ב: מגמות בעת האחרונה (המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים), תשל״ב.

ג. עופר, פרס נובל לכלכלה לפרופ׳ סימון ק׳, (רבעון לכלכלה, יט, 99—104), תשל״ב; E. Lundberg, *S.K.'s Contribution to Economics*, (Swedish Jour. of Economics, LXXI), 1971; C. Carson, *The History of the U.S. National Income and Product Accounts*, (Review of Income and Wealth, XXI), 1975; D. Patinkin, *Keynes and Econometrics: On the Interaction Between the Macroeconomic Revolutions of the Interwar Period*, (Econometrica), 1976.

ד. פס.

קוּזְנֶצְק (רוס׳ Кузнецкий Бассйн, ובקיצור Кузбасс [קוּזְבַס]), אגן־פחם והאיזור העיקרי של תעשיה כבדה בסיביר (ע״ע), ובין החשובים בבריה״מ (ע״ע, כלכלה ושם מפות, עמ׳ 689/90). נמצא בדרום־מערב סיביר המערבית, הרפובליקה הפדרטיווית הרוסית, בשקע רחב בין הרכסים סַלַאִיר (במערב) וקוּזְנֶצְקִי אַלַטַאוּ (במזרח). שטחו 26,000 קמ״ר; כ 3 מיליון תוש׳.

עתודות הפחם, שרובו באיכות מעולה, נאמדות ב 905 מיליארד טון (עד לעומק של 1,800 מ׳), והוא מופק בעיקר ממכרות תת־קרקעיים (עמקם — עד 400 מ׳). ב 1963 הופקו בק׳ 89.5 מיל׳ טון פחם, שהם כ 17% מכלל התפוקה הארצית. מלבד פחם מצויים בק׳ ובהרים הגובלים בו מרבצי עפרות ברזל, עופרת, בדיל, מנגן, אלומיניום וזהב וכן חמרי־בניה ומשאבי־יער. הפחם נתגלה בק׳ ב 1721, אך רק ב 1851 נפתח המכרה הראשון. משהונחה מסה״ב הטרנס־סיבירית (1897), הוחל בהפקה סדירה — לצורך הסקת קטרים. צמיחת האיזור כמרכז מכרות ותעשיה בעל חשיבות ארצית חלה בתקופת „תכנית החומש" הראשונה (1928—1932). אותה עת הוקמה התשלובת אורל—קוזבס, שהתבססה על חילופי פחם ועפרות־ברזל בין אורל לק׳ (באמצעות מסה״ב הטרנס־סיבירית) והקמת שני מפעלים מטלורגיים ענקיים — אחד בנובוקוזנצק (אז סטלינסק) שבק׳ והשני במגניטוגורסק (ע״ע) שבאורל. ההתפתחות העשייתית לוותה תנועת התיישבות המונית, הקמת מרכזים עירוניים וסלילת רשת מס״ב. במלה״ע II הועברו לק׳ מפעלי־חרושת רבים משטחים כבושים במערב, והוא היווה, עם האורל, עורף תעשייתי עיקרי למאמץ המלחמתי הסובייטי. אז ואח״כ נתגלו מרבצי־ברזל מקומיים שגרמו להתרופפות הקשר עם האורל. אגן־ק׳ הוא איזור ההתישבות העירונית הצפוף ביותר בסיביר. כ 82% מהאוכלוסין גרים ב 35 ערים ויישובים עירוניים; החשובה בהם היא נובוקוזנצק (ע״ע) — 519,000 תוש׳ (1974).

קוזקו, ע"ע קוסקו.

קוזקים, איכרים-חיילים בפולניה הישנה וברוסיה. מקור המלה ,קוזק' (קרי: קזק [Kazak]) בתורכית, ופירושה הרפתקן מורד ופורק-עול. ביה"ב נקראו ק" הפליטים מארצות התורכים באסיה המרכזית, שהעדיפו חיי-נדודים בערבה שמצפון לים-השחור עפ"נ עבודות. אח"כ ניתן שם זה גם לאיכרים במערב אוקראינה של היום, שנמלטו מפני אדוניהם הפולנים אל „מעבר לאשדות" (זפורוז'יה, ע"ע) של הדניפר, ל„שדה הפרא" בערבה השוממה, שלימים הפך לאוקראינה (ע"ע, עמ' 174). בזפורוז'יה התארגנו הק" ב„מחנה" (סיץ') בראשות מועצה (רדה), ובהנהגת ההטמנים שלהם לחמו בטטרים ואח"כ בתורכים והתפרסמו כלוחמים מעולים.

פולניה ניצלה את כשרם הצבאי והשתמשה בהם כבמעין משמר-גבול מפני התורכים. ומ 1570 שילמה להם משכורות. תלותם בפולניה והמתח הלאומי, הדתי והחברתי בין הפולנים לבין תושבי אוקראינה גרמו סכסוכים ומרידות. הגדולה בהם היתה ב 1648, בהנהגת חמילניצקי (ע"ע), והצלחתה אפשרה הקמת מדינת ק" באוקראינה.

נ. ויינשטוק: לוחם קוזקי על סוס דוהר; לרגליו תורכי הרוג. סוף המאה ה 19 (אוסף פרטי)

כעבור שנים מספר באו הק" בשלטון מוסקווה; גם הצארים הכירו בסגולותיהם והשתמשו בהם כמשמר-גבול, ואח"כ גם כחלוץ להתפשטות מעבר לאורל, הקווקז והים הכספי. בראש כובשי סיביר עמד הקוזק ירמק (ע"ע). הריכוזים הגדולים של הק" בקיסרות הרוסית היו, נוסף על איזור הדניפר, אזורי הדון, היאיק, קובאן, טרק, טרנסבאיקל וסיביר.

גם בשלטון הצארים נהנו הק" ממידה רבה של עצמאות, ונסיונות להצרה נתקלו בהתנגדות. מרידות הק" המפורסמות היו בהנהגת ס. רזין וי. פוגצ'וב (ע' ערכיהם). ב„חבל ההטמנים" שבאוקראינה נעשה נסיון להתקשר עם השודים נגד רוסיה (ע"ע מזפה). אחרי כשלון מזפה (1709) הידקה רוסיה את שליטתה על חבל זה. ב 1775 חוסל הסיץ' וק" רבים היגרו משם לדון ולקובאן.

ארגונם החברתי של הק" הושתת על הכפר (סטניצה). הסטניצה נוהלה בידי אסיפה נבחרת. מספר כפרים היוו מחוז (אוקרוג) ומספר אוקרוגים — גייס (וויסקה), בראשות הטמן (ע"ע אטמן). עם צמצום האוטונומיה של הק" מונו ההטמנים מטעם הממשלה המרכזית. האדמה היתה בבעלות קולקטיווית של הסטניצה. ב 1869, עם שחרור הצמיתים ברוסיה, הורשו קצינים ונכבדים ק" לרכוש אדמות לעצמם, ואח"כ הורשו גם להחכירן. הק" היו חייבים לשרת 20 שנה בצבא. הם שירתו ביחידות משלהם, הצטיינו כפרשים והיו יסוד נאמן למשטר הצארים בדיכוי מתנגדיו. בתחילת המאה ה 20 היו 12 גייסות ק". מספר הק" היה 12 מיליון, אך רק ל 5 מיליונים היה מעמד של „ק" רשמיים".

במלחמת-האזרחים ברוסיה (1918—1921) לחמו ק" בשני המחנות, ובמלחמה בפולניה (1920) מילאו, בפיקודו של בודיוני (ע"ע), תפקיד מכריע. עם מפלת צבאות „הלבנים" ברחו רבבות ק" לחו"ל. המשטר הקומוניסטי ביטל את זכויותיהם המיוחדות, את ארגונם ההברתי המיוחד ואת יחידותיהם הצבאיות. במלה"ע II הוקמו יחידות ק", בעיקר כדי לרומם את רוח העם, והן פורקו אחרי המלחמה.

חיי הק" עוררו את דמיונם של סופרים רבים, ברוסיה ובפולניה, ביניהם: גוגול, טולסטוי, סינקיוויץ', בבל ושולוחוב (ע' ערכיהם).

ב. ח.

קוטאיסי (Кутаиси), עיר ברפובליקה הגרוזינית, בריה"מ; 167,000 תוש' (1973). ק' יושבת לגדות הנהר ריוני, למרגלות הרי הקווקז הגדול, בשולי שפלת-קולכידה — איזור גידולי תה והדרים מהחשובים בבריה"מ. ק' היא העיר השניה בגדלה ובחשיבותה בגרוזיה, ויש בה מפעלים לייצור מכונות (מכוניות-משא, טרקטורים, ציוד מכרות וכד'), כימיקלים, משי, שימורים, מוצרי-עור, זכוכית וחמרי-בניה. יש בה מכונים להכשרת מורים ולרפואה, שני מוזיאונים ושני תאטרונים. בקרבתה — ליד מעיינות מרפא — נמצאת עיירת-הנופש צכלטובו, ועל"נ ריוני — תחנת כוח הידרו-חשמלית. ק' נזכרת לראשונה בספרות היוונית העתיקה בשם קיטאיה (Κύταια). מהמאה ה 10 היתה מרכז שלטון ותרבות חשוב בגרוזיה. מאמצע המאה ה 13 ועד לראשית המאה ה 19 היתה בירת ממלכת אימרטיה. ב 1810 סופחה לרוסיה. משרידי העבר נותרו בק' חורבות הקתדרלה של המלך באגראט ה 3 (המאה ה 9).

קוטה, יוהן פרידריך — Johann Friedrich Cotta — (1764—1832), מו"ל גרמני. ק' למד מתמטיקה, היסטוריה ומשפטים באוניברסיטת טיבינגן. ב 1787 עברה לבעלותו הוצאת-הספרים של המשפחה, שנוסדה ע"י יוהאן גאורג ק' ב 1659. ב 1793 הכיר ק' את שילר והיה למו"ל הבלבדי של יצירותיו ושל יצירות גתה; כ"כ הו"ל את ספריהם של כמעט כל הסופרים הגרמנים החשובים בני דורו. ק' ייסד גם מספר עתונים וכ"ע, מהם ה Allgemeine Zeitung (1798—1899), שבו נתפרסמו מאמרים רבים מאת לודוויג ברנה, היינריך היינה ומשה הס. היינה גם היה עורך עתונו של ק' במינכן, Politische Annalen. ק' היה מנהיג באופוזיציה הליברלית ולחם למען שחרורם המוחלט של האיכרים. — ב 1817 הושב למשפחה תואר-האצולה, בארון ק' פון קוטנדורף (Cottendorf). — חליפת-המכתבים בין ק' לשילר (Briefwechsel zwischen Schiller und C.) נתפרסמה ב 1876.

L. Lohrer, *C.: Geschichte eines Verlags, 1659—1959*, 1959; I. C. Loram, *Goethe and His Publishers*, 1963.

קוטוזוב (— גולנישצ'ב), **מיכאיל אילריונוביץ'**, נסיך סמולנסק — Михаил Илларионович Кутузов — (Голенищев) (1745—1813), מצביא רוסי. בנו של גנרל. התגייס לצבא בגיל 14. לחם בפולניה, ומ 1770 השתתף במסעות רבים נגד התורכים, יריביה המסרתיים של רוסיה. באחד הקרבות (1774) איבד את עינו הימנית. כ 6 שנים היה מלווהו של סובורוב (ע"ע) וממנו למד את מלאכת המלחמה. ב 1790 כבש את מבצר איסמעיל התורכי, המפתח לשפך הדנובה. אח"כ היה שליח רוסיה בקושטא ומילא תפקידים מינהליים חשובים, עד שסר חינו בעיני הצאר אלכסנדר I (ע"ע); אז פרש לאחוזתו (1802).

משנתעצמה המלחמה בנפוליון החזירו הצאר לשירות. בקרב אוסטרליץ (ע"ע; 1805), שבו פיקד על הצבאות הרוסיים-האוסטריים המאוחדים, הובס קשות, ושוב הועבר לתפקידים מינהליים. ברם, ב 1811 נתמנה מפקד ראשי במלחמה בתורכיה, שהיתה בשנתה החמישית, וסיימה בהצלחה ב„חוזה בוקרסט" (1812). אותה שנה נעשה יורשו של ברקלי דה טולי (ע"ע), כמפקד ראשי של המאבק בפלישת נפוליון לרוסיה. ק' המשיך בתכסיסיו הזהירים של קודמו, ובקרב בורודינו (7.9.1812) החזיק מעמד נגד נפוליון.

עמידתו נחשבה להשג לאומי גדול, והוא נתמנה „פלדמרשל". עם-זאת המשיך בנסיגתו המחושבת. הוא עזב את מוסקווה והפקירה

לגיסות נפוליון. ברם, משרצו הצרפתים לנטוש את מוסקווה מפהד החורף המתקרב, חסם את דרכם בקרב מלוירוסלוץ (מדרום־מערב לבירה). כך הכריח את צבא נפוליון לחזור בדרך שבה הגיע למוסקווה. היישובים בדרך זו היו חרבים, והצרפתים לא יכלו למצוא אספקה ומחסה; כך הפכה נסיגתם -- דרך מדבר שומם ומושלג -- לשואה. ק' זינב בשרידי צבא נפוליון, ובקרב סמולנסק (16/17.11.1812) ניצח את המרשלים הצרפתים המהוללים דאוו וני (Ney, Davout). בהתקדמותו מערבה הגיע ק' עד שלזיה. הוא מת סמוך להתמנותו מפקד הצבאות הפרוסיים־הרוסיים המאוחדים. — בתולדות רוסיה, הצארית והקומוניסטית כאחד, הפך ק' לסמל למאבק העם הרוסי בפולשים. ב 1943 הנהיגה בריה"מ עיטור צבאי על שמו.

ג'ורג' דו: מיכאיל קוטוזוב. מוזיאון ארמיטאז', לנינגרד

A. J. Mikhailovsky – Danilevsky, *Vie du feldmaréchal K.*, 1850; M. Braguine, *Field-Marshal K.*, 1944.

פ. פ.

קוטופחי (Cotopaxi), הר־הגעש הפעיל הגבוה בעולם (5,897 מ'), בהרי האנדים שבמרכז אקואדור. הק' מתנשא בצורת קונוס, השבור בחלקו הדרומי ע"י פסגה נוספת (La cabeza del Inca, ראש האינקה), בגובה 4.589 מ'. פסגתו מכוסה קרחונים ושדות־שלג. התפרצויותיו החזקות וההרסניות היו בשנים 1768 ו 1850—1877. לראשונה העפיל עליו ב 1872 המדען וילהלם רייס (Wilhelm Reiss). וע"ע אקודור, עמ' 525.

קוטליירוסקי, איון פטרוביץ' -- Іван Петрович Котляревський – (1838—1769), משורר אוקראיני. ק' היה בנו של פקיד. הוא השתתף בקרבות נגד התורכים (1806—1808) ועמד בראש גדוד־קוזאקים שנלחם נגד נפוליון (1812). בשנים 1818—1821 היה מנהל־תאטרון בעיר־מולדתו פולטאווה. — ק' נחשב מניח אבן־הפינה של הספרות האוקראינית החדשה. יצירתו החשובה ביותר, „האנאידה" (1798; בשלמותה 1842), היא אפוס סאטירי־בורלסקי ב 6 חלקים, הבנוי כפארודיה על יצירתו של ורגיליוס, ומתאר את הווי־החיים באוקראינה בשכבות שונות של החברה. סגנונו אינו אחיד: קטעי הבורלסקה, הרצופים ביטויים עממיים המוניים (ואף גסים), מתחלפים תכופות בקטעים ליריים, שבהם ניכרת השפעת הזרם ה„סנטימנטליסטי" ששלט בספרות הרוסית בשנות ה 20 של המאה ה 19. היצירה השפיעה השפעה עצומה על התפתחות הספרות האוקראינית. — כמחזאי הצטיין ק' במיוחד במחזהו Наталка-Полтавка („נאטאלקה מפולטאווה"), 1819.

קוטנו (Kutno), עיר במחוז לודז', מרכז פולניה, 30.300 תוש' (אומדן 1970).

יהודים נזכרים לראשונה בתעודה רשמית מ 1513. באמצע המאה ה 18 נשרפה העיר ואבדו כל המסמכים הרלוואנטיים לתיאור עברה. שם־המשפחה „קוטניס" (או: „קוטנס") מופיע בגרמניה המערבית ובאמסטרדם במאות ה 17/8, ואפשר שמוצאו מק'. פנקס חברה־קדישא מכיל רישומים מאז 1755, לאחר שיקום העיר. עיקר פריחתה של הקהילה החל בראשית המאה ה 19, שבה נודעה ק' כמרכז תורה והשכלה. הנודעים בין רבניה: יהושע ומשה יהודה לייב — שעלה לירושלים ובה נפטר ב 1962 — טרונק (ע"ע). ב 1765 ישבו בק' 928 יהודים; ב 1908 — כ 1,000, וב 1939 — 6,700 (25% מכלל התושבים). ב 1940 הוקם בה גטו; וב 1942 נשלחו כל יהודיה למחנה ההשמדה חלמנו.

י. טרונק, סטודיע צו דער געשיכטע פון יידן אין „ווארטעלאנד" אין דער תקופה פון אומקום (1939—1944), (בלעטער פאר געשיכטע, 2), 1949.

קוטרבינסקי, טדאוש — Tadeusz Kotarbiński -- (נו' 1886), פילוסוף פולני. למד פילוסופיה אצל טווארדובסקי בלבוב. מ 1918 היה פרופ' לפילוסופיה בוורשה ונודע כמורה בעל השפעה מרובה, ומ 1929 היה פרופ' מן־המניין. בשנים 1957—1962 כיהן כנשיא האקדמיה הפולנית למדעים. ק' פרסם ספרים ומאמרים בתורת־ההיגיון ותולדותיה, בתורת־ההכרה, באתיקה ובחינוך. כלוגיקן ביקש להפוך את תורת־ההיגיון למדע מדויק כדוגמת הלוגיקה המתמטית, ע"י יצירת מערכת־מושגים מדויקת. משנתו (שנתגבשה בשנים 1920—1935) ידועה בשם ראיזם (Reism) או קונקרטיזם (Concretism); זו תורה מטפיסית וסמנטית כאחת, העוסקת בדברים ובהוויות במשמעות הפיסיקלית בלבד. מחשבתו של ק' אנליטית, והוא מייחס חשיבות מכרעת לתקינות, בחירות וחד־משמעות של ביטוי. ספרו Elementy Teorii Poznania, Logiki Formalnej i Metodologii Nauk („אלמנטים בתורת ההכרה, הלוגיקה הפורמלית ומתודולוגיה של המדעים"), 1929 (1961), משמש ספר לימוד באוניברסיטאות.

בתורת־המידות פרסם „מסה על עבודה טובה", 1952, שעניינה ידיעת הפעולה היעילה (praxiology). כן עסק בתועלתנות במשנותיהם האתיות של מיל וספנסר (ע' ערכיהם). ק' ידוע כבעל גישה מתקדמת, סובלנית וליברלית, התובע את חופש המצפון והדיבור והשולל כל הפליה ודיכוי. בתחום האתיקה החילונית־אתאיסטית שלו מציג ק' תביעות מתונות: אהב משהו לעשות; אהב מישהו; אל תהיה נבל; התייחס לחייך ברצינות; התייחס לזולת באמון וברצון־טוב, כל עוד לא הוכיחו עובדות שאין הוא ראוי לכך.

לק' יחס אוהד ליהודים ולישראל. בימים הקשים של מלה"ע II עזר ליהודים. אשתו, יָנינה קוטרבינסקה (שהיתה תלמידתו ושמה דינה שטיינברג), יהודיה ניצולת השואה, היא פילוסופית וחוקרת בזכות עצמה ופרופ' ללוגיקה ולמתודולוגיה של המדעים באוניברסיטת ורשה. ק' ביקר בישראל פעמים מספר. ב 1958 שהה בארץ כאורח האוניברסיטה העברית וממשלת ישראל, השתתף בכנסים פילוסופיים ונשא הרצאות. אח"כ פרסם רשימות אוהדות על ישראל והתנועה הקיבוצית בעתונות הפולנית. לעברית תורגם מאמרו „מדעי הרוח בלא עיצומים" (עיון, ז'), תשט"ז.

א. י. י. פוזננסקי, ט. ק. (עיון, ז'), תשט"ז; R. Rand, *K.s Philosophie auf Grund seines Hauptwerkes: "Elemente der Erkenntnistheorie" der Logik und der Methodologie der Wissenschaften* (Erkenntnis, VII, 92—120), 1937/38; Z. A. Jordan, *The Development of Mathematical Logic and Logical Positivism in Poland Between the Two Wars*, 1945; id., *Philosophy and Ideology: The Development of Philisophy and Marxism-Leninism in Poland Since the Second World War*, 1963.

מ. ז'.

קוטרניונים, הכללה של המספרים המרוכבים (ע"ע אריתמטיקה, עמ' 887). הק" והמספרים המרוכבים הם קבוצות המספרים היחידות שיש בהן כפל אסוציאטיווי וחילוק, המתקבלות מהמספרים הממשיים בעזרת מספר סופי של איברי־בסיס. הק" הם גם הדוגמה הראשונה והמפורסמת־ביותר לחוג (ע"ע) אסוציאטיווי (צירופי) עם חילוק, שהכפל בו אינו קומוטאטיווי (חילופי). ק' הוא ביטוי מהצורה

$$\alpha + \beta i + \gamma j + \delta k$$

(α הוא קיצור של $\alpha \cdot 1$) כאשר α, β, γ, δ הם מספרים ממשיים,

k, j, i, 1 בלתי תלויים ליניארית. חיבור בין ק״ מוגדר ע״י:

$$(\alpha + \beta i + \gamma j + \delta k) + (\alpha_1 + \beta_1 i + \gamma_1 j + \delta_1 k) =$$
$$= (\alpha + \alpha_1) + (\beta + \beta_1)i + (\gamma + \gamma_1)j + (\delta + \delta_1)k$$

וכפל — ע״י הכללים הבאים: $i^2 = j^2 = k^2 = -1$

$ij = -ji = k,\quad jk = -kj = i,\quad ki = -ik = j$.

הק״ הומצאו בידי ו. ר. המילטון (ע״ע) ב 1843, והוא אף פיתח אנליזה של פונקציות קווטרניוניות. הק״ שימשו רבות לחישובים פיסיקליים. לצורך חישובים אלה קובעים במרחב התלת־ממדי מערכת צירים קרטזית ימנית (ע״ע צירים, מערכות), ואז ניתן לייצג כל וקטור במרחב ע״י ק׳ $\alpha i + \beta j + \delta k$, כאשר i, j, k הם וקטורי היחידה בכיווני הצירים. הק״ מכילים את המספרים הממשיים המתקבלים כאשר ב(1) נבחר $\beta = \gamma = \delta = 0$, וכן את המספרים המרוכבים כאשר נבחר $\gamma = \delta = 0$.

בדומה למספרים המרוכבים מקיימים הק״ את המשפט היסודי של האלגברה (ע״ע, עמ׳ 386/7). כשמקדמי המשוואה האלגברית הם ק״. בניגוד למקרה החילופי, ייתכן שלמשוואה האלגברית יש אינסוף פתרונות. לק׳ u הנתון ע״י (1) מגדירים ק׳ **צמוד** ע״י

$$\bar{u} = \alpha - \beta i - \gamma j - \delta k$$

וכן **ערך מוחלט** $|u|$, שהוא מספר ממשי, ע״י:

$$|u| = \sqrt{u\bar{u}} = \sqrt{\alpha^2 + \beta^2 + \gamma^2 + \delta^2}.$$

הערך המוחלט של מכפלת שני ק״ הוא מכפלת ערכיהם המוחלטים, ומכאן שמכפלת שני ביטויים, שכל אחד מהם הוא סכום של 4 ריבועים, אף היא סכום 4 ריבועים. עובדה זו יכולה לשמש כשלב ראשון בהוכחת משפט לגרנז׳ (ע״ע), שכל מספר טבעי הוא סכום של 4 ריבועים טבעיים (ע״ע מספרים, תורת ה־, עמ׳ 1134).

ביטוי דומה קיים עבור סכומים של 8 ריבועים (אך לא עבור שום מספר שונה מ 1, 2, 4, 8 של ריבועים), ובאמצעותו אפשר להגדיר חוג עם חילוק בעל מימד 8 מעל המספרים הממשיים. חוג זה כבר אינו צירופי, אך כל שני איברים בו יוצרים חוג צירופי. א. מן

קוּטשֶׁר, יְחֶזְקֵאל

(1909, טופולטשאני [סלובקיה] — 1971, ירושלים), בלשן עברי, מחשובי חוקרי הארמית ומחלוצי מחקר לשון־חז״ל. ק׳ למד בישיבת טירנאו ובישיבת הרב י. הופמן בפרנקפורט וב 1931 עלה לא״י. ב 1941 סיים את לימודיו לתואר מ.א. באוניברסיטה העברית. בשנים 1942/5 כיהן כמזכיר המדעי של ועד הלשון העברית (ע״ע) ואח״כ לימד בבת״ס־תיכונים ובסמינרים למורים בירושלים. ב 1950 החל להורות באוניברסיטה העברית, ואח״ב הורה גם באוניברסיטות בר־אילן ותל־אביב. ב 1965 נבחר לעורך כה״ע „לשוננו״.

בתחילת דרכו עסק בלשון המקרא, אך עד־מהרה פנה לחקר הארמית. מהחשובים במחקריו הוא „מהקרים בארמית הגלילית״ (תרביץ כ״א—כ״ג, תש״י—תשי״ב; אנג׳: 1976). במאמריו עמד על הצורך להבחין בין ניביה השונים של השפה, אך מעל־לכל התווה את הדרך למחקר המתבסס על כ״י טובים (אבות־טכסטים), שכן „תיקנו״ מעתיקים ומדפיסים לשון זו כדי להתאימה לארמית של התלמוד הבבלי ושל תרגום אונקלוס. מעין סיכום למחקריו בארמית יש בפרק Aramaic, שכתב ב Current Trends in Linguistics (1970), ובספרו „תולדות הארמית״ (תשל״ב). עם פרסום מגלות מדבר יהודה (ע״ע) עמד ק׳ על חשיבותן הלשונית העצומה, שהרי הגיעו ללא תיווכם של מעתיקים. גילת־הכותרת של עבודתו בתחום זה הוא ספרו „הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו״ (תשי״ט [אנגלית: 1974]; זכה בפרס ישראל, 1961). ק׳ הראה כי מגילה זו, שרבות בה הסטיות הלשוניות מנוסח המסורה, אינה אלא נוסח עממי, שנועד ללימוד ואינו זהה לנוסח ה„רשמי״ שהיה מונח בבית־המקדש.

גם במחקריו בלשון חז״ל הוכיח ק׳ את חשיבות ההסתמכות על כ״י טובים (ומסורות העדות). במאמריו „לשון חז״ל״ (תשכ״ג) ו„מחקרים בדקדוק לשון חז״ל״ (תשכ״ט) התווה את דרכי המחקר. כן החל ק׳ להגשים את תכניתו למילון חדש ללשון חז״ל, וגם ערך את כרך א׳ של „ערכי המלון החדש לספרות חז״ל״ וכתב בו שני מאמרים מקיפים. במאמריו אלה הניח למעשה את היסודות לדקדוק מדעי של לשון חז״ל. את הוצאות מחקריו שילב ק׳ במהדורה החדשה של המילון המקראי של קוהלר־באומגרטנר (1967—), שהוא היה מעורכיה.

מספריו האחרים יצוינו: „מלים ותולדותיהן״ (תשכ״א); „תולדות מחקר הלשון העברית על רקע הבלשנות הכללית״ א׳—ב׳ (תש״ל).

ב 1976 י״ל „מחקרים בעברית ובארמית״ (כולל ביבל׳ מקיפה של כל פרסומיו).

פרופ׳ י. ק׳ ז״ל, דברים לזכרו, תשל״ג; ג. צרפתי, לזכר י. ק. ז״ל (זכרונות האקדמיה ללשון העברית, י״ט—כ׳), תשל״ג; H. B. Rosen, *Obituary of Prof. E. Y. K.* (in: The Language of the Isaiah Scroll), 1974.

ר. קו.

קְוִיאֶטִיזְם, ע״ע קְוִיֶטִיזְם.

קוּיבִּישֶׁב

(Куйбышев, עד 1935 סַמָרָה [Самара]) בירת מחוז (אובלסט) ק׳, ברפובליקה הפדרטיווית הרוסית, במזרח בריה״מ האירופית; 1,140,000 תוש׳ (1974).

ק׳ שוכנת על הגדה המזרחית של הוולגה (ע״ע) ולשתי גדות יובלו סַמָרָה. לק׳ נמל־נהר ראשי על הוולגה, סמוך למאגר־המים הנושא את שמה. היא המרכז העירוני והתעשייתי הגדול־ביותר באגן הוולגה־התיכונה, וצומת תחבורה יבשתית, נהרית ואווירית מן החשובים בבריה״מ. בקרבת ק׳ שדות־הנפט העשירים־ביותר בבריה״מ ועל הוולגה מפעל הידרו־חשמלי רב־עצמה. ענפי התעשיה העיקריים בק׳ הם: ייצור מכונות, עיבוד מתכת, זיקוק נפט ותעשיית מזון. בק׳ מוסדות השכלה ותרבות חשובים: אוניברסיטה, מכונים גבוהים לתעשיה, תעופה, רפואה ובנין; תאטרונים, מוזיאונים ותזמורת פילהרמונית.

ק׳ נוסדה ב 1586 כמבצר־ספר לשמירת נתיב הוולגה ולהגנת השטחים המיושבים שממערבו מפני פשיטות שבטי נוודים. בגבור תנועת התיישבות באיזור הפכה ק׳ תחילה למרכז לסחר־בקר ואח״כ לשוק דגנים. עם סלילת מס״ב במאה ה 19 היתה לצומת־תחבורה חשוב של הקווים לאורל, סיביר ואסיה התיכונה. נוסף על היותה נתיב־הספנות של הוולגה. נוסף לגידול בהקף הסחר התפתחו בה תעשיות שונות, בעיקר טחנות־קמח ומפעלים לעיבוד מתכת. עיקר התפתחותה התעשייתית־המודרנית חלה בתקופה הסובייטית. מסביבה צמחה טבעת ערי־תעשיה חדשות, שהחשובה בהן היא נובו־קויבישבסק (מרכז לתעשיה פטרוכימית). במלה״ע II, עת היתה מוסקווה נתונה להתקפות הצבא הגרמני, ישבה בק׳ ממשלת בריה״מ.

יהודים שהורשו לשבת מחוץ ל„תחום המושב״ התיישבו בק׳ לראשונה במחצית השניה של המאה ה 19. ב 1875 ישבו בעיר 25—30 משפחות, ובשלהי המאה גדל מספרם ל 1,327 איש (1½% מכלל האוכלוסיה). ב 1880 נבנה בק׳ ביכ״נ וב 1895 אושר רשמית קיום הקהילה. ב 1908 נבנה בעיר ביכ״נ גדול. ב 1926 הגיע מספר היהודים ל 6,981 (4%). במלה״ע II באו לק׳ פליטים מן האזורים הגרמניים. זמן־מה ישב בק׳ „הוועד היהודי האנטי־פשיסטי״ וב 1942/3 י״ל בק׳ בטאון הוועד, „אייניקייט״. ג. שמ. — י. ס.

קְוִיבֶּק

(אנג׳ Quebec; צרפ׳; קֶבֶּק [Quebec]), הגדולה בפרובינציות קנדה בשטחה — 1,540,670 קמ״ר, והשניה במספר תושביה — 6,134,000 (אומדן 1974).

המסיוו הקנדי (לורנטי) תופס 80% משטח ק׳ וסוגר על מפרץ

הדסון (ע"ע) ממזרח. למרות עשרו של האיזור במחצבים, דלה אוכלוסייתו מחמת מגבלות האקלים התת־ארקטי. רובו מרחבים עצומים של רמה טרשית זרועת ימות קרחוניות המכוסה צמחיית טונדרה ויער צפוני. בדרום ק׳, במישור הנמוך שמשני עברי הנהר סינט לורנס (ע"ע) ושפכו הרחב, מרוכזים 80% מהאוכלוסיה, התעשיה והחקלאות. בדרום־מזרח ק׳ חודרות שלוחות הרי האפליצ׳ים, ששיאן בהר קרטיה (1,268 מ׳) בחצי־האי גספה.

ק׳ עשירה באוצרות־טבע. התעשיה המפותחת מתבססת על שפע של חמרי־גלם ואנרגיית־מים. המשאב העיקרי — מחצבים: נחושת, זהב, אבץ, עפרות־ברזל, מוליבדנום ואזבסט. המשאב השני בחשי־בותו — אנרגיה הידרו־חשמלית, המיוצרת בעשרות מפעלים והמספקת כ ⅓ מתצרוכת החשמל של קנדה. היערות מספקים כ 22% (1971) מתפוקת העץ.

אוכלוסיית ק׳ היא מן המגוונות בקנדה. רובם (80%) ממוצא צרפתי ודתם קתולית (על תנועת הבדלנות של הצרפתים־הקתולים ע"ע קנדה, עמ׳ 859). כ 11% הם ממוצא בריטי; כ 25,000 אינדיאנים וכ 3,300 אסקימואים חיים בחבורות קטנות בצפון, לחופי מיצר הדסון, ופרנסתם על הציד. 80% מהאוכלוסיה מרוכזים בערים לאורך הנהר סינט לורנס. היתר גרים ביישובים קטנים ועוסקים ביערנות, דיג וכריית מחצבים. מונטריאול רבתי, שבה 2,761,000 תוש׳ (1972), היא הגדולה בערי קנדה. בבירת ק׳ הנושאת את שמה — 487,000 תוש׳.

היסטוריה. ע"ע קנדה, היסטוריה.

R. Cook (ed.), *French-Canadian Nationalism*, 1969; L. Beauregard (ed.), *Le Canada*, 1970.

יהודים הגיעו לחבל ק׳ ב 1760, יחד עם הכובשים הבריטים, שכן בימי השלטון הצרפתי לא הותרה ישיבתם שם. במפקד הראשון בקנדה (1831) נמנו בק׳ 107 יהודים, וב 1881 — 1,000. ב 1911, בעקבות הגירה ממזרח־אירופה, הגיע מספרם ל 30,758. ב 1974 היה בחבל ק׳ כ 111,000, כמעט כולם — למעלה מ 110,000 — במונטריאול (ע"ע). ב 1969 נמנו בעיר ק׳ 500 יהודים. מ.

קְוִיבֶּק

קְוִיבֶּק (אנג׳ Quebec; צרפ׳: קֶבֶּק [Québec]), העתיקה בערי קנדה (1608) ובירת הפרובינציה ק׳ (ע"ע). 186,100 תוש׳ (מפקד 1975). בק־רבתי 487,000 תוש׳.

ק׳ שוכנת על הגדה הצפונית של נהר סינט־לורנס (ע"ע), במקום התרחבותו של אפיק הנהר לשפך הרחב. על כף גבוה כ 110 מ׳ מפני הנהר בנויה העיר העליונה המוקפת חומה (היחידה באמריקה הצפונית) והכוללת מצודה (1823—1832) ופרוור מגורים. העיר התחתונה נמצאת למרגלות העיר העליונה, בעמק נהר סן שרל הנשפך לסינט־לורנס, וכוללת נמל (כ 7 מיליון טון מטענים בשנה), מרכז מסחרי, אזורי תעשיה ומשכנות עוני.

ק׳ היא מרכז מסחרי ותעשייתי (דפוס מאז 1752, טחינת קמח, סיגריות, מספנות ועוד), אך עיקר חשיבותה כמרכז תרבותי, רוחני ופוליטי לצרפתים־הקנדים. ק׳ היא מקום מושב ההגמון, הפרימאס של קנדה; רוב תושביה הם קתולים ממוצא צרפתי. יש בה 3 אוניבר־סיטאות (כ 47,000 תלמידים 1974/5), שהוותיקה והחשובה בהן היא אוניברסיטת לאוואל (נוס׳ 1852), בת"ס גבוהים לאמנות וטכנולוגיה וקונסרווטוריון למוסיקה.

ייחודה של ק׳, ובעיקר אורח החיים הצרפתי־קנדי המיוחד לה, הם מוקד משיכה לכמיליון תיירים הפוקדים את העיר מדי שנה.

היסטוריה. באתרה של ק־העיר עמד הישוב האינדיאני סטדקונה (Stadacona). קרטיה (ע"ע) ביקר במקום ב 1535 וב 1541. ב 1608 הקים שַׁנְפְּלֶן (ע"ע) את ק׳ („מֵצַרים" באינדיאנית) כתחנת־מסחר. בעיר החדשה, הראשונה בקנדה, התיישבו מיסיונרים נוצרים. חגמונה הראשון פ. כ. לאוואל־מונטמורנסי (Laval-Montmorency; מת 1708) ייסד בה סמינריון קתולי (שהפך לאוניברסיטה הנושאת

קויבק: העיר העתיקה עם מבצר פרונטנאק לחוף נהר סינט לורנס

את שמו). מ 1663 היתה ק׳ בירת קנדה הצרפתית. נסיונות בריטיים להשתלט על העיר (1629—1632; 1690: 1711) נכשלו. ק׳ נכבשה סופית ע"י הבריטים ב 1759 בקרב „מישורי אברהם" (Plains of Abraham), בו נפלו המנצח הבריטי וולף (Wolfe) והמפקד הצרפתי מונקַלם (Montcalm). ב 1775/76 נכשלו נסיונות אמריקניים לכבשה. היתה בירת מחוז ק׳ עד 1791, בירת „קנדה התחתונה". עד 1841, פעמיים בירת קנדה המאוחדת, ומ 1867 חזרה להיות בירת מחוז ק׳. ב 1864 התקיים „כנס ק׳", שהכין את הקמת הדומיניון של קנדה (ע"ע). בתקופת מלה"ע II (אוגוסט 1943, ספטמבר 1944) התנהלו „ועידות ק׳" בין צ׳רצ׳יל ורוזוולט. במשך מאתיים השנים האחרונות היתה העיר ק׳ מעוזם של אזרחי קנדה דוברי צרפתית.

G. Parker — C. G. Bryan, *Old Q.*, 1903; M. de la Roche, *Q., Historic Seaport*, 1946; C. Brown, *Q., croissance d'une ville*, 1953; J. Bruchesi, *Q.*, 1959.

ר. בנ. – י. כר.

קְוִידֶה, לוּדְוִיג

קְוִידֶה, לוּדְוִיג — Ludwig Quidde — (1858—1941), היס־טוריון ומדינאי גרמני. בהיותו סטודנט להיסטוריה בגטינגן ארגן ק׳ עצרת נגד סטודנטים אנטישמיים וב 1881 פרסם חוברת בגנותם (Die Antisemitenagitation und die deutsche Studentenschaft [„תעמולת האנטישמים והסטודנטים הגרמנים"]). הוא השתתף בעריכת המהדורה המדעית של מסמכי הרייכסטאג מיה"ב (Deutsche Reichstagsakten) וב 1889 מונה לעורך הסדרה. חיבורו Caligula. Eine Studie über romischen Caesarenwahnsinn („קליגולה. מחקר על טירוף קיסרי רומי"), 1894, שכלל סאטירה עוקצנית על וילהלם II (ע"ע) ועל הסגידה לקיסר, עורר סנסאציה וחולל מפנה בחיי ק׳: עמיתיו החרימוהו וק׳ התמסר מאז לענייני חברה ומדינה. הוא יעשה לאחד ממנהיגי „מפלגת העם הדרום־גרמנית" והיה ציר ביה"נ הבווארי. כן היה מראשי תנועת־השלום הגרמנית וממנהיגי תנועת־השלום העולמית. ב 1927 זכה בפרס־נובל לשלום. מ 1933 התגורר בז׳נווה.

R. Rurup, *L. Q.* (H. U. Wehler [ed.], Deutsche Historiker, III), 1972.

קוידַנוֹבֶר, אַהֲרֹן שְׁמוּאֵל

קוידַנוֹבֶר, אַהֲרֹן שְׁמוּאֵל (1614, קוידאנוב [ליד מינסק] — 1676, חמילניק), רב, פוסק ודרשן. בנעוריו למד בבריסק אצל ר׳ יעקב ובנו ר׳ יהושע השיל מקרקא (ע"ע). בגזירות ת"ח ברח לווילנה והיה חבר ביה"ד של ר׳ משה לימא (ע"ע), יחד עם הרב

שבתי (ע"ע) הכהן והרב אפרים בן יעקב הכהן (ע"ע) בעל „שער אפרים". ב 1656, בזמן מלחמות השוודים, נמלט מווילנה לקורוב (הסמוכה ללובלין) ובה שימש כרב. משם יצא לאוסטריה ואח"כ למוראוויה ושם שימש ברבנות בניקולסבורג. אח"כ היה רב ואב"ד בקהילות חשובות, ביניהן פיורדא, רישא, בריסק ופרנקפורט. ב 1669 התגורר כחצי שנה בקהילות אה"ו (= אלטונה, המבורג וואנדסבק) ותיקן שם כמה תקנות שנרשמו בפנקס אלטונה. בסוף ימיו חזר לפולניה ונתמנה אב"ד בקרקוב.

ק' חיבר ספרים חשובים בהלכה ובדרוש. בדרך לימודו ביקש לחזור אל המקורות הראשונים של ההלכה ולא נשען על הפוסקים האחרונים. ק' הרבה להשיב בהלכה, בעיקר בעניין התר־עגונות, שהיה נושא דחוף בזמנו. בדרשותיו העלה בצורה עממית רעיונות של מקובלי צפת ושל מקובלי פולניה. חיבורו העיקרי הוא „ברכת הזבח" (אמשטרדם, תכ"ט) — חידושים והגהות לרוב סדר קדשים. לספר הקדמה ביוגרפית. בנו, ר' צבי הירש (ע"ע), הו"ל את שלושת ספריו האחרים: „ברכת שמואל" (פרנקפורט, תמ"ב/ג), דרשות על התורה, ברוח המקובלים; „אמונת שמואל" (שם, תמ"ג), 60 תשובות בדיני אהע"ז; „תפארת שמואל" (שם, תנ"ו), חידושים לתלמוד, לפסקי הרא"ש, ל„טורים" ול„בית יוסף", וכן השגות על המהרש"א. „סדר גיטין וחליצה" שלו נמצא בכ"י.

מ. הלוי הורוויץ, רבני פרנקפורט, 61/3, תשל"ב; L. Loewenstein, *Zur Geschichte der Juden in Fürth* (JJLG, VI), 1908; I. Markon, *Bemerkungen zum Bericht des R. Jakob Emden über die Wilnaer Flüchtlinge im XVII Jahrhundert* (Studies in Jewish Bibliography in Mem. of A. S. Freidus, 374/5), 1929.

קוידנובר, צבי הירש (1650{?} — וילנה — 1712, פרנקפורט),

רב ומוכיח. נתחנך בבית אביו, אהרן שמואל ק' (ע"ע), בעיירה קורוב. ואצל הרב יוסף ב"ר יהודה, רבה של מינסק, מחבר ספר־המוסר העממי „יסוד יוסף". ב 1770 לערך יצא לווילנה, עשה חיל במסחרו והיה מנכבדי הקהל. לאחר שנכלא לזמן־מה בעקבות עלילות־שקרים, חזר עם משפחתו לפרנקפורט. שם פרסם את ספרו הנודע „קב הישר" (תס"ה/ו), ספר־מוסר עממי המתאר את התלאות המצפות בגיהנם לחוטאים. הספר כולל סיפורי־נפלאות רבים בסוגיית שכר־ועונש. הוא משקף את רדיפות היהודים באירופה בזמנו ואת אווירת היאוש בעקבות משבר השבתאות. כן משתקפים בספר המש־ברים הקשים בהנהגת הקהילות, המאבקים הכלכליים של פשוטי־העם על קיומם, שחיתותם של המוכסים ועוד. רעיונותיו שאובים ברובם מספרו הנ"ל של רבו; תרומתו של ק' בדרך סיפורו ובסגנונו המיו־חדים, שעשו את הספר לעממי ונפוץ ביותר. הספר נדפס עשרות פעמים, וק' עצמו הכין מהדורה יידית (דפוס ראשון: פרנקפורט, תס"ט) שנדפסה אף היא הרבה. מהדורה בלאדינו הופיעה בקושטא, תפ"ד. מלבד זה ההדיר ק' כמה מספרי אביו.

א. טשעריקאווער, די געשיכטע פון א ליטעראַרישן פּלאַגיאַט (ייוואָ־בלעטער, ד'), 1932.

קויה, ע"ע מכרסמים.

קויוט (Canis latrans), טורף מסוג כלב ממשפחת הכלביים (ע"ע).

אורך גופו, כולל הראש, כ 1 מ' ואורך זנבו העבות כ 30 ס"מ; הזכרים גדולים מהנקבות. צבעו חום־צהבהב ולו גוון אפרפר, ולעתים, אף שחרחר. גדול במקצת מהתן ודומה לו במראהו, באורח חייו ובקולו המיילל. נבון ומהיר תפיסה ככלב־הבית (ע"ע). מזונו מגוון למדי וטרפו העיקרי, ארנבאים, אך גם יונקים אחרים, עופות, זוחלים וחרקים. לעתים טורף הוא גם עפרים וטלאים וכן ניזון מנב־לות של אוכלי־עשב גדולים ומפעם לפעם מתבל את ארוחותיו בפירות. נוהג לצוד את טרפו ביחידות או בזוגות ולא בחבורות כאחיו הזאבים. ברדפו אחר טרף עשוי הק' להגיע למהירות של 64 קמ"ש. עונת היחום בסביבת חודש ינואר. משך ההריון כ 60—65 יום. לקראת ההמלטה, שחלה באביב, חופרת הנקבה מחילה עמוקה למדי. היא ממליטה 5—10 גורים חסרי־ישע.

אורך חיי הק' כ 16 שנה. הק' חי ביערות, בסבך ובמדבריות. תפוצתו נרחבת למדי: מאלסקה, אמריקה־הצפונית עד קוסטה־ריקה באמריקה המרכזית. בזכות הסתגלותו המהירה למקומות חיות שונים וחדשים ולמזונו הרבגוני מתרחבת תפוצתו של הק' במהירות גדולה. באגדות האינדיאנים נחשב הק' כבע"ח ערום, בדומה לשועל אצל עמי אירופה.

H. Ryden, *The Maligned C.* (National Geographic Magazine, CXLVI, 2), 1974.

קויזרים (אנג' quasars; קיצור מן quasi-stellar sources), גופים

דמויי־כוכב שנתגלו לראשונה ע"י סלסקופ־רדיו וזוהו אח"כ (1961, בידי שמיט [Schmidt] וסנדיג' [Sandage]) בדרך אופטית. הק" מצטיינים בעצמת פליטת אנרגיה — בתחום הרדיו ובתחום הנראה — העולה, כנראה, על כל מה שהיה ידוע מקודם. הדמות האופטית של הק" היא נקודתית — כשל כוכב — ומכאן שמם.

הספקטרום (ע"ע) של הק" מראה על הסחה עצומה של הקווים לעבר האדום. ההסחה המירבית שנמדדה כיום מגיע ל $3.8 = \frac{\Delta\lambda}{\lambda}$, כך שכל הפליטה של הק" בתחום האולטרא־סגול מופיעה אצלנו בתחום הנראה. הקושי העיקרי בהבנת הק" הוא בזה: אם יוצאים מההנחה, שההסחה לאדום היא קוסמולוגית (חוק הבל, ע"ע קוסמולו־גיה), ניתן לחשב את מרחק הק" ואת בהירותם המוחלטת; הבהירות המתקבלת גדולה בערך פי־100 מזו של כל ערפלית (ע"ע) מוכרת (כ 4×10^{46} ארג/שניה; להשוואה — השמש קורנת 4×10^{33} ארג/שניה). הק" הם הגופים המרוחקים־ביותר מאתנו, מבחינת מקום וזמן. הידועים כיום (3 C9 [מס' 9 בקטלוג 3 של קיימבריג']) מרוחק כ 10^{10} שנות אור). והזמן הנדרש לאור להגיע אלינו מהק" המרו־חקים־ביותר קרוב לגיל היקום. העובדה שבהירותם של ק" שונים וספקטרום־הרדיו שלהם משתנים בפרקי־זמן של שנים וחדשים מראה, כי ממדי האיזור שממנו נפלטת מרבית הקרינה אינם גדו־לים ממספר שנות אור או חדשי אור (להשוואה: ממדי שביל־החלב כ 100,000 שנות אור). הספקטרום של הק" מצטיין בקווי־פליטה חזקים ורחבים (עד־כדי 50Å). לחלק מהק" יש קווי־בליעה, שההסחה לאדום שלהם אינה זהה תמיד להסחה לאדום של קווי־הפליטה (שמא עקב בליעה של שכבות או ערפיליות הנמצאות בינינו ובין הק"?). התכונות הכלליות של ספקטרום־הפליטה דומות לאלו של ערפיליות חיפרט (ע"ע ערפלית, עמ' 247) וקרינת־הרדיו מכסה את כל התחום הנמדד. הספקטרום הרציף של הק" אינו דומה לזה של כוכב או גוף שחור; רוב הק" קורנים־בעודף בתחום האולטרא־סגול (UV excess), מה שמלמד כי מקור קרינת הרצף אינו תהליך בשיווי־משקל תרמו־דינאמי. עודף הקרינה באולטרא־סגול שימש בסיס לחיפוש אחרי ק" נוספים, שלא נתגלו בעזרת טלסקופ־רדיו, שבו נתגלו הק" השק־טים (quiet q.) הדומים לק" הרגילים, אך אינם פולטים קרינת־רדיו.

בעזרת אינטרפרומטריה (ע"ע אינטרפרומטר) בתחום הרדיו חקרו את המבנה הפנימי של הק" ומצאו שהוא מורכב מאד. בק" אחדים נראה גלעין מרכזי מוקף הילה (halo); באחרים נראה גלעין כפול. הקשר בין איזור פליטת־הרדיו ובין הגוף הנראה באופן אופטי אינו ברור. יש שאחד מבני הזוג (ברדיו) מתלכד עם הגוף הנראה ואילו השני מתלכד עם סילון הנפלט ממנו (אורך הסילון כ 300,000 שנות אור!). במקרים אחרים נמצא הגוף האופטי בין שני בני־הזוג המו־פיעים ברדיו. בכל המקרים גדולים ממדי־הגוף הנראים ברדיו מממדי־הגוף בתחום האופטי. מקור קרינת הרדיו היא, כנראה, קרינת סינכרוטרון הנפלטת מהאלקטרונים שנפלטו בסילון החם מגלעין החומר ונלכדו בשדה מגנטי חזק מסביב לגלעין.

אין כיום כל הסבר מניח־את־הדעת לאופן שהרור האנרגיה ע״י הק״ ולעצמתה. נבחנה אפוא האפשרות, שההסחה לאדום אינה קוסמולוגית אלא נובעת ממהירות גבוהה ומאפקט דופלר (ע״ע) — המרחק הקטן אינו מחייב עצמת־קרינה כה גדולה. לפי תורה זו נוצרו הק״ בהתפוצצות שאירעה בקרבת הערפילית שלנו. אי־הימצאותו של ק׳ בעל הסחה לסגול וכן שיקולי בהירות יחסית מקשים על קבלת אפשרות זו. לא ייתכן גם שההסחה לאדום נובעת מפעולת כוח־הכבידה: החישובים מראים, שלגופים בשיווי־משקל הידרוסטאטי יש הסחה מירבית לאדום המתקבלת בגופים שמסתם $10^5 M_\odot$ ($M_\odot$ – מסת השמש) — והיא קטנה מזו שנמדדה בק״.

אחדות מהאפשרויות שהוצעו כמקור האנרגיה בק״ הן: 1) אינ־טראקציה של ערפילית עם התווך שממנו היא נוצרת; 2) שחרור אנרגיה פוטנציאלית, גרוויטציונית, סיבובית, מערבלית או מגנטית; 3) התפוצצות כוכבים (רבים); 4) התכווצות גופים על־מסיביים. — אף־אחת מאפשרויות אלו אינה עונה על כל השאלות, והק״ נותרו עדיין אחת מחידות היקום.

G. Burbidge – M. Burbidge, *Quasi-Stellar Objects*, 1967; M. Schmidt – F. Bello, *The Evolution of Q.* (Scientific American, CCXXIV, 5), 1971

ג. שב. — ד. שד.

קְוִיֶּטִיזְם (Quietism; מלאט׳ qietus — שקט), מונח בתולדות הדת ובמיוחד בתולדות המיסטיקה (ע״ע), המציין גישה פאסיווית לחיים בכלל ולחיי־הרוח בפרט. הק׳, כתורה של שלמות דתית־רוחנית, מחייב את האדם לקבל כל הקורה בחיי־המעשה כרצונו וכהשגחתו של האל, שאין לפעול ואין להתמרד נגדם. מגמות של ק׳ מתון נמצאות בדתות רבות, כנגד המגמה הדתית המעודדת את המאמין לגייס את כל כוחותיו, לרבות כוח הרצון, לעשות רצון קונו, לקיים את מצוותיו ואף לעצב את העולם באופן פעיל בהתאם לאיד־אלים דתיים, גורס הק׳ שיש לחדול מלרצות ומלבקש אחר ענייני העולם־הזה; תחת זאת יש לחיות מתוך ביטחון גמור באלוהים, המנהיג את עולמו כרצונו והנותן לכל בריה די מחסורה. כל מאמץ המכוון למטרה מוגדרת הוא סימן לחוסר־ביטחון. שכן האדם הפעיל בוטח במעשיו ולא בהשגחת האל. משום־כך חייבת הפעילות האנושית להצטמצם למינימום שהדת מחייבת. מאמץ, התאמצות וגיוס כוחות־הרצון מותרים במישור הרוחני בלבד (ראה, למשל, תורת הביטחון של ר׳ בחיי אבן פקודה [ע״ע] בספרו „חובת הלבבות״, המושפעת מתורות דומות במחשבה הצופית המוסלמית [ע״ע צופיות]).

הק׳ הקיצוני פוסל גם את ההתאמצות הרוחנית, עכ״פ בשלבים הגבוהים של חיי המיסטיקה, שכן עצם הפעלת הרצון (דהיינו, ה„אני״) מהווה מכשול בדרך לדבקות השלמה ולאיחוד המיסטי הגמור שבו מתבטל ה„אני״ האנושי בהוויה האלוהית. במקום מאמצי הרצון צריכים לבוא התמסרות גמורה, פסיווית, לרצון האל, ביטולם וחדלונם של כל רצון ועצמיות ומות ה„אני״; כתוצאה מכך יפעלו בנשמת האדם הרצון והכוח האלוהיים בלבד. סכנת האנטינומיזם (ע״ע) שבק׳ ברורה, שכן אם אין האדם מפעיל את רצונו ושיפוטו המוסרי במאבק מתמיד בחטא וביצר־הרע, ואם הוא מקבל בפסיוויות את כל המתרחש בלבו וברוחו, הרי הוא עשוי להחשיב לפעולה אלוהית מה שבעיני אחרים נחשב לחטא.

יסודות ק׳, אף־כי מתונים, ניכרים אצל מיסטיקנים רבים, כגון אקהרט (ע״ע) ויוחנן מן־הצלב (ע״ע חואן דה לה קרוס). מגמות דומות במקצת, אך שונות בפרטים רבים, מצויות גם במיסטיקה של הכנסיה היוונית־המזרחית — ובמיוחד בין חוגי נזירים על הר אתוס (ע״ע) — שם ידועה תורה מיסטית זו בשם הסיכסמוס (ע״ע, מיוו׳ ησυχος — שקט); עם חשובי התאולוגים שלה נמנה גרגוריוס פאלאמאס (Palamas; וע״ע נצרות, עמ׳ 348).

מגמת הק׳ נתחזקה במיוחד במאה ה 17 בצרפת, באיטליה ובספרד, והטרידה את הכנסיה הקתולית שגינתה תורה זו כמינות. כשיטה תאולוגית מצא הק׳ ביטוי בחיבוריו של התאולוג הספרדי מולינוס (ע״ע), שאת דעותיו בענייני מיסטיקה פסל האפיפיור אינוצנטיוס XI (1687); כן נפסלו תורותיהם המיסטיות של רבים אחרים שנחשדו בק׳ (כגון פנלון [Fenelon] והגב׳ גיון [Guyon] בצרפת). הפולמוס הקויאטיסטי, שבו נטלו חלק הישועים (ע״ע) וכמה מגדולי־הכנסיה של התקופה (כגון התאולוג בוסיאה [ע״ע; Bossuet]); הסעיר את הנצרות הקתולית במאות ה 17 וה 18, ורישומיו ניכרים גם בתולדות המיסטיקה הפרוטסטנטית.

J. Paquier, *Qu'est-ce que le Q.?*, 1910; R. Garrigou – Lagrange, *The Three Ages of the Interior Life*, I-II, 1947—1948; M. Petrocchi, *Il q. italiano del seicento*, 1948; R. A. Knox, *Enthusiasm*, 1950.

צ. ה.

קְוִיטְקוֹ, לֵיבּ (1890, אולסקוב [רוסיה] — 1952, מוסקווה), משורר ומספר יידי. נתייתם בילדותו והתפרנס ממלאכות שונות בערי אוקראינה. יחד עם דוד הופשטין ופרץ מרקיש (ע׳ ערכיהם) נודע ק׳ כרוח החיה ב„טריומוירט״ הלירי של קייב. שיריו הראשונים נתפרסמו ב„דאס פרייעווארט״ („המלה החפשית״; 1917) ואח״ב ב„אייגענס״ („שלנו״; 1918—1920). ספריו הראשונים „רויטער שטורם״ („סערה אדומה״) ו„טריט״ („צעדים״) נתפרסמו ב 1919, והם חדורים התלהבות ממהפכת אוקטובר. ב 1921 התיישב בגרמניה. ב 1922 פרסם שני ספרי שירים: „גרין גראז״ („עשב ירוק״) ו„1919״; האחרון הוא קינה על פרעות אותה שנה ביהודי אוקראינה. הרומן „ריאַגראַנדער פעל״ („פרוות ריו־גרנדה״; 1928) מבוסס על נסיונו והכרותו עם פועלי הנמל בהמבורג. ב 1925 חזר לבריה״מ; בשנים 1926—1936 חי בחרקוב, ואח״כ עבר למוסקווה. בבריה״מ ערך ב״ע וגם כתב שירים וסיפורים לילדים. ק׳ נתפרסם כאחד מגדולי החרזנים לילדים בבריה״מ, וספריו תורגמו לכמה מן השפות המהלכות שם. בבריה״מ נמכהו כ 11 מיליון עותקים מספריו. ב 1939 זכה באות הצטיינות. ב 1952 הומת עם 30 סופרי יידית אחרים (ע״ע ברית המועצות, עמ׳ 784). ב 1954 „טוהר״ רשמית. ק׳ כתב למעלה מ 20 ספר בשירה ובפרוזה. ב 1967 הופיע במוסקווה מבחר שיריו („געקליי־בענע ווערק״). לעבר׳ תורגם ספרו, „תחת השמש״, 1968. — וע״ע יידית, עמ׳ 805/6.

י. יאַנאַסאָװיטש, מיט יידישע שרייבער אין רוסלאַנד, 133—212, 1959; ח. שמערוק ואחרים (עורכים), א שפיגל אויף א שטיין, 335—371, תשכ״ה; א. שולמאַן, די סאָוועטיש־יידישע ליטעראַטור, 1971.

קְוַיְן, וִילַרְד וַן אוֹרְמַן — Willard Van Orman Quine — (נו׳ 1908) פילוסוף ולוגיקן אמריקני, מחשובי הפילוסופים בני זמננו. למד בהרוורד ובאוניברסיטאות בווינה, פראג ווארשה, ומ 1936 מרצה בהרוורד. הפילוסופיה שלו יונקת מהפרגמטיזם (ע״ע) האמריקני ומהפוזיטיוויזם הלוגי (ע״ע), ודרך התפלספותו דומה לזו של רסל וקרנפ (ע׳ ערכיהם). תרומתו העיקרית לתורת ההגיון בבניה של תורת מחלקות, הפשוטה מזו של רסל. ק׳ שם דגש על השימוש בשפה הצורנית של תורת ההגיון להבהרת בעיות פילו־סופיות. לדעתו, בקבלנו אופן הצרנה מסוים, אנו מתחייבים באונטו־לוגיה הכרוכה בו; כמאמרו: „להיות פירושו להיות הערך של משתנה קשור״. לדוגמה, אם הסכמנו לאמיתות „יש פרחים אדומים״ (דהיינו, „ישנו״ x, כך ש x הוא פרח ו x הוא „אדום״), הרי התחייבנו בקיומם של פרחים ושל דברים אדומים, אך לא בקיומו של הכולל (האוניוורסאל) „אודם״. כדי שתאוריה תהיה אמיתית, היא מחייבת את קיומם של אותם מושאים, שמונחיה חייבים לחול עלי־הם. לק׳ עניין מיוחד במושגי ההוראה (reference) והזהות, והוא דבק בעקרון, שאין לדבר על קיום דברים החסרים קריטריונים חד־משמעיים לזיהוים. הוא ביקר בחריפות את הלוגיקה המודאלית (העוסקת בביטויים „הכרחי״ ו„אפשרי״) משום שאינה מכבדת את העקרון, שמה שאמיתי לגבי x, אמיתי לגבי כל מה שזהה עם

א. ק׳ כינה את הקשרים הפוגעים בעקרון זה „אטומים" (opaque).

ק׳ דוחה את האבחנה בין פסוקים אנליטיים וסינתטיים, שהיתה מהנחות היסוד של הפוזיטיוויזם הלוגי. פסוקים אנליטיים (כגון: „שום רווק אינו נשוי") אופיינו ככאלו, שאם מונחים מסוימים בהם יוחלפו במונחים אחרים בעלי אותה משמעות, נקבל פסוקים שהם בעלי אמיתות לוגית. לא נוכל להסביר את מושג המשמעות הזהה (synonymity), אלא בעזרת מושג האנליטיות; יוצא אפוא שההליכים שלנו מעגליים. לפיכך טען ק׳, בדומה לדיאם (ע"ע), שהמדען מעמת עם המציאות מערכת פסוקים, ולא פסוקים בודדים. אין לדעת מראש על אלו פסוקים נאלץ לוותר, ואלו נקבל, בתנאי שייעשו שינויים מתאימים במערכת. ק׳ בכ"ז הדגיש את מעמדם המיוחד של חוקי תורת ההגיון; תורה זו היא ברורה, אינה עוסקת בתחום מושאים מיוחד ושירותיה כלליים.

בספרו Word and Object („מלה ומושא"), 1960, מבקש ק׳ להוכיח שתרגום „רדיקלי" (דהיינו, שאינו מסתמך על מילון נתון) לא יוכל לעולם להבטיח שהן המתרגמים והן דוברי השפה הזרה מתכוונים לאותו דבר. התרגום חייב להיעשות ע"ס התבוננות בגירויים שעוררו את הדובר. אפשר ששני דוברים יגיבו באורח דומה על אותם גירויים, ובכ"ז תהא למבעיהם הוראה שונה. כשאדם משבט זר מכנה את מה שאנו מכנים „ארנבת" בביטוי „גאוגאי" (הדוגמה של ק׳), לא נוכל לדעת אם הביטוי מציין, כמו אצלנו, שלמות אחת, או שלבים זמניים בהם מצויות ארנבות. לתרגום רדיקלי אופי השערתי, אבל אין דרך להכריע בין השערות שונות בדבר תרגום אותם מבעים עצמם (מצב המכונה בפי ק׳: „אי־קביעות של התרגום" ["indeterminacy of translation"]).

יותר משזכו ספרי ק׳ להסכמה כללית, הם עוררו ויכוח, ועם זאת קבעו את סגנון ההתפלספות ואת אפיק העניין הפילוסופי של חלק ניכר מהוגים בני־זמננו, במיוחד בארה"ב. מספריו: From a Logical Point of View („מנקודת ראות לוגית"), 1953; Set Theory and Its Logic („תורת המחלקות והלוגיקה שלה"), 1969²; Ontological Relativity, and other Essays („יחסות אונטולוגית ומסות אחרות"), 1969; The Roots of Reference („שרשי ההוראה"), 1973.

D. Davidson — J. Hintikka (eds.), *Words and Objections*, 1969.

אל. זי.

קווינזלנד (Queensland), מדינה, השניה־בגדלה מבין 8 המדינות המאוגדות בפדרציה של אוסטרליה. שטחה 1,727,200 קמ"ר ובה כשני מיליון תוש׳ (1975). ק׳ משתרעת עפ"נ יותר מ °18 רוחב (מ 10°35׳ ועד °29 רוחב דרומי) ותופסת את כל הפינה הצפונית־מזרחית של היבשת וכמה איים קטנים בקרבתה. חלקה הצפוני־ביותר הוא חצי־האי כף יורק. חופיה (באוקיאנוס השקט ובמפרץ קרפנטריה) ארוכים מ 3,000 ק"מ. מבחינת המבנה נחלקת ק׳ לשני אזורים עיקריים: הרים במזרח ומישור במערב. לכל ארכה נמשך רכס הפולג הגדול (Great Dividing Range), שהוא מערכת הרי קימוט הרציני שעברה שורה של תהליכי שבירה והרמה. תהליך ההרמה האחרון התרחש בשלישון התיכון, והוא שעיצב במידה־רבה את תבליטה הנוכחי. מצויים בה גם שפכי־לבה גדולים. הגובה הממוצע של ההרים 600—1,000 מ׳, פסגות מעטות מתנשאות מעל 1,000 מ׳, והפסגה העליונה — 1,611 מ׳. מערכת־הרים זו מסתיימת במזרח בשורה של מתלולים, המשאירים רק רצועת־חוף מישורית צרה, או שהם מגיעים ממש לים. לאורך רובו של החוף — עד מעלת רוחב °25, בקירוב — מרובות שוניות הקוראלים. בגלל קרבת מתלולי־ההרים לשפת־הים והשוניות שבים, מועט מאד היישוב לאורך מרבית חופה המזרחי של ק׳, פרט לחלקו הדרומי. בהקבלה לחוף משתרעת חומת שוניות־הקוראלים הגדולה (Great Barrier Reef; ע"ע אוסטרליה, עמ׳ 996), המכבידה על גישת ספינות לרוב ארכו של החוף.

הרכס הפולג הגדול משתפל במערבו לאיזור מישור שהוא ברובו ארץ גבעות. במישור זה שני אגנים גדולים שביניהם מפרידה רמת קלונקארי (Cloncurry) המבותרת: בצפון — אגן קרפנטריה המתנקז לעבר מפרץ בעל אותו השם; בדרום — אגן חסר־מוצא המתנקז לימת אֵר (Eyre) שבתחומי אוסטרליה הדרומית.

רובה של אוכלוסיית ק׳ מרוכז בחלקה הדרומי־מזרחי של המדינה, באיזור הנוח־ביותר מבחינה אקלימית. כ 55% מהתושבים יושבים בעיר־הבירה, בריזבין (ע"ע; 930,000 תוש׳ [1975]). שאר הערים בק׳ קטנות: טאונזויל (Townsville) — 77,000 תוש׳, וגולד קוסט (Gold Coast) — 75,000 תוש׳, טואומבה (Toowoomba) — 62,000 תוש׳; רוֹקהמפטן (Rockhampton) — 51,000 תוש׳. לפי מפקד 1971 היו בק׳ כ 1,500 יהודים. בצפון יושבים כ 25,000 ילידים שחלקם עדיין עובדי־אלילים. כל שאר תושבי ק׳ הם נוצרים — רובם הגדול פרוטסטנטים.

כלכלת ק׳ נשענת על חקלאות, גידול מקנה וניצול מחצבים. כ 20 מיליון דונם מעובדים (1.1% משטחה); מגדלים בעיקר חיטה (25% מהשטח המעובד), דוחן (20%), מספוא (18%), טבק, בטנים, אננס, קנה־סוכר וכותנה. במשק המקנה כ 10.3 מיליון ראש בקר (1973) וכ 13 מיליון כבשים. בדרום ק׳ חוות ענק לגידול מקנה. בק׳ כורים כמויות גדולות של פחם (20 מיליון טון ב 1973), עופרת, אבץ, נחושת, כסף, בוקסיט ומעט זהב. המחצבים מופקים באיזור ההררי שבמזרח המדינה, וכן ברמת קלונקארי.

היסטוריה ותולדות היהודים, ע"ע אוסטרליה.

מ. בר.

קְוִינְטִילְיָנוּס, מַרְקוּס פַבִּיוּס — Marcus Fabius Quintilianus — (35—97 לסה"נ), רטוריקן ומחנך רומאי. נו׳ ב Calagurris (כיום Calahorra), ספרד, והתחנך ברומא. אספסיאנוס מינה אותו למרצה רשמי לרטוריקה, והוא העמיד תלמידים הרבה (ביניהם פליניוס הצעיר). דומיטיאנוס מינהו למחנכם של שניים מבני משפחתו. ב 88 פרש והתמסר לכתיבת ספרו העיקרי (היחיד שנשתמר) Institutio oratoria („עיצובו של נואם"; ב 12 חלקים) — החיבור הרומאי היחיד המוקדש בעיקרו לחינוך, והמסכם בבהירות ובשיטתיות את בעיות ההוראה. לדעת ק׳, החינוך בביה"ס ציבורי, יותר מאשר במשפחה, מעורר בילדים את כוח היצירה ומקל על כניסתם לחיי הבגרות. הוא הציע לבחור חומר קריאה מושך, להתקדם מהקל אל הכבד ולנצל את הסקרנות והשאפתנות הטבועות בכל תלמיד — לשם קידומו. מקום נרחב בחיבורו הקדיש ק׳ לדרגות המתקדמות של חינוך הנואם בתחומי הספרות, ההיסטוריה, הלוגיקה והאתיקה. הוא הדגיש את חשיבות הסגנון, יפי הדיבור ודרכי ההבעה, והציע שיטות לשפר את רמת הנאומים.

על־אף השפעתו הרבה בתקופתו, חיבורו נשכח; עם גילויו מחדש ע"י פטררקה (1350), היה ק׳ לאחד מאבות ההומניזם (ע"ע, עמ׳ 789) והחינוך ההומניסטי.

ק׳ חשב ש ה י ה ו ד י ם מסוכנים לעמים אחרים, ובמשה ראה מייסד אמונה תפלה. הוא ייצג את ברניקי (ע"ע [2]) במשפט (Inst. Or. III, 7, 21; IV, 1, 19).

A. Guynn, *Roman Education from Cicero to Q.*, 1926; J. Cousin, *Etudes sur Q.*, 1967².

קְוִיסְלִינְג, וִידְקוּן — Vidkun Quisling — (1887—1945), מנהיג פשיסטי נורוגי. ק׳ שירת בצבא־הקבע. היה נספח צבאי בבריה"מ ובשנים 1921/3 סייע לפ. נַנסן (ע"ע) בעזרה לנפגעי הרעב ברוסיה עקב מלחמת־האזרחים. הוא נשא רוסיה לאשה, אהד את הקומוניזם וב 1925 הציע למפלגת־העבודה בנורווגיה לארגן „משמר אדום" צבאי־למחצה; הצעתו נדחתה, וק׳ התאכזב מהשמאל ופנה לרעיונות גזעניים. הוא הצטרף למפלגת האיכרים. בשנים 1931/3 היה שר־המלחמה והשניא עצמו בשלחו חיילים להתערב בשביתה.

קויסלינג (משמאל) נפגש עם היטלר. פברואר 1942

במאי 1933 יסד ק' מפלגה פשיסטית, „האיחוד הלאומי" (Nas-jonal Samling). בבחירות אותה שנה וב 1936 לא זכתה מפלגתו אף במושב אחד בפרלמנט. אחרי פרוץ מלה"ע II הזהיר ק' את הגרמנים שהבריטים עומדים לנחות בנורוגיה, והציע להם להקדים ולכבוש את נמלי הארץ, תוך שהוא ישתלט עליה. ביום פלישת הגרמנים (9.4.40) הודיע ק' על הקמת ממשלה בראשותו, אך כעבור ימים־מספר סילקוהו הגרמנים, לפי שלא נמצאה תמיכה בו. כעבור חדשים־מספר הוכרזה מפלגתו למפלגה החוקית היחידה. ובפברואר 1942 הקים ק' ממשלה בחסות הכובשים.

העדר תמיכה בממשלתו גרמה לק' להישען על אמצעי־דיכוי, ואלה נראו קיצוניים־מרי אף בעיני חלק מצמרת ממשל הכיבוש, שגם עמה הסתכסך. אחרי כניעת גרמניה נשפט ק' למיתה והוצא־להורג (24.10.45). שמו הפך לשם נרדף לשליט־בובה המשתף־פעולה עם הנאצים ולבגידה בכלל. — ק' השתמש בתעמולה אנטישמית וסייע בגירוש יהודי נורוגיה.

R. Hewins, *Q., Prophet Without Honour*, 1965; P. M. Hayes, *Q.*, 1971.

קויפ, אַלְבֶּרְט — Albert Cuyp — (1691—1620), צייר הולנדי.

את הדרכתו הראשונה בציור קיבל, ככל־הנראה, מאביו, הצייר יעקב גריץ ק' (Jacob Gerritsz C.; 1594—1651). בתחילה הושפע מציירי־הנוף ון גוין ורויסדל (ע' ערכיהם), ומאוחר־יותר מיאן בות (Both; לערך 1618—1652), שהיה מנציגי הסגנון האיטלקי בציור ההולנדי. יצירתו הרב־צדדית של ק' כוללת ציורי־נוף עם רועים ועדריהם, ציורי לילה וחורף, תיאורי ים ודיוקנים. באה בה לידי ביטוי התעניינותו הרבה באפקטים של אור ודמויות, ובאביזריי שוליים. מבין ציוריו החשובים: „חצר־לול" (1651; מאוריצהויס, האג), „נוף־נחל עם סירות — מפרש ועדרים" (הגלריה הלאומית, לונדון), „חורבת אופברגן" (שם). השפעת ק' ניכרת בציורי־נוף אנגליים, בעיקר מן המאה ה 18.

C. Hofstede de Groot, *Beschreibendes und kritisches Verzeichnis der Werke der hervorragendsten holländischen Maler des 17. Jahrhunderts*, II, 1908; S. Reiss, *A. C.*, 1975.

קויפמן, יחזקאל (1889, דוניבצי [אוקראינה] — 1963, ירושלים), חוקר מקרא, היסטוריון והוגה־דעות. למד בישיבת ח. טשרנוביץ באודסה ובמכון של דוד גינצבורג (ע' ערכיהם) בפטרבורג. ב 1918 קיבל תואר ד"ר באוניברסיטת ברן. ב 1927 עלה לא"י והורה בביה"ס הראלי בחיפה. מ 1949 לימד בחוג למקרא באוניברסיטה העברית. ספריו העיקריים הם: „גולה ונכר" (תרפ"ט—תרצ"ב) — „מחקר היסטורי־סוציולוגי בשאלת גורלו של עם־ישראל מימי־קדם ועד הזמן־הזה", ו„תולדות האמונה הישראלית" (א'—ח', תרצ"ז—תשט"ז) — ספרו העיקרי בחקר המקרא, מימי האבות ועד התקופה הפרסית. ספריו האחרים הם: „בחבלי הזמן" (תרצ"ו); „הספור המקראי על כבוש הארץ" (תשט"ו); „מכבשונה של היצירה המקראית" (לקט מאמרים; תשכ"ו); „פירוש לספר יהושע" (1959); „פירוש לספר שופטים" (1962); „בין נתיבות" (לקט מאמרים; תש"ד, תשי"ב[2]).

בספרו „גולה ונכר" הניח ק' את היסודות האידאיים שבאו אח"כ לידי ביטוי במחקריו במקרא. בגישה היסטוריסטית (ע"ע היסטוריזם) יצא לברר את המושגים אומה, לשון, אמונה ודת, והגדיר אומה כ„קיבוץ שאחדותו עומדת על שותפות אתנית, שותפות דת ולשון שהתפתחה והגיעה גם למעלת שותפות תרבותית עליונה". לאחר שקבע כי המונותאיזם הוא תרומה ישראלית מקורית לתרבות האדם (ר' להלן), בא לראות את גורלו ההיסטורי המיוחד של עם־ישראל כצירוף של הגורם הלאומי והגורם הדתי, כאשר לגורם הדתי תפקיד עיקרי בשמירת ייחודו של העם בגלותו. עיקר פעלו של עם־ישראל הוא מלחמתו באלילות. מלחמה זו ואפיה האוניוורסלי של אמונת־הייהוד הישראלית, אפשרו את צמיחת הנצרות והאסלאם מתוך עולם היהדות. התהוות המדינה הלאומית בעת־החדשה באירופה וביטול האפשרות להמשך קיומה של אוטונומיה יהודית במסגרתה, העלו על־הפרק אידאולוגיה של טמיעה, שביטלה את ערכו המשמר של הגורם הדתי, והעלו שוב את ערכו של הגורם הלאומי כגורם עיקרי. בתקופה זו, לפחות, לא שלל ק' את קיומה של גלות לצד מרכז לאומי בא"י. מבקרי שיטתו של ק' ביקרו את גישתו ההיסטוריסטית וטענו נגד המשקל הרב שייחס לגורם הדתי (י. בער; ר' ביבל'), ובעיקר נגד העמדת הגורם הלאומי כ„היסטורי בלבד". ככלל נטען כלפיו כי תלה תהליכים היסטוריים מכריעים באידאות מופשטות מעטות.

במחקריו בתולדות האמונה בישראל קיבל ק' את גישתה הבסיסית של תורת המקורות (ע"ע מקרא, עמ' 321/2), אך חלק על מסקנותיה. הוא טען לקדמות מקורות המקרא וקבע כי קיימים 3 מקורות בלבד, שאת עריכתם קבע לימי עזרא. את ההבדל בין המקורות הבחין ק' ע"פ תכני החוקים ולא ע"פ הרבדים הלשוניים והספרותיים, כדרכה של הביקורת שקדמה לו. את המקור P הקדים לגלות־בבל, וגם עיקרו של ס' דברים קדום, לדעת ק', להוציא את הקטעים העוסקים באחדות־הפולחן, שהם מתקופת יאשיהו. ק' שלל עריכה דוטרונומיסטית לספרי נביאים ראשונים, שגם בהם ראה ספרים קדומים, פרט לקטעי אחדות־הפולחן בס' מלכים. הנחתו היסודית היא בדבר מקוריותה וקדמותה של דת־הייחוד. ק' ראה בה סוג לעצמו (sui generis), יצירה לאומית חד־פעמית מימי משה, שמקורה ב„כוח יצירה רוחני־לאומי", כזה המתגבש מתוכו של כל קיבוץ אתני — בניגוד לתפיסה הרואה במונותאיזם התפתחות ששרשה באלילות הקדומה. אמונת־הייחוד הישראלית נקיה, לדעתו, מכל יסוד מיתולוגי, ולא זו בלבד, אלא שהמקרא אף אינו מבין עוד את האלילות ואינו מכיר את תכניה. בכיבוש הארץ והכרתת יושביה ראה ק' פעולה לאומית, ע"פ תכנית כוללת, שבסיסה —הגבולות האידאליים, גבולות ההבטחה. אין לראות בכיבוש הארץ רצף פעולות שבטיות, אלא יזמה לאומית, בכל השלבים, מכיבושי משה ועד לכיבושי דוד. הנביאים הם ממשיכי המונותאיזם, וחידושם הוא בהוספת פרימאט המוסר לעולם־האמונה הישראלי. על דרכו של ק' קמו עוררין. ביקרתם נסבה נגד ראיית המונותאיזם כיצירה ישראלית חד־פעמית, נגד תפיסתו את האלילות המקראית כפטישיסטית בלבד ונגד דרכו בתורת המקורות, ובעיקר התייחסותו לס' דברים ולספרי נביאים ראשונים.

יחזקאל קויפמן; (ברשות ראוני־ברכימה העברית, ירושלים)

י. בער, בקדת ׳גולה ונכר׳ (קרית ספר, ח׳), תרצ״א/ב; צ. א. וויסלבסקי, יחידים ברשות הרבים, 25—28, תשס״ז[2]; מ. הרן (עורך), ספר היובל לי. ק׳, תשכ״א (כולל רשימת כתביו); הנ״ל, על פרופ׳ י. ק׳, תשכ״ד; הנ״ל, על גבול האמונה (מאזנים, כ״ד), תשכ״ז; הנ״ל, סוגיות מקרא (תרביץ, ל״ז), תשכ״ח.

אל. רי.

קויפֶּרס, פֶּטרוּס יוֹספוּס הוּבֶּרטוּס — Petrus Josephus Hubertus Cuypers (1827—1921), אדריכל הולנדי. ק׳ למד באקדמיה של אַנטוורפּן. ב 1850 שב לעיר־מולדתו, רורמונד, וב 1852 הקים בה „סדנה לאמנות נוצרית". ב 1863 עבר לאַמסטרדם, ובה בנה את שני בנייני־הציבור המפורסמים שלו, המוזיאון הממלכתי (Rijksmuseum; 1877—1885) ותחנת־הרכבת המרכזית (1881—1889; יחד עם א. ל. וַן גנט), שניהם בנייני לבנים אדומות, דמויי־טירות, בסגנון הנאו־רנסנס ההולנדי. ק׳ בנה מספר רב של כנסיות קתוליות בסגנון שהוא נוסח חָפשי של הצורה הנאו־גותית, וכהן ניכרת השפעת תורתו וסגנונו של וִיוֹלֶה לֶה־דיק (ע״ע): כנסיות ויליברוֹרדוס הקדוש (1871) והלב הקדוש (1870—1880), באמסטרדם, כנסיית ויטוס הקדוש בהילורזוּם (1892/3), ועוד.

ק׳ היה החשוב שבאדריכלים ההולנדים במאה ה 19, ונציג אָפייני של השלב המאוחר באדריכלות ההיסטוריציסטית בארצו. — קובץ־יצירותיו, Het werk van dr. P.J.H.C., 1827—1917, נתפרסם ב 1917.

קְוֵיצ׳וֹ (Kweichow, קרי: גויג׳ו), פרוֹבינציה בדרום־מערב סין; שטחה 174,000 קמ״ר ובה כ 20 מיליון תוש׳ (1970). רוב שטחה רמה הררית מבותרת, המשתפלת מגובה של 2,600 מ׳ במערב ל 700 מ׳ במזרח. הרמה, הבנויה ברובה אבן־גיר קארסטית ומיעוטה בזלת, עברה תהליכי קימוט, שבירה וטחיפה רבים ותבליטה קשה למעבר. נהרות ק׳ קצרים; בצפון הם נשפכים לאגן הנהר יאנג־צה ובדרום — לאגן־הניקוז של הנהר שִי. בשל נתיבם התלול, האשדות והצוקים שבעמקיהם אין הם בד״כ כשירים לשיט, אך יש להם פוטנציאל הידרו־חשמלי עצום. כ 9% מפני השטח — בעיקר בעמקי הצפון והדרום — מכוסים יער טבעי.

א ק ל י ם. הקיץ חם והחורף מתון. למרות גבהה יש בק׳ רק מעט ימי שלג וכפור, וזאת בשל מחסומי־ההרים המונעים כניסת אוויר קר מאזורי סיביר. הטמפרטורה הממוצעת של חודש יולי בעיר־הבירה גויי־ינג היא 24°, ובינואר — 4°. משקעים יורדים כמעט בכל ימות השנה; העננות גבוהה והלחות רבה. כמות המשקעים השנתית הממוצעת 700—1,200 מ״מ. כ 45% מכמות המשקעים השנתית יורדת בקיץ, וזאת בשל השפעת האוויר הימי הלח הזורם ממזרח.

כ 75% מ א ו כ ל ו ס י ק׳ הם סינים בני האן; השאר מורכבים מכ 30 קבוצות המכוּנוֹת „לאומי מיעוטים". הקבוצות הגדולות הן: מיאו (Miao), פּויי (Puyi), שוּי (Shui), דונג (Tung) ויי (Yi). כ 88% מתושבי ק׳ הם כפריים ומספר הערים בפרובינציה קטן. גויי־ינג (Kueiyang), הבירה היא העיר הגדולה ובה 530,000 תוש׳ (1958).

כ ל כ ל ת ק׳ נשענת על חקלאות, כריה ותעשיה. כ 75% מהשטח המעובד מוקצב לגידול גרעינים, בעיקר אורז ותירס. מגדלים גם חיטה, שעורה ותפוחי־אדמה. גידולים חקלאיים לתעשיה הם: זרע־לפתית (ק׳ היא השניה בייצור זרע־לפתית בסין), טבק, כותנה, אגוזים וקנה־סוכר. ק׳ עשירה באוצרות־טבע, ובעיקר בכספית, מנגן, אבץ, עופרת, אנטימון, פחם, ברזל ופוֹספטים. מפעלי־התעשיה החשובים הם לעיבוד ברזל ופלדה, ייצור מכונות (לבריה ולחקלאות) ותעשיה כימית וטכסטיל. יש גם בתח״ר למלט, סיגריות ומזון. ק׳ מחוברת במס״ב עם הפרובינציות שהיא גובלת בהן ועם רשת מסה״ב הלאומית.

יד. פ.

קְוֵיקֶרִים (אנג׳ Quakers; „הרועדים"), שמה של כת נוצרית הידועה גם כ„אגודת הידידים" (Society of Friends). לפי המסופר, מקור השם בכינוי שנתן השופט בנט (Bennet; 1650) למייסדה ג׳ורג׳ פוכס (ע״ע), אחרי שהוזהר בידי פוכס „לרעוד (quake) בפני דבר האלוהים". כבר לפני־כן שימש השם כינוי לכמה כיתות דתיות, והק״ השתמשו בו לציין את הרעדה הקדושה שאחזתם בעת התכנסויותיהם („פגישות") הדתיות. כינויים דומים שימשו גם לציון כיתות אחרות, כגון ה Tremblers (המאה ה 17) וה Shakers (המאה ה 18).

את צמיחת כת הק״ יש לראות על רקע צמיחת קבוצות דתיות רבות אחרות באנגליה, שביקשו להיות בלתי־תלויות בכנסיה האנגלי־קנית הרשמית (תנועת ה„אינדפנדנטים"). ב 1668 חיבר פוכס את ה„תקנון לניהול המפגשים" (Rule for the Management of Meetings), ועצם השם „מפגש" מעיד על המגמה לדחיית צורות הפולחן הכנסייתי המסרתי. הכת עסקה בפעילות מיסיונרית עניפה, ואחד הק״, ויליאם פֶּן (Penn), ייסד את מושבת פנסילווייניה בצפון־אמריקה. הק״, שלא כקבוצות דתיות אחרות, סירבו להתכנס בחשאי, וסבלו מרדיפות עד ש„חוק הסובלנות" (Toleration Act; 1689) הבטיח להם חופש פולחן.

עוד במאה ה 18 התבלטו הק״ כ„אנשים משונים", שהקפידו על לבוש מיוחד ועל צורת דיבור שהבדילה אותם משאר האוכלוסיה, וממילא גם בוֹדדה אותם בידוד חברתי־תרבותי מסוים. לבידוד זה תרמו גם דרכי־המוסר שלהם, וכן פסילת האמנות, הריקוד והמוסיקה, שנחשבו בעיניהם כקלות־ראש. הק״ התמסרו למסחר ולמעשי צדקה. חריצותם, ישרם, ואורח־חייהם הצנוע, וכן התנגדותם לכל ראוותנות ובזבוז גרמו להצלחתם הכלכלית. משבוטלה באנגליה בהדרגה האפליה נגד אלה שלא השתייכו לכנסיה הרשמית, נעלמו אט־אט סימני הייחוד החיצונים של הק״. ואולם, ייחודם הדתי־הרוחני התמיד, והם שמרו על המוניטין שלהם בזכות ישרם, רמתם המוסרית והת־מסרותם לענייני חינוך ולתיקונים סוציאליים (כגון: תיקון מערכת בתי־הסוהר באנגליה; תעמולה נגד עבדות; ובמאה ה 20 — גם ארגון סיוע בקנה־מידה בין־לאומי לנפגעי מלחמה ורעב). לעתים באו הק״ לידי התנגשות עם שלטונות המדינה בנושאים שונים. כפציפיסטים היו הק״ סרבני שירות צבאי, ובפני בתמ״ש סירבו להישבע (בדומה לכמה כיתות אחרות) בשל הפירוש שלהם לדברי „הברית החדשה" (מתי V, 33—37), שאדם חייב להיות תמיד דובר אמת, כך שה„הן" שלו יהיה „הן" וה„לאו" שלו — „לאו".

התורה הדתית המרכזית של הק״ היא תורת „האור הפנימי" (Inner Light), הוא האור האלוהי הפועל בנשמת האדם המאמין, שהיא מאוחדת עם ישו המשיח. תחושת נוכחות האל בנשמה היא העיקר, ולפיכך דוחים הק״ את הסקרמנטים ושאר צורות־הפולחן של הכנסיות המסרתיות. נוכחות „האור הפנימי" באדם מתבטאת ברמתו המוסרית ובטוהר מידותיו. פולחן הק״ אינו מתקיים בכנסיות מפוארות אלא ב„אולם פגישות" פשוט וצנוע. תחילתו בשקט מוחלט ובריכוז רוחני של המשתתפים, עד ש„הרוח" מניעה את אחד המש־תתפים לדבר. עיקרי התאולוגיה הקוויקרית מובאים בספרו הבסיסי של R. Barclay, Theologiae Verae Christianae Apologia („התנצ־לות לתאולוגיה הנוצרית האמיתית"), 1676.

ארגון הקהילה הקוויקרית הוא דמוקרטי. אין כמורה כוהנית, אס־כי זקני העדה ואחרים מתמנים לנהל את ענייני הקהילה ולפקח עליהם. נציגים של הקהילות המקומיות (Preparative Meeting) נבחרים למועצות האזוריות (Monthly Meeting; Quarterly Meeting), ומשם — למועצות הארציות (Yearly Meeting), הרחבות יותר.

כיום משמש המונח ק״ בעיקר בלשון המדוברת, שכן מאז המאה ה 19 השתרש השם „אגודת הידידים" (= ידידי האמת) כשמה הרשמי

של הכת. הק״ פעילים מאד גם בתנועות־שלום בין־לאומיות, ואף הקימו צוות מיוחד לענייני הסכסוך במזה״ת. כמה מהמסמכים שפרסם צוות זה אחרי מלחמת ששת הימים בלטו בחוסר אהדתם לישראל.

R. M. Jones, *The Faith and Practice of the Q.*, 1927; F. E. Pollard, *Democracy and the Q. Method*, 1949; L. H. Doncaster, *Q. Organization and Business Meetings*, 1958; R. O. Byrd, *Q. Ways in Foreign Policy*, 1960; E. B. Castle, *Approach to Q.*, 1961.

צ. ו.

קְוִיָר (מתורכית: khavyār), מאכל עשוי ביצי־דגים מומלחות, במיוחד ביצי־דגים ממשפחת החדקניים (ע״ע), שמשקלן בשחלה מגיע ל־⅓ ממשקל הגוף של הדג.

לשם הכנת הק׳ מפרידים את הביצים מהרקמה העוטפת אותן ומוסיפים מלח (3%—4% ממשקל הביצים) תוך סינון ממושך של הביצים. כך מתקבל תוצר מאיכות גבוהה, המכיל 14% שומן, 23% חלבונים, 58% מים והשאר מינרלים. את הק׳ יש לשמור בקירור, בטמפרטורות קרובות ל־0°. סוג אחר של ק׳ מקבלים ע״י המלחה חזקה־יותר, כשאחוז המלח בזמן ההכנה הוא 9%—10% ממשקל הביצים. בתהליך אחר מוסיפים לביצים תמיסת־מלח אחרי הסינון, לעתים דוחסים את התוצר הזה לפני האריזה הסופית. הק׳ „הלחוץ״ נחשב לבעל איכות גבוהה, כי הוא משמר יפה את הטעם הטוב ואת הריח. הוא נשמר זמן ארוך־יותר, אך גם הוא דורש קירור בטמפרטורות שאינן עולות על 8°. ק׳ באיכות הגבוהה־ביותר מקבלים ממשפחת החדקניים מסוג הוּסו ([חדקן ענק] Huso huso) ומסוג חדקן (Acipenser). מינים חשובים לייצור הם: A. stellatus ו־A. guldenstadti. הק׳ ממשפחה זו מכונה ק׳ ש ח ו ר, משום שהביצים אפורות ולאחר הניקוי הן נעשות שחורות. בצפון אמריקה משתמשים בביצים של סלמון פציפי מהסוג Oncorhynchus, ובמידה קטנה־יותר, בביצים של דגי טונה (ע״ע). הק׳ המופק מדגי סלמון מכונה ק׳ א ד ו ם — ע״פ צבע הביצים. במערב אירופה מנצלים בעיקר את ביצי השיבוּט הצפוני (Gadus morrhua). במצרים, תורכיה, ארצות הבלקן ודרום־מערב בריה״מ ממליחים שחלות מלאות ביצים של קיפונים (Mugilidae) בתהליך של רוויה בתמיסת־מלח ויבוש באוויר. אח״כ מכסים את התוצר בשכבת שעווה, המגינה מפני התייבשות ומזיקים. ק׳ מסוג זה מכינים בין־היתר בימת בַּרדוויל בצפון סיני. היצרנים העיקריים של ק׳ עשוי ביצי חדקניים הם בריה״מ (כ־5,000 טון לשנה, בים־הכספי) ואיראן (כ־150 טון).

קוֹךְ, רוֹבֶּרט — Robert Koch — (1843—1910), רופא גרמני ומחלוצי הבקטריולוגיה (ע״ע). לאחר שעסק שנים אחדות ברפואה מעשית בוולשטיין שע״י פוזן החל להתעניין בבקטריולוגיה — שהיתה אז תחום מדעי חדש — בהשפעת ההשׂכלה הבסיסית המעולה שקנה ממורו הנלה (ע״ע), האנטום והביולוג המפורסם. תרומתו הראשונה של ק׳ לבקטריולוגיה היתה בירור אָפיו ואופן גידולו של חיידק שבודד מחולי הגחלת (ע״ע), ושנמצא על־ידו כגורם המחלה. תצפיות אלו, שראו אור ב־1876, הביאו לו פרסום מיידי. כעבור שנה פרסם שיטות להכנת משטחי חיידקים, לקיבוּעם ולצביעתם בצבעי אנילין, שהשימוש בהם הוכנס להיסטולוגיה לפני־כן ע״י וייגרט (C. Weigert). ב־1880 עבר לברלין, שבה נהנה מתנאי־מחקר טובים יותר, וב־1881 תיאר את שיטתו לגידול חיידקים על קרקעי־מזון מוצקים שהכילו ג׳לטינה או אגר (ע״ע אגר־אגר; בקטריולוגיה, עמ׳ 321). זוהי ללא־ספק תרומתו הגדולה ביותר לקידום הטכניקה הבקטריולוגית הנהוגה עד היום הזה. בעזרת שיטה זו בודדו בקלות זנים נקיים של חיידקים ע״י מיהולם לתאים בודדים שיצרו מושבות אָפייניות על המצע המוצק.

בשנים 1882—1884 י״ל עבודותיו המפורסמות על בידודו ועל בירור תכונותיו של חיידק השחפת (Mycobacterium tuberculosis). כ״ב בודד ב־1883 את גורם החלירע (ע״ע) האסייתית — פסיקון החלירע (Vibrio cholerae). לתגליות אלו היה הד עצום בקהיליית הרפואה החדישה; כתוצאה מכך התלו להתקבץ סביבו מטובי החוקרים הצעירים, שמאוחר יותר הצטיינו בזכות עצמם והקימו מרכזים חדשים ועצמאיים ברחבי תבל, לחקר המחלות המידבקות. עם עוזריו של ק׳ נמנו חוקרים כגון לפלר (F. Loeffler), גפקי (G. Gaffky), פפייפר (R. Pfeiffer), קיטאסטו (Sh. Kitasato) ואחרים.

רוברט קוך

לאחר גילוי חיידק השחפת הצליח ק׳ להבחין בין שני סוגיו של חיידק זה. סוג אחד מסוכן יותר לאדם וגורם לשחפת הריאה. המחלה מועברת ישירות מדרכי הנשימה של החולה, ע״י שיעול, התעטשות וכיו״ב. הסוג השני גורם לשחפת הבָקר ומועבר מהפרה החולה, ובעיקר מחלבָה, אל שותי החלב הטרי (הלא־מפוסטר — בעיקר ילדים ונשים). ק׳ בודד את הטוּבֶּרקולין (tuberculin), שהוא תמצית מיוחדת של חיידקי השחפת, והשתמש בו לאבחנת מצב החסינות למחלה. הוא גם נחפז להודיע, — על־סמך תכונותיו הקוטלות חיידקים — כי לטוברקולין סגולות לריפוי השחפת — דבר שהוּכח כבלתי־נכון.

ק׳ עמד בראש משלחות מדעיות למצרים ולהודו (לגילוי גורם החלירע, ובהודו — גם לחקר דֶבר הבקר [rind pest]), וכן לאפריקה המרכזית (לחקר מחלות־השינה וכן הטיפוס־החוזר ואופן העברתו אל האדם).

ב־1885 נתמנה ק׳ פרופסור להיגינה ובקטריולוגיה בברלין וב־1891 — מנהל המכון למחלות מידבקות שנבנה במיוחד עבורו. ב־1903 נבחר לאקדמיה למדעים בברלין וב־1905 זכה בפרס נובל בפיסיולוגיה ורפואה.

ק׳ ופסטר (ע״ע) הקשיש ממנו ובר־הפלוגתא שלו במספר נושאים חשובים הם מייסדי הבקטריולוגיה ומחשובי ה„מהפכנים״ של הביולוגיה המודרנית.

W. Bulloch, *The History of Bacteriology*, 1938.

ג. גר.

קוֹכַנוֹבְסְקִי, יַן — Jan Kochanowski — (1530—1584), משורר ומחזאי פולני. ב־1551/2 למד בקניגסברג, וב־1552/5 בפאדוּבה. ב־1559 נתמנה מזכיר בחצר המלך זיגמונט אוגוסט. ב־1570 התיישב בכפר צ׳ארנולאס. — הטרגדיה הקלאסית Odprawa posłów greckich („שילוח הצירים היוונים״), שהוצגה ב־1578, מעלה מכלול בעיות פוליטיות ומוסריות, שהן מֵעבר לאחריות המושלים לגורל המדינה. ק׳ תרגם לפולנית את ס׳ תהילים Psałterz Dawidów, 1579); תרגומיו מצטיינים באמנות הפיוט ובמגוון צורות־החרוז. שיריו הליריים על מות בתו הקטנה, Treny („קינות״), 1580, הם ביטוי דרמתי ליאושו של אב המאבד לרגע את אשיות אמונתו. קובץ־השירים Pieśni („שירים״) י״ל אחרי מותו. ק׳ חיבר גם שירים קלילים לעת־מצוא (Fraszki) ושירים בלאטינית. — ק׳ נמנה עם חשובי המשוררים הפולנים של תקופת הרנסאנס. שיריו הליריים מהווים את מיטב יצירתו, שהיא פולנית־עתיקה ברוחה. בסגנונו ניכרות מורשת השכלתו ההומניסטית והשאיפה לנצל את משאביה הפיוטיים של הלשון הפולנית.

J. Krzyzanowski, *Poeta żywy, rzecz o J. K.*, 1953; M. Jastrun, *Poeta i dworzanin*, 1954; B. Nadolski (ed.), *J. K.*, 1966[3].

קוכר, תאודור — Theodor Kocher — (1841—1917), כירורג שוויצי. נולד, פעל ומת בעיר ברן. כיהן כראש המחלקה הכירורגית וכפרופסור באוניברסיטה של ברן בשנים 1872—1911. עיקר פעילותו הוקדשה לחקר מחלות בלוטת-התריס ולטיפול הכרורגי בהן. הוא לא הצטמצם במלאכת הניתוח, והקדיש הרבה מזמנו למחקר מעבדתי. תפיסתו הרפואית היתה רחבה, והוא היה בין המשתתפים בכה"ע החשוב Grenzgebiete der Medizin ("תחומי-גבול ברפואה"). ב 1909 זכה בפרס נובל על מחקריו במחלת הזפק. ק' הכיר בעוד-מועד את הסכנות שבניתוחים הראשונים של הזפק, בין-השאר את ההפרעה הבאה מנטילת יתרת-התריס, ועי"כ הפך את ניתוח בלוטת-התריס לניתוח שגרתי וכמעט נטול-סיכון. פרסומיו הרבים עוסקים, מלבד בניתוחי בלוטת-התריס, גם בפציעות חוט-השדרה, כריתת המעי ותפירה ראשונית, כירורגיית הבטן ולחץ תוך-גולגלתי. ק' המציא מכשירים רבים, ביניהם המלחצת הנקראת על שמו (Kocher clamp).

R. H. Major, *A History of Medicine*, II, 970/1, 1954; E. Hintzsche, *T. K.* (Schweizer Ärztezeitung), 1967.

קול (בפיסיקה), ע"ע אקוסטיקה; שמע.

קול, ג'ורג' דגלס הווארד — George Douglas Howard Cole — (1889—1959), כלכלן, סוציולוג והוגה-דעות סוציאליסטי אנגלי. ק' הצטיין בלימודים קלאסיים באוכספורד, ונמשך לסוציאליזם ולהתעניינות בכלכלה ובתנועות פועלים. כבר בשנות ה 20 המוקדמות שלו התפרסם כמומחה של האיגודים המקצועיים לשכר ולמחירים, וכאחד מראשי הפבינים (ע"ע) והתאורטיקנים של "הסוציאליזם של הגילדות" (ע"ע גילדות, סוציאליזם ה-), שעליו כתב את שני ספריו הראשונים. אחרי מלה"ע I לימד באוניברסיטת לונדון ובאגודה לחינוך פועלים מיסודו של טוני (ע"ע). בשנים 1925—1944 לימד באוכספורד כלכלה, ובשנים 1944—1957 — תאוריה חברתית ומדינית.

פוריותו הספרותית היתה עצומה. הוא פרסם עשרות ספרים, מאות קונטרסים ואלפי מאמרים. מאמריו וקונטרסיו, וכן רבים מספריו (חלקם כתב יחד עם אשתו, מרגרט איזבל) עוסקים בשאלות השעה. חלק אחר של ספריו עוסק בתאוריה כלכלית ובתולדות הקואופרציה, תנועת-הפועלים והסוציאליזם. החשוב בספריו הוא A History of Socialist Thought ("תולדות המחשבה הסוציאליסטית"), I—V, 1953—1960. בספר זה הגיע לשיאו כשרו הנדיר של ק' לרכז מידע בתחומים רבים — פילוסופיה, כלכלה, סוציולוגיה, היסטוריה ותולדות תנועות-המונים פוליטיות — לארגנו ולפרשו בצורה מקיפה ובסגנון בהיר ושוטף. נוסף על כתיבתו העניפה הרבה ק' להרצות ולפעול במוסדות מחקר והסברה של מפלגת העבודה, הפבינים והממשלה. בשנים 1939—1946 ובשנים 1948—1950 היה יו"ר אגודת הפבינים, ומ 1952 — נשיאה. כדי להתפרק ממתח הכתיבה כתב ספרי-בלשים; אלה י"ל ב 33 כר'. כמה מספריו תורגמו לעברית, ביניהם: מדריך בתוהו-ובוהו העולמי, תרצ"ד; תולדות תנועת הפועלים באנגליה, 1789—1947, תש"י; תולדות המחשבה הסוציאליסטית, א', תשט"ז.

M. Cole, *The Life of G.D.H.C.*, 1971; בקרת על ספר זה: M. Beloff, *G.D.H.C. — "Secular Saint?"* (Encounter, XXXVIII, 2), 1972; L. P. Carpenter, *G.D.H.C.; an Intellectual Biography*, 1973.

אה. א.

קול (קולודני), **משה** (נו' 1911, פינסק), מדינאי ישראלי. היה פעיל בתנועת "הנוער הציוני" בפולניה. ב 1932 עלה לא"י והיה לאחד מראשי העובדים הציונים הכלליים א' (אח"כ: "העובד הציוני") ונציגם בועה"פ של ההסתדרות. כן שימש כעורך בטאונם "העובד הציוני". ב 1948 נבחר לחבר הנהלת ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית. בשנים 1948—1964, שנות העליה הגדולה לישראל, עמד בראש מחלקת "עליית הנוער" (ע"ע א"י, עמ' 1018/21). לאחר הקמת המדינה היה בין מייסדי המפלגה הפרוגרסיבית (ע"ע), שבשנים 1961—1965 היתה חלק מהמפלגה הליברלית. לאחר הפילוג במפלגה הליברלית היה ק' למנהיג המפלגה הליברלית-העצמאית. ב 1948 כיהן כחבר מועצת-המדינה הזמנית. פעמים אחדות נבחר לכנסת. ב 1966 נתמנה ק' לשר התיירות והפיתוח, ומ 1969 הוא מכהן כשר התיירות. — מאמריו ונאומיו כונסו במספר ספרים: "עלית הנוער" (1966); "אריחים" (1952); "משעולים" (1964); "מורים וחברים" (1968).

קול ומקהלה. ק' האדם הוא האמצעי הטבעי והישיר ביותר להפקת מוסיקה, ולמוסיקה הקולית חשיבות רבה בכל התרבויות המוסיקליות. לכל תרבות מסורת משלה בדרכי הפקת הצליל המושר, גונו ואפיו. קיים קשר הדוק בין המבנה הדקדוקי והנגינה הטבעית של שפה לבין סגנונות הזמרה בה.

הדיון שלהלן יתרכז בהבט הזמרתי במוסיקה הקולית המערבית החל ביה"ב. על הבטים אחרים של התפתחות המוסיקה הקולית במערב ע"ע מוסיקה, ושם פירוט התפתחותה של המוסיקה הקולית לתקופותיה.

על מוסיקה קולית בתרבויות חוץ-אירופיות ר' שם, עמ' 581/4, ושם דיון כללי וביבל'.

על מוסיקה קולית בתרבויות אסייניות ר' שם, עמ' 585/6, ושם ביבל' ומראי-מקומות.

על מוסיקה קולית של היהודים ר' שם, עמ' 586—595, ושם ביבל' ומראי-מקומות.

מוסיקה קולית בתרבות המערבית מאז יה"ב. החשיבה המוסיקלית המערבית צמחה מתוך המוסיקה הקולית: האבחנה הברורה בין סגנון קולי לסגנון כליי ראשיתה בתקופת הבארוק, בעוד שהמוסיקה הכליית של יה"ב ושל הרנסאנס היא העתקה של סגנון קולי. מכאן גם משמעותו הכפולה של המונח ק': א) תפקיד זמרה לק' האדם; ב) קו מלודי עצמאי, לאו-דווקא לק' האדם.

המזמורים הכנסייתיים (ע"ע גרגורינית, זמרה) נועדו להרכב קטן של זמרים מקצועיים, Scola Cantorum, ובכך היו הבסיס לאימון המקצועי של הזמרים במערב. המוסיקה הרבקולית המוקדמת נועדה לסולנים. את המוטטים (ע"ע מוטט) הגותיים שרו שני זמרים, בליווי כלי שניגן את תפקיד ה**טנור** (מלאט' tenere, להחזיק, הבלי השמיע את תפקיד הק' התומך — הנעימה הגרגוריאנית המסורתית שהיתה בסיס לחיבור הרבקולי). בתחילת המאה ה 15 הופיעה מוסיקה רבקולית גם למ' קטנה, וברנסאנס המוקדם הורחבו הקפי הק" והחל השימוש בניגוד הגוון והמשלב שבין ק" גבוהים לנמוכים כמרכיב מוסיקלי.

במוסיקה הרבקולית המוקדמת כונו הק" השונים לפי תפקידיהם במרקם הרבקולי, ולא לפי גבהם והקפם. הטנור שר או ניגן את הנעימה המסרתית. ה**סופריוס** (מלאט' superius, גבוה ביותר) היה הק' הקונטרפונקטי מעל לטנור. לשני הק", שהיו בסיס למרקם הרבקולי המוקדם, היה נוסף לעתים ק' קונטרפונקטי לטנור, ה**קונטרה-טנור**. במאה ה 15 התגבש הנוהג לפצל את תפקיד הקונטרה-טנור בין שני ק" — האחד גבוה מהטנור והאחר נמוך ממנו. הגבוה כונה קונטרה-אלטוס (כלו', קונטרה-גבוה) והנמוך — קונטרה-באסוס (כלו', קונטרה-נמוך). השמות המקובלים כיום: סופראן, אלט, טנור ובאס, אינם אלא קיצורים של מונחים אלה. בתקופת הרנסאנס לא השתתפו נשים במוסיקה הכנסייתית. את תפקיד הסופראן שרו נערי המ', ותפקיד האלט נועד לזמרי טנור במשלב הגבוה-ביותר של קולם (הפאלסטו); מכאן המשמעות המקורית של המלה **אלטו** (גבוה). במרוצת הזמן צורפו נשים למ" ותפקיד האלט נמסר לזמרות בעלות ק' נמוך.

במוסיקה החילונית של הרנסאנס שלטו בעיקר הרכבים קוליים של סולנים (המדריגל [ע״ע] האיטלקי והשאנסון הצרפתי). ביצירות אלו פותחו האפשרויות של ק׳־האדם ככלי להבעת רגשות ולחיקוי ק״ הטבע. שלב נוסף בפיתוח ק׳ האדם כאמצעי להבעה מוסיקלית החל באופרות הראשונות (ע״ע אופרה). במאות ה17—ה18 התפתחה דמותו של הזמר הווירטואוז המעצב דמויות דרמתיות בעזרת ק׳ חזק, עשיר, פתוח ומהדהד, שכונה Bel Canto (ק׳ נאה); בכך הונח הבסיס לטכניקה של הכשרת הזמר ופיתוח הק׳, הנמצאת בשימוש עד היום.

בראשית הבארוק חלה הפרדה בין הסגנון הכליי לסגנון הקולי. בעקבות הקונטרה־רפורמציה הופסק כמעט כליל השימוש בכלי־נגינה (פרט לעוגב) בכנסיה, והנוהג של הכפלות והחלפות תפקידי זמרה בכלים הומר במסורת של זמרה מקהלתית ללא ליווי (A Capella), שחיה מאז לסימן־ההכר של הסגנון הכנסייתי (Stille Antico). באותה תקופה עודדה הכנסיה הפרוטסטנטית זמרה־בציבור במ״ מעולות של חובבים וחובבים־למחצה (Cantorei); מסורת זו קיימת עד היום במרכז אירופה ובצפונה.

הספרות הקולית למ׳. המוסיקה הליטורגית כוללת מוסיקה לטקס־התפילה הרשמי (כגון מיסות וקנטאטות) ומוסיקה דתית־דרמתית (ע״ע אורטוריה). המוסיקה החילונית כוללת אופרות, קנטאטות חילוניות ויצירות סימפוניות בהשתתפות מ׳.

הספרות הקולית לסולנים. יש להבחין בין המוסיקה הקאמרית־קונצרטית לבין המוסיקה האופראית־דרמתית. בתחום הקאמרי חשיבות רבה לשיר המיועד לזמר וליווי, שמוצאו מהמדריגאל המאוחר והמונודיה של הבארוק. לאחר הקנטאטה הקאמרית הבארוקית התפתח השיר האמנותי לזמר עם פסנתר, והוא הגיע לשיאו במוסיקה הרומנטית — ברפרטואר **הליד** של שוברט, שומאן, ברהמס ואחרים, **ובשאנסון** הצרפתי של פורה, דביסי ואחרים. בתחום האופראי נדרשת מהזמר יכולת משחק והבעה, וזו הביאה לפיתוח אבחנות דקות בין סוגי הק״. בין הטנור לבאס נוסף הבאריטון, כק׳ בעל אופי ואיכות משלו. תפקידי הסופראן האופראי נחלקים לסוגים שונים: לסופראן קולוראטורה, שלו גמישות טכנית רבה ושליטה במשלב הגבוה של הק׳: ה„סוברט״, או הסופראן הבימתי, המותאם לתפקידים קלים ורבי־פעולה; הסופראן הלירי, הסופראן הדרמתי והמצו־סופראן, שהוא סופראן דרמתי המתרכז במשלב הנמוך של הק׳. הבחנות דומות יש גם בטנור ובבאס. יש גם הבדל בין תפקידי הטנור באופרות הצרפתיות. האיטלקיות והגרמניות. סוגי התפקידים הדרמתיים זהים בד״כ לסוגי הק״; תפקידי המאהב והנאהבת, למשל, נכתבו לרוב לסופראן ולטנור, ותפקידי המלכים והזקנים — לבאסים.

ק׳ ומ׳ במאה ה20. המוסיקה החדישה פיתחה אפשרויות חדשות לניצול ק׳ האדם ככלי מוסיקלי. למשל, ביצירתו של דביסי, „נוקטורנים״, משולבת במרקם התזמרתי מקהלת נשים המזמרת ללא מלים. בתחום הדרמתי הופיעו סגנונות המאחדים את יסודות הדקלום המסוגנן, הרצ׳יטאטיוו והזמרה („פיירו הסהרורי״ של שנברג, או „ווצק״ של ברג). מאז שנות ה50 נערכים ניסויים בניצול יסודות השפה (עיצורים ותנועות) כיסוד מוסיקלי עצמאי, וכן בעיבוד אלקטרוני של ק׳ הזמרה.

הגופים המקהלתיים. בניגוד לנגינה בכלי, הדורשת התמחות ואימון אף מחובבים, פתוחה ההשתתפות בפעילות מקהלתית לכל חובב מוסיקה, אף אם איננו קורא תווים. ההשתתפות במ׳ היא פעילות חברתית מהנה ומעשירה ממדרגה ראשונה, ולכן נוסדות מ״ חובבים בעולם כולו במסגרות רבות ומגוונות.

המ״ בישראל. מראשית היישוב היהודי החדש בא״י תפסו המ״ מקום חשוב בפעילות התרבותית, לא־רק כמקור הנאה מוסיקלית, אלא גם בשל חשיבותן בהפצת השפה העברית והזמר העברי. טובי המלחינים הישראלים הלחינו ספרות עשירה של שירי־מ׳. סמוך להקמת הגימנסיה „הרצליה״ יוחד במערכת־השיעורים מקום למ׳, ועם הצטרפות המחנך והמלחין חנינא קרצ׳בסקי לצוות המורים התפתחה מקהלת הגימנסיה והיתה לגוף חשוב בפעילות הקונצרטית של תל־אביב דאז. מסורת המ״ בבתה״ס זכתה לעידוד רב באמצעות מפעל כנסי המ״. פעילות מקהלתית עשירה התקיימה גם במסגרת התנועה הקיבוצית, והמ׳ תפסה מקום מרכזי בפיתוח מסורת החג והשבת בקיבוץ.

ב1927 הקים המנצח פורדהאוס בן־ציסי את מקהלת האורטוריה הישראלית, שביצעה את החשובות באורטוריות בספרות העולם בתרגום לעברית. המנצח איתן לוסטיג יסד את המ׳ הקאמרית התל־אביבית, שהופיעה מאז 1942 עם התזמורת הפילהרמונית. מ׳ זו נקראת כיום „המ׳ הפילהרמונית״. דחיפה חשובה לפעילות המקהלתית בארץ נתן גארי ברתיני, בהקימו ב1956 את המ׳ הקאמרית „רינת״, שהרבתה להופיע בקונצרטים למ׳ ללא ליווי, ועודדה חיבור יצירות ישראליות למ׳. המ׳ נקראת היום „המ׳ הלאומית רינת״, והיא מבוססת על גרעין של זמרים מקצועיים. מתוך מ״ הקיבוצים התפתחה המ׳ המאוחדת, התופסת מקום חשוב בפעילות המקהלתית בישראל. במסגרת האקדמיה למוסיקה ע״ש רובין בירושלים קיימת מ׳ קאמרית, המורכבת מזמרים צעירים ומסטודנטים של המחלקה הקולית. מפעל ה„זמריה״ הוא מאורע מרכזי בתחום הזמרה המקהלתית, בשתפו מ״ יהודיות ולא־יהודיות מכל רחבי העולם (ע״ע א״י, כרך מילואים, עמ׳ 496). — וע״ע א״י, עמ׳ 1125.

ה. שמיאלי, תולדות המ׳, א׳, 1961; י. הירשברג, מוסיקה ודרמה באופרה, 1974; M. F. Bukofzer, *Music in the Baroque Era*, 1947; id., *The Beginnings of Chord Polyphony* (in: Studies in Medieval and Renaissance Music, 176—189), 1950.

י. היר.

קולבה, גאורג — Georg Kolbe — (1877—1947), פסל גרמני.

בתחילה למד ציור בביה״ס לאמנות ולמלאכות בדרזדן, באקדמיה של מינכן ובאקדמיה ז׳יליאן בפריס, ורק אחר שהיה ברומא (1898—1901) החליט לעסוק בפיסול. השפעת רודן (ע״ע) והשפעת פיסולו של דגה (ע״ע) ניכרות בדמויות הראשונות שפיסל בברונזה — דמויות בתנועה, כדוגמת „הנערה הרוקדת״ (1912; הגלריה הלאומית, ברלין), בעלות פרופורציות קלאסיות. בשלב מאוחר יותר יצר, בהשפעת א. מיול (ע״ע), מתווים לדמויות מונומנטליות יותר, בעלות נימה הרואית כלשהי, כגון האנדרטה לבטהובן (1926—1948: ארמון שארלוטנבורג, ברלין). ק׳ יצר גם דיוקנים אחדים של אמנים ואנשי־רוח ידועים, כגון מכס ליברמן ואנרי ון דה ולדה.

W. R. Valentiner, *G. K.: Plastik und Zeichnung*, 1922; R. Graul (ed.), *G. K., Bildwerke*, 1939.

קולבה, הרמן — Hermann Kolbe — (1818—1884), כימאי גרמני.

מ1851 — פרופסור לכימיה במרבורג, ומ1865 עד מותו — פרופסור בלייפציג. למד כימיה מפי ולר באוניברסיטת גטינגן. שם פגש את ברצליוס (ע״ע) שעודדו לחקור את פעולת הכלור על פחמן די־סולפידי. מ1842 למד אצל בונזן (ע״ע) במרבורג. ק׳ עיבד שיטה להכנת חומצות אורגניות (ע״ע קרבוכסיליות, המצות) מניטרילים (ע״ע ציאנידים). ב1849 גילה שיטה להפקת פחמימנים רוויים ע״י אלקטרוליזה של חומצות אורגניות (סינתזת ק׳). הוא הציע דרך פשוטה להפקת חומצה סליצילית (ע״ע), ועזר לבירור טיבם הכימי של כוהלים, אלדהידים, קטונים וחומצות סולפוניות. ק׳ פרסם ספר על התפתחותה ההיסטורית של הכימיה העיונית, ובו דן בהשערה בדבר 4־ערכוּת הפחמן (ע״ע כימיה, עמ׳ 756). הוא המשיך בעריכת המילון הכימי שהתחילו בו ליביג, ולר ופוגנדורף.

G. Lockemann, *K.* (in: G. Bugge (ed.), *Das Buch der grossen Chemiker*, II, 124—135), 1930; J. R. Partington, *A History of Chemistry*, IV, 1944.

קולבנהיר, ארווין גווידו — Erwin Guido Kolbenheyer — (1878, בודפשט — 1962, מינכן), סופר גרמני. ק' למד פילוסופיה, פסיכולוגיה וזואולוגיה באוניברסיטת וינה. הוא היה חבר המפלגה הנציונלסוציאליסטית ותומך פעיל של משטר־היטלר. ב 1948 נדון לעבודת־פרך ולהחרמת רכושו, וכ"כ נאסר פרסום ספריו. אך ב 1950 נתקבל ערעורו. הוא זכה למספר פרסים ספרותיים. — יצירותיו של ק' הן בעיקרן סיפורים ומחזות היסטוריים, בעלי אופי ראקציוני־לאומני. הרומן על שפינוזה, Amor Dei, נתפרסם ב 1908. הנודע שבכתביו הוא ספרו על חיי פרצלסוס (1917—1925 ; 3 כר'). חיבורו הפסודו־פילוסופי Bauhütte, 1925, מצטיין בדטרמיניזם ביולוגי. ק' כתב גם שירים. נימת כתביו תאמה את האידאולוגיה הנציונלסוציאליסטית.

E. Frank, *Jahre des Glucks – Jahre des Leids. Eine K. Biographie*, 1969.

קולבר, ז'ן בטיסט — Jean Baptiste Colbert — (1614—1683), מדינאי וכלכלן צרפתי. ק', בן למשפחת סוחרים, שהיה בעל כשרונות כלכליים ומינהליים בולטים, שירת את מזרן (ע"ע) עד סוף ימיו. לואי ה 14 לקחו תחת חסותו ב 1661, בהמלצת מזרן. מינויו למועצת המלך באותה שנה והפעלה משולבת של הסמכויות במינוייו האחרים בחצר המלך (האחראי על בניה ועבודות ציבוריות [1664], ראש משרד הכספים [1665], האחראי על אחוזות המלך [1668] וראש משרד חימיה [1669]) נתנו בידי ק' עצמה כלכלית וכוח תחוקתי, שהפכוהו לאישיות הכלכלית הראשית בצרפת. ק' העלה לדרגת מדע את ארגון הכלכלה הלאומית באמצעות תכנון מפורט ופיקוח מרכזי. כל אלה, בנוסף על תפישתו המרקנטיליסטית של ק', הביאו לכך ש"הקולבריזם" היה שם נרדף למרקנטיליזם (ע"ע). המרקנטיליזם כשיטה התפתח בו־זמנית בכמה מארצות אירופה. ה"דגם" של קולבר היה למעשה הדגם המרקנטיליסטי האירופי ולא היה בו שוני רב ממדינות אירופה האחרות. (וע"ע מרקנטיליזם, עמ' 507). בהתאם לתפישתו זו פעל ק' באופן שיטתי, כשמטרתו העשרת האוצר הצרפתי. לצורך זה ביטל ק' חלק גדול מן החוב הלאומי, עידכן את מערך המסים וכלל בו מוצרים חדשים, טבע מטבעות, מכר משרות ציבוריות ושיפר את נהלי העבודה במינהל האוצר.

(פסל: אנטואן קואזיבוקס)
ז'אן באטיסט קולבר

במקביל פעל ק' לעידוד התעשיה במטרה ליצור תחליפי יבוא ולעודד היצוא; ק' עודד ממציאים וענפי תעשיה חדשים (גובלנים, חרסינה וכד'). הטיל מכסי מגן גבוהים ועודד הקמת חברות קולוניאליות לפיתוח שווקים חדשים (החברות ל"איי הודו המזרחית והמערבית" ו"חברת הלוואנט"). כדי להשיג את מטרותיו, בעיקר בתחום סחר החוץ, חיזק ק' את הצי (הצבאי והמסחרי) וארגן אותו מחדש.

את המערכת הכלכלית ביסס על חוקים וצווים בתחומי המינהל, הפיקוח המלכותי, המסחר, הפשיעה האזרחית והפלילית. בתעשיה ארגן מערכת פיקוח מלכותית שהכתיבה איכות וכמות של תוצרת והמריצה את הייצור. אך עם חלוף הזמן הפכה זו לסד כלכלי שהגביל את התפתחותה של צרפת.

ק' היה מעורב בפעילות אינטלקטואלית מדעית וספרותית, ונתן לה חסותו; הוא יזם הקמת אקדמיות מדעיות (בפריס, רנס, בורדו וליון) ויסד את הספריה המלכותית ואת כתב־העת Journal des Savants ("עתון המלומדים").

P. Clement, *Histoire de C. et son administration*, I–II, 1874; Cl. Farrère, *J. B. C.*, 1954; F. Joubleau, *Etudes sur C. ou exposition du systeme d'economie politique suivi en France de 1661 a 1683*, I–II, 1971; J. de Mazan, *Les Doctrines economiques de C.*, 1972.

י. רמ.

קולגן (collagen), עיקר החלבונים (ע"ע פרוטאינים) המרכיבים את רקמות החיבור; ביונקים הוא מהווה כשליש מהחלבון הכללי וכ 6% ממשקל הגוף. משקלו המולקולרי כ 350,000. הק' הוא רוב החומר האורגני בעור, גידים, עצמות, סחוס וקרנית העין. ק' מצוי במבנים השונים זה מזה בקוטר הסיבים ובסידורם (ומכאן גם בתכונותיהם הפיסיקליות והכימיות).

המאפיין את הק' ביחס לחלבונים יוצרי־סיבים אחרים הוא: א) תכולה גבוהה של פרולין, הידרוכסיפרולין והידרוכסיליזין (ע"ע אמיניות, חמצות), המהווים כ 25% מהחומצות האמיניות בק'; ב) העדר טריפטופן (ע"ע), תכולה נמוכה של טירוזין (ע"ע) וגפרית; ג) תכולה גבוהה של קבוצות פולריות שמקורן בחומצות אמיניות ביפונקציונאליות; ד) תכולה גבוהה של כ 30% גליצין (ע"ע).

מולקולת חק' — הטרופוקולגן (tropocollagen) — נוצרת בתאי הפיברובלסט (fibroblast), קטרה כ 50Å, וארכה כ 2,800Å. המולקולה בנויה משלושה חוטים, שהם שרשרות פוליפפטידיות (ע"ע פרוטאינים), המורכבות כל אחת מכ 1,000 שיירים של חומצות אמיניות. מבחינים בשתי שרשרות α_1 ושרשרת אחת α_2. הן זהות במשקלן המולקולרי. אך שונות בהרכב החומצות. כל חוט יוצר סליל (הליקס) שמאלי, כאשר שלושת הסלילים החוטיים נכרכים זה בזה ויוצרים סליל מרוכב (סופר־הליקס) ימני. השרשרות נקשרות בקשרי מימן ובקשרים קוולנטים (ע"ע כימיה, עמ' 751).

מולקולות הטרופוקולגן מסודרות זו לצד זו, אחת אחת, כך שקצה קרבוכסילי פונה לעבר קצה אמיני. בק' הטבעי המולקולות חופפות לאורך כרבע מארכן, סידור היוצר את המחזוריות האפיינית של קטעים באורך 700A, הידועה מתצפיות במיקרוסקופ האלקטרוני. בסידור זה ניתן להגיע לידי חלוקת מטען וקונפיגורציה תלת־ממדית של קטעים סמוכים, כך שיהיו משלימים זה את זה. לק' מבנים סיביים פחות מסודרים, המתקבלים בצירופים שונים של תנאים מלאכותיים. סידור סיבי ק' ברקמות השונות נקבע ע"פ קצב יצירת הק', משך שחרורו לחלל הבין־תאי וכמות הק' המשתחררת. גורמים אלו קובעים את עובי השכבה, דרגת הפולימריזציה ומידת הארגון של המולקולות הבודדות.

סיבי הק' הטבעיים הם בעלי חוזק מתיחה גבוה, ותופחים בסביבה חומצית ובסיסית. הם עמידים לטריפסין וכימוטריפסין, אך מותקפים ע"י הפפסין, הפיצין והפפאין (ע"ע פרמנטים). דנטורציה (ע"ע פרוטאינים) ממושכת של ק' בחום נותנת חלבונים מסיסים, שהם הג'לטינים.

W. F. Harrington – P. H. von Hippel, *The Structure of C. and Gelatin* (Advances in Protein Chamistry, XVI), 1961.

מ. חז.

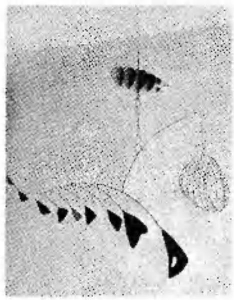
קולדול, ארסקין פרסטון — Erskine Preston Caldwell — (נו' 1903), סופר אמריקני. ק', בנו של מטיף נודד, עסק בנעוריו במלאכות שונות ברחבי הדרום, ולמד בהפסקות באוניברסיטת וירג'יניה. במלה"ע II היה זמן־מה כתב צבאי ברוסיה. — נושא יצירתו העיקרי — מולדתו ג'ורג'ה ותושביו הלבנים העניים של הדרום הכפרי. את ספריו הנודעים כתב בשנות ה 30. שם הספר Tobacco Road (עבר': "דרך הטבק", תש"ט), 1932 (הוסרט 1941), סיפור הפורענויות שפקדו משפחה פרימיטיווית ומתנוונת, הפך שם־נרדף לדרום השוקע. God's Little Acre (עבר': "חלקת אלוהים קטנה", 1949), 1933, מספר על חיפושי־השוא של איכר אחר זהב,

ועל מעשי־הניאוף במשפחתו. מן הראוי להזכיר גם את סיפוריו הקצרים של ק׳. כתביו הלא־סיפוריים, אף הם על עניי־העם, כוללים תצלומים שצילמה אשתו, הצלמת מרגרט ברק־וייט (Bourke-White). — פופולריותו של ק׳ באה״ב נבעה בתחילה מסיפוריו המדהימים על שחיתות־המידות בקרב דלת־העם. באירופה, לעומת־זאת, נתקבלה יצירתו כתיאור נטורליסטי של הדרום האמריקני. כיום נחשב ק׳ בארצו כאחד ממעצבי האפיון הגרוטסקי של הדרום. דמויות סטראוטיפיות קומיות גסות ואווירה גותית משמשות בספריו ליצירת מחאה חברתית, מצד אחד, ומיתוס אמריקני, מצד אחר. — יצירות נוספות של ק׳ שתורגמו לעברית: „רקע טראגי״, 1949; „פורענות של קיץ״, 1962.

J. W. Beach, *American Fiction 1920—1940*, 1941; W. M. Frohock, *The Novel of Violence in America*, 1958[2].

קולדר, אלכסנדר — Alexander Calder — (1976—1898),

פסל אמריקני. שהה בפריס ב 1926—1933. בהשפעת ידידיו, הציירים פ. מונדריאן וח. מירו, פנה לפיסול המופשט, וב 1931 יצר את פסלי־המתכת המופשטים הראשונים שלו, שכונו „סטאביליים״ („יציבים״), כניגוד לפסליו ה„מוביליים״ („תנועתיים״), שהוצגו לראשונה ב 1932. התנועתיות שוותה להם ב־אמצעות מנוע או משב־רוח. הם עשויים עקומות תיל דקיק ומשטחי־מתכת חלקים, הסובבים על צירים התומכים אותם במרכז הכובד שלהם במעין משחקי צורות גאומטריות או צורות מעולם הצומח והחי. — ק׳ היה מפורצי־הדרך אל הפיסול בתנועה; כן היתה לו השפעה חשובה על עיצוב צעצועים דקוראטיביים. מיצירותיו הידועות — ה„מוביל״ — הפסל הגדול שהוצב ב 1958 לפני בית־אונסקו בפריס. עבור התערוכה הבי״ל שנתקיימה במונטריאול ב 1967 פיסל את הפסל ה„יציב״ „אדם״ (גבהו 20.5 מ׳). ב 1952 הוענק לו הפרס הבי״ל לפיסול של הביאנאלה בוונציה. ב 1967 פרסם את ספרו, An Autobiography With Pictures („אוטוביוגרפיה עם תמונות״). במוזיאון־ישראל מצויים שניים מפסליו.

אלכסנדר קולדר: מלכודת סרטנים וזנב דג. מוביל (המוזיאון לאמנות מודרנית, ניו־יורק)

H. H. Arnason – P. E. Guerrero, *C.*, 1967; H. H. Arnason – U. Mulas, *C.*, 1971.

קולה (Кола), חצי־אי בצפון־מערב הרפובליקה הפדרטיווית

הרוסית, בריה״מ. מהווה מחוז הנקרא מורמנסק. שטחו כ 100,000 קמ״ר ובו 881,000 תוש׳ (1974). חצי־האי משתרע בין ים־ברנץ (ע״ע) בצפון וים־הלבן במזרח ובדרום. במזרחו נמשך שקע טקטוני מצפון לדרום, לאורך נהר ק׳, ימת אימנדרה ונהר ניוה. ק׳ בנוי סלעי־יסוד גבישיים ומהווה את אגפו הצפוני־מזרחי של המסיר הפנוסקנדי שנסחף ע״י קרחונים ברביעון. צפונו הוא רמה סלעית נמוכה; דרומו — מישור נמוך. במערב מתרוממים שני גושים מבודדים — חיביני ולובוזרסקיה טונדרי — ששיאם 1,191 מ׳. חוף ים־ברנץ תלול ומפורץ בפיורדים רבים. בחצי־האי פזורים אלפי ימות ואגמים. האקלים קר, אך סעיף של זרם הגולף (ע״ע) ממתן אותו ומונע קפיאת ים־ברנץ בחורף. הצמחיה משתנה מטונדרה בצפון ליער טייגה בדרום. בק׳ מחצבים מגוונים (מהם נדירים ביותר). שהם עשרו הטבעי העיקרי. החשובים בהם: אפטיט (אחד המרבצים העשירים בעולם) נפליניט (חומר־גלם לייצור אלומיניום) וניקל. רוב האוכלוסיה ומוקדי הפעילות הכלכלית מרוכזים לאורך מסה״ב המקשרת בין מורמנסק (ע״ע) בצפון ונמל קנדלקשה בדרום. ענפי הכלכלה העיקריים הם: הפקת מחצבים ועיבודם, דיג וניצול יערות. באזורים הפנימיים שוכנים כמה אלפי לפים (ע״ע) העוסקים בגידול איל הצפון (ע״ע), בציד ובגידול חיות־פרווה.

קולה, עץ ה־, ע״ע סטרקוליים.

קולה (ניקולה) די רינצו — Cola (Nicola) di Rienzo —

(1313—1354), מנהיג עממי ברומא. אביו היה מוזג ואמו מתה בעודו ילד. ק׳ גודל בידי קרובים ונעשה עו״ד. באותה עת שכנה חצר האפיפיור באוויניון (ע״ע נצרות, עמ׳ 345); ב 1343 יצא אליה ק׳ בשם אזרחי רומא להזמין את האפיפיור קלמנס VI לחזור לעירם. באוויניון התיידד עם המשורר פטררקה (ע״ע), והושפע ממנו. לאחר שמינהו האפיפיור לנוטריון של קופת העיר רומא חזר אליה ק׳ (1344), ובמהרה נעשה למנהיג מפלגת העם בעיר. ב 20.5.1347 כינס את העם בגבעת הקפיטוליום, הודיע על ביטול שלטון הדיכוי של האצולה וראשיה מבית אורסיני ובית קולונה ונטל לעצמו סמכויות שלטון מלאות ואת התואר „טריבון״. שלטונו הוכר בידי האפיפיור. ק׳ אילץ את האצולה להישבע לו אמונים, הקים משמר עירוני וערך תיקונים במערכת השיפוט, תוך החמרת העונשים.

ב 1.9.1347 הכריז ק׳ על רומא כעל בירת העולם ומסד לדת הנוצרית, וב 19.9 זימן את הערים והמדינות באיטליה לכינוס לשם בחירת ראש הקיסרות החדשה, שאותה חפץ להקים. ההיענות להזמנה היתה מסויגת; כן איבד ק׳ את תמיכת האפיפיור, שהחל לחשוש מפעולותיו. ק׳ עצר את ראשי האצולה של רומא ודן אותם למוות, אך שחררם ברגע האחרון; אלה התקוממו נגדו (20.11) ללא הצלחה. בינתיים איבד ק׳ את תמיכת העם, שעייף מהמאבק, ולאחר שהחרימו האפיפיור — נטשוהו אנשי הכמורה ותומכיו האחרים. הוא נאלץ להתפטר (15.2.47) ונמלט למנזר פרנציסקני בהרי אברוצי.

ב 1350 יצא לפראג, כדי להשפיע על הקיסר קרל IV (ע״ע) לבוא לרומא ולחדש את פני הקיסרות והכנסיה, אך נעצר בידי הארכיהגמון של פראג ונשלח לאוויניון. לאחר מות קלמנס VI שוחרר מכלאו והאפיפיור אינוצנטיוס VI שלחו לרומא עם החשמן אלבורנוז. ב 1.8.54 חזר ק׳ לשלוט ברומא, הפעם כ„סנאטור״. הוא העלה מסים ומחירים ונקט מעשי אלימות. ב 8.10.54 נרצח בידי העם ברחבת הקפיטוליום.

תולדות חיי ק׳ נכתבו בזמנו בידי אלמוני; פרוגוני (A. Frugoni) הוציאם לאור ב 1959.

K. Burdach, *Rienzo und die geistige Wandlung seiner Zeit*, 1913—28; P. Piur, *C. di Rienzo*, 1931.

א. פ. ס.

קולואיד (אנג׳ colloid), מערכת הכוללת בתוכה שני מרכיבים

או יותר. שלפחות אחד מהם נמצא בתפזורת דקה בתוך המרכיבים האחרים. גודל החלקיקים המפוזרים (ק״) בין 50 Å ל 5000 Å. הם גדולים ממולקולות רגילות, אך קטנים מחלקיקי תרחיפים.

ניתן לסווג את הק״ לשמונה סוגים, ע״פ הרכב מערכות החומר המפוזר והתווך בו הוא נמצא (ר׳ טבלה 1).

סוג נפוץ, שאינו מופיע בטבלה, קרוי ג׳ל (נוזל מפוזר בתוך מוצק נקבובי. עשוי תאים ומחילות. בתוכם אצור הנוזל).

גורם בעל חשיבות מרכזית בהתנהגות הק״ ותכונותיו הוא שטח הפנים העצום הנוצר על ידיהם. קל להדגים זאת בחישוב הבא: שטחה של קוביה בודדת, שאורך צלעה 1 ס״מ, הוא 6 סמ״ר. אם מחלקים קוביה זו ל 10^{18} קוביות, בנות צלע של 100 Å כל אחת, יהיה שטח הפנים של האבקה שהתקבלה 6×10^{6} סמ״ר (600 מ״ר!).

טבלה 1

חומר מפוזר	מדיום	שם	דוגמאות אפייניות
מוצק	נוזל	סול	זהב מים, חלקיקי לטכס (ע"ע קאוצ'וק) במים
נוזל	נוזל	תחליב (אמולסיה)	חלב, מיונית
גז	נוזל	קצף	קצף סבון
מוצק	מוצק	סול מוצק	אבן אודם (רובין) מלאכותית
נוזל	מוצק	תחליב מוצק	אופל, פנינה
גז	מוצק	קצף מוצק	חפף, לבה
מוצק	גז	ארוסול מוצק	אבק וולקני, סוגי עשן אחדים
נוזל	גז	ארוסול נוזלי	ערפל, עשן סיגריות

הק" מצטיינים בכושר פיזור אור באורך גל הגדול מממדיהם (אפקט טינדל [ע"ע]). מערכות ק' גורמות לפיזור אור הגדול בהרבה מפיזור של אותה במות חומר הנמצאת במצב גזי או נוזלי טהור. דוגמה לכך היא הערפל, שאינו אלא טיפות מים זעירות שגדלן בתחום הק". אותה כמות מים, במצב של אדים (כלומר, בתחום מולקולרי) או בטיפות גדולות (גשם), אינה מפריעה לראיה (כלו', אינה מפזרת את האור) כפי שעושות הטיפות הקולואידיות של הערפל. אי־שקיפותו של החלב, תופעות אובך וכיו"ב, נובעים כולם ממציאות ק".

במקרים מסוימים גורם פיזור האור ע"י ק" לתופעות אופטיות: שקיעות שמש מרהיבות עין נגרמות מפיזור חלק מגלי האור באט־מוספירה ע"י אבק קולואידי; צבען של אבנים טובות (ע"ע) רבות נובע מהימצאות ק" באבן, ולא מצבע מרכיבי האבן. בעזרת אפקט טינדל פותח האולטרה־מיקרוסקופ להבחנה בק" המפוזרים בנוזל (ממדי הק" קטנים מאורך הגל של האור הנראה, וע"כ לא ניתן להבחין בהם במיקרוסקופ רגיל), הממקד אלומת אור לנקודה קבועה בנוזל; הק" מפזרים את האור, והם נראים כניצוצות בעדשת המיקרוסקופ.

תצפית באולטרה־מיקרוסקופ מגלה שהק" נמצאים בתנועה אקר־אית אך מתמדת — תנועת בראון (ע"ע בראון, תנועת־) — המהווה המחשה טובה לתורה הקינטית של החומר.

התנועה הבראונית מאפשרת קואגולציה, תופעה בה הפיזור הדק נעשה יותר ויותר גס כתוצאה מהיצמדות ק", המתנגשים זה בזה בתנועתם האקראית. בתהליך הקואגולציה מקבלת המערכת ממדים מקרוסקופיים, תופעה שיש לה השלכות חיוביות ושליליות. כך, למשל, בטיהור שפכים גורם תהליך הקואגולציה לשקיעת הזיהום בגושים גדולים, אותם ניתן להרחיק בנקל ע"י סינון, דבר שאינו בר־ביצוע בזיהום קולואידי. ומאידך, בתהליכי ייצור נייר, למשל, נסחטים מים מעיסת סיבי העץ, ומניעת קואגולציה מאפשרת קבלת נייר אחיד וחלק.

מחמת חשיבותו התעשייתית הרבה, נושא הקואגולציה ומניעתה הינו מהחשובים במדע הק". מעצם טבעם נוטים הק" לקואגולציה. תהליך זה מעוכב בד"כ ע"י מטענים חשמליים, המצויים ע"ג שטח הפנים של חלקיק קולואידי, ומקורם בספיחה סלקטיווית של יונים בעלי סוג מטען מסוים אל פני החלקיק (ע"ע ביופיסיקה). מכיוון שכל חלקיק נושא אותו מטען חשמלי, נוצר כוח דחיה בין החלקיקים, שבגללו אין התנועה הבראונית מצליחה להביא את החלקיקים לקרבה מספקת כדי שיעברו קואגולציה.

תכונה זאת מנוצלת להריסת תמיסות קולואידיות ע"י הוספת אלקטרוליט. היונים המוספים סותרים את המטענים שע"ג הקולואידים ולכן אין הם מוסיפים לדחות אחד את השני.

שיטה אחרת להריסת ק' היא הפעלת שדה חשמלי, ידועה שיטת קוטרל (Cotterell), הנפוצה להריסת עשן וסוגים אחרים של תרחיפים (ר' ציור). מתקן זה יעיל, הן כאמצעי למניעת זיהום אוויר והן למניעת בזבוז חמרים הנפלטים עם העשן.

התנאים בהם מערכת ק" מתייצבת — דהיינו, נשארת במצבה הקולואידי ללא קואגולציה — או מתערערת, הם קריטיים למדי, ועניין זה נחקר רבות, הן תאורטית והן מעשית (וע"ע דיאליזה).

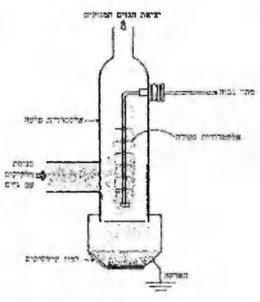
קיימות שתי דרכים לבניית ק': פיזור (דיספרסיה) — עיקרה הקטנת ממדי חלקיקים גדולים עד לתחום הקולואידי; דחיסה (קונדנסציה) — הגדלת ממדי חלקיקים מהתחום המולקולרי לתחום הקולואידי.

טכניקת פיזור, המקובלת מאד בחיי יום־יום, היא יצירת ארוסול נוזלי ע"י ריסוס: נוזל היוצא מנחיר צר נפגש בזרם אוויר (או גז אחר); ההפרעות המכניות הנגרמות לזרם הנוזל מפרקות אותו לטיפות זעירות בהשפעת מתח הפנים (ע"ע).

ק" מוצקים מתקבלים ע"י כתישה בטחנות ק" מיוחדות, והאבקה המתקבלת מפוזרת אח"כ כארוסול, או בנוזל בצורת סול. תחליבים נוזליים ניתן לקבל ע"י ערבוב שני נוזלים (שבתנאים רגילים אינם מתערבבים זה בזה, כמו מים ושמן), אם בזמן הערבוב מוסיפים חומר הגורם להתייצבות המערכת הקולואידית הנוצרת.

תהליכי הפיזור לקבלת ק' אינם מובנים די הצורך, כמו"כ לא קל לקבל מוצרים מוגדרים היטב באופן קבוע ושיטתי. זו הסיבה שהשיטה הכללית השניה, שיטת הדחיסה, זכתה למאמץ מחקרי רב יותר ולפיתוח נמרץ יותר, בהיותה קלה יותר להבנה ולביצוע.

דוגמה אפיינית לקבלת ק' ע"י דחיסה היא יצירת ארוסול באמ־צעות קירור אדים. כדי ליצור את טיפות הנוזל הזעירות של הארוסול לא די לקרר את האדים לטמפרטורה שמתחת לזו המתאימה ללחץ האדים בשיווי משקל (בדומה ליצירת הערפל בטבע), אלא יש גם צורך בהי־מצאות גרעיני דחיסה, סביבם מתלכדות טיפות הנוזל.

מתקן קוטרל להוצאת חלקיקי מוצק קולואידיים מעשן

סול מתקבל בדרך דו־מה, ע"י קירור תמיסות. בדרך אחרת מתקבלים החלקיקים הקולואידיים בתמיסה בתהליך כימי. דוגמה לכך היא הכנסת סול של גפרית בתוך מים ע"י התגובה בין תיוסולפאט (ע"ע גפרית) וחומצה. שני חמרים אלו נמסים יפה במים, אך תוצר התגובה ביניהם, גפרית, אינו נמס. עם היווצרותה, שוקעת הגפרית מהתמיסה בצורת חלקיקים קולואידיים.

אחת הבעיות הנסיוניות החשובות בחקר הק' היא מדידת גודל החלקיקים. בתמיסות נעשה הדבר ע"י האולטרה־מיקרוסקופ (ר' לעיל). המיקרוסקופ האלקטרוני (ע"ע מיקרוסקופ) מסוגל למדוד גדלים של כמה סוגי ק', אך הינו מוגבל לק" מוצקים ובלתי נדיפים, המסוגלים להתקיים בתנאי הוואקום הגבוה המתחייב בהפעלת מכשיר זה.

למדידת גודל חלקיקים ע"י פיזור אור יתרון על שיטות אחרות בכך שניתן לבצעה על המערכת הקולואידית כמות־שהיא, ללא צורך בנטילת דוגמה או כל הפרעה אחרת. מאידך גיסא, קשה ליישם שיטה זו אם המערכת כוללת חלקיקים, שתחום הגדלים שלהם רחב או שצורתם בלתי סדירה.

שיטה נפוצה אחרת למדידת גודל הק" היא ע"י האולטרה־צנטרי־פוגה (ע"ע צנטריפוגה). כמו"כ קיימות טכניקות מדידה רבות המבוססות כ"א על תופעה אחרת התלויה בגודל, כגון: צמיגות, דיפוזיה, לחץ אוסמוטי, אלקטרופוריזה, דחיה של אלקטרוליטים (Coulter Counter), פיזור קרני־רנטגן וכו'. מדידת גודל חלקיקים היא עדיין אחד האתגרים החשובים ביותר במדע הק'.

ח ש י ב ו ת ה ק". מבנה רקמות החי והצומח הוא קולואידי (ע"ע ביוכימיה, עמ' 305), ולכן הנסיונות להבנת תהליכים אורגניים מסתמכים על כימיית הק.' כ"כ חמרי־מזון עיקריים (שומנים, חלבונים ופחמימות) הם ק'. לדוגמה: מרגרינה היא מים פזורים בשמן (עם תוספות); חלב הוא בעיקרו תחליב של שומן במים (בתוספת חלבונים, סוכר ומלח) ועוד. הק" בתעשיה כימית מהווה בסיס לתהליכי ייצור רבים (צבעים [ע"ע], אריגים, דטרגנטים [ע"ע] תמרי צלום]ע"ע]. חמרים קרמיים, תכשירי קוסמטיקה, תרסיסים ועוד). תופעה קולואידית חשובה אחרת היא יצירת הדלתא (ע"ע) בשפכי נהרות: חומר הסחף הנישא בזרם הנהר כולל בתוכו ק" רבים. כאשר תמיסת הק' באה במגע עם מי הים המלוח מתרחשת קואגולציה בשל הריכוז הגדול של אלקטרוליטים במי־הים (ר' לעיל), והק" שוקעים בפתחת הנהר.

B. Jirgensons – M. E. Straumanis, *A Short Textbook of C. Chemistry*, 1962[2]; A. Sheludko, *C. Chemistry*, 1966; *Journal of C. and Interface Science*, 1946 —.

מ. קר.

קולובים, ע"ע קופים.

קולודי, קַרְלו — Carlo Collodi; כינויו הספרותי של קרלו לוֹרנציני (Lorenzini) — (1826—1890), סופר איטלקי.

ק' פרסם סיפורים קצרים, קומדיות, מאמרי־ביקורת, רשימות פדגוֹגיות וסדרת סיפורים דידקטיים לילדים. ב 1880 כתב את יצירתו הנודעת, Le Avventure di Pinocchio („הרפתקותיו של פינוקיו"), המתארת בסגנון מקסים את קורותיו ותעלוליו של בּוּבּון־עץ תמים וחלש־אופי, שהטוב והרע נאבקים בתוכו. והנהפך לבסוף לילד אמיתי. „פינוקיו" זכה להצלחה כל־עולמית: הוא תורגם ללשונות רבות, הומחז והוסרט. לעברית תורגם 10 פעמים (כמחצית התרגומים הם קיצורים ועיבודים).

I. Marchetti, *C. C.*, 1959; L. Santucci, *C.*, 1962[2].

קולודיון (collodion), תמיסה סמיכה המתקבלת ע"י המסת פירוֹ־כסילין (pyroxylin = דִי נִיטְרו צֶלולוֹזָה. ע"ע תאית) בתערובת אתר וכוהל (ביחסים של 1:2 או 1:3). — בהתנדפות הממס נותרת שכבה אחידה שקופה וגמישה, האטומה לאוויר ולרטיבוּת. הק' הומצא בידי מיינרד (Maynard) ב 1846. שימושו העיקרי היה כבסיס לשכבה הרגישה־לאור בלוחות ובסרטי־צלום (ע"ע). כיום רב שימושו בת־עשיית חמרי־נפץ, דבקים, צבעים ולכּות, וגם ברפואה — לכיסוי פצעים קטנים. ניתן לשנות את תכונות הק' ע"י הוספת כמויות קטנות של חמרים שונים לתמיסה, כגון: קמפור (ע"ע) ושמן־קיק (ע"ע קיקיון) — המשפרים את גמישותו, או חומצה טנית — המקנה לק' תכונות אנטיספטיות.

קוֹלְוִיץ, קֶתֶה — Käthe Kollwitz — (1867, קניגסברג — 1945, מוריצבורג [ליד דרֶזדן]), אמנית גרפית ופסלת גרמנית.

ק' למדה ציור ורישום בברלין (1885/6) ובמינכן (1888/9). ב 1890 התיישבה בברלין. ב 1919 נתקבלה כחברה באקדמיה הפרוסית לאמ־נויות בברלין, ומ 1928 ניהלה בה את מחלקת האמנויות הגרפיות. מתפקיד זה נישלוה הנאצים ב 1933. בשל התנגדותה למשטר וקשריה עם ר. לוכסמבורג (ע"ע). ב 1936 נאסר עליה להציג את יצירותיה. — התרשמותה מן התאטרון של ג. האופטמן (ע"ע) הולידה את שתי סדרות הדפסי־האבן הראשונות שלה, „התקוממות האורגים" (1895—1898) ו„מלחמת האיכרים" (1903—1908); שתיהן משקפות את מעורבותה במצבו הנחות של מעמד העובדים ובמאבק הסוֹציאלי, המאפיינת את כל יצירתה. ב 1925 נוצרה סדרת „הפרוֹלטריון", המכילה את „סיפור שתי ערים", „אם וילד" ו„המוות והאשה", שנעשו ב 1910. ביטוי לטרגדיה האישית שפקדה אותה עם מות בנה במלה"ע I ולמחאותיה נגד המלחמה ניתן בפסל־הקבר בבית־הקברות שליד דיקסמוידה (Diks-muide), בבלגיה המערבית (1924—1932). השורה הארוכה של דיוקני־עצמה מעידים על ראיה פסיכולוֹ־גית מעמיקה.

קתה קולוויץ: רישום לעמוד „ההתפרצות" של „מלחמת האיכרים" (Kunsthalle, Bremen)

ק' יצרה בטכניקות רבות בתחום האמנות הגרפית; בכולן עבדה ע"פ רישומי־הכנה רבים. תיאור הצד העגום של החיים, הגובל בסנטימנ־טליות, ובמיוחד של האספקט הסו־ציאלי, איזון בין ראליזם והפשטה צורנית ודמויות מונומנטליות ה־מצטיינות בנפחיות פיסולית מאפ־יינים את יצירתה, הקרובה ברוחה לפסליו של בַּרלַך (ע"ע), ולתפישה האכּספרסיוניסטית. — תמ': כר' י"ט, עמ' 875.

A. Klipstein, *The Graphic Work of K. K.*, 1955; H. Bittner, *K. K., Drawings*, 1959; F. Schmalenbach, *K. K.*, 1965; H. Lüdecke, *K. K. u. die Akademie*, 1967.

קולומבּא הקָדוש St. Columba (Colum-cille — יוֹנַת הכנסיה) (521—597). נזיר ומיסיונר אירי.

ק' היה בן למשפחה אצילה וקרוב לבית המלכות, אך נטש הכל ובחר בחיי נזירות. הוא התחנך אצל פיניאן הקדוש. ב 551 הוסמך לכמורה והקים באירלנד מספר מנזרים וכנסיות. ב 563, בלהט מיסיונרי פתאומי, החליט להתיישב עם תלמידיו באי הבודד איאוֹנה (Iona), לחופה המערבי של סקוטלנד. 34 שנים ניהל מכאן פעילות מיסיונרית נמרצת לניצור הפיקטים (Picti) והסקוטים ופעל להקמת מערכת מנזרים, כשאיאונה משמש כמנזר־האם. בידי ק', שלא היה בישוף, היו סמכויות־שיפוט כנסיי־תיות שחלו אף על בישופי הפרוֹבינציה, והוא נודע כסמכות הכנסיי־תית הבכירה באיזור. מידיו קיבל אידאן (Aidan) את ברכתו כמלך הסקוטים, והוא היה הרוח החיה בוועידה הכנסייתית שנתכנסה בדרוים קֶטה (Druim Cetta), באירלנד. בזכות חיי־המופת שלו נתפרסם ק' גם מחוץ למולדתו, ובשנותיו האחרונות זכה להערצת קדושים. ק' נחשב לאחד מבכירי פטרוניה של אירלנד. הגו חל ב 9 ביוני. — ביוגרפיה שלו שנכתבה בידי אדאמנוס יצאה במהדורה ביקרתית.

J. T. Flower (ed.), *Adamani Vita Sti. Columbae*, 1894.

קולומבּו (Colombo), בירת סרי לנקה (ע"ע צילון), 610,000 תוש' (1975); בק־רבתי כ 950,000 תוש'.

יושבת על כף בחופו הדרומי־מערבי של האי צילון, מדרום לשפכו של הנהר קלאני, בלב איזור חקלאי עשיר המאוכלס בצפיפות רבה. בתחום של כ 150 ק"מ מסביבה מרוכזים רוב המטעים, המספקים את חלק הארי של יצוּא המדינה. העיר בנויה על שטח מישורי, הגבוה רק מעט מעפה"י והנהר קלאני. בצפוֹנה הניקוז הטבעי לקוי. ונבנו סוללות ותעלות למניעת שטפונות.

נוסף לתפקודיה כמרכז השלטון והמנהל, ק' היא גם המוקד הכלכלי, התחבורתי והתרבותי של צילון. דרך נמלה עוברים כ 90% מסחר־החוץ של המדינה והיא הצומת הראשי של מסה"ב והדרכים בעיר ובעיבורה מפעלי־תעשיה רבים, המעבדים את תוצרת המטעים (תה, צמג, קוקוס, שמן דקלים) ומייצרים מוצרי־צריכה: טכסטיל, עור, כימיקלים, נייר, מוצרי־צמג, חרסינה, חמרי־בניין, ציוד חקלאי, מכשירי־חשמל, מזונות ועוד.

בק' מרוכזים כ 40% מכלל האוכלוסיה העירונית של צילון. רוב

נמל קולומבו ונמל הדיג של העיר

תושבי העיר הם סינהאלים, וכ 35% — טאמילים, מורים ובורגרים. בק׳ ריכוז גדול של נוצרים ומוסלמים, ורק כמחצית התושבים הם בודהאים. כמה מפרווריה הדרומיים־מזרחיים של העיר מאוכלסים בעיקר בני מיעוטים לאומיים ודתיים. הרבעים האירופיים לשעבר מאוכלסים ברובם נוצרים.

ק׳ היתה עיירת־חוף קטנה כשהקימו בה הפורטוגלים (1517) תהנת־סהר. ב 1658 עברה לידי ההולנדים שבנו בה רובע אירופי, וב 1796 — לידי הבריטים. מ 1833 שימשה בירת המושבה הבריטית צילון. עיקר התפתחותה בא בעקבות בנייתם של שוברי־גלים ומתקני נמל (הושלמו ב 1886). בעיר מקדשים בודהאים נאים וגנים ציבוריים גדולים, אוניברסיטה (5.790 תלמידים ב 1972/3), מכוני־מחקר ובת״ס מקצועיים שונים.

קולוּמבּוּס, כּריסטוּפר — ספרדית Cristobal Colón — (1451[?]—1506), מגדולי הספנים־המגלים בכל הדורות. גילוי „העולם החדש" — אמריקה, שק׳ חשבה להודו — השפיע באופן מכריע על „העולם הישן" ועל התרבות המערבית בכלל. ויש המצ־יינים אירוע זה כתחילת העת החדשה (ע״ע ימי־הבינים, עמ׳ 913, 925).

יומני ק׳ אבדו, וכן הביוגרפיה שכתב פרננדו (1488–1539) בנו, שליווה את אביו במסעו הרביעי, אך הם נודעו לבני זמנו של ק׳ וצוטטו בכתביהם. מבין מקורות משניים אלה חשובים במיוחד ספריו של המיסיונר הספרדי ברתולומה דה לס קסס (ע״ע). כן נחקרו איגרותיו ותזכיריו של ק׳ (ר׳ ביבל׳).

המידע על **מוצאו** ועל המחצית הראשונה של חייו דל. לטענת כמה חוקרים, בא ק׳ ממשפחת אנוסים שנמלטה מספרד, או ממיורקה, לאיטליה. בכך נפתרים, לדעתם, כמה עניינים סבוכים: שפתו הספ־רדית של ק׳ עוד בהיותו באיטליה, והעובדה שהעדיף תמיד להיקרא בהיגוי הספרדי של שמו; חתימתו המסתורית, התייחסותו על בית־דויד ואזכורי מאורעות בקורות עם ישראל, המרובים בכתביו. כראיה למוצאו היהודי מציינים, בין השאר, את קשריו ההדוקים עם אנוסים, ובמיוחד לואיס דה סאנטאנגל וגבריאל סאנצ׳ס (ר׳ להלן), שלהם שיגר את האיגרת הראשונה על תגליותיו. יש מניחים כי נתקיימו קשרים בין האסטרונום היהודי מסלמנקה, אברהם זכות (ע״ע) לבין ק׳, שהשתמש כנראה בלוחותיו של זכות ובמכשיריו. את אדיקותו הקתולית של ק׳ פרשו כהסוואה מתוחכמת. בין החוקרים המצדדים בגישה זו — הספרדי סלודור דה מדריגה והיהודי ס. ב. רות (ע׳ ערכיהם). עם זאת, אין העניין יוצא מגדר השערה.

נראה שק׳ נולד בג׳נובה לאביו האורג, דומניקו ק׳. ע״פ עדות עצמו היה יורד־ים כשמלאו לו 14 שנה. את נסיונו רכש בהפלגות בימה״ת ובמזרח האוקיאנוס האטלנטי ובצפונו. ב 1476 הגיע לפור־טוגל וב 1479 נשא לאשה את פיליפה מוניס דה פרסטרלו ממדירה. ק׳ ישב זמן מה במדירה ובפורטו סנטו, ומשם יצא למסעות בדרום האוקיאנוס האטלנטי. בתקופה זו חיפשו נתיב ימי למזרח אסיה — להודו ולאיים העשירים בזהב ובתבלינים (ע״ע ספנות, עמ׳ 248; פורטוגל, עמ׳ 515). המאמצים — והתגליות שבעקבותיהם — נכרכו בנסיון למצוא נתיב ימי מערבי להודו ע״י הקפת אפריקה. לפורטוגל היתה עמדת בכורה באירופה בגילויים ובמיפוי, וק׳ נתפס אף הוא לעניין. הוא למד גאוגרפיה בליסבון, וכך הכיר את „תמונת העולם" של פייר מאיי (ע״ע איי, פיר מ־), את תיאוריו של מרקו פולו (ע״ע) על מסעותיו למזרח, ואת חיבורו של טוסקנלי (ע״ע), שטען כי המרחק הקצר בין אירופה לאסיה המזרחית הוא דרך האוקיאנוס האטלנטי, ממערב לאירופה, ולא ע״י הקפת אפריקה, כמקובל בימיו. אותם ימים לא נודעו ממדי האוקיאנוס האטלנטי, ורווחו אמונות אודות איים הנמצאים במערבו (ע״ע אטלנטיס). הסאגה הוויקינגית, המספרת על גילוי וינלאנד בידי אריק האדום ולייף בנו, מקורה בראשית המאה ה 11 (ע״ע ויקינגים, עמ׳ 296; אמריקה, עמ׳ 175/6 וכרך המילואים, עמ׳ 239), ואף שמקובל זיהויה של וינלאנד עם אמריקה הצפונית, הרי גילויה של זו בידי הוויקינגים היה בימי ק׳ בגדר של סאגה בלבד.

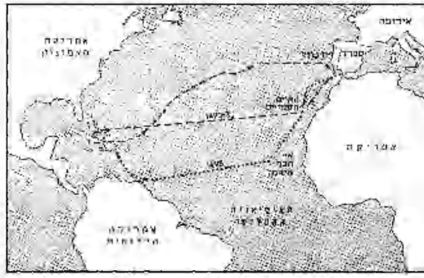
ק׳ עצמו, שהיה משוכנע בנכונות גישתם של פייר מאיי וטוסקנלי, חישב את המרחק בין אירופה לאסיה המזרחית, והעמידו על כ 6.500 ק״מ (המרחק האמיתי כ 21.000 ק״מ). חישוביו התבססו על הערכת־חסר של הקף כדה״א (בעקבות תלמי), והערכת־יתר של רחבה של אסיה ממערב למזרח. ייתכן גם שבהיותו משוכנע ביכלתו לבצע את המסע, מיעט בכוונה תחילה במרחק, כדי להקל על עמדתו שההפלגה ניתנת לביצוע.

ק׳ גיבש תכנית והציעה (1483[?]) לז׳ואן II מלך פורטוגל. המלך דחה את הרעיון וכן עשו, מאוחר יותר, מלכי אנגליה וצרפת. ב 1485 בא ק׳ לספרד והציע את תכניתו למלכיה פרננדו (ע״ע [5]) ואיזבל (ע״ע), שדחוה, אך לואיס דה סאנטאנגל, מזכירו וגזברו של בית המלכות, וגבריאל סאנצ׳ס, הגזבר הראשי לממלכת אראגון, גילו תמיכה נלהבת בתכנית; הראשון אף הציע להעניק למלכי ספרד מלווה למימון הוצאות המסע. לאחר שנים של התלבטויות, ב 17 באפריל 1492, הסכימו מלכי ספרד לתת חסותם והונם למימון המסע, ונאותו לדרישת ק׳ למנותו משנה־למלך בארצות שיגלה.

גילוי איי הודו המערבית, חיתוך עץ בספר „אודות האיים שנתגלו לאחרונה" (באזל, 1494).

המסע הראשון. ב 3 באוגוסט 1492 (ס׳ באב רנ״ב, שלושה ימים לאחר עזוב אחרוני ה־יהודים המגורשים את ספרד [ע״ע, עמ׳ 392/3]) הפליג ק׳ לדרכו. שלוש אניות־מפרשים — סנטה מריה, פינטה וניניה — ובהן כ 80 איש, יצאו מ־נמל פלוס שבספרד ל־איים הקנריים. ב 6 בספ־טמבר הפליג ק׳ מגומרה שבאיים לכיוון מערב, כשהוא נעזר ברוחות ה־נושבות בעונה זו. ההפ־לגה, שהיתה ארוכה מ־המקובל, עלתה יפה, אך ק׳ עמל קשות לשמור על

נתיבי חציית האוקיאנוס האטלנטי במסע הראשון והשלישי של קולומבוס

רוח אנשיו, שהששו מן הבלתי־נודע, וגם הכין חישוב־מרחק המצמצם את הדרך. סבלנות האנשים פקעה לאחר 30 ימי הפלגה, וק׳ הבטיח לחזור אם לא יגיעו ליבשה תוך יומיים־שלושה. בליל ה 12 באוקטובר נתגלה לאור הירח המלא האי שק׳ קראו סן סלוודור (גואנאהאני או ווטלינג, באיי בהימה, ע״ע); למחרת ירדו לאי שק׳ השבו לאחד מאיי „הודו המערבית" הסמוכים ליפן או לסין. את תושביו — בני ארוואק (ע״ע אמריקה, עמ׳ 163) — כינה ק׳, ע״ש האיים, „אינדיאנים", ונזמי הזהב באפיהם אכן אימתו, לדעתו, את קרבתם להודו העשירה. למרות שכעבור 30 שנה בלבד נתבררה טעותו של ק׳, נשתגרו שמות אלה בפי כל.

ק׳ המשיך דרומה ונחת בחופי קובה. תחילה סבר שהגיע למטרתו — יפן — אך לאחר חישובים הסיק שהאי הוא סין. משנואש למצוא את בירת הקיסרות, כדי לתת לקיסר איגרות ודורונות ממלכי ספרד, שיער שגילה קבוצת איים הסמוכים לסין. במשך 3 חדשים סייר ק׳ סביב איי בהימה וסביב קובה והאיטי, שלהן קרא היספניולה. משנמחצה אחת הספינות, השאיר ק׳ 40 אנשים בהאיטי, והקים שם מבצר — ויליה דה לה נאווידאד (Villa de la Navidad).

בשובו לספרד בתום 7½ חדשים, נתקבל ק׳ ע״י המלכים בהתלהבות רבה, והוכתר כ א ד מ י ר ל ה י מ י ם ו מ ש נ ה ל מ ל ך ב א י י ה ו ד ו ה מ ע ר ב י ת. האינדיאנים שהביא עמו שימשו עדות לדיווחי מרקו פולו בדבר התושבים הפרימיטיוויים החיים באיים הסמוכים להודו.

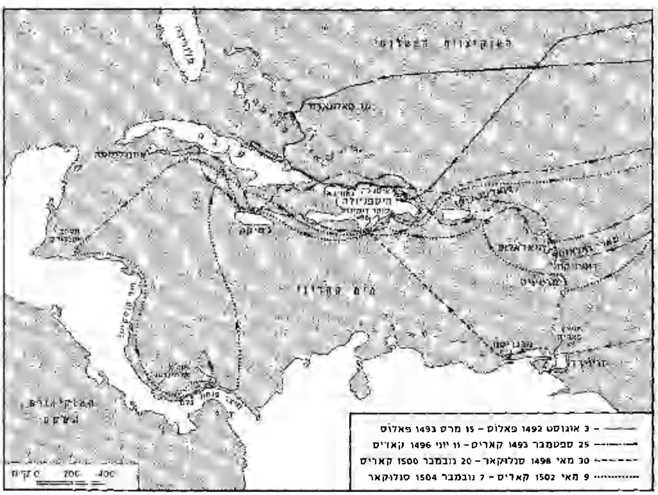
מלכי ספרד הטילו על ק׳ לצאת ל מ ס ע ש נ י. הוא ארגן צי של 17 אניות, ובהן 1,000—1,500 איש: כמרים, חיילים, בעלי מלאכה ואיכרים, וכן בע״ח וכל הדרוש למושבה, שתשמש בסיס למסעות מחקר בהודו ובסין. כדי להגיע ליבשת בחר ק׳ בהפלגה זו (1493) בנתיב דרומי־מערבי מן האיים הקנריים. הפעם הגיע לאי הקטן מרי גאלאנט שבמזרח איי הודו המערבית, הפליג צפונה־מזרחה וגילה איים רבים נוספים בואכה היספניולה; אך ויליה דה לה נאווידאד עצמה נהרסה, ואנשיה נהרגו בידי הילידים. ק׳ ייסד בחוף הצפוני את איסבלה והשאיר בה את אחיו, ברתולומאו, בראש מושבת הספרדים שיישב. אח״כ גילה את ג׳מייקה ואיים נוספים, ושב לספרד. המתיישבים סבלו מהאקלים הטרופי, מרעב וממחלות. סכסוכים פרצו בינם לבין האינדיאנים, וחילוקי דעות קשים נפלו בינם לבין ק׳ ואחיו. ב 1496 החלו לבנות את סנטו דומינגו (ע״ע) — יישוב הקבע האירופי הראשון בעולם החדש, ולימים — בירת הרפובליקה הדומיניקנית.

מלכי ספרד תלו תקוות גדולות בתוצאות המסע, וניהלו מו״מ עם האפיפיור ועם מלך פורטוגל להבטיח את זכותם הבלבדית על הארצות שיתגלו בדרך החדשה להודו. ב 1494 נקבעה בהסכם ט ו ר ד ס י ל י א ס (Tordesillas) חלוקת השטחים בין ספרד לפורטוגל (ע״ע אמריקה, עמ׳ 178; פורטוגל, עמ׳ 515 ומפה שם, עמ׳ 517/8).

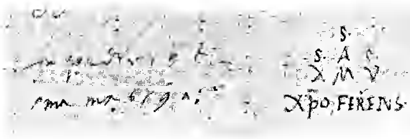
ב ה פ ל ג ת ו ה ש ל י ש י ת (1498) הדרים ק׳ מספרד לאיי הכף הירוק, ונתיב דרומי זה נועד כנראה לממש את זכויות ספרד בהתאם להסכם טורדסיליאס. ק׳ הגיע לטרינידד, הקיפה מדרום, וחדר למפרץ פאריה (Paria). מעצמת זרם המים המתוקים במפרץ (שפך האורינוקו), הסיק ק׳ תחילה, שלפניו יבשת גדולה לא־ידועה. אח״כ משעלה לחוף (לראשונה ביבשת אמריקה) כינה אותה — „סיפו של גן העדן הארצי" — לפי השקפה שרווחה ביה״ב.

היחסים הגרועים בין ק׳ ואחיו לבין תושבי סנטו דומינגו הניעו את מלכי ספרד למנות מושל אחר, פרנסיסקו דה בובאדיליה, על היספניולה. ק׳ סירב לציית לו; הוא הושם באזיקים ונשלח לספרד עם שני אחיו — ברתולומאו, סגן מושל האיים, ודיאגו — הממונה על איסבלה ועל סנטו דומינגו. המלכים שחררו את ק׳, ומינו את ניקולאס דה אובנדו (1501) למושל השטחים שבבעלות ספרד.

ב 1498 הגיע וסקו דה גמה (ע״ע) להודו בהקיפו את אפריקה, והקנה בכך לפורטוגל עמדת בכורה במירוץ למזרח. אזי יצא ק׳ ל מ ס ע ה ר ב י ע י והאחרון (1502) במטרה לגלות מעבר בין האיים שגילה, והאמין שהם סמוכים להודו, לבין האוקיאנוס ההודי. הפעם גילה את מרטיניק, ולאחר ביקור בהיספניולה חצה את הים הקריבי ופגע בחוף הונדורס שבאמריקה התיכונה. ק׳ חשבו לחצי־האי

גילויי קולומבוס

חתימת קולומבוס במכתב לבנו דון דיאגו, 5.2.1505 (Archivo General de Indias, סוויליה)

המאלאי, והדרים לארכו בחפשו נתיב לאוקיאנוס ההודי. במפרץ אלמירנטה (צפון-מערב פנמה) נודע לו מפי הילידים שאוקיאנוס אחר („השקט") משתרע בדרום, מהלך ימים אחדים דרך ההרים, אך הוא דבק בחיפושיו. לאחר הפלגה רבת-תלאות לאורך חוף מוסקיטו, יצא לג'מייקה, שם נאלץ לשהות כשנה עד בוא עזרה מאובנדו, ושב לספרד. ב 7 בנובמבר 1504, ימים מספר לאחר שובו, מתה המלכה איזבל. ק', חולה בגופו ועיקש ברוחו, ביקש מפרננדו להשיב לו את תארו וזכויותיו כמושל, אך לא נענה. ב 20 במאי 1506 מת ק' בוואלידוליד, איתן באמונתו כי גילה את הדרך למזרח אסיה. עצמותיהם של ק' ושל דיאגו (1480[?]—1526) בנו, ששימש משנה למלך בסנטו דומינגו (1509—1523), הועברו ממקומן פעמים אחדות. יש הסוברים ששרידי ק' נמצאים בקתדרלה בסוויליה (מ 1898). לדעת אחרים קבור דיאגו בסוויליה, ואילו ק' עצמו — בקתדרלה של סנטו דומינגו, אליה הועברו עצמותיו לראשונה עוד ב 1541.

אישיותו של ק' זכתה להערכות שונות, אך מוסכם על הכל שכיורד-ים נועז הצטיין בניווט בשיטת „החישוב העיוור" (ע"ע נִוטות, עמ' 935), השכיל לנצל את תצפיותיו בזרמי-ים ורוחות, והיה אחוז דבקות דתית בהגשמת מטרתו. תכונה אחרונה זו היא שכפתה עליו את האמונה כי אכן גילה את הדרך להודו.

גילוייו של ק' הביאו שורה של מסעות מחקר לעולם החדש, החשובים בהם הם של אמריגו וספוצ'י (ע"ע) — שעל-שמו נקראה אמריקה — ג'ון קבוט, פינסון וקברל (ע"ע, וע"ע אמריקה, עמ' 178 ואילך). אך רק לאחר מסע מגלן (ע"ע), הוכח קיומם של האוקיאנוס השקט בין אירופה לאסיה, והיבשת החדשה, אמריקה, שתוך שנים מעטות נכבשה ויושבו בה חלקים ניכרים בידי ארצות אירופה.

על שמו של ק' נקראת המדינה קולומביה, וכן ערים, נהרות ומחוזות ברחבי יבשת אמריקה.

בספרות העברית עד למאה ה 19, דמותו של ק' כמעט אינה נזכרת. הספר העברי הראשון, המתאר את מסעו של ק' ואת גילוי העולם החדש, הוא „אגרת ארחות עולם" (ויניציא, שמ"ז) לאברהם פריצול (ע"ע). יוסף בן יהושע הכהן (ע"ע) תרגם ועיבד את „ספר האינדיאנה-החדשה" ואת „ספר פרננדו קורטיז", העוסקים גם הם בעולם החדש.

מ. קייזרלינג, היהודים בעוזרי ק', תרנ"ו; א. צייטלין, ק' „מארץ אדום" (מולד, י"ז, 656—658), תשי"ט/תש"ך; R. J. H. Gottheil, *C. in Jewish Literature* (Publication of the Amer. Jewish Historical Soc., II), 1894; M. Serranno y Sanz, *Origenes de la dominaction española en América*, I, 1918; S. E. Morison, *Admiral of the Ocean Sea, A Life C. C.*, I-II, 1942; R. Iglesia (ed.), *Vida del Almirante Don C. C.*, escrita por su hijo Hernando C., 1947; C. Roth, *Personalities and Events in Jewish History*, 1953; C. Duff, *The Truth About C.*, 1957²; L. A. Vigneras (ed.), *The Journal of C. C.*, 1960; E. Baveri y Bartomen, *C. tal Cual fue*, 1961; S. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, XIII, 376—379, 1969²; R. H. Major (ed.), *Four Voyages to the New World, Letters and Selected Documents*, 1969; M. A. Lubin, *First Letter From the New World* (Americas, XXIII), 1971; A. Rumen de Armas, *Hernando C., Historidor del descubrimiento de America*, 1973.

ר. בנ.

קולומביה

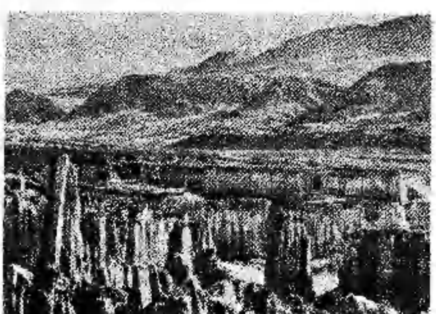
קולומביה (Colombia), רפובליקה בצפון-מערב אמריקה-הדרומית; שטחה 1,138,914 קמ"ר ובה 23,950,000 תוש' (אומדן 1974). ק' שוכנת לחופי הים הקאריבי (1,600 ק"מ) וחופי האוקיאנוס השקט (1,300 ק"מ). לק' שייכים האיים רוסריו, סן-ברנרדו בים הקאריבי וקבוצת האיים סן אנדרה פרובידנצ'ה, גורגונה ומלפלו באוקיאנוס השקט.

גאוגרפיה והידרוגרפיה, עמ' 272; אקלים, עמ' 273; אוכלוסיה, עמ' 274; צומח, עמ' 274; חי, עמ' 275; דתית, עמ' 275; לשון, עמ' 276; כלכלה, עמ' 276; חוקה ומשטר, עמ' 277; משפט, עמ' 277; כוחות מזוינים, עמ' 277; חינוך, עמ' 277; היסטוריה, עמ' 278; יהודים, עמ' 280.

בק' מספר אזורי-מבנה: מערכת הרי האנדים הצפוניים (ע"ע אמריקה הדרומית, עמ' 261); רמות גבוהות (מסטות) ומישורים ושפלות לאורך החופים ובאגני-הניקוז של יובלי האמזונס והאורינוקו. **הרי האנדים** מתפצלים מדרום לצפון ל 3 שלשלות-הרים (קורדירות) שביניהן מפרידים עמקי הנהרות אראטו, קאוקה ומגדלנה, וכן מפרץ מרקיבו (ע"ע). הקורדירה המרכזית היא הגבוהה באנדים הקולומביאניים (גבהה הממוצע 3,000 ופסגתה — 5,750 מ') ובה מספר קטן של אגנים בין-הרריים. ההרים בנויים בעיקרם סלע גבישי (גרניט, גנייס ושיסט), ובהם הרי-געש רבים המכוסים בחלקם שלג-עד. העמקים הדרומיים מכוסים אפר געשי. הקורדירה המערבית נמשכת במקביל לחוף האוקיאנוס השקט והיא נמוכה יחסית (פסגתה 4,250 מ'); היא דומה במבנה הגאולוגי והמורפולוגי לרכס המרכזי.

הקורדירה המזרחית היא הארוכה מכולם (1,200 ק"מ) ונמשכת מדרום-מערב לצפון-מזרח, לתוך ונסואלה. היא בנויה שכבות סלעי-משקע (אבן-גיר ואבן-חול) וסלעים געשיים שהושקעו מסביב לגרעין הגבישי. מאפיינים אותה רכסים גבוהים בלתי-רצופים — שעוצבו בחלקם בפעולת קרחונים — ואגנים בין-הרריים גבוהים. ברוחב 7° צפון מתפצלת הקורדירה המזרחית לשתי מערכות-הרים נפרדות: רכסי מרידה (Merida), הנמשכים לוונסואלה ורכסי סיירה-פריח'ה (Perija), הנמשכים צפונה לאורך גבול ק' עם ונסואלה. רכסי האנדים קובעים את רב-גוניותה המורפולוגית של ק', את חגורות האקלים והצומח ואת תפרוסת האוכלוסיה בריכוזים המופרדים זה-מזה ומאופיינים ע"י ייחוד דמוגרפי וכלכלי.

בשולי רכסי האנדים ובקרבת החופים מצויות שלשלות-הרים רבות קטנות-יותר. סירה נוואדה-דה-סנטה מרטה הוא גוש גבישי דמוי-משולש המנותק ממערכת האנדים שבצפון ק' ומשיק לחוף הקאריבי ולהצי-האי גואח'ירה (Guajira). זהו הרכס הצפוני והגבוה

סחיפה במשקעים לאגוגריים בסביבת בוגוטה

שבהרי ק׳ (5,775 מ׳). לאורך חוף האוקיאנוס השקט נמשך הרכס הנמוך־ביותר בק׳ — סירה דה באודו (De Baudo; 1,810 מ׳), היורד בתלילות לעבר האוקיאנוס השקט וזוכה לכמויות עצומות של משקעים.

הרמות (מסטות) בק׳ נחלקות למספר סוגים, בהתאם להרכב המסלע ולהתהוותן הגאומורפולוגית. הרמות נרינו וקאוקה בדרום־מערב נוצרו ע״י חומר געשי; הרמות בקצה הצפוני של רכסי האנדים המרכזיים והמערביים נוצרו ע״י סחיפת הסלע הגבישי, ואילו הרמות שברכס המזרחי של האנדים אינן אלא שקעים שנתמלאו משקעים בשלישון וברביעון. החשובה ברמות מסוג זה היא סבנה דה בוגוטה (Sabana de Bogota), שעליה יושבת בוגוטה, בירת ק׳.

מישורים רחבי־ידים משתרעים לאורך החופים ובמזרח ק׳. מחוף הים הקאריבי ועד לשולי רכסי האנדים משתרע מישור־החוף של הים הקאריבי, המקיף את רכס סירה נוואדה דה סנטה מרטה. עיקר חשיבותו — היותו שער לנהר מגדלנה ולמסחר הבי״ל של ק׳. מישור־החוף הדרומי־מערבי של האוקיאנוס השקט דל אוכלוסין וחשיבותו הכלכלית קטנה.

את המישור במזרח מנקזים יובלי האורינוקו — ריו מטה וריו גואויארה — בצפון, ויובלי האמזונס — ריו קקטה וריו פוטמיו — בדרום. בצפונו נוף ערבות (הליאנות) ובדרומו יערות; הוא ריק כמעט־לחלוטין מתושבים (למעט שבטים אינדיאנים פרימיטיוויים) ונמצא למעשה מחוץ למעגל הפעילות הכלכלית והלאומית של ק׳.

הידרוגרפיה. הנהרות בק׳ נחלקים בין 4 מערכות־ניקוז בהתאם למקום שפכם: 1) הנהרות המתנקזים לים הקאריבי: מגדלנה ויובליו (קאוקה, רנצ׳ריה), סינו ואטראטו. הנהר מגדלנה, הארוך בנהרות ק׳ (1,610 ק״מ), חוצה כמעט את כל המדינה מדרום לצפון, והוא מסלול־החדירה העיקרי של המתיישבים האירופים בעבר ועורק התחבורה הראשי בהווה — זאת למרות מכשולי המפלים בחלקו התיכון, הביצות, השוניות, החולות והשטפונות בהלקו התחתון ובשפכו. נמלי־הנהר המפוזרים לארכו משרתים את הריכוזים הכפריים והעירוניים הגדולים של הקורדירות האנדיות במזרח ובמרכז. יובלו החשוב של המגדלנה — הקאוקה — משמש בעיקר מסלול להתפשטות התיישבותית מחבל אנטיוקיה דרומה. 2) הנהרות במזרח: יובלי האמזונס (ואופס, קקטה ופוטומיו) ויובלי האורינוקו (אראוקה, מטה, ויצ׳דה, אינירידה וגואויארה). 3) הנהרות המתנקזים לאוקיאנוס השקט קצרים מהנהרות של שתי מערכות־הניקוז הראשונות, אך נושאים כמויות מים גדולות עקב המשקעים הרבים היורדים באיזור זרימתם. 4) הנהרות המתנקזים לימת מרקיבו, שהחשוב בהם הוא הקטטומבו.

אקלים ק׳ נקבע ע״י גובה אזוריה מעפ״נ הים וע״י החזיתות הטרופיות העוברות בה. ברוב הלקי ק׳ האקלים טרופי ומאופיין במשרע טמפרטורה קטן, ריבוי משקעים וטמפרטורה ממוצעת גבוהה; בחלקים ההרריים ממתן הגובה את הטמפרטורות. בחוף האוקיאנוס השקט הצפוני, בחלק התיכון של עמק המגדלנה ובאיזור האמזונס האקלים טרופי, לח; כמות המשקעים השנתית עולה על 2,500 מ״מ והטמפרטורה הממוצעת עולה על 24°. אקלים סאוואנה לח בעל עונה שחונה אחת (נובמבר—אפריל), כמות משקעים שנתית ממוצעת למטה מ־1,800 מ״מ וטמפרטורה שנתית ממוצעת מעל 23°, שורר בחלק מחופי הים הקאריבי, ערבות שבמזרח (ליאנות) ובחלקים מאיזור עמק המגדלנה העליון. אקלים סאוואנה יבש בעל שתי עונות שחונות שולט בצפון ובצפון־מזרח ק׳. כמות המשקעים השנתית למטה מ־800 מ״מ והטמפרטורה השנתית הממוצעת 27°. מקובל לחלק את ק׳ ההררית ל־4 רצועות אקלימיות, בהתאם לגובה: האיזור החם — מפני־הים ועד לגובה של 1,000 מ׳ — שבו כמות משקעים שנתית של 1,800—2,000 מ״מ וטמפרטורה ממוצעת של 16°—32°; החגורה הממוזגת — 1,000—2,000 מ׳ — שבה טמפרטורה ממוצעת

בוגוטה העיר

של כ־16°; האיזור הקר — 2,000—3,000 מ׳ — ובו טמפרטורה של 1°—12°; איזור הפאראמוס — מעל „קו־העצים", בגובה של למעלה מ־3,000 מ׳ — ובו טמפרטורה מ־10° ועד מהחת 0°. עננות גבוהה וערפל מאפיינים את האזורים ההרריים שמעל 2,000 מ׳.

אוכלוסיה. 3 יסודות אתניים מעצבים את אוכלוסיית ק׳: שבטי האינדיאנים ובראשם שבטי הצ׳יבצ׳ה שבהרים המזרחיים, צאצאיהם של המתיישבים האירופים והכושים שהובאו כעבדים מאפריקה. ההרכב האתני: 50% — מסטיסו (ע״ע), 20% — לבנים־אירופים, 25% — מולטים (ע״ע), 4% — כושים (ע״ע), ו־1% — אינדיאנים טהורים. הריבוי הטבעי גבוה מאד — 3.3% לשנה; ההגירה החיצונית קטנה, וקיימת הגירה פנימית גבוהה מן הכפר לעיר. התושבים מרוכזים בכ־14 ריכוזים, כש־40% מהתושבים חיים באזורים הטרופיים, 36% — בממוזגים ו־24% — באזורים הקרים־יותר. ק׳ נחשבת למדינה בעלת האופי הספרדי המובהק־ביותר בכל ארצות אמריקה הלאטינית. 60% מהאוכלוסיה הם עירונים. הערים הראשיות הן: בוגוטה (ע״ע), הבירה — 2,978,000 תוש׳ (1973); מדיין — 1,270,000 תוש׳; קאלי — 1,077,000 תוש׳; בארנקייה, הנמל הראשי — 722,000 תוש׳; בוקאראמנגה — 364,000 תוש׳; קרטחנה (ע״ע) — נמל נפט — 363,000 תוש׳; מאניסאלס — 319,000 תוש׳.

אב. ב.

צמחיה וצומח. מצבה הגאוגרפי של ק׳ (ר׳ לעיל) ומבנה שטחה גורמים להתפתחות צמחיה וצומח מיוחדים באיכותם ובכמותם. קיימים למעלה מ־20 טיפוסי צומח, מביניהם: 1. ההילאה (hylea) המוצפת — כינוי ליער־הגשמים הטובעני של אגן האמזונס המכונה גם Pluvisilva; זהו יער צפוף ורב־שכבתי המאכלס מאות מינים של עצים ושיחים. הוא משופע באפיפיטים, מטפסים, סחלבים ושרבים, וכן מצויים בו סוגים ומינים רבים של צמחים טרופיים. ביניהם רבים בעלי חשיבות כלכלית (כגון; Erythrina, Inga, Swietenia, Hura, Quassia, Viola, Cedrela). 2. ההילאה הגבוהה — יער גשמים המוגבל למדרגות הגבוהות־יותר של המורדות המזרחיים של האנדים (150—400 מ׳), אקלימו דומה ל(1). מבין הסוגים הנפוצים בו: Calophylum, Ceiba, Bombax ואחרים. 3. הקטינגה — זהו יער גשמים פתוח ודליל מהנ״ל; מוגבל למורדות המזרחיים של האנדים ובעיקר לגדות הנחלים. כאן גדלה בשפע ה־Hevea. 4. יער ירוק־עד — במדרגות הנמוכות של האנדים (400—500 מ׳). ביז

המשפחות האפייניות מצויים כאן הביגנוניים, וכן מצוי בו מין של קינכונה (Cinchona pubescens). 5. יער וחורש ירוק־עד — באנדים התיכונים (1,800—3,600 מ׳). הסוגים האפייניים: Podocarpus, Vallea, Ribes, Weinmannia, Centropogon, Clusia. 6. יער ערפל של רום האנדים (2,400—3,800 מ׳). הסוגים האפייניים: Befaria, Drymis, Meconia, Oreopanax. Eugenia. 7. צומח סובאלפיני אנדיני (3,000—4,000 מ׳) — כולל ערכות של עשבים דגניים וכן שיחים ועשבים רב־שנתיים של צומח הפרמו (3,200—4,700 מ׳). 8. יער של האנדים במורדותיהם לחוף האוקיאנוס השקט — יער־גשמים טיפוסי, ירוק־עד ולח מאד; מוגבל לגובה של 1,500 מ׳. עשיר מאד בעצים טרופיים. 9. יערות קאריביים שחונים — מוגבלים לאיזור החוף הקאריבי (גובה עד 1,500 מ׳). הצומח השולט מורכב בעיקר מקקטוסיים. 10. יער יבש, בעיקר של צמחים בשרניים — במורדות המערביים של האנדים (500—1,000 מ׳). 11. מנגרובים — בעיקר בחוף האוקיאנוס השקט.

K. Hueck – P. Seibert, *Vegetationskarte von Sudamerika*, 1962.

מ. ז.

בחי של ק׳ מיוצגים מרבית בעה״ח האפייניים לממלכת החי הנאוטרופית (ע״ע זואוגאוגרפיה, עמ׳ 655/6), שכן בתחומיה נפגשות פאונות היער והסאוואנות של אמריקה התיכונה ושל האמזונס וגואיאנה עם פאונת האנדים. אפשר אפוא להבחין בבעה״ח של ק׳ קבוצה כלל־נאוטרופית, קבוצה המוגבלת בתפוצתה לרמות ולמישורים המיוערים והסאוואנים של הצפון הנאוטרופי וקבוצה המאפיינת את האנדים.

עם הקבוצה הראשונה נמנים יונקים נאוטרופיים אפייניים, כמו הטפיר הברזילי והפקארי — ממכפילי־הפרסה; היגואר, האוצלוט והחתמן — מהטורפים; הפקה, האגוטי והקפיברה — מהמכרסמים הנאוטרופיים; קופים ואופוסומיים מחיות־הכיס; מיני דלשינים (ארמאדילו, עצלן); מבין העופות: טוקנים, קוליברים, המומוט והפוטו (Nyctibius) — מהתחמסאים: תוכיי ארא ואמזונה; האורטאליס (Ortalis) — משכויי העצים; יבירו, איביס שני (Guara rubra), כפן ורוד ואנפה סירתית (Cochlearius) — מהחסידאים. עליהם יש להוסיף נציגים נאוטרופיים רחבי־תפוצה של קבוצות אמריקניות, טרופיות וקוסמופוליטיות.

עם הקבוצה המוגבלת בעיקר ליערות הנאוטרופיים של אגן האמזונס, גואיאנה ואמריקה־התיכונה נמנות קבוצות יונקים: מיני טורפים; מכרסמים — סוגי אוגרים אנדמיים (אוגר קציר נאוטרופי [Rheitrodontomys]), הטרומיס (Heteromys), ועוד. מבין העופות: כרבלתן הסלעים (Rupicola rupicola), קוליברי ארוך־מקור, ועוד. מוגבלים־יותר ביערות האמזונס הם העופות: עוגבי סגול (Euphonia violacea), קוליברי הטופז (Topaza pella), ועוד. מבין הזוחלים: הקימן השחור (melanosuchus niger), התנין אמריקני והרב־חנק.

בהרי האנדים מעורבת הפאונה במידה־רבה ביסודות נאוארקטיים במקורם, כגון: הפומה, חמוס ארוך־זנב, דב המשקפיים ועוד. ואולם קיים גם יסוד נאוטרופי הררי המיוצג, למשל, ע״י יונקים, כגון הטפיר הפרואני (Tapirus roulini), וע״י מכרסמים (הדינומיס והקביה).

עמ. ב.

דתות. עד אמצע המאה ה 19 היתה הדת הרשמית והשלטת בק׳ האמונה הקתולית־רומית שהביאו עמם הכובשים הספרדים. ב 1861 הועבר רוב רכוש הכנסיה לרשות המדינה ואעפ״כ נותרה לכנסיה השפעה ניכרת, בייחוד בתחומי החינוך. ב 1936 הוכנס בחוקה תיקון שצמצם את השותפות בין הכנסיה לבין המדינה והביא לחילון מערכת החינוך — הסדר שהוכר ונחתם בקונקורדאט עם הוואטיקן. בק׳ כ 100,000 פרוטסטנטים, ואע״פ שהם מקיימים מוסדות משלהם אין רואים אותם בעין יפה. דתות אחרות מותרות בק׳ — אם אינן נוגדות את החוק והמוסר הנוצרי. חרף הפעילות המיסיונרית הענפה, שומרות שכבות נכבדות בקרב האינדיאנים אמונים למסורת אבותיהם.

הלשון הרשמית בק׳ היא הספרדית. בין האינדיאנים מהלכים למעלה מ 180 לשונות וניבים. הלשונות הנפוצות ביותר הן: אימרית, קצ׳ואה (שתיהן בעיקר בדרום ק׳), ארוואקית (כ 45,000 דוברים), קריבית (בעיקר במערב ק׳). ומאקרו־צ׳יבצ׳ית (במערב ק׳; כ 40,000 דוברים). בין הלשונות השונות קיימים הבדלים ניכרים מכל הבחינות: צורת השימוש בסיומות וקידומות, מספר חלקי־הדיבר, צורות ציון המינים והריבוי (או הזוגי), זמני הפועל ודרכיו, שמות הגוף, אופן ציון מצב האיש והיחסות. קניין מציינים כד״ב ע״י קידומות או סיומות. קיים שוני רב במספר הפונמות, הנע בין 17 ל 42. — היעלמם ההדרגתי של דוברי לשונות מסוימות וריחוק הדוברים ממרכזי־יישוב מקשים על המחקר.

מ.

כלכלת ק׳ מבוססת על החקלאות (בעיקר קפה [12% מהתל״ג, 50% מהיצוא]), המעסיקה כ 48% מכוח העבודה ותורמת לתל״ג כ 27% מערכו (1973). כוח העבודה הזונח את החקלאות נקלט בענפי השירותים מפאת מיעוט התעשיה. נעשים מאמצים ממלכתיים לפיתוח ענפי התעשיה, לשיפור תפוקת החקלאות ולאינטגרציה בין אזוריה השונים של ק׳, אך הם אטיים ובלתי תכליתיים. — ההכנסה הלאומית השנתית לנפש — 399 דולר (1973) — מהממוצעות באמריקה הלאטינית.

ק׳ היא מגדלת הקפה השניה בגדלה בעולם (אחרי ברזיל; כ 15% מהתפוקה העולמית). את הקפה המשובח מגדלים במורדות המזרחיים והמרכזיים של האנדים, בגובה של 1,000—2,000 מ׳. ליצוא מגדלים גם קנה־סוכר, בננות וכותנה, ולצריכה — תירס, חיטה, אורז, קטניות, תפוחי־אדמה וטבק. משק בעה״ח מבוסס על גידול בקר, כבשים וחזירים. נסיונותיה של ק׳ לסיפוק צרכיה במזון בסיסי נכשלו עד־כה והיא תלויה במידה רבה ביבוא. ניצול הציוד הטכני מועט (כ 31,000 טרקטורים, 1974) והתפרים הממוצע בק׳ הוא מתחת לתקן התזונה העולמי (F.A.O.).

לק׳ שדות נפט וגז־טבעי ליד הגבול עם ונסואלה, בעמק המגדלנה ובאגן האמזונס, והיא מספקת את צריכתה בגז, בנפט ובמוצריו. המחצבים העיקריים: ברזל, פחם, זהב, פלטינה ואבנים טובות (בעיקר איזמרגדים [מקום ראשון בעולם]).

התעשיה אינה מפותחת ועיקרה מפעלים לעיבוד מזון, טבק, עור ומוצריו וטכסטיל. קיימים גם מפעלים לייצור מלט ומפעל פלדה המנצל חומר־גלם מקומי. -- לק׳ פוטנציאל הידרו־חשמלי גדול וכ 60% מתפוקת החשמל מקורם במפעלים כאלה.

מערכת התחבורה בק׳ אינה מפותחת והיא גורם מעכב בהתפתחותה הכלכלית של המדינה. בק׳ כ 50,000 ק״מ דרכים (מהם כ 21,000 דרכים ראשיות), ועליהן נעים כ 355,000 כלי רכב. אורך מסה״ב כ 3,430 ק״מ. התחבורה האווירית — בעיקר לקשרי פנים — מפותחת יחסית, ובק׳ עשרות מסלולי־נחיתה. שדה־התעופה הבי״ל העיקרי נמצא בבוגוטה. לחופיה הארוכים של ק׳ עשרות נמלים (בעיקר נמלי־דיג), המשרתים צי־מסחרי קטן וצי־דיג.

לק׳ חשבון סחר מאוזן בד״כ. היצוא (1.345 מיליארד דולר, 1973) כלל בעיקר קפה (50% מערך היצוא), נפט (6.1%) ואיזמרגדים (5%); והיה מיועד בעיקר לאה״ב (34%), לגרמניה המערבית (14%) ולספרד (6%). היבוא (1.336 מיליארד דולר) כלל בעיקר מוצרי־מזון, מכונות, כלי־רכב, ציוד חקלאי, כימיקלים ודשנים כימיים, ומקורותיו היו אה״ב (39%), גרמניה המערבית (10%), יפן (8%), הממלכה המאוחדת (6%) וספרד (6%).

המטבע: 23.47 פסו = 1 דולר של אה״ב (16.9.74).

קולומביה — כלכלה

המוצר	היחידה	[1] 1961/65	1974
קפה	אלפי טונות	468.4	468.0
כותנה	" "	72	150
תפוחי־אדמה	" "	725	1.135
אורז	" "	576	1.449
תירס	" "	827	775
סוכר	" "	428	810
בקר	אלפי ראשים	16.881	23,032
חזירים	" "	1.649	1,560
כבשים	" "	1.586	1.888
נפט	אלפי טונות	[2] 10.934	8,686
ברזל	" "	352	444
פחם	" "	3.300	3.150
זהב	ק"ג	6,808	8.248
אנרגיית חשמל	מיליוני קו"ש	8.157	11.950

1) ממוצע שנתי; 2) 1969.

אב. כ.

חוקה ומשטר. חוקת ק' היא מ 1886, אך תוקנה כמה פעמים. בראש הרשות המבצעת עומד הנשיא, הנבחר ל 4 שנים בבחירות כלליות. הממשלה מסייעת לנשיא וממונה על־ידיו; היא מתפטרת מדי שנה (ב 7 באוגוסט) כדי לאפשר לנשיא להחליף שרים — אם הוא חפץ בכך. הקונגרס מורכב מסנאט (112 חברים) ומבי"נ (198 חברים), הנבחרים ל 4 שנים בבחירות ישירות. אחת ל 60 יום נבחר יו"ר לכל בית.

המדינה מחולקת ל 23 מחוזות אוטונומיים. בראשם מושלים הממונים ע"י הנשיא, ולידם בית־מחוקקים. את ראשי הערים ממנים המושלים.

משפט. שיטת המשפט בק' מבוססת על מורשת המשפט האזרחי שהובאה מספרד. קבצי־החוקים העיקריים הם הקובץ האזרחי (המבוסס על הקובץ הנוהג בצ'ילה [ע"ע]) והקבצים בדיני מסחר, מסים, ענשין, דיון אזרחי, מכרות, רשויות מקומיות ועבודה.

מערכת בתהמ"ש מורכבת מבתמ"ש רגילים, שלהם הסמכות לדון בתביעות אזרחיות ופליליות, ולצדם בתמ"ש לענייני מינהל, בתמ"ש לענייני עבודה וכן בתמ"ש מיוחדים לדון בענייני קטינים. במערכת בתהמ"ש הרגילים: (1) בתמ"ש בערכאה ראשונה, המוסמכים לדון בנושאים פליליים ואזרחיים קטני־ערך; (2) בתמ"ש־מחוזיים גבוהים, הדנים בערעורים על החלטות שופטים הניתנות בחלקים שונים של המחוז הנדון, שופטים הנמנים עם בימ"ש־מחוזי גבוה יושבים בדין במועדים קבועים באזורי־המחוז השונים; (3) ביהמ"ש־העליון, הדן בערעורים על שאלות שבחוק.

כוחות מזוינים. המערך הצבאי של ק' כולל 64,300 איש. קיים גיוס־חובה לשנה אחת. התקציב הצבאי ב 1974 היה 107 מיליון דולר. צבא־היבשה מקיף כ 50,000 איש, המאורגנים ב 10 חטיבות אזוריות, גדוד מוצנח ו"משמר הנשיא". הציוד — תוצרת אה"ב — דל, וכולל טנקים ישנים, שריוניות ומעט ארטילריה. בחיל־האוויר 6,300 איש. יש בו 16 מטוסי "מיראז'" ליירוט ולצילום, כ 45 מטוסי־תובלה וכ 40 מסוקים, וכן כ 80 מטוסי־אימונים, המשמשים גם למטרות מבצעיות. בחיל־הים 8,000 איש, מהם גדוד נחתים בן 1,500 חייל. חיל זה חזק יחסית וכולל 6 משחתות, 4 פריגטות, לפחות שתי צוללות, סירות־תותח נהריות ו 25 אניות־משמר. לכוחות הצבאיים־למחצה שייכת המשטרה הלאומית, ובה כ 5,000 איש.

חינוך. חוקת ק' דורשת מתן חינוך ברוח קתולית, ולימוד הדת הוא מקצוע חובה. הכנסיה מפקחת ישירות על בתה"ס היסודיים. החינוך היסודי ניתן חינם, אבל אינו חובה. אין היא מגיע כראוי לכפר והנשירה רבה. ההורים אחראים לחינוך ילדם שאינו מבקר בבי"ס יסודי. התוצאה היא, שכ ¼ האוכלוסיה המבוגרת אנאלפאביתים, אף שקיימים בת"ס־ערב רבים. מוסדות תיכונים קיימים כמעט רק בערים הגדולות, וכ 60% מתלמידיהם לומדים בבת"ס פרטיים, רובם קתוליים. בראשית 1967 למדו ב 26,172 בתה"ס היסודיים והתיכונים 2,728,776 תלמידים. מוסדות ברמה תיכונית מכשירים מורים לבת"ס יסודיים. ב 1974 למדו ב 20 האוניברסיטות הציבוריות וב 15 האוניברסיטות הפרטיות 140,840 תלמידים. מינהל החינוך מסור בידי המחוזות. לאחרונה משתדלת הממשלה להביא לידי שיתוף־פעולה בין כל העוסקים בחינוך — היא עצמה, המחוזות, הרשויות המקומיות ומוסדות־ציבור.

L. Gale, *Education and Development in Latin America, with Special Reference to C.*, 1969; R. R. Renner, *Education for a New C.*, 1971; K. Esser - S. A. Musto, *Das kolumbianische Erziehungswesen*, 1974.

מ. – ח. א.

היסטוריה. רודריגו דה בסטידאס (Rodrigo de Bastidas) חקר את חוף ק' לראשונה ב 1500/1, וב 1525 יסד את קרטחינה דה לאס אינדיאס (Cartagena de Las Indias). לפי גירסה אחרת נוסדה עיר זו בידי דה ארדיה (Heredia), ואילו בסטידאס יסד את סנטה־מרטה. הספרדים הביסו את שבטי הצ'יבצ'ה האינדיאנים, ששכנו ביערות הרמה, וב 1538 הוקמה בוגוטה. בניגוד לציפיות לא נמצא זהב בק'. כל החלק הזה של אמריקה הדרומית נקרא "גראנאדה החדשה" והיה כפוף למשנה־למלך שישב בלימה (פרו). גראנאדה החדשה (שכללה גם את ונסואלה, אקואדור ופאנאמה של היום) אורגנה ב 1740 כמלוכת־משנה נפרדת (על תקופת השלטון הספרדי ע"ע אמריקה, עמ' 182—186).

כבשאר המושבות התגבש גם בק' מעמד הקריאולים (צאצאי המתיישבים הספרדים), שאיפתם לשלטון עצמי הושפעה מיצירות ההשכלה הצרפתית שתורגמו לספרדית. אחד מתושבי ק', אנטוניו דה נארינו (Narino), למשל, היה הראשון שתרגם את "הצהרת זכויות האדם והאזרח" לספרדית. ב 20.7.1810 הוכרזה עצמאות גראנאדה החדשה. מלחמות־השחרור נמשכו כ 10 שנים והיו עקובות־מדם. בשנים 1814—1816 כבשו הספרדים מחדש את גראנאדה החדשה, אולם ב 1819 הביסם צבא בפיקוד בוליור (ע"ע) בקרב בויאקה (Boyaca) והם סולקו מגראנאדה החדשה. ב 1832 היתה ק' למדינה עצמאית ושמה "גראנאדה החדשה". בהשפעת בוליוואר וסגנו פרנסיסקו סנטנדר נוצר שלטון ריכוזי, אך לאחר מות האחרון (1840) התערערו היחסים בין המחוזות והם הפכו לאוטונומיים. בשנים 1840—1842 התחוללה מלחמת־אזרחים בין השמרנים, שתמכו בריכוזיות, לבין הליברלים, שרצו בפדרליזם. ב 1858 הפכה ק' לפדרציה — "הברית הגראנאדינית". ב 1886 נתפס השלטון בידי יסודות שמרניים וליברליים מתונים ונתקבלה חוקה (ר' לעיל) שבה נקבע מבנה ריכוזי וניתן למדינה השם "הרפובליקה של ק'".

קיטוב אידאולוגי, חברתי וכלכלי בין המחנה השמרני לליברלי מאפיין את ק' מ 1832. הנאמנות למפלגה היתה רבה ועברה בירושה. על מעמד הכנסיה היו חילוקי־דעות חריפים; בעוד שהשמרנים ניצלו את מנגנונה לטובתם, הטיפו הליברלים לשינויים יסודיים במעמדה. בשנים 1899—1903 התחוללה שוב מלחמת־אזרחים בין ליברלים לשמרנים; נהרגו בה כ 100,000 איש.

תושבי פנמה (ע"ע, עמ' 931) ניצלו את המלחמה והכריזו על עצמאותם מק'. ב 1921 שילמה אה"ב לק' 25 מיליון דולר כפיצוי על אבדן איזור תעלת־פאנמה. הכסף שהושקע בבניה שימש ליבוא, הביא לשגשוג כלכלי והופיעו "עשירים חדשים". שנות ה 20 מוגדרות בק' כעידן "ריקוד המיליונים". גם ארגוני הפועלים התרבו והתחזקו אז. ב 1932 פרץ ריב (המכונה "סכסוך לטיסיה") עם פרו על השטח הדרומי־מזרחי של ק'. לאחר פלישות וקרבות אישר חבר־הלאומים ב 1934 את זכויות ק' על השטח.

העיירה קקיסה שבהרי האנדים

בתקופת נשיאותו של אלפונסו לופס פומרחו (Pumarejo; 1934—1938) החריפו הניגודים החברתיים. המוני כפריים עזבו את פנים־הארץ. במפלגה הליברלית הוקם פלג שמאלי חזק ובראשו המנהיג העממי ח׳ורח׳ה אליאסר גאיטאן (Gaitan). ועם־זאת התחזקו גם היסודות השמרניים שהושפעו מהפאשיזם האירופי. לופס, שנבחר בשנית ב 1942, הכריז מלחמה על ארצות־הציר, וצי קטן של ק׳ פעל לצד צי אה״ב באוקיאנוס השקט. ב 1945 הודח לופס. בבחירות 1946 ביקשו גאיטאן ומקורביו להשתלט על המפלגה הליברלית; למעשה הביאו לפיצול הקולות, ובבחירות זכה השמרני מריאנו פרס אוספינה (Mariano Perez Ospina). עקב הצפת הערים הגדולות ברבבות כפריים היתה צפויה התמוטטות כללית של סדרי־החיים. באפריל 1948 נרצח גאיטאן, שהוכר בינתיים כמנהיג הליברלים. בוגוטה נהרסה בידי המון סוער, והחלה מלחמת־אזרחים שנמשכה 5 שנים וגרמה לשיתוק הכלכלה ולמות כ¼ מיליון בני־אדם. ביוני 1953 ביצע הגנרל גוסטאוו רוח׳אס פיניה (Rojas Pinilla), שצידד בשמרנים, הפיכה צבאית והשליט סדר. ב 1954 נבחר לנשיא.

הליברלים והשמרנים התפייסו והקימו „חזית לאומית" (1957) במטרה לבטל את הרודנות הצבאית של רוח׳אס. הוסכם על חלוקה שווה של השליטה במשרדי הממשלה ועל חילופין לפי תור של הנשיאים. בלחץ הפגנות ושביתות התפטר רוח׳אס במאי 1957. משאל־עם שנערך בדצמבר 1957 אישר את הפשרה החוקתית: הליברלים קיבלו את הקתוליות כדת מדינה והשמרנים הסכימו להתערבות המדינה בכלכלה. בוצעה רפורמה אגררית ואחוזות גדולות חולקו לחסרי אדמה. משבר חדש פרץ ב 1963: הנשיא ולנסיה הסתכסך עם הצבא והגלה את רוח׳אס פיניה. בסוף שנות ה60 החלו פעולות של גריליה שמאלנית. בפעולות אלו התפרסם (ונהרג) הכומר קאמילו טורס, שהפך לגיבור השמאל הלא־קומוניסטי בק׳ ובאמריקה־הלאטינית כולה. הימין הקיצוני הקים את מפלגת „הברית הלאומית העממית" ובראשה עמד רוח׳אס פיניה. החזית הלאומית של הליברלים והשמרנים פורקה. בשנות ה70 התחדשה התסיסה החברתית בקרב סטודנטים ופועלים. איכרים חסרי אדמה החלו לתפוס משטחי האחוזות הגדולות.

ק׳ לא הצביעה בעד חלוקת א״י ב 29.11.47, אך אח״כ הכירה בישראל. מאז קיימים יחסים ידידותיים בין שתי המדינות ומשתלמים מק׳ שהו בישראל.

J. M. Henao – G. Arrubia, *History of C.*, 1938; Academia Colombiana de Historia, *Historia extensa de C.*, 1965—; V. L. Fluharty, *Dance of the Millions*, 1966; R. H. Dix, *C.: The Political Dimensions of Change*, 1967; J. L. Payne, *Patterns of Conflict in C.*, 1968; O. F. Borda, *Subversion and Social Change in C.*, 1969².

פ. מג.

אנוסים **יהודים** התיישבו בק׳ במאה ה16, אולם האינקוויזיציה, שהוקמה בקרטח׳נה בראשית המאה ה17, ערכה מצוד עליהם (ע״ע לימה). יהודים (מג׳מייקה) התיישבו בק׳ החל בשלהי המאה ה18. הקהילה הראשונה הוקמה בבאראנקיה ב 1874, אבל צאצאיה התנצרו. לאחר מלה״ע I הגיעו מהגרים יהודים ממזרח־אירופה, תורכיה, יוון, סוריה וצפון־אפריקה; מהם שהקימו תעשיית משי בבאראנקיה. ב 1935 ישבו בק׳ 2,045 יהודים. בשנים 1933—1942 נכנסו לק׳ 3,957 יהודים — 2,347 מהם מגרמניה. מאז שנות ה30 ועד לאחר מלה״ע II גברה השפעת הנאציזם וניכרה אנטישמיות שהתבטאה בחוקים נגד היהודים, בהגבלות הגירה ובספרות אנטישמית. בשנים 1945—1950 באו לק׳ 350 יהודים. אחרי השואה הוקם בבוגוטה (ע״ע) ארגון־גג של הארגונים היהודיים. רוב יהודי ק׳ יושבים בבוגוטה (7,500), בבאראנקיה (1,000) מדיין (1,000) וקאלי (500), והם מאורגנים בקהילות עדתיות: ספרדים, פולנים וגרמנים. בקהילות פועלים בת״ס יהודים, ובבוגוטה מופיעים שני עתונים יהודיים. ב 1974 היו בק׳ 12,000 יהודים.

י. שאצקי, יידישע ישובים אין לאטיין אמעריקע, תשי״ב; Jewish Central Information Office, Amsterdam, *The Position of Jews in C.*, 1937; C. S. Rosenthal, *The Jews of Barranquilla* (JSOS, XVIII), 1956; J. Beller, *Jews in Latin America*, 58—67, 1969.

קולומביום (באירופה מקובל השם niobium), יסוד כימי מתכתי שסימנו Nb, מספרו האטומי 41 ומשקלו האטומי 92.91. מבנהו האלקטרוני הוא: $1s^2\ 2s^2\ 2p^6\ 3s^2\ 3p^6\ 3d^{10}\ 4s^2\ 4p^6\ 4d^4\ 5s^1$.

הק׳ נמנה עם הקבוצה החמישית במערכת המחזורית. בטבע מתקיים איזוטופ יציב אחד, ^{93}Nb, וכן איזוטופים רדיו־אקטיוויים. צפיפות המתכת 8.57. הק׳ ניתך ב °2,468 ורותח ב °2,980. המחצב העיקרי של הק׳ הוא הקולומביט $Fe(Nb.TaO_3)_2$, המצוי בניגריה, קנדה, זאיר ואה״ב. הק׳ הנקי הופק לראשונה בידי הצ׳ט (C. Hatchet) ב 1801. הק׳ עמיד בפני חומצות ומתמוסס בתערובת HNO_3-HF. בתמיסות בסיסיות הוא מתמוסס באטיות רבה. הק׳ משמש בהכנת מסגים בעלי חוזק רב. לאחרונה הרבו להשתמש בו בבניית חלליות.

A. F. Trotman-Dickenson (ed.), *Comprehensive Inorganic Chemistry*, 1973.

קולומבנוס הקדוש — St. Columban (Columbanus) (543—615), נזיר, מיסיונר וקדוש אירי. ב 590 עזב את מנזרו בבאנגור ויצא לגאליה (צרפת) יחד עם 12 מתלמידיו לפעילות מיסיונרית בקרב הפגנים. ק׳ הקים מנזרים באנגריי (Annegray) ובליכסאי (Luxeuil), שם חיבר את ה„תקנון" (Regula Monacho-rum) שלו לקהילת הנזירים. הנזירות של ק׳ מאופיינת בסגפנות חמורה ועם זאת מצטיינת במעורבות בענייני העולם — דבר המזכיר יותר את האידאל של המסדרים היחפנים (ע״ע נזירות; דומיניקנים; פרנציסקנים). ק׳ הביא להחייאת הנזירות והחיים הרוחניים ביבשת אירופה, אך עורר את התנגדות הכנסיה הרשמית משום שקיים מסורות של הכנסיה הקלטית. לתכליותיו המיסיונריות נעזר ק׳ בקשריו עם הנסיכים החילוניים, אך לא נמנע מלגנות את הוללות חצר המלכות. משום־כך ובשל תככים אחרים נאלץ לעזוב את בורגונדיה (610). הוא עבר לשוויץ, שם הטיף בקרב האלמנים (Alamanni) הפגנים, ולבסוף (612) התיישב במנזר בוביו (Bobbio) באיטליה, שהפך למרכז חינוכי ותרבותי גדול. חגו ב 23 בנובמבר. חיבוריו, הכוללים הימנונים, דרשות ואיגרות, יצאו במהדורה ביקרתית (G.S.M. Walker, St. Columbani Opera, 1957) ומצויים גם ב־Migne, Patrologia Latina, LXXX, cols. 201—326.

M. M. Dubois, *Un Pionnier de la civilisation occidentale: St. C.*, 1950.

קולומלה, לוקיוס יוניוס מודרטוס — Lucius Junius Moderatus Columella (פעל 10—80 לסה"נ בערך), סופר רומאי. יליד הפרובינקיה בטיקה (ע"ע) בספרד, בן־דורו ובן־ארצו של סנקה (ע"ע). מוצאו ממשפחת בעלי־אחוזות, שירת כקצין בסוריה (36) והחזיק אחוזות באיטליה. ספרו על החקלאות (ע"ע, עמ' 884) De re rustica („על ענייני הכפר") נכתב בשנים 60—65 ובו 12 פרקים; הפרק העשירי מוקדש לגינון וצורתו שירית: הכסאמטרים — בהשפעת ה„גאורגיקה" של ורגיליוס (ע"ע, עמ' 480). נשתמר גם ספרו De arboribus („על האילנות"). הפרוזה שלו אלגנטית, אך לא־כן שירתו. ק' שאב מנסיונו האישי וממקורות — גם יווניים. את הסיבות לירידת החקלאות באיטליה תלה בחוסר־עניינם ובהתרחקותם של בעלי האחוזות. הוא הציע הרחבת הידע החקלאי, עבודה קשה והתעניינות אישית של בעלי האדמות. וע"ע לטינית, ספרות, עמ' 644.

K. Ahrens, *C. über Landwirtschaft*, 1972.

קולון, יוסף (מהרי"ק; ק"פ/1420 לערך — ר"מ/1480), מחשובי הפוסקים האשכנזים במאה ה 15. בצעירותו יצא מצרפת, מולדתו, ונדד עם זרם ההגירה האשכנזי־צרפתי הגדול לצפון־איטליה (ע"ע, עמ' 797). ב 1462 היה ראש־ישיבה בסוויליאה (Savignano) שבאיטליה. שימש ברבנות בפיובה די סאקו (Piove de Sacco), במייסטרי (לפני 1467), בבולוניה ובמנטובה (מ 1467). במנטובה היה מעורב בסכסוך עם ר' יהודה מסר לאון (ע"ע), ובעקבות זאת גירשו השלטונות את שניהם מהעיר. ק' היה לרבה של פאוויה, והפכה למרכז תורה גדול באיטליה. ק' נחשב עם גדולי המשיבים (בהלכה) בזמנו, ושאלות הופנו אליו מאיטליה, מגרמניה ומתורכיה. לאחר מותו כונס חלק מתשובותיו, וקובץ זה נדפס (לראשונה: ויניציאה, רע"ט) פעמים רבות. לתשובותיו נודעה השפעה עמוקה על דרך התפתחות הפסיקה באיטליה ובאשכנז. דרכו מצטיינת בבקיאות, בביקרתיות, בעצמאות המחשבה ובכוח־הכרעה אמיץ, ולא־פעם התייצב נגד דעות מקובלות ונגד אישים מרכזיים בזמנו — כתוכחתו לר' ישראל ברונא (ע"ע). נתפרסמה הכרעתו לחייב את הקהילות הסמוכות לרגנשבורג לסייע לה בפירעון מס שרירותי שהוטל עליה בעקבות עלילה, מתוך נימוק שגם הן עלולות למצוא עצמן במצב דומה. ק', שהוטעה לחשוב כי ר' אליהו קפסלי (ע"ע) נטה לקולא יותר־מדי בדין ערווה, פנה לרבני קושטא בלשון תקיפה ואיים להחרימו אם לא יחזור בו בפומבי. סכסוך קשה זה, שבו נטלו חלק רבנים רבים, נסתיים בהיוודע האמת, כי קפסאלי נפל קרבן לתככים בעניין זה. אז ביקש ק' את סליחתו ברבים, ואף שלח את בנו, פרץ, לקושטא, לפייסו. משם עלה פרץ לירושלים והיה בה ראש־ישיבה. ק' כתב פירושים לתורה ול„ספר מצוות גדול", ואלה נדפסו בשנים האחרונות (ירושלים, תשל"א); חלק נדפס כבר במונ־קאטש, תרנ"ט, מתוך כתבי תלמידיו. כן נדפסו תשובות חדשות משלו מתוך כ"י (שם, תש"ל).

א. מרמורשטיין, חכם ופוסק איטלקי (דביר, ב'), תרפ"ג; ד. תמר, תשובה חדשה של ר"י ק' בענין א"י (ציון, י"ח), תשי"ג; הנ"ל, צפת ערב בואו של מרן (בתוך: י. רפאל [עורך], רבי יוסף קארו), תשכ"ט; V. Colorni, *Note per la biografia di alcuni dotti ebrei vissuti a Mantova nel secolo XV ...* (Annuario di Studi Ebraici, I), 1934; H. Rabinowicz, *Rabbi J. C. and the Jewish Ban* (Historia Judaica, XXII), 1960.

א. ה. ר.

קולון, שרל־אוגיסטן דה — Charles-Augustin de Coulomb — (1736, אנגולם — 1806, פריס), מהנדס ופיסיקאי צרפתי. לאחר שסיים את ביה"ס להנדסה במזיר נשלח כמהנדס צבאי לאיי הודו־המערבית, שהה שם 9 שנים וחזר לצרפת כשבריאותו רופפת. בפרוץ המהפכה פרש לאחוזה ליד בלוא, אך ב 1802 נתמנה מפקח על החינוך הציבורי.

עבודתו החשובה ביותר היתה גילוי חוק הכוח החשמלי (ע"ע חשמל, עמ' 175), הקרוי על שמו. אותו הסיק ע"ס מדידות מדויקות שבהן ניסה להרחיב את חוקי הדחיה החשמלית של פריסטלי (ע"ע). החוק פורסם ב Memoires de l'Academie Royale des Sciences („זכרונות האקדמיה המלכותית למדעים"), 1785/9. כן גילה ק' את חוק הכוח בין קטבי מגנט (ע"ע מגנטיות, עמ' 160). מחקרים אחרים שלו עסקו בחיכוך, בגמישות ובחוזק הקריעה של מתכות וסיבים מהחי ובטחנות־רוח. יחידת מטען חשמלי קרויה ע"ש ק' (ע"ע חשמל, עמ' 174).

ק' פיתח את תורת הסיכה ושיטות למדידת חזק חמרים (ע"ע) והמציא את מאזני הפיתול. כ"כ התעניין בכמות העבודה שניתן להפיק מפועלים בתנאים שונים.

קולונה (Colonna), משפחת־אצולה רומית; נקראה ע"ש טירה בהרי אלבני (Monti Albani), לא־הרחק מרומא. המשפחה, שמוצאה מבית רוזני טוסקולום (Tusculum), ידועה מסוף המאה ה 11. במשך הדורות צברה רכוש קרקעי רב בחבל לסיום (ע"ע).

דורות רבים נודעה משפחת ק' בסכסוכיה עם משפחות אורסיני (ע"ע) וקאטני (Caetani) היריבות. ביה"ב הרבתה לתמוך בגיבלינים (ע"ע גולפים וגיבלינים) ובקיסרים הגרמנים, ולחמה באפיפיורות. עם־זאת העמידה מתוכה אפיפיור אחד (ר' להלן) וחשמנים רבים. כן נמנו עמה מצביאים, משוררת ידועה ואישי מדינה ומדע. ברבות הימים נעשו צאצאי המשפחה, על פלגיהם הרבים, דוכסים ונסיכים. כיום ראשי המשפחה הם דוכסי פלינו (Paliano). בני ק' נמנים עם נושאי־המשרה החילוניים הגבוהים־ביותר של האפיפיורות. ארמון ק', במורדות גבעת הקווירינאל ברומא, מפורסם באוצרותיו, ובתחו־מו מצויים שרידי „מרחצאות קונסטנטינוס".

בין הדמויות הבולטות במשפחת ק': 1) ג'ובני (Giovanni; מת 1214/5), חשמן, מתומכיו של פרנציסקוס (ע"ע) מאסיזי; 2) שירה (Sciarra; מת 1329), משליטי העיר רומא, היה אויבו המושבע של האפיפיור בוניפציוס VIII (ע"ע). ב 1303 שבה אותו באנאניי (Anagni) וגרם למותו; 3) אודונה (Oddone; 1368—1431), הוא האפיפיור מרטינוס V (ע"ע); 4) ויטוריה (Vittoria; 1492—1547), משוררת. לאחר מות בעלה, רוזן פסקרה (Pescara), בקרב פויה (ע"ע) ב 1525, החלה כותבת סונטות דתיות. היא השפיעה רבות על המשוררים האיטלקים שאחריה. היתה ידידתו של מיכלאנג'לו (ע"ע).

5) מרקאנטוניו (Marcantonio; מת 1584), דוכס פלינו. היה מצביא בשירות ספרד, ואח"כ מפקד הצי האפיפיורי המנצח בקרב לפנטו (ע"ע) הגורלי ב 1571.

L. Bovia, *Poesia e dolore di V. C.*, 1937; P. Paschini, *I. C.* (*Le grandi famiglie romane*, XI), 1955.

קולונטי, הוגו — Hugo Kołłątaj — (1750—1812), כומר, מדינאי ומתקן פולני. ק' היה מראשי „הוועדה לחינוך", שקמה אחרי החלוקה הראשונה של פולניה (ע"ע, עמ' 419), הנהיג תיקונים באוניברסיטת קרקוב ובשנים 1782—1786 היה רקטור האו־ניברסיטה. ב„סים של 4 השנים" (1788—1792) עמד ק' בראש קבוצת משכילים (שמתנגדיהם השמרנים כינוה „הסדנא של ק'") שהכינה תכניות לתיקון החברה והמדינה. תכניות אלו היו ביסוד החוקה שאושרה ב 3.5.1791. אח"כ נהיה ק' לסגן־הקנצלר, הודח וגלה אחרי המפלה מידי הרוסים ב 1792 וחזר והשתתף, בצד קושצ'ושקו (ע"ע), בהתקוממות הלאומית ב 1794. אחרי המפלה נאסר לשנים מספר בידי האוסטרים ולזמן קצר בידי הרוסים. הוא פרסם כמה ספרים על החוקה.

ב 1792 מונה ק' לראש ועדת ה„סים" לענייני יהודים, שאמורה היתה להמליץ על המדיניות כלפיהם. התכניות שהועלו בוועדה, ובכללן אלו שנראו לק', היו פרי שנאה עמוקה ליהודים, לדתם

ולאָרחות חייהם, בצד רעיונות ההשכלה והשוויון. דבר לא יצא מתכניות אלו.

מ. ורטה. הצעות פולניות לפתרון טריטוריאלי של „שאלת היהודים" („ציון", ו'), תש"א; ר. מאהלר, דברי ימי ישראל, ב', 316—327, 1954.

קולוניָליזם, ע"ע התישבות. על הדה־קולוניזציה של אפריקה, ע"ע התישבות, עמ' 667, 669; אפריקה, כרך מילואים, עמ' 343—351; 942—945.

קולופוניום (colophonium), שׂרף טבעי שצבעו צהוב־בהיר עד חום־כהה. מקבלים אותו בד"כ בזיקוק שׂרפים טרפנטיניים (ע"ע טרפנטין) של עצי־מחט: מים ושמן טרפנטיני מזדקקים תחילה, והשארית המוצקה היא הק'; אחרי קירורו הוא הופך למסה קשה וזגוגית. הק' מורכב בעיקר מחומצה אביאטינית, $C_{20}H_{30}O_2$, ומחומצות שרפיות (resin acids) אחרות, שהן חומצות חד־קרבוכסיליות טבעיות בעלות מבנה מסובך. הק' נמס בממיסים אורגניים שכיחים (כוהל, אתר, אצטון וביו"ב), אך לא במים. הק' הוא מוצר תעשייתי חשוב, המיוצר בעולם בכמות של כמיליון טונות לשנה. משתמשים בו בתעשיית צבעים, לַכּות, סבונים, נייר, דבקים ולינולאום, וגם בתעשיית הגומי ושרפים מלאכותיים.

קולורדו (Colorado), מדינה במערב אה"ב; 269,997 קמ"ר, 2.4 מיליון תוש' (1974). ק' שוכנת בתחום הרי הרוקי (ע"ע), התופסים במערב כמחצית משטחה; פסגתם הגבוהה בהר אלברט (4,387 מ'). ה־הרים עשירים במשקעים (500—1,300 מ"מ ממוצע שנתי) ובנויים 5 רכסים המבותרים ע"י קניונים עמוקים. לרגלי הרי־הרוקי משתרע איזור הדום־ההר (Piedmont), הבנוי רובו גבעות; את האיזור הזה מבתרים ה־נהרות היורדים מההרים והוא עשיר בקרקעות פוריות. האקלים נוח ו־70% מהמשקעים יורדים בתקופת הקיץ. הטמפר־טורה השנתית הממו־

מפעל לעיבוד כסף לגדות נהר קריסטל (המאה ה־19)

צעת: ביולי — 23°, ובינואר — 2°. ממזרח להדום־ההר משתרע האיזור המישורי שגבהו 1,000 מ'. הוא מאופיין באקלימו הצחיח־למחצה: המשקעים יורדים בעיקר בקיץ. כמות המשקעים השנתית

שמורת טבע במערב קולורדו. נמצאו בה שרידי דינוזאורים, עץ מאובן וסימני יישובים אינדיאניים קדומים

חרבות ובתים אינדיאניים מלפני 800 שנה
בדרום מערב קולורדו, הפארק הלאומי של מיסה ורדה

הממוצעת באיזור זה — 400 מ"מ. את ק' מנקזים הנהרות הגדולים: קולורדו, ריו גרנד, ארקנסו: (ע' ערכיהם) והפלט הדרומי.

כלכלת ק' נשענת על תעשיה, מכרות וחקלאות. ענפי־התעשיה הראשיים הם ייצור מכונות ומזון. אוצרות־הטבע החשובים של ק' הם: מוליבדן, נפט, פחם, זהב וכסף. הגידולים החקלאיים העיקריים הם: חיטה, אספסת, סלק־סוכר, תירס, תפוחי־אדמה ומספוא. נפוץ גידול בע"ח (בקר וחזירים). ענף התיירות תופס מקום נכבד בכלכלת המדינה. 60% מתושבי ק' מתגוררים באזורים המטרופוליטנים של דנור (ע"ע), הבירה (514,671 תוש', 1973), ק' ספרינגז ופואבלו. בק' אוניברסיטת ק' ואוניברסיטת דנור וכן מכונים רבים להשכלה גבוהה.

יהודים, ע"ע דנוַר, יהודים.

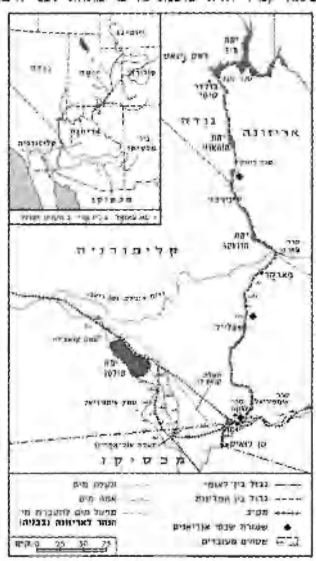
קולורדו, נהר (Colorado), נהר במערב אה"ב ובמכסיקו. מקורותיו בהרי הרוקי (Rocky Mountains) המושלגים (4,300 מ'), בצפון מרכז מדינת קולורדו, משם הוא זורם לאורך 2,320 ק"מ ונשפך למפרץ קליפורניה. יותר מ־50 נהרות יוצרים את אגן הניקוז שלו, המשתרע על שטח (632,000 קמ"ר) של 7 ממדינות אה"ב (ויומינג, קולורדו, יוטה, ניו־מכסיקו, נוָדה, אריזונה וקליפורניה). לאורך 150 ק"מ הוא זורם בתחום מכסיקו. בדרכו הוא עובר שטחי הרים מבותרים, רמות ומדבריות שהגדול בהם — מדבר קליפורניה. באגן נהר הק' ניתן להבחין בשני חלקים: (1) הק' העליון (ממקורותיו עד ימת מיד) מאופיין ע"י ביתור רב, קניונים עמוקים, גאיות וערוצים. בחלק זה נשפכים אליו רוב יובליו, שהגדולים הם ממערב: הנהר הירוק (היובל הארוך ביותר), פרימונט, פריה, קַנאב ווִרג'ין, ממזרח: גניסון, דולורס, סן־חואן והק' הקטן. בתחום הק' העליון מצוי „הקניון הגדול" (Grand Canyon) שהוא העמוק והמרשים ביותר מבין קניוני נהר הק' ואחד המראות הנפלאים בעולם. אָרכו כ־350 ק"מ וְרָחבו 6—29 ק"מ. עמקו המירבי כ־1,620 מ'. הקניון התפתח בתוך רמה רחבת ידים (שגבהה כ־2,500 מ'), שעברה במשך תקופות שונות תהליכי הרמה. הוא שוכן בתוך איזור אקלימי שחון שהינָה גורם חשוב להתפתחותו המרשימה ולשימור צורתו. במדרונות הקניון נחשפות שכבות סלע המשקפות את ההיסטוריה הגאולוגית מהתקופה הקדומה ועד היום. השכבות אָפקיות בעיקרן, ידועות במגוון העצום של צבעיהן וכוללות: סלעים קריס־טאליניים (גניס, שיסט) מהתקופה הארכאית בקרקעית הערוץ; שכבות סלעים של אבן סיד וגיר שהושקעו בקרקעית־ים בתקופה הפַלאוזואית ועברו תהליכי התקשות בשל כובד השכבות מעליהן; אבן חול אדומה ופצלים שהושקעו ע"י סחף נהרות; אבן חול

שהושקעה ע״י רוחות ועברה תהליכי התק־שות וכ״כ שפכי לבה וקונוסים וולקאניים. תהליכי הסחיפה הח־זקים שהותירו רק מעט משכבות סלעי התקופה המסוזואית יצרו עפ״נ מדרונות הקניון מגדלים בוד־דים דמויי מקדשים, הרי שולחן דמויי מ־צודות וצורות דמו־יות ראשים הנושאים שמות של גיבורים ואלילים מהמיתולו־גיה. חלקו המרשים של הקניון משתרע בתחום שמורת־טבע

סכר הובר ע״נ קולורדו

ענקית (שטחה 2,700 קמ״ר) שהוקמה ב 1919. בקרבתה יושבים עדיין מספר שבטי אינדיאנים. לראשונה גילה את הקניון ב 1540 המגלה פרנסיסקו וסקס דה קורונאדו ומשלחתו.

2) הק׳ התחתון מאופיין בעמקים רחבים, נפתולי נהר וזרימה אטית הנושאת סחף רב. באיזור הדלתא המים אינם רבים ומליחותם גבוהה בשל כמויות המים הרבות הנשאבות מהנהר במהלך זרימתו. במערב הק׳ התחתון, במדבר קליפורניה, משתרע אגן סולטן (Salton). בין השנים 1905—1907 אירע שינוי בנוף בתחום האגן כשפרץ הנהר מערבה לכיוון האגן ויצר את ימת סולטן המלוחה ששטחה כ 780 קמ״ר והיא שוכנת 73 מ׳ מתחת לפני הים. מדרום

מפעלי המים ע״נ קולורדו

לימה משתרע עמק אימפיריאל הפורה. לגדות הנהר שמורות של שבטי אינדיאנים.

חשיבותו של נהר ק׳ ויובליו רבה כמקור ראשי לאספקת מים למערכות השקיה, למרכזים עירוניים, לתעשיה ולהפקת כוח הידרו־חשמלי עבור דרום־מערב אה״ב. לגדותיו אתרי נופש והוא כשיר לשיט בקטעים בנתיבו. ב 1922 נחתם חוזה לניצול מימי הנהר בין המדינות השוכנות בתחום אגן ניקוזו. בהתאם לחוזה חולק האגן לשני חלקים: ק׳ העליון שבתחומו המדינות ויומינג, יוטה, קולורדו וניו־מכסיקו וק׳ התחתון שבתחומו המדינות אריזונה וקליפורניה. קו ההפרדה נקבע בעיר ליז־פרי (Lees-Ferry) שבמדינת אריזונה. מי הנהר, שכמותם נאמדת בכ 20.9 מיליון ממ״ק בשנה, חולקו באופן שווה בין שני החלקים ורק כ 2 מיליונים ממ״ק הוקצבו למכסיקו בהתאם לחוזה שנקבע ב 1964 עם אה״ב. על הנהר הוקמו עשרות סכרים ומפעלי מים שהחשובים שבהם: (1) סכר הובר (Hoover), מהגדולים בעולם, נבנה בשנים 1928—1936, מספק מים לשטחים נרחבים בסביבתו, ומימת האגירה, מיד (Mead), יוצא צינור המעביר את מימי הנהר לכרך הגדול של לאס ויגאס. תחנות הכוח של הסכר מספקות את צרכי מפעלי התעשיה הגדולים של מדינת קליפורניה. (2) סכר פרקר, הושלם ב 1938, ומימת האגירה שלו הוואסו (Havasau), יוצאת אמה מים שארכה 389 ק״מ הבנויה מתעלות פתוחות וממנהרות. מי הנהר מגיעים באמצעותה עד סן דיאגו ולוס אנג׳לס. ב 1964 הוחל בהקמת מפעל מים חדש שיעביר את מי הנהר מסכר פרקר לעבר הערים פיניכס וטוסון באריזונה. (3) סכר אימפי־ריאל, הושלם ב 1938, ומימת האגירה של הסכר יוצאות שתי תעלות ראשיות: תעלת הילה (Gila) לכיוון מכסיקו ותעלת אול־אמריקן (130 ק״מ) לעבר עמק אימפיריאל. (4) סכר גלן קניון (Glen Canyon), מצפון ל„קניון הגדול״, הושלם ב 1964. ימת האגירה שלו, פאואל, היא מקור המים הראשי לאזורים נרחבים ביוטה וצפון קולורדו.

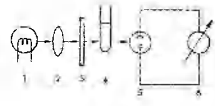
תכנית פדרלית להטיית מי הנהר הושלמה ב 1945 (Colorado Big Thompson Project) ובאמצעות תעלה הוטו המים מתחת להרי הרוקי לעבר צפון־קולורדו. ב 1970 הוחל בבניית מפעל הטיה גדול של מי הנהר פראינגפן (יובל חק׳) לעבר נהר ארקנסו (Arkansas) ומשם לערי המטרופולין של פואבלו וקולורדו ספרינגז. על הנהר הכחול (יובל הק׳) נבנה סכר דילן (Dilon) להטיית מי הנהר לעבר אגן דנוור.

יד. פ.

קולורימטר (אנג׳ colorimeter), מכשיר למדידת עצמת הצבע (ע״ע) של גוף מוצק או נוזל. המכשיר מורכב ממקור אור, המאיר את איזור הדגם שרוצים למדוד, ולוח צבעוני שעליו נמצאים הגוונים הקרובים לדגם. הגוונים מסומנים לפי שיטה בין־לאומית. ניתן לקבוע את עצמת האור של הדגם ע״י השוואת שטחו המואר לשטח הדומה לו בגדלו ובצורתו של הלוח הצבעוני. מזיזים את הלוח, ועם הופעת גוון הזהה לגון הדגם הנמדד — קוראים את סימונו.

שיטה אחרת היא השוואת הדגם הנמדד עם שטח המואר בשלושה מקורות אור (אדום, ירוק, כחול), בעצמות שונות הניתנות לוויסות, כל צבע בנפרד. מאירים את השטח בעצמות משתנות עד שמתקבל גוון שווה לגון הדגם. כשהצבעים טהורים מבחינה ספקטרוסקופית, הם נקראים basic stimuli, והיחס בין שלושת הצבעים המרכיבים את הגוון הנמדד נקרא ה„ערך התלת־גרויי״ (tristimulus value) של גון הדגם. חסרון השיטה בכך, שחוקרים שונים קובעים ערכים שונים בשל הבדלי כושר הראיה של הפרט.

שימוש הק׳ נפוץ בתעשיה ובמעבדות מחקר משום שקביעה כמותית של חמרים כימיים שונים היא קלה ומהירה בשיטה קולורי־מטרית (קביעת עצמת הצבע). קיימות ראקציות כימיות רבות המאפשרות גילוי חומר חסר־צבע ע״י יצירת תרכובת צבעונית בינו לבין חומר חסר־צבע אחר.

קולורימטר. 1. מקור־אור; 2. עדשה מרכזת; 3. מסנן אור (מספק אור מונוכרומטי); 4. החומר הנבדק; 5. תא פוטואלקטרי; 6. מדידים

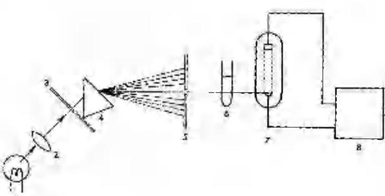
בעזרת מדידה קולורימטרית ניתן לחשב את הריכוז של חומר נבדק ע"י חוק בר (Beer's Law). וע"ע פוטומטריה.

קיימים גם ק" רבים הפועלים בשיטה השוואתית פשוטה. הבודק מסתכל בעד הדגם ובעד לוח זכוכית צבעונית המונח על־ידו. רופאים משתמשים במכשיר כזה ליד מיטת החולה לקביעת כמות ההמוגלובין בדם; אולם, כשיש צורך בבדיקות מדויקות, שיטות המתבססות על כושר הראיה של האדם אינן מספיקות, ואי לזאת פותחו מכשירים חשמליים ואלקטרוניים המבצעים את הבדיקות בדיוק רב.

הק' החשמלי הוא בעצם פוטומטר הפועל באור מונוכרומטי. מאחר שנורות רבות, המשמשות כמקורות אור בק", פועלות במתחים שונים, מצוידים ק" רבים בספקי מתח מיוחדים. ספקים אלה ממלאים תפקיד כפול: הם מספקים לנורות את המתח הדרוש ומייצבים אותו. ייצוב מקור האור חשוב, מכיוון שלרשת החשמל המשמשת כמקור אנרגיה תנודות ניכרות, והפוטומטר מודד אבסולוטית את עצמת האור.

ישנם ק" המשווים את הדגם הנבדק לממס שלו. שיטה זו מפשטת את הטיפול בתוצאת המדידה כשהממס הוא גם בעל צבע.

חמרים שונים בולעים ארכי גל שונים במידה שונה. רישום בליעת חומר נקרא ספקטרום (ע"ע) הבליעה, והוא מאפיין את החומר ויכול גם להעיד על נקיונו. למטרה זו הומצא מכשיר הנקרא ספקטרופוטומטר, שבו חייב אורך הגל להשתנות באופן רציף; ניתן להשיג מטרה זו באמצעות מנסרה או סריג אופטי. כדי לכסות תחום רחב של ארכי גל יש להשתמש בפוטומטר הרגיש לכל התחום ולמקור אור מתאים. יש צורך להחליף את מקור האור ברישום ספקטרום כשעוברים מתחום האור הבלתי נראה לתחום האור הנראה או לתחום האור האינפרה־אדום.

ספקטרופוטומטר. 1. מקור־האור; 2. עדשה מרכזת; 3. סדק; 4. מנסרה; 5. סדק; 6. החומר הנבדק; 7. מכפילי־אור; 8. מגבר (מערכת אלקטרונית); 9. תצוגה (אמפרמטר, רושם או מדפיס וכו')

כדי לשנות את אורך הגל בספקטרופוטומטר־מנסרה יש לשנות את הזוויות של קרן האור הנופלת על המנסרה בסיבוב קל של הספקטרופוטומטר. שינוי זה מלווה שינוי אורך הגל של האור המגיע לדגם. ספקטרופוטומטרים מצוידים במגברים אלקטרוניים ועפ"ר במכפילי אור ולא בתאים פוטואלקטריים, מאחר שבגלל דרישה קפדנית של מונוכרומטיות, עצמות האור הלשות ביותר, ובעקבות הדרישה להשתמש בכמויות חומר קטנות מאד, הבליעה זעירה.

אש. פו.

קולז' (צרפ', collage, הדבקה), טכניקה מן הטכניקות המעורבות באמנות, המבוססת על שילובם ביצירה אחת של חמרים ואובייקטים שונים, שנחשבו עד ראשית המאה ה 20 כזרים לתחום האמנויות היפות. טכניקת הק' מצויה באמנויות פרימיטיוויות ועממיות ולעתים גם ביצירות־אמנות בודדות במאות ה 16—19; אך כיום נוהגים לייחסה ליצירות בעלות אופי ואיכות מסוימים, שהראשונה בהן היתה יצירתו של פיקסו (ע"ע), „דומם עם מקלעת כסא", 1911/2.

באמנויות עממיות ופרימיטיוויות היתה לשילובם של חמרים ואובייקטים ביצירה משמעות סמלית, ייצוגית או דקורטיווית. באמנות המודרנית מבטא הק' תפיסה חדשה, אשר לפיה יכול האמן להשתמש בכל חומר או אובייקט שיבחר בו — עלים, חבלים, חול, צדפים, נוצות, קטעי עתון, מתכות, זכוכית וכיו"ב — בחיפושיו אחר דרכים חדשות לביטוי מושגים אופטיים, חלליים ופסיכולוגיים. עצם הבחירה של האמן היא המעניקה לחומר את משמעותו האמנותית.

קורט שוויטרס: קולז' בכחול ולבן, 1922 (אוסף פרטי)

מרבית הזרמים האמנותיים מראשית המאה ה 20 השתמשו בטכניקת הק', במשמעויות שונות. הקוביזם (ע"ע) השתמש בה ליצירת מימד־עומק ממשי במתחם הדו־ממדי של הציור או כתוספת של משטח דקורטיווי מן המוכן (טבעות עץ אמיתי, או מודפס על נייר, קיר וכו'), או כדי לאפשר זיהויו של נושא במרקם של קומפוזיציה מופשטת. הפוטוריזם והדדאיזם (ע' ערכיהם) פיתחו את השימוש בק' מתוך גישה של שלילה אל אמות־המידה המסרתיות. הסיר־ראליזם (ע"ע) מיצה את התכנים הסמליים והייצוגיים של הק' כאמצעי להעברת הפנטאסיות של התת־מודע למדיום צורני. הענקת מעמד אמנותי לחפץ או לחומר המוכר מן הנסיון היומיומי היא אחד השלבים שהולידו את אמנות־הפופ (ע"ע). גם בתחום הצילום נודעו לק' השלכות חשובות.

H. Wescher, *Cinquante ans de c.*, 1964; L. Aragon, *Les C.s*, 1965.

י. שפ.

קולחוזים, ע"ע מועצות, ברית ה־, עמ' 697/8.

קולט, סידוני גבריאל — Sidonie Gabrielle Colette

(1873, סן־סובר־אן־פואיזי [St.-Sauveur-en-Puisaye, בורגונדיה] — 1954, פריס), מספרת צרפתית. ק' בילתה את ילדותה ונעוריה בכפר שהטביע את חותמו על כל יצירתה. בהינשאה בגיל 20 נאלצה להיפרד מחיי־האושר בכפרה האהוב; במיוחד קשתה הפרידה מאמה, „סידו", ששימשה לה מופת. בעלה, הסופר אנרי גותיה־וילאר, שכונה „וילי", הבחין בכשרון הכתיבה של אשתו ואף השכיל לנצלו:

סידוני קולט, דיוקן, ד. דה סגונזאק, 1930 (הספריה הלאומית, פאריס)

ספריה הראשונים, הסדרה Claudine (1900—1903), נתפרסמו בשמו. אחר גירושיה מווילי ב 1906 היתה ק' לשחקנית ורקדנית בבימות־שעשועים בפריס ובערי־השדה. גם בתקופת־נדודים זו הוסיפה לכתוב (La Vagabonde ["המשוטטת"], 1910), ופרסמה ספר כמעט כל שנה. ב 1912 נישאה לאנרי דה ז'ובנל (ע"ע), עורך העתון Le Matin, שבו גם

עבדה. ב1935 נישאה, בשלישית, למוריס גודקט, עתונאי יהודי. ק' היתה חברת האקדמיה המלכותית של בלגיה למן 1935 והאקדמיה ע"ש גונקור — החל ב1944.

בשיא הצלחתה היתה ב1920 לערך. היא נתפרסמה ברומנים Cheri (עבר': „שרי", תשל"ה), 1920; La Maison de Claudine („ביתה של קלודין"), 1922; Sido (1930); La Chatte („החתולה"), 1933; Julie de Carneilhan (1941); Gigi (עבר': „ג'יג'י", תשי"א), 1945; ועוד. — כתבי ק' מתארים את הטבע והאדמה, בעה"ח ועולם הצומח. בסגנון שופע רעננות נעורים. נפש האשה, העימות בין הגבר לאשה, האהבה והחושניות, משמשים נושאים ביצירה זו, הניזונה מחדוות-חיים ומחדוות-חושים. — אחדים מסיפוריה של ק' הוסרטו ואחרים הועלו על בימת התאטרון.

Th. Maulnier, *Introduction à C.*, 1954; M. Le Hardouin, *C.*, *1956*; A. A. Ketchum, *C. ou la naissance du jour*, 1968; M. Biolley-Godino, *L'Homme-objet chez C.*, 1972; Y. Resch, *Corps féminin, corps textuel; essai sur le personnage dans l'oeuvre de C.*, 1973.

קולט, קמילה — Camilla Collett — (1813—1895), סופרת נורוגית. ק' היתה אחותו של המשורר והמנהיג ורגלן (ע"ע). אהבת-נעוריה אל הסופר ולהון (ע"ע), מתנגדם החריף של אביה ושל אחיה בענייני תרבות וספרות, הותירה עקבות עמוקים באישיותה וביצירתה, ובמיוחד ביומניה ובמכתביה. — נושא כתיבתה העיקרי — מאבק האשה לזכויות שוות ולמעמד שווה בחברה. הרומן Amtman-dens døttre („בנות המושל"), 1855 (י"ל בעילום-שם), המתקיף נישואין מסיבות שההגיון מכתיבן והנאבק לחירות האשה, הוא רומן-המגמה הפסיכולוגי-חברתי הראשון בסקנדינוויה הכתוב בסגנון הרא-ליסטי החדש, שהשפיע השפעה רבה על סופרי הדור הבא. יצירתה של ק' כוללת גם סיפורים קצרים ודברי-פולמוס על מעמד האשה. ק' ניצבה במרכז היי-הרוח בארצה וקשריה עם סופרים כביירנסון ואיבסן (ע' ערכיהם) הטביעו את חותמם גם על יצירתם. היא היתה לסמל „האשה החדשה" בנורווגיה.

A. Benterud, *C. C.*, 1947.

קולטהוף, איזק מאוריץ — Isaak Maurits Kolthoff — (1894, אלמלו [Almelo], הולנד), כימאי יהודי-אמריקני. ב1918 השלים את חוק לימודיו בכימיה באוניברסיטת אוטרכט. ב1927 נתמנה פרופסור וראש המחלקה לכימיה אנליטית באוניבר-סיטת מינסוטה, מיניאפוליס, אה"ב. ק' לחם להכרה בכימיה אנליטית כתחום מדעי בפני עצמו, ולא רק כאמצעי-עזר לכימיה כללית (ע"ע כימיה, עמ' 771).

עבודותיו עוסקות במחקר יסודי של טיטרימטריה קלאסית, אינ-דיקטורים (ע"ע), שיווי-משקל של „חומצה — בסיס" (ע"ע חמצות; בסיסים), טיטרציות בסביבה לא-מימית, שיקוע משותף (co-precipitation), התיישנות משקעים, פולרוגרפיה, טיטרציות פוטנציומטריות, קונדוקטומטריות ואמפרומטריות (ע"ע כימיה, עמ' 774).

ק' פרסם ספרי לימוד והדרכה לאנליזה כימית. הספר האחרון י"ל ב16 מהדורות ותורגם ללשונות רבות, ביניהן רוסית ויפנית. במלה"ע II עסק ק' בחקר פולימריזציה בתחליב (ע"ע פולימרים). ק', שהוא חבר האקדמיה למדעים באה"ב וחבר-כבוד ב8 חברות מדעיות מחוץ לאה"ב, זכה לכמה תארי-כבוד ואותות הצטיינות. על שמו מדליה למחקרים מצטיינים בכימיה אנליטית כללית, או שימושיה באנליזה פרמצוטית.

ק' מתעניין בחיים היהודיים, והוא חבר באגודת ידידים של האוניברסיטה העברית. מטעמה הוענק לו ב1974 התואר „ד"ר כבוד".

K. Wins Gibbs Medal (Chem. & Eng. News, XLII, May 25), 1964; *K. Honored* (idem, XLV, July 17), 1967.

קולי, אברהם, ע"ע קאולי, איברהם.

קוליאסיים (Scombridae), משפחת דגי-גרם בסדרת הדקראים (Perciformes), הקרובה לטונות (ע"ע) ולפלמודה. לפי רוב החוקרים נכללים דגים אחרונים אלה במשפחת הק", ואילו אחרים מפרידים אותם למשפחות טונייים (Thunnidae) ופלמודיים (Scom-beromoridae). לק" חשיבות כלכלית רבה.

סימנים משותפים לכל הק": גוף דמוי-פלך, הידרודינמי; הקשׂ-קשים עיגוליים ובד"כ ניכרים בקושי. גבעול הזנב צר ומחוזק ע"י קרין. אונות סנפיר-הזנב צרות וארוכות. כל הק" הם דגים פלאגים (של הים הפתוח). צבעיהם האפייניים: גב כחול-ירקרק וגחון כספי מבריק.

בק" שתי תת-משפחות: (I) קוליאסים (Scombrinae), כוללת דגים בגודל בינוני. סימניהם: המרחק בין שני סנפירי-הגב עולה על ארכו של בסיס סנפיר-הגב הראשון; מאחורי סנפיר-הגב השני וסנפיר-השת נמשכים 5 סנפירונים; מספר זיזי הזימים עולה על 20; שיניהם קטנטנות; על גבעול הזנב אין קרין. בבסיס כל אונה של סנפיר-הזנב מופיעים קרינים קטנים. בעולם ידועים 6 מינים השייכים לשני סוגים. בחופי א"י מצויים שני מינים: (1) ק' מצוי (Scomber colias). נפוץ בכל הימים. אפיינית לו שלפוחית-שחיה גדולה. חשיבותו בדיג גדולה, במיוחד בחופי-הימה"ת. שם הוא נתפס בד"כ יחד עם טריתות (ע"ע), בדיג-אורות בעזרת רשת-הקפה. השלל השנתי מגיע לכ200 טון. עונת הדיג נמשכת מאפריל ועד אוקטובר. הדג נמכר טרי ומשמש גם לתעשיית שימורים. עונת ההתרבות של הק' בחופי א"י היא בחדשים מאי—יולי. בתום שנתו הראשונה הוא מגיע לאורך של כ25 ס"מ. ארכו המכסימלי עשוי להגיע לכ40 ס"מ, אולם בד"כ כשהוא נתפס ברשתות דייגים ארכו 15—25 ס"מ. הוא ניזון מזואופלנקטון, ובעיקר מסרטנים פלאגים ודגים צעירים. (2) ק' אטלנטי (Scomber scombrus) אינו מצוי בימים של א"י. לעתים הוא נמכר בשוקי הארץ כדג-יבוא מהים הצפוני. הוא נבדל מהק' המצוי בהעדר שלפוחית-שחיה ובצבע גופו הכהה-יותר. ארכו מגיע ל60 ס"מ; בדיוג ארכו 30—45 ס"מ. תפוצתו משני צדי האוקיאנוס האטלנטי הממוזג, הימה"ת הצפוני והמערבי והים-השחור.

ק' קאנאגורטה (Rastrelliger kanagurta) נבדל מהק' המצוי בזיזי הזימים הארוכים המבצבצים דרך פתח הזימים הרחב. תפוצתו באוקיאנוס ההודי ובאוקיאנוס השקט. באזורים רבים הוא בעל חשיבות מסחרית ממדרגה ראשונה. לעתים-רחוקות פוקדות להקות קטנות של מין זה את חופי אילת. פרט אחד התגלה בחוף הימה"ת של ישראל.

השלל העולמי של סוגי ק" מגיע למיליון טון לשנה.

(II) טונות — ע"ע. — על אספירנה ע"ע קיפונאים.

א. ב. ט.

קוליבריים (Trochilidae), משפחת ציפרים מן הזעירות שבעולם, המהווה תת-סדרה בסדרת הסיסאיים (ע"ע) המצויות ביבשת אמריקה ובמספר איים סמוכים. במשפחה כ330 מינים. אורך הק' הזעיר Mellisuga minima בקובה כ6 ס"מ ומשקלו $2\frac{1}{4}$ גרם. הגדול שבק" הוא Patagona gigas; ארכו 21 ס"מ והוא חי באנדים הקרים, עד לקו-השלג, ולן במערות.

הק" ניזונים מחרקים רכים ומצוף-פרחים ומהווים אקויולנט אקולוגי לצופיות (ע"ע) של העולם הישן; בדומה לחרקים הם מסייעים בהאבקת צמחים רבים. צורת מקורם מתאימה לצורתם ולגד-לם של הפרחים שמהם הם מלקקים את הצוף: יש שמקורם ישר וקצר ויש שהוא ארוך מאד, כגון Eutoxeres ensifera, שמקורו, כאורך גופו, 11 ס"מ. יש גם מינים שמקורם כפוף-במקצת או בעל צורת מגל, כמו המין E. aquila. הלשון מרזבית ומשתרבבת. הק" הם מעופפים זריזים המסוגלים לרחף במקום וגם לעוף לאחור. כשהכנפיים נעות בתדירות של 50—70 תנועות בשניה הן נראות במטושטש ומשמיעות קול

קוליברי (Lesbia victoriae) זכר בעל זנב שחור וארוך

הימום־זמזום כקול החרקים (לכן מכונים הק" באנג' hummingbirds). שרירי התעופה מהווים כ 30% ממשקל גופם. הצרכים האנרגטיים של הק' כה גדולים גם בשל שטח־הפנים העצום ביחס למשקלו; המטבוליזם הוא המזורז־ביותר בין החוליתנים (עולה אף על זה של החדף הזעיר). מספר פעימות הלב במנוחה מעל ל 600 בדקה. צריכת המזון היומית של הק' כפולה ממשקל גופו, ובעת מנוחת־הלילה הוא עלול לגווע ברעב לולא מנגנון פיסיולוגי מופלא המנמיך את טמפרטורת הגוף מ °39 ל °14 ומפחית את תצרוכת החמצן; כך חוסך הק' אנרגיה עד הבוקר — כעין תרדמת־החורף אצל היונקים. חיזורי הזכרים הם מעופי־ראווה מהירים. רובם אינם חיים חיי־משפחה, ורק הנקבה בונה את הקן מחזזיות, טחבים וליפים המודבקים בקורי עכביש. צורת הקן ספלולית ודומה לענף שאליו הוא מוצמד. הנקבה מטילה שתי ביצים לבנבנות ומוארכות — כדרך הסיסים (ע"ע). הדגירה נמשכת 2—3 שבועות — לפי המין והאקלים. הגוזלים שוהים בקן כ 3 שבועות, והנקבה מאכילה אותם מזון נוזלי מעוכל־למחצה. — רוב מיני הק" חיים באזורים הטרופיים ומיעוטם באזורים מדבריים; מינים בודדים חדרו לאזורים קרים וחייבים לנדוד. המין Selasphorus rufus, הדוגר באלסקה, חורף במכסיקו ועושה דרך של 4.000 ק"מ פעמיים בשנה.

C. H. Greenewalt, *Hummingbirds*, 1960; A. F. Skutch, *The Life of the Hummingbird*, 1973.

אר. אב.

קוליג', קלוין — Calvin Coolidge — (1872—1933), הנשיא

ה 30 של אה"ב. ק' נולד במדינת ורמונט במשפחת איכרים וחנוונים. מ 1897 היה עו"ד בנורתמפטן (מסצ'וסטס) ובמקביל פנה לפעילות פוליטית ונבחר למועצת עירו. מאז עלה בהתמדה במסגרת המפלגה הרפובליקנית, ממשרות בדרג המקומי, דרך משרות בכירות במדינת מסצ'וסטס, ועד „הבית הלבן". ק' היה חבר ביה"נ של מסצ'וסטס ואח"כ ראש־העיר נורתמפטן. ב 1919 נבחר למושל מדינתו. ק' זכה לפרסום לאומי בעת שביתת השוטרים בבוסטון. הוא תמך בפיטורי השובתים, שלח את „המשמר הלאומי" למלא את מקומם, וזכה לאהדה גדולה כשהצהיר שאין להתיר לשומרי בטחון־הציבור לשבות. ב 1920 הציעה אותו המפלגה הרפובליקנית לתפקיד סגן־הנשיא והוא זכה בבחירות יחד עם המועמד לנשיאות, הרדינג (ע"ע). הרדינג מת ב 1923 וק' ירש את מקומו. ב 1925 זכה בתקופת־כהונה נוספת, הפעם בזכות עצמו. סיסמתו במערכת הבחירות היתה: "Keep Cool With C." („שמור על קור־הרוח עם ק'").

נשיאותו של ק' היתה שקטה; הכלכלה פרחה והשפע שרר בכל. ק' התנגד להתערבות הממשלה בענייני התעשיה והמסחר. ובזמנו קמו קרטלים רבים. את ממשלו ניהל בחסכון וביעילות והתנגד לכל סיוע ממשלתי לנצרכים, אפילו לוותיקי מלה"ע I ולחקלאים במצוקה. במדיניות־החוץ דגל בבדלנות מתונה ודרש תשלום חובות־המלחמה של מדינות אירופה לאה"ב. עם־זאת תמך במזכיר־המדינה שלו, פ. קלוג (ע"ע) בפעולותיו להשכנת השלום בעולם. — ב 1928 החליט לפרוש מהנשיאות וחזר לעירו. מאז ועד מותו עמד בראש חברת־ביטוח גדולה וכתב את זכרונותיו.

A. W. White, *A Puritan in Babylon, The Story of C. C.*, 1938; C. M. Fuess, *C. C., The Man from Vermont*, 1940; E. C. Lathem, *Meet C. C.: The Man Behind the Myth*, 1960; D. R. McCoy, *C. C., The Quiet President*, 1967; P. R. Moran (ed.), *C. C., 1872—1933: Chronology, Documents, Bibliographical Aids*, 1970.

קולינגווד, רובין ג'ורג' — Robin George Collingwood —

(1889—1943), פילוסוף, היסטוריון וארכאולוג אנגלי. אביו היה צייר ומזכירו האישי של ג'ון רסקין (ע"ע). ק' התחנך ברגבי ובאוכספורד, ומ 1912 הורה באוכספורד. בשנים 1935—1941 היה פרופסור למטפיסיקה שם. מ 1933 סבל משטפי־דם במוח. ק' היה בר־סמכא בהיסטוריה של בריטניה בתקופת רומא, וחיבר (יחד עם ג'. נ. ל. מירז) את הספר Roman Britain and the English Settlements („בריטניה הרומית והיישובים האנגליים"), 1936, ואת הפרק על בריטניה הרומית בקובץ An Economic Survey of Ancient Rome („סקירה כלכלית של רומא העתיקה"), 1933—1940 (בעריכת ט. פרנק). אולם, ק' ראה עצמו בראש וראשונה כפילוסוף. לדעתו, מטרת הפילוסופיה היא ההכרה העצמית של הרוח. האפשרית רק ע"י התבוננות הרוח באפני־ההתנסות שלה. בספר Speculum Mentis (לאט': „אספקלריה של הרוח"), 1924, תיאר ק' את חמשת אפני־ההתנסות היסודיים של הרוח — אמנות, דת, מדע, היסטוריה, פילוסופיה — המתפתחים זה־מזה באורח דיאלקטי. הפילוסופיה היא השלב העליון, שבו מגיעה הרוח, מתוך התבוננות בשלבים הקודמים, להכרת האמת, שבה מתלכדים הסובייקט ומושאי הכרתו. באוטוביוגרפיה (1939) ובספר An Essay on Metaphysics („מסה על המטפיסיקה"), 1940, פיתח ק' לוגיקה של שאלות־ותשובות. טענות הן תשובות לשאלות, ורק מערכת שאלות־ותשובות יכולה להיות אמיתית או שקרית. כל שאלה מבוססת על קדם־הנחה (presupposition) שבלעדיה אין השאלה מועלית. ביסוד כל מערכת שאלות־ותשובות מצויות קדם־הנחות מוחלטות, שאינן תשובות לשום שאלה, ובשל כך אינן אמיתיות או שקריות. תפקיד הפילוסופיה לחשוף את קדם־ההנחות המוחלטות שביסוד השקפות־העולם של כל דור, ולפיכך זהה הפילוסופיה עם ההיסטוריה. השקפה זו קרובה להשקפת קרוצ'ה (ע"ע). בספר The Idea of Nature („רעיון הטבע"), 1945, ביקש ק' לחשוף את קדם־ההנחות המוחלטות של המדעים, ובספר The Idea of History („רעיון ההיסטוריה"), 1946 — את אלו של הכתיבה ההיסטורית. תפקיד ההיסטוריון לחשוב־מחדש (re-think) את מחשבות הדמויות ההיסטוריות, ותיאור המחשבות האלו הוא ההסבר של פעולות הדמויות.

A. Donagan, *The Later Philosophy of R. G. C.*, 1962; A. Shalom, *R. G. C., philosophe et historien*, 1967; L. O. Mink, *Mind, History and Dialectic, the Philosophy of R. G. C.*, 1969; L. Rubinoff, *C. and the Reform of Metaphysics*, 1970.

אל. וי.

קולינז, אנתוני — Anthony Collins — (1676—1729), תאולוג

ופילוסוף אנגלי. התחנך באיטון ובקימבריג' והיה שופט־שלום. העריץ את ג'ון לוק (ע"ע) והיה מידידיו. החשוב מבין חיבוריו הרבים, שכולם פורסמו בעילום־שם, הוא Discourse of Free-Thinking („מאמר על חופש המחשבה"), 1713. ק' הטיף לחירות המחשבה וסבר שזו תגאל את האנושות מכל אמונה תפלה. לדעתו, בכוח השכל האנושי לגלות את האמת, ששנים הם מקורותיה: המושגים הטבעיים הנטועים בשכלנו והעדות הנסיונית. תורת־ההכרה שלו הובילה את ק' לדאיזם (ע"ע). הוא דחה את התיאורים האנתרופומורפיים של האל בכתבי־הקודש ותקף את פרשני המקרא שגילו בו נבואות על התרחשויות המתוארות בברית־החדשה. ק' הטיף לשימוש בשיטות ביקרתיות־מדעיות בחקר כתבי־הקודש. כתביו עוררו פולמוס חריף.

N. L. Torrey, *Voltaire and the English Deists*, III, 1930.

קולינז, וילים — William Collins — (1759—1721), משורר אנגלי. ק׳ למד בווינצ׳סטר ובאוכספורד. בכתיבה ראה מקצוע, אם־כי כתב מעט. לקראת סוף ימיו לקה בהתקפי־דכאון שגברו והפכו לשגעון. — יחד עם ידידו, ג׳וזף וורטון (ע״ע), היבר ספר של אודות עשירות־דמיון על נושאים מופשטים: Odes on Several Descriptive and Allegorical Subjects („אודות על כמה נושאים תיאוריים ואלגוריים"), 1747. טיבם ה„חזוני" של שיריו הגדולים־יותר והדמיון והרגש האופפים אותם קרבו את ק׳ אל הרומנטיקנים; עם־זאת, ניכרת ביצירותיו המשמעת העצמית של הקלאסיקנים והשאיפה לשכלול טכני. ק׳ שכלל את צורת האודה של א. קאולי (ע״ע) ושיווה לה מבנה סימטרי, ואולם שלא כפינדרוס (ע״ע) שבעקבותיו בחר בצורה שירית זו, הפריד בין הסטרופה (בית) לאנטיסטרופה ע״י קטע הנקרא אפודוס. בשל צביון שירתו, שהוא לירי־בהרבה מזה של המשוררים בני־זמנו, תלמידי דרידן (ע״ע) ופופ (ע״ע), אפשר לראות בק׳ אחד המבשרים של הרומנטיקנים באנגליה.

O. Doughty, *W. C.*, 1964.

קולינז, וילים וילקי — William Wilkie Collins — (1824—1889), סופר אנגלי. ק׳ היה בנו של צייר. למד משפטים, אך השקיע את כל מרצו בעבודה ספרותית. בראשונה פנה לרומן ההיסטורי, אולם עלילת ספרו Basil, שנתפרסם ב1852, כבר מתרחשת על רקע חיי המעמד הבינוני בן־זמנו, ובה סממנים מובהקים של הרומן הראליסטי במאה ה19. ידועים הרומנים שלו The Woman in White („האשה בלבן"), 1860, The Moonstone („אבן־הירח"), 1868.

ק׳ נחשב לאבי הרומן הבלשי באנגלית. סיפוריו מצטיינים בעלי־לותיהם הסבוכות והבנויות־היטב, כשכל פרט ומהלך מחושבים ומשובצים כבמשחק שחמט. עם זאת הם מתעלים על הרומן הבלשי גרידא ע״י מיזוג רומן העלילה הסנסציונית עם רומן ניתוחי־האופי. — להשפעתו של ק׳ מייחסים את המעבר ברומנים המאוחרים של דיקנז — עמו היה מיודד — מסיפורי־אופי משעשעים להדגשת־יתר של העלילה הסנסציונית.

K. Robinson, *W. C.*, 1951; N. P. Davis, *The Life of W. C.*, 1956.

קולינז, מיכל — Michael Collins — (1922—1890), גיבור לאומי של אירלנד. ק׳ נולד למשפחת איכרים עניה ורבת־נפשות; בן 17 נהיה לפקיד־דואר זוטר בלונדון, ושם הצטרף לתנועה מהפכנית אירית. ב1916 השתתף במרד הג־הפסחא בדבלין, נכלא ל8 חדשים ובהשתחררו התבלט בין מנהיגי המחתרות שדגלו בעצמאות מלאה. בסוף 1918 נבחר לפרלמנט, אך יחד עם חברים אחרים במפלגת שין פין (Sinn Fein) הלאומית לא תפס את מקומו בפרלמנט הבריטי, וקבוצת הצירים האירים התכנסה בדבלין, הכריזה על עצמה כעל אסיפה לאומית ועל הקמת הרפובליקה האירית. ק׳ מונה לשר האוצר ולראש המודיעין של הצבא האירי הרפובליקני (Irish Republican Army). הוא ארגן את בריחת דה ולרה (ע״ע) מהכלא, והצטיין הן בהשגת כספים למימון המאבק והן במודיעין הצבאי. ביולי 1921 הושגה הפוגה, וק׳, יחד עם א. גריפית (ע״ע), שהיה שה״ח, חתמו בלונדון על ההסכם שהעניק לאירלנד מעמד של דומיניון. ק׳ מילא תפקיד מרכזי בהבטחת אישור להסכם (ינואר 1922). אע״פ שידע כי בהסכימו לכך הוא מסכן את חייו. כראש הממשלה הזמנית וכמפקד הצבא חיסל ק׳ את מרכזי המורדים „הבלתי סדירים" (Irregulars), שדחו את ההסכם ודרשו כינון רפובליקה. באוגוסט 1922 נהרג במארב של המורדים. שמו התקדש באירלנד כגיבור נערץ. וע״ע אירלנד, עמ׳ 228/9.

קוליני, פיטרו — Pietro Cavallini — (1240[?]—1330[?]), צייר איטלקי. ק׳ פעל, ככל־הנראה, בשנים 1273—1308. מרבית היצירות המיוחסות לו בביוגרפיה של וזרי (ע״ע) אבדו, כגון מחזור ציורי־הקיר הפלאו־נוצריים ששחזר בכנסיית פאולוס הקדוש שמחוץ לחומות רומא (1277—1290; אבדו בשריפה במאה ה19). בסדרת הפסיפסים המתארים תמונות מחיי מרים, אם ישו, שעוצבו על האפסיס של כנסיית מריה הקדושה בטראסטורה שברומא והנושאים את התאריך 1291, באה לידי ביטוי התפיסה הנפחית והחללית החדשה, המזכירה את זו של ג׳וטו (ע״ע). כשנתיים מאוחר יותר צייר בכנסיית צ׳צ׳יליה הקדושה בטראסטורה (כיום בתחום המנזר הסמוך) את הפרסקו המפורסם שלו, „יום־הדין האחרון", שקטעים ממנו (ישו, השליחים, המלאכים), נשתמרו במצב מצוין. ב1308 הזמינו שארל מאנז׳ו, מלך נאפולי, לצייר בבירתו. סדרת ציורי־הקיר רבת־האפיזודות ששרדה בכנסיית סנטה מריה דונה רגינה שם, מיוחסת לק׳. כ״כ מיוחס לו פרסקו קטן, „מדונה וקדושים", שמעל לקברו של החשמן מאטאו ד׳אקוואספארטה (מת 1302) בכנסיית Santa Maria in Aracoeli ברומא. ציוריו של ק׳ מוגבלים בסולם־צבעיהם, אך מצטיינים בתיאור התלת־ממדי של המאסה החמרית — הדמויות וגלימותיהן. עיצוב בוטח של פרטי הארכיטקטורה ומבנה מונומנטלי של הקומפוזיציה. הוא נחשב אחד מחלוצי „הסגנון החדש" ומתחרהו של בן־דורו הגדול, ג׳וטו.

E. Sindona, *P. C.*, 1958; P. Toesca, *P. C.* 1959; G. Matthiae, *P. C.*, 1972.

קוליניי, גספר דה — Gaspard de Coligny — (1572—1519), איש־צבא ומדינאי צרפתי. איש־צבא במקצועו, עלה לגדולה במהירות בזכות כישוריו ובעזרת דודו המרשל אן דה מונמורנסי (ע״ע). ב1547 נתמנה מפקד חיל־הרגלים הצרפתי, וב1552 — אדמירל־של־צרפת. ק׳ נודע בהוראות שהוציא (1551) לקיים את משמעת הצבא. ק׳ ניסה, אך ללא הצלחה, להקל את גורל ההוגנוטים (ע״ע) הצרפתים ע״י ייסוד מושבה למענם בברזיל. הוא השתתף במסעות נגד הספרדים, והצטיין בהגנת העיר סן קנטן, שעמידתה אפשרה לצרפת לגייס את כוחותיה (1557). בשבי הספרדים נעשה לקלוויניסט, ולאחר שחרורו הצהיר על כך (1560). ק׳ נאלץ להשתתף במלחמת־האזרחים בקתולים, ולחם בעקשנות. בהדרגה נעשה מנהיג הפרוטסטנטים ולמענם השיג השגים נכבדים בשלום סן ז׳רמן (1570). ק׳ ניסה למשוך לצדו את המלך הצעיר והחלש שרל IX, וכדי לאחות את הקרע הדתי הפנימי בין הצרפתים. תכנן מסע קתולי־הוגנוטי משותף נגד ספרד. בכך קומם נגדו את המלכה־האם, קתרינה (ע״ע) מדיצ׳י, ואת בית גיז (ע״ע) האדיר — שחששו להשפעתם על המלך. ביזמתם נרצח ק׳ בטבח ליל ברתלמי (ע״ע), ובכך החלה שקיעת הפרוטסטנטיזם בצרפת.

J. Delaborde, *G. de C., amiral de France*, I-III, 1879—82; C. Merki, *L'Amiral de C.*, 1909; K. Kupisch, *C.*, 1951[2]; P. Erlanger, *Le Massacre de la Saint Barthelemy*, 1960.

קוליירה, אמיליו דל — Emilio del Cavaliere (Cavalieri) — (1550, רומא — 1602, שם), מלחין איטלקי מתקופת הרנסאנס, ממבשרי הדו׳מה המוסיקלית. ק׳ היה אחראי לאמנויות בחצר הדוכס פרדיננד I מטוסקנה. הוא השתייך לקבוצת הקמראסה (ע״ע מוסיקה, עמ׳ 555). ויצירותיו מייצגות את שאיפותיה ומטרותיה. ה„אינטרמצות" וה„פסטורלות" שהלחין הן שלב בהתהוות האופרה. יצירתו החשובה ביותר, La rappresentazione di anima e di corpo („הצגת הנפש והגוף"), 1600, היא דרמה דתית הכוללת מרכיבים שמאוחר יותר התפתחו והתגבשו באופרה (רצ׳יטטיווים מונודיים) ובאורטוריה (הטכסטים הדתיים). למרות שאין בה כל עלילה בימתית. ק׳ היה מהראשונים שהשתמשו בשיטת ה„באס הממוספר" (שב, עמ׳ 555/6).

קוליירי, בונוונטורה — Bonaventura Cavalieri — (1598—1647), מתמטיקאי איטלקי. ק׳ היה ישועי בצעירותו, ואולם לאחר שקרא את „היסודות" של אוקלידס (ע״ע) הניח לדת ועבר

למתמטיקה. ב 1629 נתמנה פרופסור בבולוניה, וב 1635 פרסם את עבודתו החשובה: Geometria indivisibilium („הבלתי מתחלקים"). בעבודה זו הראה כיצד ניתן לחשב שטחים ונפחים בהסתמך על ההנחה, שהיצירים הגאומטריים מורכבים מאיברים אי־פריקים — אטומים. הישר מורכב מאינסוף נקודות, השטח — מאינסוף ישרים, והנפח — מאינסוף שטחים. בשיטה זו הוכיח לראשונה בצורה מדוקדקת את המשפט פפוס־גולדין על נפח גוף סיבובי, וכן את משפט ק' של הנפחים של שני גופים. בשיטתו זו הניח למעשה את היסוד לחשבון האינפיניטסימלי (ע"ע).

C. B. Boyer, *A History of Mathematics*, 1968.

קולישר, משפחת מלומדים ועסקנים יהודים ברוסיה. אבי המשפחה, משה, בא מגליציה לוולין הרוסית בראשית המאה ה 19. מצאצאיו: 1) ראובן (1828, דובנה — 1896, קייב), רופא ועסקן. ב 1856 סיים לימודי רפואה בפטרבורג. שימש כרופא צבאי, נשלח להשתלם בהיגיינה סניטרית צבאית במערב־אירופה, וכתב מחקרים במקצועות אלה. היה תלמידו וידידו של י. ב. לוינזון (ע"ע). כתב מאמרי־מדע בעברית ב„הצפירה" (1862) וב„המליץ" (1868). חומר חשוב לתולדות היהודים ברוסיה שמור בספר־זכרונותיו הרוסי, שהופיע לראשונה בכה"ע היהודי־רוסי „ווסחוד" (ע"ע) בשנים 1891—1894.

2. מיכאל (1847, סופיבקה [ליד לוצק] — 1919, פטרוגרד), היסטוריון, אתנוגרף ועסקן. בן־אחיו של [1]. למד בביהמ"ד לרבנים בז'יטומיר (ע"ע, עמ' 991/2). אח"כ סיים לימודי משפטים באוניברסיטת פטרבורג. השתתף בעריכת העתון היהודי־רוסי День (1869—1871). השתלם במדעים במערב־אירופה, ופרסם מחקרים רבים בעתונות הרוסית והגרמנית, וכן כמה ספרים. בספר על ישו: Das Leben Jesu — Eine Sage (1876), טען, כי סיפורי הברית־החדשה אינם אלא אגדה. כן כתב ספר ברוסית על איוולתה של עלילת־הדם (1901). היה חבר ועד „חברת מפיצי ההשכלה" ו„יק"א" (ע' ערכיהם), וממייסדי „החברה ההיסטורית־האתנוגרפית היהודית", שברבעונה הרוסי פרסם כמה מחקרים („תולדות החוקה הרוסית לגבי היהודים"; „פולניה עם יהודים ורוסיה בלי יהודים, על גבול המאות ה17 וה18"; „היהודים בקייב"), שבהם שאף להוכיח כי גורל היהודים בארצות פזוריהם היה קשור תמיד בעניניהן הכלכליים של ארצות אלו. היה ממייסדי „הקבוצה היהודית העממית", שקמה ב 1906 בהנהגת מ. וינבר (ע"ע) וייצגה את האינטליגנציה היהודית־רוסית, שראתה את עתידם של היהודים קשור בתקומתה של רוסיה ליברלית.

3. מבניו של [2] היה יוסף (1878—1934), כלכלן מפורסם. כתב מחקרים חשובים, ברוסית ובגרמנית, בתולדות הכלכלה של רוסיה ואירופה המערבית; כן כתב, ברוסית, על „מצבם הכלכלי של היהודים ביה"ב" (1901) ו„היהודים בתעשיית המשי בפרוסיה במאה ה18" (1924). עם החיבורים הקלאסיים בתולדות הכלכלה נמנה ספרו Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit („תולדות הכלכלה של יה"ב והעת החדשה"), 2 כר', (כרך א' העוסק ביה"ב [Das Mittelalter] נכתב גרמנית, וחלקים מכרך ב' תורגמו מרוסית) שיצא בסדרתם של G. von Below – F. Meinecke, Handbuch der Mittelalterlichen und Neueren Geschichte (1928/9).

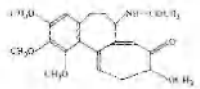
ש. גינזבורג, אמאליקע פעטערבורג, 139—151, 1944.

י. ס.

קולכיס (Κολχίς), בעת העתיקה, ארץ בדרום־מזרח הים־השחור, בין הרי קווקז לארמניה; רוב שטחה בגרוזיה (ע"ע גאורגיה) של ימינו. ק' היתה מכוסה יערות וסיפקה פשתה, שעווה ושרף־עצים. בק' התגוררו שבטים איראניים והוקמו בה מושבות יווניות, בהן פאסיס שבה היה מקדש מפורסם לאלה קיבלי. באגדות יוון מופיעה ק' כארץ המאגיה וכמטרת מסע יאסון והארגונאוטים (ע"ע), שיצאו לחפש את גיזת הזהב והשיגוה הודות למדיאה (ע"ע).

ק' היתה בשלטון פרס עד שכבשה אלכסנדר הגדול; אח"כ סופחה לממלכת פונטוס (ע"ע). ב 56 לפסה"נ נמלט מתרדת VI מפני פומפיוס (ע"ע) לק', והלה כבש אותה ומינה אציל מקומי למלכה. אנטוניוס (ע"ע) מסר את ק' לפילמון שמלך בפונטוס כבן־חסות של רומא. במאה ה 6 לסה"נ התנהלו בק' קרבות מרים בין הביזנטים לפרסים על המוצא לים־השחור.

קולכיצין (colchicine), האלקלואיד (ע"ע) העיקרי של הסתוונית (colchicum autumnale). צבעו צהוב, טעמו מר מאד, הוא ניתך ב °157 ומסיס במים ובכוהל. ב 1961 הכינו ואן־טמלן לראשונה באופן סינתטי. מבנה המולקולה הוא:

הק' הוא חומר ארסי ביותר. כבר בכמויות זעירות הוא גורם להקאות, לבחילה, להתכווצויות ולשיתוק מערכת־העצבים המרכזית, ובכמות של כ 20 מ"ג הוא עלול לגרום למותו של אדם מבוגר ע"י שיתוק הנשימה. שימושו הרפואי העיקרי הוא נגד צינית (gout) — בכמויות של מ"ג אחד פעמים מספר ביום — אולם אופן פעולתו לא ידוע. שימוש חשוב לו במחקר הגנטי של צמחים; באמצעותו ניתן להכפיל את המספר הטבעי של כרומוסומים בצמחים, והדבר מאפשר יצירה מלאכותית של זנים בלתי־טבעיים ענקיים של צמחים (אף הצליחו ליצור באמצעותו זן של שפנים ענקיים). מצד שני, הק' מעכב את חלוקת התאים, ולכן הוא משמש לטיפול במחלות סרטניות מסוימות.

O. J. Eigsti – P. Dustin, *C. in Agriculture, Medicine, Biology and Chemistry*, 1955; K. W. Bentley, *The Alkaloids*, 1957; E. E. Van Tamelen et al., *The Synthesis of C.* (Tetrahedron XIV, 8–34), 1961; S. W. Pelletier (ed.), *Chemistry of the Alkaloids*, 1970.

קולמביה (Columbia), מהחשובים בנהרות אמריקה הצפונית. ארכו 1,950 ק"מ, ממקורו בימת ק' שבפרובינציה ק'־הבריטית בקנדה ועד לשפכו באוקיאנוס השקט על גבול מדינות אורגון־וושינגטון באה"ב. אגן היקוותו, שרובו בתחומי אה"ב, משתרע על 670,000 קמ"ר. הגדול ביובלי הנהר — סניק (1,610 ק"מ) — נשפך אליו בדרום־מזרח מדינת וושינגטון. חשיבותם של הנהר ויובליו רבה ביותר: כמקור לכוח הידרו־חשמלי (כ ⅓ מהתפוקה ההידרו־חשמלית של אה"ב), להשקיית שטחים חקלאיים, לתחבורה, לתעשיה ולנופש. באמצעות עשרות סכרים מווסתים את זרימת הנהר ומנצלים את מימיו למטרות אלו. הגדול ש־

נהר קולמביה: סכר כיפה, ברקע — הרי רוקי

בסכרים — גרנד קולי (Grand Coulee) בוושינגטון — (הושלם 1942) יוצר את ימת רוזוולט. העיר הגדולה ביותר באגן הק׳ היא פורטלנד־רבתי (כמיליון תוש׳, 1974), השוכנת כ 180 ק״מ משפך הנהר ומשמשת כנמל חשוב לספינות־ים. התחבורה ממנה במעלה הנהר מתנהלת בכלי־שיט קטנים־יותר. ב 1961 נחתם הסכם לשיתוף־פעולה בין קנדה לאה״ב בפיתוח הנהר ובניצול מימיו. בעבר נודע הנהר בדגי האלתית שדגו במימיו; ברם, עקב סכירת הנהר ועקב זיהום מימיו פחתה כמותם מאד.

D. S. Boyer, *Powerhouse of the Northwest* (N.G.M., CXLVI, 6), 1974.

קולמביה הבריטית (British Columbia), פרובינציה במערב קנדה, לחוף האוקיאנוס השקט. שטחה 948,600 קמ״ר ובה 2,441,000 תוש׳ (אומדן 1975).

קה״ב הררית ברובה. במזרחה מתנשאים הרי הרוקי, שפסגתם הגבוהה ביותר הינה הר רובסון — 3,955 מ׳. במערבה נמשכים הרי החוף ורכסים אחרים. הגבוה בהרי קה״ב — הר פריזר (4,663 מ׳) נמצא בצפון, על גבול אלסקה. מול החוף נמשכת קשת איים — שיאי רכסים שקועים — שהחשובים בהם האי ונקובר (ע״ע) ואיי המלכה שרלוט. האיים מגינים על נתיב שיט פנימי מסיאטל לאלסקה. במרכז קה״ב רכסי ההרים נמוכים יותר והנוף רמתי. הפרובינציה מצטיינת ביפי נופה וגיוונו — תוצאת הקרחון ברביעון. השפעת הקרחון ניכרת במיוחד במערב: פסגות הרים משוננות, עמקים וקניונים עמוקים, ימות קרחוניות ונהרות סואנים. החוף מפורץ בפיורדים רבים.

קה״ב עשירה באוצרות טבע. כ 75% משטחה מכוסה יערות והיא הראשונה בקנדה בתפוקת עץ גלמי (46% מסה״כ התפוקה בקנדה, 1971). המחצבים מגוונים וכוללים נפט וגז טבעי, פחם (7.8 מיליון טון, 1973), ברזל, אבץ, עופרת, זהב, כסף, אנטימון, קדמיום, ביסמות, וולפרם ועוד. הדיג (פוטית, מלית ואילתית) משמש בסיס לתעשיה העיקרית — שימור דגים והקפאתם. לקה״ב פוטנציאל הידרו־חשמלי גדול, שמספק את רוב האנרגיה של הפרובינציה, בעיקר באמצעות המפעלים שעל נהרות קולמביה (ע״ע) ופיס. התיירות מתבססת על אקלים נוח יחסית ובעיקר על נופיה המרהיבים של קה״ב. שטחים ניכרים משומרים כפארקים לאומיים. כ 60% מהאוכלוסיה ממוצא בריטי ויתרה — מגרמניה, סקנדינוויה, צרפת והולנד. כן יושבים בה קבוצות של אינדיאנים — רובם חיים בשמורות — ואסקימואים. שיעור תושבי ארצות־חוץ בקה״ב הוא הגבוה ביותר בקנדה (26%). רוב האוכלוסיה מרוכזת בדרום־מערב הפרובינציה, בעיר־הנמל ונקובר (ע״ע) — 1.1 מיל׳ תוש׳ (1973) — ובבירה ויקטוריה — 193,000 תוש׳ — השוכנת בקצה הדרומי־מזרחי של האי ונקובר.

R. L. Haig-Brown, *The Living Land, an Account of the Natural Resources of B. C.*, 1961.

ר. בנ.

היסטוריה. עד לגילויה של קה״ב ע״י האירופים ישבו בה אינדיאנים בני שבטים שונים, שהתקיימו על דיג וציד. ב 1592 הופיעו בחופיה אניות ספרדיות. מאמצע המאה ה 18 ואילך, ביקרו בקה״ב המגלה קוק (ע״ע), סוחרי־פרוות בריטיים, רוסים ומשלחת בריטית בראשות ג׳. ונקובר, שסיידו באיזור בשנים 1792—1794. ב 1793 הגיע הנוסע הראשון בדרך היבשה מחוף האוקיאנוס האטלנטי, לאחר שחצה את הרי־הרוקי. בראשית המאה ה 19 התפתח סחר הפרוות ונוסדו נקודות־מסחר; האיזור נקרא „קלדוניה החדשה״. ב 1846 נקבע הגבול בין השטח הבריטי לאה״ב. ב 1849 הפך האי ונקובר למושבת־כתר. יתר חלקי קה״ב השתייכו ל„חברת מפרץ הדסן״ (Hudson's Bay Company). היישוב בקה״ב היה קטן מאד עד גילוי הזהב (1858); באותה שנה הוכרזה קה״ב כשטח בעל שלטון עצמי. מחפשי־הזהב פשטו באיזור נהר פריזר ובמקומות אחרים. אחרי שוך בהלת־

קולמביה הבריטית: ויקטוריה הבירה

הזהב (בערך 1865) נותרו תושבים רבים שהיוו את גרעין היישוב בקה״ב, אליה צורף גם האי ונקובר (1866). ב 1817 הפכה הארץ לפרובינציה של קנדה. ב 1886 הושלמה מסה״ב לונקובר, והוקם קשר יבשתי בין האוקיאנוס האטלנטי לאוקיאנוס השקט. פתיחת תעלת־פנמה (ע״ע) ב 1914 אפשרה העברת חמרי־גלם בכמויות גדולות מקה״ב לחופי האוקיאנוס האטלנטי. היישוב בקה״ב גדל מכ 180,000 לכמעט 400,000 בין 1901 ל 1911; ב 1921 מנתה האוכלוסיה 524,582 נפש וב 1941 — 817,861.

M. A. Ormsby, *B. C.*, 1958.

קולמר (Colmar, גרמ׳ Kolmar), עיר־תעשיה בצפון־מזרח צרפת; 59,550 תוש׳ (1968). ק׳ עברה לידי צרפת ב 1697 ולידי גרמניה ב 1871; ב 1919 הוחזרה לצרפת. בשנים 1940—1945 היתה בכיבוש גרמני.

יהודים נזכרים לראשונה ב 1278. ב 1279 נשרף ביהכ״נ בק׳. ברדיפות ארמלדר (ע״ע; 1337/8) שימשה ק׳ מקלט ליהודי הסביבה. לאחר מגיפת הדבר (ע״ע; 1348/9) הועלו יהודי ק׳ על המוקד. ב 1385 שוב נתקבלו יהודים לעיר והוקצה להם שטח לבית־קברות. ב 1392 נמנו בק׳ 30 גברים יהודים. במאה ה 15 נדלדל היישוב, וב 1468 היו בק׳ רק שתי משפחות יהודיות. ב 1512 גורשו מעט היהודים שהיו בק׳ ונתפזרו בכפרי הסביבה. ב 1540 נאסרה עליהם הכניסה לק׳, אף לעת היריד, ובעניין זה ניהל יוסף איש רוסהים (ע״ע) מאבק ממושך נגד העיר. אעפ״כ נתקיימו קשרים כלכליים בין יהודי אלזס וסוחרי ק׳ כל המאה ה 16. בתחילת המאה ה 18, תחת שלטון צרפת, הורשו יהודים מעטים לגור בק׳, אך עוד ב 1754 נהרג שם יהודי על קידוש־השם לאחר משפט האינקוויזיציה. ב 1789, לאחר המהפכה, הותר ליהודים לשבת בק׳. ב 1808 נקבע בק׳ מושב הקונסיסטוריה, שהיתה אחראית ל 25 קהילות. ב 1823 נקבע בק׳ מושב הרבנות הראשית לאלזס. ב 1843 נבנה ביכ״נ גדול. ב 1929 היו בק׳ כ 1,200 יהודים. הנאצים הגלו את יהודי ק׳ מבתיהם — כפי שעשו לכל יהודי אלזס — וביהכ״נ נבזז. בקהילה המשוקמת, שמוסדותיה הקהילתיים נבנו מחדש, היו ב 1970 1,000 יהודים.

Colmar, Communaute Israelite, *La Maison de la Communauté*, 1961.

קולנוע (motion picture [תמונה נעה]; cinema [חייר׳ κίνημα, תנועה]; movie; film), הצגה מכנית של תמונות וקולות באופן היוצר אשליה כי עינינו רואות בבואה של גופים המתנועעים והמשמיעים קול ודיבור. ההצגה הקולנועית כיצירה היא צירוף מכוון של קטעי תמונה והקלטה שנעשו באמצעות כלי־צילום והקלטה

נעים ונייחים באופן היוצר עלילה קולנועית רציפה ובעלת משמעות.

היסטוריה, עמ׳ 299; הבטים אמנותיים וחברתיים, עמ׳ 309; הק׳ והיהודים, עמ׳ 310; הק׳ בישראל, עמ׳ 312; הבטים טכניים, עמ׳ 314; הסרט המצויר, עמ׳ 317; ביבל׳, עמ׳ 318.

היסודות המאפשרים את האשליה הקולנועית ושעליהם מבוססת שרשרת ארוכה של המצאות ושכלולים שעיצבו את המדיום הקולנועי הם:

א. התמונה. (1) ניצול התופעה הפיסיולוגית של השתהות הנראה (persistence of vision) ברוחנו לחלקיק שניה לאחר שהנראה בעצם כבר נעלם. תופעה זו ידועה מזמנים קדומים; (2) תופעת ה„לשכה האפלה" (ע"ע) ממנה התפתח (3) הצלום (ע"ע) — קביעת תדמית המציאות באופן כימי עפ"נ פילם; (4) הקרנה מהירה של תמונות בודדות (frames; ללא קול — 16 תמונות בשניה, עם פס־קול — 24 תמונות בשניה) — שצולמו ברצף (ולכן כל אחת מהן מציגה שלב רציף בתנועה), יוצרות אצל הצופה אשליה שהוא חוזה בתמונה אחת שתנועתה רצופה. הפטנט הראשון שתאר טכניקה זו היה של הצרפתי ל. א. דה הורון (1864); (5) המצאת המצלמה (והמקרן) הראינועית (1887; ת. א. אדיסון [ע"ע] ואחרים) בה נעשה שימוש בפילם גמיש ומחורר (1884—1889; המצאת ג׳. איסטמן [ע"ע]) — המניעה את הסרט בקצב קבוע וברווחים קבועים בין תמונה נייחת אחת לשניה ובמהירות היוצרת את אשליית התנועה. המצלמה אינה מצלמת שעה שהסרט נע בתוכה — אלא רק באותו חלקיק השניה שבו הוא נייח. גם המקרנה מקרינה רק בחלקיק השניה שבו הסרט נייח ולא בחלקיק השניה שבו הסרט נע בין התמונות. ב־1892 נפתח בפאריס „תיאטר אופטיק", אולם הראינוע הראשון, וב־1895 החלו האחים לימיר (ע"ע), מצרפת, להציג סרטי ראינוע ולהפיץ את מכשיר הק׳ שייצרו — הסינמטוגרף.

ב. הקול (ר׳ להלן). עד 1926 היו הסרטים „אלמים" — סרטי „ראינוע". המוסיקה שליוותה את הסרט נוגנה באולם ההקרנה. אף שאדיסון החל בניסויי הקרנת תמונות סינכרוניות לקולות שהשמיעו הדמויות המצולמות כבר ב־1889, לא הצליחו נסיונותיו ונכשלו גם נסיונות אחרים שנעשו בגרמניה (1912—1918), וב־1923 בדנמרק, באמצעות מנורת הבהוב (לפי עקרון הפוטופון של ג. בל [ע"ע]). ב־1923 הוקרנו סרטי „פונופילם" קצרים כשהקולות מושמעים באמצעות תקליטים מותאמים לתמונות הנראות על הבד. ב־1926 הוקרן סרט חברת „פוכס" האמריקנית בליווי מוסיקה וב־1927 החלה אותה חברה להפיץ יומן חדשות מדבר. באותה שנה הקרינה חברת וורנר את The Jazz Singer („זמר הג׳ז") עם הזמר היהודי אל ג׳ולסון — סרט בליווי תקליטים בו הדמויות שרות ומדברות. זה היה הסרט „המדבר" המסחרי הראשון. בכך נפתח עידן הק׳: 10,000 בתי־ק׳ באה"ב נפתחו תוך שנתיים להקרנת סרטים בליווי קול. באה"ב לבדה הוכפל קהל הצופים מ־60 מיליון בשנה ל־110 מיליון בשנה. משנות ה־30 ואילך אין עוד סרטי ראינוע. כיום מוקלטים רוב הסרטים בהקלטת קול מגנטית ומוקרנים עם פס־קול אופטי בגוף הסרט, התאמת פסי־קול בשפות שונות, תרגום בגוף הסרט. הק׳ הצבעוני ושיטות ההקרנה החדשניות (ור׳ על כך להלן) הם מסימניו של הק׳ הבינלאומי, כמדיום הממשיך להתפתח בעידן הטלוויזיה תוך השפעה הדדית.

הק׳ משמש בימינו — בטלוויזיה ובהקרנות בפני קהל — כאחד מאמצעי התקשורת הראשיים הן מבחינת מספר הצופים. מספר הסרטים המוקרנים (בארצות בעלות רשתות טלוויזיה מפותחות מוקרנים עשרות סרטים בשבוע), והקף הנושאים המוצגים. רוב הסרטים המקרנים משמשים לתקשורת (1) עתונאית (חדשות, ראיונות) או (2) דוקומנטרית. חלק משמש למטרות (3) מדעיות והוראתיות (בבת"ס, מעבדות, טלוויזיה לימודית, פיקוח שוטף) וחלק משמש (4) לבידור, (5) וליצירות אמנות. בתחום אחרון זה מנסים סרטים להתמודד עם הנושאים עמם התמודדו אמנים בכל הדורות ובכל התחומים. בחלקם מבוססים הסרטים על עיבוד רברי ספרות ובחלקם על תסריטים מקוריים. ככל אמנות ניכרת גם אמנות הק׳ ביצירות וביוצרי המופת, מהם היא מקבלת את אמות־המידה לשיפוט הביקרתי, מהם היא לומדת את דרכי היצירה ועליהם היא מבססת את התאוריה והאסתטיקה שלה. עד מהרה התפתחה קהיליה אקדמית וסינמטקית גדולה העוסקת במבחר, איסוף, ניתוח והקרנה חוזרת של יצירות אמנות הק׳.

מרכיבי היצירה הקולנועית. רוב יוצרי המופת בק׳ אחראים או שותפים ישירים ליצירת התסריט ולא רק לבימוי סרטיהם. לעתים היצירה היא תוצר של שיתוף פעולה בין תסריטאי ובמאי (כגון: מנקוויץ׳—ולז, זאוואטיני—דה סיקה), אך רמת הסרט וצורתו נקבעים ע"י המרכיבים היסודיים: התסריט, הבימוי, המשחק, הצילום והעריכה. יצירתם של היסודות הנ"ל וצירופם לאחדות נעשית ע"י ההפקה — תפקיד שלעתים הוא מתפקידי הבמאי ולעתים הוא משתלט על היצירה כולה בהיותו הקובע את כל בעלי התפקידים ואת מרכיבי עבודתם ותנאיה.

הראינוע. בין היוצרים הראשונים של הסרט העלילתי האמנותי בלט ד. ו. גריפית (ע"ע) שהדגיש את ההעמדה של התמונות הבודדות (shots) במכלול, ומהן בנה, באמצעות עריכה וחיתוך של הסצנות, את פרקי ההתרחשות ואת העלילה כולה. בכך היה לאחד מאבות שפת הק׳ ודקדוקה. הוא פיתח ושילב טכניקות של העמדה וצילום (צילום מקרוב [close-up] או מרחוק [long-shot], הדגשת חפץ בודד או קבוצת חפצים, דגש על קטע מגופו של השחקן וכד׳), תוך ניצול תנועות המצלמה, התאמת המשחק של השחקנים למדיום החדש (צמצום בתנועות), והוספת קצב ומשמעות לקטעי העלילה באמצעות העריכה.

מבין סרטיו החשובים: שני סרטי המופת האלגוריים — „לידתה של אומה", 1915, על המאבק בין הצפון לדרום באה"ב, ו„אי־סובלנות", 1916, המספר 4 סיפורי־משנה של אי־סובלנות ואי־צדק; „לבבות העולם", 1918; „אמריקה", 1924. לצד האפיקה הגרנדיוזית נוסח גריפית, שאותה המשיך ס. ב. דה־מיל (ע"ע), התפתחו סרטי קומדיה רבים. מביניהם חשובים סרטיו של מ. סנט (Mack Sennett) שעבד בחב׳ Keystone. הוא הרבה להדגיש את המכני שבאדם, בעיקר באמצעות תנועה ומהירות ללא עלילה של ממש, והסריט פארודיות רבות על סרטים אחרים. צ׳. צ׳פלין (ע"ע), מגדולי אמני חק׳ של כל הזמנים, שיחק בסרטיו של סנט כשעבד עמו ב־Keystone, וסלל דרכים חדשות לקומדיה הקולנועית בהעמידו במרכז סרטיו את הקומי שבאנושי ובחולשותיו („בית העבוט", 1916; „חיי כלב", 1918; „הנער", 1920; „הנודד", 1923; „בהלה לזהב", 1925). ב. קיטון (Buster Keaton) החזיר את התנועה האקרובטית לקומדיה העלילתית, שבמרכזה אדם המצליח תדיר למרות קומתו הנמוכה וחולשתו. מסרטיו: „הכנסת האורחים שלנו", 1923; פארודיה על המערבונים — „מערבה", 1925, וסרטו הנודע — „הגנרל", 1926. יצוינו גם סרטיהם הקומיים של הרולד לויד (H. Lloyd) והרי לנגדון (H. Langdon).

בשנות ה־20 ובראשית שנות ה־30 התפתחה תעשיית הסרטים באה"ב במהירות רבה. הוקמו חברות הסרטים הגדולות שפעלו בהוליווד („יונייטד ארטיסטס" [שהקימו ב־1919 צ׳פלין, גריפית והשחקנים ד. פירבנקס ומרי פיקפורד], „יוניוורסל", „קולאמביה", „האחים וורנר", „מטרו־גולדווין־מאיר" וחב׳ „פוכס"), והונהגה שיטת ה„כוכבים" (stars). תעשיית הסרטים הפיקה בין היתר את סרטי העלילה בהם כיכבו רודולף ולנטינו, רמון נאוורו, ודגלס פירבנקס הבן: סרטי מלודרמה וקומדיה גדושי פיתוי ומין, וסרטים אפיים בבמוי אריך פון שטרוהים ופעמים רבות בכיכובו („נשים שוטות׳

1922; „תאוות הבצע", 1923), וא. לוּבּיץ' ([Lubitsch] — „מעגל הנישואים", 1924; „שלוש נשים", 1924; „בכן זו פאריס", 1926).

הסרט הדוקומנטרי התפתח במיוחד בידי ר. פלהרטי ([ע"ע], „ננוּק מהצפון", 1922). לאחר שהיגר לאנגליה עזר להקים בה ענף זה של הק' שקיבל שם תנופה רבה, בהשפעתו ובהנהגתו של ג'. גרירסון („הנספחים בזרם", 1929).

בגרמניה התפתח הק' בשלהי מלה"ע I, בתחילה בעיקר למטרות תעמולה. הוקמו אולפנים (הגדול שבהם — Ufa) שבהם פעלו במאים־אמנים כרוֹברט וינה (Wiene), בעל „לשכתו של ד"ר קַליגרי", 1919, מסרטי־המופת של הראינוע הן בדרך סיפור העלילה והן בדרך הצגתה הקולנועית היוצרת מציאות מיסטית־פנטאסטית ע"י המחשת אירועים פסיכולוגיים בסביבה כעין־ראליסטית; פ. ו. מורנאו (F. W. Murnau), יוצר „נוספֶרטו", 1922, מראשוני סרטי־הפחדים, ו„הצחוק האחרון". 1924, יצירת המופת של הראליזם הפסיכולוגי; פריץ לאנג (F. Lang), יוצר „המוות העייף", 1921; ו„מטרוֹפּוליס", 1926; וג. ו. פאבסט ([G. W. Pabst] „רחוב עצוב". 1925; „אוֹפרה בגרוש", 1931) שניהם יוצרים שביקשו לתת ביטוי למצוקה החברתית בצורה סמלית. א. יאנינגס, אסטה נילסן, פולה נֶגרי היו בין כוכבי הראינוע המפורסמים בגרמניה. לסרטים האכספרסיוניסטיים הללו ולסרטים חדשניים וניסויים, היתה השפעה רבה על התפתחות אמנות הק'.

בברית המועצות (ע"ע מועצות, ברית ה־, עמ' 730/1) יצרו אמנים כאיזנשטין (ע"ע) — מגדולי אמני הק'. בסרטיו („שביתה", 1924; „אוקטובר", 1928, ובמיוחד — „אניית הקרב פוטיומקין", 1925 [הנחשב ליצירת מופת קולנועית בסוגו]), שבאו לשרת מטרות פוליטיות ברורות — הצליח ליצור ריתמוס רגשי נדיר באמצעות העריכה והמונטאז' הנותנים משמעות נוספת לכל אחד ממרכיבי הסרט. יחד עם ו. פודובקין ([ע"ע] „אם", 1926; „סופה של פטרבורג", 1927; „סערה מעל אסיה", 1928) הם מניחים יסודות לתורת המונטאז' והעריכה.

ביקורים בקולנוע בשנה, 1973

הארץ	מס' המבקרים (במיליונים)	ביקורים לנפש	מס' הסרטים שיוצרו, 1965
אה"ב [1]	921	5.0	191
אוסטריה [2]	27	3.6	
איטליה	546	10.0	277 [3]
אלג'יריה [1]	89	6.0	
ארגנטינה	63	2.6	
בולגריה	114	13.2	
בלגיה [3]	30	3.1	
בריה"מ	4,583	18.4	167
בריטניה	134	2.4	
גרמניה המערבית	144	2.3	95 [4]
דנמרק	19	3.8	
הודו [3]	3,490	6.2	304
הולנד	26	2.0	
הונג קונג	63	15.1	203
יפן	185	1.7	490
ישראל [3]	32	10.1	
מכסיקו	220	4.1	52
מצרים [1]	65	2.0	47
סינגפור	37	17.1	
צ'ילה [2]	45	5.0	
צ'כוסלובקיה	89	6.1	45
צרפת [3]	185	3.6	169
קנדה [3]	92	4.2	
רומניה	177	8.5	

מקור: שנתון האו"ם, 1975. 1. 1970; 2. 1971; 3. 1972; 4. 1973.

בצרפת (ע"ע צרפתית תרבות, עמ' 993—995), ערש התנועות המודרניות של האמנות הוויזואלית פעלו יוצרים נסיינים דאדאיסטים (ע"ע דדאיזם) כמן רֵי, מרסל דישן (ע' ערכיהם) וסיר־ראליסטים כרנה קלר (ע"ע) ב„אנטראקט", מסרטיו הראשונים, וס. דלי (ע"ע) בשתוף עם ל. בוניואל ([L. Bunuel] ב„כלב אנדלוסי", 1928) וז'אן אפשטיין.

ראשיתו של הסרט הקולי: שנות ה 30 וה 40. עם שילוב הקול (1926) חל מפנה מכריע באמנות הק'. המרכז הגדול והמשפיע ביותר בייצור הקולנועי בשנות ה 30 וה 40 (שני העשורים הראשונים להתפתחות הסרט המדבר בק' מאז תום עידן הראינוע) — היה הוליווד וסגנון הוליווד אותו ניסו לחקות מרכזים אחרים של תעשיית הק' לבידור (צרפת, אנגליה, הודו, יפן). במאים כוו. דיטֶלרה („חיי לוּאי פסטר", 1935), ה. הוקס („בעל הצלקת", 1932), ג' פורד ([ע"ע], „האסיר מאי הכרישים", 1935; „ענבי זעם", 1940; „מה יפית עמק נווי", 1941, והמערבונים הרבים שיצר), פ. קאפרה („זה קרה בלילה אחד", 1934; „מר דידז הולך העירה", 1936; „הן לא תקחהו עמך", 1938), צ'. צ'פלין („זמנים מודרניים", 1936; „הדיקטטור הגדול", 1940; „מר וֶרדו", 1947; „אורות הבמה", 1952), ב. ויילדר („סוף השבוע האבוד", 1945; „שדרות סנסט", 1950), (מאה"ב), א. היצ'קוק (בריטניה ואח"כ אה"ב) שקבע מקום לעצמו כאמן סרטי המתח („הגברת נעלמת", 1938; „עולם השכחה", 1945), היו בין מעצבי סרטי העלילה שהופקו למאות באולפנים הגדולים.

בין האולפנים הגדולים בהוליווד היו: M.G.M. (מטרו־גולדווין־מאיר; שנשלט בצורה ריכוזית ביותר בידי ב. מאיר וא. תולברג), ו Paramount שהתיר חופש פעולה גדול יותר לבמאיו והיה מגוון יותר הן בתוכן סרטיו והן בצורתם (הקומדיות של א. לוּביץ' והאחים מרכּס). אולפנים אחרים כאחים וורנר, הרבו בסרטי־פשע, ביוגרפיות ומחזות מוסיקליים ובין כוכביהם היו: ג' קגני, א. ג' רובינסון, פ. מוני (ע"ע), ה. בוגרט וב. דֵיוויס; חב' פוכס המאה ה 20 — בסרטים היסטוריים, סרטי־הרפתקה ומחזות מוסיקליים. בין כוכביהם: ט. פאוֶר, ה. פונדה, ב. גרֵיבל, דן דיילי, ושירלי טֶמפל; RKO, במחזות מוסיקליים (עם פ. אֶסטייר), בקומדיות קלילות (עם ק. גרַנט), ו Universal בסרטי־חרדה („דרַקוּלָה", „פרנקנשטיין"), קומדיות המוניות (עם אֶבּוט וקוסטֶלו) וסרטים מוסיקליים. תוצרת האולפנים והמפיקים הגדולים כוונה לצריכה המונית בהתאם לסטאנדארדים שהוכתבו ע"י ההצלחה הקופתית וע"י שיטת ה„סטאריזם" (star — כוכב, שחקן או שחקנית הקשורים לאולפן שבונה את תדמיתם באמצעות פרסומת נרחבת), שטופחה על ידם באמצעות השקעות ענק כגון בבניית תדמיתם של: ג. גארבו; ג'. הַרלו; ג'. קרופורד; ג'. גארלנד; קלַרק גייבל; ל. בַּרימור; מ. רוני; ס. טריסי (מכוכבי מ.ג.מ.). הסרטים נוצרו לפי ז'אנְרים שנהגו גם בימי הראינוע: סרטי מתח והרפתקה, מערבונים, קומדיות, מלודרמות, סרטי־פשע, ונוספו עליהם המחזות המוסיקליים (musicals) וסרטי־המלחמה שהתפתחו בשנות ה 40.

מבין סרטי הז'אנר תפסו מקום מרכזי ה„מערבונים" (Westerns) שתארו את הפריצה למערב אה"ב ברבע האחרון של המאה ה 19, בעקבות הנחת מסה"ב עד לאוקיאנוס השקט. „אינדיאנים" וחוואים (ranchers), בּוקרים (cowboys) ונערות השעשועים שב„בארים", שומרי־החוק (sheriffs) ומפריו האקדחנים, אכלסו מאות סרטים כאלה על ה„מערב הפרוע" והפכו לשם דבר. בין הבמאים החשובים בתחום זה: ג' פורד ([ע"ע] „קרון הדואר", 1939; „קלמנטיין יקירתי", 1946), ו. פלמינג („האיש מוורג'יניה", 1929), ה. קינג („האקדחן", 1950), פ. זינמן („בצהריי־יום" [שהוא מן הקלאסיים שבז'אנר], 1952), ג'. סטיוונס („שיין", 1953), ה. הוקס וק. איסטווד. המערבונים זכו לפופולריות רבה בעולם כולו ויוצרו בהמוניהם גם באיטליה.

באירופה התפתחה אמנות הק' המסחרי שעמד בקושי בהתחרות

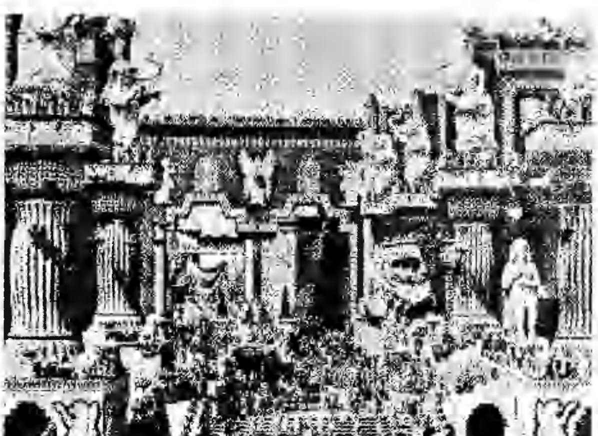

עמודים 303—304. מימין: סדרת צילומים עוקבים מסצנת המדרגות המפורסמת בסרטו של ס. איזנשטיין „אנית הקרב פוטיומקין", 1925; למעלה: סצנה מסרטו של פ. לנג „מטרופוליס", 1926; באמצע, מימין: צ'. צ'פלין ופולט גודרד בסצנה המסיימת את סרטו של צ'פלין „זמנים מודרניים", 1926; באמצע, משמאל: מתוך: „לשכתו של ד"ר קליגרי", סרטו של וינה, 1919; למטה: ארמונו של בלשאצר בבבל, מתוך סרטו של גריפית: „אי־סובלנות", 1916.

עמודים 305—306. למעלה, מימין: „האזרח קיין", 1941, סרטו של א. ולז בכיכובו; למעלה משמאל: „2001 — אודיסאה בחלל", סרטו של קובריק, 1968; באמצע, מימין: גרי קופר במערבון הקלאסי „בצהרי־יום", של ס. קריימר, 1952; באמצע, משמאל: „ראשומון", סרטו של א. קורוסאווה מיפן, 1950; למטה, מימין: „מורגן", סרטו של ק. דיס מבריטניה, 1965; למטה, משמאל: „חלף עם הרוח", 1939, סרטו של ו. פלמינג בכיכובם של וויואן לי וקלרק גיבל.

עם הוליווד — אך מתוכו חרגו יוצרים בודדים (תסריטאים, במאים) שפרצו דרכים חדשות באמנות הק׳ ביצירות ייחודיות או מופתיות. ביניהם בולטים יוצרים כגון: ר. קלר („לנו החרות", 1931) ; ג׳. רנואר („החיה שבאדם", 1938 ; „כללי המשחק", 1939), מ. קרנה („ילדי גן העדן", 1945) הצרפתים, ד. לין האנגלי („פגישה קצרה", 1946 ; „תקוות גדולות", 1946, צ׳. צ׳פלין („אורות הכרך", 1931 ; „זמנים מודרניים", 1936 ; „הדיקטטור הגדול", 1940 ; „אורות הבמה", 1952, א. ולז („האזרח קיין", 1941) מאה״ב, ואיזנשטיין („אלכסנדר ניוסקי", 1938 ; „איוון האיום" חלק א׳ וחלק ב׳, 46—1944) בבריה״מ.

הסרטים שהצליחו לספר באמצעים קולנועיים מציאות חיים שאינה נראית שרירותית ואינה מוגבלת לתחומי האולפן בלבד — הכינו את הקרקע לנאוראליזם בק׳ שצמח אחרי מלה״ע II, תחילה באיטליה (יצירותיו של ר. רוסליני — „רומא עיר פרזות", 1945 ; „פאיזן", 1946, ויצירותיו של ו. דה־סיקה עם התסריטן צ׳. זוואטיני, „גונבי האופניים", 1948 ; „נס במילאנו", 1951 ; „אומברטו די", 1952). יצירות אלה ודומיהן הושפעו ממסורת הסרטים הדוקומנטריים של פלהרטי וגרירסון (ר׳ לעיל). הנאוראליזם ביקש להגיע ל„אינטרפרטציה יצירתית של המציאות" ובעיקר לעימותו של האדם עם הרעב, העוני, המלחמה והתפרקות המשפחה. הם עשו זאת תוך התרחקות רבה ככל האפשר מהנוסחאות הקבועות לבידור־המונים כפי שנוצרו באולפנים של הוליווד ומחקיה, או מהנסיונות של הסובייטים בשנות ה 20 (ס. איינשטיין, ו. פודובקין [ר׳ לעיל]) להפוך את הסרטים למבצעי תעמולה חד־משמעיים המציגים (ע״י עריכה ומונטאז׳ סימבוליים) פירוש חד־צדדי למציאות.

„שדה הראיה העמוק" המאפשר לצופה לראות על מסך הק׳ את רוב החפצים והמשתתפים הנמצאים גם בעומק התמונה וגם בקדמתה בחדות שווה (בדומה לראיה הטבעית) — הוכנס מחדש כסגנון צילום לסרטי העלילה ע״י ולז, רנואר ולין והגביר את תחושת הראליות של הסצנה המתרחשת לעיני הצופים.

שנות ה 50 וה 60. התאוריה הקולנועית (כפי שהתפתחה בין השאר בידי ב. באלאש ההונגרי, ז. קראקאואר, א. באזין הצרפתי והתאוריות של הבימאים הרוסיים איזנשטיין ופודובקין [ר׳ ביבל׳]), התסריטאות והביקורת התפתחו בקצב מהיר אחרי מלה״ע II והפיצו תודעת הק׳ כאמנות וכמקצוע אקדמי. הוליווד וחברות ההפקה הגדולות שבשליטת הבנקאות האמריקנית, שהגיעה לשיאה מיד לאחר המלחמה (1.7 מיליארד דולר הכנסות מסרטים ב 1946 — כמחצית בלבד מסכום זה ב 1962), ירדו מגדולתן בעקבות משברים פנימיים הרסניים (המקרתיזם), חקיקה אנטי־טרסטית ובעיקר בגלל התפתחות הטלוויזיה שהפחיתה את מספר המבקרים באולמי־ההקרנה ב 75%. בראשית שנות ה 50, כשהחלה התמוטטות של מערכת ההפקה המסרתית, חיפשה הוליווד דרכים חדשות למשיכת צופים. נוסו חידושים טכנולוגיים בהקרנה (ר׳ להלן), הופקו סרטי־ראווה ענקיים („הגדולה בהצגות תבל", 1952 ; „עשרת הדברות", 1956 ; „בן־חור" 1959), וסרטים צולמו בצבע (הטלוויזיה היתה עדיין ברובה בשחור־לבן). יוצרים ומפיקים עצמאיים התעודדו מהצלחות סרטים אמנותיים שנוצרו מחוץ לרשתות ההפקה וההפצה ההוליוודיות והביאו לביזורה של תעשיית הק׳. בצדם התפתחה תנועת סרטי „המחתרת" (ר׳ להלן). באירופה החלו לעודד את היוצרים והיצירה המקומית ע״י חוקי הגנה שחייבו את המפיצים והמקרינים להציג יצירות מקומיות או לפחות יצירות שנעשו בשותפות עם גורמים מקומיים, ע״י הקצבות ופסטיוולים (ב 1973 התקיימו למעלה מ 100 פסטיוולים בין־לאומיים לסרטי־ק׳ ברחבי העולם), פרסי עידוד ואשראי זול ליצירה. הנאוראליזם, שד. לין היה מחלוציו באנגליה, התפתח עם הפניית תשומת הלב למעמדות העובדים ולבעיות החברה (סרטיו של טוני ריצ׳רדסון „הבט אחורה בזעם", 1959 ; ז׳ק קליטון „מקום בצמרת", 1959, ואחרים). בצרפת הופיע ה„גל החדש" (ז׳ן־לוק גודר, פ. טריפו, ק. שברול, ר. ואדים, ל. מאל, ור׳ על כך — צרפתית, אמנות, עמ׳ 994/5).

יוצרים ומבקרים מרדו נגד אָפני ההפקה וההיראַרכיה המסרתית של הוליווד וגרורותיה ואמנים עצמאיים התפרסמו עד מהרה בכל העולם כמהדשיו האמנותיים של הק׳, ביניהם: א. ברגמן ([ע״ע, כרך מילואים]; „החותם השביעי", 1956 ; „תותי בר", 1957 ; „פרסונה", 1965 ; „בושה", 1967 ; „הפולחן", 1968 ; „קריאות ולחישות", 1973 ; „תמונות מחיי נישואין, 1974), משוודיה; א. רנה („הירושימה אהובתי", 1959 ; „אשתקד במרינבד", 1961 ; „המלחמה נסתיימה", 1966), מצרפת; ל. בוניואל („וירדיאנה", 1961 ; „טריסטנה", 1970 ; „החן המוצנע של הבורגנות", 1972). מכסיקו, ספרד, צרפת; מ. אנטוניוני („ההרפתקה", 1959 ; „הלילה", 1961 ; „המדבר האדום", 1964 ; "Blow-Up", 1967) ופ. פליני ([ע״ע] „החיים המתוקים", 1960 ; „פליני ½8", 1963 ; „סטיריקון", 1969 ; „פליני־רומא", 1972 ; „אמרקורד", 1974), מאיטליה; אקירה קורוסאווא („ראשומון", 1950 ; „איקירו", 1952 ; „שבעת הסמוראים", 1954 ; „יוג׳ימבו", 1961 ; „גבוה ונמוך", 1963) ונגיסה אושימה („הטקס", 1969 ; „אחות הקיץ היקרה", 1972), מיפן. ככל שגברה חשיבות השפה והדיאלוג בסרטי הק׳ כן התחזקו תעשיות הק׳ האזוריות: ההודית שהיא השניה (1965) בגדלה בעולם מבחינת מספר הסרטים המופקים בשנה — במערב נודע הבמאי סאטיג׳יט ריי („רעם רחוק", 1973), הסינית (בהונג־קונג), היפנית (שב 1965 יצרה יותר סרטים מכל מדינה אחרת), הפרסית, התורכית, הערבית (במצרים) והדרום־אמריקנית. המשטרים הקומוניסטיים פיתחו תעשיות מולאמות בעלות אמצעים גדולים ופסטיוולים עצמאיים לקביעת סטאנדרדים. הטלוויזיה הפכה לאחד ממקורות המימון להפקת סרטים — ועד מהרה גדל מקור זה והפך הגדול והמשפיע מכל מקורות המימון בעולם הק׳.

המחתרת והק׳ האישי. בשנות ה 60 עם עליית רמת ההכנסה של צעירים וירידת מחיר מכשירי הצילום וההקלטה ופיתוח כלים קלים ומיטלטלים (וידאו־טייפ, מצלמות 16 מ״מ ו 8 מ״מ ידניות) — הופיעו מוקדי הפקה ויצירה רבים בעולם האוניברסיטאי ומחוצה לו, בהם נוצרו סרטים שלא נועדו להפצה ברשתות ההפצה המקובלות. רבים מסרטים אלה היו ראקציה חריפה לגודל ולגודש ההוליוודיים, בציוד, בתפאורה ובעלילות המקובלות. הם ביקשו להכניס חידושים מהפכניים בתכנים ובצורות הקולנועיות ע״י יצירת סרטי אימפרוביזציה ללא תסריטים, ללא עריכה, ללא עלילה וללא מגבלות כלשהן — רובם התרכזו בנושאים שנראו להם אסורים ע״י הצנזורה: מין, אלימות, מחאה פוליטית. הליברליזציה של חוקי הצנזורה והגלים של סרטי הפורנוגרפיה והאלימות המותרים להצגה או המופצים בשוק החוקי־למחצה, ביטלו את הייחוד הנושאי של סרטי „המחתרת". רק מיעוט זעיר מהאמנים שעסקו בנסיונות עברו את השלב הזה והגיעו ליצירה (כג׳. קאסאווטאס [„פנים", 1968 ; „בעלים", 1970]) שבה התבססו צורות חדשות של תסריט ועריכה תוך שמירת הרעננות האִימפרוביזטורית.

בין הבמאים הדבים שפעלו בשנות ה 50 וה 60 ותחילת ה 70 במסגרת שיטת ההפקות העצמאיות אשר בהן ממלא הבמאי תפקיד מרכזי (במקום המפיק ו„הסטאר") בולטים, נוסף לבמאים שהוזכרו לעיל, אמנים כגון: ס. קובריק („ד״ר סטרינג׳לאוו", 1964 ; „2001: אודיסאה בחלל", 1968 ; „התפוז המכני", 1971), ג׳. לוסי („רצח טרוצקי", 1972), ב. וילדר („סטאלאג 17", 1953 ; „הדירה", 1960), א. קאזאן („ויווה זאפאטה", 1952 ; „חופי הכרך", 1954), ל. אנדרסן („הו, ארץ חלומות", 1953 ; „כל יום מלבד חג המולד", 1957 ; „או, בר־מזל", 1972), ג׳. שלזינגר („קאובוי של חצות", 1968), א. ואידא, („אפר ויהלומים", 1958 ; „החתונה", 1973), ר. פולאנסקי („הרתיעה", 1965 ; „מקבת", 1971), מ. פורמן („פטר השחור", 1963 ; „אהבת

בלונדינית", 1965; „התפשטות", 1970, „קן הקוקיה", 1976), ד. מאקאווייב („WR — מיסתורי האורגניזם", 1970), פ. קופולה („אנשי הגשר", 1968; „הסנדק", 1971), ב. ברטולוצי („הטנגו האחרון", 1973), ג'. היוסטון („עיר שמנה". 1972), פ. פ. פאסוליני („תאורמה", 1968; „דֶקָמרון", 1971), ס. פקינפה („חבורה פראית", 1969; „כלבי קש", 1972), ד. סיגל, („הארי המלוכלך", 1972), א. היצ'קוק („תפוס את הגנב", 1955; „מזימות בין־לאומיות", 1959; „ורטיגו", 1959; „פסיכו", 1960; „הציפורים", 1963; „מזימות", 1976), א. פאן („בוני וקלייד", 1967), ד. לין („הגשר על הנהר קוואי", 1957; „דר' ז'יוואגו", 1965), א. פרמינגר („משפט רצח", 1959; „באני לֵייק נעדרת", 1965), ל. ויסקונטי („רוקו ואחיו", 1960; „הנמר". 1963; „מוות בוונציה", 1971), פ. בוגדנוביץ („ירח נייר", 1971; „הצגת הק' האחרונה", 1971; „דייזי מילר", 1974), מ. ניקולס „מי מפחד מוורג'יניה וולף", 1965) ואחרים.

יע. מל.

מעמדו של הק' כאמנות שנוי במחלוקת. אף שצרפו את אמנות הק' ל„אמנויות היפות" ישנם רבים הטוענים כי הק', במיטבו דווקא, אינו אלא צורת בידור המוני ומקיר להנאה פשוטה. יש אמנים השואפים, קודם כל. להשתחרר מלחץ כלכלי על האמן היוצר. אחת המגמות באמנות הק' חותרת ל„מציאותיות" רבה ככל האפשר; שהרי כוחו של הק' בשחזור הנאמן ביותר של התרחשות במציאות. מגמה אחרת חתרה ל„ק' טהור" והתנתקות מצילום „אותנטי" של התרחשות באופן שהסרט יוכל לעורר חוויה אסתטית טהורה ככל יצירה אמנותית אחרת. ייחודו של הק' בהיותו אמנות סינתטית: יסודות מרחביים משתלבים במימד הזמן, ויסודות סיפוריים דמיוניים — ביסודות תיעוד אותנטי.

הק' נאבק להשתחרר מדפוסי ההצגה התאטרונית שציינוהו בראשיתו — וכיום הוא משפיע הן על התאטרון המודרני, הן על האמנויות הפלסטיות והן על הספרות. סרטי ציירים רבים (מן רי, הנס ריכטר, סלוודור דאלי, פ. לז'ה ובימינו — אמן הפופ א. וורהול) מצביעים על קשרי גומלין בין הציור לק'. נסיונות מודעים לשילוב מלא בין ק' למוסיקה (של ס. פרוקופייב) הוא סרטו — של ס. איזנשטיין, „אלכסנדר נייבוסקי". אחרים — כדיזני ונ. מק־לרן — ביקשו ליצור מיזוג של אמנות קולית וויזואלית באמצעות הסרט

אמנים ומבקרים רבים בק' ראו ב„קלוס אפ" („תקריב", צילום מקרוב, ובעיקר של פני השחקן) וב„מונטאז'" (עריכה, צירוף קטעי סרט בודדים) את האמצעי העיקרי ליצירה האמנותית הייחודית בק'. שהרי התאטרון אינו מסוגל לקרב את פני השחקן אל הצופים כפי שמסוגלת המצלמה, וכן אין הוא מסוגל לשבור באופן חד את רצף המאורעות ואת מרחב הבימה, בדרך שהעריכה הקולנועית מאפשרת. בביקורת שלאחר מלה"ע II הופיעה דרישה לרצף מלא יותר בתיאור ההתרחשות וצמצום במספר קטעי חיבור קצרים — בהתבסס על יצירות כמו „אזרח קיין" של אורסון ולז, ובהסתמך על שיפורים טכנולוגיים — שינוי זה בהערכת הפוטנציאל האמנותי של אמצעי ההצגה הקולנועית, טומן בחובו שינוי מהותי יותר. מרכז הכובד ביצירה הנאראטיווית הקולנועית נע מן המימד הוויזואלי אל המימד הדרמתי מן הביטוי הפלאסטי „הטהור" אל הספרות. הק' הופך לאחד האמצעים מעבירי הסיפורת, והשפעתו המעצבת על הספרות לא תהיה, בסופו של דבר ובאספקלריה היסטורית, קטנה יותר מהשפעת הדפוס.

כיום, יותר מאשר בעבר, נראה ייחודו של הק' כאמנות אשר בה היצירה מורכבת מבבואות של אירועים בעלי משמעות. אמן הק' יוצר אירוע ו/או מעצבו; בין שהתרחש אירוע זה ברחוב, ללא בימוי, ובין שבוים באולפן — מציגו הסרט הקולנועי בדרך הראיה של האמן.

ק' כתקשורת. הטכניקה הקולנועית פותחה מלכתחילה כאמצעי לצילום תנועת גופים ועצמים נעים ונייחים ולהקרנת התנועה המצולמת בפני צופים. תוך זמן קצר הפך הראינוע, ואח"כ הק', לאמצעי של בידור המוני והיה לאמנות חדשה („השביעית"). תעשיית ק' משוכללת ורבת אמצעים התפתחה וכללה — לא רק סרטי עלילה כי אם גם יומני החדשות, סרטי־תעודה ומדע וסרטי פרסומת ותעמולה. הטלוויזיה הפכה את הטכניקה הקולנועית במסגרת חיי היום־יום לאמצעי־תקשורת רב־שימושי.

הטכניקה הקולנועית מאפשרת ומחייבת אָפני ביטוי ודרכי הבעה המוסכמים על המוען (המפיק, הבמאי, השחקן) והנמען (הצופה, הקהל). ללא שימוש במערכת סמלים משותפת (המתפרשים ע"י היוצר וע"י הקהל בדרך דומה או זהה) לא יקלט המֶסֶר הקולנועי. אף שנוהגים לדבר על „שפת הק'", לא יוצרים סמלים אלה שפה הזהה בתכונותיה לשפת מלים המדוברת והכתובה, אלא שיטת תקשורת המורכבת מרבדים אחדים: א) הבעה לא־מילולית (כמו תנועות גוף וידיים, דפוסי התנהגות ופעולה -- „אַקשן" -- והבעות פנים); ב) צורות קולנועיות מובהקות (כגון זוויות צילום, תנועות מצלמה, הכוונת תאורה, אפני עריכה); ג) ביטוי באמצעות חפצים הלקוחים מחיי היום־יום (מאפרה מלאה, פסי רכבת מתרחקים, עצים נעים ברוח) וסמלים קונוונציונליים מן התרבות האנושית (אש, צלב, דגל, מוות); ד) שפה מדוברת (דיאלוג ו„קריינות", רעשים, מוסיקה); ה) דמויות, סטֶראוטיפים ומוסכמות אֲפייניות לק', אך מוכרות גם מחוצה לו. אמצעים אלה מתגבשים בסרט ק', בהרכבים חדשים ומיוחדים, לכדי יצירת אירוע בעל משמעות. שיטות־סמלים אלה מהוות כיום חלק אינטגרלי של מערכת אמצעי התקשורת, של עולם התרבות והאמנות ושל מסכת החיים, ומקיימות עמם יחסי גומלין.

הק' כאמצעי להעברת מידע. רובם המכריע של האירועים המשודרים במסגרת חדשות הטלוויזיה מצולמים ומעובדים באמצעות מכשירי ק' רגילים ובטכניקות ק' מקובלות.

פיתוחם של פריטי ציוד ק' נייד וזול (מצלמות 16 מ"מ, 8 מ"מ, וידאו 0.5 אינץ'), פתחו דרכים חדשות לתקשורת קולנועית בין קבוצות חברתיות וגורמים פוליטיים. אנשי ק' רבים ביקשו ל„דובב" באמצעים קולנועיים קבוצות־מיעוט בחברה („אתגר לשינוי" בקנדה, „סלון" בצרפת והטלוויזיה הקהילתית באה"ב). התוצאה — הגברת המודעות של קהל נבחר (בקנדה — צפו בסרטים גם חברי הממשלה) ושל המוני צופים (באה"ב ובישראל — סרטים דוקומנטריים על שכונות עוני וקרבנות מצוקה) לבעיות ולאורח־חיים של קבוצות מיעוט המקופחות גם מבחינת גישתן לאמצעי התקשורת ההמונית. בניסויים מסוג זה באה"ב ובאירופה המערבית עסקו בני הקבוצה, שהיא נושא הסרט, בעצם העשיה הקולנועית, בהדרכת אנשי מקצוע שניסו להגיע למינימום מעורבות בתהליך ההפקה והעריכה.

הק' הוא אחד האמצעים במערכת תקשורת ההמונים האָפייניות לחברה המודרנית. הקהל הרחב בוחר לצפות בסרטים בהתאם להצע שקובעות חברות ההפצה ותחנות הטלוויזיה הגדולות. אולם מאחר שהצע מושפע מהצלחתם הקופתית של הסרטים עצמם, אין לראות בקביעת אופי הסרטים כפיה חד־כיוונית „מלמעלה". דגמי חיקוי מוצעים ע"י הסרטים לצופיהם — אך מידת השימוש בהם (בכל הנוגע להתנהגות חברתית) אינה מותנית בהשפעת הסרטים בלבד. סרטי ק' משפיעים על היווצרות דגמי התנהגות והתפתחותם, אך הם גם משקפים ערכים חברתיים שנוצרו ללא תלות בהם. הק' אינו מבודד מן המערכת הכלכלית־החברתית־תרבותית ויש לחקרו במשולב עם כל שאר גורמיה.

י. ניר

הסריטאים, מפיקים, במאים ושחקנים יהודים מילאו תפקיד חשוב ביותר בק', במיוחד באה"ב, ותרמו רבות לפיתוח תעשיה זו. אפילו בסרט העלילה האמריקני הראשון („השוד הגדול של הרכבת",

1903) השתתף שחקן יהודי בשם מ. אנדרסן (אהרונסון) שהיה אח"כ מפיק; בין המפיקים החשובים בתעשיית הק' באה"ב יזכרו: א. צוקור שהקים את „פאראמאונט", חלוצת חברות הסרטים הגדולות בהוליווד; ס. גולדווין ולואיס מאיר, שהקימו יחד את .M.G.M; ה. כהן שהקים את „קולאמביה", וארבעת האחים „וורנר" שגם חברתם היתה מענקי הוליווד; מ. טוד, מפיק סרטי הענק („סביב העולם בשמונים יום", 1956) ומחלוצי הסינרמה (ר' להלן); דוד סלזניק, מפיק „חלף עם הרוח" (1939) מהסרטים הרווחיים ביותר שהופקו אי־פעם (למעלה מ 90 מיליון דולר עד 1975); המפיק סם שפיגל שכמה סרטים בהפקתו הגיעו לרמה אמנותית גבוהה („המלכה האפריקנית", 1951; „הגשר על הנהר קוואי", 1957); האחים מיריש, מפיקי „סיפור הפרוורים (1960); ס. קרימר, מפיק עצמאי („בצהרי־יום", 1952; „האמיצים", 1958) ובמאי מעולה והמפיק י. א. לוין („על החוף", 1959; „ספינת השוטים", 1964), מבין הבמאים: א. לוביץ' אמן הקומדיה („נינוצקה", 1939); א. פון שטרוהים, שחקן־במאי (ר' לעיל); י. פון שטרנברג („המלאך הכחול" עם מרלן דיטריך, 1930); ו. וילר („אנקת גבהים", 1923; „בן חור", 1959); ב. וילדר („סבּ־רינה", 1954; „הדירה", 1960; „אירמה המתוקה", 1962); ס. לומט („מראה מעל הגשר", 1962; „המשכונאי", 1964); מ. לירוי („מאדם קירי", 1943); י. ל. מנקוויץ' („קלאופטרה", 1962); ג. פרוקנהימר, אוטו פרמינגר ורבים אחרים. רבים מאד בין התסריטאים היו יהודים: בן הכט („כותרת ראשית"), ש. רפאלסון, א. סיגל („סיפור אהבה"), ג'. אכסלריוד („ארוחת בוקר בטיפאני") ק. פורמן („בצהרי יום", „הגשר על הנהר קוואי"), ה. מנקוויץ' (האזרח קיין"). בין מחברי המוסיקה: א. ברלין, ד. טיומקין, ב. בכרך; ובין השחקנים: האחים מרכּס. דני קי, א. ג'. רובינסון, טוני קרטיס, א. ארקין, לי ג'. קוֹבּ, קירק דגלס, רוד סטייגר, ד. הופמן, א. גולד, סדה בארה, פולט גודרד, שלי וינטרס, ב. סטריזנד ואחרים. בבריטניה: א. קורדה, במאי („חייו הפרטיים של הנרי השמיני", 1933) ומפיק („פימפרנל האדום", 1934, בו כיכב השחקן היהודי לזלי האוורד; „האדם השלישי", 1949), והמפיק ה. זלצמן (סדרת ג'. בונד). בצרפת: מ. לינדר מראשוני הקומיקאים; הבמאים: א. גאנש, ג'. אפשטיין, ק. ללוש והשחקנים ה. באור, סימון סיניורה, ר. הירש, א. אימה. בגרמניה: פ. דוידזון וה. פלנר שהקימו (1913) חברת סרטים; א. פומר, במאי ומנהל חברת סרטים שבזמנו היה תור־הזהב של הסרט הגרמני (הפיק את „לשכתו של ד"ר קליגרי", 1919), והבמאי פ. לנג (ר' לעיל). בבריה"מ: ס. איזנשטיין, מענקי הק' וקובעי דרכו, ד. ורטוב (דניס קאופמן) ממקדימי cinema vérité, י. חפץ א. זרחי ואחרים. בצ'כוסלובקיה: הבמאים יאן קאדאר („התחנה ברחוב הראשי") ומ. פורמן (ר' לעיל). מ.

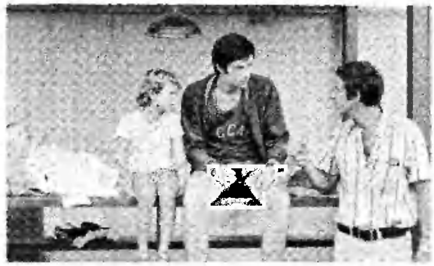
דמויות ונושאים יהודיים אכלסו את מסך הק' מראשיתו. הדמויות היהודיות היו לעתים סטראוטיפיות (המהגר היהודי במלודרמה המתרחשת בגטו האמריקני) או לקוחים מחיי „תחום המושב" ברוסיה. בסרטים היסטוריים הופיעו יהודים כדישראלי, דרייפוס ובילים. אחרי מלה"ע I, נעלמה למעשה דמות היהודי המזדהה כיהודי מן המסך באה"ב. בשנות ה 20 היו אפיונים יהודיים בודדים (ביניהם אל ג'ול־סון כבנו של חזן בסרט המדבר הראשון [„זמר הג'ז"]), אך משלהי שנות ה 20 עד לאמצע שנות ה 40 כמעט שלא עלתה בק' האמריקני דמות יהודית או נושא יהודי. האנטישמיות באה"ב לא הוזכרה כמעט בהוליווד עד לאחר מלה"ע II, אולי מפני שיהודים מלאו תפקידי מפתח בתעשיית הק' ולא רצו להבליט את הנושא היהודי. מרכיבים יהודיים הושמטו מספרים שעובדו לק' ונושאים בעלי חשיבות יהודית (למשל: „חיי אמיל זולה") הוצגו ללא הזכרת המלה „יהודי". הנושא היהודי ואיום השואה עלו בסרטו של צ'. צ'פלין „הדיקטטור הגדול" (1940), שלא הופק ע"י האולפנים הגדולים ורבים ביקשו למנוע השלמת הפקתו.

אחרי מלה"ע II הופיע נושא האנטישמיות בשני סרטים שנועדו להוקיעה: „אש צולבת" (ביים א. דמיטריך, 1947) ו„הסכם ג'נטלמני" (א. קאזאן, 1947). ואולם בתקופת מקרתי שוב נמנעה הוליווד מדיון בנושאים יהודיים. תפנית נוספת התרחשה כשנתעוררה המוד־עות האתנית באה"ב שנתבססה על תרבותה הפלורליסטית. דמויות יהודיות נראו לעתים יותר תכופות, חלקם — עיבודי רומנים רבי־מכר (כ„שלום, קולומבוס" ו„תלונת פורטנוי" של פ. רות). למרות שהביקורת טענה שחלק מהדמויות שהוצגו גם בתקופה זו היו סטראו־טיפים שליליים, כדוגמת האמא היהודית, העלו סרטים אחרים מגוון של דמויות. אחדים מאלה נתבססו על העבר („כנר על הגג", בכיכובו של חיים טופול) ואחרים — על נושאים ישראליים (המצליח שבהם היה „אכסודוס", 1960). שניים מהסרטים הקנדיים הראשונים שזכו להצלחה בין־לאומית — „המרוץ לצמרת של דודי קרוויץ", 1975 ו„שקרים שסיפר לי סבי", 1975 — נושאם יהודי.

סרטי עלילה אמריקניים בודדים התמודדו עם נושא השואה („יומנה של אנה פרנק", 1959, שביים ג'. סטיוונז; „המשכונאי", 1964, שביים ס. לומט; „יעקובובסקי והקולונל", 1958 עם הקומיקאי היהודי דני קי. ואולם משנות ה 60 נדון הנושא בהרחבה בק' האירופי (שעסק קודם לכן מעט מאד בנושאים יהודיים, להוציא את הסרטים האנטישמיים שיצרו הנאצים בדוגמת „היהודי הנצחי", 1940 ו„היהודי זיס", 1944): בפולניה („התחנה האחרונה", סרטה של ו. יעקובובסקה ו„הרחוב על הגבול" של א. פורד), בצ'כוסלובקיה (בסרטו של י. קאדאר, „החנות ברחוב הראשי", לפי תסריטו של ל. גרוסמן, 1966, עם אידה קמינסקה), באיטליה („גן פינצי־קונטיני" שביים ו. דה־סיקה לפי ספרו של ג'. באסאני, 1970) ובצרפת (בסרטיו של ק. ברי, „הזקן והילד", „מזל טוב" והסרטים הדוקומנט־ריים „הצער והחמלה" למרסל אופלוס ו„למה ישראל?" לק. לנצמן). אף שהנטיה היתה לצייר את היהודי כדמות חסרת־ישע („לוסיין לקומב" ללואי מאל) הנעזרת לעתים קרובות ע"י לא־יהודים, התעלמו הסרטים משאלות יסודיות אחרות הקשורות בשואה ובעמידת היהודים על נפשם. לפני מלה"ע II היו במספר סרטים סובייטיים נושאים ודמויות יהודיים. בין הסרטים שנעשו באודסה בשנות ה 20 היה עיבוד סיפורו של שלום עליכם „כוכבים נודדים" שנעשה בידי יצחק בבל. בשנות ה 30 הוסרט „פרופ' מאמלוק" (1938), וספרו של פויכטוונגר „משפחת אופנהיים", ואולם לקראת מלה"ע II כמעט שלא הוזכרו יהודים ומאז המלחמה נעלמו לחלוטין דמויות יהודיות מהק' הסובייטי.

סרטים אידיים נוצרו בשני מרכזים עיקריים: פולניה בשנות ה 20 וה 30 ואה"ב בשלהי שנות ה 40. למרות תכנם הפשטני הם בעלי ערך רב בשקפם דרך ראיה של חיים יהודיים. הרבה מחזות אידיים קלאסיים („הדיבוק" של אנ־סקי, 1937; „שדות ירוקים" וכן „על חטא"; „אן א היים" [בלא בית] עם אידה קמינסקה וזוג הקו־מיקאים דז'יגן ושומכר; „יידל מיטן פידל" [„יהודה ולו כינור"] עם פזמונים של א. מנגר ובכיכובה של מולי פיקון) הוסרטו בפולניה ומספר סרטים אידיים מעולים נעשו באה"ב, לצד מלודרמות המוניות וסרטי וודוויל דלי־איכות. ג'פ. ו.

ק' בישראל. מעידן הראינוע ועד עידן הטלוויזיה התפתח בישראל בעיקר הסרט הדוקומנטרי. מבראשית שנות ה 20 החלה פעילות סינמטוגרפית דוקומנטרית (הראשון שבהם — בן־דוב שצילם את כניסת הגנרל אלנבי לירושלים, 1917), שנמשכה בסרטי חדשות של חומר דוקומנטרי המצטרפים ל„יומן" (נתן אכסלרוד: „יומן מולדת", 1929, שהפך ל„יומן כרמל" וליווה כ 30 שנה את חיי היישוב היהודי בא"י ובמדינת־ישראל). הסרט הדוקומנטרי הארצ־ישראלי המקורי התפתח כסרט ציוני מגמתי (ברוך אגדתי: „זאת הארץ", 1934, שהוא נסיון למזג סרט דוקומנטרי ועלילתי) וסרטי במאים אורחים שהוזמנו ע"י המוסדות להפיק סרטי תעמולה (לרסקי:

סצנה מהסרט הישראלי „עיניים גדולות" בבימוי אורי זוהר. מימין, אורי זוהר; באמצע, אריק איינשטיין (המכון לסרט הישראלי)

„העבודה" 1933, „אדמה" 1947, קרומגולד: „בית המדבר", על בית הערבה, לייטס: „דמעת הנחמה הגדולה" 1946). עם קום המדינה והקמת „אולפני הרצליה" ע"י מרגוט קלאוזנר ו„אולפני גבע" (אח"כ פסה ברקי) ע"י מרדכי נבון — הפיקו שני האולפנים יומני חדשות שהוקרנו לסירוגין על מסכי הק' בישראל. צילום יומני החדשות הכשיר דור של צלמי ק' וטכנאי הפקה וייצור רבים.

עם הפעלת הטלוויזיה הכללית והלימודית בסוף שנות ה60 הופסקה הפקת היומנים אך גדלו בהרבה ממדי ההפקה של סרטים דוקומנטריים, סרטי חדשות, סרטי הסברה והוראה, סרטי תעמולה ומידע (קרוב ל1,000 שעות סרטי ק' וטלוויזיה בשנה, בשנות ה70) שהם עיקר תעשיית הק' והטלוויזיה בישראל. בין הבולטים בבמאי הסרטים הדוקומנטריים בישראל בשנות ה60 וה70: א. אלדד, ש. אימברמן, י. בורשטין, נ. גרוס, ד. גרינברג, י. זרצקי, ז. חבצלת, י. ישורון, א. צפריר, ז. ברנוף, מ. שגריר, א. שטינהארדט. דוד פרלוב יצר סרטים דוקומנטריים־פיוטיים בעלי ייחוד („ירושלים", „מושב זקנים", „דייגים") בסגנון הק'־המסתי האירופי, שהשפיעו על עמיתיו. מרדכי קירשנבאום („רימון בעזה") פיתח סגנון סאטירי חריף בסרטים דוקומנטריים („עין גדי", „שיקאגו בכדורגל") ובתכניות סאטיריות, שעוררו חילוקי־דעות, שהפיק בטלוויזיה („ניקוי ראש") והיה ראשון שזכה בפרס ישראל (1976) לאמנות הק' והטלוויזה. הטלוויזיה הכללית מנוהלת ע"י רשות שידור עצמאית הממונה ע"י הממשלה. הטלוויזיה הלימודית מנוהלת ע"י משרד החינוך והתרבות ושתיהן משדרות (בשחור לבן) על הערוץ הטלוויזיוני היחיד שהוקצה לישראל.

הק' העלילתי בישראל איחר להתפתח, והגיע להשגים אמנותיים בודדים. תחילתו ב1932 כשהפיק נ. אכסלרוד סרט קומדיה עלילתי („ויהי בימי", 1933) ואח"כ סרט ראינוע עלילתי („עודד הנודד"). הוא גם שהפיק וביים (יחד עם א. וולף) את הסרט המדבר הראשון („מעל החורבות", 1936 — סרט היסטורי). ב1952 ביים י. לייטס את הסרט „קריה נאמנה" שהיה ראשון סרטי העלילה המעטים שנוצרו בשנים הראשונות למדינת ישראל. בין האחרים: א. להולה: „אבן על כל מיל", ת. דיקנסון: „גבעה 24 אינה עונה", נ. חביב: „באין מולדת", נ. אכסלרוד: „דן וסעדיה", ל. פריש: „מעשה במונית".

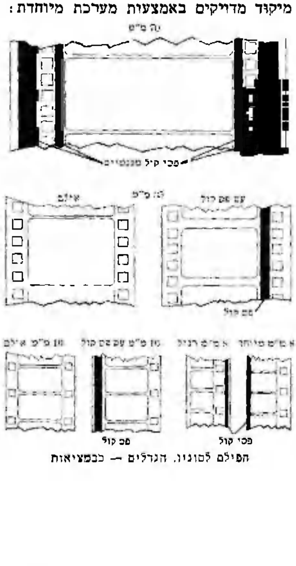
תעשיית הסרטים בישראל זכתה לסיוע כספי במיוחד בדרך של החזרת מסים על כרטיסי הק' (ע"פ חוק לעידוד הסרט הישראלי). מלבד סיוע זה קיימות קרנות לעידוד הסרט האמנותי ליד משרד החינוך והתרבות. עד 1976 נוצרו למעלה מ140 סרטים עלילתיים שלכמה מהם היתה הצלחה כספית גדולה, אך רובם לא זכו בהערכת הביקורת. במרביתם ניכרה חולשת התסריטים, האפיינית לסרט ישראלי. בין במאי סרטים אלה: פ. פריי, מ. גולן, א. קישון, י. זילברג, י. מילוא, מ. מזרחי, ב. דוידזון, מ. וולמן, ד. פרלוב, ג'. עובדיה, א. דיין, מ. הפנר. מרבית הסרטים המצליחים היו סרטי קומדיה בעלי דגש פולקלוריסטי. כמה מסרטיהם של מ. גולן וא. קישון הצליחו למצוא שוק בינלאומי ואף זכו בפרסים.

יצירתו הקולנועית של אורי זוהר („חור בלבנה", „שלושה ימים וילד", „כל ממזר מלך", „מציצים", „עינים גדולות") חורגת בייחודה ובמקוריותה. ביצירותיו הצליח דמיונו היוצר להביא למסך בבואה רגישה ל„דמויות היום־יום" ברחוב הישראלי.

רק בשנות ה70 הוקמו בישראל מוסדות הכשרה, לימוד ומחקר לאמנות הק' ברמה אקדמית, וראו־אור מספר כתבי־עת („קלוזאפ"; „קולנוע"). „ארכיון ישראלי לסרטים" המייצג את ישראל בארגון הבינלאומי של הארכיונים לק' נוסד ע"י ל. ון ליר ב1960 ומשמש אחת הספריות החשובות לסרטים ממיטב הק' בעולם והם מוצגים בסינמטקים (שנוסדו בראשית שנות ה70). „המכון הישראלי לקולנוע" שהקיב משרד החינוך והתרבות עוסק בתעוד ובמועדוני ק' כפריים. „ארכיון הסרטים היהודי" ע"ש רד באוניברסיטה העברית בירושלים עוסק בקטלוג ובאיסוף סרטי ק' על נושאים יהודיים.

יע. מל.

טכניקה. א. 1) המצלמה הקולנועית פועלת כמצלמה רגילה מבחינת עקרונות הצילום, אך נוספים עליה התקנים מיוחדים: א) שני סלילים מורכבים על המצלמה, האחד נושא פילם שלא נחשף ועל השני נגלל הפילם שצולם. הסלילים מורכבים על גב המצלמה או משני צדיה. חיוני שמצלמת הק' תהיה נוחה לנשיאה ולטלטול ולכן מעדיפים את ההתקן המסרבל את המצלמה פחות ככל האפשר; ב) התקן הגורם לתנועה ולעצירה, לסירוגין, של הפילם (ר' לעיל). בעת שהפילם נייח הוא נחשף. בעת תנועתו נחסם מקור האור; ג) מערכת המאפשרת מעקב מדויק אחר כל תמונה ע"ג הפילם בהתאמה למצולם. זה נעשה בד"כ באמצעות מעקב אחר הניקוב שבצדי הפילם או באמצעות אותות, כדי לאפשר התאמה עם הקלטת־הקול (ר' להלן). הניקוב מאפשר את תנועת הפילם מהסליל אל מול העצמית (objective [ע"ע צלום, עמ' 729]), ולאחר החשיפה אל הסליל השני; ד) לשימושים שונים נדרשות עצמיות שונות. כדי להקל על החלפתן יש מצלמות הנושאית 3 או 4 עצמיות על התקן סיבובי, או התקן המאפשר החלפה נוחה. עצמיות־זום מאפשרות צילום ביחס־תקריב משתנה ומונעות החלפה תדירה של עצמיות; ה) התקני מיקוד מדויקים באמצעות מערכת מיוחדת; ו) פעולת

הפילם לסוגיו. הגדלים — כבמציאות

פס־קול אופטי

המצלמה חייבת להיות חרישית, אחרת יוקלט רעש הפעולה. מסיבה זו מצוי כל מנגנון המצלמה בתיבה אטומה לרעש; ז) הנעת הפילם נעשית בד"כ בעזרת מנוע חשמלי. נוהגים להשתמש גם באוויר דחוס, סוללות או מנגנון קפיצי; ח) המצלמה מורכבת ע"ג מרכב יציב ונייד מסוגים שונים כדי לאפשר צילום מכל זווית, גובה ומרחק אפשריים. מסילות ומנופים מאפשרים תנועה מהירה ושקטה.

2) הפילם. על מבנה הפילם, העיבוד, הפיתוח, הקביעה, והתהליכים השונים להעברת הדמות, ע"ע צלום, עמ' 733/4.

הפילם בו מרבים להשתמש הוא בן 35 מ"מ (רוחב), בעל 4 נקבים, משני צדי הפילם, לתמונה (frame). ב1926 כשהוחל בהקלטות־קול, צומצם רוחב התמונה כדי לשלב בפילם את פס־הקול. ב1923 הוכנס פילם בן 16 מ"מ ועתה מצויים גם פילמים בני 9.5 מ"מ ו8 מ"מ. פילמים אלה משמשים כיום גם למסרות מקצועיות לא קולנועיות (מחקר, ארכוב והדרכה [בעיקר כעזר ראי־קולי]), לספריות סרטים והוראת ק', לצילום של חובבים. ניתן להשיגם גם בצבע.

	35 מ"מ קול	16 מ"מ ללא קול	16 מ"מ קול	9.5 מ"מ	8 מ"מ
תמונות לרגל	16	40	40	40	80
המונה לשניה	24	16	24	16	16
רגל לדקה	90	24	36	24	12

לצילום בשיטות הסינמסקופ (ר' להלן) משתמשים בפילם בן 65—70 מ"מ. — על הפילם הצבעוני, ע"ע צלום, עמ' 738—741.

3) כמו בשאר מרכיבי הק' גם לשילוב הקול בסרט אבות רבים. תגליותיהם של: ת. אדיסון (הגרמופון), ג'. בל (הטלפון והפוטופון (ע"ע), ל. דה פורסט ([ע"ע] הגברת גלים אלקטרומגנטיים [רמקול] והמצאת ה„פונופילם" [1923]), פיתוח הקלטה מגנטית של קול על מתכת (פ. פלסן, 1900), ושכלולי AEG בגרמניה (1928) שציפו נייר או פס פלסטי (tapc) בתחמוצת ברזל ובכך אפשרו הקלטה עליהם, ושילוב המצאות אלה הם שהפכו לבסוף את הראינוע לק'.

הבעיה העיקרית היתה הסינכרוניזציה (ההתאמה המדויקת של הקול למצולם) והיא באה לבסוף על פתרונה באחת משתי דרכים: (א) פילם הצילום צויד בצדו בפס מגנטי, עליו הוקלטו הקולות בתהליך הקלטה מגנטי (ר' להלן) והושמעו תוך כדי ההקרנה. על שיטה זו, ע"ע גרמופון, עמ' 390/1; (ב) גם בתהליך ההקלטה האופטית מהווה פס־הקול חלק מפילם הצילום (בצדו). שיטה זו עושה שימוש בעקרון הפוטופון, מנורת ההבהוב של בל, ההופכת גלי־קול לתנודות־אור. תנודות־אור אלה מפעילות סגר המתרגם אותם בדיקנות לפסים (רישומי־אור) ע"ג פס־הקול שעל הפילם הנחשף להם. בעת ההקרנה מואר פס־הקול. תא פוטו־אלקטרי (ע"ע פוטו־אלקטריות, עמ' 344) מעברו השני של הפילם מתרגם את רישומי־האור לגלים אלקטרומגנטיים ואלה מומרים לגלי־קול.

הקלטת־הקול באורח ישיר ובעת הצילום אפשרה שימוש נייד הרבה יותר במצלמה מצד אחד ואפשרה להקליט את הקול בנפרד מהצילום ולחברו (dubbing) לפילם המצולם בתהליכי העריכה המאוחרים יותר — מצד שני. בדרך זו ניתן לצלם נושא נתון במספר מצלמות וכן להקליט את הקול פעמים אחדות ולבחור את הטוב שבשניהם. קטעים מוסיקליים מוקלטים כיום בנפרד בגלל איכות ההקלטה המעולה שניתן להשיג באולפן הקלטות מיוחד. באמצעות dubbing אפשר לצרף פס־קול בשפה אחרת לסרט תוך סינכרוניזציה מירבית בין הקול לצילום (ר' להלן).

הקלטות קול סטראיפוניות ואפקטים מיוחדים — רעשים ורעידות — הונהגו בשנות ה60 וה70 באמצעות הקלטות על פסי־קול אחדים והשמעת הקול באמצעות מספר רמקולים מאחורי האקרן ואף רמקולים שהותקנו על גג אולם־הק'.

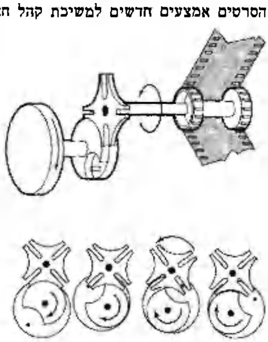
4) תאורה. צילומים בתוך האולפן, עליה במהירויות הצילום (חשיפה קצרה יותר), חיפוש אחר אפקטים שונים, חייבו שימוש גובר והולך באור מלאכותי. שימוש נכון באור כזה הצריך השוואת כמות התאורה בכל השטח המצולם ולכל משך הצילום; הארת שחקנים, אביזרים או שטחים באמצעות תאורה המותאמת לכל אחד מהצרכים בנפרד; צילום בצבע חייב איכות אור מיוחדת. פותחו מנורות טונגסטן־הלוגן במעטפת קוורצה המאחדות יתרונות של נורות־להט, נורות־גז ונורות־קשת (ע"ע נורה; צלום, עמ' 732/3).

קביעת עצמת האור נמדדת מעל פני כל השטח המצולם (incident light), ע"פ ממוצע האור המגיע למצלמה (reflected light) או לפי עצמת האור הבאה מפרט מסוים בשטח המצולם (spotlight). בצילום צבע מודדים גם את אָרכי הגל (הצבע) של האור.

5) הפילם המצולם נגלל על גלילים המורכבים על המקרן. באמצעות נקבים ומערכת צלב־מלטה (או צלב־ז'נווה) מורץ הפילם ונעצר לסירוגין (כדי לחזור וליצור את אשליית התנועה הרצופה [ר' לעיל]), לפני פתח ההקרנה. הפילם מואר ע"י נורה רבת־עצמה — נורת־קשת, נורת כסנון או נורת כספית — והקרן מרוכזת בעזרת עצמית קעורה ומוטלת אל עבר האקרן. ככל שעָצמת האור גבוהה ויציבה תהיה התמונה המוקרנת ברורה יותר.

כדי לאפשר הקרנה רצופה פועלים שני מקרנים (ושלישי מצוי למקרה חירום). המעבר בין המקרנים נעשה כשמוקרן סימן מוסכם (בד"כ בצד ימין למעלה). בעת העריכה קובעים את המעבר בד"כ בשעת מעבר בין סצנות.

באמצע שנות ה50 כשהתגברה תחרות הטלוויזיה, חיפשו חברות הסרטים אמצעים חדשים למשיכת קהל הצופים חזרה לאולמי הק'.

למעלה: המערכת המבטיחה תנועה מתאימה של הפילם במקרן. למטה: תנועה מלאה של „צלב מלטה", המבטיחה את ההרצה וההיעצרות לסירוגין

בין החידושים היו שיטות צילום והקרנה שעוררו תחושת תלת־ממדיות. החלוצה היתה שיטת הסינֶרמה, שפיתח (1938) פ. וָלר האמריקני. סרט סינרמי, שצולם על פילם בן 35 מ"מ מבעד ל3 עצמיות בנות 27 מ"מ שהוצבו בזווית בת 48° אחת לרעותה, הוקרן מבעד ל3 מקרנים בעת ובעונה אחת, כשכל מקרן מטיל כשליש מהמצולם. אח"כ שוכללה השיטה והסרט צולם ע"ג פילם אחד בן

70 מ"מ. ולר פיתח בשנות מלה"ע II שיטה להקרנת סרט ע"י 11 מקרנים (אח"כ — 9) ע"ג מסך בן 360° („סירקלורמה").

שיטה שחוללה מפנה בצילום ובהקרנה היתה הסינמסקופ (CinemaScope). בשיטה זו מצלמים על פילם בן 35 מ"מ מבעד לעצמית פריסמתית אנאמורפית ה„מצמקת", אָפקית, את התצלום כדי 50% ובך מכסים כפליים מהרגיל ברוחב המצולם. את העיוות הזה מתקנים בעת ההקרנה בעזרת עצמית מתאימה במקרן. את השיטה הדגים (1930) האמריקני ב. ניוקמר, אך היא היתה כבר ידועה מנסיונותיו של הצרפתי H. Chretien, בשנות ה 20. כדי להשיג הגדרת דמויות ברורה יותר נהגו תחילה שיטות הוויסטה־ויז'ן והטכנורמה שבהן צילמו בפילם בן 35 מ"מ כשהוא אָפקי. שיטות אחרות משתמשות בפילם רחב יותר — 70 מ"מ. שיטת Todd-AO היתה מחלוצות שיטה זו.

גם הק' הסטראוסקופי (ע"ע) ביקש ליצור אשליה של תלת־ממדיות. בהקרינו שני סרטים שצולמו במצלמה סטראוסקופית מיוחדת, בשתי מקרנות מסונכרנות. מקרן אחד מקטב את האור לכיוון אחד והשני מקטבו בניצב לו. הצופה מרכיב משקפיים מיוחדים המקטבים את האור לאותם כיוונים היחסיים שקוטבו במקרן, ואז שתי העיניים מבחינות במוקרן בתחושת עומק תלת־ממדית ובראליות יתרים. חסרונה של השיטה בצורך להרכיב משקפיים מיוחדים ובעובדה שרק מעט מהחפצים והאירועים הנחזים בד"כ בסרטים נשכרים באופן מהותי מתפיסת־עומק ראלית.

הגברה דרמתית של תחושת התלת־ממדיות הושגה כששולבה בסרט מערכת קול סטראופונית באמצעות פסי־קול אחדים שהוקלטו בנפרד ושודרו ברמקולים נפרדים (ר' לעיל).

6) איכותו האופטית של הסרט הנחזה תלויה גם באֶקרן, ה„בד" עליו „מתרחש" הסרט. גֹדלו של האֶקרן, צבעו (בד"כ לבן־מאט), מרחקו מהמקרן, הסכּסטורה שלו (הבלטות שצורתן מכוונת — בזווית חדה לכיוון מעלה־מטה, ובזווית כהה — ימינה־שמאלה), וצירתו (מידת קעורו) קובעים את טיב התמונה. מאחר שהרמקולים מוצבים מעבר לאקרן נוהגים לחררו בנקבים זעירים כדי שלא ישמש כמחזיר־קול.

כשהמקרן מצוי מול הקהל (ולא מאחריו כבמרבית אולמי־ק') מקרינים על אֶקרן שקוף (פלסטי). האיכות האופטית נעדרת חדות בגלל פיזור האור בעת מעברו דרך חומר האֶקרן.

7) הסרט המצויר (animated cartoon): סרט המורכב מקבוצות ציורים שכ"א מהם צויר ביד. כל שינוי בתנועה ובמצב מצוירים ברצף־ציורים השונים במעט זה מזה. רצף זה מצולם וכשהוא מוקרן נוצרת אשליית תנועה. לכל שניית הקרנה של סרט מצויר, קולי, מציירים 24 תמונות־ברצף ע"ג פילם שקוף, מניחים אחד ע"ג השני, מוסיפים את הרקע הסטאטי ומצלמים. יש שמציירים את הרצף מיד ע"ג סרט ההקרנה (הקנדי נ. מק־לארן). במקום ציורים אפשר לצלם ברצף גם בובות ומריונטות; דיאגרמות שחלקיהן נעים; אנימציה של צלליות וכיו"ב. לשיטה זו יתרונות מתודיים רבים בכל הקשור להוראה ולהדרכה.

תחילתו של הסרט המצויר בשלהי המאה ה 19 בניסוייהם של הצרפתים ז'. מארי (J. Marey) ואמיל רנו (E. Reynaud). בצרפת (1908) ובאה"ב (ו. מק־קי „גרטי הדינוזאור", 1909) הוכנו הסרטים המצוירים הראשונים. ב 1920 ייצר מקס פליישר את „קו־קו הליצן" ופ. סוליוואן את „פיליפס החתול". הם כבר ניצלו שכלולים בטכניקות שלא חייבו ציור ידני של כל אחת מהתמונות הנדרשות לשניית הקרנה. ב 1930 שילב גדול יוצרי הסרט המצויר ו. דיזני (ע"ע) את הקול ויצר בשנות ה 30 וה 40 את הדמויות שנודעו מאז בעולם כולו — „מיקי מאוס", „דונלד דאק" וחבריהם. ב 1938 צילם דיזני סרט עלילה מצויר („שלגיה ושבעת הגמדים") וב 1940 את „פנטסיה". יצירה גרפית חפשיה יותר נוצרה ע"י חברת UPA באה"ב שחלק מיוצריה עבדו קודם עם ו. דיזני (ג'. האבילי שהחל בסרטי „מאגו", 1949). אחרי מלה"ע II נוצרו סרטים מצוירים מעולים במקומות שונים (מק־לארן בקנדה — „הופסי־הופ", 1946; „שכנים", 1952; ג'. האלאס וג'. באצ'לר — „חוות החיות" 1954, לפי ספרו של ג'. אורוול; ר. באקשי — „פריץ החתול", 1972). כן פעלו אמנים פוריים בצרפת, צ'כוסלובקיה, יוגוסלוויה ופולניה.

ב. תהליכי ייצור. 1) בראשית היה רצף התמונות. עליו נוספו רצפי־תמונות שצולמו בנפרד, על סרט נפרד. כך החל להיווצר התוכן המורכב, העלילה. כותרות פרשו את המעברים בזמן ובמקום וקטעי דיאלוג — את הנאמר ע"י השחקנים. הבמאים החלו לצלם מעמד מסוים מספר פעמים כדי לבחור את הקטעים הטובים ביותר מכל צילום, לערכם (= לחברם) וליצור את „המשך" האופטימלי. שינוי בזוויות צילום ובכיווני צילום משנים את משמעות המצולם, והעריכה ממקמת את הצילום הבודד (frame) בהקשר המוסיף לו משמעות משלו. העריכה האנכית — ממקמת את הצילום בין התמונות שקדמו לו ואלה הבאות אחריו, והעריכה האָפקית (המיכס) ממקמת את הצילום מול פס־הקול שבהר העורך.

2) במעבדה מפותח הפילם (תהליכי עיבורו זהים לתהליכי פיתוח והדפסה של פילם רגיל; ע"ע צלום, עמ' 733/4), וניתן לשפר את איכות הצילום ולהשלים את האָפקטים המיוחדים. בין אלה המקובלים ביותר: א. ההחשכה וההבהרה ההדרגתיים (fade); ב. השתלטות הדרגתית של המצולם מקטע קטן בתמונה עפ"נ כל שטח התמונה; ג. השימוש ברקע מרוחק שצולם בנפרד על פילם שעליו נוסף מעמד „קרוב" יותר, המצולם אח"כ; ד. צילום רקע מצויר או דגמים מוקטנים הרבה (דגם של אניה בבריכה וכד'), וצילום מעמדים באולפן בעזרת תפאורות. בנושא זה הושגו השגים מרשימים ביותר באמצעים מתוחכמים להפליא.

3) הפקת הסרט מתחילה ביצירת התסריט המעובד (בד"כ ע"י הבמאי) לתכנית הצילומים וההקלטות ותיאור המצולמים לידם. אח"כ נעשה הליהוק (בחירת השחקנים לתפקידים השונים). ההפקה קובעת לוח־זמנים מפורט שהדרישה לעמוד בו נעשית קפדנית יותר ככל שתקציב הייצור של הסרט גדול יותר. נבחר הצוות הטכני ומקומות הצילום. ברוב המקרים מצולמים המעמדים לפי חישובי ההפקה וללא התחשבות בסדר הכרונולוגי שלהם בעלילה הקולנועית כפי שתופיע בסרט המוגמר.

צילום סצנה בסרט מתחיל בהקשה על לוח שעליו מִספּוּר התמונה והסרט והכרזה עליהם בקול, הנקלטים במצלמה וברשם־קול בו־זמנית. את הסינכרוניזציה משיגים באמצעות רשם־קול מיוחד הקולט הן את אותות המצלמה (24 אותות לשניה) והן את הקולות. את הסרטים המצולמים מעבירים אחרי כל יום צילומים למעבדה, המפתחת ומדפיסה אותם (הדפסת ארעי [rushes]). הקולות שהוקלטו מועברים (באמצעות מכשיר הקלטה הנקרא "dubber") לסרט מגנטי, בהתאמה לאותות המצלמה. עורך הסרט (editor) מתאים את סרט ההקלטה ואת הדפסות־הארעי באמצעות תמונת הנקישה וקול הנקישה של הלוח הממוספר. בתוצאות יום הצילומים חוזים הבמאי ואנשי הצוות ובוחרים בין הצילומים. תוך מהלך ההסרטה קובע העורך את המעמדים בסדר כרונולוגי, כפי שקבע הבמאי. את כל המרכיבים הקוליים מאחדים (mix) באולפן מיוחד, מתאימים בדקדקנות בין הסרט המגנטי לבין המצולם שבתשליל (לאחר שנערך ונוספו בו כל האפקטים המיוחדים), מדפיסים יחדיו על סרט פוזיטיווי, ולאחר פיתוחו ויבושו הוא מוכן להקרנה.

אה. אק.

י. הראל, הק' מראשיתו ועד היום, תשט"ז; א. ב. יפה, צ'. צ'אפלין, תשט"ו; י. מלכין, מבוא לצ'פלין וברכט, 1966; הנ"ל, קולנוע כספרות, 1968; ה. קלר (עורכת), עולם בדים, 1974; כתבי עת: אמנות הק', 1957 —; ק', 1973 —; קלוזאפ, 1973 —; T. Ramsaye, *A Million and One Nights*, I-II, 1926; R. D. Field, *The Art of W. Disney*, 1944; P. Baechlin, *Der Film als Ware*, 1945; G. Sadoul, *Histoire*

generale du cinema, I VI, 1946—1954; J. P. Mayer, *Sociology of the Films*, 1946; S. M. Eisenstein, *The Film Sense*, 1948 (תרגום אנגלי); id., *Film Form*, 1949 (תרגום אנגלי); R. Low – R. Marvell, *The History of the British Film*, I-III, 1948—51; B. Balazs, *Theory of Film*, 1948 (תורגם לאנגלית: 1952); M. Wolfenstein - N. Leites, *Movies, A Psychological Study*, 1950; L. Jacobs, *The Rise of the American Film*, 1956; E. Morin, *Les Stars*, 1957; A. Knight, *The Liveliest Art*, 1957; W. Dadek, *Die Filmwirtschaft*, 1957; R. Arnheim, *Film as Art*, 1957; V. I. Pudovkin, *Film Technique and Film Acting*, 1958 (תרגום אנגלי); A. Bazin, *Qu est que ce le cinema?*, I-V, 1958—62; J. Halas – R. Manvell, *The Technique of Film Animation*, 1959; J. L. Anderson – D. Richie, *The Japanese Film*, 1959; G. Hacquard, *La Musique et le cinema*, 1959; J. Leyda, *Kino, A History of the Russian and Soviet Film*, 1960; L. Lunders, *La Censure des films et l'admission des enfants au cinema*, 1961; K. Reisz (ed.), *The Technique of Film Editing*, 1961; E. Lindgren, *The Art of the Film*, 1963[2]; P. Rotha – S. Rood – R. Griffith, *Documentary Film*, 1963[4]; D. Turconi – C. Bassotto, *Il film e la sua storia*, 1964; C. E. K. Mees – T. H. James, *The Theory of the Photographic Process*, 1966[3]; S. Kracauer, *From Caligari to Hitler*, 1966[2]; P. Cowie, *Swedish Cinema*, 1966; R. Fielding (ed.), *A Technological History of Motion Pictures and Television*, 1967; S. Renan, *An Introduction to the American Underground Films*, 1967; R. Stephenson, *Animation in the Cinema*, 1967; B. Crowther, *The Great Films*, 1967; R. Armes, *French Cinema Since 1946*, I-II, 1970[2]; G. Mast, *A Short History of the Movies*, 1971; C. Metz, *Essais sur la signification au cinema*, I-II, 1971—2; B. Wright, *An International History of Cinema*, 1974. כתבי־עת: אה"ב — Variety, 1905 —; Motion Picture Herald, 1915 —; Films in Review 1950 —; בריטניה — Sight and Sound, 1932—; Films and Filming, 1954—; צרפת — Le Film Français, 1945 —; Positif, 1952 —; איטליה — Bianco e Nero, 1937 —; Unitalia Films, 1950 —.

קולצוב, אלכסי וסיליויץ' — Алексей Васильевич Кольцов

(1809—1842), משורר רוסי. ק' היה בנו של סוחר־בקר עשיר ורוב ימי־נעוריו עבדו עליו בערבות הדון. כאביו, עסק אף הוא בסחר־בקר כל ימיו. ק' לא רכש כמעט כל השכלה, אך מנעוריו נמשך לכתיבת שירים. ב 1831 פגש לראשונה את מבקר־הספרות בילינסקי (ע"ע), שעודדו להמשיך בכתיבה. כ"כ קשר קשרים עם אודויבסקי, פושקין, ז'וקובסקי, ויזמסקי (ע' ערכיהם), ועוד.

שיריו המוקדמים של ק' הם במידה רבה חיקויים לשירת גדולי משוררי הדור, בעיקר פושקין. עיקר תרומתו לספרות הרוסית היא „המזמורים" (Песни) שירים ליריים בסגנון עממי, שכתב בתקופה האמצעית של יצירתו. הם סובבים סביב מערכת־נושאים קבועה: נופי הערבה הרוסית, חיי הכפר, עבודת האיכרים, שמחותיהם וחגיהם, געגועים לחופש ולמרחבים ושירי־אהבה. בשנותיו האחרונות פנה לכתיבת שירי־הגות (Думы), אך בהם לא הגיע להשגים חשובים. — שירי ק' סבועים בחותם מסורת השירה העממית. לשונו היא מזיגה של מטבעות־לשון עממיים וצורות ומקצבים עממיים ושל לשון הספרות ה„גבוהה" (בעיקר אוצר־המלים הפיוטי שהיה מקובל על הזרם ה„סנטימנטליסטי", ששלט באותה עת בספרות הרוסית).

В. Г. Белинский, О жизни и сочинениях Кольцова, 1955.

קולצ'ק, אלכסנדר וסיליויץ' — Александр Васильевич Колчак

(1873—1920), אדמירל ומדינאי רוסי. השתתף בחקר ים־הקרח (1900, 1912) והצטיין במלחמת יפן־רוסיה. במלה"ע I לחם בצי הגרמני בים־הבלטי. מ 1916 פיקד על הצי הרוסי בים־השחור בדרגת סגן־אדמירל. אחרי מהפכת קרנסקי (ע"ע) יצא לאה"ב כדי לנסות ולארגן את הרוסים שם. ב 1918 הגיע לסיביר, ובתמיכת אנגליה הקים צבא „לבן", אנטי־בולשוויסטי. באוקטובר 1918 נעשה מיניסטר־מלחמה בממשל שהוקם בעיר אומסק, וכעבור חודש מינה עצמו עוצר המדינה, והתכוון לעמוד בראש כל הכוחות האנטי־קומוניסטיים בסיביר. לאחר הצלחות צבאיות ראשונות בסיביר ב 1919, השניא עצמו על בעלות־הברית בשל דיכוי מתנגדיו ואכזריות גיסותיו. אנשיו הרגו ביהודים בכל אשר מצאום. בלחץ הקומוניסטים נסוג לאירקוצק, ושם מסרוהו חיילים צ'כים, שהיו מתומכיו אך נסשוהו, לידי המשטר המנשוויקי המקומי. לבסוף נתפש ונורה בידי הבולשוויקים, בקרבת אירקוצק; גופתו הוטלה לנהר אנגרה.

J. Rouquerol, *La Guerre des Rouges et des Blancs: l'aventure de l'amiral K.*, 1929.

קולק, טדי (תאודור)

(נו' 1911, וינה), איש־ציבור ישראלי, ראש עיריית ירושלים. בנעוריו היה חבר תנועת־הנוער הציונית „תכלת־לבן" (ע"ע נער, תנועת־, עמ' 274), ולקח חלק גם בפעולות „החלוץ" ותנועות־נוער ציוניות בארצות אירופה אחרות. ב 1935 עלה לארץ וב 1937 היה בין מייסדי קיבוץ עין־גב. בשנים 1938/9 שהה באירופה בשליחות חינוכית ציונית. במהלכה נפגש עם איכמן (ע"ע, כרך מילואים) והביא לשחרור 3,000 צעירים ממחנות־ריכוז; הם הועברו להכשרה חקלאית באנגליה. בשנות מלה"ע II עסק בקישור בין ארגוני־מחתרת יהודיים לשירותי־המודיעין של בעלות־הברית. אח"כ השתתף בארגון ה„בריחה" — ההגירה הבלתי־חוקית מאירופה. ערב הקמת המדינה עסק בפעולות רכש צבאי באה"ב. ב 1950 מונה לציר ישראל באה"ב. בשנים 1952—1964, בתוכן תקופת כהונתו האחרונה של ד. בן־גוריון, שימש מנכ"ל משרד רה"מ ומנהל החברה הממשלתית לתיירות מאז הקמתה. ב 1964 נתמנה ליו"ר מועצת־המנהלים של מוזיאון ישראל. בתפקיד זה פעל להקמת המוזיאון ולביסוסו הכספי והאמנותי. ב 1965 נבחר מטעם רפ"י לראשות עיריית ירושלים. עם איחוד העיר בעקבות מלחמת ששת הימים (ע"ע ירושלים, עמ' 320), פעל ליצירת מתכונת־קיום עם האוכלוסיה הערבית במסגרת המוניציפלית והפוליטית. גישה זו, שביקשה מידת אוטונומיה לתושבים הערבים של העיר, נדחתה ע"י מספר מפלגות וזכתה לביקורת חריפה מצדם. היא גם לא התקבלה על דעת ההנהגה הערבית. ק' תרם רבות לפיתוחה הכלכלי של העיר ולביסוס מעמדה כבירת ישראל הלכה למעשה. בין פעולותיו: ייסוד „קרן ירושלים" העוסקת בשיפור פני העיר, שחזור שכונות (ימין־משה, משכנות־שאננים) ואתרים היסטוריים, וייסוד „ועד ירושלים", גוף בי"ל המייעץ בענייני תכנון. ק' צידד בבחירות אישיות לראשות העיריות והרחבת סמכויות ראש־העיריה. ב 1973 נבחר לתקופת־כהונה נוספת.

מ. בנבנשתי, אל מול החומה הסגורה, תשל"ג; ע. בנזימן, ירושלים — עיר ללא חומה, תשל"ג.

אל. רי.

קולקטיויזם, קולקטיויזציה, ע"ע הלאמה; מועצות, ברית ה־, עמ' 738—740.

קולר, ין — Jan Kollar

(1793—1852), משורר סלובקי. ק' למד תאולוגיה באוניברסיטת ינה (1817—1819), למן 1819 כיהן ככומר, וב 1849 נתמנה פרופסור לארכאולוגיה של העמים הסלוויים באוניברסיטת וינה. ביצירתו הגדולה, מחזור־הסונטות Slavy Dcera („בת הסלאווה" — סלאווה, אלת התהילה), 1824, הכתובה בלשון הצ'כית בשילוב יסודות סלובקיים, מסמלת דמות האהובה את האחדות הסלווית. ההווה העגום של העמים הסלוויים מוצג מול עברם מלא־ההוד, מתוך אמונה כי הדבקות בערכים היא ערובה לנצחון. בהוצאה המורחבת של המחזור (1832) נוספו מאות סונטות שניכרת בהן השפעת סגנונו של דאנטה. ק' היה משוררה של התנועה הפאן־סלווית ושל הרומנטיקה הסלובקית־צ'כית.

J. V. Ormis, *Bibliografia J. K.a*, 1954; J. M. Kirschbaum, *Pan-Slavism in Slovak Literature. J. K., Slovak Poet of Panslavism*, 1966.

קולר, קאופמן — Kaufmann Kohler

(1843, פירת — 1926, ניו־יורק), חוקר והוגה דעות, ממנהיגי הרפורמה באה"ב. בן למשפחת רבנים מיוחסת. למד בגימנסיה בפרנקפורט, ובה היה

נתון להשפעתו של שמשון רפאל הירש (ע״ע) — לו רחש כבוד עד סוף ימיו. אח״כ למד באוניברסיטות ברלין וארלנגן, וקיבל תואר ד״ר ב 1867. לימודיו הביאו לשינוי רדיקלי בדעותיו, אותן ביטא לראשונה בעבודת הדוקטור שלו: Der Segen Jacobs („ברכת יעקב״), 1867. בהמלצתו של א. גיגר (ע״ע) היה ק׳ לרבה של קהילת „בית־אל״ הרפורמית בדיטרויט (1869). ואח״כ עבר לקהילת „סיני״ בשיקאגו (1871), שם הנהיג תפילות יום־ראשון (1874). ב 1879 תפס את מקום חמיו, ד. אינהורן (ע״ע), בהיכל „בית־אל״ בניו־יורק. ב 1885 התכלט ק׳ לראשונה במנהיג הרפורמה באה״ב עם פרסום ספרו ?Backwards or Forwards („קדימה או אחורה?״)— סדרת דרשותיו להגנת תנועת הרפורמה אל־מול התקפותיו של א. קוהוט (ע״ע). ק׳ יזם את כינוס הוועידה הרפורמית בפיטסבורג ואת מצעה הרדיקלי. ב 1903 נתמנה נשיא ה„היברו יוניון קולג׳״ (ע״ע בתי מדרש לרבנים; כרך ט׳, עמ׳ 905). בתפקידו זה תרם רבות להעלאת רמתו המדעית של המוסד, ולקשירת כוח־אדם מעולה אליו, וזאת על אף שהסתכסך עם אישים רבים, בעיקר על רקע התנגדותו לציונות. ב 1921 פרש לגימלאות ושב לניו־יורק. ק׳ פרסם כ 800 מאמרים בחקר המקרא ובפילוסופיה יהודית. ספרו הידוע הוא Jewish Theology (1918). היה עורך המדור לפילוסופיה ב Jewish Encyclopaedia, בה כתב כ 300 מאמרים. קובץ מאמרים משלו פורסם ב 1931.

R. J. Marx, *K. K. as Reformer*, 1951.

קולראוש, פרידריך וילהלם גאורג — Friedrich Wilhelm Georg Kohlrausch

(1840, רינטלן — 1910, מרבורג), פיסיקאי גרמני. פרופסור לפיסיקה באוניברסיטת גטינגן ובביה״ס הטכני בפרנקפורט ע״נ מיין עד 1875, ואח״כ באוניברסיטת וירצבורג. ב 1895 עבר לברלין. ק׳ חקר את תכונות האלקטרוליטים (ע״ע אלקטרוליזה), וב 1875 הוכיח שלכל אלקטרוליט יש התנגדות חשמלית, התלויה בחומר ובמידת מיהולו. התנגדות זאת קובעת את מהירות מעבר היונים נושאי המטען דרך התמיסה.

קולריג׳, סמיואל טילור — Samuel Taylor Coleridge

(1772, אוטרי סיינט מרי [דוונשיר] — 1834, לונדון), משורר ופילוסוף אנגלי. ק׳, בנו של כומר אנגליקני, למד רפואה, מטפיסיקה ולשונות קלאסיות באוניברסיטת קימבריג׳. הוא נהג לקרוא מכל הבא ליד, על נושאים שונים ובשפות רבות; חשיבות מיוחדת נודעת להערות שכתב בשולי ספריו הרבים, בעיקר ספרי דת ופילוסופיה. אחר תקופת התנדבות קצרה בצבא (1793/4) עיבד, יחד עם גיסו, המשורר ר. סאותי (ע״ע) ואחרים, תכנית כלכלית־פוליטית מהפכנית — „החברה הפאנטיסוקרטית״ — שמטרתה היתה להקים מעין קומונה על שפת הנהר ססקוהנה שבמדינת פנסילווייניה באה״ב. חילוקי־דעות בין החברים ומחסור בכספים הכשילו את התכנית. ב 1794 חיבר, יחד עם סאותי, את המחזה The Fall of Robespierre („נפילת רובספייר״). ב 1795 התיישב בסמרסט, בקרבת המשורר וורדזוורת (ע״ע) ואחותו דורותי. הקשר שנוצר בין שלושת הרעים היה למקור־השראה ראשון־במעלה לק׳ ולוורדזוורת גם יחד. מ 1816 ועד מותו חי ק׳ בהיגיס (Highgate) שבלונדון, בביתו של הרופא (ג׳ימז גילמן) שטיפל במכאוביו. שם התיידד עם המלומד היהודי הימן הורוביץ, מורה לעברית ב„יוניברסיטי קולג׳״ שבלונדון, ואף תרגם שניים משיריו מעברית לאנגלית.

ק׳ היה מהוגי־הדעות של התנועה הרומנטית באנגליה. פרי ראשון של ידידותו עם וורדזוורת היה קובץ־השירים Lyrical Ballads („באלאדות ליריות״), 1798, שבו תרם ק׳ את שיר־המסתורין The Ancient Mariner („המלח עתיק־היומין״), על חטא הגיבור המסתורי ועל עונש־הנדידה שנגזר עליו. קווים מסוימים בדמות של המלח מזכירים את דמותו של קין, וגם את האגדה על אחשורוש „היהודי הנצחי״ — מוטיוו שהיה אהוב על ק׳. — השיר הדמיוני־הטהור Kubla Khan (1799) חובר בחלום, כשהיה המשורר נתון, לפי עדותו, בתרדמה עמוקה לאחר שנטל סם־שינה — אופיום כפי הנראה (ק׳ היה מכור כל ימיו לסמים; הם גרמו לו דכאון והביאו, לבסוף, לאבדן כוח־יצירתו). עם שיריו המפורסמים האחרים נמנה Christabel (1801), אף הוא שיר־מסתורין על חטא נסתר.

סמיואל טילור קולריג׳

אחרי 1809 פנה ק׳ יותר לכתיבה פילוסופית וביקרתית. מבין כתביו הפילוסופיים: Biographia Literaria („ביוגרפיה ספרותית״), 1817; Treatise on Method („מסכת המתודה״), 1818; Aids to Reflection („דרכי־סיוע למחשבה״), 1825. ק׳ נסה לתורת אפלטון ולפילוסופים הגרמנים של תקופתו, במיוחד לקנט ולשלינג. בהסתמכו עליהם, העניק לשכל (reason) תפקיד רוחני אוטונומי בתחום הדת והדמיון, לעומת התבונה (understanding), שהיא מוגבלת יותר, עוסקת בענייני־מדע, אך אין ביכלתה להגיע לאמת. הדמיון הבסיסי (primary imagination) שיש לכל אדם מאפשר לו לתפוס את המציאות הנתונה, ואילו הדמיון המשני (secondary imagination) מאפשר למשורר ולאמן לאחד את העולם המוחשי וליצור מציאות שהיא מעבר לו. את כתביו הביקרתיים הקדיש ק׳ בראש־וראשונה ליצירותיהם של שיקספיר ומילטון, ובנה שיטה חדשה המבוססת על האחדות האורגנית של היצירה הספרותית. במקום לנתח את הטכסט ולהפריד בין דבקיו, חיפש את שורש אחדותו במישור הרגשות והסמלים, ואף הציע גישה דומה לטכסט המקראי. הביקורת הספרותית של ק׳ מהווה נקודת־מוצא לחלק גדול של התורה הספרותית המודרנית.

ק׳, שהיסוד הדתי היה חזק בנפשו, סטה מן הנצרות האורתודוכסית ונטה לאוניטאריות. הוא חש אהדה מסוימת ליהדות וראה בנביא ישעיהו את הדוגמה ל„נשגב״ (The Sublime) בשירה.

מכתביו (Collected Letters), ב 6 כר׳, י״ל בשנים 1956—1971, ויומניו — בשני כר׳, בשנים 1957—1962.

קולריג׳, הרטלי — Hartley C. — (1796—1849), משורר אנגלי, בנו הבכור של ק׳. גדל בבית דודו, המשורר ר. סאותי (ע״ע), ונתגלה כילד־פלא מחונן בדמיון עשיר. ב 1820 גורש מאוניברסיטת אוכספורד באשמת סביאה. למן 1833 התבודד בכפר באיזור־האגמים שבצפון־אנגליה. ביטוי לכשרונותיו נתן בשירה הלירית, במיוחד בסונטה, המצטיינת בעדינות הרגש העצוב השורר בה. שיריו (Poems) ודרמה בלתי מושלמת, Prometheus, נתפרסמו אחר מותו (1851), בליווי זכרונות על חייו מאת אחיו, דרוונט ק׳.

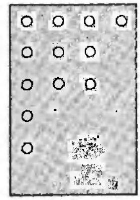
H. Hartman, *H. C.*, 1931; I. A. Richards, *C. on Imagination*, 1934, 1962[3]; E. K. Chambers, *S. T. C.: A Biographical Study*, 1938; B. Willey, *Nineteenth Century Studies*, 1949; H. House, *C.*, 1953; J. B. Beer, *C. the Visionary*, 1959; J. L. Lowes, *The Road to Xanadu*, 1959; W. J. Bate, *C.*, 1968; S. Prickett, *C. and Wordsworth, The Poetry of Growth*, 1970; J. Cornwell, *C., Poet and Revolutionary, 1772—1804: A Critical Biography*, 1973.

א. ה.־ פי.

קומבינטוריקה (combinatorics)

, ענף מתמטי הדן בשאלות של מניה, סידור ובחירה של קבוצה סופית או דיסקרטית של עצמים כלשהם. בהתאם לטיב העצמים נחלקת הק׳ לתחומי־משנה: אנליזה קומבינטורית, תורת הגרפים, גאומטריה קומבינטורית ועוד.

ראשיתו של העיסוק בבעיות ק׳ בימי־קדם. בסוף האלף השלישי לפסה״נ דנו הסינים בריבועי־קסם. בעיית הגופים המשוכללים

ציור 1. דיאגרמת פרר של החלוקה $12=4+3+3+1+1$

(ר׳ להלן) כבר נידונה ביוון העתיקה. באופן שיטתי החלה הק׳ להתפתח — בפרט בשאלות העוסקות בצירופים ותמורות — לצדה של תורת ההסתברות (ע״ע). מתחילת המאה ה 20 החלה התפתחות מהירה, שהומ־רצה עם פיתוחם של **המחשבים** (ע״ע חשוב, מכונת).

בעיה מרכזית המעסיקה כיום חוקרים בק׳ היא מציאת תורה אחידה שתאפשר טיפול שיטתי בבעיות ק׳. עד־עתה לא עלה הדבר בידם ולמעשה הק׳ מאופיינת ע״י סוגי הבעיות שבהן היא דנה, בעוד שפתרונן מוכח בשיטות מענפי המתמטיקה השונים.

תחומי הק׳: אנליזה קומבינטורית, תחום בק׳ העוסק בפתרון בעיות מניָה. הצגת הבעיות מאופיינת ע״י מספר מושגים ועקרונות: **צרופים ותמורות** (ע״ע).

חלוקות. חלוקת מספר חיובי שלם n היא הצגה של המספר כסכום מספרים שלמים חיוביים $n = x_1 + x_2 + \ldots + x_k$ (חלקי החלוקה). לדוגמה: חלוקת n עצמים ל k קופסות באופן ששום קופסה לא תהיה ריקה קובעת חלוקה של n ל k חלקים (x_i עצמים המונחים בקופסה ה i־ית), ומספר כל החלוקות האלו הוא $\binom{n-1}{k-1}$. אם אין מבחינים בין הקופסות, מתקבלות „חלוקות לא־מסודרות", ומניינן של אלו קשה יותר. בחלוקות אלו משמשת דיאגרמת־פרר (Ferrer) כמכשיר חישוב. אם איברי החלוקה של n ל k חלקים מסודרים לפי גדלם, כלומר $x_1 \geq x_2 \geq \ldots \geq x_k \geq 1$, רושמים בדיאגרמת־פרר k שורות של נקודות. בראשונה: x_1 נקודות, בשניה: x_2 נקודות וכן הלאה (ציור 1). נסמן את מספר הנקודות בעמודה ה j ב x_j^* ונקבל את **החלוקה הצמודה** לחלוקה הראשונה:

$$n = x_1^* + x_2^* + \ldots + x_l^*,$$

ובה l מספר העמודות, $x_1^* \geqq x_2^* \geq \ldots \geq x_l^* \geq 1$, ונוסף לכך $k = x_1^*$. מכאן אפשר להסיק, כי מספר החלוקות של n ל k הלקים שווה למספר החלוקות של n למספר כלשהו של חלקים שהגדול בהם הוא k, ועוד.

נוסחת נסיגה ופונקציה יוצרת. אם f_n היא פונק־ציה (ע״ע) המוגדרת על המספרים הטבעיים. אז ביטוי ל f_n כצירוף לינארי של פונקציות f_m $(m < n)$:

$$f_n = a_1 f_1 + a_2 f_2 + \ldots + a_{n-1} f_{n-1}$$

($a_1, \ldots, a_{n-1}$ קבועים) יחד עם תנאי־התחלה מתאימים נקרא „נוסחת נסיגה" (ע״ע סדרה). הפונקציה $F(x) = \sum_{n=0}^{\infty} f_n x_n$, שאת התכנסותה מניחים לפחות בסביבה מסוימת של הראשית נקראת פונקציה יוצרת של f_n. נוסחות נסיגה ופונקציות יוצרות משמשות מכשיר עיקרי לפתרון בעיות מניָה.

עקרון סילווסטר. עבור קבוצה נתונה A המכילה N עצמים ועבור n תכונות $A_1, \ldots, A_n$, נסמן ב $N(A_1, \ldots, A_k)$ את מספר העצמים ב A, שלכולם התכונות $A_1, \ldots, A_k$, וב $N(\bar{A}_1, \ldots, \bar{A}_k)$ את מספר העצמים ב A שאין להם אף אחת מהתכונות $A_1, \ldots, A_k$. עקרון סילווסטר, הידוע גם כעקרון ההכלה וההרחקה (Principle of inclusion and exclusion), טוען כי:

$$N(\bar{A}_1, \ldots, \bar{A}_n) = N - \Sigma N(A_{i1}) + \Sigma N(A_{i1}, A_{i2}) + \ldots +$$
$$+ (-1)^k \Sigma N(A_{i1}, \ldots A_{ik}) + \ldots + N(-1)^n N(A_1, \ldots, A_n)$$

(באיבר הכללי הסכום הוא על כל הצירופים של k מתוך n התכונות)

לדוגמה: אם הקבוצה A היא קבוצת המספרים הטבעיים מ 1 עד N, והגורמים הראשוניים השונים של N הם $p_1, \ldots, p_n$, ו A_i היא התכונה „היות מתחלק ב p_i", אז מתקבל מעקרון סילווסטר שמספר המספרים הטבעיים הקטנים מ N וזרים לו הוא:

$$\varphi(N) = N\left(1 - \frac{1}{p_1}\right) \cdot \left(1 - \frac{1}{p_2}\right) \cdot \ldots \cdot \left(1 - \frac{1}{p_n}\right).$$

הפונקציה $\varphi(N)$ נקראת הפונקציה של אוילר (ע״ע מספרים, תורת ה־, עמ׳ 1131).

משפט Polya. ניסוח פופולרי למשפט זה הוא כדלקמן: יש להכין מחרוזת בת n חרוזים מתוך מלאי בלתי־מוגבל של חרוזים ב k צבעים שונים. המספר $c(n, k)$ של המחרוזות השונות שאפשר להכין בתנאים אלה ניתן ע״י הנוסחה:

$$c(n, k) = \frac{1}{n} \sum_{d/n} \varphi(d) k^{n/d},$$

כאשר φ היא פונקציית אוילר, והסכום הוא על כל המספרים d המ־חלקים את n. בעזרת נוסחה פשוטה זו ניתן לפתור בעיות ק׳ מסובכות **תורת הגרפים**. ע״ע טופולוגיה, עמ׳ 490.

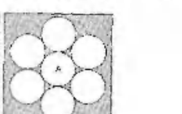
גאומטריה קומבינָטורית, תחום העוסק ביחסים (סימ־טריה, אריזה, אי־שוויונים וכו׳) בין איברי קבוצות סופיות של צורות גאומטריות בתנאים ואילוצים מסוימים. הבעיות לקוחות משטחי המתמטיקה השונים, כגון טופולוגיה אלגברית, תורת־המספרים, אנליזה וגאומטריה. — **הגופים המשוכללים**. הבעיה הקדומה־ביותר בתחום זה עוסקת בקיומם של פאונים משוכללים (ע״ע פלני־מטריה, עמ׳ 868) תלת־ממדיים. בדומה קיימים פאונים קמורים ממימד כלשהו. אם נסמן ב $f_i(k)$ את מספר הפאות ממימד i של פאון קמור k ממימד n, אזי הקשר בין המספרים

$$f_0(k), f_1(k), \ldots, f_{n-1}(k)$$

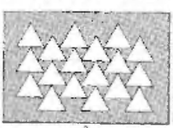
ניתן ע״י משוואת אוילר:

$$\sum_{i=0}^{n} (-1)^i f_i(k) = 1 - (-1)^n$$

בעיות אריזה וכיסוי עוסקות באפשרויות למקם צורות גאומטריות שוות בתוך צורה גאומטריה נתונה, או תחת אילוץ אחר, בצורה ה„חסכונית"־ביותר. לדוגמה: מעגל A אפשר להקיף ב 6 מעגלים שווים לו (ציור 2). במרחב התלת־ממדי הוכח, כי דרושים 12 כדורים כדי להקיף כדור באופן דומה. לגבי מרחב 4־ממדי, הבעיה

2

3

עדיין פתוחה. לגבי משולשים הוכח, שאין סידור המכסה יותר מ ⅔ של המישור (ציור 3); לגבי קבוצה קמורה במישור הוכח, שניתן לכסות ע״י הזזות (ע״ע סימטריה) לפחות ⅔ של המישור בדגמים שלה (מבלי שיכסה אחד על השני). בעיות אריזה מצויות גם בחיי יום־יום. לדוגמה: אריזת כדורים בתוך תיבה. סנדלר נתקל בבעיה דומה כשהוא רוצה לגזור סוליות־עור שוות מתוך לוח עור כך שכמות החומר המתבזבזת תהיה מינימלית וכיו״ב.

ע. אלטשולר גרפים, פאונים ומפות, 1972; E. Netto, *Lehrbuch der K.*, 1927[2]; P. A. MacMahon, *C. Analysis*, 1960; H. Hadwiger – H. Debrunner, *C. Geometry in the Plane*, 1964; C. A. Rogers, *Packing and Covering*, 1964; M. Hall, *C. Theory*, 1967; C. L. Liu, *Introduction to C. Mathematics*, 1968; F. Harary, *Graph Theory*, 1969; Advanced Study Institute on C., *C.*, I-III, 1974.

ע. אל.

קומבּרֶטיים (Combretaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים מסדרת ההדסניים (Myrtiales), הכוללת כ־18 סוגים וכ־500 מינים. המשפחה כוללת בעיקר עצים ושיחים, וגם מטפסים הגדלים באזורים הטרופיים. העלים עפ״ר מסורגים, פשוטים וחסרי עלי־לוואי. הפרחים דו־מיניים, ערוכים בשיבלים, מכבּדים או קרקפות. לפרח גביע גדול (4—5 עלים); הכותרת קטנה או מקופחת לגמרי. האבקנים ערוכים בשני דורים. מספרם פי 2 ממספר עלי־הגביע. השחלה תחתית. הפרי אגוזית או בית־גלעין, והוא מצויד בכנפיים או בצלעות בולטות. הק״ מצטיינים במציאות של אגודות שיפה בתוך הליבה או גם בתוך העצה.

מבין הסוגים החשובים ביותר: ט ר מ י נ ל י ה (Terminalia), כולל 200 מינים, הנפוצים־ביותר בסאוואנות וביערות אפריקה־הטרופית. חלקם מצויים גם ביערות אסיה־הטרופית ואוסטרליה. המין T. catappa נודע ביפיו ונפוץ גם כעץ־נוי בארצות טרופיות. הוא מספק חומר־בירוס המצוי בקליפתו. יש מינים של אותו הסוג שפירו־תיהם מכילים חומר־בירוס ידוע בשם המסחרי מירוּבּלן (myrobalan). מינים אחרים ידועים בעצם הטוב לבניין ולתעשיית הרהיטים (כגון העץ המכונה לימבה [T. superba], הגדל באפריקה המערבית). בארץ מגדלים את המין ט. הודית (T. ajurna) כעץ־נוי; סוג אחר, ה ק ו מ ב ר ט ו ן (Combretum), כולל 250 מינים הנפוצים בכל האזורים הטרופיים, פרט לאוסטרליה. גם בו נכללים עצים ושיחים האפייניים לסאוואנות ולחורשות של אפריקה־הטרופית; מהסוג א ל מ ו ן (Quisqualis [17 מינים]) ידוע האלמון ההודי (Q. indica), שיח־מטפס שמגדלים אותו גם בארץ, בשל פרחיו היפים.

קומגנה (כמה) (Commagene), ממלכה הררית קטנה בצפון־מערב סוריה, בין הרי הטאורוס, הכלולה כיום בתורכיה. ק׳ נזכרת בשם Kummuh כמדינת־חסות של ממלכת אשור בתעודות מן המאות ה־9 וה־8 לפסה״נ; בסוף המאה ה־8 סופחה לאשור כפחווה בשם זה. במאה ה־2 לפסה״נ היתה ק׳ חלק של ממלכת הסלוקים (ע״ע), אך ב־162 מרד הסטראפ תלמי, מבית אורונטס, והקים מלכות עצמאית. יורשו, סאמוס, הקים את העיר סאמוסאטה והיא היתה לבירת הממ־לכה. בימי אנטיוכוס I, מלך ק׳ (98—31 לפסה״נ), נכנסה ק׳ לתחום השפעתה של הקיסרות הרומית. בגלל מיקומה בין האימפריה הרומית לבין הממלכה הפרתית נודע לק׳ ערך מדיני וצכאי שאנטיוכוס ידע לנצל לתמרון זריז בין הצדדים. המאוזולאום המפואר עטור הפסלים, התבליטים והכתובות שהקים בנימרוד דאג (Nimrud Dagh), בפסגת הטאורוס. מלמד שתרבותה ודתה של ק׳ היו מזיגה של יסודות יווניים ומזרחיים. בשנת 17 צירף הקיסר טיבריוס את ק׳ לפרובינקיה סוריה, אך קליגולה וקלאודיוס החזירו את המלכות בימי אנטיוכוס IV, שצידד באספסיאנוס (69) ואף סייע לטיטוס במלחמתו ביהודים. ב־72 נחשדה ק׳ בקשר עם הפרתים וסופחה סופית לסוריה. בסאמוסאטה נולדו הסופר הסאטירי לוקינוס (ע״ע) ופאולוס (ע״ע), בישוף אנטיוכיה.

D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, I-II, 1950; H. Dorrie, *Der Königskult des Antiochos von K.*, 1964.

קומֶדְיָה (יונ׳ κῶμος — תהלוכת הוללים, ו־ᾠδή — פואמה, אודה: מזמור־הילולה מוקדש לאֵל דיוניסוס), מונח המציין קשת רחבה של מחזות הנבדלים מבחינת בחירת העלילה, עיצוב הדמויות, התרת הסבך הדרמתי, לשון הדיבור של הגיבורים וכוונות המחבר. מן הטרגדיה (ע״ע) מצד אחד ומן הפרסה (ע״ע), על צורותיה השונות, מצד שני. בעקבות אבחנות של אריסטו נהגו מאות שנים לראות בק׳, לעומת הטרגדיה, המשך לשירה הסאטירית ולכתיבה הגרוטסקית שדנה בטיפוסים המוניים ומעוותים. כן טענו, כי הק׳, בניגוד לטרגדיה, נוטלת דמויות טיפוסיות מן המציאות היומיומית ומגזימה במתכוון את עיוותן; ואף שגם היא, בדומה לטרגדיה,

המחזאי מנאנדר בודק את מסיכות השחקנים. הוא מחזיק בידו מסיכת צעיר. על השולחן מונחות מסיכות של צעירה ואדם קשיש יותר.
תבליט, המאה ה־3 לפסה״נ

עוסקת בעימותים דרמתיים, אין באלה משום הרס ומכאוב. בתקופה העתיקה שימש המונח ק׳ לאפיון מחזותיו הסאטיריים של אריסטופנס, ואחריו — לציון מחזותיהם של מננדרוס, פלוטוס וטרנטיוס. ביה״ב איבד המושג ק׳ כל קשר עם סוג דרמתי, והוא שימש לציון יצירה סיפורית או שירית כלשהי שעלילתה נפתרת בסיום משׂמח. עם הרנ־סאנס, ובמיוחד בעקבות שיקספיר ומוליר, חזר המונח לציין טיפוסים מגוונים של מחזות בעלי יסודות קומיים שאין הגדרה אחידה יכולה עוד להכילם. בעת החדשה ניטשטשו עוד־יותר הקווים שאפיינו את הק׳ בתקופה הקלאסית.

מוצאה הקדום של הק׳ סבוך ומעורפל אף יותר מזה של הטרגדיה, הואיל ושרשיה מצויים לא בפולחן ממוסד ומסרתי מסוים בלבד, כי־אם בטבע האנושי ובדרכי האדם המגיב על אירועים באמצעות החיקוי המלגלג והקריקטורלי. אין ספק כי בתרבויות הקדומות, מאות שנים קודם שהתארגן ביוון הפולחן הגרוטסקי שממנו צמחה מאוחר־יותר הק׳, ידע האדם לעשות שימוש נרחב־ביותר באמצעי לעג וקלס, מעשי ליצנות וכסילות, חיקויים מעוותים של דמויות יריביו, במסכות ובתחפושות, בשירי שכרות והוללות. השימוש בחיות לייצוג תכונות טיפוסיות של בני־אדם מצוי בעדויות איקונוגרפיות קדומות־ביותר, והוא קדם אף למשלי אֵיסופוס (ע״ע), שהם אוסף של ק״ זעירות. יסודות קומיים רבים מצויים ביצירות הומרוס (ע״ע; הוא חיבר גם ק׳, „מרגיטס״, שלא נשתמרה). הק׳ הקדומה־ביותר שהגיעה לידינו, „מלחמת הצפרדעים והעכברים״, היא מעין פארודיה על הפואֶמות האפיות של הומרוס.

ה ת ה ו ו ת ה ש ל ה ק׳ ב א ט י ק ה, במקביל לזו של הטרגדיה, היתה מבוססת על צירופם של שני יסודות: ה מ ק ה ל ה ו ה ה י ס ־ ט ְ ר י ו ן. נקל להבין את התפתחותו הטבעית של היסוד ההיסטְריוני מתוך תפקיד ראש־המקהלה בטרגדיה; אך בק׳ נראה שנתמזגו מר־כיבים משתי מסורות שונות: מסורת היסטריונית ומסורת פולחנית. הראשונה מושרשת במימוס הסיציליאני ובאמנות המשחק הבורלסקי. עליהם מעידים ממצאים רבים — מסכות ודמויות שחקנים — מספרטה; ואילו המסורת השניה קשורה בשירים הפליים בטקסי הפוריות שהיו חלק מפולחן־דיוניסוס, ובתהלוכות ההוללים („קוֹמוֹס״), שנהגו להחליף — מבעד לתחפושות החיות והציפרים — דברי לעג וקלס עם קהל־החוגגים (ר׳ תיאור תהלוכות ממין זה בציורי־הכדים; תמ׳: כרך ה׳, עמ׳ 865/6). המקהלה הקוֹמית, ע״פ מסורת זו של ה„קומוס״, נשתמרה היטב במספר יצירות של אריסטופנס („צרעות״,

„צפרדעים", „ציפרים"). זמן־רב עבר עד לעיצובן המקצועי של עלילות מגובשות על רקע ה„קומוס", שהיה בידי חובבים עד המאה ה 6 לפסה"נ. לצד מחברים מקצועיים ראשונים היה אריסטופנס (ע"ע) לאבי **הק' הקלאסית**; זו פרחה ביוון מן המחצית השניה של המאה ה 5 לפסה"נ ועד מות מננדרוס (291).

המבקרים הקדומים נהגו לחלק את הק' לפי 3 שלבי התפתחות: **הק' העתיקה, הק' התיכונה והק' החדשה**. ע"פ חלוקה זו נמנים 9 מתוך 11 המחזות של אריסטופנס עם הק' העתיקה. הכורכבת מסדרת סצנות בעלות צורה קבועה ומגובשת: המקהלה נכנסת; ויכוח בין המקהלה לשחקן, או בין שני שחקנים לבין שני חלקי המקהלה; האגון (ע"ע); הפרבסיס, או הפניה הישירה של המקהלה אל הקהל (כאן שובר המחזאי את האשליה התאטרלית ומקפיא את העלילה; הוא משיח את לבו עם הקהל על עניינים שאין להם קשר לסיפור־העלילה); סצנות עבור שחקנים בלבד מקדימות את כניסת המקהלה. שני מחזותיו הנותרים של אריסטופנס („נשים באסיפת־עם" ו„עושר") נמנים עם הק' התיכונה, שלב־מעבר שבו מצטמצם תפקיד המקהלה, נעלם הפרבסיס, מצטמקים קטעי ההוללות, וסיפור־העלילה זוכה ליתר הדגשה; ההבט החברתי משתלט על ההבט הפוליטי וניתנת תשומת־לב לעיצוב הרקע האישי־הפרטי של הגיבורים. בכך נסללה הדרך לק' החדשה, שקמה באמצע המאה ה 4 ושהיתה בעלת חשיבות רבה־ביותר בתולדות הדרמה, באשר היתה מופת ומכרה עשיר לק' הרומית. נציגה הבולט־ביותר של הק' החדשה היה המחזאי מננדרוס (ע"ע). הוא התאים את הק' לחברה שארחות־חייה נשתנו בעקבות המלחמה הפלופונסית. ק' זו נעשתה רומנטית יותר, וביקרתה הסאטירית — חריפה ותקיפה פחות. עלילת־האהבה המסובכת, שבאה במקומו של הפולחן המיני, נועדה לבדר יותר מלבקר. הק' החדשה היתה ק'־של־מידות, ק' בעלת סיום משמח עם נצחון הנאהבים הצעירים. נוסחה דרמתית זו של הק' החדשה (ר' להלן) שימשה את פלוטוס, את טרנטיוס ודורות רבים של מחזאים בימי הרנסאנס ובתקופה הנאו־קלאסית במערב־אירופה.

הק' הרומית צמחה לא רק מתוך המופת היווני; היו לה שרשים פולחניים דומים לאלה של הק' היוונית בראשית דרכה. בחגיגות קציר ובציר באיטליה הקדומה השתתפו מחוללים מחופשים, שרו מזמורים מיניים־קומיים שהיו קשורים בפולחן־הפוריות ונשאו על עגלות צורות־ענק של האיבר הזכרי. עם־זאת היתה קיימת מסורת של הצגת פרסות (הפרסות האטלניות [fabulae atellanae]; משם העיירה אטלה, בין נאפולי וקאפואה) ע"י חובבנים, עד למאה ה 1 לפסה"נ; אז התחילו להציגן כתום הצגת הטרגדיות, כדוגמת הצגת מחזות־הסאטירים בתום הצגת הטרגדיות בתאטרון היווני. על רקע זה החלה הק' היוונית החדשה חודרת לרומא, באמצעות תרגומיו של ניויוס (ע"ע), לקראת סוף המאה ה 3 לפסה"נ. בהשפעת הק' היוונית החדשה מצאה הק' הרומית נוסחה שאפשרה לספק הצגה מבדרת בלא השאיפה לחקות את הק' החריפה, החושפת, הבלתי־פשרנית של אריסטופנס, שהתפתחה במסגרת חברה חפשית. פלוטוס (ע"ע) תרגם ועיבד נושאים של מננדרוס ושל מחזאים אחרים מן הק' החדשה וגם מן הפרסות האטלניות. סיפורי־העלילה של ק" אלו מתפתחים לפי מתכון מקובל. טרנטיוס, בעקבות פלוטוס, אימץ את הנוסחה הדרמתית המקובלת, אך טיפל ביתר גמישות בדמויות ובמצבים הטיפוסיים הנתונים.

בהמשך לפרסות האטלניות, וללא השפעת הק' היוונית, התפתחו ק" רומיות חדשות, שעסקו בדמויות לקוחות מחיי הכפר (fabulae togatac). עם התפשטות הנצרות ושקיעת הק' הרומית במאות הראשונות לסה"נ, התחילה מתפתחת ביתר־שאת המימיקה ואח"כ הפנטומימה (ע"ע); אלו באו, במרוצת הזמן, במקום הטכסט הקומי והפכו למעין בלט עם מוסיקה (fabulae salticac) שהשתתפו בו גם נשים.

בין שקיעתה של הק' הכתובה ובין פריחתן־מחדש של הפרסה הכתובה במאות ה 14—ה 15 ו„הק' הלמדנית" (commedia erudita) בימי הרנסאנס האיטלקי, לא פסקה המסורת הקומית לא בהצגות בכיכרות השווקים — בעיקר במועדים פגאניים — ולא במסגרת שרידי פולחנים קדומים שהוסיפו להתקיים בקרב הכפריים. הכרוניקות ההיסטוריות וכתבי אבות־הכנסיה מעידים על פעילותם הרבה של ליצנים, לוליינים, בדחנים ושחקנים לובשי־מסכות, מציגי פרסות, ששמרו, בלא־ספק, על אוסף של טיפוסים וסיפורי־עלילה ועל טכניקות בימתיות קומיות, שרידי המסורת הקומית היוונית־הרומית. על כל אלה יש להוסיף את שירי הגולירדים (ע"ע), הקרנוואלים למיניהם, חגיגות גרוטסקיות מסוגים שונים, כגון „חג החמורים", „חג הכסילים" ועוד. למסורת זו נודעה חשיבות־יתר, באשר היא היוותה רקע לצמיחת הקומדיה דל ארטה (ע"ע). במקביל למסורת בלתי־כתובה זו כבר נעשו בשלהי המאה ה 12 בצרפת נסיונות לחדש את תפארת הק' הרומית ע"י עיבודם בלאטינית של נושאים שאולים ממחזות פלוטוס וטרנטיוס.

בסוף המאה ה 15 זכתה הק' הקלאסית להערכה מחודשת באיטליה וגם לתרגום לאיטלקית. ע"פ הנוסחה הרומית, תוך־כדי הסתמכות על המציאות האיטלקית, נוצרה „**הק' הלמדנית**"; נציגיה הבולטים היו: אריוסטו, ארטינו, ביבינה ומקיולי. אך במקביל, על רקע פריחת הפרסה הצרפתית ובעקבותיה הפרסה האיטלקית, במאה ה 16, התפתחה **ק' איטלקית עממית**: נציגה היה אנג'לו באולקו (Beolco, המכונה רוצאנטה [Ruzzante]). מחזותיו הקומיים מהווים שלב־מעבר אל **הקומדיה דל ארטה**, ששלטה בתחום הצגת הק" כ 150 שנה ואשר מקוריותה ותרומתה היו בצורת הצגת הנושאים הקומיים יותר מבהמצאתם.

באנגליה החלה הק' מתפתחת בתקופה האליזבתית, עם הצגת ק"־החצר מאת ג'. לילי, ר. גרין ואחרים, אך לבשלות הגיעה עם יצירותיו הקומיות של שיקספיר. בה־בשעה שהמחזאים האליזבתיים כבר החלו לטשטש את המחסומים בין הקטגוריות הקלאסיות של טרגדיה וק', הוסיפו המחזאים הצרפתים — בייחוד קורני ורסין — לשמור בקנאות על הפרדתן; מוליר היה חריג בולט. תהליך דומה לזה שהתרחש אצל המחזאים האנגלים התפתח גם ב„תור־הזהב" של **המחזאות הספרדית**, אחרי תקופה ששלטו בה הפרסה והמערכונים הקומיים, אפשר למצוא סוגים שונים של ק" אצל לופה דה וגה, טירסו דה מולינה, קלדרון, מורטין, מהן בסגנון אפי, דתי או רומנטי, ואחרות בסגנון ק'־של־אינטריגה, של חרב־וגלימה, של מידות, של נקמה ועוד.

במאות ה 17 וה 18 היתה **הק' החברתית** של מוליר למופת למחזאים רבים בכל רחבי אירופה. ויצ'רלי וקונגריו, מחזאיה של תקופת הרסטורציה באנגליה, הלכו בעקבותיו, בניגוד לסוג ה„**ק'־של־מזגים**" (comedy of humours) של בן ג'ונסון, תומס שדול ופלצ'ר; כך גם ל. הולברג בדנמרק, לסז' בצרפת ועוד. לעומתם סלל מריוו את הדרך **לק' הרגשנית**, ששלטה באירופה במחצית השניה של המאה ה 18. באיטליה חיקו גולדוני וק. גוצי בחלק מיצירותיהם את הק' דל ארטה ואת מוליר. נוסחות שונות־במקצת של ק" מצויות במחזות לסינג, בומרשה, גולדסמית, שרידן, קליסט ופ. רימונד. בתקופת הרומנטיקה מצויים אמנם מעמדות קומיים־גרוטסקיים בדרמה ובמלודרמה, אך הק' עצמה הפכה לנדירה (מיסה בצרפת). פריחה של ק' דרמתית נתחוללה, באיחור של מספר דורות, בארצות הסקנדינוויות וברוסיה. בסוף המאה ה 19 חלה בצרפת פריחה מחודשת של **הק'־פרסה** ושל **האופרטה הקומית** (לביש, פידו [Feydeau], אופנבך), ובדומה לכך באנגליה (פינרו, ו. ש. גילברט).

עם התפוררות הקטגוריות הדרמתיות המסרתיות — בעיקר מתקופת איבסן ופירנדלו — נמצא, בצד ייצור המוני של ק" ע"פ מתכונים מן העבר, קשת רחבה של סוגים מגוונים: ק' דרמתית, ק' גרוטסקית,

ק' סיר־ראליסטית, פרסה טרגית, ק' פיוטית, ק' „שחורה" (dark comedy), ק' אבסורדית ועוד. ר' יצירותיהם של צ'כוב וגוגול; וַילד ושו; ל. קירלי ופירנדלו; ז'רי, אנוי, בקט ויונסקו; ברכט ודירנמט; גרסיה לורקה; גלדרודה; ס. מרוז'ק; ובישראל — נסים אלוני וחנוך לוין.

בהשוואה לספרות הענפה, שנתחברה במשך הדורות על הטרגדיה והטרגיות, בולטת הדלות בספרות ביקורת והגות על הק' והקומיות (ר' ביבל', האנתולוגיה של Lauter). — וע"ע בורלסקה; גרוטסקה; דרמה; הומור; טרגדיה; טרגיקומדיה; יונית, לשון ותרבות, ספרות, תאטרון; לטינית, ספרות; סטירה; פרסה; תאטרון.

H. Bergson, *Le Rire; essai sur la signification du comique*, 1900; S. Freud, *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*, 1905; J. Palmer, *C.*, 1914; L. Pirandello, *L'umorismo*, 1920²; L. Cooper, *An Aristotelian Theory of C.*, 1922; J. Y. T. Greig, *The Psychology of Laughter and C.*, 1923; M. A. Grant, *The Ancient Rhetorical Theories of the Laughable*, 1924; A. R. Thompson, *The Dry Mock; A Study of Irony in Drama*, 1948; M. T. Herrick, *Comic Theory in the Sixteenth Century*, 1950; id., *Italian C. in the Renaissance*, 1960; W. Sypher (ed.), *C.*, 1956; M. Grotjahn, *Beyond Laughter*, 1957; F. M. Cornford, *The Origin of Attic C.*, 1961; J. L. Styan, *The Dark C.: The Development of Modern Comic Tragedy*, 1962; P. Lauter (ed.), *Theories of C.*, 1964; K. S. Guthke, *Modern Tragicomedy: an Investigation into the Nature of the Genre*, 1966; J. K. Feibleman, *In Praise of C.*, 1970.

מ. ל.

קומדיה דל ארטה (Commedia dell'arte), אסכולה תאטרונית בעלת ייחוד וסגנון משלה באמנות המשחק וההצגה; היא כונתה בשם זה על־שום היותה תפיסה בימתית מבוצעת בידי שחקנים מ ק צ ו ע י י ם (dell'arte), להבדיל מזו שחיתה קיימת אצל השחקנים החובבנים. הקד"א החלה מתפתחת בשנים 1530—1540 באיטליה. עד אמצע המאה ה 18 פרחה כמעט בכל ארצות אירופה, ובמיוחד בצרפת, שבה נתאזרחה לתקופה ממושכת בשם „קומדיה איטלקית". מאוחר יותר השפיעה על הקומדיה הרומנטית בגרמניה ועל אמנות התאטרון במאה ה 20. הקד"א היתה מבוססת על השימוש במסכות ועל אלתור, ולכן נודעה גם בשמות אחרים: „קומדיה מאולתרת", „קומדיה של מסכות", ו„קומדיה בסגנון האיטלקים". למרות היותה ייחודית לא היתה בלתי־תלויה בתקופתה; היא פירשה בסגנונה־היא את הנושאים שהיו מקובלים בזמנה בדרמה של מערב־אירופה בכלל ובמסורת הפרסה (ע"ע) והקומדיה (ע"ע) בפרט.

על רקע מסורת הקומדיה, ובמיוחד על רקע ההצגות הקומיות העממיות במשך דורות רבים, נוצרו התנאים להופעת שחקנים־מחזאים שתרמו לעיצוב תאטרון ראליסטי־דיאלקטלי, שדמויותיו דמויות טיפוסיות של זקנים ומשרתים, למדנים ופאראזיטים, מתרברבים ונאהבים — מאכלסי הקומדיה היוונית והרומית. הנודע בשחקנים־מחזאים אלה היה אנג'לו באולקו (Beolco, המכונה רוצאנטה [Ruzzante] 1502—1542). תפקיד מכריע בהתהוותה ההדרגתית של הקד"א היה גם ללהקות ולאגודות של חובבי הבידור הבימתי במקומות שונים באיטליה.

דמויות קבועות שיחקו בקומדיה דל ארטה בתקופת הרנסאנס האיטלקית

שחקני ההצגה, פרט למגלמי תפקיד הנאהבים, לבשו מסכות (ע"ע) — לכל טיפוס או מסכה סגנון־לבוש וצורת־משחק אפייניים. בצד האיטלקית הרשמית השתמשו השחקנים בניבים שונים. מסכה או טיפוס התקיימו מאות בשנים, בכל ששחקנים מוכשרים — או שושלת שחקנים שהתרכזה בעיצוב טיפוס מסוים — הפיחו בהם רוח־חיים והעשירו את ישותם הבימתית; כך בתפקידי הזקנים (פאנטלונה), המלומדים (דוטורה), המשרתים (ארלקינו; ע"ע הרלקין) והמשרתות (קולומבינה). לכל טיפוס מפורסם נצטרפו טיפוסים שדמו לו. מבין טיפוסים מיוחדים של משרתים: פולצ'ינלה, הוא פולישינל, בצרפת; פנץ' באנגליה; וקרובים לו, הנסוורסט (ע"ע) בגרמניה; קאספרל באוסטריה; פטרושקה ברוסיה; קאראגז בתורכיה. היו גם עשרות גירסות מקומיות של טיפוסים.

הצגה של הקד"א היתה מבוססת על תמציתו של סיפור־עלילה. כל אחד מן השחקנים נדרש לאלתר ולהשיב לאלתורי חבריו, לשלוט בכל רזי הבימה ולאגור בזכרונו מונולוגים, שירים, סיפורים מבדחים, משחקי־מלים ותחבולות, שהיו מצויים באספים אשר נמסרו מדור לדור, ושעליהם נתוספו טכסיסים והמצאות בימתיות. סיפורי־העלילה היו קומיים, טרגי־קומיים או פסטורליים־קומיים. עדות מפורטת לארגון ההצגות נשתמרה בחיבורו של אנדראה פרוצ'י (Perrucci) Dell'arte rappresentativa, meditata, ed all'improvviso („על אמנות־ההצגה המתוכננת והמאולתרת"), 1699 (בספריות איטליה, צרפת ורוסיה נשתמרו כאלף „סצנאריאי" [scenarii] של הקד"א).

שחקני הקד"א התארגנו בלהקות והיו קשורים במעין חוזה שיתופי; היו מהם שעברו מלהקה אחת למתחרתה. האגודה הראשונה בתולדות הקד"א היתה זו של מפיו (Maffio) ב 1545 בפאדובה. עם המהוללות שבלהקות נמנו: ה Compagnia dei Gelosi (1568—1604); ה C. dei Confidenti (1574—1639); ה C. degli Uniti (1578—1640); ה C. dei Desiosi (1581—1599); ה C. degli Accesi (1590—1628); ה C. dei Fedeli (1601—1652).

אחרי מלה"ע II נוסדה להקה בסגנון הקד"א („תאטרון פיקולו", מילאנו), שנתפרסמה עם הצגת מחזהו של גולדוני (ע"ע), „משרתם של שני אדונים". בעקבותיה קמו להקות אחרות באיטליה ובפריס.

המסכות והחיוניות התאטרונית של הקד"א השפיעו לא רק על מחזאים ובמאים (שיקספיר, מוליר, גולדוני, גוצי, מריוו, א. ג. קריג, ז'. קופו, ג. בטי, ל. ז'ובה), כי אם על מלחינים וציירים, על מחדשי אמנות הפנטומימה (ע"ע) ועל אמנות־המשחק של צ'. צ'פלין.

C. Mic, *La C. d. A.*, 1927; K. M. Lea, *Italian Popular Comedy*, I–II, 1934; G. Attinger, *L'Esprit de la C. d. A. dans le theatre français*, 1950; A. G. Bragaglia, *Pulcinella*, 1953; P., Duchartre, *La C. d. A. et ses enfants*, 1955; T. Niklaus, *Harlequin*, 1956; V. Pandolfi (ed.), *La C. d. A.*, I–VI, 1957—61; F. Nicolmi, *Vita di Arlecchino*, 1958; A. Nicoll, *The World of Harlequin*, 1963; S. Therault, *La C. d. A. vue a travers le "Zibaldone" de Perouse*, 1965.

מ. ל.

קומדיה מוסיקלית (musical comedy; לעתים רק musical), שם מקובל באה"ב, מראשית המאה ה 20, לאופרטות (ע"ע אופרטה) שמקום התרחשותן אה"ב ושעניינן — חיי תושביה. הגדרה זו שומרת על ההבחנה בין הקה"מ לבין האופרטה והאופרה־בופה (ע"ע אופרה). עד לסוף המאה ה 19 שימש המונח ק"מ לאפיון כללי של יצירות בימתיות שאפין הומוריסטי ושמשולבים בהן קטעים מוסיקליים.

השילוב בין העלילה, מוסיקה וריקודים, אגב ניצול מספר רב של משתתפים ותפאורות ססגוניות למטרות בידור, ראשיתו באה"ב, ב„אכסטרווגנצה" של ראשית המאה ה 19. זו פינתה את מקומה לאופרטות אירופיות (אופנבך, סליון [ע' ערכיהם] ואחרים) באמצע המאה. בין מלחיני האופרטות האמריקניים המוקדמים — ו. ספנסר, ר. דה־קובן וויקטור הרברס (1859—1924, יליד אירלנד, ומלחינן של „הסרנדה", „מגדת עתידות", „הטחנה האדומה" ו„איילין"). מלחינים אחרים, ילידי אירופה, התיישבו באה"ב והיו למלחיני אופרטות

מקומיים; ביניהם רודולף פרימל („הגחלילית") וסיגמנד רומברג (1887—1951; „גן־העדן הכחול", „ירח מאי", „הנסיך הסטודנט", „שיר המדבר").

במקביל לאופרטות אלה החלה צומחת הקה"מ, שמקצביה עזים יותר ונושאיה קרובים יותר לחיי היומיום. ראשון מלחיני הקה"מ היה ג'ורג' מ. קוהאן (1878—1942), שכתב את התמלילים ואת הלחנים ליצירותיו (ביניהן: „ג'וני ג'ונז הקטן" ו„ארבעים וחמש דקות מברוקלין"). חמשת המלחינים החשובים של הקה"מ בברודווי בשנים 1910—1930 היו ריצ'רד רוג'רז („אוקלהומה", „קרוסל", „המלך ואני", „דרום פסיפיק", „נשקיני קייט", „קנקן"), קול פורטר והיהודים: ג'רום קרן („ספינת השעשועים", „רוברטה"), ג'ורג' גרשוין (ע"ע), וארוינג ברלין („אני אוקלי אשת לפידות" ו„קרא לי מאדאם"), שהרבה להלחין להצגות ה Ziegfeld Follies מיסודו של פ. זיגפלד (אף הוא יהודי) ב 1907. למרות סגנונותיהם השונים, תרמו החמישה ליצירת מושג חדש של מלודיה, טכניקה חדשה של שימוש במקצבים וגישה אישית לשיר. שהיה מרכז הקה"מ. החשובים ממחברי התמלילים לק"מ אלה היו היהודים — מוס הארט, איירה גרשוין ואוסקר המרסטין II. תרומתם הרבה של היהודים ניכרת גם ביצירותיהם של המלחינים — ר. אדלר („משחקי הפיג'מה"), קורט ויל (ע"ע) ופרנק לסר („ברנשים וחתיכות"), ובדור ההמשך — ג'. בוק („כנר על הגג"), הצמד לרנר ולב („גברתי הנאווה") ול. ברנשטיין (ע"ע; מלחינם של „קנדיד" ו„סיפור הפרוורים").

מלחיניה של הקה"מ שילבו ביצירותיהם מרכיבים מן המוסיקה הקלאסית (תזמור ועיבוד החומר המוסיקלי) — והקלה („רגטיים" של תחילת המאה, מקצבי מחול משתנים). אופרות־פופ (ע"ע פופ), הנכתבות בעת האחרונה, אינן אלא המשך עקבי לקה"מ, תוך שמירה על סגולתה כמייצגת את חיי היומיום.

S. Spaeth, *A History of Popular Music in America*, 1948; C. Smith, *Musical Comedy in America*, 1950; L. Engel, *The American Musical Theatre; A Consideration*, 1967.

א. חנ.

קוֹמוֹ

קוֹמוֹ (Como). 1. ימה, לרגלי האלפים בלומברדיה (ע"ע), צפון איטליה. שטחה 146 קמ"ר. נמצאת 201 מ' מעפה"י ועמקה המירבי 410 מ'. הימה נוצרה במקום שבו חוצה הנהר אדה (יובל הפו) שקע בהרים בנויים אבן־גיר. בדרום חודרת לתוך הימה שלוחה הררית המפצלת אותה לשני סעיפים. הימה מוקפת מדרונות תלולים ומיוערים; עליהם ועל חופי הימה אתרי תיירות ונופש נודעים.

2. עיר, בקצה הדרומי של הסעיף המערבי של ימת ק'; 99,000 תוש' (1971). ק' היא עיר עתיקה שהוקמה עוד לפני הכיבוש הרומי (196 לפסה"נ). בכל התקופות שימשה תחנה חשובה בדרך החוצה את האלפים במעבר גוטהרד (ע"ע) ומחברת את מילאנו וציריך. העיר העתיקה בנויה בדגם ריבועי. לאורך סמטאותיה חצרות בניינים היסטוריים רבים, בהם קתדרלה בנויה שיש מן המאה ה 15, כנסיות מן המאה ה 6 וה 13, וארמונות רבים המשמשים כיום כמוזיאונים. בפרוורים הדרומיים, הנמצאים במישור, מרוכזים מפעלי־התעשיה — טכסטיל, משי וכובעים. בק' נמצא המכון האיטלקי הלאומי למשי. חוף הימה משמש איזור תיירות, שמרכזו כיכר קוור (Cavour): ממנה מסתעפים שדרות ופארקים, ולצדם מלונות ומגורי־יוקרה.

קוֹמוֹדוּס, מַרְקוּס אוּרֶלְיוּס אַנְטוֹנִינוּס

קוֹמוֹדוּס, מַרְקוּס אוּרֶלְיוּס אַנְטוֹנִינוּס — Marcus Aurelius Antoninus Commodus — (161—192), קיסר רומא מ 180, בנם של מרקוס אורליוס (ע"ע) ופאוסטינה, בת אנטונינוס פיוס (ע"ע). בניגוד לשאיפתם המוצהרת של „הקיסרים הנאורים" (נרוה ויורשיו [ע"ע רומא, היסטוריה]) להעברת השלטון בדרך של אימוץ, דאג אביו שיירש אותו ק'. בגיל 5 ניתן לו התואר „קיסר". בגיל 16 הוכרז ל„אוגוסטוס" ושותף לשלטון, ובמות אביו ירשו ללא־עוררין. מעשהו הראשון היה סיום המלחמה עם הגרמנים מעבר לדנובה בפשרה שכללה נסיגה מהשטחים שכבש אביו. ק' שהה כל ימיו ברומא, ביטל את השלטון הפטרנליסטי־חוקתי של קודמיו והנהיג משטר אבסולוטי בעל סממנים תאטרליים, ע"פ הדגם המזרחי־תאוקרטי. ק' ראה עצמו כהתגלמות הגיביר הרקולס (ע"ע הרקלס), והאלים יופיטר ומרס. הכל בקיסרות נקרא על שמו: הצבא ה„קומודיאני", הסנאט — ואף רומא היתה ל„קולוניה קומודיאנה". ק', בן נקלה להוגה חשוב, נתקל בהתנגדות מצד מקורבי אביו, ותקופת שלטונו היתה רצופה קשרים שדוכאו ביד קשה: ק' הוציא־להורג את אחותו, אשתו וגיסו, וכן מצביאים וסנאטורים רבים. הוא בילה את זמנו בתענוגות עם מאות פילגשיו ונעריו והשתתף, בתחפושת הרקולס, במשחקי גלדיאטורים ובהצגות ציד־אריות בקרקס: את המדינה ניהלו מפקדי הפרטוריינים (ע"ע), שנהגו למכור את המשרות. מקורביו, שחששו לחייהם, קשרו נגדו והוא נחנק בידי מתאגרף.

קומודוס בתחפושת הרקולס
(מוזיאון קפיטולינו, רומא)

W. Weber, *The Antonines* (in: C. A. M., XI, 376—392), 1936; F. Grosse. *La Lotta Politica al tempo di C.*, 1964.

קוֹמוֹדִינוּס

קוֹמוֹדִינוּס — Commodianus — (מאות 3—5[?]), משורר לטיני נוצרי. שני ספרי שיריו הם: (1) Instructiones adversus gentium deos pro Christiana disciplina („הוראות נגד אלילי הגויים למען האמונה הנוצרית"; 80 שירים קצרים בצורת אקרוסטיכון [ע"ע]); (2) Carmen apologeticum adversus Judaeos et gentes („שיר להגנת הדת נגד יהודים וגוים"; כ 1,000 טור). ב (2), שיר מס' 39, באה הכותרת הלא־ברורה Nomen Gazaei, והיו שהסיקו מכך שק' היה מעזה; לדעת אחרים מוצאו מאפריקה או מגאליה. ב(1) תקף את היהודים על דחיית ישו, והתנבא (טור 936 ואילך) על גאולת עשרת השבטים, „היהודים הקדושים". ק' בתב בלאט' עממית. ההכסמטרים שלו ערוכים לפי ההטעמות ולא לפי אורך ההברות, כנוהג המתגבש של המשקל (ע"ע, עמ' 705) האירופי. ע"פ הצהרת גלסיוס (ע"ע) נאסרו ספריו — אולי מחשש מינות.

J. Martin, *Studien und Beiträge zur Erklärung und Zeitbestimmung C.-s*, 1913; J. P. Brisson, *Autonomisme et Christianisme dans l'Afrique Romaine*, 378 ff., 1958.

קוֹמוּנָה

קוֹמוּנָה (commune), במערב־אירופה ביה"ב, עיר או התאגדות האזרחים של עיר כזאת, שזכתה למידה של ממשל עצמי. יש המכנים בשם „ק'" רק אותן ערים שזכו לשלטון עצמי בתוקף כתב־זכויות מהשליט. הק" הוקמו החל במאה ה 11, ובייחוד במאות ה 12 וה 13. המבנה הכלכלי והשלטוני של הפאודליזם (ע"ע) לא התאים לתנאים החדשים שנוצרו עם התעוררות המסחר והתחדשות העיור במאה ה 11 (ע"ע ערים ועיור, עמ' 209/10). כדי לספק את צרכיהם — הגנת העיר, הקמת שוק והסדרתו, שיפוט, שיטור ומיסוי למימון פעולות אלו — התלכדו תושבי הערים להתאגדות שביסודה שבועת־אמונים הדדית (conjuratio). התנגדות להקמת הק" ולמתן זכויות להן גילו במיוחד אותם אדוני הערים שהיו אנשי כנסיה (בד"כ, הגמוני העיר). הק" שנתקלו בסירוב הגיבו לעתים קרובות בהתקוממות אלימה כנגד האדון. התקוממויות ק" היו בחלק מערי צפון־איטליה (מילאנו), בדרום־גרמניה (קלן) ובצפון־צרפת (קמברי,

לאון). בפלנדריה, באנגליה (שם כונתה הק׳ בארו [borough]) ולעתים באיטליה זכתה הקמת הק״ לעידוד או להסכמה־בשתיקה מצד האדון. מלכי צרפת ואנגליה ראו בק״ משען נגד האצולה, והתשלום עבור כתבי־הזכויות היה להם למקור הכנסה. במהלך ההתיישבות בגרמניה ובספרד הקימו האצילים והמלכים ערים, שניתנו להן מלכתחילה כתבי־זכויות נדיבים.

בצפון איטליה, בפלנדריה וגם בגרמניה, שם הגיעו הערים לעצמה כלכלית רבה והשלטון המרכזי היה רחוק או חלש, היו הק״ (כגון: פירנצה, מילאנו ונציה באיטליה; חנט, בריז׳ ואיפר בפלנדריה; וערי ההנזה [ע״ע] בגרמניה) לבעלות כוח שלטוני ומדיני רב. באיטליה הצפונית נעשו הק״ לרפובליקות עצמאיות למעשה; מאבק חריף התנהל בינן לבין עצמן על השליטה בסביבותיהן, וק״ אחדות השתלטו על שטחים נרחבים. כשהיה השלטון המרכזי חזק, באנגליה, בנסיכויות גרמניות ובצרפת (במאה ה 13 וה 14) הוגבל ממשל הק׳ לענייניה הפנימיים (הגנה, שיטור, שיפוט, תקנות כלכליות) ולקיום המאורגן של החובות כלפי המלוכה (תשלום מסים ושירות צבאי). חשיבות רבה היתה להשתתפות נציגי הק״ בפרלמנטים (ע״ע פרלמנט). עם התעשרות הערים שככה גם איבת האצולה המקומית כלפיהן.

דרכי־הניהול של הק״ היו מגוונות ביותר. לאסיפה הכללית של אזרחי העיר היתה חשיבות רבה בתקופת היווצרות הק׳. בראש הק׳ עמדה בד״כ קבוצה של 2—20 איש ואף יותר (אלה כונו קונסולים באיטליה ובדרום־צרפת, echevins — בארצות־השפלה ובצפון־צרפת, ו aldermen — באנגליה). לצדם היתה קיימת מועצה; לעתים היתה זהות בין שני המוסדות. תוך התפתחות חק׳ הופקדה לעתים הסמכות הביצועית בידי אדם אחד — ראש־העיר.

למעשה היה השלטון בק״ בידי משפחות הסוחרים העשירים, שהתאגדו בגילדות (ע״ע) הסוחרים. לעתים היתה הגילדה הכוח המניע והשליט בק׳. בצפון־איטליה, בארצות־השפלה ובצפון־צרפת, שם התפתחה תעשיה, נאבקו במאות ה13 וה14 אנשי גילדות־האומנים למען השתתפותם בשלטון בק׳. המאבקים הסתיימו בד״כ בפשרה, שהקנתה לאומנים חלק בשלטון.

בצרפת ובספרד, שבהן התחזקה המלוכה, שקעו הק״ במאות ה 15 וה 16. ברוב הק״ באיטליה התגבש שלטון־יחיד, ורק מעטות (ונציה, ג׳נובה ולוקה) נשארו רפובליקות בעת החדשה. בגרמניה נתקיימו ערים עצמאיות זמן רב ו 3 מהן (ליבק, בּרֶמן והמבּורג) עוד הצטרפו למסגרת הקיסרות השניה ב 1871.

H. Pirenne, *Medieval Cities*, 1925; C. Stephenson, *Borough and Town*, 1933; C. Petit – Dutaillis, *Les C.s françaises; caractères et évolution des origines au XVIIIe siècle*, 1947; J. Lestocquoy, *Les Villes de Flandre et d'Italie sous le gouvernement des patriciens*, 1952; F. Forig, *Die europäische Stadt und Kultur des Bürgertums im Mittelalter*, 1955; J. H. Mundy – P. Riesenberg, *The Medieval Town*, 1958.

אל. יי.

קוֹמוּנָה חֲבָרְתִית, ע״ע קומוניזם.

קוֹמוּנָה שֶׁל פָּרִיס

(Commune de Paris [עיריית פריס]), שמו של המימשל המהפכני בפריס בימי המהפכה הגדולה וב 1871.

1) הק׳ הראשונה קמה ב 13.7.1789, ערב כיבוש הבסטיליה (ע״ע). כגוף מהפכני שנטל לידיו את ניהול העיר בראשות ז׳. ס. בַּיי (ע״ע), ועם מיליציה עירונית בפיקודו של לָפַיֶט (ע״ע).

ב 9/10.8.1792 התקוממו הסֶקציות (רבעי העיר; ייתכן שביָזמת דנטון [ע״ע]), הק׳ הודחה והוקמה „הק׳ המהפכנית״. היתה זו, למעשה, גוף ז׳קוביני בהנהגת רוֹבּספּיֶר, דנטון ומרה (ע׳ ערכיהם), והבסיס לשלטון הזִ׳קובינים בצרפת כולה. מהפכת תרמידור (יולי 1794), ששמה קץ לשלטון הז׳קובינים, היתה נצחון של „הקוֹנוֶנציה״ על חק׳. בעקבות נצחון זה הוקמו במקום הק׳ ועדים מינהליים נבחרים לפריס, שהיו כפופים לגופים לאומיים נבחרים. וע״ע ז׳קובינים; (ה)מהפכה הצרפתית, עמ׳ 350, 353—356.

הולדת הקומונה של פריס. בכרזות צוירה מאריאן — סמל הרפובליקה — כשבידה דגל הקומונה ועליו המלים „מהפכה חברתית, שוויון, צדק״

2) הק׳ של 1871 היתה מרידה שארכה כחדשיים. הרקע לה היה המלחמה נגד פרוסיה (1870/1) והמאורעות שבעקבותיה; המפלה, המצור על פריס והרעב הכבד בה; מצעד הגרמנים ברחובותיה — בהסכמת האסיפה הלאומית שבבורדו; והקרע המתרחב בין פרים הרדיקלית, שראתה עצמה מנהיגת צרפת, לבין האסיפה הלאומית בבורדו, שרוב חבריה היו מלוכנים שמרנים מכל רחבי הארץ: האסיפה ביטלה את שמיטת החובות שהונהגה בעת המלחמה ואת המשכורות למשמר־הלאומי, שבו שירתו המוני פריסאים ובכך נשמט מקור פרנסתם.

כבר ב 15.2.1871 קם גוף מרכזי של המשמר הלאומי, שנבחר מנציגי הפרוורים של פריס. הניצוץ שהצית את המרידה היה נסיונו של א. תִיר (ע״ע) לפרוק את המשמר הלאומי מנשקו ע״י הפקעת 227 התותחים שהיו ברשותו. הנסיון נכשל (18.3.1871), חיילים שנשלחו למשימה זו עברו למחנה המשמר הלאומי, ושני גנראלים הומתו בידי המתקוממים. ממשלת תִיר נטשה את פריס ועברה לוֶרסאי, ומו״מ בין ועד ראשי־העיריות של העיר ובין הממשלה לא נשא פרי. ב 26 במארס נערכו בחירות עירוניות מטעם הועד, והנבחרים התארגנו בק׳ של פריס, שהיה לגוף השולט בבירה המורדת. הק׳ היתה מורכבת מנציגי כמה סיעות שמאליות: חסידי בלנקי, חסידי פרודון, ז׳קובינים ואנשי האינטרנציונל (ע׳ ערכיהם).

למרות החיכוכים בין הקבוצות השונות הקימה הק׳ 10 ועדות, ופעולתן התחיקתית היתה מרשימה. במגמה להקים רפובליקה או פדרציית קומונות בצרפת, הנהיגה הק׳ את הדגל האדום ואת לוח המהפכה, הפרידה את הדת מן המדינה, שיפרה את תנאי עבודות הפועלים, אסרה עבודת לילה ופגיעה בשכר הפועל, וקבעה יום עבודה בן 10 שעות.

תיר החליט להכניע את הק׳ ולדכא את פריס הסוררת, והחיילים ששוחררו משבי הגרמנים צרו על העיר. כוחות הק׳ היו מעורערים בגלל בעיות פיקוד והעדר תמיכה מספקת מצד התושבים. השפעת הקיצוניים הז׳קובינים גברה ועל קריאות הצרים ענתה הק׳ בהחלטה, שעל הריגת אנשיה שיפלו בידי אנשי וֶרסאי תגיב בהריגת בני הערובה שבידיה. ב 21 במאי פרצו כוחות ורסאי לעיר ושבוע ימים התנהלו קרבות עקובים מדם על מתרסים ברחובות; בניינים רבים הוצתו (בהם ארמון הטילרי [Tuileries]) ובני־ערובה הוצאו להורג. בתום הקרב האחרון, שהתנהל בבית־הקברות פֶּר־לַשֶׁז (Père-Lachaise), היתה העיר כולה בידי אנשי ורסאי (27.5).

במלחמת אזרחים זו נהרגו כ 20,000 מאנשי הק׳ ופחות מ 900 מצבא ורסאי. עם דיכוי הק׳ הוצאו 23 מאנשיה להורג, וכ 7,500 איש הוגלו לקָלדוניה החדשה. ב 1880 פורסם צו חנינה, ורבים מהגולים וממנהיגי הק׳ שנמלטו לחו״ל חזרו לצרפת.

הק׳ של פריס (ליתר דיוק — המיתוס של התקוממות זו) השפיעה מאד על הסוציאליסטים בעולם. תרומה מכרעת ליצירת מיתוס זה תרם ק. מרכּס, שימים מספר אחרי דיכוי הק׳ כתב את ספרו

נשי הקומונה במחנה מעצר. תצלום. לואיז מישל בחזית מצד שמאל. בקבוק הויסקי בידה זויף

אודותיה („מלחמת האזרחים בצרפת", עבר' תש"ב) ותיארה כהתקוממות פועלים נגד משעבדיהם הבורגנים. הוא גם הביא את משטר הק' כדוגמה ל„רודנות הפרולטריון". תיאורים אלה נחקקו בתודעת רבים, חרף היותם מנוגדים למציאות.

פ. ליסאגריי, הק' הפאריסאית 1871, 1941; מ. זינגר, יהודים בק' הפריסאית (מבפנים, י"א), תש"ו; ז. שייקובסקי, הק' הפריסאית והיהודים, תשט"ז; ש. נאמן, מיתוס שהיה להיסטוריה, היסטוריה שהיתה למיתוס. (מילד, ד' [כ"ו], 77—89), תשל"א/ב; H. Guillemin, *Les origines de la C.*, 1959; id., *La Capitulation*, 1960; id., *L'avenement de M. Thiers et reflexions sur la C.*, 1971.

י. רמ.

קומוניזם

קומוניזם (מלאט' communis, שיתופי), 1) התארגנות חברתית המושתתת על שוויוניות, שיתופיות הקניין וניהול הכלכלה בידי החברה ולמענה; 2) אידאולוגיה הדוגלת בהתארגנות חברתית זו.

1) הק' הקדום, עמ' 335; 2) הברית קומוניסטיות, עמ' 336; 3) ראשית הק' המודרני, עמ' 336; 4) המפלגה הקומוניסטית ברוסיה, עמ' 336; 5) המפלגות הקומוניסטיות מחוץ לבריה"מ עד מלה"ע II; הקומאינטרן, עמ' 342; 6) הק' אחרי מלה"ע II, עמ' 345; 7) קץ המונוליתיות במחנה הק' וביסוס הפוליצנטריזם, עמ' 346; 8) הק' במזה"ת, עמ' 349.

1. הק' הקדום. כבר ביוון העתיקה היה הק' קשור במיתוס על „תור הזהב" של המין האנושי, כשהחברה חיתה בהרמוניה מלאה, לפני שהתפתח בה קניין פרטי; הקניין הפרטי הוא שורש הרע, שהצמיח מעמדות, ניגודים, מאבקים ומלחמות, עושר ועוני, תאוות־בצע וקנאה והשחתת מידות כללית. אגדת „תור הזהב" (Aetas aurea) משתקפת ב„מטמורפוזות" של אווידיוס (I, 89) ובכתבי הורטיוס וורגיליוס (ע' ערכיהם). מקורה באידאליזציה של בן־התרבות לפרימיטיווי „בן־הטבע", ושל בן חברה עירונית, מורכבת, לבן־חברת איכרים או רועים. האמונה בדבר קיומו של ק' קמאי, קדום, היתה מקובלת על הכל, ואנגלס (ע"ע) שיקע אותה בהשקפה המרכסיסטית על התפתחות הרכוש. ברבע האחרון של המאה ה19 קמו עוררים על אמונה זו והתפתח ויכוח בין אתנולוגים, היסטוריונים של הכלכלה ופרהיסטוריונים. התומכים בסברה ש„הק' הקמאי" אינו אגדה בלבד נאחזו בדברי יוליוס קיסר וטקיטוס על הגרמנים, בתיאורי חברות פרימיטיוויות אצל נוסעים ומגלים, וכן בתופעות כגון האובשצ'ינה (ע"ע) ברוסיה, הזדרוגה אצל הסלווים הדרומיים ועוד; הסוברים ש„הק' הקמאי" הוא מדברי־סופרים בלבד טענו, שהאובשצ'ינה, הזדרוגה ודומיהן נכפו מגבוה, לצרכי גביית מסים, בתקופות מאוחרות למדי, ושהמובאות מקיסר ומטקיטוס לא פורשו כהלכה. מכל־מקום מעידים ממצאי חפירות ארכאולוגיות, שגם בשלבי־תרבות קדומים מאד היתה החברה מרובדת במעמדות.

אפלטון וזנון (ע"ע) מקיטיון הטיפו לק'. אפלטון הביע זאת במפורש; אצל זנין משתמע הדבר מתוך אמונתו בשוויון ובסילוק הבדלי־מעמד, ומתוך תפיסתו העקרונית את „חוק הטבע"; תפיסה זו השפיעה אח"כ על הוגי־דעות ברומא, ומאוחר יותר — באירופה, מימי הרנסאנס ועד להשכלה. נראה שסטואיקנים השפיעו על קלאומנס (ע"ע) בספרטה ועל טיבריוס גרקכוס (ע"ע) ברומא להנהיג תיקונים במגמה שוויונית.

2. חברות קומוניסטיות. נסיונות ודאיים ראשונים להקים חברות מושתתות על הק' נעשו ביהודה — בידי האיסיים, כת מדבר־יהודה והקהילה הנוצרית הקדומה בירושלים. נסיונות כאלה נמשכו אח"כ בכל הדורות, במיוחד בקרב כיתות דתיות פורשות (קבוצות של מניכאים וולדנסים [ע' ערכיהם], לולרדים [ע"ע ויקליף], בגהרדים, תבוריים [ע"ע הוסיטים] והאחים המורוויים [ע"ע אחים צ'כיים], אנבפטיסטים [ע"ע], הדיגרז והלוולרס [ע"ע], יישובי הישועים בפרגוי [ע"ע, וע"ע מיסיון, עמ' 356], הדוחובורים [ע"ע], ההוטריים [ע"ע הוטר], השייקרז [Shakers, „מתנועעים", כינוי שדבק ב„מאמינים בביאה השניה של המשיח" בגלל מנהגם להתנועע בלהט פולחנם], חברת „אמנה" [ע"ע], הפרפקציוניסטים [ע"ע אונידה] ועוד).

במאה ה19 החלו נסיונות להקים יישובים קומוניסטיים שלא ממניעים דתיים. נסיונות רבים נעשו באה"ב, שבה קמו יישובים כאלה מקרב חסידיהם של ר. אואן, ש. פוריה (ע' ערכיהם) וא. קבה (Cabet). מרכס ואנגלס (ע' ערכיהם) פסלו נסיונות אלה והוקיעום כ„אוטופיות" (סוציאליזם אוטופיסטי: ע"ע סוציליזם, עמ' 566/7).

נסיונות אלה להקים חברות קומוניסטיות, וכן נסיונות שנעשו אח"כ, ובכללם הקיבוצים (ע"ע קבוצה, קבוץ) לא נעשו במסגרת מקיפה של מדינה. עד למאה ה20 היו הנסיונות להנהיג ק' במדינה שלמה מעטים, קצרי־ימים ובלתי־מושלמים (כגון הנסיון בפרס בימי כואד [ע"ע] בהשפעת המזדקים [ע"ע]).

3. ראשית הק' המודרני. כתנועה מדינית בעלת מצע מדיני, יעדים וטקטיקה, שאינה חותרת להקים תאים קומוניסטיים במסגרת החברה, אלא לשנות את הסדר הקיים מן־היסוד ולכונן תחתיו סדר קומוניסטי, קיים הק' מהמאה ה19, אף שיש רואים את „אגודת השווים" בצרפת של ימי המהפכה, בהנהגת פ. נ. („גרקכוס") בבף (ע"ע), את חלוץ הק' המודרני. המלה ק' בהוראתה זו נטבעה באגודות־סתר מהפכניות בצרפת בשנים 1835—1840, כלו', כ10 שנים אחרי שנטבעה המלה „סוציליזם" (ע"ע) בהוראתה הפוליטית המודרנית. ההבחנה בין שני מושגים אלה היתה בעיקרה בנכונות הק' להשתמש באמצעי אלימות ומהפכה כדי להגשים את חזונו. ב1847 נוסד בלונדון „איגוד הקומוניסטים" מיסודם של חברי „איגוד דורשי צדק" (Bunde der Gerechten) שהקימו גולים גרמנים בפריס, וב1848 פורסם מצע „איגוד הקומוניסטים", הוא „המניפסט הקומוניסטי", פרי עטם של מרכס ואנגלס. לחיבורם קראו „קומוניסטי" כדי להבחין בינו ובין הסוציאליזם: הם ראו את הק' כתנועה של הפרולטריון, בניגוד לסוציאליזם, שהוא בבחינת תנועה של המעמד הבינוני. נקבעה הבחנה נוספת בין הק' לסוציאליזם, והיא מוסכמת על כל בעלי־ההלכה הקומוניסטים: הסוציאליזם הוא שלב־מעבר לקראת חק', ובעוד שבשלב הסוציאליזם תהיה התמורה לכל אדם ע"פ עבודתו, הרי בשלב הסופי, בק', ינהגו ע"פ הכלל: „כל אחד ע"פ יכלתו, כל אחד ע"פ צרכיו"; כדי שאפשר יהיה לנהוג ע"פ כלל זה יש להגדיל תחילה את עושר החברה בשיטת הסוציאליזם.

בשנות ה70 של המאה ה19 נעלם השימוש במונח ק' ככינוי לתנועות מדיניות ונבלע בכינוי „מפלגות סוציאליסטיות" (ע"ע סוציליסטיות, מפלגות). על ההתפתחות הרעיונית בק'־סוציליזם — ע"ע, וע"ע מרכסיזם.

4. המפלגה הקומוניסטית (מ"ק) ברוסיה. במארס

1918 חזר המונח ק׳ והופיע ככינוי לתנועה מדינית, כשהסבו הבולשוויקים את שם מפלגתם מ„הסיעה הבולשוויקית של המפלגה הסוציאלדמוקרטית ברוסיה״ ל„מה״ק של רוסיה״. הסבת השם ציינה ניתוק מהמפלגות הסוציאליסטיות, על שבמלה״ע I תמכו כל אחת בממשלה שבארצה ולא המרידו את הפועלים. עם הסבת־שם זו ניתן לראות בסיעה הבולשוויקית, למן הקמתה ב1903, את המה״ק המודרנית הראשונה.

על צמיחתה של סיעה זו והתפתחותה — ע״ע בולשויזם. הבולשוויזם קשור במידה מכרעת בפעלו של לנין (ע״ע), הוגה־הדעות של הבולשויזם ומנהיגו. המה״ק של רוסיה, ובעקבותיה מ״ק אחרות, רואות את תרומת לנין לביסוסן האידאולוגי כשוות־ערך לזו של מרכס, ותן מכנות אפוא את האידאולוגיה שלהן „מרכסיזם־לניניזם״. בעיקרו־של־דבר עסק לנין לא בחשיבה פילוסופית, היסטורית וחברתית כללית, דוגמת מרכס, אלא בתדרוך אסטרטגי — ופעמים אף טקטי — לעשיה פוליטית, בסיגול האידאולוגיה למציאות הממשית, ולבסוף — במתן ביסוס אידאולוגי או גושפנקה עיונית למהלכים פוליטיים.

כך סיגל לנין את המרכסיזם לתנאיה של רוסיה, שעדיין לא הגיעה לשלב הבורגני־הדמוקרטי ולפיכך לא בשלה, לפי התפיסה המרכסיסטית האורתודוכסית, למהפכה פרולטרית־סוציאליסטית; לנין אמנם הכיר בכך, אך בדיעבד קיבל את תורת „המהפכה המתמדת״, מיסודם של פרווס (ע״ע גלפנד [כרך מילואים]) וטרוצקי (ע״ע), שלפיה ניתן לעבור, בלי הפסקה, את שני השלבים גם יחד — שלב המהפכה הבורגנית־הדמוקרטית ושלב המהפכה הפרולטרית־הסוציאליסטית.

עמדת לנין בשאלת ארגון המפלגה — שבעטיה נפלגו ב1903 הסוציאלדמוקרטים ל„מנשוויקים״ ול„בולשוויקים״ — נבעה גם היא במידה רבה מהצורך לסגל את ההלכה לתנאי המציאות ברוסיה: היה סיכוי רב לפעילות של ארגון קטן במספרו אך ממושמע, נתון להנהגה ריכוזית, חשאי, ומורכב ממהפכנים מקצועיים — כפי שדרש לנין; לא היה סיכוי רב למפלגה שארגונה יהיה כפי שרצו המנשוויקים — דבר שהתאים לתנאי המדינות הבורגניות הפרלמנטריות במערב. עם־זאת ניתן לראות בעמדת לנין בשאלת ארגון המפלגה ביטוי למסורת המהפכנים הרוסים, ובן לגישות בסיסיות של עיליתיות (אליטיזם); של תפיסה היארכית; של פחד מפני ספונטניות; של אי־אמון במעמד הפועלים, העלול להידרדר ל„צכיזם״ (גישה איגודית־מקצועית, הרואה בשיפור תנאי חייהם של העובדים את חזות הכל) ואינו מסוגל להגיע לבדו להכרה מעמדית־מדינית („התודעה המדינית של המעמד אינה תופעה ספונטנית ואינה יכולה להינתן לפועל אלא מבחוץ״); ושל המסורת המיוחדת של „האינטליגנציה״ ברוסיה, המועידה למשכיל תפקיד של מורה־דרך חברתי ומוסרי.

עמדתו של לנין בשאלת ארגון המפלגה עתידה היתה לעצב אותה יותר מכל דבר אחר ולסלול את הדרך לרודנות במדינות שבהן שולטת מ״ק. כבר ב1904 ציין טרוצקי, ש„הצנטרליזם הדמוקרטי״ שדגל בו לנין יוביל לרודנות: „את מקום מעמד־הפועלים תופסת המפלגה; את מקום המפלגה תופס מנגנונה; את מקום המנגנון תופס הוועד המרכזי, ובסופו־של־דבר יתפוס רודן את מקום הוועד המרכזי״.

לנין טבע את חותמו על המה״ק לא רק בתחום ההלכה, הארגון וההנהגה, אלא אף בסגנונו האישי: בחריפות המאבק עם יריבים, גם עם קרובים קרבה רעיונית; בתכסיסי ההשתלטות על ארגונים אחרים וההתהדרות באדרתם; בקידוש הקיצוני של האמצעים בשם המטרה; ובכוליות (טוטליות) של תפיסתו את המונוליתיות של המפלגה, גם בתחומים שאינם קשורים בעשיה פוליטית (כגון התקפתו את „סטייתם״ האידאליסטית־הדתית של לונצ׳רסקי ובוגדנוב [ע׳ ערכיהם], שכתב נגדם את ספרו „מטריאליזם ואמפיריוקרטיציזם״, 1909).

ב7.11.1917 השתלטו הבולשוויקים על רוסיה. תולדות המה״ק ברוסיה (אח״כ בריה״מ) נקשרו בתולדות הארץ שבשלטונם, והתפתחותה האידאולוגית והארגונית שיקפה את צרכי המדינה, את מעמד המפלגה כמפלגת־שלטון ואת מאבקי־הכוח בה.

לנין הבטיח מונופולין מוחלט על השלטון בידי קבוצה קטנה במפלגה: האסיפה המכוננת, שהתכנסה בינואר 1918 ואשר הבולשוויקים בה היו מיעוט, פוזרה כעבור יומיים; המפלגות הלא־סוציאליסטיות נאסרו; השתתפות הס.ר. (ע״ע סוציליסטים־רוולוציונרים) באה במארס 1918 אל קצה, כשהתפטרו נציגיהם מהממשלה במחאה על חוזה־השלום של ברסט־ליטובסק (ע״ע), ובו1921 נאסרה פעילות כל המפלגות פרט למה״ק; האיגודים המקצועיים הפכו ממגיני האינטרסים של הפועלים לזרוע של השלטון, ובוויכוח בין טרוצקי (ע״ע, עמ׳ 954/5), לבין הדוגלים בריכוזיות ממלכתית על „צבא העבודה״ ועל מקום האיגודים המקצועיים, פסק לנין לטובת הריכוזיות הממלכתית. במפלגה עצמה הצטמקה הדמוקרטיה הפנימית: בוועידת המפלגה במארס 1918 עוד נערך ויכוח מדיני ענייני (על חוזה ברסט־ליטובסק); הוועידה שאחריה, במארס 1919, עסקה בעיקר בענייני מצע וארגון, הקימה מוסדות לניהול המפלגה ומנגנונה הגדל והאצילה להם סמכויות נרחבות: „לשכה מדינית״ (פוליטבירו), שחבריה נבחרו מקרב הוועד המרכזי, „לשכת ארגון״ (אורגבירו) ומזכירות. את דרישת בוכרין (ע״ע) לשמור על הדמוקרטיה הפנימית דחה לנין בנימוק של צרכי בטחון־המשטר: בתמיכת לנין קיבלה ועידת המפלגה ב1921 החלטה האוסרת „סיעתיות״, ובכך הפכה המה״ק למונוליתית.

החנקת הדמוקרטיה הפנימית וחיזוק כוח המנגנון אפשרו את עליית השפעתם של עסקנים מפלגתיים בעלי כושר ארגון, כגון סטלין ומולוטוב (ע׳ ערכיהם), על־חשבון תאורטיקנים כגון טרוצקי ובוכרין, ובסופו־של־דבר את השתלטותם של עסקנים אלה במפלגה ובמדינה. ב1922 נהיה סטלין למזכיר המה״ק, ובמהרה הפך תפקיד זה, שהיה בעל אופי ארגוני, לעמדת־הכוח החשובה ביותר בהנהגת השלטון. הוא החיש תהליך, שהסתמן מיד אחרי מהפכת אוקטובר 1917, משהפכה המה״ק למפלגת השלטון והרוצים בקידום אישי ביקשו להצטרף לשורותיה. לנין ראה את הסכנה הרעיונית בהצפת המה״ק בהמוני שאפתנים, שדבקותם בק׳ היתה רופפת ואף אופורטוניסטית; סטלין קיבלם בהמוניהם לחיק המפלגה. ממפלגה קטנה אך מלוכדת של מהפכנים נלהבים וקנאיב לאמונתם הפכה המה״ק למפלגת הממסד של המדינה, שהקיף את צמרת החברה בתחומי הכלכלה, הארגון, הצבא, המדע והתרבות; המפלגה שיצאה להרוס את כל מחיצות המעמדות הפכה בעצמה ל„מעמד החדש״ השליט, בעל זכויות יתרות.

נאמנותם של העסקנים, הטכנוקרטים והמנהלים השאפתנים שנתקבלו למפלגה היתה לא לאידאולוגיה אלא לסטלין; הם חבו לו את קידומם והיו בסיס הכוח שלו. איסור „הסיעתיות״ אפשר לסטלין, ששלט במנגנון, להכתיב את המדיניות, לסתום את פיות מבקריו ולהציגם בפלגנים, אויבי המפלגה, המעמד, המדינה והמהפכה — ובסופו־של־דבר לחסלם; כך נתאפשרו משפטי־הראווה ו„הטיהורים״ בשנים 1936—1938, חוסלו הבולשוויקים הוותיקים, בעלי־ההלכה ואויבי סטלין, האמיתיים והמדומים (מספרם של אלה האחרונים היה רב מאד), והושלם תהליך שינוי הרכבה של חמה״ק.

הטיפוס החדש של חבר המה״ק היה נכון יותר להסתגל לאידאולוגיה החדשה של המפלגה, שהיתה בעלת אופי אופרטיווי. ועידות המפלגה היו לכנסי־מאמינים, המאשררים בתשואות ובהצבעות פה־אחד את דבר השליט ומדיניותו; חשיבותן כמעניקות הלגיטימציה לשלטון קטנה, משפורסמה ב1936 החוקה החדשה של בריה״מ, „הדמוקרטית ביותר בעולם״, שנועדה לשקף את השינוי שחל בחברה בבריה״מ — מחברה שבה מתנהל מאבק בין מעמדות לחברה השרויה

בהרמוניה, ושכל רכיביה משתתפים בה בבניין הסוציאליזם. הסובייט העליון, שנבחר ב„בחירות הפשיות" כלליות ואשר בין חבריו היו גם בלתי־מפלגתיים, הוא שהפך למקור הלגיטימציה לשלטון. הצורך בוועידות מפלגה קטן אפוא והן נעשו נדירות; בעוד שתחילה כונסו ועידות אלו כל שנה־שנתיים, כונסה הוועידה ה 17 ב 1934, ה 18 — ב 1939 וה 19 — ב 1952.

בשנים שאחרי המהפכה היו מנהיגי בריה"מ מודעים היטב לנחשלות ארצם, ורבים מהם סברו שאין למשטר החדש סיכוי להחזיק־מעמד אם לא יתהוללו מהפכות קומוניסטיות גם במדינות המפותחות במערב. ואולם בראשית שנות ה 20 דעכה התסיסה הלוחמנית שאחזה בפועלי מדינות אירופה אחרי מלה"ע I: דוכאו נסיונות ההשתלטות של הקומוניסטים בגרמניה (ע"ע, עמ' 464/5), בהונגריה (ע"ע, עמ' 859) ובפינלנד (ע"ע, עמ' 729), ונהדפו פלישות הצבא האדום למדינות הבלטיות ולפולניה (ע"ע, עמ' 424), שנועדו להשליט בהן משטר קומוניסטי ולהצית את אש המהפכה גם בארצות אחרות. המה"ק בבריה"מ לא יכלה אפוא לצפות לעזרה מבחוץ, והיה עליה להתחפר ולהתעצם במדינה שבה שלטה; כדברי לנין, היא היתה צריכה „להשתמש בשיטות רודניות כדי להחיש את סיגולה של תרבות המערב, ובשיטות ברבריות בדי להלחם בברבריות". בכך ניתן צידוק נוסף לדודנות ולטרור.

סטלין פיתח גישה זו וניסח אותה כאפשרות להגשמת „סוציאליזם בארץ אחת" — בריה"מ. פיתוחה של בריה"מ, חיזוקה והאדרתה, היו אפוא למשימה הראשונה־במעלה של חק'. סטלין רצה להדביק את המדינות המתועשות במערב, וב 1931 הזהיר, שבריה"מ תוכרע אם לא תסגור את פער פיגורה אחרי המערב, שהוא פיגור של 50—100 שנה, תוך 10 שנים.

ההחלטה בדבר פיתוח מזורז של בריה"מ גררה בעקבותיה פעולות בתחומים רבים: מתן קדימה לתעשיה הכבדה על־פני תעשיות של מוצרי־צריכה; קולקטיוויזציה של האיכרים — שיצרה את הצבר ההון הדרוש לתיעוש המהיר; שימת דגש חזק בחינוך טכני, וכן מתן תמריצים לתורמים לגידול הייצור — דבר שהעמיק את פערי השכר בבריה"מ יותר מאשר במדינות רכושניות. ה„שוויוניות" הפכה למלת גנאי. בתחומי הממשל והארגון גברו מגמות הריכוזיות וחוזקו מנגנוני־הכפיה של השלטון, כדי לדכא כל התמרמרות מחמת הסבל הכרוך בפיתוח המזורז. ההישענות על מנגנוני־הכפיה בלטה במיוחד בעת הקולקטיוויזציה.

משהפך פיתוחה של בריה"מ למשימה הראשית של הק' נולד פטריוטיזם חדש, מעוגן בבריה"מ כמבצר המהפכה והק'. במלה"ע II נתגלגל פטריוטיזם זה ללאומיות רוסית מורחבת; המלחמה תוארה כמלחמה לאומית, „מלחמת המולדת השניה" (הראשונה — מלחמת 1812 נגד נפוליון), וסיסמות הק' הוצנעו.

כך הבשילו מגמות שהסתמנו כבר בימי לנין: הוראות־שעה היו לנהגי־קבע (כפי שהתנבא ל. בלום [ע"ע], שהזהיר לאחר המהפכה, כי המשטר הרודני בבריה"מ, שנועד להיות זמני עד מיגור אויבי הק', יהיה לתופעת־קבע); המפלגה, שמתחילתה התיימרה להיות הנציג האמיתי של מעמד הפועלים, ושאח"כ האצילה את כל סמכויות ההכרעה והביצוע לגופי־הצמרת שלה, היתה נתונה לשליטת איש אחד ויחיד; גברו ההישענות על כפיה, המגמות הכוליות של השלטון והתערבותו בכל תחומי התרבות והמדע כדי להבטיח הליכה בתלם המפלגה ועקירת „סטיות" מהקו המקובל עליה, שנעשה צר יותר ויותר; קידוש האמצעים בשם המטרה נתגלגל לכך שהאמצעים הפכו לעיקר, והמטרה — הק' — שירתה אותם, בתיתה להם גושפנקא אידאולוגית.

את התפתחות האידאולוגיה של הק' בימי סטלין ניתן לתאר כעיסוק בפרשנות, תכופות דחוקה, דרשנית, פלפלנית ועקמנית, של המרכסיזם־לניניזם, לשם צידוק מהלכים מדיניים. בעלי־ההלכה הראשונים של הק', ומרכס ולנין בראשם, עוטרו בהילת סמכות, כאילו כתבו ודיברו „מפי הגבורה", ומובאה מדבריהם היתה הוכחה ניצחת לנכונות כל דעה או עניין. בעל הסמכות העליונה במדינה היה גם בעל הסמכות העליונה באידאולוגיה, במדע ובחיי הרוח והתרבות. את הסתירה התהומית בין ההלכה לבין המציאות יישבו בדרך של הסברים „דיאלקטיים". כך, למשל, חידש סטלין, שלשם הגשמת חזון הק' בדבר „גוויעת המדינה" יש צורך „דיאלקטי" שהיא תתעצם עוד יותר. המודרניזציה של מדינה שאך החלה בתיעושה והפיכתה למעצמת־על אדירה, השניה בעולם, היתה השגו הגדול של סטלין. השג זה, שניתן לראותו כתפקיד ההיסטורי של הק' בבריה"מ, הושג במחיר גבוה מאד: בחיי־אדם רבים, בסבל אנוש, בהחנקת החירות, בהצמתת כוחות־יצירה בתרבות ובמדע, ובהסתאבות מוסרית שהצמיחה חנופה, נכנעות, מלשינות וציניות. גם פיתוח הכלכלה נפגע מחמת הריכוזיות היתרה, שיצרה צוואר־בקבוק במרכז, ומחמת שיתוק היזמה של טכנוקרטים ומינהלנים, שבפחדם מפני המשטרה החשאית האדירה העדיפו שיגרה, דיווחי־שקר והתחמקות מהכרעות עצמאיות והעברתן למעלה.

גידול כוחה של המשטרה החשאית היה סרטני בגוף החברה, ומורא המשטרה היה גם על המפלגה והצבא, שצמרתם נכרתה ב„טיהורים" של סטלין. במות סטלין (1953) עשו המפלגה והצבא יד־אחת לבלום את המשטרה החשאית, הכריעו את ראשה, בריה (ע"ע), והוציאוהו להורג (ע"ע מועצות, ברית ה־, עמ' 760/1). כוח המשטרה החשאית נשבר, ואף שלא נעלמה ופעילותה רבה מאד לפי קריטריונים של מדינת חוק דמוקרטית, אינה עוד אלא צל בלבד של מה שהיתה בימי סטלין, ואין ביכלתה לאיים על מעמד המפלגה והצבא.

צמצום כוחה של המשטרה החשאית שיקף תמורה בכל תחומי החיים והשפיע עליהם. שיטות המאבק הפוליטי מותנו; מאז המתת בריה לא הומת שום מנהיג פוליטי שהודח מתפקידו, ואף לא נאסר או הוגלה, אלא הוצא לגימלאות או הורד בדרגה — פעמים בצורה משפילה. משחדל המאבק הפוליטי בצמרת להיות מאבק לחיים או למוות, נוצרו התנאים שאפשרו הנהגה קולקטיווית — לתקופות ממושכות למדי. אמנם גם בהנהגות אלו בלט במהרה „ראשון בין שווים", אך נמנע ריכוז מוחלט של כוח וסמכויות לתקופה ממושכת בידי איש אחד, ונתאפשרה מידה רבה יותר של חלוקת עבודה וסמכויות; השלטון לא היה בידי רודן יחיד אלא בידי אוליגרכיה, ולרוב נשמר בקרבה איזון־כוחות. וע"ע צ'קה.

בעקבות צמצום כוחה של המשטרה החשאית גדל הבטחון האישי מפני שרירות השלטון, חלה ליברליזציה בתחומי הרוח והתרבות והובטח חופש מלא בתחומי המדע (ראה להלן, עמ' 341/2). והואיל וצומצם גורם הפחד היה השלטון זקוק לתמיכת הציבור. הדבר הצריך שידוד־מערכות בסולם הקדימות, תוך מתן דגש חזק יותר באספקת מוצרי־צריכה, ובכלל־זה מוצרי החקלאות. למעשה חל גידול ניכר הן בייצור מוצרי־צריכה והן בתעשיה הכבדה. במידת־מה הושג הדבר עקב מתן חופש פעולה והכרעה נרחב יותר לדרגי־מינהל בינוניים ומקומיים, אף שקביעת המדיניות הכללית, היעדים, הקדימות וההקצאות נשארה בידי השלטון המרכזי.

בתחום הכלכלה היה כשלונו הגדול של המשטר במגזר החקלאות. הקולקטיוויזציה, שגרמה לירידה תלולה בתנובת החקלאות, לא בטלה, ולא־די היה במאמצים להגדיל את התמריצים לאיכרים, כגון הרשות לעבוד ימים מספר בחלקות פרטיות קטנות. חרושצ'וב (ע"ע), שגבר על יריביו במאבק על השלטון, ביקש להוכיח שהק' מסוגל לפתח לא רק את התעשיה אלא אף את החקלאות, ולמצער אינו חייב לגרום לירידה בתנובת החקלאות. הוא חיפש פתרונות בשימוש בזנים חדשים, בהדגשת יבולים מסוימים, בעיבוד „אדמות הבתולין" בקזכסטן, בשימוש נרחב בדשנים ועוד; כשלון תכניותיו — מחמת פגעי־

טבע ותכנון לקוי — היה מהגורמים להדחתו. גם בימי יורשיו היתה החקלאות נקודת־התורפה של כלכלת בריה"מ, ותכופות פוטרו האחראים למגזר זה. ואולם כחרושצ'וב כן יורשיו לא יכלו להרשות לעצמם שמחסור באספקת מוצרי־חקלאות יגרום לאי־שביעות־רצון נרחבת בציבור. השלטון בבריה"מ, כבמדינות מפותחות אחרות, נהיה תלוי ביכָלתו לספק את צָרכי האוכלוסיה ולהבטיח רמת־חיים נאותה — אפילו לא באה תלות זו לכלל ביטוי ישיר, כבמשטרים דמוקרטיים. חרושצ'וב ויורשיו העדיפו אפוא לקנות חיטים בחו"ל כדי להשביע את עמם, ונודעה לכך משמעות מפליגה ביחסים עם אה"ב ובמדיניות הבי"ל (ע"ע קיסינג'ר).

חרושצ'וב ביקש להבטיח תמיכת־אמת של הציבור במפלגה ובהנהגתה, במטרה ליצור זֶהות בין המפלגה לעם. חשיבות המפלגה גדלה, נעשו מאמצים לגייס לשורותיה פועלים ואיכרים „מנהיגים", וניתן כר נרחב לפעילות במסגרת המפלגה ע"י קיום ישיבות ואסיפות תכופות־יותר של החברים מן־השורה ומתן הרגשת חשיבות להם. ועידות המפלגה נערכו לעתים תכופות הרבה יותר מאשר בימי סטלין, ושוב נידונו בהן נושאים רעיוניים. ואולם חידוש הדמוקרטיה הפנימית היה חיצוני יותר מתכני; המפלגה נשארה מונוליתית ולא הותרה אלא חזרה, במלים אחרות ובהוכחות נוספות, על הקו שקבעה ההנהגה. ב 1962 מינה חרושצ'וב ועדה להכנת חוקה חדשה, שתשקף את השינויים בהברה של בריה"מ ובמעמדה המדיני, כתוצאה מ„נצחון הסוציאליזם וחיסול הכיתור הקפיטליססי": נצחונו הסופי של הסוציאליזם הפך את המדינה „ממכשיר דיכוי בידי מעמד אחד לארגון המשרת את האינטרסים של העם כולו" (כלו', סיום שלב „הרודנות של הפרולטריון"). לפיכך הוכשרה השעה, ע"פ ההלכה בדבר „גוויעת המדינה", ל„מעבר לממשל עצמי קומוניסטי". ואולם חרושצ'וב לא כרך את „גוויעת המדינה" בגוויעת המפלגה; להפך; הוא הועיד למפלגה, בחברה שמדינתה גוועת, תפקיד נכבד מזה שהיה לה, כמנהיגה, מכוונת ומפקחת על פעולות החברה ועל „מוסדות הממשל העצמי שלה", ומעמד זה צריך היה להשאר כמונופולין של המפלגה. כבר לפני שנתקבלה הלכה זו (בוועידת המה"ק ב1961) ניתנו למפלגה ולגופים שבשליטתה תפקידים שברגיל אינם בתחום פעילותו של גוף מעין־זה: חודשו בתה"ד „העממיים" של החברים, הוקמו משמרות־עזר של שוטרים מוספים וכונסו אסיפות שכונתיות לענישת טַפילים ומזיקים אחרים; תפקידי־ממשל אחרים הועברו לאיגודים־המקצועיים, לקומסומול (ארגון־הנוער של המה"ק), ל„סובייטים" ולאגודות ספורט.

במאמציו הבלתי־נלאים לרכוש למפלגה את אמון הציבור אפשר חרושצ'וב לתעל אי־שביעות רצון והתמרמרות ע"י התרת ביקורת כלפי הבירוקרטיה. „הבירוקרטיה" הפכה מעין שעיר־לעזאזל, וקולר כל הכשלונות ניתלו בצווארה. הותרה גם ביקורת על השליט הקודם, ובנאומו „הסודי" הסֶנסציוני בוועידה ה 20 של המה"ק (1956) פתח חרושצ'וב את מסע הדֶסטַליניזציה. היה זה שיאו של המאמץ לחזור ולרכוש את האמון במה"ק, לזכותה מכל אחריות לפשעים ולזוועות של ימי סטלין ולהוכיח, שמשטר סטלין לא ייצג את הק' אלא היה חריגה ממנו.

הדסטליניזציה היתה הכרחית, באווירה של אותם ימים, כדי לשכנע את המפלגה ואת הציבור כולו בכנות רצונו של השלטון שלא לחזור לדרכי סטלין; אולם סכנות רבות היו טמונות בה: היא ניתצה את מיתוס האל־טעות של ההנהגה — שהוא עקרון־יסוד בכל תפיסתו של לנין; היא עוררה שאלות בקשר למבנֶה, שאפשר את עליית סטלין בשורותיה עד להשתלטותו עליה, ובקשר לחלקם של מנהיגי השלטון — ובכללם חרושצ'וב — במשטרו של סטלין. הדסטליניזציה גרמה להתפכחות, וזו הולידה ספקנות וציניות — דווקא כאשר נזקקה המפלגה, יותר מבעבר, לתמיכה ולאימון. התקוות והסכנות שבדסטליניזציה עוררו בעיות חמורות מבית ומחוץ. חוגי האינטליגנציה בבריה"מ ציפו לליברליזציה, אם לא של המשטר הרי, למצער, של היחס ליצירה בתחומי האמנות והספרות. חרושצ'וב התיר חופש־יצירה רחב יותר אך לא היה נכון להתיר חופש־יצירה מלא; מצד שני לא אסר ולא הגלה אמנים וסופרים שחרגו ממידת החירות שקצב להם, והסתירות הטמונות בחירות־למחצה עוררו אי־שביעות־רצון הן מצד הליברלים והן מצד השמרנים, נאמני הקו הנוקשה. גם מחוץ לבריה"מ הולידה הדסטליניזציה קשיים בגלל שני פניה: השאיפה לליברליזציה מוחלטת גרמה למהומות בפולניה ולהתקוממות בהונגריה; ההתנגדות למגמות הדסטליניזציה ציינה את הקרע עם אלבניה ואת הקרע החמור והמסוכן־יותר עם סין. בצמרת השלטון בבריה"מ היו חילוקי־דעות בקשר לדסטליניזציה ולגבולותיה, ואלו היו מהגורמים להדחת חרושצ'וב.

את הסיבה היסודית להדחה, יש לראות ברצונם של אנשי הצמרת לשמור על איזון־כוחות ולמנוע מאדם יחיד ביצור מעמד רודני. באוקטובר 1964 הודח חרושצ'וב והוצא לגימלאות. ההנהגה עברה לידי השלישיה בְּרֶז'ניב־קוסיגין־פודגורני; בהדרגה רכש ברז'ניב לעצמו מעמד בכורה, של „ראשון בין שווים". אך נזהר, או שלא עלה בידו, לעבור את גבולות המותר ולבצר לעצמו שלטון־יחיד במקום האוליגרכיה.

משטר השלישיה שיקף את התמורות האמיתיות בחברה בבריה"מ ולא „נצחון סופי" מדומה של הסוציאליזם בה: התיעוש הצמיח שכבה רחבה של משכילים, טכנולוגים ומינהלנים. בשנות ה 50 וה 60 נמנו מיליונים עם שכבה זו והיא היתה למסד החברה והכלכלה. בימי חרושצ'וב היתה ראשוניות לסמכות המפלגה; היא שקבעה יעדים וקדימות, ותפקיד המומחים היה להגשימם. במשטר השלישיה גדלה הסמכות המקצועית על־חשבון הסמכות המפלגתית — אף שלא זכתה בראשוניות, וכל־שכן שלא זכתה בהכרה גלויה ומפורשת. המומחים לא רצו עוד שהמפלגה תציב יעדים שאינם מציאותיים ואח"כ תטיל עליהם את האחריות לכשלונם. גדלה אפוא השפעת מנגנון המדינה (וכן השפעת הצבא, שחרושצ'וב נעזר בו כאשר נאבק על השלטון ואח"כ צמצמו, קיצץ בתקציבו והדיח את הבולט באישיו, ג. ז'וקוב [ע"ע]) ונגנזו חידושי ועידת המה"ק ה 22 בדבר „מעבר לממשל עצמי קומוניסטי" וסיום „רודנות הפרולטריון". הוועדה להכנת חוקה חדשה מתה „מיתת נשיקה", והוועידה ב 1966 נערכה בלי ויכוחים רעיוניים ובלי אזכור החלטות של הוועידות ה 20—22 שנערכו בימי חרושצ'וב.

זהירות ורצון לשמור על הקיים ולמנוע זעזועים היו נר לרגלי המשטר. הדסטליניזציה, שיצרה תסיסה וזעזועים, נבלמה, והודגש שלקתה בחוסר־איזון ולא ציינה את השגיו החיוביים של סטלין; גם מגמות הליברליזציה בתחומי הרוח והתרבות נבלמו, ע"י שימוש מבוקר ומרוסן במשטרה החשאית — תוך פיקוח זהיר עליה לבל תרים־ראש כבימי סטלין. סופרים נאסרו, גלו והוגלו. הקושי העיקרי בתחום זה נבע מכך, שהלוחמים לליברליזציה באו מקרב שכבת המשכילים שהשלטון היה תלוי בה, ובהם גם אנשי־מדע. ואולם, ברובה המכריע לא התפתחה שכבת משכילים זו למשהו דומה ל„אינטליגנציה" הרוסית הישנה שבימי הצארים, שלא שותפה בשלטון ולפיכך עסקה במופשט והיתה אופוזיציונית; שכבת המשכילים המודרנית בבריה"מ היא בשר מבשרו של השלטון. הוועידה ה 25 של המפלגה (1976) שיקפה את השאיפה לשמור על הקיים ולהמנע מחידושים, רעיוניים ואחרים; היא הצביעה על נטיה ליציבות ולשמרנות, המעידות, אולי, על קפיאה על השמרים.

5. המפלגות הקומוניסטיות מחוץ לבריה"מ עד מלה"ע II. הקומאינטרן. בפרוץ מלה"ע I לא יצא דבר מכל תכניות האינטרנציונל (ע"ע) השני להשבית את הפועלים ולהמרידם, ורוב הסוציאליסטים במדינות הלוחמות תמכו בממשלות ארצותיהם. לנין הכריז אפוא ש„האינטרנציונל השני מת", ובוועידת צימרוואלד

(1915), בהשתתפות הסוציאליסטים שהתנגדו לתמיכה בממשלות הלוחמות, קרא להקים אינטרנציונל חדש; אינטרנציונל זה יגמור את המלחמה ע"י הפיכתה למלחמה בין מעמדות וע"י תפיסת השלטון בידי הסוציאליסטים.

כשבוע אחרי תום המלחמה נוסדה מ"ק בהונגריה וכעבור חודש נוסדה מ"ק בגרמניה. שתי מפלגות אלו, וכן מפלגת־העבודה הנורוגית, נענו לקריאת המה"ק של רוסיה למפלגות סוציאליסטיות להשתתף בהקמת אינטרנציונל חדש, ובראשית מארס 1919 נערכה במוסקווה ועידה של נציגיהן. ועידה זו נחשבת לראשונה של „האינטרנציונל השלישי", הקומוניסטי (קומאינטרן).

למעשה גובש הקומאינטרן בוועידה שאחריה (יולי־אוגוסט 1920). בוועידה זו כבר השתתפו נציגי המפלגות ב36 ארצות — חלקן זעירות וחלקן בארצות שאח"כ סופחו לבריה"מ, כגון בילורוסיה, אזרביג'אן, ארמניה ובוכרה, וכן ליטא ולטוויה, נציגי „הסוציאליסטים העצמאים" בגרמניה ונציגי המפלגה הסוציאליסטית בצרפת השתתפו במימד של משקיפים, בעלי דעה־מייעצת בלבד. הוועידה אישרה את 21 תנאי־החברות שניסחו לנין וזינוביב (ע"ע). תנאים אלה תאמו את תפיסתו הארגונית של לנין (ר' לעיל), המדגישה משמעת וליכוד, הפוסלת סיעתיות והמעבירה למעשה את כל סמכויות ההחלטה והפיקוח לידי צמרת מצומצמת בראש פירמידת המדרג. ע"פ הצעת קבקצ'ייב (Кабакчиев) מבולגריה חויבו כל המפלגות להתאים את המבנה שלהן לדגם הארגון של המה"ק ברוסיה. המבנה הארגוני של הקומאינטרן ושל המפלגות החברות בו הבטיח, שהקומאינטרן לא יהיה פדרציה של מפלגות בארצות שונות, אלא מעין מפלגה עולמית, אחידה, שלה סניפים ארציים. להלכה נקבע, שאין דירוג מפלגות ושכולן שוות במעמדן. למעשה נהנתה המה"ק של בריה"מ ממעמד־בכורה טבעי, כמפלגה היחידה הנמצאת בשלטון, והמבנה הארגוני של הקומאינטרן נתן בידה שליטה מלאה על מ"ק אחרות. התמיכה הכספית שהגישה להן הגבירה את תלותן בה, ומעמדה השליט בוצר משהחליטה הוועידה על מקום מושבם של מוסדות־הצמרת של הקומאינטרן: במטרה למנוע השתלטות מוחלטת של המה"ק של בריה"מ על האינטרנציונל השלישי הציע מנהיג הקומוניסטים הגרמנים, פאול לוי (1883—1930), שמזכירות הארגון תשב בגרמניה ודוד וינקופ (Wiynkoop) מהולנד הציע, שתשב באיטליה או בנורווגיה. ואולם הצעותיהם נדחו ונקבע שמוסדות הקומאינטרן יהיו במוסקווה. ליו"ר הוועד־הפועל של הארגון נבחר זינוביב; בכך, כפי שאמר וינקופ, נמסרו סמכויות הביצוע של הקומאינטרן לידי הוועד־הפועל של המה"ק של רוסיה.

21 תנאי־הקבלה קבעו, שכל המתנגד להחלטות שנתקבלו או שאיננו ממלא אחריהן יסולק משורות המפלגה. בסופו־של־דבר היתה ההכרעה בדבר סילוקו או אי־סילוקו של חבר מהמפלגה בידי מוסדות־הצמרת של הקומאינטרן, לפי שבסמכותם היה לסלק מפלגה שלמה מהארגון (כפי שעשו ב 1938 למה"ק של פולניה, שהוחלט לפרקה). במרוצת הזמן סולקו המונים מהמה"ק. לנין נתן קדימה עליונה לגירושם של מתנגדיו ומבקריו, „הרפורמיסטים" „הצנטריסטים" ו„המנשוויקים" — הילפרדינג באוסטריה, קאוטסקי בגרמניה, טורטי באיטליה (ע' ערכיהם) ולונגה (Longuet) בצרפת.

השאלה אם לקבל את 21 התנאים או שלא לקבלם חוללה קרע במפלגות רבות, כאלו שרצו תחילה להצטרף לקומאינטרן (כגון בצרפת) או כאלו שכבר היו חברות בו (כגון באיטליה). מפלגת־העבודה בנורווגיה, שהיתה בין מייסדות הקומאינטרן, פרשה ממנו (רדק [ע"ע] אמר, שמעיקרה נכנסה מפלגה זו לקומאינטרן „בדרכון מזויף"). ואולם בכל ארצות המערב קמו מ"ק מקרב מפלגות־פועלים. הקומאינטרן היה מעוניין בגיבושן של המה"ק ובליכודן יותר מאשר בעצמתן המספרית, וכן היה מעוניין שמ"ק אלו תשתלטנה על איגודים מקצועיים וארגוני־פועלים אחרים.

הקמת הקומאינטרן עוררה במדינות אירופה — ולאו־דווקא בקרב חוגי־השלטון — חששות מפני גל מהפכות והשתלטות הק', שהקומאינטרן דגל בהן במפורש, והתסיסה הלוחמנית בקרב הפועלים נראתה כרקע המבטיח את הצלחתן. בסופו־של־דבר היה הפחד שהולידו הקומאינטרן והמה"ק בארצות השונות גדול בהרבה מכוחם הממשי, והוא סייע להשתלטות רודנים, שהתיימרו להציל את ארצותיהם מסכנת הק'. חולשת המה"ק בארצות אירופה נבעה מסיבות חיצוניות ופנימיות כאחת: התסיסה הלוחמנית דעכה וחל ייצוב מדיני וכלכלי; המה"ק לא חיזקו את כוח השמאל אלא פילגוהו, בהקימם איגודים מקצועיים יריבים לאלה שבשליטת הסוציאליסטים או בנסותם ליטול מידי הסוציאליסטים את השליטה באיגודים מקצועיים. האיבה בינם לבין הסוציאליסטים היתה עזה ביותר, הואיל ונאבקו על רכישת לבו של אותו הציבור ועל השליטה באותם הארגונים. גם דרך מאבקם של הקומוניסטים, שלא בררו באמצעים ושנטו בפולמוסיהם להתבטאויות קיצוניות ולהטלת שיקוצים אישיים בדרך ההפלגה, השניאה ובודדה אותם. בעצם המאבק על השליטה באיגודים המקצועיים או על ניהולם היתה סתירה פנימית: לשם שליטה באיגודים אלה צריכות היו המה"ק לדאוג לשיפור מיידי של מצב הפועלים, וקשה היה ליישב דאגה זו עם הדריכות לקראת מהפכה, מבלי לחטוא ב„צכיזם" — מזה, או במהפכנות עקרה ובאיבוד תמיכת הפועלים — מזה. תכופות קרה שמ"ק השתלטה על גוף כלשהו ועל מנגנונו, אלא שההצלחה התרוקנה מתכנה במידה מכרעת. כך קרה למה"ק בצרפת: המפלגה הסוציאלסטית בצרפת ביקשה להתקבל לקומאינטרן, אך 21 תנאי־הקבלה הרתיעו רבים. בוועידה בטור (דצמבר 1920) זכו המסכימים לתנאים ברוב מכריע של 75% מהצירים ו 82% מחברי המפלגה, והם השתלטו אפוא על המנגנון ועל העתון רב היוקרה והתפוצה „לימניטה" (L'Humanite) מיסודו של ז'ורס (ע"ע). המיעוט פרש והקים את המפלגה הסוציאליסטית הצרפתית. אולם תוך 12 שנה ירד מספר חברי המה"ק ב 90%, מספר חברי המפלגה הסוציאליסטית הוכפל פי 5, ומספר בוחריהם היה פי 3 משל המה"ק.

הסיבה העיקרית לחולשת המה"ק היתה כפיפותן למוסקווה, שהכתיבה להן את הקו המדיני. תכופות לא היטיבה בריה"מ להכיר את תנאי המקום והשעה שבהם צריכה היתה אחת המה"ק לפעול. היא פסקה גם בחילוקי־דעות פנימיים וביריבויות אישיות, והעדיפה אומרי־„הן" צייתנים על־פני מנהיגים עצמאיים בעלי תמיכה ממשית בשורות המפלגה ובציבור. המדיניות שהכתיבה בריה"מ נקבעה ע"פ צרכי המדינה הסובייטית ומאבקי השלטון בה: סטלין נתן קדימה ראשונה־במעלה למאבק עם הטרוצקיסטים, וקו המדיניות הכללית של המה"ק ביטא את מטרות מדיניות־החוץ של בריה"מ. כך נצטוותה המה"ק בגרמניה, בעת כיבוש הרוּר (1923), לשתף־פעולה עם הנאצים, עד שהנאצים שמו קץ לשיתוף־פעולה זה. כשעלה היטלר לשלטון וגדלה הסכנה מצד גרמניה דגלה בריה"מ במדיניות הבטחון הקיבוצי נגדה, והמה"ק נצטוו לשתף־פעולה עם סוציאליסטים ואף עם המרכז ולהקים „חזיתות עממיות"; בריה"מ הופיעה כלוחמת בפשיזם, ובעת מלחמת־האזרחים בספרד (ע"ע, עמ' 376/7), סייעה לרפובליקנים והמה"ק תמכו בארגון „הבריגדות הבי"ל". באוגוסט 1939 נחתם חוזה מולוטוב־ריבנטרופ לחלוקת פולניה והמדינות הבלטיות בין בריה"מ לגרמניה, ובן־לילה הפכו המה"ק את עורן והוקיעו את המלחמה שהכריזו בריטניה וצרפת על גרמניה כ„מלחמה אימפריאליסטית". ואולם ב 22.6.1941 פלשו הגרמנים לבריה"מ, ומיד הפכה „המלחמה האימפריאליסטית" למלחמת־מצווה בפשיזם.

התפניות החדות והפתאומיות גבו מחיר גבוה מהמה"ק. יותר־ויותר ראו אותן לא כמפלגות המייצגות פועלים והדואגות לענייניהן אלא ככלי־שרת של בריה"מ. אנשי־רוח רבים שנטו לק' או שהצטרפו למ"ק התאכזבו מהמציאות בבריה"מ, מהפלפלנות הסכולסטית להצדקת שינויי־הקו המפליגים, מדיכוי כל ביקורת ומהדלדול המוסרי

של תנועה שקמה במטרה לכונן עולם צודק. עם השתלטות משטרים רודניים וכיבוש מדינות רבות באירופה בידי היטלר ובעלות־בריתו נאסרו כמעט כל המה"ק באירופה. בעיצומה של המלחמה בגרמנים נראה הקומאינטרן לבריה"מ כמעמסה ולא כנכס; נאמנות המה"ק להוראותיה, שעמדה במבחנים כה רבים, היתה ממילא מובטחת, אך ליחסיה עם אה"ב ובריטניה הפריע הקומאינטרן כמסמל חתרנות והתערבות בענייניהן הפנימיים. ב 1943 פירק סטלין את הקומאינטרן.

6. הק׳ אחרי מלה"ע II. בעקבות מלה"ע II קמו משטרים קומוניסטיים בארצות מזרח־אירופה ואח"כ גם בסין, בדרום־מזרח אסיה ואף באמריקה הלאטינית. ואולם התפשטות הק׳ גרמה לפיצולו: בריה"מ איבדה את שליטתה המוחלטת על המה"ק בעולם, והק׳ התאפיין יותר ויותר בפוליצנטריות, התגוון וגהיה שונה מארץ לארץ.

במזרח־אירופה קמו משטרים קומוניסטיים בארצות שכבש הצבא האדום — פולניה, רומניה, צ׳כוסלובקיה, הונגריה, בולגריה וגרמניה המזרחית, וכן ביוגוסלוויה ובאלבניה, שם עמדו קומוניסטים בראש תנועות הפרטיזנים שלחמו בגרמנים. המשטרים שהוקמו בארצות אלו נקראו „דמוקרטיה עממית", ולהלכה לא היה בהם לקומוניסטים מונופולין בלבדי על השלטון: תחילה הותרה פעילותן של כל המפלגות „הדמוקרטיות והאנטיפשיסטיות", וברומניה ובבולגריה אף נמשך, זמן קצר, המשטר המלוכני; בהדרגה נאסרה פעילות מפלגות רבות, ואחרות נאלצו להתמזג עם המה"ק (גם אם לא נשמר שם המה"ק, כגון בפולניה, שבה קרויה המפלגה „מפלגת הפועלים המאוחדת"). החוקה, מבנה השלטון וארגונו וכן פיתוח המשק, הותאמו לאלה של בריה"מ. פרט ליוגוסלוויה ואלבניה, שהשתלטות הק׳ בהן לא היתה תוצאה של כיבושן בידי הצבא האדום, לא היה, ביסודו של דבר, הבדל רב מבחינת השתלטות הק׳ בין רומניה — שלפני כיבושה היה מספר חברי המה"ק שלה מאות אחדות בלבד — ובין צ׳כוסלובקיה, שכבר בשנות ה20 זכתה המה"ק שלה במקום הראשון בבחירות לפרלמנט.

מקום מרכזי תפסה שאלת היחסים בין בריה"מ והמה"ק שלה ובין הדמוקרטיות העממיות והמה"ק שלהן. הכל הכירו במעמד־הבכורה של בריה"מ, אך דווקא עקב היותם בשלטון לא היו הכל נכונים להופיע כעושי־רצונה הסרים למשמעתה. טיטו (ע"ע) לא חָב את שליטתו ביוגוסלויה (ע"ע, עמ׳ 312—314) לבריה"מ, והתנגד לנסיונות בריה"מ לשעבד את ארצו; ביוני 1948 הוקע כ„סוכן פשיסטי" ויוגוסלוויה גורשה מהקומאינפורם — „משרד האינפורמציה" שהוקם בסוף 1947 כמעין מהדורה חדשה של הקומאינטרן. אך בעוד שדי היה בהוקעה מצד בריה"מ כדי לחסל כל מנהיג קומוניסטי שאיננו בשלטון, החזיק טיטו מעמד, ויוגוסלוויה החלה מפתחת דרך־משלה לק׳. זו צוינה בליברליזציה מסוימת, ובביזור נרחב, תוך העברת סמכויות לרפובליקות המרכיבות את יוגוסלוויה ולמועצות־הפועלים, ששיתפו אותן בהנהלות המפעלים והסמיכון לפקח על חלוקת רווחיהם. וע"ע יוגוסלויה, עמ׳ 313.

הקרע עם יוגוסלוויה היה הפרצה הראשונה בחומת המונוליתיות של מחנה הק׳ ותחילת הפוליצנטריות. ואולם סטלין הצליח לאתר את „הטיטואיזם" ע"י חיסול אישים בדמוקרטיות העממיות שרצו ללכת בעקבות טיטו, להישען על כוחות לאומיים בארצותיהם ולתת משקל רב־יותר לאינטרסים של ארצותיהם.

נצחון הקומוניסטים בסין ב1948/9 והשתלטותם עליה היו מאורע מכריע לגבי הק׳ בעולם כולו. ע"פ ההלכה המרכסיסטית האורתודוכסית היתה סין בשלה למעבר לסוציאליזם עוד פחות משהיתה רוסיה בשלה לכך בתחילת המאה. אחרי מהפכת אוקטובר גילה לנין, שקיבל את תורת הובסון (ע"ע) על האימפריאליזם, עניין גובר בהתפשטות הק׳ בארצות משועבדות לאימפריאליזם. ואותה עת הכריז סטלין ש„בארצות אלו תשבר מפרקת הרכושנות". ואולם לנין וסטלין לא האמינו בסיכוי הצלחתה של המה"ק בסין, שנוסדה ב 1921, והעדיפו להתקשר עם מפלגת הגואומינדאנג שבהנהגת צ׳ינג קיישק (ע"ע). ע"פ הוראתם הצטרפו חברי המה"ק של סין, כבודדים, לגואומינדאנג, אך ב 1927 פנה צ׳יאנג נגדם וטבח בהם.

המה"ק של סין נערכה מחדש בידי מאו צה דונג (ע"ע). בדומה ללנין, שסיגל את המרכסיזם לתנאי רוסיה, סיגל מאו את הק׳ לתנאי סין. חידושו המרכזי היה בכך, שגם האיכר והכפר, ולא רק הפרולטריון, נחשבו לנושאי ההגשמה הסוציאליסטית. חידוש זה הבטיח לק׳ בסין בסיס מוצק בקרב הרכיב העיקרי של חברתה, וממנו נגזרו תפיסותיו של מאו גם בתחומים אחרים: כמי שצריך היה לנהל מלחמה ממושכת בצבאות הגואומינדאנג וביפנים הדגיש מאו את הצורך להתבסס דווקא בכפרים ובמרחבי הארץ, למוטט באיטיות את רוח האויב ורק בשלב הסופי לכבוש את הערים; אסטרטגיה זו יפה לנהנה מעדיפות מספרית ומתמיכת ההמונים מול עדיפות טכנולוגית. ראיית השניות שבין הכפר לעיר השתקפה גם בשאיפתו לגבור על אויביו ע"י הדגשת שניות זו ורכישת „הכפר" לצדו, וב 1965 תיאר תלמידו, לין (ע"ע) פיאו, את המאבק בעולם כמלחמת „הכפר הרעב", קרי: הארצות שאינן מפותחות, ב„עיר השׂבעה" — המדינות המפותחות. כנגד זה ניסה מאו לצמצם את סכנת הפער שבין הכפר לעיר בסין: הוא פעל לתעשׂ לא רק את הערים אלא גם את הכפרים, ושלח סטודנטים לעבוד בכפרים, לפי שביטול ההבדלים שבין עבודת־כפיים לעבודה אינטלקטואלית נחשב בתפיסת המאואיזם לתנאי לכינון חברה אל־מעמדית. מאו חשש מאד גם מהבירוקרטיה ומהפיכתה ל„מעמד החדש"; אמונתו הפופוליסטית הבסיסית שהאדם — חומר־הגלם החשוב ביותר של סין — מסוגל להתגבר על הכל, והסתייגותו מעיליתיות ומהעדר ספונטניות, עומדות בניגוד קטבי לכל תפיסת־עולמו של לנין.

הק׳ בסין לא חָב את נצחונו לבריה"מ, וממילא לא יכלה מוסקווה לפקח על סין העצומה ולהכתיב לה את מדיניותה כדרך שעשתה במזרח־אירופה. עצם מציאותו של ענק קומוניסטי שני טמן בחובו ערעור על המונופולין של בריה"מ למנהיגות של מחנה הק׳ בעולם. בימי סטלין לא ערערה סין על מנהיגותה של בריה"מ, מתוך שנזקקה לסיועה ומתוך שבימי „המלחמה הקרה" לא היה מקום, מול האויב המשותף, לסכסוכים במחנה הק׳.

7. קץ המונוליתיות במחנה הק׳ וביסוס הפוליצנטריזם. אחד מחידושי ההלכה שחידש חרושצ׳וב היה, שמלחמה בין הק׳ לבין הרכושנות אינה הכרח שאין למנעו: יש מקום לדו־קיום בשלום ולתחרות בשלום — שבה, כמובן, ינצח הק׳. חידוש זה, שמקורו בתפיסת המשמעות המדינית של הנשק הגרעיני, רופף את המתח במחנה הק׳ מול המערב ואת הצורך באחדות ובליכוד השורות. ב 1955 התפייס חרושצ׳וב עם טיטו — במגמה להחזירו לחיק הגוש הקומוניסטי — ביטל את הקומאינפורם והכיר במשטר ביוגוסלוויה כגוון לגיטימי של הק׳. דברים אלה חיזקו את מגמות הק׳ הלאומי במזרח־אירופה, והדסטליניזציה והליברליזציה־למחצה העלו בפולניה ובהונגריה כוחות שרצו להשתחרר מהשעבוד לבריה"מ. במטרה לשמור על מעמדה של בריה"מ איים חרושצ׳וב להפעיל כוח בפולניה (ע"ע, עמ׳ 428), והפעילו למעשה בהונגריה (ע"ע, עמ׳ 862). אעפ"כ קיבלו המשטרים בדמוקרטיות העממיות במזרח־אירופה אופי „לאומי" יותר, ונשענו פחות על בריה"מ ועל הבולשת ויותר על רכישת תמיכתה של האוכלוסיה — דוגמת משטר חרושצ׳וב בבריה"מ. ב 1970 אולץ גומולקה (ע"ע [כרך מילואים]) להתפטר מהשלטון בפולניה אחרי שאיבד את תמיכת־הציבור.

גם בסין חלה ליברליזציה — ימי „מאת הפרחים" (כינוי שנלקח מנאום של מאו, שבו התיר רבגוניות רעיונית, ותיארה כ„מאה פרחים הפורחים בגן, במקום פרח אחד ויחיד"). ליברליזציה זו, ב 1957, היתה קצרת־ימים: המשכילים, שנתבקשו למתוח ביקורת, לא הסתפקו ב„ביקורת קונסטרוקטיווית" תוך הסכמה לעקרונות המשטר, כפי

שקיווה מאו, והתקיפו את יסודות המשטר והאידאולוגיה שלו; כעבור 6 שבועות הזר מאו ואסר ביקורת. אכזבתו מהמשכילים ואמונתו הפופוליסטית בהישענות על ההמונים קיבלו אישור מחודש. „הדילוג הגדול קדימה” והקמת הקומונות היו מעין מהדורה סינית לתיעוש המואץ של בריה”מ בתכניות־החומש הראשונות, וההבדלים בין התהליך בסין ובין זה שבבריה”מ מעידים על השוני העמוק בין צורות הק׳ בשתי מדינות אלו: בריה”מ תועשה ע”ח הכפר, תוך הישענות על מנגנוני־כפיה ועל מקצוענות ותוך ויתור על שוויוניות; בסין נעשה התיעוש תוך נסיון לסגור את הפער בין העיר לכפר, הישענות על להט מהפכני המוני, זלזול בידע מקצועי ומאמץ להגיע, דווקא באותו שלב, לשוויוניות מלאה. כיו”ב היתה „מהפכת התרבות”, שקרא בה מאו להרוס מן־היסוד את המה”ק של סין, מעין מהדורה סינית של „הטיהור הגדול” בבריה”מ בשנים 1936—1938, ושוב העידו ההבדלים שבין שתי מהדורות אלו על השוני בק׳ בשתי המדינות: בסין כוונה „מהפכת התרבות” דווקא נגד התמסדות המפלגה, והיא התנהלה בידי „המשמרות האדומים” הבלתי־ממוסדים ולא בידי הבולשת. שלא כבבריה”מ חזרו בסין אישים שהיו מטרה להתקפות „המשמרות האדומים” ותפסו עמדות־מפתח בצמרת המפלגה והמדינה (כגון דנג שיאו פינג).

הסתייגותה של בריה”מ מהרדיקליות המהפכנית של סין, אי־נכונותה או אי־יכלתה להעניק לה את הסיוע הדרוש לפיתוחה, וסירובה לתת לה תימוכין מלאים בעימות עם אה”ב למען כיבוש טאיוואן, היו גורמים מרכזיים לקרע הגלוי בין שתי המעצמות הקומוניסטיות. זמן־מה ניסו שני הצדדים להסוות את הקרע במעטה של התקפות לכתובות צדדיות — הסינים תקפו את „הרוויזיוניסטים היוגוסלווים” ובריה”מ תקפה את „הדוגמטיסטים” האלבנים — בעלי־בריתה היחידים של סין בין המדינות הקומוניסטיות. התקפות הדדיות אלו כוונו כאילו סביב הדסטליניזציה כשאלה מרכזית. בהדרגה התייצבו שני היריבים העיקריים בגלוי זה־מול־זה: במלחמת סין בהודו (1962) תמכה בריה”מ בהודים, וב 1963 האשימו שני הצדדים זא”ז בתקריות־גבול. ב 1969 התלקחו תקריות־דמים בין שתי המדינות, והאיבה בין שתי מעצמות־העל הקומוניסטיות היא נתון־יסוד במדיניות הבי”ל.

הקרע בין סין לבריה”מ יצר מוקד מנהיגות חלופי למחנה הק׳, ושם־קץ למונופולין של בריה”מ למנהיגות בלבדית. מנהיגותה של סין על המפלגות המעטות שנהו אחריה לא היתה שתלטנית, אם משום שמפלגות אלו לא היו נכונות לשעבד עצמן שנית וכל רצונן היה להשתחרר ממרותה של בריה”מ, ואם משום שהסינים עצמם גילו, שיצליחו לשחרר מ”ק משעבודן למוסקווה בקלות רבה־יותר משיצליחו להביאן תחת מרותם־הם. כך פשטה הפוליצנטריות במחנה הק׳.

אלבניה היתה המדינה הקומוניסטית הראשונה שניצלה את הקרע, תמכה בסין והשתחררה משעבודה לבריה”מ. כמוה עשו צפון־קוראה ווייטנאם. רומניה תמרנה בזריזות וזכתה במידה רבה של עצמאות מול בריה”מ, ואף מונגוליה החיצונית נהיתה קצת יותר עצמאית. חשיבותן של התפתחויות אלו היתה בעיקרה בתחום הלאומי והמדיני, ולא בקווי־אופי מיוחדים של הק׳ בארצות אלו. חשיבות החורגת־בהרבה מעבר לנעשה בתחומי הארץ היתה להתפתחויות בצ׳כוסלובקיה: שם נעשה נסיון, בהנהגת דובצ׳ק (Dubček), למזג ק׳ בליברליזם ובדמוקרטיה. הנסיון לא האריך־ימים: בבריה”מ גופא נאבק המשטר עם מגמות ליברליות, וסכנת ההידבקות מדוגמת צ׳כוסלובקיה הניעה את שליטי בריה”מ לשלוח צבא ולדכא את „האביב הצ׳כוסלובקי” (אוגוסט 1968). בפלישה זו השתתפו גם יחידות ממדינות קומוניסטיות אחרות החברות ב„ברית ורשה” (פרט לרומניה), ופעולתה הצבאית הראשונה — והיחידה — של ברית זו כוונה אפוא נגד מדינה קומוניסטית. ההתערבות בצ׳כוסלובקיה היתה ברוח „דוקטרינת ברז׳ניב”, שלפיה חייבת בריה”מ להתערב במדינה קומוניסטית אם משטרה עומד בסכנה — כלו׳, אין מדינה קומוניסטית רשאית להחליט בעצמה על שינוי משטרה, ועצמאותה מוגבלת. הק׳ היה אפוא לצידוק לשליטת בריה”מ בגרורותיה. הימנעות המערב מהתערבות למען צ׳כוסלובקיה, בדומה להימנעותו מהתערבות בהונגריה ב 1956, היתה אישור להכרה במדינות הדמוקרטיה העממית במזרח־אירופה כתחום השפעה ושליטה של בריה”מ.

מ”ק השתתפו במאבקי השחרור של עמים קולוניאליים, אך לא עמדו בראש מאבקים לאומיים אלה. היוצא־מן־הכלל היה בוויט־נאם, שבה התייצבו הקומוניסטים, בהנהגת הו צ׳י מינה (ע”ע), בראש המאבק לשחרור הארץ. במלה”ע II לחמו נגד היפנים, ואחרי כניעת יפן לחמו בצרפתים, עד שב 1954 הסתלקו הצרפתים, ווייטנאם חולקה לשתי מדינות. על צפונה השתלטו הקומוניסטים. ב 1958 חודשה המלחמה בדרום, ואה”ב וכמה מבעלות־בריתה השתתפו בנסיון למנוע את ההשתלטות הקומוניסטית שם. ב 1973 הסתלקה אה”ב מן המערכה, וב 1975 נסתיימה המלחמה בנצחון הקומוניסטים, גם בלאוס ובקמבודיה השכנות נלחמו הקומוניסטים לכבוש את השלטון. ב 1975 גברו על צבאות מתנגדיהם בקמבודיה וכבשוה. וע”ע הדו־סין; ויטנם, וכן ויטנם, כרך מילואים; לאוס; קמבודיה.

בד”כ התחזקו קווי־האופי הלאומיים והשיקולים הלאומיים והמדיניים בק׳ אחרי השתלטותו במדינה כלשהי. בקובה היה תהליך הפוך: התפתחויות מדיניות דחפו אל הק׳ תנועה, שמעיקרה לא היתה קומוניסטית. „תנועת 26 ביולי”, בהנהגת פידל קסטרו (ע”ע), רצתה תחילה במיגור הרודנות והחזרת הדמוקרטיה, וכן ברפורמה אגררית ובעצמאות כלכלית; חרם הכלכלה והמדיניות שהטילה אה”ב על קובה ונסיונותיה לחתור תחת משטרה דחפו את קסטרו אל בריה”מ, ובהדרגה התקרבה תנועתו לק׳; בסתיו 1965 התאחדה התנועה עם הקומוניסטים והוקמה המה”ק של קובה כמפלגת־שלטון יחידה דוגמת משטרים קומוניסטיים אחרים.

תנועתו של קסטרו והק׳ בנוסחו הקובני גילו עניין רב בהפצת משטרם בארצות אחרות באמריקה הלאטינית ואח”ב גם במדינות „העולם השלישי” ביבשות אחרות. תרומתם של קסטרו ושל רעו „צ׳ה” (ע”ע) גורה היתה בתחום הטקטי והארגוני: הם התרכזו בהקמת יחידות קטנות של לוחמי־גריליה נאמנים ומסורים, ופיתחו שיטות־לוחמה חדשות של „גריליה עירונית”, חטיפת אישים ומטוסים, סחיטה ושוד. בק׳ נוסח קסטרו וצ׳ה היה יסוד רומנטי חזק, שקסם לבני־הנעורים. ובשנות ה 60 פשטו מאד שיטות־הלוחמה שלו, לאו־דווקא בקרב תנועות קומוניסטיות אלא בקרב תנועות אחרות, בעיקר לאומיות. בריה”מ הסתייגה משיטות אלו: לנין בשעתו התנגד בכל־תוקף לטרור אישי, דרך מלחמתם של הפופוליסטים (נרודניקים) והס.ר., ועמד על סכנות הרומנטיקה וההסתאבות שהיא טומנת בחובה. ואולם תמיכת בריה”מ בכמה מתנועות אלו, כגון אש”ף, הביאה לידי שינוי למעשה — אם־כי לא להלכה — בעמדתה כלפי שיטות אלו.

ב 1970 נבחר המרכסיסט איינדה (Allende) לנשיא צ׳ילה — המקרה הראשון שקומוניסט עלה לשלטון בבחירות דמוקרטיות והמשטר הוסיף להיות דמוקרטי. בדומה לצ׳כוסלובקיה, שנסיונה לכונן משטר קומוניסטי־דמוקרטי דוכא בכוח, הופל משטרו של איינדה בהפיכה צבאית (1973). משטרו של איינדה סבל ממגבלות הק׳ והדמוקרטיה גם־יחד: המשטר הקומוניסטי הבריח את ההון ויצר בקרב הפועלים ציפיות שאי־אפשר היה למלאן, ולפיכך רבו השביתות; הדמוקרטיה מנעה הפעלת אמצעי־כפיה יעילים וחקיקה מהירה, כי למה”ק לא היה רוב בקונגרס.

המגמות הדמוקרטיות גברו בכמה מ”ק במערב אירופה, שהחשובות בהן היו אלו של איטליה וצרפת. אחרי מלה”ע II שוקמו המה”ק בשתי ארצות אלו, עטורות הילת מאבקן במחתרות במלחמה נגד הגרמנים, ועד 1946/7 השתתפו בקואליציות הממשלתיות. במה”ק של איטליה, הגדולה במה”ק מחוץ למדינות שמשטרן קומוניסטי, נשתמרו גישותיו הליברליות והרפורמיסטיות של מייסדה, גרמשי

(ע"ע [כרך מילואים]), ובסוף שנות ה 40 אפשר הדבר שיתוף-פעולה הדוק ו„מערך" בבחירות עם הסוציאליסטים, והמה"ק היתה השותף הבכיר בברית זו. בבהירות השונות זכה מערך זה בכ 40% מקולות הבוחרים. בעקבות המרידה בהונגריה ב 1956 פרשו הסוציאליסטים, בהנהגת נני (ע"ע), מהמערך, ובשנות ה 60 הצטרפו לממשלה. ואולם הקרע עם הסוציאליסטים לא החליש את המגמות הליברליות במה"ק; מנהיגה, טוליטי (ע"ע), קרא בצוואתו המדינית לדמוקרטיזציה של הק', יורשיו המשיכו בגישה זו וחשיבות מפלגתם ומשקלה אפשרו להם להשפיע בכיוון זה גם על מ"ק אחרות ובכללן מ"ק בגוש המזרחי. בראשית שנות ה 70 ניצחה המה"ק של איטליה בבחירות לרשויות מקומיות רבות, ובהיותם בשלטון טרחו נציגיה לדאוג לטובת התושבים ולרווחתם ולהוכיח את כשרותם הדמוקרטית, בדומה לגישה הקלאסית של הסוציאלדמוקרטים שהק' המסרתי הוקיעה כרפורמיסטית. בהעדר בסיס פרלמנטרי מוצק לממשלות איטליה, חידשה המה"ק, באמצע שנות ה 70, את נטיונותיה להשתתף בקואליציה.

לעומת-זאת הצטיינה המה"ק של צ ר פ ת בנוקשותה, והסוציאליסטים לא היו בעלי-בריתה אלא אויביה הראשיים. שהשתתפו בד"כ בממשלות של „הרפובליקה הרביעית" בעוד שהמה"ק היתה באופוזיציה. בבחירות בימי „הרפובליקה הרביעית" זכתה המה"ק בכ 20%—25% מהקולות. הליברליזציה שלה היתה איטית ומאוחרת-יחסית למ"ק אחרות. שיטת הבחירות של „הרפובליקה החמישית", שהונהגה ב 1958 (ע"ע צרפת, עמ' 949), עודדה הקמת מערכים בבהירות. ומול כוחם הגדול של הגוליסטים קם במחצית השניה של שנות ה 60 מערך משותף של המה"ק עם הסוציאליסטים, שאף הם היו באופוזיציה מאז הקמת הרפובליקה החדשה; במערך זה היתה הבכורה לסוציאליסטים. ב 1974 זכה הסוציאליסט מיטראן, מועמד המערך בבחירות לנשיאות, בקרוב ל 50% מהקולות. שיתוף-הפעולה עם הסוציאליסטים החיש את מגמות הליברליזציה של המה"ק, שנסתייעו גם במות המנהיגים הוותיקים (ובראשם תורז [Thorez]) ובהדחת אחרים.

בסוף 1975 פרסמו מנהיגי המה"ק של איטליה ושל צרפת הצהרה משותפת, שהיא מעין בסיס ל„ק' הומני": נאמר בה, שהן שואפות לעלות לשלטון בדרך דמוקרטית ולא במהפכה, שלאחר עלותן לשלטון תשמרנה החירויות ותותר אופוזיציה ושניתן יהיה להורידן מהשלטון בדרך שבה העלון אליו, כלו' בהצבעה דמוקרטית. דבר זה נעשה בגלל חששם של רבים, שהדרך הדמוקרטית לק' היא חד-סטרית (irreversible), כלו', משתעלה מ"ק לשלטון בדרך דמוקרטית תיחסם הדרך חזרה. בראשית 1976 החליטה ועידת המה"ק של צרפת לנטוש את תפיסת „הרודנות של הפרולטריון". ואולם נראה, ששתי מ"ק אלו מודעות לכך, שעליהן עוד לטרוח הרבה כדי לשכנע את הבריות בכנות עמדתן החדשה.

המה"ק של ספרד (שפעלה במחתרת עד מות פרנקו [ע"ע] בסוף 1975 והוכרזה כחוקית באביב 1977) מצדדת אף היא בגישה הליברלית של המה"ק של איטליה וצרפת. כנגדה דבקה המה"ק של פ ו ר ט ו ג ל בגישה האנטיליברלית המסרתית. ב 1974/5 נעשה נסיון להשליט את הק' בפורטוגל ביזמת הכת הצבאית שתפסה את השלטון במדינה. נסיון זה נמשך חרף תבוסת המה"ק בבחירות. ואולם התנגדותה הנמרצת של המפלגה הסוציאליסטית, הגדולה במפלגות במדינה, הפוליטיזציה של הצבא וחילוקי-דעות בכת הצבאית השלטת רופפו את אחיזת הקומוניסטים בשלטון.

8. ה ק' ב מ ז ה " ת. ב 1919/20 נוסדו ארגונים קומוניסטיים ראשונים במזה"ת — המה"ק של מצרים, „ליגת ספרטקוס" בבירות ו„מפלגת הפועלים הסוציאליסטית" (מ.פ.ס.) בא"י. על התנועה הקומוניסטית בא"י וגלגוליה — ע"ע (ה)מפלגה (ה)קומוניסטית (ה)ישראלית.

בארגונים הקומוניסטיים במזה"ת מילאו בני-מיעוטים תפקיד בולט ביותר. „ליגת ספרטקוס" היתה, למעשה, ארגון ארמני; הקושי העיקרי של התנועה הקומוניסטית בא"י היה, שהרכבה היה יהודי אך פניה היו מכוונים לערביי הארץ ונגד היישוב היהודי; פעילי המה"ק במצרים היו ברובם בני-מיעוטים, ויציאת המיעוטים בשנות ה 50 פגעה מאד במפלגה; ובמה"ק של עראק, שנוסדה ב 1934, היה מספר גדול, יחסית, של כורדים. בהעדר תעשיה, פועלים ואיגודים מקצועיים היו פעילי המה"ק באיזור בעשרות השנים הראשונות לקיומן בעיקר משכילים, מרוחקים מעמדות-כוח, ולפיכך הרבו לעסוק באידאולוגיה, במחלוקות ובפילוגים.

כמעט בכל ארצות המזה"ת היה קיומן של המה"ק אסור ע"פ החוק (בא"י — עד 1941). במלה"ע II ולאחריה עלו המה"ק מהמחתרת, למעשה אם לא להלכה, וגברה השפעתן. אולם התפתחות זו נעצרה עקב תמיכת בריה"מ בהקמת מדינת ישראל, בניגוד לקו שהיה מקובל עד 1947, ושאפשר לקומוניסטים הערבים להזדהות עם הלאומנות הערבית גם בגלוייה הקיצוניים ביותר (כגון עם חאג' אמין אלחסיני [ע"ע] ועם רשיד עאלי אל-כילאני [ע"ע עראק, עמ' 130]).

בעקבות עסקת הנשק עם מ צ ר י ם ב 1955 גברה השפעתה של בריה"מ במדינה זו. ואולם חדירת בריה"מ התבססה על קשרים עם השליטים, ולא על המה"ק, שפעילותה הוסיפה להיות מחתרתית ושפעמים אף גבר דיכויה. המה"ק של מצרים התפלגה אחרי הפיכת 1952, מכיוון שחלק ממנה דגל בתמיכה בכת הקצינים וחלק ממנה התנגד לכך, ואולם השלטון רדף גם את הפלג שדגל בתמיכה במשטר. ב 1963 שוחררו כל העצירים הקומוניסטים בעקבות הסכם בין עבד א(ל)-נאצר לחרושצ'וב, וב 1965 החליטו מנהיגי המה"ק לפרק את מפלגתם ולהצטרף, כחברים בודדים, למפלגת השלטון („האיחוד הערבי הסוציאליסטי"). קומוניסטים הגיעו לעמדות-השפעה בהנהגת מפלגה זו, וכן בכלי-התקשורת, בפובליציסטיקה ובאמנות.

ב ס ו ר י ה, שב 1956 החלה גם היא מקבלת סיוע מבריה"מ, לוותה חדירת בריה"מ בחיזוק המה"ק. זו נוסדה ב 1930 וב 1943 נפרדה מהמה"ק של לבנון, עם מתן עצמאות לשתי מדינות אלו. גם בסוריה היתה פעילותה אסורה, אך ב 1954, משהוחזר המשטר הפרלמנטרי, החלה פועלת כמעט-בגלוי, זכתה בהשפעה בין הקצינים הצעירים, והחשש מפני השתלטותה, בסיוע בריה"מ, היה שיקול מרכזי בהחלטת קציני-הצבא וראשי-השלטון להתאחד עם מצרים ב„קהיליה הערבית המאוחדת" (1958). אחרי פירוק קע"ם (1961) חידשה המה"ק את פעילותה; ב 1966 נהיתה שותפה לשלטון עם הבעת' והצטרפה ל„חזית לאומית פרוגרסיווית" עם הבעת'. מנהיג המה"ק, ח'אלד בכדאש, הוא הדמות הבולטת ביותר בין הקומוניסטים במדינות ערב.

בעקבות ההפיכה ב ע ר א ק ב 1958 עלתה המה"ק בה מן המחתרת, ומשאיבד הגנראל קאסם את תמיכת הנאצריסטים והבעת' נהיתה למשענת עיקרית של השלטון. ב 1959 עזרה בדיכוי נסיונות-הפיכה נאצריסטיים, וזמן-מה נראה היה שתשתלט על המדינה, אך אח"כ הרחיקה קאסם מהגה המדינה. משהופל משטרו של קאסם (1963) שוב נרדפה המה"ק, אך מסוף שנות ה 60 השתתפו קומוניסטים בשלטון. גם בעראק קמה חזית משותפת למה"ק עם הבעת' (1973). עוד מדינה ערבית שבה השתתפה המה"ק בשלטון היא סודאן. המה"ק שם מילאה תפקיד נכבד בהפלת משטרו של הגנראל עבוד (1964). ובשנים 1969—1971 השתתפה בשלטון. ביולי 1971 תמכה המה"ק בנסיון-הפיכה נגד הקולונל נמירי, ומשסוכלה ההפיכה נערך טבח בין חבריה ושני מנהיגיה הראשיים הוצאו-להורג.

על הק' והיהודים — ע"ע סוציליזם, עמ' 574—577.

וע"ע מועצות, ברית ה-: עמ' 662—671; 683—687; 720—730; 733—773; סין, עמ' 824—840; 885—897; הונגריה, עמ' 861/2, וכן כרך מילואים; גרמניה, הרפובליקה הדמוקרטית, עמ' 531—534, וכן כרך מילואים; יוגוסלויה, עמ' 300/1, 306, 311—314; פולניה, עמ' 397, 401/2, 426—429; בולגריה, כרך מילואים; אלבניה, כרך

מילואים; צ׳כוסלובקיה, עמ׳ 696, 710/2; רומניה, היסטוריה. חוקה ומשטר; קובה, עמ׳ 208/9; מונגוליה החיצונית, עמ׳ 458/9; קוראה, עמ׳ 508/10; קוראה הצפונית, עמ׳ 516; צ׳ילה, עמ׳ 651.

מ. טוגאן־באראנובסקי, מושבות סוציאליסטיות, תש״ו; ק. קאוטסקי, תנועות קומוניסטיות בימי הבינים, 1949; ו. מקמהון בול, לאומיות וקו במזרח אסיה, תשי״ד; מ. דז׳ילאס, המעמד החדש, תשי״ח; הנ״ל, שיחות עם סטלין, תשכ״ב; א. וולפנזון, מדינה מיל מפלגה במצע הסובייטי החדש (אבניים, ב׳), תשכ״ב; ל. שפירא, המפלגה הקומוניסטית הסובייטית, תשכ״ב; ג׳. ה. סאביין, תולדות תורת המדינה, ב׳, 340—417, תשכ״ו; ש. וורם, קומונות ואורחות חייהן, תשכ״ח; ש. אבינרי, פרקי הברה ומדינה, תש״ל; P. Pohlmann, *Gesch. des Antiken K. u. Sozialismus*, I–II, 1893—1901; Н. И. Бухман, Азбука Коммунизма, 1919; H. Eildermann, *Urk. u. Urreligion*, 1921; E. Salin, *Platon u. die griechische Utopie*, 1921; G. Walter, *Les Origines du C.*, 1931; E. Carr, *A History of Soviet Russia*, I-VIII, 1950—1969; B. I. Schwartz, *Chinese C. and the Rise of Mao*, 1951; H. F. Armstrong, *Tito and Goliath*, 1951; R. N. C. Hunt, *The Theory and Practice of C.*, 1951; L. Schapiro, *The Origin of the Communist Autocracy*, 1955; id. (ed.), *The USSR and the Future*, 1963; id., *The Communist Party of the Soviet Union*, 1970[2]; E. Werner, *Pauperes Christi*, 1956; J. Degras (ed.), *The Communist International 1919—1943*, I-III, 1956—1965; A. G. Meyer, *Leninism*, 1957; M. D. Kennedy, *A Short History of C. in Asia*, 1957; G. Nollau, *Die Internationale*, 1959; A. B. Ulam, *The Unfinished Revolution*, 1960; id., *The Bolsheviks*, 1965; Z. K. Brzezinski, *The Soviet Bloc*, 1960; H. Seton-Watson, *From Lenin to Khrushchev*, 1960[2]; id., *The Pattern of Communist Revolution*, 1960[2]; G. Modelski, *The Communist International System*, 1960; id., *Agraria and Industria: Two Models of the International System* (World Politics, XIV), 1961[2]; R. Mucchielli, *Le Mythe de la cite ideale*, 1960; W. H. G. Armytage, *Heavens Below*, 1961; W. Z. Laqueur, *C. and Nationalism in the Middle East*, 1961[2]; F. Borkenau, *World C., A History of the Communist International*, 1962[2]; W. Laqueur – L. Labedz (eds.), *Polycentrism*, 1962; R. V. Daniels, *The Nature of C.*, 1962; B. Meissner, *Das Parteiprogramm der KPDSU, 1903 bis 1961*, 1962; H. Hamm – J. Kun, *Das rote Schisma*, 1963; J. L. H. Keep, *The Rise of Social Democracy in Russia*, 1963; R. E. Poppino, *International C. in Latin America*, 1964; H. De Carrere D'Encausse – S. R. Schram (eds.), *Le Marxisme et L'Asie, 1853—1954*, 1965; I. Deutscher, *Ironies of History*, 1966; id., *The Unfinished Revolution*, 1967; M. M. Drachkovitch (ed.), *Fifty Years of C. in Russia*, 1968.

אה. א.

קוּמֵי, קִימֶה (Cumae, Κύμη), עיר יוונית קדומה באיטליה, בחוף קמפאניה. ק׳, שנוסדה ב 750 לפסה״נ לערך, היתה המושבה הראשונה והצפונית־ביותר של היוונים באיטליה (ע״ע יוָן, עמ׳ 432). היא שגשגה, יסדה מושבות בסביבתה (ביניהן נאפוליס [ע״ע נפולי]) ובסוף המאה ה 6 השתלטה על כל חוף קמפאניה. ק׳ עמדה בהצלחה נגד התקפות האטרוסקים (ע״ע) וניצחה אותם (474), אך בסוף המאה ה 5 נפלה לידי הסמניטים (ע״ע סמניום) וב 338 עברה, יחד עם כל קמפאניה, לידי רומא. ק׳ שמרה אמונים לרומא במלחמות חניבעל (ע״ע) ולכן הוענקו לה זכויות שונות והיא היתה העיר הראשונה שקיבלה את האזרחות הרומית במלחמת בעלי־הברית (91—88 לפסה״נ; ע״ע רומא, היסטוריה). ק׳ היתה מרכז של תרבות יוונית ויש הסבורים שמוצא הא״ב הלאטיני משם. בתחומה נמצאה מערת הסיבילה, שאוסף נבואותיה הועבר לרומא ונחשב לדבר האלים; מדינאים נועצו בו בעתות־חירום.

קוֹמִי (Коми), רפובליקה אוטונומית בצפון־מזרח בריה״מ האירופית, בתחום הרפובליקה הפדרטיווית הרוסית (ע״ע מועצות, ברית ה־, מפת יחידות אדמיניסטרטיוויות לאומיות, עמ׳ 657/8). שטחה 415,900 קמ״ר ובה 1,023,000 תוש׳ (1975).

ק׳ נמצאת בחלקו הצפוני־מזרחי של המישור הרוסי הענקי, שבו התרוממויות בודדות של רכסים וגבעות (עד 300 מ׳). לאורך קו פרשת־המים של הרי אורל (ע״ע) הצפוניים ושיאם בהר נרודנאיה (1,894 מ׳), עובר גבולה המזרחי עם סיביר. הנהרות העיקריים — פֶּצ׳וֹרה, ויצ׳גדה ומיזן נשפכים לאוקיאנוס־הקרח הצפוני. האקלים יבשתי קר. כ ¾ מהשטח מכוסים יער טיגה, ובצפון — טונדרה (ע״ע מועצות, ברית ה־, עמ׳ 644/6).

70% מהאוכלוסיה הם רוסים, אוקראינים, בילורוסים ומעט טטרים (ע״ע); האוכלוסיה המקורית — ק׳ — מהווה רק כ 30%. בני העם הקומי (מקודם — זירינים) שייכים לקבוצת העמים הפינו־אוגארים. מניינם בבריה״מ כולה 322,000 נפש, מהם 276,000 ברפובליקת ק׳ (מפקד 1970) ויתרם באזורים סמוכים. הם נמצאים תחת שלטון רוסיה מאז המאה ה 14. רוב השטח אינו מיושב; כ ⅔ מהאוכלוסיה גרים בערים ועיירות, שהעיקריות שבהן הן: סיקטיקור, הבירה, 152,000 תוש׳ (1975), וורקוטה (ע״ע) — 93,000 תוש׳ (1974), ופצ׳ורה — 40,000 תוש׳.

כלכלת ק׳ מבוססת על יערות, מרבצי־פחם (באיזור וורקוטה), נפט וגז טבעי (איזור איכטה במרכז ק׳). מנסרות־העץ מצויות ברובן באגני הנהרות פצ׳ורה וויצ׳גדה ולאורך מסה״ב הערקית היחידה (נסללה ב 1941) המקשרת את ק׳ עם מרכז רוסיה האירופית. לחקלאות חשיבות מקומית בלבד והיא נפוצה בעיקר בדרום ק׳. בצפון מגדלים בני הק׳ את איל הצפון (ע״ע) ועוסקים בציד ובגידול חיות־פרווה. — עד 1917 היתה ק׳ חבל־ארץ נידח ושומם, מקום גלות לאסירים פוליטיים. המשטר הסובייטי (בעיקר בתקופת סטלין) המשיך במסורת הצארים והקים כאן רשות עניפה של מחנות־מעצר. האסירים הועסקו בעבודות־כפיה קשות.

ג. שמ.

קוֹמִין, פִילִיפּ דֶה־ אדון אַרְז׳נְטוֹן — Philippe de Commynes (Comynes, Comines, Commines), Sieur d'Argenton — (1447[?]—1511), מדינאי והיסטוריון צרפתי, מבני האצולה הגבוהה; יליד פלנדריה הצרפתית.

ק׳ גדל בחצר דוכסי בורגונדיה. היה יועצו של שרל „האמיץ" (ע״ע), והועסק בשליחויות דיפלומטיות. תיווך בהצלחה רבה בין שרל לבין לואי XI (ע״ע), מלך צרפת, בפגישתם בעיר פרון ב 1468. לואי, שהתרשם מכשרו, שכנעו לעבור לשירותו, תמור הענקת תארים ואחוזות. ק׳ היה נציג המלך במו״מ עם אנגליה, והשתתף בהסדרת גורלה של דוכסות בורגונדיה לאחר מות שרל. כן היה שליח בפירנצה ובסוויה. אחרי מות לואי (1483) נסתבך בתככי־החצר ונאסר. ברם, אח״כ שב להיות יועצו ובא־כוחו הדיפלומטי של שרל VIII (ע״ע), במו״מ עם בית הבסבורג ועם ונציה. בימי לואי XII (ע״ע) היה יועץ המלך בענייני איטליה.

עיקר פרסומו של ק׳ בא לו כאחד ההיסטוריונים הראשונים של העת החדשה וכהוגה־דעות מדיני כדוגמת מקיולי (ע״ע). הוא פרסם Memoires („זכרונות"), שדנו בתולדות צרפת וביחסי־החוץ שלה בשנים 1464—1498, וכללו ניתוחים מעמיקים של דמויות השליטים (בעיקר הצרפתים) בני־דורו. כן ניסה להפיק לקחים, ברוח מפוכחת, מהמאורעות שתיאר. בשנים 1489—1491 כתב את תולדות מלכותו של לואי XI, ובשנים 1495—1498 — את תולדות שרל VIII ומסעו באיטליה (שק׳ נטל בו חלק נכבד). ה„זכרונות" פורסמו לראשונה ב 1524, ומאז הופיעו ביותר מ 120 מהדורות. לאחרונה פורסמו בצרפת ב 1952 (בידי A. Pauphilet et E. Pognon) ובאנגליה ב 1972 (בהקדמת E. James). Lettres et negociations („מכתבים ומו״מ") פורסמו ב 3 כר׳ בידי J.M.B.C. Kervyn de Lettenhove, 1867—1874.

G. Charlier, *C.*, 1945; A. Prucher, *I "Memoirs" di P. C. e l'Italia del Quatrocento*, 1957; J. Dufournet, *La Destruction des Mythes dans les Mémoires de P. de C.*, 1966; id., *La Vie de P. de C.*, 1969.

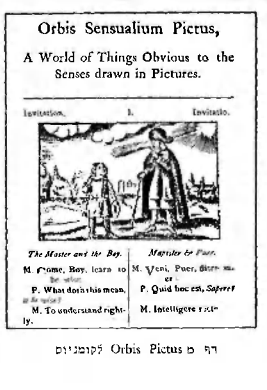
קוֹמִינְטֶרְן, ע״ע קומוניזם.

קוֹמֶלִינִיִים (Commelinaceae), משפחת צמחים חד־פסיגיים, כוללת כ 40 סוגים וכ 600 מינים ונפוצה באזורים הטרופיים והסובטרופיים (אפריקה ואמריקה). קרובה למשפחת הברומליים (ע״ע). הצמחים חד־ או רב־שנתיים. העלים מסורגים עפ״ר. הפרחים אנדרוגיניים, ערוכים בתפרחות סיומיות או פזורים בין העלים. עלי־גביע —

3; צבעם ירוק. עלי־כותרת – 3, צבעוניים. האבקנים ערוכים עפ״ר בשני דורים. הזירים עפ״ר שעירים. לק״ עמוד־עלי אחד. השחלה עלית ובת 2—3 מגורות. הפרי הלקט. רבים ממיני הק״ משמשים כצמחי־נוי בגינות ובחממות. הם מתרבים בנקל ע״י יחורים. הסוג „היהודי הנודד" (Tradescantia) הוא עשב רב־שנתי. יש בו למעלה מ 30 מינים; רבים מהם מגדלים כצמחי־בית. סוג אחר הקרוב לו מאד הוא הזברינה (Zebrina) — צמחים עשבוניים, זוחלים או משולשלים כלפי מטה. המין זברינה המשולשלת (Z. pendula) מצטיין בעלים בעלי רצועות לבנות וירוקות בצדם העליון ובעלי צבע ארגמן־אדום בצדם התחתון. בסוג ריאו (Rhoeo) נודע במיוחד המין ריאו דו־גוני (R. discolor). זהו עשב רב־שנתי, שגבעולו קצר. צדם התחתון של עליו המוארכים — אדום. הפרחים לבנים וקטנים. מולדתו אמריקה־המרכזית. הוא מקובל מאד על גננים ומשמש בהוראה כצמח נסיון והסתכלות.

קוֹמֶנְיוּס (קוֹמֶנסקִי), **יַן עָמוֹס** -- Jan Amos Comenius (Komensky) -- (1592—1670). חלוץ החינוך המודרני ומנהיג דתי צ׳כי. נולד במורוויה למשפחה שנמנתה עם „האחים הצ׳כיים" (ע״ע), וקיבל חינוך דתי לפי רוח הרפורמציה. ב 1611 התחיל ללמוד תאולוגיה בהרבורן שבדרום גרמניה. ב 1618 הוסמך ככומר ונתמנה מנהל בי״ס במולדתו. בעת השתלטות הקתולים (1620; וע״ע מלחמת שלושים־השנה, עמ׳ 717) כתב את ספרו Labyrynt sveta a raj srdce („מבוך העולם וישועת הלב") לחיזוק לבם של בני עדתו. עמם גלה ב 1628 ללשנו (Leszno) שבמערב פולניה, שם החל בכתיבת יצירותיו החינוכיות הגדולות; שני הספרים הבאים נכתבו צ׳כית ופורסמו בלטינית, 1657: ספריו החשובים Didactica magna („הדידאקטיקה הגדולה") ו Informatorium materni gremii („בית־הספר של האם" [על החינוך בגיל הרך]). את ספרו המפורסם ביותר Orbis pictus („העולם המצויר") חיבר ב 1658. ב 1631 פרסם בלטינית את Janua linguarum reserata („שער הלשונות הפתוח"), ספר ללימוד לטינית. ב 1632 קיבל תואר בישוף לעדת ה„אחים הצ׳כיים" והיה הבישוף האחרון שלהם. באותם ימים הכין תכנית לאנציקלופדיה של כל החכמות והמדעים ברוח הנצרות („פאנסופיה" — מכלול החכמה). בשנים 1643—1674 כתב את ספרו Linguarum methodus novissima („השיטה החדישה בהוראת לשונות"). בשנים 1650—1654 הוזמן להונגריה והקים שם בית־ספר תיכון ברוח „בית־הספר הפאנסופי". בעקבות מלחמת שוודיה־פולניה נמלט להולנד ושם הוציא לאור את כתביו הדידאקטיים. בשנות חייו האחרונות המשיך בכתיבת ספרו הפאנסופי De rerum humanarum emendatione consultatio catholica („התייעצות כלית על תיקון העניינים האנושיים").

במרכז הגותו של ק׳ עומדת הפצת האמת, שהיא אחת ואחדותית, ובה טמון סיכוי השלום העולמי. לשם כך פיתח את תורת ה„פאנסופיה". לדעתו יש לחנך את האדם לחיי הרות, ובה בשעה גם לחיים חילוניים מוסריים ולחיים דתיים נאמנים. מכאן שלוש מטרות לחינוך — השכלה „פאנסופית", מידות טובות, יראת שמים. החינוך צריך להינתן לכל הילדים; עליו להיות מושתת על טיבו של הילד ומותאם להתפתחותו. החינוך צריך להיות מקור הנאה וחוויות לילד ולהביאו להכרת הדברים לשם ניצולם.

דף מ Orbis Pictus לקומניוס

ק׳ מציע ארבעה שלבי חינוך — כ״א בן שש שנים: 1) החינוך במשפחה, ב„ביה״ס של האם"; 2) החינוך בביה״ס היסודי, שידגיש את פיתוח הדמיון והזכירה ויפתח את המיומנויות היסודיות; 3) ביה״ס הלטיני, שעיקרו הפיתוח האינטלקטואלי; 4) אוניברסיטאות ומסעות שידגישו את עיצוב הרצון ויחתרו להרמוניה שבין תחומי החינוך השונים.

בהוראה הוא מטעים את ההכרה הישירה של האובייקטים תוך הסתכלות, התנסות ועשיה, את הדירוג הפסיכולוגי של חומר הלימודים לפי גילם והתפתחותם של הילדים ואת דירוגו ההגיוני לפי רמת הקושי. ק׳ מבליט את עקרון הארגון הקונצנטרי של תכנית הלימודים, לוחם במילוליות (ורבאליזם) בהוראה ומעלה את הצורך לקשר בין המושגים למוצגים, בין המלים לעצמים – כשהכל מושתת על הנסיון ועל התפיסה החושית ומכשיר את האדם לצורות פעולה שונות ומגוונות.

למרות חדשנותו לא היתה השפעתו בדורו מרובה. במשך הזמן תורגמו רבות מיצירותיו לכמה לשונות, ומסוף המאה ה 18 החלו הוגי־דעות חשובים בתחום החינוך לפנות אל תורתו; כמה מדרישותיו (למשל, „בית ספר אחיד") נתגשמו רק במאה ה 20.

ר. קססנברג—גלאדשטיין, ק׳ ומאסאריק; היגוד ושיחרור לאומי, תשי״ב; א. ברמן, תולדות החינוך בישראל ובעמים, 60—68, תשכ״ח[2]; אנציקלופדיה חינוכית ד׳, 317—326, תשכ״ד; C. Th. Lein (ed.), *J. A. C. Padagogische Schriften*, I–III, 1905/07; P. Bovet, *J. A. C.: un patriote cosmopolite*, 1943; M. Spinka, *J. A. C.: That Incomparable Moravian*, 1943; K. Schaller, *Die Pädagogik des J. A. C. und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17 Jahrh.*, 1962; J. E. Sadler, *J. A. C. and the Concept of Universal Education*, 1966; C. H. Dobinson, *C. and Contemporary Education*, 1970.

א. כה.

קוּמַנִים, עם מהקבוצה התורכו־טוראנית, שמילא תפקיד בהיסטוריה של מזרח־אירופה במאות ה 11/13 ואח״כ נכחד. השם ק״ (Cumani) מופיע במקורות הלאטיניים והביזנטיים של התקופה, ואילו בפי הרוסים נקראו „פילובצים" ובפי ההונגרים — „קונים"; כן נקראו „קיפצ׳קים". הק״ נזכרים לראשונה בכרוניקות ביזנטיות מהמאה ה 7. הם באו מאסיה במאה ה 11 וריכוזיהם הגדולים היו מצפון לדנובה, בשטחי רומניה של ימינו (מפה: ע״ע ביזנטיון, עמ׳ 373). הק״ נשארו נוודים, חיו באהלים וניזונו מעדריהם ומשוד. הם פלשו לשטחי שכניהם וכן שירתו אותם כלוחמים שכירים. הק״ ניהלו מאבק ממושך עם נסיכות קייב שבדרום רוסיה. ב 1068 הביסו את קייב, ורק ב 1111 הדף אותם הנסיך ולדימיר מונומך (ע״ע). ב 1204 הושג שלום בינם לבין הרוסים ונוצרו קשרי־חיתון בין משפחת נסיכי קייב לנסיכי הק״. אלכסיוס I קומננוס, קיסר ביזנטיון, נעזר בק״ במלחמתו בפצ׳נגים (ע״ע), אבל ב 1094 נאלץ להדוף התקפה של הק״ עצמם, שהתקדמו עד אדריאנופוליס.

בראשית המאה ה 13 ניסו מלכי הונגריה פעמים מספר לבוא בקשרים עם הק״ ולהטבילם לנצרות. ב 1237 כבשו המונגולים את ארץ הק״. חלק מהק״ נמלטו לתראקיה ופעלו בשירות הקיסרות הלאטינית. ב 1240 הביסה ברית של ק״, בולגרים וקיסרות זו את יוהנס וטצס, קיסר ניקיאה (ע״ע ביזנטיון, עמ׳ 373/4). רבים מהק״ נמלטו להונגריה וקיבלו מקלט ונחלה מהמלך בלה IV (ע״ע). ב 1241 פלשו המונגולים להונגריה בנימוק „זכות השליטה על הק״ בהיות ארצם חלק מארצנו". רוב שטח הונגריה נכבש בידיהם, והם לקחו רבים מהק״ לעבדים. בסוף 1241 נטשו המונגולים את הונגריה. בתקופת לסלו IV (ע״ע) הק״ מילאו תפקיד חשוב בתולדות הונגריה. אחרוני הק״ נמצאו בסוף המאה ה 14 בחצי־האי קרים, ועד למאה ה 15 נתבוללו כליל בטטרים שם, כשם שהתבוללו שרידי אחיהם בהונגרים.

איזורי התיישבות הק" בהונגריה מכונים עד היום „קונשאג" (Kúnság = „הבל הק""). — קובץ המכונה Codex Cumanicus, השמור בספ־ריית סן־מארקו בוונציה, ואשר חובר ב 1300 בקירוב, מכיל מספר טכסטים מתורגמים מלאטינית לשפת הק", וכן רשימות מלים ובהן מילון קומאני־גרמני.
י. לו.

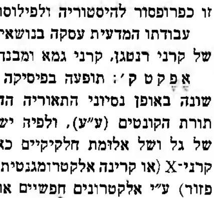
קוֹמְנֵנוּס, שוֹשֶׁלֶת ע"ע אנה קומננה; אלכּסיוס: אנדרוניקוס I; מנואל, יצחק I.

קוּמַסִי (Kumasi), העיר השניה בגדלה בגנה (ע"ע בכרך מילו־אים); 345,120 תוש' (אומדן 1970). ק' שוכנת בדרום מרכז המדינה, בצומת תחבורה מרכזי. סביב לה איזור גידול הקקאו הראשי של המדינה ויערות, מהם מפיקים אגוזי קולה, גומי ועץ. ק' היתה מושב מלכי אשנטי (ע"ע), אולם עיקר התפתחותה חלה לאחר התבס־סות השלטון הבריטי במקום. ב 1897 בנו הבריטים מצודה בק' וסללו מס"ב לסקונדי ואקרה, שלחוף מפרץ גינאה; כן הרחיבו וביססו את מטעי הקקאו באיזור. העיר החדשה נבנתה במתכונת של עיר גנים. היא משמשת כמרכז תחבורתי ומסחרי. השוק של ק' נודע כגדול בשוקי אפריקה המערבית. בק' אוניברסיטה (נוסדה 1951) ובה 1,765 תלמידים (1972/3).

קוֹמְפְּטוֹן, אַרְתּ'ר הוֹלִי — Arthur Holly Compton (1892, ווסטר [אוהיו] — 1962, בֶּרקלי [קליפורניה]), פיסיקאי אמריקני. למד בקולג' של ווסטר, וב 1916 קיבל תואר דוקטור באוני־ברסיטת פרינסטון. ב 1920 נתמנה ראש המחלקה לפיסיקה באוניבר־סיטת וושינגטון בסיינט־לואיס, וב 1923 נעשה פרופסור. ב 1922 גילה את „אפקט ק'" (ר' להלן), חקר את התופעה ומצא לה הסבר. על תגליתו זו הוענק לו — יחד עם וילסון צ'רלז תומסון (ע"ע) — פרס נוֹבל בפיסיקה ב 1927. בשנים 1942—1945 עמד בראש פרויקט במסגרת „תכנית מנהטן" (ע"ע אטומית, פצצה, עמ' 525), ובמהלכו עסק בתגובות השרשרת הגרעינית הראשונה ובתהליכי הפקת היסוד פלוטוניום, שהוא חומר גלם לפצצות אטום. בשנים 1945—1953 היה נשיא אוניברסיטת וושינגטון, ובשנים 1953—1961 כיהן באוניברסיטה זו כפרופסור להיסטוריה ולפילוסופיה של המדע.

עבודתו המדעית עסקה בנושאים מגוונים, ביניהם חקר תכונותיהן של קרני רנטגן, קרני גמא ומבנה האטום.

א פ ק ט ק': תופעה בפיסיקה אטומית, באמצעותה הוכחה לרא־שונה באופן נסיוני התאוריה הדואלית, שהיא מאבני הפינה של תורת הקונטים (ע"ע), ולפיה יש לקרינה אלקטרומגנטית תכונות של גל ושל אלומת חלקיקיים כאחד. באפקט ק' פוטון (ע"ע) של קרני־X (או קרינה אלקטרומגנטית דומה), החודר לחומר, מפוזר (ע"ע פזור) ע"י אלקטרונים חפשיים או כמעט חפשיים. בתהליך מתחולל מעבר אנרגיה מן הפוטון אל האלקטרון, וכתוצאה מכך גדל אורך הגל של הפוטון. הפוטון מפוזר בכיוון שונה מכיוון תנועתו המקורית, והאלקטרון נרתע לאחר הפגיעה ונע בכיוון שונה מכיוון הפוטון המפוזר (ר' ציור). תהליך זה הוא אחד התהליכים הגורמים לבליעה הדרגתית של אנרגיית הקרינה בחומר.

פוטון מפוזר ע"י אלקטרון חפשי

התורה האלקטרומגנטית ה־קלאסית אינה יכולה להסביר תופעה זו. ק' חקר תכונות קרני־X לאחר פיזורן ע"י חומר והגיע למסקנה כי אפשר ל־הסביר תופעה זו אם נתייחס אל ההתנגשות בין פוטון ובין אלקטרון כאל התנגשות אלסטית (ע"ע פזור) רגילה בין שני חלקי־קים, שבה נשמרים האנרגיה והתנע של המערכת (אלקטרון—פוטון). האנרגיה (E) והתנע (P) של הפוטון קשורים לאורך הגל שלו (λ) ע"י המשוואות:

$$E = \frac{hc}{\lambda} \quad , P = \frac{h}{\lambda}$$

כאשר h היא הקבוע של פלנק ו c היא מהירות האור. בהתנגשות מעביר הפוטון חלק מהאנרגיה ומהתנע שלו אל האלקטרון הנרתע, ומשום כך גדל אורך הגל שלו. אם נסמן את אורך הגל של הפוטון המפוזר ב λ' מתקיים:

$$\lambda' - \lambda = \frac{h}{mc}(1 - \cos\theta)$$

כאשר m היא מסת האלקטרון ו θ היא זווית הפיזור, כלר הזווית שבין כיוונו המקורי של הפוטון וכיוונו לאחר ההתנגשות. הגדל $\frac{h}{mc}$ הוא השינוי באורך הגל של הפוטון כאשר הפיזור הוא ב $90°$, מסומן ב λ_o ומכונה אורך הגל של ק' — ערכו בשביל אלקטרון הוא .00242 Å לפיכך, השינוי באורך הגל של הפוטון המפוזר הוא בין 0 ל $2\lambda_o$ הינו בהתאם לזווית הפיזור.
יו. קי.

קוֹמְפְּיֶין (Compiègne), עיר במחוז אואז (Oise), צרפת, במפגש הנהרות אואז ואֶן (Aisne), כ 7 ק"מ מצפון־מזרח לפריס; 24,000 תוש' (1971). ק' היא עיר היסטורית; מצויים בה שרידי בניינים מהתקופה הגותית ומהרנסנס. המבנה המפורסם הוא ארמון לואי XV, ששימש גם את נפוליון I ו III.

ק' נודעה (בשם Compendium) כעיר חשובה כבר בימי המרו־בינגים (ע"ע); בה הודח לואי „החסיד" (ע"ע) ובה נשבתה ז'ן

LE ROI ET LA REINE DE WURTEMBERG SONT EN FUITE
EXCELSIOR
LES PLÉNIPOTENTIAIRES ALLEMANDS AU G. Q. G. FRANÇAIS

הנציגים הגרמניים בקרון הרכבת של מרשל פוש בקומפיין, 1918
(Documentation Française, Paris)

ד'ארק (ע"ע). במלחמת 1870/1 היה בק' המטה של הצבא הפרוסי־הגרמני שהביס את צרפת. בתום מלה"ע I בחרו הצרפתים במקום זה לחתימת חוזה שביתת־הנשק עם גרמניה. הטקס התקיים ב 11.11.18 בקרון־הרכבת האישי של מרשל פוֹש, ביער־ק'; הקרון נשאר במקום כמצבה. באותו הקרון קיבל היטלר ב 22.6.40 את כניעת צרפת. הקרון הועבר לברלין כמוצג מוזיאוני ונשרף שם.

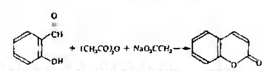
קוּמֶר, אֶרְנֶסְט אֶדוּאַרְד — Ernst Eduard Kummer (1810, סוֹראו, [פולניה] — 1893, ברלין), מתמטיקאי גרמני, מן המתמטיקאים הבולטים במאה ה 19. ק' למד תאולוגיה באוניבר־סיטת האלה, אך בהשפעת מורו שֶרק (H. F. Scherk), פנה למתמ־

טיקה וב 1831 קיבל תואר דוקטור על פתרון „בעיה פתוחה". אח"כ הורה בליגניצה. כשלון בנסיון להוכיח את „המשפט האחרון של פרמה" (ע"ע מספרים, תורת ה־, עמ' 1133) ע"י הנחה של קיום המשפט היסודי של האריתמטיקה (שם, עמ' 1129) עבור מספרים אלגבראיים הניע את ק' להגדרת המספרים האידאליים שעי־בורם מתקיים המשפט, ובעזרתם הוכיח את משפט פרמה עבור מספרים ראשוניים רגולריים (שם, עמ' 1134). עבודה זו שימשה בסיס ליצירת המושג החשוב של האידאל ע"י דדקינד (ע"ע; וע"ע שם). ב 1857 קיבל את הפרס הגדול של האקדמיה למדעים בפריס. ב 1842 עבר להורות באוניברסיטת ברסלאו. וב 1855 ירש מדדקינד את „הקתדרה של גאוס" באוניברסיטת ברלין.

ק' עסק במגוון תחומים במתמטיקה, במתמטיקה שימושית ובפי־סיקה. הוא הרחיב את עבודתו של גאוס (ע"ע) על טורים היפר־גאומטריים. והוסיף עליה פיתוחים המשמשים בתורת המשוואות הדיפרנציאליות (ע"ע). כן התמחה בחישובים מתמטיים בבליסטיקה, ואף הורה מקצוע זה באקדמיה צבאית בברלין. בעקבות עבודתו של ו. ר. המילטון (ע"ע) על מערכות קרני־אור באופטיקה, הגדיר ק' משטח 4־ממדי, הנקרא על־שמו והוא בעל משמעות מרובה בתורת־הגלים.

קוּמְרַאן, ע"ע קֻמְרַאן.

קוּמָרִין (coumarin), תרכובת אורגנית בעלת ריח מיוחד, המצויה בצמחים רבים. היא מופקת בעיקר מזרעי העץ Dipteryx odorata (ממשפחת הקטניות), הגדל באמריקה הדרומית, מחספסנית ריחנית (Asperula odorata; ממשפחת הפואתיים, ע"ע) ומדבשה רפואית (Melilotus officinalis; ממשפחת הפרפרניים, ע"ע גרגרנית). אפשר להכין ק' גם בעזרת תהליכים סינתטיים (ר' להלן). ק' הוא חומר גבישי חסר צבע. הניתך ב °67 ורותח ב °290. נוסחתו הכימית $C_9H_6O_2$. הוא 1,2 בנזו־פירון, ז"א לקטון של O־הידרוכסיל חומצה צינמית. ב 1820 נתברר לראשונה, שהק' הנמצא בזרעי ה־Dipteryx קשור לגלוקוזה. ב 1868 ביצע הכימאי האנגלי פרקין (W. H. Perkin) את הסינתזה שלו.

סינתזת קומרין לפי פרקין

בשל ריחו משמש הק' כבושם ובתבלין. הוא משמש גם להכנת תרכובות אורגניות אחרות. בריכוזים מסוימים הוא מעכב תהליכי נביטה וצמיחה של צמחים שונים. בצמחים מצויות תרכובות אחרות בעלות מבנה דומה לזה של ק'. אחד מהם הוא דיקומרין, שבודד לראשונה ממיני דבשה ומשמש ברפואה כגורם להפחתת חנטיה לקרישת דם.

קוֹמַרְנוֹ (Комарно), עיירה באובלסט לבוב, אוקראינה. נוסדה ב 1473, והיתה בבעלות פרטית (של אציל). ב 1550 ניתן כתב־קיום ליהודי ק', וב 1563 התגוררו בה, לפי הערכות־מס, כ 100 איש. ב 1620 נבנה בה ביכ"נ, ובית הקברות היהודי נחנך ב 1644. בפרעות חמילניצקי (ע"ע) השתתפו היהודים בהגנת העיר. ב 1666 היה ר' ישעיהו, בנו של דוד הלוי (ע"ע), בעל „טורי זהב", רב בק'. בשנים 1754—1773 היה שאול מרגליות רבה של ק', ואז ניכרה בה השפעת החסידות. ב 1765 היו 686 משלמי־מס יהודים בק', ו 844 — בכפרי הסביבה. בראשית המאה ה 19 נקבעה בק' חצרו של הצדיק ר' אלכסנדר, תלמידו של „החוזה" מלובלין, וצאצאיו, האדמו"רים לבית ספרין, ישבו בק' עד תקופת השואה. ב 1910 נמנו בק' 2,716 יהודים 45% מכלל האוכלוסיה), ולאחר מלה"ע I החזיקו היהודים בראשות העיר שנים אחדות. במפקד 1931 נמנו כעיר 2,387 יהודים. בין שתי מלה"ע פעלו בק' כמה מוסדות חינוך יהודים, ונתקיימה שם פעילות ציונית ערה. לאחר תפיסת העיר בידי הגאצים ב 1941, הושמדו בהדרגה כל יהודי ק'. לאחר המלחמה לא נתחדש בה היישוב היהודי.

ב. ישר (שליכטר), בית ק'; קורות העיר ותולדותיה, מהיוסדה ועד חורבנה, תשכ"ה.

קוּן, בֵּלָה — Kun Bela — (1886—1939), מדינאי קומוניסטי הונגרי, יהודי. ק' למד באוניברסיטת קלוז' (טרנסילווניה) והצטרף למפלגה הסוציאל־דמוקרטית שם. ערב מלה"ע I נקט עמדה אנטי־מלחמתית. הוא גויס וב 1916 נפל בשבי הרוסים. בפרוץ המהפכה הרוסית הצטרף ק' למפלגה הבולשוויקית וארגן קבוצה של שבויי־מלחמה הונגרים שסייעו למהפכה. ב 1917 היה בפטרוגרד ובא במגע עם לנין. בנובמבר 1918 שב להונגריה במסווה של חבר משלחת מסחרית רוסית ויסד את המפלגה הקומוניסטית. בפברואר 1919 נאסר, אך מכלאו המשיך בתעמולה וניהל מו"מ עם הסוציאליסטים לשיתוף־פעולה לתפיסת השלטון. ב 20.3.19 התפטר הנשיא קרויי (ע"ע) ומסר את השלטון לידי הקואליציה של הקומוניסטים והסוציאליסטים; זו הכריזה על כינון רפובליקה סובייטית־הונגרית.

בלה קון (אוסף שברון, הספריה הלאומית, י־ם)

ק' היה הקומיסר לענייני־חוץ ולענייני־מלחמה, והרוח־החיה בממשלה. הוא צידד בהשמדת מתנגדי המהפכה. הלאמת הקרקעות, התעשיה והמסחר השניאה את ממשלת ק' על האיכרים, שרצו בחלוקת האחוזות, ועל הבורגנות הזעירה, והעמידה את הממשלה בפני בעיות קשות בארגון התעשיה. ק' ארגן צבא אדום נגד הפולשים הצ'כים והרומגים (יוני, 1919), אך כשתבעו ממנו מעצמות ההסכמה לסגת לקו שהוסכם עליו בוועידת־פריס, ציית להם. ק' קיווה־לשווא לעזרה רוסית נגד רומניה, שהנחילה לצבאו תבוסה קשה באוגוסט 1919 (ע"ע הונגריה, עמ' 859). ק' נמלט לאוסטריה, אך בהתערבות לנין הועבר לבריה"מ ומונה למזכיר המחלקה ההונגרית בקומינטרן. ב 1928 הגיע בחשאי לווינה, אך נעצר והוחזר לבריה"מ בעקבות דרישות נמרצות של דעת־הקהל הבי"ל. ב 1937 נעצר בבריה"מ וכעבור שנתיים הוצא־להורג, בטיהורים הגדולים של סטלין.

ש. יצחקי, היהודים במהפיכות הונגריה 1918/9 (ילקוט מורשת, י"א—י"ב), תש"ל; B. Kun (אשתו של ב. ק'), *K. B.*, 1966; R. L. Tokes, *B. K. and the Hungarian Soviet Republic*, 1967.

י. לו.

קוּן, יַן פִּיטֶרְסוֹן — Jan Pieterszoon Coen — (1587—1629), ממניחי־היסוד של היישוב הקולוניאלי ההולנדי בהודו המזרחית. כנער היה ק' שוליה אצל סוחרים ממוצא הולנדי ברומא. מ 1607 עבד בשירות חברת הודו־המזרחית ההולנדית. בעת פעילותו במזרח־הרחוק התבלט בתקיפותו ובכשרו הארגוני. בשנים 1617—1623 היה המושל־הכללי ההולנדי בהודו־המזרחית. ק' דחק את רגלי הפורטוגלים (שקדמו להולנדים בניצול האיזור), לחם באנגלים, שניסו להשתתף בסחר התבלינים, וכפה את מרותו על הילידים, לעתים באכזריות רבה. ב 1619 יסד באתרו של יישוב הילידים ג'קרטה (ע"ע) שביאווה את העיר בטוויה; זו הפכה לבירת הודו־המזרחית ההולנדית. ב 1623 חזר להולנד, אך בגבור לחץ האנגלים על המאחזים

ההולנדיים במזרח שב (1627) למשרתו כמושל־כללי ומת בעודו משרת בתפקיד זה. — ק׳ הניח את היסוד לשלטון הולנדי בהודו המזרחית (כיום אינדונזיה [ע״ע]), שארך יותר מ 300 שנה. השתלטותו על מקורות התבלינים היקרים הקנתה למולדתו עושר רב.

H. T. Colenbrander–W. P. Coolhaas (eds.), *J. P. C., Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indie*, I–VII, 1919–1952.

קוּן, רִיכַרד — Richard Kuhn — (1900—1967), כימאי וביוכימאי גרמני, חתן פרס־נובל בכימיה (1938). נולד בווינה, ולמד באוניברסיטה שם ואח״כ אצל וילשטֶטר (ע״ע) במינכן.

מ 1925 שימש ק׳ פרופסור לכימיה כללית ואנליטית בביה״ס הטכני הגבוה של ציריך, ובסוף 1929 הוזמן לעמוד בראש המחלקה הכימית במכון החדש למחקר רפואי ע״ש הקיסר וילהלם (אח״כ — מכון מכס פלנק) בהיידלברג. מ 1950 שימש גם פרופסור לביוכימיה בפקולטה לרפואה של האוניברסיטה שם. ק׳ פרסם 700 חיבורים בתחומים שונים של הכימיה. חיבוריו דנים בחומצות אמיניות, פרוטאינים ואנזימים, פחמימנים אַליפטיים וארומטיים, קָרוטֶנואידים ופוליאֶנים סינתטיים, קומוּלֶנים, ויטמינים, גורמי ומעכבי צמיחה וגידול, תרכובות הֶטרוציקליות, כינונים, אלקַלואידים, גלוקוזידים וסוכרים. הוא התעניין בסטֶראו איזומֶרים ובקשר בין מבנן של תרכובות כימיות וסגולותיהן הפיסיות — בליעת אור, ספקטרוגרפיה ופוטוכימיה. — יחד עם P. Gyorgy ו T. Wagner-Gauregg בודד את הריבופלאווין (ויטמין B_2).

בשנים 1938—1945 היה ק׳ נשיא החברה הכימית בגרמניה, וסגן־נשיא של ההתאחדות הכימית העולמית. הוא זכה במדליות ובפרסים רבים, ונבחר ל 20 אקדמיות וחברות מדעיות בעולם כולו.

R. K. (in: Nobel Lectures in Chemistry, II), 1966; H. H. Baer, *R. K. (1900—1967)*, (in: Advances in Carbohydrate Chemistry and Biochemistry, XXIV), 1969.

קוּן, תוֹמַס — Thomas Kuhn — (נו׳ 1922), היסטוריון ופילוסוף של המדע; אמריקני, ממוצא יהודי. ק׳ החל את דרכו כפיסיקאי, אך פנה אח״כ לתולדות הפיסיקה. הוא הורה באוניברסיטות הרוורד, ברקלי ופרינסטון. בספרו The Structure of Scientific Revolutions („המבנה של מהפכות מדעיות״), 1962 (1970^2), שלל את ההשקפה שהמדע מתפתח ברציפות נדבך על גבי נדבך. הוא טען, שלכל מדע יש גם פרקי זמן, שבהם הוא מדע „נורמלי״; באותם זמנים פועלים המדענים לפי אותן הנחות־יסוד, בלשון ק׳: „פאראדיגמות״. הפאראדיגמה כוללת את התאוריה המדעית השלטת, את ההנחות הפילוסופיות המוקדמות שלה ואת המכשור המתאים לה; היא קובעת את אופן הראיה המדעית של המציאות ואת טיב הבעיות המדעיות והפתרונות המוצעים להן. פאראדיגמות אינן בנות השוואה (incommensurable), ואין אמות־מידה חד־משמעיות להעדפת הפאראדיגמה האחת על האחרת.

לפי ק׳, אין אפשרות להבחין בניגוד שבין התאוריה לבין תיאור העובדות, משום שהתיאור העובדתי מעובד במונחי התאוריה.

מהפכה מדעית פירושה נטישת הפאראדיגמה השלטת והמרתה בחדשה; היא מביאה לשינוי באופן הראיה המדעית הכללית ובמשמעות המונחים הבסיסיים של המדע. הצגת העליונות של הפאראדיגמה החדשה כרוכה בשידול ולא בהוכחה, ולהצלחתה אחראים גורמים חברתיים.

ק׳ ניסח בצורה המעניינת והפופולרית ביותר את אי־הנוחות, שהשתררה בתחילת שנות ה׳60 כתוצאה מהתאוריות של פּופר וקַרנפ (ע׳ ערכיהם; וע״ע מדע, עמ׳ 321/2). הוא הצביע גם על יסודות סוציולוגיים בהתפתחות המדע, שמבקרים אחרים של התאוריות המקבילות לא התייחסו אליהם בגלוי. אולם ניסוחיו היו מרחיקי־לכת, וזכו בביקורת חריפה. כתוצאה מכך נסוג ק׳ מהשקפותיו הקיצוניות. הוא הודה, שהאבחנה בין מדע „נורמלי״ למהפכה אינה כ״כ ברורה, כיוון שייתכנו מצבים בהם קהילת־מדענים תתפצל לכמה תת־קבוצות יריבות ולעתים מתרחשות מיקרו־מהפכות, ולא כל משבר חמור במדע „נורמלי״ מסתיים במהפכה. כן הודה ק׳ בצורך להבחין באָפני־התפקוד של פאראדיגמות מסוגים שונים ובקושי לתחום את הגבולות של קהילת־מדענים. ק׳ ופילוסופים אחרים, כגון טולמין, לַקַטוֹש ופייראבֶנד העמידו אתגר חשוב להשקפה המסָרתית של המדע, הטוענת שהמדע הינו הצבר ידע, המתרחש אך ורק לפי כללי הגיון צרופים. הם הצביעו על גורמים אינטואיטיביים וסוציולוגיים, המשפיעים על ההתפתחות הזאת. אולם לא הצליחו עדיין להגיע לידי ניסוח תאוריה משביעת רצון, שתיקח בחשבון גם את הגורמים האלה וגם את אָפיו המיוחד של המדע כתהליך רציונלי.

ש. ה. ברגמן, המבנה של מהפכות במדע (עיון כ״ב, 225–244), תשל״א/ב;
I. Lakatos—A. Musgrave (eds.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, 1970; C. R. Kordig, *The Justification of Scientific Change*, 1971; F. Suppe (ed.), *The Structure of Scientific Theories*, 1974.

אל. וי.

קוּנאוּ, יוֹהַן — Johann Kuhnau — (1660, גייזינג [סכסוניה] — 1722, לייפציג), מלחין גרמני. מ 1684 היה נגן־עוגב בכנסיית תומאס הקדוש בלייפציג, ומ 1701 — קאנטור; בתפקיד זה קדם לבך (ע״ע, עמ׳ 686). מ 1700 היה מנהל מוסיקלי באוניברסיטה ובשתי כנסיות בעיר. ק׳ הלחין 14 מחזורי קנטטות לכל ימי ראשון של השנה, אולם כיום הוא זכור בראש־וראשונה בזכות יצירותיו („סונטות״) לכלי־מנענעים ובזכות החידושים והסגנון החָפשי שהכניס בהן. בסוויטות רבות מצוי ביטוי לרגשי הצופה לעבר הרומנטיקה. ב„סונטות התכניות״ (1700) תיאר אירועים שונים מכתבי־הקודש (כגון הקרב בין דוד לגלית) תוך ניצול מירב האפשרויות של כלי־המנענעים.

קוּנֶאוּס (וַן דֶר קוּן), פֶּטְרוּס — Petrus Cunaeus (van der Cun) — (1586—1638), משפטן, פילולוג קלאסי וחוקר־עתיקות הולנדי. מ 1611 שימש ק׳ פרופסור באוניברסיטת לידן, תחילה ללאטינית ואח״כ למשפטים. ב 1601 החל ללמוד עברית מפי אמברוסיוס רֶגמורטֶר (Regemorter) בלידן ואח״כ השתלם בארמית ובספרות רבנית. יצירתו העיקרית, De Republica Hebraeorum („על הרפובליקה של העברים״), I–III, 1617, דנה בצורת השלטון בעם ישראל כ„ממלכת אלוהים״ (תאוקרטיה). ק׳ השתדל להראות את עליונות חוקי ישראל על חוקי יוון ורומי. ק׳ היה מהמלומדים הנוצרים הראשונים שקיבל את הפרשנות הרבנית למקרא. בֵּנז׳ (ע״ע, עמ׳ 98) כתב ביקורת על ספרו. ק׳ פירש את ספרו של יולינוס (ע״ע) קיסר, Καίσαρες, ואת הפואמה של נונוס (ע״ע).

Biographie Universelle, X, 351/2, 1813.

קונגו, הָרֶפּוּבְּלִיקָה הַדֵּמוֹקְרָטִית שֶׁל (מ 1971 — **הָרֶפּוּבְּלִיקָה שֶׁל זָאִיר** [Zaire]), מדינה במרכז אפריקה המשוונית; שטחה 2,344,885 קמ״ר ובה 24.1 מיל׳ תוש׳ (אומדן, 1974). גבולותיה יבשתיים, לבד מרצועת־חוף קצרה (כ 40 ק״מ) לאורך האוקיאנוס האטלנטי. הבירה — קינשסה (ע״ע) ובה 1,990,717 תוש׳ (1974).

גאוגרפיה, עמ׳ 360; אקלים, עמ׳ 361; חי, עמ׳ 361; אוכלוסיה, עמ׳ 362; דתות, עמ׳ 363; כלכלה, עמ׳ 363; חוקה ומשטר, עמ׳ 366; משפט, עמ׳ 366; כוחות מזוינים, עמ׳ 366; חינוך, עמ׳ 366; היסטוריה, עמ׳ 367.

אגן הנהר קונגו (ע״ע) תופס את רוב שטחה של המדינה, ומסביבו מתנשאים הרים גבוהים ורמות. האגן — רמה נמוכה שגבהה הממוצע 520 מ׳ מעפה״י — היה ברביעון ימה פנימית ששרידיה ימת טוּמבה (Tumba) וימת מאי־(א)נדוֹמבּה (Mai-Ndombe; בעבר — ימת לֶאופולד II). גובה הנקודה הנמוכה באגן 338 מ׳. מבחינה ליתולוגית קיים שוני בין א־זור ההרים והרמות לבין המישורים והעמקים שבמרכז האגן. בהרים וברמות מופיעים עפ״נ השטח סלעי־תמורה

של המסד הפרה־קמברי, שבהם מצויים אוצרות־הטבע העשירים של ק׳ (ר׳ להלן, כלכלה). במרכזו מכוסה האגן משקעים מתקופת השלישון, ובמישוריו הנמוכים — סלעים מתקופות הקרטיקון והשלי־שון. במזרח מופיעים עפ״נ השטח שכבות קארו (ע״ע אפריקה, עמ׳ 286), העשירות בפחם. מצפון לאגן — בגובה של 900—1,200 מ׳ — משתרעות רמות אובנגי־ולה (Ubangi-Vele), היוצרות את קו פרשת־המים בין אגן הקונגו לנילוס ומפרידות בין אגן הקונגו לאגן צ׳אד. בדרום משתרעות רמות שאבה (Shaba; לשעבר — קטנגה) — בגובה ממוצע של 1,200—1,500 מ׳ — כלפי צפון, עד הנהר לוקוגה. בתוכן רכסי־הרים גבוהים: הרי מרונגו (Marungu), שפסגתם 2,809 מ׳; הרי קונדלונגה (Kundelunga), 2,157 מ׳; הרי קיברה, 2,065 מ׳; הרי מיטומבה הדרומיים (Mitumba), 1,1961 מ׳; והרי ביה, 1.885 מ׳. במזרח יוצרת הזרוע המערבית של הבקע הסורי־אפריקני את גבולה המזרחי של המדינה (ר׳ מפה, אפריקה, עמ׳ 288), וכוללת את ימות הבקע: אלברט, אדוארד, קיוו, טנגנייקה ומורו. מסביבן מתנשאים הרי הבקע הוולקאניים: הרי רואנזורי (Ruwenzori), שפסגתם (5,120 מ׳) היא הגבוהה בק׳; הרי מיטומבה הצפוניים 2,843 מ׳, והרי וירונגה. במערב משתרעת רמה חופית ובתוכה רכסי הרי קריסטל, שפסגתם 1,050 מ׳.

אקלים. ק׳ שוכנת בתחום רצועת האיזור המשווני ורצועות האקלים הטרופי שמשני צדדיה. הרצועה המשוונית בצפון המדינה מאופיינת באקלים חם ולח, והטמפרטורה החדשית הממוצעת אינה יורדת מתחת ל °24. כמות המשקעים השנתית הממוצעת 1,800 מ״מ. הרצועות הטרופיות מאופיינות בעונות לחות ויבשות. בקו־רוחב °5 דרום כמות המשקעים השנתית הממוצעת 1,500 מ״מ. במערב, לחוף האוקיאנוס האטלנטי, קטנה כמות המשקעים השנתית הממוצעת ל 760 מ״מ. בהרי איזור הבקע הסורי־אפריקני שבמזרח הטמפרטורה השנתית הממוצעת °19 וכמות המשקעים השנתית הממוצעת 1.300 מ״מ. וע״ע אפריקה, עמ׳ 290—292.

C. Iteldt, *Belgian C.*, 1959; A. B. Mountjoy – C. Embleton, *Africa*, 1967².

יר. פ.

על הצומח, ע״ע אפריקה, עמ׳ 296—301.

חי. ארץ הק׳ מהווה חבל נפרד של ממלכת־החי האתיופית. עם־זאת היא כוללת, בצפונה ובדרומה, גם חלקים של חבל הסוונות והיערות הנשירים.

בפאונת היער המשווני אפשר להבחין בקרקעיים, אילניים ושוכני גדות. בין שוכני הקרקע מצויים אוכלי־צמחים גדולים, כגון תאו היער (Syncerus caffer nanus) ופיל היער (Loxodonta africana cyclotis). שניהם קטנים בהרבה מקרוביהם שוכני הסוונה. כן כדאי להזכיר את חזיר מינרצהאגן ואת האוקאפי. מהאנטילופות יצוינו הקודו, הצביון ואנטילופה־גמדת. מהקטנים שבפרסתנים. מהקופים יש לציין את קופי־הכלב ואת הגורילה, וכן מצוי הפאנגולין הענק. מעטים עופות־היער החיים חיי־קרקע, כמו הטווסית (Afropavo congensis), הטווס או הפסיון היחיד הנמצא באפריקה (נתגלה רק ב 1937), וזנבן־הקרקע הסלעי (Picatharte gymnocephalus). מה־נחשים ייזכרו: הממבה (Denoroaspis paylepis, מהנחשים האר־סיים־ביותר ממשפחת הפתניים); הביטיס הגבוני (Bitis gabonica) והביטיס הקרנפי (B. nasicornis; ממשפחת הצפעוניים).

שוכני־עצים מובהקים כוללים: מכרסמים (אנומאלור, סנאי־השמש [Heliosciurus], שפן־עצים ועוד), קיפופים (פוטו, גאלאגו) וקופים רבים (ביניהם הגרזה, שכמעט נשמד בשל יפיו). מבין העו־פות המאפיינים את היער בולטים נציגי משפחת הקאלאוניים, הטור־קיים והתוכיים (מביניהם ידוע ביותר — בשל שכיחותו וכושר דיבורו — אפרור יקו Psittacus erithacus). כן מצויים דורסים שונים.

שוכני־גדות. ליד מקווי־המים מצויים עופות רבים. מהיונקים השוכנים ליד מקווי־המים יצוינו הבהמות ואילון־המים (Hyemoschus

באקאבו, בחצי־אי בימת קיוו

aquaticus). בין דגי המים המתוקים מיוחדים דג־הריאות והרב־סנפיר. מרובים השפמנונים והביניות.

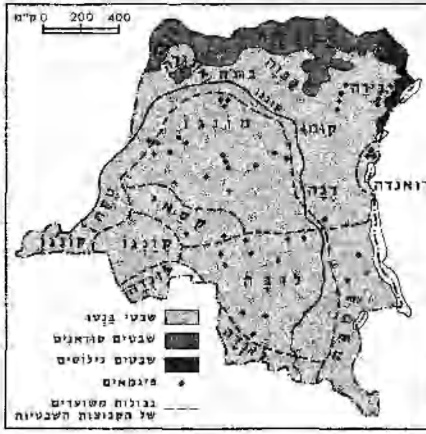
איזור הסוונה הצפוני (הגינאי) נכלל בתחום ק׳ רק בפאתו הדרומית־ביותר. לעומת־זאת מאפיין נוף יערות המיומבו הנשירים והסוונות הלחות את מרבית דרומו של איזור ק׳, ובו פאונה עשירה יותר מבצפון. הזברה מגיעה לדרום־מזרח קטנגה. נפוצים יותר מיני אנטילופות, בובאל, קובוס, גנו ועוד. לבד מאלה מופיעים בע״ח המצויים גם בצפון, כגון תאו־אפריקני, פיל אפריקני ומיני אנטי־לופות. כרוכים באלה הטורפים הגדולים והקטנים־יותר: אריה, נמר, ברדלס, צבוע נקוד, תן הפס (Canis adustus) ועוד. ביער ובסוונות מופיעים קופים רחבי־תפוצה, כגון קוף הגרזה והבבון הצהוב (Papio cynocephalus). מבין העופות מיוחדים לנוף הסוונות הדרומיות של ק׳ השרקרק הנובי (Merops nubicoides), קלאו החצוצרה (Bycanis-tes bucinator), הדרבנית אדומת־הצוואר (Plemistis aranchii) ועוד — לבד ממספר רב של עופות סוונה ויער רחבי־תפוצה, וכן חורפים מחצי הכדור הצפוני.

עמ. ב

אוכלוסיה. האזורים הצפופים־ביותר הם בתחום המחוזות זאיר התחתי (Bas Zaïre) קסאי (Kasai) המזרחי, קסאי המעדבי וקיוו. כמחצית משטח אגן הנהר קונגו מיושבת בדלילות רבה (3—4 נפשות לקמ״ר). כ 80% מתושבי ק׳ הם כפריים המתגוררים בכפרים הקטנים בעלי 10—25 בקתות, או בכפרים הגדולים, המרוכזים באזורים הצפופים של המדינה, ובהם כ 300—500 נפש. בשטחי היערות העיסוקים העיקריים הם ציד, דיג ומעט חקלאות־נדודים. בשטחי הסוונה המיוערת והעשבית עוסקים התושבים בציד, בדיג, בחקלאות, בגידול בע״ח, וכן הם עובדים במכרות שבדרום המדינה.

רוב האוכלוסיה הם בני שבטי הבנטו (ע״ע אפריקה, עמ׳ 319/20), התופסים כ⅘ משטח המדינה (ר׳ מפח). הקבוצות השבטיות הגדולות הן: מונגו, לובה, קונגו, לונדה, במבה, קונגו וקסאי — במרכז ובדרום; נגלה, בבוה, בירה, בוג׳ה, קומו ורגה — בצפונה. מספר הפיגמאים (ע״ע), שהם כנראה תושבי אגן הקונגו הרא־שונים (הם התיישבו באיזור בסוף התקופה הפלאוליתית), מגיע ל 80,000—100,000 נפש. הם מתגוררים בעיקר באזורי היערות ועוסקים בלקט. בציד ובדיג. בצפון יושבים שבטים סודאניים (ע״ע סודאן), ובצפון מזרח — שבטים נילוטים (ע״ע). במזרח, בגבול עם רואנדה, יושבים שבטים חמיים מעטים. בק׳ כ 932,000 זרים, מחציתם אירופים ואסייתים והשאר אפריקנים.

היישוב העירוני התפתח עם בוא האירופים במאה ה 16, כשהוקמו

קבוצות השבטים בקונגו (זאיר)

ערי המסחר והמינהל הקטנות, בומה, ויוי ובננה. בק׳ 10 ערים גדולות (מעל 100,000 תוש׳), המשמשות בעיקר כמרכזים מינהליים ומסחריים לאזורים שבסביבתן. הן גדלו מאד בשנים האחרונות, עקב הגירה פנימית גדולה מהכפר אל העיר. הערים הראשיות הן: קינשסה, הבירה, 1,990,717 תוש׳ (1974) — המרכז המינהלי, המסחרי והתעשייתי של ק׳. מספר תושביה גדל ביותר מפי 4 בשנים 1960—1974; קנגה (בעבר, לולואבורג), 596,954 תוש׳; לובומבשי (בעבד, אליזבתוויל), 401,612 — מרכז המכרות ותעשיית הנחושת בק׳; (א)מבוז׳י־מאי (בעבר, בקונגה), 334,725; קיסנגני (לשעבר, סטנליוויל), 297,829 — מרכז היהלומים במדינה; בוקוו, 180,633; ליקסי (לשעבר, ז׳אדוויל), 146,394 — עיר תעשיה ומכרות.

הגידול השנתי הגבוה של האוכלוסיה בק׳ (4% לפי אומדן רשמי מקומי; 2.8% לפי אומדני האו״ם) הוא בעיקרו בשל גלי ההגירה לק׳ ממדינות שכנות ומארצות־חוץ. בשנים 1958—1970 עלה מספר הזרים בק׳ מ 118,000 ל 932,000. בשנים 1965—1970 נאמד שיעור הילודה ב 44 ל 1,000 נפש ואילו שיעור התמותה ב 22.7 ל 1,000 נפש (אומדני האו״ם).

J. Vansina, *Introduction a l'ethnographie du C.*, 1966.

יר. פ.

ד ת ו ת. מרבית שבטי ק׳ דבקים בדת אבותיהם ובפולחן של רוחות שונים, אבל רווחת גם האמונה בישות עליונה. למעלה מ 4 מיליונים אפריקנים הם קתולים־רומים; יש בק׳ גם כ 800,000 פרוטסטנטים וכ 100,000 מוסלמים. לפני שזכתה בעצמאותה פעלו בק׳ כ 580 מוסדות מיסיונריים קתוליים, 3,000 כוהני דת, 780 כמרים אפריקנים, 2,600 נזירות אירופיות ו 750 נזירות אפריקניות. אף שמרבית התושבים המתגוררים בערים ובתנאים עירוניים, גם הם שומרים על קשר הדוק עם בני שבטם ודתם.

כ ל כ ל ה. העשור הראשון לעצמאות ק׳ — ובמיוחד עד 1968 — היה רצוף משברים כלכליים שליוו את התהליך הסבוך והקשה של עצמאות ק׳ הבלגית. מצב הבטחון הרעוע באזורי פנים־המדינה בראשית התקופה והירידה בתעסוקה במטעים בשל הסתלקות הזרים הביאו לשיעור־גידול גבוה של האוכלוסיה העירונית, שריבויה הטבעי היה גדול־ביותר (9.5% לשנה, לעומת 2.7% ביתר חלקי ק׳). — ההכנסה הלאומית השנתית לנפש — 118 דולר (1970) — היא מן הנמוכות באפריקה.

לאחר הסדר פיצויים עם החברה הבלגית „איניון מיניר״ (1968), היתה בתקופה 1968—1970 הצלחה כלכלית, חברתית ופיננסית — הבולטת־ביותר באפריקה כולה; היה זה בגלל ש„איניון מיניר״, למרות ה„הלאמה״, המשיכה לפעול בצורות שונות בק׳, סיפקה את צוותי הניהול והתפעול הבכירים למרבית המכרות במדינה והסדירה את מכירת המחצבים. באותה התקופה קיבלה ק׳ מאה״ב סיוע של יותר מ ½ מיליארד דולר. שיאה של תקופת־שפע זו היה ב 1970. אותה שנה השלימה ק׳ עם שכנתה ק׳־ברזוויל, מלך הבלגים ערך בה ביקור ממלכתי, וחברות אמריקניות גדולות, ובעקבותיהן חברות בריטיות, צרפתיות ויפניות, החלו לפעול בק׳ ולהשקיע בה. ההשקעה הגלמית היתה בעיקר במכרות, בתעשיה ובתחנות־כוח. בוצעו השקעות גם בתחבורה (מרביתן בתעופה) ובתשתית כללית (שיכון, מבני ציבור וכיו״ב), בעיקר בחבלי קינשאסה, ק׳ התחתית ושאבה. חוק ההשקעות מ 1969 העניק תמריצים להשקעות פרטיות (מקומיות וזרות), בעיקר בענפי המכרות והתעשיה.

בתפוקת ה ח ק ל א ו ת, בעיקר במטעים הגדולים, חלה לעומת־זאת ירידה יחסית; הדבר הביא להגירה גדולה מהאזורים החקלאיים ולחזרה לחקלאות של אספקה עצמית. מוצרי החקלאות העיקריים הם: מוצרי יער, שמן דקלים, גומי טבעי, קפה, עץ, אגוזי אדמה, תפוחי־אדמה מתוקים, קאסאווה ובננות.

פיתוח ה ת ע ש י ה, המצוי בשלבים ראשוניים, לא תרם לצמצום תלותה של ק׳ ביצוא המחצבים, ובעיקר נחושת, כמקור העיקרי למטבע־חוץ. תעשיות־הייצור החדשות עוסקות בעיקר בתחליפי־יבוא ובמוצרי־צריכה (33% מתפוקת התעשיה, 1972).

ק׳ עשירה ב מ ח צ ב י ם; בין השאר כורים בה נחושת, קובאלט, בדיל, אבץ ויהלומים. ב 1968 התגלה נפט בק׳ התחתית ובמובלעת קבינדה. באמצע שנות ה 60 הלאימה ק׳ את כל המכרות והמחצבים, וב 1973 הולאמו גם חברות תעשיה ומסחר.

בשנים 1968—1973 תרם יצוא המחצבים 85% מערך היצוא (70% מהם — מיצוא נחושת וקובאלט). כ 40% מהכנסות הממשלה מקורם במסים על היצוא, בעיקר מ GECAMINES = La Generale des Carrieres et Mines du Zaïre, חברת המכרות הממשלתית (המשלמת 85% מהמסים על היצוא). התנודות התכופות במחירי הנחושת בשוק העולמי, מאז 1970, הגדילו את חוסר הוודאות באשר להכנסות היצוא ולהכנסות הממשלה, והוסיפו לקשיי ניהול המשק; לכן האטה הממשלה את קצב ביצוע תכניות־הפיתוח במגזרים אחרים של המשק. בעוד שמסוף שנות ה 60 היה הדגש על הפיתוח התעשייתי, מדגישה המדיניות הכלכלית מאמצע שנות ה 70 בעיקר את פיתוח החקלאות ומגזרים אחרים. עם־זאת מתכננת ק׳ להגיע עד 1980 לזיקוק מקומי של מלוא תפוקת הנחושת שלה.

קינשאסה, בירת קונגו (זאיר)

ניצול יעיל של מערכת המכרות והתעשיה תלוי במקורות זולים של אנרגיית חשמל. מרכזי מכרות הנחושת בשאבה ואזורי־התעשיה בק׳ התחתית מקבלים את עיקר אנרגיית החשמל ממכלול מפעלי־הכוח באינגה, שלבו הראשון החל לפעול ב1972. מכלול זה הושלם בסוף 1976 וכושר ייצורו מגיע לב 1,500 מגאווט. תחנות־כוח

קונגו (זאיר) — מכרות ומחצבים

המוצר	היחידה	1964/5	1974
פחם	אלפי טונות	100	88
עפרת נחושת	״ ״	276.6	493.9
זהב	ק״ג	5,869	4,012
מנגן	אלפי טונות	163.6	118
כסף	טונות	46	53
בדיל	״	6,596	4,750
וולפרם	״	140	222
אבץ	אלפי טונות	104.7	92.6
יהלומים	אלפי קאראט	14,752	13,611
קובאלט	טונות	7,739	....

.... אין נתונים.

חקלאות ותעשיה

המוצר	היחידה	1961/5 [1]	1974
קקאו	טונות	5,400	6,000
קפה	״	60,300	109,700
כותנה	״	14,000	23,000
אגוזי־אדמה	אלפי טונות	133	308
תירס	״ ״	239	524
דקלים, שמן וקלחים	״ ״	285.1	264 [3]
אורז	״ ״	62	250
גומי טבעי	״ ״	21.1 [2]	26.6
סוכר (מזוקק)	״ ״	31	67
עץ	מיליוני מ״ק	13.4	14.6
מלט	אלפי טונות	225	577
נחושת מזוקקת	״ ״	227	452.6

1. ממוצע שנתי; 2. רק 1965; 3. 1973.

הידרו־חשמליות נוספות מתוכננות בקאני ובאנזילו — אף הן בלב האיזור התעשייתי של שאבה.

מערכת התחבורה הבלתי־מפותחת בק׳ מעכבת את פיתוח המדינה ומונעת את פיזור האוכלוסיה. בק׳ 145,000 ק״מ דרכים (1972/3; מהם 69,347 ק״מ דרכים אזוריות וכבישים), שעליהן נעים 135,700 כלי־רכב. אָרכן הכולל של מסה״ב 5,174 ק״מ (1972); עיקרן באזורי המכרות והתעשיה.

לק׳ עודף בחשבון־הסחר, אולם תנודות במחירי הנחושת מכאן ואילך, קשייה של ק׳ לגייס הלוואות־פיתוח מחו״ל ומדיניות ההלאמות של הממשלה גרמו לגרעון גדול בו. ק׳ מנסה ליצור איחוד־סחר במרכז אפריקה, עם שכנותיה בורונדי ורואנדה. היצוא (1,240 מיליון דולר, 1974) כלל בעיקר נחושת (60% מערך היצוא), קובאלט (6%), יהלומים (6%), בדיל (3%), אבץ (3%), מוצרי דקל (7%), קפה (5%) וגומי (2%); הוא יועד בעיקר לבלגיה ולוכסמבורג (43%), איטליה (11%), הממלכה המאוחדת (7%) וצרפת (7%). היבוא (1,780 מיליון דולר, 1974) כלל בעיקר מוצרי־מזון ומשקאות (16%), מוצרי־צריכה (19%), מוצרי־ביניים לייצור (20%), דלקים ושמנים (7%), מוצרי־מזון לעיבוד תעשייתי (6%) ומוצרי השקעה (31%); מקורותיו היו בלגיה ולוכסמבורג (24%), אה״ב (11%), גרמניה המערבית (10%), צרפת (8%), הממלכה המאוחדת (7%), יפן (7%) ואיטליה (5%).

המטבע: 1 זאיר = 2 דולר של אה״ב (שער־חליפין רשמי מ 16.9.1974). ד. גנ.

חוקה ומשטר. לפי חוקת 1967, המכונה „החוקה המהפכנית", המשטר בק׳ הוא נשיאותי. הנשיא, הממנה את הממשלה, נבחר בבחירות כלליות מדי 7 שנים. בבחירות 1970 היה מובוטו המועמד היחיד וזכה בכל הקולות. באסיפה הלאומית המחוקקת 420 חברים, המכונים „שליחי העם" והנבחרים מדי 5 שנים. המפלגה היחידה החוקית בק׳ היא Mouvement Populaire de la Revolution („התנועה העממית של המהפכה"). בחוק מ 1970 הוגדרה המפלגה כמוסד העליון של המדינה. נשיא המפלגה הוא נשיא המדינה, והוא ממנה את חברי הלשכה המדינית של המפלגה, שחשיבותה רבה מזו של הממשלה. כל המשרות החשובות במנגנון המדינה נמצאות בידי אנשי המפלגה.

משפט. בראש המערכת המשפטית ביהמ״ש העליון שמושבו בקינשאסה. קיימים 3 בתמ״ש לערעורים בערים הגדולות. כן פועלים במדינה בתמ״ש מחוזיים, בתמ״ש נמוכים של ערכאה ראשונה, בתמ״ש של המשטרה ובתמ״ש שבטיים. בק׳ נוהגת שיטת המשפט האזרחי כפי שהובאה למדינה בימי השלטון הבלגי. בכפרים ובקרב השבטים נוהג עדיין המשפט המנהגי, ואנשיהם מיישבים את חילוקי־הדעות שביניהם ע״פ המסורת שהתגבשה במשך הדורות.

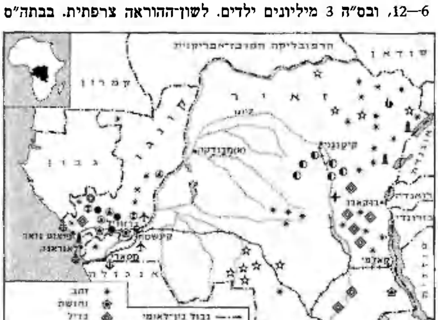
כוחות מזוינים. בצד ניגריה, ק׳ היא בעלת העצמה הצבאית הגדולה־ביותר באפריקה השחורה. ואולם, ביחס לגֹדלה של הארץ מצומצמים כוחותיה המזוינים — 43,400 איש בלבד. ב 1974 היה התקציב הצבאי 104 מיליון דולר. הציוד מקורו בארצות שונות. השירות בהתנדבות. מספר המשרתים בכוחות הצבאיים־למחצה — המשמר הלאומי והז׳נדרמריה — 20,000 איש.

בצבא־היבשה כ 40,000 איש, המאורגנים במסגרת חטיבת שריוניות, גדוד ממוכן, 21 גדודי חי״ר ו„משמר". בהשפעת הנשיא (שקיבל כנפי צנחן בישראל) ובזכות עבודת מדריכים מישראל מצטיין צבא ק׳ ביחידות צנחנים המהוות ביחד (ישנם 7 גדודי צנחנים) דיוויזיית צנחנים אחת.

חיל־האוויר, שבו 3,000 איש, מתעתד לקבל מצרפת 17 מטוסי „מיראז׳". כיום יש ברשותו 34 מטוסי־תקיפה, יותר מ 30 מטוסי־תובלה, מטוסי־אימונים ו 45 מסוקים.

לחיל־הים, שבו 400 איש, 12 סירות־משמר.

החינוך. בק׳ חינוך־חובה חינם. הוא מקיף כיום כ 85% מגילאי 6—12, ובס״ה 3 מיליונים ילדים. לשון־ההוראה צרפתית. בבתה״ס

קונגו — כלכלה

העל־יסודיים לומדים כ $1\frac{1}{4}$ מיליון צעירים. ב 1973 למדו כ 10,000 תלמידים ב„אוניברסיטה הלאומית של זאיר", שבה 3 פקולטות: רפואה ומשפטים (קינשאסה), אמנויות וספרות (לובומבאשי) ומדעים (קיסאנגאני). קיימת גם אוניברסיטה קתולית עצמאית, שהיא שלוחת אוניברסיטת לובן שבבלגיה.

B. George, *Educational Development in C.*, 1966; A. Samba, *C. Nouveau realités*, 1970.

מ.

ה י ס ט ו ר י ה. לפני היות ק' מושבה היו בשטחיה כמה ממלכות. ממלכת ק' של עם הבאקונגו הוקמה, כנראה, במחצית השניה של המאה ה 14, באיזור שפך הקונגו (ר' מפה, כרך מילואים, עמ' 355), בידי מהגרים שכפו את שלטונם על האוכלוסיה הכפרית. הממלכה חולקה ל 6 פרובינציות; מושליה היו כפופים למלך, שכונה „מאני קונגו". כשהגיעו הפורטוגלים לשפך הקונגו (1483) כבר נתגלו בממלכה סימני התפוררות, בשל נטיית מושלי הפרובינציות לעצמאות ועקב מאבקים במשפחת המלוכה. ב 1485 החלו מיסיונרים מפורטוגל להפיץ את הנצרות בק'. המלך אפונסו (1506—1541) ומקורביו התנצרו, ובבירה, סאן סלוואדור (היום באנגולה), הוקמו כנסיות. המלך פעל להידוק הקשרים עם פורטוגל ולהפצת הנצרות והתרבות האירופית. אבל הפשיטות לציד־עבדים שערכו הפורטוגלים ערערו את הבטחון והיציבות. ב 1665 ניסה כוח פורטוגלי מאנגולה לפרוץ אל מכרות הכסף, הנחושת והזהב, ששמעם הגיע אל האירופים. הפורטוגלים נכשלו, אך ממלכת ק' נחלשה והתפצלה למספר נסיכויות יריבות. הנצרות בטלה וסאן סלוואדור הפכה לכפר דל.

שני עמים, הבאלובה והלונדה, הקימו במאות ה 16—ה 18, בקטאנגה שבדרום־מזרח ק', ממלכות שהשפעתן היתה רבה גם באזורים נרחבים בזאמביה ובאנגולה. הן היו צומת לדרכי־מסחר, וקיימו קשרים עם הפורטוגלים שבאנגולה ובמוזאמביק בחופי האוקיאנוס האטלנטי והאוקיאנוס ההודי. במחצית השניה של המאה ה 19 התפשט סחר־העבדים שניהלו ערבים וסואהילים מהחוף המזרחי אל פנים היבשת, וסוחרי העבדים הקימו מרכזי מסחר ושלטון בקטאנגה ובמזרח ק'.

כשחזר ה. סטנלי (ע"ע) ב 1877 ממסעו לאורך הנהר קונגו והצביע על האפשרויות הגלומות בחדירה לפנים היבשת, גייסו לאופולד II (ע"ע), מלך הבלגים, לשירותו האישי. ממשלת בלגיה וביה"נ סירבו לתמוך בפעולת המלך, שייסד חברה לחקר אגן הקונגו, למלחמה בעבדות ולעידוד הסחר החוקי. כדי למנוע התערבות מדינות אירופה אחרות באגן הקונגו הקים המלך את „מדינת ק' החפשית", וזו הוכרה בקונגרס ברלין (1884/5). לאופולד התייחס לק' כאל רכושו הפרטי. הוא נטל לעצמו מונופולין על סחר הגומי והשנהב, ואת גביית המסים הכבדים החכיר לחברות פרטיות, שניצלו את החושבים המקומיים. בהשפעת מיסיונרים התעוררה דעת־הקהל באירופה נגד עריצות זו. כשביקש המלך הלוואה מממשלתו, החליט הפרלמנט הבלגי (1908) להעביר את ק' לרשות ממשלת בלגיה.

כפר בנ'ונגל

בקתה טיפוסית של שבט הבאקונגו במחוז אקטר. הריהוט היחיד הוא שתי מטות עיצויות חזרן ומדף למזון

לאופולד נתן ביד נדיבה זכיונות לחברות פרטיות, וממשלת בלגיה נאלצה להיאבק בהשפעתן הרבה של החברות במושבה. ב 1932 החזיקו 4 חברות־ענק בכ ⅔ מכלל ההשקעות. אמנם החברות גם תרמו לפיתוח ק': בתמלוגיהן מימנו את תקציב המושבה, הקימו לעובדיהן שכונות וכפרים, קבעו בהם שירותים ודאגו להכשרת העובדים ולחינוך ילדיהם. בשנות ה 30 וה 40 היתה רמת שירותי הרווחה בק' הגבוהה במושבות אפריקה. הכנסיה הקתולית הקימה מערכת חינוך יסודי שהקיפה יותר ממחצית הילדים (השיעור הגבוה במושבות אפריקה). עם זה דיכאה הגישה הפטרנליסטית כל ניצוץ של תודעה מדינית ולאומית.

ב 1956 סיים אפריקני ראשון מק' לימודים אוניברסיטאיים בבריסל ונפתחה אוניברסיטה קתולית ליד לאופולדוויל (היום קינשאסה), ובאותה השנה נשמעה לראשונה תביעה לעצמאות. התנגדות בלגיה למתן עצמאות לא היתה רבה, ומשגבר הלחץ האפריקני ב 1958/9 מיהרה להבטיח עצמאות תוך שנה. התעוררות לאומית פתאומית זו הביאה לצמיחת מפלגות רבות על בסיס שבטי ואזורי. שלוש המפלגות החשובות היו: 1) מפלגת האבאקו, בהנהגת קסאווּבוּ, שביקשה אוטונומיה לעם הבאקונגו בתקווה לאיחוד עם בני העם באנגולה ובקונגו־ברזוויל; 2) בקטאנגה הקים צ'ומבה (Tshombe) מפלגה שנשענה על ההנהגה המסרתית של הלונדה (ר' לעיל) ועל חברות הזכיון, ושדרשה אוטונומיה לקטאנגה כדי שזו לא תיאלץ לחלק את עשרה עם כל ק'; 3) „התנועה הלאומית של ק'" (M.N.C.) של פטריס לומומבה, שהיתה היחידה שהקיפה בני שבטים ואזורים רבים, בייחוד מק' המזרחית הדלה, מלאופולדוויל ומכמה מרכזי מכרות ומטעים. ממשלת בלגיה תמכה בתביעת לומומבה להקים מדינה ריכוזית. במאבק הבחירות, שהיה מלווה התנגשויות בין־שבטיות והתפרצויות־איבה כלפי האירופים, ניצח לומומבה ונעשה לרה"מ; קאסאווּבוּ נבחר לנשיא. ברם, כשמרדה המיליציה העממית בלאופולדוויל למחרת הכרזת העצמאות ב 30.6.60, הכריז צ'ומבה על פרישת קטאנגה.

בפרישה תמכו חברות הזכיון, המתיישבים הלבנים והפדרציה של רודזיה, הפורטוגלים באנגולה וחוגים באירופה ובאה"ב, ולצ'ומבה היו כסף רב ושכירי־חרב לבנים — אך היא סיכנה את קיום ק'. לומומבה ביקש את עזרת האו"ם, ותוך ימים ספורים הגיעו יחידות של האו"ם: אלא שבהשפעת אה"ב הן פעלו להשלטת הסדר אך לא להחזרת קטאנגה. לומומבה ביקש סיוע מבריה"מ, וכך היתה ק' למוקד של המלחמה הקרה. קסאווּבוּ וצ'ומבה כרתו ברית; לומומבה פוטר בספטמבר 1960, נעצר בידי מובוטו, מפקד הצבא, הוסגר לקטאנגה ונרצח (ינואר 1961). נאמני לומומבה הקימו ממשלה בסטנליוויל במזרח. ממשלה זו טענה שהיא הממשלה החוקית היחידה, וזכתה להכרה מצד הגוש הקומוניסטי והמשטרים השמאליים באפריקה. משבר ק' יצר קרע חמור באפריקה.

במשך שנתיים נעשו נסיונות בחסות האו"ם להשיג הסכם בין שלושת המוקדים היריבים (קטאנגה, סטנליוויל ולאופולדוויל); מזכיר

האו"ם, האמרשלד, נהרג בתאונת מטוס בדרכו לפגישה עם צ׳ומבה. בדצמבר 1962 פתחו כוחות האו"ם במתקפה, וב 14.1.63 כפו על צ׳ומבה את ביטול פרישת קטאנגה. לאחר פינוי כוחות האו"ם מרדו תומכי לומומבה במזרח. צבא ק׳ התקשה לדכא את המרד. נוכח החשש לפרישה נוספת שלו, הוזמן צ׳ומבה לשמש רה"מ של ק׳. בסיוע אה"ב ובעזרת שכירי־חרב לבנים דיכא צ׳ומבה את המרד במזרח. כשהחל מאבק בין צ׳ומבה לקסאווּבּי התערב מפקד־הצבא, מובּוטו, הדיח את שניהם (נובמבר 1965), מינה עצמו לנשיא והכניע את צבאו של צ׳ומבה. צ׳ומבה, שגלה לאירופה, נידון למוות שלא בפניו. ביוני 1967 נחטף בעת טיסה והובא לאלג׳יריה; שם הוחזק עד מותו ב 1969.

מובוטו הנהיג שלטון יחיד, סילק יריבים וקידם בכל תחומי המינהל דור חדש של בוגרי אוניברסיטות. הוא הקים מפלגה חדשה (Mouvement Populaire de la Revolution) וכן הנהיג חוקה חדשה, שלפיה הלשכה המדינית של המפלגה היא הגוף המכריע בשאלות המדיניות החשובות. מובוטו אימץ אידאולוגיה לאומית, שקרא לה „אותנטיות", ועיקרה הדגשת המורשת האפריקנית כמקור לערכים ולמוסדות המודרניים (אידאולוגיה זו, אימצו גם מספר שליטים אפריקנים אחרים). השמות האירופיים של הערים הוחלפו בשמות אפריקניים, והאזרחים נדרשו להחליף את שמם. שם המדינה שונה מק׳ לזאיר (השם שנתנו הפורטוגלים לנהר ק׳). מובוטו פעל לאפ־ריקניזציה של ההיארכיה הכנסייתית, שנחשבה למבצר התרבות האירופית בק׳. כן הלאים את המכרות, את המטעים הגדולים ואת החברות ליצוא־ויבוא. ואולם, נסיונו לעודד יָזמה כלכלית מקומית במסחר ובחקלאות לא עלה יפה. באביב 1977 פלשו חיילים מאנגולה לאיזור שאבּה (קטנגה).

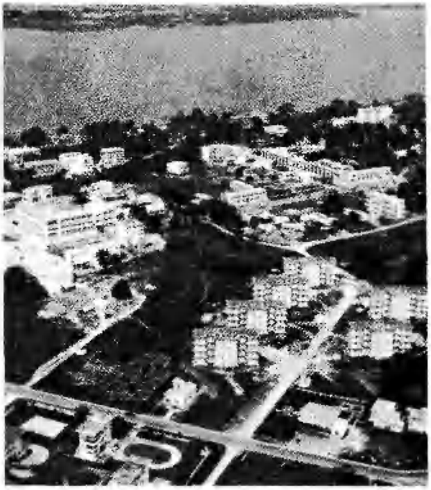
מאז הקמתה היו לק׳ יחסים דיפלומטיים עם ישראל, שסייעה לה בתחומים שונים. ב 1973 ניתקה ק׳ את יחסיה עם ישראל כדרך שעשו שאר מדינות אפריקה.

ק. ליגום, מלחמת ק׳, תשכ"ב; C. Young, *Politics in the C.: Decolonization and Independence*, 1965; T. R. Anstey, *King Leopold's Legacy: the C. under Belgian Rule*, 1966; J. Vansina, *Kingdoms of the Savanna*, 1966; R. Cornevin, *Histoire du C.*, 1966²; G. Balandier, *Daily Life in the Kingdom of the K.*, 1968.

נח. ל.

קונגו, הרפובליקה העממית של (ק׳־ברזויל [République Populaire du Congo]), מדינה במרכז אפריקה; עיר־הבירה: ברזוויל. שטחה 342,000 קמ"ר ובה 1,300,120 תוש׳ (1974). אפשר להבחין בק׳ ב 5 אזורי־מבנה: 1) אגן הנהר ק׳ (ע"ע) בצפון המדינה, המאופיין ברמות מישוריות ובאזורי ביצות. בתחומו זורמים שני יובלי הק׳ הגדולים, אוּבּנגי (היוצר את קו הגבול המזרחי) וסנגהה; 2) רמות באטֶקה (Bateke), 480 מ׳ מעפה"י, מבותרות ע"י יובלי הנהר ק׳ ועשירות בשטחי יערות; 3) לעמק ניארי (Niari), שרָחבו 320 ק"מ, ולהמשכו, הנהר קואילו (Kouilou), חשיבות רבה בדרך־מעבר בין אזורי הרמות לבין חוף האוקיאנוס האטלנטי; 4) רכס הרי מיוֹמבּה (Mayombé) מורכב מרכסים נמוכים (450—930 מ׳) ובנוי סלעים קריסטאליניים, אבן־חול ואבן־גיר; 5) מישור־החוף נמשך לאורך כ 160 ק"מ; בחלקו הצפוני הוא מכוסה שטחי חולות ובחלקו הדרומי — שטחי לגונות וביצות. (אקלים; ע"ע ק׳ [זאיר]).

אוכלוסיית ק׳ נחלקת ל 4 קבוצות שבטיות עיקריות: 1) קונגו, 350,000 תוש׳ — מתגוררים בדרום; 2) טֶקה (Teke), כ 200,000 תוש׳ — במרכז; 3) סנגהה, 150,000 תוש׳ — במרכז; 4) (א)מבּוֹשי (M'boshi), כ 95,000 תוש׳ — בצפון. ישנן גם קבוצות פיגמאים (ע"ע). קבוצות שבטיות אלו נמנות עם דוברי לשונות הבאנטו (ע"ע אפריקה, עמ׳ 319/20). כ 12,000 האירופים מתגוררים בערים הגדולות, וכן ישנן קבוצות של סינים ופורטוגלים. האוכלוסיה

ברזוויל, על הגדה הימנית של נהר קונגו. קינשאסה, בירת זאיר, שוכנת על הגדה משמאל

בק׳ צעירה: ב 55% הם מתחת לגיל 19 ורק כ 5% מעל לגיל 60. שיעור הילודה גבוה (44 ל 1,000), אך גם שיעור התמותה גבוה (23 ל 1,000). כ ⅓ מהתושבים מתגוררים ב 4 הערים הגדולות, וכ 10% במרכזים עירוניים קטנים. הערים הראשיות הן: ברזוויל, 290,000 תוש׳ (1974); פואנט־נואר (Pointe-Noire), נמל לחוף האוקיאנוס האטלנטי, כ 142,000 תוש׳.

צומח: ע"ע אפריקה, עמ׳ 296/7; חי: ע"ע קונגו (זאיר), חי.

כלכלת ק׳ מבוססת על החקלאות והיערות, המעסיקים כ 65% מכוח העבודה ותורמים כ 67% לערך היצוא (1973). בשל מיקומה הגאוגרפי התפתחה המדינה לפני קבלת עצמאותה, לאורך מסה"ב מפואנט־נואר לברזוויל; בשאר חלקי המדינה היה הפיתוח מזערי. לאחר השגת עצמאותה איבדה ק׳ את חשיבותה התעבורתית ונותרה בעלת משאבים מועטים לעומת שכנותיה העשירות (קונגו [זאיר] וגבון — ע׳ ערכיהן). — ההכנסה הלאומית השנתית לנפש — כ 280 דולר — היא מן הממוצעות באפריקה.

החקלאות מבוססת על ניצול היערות ועל גידול קפה, קנה־סוכר, קקאו, טבק ושמן דקלים, שעיקר תפוקתם מיועד ליצוא. מגדלים גם אגוזי־אדמה, קאסאווה, ושרשים — במיוחד לצריכה מקומית. משק בעה"ח מצומצם, בעיקר בשל סכנת זבוב הצה־צה (ע"ע טריפנוסומות).

בק׳ מרבצי אשלג גדולים, שהוחל בניצולם רק לאחר קבלת העצמאות. כן נתגלו מרבצים עשירים של עפרות־ברזל — אך טרם הוחל בניצולם — וכמויות קטנות של עופרת, בדיל, אבץ ונחושת.

התעשיה מבוססת על מפעלים לעיבוד עץ, בתי־זיקוק לסוכר ומפעלים לייצור מוצרי נייר ושימורי דגים. 60% מתפוקת החשמל מקורם במפעלים הידרו־חשמליים. ק׳ חברה באיחוד המכס של מדינות מרכז אפריקה (U.D.E.A.C.), יחד עם גבון, הקהיליה המרכז־אפריקנית וקמרון. למדינות האיחוד בנק מרכזי ומטבע משותפים.

לק׳ גרעון בסחר הבי"ל. היצוא 62 מיליון דולר, 1973) כלל בעיקר: עץ ומוצריו (56% מערד היצוא), דשנים (14%), סוכר (11%) ויהלומים (7%) [יהלומים אינם מצויים בק׳; מבריחים אותם

מזאיר השכנה]), ונועד בעיקר לצרפת (29%), גרמניה המערבית (9%) ומדינות אירופה האחרות (23%). היבוא (84 מיליון דולר, 1973) כולל בעיקר: מכונות וציוד מכני, דלקים ומוצרי תעשיה, ומקורותיו בצרפת (62% מערך היבוא), בגרמניה המערבית (5%) ובאה"ב (5%).

המטבע: 240.5 פרנק (CFA) = 1 דולר של אה"ב (16.9.74).

משטר. ב 24.6.73 התקבלה החוקה, ולפיה נשיא הוועד המרכזי של מפלגת-העבודה הקונגואית, הנבחר מדי 5 שנים ע"י קונגרס המפלגה, הוא נשיא המדינה. האסיפה הלאומית נבחרת בבחירות כלליות לפי רשימת מועמדים מטעם מפלגת-העבודה. סמכות הביצוע נתונה למועצת-המדינה, שבה משתתפים, לבד מהנשיא ורה"מ, 5 חברי הלשכה המדינית של המפלגה וכן ראשי האסיפה הלאומית.
א. ה"ס.

משפט. השיטה המשפטית הנוהגת בק' בענפי המשפט האזרחי והפלילי דומה לשיטת המשפט הנוהגת בצרפת. המשפט המנהגי מבוסס על מסורת שבטי קונגו ומשמש בעיקר בפתרון סכסוכים משפטיים בלתי-מורכבים.

בראש מערכת המשפט ניצב ביהמ"ש העליון ומצויים בו האגפים האלה: 1) החוקתי, הדן בחוקיותם של מעשי חקיקה ובהתחייבויותיה הבי"ל של המדינה; 2) הפיסקאלי, הדן בעניינים הנובעים מתקציב המדינה; 3) המשפטי, השומע ערעורים של החלטותיהן של ערכאות נמוכות; 4) המינהלי, השומע, כערכאה ראשונה, עתירות נגד גופי המינהל השונים על חריגות ממינהל תקין. כן הוא דן בערעורים על החלטות מינהליות של שופטים בערכאות נמוכות.

בביהמ"ש העליון 6 שופטים. ערכאות משפט נוספות הן: ביהמ"ש לערעורים, המורכב מ 8 שופטים, מתחתיו מערכת בתמ"ש הדנים, כערכאה ראשונה, במכלול הבעיות המשפטיות המתעוררות בכלל תחומי המשפט.

כוחות מזוינים. הגנת המדינה מבוססת בעיקר על צבא בן 5,000 איש, שלרשותו 18 טנקים, 34 נגמ"שים ו 24 תותחים. לחיל-האוויר, שבו 300 איש, 7 מטוסי-תובלה ו 4 מסוקים. על הנהר ק' פועלות 12 סירות-משמר, שצוותן כולל 200 איש.

חינוך. חוק חינוך-חובה חינם חל על גילאי 6—16, ובביה"ס היסודי לומדים כ 90% מבני 6—12. המגמות בביה"ס העל-יסודי הן עיונית או טכנית, וקיימת גם מגמה להכשרת מורים לבתה"ס היסודיים. בברזוויל גם אוניברסיטה (1,436 תלמידים ב 1974), מכון להכשרת מורים לבת"ס על-יסודיים — גם למדינות שכנות — ובי"ס לאמנות. מ 1970 מתנהלת מלחמה נמרצת בבורות (70% מכלל המבוגרים).

G. Lucas, *Formal Education in the C.-B.*, 1964.
מ.

היסטוריה. כשגילו הפורטוגלים ב 1482 את שפך הנהר קונגו היו בק' כמה ממלכות; החשובה בהן, לואנגו (Loango), התקיימה עד המאה ה 18. לאחר שהתחילו האירופים לעסוק בסחר עבדים באיזור נהרסה הממלכה. בראשית המאה ה 19 עלה כוחה של ממלכת באטקה במרכז ק'. לאחר מסע סטנלי (ע"ע) לפנים הארץ החלה חדירת הצרפתים, וב 1880 קיבל שבט הבאטקה את חסותם. ב 1891 הוקמה מושבה בק'; חלק ממנה נמסר ב 1911 לגרמניה. ברזוויל הפכה לבירת אפריקה המשוונית הצרפתית (ע"ע), לא-רק בגלל היותה צומת תחבורה, אלא גם בשל יכולת התושבים מקרב עם הק' לחקות את האירופים ולסייע להם בניהול ובמסחר. היו אמנם שהפכו לפרו-טסטנטים, במחאה נגד הכובשים הקתולים, וגם יסדו כיתות נוצריות עצמאיות. בשנים 1918—1939 קמה בק' תנועה מדינית חזקה; מרידות שפרצו — דוכאו.

ב 1958 נעשתה ק' לרפובליקה במסגרת הקהיליה הצרפתית. ב 1959 נבחר פולבר יולו (Youlou) לנשיא וב 15.8.60 הוכרזה העצ-מאות. יולו ניסה להקים פדרציה של 4 מדינות אפריקה המשוונית הצרפתית לשעבר, אך גאבון התנגדה. בלחץ שביתה כללית התפטר יולו ב 1963. ק' הפכה לאחת המדינות הפרו-קומוניסטיות הקיצוניות בכל אפריקה, אף שלא ניתקה את קשריה עם צרפת והתעשיה והמסחר נשארו בידיים צרפתיות. השלטון היה בלתי-יציב ונשיאים נתחלפו תדיר. ב 1968 נטל מפקד הצבא, מרין (א)נגואבי (Marien Ngouabi), את השלטון לידיו, מפלגת-העבודה הוכרזה כמפלגה היחידה ושם המדינה הוסב ל„רפובליקה העממית של ק'". כמה נסיונות-הפיכה נכשלו. — היחסים עם ישראל נתקררו ב 1963 ונותקו ב 1973.

V. Thompson – R. Adloff, *The Emerging States of French Equatorial Africa*, 1960; P. Venetier, *Geographie du C.-B.*, 1966; S. Amin – Coquery – Vidrovitch, *Histoire economique du C. 1880—1968*, 1969.
א. ה"ס.

קונגו, נהר (Congo), השני-בארכו בנהרות אפריקה; 4,640 ק"מ מהמקור המרוחק-ביותר, צ'מבזי (Chambezi), זמביה, עד לשפכו לאוקיאנוס האטלנטי. אגן-היקוות שלו, ששטחו 3.69 מיליון קמ"ר, משתרע עפ"נ זאיר, קונגו ברזוויל, הרפובליקה המרכז-אפריקנית, מערב זמביה, צפון אנגולה, קמרון וטנזניה. הק' זורם בקשת רחבה; נתיב זרימתו המיוחד נוצר בעקבות תמורות טקטוניות בתקופת השלישון. בעבר הגאולוגי התנקז הק' לימת צ'אד. בתקופת השלישון, עם היווצרות הרמות שבין אגן צ'אד לאגן הק', נוצרה בתוך אגן הק' ימה ללא מוצא לים, ששרידיה הן הימות הקטנות שבתחום האגן ושטחי הביצות הנרחבים. היווצרותו של שבר גאולוגי באיזור ימת מלבו (Malebo Pool, לשעבר Stanley Pool) אפשר פריצת נתיב זרימה בין הימה לחופי האוקיאנוס האטלנטי. אגן הק' מכוסה חומר אלוביאלי שהשקיעה הימה בפליאוקן וברביעון. מסביב לאיזור זה מופיעים סלעים מתקופת השלישון, ובשוליים הצפוניים, המזרחיים והדרומיים של האגן מופיעים עפ"נ השטח סלעי המסד הפרה-קמברי. אפשר לחלק את אגן הק' ל 3 אזורים השונים באפים: הק' העליון, הק' התיכון והק' התחתון.

הק' העליון מאופיין במספר רב של נהרות-מקור, ימות רבות ואשדות. המקור הראשי לואלבה (Lualaba), שחלקיו העיליים היו קשורים בעבר הגאולוגי לאגן-היניקוז של הנילוס. יובליו הרא-שיים הם: הנהר לובואה (Luvua) והמשכו לואפולה (Luapula), והנהר לוקוגה (Lukuga). — הימות הגדולות הן: טנגנייקה (ע"ע), המחוברת לאגן-היניקוז של הק' באמצעות הנהר לוקוגה; ימת מורו (Mweru), שבתחום זרימתו של הנהר לובואה; ימת בנגוואולו (Bangweulu) — בתחום זרימתו של הנהר לואפולה; ימת אופמבה (Opembe) — בתחום זרימתו של הנהר לואלבה. מפלים ואשדות רבים מאפיינים איזור זה. הידועים בהם, מפלי סטנלי (Stanley Falls), כוללים סדרה של 7 מפלים ואשדות; הם מציינים קצהו של איזור שרוב חלקיו אינם מתאימים לשיט וראשיתו של מסלול-שיט רצוף ונרחב.

בק' המרכזי פונה מסלול-הזרימה מערבה. הנהר נכנס לתוך מישור אלוביאלי ונתיב זרימתו מתרחב מכ 5.6 ק"מ, בקרבת איסנגי, ל 12 ק"מ במפגשו עם יובלו, המונגלה. הוא כשיר לשיט לאורך 1,600 ק"מ; מצפון לקינשסה נעשה מסלולו צר (כ 2 ק"מ) וזרימתו מהירה. לק' המרכזי נשפכים יובליו הגדולים, אובנגי (ע"ע) וסנגהה (Sangha) ממערב וקוואה-קסאי (Kwa-Kasai) ממזרח. אלה מגבירים במידה רבה את כמות מימי הנהר: בקרבת קיסנגני שבמעלה הנהר הספיקה השנתית היא 7,000 מ"ק/שניה, ואילו בקרבת קינשסה — 40,000 מ"ק/שניה. הק' המרכזי מסתיים בימת מלבו שבמרכזה אי קטן. שתי ערי-הבירה, ברזוויל וקינשסה, שוכנות לשתי גדות ימה זו.

הק' התחתון מאופיין בסדרה של אשדות ומפלים, ומסתיים באסטואר ליד העיר בננה (Banana). מפלי ליווינגסטון הם המר-

שימים־ביותר. זו סדרה של 32 מפלים ואשדות — במרחק כ 300 ק"מ משפך הנהר — המונעים מעבר בנהר לאוקיאנוס האטלנטי.

הק' זורם בתחום האיזור המשווני, שבו יורדים משקעים רבים כל השנה (1,500 מ"מ ממוצע שנתי). שטחו הנרחב של אגן הנהר אינו מאפשר קביעת משטר־זרימה אחיד, בשל כמות המשקעים שאינה שווה בכל חלקיו. הספיקה השנתית הממוצעת בשפך הנהר היא 41,300 מ"ק/שניה. בתקופת שפל וגאות משתנה המצב.

הפוטנציאל ההידרו־חשמלי שאפשר להפיק מהק' נאמד ב 132 מיליון קוט"ש — כ ⅙ מהמקורות הידועים בעולם. עד־עתה מפיקים רק כ 700,000 קוט"ש — בעיקר למפעלי התעשיה בקינשסה, קסאי, ושאבה. בקרבת אינגה (Inga) שבק' התחתון (בתחום זאיר) הוחל ב 1968 בהקמת המפעל ההידרו־חשמלי הגדול בעולם, בעל פוטנציאל של 30 מיליון קוט"ש. את המפעל מממנות ממשלת זאיר וחברות אמריקניות. מפעל זה מספק כיום את צרכי מדינת זאיר.

ת ע ב ו ר ה ב נ ה ר. רשת דרכי־המים על הק' ויובליו היא החשובה באפריקה. כ 12,872 ק"מ, מהם כ 12,528 ק"מ בתחום מדינת זאיר, כשירים לשיט. כ 1,039 ק"מ מתאימים לשיט ספינות הנושאות 800—1,000 טון. שלושת נתיבי־השיט הראשיים שבתחום אגן־הק' נפגשים בימת מלבו ויוצאים מהערים קיסנגני שעל הק', אילבו שעל הקַסאי ובנגוי שעל האובנגי.

H. M. Stanley, *Through the Dark Continent*, I–II, 1878; G. Sautter, *De L'Atlantique du fleuve C.*, I-II, 1966; P. Gourou, *L'Afrique*, 1970.

יר. פ.

קוֹנגוֹ הַבֶּלְגִית, ע"ע קוֹנגוֹ, הָרֶפּוּבְּלִיקָה הַדֶּמוֹקְרָטִית שֶׁל.

קוֹנגטוּנג (קרי: גוּאנדוּנג [Kwangtung]), פרובינציה בדרום סין, לחוף ים סין הדרומי. 231,400 קמ"ר, 42.8 מיליון תוש' (1974). לק' שייכות מבחינה מינהלית כמה קבוצות־איים קטנות בים סין הדרומי, רובם איי קוראלים, וכן האי הַינן (ע"ע). על החוף נמצאות המושבה הבריטית הונג קונג (ע"ע) והמושבה הפורטוגלית מַקָאוֹ (ע"ע).

ברובה של ק' הרים נמוכים, גבעות בעלי תבליט מתון ועמקי נהרות רחבים. כמחצית השטח נמוך מ 200 מ', אך בחלק גדול שבאיזור גבעות זה נחשפים טרשים. בעיקר של סלעים קריסטאליניים (גראניט) ומֶטמוֹרפיים ושכבות עבות של אבן־חול (מהמסוזואיקון התחתון). המישורים המעטים מצויים מסביב לדלתאות, בעיקר של הנהרות שי (Hsi), בֵּי (Pei), דונג (Tung) וכן בחצי־האי לֵאי־גְ'אוֹ (Luichow) שבדרום־המערב. עמקי הנהרות ומישור החוף מכוסים שכבות עבות של משקעים חרסיתיים־אלוביאלים. בגלל טרשיות ההרים והגבעות, רדידות קרקעותיהם ודלותן, ראויה לעיבוד חקלאי רק כחמישית משטח ק'. שטחים נרחבים מכוסים יערות דלילים או חרשים. רק בדרום מצוי יער טרופי צפוף ולאורך החוף — מנגרובים (ע"ע).

בצפון ק' ובמערבה מתנשאים הרי וולינג (Wuling) והרי קולְין (Kulien), שהן שלוחות מזרחיות ודרומיות של הרי נַנלינג. ההרים מבותרים מאד. גבהם 800—1,200 מ', פסגותיהם — 1,922 מ' בצפון ו 1,879 בדרום האי הינן.

קו החוף מפורץ מאד ומולו איים בנויים גראניט ושוניות. בחוף מעגנים טבעיים טובים ומהם דרכים נוחות לאורך עמקי הנהרות, לפנים ק' ולפרובינציות שמצפון לק' וממערבה. משום כך משמשים נמלי ק' איזור רחב בדרום ובדרום־מערב סין.

ברוב חלקי ק' האקלים טרופי — חם ולח רוב חדשי השנה. רק בצפון הוא ממוזג חם. הטמפרטורות הממוצעות ביולי 28°—30°, בינואר 12°—14° בצפון ו 18°—20° בדרום. ברוב שטחה של ק' כמות המשקעים השנתית הממוצעת 1,200—2,000 מ', אך במרומי ההרים בצפון ובמערב היא רבה יותר. רוב הגשמים יורדים בחדשי אפריל—אוקטובר (המונסון הדרומי־מזרחי). באיזור החוף יורד מעט גשם גם בחורף עת נושבות רוחות בעיקר מצפון. סערות טיפון, הגורמות לפרקים נזקים חמורים, פוגעות בק' בחדשי יולי—ספטמבר.

רוב האוכלוסיה מתקיימת על חקלאות אינטנסיווית שעיקרה גידול א ו ר ז (עד 3 יבולים בשנה). ק' היא המקור העיקרי בסין לגידולים טרופיים: קנה־סוכר, דקלי קוקוס ושמן, צמג (בעיקר בהינן), אננס, תבלינים, כינין ועוד. כן נפוץ גידול תולעי משי. לאורך החוף מפותח מאד הדיג. בהרים בצפון כורים מעט פחם ובדרום־המזרח מפיקים שמן סלעים. המחסור במקורות אנרגיה מקומיים (גם לאחר הקמת תחנות כוח הידרו־השמליות) מכביד על פיתוח התעשיה. מרבצי עפרות ברזל מצויים בצפון־המזרח ובאי הינן, וולפרם בצפון־המזרח ובצפון, בדיל ועופרת בצפון. התעשיה, המרוכזת בעיקר באיזור קַנטון, מגוונת ומצטיינת בייצור משי, כימיקלים, מוצרי עץ ומזונות.

ה א ו כ ל ו ס י ה מרוכזת בעיקר בעמקים ובשטחי המישור שבדרום ק' ובמזרחה. בגלל צפיפותה הגבוהה היגרו מק' סינים רבים למאלזיה, אינדונזיה, פיליפינים ולארצות נוספות.

בתחומי ק' 6 אזורים וגלילים אוטונומיים קטנים, כולם בספר הצפוני והדרומי־מערבי ובאי הינן. יושבים בהם מיעוטים: יַאו (Yao) וצ'ואנג (Chuang) בצפון, וִיטנאמים בדרום המערב, לי (Li) ומיַאו (Miao) בהינן. מיעוטים אלו מהווים רק כ 2% מכלל האוכלוסיה הסינית.

אוכלוסיית הערים גדלה בקצב מהיר מאז כינון המשטר הקומוניסטי. כל הערים הראשיות הן ערי־נמל: קנטון (ע"ע) בירת הפרובינציה — 3.5 מיליון תוש' (1974), סוּאטאו (Swatow או שַנטאו Shant'ou) — 1 מיליון תוש', ג'נג'יאנג (Chan-chiang) — 600,000 תוש'.

מ. בר.

קוּנגְסִי (קרי: גוּאנגשי; השם הרשמי גוּנגשי־ג'וּאנג [Kwangsi Chuang]), פרובינציה בדרום־מזרח סין, על גבול וייטנאם, בעלת מעמד של „חבל אוטונומי"; 240,000 קמ"ר, 26 מיליון תוש' (אומדן 1974). רוב שטחה של ק' רמה הררית מבותרת, המשתפלת בהדרגה מצפון־מערב לדרום־מזרח וגָבהה הממוצע 500—800 מ'. במערב מצויים הרים שפסגותיהם מתנשאות לגובה של כ 2,000 מ'. בדרום־מזרח משתרעים עמקים רחבים ואגנים מישוריים. ההרים והגבעות שבחלקיה התיכונים והמזרחיים של ק' בנויים סלעי־גיר ונפוצות בהם תופעות קארסט.

חלקיה הדרומיים־מזרחיים של ק' מאוכלסים בצפיפות רבה, ואילו במערב ובדרום־המערב היישוב דליל. תושבי ק' מתפרנסים בעיקר מחקלאות. כ 15% משטח הפרובינציה — בעיקר במזרח — ראויים לעיבוד. תנאי אקלים טרופיים ונהרות עשירי־מים מאפשרים פעילות חקלאית כל השנה. מגדלים 2—3 יבולי אורז בשנה. ובדרום־המזרח מגדלים גם קנה־סוכר, פירות טרופיים שונים, תבלינים, תה, כותנה, טבק ועוד. באזורים ההרריים שבמערב ובצפון כורים בדיל, וולפרם, אנטימון, אבץ ועופרת, בדרום — מנגן, ובמרכז — ברזל ומעט פחם. התעשיה מרוכזת בערים שבמזרח ועוסקת בעיקר בעיבוד התוצרת החקלאית, בייצור דשנים וכימיקלים שונים, מכונות חקלאיות, משי ומוצרי עץ ומלט. מאז אמצע שנות ה 50 בוצעו מפעלי־פיתוח נרחבים, שכללו בניית סכרים (לצָרכי השקיה והפקת אנרגיה), תעלות, מאגרי־מים, כבישים ומס"ב והרחבת ניצול המחצבים.

כיום אוכלוסיית ק' סינית ברובה, אולם עוד ב 1958, כשהוכרזה הפרובינציה למחוז אוטונומי של עם ג'ואנג (Chuang) ומיעוטים אחרים, היו אלה כ ⅔ מהאוכלוסיה. הג'ואנג, שהם המיעוט הלאומי הגדול־ביותר בסין, שייכים לקבוצת עמי טַהאי (Thai). ב 1958 נאמד מספרם ב 7 מיליון, והם היו אז כ 40% מאוכלוסיית ק'. עד־

היום הם מהווים רוב גדול במחצית המערבית של ק׳. ב 1970 נאמד מספרם ב 8.5 מיליון. המיעוטים האחרים יושבים באזורים ההרריים שבצפון־המערב, במערב ובדרום־המערב, והם: שבטי יאו (Yao) — 660,000 (1970); מיאו (Miao) — 250,000; דונג (Tung) — 200,000. בין המיעוטים רבבות אחדות של מוסלמים. מ. בר.

היסטוריה. ממלכת בני ק׳ הקדומים, שנקראו ג׳ואנג והיו ממוצא סהאי, נכבשה ב 111/2 לפסה״נ בידי הסינים, שכפו עליה את תרבותם. המצביא מה יואן (המאה ה 1) ארגן את הממשל בק׳ ופיתח את החקלאות; עד־היום מצויים בק׳ מקדשים לזכרו. חדירת שבט היאו בתקופת ההתפוררות שלאחר נפילת שושלת האן (220) עוררה אי־שקט. שושלת טאנג (618—907) איבדה לזמן־מה את השליטה על בני הג׳ואנג שבמערב ק׳, שהצטרפו לממלכה של בני טהאי ביונאן. ב 1052 שוב מרדו בני הג׳ואנג, וגם לאחר שדוכאו נמשך אי־השקט. אף שושלת יואן (1279—1368) לא הצליחה לשפר את יחסיה עם התושבים ולגשר על הניגודים בין הלאומים השונים — ניגודים שהחריפו בעקבות פלישת בני המיאו. כדי לערער את הבדלנות השבטית פתחה שושלת מינג (1368—1644) במדיניות של התיישבות צבאית סינית. זו הביאה למאבק־דמים עם בני היאו (1465). התקוממות נוספת שלהם פרצה ב 1831. רבים מבני המיעוטים בק׳ הצטרפו למרי הדתי־חברתי של תנועת הטיפינג (ע״ע; 1850—1864).

בסוף המאה ה 19 החלה לחדור השפעה אירופית, ולאחד שהשתלטו הצרפתים על הודו־סין השכנה (ע״ע הדו־סין הצרפתית), השתייכה ק׳ לתחום ההשפעה הצרפתי. היא היתה אחת הפרובינציות שבהן צמחה התנועה הלאומית שהביאה להקמת הרפובליקה הסינית ב 1912 (ע״ע סין, עמ׳ 882/3). לאחר עליית צ׳יאנג קי־שק (ע״ע) לשלטון ב 1927, קמה בק׳ קבוצת מנהיגים שהתנגדה לו וטיפחה ממשל אוטונומי בפרובינציה, ואף שדוכאו ב 1929 נשמר מעמדה יוצא־הדופן של ק׳. בשנים 1927—1931 הוקמו תאים קומוניסטיים רבים בקרב בני צ׳יאנג. ב 1939 פלשו היפנים לק׳ והשתלטו על חלקיה המזרחיים והדרומיים, ובמהלך מלה״ע II היה בק׳ שדה־מערכה חשוב. הצבא הקומוניסטי השתלט על ק׳ בנובמבר 1949.

H. Wiens, *China's March Toward the Tropics*, 1954.

קונג־פו־דזה, ע״ע קונפוציוס.

קונגרגציונליזם, ע״ע נצרות, עמ׳ 351.

קונגריו, סר וילים — Sir William Congreve — (1772—1828),

קצין־תותחנים וממציא אנגלי. בנו של מנהל מעבדת בית־הנשק המלכותי בווליג׳ (Woolwich) ליד לונדון. חניך קימבריג׳.

בהתבססו על הכלים הפרימיטיוויים שאותם הפעיל הידר עלי (ע״ע) נגד האנגלים בהודו ב 1792 וב 1799, פיתח והציג ק׳ ב 1805 „רקטה״ (rocket) שנודעה בשמו. היה זה טיל בקוטר של כ 90 מ״מ ובאורך של כ 1 מ׳, שיוצב ע״י מוט־זנב שארכו 4.9 מ׳. הטיל היה עשוי ברזל ומשקלו כ 12 ק״ג (אח״כ נבנו טילים במשקל 30 ק״ג בקירוב). הוא מולא אבק־שריפה (black powder), שפיתח ק׳ במיוחד. טווח הטיל היה 1.8 ק״מ, והוא נועד לפגוע באדם ולשרוף מבנים ואניות.

„הרקטות של ק׳״ הופעלו בהצלחה במלחמה נגד נפוליון: בהפגזות על בולון, קופנהגן (ב 1807 שרפו שם אלפי טילים חלקים ניכרים של העיר) ודנציג. ב 1814 הפעילו האנגלים טילים אלה במלחמתם נגד האמריקנים; הדבר נזכר בהמנון אה״ב („הזוהר האדום של הרקטות״ — ...The rockets' red glare...). במרוצת הזמן הקימו כמה מדינות יחידות של מפעילי־רקטות. השימוש בכלים של ק׳, שלא היו מדויקים, פסק בערך ב 1860, משושפר דיוקם וטווחם של התותחים המקובלים עקב הכנסתם לשימוש של קנים בעלי סלילים (rifling). ברם, רקטות נשארו בשימוש לצרכי איתות ולירי־חבלים להצלת אניות הנטרפות בים. לאחרונה חזרו ופותחו כנשק חדיש (ע״ע טיל).

ב 1814 ירש ק׳ את משרת אביו, ומ 1818 היה גם חבר פרלמנט. ק׳ גם היה, כנראה, הראשון שהגה את רעיון שריונן של אניות־מלחמה, המציא תהליך של הדפסה בצבעים, יזם את השימוש ב„סימני־מים״ (watermarks) בשטרי־כסף ופיתח שיפורים בבניית תעלות וסכרים לשיט.

קונגריו, וילים — William Congreve — (1670—1729), מחזאי

אנגלי. ק׳ גדל וחונך באירלנד, שם שירת אביו כקצין זוטר. ב 1691 שב לאנגליה והתחיל ללמוד משפטים; אולם הוא העדיף את הספרות והתיידד עם דרידן (ע״ע) ובני־חוגו. מחזהו הראשון, The Old Batchelour („הרווק הזקן״), 1693, מורכב ממספר עלילות המשולבות יחד ודן בבעיית הנישואים בחברה חסרת מוסר מיני, ובעיקר — בניגוד שבין הדימוי החיצוני ובין האמת הפנימית ("seeming and being") בחברה. The Double-Dealer („הרמאי״), 1693, הוא שילוב — שלא עלה יפה — של עלילה קלילה ומבריקה, המבקרת קלות־דעת, עם עלילה רצינית המוקיעה נבלות. בשני המישורים שלטת הבוגדנות. הקומדיה השלישית, Love for Love („אהבה תמורת אהבה״), 1695, זכתה בהצלחה מוחלטת. ב 1697 הוצגה הטרגדיה The Mourning Bride („הכלה המתאבלת״). מחזהו האחרון, The Way of the World („דרך העולם״), 1700, מציג בשנינות מבריקה, בדיוק לשוני ובשפה שירית מרוכזת את החברה הגבוהה בת־זמנו על ערכיה המעוותים, רדיפתה המתחסדת אחר ההרפתקות שבפגישות־סתר וניאוף. המחזה, שנכשל בזמנו בגלל עלילתו המסובכת (אפשר גם בגלל כובד הביקורת המוסרית הנמתחת בו על החברה הנואפת), נחשב כיום לדוגמה המובהקת של מחזאות הרסטוראציה.

ק׳ פרסם גם שירים ותרגומים (הומרוס, יובנליס, הורטיוס). כל כתביו (The Complete Works) י״ל ב 4 כר׳, ב 1923.

B. Dobree, *Restoration Comedy*, 1924; id., *W. C.*, 1929; id., *Restoration Tragedy*, 1929; K. M. Lynch, *A. C. Gallery*, 1951; Th. H. Fujimura, *The Restoration Comedy of Wit*, 1952; P. Mueschke – M. Mueschke, *A New View of C.'s "Way of the World"*, 1958.

(ה)קונגרס היהודי האמריקני (American Jewish Congress),

גוף יהודי מרכזי בתחום היחסים הקהילתיים של יהודי אה״ב. נוסד בפילדלפיה, 1918, במטרה לכונן משלחת יהודית ייצוגית לוועידת השלום בוורסי. (ג׳וליאן מק — נשיא; לואי מרשל, הנריאטה סולד, הרי פרידנוולד ואדולף קראוס — סגני נשיא; יעקב שיף — גזבר). עם השלמת תפקידו זה, ב 1920, החליטו צירים אחדים מהאגף הציוני של יהודי אה״ב, מהמחנה הדתי ומארגוני האחווה והלנדסמנשפטים, בראשות ס. ויז (ע״ע), להמשיך את קיום הגוף ופעולתו. ארגונו המלא של הגוף החדש הושלם רק ב 1928, והוא שם לעצמו מטרות רחבות ביותר בתחומי החיים של יהדות אה״ב, יהדות העולם וא״י. בשנות ה 30 עמד הקהיה״א בראש פעולת החרם האנטי־היטלרי וטיפל בסיוע לקרבנות הנאציזם. כ״כ לחם בתופעות אנטישמיות באה״ב. ב 1945 החליט הק׳ לפעול לעידוד הליכי חקיקה סוציאלית, אנטי־גזענית ודמוקרטית, לשמירה על עקרון הפרדת הדת מהמדינה ולמתן זכויות לבושים. הקהיה״א נוקט עמדה פרו־ישראלית ומארגן דיאלוגים דו־שנתיים בישראל בין אינטלקטואלים ישראלים ואמריקנים בעניינים יהודיים. באמצע שנות ה 30 היה הקהיה״א הרוח החיה ביצירת הקונגרס היהודי העולמי (ע״ע). ב 1938 שינה הקהיה״א את בסיס החברות בו והעמידו על בסיס אישי, ולא קבוצתי, כבעבר. עקב צעד זה פרשו ממנו הקבוצות הלאומיות והקימו את הסניף האמריקני

של הקונגרס היהודי העולמי, שגם הקהיה"א עצמו חבר בו. הקהיה"א מתכנס אחת לשנתיים, ומנוהל ע"י מועצה בת 150 איש, וועה"פ בן 50 איש; הקהיה"א מו"ל את הרבעון החשוב Judaism. הנשיא כיום הוא ארתור הרצברג.

(ה)קונגרס היהודי העולמי (World Jewish Congress),

ארגון יהודי מרכזי, שנוסד באוגוסט 1936, בוועידה עולמית בז'נווה, „להבטיח את קיומו של עם ישראל ולטפח את אחדותו". מטרותיו: לתאם את מאמצי הארגונים המסונפים לו בכל הנוגע לבעיותיו המדיניות, הכלכליות, החברתיות והתרבותיות של עם ישראל; להבטיח את זכויותיהם, את מעמדם ואת האינטרסים של יהודים וקהילות יהודיות בכל מקום שמתנכלים להם או פוגעים בהם; לעודד התפתחות יוצרת של חיי חברה ותרבות בקרב היהודים ברחבי תבל; לייצג את הארגונים ולפעול בשמם בפני רשויות ממשלתיות, בין-ממשלתיות ושאר מוסדות בי"ל. במלה"ע I, כשנתארגנה באה"ב עזרה ליהודי מזרח-אירופה, ניתנה דחיפה ליצירת ארגון להבטחת זכויותיהם האזרחיות והלאומיות של יהודי הגולה. כך הוקמו ב 1918 הקונגרס היהודי האמריקני (American Jewish Congress) באה"ב וארגונים דומים במדינות החדשות במזרח-אירופה. נציגיהם, יחד עם נציגי היישוב העברי בא"י, יסדו בפריס ב 1919 את „ועד המשלחות היהודיות", בראשות מוצקין (ע"ע), להבטחת האינטרסים היהודיים בחוזי השלום.

עם החרפת בעיית יהודי גרמניה, בראשית שנות ה 30, הורגש הצורך להקים גוף יהודי כלל-עולמי. הקונגרס הציוני ה י"ט (1935) קרא לארגונים הציוניים להשתתף בהכנות לוועידת-היסוד של הקהיה"ע, ובוועידת-היסוד בז'נווה, באוגוסט 1936, השתתפו 280 צירים מ 32 ארצות. השופט האמריקני ג'וליאן מק נבחר לנשיא-הכבוד, ס. ויז — ליו"ר ההנהלה, נ. גולדמן — ליו"ר הוועד המנהל ול. ליפסקי — ליו"ר המועצה.

הקהיה"ע היה גורם מרכזי בארגון החרם הכלכלי נגד גרמניה הנאצית. בפרוץ מלה"ע II הועבר המרכז לניו-יורק, שבה גם הוקם מכון לריכוז חומר על פושעי-המלחמה ולהערכת הרכוש היהודי שגזלו הגרמנים. הקהיה"ע יזם את הסכם השילומים עם גרמניה (1952) ולקח חלק פעיל-ביותר בהשגתו. בשנות ה 50, כשהגיעו מרוקו, תוניסיה ולוב לעצמאות, בא הקהיה"ע בדברים עם מנהיגיהן להבטחת שוויון אזרחי ליהודים שם. וכל ימי קיומו היה הקהיה"ע אחד הגורמים העיקריים במאבק לזכויותיהם האזרחיות, הלאומיות והדתיות של יהודי בריה"מ.

ארגונים יהודיים מרכזיים ברוב ארצות-תבל מסונפים לקהיה"ע. ההסתנפות בישראל היא באמצעות נציגי מפלגות, פרט לאגדת ישראל (ע"ע) והקומוניסטים. ב 1949 נבחר נ. גולדמן לנשיא הקהיה"ע והוא ממשיך לכהן בתפקיד זה. ההנהלה מחולקת ל 4 סניפים: 1) אמריקה הצפונית; 2) אמריקה הדרומית; 3) אירופה; 4) ישראל.

כמה ממוסדות האו"ם (אונסק"ו, ארגון העבודה הבי"ל) מכירים בקהיה"ע כגוף מייעץ והוא השתתף בניסוח ה„הצהרה האוניוורסלית של זכויות האדם". הוא מקיים בלונדון „מכון לעניינים יהודיים" (Institute of Jewish Affairs), המטפל בחקר בעיות-היסוד בחיי עם-ישראל בימינו, לרבות האנטישמיות ובחקר מצב יהודי בריה"מ, מזרח-אירופה ושאר מדינות העולם.

א. טארטאקאווער, דאס יידישע עמיגראציע-פראָבלעם און דער יידישער וועלט-ק', 1936; א. א. אפלר, פעולות הצלה ועזרה בשנים 1933—1945 מטעם הקהיה"ע (גשר, 16), תש"ל; N. Goldmann, *Der Juedische Weltkongress: seine Aufgaben und Ziele*, 1936; L. Kubowitzky (ed.), *Unity in Dispersion; A History of the World Jewish Congress*, 1948; I. I. Schwarzbart, *25 Years in the Service of the Jewish People*, 1957.

א. ס.

קונגרסים ציוניים, ע"ע ציונות.

קונדה (Conde), משפחת אצילים צרפתית, ענף של בית הבורבונים (ע"ע). בניה החשובים:

(1) לואי I — Louis I — (1530—1569), הנסיך הראשון לבית ק'. ק', שהיה בנו הצעיר והגיבן של הדוכס מונדום (Vendome), נתגלה כמצביא מעולה במלחמות נגד ספרד. לאחר שעבר לדת הפרוטסטנטית היה למנהיג ההוגנוטים (ע"ע). הם כינוהו „אדוני הנסיך" (Monsieur le Prince), והתואר „נסיך" דבק מאז בראשי המשפחה. ק' עמד מאחורי קשר אמבואז (Amboise) נגד פרנסוא II (אוקטובר 1560). משנכשל הקשר הסגיר ק' את עצמו למלך, אך המלך מת לפני שהספיק להוציאו להורג (דצמבר 1560). אח"כ עמד ק' בראש ההוגנוטים בשורת קרבות שניהלו נגד בית גיז (ע"ע). פעמיים עלה על פריס וניגף.

דוכר נאנטי: לואי II דה בורבון, ה„קונדה הגדול". תחריט. הספריה הלאומית, פאריס

(2) אנרי I — Henri I — (1552—1588), בנו של (1). בטבח בהוגנוטים (ע"ע) ב„ליל ברתלמי" (ע"ע) הצהיר ק' שהוא קתולי, אך אח"כ שב והיה לאחד ממנהיגי ההוגנוטים ומהמפקדים הראשיים בצבא אנרי מלך נווארה. קיימת סברה שק' נרצח בידי אשתו.

(3) אנרי II — Henri II — (1588—1646), בנו של (2). אנרי IV (ע"ע), מלך צרפת, הכיר בק' כיורשו — עד שנולד לואי XIII (ע"ע). ק' חונך כקתולי ונשא לאשה את שרלוט דה מונמורנסי. בשל חיזורי אנרי אחריה נמלטו ק' ואשתו לחו"ל — עד מות המלך (1610). ק' הסתכסך עם המלכה מריה (ע"ע) דה מדיסיס, אך לאחר שהושיבה אותו בכלא (1616/19), שינה את גישתו, שירת את המלוכה ואף נלחם בהוגנוטים.

(4) לואי II, „הגדול" — Louis II, "le Grand" — (1621—1686), מגדולי המצביאים של צרפת, בנו של (3). עד מות אביו נשא בתואר דוכס אנגן (Duc d'Enghien). נישואי ק' — שהיה ידוע בביעורו — לבת-אחיו של החשמן רישליה (ע"ע) לא עלו יפה במיוחד. הנצחון הגדול של ק' הושג ב 1643 בקרב ברוקרוא (Rocroi) נגד הספרדים, וזיכהו בכינוי „המנצח מרוקרוא". ב 1644 זכה לנצחונות מזהירים בפלטינאט. ב 1646 כבש את דנקרק (ע"ע), אך ב 1647 הובס בקרב בקטלוניה.

במלחמות ה„פרונד" (1648—1653, ע"ע צרפת, עמ' 925) עמד ק' תחילה לצד החשמן מזרן (ע"ע) והמלכה אן, אך נכלא (1560) משום שתבע שכר כה גבוה עבור שירותיו. בתגובה עמד ק', לאחר ששוחרר, בראש מרד במלוכה („פרונד הנסיכים"), ניהל מו"מ עם ספרד, עלה על פריס ואף נכנס לעיר. ברם, בהתנהגותו היהירה קומם נגדו את הבורגנות ואת הפרלמנט, והוא נאלץ לברוח לארצות-השפלה. ק' עבר לצד ספרד ונלחם במולדתו, שבה נידון למוות.

ב„שלום הפירנאים" (1659) זכה ק' לחנינה והוחזרו לו זכויותיו. ב 1668 נכשלו מאמצי צרפת להביא לבחירתו למלך פולניה. במלחמה של לואי XIV (ע"ע) נגד ספרד (1667/8), כבש ק' ב 3 שבועות את פרנש קונטה (Franche-Comte). במלחמה נגד הולנד הצטיין בקרב סנף (Seneffe, 1674). במלחמתו האחרונה הגן ק' על אלזס מפני צבאות אוסטריה בפיקודו של רימונדו מונטקוקולי (ע"ע).

ק', שהיה יהיר, הצטיין בכושר החלטה ובכשרון ביצוע. הוא זלזל במוסכמות חברתיות ונאמנות למלוכה והפולחן הדתי היו בעיניו חסרי ערך. בוסיאה (ע"ע) הקדיש לו אחד מהספדיו המפורסמים ביותר.

H. duc d'Aumale, *Histoire des princes de C.*, I-VII, 1863; H. Malo, *Le Grand C.*, 1937; G. Mongredien, *Le Grand C.*, 1959.

מ. יר.

קונדורסה, מָרִי־זָ'ן־אַנְטוּאַן־נִיקוֹלָא קָרִיטָה, מַרְקִי דה — Marie-Jean-Antoine-Nicolas Caritat, Marquis de Condorcet

(1794—1743), מתמטיקאי, הוגה־דעות צרפתי, ופעיל במהפכה הצרפתית. כצאצא למשפחת אצולה התחנך ק' אצל הישועים, אך עם גמר לימודיו הצטרף לחוגי „הפילוסופים", אנשי ההשכלה ומתנגדי הדת והכנסיה.

ק' הצטיין בלימודי המתמטיקה וזכה לעידודו של ד'אלנבר (ע"ע אלנבר). כבן 26 נתקבל לאקדמיה למדעים בפריס, ובגיל 30 נבחר למזכירה לכל ימי חייו. בגיל 39 נתקבל ל„אקדמיה הצרפתית" — המוסד האקדמי העליון והמכובד־ביותר. ק' היה חבר גם ב„חברה המלכותית" בלונדון ובאקדמיות אחרות באירופה ובאה"ב. הוא גילה עניין גם בבעיות האדם והחברה, וביקש להעמיד את מדעי־החברה על בסיס איתן, כדוגמת מדעי הטבע המושתתים על המתמטיקה. בחיבורו, Essai sur l'application de l'analyse a la probabilité des décisions rendues a la pluralite des voix („מסה על ישום הניתוח המתמטי להסתברות של החלטות שנתקבלו ברוב קולות"), 1785, ניסה להשתית את מדעי־החברה על „חישוב ההסתברויות", כפי שפיתח אותו יעקב ברנולי (ע"ע). ק' הבדיל בין משפטי הגאומטריה, שכולם ודאיים, בין העובדות הפיסיות, כגון תפיסות חושניות בלתי־אמצעיות, שאף הן ודאיות, ובין כל שאר הטענות המושתתות על הנסיון שרק „קרובות לוודאות". לפיכך הגיע ק' למסקנה, כי „בכל ידיעותינו המושתתות על הנסיון נשארת תמיד שארית של חוסר־ודאות הנעוץ בטבענו". מסקנה שקיבלו חוקרי תורת ההסתברות (ע"ע הסתברות, עמ' 915) רק במאה ה 20. ק' האמין, כי השימוש במתודה המדעית לבעיות החברה יבטיח התקרבות לאידאל של אִרגון חיי־חברה והשתתתם על חירות, שוויון ושלום. הוא הקדיש ממרצו גם לבעיות מעשיות: דרש שוויון־זכויות לאשה; נלחם בעבדות הכושים; תבע ביטול עונש המוות ודרש חקיקה סוציאלית לטובת זקנים, אלמנות ויתומים. את פרוץ המהפכה הצרפתית ב 1789 קיבל בהתלהבות ונעשה מעורב בבעיותיה. כחבר האסיפה המחוקקת הציע להקים מערכת חינוך ממלכתית לכל בני האומה, ואף למבוגרים, ללא הבדל מין, דת או מעמד. ק' הוזמן להגיש ל„קונוונציה" הצעת חוקה חדשה, אך הדיון בהצעותיו נדחה מדי־פעם, עד שנתקבלה — כמעט ללא דיון — הצעה־שכנגד שהגישו הז'ירונדיסטים „הקיצוניים". ק' יצא במכתב גלוי נגד ההצעה — שראה אותה כעיוות הצעתו הוא — וחשף את מגרעותיה ואת תנאי הטרור שבהם נתקבלה. בעקבות התקפה חריפה זו, שהוקיעה את ביטול חופש העתונות והביטוי והסודיות של מכתבים, הוצא ק' אל מחוץ לחוק ונאלץ להסתתר. בתשעת חָדשי שהותו במחבוא חיבר את הספר Esquisse d'un tableau historique des progrés de l'esprit humain („סקירה היסטורית על שלבי הקדמה של רוח האנוש"). ספר זה, שפרסומו — לאחר מות ק' — הוציא לו מוניטין בקרב המשכילים גם מחוץ לצרפת, הוא נסיון מזהיר להעמיד את רעיון ה ק ד מ ה (פרוגרס) כגורם מכריע בהיסטוריה האנושית. עצם הרעיון בדבר קדמת האנושות במרוצת היסטוריה של רבבות שנים, הוא רעיון שצמח ועלה רק בזמן החדש. עמי העולם העתיק סברו, כי תור־הזהב של האֶנושות היה בימי קדם. הנצרות העבירה את עידן האושר לעולם־הבא, ואילו אנשי ההשכלה באירופה, מתנגדי הרעיון הדתי של „עולם־הבא", טענו, כי על בני האדם להיטיב את מצבם. לפיכך הטעימו, כי קִדמת האנושות אינה יכולה להיות אלא פרי עמלם של בני האדם ולא תוצאה של התערבות משמים. לדעת ק' אין גבול לאפשרויות הקִדמה, ובספרו הנ"ל הציג את הקדמה כ י ע ד לאנושות, יעד טבעי־אנושי, כדוגמת השאיפה של כל אדם בריא לשפר את מצבו החמרי או הרוחני. רעיון זה של קדמה ללא־גבול עשוי להעניק לחיי האדם טעם וערך ולמלא את מקום האמונה הדתית. אמנם יש ביכָלתו של האדם להאט, ואפילו לעכב, את הקדמה — לזמן־מה; כך, למשל, פעל „השלטון הישן" כדי לקיים את שליטתו בעם, וכך עושה, לדעת ק', הכמורה המחזיקה במסורות ישנות ומטיפה לדעות קדומות ולאמונות תפלות. ברם, ביכולת האדם גם להחיש את הקדמה ועי"כ להוסיף לטובת החברה ולשלום. מכאן גם העליות והירידות (או קפאון) בהתפתחות התרבותית של העמים, נסיגה מוחלטת לא תיתכן. ק' מחלק את התפתחות האנושות ל 9 פרקים גדולים: מן השלב הקדום של שבטיות, דרך התפתחות החקלאות, תחילת המדעים ביוון והתנוונותם ביה"ב החשוכים, לעידן התחיה באירופה עם המצאת הדפוס, ועד לתקופת ההשכלה, ששיאה — המהפכה בצרפת והתגבשות הרפובליקה הצרפתית.

במארס 1794 נמלט ק' ממחבואו, מחשש שנתגלה ומתוך דאגה לחיי מארחתו. לאחר כמה ימי נדודים נעצר ונכלא, ובבוקר ה 27.3.1794 נמצא ללא רוח־חיים. סיבת מותו לא הוברר. היו סברות כי שתה רעל שהשיג מידיד, אך רופא שבדק את הגופה טען, שהמוות נגרם משטף־דם פנימי.

ההודעה על מות ק' עוררה התרגשות וצער אף בחוגי ה„קונוונציה". עם פרסום הספר על קדמת רוח האנוש מעזבונו של ק' (1794; תקופת דעיכת „הטרור הגדול") החליטה ה„קונוונציה" פה אחד לכבד את זכרו של ק' ע"י רכישת 3,000 עתקים לשם חלוקתם בין חברי ה„קונוונציה" ובין חוגי המשכילים.

F. Alengry, *C., Guide de la Revolution française,* 1904; L. Cahen, *C. et la Révolution française,* 1904; J. Salwyn Schapiro, *C. and the Rise of Liberalism,* 1934; G. G. Granger, *La Mathematique sociale du Marquis de C.,* 1956; F. E. Manuel, *The Prophets of Paris,* 53—102, 1962; J. Bouissounouse, *C., Le Philosophe dans la Revolution,* 1962; K. M. Baker, *C., From Natural Philosophy to Social Mathematics,* 1975; B. Cazes, *C.'s True Paradox, or The Liberal Transformed into Social Engineer* (Daedalus, Winter), 1976.

ג. פ.

קונְדִּיק, אֶטְיֶן בּוֹנוֹ דֶה — Etienne Bonnot de Condillac

(1780—1714), הוגה־דעות צרפתי. ק' למד במופד הישועים בליון ובאוניברסיטת פריס. ב 1740 הוסמך לכמורה, ואף שלא פעל ככוהן־דת שמר על יראת־כבוד כלפי הדת הקתולית כל חייו. בשנים 1740—1758, כשהשלים את ידיעותיו במדעי־הטבע ובפילוסופיה, עברה ההגות הפילוסופית בצרפת משבר חמור במגמה להשתחרר משלטונה של משנת דקרט (ע"ע). ק' הושפע גם מן הפילוסופיה האנגלית האֶמפיריסטית, במיוחד ממשנת לוק (ע"ע), וכן מתורת ניוטון (ע"ע), ולא מבחינת השגיו בפיסיקה בלבד, אלא בעיקר מבחינת המֶתודה המדעית הפילוסופית שלו. בספרו הראשון, Essai sur l'origine des connaissances humaines („מסה על מקור ידיעותיו של האדם"), 1746, ביקש ק' להציג את משנת לוק בתיקונים. כנגד שני מקורות ידיעותינו שהעמיד לוק, רשמי החושים (הסנסאציות) וההתבוננות הפנימית (הרפלכסיות), ביקש ק' לייחס את כל פעולות השכל למקור יחיד — לרשמי החושים. ק' טען, כי האיכות השונה של רשמי החושים היא המעוררת את הפעילות השכלית שלוק ייחס למקור לא־חושני: „סנסאציה" אחת החזקה מחברותיה היא המעוררת את שימת־לבנו (attention) המיוחדת, והרשמים הנשארים גם לאחר שפסק הגרוי החושי הם מקור הזכרון (memoire); השיפוט המחשבתי הוא תוצאה של השוואת רשמים (comparaison). עי"כ ביקש ק' להטעים את הגורמים ה פ ע י ל י ם בהשגת ידיעותינו. אחד הרעיונות המקוריים והחשובים של ק' הוא, כי תפקידים פעילים אלה מוטלים על ה ל ש ו ן, היוצרת „סימנים" לסנסאציות, ועי"ב משווה למחשבותינו צורה ברורה ויציבה. ק' מתאר את התפתחות לשון האדם מ„לשון־פעולה", כגון צעקות ותנועות הגוף, ללשון של התבטאות ברורה. בזכות בירורים אלה היה ק' לאחד מאבות הבלשנות המודרנית.

בחיבורו השני, Traite des systemes („מסכת השיטות"), 1749, התקומם ק' נגד הנסיה להקים שיטות מֶטפיסיות מקיפות הבנויות

על יסודות שרירותיים ומופשטים, ומתח ביקורת חריפה על השיטות של דקרט, מלברנש, ליבניץ ושפינוזה (ע' ערכיהם). ק' דרש (לפי לוק) לפנות לנסיון ולאסוף עובדות ע"י הסתכלויות מדויקות. שני החיבורים הנ"ל נתקלו בביקרתו החריפה של דידרו (ע"ע), שטען, כי דעותיו של ק' קרובות לעמדת ברקלי (ע"ע), ששלל את רשות האדם לראות בהוויותיו החושיות מעין תמונות של דברים הנמצאים בעולם שמחוצה לו. אולם „מחיקה" זו של העולם החיצוני נחשבה גם בעיני ק' כאבסורדית, אם־כי בספרו הראשון הטעים שלא נוכל לצאת מעצמנו ולעולם לא נתפוס אלא את תחושתנו אנו. בתשובה לביקרתו של דידרו חיבר ק' את ספרו, Traite des sensations („מסכת רשמי חושינו"), 1754 — שבמרכזו המשל על פסל־השיש, שעל־ידו התפרסם ק' — ובו העמיד את התחושה כמקור כל ידיעותינו. להבהרת תפיסתו ביקש ק' שנתאר לעצמנו נפש חיה המאורגנת כנפשנו אך סגורה בתוך פסל־שיש, וכל גרוי חושי נמנע ממנה; רק משייפתח המעבר לחושים, יתעוררו חיי הנפש. ואולם החושים — מלבד חוש המישוש — אינם מלמדים על קיום העולם החיצוני ורק באמצעות חוש המישוש נתקלים אנו בגופים חיצוניים.

ב 1755 פרסם ק' את Traite des animaux („מסכת החיות"), כביקורת על עמדת חוקר־הטבע ביפון (ע"ע), שבעקבות דקארט ביקש לראות בחיות אוטומטים, שיש להסביר את „התנהגותם" לפי חוקים מכניים. למאמר נודעה השפעה לא־מבוטלת על התפתחות הפסיכולוגיה של החיות. בעקבות המוניטין שלו הזמינו המלך לואי XV לשמש מורה לנכדו, יורש־העצר לדוכס מפרמה. ועבורו גם חיבר ספרי־לימוד במקצועות שונים, ספרים שפרסם לאחר שובו לפריס (1768) ב 16 כר'.

ק' נחשב גם לאחד ממייסדי תורת הכלכלה המודרנית בזכות ספרו, Le commerce et le gouvernement considérés relativement l'un à l'autre („על המסחר והשלטון ביחסם זה־לזה"), 1776. בספר זה שלל את העקרונות שהיו רווחים לפי תורת הפיסיוקרטים, והעמיד ביסוד תורת הכלכלה את הבסיס של מושג הערך הכלכלי. ק' הטעים, כי „הערך" אינו סגולה של החפצים, אלא מציין את הערכתנו את תועלתם — וזו מצדה תלויה בצרכינו. תורת הערך של ק' פותחה כעבור כ 100 שנה בידי ג'ונז, ק. מנגר (ע' ערכיהם) ובום־בוורק. הספר לא זכה להצלחה, ואחרי מותו של ק' נשכח כיתר ספריו הפילוסופיים, להוציא הספר „מסכת רשמי חושינו". ברם, יָשרו האינטלקטואלי של ק' והקפדנות שבה החזיק בעקרונותיו המתודיים השפיעו על התפתחות הפילוסופיה במחצית השניה של המאה ה 19.

F. Rethore, *C.; ou, l'empirisme et le rationalisme*, 1864, 1971; A. Lebeau, *C., economiste*, 1903; G. Baguenault de Puchesse, *C., sa vie et son oeuvre*, 1910; G. Le Roy, *La Psychologie de C.*, 1937; I. F. Knight, *The Geometric Spirit; The Abbe de C. and the French Enlightenment*, 1968.

ג. פ.

קוֶנְדִישׁ, הֶנְרִי — Henry Cavendish — (1810—1731), מדען

אנגלי — פיסיקאי וכימאי. ק' נולד בצרפת. בגיל 18 נתקבל לאוניברסיטת קֶימבריג' ולמד שם 3 שנים. ק' השאיר אחריו כ"י מרובים, שהופיעו בדפוס רק במחצית השניה של המאה ה 19. מכסול (ע"ע) ערך והכין־לדפוס את עבודותיו של ק' בתחום החשמל (י"ל ב 1879). ב 1921 פרסם תורפ קובץ של כל חיבוריו המדעיים של ק'.

בחייו פרסם ק' 18 מאמרים ב Philosophical Transactions, 10 העוסקים בכימיה, 2 — בחשמל, והשאר — במֶטֶאורולוגיה ובאסטרו־נומיה. סגנון כתיבתו ברור ומרוכז. ק' נבחר לחבר האקדמיה הצרפ־תית למדעים. בעבודותיו ידע למזג ידע מעמיק במתמטיקה עם שיטות מדויקות של מחקר ניסויי.

מחקריו החשובים־ביותר היו בתחום החשמל והכימיה. ק' הבחין בין כמות החשמל ובין עָצמתו וטבע עי"כ את מושג הפוטנציאל, שקרא לו דרגת החִשמול. הוא הקדים את קולון (ע"ע) בחוק הפרו־פורציונאליות הריבועית ההפוכה של פעולת הכוחות החשמליים. ק' עסק הרבה במדידתה ובקביעתה של המוליכות החשמלית של חמרים שונים. הוא מצא שהאוויר אינו יסוד וחקר את תכונות הפחמן הדו־חמצני והמימן. עם־זאת תמך בתורת ה„פלוגיסטון" (ע"ע כימיה, עמ' 730). מחקרים אחרים שלו עסקו במדידות בסיסיות, ביניהן: צפיפותו הממוצעת של כדה"א, חום־כמוס של חמרים שונים והרכב המים.

A. J. Berry, *H. C., His Life and Scientific Work*, 1960.

קוֶנְדִישׁ, תוֹמַס — Thomas Cavendish — (1592—1560), ספן

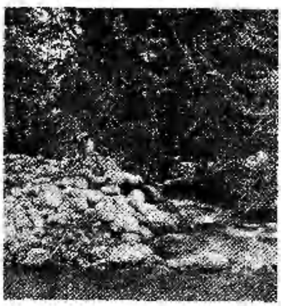
ושודדים אנגלי. ק' היה בן למשפחת־אצולה עתיקה ממחוז סאפוק, שבניה היו אנשי חוק ועט, מדינאים ואנשי־צבא. כאצילים צעירים רבים בימיו שלח ידו בשוד ימי, ופעילותו זכתה לעידוד מצד המלכה אליזבת I (ע"ע) מכיוון שפגעה בצי הספרדי. ב 1586 יצא בראש 3 ספינות ו 123 מלחים למסע שהקיף את אמריקה הדרומית. הוא חזר לפלימת, דרך הפיליפינים וכף התקווה הטובה, אחרי 26 חודש. בדרכו שדד ספינות ספרדיות רבות ואיבד 2 מספינותיו ורבים מאנשיו. מסעו זה היה ההקפה השלישית של כדה"א וזיכה את ק' בפרסום רב. ב 1591 יצא למסע נוסף בראש 5 ספינות, אך נכשל ובדרכו חזרה מת בלב־ים.

R. Hakluyt, *Voyages of the Elizabethan Seamen to America*, I-II, 1893 -1900; J. A. Williamson, *The Age of Drake*, 1960⁴.

קוֹנְדֶנְסָטוֹר, ע"ע קֶבֶל.

קוֹנְדֶר, קְלוֹד רֵינְיֶה — Claude Reignier Conder — (1848—

1910), מחשובי חוקרי א"י במאה ה 19. ק' היה קצין־הנדסה בצבא הבריטי, וב 1872 מונה ראש המשלחת לסקר א"י המערבית מטעם „הקרן הבריטית לחקירת א"י" (ע"ע א"י, עמ' 1131). ערך (עם קיצ'נר [ע"ע]) את מפת א"י וסיכם את הסקר בספר A Survey of Western Palestine („סקר א"י המערבית"), שי"ל ב־7 כר' בשנים 1881—1889. ב 1881 החל בסקר עבה"י־המזרחי. אח"כ היה בשירות צבאי במצרים ובהודו. ק' תמך ברעיון התיישבות יהודים בא"י וניסח את דעותיו ותכניותיו בתחום זה ב1892, בהרצאה לפני „חובבי־ציון" באנגליה (הרצאתו נדפסה בחוברת). מספריו: Tent Work in Palestine („עבודת־שדה בא"י"), 1878; Heth and Moab („חת ומואב"), 1882. ק' ערך (עם צ'. וילסון) את ה Palestine Pilgrims' Text Society, 13 כר' (1890—1897). הסדרה כוללת ספרי־מסעות ותיאורי א"י או המזרח בידי נוסעים אירופים ומוסלמים ביה"ב, וכן תרגום הביוגרפיה של צלאח א(ל)־דין מאת בהא א(ל)־דין.

ק. קונדר ליד מעיין עין־גדי

א. אילת, ק. ר. ק' (בתוך: א"י [מהקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה, ז']), תשכ"ד; י. בן־אריה, א"י במאה ה י"ט (מפתח בערכו), 1970.

קוֹנוֹיֶה, (קוֹנוֹאֶה), הנסיך פוּמִימַרוֹ — Fumimaro Konoye

(Konoe) — (1945—1891), מדינאי יפני. בן לאחת מ 5 משפחות־האצולה החשובות ביותר ביפן. היה נשיא „הבית העליון" בשנים 1933—1937, ור"מ בשנים 1937—1939. בתקופת כהונתו פתחה יפן במלחמה נגד סין. בשנים 1940—1941 שוב היה ר"מ. חתם על „אמנת שלוש המעצמות" (Tripartite Pact) עם גרמניה הנאצית

ואיטליה (27.9.1940). ובכך נתן גיבוי למלחמתן של מעצמות „הציר״ (Axis) באירופה. בד־בבד פתח בכיבוש הודו־סין הצרפתית. בארצו הפך את המשטר מפאודלי לטוטליטרי. באמצעות חוזה אי־התקפה עם בריה״מ (אפריל 1941) ניסה להבטיח ליפן חופש־פעולה במזרח־הרחוק. בתקופת כהונתו השלישית (יולי—אוקטובר 1941) ניסה, במגמה דומה, להגיע לידי הסכם עם אה״ב, כדי שלא תפריע להת־פשטות יפן. משנכשל, החליט ב 6.9.1941 לפתוח במלחמה באה״ב (ובבריטניה והולנד). את החלטתו הוציא־לפועל, כעבור 3 חדשים, יורשו, טוג׳ו (ע״ע). לאחר תבוסת יפן, כשנודע לו כי מתכוונים להעמידו לדין כפושע־מלחמה — התאבד.

קונופניצקה, מריה — Maria Konopnicka — (1842, סובאלקי — 1910, לבוב), משוררת ומספרת פולנית. ק׳ בילתה שנים רבות בארצות מערב־אירופה. היא יזמה פעולת מחאה נגד אלימות הגרמנים בארצה: שירה הנודע, Rota („פלוגה״), 1908, היה למעין המנון לאומי. בשנים 1884—1887 ערכה כ״ע דמוקרטי לנשים.

ק׳ פרסמה קבצים רבים של שירים ליריים, מהם 4 הסדרות Poezje („שירים״), ב1881, 1883, 1886, 1896, והיצירה הדידאקטית Spiewnik historyczny („ספר־שירים היסטורי״), 1904. ניגודי המעמדות, המצי־אות החברתית של הכפר הפולני ועָניו של העם העשוק מוצאים את ביטויים בשיריה. להדגשה מיוחדת ביצירתה זכתה דמות האיכר הפולני, הנאחז באדמת המולדת. שירה הפסיודואֶפי הארוך Pan Balcer w Brazylii („אדון באלצר בברזיל״), 1910, הוא אידאליזציה של האיכר המהגר מארצו על־כָּרחו. בשל התלהבותה הלאומית, אהדתה לאדם הסובל והתקוממותה נגד אי־הצדק, לוקה שירתה של ק׳ במלי־ציות וברגשנות־יתר. לעומת־זאת סיפוריה הקצרים, אף הם ברובם על בעיות החברה בת־זמנה, הם דוגמה לאמנות כתיבה ראליסטית (Cztery nowele [„ארבעה סיפורים״], 1888; Nowele [„סיפורים״], 1897). ק׳, מגלמת „האשה החָפשית״, הצטיינה בכמה מתיאורי דמויות הנשים שלה (Urbanowa). היא כתבה גם ספרי־ילדים, בהם היצירה הפיוטית O krasnoludkach i sierotce Marysi („על הגמדים והיתומה מארישה״), 1896. כן תרגמה מיצירות היינה, האופטמאן וד׳אנונציו ופרסמה מחקרים בספרות (על מיצקיביץ׳, 1898). — דמות היהודי ביצירתה מעידה על יחס אוהד.

A. Brodzka, *M. K.*, 1964²; M. Szypowska, *K., jakiej nie znamy*, 1965².

קונוש, איגנץ — Kúnos Ignác — (1860—1945), בלשן ותורכו־לוג הונגרי, יהודי. לצורך מחקרו בבלשנות התורכית ובפול־קלור התורכי חי זמן־מה בקושטא. בשנים 1890—1940 היה מרצה באוניברסיטת בודפשט. — מבין יצירותיו העיקריות: Oszmán-török népköltési gyüjtemény („אוסף סיפורים ושירי־עם עות־מאניים־תורכיים״), 2 כר׳, 1887—1889; Török népmesék („סיפורי עם תורכיים״), 1899. כל ימי חייו היה ק׳ פעיל בחיים התרבותיים של הארגונים היהודיים בבודפשט. הוא השתתף כמרצה באיגודים ספרותיים־תרבותיים ופרסם מאמרים על נושאים יהודיים־תורכיים בשנתונים ובכ״ע יהודיים בשפה ההונגרית.

H. Teszler, *K. I. pályafutása* (כולל ביבל׳ של ספריו), 1940.

קונט, איזידור אוגיסט מרי פרנסוא גזויה — Isidore Auguste Marie François Xavier Comte — (1798, מונפליה — 1857, פריס), פילוסוף וסוציולוג צרפתי. בנו של פקיד־מס, אדוק בקתוליות ומלוכני בהשקפתו. ק׳, שהיה חולני ובעל מבנה־גוף מעוות במקצת, זכה להבנה רבה־יותר מצד אמו. בגיל 14 עזב את הקתוליות וחדל להאמין באלוהים. בשנים 1814/6 למד בביה״ס הפוליטכני (École Polytechnique) בפריס, שהיה ליברלי ברוחו ונלמדו בו חידושיהם של חשובי המדענים דאז (כגון: קַרנו, לגרנז׳ ולפלס [ע׳ ערכיהם]). בשנים 1817—1824 היה ק׳ מזכירו של ק. א. סן־סימון (ע״ע) והושפע ממנו מאד; חלק מהרעיונות החשובים של ק׳, כגון „חוק שלושת השלבים״ (ר׳ להלן), אינם אלא פיתוח שיטתי ונרחב של רעיונות שהציע סן־סימון בצורה כללית ועוּברית. אחרי 1824 לא היתה לק׳ משׂרה, וההרצאות שהרצה בחוג נבחר היו היסוד לספריו. פרשת אהבתם של ק׳ וקלוֹתילד דה־וו ב 1844, מחלתה של הסופרת ומותה ב 1846 גרמו לק׳ זעזוע נפשי שבעקבותיו לבשה תורתו גוון מיסטי.

פילוסופיה. תורתו הפילוסופית הבשלה של ק׳ הוצגה בספר Cours de philosophie positive („שיעור בפילוסופיה פוזיטיווית״), 6 כר׳, 1830—1842. עקרונה היסודי הוא חוק שלושת השלבים ההכ־רחיים בהתפתחותה של האנושות ושל כל מדע: 1) השלב התאו־לוגי־בדיוני: האדם מסביר תופעות ע״י יחוסן לישים ולכוחות דומים לו. מהבחינה החמרית שלב זה צבאי באָפיו; 2) השלב המט־פיסי־מופשט: האדם מסביר את התופעות ע״י יחוסן לישים מופשטים כגון „הטבע״; בחברה שלטת תפיסה משפטית; 3) השלב המדעי־פוזיטיווי: האדם מסתפק במציאת חוקים בדבר קשרים מתמידים בין תופעות, המתגלים בתצפית וניסוי, ואינו שואל לעקרון אחרון מעבר להן (ע״ע פוזיטיוויזם). התצפית מעלה השערת חוק, המאומתת מצדה בתצפיות נוספות. לעליית המדע מקבילה מהבחינה החמרית התפתחות התעשיה. לדעת ק׳ היתה האנושות בזמנו בתחילת שלב זה. ק׳ סקר את התפתחות המדעים והיחסים ביניהם. לדעתו, כל מדע תלוי בקודמו, וככל שמושא החקירה מורכב יותר כן משוכללת יותר שיטת החקירה של המדע.

סוציולוגיה. ק׳ המציא את המונח „סוציולוגיה״ (ע״ע) ובספרו Systeme de politique positive („שיטת המדיניות הפוזי־טיווית״), 4 כר׳, 1851/4, ביקש לבססה כמדע. ק׳ סבר, שהסוציולוגיה היא פיתוח הביולוגיה — בניגוד לסן־סימון שביקש לפתח מדע־חברה ע״פ הפיסיקה. החברה נידונה משתי נקודות־ראות: הסטאטיקה מתארת אותה ברגע נתון כמכלול שלמוּתני, כאורגניזם חי, והדינמיקה דנה בכל רגע בחיי החברה מתוך ראייתו בתהליך ההיס־טורי הכולל. ק׳ ביקש לאבחן את טבע האדם הנצחי בתָארו את כשרי האדם ב„לוח המוח״ (tableau cerebral). הוא סבר, שהשכל משרת את הדחף הרגשי המפעיל את האדם. בחברה הבחין בשני כוחות: סדר — המייצב את החברה ויוצר הסכמה כללית, וקדמה — הפועלת בניגוד לסדר. הדת היא הגורם המלכד בחברה, ואילו הקדמה כרוכה בהבנת חוקי הטבע והאדם. ק׳ שלל מהפסיכולוגיה והכלכלה את מעמדן כמדע. **תיקונים חברתיים.** ק׳ נקט עמדת־בינַיים בין מהפכנות לשמרנות וחייב שילוב של קדמה וסדר. במקום הכמורה המסרתית הציע ק׳ כי השלטון הרוחני יימסר למדע־נים ובייחוד לסוציולוגים, שיכוונו את החברה בהתאם לחוקים השולטים בה; ואילו הסמכות החילונית, הכפופה לסמכות הרוחנית, חייבת להיות בידי אנשי הכלכלה והתעשיה. הצעתו לייסד דת חדשה, בעלת אופי מיסטי, הושפעה מנסיונות דומים במהפכה הצרפתית (ע״ע, עמ׳ 355) ומז׳וזף מסטר (ע״ע) ואחרים. בדתו מורכב השילוש האלוהי מ„הישות הגדולה״ (אנושיות) „הפטיש הגדול״ (האדמה) ו„הדדך הגדולה״ (החלל), וקדושיה הם גדולי האנושות (כגון שיקס־פיר ופרידריך הגדול). הדת מחייבת כ״א לחיות למען האחרים („אלטרואיזם״ — מונח שהנהיג ק׳). ק׳ חיבר לוחות־שנה חדשים, אחד לפי קדושי דתו ואחד לפי יסודותיה. כן הכין רשימת ספרים הראויים להיכלל בספריה הפוזיטיוויסטית ותכנן מערכת־חינוך מתאימה. — ק׳ השפיע על הוגים רבים, בהם א. טן, א. רנן וג׳. ס. מיל (ע׳ ערכיהם).

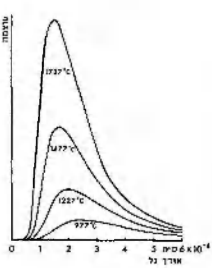
J. S. Mill, *A. C. and Positivism*, 1865; L. Lévy-Bruhl, *La Philosophie d'A.C.*, 1900; H. Gouhier, *La Jeunesse d'A. C. et la formation du Positivisme*, I-III, 1933—1941; id., *La Vie d'A. C.*, 1965²; F. S. Marvin, *C., the Founder of Sociology*, 1936; P. Arnaud, *Politique d'A. C.*, 1965; R. Fletcher, *A. C. and the Making of Sociology*, 1966; id., *Sociologie de C.*, 1969.

אל. ו.

קונטים, תורת ה־ (quantum — מנה), תורה פיסיקלית המהווה מסגרת יסודית להבנת תהליכים פיסיקליים רבים. היא שימושית במיוחד להבנת המבנה של אטומים ומולקולות ותנועות האלקטרונים והגרעינים בהם, וכן להבנת הפיסיקה הסוב־אטומית. במערכות פיסיקליות גדולות יותר מהווים חוקי הפיסיקה הקלאסית, בתנאים מסוימים, את הגבול המתמטי של תורת הק׳. ההכרה, שאנרגיה אלקטרומגנטית נוצרת במנות קבועות בלבד, הביאה לפיתוחה המלא והמורכב של תורת הק׳ המודרנית. הכרה זו השתרשה במחשבה הפיסיקלית של ראשית המאה כתוצאה מהאנליזה שביצע פלנק (ע״ע), לתוצאות הנסיוניות של מדידת ספקטרום הקרינה הנפלטת ממשטחי־מתכת, שחוממו לטמפרטורות גבוהות. אינשטין (ע״ע) חידד את מושגיו הראשוניים של פלנק לטענה, שהאור הנפלט ממשטחי המתכת הללו יכול להיפלט רק במנות קבועות; בהסבירו את האפקט הפוטואלקטרי הניח אינשטיין את היסוד לראיית הקרינה האלקטרומגנטית לא רק כתופעה גלית (ע״ע אור; קרינה), אלא גם כקרינה של חלקיקים, הקרויים פוטונים (ע״ע), בעלי אנרגיה מוגדרת. אפקט קומפטון (ע״ע) הראה שלפוטון גם תנע (ע״ע) מוגדר, וכך אושש מעמד הפוטון בחלקיק, והוכחה לראשונה האפשרות לדואליות בין האופי הגלי והחלקיקי של הקרינה האלקטרומגנטית. מן הצד החלקיקי הגיע למסקנה זו לואי־ויקטור דה ברולי (ע״ע) ב 1924, בהציעו שלאלקטרון יש גם תכונות גליות. את קיומן של תכונות גליות אלה הוכיחו ק. ג׳. דיויסון וגרמר שלוש שנים אח״ב בנסיון הקלאסי, שהראה כי ניתן לקבל „תמונה" של אטומים בגביש בעזרת קרן אלקטרונים באותה מידה שניתן לקבל אותה מצילום קרינת־X. מזיהוי תכונת הדואליות ועד להופעה ראשונה של תורת הק׳ בצורתה המודרנית עבר זמן מועט בלבד. התורה הוצגה במספר גירסאות שקולות; לשתיים מהן חשיבות רבה גם בפיסיקה של היום: זו של הייזנברג, ובצדה עקרון אי־הוודאות, וזו של שרדינגר, ובצדה משוואת הגלים של האלקטרון.

בזמן שבין גילוי דואליות האור ועד גילוי הדואליות של האלקטרון פיתחה האסכולה הדנית, ובראשה נילס בור, את "תורת הק׳ הישנה". תורה זו באה להסביר את הקווים הדיסקרטיים בספקטרום הקרינה של אטומים (ע״ע אטום), והיוותה, בעיקרה, ניסוח של מספר חוקים פיסיקליים, שקיומם הבטיח את הבנת התדירויות של הקווים חללו. התורה לא חרגה מעבר לחלק מהתוצאות הנסיוניות שהיו קיימות אז, אך סיכמה אותן בצורה כה מעולה, שאפשרה, עם היווצרות תורת הק׳ המודרנית, להבין היטב את המעבר מן המכניקה הקוונטית אל המכניקה הקלאסית: זו האחרונה התאימה יפה לתופעות הפיסיקליות שהיו ידועות לפני גילוי הדואליות, ונשארה בתוקף כקירוב מצוין של תורת הק׳ בתנאים מסוימים. ואולם, תורת הק׳ קנתה לה עד מהרה שביתה כתורה פיסיקלית בסיסית. היא הסבירה את מבנה האטום, מבנה המולקולות, מבנה הנוזלים והמוצקים ותופעות אחדות בפיסיקה הגרעינית, כמו פליטת־α. דיראק, יוקווה ואחרים ניסחו אותה בצורה שהתאימה לתורת היחסות, והסבירו פרטים נוספים במבנה מערכות פיסיקליות אלה. אף כי תחילתה בקרינה האלקטרומגנטית, לא הצליחה תורת הק׳ המודרנית בניסוחיה הראשונים להסביר פרטים עדינים באינטראקציה שבין קרינה זו לבין חומר. אי־התאמות בפרטים אלה התבררו והלכו עם שכלול המערכות הנסיוניות. בידי טומונגה, פיינמן ושווינגר עלה לנסח את התורה מחדש בהכלילם בה את „הקוואנטיזציה" של השדה האלקטרומגנטי ובהסירם את אי־ההתאמות שהתגלו בנסיונות. „האלקטרודינמיקה הקוונטית", כפי שנקרא ניסוח זה, הכילה את הגרעין להבנת תהליכי־היסוד הפועלים בין חלקיקים בעלי מסה לבין פוטונים, ושימשה בסיס להבנת התהליכים הפיסיקליים המתרחשים בין חלקיקים אלמנטריים (ע״ע).

כשם שהמכניקה הקלאסית היתה אז ראשו של קרחון המכניקה הק׳, נראה היום שהמכניקה הקוונטית היא, אולי, רק ראשו של קרחון גדול יותר; תורה המסבירה את מבנה החומר בממדים הקטנים מממדי הגרעין. נסיונות תאורטיים רבים לבחון את תורת חק׳ כמקרה פרטי של תורות אחרות הביאו לפיתוח פורה של „תורת השדות", „תורת הסימטריה" וכו׳. בכל אופן, תורת הק׳ היא עדיין התורה הבסיסית המקיפה ביותר של הפיסיקה.

ציור 1. הגרף מתאר קרינת גוף שחור ליחידת־שטח כפונקציה של אורך הגל בארבע טמפרטורות שונות. הקרינה הנפלטת יחסית לשטח שמתחת לגרף, ויחסית לחזקה הרביעית של הטמפרטורה המוחלטת. המיקום של „שיא" הגרף משתנה בהתאם לטמפרטורה ע״פ חוק וין.

1. **ראשיתה של הקוונטיזציה.** בסוף המאה ה 19 בחנה קבוצת פיסיקאים את ספקטרום הקרינה הנפלטת מ־משטחים לוהטים של מתכות (ע״ע, וע״ע ספקטרום וספקטרוסקופיה). השטף הכללי של הקרינה הנפלטת נמצא תלוי בחזקה הרביעית של הטמפרטורה והינו מתכונתי לשטח הפולט, עם קבוע פרופורציה, שנקרא הקבוע של סטפן־בולצמן (ע״ע קרינה). הספקטרום עצמו, היינו, השטף הכללי שנפלט בכל תדירות, נמצא גם הוא בלתי תלוי במהות המשטח המתכתי, ונראה היה שצורתו תלויה בטמפרטורת המשטח בלבד (ר׳ ציור 1). ואמנם, חוק ההעתקה של וין (ע״ע) קבע שהשטף הגדול ביותר נפלט באורך גל שארכו פרופורציוני הפוך לטמפרטורה. הפיסיקאים של אותה תקופה בנו מודל פשוט — מודל הגוף השחור (ע״ע קרינה) — להקלת החשיבה הפיסיקלית בנושא זה.

בעזרת חוקי התרמודינמיקה הוכיחו את התלות בחזקה הרביעית של הטמפרטורה ואת חוק ההעתקה, אך נכשלו בנסיונות להסביר את פרטי הספקטרום. להבנת כשלונה זה של הפיסיקה הקלאסית, נתבונן בחשבונם של ריילי וג׳ינז. הם תיארו את הגלים האלקטרומגנטיים שבקופסה השחורה כאוסף של אוסצילטורים — כל אורך גל והאוסצילטור (ע״ע) שלו. תיאור זה היה מוצדק, כיוון שמשוואת הגלים האלקטרומגנטיים עבור אורך גל מסוים דומה למשוואה של אוסצילטור הרמוני (ע״ע מכניקה, עמ׳ 441), כשאת מרחק האוסצילטור ממרכז התנועה מחליף גדלו של השדה החשמלי. ע״פ המכניקה הסטטיסטית, האנרגיה הממוצעת של אוסצילטור כזה בטמפרטורה T היא kT, כש k הוא הקבוע של בולצמן (ע״ע קרינה). ריילי וג׳ינז ספרו את מספר ארכי הגל השונים, שיכולים להתקיים בתוך הקופסה, על כיווניהם, וייחסו לכ״א מהם אנרגיה ממוצעת של kT. שיקולם היה שכתוצאה מהחזרות המרובות של כל קרן אור באורך גל מסוים בקירות הקופסה, עוברת כל קרן כזו בנקודה מסוימת פעמים רבות מאד. אם ישנה השדה החשמלי (או המגנטי) את עצמתו וכיוונו בכל מעבר כזה בנקודה, תהיה עצמת האור הממוצעת בה אפסית, ולא תתרום לאנרגיה הכללית. רק ארכי גל מסוימים המתפשטים בכיוונים מסוימים ינועו בקופסה, באופן שבחזרות רצופות שלהן בנקודה קבועה יהיה לשדה האלקטרומגנטי אותו ערך — אלה אפני התנודה שאותם ספרו ריילי וג׳ינז. התוצאה שקיבלו היתה שמספר האוסצילטורים השונים, שתדירותם נמצאת בין ν ל $\nu + d\nu$, בקופסה שנפחה V, הוא: $\rho_\nu d\nu = \frac{8\pi\nu^2 V}{c^3} d\nu$, כש c מהירות האור.

מכאן, ששטף הקרינה של גוף שחור בין שתי תדירויות כאלה צ״ל מתכונתי ל $U_\nu d\nu = \frac{8\pi\nu^2 V}{c^3} d\nu\, kT$.

נוסחה זו של ריילי־ג׳ינז תיארה היטב את החלוקה הספקטרלית של האור עבור תדירויות נמוכות; אבל בתדירויות הגבוהות ניבאה עליה מתמדת של שטף הקרינה, בניגוד לעקומות הנסיוניות. מעליה מהירה זו של השטף הצפוי בתדירויות גבוהות נבע שהשטף הכללי צריך להיות אינסופי; ולכן היה קושי תאורטי בהבנת הנוסחה.

ב 1900 גילה פלנק שאם מחליפים את האנרגיה הממוצעת kT של כל אוסצילטוד בגודל: $\frac{h\nu}{e^{(h\nu/kT)}-1}$, כאשר h הקבוע של פלנק מקבלים התאמה טובה מאד לעקומות הנסיוניות וגם שטף כללי סופי, ממנו ניתן לחשב בדיוק מצוין את הקבוע של סטפן־בולצמן. אנרגיה ממוצעת זו איננה אלא הגודל הישן kT, כאשר $\nu << \frac{kT}{h}$, ומשום כך התאים היטב החשבון של ריילי וג׳ינז לתדירויות הנמוכות. אבל כשהתדירות גבוהה, אנרגיה ממוצעת זו יורדת מהר מאד לאפס, בהיותה $h\nu e^{-h\nu/kT}$. פלנק ניסה להסביר את נוסחתו לאנרגיה הממוצעת בעזרת רעיון, שהיה חדש לחלוטין במחשבה הפיסיקלית של אותם ימים: הוא הציע שאנרגיית האור נפלטת ממערכות פיסיקליות בתדירות ν אך ורק במנות (קוואנטים) קבועות, שגודל כל אחת הוא $h\nu$. מכיוון שההסתברות הסטטיסטית התרמודינמית לפליטת אנרגיה E מתכונתית ל $e^{-E/kT}$, תהיה האנרגיה הממוצעת:

$$\frac{0.1 + (h\nu)e^{-h\nu/kT} + (2h\nu)e^{-2h\nu/kT} + \cdots}{1 + e^{-h\nu/kT} + e^{-2h\nu/kT} + \cdots} = \frac{h\nu}{e^{-h\nu/kT}-1}$$

הנוסחה של פלנק לקרינת גוף שחור היא אפוא:

$$U_\nu d\nu = \frac{8\pi h\nu^3}{c^3}\frac{1}{e^{h\nu/kT}-1}d\nu$$

ב 1905 גילה אינשטיין, שהאפקט הפוטואלקטרי (ע״ע פוטואלקטריות) מצביע על כך שגם בליעת האור ע״י מערכות פיסיקליות נעשית במנות קבועות $h\nu$ של אור בתדירות ν.

הרעיון שלתופעה גלית מובהקת כקרינת אור יש גם אופי חלקיקי, קיבל אישור סופי ב 1923, כשהתברר, מאפקט קומפטון (ע״ע), שהפוטון נושא אתו, בנוסף על האנרגיה שלו, גם תנע, ולכן הריהו כחלקיק לכל דבר.

מבחינת המושגים החדשים על קוונטיזציה, הראה אפקט קומפטון שגם התנע, הקשור עם הבליעה והפליטה של קרינה אלקטרומגנטית, ניתן במנות. התנע של הפוטון, כפי שנמדד בניסוי קומפטון, היה

$$p = \frac{h\nu}{c} = \frac{h}{\lambda}, \quad (1)$$

ולכן הקשר בין אנרגיית הפוטון E והתנע שלו p הוא

$$E=cp.$$

תורת היחסות (ע״ע יחסות, תורת ה־) מאפשרת יחס כזה בין תנע ואנרגיה רק עבור חלקיקים חסרי מסת מנוחה, ומכאן, שהפוטון הוא חלקיק בעל מסת מנוחה אפס.

2. **„תורת הק׳ הישנה״.** התכונות שסקרנו לעיל התגלו בעזרת תהליכי קרינה, דווקא במתכות, משום שהאלקטרונים בהן הם חפשיים (ע״ע אלקטרון; מתכות) בעיקרם. בתור שכאלה, התברר שביכלתם לבלוע ולפלוט פוטונים בכל תדירות. ואולם, בסוף המאה ה 19 עסקה קבוצה אחרת של פיסיקאים בבדיקת ספקטרום הקרינה הנפלטת מגזים, שמרכיביהם אטומים פשוטים, כמו מימן או הליום. ספקטרומים אלה הראו רק תדירויות מסוימות, האפייניות למרכיביו האטומיים של כל גז. בנסיונות למיין את „הקווים״ הספקטרליים (כפי שנקראו תדירויות אלה, עקב הקווים, שנוצרו בעטיים ע״ג לוח הצילום של הספקטרוסקופ) התגלו סדרות קווים, והתברר, שלכל תדירויות ספקטרום המימן, למשל, ניתן להתאים נוסחה אחת:

$$\nu = Rc\left(\frac{1}{n_1^2} - \frac{1}{n_2^2}\right), \quad (2)$$

כאשר R הוא הקבוע של רידברג (ע״ע אטום, עמ׳ 458), וכאשר n_1 ו n_2 $(n_1<n_2)$ הם מספרים טבעיים כלשהם. נוסחה כללית זו הורכבה ע״י בלמר, אחרי שהיו קיימות סדרות נפרדות עבור $n_1=1$ (סדרת לימן), $n_1=2$ (בלומר), $n_1=3$ (פשן).

מתמונת האטום של רד׳רפורד (ע״ע), שכבר היתה מקובלת באותו זמן, לפיה סובבים האלקטרונים את הגרעין החיובי, מייד ניתן היה להבין, שאלקטרון הקשור לאטום פולט פוטונים בתדירויות מסוימות בלבד. כשבדק פראונהופר את ספקטרום הקרינה של השמש בראשית המאה ה 19 גילה, שעל אף שהספקטרום היה רציף בעיקרו, כבמשטחים מתכתיים, נמצאו בו „הורים״ בתדירויות, שקצתן מתאימות לאלה של תדירויות ספקטרום המימן. „חורים״ אלה הוסברו עי״כ, שמעטפת המימן של השמש בולעת את הקרינה הבאה מעומק גדול יותר בשמש. הבליעה מופיעה בדיוק בתדירויות החסרות בתמונה שקיבל פראונהופר. מכאן, שהאלקטרון בורר גם את תדירויות הפוטונים שאותם הוא בולע. ב 1914 הראו פרנק והרץ בנסיונם הקלאסי, שגם האנרגיה של קרן אלקטרונים, הנשלחת אל האטום, תיבלע באותה מידה של בררנות.

נילס בור (ע״ע) קבע שבררנות זו באנרגיה מורה על כללים פיסיקליים חדשים אותם מקיים האלקטרון בתנועתו סביב הפרוטון באטום המימן. הוא ניסח כללים אלה בעזרת מושגים מן המכניקה הקלאסית של תנועות כוכבי הלכת, לפיה קיימים בתנועות מחזוריות „קבועים אדיאבטיים״, שהם גדלים הנשארים קבועים כשמשנים את הפרמטרים של התנועה (התנאים החיצוניים) באופן איטי. עבור קואורדינטה q כלשהי, שלה תנע צמוד p (ע״ע מכניקה), נתון „הקבוע האדיאבטי״, המתאים לקואורדינטה זו ע״י $I = \oint p\,dq$ כשהאינטגרציה מתבצעת על מחזור שלם של התנועה.

עבור האלקטרון שמסתו m, הסובב בתנועה מעגלית שהרדיוס שלה r סביב פרוטון באטום המימן, המרחק הזוויתי ϕ שעובר האלקטרון בזמן t הוא $\phi = \frac{vt}{r}$, כש v הוא מהירותו הקווית לאורך המעגל. התנע הקשור עם הקואורדינטה ϕ הוא, לפי המכניקה הקלאסית, התנע הזוויתי $L = mvr$.

מכאן,

$$I = \int_0^{2\pi} mvr\,d\phi = 2\pi rmv = 2\pi L, \quad (3)$$

כאן ממלא התנע הזוויתי את תפקיד הקבוע האדיאבטי.

הכלל הראשון של בור קבע שניתן להבין את ספקטרום אטום המימן ע״י הדרישה, שהקבועים האדיאבטיים, הקשורים עם כל דרגת חופש של תנועה, יהיו כפולות שלמות של הקבוע של פלנק (כלל הקוונטיזציה). לפיכך נקבל מ (3) שהתנע הזוויתי של האלקטרון הוא כפולה שלמה של $\hbar = \frac{h}{2\pi}$ $\varphi >$. ניתן להראות כי דרישה זו גם מקוונטטת את אנרגיית השדה האלקטרומגנטי בתדירות ν לכפולות שלמות של $h\nu$. לגבי האטום התבטא כלל הקוונטיזציה ב„כלל המצבים העמידים״ (ע״ע אטום, עמ׳ 483, 488). **הכלל השני** של בור דיבר על אפשרויות המעבר בין המצבים הנ״ל. מעבר כזה אפשרי רק בקפיצה, והבדל האנרגיות המכניות ΔE שיש לאלקטרון בשני המצבים יתאזן ע״י בליעה או פליטה של פוטון, שתדירותו היא אפוא $\nu = \frac{\Delta E}{h}$. שני הכללים הללו מהווים סטיה מהותית מן הפיסיקה הקלאסית. לפי האלקטרודינמיקה הקלאסית, חייב מטען הנע בתאוצה להקרין. מכיוון שתנועה מעגלית היא תנועה מואצת היה על האלקטרון לפלוט קרינה אלקטרומגנטית

במשך כל זמן תנועתו. עובדה זו אף יצרה קושי להבנת תמונת האטום של רד׳רפורד: כתוצאה מקרינה זו מאבד האלקטרון אנרגיה, ומשום כך היה עליו ליפול על הגרעין תוך $\sim 10^{-8}$ שניות. הכלל הראשון של בור לא הסביר מדוע אין האלקטרון נופל; הוא רק קבע את עובדת אי־נפילתו כאכסיומה בסיסית. זאת ועוד: תדירות הקרינה האלקטרומגנטית שפולט האלקטרון צריכה היתה להיות, לפי האלקטרומגנטיות הקלאסית, כתדירות תנועתו סביב הפרוטון או ככפולה שלמה שלה. הכלל השני קבע שאין לתדירות הקרינה הנפלטת כל קשר לתדירות סיבוב זו.

כדי להבין היכן פוסקים חוקי הפיסיקה הקלאסית להתקיים, קבע בור את „**עקרון ההתאמה**", לפיו תנועת האלקטרון ניתנת לתיאור מדויק במסגרת הפיסיקה הקלאסית, כשהמספרים הקוונטיים הם גדולים לאינסוף. עקרון זה ניתן להדגמה בעזרת אטום המימן: המצבים הקוונטיים באטום המימן הם כאלה שהאנרגיה שיש לאלקטרון במצב בעל מספר קוונטי n היא, לפי כלל המצבים העמידים,

$$E_n = -\frac{Rch}{n^2}$$

מכאן, שנוסחת תדירות הקרינה הנפלטת במעבר בין רמות האנרגיה n_1 ו n_2 זהה לזו שמצא בלמר (2). רדיוס תנועתו של האלקטרון במצב n ניתן בנוסחה

$$(4) \qquad r_n = \text{ס״מ}\ 5.29177\times10^{-9}\,n^2 = \frac{h^2}{4\pi^2me^2}\,n^2$$

(r_1 קרוי „רדיוס של בור"). עבור n גדול, אין המרחק בין r_n לבין r_{n+1} גדול לעומת r_n עצמו $\left(\frac{r_{n+1}-r_n}{r_n}\sim\frac{2}{n}\right)$, ומשום כך נראה שעבור מספרים קוונטיים גדולים יכול האלקטרון להימצא ברצף של ערכי r, כפי שנוענת הפיסיקה הקלאסית. לפי תורת בור, תדירות הקרינה הנפלטת במעבר בין $n+1$ וn עבור $n\to\infty$ היא

$$(5) \qquad \nu_{n+1,n} = \frac{2\pi^2mc^4}{h^2}\left[\frac{1}{n^2}-\frac{1}{(n+1)^2}\right]\sim\frac{4\pi^2mc^4}{h^2n^3}$$

מן המכניקה הקלאסית אנו יודעים שעל הכוח החשמלי הפועל בין האלקטרון לפרוטון $\frac{e^2}{r}$ לאזן את הכוה הצנטריפטלי $4\pi^2m\nu^2r$. אם נציב עבור r את ערכו מ (4) נקבל

$$(6) \qquad \nu = \frac{4\pi^2me^4}{h^2n^3}$$

ואמנם, הפיסיקה הקלאסית (6) ותורת בור (5) מביאות לאותה תוצאה במקרה של $n\to\infty$.

עיון נוסף בדוגמה זו של מספרים קוונטיים גדולים מביאה אותנו מייד אל בעיה יסודית, שלא באה על פתרונה בתורת הק׳ הישנה. האלקטרודינמיקה הקלאסית ידעה לחשב את הספק הקרינה של האלקטרון בתנועתו, ואי־לזאת גם את הקצב שבו קטנים ערכי הרדיוס של מסלולו. מעקרון ההתאמה ניתן היה לצפות שתורת הק׳ הישנה תוכל לומר משהו על הקצב הממוצע שבו מתרחשות הקפיצות בין המצבים כדי לקבל נוסחה דומה לזו הקלאסית. ואולם, כל מה שיכלה התורה לומר על כך היה רק שהמעברים קורים באקראי, ולכן תהליך הקפיצה הוא סטטיסטי בעיקרו. החישוב הסופי של הסתברות המעבר בין המצבים בוצע רק אחרי שפותחה תורת הק׳ המלאה.

3. **הרחבות והשלמות במסגרת תורת הק׳ הישנה.** גם אטומים „דמויי מימן" (אלקטרון אחד, אבל גרעין בן מספר פרו־טונים) גילו התנהגות המתאימה לתורת בור. בשנים הראשונות נבדקו He^+, Li^{2+}, Be^{3+} ודומיהם, אולם מאוחר יותר, משנמדדו הקווים בדיוק רב יותר, התבררו סטיות קלות מהערכים שקיבל בור ונמצא גם פיצול דק לקווים (ע״ע ספקטרום, ספקטרוסקופיה). אלה תוקנו עי״כ שנלקחה בחשבון מסתו הסופית של הגרעין או ע״י תיקונים מתורת היחסות: מפורסם במיוחד החשבון של זומרפלד (ע״ע אטום, עמ׳ 687), שקיבל התאמה מלאה למדידות הנסיוניות במימן ע״י חישוב מפורט של תנועה במסלולים אליפטיים והכנסת תיקונים שהתבקשו מתורת היחסות. תיקוניו של זומרפלד מהווים דוגמה מופלאה לתורה פיסיקלית לא נכונה, שהתאמתה לנסיון עבור אטום המימן היתה מקרה מוצלח ותו־לא; סטיות נוספות שנתגלו באטומים „דמויי מימן" לא מצאו את הסברן במסגרת חישוביו היחסיים של זומרפלד. רק ב 1925 הציעו גודסמית ואולנבק את ההסבר המקובל כיום לפיצול חדק באטומים „דמויי מימן" ואחרים: בניסוי קלאסי, שביצעו ב 1922 שטרן וגרלך, נקבע שלאלקטרון תנועה סיבובית עצמית — **ספין** (spin). התנע הזוויתי הקשור עם הספין הוא $\frac{1}{2}\hbar$, בניגוד לתנע הזוויתי המסלולי שלו, שהוא תמיד כפולות שלמות של $\hbar$. גודסמית ואולנבק טענו שהספין גורם גם ליצירת מומנט מגנטי (ע״ע מגנטיות) עצמי של האלקטרון, המושפע מן השדה המגנטי שיוצר האלקטרון בתנועתו סביב הגרעין (יחידת המומנט המגנטי של האלקטרון קרויה „מגנטון בור" [ר׳ להלן]). האנרגיה הכללית של המצב האלקטרוני תלויה אפוא גם בזווית שבין הספין של האלקטרון לבין התנע הזוויתי המסילתי שלו. „אינטראקציית ספין־מסילה" זו היא האחראית לפיצול הדק בקווים אטומיים, והסברה ניתן במסגרת תורת בור.

ספקטרומים של אטומים שאינם „דמויי מימן", כמו He, היוו את הבעיה היסודית השניה שלא באה על פתרונה בתורת הק׳ הישנה: התורה לא הסבירה כיצד מפעילים את כלל המצבים העמידים לגבי מערכת רב־אלקטרונית. גם במכניקה הקלאסית לא ניתן להגדיר את הקואורדינטות המתאימות של התנועה במערכת כזו, עקב הכוח הפועל בין האלקטרונים. ואולם, בעוד שהמכניקה השמימית, למשל, ידעה למצוא קירובים מתמטיים מצוינים לשם תיאור מסלוליהם של כוכבי הלכת סביב השמש, תוך התחשבות בכוח המשיכה שבין כוכבי הלכת לבין עצמם, הרי שבתורת בור לא היתה אפילו נקודת־מוצא לביצוע קירובים כאלה. עם זאת, היה לה השג נכבד בהסברת ספקטרומים מסוימים של אטומים שאינם „דמויי מימן": אלה קרני הX, שנפלטו ממשטחי מתכת, העשויים אטומים כבדים, כתוצאה מחפצצתם ע״י אלקטרונים מהירים. תדירויותיהן נמצאו מתכונתיות לריבוע המספר האטומי של האטום הפולט (נוסחת מוסלי [ע״ע אטום]), בהתאמה לתורת בור.

כדי להבין את הצלחת התורה במקרה מיוחד זה של קרינה מאטומים מרובי אלקטרונים, יש לזכור כי ביצירת קרני X (ע״ע) אין המסלולים הפנימיים של האלקטרונים באטומים כבדים מושפעים במידה רבה מהאלקטרונים האחרים (מאותה סיבה שהשדה החשמלי מתאפס בתוך מוליך טעון). לכן, בחישוב התדירות יכלה תורת בור לטעון שזוהי בעיקרה רק בעיה של אלקטרון יחיד הנע באטום „דמוי מימן", ולכן ניבאה נכון את תלות התדירות בריבוע המספר האטומי, ואף חישבה נכון את הגדלים המתאימים.

במקרה של אלקטרונים חפשיים במשטחי המתכת (ר׳ לעיל): המחזור היחיד בתנועת האלקטרון החפשי במתכת הוא הזמן העובר בין החזרות רצופות שלו מאותו קיר פנימי במשטח. אם מתרכזים, לשם פשטות, בתנועה במימד אחד (ציר x), ייכתב תנאי הקוונטי־זציה של וילסון־זומרפלד באופן הבא:

$$(7), \qquad \oint p\,dx = 2pD = nh$$

D הוא עובי המשטח לאורך ציר x. מכאן, שערכי התנע הקווי שיש לאלקטרון הם $p_n = \frac{h}{2D}\cdot n$,

וערכי האנרגיה הקינטית שיש לו הם $E_n = \frac{h^2}{8mD^2}n^2$.

עבור 1 ס"מ = D, למשל, אנו רואים שההבדל בין שני ערכי תנע סמוכים הוא $\frac{h}{2D} = 3.3 \times 10^{-27} c.g.s.$.

מכאן, שלכל השימושים המעשיים יש לאלקטרון החפשי רצף של ערכי תנע מותרים ע"פ תורת בור, ולכן גם רצף של ערכי אנרגיה, ומכאן, שיוכל לפלוט או לבלוע פוטונים בכל תדירות שהיא.

4. מ כ נ י ק ת ה ג ל י ם. קטעי המידע, שנאספו בניסויים ונוסחו במסגרת תורת הק' הישנה, צריכים היו להוות בסיס לתורה חדשה שתתן את חוקי המכניקה הקלאסית עבור מספרים קוונטיים גבוהים ותתגבר על שתי הבעיות הבסיסיות ובעיות אחרות אותן לא הצליחה תורת בור לפתור במלואן. לבניית התורה החדשה היו שותפים, בין השאר, דה־ברולי, שרדינגר, היזנברג, בורן ודירק (ע' ערכיהם); בשתי צורותיה היסודיות: מכניקת הגלים ותורת המַטריצות. להלן תובא הצורה הראשונה.

כזכור, כבר הוכר הפוטון כמהות פיסיקלית בעלת אופי גלי וחלקיקי כאחד, ודה־ברולי ראה את האפשרות שלכל המהויות הפיסיקליות הנושאות אנרגיה ותנע יש אופי כזה. ע"י משוואות (1) ו (7) התקבלו תנאי הקוונטיזציה של הפוטון:

$$n = \oint \frac{dx}{\lambda} = \frac{2D}{\lambda}.$$

פירושו, שבקטע D יימצא מספר שלם של חצאי אורך גל, או שמחזור תנועה שלם יכלול מספר שלם של ארכי גל, וזהו בעיקרו התנאי להיווצרות גלים עומדים בקטע D (ע"ע גל, עמ' 735). לפיכך הציע דה־ברולי ליחס גם לאלקטרון אורך גל של $\lambda = h/p$ („אורך הגל של דה־ברולי"); הוא טען שהמצבים העמידים של אטום המימן הם בדיוק אלה שבהם ממלא האלקטרון בתנועתו המחזורית מספר שלם של ארכי גל. בכך הניח את היסוד למכניקת הגלים.

אפיו הגלי של הפוטון בא לידי ביטוי כשגורם השבירה של התווך שבו הוא נע משתנה עפ"נ מרחק בסדר גודל של אורך גל (השפעתו של גורם השבירה הוא שינוי אורך הגל של הפוטון). לדוגמה: כשמבצעים ניסוי עקיפה משני סדקים, נראית תמונת העקיפה הגלית בצורה הטובה ביותר כשהמרחק בין הסדקים הוא בסדר גודל של אורך הגל; כשמדובר במרחקים גדולים יותר, נעלמת תמונת העקיפה בתוך אי־ההומוגניות האחרות בסביבה והתיאור החלקיקי של האור, המדבר על התפשטות האור בקווים ישרים, נעשה מתאים. באופן דומה, הגודל המשנה את אורך הגל של האלקטרון, דהיינו, את התנע שלו, הוא הפוטנציאל החיצוני שבו נע האלקטרון. אם נסמן ב V את האנרגיה הפוטנציאלית של האלקטרון בפוטנציאל זה, וב E את האנרגיה הכללית של האלקטרון, יתקבל ע"פ חוק שימור האנרגיה

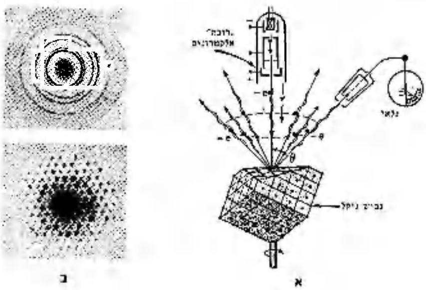
$$\frac{p^2}{2m} + V = E \qquad (8)$$

או

$$p = \sqrt{2m(E - V)}.$$

מכאן, שכדי לגלות את אפיו הגלי של האלקטרון יש לחפש פוטנציאלים, המשתנים עפ"נ מרחקים בסדר גודל של אורך גל של דה־ברולי. כעבור שלוש שנים, בעקבות הצעתו של דה־ברולי, מצאו דיויסון (ע"ע) וגרמר (Germer) פוטנציאלים כאלה. באותו זמן יוצרו אלומות האלקטרונים ע"י התפרקות בשפופרות אלקטרוניות (ע"ע קרני קתודה; אלקטרון). האלקטרונים הואצו במפלי פוטנציאל בני כמה עשרות וולטים; ארכי הגל שלהם היו אפוא, בסדר גודל של המרחקים הבין־אטומיים בגביש:

$$\lambda = \frac{h}{\sqrt{2mE}} \sim \frac{150}{\sqrt{v}} \mathring{A},$$

ציור 2. א. נסיון דיויסון־גרמר: האלקטרונים פוגעים במשטח גבישי, ומתאבכים כמו גלים באורך־גל קצר מאד. ב. תמונות התאבכות של אלקטרונים.
למעלה: אלקטרונים מעלה־כסף „תנורים" במתח של 36.000 וולט.
למטה: אלקטרונים של גביש־מיקה „הנורים" במתח של 68,000 וולט

כש v נתון בוולטים. האטומים בגביש יוצרים שינויים בגורם השבירה של קרינה אלקטרומגנטית, וכן ניתן לקבל מהם תמונות עקיפה של קרני X, משום שאורך הגל של קרני X הוא בסדר גודל כזה. אבל, באותה מידה, גורמים אטומים אלה לשינויים בפוטנציאל החשמלי, הפועל על אלומת אלקטרונים העוברת דרך הגביש. דיויסון וגרמר ניצלו עובדה זו כדי לקבל תמונות עקיפה (ציור 2) של אלקטרונים מגבישים, שהיו דומות ביותר לאלה שהתקבלו מקרני X.

זו היתה הוכחה דרמתית לנכונות רעיונותיו של דה־ברולי, שהפכו לנחלת הכלל. שרדינגר נתן להם את הניסוח המתמטי שהיה דרוש כדי ליצור את „מכניקת הגלים", בהתבססו על משוואת הגלים עבור הקרינה האלקטרומגנטית. כל גודל הקשור לאורך גל מסוים של קרינה זו — רכיבי השדה החשמלי או המגנטי — משתנה במרחב לפי אורך הגל של הקרינה $a = a_0 \sin(\vec{k} \cdot \vec{r} - \omega t)$, כאשר $\vec{k}$ הוא וקטור הגל (וקטור, שכיוונו ככיוון התפשטות הקרינה וגדלו הוא $2\pi/\lambda$, כש λ הוא אורך הגל), $\omega = 2\pi\nu$ ו a_0 קבוע. הגודל a מקיים את משוואת הגלים הקלאסית

$$\frac{\partial^2 a}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 a}{\partial y^2} + \frac{\partial^2 a}{\partial z^2} + \frac{4\pi^2}{\lambda^2} a = 0.$$

גודל כלשהו ψ, הקשור לתנועת האלקטרון, יקיים, לפי שרדינגר, משוואה דומה. בהצבת אורך גל דה־ברולי במשוואה זו, נקבל את מ ש ו ו א ת ש ר ד י נ ג ר ש א י נ ה ת ל ו י ה ב ז מ ן:

$$\mathcal{H}\psi \equiv -\frac{\hbar^2}{2m}\left(\frac{\partial^2\psi}{\partial x^2} + \frac{\partial^2\psi}{\partial y^2} + \frac{\partial^2\psi}{\partial z^2}\right) + V\psi = E\psi \qquad (9)$$

כאשר $\mathcal{H}$ הוא ההמילטוניאן (ע"ע מכניקה, עמ' 445). משוואה (9) מספיקה לצורך טיפול בגלים עומדים; למשל, חישוב רמות האנרגיה של אטום המימן, אוסצילטור הרמוני, או כל מערכת עמידה הממלאת את תנאי הקוונטיזציה עבור גלי אלקטרון עומדים. אולם, משוואה זו אינה מתארת את התלות של ψ בזמן. התלות בזמן חשובה כשדנים במצבים לא־עמידים, כתהליך הקפיצה בין רמות אלקטרוניות שכתוצאה ממנה נפלט פוטון; חידוש חשוב זה של תורת שרדינגר חסר בתורת הק' הישנה.

מן הכלל השני של בור הניח שרדינגר, שתדירות הגל האלקטרוני אינה אלא האנרגיה שלו, המחולקת בקבוע של פלנק:

$$\nu = \frac{\omega}{2\pi} = \frac{E}{h} = \frac{1}{2\pi} \cdot \frac{E}{\hbar},$$

נוכל להבין הנחה זו באמצעות התופעה הבאה (אפקט בְּרילוּאַן

[Brillouin]) : שדות אלקטרומגנטיים של שני גלים בעלי תדירות ν_1 ו ν_2, העוברים דרך חומר דיאלקטרי, פועלים במחובר על מטעני החומר ויוצרים בהם גל בתדירות ההפרש $\nu_1-\nu_2$, שהוא גל קול העובר בתוך החומר. ולהפך, אם נעביר בחומר גל אלקטרומגנטי שתדירותו ν_1 נמצא, שקיימת האפשרות שגל זה יעורר בחומר גל קול בתדירות $\nu_1-\nu_2$; בתמורה לעירור זה יצא מן החומר גל אלקטרומגנטי אחר בתדירות ν_2. תופעה זו היא דוגמה ל„התאמת מופעים": הפיכת גל אחד או קבוצת גלים לקבוצת גלים אחרת, מתבצעת ביעילות מירבית אם קיימת ביניהם התאמת מופע. בדוגמה שלנו המופע הוא νt ומכאן

$\nu_1 t$	$=$	$\nu_2 t$	$+$	$(\nu_1-\nu_2)t$
גל א.מ. נכנס		גל א.מ. יוצא		גל קול יוצא

שרדינגר ראה את תהליך פליטת הפוטון של בור באופן הבא: גל אלקטרוני אחד, שתדירותו ν_2 (האלקטרון ברמה 2), הופך לגל אלקטרוני שני, שתדירותו ν_1 (האלקטרון ברמה 1), ולגל אלקטרומגנטי, שתדירותו ν. ע"פ כלל התאמת המופעים: $\nu = \nu_2 - \nu_1$,

ועפ"פ הכלל השני של בור $\nu = \frac{E_2}{h} - \frac{E_1}{h}$.

משתי משוואות אלה נובעת טענת שרדינגר, כי $\nu_1 = \frac{E_1}{h}$, ו $\nu_2 = \frac{E_2}{h}$. הנחה זו על תדירות הגל האלקטרוני הביאה את שרדינגר לדילמה מיידית: עבור אלקטרון חפשי $(V=0)$ צריכה צורת הגל האלקטרוני להיות

$$\psi = \psi_0 \cos\left(k \cdot r - \frac{E}{\hbar} t\right) \text{ או } \psi = \psi_0 \sin\left(k \cdot r - \frac{E}{\hbar} t\right)$$

אולם, מאידך, אם נציב זאת במשוואת הגלים האלקטרומגנטית התלויה בזמן — $\frac{\partial^2\psi}{\partial x^2} + \frac{\partial^2\psi}{\partial y^2} + \frac{\partial^2\psi}{\partial z^2} - \frac{1}{v^2}\frac{\partial^2\psi}{\partial t^2} = 0$,

נקבל

$$\frac{E}{h} = v\frac{1}{h}, \qquad (10)$$

כאשר v היא מהירות הגל (שהוא גודל קבוע!). משוואה (10) עומדת בסתירה גמורה למשוואת האנרגיה של האלקטרון החפשי

$$E = \frac{p^2}{2m}. \qquad (11)$$

רק ב 1928, משהביא דירק את משוואתו הרלטיוויסטית עבור הגל האלקטרוני (ר' להלן), יושבה הסתירה בין משוואת שרדינגר למשוואת הגלים הקלאסית: משוואת דירק הראתה שהמעבר הטבעי בין המשוואות (9) ו (10) מתבהר כשמניחים שלאלקטרון יש ספין (דבר שכבר היה ידוע אז) ובן זוג בעל מטען חיובי (הפוזיטרון, שהתגלה ב 1932). ואולם שרדינגר קבע שכדי לשמור על נוסחת האנרגיה של האלקטרון יש לוותר על משוואות הגלים הקלאסיות. ψ חייבת להיות גודל מרוכב (ע"ע אריתמטיקה, עמ' 887).

$$\psi = \psi_0 e^{\pm(i/\hbar)(\vec{p}\cdot\vec{r}-Et)} \qquad (12)$$

והמשוואה התלויה בזמן צריכה להיות

$$(13) \quad \mathcal{H}\psi = \frac{\hbar^2}{2m}\left(\frac{\partial^2\psi}{\partial x^2} + \frac{\partial^2\psi}{\partial y^2} + \frac{\partial^2\psi}{\partial z^2}\right) + V\psi = -i\hbar\frac{\partial\psi}{\partial t}$$

מתוך התבוננות במשוואה (10) נוכל לומר, שכדי לעבור מנוסחת האנרגיה הקלאסית (8) לאופרטור של שרדינגר, יש להחליף את p_i ב $i\hbar\frac{\partial}{\partial x_i}$ ואת E ב $-i\hbar\frac{\partial}{\partial t}$.

הפיסיקה אינה מודדת גדלים מרוכבים. באופן עקרוני ניתן היה להתייחס אל פונקצית הגל ψ רק כאל גודל עזר מתמטי, שבעזרתו אפשר למצוא את רמות האנרגיה במערכת ואת תכונותיה הנוספות. ואולם, עד מהרה התברר, ש ψ עצמה מכילה אינפורמציה פיסיקלית.

במערכת של אלקטרון יחיד, למשל, ψ היא פונקציה של קואורדינטות האלקטרון $\vec{r}$ ושל הזמן t:

$$\psi = \psi(\vec{r},t).$$

משוואת שרדינגר, בהיותה משוואה לינארית, קובעת את ψ עד כדי קבוע מספרי, ומשום כך נהוג ל„נרמל" אותה ע"י הדרישה

$$\int |\psi(r,t)|^2 dV = 1,$$

כשהאינטגרציה מבוצעת על מרחב הקואורדינטות של האלקטרון היחיד. (דרישה זו עדיין משאירה את ψ בלתי קבועה עד כדי קבוע מרוכב שערכו המוחלט הוא יחידה). אם נכתוב את ψ כמספר מורכב בהצגתו הפולרית — $\psi(r,t) = R(r,t)e^{i\phi(\vec{r},t)}$ — יהיו ל R ול ϕ המשמעויות הסטטיסטיות־פיסיקליות הבאות:

1) $R^2 = |\psi|^2$ הוא צפיפות ההסתברות (ע"ע) ליחידת נפח למציאת האלקטרון בנקודה $\vec{r}$, בזמן t. בדרך זו מתואר האלקטרון כענן מרחבי, שצפיפותו נתונה בכל מקום ובכל זמן t ע"י $R^2(\vec{r},t)$.

2) במסגרת אותו דימוי של האלקטרון ניתן לעמוד גם על „מהירות התנועה" של הענן בנקודה $\vec{r}$ ובזמן t, כאילו היה נוזל בתנועה. מהירות זו נתונה ע"י המשוואה הווקטורית

$$v = \frac{\hbar}{m}\nabla\phi$$

משוואת שרדינגר (13) מכילה תשובה מיידית לבעיה הבסיסית השניה של תורת הק' הישנה: במערכת n אלקטרונית הופכת ψ להיות פונקציה של כל הקואורדינטות $\vec{r}_k$ (של האלקטרון ה k) והזמן t, והמשוואה היא

$$\mathcal{H}\psi = -\frac{\hbar^2}{2m}\sum_{k=1}^{n}\left(\frac{\partial^2}{\partial x_k^2} + \frac{\partial^2}{\partial y_k^2} + \frac{\partial^2}{\partial z_k^2}\right)\psi + V(\vec{r}_1,\cdots,\vec{r}_k)\psi = -i\hbar\frac{\partial\psi}{\partial t}$$

כש V היא עתה האנרגיה הפוטנציאלית הכללית (הכוללת את האינטראקציה בין האלקטרונים). האינטרפרטציה הסטטיסטית של $|\psi|^2$ היא, עתה, של צפיפות ההסתברות במרחב ה n ממדי של קואורדינטות כל האלקטרונים. וקטור המהירות ה n ממדי של „נוזל הענן" נתון גם הוא במשוואה דומה.

מצורתה של משוואת שרדינגר מובן כי ניתן לכתוב את ψ לאלקטרון יחיד, בצורתה הכללית ביותר, כסכום גלים מישוריים:

$$\psi(\vec{r},t) = \iiiint d^3p\,dE\,a(p,E)\,e^{(i/\hbar)(\vec{p}\cdot\vec{r}-Et)}$$

המשוואה מגבילה את הערכים הבלתי תלויים ש E ו p יכולים לקבל; למשל, עבור חלקיק חפשי, צ"ל תמיד $E = \frac{p^2}{2m}$, ולכן צורתה הכללית של פונקצית הגל עבור אלקטרון חפשי היא

$$\psi(\vec{r},t) = \iiint d^3p\,a(p)\,e^{(i/\hbar)(\vec{p}\cdot\vec{r}-(p^2/2m)t)}$$

כאשר קיים פוטנציאל במרחב, הקשר בין ערכי E ו p מסובך יותר, והפיתוח בגלים מישוריים אינו יעיל עוד. צורתה הכללית של ψ ניתנת אז באופן הבא: מוצאים תחילה את הפתרונות למשוואת שרדינגר שאינה תלויה בזמן (9), הנחלקים, בד"כ, לשני סוגים:

א) פתרונות שבהם $\psi \to 0$, כאשר $r \to \infty$, הקיימים רק עבור ערכי אנרגיה מסוימים ואפייניים לכל פוטנציאל V; אלה הן **רמות האנרגיה** של האלקטרון בפוטנציאל זה, המתאימות, במכניקה

הקלאסית, לתנועת האלקטרון במסלולים קשורים, כך ש $E_n - V(\infty) < 0$. נציין ב ψ_n את הפתרון המתאים לאנרגיה E_n: כשיש יותר מפתרון אחד לאנרגיה E_n, נוסיף אינדכס ל ψ_n ונציינו ב $\psi_{n,\alpha}$.

ב) פתרונות אחרים; כשהם קיימים, הרי ניתן למצאם עבור כל ערך של E, המקיים, במקרה זה $E - V(\infty) > 0$ — מה שמתאים במכניקה הקלאסית לתנועת האלקטרון במסלול שאינו קשור. זהו הספקטרום הרציף של הפוטנציאל V. עתה כותבים את הפונקציה ψ הכללית ביותר כך:

$$(14)\quad \psi(\vec{r}, t) = \sum_{n,\alpha} a_{n\alpha}\psi_{n\alpha}(r)e^{-(i/\hbar)E_n t} + \sum_{E,\alpha} a_\alpha(E)\psi_\alpha(E, \vec{r})e^{-(i/\hbar)Et}$$

ע"ס ידיעת הפתרונות הנ"ל ניתן למצוא ביטויים מפורשים עבור המקדמים $a_{n,\alpha}$ ו $a_\alpha(E)$. כך ניתן למצוא את התנהגות ψ בכל זמן $t>0$, אם יודעים מהי ב $t = 0$ ואם מכירים את כל רמות האנרגיה והפונקציות העצמיות שלהן.

פיתוח (14) של הפונקציה הכללית $\psi(\vec{r},t)$ מאפשר להדגים משמעות סטטיסטית אחרת שלה: המקדמים $|a_i|^2$ מהווים את ההסתברות למציאת האלקטרון במצב עצמי i. במשמעות זו מקופלת הדרך, בה מטפלת מכניקת הגלים בבעיה הבסיסית הראשונה של תורת הק' הישנה — המעבר בין הרמות בפליטת (או בליעת) פוטון.

נוכחות פוטון „בסביבה" מוסיפה להמילטוניאן איבר אינטראקציה בין האלקטרון לבין השדה האלקטרומגנטי (H_{int}); כתוצאה ממנו משתנה פונקציית הגל האלקטרונית, שכן משוואת שרדינגר משתנה. ההסתברות למציאת האלקטרון, בתום פעולת H_{int}, במצב ψ_n, ניתנת ע"י אותו $|a|^2$, שהוא מקדם הפיתוח של הפונקציה החדשה בפונקציות של משוואת שרדינגר המקורית. המצב ההתחלתי המסוים $\psi = \psi_m(\vec{r}, t=0)$ יהווה ע"כ סיכוי למעבר בין המצבים m ו n, תוך כדי פליטת פוטון בתדירות ההפרש. בעיקרו, מודד המקדם a את מידת התאמת המופע של הגל האלקטרומגנטי ושני גלי האלקטרון, ברמות m ו n, מבחינת התלות הזמנית והמרחבית. יש לציין, שאת התמונה המלאה של אינטראקציית האלקטרון עם השדה האלקטרומגנטי נתנה רק האלקטרודינמיקה הקוונטית (ע"ע פינמן), שתיארה אותה בעזרת התנגשויות אלמנטריות בין אלקטרונים לפוטונים.

5. האלקטרון כחלקיק במכניקת הגלים; עקרון אי־הוודאות. ע"פ פונקציית הגל של האלקטרון החפשי (12), מהירות הענן האלקטרוני (ר' לעיל) $\vec{V} = \frac{\hbar}{m}\vec{\nabla}\phi = \frac{p}{m}$ זהה למהירות הקלאסית של האלקטרון. אולם, החידוש של מכניקת הגלים הוא, שאין אנו יודעים היכן נמצא האלקטרון הזה בזמן t, שכן צפיפות הסיכוי למצאו, $|\psi|^2$, היא קבועה בכל המרחב; המושג הקלאסי של אלקטרון, הנע במהירות נתונה מנקודה אחת לשניה במרחב, נעלם כליל.

מאידך, אם רוצים לתאר אלקטרון הנמצא בנקודה נתונה ע"י פונקציה ψ, שתהיה שונה מאפס רק באותה נקודה, נקבל שאין ל $\vec{\nabla}\phi$ כל גודל מוגדר, ולכן אין יודעים מהי מהירות האלקטרון בהיותו בנקודה הנתונה.

המעבר מן המכניקה הקלאסית אל מכניקת הגלים יובן כשיתברר באלו תנאים מאפשרת האחרונה לדעת הן את מקומו והן את מהירותו של האלקטרון. אנליזה מדוקדקת של כל צורות ψ האפשריות מגלה שניתן לבנות בציר x, למשל, פונקציית גל, כך של $|\psi|^2$ גודל משמעותי רק בקטע Δx סביב נקודה x_0, וכך שמהירות החלקיק היא בתחום ΔV_x סביב מהירות $V_{0,x}$, ומתקיים

$$\Delta V_x \Delta x > \frac{1}{2}\cdot\frac{\hbar}{m} \qquad \text{או} \qquad \Delta p_x \Delta x > \frac{1}{2}\hbar.$$

בדרך זו ניתן לבנות פונקציות גל המקיימות אי־שוויון דומה בצירי y ו z, וכן: $\Delta E \Delta t > \frac{1}{2}\hbar$. אי־שוויונות אלה מהווים את „עקרון אי־הוודאות" של הייזנברג. העקרון אומר, ש„ניתן לקבוע את המקום והתנע של האלקטרון ברגע נתון רק עד כדי אי־ודאויות שמכפלתן אינה קטנה מ $\hbar\frac{1}{2}$", או ש„בנקודת זמן נתונה אין לדעת את האנרגיה של האלקטרון. אולם, אפשר לקבוע את האנרגיה שלו עד כדי אי־ודאות מסוימת, שאינה קטנה מ $\hbar\frac{1}{2}$ מחולק בזמן המדידה". פונקציית הגל, שעבורה אי־הוודאויות הן מינימליות, היא „חבילת הגלים המינימלית", ובה מתחברים גלים רבים ל„חבילה" אחת, הנעה במרחב באופן שבו נע החלקיק במכניקה הקלאסית. (על ההשלכות הפילוסופיות של עקרון אי־הוודאות ע"ע: מדע, עמ' 318; מדידה, עמ' 255; דטרמיניזם, עמ' 291; פיסיקה.)

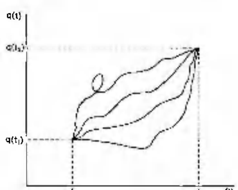
כשהתנע של האלקטרון גבוה, ניתן תמיד לבנות את חבילת הגלים באופן שאי־הוודאות היחסית בתנע, $\Delta p/p$, ואי־הוודאות במקום, שתיהן קטנות מאד; זהו התנאי שבו האלקטרון הוא חלקיק קלאסי לכל דבר. והוא דומה ביותר לזה המתבקש מ„עקרון ההתאמה" של בור. הוא גם דומה לתנאי שנוסח קודם עבור אורך הגל האלקטרוני, h/p, הקטן מאוד יחסית למרחק אפייני שבו נמצא האלקטרון (שכן, בכל מקרה, $|\Delta p| \gtrsim p$). מן הראוי לציין בהקשר זה שקיומו של עקרון אי־הוודאות עבור פוטונים (קרינה אלקטרומגנטית) היה ידוע מאז נסיונות העקיפה (ע"ע) של ינג ופרנל (ע' ערכיהם). תמונת העקיפה שנוצרה מסדק ביטאה בצורה ברורה את העובדה שככל שאנו מדייקים יותר בקביעת מקומו של הפוטון (הקטנת רוחב הסדק) כך קטנה האפשרות לקבוע את התנע שלו באותו כיוון (ההרחבה הזוויתית הנלווית של תמונת העקיפה). מכניקת הגלים הכילה אותו גם עבור האלקטרון וחלקיקים חמריים אחרים. פיינמן ניסח את תורת הק' בשיטת „אינטגרל המסלולים", בעזרתה ניתן היה לפתח את התורה ולהרחיבה אל האלקטרודינמיקה הקוונטית ומעבר לה, אל הפיסיקה של החלקיקים האלמנטריים. בשל חשיבות ניסוח זה (בעזרתו ניתן להבין את המעבר מן הפיסיקה הקלאסית אל תורת הק' בצורה הכללית ביותר), הוא יובא להלן בקצרה.

המכניקה הקלאסית הגדירה גודל, שנקרא „פעולה" S (ע"ע מכניקה, עמ' 445). גודל זה ניתן לכתיבה באופן

$$(15)\qquad S[M] = \int_{t_1}^{t_2} \dot{L}dt$$

כאשר $\dot{L}$ היא הפונקציה של לגראנז' (שבמערכות מכניות מסוימות ניתנת לכתיבה באופן $\dot{L}(q_i, q_i, t) = T - U$ וכאשר האינטגרל (15) מבוצע לאורך מסלול M במרחב של (q_i, t) ותלוי, לכן, באותו מסלול (ציור 3). נניח, שבזמן t_1 היו קואורדינטות המערכת $q_i^{(1)}$, ובזמן t_2 — $q_i^{(2)}$.

המערכת נעה על מסלול כזה, שעבורו הפעולה היא מינימלית;

ציור 3. „אינטגרל פיינמן": ע"פ מכניקת הקוונטים נעה המערכת על כל מסלול אפשרי בין $(t_1, q(t_1))$ ו $(t_2, q(t_2))$, ולכן מבוצע אינטגרל הפעולה על כל מסלול ומסלול לפי (16)

זהו „עקרון הפעולה המינימלית" או עקרון „לגראנז'", והוא מקפל בתוכו את עיקרה של המכניקה הקלאסית ואת כל תכונות המערכת המכנית.

לפי מכניקת הק' עשויה המערכת לנוע על כל מסלול אפשרי בין $(q_i^{(1)}, t_1)$ ל $(q_i^{(2)}, t_2)$. ואולם, הגודל הפיסיקלי הרלוונטי אינו הפעולה עצמה, אלא

$$K(q_i^{(1)}t_1; q_i^{(2)}t_2) = \sum_M e^{i(2\pi S[M]/h)}, \qquad (16)$$

כשהסיכום הוא על כל המסלולים האפשריים. הגודל K מחליף את הפעילה המינימלית בהכללת כל תכונות המערכת. אם נתבונן בנוסחה (16) נראה, שעל אף העובדה שכל המסלולים משתתפים בסיכום בצורה שווה, הרי יש תפקיד מיוחד למסלול הקלאסי, שעבורו הפעולה היא מינימלית. עבור מסלולים הקרובים למסלול זה.

$e^{\frac{2\pi i S[M]}{h}}$ כמעט אינו משתנה, ולכן התרומה המשותפת ל K של המסלול הקלאסי ואלה הסמוכים לו היא משמעותית.

לעומת זאת, אם נתבונן במסלול המרוחק מן המסלול הקלאסי, הרי עבור מסלולים הקרובים אליו $e^{\frac{2\pi i S[M]}{h}}$ משתנה במהירות (מספיקה תוספת של $\frac{1}{2}h$ ל S כדי לשנות את הסימן של $e^{\frac{2\pi i S}{h}}$). ולכן, תרומתם המשותפת של מסלול רחוק ואלה הסמוכים לו מתבטלת בחלקה, משום ריבוי התרומות בעלות סימנים מתחלפים. באופן זה, רוב התרומה לגודל $K(q_i^{(1)}, t_1; q_i^{(2)}, t_2)$ מגיעה ממסלולים הסמו־כים למסלול הקלאסי (רק כאשר $h\to 0$ תבוא התרומה ל K מהמסלול הקלאסי לבדו). ניתן לנסח זאת גם באופן שקול: כאשר הנקודות $(q_i^{(1)}, t_1)$ ו $(q_i^{(2)}, t_2)$ רחוקות דיין, מצטמצם האיזור סביב המסלול הקלאסי, שממנו באה רוב התרומה ל K, למסלולים שהם, לכל אָרכם, קרובים מאד למסלול הקלאסי. וכך, במקרה זה, השימוש ב K או בפעולה המינימלית מביא לאותן תוצאות פיסיקליות, וזהו אפוא הגבול שבו נכונה הפיסיקה הקלאסית. זהו הניסוח לאי־וודאות הפעולה; עקרון אי־הוודאות נובע ממנו ישירות. יש להוסיף שרעיו־נות אלה, על התפשטותם של גלי החומר, קרובים מאד לרעיונותיו של הויגנס (ע"ע) על דבר צורת התפשטותם של גלים אלקטרו־מגנטיים: הם, למעשה, זהים, פרט לעובדה שלאלקטרון יש מסה סופית, המשנה את הגדלים הרלוונטיים.

מהאמור לעיל מובן שהמערכת הקוונטום־מכנית נמצאת ב„פעי־לות" מתמדת: גלי חומר נשלחים במרחב בכל המסלולים מכל נקודה לכל נקודה אחרת; כל נקודה היא תמיד מקור של גלי חומר, הנשלחים לנקודות אחרות, שהופכות גם הן למקורות גלי חומר. „עצמת" המקור הזה אינה אלא פונקציית הגל $\psi(q,t)$. מכאן, שבד"כ משתנה פונקציית הגל עם הזמן באופן הבא: כדי למצוא את „עצמת המקור" $\psi(q,t)$ בנקודה q, בזמן t, עלינו לבדוק את „עצמת המקורות" בכל המרחב בזמן אחר t' ולהניח לכל מקוד כזה לשלוח גלי חומר לנקודה q כדי שיגיעו אליה בזמן t; חיבור של כל עצמות המקורות יתן את $\psi(q,t)$. מאחר שהפונקציה $\psi(q',t')$ מתארת את עצמת המקורות בזמן t', אזי:

$$\psi(q,t) = \int d^3q' K(q,t;q',t')\psi(q',t'). \qquad (17)$$

„מצב עצמי" של האנרגיה מיוצג, כפי שראינו לעיל (14), ע"י פונקציה ψ שהתלות שלה בזמן היא מהסוג

$$\psi(q,t) = \phi(q)e^{-2\Pi iEt/h}.$$

דרישה זו בדבר התלות הזמנית המיוחדת של פונקציה עצמית של האנרגיה גורמת לכך, שלא כל $\phi(q)$ מקיימת את משוואה (17); התאמות המופע המרחביות הדרושות עבור פונקציה כזו מגבילות את האפשרויות. מכאן ה„קווינטוט" של ערכי האנרגיה, ותופעת הקווינטוט בכללותה.

6. מספרים קוונטיים נוספים. הגדלים הפיסיקליים שעסקנו בהם עד כה, כגון אנרגיה, תנע, תנע סיבובי וכיו"ב, קיימים גם במכניקה הקלאסית. גדלים אלו קוונטטו בסדרה אינסופית של ערכים, שנשארו סופיים גם בגבול $h\to 0$, דבר שהסביר את המעבר לפיסיקה הקלאסית.

ואולם, עד מהרה התברר שישנם גדלים פיסיקליים שאין להם אנלוג בתורה הקלאסית. מספר הערכים הקוונטיים שגדלים אלה מקבלים הוא סופי, ובגבול הפיסיקה הקלאסית הופכים כולם לערך אחד ויחיד, ומשמעותו הדינמית של הגודל הפיסיקלי הנדון הולכת בדרך זו לאיבוד.

לאחרונה, עם גילוי החלקיקים האלמנטריים, התווספו גדלים פיסיקליים לרשימה זו. למען האמת, ניתן לראות בעצם קיומם של מספר סופי של חלקיקים אלמנטריים שונים או בקיום מטען יחידה חשמלי דוגמות לגדלים כאלה, אם כי, במקרים אלה, עדיין חסרה תאוריה מתמטית מדויקת שתבהיר כיצד מתבצע המעבר לפיסיקה „הקלאסית", והאם גם בהם מוכתב המעבר ע"י הקבוע של פלנק, או שדרוש קבוע אוניברסלי חדש.

ה„ספין" של האלקטרון (ר' לעיל), היה הראשון שהתגלה מבין גדלים אלו. באופן ציורי מתואר הספין כתוצאה מסיבוב האלקטרון סביב צירו — דבר הנותן לו תנע זוויתי בשיעור של $s=\frac{1}{2}\hbar$. הטל התנע הזה על ציר כלשהו במרחב מקבל רק את הערכים $\pm\frac{1}{2}\hbar$. זאת בניגוד לערכים שיכול לקבל התנע הזוויתי של האלקטרון, בתנועתו סביב הפרוטון, באטום המימן; למשל, במקרה זה, יכול התנע הזוויתי להיות כל כפולה של $\hbar$: $n\hbar$, והטליו יכולים לקבל כל ערך $m\hbar$ עבור $-n < m < n$. אם $h\to 0$, ניתן להגדיל את n; $n\to\infty$ באופן שעדיין יישאר ערך סופי L של התנע הזוויתי, וערכי הטליו יהיו רצף של ערכים בין L ו $-L$, כמקובל בתיאור הקלאסי. ואולם, בגבול $h\to 0$ נעלם הספין של האלקטרון לחלוטין.

מאוחר יותר התברר שהספין הוא גודל פיסיקלי אָפייני לכל החלקיקים האלמנטריים, ושהללו נחלקים לשתי קבוצות — בעלי ספין, שהוא כפולה שלמה של $\hbar$ (הפוטון $s=\hbar$, למשל), ובעלי ספין, שהוא כפולה חצי שלמה של $\hbar$ (האלקטרון, למשל). מערכת פיסיקלית המורכבת ממספר חלקיקים אלמנטריים (אטום, למשל) יכולה להיות בעלת ערכי ספין, שהגדול בהם הוא סכום הספינים של כלל המרכיבים, ואחריו באים ערכי ספין המתקבלים מהפחתת כפולות שלמות של $\hbar$ מן הספין המכסימלי, עד לגבול תחתון (חיובי) שתלוי במערכת (כך נקבעים גם ערכי התנע הזוויתי הכולל של המערכת). קיים קשר הדוק בין הספין לבין תכונה קוונטית נוספת של החלקיק, הבאה לידי ביטוי בסביבת חלקיקים רבים בני אותו סוג — למשל, אטום המכיל אלקטרונים רבים, או גרעין המכיל נוקלאונים רבים. חלק מתכונה זו נוסח לראשונה ב„עקרון פאולי" (ע"ע פאולי; אטום, עמ' 448), 1925, לפיו לא ייתכן קיומם של שני אלקטרונים בעלי אותם מספרים קוונטיים במרחב (כלו', בעלי אותה אנרגיה, אותו תנע, אותו תנע זוויתי, אותו הטל ספין וכד'). בצורה מורחבת יותר אומר העקרון, שלחלקיקים זהים כלשהם, בעלי ספין חצי שלם, לא יכולים להיות אותם מספרים קוונטיים.

תכונה קוונטית נוספת זו היא זוגיות פונקציית הגל של המערכת הרב־חלקיקית, דהיינו, האם קיים (פונקציה אי־זוגית) או אינו קיים (פונקציה זוגית) חילוף סימן של פונקציית הגל בחילוף קואורדינטות של שני חלקיקים זהים. נראה, שכאשר הספין הוא חצי שלם — הפונקציה היא אי־זוגית (במקרה זה החלקיק מקיים את הסטטיסטיקה של פרמי (ע"ע; [„פרמיון"]; וע"ע מוצק, מצב־, עמ' 797/8); כשהספין שלם — הפונקציה היא זוגית (במקרה זה החלקיק מקיים את הסטטיסטיקה של בוזה [ע"ע; „בוזון"]).

המספרים הקוונטיים הנוספים של חלקיקים אלמנטריים כוללים ספין איזוטופי, מוזריות, ברגיות ועוד. וע"ע חלקיקים אלמנטריים.

7. שימושים אחדים של תורת הק׳. כאמור, תורת הק׳ מהווה בסיס להבנת תופעות פיסיקליות רבות. מלכתחילה, היו השגיה העיקריים בהסברת הדינמיקה של מערכות בעלות מספר קטן של אלקטרונים, כגון אטומים ומולקולות. עם פיתוח טכניקות של מכניקה סטטיסטית־קוונטית ו„קוונטיזציה שניה", ניתן היה להרחיבה גם למערכות הכוללות מספר רב של אלקטרונים או מולקולות. כך עלה בידי תורת הק׳ להסביר מבנה של מתכות (ע"ע, עמ׳ 742), מוליכים למחצה (ע"ע), על מוליכים (ע"ע על מוליכות), מבדדים ועוד, וכן מבנה של מצבי צבירה שונים, כגון: נוזלים (ע"ע נוזל), על־נוזלים, גבישים (ע"ע) ומוצקים אחרים (ע"ע מוצק, מצב־, עמ׳ 797), גזים ועוד. בידי תורת הק׳ עלה להסביר תופעות רבות הקשורות בדינמיקה של נוקלאונים בתוך הגרעין ולשמש בסיס להבנת תופעות באנרגיות הגבוהות ביותר הידועות היום כחלקיקים אלמנטריים. בין תופעות אלו נכללים התנגשויות, פיזורים ובליעה של חלקיקים.

נעמוד על שלוש דוגמות נבחרות: אחת להדגמת חשיבות הקוונ־טיזציה של התנע הסיבובי, ושתיים להדגמת חשיבות עקרון אי־הוודאות.

אפקט זימן. כשמפעילים שדה מגנטי H על אטום יהיו רמות האנרגיה האלקטרוניות תלויות הן בכיוונים ההדדיים של ספיני האלקטרונים והשדה המגנטי, והן בכיוון ההדדי שבין טבעות הזרם שיוצרים האלקטרונים ובין השדה המגנטי. ניתן להבין את התופעה בעזרת המומנט המגנטי האפקטיווי $\vec{\mu}$ של פונקציית הגל הנידונה. מומנט מגנטי זה ניתן ע"י

$$\vec{\mu} = \mu_B \cdot \frac{1}{\hbar}(L + 2S)$$

כאשר $\vec{L} = \sum_i \vec{L}_i$ הוא התנע הסיבובי הכללי, $\vec{S} = \sum_i \vec{S}_i$ הוא הספין הכללי ו $\mu_B = \frac{e\hbar}{2mc}$ הוא „מגנטון בור". (התרומה של הספין למומנט המגנטי הכללי הינה כפולה מתרומת טבעות הזרם, המתבטאת בתנע הסיבובי הכללי; מאידך, הטל ספין האלקטרון על השדה המגנטי $\pm\frac{1}{2}\hbar$ בשעה שהטל התנע הסיבובי עליו הוא כפולה שלמה של $\hbar$). האנרגיה המתווספת למערכת — $-\vec{\mu}\cdot\vec{H} = \frac{1}{\hbar}\mu_B(\vec{L}+2\vec{S})\cdot\vec{H}$ גורמת לפיצולן של רמות האנרגיה השונות לפי ההטלים (המקווּנטטים לכפולות שלמות של $\hbar$) של $\vec{L}$ ו $2\vec{S}$ על השדה המגנטי. עקב פיצול זה (ר׳ ציור, ספקטרום וספקטרוסקופיה, עמ׳ 296) מתפצלים גם הקווים הספקטרליים של האטום — וזהו אפקט זימן.

באופן כללי ניתן להבין את אפקט זימן גם במונחים של פיסיקה קלאסית: על האלקטרונים פועל כוח נוסף, כוח לורנץ (ע"ע), ומשום כך משתנה תדירות הסיבוב שלהם בהתאם לזווית שיוצר מסלול תנועתם עם השדה המגנטי. ואולם, באופן כללי, ניתן לנבא את מספר הקווים הספקטרליים (אליהם יתפצל קו בודד) ואת מידת פיצולם רק בעזרת תורת הק׳.

פליטת α: גרעין של אורניום 238 ידוע כגרעין בלתי־יציב. שפולט מתוכו חלקיקי α (גרעינים של הליום 4) כדי להפוך לגרעין של תוריום 234. פליטה זו מתרחשת באופן אקראי, כך שזמן מחצית החיים הממוצע של גרעין אורניום הוא 4.5×10^9 שנים. הינתקות חלקיק הα מגרעין התוריום (המרכיבים יחד את גרעין האורניום) היא בעלת הסתברות נמוכה ביותר; נובע מאליו שהכוחות הגרעיניים ביניהם הם חזקים, ושניהם נמצאים במצב קשור. אך אם יינתקו למרחק גדול, המספיק להחלשת הכוחות הגרעיניים, תפעל הדחיה החשמלית שבין שני הפרוטונים בחלקיק הα לבין 90 הפרוטונים שבגרעין התוריום, כדי להרחיקם עוד יותר זה מזה ולנתקם; כך יפלוט האורניום חלקיק α.

ע"פ המכניקה הקלאסית יש צורך להשקיע אנרגיה במערכת, שתפעל נגד הכוחות הגרעיניים לשם יצירת ריחוק התחלתי כזה. מכיוון שאין בנמצא כל גורם שישקיע אנרגיה זו בגרעין האורניום, נותרה פליטת α תופעה בלתי מוסברת במכניקה הקלאסית.

ואולם (כפי שהסבירו גאמוב וכן קונדון וגורני ב1928), אותה אנרגיה שיש להשקיע לשם יצירת הריחוק ההתחלתי ניתן, עקרונית, לקבל חזרה מעבודת כוחות הדחיה החשמליים; במלים אחרות, עקרונית, ניתן לבצע את התפרקות הα תוך שימור אנרגיה. בתורת הק׳ מתואר המצב הקוונטי בעל אותה אנרגיה, E, ע"י פונקציית גל $\phi(r)e^{-i(E/\hbar)t}$, כאשר ל $\phi(\vec{r})$ ייתכנו ערכים שאינם אפס אף במרחק גדול; מכאן, שיש סיכוי סופי למצוא את חלקיק ה α מנותק מגרעין התוריום. בלשון עקרון אי־הוודאות: הפונקציה $\phi(r)$ אינה מייצגת תנע מוגדר, אלא תחום תנעים סביב התנע הקלאסי של חלקיק ה α. מעקרון אי־הוודאות נובע אפוא שיש אי־ודאות במרחק שבין שני הגרעינים; באי־ודאות זו נכלל גם מצב פליטה ה α. חשבון מפורט של הסיכוי לפליטה מגלה התאמה מלאה בין שיקולים אלה ובין התוצאות הנסיוניות. תופעה זו, הידועה כ „חדירה דרך מחסום פוטנציאל", או „אפקט המנהרה", נובעת כולה מן האופי הגלי של החומר, וע"כ היא אפקט קוונטי מובהק.

המסה של המזון π. האלקטרודינמיקה הקוונטית מתארת את הכוח הקולומבי (ע"ע חשמל) $\frac{e^2}{D^2}$ · הפועל בין שני מטענים שגדלם e, הנמצאים במרחק D זה מזה, באופן הבא: היא רואה כל מטען כמוקף ענן פוטונים מדומים (וירטואליים), הנפלטים ונבלעים ממנו באופן קבוע (בעזרת תמונה זו הושלמה התאוריה על פליטת פוטונים ובליעתם). כשהמטען פולט פוטון בתדירות ν, קטנה האנרגיה שלו בגודל $\Delta E = h\nu$, ומעקרון אי־הוודאות יכולה הקטנה כזו של אנרגיה להתרחש רק במשך זמן Δt, שאיננו עולה על $\frac{1}{2}\hbar/\Delta E$

$$\Delta t \leq \frac{\frac{1}{2}\hbar}{\Delta E}. \qquad (18)$$

זהו אפוא זמן החיים של כל פוטון וירטואלי מסוג זה.

כשמטען אחר נמצא במרחק D, יצליח חלק מן הפוטונים הווירטו־אליים להגיע אליו בזמן חייהם, וימסור לו את התנע שלהם, $\Delta E/c$. הכוח הפועל על מטען זה כתוצאה מן התנע הנמסר לו תלוי בקצב יצירתם של פוטונים אלו. בהנחה שהמטען הראשון יוצר אותם בקצב של $\alpha/\Delta t$ לשניה יגיעו אל המטען השני רק אותם פוטונים, שזמן חייהם עולה על זמן המעבר בין המטענים (D/c), כלו׳,

$$\Delta t > \frac{D}{c}. \qquad (19)$$

מ (18) ו (19) מתקבלת הערכה עבור האנרגיה הממוצעת ΔE של הפוטון שמגיע למטען השני:

$$\Delta E \simeq \frac{\frac{1}{2}\hbar c}{D}. \qquad (20)$$

הכוח הפועל על המטען השני עקב בליעת פוטונים מן המטען הראשון הוא אפוא

$$F_1 \sim \frac{\alpha}{\Delta t}\cdot\frac{\Delta E}{c} \cong \frac{2\alpha}{\hbar c}(\Delta E)^2 = \frac{\alpha\hbar c}{2D^2}$$

על המטען הזה פועל גם כוח F_2, השווה ל F_1, בעקבות התנע שנמסר ע"י הפוטונים שנפלטים על־ידו ונבלעים ע"י המטען הראשון. ע"כ הכוח הכללי הוא

$$F = F_1 + F_2 = \frac{\alpha\hbar c}{D^2}. \qquad (21)$$

האלקטרודינמיקה הקוונטית מוצאת כי α הוא קבוע ה„פיצול הדק״ $\alpha = e^2/\hbar c$, וכך נותנת (21) באמת את הכוח הקולומבי בין המטענים.

ב 1935 הציע יוקוה (ע״ע) שהכוחות הגרעיניים נוצרים באותו אופן. עובדת היות הכוחות הגרעיניים קצרי טווח נובעת מכך, ״שהחלקיקים נושאי התנע״ בהם הם בעלי מסה סופית m (שלא כמו הפוטונים חסרי המסה); מתורת היחסות נובע, שבמקרה זה יש לאנרגיית החלקיקים גבול תחתון, $\Delta E < mc^2$; מנוסחה (20) נובע אפוא שהמרחק המכסימלי אותו יכולים החלקיקים נושאי התנע לעבור מבלי להפר את עקרון אי־הוודאות הוא

$$D_{max} \sim \frac{\hbar}{2mc} . \qquad (22)$$

יוקווה הציב בנוסחה (22) את הטווח המדוד של הכוחות הגרעיניים (~ 10^{-13} ס״מ) וקיבל ממנו הערכה למסת החלקיק נושא הכוח הגרעיני — כ 280 מסות אלקטרון.

ב 1947 נתגלה חלקיק זה, המזון π (ע״ע חלקיקים אלמנטריים, עמ׳ 536), בקרינה קוסמית. הוא נתגלה בשלוש צורות — נושא מטען +e, נושא מטען −e וניטרלי, ומסות כולם נמצאו, אמנם, סביב 280 מסות אלקטרון.

8. תורת הק׳ ותורת היחסות. משוואת שרדינגר היא משוואה דיפרנציאלית (ע״ע) מסדר ראשון בזמן, ומסדר שני במקום. משום כך היא נראית כעומדת בסתירה לתורת היחסות (ע״ע), הטוענת לשוויון מלא בתפקיד ארבע קואורדינטות המרחב־זמן.

מובן שכל עוד עוסקת משוואת שרדינגר בתופעות שבהן המהירויות האפקטיוויות קטנות בהרבה ממהירות האור c, או ששינויי האנרגיות של החלקיקים במסה m קטנות בהרבה מאנרגיית המנוחה שלהם mc^2, עדיין ניתן בידה לתאר בדיוק רב את התופעות מבלי שתמלא אחר סימטריית המרחב הארבע־ממדי. אבל כשהאנרגיות גדולות יש צורך במשוואה כללית יותר, הלוקחת בחשבון את תורת היחסות.

אף בספקטרום של אטום המימן, שבו האנרגיות (~10eV) קטנות בהרבה ממסת המנוחה של האלקטרון (~500keV), התגלו פיצולים קטנים של קווים (הפיצול הדק), שבאו על הסברם המלא רק ע״י תורת היחסות. האלקטרודינמיקה הקוונטית, שנוסחה בעזרת תורת היחסות הסבירה לראשונה את הזזת לֶם (ע״ע; Lamb Shift) בפיצול הדק של ספקטרום המימן בדיוק גבוה מאד. לאחר מכן התברר, שתופעות באנרגיות גבוהות יותר, כמו התפרקות β, ניתנות להסבר מלא במסגרת תורת הק׳, בתנאי שיבצעו בה את ההרחבה הנדרשת מתורת היחסות הפרטית.

שוויון בארבע קואורדינטות מרחב־זמן יכול לבוא, אם המשוואה תהיה כולה מסדר ראשון או שני. המקרה הראשון, שהתגלה ע״י דיראק ב 1928, נותן משוואת שרדינגר „יחסותית״ עבור חלקיקים בעלי ספין חצי שלם (אלקטרון, למשל). התברר, שכדי לבצע את ההרחבה הדרושה יש לדרוש שפונקציית הגל ψ תהיה בעצם רביעיה של פונקציות גל. משוואת דיראק הראתה שרביעיה זו ניתנת למיון בעזרת שני מספרים קוונטיים נוספים: הספין (שלו שני הטלים אפשריים — $\pm\frac{1}{2}\hbar$) וסימן האנרגיה הכללית — האלקטרון והפוזיטרון. כך היטיבה המשוואה לנבא הן את קיום הספין האלקטרוני והן את קיומו של ה„אנטי־אלקטרון״ או הפוזיטרון, שהתגלה מאוחר יותר בידי אנדרסון (1932). גילוי האנטיפרוטון (1955) נתן אישור סופי לכך שגם הפרוטון (שלו ספין ½) ממלא אחר משוואת דיראק.

המקרה השני, שבו הקואורדינטות מופיעות כולן בסדר שני, ושרדינגר עצמו גילהו לראשונה, נודע כמשוואת קליין־גורדון (1926). פאולי ווייסקופף הראו ב 1934 את חשיבותה כמשוואה דומה למשוואת מכסוול (ע״ע) באלקטרומגנטיות, והיא משמשת עד ימינו להבנת הפיסיקה של מזונים (ר׳ דוגמה אחרונה בפרק הקודם) וחלקיקים אחרים בעלי ספין שלם.

מתורת הק׳ היחסותית התפתחה מאוחר יותר „תורת השדות״, שבה מתוארות האינטראקציות היסודיות (החזקה, האלקטרומגנטית, החלשה והגרוויטציונית) בין חלקיקים בעזרת „חלקיקים נושאי אינטראקציה״, שתוארו בסוף הפרק הקודם.

כיום מתבצעת עבודה רבה בהרחבת תורת הק׳ למסגרת תורת היחסות הכללית. והשפעת תורת היחסות הכללית על תורת הק׳ תורגש רק באנרגיות כאלה, שבהן אורך גל דה־ברולי של החלקיק הנה, h/mc, יהיה בסדר גודל של „הרדיוס הגרוויטציוני״ שלו, Gm/c^2. השוואת שני המספרים האלה נותנת חלקיק תאורטי, שמסתו ~ 10^{-5} גרם, שלו רדיוס ~ 10^{-33} ס״מ.

אם אמנם יסביר ניסוח חדש כזה של תורת הק׳ חלק מן המסתורין של החלקיקים האלמנטריים והאינטראקציות היסודיות, יהיה זה צעד ענק נוסף לביסוס חשיבותה הגדולה של תורת הק׳ במחשבה הפיסיקלית המודרנית.

H. Reichenbach, *Philosophic Foundations of Q. Mechanics*, 1946; P. A. M. Dirac, *The Principles of Q. Mechanics*, 1958⁴; L. D. Landau – E. M. Lifschitz, *Q. Mechanics*, 1965; M. Jammer, *The Conceptual Development of Q. Mechanics*, 1966; F. Hund, *Geschichte der Q.-Theorie*, 1967; M. Audi, *The Interpretation of Q. Mechanics*, 1973.

ג. שח.

קוֹנֶטִיקט (Connecticut), מדינה בדרום ניו־אינגלנד (ע״ע) לחוף מֵצר לונג־אילנד, מזרח אה״ב. שטחה 12,973 קמ״ר ובה 3,032,000 תוש׳ (1970).

ק׳ תופסת את חלקה הדרומי של רמת ניו־אינגלנד הבנויה מסלע קריסטליני (גרניט ושיסט) ומשתפלת במתינות דרומה, אל מישור־החוף הצר שלאורך מצר לונג־אילנד. פני הרמה הסחופים עוצבו ע״י קרחון, שהותיר גבעות מורניות, בעיקר במזרח, וימות רבות ברחבי ק׳. את הרמה חוצה במרכזה בקע שבו עובר הנהר ק׳. יערות עצים נשירים (אלון, אשור ואחרים) ועצי־מחט מכסים כ 60% מהשטח. האקלים ממוזג. הטמפרטורה הממוצעת: בחורף (ינואר) — 0° ובקיץ (יולי) 21°–24°. משקעים יורדים כל השנה — כ 750–1,000 מ״מ בממוצע. מזג־האוויר מאופיין בשינויים תכופים וחדים.

הכלכלה המשגשגת מבוססת על תעשיה המעסיקה כ 34% מכוח־העבודה. רוב מוצריה הם מוצרי־איכות מיוחדים המצריכים כוח־עבודה מיומן. בולטים בהם כלי־נשק (שייצורם כבר הוציא מוניטין לק׳ במאה ה 19), שעונים, מכונות משרד, מכשירים מדויקים, מנועי מטוסים, צוללות גרעיניות, כלי־כסף ומוצרי־מתכת. החקלאות כוללת משק חלב, מטעי פירות, לול וגידול טבק. ענף התיירות והנופש מפותח לאורך חופי מצר לונג־אילנד.

רוב האוכלוסין ממוצא אנגלי, אירי וגרמני. כ 35% מהתושבים קתולים. הכושים — כ 6% מכלל האוכלוסיה — וכן הפוארטוריקנים מרוכזים בערים. כ 74% מכלל האוכלוסין יושבים בערים (1970). שהגדולות שבהן הן: עיר־הנמל בריג׳פורט בדרום־המערב — 156,540 תוש׳ (באזורו המטרופוליטני 385,750 תוש׳ והוא חלק מהאיזור המטרופוליטני של ניו־יורק [ע״ע]); הבירה, הרטפורד (ע״ע)

קונטיקט: קונסטיטושן פלאזה (=כיכר החוקה) בהרטפורד בירת המדינה, בניית הכיכר, במסגרת שיקום מרכז העיר, הושלמה ב 1964

— 158,020 תוש׳ (באיזור המטרופוליטני 657,100 תוש׳); עיר־הנמל ניו־היון (ע״ע) — 137,700 תוש׳ (באיזור המטרופוליטני 348,420 תוש׳).

היסטוריה. ב 1614 סייר בנהר־ק׳ ובחופים הקרובים ההולנדי בלוק (Block). בשטח ק׳ התגוררו אז כ 7,000 אינדיאנים משבט פקוט (Pequot) הפראי. ב 1633 התיישבו הולנדים באתרה של הרטפורד דהיום ואנגלים מחבל מסצ׳וסטס הקימו תחנות־מסחר. ב 1637 הביסו תושבי ק׳ את האינדיאנים בקרב, שבעקבותיו נפתחה כל הארץ למתיישבים אירופים. ב 1638 נוסדה העיר ניו־היוון. ב 1639 אושרו „החוקים היסודיים של ק׳״ (Fundamental Orders of C.) — החוקה הראשונה של המתיישבים, שהתבססה על הסכמתם־מרצון של הנשלטים. ב 1662 קיבלה ק׳ „כתב־זכויות״ מצ׳רלז II (ע״ע), שהבטיח מידה גדולה של שלטון עצמי ושטחים שהשתרעו מערבה עד לאוקיאנוס השקט. זמן רב נאבקה ק׳ עם המדינות השכנות על קביעת גבולותיה; בשנים 1786—1800 ויתרה על רוב שטחה. ב 1704 נוסדה בה המכללה, שהפכה אח״כ לאוניברסיטת ייל (Yale). לאחר מלחמת־העצמאות האמריקנית היתה ק׳ המדינה החמישית שהצטרפה לברית. בהעדר משאבים טבעיים הפכה במאה ה 19 לבעלת תעשיה פורחת וכן למרכז למו״לות ולהדפסה ולעסקי־ביטוח.

A. E. Van Dusen, *C.*, 1961.

יהודים. ב 1659 נזכר „דוד היהודי״, רוכל בק׳, וב 1661 היו יהודים מספר בהרטפורד. ידיעות ממשיות מצויות מתחילת המאה ה 19, אך סטילז, נשיא אוניברסיטת ייל דאז, קובע את ראשית ההתיישבות היהודית שם (בניו־היוון) ל 1771. התארגנות רשמית של קהילות, על בסיס חופש־הדת, הותרה רשמית רק ב 1843. ב 1877 היו בק׳ כ 1,500 יהודים, ובעקבות ההגירה מרוסיה במפנה המאות ה 19־20 הגיע מספרם, ב 1917, ל 66,900. ב 1937 היו בק׳ 94,080 יהודים, וב 1974 — 99,936 (3% מכלל האוכלוסיה), ולהם מפעלי חינוך, סעד ותרבות. מבין יהודי ק׳ נתפרסם אברהם ריביקוף (Ribicoff) — סנטור מ 1962 ומושל המדינה בשנים 1955—1961.

ר. בנ. - מ.

קונטרה־רפורמציה ([ק״ר] Counter Reformation; מונח שטבע רנקה [ע״ע] ונתקבל גם על היסטוריונים קתולים), התעוררות ותנועה דתית־רוחנית בכנסיה הקתולית באמצע המאה ה 16 — בתגובה להתפשטות הפרוטסטנטיזם — ששרשיה קדמו לרפורמציה (ע״ע). את התחיה הקתולית מאפיינים במיוחד חסידות נוצרית, סגפנות ומיסטיקה, יזמה מיסיונרית ענפה ופעילות נמרצת בקרב מסדרי הנזירים. קריאות לרפורמה ולתיקון בכנסיה כבר השמיעה התנועה הקונציליארית (ע״ע נצרות, עמ׳ 346), זמן־רב לפני הפילוג הלותרני, ולפיכך יש לראות את מקורותיה של תחיה קתולית זו במגמות ההתחדשות של שלהי יה״ב: בתנועת החסידות של קתרינה מג׳נובה שהתפשטה ברחבי איטליה במאה ה 16; במיסטיקה הגרמנית (אקהארט, טאולר [ע׳ ערכיהם], זוזו ועוד) ובכתביה המיסטיים של תרזה מאוילה (ע״ע טרסה דה חסוס); בתנועת „הדבקות החדשה״ (Devotio Moderna) מיסודו של גרוטה (ע״ע), שהתפשטה בארצות השפלה והריינוס; בחיבורו המפורסם של תומס מקמפיס (ע״ע), Imitatio Christi („הליכה בעקבות ישו״); בדמותם ובפעלם של קתרינה מטינה ופרר (ע׳ ערכיהם) ועוד אישים, מחברים והוגי־דעות שהצטיינו במסירות נוצרית רבה. רפורמות מונאסטיות חשובות כבר הנהיגו מטאו ג׳יברטי מורונה (1495—1543; Gian Matteo Giberti) וחימנס (ע״ע), ועם המסדרים החדשים שקדמו לישועים (ע״ע) נמנו מסדרי הקפוצינים, התאטינים והברנאביטים (Capuchins; Theatines; Barnabites), שחבריהם, כמרים וחילונים, ביקשו תיקון בחייהם באמצעות וידויים תכופים, מעשי צדקה, תפילה בצוותא, הגות ולימוד. ואולם, מסדר הישועים היה הזרוע העיקרית של תנועת הק״ר. את המסדר הקים לויולה (ע״ע), כדי לענות על הבעיות החדשות שהתעוררו ולהירתם לשירות האפיפיורות למאבק בפרוטסטנטיזם. כן עסק המסדר בפעולת מיסיון ענפה מחוץ לאירופה.

את הצלחת הק״ר יש להבין על רקע השפעתם המוסרית והרוחנית של הומאניסטים (ע״ע הומניזם) כפיצינו, ארסמוס, מורוס (ע׳ ערכיהם) ואחרים, שהיו חדורים אידאלים נוצריים נעלים, ועל רקע פעילותה הנמרצת של מפלגת הרפורמה נחושת־ההחלטה ברומא, עמה נמנו אישים כקאראפה, האפיפיור פאולוס III (ע״ע) לעתיד, רג׳ינאלד פול (Pole, מי שהיה אח״ב ראש הכנסיה הקתולית באנגליה בימי שלטונה של מרי [ע״ע]), קיטן (ע״ע) ורבי־כנסיה אחרים שנמנו עם ראשי התנועה לתיקון הכנסיה הקתולית. גם פעלם המיסיונרי והחינוכי של אישים כפרנסוא דה לה סל וקניזיוס (ע׳ ערכיהם) תרמו רבות לביסוסה ולחיזוקה של הקתוליות מול הרפורמציה. מאמצי הרפורמה הקתולית נגעו לא־רק במוסר הכנסיה, אלא גם בהבט העיוני־התאולוגי של האמונה. תנועת הק״ר יצאה־חוצץ נגד ההוראה הנוצרית המטעה, לדעתה, של הפרוטסטנטים, ובוועידת טרנטו (ע״ע) עסקו התאולוגים הקתולים בהבהרתם ובהגדרתם של עיקרי האמונה הנוצרית.

התעוררות זו השאירה את רישומה בתחומים שונים של תרבות אירופה — בספרות, בחינוך, באמנות ובתחומי מחקר ורוח שונים. חלק נכבד בהצלחת הק״ר יש לזקוף לזכות השליטים החילוניים, שצידדו באפיפיורות ובמגמת הקתוליות המחודשת (על הקתוליות שלאחר הרפורמציה ע״ע נצרות, עמ׳ 352/3. וע״ע גרמניה, עמ׳ 433/4; לותרניזם; פרוטסטנטיזם; קרל V).

P. Imbart de la Tour, *Les Origines de la Reforme*, I–II, 1946—1948[2]; A. Fliche – V. Martin (eds.), *Histoire de l'Eglise*, XVII, XVIII, 1948, 1960; P. Janelle, *The Catholic Reformation*, 1949; E. Male, *L'Art religieux de la fin du XVI[e] siecle*, 1951[3]; P. Hughes, *The Church in Crisis*, 1961; H. Daniel-Rops, *The Catholic Reformation*, 1962; H. O. Evennett, *The Spirit of the C. R.*, 1968; A. G. Dickens, *The C. R.*, 1968; *Aus Reformation und Gegenreformation* (Festschrift fur Th. Freudenberger), 1974.

צ. בר.

קוניה (Konya), עיר בתורכיה; 227,890 תוש׳ (אומדן 1973). ק׳ שוכנת במישור פורה בשוליים הדרום־מערביים של רמת אנטוליה, בצומת חשוב של כבישים ומס״ב. היא משמשת מרכז מסחרי לאיזור חקלאי שגידוליו העיקריים הם: כותנה, דגנים, מטעים וצאן. התעשיה עוסקת בעיבוד התוצרת החקלאית ובאריגת שטיחים.

בק׳ מבנים עתיקים רבים, שהחשובים והיפים שבהם מתקופת הסלג׳וקים. ארמון השלטאן, מסגד עלא א(ל)־דין, מדרסת ה„תכה״ (מנזר) של בני המסדר המוולווי (משמש מוזיאון) וקבר ג׳לאל א(ל)־דין רומי, „הצגות־פולחן״ של מסדר הדרווישים מושכות לק׳ עולי־רגל ותיירים רבים. בק׳ 6 מוזיאונים ובהם אספים היסטוריים ואמנותיים חשובים. ב 1962 נוסד בק׳ מכון גבוה ללימודי האסלאם.

קוניה: אינג׳ה מינרה („הצריח הרק״) מחוטב באבן (1265—1267)

היסטוריה. ק׳ היא מן הערים העתיקות־ביותר באנטוליה. באלף ה 2 לפסה״נ ישבו בה חתים (ע״ע), ובמאה ה 12 לפסה״נ נכבשה בידי פריגיה (ע״ע) ונקראה אז קוניה (יונ׳ Κοοανια). אח״כ נכללה בממלכת לוד (ע״ע), עברה לידי הפרסים, היתה בשלטון

בית סלוקוס וממלכת פרגמון (ע"ע), ומ 133 לפסה"נ השתייכה לרומא (בלאט' נקראה איקוניום [Iconium]). פאולוס (ע"ע) ביקר בק' ב 47/8 והיא הפכה לאחד ממרכזי הנצרות הראשונים. במאות ה 7—ה 9 בהיותה בשלטון ביזנטיון, היתה ק' נתונה לפשיטות תכופות מצד הערבים. ב 1072 כבשוה הסלג'וקים (ע"ע), שעשוה (ב 1097) לבירת השלטאנות שלהם באנטוליה (רום). הם טיפחו את ק', בנו בה מסגדים ומוסדות־ציבור רבים ועשוה למרכז דתי ותרבותי חשוב. במאה ה 13 חי ופעל בק' המשורר והמיסטיקן ג'לאל א(ל)־דין רומי (ע"ע), מייסד מסדר הדרווישים המכונה „מוֹלְוִיָה" (ע"ע דרויש). מאמצע המאה ה 13 היתה ק' בשלטון המונגולים, ולאחר התפוררותו חזרה לידי התורכים. מ 1465 היתה בשלטון העות'מאנים.

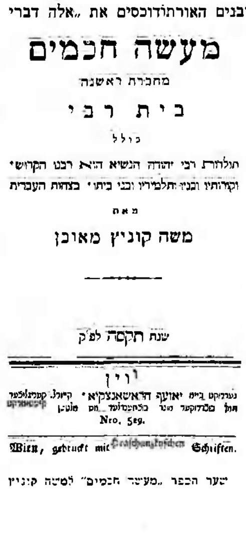
קוּנִיוֹשִׁי, אוּטָגוּוָה — Utagawa Kuniyoshi — (1798—1861),

אמן הדפסי־עץ יפני. ק' היה בן למשפחה של צובעי־בדים. מורו היה האמן אוטאגאווה טויוקוני (1769—1825), אולם הוא גילה עניין גם ביצירותיהם של אמנים אחרים כהוקוסי (ע"ע) וגם בתח־ריטים מערביים. הטובות בעבודותיו נעשו בשנים 1835—1840. נושאיו היסטוריים בעיקרם, ובמיוחד הציג לוחמים במראות־מלחמה רבי־עצמה; הדפסי־עץ אחרים מתארים נוף, דמויות של נשים ולעתים, סצנות סאטיריות. כ"כ התווה איורים לספרים. — ק' היה אחרון גדולי האמנים בהדפס המסרתי היפני (אוקייו־אה). הוא ביקש פתרו־נות לדרכי אימוץ של הסגנונות המערביים, ובכך התווה כיוון להתפתחות האמנות היפנית.

B. W. Robinson, *K.*, 1961.

קוּנִיץ (קוניצר), מֹשֶׁה (1774, אובודה [הונגריה] — 1837, פֶּשְׁט [שם]),

רב, משכיל וסופר. למד אצל רבני עירו, וולף בוסקוביץ ומשה מינץ (ע' ערכיהם), ואח"כ בפראג אצל ר' יחזקאל לנדא וברוך ייטלש (ע' ערכיהם). משם יצא לבְרֶסלאו ולברלין. בברסלאו למד אצל ר' י. פיק־ברלין (ע"ע), שם למד גם שפות אירופיות והושפע מלימודי־החול. התיידד עם המשכיל י. ל. בן־זאב (ע"ע), ואת צחות לשונו לקח לדוגמה. לאחר שובו להונגריה עסק זמן־מה כמסחר. יחד עם חברו הרב א. חורין (ע"ע) פעל להכנסת תיקונים מספר בסדרי התפילה, ובקונטרסו של אליעזר ליברמן, „נוגה הצדק" (תקע"ח), פרסם חוות דעת בזכות הנגינה בעוגב בביהכ"נ. כנגד זה פרסמו הרבנים האורתודוכסים את „אלה דברי הברית" (אלטונה, תקע"ט), אך נמנעו מלתקוף את ק' אישית בגלל מעמדו ופר־סומו כלמדן נכבד. לאחר שירד מנכסיו נבחר כרבה של קהילת בודה (1828), וגם היה חבר מועצת הרב־נות בפשט. כן הורה עב־רית בביה"ס היהודי ב־פשט, שהיה ממייסדיו.

מעשה חכמים
מחברת ראשנה
בית רבי
כולל
תולדות רבי יהודה הנשיא הוא רבנו הקדוש׳ וקורותיו ובניו תלמידיו ובני ביתו׳ בצחות העברית
מאת
משה קוניץ מאוכן
שנת תקסה לפ״ק
ווין
Nro. 5eg.
Wien, gedruckt mit Schriften.

שער הספר „מעשה חכמים" למשה קוניץ

ק' היה סופר פורה. בז־כות ידיעותיו המגוונות ב־לימודי הקודש והחול ונ־טייתו להשכלה ולתיקונים מתונים, נתפרסם בזמנו ב־קרב כל החוגים כחכם מופלג, וספריו נפוצו בין קוראי עברית בכל אירו־פה המרכזית והמערבית. מבין ספריו „בית רבי" (וין, תקס"ה) — תולדות רבי יהודה הנשיא בפרוזה וכמחזה שירי; זהו המחזה העברי הראשון בהונגריה, והוא מצטיין בעיקר בלשונו הצחה. גירסתו של ק' על תולדות רבי יהודה הנשיא נדפסה אח"כ גם במהדורת המשנה של שמידט (וינה, 1817), וממנה — במהדורות נוספות. נגד הספר „מטפחת ספרים" של ר' יעקב עמדן כתב את ספרו „בן יוחאי" (וינה, תקע"ה) — להוכיח את אמיתות ייחוסו של ספר הזהר לרבי שמעון בן יוחאי, ולהסביר את מאמריו הנמצאים בתלמוד. נגד הספר יצא, בתשובה מפורטת, ש. י. רפפורט (ע"ע) ב„נחלת יהודה" (תרל"ג). ספרו של ק' „המצרף" (ח"א: וינה, תקפ"ז; ח"ב: פראג, תרי"ז), מכיל שו"ת בענייני תורה וחכמה, ובבעיות ההלכה והזמן. כן כתב את „העורן" — פירוש לספר „בחינת עולם" (וינה, תקנ"ו). בספריו באים לידי ביטוי עולמו הפנימי המסובך ומלא־הסתירות של ק', שאיפתו לתיקונים ואהבתו למסורת, חיבתו להשכלה ונטייתו לשמ־רנות אינטלקטואלית. כ"י אחדים ממנו נשתמרו בביהמ"ד לרבנים בבודפשט.

ש. ברנפלד, תולדות הריפורמציון הדתית בישראל, 77 ואילך, תרפ"ג[2]; ר. פאהן: הרב מ. ק' (רשומות, ד'), תרפ"ו; I. Reich, *Beth-El*, 1, 169—176, 1868[2]; Mandl, *A pesti isr. hitkozcg vi osztályu elemi fiuiskolájanak tortenete*, 1896.

יה. מ.

קֻוּנְלוּן, או קְוּנְלוּן, הָרֵי (Kunlun Shan, Kuenlun Shan),

מערכת רכסי־הרים, בשוליה הצפוניים של רמת־טיבט (ע"ע) בסין, המשתרעת בקשת גדולה מצומת ההרים של פָּמִיר (ע"ע) מזרחה. במקורו בפי תושבי הארץ חל השם ק' רק על הפינה הצפונית־מערבית של טיבט. כיום מקובל השימוש בשם לגבי איזור הררי הרבה יותר רחב: מפאמיר עד ליובלי הַהוּנג־הוֹ (ע"ע) בסין התיכונה, לאורך כ 4,000 ק"מ.

ראשית התהוותם של הרי־ק' בקימוט הֶהֶרְצִיני בסוף הפלאוזו־איקון, אולם בעיצובם נטלו חלק חשוב תנועות טקטוניות נוספות שגרמו להעתקים, להרמה, לשקיעה ולהקמטה. המאוחרות שבהן היו חלק מהקימוט האלפיני בשלישון התחתון, ואירעו במקביל לקימוט הרי הימָלָיָה (ע"ע).

הרי ק' בנויים שכבות מהפלאוזואיקון ומהמסוזואיקון התחתון; בשוליהם הצפוניים והדרומיים ובאגנים פנימיים מצויות שכבות מאוחרות יותר. המערכת גבוהה ביותר במערב, שבו פסגות רבות מעל 6,000 מ' (הפסגה הגבוהה, אולוג מוּזטאג — 7,724 מ'), ומש־תפלת כלפי מזרח, שם מרבית הפסגות מגיעות ל 4,000—5,000 מ' (הפסגה הגבוהה — 6,094 מ'). קו השלג נמצא בגובה 5,000—5,200 מ' במדרונות הפונים דרומה, ובגובה 4,400—4,600 מ' — במדרונות הפונים צפונה.

בקטעים אחדים במערב מספר הרכסים (המקבילים בקירוב) 3—4 ורוחב המערכת 120—160 ק"מ בלבד, ואילו בחלקים התיכונים והמזרחיים יש שמספר הרכסים מגיע ל 10—12 ורחבם הכולל — ל 700—900 ק"מ. המערכת מפרידה בין רמת־טיבט לבין האגנים והמדבריות של שינג'יָנג (ע"ע טרים; טקלה־מקן) ומונגוליה (גובי, ע"ע), ולבין אגן צַידָם הנחשב על רמת־טיבט. האוכלוסיה הדלילה מרוכזת באגנים, שבהם אפשרית חקלאות־בעל. חלק מהתושבים נוודים. בהרי־ק' מכרות זהב, עופרת, ניקל, ברזל ואזבסט. לרגלי הרי־ק' מפיקים נפט.

קוֹנֶלְיָנוֹ (Conegliano),

עיירה בצפון־מזרח איטליה, 24 ק"מ מצפון לטרֶויזוֹ; 28,500 תוש' (אומדן, 1968).

יהודים התיישבו בק' לפני 1398. נסיונותיה של מועצת־העיר בשנים 1511, 1518 ו 1560, לגרשם, נתקלו בהתנגדות השלטונות הוונציאניים. בשנים 1538—1541, ושוב ב 1548, נאסר עליהם להלוות בריבית. ב 1637 הוקם גטו; ב 1675 הועבר הגטו לחלק אחר של העיר.

פנים ביהכ"נ בסגנון הבארוק שהועבר מקונליאנו לבית הכנסת האיטלקי ב י"ם

בראשית המאה ה 17 היה בק' מרכז תורני, בראשות ר' נתן אוטולנגי. ב 1752 היו בק' 57 יהודים, וב 1866 — 30. כיום אין יהודים בק'. ביהכ"נ מ 1701 הועבר לירושלים, ושוחזר, ב 1952.

F. Luzzatto, *La communita ebraica di C.*, 1957.

קונֶלִינוֹ, משפחה יהודית־איטלקית שהעמידה כמה רופאים ומדינאים במאות ה 17 וה 18. שמם בא להם משֵם העיירה ק' (קוניאן בעגה המקומית) הסמוכה לוונציה. נתפרסם ביותר ישראל ק' (1650—1717 לערך) מפדובה, רופא ופוליטיקאי. ב 1675 התיישב בקושטא ופעל שם כרופא־חחצר. ב 1682 נתמנה לרופא המשלחת הוונציאנית בקושטא. כשהצטרפה ונציה ל„ליגה הקדושה" נגד העות'מאנים נאלץ ק' למתן את פעילותו, ובכל־זאת הצליח לעדכן את הסנאט בוונציה בידיעות שוטפות על המתרחש בקושטא, בעזרת אחיו הבכור, שלמה (ר' להלן). בשנים 1687—1690 שהה בוונציה, ושוב חזר לקושטא להסדיר את ההגנה והחסות על אזרחי ונציה שבתחום העות'מאני. הגנה זו העביר מידי ממשלת צרפת, שפעלה בעניין זה עד אז, לידי ממשלת הולנד. ב 1694 גורשו כל הוונציאנים מתחומי האימפריה העות'מאנית וק' שב לוונציה. אחיו השלישי, יהודה, שלא היה אזרח ונציאני, נשאר בקושטא, ובאמצעותו הצליח ישראל להמשיך ולעדכן את הסנאט בוונציה על המתרחש בקושטא. ישראל נטל חלק פעיל בקונגרס קַרלוביץ, שהסדיר את תנאי השלום בין אירופה הנוצרית ובין התורכים, וגם השתתף בוועידה שתחמה את גבול תורכיה עם ונציה. כאות־הוקרה על פעלם שוחררו האחים ק' מנשיאת אות־הקלון וזכו באזרחות ונציה. שלמה ק' עסק בוונציה גם בהוראה. הוא היה רבו של טוביה הכהן (ע"ע), בעל ס' „מעשה טוביה", ואף כתב את ההקדמה לספר.

D. Kaufmann, *Dr. I. C.*, 1895; C. Roth, *Venice* (index s. v.), 1930; F. Luzzatto, *La Comunita ebraica di C. Veneto ed i suoi monumenti*, 27—31, 1957.

קונסול (consul), תארם של בעלי־משרה בתקופות היסטוריות שונות. מקור התואר ברומי העתיקה. שני ק", שנבחרו כ"א לתקופת־כהונה של שנה, היו נושאי־המשרה החשובים־ביותר ברומי הרפובליקנית ושלטו בה ובתחומה לאחר ביטול המלוכה. בימי הקיסרות איבדו הק" מחשיבותם המעשית, אך תארם נשאר תואר־כבוד חשוב־ביותר ונשאו אותם גם הקיסרים.

ביה"ב נקראו ק" ראשיהן של ערים עצמאיות רבות באיטליה ובדרום־צרפת. התואר נזכר לראשונה בפִיזָה ב 1081. מספר הק" בכל מקום נע בין 2 ל 12 והם נבחרו בד"כ לשנה. ק" פעלו עד המאה ה 13 לערך, בשטח המינהל, המשפט והצבא. — שלושת שליטי צרפת בשנים 1799—1804, ובראשם נפוליון, כינו ק".

כיום מציין התואר ק' נציג רשמי של מדינה אחת הפועל בתחומי מדינה שניה — ברשותה של זו האחרונה — בעיקר בענייני כלכלה ומינהל. הק" לדרגותיהם (ק'־כללי; ק'; סגן־ק'; סוכן קונסולרי) שייכים לשירות הקונסולרי — ולא הדיפלומטי — של ארצותיהם. עם־זאת הם נהנים מכמה זכויות־יתר (הנפת דגלם הלאומי, חסינות בפני חיפושים והחרמות, וכו') בארצות שבהן הם פועלים. עיקר משימתם לקדם קשרי־מסחר בין הארצות, מסירת דו"חות בדבר אפשרויות כלכליות, סיוע לנתיני מולדתם, הוצאת אשרות ותעודות, וכו'. קונסוליות מצויות ברוב הערים החשובות בכל מדינה, שלא כשגרירויות הדיפלומטיות הממוקמות רק בבירה. קיימים גם קונסולי־כבוד, שהם בד"ב אזרחים מכובדים במדינה שבה הם פעילים לתועלתה של מדינה אחרת.

תפקידי הק" כפי שהם ידועים היום התפתחו מסוף יה"ב ואילך, במקביל לצמיחת תחנות־הסחר האירופיות שהתמקמו בעיקר בערי המזה"ת התורכי. כתוצאה ממשטר הקַפיטולציות (ע"ע) היו הק", עד אחרי מלה"ע I, גם בעלי זכויות־שיפוט לגבי הנתינים ובני־החסות של ארצותיהם, ולא אחת (כגון קְרומֶר [ע"ע] במצרים) מילאו תפקידים דיפלומטיים.

קונסוננס ודיסוננס (מלאט' consonare, הישמע ביחד; dissonare, הישמע במפורד), מונחים משלימים במוסיקה, המציינים הבחנה בין הרושם הנוצר ע"י צירוף־צלילים עָרֵב לאוזן לבין צירוף הצורם את האוזן. כל תקופה בתולדות המוסיקה תחמה קו־גבול משלה בין השניים, לפי הרגלי השמיעה המקובלים, וגם אז נותרו מקרי־ביניים. בד"כ מציין הק' את המנוחה והד' את הדחף להתקדם לקראת פתרון הרמוני. מקור האי־נוחות שבד' הוא בפעימות הנוצרות בהישמע שני צלילים או יותר בבת אחת, כשיחס התנודות ביניהם איננו במספרים קטנים; היפוכו בק'. מקובל לדאות בצירופים אלה ק':

1.	אוקטווה	1:2	5.	טרצה קטנה	5:6
2.	קווינטה	2:3	6.	ספסטה גדולה	3:5
3.	קוורטה	3:4	7.	ספסטה קטנה	5:8
4.	טרצה גדולה	4:5			

בתקופת האורגנום (ע"ע), במאות ה 9־ה 10 ראו רק ב(1), (2) ו (3) ק" שלמים. רק בסוף המאה ה 13 התקבלה הטֶרצה הגדולה (4) כק' מושלם. מאז דֶביסי (ע"ע) חל שידוד־ערכים שהביא לשימוש נרחב בד" ליצירת כתמי־צלילים מקוריים.

וע"ע אקוסטיקה (בייחוד עמ' 560/2); הרמוניה, עמ' 302/15; טונים, מערכות ה־; מוסיקה, עמ' 544/5, 551, 560, 565, 574/8.

קונסטֶבֶּל, ג'ון — John Constable — (1776, איסט בֶּרגהולט [סַפק, Suffolk] — 1837, לונדון), צייר אנגלי. ק' היה בנו של טוחן אמיד. בגיל 17 החל לצייר ציורי־נוף במחוז מולדתו, איזור־שפלה מוריק ופורה, וזכה לעידודו של הצייר ואספן־האמנות סר ג'ורג' בומונט (Beaumont). כאן הכיר את ציורו של קלוד לורן (ע"ע). „גירוש הגָר", את ה„נוף עם טירת סטין" של רובנס (ע"ע) ואת רישומי תומס גֶרטין (ע"ע), והשפעתם על יצירתו היתה מכרעת. ב 1795 ביקר בלונדון. הוא הוסיף לצייר ציורים של נוף כפרי ויצר מתוות רבות. ב 1799 עקר ללונדון, נתקבל כתלמיד באקדמיה והכיר את יצירותיהם של ציירי־הנוף ההולנדים בני המאה ה 17 (רויסדל [ע"ע]), של ציירי הנוף האנגלים בני המאה ה 18 (ר. וילסון, ת. גינזבורו [ע' ערכיהם] וג'ון סל קוטמן [1782—1842]), ושל בן־דורו ו. טֶרנר (ע"ע). ב 1819 נתקבל כחבר לאקדמיה המלכותית לאמנויות וב 1829 נתמנה בה „אמן".

ג'ון קונסטבל: ויבנהו פארק, אסכס. 1817. הגלריה הלאומית לאמנות, וושינגטון

התפתחותו של ק' היתה אטית אך בטוחה. יצירותיו הוצגו לראשונה ב 1802, ומאז קבע את דרכו כ„צייר־טבע". נופיו הדרמתיים של „איזור האגמים", שבו ביקר ב 1806, לא הלמו את מזגו האמנותי. בתקופה מוקדמת זו של יצירתו כבר הרבה לצייר בשמן מתוות של נופי השפלה האהובים עליו, ככל־הנראה, בהשפעת התקדימים ביצירות רובנס וגינזבורו. משיכות־המכחול החפשיות שבמתוות היו לטעמה של הביקורת בראשית המאה ה 20, שנהתה אחר ה„ספונטניות" בביטוי האמנותי; אולם מתוותיו של ק' נועדו „ללכוד" את האפקט המיידי של האור והצבע בנוף הפתוח, וליצור מעין תקציר של תרגומם ללשון המכחול, העתיד להיות מפותח בתמונה המוגמרת.

יצירה אפיינית לסגנונו הבשל של ק' היא „עגלת החציר" (הגלריה הלאומית, לונדון; סקיצה גדולה בשמן, במוזיאון ע"ש ויקטוריה ואלבּרט, לונדון), שהוצגה ב 1821 באקדמיה המלכותית. ציור זה, יחד עם „נוף הנהר סטור" (1822; ספריית וגלריית הנטינגטון, קליפורניה), זיכו אותו במדליית־זהב ב„סלון" של 1824 בפאריס. יצירותיו מתקופה זו עוררו את התלהבות הציירים ז'ריקו ודלקרואה, ואפשר כי השפיעו על ציירי־הנוף של אסכולת־ברביזון (ע"ע). המתוות הרבות של פרטי שמים ועננים (במיוחד ב 1821), שלוו רישומים מדויקים של השעה ותנאי מזג־האויר, הן עדות להתענינותו של ק' באפקטים של האור והאטמוספירה. מבין יצירותיו הגדולות האחרות: „קתדרלת סולזברי" (1823; המוזיאון ע"ש ויקטוריה ואלברט, לונדון); „הסוס המזנק" (1825; האקדמיה המלכותית, לונדון; סקיצה בגודל התמונה — במוזיאון ע"ש ויקטוריה ואלברט); „שדה הדגן" (1826; הגלריה הלאומית, לונדון); „עמק דדאם" (1828; הגלריה הלאומית של סקוטלנד, אדינבורג). ב 1832 פרסם ק' סדרת תעתיקים גרפיים מיצירותיו, בשיוף־נחושת (mezzotint), בביצועו של דוד לוקס. — ק' היה אחרון הציירים בשושלת ציירי־הנוף האנגלים, שראשיתה במאה ה 18, והמסכם הגדול של השגיה.

בני־משפחתו הורישו את מרבית יצירותיו למוזיאוני לונדון הנ"ל, וחלקן הגיע למוזיאון הבריטי ולגלריה ע"ש טיט. אחדות מהן מצויות באה"ב.

E. V. Lucas, *J. C., the Painter*, 1924: A. Shirley, *The Rainbow: A Portrait of J. C.*, 1949; K. Badt, *C.'s Clouds*, 1950; C. R. Leslie (ed.), *Memoirs, of the Life of J. C.*, 1951[2]; R. B. Beckett, *J. C. and the Fishers*, 1952; id. (ed.), *J. C.'s Correspondence*, I-VI, 1962—68; P. Pool, *J. C.*, 1964; G. Reynolds, *C., The Natural Painter*, 1965; B. Taylor, *J. C.*, 1973.

א. רז.

קונסטן דה רבק, בנז'מן — Benjamin Constant de Rebecque — (1767, לוזאן [שויץ] — 1830, פריס), סופר ומדינאי צרפתי. ק' היה בן למשפחה פרוטסטנטית גולה. הוא למד באוכספורד, בארלנגן ובאדינבורו. ב 1794 התחילה פרשת אהבתו הסוערת עם הברונית סטל־הולסטין (ע"ע). מכאן ואילך ישב בפריס וביקש להתחיל בקריירה פוליטית. הוא חיבר קונטרסים בזכות הרפובליקה, ולמחרת הפיכת ה 18 בברימר 1799 נתמנה לחבר הטריבונט. ואולם, כבר באותה השנה הורחק ממשרתו זו משום שנקט עמדה ליברלית מדי, וב 1804 הגלהו נפוליון מצרפת. בפרק־זמן זה בחייו כתב ק' את יצירותיו הספרותיות: Adolphe (1806; י"ל 1816); תרגום הטרילוגיה Wallenstein של שילר (1809); Cecile (1810; י"ל 1907). בתום גלותו, ב 1814, תמך תחילה בבורבונים, אך חזר אל שורות נאמני הקיסר ואף נתמנה לחבר מועצת־המדינה. ב 1816, בשובו מאנגליה (אליה נמלט אחרי תבוסת ואטרלו), נעשה ראש האופוזיציה הליברלית. ק' לחם למען חופש העתונות, וב 1818 יסד את כה"ע La Minerve française. שמו נתפרסם בחוגים הליברליים עם הופעת חיבורו הגדול, ב 4 כר', Cours de politique constitutionnelle („על מדיניות חוקתית"), 1818—1820. יצירת־חייו הגדולה היתה De la religion considerce dans sa source, ses formes et ses developpements („אודות הדת, מקורה, צורותיה והתפתחויותיה"), 5 כר', 1824—1831. ק' נמנה עם הצירים שהעלו את לואי־פיליפ לכס־המלוכה ב 1830. הוא מונה על־ידו לנשיא מועצת־המדינה, אך מת כעבור זמן קצר.

אישיותו המורכבת והמעניינת של ק' מתגלית במכתביו (1844—1894), ב Le Cahier rouge („הפנקס האדום"), 1907, וב Journaux intimes („יומנים אינטימיים"), 1952. כיום זכור שמו בשל „יומניו האינטימיים", ובראש־וראשונה בשל הרומן האוטוביוגרפי הפסיכולוגי, „אדולף", ניתוח מפוקח ודק של הרגשות, עד־כדי טשטוש זהות ה„אני" וקיומו.

Ch. du Bos, *Grandeur et misere de B. C.*, 1946; M. Levaillant, *Les Amours de B. C.*, 1958; P. Bastid, *B. C. et sa doctrine*, I-II, 1966; P. Deguise, *B. C. meconnu; le livre de la religion avec des documents inedits*, 1966; H. Gouhier, *B. C.*, 1967; G. Poulet, *B. C. par lui-même*, 1968; P. Delbouille, *Genese, structure et destin d'Adolphe*, 1971.

א. בר ש.

קונסטנטיוס — Constantius — שמם של 3 מקיסרי רומא. החשובים בהם:

1) ק' I כלורוס („החיוור") — C. I. Chlorus — (264, אילריה — 306, אבורקום [כיום יורק]; קיסר מ 305). הצטיין כאדמיניסטרטור וכמצביא, וב 293 מינהו דיוקלטינוס (ע"ע) לקיסר המערב ולמשנה של מכסימיאנוס. ק' הרחיק מעל פניו את פילגשו, הלנה, שילדה לו את קונסטנטינוס (ע"ע קונסטנטינוס I) ונשא לאשה את תאודורה, בתו החורגת של מכסימיאנוס. ק' החזיר את בריטניה לחיק הקיסרות (296) וניצח את האלמנים שפלשו לגליה (298). כשויתר דיוקלטיאנוס על שלטונו (305), עלה ק' לדרגת אוגוסטוס של המערב, ולקיסר תחתיו נתמנה סורוס ולא בנו, קונסטנטינוס. אולם ק' הזעיק אליו את בנו כדי שישתתף במלחמתו בפיקטים בצפון בריטניה, וכשמת ק' יכול היה קונסטנטינוס לקבל לידיו את הפיקוד על הצבא ולסלול את דרכו לשלטון.

R. Andreotti, *C. C.* (Didaskaleion IX, 1, 157—201; 2, 1—50), 1930.

2) ק' II, פלויוס יוליוס — Flavius Iulius C. II — (317—361; קיסר מ 337), בנו של קונסטנטינוס „הגדול" (ע"ע). ב 335 הפקידו אביו על החלק המזרחי של הקיסרות. לאחר הלויית אביו (337) חיה ק' עד לרציחת רוב בני משפחת האב בידי הצבא. ק' קיבל לידיו את החלק המזרחי ושני אחיו קונסטנטינוס II וקונסטנס, שלטו במערב. עד 350 היה ק' עסוק בהתגוננות מפני התקפות הפרסים. בינתיים הסתכסכו אחיו; ב 340 נהרג קונסטנטינוס II וב 350 סילקו קצינים את קונסטנס והעלו לשלטון את שר־הצבא מגננטיוס. ק' יצא למערב, חבים את מגננטיוס וחידש את אחדות הקיסרות. ב 351 מינה את בן־דודו גאלוס למושל המזרח, אך הלה השתמש־לרעה בשררה שניתנה בידו וק' הוציאו להורג (354); בימיו פרץ ביהודה המרד הקרוי על שמו (ע"ע א"י, עמ' 438—430). ב 355 העלה ק' את יוליינוס

(ע"ע), אחי גאלוס, לדרגת קיסר והפקידו על גליה. אך ב360, כשיצא ק' למזרח להילחם בפרסים, הוכתר יוליאנוס בידי חייליו לאוגוסטוס. ק' לא שעה להפצרות יוליאנוס להימנע ממלחמת־אזרחים ויצא למערב, אך מת בדרך, בקיליקיה.

ק' היה נוצרי מאמין ואסר על פולחן אלילים. הוא צידד באריאניזם (ע"ע אריוס) ורדף את מתנגדיו. ק' המשיך בחקיקת אביו נגד היהודים. הוא אסר על גיור נשים ועל החזקת עבדים נכרים בידי יהודים ומנע מחכמי ישראל להתכנס כדי לעבר את השנה.

E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, I, 1928.

מ. ע.

קוּנְסְטַנְטִין (Constantine; قسنطينة), העיר השלישית בגדלה באלג'יריה; 255,000 תוש' (1967).

ק' שוכנת בהרי ק' ברכס החופי של הרי־האטלס (ע"ע). העיר העתיקה נמצאת באתר מיוחד במינו: רמה גירית, שגבהה כ 650 מ', המסתיימת בגאיות שעמקם עד 300 מ'. בגיא המזרחי עובר נהר רֻמֶל (תמונת גשר מעל הגיא, ר' כרך ג', עמ' 408). רק בדרום־מערב מחוברת העיר בשלוחה צרה לרמה ההררית שמסביבה. העיר העתיקה מוקפת חומה מיה"ב. בחלקה המערבי מצויים הקַסְבָּה (המצודה העתיקה) ורבעים בסגנון צרפתי שרחובותיהם רחבים וישרים. חלקה המזרחי והדרומי־מזרחי בנויים בסגנון ערבי־מזרחי טיפוסי וסימטאותיו צרות ומפותלות. פרוורים חדישים נמצאים בדרום־מערב העיר וממזרח לגיא רֻמֶל.

ק' היא מרכז מסחרי חשוב להרי־האטלס ולרמות הצחיחות־למחצה שמדרום, בזכות מיקומה בצומת תחבורה ראשי במזרח המדינה. כבישים ומס"ב מחברים אותה עם נמל סְכִּיכְּדָה (מקודם: פיליפוויל) ונמלים אחרים לחוף היה"ת. מסביבה משתרע איזור נרחב שבו מגדלים דגנים ומטעים (מצפונה). העיר משמשת שוק ראשי לדגנים ומרכז לטחינת קמח. התעשיה מעבדת בעיקר את התוצרת החקלאית. ענפיה החשובים הם: עיבוד עור ומוצריו, ייצור צמר, טבק ומכונות. בק' אוניברסיטה (נוס' 1970) ובה 8,500 תלמידים (1974/5), בי"ס דתי מוסלמי (מדרסה [ע"ע]) ומוזיאון ארכאולוגי חשוב.

ה י ס ט ו ר י ה. ייתכן שק' נוסדה ע"י הפונים, ובימי־קדם נודעה בשם Cirta (מהמלה „קרת", עיר). במאה ה 2 לפסה"נ היתה החשובה בערי נוּמִידְיָה. אח"כ פרחה בשלטון רומי. ב 311 נהרסה העיר בידי מַכְּסֶנְטִיּוּס (ע"ע) וכעבור שנה נבנתה־מחדש ע"י מנצחו, קונסטנטינוס (ע"ע) „הגדול", ונקראה על שמו. ב 710 נפלה בידי המוסלמים. אח"כ היתה בידי שושלות צפון־אפריקניות שונות, ולבסוף בידי התורכים ובידי יורשיהם, שליטי אלג'יר. ב 1837 כבשוה הצרפתים ובשלטונם היתה עד להקמת אלג'ידיה העצמאית (1962).

מצבות כתובות לאטינית מעידות על יישוב י ה ו ד י בק' בתקופה הרומית והביזנטית. ונראה שהיישוב המשיך להתקיים בימי הכיבוש הערבי. כשאר הקהילות באיזור התעצמה גם ק' באמצע המאה ה 12, עם בואם של פליטים יהודים מספרד. בסוף המאה ה 14 הגיעו גם יהודים ממיורקה, ביניהם הדיין מימון נג'אר, שהתקין מנהגות למקום. רבים מיהודי ק' עסקו אז במסחר סיטוני, ומצבם הכלכלי היה איתן. רבים ממגורשי ספרד (1492) התיישבו בק'. מבין האישים הידועים במאה ה 16: יוסף בן מינור, המכונה „חסיד". המשורר יוסף בן אברהם זמרון (מאה 17) ומסעוד זרביב, מחבר ס' „זרע אמת" (ליוורנו, תדי"א). במאה ה 18 גדל היישוב היהודי, ונבנתה־מחדש שכונת היהודים שליד באב אל־ג'אביה. לאחר הכיבוש הצרפתי הוקם בק' „קונסיסטוריום" (מועצה) אזורי. עד המאה ה 20 ישבו בק' כ 3,000 יהודים. אח"כ גדל מספרם עד ל 12,000. ב 1934 נערכו פרעות ונהרגו 25 איש. משקיבלה אלג'יריה את עצמאותה, יצאו רוב יהודי ק' לצרפת, ומיעוטם לישראל.

ח. ז. הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א'—ב' (מפתח, בערכו), תשכ"ה; M. Eisenbeth, *Le Judaïsme nord africain*, 1931.

ר. בנ. – א. אש.

קוֹנְסְטַנְטִינוֹס — Κωνσταντῖνος — שמם של 11 מקיסרי רומי וביזנטיון. על ק' I ע"ע קונסטנטינוס „הגדול". בין האחרים חשובים:

1) ק' IV פוגונטוס („המזוקן"; קיסר בשנים 668—685), בנו של קונסטנטינוס II. ימי שלטונו היו רצופים מלחמה בערבים, שפלשו לאסיה־הקטנה ובשנים 672—678 צרו על קושטא. ק' הדף את הערבים, בהיעזרו ב„אש היוונית" (ע"ע מלחמה, עמ' 633), וכן את הבולגרים שפלשו לקיסרות. הוא הכיר בממלכה שהקימו הבולגרים, ועי"ז גדלה השפעת ביזנטיון בקרב הסלווים. ב 680 פתח את ועידת הכנסיה השישית (הוועידה השלישית של קושטא), וזו שמה קץ לפיוס המונופיסיטים (ע"ע), שכולם כבר נמצאו בשלטון הערבים. ק' חיזק את מעמד הקיסר בבטלו את כל הסמכויות של קיסרי־המשנה.

2) ק' V (קיסר בשנים 741—775), בנו של לאון III (ע"ע). ק' היה האיקונוֹקלסט הקיצוני־ביותר (ע"ע איקונוקלזם), ובפקודתו אישרה ועידת כנסיה את איסור האיקונין (754). הוא הוציא־להורג איקונודולים (מעריצי איקונין), ומכיוון שרבים מהנזירים היו איקונודולים רדף גם אותם והפקיע את נכסיהם. מדיניותו הדתית החריפה את הסכסוך עם רומא, וכשכבשו הלנגוברדים את רַוֶנָּה (751) קרא האפיפיור סטפנוס II לעזרת הפרנקים ולא לעזרת ביזנטיון, וכך החל הקשר ההדוק בין האפיפיורות לפרנקים. — ק' זכה בנצחונות רבים על הבולגרים ועל הערבים, ופלש לארם־נהרים ולארמניה.

3) ק' VI (קיסר בשנים 780—797) היה בן 10 במות אביו, לאון IV, ולמעשה שלטה אמו אירנה. ב 790 אסרה אירנה את ק'; הוא מרד בה, הדיחה ואסרה, אך בעקבות מפלותיו מידי הערבים והבולגרים (791) שחרר את אמו ועשאה לשותפתו בשלטון (792). כעבור שנים מספר הדיחה אותו אמו וסימאה אותו כדי שיפסל למלוכה.

4) ק' VII פורפירוגנטוס („הנולד בארגמן", 905—959; קיסר מ 913), בנו של לאון VI (ע"ע). עד 945 שלטו אמו, זואה, וחמיו, רומנוס I. משהחל ק' לשלוט למעשה, ניסה לבלום את התפשטות האחוזות הגדולות על־חשבון האיכרים הזעירים, שהיו תשתית הכלכלה והצבא, וציווה להחזיר להם את נחלאותיהם בלי תמורה; ואולם, בעלי האחוזות התעלמו מצו זה. בסוף מלכותו זכו מצביאיו בנצחונות על החמדאניים בסוריה (ע"ע, עמ' 609/10). בחצרו ביקרה אולגה (ע"ע), שליטת רוסיה שהתנצרה, והדבר אפשר את הרחבת השפעתה של ביזנטיון בצפון.

עיקר חשיבותו של ק' בתחום הדעת והתרבות. הוא היה איש משכיל, עודד כתיבת ספרים בעלי אופי אנציקלופדי בידי מלומדים רבים וכתב כמה ספרים, ביניהם על סבו, בסיליוס I (ע"ע). במיוחד מפורסמים ספריו על טקסי החצר (De ceremoniis Aulae Byzantinae), על מדיניות־החוץ של ביזנטיון (De administrando imperio) ועל הפרובינציות של הממלכה (De thematibus).

5) ק' IX מונומכוס (קיסר בשנים 1042—1055) נהיה לקיסר מכוח נישואיו עם הקיסרית זואה, אחרי שהתאלמנה משני בעליה הקודמים. היריבות בין האריסטוקרטיה הצבאית ובין אנשי המינהל גרמה לפרוץ שתי מרידות מסוכנות (1043, 1047), ולפיכך החלישו אנשי המינהל ביודעין את הצבא; כתוצאה מכך נחלה ביזנטיון מפלות מידי הרוסים והפֶּצֶ'נֶגים (ע"ע), וכן מידי הנורמַנים באיטליה. ק', שהיה משכיל ומקסים, אך שליט לא יעיל, כמעט שלא השפיע על התפתחויות אלו. הוא גם לא יכול היה לבלום את תוקפנותו של האפטריארך מיכאל קֶרוּלַריוס (ע"ע), וזו החמירה את הסכסוך עם האפיפיורות, שגרם לפילוג הסופי בין הקתוליות לאורתודוכסיות (1054). עיקר ענינו של ק' היה בתחום התרבות: הוא עודד מלומדים, כגון פסלוס (ע"ע), וחידש את המדרשה המצוינת, מעין־אוניברסיטה, שהיתה בקושטא.

6) ק׳ X דוקס, ע"ע דוקס.

7) ק׳ XI פלאולוגוס (1404—1453; קיסר מ 1449), אחרון קיסרי ביזנטיון; בנו של מנואל II ואחיו ויורשו של יואנס VIII (ע׳ ערכיהם). בימי יואנס שלט ק׳ בדספוטיה הביזנטית בפלופונסוס; הוא הרחיבה בספחו את רוב נסיכויות הפרנקים שם, אך ב 1448 נאלץ לשלם מס לעת׳מאנים. אחרי מות יואנס נמשח לקיסר. מאמציו להשיג עזרה מהמערב במאבקו עם התורכים לא נשאו פרי, ומבית נמשכו הסכסוכים בין תומכי האיחוד עם הכנסיה הקתולית, שיזם אחיו יואנס, לבין מתנגדיו. במצור על קושטא לחם ק׳ בגבורה ונפל בקרב כשהובקעה העיר.

A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire* (index s. v.), 1952[2]; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, 1963[3]; J. M. Hussey (ed.), *The Byzantine Empire* (Camb. Medieval Hist., IV, part I, index s. v.), 1966.

א. שר.

קונסטנטינוס — Κονσταντινος — שמם של שני מלכים ביוון.

1) ק׳ I (1868—1923; מלך בשנים 1913—1917 ו 1920—1922), בנו של גאורגיוס I (ע"ע). במלחמה בתורכיה ב 1897 פקד על הצבא בחזית תסאליה והואשם באחריות למפלה. ב 1912/3 הצטיין כמפקד־עליון של צבא יוון במלחמות הבלקן (ע"ע בלקן, מלחמות) ובעלותו למלוכה ב 1913 נהנה מפופולריות רבה. במלה"ע I ביקש ק׳, שאשתו היתה אחות וילהלם II, קיסר גרמניה, להיות ניטרלי, דחה את חיזורי מדינות ה„הסכמה" ופיטר את רה"מ וניזלוס (ע"ע) שרצה להצטרף אליה; וניזלוס מרד, ובלחץ ה„הסכמה" הלך ק׳ בגולה ובנו אלכסנדרוס מלך תחתיו (1917).

ב 1920 מת אלכסנדרוס, וניזלוס התפטר ומשאל־עם החזיר את ק׳ למלוכה. הוא המשיך את המלחמה בתורכיה, אך בעקבות התבוסה פרצה מרידה צבאית וק׳ הודח שנית (ספטמבר 1922). כעבור 3 חדשים מת. וע"ע יוון, עמ׳ 483—485.

2) ק׳ II (נו׳ 1940; מלך בשנים 1964—1967), בנו של פאוולוס. כיורש־העצר נהנה מפופולריות רבה, לא־מעט בגלל היותו ספורטאי מצטיין (באולימפיאדת 1960 זכה במדליות־זהב בשיט) ובגלל הופעתו הנאה. כמלך הסתכסך עם רה"מ הליברלי פפנדראו ופיטרו (1965). הדבר פתח תקופה של אי־יציבות מדינית, ובאפריל 1967 תפס הצבא את השלטון וכונן רודנות. בדצמבר ניסה ק׳ לחולל הפיכת־נגד, אך נכשל ונמלט מארצו. הכת הצבאית מינתה עוצר במקומו והתירה לו לחזור ליוון; הוא נמנע מעשות זאת, וב 1973 ביטל הרודן פפדופולוס את המלוכה ומשאל־עם אישר הקמת רפובליקה; משאל־עם נוסף, שנערך בדצמבר 1974, אחרי נפילת הרודנות, חזר ואישר את ביטול המלוכה.

קונסטנטינוס האפריקני — Constantinus Africanus —

(1020[?]—1087). סופר רפואי נוצרי ומתרגם מערבית. המסורת מספרת כי נולד בעיר קרתגו, נדד במשך כ 40 שנה בארצות שונות באסיה ובאפריקה ורכש ידיעות ברפואה ובשפות, בייחוד בערבית וביוונית. לבסוף הגיע לעיר סלרנו (ע"ע). שהיתה אז בשליטת הנסיך רובר (ע"ע) גיסקר. בהגיעו לשם, היה ביה"ס הראשון לרפואה באירופה בשיא תהילתו. זמן מה שימש כמזכירו של גיסקר ונהנה מתמיכתו. ק׳ השפיע רבות על הרפואה הקדומה בסלרנו, אף כי שהה בה זמן קצר לפני שנתקבל כנזיר במנזר המפורסם מונטה קסינו (Monte Cassino), שם הקדיש את כל זמנו לתרגומים של חיבורים רפואיים מערבית ללאטינית. בזכות מפעל תרגומים היסטורי זה הובאה מורשת יוון העתיקה לידיעת המלומדים במערב. מאחר שלא תמיד דקדק ק׳ בהבאת מקורותיו, נקראו אחדים מתרגומיו על שמו. אולם, המחקר החדיש סייע בזיהוי המחברים האמיתיים, וראוי להזכיר בהקשר זה את עבודת שטיינשניידר (ר׳ ביבל׳).

באמצעות מלאכת תרגומיו העניפה הביא ק׳ את דעותיהם של היפוקרטס וגלנוס (ע׳ ערכיהם) לידיעת העולם המערבי. יש לציין שק׳ לא ניסה לתרגם את כתביהם של שני הסופרים הגדולים שכתבו ערבית, א(ל)־ראזי ואבן־סינא (ע׳ ערכיהם); אך את כתבי עלי עבאס תרגם בחלקם. לעומת זאת תרגם את רוב ספרי הרופא היהודי יצחק ישראלי (ע"ע), שנכתבו ערבית. תרגום זה שנדפס בליאון ראה אור ב 1515.

M. Steinschneider, *C. A. und seine arabischen Quellen* (Virchow's Archiv, XXXVII, 351—410), 1866; A. Hirsch (ed.), *Biographisches Lexikon*, II, 94—96, 1930[2].

קונסטנטינוס „הגדול" — Flavius Valerius Constantinus Magnus —

(270/80—337; קיסר מ 306), קיסר רומי. ק׳ נולד בנאיסוס (Naissus) שבפרובינקיה מסיה (כיום ניש, בדלמטיה [יוגוסלויה]). לקונסטנטיוס I כלורוס (ע"ע) ופילגשו הלנה (ע"ע). רוב נעוריו שהה במחיצת דיוקלטינוס (ע"ע), ואחרי התפטרות דיוקלטינוס החזיק בו ה„אוגוסטוס" של המזרח, גלריוס (ע"ע), כמעין בן־ערובה. נוכח פלישת הפיקטים לצפון בריטניה נעתר גלריוס לבקשת קונסטנטיוס לשחררו, וק׳ היה ליד אביו בעת מותו באבורקום (יורק). הצבא הכריז על ק׳ ל„אוגוסטוס" תחת אביו, בניגוד להסדרי דיוקלטינוס, שלפיהם זכאי היה לתואר זה סגנו של קונסטנטיוס, ה„קיסר" סורוס. גלריוס מצא פשרה, במנותו את ק׳ ל„קיסר" ואת סורוס — ל„אוגוסטוס".

כעבור זמן־מה השתלט על איטליה מכסנטיוס, בנו של מכסימינוס, ה„אוגוסטוס"־העמית של דיוקלטינוס שפרש יחד עמו מהשלטון. מכסימינוס חזר לפעילות מדינית וסייע לבנו מכסנטיוס להתגבר על סורוס — שהיה איש־אמונו של גלריוס; בפחדו מפני גלריוס הציע מכסימינוס לק׳ להיות בעל־בריתו, נתן לו את בתו, פאוסטה, לאשה והכיר בו כ„אוגוסטוס". גלריוס נכשל במסעו לאיטליה נגד המורדים, ומכסימינוס נכשל בנסיונו להדיח את בנו ונמלט לגליה אל ק׳. ב 308 נעשה מאמץ לחדש את אחדות הקיסרות: מכסימינוס התפטר שנית, ליקיניוס (ע"ע), ממקורבי גלריוס, מונה ל„אוגוסטוס" של המערב והוכר מעמדם של שני ה„קיסרים", ק׳ במערב ומכסימינוס, אחיינו של גלריוס, במזרח; כעבור שנה הוכר מעמדם כ„אוגוסטים". רק למכסנטיוס, ששלט באיטליה, לא ניתן מעמד מוכר. ב 310 ניסה מכסימינוס לדחוק את רגלי ק׳, אך נשבה והוכרח להתאבד.

ב 311 מת גלריוס ונפתח מאבק על השלטון במזרח, שהשתלב במאבק מקביל במערב: במזרח נאבק ליקיניוס עם מכסימינוס, ובמערב — ק׳ עם מכסנטיוס; מכסימינוס ומכסנטיוס התקשרו ביניהם, ובתגובה התקרבו ליקיניוס וק׳. בקיץ 312 שלח מכסנטיוס צבא לצפון איטליה, כדי להפריד בין כוחות ק׳ לכוחות ליקיניוס. ק׳ הקדימו, כבש את צפון איטליה והתקדם לעבר רומא, וב 28.10.312 ניצח את יריבו בקרב ליד גשר מילויוס שעל הנהר טיבר ומכסנטיוס נפל במערכה.

על המגינים של חיילי ק׳ בקרב זה, היה הסמל ☧, צירוף האותיות היווניות X ו־ρ, שהן שתי האותיות הראשונות בתארו של ישו (Χριστός — המשיח). ק׳ ציווה לקשט את המגינים בסמל זה אחרי שראה ביום מראה פלאי וחלם חלום וממנו הסיק שבזה ינצח את אויביו; לפי נוסח אחר (של אוסביוס. ע"ע) ראה ק׳ סמל זה מופיע בשמים, ותחתיו כתובת: ἐν τούτῳ νίκα (לאט׳: Hoc signo vince; „בסימן זה תנצח"). נצחון ק׳, שצבאו היה קטן־בהרבה משל יריבו, יוחס להתערבות אלוהית Instinctu divinitatis, כפי שנאמר בכתובת שעל „קשת ק׳" שהוקמה לכבוד הנצחון. ק׳ העתיר מתנות על הכנסיות ופטר את כמריהן מתפקידי־ציבור. ב 313 נפגש עם ליקיניוס במילנו; ליקיניוס נשא־לאשה את קונסטנטיה, אחות ק׳, ושני השליטים פרסמו את „האדיקטום של מילנו" — תקנות שהקנו לנצרות מעמד של דת מותרת (Religio licita). למעשה התייחס ק׳ לנצרות כאל דת מועדפת. אע"פ שהוא עצמו לא התנצר ואף נשא בתואר

סולידוס רומאי ועליו דיוקנו של קונסטנטינוס הגדול, 306–337 לסה"נ (המוזיאון הלאומי, רומא)

כוהן־גדול(Pontifex Maximus), ככל הקיסרים לפניו, נהיה ק' בהדרגה למעין ריבון של ה־ממסד הדתי הנוצרי: כמי שייחס את נצחונותיו לאלוהי הנוצרים ראה חובה לעצמו לקדם את הפצת הנצרות ולשמור על אח־דות כנסייתה. לפיכך התערב בסכסוך שבין הקתולים לבין הדונטיסטים (ע"ע); הוא מינה ועדות הגמונים לחקור את ה־סכסוך, זימן כנסים של ראשי־הכנסיה והפעיל את מנגנון ה־מדינה לכפות את החלטותיהם, אסר והגלה הגמונים שהמרו החלטות אלו, פסק במריבות ביניהם, החרים בנייני כנסיות ומנע התכנסויות דתיות.

בינתיים כבש ליקיניוס את כל מזרח הקיסרות, בהביסו את מכסימינוס חדשים־מספר אחרי הוועידה במילנו. גם למלחמה בין ליקיניוס למכסימינוס היה אופי דתי, מכיוון שמכסימינוס היה תומך נלהב באלילות, ואילו בליקיניוס תמכו הנוצרים, וייתכן שהוא עצמו התנצר. ואולם כבר ב 314 הסתכסכו שני שליטי הקיסרות וק' הרחיב את תחום שלטונו על־חשבון יריבו (316). בהדרגה לבש גם מאבק זה אופי דתי: תמיכתו של ק' בנצרות העלתה את קרנו בקרב הנוצ־רים הרבים שבמזרח הקיסרות, וליקיניוס, שכנראה חזר לאלילות, ניסה לעצור את התפשטות הנצרות בתחום שלטונו, הצר את צעדי ההגמונים וכמה מהם הוגלו או הוצאו־להורג. מעשים אלה שימשו הצדקה לק' לצאת למלחמה על ליקיניוס. את המערכה נגד יריבו הכין כמסע־צלב: הוא זימן למטהו קבוצת הגמונים, העמיד במרכז צבאו את הלברום, נס הנצרות, ואף שרבים מחייליו היו עובדי־אלילים כפה עליהם תפילה נוצרית. ליקיניוס הגיב בהכרזה כי הוא מגן אליה של רומא ומסרתה העתיקה. ק' פלש למזרח וביולי 324 ניצח את ליקיניוס בהדריאנופוליס. קריספוס בנו ניצח את צי ליקיניוס בים־מרמרה, ובספטמבר נוצח ליקיניוס סופית בקרב כריסופוליס וכעבור זמן־מה הוצא־להורג. לראשונה אחרי 39 שנים היתה הקיסרות כולה מאוחדת בשלטונו של אוגוסטוס יחיד.

ב 13 שנותיו האחרונות עסק ק' בעיקר בשני דברים: בניית העיר קונסטנטינופוליס, במקומה של ביזנטיון העתיקה, והפיכתה לבירה חדשה ונוצרית של הקיסרות (ע"ע קושטא), וחידוש אחדותה של הכנסיה במזרח, שנתפלגה עקב צמיחתה של כת האריאנים (ע"ע אריוס). ב 326 נערך טקס ייסודה של הבירה החדשה, וב 330 — חנוכתה. לאיחוי הקרע בכנסיה ולקביעת „הדעה הנכונה" (ὀρθοδοξία) זימן ק' ב 325 בעיר ניקיאה ועידת הגמונים מכל רחבי הקיסרות. הוועידה, שק' היה היו"ר שלה, הכריזה שהאריאניות היא מינות וקבעה את עיקרי־האמונה הנוצרית („הקרדו הניקאני") וכן את לוח־החגים ואת ארגון הכנסיה. גם אחרי הוועידה לא פסק ק', שראה עצמו „כהגמון המופקד על אלה שמחוץ לכנסיה", מלעסוק בענייני הנצרות, כי החלטות הוועידה לא התקבלו על דעת כל הנוצרים, ותכפו מריבות, משפטים וכנסים; בין־השאר כינס ועידה בירושלים בעת חנוכת הכנסיה שבנה על אתר שזוהה כמקום קברו של ישו (334). הוא נתן כסף, כבוד ומעמד לכנסיה ולכמריה ומסר להגמונים סמכויות־שיפוט נרחבות.

בתחומי הממשל שכלל ק' את מנגנון המינהל שהקים דיוקלטינוס והשלים את המעבר מ„פרינקיפט" (ע"ע אוקטוינוס) ל„דומינט" („אדנות"; במטבעות שטבע מכונה ק' dominus — „אדון"). הוא הקים את האצולה החדשה של הפטריקים ובחר בהם מקרב מקורביו, ארגן את „מועצת הקיסר", הקונסיסטוריום, וחילק מחדש את הצבא לכוח־מגן, שמתפקידו לשמור על הגבולות, ולעתודה אסטרטגית ניידת, בפיקודו של הקיסר. הוא תיקן את המטבע והנהיג מטבע חדש מזהב, הסולידוס (solidus), שעתיד היה לשמור על ערכו מאות שנים אחריו. אולם למדות השלום ששרר ברוב ימי שלטונו נפגעה הכלכלה מחמת הביורוקרטיה, השחיתות ופזרנותו של ק', שהצריכו הכבדת עול־המסים. ק' הנהיג את הורשת המקצועות ומשׂרות־הציבור והצמית את האריסים לאחוזותיהם. הוא תיקן תקנות רבות כדי להבטיח את קדושת הנישואין ולהקשות את הגירושין. בחייו הפרטיים לא דקדק ק' בעניינים שבצניעות והיה נתון גם להתפרצויות־זעם. ב 326 הוציא־להורג את אשתו, פאוסטה, ואת בכורו, קריספוס, בלי משפט ובלי שידע איש במה חטאו. למרות פעולתו הרבה לקידום הנצרות נטבל ק' ימים מספר בלבד לפני מותו — בהאמינו, כנראה, שכך יוכל לעמוד טהור לפני בי"ד של־מעלה.

ק' היה מצביא ואדמיניסטרטור מוכשר, אך חשיבותו היא בייסוד קושטא, ובעיקר — במפנה המכריע שהביא לעולם הרומי בעשותו את הנצרות הנרדפת לדת המלכות. בכך הבטיח ק', יותר מכל אדם אחר, את נצחון הנצרות באירופה והשפיע השפעה מכרעת על עיצוב דמותה של אירופה.

J. Burckhardt, *Die Zeit K.s des Grossen*, 1927'; A. H. M. Jones, *C. and the Conversion of Europe*, 1949; R. MacMullen, *C.*, 1970.

מ. ע.

בהיסטוריוגרפיה המסרתית נקבעה דמותו של ק' כאויב היהדות וכמי שהניח את היסוד למדיניותה של אירופה הנוצרית כלפי היהו־דים במשך מאות בשנים; אכן, המקורות שבידינו אינם מצביעים על מדיניות אנטי־יהודית עקיבה. פקודה מ 313 מצהירה על חופש־דת „לנוצרים וגם לכל הציבור", ובחוק הכללי מ 321 הותר לצדף יהודים לקוריות, בניגוד ל„מנהג הישן". ב 324 הוחל חוק זה גם על מזרחה של האימפריה. ב 329 הכיר השלטון בנשיאי א"י ובסנהדרין כרשויות עליונות גם על התפוצה היהודית, וחוק מ 330 השווה את זכויותיהם של המכהנים במשרות הקהילתיות לזכויותיה של הכהונה הנוצרית והפגאנית בכל הקשור למסים ולליטורגיות.

מאידך גיסא מופיעים מימי ק', במקורות המשפט, בטויים קשים נגד היהדות, והשלטון פעל לביסוס הנצרות בא"י (ע"ע, עמ' 427/8) ולטשטוש ייחודה היהודי, בעיקר בירושלים ובגליל. בין 335 ל 337 נאסר על יהודים להחזיק עבדים נוצרים, והבעלות על עבדים אלה הועברה לידי הכנסיה. חודש האיסור על כניסת יהודים לירושלים — מלבד בט' באב — והוא נאכף באופן נמרץ ב 335. איסור המילה והגיור מ 328 מעוגנים למעשה במסורת המשפט הקלאסי, בעיקר מתקופת אדריַנוס.

מ. אבי־יונה, בימי רומא וביזאנטיון, 108—115, תשי"ב[2]; י. בער, עם ישראל, הכנסיה הנוצרית והקיסרות הרומית (ציון, כ"א), תשט"ז; א. א. אירבך, מעמד והנהגה בעולמם של חכמי א"י (דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ב, 4), תשכ"ה; א. לינדר, השלטון הרומי והיהודים בתקופת ק' (תרביץ, מ"ד), תשל"ה; A. Linder, *Eklesia and Synagogue in the Myth of C. the Great* (Rev. Belge de philo. et histoire), 1976.

קונסטנס II — Κώνστανς II — (630—668, קיסר מ 641), קיסר ביזנטיון, בנו של קונסטנטינוס III. ק' הוכתר לקיסר ע"פ דרישת העם, ונאמר שיהודים מילאו תפקיד בעניין זה. ב 649 פרסם צו המכונה „טיפוס" (Ὁ τυπος), בעניין הפשרה עם המונופיסיטים (ע"ע מונותליטים). ק' רדף והגלה את האפיפיור מרטינוס I ואת הנזיר מכסימוס „המודה", מגינה התקיף של האורתודוכסיה. בימיו נמשכה התפשטות הערבים בקצב מהיר; הם כבשו את מצרים, לוב, קפריסין ורודוס, וב 655 השמידו את צי הביזנטים. הסכנה שריחפה על קושטא נעצרה לשעה מחמת הקרע במחנה הערבים בין תומכי עלי לתומכי מעאויה (ע' ערכיהם). ב 660 עזב ק' את קושטא, בעיקר בגלל ההתנגדות למדיניותו הדתית. הוא עבר למערב ורצה להעתיק את הבירה לשם (לרומא או לסירקוסי). אולם נרצח בסירקוסי.

קונסטנץ

קונסטנץ (Konstanz). 1. עיר במדינת בדן־וירטמברג, גרמניה המערבית; 62,000 תוש׳ (1970). העיר שוכנת במובלעת גרמנית בחוף הדרומי של ימת־ק׳ השייך כולו לשוויץ. תחילתה כמבצר רומי שהוקם בפתחה הצר של השלוחה הדרומית של ימת־ק׳ ושימש מקום־מעבר חשוב מהאלפים לדרום גרמניה. בק׳ היה מושב הבישוף מאז המאה ה6. בק׳ שרידים חשובים מיה״ב והרנסאנס (בניין העיריה, 1585). התפתחותה הכלכלית הואטה עקב ניתוקה הטריטוריאלי מגרמניה, וכלכלתה מבוססת בעיקר על התיירות. לאחרונה הוקמו תעשיות ואזורי־מגורים מודרניים בצפון העיר.

יהודים נזכרים לראשונה ב1291, ברשימת מסי המלכות. היינריך (ע״ע) VII (1311) ולודויג (ע״ע) הבאווארי (1330), משכנו את מסי היהודים לאצילים. המלכים ונצל (ע״ע; אחרי 1393), רופרט (1401/2) וזיגיסמונד (ע״ע; 1413) העבירו מחצית ממסי היהודים לעיר. מתזכירים מהשנים 1328, 1375 ו 1425/9 מתברר שבידי יהודים היו אז כרמים ומטעים. יהודי ק׳ עסקו בעיקר בהלוואה־בריבית, אך לפי תזכיר ביה״ד העירוני (1423/8) היו ביניהם גם סוחרים, חייטים ופועלי־מתכת. ב1326 הוצאו־להורג 27 יהודים בעלילת חילול לחם־הקודש, ובימי המגיפה השחורה נשרפו 350 יהודים. ב1429 וב1443 נכלאו שוב יהודי ק׳ מחמת עלילות־דם, ושוחררו תמורת כופר כסף. בשנים 1375—1460 נהנו היהודים מזכויות של עירונים. ב1424 היה ביכ״נ בק׳ והיהודים התגוררו במספר רחובות. ב1417, בימי ועידת־ק׳, נפגשה נציגות של יהודי גרמניה עם האפיפיור מרטין V, ובעקבות פגישה זו הוענקו ליהודים זכויות (1418). פקודת גירוש ליהודי ק׳ מ1432 בוצעה רק ב1533, אך יהודים המשיכו להתגורר בכפרי הסביבה. ב1847 התיישבה בק׳ קבוצת יהודים, וב1863/6 הוקמה קהילה. ב1910 היו בק׳ 574 יהודים (2.7%), ב1935 — 386 וב1940 — 110; אלה נספו באושוויץ. ב1968 ישבו בק׳ כ30 יהודים.

W. Chone, *Zur Geschichte der Juden in K.* (ZGJD, VI), 3—16, 198—209, 1935; id., *Rabbi Joseph von Schlettstadt, Zur Geschichte der Familie Treves* (idem., VII), 1937.

י. קר. – ט. א.

ועידת ק׳ שכונסה בשנים 1413—1418 היתה ועידת־כנסיה כללית. יוזמה היה יוהנס XXIII (ע״ע) והיא נועדה לשים־קץ לפילוג האפיפיורי ולשערוריה הממושכת בעולם הנוצרי (ע״ע נצרות, עמ׳ 346), הידועים כ„סכיסמה המערבית הגדולה" (ע״ע סכיסמה), וכן להנהיג תיקונים בכנסיה ולטפל בתנועות המינות של ויקליף והוס (ע׳ ערכיהם). בוועידה השתתפו 3 פטריארכים, 29 חשמנים, 33 ארכיבישופים, 300 בישופים ומאות תאולוגים ומומחים למשפט הקנוני (ע״ע). הרוח־החיה בוועידה היה החשמן הצרפתי פטרוס דה אליקו ד׳איי (ע״ע איי, פיר מ־), שתמך — יחד עם הקיסר זיגיסמונד, ז׳רסון (ע״ע) מאוניברסיטת פריס ומרבית המשתתפים — בהתפטרות שלושת האפיפיורים: יוהנס XXIII, האפיפיור החוקי שנבחר בוועידת פיזה (1409), גרגוריוס XIII (ע״ע) והאנטי־אפיפיור בנדיקטוס XIII (ע״ע), פדרו דה לוגה. גרגוריוס התנה את התפטרותו בהתפטרות יוהנס. כדי למנוע רוב־קולות מיוהנס, שהיסס להתפטר, המירה הוועידה את שיטת ההצבעה האישית בהצבעה לפי „אומות" (אנגליה, גרמניה, צרפת, איטליה, ספרד), כשלכל „אומה" קול אחד. בריחת יוהנס מק׳ אחרי שהבטיח־בשבועה להתפטר, ערערה את מעמד הוועידה ועלולה היתה להביא לפיזורה, אלמלא דרישתו התקיפה של הקיסר להמשיך בדיונים. ב1415 נתפרסמו 4 סעיפים בהשראת החשמן פייר מאיי, שנוסחו ברוח חסידי התנועה הקונציליארית, ולפיהם הכריזה הוועידה על עצמה כוועידה כללית וכמוסד העליון של הכנסיה שסמכותה נובעת במישרין מאלוהים והחלטותיה חלות על כל הנוצרים, לרבות האפיפיור. הפילוג הגיע לסיומו עם שביית יוהנס והדחתו (1415) ועם התפטרות גרגוריוס. בנדיקטוס XIII סירב להתפטר והודח אף הוא (1417); כאפיפיור חדש נבחר מרטין V (ע״ע), מבית קולונה. שאלת התיקונים העסיקה את הוועידה מראשית כינוסה, ברם, שתי הוועדות שמונו לצורך זה לא הביאו לשינויים מיוחדים. תוצאה זעומה דומה היתה גם לוועידה שמינה מרטין V, אולם בתום מושב הוועידה הוסכם בין־היתר, שיש לצמצם את צבירת הכהונות הכנסייתיות (בנפיקיות) שיש עמן הכנסה בידי בודדים, לבטל לאלתר את הסחר במשרות כנסייתיות (סימוניה) ולהגביל את זכות האפיפיור להטיל מעשרות על הכמורה. להשגים חשובים שסוכמו ב„קונקורדאטים" — מונח שלראשונה השתמשו בו — זכו גם „אומות" הוועידה. הוועידה גינתה את תורת ויקליף והוס, שסירב לחזור בו מדעותיו, נידון לשריפה. כשלון ועידת־ק׳ להגביל את סמכויות האפיפיורות ולהנהיג תיקונים בכנסיה נחשב לאחד מגורמי הרפורמציה.

C. J. Hefele, *Histoire des conciles d'apres les documents originaux*, VII, 1916; A. C. Flick, *The Decline of the Medieval Church*, I–II, 1930; L. R. Loomis, *Nationality at the Council of C.* (American Historical Review, XLIV, 508—527), 1938/9; B. Tierney, *Foundation of the Conciliar Theory*, 1955; H. Finke, *The Council at C.*, 1961; E. F. Jacob, *Essays in the Conciliar Epoch*, 1963°; G. Barraclough, *The Medieval Papacy*, 1968.

צ. בר.

2. ימת־ק׳, (גרמ׳ Bodensee, לאט׳ Lacus Brigantinus), מהגדולות בימות אירופה, בגבול שוויץ, גרמניה־המערבית ואוסטריה. שוכנת בתוך אגן קרחוני למרגלות הרי־האלפים, בגובה 395 מ׳. שטחה 538 קמ״ר ועמקה המירבי 252 מ׳. מקרבת העיר ק׳ יוצאות מהימה שתי שלוחות לכיוון צפון־מערב: ימת איברלינגר (בצפון), שבה נמצא האי מינאו וימת אונטרזה (Untersee), שבה האי ריכנאו (Reichenau). ארכה של ימת־ק׳ עד לאיזור הפיצול 63 ק״מ ורחבה המירבי 14 ק״מ. הריינוס נשפך לימה בקרבת העיר ברגנץ (Bregenz) בדרום־מזרח ויוצא ממנה דרך ימת אונטרזה. לימת ק׳ השפעה אקלימית ממתנת על סביבתה ולעתים־רחוקות היא קופאת בחורף. הימה משמשת לשיט ספינות קטנות ובה גם דגה רבת־ערך. לאורך חופיה מגדלים פירות וגפנים, ויש בהם גם אתרי נופש ומרפא רבים. הערים הגדולות סביב הימה הן: ק׳, פרידריכסהאפן ולינדאו (בתחום גרמניה), ברגנץ (בתחום אוסטריה) ורורשאך (בתחום שוויץ).

קונסטנצה

קונסטנצה (Constanța), עיר־נמל בדרום־מזרח רומניה, לחוף הים־השחור; 247,820 תוש׳ (1972). בירת מחוז דוברוג׳ה (ע״ע), הנמל המסחרי הראשי של רומניה ובסיס צי־דיג. מיוצאים דרכו נפט ומוצריו, עצים ומזון. ק׳ היא מרכז תעשייתי חשוב, הכולל מספנות, בית־זיקוק לנפט שמוצאו בשדות פלוישטי (ע״ע) ומפעלים לעיבוד ולשימור דגים, לטכסטיל ולמזון. ק׳ משמשת מוקד לאיזור תיירות פנימית ובי״ל ובקרבתה חופי־רחצה ציוריים ואתרי־נופש.

יהודים. קהילה אשכנזית התארגנה ב1828, ואח״כ גם קהילה ספרדית. משסופחה ק׳ לרומניה (1878), היה מצבם של יהודי ק׳, כאזרחי תורכיה לשעבר, נוח מזה של יתר יהודי רומניה, משוללי הזכויות. ב1899 ישבו בק׳ 957 יהודים (6.5%), רובם סוחרים. ב1941 ישבו בה 2,067 יהודים.

ב1941 קיבלו הגרמנים את הנמל לידיהם, והיהודים שהתגוררו בעיר התחתית הועברו לעיר העליונה. ביוני 1941 נשלחו 1,600 יהודים לעבודות־כפיה בדוברוג׳ה ובסרביה, והצעירים מעל גיל 18 — לטרנסניסטריה. באוגוסט 1941 הוחזרו האנשים לק׳. בית־הקברות היהודי נהרס בפקודת העיריה. בימי השואה היה נמל ק׳ היחיד במזרח־אירופה שנשאר פתוח להגירה יהודית, חרף הלחץ הגרמני, מכיוון שהרומנים סירבו לקבל את תכנית „הפתרון הסופי". בין אניות־הפליטים שהפליגו מק׳ היתה „סטרומה" (ע״ע א״י, עמ׳ 557). — ב1956 היו בק׳ 586 יהודים, וב1975 — כ200.

ת. לביא, ק׳ (פנקס קהלות רומניה, 232/4), תש״ל; ת. ברלס, הצלה בימי השואה, 1975.

קונסטרוקטיוויזם, תנועה באמנות הרוסית, שהושפעה בראשיתה מהקוביזם (ע"ע) ומהפוטוריזם (ע"ע), אך קיבלה כיוון ואופי יחודיים אחרי מלה"ע I. ראשיתה ב 1913, בקונסטרוקציות הגאומטריות-מופשטות של ולדימיר טאטלין (1885—1956), שהן מעין ציורי-תבליט עשויי פח, עץ, ברזל, זכוכית וגבס. אמנים רוסים שלקחו חלק בתנועות חדשניות באירופה שבו לרוסיה ופיתחו בדדך מקורית את הרעיון, שהאמנות חייבת לשאוב את השראתה ולשאול את חמריה מעולמן המודרני של הטכניקה והתעשיה, לשרת את החברה ולהשתלב באורח פונקציונלי בכל מפעליה החמריים והרוחניים; הם הציגו את האידאל של האמן-המהנדס. ב 1920 פורסם ה„מאניפסט הראליסטי" של נאום גאבו (נו' 1890) ואחיו אנטואן פוזנר (1886—1962), שמתוכו בא המונח ק'. בשנותיו הראשונות של השלטון הסובייטי הוכרו אמנים כטאטלין, ליסיצקי (ע"ע), גאבו ופוזנר כנציגי האוונגארד המהפכני. פעילותם ניכרה גם בתחומי התאטרון, האיור, הפרסומת והעיצוב התעשייתי. התמורה ביחס השלטון אל המגמות המודרניסטיות באמנות בראשית שנות ה 20 גרמה לפיזור הקבוצה; אך השפעתה התפשטה והתמידה זמן רב אח"כ והיתה לה חשיבות רבה בגיבוש מגמות מרכזיות בציור, ובמיוחד בפיסול, של המאה ה 20.

G. Rickey, *C., Origins and Evolution*, 1968; C. Gray, *The Russian Experiment in Art, 1863—1922*, 1971[2].

קונסיאנס, הנדריק — Hendrik Conscience — (1812—1883), סופר פלמי. ק' היה בנם של אב צרפתי ואם פלמית. יצירתו כוללת כ 100 רומנים: היסטוריים, חברתיים, פולקלוריים, סיפורים על חיי האיכרים העניים וסיפורי-הרפתקות. ב 1838 הופיע ספרו החשוב-ביותר, De leeuw van Vlaenderen („האריה מפלנדריה"), על קרב קורטרה (1302), שבו ניצחו הפלמים — איכרים ובעלי-מלאכה רגליים — חיל-פרשים של האצולה הצרפתית. הספר נכתב ברוח התנועה הלאומית; דמויותיו פשטניות ומייצגות את הכוחות ואת הערכים השונים שהתנגשו במאבק לעיצוב פני האומה. הרומנים ההבדתיים של ק' מתארים את חיי החברה הזעיר-בורגנית העירונית, תוך-כדי נטיה למוסרנות. לפרסום בכל מערב-אירופה זכו סיפוריו הרומנטיים על חיי האיכרים בשדות הערבה שבמחוז קמפן, מהם: Blinde Rosa („רוזה העיוורת"), 1850, ושני סיפורים בשם De grootmoeder („סבתא"), 1853.

ק', חלוץ הרומן הפלמי, היה נציג מובהק של הזרם הרומנטי-אימפרסיוניסטי בספרות ארצו, שפעלה בתקופה זו בשירות תנועת-התחיה הלאומית. בימיו עבר המרכז הרוחני מגנט לאנטוורפן, ועל ההשפעה ההולנדית גברה ההשפעה הצרפתית. שפתו של ק' מקורית, עממית ופשוטה והיא מדברת ישירות אל לב הקוראים, ובכללם אל השכבות הרחבות של העם הפשוט, שראה את בבואתו בדמויותיו של ק'. — רבים מספרי ק' תורגמו ללשונות מערב-אירופה.

A. van Hageland, *H. C. en het volksleven*, 1953; R. F. Lissens, *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden*, 1959[3].

קונסלוי, ארקולה — Ercole Consalvi — (1757, רומא — 1824, אנציו), חשמן איטלקי. ק' היה בן למשפחת אצילים, שהתקדם במהירות בסולם-המשרות בחצר האפיפיור. לאחר שהשתדל למען בחירת פיוס VII (ע"ע) לאפיפיור (1800), מונה לחשמן ולמזכיר-המדינה של הווטיקן. נסיונותיו להנהיג תיקונים במינהל-המדינה עוררו התנגדות מצד החוגים השמרניים בחצר. ב1801 הביא ק' לסיום את המו"מ הממושך על החוזה (קונקורדאט) של האפיפיורות עם נפוליון (ע"ע), אך אח"כ ירדה קרנו בעיני נפוליון, ובלחצו פוטר ממשרתו (1806) והוגלה לצרפת (1809). ק' התנגד לנישואי נפוליון עם מריה לואיזה מאוסטריה, וב 1812 יעץ לפיוס VII שלא לחתום עם נפוליון על הסכם פונטנבלו (Fontainbleau).

ב 1814 חזר ק' לרומא. כנציג הווטיקן בקונגרס וינה (ע"ע) הצליח להחזיר למדינת האפיפיור את רוב השטחים שאיבדה במלחמות נפוליון. הוא חזר לכהן כמזכיר-המדינה וארגן מחדש את מינהל הווטיקן. לאחר מות פיוס VII פוטר. ק' כתב שירים ועודד אמנים.

E. L. Fischer, *Cardinal C.*, 1899; E. E. Y. Hales, *Napoleon and the Pope*, 1962.

קונספסיון (Concepción), העיר השלישית-בגדלה בצ'ילה; 196,300 תוש' (אומדן, 1970). ק' שוכנת בדרום העמק המרכזי שבצ'ילה התיכונה, סמוך לשפך הנהר ביו-ביו לאוקיאנוס השקט. ק' נוסדה ב 1550. במאה ה 18 ניזוקה העיר קשות ברעשים מלווים שטפונות; עקב כך שונה אתרה. ק' היא מרכז מסחרי ותעשייתי לאיזור חקלאי חשוב, ובסביבתה נמצאים רוב מכרות-הפחם של צ'ילה. התעשיה כוללת: מפעל לייצור פלדה, בית-זיקוק לנפט, מפעל לכימיקלים ובתח"ר למוצרי טכסטיל, עור, זכוכית, מלט, תאית, נייר ומזונות. על חוף מפרץ-ק', כ 13 ק"מ מצפון-מערב לעיר שוכן נמלה, טאלקאואנו. ק' קשורה ברשת עניפה של מס"ב, כבישים וקווי-תעופה עם סביבתה ועם שאר חלקי המדינה.

קונסרוטיוים, ע"ע שמרנים, מפלגות.

(ה)קונסרוטיוית, התנועה, ע"ע שנוי ומסרת.

קונפוציוס והקונפוציניזם ([ק־ם] קונג צ'יו [K'ung Chiu] או קונג-פו דזה [K'ung Fu-tzu], „החכם הגדול קונג", כפי שנתכנה בפי המיסיונרים הישועיים [551—479 לפסה"נ]), פילוסוף סיני שעל שמו קרויות משנתו והאסכולות הפילוסופיות שפירשו את תורתו ושפרחו בסין בתקופות שונות (ע"ע סין, עמ' 924—928).

אך מעט ידוע על חיי ק', שלפי המסורת הקונפוציאנית היה נצר למשפחה אצילה בממלכת הג'ו. ק' התמחה בהלכות טקס ופולחן ושימש שנים אחדות כפקיד זוטר בשירות הממלכתי. במשך רוב ימי חייו ניסה, ללא הצלחה, לשכנע את השליטים הפאודלים בצדקת רעיונותיו המדיניים ולהכשיר בני-אצולה לתפקידי שלטון. מכתביו לא נשתייר דבר, אבל המסורת מייחסת לו את עריכת היצירות הקלאסיות: „ספר השירים" („שה-ג'ינג" [Shih Ching]), „ספר המסמכים" („שו-ג'ינג" [Shu Ching]), „ספר התמורות" („אי ג'ינג" [I Ching]), „ספר ההליכות" או „רשומות הטקסים" („לי ג'י" [Li Chi]) ו„דברי ימי האביב והסתיו" („צ'ון צ'יו [Ch'un Ch'iu]), שהיו אח"כ לבסיס החינוך הקונפוציאני. היצירות הללו היו אמנם ידועות לק', אך נראה שנערכו בצורתם הסופית רק כמה מאות שנים אחרי מותו. המקור היחיד לידיעותינו על ק' הוא „המאמרות" („לון יי" [Lun Yu]), שחובר ברובו אחרי מותו בידי תלמידיו ותלמידיהם. זהו לקט ציטטות, מאמרים („אמר החכם: ...") וסיפורים קצרים, המשווים לו אופי פסקני.

ב„מאמרות" מציג ק' את עצמו כתלמיד הקדמונים ולא כהוגה-דעות מקורי, אולם נראה שהוא היה הראשון בסין שהעלה בעיות מוסר ומדינה כנושא לחשיבה ביקרתית. הנחתו המרכזית היתה, שמשטר תקין אפשר לקיים ע"י שליטים מתאימים, כפי שהיה בסין בעבר, ולכן יש להתעניין במורשת העבר כדי למצוא את המידות הטובות שהפכו את שליטיה הקדומים של סין למלכים ראויים לנאמנות נתיניהם. ק' לוקח כדוגמת-מופת את מייסדי שושלת ג'ו, שהיתה בזמנו בידידה תלולה ושלטה למראית-עין בלבד. המושג המרכזי ב„מאמרות" הוא ג'ון דזה (Chun Tzu), „איש מעלה", מושג ששימש בחברה אריסטוקרטית לציון מוצא וק' הרחיבו לציון עליונות מוסרית ותרבותית. ק' אינו מגדיר מושג-מפתח זה וגם לא את המושגים האחרים הקשורים בכך: „אנושיות" (רן [Jen]), „צדק" (אי [I]) ו„אורח בני-תרבות" (לי [Li]). הוא נזקק לחם מדי-פעם כדי להאיר הבטים שונים, או כדי לבדוק את השלכותיהם במצבים נתונים, והדבר מעיד

על כך שהיה רחוק מלהיות דוגמתי ושה„מאמרות" אינם אלא שרידים קלושים של שיחות שקיים במשך שנים ואשר עסקו בחיפוש משותף אחרי הבנת מהותה של המסורת התרבותית שקיומה, לדעתו, היא ערובה לחיים הטובים. ק' נמנע מלדבר על העל־אנושי והעל־טבעי והדגיש את חשיבות החינוך והנימוסין ליחסים בין־אישיים תקינים — יחסים בין אב לבן, בין גבר לאשה, בין שליט לשריו וכו'. השפעתו העצומה על ההיסטוריה הסינית ניכרת באופי הרציונלי והפרגמטי של האידאולוגיה הקונפוציאנית ובדגש על חינוך, לימוד, נימוסין, והרמוניה ביחסי־אנוש בחברה. יש לזכור, שתורתו מתייחסת בעיקר לשכבה השלטת והמשכילה. בתרבות הסינית יש כמובן יסודות רבים של דתיות, אי־רציונליות ומיסטיקה, אלא שאלה באו בעיקר מהדאואיזם והבודהיזם (ע"ע, עמ' 926).

מנציוס (ע"ע; 372—289 לפסה"נ), הפילוסוף הקונפוציאני המפורסם־ביותר אחרי ק' פעל באווירה שונה לחלוטין מזו של ק' עצמו. עם התפוררות ממלכת ג'ו רבו האסכולות הפילוסופיות שערערו על המסורת הקונפוציאנית של טיפוח „אנשי מעלה" והכשרתם לקבלת תפקיד פעיל בשלטון והתבלטו שני כיוונים עיקריים: האחד, המואיסטים (ע"ע מו טי), שהטיפו לאהבת־בריות בלתי מסויגת בניגוד למערכת היחסים המסועפת והמודרגת של הק־ם (למואיסטים היה מושג של אלוהים שהוא הקרוב־ביותר למושג המוכר לנו מהדתות המונותאיסטיות של מערב אסיה). הם הקימו מסדרים דתיים שעסקו, בין השאר, במדעי־הטבע ובלוגיקה. השני — המתבודדים (המפורסם שבהם יאנג ג'ו [Yang Chu]), שהטיפו לאינדיווידואליזם מוחלט וראו בקיום הפיסי את הדבר החשוב־ביותר. בוויכוחים אלה מחדד מנציוס את כלי־נשקו הדיאלקטיים (העיקרי שבהם הוא אנלוגיה שהיריב מספק והמובאת עד אבסורד) ומפתח סביב הגרעין האתי של ק' שיטה מטפיסית, שעיקרה הוא המוסר הטבעי. בני־אדם נולדים כשהם בעלי נטיה טבעית לטוב („אנושיות", „צדק") והחינוך הנכון מאפשר לנטיה זו („התחלות קטנות" [Tuan]) לשאת פרי. נטיה זו היא סגולית לאדם, וזה כנראה פירוש קביעתו המפורסמת של מנציוס (ובעקבותיו הנֵאו־קונפוציאנים), ש„האדם טוב מטבעו".

קונפוציאני אחר בתקופה הטרום־קיסרית, שין דזה (Hsün Tzu; ע"ע הסונצו), חולק על מנציוס בנקודה עיקרית זו, ונראה שהושפע מהדאואיסטים (ע"ע טאו, טאואיזם). לדעתו הטבע פועל לפי חוקים שחשיבותם לאדם מוגבלת, שכן הם מלאכותיים ופרי יצירתם של המלכים־החכמים הקדמונים. טבעו של האדם הוא ייצרי וחייתי, ולפי־כך רע, אבל האדם יכול להתעלות מעל לטבעו, בעזרת חינוך נאות, ולהגיע לדרגה הגבוהה של „איש מעלה". ברור כי שין דזה מדגיש יותר ממנציוס את ה„לי" הקונפוציאני — „דרך־בני־תרבות", שהוא מכלול ההלכות המדריכות את בן־התרבות בכל פעולותיו. השמירה על כללים אלה מבדילה את „איש המעלה" מאדם סתם, „שיאו רן" — Hsiao Jen („איש קטן").

בעקבות דונג ג'ונג־שו (Tung Chong-Shu; 176—104 לפסה"נ) נעשה הק־ם לראשונה לאידאולוגיה הרשמית של קיסרות החאן (206—219) שאפיינית לה מגמה בולטת לסינקרטיזם. דונג בנה מערכת מטפיסית מסובכת המסתמכת על צמד־המושגים ינג ויין (ע"ע; שדימוים הוא הכוח הזכרי הפעיל והנקבי הסביל והאינ־טראקציה ביניהם מסבירה את הדינמיות של ההויה) ועל חמשת היסודות המהווים את 5 הקטגוריות של כל הישים. כללי התהוות והתגברות של יסודות אלה, והקורלציות בין הקטגוריות השונות מסבירות גם את כל המתרחש בטבע ובחברה. המערכת החברתית משקפת את העולם הטבעי בראיה אורגנית זו, והתפתחותה של החברה מקבילה לסדר הקבוע שבו יסוד־פועל אחד תופס את מקומו של אחר בשרשרת אינסופית. לפי תפיסה זו נועד למלומדים הקונפוציאנים תפקיד נכבד במערכת החברתית כמומחים ל„לי" וכמפרשי הקשר בין „אותות השמים" (ליקויים, שטפונות וכו') לבין פעולות ה„קיסר, כמכשיר עיקרי להכשרת מלומדים־בירוקרטים אלה נוצר בתקופה זו מוסד הבחינות־הממשלתיות, שהבטיח במידה רבה את שלטונה של האידאולוגיה הקונפוציאנית.

וו דאו־דזה (המאה ה 8 לסה"נ): רישום של קונפוציוס על אכטלה. (מוזיאון גימה, פאריס)

המטפיסיקה ה„קונפוציאנית" הלכה והסתעפה עד שהיתה למבנה ענק של אמונות־תפלות, דברי־הבל, נומרולוגיה ופרשנות, מבנה שקרס מכובד משקלו עוד לפני התמוטטות השושלת. את תקופת ההאן המאוחרת מאפיין מאבק בין האורתודוכסיה הקונפוציאנית לזרמים השונים שרצו לחזור לפוזיטיוויזם של הקונפוציאניות המוקדמת.

לנאו־ק־ם בימי שושלת סונג (960—1279 לסה"נ) — בפי שהכירוהו המיסיונרים הישועיים — יש אך מעט מן המשותף עם הפילוסופיה הקונפוציאנית שלפני שושלת ההאן או עם המטפיסיקה המסורבלת של דונג ג'ונג שו. תחילתו של הנאו־ק־ם בהתנגדות לבודהיזם, ששלט בסין כפילוסופיה ובדת במאות ה 4—10. מבחינה מסוימת היתה זו חזרה לק־ם הקדום: הדגש על חינוך, לימוד הספרים הקלאסיים (שאליהם נוספו „המאמרות", כתבי מנציוס וכמה ספרים קטנים אחרים) והכשרת בירוקרטים. אלה נשארו הבסיס המעשי של האידאולוגיה הקונפוציאנית עד למאה ה 20. ואולם הבסיס המטפיסי השתנה, בעיקר בהשפעת הבודהיזם (ע"ע), שהביא מהודו מושגים חדשים וגישה חדשה לפילוסופיה.

המושג המרכזי בנאו־ק־ם הוא ה„לי" (מלה השונה מן ה„לי" הקדום, שתורגם כ„אורת בני־תרבות"). מלה זו מתורגמת לעתים־קרובות כ„עקרון" או אפילו „עקרון תבוני", אבל דומה ש„תבנית" או „מרקם" הוא תרגום מדויק־יותר. הוראתה הבסיסית היא ,סדר' — כמו ברשת תעלות בשדות־האורז או מערך־הוורידים באבן־הירקן (ע"ע ידה). לכל ,יש' בעולם ה„לי" שלו, אבל אלה הם בו־זמנית התגלויות של ה„לי" האחד של כל היש. מבחינה לוגית קודם ה„לי" ל„צ'י" (Ch'i, שהוראתו היסודית „נשימה" והוא קרוב ל„פנומה" של הסטואה); ממנו עשויים כל הדברים, אך לעולם אינו נמצא לבדו. ההתגלמות של ה„לי" באדם היא טבעו; ההתנהגות בהתאם ל„לי" היא טובה ובניגוד לו — רעה. מאליו מובן אפוא כי טבע האדם הוא טוב ביסודו, ולפיכך הוכרעה המחלוקת בין מנציוס ושין דזה בתקופת הסונג לטובת הראשון.

את שני הזרמים העיקריים בנאו־ק־ם מייצגים ג'ו שי (Chu Hsi; 1130—1200) וואנג יאנג מינג (Wang Yang-ming; 1472—1529). הראשון הדגיש את הלימוד השיטתי־אינדוקטיווי („חקירת הדברים") כדרך להבנת ה„לי", ולפיכך לטיפוח המוסריות; השני, אידאליסט,

הדגיש את ההתכוננות הפנימית ואת אחדות ההכרה והפעולה. וע"ע סין, עמ' 927.

ד. לסלי - א. פורת (מתרגמים) מאמרות, קונג פו־צה, תשכ"א; א. גראהאם, קונפיציאניות (בתוך: ר. צ. זאהנר–צ. ורבלובסקי [עורכים], „דתות ואמונות"), 1968; D. S. Nivison – A. F. Wright (eds.), *C. in Action*, 1959; A. F. Wright (ed.), *The Confucian Persuasion*, 1960; A. F. Wright – D. Twitchett (eds.), *Confucian Personalities*, 1962; W. T. Chan, *A Source Book in Chinese Philosophy*, 1963; D. H. Smith, *C.*, 1973.

ד. דא.

קונפור, ע"ע קנפור.

קונפורטי, דוד (1617/8, סלוניקי — 1690, קהיר), רב וכרוניסטן.

למד תורת הנגלה והנסתר אצל חכמי עירו, ביניהם הרבנים דניאל איסטרושא ומרדכי קלעי. ב 1641 יצא לירושלים. בדרכו שהה שנה בקהיר, ושם למד בבית מדרשו של ר' אברהם אסכנדרי (ע"ע). זמן־מה שהה במחיצת ר' ישראל נג'רה (ע"ע) בעזה, ובין השנים 1646—1648 היה בירושלים. ב 1648 חזר לסלוניקי, וב 1652 שב לירושלים ויסד בה בימ"ד משלו. ב 1671 נעשה לרבה של קהיר. ק' היה מגדולי התורה במזרח, והרבה להשיב לשואלים. קובץ שו"ת שלו, שהיה ערוך אצלו לדפוס, אבד, ורק חלק קטן מתשובותיו נכלל בספריהם של פוסקי זמנו (כגון, ס' „דברי נועם" לר' אברהם הלוי, רבה של מצרים). ספרו המפורסם הוא „קורא הדורות", שנדפס לראשונה כ 50 שנה לאחר־מותו (ויניציאה, תק"ו) בהעלמת שם המחבר (מהד' מתוקנת, עם מבוא, מפתחות והערות, הו"ל ד. קסל [ע"ע] בתר"ו [ועוד]). הספר מכיל חומר על מחברים ויצירותיהם בכל התקופה הבתר־תלמודית — עד לזמן חיבור הספר. את המידע עד 1492 שאב, בעיקר, מדברי קודמיו: אברהם אבן־דאוד, אברהם זכות וגדליה אבן־יחיא (ע' ערכיהם); אך ק' השלים את החומר מתוך תעודות שהיו בידו. חשיבותו של הספר כיום בעיקר במידע שהוא מוסר על חכמים ספרדים במזה"ת במאות ה 16/17. בעיה מיוחדת היא שתיקתו של הספר בנושא השבתאות (ע"ע), שהסעיר אז את עולם היהדות.

ז. רובשוב, בעל „קירא הדורות" וקורות דורו (הגרן, י'), תרפ"ח; א. ל. פרימקין - א. רבלין, תולדות חכמי ירושלם, ב', 48—50, תרפ"ח; ח. ז. הירשברג, על בעל דברי יוסף, בן דודו של בעל קורא הדורות ויחסו למצוות יישוב א"י (א"י, י'), תשל"א.

קונפיגורציה, ע"ע סטראוכימיה.

קונפירמציה, ע"ע סקרמנט.

קונצפטואליזם, ע"ע נומינליזם, קונצפטואליזם וראליזם.

קונצפטואלית (מושגית), אמנות (א"ק), מגמה באמנות המודרנית.

א) במובנה הרחב כוללת האה"ק תופעות אמנותיות שהתפתחו בשנות ה 60 המאוחרות ובראשית שנות ה 70 באה"ב ובאירופה, והמתאפיינות בתפיסת המוצג האמנותי כאמצעי להבהרת רעיון; בתפיסת הביצוע כמשני בהייראכיה הפנימית של היצירה; באדישות למוסכמות סגנוניות, לאסתטיקה ולפורמליזם; בראיית האמנות כפעילות שאינה חייבת להתמקד במצבים חזותיים גרידא; בהנחה, שאין צורה העדיפה על חברתה ושע"כ מותר לו לאמן להשתמש בכל צורה שהיא: מלים, תצלומים, תרשימים, חפצים.

ב) במובנה המצומצם כוללת האה"ק התייחסויות אנליטיות ופחות הבעתיות למושג האמנות ולמשתמע ממנו. עד התגבשותה של האה"ק התרכזו האמנים בהבטים הצורניים של היצירה. ב א י ך

ברוס נאומן: „קשור לכישלון" (משחק מלים כשאת המלה „השייר" ניתן לפרש גם במשמעות „גיצוי")

ולא ב מ ד ו ע. האה"ק קיבלה על עצמה את בדיקת מ ו ש ג האמנות ואת חקירת טבעה. ה־קשר בין האמנות לאס־תטיקה הוא שרירותי ולא הכרחי. האה"ק ב־מובנה המצומצם היא עיסוק אינטלקטואלי טהור, על בסיס נתו־נים אובייקטיוויים (ג'. קוסות, ד. אופנהיים, י. דיבטס). את המגמה ה־רדיקלית ביותר בתחום המצומצם של האה"ק מייצגים אמנים חברי הקבוצות האנגליות Art and Language („אמנות ולשון") ו Society of Theoretical Art and Analysis („חברה לאמנות וניתוח תאורטיים"). פעילותם מוגדרת כניתוח והבהרה מושגית של משפטים אמנותיים ושל סוגיות בתחום האמנות, בדרך של כתיבת טכסטים בשפה יבשה ומקצועית ובשימוש בשיטות השגה הנסמכות אל תאוריות בלשניות ואל פרקים בפילוסופיות־הלשון המודרניות.

האה"ק היא שלב מאוחר ומסכם בהתפתחות מגמות שונות באמנות המאה ה 20. כאביה הרוחני נחשב מרסל דישן (ע"ע), שעבר מעיסוק בבעיות צורניות לנסיון ההבהרה של מושג האמנות. אמנות זו, לפחות במובנה המצומצם, חבה במידה רבה את כיוון התפתחותה לפילוסופיות־הלשון האנגלו־סאכסיות ולרעיונותיו של הפילוסוף לודויג ויטגנשטין (ע"ע).

בשל ערפולו היחסי של המונח א"ק, מעטים האמנים המשייכים עצמם במוצהר למגמה זו; רובם מציעים הגדרות אחרות לפעילו־תיהם: אמנות אנליטית, אמנות א־פורמלית, אמנות דידאקטית ועוד.

וע"ע דדאיזם; מפשטת, אמנות; פופ, אמנות ה־.

J. Kosuth, *Art After Philosophy* (Studio International, CLXXVI, CLXXVIII), 1968—1969; U. Meyer, *Conceptual Art*, 1972.

יג. צ.

קונצ'רטו (איט' concerto — פעולה בצוותא, תחרות), יצירה

מוסיקלית, שבביצועה מנגנים כלי־סולו או כלים אחדים בלוויית תזמורת שלימה. למונח משמעות כפולה: נגינה־בצוותא ותחרות בין קבוצות־כלים שונות, והוא מציין לעתים קרובות יצירות השונות באפין. המונח ק' הופיע לראשונה ב 1519, ובמרוצת המאה ה 16 הוא ציין יצירות להרכב קולי אחיד. עם הופעת סגנון הבארוק המוקדם החל המושג ק' לציין ניגוד ותחרות בין קבוצות־כלים וקולות, או בין קולות סולניים לבין הקבוצה כולה. במאה ה 17 ציין המונח סגנון או רקמה, ולא צורה. כך, למשל, מכונה ק' ספר המדריגאלים השביעי של מונטורדי (1619), הכולל מדריגאלים להרכבים שונים ומגוונים, שעיקרם בניגודים דרמתיים בין סולנים לבין הרכב קולי וכליי גדול יחסית.

במאה ה 17 בגרמניה היה הק' הכנסייתי יצירה לזמר סולו, או לקבוצת סולנים, בליווי תזמורת קטנה, והיה חלק קבוע בטקס התפילה הפרוטסטנטי. ראוי לציין, שהקנטטות של בך (ע"ע) כונו במקורן „קונצ'רטי כנסייתיים" והכינוי „קנטטה" ייתן להם רק בידי „חברת בך" עם הוצאת יצירותיו במאה ה 19. במוסיקה הכלית הופיע סגנון הק' ביצירות ג'ובני גבריאלי לשני עוגבים ולשתי קבוצות נגנים. במשך המאה ה 17 שימשו המונחים ק', סונטה וסינפוניה בערבוביה והק' נוגן הן בארמון והן בכנסיה. לקראת סוף המאה ה 17 התגבש בבולוניה ה„ק' גרוסו" (ביצירות קורלי, טורלי ועוד) — יצירה

לתזמורת־מיתרים קטנה המורכבת מחטיבות ופרקים קצרים במספר לא־קבוע; בחלק מהם הופיע ניגוד בין קבוצת סולנים קטנה (המכונה קונצ'רטינו, concertino) לבין התזמורת כולה (ריפינו, ripieno). יש לציין כי ניגוד זה אינו תנאי לקיומו של ק', וקיימים פרקים רבים ואף ק" שלמים ללא כל חלוקה לקבוצת סולנים ותזמורת שלימה. באותה התקופה פעלה בוונציה אסכולה מתקדמת־יותר, שהבולט בה היה ויולדי (ע"ע), שעיצב צורה מוגדרת של ק' בן 3 פרקים. הפרקים א' וג' היו מבוססים עפ"ר על חילופין־לסירוגין של נושא־חוזר (ריטורנלו) בתזמורת וקטעים מבריקים לסולן. במהלך המאה ה 18 נעלם הק'־גרוסו והק'־סולו היה לצורה הקלאסית התזמרתית החשובה ביותר לאחר הסימפוניה. בהדרגה חדרו יסודות של צורת הסונטה הקלאסית אל צורת „הריטורנלו" של הבארוק, עד למיזוג מושלם של שני היסודות בק' לפסנתר של מוצרט.

במאה ה 19 אפשר לראות שני כיוונים עיקריים בהתפתחות חק': חק' הסולני־וירטואוזי, ששימש כלי־ביטוי לקומפוזיטורים כשופן, פגניני, ליסט (ע' ערכיהם), שפור וחק' הסימפוני — כגון הק' של ברהמס (ע"ע). הק' הוסיף להיות צורה חשובה במוסיקה של המאה ה 20 — כגון הק' של שנברג, ברטוק וברג (ע' ערכיהם). המגמה הנאו־קלאסית הביאה להחייאת טכניקת הק' הבארוקי — כמו בק' של סטרווינסקי.

A. Hutchings, *The Baroque C.*, 1961; R. Hill (ed.), *The Concerto*, 1964; H. Engel, *Das Instrumentalkonzert*, 1971.

י. היר.

קונקורדט, ע"ע וטיקן, מדינת ה־; כנסיה, מדינת ה־.

קונקורדנציה

קונקורדנציה (מלאט' concordantia [אנג' concordance], ספר־המתאימות), מילון המכיל את כל המלים והניבים בספר מסוים — או בסדרת ספרים — בסדר אלפביתי, תוך ציון מקומם בספר ולפעמים בתוספת תרגום ופירוש. הק" משמשות לאיתור מלים וניבים ולחקר תפוצתם ומשמעותם בכתבי סופרים חשובים. יש גם ק" ענייניות, שערכיהן מסודרים ע"פ קבוצות נושאים.

הדחף הראשון להכנת ק' התעורר בקשר לחקר המקרא, שכן איש לא היה מסוגל לאתר בו כל מלה על כל צורותיה. השם ק' נוצר בשל ההנחה, כי כל חלקי המקרא, שהם דברי אלוהים, מתאימים אלה לאלה התאמה עילאית. לאנטוניוס (ע"ע) מפדובה (תחילת המאה ה 13) מייחסים את הכנת הק' הראשונה, Concordantiae morales („מתאימות מוסריות"), ע"פ תרגום הוולגטה. את הק' הראשונה למקרא העברי, „מאיר נתיב", חיבר יצחק נתן (ע"ע) בן קלונימוס בשנים 1437—1445. הנזיר הפרנציסקני מאריו די קלאזיו (Calasio) תיקן שגיאות בק' זו, הרחיב אותה והוסיף לה את השמות הפרטיים (רומא, 1621). על הק' של יצחק נתן התבססה גם הק' של בוכסטורף (ע"ע) האב, Concordantiae Bibliorum Hebraicae („מתאימות עבריות של ספרי המקרא"), שהו"ל בנו (באזל, 1632). כיום משמשת בעיקר הק' של מנדלקרן (ע"ע). ב 1977 החלה לצאת לאור „הק' החדשה" של א. אבן־שושן, הערוכה ע"פ סדר נהיר חדש וכוללת סקירת הק" העבריות. וע"ע מלון, עמ' 571; מפתח, עמ' 95; מקרא, עמ' 348.

הק' הראשונה לתרגום ה 70 פורסמה בידי כסיסטוס בטוליוס (Xystus Betuleius; באזל, 1546). כיום משמשת בעיקר הק' של F. Hatch ו H. A. Redpath, 1897—1906. ק" לתרגומים אנגליים של המקרא י"ל במספר רב — כל תרגום חשוב והק' שלו; הראשונה היתה מאת מרבק (J. Marbeck), 1550. — א. מ. הברמן צירף ק' לספרו, „מגילות מדבר יהודה", תשי"ט (הוכנה בידי ב. הברמן). על הק' של קון, ע"ע מדבר יהודה, כת ומגלות, עמ' 207 (ביבל').

על הק" לספרות חז"ל, ע"ע קסובסקי.

הק' הראשונה לברית החדשה ביוונית י"ל ב 1638 בידי אראסמוס שמיד (Schmied). כיום משמשת הק' של W. F. Moulton ו A. S. Seden, 1897, 1963[4]. ש. פ. ראמי הו"ל „ק' אנליטית לברית החדשה לפי תרגומו העברי של פ. דליטש", 1973.

מהק" לספרות קלאסית החשובות־ביותר הן הק" החדישות לאיליאס (G. L. Prendergast – B. Marzullo), 1962[2], ולאודיסיה (H. Durbar – B. Marzullo), 1962[2]. קיים מספר רב של ק" לסופרים קלאסיים, כגון זו של K. H. Rengstorf לכתבי יוסף בן מתתיהו (עד 1975 י"ל שני כרכים; מוסף לשמות פרטיים חובר בידי א. שליט). חק' הראשונה ליצירות שיקספיר היתה זו של אסקיו (Ayscough), 1790. קיימות ק" לכתבי דנטה (ב 1976 החלה לצאת לאור הק' החמישית), מילטון וסופרים אחרים בעלי חשיבות עולמית. א. אבן־שושן הכין ק' לשירת ביאליק, תש"ך.

השימוש במחשבים (ע"ע חשוב, מכונת־) במחקר הספרות עורר תחילה תקווה שאפשר יהיה לבדוק באמצעותם, בצורה מדעית מדויקת, את האותנטיות של טכסטים שיוחסו למחבר אחד, וכיו"ב. ברם, מסקנות סותרות ולא־מבוססות שהוסקו בשיטה זו מראות שאין המתכנתים יכולים לעמוד על תהליכי היצירה האנושית במלואם, וזמנם של האינטואיציה והמחקר הפילולוגי לא עבר. אולם ההשגים בהכנת ק" ומילונים מתוכנתים היו מרשימים, שכן נתאפשר עיבוד קונקורדנטי של יצירות מקיפות־ביותר בזמן מועט־יחסית ובדיוק מירבי. נתאפשרה גם בדיקת שימושי מלים, ניבים או תבניות (clusters, syntagmas), מבנה משפטים וכיו"ב. ק" לצירופי־מלים אפשרו לחשוף את ההעדפות האישיות הלא־מודעות של סופרים, שבלא מחשבים אי־אפשר היה לזכור ולמיין. להכנת ק" מתוכנתות מעתיקים את הטכסט ל„שפת המחשב" (ע"ע שפה, שפות), דהיינו לסמלים קריאים עבור המחשב (טכסטים שלא בכתב לאטיני מועתקים בשיטה מיוחדת לכתב לאטיני), באמצעות כרטיסי־ניקוב או סרט מגנטי. הק' מופקת ע"פ תכנית (ע"ע חשוב, מכונת־, עמ' 142) שהוכנה לצורך זה. באוניברסיטת קליפורניה הוחל בחיבור מילון מתוכנת ליוונית עתיקה (בעריכת T. F. Brunner), שיכלול את כל הטכסטים עד 200 לסה"נ. עד שלהי 1974 עובדו 13 מיליוני מלים מחיבוריהם של כ 350 סופרים; התכנית מכוונת לעיבוד 20 מיליוני מלים. עובדה תכנית למילון ובסטר לשפה האנגלית באמצעות מחשב, ואחסון המילון בזכרון המחשב מאפשר הרחבה מתמדת של אוצר המלים והניבים; המילון ניתן בסרט מגנטי לצרכי מחקר. ק' לתבניות הוכנה לשירת פול ואלרי (בידי P. Laurette). בשיטה דומה הוסקו מסקנות מעניינות גם בחקר ההימנונות ההומריים (בידי הזוג Sowa) וחיבורים ספרותיים אחרים.

בשלהי שנות ה 60 נבדקו באוניברסיטת אדינבורו (בידי J. Chadwick ו A. Q. Morton) האיליאס והאודיסיה המיוחסות להו־מרוס, מבחינת אורך המשפטים והמבנה שלהם. הקביעות שנתגלתה עוררה את הרושם שכל היצירות הללו, מתחילתן ועד סופן, חוברו בידי אדם אחד. המסקנות לא נקלטו בעולם המחקר ואפשר שהיו נחפזות. בישראל הוכנה עבודה דומה בידי י. ת. רדאי („עיונים לשוניים־סטטיסטיים בס' ישעיהו", תשכ"ט; The Unity of Isaiah in the Light of Statistical Linguistics, 1973). הוא הזין את המחשב בנתונים לשוניים מס' ישעיהו, ומצא שהספר כולו נתחבר בידי אדם אחד (וע"ע ישעיהו, עמ' 478/80). נראה שמסקנותיו טרם ניקלטו בעולם המדע. בד־בבד עם מחקר זה הכין רדאי ק" מתוכנתות לאוזדים מספרי המקרא: An Analytical Linguistic C. to the Book of Isaiah („ק' אנליטית־בלשנית לס' ישעיהו"), 1971; ק' לספרי חגי, זכריה ומלאכי, 1973; ק' לס' שופטים (עם G. M. Leb ו L. Natzitz), 1976. ק' שהוכנה באמצעות מחשב צורפה למהדורה של ס' בן־סירא שהו"ל האקדמיה ללשון עברית, תשל"ג; כדי למנוע טעויות, הכינה המערכת תכנית מיוחדת להעברה אוטומטית של החומר האצור בסרט מגנטי אל מכונת ההדפסה. ק' מתוכנתת

לתלמוד הירושלמי („אוצר לשון הירושלמי"), מאת מ. קסובסקי, החלה לצאת לאור בתשל"ו מטעם „האקדמיה הלאומית למדעים".

כ"ע הדנים בנושא זה וגם בהבטיו הקשורים למחקר הספרותי הם: רבעון הטכניון, קיץ תשל"ב (ביקורת: ב. קורצוויל, הארץ, 14.7.72); Computers and the Humanities (מ 1966).

שמ. ש.

קונקרי (Conakry), בירת גינאה (ע"ע, כרך מילואים), נמלה הראשי והגדולה בעריה; 388.000 תוש' (1972). ק' שוכנת לחוף האוקיאנוס האטלנטי, על האי טומבו ותצי-האי קאלום, שאליו היא מחוברת בסוללה. הצרפתים יסדו את ק' ב 1884, אך עיקר התפתחותה החלה באמצע המאה ה 20 עם פיתוח כריית ברזל בחצי-האי קאלום ובוכסיט באיי לוס הסמוכים. התעשיה: מזון, מכונות; פלסטיקה ודפוס. דרך הנמל עמוק-המים מייצאים אלומיניום, בננות, תפוזים, אננס, קפה, מוצרי-דקל שונים ודגים. נמל תעופה בי"ל נמצא סמוך לאיזור-התעשיה, כ 15 ק"מ מצפון-מזרח לק'.

קונרד — Konrad — שמם של 4 ממלכי גרמניה.

(1) ק' I, מלך בשנים 911—918, היה בן למשפחת רוזנים בפרנקוניה („הקונרדיים"). לאחר תום שושלת הקרולינגים במזרח (ע"ע גרמניה, עמ' 419/20) בחרו רבי-האצולה בק' למלך. בחירתו נתקלה בהתנגדות אצילי לותרינגיה (ע"ע לורן), שנשארו נאמנים לשושלת קארל הגדול וביקשו להמליך עליהם את שרל III, שישב על כס הממלכה הפרנקית המערבית. ק' התמיד במאבקו עם ראשי האצולה השבטית, אך חרף תמיכת ראשי הכנסיה נכשל במאמציו לכונן שושלת.

G. Tellenbach, *Die Entstehung des Deutschen Reiches*, 1943[3].

(2) ק' II (990—1039), מלך גרמניה (מ 1024) ואיטליה, וקיסר. היה בנו של היינריך, רוזן שפיר. ק' נבחר למלך בתום שושלת הקיסרים הסאכסיים (ע"ע גרמניה, עמ' 420/2) בזכות קרבתו לשושלת זו, ויסד את שושלת הקיסרים הסאליים ששלטה עד 1125. לאחר שדיכא את מתנגדיו בגרמניה יצא ב 1026 למסע לאיטליה. במהלכו הטיל את מרותו על לומברדיה, הפך את האפיפיור יוהנס XIX לכלי-שרת שלו והוכתר לקיסר (1027) של הקיסרות הרומית הקדושה. ב 1032 צירף לקיסרותו את ממלכת בורגונד. במסעותיו במזרח הצליח להחזיר את עליונות מלכי גרמניה על פולניה, בוהמיה ושבטי הליוטיצים (Liutizi, שבטים סלוויים שישבו ממזרח לאלבה). מסעו לאיטליה ב 1038, כדי לדכא את מרידת מילאנו, נכשל בשל מגיפה שפגעה בצבאו כשצר על העיר.

ק' שקד על הרחבת הנחלה המלכותית והעלה את כוחם של משרתיו הבלתי-חפשיים (Ministeriales), שהשתמש בהם בממשל. כדי להסתייע בשירות הצבאי של הוואסאלים הראשיים העניק להם זכויות שיפוט על אנשיהם, וכן תרם לגיבוש המשטר הפאודאלי למבנה הירארכי. לחיזוק שלטונו השתמש ק' בכנסיה ובנכסיה.

H. Bresslau, *Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Konrad II*, I-II, 1879—1884.

(3) ק' III (1093—1152), מלך מ 1137, מייסד שושלת השטאופים ששלטה בגרמניה עד 1250. היה בנם של פרידריך, דוכס שוואביה, ואגנס, בת הקיסר היינריך IV. ב 1117 מינה הקיסר הינריך V (ע"ע) את ק', שהיה אחד מנאמניו החשובים, לדוכס פרנקוניה. ק' היה מראשי המתנגדים לקיסר לותר III (ע"ע), אך התפייס עמו ב 1135 ונבחר למלך לאחר מותו. הבחירה עוררה את התנגדותו של הינריך ה„גאה" (ע"ע), דוכס באוואריה, שהיה מקרובי לותאר ותבע את ירושת סכסוניה. בכך נפתחה היריבות בין שושלות ההוהנשטאופים והולפים (ע' ערכיהם), שהיינריך נמנה עמהם, מאבק שהיתה לו חשיבות רבה בתולדות הקיסרות במאות ה 12 וה 13. מלחמה זו, שבה היו לק' השגים חלקיים, גרמה לאי-סדר בגרמניה וסייעה למגמות העצמאות של האצולה. הרוחות שקטו רק בעקבות מסעות הינריך ה„אריה" (ע"ע), דוכס סכסוניה ומראשי חולפים, מזרחה לאלבה (1147), ועם יציאת רבים מבין האצילים, ובראשם ק' עצמו, למסע-הצלב השני (ע"ע מסעי-הצלב, עמ' 1113/5).

האפיפיור אוגניוס III (ע"ע) אמנם ביקש מק' להגן עליו מפני הקומונה של רומא שמרדה בו, ומפני התקדמות רוג'רו II, מלך סיציליה (ע"ע, עמ' 979) לעבר מרכז איטליה שסיכנה את מעמד הקיסר שם. אבל ק', שהשיא (1146) את גיסתו למנואל 1 קומננוס (ע"ע), קיסר ביזנטיון, העדיף לצאת למסע-הצלב כדי ללכד סביבו את האצולה. במסע באסיה-הקטנה (1147) הושמד חלק ניכר מצבאו בקרבות ובמגיפות. באביב 1148 הגיעו ק' ושארית כוחותיו לעכו דרך הים, והשתתפו בהתקפת-נפל של הצלבנים על דמשק. אחרי כשלון מסע-הצלב שב ק' לקושטא, והתכונן עם בעלי-בריתו הביזנטים למסע נגד רוג'רו II. ברם, כשנודע לו שנכרתה ברית בין רוג'רו, ובין לואי VII מצרפת (שבינתיים שב אף הוא ממסע-הצלב) והולפים, מיהר ק' לגרמניה כדי למנוע את התמוטטות שלטונו בה (1149).

בימי ק' התחזק מעמד המשרתים הבלתי-חפשיים, והם הפכו לכוח מרכזי בחברה הגרמנית. בימיו עלה כוח הערים וההתיישבות הגרמנית התפשטה בין האלבה לאודר.

W. Bernhardi, *K. III*, I-II, 1883; K. Hampe, *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer* (ed. F. Baethgen), 1949[10]; W. Ohnsorge, *Kaiser K. III*, 1958.

(4) ק' IV (1228—1254), מלך גרמניה מ 1237 ומלך סיציליה מ 1250. היה בנם של פרידריך II (ע"ע) ואיזבל דה ברין, מלכת ירושלים. ב 1237 מסר לו אביו את מלכות גרמניה. אצילי ממלכת ירושלים, שהתנגדו לשלטון השטאופי, הזמינו את ק' ב 1243, כשהגיע לפרקו, ליטול את כתר הממלכה, ביודעם שלא יוכל לבוא ובכך תיפקע זכותו לכתר; ואכן ק' לא נענה להזמנה (ע"ע א"י, עמ' 460). במלחמת האפיפיורות בפרידריך II התעוררה התנגדות לק' בגרמניה, ובמות אביו נאלץ לעזבה (1250) ועבר לממלכת סיציליה. למעשה שלט ק' בממלכה זו רק בשנים 1252—1254, שכן קודם משל בשמו מנפרדי (ע"ע), בנו הלא-חוקי של פרידריך II, וזאת לפי הוראת פרידריך עצמו. לאחר מות ק' תפס מנפרדי את השלטון, אף שהיורש החוקי היה קונראדינו, בנו של ק'.

י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בא"י, II, 285—292, תשכ"ג; E. Kantorowitz, *Kaiser Friedrich der Zweite*, I-II, 1963.

אר. גר.

קונרד, ג'וזף — Joseph Conrad; שמו האנגלי של טאודור יוזף קונרד קוז'ניובסקי (Teodor Józef Konrad Korzeniowski — 1857, ברדיצ'ב [אוקראינה] — 1924, בישופסבורן [Bishopsbourne, אנגליה]), סופר אנגלי ממוצא פולני. אביו היה לוחם-מחתרת פולני, שנאסר ב 1861 והוגלה לצפון-רוסיה; אשתו ובנו נתלוו אליו. כשהיה ק' בן 7 מתה אמו, וכעבור 4 שנים מת אביו. בגיל 16, אחרי לימודים בלתי-סדירים, יצא לדרך כדי להגיע למרסי ולהתחיל בחיי-ים. לבסוף הצטרף לצי-הסוחר הבריטי. ק' שרת בו 16 שנה, ותוך-כדי שירותו סייר בחלקי-תבל רבים. כשהגיע לראשונה לחופי אנגליה, ב 1878, הסתכמו ידיעותיו בשפה האנגלית במלים מעטות בלבד. ב 1886 הועלה ק' לדרגת רב-חובל (captain). אותה שנה גם היה לאזרח בריטי. רק ב 1889 התחיל בכתיבת ספרו הראשון, Almayer's Folly (עבר': „שגיונו של אלמאיר", תשכ"א), שהושלם ב 1894 ונתפרסם

ג'וזף קונרד (הגלריה הלאומית לדיוקנים, לונדון)

כעבור שנת תחת השם ג'. ק' — שהיה שמו מכאן ואילך. למן פרסום ראשון זה הקדיש ק' עצמו לכתיבה. לקראת סוף חייו הוכר כסופר אנגלי גדול — של רומנים ושל סיפורים קצרים — ואף הוצע לו תואר־אבירות; ק' סירב לקבלו.

ק' מצטיין בהדגשת תפקיד הרומן כסוג־אמנות ובניסוייו הצורניים: העתקת הסדר הכרונולוגי והטלת תפקיד פעיל על המספר במהלך הצגתו של סיפור־המעשה הסבוך. בשיא יצירתו — למן פרסום ספרו The Nigger of the "Narcissus" („הכושי של ה'נרסיסס"), ב 1897, ועד 1911, שנת פרסומו של הרומן Under Western Eyes („בעיניים מערביות") — היתה הצורה תמיד מעין פונקציה ממושמעת של התוכן. יצירתו מצטיינת גם בעומק הניתוח של התנהגות האדם במצבי־מתח. הערכים שהוא־עצמו דגל בהם היו פשוטים: מאחר שהיה נעדר אמונה דתית ובאדם ראה יצור חסר־ערך בתוך יקום אדיש וממוכן, האמין מעל־לכל ביכלתו של הפרט, בשליטה עצמית ובמשמעותה החברתית של הסולידריות. ק' מוכיח כי סגולות אלו הן שעשויות לאפשר לאדם להחזיק־מעמד; ואולם, שוב־ושוב מתואר האדם המתמוסס, שאינו עומד במבחן. בתחילה הקר ק' כשלונות במצבים של מתח פיסי או רגשי בים או ביערות־ג'ונגל מרוחקים, כגון ב Lord Jim (עבר': „לורד ג'ים", תשכ"ז), 1900; Heart of Darkness („לב־האפלה"), 1902; Typhoon (1902). במרוצת הזמן כלל בניתוחיו חברות שלמות, ויצירותיו הגדולות מעידות על תפיסה מעמיקה־והולכת של תופעת האפסות הרוחנית וההתאבדות: Nostromo (1904) — יצירתו המסובכת ביותר, על רפובליקה דרום־אמריקנית דמיונית; The Secret Agent („הסוכן החשאי"), 1907 — יצירתו המושלמת ביותר מבחינה אמנותית, ושכיה ספרותית מזהירה של התפוררות החברה האנגלית קודם מלה"ע I; הספר Under Western Eyes (ראה לעיל), הוא ניתוח־אופי מעמיק, שעלילתו מתרחשת ברוסיה ובשוויץ. כשהשלים ספר זה לקה ק' בהתמוטטות־עצבים, ועם החלמתו פנה לסיפורי־אהבה שטחיים־יותר.

חיבוריו האוטוביוגרפיים: The Mirror of the Sea, Memories and Impressions („ראי־הים, זכרונות ורשמים"; עבר': „ראי הים", 1961), 1906; Some Reminiscences („זכרונות"), 1912. ב 1927 נתפרסמו מכתביו אל אשתו, וב 1928 — מכתביו מן השנים 1895—1924.

בתרגום לעברית הופיעו נוסף לנ"ל: „המזל שיחק לי", תרפ"ה; „פריה משבעת האיים", תרצ"ב; „חלוצי הפרוגרס", תרצ"ב; „ספורים מפי השמועה", תש"ה; „השותף", תש"ז; „כתבי ג'. ק.", 1954; „נצחון", תשכ"ג; „נעורים — השותף", תשכ"ו.

Th. Moser, *J. C.; Achievement and Decline*, 1957; A. J. Guerard, *C. the Novelist*, 1958; J. Baines, *J. C.; A Critical Biography*, 1960; A. Fleishman, *C.'s Politics*, 1967; B. C. Meyer, *J. C.; A Psychoanalytic Biography*, 1967; D. C. Yelton, *Mimesis and Metaphor; An Inquiry into the Genesis and Scope of C.'s Symbolic Imagery*, 1967; D. Hewitt, *C.; A Reassessment*, 1968[2]; J. A. Palmer, *J. C.'s Fiction; A Study in Literary Growth*, 1968; R. Roussel, *The Metaphysics of Darkness: A Study in the Unity and Development of C.'s Fiction*, 1971; B. Johnson, *C.'s Models of Mind*, 1971.

ה. דל.

קוֹנְרַד, מִיכָאל גֶאוֹרְג — Michael Georg Conrad — (1846—1927), סופר גרמני. ק' למד בלשנות בז'נווה, בנפולי וברומא. בשנים 1878—1882 שהה בפריס והיה להסידו של זולה. בשנים 1893—1898 שימש ציר המפלגה הדמוקרטית ברייכסטאג. — ב 1885 יסד את בטאון האסכולה הנטורליסטית של מינכן, Die Gesellschaft („החברה"), שעם משתתפיו נמנו ק. בליבטרוי, ג. האופטמן (ע' ערכיהם) ואחרים. כה"ע התריע על הניוון באמנויות והטיף להשקפת־עולם ראליסטית. במשך שנים היה „החברה" הבטאון הראשון־במעלה בתחומו בגרמניה, עד שהועמד בצל בשל עליונות האסכולה הנטורליסטית של ברלין. — מתוך מחזור־הרומנים המתוכנן על העיר מינכן, שאמור היה להיבנות ע"פ דגם מחזור־הרומנים של זולה (ע"ע), „בית רוגון מאקאר", הספיק ק' לחבר רק חלקים אחדים, מהם Was die Isar rauscht („מה רוחש הנהר איזאר"), 1888. ייתכן שהרומן האוטופי הגרוטסקי In purpurner Finsterniss („באפלת ארגמן"), 1895, המוצג בשנת 3000 בארץ השתלטות הטכניקה על הטבע, הוא יצירתו המעניינת ביותר של ק'. וע"ע גרמנית, תרבות, עמ' 567.

קוֹנְרַד מוּירצבּוּרג — Konrad von Würzburg — (1225[?]—1287), משורר גרמני. את שנות־יצירתו הפוריות ביותר בילה בסטרזבור ובבזל; אצילי ערים אלו ואנשי כנסיותיהן היו פטרוניו. ק' נמנה עם ראשוני המשוררים הבולטים מבני המעמד הבורגני; היה בעל השכלה ומצוי, ככל־תנראה, בנושאים תאולוגיים ומשפטיים. שיריו היו פופולריים והשפעתו היתה ניכרת עד המאה ה 15. יצירתו, הכתובה גרמנית־עילית בינונית, כוללת שירים אפיים — ארוכים וקצרים־יותר — ושירים ליריים ולימודיים. חשיבותו של ק' אינה במקוריות גישתו אל נושאיו אלא בשימושים צורניים מעניינים — באליטראציה, בחרוז, במקצב, ובעיקר בחידושי־לשון.

E. Schroder (ed.), *Kleinere Dichtungen K.s v. W.*, I–III, 1959[2–3]; id. (ed.), *Die Goldene Schmiede. K. v. W.*, 1969[2]; W. Monecke, *Studien zur epischen Technik K.s v. W.*, 1968.

קוֹנְרד פוֹן הֶצֶנְדוֹרְף, פְּרַנְץ כְּסַוֶר יוֹזֶף, רוזן — Franz Xaver Joseph, Graf Conrad von Hotzendorf — (1852—1925), איש־צבא אוסטרי־הונגרי. לחם בבוסניה־הרצגובינה, ואח"כ היה מורה בביה"ס למלחמה. ב1906 נתמנה ראש־המטה של צבא אוסטריה־הונגריה. היה איש צבא מוכשר ותקיף בדעותיו השמרניות. מ 1907 ואילך תכנן מלחמות־מנע נגד סרביה ונגד איטליה, שאותן חשב למסוכנות לקיום הקיסרות האוסטרית־הונגרית. ב1911 נאלץ להתפטר בגלל מגמותיו התוקפניות, אך הוהזר למשרתו ב 1912, בשל המצב המסוכן בבלקן. ק' הכין את צבאו למלה"ע I ונחשב לאחד האישים שגרמו לה — בשל החלטתו הנחושה לפעול נגד סרביה.

אף שתכנונו של ק' היה, כנראה, תכליתי, שגה שגיאה פטלית בהעריכו בצורה מוטעית את כושר־הלחימה המוגבל של צבאו הרב־לאומי. וכך, עקב כשלון צבאותיה נזקקה אוסטריה־הונגריה במלה"ע I יותר־ויותר לעזרתה הצבאית של גרמניה, שעם מפקדיה הסתכסך ק'. ב 1916 נתמנה פלד־מרשל. משהסתכסך גם עם הקיסר קרל I, התפטר, ואח"כ שימש מפקד קבוצת־ארמיות בחזית איטליה. כאן לא הספיק כשרונו כדי להציל את המצב. ק' כתב זכרונות: Aus meiner Dienstzeit, 1906—18 („מימי שרותי, 1906/18"), 5 כר', 1921—1925; Mein Anfang 1878—82 („ראשיתי, 1878/82"), 1925.

O. Regele, *Feldmarschall C.*, 1955.

קוֹנְרַדִינוֹ (קוֹנְרַדִין) — Conradino (Conradin) — (1252—1268), דוכס שוואביה (מ 1262), בנו של קונרד IV, מלך גרמניה, ונכדו של הקיסר פרידריך II (ע"ע). במות אביו (1254) תבע את מלכות סיציליה, שנמצאה בידי מנפרדי (ע"ע), בנו הלא־חוקי של פרידריך II. ב 1266, משהובס מנפרדי והומת בקרב בנוונטו בידי שרל מאנז'ו (ע"ע), אחי לואי IX, מלך צרפת, ביקשו הגיבלינים (ע"ע גולפים וגיבלינים) את ק' לצאת נגד שרל ולכבוש את סיציליה. ק' נתקבל ברצון באיטליה (1267), וסיציליה שצידדה בו התקוממה. ואולם, בקרב טאליאקוצו (Tagliacozzo) הביסו שרל ותפסו במ־נוסתו. שרל דן את ק' בעוון בגידה והוציאו־להורג באוקטובר 1268. במותו תמה שושלת ההוהנשטאופים (ע"ע).

K. Hampe, *Geschichte K.s von Hohenstaufen*, 1942[3]; S. Runciman, *The Sicilian Vespers*, 1958.

קוס (Κῶς), אי באיי דודקנס (ע"ע), יוון; שטחו 250 קמ"ר ובו 16,1650 תוש' (1971). האי נמצא במרחק של 4 ק"מ מחצי-האי בודרום שבדרום-מערב תורכיה; ארכו 43 ק"מ ורחבו 6—8 ק"מ. את חלקו המרכזי תופס רכס גירני מבותר, ששיאו 846 מ'. לאורך מישור-החוף הצפוני, העשיר במעיינות, נהוגה חקלאות-שלחין של גידולים ים-תיכוניים. בדרום האי נמצאים מעיינות מינרלים. בירת האי, העיר ק' (7,570 תוש'), נמצאת בקצהו הצפוני. היא נבנתה מחדש, אחרי שנהרסה ברעש ב 1933. שרדו בה חלקי חומות ומבנים מיה"ב. בקרבתה נמל, אף הוא מיה"ב, המשמש כלי-שיט קטנים. כ 3 ק"מ מדרום לעיר נמצאים שרידי מקדש אסקלפיוס (ע"ע).

היסטוריה. ק' היה בתחום ההתיישבות הדורית, ותושביו באו כנראה מאפידורוס. כשכבשו הפרסים את אסיה-הקטנה עבר האי לשלטונם (סוף המאה ה 6 לפסה"נ). עם נצחון היוונים שוחרר, וב 477 הצטרף לברית האטית-דלית (ע"ע יון, עמ' 442). ק' הצטרף לברית האתונאית השניה והיה בין המורדים באתונה ב 357/6; מ 334 היה בשלטון אלכסנדר הגדול. מ 309 היה ק' בתחום-ההשפעה של בית תלמי ממצרים. במאה ה 2 לפסה"נ סייע לרומאים, וכשצורף האיזור לקיסרות הרומית (133 לפסה"נ) זכה למעמד עיר חפשית.

ק' נתפרסם כמקום מרפא. המקדש לאל הרפואה, אסקלפיוס, היה מקושט בפסלי פרכסיטלס ובניו ובציורים של אפלס (ע' ערכיהם). כן היה שם בי"ס לרפואה, החשוב בעולם העתיק, שבו פעל היפוקרטס (ע"ע), „אבי הרפואה", במאה ה 5 לפסה"נ. — על תולדות ק' משקיעת הקיסרות הרומית ועד ימינו ע"ע דודקנס (ור' מפה שם).

R. Herzog, *Koische Forschungen und Funde*, 1899; A. Neppi Modona, *L'isola di C. nell'antichita classica*, 1933.

קוסה, פרנצ'סקו דל — Francesco del Cossa — (1436[?], פרארה — 1477/8, בולוניה), צייר איטלקי. בשנים 1462—1468 יצר ק' מתוות לזגוגיות צבעוניות בכנסיות בולוניה. אחת מהן, „מאדונה ושני מלאכים" (1467), נשתמרה בכנסיית סן ג'ובני אין מונטה; אחרות שמורות במוזיאונים בפררה, בברלין המזרחית ובפריס. בשנים 1469/70 צייר, עבור הדוכס בורסו ד'אסטה, 3 ציורי-פרסקו מן הסדרה המתארת את חדשי-השנה — חדשי מארס, אפריל ומאי, שהם היפים בציורי מחזור דקורטיווי זה — ב„אולם החדשים" שבארמון סקיפנויה (Schifanoia) בפררה. הם מצטיינים בחדות הפרטים וברקעיהם הארכיטקטוניים והנופיים המעניינים — מורשת מנטניה (ע"ע). עקב סירוב הדוכס לשפר את שכרו, הפסיק ק' את עבודתו בפררה והתיישב בבולוניה. ב 1473 צייר בעיר זו ציור-מזבח רב-לוח עבור הקפלה של משפחת גריפוני בכנסיית פטרוניוס הקדוש. חלקים מיצירה זו מצויים במוזיאונים שונים באירופה ובאה"ב: הלוח המרכזי — הקדוש וינצ'נצו פרר (Ferrer), בגלריה הלאומית, לונדון; הלוחות הצדדיים — פטרוס ויוחנן המטביל, בגלריה ברֶרה, מילנו; הלוחות העליונים — הקדושים פלוריאנוס ולוצ'יה, בגלריה הלאומית, וושינגטון; שני קטעי „הבשורה" — באוסף פרטי בוורזה. „המדונה בין הקדושים פטרוניוס ויוחנן" (פינקותקה, בולוניה), צוירה ב 1474.

ק' הוא נציג מובהק של „הסגנון הנוקשה" באיטליה הצפונית, מורשת דונטלו, ובעיקר מנטניה. סגנונו הושפע, ככל-הנראה, גם מזה של עמיתו לאסכולה, קוזימו טורה (ע"ע), ויש בו מידה מסוימת של קרבה אל ציירי פירנצה מסוגו של אנדראה דל קסטניו. סולם-הצבעים שלו, התפישה המונומנטלית והמבנה הפיסולי של כמה מן הדמויות משקפים את השפעת פירו דלה פרנצ'סקה. השפעה זו ניכרת גם ברקע הפרספקטיווה הארכיטקטונית של היצירה (המיוחסת לו?), „הבשורה" (גלריה, דרזדן).

B. Nicolson, *The Painters of Ferrara: Cosme Tura, F. del C., Ercole de Roberti and Others*, 1950; F. Ruhmer, *F. del C.*, 1959.

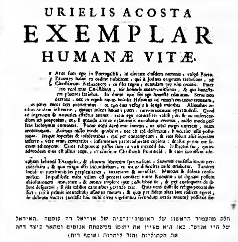
קוסיצקי, סרגי, ע"ע נצוח.

קוסטה, אוריאל דה (1581, אופורטו [פורטוגל] — 1640, אמסטרדם), הוגה-דעות ומבקר מקרא. נולד לאב קתולי אדוק ולאם ממשפחת אנוסים. בצעירותו היה איש-כנסיה זוטר, ומתוך עיון בתנ"ך החליט לחזור ליהדות. ק' ברח לאמסטרדם, אך שם גילה כי היהדות החיה שונה מכפי שהבינה. הוא ביקר קשות את הקהילה על שהיא קשוחה וטקסית, וכפר בהשארות-הנפש. דעותיו נתפרסמו בע"פ, ור' שמואל דה סילוה, ת"ח מהקהילה, השיב עליהן, עוד בטרם יצא ספרו של ק'. ב 1624 נדפס באמסטרדם ספרו (בספרדית) על „בחינת המסורת הפרושית בהשוואה לתורה שבכתב", ובגללו החרימה אותו הקהילה ושלטונות העיר אסרוהו ודנו את ספרו לשריפה. זמן קצר שהה בהמבורג, אך את עיקר שנות החרם בילה בבדידות מוחלטת באמסטרדם. ב 1633 שוב הצטרף לקהילה, מתוך הרגשת הצורך ב„השתייכות", אך דעותיו לא נשתנו. וכעבור זמן קצר חדל להאמין ולקיים מצוות, פיתח תפיסות הקרובות לדאיזם (ע"ע) ושלל כל דת מוסדית. ק' הוחרם בשנית, וחי 7 שנים נוספות בבדידות באמסטרדם. ב 1640 שוב ביקש לחזור לקהילה. לשם-כך נדרש לחזור-בו בפומבי מהשקפותיו, ללקות ל"ט מלקות ולכרוע על מפתן ביהכ"נ, שם רמסוהו אנשי הקהילה. מעשה זה זעזעו, ולאחר שכתב כמה דפים אוטוביוגרפיים (Exemplar Humanae Vitae; נדפסו ב 1687) — התאבד. ידיעותינו על חייו שאובות מספרו זה.

בתקופת ההשכלה הפך ק' לסמל המלחמה בקנאות הדתית ונחשב למבשר ביקורת-המקרא. יש הרואים בו מקור השראה לשפינוזה (ע"ע). דבריו קשים להבנה ואינם מתגבשים לכלל שיטה, ועיקר חשיבותו בהשפעה הרבה שהיתה לו על חוגים חפשיים, בגלל סיפור חייו. דמותו של ק' שימשה הרבה בספרות ובאמנות. מבין המחזות והספרות היפה שנכתבו סביב דמותו יש לציין את הטרגדיה „אוריאל דה קוסטא" של גוצקו (ע"ע), נובלה יידית בשם זה של ג'ון פליי, הפרק של י. זנגויל (ע"ע בספרו Dreamers of the Ghetto (1898) והביוגרפיה שכתב י. טברסקי (ע"ע; א'—ג', תרצ"ג/ח).

א. שמואלי, בין אמונה וכפירה, תשכ"ב; C. Gebhardt (ed.), *Die Schriften des U. Da C.*, 1922; I. S. Revah, *La Religion d'U. da C. marrane de Porto* (RHR, CLXI), 1962; S. Shepard, *The Background of U. da C.'s Heresy, Marranism, Scepticism, Karaism* (Judaism, XX), 1971.

ר. ה. פ.

URIELIS ACOSTA
EXEMPLAR
HUMANÆ VITÆ.

Atus sum ego in Portugallia, in civitate ejusdem nominis, vulgò Porto.

חלק מהעמוד הראשון של האוטוביוגרפיה של אוריאל דה קוסטה „האידאל של חיי אנוש". בה הוא מציין את יחוסו למשפחת אנוסים ומתאר כיצד דחה את הקתוליות וחזר ליהדות (אוסף רות)

קוסטה, לורנצו — Lorenzo Costa — (1460[?]—1535), צייר איטלקי. ק׳ התיישב בבולוניה ב 1483. יצירתו המוקדמת, „סבאסטיאן הקדוש" (1485—1490 לערך; גלריה, דרזדן), נושאת את חתימתו ב ע ב ר י ת, ומושפעת מקודמו הגדול, קוזימו טורה (ע"ע). גם יצירות אחרות מתקופה זו מעידות על השפעות של אסכולת־פרארה. הציורים „משפחת ג׳ובאני בנטיווליו והבתולה על כסאה" (1488), ושני „הנצחונות" (ע"פ פטרארקה), „נצחון המוות" ו„נצחון הפרסום" (1490), מעטרים את הקאפלה של משפחת בנטיווליו, שליטי העיר בולוניה, בכנסיית סאן ג׳אקומו מאג׳ורה. ציור־המזבח שבקאפלת רוסי בכנסיית פטרוניוס הקדוש הושפע מציירי ונציה בני המאה ה 15, ואילו ב„הערצת המלכים" (גלריה בררה, מילאנו) כבר ניכרת זיקתו לציירים פרוג׳ינו (ע"ע) ופראנצ׳ה (Francia ; 1460[?]—1517), שריככה ועידנה את סגנונו המוקדם הנוקשה. ב 1506 עבר ק׳ למאנטובה וירש את מקומו של מנטניה (ע"ע) — שגם ממנו הושפע — כצייר־החצר של דוכסי גונזגה (ע"ע). עבור איזבלה ד׳אסטה צייר (ב 1504—1506), את האלגוריה המיתולוגית „ממלכת קומוס" (לובר, פריס). — ק׳ היה נציג אפייני של דור־המאסף של המאה ה 15.

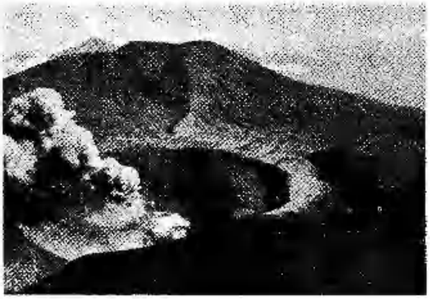
B. Nicolson, *The Painters of Ferrara*, 1950.

קוסטה א סילוה, ארטור דה — Artur da Costa e Silva — (1902—1969), איש־צבא ומדינאי ברזילי.

לאחר הדחת הנשיא גולר (Goulart) ע"י הפלג השמרני של צבא ברזיל בראשות המרשל קשטלו־ברנקו (Castelo Branco) ב 1964, היה שר־המלחמה במשטר החדש. ב 1967 נבחר לנשיא.

תפיסותיו המדיניות האנטי־פרלמנטריות של קא"ס התבלטו היטב במשך תקופת כהונתו. הוא הסתכסך עם מפלגת השלטון, ARENA, בשל דרישותיו להרחבת סמכויות הזרוע המבצעת, ומאידך גיסא, נתקל בהתנגדות הצבא בשל היסוסיו לפעול ביד חזקה נגד האופוזיציה. בתוקף ה„מסמך המוסדי" (Ato Institucional) מס. 5, מדצמבר 1968, ביטל לתקופה בלתי־מוגבלת את פעילות המוסדות החוקתיים, והסמיך את הזרוע המבצעת למשול באמצעות צווים. בשטח הכלכלי פעל בהצלחה: הוא ריסן את האינפלציה והגדיל את התוצר הלאומי. קא"ס התפטר באוקטובר 1969 בשל שטף־דם במוחו, ומת בדצמבר אותה שנה. יורשו היה הגנרל אמיליו גרסטזו מדיסי (Garastazu Medici).

קוסטה ריקה (Costa Rica, „החוף המשגשג"), רפובליקה באמריקה התיכונה, שוכנת בין ניקרגואה לפנמה; שטחה 51,000 קמ"ר ובה כ 1.9 מיליון תוש׳ (1974). עיר הבירה סן הוסה; 215,422 תוש׳ (1973). בק"ר 4 אזורים טבעיים: 1) ה א י ז ו ר ה ה ר ר י, הנמשך לכל ארכה של המדינה, עשיר ביערות וכולל 3 רכסי הרים: (א) קורדיירת גואנאקאסטה (Guanacaste) בצפון, שבה מספר הרי־געש פעילים; הגבוה בהם — הר מירויס (Miravalles), 2,020 מ׳. ממערב לרכס זה, לחוף האוקיאנוס השקט, מצוי חצי־האי ההררי ניקויה (Nicoya), שגבהו הממוצע כ 1,000 מ׳. (ב) הקורדיירה המרכזית (Central), שבה מצויים הרי־הגעש הגבוהים־ביותר בק"ר: אירסו (Irazu), 3,432 מ׳; טורילבה (Turrialba), 3,334 מ׳; פואס (Poas), 2,705 מ׳; ברבה (Barba), 2,906 מ׳. (ג) קורדיירת טלמנקה (Talamanca), בדרום היא המבותרת־ביותר ובה הפסגה הגבוהה־ביותר בק"ר: צ׳יריפו גרנדה (Chirripo Grande), 3,819 מ׳. 2) ה מ י ש ו ר ה מ ר כ ז י (הנקרא גם המסטה המרכזית, Meseta Central) והוא לב המדינה, ובו מרוכזים למעשה כל חיי ק"ר. במערבו שוכנת עיר־הבירה סן חוסה (ע"ע), בגובה של 1,160 מ׳. המישור בנוי שני אגנים בין־הרריים, שגבהם הממוצע 900—1,200 מ׳, והמנוקזים ע"י שני נהרות: ריו

קוסטה ריקה: הר הגעש הפעיל אירסו

רונטסון (Rio Reventazon), הנשפך לים הקאריבי, וריו גרנדה דה טרקולס (Rio Grande de Tarcoles), הנשפך לאוקיאנוס השקט. המישור עשיר בקרקעות פוריות, שמקורן באפר הגעשי של הרי־הגעש המתנשאים בשוליו, אך הוא גם נתון לסכנה מפני פעילותם ההרסנית של הרים אלה. האקלים נוח מאד; אין כפור והלחות אינה גבוהה. הטמפרטורה השנתית הממוצעת — 21°; כמות המשקעים השנתית הממוצעת — 1,798 מ"מ. 3) מ י ש ו ר ה א ו ק י א נ ו ס ה ש ק ט נמשך לאורך החוף המערבי, וכולל גם את המישורים סביב מפרץ ניקויה. האקלים לח, אך קיימת עונה יבשה — מינואר עד אפריל. המישור מכוסה בחלקו יערות ושיחי מאנגרובים. חלק מאדמותיו מתאים לגידול בננות. 4) מ י ש ו ר ה י ם ה ק א ר י ב י, מצפון וממזרח לאיזור ההררי, 120 מ׳ מעפה"י, מאוכלס בדלילות רבה (כ 5% מכלל תושבי ק"ר). האקלים חם ולח כל השנה; כמות המשקעים השנתית — 3,750—5,000 מ"מ. איזור זה מכוסה בחלקו יערות ושיחי מאנגרובים ומרוכזים בו מטעי בננות. וע"ע אמריקה התיכונה, א ק ל י ם — (ר׳ מפה, כרך כ"ז, עמ׳ 929/30).

א ו כ ל ו ס י ה. 80% מתושבי ק"ר הם לבנים, צאצאי המתיישבים מספרד; 17% הם מסטיסים (ע"ע, מסטיסו), כלו׳, בני תערובת של ספרדים, אינדיאנים וכושים; 2% הם כושים; כן שרדו קבוצות של כמה אלפי אינדיאנים. ⅔ מתושבי המדינה מרוכזים במישור המרכזי, רובם אירופים, קתולים ממוצא ספרדי. המיעוט האינדיאני והכושי שבאיזור זה סיגל לעצמו את אורח־חייו ואת מנהגיו של הרוב האירופי. המסטיסים מרוכזים בעיקר במחוז גואנאקאסטה שבצפון־מערב ק"ר; בשפתם הספרדית, בדתם הקתולית ובאורח־חייהם הם דומים לתושבי ניקרגואה. קבוצות גדולות של כושים מרוכזות במישור החוף הקאריבי. אלה הם צאצאי פועלים כושים שהובאו (1880—1913) מאיי הודו־המערבית לעבודה במטעי הבננות ובבניית מס"ב. דתם פרוטסטנטית, ורובם דוברי ספרדית וניב אנגלי השגור בפי תושבי ג׳מייקה. שבטי האינדיאנים ששרדו בק"ר מרוכזים בשוליים הדרומיים של רכס הרי טלמנקה ולחוף האוקיאנוס השקט. שיעור הגידול בק"ר הוא מהגבוהים־ביותר באמריקה התיכונה, אך במשך השנים גרמה השפעת התרבות האירופית לירידה בשיעור הילודה, ובעקבותיה לירידה בשיעור הגידול השנתי (מ 3.4% ב 1963 ל 2.7% ב 1973). הערים הגדולות בק"ר מעטות: סן חוסה, הבירה; אלאח׳ואלה (Alajuela), 33,100 תוש׳; לימון (Limon), עיר־הנמל הראשית בחוף הים הקאריבי, 29,621 תוש׳.

יר. פ.

צ מ ח י ה ו צ ו מ ח. למרות שטחה המצומצם־יחסית יש בק"ר כ 7,000 מינים של צמחים, ובכללם כ 1,000 מינים של סחלביים. עד לגובה של 1,000 מ׳ הצומח הוא יער גשמים משווני. המדרונות הפונים לאוקיאנוס האטלנטי (למפרץ מכסיקו) גשומים־יותר ועשי־

רים-יותר בצומת ובצמחיה מהמדרונות הפונים לאוקיאנוס השקט. באיזור הים הקאריבי ובמישור האוקיאנוס השקט קיים יער גשמים משווני רצוף, פרט למקומות שהאדם בבשם לחקלאות. יער זה עשיר-ביותר בעצים, כגון Nectandra, Luehea, Phoebe, Ocotea, Theobroma ואחרים. הוא שופע מטפסים, שרכים, אֶפיפיטים, לופיים וסחלביים, וביניהם גם מיני שַׁנָּף. במדרונות הפאציפיים של החבל הצומח יבש-יותר ודל-יותר; הצומח השולט — סאוואנות של דגניים. במישור המרכזי הצמחים השולטים הם אֶפיפיטים וסחלביים. באיזור זה מרוכזים מטעי הקפה. אזורי ההר הקרים מכוסים יערות שצמחייתם עשירה מאד באֶפיפיטים, סחלביים, שרכים, טחבים ועוד. צמחים אחרים ביערות הם: מיני אלון, השכיחים מאד, ועצים אלפיניים אחרים, כגון Prunus, Morus ועוד, וכן צמחים ממשפחת הגסנריים, לוביליים ואברשיים. האזורים האלפיניים מכוסים צומח המכונה paramos, המציין את האנדים של אמריקה הדרומית.

החי. ק"ר נכללת בחבל המרכז-אמריקני של הממלכה הנאוטרופית (ע"ע זואוגאוגרפיה, עמ' 655/6). הפאונה שלה מתאפיינת בתכונות-המעבר של חבל זה מאמריקה הצפונית לדרומית, ורב בה משקלו היחסי של היסוד הנאוטרופי. מן היונקים הנמנים עם יסוד זה בק"ר: חולדות דרבן, אגוטים, סמרנים (Coendu), ארמדילים (שבו סוגי עצלניים ודבי-הנמלים), קופים (צבוסיים ומרמוסטיים) ויונקי-כיס (אופוסומיים). יונקים נאוטרופיים ממוצא צפוני הם: אייל המזאמה, פקארי, טפיר, יגואר ועוד, וכן אוגרים רבים והסנאי האנדמי והנדיר Syntheosciurus. מהעופות הנאוטרופיים יש נציגי משפחות רבות: טינמיים, בוקוניים, יקמאריים, טוקנים ועוד. מבין הזוחלים הנאוטרופיים מצויים בק"ר: קימנים, תנינים, חנקים, נחשי חלזונות, זעמנים פרימיטיוויים (Xenodon), גימוניים ונחשילים. זוחלים אחרים מייצגים יסוד מרכז-אמריקני מיוחד: אניליים מהפרימיטיוויים בנחשים, לטאות לילה (Xantusiidae), ומהאיגואנות — אנוליס. הדוחיים הנאוטרופיים של ק"ר כוללים את נציגי משפחות המיקרוהיליים, האילניתיים ועוד. מבין דגי המים-המתוקים המובהקים מצויים בק"ר: שפמנונים משוריינים, כראסיניים, גימנוטיים ועוד. כן נפוצים נציגי האמנוניים והנאוויתיים. בולט פחות הוא היסוד הנארקטי (ע"ע שם), הכולל, מהיונקים: פומה, לוטרה, דלק, רקון, עכבר-כיס והטרומיסיים. כמעט כל העופות הנארקטיים המקננים באמריקה המרכזית אינם מגיעים לק"ר, אך מצויים בה חורפים רבים. זוחלים ודוחיים נארקטיים. כן אין מגיעים לק"ר נציגי דגים נארקטיים של מים מתוקים. מ. ז. - עמ. ב.

כלכלת ק"ר היא בעלת קצב גידול מהיר וקבוע (7.5% לשנה, מ 1965). תרומת ענפי המשק העיקריים לתל"ג היא כדלקמן: חקלאות (24%), תעשיה (20%), בניה (5%), תחבורה (4%) ומסחר ושירותים (36%). על-אף החלוקה המאוזנת בין הענפים עיקר היצוא מקורו בחקלאות (כ 80%). ההכנסה הלאומית השנתית לנפש היא 615 דולר (1972) — מעל לממוצע באמריקה הלאטינית.

החקלאות, המעסיקה כ 48% מכוח העבודה, התפתחה בעיקר בהתאם לאזורי הגידול ולתנאים הטבעיים. **לקפה**, גידול-היצוא העיקרי, תנאים אקלימיים אידאליים, ומ 1840 תפס את מקומו החשוב במשק. מרבית גידולי הקפה בחוות-קפה קטנות (Fincas, עד 10 הקטר), אף שישנה מגמה לאחד ולנצל את יתרונות הגודל. תנופת פיתוח אזורי החקלאות וגידול בננות ופירות טרופיים החלה ביזמת החברה האמריקנית United Fruit, שפיתחה את אזורי החוף הקאריבי, סנטה קלארה וחוף האוקיאנוס, והיתה למעין מדינה בתוך מדינה. ב 1933 רכשה הממשלה חלק ממניות החברה ועודדה התיישבות פועלים. גידולי החקלאות האחרים הם: תירס, אורז, גרעינים, קנה-סוכר ופירות טרופיים (ביניהם אננס). משק **החי** מבוסס על חוות חלב שהתפתחו (מאז 1880) בעיקר באזורי ההרים. שיווק תוצרת החוות בד"כ שיתופי. צריכת חלב מקובלת בק"ר — תופעה נדירה באמריקה הלאטינית.

התעשיה מתפתחת בקצב מהיר (תרומתה לתל"ג גדלה מ 14% ב 1960 לכ 20% ב 1970). בתחילה היה עיקר הייצור תחליפי יבוא, אולם הקמת השוק המשותף של ארצות אמריקה הלאטינית (CACM [Central American Common Market]), עודדה הרחבת הייצור התעשייתי והקמת תעשיות-יצוא — בעיקר לשותפותיה של ק"ר בשוק. התעשיות העיקריות הן: מזון, דשנים כימיים, בתי-זיקוק, מוצרי-חשמל, מכונות, צמיגים ומוצרי-צריכה. **אנרגיית חשמל** מיוצרת ברובה במפעלים הידרו-חשמליים (כ 85% מהתפוקה מקורם במפעלים כאלה).

הגורם העיקרי המעכב פיזור אוכלוסין ופיתוח אזורים חדשים הוא מערכת תחבורה בלתי מפותחת. ב 1973 היו בק"ר כ 17,600 ק"מ **דרכים**, אך רק כ 4,800 ק"מ מהם **כבישים** עבירים בכל מזג-אוויר (כ 650 ק"מ מהם שייכים לאוטוסטרדה הפאן-אמריקנית). בק"ר כ 77,600 כלי-רכב. אורך **מסה"ב** 612 ק"מ. נמל-האוויר העיקרי נמצא בסן חוסה. בק"ר **נמלים** רבים לאורך החופים — בעיקר נמלי-דיג.

סחר-החוץ של ק"ר מאופיין בגרעון בחשבון הסחר. **היצוא** (431 מיליון דולר, 1974) כלל בעיקר קפה (28%), בננות (28%) ומוצרי-תעשיה, והיה מיועד לאה"ב (40%), לגרמניה המערבית (12%), לניקרגואה (6%), לגואטמלה (6%) ולאל-סלוודור (5%). **היבוא** (716 מיליון דולר, 1974) כלל בעיקר גרעינים, דשנים, מכונות, ציוד חקלאי וציוד טכני, ומקורותיו היו אה"ב (33%), יפן (11%), גואטמלה (8%), גרמניה המערבית (7%), ניקרגואה (7%) ואל-סלוודור (6%).

המטבע: 8.60 קולון = 1 דולר של אה"ב (שער רשמי, 16.9.1974).

קוסטה ריקה: כלכלה

המוצר	היחידה	1961/65 [1]	1973/4
קפה	אלפי טונות	59.8	85.5
בננות	" "	484	1,300
חלב	" "	146	230
שמן דקלים	" "	7.1	15.0
אורז	" "	72	107
עץ	אלפי מ"ק	2,400	3,300
בקר	אלפי ראשים	1,069	1,767
חזירים	" "	146	295
סוסים	" "	100	116
סוכר	" "	95	193
טבק (סיגריות)	מיליוני יחידות	1,280 [2]	1,800

1. ממוצע שנתי; 2. 1964.

חוקה ומשטר. לפי חוקת 1949 קיימת הפרדת-רשויות מלאה. 57 חברי ביה"נ נבחרים מדי 4 שנים ואסור להם להיבחר שנית. הרשות המבצעת נמצאת בידי הנשיא, שגם הוא נבחר ישירות מדי 4 שנים. אם אף מועמד לנשיאות אינו זוכה ביותר מ 40% מהקולות נערכות בחירות חוזרות. גם לנשיא אסור להיבחר לתקופת כהונה שניה. כל האזרחים בגיל 20—70 חייבים להצביע בבחירות.

קיימות שתי מפלגות עיקריות: מפלגת השחרור הלאומי (Partido Liberacion Nacional) ומפלגת האחדות הלאומית (Partido Unificación Nacional). המפלגה הקומוניסטית, הפעילה בעיקר בין פועלי המטעים, נמצאת מחוץ לחוק. ע"ס החוקה אין לק"ר צבא. מי. בר.

שיטת **המשפט** הנוהגת בק"ר מבוססת על קבצי חוקים (קודקסים), ושיטתה המשפטית דומה לשיטה הנהוגה במרבית ארצות

אמריקה הלאטינית. קבצי החוקים העיקריים הם: המשפט האזרחי (Codigo civil), המשפט המסחרי, דיני העֳנשין, סדרי הדין האזרחי והפלילי ודיני המסים. ביהמ"ש העליון דן בערעורים על החלטותיהן של ערכאות נמוכות ומקיים פיקוח על כלל מערכת בתהמ"ש. מתחתיו בתמ"ש הדנים בעניינים אזרחיים מעל שווי כספי מסוים, ושומעים ערעורים על החלטות בתמ"ש מקומיים (Alcaldes). כן דנים בתמ"ש אלה בעבירות פליליות מסוימות. בערים הקטנות ובמחוזות מצויים בתמ"ש מקומיים הדנים בעניינים אזרחיים ופליליים קלי־ערך. כל השאלות הנוגעות לבחירות הן בסמכותו של ביהמ"ש המיוחד לענייני בחירות, שלו כפופים כל הגופים העוסקים בענייני בחירות בק"ר.

החינוך היסודי הוא חובה וניתן חינם; מאז 1949 גם החינוך התיכון הוא חינם. ב 1974 היו בק"ר 2,814 בת"ס יסודיים ולמדו בהם 367,901 תלמידים. ב 171 בת"ס תיכונים למדו 106,511 תלמידים. באוניברסיטה של ק"ר, ליד סן חוסה, למדו 25,500 תלמידים. בק"ר שיעור אנאלפביתיות נמוך באוכלוסיה של בני 10 ומעלה.

היסטוריה. קולומבוס גילה את ק"ר במסעו הרביעי (1502). תחילה נקראה „קַרטַגו החדשה" (Nueva Cartago) ורק סביב 1540 נתקבל השם ק"ר. ק"ר נשלטה ממרכז השלטון הספרדי בפנמה (ע"ע, עמ' 931) השכנה. הספרדים סיירו בחופים בלבד ופנים הארץ נשאר בלתי־ידוע להם. עד שב 1562 מונה חואן וַסקס דֶה קורוֹנַדוֹ למושל הראשון של ק"ר. הוא יסד את העיר קרטגו, שחיתה עד המאה ה 19 הגדולה בערי ק"ר, וחקר את פנים הארץ. ק"ר, שהיתה כפופה למרכז השלטוני בגואטמאלה, היתה מהאזורים הנחשלים באימפריה הספ־רדית.

ב 15.9.1821 הכריזה מועצת העיר קרטגו (במקביל להכרזת העצ־מאות בשאר ארצות אמריקה התיכונה) על הקמת ממשל אוטונומי. ק"ר הצטרפה לרפובליקה הפדרטיווית של אמריקה המרכזית שהוקמה ב 1824, אך אחרי שזו התפרקה ב 1839 התנגדה ק"ר בד"כ לשאיפות גואטמאלה החזקה לשקם את הפדרציה. תחת שלטונו של הגנראל תומס גוּאַרדִיָה (1870—1882) קיבלה התפתחות ק"ר תנופה חדשה. ב 1871 נתקבלה החוקה, והיא נשארה בתוקף עד 1949. בעזרת משקי־עים מאה"ב ומבריטניה נבנו מס"ב שקישרו את המישור המרכזי לחופים. ב 1899 הועברו מטעי הקפה, הסוכר והבננות, שפותחו בידי איל־ההון האמריקני מינור קית (Keith) ואחרים לידי חברת United Fruit (ר' לעיל, כלכלה); פעילותה שינתה לגמרי את פני הארץ, אך גם שִעבדה את כלכלת ק"ר לצרכיה.

ב 1897/8 הכשילה דעת־הקהל בק"ר נסיון נוסף להקמת פדרציה באמריקה התיכונה. ב 1906 הוקם בסן חוסה בי"ד־לבוררות של מדינות האיזור. ואולם, כשפסק בי"ד זה לטובת ק"ר בסכסוכה עם ניקאראגוּאה על זכויות־שיט בנהר סַן חוּאן, לא כיבדה ניקאראגואה (שנתמכה בידי אה"ב) את החלטתו. חילוקי־הדעות עם פנמה על גבולותיה עם ק"ר יושבו רק ב 1941.

ב 1917 הקים הגנרל פֶדריקוֹ טינוקו גרַנדוס רודנות צבאית והכריז מלחמה על גרמניה. ב 1919 גורש, וח'וליו אקוסטה נבחר לנשיא. בימיו ובימי הנשיאים שלאחריו התחזקה הדמוקרטיה, אם־כי ב 1920 התקבל חוק שהעניק זכות־בחירה ליודעי קרוא־וכתוב בלבד, ואלה היו מיעוט. בשנות ה 40 החריפה התסיסה החברתית והוקמו המפלגה הקומוניסטית והמפלגה הסוציאל־דמוקרטית. כשקואליציה של שמר־נים וקומוניסטים מנעה באסיפה הלאומית את עלייתו־לשלטון של אוטיליו אולַטֶה בלַנקו, שנבחר־כחוק לנשיאות ב 1948, פרצה מלחמת־אזרחים. בעל־האחוזות חוסֶה פיגרֶס (Figueres) הנהיג את הסוציאל־דמוקרטים ובעלי־בריתם לנצחון, ואח"כ מסר לאולטה את השלטון. באותה השנה בוטל הצבא ובמקומו הוקם משמר־אזרחי ובו 1,200 איש. ב 1949 קיבלה ק"ר חוקה חדשה. ב 1950 הוקמה „מפלגת השחרור הלאומי", שהיתה מאז הגדולה במפלגות. פיגרס, שנבחר לנשיא ב 1953, הלאים את הבנקים שבבעלות זרה. בשנות ה 60 ארגנה הממשלה התיישבות חדשה במסגרת קואופרטיווית, ועשתה להחדרת ההשכלה בקרב האוכלוסיה.

ק"ר תומכת בישראל מאז הקמתה. פ. מנ.

יהודים ספרדים הגיעו לק"ר מקוּרַסאו (ע"ע), אך את הקהילה הקימו יהודים שהגיעו מפולניה לאחר מלה"ע I. מ 1933 ואילך הגיעו יוצאי מרכז אירופה. האנטישמיות גברה לאחר מהפכת אפריל 1948. ועדה מיוחדת חקרה אז את הסטאטוס החוקי של היהודים וביטלה את כל אשרות־הכניסה שניתנו ליהודים לפני אפריל 1948. במאי 1952 אירעו בסן חוסה התנפלויות על בתי יהודים ועל מוסדות קהילתיים יהודיים. בימי שלטונו של הנשיא פיגרס הוטב מעט מצב הקהילה. רובם של 1,500 יהודי ק"ר ומוסדותיהם מצויים בסן חוסה, והקהילה קשורה ל„פדרציית הקהילות היהודית במרכז אמריקה".

קוֹסְטוֹמַרוֹב, ניקולי איוַנוֹבִיץ' – Николай Иванович Костомаров

– (1817—1885), עתונאי והיסטוריון, מהוגי התנועה הלאומית האוקראינית. ק' הורה היסטוריה באוניברסיטת קייב והיה ממקימי „החברה ע"ש קירילוס ומתודיוס" (ע"ע אוקראינה, עמ' 175/6) ב 1847. אח"כ עבר לפטרוגרד והיה ממייסדיו ומעורכיו של הירחון Основа („היסודות"), 1861/2, שהוקדש רובו־ככולו לליבון הבעיה הלאומית האוקראינית. כתביו ומחקריו הם מאבני־היסוד של ההגות הלאומית האוקראינית.

ק' צידד בהענקת שוויון־זכויות ליהודים בתנאי שיזנחו את בדלנותם ואת ענפי הכלכלה החיוניים שהשתלטו עליהם. עם־זאת טען, כי גם הנוצרים אשמים בהיווצרות המצב הקיים — בשל ותרנותם. במחקריו בתולדות אוקראינה הצביע על תפקיד היהודים כסוכני בעלי־האחוזות הפולנים וכחוכרי־מסים חמסנים ומשפילים. במשפט עלילת־הדם (ע"ע, עמ' 860) בסרטוֹב (1853—1860) השתתף כעד מומחה: הוא דחה את התביעה וטען כי ייתכן שחוגים יוצאי־דופן, כגון של מתייהדים קנאים, משתמשים־לרעה במצוות הדת היהודית.

קוֹסְטֶר, סמוּאל – Samuel Coster

— (1579—1665), מחזאי הולנדי. ק' היה רופא במקצועו. יצירותיו, המעידות, אמנם, על כשרון ועל ידע מקצועי, הינן בינוניות ברמתן. הן כוללות קומדיות כתובות בסגנון ראליסטי, בנוסח המסרתי הישן, ומחזות פסוּדו־קלאסיים (Iphigenia, 1617). עיקר כוחו של ק' היה באישיותו המרשימה, שתרמה רבות לרוח ששררה בעולם־הספרות באמסטרדם, בתקופה בה פעלו משוררים גדולים כבּרֶדֶרוֹ והופט (ע' ערכיהם). הוא ייסד את האקדמיה לחינוך ולמשחק התאטרון (1617), שקדמה לביה"ס להשכלה גבוהה (Athenaeum Illustre, 1632) ולתאטרון ההולנדי הראשון (1637). ק', הנוֹן־קונפורמיסט הליברלי, הוכח ע"י השלטונות על התנגדותו לכמורה (1621), וכתגובה על כך נטש את הזירה הספרותית.

Th. Hammes, *Dr. S. C.*, 1950.

קוֹסְטֶר, שַרל דֶה – Charles De Coster

— (1827, מינכן — 1879, בריסל), סופר בלגי, בלשון הצרפתית. ק' היה בנם של אב פלמי ואם ואלונית. הוא למד משפטים והחל ב 1870 לימד ספרות צרפתית בביה"ס־הצבאי בבריסל. — כתביו כוללים: שני קבצים של סיפורי־עם ציוריים, Legendes flamandes („אגדות פלמיות"), 1858, ו Contes brabançons („סיפורים מארץ בראבאנט"), 1861; רומן, Le Voyage de noce („מסע־הכלולות"), 1872; רשמי מסע, Voyage en Zelande („סיור בזלאנד"), 1878. יצירתו הגדולה, La Legende et les aventures heroïques, joyeuses et glorieuses d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak („מעשה טיל אולנשפיגל ולאמה גודזאק והרפתקות הגבורה, הגיל והתהילה שלהם"; עבר', בתרגומו של א. שלונסקי, תש"ס), 1868, מחקה בסגנונה את הצרפתית

של המאה ה 16. להכנות לכתיבתה הקדיש ק׳ כ 10 שנים של מחקר בלשני. טיל הפוחז (ע״ע אוילנשפיגל, טיל), שתעלוליו והלצותיו נודעו בעם למן המאה ה 16, מתעלה ביצירתו של ק׳ לגיבור לאומי, סמל העם הפלמי בהתקוממותו נגד הספרדים והתגלמות לוחם־החירות. יצירה פיקארסקית זו, הממזגת יסודות קומיים וטרגיים, היתה לאפוס לאומי של בלגיה. — מכתבי ק׳ אל אהובתו (Lettres a Elisa) נתפרסמו ב 1894.

W. Koninckv, *Ch. de C. bibliographie*, 1927; J. Hanse, *Ch. De C.*, 1928; L. L. Sosset, *Introduction a l'œuvre de Ch. d. C.*, 1937.

קוסיגין, אלכסי ניקולייויץ׳ — Алексеи Николаевич Косыгин

— (נו׳ 1904, פטרבורג [לנינגרד]), מדינאי סוביטי. ק׳ נולד למשפחת פועלים. בגיל 15 התנדב לצבא האדום ושירת בו שנתיים. אח״כ למד בטכניון קואופרטיווי ובמכון לטכסטיל בלנינגרד. היה פעיל בברית הקואופרציה בסיביר ובתעשיית הטכסטיל באיזור לנינגרד, ובמקביל גם במפלגה הקומוניסטית. בימי „הטיהור" הגדול בבריה״מ (1937/8) החלה עלייתו המהירה במפלגה ובשלטון: הוא מונה למנהל מחלקת התעשיה והתובלה בוועד המפלגה בלנינגרד, ב 1938 נהיה לראש־עירייתה וב 1939 מונה לשר (קומיסר עממי) לתעשיית הטכסטיל ונבחר לוועד המרכזי של המפלגה. בשנים 1940—1953 היה ק׳ סגן רה״מ. הוא מילא תפקידים הקשורים במאמץ המלחמה בגרמניה, בשנים 1943—1946 היה רה״מ של הפדרציה הרוסית, ב 1948 — שר־האוצר של בריה״מ, ובשנים 1949—1953 — שר התעשיה הקלה. ב 1948 צורף לועה״פ של הוועד המרכזי של המפלגה, אך ב 1952 החלה ירידתו במפלגה ובשלטון, וניתנו לו תפקידים משניים.

אלכסי קוסיגין
(כוכבות ברידוד, תל־אביב)

ב 1957 החלה עלייתו המחודשת, משהתייצב לצד חרושצ׳וב (ע״ע) במאבקו עם קבוצת מולוטוב־כגנוביץ׳ (ע׳ ערכיהם), ק׳ נהיה לסגן רה״מ. ב 1960 נבחר לנשיאות הוועד המרכזי של המפלגה, ואותה שנה נהיה גם לסגן ראשון של רה״מ. באוקטובר 1964, אחרי הדחת חרושצ׳וב — שבה מילא תפקיד פעיל — נהיה ק׳ לרה״מ, שותף לשלטון עם ברז׳נב (ע״ע [כרך מילואים]), כנציג הביורוקרטיה של התעשיה והמינהל, בעוד שברז׳נב ייצג את ממסד המפלגה. הדואומווירט האריך ימים והחזיק־מעמד עד־כה (סוף 1976), אולם תוך שנים מעטות דחק ברז׳נב את ק׳ למקום השני. ק׳ שמר על מעמד של טכנוקרט עליון במדרג השלטון. הוא מצטייר כמדינאי זהיר, ומיוחסת לו השפעה ממתנת על מדיניות־החוץ של בריה״מ. הוא הרבה במסעות לחו״ל. ביוני 1967 נסע לאה״ב, השתתף במושב־החירום של עצרת האו״ם שנערך בעקבות מלחמת ששת־הימים, וגינה את „תוקפנות ישראל".

א. זד.

קוסל, אלברכט — Albrecht Kossel (1853—1927), ביוכימאי

גרמני. סיים לימודי רפואה באוניברסיטת שטרסבורג וביצע מחקריו באוניברסיטה זו ובמכון הפיסיולוגי בברלין. ב 1895 נתמנה פרופסור לפיסיולוגיה ומנהל המכון הפיסיולוגי במרבורג. ב 1901 עבר להיידלברג, שם ניהל את המכון לחקר החלבון.

ק׳ גילה את האדנין (ע״ע; 1885) ואת התימין (1894), שהם מאבני הבניין של מולקולת הדנ״א (ע״ע נוקלאיות, חמצות; גנטיקה). כן גילה את החומצה האמינית היסטידין (1896), וחקר את פעולות חומצות הגרעין על בקטריות. היה מן הראשונים שיישמו שיטות של אנליזה כימית לבדיקת התהליכים הכימיים המתרחשים ברקמות הגוף החי. זכה בפרס נובל לרפואה ולפיסיולוגיה (1910), על תרומותיו להבנת הכימיה של החלבון ושל התא החי, ובמיוחד גרעין התא.

קוסמולוגיה (ק״ל) וקוסמוגוניה (ק״ג).

הק״ל (מיוונית κοσμος — סדר, העולם, היקום; λόγος — תורה) עוסקת בחקר **טבעו ומבנהו** היסודיים של היקום כמכלול אחד. בתרבויות עתיקות רבות נתנו בני האדם תשובות מיתולוגיות לשאלת טיבו של היקום; כ״כ ניתנו תשובות פילוסופיות ומדעיות, ויש להבחין בין ק״ל מדעית לק״ל פילוסופית. ק׳ מדעית היא ענף של האסטרונומיה, העוסק בחקר מבנה היקום הפיסיקלי בכללו. אף שפילוסופים (כגון, כ. וולף ווייטהד [ע׳ ערכיהם]) השתמשו לפרקים במונח „ק״ל", לא נתייחדה הק״ל כענף הנבדל מהמטפיסיקה (ע״ע). השיטות הפילוסופיות המקיפות, כגון, של אפלטון, דקרט, שפינוזה וליבניץ (ע׳ ערכיהם) ניסו להשיב על השאלה הקוסמולוגית: מה טיבו של היקום בכללו? התורות הקוסמולוגיות של הפילוסופים ביוון העתיקה נבנו מתוך שיקולים מדעיים (אסטרונומיים ואחרים) ופילוסופיים כאחד, והן משלבות ק״ל פילוסופית ומדעית. כיום משתמשים, לעתים, במונח „ק״ל" במובנו הפילוסופי, כדי לציין את הפילוסופיה של מדע הק״ל, העוסקת, כמו פילוסופיה של כל מדע ומדע, בהנחות היסוד ובמתודולוגיה של הק״ל המדעית.

הק״ג (מיוו׳ γονος — מקור, מוצא) עוסקת בשאלת אופן **היווצרותו** של העולם בכללו ובמהלך התפתחותו עד למצבו כיום. לשאלה זו ניתנו תשובות מתולוגיות, דתיות, פילוסופיות ומדעיות. מיתוסים על היווצרות העולם מצויים כמעט בכל תרבות, ובריאת העולם היא עניין מרכזי ביהדות, בנצרות ובאסלאם. העיסוק **הפילוסופי** בשאלת הבריאה התעורר במידה רבה מתוך הצורך להתמודד עם הבעיות שעוררה תורת הבריאה הדתית. ק״ג **מדעית** היא ענף של האסטרונומיה העוסק במקורן, גילן והתפתחותן של מערכות אסטרונומיות (בייחוד — מערכת השמש) ושל היקום בכללו. כמדע מבקשת הק״ג לבסס השערותיה על נתונים נסיוניים, ולפיכך חייבת להסתמך על ממצאי הק״ל המדעית. זו אחת הסיבות לכך שהמונחים „ק״ל" ו„ק״ג" משמשים לעתים קרובות בערבוביה.

א. ק״ג במיתולוגיה — סקירה כללית, עמ׳ 440; ב. ק״ג של המזרח הקדמון, עמ׳ 441; ג. תורות ק״ל ביוון העתיקה, עמ׳ 441; ד. בריאת העולם ביהדות, עמ׳ 443; ה. בריאת העולם בנצרות, עמ׳ 446; ו. בריאת העולם באסלאם, עמ׳ 447; ז. בריאת העולם בפילוסופיה, עמ׳ 447; ח. הק״ל המדעית, עמ׳ 448.

א. ק״ג במיתולוגיה — סקירה כללית. שאלת אופן היווצרות העולם העסיקה את האדם מאז ומתמיד והצמיחה מיתוסים קוסמוגוניים שונים. מיתוסים אלו מעורבים, לעתים קרובות, במיתוסים העוסקים בשאלות התאוגוניה (הולדת האלים ותולדותיהם) והאנתרופולוגיה (התפתחות האדם); הצד השווה במיתוסים הקוסמוגוניים הוא העדר בריאה יש מאין. רעיון הבריאה בא לעולם רק כמסקנה, המתבקשת מן המונותאיזם המוחלט של היהדות. במיתוסים הקוסמוגוניים תמיד קיים, לפני היווצרות העולם, חומר קדמון כלשהו, שלמוצאו אין שואלים, ושממנו נוצרו האלים, העולם, בני האדם ויסודות התרבות.

במיתוסים רבים חומר קדמון כזה הוא המים, רעיון שאומץ גם ע״י הפילוסופיה היוונית בראשית דרכה. ים אינסופי כיסה לפנים את הכל. במיתוס האינדיאני (של שבט מאיידו) העלו בע״ח מקרקעית הים גושי עפר, ומהם נבראה הארץ. לפי מיתוס אירוקזי, נפלה בתו של אל השמים לים הקדמון, ו„הצב הגדול" פקד להעלות אדמה מקרקעית הים ולערום אותה על גבו, כדי ליצור למענה אי. באחד המיתוסים הפולינזיים דג טאנגאלואה, אל השמים והים, את הארץ ממעמקי הים. גם בק״ג ההודית הים הוא מקור הבריאה: ביצת זהב ובה

בראהמה צפה בים. וכאשר בראהמה בוקע מן הביצה, הופכים שני חצאי הקליפה לשמים וארץ. רעיון הביצה הקוסמית נפוץ מאד במיתוסים של שבטים פולינזים (שם הביצה זהה עם גופו של טאנגאלואה), הפניקים והיוונים. במקום הביצה מוצאים לפעמים בפולינזיה צדפת־ענק, ממנה יוצא הזוג הראשון של בני־אדם, ושני הקצוות נפרדים ויוצרים את השמים ואת הארץ.

במיתוסים אחרים מתוארים השמים והארץ כזכר ונקבה המצויים כבר במחובר. הבנים הנולדים מהזדווגותם מפרידים בין ההורים ובוראים בחלל שנוצר את עולם הצומח והחי ואת בני־האדם. גם למוטיב זה נוסחים רבים והוא נפוץ בניו־זילנד, מצרים (ר׳ להלן) ויוון. ייתכן שגם המיתוס הבבלי („אֱנוּמָה אֶלִיש״), המספר על זוג־אלים קדמון (אפסו וניאמאת), צמח מרעיונות דומים (ר׳ להלן).

לפעמים מלווה מיתוס זה סיפור התמרדות הבנים ובריאת השמים והארץ. מוטיוו הזוג האלוהי הקדמון שכיח מאד במיתולוגיות שונות (אוסיריס ואיסיס במצרים, זוגות האלים ביוון ורומא, בל ובלית בבבל, בעל ועשתורת בכנען ועוד). הזדווגות בין האלים (שחיקויה הריטואלי, ἱερὸς γάμος [„נישואין קדושים״] אצל היוונים היה אקט חשוב בפולחנים שונים) יוצרת את החיים ומבטיחה את קיומם. במקום הזוג הקדמון מופיע במיתוס האצטקי בורא אחד (אומטאוטל) דו־מיני היוצר את היקום ע״י זיווג שני היסודות שבו. פעמים, שני הבוראים אינם דווקא בני־זוג, אלא אחים תאומים, הפועלים זה כנגד זה (כמו במיתוסים אינדיאנים ואוסטרלים).

במיתוסים רבים מופיע בורא האדם גם כמעניק את יסודות התרבות (אצל האוסטרלים, האינדיאנים והיוונים). במיתולוגיות אחרות „גיבור התרבות״ הוא בן־אדם או דמות אלוהית המורד בבורא וגונב ממנו לטובת האדם דברים הנחוצים לו (האש, זרעי תבואה, ידע מסוים).

במיתולוגיות הפרימיטיוויות, משהשלים האל הבורא את מפעלו הוא מפנה את מקומו לאלים אחרים, שהם בד״כ צאצאיו, הפעילים בקיום העולם ואליהם פונה האדם בתפילותיו ובטקסיו הפולחניים.

מ. ו.

ב. ק״ג של המזרח הקדמון. הקדומים בסיפורי הק״ג — מקורם במצרים (אמצע האלף ה 3 לפסה״נ). הם נתחברו ע״י כוהנים משני מרכזים דתיים יריבים: (1) הק״ג מהליופוליס, המייחסת את הבריאה לאל אַתוּם־רע, פטרונה של הליופוליס. ממי תהום חסרי צורה הקרויים „נוּן״ ברא אתום את שוּ (= האוויר) ואת תפנות (= הלחות). זוג זה הוליד אח״כ את האדמה (גב) ואת השמים (נות), ומהם נולדו אוסיריס ואיסיס, סת ונפתיס, שהיו מבכירי האֵלים במצרים (ע״ע, עמ׳ 219—221); (2) הק״ג של ממפיס נתחברה ע״י כוהני פְּתַה, האל הפטרון של ממפיס. כדי להחליש את טענות העליונות של המרכז הפולחני היריב, הליופוליס, הציגו את פְּתַה כאבי אתום הפועל במצוותו בבריאת העולם. ק״ג אחרת שמקורה בהרמופוליס (ח׳נום, מצרים העילית) מספרת על שמונה אֵלים קדומים שהונחו בתוך ביצה קוסמית ומתוכה יצא רַע, אל השמש, והחל במעשה הבריאה.

בק״ג של בבל (ע״ע, עמ׳ 551—554) משתקפת התעניינות במוצא האדם ותכליתו. המיתוסים השוּמֶריים הראשונים עוסקים בעיקר באלים שהניחו את יסודות חיי התרבות, בראו את האדם כדי שישרתם ע״י בניית מקדשים והקרבת קרבנות. לאנקי או איאַ מיוחסת בריאת הזוג האנושי הראשון מחימר. מיתוס אחר, „אֱנוּמָה אֶלִיש״, שנהוג היה להקריאו בבבל בראש השנה לציון בריאת העולם ע״י מרדוך, פטרונה של בבל, מספר על קטילת תיאַמת (התהום), שמחלקיה ברא מרדוך את השמים ואת הארץ. בק״ג הבבלית דימויים המקבילים לתיאור הבריאה בספר בראשית.

קשיים רבים כרוכים בשחזור הק״ג של פרס הקדומה ע״פ העדויות הספרותיות ששרדו. מתוך הגאת׳ה (ע״ע זֶנד־אוסטה), דברי זרתושטרה (ע״ע) או כתבי הקודש של הדת הזורואסטרית, מצטייר היקום כשדה־קרב של שני כוחות קוסמיים: טוב ורע, חיים ומוות, אור וחושך. הקדמות מתוארת כמצב מאוזן ובלתי משתנה של צמד ניגודים קוסמיים: אהורה מזדא (האור והזמן האינסופי) ואהרִימַן (החושך הנצחי). אהורה מזדא מתכונן למאבק הבלתי נמנע עם אהרימן עי״כ שהוא מתחיל בתהליך הבריאה הקוסמית, ואילו יריבו מגיב בבריאת כל הדברים המנוגדים. מאבק קוסמי זה עובר שלבים שונים בהם נוטל חלק גם המין האנושי, והדבר מצוין ע״י בריאתם ומותם של גאיוֹמארד, האדם הראשון. מאשיאַ ומאשיאוי, אבות המין האנושי.

הק״ג ההודית משופעת במיתוסים ובדמויות רבות. בתיאורים הקדומים, שלא כבגירסה המאוחרת, לא נתפסה הבריאה כמחזורית. רק בהשפעת האופנישדות (המאה ה 9 לפסה״נ) השתרש הרעיון, שהקיום הקוסמי לכל צורותיו הינו מחזורי ותקופות בריאה והרס מחליפות זא״ז. ע״פ רִגְוֶדָה עתיקה, אוסף מזמורים אֶפיים והגותיים (ע״ע הדו, דתות, עמ׳ 486), אפשר להבחין בשלושה מיתוסים שונים: הראשון — מתאר טבע חבוי שאל טרנסצנדנטי בורא אותו מעץ שקדם לבריאה; השני — מתאר את הבורא האלוהי כעוּבּר קדמון שנולד ממים היוליים וממנו נולדו כל יתר האֵלים; השלישי — המבליט את חשיבות הקרבן בהגות ההודית הדתית — מספר על האלים המקריבים את האדם הקוסמי (פּוּרוּשָׁה), ומגופו נבראים החלקים האינסופיים של היקום: מעינו נבראה השמש, מנשימתו — הרוח, ומטבורו — האטמוספירה (גם ארבע הקאסטות, המעמדות בהינדואיזם, נוצרו מפיו, ידיו, ירכיו ורגליו).

הק״ג הסינית היא מאוחרת יחסית (לערך המאה ה 4 לסה״נ) ומייחסת את בריאת היקום לפאן קו, בנם של שני היסודות „ין־יאנג״ (ע״ע ינג־ויין), ש„גילף״ את העולם מתוהו ובוהו והתפרק אח״כ לחלקי היקום המרכיבים אותו.

A. M. Esnoul et al., *La Naissance du monde*, 1959; S. G. F. Brandon, *Creation Legends of the Ancient Near East*, 1963; M. Dhavamony (ed.), *The Origin of Cosmos and Man*, 1970.

ס. ג. פ. ב.

ג. תורות ק״ל ביוון העתיקה. הראשון שהשתמש במונח „קוסמוס״, במובן של סדר העולם, היה, ע״פ המסורת, פיתגורס (ע״ע), אולם את תחילת הק״ל הפילוסופית־מדעית ביוון יש לראות בקרב האסכולה המילטית (ע״ע יונית. פילוסופיה, עמ׳ 595—596). שורשיה העמוקים בתיאורים מיתולוגיים ורציונאליסטיים למחצה שקדמו לה, כגון, שירת הסיודוס (ע״ע), הק״ג ה„אורפיות״ והק״ג של המזרח הקדמון (הבבלית, המצרית והחתית). גם האסטרונומיה היוונית נזונה מהתצפיות הבבליות בכוכבי־השבת ובמהלך כוכבי־הלכת, שנערכו במשך מאות בשנים.

תאלס ממילֵטוס היה הראשון, כנראה, שביקש להעמיד את ריבוי התופעות על עקרון אחד. אך תלמידו אנכסימנדרוס (ע״ע) הוא שניסח את רעיון היקום הכפוף לחוק קוסמי ומוסרי כאחד. במקום הגישה האפיזודית של המיתוס, תפיסתו היתה מבוססת על שיקולים שונים, כגון שיקולי סימטריה ויחסים מספריים קבועים מראש בין מרחקי גלגל כוכבי־השבת, הירח והשמש (בסדר זה) מן המרכז וכיו״ב. לשיקולים מעין אלו היתה חשיבות רבה בק״ל היוונית.

הק״ל היוונית עד תלמי גרסה ברובה, שהארץ קבועה במרכז היקום הכדורי ומסביבה סובבים כוכבי־הלכת, השמש והירח. לפי כמה תורות קדומות (אנכסימנדרוס, אנכסימנס, הפיתגוראים ואולי הרקליטוס [ע׳ ערכיהם]), מצוי החומר הראשוני, ממנו נוצר הקוסמוס, מעבר לכדה״א, ואילו בתוך הקוסמוס נתונים הדברים, המקיימים יחס של ניגוד (כגון חם וקר, לח ויבש), לתהליכי היווצרות וכליון תמידיים. תורות אחרות (האריסטוטלית, למשל) גורסות שאין מעבר לכדור החיצון ולא־כלום, אף לא „חלל ריק״, וכי יסוד האֶתֶר (αἰθήρ), ממנו עשויים השמים וגרמיהם, שונה מהיסודות „שמתחת לגלגל

הירח", ואין הוא נתון לשינוי ולכליון. האטומיסטים טענו שהקוסמוס מורכב ממספר אינסופי של אטומים בתוך חלל ריק בלתי־מוגבל, אבל עולמנו — שהוא אחד מאינסוף העולמות הקיימים — מוגבל וסגור ע"י כדור השמים שלו.

במקביל, התפתחו גם תורות שנזקקו לרעיון המערבולת המפרידה את הניגודים השונים מתוך המסה הראשונית הבלתי־מאופיינת (אנכסימנדרוס, אנכסימנס, אנכסגוראס ובשינויים מסוימים גם האטומיססים). תחילת התנועה הקוסמית — שביטויה, בראש וראשונה, בסיבוב היומי של השמים סביב הארץ — מיוחסת לחומר הראשוני עצמו (המילטים), לאהבה ולשנאה בתור כוחות קוסמיים (אמפדוקלס), לשכל (אנכסגוראס) וכד'. האטומיסטים קבעו שתנועה קוסמית זו היא תוצאה של התנגשויות חפשיות בין האטומים.

רעיון חוקיות הקוסמוס של אנבסימנדרוס הוביל לרעיון המחזוריות בהתרחשויות הקוסמיות (אנכסימנס, אמפדוקלס) ולתפיסה של עולמות המתהווים וכלים בזה אחר זה, כפי שבוטאה בתורת החזרה הנצחית של הסטואה (ע"ע). להשקפת הרקליטוס, בדבר שיווי המשקל הדינמי בין הניגודים הקוסמיים, היתה השפעה רבה על תורת ה πνεῦμα הסטואית. תפיסת אנכסימנדרוס התפתחה אצל האטומיססים מזה והסטואה מזה לכלל דטרמיניזם פיסיקלי חמור ולראיית התכליתיות הקוסמית (ר' למשל, הטלאולוגיה של „טימאיוס" לאפלטון ותורת המקומות הטבעיים ב„על השמים" לאריסטו).

השפעה עמוקה על האסטרונומיה והק"ל היוונית היתה לאפלטון, שקבע, בעקבות הפיתגוראים, כי תנועות גרמי השמים מושלמות, משמע, שוות־מהירות ומעגליות, והעמיד את הדרישה „להציל את התופעות", כלו', לתאר בעזרת תנועות כאלה את מסלולי כוכבי־הלכת, השמש והירח, כפי שהראה ב„פוליטיאה" וב„טימאיוס". אודוכסוס מקנידוס (408—355 לפסה"נ) הציע לראשונה דגם מתמטי בעל מידת־דיוק סבירה המורכב מ 27 כדורים („גלגלים", בלשון יה"ב) שווי־מרכז: שלושה לשמש, שלושה לירח, ארבעה לכל אחד מחמשת כוכבי־הלכת הידועים בזמנו ואחד לכוכבי־השבת, כשהאדמה במרכזם. אודוכסוס קבע תנועת כל כוכב בנפרד, בלא לייחס ממשות לגלגלים. אריסטו, שביקש לנסח דגם מכני, נאלץ להגדיל את מספר הגלגלים ל 55. אולם, פתרונות כאלה לא יכלו להסביר תופעות כגון השינויים במרחקיהם מן הארץ של כמה מגרמי השמים. לשם כך שונתה שיטת הגלגלים שווי־המרכז ע"י הרקלידס מפונטוס (המאה ה 4 לפסה"נ) ואפולוניוס מפרגה (המאה ה 3 לפסה"נ) בהוספת אפיציקלים (גלגלים שמרכזיהם על הקף הגלגל הראשי) וגלגלים יוצאי־מרכז. עם זאת, נשמר עקרון התנועה המעגלית שוות־המהירות עד זמנו של קפלר. כן נשמרה התפיסה הגאוצנטרית, מלבד בתורה ההליוצנטרית של אריסטרכוס (ע"ע) מסאמוס, שהיא בעיקרה תורת קופרניקוס.

תלמי (ע"ע) מאלכסנדריה (85—165 לפסה"נ בערך) פיתח את הדגם הגאוצנטרי לצורתו המושלמת. גם הוא נזקק לבניה גאומטרית נפרדת לכל כוכב, מבלי להציע מערך אחיד שיסביר את היחסים בין תנועות הכוכבים השונים. כאודוכסוס קודמו, גם תלמי לא נתן דעתו לשאלת הממשות הפיסיקלית של הגלגלים והסתפק בהצעת שיטות חישוב מדויקות ונוחות למדי. ייתכן, שדווקא אדישות זו לעניינים פיסיקליים וקוסמולוגיים הפכה את חיבורו לספר יסוד באסטרונומיה במשך יותר מאלף שנה. — וע"ע אסטרונומיה, עמ' 779—784.

ש. סמבורסקי, חוקית שמים וארץ, ירושלים, תשי"ד; S. Sambursky, *Physics of the Stoics*, 1959; S. Toulmin - J. Goodfield, *The Fabric of the Heavens*, 1961; W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, I-V, 1962-75; C. Blacker - M. Loewe, *Ancient C.s*, 1975.

ש. יצק.

ד. בריאת העולם ביהדות. הק"ג המקראית מתוארת, בעיקרה, בספר בראשית (ע"ע), פרקים א—ג.

הפסקה הראשונה (א, א) היא כפתיחה, שאחריה מפורטים המעשים. משמעו של הביטוי „השמים והארץ" הוא „העולם" (בפי שמלה זו מובנת כיום; „עולם" מציין במקרא זמן בלבד). העולם נברא במאמרות („ויאמר אלהים...") בשישה ימים. מתחילה נבראו החמרים בערבוביה („תהו ובהו"?), ואח"כ הובדלו המרכיבים השונים, הוצבו תחומים ביניהם, ונקראו שמות; שלבים אלה גם הם מגופי הבריאה. הובדלו במפורש: האור מן החושך, המים העליונים מן התחתונים והיום מן הלילה, ונוספה ברכת אלוהים לחי שיפרה וירבה. בריאת האדם החותמת את הבריאה, כשיאה וכתכליתה, מתייחדת באמירה של התכוונות („נעשה אדם"), והיא משווה לאדם צלם־אלוהים ומייעדת לו תפקידי רדיה וכיבוש הארץ (ע"ע אדם, אדם ראשון). שביתת אלוהים ביום השביעי היא חלק אינטגרלי מתכנית הבריאה. סיפור הבריאה בפרק א מדגיש שהעולם הוא טוב, בלשון החוזרת: „וירא אלהים כי טוב"; ו„טוב מאד". האמור בבריאת האדם, פרקים ב—ג משלימים וקובעים כי מקור הרעות בחטאי האדם. תיאור הבריאה ענייני ורצוף, אך נכללו בו גם ביטויים בסגנון שירי ונשגב.

במקרא נשתמרו תיאורים שיריים נשגבים על בריאת העולם, ולפי טבעם אין בהם תיאור רצוף ושלם של סיפור המעשה. בתשובת ה' לאיוב (לח, ד—ח) מתואר מעשה בריאה חד פעמי, מתוכנן ומדוד, כשצבא השמים פורץ ברינה. הדגש הושם על חוקי הטבע, על התחומים שבין יום ולילה ובין חושך לאור, ועל הגבולות שהציב הבורא לים. עניין זה העלה גם ירמיהו (לא, לד—לז; והשו' לג, כב) בדבריו על חוקות שמים וארץ, והוא נזכר גם בתהלים פרק עד, שם נשתלבה הערה אודות נצחון האל על הים, התנין והלוויתן (עד, יג—יח; ור' ישע' כז, א; נא, ט—יא; איוב ז, יב; כו, יב). תמונת עולם זו נשענת, לדעת החוקרים, על מסורת בדבר מרד שר הים בבוראו, ואולי על שירת עלילה קדם־ישראלית — וע"ע מיתוס, עמ' 410/11. מעיקרם באים תיאורים אלה רק להורות על שלטונו המוחלט של האל בתבל. תהלים קד מדגיש את שליטתו המוחלטת של האל בטבע, והשגחתו הבלתי־פוסקת על ברואיו, ואילו יחידותו של האל הבורא מודגשת בהבלטה בדברי ישעיהו (מה, ז): „יוצר אור ובורא חושך עשה שלום ובורא רע, אני ה' עושה כל אלה".

מ. ד. קאסוטו, שירת העלילה בישראל (כנסת, ח'), תש"ג/ד; הנ"ל, מאדם עד נח, 1—65, תשי"ג; H. Gunkel, *Genesis*, 1917[4]; E. A. Speiser, *Genesis*, 1964.

שמ. א.

חז"ל. התנאים התרחקו מכל עיון „במופלא" ו„בנסתרות" (חשו' בן־סירא ג', י"ט—כ"ב), וקבעו כי „המסתכל בארבעה דברים ראוי לו כאילו לא בא לעולם" (חג' ב', א'). ואף שהוצרכו להתמודד בדרשותיהם עם ק"ג זרות שחררו לחוגים שונים, עשו זאת בצמידות לנוסח הכתובים. כדי לסתום גם פרצה זו פסק ר' עקיבא, ש„אין דורשים במעשה בראשית [אפילו] בשנים" (חג' ב, א'), וגם ר' ישמעאל, שהתיר לדרוש (ירו', שם) לא חלק על כך, אלא שדרשותיו כלל לא הזכירו דעות פסולות. הק"ג והק"ל של היוונים ועמי המזרח (ר' לעיל) השפיעו מעט מאד על חז"ל, שעל־אף שהרחיבו את יריעת סיפור הבריאה, נשארו נאמנים ליסודותיו: אלוהים בעצמו, ולא דמיורגוס או מלאך (ע' ערכיהם), ברא את העולם, והוא בראו במאמר (אבות ה', א') — מושג השונה ביסודו מהלוגוס (ע"ע) שבתורת פילון האלכסנדרוני, בהיותו משולל קיום עצמי כהיפוסטסיס (ע"ע).

לדעת ב"ש — „שמים נבראו תחילה", ולדעת ב"ה — „משבנה תחתית בונה העלית". לדעת רשב"י, נבראו כאחת: „כאלפס וכסויה" (ב"ר [מהד' תיאדור־אלבק] א', ט"ו). השאלה מה נברא תחילה — אור או חושך — כרוכה בבעיית מציאותו של חומר קדמון לא־נברא ובאמונה בבריאה יש מאין. שאלה זו, כקודמתה, שאל אלכסנדר הגדול את חכמי הנגב, שהשיבו: „מילתא דא לית ליה פתרי" (תמיד ל"ב, ע"א), אבל רבן גמליאל חירף „פילוסופוס" אחד, כנראה יהודי מין, שאמר: „צייר גדול היה אלהיכם, אלא מצא לו סמנים

(=צבעים) טובים שסייעוהו... תהו ובהו וחשך ומים ותהומות", ואמר לו: „כלום כתיב בהם בריאה..." (ב"ר א', י"ב).

ההגבלות על העיסוק בנושא לא עמדו בפני לחצן של השאלות, נסיעותיהם של חכמים למצרים, סוריה ואסיה הקטנה, וריבוי הכתות בארץ, הגבירו את הצורך לדעת מה להשיב. מסיפור סתום על שמעון בן זומא (ב"ר ב', ו') מתברר, שהלז עיין בשאלות הבריאה „מאין", ור' יהושע מצא בעיוני בן זומא תורה חיצונית. תלמידי ר"ע כבר ענו על שאלות שהראשונים נמנעו אף מלעיין בהן, תוך הקפדה רבה על התרחקות מכל מחשבה ספקולטיווית ומיתית. לדעת ר' יהודה האור נברא תחילה, משל „למלך שבקש לבנות פלטין, והיה אותו מקום אפל, מה עשה הדליק נרות"; אך גם הוא אינו מסיק דבר ממציאותו של החושך בעת הבריאה, ואינו טוען כי האור הוא כחומר קדמון שממנו נברא העולם, ובכלל אין למצוא בדברי תנאים שום רמז לדיון על חומר קדמון.

תפנית חלה בראשית תקופת האמוראים. רב (ע"ע) מוסר מאמרים מיתולוגיים, המזכירים את סיפורי הבריאה הפרסיים (ר' לעיל) כמאבק עם „שׂר של יָם" ו„שׂר של חושך" (ב"ב ע"ד, ע"ב; פסי"ר צ"ה, ע"א), אף כי בהסתייגות גמורה מהמיתוס הדואליסטי. נושׂא המרד ופריצת הגדרים מצד הנבראים מצוי אצלו ג"כ (ר' חג' י"ב, ע"א; ב"ר ד', ז'). סדר הבריאה, לדעת רב, כך היה: ראשונים נבראו תהו (= „קו ירוק, שמקיף את כל העולם"), ובהו („אבנים המפו־למות [= מכוסות טיט; πήλωμα] המשוקעות בים"). מהם נבראו החושך והמים, ואח"כ נברא האור (=האש), ומן האש והמים נבראו השמים. בריאת הארץ באה ע"י נסיגת המים. דברים אלו מעלים הד קלוש לתאוריות אופיטיות (ע"ע גנוסיס, עמ' 46—48 והדיאגרמה שם), כשם שמאמרו „בעשרה דברים נברא העולם: בחכמה ובתבונה וכו'", מזכיר מעט את תורת האיאונים, אך אין בדבריו כלום מן הספקולציות הגנוסטיות, ומגמתו היא להילחם בהן (ב"ר א', א'—ב'); דבריו: „יודע היה בצלאל לצרף אותיות שנבראו בהן שמים וארץ וכו'", מכוונים ליסודות הדיבור והאמירה, ברוח המשנה (אבות ה', א'): „בעשרה מאמרות נברא העולם". גם ר' יוחנן ור' אלעזר מתנגדים לספקולציות אודות בריאה ע"י אותיות, במאמריהם על בריאת העולם באות אחת בלבד (ב"ר י"ב, ט').

רעיון קדמותה של התורה נעוץ בתפיסה המיתולוגית של דמות החכמה (השו' משלי ח, כב). זיהוי החכמה עם התורה כבר נמצא בספר בן־סירא (כ"ד, ח'—ט'), והאמורא ר' הושעיא דרש: „היה הקב"ה מביט בתורה ובורא העולם" (ב"ר א', ב'). אין כאן רמז לאידאות של אפלטון או פילון (ע' ערכיהם). אדרבא, התורה נמשלת ל„דיפטראות ופנקסיאות", שאינם דבר מופשט ומושׂכל, אלא עצם מוחשי.

סיבת הבריאה היתה רצון ה' להעניק מטובו לעולם, וע"כ העולם מושלם ביותר, ואין כל אפשרות לשכללו (ספרי דברים ש"ז). כנגד הגנוסטיקאים, שהטילו דופי, בעיקר אסתטי, בכמה מפרטי הבריאה, אמרו חכמים, כי גם החרקים נבראו לתועלת (שבת ע"ז, ע"ב, ועוד). ראשוני האמוראים אף דחו את העקרוי הגנוסטי שהעולם נברא ע"י מלאכים, וקבעו שתפקידם הוא יעוץ בלבד. וע"ע מלאך, עמ' 518—523.

מקום מיוחד נודע לשאלת היחס בין האור שנברא ביום הראשון לבין המאורות שנבראו ביום הרביעי. רוב התנאים סברו ש„הן המאו־רות שנבראו ביום ראשון, ולא נתלו עד יום רביעי", אך האמורא ר' אלעזר, בעקבות התנא ר' יעקב, אמר שאור יום א' נגנז „לצדיקים לעתיד לבוא" (חג' י"ב, ע"א). דבריו של ר' שמואל ב"ר נחמן, „בלחישה", ש„נתעטף הקב"ה באור כשלמה" וכו' (ב"ר ג', ד'), מוכיחים, שאכן נתקיימה בעבר שיטה אזוטרית אודות בריאת האור. יש להקביל לכאן דברי פילון (de fuga, 110), כי „העקרון השולט (το ἡγεμονικον) מואר ע"י אור מזהיר, כך שנראה הוא כלבוש בגדים", והדברים מרמזים לאצילות הלוגוס (ע"ע). מחלוקת נפלה גם בשאלה אם הזמן נברא או לא, ואם כן — באיזה יום נברא.

מ. שובה, פילון: על בריאת העולם, 15 (ידיעות המכון למדעי היהדות, ב'), תרפ"ה; מ. כשר, מושג הזמן (תלפיות כ"ה), תש"ג; י. בער, לבירורה של תורת אחרית הימים בימי הבית השני (ציון, כ"ג/ד, 141—144, 161—165), תשי"ח/ט; ש. א. ליונשטם „מה למעלה ומה למטה מה לפנים ומה לאחור" (בתוך: ספר היובל לי. קייפמן), תשכ"א; ג. ב. ע. צרפתי, הקוסמוגראפיה התלמודית (תרביץ, ל"ה), תשכ"ו; י. כהן־ישר, על בעית הבריאה יש מאין בכתבי פילון (ברי אילן; ספר השנה למדעי היהדות והרוח ד—ה), תשכ"ז; צ. א. וולפסון (עבר': מ. מייזלש), פילון א'—ב' (מפתח: בריאת העולם), תש"ל; א. א. אורבך, חז"ל 161—189, תשל"א²; V. Aptowitzer, *Zur K. der Agada* (MGWJ, LXXII), 1928; S. Aalen, *Die Begriffe 'Licht' und 'Finsternis' im A.T., im Spätjudentum und im Rabbinismus*, 1951; A. Altmann, *The Rabbinic Doctrine of Creation* (JJS, VII), 1956; G. Scholem, *Schopfung aus Nichts und Selbstverschränkung Gottes* (Eranos Jahrbuch, XXV), 1956; L. Wachter, *Der Einfluss platonischen Denkens auf rabbinische Schopfungsspekulationen* (Zeitsch. f. Religions- und Geistesgesch., XIV), 1962; S. Lieberman, *How Much Greek in Jewish Palestine* (in: A. Altmann (ed.), Biblical and other Studies), 1963.

א. א. א.

ב י ה " ב היה רב סעדיה גאון (ע"ע) הראשון שערך משנה סדורה בנושא זה. בהשתמשו בטיעוני הכלאם (ע"ע) יצא רס"ג להוכיח, שהעולם נברא יש מאין בנקודה מסוימת בזמן ע"י בורא שמחוצה לו. לדעתו, סופיות העולם מבחינת המרחב (הנחה שהיתה מקובלת על אריסטו) מחייבת גם את סופיותו בזמן. יצחק ישראלי ושלמה אבן גבירול (ע' ערכיהם) הושפעו מהנאו־אפלטוניות (ע"ע, ור' להלן), וע"כ טרחו לפשר בין האמונה הפשוטה בבריאת יש מאין לבין ההנחה בדבר סדר האצלה על־זמני וקבוע בין האל והעולם. לדעת ישראלי נשתלשלה הבריאה כולה מרצונו של האל, ואילו הופעתו של רצון זה היא „יש מאין". ב„מקור חיים" מתלבט רשב"ג בשאלה, ואילו „כתר מלכות" מדגיש בעיקר את רעיון הבריאה מאין.

הרמב"ם דחה את דעת רס"ג והנאו־אפלטוניים גם יחד, וטען כי קדמות העולם לא הוכחה מעולם והשאלה אינה בת־הכרעה פילוסו־פית; אולם, לדעתו יש להכריע לטובת חידוש העולם בגלל חשיבות העקרון לאמונה היסודית בנס (ע"ע, עמ' 233/4) ובכוחו של האל להשגיח ולהתערב בסדרי הטבע. הרמב"ם מסתמך על מאורע ההת־גלות (ע"ע) ומוסיף שיש שיקולים הגיוניים לטובת עמדתו.

ר' לוי בן גרשם (ע"ע) ניסה שוב להוכיח את בריאת העולם תוך שימוש בעקרון התכליתיות ובפיסיקה האריסטוטלית. לפי אריסטו, מהירות גרמי השמים היא פונקציה של מספר סיבוביהם סביב הארץ, אך אם העולם אינסופי מבחינת הזמן, הרי שמספר הסיבובים של כל גרמי השמים משתווה כאחת לאינסוף, וממילא צריכה מהירותם להיות שווה. לדעת רלב"ג נברא העולם מחומר היוּלי קדמון, שכן עקרון הבריאה מאין מחייב הנחת קיומו של ריק קדמון, מה שאינו מתקבל על הדעת.

רבי חסדאי קרשקש (ע"ע) מציג תפיסה חדשה בטענתו, כי „בריאה" אינה מציינת ראשית מבחינת הזמן, וכל משמעותה בתחומי התלות הסיבתית, לאמור: אלוהים הוא סיבת קיום העולם. אכן היתה בריאת יש מאין, אך אין לכך משמעות זמנית ולא קשר לשאלת נצחיות העולם. גם תכליתיות הבריאה מתיישבת עם הנחת הקדמות ואין היא משקפת אלא תבונה ושלמות.

S. Heller-Wilensky, *Issac Arama on the Creation and Structure of the World*, (PAAJR, XXII), 1953; S. Feldman, *Gersonides' Proofs for the Creation of the Universe*, (ibid, XXXV), 1967.

מ.

ה. ב ר י א ת ה ע ו ל ם ב נ צ ר ו ת. לפי הק"ג הנוצרית המסו־תית, העולם נברא יש מאין ע"י האל ברצונו החפשי ולא ע"י כורח כלשהו. העולם אפוא אינו מחויב המציאות. בין אבות הכנסיה הקדו־מים (קלֶמֶנס מאלכסנדריה) היו שקיבלו את הדעה האפלטונית (ר' להלן) שהאל ברא את העולם מחומר קדמון, ואף פירשו ברוח זו את

סיפור הבריאה בספר בראשית. אך התאולוגיה המאוחרת דחתה דעה זו. תורת הבריאה יש מאין — חידוש ולא קדמות — נוסחה במפורש בהחלטות הוועידה הלטראנית הרביעית (1215) ובוועידה הווטיקנית הראשונה (1870). לדעת תאולוגים רבים אין בכוח השכל להוכיח אמונה זו ואף לא להפריכה; היא שייכת לאמיתות ההתגלות, ומבחינה רציונלית „היא קבילה, אך לא בת הוכחה" (תומאס מאקווינו). ההגדרה המסרתית הנוצרית מנוגדת לכל פאנתאיזם או תורת אצילות (ע"ע).

תורת הבריאה חזרה ונדונה הרבה בעקבות ההתפתחויות במדע המודרני (גאולוגיה, ביולוגיה — ובעיקר תורת התפתחות המינים של דרוין [ע"ע]) ובק"ג המדעית (ר' להלן). יש עדיין חוגים בנצרות התובעים אמונה מילולית בסיפור הבריאה המקראי. אולם, רוב התאו־לוגים — קתולים ופרוטסטנטים כאחד — סבורים שתורת הבריאה האורתודוכסית מתיישבת, עקרונית, עם הבנת הבריאה כתהליך המתמשך בתוך הזמן, ולאו דווקא כעשיה אלוהית חד־פעמית בעבר הרחוק.

A. D. Sertillanges, *L'Idee de création et ses retentissements en philosophie*, 1945.

צ. ו.

ו. בריאת העולם באסלאם. הקראן מרבה להזכיר את אלוהים כ„יוצר שמים וארץ... והוא ברא כל דבר" (ו, 101) בשישה ימים. המסורות חלוקות בשאלה מה נברא בכ"א משׁשת הימים. לפי מסורות אחדות, נברא אדם הראשון זמן רב לאחר ששת ימי בראשית. יש גם חילוקי דעות אם היו אלה ימים כימי העוה"ז, או שמא אורך כל יום מן השישה „כאלף שנה לפי מניינם" (סורה כ"ב, 46). יש מסורות שלפיהן הקולמוס (שבו רשם אלוהים את קורות העולם עד סוף הימים), כסא הכבוד והמים נבראו אלפי שנים קודם ששת ימי בראשית; הדעות חלוקות גם באשר מי מן השלושה נברא ראשון.

ספרי התאולוגיה (ע"ע כלאם) המוקדמים אינם עוסקים בשאלה, אולם, החל במחצית השניה של המאה ה 10 השתדלו להוכיח שהעולם נברא יש מאין („חידוש העולם"). ההוכחות מבוססות עפ"ר על התפישה, שאין קיום לאטומים (מהם מורכב החומר) בלי „מקרים" רגעיים הקובעים את תכונותיהם. אי לזאת, „לא יכלו האטומים לקדום למקרים, ומה שאינו קודם למחודש מחודש אף הוא". לאמור, נברא. בכלאם האשעריּ אף נוצרה התורה, שהאל צריך לברוא את המקרים (וי"א אף את האטומים) בכל רגע ורגע מחדש.

בניגוד לתאולוגים נחלקו הפילוסופים המוסלמים בשאלה אם העו־לם קיים מאז או נברא, ואם נברא מאין או מחומר קדום הקיים מאז. רובם הסבירו את הבריאה בשיטה נאו־אפלטונית (ר' להלן), על דרך שרשרת האצלות. אל־כּנדי (ע"ע כנדי) לימד שהאצלה זו נעשתה בזמן מסוים, כך שהבריאה היא יש מאין. אל־פאראבי (ע"ע פאראבי) ואבן סינא (ע"ע) לעומתו, ראו בהאצלה תהליך נצחי, כך שלדעתם העולם קדמון (נצחי). גם אבן רשד (ע"ע) האמין שהעולם קדום־נצחי, אך זקוק לקיומו לבריאה מתמדת. אולם, היו גם שיטות אחרות: החשובה ביניהן אולי זו של אבו־בּכּר א(ל)־ראזי (864—925). הוא האמין בחמישה עקרונות קדומים ונצחיים: האל, הנפש, החומר, הזמן והמקום. ברגע מסוים השתוקקה הנפש להתאחד עם החומר וליצור בו צורות. החומר התנגד לכך, אך האל ברחמיו עזר לנפש וברא בחומר צורות בנות קיימא.

מ. ש.

ז. בריאת העולם בפילוסופיה. הפילוסופים היוונים (ר' לעיל) דנו גם הם בבריאת העולם, אך לבעיה נודעה חשיבות מיוחדת כתוצאה ממפגש המסורת הפילוסופית היוונית עם תורת הבריאה של ספר בראשית, ואולי עם הנצרות והאסלאם (ר' לעיל).

בעוד שפרמנידס (ע"ע) הכחיש את מציאותו של עולם משתנה, מתחלק וזמני, וטען שהיש הוא על־זמני, תיאר אפלטון (ע"ע, עמ' 230) ב„טימאיוס" ק"ג, לפיה נברא העולם החמרי ע"י ה„פועל האמן" (ע"ע דמיורגוס). הוא האל, תוך חיקוי האידאות הנצחיות. שלא כאפלטון, טען אריסטו לקדמות העולם, הנחה שעוררה אח"כ פלוגתות רבות משום הצורך ליישבה עם רעיון הבריאה יש מאין בדתות השונות.

פלוטינוס (ע"ע) תיאר את היחס בין אלוהים לעולם באמצעות מושג ההאצלה (ע"ע אצילות) של השפע האלוהי. ההאצלה היא תמידית, בדומה לקרינת אור השמש, ואינה קשורה, כמו הבריאה, בפעולה זמנית מיוחדת. תורת ההאצלה עקפה אפוא את שניות הבריאה, דהיינו, את השניות שבין האל הבורא והעולם הנברא, והיתה קרובה ומובנת בשל ציוריותה (שפע האור, שפע המים). בעזרתה ניתן לגבור על קשיים פילוסופיים המתעוררים למקרא תיאור הבריאה בספר בראשית. קיומו של הנברא תלוי ברצון הבורא ובהמשכת פעולת הבריאה. אם כי הבריאה היא מחוץ לזמן, הרי ביחס לנביא מציינת הבריאה התחלה בזמן, ולפיכך יש צורך להסביר את עיתוי הבריאה.

עם קופרניקוס (ע"ע) נוצרה תמונת־עולם חדשה, שמצאה את ביטויה הפילוסופי הראשון בשיטתו של ברונו (ע"ע). יחס ההאצלה מקבל אצלו משמעות פנים־עולמית. הוא מבחין בין „הטבע הטבוע", הנאצל בהתמדה, לבין „הטבע הטובע", אך שניהם מהווים אחדות אחת. מושגים אלה והאחדות בתוך ריבוי חוזרים בתורת שפינוזה (ע"ע), שדחה את רעיון הבריאה, משום שלדעתו אלוהים הוא סיבת הכל ועם זאת כל הדברים מצויים בתוכו. לזרם הפנתאיסטי משתייך גם התאוסוף הגרמני י. במה (ע"ע).

ליבניץ הוסיף יסודות חדשים לוויכוח בעניין הבריאה בכך שהבחין בין „העולם האפשרי" לבין „העולם הממשי". לפני הבריאה היו ברוחו של אלוהים אינסוף עולמות אפשריים שמתוכם בחר הטוב בעולמות ואותו מימש. קנט העלה ספקות בקשר לשאלות הק"ל והק"ג והגיע לכלל מסקנה שהעולם, האלוהים והישארות הנפש הם מושגי תבונה טהורים. אפשר לחשוב אותם, אך מציאותם אינה בת־הוכחה.

ש. ה. ב

ח. ק"ל מדעית. הבעיה המרכזית בהבנת סדרי היקום — בבחינת מאין הוא בא ולאן הוא הולך — היא בכמות המידע הקטנה, שעליה יש לבסס את התורות הקוסמוגוניות. קל יותר להמציא מודל לבריאת העולם מלמצוא הוכחות נסיוניות שיאשרו אותו. עם התפת־חות האסטרונומיה (ע"ע ובכרך מילואים) התצפיתית (באור הנראה, בגלי הרדיו ובקרינת X), השתפרה האמינות בה ניתן היה לאמת או לסתור תורות קוסמוגניות. לאחרונה התקדמה הק"ל לקראת הבנה מעמיקה יותר של שאלות היסוד.

כל התורות החדישות בק"ל מביאות בחשבון את העובדה שגילה ב 1929 א. פ. הבל (ע"ע) — שככל שגלכּסיה רחוקה מאיתנו מוזזים קווי הספקטרום (ע"ע) הנפלטים ממנה לעבר כיוון האדום. ההזזה לאדום (Cosmological Red-Shift) יכולה להיות מוסברת מתוך אפקט דופלר (ע"ע), המלמד שקווי הספקטרום יוזזו לאדום אם הגוף המקרין אותם מתרחק מאתנו. ככל שמהירותו גבוהה יותר תהיה ההזזה גדולה יותר. מסתבר, לכן, שככל שגלכסיה (ע"ע ערפלית) רחוקה יותר, גדלה מהירות התרחקותה מאתנו. היחס בין המהירות למרחק נקרא קבוע הבּל, ושיעורו כ 75 ק"מ/שניה לכל מיליון פרסק (3.26 מיליון שנות אור). יכולות להיות סיבות אחרות להזזה לאדום, כגון הבדל בפוטנציאל הגרויטציה (ע"ע) בין מקום פליטת האור — הגלכּסיה הרחוקה — לבין מקום קליטתו על כדה"א. הסבר זה מצריך להניח שפוטנציאל הגרוויטציה גדל ככל שמתרחקים מכדה"א, במקום או בזמן (ע"ע יחסות, תורת ה־, עמ' 773—774).

הפרדוכס של אולבּרס (ע"ע) כבר הצביע על כך שגלכסיות רחוקות חייבות להתרחק מאתנו ואורן חייב להיות מוזז לאדום

ולהפסיד בתוך כך אנרגיה. אחרת, אם נניח שהגלכסיות מפוזרות באופן אקראי ביקום ומהירותן הממוצעת ביחס לכדה"א 0 ונחלק את היקום לשכבות כדוריות סביבנו, הרי שמספר הכוכבים בכל שכבה גדל עם ריבוע המרחק (שטח שכבה כדורית $4\pi r^2$). אור כל כוכב יורד עם ריבוע המרחק מאתנו. ולכן האור המגיע מכל שכבה (מכפלת אור כוכב בודד במספר הכוכבים בשכבה) יהיה בקירוב קבוע. האור, שהיה מגיע מכל השכבות יחד, צריך היה להיות בהיר שבעתיים מאור החמה. אך כידוע, שמי הלילה כהים — ומכאן, שלפחות אחת ההנחות אינה נכונה (הנחת המהירות הממוצעת 0, למשל).

חוק הבל כבר רמז על מודל קוסמוגוני (מודל ליצירת היקום שנקרא מודל „הפיצוץ הגדול" [''Big Bang'']). לפי תורה זו היתה פעם כל המסה של היקום מרוכזת בספרואיד דחוס, בקוטר אלפי ק"מ ספורים. צפיפות מסה כזאת גוררת טמפרטורות גבוהות ביותר במרכז הספרואיד ופיצוץ. בהעדר כוח אחר מלבד הגרוויטציה, נעים גושי מסה — מהם נוצרו הגלכסיות — ממרכז הפיצוץ החוצה. חומר שקיבל מהירות גדולה יימצא עתה במרחק גדול יותר מזה שקיבל מהירות קטנה. הגלכסיה שלנו („שביל החלב", ע"ע), גם היא משתתפת בתנועה הכללית, אך קל להראות שבמודל כזה כל הגלכסיות מתרחקות זו מזו עם התרחקותן ממרכז הפיצוץ, והמהירות היחסית מתכונתית למרחק ביניהן.

כוח הגרוויטציה גורם לתאוצה העוצרת את ההתרחקות הכללית. אם עולה צפיפות המסה של כל היקום על ערך מסוים, אזי יהפוך לבסוף כוח המשיכה את כיוון התנועה, הגלכסיות יתחילו לחזור לכיוון המרכז והיקום „ייסגר". הערך הגבולי (הקריטי) של צפיפות המסה הוא 10^{-29} גרמים לסמ"ק. ניתן למדוד עליית צפיפות החומר ביקום על ערך זה ע"י ספירת הגלכסיות ליחידת נפח ומתוך ידיעת מסת הגלכסיות. הערך שהתקבל קטן פי 30 בערך מהערך הגבולי, ונראה שהגלכסיות יתמידו בהתרחקותן. אך ייתכן שחלק ניכר מהמסה ביקום אינו קורן, ולכן לא ייספר בניסוי. אם המסה החסרה גדולה פי 30 בערך מהמסה הנראית, הרי שהיקום אכן „ייסגר".

תורת הפיצוץ הגדול מסבירה גם את יצירת היסודות הכבדים מברזל. היסודות הקלים מברזל נוצרים, לרוב, בתוך כוכבים (ע"ע, וע"ע אסטרופיסיקה, עמ' 831) בראקציות „היתוך" (fusion). כדי ליצור יסודות כבדים מברזל, בכמויות המצויות ביקום, יש צורך בטמפרטורות ובלחצים גדולים כאלה שהיו קיימים רק בשעת הפיצוץ הגדול.

הוכחה מעניינת למודל הפיצוץ הגדול הציע גמאו (Gamow) ב 1968. הוא חישב ומצא שגם כיום ניתן „לראות" את האור הנפלט בשעת הפיצוץ, כי, לפי תורת היחסות, מהירות האור סופית, וככל שאנו מביטים למרחקים גדולים יותר אנו רואים זמנים קדומים יותר. האור החזק שנפלט בזמן הפיצוץ היה בעל תדירות גבוהה בזמנו, אך עתה, לפי חוק הבל, הוא הוזז לאדום וייראה לנו כקרינה בעלת תדירות נמוכה מאד — בסדר גודל של קרינת רדיו. לפי חישובו, מתאימה התדירות הזאת לתדירות שקורן גוף הנמצא בטמפרטורה של 3.5°K (ע"ע קרינה), וקרינה זו תבוא מכל כיווני השמים. ואכן, במעבדות בל (Bell) שבאה"ב נמצאה קרינת רדיו המתאימה בתכונותיה למסקנותיו. לפי מודל הפיצוץ הגדול ניתן לחשב את גיל היקום בהנחה, שמהירות בריחת כל גלכסיה קבועה עם הזמן. הזמן המתקבל הוא כ 10 מיליארד שנים.

המודל הקוסמולוגי המתחרה, שהוצע ע"י בונדי, הויל וגולד (T. Gold, F. Hoyle, H. Bondi) נקרא „מודל המצב העמיד" (Steady state). לפי מודל זה נראה עתה היקום כמו שהוא נראה תמיד וכפי שהוא ייראה לעד. כדי להסביר את ההזזה הקוסמולוגית לאדום מניחים שחומר (מימן) נוצר באופן רצוף. אמנם, יש צורך ביצירת חומר מועט מאד, אך מקורו איננו מוסבר, ויצירתו בבחינת יש מאין. המודל מסביר את מקור היסודות הכבדים בעל-חדשים (סופר-נובות; ע"ע כוכבים), אך מספרן מועט מכדי להסביר את כמות היסודות. מודל הפיצוץ הגדול מקובל כיום על רוב המדענים.

M. S. Longair, *Observational C.*, (Reports on Progress in Physics, XXXIV), 1971; D. W. Sciama, *Modern C.*, 1971; S. Weinberg, *Gravitation and C.*, 1972; J. S. Lewis, *The Chemistry of the Solar System* (Scientific American, CCXXX, 3), 1974.

ד. שד.

קוסמית, קרינה, ע"ע קרינה.

קוסצ'ושקו, טדאוש, ע"ע קושצ'ושקו, טדאוש אנדז'י בונוונטורה.

קוסקו (Cusco, Cuzco), עיר בקורדירה המזרחית של הרי האנדים, בדרום פרו. 120,900 תוש' (אומדן 1972). שוכנת בעמק קטן ופורה (בגובה 3,730 מ'), המיושב בצפיפות ע"י איכרים אינדיאנים. במחוז ק' — 76,225 קמ"ר, 708,000 תוש'.

ק' היתה בירת האימפריה של האינקה (ע"ע) ומוקד דרכי התחבורה העיקריות שלה, נוסף להיותה מרכז למינהל ושירותים. ק' היא מוקד לתיירות ואתר ארכאולוגי ראשון במעלה. היא משמשת כבסיס לסיורים לאתרים ידועים מהתקופה הפרה-קולומביאנית (ע"ע אינקה), בהם חורבות העיר מצ'ו-פיצ'ו ומבצר ססאואמן (Sasahuaman), שהגן על ק' מצפון. בעיר הציורית משולבים יסודות, שרידים ומבנים מתקופת האינקה בשרידי התקופה הקולוניאלית-ספרדית. שרידי האינקה בנויים אבני גזית ענקיות, המשתלבות זו בזו ללא מלט (ר' תמ', כרך ב', עמ' 973/4). בין שרידי מקדש-השמש האינקאי, ארמונות ומקדשים אחרים, בנו הספרדים כנסיות יפות, מנזרים, קתדרלה (אמצע מאה 17) ואוניברסיטה (נוס' 1692) שבה 8,130 תלמידים (1974). לצדם — רובע מודרני ומפעלי-טכסטיל (אריגת שטיחים), מזכרות לתיירים ומזון. העיר סבלה מרעידות-אדמה והאחרונה — ב 1950 — פגעה קשות ברוב מבניה.

קוסקי (Kawasaki), עיר-נמל בחופו המערבי של מפרץ טוקיו; 1,040,000 תוש' (1975). ק' יוצרת שטח עירוני רצוף עם טוקיו ועם עיר-הנמל הגדולה יוקוהמה. חופה של ק' רדוד מהטעונת הרבה שמביא הנהר טאמה (Tama), הנשפך למפרץ בצפונה של העיר. הגישה לנמל היא באמצעות נתיב שעמקו נשמר ע"י גריפה מתמדת. ספינות אוקיאניות גדולות מאד אינן יכולות לגשת לנמל ק'.

עיקר חשיבותה של ק' כמרכז גדול לתעשיה-כבדה ולמספנות. לאורך החוף מרוכזת תעשיית מכונות, חלקי ספינות, מנועים וציוד לספינות, מוצרי ברזל ופלדה שונים, וכן מבדוקים גדולים לבניית ספינות ולתיקונן. בצפון-מערב העיר — תעשיה כימית, תעשיית מוצרי עץ וחמרי-בניין. במרכז — ייצור ציוד תעשיתי, מכשירי-עבודה, מכשירי-חשמל ועוד.

בק' מקדש מהמאה ה 12. עד סוף המאה ה 19 היתה ק' עיירת-חוף ומרכז מסחרי למספר כפרים ממזרח לה. היא התפתחה בעיקר ב 50 השנים האחרונות. ב 1935 היתה אוכלוסייתה בת 104,000 נפש, ואילו ב 1940 — 301,000 נפש. ק' נפגעה קשה בהפצצות חיל-האוויר האמריקני ב 1944/5 ובתום המלחמה נותרו בה רק כמה רבבות תושבים. רובה הגדול נבנה מחדש מאז 1945. ב 1950 היו בק' 319,000 נפש. מאז ראשית שנות ה 60 היא מתפשטת בעיקר מערבה, לתוך שטחים חקלאיים.

קופה, פרנסוא — François Coppée — (1842—1908), משורר ומחזאי צרפתי. ק' עבד במיניסטריון המלחמה ובספריית הסנאט (1869) וכארכיונאי של ה„תאטר-פראנסה" (1872—1883). ב 1884 נבחר לחבר האקדמיה הצרפתית. כבעל עמדה אנטישמית מובהקת היה פעיל בפרשת-דריפוס, והיה מיוזמי ה Ligue de la

Patrie française („ליגת המולדת הצרפתית"). — למרות הגוון האינטימי של יצירתו, שנגד את רוח הפרנס (ע"ע), נשאר קשור לאסכולה זו. נימה של פשטות עממית ורגשנות „זעיר־בורגנית" מאפיינת את שיריו Les Humbles („שפלי־הרוח"), 1872). לפופולריות מיוחדת זכו שיריו השרים בפשטות על „עמך" של פריס ופרזוריה. הצלחתו הראשונה של ק' בתחום המחזאות היתה הקומדיה בחרוזים Le Passant („עובר־האורח"), 1869, במשחקה של שרה ברנר (ע"ע). החשוב מבין מחזותיו האחרים הוא Pour la couronne („עבור הכתר"), 1895, הנאמן למסורת הרומנטית.

L. Le Meur, *La Vie et l'oeuvre de F. C.*, 1932.

קוֹפְּטִים (מערבית قبط, שנגזרה מיוו' Αἰγύπτιοι — „מצרים"), אוכלוסי מצרים במאות ה 3—ה 10 ולאחר הכיבוש המוסלמי, מיעוט נוצרי מונופיסיטי ששמר על ייחוד תרבותי ולשוני. לפי המסורת (המובאת אצל אוזביוס [ע"ע]) הובאה הנצרות (ע"ע, עמ' 331) למצרים בידי מרקוס האוונגליסט, ולפיכך נושא ראש הכנסיה הקופטית עד היום את התואר „אפיפיור־אלכסנדריה ופטריארך כס מרקוס הקדוש". העובדה ששרידי מרקוס הקדוש הושבו מוונציה למצרים ב 1968 מחזקת את הק" באמונתם כי אכן מרקוס הוא ממייסדי כנסייתם.

ראשוני הנוצרים במצרים באו מקרב האוכלוסיה היוונית; ניצור בהקף רחב החל רק באמצע המאה ה 3, וכבר במאה ה 4 תרמה מצרים העילית את תרומתה המרשימה בגיבוש התנועה הנזירית (ע"ע נזיר, נזירות). אנטוניוס הקדוש, אב הנזירות, זכה עד־מהרה לתלמידים רבים שהלכו בעקבותיו וייסדו קהילות נזירים רבות. מצרים (ע"ע, עמ' 191) מילאה תפקיד מרכזי בחיים הסוערים של הכנסיה הקדומה, בעיקר בשל מעמדה של אלכסנדריה, שמלומדים שונים כקלמנס, אוריגינס ואתנסיוס (ע' ערכיהם) העניקו לה שם והפכוה למרכז למדנות. גם תנועת הגנוסיס (ע"ע) היתה פעילה־במיוחד במצרים במאות הראשונות וגילוי התעודות הגנוסטיות בנגע־חמאדי במצרים העילית העשירו בהרבה את ידיעותינו על־אודות כת זו. רדיפות־הדת וגזירות דיוקלטינוס (ע"ע) נגד הנוצרים השאירו רושם עמוק עד־כדי־כך, שעד היום מונים הק" את מניינם מ 284, שנת עלייתו של דיוקלטיאנוס לשלטון. לוויכוחים התאולוגיים והכריסטולוגיים שהסעירו את הנצרות (ע"ע, עמ' 334—341) במאות ה 4/5 ולעמדתה המונופיסיטית (ע"ע מונופיסיטים) של מצרים חלק מכריע בפרישת

עמוד מעוטר בכ"י קופטי מהמאות ה 12—13
(ספריית הווטיקן, רומא)

הק" מן הנצרות ה־אורתודוכסית עם גינוי המונופיסיטיזם בוועידת הכנסיה האיקומנית (ע"ע איקומניות, ועידות) ב־451. פרישה זו הפכה לניתוק מוחלט בעקבות הכיבוש המוסלמי (641). הסובלנות הדתית שממנה נהנו הק" בתחילת השלטון המוסלמי לא ארכה, והק" סבלו מרדיפות — כנסיותיהם נסגרו או נהרסו, הכמורה נאסרה ועל הקהילות הנוצריות הוטל מס כבד. צעדים אלה, שעוררו מספר מרידות בלתי מוצלחות במאה ה 8 (ע"ע מצרים, עמ' 192), הניעו רבים מהק" לנטוש את דתם, ובמאה ה 10 חדלו מלהיות עיקר האוכלוסיה. בזכות יציבות השלטון הערבי נהנו הק" מתקופת שקט־יחסי, שחופר מדי־פעם ע"י דיכוי לאומי ורדיפות־דת. בימי הפאטמים (968—1171) שררו יחסים טובים־למדי, פרט לרדיפות

האל הורוס דוקר התמסח, תבליט באבן חול, המאה ה-5—6 לסה"נ (לובר, פאריס)

הבלתי־מרוסנות של אל־תאכם (ע"ע) בראשית המאה ה 11. בימי הממלוכים (ע"ע) שררה חשדנות כלפי הק", והחיכוכים ביניהם הביאו מדי־פעם לפעולות בלתי־סובלניות.

הק" שלטו בכנסיית חבש (ע"ע, עמ' 94) שליטה בלתי־מעורערת עד המאה ה 14, אולם גם לאחר ההסדר שנקבע באמצע המאה ה 15, המשיך ה„אבונא", ראש הכנסיה בחבש, להכיר בסמכותו המלאה של פטריארך הק" באלכסנדריה. אחרי המאה ה 14 מסתמנת ירידה חריפה במספר הק" שהיו אז כ 10% מכלל האוכלוסיה; כיום הם כ 7% מכלל האוכלוסיה. עם צמצום השפעתם נדחקו הק" לאזורים מסוימים (מצרים עילית) ונתארגנו בקהילות קטנות ומסוגרות שלא באו בקשרי־חיתון עם שכניהם המוסלמים. מוסדות הכנסיה הקופטית, שנסתגרה בתוך עצמה, קפאו על שמריהם. לאחרונה אמנם מסתמנת התאוששות מסוימת בקרב הכנסיה, במיוחד מאז שהוזמנה ב 1954 להשתתף ב„מועצת הכנסיות העולמית" (WCC), ונוצרו עמה מגעים איקומניים. בין־היתר עושה הכנסיה הקופטית נסיון להחיות את שפתה הליטורגית העתיקה ולהפכה לשפה מדוברת. למרותו של הפטריארך הקופטי נתונות 19 דיוקסיות במצרים ואחת בסודאן, ירושלים ודרום־אפריקה.

באמנות הקופטית ניכרות השפעות שונות, חלקן יהודיות, הלניסטיות, פרתיות וביזאנטיות. דוגמות קדומות לאמנות קופטית נוצרית, שלגביהן אין כל מחלוקת, הן ציורי שתי כנסיות־קבר מן המאה ה 5 באל־בגואת במדבר המערבי; חרף השפעה הלניסטית מסוימת, יש בהם ייחוד מקומי. מקור ראשון במעלה לחקר האמנות הנוצרית במצרים הם שני מנזרים שנחשפו בראשית המאה ה 20, אפא ירמיה (Apa Jeremias) ואפא אפולו (Apa Apollo). מרבית הציורים מן המאות ה 6 וה 7 משקפים השפעות של האמנות הביזאנטית בזמנם, אבל ניכרים בהם קווים אינדיווידואליים. מאז הכיבוש הערבי מייצגים את האמנות הקופטית בעיקר הדפסי אריגים, המאופיינים בעיטורים מסוגננים ובצבעים בהירים ונבדלים מדוגמות האריגים מן התקופה הקדם־נוצרית שבהם שכיחים יותר מוטיווים הלניסטיים וצבעים כהים. לכנסיות הקופטיות המודרניות 3 מזבחות ואולם־תווך מרכזי הפונה למערב, ופעמים גם אכסדרה (נארתקס) מערבית. מקום הנשים הוגבל בתחילה לגזוזטראות שמעל לאולם; עתה מותר לנשים להיכנס לאולם הכנסיה, אך אין הן רשאיות להתערב באופן חפשי בין הגברים.

על רכוש הק" בירושלים וחלקם ב„קבר הקדוש" ע"ע א"י, עמ' 502/3; ירושלים, עמ' 273, 339; קופטית, לשון וספרות.

R. Strothmann, *Die koptische Kirche in der Neuzeit*, 1932; C. Kopp, *Glaube und Sakramente der koptischen Kirche*, 1932; W. H. Worrell, *A Short Account of the C.*, 1945.

ק. וו.

קופְּטִית, לָשׁוֹן וסִפְרוּת. ק׳ היא לשון המדוברת והכתובה במצרים (ע״ע, עמ׳ 277/8), מראשית התקופה הנוצרית ועד לכיבוש המוסלמי במאה ה 7. כלשון מיעוט נוצרי כפרי שׂרדה עד למאות ה 17—ה 18, וייתכן אף מאוחר־יותר, והיא עדיין לשון הליטורגיה בכנסיה הק׳, בצד הערבית. ק׳ היא השלב הסופי בתולדות הלשון המצרית. נסיונות להחייאתה נעשו מדי־פעם, בעיקר במאות ה 19—ה 20, עם התעוררות תנועות בדלניות. ק׳ נכתבת באלפבית המסוגנן מן הצורה האונציאַלית של האות היוונית, בתוספת 7 אותיות מאוצר הסימנים המצרי־דמוטי.

ק׳ כלשון ספרות היא תוצר של תרגום כתבי־הקודש מיוונית (הושלם עד סוף המאה ה 3). אוצר־המלים מכיל לעתים עד 20% מלים שאולות ממוצא יווני, שנקלטו פורמאלית בק׳. ברם, אין ספק שכמה מקורות כתובים משקפים לשון מדוברת, שניכרת בה המורשת הלשונית הטרום־ק׳: 1) טכסטים לא־מתורגמים של אבות־הכנסיה, בעיקר דרשותיו ואיגרותיו של שְׁנוּתֶה (334—452), ארכימנדריט, אב „המנזר הלבן" שבסוהאג, מצרים העליונה. טכסטים אלה, שחוקראו אולי לכתבן־קצרן, מכילים אוצר בלתי־נדלה, ועדיין בלתי־מתואר, של נתונים לחקר הלשון הק׳ האותנטית. 2) שפע מכתבים אישיים, תעודות ומסמכים משפטיים, מתקופה של 600 שנה, החל במאה ה 3. המדקדקים, שהסתמכו כמעט רק על הספרות הדתית הזניחו חומר זה, המגלה תכונות ארכאיות הרומזות על אָפיה של הק׳ „הטבעית". 3) ספרות עממית. סיפורי־אגדה, אנקדוטות ופתגמים, וכן שירה עממית דתית מהמאה ה 10, שאף כי היא מבוססת על מוטיווים דתיים ומנזריים, הרי ניכר בלשונה צביון הלשון המדוברת. קיים אף „רוֹמַן" היסטורי־פוליטי מוזר, העוסק בפלישת כּנבּוּזי (ע״ע) למצרים. 4) טכסטים מאגיים למיניהם, החל בהורוסקופים הקדומים וכלה במאות לחשים „מעשיים", לרבות מתכוֹנים רפואיים, המתועדים בכל הניבים העיקריים עד לתקופות המאוחרות ביותר של קיום ק׳ כתובה. 5) תרגום כתבי־הקודש (כולל טכסטים אפוקריפיים רבים), שהוא בכל הניבים המקור העיקרי ללשון הספרותית הקלאסית. 6) הספרות הגנוסטית־מַניכַאית, שכמעט כולה בניב הסובאכמימי, היא מבחינת חקר הלשון עדיין קרקע בתולה. מקורותיה החשובים הם החיבורים הגנוסטיים שנתגלו ב 1946 ליד נגע־חמאדי במצרים העליונה (49 חיבורים ב 13 כרכי פפירוס, המבוססים על מקורות יווניים בני המאה ה 2—ה 3), מזמורים מניכאים וכן פרקי עיקרים המיוחסים למאני. 7) ספרות מנזרית מעשית (הוראות־קבע וכללי התנהגות). 8) ספרות מַרטירולוגית והאגיוגרפית (חיי קדושים, עינוּיָם ומותם). 9) ספרות ליטורגית, כמעט רק בניב הבוהַאירי, המבוססת ברובה על מקור יווני קדום — הפולחן הביזנטי; וכן שירה ליטורגית. הספרות הדתית זכתה ונמשכה עד לסוף קיום הק׳; המאות ה 10 וה 13 אף נחשבות לתור־הזהב של ספרות זו. 10) כתובות רבות, בעיקר כתובות־מַצבה וגראפיטי. 11) ספרות מלומדת דלה; כמעט תמיד מתורגמת.

טיפולוגיה לשונית. תכונות המבנה העיקריות הן: 1) דרגת סגירות פרוסודית גבוהה ולעתים מכסימלית, בעלת עקומת־סגירות משתנה; מבחינה זו קיימת הקבלה לפורמציות מורפולוגיות בלשונות אחרות — „צורות נטיה" יותר מאשר משפטים. 2) לכל קטגוריה של פרדיקַט (פָּעֳלי, שמני, אדורביאלי) א. פַּרַדיגמַת־נושא מיוחדת משלה; ב. דגם מיוחד משלו. פרדיגמת־הנושא כוללת, מלבד כינויים, גם שם עצם, וזה אינו מתוסף אליה.

הדגם לפרדיקַט הפעלי הוא תלת־חלקי, „הוא שמע": עבר+חיוב = הוא — שמוע, a=f—sotm; „הוא לא שמע": עבר+שלילה= הוא — שמוע, mp=f—sotm; „האיש שמע": עבר+חיוב= האיש שמוע, a=prome sotm. דגם המשפט האדוורביאלי הוא דו־חלקי: „אני־כאן": ti—tai; „האיש כאן" prome tai.

דגם המשפט השמני העיקרי, שהנושא בו תמיד פרונומינאלי,

ⲁ ⲃ ⲅ ⲇ ⲉ ⲍ ⲏ ⲑ ⲓ ⲕ ⲗ ⲙ ⲛ ⲝ ⲟ ⲡ ⲣ

ⲥ ⲧ ⲩ ⲫ ⲭ ⲯ ⲱ ϣ ϥ ϧ, ⳉ ϩ ϩ ϫ ϭ ϯ

האלפבית הקופטי

משמש לפרדיקציה של שם־עצם: „אומלל הוא" — ouebien—pe (הפרדיקט בדרגת־ידוע בלתי־מסוימת); „אני אומלל" — ang—ouebien; „אומלל־הוא האיש" — oucbien—pe prome; לפרדיקציה של כינוי „אני־הוא האומלל" — anok—pe pebien.

הצירופים הפרדיקטיוויים ניתנים בחלקם לטרַנספורמַציה למעמדות תחביריים שונים, ע״י שורת צוּרני־קידומת („ממירים"), המקבילים למלות חיבּור ושעבּוּד בלשוֹנות אחרות. ביניהם: הממיר הרלאטיווי (—et); הממיר המכשיר את צורות־הפועל בלבד לשמש נושא שמני לפרדיקט אדוורביאלי בדגם הדו־חלקי (—e, ממיר הזמן המכונה „שני"):

ebol hm—pkah	gar	esautamic—ppenipe
מן־האדמה	הרי	שמכינים־את־הברזל

(השו׳: איוב כח, ב: ברזל מעפר יקח); ממיר אחר (—e, „ממיר נסיבתי") משמש להבעת „שיתוף פרדיקציה" או „ספיחת פרדיקציה" בין פרדיקציה לפרדיקציה, או לשם־עצם.

צירופים דֶטֶרמִינַטיוויים־אַטריבוטיוויים („קבוצות"): בעלי דרגת־סגירוּת משתנה, מכסימאלית בצירוף הידוע, ב 3 דרגות, עם אפיון־מין פותח: 3) p—rome, „האיש"; t—eiope, „המלאכה"; n—rome, n—ciope, „האנשים", „המלאכות"; 2) ou—rome, ou—eoipe, „איש (אחד)", „מלאכה (אחת)"; hen—rome, hen eiope, „אנשים (מספר)", „מלאכות (מספר)"; 1) ø—rome, ø—eiope, „איש, אנשים", „מלאכה, מלאכות" (גַנרי, קולקטיווי).

נהגים תחביריים בולטים: 1) השימוש התדיר, לעתים המחויב, באַכסטרפוזיציה קדמית או אחורית של הנושא השמני (בנטל־משמעות קרוב לאפס): prome afbok, האיש הוא־הלך, „האיש הלך"; prome—nci afbok, הוא־הלך (צוּרן פורמאלי =) האיש, „הלך האיש". 2) השימוש הנפוץ במשפטים מבוקעים (במקביל לטיפוסים המערביים "It is here (that) I stay". "It is you (whom) I love" (שתי תופעות תחביריות אלו מצויות גם בלשונות הקלטיות ובלשונות שהושפעו מהן).

לק׳ 5 ניבים עיקריים (מדרום לצפון): סַהידי (שהתפתח בתקופה קדומה לניב ספרותי כלל־מצרי), אַכְמימי, סובְּאַכְמימי, פַיוּמי ובּוהאירי. זה האחרון, בהיותו ניב הדלתא ואלכסנדריה, לשון הפטריארכט והכנסיה, השתלט על האחרים, והוא היחיד ששרד בתקופה המאוחרת. עיקרי הדיאלקטולוגיה הק׳ שנויים במחלוקת, הן לגבי הגדרת הניבים והאיסוגלוסות (ע״ע בלשנות, עמ׳ 984/5; בלשון כק׳ ניב הוא לעתים קרובות טכסט יחיד או קבוצת טכסטים בודדת), והן לגבי איתורם הגאוגראפי בכל שלב בתולדות הלשון.

ביבל׳ ר׳ מצרים, עמ׳ 227.

H. J. Polotsky, *Études de syntaxe c*, 1944; W. Kammerer (ed.), *A Coptic Bibliography*, 1950.

א. ש.־ה.

קוֹפִּי־כֶּלֶב, ע״ע קופים, עמ׳ 458/9.

קוֹפִים (Anthropoidea), תת־הסדרה הגדולה, החשובה ובעלת התפוצה הנרחבת־ביותר בסדרת הפרימטים (ע״ע); תת־סדרה זו היא גם הטיפוסית לסדרה. תכונתם העיקרית של הק״, שהם פעילים ביום, ובכך הם שונים מיתר היונקים שהם בד״כ ליליים.

הסימנים האנטומיים המיוחדים לק״ הם: 1) פנים עירומים; האזניים, שאינן משמשות עוד למישוש או למציאות ביוון הן בד״ב

עירומות, קצרות ומעוגלות, ושוליהן פונים פנימה; 2) בוהן מפותח היטב ונגדי ליתר האצבעות, לפחות בזוג גפיים אחד (הכף מסוגלת ללקוט פרי ולקַספו, ומשחררת את הפה מאיסוף המזון ומהכשרתו לאכילה); 3) צִפּרנים (ע״ע) על כל האצבעות, פרט ליוצאים מן־הכלל (תכונה זו מאפשרת שימוש בקצות האצבעות לעבודה); 4) הראש כדורי; קופסית המוח גדולה בהתאם לגודל המוח, ומכסה מלמעלה על הפנים המקוצרים. הנקב הגדול פונה כלפי מטה — ולא לאחור כבכל היונקים — כך שהראש מורם וניצב על צוואר גמיש; 5) ארובות־העין פונות קדימה ומופרדות מגומץ־הצדע ע״י מחיצה גרמית שלמה (סימן מיוחד לק״ בין כל היונקים); 6) נקבי־דמעות בתוך הארובה; 7) בועית־השמע מצומצמות או מנוונות; 8) המוח הקדמי גדול וקיפוליו רבים; אונות־הריח מנוונות; לעומת־זה גדלים שני חצאי המוח לגובה ולאורך ומכסים את המוח הקטן. האיזור הערפי — איזור הראות — מפותח במיוחד; 9) כתם צהוב ברשתית; 10) שתי חותכות בכל מחצית לסת; 11) שתי פטמות־יניקה עפ״נ החזה; 12) השליה דיסקוסית וניתקת (ריפוד הרחם ניתק יחד אתה); 13) ההריון ממושך, אבל הוולד לא־מפותח והתפתחותו אטית.

התכונה החשובה־ביותר בק״ היא, בלי־ספק, התפתחות חוש־הראות. שתי העיניים פונות קדימה והראיה היא סטראוסקופית. הכתם הצהוב מאפשר ראיה מדויקת. לק״ כושר הבחנת צבעים המפותח מאשר אצל שאר היונקים. פעילותם יומית. חיי־החברה של הק״ מפותחים ביותר. שרירי־העור של הפנים העירומים מאפשרים כל מיני העוויות. התקשורת ההברתית נעשית ע״י הראות, ולא ע״י הריח כמו בשאר היונקים. התנועה בצמרות־העצים מחייבת עירנות ופעילות מתמדת של העיניים, המוח והגפיים. כל אלה המריצו, בלי ספק, את התפתחותם השכלית.

הק״ נחלקים לשתי תת־סדרות: I. קופי העולם החדש, או רחבי־האף (Platyrhini); II. קופי העולם הישן או צרי־האף (Catarhini).

I. קופי העולם החדש הם הפרימיטיוויים־יותר. הסימן החיצוני הבולט המבדיל אותם מ II הוא מחיצת־אף רחבה ונחיריים רחבים שפתחם פונה הצדה. המחיצה בין ארובת־העין לבין גומץ־הצדע בנויה ברובה מעצם העול. כולם אילניים בלבדיים, ובהתאם לכך מידתם קטנה, פרוותם צפופה ושופעת והזנב ארוך מאד ולופתני. הם חסרי יבלות־שת וחסרי כיסי־לחיים. נוסחת השיניים היא: $\frac{2 \cdot 1 \cdot 3 \cdot 2\text{—}3}{3 \cdot 1 \cdot 3 \cdot 2\text{—}3}$. שלוש המלתעות הן הסימן החשוב המבדיל אותם מקופי העולם הישן, שלהם שתי מלתעות בלבד; ריבוי המלתעות הוא סימן פרימיטיווי מובהק.

בתת־סדרה זו שתי משפחות: א. מַרְמוֹסֶטִיִּים (Callithrici-dae) — משפחה פרימיטיווית מבחינות רבות; הם גם הקטנים בק״. הפרווה צפופה ומשיית והאָזניים גדולות ושעירות. הזנב ארוך, אינו לופתני נהוא עשוי טבעות בהירות וכהות לסירוגין — סימן אָפייני ליונקים פרימיטיוויים. בוהן היד קטן ואיננו מנוגד ליתר האצבעות; כל האצבעות נושאות טפרים. פרט לבוהן הרגל המנוגד ליתר האצבעות ונושא ציפורן. אין המרמוסטיים לופתים ענפים דקים, כיתר הק״, ואינם שוכני צמרות־עצים, אלא מטפסים, כדרך הסנאים, על גזעים וענפים עבים. סימן־שכלול אחד מצוי בהם: שתי טוחנות בכל לסת. מזונם מגוון — מן הצומח וגם מן החי. בלילות הם לנים בנקרות עצים. המוח חלק ונעדר קיפולים. גם ברביה הם פרימיטיוויים מיתר הק״, שכן הם ממליטים עפ״ר שני ולדות, ולפעמים אפילו 3. ההריון ממושך — 140—150 יום — אולם ההתפתחות מהירה. הם מגיעים לבגרות מינית בגיל 12—15 חודש. במינים רבים נושא האב את הגורים על־גבו ומוסר אותם לאם לשם הנקה בלבד. אורך חייהם כ 15 שנה. ידועים שני סוגים: 1 מַרְמוֹסֶט (Callithrix) — ניכר בציציות אָזניים, בטבעות על הזנב ובחותכות בולטות. המין המצוי והשכיח בגני־החיות הוא המ. המצוי (C. jacchus). המ. הגמדי (C. pygmeus) הוא הקטן במשפחה ובק״ בכלל. אורך גופו 16 ס״מ ומשקלו 70 גר׳; 2) טמרין (Leontocebus) — נבדל מהסוג הקודם בהעדר ציציות אָזניים ובחותכות הנור־מליות. משפחת המרמוסטיים כוללת כ 30 מינים. תפוצתם — אמריקה הדרומית, עד פנמה, אך בעיקר הם נפוצים בגדות האמאזונס.

ב. צְבּוּסִיִּים (Cebidae) — המשפחה הגדולה בקופי אמריקה. מידת גופם גדולה — מ 20—80 ס״מ. האָזניים עירומות. בהונות היד והרגל נגדיים ובכל האצבעות ציפרניים. בכל מחצית לסת 3 טוחנות. במוח קיפולים רבים. בכל הסימנים האלה הם נב־דלים ממשפחת המרמוסטיים ודומים לקופי העולם הישן. הם שוכני צמרות־עצים ורבים מהם אינם יורדים לקרקע לעולם. הקביעות בחיים על העצים — ששם מבטחם וגם מזונם — הביאה אצל רבים מהם לאטיות בתנועות.

במשפחה 12 סוגים, ביניהם סוגים חשובים, המהווים — עם סוגים אחרים — 6 תת־משפחות: 1) דוּרוּקוּלִי (Aotes) — הסוג היחיד בין הק״ שהוא לילי. העיניים הגדולות והמקורבות ביניהן, הכתמים הלבנים שמעליהן וזר השערות המקיף את

ציור 1. קופים. מימין לשמאל. למעלה — מנדריל דריל (Mandrillus leucopheus), מתת־משפחה גנונים, ניכר בבוהן הנגדי ליתר האצבעות בידיים וברגליים; טמרין (Leontocebus) ממשפחת המרמוסטיים; למטה — מנגבי (Cercocebus aterrimus), מתת־משפחת גנונים; שאגן (Alouatta palliata), ממשפחת צבוסיים

הפנים מזכירים את פני התנשמת. ראייתו מצוינת. האזניים קצרות וחבויות בפרווה שופעת. חוש־הריח מפותח יותר מביתר הק". ניזון מפירות, חרקים, ביצי־ציפרים וגוזלים. ישן, ביום, בנקרות עצים או בעלוה צפופה. ברגליו האחוריות הארו־כות, בתנועתו ובנהגיו הוא מזכיר את הגאלגו האפריקני ומקביל לו באמריקה הדרומית. התקשורת בין פרטים שונים נעשית כנראה ע"י קולות: הבחינו בהם כ 50 קולות שונים. משך ההריון 140 יום. אורד החיים 10—12 שנים, ויש המגיעים לגיל 20. 2) א ו א קָ א רִ י (Cacajao) — היחיד בקופי אמריקה שזנבו קצר. אורך גופו כ ½ מ'. וזנבו אינו מגיע ל ⅓ אורך הגוף. בסוג 3 מינים השוכנים על גדות האמאזונס. הם שוכני צמרות־עצים ואינם יורדים לקרקע. 3) ש א גָ ן (Alouatta) — בסוג כ 6 מינים. הם הגדולים בקופי אמרי־קה (אורך גופם עד 90 ס"מ, ומשקלם עד קרוב ל 10 ק"ג). הם מצטיינים בקולם הרם הנשמע עד למרחק של 5 ק"מ, זאת בגלל עצם הלסת התחתונה הגבוהה ועצם הלשון המורחבת והחלולה, המשמשות מגביריי־קול. זנבם הארוך והלופתני מסוגל להחזיק את כל כובד גופם במקרה של נפילה מן העץ. הם אטיים בתנועותיהם, ניזונים בעיקר מן הצומח, אך גם מן החי, וחיים בחבורות קטנות. תפוצתם — מדרום מכסיקו ועד ברזיל. 4) צְ ב ו ם (Cebus) — הסוג הטי־פוסי למשפחה, הנפוץ והעשיר במינים רבים ובתת־מינים. מידתם בינונית (אורך הגוף 30—40 ס"מ ומשקלו 1.5—4 ק"ג). מאפיין אותם זנב ארוך ולופתני. ק" ערים ופעילים אלה, הם הנפוצים מבין הק" כחיות־שעשועים. המין הידוע ביותר — קַפוציני (C. capucinus) — נקרא כך בשל בלוריתו המסתמרת על גבחתו ככבנה של נזיר. סוג אחר בת־משפחה זו הוא הסאימירי (Saimiri) או „קוף־סנאי". בשל מידתם הקטנה, זריזותם וצבעיהם היפים הם נפוצים כחיות־שעשועים. 5) ק ו ף ־ ה ע כ ב י ש (Ateles) — סוג מיוחד בצורתו: הגוף קצר (40—60 ס"מ), ואילו הגפיים והזנב ארוכים מאד (מכאן שמו). משקלו כ 6 ק"ג. אורך הזנב כפול מאורך הגוף. הגפיים הקדמיים ארוכים מהאחוריים וחסרי בהונות. הוא מסוגל לנוע כדרך הגיבונים ולדלג מעץ לעץ — עד למרחק של 10 מ'. התנועה הרגילה היא הליכה ע"ג הענפים. ק'־העכביש מסוגל גם לצורת תנועה נוספת — בלפיתת ענפים בגפיים הקדמיים ובזנב לסירוגין. הדגדגן, השווה לפין של הזכר, דומה לו גם באָרכו, ואין להבדיל אצלם בין זכר לנקבה. הוא שוכן בצמרות־עצים וניזון בעיקר מפירות שהוא לוקט בזנבו הארוך והחשוף בקצהו. בסוג 4 מינים, שתפוצתם מדרום מכסיקו ועד ברזיל. 6) ק א ל י מ י ק ו (Callimico) — הקטן במשפחה (משקלו כ 250 גר'). הוא שוכן בנבהי העצים בעבי היערות שלגדות האמאזונס.

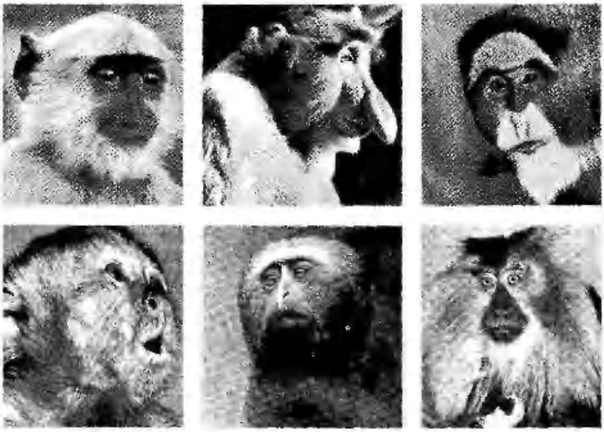
II. ק ו פ י ה ע ו ל ם ה י ש ן, או צ ר י ־ ה א ף — תת־הסדרה הגדולה והמפותחת בק". הם נבדלים מקופי העולם החדש בעיקר בנוסחת השיניים (ר' לעיל). מחיצת־האף צרה, והנחיריים פונים כלפי מטה. המחיצה המפרידה את ארובת־העין מגומץ־הצדע בנויה בעיקר מעצם־המצח ומעצם־היתד. בעצם־הכברה נקב אחד. לרובם יבלות־שת וכיסי־לחיים. נגדיות הבהונות מפותחת אצלם יותר מאשר בתת־הסדרה I. הם ביסודם אילניים, אך רבים קרקעיים למחצה או לגמרי; בהתאם לכך מידתם גדולה יותר. יש מהם חסרי זנב לגמרי, ויש בעלי זנב קצר, בינוני או ארוך. לעולם אין הוא לופתני. אצל רבים קיימת דו־צורתיות מינית בולטת. הם נחלקים לשתי על־משפחות: גנונים וקופי־אדם א. על־משפחת הגנונים כוללת משפחה יחידה — ג נ ו נ י י ם (Cercopithecidae). עפ"ר מידתם בינונית. הגוף לחוץ בצדדים, או מעוגל. הגפיים האחוריים ארוכים מהקדמיים ובכללם קצרים מהגוף. הזנב קיים, חוץ מאשר ביוצאים מן־הכלל. השערות המכסות את הגפיים פונות כלפי הכף. עמוד־השדרה בנוי 19 חוליות־גב. עצם־החזה צרה. עצם־השת מורחבת. שתי הגבשושיות הקדמיות והאחוריות בשיניים הטוחנות מחוברות ע"י קָרין רחבי. יש להם כיסי־לחיים או קיבה בעלת מדורים אחדים. המעי האטום חסר תוספתן. השליה דו־דיסקוסית. הגנונים נעים בעזרת כל ארבעת הגפיים.

תת־משפחת ה ג נ ו נ י ם (Cercopithecinae) היא הגדולה בק" והמגוונת ביותר. בד"כ מידתם בינונית. הרגליים האחוריות ארוכות־במקצת מהקדמיות. יש מהם הסרי זנב ויש שאורך זנבם כאורך הגוף ויותר. בוהן היד מפותח היטב. יבלות־השת מפותחות — נפרדות או מחוברות. הקיבה פשוטה. הגנונים ביסודם אילניים, אך רבים מהם עברו להיות קרקעיים לחלוטין. מזונם העיקרי מן הצומח, בעיקר חומר עסיסי: פירות, פקעות, בצלים, זרעים רכים, אך גם מן החי: ביצים, חרקים וכו'. הם נחלקים ל 3 קבוצות: מקוקים, קופי־כלב וגנונים.

1) מַ ק ו ק י ם (— מקקים, ע"ע).

מ. ש ח ו ר (Cynopithecus niger) — מין זה הוא החוליה המקשרת את המקוקים לקופי־הכלב. אָרכו 65 ס"מ וזנבו מגוון. חרטומו מוארך כמו בקופי־הכלב, אלא שהנחיריים מזדקרים כלפי מעלה, כמו במקוק. הוא שוכן עצים, אבל יוצא לשדות לחפש את מזונו. תפוצתו — איי סֶלֶבֶּס.

2) ק ו פ י ־ כ ל ב. סימנים רבים משותפים להם ולמקוקים: פנים מוארכים, גבות ארוכות, עיניים בולטות מאד, 5 גבשושיות בשן הטוחנת התחתונה השלישית. כולם קרקעיים מובהקים (שוכנים בשטחים סלעיים או ביערות); בהתאם לכך השתנו מבנה־גופם ואורח־חייהם. הם ה ג ד ו ל י ם ב ק" א ח ר י ק ו פ י ־ ה א ד ם. הגוף והגפיים מוצקים. הזנב קצר או חסר לגמרי. יבלות־השת גדולות

ציור 2. קופים. מימין־לשמאל. למעלה: גנון (Cercopithecus neglectus), ממשפחת גנוניים; קוף־החטם (Masalis larvatus): לנגור (Presbytis), שני האחרונים מתת־משפחת הקולובים; למטה: מקוק מזוקן (Macaca silenus), מקבוצת המקוקים; גנון (Cercopithecus hamlyni); קפוציני (Cebus capucinus), ממשפחת צבוסיים

עפ״ר מחוברות ביניהן. סימן־הכר המיוחד להם — חרטום מוארך (כשל כלב) וגמום, ובקצהו פתחי־הנחיריים. מזונם מן הצומח (בצלים, פקעות וכו׳) ומן החי (חרקים, זוחלים וכו׳). הם הופכים אבנים כדי ללקט את הטרף שמתחתן. הם חיים בחבורות גדולות, מצטיינים בדו־צורתיות מינית בולטת: פוליגמיים. הזכרים בד״ב מקושטים ברעמת־שיער או בצבעים עזים, וגדולים בהרבה מן הנקבות. בשעת סכנה (בהופיע נמר) יוצאים הזכרים השליטים להרתיע את האויב כדי לתת שהות לנקבות ולצעירים להימלט למקום מבטחים. תפוצתם אפריקה וחצי־האי ערב. בקבוצה 4 סוגים: בבון (ע״ע) — הכולל מינים אחדים, כגון בבון זנוב ([גלאדה] Theropithecus gelada), מין יחיד הנבדל מיתר קופי־הכלב בנחיריים הנפתחים בחרטום למעלה, ולא בקצהו, ובזנב שארכו כאורך הגוף (70 ס״מ). צבעו שחום עד שחור. הוא שוכן בשטחים סלעיים בגובה 1,800 מ׳. תפוצתו אתיופיה. — על בבון המדריאס — ע״ע בבון. מנדריל (Mandrillus). בסוג שני מינים: (1) מ. ענק (M. sphinx). אורך גופו כ75 ס״מ ואורך זנבו כ5 ס״מ. גופו מוצק ומשוכבד. הוא מהגדולים בק״ ומשקלו למעלה מ50 ק״ג. הוא גם מהצבעוניים בק״. מצטיין בדו־צורתיות מינית בולטת. צבע הזכר שחום־זיתי. פני המנדריל ארוכים ומלאים חריצים והם צבועים ארגמן וכחול. זקנו צהוב. יבלות־השת סגולות ושוליהן ארגמנים. הוא שוכן קרקע וחי ביערות עבותים. בלילה הוא עולה לישון על העצים. ההריון נמשך כ8—9 חדשים. אורך חייו 40—50 שנה. (2) מ. דריל (M. leucopheus) דומה לקודמו בצורתו ובאורח־חייו. הוא קטן ממנו וחסר צבעים; פניו שחורים. שני המינים נפוצים באפריקה הטרופית.

3) גנונים — הקבוצה הגדולה והטיפוסית בק״. גדלם בינוני: 35—70 ס״מ. גופם עדין, רגליהם האחוריות ארוכות רק במקצת מן הקדמיות. אורך זנבם כאורך הגוף או קצת יותר. ראשם כדורי ועפ״ר מקושט בזקן, וברבים גם בשפם. מבין הק״ הם המגוונים בצבעיהם. כיסי־הלחיים גדולים. יבלות־השת קטנות ונפרדות ע״י שטח שעיר. בשן הטוחנת השלישית 3—4 גבשושיות. הגנונים הם אילניים: רצים ומדלגים בזריזות מענף לענף. מזונם העיקרי פירות. משך ההריון 6—7 חדשים. אורך־חייהם 20—25 שנים. הסוג הגדול והשכיח בגני־החיות הוא: הגנון (Cercopithecus). בסוג 12 מינים שתפוצתם אפריקה: ג. ירוק (C. aethiops) — אורך גופו 55 ס״מ ואורך זנבו 75 ס״מ. גבו חום־צהוב, מלווה גוון ירקרק. גחונו בהיר. תפוצתו מקמרון עד אנגולה; ג. מונה (C. mona) — אחד השכיחים ביותר בגני־חיות. הוא דומה בגדלו לקודמו וניכר בכתם הלבן שבשני צדי השת. תפוצתו: אפריקה המערבית; ג. לבן־שפה (C. cephus) דומה לקודמים בגדלו וניכר בשפתו העליונה הלבנה.

מנגבי (Cercocebus) — סוג המהווה חוליית־קשר בין הגנונים למקוקים. בגופם השלוח, בזנבם הארוך ובאורח־חייהם הם דומים לגנונים, ואילו בגבת־העין הבולטת וב5 הגבשושיות שבטוחנת השלישית הם דומים למקוקים. סימן־הכר לסוג: עפעפיים עליונים לבנים. המין המצוי והשכיח בגני־החיות הוא: המ. אדום הכיפה (C. torquatus) — צבעו חום, קדקדו אדמדם, לחייו וחזהו לבנים. תפוצתו אפריקה המרכזית והמערבית.

פרש (Erythrocebus patas) — מין יחיד בסוג. הוא שונה מהגנונים בהיותו שוכן על הקרקע בערבות וביערות דלילים. בהתאם לכך גופו גדול: ארכו 70 ס״מ ואורך זנבו 50 ס״מ. צבעו אדמדם. פניו שחורים בחלקם העליון. גחונו אפור־בהיר. רגליו ארוכות ואצבעותיו קצרות. הוא ער וזריז וחי בחבורות. בשעת סכנה הוא מבכר להימלט בריצה מאשר בטיפוס על עצים. אורך חייו כ20 שנה. תפוצתו: אפריקה המרכזית.

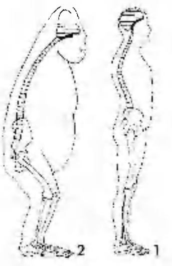
תת־משפחת לנגורים (Semnopithecinae) — נחשבים למפותחים יותר, אף שמספר המינים מועט מהגנונים. גופם שלוח ודק. הראש מעוגל. לסתותיהם קצרות וגבות ארובות־העיניים אינן בולטות. רגליהם ארוכות־בהרבה מידיהם. הבוהן ביד קצר או חסר. זנבם ארוך בהרבה מגופם. הם חסרי כיסי־לחיים ויבלות־שת, או שאלה מצומצמים. יבלות־השת אינן מחוברות. הלנגורים הם אילניים מובהקים. התנהגותם שקטה. מזונם מן הצומח, בעיקר עלים. בהתאם לכך מפרוק הלסת לגולגולת מושטת ומותאם לתנועת הלסת קדימה ואחורה — להקלת ריסוק העלים. גבשושיות הטוחנות מחוברות ביניהן ברכסי־רוחב. המדור הראשון של קיבתם המחולקת ל3 חלקים משמש כעין זפק לריכוך המזון ולהמסתו. בקבוצה 6 סוגים, 5 בדרום־מזרח אסיה ואחד באפריקה. הסוג הגדול לנגור (Presbytis) — גפיו ארוכים, אצבעותיו מפותחות ובוהן ידו קטן. הוא אילני, אך יורד לקרקע לחיפוש מזון או מים. מהירות ריצתו 35 קמ״ש. בסוג 14 מינים שתפוצתם נרחבת: מהודו וצילון עד דרום סין ואינדונזיה. המין הידוע ביותר הוא: הל. המצוי (P. entellus) — אורך גופו 75 ס״מ ואורך זנבו 1 מ׳. צבעו אפור עד חום־צהבהב. פניו, ידיו ורגליו שחורות. הוא שוכן יערות, אך כשאין מפריעים לו, הוא מתקרב למשכנם של בני־אדם. בסתיו הוא נודד למקומות נמוכים. הוא חי בחבורות של כ40 פרטים. ההריון נמשך 196 יום. תפוצתו הודו, בה הוא מקודש. לפי מסורת אגדית הוא שהוציא את המנגו מגן־עדן והביאו מתנה להודים; כעונש נשרפו פניו, ידיו ורגליו. בסוג חרומף (Rhinopithecus) 4 מינים. אורך גופו 50—75 ס״מ ואורך זנבו 70—90 ס״מ. סימן אפייני לו: החוטם הקטן המתרומם כלפי מעלה. זקן, כעין צווארון, מקיף את לחייו וסנטרו. במינים אחדים אורך שערות הזקן 15—18 ס״מ. הוא שוכן בהרים בגובה 2,000—3,000 מ׳ וחי בחבורות. אורח־חייו ידוע אך מעט הואיל והוא שוכן במקומות המכוסים שלג בחלק גדול של השנה. תפוצתו: טיבט וצפון־מערב סין.

קוף־חטמני (Nasalis) — מין אחד בסוג, שאורך גופו וגם אורך זנבו כ70 ס״מ. מיוחד לו האף הארוך — בייחוד אצל הזכר. הוא שוכן בגדות נחלים או במנגרובים. על אורח־חייו ידוע מעט. אינו מתקיים בשבי. תפוצתו: בורנאו.

קולוב (Colobus) — הסוג היחיד שתפוצתו אפריקה. הוא האילני־ביותר מכל קופי אפריקה. סימן־חכר שלו: העדר בוהן היד. שערות ארוכות עוטרות את צדי גופו ומשמשות כעין מצנח בקפיצה מעץ לעץ. אפו בולט והמרחק בין הנחיריים גדול מביתר צרי־האף. הקולוב הוא הסוג היחיד בתת־המשפחה שלו, יש לו כיסי־לחיים, אם־כי קטנים. המין הידוע־ביותר הוא ק. גרזה (C. polykomos). אורך גופו כ70 ס״מ ואורך זנבו כ80 ס״מ. הוא היפה בקולובים. פרוותו שחורה ושערות לבנות ארוכות עוטרות את צדי גופו, פניו וזנבו. תפוצתו אפריקה המזרחית. בשל יפי פרוותו יקרת־הערך הושמד במידה רבה. ב1900 נצודו כ100,000 פרטים; ב1930 פחת מספרם וצדו ממנו רק כ1,000. ירידת הביקוש לפרוות טבעיות אולי תציל מין זה מכליון.

ב. על־משפחת קופי־האדם (Hominoidea) היא העל־משפחה המפותחת־ביותר בעולם החי. הם נבדלים משאר הק״ יותר מאשר יתר משפחות הק״ בינן לבין עצמן. הסימנים המייחדים אותם הם: 1) רזבם גדולים; 2) הגוף פחוס, גבי־גחוני, שלא כיתר הק״ שגופם לחוץ בצדדים או מעוגל; 3) העדר כל סימן חיצוני של זנב; 4) הגפיים הקדמיים ארוכים יותר מהאחוריים; 5) התנועה נעשית, רובה או כולה, ע״י זוג גפיים אחד בלבד; 6) שערות הידיים פונות כולן למרפק (דרווין סבר כי זו תוצאה מהרגלם של קופי־האדם לתמוך ראשם בידיהם בגשם); 7) יבלות־השת חסרות; 8) בעצם־הכברה נקבים אחדים; 9) חסרה בועית השמע; 10) בעמוד השדרה 15—18 חוליות־גב; 11) עצם־החזה מורחבת; 12) עצם־השת משוטחת וקעורה; 13) חסרים כיסי־הלחיים, הקיבה פשוטה וקיים תוספתן; 14) המוח גדול; 15) השליה דיסקוסית.

קופי־האדם נחלקים לשתי משפחות: קופי־אדם ואדם. 1) משפחת קופי־האדם (Pongidae). הסימנים המייחדים אותם: גוף מכוסה שיער הדומה לשער־הראש; הידיים, הארוכות מן הרגליים, משמשות בעיקר לתנועה. אצבעות־הרגל ארוכות והבוהן נגדי. עפ״ר קיים כיס גרון. במשפחה 5 סוגים, שתפוצתם דרום־מזרח אסיה ואפריקה: אורנג־אוטן, גורילה, ושימפנזה וכן שני סוגים של גיבון (ע׳ ערכיהם), שיש הרואים אותם כמשפחה לחוד.

ציור 3. השוואת זקיפות הקומה בין האדם (1) לגורילה (2)

2) משפחת האדם (Hominidae) כוללת מין אחד — אדם נבון (Homo sapiens) — הקיים היום. סימני המשפחה: הליכה על שתיים בקומה זקופה מושלמת — בגלל עמוד־השדרה שקיימות בו כפיפות גליות, הרגליים החזקות וכף־הרגל הקעורה. הרגליים ארוכות מן הידיים ומותאמות לתנועה בלבד. ברגל 4 אצבעות קטנות ובוהן גדול שאינו מנוגד ליתר האצבעות. הגוף כמעט עירום; השערות המכסות אותו דקות, קצרות ודלילות מאד. רק שער־הראש ארוך מאד — מה שאין כן בשום יונק אחר. האף בולט מעבר ללסתות קצרות. שורות השיניים קצרות. נראה שבאדם הנבון הקיים היום גרם קוצר שורת השיניים לנסיגת השוליים העליונים של הלסת התחתונה וליצירת סנטר. דו־הצורתיות המינית בולטת: הזכר גדול יותר, זקן (או חתימת־זקן) ושפם מעטרים את פניו וקולו עבה יותר. הבגרות המינית מאוחרת והגידול ממושך (ע״ע אדם; אנטומיה, עמ׳ 385—408).

בעבר היו במשפחה מינים וסוגים אחדים. בעזרת מאובניהם שנתגלו, ניתן לברר את מוצא האדם הנבון (ר׳ להלן; וע״ע אנתרופולוגיה פיסית, כרך מילואים, עמ׳ 295—300).

מוצא הק״. אחפרי ק״ מועטים הם, מכיוון שהם שוכני עצים. האחפרים הקדומים־ביותר הידועים בוודאות הם מהאוליגוקן התחתון. משערים כי שלוש קבוצות הק״ (קופי־אמריקה, הגנוניים וקופי־האדם) התפתחו — כל אחת לחוד — ישר מהקיפופים (ע״ע). ה Propliopithecus מהאוליגוקן התחתון, שנתגלה בפיום (מצרים), שייך בוודאות לקופי־אדם. בטוחנותיו היו 5 גבשושיות — בדומה לקופי־האדם, בעוד שליתר הק״ יש רק 4 גבשושיות; מכאן ששלוש קבוצות הק״ היו נפרדות לפני זה.

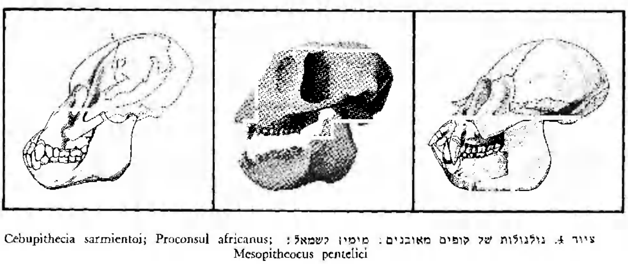
1) קופי־אמריקה. אחפרים שלהם נמצאו במיאוקן. בסוג Homunculus שנתגלה בארגנטינה יש סימני־קרבה לשאגן במבנה הטוחנות. בסוג Cebupithecia בקולומביה קיימים סימנים אחדים — מבנה בועות־השמע וסידור הנקבים בגולגולת — המשותפים לו ולסוגים אואקארי ופיסציה. בקולומביה נתגלה גם ה Neosaimiri, הדומה לסאימירי במבנה הלסת ובצורת החותכות והטוחנות. משערים שמוצא קופי־אמריקה הוא מהלוריסים. לשתי הקבוצות סימנים משותפים במבנה השיניים והמוח.

2) גנוניים. סוגים ודאיים ממשפחה זו נתגלו עד־עתה רק מהמיאוקן, ונראה שאז חלה ההתייחדות לקבוצות השונות. ה Mesopithecus מהפלאיוקן התחתון ידוע ממקומות רבים (צ׳כוסלובקיה, יוון ופרס), ומהמיאוקן — מקניה. בסימנים רבים (מבנה הגולגולת, השיניים והמוח), הוא דומה ללנגורים שלתת־משפחתם הוא שייך. מתת־משפחת הגנונים מהפלאוקן ידועים ה Lybipithecus, הקרוב לגונון, במצרים, וה Parapapio בדרום־אפריקה, השייך לקופי־הכלב. מהפלאוקן מוצאים אחפרים גם מהסוגים הקיימים עד־היום, כגון המקוק והגונון.

3) על־משפחת דמויי־אדם (Homindidea). האחפר הקדום־ביותר והבטוח הוא Propliopithecus (ר׳ לעיל) מהאוליגוקן התחתון; הוא נחשב למוצא המשוער של הגיבונים. ה Limnopithecus וה Pliopithecus נמצאו במיאוקן התחתון. ידיהם היו קצרות וגופם ארוך — ומכאן שעדיין הלכו על ארבע. המבנה של עצם־החזה ושל עצם־הבריח ועוד סימנים בידיים מוכיחים שכבר הגיעו את זרועותיהם כקופי־אדם. יוצא, שההפרדה בין משפחת קופי־אדם למשפחת האדם כבר היתה קיימת במיאוקן.

ב 1872 גילה פול ז׳רוה (Gervais) את ה Oreopithecus מהפליאוקן התחתון. על זיהויו היו דעות שונות; רצו לראות בו טבעת מקשרת בין גנוניים להומינואידים (למשפחת האדם). ב 1954 הוכיח חירצלר (J. Hürzeler) שהאוריאופיתקוס שייך למשפחת האדם. שלד שלם שנתגלה ב 1958 חיזק את דעתו. איזור הסנטר מעוגל (התפתחות סנטר הוא מהסימנים המובהקים של אדם), הפנים קצרים, וכמו באדם — אין רווח בין השיניים. החותכות זקופות והניבים כמעט שאינם בולטים מעל יתר השיניים, בזכר, ובנקבה כלל לא (בקופי־אדם כפופות החותכות והניבים בולטים). ממבנה עצמות האגן והרגליים נראה שהיה מסוגל להליכה על שתיים. קרין עצם־הכסל שאליו מתחבר גיד שריר הכסל־הקוליתי מוכיח שהיה מסוגל למצב של עמידה זקופה. אך הואיל ויש בו גם סימנים של קופי־אדם, יש הקובעים אותו כמשפחה להוד, כי קשה לקבוע אם שימש מוצא לאדם או שהיה ענף צדדי בהתפתחות האדם.

סוג ידוע הוא ה Dryopithecus, שאליו שייך גם ה Proconsul. על־שמו קבעו את תת־משפחת Dryopithecinae שכללה סוגים רבים. פילבים (D. R. Pilbeam) וסימונז (E. L. Simons), שחקרו כ 600 פרטים מקבוצה זו צמצמו את מספר הסוגים ל 3: Dryopithecus ו Gigantopithecus, השייכים למשפחת האורנגיים, ו Ramapithecus — נצר למשפחת האדם. נראה שהרמפיתקוס התחיל את התפרדותו במיאוקן והשלים את ייחודו בפלאוקן. הוא נתגלה ב 1933 וב 1935 בהודו; רואים בו את מוצא ה Australopithecus, שכבר שייך בבירור למשפחת האדם (ע״ע כרך מילואים, עמ׳ 295). מידת ה Ramapithecus היתה כשל גיבון, הפנים קצרים יותר והחותכות והניבים קטנים יותר מאשר ב Dryopithecus. לתנועה השתמש כנראה ברגליו. ידיו היו פנויות לתפיסת עצמים ועזרו לו בהכשרת המזון ללעיסה — זאת אפשר להסיק ע״פ השיניים הקדמיות (חותכות וניבים) שהצטמצמו במידתן; במקום לנגוס בשיניים השתמשו בידיים ללקיטת מזון. שיני משפחת האורנגיים היו תמיד מותאמות לחתוך ולנגוס חלקים

ציור 4. גולגולות של קופים מאובנים: מימין לשמאל: Cebupithecia sarmientoi; Proconsul africanus; Mesopitheocus pentelici

סיביים של צמחים כגון במבוק, סלרי וכיו"ב. האוראנגיים היו תמיד שוכני יערות. אבות־אבותיו של האדם ומשפחתו, כגון הרמפיתקוס, התרחקו מהיערות אל הסוונה והתחילו להיזון מזרעים, פקעות, בצלים וכד׳. ניצני משפחת האדם הפכו להיות קרקעיים, והידיים המיומנות אפשרו להם הזנה בנוף החדש. מרחק גדול של זמן מפריד בין הנצר הראשון בשרשרת האדם הרמפיתקוס, שחי לפני 14 מיליון שנה, ובין האוסטרלופיתקוס, השייך לכל הדעות למשפחת האדם ממש, ושחי לפני כ 2—4 מיליון שנה. — בשרשרת התפתחות האדם רב החסר מהיש.

ביבל׳: ע"ע אנתרופולוגיה פיסית (ור׳ גם כרך מילואים); יונקים; פרימטים.

S. Zuckerman, *The Social Life of Monkeys and Apes*, 1932; R. M. Yerkes – A. W. Yerkes, *The Great Apes; a Study of Anthropoid Life*, 1934; E. A. Hooton, *Up From the Ape*, 1946²; P. P. Grasse, *Traite de Zoologie*, XVIII, 1955; J. Piveteau, *Primates – Paleontologie Humaine*, (Traité de Paléographie, VII), 1957; I. T. Sanderson, *The Monkey Kingdom*, 1957; E. Genet-Varcin, *Les Singes actuels et fossiles*, 1963; E. L. Simons – D. R. Pilbeam, *Preliminary Revision of the Dryopithecinae (Pongidae, Anthropoidea)*, 1965; I. De Vore, *Primate Behavior: Field Studies of Monkeys and Apes*, 1965; R. Morris – D. Morris, *Men and Apes*, 1966; V. Reynolds, *The Apes*, 1967; J. R. Napier – P. H. Napier (eds.), *Old World Monkeys*, 1970; C. P. Groves, *Gorillas*, 1970; E. L. Simons, *Primate Evolution*, 1972; J. Buettner-Janusch, *Anthropology*, 1973.

מ. דו.

קופיס, קונסטנטינוס פטרוס — Κωνσταντῖνος Πετρος Καβαφης (אנג׳ Cavafy) — (1863—1933), משורר יווני.

נולד וחי רוב ימיו באלכסנדריה; התחנך בקושטא ובלונדון. בשירתו פנה בעיקר אל העבר ההלניסטי־ביזנטי, על דמויותיו הססגוניות־החריגות (נוצרים, עובדי־אלילים, יהודים [כגון שיר־תהילה לאלכסנדר ינאי ולמכבים]). תוכן שירתו נון־קונפורמיסטי (התבטאויות אנטי־נוצריות, הומוסכסואליות ועוד). לשונו עירוב עדין של יוונית „צרופה" (ע"ע יונית, עמ׳ 538, 564) ועממית. משיריו תורגמו לעברית בידי י. ברונובסקי („הארץ", 27.7.73; 17.8.73; 28.2.75; 22.8.75; 24.9.76) וא. אמיר („מעריב", 26.9.73; „הארץ", 3.6.76). מהדורה דו־לשונית של שיריו (יוו׳—אנגל׳) י"ל ע"י Savidis, 1975.

C. M. Bowra, *The Creative Experiment*, 1949; J. Mavrogordato (ed.), *Poems by C. P. C.*, 1951; P. Bien, *C. C.*, 1965; E. Keeley – G. Savidis (eds.), *Passions and Ancient Days; 21 New Poems by G. P. C.*, 1972; K. Liddell, *C., A Critical Biography*, 1974, (Books Abroad, 218, 1976 : ביקורת).

קופלי, ג׳ון סינגלטון — John Singleton Copley — (1738, בוסטון — 1815, לונדון), צייר אמריקני.

מגיל צעיר קנה לו ק׳ מעמד של צייר־דיוקנים נודע. סגנון דיוקניו, שהוא מיזוג של השפעת ציור־הדיוקן האירופי בנוסח הרוקוקו והמסורת הראליסטית המקומית, ענה לטעם תקופתו וביטא את אידאל האריסטוקרטיה (דיוקנה של הגב׳ בוילסטון; תמ׳: כר׳ ז׳, עמ׳ 132). עם השתקעותו בלונדון ב 1775 חל מפנה מכריע ביצירתו. בתיאורים ההיסטוריים, שהיו נושאיו העיקריים בתקופה זו, פיתח ק׳ גישה חדשה נעדרת מוסר־השכל או אלגוריה: „ברוק ווטסון והכריש" (1778; מוזיאון לאמנויות היפות, בוסטון); „מותו של מיג׳ר פירסון" (1783; הגלריה הלאומית טיט, לונדון).

B. N. Parker – A. B. Wheeler, *J. S. C.; American Portraits in Oil, Pastel and Miniature, with Biographical Sketches*, 1938; J. T. Flexner, *J. S. C.*, 1948; J. D. Prown, *J. S. C.*, I-II, 1966.

קופלנד, אהרן — Aaron Copland — (נו׳ 1900), מלחין יהודי אמריקני.

ק׳ גילה נטיות מוסיקליות מילדותו. בשנים 1923/6 למד בפריס. לאחר שובו לאה"ב התפרנס כפסנתרן בבתי־קפה, ואגב־כך הלחין עבור מורתו הפריסאית, נדיה בולאנז׳ה, קונצ׳רטו לעוגב, שהביא לפרסומו המהיר. יצירותיו זיכוהו במילגות ובפרסים. ברבות השנים היה ק׳ דמות מרכזית במוסיקה החדישה באה"ב, הן בזכות יצירותיו והן בזכות פעולותיו הרבות לטיפוח המוסיקה ולעידוד מוסיקאים: הוא ניהל סדרות קונצרטים עם המלחין רוג׳ר סשנז (1928/31), היה חבר פעיל באיגוד המלחינים, ניהל פסטיוול למוסיקה חדישה, והיה מנהל מחלקת המוסיקה (1940/65) במרכז טנגלווד (Tanglewood) במערב מדינת מסצ׳וסטס.

ביצירותיו ניתן להבחין בריכוז וצמצום חמורים מחד־גיסא, ובהרחבה וניגוחות (יצירות לבאלט, לרדיו ולקולנוע), מאידך־גיסא. בקונצ׳רטו לפסנתר ובסימפוניות מחול שהלחין בראשית דרכו, נעשה הנסיון הרציני הראשון לשלב את הג׳ז במוסיקה הסימפונית. החירות הקצבית והרגישות לאופן הדיבור האמריקני, ששאב מן הג׳ז, מצאו את ביטוים ביצירות מאוחרות יותר, שבהן נקבע המבנה בחומרה בעזרת מוטיוויים מלודיים ומבנים קצביים. השפעת ק׳ על מלחיני הדור הצעיר בולטת ביותר בתחום זה.

אף ביצירותיו הפופולאריות יותר (דוגמת המוסיקה לבאלט „אל סלון מכסיקו", 1936) שמר ק׳ על מבנה הדיבור, אולם בקווים רחבים יותר ומתוך שימוש מועט יותר בדיסוננסים. הוא לא היסס לשלב ביצירותיו מרכיבים עממיים, דוגמת סיומו של הבאלט „אביב בהרי האפלייצ׳ים" (1944, זכה ב„פרס פוליצר"). הצלחתו הרבה כמלחין מוסיקה לסרטים מייצגת קו בולט ביצירתו. מאוחר יותר שילב ק׳ את הרכות שבתקופת יצירתו השניה בנוקשות של יצירותיו המוקדמות ליצירת סגנון מופשט, שמצא את ביטויו בסונאטה לפסנתר, בסונאטה לכינור ולפסנתר ובסימפוניה השלישית (1946). ביצירותיו שלאחר תקופה זו שילב ק׳ חלקים טונאליים בחלקים א־טונאליים (רביעיית הפסנתר, 1950; „ציונים לתזמורת", 1962). ק׳ הרבה לנגן את יצירותיו ולנצח עליהן בכל רחבי אה"ב, אמריקה הדרומית ואירופה, ואף ביקר פעמים אחדות בא"י.

בין יצירותיו: „ויטבסק", לפסנתר, כינור וצ׳לו (1929); אודה סימפונית (1929); וריאציות לפסנתר (1930); „בילי הנער" (מוסיקה לבאלט, 1938); „רודיאו" (מוסיקה לבאלט, 1942); „ההוריקאן השני" (מחזה־אופרה לבת"ס, 1937); מוסיקה לסרטים „העיר", „על עכברים ואנשים", „העיר שלנו", „הפוני האדום"; מחזור שירי אמילי דיקינסון לקול ולפסנתר (1950; נוסח תזמרתי 1970); דואו לחליל ולפסנתר (1971) והרהורי־לילה לפסנתר (1973).

A. V. Berger, *A. C.*, 1953; J. Smith, *A. C.; His Work and Contribution to American Music*, 1955; A. Dobrin, *A. C.*, 1967.

א. חג.

קופמן, ג׳ורג׳ סימון — George Simon Kaufman — (1889—1961), מחזאי, עתונאי ומבקר־תאטרון אמריקני; יהודי.

ק׳ חיבר כ 50 מחזות, כמעט כולם בשיתוף עם מחזאים אחרים, מהם עדנה פרבר ומוס הארט. הידועות מבין הקומדיות שלו הן: Once in a Lifetime („פעם בחיים"), 1930, סאטירה על הוליווד; You Can't Take It With You („לא תקחהו עמך"), 1936; The Man Who Came to Dinner („האיש שבא לסעוד"), 1939. רבגוניותו באה לידי ביטוי בקומדיות המוסיקליות הרבות שחיבר, מהן Of Thee I Sing („אודותיך אני שר"), שזכתה לפרס פוליצר ב 1931. אחד ממחזותיו הרציניים, שנכתב באווירת המשטמה של ימי־היטלר, היה The American Way („השיטה האמריקנית"), 1939. — יצירתו של ק׳, שהוכר כאמן טכניקת־הבימה, מצטיינת בקלילותה וביסוד המשעשע שבה. חציו הסאטיריים כוונו נגד נקודות־תורפה בצורות־חיים באה"ב.

קופמנס, טילינג צ׳רלז — Tjalling Charles Koopmans — (נו׳ 1910), כלכלן, יליד הולנד, כיום באה"ב.

למד באוניברסיטת אוטרכט וקיבל בה (1933) תואר מוסמך. ב 1936 קיבל תואר דוקטור מאוניברסיטת ליידן; נושא התמחותו הוא „רגרסיה לינארית וניתוח סדרות עתיות". סמוך למלה"ע II עבר לאה"ב, בה שירת בצוות מומחים של מחלקת המלחמה בחקירת יעילותן של מערכות תובלה ואספקה. במסגרת עבודתו זו היה בין מפתחי שיטה

חדשה לתכנון ולהערכת יעילותה של הקצאת משאבים. שיטה זו, הנקראת „תכנון לינארי" (linear programming), משמשת מאז בתחומים עיוניים ומעשיים רבים. היא יושמה לראשונה בעיצומה של מלה"ע II לחקר יעילות העברת מטענים מנקודת המוצא ליעדם.

ב 1944 הוקמה באוניברסיטת שיקאגו קבוצת מחקר בתחום העיון הכלכלי (Cowles Commission), עמה נמנו טובי הכלכלנים והסטטיסטיקנים הצעירים באה"ב באותה עת. ק' נתמנה למנהל החקר של קבוצה זו, שתרמה רבות בתחום הכלכלה העיונית ובפיתוחן של שיטות סטטיסטיות לניתוח נתונים כלכליים. באותה עת עסקו ק' וחבריו בפיתוח המודל הכלכלי שנקרא „ניתוח פעילויות" (activity analysis), שהוא הרחבת רעיון התכנון הלינארי לתחום הרחב והכללי של הקצאת משאבים כלכליים. ק' היה גם ממפתחי שיטה, המקובלת גם כיום, הקרויה „אומדן משוואות סימולטאניות" שמקורה בפיתוח שיטה סטטיסטית והתאמתה לחקר נתונים כלכליים על־סמך מחקרי־שדה ולא ניסויים מבוקרים. ב 1954 עברה קבוצת המחקר (שנקראה מעכשיו Cowles Foundation for Research in Economics) לאוניברסיטת ייל וק' המשיך לנהלה (1961—1967). במקביל לפעילותו העיונית מכהן ק' כפרופסור לכלכלה עיונית באוניברסיטת ייל. בייל הועתק מרכז הכובד במחקרי ק' לבעיות של הקצאת משאבים בתוך זמן מוגדר. תחילה עסק בניתוח העדפות של יחידות כלכליות בתוך זמן מוגדר, ואח"כ חקר יעילות ואופטימליות במודלים של צמיחה כלכלית. תרומת ק' לניתוח בתחומים אלה היא מרכזית, ומשמשת בסיס עיוני הכרחי לעוסק בהם. בשנים האחרונות עוסק ק' בכלכלת־הסביבה ובקביעת מדיניות נכונה לשימורם של מקורות טבע מידלדלים.

ב 1975 קיבל ק', יחד עם ל. ו. קנטרוביץ' (ע"ע), פרס נובל לכלכלה על תרומותיו לחקר הכלכלה העיונית ולפיתוח שיטות סטטיסטיות לניתוחים כלכליים.

בעריכתו י"ל: Activity Analysis of Production and Allocation, 1951, וכן Studies in Econometric Method, 1953. מפרסומיו: On Distributions Admitting a Sufficient Statistic (An. Math. So., Transactions, 39), 1936 (בו פרסם את הניתוח הסטטיסטי בהתפלגות אכספוננטלית הקרוי על שמו); Three Essays on the State of Economic Science, 1957; On the Concept of Optimal Economic Growth, 1963.

ד. לב. – מנ. י.

קופנהגן (דנית København, קרי: קֶבּנהאוּן; מ Køpmandshavn, „נמל הסוחרים"), בירת דנמרק והגדולה והחשובה בעריה; 798,000 תוש' (1971); בק'־רבתי 1,761,000 תוש'. בק' מרוכזים כ 30% מאוכלוסי המדינה וכמחצית מהמפעלים התעשייתיים. ק' היא מרכז כספים, ספנות, מדע, אמנות ובידור לכל סקנדינוויה. ק' נמצאת בקצה המזרחי של המדינה, אך במוקד האסטרטגי של סקנדינוויה, בדרום ה„ארסון" (Øresund) — המצר החולש על הכניסה לים־הבלטי דרך מצרי סקגרק וקטגט. למרות שרוחב הארסון ליד ק' הוא 15 ק"מ ובצפונו פתוח מ 5 ק"מ, התפתחה דווקא ק' הודות לנמלה.

מבנה העיר. ק' שוכנת במזרח האי שֶלאן (Sjaelland) ובצפון האי אמיר (Amager), המצר המפריד ביניהם (רחבו 400 מ') שימש כציר מרכזי להתפתחות הנמל והעיר. תעלות־מים מתקופות שונות ואגמים תוחמים את העיר־העתיקה, הגרעין ההיסטורי של ק' משתרע בין כיכר־העיריה (Raadhuspladsen) בדרום־המערב לבין כיכר־המלך החדשה (Kongens Nytorv) בצפון־המזרח; בראשונה הוקם ב 1904 בית־העיריה החדש, המתנשא לגובה של 105 מ'. הכיכר השניה, העגולה, נבנתה במאה ה 17 וסביבה תאטרונים, אקדמיות ומוזיאונים. בין שתי הכיכרות מתפתלות סמטות ובהן חנויות־יוקרה, מסעדות ומועדוני־לילה.

קופנהגן — העיר העתיקה. 1. המצודה; 2. מוזיאון לאמנות; 3. אוניברסיטה לטכנולוגיה; 4. מוזיאון לאמנות; 5. טכניון; 6. גן בוטני; 7. ארמון רוזנברג; 8. ארמון אמאליינבור; 9. כיכר המלך החדשה, ארמון שרלוטנבורג; 10. התאטרון המלכותי; 11. אוניברסיטת קופנהגן; 12. קתדרלה; 13. השוק הישן; 14. השוק החדש; 15. גן טיוולי; 16. בית העיריה; 17. מוזיאון לאומי; 18. ארמון כריסטיאנסבור; 19. הספריה המלכותית; 20. משרדי ממשלה; 21. בניין הבורסה

מערכת תעלות מקיפה את איזור הממשל — האי סלוטס־הולמן (Slotsholmen) — שם ארמון כריסטיאנסבור (נבנה 1907—1915), המשמש כיום מושב הפרלמנט, ביהמ"ש העליון ומשרד־החוץ. בסמור — בניין הבורסה (1619—1640). ביצורי המאה ה 17 יצרו את האי כריסטיאנסהאון, בצפון אמיר, כיום — איזור מספנות ותעשיה. עד המאה ה 20 היה הנמל בין כריסטיאנסהאון לגרעין העיר.

מערכת הביצורים יצרה ממערב לעיר־העתיקה מעגל שני של תעלות. בצפון נבנתה המצודה (1664) על אי מלאכותי דמוי כוכב. ליד המצודה, על חוף המצר, מוצב פסל בת־הים הקטנה של אריקסן (תמ', ע"ע דנמרק, עמ' 908). מצפון למצודה התפתח הנמל המודרני. מדרום לה הוקם במאות ה 17/18 איזור של מגורי־יוקרה, שבמרכזו הארמון המלכותי, אמאליינבור (1749—1760), אחד מבנייני הרוקוקו היפים באירופה, המשמש עתה כמעון־חורף לבית־המלוכה.

במאה ה 19 התרחבה ק' לכל־עבר ונבנו אזורי תעשיה ומגורים, ביניהם — אגמים וגנים רבים, שמנעו את רוב התופעות המכערות הנלוות בד"כ להתפתחות תעשייתית. מהגנים נודעים במיוחד גני־השעשועים טיוולי (ע"ע), ממערב לעיר־העתיקה. במערב האי אמיר ובדרומו מוקמות עתה ערים מתוכננות.

נמל ק' הוא הגדול בסקנדינוויה. הוא מרכז כ $\frac{1}{3}$ מסחר־החוץ של דנמרק ומשמש מוקד לנתיבי ספנות. ב 1971 עברו בו כ 10 מיליון טון מטענים. ענפי־התעשיה העיקריים הם: מספנות, בתי־מבשל לבירה ולמשקאות, וייצור מזון, מכונות ומכשירים אלקטרוניים. ק' מצטיינת בייצור חרסינה ובעיצוב המוצר. בדרום האי אמיר נמצא נמל־התעופה קסטרופ, שהוא המרכזי בסקנדינוויה. בתעשיה מועסקים כמחצית העובדים בעיר, שהם כ 40% מכלל עובדי־התעשיה במדינה.

בק' 3 אוניברסיטאות. ב 1975/6 למדו בגדולה שבהן — אוניברסיטת ק' (נוס' 1479) — 27,930 תלמידים. בעיר מכוני־מחקר גבוהים בתחומים שונים.

י. קר.

היסטוריה. תולדות ק' הן במידה רבה תוצאה של מיקומה המצוין על גדות ה„ארסון". באתרה של ק' עמד, אולי כבר במאה ה 11, כפר דייגים שכונה Havn. ב 1167 הקים שם ההגמון אבשלום מבצר, שנועד להגן על המעגן המקומי מפני שודדי־ים. סביב המעגן התפתח מרכז מסחרי שקיבל מספר זכויות־עיר ב 1254. ברם, קיום ק', „המפתח אל הים־הבלטי", היה לצנינים בעיני ערי־המסחר של ברית ה„הנזה" (ע"ע) בים־הבלטי, ובראשן ליבק. במאות ה 13/14 הותקפה

קופנהגן: ארמון אמאלינבור

ונהרבה ק׳ כמה פעמים בידי ערי ה„הנזה", ובן שימשה מוקד למאבק בין המלוכה הדנית לבין הגמוני המרכז הדתי הקרוב ברוסקילה (Roskilde). ב 1443 היתה ק׳, במקום רוסקילה, לבירת המדינה, ובזכות מיקומה המרכזי הפכה לעשירה בערי דנמרק. ב 1530 עברה ק׳ לפרוטסטנטיזם. המלך כריסטיאן IV (מת 1648) הרחיב את העיר מאד וביצרה. קרל X, מלך שוודיה, צר על ק׳ שנתיים (מ 1658), אך לשווא. ברם, בחוזה ק׳ (1660) היה כל החוף הסקנדינווי מעבר ל„ארסון" לנחלת שוודיה, וק׳ עצמה, למרות היותה בירה, נותרה עיר־ספר בקצה המזרחי של ממלכת דנמרק. עם־זאת שגשגה ק׳ כל המאה ה 18 (חרף שריפות ומגיפות שפגעו בה), והיתה מרכז לעסקי כספים ומסחר ומושב לחברות שסחרו למרחקים.

ב 1801 התנהל במעגן העיר „קרב ק׳", שבו ניצח הצי הבריטי בפיקודו של נלסון (ע"ע), את הצי הדני. ב 1807 הפגיזו הבריטים קשות את ק׳ ולכדו את אניות הצי הדני שמצאו בחופה; רק באמצע המאה ה 19 התאוששה העיר.

ב 1940 נכבשה ק׳, ללא קרב, בידי הכוחות הגרמניים. היא נשארה בכיבוש נאצי עד 1945, אך לא ניזוקה במלחמה. בשנות הכיבוש היתה מרכז המחתרת הדנית. תושבי ק׳, ובראשם המלך כריסטין X (ע"ע), התבלטו בהתנגדותם הפסיווית לנאצים וקיימו קשרים הדוקים עם שוודיה הניטרלית שמעבר ל„ארסון". אחרי מלה"ע II הפכה ק׳ למרכז תעבורה אווירית, והיא קשורה ישירות עם צפון־אמריקה ע"י נתיב הטיס העובר בקרבת הקוטב הצפוני. מ 1953 שוכנים בה מוסדות התרבות של „המועצה הצפונית" (Nordic Council).

S. Aakjaer et al. (eds.), *K. før og nu*, I-VI, 1947—1950; S. Andersen, *K. i middelalderen*, 1948; I. Hartz, *K.. Ein Bildband*, 1967.

פ. פ.

קהילה יהודית ראשונה נוסדה בק׳ ב 1684, כשהותר לשני יהודים מהמבורג, ישראל דוד ומאיר גולדשמידט, לקיים בבתיהם תפילה „בלי טקסים". ב 1687 נתמנה אברהם שלמה מראוסניץ שבמורוויה לרב בק׳. בית־הקברות הראשון נוסד ב 1693, והוא הראשון באירופה הצפונית. ב 1766 הוקם ביהכ"נ הראשון (320 מקומות ישיבה), אך הוא נשרף ב 1795. ב 1828 נתמנה א. א. וולף (ע"ע) לרב מתקדם בק׳, וביזמתו הוקם ביכ"נ חדש ב 1833. קבוצת חרדים שהסתייגה מוולף ייסדה ביכ"נ נוסף, בבית פרטי, ובו התפללו, לפי „נוסח פולין", מ 1845 (עד 1955). ב 1910 הוקמה קהילת „מחזיקי הדת", שהסתנפה לאגדת ישראל (ע"ע) ב 1914, והיא מקיימת ביכ"נ „פרטי" משלה. במלה"ע I היתה ק׳, בירת דנמרק הניטרלית, מוקד לפעילות ציונית, ובה נוסחה ב 1918 „תכנית ק׳", שסיכמה את דרישות העם היהודי לתקופה שלאחר המלחמה. את הקהילה מנהלת מועצה בת 21 צירים, הנבחרים בידי 1,800 משלמי־מס (1970). לקהילה מוסדות־סעד מגוונים, בהם 5 מושבי־זקנים. בביה"ס, המקיים יום־לימודים ארוך, לומדים כ 150 תלמיד. מלבדו מקיימות שתי הקהילות „חדרים" ללימודי־קודש וגני־ילדים. וע"ע דנמרק, יהודים.

קוּפֶּר, סר אַסְטְלִי פַּסְטוֹן — Sir Astley Paston Cooper — (1769—1841), מנתח ואנטום אנגלי. ק׳, בן למשפחת רופאים, החל לומד רפואה בהיותו בן 16 בלבד. כעבור 5 שנים היה מדריך לאנטומיה וכעבור זמן־קצר מונה למרצה לאנטומיה ולכירורגיה, ההוראה בשני מקצועות אלה, שהיתה עד אז מאוחדת, הופרדה ע"פ המלצת ק׳. בהשראת ג׳ון הנטר (ע"ע) התמקד ק׳ בלימוד מבנה גוף־האדם באמצעות נתיחת גופות. ק׳ נחשב למרצה מבריק ולמנתח מיומן בעל כושר אבחנה רפואית חד. עיקר השגיו היו בתחום הקליני ובשכלול טכניקות ניתוחיות שונות. כמה מן הניתוחים שערך הניחו את היסוד לטיפולים כירורגיים שנעשו מקובלים מאוחר־יותר, כגון, הטיפול במפרצות (אניאוריזמות) של כלי־דם, ניתוח כריתת פרק־הירך שביצע היה מן הראשונים בסוגו. בכתביו דן ק׳ בקשת רחבה של נושאים: מחלות השד ובלוטת ההרת (סתיומים), הטיפול בבקעים, בשברים, בנקעים ועוד.

קוּפֶּר, ג׳ימז פֶנִימוֹר — James Fenimore Cooper — (1789, ברלינגטון — 1851, קופרזטאון), סופר אמריקני. את מרבית ימיו חי בעיירה קופרזטאון, לחוף אגם אוטסיגו במזרחה של מדינת ניו־יורק. ב 1806 גורש ממכללת ייל בשל מעשה־קונדס והתגייס לצי. בשנים 1826—1833 שהה בצרפת.

יצירתו הידועה ביותר של ק׳, שיצרה את זרם „הסיפורים האינ־דיאניים", כובשי לב הנוער בעולם, היא Leatherstocking Tales („סיפורי פוזמק־העור"), ב 5 כר׳, 1851². ספרים נוספים: The Pioneers (עבר׳: „פוזמק ה־עור", תרפ"ו), 1823; The Last of the Mohicans (עבר׳: „אח־רון המוהיקנים", 1897, תש"ד, 1974), 1826; The Prairie („הערבה"), 1827; The Pathfinder (עבר׳: „קוטל חיות־בר", תש"י), 1841; ועוד. סי־

ג׳ימז פנימור קופר

פוריו רחבי היריעה, שהווי אותנטי והרפתקה דמיונית אי־דילית משמשים בהם בערבוביה, מתארים בפאתוס, לרוב תוך אידאליזציה, מראות ובני־אדם שהכיר מנעוריו: נופי־פרא הנכנעים לתנופת הקדמה; רומנטיקה של החיים על הים; היחסים הסבוכים בין אדומי־העור לאדם הלבן; קורותיהם של חלוצים, ציידים, לוחמים, יורדי־ים.

ק׳ כתב גם סאטירות חברתיות ופוליטיות, מהן: Home as Found („הבית כפי שמצאתיו"), 1838. ספרו The Oak Openings („מבואות האלון"), 1848, הוא סיפורו של שבט אינדיאני, המתבשר כי הוא נצר לעשרת השבטים ומצטווה, על־כן, לעלות לא"י.

כל כתביו של ק׳ י"ל ב 32 כר׳, 1859—1861. מכתביו ויומניו (Letters and Journals of J. F. C.), ב 6 כר׳, 1960—1968.

J. Grossman, *J. F. C.*, 1950; H. N. Smith, *Virgin Land*, 1950; M. Bewley, *The Eccentric Design*, 1959; D. A. Ringe, *J. F. C.*, 1962; K. S. House, *C.'s Americans*, 1966; G. Dekker, *J. F. C.*, 1967.

א. אופ.

קוּפֶּר, וִילְיָם — William Cowper — (1731—1800), משורר אנגלי. ק׳ בנו של כומר, למד משפטים. מגיל 21 סבל מהתקפי דכאון, שהגיעו לעתים לידי אי־שפיות. מ 1765 התגורר בביתו של הכומר מורלי אנווין (Unwin), ולאחר מותו המשיכה אלמנתו, מרי, להעניק לק׳ אהבה וטיפול מסור. בהשפעת כומר אוונגליסטי נלהב, ג׳ון ניוטון, ובשיתוף עמו, כתב ב 1779, באולני, את הפיוטים The Olney Hymns („המנוני אולני"). יאושו העמוק לא גבר על הדתיות שבאפיו ועל חוש־ההומור הדק שחונן בו והמוצא ביטוי בשירתו החי־לונית ובמכתביו. — חלק גדול מיצירת ק׳ היא שירה דידאקטית

וסאטירית, הכתובה בסגנון הנאו־קלאסי של זמנו, אולם שירתו האחרת, כגון שיר־ההרהורים הארוך בחרוז לבן, The Task („המ־שימה"), 1875, החדירה רוח חדשה בשירה האנגלית, סגנונו הפשוט והלא־יומרני הקדים את התאוריות המהפכניות של וורדזוורת (ע"ע) על לשון השירה; העברה הדגש מענייני הכלל לביטוי עצמי והאהדה לאדם הפשוט ולמראות הטבע, כבר הצביעו על דרכם של המשוררים הרומנטיים. — ק' נמנה עם כותבי־המכתבים הגדולים בשפה האנגלית. מכתביו י"ל ב 5 כר', 1904—1925.

Th. Gilbert, *C. and the Eighteenth Century*, 1949[2]; M. J. Quinlan, *C.: A Critical Life*, 1953; Ch. Ryskamp, *W. C. of the Inner Temple, Esq.: A Study of His Life and Works to the Year 1768*, 1959; L. Hartley, *W. C.: the Continuing Revaluation*, 1960.

קופר, ליאון נ. — Leon N. Cooper — (נו' 1930), פיסיקאי אמריקני. למד באוניברסיטת קולמביה וקיבל שם תואר דוקטור ב 1954. עבד שנה במכון למחקר מתקדם, ובשנים 1955—1957 באוניברסיטת אילינוי. בעבודתו המשותפת עם ג'ון ברדין (Bardeen) וג'ון שריפר (Schrieffer) פותחה תאוריה שהסבירה בהצלחה את תופעת העלמוליכות (ע"ע). התאוריה, הידועה בשם BCS (ראשי התיבות של שמות יוצריה), פורסמה ב 1957, ועל פיתוחה קיבלו את פרס נובל לפיסיקה ב 1972. היה זה ק' שהראה (ב 1956) כי בטמפרטורות נמוכות עשויים אלקטרונים שבחומר ליצור זוגות אם יש ביניהם אינטראקציית משיכה, ולוא גם חלשה. זוגות אלה, שהיווצרם גורם למצב העלמוליך, מכונים על שמו: „זוגות ק'".

ב 1957 עבר ק' לאוניברסיטת מדינת אוהיו ולאחר שנה נתמנה פרופסור באוניברסיטת בראון.

י. קירש, פרס נובל בפיסיקה: 1972 (מדע י"ז, 5—6), 1972/73.

קופרוס, לואיס — Louis Couperus — (1863—1923), סופר הולנדי. בן למשפחה אריסטוקרטית בהאג, בעלת מסורת ארוכה של פקידות גבוהה במושבות. רבים מסיפוריו של ק' עוסקים בחוגי העילית המנוונים של האג (Eline Vere, 1889) ובאינדונזיה ההולנדית. דטרמיניזם פסימי מציין גם את סיפוריו האחרים: De boeken der kleine zielen („ספר הנפשות הקטנות"), 1901—1903, סיפור שקיעתה של משפחה; Van oude menschen, de dingen die voorbijgaan („על אנשים זקנים ודברים שחולפים"), 1906. את נושאי הרומנים ההיסטוריים שלו נטל ק' מתולדות העת העתיקה של היוונים, הרומאים ועמי המזרח. הם מצטיינים בדיוק היסטורי, אך שלטת בהם נימה רגשית. על־אף היותם סיפורים דקאדנטיים ופסי־מיים, הם מהווים מעין שיר־תהילה לחיים (Iskander, 1920). כעתונאי כתב ק' מספר רב של מסות, מכתבים, סיפורי־אגדה וסיפורי־מסע. הוא ניחן בחוש־הסתכלות מעמיק, בדמיון עשיר, בכשרון לכתיבה אפית ובסגנון שופע ומיוחד. הוא נחשב אמן הטכניקה בכתיבת־הרומן ואחד הסופרים הגדולים של ארצו.

J. L. Walch, *L. C.*, 1921; H. W. van Tricht, *L. C.*, *een verkenning*, 1960.

קופרין, אלכסנדר איוונוביץ — Александр Иванович Куприн — (1870—1938), מספר רוסי. ק' התחנך בפנימיה צבאית במוסקווה, ועם סיום לימודיו שירת 4 שנים בחיל־הרגלים. ב 1894 התחיל בחיי־נדודים כשהוא מחליף מקצועות בזה־אחר־זה. החוויות שצבר בנדודיו סיפקו לו חומר מגוון לרומנים ולסיפורים הקצרים שהתחיל לפרסם ב 1899. ב 1901 התיישב בפטרבורג והתקרב אל גורקי. ב 1919 היגר לפריס וב 1937 שב לארצו, חולה ומיוסר־געגועים. — בכתיבתו של ק' ניכרים עקבות השפעותיהם של טולסטוי, צ'כוב וגורקי; כ"כ הושפע מג'. לונדון ומר. קיפלינג (ע' ערכיהם). יצירתו מצטיינת בהערצה לכוח פיסי, לעצמה, לזריזות גופנית ולחו־שניות בריאה. מכאן חיבתו לנושאים כגון חיי הקרקס והתאטרון, ציד, דיג ומעשי־גבורה. ספרו החשוב ביותר הוא Поединок („דו־קרב"), 1905, רומן מחיי קסרקטין צבאי בעיירה נידחת ברוסיה. — מסיפוריו המתורגמים לעברית: „המוקיונים הנודדים", תרצ"ה; „הפיל", תרצ"ו; „הצמרון הלבן", 1947.

C. Ledre, *Trois romanciers russes*, 1935.

קופרן — Couperin — משפחת מוסיקאים צרפתית, שהעמידה במשך 200 שנה מלחינים מחוננים, מבצעים ומורים. 173 שנים היו בני המשפחה נגני־עוגב בכנסיית סן־ז'רווי (St. Gervis) בפריס.

(1) לואי ק' (1626—1661) היה נגן־עוגב ומלחין, שהותיר אחריו יצירות רבות המעידות על ידע רב ומקוריות. שני אחיו, (2) פרנסוא (1631—1698) ו(3) שרל (1638—1669), היו גם הם מלחינים ונגני־עוגב.

(4) פרנסואה ק' („הגדול" — Le Grand, 1668—1733), בנו של שרל, הוא החשוב שבמלחיני המשפחה. בטרם ימלאו לו 18 שנה ירש את משרת אביו. ב 1693 היה לנגן־עוגב בכנסיה המלכותית. ב 1694 החל ללמד את ילדי משפחת המלוכה וב 1717 התמנה צ'מבלן־החצר. מרבית יצירותיו הן לכלי־מנענעים, שאת אמנות הנגינה בהם הורה בספרו L'art de toucher le clavecin („אמנות הנגינה בצ'מבלו"), 1717. בספר זה כלולה רשימת עיטורים שהיו נהוגים בצרפת באותה העת („העיטורים הצרפתיים") ואשר עוררו את התנגדותו של באך (שטען, לדברי הביוגרף שלו, פורקל, כי „אין תו חפשי מהם").

פרנסוא יצר גם בתחומי־מוסיקה אחרים: קאמרית, קולית וכנסיי־תית. סגנונו, שהושפע מן המוסיקה האיטלקית (במיוחד קורלי), הוא מזיגה של הסגנון האיטלקי והצרפתי. ברוחו הוא קרוב לי. ס. בך (ע"ע), שנמנה עם מעריציו הגדולים ואף העתיק מיצירותיו. עם מותו ירש בנו, (5) ניקולא (1680—1748), את משרותיו. נכדו, (6) ארמן־לואי (1725—1789), נודע כנגן־עוגב וירטואוז, וכך גם אשתו, אליזבת־אנטואנט. שני בניהם, (7) פייר־לואי (1755—1789) ו(8) ז'רווי־פרנסואה (1759—1826), היו המוסיקאים האחרונים במשפחה.

J. Tiersot, *Les C.*, 1926; W. Mellers, *F. C. and the French Classical Tradition*, 1950; P. Citron, *C.*, 1956.

קופרניקוס, ניקולאוס — Nicolaus Copernicus — (טורן, 1473 — פראואנבורג, 1543), אסטרונום פולני, מגדולי האסטרונומים בכל הדורות ויוצרה של התפיסה ההליוצנטרית (ע"ע אסטרונומיה, עמ' 784/6). ק' נתייתם בצעירותו מאביו ונתחנך בפיקוח דודו, שהיה בישוף איזור ארמלנד (בורמיה [Warmja], שבפרוסיה המזרחית). פרנסה ועמדה מכובדת הובטחו לו משמינהו הבישוף לקנוניקוס של קתדרלת פראואנבורג שבפרוסיה המזרחית. ב 1491 החל ללמוד באוניברסיטת קרקוב, המשיך בבולוניה ובפדובה ב 1496, וסיים את לימודיו בפרארה (משפט ורפואה) ב 1503. באותה השנה חזר למולדתו ובה נשאר עד יום מותו. בתפקידו הכנסייתי הצטיין בעיקר כמינהלאי. חיבורו האסטרונומי הגדול, De revolutionibus orbium coelestium („על סיבובי גלגלי השמים"), נתפרסם בשנת פטירתו, אולם נתחבר במשך שנים רבות לפני־כן. ק' חיבר גם תיאור קצר על שיטתו האסטרונומית (Commentariolus) והפיצו בכ"י.

ק' ביקש לחזור ולהעמיד את האסטרונומיה על העקרונות האפ־לטוניים והאריסטוטליים המקוריים — עקרונות שהופרו באסטרונומיה של תלמי בגלל השימוש שעשה במסלולים אכסצנטריים, באפיציק־לים ובהפרדה שבין מרכז הארץ, מרכז המסלול, ומרכז הייחוס למהירות הזוויתית הקבועה של כוכב־הלכת („הנקודה המשווה" Punctum aeguans). המערכת של ק' היתה הנסיון הראשון לפתור

בעיה זו בצורה מתמטית טהורה, והיתה מדויקת באותה מידה כמו המערכת התלמאית (ספרו ערוך בהקבלה מלאה לספרו של תלמי, „האלמגסט"). את ביטול האפיציקלוס השיג בייחוס תנועות כוכבי־הלכת לשמש, ואת ביטול „הנקודה המשווה" — ע"י שימוש באפיציקלוס קטן. למרות השקילות הגאומטרית של שתי המערכות, מתאפשר במערכת של ק' חישוב גדלים אפשרי במערכת התלמאית, כגון המרחקים היחסיים מן השמש והמחזורים הסדריים בנפרד מן הסינודיים. מתברר, שתקופות המחזור והמרחקים קשורים זה־בזה וקובעים גם את ארכו ואת מחזור התנועה הנסוגה של הכוכב. ק' גילה מספר קשרים פנימיים כאלה, והם שימשו מפתח להבנת „מבנהו של העולם והסימטריה הוודאית של חלקיו". קיומם של קשרים אלה בתורתו היוו עבורו גם סימן מובהק לאמיתות התאוריה. בהכרזתו על אמיתותה ועל הקשרים הפנימיים כעל סימנה המובהק של האמת פתח תקופה חדשה במתודולוגיה של המדע (ע"ע פיסיקה, עמ' 746), וחשיבותו בכך אינה נופלת מחשיבותו כמחדש המערכת ההליוצנטרית. — אחד המכתשים הגדולים עפ"נ הלבנה (קטרו כ 100 ק"מ) קרוי על שמו. וע"ע כוכבי־לכת, עמ' 639; מדע, עמ' 310/11; קוסמולוגיה וקוסמוגוניה, עמ' 448.

ניקולאוס קופרניקוס

ש. סמבורסקי, לדמותו של ק' (מדע י"ח, 2), תשל"ג; L. Prowe, *N. C.*, I-II, 1883/4; A. Armitage, *C.*, 1938; T. Kuln, *The C'an Revolution*, 1957; A. Koestler, *The Sleep Walkers*, 1959; A. Koyre, *La Révolution Astronomique*, 1961; J. R. Ravetz, *Astronomy and Cosmology in the Achievement of N. C.*, 1965; J. Neyman (ed.), *The Heritage of C.*, 1974.

ז. בב.

קוצבו, אוגוסט -- August Kotzebue — (1819—1761), סופר גרמני. ק' למד משפטים באוניברסיטות ינה ודיסבורג. הוא שירת במשרות רמות בשירות המדינה בפטרבורג וברוואל, ואף זכה בתואר־אצולה (1785). מאבקיו האנטי־צרפתיים החריפים נוהלו עפ"ר מרוסיה, ובחוגים רבים נחשב לסוכן רוסי. בעקבות הירצחו בידי צעיר קנאי במאנהיים ננקטו אמצעי־דיכוי נגד התנועות הליברליות באוניברסיטות (ועידת קארלסבאד). — ק' כתב תחילה רומנים, ואח"כ פנה למחזאות. מחזותיו הראשונים, כגון Menschenhass und Reue („שנאת־בריות וחרטה"), 1788, הוצגו בתאטרון־חובבים. בשנים 1825—1795 היוו מחזותיו (230 במספר) כרבע מן הרפרטואר של התאטרון הגרמני. כשרונו של ק' בולט בעיצוב הדמויות והמעמד התאטרלי רב־הרושם, במיוחד בתחום הקומדיה הקלה, הסנטימנטלית־מלודרמתית (Die deutschen Kleinstädter [„הקרתנים הגרמנים"], 1803). לטכניקות כתיבתו נודעה השפעה על מחזאים בגרמניה וגם בארצות אחרות באירופה במשך כ 100 שנה. יצירותיו האוטוביוגרפיות מסייעות להבנת הקלאסיציזם הגרמני.

K. H. Klingenberg, *Iffland und K. als Dramatiker*, 1962; F. Stock, *K. im literarischen Leben der Goethezeit, Polemik, Kritik, Publikum*, 1971.

קוצ'ין (Cochin), 1. עיר־נמל בחוף מלבר, מדינת קרלה (ע"ע), דרום־מערב הודו; 439,100 תוש' (1971). ק' יושבת על לשון־יבשה צרה המפרידה בין החוף לבין שרשרת לאגונות ומוקפת מים מ 3 עברים. נמל ק' הוא מנמליה הגדולים והחשובים של הודו (6.8 מיל' טון מטענים ב 1971); דרכו מיוצאת בעיקר תנובת המטעים של האיזור. בק' בסיס־אימונים ראשי של הצי ההודי (מאז 1947), מספנות גדולות, בית־זיקוק לנפט, מפעלי־תעשיה ובתי־מלאכה רבים. התעשיה עוסקת בעיקר בעיבוד התוצרת החקלאית של הסביבה. ק' משמשת גם מרכז מסחרי, תחבורתי ומינהלי לאיזור חקלאי המאוכלס בצפיפות רבה. ב 1971 נוסדה בק' אוניברסיטה (2,000 תלמידים ב 1974/5). רוב האוכלוסיה הם בני דת הינדו, אך בעיר גם נוצרים רבים וגם מיעוט מוסלמי גדול.

2. לפנים ארץ ונסיכות בדרום־מערב הודו, לחוף הים הערבי. ערב ביטולה (1949) השתרעה על שטח של 3,866 קמ"ר (אוכלוסייתה הגיעה ל 1.6 מיליון). ק' היתה הנסיכות בעלת צפיפות האוכלוסין הגדולה־ביותר בהודו ומהמפותחות־ביותר מבחינה כלכלית ותרבותית. במפקד 1941 היו בה 45% יודעי קרוא־וכתוב, שעה שהממוצע להודו כולה היה 13%. 27% מתושבי ק' היו נוצרים ורובם השתייכו לכנסיה ה„סורית" (ע"ע מלבר, חוף־) וה„סורית"־קתולית; כ 15% מוסלמים. שפת רוב אוכלוסי ק' מלילם.

היסטוריה. נסיכות ק' קמה בסוף המאה ה 9. לפני־כן נכלל שטחה בממלכת צ'רה (ע"ע הדו, היסטוריה, ושם מפה, עמ' 524). הנוסע הפורטוגלי קברל (ע"ע) נחת בחוף ק' ב 1500 והמקום הפך מאחז אירופי ראשון בהודו. ב 1502 ייסד בה וסקו דה גמה (ע"ע) תחנת־מסחר פורטוגלית, ב 1503 בנה בה אלבוקרק (ע"ע) מצודה, ב 1530 החל לפעול בק' מפיץ הנצרות פ. כסויר (ע"ע). בשנים 1795—1663 שלטו בק' ההולנדים. בשלטונם שגשגה ק' ושימשה נמל־יצוא לתבלינים, סמים, אגוזי־קוקוס ועוד. מ 1795 ועד לקבלת עצמאותה של הודו (1947) היתה ק' בשלטון בריטניה. בראשית המאה ה 20 נחפר בה נמל מודרני, מהעפר הוקם האי וילינגדון (Willingdon). ב 1970 אוחדה עם הערים השכנות, ארנקולם (Ernakulam) ומטנצ'רי (Mattancheri).

מ. בר.

יהודים. העדות הקדומה־ביותר ליישוב יהודי בק' הם שני לוחות־נחושת נושאי כתובת־זכויות מפורטת, בשפת טאמיל, ממושל מלבר ליהודי יוסף רבן ולצאצאיו. זמנם 974—1020. וכיום נשמרים בידי היהודים הלבנים של ק' (ר' להלן). ב 1170 בקירוב העריך בנימין מטודלה (ע"ע) בכ 1,000 את מספר היהודים השחורים באיזור. אך ידיעתם בתודה שבע"פ היתה מועטה. בראשית המאה ה 16 אנו שומעים, כי אשתו של גספר דה גמה (ע"ע) היתה יהודיה מק', וכי רכשה עבור קהילתה ספרים שהוחרמו מיהודי פורטוגל. שני גלי מהגרים באו אז לק': יהודים מקראנגאנור שבחוף מלבר, שיישובם נהרס בידי הפורטוגלים ב 1524, ויהודים ואנוסים מספרד ומפורטוגל. הנוסע התימני זכריה (ע"ע) אל צאהירי (אמצע המאה ה 16) מספר על פגישתו עם „יהודים רבים" מק'; הוא שהה שם 3 חדשים. בסוף המאה ה 16 נמסר על 900 בעלי־בתים יהודים בק' (שו"ת הדידב"ז [תרמ"ב] ושו"ת ר' יעקב קשטרו [תקמ"ג]).

מראשיתה נחלקה הקהילה ל 3 עדות אנדוגמיות: הלבנים, „הכהים" והמשוחררים. הלבנים הם צאצאי מהגרים יהודים מהודו, ספרד, הולנד, גרמניה וסוריה. הכהים הם צאצאי היהודים המקומיים, ולהם בתכ"נ נפרדים ונוסחי־תפילה נבדלים. המשוחררים — צאצאי עבדים משוחררים שנספחו אל אחת העדות, אך בהעדר זכות (עד 1932) לשבת בביהכ"נ ולהשתתף בטקסים, יסדו להם בתכ"נ משלהם. ב 1882 הורה ר' מאיר פניג'ל, רבה של ירושלים, כי הכהים הם יהודים לכל־דבר, אך המשוחררים צריכים טבילה. בראשית המאה ה 20 היו קהילות בעיקר בערים אטנקאמול (193 נפש), צ'נוטה (200), ארנקולם (500), מלה (200) ופארור (250).

בראשית השלטון הפורטוגלי היה המושל המקומי מעוניין ביישוב יהודי. הוא הניח להם לייסד קהילה בשטח־ארץ סמוך למרכז שלטונו שנודע אח"כ כ„עיר היהודים". כן העניק ליהודים אוטונומיה דתית, מינה „ראש קהל" (מודאליאר) והעניק לו זכויות אישיות ואוטו־

נומיה שיפוטית על הציבור. משרה זו היתה תחילה בידי משפחת לוי ועברה אח"כ למשפחת קשטיאל. ראשי־הקהל היו גם יועצי המלך וסוכניו המסחריים והדיפלומטיים. היהודים הצטיינו בשירותם הצבאי בחילות המושל, אך הקפידו שלא להילחם בשבת.

ב 1662 סייעו היהודים לחיל־המשלוח ההולנדי לסגת בשלום לאחר כשלונו הצבאי בשנה ההיא, ובתגובה שרפו הפורטוגלים את שכונת היהודים על רכושם ובתהכ"נ. היהודים שבו רק לאחר הכיבוש ההולנדי ב 1663. בעקבות כיבוש זה ניתן להם לראשונה חופש דתי מוחלט ונשבר בידודם מיתר יהודי העולם. ב 1686 באה לק' משלחת ידידות ומחקר מטעם קהילת אמסטרדם; תאריך בואה נחוג מאז בקביעות בין יהודי ק'. הקשרים בין שתי הקהילות נמשכו כל ימי השלטון ההולנדי, וקהילת אמסטרדם סייעה מאד לתחיית חיי־התרבות בין יהודי ק', בעיקר ע"י המצאת ספרים עבריים והדפסת ספרים מיוחדים לצרכיהם. „החברה ההולנדית להודו המזרחית" הביאה שפע כלכלי חסר־תקדים ליהודי ק', והעמידה מהם שורה של אנשי־מפתח בתחומי הדיפלומטיה והכלכלה הבי"ל, ביניהם משפחות רחבי, רוטנבורג, סורגון ואברהם. יחזקאל רחבי (נפ' 1771) היה סוכנה הראשי של החברה במלבר. המשלחת דיווחה על 465 יהודים במלבר ולהם 9 בתכ"נ: 3 בק' ויתרם במרכזים קטנים. ב 1781 מנה המושל ההולנדי ב 2,000 יהודים ו 7 בתכ"נ. החשוב שבבתהכ"נ הוא „פרדסי", ב„עיר היהודים". הוא הוקם ב 1568, נהרס ב 1662 בידי הפורטוגלים, שוקם ב 1664 והורחב מאד ב 1761. כיום בניין זה הוא מהמפוארים שבבתי־התפילה בהודו כולה.

במאה ה 18 ביקרו בק' כמה משליחי א"י, ונוצר קשר בין ק' לחכמי א"י. במאה ה 19 ביקרו בק' כמה נוסעים, מהם: דויד דבית הלל וי. ספיר (ע' ערכיהם), קלודיוס ביוקנן ושלמה ריינמן. האחרון הגיע לק' מגליציה, נשא אשה מבנות המקום והשתקע בק'. ספרו, „מסעות שלמה" (תרמ"ד), משמש מקור חשוב לידיעת יהודי ק'.

פנים ביהכ"נ של „היהודים הלבנים" של קוצ'ין

בעת האחרונה כתבו גם כמה מיהודי ק' את קורות ארצם. מקרב יהודי ק' קמו פייטנים — שקצת פיוטיהם נכללו ב„סדר התפילות" ליהודי ק', אמסטרדם תקי"ז — וכן מתרגמים ות"ח, מהם: לוי בלילִיה, אליהו עדני, יוסף זכאי, בני משפחת רחבי ועוד. אלה העתיקו בכ"י, בעברית ובלשון מלילם המקומית, את שירת ספרד וספרות־המחשבה שלה, ספרי הלכה, לוחות וכיו"ב. ב 1840 הקים יהודי מק', אליעזר עראקי הכהן, בית־דפוס עברי בכלכתה — הראשון בהודו — וגם הוא הדפים ספרים לבני עדתו. גם בבומביי הוקם דפוס ובק' עצמה נוסד דפוס עברי (גם בניב המקומי) ב 1877, שפעל 5 שנים בלבד.

ב 1948 היו באיזור ק' כ 2,500 יהודים, מהם כ 100 יהודים לבנים. תחת שלטון הודו העצמאית נתפוררו הקהילות ומעמדם הכללי של היהודים היה ירוד. יהודי ק' ביקשו לעלות לישראל מייד, אך מסיבות רפואיות נתעכב הדבר. ב 1953 החלה עלייתם, ועד 1955 עלו כ 2,000. הם נתרכזו בנבטים, מסילת־ציון, יסוד־המעלה, כפר־יובל ותעוז. ב 1970 היו בישראל כ 4,000 יהודים קוצ'ינים, רק כ 100 יהודים נשארו בק'. ב 1968 נחוגו ברוב־עם חגיגות 400 שנה לייסודו של ביהכ"נ „פרדסי" ו 1,900 שנה לקיום הקהילה (ע"פ מסורותיה). בחגיגות השתתפה גם רה"מ, אינדירה גנדהי, ודואר הודו הנפיק בול מיוחד לציון המאורע. לאחר העליה לישראל חדלו מוסדות הקהילה (בתכ"נ, ארגוני־נוער והתנועה הציונית) לתפקד, והנשארים בק' נספחו לארגון הקהילתי של יהודי דרום הודו.

ש. רפאלוביץ, קדמוניות היהודים במלבר, תרס"ב; א. יערי, הדפוס העברי בק' (בתוך: הדפוס העברי בארצות המזרח, ב'), ת"ש; ש. ט. גאגין, חיי היהודים בק', תשי"ג; ע. קרליבך, הודו, תשס"ז; נ. בר־גיורא, לתולדות בתהכ"נ בק' (ספונות, ב'), תשי"ח; ו. י. פישל, היהודים בהודו, 91—111, תש"ד; הנ"ל, יצירתם הספרותית של יהודי ק' שבחוף מאלאבאר (א"י, י'), תשל"א; G. Oppert, *Über die jüdischen Colonien in Indien* (Semitic Studies in Memory of A. Kohut), 1897; M. B. Amzalak (ed.), M. Pereira de Paiva, *Notisias dos Judeos de C.*, 1923; D. G. Mandelbaum, *The Jewish Way of Life in C.* (JSS, I), 1939; S. Strizower, *Exotic Jewish Communities*, 1962; W. J. Fischel, *C. in Jewish History* (PAAJR, XXX), 1962.

ו. י. פ.

קוצ'ין־סין (צרפ' Cochinchine), חבל־ארץ בדרום ויטנאם הדרומית, לפנים מושבה בהדו־סין (ע"ע) הצרפתית; 64,700 קמ"ר. ב 1952, לפני מיזוגה בוויטנאם הדרומית, היו בה כ 6 מיליון נפש. רובה הגדול מישור — מטרים מעטים מעפה"י — המקיף את איזור הדלתא של הנהר מקונג (ע"ע) וסביבתו. בצפונה ובמערבה אזורי גבעות. חלק גדול מהשטח מכוסה שדות אורז; זהו אחד מאזורי האורז הפוריים והעשירים ביותר בדרום־מזרח אסיה, והוא מייצר עדפים גדולים ליצוא. מצויים כאן גם מטעי צמג, קנה־סוכר, טבק ותבלינים שונים. רובה הגדול של ק"ס מאוכלס יישוב חקלאי צפוף. בצפון הארץ נמצא המרכז העירוני הגדול של סיגון (ע"ע) ונמלה צ'לן (Cholon), שבהם ומסביבם מרוכזת רוב התעשיה שבק"ם; זו עוסקת בעיקר בעיבוד התוצרת החקלאית; בייצור מוצרי טכסטיל (משי) ומזון.

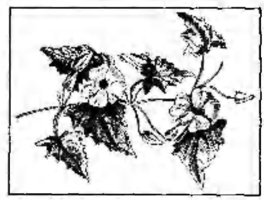
כ 85% מהתושבים ויטנאמים (אנאמים), כ 9% סינים (המרוכזים ברובם בתחומי סיגון־רבתי) וכ 5% קהמרים (קאמבודים). רוב האוכלוסיה בודהיסטית ומיעוטה טאואיסטית. ב 1952 היו קרוב ל 10% נוצרים, בעיקר בערים.

ה י ס ט ו ר י ה. ק"ס היתה מושבה צרפתית; לפני־כן ואח"כ לא היתה יחידה מדינית עצמאית. בדרום ק"ס שלטה ממלכת פונאן ואח"כ ממלכת הקהמרים (ע"ע קמבודיה, עמ' 804), ובצפונה שלטה ממלכת הצ'אמפה (ע"ע ויטנם, עמ' 116/7). ב 1471 כבשה אנאם את חלקה הצפוני של ק"ס מידי הצ'אמפה, ובסוף המאה ה 17 ובתחילת המאה ה 18 כבשה גם את החלקים הדרומיים מידי קמבודיה. ב 1859, בעקבות רדיפות של מיסיונרים צרפתים וספרדים, כבש חיל־משלוח צרפתי־ספרדי את סיגון, העיר הראשית של ק"ס. ב 1861 כבשו הצרפ־

תים את רוב דלתת המקונג, וב 1863 הכיר קיסר ויטנאם בשלטון צרפת במחוזות המזרחיים של ק"ס. ב 1867 השלימו הצרפתים את כיבוש ק"ס ועשוה למושבה שלהם. מ 1887 נכללה המושבה — יחד עם שטחי חסות אחרים של צרפת — במסגרת המינהלית של הודו־סין הצרפתית. כשאר שטחי צרפת בהודו־סין היתה ק"ס בידי היפנים במלה"ע II (1941—1945). בשלהי 1945 נכבשה בידי הבריטים ונמסרה לצרפת. זו הקימה בה (ביוני 1946) רפובליקה אוטונומית, בעיקר כדי לא למסרה להו־צ'י־מין. מ 1949 נכללה ק"ס בוויטנאם, ועם חלוקתה של זו ב 1954 — בוויטנאם הדרומית.

מ. בר. — י. כר.

קוציציים (Acanthaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים, מאוחי־עלי־הכותרת; קרובה ללוענתיים (ע"ע). יש בה כ 250 סוגים ו 26,000 מינים, ורובה־ככולה טרופית. כמעט כל המינים הם שיחים, מטפסים, ועשבים חד־ או רב־שנתיים. העלים נגדיים. הפרחים בלתי־נכונים. לגביע ולכותרת 4-5 אונות. בהרבה סוגים הכותרת דו־שפתנית. הפרי עפ"ר הלקט, ובו 4–8 זרעים. לפי מבנה הפרי, גרגירי־האבקה וכו', מחלקים את המשפחה לבנות־משפחה אחדות: (1) בת־משפחת התונ־ברגיים (Tunberg-oideae), בה הסוג תונ־ברגיה (Thunbergia), שבו כ 150 מינים; רובם מטפסים. להרבה מהם פרחים יפים וגדולים, ולכן מגדלים אחדים מהם כצמחי־נוי. בתונברגיה גדולת־הפרחים (Th. grandiflora), שמגדלים גם בארץ, ערוכים הפרחים באשכולות צפופים ואורך הפרחים מגיע ל 7 ס"מ. צבעם כחול או לבן. (2) בת־משפחת הק" (Acanthoideae) כוללת צמחי־נוי רבים מאד. אצל רובם הפרח דו־שפתני, גדול וצבעוני. הסוג Ruellia כולל כ 250 מינים של עשבים. לכמה מינים עלים סגוליים ופרחים אדומים. בסוג אצטרבלנית (Strobilanthus) כ 200 מינים. בגינות־הנוי בארץ מצוי המין א' שונת־עלים (S. anisonphyllys), שפרחיו ערוכים בקרקפות צפופות וצורתם דמויית־משפך. מהסוג קוציץ (Acanthus) גדל בארץ מין־בר — ק' סורי (A. syriaca). לצמח עלים קוצניים גדולים. התפרחת דמויית שיבולת גדולה. הפרח דו־שפתני; שפתו התחתונה עשויה עלה־כותרת בעל 3 אונות ושפתו העליונה — עלה־גביע צבעוני. הפרח מלווה חפה צבעוני גדול וקוצני. עלי הק' שימשו לפנים דגם לעיטורן של כותרות בעמודי היכלות ומקדשים. בארץ מגדלים כצמחי־נוי גם מינים אחרים של יוסטיציה (Justicia), חצית (Beloperone), בן־קוציץ (Anisacanthus) ואחרים.

תונברגיה מכונפת (Thunbergia alata)

קוצָן (Acomys), סוג יונקים במשפחת העכבריים (ע"ע), החיים באזורים צחיחים, מאפריקה, דרך המזה"ת, עד הודו. סימניהם האָפייניים: זיפים קוצניים בפרוות הגב, אפרכסות האזניים גדולות. הם שוכנים בחורים מוכנים ואינם חופרים מחילות בעצמם. מזונם מן הצומח ומן החי. ההריון ממושך מבשאר סוגי המשפחה (37—41 יום). מספר הגורים 1—5, במרבית המינים הגורים נולדים מפותחים־יחסית — פקוחי עיניים ולעתים מכוסי פרווה.

בישראל שני מינים: 1) ק' מצוי (A. cahirinus). בחלק האחורי של גבו זיפים קוצניים שצבעם כצבע הפרווה, אפור־חום. הגחון לבן. אורך הגוף כ 10 ס"מ ואורך הזנב דומה. משקלו 35—45 גר'. פעילותו לילית. לעתים פתח מאורתו ניכר ע"פ פסולת מזונו, בעיקר שברי קונכיות של חלזונות, קליפות־זרעים ופירות יבשים. הוא נפוץ במרבית אזורי הארץ, בבתי־גידול סלעיים וחשופים. בערבה יורד הק' גם לאפיקי הוואדיות ולשטחי לס ומלחות, ומשתכן לעתים במחילות נטושות של מכרסמים אחרים. הוא מצוי בנופים דומים, מאפריקה ועד הודו; 2) ק' זהוב (A. russatus). זיפים קוצניים מכסים את כל גבו. צבע פרוותו חום־אדמדם. הגחון אפור. העור שחום כתוצאה של פיגמנטציה שבורה, הניכרת במקומות חשופים מפרווה (כפות הרגליים, הזנב, אפרכסות האזניים). פעיל ביום ובלילה. הק' מצוי בבתי־גידול סלעיים ובקירות אבנים באזורים מדבריים־קיצוניים בלבד, ממזרח לקו פרשת־המים מצפון לים־המלח ועד סיני, כולל הפסגות הגבוהות־ביותר של דרום־סיני. הוא מצוי בבתי־גידול דומים גם בערב ובמצרים.

קוצן מצוי (Acomys cahirinus)

לביבליוגרפיה ע"ע מכרסמים.

ע. שקולניק, מחקרים בביולוגיה משוה של עכברים מן הסוג Acomys החיים באותו איזור (דיסרטציה), 1966.

קוצק (Kock), עיירה במזרח פולניה, מצפון ללובלין.

א. יהודים התיישבו בק' בראשית המאה ה 17, ומאמצע המאה התקיימה שם קהילה. ב 1670 שימש בה ברבנות אחד מבניו של ר' משה לימא (ע"ע). ב 1699 התירו בעלי העיר התיישבות חפשית ליהודים בק'. ב 1765 ישבו בק' 489 יהודים, ועוד 304 בסביבתה. ב 1857 — 1,480 (56% מכלל האוכלוסיה) וב 1897 — 3,014 (64%), — רובם בעלי־מלאכה. ב 1905 התארגנו איגודים מקצועיים. ב 1913 הוקמה ישיבה גדולה, וב 1919 — בי"ס „תרבות". בעיר פעלו גם מפלגות ציוניות, וכן ה„בונד" ואגו"י. ב 1926 היו 9 מתוך 12 חברי מועצת־העיר יהודים. ב 1939 ישבו בק' כ 2,500 יהודים (70%). רבה האחרון של ק', ר' יוסף מורגנשטרן — צאצא לשושלת ר' מנחם־מנדל מק' (ר' להלן) — נספה בשואה. באוגוסט 1942 חוסלו כל יהודי ק'.

ב. ר' מנחם־מנדל (מורגנשטרן) מק' (תקמ"ז/1787, גוראי — תרי"ט/1859, קוצק), ממעצבי החסידות בפולניה. תולדותיו טרם נתבררו לגמרי. היה בן למשפחת מתנגדים למדנית. סבתו היתה בתו של ר' דוד־דב הלפרין, רבה של אוסטרהא ואח"כ של זסלב. הוא למד בזאמושץ' אצל ר' יוסף הויכגלרנטר (בעל „משנת חכמים"; למברג, תקנ"ב). אח"כ רכש גם השכלה כללית אלמנטרית (בלבוב); לפי מקור אחד הוצרך ללמוד רוקחות, ואף עמד בבחינה. הוא נשא לאשה את בתו של ר' אייזיק ניי, מעשירי טומאשוב, והיה סמוך על שולחנו. לאחר נישואיו נמשך, בדרך מקרה, לחסידות, ונסע ללובלין אל הצדיק ר' יעקב־יצחק הורוביץ (ע"ע), „החוזה". חסידות לובלין לא תאמה את רוחו, ובחיפושיו אחר חסידות שתתבע מתח נפשי ומחשבתי ולא תתבסס על מופתים, כפי שהיה מקובל אז, בא לפשיסחה (ע"ע) המהפכנית. תחילה אל ר' יעקב־יצחק, „היהודי הקדוש", ולאחר הסתלקותו (1814) — אל תלמידו ר' שמחה־בונים. ב 1827 נפטר ר' שמחה־בונים, וחלק קטן מתלמידיו, בעיקר מקרב הצעירים, בחרו ברמ"מ לרבם. שנתיים פעל בטומאשוב, וב 1829 עבר לק'. בימי המרד הפולני ברוסים צידד במורדים, וכשהמרד נכשל (1831) נמלט לתחום אוסטריה; עם שובו הסב שמו למורגנשטרן.

רמ"מ הדגיש הדגשה יתרה את טיפוח האישיות, את ההקפדה על האמת ואת הבריחה מכל שמץ של הונאה עצמית. בטומאשוב נוצרה חבורה קטנה ומלוכדת, בעלת רמה אינטלקטואלית ונפשית גבוהה. בני החבורה חיו בצוותא, עבדו עבודה גופנית ואת שכרם הכניסו לקופה משותפת. רובם ויתרו על חיי־משפחה מסודרים ונטשו את

משפחותיהם לתקופות ארוכות כדי לפעול בצוותא, בחברת רבם. בשאיפתם לבודד עצמם לחלוטין, הנהיגו בחברתם הליכות חריגות, גם בתחום קיום המצוות, וגרמו להפצת שמועות מבולבלות ומוטעות, כאילו פקפקו בתקפה של ההלכה. סגנון־חיים זה עורר התנגדות חריפה בציבור. גם הלחץ החברתי, לצד התביעות הכבדות שהעלה רמ"מ, הביאו לכך שהחבורה הלכה ונצטמצמה. מה־גם שרוב האדמו"רים שפעלו אז בפולניה התנגדו לק' באופן נמרץ, וכן גם רבנים לא־חסידים נודעים, כר' יעקב גזונדהייט, רבה של ורשה (מחבר ספר „תפארת יעקב"). לבסוף נטש את ק' גם ר' מרדכי־יוסף ליינר, מוותיקי תלמידיו וידידו של רמ"מ; הוא יצא לאיז'ביצא הסמוכה לק' וייסד שם שושלת אדמו"רות חדשה (1840: חצר רדזין). סמוך לפרישתו — שהשפיעה עמוקות על רמ"מ — פרש רמ"מ מן העולם, התבודד בחדרו עד סוף חייו, ובהדרגה ניתק כל קשר עם הסביבה, עד־כי לבסוף סירב בכלל לראות פני אדם. התנהגותו המוזרה עוררה שמועות שונות, אך המסורים־ביותר מבין תלמידיו לא נטשו את רבם גם בשנים אלו. בראשם עמדו ר' יצחק־מאיר אלטר (ע"ע), גיסו של רמ"מ (ב 1837 לאחר מות אשתו הראשונה, נשא רמ"מ את אחות אשתו של ר' יצחק־מאיר), שייסד אח"כ את חסידות גור, ור' אברהם בורנשטין (ע"ע), חתנו של רמ"מ, שייסד את שושלת סוחצ'וב. שני אלה היו מגדולי־התורה בפולניה. לאחר מותו של רמ"מ, ניהל בנו (מאשתו הראשונה), ר' דוד, עדה בק' 14 שנה. עד לשואה היו אחדים מנכדיו ומניניו (מאשתו השניה) אדמו"רים בפולניה, ומהם שהיו גדולי־תורה וממנהיגי הציבור, כר' ישראל, האדמו"ר מפילוב, שהיה מראשוני חובבי־ציון בין האדמו"רים, וכאדמו"ר מסוקולוב, שהיה מחשובי המנהיגים ומגדולי־התורה בפולניה בין שתי מלה"ע.

רבות נכתב על תולדותיו של רמ"מ ועל דמותו, בביוגרפיה ספרותית ובאגדה, בסיפור ובמחזה, אך לא במחקר המדעי, והוא נשאר — מבחינות הרבה — חידה לא־מפוענחת עד־היום. על גדולתו בתורה ועל דרכו בלימוד ובפלפול כתב בפרוטרוט חתנו, ר' אברהם מסוחצ'וב, אך רמ"מ עצמו לא השאיר אחריו שום ספר, לא בחסידות ולא בהלכה, ואף לא בכ"י. גופי תורתו נמסרו, בשמו, בצורת אפוריזמים והברקות, עדויות וסיפורים — מכלי שני, בעיקר — המכסים, לעתים, יותר ממה שהם מגלים. לעומת־זאת ברורה־למדי התפתחות התנועה אשר חולל.

חסידות ק' ציינה תמורה רעיונית וחברתית בתולדות החסידות. שלא כחסידות הבעש"ט המקורית, שהדגישה את יסודות האהבה, השמחה והחיבה לעולם־הזה, דרשה ק' לקיים מתח מתמיד ומלחמה בלתי־מתפשרת באגוצנטריות, המונחת, לדעת רמ"מ, ביסוד חיוב העולם־הזה. בניגוד לבעש"ט, שהתאפיין כל־כולו ברוחב־לב, גילה רמ"מ נוקשות כלפי הבריות, והשרה סביבותיו אווירת זעם ותוכחה. החסידות שאפה מאז־ומתמיד להתפשט ולעשות נפשות, אך חסידות ק' בררה את אנשיה בקפידה רבה. ואף שחסידות ק' לא שללה בעקרון את חיי העולם־הזה ועינייניהם, הרי דרשה מאנשיה להינזר בפועל מטרדותיהם, ולהקדיש עצמם לרדיפה אחר האמת האחת. את הדרך היחידה לכך ראה רמ"מ בלימוד התורה הנגלית — תורה שבע"פ והלכה — בשקידה ובמעורבות אינטלקטואלית גבוהה. עם־זאת שלל כל התנשאות, חברתית או אישית, מכוח השגים בלימוד התורה, או מכוח ייחוסי־משפחה — כפי שנהגו האדמו"רים בפולניה והמוני חסידיהם — ודרש לממש את תביעותיה הבסיסיות של חסידות הבעש"ט דווקא על רקע של מעלה אישית בלימוד התורה. את ערך הייחוס ביטל מכל־וכל. בזאת הביא רמ"מ את רעיונות פשיסחה לקיצוניות חריפה, וכתוצאה מכך נבדלה חסידות ק' משיטת החסידות שלפניה ונתקרבה מעט אל אורח־החיים של היהדות הלמדנית, אף כי עדיין נבדלה ממנה מאד מבחינת המסגרות החברתיות שלה. בחייו של רמ"מ הותקפה שיטתו מצד רוב האדמו"רים בפולניה, אך כעבור שני דורות בלבד כבר קנתה שביתה בקרב רובו של המחנה החסידי בפולניה — שתחילתו כשנות־דור בלבד לפני פעולתו של רמ"מ — בעיקר הודות לפעולתם של האדמו"רים לבית אלטר (ע"ע). ב„חצרותיהם" הוקהה עוקצה האסקטי של השיטה והורחב הבסיס של לימוד התורה בקרב המונים רבים כחלק מההווי החסידי השלם. בכך קיבלה החסידות ההמונית בפולניה, בעיקר במאה ה 20, את צביונה הלמדני המיוחד.

חסידות ק' היא מוטיוו מרכזי בספרו הנודע של י. אופטושו (ע"ע) „ביערות פולין", תרפ"א.

א. צ. ציגלמן, אהל תורה, תרס"ט; פ. ז. גליקסמאן, דער קאָצקער רבי, א'—ב', תרצ"ח/ט; י. י. ארטן (עורך), אמת ואמונה, ת"ש; תשכ"ס[3]; מ. אונגער, פשיסחא און ק', תש"ג; א. מרקוס, החסידות, תשי"ד; מ. שנפלד (עורך), אמת מק' תצמח, תשכ"א; ר. מאהלר, החסידות וההשכלה (מפתח בערכו), 1961; א. פורת (עורך), ספר ק', 1961; מ. אוריין, סנה בוער בק', תשכ"ב; י. פאקס, רבי מ"מ מק', תשכ"ז; מ. ביבר, איר הגנוז (מפתח בערכו), תשכ"ט[4]; א. י. העשל, ק', א'—ב', תשל"ג.
מ.

קוק, אברהם יצחק הכהן

(הראי"ה; 1865, גריווה [ליד דווינסק, לטוויה] — 1935, ירושלים), מגדולי־התורה ואישי־הרוח ביהדות בדורות האחרונים, הרב הראשי האשכנזי הראשון לא"י. אביו היה ממשפחת „מתנגדים" ליטאית, ואמו — בת לחסידי חב"ד; בו־עצמו נתהוותה מזיגה הרמונית של היסודות האָפייניים לשני הגוונים הללו. בשנים 1884/6 למד בישיבת וולוז'ין (ע"ע) והתקרב במיוחד לראש־הישיבה, נ. צ. ברלין (ע"ע). הראי"ה הושפע רבות מחותנו, ר' אליהו רבינוביץ־תאומים (ע"ע) — רבה הראשי האשכנזי של ירושלים — מר' מרדכי אליאשברג (ע"ע) ומר' ראובן מדינאבורג [=דווינסק], שהשפיע על דרכו בהלכה. עם־זאת גברו בנפשו יסודות ההתלהבות, הפיוט והנהיה למסתורין, והוא עסק בענפים רבים מתחום זה: מקרא, אגדה, קבלה, פילוסופיה דתית, חסידות וכד'. הראי"ה התעניין גם בעולם־המחשבה הכללי ובתרבות הכללית, ורכש בזה ידיעות רבות. מראשית דרכו נתייחד בכוח האמונה ובאהבה עזה לאדם, לישראל ולא"י, ומידות אלו, יחד עם שליטתו בכל מקצועות התורה וכוח־ההבעה הרב שניחן בו, עשאוהו לדמות מרכזית גדולה בעם־ישראל כולו.

ב 1888, לאחר שנות לימודים בעיירות לוצין, סמרגון, וולוז'ין ופוניווז', נתקבל הראי"ה לרב בזיימל, מחוז קובנה. ב 1895 היה לרבה של באוסקה (ע"ע), לטוויה. ב 1904 עלה לא"י, להיות רבה של יפו, לפי הזמנת קהלה, אך למעשה היה רבו של כלל היישוב העברי החדש בא"י, שיפו היתה מרכזו; בחותמו חקק: „עבד לעם קדוש על אדמת הקודש. פה עיר־הקודש יפו והמושבות". בתוקף פעילותו כרב המושבות התיר להן בשנת־השמיטה תר"ע למכור את קרקעותיהן לנכרים, כדי שיוכלו להמשיך ולעבדן; בכך המשיך את ההתר הנודע משנת תרמ"ט — ועל כך ע"ע שמטה. הראי"ה סבר, כי קדושת עם־ישראל וקדושת א"י אינן בטלות לעולם, חרף כל הירידות והקלקולים, וכי תנועת שיבת־ציון המתחדשת היא „אתחלתא דגאולה", המבשרת את ימות־המשיח. תפיסה זו העמיקה אצלו את הזיקה לכל אדם מישראל, ובפרט לאלה המתמסרים לבניין־הארץ. בכוח תפיסתו־זו היה למנהיגה הרוחני של תנועת הציונות הדתית — ועל כך ע"ע ציונות, עמ' 597/8. אעפ"כ לא נמנע מלבקר, ובחריפות, ציונים — על מעשיהם בדברים שבין אדם למקום, וגם הרדים — על יחסם, מעשיהם ומחדליהם לגבי א"י ובניינה המחודש. קירוב רחוקים נראה לו צורך עיקרי וחיוני, וכך הנהיג את רבנותו, עם שעמד בתוקף על קיומה המלא של ההלכה. הראי"ה קיים קשרים הדוקים עם המושבות וערך בהן ביקורים תכופים. הודות לאישיותו ולדרכי־הנהגתו נודעה לו השפעה רבה בא"י של תקופת העליה־השניה, בתחומי הרוח והמעשה גם יחד. התרשמות עמוקה מאישיותו משתקפת גם בזכרונותיהם של אלה מאנשי הדור ההוא שרחקו מאד מדרכיו.

הרב אברהם יצחק הכהן קוק

ב־1914 נסע הראי״ה לאירופה להשתתף בוועידת־היסוד של אגדת־ישראל (ע״ע), ומשנבצר ממנו לשוב לא״י בגלל פרוץ מלה״ע I, שהה בגרמניה ואה״ב בזאנקט גלן, שוויץ, עד 1916. אז קיבל עליו, זמנית, להיות רבה של קהילת „מחזיקי־הדת״ בלונדון, ושם ישב עד 1919. בלונדון סייע לפעולה המדינית־הציונית ויצא בחריפות נגד המפריעים להשגת הצהרת־בלפור. ב 1918 קרא ליהדות העולם לסייע בידו בהקמת תנועת „דגל־ירושלים״, שנועדה להשלים את הבחינות הרוחניות של התחיה הלאומית. זמן־מה עורר הדבר עניין מסוים, ואף נוצרו הסתדרויות אחדות באנגליה, בהולנד ובשוויץ, אך לא נמצאו לתנועה כוחות ארגוניים־מעשיים והיא בטלה עד־מהרה.

עם שובו לא״י (1919) היה הראי״ה לרבה של ירושלים (ע״ע, עמ׳ 337), ועם הקמת הרבנות (ע״ע) הראשית לא״י (1921), נבחר לראש ביה״ד הגדול, ובכך היה לרב הראשי (האשכנזי) הראשון לא״י; במשרה זו כיהן עד פטירתו. את הקמת הרבנות הראשית ראה כצעד ראשון בחזונו להחיָאת הסנהדרין (ע״ע), חזון שעמד במרכזה של פעילות עניפה שהקדיש לה שנים מרובות. הקמת הסנהדרין היתה בעיניו צעד חיוני להחיָאת א״י כמרכז רוחני ליהודי העולם וכ„אור לגויים״ — וזאת כחלק מקידום תהליך הגאולה. עם זה ראה במוסד הרבנות מכשיר מעשי לתיקון החיים, ובכך תרם לקידום ממשי של המשפט העברי (ע״ע, עמ׳ 690/1). פעולתו בירושלים לא היתה שונה באָפיה מזו שביפו, אלא שנאלץ להגביל את פעולתו בתהום הרוח עקב עומס התפקידים המעשיים. כאן נתקל גם בקשיים מרובים, ואף הותקף קשות ע״י קנאים מן החוגים הקיצונים באגודת־ישראל ומקרב היישוב־הישן (ע״ע „נטורי קרתא״). אלה שללו את עצם מוסד הרבנות הראשית וסרבו להכיר ברבנותו של הראי״ה בגלל יחסו לציונות ודרכו ללמד־זכות על מי שאינם שומרי מצוות בדברים גלויים ונועזים שאותם פרסם גם בדפוס. מתנגדיו התארגנו ב„עדה חרדית״ נפרדת, בהנהגת ר׳ י.ח. זוננפלד (ע״ע). יחסו של הראי״ה לרודפיו היה סלחני ללא־גבול, ברוח אהבת־ישראל שלו. לתנועת ה„מזרחי״ (ע״ע), הרואה בו עד היום את מורה־דרכה, התייחס בהערכה, אך לא ראה בה אמצעי מספיק להגשמת שאיפות תחיית־הקודש שלו. הראי״ה תכנן מבנה חדש גם לחינוך הישיבתי: ייסוד „ישיבה מרכזית עולמית״, שאליה יבואו בחירי כל הישיבות בעולם וילמדו בה לימודי יהדות ברמה גבוהה ולפי תכנית הכוללת מקרא ותלמוד, הלכה ואגדה, מחשבת היהדות ומדעים — הכל ברוח האמונה והמסורת -- ולצדם תורת הנאום והכתיבה, כדי שיוכשרו לשמש מנהיגים רוחניים לעם היהודי. כיסוד לכך יסד הראי״ה ב 1924 ישיבה בירושלים, שייחודה ביחסה לא״י ולנושא מחשבת־היהדות והיא נודעת בשם „מרכז הרב״ (ע״ע א״י, עמ׳ 1016). לאחר פטירתו עמדו בראש הישיבה תלמידו המובהק ר׳ י.מ. חרל״פ (ע״ע), בנו ר׳ צ.י. קוק (ע״ע) וחתנו, ר׳ נ. רענן.

ב 1924 ביקר הראי״ה באה״ב, בראש משלחת רבנים, למען מוסדות־התורה בא״י. ב 1929 הגן בתוקף על זכותו של העם היהודי על (ה)כותל (ה)מערבי (ע״ע), הזעיק על הפרעות ותבע נמרצות מהשלטונות הבריטיים לעמוד בפרץ. הוא התריע נגד הגזירות על העליה וההתיישבות, קרא לעליה לא״י ועודד את רוח היישוב בתקופות קשות ביותר.

ב 1934 נקט הראי״ה עמדה בלתי־פופולרית בחוגים רחבים, בקשר למשפט סטבסקי וחבריו, שהואשמו ברצח ארלוזורוב (ע״ע). הראי״ה היה משוכנע בחפותם מפשע והתמסר בכל־כוח השפעתו להשׂגת זיכוּיָם ושחרורם. בכך קומם עליו את תנועת־העבודה הציונית, וזו יצאה נגדו בחריפות קיצונית; וזאת בנוסף לחוגים החרדים, שהמשיכו במלחמתם בו עד פטירתו.

מ ע ו ל ם ר ע י ו נ ו ת י ו. עיקר יניקתו של הראי״ה מעולם הקבלה, על תכניו וסמליו, ואין השקפה במסכת רעיונותיו שאינה מעוגנת בעולם זה. ייחודו בכך, שלמרות עמידתו בזיקה מוחלטת לעולם הקבלה, שלט יפה בדרכי המחשבה החדשות ובידע הרב שהחל מצטבר בתחומי־הדעת הכלליים, ואף חתר לבטא את עמדותיו במושׂגים מודרניים. לצד חוויותיו האמוניות־האישיות, שחי אותן באינטנסיוויות רבה, הקדיש הראי״ה תשומת־לב עמוקה להתמודדות עם בעיית הכפירה המתפשטת, ועם העובדה כי דווקא נושאי־דגלה הם מראשי העושים בבניין א״י. הוא הדגיש, כי התנועה הציונית התעוררה בסוף המאה ה 19, שהיתה תקופה של החלשה כללית במצב הדת בעולם. אעפ״כ האמין, כי יסוד הקדושה שבתהליך שיבת־ציון, שהוא כעת, במידה רבה, רק ב„איתכסיָא״, יהיה לבסוף גם ב„איתגליָא״, והכל יכירו כי חיי־קודש מלאים יכול עם־ישראל לחיות רק בא״י. הראי״ה עמד על כך, כי הירידה הכללית במצב הדת חלה בה בשעה שהאנושות הגיעה לדרגה גבוהה־ביותר בצמיחתה התרבותית. הטרגדיה של האדם המודרני היא, לדעתו, בכך, שלא ידע להתקדם בתחום האמונה כשם שעשה בשאר התחומים, ומכיוון שנשאר תחום זה בדרגה נמוכה, עזבוהו רבים. הראי״ה מנה 3 יסודות עיקריים לשינוי הערכים שהביא לאי־סיפוק מהאמונה: א. האדם, גם הפשוט, מודע כיום לעובדה שהוא משתייך לחברת־האדם הגדולה, ומכאן ביקָרתו לגבי מסורות הנראות לו מצומצמות, מוגבלות ומנוגדות לחברתיות האנושית; ב. התמונה המדעית המאקרו־קוסמית של העולם נראית כמתנגשת עם ההשקפה המסרתית; ג. רעיון האוולוציה, המשמש לא רק כתאוריה במדעי־הטבע, אלא גם כמורה־דרך תרבותי, מערער־לכאורה את עיקרי־היסוד של מחשבת האמונה. כדי להעמיד על האמת יש, לדעת הראי״ה, צורך לגלות לבני־הדור את מושגי היהדות לעָמקם ולרחבם, תוך שאיבה מרובה מעולם הנסתר, שהראי״ה ניסה לתת לתכניו ביטוי נגלה ומודרני. הראי״ה האמין כי הכפירה היא מאורע חולף בהיסטוריה, וכי הניצוץ הפנימי החבוי בעצם ההתעוררות החברתית ישפיע לבסוף בכיוון האמונה הצרופה. הוא ביקר את האידאולוגיות השׂמאליות לסוגיהן על שהגבילו את עניינן לבעיות החָמריות בלבד, ואת אנשי הדת — על שאינם מתעניינים בשאלות חברה ותיקון יישובו־של־עולם אלא בתיקון־נשמה בלבד. לדעתו, יראת ה׳ אינה צריכה בשום אופן לסלק את המוסר הטבעי או לעמוד במקומו, אלא, אדרבה, לבנות על־גביו.

הראי״ה סרב לראות ניגוד בין הקודש ובין החול, וסבור היה כי החול הוא יסוד הכרחי לקודש. לפיכך גם הדגיש, כי פעילות הרוח יכולה לבוא רק מתוך בריאות הגוף וקרא לפעילות גופנית ולהתעמלות, שהיו אז מעשים „זרים״ לפי תפיסת החרדים. לדבריו, הדעה שהקדושה היא רוחניות גמורה נתעוררה בעם היהודי בגלותו, משנותק מקיום נורמלי בארצו, וע״כ אינה נורמלית.

בנאומו בפתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים (1925), צידד בלימוד מדעים חילוניים כהשלמה ללימוד התורה, אך הזהיר מפני סכנת ההשפעות הזרות, בהדגישו כי המדע יכול רק ללמד עובדות אך לא להורות דרך ולא „ליצור״ את האדם כראוי לו. לדעת הראי״ה קיימת התעלות קבועה בעולם לקראת ימות־המשיח, ואז יתקיים החזון של „ומלאה הארץ דעה את ה׳״ וישרור שלום אוניוורסלי. הלאומיות היא שלב בדרך לאוניוורסליזם, ובעם ישראל בחר ה׳ להצעיד את העולם לקראתו. הלאומיות היהודית שונה באשר מקורה אלוהי, ואת היחס הקדוש שבין עם־ישראל לא״י אין להשוות ליחס הטבעי שבין כל עם אחר לארצו, שהוא קשר היסטורי. — וע״ע פילוסופיה יהודית, עמ׳ 688/9.

הראי"ה פיתח מחשבה מקורית ונועזת בנושא התשובה — ועל כך ע"ע תשובה. וע"ע השארות הנפש, עמ' 464.

כתבי הראי"ה רבים ומגוונים. חיבור־נעוריו הוא „חבש־פאר" (תרנ"א) — בירורי־הלכה והטפת־מוסר על הזהירות הנחוצה בהנחת תפילין כהלכה. לאחר שעלה לא"י הופיעו „עץ־הדר" (תרס"ז) — בירור אי־כשרותם של האתרוגים המורכבים, ו„שבת־הארץ" (תר"ע) — על הלכות שמטה (ע"ע) והתרה בזמן־הזה ע"י מכירה לנכרי; בסוגיה זו היה הראי"ה מראשי המדברים. מאלפי תשובותיו בהלכה כונס חלק קטן לאחר פטירתו, בספרים „משפט־כהן" (רובו בענייני מצוות התלויות בארץ); „דעת־כהן" (על יו"ד) ו„עזרת־כהן" (על אהע"ז). חיבורו הגדול על כל הש"ס הוא „הלכה ברורה". עניינו, לחבר את מסקנות הפוסקים לשיטותיהם עם מקורותיהם שבתלמוד, ולגרום שלימוד ההלכה יהיה אחיד ושלם למן המקורות ועד למסקנות ההלכה־למעשה. מספר זה נדפס עד־עתה למסכתות ברכות, ביצה וסוכה. „באר־אליהו" הוא ביאורו לרמזי הגר"א ל„חושן־משפט". בפירושו לסידור התפילה, „עולת ראיה" (תרצ"ט—תש"ט), באה לידי ביטוי שלם־יותר הגותו המיוחדת, שבחלקה נדפסה כבר בחייו בחוברות קטנות (כגון: "אדר־היקר", „עקבי־הצאן" [תרס"ו], „ערפלי־טוהר" [תרע"ד], „ראש מלין" [על מדרש האותיות — תרע"ז] ו„אורות" [תר"ף]), ובחלקה לאחר פטירתו („חזון־הגאולה", „אורות־התורה", „אורות־ישראל", „מוסר אביך" ועוד). אף איגרותיו, שהופיעו בחלקן בחייו („איגרות ראי"ה" [תרפ"ג]) ובמהדורה מושלמת (א'—ג') לאחר פטירתו שייכות בעיקרן לתחום המחשבה.

רוב ספרי הראי"ה הוכנו לדפוס ע"י בנו, ר' צ. י. קוק (ע"ע). חטיבה מיוחדת מהווה הספר „אורות־הקודש", שנסדר ונערך בידי תלמידו ר' דוד הכהן („הנזיר"). בספר זה, כברוב דברי המחשבה של הראי"ה, שלטת המגמה להביע את עולם המחשבה של הקבלה בשפת המחשבה של הזמן החדש. הראי"ה חשב זאת לנחוץ למען גילוי המאור שבתורה לבני הזמן החדש, ובכך ראה את הדרך לקירוב רחוקים.

הראי"ה היה סופר שהביע את פנימיותו מתוך דחף פנימי ליצירה. מעולם לא ניסח בכתב תפיסת־עולם שלימה וסדורה. אך זו עולה־מעצמה מתוך כתביו והסידור והעריכה הנ"ל מסייעים להכרתה לא־מעט; אך גם לאחר העריכה מובעת הגותו כשירה סוערת. הראי"ה כתב גם שירים. הם הופיעו בחלקם במקומות שונים, ובספר מיוחד, „אורות הראי"ה". רבים מכתבי הראי"ה עדיין לא נדפסו.

ייחודו של הראי"ה ביכלתו למזג בתוכו מה שנדמה כהפכים: מסורת ומודרניזם, אורתודוכסיה וסובלנות, נפש פיוטית וכשרון מעשה, הלכה ומסתורין. כן נתייחדה דרך הנהגתו באפיה האנושי והישיר, בלא כל נטיה פוליטית או תועלתנית. משום־כך נחשב הראי"ה, בעיני חוגים רחבים, לא רק למנהיג יחיד בדורו אלא גם לדמות של מנהיג אידאלי ורועה רוחני במדינת־ישראל המתחדשת.

י. צ. רימון, ראי"ה הכהן ק' ורעיון התחיה, תרפ"ב; י. ל. הכהן פישמן, תילדות הרב (אזכרה, א'), תרצ"ז/ח; י. רפאל, כתבי הרב (שם); א. מ. ליפשיץ, הרב (שם); מ. צ. נריה, הרב, תרצ"ח; י. ב. אפרתי, חזון הגאולה במשנת הרב ק', תשס"ז; הנ"ל, הסניגוריה במשנת הרב ק', תשי"ט; ש. אבידור, האיש נגד הזרם, תשכ"ב; ה. ליפשיץ, הוגים וחוזים, תשכ"ה; הנ"ל, ישראל בתווך, חזון ימינו הגדולים במשנת מרן הראי"ה ק', תשכ"ח; נ. רוטנשטרייך, המחשבה היהודית בעת החדשה, ב', 252—276, 1962; צ. ירון, משנתו של הרב ק', תשל"ד; I. Epstein, *A. J. H. K.. His Life and Works*, 1951; S. H. Bergman, *Faith and Reason*, 121—141, 1961.

מ.

קוק, סר אדוורד — Sir Edward Coke — (1634—1552), משפטן אנגלי שמהלך חייו שזור בחייה הפוליטיים של בריטניה בתקופתו (ע"ע ממלכה מאחדת, עמ' 834). ק' כיהן לסירוגין כיועץ־משפטי לכתר, כיו"ר ביה"נ וכשופט. ה Institutes (1644—1628) וה Reports (1659—1600) שלו תופסים מקום מרכזי בספרות המשפטית האנגלית. הם נתחברו בשנים שהמשפט המקובל (ע"ע) היה במצב של אי־סדר מוחלט; הוראותיו וכלליו היו מצויים בקבצים שנתיים, כגון Year Books, ובמעשי־חקיקה נפרדים ושונים (statutes). תרומתו של ק' התבטאה בתמצות הכללים הישנים ובהתאמתם לשימוש חדיש, אגב שימוש נרחב בהלכות השונות שנפסקו ביה"ב. חיבוריו, שזכו להכרה כללית ונתקבלו כסיכום מוסמך של ההלכה, השפיעו תקופה ממושכת על דרכי התפתחותו של המשפט המקובל.

לפעולותיו של ק' כשופט היתה השפעה מכרעת בהבטחת עליונותו של המשפט עפ"נ רצונם של המלך ובעלי־שררה אחרים. על רקע זה התנגש ק' לא־אחת עם המלך ג'ימז I (ע"ע), ובשל מאבקו התקיף למען הבטח כפיפות המלך לחוק אף פוטר (1616) מכהונתו כשופט, בהשראת יריבו הגדול פ. ביקון (ע"ע). ב 1620 חזר ק' לביה"נ כמנהיג האופוזיציה, ובשנותיו האחרונות זכה להשגים ניכרים במאבקו למען שלטון החוק בממלכה.

S. E. Thorne, *Sir E. C., 1552—1952*, 1957.

קוק, ג'ימז — James Cook — (1728, מרטן־אין־קליולנד, אנגליה — 1779, קיאלקקואה, הוואי), מגדולי מגלי הארצות ויורדי־הים. ק' היה בנו של פועל חקלאי. בגיל 18 היה לנער־סיפון במפרשיות־משא שהפליגו בים־הצפוני. ב 1755 הוצע לו פיקוד משלו. במקום זה התנדב לצי המלכותי כמלח פשוט ושירת על אניית־מלחמה בריטית בצפון־אמריקה. בגיל 29 פיקד על אניה קטנה. ק' השתתף בקרבות „מלחמת שבע השנים" וגם עסק במיפוי הנהר סינט לורנס (ע"ע). בזכות כשרונו הרב, רצונו החזק ולימודיו העצמיים הבלתי־פוסקים (במתמטיקה, אסטרונומיה, מדידות ושרטוט מפות), מונה ב 1763 לבצע סקר מדוקדק של ניופנדלנד.

ב 1768 הועמד בראש משלחת מדעית של החברה המלכותית והאדמירלות, שיצאה לטהיטי לצפות במעברו של כוכב־הלכת נוגה (3.6.1769). למסע הצטרפה קבוצה של חוקרי־טבע מן החברה המלכותית ובראשם ג'. בנקס (ע"ע). מטרה נוספת היתה לגלות את „היבשת הדרומית הגדולה", שלפי ההשערה שרווחה אז השתרעה מניו־זילנד ועד דרום־אמריקה (וע"ע אוסטרליה, עמ' 1009). ק', שנתמנה לקצין, הפליג (1768) באניית־העזר הקטנה „אנדור" (Endeavour) לאורך החוף המזרחי של אמריקה־הדרומית, הקיף את כף־הורן, חצה את דרום האוקיאנוס־השקט והגיע לטהיטי. לאחר שערך תצפיות אסטרונומיות בטהיטי, חקר את חופי ניו־זילנד, שעל דבר קיומה הודיע טסמן 100 שנה קודם; ק' הקיף את שני האיים ומיפה את חופיהם. אח"כ חצה את ים־טסמן וגילה את יבשת אוסטרליה (19.4.1770). הוא מיפה את כל חופה המזרחי ושב וגילה את מיצר טורס (ע"ע), שבין אוסטרליה וגינאה החדשה; ק' גם מיפה חלקים של זו האחרונה. ב 1771 שב לאנגליה דרך יאווה וכף התקווה־הטובה. בזכות תשומת־לבו לתזונת אנשיו חזר הביתה בלא שאיש מצוותו ימות בצפדינה (ע"ע), והדבר פרסם את שמו ברחבי הצי המלכותי. מסעו המוצלח הביא לכך שגם להבא צורפו אנשי־מדע למשלחות הצי.

ג'ימז קוק (שירות ההסברה הניו־זלנדית)

ב 1772 יצא למסעו השני, שנועד להכריע את שאלת קיומה של היבשת הדרומית. הפעם הפליג בשתי אניות־עזר „רזוליושן" (Resolution) ו„אדונצ'ר" (Adventure), דרך כף התקווה־הטובה ומשם דרומה עד לקו־הרוחב ′10 °71. בכך היה הראשון שחצה את חוג הקוטב הדרומי. מאחר שלא נתקל בשום יבשת המשיך לניו־זילנד וזו שימשה לו

בסיס לגילוי ומיפוי עשרות איים מצפונה. בחורף 1773 הדרים פעמיים עד קו־הרוחב 71° ושוב לא נתקל ביבשת. לאחר מסע גילוי ומיפוי באיי האוקיאנוס־השקט (מאיי המרקיזס במרכזו ועד להבדידים החדשים וקלדוניה החדשה במערב), הפליג חזרה לאנגליה (1775) דרך כף־הורן. לרגל הצלחתו הגדולה הועלה לדרגת קפטן ונבחר לחבר „ההברה המלכותית".

כעבור שנה התנדב ק' לעמיד בראש משלחת שיצאה לגלות בצפון־אמריקה את המעבר הצפוני־מערבי בין האוקיאנוס־השקט לאוקיאנוס־האטלנטי (ע"ע ספנות, עמ' 249), או את המעבר הצפוני־מזרחי סביב סיביר. ב 1776 הפליג למסעו השלישי והאחרון, בשתי אניות „רזוליושן" ו„דיסקורי" (Discovery), דרך כף התקווה־הטובה. תחילה יצא לדרום האוקיאנוס־השקט ואח"כ לצפונו — למיפוי חופיה הצפוניים־מערביים של אמריקה הצפונית. בדרכו גילה את האי כריסמס ושב וגילה־מחדש את איי הוואי (ע"ע הויי). לאחר שעבר את מיצר ברינג נעצר ע"י קרחונים (בקו הרוחב 70°10' צפון) וחזר להוואי לצורך שיפוצים, לפני נסיונו השני לחדור צפונה. בקיאלק־קואה שבחוף המערבי של האי חשבוהו הילידים תחילה לאל שנתגלה להם, אך כעבור שבוע הרגוהו אותם הילידים עצמם כשניסה להחזיר סירה שנגנבה. שתי אניותיו חזרו בשלום לאנגליה (1780).

למסעותיו הארוכים של ק' נודעת חשיבות מדעית רבה, בעיקר בהבהרת דמותו של חצי כדה"א הדרומי. אע"פ שהכלים שנעזר בהם לא היו משוכללים, כוללים יומניו המפורטים והמפות ששרטט, ידע מהימן רב, בתחומים שונים, על הארצות שעבר ליד חופיהן. בין המקומות המנציחים את שמו — איי ק' באוקיאנוס־השקט, השייכים לניו־זילנד. ב 1777 פרסם A Voyage Towards the South Pole („המסע לעבר הקוטב הדרומי").

A. Kitson, *Captain J. C.*, 1907; H. Carrington, *The Life of Captain C.*, 1939; M. Holmes, *Captain J. C.*, 1952; J. C. Beaglehole (ed.). *The Journals of Captain C.*, I-III, 1955—67; G. M. Badger (ed.), *Captain C., Navigator and Scientist*, 1969.

ז. בב.

קוק, סר וִילְיִם פוֹד'רְגִיל — Sir William Fothergill Cooke — (1806—1879), ממציא אנגלי. ב 1836 החל בנסיונות לפתח טלגרף חשמלי, בשותפות עם צ'רלז ויטסטון (Wheatstone) [ע"ע טלגרף, עמ' 732]). ב 1837 הציגו השניים את טלגרף המחטים ורשמו אותו כפטנט. המכשיר היה מורכב מלוח שעליו רשומות אותיות הא"ב ובמרכזו חמש מחטים מגנטיות ע"ג צירים. העברת זרמי חשמל בשניים מתוך חמישה תילי חשמל, שהיו מתוחים עפ"נ הלוח, גרמה לשתי המחטים לסטות ולהצביע על אחת האותיות. ההמצאה היתה מבוססת על תגלית של הפיסיקאי הדני ארסטד (ע"ע), שזרם חשמלי מפעיל מומנט סיבוב על מחט מגנטית (ע"ע אלקטרומגנטיות). הצורך בחמישה תילים להולכת הזרמים ייקר את ההמצאה ומנע שימוש נרחב בה.

ב 1845 רשמו השניים פטנט לטלגרף חשמלי שהיה מבוסס על מחט יחידה. מכשיר זה היה זול יותר מקודמו, ומספר חברות טלגרף בבריטניה השתמשו בו משנת 1846, אך הטלגרף של מורס תפס את מקומו.

קוק, פְרֶדְרִיק אַלְבֶּרְט — Frederick Albert Cook — (1865—1940), רופא אמריקני וחוקר ארקטיקה (ארקטיס) ואנטארקטיקה (ע' ערכיהם). למד רפואה באוניברסיטת ניו־יורק, וב 1892/3 הצטרף כדופא־מנתח למשלחת פירי (ע"ע) לארקטיקה. ב 1897/9 השתתף במשלחת בלגית לאנטארקטיקה. בשנים 1903—1906 עמד בראש משלחת שהעפילה, לדבריו, לפסגת הר מקינלי (6,180 מ') באלסקה (ע"ע). ק' נתפרסם וזכה לכבוד רב כשטען כי הגיע לקוטב הצפוני באפריל 1908, במסע שערך עם אסקימואים. סמוך לכך הודיע פירי כי הוא ש„כבש" את הקוטב הצפוני ב 1909. דיווחו של ק' נדחה מיד בידי פירי; מאוחר יותר דחוהו גם חוקרים אחרים, משלא עמד במבחן המציאות. ב 1923 הסתבך ק' בשערוריה של בארות־נפט בטכסס ונידון ל 14 שנות מאסר. כעבור 5 שנים שוחרר, וב 1940 זכה למחילה מהנשיא פ. ד. רוזוולט. ק' כתב מספר ספרים, ביניהם: Through the First Antarctic Night („בלילה האנטארקטי הראשון"), 1900; To the Top of the Continent („לפסגת היבשת"), 1907; My Attainment of the Pole („הגעתי לקוטב"), 1911.

קוק, צְבִי יְהוּדָה (נו' 1890, זימל [פלך קובנה]), ראש ישיבת „מרכז הרב" בירושלים ובעל השפעה בחוגי הציונות הדתית.

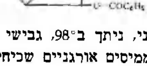
ב 1904 הגיע לא"י יחד עם בית אביו, הרב א. י. קוק (ע"ע). למד מפי אביו וכן בישיבת „תורת חיים" בירושלים. פרסם מאמרים בענפים שונים של תורה ומחשבת היהדות וערך קובץ עיוני־ספרותי בשם „התרבות הישראלית" (תרע"ג). ב 1914 יצא להשתלם בהלברשטט שבגרמניה. בפרוץ מלה"ע I הצטרף להוריו בשוויץ (שם נתעכבו במלחמה), ומשם נסע בעקבותיהם, ללונדון. אחרי המלחמה שב עם הוריו לא"י, וכאן פעל לצד אביו בישיבתו בירושלים. לאחר פטירת אביו התמסר לסידור עזבונו, ורוב כתבי אביו הנדפסים הופיעו בעריכתו. כן חיבר קונטרסים ומאמרים רבים להסברת אישיותו ותורתו של אביו. ויכוח נמרץ ניהל עם מתנגדי הציונות והאדישים לה שבין החרדים, ובהקמת מדינת־ישראל ראה „אתחלתא דגאולה". למעמדו הי־מרכזי בציבור הציוני־הדתי הגיע עם ההתחדשות שבאה בישיבת „מרכז הרב", משהחלו מגיעים אליה, במספרים גדלים והולכים, בוגרי ישיבות „בני־עקיבא" ושאר ישיבות־הנוער. מעתה היה למורה־דרך לחלק חשוב מבני „דור הכיפות הסרוגות". מעורבותו במתרחש במדינת ישראל גברה בייחוד לאחר מלחמת ששת הימים ושחרור נחלת האבות. מאז מלחמת יום־הכיפורים הוא לוחם בהתמדה בכל מגמה לוויתורים טריטוריאליים ובכל גילויי רפיון באמונה במדינת ישראל ובייעודיה. הוא תובע התנחלות בכל שטחי א"י, ותלמידיו, שנתגבשו ב„גוש אמונים", הם הגוף המיליטנטי ביותר בתחום זה. חלק ממאמריו כונס בספרו „לנתיבות ישראל", תשכ"ז.

הרב צבי יהודה קוק
(פוטו יעקובי, ירושלים)

קוֹקָאִין (cocaine), אלקלואיד (ע"ע) המופק מצמח הקוקה — אמריקנית או מחודדת (Erythroxylon coca) — הנמנית עם משפחת הקוקיים (Erythroxylaceae). במשפחה זו שיחים ועצים טרופיים. הקוקה היא שיח ירוק־עד. העלים מסורגים, הפרחים צהובים וקטנים ודומים לפרחי פשתה (ע"ע). הפרי דמוי ענבה. הצמח גדל בר בדרום־אמריקה, במיוחד בצ'ילה, בפרו ובבוליוויה; האינדיאנים שם לועסים את העלים כדי להתגבר על עייפות ועל רעב והוא משמש להם חומר מעורר (stimulant).

מבנה הק' הוא

הק' הוא בסיס אורגני, ניתך ב־98°, גבישי ובעל טעם מריר, נמס במים ובכוהל וגם בממיסים אורגניים שכיחים אחרים, וכן בשמנים

ובשומנים. ההידרוכלוריד מסיס מאד במים ובד"כ משתמשים בו ברפואה ב־צורה זו.

שימושו הרפואי התחיל בסוף המאה ה 19, אך כבר ב 1860 הפיקו אותו בצורה נקיה ע"י מיצוי עלי קוקה. ב־1884 פרסם פרויד (ע"ע) ספר על תכונות הק'. מבנה המולקולה ידוע מ 1898, ואת הסינתזה הראשונה ביצע ר. וילשטטר (ע"ע) ב 1902.

קיקה מהוררת (Erythroxylon coca)
1. פרח ; 2. פרי

הק' שימש להרדמה מקו־מית ברפואה, ובמיוחד ב־רפואת־עיניים, אולם תרכו־בות סינתטיות חדישות, כגון נובוקאין ופרוקאין, תפסו את מקומו בהיותן רעילות פחות ונעדרות סכנת התמכרות. ק' בכמויות קטנות־יחסית גורם לשיתוק ולחוסר רגישות, להתכווצויות, לירידת לחץ־הדם ולאיבוד הכרה; ובכמויות קצת יותר גדולות — להרעלות קשות ואף למוות, ע"י הפסקת פעולת הנשימה. המנה הקטלנית שונה מאדם לאדם — בין 20 ל 1,200 מ"ג; לכן שימושו הרפואי חיצוני בלבד. ההתמכרות לק' היא מחלה קשה. המכורים לסם זה מריחים או שואפים את האבקה לנהיריהם, או מזריקים לעצמם את תמיסתה. המתמכרים מסוגלים לפתח עמידות ולסבול אף יותר מ 5 גר' ליום. קשה ביותר להשתחרר מן ההתמכרות לק', אף שהרגשת התרוממות־הרוח הנגרמת בהתחלת פעולתו הולכת והופכת להרגשת מועקה ודכאון עמוק. וע"ע סמים משכרים.

K. W. Bentley, *The Alkaloids*, 1957; S. W. Pelletier (ed.), *Chemistry of the Alkaloids*, 1970.

ש. פט.

קוקה, ע"ע קוקאין.

קוקו נור (או צ'ינג הי, Ch'ing Hai, Koko [Kuku] Nor),

ימה מלוחה בפרובינציה צ'ינג הי (ע"ע) שבצפון־מזרח טיבט (ע"ע), סין. הימה נמצאת בחלקו הנמוך ביותר של אגן טקטוני סגור, שבין שלוחה דרומית של הרי נאן שאן לבין הרי ק"נ, שהם שלוחה צפון־מזרחית של הרי קונלון (ע"ע). מקומה וצורתה נקבעו ע"י מורנות של קרחונים שגלשו בעבר מההרים, המקיפים אותה משני עבריה. פני הימה הם בגובה 3,205 מ' מעל פני הים. שטחה המירבי כ 4,400 קמ"ר ועמקה המירבי 38 מ'. יש תנודות עונתיות גדולות בהקפה ובעמקה. בשוליה המערביים שטחי ביצות נרחבים. הימה קפואה 4—5 חדשים בחורף. שטח האגן המתנקז אליה כ 25,000 קמ"ר. היישוב מסביב לימה דליל מאד, וכולל ברובו נוודים.

קוקוס (Cocos), סוג צמחים ממשפחת הדקליים (ע"ע). הק'

משתייך לשבט הקוקוסיים, שעמו נמנים 13 סוגים הגדלים בעיקר באמריקה הטרופית. רק הסוג ק', שהוא בן מין אחד — אגוז הק' (C. nucifera), צמח תרבותי, מהחשובים ביותר, שפירותיו מנוצלים לשמן ולסיבים — תפוצתו הראשונית היתה מוגבלת לאמריקה הטרופית. משם הוכנס לתרבות כמעט לכל הארצות הטרופיות בעולם. מצויות עדויות על גידול הק' בהודו כבר במאה ה 10 ובצילון — במאה ה 3 לפסה"נ. הק' הובא לאמריקה מפולינזיה (משם כנראה מוצאו) זמן־רב לפני בוא קולומבוס לשם.

אגוז הק' הוא דקל חד־ביתי. גבהו עד 30 מ'. קורתו נטויה־במקצת ודקה־למדי. עליו ארוכים מאד ומנוצים לעלעלים רבים שהקצה שלהם מסתיים בחוד ארוך. שזרות התפרחות מסועפות ונישאות בחיקי העלים התחתונים של הנוף. התפרחות בעלות פרחים חד־מיניים. הפרחים האבקניים מרובים וערוכים בחלקה העליון של השזרה. הפרחים העלייניים גדולים. הפרי הוא „אגוז הק'", שאינו אגוז אלא בית־גלעין גדול המכיל זרע אחד. הפירות צבורים יחד (10—20). אורך כל אגוז כ 20 ס"מ ורחבו כ 15 ס"מ ויותר. לפרי 3 קליפות: החיצונית דקה וירוקה, הבינונית עבה מאד ועשויה שכבה עבה של סיבים, והפנימית קשה־אבנית. הזרע כדורי וגדול, קליפתו דקה מאד ולו אנדוספרם לבן וקשה, שבתוכו יושב עובר צעיר. לפני שהפרי מבשיל האנדוספרם כולו נזיל, שקוף ומתוק־חמצמץ. עם הבשלת הזרע מופיעות בו בהדרגה טיפות־שומן והנוזל הופך לאמולסיה חלבית המתקשה בחלקה (בדומה לחלבון ביצה שלוקה) — הקופרה; השאר הופך לנוזל מימי (המכיל סוכר ושמן). על הקליפה הקשה נראים 3 שקעים, שאחד מהם גדול ועמוק־במקצת מן השאר. מתחת לשקע הגדול יושב העובר. בנביטתו חודר קצה הפסיג לתוך חלל־הזרע והופך לאיבר־ספיגה (מציץ); אותה שעה פורץ הנדן את הגומה הגדולה של הקליפה הקשה ושל יתר הקליפות. נביטת זרעי הק' איטית מאד ועשויה להימשך למעלה משנה. הקליפה הסיבית מאפשרת לאגוז לצוף זמן־רב על־פני ימים ואוקיאנוסים, והקליפה האבנית שומרת על הזרע לבל יחדרו לתוכו מים ולבל ייפגע כושר נביטתו.

מ. ז.

ידועים טיפוסי ק' רבים. מיונם נעשה לפי גובה העץ, עובי קליפת הפרי, גדלו וצורתו, עמידותו בפני חרקים, תכלית הגידול — לשמן או סיבים — ועוד.

תנאי־הגידול הם: קרינת־שמש ממושכת, טמפ' שנתית ממוצעת של 29° וכמות משקעים שנתית של 1,200—1,300 מ"מ. מועד הניבה הראשונה ומשך פוריות העץ תלויים בתנאי־הגידול. בתנאים נוחים מתחילה הניבה בשנה החמישית, מגיעה לפוריותה המלאה בשנה העשירית ונמשכת עד גיל 60—80 שנה. הקטיף נעשה בידי מטפסים או במוטות במבוק מיוחדים. על שטח של 1 הקטר גדלים כ 100 עצים המניבים כ 600 פירות שתכולתם כ 1 טונה קופרה לשנה. לצורך הפקת הקופרה מקפידים שהאסיף יעשה במצב הבשלה מלאה של העצים, ואולם כשהסיבים הם תכלית הגידול מקדימים את האסיף.

כ 90% מכלל השטח העולמי של הק' מצויים באיזור שבין 20°־רוחב משני צדי קו־המשווה. אין לקבוע בדייקנות את הקפם של מסעי הק'. הוא נאמד ב־3.5 מיליון הקטר, ומזה כ ⅓ בפיליפינים. היצור העולמי נאמד ב 26.6 מיליון טון אגו־זים (1974), מזה כ 21.5 בדרום־מזרח אסיה (בעי־קר: פיליפינים [7.4], אינדונסיה [5.9], הודו [4.4], ציילון [1.3], טהי־לנד [0.8], והשאר באו־קיאניה (2.0), מכסיקו (1.0) ואפריקה (1.5; בעיקר מוזמביק, גאנה וטנזניה). היצוא העו־למי של הק' ומוצריו ה־עיקריים מגיע לכדי למע־

אגוז הקוקוס (Cocos nucifera).
דקל נושא פרחים ופירות

לה ממיליארד דולר לשנה (1974), ובאחוזים: אגוזים חיים — 0.5; מיובשים (desiccated) — 5.5; קופרה — 26.2; שמן — 61.3; כוספה — 6.5.

תוצרי חק׳. לק׳ חשיבות כלכלית עולמית רבה והוא חיוני למיליוני ילידים באיזור תפוצתו. יש כ 360 מוצרים העשויים כולם או חלקם מק׳. הגזע משמש למבנים, סירות, גדרות וכו׳, והעלים — לכיסוי גגות ולקליעת כובעים, מחצלות, מניפות, מחיצות ועוד. שכבת קליפת הפרי הפנימית הקשה משמשת בתעשיית כלי־אוכל, כפתורים ועוד. החשובה־מכל היא הקופרה, המכילה 60%־65% שמן, שמספר היוד שלו 8—10; בטמפרטורת החדר הוא נמצא במצב מוצק ופריך וב 24° הוא הופך במהירות לצלול וזך. שיעורן הגבוה (90%) של החומצות הרוויות שומר על השמן מפני קלקול והעלאת ריחות רעים הנגרמים ע״י חמצון. משקלן המולקולרי הנמוך־יחסית של החומצות משפיע על מסיסות השמן ונדיפותו. כל אלו מסייעות לשימוש השמן לצרכים מגוונים־ביותר, כגון: מרגרינה וחמרי־מזון אחרים, סבון, חמרי־ניקוי, תמרוקים, תרופות, חמרים פלסטיים, גומי סינתטי, סיכה, שמן־שיער ועוד. אף לשכבה הסיבית של קליפת הפרי — קויר (coir) — חשיבות כלכלית ניכרת; היא מכילה באופן יחסי מעט תאית והרבה ליגנין. הסיבים קצרים, גמישים, קלים ועמידים בפני מים־מלוחים והם משמשים להכנת כבלים לקשירת אניות, חבלים גסים, מברשות, ריפוד לכלי־רכב, איטום ועוד.

R. Child, *Coconuts*, 1964; J. G. Woodroof, *Coconuts: Production, Processing, Products*, 1970.

ש. ה.

קוקושקה, אוסקר — Oskar Kokoschka — (נו׳ 1886, פכלארן [Pochlarn]),

צייר אוסטרי. בשנים 1905—1909 למד ק׳ בביה״ס למלאכות ולאמנויות בווינה ועבד בארגון הווינאי של המעצבים ובעלי־המלאכה (Wiener Werkstatte). ב 1910, בברלין, פגש בחברי קבוצת „הגשר" (ע״ע אכספרסיוניזם) ובה ולדן (ע״ע), עורך כה״ע „הסער". בשנים 1920—1924 הורה ק׳ באקדמיה של דרזדן. בראשית שנות ה 30 היה פעיל, בווינה, נגד עליית המפלגה הנאצית. ב 1934 עבר לפראג. בשנים 1938 –1947 חי באנגליה. ב 1947 התיישב בשוויץ. ציוריו הורחקו מכל המוזיאונים והאספים בגרמניה הנאצית.

דיוקניו של ק׳, שהתחיל בציורם ב 1908, אכספרסיוויים ביותר; הם חושפים כושר־חדירה אל מסתרי הנפש ופסימיות עמוקה; להדגשה מיוחדת זוכים הבעת־הפנים וכוחם ההבעתי של הידיים (כבדיוקן ולדן [1910; אוסף ס. ה. מסלון, מיניאפוליס]). פרשת אהבתו של ק׳ אל אלמה, אלמנתו של גוסטו מהלר, והדרמה שנתחוללה בנפשו, משתקפות ביצירתו „הסערה" (1914; קונסט־מוזיאום, באזל), המייצגת תחילתו של שינוי סגנוני חשוב: הצבע נעשה אמצעי ביטוי עיקרי, המברשת משמשת לרישום ולצביעה גם־יחד והצבעים גדושים ועבים יותר. קווים מעוותים וצבעים בעלי אופי נבחרות מביעים את דכאונו אחרי פציעתו במלה״ע I. אולם בהשפעת סרה וסזן (ע׳ ערכיהם) עבר ק׳ לציור נופים בעלי צבעים בהירים ומשיכות־מכחול חפשיות־יותר. בעקבות מסעו

אוסקר קוקושקה: דיוקן עצמי, 1913 (המוזיאון לאמנות מודרנית, ניו יורק)

באירופה, בצפון־אפריקה ובמזרח־הקרוב (1924—1931), צייר שורה של נופים פנוראמיים מרשימים, כ„ירושלים" (1929/30; המכון לאמנות, דטרויט). יצירתו הוסיפה לכלול נופים, בצד ציורים בנושאים בעלי נימה פוליטית, סמלית ומיתולוגית (הטריפטיכון הגדול, „תרמופילי", 1954: אוניברסיטת המבורג). עם חלוף השנים נהיו צבעיו בהירים ועליזים יותר: אולם היו אלה בעיקר ציוריו המוקדמים שהעמידוהו בשורת האכספרסיוניסטים החשובים באמנות המודרנית.

ק׳ כתב גם מחזות, מסות ושירים. ב 1908 נתפרסם שירו המעוטר, Die traumenden Knaben („הנערים החולמים"). מחזותיו, הספוגים רעיונות הומניסטיים, היו ממבשרי התאטרון האכספרסיוניסטי. כתיבתו, כיצירתו האמנותית, מעלה את גורלו של האדם בעולם המודרני, ומוחה על כל צורה של עריצות ועל מלחמות וקרבנותיהן. — כל כתביו, מן השנים 1907—1955, י״ל ב 1956.

E. Hoffmann, *K.: Life and Work*, 1947; H. M. Wingler, *O. K., The Work of the Painter*, 1958; B. Bultmann, *O. K.*, 1961; J. P. Hodin, *O. K., The Artist and His Time*, 1966; L. Goldscheider, *K.*, 1967[3]; H. Spielmann, *O. K.: Handzeichnungen, Druckgraphik, Tapisserie 1965—1970*, 1970.

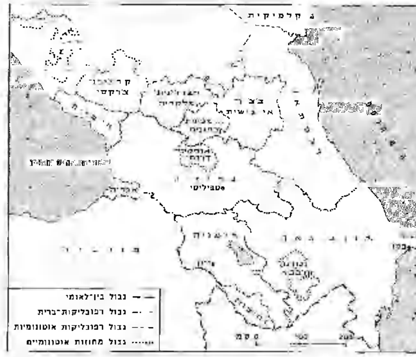
י. שפ.

קוקז (Кавказ),

הבל־ארץ הררי נרחב בדרום־מערב בריה״מ, בין הים־השחור וים־אזוב במערב לים־הכספי במזרח. במובנו הרחב משתרע הק׳ על 440,000 קמ״ר, משקע קומה־מניץ׳ בצפון ועד גבול תורכיה־אירן בדרום. תחום זה, שבו כ 23 מיל׳ תוש׳ (1970), נחלק ל 3 חלקים עיקריים: 1) קדם־ק׳ — המרגלות הצפוניים של הרכס הראשי והמישורים והגבעות שמצפונו; 2) הק׳ הגדול (ק׳ במובן מצומצם) — הרכס הראשי, שהוא עמוד־שדרה לחבל כולו; 3) הרי עבר הק׳ — מדרום לק׳ הגדול, כוללים את הק׳ הקטן ורמת ארמניה.

גאולוגיה וטופוגרפיה. רכס הק׳ הגדול נמשך לאורך כ 1,200 ק״מ, מצפון־מערב לדרום־מזרח. רובו מתנשא מעל ל 4,000 מ׳. גבהן של פסגות רבות במרכזו — 5,000 מ׳ ויותר, והשיא — בהר אלברוס (ע״ע) — 5,633 מ׳. רוחב הרכס המרכזי 32—180 ק״מ והוא כמעט חסר מעברים. מסתעפים ממנו רכסים אגפיים רבים, שיחד עם הביתור החריף האפייני לק׳ יוצרים מבנה טופוגרפי מסובך. הק׳ הגדול משתייך למערכת הקימוט האלפינית (ע״ע מועצות, ברית ה־, עמ׳ 637). מערבו בנוי בעיקר סלעים גבישיים (גרניט) מן הקדם־קמבריון והפלאוזואיקון, ואילו מזרחו — בעיקר צפחה מתקופת היורה. קדם־ק׳ מתרומם בהדרגה משקע קומה־מניץ׳, ומורכב בעיקרו משני מישורים המכוסים משקעים רביעוניים: המערבי, המנוקז הנהר קובן (ע״ע), והמזרחי — הנהרות קומה וטרק (ע״ע). בין המישורים גוש גבעות סטוורופול (השיא — 832 מ׳), הבנויות אבן־גיר ואבן־חול שלישוניות. בין הק׳ הגדול והק׳ הקטן מפריד שקע טקטוני, שבמערבו מישור קולח׳ידה, המנוקז ע״י הנהר ריוני, ובמזרחו מישור הנהרות קורה וארכס. בין שני המישורים, המכוסים משקעים רביעונים ושלישוניים, מפריד רכס סורם, המקשר בין הק׳ הגדול והק׳ הקטן. הק׳ הקטן, הנמשך במקביל לק׳ הגדול, בנוי מערכת קמטים ושברים מסובכת, וסלעיו בעיקר מסוזואיים ושלישוניים. הוא נמוך מהק׳ הגדול ושיאו — הר גימיש — 3,724 מ׳. לרמת ארמניה (ע״ע, ושם מפה), ששיאה בתחום בריה״מ (הר ארגץ, 4,090 מ׳), אפייניים הרי־געש רביעוניים, רמות לבה וטוף געשי, ובדרומה — רכסים מקומטים של סלעים פלאוזואיים. בין ארמניה הסובייטית והמשך הרמה בתחום תורכיה ואירן — השקע הטקטוני הארוך של עמק הנהר ארכס (ור׳ מפת המבנה הגאולוגי של אסיה, כרך ד׳, עמ׳ 851/2).

הנהרות החשובים־ביותר של ק׳ הם: קובן, ריוני, אינגורי (נשפכים לים־אזוב ולים־השחור), קומה, טרק וקורה (עם יובלו הגדול ארכס; נשפכים לים הכספי). משטר הזרימה של הנהרות

קווקז: חלוקה מינהלית

מגוון מאד ותלוי בתנאי האקלים והתבליט. הנהרות הזורמים מערבה עשירים בד"כ במים מאלה הזורמים מזרחה. בהרים זורמים הנהרות בעמקים צרים ותלולים ומהווים מאגר עצום של אנרגיה. על נהרות אחדים הוקמו מפעלים הידרו־חשמליים וכן מפעלי־השקיה המשרתים אזורים חקלאיים שונים. — הגדולה בימות הפנימיות של ק' היא ימת סוון (1,400 קמ"ר) ברמת ארמניה, בגובה 1,906 מ'. מימיה, המת־נקזים לנהר רזדן, מפעילים שרשרת תחנות־חשמל.

ק' עשיר במחצבים מגוונים, שהחשובים בהם הם הנפט (באזורי בקו, גרוזני ומיקופ [ע' ערכיהן]), הגז הטבעי (איזור סטוורופול) וכן המנגן (צ'יאטורה). חשיבות משנית נודעת למרבצי ברזל ומתכות אל־ברזליות שונות (נחושת, אלומיניום, מוליבדן) וכן לכמויות לא־גדולות של פחם. עוד מצויים בק' מחצבי מלח, מתכות נדירות וחמרי־בניה (שיש, טוף). במורדות הצפוניים של הק' הגדול מצויים מקורות עשירים של מים מינרליים. ולידם — מקומות־מרפא נודעים (פיטיגורסק, קיסלובודסק, ז'לזנובורסק).

האקלים בק' מצטיין בניגודים חריפים, והוא תוצאה של מיקום גאוגרפי, גובה התבליט ומידת החשיפה לגושי־אוויר ימיים או יבשתיים. רכס הק' הגדול מפריד בין אקלים ממוזג, האפייני לק' הצפוני, לבין אקלים תת־טרופי השורר בעברו הדרומי של הק'. ההבדלים החריפים בין שני סוגי אקלים אלה מתבטאים בעיקר בחורף, כאשר בקדם־ק' טמפרטורת ינואר הממוצעת היא −5°, ואילו בעבר הק' — +5°. הבדל אחר קיים בין הק' המערבי, המוש־פע מגושי־אוויר לחים החודרים מהים־השחור והנהנה בשל־כך מאק־לים תת־טרופי־לח, לבין הק' המזרחי, הנמצא בתחום השפעת אקלים תת־טרופי־יבש, עקב היותו חסום בפני רוחות מערביות וחשוף לגושי־אוויר יבשתיים של אסיה התיכונה. באזורים הגבוהים שורר אקלים קר. שיאי ההרים מכוסים קרחונים ושלג־עד, המתפשטים עפ"נ שטחים נרחבים. כמות המשקעים, המשתנה בהתאם למקום ולגובה, נעה מ 2,500—3,000 מ"מ בחוף הים־השחור (האיזור הגשום־ביותר בבריה"מ) ועד 300—350 מ"מ בחוף הים־הכספי.

תנאי האקלים של עבר־הק' מאפשרים גידול צמחים תת־טרופיים, ומכאן חשיבותו העיקרית למדינה. חשיבות רבה נודעת גם לחורף הנוח השורר בחוף הים־השחור; הודות לכך, ובזכות הנופים המרהי־בים, הצמחיה השופעת וחופי־הרחצה הנהדרים, פותחה כאן שרשרת של מקומות־נופש, מהמפורסמים בבריה"מ (סוצ'י, בטומי [ע"ע], סוכומי [ע"ע]).

אפשר לחלק את הק' למספר אזורים טבעיים, השונים זה־מזה בתנאי אקלים, קרקע, צומח ואפשרויות הניצול החקלאי. בקדם־ק' מבחינים בין קדם־ק' המערבי והתיכון, שהוא איזור ערבות וערבות־יער, שאדמותיו אדמות צ'רנוזיום פוריות המנוצלות לעיבוד חקלאי אינטנסיווי (בעיקר גידול דגנים), לבין מישור קומה־טרק במזרח — איזור שחון ומדברי־למחצה, המשמש לגידול מקנה, ואשר נהרותיו מסייעים לחקלאות שלחין. לק' הגדול אפיינית השתנות נופים ואקלים בהתאם לגובה הטופוגרפי: מרגלות ההרים, שקרקעותיהן שחורות, משמשות לחקלאות; מעליהן — היערות (אורן, אלון, אשור ואחרים) — להפקת עצים; וכרי אחו האפיינים מתחת לקו־השלג — למרעה קיצי. בשקע המפריד בין הק' הגדול ועבר־הק' מבחינים ב 3 מישורים: מישור קולח'ידה שלחוף הים־השחור הוא איזור ביצתי מיוער, שחלקיו המנוקזים משמשים לגידול צמחים תת־טרופיים הזקוקים ללחות גבוהה (תה, הדרים, אורז ועוד); שקע קורה במזרח — איזור ערבות ומדבריות־למחצה, המשמש לגידול בע"ח ולחקלאות שלהין תת־טרופית (גפן, כותנה): מישור לנקורן שלחוף הים־הכספי — איזור תת־טרופי לח־למחצה, שבו נפוץ גידול אורז ותה. במרומי הק' הקטן שולט נוף הררי של יערות וכרים אלפיניים, ואילו מורדותיו המערביים, הנהנים משפע משקעים, מנוצלים לגידול תה, הדרים, טבק וגפן. לרמת ארמניה אפייני נוף של ערבה הררית. החלקים הרמתיים, המכוסים קרקע בזלתית, משמשים לגי־דול דגנים, כרי האחו האלפיניים — למרעה, ואילו בעמקים נפוצה חקלאות שלחין (כותנה, גפן, מטעים).

העמים. הק' הוא האיזור המורכב בעולם מבחינת הרכבו האתני והלשוני — תוצאת המבנה הפיסי המסובך והמפוצל והיותו איזור־מעבר לעמים רבים שהותירו בו את שרידיהם, ומפלט לשבטים נרדפים מאזורים סמוכים ורחוקים. את האוכלוסיה המקורית של הק' מחלקים ל 3 קבוצות עיקריות: 1) לקבוצה האיברית־קווקזית (פלאו־קווקזית) משתייכים הגרוזינים, האבכזים, האדיגאים, הצ'רקסים, הקברדינים, הצ'צ'נים והאינגושים. הטיפוס הגזעי השכיח בקבוצה זו (ע"ע גזע, עמ' 565; גאורגיה, עמ' 165) נחשב בעבר לטיפוס המקורי של ה„גזע הלבן" (ה„קווקזי", ה„קווקזואידי"); 2) הקבוצה ההודו־אירופית מיוצגת ע"י הארמנים, האוסטינים, הכורדים, הטל־שים, הטאטים ומספר עמים קטנים אחרים; 3) לקבוצת העמים התורכיים שייכים האזרביג'נים, הקומיקים, הנוגאים, הבלקרים והקוצ'איבים. מקבוצות האוכלוסין המאוחרות שהתיישבו בק' הקבו־צה הגדולה־ביותר הם הרוסים והאוקראינים, המרוכזים בקדם־ק'. לפי מקורות רוסיים נמצא בק' (בגרוזיה ובאבכאזיה) הריכוז הגדול בעולם של מאריכי־ימים.

הרי הקווקז

על החלוקה המינהלית של ק׳, ע״ע מועצות, ברית ה־, מפת היחידות האדמיניסטרטיוויות לאומיות, עמ׳ 657/8. על היחידות המינהליות, ע׳ ערכיהן. וע״ע קוקזיות, לשונות.

B. Geiger et al., *Peoples and Languages of the C.*, 1959; J. P. Cole, *A Geography of the USSR*, 1970²; A. Leaf, *"Every Day Is a Gift When You Are Over 100"* (National Geographic Magazine, CXLIII, 1), 1973.

ג. שמ.

היסטוריה. מעצמות גדולות ביקשו תמיד להשתלט על הק׳ בגלל חשיבותו האסטרטגית, ותכופות נמחץ האיזור בידי מעצמות שנאבקו עליו. ואולם, תושבי האיזור שמרו על זהותם ועל הרגשתם הלאומית ומרדו תכופות בכובשים. רק 2 מהמדינות הרבות שקמו בק׳, ארמניה וגאורגיה (ע׳ ערכיהן), שמרו לאורך־זמן על ישותן; תולדותיהן החלו במאה ה 12 לפסה״נ ועד־היום הן שומרות על זהותן הלאומית כרפובליקות־חברות בבריה״מ.

במאות ה 8—6 לפסה״נ יסדו מתיישבים יוונים יישובים בחופי הים־השחור של הק׳, שעליו הילכו אגדות הקשורות בארגונאוטים ובפרומתוס (ע׳ ערכיהם). אח״כ שלטו בק׳ הפרסים, אלכסנדר הגדול, הסלוקים ופונטוס (ע״ע), וב 65 לפסה״נ כבש פומפיוס את האיזור. כ 709 שנה ניטש מאבק על השליטה בק׳ בין רומא ויורשתה, ביזנטיון — מזה, ובין פרתיה ויורשתה, פרס הססנית — מזה. במאות ה 7—10 היה ק׳ לזירת מאבק בין הערבים ובין הכוזרים.

בק׳ פשט המזדאיזם (ע״ע), ואח״כ חדרה לשם הנצרות; ארמניה וגאורגיה התנצרו לפני רומא־ביזנטיון. נראה שבהשפעת הכוזרים התיהדו גם אחרים (ע״ע אלנים), וכיבושי הערבים הביאו לידי התאסלמות רבה, במיוחד באזרביג׳אן ובדגסתאן.

במאה ה 10 שקע כוח הח׳ליפים והכוזרים כאחד, ודבר זה אפשר את עליית כוחן של מדינות מקומיות, במיוחד גאורגיה. במאה ה 13 פלשו המונגולים לק׳ ושמו־קץ לגדולת גאורגיה. פלישת המונגולים — וקודמיהם הסלג׳וקים (ע״ע) — היתה מלווה הרס רב, ובמפנה המאות ה 15/14 שוב סבל האיזור מכיבושי תימור לנג (ע״ע). במאות ה 15—16 השתלטו העת׳מאנים והפרסים על הק׳; הוא חזר והיה לסלע־מחלוקת בין שתי מעצמות, שכאילו המשיכו את המאבק הקודם בין פרס לביזנטיון. בק׳ התיישבו תורכמנים רבים, ולתורכיזציה החלקית שלו — וכן להשפעת פרס מאזורים אחרים של הארץ — נלוותה התאסלמות מחודשת (ע״ע צ׳רקסים; אבכזיה). ארמניה איבדה כליל את עצמאותה. גאודגיה שמרה על מעין קיום עצמאי, אך הצטמקה, וחלק מהעם הגאורגי התאסלם.

במאה ה 17 קראו הגאורגים כפעם־בפעם לעזרת הרוסים. פיוטר I „הגדול" היה הראשון שעמד על האפשרות לנצל מצב זה; ב 1722 כבש את דרבנט וב 1723 — את באקו. ב 1770 חצו הרוסים לראשונה את רכס הק׳ וכבשו את קוטאיסי, וב 1785 סיפחו את כל צפון הק׳. ב 1783 באה גאורגיה בחסות רוסיה, וב 1799 ויתר אחרון מלכיה על כתרו לטובת הצאר. ב 1813 ויתרה פרס לרוסיה על הנסיכויות בק׳ הדרומי, מלנקוראן עד דרבנט. ב 1828 כבשו הרוסים מהפרסים את צפון ארמניה, ובכלל זה את ירון, וב 1829 קיבלו מהתורכים את קרס, בטומי וארדהאן.

עממי הק׳ ניהלו מלחמה עיקשת בכובשים, במיוחד בדגסתאן, בהנהגת האמאם שמיל (ע״ע), ורק ב 1864 הוכנעו. מאות אלפי צ׳רקסים העדיפו לגלות לממלכת העות׳מאנים עפ״נ שעבוד לרוסיה. עם התפוררות הקיסרות הרוסית במלה״ע I קמו בק׳ מדינות עצמאיות, ונעשה נסיון להקים „פדרציה של טרנס־ק׳", מורכבת מאזרביג׳אן, ארמניה וגאורגיה. ואולם, ב 1920 כבשו התורכים את מחוזות קרס וארדהאן, ובריה״מ כבשה את שאר שטחי ארמניה שהיו בקיסרות הרוסית, וכן את אזרביג׳אן ואת גאורגיה. עד 1936 היה הק׳ כולו כלול ב„רפובליקה הפדרלית הסובייטית של טרנס־ק׳". ב 1936 הוקמו הרפובליקות הסובייטיות של ארמניה, גאורגיה ואזרביג׳אן, ועמים קטנים־יותר קיבלו מעמד של רפובליקות אוטונומיות או של אזורים אוטונומיים.

ב 1942 פלשו הגרמנים לק׳ והגיעו עד לגרוזני. כמה מעמי הק׳ (האוסטים, הצ׳צ׳נים־אינגושים, הבלקרים ועוד) שיתפו עמהם פעולה, ואחרי הדיפת הגרמנים העניששום השלטונות והגלום בהמוניהם. חרוצ׳שוב (ע״ע) התיר לרבים לחזור מגלותם. וע״ע אזרביג׳ן; דגסתאן.

ב. ח.

על תולדות היהודים באזורי ק׳ עד אמצע המאה ה 19 ע״ע: אזרביג׳ן, עמ׳ 384/6; ארמניה, עמ׳ 992; גאורגיה, עמ׳ 174/5; דגסתאן, עמ׳ 968—970. במחצית השניה של המאה ה 19 נוצרו קשרים בין יהודי ק׳ לבין יהודי רוסיה, והעתונות היהודית דיווחה עליהם; נתפרסמו מאמריהם של הנוסע י. י. טשרני (ע״ע) ואליהו אנימיסוב מק׳. בודדים למדו בישיבות ליטא וחזרו לשמש רבנים בקהילותיהם. מעטים עלו לא״י, וכבר ב 1863 קמה בירושלים „שכונת הגורג׳ים". הציונות תפסה מקום חשוב, ובקונגרסים הראשונים השתתפו צירים מבין היהודים ההרריים.

בסוף המאה ה 19 התבלטו בק׳ 3 עדות יהודיות: הגרוזינים, ההרריים והאשכנזים. הגרוזינים דיברו בשפת הארץ ודמו באורח־חייהם לשכניהם. השכלתם היהודית היתה זעומה, אך הם דבקו בדתם ובלאומיותם. ההרריים („דאג־צ׳ופוט" Dag-Chufut) התגוררו באיזור דגסתאן ובצפון אזרביג׳אן, איזור מגוון מאד מבחינה אתנית. רוב היהודים ההרריים התפרנסו מחקלאות: גפן, מטעים, טבק ותולעת־המשי. הם דיברו טאטית, ניב צפון־פרסי. בשפה זו יצרו גם ספרות עממית־דתית, שנכתבה בא״ב עברי מיוחד. רבים התגוררו בכפרים משלהם. הילדים למדו ב„חדרים" תפילה, מקרא, משנה ומעט תלמוד. גם הם דבקו במסורת, אך קיבלו משכניהם מנהגים רבים: מוהר, נקמת־דם, הערצת גיבורים ועוד. האשכנזים היו יוצאי תחום־המושב ברוסיה.

ב 1897 נמנו בק׳ 56,753 יהודים (0.5% מכלל תושבי החבל), מהם 7,088 הרריים ו 6,034 גרוזינים, אך מספרים אלה נראים נמוכים. כ 93% מהיהודים האשכנזים הצהירו על יידית כעל שפת־הדיבור שלהם.

בשנות המהפכה ומלחמת־האזרחים (1917—1921) נאלצו רבים מהיהודים ההרריים להתרכז בערים. באותן השנים שימש הק׳ למעבר קבוצות חלוצים שעלו מרוסיה לא״י. ב 1920/1 השתלטה בריה״מ על הק׳, אך מאחר שנאלצה להתחשב באפיו המיוחד של איזור־ספר זה, נהנו מכך גם היהודים, והם הצליחו לשמור על מבנה החברה הפטריארכלית שלהם ועל קשריהם העמוקים למסורת הלאומית והדתית. אתנוגרפים סובייטים עסקו בחקר חייהם ומנהגיהם של יהודי ק׳, וב 1933 הוקם בטביליסי מוזיאון היסטורי־אתנוגרפי לחקר יהודי גרוזיה. עד מלה״ע II טופחו בת״ס בטאטית ליהודים ההרריים, וי״ל עתון וספרים בשפה זו (באותיות לאטיניות). הגרמנים הגיעו לקצהו הצפוני של הק׳ בלבד, ורק עדות יהודיות מעטות נפגעו בשואה. ערי ק׳ שימשו אז מקלט ליהודים רבים ממערב־רוסיה.

ב 1970 נמנו בק׳ כולה 132,534 יהודים (כ 0.8% מכלל האוכלוסיה), מהם כ 35,000 גרוזינים, כ 17,000 יהודים־הרריים, ויתרם אשכנזים. שתי הקהילות הגדולות היו באקו (29,700) וטביליסי (19,580). בסוף שנות ה 60 החלה תנועת עליה גדולה לא״י. מכתבן של 18 משפחות יהודיות מגרוזיה ל„ועדה לזכויות האדם" שליד האו״ם, על זכותן לעלות לא״י, השתלב במאבק לעליה בכל פינות בריה״מ. כ ¼ מגל העליה הגדול מבריה״מ מאז 1971 הם יהודים גרוזינים והרריים.

בן־עמי, בין הפטיש והמגל, 145—174, תשכ״ה; מ. ניישטט, יהודי גרוזיה, תש״ל; הנ״ל, היהודים ההרריים במזרח ק׳ (שבות, 1), תשל״ג; מ. אלטשולר, הפעילות התרבותית הסוביטית בקרב יהודי גרוזיה (בחינות, 6), תשל״ה; נ. אליהשווילי, היהודים הגרוזים בגרוזיה ובא״י, תשל״ה; A. Katz, *Die Juden im K.*, 1894.

י. ס.

קוקזיות, לשונות (ל"ק), לשונות השייכות לקבוצה גנאלוגית הקיימת רק בקווקז. כמחצית מתושבי הקווקז דוברים לשונות אחרות, בעיקר לשונות הדו־אירופיות ([ע"ע]; רוסית, אוקראינית, ארמנית, לשונות איראניות), תורכיות (אזרבאיג'אנית, קומיאקית ועוד) וניב של הארמית (ע"ע) החדשה המזרחית.

הלה"ק נחלקות ל 3 קבוצות, ובהן למעלה מ 80 ניבים הנבדלים בצורה ברורה זה־מזה. אין סיבה להניח מקור אחד לכל אלה, ומספר המלים והצורנים המשותפים לכולם או לרובם אפסי. בכל־זאת מהוות לשונות אלו אגד לשונות בעל תכונות כלליות דומות. במישור ההגאי מופיעים עיצורים המלווים פיצוץ בסדק־הקול ונשיפה חדה. התכונה המשותפת ללה"ק היא קיום יחסת „ארגאטיווס", שהיא יחסת המושא של פועל־יוצא מציין וכן יחסת הנושא של פועל־עומד (כאילו זה האחרון היה סביל, ואין לעומתו צורה „אקטיווית"). בציון המבצע של פועל־יוצא נבדלות הקבוצות זו־מזו: בלשונות המזרחיות מופיע מבצע זה באחת היחסות העקיפות; בדרום קיימת למענו יחסה מיוחדת, ואילו בצפון־מערב ישנן בס"ה שתי יחסות: אחת לציון הנושא של פועל־עומד והשניה לכל יחסות־השם האחרות. את הלה"ק מאפיין מספר רב מאד (48—82) של עיצורים — ויש בהן שתי תנועות בלבד! עם הלהגים הקווקזיים נמנים: 1. האבח'אזית־צ'רקסית בצפון־מערב. קיימות 3 תת־קבוצות: א) לקבוצת אבח'אז־אבאזא יותר מ 70,000 דוברים בקווקז; ב) לקבוצה הצ'רקסית־קאבארדינית כ 200,000 דוברים בקווקז בלבד; מספר רב של צ'רקסים (ע"ע) התפזר על פני כל המזה"ת; ג) האוביך, שדובריה האחרונים גרים בסביבת קושטא. הצ'רקסית והאבח'אזית הן לשונות כתובות. במשפחה זאת מערכת הפועל מסובכת מאד. הפועל, שנטייתו בעיקר ע"י קידומות, מסוגל להתייחס למשתתפי־פעולה מסוגים שונים, ומציין מלבד זה גם קטגוריות רבות.

2. הכארתולית מדוברת במדרונות הדרומיים של הרי הקווקז. עמה נמנות הלאזית, שרוב דובריה (כ 160,000 נפש) בתורכיה, המינגרלית (כמעט 300,000 דוברים) והסואנית (השגורה בפי כ 13,000 כפריים). לגרוזינית (ע"ע גאורגיה, עמ' 165/6), כ 3,000,000 דוברים ולה ספרות מגוונת ועשירה.

3. במזרח נפוצות הלשונות הנאכיות־דאגסתאניות. באיזור זה לשונות רבות מאד, ולעתים מספר דובריהן מועט־ביותר. יש חוקרים הרואים בלשונות הנאכיות קבוצה נפרדת, המהווה מעבר בין הקבוצה המזרחית לבין הקבוצה הצפון־מערבית. עם קבוצה זו נמנים הצ'צ'נית (300,000 דוברים), האווארית (250,000), הדארגואה (125,000), הקירית (165,000) והטאבאסאראנית (30,000). את הלשונות האלו מאפיינת הימצאות סוגי שם (2—8), שעמם נמצאים בהתאמה דקדוקית הפועל, התואר וגם תואר־הפועל. בעוד שמערכת הפועל פשוטה יחסית מספר היחסות רב־ביותר (בטאבאסאראנית — 48).

G. Dumézil, Introduction à la grammaire comparée des langues caucasiennes du nord, 1933; G. V. A. Klimov, *Die kaukasischen Sprachen*, 1969.

מר. אר.

קוקטו, ז'ן — Jean Cocteau — (1889, מזון־לאפיט [ליד פריס] — 1963, מיי־לה־פורה), משורר צרפתי. ק' היה בן למשפחה בורגנית משכילה ומעורה בחוגי האמנים. למן 1909 היה מקורב למלחין סטרווינסקי (ע"ע) ולבאלט הרוסי של דיגילב (ע"ע). תקופת פעילותו החשובה ביותר כיוצר וכגורם מעורר ומתסיס בעולם האמנות המודרנית היו השנים 1920—1930, בהן היה גם ידידם ודוברם של „השישה" (ע"ע הונגר). ב 1955 נתקבל לאקדמיה הצרפתית.

יצירתו מצטיינת בשפעה וברב־צדדיותה. ק' עצמו סיווג אותה לפי סוגי שירה, שירה־של־רומן, שירה־של־תאטרון, שירה־של־ביקורת, שירה גרפית ושירה קינמאטוגרפית. רעיון מיזוגן של האמנויות המודרניות נתממש ב„באלט הראליסטי" Parade („הצגת־ראווה"), 1917, שבו קובצו יחדיו „תזמרתו הראשונה של א. סאטי, תפאורתו הראשונה של פיקאסו, הכיראוגרפיות הקוביסטיות הראשונות של ל. מסין ונסיונו הראשון של משורר להביע עצמו ללא מלים" (ק'). שירה, פרוזה, ביקורת וגרפיקה משמשות ביצירה המורכבת Potomak (1919). המושג שירה־של־תאטרון מוצא את ביטויו בטרגיקומדיה־באלט Les Maries de la Tour Eiffel („החתן וכלה שבמגדל־איפל"), 1921 (מוסיקה של קבוצת „השישה"). בשני רומנים בעלי גון אוטוביוגרפי, Le Grand ecart („הפסיעה הגדולה") ו־Thomas l'imposteur („תומה הנוכל"), שניהם 1923, פנה ק', בהשפעת ידידו הסופר הצעיר רימון ראדיגה (Radiguet; 1903—1923), אל הסגנון הקלאסי. ב 1925 הוצגה ההצגה Orphee ונתחבר התמליל ל„אדיפוס המלך" של סטראווינסקי. ברומן Les Enfants terribles („הילדים הנוראים"), 1929, עיצב דמויות של נוער מתבגר — מבשר הנוער של ימינו — אגוצנטרי ואובד באורח טרגי בסבר החלום. נושאו של המחזה La Voix humaine („הקול האנושי"), 1930, הוא הוויית הטרגדיה בנימתה המודרנית — הבדידות. דרכה ההפכפכה של היצירה בסרט Le Sang d'un poete („דמו של משורר"), 1930. La Belle et la bete („היפה והמפלצת"), 1947, הלביש צורה חדשה לאגדה של המאה ה 18, וב Orphee (1949) הגיש מעין סיכום של כל נושאיו הפיוטיים.

ק' היה מעורב בכל תנועות האוואנגארד למיניהן, אך לא הצטרף אליהן לעולם. הוא ביקש לשמור על מקוריות וייחוד כתיבתו, לחדש חידושים משופעים בדמיונו, בקלילות מחשבתו וברגישותו. תורתו האסתטית המודרנית, ספוגת השירה והדמיון, שתרמה לחידוש התפיסה באמנות התאטרון ובאמנות ההצגה בכלל, מוסברת במסותיו (כגון La Difficulté d'etre [„קשיי ההוויה"], 1947), במאמריו ובהרצאותיו.

P. Dubourg, *Dramaturgie de J. C.*, 1954; A. Fraigneau, *J. C. par lui-meme*, 1957; C. Borgal, *C., Dieu, la mort, la poesie*, 1958; J. J. Kihm, *C.*, 1960; R. Gilson, *J. C.*, 1964; P. Georgel, *J. C. et son temps, 1889—1963*, 1965; F. Brown, *An Impersonation of Angels: A Biography of J. C.*, 1969; F. Steegmuller, *C.*, 1973.

ר. ס.

קוקיה, ע"ע קוקיתיים.

קוקיתיים (Cuculidae), משפחת עופות כל־עולמית, בת כ 130 מינים הכלולים ב 35—40 סוגים. גדלם מגודל דרור ועד גודל עורב שחור. רובם אילניים, ובהתאם לכך מחולקות אצבעותיהם — 2 לפנים ו 2 לאחור. הרגליים קצרות (לעופות קרקעיים בד"כ רגליים גבוהות) והזנב ארוך. אורך המקור בינוני והוא קמור. הנוצות דלילות ועפ"ר קשות. הצבע בד"כ חום או אפור. כולם חובשי־קן. המשפחה מפורסמת בעיקר בטפילות בגידול הצאצאים, אף שרובם — כ 80 מין — אינם טפילים כלל, ונוהגים ככל העופות. יתר־על־כן: נמצא ביניהם הקוקאל (Centropus superciliosus), אשר בשעת סכנה מעביר את גוזליו בין רגליו למקום מבטחים. בק" אפשר לראות דרך של התפתחות הטפילות: מיני אני (Crotophaga) דוגרים בצפיפות, ולפעמים כשצר המקום, פרטים אחדים אינם בונים קן אלא מטילים את ביציהם בקן זר. הקוליקוס (Coccyzus) מטיל את הביצים לפעמים בקנים של מינים אחרים. הקוקיה המצויצת מטילה בקן העורב האפור, עפ"ר בלי להזיק לגוזלי הפונדקאי. המשוכלל בטפילות הוא הסוג החשוב קוקיה ([להלן ק'] Cuculus), שרוב מיניו חיים באזורים הטרופיים והממוזגים. המינים הדוגרים באזורים הקרים נודדים למרחקים.

המין המפורסם הוא הק' האירופית (C. canorus); אורח־חייה נחקר ביסודיות. היא עוברת בארץ באביב ובסתיו, ולאחרונה נתגלו כאן גוזלים. גדלה כגודל יונה. זנבה ארוך מ ⅓ אורך הגוף. גבה אפור־כחלחל וגחונה לבנבן מפוספס, כגחון הנץ. תפוצתה: אירופה, צפון־מערב אפריקה וצפון אסיה. היא מגיעה עד לבנון. מזונה מן החי, והיא מסוגלת לאכול זחלי־פרפרים זיפניים וארסיים.

גוזל של קוקיה אירופית (Cuculus canorus) פוער את מקורו הגדול המעורר יצר ה„האבהה" אצל הפונדקאי סבכי־המותנים (Sylvia curruca) המספק לו מזון

בהצטבר כמות גדולה של זיפים על דופן הקיבה היא נקלפת. שכבה זו, יחד עם הזיפים, נפלטת דרך הפה. הזכר משמיע את שירתו באביב; וזהו הקו־קו המפירסם — קו־יאה בת שתי הברות, ה־אחת גבוהה והאחת נמוכה (טרצה קטנה).

אע"פ שיצר־הדגירה אבד לנקבת הק׳, היא קובעת לה תחום־מחיה רחב, ומשתמשת בקנים של ציפּרים זרות להטלה ולדגירה. את ביציה (5—20) היא מטילה בסתר — כל ביצה בקן אחר. יש לה שליטה מפליאה על מנגנון ההטלה: העיתוי מכוון ורצוני, והתהליך נמשך 2—5 שניות בלבד. מיד לאחר ההטלה היא מסלקת במקורה אחת מביצי הפונדקאי — כדי שלא יבחין בשינוי במספר הביצים. הביצה קטנה מאד ביחס לגודל הק׳; צורתה סגלגלה, קליפתה קשה וחזקה והיא מגוונת מאד בצבעיה ובכתמיה — והיא דומה לביצת הפונדקאי (וע"ע הסנָאה, עמ׳ 868). ביצי ק׳ נמצאו אמנם בקנים של למעלה מ 150 מיני ציפּרים, רובן ציפרי־שיר קטנות (כגון: נחליאלי, אדום־חזה, קָנית, סבכי). אך הנקבה נטפלת למין מסוים של פונדקאי. הגוזל בוקע מהביצה אחרי 12—13 ימי דגירה, מוקדם מזה של הפונדקאים. בגבו איזור רגיש־במיוחד למגע, ועל כל מגע של גוף זר מגיב הגוזל בסילוקו מהקן; כך הוא מסלק את גוזלי הפונדקאי מהקן. רגישות זו וההתנהגות המתלווה לה נעלמים אחרי 3—4 ימים. הגוזל גדל במהירות, תוך 3 שבועות הוא עולה בגָדלו ובמשקלו כמה מונים על „הוריו", ולעתים עליהם לעמוד על גבו כדי להגיע למקורו להאכילו.

בארץ מצויה הק׳ ה מ צ ו י צ ת (Clamator glandrius). מידתה כמידת יונה, גבה חום ומנומר בלבן, גחונה לבנבן ובראשה ציצית. היא שוכנת ביערות דלילים. היא טפילה של העורב האפור, אך אין היא מחסלת את בני הפונדקאי, והגוזל גדל עם אחיו החורגים. בחורף היא נודדת לאפריקה.

למשפחת הק" מצרפים רבים את משפחת ה ט ו ר א ק י י ם (Musophagidae), וכוללים אותם בסדרה אחת עם הקוקיתאים. בבני משפחה זו אין חלוקת האצבעות מושלמת; האצבע הרביעית מסוגלת עדיין לפנות קדימה. המקור קצר ועבה. הכנפיים קצרות. הצבעים מגוונים מאד ומבריקים. לגוזל טופר בכנף הנושר אח"כ. עופות אלה אילניים ומזונם פירות. יש מהם כ 30 מינים שתפיצתם אפריקה בלבד (בין קווי־הרוחב 20°), מדרום הסהרה עד דרום־אפריקה.

H. Friedmann, *The Parasitic Cuckoos of Africa*, 1948; M. Rothschild - T. Clay, *Fleas, Flukes and Cuckoos*, 1957[3].

אר. אב.

קוּקִיזוֹב, משפחת חכמים קראים. פעלה בקוקיזוב שליד לבוב, בקרים וברוסיה במאות ה 17—19. ע"פ הוראות מלך שוודיה, קרל XII, פנו מלומדים שוודים ל מ ר ד כ י ק׳ בבקשה לספק להם אינפורמציה על הקראים, בהניחם שהם דומים בדרך כלשהי לפרוטסטנטים. תשובת ק׳ בחיבור „לבוש מלכות", שנשלם ב 1698, דנה בקדמות הקראים ובעיקרי אמונתם. חיבורו הגדול, „דוד מרדכי" (המבורג, 1714, עם תרגום לאטיני של ל. וולף [ע"ע]; ובלא תרגום: וינה, 1830), הדן באותם עניינים ביתר פירוט, חובר כתשובה לפניית י. טריגלנד (ע"ע; וע"ע קראים). ק׳ חיבר גם „כללים" בדקדוק עברי וביאור לספר „המבחר" של אהרן בן יוסף (ע"ע) הקראי, בשם „מאמר מרדכי". פיוטיו נכללו בסידור הקראי.

נכדו, ד ו ד (1777—1855), התיישב באופטוריה (ע"ע) שבקרים ב 1822, והתיידד בצעירותו עם נ. קרוכמל (ע"ע). יסד בית־דפוס עברי, והדפיס בו את הספר „אדרת אליהו" (1834) לאליהו בשיצי (ע"ע), בתוספת פרקים משל עצמו בענייני לוח העיבור — וע"ע קראים. ב 1840 הדפיס את ספרו „קביעות ראשי חדשים ותקופות כמנהג הקראים" ואת „מאמר קדוש החודש". ספרו העיקרי, „צמח דוד", שנשלם ב 1848 (נדפס בפטרבורג, תרנ"ז). עוסק בהלכות שבת, מאכלות אסורים, לוח העיבור ועוד, ומכיל גם פיוטים, קינות והערות בביאור המקרא.

בנו, י ה ו ד ה, כתב גם הוא בענייני הלוח (אודסה, תרל"ח—תר"מ), תרגם לרוסית את ההגדה של פסח בנוסח הקראים (שם, 1883) וחיבר ספרים ברוסית על תולדות הקראים.

י. ד. מרקון, זיופי פירקוביץ והלוח (הגרן, י׳), תרפ"ח.

קוֹקְרוֹפְט, סֶר ג׳וֹן דַּגְלַס — Sir John Douglas Cockroft — (1897—1967), פיסיקאי בריטי. למד באוניברסיטת מנצ׳סטר ובמכללה ע"ש „סֶינט ג׳וֹן" באוניברסיטת קימבריג׳, וב 1939 נתמנה שם פרופסור. ב 1932 עבד במעבדת קֶוונדיש יחד עם ארנסט ט. ס. וולטון (ע"ע) על תכנון והקמת מאיץ החלקיקים (ע"ע) הראשון בעולם. באמצעותו הצליחו השנים לבקע את גרעין הליתיום ע"י המטרה בפרוטונים בעלי אנרגיות גבוהות; היה זה למעשה האישור הניסויי הראשון לנוסחת איינשטיין (ע"ע יחסות, תורת ה־, עמ׳ 767). על כך הוענק לק׳ ולוולטון פרס נובל לפיסיקה ב 1951.

במלה"ע II היה חבר המוסד למחקר ולפיתוח של ההגנה האווירית בבריטניה (1941—1944) ואח"כ ראש המחלקה לאנרגיה אטומית במועצת המחקר הלאומית של קנדה (1944—1946). בשנת 1946 נתמנה מנהל המוסד למחקר האנרגיה האטומית בהרוול (Harwell) שבבריטניה. שימש יו"ר הוועדה למדיניות מחקר במיניסטריון ההגנה (1952—1954), וב 1960 נתמנה ראש המכללה ע"ש צ׳רצ׳יל שהוקמה בקימבריג׳.

קוֹרָא, ע"ע פְּסִיוֹנַיִּים.

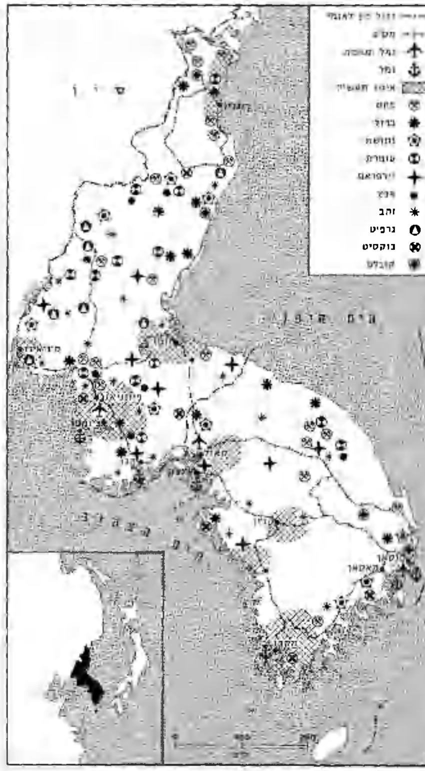
קוֹרֵאָה (אנג׳ Korea; קוֹרֵאָנִית — צ׳וֹסוֹן Choson או טֶהאַן Tae-han), ארץ במזרח אסיה, רובה חצי־אי המפריד בין הים הצהוב במערב לים יפן במזרח. מנצ׳וריה (סין) גובלת בצפונה ובריה"מ בקצה צפון־מזרחה. מ י צ ר ק׳ מפריד בינה ובין איי יפן; רָחבו 195 ק"מ. שטח ק׳ 220,284 קמ"ר, ובה 49,7 מיליון תוש׳ (1975). מ 1948 מחולקת לשתי מדינות — ק׳ הדרומית וק׳ הצפונית (ע׳ ערכיהם). בין שתי המדינות מפריד איזור מפורז — רובו מעט צפונה לקו הרוחב 38° ושטחו 1,262 קמ"ר.

גאוגרפיה, עמ׳ 496; גאולוגיה, עמ׳ 496; אקלים, עמ׳ 498; אוכלוסיה, עמ׳ 498; צומח, עמ׳ 499; חי, עמ׳ 499; לשון וספרות, עמ׳ 500/1; אמנות, עמ׳ 501; מוסיקה, עמ׳ 503; היסטוריה, עמ׳ 504; וע"ע קוראה הדרומית, קוראה הצפונית.

ג א ו ג ר פ י ה פ י ס י ת. חצי־האי ק׳ תופס כ ⅔ משטחה. ארכו כ 600 ק"מ, רחבו 160—280 ק"מ. גבולה הצפוני של ק׳ נמשך לאורך עמקיהם העמוקים של הנהרות ילו (ע"ע) — הנשפך למפרץ ק׳ במערב, וטוּמֶן — הזורם מזרחה. מקורות שני נהרות אלו לרגלי הר הגעש הכבוי פֶקטוּ (Paektu; סינית Pai-t'ou [בֵיטוּ]) על גבול מנצ׳וריה, שהוא גם הפסגה העליונה שבתחומה (2,744 מ׳).

ק׳ הררית ברובה הגדול. שטחים מישוריים ועמקים רחבים מצויים בעיקר במערבה. הם משתרעים עפ"נ כ ⅕ משטחה, אך מאוכלסים בצפיפות רבה ובהם למעלה ממחצית התושבים.

מבחינה ג א ו ל ו ג י ת בנויים אזוריה ההרריים של ק׳ בעיקר

קוריאה: כלכלה ותחבורה

סלעים פרה־קמבריים קריסטאלינים (גראניט) ומטאמורפיים (גנייס) שעברו מספר תהליכי הקמטה, השתברות, הרמה ובליה. בכמה אזורים ובעיקר בצפון מצויות שכבות פלאוזואיות עבות של סלעי גיר, אבני חול וצפחות. ברמת קֵמה בצפון שטחי בזלת מהמסוזואיקון העליון והשלישון. בפינה הדרומית־מזרחית בנויים ההרים שכבות אבני־חול וסלעי גיר מהיורה ומהקרטיקון התחתון. קרקעות חרסיתיות עמוקות מבליית הסלעים הקריסטאלינים והמטאמורפיים מכסות את מרבית העמקים והשטחים המישוריים. הרי ק' עשירים במחצבים. מרבצי פחם מצויים בחלק התיכון של איזור החוף המזרחי ובצפון המערב; כן יש ברזל, נחושת, כסף, גרפיט ועוד (ור' להלן, כלכלה).

מערכת ההרים הראשית נמשכת במזרח במקביל לקו החוף ובסמוך לו: בצפון מצפון־מזרח לדרום־מערב — הרי פפי־שן (Pepi-Shan), ומקו הרוחב 40° ובדרום בכיוון צפון־דרום בקירוב — הרי טבק (Taeback). מדרונותיהם המזרחיים תלולים ובהם מתלולים לאורך קווי העתק. רצועת החוף המזרחית צרה ולאורך קטעים ארוכים נופל ההר לים יפן והחוף סלעי מאד. היישוב לאורך חוף זה מועט ובו נמלים טובים בודדים. פרשת המים קרובה לחוף המזרחי ומשום כך יורדים לעברו נהרות קצרים רביב שתועלתם מועטה. לעומת זה הנהרות הזורמים מערבה ודרומה ארוכים ועשירים במים ומשמשים לשיט, להפקת השמל ולהשקיה. השתפלות ההרים מערבה היא מתונה. שלוחות המסתעפות מהמערכת הראשית נמשכות למערב ולדרום־מערב עד לקרבת החוף. אך החלק המערבי, ובמיוחד הדרומי־מערבי של האזורים ההרריים, מצטיין בעמקים רחבים ובמדרונות נוחים שברבים מהם נבנו מדרגות והם מעובדים. בצפון משתרעת רמת קֵמה (Kaema) הסלעית והמבותרת, שגבהה 1,000—1,400 מ'; ברמה עמקים צרים ועמוקים, רובה מכוסה יערות ויישובה דליל. בדרום ק' רוב השטח ההררי מגיע לגובה 800—1,000 מ' ויש רק פסגות מעטות בגובה 1,500—1,700 מ', ואילו בצפון, ובעיקר בצפון־המזרח, גושי הרים ובהם פסגות בגובה 2,500 מ'.

החוף המזרחי והדרומי מפורץ מאד, בחלקו בעל אופי של חוף „ריאס" (ע"ע חוף, עמ' 201). מועדי הים (ע"ע גאות ושפל) מגיעים בכמה מהמפרצים העמוקים ומשפכי הנהרות לממדים קיצוניים של 10—11 מ'. בקרבת החופים כ 3,400 איים ואלפי שוניות. חלק מאיים אלו געשיים. כשליש מהאיים מיושבים. הגדול באיי ק' (הדרומית) במיצר ק', הוא צ'ג'ו (Cheju) ששטחו 895 קמ"ר. חלק ממישורי החוף, העמקים והאגנים שבמערב ק' נפגע תדירות משטפונות.

אקלים. רוחות קרות ויבשות המנשבות מצפון־מערב, מפנים היבשת, בחדשי נובמבר־מארס, ורוחות מדרום־מזרח, מהאיקיאנוס, בחדשי מאי־ספטמבר הן הגורם העיקרי באקלים ק'. יש הבדלים גדולים בין הצפון לדרום וכן בין המזרח למערב במשרע הטמפרטורות ובמשטר המשקעים. בצפון החורף קר ובמשך 3—4 חדשים שורר קפאון ואין פעילות חקלאית. הטמפרטורה הממוצעת של החודש הקר ביותר (ינואר) — -6° -8° במערב ובפנים הארץ ו -3° באיזור החוף המזרחי. לעומת זאת בקצה הדרומי טמפרטורת החודש הקר ביותר היא 2°—3°. בחודש החם ביותר (אוגוסט) הטמפרטורה הממוצעת בצפון היא 20°—25° ובדרום 25°—28°. טמפרטורות המכסימום גבוהות יותר בצפון מאשר בדרום. המשרע בין ממוצע המינימום בחודש הקר וממוצע המכסימום בחודש החם הוא 43° בפיונגיאנג (בירת הצפון), ו 39° בסאול (בירת הדרום).

גשמים יורדים בעיקר בחדשי הקיץ והסתיו (בצפון 95% מהכמות השנתית; בדרום 75%). באזורי החוף הדרומי והמזרחי יורדים 1,000—1,350 מ"מ בשנה, באיזור החוף המערבי — 800—1,100 מ"מ, ובקצה הצפון — 600—700 מ"מ בשנה. סופות טיפון פוגעות לפרקים בסוף הקיץ בעיקר באיזור החוף דרומי.

האוכלוסיה. כמעט כל אוכלוסי ק' הם קוראנים, השייכים לענף הטונגוסי של הגזע המונגולי. הם נמוכים מהסינים וגבוהים מהיפנים אך דומים להם. מאחר שהארץ היא מעין גשר יבשתי בין סין וצפון־מזרח אסיה ליפן, חדרו לתוכה ונטמעו באוכלוסייתה שבטים ועמים כובשים שונים. משום כך קיימים הבדלים בולטים בין תושבי הצפון לתושבי הדרום. בקרב תושבי הצפון בולטות

משפחה קוריאנית עוסקת בטוויית משי

אם קוריאנית חוזרת לשרידי ביתה בסאול בשוך הקרבות

יותר תכונות גופניות המאפיינות שבטים מונגוליים נודדים, כגון: גולגולת רחבה וקצרה וקומה גבוהה. נוסף לקוריאנים יושבים בק' הצפונית כמה רבבות סינים ובק' הדרומית כמה רבבות יפנים. עם תום מלה"ע II היו בק' כ 700,000 יפנים שחזרו ברובם הגדול למולדתם. מיעוטים קוריאנים מצויים ביפן, במנצ'וריה ובבריה"מ באיזור הסמוך לגבול ק'. בודהיזם וקונפוציאניזם הן הדתות השליטות. כ 4 מיל' נוצרים יושבים ברובם הגדול בדרום ק', מהם כ 800,000 קתולים והשאר פרוטסטנטים. דת סינקרטיסטית מיוחדת לק' היא צ'ונדוקיו (Chondokyo) המאחדת יסודות בודהאיים ונוצריים.

אוכלוסיית ק' גדלה כמעט פי 4 מאז ראשית המאה הנוכחית. היא נאמדה ב 7 מיליון בראשית המאה ה 19 וב 13 מיליון בראשית המאה ה 20. במפקד הכללי הראשון שנערך בה (1925) כללה האוכלוסיה 19.5 מיליון נפש ובמפקד 1944 — 25.9 מיליון. בעת חלוקתה המדינית של ק' ב 1948 נמנו בה כ 29 מיליון נפש, מהם 20 מיליון בק' הדרומית. בעת מלחמת ק' (1950—1953) נגרמו אבידות כבדות לאוכלוסייתה בלחימה ובהפצצות ערים וכפרים. כ 2 מיליון תוש' היגרו מהצפון לדרום.

Hakwonsa Ltd., *K.: Its Land, People and Culture of All Ages*, 1960; Korean National Commission for UNESCO, *UNESCO Korean Survey*, 1960; Rinn-Sup Shinn et al., *Area Handbook for North K.*, 1969.

מ. בר.

צומח. הנוף היערי של ק' משתרע עפ"נ כ 70% משטחה. היערות נשתמרו רק בחלקם אך הרכבם ידוע. ק' משתייכת לאזורים הפיטוגאוגרפיים הסינו־יפני והאירו־סיבירי. ניתן לחלק את ק' ל 3 חבלים בהתאם לתנאי האקלים (ר' לעיל): צפוני, תיכוני ודרומי. 1) החבל הצפוני: אפייני לו צומח של יערות מחטניים, בהם שולטים אורן קוראני, מיני אשוחית, כגון Picea jezoënsis, ומיני אשוח, כגון Abies nephrolepis, עפרוני (Larix) קוראני ועוד. מרבית יערות אלו נהרסו ובמקומם צמחו יערות משירי עלים של מיני שדר, אולמוס, טיליה ואחרים; 2) לחבל התיכוני אפייניים יערות המורכבים ממינים של הסוגים: אלון, לבנה, שדר, Zelkova, מילה, ערמון, טיליה ואלנוס. יחד אתם מופיעים גם הרבה מחטניים, נציגי הסוגים אורן, עפרוני, אשוח Cephalotaxus ואחרים; 3) החבל הדרומי הוא סובטרופי ואקלימו מושפע מאד מהתנאים המתונים של האוקיאנוס השקט. כאן שולטים יערות רחבי־עלים האפייניים גם לדרום יפן. המינים האפייניים ליערות אלה הם האלון המכחיל, מיני קינמון, Machilus thunbergii, Vaccinum bracteatum ואחרים.

בדרום הרחוק ישנם גם יערות רחבי־עלים המעורבים במחטניים, כגון קריפטומריה, תאשור ואורן.

החי של ק' מהווה חלק מהפאונה המנצ'ורית של החבל הסינו־יפני בממלכת החי הפלארקטית (ע"ע זואוגאוגרפיה, עמ' 655/6). היא מתאפיינת בעושר ניכר של צורות ובגיוון ניכר של יסודות אקוגאוגרפיים: יסוד הטיגה הבוריאלי נפגש כאן עם היסוד היערי הסינו־יפני ואף עם נציגי היסוד הטרופי ההודו־מלאי. זוהי בעיקרה פאונת יער הררית. מנציגי היסוד הבוריאלי והפלארקטי היערי ראויים לציון תת־המינים: האייל האציל, האייל צהוב־השת (Cervus elaphus xanthopygus), אייל הכרמל, האייל המנצ'ורי (Capreolus capreolus bedfordi), אייל המושק, חזיר הבר, יונקים אוכלי צמחים גדולים, כגון הסנאי המצוי וארנבת השלג (Lepus timidus) — מהקטנים; טורפים, כגון דוב חום, שונר ועוד. העופות הפלארקטיים של ק' כוללים את מיני שכוי, ירגזי, נקר ועוד. מנציגי היסוד הסינו־יפני בק' ראויים לציון: אוכלי־עשב גדולים, כגון אייל סיקה (Axis nippon) וצפיר ההימלאים (Nemorhedus goral); טורפים: דוב ההימלאים ושועל רקון (Nyctereutes procyonioides) ועוד; מכרסמים: נמנמן קוצני (Typhlomis) וארנבת מנצ'ורית (Lepus brachyurus mandschuricus); עופות: אפודי זהוב (Chrysolophus pictus), מנדרין סיני (Aix galericulata), גבתון ינקובסקי (Emberiza jankoweskii) ועורב תכול מנצ'ורי (Cyanopica cyana mandschurica); זוחלים: זעמן אמורי (Coluber schrenckii), מוקסין מזרחי (Ancistrodon blomhoffi) וצב רך סיני (Trionyx sinensis). היסוד הטרופי מיוצג ע"י הטיגריס האוסורי (Panthera tigris mongolica) והנמר. הרס היערות והציד הביאו לדלדול ניכר של פאונה זו ולחדירת יסודות ערבתיים, כגון השליו וחבה גדולה (Otis tarda).

מ. ז. - עמ. ב.

הלשון הקוראנית שייכת למשפחת הלשונות האלטאיות (ע"ע אורל־אלטאיות, לשונות). יש לה למעלה מ 45 מיליון דוברים בק' ועוד כמה מאות אלפים באסיה, בעיקר ביפן ובהוואי.

ההגאים. במערכת ההגאים 21 פונמות תנועתיות ו 22 פונמות עיצוריות, ומבין העיצורים 3 סדרות של הגאים פוצצים: מנושפים ch ph th kh, בלתי מנושפים c p t k ובלתי מנושפים ארוכים ו„מודגשים" čč pp tt kk. אורך התנועות הוא מהותי (ע"ע פונטיקה, עמ' 469—470). לדוגמה: „אורך" — kīl, „דרך" — kil. ניכרים בקוראנית שרידים של הרמוניה ווקאלית, תכונה האפיינית, בין השאר, ללשונות האלטאיות.

מורפולוגיה. הלשון היא אגלוטינאטיווית (ע"ע אגלוטינציה; בלשנות, עמ' 987), ותפקידה של מלה נקבע ע"פ מרכיבה האחרון. בשם יוצרות הסופיות מערכת בעלת שש יחסות, ובפועל מורות הסופיות על דרגת הנימוס, הזמן, האספקט, דרך ההבעה (המודוס) וביו"ב. אין הבחנת מין דקדוקי ואין הקטגוריות הדקדוקיות של מספר ויידוע מובחנות באופן מורפולוגי — saram = „איש", „האיש", „אנשים", „האנשים". לעומת זאת חשובה ביותר ההבחנה בעמדתם החברתית של הדובר, השומע והאדם שעליו מדברים, ועל־פיה נקבע סופית הפועל. הלשון הסרה מערכת צורות נפרדת לשמות־תואר ולתארי־פועל, ותפקידיהם מתמלאים במסגרת התצורות השונות של הפועל ושל השם.

תחביר: סדר המשפט הרגיל הוא נושא — מושא — פועל, והמתאר קודם למתואר. אחרי שמות העצם באות מליות המציינות את תפקידו הדקדוקי של השם במשפט. לדוגמה: (משמאל לימין): „אני אוכל בשר" —

na	nŭn	kogi	rul	moguo
אני	מלית המציינת את הנושא במשפט	בשר	מלית המציינת את המושא במשפט	אוכל

הכתב. עד המאה ה 15 השתמשו בסימנים הסיניים בלבד. בשנת 1443 הומצא לראשונה כתב מקורי, ביזמתו של המלך סג'ונג (ר' להלן, היסטוריה). ההשפעה הסינית הותירה את רישומה בעיקר על אוצר המלים.

בקוראנית בת־ימינו שישה ניבים. שעיקר השוני ביניהם מצוי בתחום ההגאים.

M. Rogers, *Outline of K. Grammar*, 1953; Sang-Beck Lee, *The Origin of the K. Alphabet*, 1957; S. P. Cho, *A Phonological Study of K.*, 1967.

ל. יר.

ס פ ר ו ת. העדויות הראשונות על קיום ספרות בק׳ הם שירים פולחניים שנשתמרו בגירסה סינית בלבד. תחילת הספרות בשפת הארץ באה במאות 7—10 עם „שירי־המולדת" (hyangga) שהביעו שאיפה לחופש והתנגדות להשפעה הסינית. שירים אלה כללו שני בתים בני 4 טורים כ"א ובית שלישי בן שני טורים; הקצב נוצר, בשל אופי הקוראנית, ע"י קביעות במס׳ ההברות. בתקופת ה„קוריו" (918—1392) הופיעו „שירי־השלשלת" (changga) ששאלו מלים רבות מסינית. השפעת הספרות הסינית כבר היתה חזקה, עם המצאת הכתב ששימושו הוגבל בתחילה לספרות עממית בלבד. אז הופיע הז׳אנר של השיר הסיפורי (kasa). דוגמה לסוג זה ה Songgang kasa („שירים מנחל הארנים") משל השר צ׳ונג צ׳אול (המאה ה 16). נתחברו גם שירים קצרים „סיג׳ו" (sijo), ע"פ הדוגמה היפנית. בתקופה זו נכתבו גם חיבורים רבים בענייני פילוסופיה, היסטוריה, רפואה וגאוגרפיה. ראויה לציון מיוחד האנתולוגיה Tungmunson (1478, 1518) המכילה כתביהם של כ500 סופרים מהמאה ה10 ואילך.

בתקופת שושלת יי (Yi; מ1392) החלה פריחתה של הסיפורת הקוראנית. השיא של סוג ספרותי זה ב Hong Kildongjon („סיפור הונג קילדונג") של הו קיון (מפנה המאות 16—17), שיצא חוצץ נגד הפקידות המושחתת ודיכוי העם. חשוב סיפורו של מחבר אלמוני Ch'unhyangjon („סיפורה של העלמה ניחוח־האביב" [מאה 18]) שהעלה על נס, לראשונה בק׳, את הזכות לבחירה חפשית של בני־זוג, ואת הצורך בביטול הסייגים החברתיים.

משנכנסה ק׳ במאה ה 19 לתחום השפעתן של המעצמות הגדולות, נסתיימה תקופת הספרות הקלאסית; הסופרים זנחו את לשונה ועברו לשימוש בשפת היומיום. קולה של הספרות הורם נגד הפאודליזם ובעד שיוויון, דמוקרטיה וחופש דתי. בספרות בוטאו גם הרגשות נגד הכובש היפני, למרות הצנזורה. הנודע בסופרים בשנות ה 1920 היה צ׳ואה האק־סונג, סוור, חוטב־עצים, כומר בודהיסטי וחסידו של גורקי. מהמספרים הנודעים בדור האחרון: סונו הואי (נו׳ 1922). הספרות האירופית החלה להשפיע עם תרגום יצירותיהם של האופטמן, איבסן, סטרינדברג, טולסטוי ודוסטויבסקי. לפני מלה"ע II כבר הורגשה חלוקת הסופרים לשני מחנות: היו ששאבו את השראתם מהתרבות האירופית־אמריקנית ואילו אחרים פנו לעבר רוסיה והקומוניזם. אחרי המלחמה החריף הניגוד בין שני המחנות וחלוקת ק׳ הביאה למעין קיטוב גאוגרפי של המגמות המנוגדות.

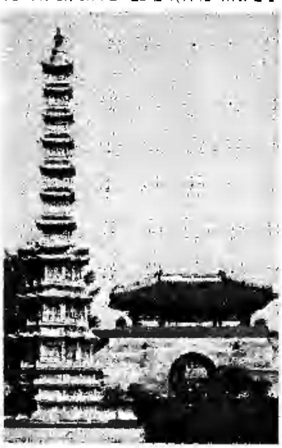
E. J. Urkhart, *The Fragrancy of Spring*, 1948; A. Eckardt, *Unter dem Odongbaum, Koreanische Sagen, Märchen und Fabeln*, 1951; P. H. Lee, *Korean Literary Biographies*, 1962; id. (ed.), *Anthology of Korean Poetry*, 1964; T. B. Rhie, *Die bunten Schuhe — Koreanische Erzählungen*, 1966; R. H. Lee (ed.), *Flowers of Fire: Twentieth Century Korean Stories*, 1974; id. (ed.), *Poems from K.: A Historical Anthology*, 1974; R. Rutt—Kim Chong-an, *Virtuous Women: Three Masterpieces of Traditional Korean Fiction*, 1974.

מ.

א מ נ ו ת. להוציא חפצי־אמנות מן התקופה הנאוליתית, הושפעה אמנות ק׳ מאמנות סין. אולם, תוך כדי תהליכי אימוץ וסיגול, התפתחו גם יסודות מקומיים. בחפירות הארכאולוגיות שנערכו בשנים 1910—1945 נתגלו ממצאי לכה, ברונזה, ברזל, תכשיטי זהב וכלי־חרס, עדות לשלטון התרבות הסינית בק׳, למן כיבושה ב 108 לפסה"נ. החשוב בממצאים אלה הוא סל־במבוק, עם דמויות־אדם מצוירות ע"ג משטח־לכה; רישומן של הדמויות רגיש מכל ששרד בסין מתקופה זו. מ„תקופת שלוש הממלכות" (החל ב 313) שרדו ממצאים בתלי־קבורה של שבט קוגוריו: ציורי־קיר המציגים את מוטיוו ארבע רוחות־השמים בסמליות של דרקון, נמר, ציפור וצב, בסגנון שהיה נפוץ בסין במאות ה 3—6, ונושאים על מראות־ציד ודמויות־אדם. הציור מעיד על חפשיות ועצמה בביצוע, ועל תכונות אופי מקומי. מימי ממלכת פקצ׳ה נותרו בעיקר פסלים בודהיסטיים, בעלי יופי מיסטי, ומימי שושלת סילה — תכשיטי זהב וכדה. מרבית המונומנטים מתקופת הזוהר באמנותה של ק׳, שהתחילה ב 668 ושנמשכה 250 שנה, נהרסו בפלישות היפנים ב 1592 וב 1597; שרידי מקדש פולגוקסה עם פאגודת־האבן ומספר פסלים בודהיסטיים אך מרמזים על זוהר זה. שיא בעבודות היציקה בברונזה מהווה הפעמון מקונג׳ו (770) המעוטר תבליט בעל קווים חפשיים. התגברות ההשפעה הבודהיסטית, שהביאה לבנייתם של מקדשים ומנזרים, מאפיינת את שושלת קוריו (918—1392; רק שלושה מבניינים אלה שרדו). מיטב יצירות הפיסול של התקופה, אשר החשוב בהן הוא פסל־העץ של אמיטאבה בודהא, נשתמרו ב„אולם חיי הנצח" (המאה ה 13) במקדש בפוסוק־סה, מבנה־עץ הנהדר בפשטותו. גם בתחום אמנות יציקת מראות הברונזה חלה התפתחות. באמנות הקראמיקה, שהגיעה לשיא בתקופה זו, מצטיינים ביפים כלי־הסלאדון. אמני־ק׳ למדו אמנם את טכניקת הקדרות מסין, אך במאה ה 12 התחילו מפתחים סגנון מקומי משלהם. בפלישה המונגולית, ב 1231, נהרס חלק גדול מיצירות האמנות.

סים סה־ג׳ונג: טיגריס. אמצע המאה ה 18. [illegible] צבעים על נייר (המוזיאון הלאומי של קוריאה, סאול)

ארכיטקטורה קוריאנית מתקופת קוריו (918—1392 לסה"נ)

בראשית שושלת יי (1392) תמה תקופת האמנות הבודהיסטית בק׳. הציור, הקראמיקה ומלאכת־המחשבת נשארו צורות־ביטוי עיקריות. הציור הושפע ממסורת שושלת מינג הסינית. בחלק מן הציורים מסתמנים יסודות מקומיים, בחיוניות הקו ובדרך הציור המדויקת. צייר הנופים המסרתיים והדיוקנים, קים־הונג־דו (1760—1820), היה מן הגדולים בתקופתו. סגנון הכחול־לבן אפיין את יצירות הקראמיקה, תחום שבו חלה הידרדרות למן המאה ה 18.

A. Eckardt, *A History of Korean Art*, 1929; W. B. Honey, *Corean Pottery*, 1947; E. McCune, *The Arts of K.*, 1962; A. Janata, *Korean Painting*, 1964; Ch. Kim – W. Y. Kim, *C.: 2000 ans de création artistique*, 1966; G. M. Gompertz, *Korean Pottery and Porcelain of The Yi Period*, 1968.

א. לנ.

מוסיקה. מקורה של המוסיקה הקוריאנית במוסיקה הסינית (ע"ע סין, מוסיקה) ובמסורות עממיות מקומיות. אלא בעוד שבסין כוסו השכבות העתיקות בסגנונות חדשים יותר, שמרה המוסיקה הקוריאנית, ובפרט המוסיקה הפולחנית, על אפיה הקדום. המוסיקה הקוריאנית מגשרת בין המוסיקה הסינית ובין היפנית, וכמותן נחשבת כמדע בין מדעי-הרוח וכענף בתורת-הקוסמולוגיה. לפולחן הקדום של שלושת האבות תפקיד יסודי בהשקפת העולם בק'. בתקופה מאוחרת יותר נטמע בהשפעות של דתות קונפוציוס ובודהא. במאה ה 10 לסה"נ היתה ק' למעצמה בעלת חיי-רוח עשירים, ובין השאר פותחו ונקבעו אז אפני הצגת המוסיקה. ניתן להבחין בשלושה אפנים ראשיים של הצגת המוסיקה בק': המוסיקה הפולחנית, המוסיקה הטקסית והמוסיקה העממית. מאלה שומרים שני הראשונים על קשריהם עם המוסיקה הסינית. כך, למשל, סדר מעמדות ותור-המעלות של המוסיקאים בסין חוזר בק' עם הצורות המוסיקליות המיוחדות לכל מעלה ומעמד. רק בשיר העממי נותרו קווים עצמאיים שלא הושפעו ע"י סין. כאן מתבטא גם הקצב המשולש החביב על המוסיקה בק' ואינו מצוי כלל במוסיקה הסינית. הסולם הקוראני החסר הצאי-צליל נמצא מבחינה טונאלית-סולמית בין סין ובין יפן.

סולם פנטאטוני סיני-קוראני זה קיים אמנם בבל סוגי המוסיקה בק' אך נשאר לעתים רק כבסיס-מוצא שעליו נרקמים פיתוחים מלודיים מרובים, בהם סלסולים עשירים, מעברים אורנמנטאליים, שינויים מפתיעים של היגויי הקול, ואף צורות מעניינות של פרו-פוניה, דהיינו, הובלת קולות, השווים אמנם ביסודם אך מתקדמים בשינויי נעימה וזעירים.

בק', כבסין, פותח הרעיון להנציח את הצליל הבורח בסימני כתב, וגם כאן פותחו דגמי כתב אחדים למוסיקה הקולית והכליית. לתיווי המוסיקה הקולית-פולחנית פותחו צורות אחדות של כתב נוימות (דוגמת טעמי-המקרא), ואילו לתיווי המוסיקה הכליית שימשו בעיקר סימני הכתב הכללי, כלו', אידאוגרמים סיניים מן הסוג הקדום ביותר. בכתב הקוראני נשמרו שרידי הצורה הקלאסית שכבר נשכחו בסין. כך נקלטו בו, למשל, תשעה סימנים מלודיים סיניים עתיקים, אך הם הפכו לאותיות מאותיות הא"ב. מובנם המוסיקלי של הסימנים נשכח זה מכבר והם קיבלו אופי מאגי, בעיקר לצרכי כשפים.

כלי-הנגינה: מן התקופות ההיסטוריות הקדומות נשתמרו מספר רב של כלי-נגינה, ואתם גם הצורות המוסיקליות המיועדות להם, כולל אופן השמעתם בסגנון הסיני הקדום. הוא הדין בשירה הפולחנית הקונפוציאנית, וכך גם במוסיקה התזמרתית שהתפתחה בארמונות הקיסרים. משותפים לשתי התרבויות האבוב-שלימו (piri; ע"ע נגינה, כלי); החליל הארוך (taekeum) שנקבו הקיצוני מכוסה ממברנה, והמפיק צליל מרטט שנשמע כיבבה חזקה; כינור בעל שני מיתרים וכלי-נגינה ממשפחת הקתרוס (kayakeum) והמשמשים לנגינת הרפרטואר הקלאסי והווירטואוזי שמקורו ביה"ב, עם כלי-הנגינה האחרים נמנים מנגנוני פעמונים וסדרות של מקלות ברזל ולבנים בצורת גרזינים התלויים באופן סולמי במסגרות-עץ המעוב-דות בחריטה אמנותית.

כיום החינוך המוסיקלי בק' וטיפוח המוסיקה הקלאסית וחידושה הם בידי החברה הקוראנית הממלכתית למוסיקה.

Ch. S. Keh, *Die K. Musik*, 1935; J. L. Boots, *K. Musical Instruments and an Introduction into K. Music*, 1940; C. S. Cho, *Songs of K.*, 1950; W. S. Lim, *Present Status of Music in K.*, 1956; W. P. Malm, *Music Cultures of the Pacific, the Near East and Asia*, 1967.

א. ג.-ק.

היסטוריה. בחפירות ארכאולוגיות בק' נחשפו מספר אתרי תרבות פלאוליתית. במפנה האלף ה 4—3 לפסה"נ התבססה תרבות נאוליתית, מושתתת על הדיג כמקור מחיה עיקרי ועל הציד כמקור מחיה שני בחשיבותו. באלף השני לפסה"נ התפתחה בדרום-מזרח ק' החקלאות. להתפתחות זו נלוו ריבוי האוכלוסין ויישובי הקבע. ב 1500—1000 צמחה תרבות הברונזה, ובין השגיה היה פיתוח שיטות הסקה משוכללות, מפאת הקור העז בחורף, ובהן האונדול — רצפה מקרינת חום.

לתרבות הנאוליתית ולתרבות הברונזה בק' היו מאפיינים רבים המשותפים גם לאותן תרבויות בארצות הסמוכות — במנצ'וריה, במחוזות החוף הפציפי של דרום-מזרח סיביר, ביפן ובצפון סין (בעיקר בחצי-האי שנדונג). בכל תולדותיה עתידה היתה ק' להיות נתונה להשפעות מארצות אלו, ובמיוחד להשפעת סין, שתרמה תרומה מכרעת לעיצוב תרבות ק' ולארגון החברה והמדינה בה.

במאות ה 5—3 לפסה"נ נהרו אלפי פליטים סינים לק'. הגירה זו קשורה בתהפוכות „ימי מאבק המדינות" בסין (ע"ע, עמ' 850). ייתכן שחדירת עיבוד הברזל לק' במאה ה 5 לפסה"נ קשורה בהגירה זו. במאה ה 3 קמה בצפון-מערב חצי-האי מדינה ושמה צ'וסון. השפעת הפליטים הסינים היתה מרובה בה, וב 190 לפסה"נ תפס וי-מן (Wi-Man), מי שהיה שר בסין, את השלטון בצ'וסון וייסד בירה בלו-לאנג ליד פיונגיאנג.

ב 108 לפסה"נ כבש וו די, קיסר סין (ע"ע, עמ' 858/9), את צ'וסון. שלטון הסינים בק', שנקראה בפיהם לו-לנג (Lo-Lang), ארך יותר מ 400 שנה. מתיישבים סינים רבים באו לארץ ותרבות סין נקלטה בה. ק' הפכה לציר התנועה המרכזי שבין יבשת אסיה ליפן, ומעמדה כארץ מעבר הקנה לה חשיבות אסטרטגית רבה עד היום הזה.

בכמה אזורים בק' מחוץ לצ'וסון קמו מדינות-שבטים. בצפון התבלט שבט הקוגוריו, ובדרום מערב שלט שבט האן. במאה ה 3 התערערה אחיזת הסינים בק', וב 313 חיסלו הקוגוריו את מושבת הסינים בלו-לנג, והחלה „תקופת שלוש הממלכות": קוגוריו, פקצ'ה (בדרום-מערב ק') וסילה (בדרום-מזרח). לפי המסורת קמו 3 ממלכות אלו במאה ה 1 לפסה"נ, אך למעשה קמה קוגוריו במאה ה 1—2 לסה"נ, פקצ'ה במאה ה 3 וסילה במחצית השניה של המאה ה 4. לשלושתן היו מאפיינים משותפים: אריסטוקרטיה צבאית, ריכוז המינהל וארגון עבודות ציבור בשיטת האנגריה. שלושתן הפכו למרכזי תרבות פורחים, והבודהאיות, שחדרה לק' במאה ה 4, היתה לדת שלושתן.

קוריאה בתקופת שלוש הממלכות (400 לספה"נ בערך)

המלחמות בין 3 הממלכות אפשרו ליפנים לכבוש שטחים בק', ודרך ק' קיבלה יפן את הכתב הסיני, את הבודהאיות וערכי תרבות אחרים (ע"ע יפן, עמ' 125/6). באמצע המאה ה 6 איבדה ממלכת יאמאטו שביפן את מאחזיה בק'. בראשית קיסרות טאנג בסין ניסו הסינים להחזיר לעצמם את מעמדם בק', אך לא הצליחו להכניע את ממלכת הקוגוריו (612—614; ע"ע סין, עמ' 865). מאמצי הסינים סייעו לאיחוד ק': ב 660 חיסלה ממלכת סילה, בסיוע צי סין, את ממלכת פקצ'ה, וב 668 חוסלה ממלכת הקוגוריו בידי סין וסילה. קיסרי טאנג ביקשו לספח את ק', ואולם ב 678 גורשו שארית כוחות הסינים מחצי-

האי; הושג הסכם ולפיו הכירה סילה בשלטון העליון של קיסרי טאנג, ובכך שמרה למעשה על עצמאותה בחסות סין.

ממלכת סילה העתיקה מקיסרות טאנג את ארגון הכלכלה, את מוסדות השלטון ואת שיטת הממשל, ובעיקר — את „שיטת המבחנים" של סין (ע"ע, עמ' 864, 867), כקריטריון לקבלה לשירות המדינה, דבר שהעיד על רצון לאמץ את המסורת הקונפוציאנית של סין. ואולם, שלא כבסין, היו רוב התושבים חקלאים חסרי רכוש שעבדו כאריסים אצל משפחות האצולה. בני האצולה, המשען העיקרי של הכתר, קיבלו משכורות ואדמות, אך לא את הזכות להורישן.

אחרי ימי זוהר במאה ה 8 החלה שקיעתה של ממלכת סילה, בדומה „למחזוריות השושלתית" בסין (ע"ע, עמ' 858). ב 780 פרצה הפיכה, המלך נהרג, וזמן רב סבלה הארץ ממרידות והתקוממויות של קציני הצבא וממאמץ האצולה להגדיל את כוחה על חשבון הכתר. במפנה המאות ה 9—10 נחלקה ארץ לשתי ממלכות; ב 918 הקים איש־צבא ונג קון (Wang Kon), מדינה וקרא לה קוריו (Koryo) ע"ש ממלכת הקוגוריו העתיקה שעמה ביקש להזדהות, וב 936 איחד בשלטונו את כל הארץ.

קרוב ל 500 שנה משלה שושלת הקוריו (918—1392), אף שבמחצית השניה לקיומה היה שלטונה להלכה בלבד. בראשית ימיה הושתת השלטון על אריסטוקרטיה אזרחית, ואנשי הצבא הורחקו מעמדות השלטון והוכפפו לפיקוח אזרחי חמור במטרה למנוע הישנות אנרכיה צבאית. כבימי סילה ניתנו אחוזות תמורת שירות פקידותי ציבורי ונשמר העקרון שאין להוריש אחוזות אלו. ואולם עצם משרות השלטון הפכו בהדרגה למורשות, וכתוצאה מכך ניתנו גם האחוזות למעשה בירושה.

ב 1170 מרד הצבא, בהנהגת המצביא צ'ה צ'ונג־הון (Ch'oe Ch'ung-hon), נגד המשטר שהסתאב ושקיפח את הקצונה בחלוקת אדמות. בדומה ליפן בעת שמשלו בה מצביאי צבא לא הודח המלך, אולם סמכויות השלטון הממשיות ניטלו ממנו והוא מילא תפקיד טקסי בלבד. ההפיכה הופנתה גם נגד הדת הישנה, הבודהאיות, ומאמיניה נרדפו. כ 60 שנה התקיים המשטר הצבאי שכונן צ'ה, בהשענו על דיכוי אכזרי, ובכלל זה דוכאו מרידות איכרים ממושכות שפקדו את ק'.

בתחילת המאה ה 13 סייעה קוריו לג'נגיז ח'אן (ע"ע). שליט המונגולים, במאבקו עם סין, ואולם במהרה פרצו מריבות בינה ובין ג'נגיז וב 1231 פלשו המונגולים לק'. אחרי מאבק ממושך השלים קובלי ח'אן (ע"ע) את הכנעת ק' (1258). כבר בתחילת המאבק עם המונגולים הופל משטר צ'ה והוחזרה ההנהגה האזרחית, ועם כניעתה לקובלי ח'אן שמרה הארץ על האוטונומיה שלה ושושלת הקוריו משלה בחסות המונגולים. קובלי ביקש לפלוש ליפן דרך ק', וצי הפלישה שלו היה מורכב ברובו מספינות ק'. שני נסיונות הפלישה, ב 1274 וב 1281, סוכלו עקב הסערות וההתנגדות העזה ביפן (ע"ע, עמ' 129). שלטון המונגולים במזרח הרחוק הזדהה עם סין, שקובלי ח'אן נהיה לקיסרה, ועם נפילת שושלתו וכינון שושלת מינג (1368) הכירה שושלת קוריו בחסות קיסרי מינג.

בימי המונגולים נהנתה ק' מפריחת התרבות והכלכלה. התרחבות הכלכלה היתה קשורה בצמיחת אחוזות נרחבות, שעברו בירושה בלי קשר עם מילוי תפקידים בשירות המדינה. גידול האחוזות היה כרוך בהתמעטות האריסים החפשיים ובריבוי הצמיתים. שהיו פטורים משירות צבאי ומתשלום מסים. הממשלה לא יכלה אפוא לשלם לפקידיה, שבאו מקרב בעלי נחלאות זעירות ושנבחרו בשיטת המבחנים. בני מעמד זה, שבקרבו פשטה הנאו־קונפוציאניות, דרשו רפורמה קרקעית, וב 1392 פרצה מהפכה; המצביא יי (Yi) כבש את קסונג הבירה, שם קץ לשושלת הקוריו וייסד את השושלת הקרויה על שמו, האחרונה בתולדות ק' (1392—1910).

כמעט כל ימיה הכירה שושלת יי בחסות סין והעלתה לה מס. הבירה הועברה לסאול, ובימי קיסרות מינג הגיעה השפעת תרבות סין ומוסדותיה בק' לשיאה. הקונפוציאניות הוכרה רשמית וירשה כליל את הבודהאיות שהסתאבה. בדורות הראשונים של מלכי בית יי פרחה תרבות ק', הוקמה אקדמיה מלכותית (1420), והומצא כתב פונטי (ר' לעיל, עמ' 500), ופיתוחו של מעין־דפוס (לוחות הדפסה) הגדיל את תפוצת הספרים וסייע בהפצת התרבות.

ק' נפגעה מאד בשתי פלישות של היפנים, ב 1592 וב 1597, שניסו לכבשה (ע"ע הידיושי; יפן, עמ' 131). היפנים התבססו בדרום, אך בסופו של דבר גורשו, בסיועה של סין ובקרבות צי אדירים; הקוראנים הצטיינו מאד במלחמה בים, וגם אחרי הדיפת הפולשים ניהלו מאבק ממושך עם שודדי־ים יפנים (ע"ע ספנות, עמ' 246). זמן מה אחרי גירוש היפנים הסתבכה ק', עקב מעמדה האסטרטגי, במאבק של קיסרות מינג עם המנצ'ו (ע"ע). מלכי יי תמכו במינג וב 1619 נשלח צבא קוראני לסייע לסינים במערכה נגד המנצ'ו. ואולם המנצ'ו ניצחו וב 1627 פלשו בסיוע המונגולים לק', שנכנעה להם אחרי קרבות ממושכים (1636). משהשתלטו המנצ'ו על סין וכוננו בה את שושלת צ'ינג (1644) חזרה ק' למעמדה הקודם כמדינת־חסות של סין.

במקביל לימי הזוהר של שושלת צ'ינג (המאות ה 17—18) הדגישה גם שושלת יי את המסורת הקופוציאנית הסינית, וארגון הממלכה ומערכת המינהל, המרכזי והמקומי, היו העתק כמעט־מושלם של סין. באותן מאות פרחה כלכלת ק' כתוצאה משיפורים בשיטות גידול האורז, הרחבת רשת ההשקיה והנהגת גידולים חדשים. המסחר התרחב ורמת המחיה עלתה. בתחום התרבות גברה ההתעניינות ב„תרבות עממית" — אופרות מבוססות על ספרים נפוצים וסיפורי־עם; ציורים המתארים בעלי־מלאכה ואיכרים בעבודתם; שימוש בניבים עממיים בספרות ואף מתן ביטוי לאי־שביעות רצון בחוגי חברה שונים; אי־שביעות הרצון התבטאה גם בעניין גובר בקתוליות, שמיסיונרים הביאוה לארץ.

ואולם שושלת יי היתה שמרנית, התנגדה להשפעות מבחוץ וזיכאה את המיסיונרים, ובדומה ליפן של אותם ימים חתרה לשמור על בידוד כמעט מוחלט של ק' מול התנגדות גוברת מבית ומחוץ. בתחילת המאה ה 19 הגיעו למימי המזרח הרחוק ספינות סוחר של בריטניה, צרפת, רוסיה ואה"ב, ואח"כ ציי המלחמה שלהן. הן תבעו זכויות לעגון ולסחור בנמלי ק', וממשלות המעצמות תבעו לכונן יחסי מסחר ויחסים דיפלומטיים עם ק' כדי להגן על מסחרם. ממשלת ק' התנגדה לכך בתקיפות, וסייעה לה אי־הבהירות במעמדה המשפטי של ק': היא היתה מדינה עצמאית, אך גם בת חסות של סין. תחילה העדיפה ממשלת ק' שסין תנהל את מגעי החוץ שלה. עד מהרה היתה שמרנות הקוראנים להם לרועץ. השמרנות ניזונה גם מהקשר האמיץ עם תרבות סין, שסנוור את עיני מנהיגי ק' מראות את המציאות בארצם ובאזורם. כלכלת ק' החלה להידרדר, ובתחילת המאה ה 19 חלה נסיגה כללית בממשל, בכלכלה ובסדר הציבורי. הצורך ברפורמות היה היוני, אך הממשל לא הכיר בחשיבותן ולא היה מסוגל להגשימן. באמצע המאה ה 19, אחרי שנפתחו שערי סין ויפן למערב, היתה השאלה מי יגשים את הרפורמות הבלתי נמנעות — סין, יפן, המערב או גורמים מקומיים. במהרה החלה תחרות עזה על ק' בין המעצמות, בעיקר בשל חשיבותה האסטרטגית.

מ 1869 תבעה יפן לכונן יחסים דיפלומטיים עם ק'. ק' סרבה ושלחה את היפנים לנהל מו"מ עם ממשלת סין. זו לא היתה מוכנה לכך, כיוון שאותה עת התנהלה מלחמת אזרחים בסין עקב התקוממות הטיפינג (ע"ע). ב 1872 הסכימה ק' שיהיה נציג יפני בארצה; בכך השתחררה קמעא מתלותה בסין, למצער בתחום יחסי החוץ. יפן הרחיבה את השפעתה בקרב הקוראנים שדגלו ברפורמות, סין תמכה בגורמים השמרנים, והמתיחות בין סין ליפן ובין גורמים שמרנים למתקדמים גברה. ב 1884 פרצה התקוממות בסאול והמורדים תפסו

את ארמון המלך. סין תמכה במלך ויפן במורדים, ושתי המדינות שיגרו כוחות לק׳. ב 1885 נחתם בטינטסין הסכם בין סין ליפן, לפיו הוציאו 2 המדינות את כוחותיהן מק׳ והכירו בעצמאותה. בכך באה אל קצה תלותה של ק׳ בסין, אך למעשה הפכה למדינת חסות של סין ויפן כאחת, ויפן הגבירה את מאמציה להפוך את ק׳ למדינת חסות שלה בלבד. ב 10 השנים הבאות הגבירה יפן את השפעתה בק׳ וב 1894 סייעה לחולל התקוממות במגמה לסבך את סין; זו שיגרה כוחות לק׳, בניגוד להסכם טינטסין, ויפן ראתה בכך הפרת ההסכם ועילה למלחמה בסין. במלחמת סין—יפן (1894/5) הובסה סין ואיבדה למעשה כל מעמד בק׳ (ע״ע יפן, עמ׳ 140/1; סין, עמ׳ 880). חוזה השלום שנחתם בשימונוסקי אישר מחדש את עצמאות ק׳, אך למעשה גברה השפעת היפנים. אלה צריכים היו להיאבק עם גורם חדש, רוסיה, שהגבירה את השפעתה בחצי־האי. כבר בסוף המאה ה 19 ביקשו הרוסים להשיג נמל בק׳ הפתוח לשיט כל השנה, אך לא הצליחו. אחרי מפלת סין הפכה ק׳ למעשה למעין קונדומיניון יפני־רוסי.

מלחמת רוסיה—יפן (1904/5) ניטשה בעיקרה על השליטה המלאה בק׳. ק׳, שהמלחמה התנהלה בחלקה בשטחה, היתה בעלת בריתם של היפנים ונתנה לכוחותיהם מעבר בדרכם למנצ׳וריה. אחרי נצחון היפנים מונה נציג יפני בכיר בסאול והלה היה השליט האמיתי במדינה. כ 1907 מחה מלך ק׳ בחשאי בפני המעצמות על השתלטות היפנים; הוא הודח ויורש־העצר, שהיה עושה דברם של היפנים, הומלך תחתיו. אותה שנה העבירה ממשלת ק׳ לידי הנציג היפני סמכויות פיקוח על המינהל ועל המדיניות. ב 1909 רצח לאומני קוריאני את הנציג היפני, איטו (ע״ע) הירובומי, והדבר שימש עילה לסיפוח ק׳ ליפן (אוגוסט 1910).

עד 1945 שלטו היפנים בק׳. הם שעבדו את כלכלת ק׳ לכלכלת ארצם ולמאמץ הייצור שלה, ודיכאו באכזריות התקוממויות נגדם. באוגוסט 1919 פרצה התקוממות רבת הקף והלאומנים הכריזו על עצמאות ארצם: היפנים הכריזו על מצב חירום, אסרו המונים והתקוממות דוכאה. ברם, יפן לא הצליחה לחסל את הלאומיות הקוראנית. זו שאבה עידוד מגורמים מערביים שלמן אמצע המאה ה 19 חדרו לק׳ והקימו בה מוסדות חינוך, סעד ורפואה והחדירו בה רעיונות מערביים. הלאומיות הקוראנית המודרנית ראשיתה בתחילת המאה ה 20. מנהיג התנועה הלאומית היה סינגמן רי (1875—1965) חניך בי״ס של המתודיסטים בק׳. סינגמן רי ישב 7 שנים בכלא בגלל מאבקו עם שושלת יי, למד באוניברסיטאות באה״ב, חזר ב 1910 למולדתו וגלה להוואיי בגלל היפנים.

שלטון יפן היה ביסודו פטרנליסטי והיחס לקוראנים היה כאל נחותים. הם לא שותפו בממשל המרכזי, והממשל המקומי אף הוא ברובו היה בידי יפנים. כל פעילות מדינית נאסרה, העתונות הועמדה תחת פיקוח חמור, בת״ס רבים נסגרו ותחתם פתחו היפנים בת״ס משלהם, במטרה לבולל את הקוראנים: הושם דגש חזק בלימוד יפנית, ונאסר ללמוד קוראנית והיסטוריה של ק׳. היפנים האיצו את פיתוח כלכלת ק׳ ותעשייתה: נבנו מסילות־ברזל ותחנות כות, בייחוד בצפון המדינה (באיזור נהר יאלו), ופותחו המכרות ושירותי הרכבת, התחבורה, הדואר והבריאות. כתוצאה מכך כמעט הוכפל מספר התושבים בשנים 1910—1940. אולם רמת המחיה נשארה בכללותה ירודה ומחצית יבול האורז נשלח בקביעות ליפן.

בניגוד לרצונו ולתכניותיו הגביר הממשל את נצני הלאומיות. סטודנטים קוראנים ביפן ובארצות אחרות, ומיסיונרים זרים בק׳ גופא טיפחו בשיטתיות את השנאה וההתנגדות ליפן. התנועה הלאומית היתה מפוצלת לעשרות קבוצות קטנות, וסכסוכים וחיכוכים אישיים חיבלו במאמץ הכולל. מנהיגים לאומנים פעלו ביפן, בריה״מ, סין, אה״ב ואירופה המערבית. בתום מלה״ע I נוסדה בסיביר המפלגה הקומוניסטית הקוראנית ומיד ביקשה סיוע ונשק מבריה״מ. חילוקי דעות אידאולוגיים בין הדוגלים בפעולה דיפלומטית, הדוגלים באקטיוויזם והדוגלים בקומוניזם הורידו את משקל התנועה הלאומית והקלו על היפנים את דיכויה. בשנות ה 30 ניהל סינגמן רי, בלי הצלחה יתרה, מגעים דיפלומטיים באה״ב, שוויץ ומוסקווה. בעת מלחמת סין־יפן, הוקמה בצ׳ונקין, בירתה הזמנית של סין, ממשלה זמנית קוראנית בראשותו של קים קו (Kim Ku); בשנות ה 30 הוקמו בבריה״מ קדרים של פעילים קומוניסטים שאומנו לתפוס בבוא העת את השלטון.

במלה״ע II דגלה אה״ב בזכות הגדרה עצמית לק׳, ובוועידת קהיר (דצמ׳ 1943) הסכימו רוזוולט, צ׳רצ׳יל וצ׳אנג קי־שק כי „בבוא השעה תהיה ק׳ חפשית ועצמאית״. הגדרה מעורפלת זו אפשרה סיכום בין המעצמות לפיו תהיה ק׳ שטח נאמנות בין־לאומי בפיקוח בריטניה, סין, אה״ב ובריה״מ. בין מעצמות אלו היו לבריה״מ ולסין אינטרסים ישירים בק׳. אולם המאורעות לא התפתחו כמתוכנן וכמוסכם: ב 12.8.1945 פרצו לק׳ כוחות בריה״מ, שהצטרפה למלחמה נגד היפנים ערב כניעתם, והמשיכו בהתקדמותם גם אחרי כניעת יפן ב 14 באוגוסט, ורק כעבור 3 שבועות נחתו כוחות אה״ב בדרום ק׳. בהסכם בין אה״ב לבריה״מ נקבע, שכוחות יפן שמצפון לקו הרוחב 38 ייכנעו לבריה״מ ושמדרום לקו זה ייכנעו לצבא אה״ב. כך חולקה למעשה ק׳ לשתי מדינות.

בצפון ניגשו הסובייטים במרץ רב להקמת מדינה קומוניסטית גרורה בעזרת קוראנים שהוכשרו בבריה״מ משנות ה 30, ופתחו במסע נגד מתנגדי הקומוניסטים. הם הקימו מפלגות שכונו „דמוקרטיות״ במטרה לארגן יסודות שונים, בהם פועלים, איכרים, נוער ונשים, כדי לרתום אותם למשימות של המשטר ולחסל ניצני התנגדות לקומוניזם. בנובמבר 1946 נערכו בצפון בחירות ובעקבותיהן קמה „מועצת העם״ בפיונגיאנג, בירת הצפון. בפברואר 1947 נבחרה ממשלה זמנית בהנהגת קים איל סונג, המכהן גם היום (1977) בתפקיד נשיא, מזכיר כללי של המפלגה הקומוניסטית ומפקד עליון של הצבא. מיליציה עממית גדולה בפיקוח יועצי־צבא סובייטים ובהדרכתם סייעה לשמור על הסדר ולהנהיג רפורמות אגרריות נרחבות, שתחילתן בהחרמת רכוש וסופן בהלאמת כל אמצעי הייצור והנהגת כלכלה מתוכננת. במהרה היתה צפון ק׳ למדינה־גרורה של בריה״מ.

בדרום ק׳ קיוו האמריקנים להנהיג ממשל עצמי, אך המאמץ היה מסורבל וקשה; אה״ב לא עשתה הכנות מוקדמות לנהל את ענייני ק׳; לפני נחיתת כוחות אה״ב, העבירו היפנים את השלטון בדרום ק׳ לידי ממשלה זמנית, וזו כוננה „רפובליקה עממית״ בסאול (6.9.1945). אה״ב לא הכירה בממשלה זו וביקשה פקידים יפנים להמשיך ולמלא את תפקידם עד שיחליפום אמריקנים או קוראנים, ונוכחות היפנים יצרה מרירות בדרום. לאחר יציאתם ניהלו האמריקנים את ענייני ק׳ ועסקו בעיקר בשיקום הכלכלה; במלחמה סבלה ק׳ נזקים מועטים בלבד, אולם כלכלתה היתה קשורה בכלכלת יפן, והתמוטטותה של זו הולידה קשיים בק׳. נוסף על כך, רוב התעשיה ומקורות האנרגיה היו בצפון המדינה, והדרום היה איזור חקלאי בעיקרו. כן הכבידו על כלכלת הדרום 2½ מיל׳ פליטים מהצפון.

מאמצי אה״ב להביא לידי איחוד ק׳ נתקלו בהתנגדות בריה״מ. בדצמבר 1945 הוסכם בוועידת שרי החוץ של המעצמות במוסקווה שוועדה משותפת של בריה״מ ואה״ב תפעל במטרה לאחד את ק׳, וזו תהיה שטח נאמנות בפיקוח 4 המעצמות לתקופה של 5 שנים. הקוראנים בצפון ובדרום כאחד התנגדו לנאמנות, ולצד התנגדותה הפעילה של בריה״מ לאיחוד הנציחו את חלוקת ק׳, שנועדה להיות זמנית.

בהדרגה העבירו האמריקנים סמכויות שלטון לקוראנים. באוקטובר 1945 חזר לק׳ סינגמן רי (ע״ע), שבמלה״ע II פעל בוושינגטון למען „הממשלה הזמנית״ שבצ׳ונקין. רי תבע עצמאות מיידית ואיחוד; עם זאת ההל מבסס את שליטתו בדרום. הוא רדף את חברי „הממשלה הזמנית״, וביוני 1949 נרצח מנהיגם קים קו. רי הקים מפלגה חדשה (המפלגה הליברלית) ומנהיגותו אופיינה באוטוריטא־

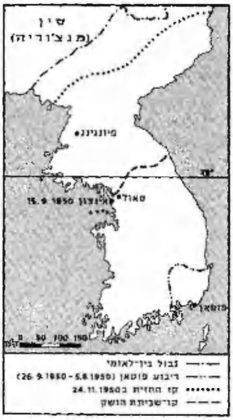
ריות. הוא נעזר למעשה באה"ב שרצתה לכונן במהרה ממשלה יציבה ויציבה מבלי להיכנס לעובי בעיות הכלכלה והחברה שבדרום ק׳. בספטמבר 1947 העלתה אה"ב את בעיית ק׳ לדיון באו"ם, לאחר קפאון בוועדה המשותפת לאה"ב ולבריה"מ. ב 14.11.47 החליט האו"ם לערוך בפיקוחו בחירות חפשיות בכל ק׳ למועצה מכוננת שמתפקידה יהיה לחוקק חוקה ולבחור ממשלה. אולם בריה"מ מנעה את כניסת ועדת האו"ם לצפון. הבחירות שנערכו ב 10.5.1948 היו בדרום בלבד, וב 15.8.1948 הסתיים השלטון הצבאי של אה"ב; דרום ק׳ הוכרזה לרפובליקה וסינגמן רי נבחר לנשיאה.

ביוני 1949 יצאו אחרוני החיילים האמריקנים מק׳, וסמוך לאותה עת החלו תקריות גבול בין הצפון לדרום. ב 25.6.1950 פתחו כוחות הצפון בהתקפת פתע כללית. רווחת הדעה שאת ההחלטה לפתוח במלחמה קיבלו סטלין ומנהיגי סין, בעת ביקורם במוסקווה בראשית 1950. נשיא אה"ב, ה. טרומן (ע"ע), החליט מיד לשלוח צבא להגנת הדרום, אך השכיל לשוות לכך אופי של פעולה מטעם האו"ם: העדרותה של בריה"מ ממועצת-הבטחון, במחאה על נוכחות נציג סין הלאומנית, אפשרה אישור הצעת החלטה ביזמת אה"ב שגינתה את פעולת צפון ק׳ כתוקפנות וקראה לחברות האו"ם לסייע בהחזרת השלום. 16 מדינות שלחו יחידות צבא לכוח האו"ם, אך בעיקרו היה זה כוח אמריקני ומפקדו היה ד. מק-ארתר (ע"ע).

37 חדשים ארכה המלחמה. בשלבה הראשון ניצלו הצפוניים את יתרון ההפתעה ואת עליונותם הצבאית על הדרום, כבשו במהירות את סאול, והדרומיים והאמריקנים שבאו לעזרתם נסוגו עד לנמל פוסן (ע"ע) שבדרום-מזרח. ב 15.9.50 הנחית מק-ארתר במבצע מזהיר כוחות באינצ׳ון, נמלה של סאול, ותוך שבועיים נסוגו הצפוניים מכל השטחים שכבשו. טרומן הורה למק-ארתר להתקדם צפונה, ועצרת האו"ם אישרה את ההחלטה (7.10.1950) עם הקמת „ועדת האו"ם לאיחוד ק׳ ולשיקומה". ב 20.10.1950 כבש מק-ארתר את פיונגיאנג, בירת הצפון, וכעבור שבוע הגיעו כוחותיו לנהר יאלו שבגבול מנצ׳וריה. מק-ארתר ניבא את סיום המלחמה עד לחג-המולד, ואולם ב 5.11.1950 חצו כוחות גדולים של סין את היאלו, וב 24 בו תקפו את האמריקנים. כעבור חודש נפלה סאול בידיהם, אך התקפתם המחודשת, ב 12.2.51, נבלמה כעבור ימים מספר. וב 15.3 חזרו האמ־ריקנים וכבשו את סאול, שרק עיי חרבות שרדו ממנה. קרוב לקו הרוחב °38, הגבול הישן בין הצפון לדרום, קפאה החזית מחמת איזון בין עליונות הסינים בכוח אדם לבין יתרון האמריקנים בעצמת אש. מק-ארתר מתח ביקורת על האילוצים המדיניים שהוטלו עליו, ועל שלא אפשרו לו להפציץ מטרות במנצ׳וריה — דבר שנחשב בעיניו להכרחי כדי לנצח במלחמה; בתגובה הדיחו טרומן (11.4.1951) והמלחמה המשיכה להתנהל בצורה מוגבלת.

ביולי 1951 נפתחו שיחות שביתת-נשק, לפי הצעת בריה"מ שחזרה למועצת-הבטחון. השיחות התנהלו שנתיים, ובמקביל נמשכו הקרבות, אף שלא הביאו לשינויים מהותיים בקו החזית. ב 27.7.1953 נחתם הסכם שביתת-נשק. סינגמן רי התנגד לתנאיו, אך לבסוף קיבל את הדין נוכח לחץ כבד ביותר מצד האמריקנים והבטחה מצדם לחדש את המלחמה אם לא יושג הסדר של שלום בוועידה שהיתה אמורה להתכנס תוך 3 חדשים. הוועידה נפתחה אמנם במועדה, אך ב־12.12.53 התפזרה בלי הסכם, וב 22.11.1961 החליטה עצרת-האו"ם שהסכם שביתת הנשק יישאר בתקפו עד שיוחלף בהסכם שלום: בכך ניתן, למעשה, אישור לחלוקת הארץ בלי הסכם שלום בין הצפון לדרום. כוח של האו"ם — כמעט כולו אמריקני — מוצב בדרום ק׳ עד היום (ראשית 1977), וכפעם בפעם פורצות תקריות לאורך קו שביתת-הנשק.

במלחמת ק׳ נהרגו קרוב ל 30 אלף חיילים מכוחות האו"ם (מהם 24,000 אמריקנים) ו 415 אלף דרום קוריאנים. מספר האזרחים שנהרגו נאמד בכמיליון. אבידות הצפוניים והסינים אינן ידועות. דרום ק׳, שהמלחמה התנהלה בעיקר בשטחה, סבלה מהרס ומ־חורבן, והיא שוקמה בעזרת אה"ב.

קוי החזית בשלבים שונים של מלחמת קוריאה

בהדרגה הצטמקה תמי־כת הציבור בשלטונו של סינגמן רי והוא נשען יותר ויותר על פעולות דיכוי מצד המשטרה. באפריל 1960 פרצו הפגנות ומהומות בהנ־הגת סטודנטים, וב 26.4.1960 התפטר רי ונמלט מהארץ. בדרום ק׳ קמה „הרפובליקה השניה", שמשטרה היה פר־למנטרי ולא נשיאותי. ואולם העדר שלטון מרכזי פגע בטיפול בבעיות הכלכלה; ב 16.5.1961 פרצה הפיכה צבאית בראשות הגנרל פרק צ׳ונג הי ו„המועצה העליונה לשיקום לאומי". שבה ישבו קציני צבא, היתה לגוף השולט במדינה. בנובמבר 1962 פרסמה המועצה חוקה חדשה ל„רפובליקה השלישית", הוחזר השלטון האזרחי והונהג שוב משטר נשיאותי חזק, ובפברואר 1963 נהיה יו"ר המועצה, הגנרל פרק, לנשיא. שלטונו היה יעיל בהרבה משל סינגמן רי. אע"פ שגם הוא דיכא כל אופוזיציה לו, ודרום ק׳ נהנתה משגשוג הכלכלה ומפיתוח ועיור בקצב מהיר ביותר. דרום ק׳ השתתפה במלחמת ויטנאם לצד האמריקנים, ושלחה לשם כ 50.000 חיילים.

בצפון ק׳ שלט, מאז הקמתה, קים איל-סונג, יו"ר „מפלגת הפועלים הקוריאנית" ורה"מ. הדיכוי שם היה יעיל ושיטתי הרבה יותר מבדרום: בסוף המלחמה בק׳ העדיפו קרוב ל 30,000 שבויים צפוניים להשאר בדרום. הצפון שוקם בעזרת בריה"מ, ועד לשנות ה 60 היה קצב הפיתוח שלו מהיר מבדרום; אח"כ החל הצפון מפגר אחרי הדרום.

הסכסוך בין בריה"מ לסין, שהחריף במיוחד בשנות ה 60, הכביד בראשיתו על צפון ק׳, שמחמת מעמדה הגאוגרפי וקשייה המדיניים לא יכלה להרשות לעצמה להזדהות בגלוי עם צד זה או אחר, חרף הלחצים משניהם. אולם צפון ק׳ השכילה לתמרן בין שתי שכנותיה האדירות ולבסוף השתחררה מתלותה בהן, בהדגישה את עצמאותה האידאולוגית. פרצו אף תקריות גבול בינה ובין סין. כלפי בריה"מ הסיחה צפון ק׳ דברי ביקורת על שאינה נוהגת בתקיפות רבה יותר מול אה"ב, ובסוף שנות ה 60 אף נמסר על מעין „מהפכת תרבות" נוסח סין. היא התמידה בקו נוקשה כלפי הדרום וכלפי אה"ב. ב 21.1.1968 חדרה מחלקת לוחמים צפון קוריאנים ליד ארמון הנשיאות בסאול בנסיון לרצוח את הגנרל פרק; חנסיון סוכל. אך למחרת לכדה צפון ק׳ את ספינת-הביון האמריקנית „פואבלו" בטענה שחדרה למי־החופים שלה. האמריקנים כפרו בהאשמה וטענו שלכידת „פואבלו" היתה שוד-ים במים בין-לאומיים; צפון ק׳ שחררה את אנשי הספינה בדצמבר 1968, רק אחרי שאה"ב הצטדקה בפומבי והודתה באשמה. אחרי מלחמת ויטנאם הגבירה צפון ק׳ את איומיה נגד הדרום, ואה"ב הזהירה שהיא תשתמש בנשק גרעיני נגד תוקפנות מחודשת בק׳.

C. Berger, *The Korean Knot*, 1957; H. B. Hulbert, *History of K.*, I-II, 1962; D. Rees, *K., The Limited War*, 1964; B. Hazard, *History of K.*, 1969; W. Henthorn, *A History of K.*, 1971; J. B. Palais, *Politics and Policy in Traditional K.*, 1975; J. A. Kim, *Divided K.: The Politics of Development, 1945—1972*, 1975.

מ. מד.

קוריאה הדרומית (טהאן מינגוק, Tae-han Minguk [הרפובליקה של קה"ד]). שטחה 98.484 קמ"ר, ובה 34 מיליון תוש' (אומדן 1975).

גאוגרפיה, גאולוגיה, אקלים, צומח, חי, לשון, ספרות, אמנות, היסטוריה, ע"ע קוריאה; אוכלוסיה, עמ' 511; כלכלה, עמ' 511; חוקה ומשטר, עמ' 513; משפט, עמ' 513; כוחות מזוינים, עמ' 513; חינוך, עמ' 514.

רוב **האוכלוסיה** מרוכזת באזורי החוף ובעמקים שבמערב המדינה ובדרומה. במזרח, ובעיקר בצפון־מזרח, האוכלוסיה דלילה. מאמצע שנות ה 50 התרבתה האוכלוסיה בשיעור שנתי של 2.5%. מסוף שנות ה 60 מסתמנת ירידה בריבוי הטבעי שהיה ב 1974 רק 1.8%. מאז ראשית שנות ה 50 גדלה האוכלוסיה העירונית מ 28% מכלל האוכלוסין ל 44% (1975). באותו פרק זמן חלה אף ירידה במספר המוחלט של האוכלוסיה הכפרית. כ 52% מתושבי קה"ד מתפרנסים מחקלאות. הערים הגדולות: סאול הבירה — 6.1 מיליון תוש' (1975), פוסאן — 2.1 מיליון תוש' (ע' ערכיהן), טגו — 1.2 מיליון תוש', אינצ'ון (נמלה של סאול) — 700,000 תוש', קוואנג'ו — 550,000 תוש', סג'ון — 460,000 תוש'. ב 14 ערים נוספות אוכלוסיה של 100,000—300,000 נפש.

כלכלתה של קה"ד היא דוגמה בולטת לפיתוח כלכלי מוצלח של מדינות מתפתחות.

מלחמת ק' שחילקה את חצי־האי לשתי מדינות הותירה את קה"ד ללא בסיס כלכלי (להוציא חקלאות). בסיוע בי"ל של „סוכנות השיקום של האו"ם לק'" ושל ממשלת אה"ב שיקמה קה"ד את כלכלתה, ומראשית שנות ה 60 האיצה פיתוחה בשימת דגש על פיתוח תעשיות יצוא. בשנים 1963—1972 גדל התוצר הלאומי בממוצע ב 10% לשנה (שיעורי הגידול הגיעו עד 15% גידול שנתי, וירדו רק בשנה אחת עד 7%) ובמקביל לו צומצם גידול האוכלוסיה (מ 2.9% בתחילת שנות ה 60 ל 1.7% בראשית שנות ה 70). שני אלה אפשרו את הכפלת התל"ג הראלי לנפש שהגיע ב 1974 ל 380 דולר והביאו את קה"ד לדרגת פיתוח גבוהה שכונתה „הנס הכלכלי של ק'".

הכוח המניע לפיתוח ולצמיחה היה הרחבת הייצור והיצוא **התעשייתי** (אפס ב 1963; 1,385 מיליון דולר ב 1972). פיתוח התעשיה רוכז בענפי התעשיה הקלה, כגון טכסטיל, לבידים ואלקטרוניקה. בענפים אלה הביקוש להון הוא נמוך יחסית בעוד שהכדאיות היחסית — בעיקר הודות לכוח עבודה זול, משכיל ובעל רצון רב לעבודה — מנוצלת במלואה.

בראשית שנות ה 70 הוחל בהרחבת התשתית התעשייתית והושם דגש על פיתוח תעשיות הברזל, הפלדה, המכונות והכימיקלים. השינוי המשמעותי **במבנה** המשק של קה"ד בא לידי ביטוי בולט ב 1972 כשהגיעה תרומת התעשיה לתל"ג ל 26% ועברה, לראשונה, את תרומת החקלאות.

החקלאות, שהיתה בסיס המשק ועיקר עיסוק האוכלוסיה, איבדה במקצת מחשיבותה. ב 1974 עדיין עסקו בחקלאות כ 52.4% מכוח העבודה, אולם בשל שיעור הגידול השנתי של המגזר (4% לשנה בממוצע), שהיה מרשים בזכות עצמו אך נמוך מהגידול בתעשיה, ירדה חשיבותו ותרומתו לתל"ג היתה כ 25% בלבד. **הגידולים** העיקריים: אורז, חיטה, שעורה ותפוחי־אדמה. **הדיג** משמש כמקור למזון וכענף יצוא. קה"ד היא מהמדינות הבולטות בדיג אוקיאנוסים.

מרבית **המחצבים** של חצי־האי נמצאים בחלקו הצפוני; גם לקה"ד מרבצי פחם עשירים, עפרת־ברזל, וולפרם, זהב, גראפיט ופלואוריט — אולם ניצולם דורש השקעות פיתוח ניכרות. שלא כבחלק הצפוני של ק' מועטים מקורות הכוח ההידרו־חשמלי וקה"ד תלויה ביותר ביבוא נפט. רק ב 1976 נתגלה בקה"ד **נפט** בכמויות מסחריות.

ההתרחבות הכלכלית ושינויים מהותיים במבנה המשק לוו בעיות קשות. הבעיה החמורה ביותר היתה הקושי בגיוס הון להשקעות ממקורות חוץ ופנים. השלטונות עודדו חסכונות הציבור ע"י מתן שערי־ריבית גבוהים לחוסכים, אולם עיקר המימון נתקבל במלוות ממקורות בי"ל בתנאים מסחריים קשים. ב 1970 הגיעו התשלומים ע"ח המלוות הללו ל־ב 24% מההכנסות במט"ח. בעת ובעונה אחת סבלה קה"ד מאינפלציה של 13%—15% לשנה. לכן נקטה הממשלה צעדים נמרצים להאטת קצב הגידול תוך הגבלות על אשראי מחו"ל, פיחותים וצמצום האשראי במשק. צעדים אלה, שלוו גם אמצעים פוליטיים תקיפים, הניבו פירות מיידיים וב 1974 כבר חל גידול רב בחסכון וביצוא, וחלקו של ההון הזר בכל ההשקעות ירד ל 14% לעומת 35% לשנה בממוצע בשנים 1970—1972. ב 1974/5 גדל הגרעון בחשבון השוטף בגלל הקטנת היצוא והגיע ל 1,713 מיליון דולר במחצית הראשונה של 1975.

במאמץ להשיג שויון (עד 1981) בין ההכנסות העירוניות להכנסות החקלאיות הופעלה תכנית „סאי מאול" (Say Maul) — „הקהילה החדשה" — המכוונת להעלות את רמת המחיה באזורים חקלאיים. בצד ההשגים הכלכליים והיוזמות החברתית התפתחה בקה"ד מערכת שוחד ושחיתות ענפה.

מערכת התחבורה בקה"ד נבנתה מחדש אחרי המלחמה וב 1973 היה אֹרכן הכולל של מסה"ב 5,650 ק"מ ושל הכבישים והדרכים 42,900 ק"מ, עליהם נעים כ 162,000 כלי־רכב. עד 1980 מתוכנן לצפות את כל הדרכים באספלט. **נמליה** העיקריים של קה"ד הם בפוסאן, באינצ'ון ובמאסאן. ספנות החופים ממלאת תפקיד חשוב במערכת התחבורה הפנימית. **הצי המסחרי** של קה"ד כולל אניות בנפח כולל של 1¼ מיליון טון (1974). גדול חלקו של צי דיג האוקיאנוסים.

נמלי האוויר העיקריים של קה"ד הם בסאול, באמסונג, בטגו, במאסאן וליד פוסאן, ושימושם העיקרי לקשרי־חוץ. כ 700 אלף תיירים ביקרו בקה"ד ב 1973.

סחר החוץ של קה"ד מאופיין ע"י גרעון מתמיד בחשבון הסחר ובחשבון השוטף (כולל תשלומים ע"ח חובות וריבית). **היצוא** (3,221 מיליון דולר, 1973) כלל בעיקר מוצרי הלבשה (23% מערך היצוא), טכסטילים (13%), מכשירי חשמל (10%), לבידים (9%), מוצרי ברזל ופלדה (6%), והיה מיועד בעיקר ליפן (39%) ולאה"ב (31%). **היבוא** (4,218 מיליון דולר 1973) כלל בעיקר דלקים, חמרי־גלם לתעשיה, מכונות, מכוניות ומוצרי השקעה, ומקורותיו היו יפן (41%) ואה"ב (28%).

קוריאה הדרומית — כלכלה

המוצר	היחידה	1961/5 [1]	1973
אורז	אלפי טונות	4.809	6.038
חיטה ושעורה	" "	1.696	2.481
תפוחי־אדמה	" "	483	470
דגה	" "	640 [2]	1.655
פחם	" "	10,248 [2]	13,571
עפרות־ברזל	" "	368 [2]	233
זהב	ק"ג	1.954 [2]	420
בדיל	טונות	76 [2]	63
מלח	אלפי טונות	669 [2]	742
דגים משומרים	טונות	7.500 [2]	18,500
אריגי כותנה	אלפי טונות	65 [2]	103
נייר	" "	75 [2]	252
מלט	" "	1.641 [2]	8,176
ברזל ופלדה	" "	209 [2]	1,612
מקלטי רדיו וטלוויזיה	אלפי יחידות	814 [3]	4,088
עץ גלמי	מיליוני מ"ק	1.9 [2]	9.5

1. ממוצע שנתי; 2. 1965; 3. 1966.

המטבע: וון = 100 צ'ון. שער החליפין הרשמי (סוף 1975) 484 וון = 1 דולר של אה"ב. שער החליפין בשוק השחור גבוה בכ 50%—75% מהשער הרשמי.

C. R. Frank – K. S. Kim – L. E. Westphal, K.. 1975.

ד. גנ.

חוקה ומשטר. בסעיף 1 לחוקה נקבע כי המדינה היא רפובליקה דמוקרטית וכי אזרחיה הם מקור הסמכות לשליטה. מאז הקמת המדינה (ע"ע קוריאה, היסטוריה, עמ' 508) היו בחוקה שישה תיקונים, ועיקר הוויכוח היה מהי צורת השלטון העדיפה — „שיטת הקבינט" או שיטת המשטר הנשיאותי. בזמנו של הנשיא סינגמן רי הופעל עקרון הנשיאות ואילו לאחר הפלתו ב 1960 הופעלה שיטת הממשל של הקבינט. ההפיכה הצבאית ב 1961 החזירה את עקרון המשטר הנשיאותי.

הפרק השלישי בחוקת המדינה, העוסק בגופי השלטון, קובע את שלוש הרשויות — מחוקקת, מבצעת ושופטת. הנשיא נבחר ישירות בבחירות כלליות שוות וחשאיות. הוא ראש הרשות המבצעת ועצמאי בהחלטותיו ביחס לרשות המחוקקת; כן הוא מייצג את המדינה כלפי חוץ.

לרשות המחוקקת סמכות לחוקק, לקבוע תקציבים וכן לחקור ולבקר את דרכי פעולותיו של המינהל; כמו כן בסמכותה להמליץ בפני הנשיא על פיטוריו של כל ממלא תפקיד ציבורי.

לאסיפה המחוקקת יש, בנוסף לחקיקה, תפקיד של איזון ביחסי הכוחות במדינה וכן בקרה על דרכי השלטון.

המדינה נחלקת למחוזות הכפופים ישירות לשלטון המרכזי.

משפט. חוקת קה"ד מהווה את המקור העיקרי למשפט הנוהג. חקיקה נוספת התבצעה במסגרתה וכונסה במספר קבצים.

המשפט הפלילי קובץ ב 1954, המשפט האזרחי ב 1958, דיון אזרחי ב 1960 והמשפט המסחרי ב 1962.

בקובץ החוקים האזרחי נקבע כי בהעדר הוראה אחרת בחוק יקבע המשפט המנהגי כיצד יש לנהוג; לעומת זה פועל במשפט הפלילי הכלל שאין עֳנשין בלא הוראה בחוק (Nulla poena sine lege). החלטותיהם של בתהמ"ש אינן בגדר תקדים מחייב אלא באותם מקרים ונסיבות שניתנו במספר פסקי-דין זהים ההופכים החלטות אלו למחייבות.

במערכת החוקים של קה"ד קיים רובד החוקים שנהגו במדינה קודם הכיבוש היפני והבנויים במתכונת החוק הסיני. כן נשארו בתקפם החוקים היפניים שהוחדרו בתקופת הכיבוש באמצעות החלטת בית המחוקקים היפני שקבע את תחולתו של המשפט האזרחי היפני בקה"ד. חוקים אלה תוקנו ושונו במהלך השנים ולאחר מכן נכללו בקובץ המשפט האזרחי.

מערכת בתהמ"ש. קיימים 10 בתמ"ש מחוזיים, שניים בסאול ושמונה בערי השדה. לכל בימ"ש מחוזי אגף אזרחי ואגף פלילי. מעל בתמ"ש אלו קיימים שלושה בתמ"ש לערעורים, הנחלקים לפלילי, לאזרחי ולמיוחד (בנושאי המשפט המינהלי). ביהמ"ש העליון דן בערעורים כערכאה סופית. יש לו סמכות לדון בדבר מידת חוקיותם של מעשי חקיקה שונים, וקביעותיו בנושאים אלה הן סופיות. כמו־כן מפקח בימ"ש זה על טוהר הבחירות. א. ב.–ז.

כוחות מזוינים. לקה"ד הצבא הגדול בעולם אחרי שלוש מעצמות-העל והודו. ציודו כולו אמריקני. בכוחותיו בס"ה 625,000 איש. קיים גיוס-חובה ל 2½ עד 3 שנים. תקציב הבטחון הגיע ב 1975 ל 719 מיליון דולר. בקה"ד חונים גם כוחות-יבשה ואוויר אמריקניים חזקים.

צבא-היבשה כולל 560,000 איש, המאורגנים במסגרת 23 דיוויזיות חי"ר ו 2 חטיבות שריון. ישנם כ 1,000 טנקים, 400 נגמ"שים, וכ 2,000 קני-תותח. כן ישנם טילי קרקע-קרקע קצרי-טווח („אוֹנֶסט ג'ון") וטילים נ"מ. במילואים כמיליון איש.

חיל-האוויר כולל 216 מטוסים מבצעיים — 36 מדגם „פנטום", 80 מדגם פ. 5, ו 100 מדגם פ. 86 — המופעלים ע"י 25,000 איש. כן ישנם 44 מטוסי-תובלה ו 84 מטוסי-אימון. מספר המסוקים: 15. במילואים 35,000 איש.

ב**חיל-הים** משרתים 20,000 איש. מצבת האניות: 7 משחתות, 9 אניות-ליווי, אניות-משמר, שולות-מוקשים, ונחתות. במילואים 33,000 איש. ישנה גם דיוויזיית צבא-הצי ובה 20,000 איש.

קיים „כוח רזרווי להגנת ארץ-המולדת", ובו, לפי המשוער, כ 2 מיליון איש.

החינוך. ביה"ס בקה"ד נועד לטפח יחס של חיבה לתרבות הקוראנית המסרתית, מעל לכל, למוסיקה, ועם זאת לעודד את המעבר מן התרבות המסרתית לתרבות התעשייתית המודרנית. מינהל בתה"ס מרוכז בידי המיניסטריון לחינוך. חוק חינוך חובה חינם מ 1949 הל על ביה"ס היסודי השש-שנתי; למעשה מבקרים בו כ 90% מבני הגיל המתאים, ועל ההורים לשלם תמורת חינוך ילדיהם. הדרגה הבאה היא בי"ס-ביניים תלת-שנתי, ואחריו בא מספר לא-רב של בת"ס תיכונים עיוניים וטכניים. ב 1969 למדו 5,622,816 תלמידים ב 5,810 בת"ס יסודיים; 1,147,408 ב 1,463 בת"ס של שכבת-הביניים ו 530,101 ב 861 בת"ס גבוהים, כולל 425 בת"ס מקצועיים. רק 27% מבוגרי ביה"ס היסודי מסיימים בי"ס תיכון, ורק 40% מבוגרים אלו מתקבלים לבי"ס גבוה על סמך בחינות תחרות. רוב בת"ס הגבוהים העיוניים והמקצועיים הם מוסדות זעירים, שמספר תלמידיהם אינו מגיע לפעמים אף למאתיים. ב 1975 היו בקה"ד 23 אוניברסיטאות. הגדולות שבהן (כולן בסאול): דונגגוק (47,000 תלמידים), אוניברסיטת קוראה (10,250), קיונג הי (10,000), האוניברסיטה הלאומית של סאול (14,000), יונסי (10,082).

Il-S. Kim, *On the Duties of Educational Workers*, 1970; K. B. Shin, *Education*, 1972.

פ. פ.–ח. א.

קוריאה הצפונית

קוריאה הצפונית (צ'וסון מינג'וג'ואי אינמין קונג-הוגוק, Choson Minjujuui In'min Kong-hwa-guk [הרפובליקה הדמוקרטית העממית של קה"צ]). שטחה 120,538 קמ"ר, ובה 15.44 מיליון תוש' (אומדן 1974).

גאוגרפיה, גאולוגיה, אקלים, צומח, חי, לשון, ספרות, אמנות, היסטוריה, ע"ע קוראה; אוכלוסיה, עמ' 514; כלכלה, עמ' 514; חוקה ומשטר, עמ' 516; משפט, עמ' 516; כוחות מזוינים עמ' 517; חינוך, עמ' 517.

רוב **האוכלוסיה** מרוכזת באיזור החוף המערבי ובכמה שטחים מצומצמים בקרבת החוף המזרחי. באזורים ההרריים שבצפון הארץ האוכלוסיה דלילה מאד ושטחים נרחבים כמעט ריקים (פחות מ 10 נפשות לקמ"ר). מאמצע שנות ה 50 מתרבה האוכלוסיה בשיעור שנתי של 2.8%. באוכלוסיית הערים חלה עליה תלולה מאז 1953, בעיקר בשל חורבן מרבית הכפרים וחלק גדול מהערים במלחמת ק'. ב 1975 ישבו בערים קרוב ל 55% מכלל האוכלוסיה (לעומת כ 20% ב 1944). הערים החשובות הן פיונגיַנג הבירה (ע"ע) — 1.5 מיליון תוש' (1973), סינואיג'ו — 220,000 תוש', צ'אנגג'ין — 300,000 תוש', ונסַן — 240,000 תוש', חמהונג — 140,000 תוש'. הן נבנו ברובן הגדול מחדש מאז 1953, במידה רבה בסגנון דומה לזה של ערים חדשות בבריה"מ.

כלכלה. עם הקמת הרפובליקה הדמוקרטית העממית בקה"צ (1948) הולאמו כל מפעלי התעשיה ומרבית עסקי השירותים והשיווק, והאדמות החקלאיות חולקו בין האיכרים במסגרת רפורמה אגרארית. מאמצע שנות ה 50 מכוונת המדיניות הכלכלית של קה"צ להשגת גידול מהיר ככל האפשר בתפוקות התעשיה והחקלאות. לפי פרסומים רשמיים גדלה כלל תפוקת המשק בממוצע שנתי של 19.1% בשנים 1957—1970.

למרות שבראשית שנות ה 70 היו מועסקים בחקלאות כ 50% מכוח

העבודה. הפכה תנופת הגידול וההתרחבות בשנות ה 60 וה 70 את התעשיה לגורם הקובע בין מקורות התוצר הלאומי. כ 75% מהתל"ג, שנאמד ב 1973 בב 5.3 מיליארדים דולר (330 דולר לנפש), מקורו בתעשיה.

קה"צ עשירה במחצבים שהבולטים בהם: מרבצים גדולים של פחם, עפרות־ברזל, עופרת, נחושת, אבץ, בדיל, כסף וזהב. המחצבים הם הבסיס למערכת התעשייתית של קה"צ, שהוקמה לאחר מלחמת ק׳, והיא כיום המפותחת והיעילה ביותר במזרח אסיה, אחרי יפן. בשנים הראשונות אחרי מלחמת ק׳ נהנתה קה"צ מסיוע צבאי וכלכלי נרחב (כ 1.7 מיליארד דולר) מבריה"מ ומסין העממית.

עד 1975 רוכזו מאמצי הפיתוח התעשייתי בתעשיה הכבדה (מטלורגיה, חשמל, ייצור מכונות, מלט וכימיקלים), ועיקר ההת־רחבות הושגה בתעשיית הפלדה ובענף המכרות. התעשיה הקלה פותחה אף היא, בעיקר ע"י הכנסת ציוד אוטומטי בקנה מידה רחב. תכנית הפיתוח לשנים 1975—1980 שמה דגש ניכר בפיתוח התעשיות הקלות ובהרחבתן, בעיקר בייצור מוצרי מזון ומוצרי צריכה. אולם, למרות השגיה המרשימים, עדיין מפגרת קה"צ ביישום טכנולוגיות תעשייתיות מתוחכמות והיא מחפשת מקורות לקבלתן בארצות המערב. ב 1973 פנתה קה"צ לראשונה לארצות המערב גם להשגת מימון, ואז גויס מלווה של 20 מיליון לי"ש למימון יבוא נכסי השקעה לפיתוח התעשיה.

קה"צ עשירה במקורות לייצור אנרגיית חשמל, גם במפעלים הידרו־חשמליים. אלה תורמים במידה רבה לפיתוח התעבורה והתעשיה.

היערות מכסים כ 75% משטחה של קה"צ ומספקים כמויות ניכרות של עץ גלמי, המיועד בעיקר ליצוא.

מיכון נרחב של החקלאות אפשר לקה"צ לעבור מיבוא מוצרי מזון (ב 1946) ליצואם. תרמה לכך גם הרחבה ניכרת של מערכת הניקוז וההשקיה. בתכנית הפיתוח לשנים 1975—1980 מתוכננות בניית תעלות השקיה באורך כולל של כ 40,000 ק"מ, וייבוש כ 100,000 הקטאר בחוף המערבי והכשרתם לחקלאות. אך למרות התקדמות זו היה, גם ב 1975, קיצוב בכמה ממוצרי המזון הבסיסיים (אורז ודגנים), ובשר מוצע למכירה לאוכלוסיה העירונית רק מספר פעמים בחודש.

מערכת הכבישים והרכבות של קה"צ נהרסה כמעט כליל בעת מלחמת ק׳, היא שוקמה והורחבה מאז והנעת הרכבות נעשית

קוריאה הצפונית — כלכלה

המוצר	היחידה	[1] 1961/5	1973
תירס	אלפי טונות	676	900
תפוחי־אדמה	" "	925	1.050
אורז	" "	1.190	1.450
חיטה	" "	85	120
עץ גלמי	מיליוני מ"ק	4.5	5.0
פחם	אלפי טונות	[2] 18.200	37.490
עפרות־ברזל	" "	[2] 2.439	4.420
עפרות־נחושת	" "	[2] 10	13
עופרת	" "	[2] 55	95
מגנזיט	" "	[2] 898	1.724
כסף	טונות	[2] 20	22
וולפרם	"	[2] 2.400	2.700
אבץ	אלפי טונות	[2] 100	145
מלח	" "	[2] 400	544
מלט	" "	[2] 2.610	5.800
ברזל	" "	[2] 1.370	2.700
פלדה	" "	[2] 1.132	2.630
אנרגיית חשמל	מיליוני קו"ש	[2] 13.3	..... [3]

1. ממוצע שנתי; 2. 1964; 3. אין נתונים.

המקור: פרסומי האו"ם, שאינם תואמים תמיד את נתוני הפרסומים הרשמיים.

באמצעות חשמל. לקה"צ קשרי רכבת ישירים עם פקינג ועם מוסקווה. בפיונגיאנג הבירה, רכבת תחתית. סלילת כבישים ושימוש ברכב הוגבלו, כדי למנוע תלות רבה מדי בדלק מיובא. נהרות אמנוק (יאלו), שדונג וטומן משמשים לתנועת נוסעים ומטענים. התנועה האווירית הפנימית מצומצמת. נמל התעופה של פיונגיאנג הוא היחיד המשמש קווי תעופה בין־לאומיים.

חסרים נתונים מהימנים על סחר החוץ של קה"צ. היבוא נאמד בכ 640 מיליון דולר (1974) והיצוא בכ 400 מיליון. קשרי הסחר העיקריים של קה"צ הם עם בריה"מ (ב 55% מכלל סחר החוץ של קה"צ, 1974), צ׳כוסלובקיה, פולניה וגרמניה המזרחית. כ 15% מהקף הסחר של קה"צ היו עם יפן ועם מדינות המערב האחרות.

המטבע: וון = 100 צ׳ון. השער הרשמי נקבע במונחי רובל של בריה"מ והיה בתחילת 1975: 0.9733 וון = 1 דולר של אה"ב. נוסף לשער הרשמי קיים „שער מסחרי", נייד מאז אמצע 1972, הקשור לין היפני ולפרנק הצרפתי, וכן קיים שער לעסקות אחרות, קרוב ביותר לשער המסחרי, שעמד ב 1975 על כ 2.5 וון לדולר של אה"ב. בשוק השחור בקה"צ היה שער הדולר פי 7 מהשער הרשמי.

ד. גנ.

חוקה ומשטר. בסעיפים 2—4 בחוקה נקבע שכל החובות והסמכויות במדינה מצויים בידי העם המפעיל אותם ע"י בחירת מיסדותיו הייצוגיים, האחראים בפני העם. כלכלת המדינה מבוססת על כך שאמצעי הייצור מצויים בידי הכלל. מפלגת העבודה היא הכוח הקובע במדינה (תפקידה זהה לתפקיד המפלגה הקומוניסטית בבריה"מ [ע"ע, עמ׳ 669]), והחוקה קובעת כי גופי המדינה פועלים כמוציאים לפועל של הקווים המנחים הנקבעים ע"י מפלגת העבודה. קיים במדי־נה ארגון נרחב של גופים ציבוריים שונים, הפועלים בהנהגת מפלגת העבודה. לאחר כניעת יפן ב 1945, נתונה היתה קה"צ לשליטתה הצבאית של בריה"מ (ע"ע קוריאה, היסטוריה, עמ׳ 508). אסיפת העם שנבחרה ב 1946 הכינה את הליכי העצמאות השונים, והאסיפה שנבחרה ב 1948 אימצה את החוקה שהוכנה והכריזה באותו מועד על הקמת הדמוקרטיה העממית של ק׳.

משפט. עד לשחרורה מהכיבוש היפני נהגו בקה"צ חוקי יפן. צו שהוצא ב 1945, לאחר השחרור, קבע את המשך תקפם, פרט לאלו „המנוגדים לבניית המדינה החדשה ולרגשות תושביה".

עם הקמת המדינה החדשה נחקקו ע"י מוסדותיה חוקים חדשים שהביאו לרפורמה בדיני הקרקעות, לשחרור האשה ולהלאמת התע־שיה. מ 1958 נעשות הכנות לקובץ דינים במשפט האזרחי. נעשתה עבודת חקיקה רבה בתחום דיני העבודה. כן קיים מ 1950 קובץ חוקים במשפט הפלילי. פרשנותם והחלתן של נורמות משפטיות נעשות בהתאם לאידאולוגיה של המפלגה השלטת. בשיקולים אלה יש לעתים גם גרעין מסרתי. לביהמ"ש העליון סמכות לתת הנחיות מחייבות לבתהמ"ש הנמוכים.

בסעיפים 5—8 לחוקת קה"צ נקבעו העקרונות הבסיסיים של הבעלות, והם: הכרה ברכוש המדינה, רכוש קואופרטיווי וכן רכוש פרטי. מקרקעין יכולים להיות בבעלות אחד מן הסוגים הנזכרים (כולל בעלות פרטית), אולם זו הוגבלה לאיכרים בלבד ולחלקות קטנות. הוראות אלה ודיני המשפחה הושפעו מהחוק הסובייטי. נישו־אין נעשים בחסות המדינה וגירושין, שהם נדירים בקה"צ, מצריכים צו של בימ"ש.

מערכת בתהמ"ש: קיימים ארבעה סוגי בימ"ש: עירוניים, כפריים, אזוריים וביהמ"ש העליון. כמו־כן קיימים בתמ"ש המוקמים ע"פ חוקים מיוחדים. בתהמ"ש האזוריים דנים בערעורים על החלטו־תיהם של בתהמ"ש העירוניים והכפריים וכן בעניינים המצויים בסמ־כותם הבלבדית ובסכסוכים בין הלאומים השונים המהווים את אוכלוסיית קה"צ. ביהמ"ש העליון הוא הערכאה המשפטית העליונה. בתמ"ש מיוחדים הם צבאיים וממוקמים במפקדות השונות בצבא.

השופטים בדרגותיהם השונות נבחרים לכהן לתקופות זמן קצובות של שנתיים או שלוש שנים. א. ב.־ז.

כוחות מזוינים. המערך הצבאי של קה״צ כולל 467,000 איש. המשרתים שירות־חובה לתקופות בין 5 שנים (בצבא) ל־3—4 שנים (בחיל־הים ובחיל־האוויר). הציוד תוצרת בריה״מ או סין. תקציב הבטחון ל־1974 היה כ־770 מיליון דולר (אומדן).

בצבא־היבשה משרתים 410,000 איש. הציוד כולל 1,130 טנקים (בחלקם תוצרת סין) וכ־200 תותחים מתנייעים. הארטילריה חזקה מאד: כ־3,000 קני־תותח, מלבד כ־2,500 תותחים נ״מ. ישנם טילים טקטיים מדגם „פרוג", ו־180 טילים נ״מ סאם־2. בכוח המילואים 250,000 איש.

חיל־האוויר מצטיין בעצמתו וכולל 588 מטוסים. כוח־האדם מגיע ל־40,000 איש. מצבת הכלים: 60 מפציצים קלים איל. 28; 328 מטוסים לתקיפות־קרקע (סו. 7, מיג. 15—17); 190 מטוסי־יירוט, מיג. 19—21; כל אלה מלבד מטוסי־סיור, תובלה, ואימון. ישנם 40 מסוקים. במילואים 40,000 איש.

חיל־הים מופעל בידי 17,000 איש. לרשותו 8 צוללות (תוצרת סין ובריה״מ), 18 סטי״לים, 90 סט״רים, 54 סירות־תותחים ויחידות־משמר. כשרו המבצעי של חיל זה מוגבל משום שעליו לפעול בשתי זירות נפרדות, שביניהן חוצצים מימיה של קוריאה הדרומית.

הכוחות הצבאיים למחצה של קה״צ כוללים 50,000 אנשי בטחון פנימי ושומרי־גבול, וכן מיליציה עממית, בה משרתים 1.5 מיליון איש.

החינוך. ביה״ס בקה״צ פועל ברוח קומוניסטית, והוא נתון לפיקוחה המלא של המפלגה הקומוניסטית. מייחסים בו חשיבות חינוכית מיוחדת למדעי הטבע ולטכנולוגיה; ומוטל עליו להבטיח את חינוכם של פועלים מיומנים, טכנאים ומדענים. עם זאת מטפחים בו גם את התרבות המסרתית של ק׳. ברוח השיטה הפוליטכנית המו־עצתית (ע״ע, מועצות, ברית ה־, עמ׳ 709—718) פועלים בתה״ס הטכניים בד״כ ליד בתי־חרושת. גני הילדים קולטים את רוב בני 3—6. חוק חינוך־חובה־חינם לגילאי 7—16 מתבצע בביה״ס היסודי הארבע־שנתי, ולאחריו בדרגת הביניים החמש־שנתית. לאחר מכן באות שנתיים של לימוד חינם בבי״ס תיכון קדם־אוניברסיטאי. בשנים 1970/71 למדו 3.2 מיליון תלמידים ב־9,260 בת״ס, בהם כ־¼ מיליון סטודנטים במוסדות חינוך גבוהים. בגדולה שבאוניברסיטאות — „קים איל סינג" בפיונגיאנג — למדו בשנים 1974/75 כ־16,000 תלמידים. פ. פ.־ח. א.

קוראיס, אדמנטיוס

קוראיס, אדמנטיוס — Ἀδαμάντιος Κοραῆς (צרפ׳ Coray) — (1748, איזמיר [סמירנה] — 1833, פריס), סופר יווני. ממייסדי הספרות היוונית החדשה. ק׳ למד באמסטרדם ובמונפליה והתיישב בפריס ב־1788. ב־Σάλπισμα πολεμιστήριον („תרועת־חצוצרה לקרב"), 1803, עודד את בני־ארצו להשיב את חירותם. ק׳ תמך בהתלהבות במלחמת־השחרור, והאסיפה הלאומית הביעה לו הוקרה ב־1827. בשהותו בחו״ל אימץ דעות ליברליות־מהפכניות והשתדל להשפיע על בני־ארצו בכיוון זה. ק׳ הו״ל כתבי סופרים קלאסיים, בצירוף מבואות ביוונית חדשה (ב־Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη [„ספריה יוונית"], I-XI, 1807/25) ואת ארבעת ספרי האיליאס הראשונים; כן תרגם את כתבי הרודוטוס ליוונית חדשה. ק׳ שאף לערות לשפה העממית את מכמני התרבות הקלאסית, ומילונו שנכלל ב־Ἄτακτα („שונות"), I-V, 1828—1935, היה ראשון מסוגו. ק׳ היה ממעצבי הלשון הספרותית החדשה. סגנונו מאוזן ונאה ופלמס (ע״ע) כינה אותו „קוראיזם מתוק". וע״ע יון, עמ׳ 479, 563.

C. Th. Dimaras, *La Grèce au temps des lumières*, 1969; id., *A History of Modern Greek Literature*, 1974; A. Papaderos, *Metakenosis; Griechenlands kulturelle Herausforderung durch die Aufklärung*, 1970.

קורבה, גיסטו

קורבה, גיסטו — Gustave Courbet — (1819, אורנאן [ע״י בזאנסון] — 1877, לה טור־דה־פלס [La Tour-de-Peilz], ע״י וֶוִי, שוויץ), צייר צרפתי. מ־1840 חי בפריס ולמד אמנות — בעיקר בדרך ההעתקה — מיצירותיהם של ציירי המאה ה־17 שבלובר. כ״כ עסק בפוליטיקה; היה רפובליקני מושבע וסוציאליסט, וב־1870 סירב לקבל את „אות לגיון הכבוד" מידי נפוליון III. בקומונה של פריס (1871) נתמנה חבר־המועצה ואחראי לענייני אמנות ומוזיאו־נים. עם נפילת הקומונה הואשם באחריות להריסת עמוד־הזכרון לנפוליון בכיכר ואנדום, נאסר ל־6 חדשים וחויב בדמי־נזיקין גדולים. ב־1873 נמלט לשוויץ.

ב־1844 הציג לראשונה בסאלון הרשמי את ציורו „דיוקן עם כלב שחור" (פטי פאלה, פריס). האפייני לסגנונו המוקדם. ק׳ צייר נופים, הכוללים לעתים חיות ודמויות נשים עירומות, מראות־ים, טבע דומם, קטעי־הווי ריאליסטיים ודיוקנים עירומים — מהם בעלי אופי

גיסטו קורבה, „מנפות־החיטה", 1854 (המוזיאון לאמנויות יפות, נאנט)

ארוטי למדי. הוא הרבה לתאר את בני המעמד העובד ואת האיכר, במלאכתם („מנפצי־האבנים", 1849, במוזיאון דרזדן; „מנפות־החיטה", 1854, במוזיאון נאנט), תמונת־הווי ראליסטית חריפה, „הלוויה באורנאן" (1850, לובר, פריס). נדחתה מן התצוגה הבי״ל בפריס (1855). בעקבות דחיה זו הקים ק׳ באותה שנה ביתן עצמאי, ה־Pavillon du Réalisme, ובו הציג 40 מיצירותיו; בכך שימש מופת לציירי האימפרסיוניזם (ע״ע). ציורו „החזרה מן הכינוס", המתאר כמרים שיכורים, נתקל אף הוא בהתנגדות (נקנה והושמד בידי קתולי אדוק).

ק׳ היה אבטיפוס של האמן האנטי־קונפורמיסטי התוקפני. הוא לחם בקלסיציזם וברומנטיציזם והתנגד לתיאור נושאים דמיוניים וספרותיים. בראליזם ראה את הצורה ההולמת היחידה לתפישה הדמוקרטית, ובאדם העובד — את הנושא הנכבד ביותר. ואולם, אע״פ שהטיף לגישה בלת־אמצעית לטבע, משקפים גופיו של ק׳ הרבה מן הרוח הרומנטית של תקופתו, והקומפוזיציות שלהם מתוכ־ננות בקפדנות. גם לציורי הדמויות שלו עפ״ר אופי מבוים. רמת יצירותיו אינה אחידה. הטכניקה שלו מגושמת לעתים, ותכופות השתמש בצבעים גרועים. בדם, רבים מציוריו מעולים, והם עוררו הערצה בדורו, במיוחד בגרמניה ובארצות־השפלה.

G. Riat, *G. C.*, 1906; J. Meier-Gräfe, *C.*, 1924²; Ch. Leger, *C. et son temps*, 1948; P. Courthion (ed.), *C. raconte par lui-même et par ses amis*, 1948; G. Mack, *G. C.*, 1951; P. MacOrlan, *C.*, 1951; B. Nicolson, *C.*, 1973.

א. דו.

קורביזיה לה־, ע״ע לה קורביזיה.

קורג'ו — Correggio; כינויו של אנטוניו אלגרי (Antonio Allegri) — (1489 [1494], קורג'ו — 1534, פארמה), צייר איטלקי.

את יצירתו המתועדת הראשונה, „המדונה של פרנציסקוס הקדוש" (דרזדן, גלריה), צייר בגיל 25, ככל־הנראה; בקומפוזיציה היא מושפעת מ„המדונה דלה ויטוריה" של מנטניה (ע"ע), שהיה, לפי וזרי, מורו של ק'. אולם ק' העדיף על סגנונו הנוקשה של מנטניה את ה„ספומאטו" הרך של לאונרדו. את המורשת הסגנונית הזאת פיתח, והעניק לה רקמה אורגנית, צבעוניות זוהרת, ומבנה דינמי — יסודות שהשפיעו השפעה מכרעת על ציירי־הבארוק במאה ה 17. השפעת ק' על אמני־הבארוק התבטאה גם בנוסח המיוחד של ציורי־התקרה שלו — כולם בפרמה, בה חי למן 1523. בראשון שבהם, ציור־תקרה בחדר־האורחים של אם־המנזר במנזר פאולוס הקדוש (Camera di San Paolo; 1519), הושפעו הרעיונות הדקוטריוויים ממנטניה, אך המבנה והסגנון של הדקורציה המרהיבה הם כבר עצמאיים לחלוטין. התקרה נראית כסככה מכוסת־ירק, אשר מ 12 פתחיה האליפטיים מציצים, מן השמים כביכול, „פוטי" („מלאכים קטנים") נושאי אבזריציד, המרמזים לנושא המרכזי: האלה דיאנה, פטרונית טוהר־הבתולים. 12 גומחות־האבן המפוסלות שבצדדים (ציורי־„גריזאי") כוללות דמויות ואפיזודות הקשורות אף הן באותו רעיון. על כיפתה העגולה של כנסיית „יוחנן המטביל" צייר ק' את „עליית ישו השמימה" (1520—1523), ועל כיפתה המתומנת של הקתדרלה — את „עליית הבתולה השמימה" (1526—1528). בשתי הכיפות מצוירות הדמויות בהקצר, מלמטה למעלה (sotto in su), אך בניגוד לציור־התקרה המפורסם של מנטניה במנטובה, מופיעים הקצרים אלה לראשונה בלא זיקה לפרספקטיווה ארכיטקטונית. הדמויות מרחפות בחלל ונראות כמתערבלות בשטף תנועתן; בעיצובן הושפע ק' ממיכלאנג'לו ומרפאל. לנפרנקו (ע"ע), חלוץ ציור־התקרה הבארוקי ברומא, הושפע במישרין מציורים אלה.

מרבית ציורי־השמן של ק' הם תמונות־מזבח, שצוירו עבור כנסיות בפרמה ובערי הסביבה. הם מצטיינים בקומפוזיציה דינמית ואף הם שימשו מופת לאמני־הבארוק במאה ה 17; מהם: „המדונה והיארונימוס הקדוש" (מכונה „היום"; 1527/8, בפינאקותקה, פארמה); „הערצת הרועים" (מכונה „הלילה"; 1529/30, בגלריית דרזדן), „המדונה של גאורגיוס הקדוש" (1530, בגלריית דרזדן).

קורג'ו: גנימדס. (מוזיאון לתולדות האמנות, וינה)

עבור דוכס מנטובה (1529/31) צייר ק' סדרת ציורים על נושאים אליליים־ארוטיים — לפי אובידיוס. רובם מתארים את אהבות יופיטר: „דנאי" (גלריה בורגזה, רומא); „לדה" (מוזיאון דאלם, ברלין); „יו" (הראש משוחזר; מוזיאון לתולדות האמנות, וינה); „גנימדס" (מוזיאון לתולדות האמנות, וינה). לסדרה זו קדמו במקצת „אנטיופי" (ר' כר' ד', עמ' 465) ו„חינוכו של קופידון" (הגלריה הלאומית, לונדון). הנמנים עם המפורסמים שבציורי ק', והמצטיינים בהן סנסואלי מעודן. — ק' היה מחשובי האמנים של תקופתו ומרבי ההשפעה שבהם.

H. Bodmer, *Il C. e gli emiliani*, 1943; A. E. Popham, *C.'s Drawings*, 1957; P. Bianconi, *Tutta la pittura del C.*, 1960²; S. Bottari, *C.*, 1961; E. Panofsky, *The Iconography of C.'s Camera di S. Paolo*, 1961; A. C. Quintavalle, *Gli affreschi del C. in San Giovanni Evangelista a Parma*, 1962; id. (ed.), *L'opera completa del C.*, 1970.

א. רו.

קורדובה (Cordoba), בירת מחוז־ק' בחבל אנדלוסיה, דרום ספרד; 253,632 תוש' (1970). ק' יושבת על הנהר גודלקיוויר, לרגלי רכס סירה־מורנה. העיר בנויה בסגנון ערבי וסמטאותיה מפותלות וצרות. שרדו בה בניינים יפים מהתקופה הערבית, שהמפורסם בהם הוא בניין הקתדרלה, ה„מסקיטה" (Mezquita = מסגד) — ר' להלן. ק' שוכנת בתוך איזור חקלאי פורה ומשמשת מרכז לשיווק התוצרת החקלאית של סביבתה. יש בה מפעלי־תעשיה לעיבוד נחושת ממכרות סמוכים ומפעלים לייצור מוצרי־מתכת, מלט, כימיקלים, טכסטיל, ייננות ומזון. ק' היא מוקד תיירות (מרכז של מלחמת־שוורים). בעבר היתה מפורסמת בעבודות מלאכת־יד, כגון אריגה ורקמה, וכן עיבוד עורות וליטוש יהלומים.

א מ נ ו ת. כבירת שליטי בית־אמיה בספרד היתה ק' מרכז חשוב של חיי התרבות והאמנות. מן התקופה שקדמה לכיבוש המוסלמי שרד הגשר הרומי על נהר גודלקיוויר. גאוות העיר על המסגד הגדול (תמ': כר' ט"ו, עמ' 445/6), היום הקתדרלה. השלב הראשון הוקם בימי האמיר עבד א(ל)־רחמאן I (780 לערך) — על חרבות מקדש ונוס; גם כנסיה ויזיגותית נהרסה כדי לפנות מקום למסגד וכמה מכותרות עמודיה נכללו בו. בנו של עבד, השאם I, סיים שלבבניה זה, שכלל 11 סטראות וחיקה במבנהו את המסגד הגדול בקירואן. במאות ה 9 וה 10 הגדילו את המבנה עבד א(ל)־רחמאן II ואל־חכם II, והאחרון בנה את המחראב החדש המפואר. המסגד כולל כיום 19 סטראות (2 מהן נחסמו ע"י קאפלות שנבנו במאה ה 13, אחרי־הכיבוש הספרדי). במאה ה 16 הוקמה בלב המסגד קאפלה גדולה, שפגמה בחללו הפנימי המרהיב, על יער עמודיו (כ 850) וקשתותיו הכפולות דמויות פרסות־הסוס.

בלב הרובע העתיק נמצא הרובע היהודי ובו ביהכ"נ (1315) המפואר בסגנון ה mudejar שקירותיו מעוטרים בתבליטי־סטוקו ועליהם כתובות עבריות (תמ': ספרד, עמ' 385). ב 1925 הפך המקום למונומנט לאומי. ביתו של הרמב"ם משמש כיום מוזיאון עירוני. מבנייניה האחרים של העיר: מצודת קלאורה (Calahorra; בקצה הגשר הרומי [שוחזרה 1369]); כנסיית סאן פאבלו (1241 ואילך); כנסיית סאן מיגל (המאה ה 13; שונתה במאה ה 18); כנסיית סנטה מרינה (המאה ה 15 ואילך).

ש. שט. - א. רו.

ה י ס ט ו ר י ה. ק' היא עיר קדומה, שתושביה הראשונים היו, כנראה, מקרת־חדשת. הרומאים כבשוה ב 152 לפסה"נ ועשוה למושבה שלהם. במלחמת־האזרחים היתה ק' מרכז של תומכי פומפיוס, ויוליוס קיסר הרג כ 20,000 מתושביה לאחר נצחונו. בימי הקיסרים היתה ק' אחד ממרכזי המינהל של פרובינקיה ביטיקה (Baetica). אחרי הכיבוש הוויזיגותי (571) ירדה חשיבותה.

ק' היתה מהערים הראשונות בספרד (ע"ע, עמ' 349) שנפלו בידי המוסלמים (711). ב 719 העביר המושל, סמח, את מושב הממשל המוסלמי לק', ומאז ועד שהתפוררה ספרד המוסלמית לנסיכויות היתה ק' בירתה. תחת שלטון האמיים (755—1031) היתה ק' (בפי הערבים „קרטבה") מהערים הגדולות והמשגשגות באירופה ובאגן הימה"ת. העיר היתה לא רק המרכז המדיני של הממלכה (שם, עמ' 349—351), אלא גם עיר מסחר ותעשיה, במיוחד של מוצרי־עור, משי וצורפות. פרוורים רבים צצו מחוץ לחומות. מספר תושביה בתקופת־הזוהר שלה אינו ידוע וההערכות נעות בין 100,000 ל 500,000.

ימי־הזוהר של ק' הגיעו לקצם עם שקיעת בית אמיה. במלחמות־הירושה בתחילת המאה ה 11 כבשו הברברים את ק' (1013) לאחר מצור ממושך; העיר נשדדה ונהרסה ורבים מתושביה עזבוה. האמיים

סולקו סופית מהשלטון ב 1031 וק׳ היתה למעין רפובליקה עירונית בהנהגת משפחת אבו ג׳הור. שליטי סוויליה המוסלמים כבשו את ק׳ ב 1070. המראבטון (ע״ע) — ב 1091 והמוחדון — ב 1148. ב 1236 כבש אותה פרננדו III, מלך קסטיליה. ירידת חשיבותה של ק׳ והתמעטות תושביה נמשכו תחת שלטון הנוצרים. מספר התושבים שנספו במגיפה קשה ב 1408 נאמד בכ 70,000. מלכי קסטיליה יישבו בק׳ נוצרים כדי לטשטש את אפיה המוסלמי. המסגד שנהפך מיד לאחר הכיבוש לכנסיה הושאר בצורתו המקורית, אבל החל ב 1523 הוכנסו בו תוספות לרוב.

ב 1808 נכבשה ק׳ ונהרסה בידי הצרפתים. אח״כ שימשה זירת־מאבק בין הליברלים לשמרנים. ב 1868 אף ישב בה מטה של מורדים־במלכות. ב 1877 היו בה פחות מ 50,000 תוש׳, אך מספרם גדל בתחילת המאה ה20, וב1914 הגיע לכ 70,000. אחרי מלחמת־האזרחים גדלה העיר במהירות והוקמו בה בתח״ר לטכסטיל ושיכוני־פועלים. ב 1940 היו בק׳ 143,000 תוש, וב 1966 — 211,000.

A. F. Calvert – W. M. Gailichan, *C., a City of the Moors*, 1907; R. Ramirez de Arellano – D. de Morales, *Historia de C. desde su fondacion hasta la muerte de Isabel la Catolica*, I–IV, 1915—20; R. Castejon, *Guia de C.*, 1930.

א. אש.

לפי מסורת ערבית ישבו בק׳ י ה ו ד י ם לפני הכיבוש הערבי, וב 711, עם כיבושה, נמסרה שמירת העיר לידיהם. הידיעות הראשונות על יישוב יהודי בק׳ הן מ 840, מימי הוויכוח בין הגר אלעזר בודו (ע״ע) לפאולו אלוורו. משהפכה ק׳ למרכז השלטון של בית אמיה בספרד, ניעורו בה חיים יהודיים מפותחים. חסדאי אבן שפרוט (ע״ע) קירב חכמים יהודים לחצרו, ואלה עשו את ק׳ מרכז לפעילות תרבותית־יהודית, שהיתה ליסוד „תור הזהב״ של יהדות ספרד (ע״ע, עמ׳ 382/5). ישיבתו של ר׳ משה בן חנוך (ע״ע) בק׳ נודעה־לשם. במחצית השניה של המאה ה 11 היו ר׳ יצחק ובנו ברוך, בני אלבליה (ע״ע), ראשי חכמי ק׳. בראשית המאה ה 12 היו בין חכמי ק׳ ר׳ יוסף אבן סהל ור׳ יוסף אבן צדיק (ע׳ ערכיהם). הרמב״ם נולד בק׳, אך עזבה, עם בית־אביו, בפלישת המוחדון. בימי המוסלמים והנוצרים נמצאה השכונה היהודית בסביבות האלקאסאר, בדרום־מערב העיר, והיא עומדת על־תלה עד היום. בימי עבד א(ל)־רחמאן III, משגדל היישוב היהודי, היתה שכונה שניה בצפון העיר; זו חרבה בימי פלישת הברברים ורק ביכ״נ אחד שרד בה עד היום. מלבדו שרד בק׳ ביהכ״נ שבנה יצחק מורג׳ בן אפרים ב 1315.

עם כיבוש ק׳ בידי פרנאנדו III השתתפו יהודיה בשיקומה ובבניין כלכלתה. בין פקידי המלכות שפעלו בק׳ היה יהודה אברבנאל (ע״ע). לאחר זמן מועט השיגו תושבי העיר פריווילגיות אנטי־יהודיות: ב 1239 החלו להקפיד על נשיאת אות־הקלון, ב 1241 נאסר על מומרים לכהן במשרות שיש בהן כוח־שיפוט על נוצרים, ונקבע כי שופט נוצרי יכריע במשפטים שבין יהודים לנוצרים. עם־זאת נקבע שיהודים, מאורים ונוצרים יהיו שווים לפני החוק. בכך קיבלה ק׳ את חוקי אלפונסו VIII מ 1118. ב 1254 קבע אלפונסו X, כי היהודים חייבים לשלם מעשר שנתי לראש הכנסיה בעיר על מקרקעין של נוצרים שעברו לידיהם. קהילת ק׳ באותם הימים היתה קטנה מזו של טולדו, אך עם־זאת היתה, לכאורה, חשובה; יהודיה עסקו במלאכה, במסחר ובתעשיה, וק׳ היתה מרכז לבעלי־אשראי יהודים.

פרעות 1391 פרצו בק׳ ב 16/6; חורבן הקהילה היה טוטאלי והוא תואר בכמה קינות. במאה ה 15 היתה בק׳ רק קהילה קטנה. ב 1474 היה המס השנתי של הקהילה כ 1,200 מרודי (במקום 38,300 ב 1294) וב 1482 ירד לכדי 1,000 מרוודי בלבד. ב 1485 הוטל על יהודי ק׳, יחד עם יהודי פלמה, הטל מיוחד בסך 18 קסטליאנוס זהב, כחלקם במימון מלחמת גרנדה. בסוף 1478 שהו בק׳ המלכים הקתולים, וממנה יצאה שורה של גזירות על יהודי המלכות. ב 1483 נצטוו יהודי אנדלוסיה לצאת מהאיזור והקהילה חדלה להתקיים, אף שנתחדשה לזמן מה ב 1485. האנוסים בק׳ סבלו מאד מפרעות, במיוחד בשנים 1473/4; פלמה, הסמוכה לק׳, היתה מקלט לאנוסים רבים. ביה״ד של האינקוויזיציה הוקם בק׳ ב 1482 ובמחוזו נכללו שטחים גדולים מאנדלוסיה. אנוסי ק׳ נודעו בדבקותם ביהדות; אם העידו על אנוס שלמד או נתחנך בק׳, הוכר כיהודי לכל דבר. למן שנות ה 80 קידשו את השם בק׳ אנוסים רבים.

ב 1935, במלאות 800 שנה להולדת הרמב״ם, נערכו בק׳ חגיגות זכרון. ב 1964 נתקיים בעיר שבוע הרמב״ם; הוצב פסל לזכרו ושמה של כיכר בשכונה היהודית הוסב ל„ככר טבריה״, ע״ש העיר שבה נטמן.

י. מ. מיליאס, ראשית מדעי הטבע בין היהודים בספרד (תרביץ, כ״ד), תשט״ו; א. אשתור, קורות היהודים בספרד המוסלמית, א׳, 50—56; 191—197, 1966²; ב׳, 133—137, 1966; ח. ביינארט, חואן רמירס מאיור דומוס של הקרדינל פרנסיסקו חימנס די סיסנרוס (בתוך: ס׳ זכרון לג. אלון), תש״ל.

ח. ב.

קורדובה (Córdoba), העיר השלישית־בגדלה בארגנטינה (798,660 תוש׳ [1970]), ובירת מחוז ק׳ (168,766 קמ״ר; 2,279,000 תוש׳ [1974]), המשתרע במערב הפמפה שבמרכז ארגנטינה. העיר שוכנת על המורדות המזרחיים של הרי־ק׳ ליד הנהר פרימרו, המתנקז לימת צ׳יקיטה ומספק לעיר מים וכוח הידרו־חשמלי. רשת כבישים, מס״ב וקווי־תעופה מקשרים אותה עם כל חלקי המדינה ועם הארצות השכנות. ק׳ היא מרכז כלכלי, מינהלי ותרבותי לערפה החקלאי העשיר והמאוכלס בצפיפות, ומוקד לנופש ותיירות. לאחרונה פותחו בה ענפי־תעשיה שונים: עיבוד תוצרת חקלאית ותעשיה כימיקלית ואווירונאוטית. האוניברסיטה הלאומית בק׳ (כ 50,000 תלמידים), שנוסדה ב 1613, הפכה את ק׳ למרכז התרבותי של דרום אמריקה־הדרומית. בק׳ שתי אוניברסיטות נוספות ובי״ס־גבוה להנדסה.

ה י ס ט ו ר י ה. ק׳, אחד היישובים הראשונים של הספרדים באיזור ריו דה לה־פלאטה, נוסדה ב 1573 בידי הישועים והיתה צומת חשוב בדרכים הקולוניאליות הראשיות שהיברו את לימה, בואנוס אירס וסנטיאגו. במאבק שפרץ בין בואנוס אירס לשאר הפרובינציות, לאחר שזכתה ארגנטינה (ע״ע, עמ׳ 679/80) בעצמאות, תמכה ק׳ בכסף ובחיילים במגמות הבדלניות של הפרובינציות. לאחר שהושכן שלום־בית בארגנטינה (1862) שגשגה ק׳; שמרנותה ובדלנותה פחתו רק עם בוא ההגירה ההמונית אחרי 1880.

ב 1918 מרדו הסטודנטים באוניברסיטת ק׳ בתבעם השתתפות הסטודנטים בהנהלת האוניברסיטות בארגנטינה והחלפת שיטת ההוראה המיושנת. ועזועים חברתיים קשים עברו על ק׳ לאחר נפילת פרון (1955) והיא נעשתה למרכז של מרדנות קיצונית, ימנית ושמאלית. ב 1969 פרצו בק׳ מרידות פועלים למען החזרת פרון לשלטון. — בק׳ כ 8,000 יהודים.

קורדוברו, משה (1522, ספרד [?] — 1570, צפת), מגדולי המקובלים, תלמידם של ר׳ יוסף קארו ור׳ שלמה אלקבץ (ע׳ ערכיהם), ומורו של האר״י (ע״ע לוריא יצחק בן שלמה). דיין וראש־ישיבה בצפת. משנתו היא סיכום וסיסטמטיזציה של המחשבה המיסטית היהודית עד ימיו. מספריו: „פרדס רמונים״, שאת כתיבתו סיים ב 1548 (נדפס בקרקא, שנ״ב); „אילמה רבתי״ (1558; נדפס בלבוב, תרמ״א); „אור יקר״, פירוש על כל חלקי הזהר, בו עסק כמעט כל חייו וממנו נדפסו „שעור קומה״ (ורשה, תרמ״ג) ו„דרישות בעניני המלאכים״. לאחרונה הולך ונדפס ספר זה בשלמותו בירושלים (עד־עתה י״ל: א׳—ז׳; תשכ״ב—תשל״ה).

בהיותו בעל כושר הסברה והצעה בלתי רגיל, הפך ק׳ לתאולוג העיקרי של הקבלה (ע״ע, עמ׳ 94). חידושיו העיקריים הם בפרשנות הספירות (ע״ע). ואלה, עם רעיונותיו המקוריים בתחומים אחרים,

עשו את סיכום הקבלה שבספרו „פרדס רמונים" לשונה לחלוטין מסיכומו — הקודם בזמן — של מאיר גבאי (ע"ע) בספר „עבודת הקודש", וזאת אע"פ ששני הספרים מבוססים על הזהר.

ק' מקבל את תפיסת האלוהות הטרנסצנדנטית של „תקוני הזהר", תוך הרחקת כל תואר גשמי חיובי מן האל ותפיסתו כעילה ראשונה, כמחויב המציאות וכנבדל מכל יש אחר. בכך מסתמך ק' גם על הפילוסופים של יה"ב, ובמיוחד הרמב"ם; השגה הגדול של הפילוסופיה הוא, לדעתו, הצלחתה להרחיק כל גשמות מן הבורא, אך רק הקבלה הצליחה, לדעתו — באמצעות תורת הספירות — לגשר גם בין העולם לאל הנבדל. בדרך זו מנסה ק' לאחד את תפיסת האלוהות הטרנסצנדנטית עם התפיסה הפרסונלית שלו, ולקרב בכך את עבודת ה' להבנה האנושית. לשם כך הוצרך ק' להקדיש עיון רב לבעיית מהות הספירות וטיבן. לדעתו יש בספירות גם ממשותו של האל וגם מטבע ה„כלים", ודואליות זו מוסברת בכך, שהאצלתו המתנוססת בכלים נותנת בהם חלק מחיותו, כדרך שהנפש נותנת חיים בגוף. בדרך זו רוצה ק' לקיים את אחדותו הפשוטה של האל מחד גיסא, ואת השגחתו המורכבת על העולם מאידך גיסא, ובכך הוא משווה ערך מיוחד ל ר צ ו נ ו של האל כגורם מאחד ב ט ב ע האל.

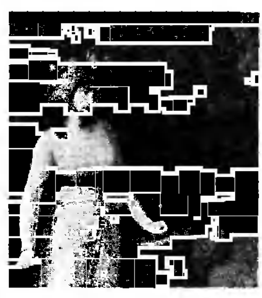
בין חיבוריו האחרים: „אור נערב" (ונציה, שמ"ז) — כללים מס' „פרדס רמונים"; „תפלה למשה" (פשמישל, תרנ"ב); „פרוש סדר עבודת יום הכפורים" (ונציה, שמ"ז); בספרו „תומר דבורה" (שם, שמ"ט), הניח ק' יסוד לספרות המוסר (ע"ע) הקבלית שפרחה במאות ה 16–ה 18 והשפיעה על מקובלים בצפת ובאירופה המזרחית. מ„פרדס רמונים" הופיעו שני קיצורים: „פלח הרמון" (ונציה, ש"ס) של מנחם עזריה מפאנו ו„עסיס רמונים" (שם, שס"א) של שמואל גליקו (ע"ע). — הצלחתה העצומה של קבלת האר"י והשפעתה דחקו את רגלי כל השיטות הקבליות האחרות, ובתוכן גם קבלת ק'.

ש. א. הורודצקי (עורך), תורת הקבלה של ר' מ. ק', תשי"א; י. בן שלמה, תורת האלוהות של ר' מ. ק', תשכ"ה.

מ.

קורדי, שרלוט דו — Charlotte de Corday — (1768—1793), פטריוטית צרפתית. שם משפחתה המלא היה ק' ד'ארמון (d'Armont). ק' היתה נינה של המחזאי קורני (ע"ע).

ק' היתה צעירה אידאליסטית, שבהשפעת הגותו של רוסו (ע"ע) תמכה בהתלהבות במהפכה הצרפתית. ברם, אח"כ דוכאה ע"י התנצחותם הפנימית של פלגי המהפכנים, ובמיוחד השפיעה עליה רדיפת הז'ירונדיסטים בידי מרה (ע"ע), מנהיג הז'קובינים. במגמה להפסיק את הידרדרות המהפכה דקרה למוות את מרה (13.7.1793), שהפתיעה אותו באמבטיה. כעבור 4 ימים נערפה.

שרלוט קורדיי, ע"י צייר לא־ידוע. המאה ה 18 (מוזיאון קרנוולה, פאריס)

דמותה של ק' שימשה נושא ליצירות ספרותיות רבות — שירים, רומנים ומחזות. במיוחד נודע המחזה שכתב אודותיה F. Ponsard (1850). לאחרונה שימשה נושא במחזה Die Verfol-gung und Ermordung Jean Paul Marats... („רדיפתו ורציחתו של ז'ן פול מרה...") , 1964, מאת P. Weiss.

H. d'Almeras, *Ch. C. d'après les documents contemporains*, 1910; J. de la Varende, *Mademoiselle de C.*, 1939.

קוורדיל, מילז — Miles Coverdale — (1488—1568), מתרגם כתבי־הקודש לאנגלית. ק' התחנך באוניברסיטת קימבריג', והוסמך לכמורה ב 1514. בצעירותו הושפע מרעיונות הרפורמציה והצטרף למחנה הפרוטסטנטים. ב 1551 מונה בישוף אכסטר, אבל ב 1553, עם עליית מרי I (ע"ע) לשלטון, נעצר ונכלא לשנתיים. ב 1535 הופיע תרגומו האנגלי לכתבי־הקודש, שכלל את התנ"ך, הברית החדשה והספרים החיצוניים; היה זה ה„בייבל" (Bible) האנגלי הראשון שהופיע בשלמות, והוא השלים למעשה את התרגום החלקי של טינדיל (ע"ע). נראה שק' לא השתמש במקור העברי, אלא נעזר ב„וולגטה" ובתרגומים לגרמנית של לותר וצווינגלי. ה„בייבל" של ק' מצטיין בסגנון אנגלי חלק ופשוט ובאיזון המוסיקלי של הפסוקים. אע"פ שתרגום המלך ג'ימז (י"ל ב 1611) היה אח"כ לתרגום הרשמי, נשאר ס' תהילים בתרגומו של ק' הנוסח המקובל בכנסיה האנגליקנית, והוא המופיע בס' התפילות וההמנונים (The Book of Common Prayer). רוב יצירותיו — בעיקר תרגומים — קובצו וי"ל לראשונה ב 1846. וע"ע מקרא, עמ' 309—310.

J. F. Mozley, *C. and his Bibles*, 1953; F. Bruce, *The English Bible*, 1961.

קורדיסטן, ע"ע כורדים.

קורו, ז'ן בטיסט קמי — Jean Baptiste Camille Corot — (1796, פריס — 1875, שם), צייר צרפתי. ק' החל ללמוד ציור בגיל 25 אצל ידידו, הצייר א. א. מישאלון, ומהצייר ז'. ו. ברטן למד את יסודות ציור־הנוף הקלאסי. ב 1825 נסע לאיטליה ושהה 3 שנים ברומא ובסביבתה; שם נתגלתה לראשונה מקוריותו כצייר־נוף. ק'

ז. ב. ק. קורו; ניל ד'אוריי. שמן
(המוזיאון המטרופוליטני לאמנות, ניו־יורק. מעזבונה של ק. ל. וולף)

ביקר באיטליה פעמיים נוספות (1834, 1843), אך יותר מכל הרבה לנסוע ולצייר ברחבי צרפת עצמה: בקיץ ובאביב נהג לצייר בחוץ, ובחורף עבד בסדנתו לפי הרישומים והאקווארלים שביצע באוויר החפשי. ק' הרבה לעבוד ביער פונטנבלו והיה מיודד עם ציירי אסכולת־ברביזון (ע"ע), ובמיוחד עם דוביני, מילה ותאודור רוסו (ע' ערכיהם). כמוהם התעניין גם ק' באמנות החדשה של הצילום, רכש כ 200 צילומי־נוף וביצע כ 60 תחריטים לפי תשלילי זכוכית. מ 1827 ואילך שלח מתמונותיו ל„סאלון". בתחילה יצר — במיוחד עבור ה„סאלון" — ציורי־נוף על נושאים היסטוריים וספרותיים. ציורי־הנוף המאוחרים־יותר של ק' מצטיינים בראליזם ובפשטות. החל בשנות ה 50 הרבה לצייר נופים ערפיליים, כסופים־אפורים, בעלי נימה פיוטית מיוחדת־במינה. אף שהיה ידוע בראש־וראשונה כצייר־נוף, צייר גם דמויות ודיוקנים רבים.

ק' ביקש למסור בציוריו התרשמות מיידית מן הטבע; הוא האמין כי הרגש לבד חייב להנחות את האמן, וכי התרשמויותיו חייבות

להיות מבוקרות. קשה לסווג את יצירתו בסוג כלשהו של אמנות — קל־סי, רומנטי, ראליסטי או נטורליסטי: הוא נמנה עם כולם, אך אף לא עם אחד מהם במיוחד. בראשית דרכו נתקל באי־הבנה, אך יוצרים כדלקרואה ובודלר הכירו עד־מהרה בכשרונו. מאוחר־יותר זכה גם בהכרה רשמית ובהערצתם של האמנים הצעירים, שראו בו מבשר של האמנות המודרנית.

G. Bazin, *C.*, 1951[2]; E. Moreau-Nelaton, *Histoire de C. et de ses œuvres*, I–V, 1965[2]; Leymarie, *C., Etude biographique et critique*, 1966.

ג. בל.

קורויזר, ז'ן ניקולא — Jean Nicolas Corvisart — (1755—1821)

(1755—1821), רופא וחוקר צרפתי, ממייסדי האסכולה הפריסאית של תחילת המאה ה 19 שדגלה בתצפיות קליניות מדויקות ואישורן בנתיחת הגוויה. ק' היה מגדולי הקרדיולוגים בשעה שהיתה הקרדיו־לוגיה בראשית התפתחותה. במחקריו הנהיג מיון של מחלות־הלב לפי המיקום האנטומי, והבדיל בין דלקת של פנים־הלב (endocarditis), השריר (myocarditis) וקרום־הלב (pericarditis). ק' טבע את המונח carditis, שהיא דלקת משותפת לכל רקמות־הלב המופיעה במחלות־לב ראומטיות. ספרו העיקרי הוא Essai sur les maladies et les lesions organiques du coeur et des gros vaisseaux („מסה על המחלות והליקויים האורגניים של הלב וכלי־הדם הגדולים"), 1806. ב 1808 הו"ל ספר על שיטת ההקשה (percussion). בספר זה החיה את תגליתו של אואנברוגר (ע"ע; וע"ע האזנה והקשה). ב 1797 מונה ק' פרופסור לרפואה מעשית ב College de France. מ 1807 היה רופאו האישי של נפוליון I.

R. H. Major, *A History of Medicine*, II, 655—659, 1954.

קורוינוס, מתיאש, ע"ע מתיאש I קורוינוס.

קורולנקו, ולדימיר גלקטיונוביץ' — Владимир Галактионович Короленко

(1853, ז'יטומיר — 1921, פול־טאווה), סופר רוסי. אביו היה אוקראיני, שופט במקצועו, ואמו — פולניה, בת־אצילים. בשנים 1871—1873 למד ק' במכון הטכנולוגי בפטרבורג והתקרב לתנועת הנרודניקים (ע"ע). ב 1873 עבר למוסקווה. ב 1879 הוגלה לסיביר בעוון פעילות פוליטית עוינת. ב 6 שנות גלותו כתב את סיפוריו הראשונים, בהם Сон Макара (עבר': „חלומו של מקר", תרצ"ו), 1885, שזכה לפרסום רב. מיטב סיפוריו נכתבו בשנים 1885—1896, בניז'ני־נובגורוד: В Дурном обществе (עבר': „בחברה רעה", תרפ"ד); Слепой музыкант (עבר': „הנגן העיוור", תרס"א, תרפ"ד); Без языка (עבר': „בלי לשון", תרצ"ז), ועוד. ב 1896 החל לעסוק בענייני־ציבור ובכתיבה פובלי־ציסטית, תחילה בפטרבורג (1896—1900), שם ערך את ירחון הנא־רודניקים, Русское богатство („עושרה של רוסיה") ובשנים 1900—1921 — בפולטאווה.

בכתיבתו הפוליטית לחם ק' את מלחמתם של הנרדפים והעשוקים. את מלחמתו ניהל בתקיפות, אולם סלד מכל גילוי של קיצוניות, ובכלל־זה תנועת־הבולשוויקים ומהפכת אוקטובר. את מיטב מאמציו השקיע בחשיפת עיוותי־הדין במערכת המשפט הצארית.

אידאליזם הומני, תמים קמעא, מאפיין את יצירתו. סיפוריו חדורים רגישות לסבל האנושי ואמונה בעתיד טוב יותר. חיבתו נתונה לפשוטי־העם. בדרכי־העיצוב ובסגנון נטה לרגשנות ולפשטנות־מה. עם־זאת מצטיינת כתיבתו — בייחוד בתיאורי־הטבע שבהם ניכרת השפעת טורגניב (ע"ע) — בפיוטיות עדינה ובהומור סלחני טוב־לב. האוטוביוגרפיה שלו, История моего современника („סיפורו של בן־זמני"), 1906—1908, מעלה תמונה רחבה ומלאת־חיים של החברה הרוסית בשנות ה 60—ה 80 של המאה ה 19.

יחסו האוהד של ק' כלפי היהודים בא לידי ביטוי בתגובותיו על הפוגרום בקישינב (1903) ועל משפט בייליס (1913). — לעברית תורגמו עוד: „מני קדם", 1899; „ילדי המרתף", 1946; „סיפורי סיביר", תשי"ד.

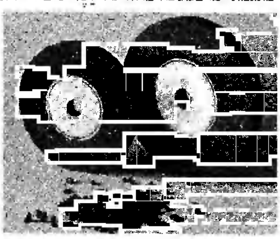
А. Б. Дерман, Жизнь Б. Г. К., 1946; Г. А. Бялый, Б. Г. К., 1949; Г. М. Миронов, К., 1962.

נ. מ.

קורונד

(מטמילית Kurundam), מינרל שנוסחתו Al_2O_3. קשיותו 9, והוא המינרל הקשה ביותר אחרי היהלום. משקלו הסגולי 3.93–4.10 ונקודת התכתו 2,030°. הק' מתגבש במערכה הרומבוהד־רית, בד"כ בגבישים דמויי־חבית ובעלי ברק זגוגי. הק' עפ"ר בלתי־שקוף וצבעו אפור עד חום. מינים שקופים שצבעם אדום (רובין) או כחול (ספיר) הם אבני־חן (ע"ע) יקרות.

הק' נוצר במטמורפוזה של לחץ־גבוה בסלעים עשירים בחמרן, ומופיע גם בכמה סלעים מאגמתיים. במטמורפוזה של לטריטים נוצרת תערובת של ק' עם מגנטיט או המטיט (ע' ערכיהם), הידו־עה בשמות אמרי או סמירגל. את האמרי מפיקים בעיקר באי־זור איזמיר שבתור־כיה (מכאן השם סמי־רגל) ובאי היווני נכ־סוס. את הק' עצמו מפיקים בארצות רבות: בורמה, סרי־לנקה, תאילנד, הודו, מדגסקר, דרום־אפריקה, קנדה, בריה"מ (הרי אורל) ואה"ב.

גבישי קורונד, למעלה: התוצר הסופי — גלגלים להשחזה נסה ועדינה

בגלל קשיותו הרבה משמש הק' כחומר־שחיזה בתעשיה, בגלגלי־כתישה וכן במסבים בשעונים, מנועים וכד'. ביום מייצרים את רוב הק' באופן סינתטי ע"י התכת בוכסיט (ע"ע) בקשת חשמלית. בשימו־שים רבים תפס החומר הסינתטי קרבורונד (SiC) את מקום הק'.

קורונדו, פרנסיסקו וסקס דה — Francisco Vasquez de Coronado

— (1510[?]—1554), כובש ומגלה ספרדי. מ 1535 חי במכסיקו והיה ממקורבי אנטוניו דה מנדוסה (Mendoza; 1485[?]—1552), המשנה־למלך הראשון של מכסיקו. ק' נתמנה מושל גליסיה החדשה (Nueva Galícia; מערב מכסיקו־המרכזית). בעקבות שמו־עות ששמע מנדוסה על „7 ערי־הזהב" של סיבולה (Cíbola) בצפון, שלח את ק' ב 1540 לבדוק אם אמנם קיימות ערים אלה על עשרן האגדי. ק' יצא בראש משלחת (כ 300 ספרדים וב 1,000 אינדיאנים), והצפין, במקביל לחוף האוקיאנוס־השקט. אח"כ חדר לפנים־הארץ, עד למזרח אריזונה דהיום. את ערי־הזהב לא מצא, אך אחד מאנשיו, גרסיה לופס דה קרדנס (Cardenas), גילה את „הקניון הגדול" בצפון אריזונה. ב 1541 המשיך ק' במסעו ופנה מזרחה. הוא חצה חלקים של ניו־מכסיקו (דהיום), טכסס ומרכז קנזס. לאחר שעבר את נהר ארקנסו (Arkansas) התייאש ממציאת זהב, וחזר למכסיקו בידים ריקות (1542). ק' היה האדם־הלבן הראשון שגילה את המישורים המרכזיים של אמריקה הצפונית.

G. P. Hammond – A. Rey (eds.), *Narratives of the C. Expedition, 1540—1542*, 1940; H. E. Bolton, *C., Knight of Pueblos and Plains*, 1949.

קורוניה, לה־

(La Coruna), עיר־נמל בגליסיה (ע"ע), צפון־מערב ספרד; 189,650 תוש' (1970). ק' שוכנת על מפרץ צר ועמוק („ריא") לחוף האוקיאנוס האטלנטי. ה נ מ ל, המוגן היטב, הוא נמל־הדיג השני־בגדלו בספרד (סרדינים, מליחים) ונמל־הנוסעים

העיקרי בקו לאמריקה המרכזית והדרומית. ב 1974 נכנסו לנמל 1,437 אניות שתפוסתן 8.1 מיליון טון. ליד הנמל מספנות לספינות־דיג ובי"ס של הצי הספרדי. העיר העתיקה בנויה בצפיפות ואפייניות לה המרפסות המזוגגות („מירדורס"). בגרעין העיר שרידים רומיים (מגדלור — „מגדל הרקולס") וכנסיות מן המאות ה 12/13. בק' בית־זיקוק לנפט (מאז 1962), וכן תעשיית טבק ומזון.

היסטוריה. ייתכן של"ק הוקמה בידי הפניקים. בימי רומי נודעה כ„בריגנטיום" (Brigantium) וביה"ב כ„קורוניום" (Coro-nium) — ומכאן שמה הנוכחי. במאות ה 7—10 היתה בידי הער־בים. ב 1370 נכבשה בידי פורטוגל. מאז המאה ה 15 נמצאת ל"ק בידי ספרד, ובעקבות גילוי דרום־אמריקה ומרכזה הפכה נמל־מוצא חשוב לסחר עם אזורים אלה. ב 1588 הפליגה מל"ק ה„ארמדה" הספר־דית בדרכה לתקוף את אנגליה. שנה אח"כ ניזוקו העיר ונמלה קשות בפשיטת דריק (ע"ע). בתולדות אנגליה נתפרסמה מאד כיעד „הנסיגה לל"ק" של סר ג'ון מור מפני הצרפתים (1809) ופינוי הצבא האנגלי ממנה.

קורונל, נחמן נתן (1810, אמסטרדם — 1890, ירושלים), חוקר

וביבליוגרף. למד בישיבת „עץ־חיים" באמסטרדם ובגיל 20 עלה לא"י. ישב בירושלים ואח"כ בצפת, וב 1837, לאחר רעידת־האדמה, שב לירושלים, והיה פעיל בחיי הקהל. ק' היה מהבודדים שתמכו בהקמת ביה"ס ע"ש למל (ע"ע א"י, עמ' 507/8; 984). כן היה מהפעילים בהקמת „בתי מחסה" (ע"ע ירושלים, עמ' 232) ופעל כשליח („שד"ר") באירופה. בנסיעותיו הרבות רכש לעצמו ספריה גדולה, בעיקר של כ"י עבריים עתיקים. ובאמצע המאה ה 19 היה מחשובי סוחרי הספרים העבריים באירופה וספק של כמה מהספריות הגדולות. ק' ההדיר בעצמו כמה מכה"י שהיו ברשותו. מהם: „בית נתן", חילופי גירסאות למסכת ברכות (וינה, 1854); „חמשה קונטרסים" (שם, תרכ"ד); „סדר רב עמרם גאון" (ע"ע; ורשא, תרכ"ה); „תשובות הגאונים" (וינה, תרל"א). ועוד. חיבר שני ספרים: „חקור דבר" (וינה, תרל"א) — בדין חלה, ו„זכר נתן" (וינה, תרל"ב) — הלכות לעוברי־דרכים.

קורוסיה (אנג' — corrosion), בטכניקה — איכול ובליה של

חומר, עפ"ר מתכת. הק' גורמת לנזקים, המוערכים במיל־יארדי דולרים לשנה באה"ב בלבד. כיום אפשר לחסוך כרבע מסכום הנזק ע"י שימוש בשיטות חדישות להגנה מפני ק'.

במחקר הק' משתלבות שיטות משטחי מדע שונים (כימיה, אלק־טרוכימיה, תרמודינמיקה; וע"ע מתכות, עבוד; צפוי; צנור). תהליך הק' תלוי בסוג החומר (המתכת) המתבלה, בסוג החמרים שעמם הוא בא במגע ובטמפרטורה. בד"כ התהליך מהיר יותר ככל שהטמפ־רטורה גבוהה יותר. מבחינה כימית, בכל תהליכי ק' מתרכבת המתכת עם חומר אחר, אולם התהליך הטכני שונה כשהמתכת באה במגע עם גז וכשהיא באה במגע עם נוזל.

ק' בגזים. כששטח פני מתכת בא במגע ישיר עם אוויר יבש מתהווה תחמוצת, היוצרת שכבה המכסה את פני המתכת ולעתים מגינה עליה ומאיטה את המשך הק' (למשל. חמרן או כרום באוויר). במתכות אחרות אין שכבת התחמוצת מגינה מפני המשך התהליך משום שהחמצן ממשיך להסתנן דרכה או מפני שאינה צמודה למתכת ומתקלפת בנקל (ע"ע חלדה).

עליית הלחות, בגלל התעבות טיפות מים עפ"נ המתכת, מחישה את הק' של מתכות באוויר, שם נוצרים תהליכי ק' בנוזלים (ר' להלן). כן מוחשת הק' כשעולה ריכוז תחמוצות הגפרית באוויר. ניקל, לדוגמה, אינו נאכל כמעט באוויר נקי ויבש; אולם, כשהלחות עולה על 70% ויש באוויר תחמוצות גפרית, מתעבות על המתכת טיפות זעירות של חומצה גפריתית היוצרות, במשך הזמן, שכבה של גפרת הניקל, המעימה את ברק המתכת. תחמוצות גפרית ואדי מים הם מרכיבי העשן (ע"ע), ולכן הק' מהירה יותר בערים. גם עליית ריכוז המלח באוויר מחישה את הק'.

ק' בנוזלים היא תהליך אלקטרוכימי, בו המתכת משמשת כאנודה המשחררת יונים חיוביים. האלקטרונים המשתחררים בתה־ליך זה נקלטים באטומים של יסוד אחר, בתמיסה או באיזור מתכתי אחר (עפ"ר במתכת שונה), המכונה האיזור הקתודי. התהליך יכול להתרחש רק בנוזל מוליך־חשמל, ומשום כך נוכחות מלחים במים מחישה את התהליך. כמו בק' בגזים, גם כאן נוצרת תרכובת של המתכת. אך במקרים רבים תרכובת זו מסיסה בנוזל או שהיא שוקעת באיזור שאינו נאכל ולכן אינה יוצרת שכבת מגן.

הנטיה של אטום מתכת להפוך ליון חיובי נמדדת באמצעות „הפוטנציאל האלקטרוכימי" של המתכת (ע"ע אלקטרוכימיה; אלק־טרוליזה). תהליך הק' דורש הבדל בפוטנציאל האלקטרוכימי של שני אזורים, שיכול להיגרם ממגע בין שתי מתכות שונות, מתכולה סיגים לא־אחידה, מאי־רציפות בציפוי המתכת, מהרכב לא אחיד של הנוזל (הבדלים בחומציות שלו, בריכוז המלחים שבו או בטמפר־טורה של אזוריו) או קיום שדה חשמלי חיצוני לא אחיד. הנזק למתכת נגרם תמיד באיזור האנודי. האיזור האנודי, האיזור הקתודי והנוזל שביניהם מכונים בשם תא אלקטרוכימי מקומי. בד"כ נוצרים עפ"נ המתכת מספר רב של תאים מיקרוסקופיים כאלה.

מיון הק' לפי צורת הנזק. בק' אחידה (uniform) איכול עפ"נ המתכת אחיד. בק' מקומית (localized) מתרכז האיכול באזורים מסוימים, ונוצרים שם חריצים או גומות. בק' בין־גבישית (intercrystalline) נוצרים חריצים באזורי הגבול שבין גבישי המתכת. באזורים אלו יש הפרעות בסדר האטומים, הגורמות להח־לשה מקומית ולחשיפה להשפעות הק'. ק' של מאמץ (stress) מתר־חשת באזורי מאמצי לחץ או מתיחה לא אחידים. הק' מחלישה את האזורים הרגישים ומגדילה עוד יותר את אי־אחידות המאמצים וחוזר חלילה. במתכת נוצרים סדקים המתקדמים במהירות רבה. התופעה מכונה גם בשם עייפות־ק', והיא נפוצה בעיקר במתכות או בסגסוגות מסוימות, כגון סגסוגות חמרן עם מגנזיום ואבץ (שהן חזקות וקלות ומשמשות לכן לבניית חלקי מטוסים. אך רגישותן לק' של מאמץ דורשת זהירות רבה).

שיטות הגנה מפני ק' או האטתה. החשובות הן: סגסוג (יצירת סגסוגת עמידה יותר, כגון פליז מנחושת ואבץ); צפוי (ע"ע), שהוא יעיל במיוחד כשלמתכת המצפה נטיה חזקה יותר להתיינן מאשר למתכת המצופה (אזי נוצרים סדקים בציפוי, והמ־תכת המוגנת הופכת לאיזור קתודי ואינה נפגעת); עיכוב — הוספת חמרים מעכבים (inhibitors) לנוזל או לגז המאכל — בד"כ מבוסס על יצירת שכבת מגן חד־מולקולרית עפ"נ המתכת (לדוגמה: הוספת מלחי כרומאט לנוזלים במערכות־קירור); הגנה קתו־דית — הפיכת המתכת המוגנת לאיזור קתודי, למשל, ע"י הצמדת מתכת אחרת אליה המתיוננת בקלות, באופן שיהיה חיבור חשמלי בין שתי המתכות (מרבים להשתמש בשיטה זו להגנת צינורות ברזל הטמונים בקרקע, מבנים תת־מימיים ואניות מפלדה), או בחיבור המתכת לקוטב שלילי של גנרטור (ע"ע) לזרם ישר, בעוד הקוטב השני מהובר לאנודה מגרפיט.

בעיות מיוחדות. פיתוח מנועי סילון, כורים גרעיניים וטיסות לחלל יצרו בעיות ק' חדשות, כגון: ק' בגזים לוהטים, ק' ע"י המסת המתכת והסעתה למקום אחר („העברת מסה") והחלשה נקודתית של מתכות מפגיעת קרינה רדיואקטיווית.

בישראל חמורה הק' של מערכות המים, שנובעת מריכוז גבוה של כלור במים — עד 200 חלקים למיליון. במחקר בעיות הק' בארץ עוסק מכון המתכות הישראלי שליד הטכניון בחיפה, המפעיל מעבדה לק' ולטיפולי משטח.

ל. גל־אור, ק' של מתכות (מדע, י"ז, 5—6), 1972/3; M. B. Fon-tara – N. D. Green — C. Engineering, 1967.

יו. ק'.

קורופטקין, אלכסי ניקולייוויץ' – Алексей Николаевич Куропаткин -

(1848—1925), קצין רוסי. מגיל צעיר השתתף במסעות הרוסים לכיבוש אסיה המרכזית. הצטיין כראש־המטה של הגנרל מיכאיל סקובלוו במלחמת רוסיה־תורכיה ב1877/8. ב1890 נתמנה מושל כללי של האיזור הטרנס־כספי. ק' נחשב לאחד הקצינים המוכשרים ביותר בצבא הרוסי. היה גם סופר פורה, וכתב על נושאים צבאיים. ב1898 נתמנה שר־המלחמה.

בפברואר 1904, בפרוץ מלחמת יפן־רוסיה, נתמנה ק' מפקד עליון במנצ'וריה ואחראי לניהול הפעולות נגד היפנים. בעקבות תבוסתו בקרב מוקדן (מארס 1905) מסר את תפקידו לגנרל ליניוויץ', אך נשאר מפקד ארמיה עד סוף המלחמה. במלה"ע I השתתף, ללא התבלטות, כמפקד־קורפוס, ולבסוף היה מושל תורכסטן (1916). אחרי המהפכה הקומוניסטית, בהיותו בן 70, היה ק' למורה בבי"ס כפרי. ק' פרסם את גירסתו־הוא על מלחמת יפן־רוסיה, וכן את יומניו.

D. Story, *The Campaign with K.*, 1904; E. L. A. von Tettau, *K. und seine Unterführer*, 1913.

קורטונה, פיטרו ברטיני דה - Pietro Berrettini da Cortona -

(1596, קורטונה — 1669, רומא), צייר וארדיכל איטלקי. ק' פעל ברומא למן 1612, בקירוב, בתחילה עבור פטרונו, המרקיז סאקטי (Sacchetti). באמצעות קשריו עם משפחה זו הגיע לחוגי המשכילים ברומא, בהם משפחת בארבריני, חובבי האמנות והעתיקות, שעוררו בו את ההתעניינות במקורות השראה קלאסיים. יצירתו הציבורית הראשונה, ציורי־הקיר בכנסיית ביביאנה הקדושה (1624—1626), שכבר מגלה את סגנונו הבשל, נעשתה עבור האפיפיור אורבן VIII (בארבריני). ציור־הפרסקו „האלגוריה של ההשגחה העליונה וגדולת בית־בארבריני" (1633[?]—1639), בתקרת ארמון־בארבריני. הוא קומפוזיציה דקוראטיווית מרהיבה בסגנון הבארוק; זהו שילוב של „קוואדראטורה" אילוזיוניסטית, שדרכה בוקעים כביכול השמים, עם עשרות דמויות המצוירות במבט מלמטה והנראות כמרחפות בחלל. ע"פ הזמנת הדוכס פרדיננדו II החל ק' ב1637 בעיטור קירות הדר־המרחץ בארמון־פיטי בפירנצה; הוא צייר 2 מתוך „ארבע תקופות שחר האנושות" ושב לרומא להשלים את ציורי ארמון־בארבריני. בשנים 1640—1647 שהה ברומא ובפירנצה לסירוגין. השלים את ציוריו בארמון־פיטי ועיטר בציורים ובתבליטי־סטוקו 4 מתוך 7 התקרות של אולמי הארמון; אלה מתארים בתמונות אלגוריות את אלי כוכבי־הלכת המשפיעים על אפיו של הדוכס והקובעים את דרכו בשליט נאור (התקרה הרביעית, ב„אולם־אפולון" [תמ': כר' ס', עמ' 559/60], הושלמה בידי תלמידו, צ'ירו פרי). ק' עיצב גם כמה מן הפסיפסים בקתדרלה של פטרוס הקדוש בווטיקן. ציוריו האחרונים הם הד מאוחר של השפעת קורג'ו בתיווכו של לנפרנקו (ע' ערכיהם).

פייטרו דה קורטונה: סנטה מריה דלה פאצ'ה, חזית. רומא, 656/57

אחת הדוגמות המושלמות של הארדיכלות הכנסייתית הבארוקית, כנסיית הקדושים לוקה ומארטינה, נבנתה (1640—1650) לפי תכנונו של ק' מ1635. היא מצטיינת בפלסטיות המבנה ובאחדות הסגנון. גם בחזית כנסיית סנטה מריה דלה פאצ'ה (1656/7) חוזרים היסודות הפלסטיים, בתוספת סטיו עגול. החזית קשורה לכיכר הקטנה שלפניה ולדרכים העוברות באגפיה, באופן שנוצר מערך אורבניסטי אחיד המזכיר תפאורה של תאטרון. יצירותיו הארדיכליות המאוחרות של ק' מאופקות והמורות יותר.

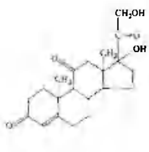
ק' היה מייצגו של סגנון הבארוק הרומי בשיאו. סגנונו הציורי הוא בעל אופי דקוראטיווי מובהק. הקלסיציזם הממותק של עיצוב הדמויות הוא פיתוח של מסורת רפאל—קרצ'י (ע"ע). גם כמה מן האפקטים הדקוראטיוויים בציורי־התקרות בארמונות בארבריני ופאמפילי הם מורשתו של קרצ'י; ואילו בסולם־הצבעים הושפע ק' גם מטיציאנו. בתחום הארדיכלות היה מן החשובים בדורו. השפעתו של ק' באיטליה ניכרת בציוריו של לוקה ג'ורדנו (ע"ע) ובצרפת ביצירתו של שרל לה ברן (ע"ע). — וע"ע ברוק.

G. Briganti, *P. da C.*, 1962; W. Vitzthum, *P. da C. a Palazzo Pitti*, 1965; C. Brandi, *La prima architettura barocca*, 1970.
א. רו.

קורטיזון

(cortisone), הורמון סטרואידי (ע"ע סטרואידים) המופיע בקליפת הבלוטה האדרנלית (adrenal cortex) של בע"ח (ע"ע הפרשה פנימית).

בחילוף־החמרים הוא מזרז את פירוק הפרוטאינים ואת יצירת הגלוקוזה מחומצות אמינו. לרגל פעילותו בהסדר חילוף־החמרים של הגלוקוזה הוא נמנה עם החמרים המכונים „גלוקוקורטיקואידים". מלבד פעולות אלו משפיע הק' גם על תופעות כגון אלרגיות, תגובות דלקתיות וחיסוניות ותגובה כללית של האורגניזם להפרעות שמקורן בסביבה. בגלל תכונות אלו רב שימושו ברפואה.

את הק' בודדו לראשונה בשנות ה30 וה40 קבוצות־מחקר של רייכשטין (ע"ע) בשוויץ, ושל קנדל (ע"ע) ווינטרשטיינר באה"ב. ב1952 ביצעו סארט וקבוצתו את הסינתזה המושלמת הראשונה של הק'. במחקר לקראתה השתתפו מטובי הכימאים האורגניים בעולם, וביניהם מספר מדענים שהוכתרו בפרס נובל על עבודתם, כמו רייכשטיין ור. ב. וודוורד. למחקר נודעה חשיבות מרובה לא רק מהבחינה המעשית אלא גם מהבחינה העיונית. מכיוון שבמהלכו נתגלו והתבררו עקרונות השולטים בבנייתן של מולקולות גדולות ומסובכות בשיטות מעבדתיות. במקביל למחקר הסינתטי נעשו נסיונות רפואיים רבים בבתי־חולים ברחבי העולם. נתגלה, שע"י מנות יום־יומיות אפשר להקל על התופעות של דלקת־פרקים שגרונית (rheumatoid arthritis), אלא שהוברר שהק' משפיע רק על הסימפטומים של המחלה, אך אינו מרפא אותה.

בשנים האחרונות משתמשים במידה הולכת וגדלה בתחליפים לק' המתקבלים, בחלקם, ע"י שינויים קלים במבנה המולקולה (למשל פרדניזון [prednisone], שמבנהו שונה ממבנה הק' רק בהעדר שני אטומי מימן).

L. F. Fieser – M. Fieser, *Advanced Organic Chemistry*, 594—603, 1961; M. L. Brandon, *Corticosteroids in Medical Parctice*, 1962.
ש. פט.

קורטלין, ז'ורז' — Georges Courteline

; שמו הספרותי של ז'ורז' מואנו (Moinaux) — (1858—1929), סופר צרפתי. ק' התפרסם עם הופעת הסאטירות הראשונות שלו, מהן Les Gaîtes de l'escadron („החיים המשוגעים בגדוד הפרשים"), 1886. סיפוריו, העשירים בדו־שיח, היו נוחים להמחזה: הסיפור Boubouroche (1893), על פקיד קטן שתמימותו גבלה בטמטום, הומחז על־ידו והיה ליצירת־מופת. לפקידות ולאנשי־המשפט הקדיש ק' את הרומן Messieurs les ronds-de-cuir („רבותי המשרדנים"), 1893, ומספר סיפורים. על אורח־חייהם של הבורגנים והזעיר־בורגנים כתב כמה מחזות, מהם: La Paix chez soi („שלום־בית"), 1903, ו La Cruche

("הכד"), 1909. ק' החדיר לתאטרון הצרפתי רוח של עליזות ואף של פארסה. הוא השיג במחזותיו איזון השומר על מהותה של מציאות חברתית ועל ראיה ביקרתית, תוך־כדי גישה של חמימות אנושית אמיתית.

J. Portail, *G. C., l'humoriste français*, 1928; A. Dubeux, *La Curieuse vie de G. C.*, 1949; P. Borneaque, *Le Théatre de G. C.*, 1969.

קורטס, ארנן (פרננדו) — Hernan (Fernando) Cortés —

(1547—1485), הכובש הספרדי של מכסיקו (ע"ע, היסטוריה, עמ' 479). ק', בן למשפחת אצולה נמוכה בדרום ספרד, למד משפטים באוניברסיטת סלמאנקה. ב 1504 יצא לסנטו דומינגו. התיידד עם מושל קובה, דיגו דה ולסקס, והלה מינהו לראש העיר סנטיאגו, אז בירת קובה. ולסקס התחיל לחשוד שק' התכוון להדיחו מתפקידו, ולאחר שנתגלו חופי חצי־האי יוקטן שלח אותו לכבוש את האיזור. ב 18.2.1519 הפליג ק' ב 11 ספינות ובהן 533 חיילים, 110 ימאים וכ 200 אינדיאנים קובאנים. הם נחתו בטבסקו והכניעו את תושבי המקום. אלה נתנו לק' מתנות, ובכלל־זה כ 20 מבנות המקום, ואחת מהן, מלינצין (Malintzin), היתה לק' לפילגש, למתורגמנית וליועצת במסעו. ק' הפליג וחנה במקום אחר, ושם יסד את ורקרוס. בניגוד להוראות ולסקס לחזור לקובה, הרס ק' את ספינותיו ויצא למסע לפנים־הארץ. מטרתו העיקרית היתה כיבוש טנוצ'טיטלן (Tenochtitlan; אח"כ מכסיקו־העיר), בירת ממלכת האצטקים. את שבטי הטוטונק והטלסקלה (Tlaxcala), שבשטחיהם היה עליו לעבור, עשה לבעלי־ברית, אם בכפיה ואם בידידות, וב 8.11.19 הגיע לטנוצ'טיטלן. מוקטסומה (או מונטסומה), מושל האצטקים, קיבל את ק' בכבוד, בחשבו אותו להתגלמות האל קצלקואטל (שם, עמ' 478), אבל ק' שבה את מוקטסומה, בתואנה שנאמני מוקטסומה הרסו את ורקרוס. אח"כ אמנם שחררו, אך למעשה נשאר השלטון בידי ק'. בינתיים שלח ולסקס חיל קטן לאסור את ק'. ק' השאיר את הבירה בידי 80 מאנשיו, הביס את החיל וצירף אותו לצבאו. אותה עת התקוממו האצטקים בבירה נגד המשמר, ובתוך־כך נהרג מוקטסומה. ק' חזר לבירה, אבל נאלץ לסגת תוך אבידות קשות. ואולם ב 8.7.20 הביס את האצטקים באוטומבה, ולאחר מצור ממושך חזר וכבש את טנוצ'טיטלן (13.8.21).

קודכס טלאסקלה, 1550 לערך.
קורטס וידידתו מלינצין מקבלים מתנות

ק' היה לקפיטן־ח'נרל של כל מכסיקו, שנקראה "ספרד החדשה". בהדרגה נבנתה הבירה מהריסותיה, אך המקדשים וארמון מוקטסומה נהרסו. ב 1528 יצא ק' לספרד למסור למלך דו"ח ולזכות בהכרת הכתר במעמדו כמושל מכסיקו. קרל V מינהו־מחדש לקפיטן־חנ'רל ולמרקיז. ב 1530 חזר ק' למכסיקו וערך שיט־תצפית במפרץ־דרין (Darien) ועל חופו ולאורך חופי לאס־היבוארס (הונדורס). ב 1535 גילו אנשיו את דרום קליפורניה (ע"ע, היסטוריה). בחצרו נהג ק' כשליט מזרחי: היו לו עבדים, שפחות ופילגשים; פילגשו הראשונה, מלינצין, שילדה לו בן, נדחקה לקרן־זווית. ב 1535 נשלח למכסיקו המשנה־למלך הראשון, אנטוניו דה מנדוסה, ועקב כך התערער מעמדו של ק' שם. הוא נסע לספרד וניסה לשווא לשכנע את המלך להחזיר לו את כבודו וסמכויותיו. הוא נלווה לקרל V במסעו נגד שודדי־ים באלז'יר (1541), אך גם שם לא אפשרו לו להוכיח את כשרונו הצבאי. מדוכא ומושפל השתקע באחוזתו ליד סוויליה, ושם מת.

כתבי ק' כוללים 15 דו"חות ששלח לקיסר קרל V. מזכירו, פרנסיסקו לופס דה גומארה, חיבר ביוגרפיה נלהבת שלו (י"ל 1552/6), אך פליפה II אסר את הפצתה. תיאור נוסף של כיבוש מכסיקו כתב אחד מחיילי ק', ברנל דיאס דל קסטיליו (י"ל ב 1632).

W. H. Prescott, *History of the Conquest of Mexico*, I-III, 1843; R. Iglesia, *Cronistas e Historiadores de la Conquista de Mexico, El Ciclo de H. C.*, 1942; M. Collis, *C. and Montezuma*, 1954; S. de Madariaga, *H. C.: Conquistador de Mexico*, 1955⁴ (1954² אנג').

פ. מג.

קורטסר, חוליו — Julio Cortazar —

(נו' 1914), סופר ארגנטיני, מהבולטים בסופרים כותבי ספרדית. ק' נולד בבלגיה להורים יוצאי ארגנטינה, ומגיל 4 חי בארגנטינה. אחרי סיום לימודיו האוניברסיטאיים היה מורה בבי"ס תיכון, וכן הורה ספרות צרפתית באוניברסיטת קויו. כשל התנגדותו למשטר פרון נאסר. ב 1951 קיבל מלגה מממשלת צרפת ועבר לפריס. ק', שהוא בעל השכלה קלאסית ומתרגם מעולה (תרגם מיצירות א. א. פו), גם כתב מסות על נושאים ספרותיים ומדיניים ועוסק גם באמנות הקולאז'.

יצירתו הבולטת הראשונה היא Los reyes ("המלכים"), 1949, בפואמה דרמתית זו העלה את גורל תסוס (ע"ע) בצורה מקורית: אריאדנה (ע"ע) פעלה להצלת המינותאורוס, אך תסוס ניצח אותו ונצחונו היה לתבוסתו. הרומן הראשון שלו, Los premios ("הפרסים"), 1960, הוא נסיון בסיפורת "פתוחה" (המתפרשת לכמה פנים): אנשים מסביבת בואנוס־איירס זכו בהגרלה במסע ימי שיעדו לא נמסר. במהרה מתפלגים הנוסעים לשתי קבוצות — אלה שמצייתים לחוקי האניה ואלה שמנסים להפר אותם. יצירתו הנודעת היא הרומן Rayuela ("משחק, 'ארץ'"), 1963, שכולו "פתוח": אפשר לקרוא את הסיפור ע"פ הסדר הכרונולוגי או ע"פ הסדר שהסופר מציע: בשתי הקריאות מתקבלות עלילות שונות בתכלית. הסיפור מציג את החיפושים הפנימיים של אוראסיו אוליוירה ואת נסיונותיו לקשור קשרים אישיים. אע"פ שהעלילה מתרחשת בשני מקומות (פריס ובואנוס איירס), אין למיקומה חשיבות ואוליוירה חי מחוץ לכל סדר חברתי. אהובתו, לה מאגה ("הקוסמת"), מושגת ובו־בזמן גם מתחמקת. שמו של קובץ סיפוריו Todos los fuegos el fuego ("כל האשים — האש"), 1966, נלקח מתורת הרקליטוס (ע"ע); הספר מעלה את שיבתו של היש אל מצבו ההיולי. ב 1975 פרסם סיפור מצויר, המתאר, ברוח ז'יל ורן, הגברה פנטסטית של האנרגיה האנושית: Fantomas contra los vampiros multinacionales. Una utopia realizable narrada por J. C. ("פאנטומאס נגד הערפדים הרב־לאומיים, אוטופיה בת־מימוש ע"פ ח' ק'"). — חוברת קיץ 1976 של כה"ע Books Abroad הוקדשה לק'.

E. Picon Garfield, *J. C.*, 1975.

שמ. ש.

קורי, גרטי תרזה (לבית רדניץ) — Gerty Theresa Cori (nee Radnitz) — (1957—1896) — וקרל פרדיננד — Carl Ferdinand Cori

(נו' 1896), זוג מדענים אמריקנים ממוצא צ'כי. בני הזוג פעלו בארה"ב, בעיקר באוניברסיטת וושינגטון בסינט־לואיס. מחקרם המשותף הראשון, על המטבוליזם של פחמימות בבע"ח, פורסם ב 1923. בשנים שלאחר מכן חקרו השפעת הורמונים שונים על התהליך הנ"ל. הם בודדו וזיהו את האנזימים (ע"ע פרמנטים), הפועלים בסינתזה ובפירוק של גליקוגן, וחקרו את אופן הפעולה של האינסולין (ע"ע). על מחקרים אלה זכו ב 1947 בפרס נובל לפיסיולוגיה, יחד עם המדען הארגנטיני ברנרדו אוסאי (Houssay). גרטי ק' היא האשה השלישית שזכתה בפרס נובל (אחרי מרי קירי ובתה אירן ז'וליו קירי).

קוריולנוס, גניוס מרקיוס — Gnaeus Marcius Coriolanus — גיבור רומאי אגדי. המרקיים, בית-אב פלבאי שעלה לגדולה במאה ה 4 לפסה"נ, סיפחו את האגדה עליו, והוסיפו עליה סופרים מהמאה ה 1 לפסה"נ. שמו נגזר משם העיר הלאטינית קוריולי, שכבש ב 493 לפסה"נ. ק' התנגד בחריפות לתביעות הפלבאים, ובמיוחד לדרישתם לחלוקת תבואה, עד שנתבע לדין וגלה מעירו (491). הוא הצטרף אל הוולסקים (ע"ע), אויבי רומא החזקים, והנהיגם במלחמה נגד מולדתו. הפחד מהאויב שם-קץ למריבות בין הפטריקים לפלבאים. ואעפ"כ לא הצליחו הרומאים במלחמה. בצר להם פנו אל אמו ואחותו של ק' שיתערבו אצלו. הנאמנות לאם והאהבה למולדת גברו על חמתו של ק' והוא החזיר את הצבא הוולסקי למקומו. לפי גירסה אחת המיתו הוולסקים המאוכזבים את ק'. — המקורות על ק' הם כתבי ליוויוס, דיוניסוס מהאליקרנאסוס ופלוטארכוס.

קוריטיבה (Curitiba), בירת מדינת פרנה (ע"ע) בדרום ברזיל. 609,030 תוש' (אומדן 1970). שוכנת בשולי רמה קריסט-לינית, ומשמשת מרכז לשירות מינהל, כלכלה ותרבות לעורף חקלאי עשיר, המתבסס על מטעי-קפה, תוצרת-יער ומשק-חי. בעיר מפעלי תעשיה רבים לעיבוד עץ, תה-מאטה, נייר, טכסטיל, מלט, גפרורים, משק-חי, וטבק. רשת תחבורה ענפה מקשרת את ק' עם כל חלקי המדינה. פרנגואה, הנמצאת 80 ק"מ ממזרח לק', משמשת כנמלה האטלנטי. בק' 2 אוניברסיטאות (15,900 תלמידים ב 1972/3).

ק' נוסדה ב 1654 ע"י מחפשי זהב. מאמצע המאה ה 19 קלטה מהגרים אירופים רבים, בעיקר גרמנים. מאז מלה"ע II נהנית ק' מגיאות כלכלית ודמוגרפית.

קוריליים, האיים ה־ (Курильские Острова), שרשרת איים געשיים, הנמשכת לאורך כ 1,200 ק"מ בין חצי-האי קמצ'טקה (ע"ע) והאי הוקאידו (יפן), ומפרידה בין ים-אוכוצק (ע"ע) לאוקיאנוס השקט. שטחם 15,600 קמ"ר ובהם כ 15,000 תוש' (אומדן 1970). הם נכללים במחוז סכלין (ע"ע), בריה"מ. האיים מהווים קטע ב„טבעת האש הפציפית" (ע"ע יפן, עמ' 69): יש בהם כ 100 הרי-געש, מהם 38 פעילים. הם נתונים לרעשים תכופים ומשופעים במע-יינות חמים. התבליט הררי, ושיאו — הר-הגעש אלאיד (2,339 מ'). במקביל לאיים נמשכת באוקיאנוס השקט התהום הקורילית-קמצ'ט-קית (עמקה — עד 10,542 מ'). הק" מוקפים שדות אצות המקשים על גישת אניות לחופים. הצומח: בק" הצפוניים — טונדרה דלה, ובדרומיים — יער נשיר. עשרם הטבעי העיקרי של הק" הם דגה ובע"ח ימיים (לוויתנים, דולפינים, סרטנים ועוד); צידם ועיבודם הם מקור הפרנסה העיקרי של האוכלוסיה המעטה (רובה רוסים).

הק" נתגלו ע"י ההולנדי מרטין דה-פריס 1634. במאה ה 18 התחילו להתיישב בהם רוסים. ב 1855 סיפחה יפן את הק" הדרומיים, וב 1875 השתלטה גם על האיים הצפוניים. ב 1945 עברו הק" לידי בריה"מ, ואוכלוסייתם היפנית, מלבד מעט בני אינו (ע"ע) — התושבים המקוריים של הק" — הועברה ליפן.

קורינת, לוביס — Lovis Corinth — (1858, טאפיאו [פרוסיה המזרחית] — 1925, זאנדוורט [הולנד]), צייר ואמן-תחריט גרמני. ק' למד באקדמיה של קניגסברג (1876—1880), במינכן, באנטוורפן (1884) ובפריס (1884—1887). ב 1900 התיישב בברלין והיה לאחד ממנהיגיה של ה„סצסיון" (ע"ע מ. ליברמן), אגודה שלחמה במגמה האקדמית באמנות. — ביצירתו המוקדמת של ק' ניכרת השפעת האימפרסיוניזם, של מנה ושל דגה (ע' ערכיהם). עקב מחלה קשה גברה נטייתו להבעתיות חזקה למן 1911. משיכות-מכחול חפשיות רוויות צבע חזק מציינות את ציוריו מתקופה זו. ק' צייר דיוקנים אישיים מאד, כ„דיוקן-עצמי עם דמות המוות" (1896, מינכן), ציורים על נושאים מיתולוגיים והיסטוריים, ופרחים, כ„שושנים אדומות" (1925; אוסף ק. גוטמן-רוזין, ניו-יורק). המפורסמים בציורי-הגוף הרבים שלו הם נופי ואלכנזה בבוואריה בעלי הצבעים הקרים, שצוירו אחרי 1918. גם הנושא הדתי לא נעדר מיצירתו: „גלגלתא" (1909—1911; טאפיאו); "Ecce Homo" (1925; באזל). — עבודותיו הגרפיות של ק' הן האכספרסיוניסטיות ביותר במכלול יצירתו.

ק' ייצג נוסח מתון של האכספרסיוניזם הגרמני מהול בהשפעות אימפרסיוניסטיות. בציוריו הדגיש, באורח מודע, את החושני, את רוך גוף-האשה ואת חוסן הגבר. הוא נמנה עם ממשיכי מסורת הסימבוליזם הביניימי-הרומנטי הגרמני. — אחדות מיצירותיו מצויות במוזיאון תל-אביב.

Ch. Berend-Corinth, *Die Gemälde von L. C.*, 1958; H. Muller, *Die spute Graphik von L. C.*, 1960.

קורינתוס (Κορινθος). (1) מיצר יבשתי המחבר את חצי-האי פליפינסיס בדרום עם יוון התיכונה בצפון ומפריד בין המפרץ הסרוני (הים האגאי) לבין מפרץ ק' (ארכו 125 ק"מ), המסתעף באמצעות מפרץ פטראי מן הים היוני. המיצר נקרא ע"ש העיר ק' (ר' להלן, היסטוריה).

(2) תעלת ק' חוצה את מיצר ק' ומחברת את המפרץ הסרוני עם מפרץ ק'. ארכה: 6.3 ק"מ; רחבה: 21 מ' (בקרקעיתה) — 25 מ' (בגובה פני-הים); עמקה: 8 מ'. גובה דפנות התעלה מגיע עד ל 80 מ' מעפה"י. התעלה נחצבה בשנים 1881—1893 והיא מקצרת את המרחק מן הים האדריאתי לפיראוס בכ 320 ק"מ. ב 1972 עברו בתעלה 10,367 אניות שהעבירו מטען כולל של 5.5 מיל' טון. מעל התעלה הוקמו שני גשרים: אחד למסה"ב ואחד לכביש הראשי ממרכז יוון וצפונה לפלופונסוס.

(3) עיר-נמל בקצה המערבי של תעלת ק', בצפון-מזרח הפלופונסוס; 20,770 תוש' (1971). העיר החדשה הוקמה ב 1858, במרחק של 7 ק"מ מהעיר העתיקה שנהרסה ברעידת-אדמה. היא שוקמה אחרי רעש נוסף ב 1928. ק' משמשת צומת-תחבורה בין צפון יוון לדרומה וכבירת מחוז (נומוס) קורינתיה (2,289 קמ"ר; 113,115 תוש' ב 1971).

היסטוריה. ק' העתיקה שכנה במרחק של כ 3 ק"מ מהים, לרגלי גוש-הסלעים אקרוקורינתוס, שעליו היתה מצודת העיר, והיו לה שני נמלים: קנכראי בים האגאי ולכאיון במפרץ ק'. במאה ה 7 לפסה"נ הוקם מסלול מרוצף להעברת אניות מים אל ים. ק' היתה מרכז לתעשיית מתכת וכלי-חרס ומהחשובים שבמרכזי-המסחר ביוון.

תושבי ק' היו דורים. בתקופה הארכאית היתה תחת השלטון האוליגרכי של משפחת הבקכיאדים. ב 657 גירש אותם קיפסלוס והקים טירניה. ק' פרחה בימי בנו פריאנדרוס (ע"ע). אך יורשו סולק והוקמה אוליגרכיה מתונה שהתמידה רוב הזמן עד הכיבוש הרומי. במאה ה 8 הקימה ק' את קורקירה (קורפו) ואת סירקוסי, ובמאה ה 6 — את פוסידיאה ועוד. ק' היתה חברה בברית הפלופונסית ועם-זאת היו יחסיה עם אתונה טובים; אך בגלל המדיניות האימפריאלית והתחרות המסחרית של אתונה היתה ק' בין יוזמי שתי המל-

תעלת קורינתוס

קורינתוס: שרידי מקדש אפולו

חמות הפלופונסיות (ב 462—446 וב 431—404). ק׳ סבלה מאד מהמלחמות: ציה הושמד והיא לא נהנתה מנצחון ספרטה ב 404. בראשית המאה ה 4 כרתה ק׳ ברית עם אתונה והתאחדה עם ארגוס, עד ש„שלום המלך" (387/6) הפרידה שוב מארגוס. לאחר נצחונו ביוון קבע פיליפוס II (ע"ע), מלך מוקדון, בק׳ את מרכז "הברית ההלנית". ב 196 היתה מרכז „הברית האכיאית". ב 146 כבשוה הרומאים והרסוה. יוליוס קיסר הקים במקום מושבה (44 לפסה"נ) ששגשגה והיתה לבירת הפרובינקה אכיאה. פאולוס (ע"ע) השליח ביקר בק׳ ואח"כ כתב לתושביה איגרת, הכלולה ב„ברית החדשה". ב 521 נהרסה ק׳ ברעידת־אדמה. ביה"ב הצטמצמה ק׳ למבצר אקרוקורינתוס והיתה המרכז המינהלי והדתי של הפלופונס.

ק׳ נכללה בנסיכות מוראה (ע"ע יון, עמ׳ 476/7) והיתה תחת שלטון ונציאני מ 1421. ב 1458 נפלה בידי התורכים ומאז איבדה את כל חשיבותה.

מיצר ק׳ היה המרכז העיקרי של פולחן פוסידון (ע"ע), אל הים, שלכבודו נערכו, אחת לשנתיים, המשחקים האיסתמיים, שכללו גם מרוצי־אניות. מכל ערי יוון התקיים רק בק׳ פולחן הקדשות של אפרודיטי הסורית.

וע"ע יון, עמ׳ 437—449, 452/3.

E. Will, *Korinthiaka*, 1955.

מ. ע.

מציאותם של **יהודים** בק׳ נודעה ממכתבו של אגריפס (ע"ע; 40 לסה"נ) אל גאיוס קליגולה (פילון, „המשלחת אל גאיוס", 281). במאה ה 1 לסה"נ נזכר ביכ"נ (מעשי השליחים XVIII, 4), וכן נמצאה כתובת יוונית, שזמנה בין 100—200 לסה"נ, ובה נזכר „בית כנסת של העברים". השליח פאולוס עסק בפעולתו המיסיונרית בקרב יהודי ק׳ כשנה ומחצה, והיהודים התלוננו עליו בפני הנציב, אך הלה סירב להתערב (שם, 12 ואילך). מצבם הכלכלי לא היה משובח (אל הקורינתיים א׳, I, 26—31; שם II, 11 ואילך). משפחה יהודית הגיעה לק׳ מרומי, לאחר שקלודיוס (ע"ע, עמ׳ 713) גירשה משם. לאחר נצחונו בגליל שלח אספסיינוס 6,000 שבויים צעירים אל האיסטמוס (מיצר ק׳ [מלה"י ג׳, 540]), וייתכן מאד שהקהילה המקומית פדתה חלק מהם. שרידי ביכ"נ מן המאות ה 4—ה 6 נתגלו בק׳.

עם הכיבוש הוויזיגותי בשנת 395 היגרו יהודי ק׳, זמנית, לאי אגינה. במאות 9/10 סבלו יהודי ק׳ מיד הקיסרים הביזנטיים בסיליוס I, רומאנוס ליקאפנוס. ב 1147 הביא מלך סיציליה, רוג׳רו II, צבעים יהודים מק׳, והם ייסדו את תעשיית המשי בסיציליה. בנימין מטודלה מצא, ב 1175 לערך, כ 300 יהודים בק׳, שעסקו בטוויית משי. על קיומה של קהילה בק׳ ידוע עד סוף המאה ה 14. בתקופה החדשה מנתה הקהילה בק׳ כמה מאות אנשים (400 איש ב 1923), ולאחר מלה"ע שוב אין שם יהודים.

ג. פרסטר, שרידי ביכ"נ בק׳ שביוון (קדמוניות, 3 [11]), תש"ל.

(ה)קוריקי, הגליל הלאמי (Корякский Национальный Округ), גליל בצפון חצי־האי קמצ׳טקה (ע"ע), בתחום מחוז קמצ׳טקה, הרפובליקה הפדרטיווית הרוסית, בריה"מ. שטחו 301,500 קמ"ר ובו 33,000 תוש׳ (1974). נקרא ע"ש שבט ה קו־ריקים (7,500 נפש) — המהווים כ ¼ מכלל אוכלוסיית הגליל, שרוב תושביו רוסים. מרכזו המינהלי הוא הכפר פלנה (כ 1,500 תוש׳).

הקוריקים קרובים במוצאם לאסקימואים; חלקם קרובים גם לשבטים מקומיים אחרים — קמצ׳דלים, צ׳וקצ׳ים ואונים. שפתם משתייכת לקבוצת הלשונית הפלאיאסיאתיות ונחלקת למספר ניבים. הכתב מבוסס על הא"ב הקירילי.

הקוריקים נחלקים לשתי קבוצות: ציידי חיות־ים ודייגים — השוכנים לאורך החופים (בשפתם — נימילמו), ומגדלי איל־הצפון (ע"ע) — הנודדים בטונדרה (ע"ע) הפנימית (צ׳אוצ׳יוואו). הראשונים שכנו ביישובי־קבע; בחורף (°30- בינואר) — במחפורות תת־קרקעיות, ובקיץ — באוהלים. מגדלי איל־הצפון נהגו לנדוד עם עדריהם בהסתייעם במזחלות כלבים.

בתקופת כיבוש סיביר וראשית יישובה בידי הרוסים (תחילת המאה ה 18) הגיע מספר הקוריקים לכ 18,000 נפש. הם לא היו מאורגנים בארגון שבטי מרכזי כלשהו. דתם היתה שמניזם (ע"ע). התנגדותם לרוסים — שניסו לכפות עליהם את הדת הפרבוסלווית — המלחמות הבין־שבטיות (בעיקר עם הצ׳וקצ׳ים) וכן מגיפת האבעבועות צמצמו את מספרם בסוף המאה ה 18 לכדי מחצית. גם בתקופת השלטון הסובייטי מוסיפים רוב הקוריקים לדבוק בפרנסותיהם המסרתיות. מגדלי איל־הצפון אורגנו במשקים ממלכתיים (סובחוזים) ויושבי־החופים עוסקים בדיג מסחרי.

W. Jochelson, *Peoples of Asiatic Russia*, 1928; W. Kolarz, *The Peoples of the Soviet Far East*, 1954.

קורלי, ארקנג׳לו — Arcangelo Corelli — (1653, פוסיניאנו [איטליה] — 1713, רומא), מלחין ובנר איטלקי. למד נגינה בכינור בבולוניה — בשעתו מרכז מוסיקלי חשוב — והשתלם אח"כ במקומות שונים באירופה. ב 1685 לערך התיישב ברומא ופרסם את יצירתו הראשונה, סדרה של 12 סונטות. ק׳ התפרסם ככנר וכמלחין בשירותו של הקרדינל פיטרו אוטובוני (Pietro Ottoboni), שהיה לפטרונו. בחצרו ניהל את הקונצרטים השבועיים, שנחשבו למאורע החשוב־ביותר בחיי המוסיקה של רומא, וניצח עליהם. כן ניגן וניצח בחצרות בני־אצולה אחרים, ברומא ומחוצה לה. בין־היתר נסע, ב 1708, לנאפולי, ושם נפגש עם סקרלטי (ע"ע). בכנר וכמורה, ששמו נודע גם מחוץ לאיטליה, העמיד ק׳ תלמידים רבים, ביניהם ג׳מיניני, לוקטלי ואחרים. סגנונו של ק׳ צלול ובהיר והקטעים האטיים מלאי־הרגש הם ממיטב יצירתו. 5 סדרות של 12 סונטות לכלי־קשת ו 12 ה„קונצ׳רטי גרוסי" שהלחין (ע"ע מוסיקה, עמ׳ 563/4) קבעו למעשה את צורת ה"קונצ׳רטו גרוסו" (ע"ע קונצ׳רטו). ק׳ נחשב לאחד ממבשרי אמנות הניצוח התזמרתי המודרני.

קורלנד (Kurland, לאטווית Kurzeme קורזמה), חבל היסטורי במערב הרפובליקה הלאטווית, בריה"מ, בין הים־הבלטי במערב, מפרץ־ריגה בצפון והנהר דווינה המערבי במזרח. זהו מישור מכוסה־יערות, שבמרכזו איזור גבעות נמוכות (עד 200 מ׳). הערים הראשיות בק׳ הן: ילגבה — מושב דוכסי ק׳ לשעבר, ליפיה וונטספילס — ערי־נמל על הים־הבלטי (ע׳ ערכיהן).

להיסטוריה של ק׳, ע"ע הבלטיות המדינות, עמ׳ 867/8; לטויה, עמ׳ 616/7; וע"ע טוטוני, מסדר־, עמ׳ 363.

קורמורניים, ע"ע שקנאים.

קוֹרְנְבֶּרג, אַרְתּוּר — Arthur Kornberg — (נו' 1918), רופא, ביוכימאי ומיקרוביולוג אמריקני, יהודי. ק' למד כימיה במכללת העיר ניו־יורק, וב 1941 הוסמך לרופא באוניברסיטת רוצ'סטר. עמד בראש המחלקה למיקרוביולוגיה בביה"ס לרפואה בוושינגטון. ק' עסק בפענוח המנגנון הביוכימי האחראי ליצירתן ולהכפלתן של חומצות הגרעין: רנ"א (R.N.A.) ודנ"א (D.N.A.) [ע"ע נוקלאיות, חמצות]). ק' עמד על תפקידם של האנזימים (ע"ע פרוטאינים) בסינתזה של רנ"א ודנ"א. תגלית זו אפשרה לעמוד על מהות קשרי הגומלין שבין שתי החומצות הללו ועל השפעתם על תהליכים ביולוגיים מרכזיים בגוף האדם. ב 1959 התמנה למנהל המחלקה לביוכימיה בביה"ס לרפואה בסטנפורד. באותה שנה הוענק לו (יחד עם הספרדי אוצ'ואה [ע"ע]) פרס נובל לרפואה.

קוֹרָנָה, הַר גּוֹבִּינְד — Har Gobind Khorana — (נו' 1922, הודו), ביוכימאי, תושב אה"ב. את לימודי התואר הראשון והשני סיים באוניברסיטת פַּנְג'ב (הודו), ואת התואר Ph. D. קיבל באוניברסיטת ליוורפול. ק' הוא חלוץ הגישה הסינתטית בחקר החומצות הגרעיניות. בראשית שנות ה 50 החל בפיתוח שיטות כימיות ואנזימטיות לסינתזה מבוקרת של פולינוקלאוטידים ומכאן עבר לחקר מבנהו הכימי של הקוד הגנטי. ק' החל בסינתזה כימית של כל 64 הצירופים האפשריים של הקודונים (שלישיות נוקלאוטידים) וחשף את צירופי הקודונים הפרטניים הדרושים לסינתזה של כל אחת מן החמצות האמיניות (ע"ע). חקר הצופן הגנטי הושלם מאוחר־יותר במעבדת ק', ובה הצליחו לסנתז פולינוקלאוטידים בעלי סדר נוקלאוטידים קבוע ולאפיין את החלבון הנוצר בהשפעת רנ"א־שליח מוגדר. ב 1967 החלו ק' ועוזריו לפתח שיטות לסינתזה מבוקרת של גנים (דנ"א), שהם קובעי התכונות השונות של כל בעה"ח. ק' ועוזריו אף הצליחו לסיים סינתזה במבחנה של שני גנים שמקורם בחיידק וללמוד אגב כך על המנגנונים השונים המכוונים את פעילות הגנים בחיידק. ב 1976 הראו ק' ועוזריו, שכאשר מושתל בחיידקים גן סינתטי, הוא מקנה להם תבונה גנטית חדשה. על השגיו בחקר חומצות הגרעין ועל תרומתו בפענוח הצופן הגנטי הוענק לק' פרס־נובל לרפואה ולפיסיולוגיה (1968).

קוֹרְנְהֶרְט, דִּירְק וּוֹלְקֶרְטְסוֹן — Dirck Volckertszoon Coornhert — (1522—1590), אמן, סופר והוגה דעות הולנדי. בן למשפחה אמידה. היה חרט ידוע ומזכיר העיר הארלם. ק' השתתף באורח פעיל במרד נגד השלטון הספרדי ותמך בוילם I מאורניה (ע"ע). בשל נטייתו לסובלנות והתנגדותו לקלוויניזם ולקתוליות נאסר כמה פעמים. ק' תרגם להולנדית את מכתבי הומרוס, קיקרו ובוקצ'ו (ע' ערכיהם), ונחשב ליוצרה של השפה ההולנדית הספרותית. בחיבורו החשוב ביותר Zedekunst, dat is Wellevenskunste („אמנות המוסר כאמנות החיים הטובים"), 1586, טען לתורת מידות הומניסטית, הדגיש את הסובלנות והטיף נגד הוצאה להורג של מתנגדים דתיים.

קוּרְנוֹ, אַנְטוּאַן אוֹגִיסְטֶן — Antoine Augustin Cournot — (1801—1877), מתמטיקאי, כלכלן וחוגה־דעות צרפתי. ק' למד בקולז' של בזנסון וב École Normale Supérieure בפריס (ע"ע, עמ' 236). עם גמר לימודיו היה למזכירו ולמחנך בנו של הגנרל סן־סיר (Laurent de Gouvion Saint-Cyr), שהצטיין במלחמות נפוליון. מ 1831 עבד ק' כמפקח על בת"ס בפריס ובגרנובל. ב 1834 הורה מתמטיקה באוניברסיטת ליון. ב 1838 נתמנה למפקח כללי על כל בתה"ס בצרפת, אך ב 1862 נאלץ לפרוש מחמת מחלת־עיניים שהלכה והחריפה עד שגרמה לעוורונו המלא. ק' הקדיש הרבה מזמנו וממרצו לעבודות־מחקר, ומפליאה הרבגוניות של תחומי מחקריו, שברובם הגיע להשגים חשובים ועומדים. מלבד במתמטיקה טהורה עסק ק' בבעיות תורת הכלכלה, בהשתמשו בשיטות המתמטיקה ובנוסחותיה. היו אמנם שקדמו לק' בנסיון זה של ישום המתמטיקה בתורת הכלכלה, אך הוא היה הראשון שהשתמש בלשון המתמטיקה להבהרת בעיות־יסוד של תורת הכלכלה ולפתרונן בעקיבות ובשיטתיות. בייחוד נודע ק' בניסוח המתמטי של בעיות „ביקוש והצע" (ע"ע שוק) כפונקציות מתמטיות של מחיר הסחורה ובניתוח בעיות שיווי־משקל כלכלי בתנאים של מונופול (ע"ע). מחקריו אלה היו תרומה חשובה להתפתחות תורת הכלכלה בשלהי המאה ה 19. השפעתו של ק' בימי חייו היתה אמנם מועטת, אך בדור שלאחר מותו הכריזו כלכלנים דגולים כפרנק ג'ונז (Frank Jevons) ולאון וַלְרָה (Leon Walras), כי ק' הוא המייסד של ה„אקונומטריה" (ע"ע כלכלה, עמ' 883), כלו', של האסכולה המתמטית בתורת הכלכלה, שעשתה לה חסידים בקרב החוקרים ברחבי־תבל. ק' חקר גם בבעיות תורת ההסתברות (ע"ע, עמ' 924), והיה הראשון שהבחין הבחנה חמורה בין המשמעות המתמטית של ההסתברות לבין משמעותה הפילוסופית.

במחקריו בתורת־ההכרה הציג ק' בספרו האחרון, Matérialisme, vitalisme, rationalisme (1875), מתוך ביקורת מעמיקה, את שלושת הזרמים העיקריים של הפילוסופיה במחצית השניה של המאה ה 19.

מחיבוריו החשובים: Recherches sur les principes mathématiques de la théorie des richesses („מחקרים ביסודות המתמטיים של תורת הנכסים"), 1838; Exposition de la théorie des chances et des probabilités („הצגת תורת הסיכויים וההסתברות"), 1843; Considérations sur la marche des idées des événements dans le temps modernes („עיונים במהלך הרעיונות והמאורעות בזמננו"), 1872.

Revue de métaphysique et de morale (XIII, 291—543), 1905; F. Mentré, *C. et la renaissance du probabilisme, au XIXe siècle*, 1908; E. P. Bottinelli, *A. C. Metaphysicien de la connaissance*, 1913; A. Ruyer, *L'Humanite de l'avenir d'apres C.*, 1930; R. Roy, *C. et l'ecole mathematique* (Econometrica, 1), 1933; H. Reichardt, *A. A. C.*, 1954.

ג. פ.

קוֹרְנְווֹל (Cornwall), חצי־אי ומחוז (county) בדרום־מערב אנגליה, ממערב לנהר טֵימַר (Tamar). שטחו 3,520 קמ"ר ובו 379,100 תוש' (1973).

שלד הנוף בק' הם 6 מסיווים גרניטיים סחופים, שראשם — פסגת בראון וילי — 420 מ'. המסיווים יוצרים את הכף המערבי של בריטניה (Land's End = קצה הארץ), ונמשכים באיי סילי (Scilly), במרחק 45 ק"מ מן היבשה. הם מוקפים רמות של אבן־חול אדומה וצפחות (שגובהן 100—200 מ'), ונופלים לים במתלולים זקופים שגבהם 70—90 מ'. בחוף הים מצויים מפרצים רבים בשפכי נהרות שקועים. המסיווים והרמות קרים, שטופי־רוח וחשופים מצמחיה. עם־זאת מצטיינת ק' באקלים נוח, הנובע מן הקרבה לים. הטמפ' הממוצעת בחורף — 7°, וכמות הגשמים הגבוהה מגיעה ל 1,250 מ"מ בשנה (וע"ע ממלכה מאחדת, עמ' 816/7).

היישוב מרוכז בעמקים צרים ומוגנים, ומנצל את אקלים החורף הנוח למרעה כל־שנתי ולגידול פירות, ירקות ופרחים. יותר ממחצית האוכלוסיה גרה בערים, שבכל אחת מהן פחות מ 20,000 תוש'. הבירה היא בּוֹדְמִין (10,000 תוש'), והמרכזים העירוניים העיקריים — פֶּנְזַנְס (19,000 תוש') ופַלְמַת (18,000 תוש'). — בעבר התפרסמה ק' במחצבי־הבדיל שלה, אך כיום כמעט שנפסקה כרייתו והמחצב החשוב הוא קאולין. הענף הכלכלי העיקרי היום הוא תיירות.

ה י ס ט ו ר י ה. כובשי אנגליה הסכסונים השתלטו על ק' רק מראשית המאה ה 9. לפני־כן עמדו הילידים הברטונים בקשרים הדוקים עם חבל בְּרֵטָן (Bretagne) שמעבר לתעלת לה־מאנש, שכן

משם היה מוצאם. אחרי 1066 נמסרה ק׳ כרוזנות (earldom) לרוברט, אחיו של וילים (ע״ע) הכובש. ב 1337 הפך המלך אדוורד III (ע״ע) את ק׳ לדוכסות, ומסרה לבנו הבכור „הנסיך השחור״. מאז נושא בכורו של מלך אנגליה, בצד התואר „נסיך וילז״, גם את התואר „דוכס ק׳״.

קורנווליס, צ׳רלז לורד — Charles Marquess Cornwallis — (1738—1805), מצביא ומדינאי בריטי. ממשפחת אצולה, אחיו של האדמירל הנודע סר וילים ק׳ (1744—1819).

ק׳ השתתף ב„מלחמת שבע השנים״, וב 1776 הפליג למושבות בצפון־אמריקה. נודע כמפקד הבריטי המוצלח ביותר במלחמה במו־שבות המתמרדות (שאת תביעותיהן אהד). ניצח בכמה קרבות, אך ב 1781 נאלץ להיכנע לוושינגטון (ע״ע) ולבני־בריתו ביורקטאון. מאורע זה נעשה באה״ב סמל לנצחון במלחמת העצמאות נגד ברי־טניה. באנגליה לא גרמה כניעת ק׳ בפני כוחות עדיפים נזק למעמדו.

בשנים 1786—1793 היה ק׳ מושל־כללי בהודו, ונתפרסם בזכות שיפוריו במערכת המשפט (C. Code), המינהל והמיסוי, שביערו את השחיתות מן הממשל. ב 1791 יצא למסע נגד טיפו סהיב, שלטאן מייסור (Mysore) התוקפני, הביסו קשות ושלל ממנו שטחים גדולים. בשנים 1798—1801 היה משנה־למלך באירלנד בתקופה שהאי שימש מטרה לחתירות צרפת המהפכנית. הוא דיכא מרד מסוכן וסיכל פלישה צרפתית; לבסוף הצליח להתחבב על שני הצדדים היריבים באי השסוע, מאורע ללא־תקדים. כשסירב ג׳ורג׳ III (ע״ע) להעניק זכויות לקתולים, התפטר. היה בא־כוה בריטניה במו״מ לקראת שלום אמין (1802) עם צרפת. ב 1805 חזר להודו כמושל כללי, אך מת כעבור זמן קצר. — מכתבי ק׳ (Correspondence) נתפרסמו ב 3 כר׳ ב 1859.

W. S. Seton-Garr, *The Marquess C.*, 1890; A. Aspinall, *C. in Bengal*, 1931.

קורני, פייר — Pierre Corneille — (1606, רואן — 1684, פריס), מחזאי צרפתי. ק׳, שהיה בן למשפחת פקידי־מלכות מן השכבה הבינונית של הבורגנות, למד בבי״ס תיכון של המסדר הישועי בעיר־מולדתו וסיים את חוק־לימודיו כמשפטן ב 1624. עבודתו במערכת המינהל המלכותית ואורח־חייו אינם מלמדים דבר על מקור המחשבה המאפיינת את יצירותיו, שהיא ניגוד גמור לרוח הבורגנות בעיר־שדה. ואולם רואן לא היתה ככל ערי־השדה: היא היתה מרכז חשוב של חיי הכלכלה ושל היי תרבות ענפים ותוססים. רוב המחזות שפורסמו במחצית הראשונה של המאה ה 17 ראו־אור ברואן.

ההצלחה האירה־פנים לק׳ כבר בראשית דרכו, עם הצגת הקומדיה Melite (1630). במשך 6 השנים שלאחר־מכן הציג 7 מחזות נוספים שהקנו לו מוניטין, אך לפסגת ההצלחה הגיע במחזות הגדולים של השנים 1636—1642. בתום תקופה זו נסתמן רפיון גובר־והולך עד 1651, עת נכשל מחזהו Pertharite. אז פרש מעולם התאטרון עד 1659. מאז ועד 1684 פרסם עוד עשרה מחזות, אך בלא תנופת כתיבתו הראשונה. ק׳ ניצב בתקופה זו מול מתחרים שהאפילו עליו, ונקלע לתככים של כיתות שביקשו לנצל את שמו כדי לנגח סופרים מכיתות מתחרות במאבק לרכישת אהדת הקהל, ובמיוחד זו של הצר־המלך.

במחזותיו הראשונים של ק׳ בנויות הטרגדיות במתכונת המקובלת: עלילה סבוכה ומלל רב. ואולם ק׳ נתבלט בסגנון נמרץ ובהיר, שעתיד היה להוות גורם מרכזי במחזותיו הגדולים. מקוריות עוד־יותר הקו־מדיות: גורם הצחוק עמום ואין מודגשים בהן הצדדים המגוחכים של הדמויות, וגם אין ניצול של המצבים הקיצוניים השכיחים בפארסה העממית. עלילת הקומדיות היא עלילת־אהבה בין דמויות מן המעמד הבינוני של הבורגנות. בלא האלימות המקובלת בסיפורים מסוג ה„פסטוראל״ השכיח. ברם, היסוד הראליסטי — התרחשות במקום מוכר בעיר — חסר משמעות בסבך הקשרים בין הדמויות

הצגת „איראָך״ לקורני. פריס 1953/54

ובפלפול שהן מנהלות על מהות קשר האהבה. בולט המחזה L'Illusion comique („האשליה הקומית״), 1636, במבנהו המיוחד. שהוא הצגה בתוך הצגה, ומעין הסתכלות בתפקיד השחקן ובתפקיד הדמיון בתודעת האדם, תוך־כדי שילוב הקומי והטרגי.

עד הצגת מחזהו Le Cid („לה סיד״; ע״ע סיד, אל) לא חרג ק׳, חרף כשרונותיו הבולטים, מן המקובל במחזאות זמנו. אך הצגה זו, ב 1636, היתה למעין „נס״ אמנותי, ועכ״פ יסוד לטרגדיה הצרפתית הקלאסית בראשיתה. היא עוררה פולמוס חריף על מידת נאמנותו למשמעת ה„כללים״ שקברניטי הביקורת הרשמית קבעו זה־עתה כמחייבים, מרות שק׳ קיבל על־עצמו בהמשך כתיבתו.

היסודות הרעיוניים של „לה סיד״ תואמים את הערכים של האצולה: ההתעלות על אכזריות הגורל השאובה מן המחשבה הסטו־אית הנוצרית הרווחת, ויתרה מזו, מרגש הכבוד־העצמי שאינו יודע פשרות, יסוד מכריע לא־פחות, החוזר בכל ארבעת מחזותיו הגדולים של ק׳, הוא מאבק האצולה במרות המלכות המדכאת את עצמאותה: הדמויות הן של אצילים המורדים בסמכות המוסרית של המלכות והסמכות הבלבדית היא בידי הפרט (Horace, 1640; Polyeucte, 1642). ב Cinna (1641) עוצבה דמותו של אוגוסטוס, קיסר רומי, המבכה את מר־גורלו של שליט אשר תחבולות המאבק לשלטון הרחיקו ממנו כל זיקה של נאמנות מצד נתיניו וידידיו והשאירוהו בשממון בדידות.

למן „לה סיד״ הופכות כל יצירותיו של ק׳ לטרגדיות פסיכולוגיות שהיסוד העלילתי בהן משני ועיקר ההתרחשות הוא בנפשן של הדמויות. המאורעות החיצוניים אינם עוד פרי דמיון פרוע, אלא סבירים ועקיבים. ק׳ מרבה להתדיין בנאומים שזורים אמרות, שעי־צובן האמנותי המושלם הפכן לאמרות שגורות בדיבור יום־יום.

מלבד העלאת ערכי־המוסר של האצולה דנים מחזותיו של ק׳ בנושא האהבה, אך גם זאת במסגרת השיחות שהיו נהוגות בחוגי־האצולה, ולפי תפישתן. האהבה היא שניה בסולם הרגשות, אחרי רגש הכבוד־העצמי. היא מותנית בצוויו והם המקנים לה את עיצובה המלא; ואם אינה תואמת אותם, היא מתבטלת מפניהם. הדחף הרגשי העז־ביותר אינו מצדיק עצמו בעיני גיבוריו של ק׳. ה„תהילה״, הווה אומר, ערך הדמות בעיני הזולת ובעיני עצמה, נשמרת רק אם מעמד האהוב תואם את הערכים ומאפשר כיבודן. הרצון המבוקר גובר על הרגש; הדיבור הנעלה משקף בלשון נרגשת ופיוטית־לירית את המאבק בין שני הגורמים.

ואולם, גורם התהילה המתבטא בלשון ההגיון איננו רציונלי; הוא רגשי בתכלית, ובתור שכזה גובר על האהבה, גם במחזות שנכתבו אחרי „לה סיד״. „אוראס״ הוא סיפור מתוך ההיסטוריה־האגדה של בניית רומא, המתמקד סביב פרשת רצח אחותו של הגיבור, הוראטיוס. „סינה״ הוא סיפור החנינה שמעניק אוגוסטוס לקרוביו־ידידיו הקושרים נגדו. „פוליאקט״ מספר על עלילת קידוש־

השם בימי היווצרות הנצרות. במרכז העלילה נרקמת תמיד פרשת־אהבים סוערת, ומכאן מצטיירת נקודת־חולשה בולטת בכל המחזות האלה, ובמיוחד ב„פוליאֶקט": מבנה המחזה רופף בשל התחרות בין שני הגורמים הדרמטורגיים שרק לעתים השכיל ק' להכריע ביניהם.

בהמשך כתיבתו נזקק ק' לדמויות קיצוניות־באפיָן, המודרכות בעיקר ע"י תאוות־שלטון הרומסת כל מידת מוסר. ה„תהילה" ורצון הגשמת ה„אני" גוברים על המוסריות בעלילת־רצח קיצונית (Rodogune, 1645). במחשבה הבימתית של ק' חלה התרופפות וקרנו ירדה. אחרי פרישה של מספר שנים, שבהן חיבר חיבורים על נושאי דת, חזר ק' לכתיבת מחזות. אך מתחריו, שהחשוב בהם היה רסין (ע"ע), נתרבו, והתפישה של המחזאות נשתנתה. מחזותיו האחרונים זכו אמנם גם הם להצלחה בימיו, אך לא עמדו במבחן הדורות. ברם, תכונה אחת עמדה לו בכל שלבי כתיבתו, גם בהתרופף מתח היצירה הבימתית: סגנונו הנמרץ והמגוון, השומר לו את מקומו בצמרת סופרי־המופת הצרפתים.

ממחזותיו החשובים האחרים: הקומדיה Le Menteur („הבדאי"), 1643; Don Sanche d'Aragon („דון סאנשו מאראגון"), 1650, קומדיה הרואית של הגבורה; Nicomede (1651), טרגדיה בסגנון חפשי החורג מכללי הרטוריקה הקשוחים; Oedipe (1659), שעלילתו סבוכה בהשוואה עם המקור היווני; Tite et Berenice („טיטוס וברניקי"), 1670, שהוצג כמתחרה למחזה של רסין, אך לא הצליח. — ב 1647 נבחר ק' לאקדמיה הצרפתית.

P. Bénichou, *Morales du Grand Siecle*, 1948; L. Goldmann, *Le Dieu cache*, 1955; L. Herland (ed.), *C. par lui meme*, 1956; G. Couton, *C.*, 1958; S. Doubrovsky, *C. et la dialectique du heros*, 1963; R. J. Nelson, *C.: His Heroes and Their Worlds*, 1963.

ה. צ. ל.

קוֹרְנֵי, תוֹמָה — Thomas Corneille — (1625—1709), מחזאי צרפתי, אחיו של פ. ק' (ע"ע). ק' היה אחד המחזאים הפוריים־ביותר במאה ה17 וזכה להצלחות „קופתיות" גדולות. יצירתו מגוונת מאד; היא כוללת טרגדיות, קומדיות, תמלילים לאופרות וסוגי מחזות אחרים — לפי דרישת הקהל. הוא השכיל להתאים את כתיבתו לרוח הזמן, כושר שהוליד את פעילותו העתונאית הענפה, אך, מצד שני, הגביל את יצירתו בחותם־הזמן. מקובל להעריך את ק' כמחזאי בדרגה בינונית, שהיטיב להכיר את צָרכי הבימה, שאל את סגנון יצירותיו מקודמיו בפקחות מעשית, אך לא ידע להעשירן ברוח המפעמת במחזות־המופת. יצירותיו העיקריות: הטרגדיות Timocrate (1656) ו Ariane (1672); האופרה Bellerophon (1679). — ב 1694 חיבר, בשיתוף עם אחרים, מילון למונחי אמנות ומדעים (-Dictionnaire des termes d'arts et de sciences). ב 1685 נבחר לאקדמיה הצרפתית.

L. Lockert, *The Tragedies of Th. C.* (in: Studies in French-Classical Tragedy), 1958.

קוֹרְנִילוֹב, לַוְר גֶאוֹרְגִיֶוִיץ' — Лавр Георгиевич Корнилов — (1870—1918), איש־צבא רוסי, ממוצא קוזקי. היה נספח צבאי בסין, ונודע במסעי־המחקר שלו במרכז אסיה ובמזרחה. במלה"ע I היה מפקד דיוויזיה; הוא נשבה בידי האוסטרים (1915) אך נמלט (1916). בעת מהפכת קֶרנסקי (ע"ע) נעשה מפקד־צבא בפטרוגרד. ובתפקידו זה אסר את משפחת הצאר. בקיץ 1917 נתמנה מפקד גיסותיו של ברוסילוב (ע"ע), אך לא הצליח להפיח רוח־לחימה בצבא הרוסי השבור בגליציה. משלא קיבל מקרנסקי סמכויות לשקם את הצבא, ניסה לעשות עצמו רודן ולעלות על פטרוגרד (ספטמבר 1917), אך נהדף ע"י פועלי העיר. ק' נאסר, יחד עם דֶניקין (ע"ע), אך הצליח לברוח דרומה וניסה להקים, יחד עם אלכסיב (ע"ע) ודניקין, צבא רוסי „לבן" בחבל הדון. משנהדף ע"י הכוחות „האדומים" (דצמבר 1917) ליד חרקוב, נסוג לקווקאז, ושם נהרג בקרב.

קוֹרְנִילוֹב, קוֹנְסְטַנְטִין נִיקוֹלַיֶוִיץ' — Константин Николаевич Корнилов — (1879—1957), פסיכולוג סובייטי. ב 1943 נתמנה חבר האקדמיה למדעים פֶדגוגיים של הרפובליקה הפדרטיווית הרוסית בבריה"מ, ובשנים 1943—1950 שימש סגן־נשיא האקדמיה. ק' הוא מהנציגים הראשונים של האסכולה שבנתה את שיטתה על יסוד המטֶריאליזם הדיאלקטי. ק' חיבר ספרי־לימוד בפסיכולוגיה ופרסם עבודות רבות על בעיות חינוך הרצון. יצוין: Учение о реакциях человека с психологической точки зрения („חֵקר יכולת־התגובה של האדם מנקודת השקפה פסיכולוגית"), 1922. ב 1948 ערך, יחד עם שני פסיכולוגים אחרים, את הספר Психология („פסיכולוגיה"), ב 3 כר'.

קוֹרְנִיצ'וּק, אַלֶכְּסַנְדֶר — Александр Корнейчук — (1905—1972), מחזאי ועסקן־מפלגה אוקראיני־סובייטי. בשנים 1938—1952 היה ק' יו"ר אגודת־הסופרים האוקראינית. למן 1952 כיהן כנשיא הסובייט־העליון של אוקראינה והיה חבר נשיאות ועד־השלום העולמי. — עם המחזה Загибель ескадра („שואת השייטת"), 1934, שבו ביקש להמחיש את ההבט הספונטאני של הדינמיקה המהפכנית, היה לאחד המחזאים החשובים בארצו. רוב מחזותיו נכתבו על נושאים היסטוריים, לאומיים וחברתיים: אידאליזציה בלתי־מבוקרת של דמות ושל הנוהרים אחריה, בטרילוגיה „בּוֹהדאן חמילניצקי" (1939); הוקעה סאטירית־בורלסקית של שרידי המנטאליות הבורגנית בכפר הסובייטי־הסוציאליסטי, ב־Партизаны в степях Украины („פרטיזנים בערבות אוקראינה"), 1941. לשיא פופולריות הגיע ק' במחזה Фронт („החזית"), 1942, בעל המתח הדרמתי, העֻצמה המליצית והעלילה הפשוטה.

H. W. L. Dana, *Drama in Wartime Russia*, 1943.

קוֹרְנֵלִיָה — Cornelia — אשה רומאית מפורסמת מהמאה ה2 לפסה"נ. ק', בתו הצעירה של סקיפיו אפריקנוס (ע"ע סקיפיו [4]), נישאה לטיבֶריוס סמפרוניוס גראקכוס, שהיה קונסול ברומא ב 177 לפסה"נ ומהמדינאים הבולטים בתקופתו. ק' ילדה לו 12 ילדים, אך 9 מתו בצעירותם. אחרי מות בעלה, ב 154, דאגה ק' לחינוך ילדיה. בניה היו הטריבונים המפורסמים טיבֶריוס וגַיוס גרַקכוס (ע"ע) ובתה נישאה לסקיפיו אימיליאנוס (ע"ע סקיפיו, [7]). לחינוך ילדיה שכרה מורים מובחרים מיוון, ודומה כי הם שהשפיעו על פעילותם המדינית. השכלתה ומידותיה פרסמו את שמה גם מחוץ לרומא. תלמי VII פיסקון, מלך מצרים, ביקש לשאתה לאשה, אך ק' דחתה אותו. אין־ספק כי התערבה במדיניות בניה, ודומה כי ביקשה לרסנם. לאחר מותם פרשה לאחוזתה במיסנום.

קוֹרְנֵלִיוּס, נֶפּוֹס, ע"ע נֶפּוֹס, קוֹרְנֵלִיוּס.

קוֹרְנֵלִיוּס, פֶּטֶר פוֹן — Peter von Cornelius — (1783—1867), צייר גרמני. מ1795 למד ק' באקדמיה של דיסלדוֹרף. יצירותיו הראשונות, כגון רישומי־העפרון ל"פאוּסט" של גֶתֶה (1808), הן דוגמות בלתי־חשובות של סגנון הנאו־קלאסיציזם הגרמני. השפעת האמנות הגוֹתית הגרמנית וזו של דירר (ע"ע) הביאו לשינוי בסגנון ציורו. — ב 1811 הצטרף, ברומא, לקבוצת הנצרנים (ע"ע) והשתתף, עם אוֹוֶרבק ופיט (ע' ערכיהם), בעיטור ארמון צוּקארי בציורי־פרסקוֹ המתארים את סיפורי יוסף. בשנים 1820—1830 עיטר בציורי־פרסקו את הגליפטותקה במינכן ובשנים 1836—1839 צייר בכנסיית לודוויג שם את הפרסקוֹ „יום הדין האחרון". — ק' לא פיתח תחושה ממשית של צבע ולמרות המגמות הרומנטיות ביצירתו נשאר ביסודו אמן

אקדמי, שביקש לבטא רעיונות נשגבים ולחדש את הציור המונומנטלי בגרמניה של המאה ה 19. — תמ׳: כר׳ א׳, עמ׳ 425/6.

H. v. Einem, *P. C.* (Wallraf-Richartz Jahrbuch, XVI), 1954; W. Schmidt, *Katalog der C.-Ausstelung der Nationalgalerie Berlin*, 1956.

קוּרְנָן, אַנְדְרֶה פְרֶדֶרִיק — Andre Frédéric Cournand —

(נו׳ 1895), רופא צרפתי. ב 1913, אחרי שלמד מדעים בסורבון, החל ללמוד רפואה. לימודיו נקטעו במלה״ע I, ורק כעבור תריסר שנים עלה בידו להשלימם. אחרי שהשתלם בניו־יורק החליט לקבל את ההצעה לערוך מחקר בפיסיולוגיה של הנשימה בהדרכת ד. ו. ריצ׳רדז (ע״ע). ק׳ השתקע באה״ב ועסק בפיתוח אמצעים המסייעים באבחנת מחלות הלב וכלי־הדם. ב 1956 הוענק לק׳ ולעמיתיו ורנר פורסמן ודיקנסון ריצ׳רדז פרס־נובל לרפואה בזכות תגליותיהם בשטח צינתור הלב ומחקרם על השינויים החולניים במחזור־הדם.

A. P. Fishman – D. W. Richards (ed.), *Circulation of the Blood: Men and Ideas*, 1964.

קוֹרֶנְס, קָרְל אֵרִיךְ — Karl Erich Correns — (1864—1933),

בוטנאי גרמני יליד מינכן. ב 1903 נתמנה פרופסור בלייפציג וב 1909 — במינסטר. ב 1914 נתמנה מנהל המכון הביולוגי ע״ש הקיסר וילהלם. זכותו הגדולה של ק׳ — גילויה מחדש ב 1900, של תורת ג. י. מנדל (ע״ע). באותה עת גילו גם שני חוקרים אחרים, צ׳רמק פון זיזנק ודה־פריס, שלא ידעו איש על רעהו ולא היה קשר ביניהם, את כתבי מנדל. — כתלמידו של נגלי (ע״ע) התמסר רבות לבעיית צמיחת דופן־התא באצות ובצמחים אחרים. בעבודותיו הגנטיות טיפל בבעיות כהורשת־המין בדילועיים, הפריה עצמית, הורשת עלים מגוונים ועוד.

קוֹרְנְפוֹרְת, ג׳וֹן וֹוֹרְקַפ — John Warcup Cornforth — (נו׳

1917, אוסטרליה), כימאי בריטי. קיבל תואר דוקטור באוכספורד, במעבדתו של חתן פרס נובל לכימיה ב 1947, רוברט רובינסון (ע״ע). ק׳ עבד במעבדות של המכון האנגלי הלאומי למחקר רפואי, ולאחרונה התמנה פרופסור באוניברסיטת סַסֶכּס. חרף היותו חרש מילדותו, העמידו אותו השגיו המדעיים בשורה הראשונה של החוקרים בכימיה אורגנית של חמרי־טבע. מחקריו החשובים ביותר עוסקים בסטֶראוכימיה של תגובות המזורזות ע״י אנזימים ומובילות ליצירת תרכובות הפועלות פעילות ביולוגית, כגון הכולסטרול. חשיבות גדולה מיוחסת למחקריו על האופן שבו נוצרות בטבע מולקולות אסימטריות מבחינה אופטית (ע״ע אופטית, פעילות; סטראוכימיה). ב 1975 זכה בפרס נובל לכימיה, יחד עם ו. פרלוג (ע״ע).

קוֹרְנָרוֹ, קָטֶרִינָה — Caterina Cornaro — (1454—1510),

מלכת קפריסין. ק׳, בת למשפחת סוחרים אצילה מוונציה, נישאה לז׳ק, צאצא של מלכי ליזיניַן (ע״ע), מקפריסין, שביקש את תמיכת הרפובליקה הוונציאנית במאבקו על הכתר נגד טוענים אחרים. חוזה ההגנה והנישואין שנחתם ב 1468 העניק לליזיניאן סכום כסף גדול מאד, וק׳, שהרפובליקה אימצה אותה ל„בת״, הפכה למייצגת הרפובליקה הוונציאנית. לאחר נישואיה (1472) הוכתרה בתואר מלכת קפריסין, ירושלים וארמניה. שנה אח״כ, במות בעלה, נותרה שליטה יחידה, עד שילדה את בנה, ז׳ק III. מרד שפרץ באי בגין בתו הבלתי־חוקית של בעלה זעזע את שלטונה של ק׳ והביא להחשת כוח צבאי מוונציה. אך מאחר שהוונציאנים עלולים היו להסתבך בעימות עם התורכים, והישארות ק׳ בקפריסין היתה בלתי אפשרית, הוחלט להחזיר את ק׳ לוונציה חרף התנגדותה, והחלטה זו נתחזקה בעקבות גילוי קשרים בין ק׳ ובין ממלכת נאפולי. שלטונות ונציה הקצו לק׳ ארמון בעיירה אזולו (Asolo), ובו חיתה וקיימה חיי־חצר עד מותה.

קוּרַסָאוֹ

(Curaçao), האי הגדול והחשוב שבאיי האנטילים ההולנדים, בים הקריבי בקרבת חופי ונסואלה; שטחו 440 קמ״ר ובו כ 150,000 תוש׳ (1972). האי, ממוצא געשי, מוקף שכבות סלעי חול וגיר. פני השטח מישורים וגבעות המגיעות בצפון־מערב לגובה מירבי של 374 מ׳. החופים מפורצים ובהם מעגנים טבעיים רבים. האקלים טרופי בעל עונה יבשה. הטמפרטורה השנתית הממוצעת — 26°, וכמות המשקעים השנתית הממוצעת — 530 מ״מ. חלק גדול מצריכת המים באי מקורו במי־ים מותפלים. 80% מתושבי האי הם כושים ומולאטים, צאצאי עבדים כושים אפריקנים שהובאו במאות ה 17 וה 18. התושבים הלבנים ברובם הולנדים ויהודים ספרדים (ר׳ להלן). האוכלוסיה המקורית האינדיאנית נעלמה ב 1790. השפה הרשמית היא הולנדית, אך בפי תושבי האי שגור הניב פאפיאמנטו, תערובת של ספרדית, פורטוגלית, הולנדית ואנגלית. הבירה, וילמסטט (גם בירת איי האנטילים ההולנדיים), שוכנת בדרום ק׳ לחוף מפרץ מוגן, סכוטגט (Schottegat), היוצר נמל עמוק־מים — הגדול באי ומהחשובים באיי הודו־המערבית. הוא משמש כנמל ליבוא ויצוא סחורות ובן כנמל נוסעים. שני חלקי העיר שמשני צדי מפרץ סינט אנה (המחבר את מפרץ סכוטגט עם הים הקריבי) מחוברים ע״י גשר־סירות (פונטון) מוזז.

כלכלת ק׳ נשענת בעיקר על מפעלי זיקוק הנפט של שדות־הנפט בוונסואלה, שהוחל בהפעלתם ב 1918, וכן מפותח ענף התיירות. החקלאות מעטה בשל האקלים היבש. רוב מוצרי־הצריכה מיובאים לאי. ק׳ חברה בשוק האירופי המשותף. בק׳ נמל־תעופה בי״ל.

ה י ס ט ו ר י ה. ב 1499 גילה הספרדי אלונסו דה אוחדה (ע״ע) את ק׳. הספרדים, ששלטו באי מ 1527, לא מצאו בו תועלת. ההולנדים כבשו את ק׳ ב 1634, בעיקר בגלל הנמל הטבעי. בהעדר מים ואדמה טובה נכשל הפיתוח החקלאי של ק׳, והאי שימש בעיקר בסיס צבאי נגד הספרדים. העובדה שההולנדים עשו את ק׳ למרכז סחר־העבדים שלהם בים הקריבי הביאה לשגשוג האי והגדילה את חשיבותו כמרכז מסחרי — חשיבות שלא פחתה עד היום. — ב 1951 העניקה הולנד לק׳ שלטון־בית.

ח ו ק ה ו מ ש ט ר. קבוצת האיים האנטילים ההולנדיים, הכוללת מלבד ק׳ גם את ארובה, בונר, סינט מארטן, סינט אסטאסיוס וסאבה, היא לפי חוקת הממלכה ההולנדית מ 1954, אחת משלוש היחידות בממלכה (האחרות: הולנד וסורינאם). את הכתר מייצג מושל. לאיים עצמאות בכל מלבד בענייני חוץ ובטחון, והם מנוהלים באופן פדראטיווי. הסמכות הביצועית בידי ממשלה בת 7 חברים, ואילו החקיקה בסמכות בי״נ שבו 22 צירים, מחציתם מק׳ ומחציתם משאר האיים.

מי. בר.

י ה ו ד י ם. ב 1650 הגיעו לק׳ 12 משפחות יהודיות מהולנד, שנשלחו מטעם השלטונות ההולנדיים כדי לפתח את האפשרויות החקלאיות של המושבה; זוהי הקהילה היהודית העתיקה־ביותר בחצי כדה״א המערבי. מחמת האינקוויזיציה — שרוחה נשבה גם במושבות ההולנדיות — הוצרו צעדיהם, ולכן, חרף הפריווילגיות הכלכליות והחירויות הדתיות שניתנו להם, התקשו השלטונות להרכיב קבוצה שניה כדוגמתם ב 1653. ב 1654 הגיעו לק׳ פליטים יהודיים מבראזיל — שנכבשה אז בידי הפורטוגלים — והביאו עמם רכוש רב. מאז עסקו יהודי ק׳ בעיקר במסחר, כולל סחר־עבדים. ב 1656 נקנה קרקע לבית־קברות וגוסדה קהילת „מקוה ישראל״. „החכם״ הראשון בק׳ היה יאשיהו פרדו. ב 1693 יצאו 90 מיהודי ק׳ לצפון־אמריקה, ביניהם משפחת טורו (ע״ע). המאה ה 18 היתה תקופת הגידול והשגשוג של יהודי ק׳. ב 1732 הוקם ביכ״נ ראשון. ב 1750 היו בק׳ 2,000 יהודים. ב 1740 הוקמה קהילה נוספת, „נוח שלום״, שבנתה לה ביכ״נ ב 1743. לאחר סכסוכים מרים הוכרה סופית ע״י השלטונות ב 1750 ראשותה של הקהילה הוותיקה. בי״ס יהודי הוקם ב 1858. ב 1863 פרש פלג מן הקהילה ויסד לו היכל־תפילה רפורמי, „עמנו־אל״ (כדוגמת ה„היכל״

שבניו־יורק). ב 1964 נתמזגה הקהילה הרפורמית עם קהילת־האם הספרדית. הקהילה קיימה רציפות משפחתית ותרבותית למן ייסודה ועד מלה"ע II, וראשיה היו בני המשפחות הוותיקות מדורו, ישורון, אנריקס, פררה ועוד. ב 1939 היו בק' 800 משפחות יהודיות (בתוך אוכלוסיה של 90,000), מהן 100 משפחות של יהודים אשכנזים, שהגיעו לעיר ארובה יחד עם חברת סטנדרד אויל, שבנתה שם בתי־זיקוק. כיום גרים בק' 800 יהודים בלבד, רובם בווילמסטס. מחצית בני הקהילה הם ספרדים.

I. J. Cardozo, *Three Centuries of Jewish Life in C.*, 1955²; I. S. Emmanuel, *Precious Stones of the Jews of C.*, 1957; F. P. Karner, *The Sephardics of C.*, 1969.

קורסיקה

קורסיקה (Corsica, צרפ' Corse), אי צרפתי, האי השלישי־בגדלו בימה"ת, מצפון לאי סרדיניה (ביניהם מפריד מיצר בוניפצ'ו) וכ 170 ק"מ מדרום לצרפת. ק' ו 43 איים סמוכים הם מחוז צרפתי ששטחו 8,722 קמ"ר ובו 220,000 תוש' (1975). האי ק' הררי ומבותר ובו שתי יחידות־מבנה עיקריות: 1) איזור רכסי הקימוט ההר־ציני, במערב ובדרום־מערב, התופסים כ ⅔ משטח ק'. הם בנויים סלעים גבישים (גרניט, גברו ודיוריט) ובדרומם שטחים קטנים של אבן־גיר מיוקנית שרבות בה תופעות הקארסט. זהו האיזור הגבוה והמבותר ביותר באי; פסגתו — הר צ'ינטו (2,710 מ'). חלקים נרחבים שלו עוצבו ע"י קרחונים, וימות קרחוניות מצויות בגובה רב; 2) איזור רכסי הקימוט האלפיני, במזרח ובצפון־מזרח, עד כף־קורס שבצפון. עיצובם בעיקר קרחוני והם בנויים סלעי־תמורה (שיסט). פסגת רכסים אלה בגובה 1,766 מ', ובין ההרים ואזורי הגבעות מצויים מישורים. בין שני האזורים ההרריים הללו מפרידים עמקי־אורך. הנהרות בק' קצרים וזרימתם רבה — בעיקר בחורף. הארוך בהם הוא הנהר גולו (כ 140 ק"מ) הנשפך לים במזרח האי. החופים במערב ובדרום עשירים במפרצים, ובהם סלעים וצוקים גבוהים. החופים במזרח מישוריים ונמוכים ובהם שטחי סחף, ביצות ולגונות.

אקלים ק' ים־תיכוני, והקיץ שחון וחם. בשל מיקום האי בתוואי הציקלונים האטלנטיים רבה כמות המשקעים החרפיים: 1,000—1,500 מ"מ בהרים (בפסגות, עד 2,000 מ"מ) ו 700—1,000 מ"מ בחופים. הטמפרטורה הממוצעת בחורף היא: בחופים — 10.6° ובהרים הגבוהים — 2.2°.

אוכלוסיה וכלכלה. בסיסה הכלכלי הדל של ק' גורם להגירה רבה — בעיקר לצרפת. בשנים 1946—1954 ירדה אוכלוסיית ק' מ 323,000 ל 170,000 תוש'. אחרי 1957 שוב גדלה האוכלוסיה, בעקבות בואם של צרפתים מאלג'יריה (לאחר קבלת עצמאותה), ואחריהם — של ערבים, ספרדים, פורטוגלים ואיטלקים, ובמפקד 1968 נמנו 269,831 נפש. ההגירה מק' נמשכת כל העת; רבים מהמהגרים עובדים בצרפת ושבים לעת־זקנה כפנסיונרים; 16% מתושבי ק' הם בני 64 ומעלה. כתוצאה מההגירה הרבה, רבים הכפרים החקלאיים הנטושים, וחורשות „מאקי" כובשות אזורים חקלאיים.

האוכלוסיה מתרכזת בעיקר באיזור הגבעות, בשל התנאים הטבעיים (חום, ביצות וקדחת, שהודברה רק ב 1943), ומחמת סכנת שודדי־הים בעבר; רק לאחרונה החלה התיישבות במישורי־החוף. יוצאות מכלל זה שתי הערים הראשיות בק': בסטיה (50,000 תוש'), בחוף המזרחי — הנמל הראשי והעיר הגדולה באי, ואז'קסיו (Ajaccio) הבירה (42,000 תוש'), בחוף המערבי.

רק 2% משטח ק' מעובדים. מגדלים בעיקר: כבשים (לייצור גבינות „רוקפור"), גפנים, חרשף ופרי־הדר. חשיבות הדיג מועטה וגם למחצבים (גפרית, ברזל, נחושת, מנגן ועופרת עם תכולת כסף) ערך מקומי בלבד. לאחרונה עושה חברה ממשלתית־ציבורית מאמצים לשפר את המצב הכלכלי. כן גדלה בעשור האחרון חשיבות התיירות לאי. ש. שס.

קורסיקה: אז'קסיו

אתנוגרפיה ולשונות. העמים השונים ששלטו בק' הטביעו את חותמם באוכלוסיה, ויש בה תערובת של טיפוסים בהירי־שיער וגבוהי־קומה וטיפוסים נמוכים ושחרחרים. בערים יושבים צרפתים רבים; בקארז'ז (Cargese) — צאצאי יוונים שהתיישבו ב־1676. ק' נודעה כאי של שודדים, ועד לאחרונה רווחה בה נקמת־הדם (vendetta) בין משפחות יריבות; התיאור הנודע ביותר של מנהג זה מצוי ב„קולומבה" לפ. מרימה (ע"ע). לקורסיקנים פולקלור ססגוני. תושבי ק' הם קתולים חוץ מהיוונים וקצת פרוטסטנטים צרפתים. הנודע בבני ק' היה נפוליון (ע"ע).

התושבים דוברי צרפתית, אולם ליל ידי ק' לשון משלהם — קורסית. מוצאה, כנראה, מניב סארדי (ע"ע סרדיניה, עמ' 517), שעבר לאטיניזציה והושפע מהניב הטוסקאני (במיוחד בצפון) בעת שלטון פיזה (המאות ה 11—ה 13). הקורסית קרובה יותר לאיטלקית מאשר לצרפתית. ההבדל הבולט ביותר בין הקורסית לבין האיטלקית התקנית הוא בכך, שלשמות ממין זכר סיום -u במקום -o, והיידוע הוא u, ולא il או lo כבאיטלקית: u mondu במקום il mondo („העולם"; צרפ' le monde; מלאט' ille mundus). בקורסית שני ניבים: ציסמונטאני („מצד זה של ההר") בצפון ואולטראמונטאני („מעבר להר") בדרום. העיצורים הבלתי־קוליים של הלאט' -p-, -t-, -c- נשתמרו באולטראמונטאנית, אך הפכו לקוליים בציסמונטאנית; לאט' locus („מקום"), rota („גלגל"), nepos, nepote(m) („נכד") — באולטראמונטאנית nipoti, rota, loku, ובציסמונטאנית nibode, roda, logu. צרור העיצורים הלאט' -ll- (כגון ב collum — „צוואר") נשתמר בציסמונטאנית (kollu), אך לא באולטראמונטאנית (koddu).

G. Vuillier, *The Forgotten Isles*, 1896; F. D. Falcucci, *Vocabulario dei dialetti, geografia e costumi della C.*, 1915; U. Biscottini, *Fiorita di poesie corse*, 1923; M. Cirnensi, *Vocabulariu da Custera*, 1929.

פרהיסטוריה וארכאולוגיה. בק' שרידים רבים מהתקופה הנאוליתית, בעיקר במרכז, במערב (Balagne) ובדרום (Sartenais). מ 1954 ואילך נחשפו שרידי תרבות מגליתית במפרץ ואלנקו (Valinco [ע"ע מגליתים; קיקלופים]). באלף ה 2 לפסה"נ הקימו פולשים מבצרים ומגדלים (פולחניים?) הדומים ל„נוראגים" בסרדיניה (ע"ע, עמ' 517; איברים, עמ' 609). אז הוקמו גם עמודי „מנהיר" (היפים־ביותר — בקוריה [Cauria]; בפאלאג'יאי [פאלאג'ו; Palaggiu] נשתמרו כ 100 מצבות כאלו).

R. Grosjean, *La C. avant l'histoire*, 1966.

שמ. ש.

בתקופה ההיסטורית ישבה באי אוכלוסיה ממוצא איברי וקלטו־ליגורי, שבאה מהיבשת. פניקים יוצאי צור הקימו בק' תחנות לחילופי סחורות; יתכן כי שם האי, שהיה אז מיוער מאד, מתפרש מפניקית „חורשה". יוונים מפוקאיה שבאסיה־הקטנה קיימו בק' קשר בין עירם, מאסיליה (ע"ע מרסי), ל„יוון הגדולה" בסיציליה, וב 540 לפסה"נ ייסדו את אלאליה (Ἀλαλίη; היום Aleria); שרידי תרבותם הגבוהה נחשפו מ 1955 ואילך. הם קראו לאי „קיר־

נוס" (Κυρνος, אולי מפניקית „קרן"). אח"כ נכלל האי בתחום־ההשפעה של קרת־חדשת. הרומאים השתלטו עליו ב 162, כינוהו Corsica וצירפוהו לפרובינקיה סרדיניה. באי הוקמו קולוניות רומיות ובזמן הקיסרות הוא זכה לפריחה. הוואנדאלים פלשו לק' ב 430. מ 552 שלטו בק' הביזנטים, ומ 725 השתייכה לממלכת איטליה הלנגוברדית. פפן הגוץ (ע"ע) הבטיח את ק' לאפיפיור, וקרל „הגדול" (ע"ע) קיים את ההבטחה. כ 300 שנה סבלה ק' מפשיטות שודדי־ים מוסלמים. ב 1077 מסר האפיפיור גרגוריוס VII (ע"ע) את ק' לשלטון הבישוף של פיזה (ע"ע), וזה בנה בה כנסיות רבות. במאה ה 12 נאלצה פיזה להתחלק בהשפעה על ק' עם ג'נובה (ע"ע, עמ' 31), שהשפעתה באי הלכה וגדלה, עד שלאחר נצחונה בקרב הימי במלוריה (1284) היה כולו בידיה. ב 1296 הרשה האפיפיור בוניפציוס VIII (ע"ע) לחימה II (ע"ע), מלך אראגון, לכבוש את ק' ואת סרדיניה; אראגון משכה לצדה את אצולת האי, ואילו ג'נובה הסתייעה בעם הפשוט. המאבק היה ממושך. באמצע המאה ה 14 היתה ק' מחולקת בין ג'נובה לאראגון. ב 1420 גורשה ג'נובה מהאי, אך חזרה והשתלטה עליו ב 1434. ב 1453 הפקידה אותו בידי בנק סן ג'ורג'ו, שניהלו וניצלו ביד קשה. פרצו מרידות ותושבים רבים היגרו, אף שהשלטון המקומי וחלק מהשיפוט הושארו בידי התושבים.

סמפידו קורסו, קורסיקני שעלה לגדולה בצבא אנרי II, מלך צרפת, שכנעו ב 1553 לפלוש לק'. הצרפתים נעזרו בתורכים ובמקומיים מנאמני קורסו, וב 1556 היה רוב האי בידם; אך הם החזירוהו לג'נובה ב 1559 ע"פ חוזה שטו קמברזי (Chateau Cambresis). קורסו ניהל לוחמת גריליה, עד שנהרג ב 1567. ג'נובה ארגנה את שלטונה מחדש: למושל ניתנו סמכויות נרחבות ו 18 נכבדים מקומיים מונו כיועצים למושל. ב 1736 התפתו בני ק' להמליך עליהם הרפתקן גרמני, הברון תאודור מנויהוף, וג'נובה נעזרה בצרפת לדכא את המרידה. ב 1755 עורר פסקולה פאולי (Pasquale Paoli) מרידה בק': הוא נבחר באסיפה־כללית למנהיג הצבאי של הקורסיקנים, ולאחר שהשתלט על כל האי, למעט כמה מערי החוף, הקים משטר דמוקרטי, טבע מטבעות, וייסד בית־דפוס ואוניברסיטה. ב 1768 מכרה ג'נובה את ק' לצרפת, וזו כבשה את האי מידי פאולי ב 1769.

לאחר פרוץ המהפכה הצרפתית, אורגנה ק' כמחוז של צרפת. פאולי חזר לק' (1790), מונה לנשיא המועצה־המינהלית ולמפקד המשמר־הלאומי, אך הסתכסך עם שלטון הקונונציה בפריס. נפוליון, שהיה אז סא"ל במשמר־הלאומי של אז'קסיו, התנגד לפאולי ולמגמות בדלנותו מצרפת. כשציוותה הקונונציה לעצור את פאולי פרצה מלחמת־אזרחים (אפריל 1793) ונפוליון נמלט מק'. פאולי פנה לעזרת בריטניה. זו השתלטה על ק' ב 1794, אך סילקה את פאולי משם, וב 1796, לאחר נצחונות נפוליון (ע"ע, עמ' 254) באיטליה, פינתה את האי. בימי נפוליון הסכינו אנשי ק' לשלטון הצרפתי. במאה ה 19 זכה האי לפיתוח מערכת הכבישים והחינוך.

מוסוליני (ע"ע) טען שק' היא חלק טבעי מאיטליה, וכבש אותה ב 1942. בני ק' הקימו מחתרת, וכשנכנעה איטליה (ספטמבר 1943) גירשו את הכוח הגרמני מן האי בעזרת יחידות מצבא צדפת החפשית. במאי 1958, לאחר שמרדו האירופים באלג'יריה נגד ממשלת צרפת והקימו „ועדות לשלום הציבור", הוקמו ועדות כאלו (24.5) גם בערי ק' הראשיות. מאורעות אלה תרמו לנפילת הרפובליקה הרביעית ולעליית דה גול (ע"ע גול, שרל דה, כרך מילואים) לשלטון.

A. Albitreccia, *Histoire de la C.*, 1947; J. Gregori, *Nouvelle Histoire de la C.*, 1967; P. Arrighi (ed.), *Histoire de la C.*, 1971.

אל. וי.

ק' היא האי הגדול היחיד בימה"ת שלא היה בו יישוב יהודי בעת העתיקה וביה"ב. רק בסוף המאה ח 19 התיישבו מספר משפחות בבסטיה והקימו בה קהילה; ב 1968 היו בה 150 איש.

קורסק (Курск), בירת מחוז ק' (29,800 קמ"ר, 1,474,000 תוש') במערב הרפובליקה הפדרטיווית הרוסית, מרכז בריה"מ האירופית. בעיר 327,070 תוש' (מפקד 1973). ק' שוכנת בשפך נהר טוסקור לנהר סים (אגן נהר דניפר), בצומת תחבורה חשוב של מס"ב והאוטוסטרדה מוסקווה־סימפרופול. היא מרכז איזור חקלאי פורה וצפוף־אוכלוסין. סביבה מרבצים עשירים של עפרות ברזל משובח. ק' היא גם מרכז תעשיה חשוב; מייצרים בה מוצרי גומי, סיבים סינתטיים, חלקי טרקטורים, מצברים, מכונות חישוב, ציוד חשמלי, חמרי בניה, בגדים, נעליים, מזון וטבק. בעיר יש מכונים לרפואה ולהכשרת מורים ו 2 תאטרונים.

כבר ב 1032 נודעה ק' כמצד־ספר בגבול ערבות הסטרים. בשנים 1240—1586 היתה הרוסה כליל. משנושבה מחדש היתה מרכז למסחר, וב 1780 היתה לבירת האיזור. ב 5—16 ביולי 1943 התנהל סביב העיר קרב ק', שהיה מהגורליים במלה"ע II, ונחשב לקרב־הטנקים הגדול ביותר שנערך אי־פעם. לקראת הקרב ריכזו הגרמנים כוחות־שריון גדולים מאד, אך התמהמהות התקפתם אפשרה לרוסים להתכונן. משפרץ הקרב נעצרו הגרמנים ע"י שדות־מוקשים ואש־שריון, ואח"כ נשחקו בהתקפות־נגד רוסיות. בקרב ק' אבדו לגרמנים כ 70,000 איש הרוגים ופצועים, 3,000 טנקים, 1,000 תותחים, 5,000 כלי־רכב ולמעלה מ 1,000 מטוסים. קרב ק' היה ההתקפה האחרונה בקנה־מידה גדול של הגרמנים ברוסיה, וכשלונה אפשר לכידת העיר חרקוב בידי הרוסים, באוגוסט 1943.

קורסקוב, סרגי סרגייויץ' — Сергей Сергеевич Корсаков — (1854—1900), פסיכיאטר רוסי. למד רפואה במוסקווה. מ 1892 כיהן כפרופסור למחלות עצבים ורוח והוכר כאחד מגדולי המומחים בתחומו. עבודתו הראשונה שהקנתה לו שם עולמי, Об алкогольном параличе („על השיתוק האלכוהולי"), 1887, דנה בזיקה שבין אלכוהוליזם לבין הופעת שיתוק חלקי. בספרו השני, Болезненные расстройства памяти и их диагностика („הפרעות חולניות של הזכרון ואבחונן"), 1890, תיאר בפרוטרוט את הפרעות הזכרון הפוקדות חולים המתמכרים לכוהל. ב 1873 פרסם ספר־לימוד בפסיכיאטריה. התסמונת ע"ש ק' („הפסיכוזה ע"ש ק'") נודעה לעולם המערבי בעקבות הפרסום בכה"ע הגרמני Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie, XLVI (1889/90). תסמונת זו מתבטאת בהפרעות זכרון (בעיקר נפגע הזכרון לגבי אירועי העבר הקרוב), בחוסר התמצאות בזמן ובמקום ובנטיה אפיינית של החולים לחפות על ליקויי הזכרון שלהם בהמצאת סיפורים דמיוניים. ליקוי זה מכונה קונפבולציה (confabulation, בדאות).

אף כי בדאות זו עלולה להופיע גם במחלות אחרות במערכת־העצבים המרכזית (כגון: בהרעלות ארסן, בפלאגרה, במחלה ע"ש ורניקה ובמחלות סרשתיות של המוח [ע"ע עצבים]), הרי שהצירוף בינה לבין התמכרות כרונית לאלכוהול מהווה סימן אבחנתי מובהק לפסיכוזה ע"ש ק'. חרף הפרעות הזכרון מסוגל החולה לנקוב בשמם של חפצים המוצגים לו, להבין פקודות ואף לבצע פעולות המצריכות חשיבה מופשטת. בבדיקה פיסיקלית מגלים סימנים של דלקת העצבים ההקפיים והפרעות בהחזרים הגידיים, בתחושה ובתנועות הגפיים. בבדיקה היסטולוגית של מערכת־העצבים מוצאים ניוון במוח ובעצבים ההקפיים.

I. Fischer, *Biographisches Lexikon*, 804/5, 1932.

קורפו, ע"ע קרקירה.

קורץ (Корец), עיירה באוקראינה, בריח"מ. 50 ק"מ ממזרח לרובנו. ע"פ מסורת מקומית היה במנזר הפרוסלווי שבק' מסמך המזכיר קיומם של יהודים בעיירה באמצע המאה ה 13. המסמכים שבידינו הם מאמצע המאה ה 16. בגזרות חמילניצקי (ע"ע

כמעט בטלה הקהילה, אך התאוששה תוך זמן קצר והיתה מהחשובות בוועד ארבע הארצות (ע"ע ועדי הארצות). י. צ'רטוריסקי — בעל האחוזה בק' — הקים ביח"ר לטכסטיל בסוף המאה ה 18, והעסיק בו 120 פועלים יהודיים. בשנים תקל"ח—תקפ"ג פעלו בק' 3 בתי דפוס עבריים, תוך שמירת קשר הדוק עם אלו שבנובי־דבור ובאוס־טרהא, נדפסו בהם כ 100 ספרים, רובם המכריע ספרי חסידות וקבלה; בכך היתה ק' לאחד ממרכזי ההפצה החשובים של ספרי חסידות, וזאת מלבד היותה מרכז חסידי בפני עצמו, שבו פעלו ר' דב בר, המגיד ממזריץ', ורבי פנחס שפירא (ע' ערכיהם). ב 1897 היו בק' 4,600 יהודים (75% מכלל האוכלוסיה), ב 1921 — 3,900 (85%), וסמוך לתקופת השואה — כ 5,000. הרב נחמיה הרשנזון היה רבה של ק' במשך 67 שנים, עד מותו ב 1923. — וע"ע וולין, עמ' 869—874.

תחת השלטון הסובייטי (17.9.39—22.6.41) פוזרו כל מוסדות הקהילה, אך חיי הדת לא נפגעו, ונמשכה העזרה לפליטים יהודים. עם כניסת הנאצים נמלטו 500 יהודים לבריה"מ, ויתרם הוצא להורג בקבוצות, שהגדולה שבהן (2,200 איש) חוסלה באמצע 1942. אלה ששרדו רוכזו בגטו. בספטמבר 1942 נמלטו 50 יהודים, בראשות מישה גולדנמן, ליערות, והצטרפו לפרטיזנים (ע"ע). הגטו חוסל חודש לאחר מכן. אחר המלחמה לא שוקמו החיים היהודים בק'.

א. טייבר, דפוסי פילניה ורוסיה, א. דפוסי ק' (ק"ס, א—ב'), תרפ"ד/ו; י. ריבקינד, על דפוסי ק' (שם, ד'), תרפ"ז/ח; ח. ד. פרידברג, תולדות הדפוס העברי בפולניה, 74—78, תש"י[2]; א. לאוני (עורך), ק' (ווהלין), ספר זכרון, תשי"ס.

קורצה, מינרל נפוץ מאד, שנוסחתו SiO_2. השם הוא שיבוש המלה הגרמנית quer-erz, שהומצאה ע"י כורים ביה"ב. היוונים קראו לק' κρυσταλλος, וראו בה צורה של מים קפואים ביותר. הק' מתגבשת במערכה הרומבוהדרית. היא סקטו־סיליקט (ע"ע סיליקטים), שבשריגו הטטרהדרונים של $[SiO_4]^{4-}$ מסודרים בספירלות מקבילות. בהתאם לכיוון הסיבוב של הספירלות מבחינים בין ק' ימנית לק' שמאלית. בגלל מבנה זה אין לק' פצילות, והיא נשברת שבירה צדפית. הברק זגוגי על מישורי־הגידול, ושמן על שטחי־השבירה. קשיותה 7 וצפיפותה 2.65. צורת התגבשותה האפיינית של הק' — פירמידה הכסגונלית המחוברת לשני רומבוהדרונים. ק' נקיה, מחוסרת צבע ושקופה, נקראת אלגביש, אך לעתים היא מגוונת בצבעים חומים (ק' עשנית) או לבנים (ק' חלבית). בנוכחות יסודות קורט נוצרים מיני ק' צבעוניים, שכמה מהם הם אבני־חן למחצה: ק' סגולה — אמתיסט; ק' צהובה — ציטרין; ק' סיבית בצבע צהוב־חום — עין־החתול; וואריאציה דומה בצבע כחול — עין־הנמר.

ק' נוצרת בתחום רחב של תנאים גאולוגיים; היא מרכיב של סלעים מאגמתיים חומציים ומופיעה לעתים בצורה נקיה ביותר כמילוי עורקים הידרו־תרמאליים. הק' נפוצה בסלעים מטמורפיים רבים (גנייס, צפחות ועוד), ושוקעת בדיאגנזה בסלעי־משקע. כמו־זאיקה משוננת דקת־גרגר (מיקרו־ק') היא בונה את הצור (ע"ע). מכל המינרלים הנפוצים בטבע הק' היא העמידה ביותר כלפי כוחות הבליה, ולכן היא המרכיב הראשי של רוב סלעי־המשקע הקלאסטיים (חולות, אבני־חול ועוד). בגלל הסימטריה הנמוכה מגלה הק' את תכונות הפיאזו־אלקטריות (ע"ע).

לק' שימושים רבים ומגוונים בתעשיית הזכוכית והחרסינה, בייצור חמרים חסיני־אש (לבני ק'), בבניית תבניות ליציקת מתכות, כחומר שחיזה, כתוספת לבצרים במטלורגיה — לשם הורדת נקודת־ההתכה שלהם — ובייצור כלים וסיבים למעבדות ולתעשיה. על שימושים אלקטרוניים ואקוסטיים של הק', ע"ע שם.

בליכודם של חולות ק' ע"י סיליקה נוצרים קוורציטים, שהם סלעים קשים ביותר בעלי שבירה חלקה. מבחינים באורתו־קוורציטים, הנוצרים ע"י סיליפיקציה של חולות ק' בתהליכים סדימנטריים, ובמטקוורציטים — הנוצרים בתהליכי מטמורפוזה. הקוורציטים הנקיים ביותר הם סלעים לבנים המכילים יותר מ 99% SiO_2 — הריכוז הגבוה ביותר של סיליקה בטבע. סלעים אלה הם מקור לסיליקה למטרות מטלורגיות ורפרקטריות, ומשמשים גם בריצוף כבישים וכאבני־בניה.

י. ב.

קורצ'ה, יקופו דלה – Jacopo della Quercia – (1374?, סינה—1438, שם), פסל איטלקי. ק' היה בנו של פסל שפעל בלוקה. הוא חי חיי הוללות ואף הסתבך בפלילים; אעפ"כ כיהן במשרות ציבוריות. ב 1406/7 בקירוב ביצע עבור שליט לוקה, פאולו גויניג'י (Guinigi), את מצבת־הקבורה של אשתו: פסל האשה השוכבת, המושפע ממסורת הפיסול הגותי המאוחר, שהוא אחד הביטויים המושלמים של הפיסול האיטלקי; עיטור הסרקופג בפוטי (putto [איטל'] ילד) ובזרים מבטא, לראשונה, את ההשפעה הקלאסית בסגנון הרנסאנס. יצירה אחרת, אפיינית לסגנונו המוקדם האצילי והמלוטש, היא המדונה שפיסל ב 1408 עבור הדואומו של פררה (מוזיאון הדואומו, שם), שבה כבר מתגלית נטייתו לתאר את מרים כנערה כפרית חסונה. בסוף אותה שנה הוזמן לפסל בכיכר המרכזית של סינה את המזרקה (Fonte Gaia) המעוטרת פסלים ותבליטים (ניזוקה קשה ושרידיה הועברו לארמון העיריה; באתר — העתק מודרני). ק' ביצע את העבודה למקוטעין ובאיחור רב — בעיקרה בשנים 1414—1419. ב 1417 נענה להזמנה לבצע שני תבליטי־ברונזה לעיטור אגן־הטבילה של הבפטיסטריום בסינה, אך השלים רק אחד מהם („הבשורה לזכריה") — כדרכו, באיחור רב (1430); גם חלקיו האחרים של האגן עוטרו בתבליטיו. יצירתו המפורסמת ביותר של ק', תבליטי־האבן לעיטור השער המרכזי של כנסיית פטרוניוס הקדוש בבולוניה, שבה התחיל ב 1425, העסיקה אותו עד מותו. התבליטים כוללים 10 תמונות מס' בראשית (מבריאת אדם ועד עקדת יצחק), 5 תמונות מסיפורי ילדותו של ישו ו 18 חצאי־דמויות של נביאים. בצוהר (לונטה) של השער ניצבים פסלי המדונה והקדושים אמברו־סיוס ופטרוניוס. התבליטים משקפים את סגנונו הבשל ורב־העצמה של ק'; הדמויות האתלטיות החסונות, המושפעות מתקדימים קלא־סיים, מבשרות את יצירתו של מיכלאנג'לו בבולוניה. — ק' נמנה עם גדולי האמנים באיטליה במאה ה 15 ועם המקוריים שבהם.

J. Pope-Hennessy, *Italian Gothic Sculpture*, 1955; O. Morisani, *Tutta la scultura di J. d. Q.*, 1962; A. C. Hanson, *J. d. Q.'s Fonte Gaia*, 1965; Ch. Seymour, *J. d. Q.*, 1973.

א. רו.

קורצויל, ברוך (בנדיקט), (1907, פירניץ [מוראוויה] — 1972, רמת־גן), מבקר וחוקר הספרות העברית החדשה. ק' נולד במשפחת רבנים. סיים את אוניברסיטת פרנקפורט (1933) בתואר ד"ר (גרמניסטיקה והיסטוריה) ולמד בישיבה של הקהילה החרדית שם. אף שלא הוסמך לרבנות מינהו הרב הראשי של ברנו לממלא־מקומו וניתנה לו סמכות לעסוק ברבנות. ב 1939 עלה לארץ. עד 1942 היה תלמיד־מחקר באוניברסיטה העברית בירושלים, ומאז ועד 1956 הורה בבת"ס תיכונים בחיפה, בעיקר בביה"ס הליברלי „חוגים". ב 1956 נתמנה פרופסור לספרות וראש החוג לספרות עברית וספרות־העולם באוניברסיטת בר־אילן. מ 1942 פרסם מסות ומחקרים בספרות בכ"ע שונים, ובעיקר בעתון „הארץ", ששי־מש לו אכסניה קבועה. ב 1964 זכה בפרס־ביאליק לספרות.

ברוך קורצווייל

עיקר פעלו של ק' בתחומי ביקורת הספרות, הגות, פובליציסטיקה וחיי־

נוד. בתשתית מפעלו הביקרתי מצויה תפיסה מקורית לגבי המי־שור הנורמאטיווי של החיים והיצירה ביהדות, ולגבי גילוייהן של ההיסטוריה היהודית והתרבות היהודית בעת החדשה. בתחום הספרות העברית החדשה. מכאן גירסתו הכללית, כי „סימנה המובהק של החדשה — המשך או מהפכה?" (תש"ד; תשכ"ה[2]). ק' גורס, כי כשם שהתודעה האסתטית המודרנית חותרת לממש מחדש את מודעות השלימות הראשונית בתחום מציאות שאינה מאפשרת עוד את קיומה של שלימות אבודה זו, כך פועלת חוקיות זו גם בספרות העברית החדשה. מכאן גרסתו הכללית, כי „סימנה המובהק של ספרותנו החדשה היא חילוניותה", וכי היא צומחת „מתוך עולם שנתרוקן מהוודאות הקמאית" וטבועה בחותם ההיערכות המחודשת אל ערכי האומה ומורשתה הרוחנית. ניתוחיו באו להראות שמציאות זו מצטיירת בשירת ביאליק בחזיון הילדות הראשונית („ביאליק וטשרניחובסקי, מחקרים בשירתם", תשכ"א, תשל"ב'), מובעת בשירת א. צ. גרינברג במודעות לאומית קולקטיווית ומוצגת בעולמו האפי של עגנון באספקלריה המאירה של שלומי אמוני ישראל. לניתוח יצירותיהם של אלה הקדיש ק' את מיטב עבודותיו בביקורת. מעל־לכל תרם ק' להערכה האסתטית והאידאית של מפעלו הספרותי של עגנון; גילוייו החשובים בנושא זה סוכמו בספרו „מסות על ספורי ש"י עגנון" (תשכ"ג, תשל"ו').

בנושא היהדות לובנו רעיונותיו בצורת רצנזיות על מסכת הגותם של מ. בובר. פ. רוזנצויג, י. ברויאר. ג. שלום (ע' ערכיהם) ואחרים. כקנה־מידה לדיונו העמיד את השאלות בדבר „מהותה, ערכה ותיו־ניותה של היהדות" במציאות החילונית המודרנית; את דעותיו בסוגיה זו ביטא בחיבורו „במאבק על ערכי היהדות" (תש"ל). טענתו העיקרית היא, ש„היהדות כמושא של מחקר מניחה תודעת־ערעורה העצמי". השלכת יהבה של היהדות על המחקר ההיסטורי־האובייק־טיווי — כגירסת „חכמת ישראל" ו„מדעי היהדות" — מעידה, לדעתו, על התרחקות מן המישור הערכי והמשמעותי. מדע היהדות מחייב היסטוריזאציה של היהדות. שפירושה, לדעת ק', הפקרתה לרוח הזמן, בעוד שדיוקנה של היהדות הוא בטיבה העל־זמני ובמהותה המט־היסטורית. לדעת ק', אין הציונות כתנועת תחיה לאומית חילונית אלא נגיסה גסה ב„פרוסת מציאות אומללה", אף שהמוצא אינו בפ־רישה ממנה אלא במאבק בלתי־מתפשר בתוכה למימושם של ערכי היהדות. תפיסה זו שימשה בסיס למפעלו הפובליציסטי הענף והמסעיר. מעל דפי „הארץ" עקב ק' אחר תופעות־החיים של החברה הישראלית וביטא את דעותיו בסגנון פולמוסי חריף — המזכיר לא־במעט את דרך הכתיבה של קרל קראוס — שבו נתמזגו סטנדרד מוסרי גבוה, אומץ־לב אזרחי, צלילות דעת, כושר ניתוח ושנינות לשון. ק' כתב עוד: „מסכת הרומאן והסיפור האירופי" (תשל"ג[2]); „בין חזון לבין האבסורדי" (תשכ"ו); „הנסיעה" (תשל"ב) — קובץ סיפורים מקוריים; „לנוכח המבוכה הרוחנית של דורנו" (תשל"ו).

ש. צמח, שתי וערב, 109—135, תשי"ט; י. ברזילי, כתביו העבריים של פרופ' ב. ק', תש"ב—תשכ"ב (ביבל'), תשכ"ד; ה. ברזל, אחדות וריבוי במשנתו של ב. ק' (מאזניים, כ"ה), תשכ"ז/ח; א. סולטמן–מ. צ. קדרי–מ. שוורץ (עורכים), ספר ב. ק', תשל"ה; מ. צ. קדרי–א. סימון–א. ב. יהושע–א. שאנן, פרופסור ב. ק', תשל"ה; מ. שוורץ, הגות יהודית נוכח התרבות הכללית, 165—224, תשל"ו.

מ. שוו.

קורציוס, תאודור — Theodor Curtius — (1857—1928), כימאי גרמני. למד בלייפציג אצל הרמן קולבה, וב1902 התמנה פרופסור באוניברסיטת היידלברג כיורשו של ויקטור מייר. ק' גילה את תרכובות הדיאזו, את ההידרזין (ע' ערכיהם) ואת החומצה ההידר־זואית (HN_3) ותולדותיה, האזידים. ב1894 גילה את תגובת השחלוף של אזידים חומציים ($RCON_3$), המאבדים מולקולה של חנקן בחימום ויוצרים איזוציאנטים ($R{-}N{-}C{=}O$) או תולדות שונות שלהם, כגון: אמינים, אורתנים וכו'. תגובה זו נקראת „תגובה ק'" (Curtius reaction; Curtius rearrangement) וע"ע ציאן.

קורצ'ק, ינוש (=הנריק גולדשמיט; 1878/9, ורשה — 1942, מחנה המוות בטרבלינקה), סופר ומחנך יהודי, „אביהם" של יתומים. בן למשפחה יהודית־פולנית מתבוללת ועשירה. סיים לימודי רפואה באוניברסיטת ורשה (1903). תוך־כדי עבודתו במחלקת הילדים של ביה"ח בוורשה התעוררה התעניינותו בעניים, והתנדב לעבוד במחנות־קיץ לילדי־מצוקה. דאגתו החברתית כבר השתקפה בספרו הראשון (בפולנית; ככל יתר ספריו), „ילדי ה־רחוב" (1901), שבו צייר את סבלם הקשה של ילדים יתומים ב־ערים, הנאלצים לגנוב למחייתם ועם־זאת מצ־ליחים לשמור על חוש־הצדק שלהם. ספרו השני „ילד טרקלין" (1906) תיאר ילד מפונק, בן ה־מעמד הבינוני, ותלותו בעריצות הכסף. ספרים אלה עוררו ויכוח ער, ובעיקר העלו את חמתם של החוגים הראקציו־ניים — שכנגדם הופנתה ביקרתו החברתית. ב1911 נתמנה מנהל בית־היתומים היהודי בוורשה, ובמשרה זו החזיק עד מותו, למעט שנות מלה"ע I, שבהן שירת כקצין־רפואה.

ינוש קורצ'ק עם ילדים בבית היתומים בוורשה

גישתו החינוכית, שהיתה מהפכנית בשעתה, העמידה במרכזה את החום והאהבה לילד, ואפשרה לילדים שיטה של שלטון־עצמי וביטוי־עצמי ברמה גבוהה. פירותיה של שיטה זו ניכרו היטב, בין־היתר. בהוצאה סדירה של עתון־ילדים, שהופץ בקרב ציבור רחב כתוספת שבועית ליומון היהודי Nasz Przegląd (1920—1929). בעקבות הצלחותיו ביקשוהו השלטונות לסייע בהקמת בית־יתומים לא־יהודי ליד ורשה, וכן נתמנה קצין־מבחן לנוער. ק' היה מרצה באוניברסיטה הפולנית החפשית, וגם ניהל שידורים ברדיו בנושאי חינוך ילדים ומבוגרים. ק' הרצה גם במכון היהודי למורים בוורשה. על־יסוד נסיונו פרסם שני ספרים עיוניים בנושאי חינוך: „כיצד לאהוב ילדים" (1920/1) ו„זכותו של הילד לכבוד" (1929). לאחר מלה"ע II עוררה עבודתו מחקר מדעי־חינוכי מסועף.

פרסום רב יצא לספרי־הילדים שלו, שנתחבבו ביותר על הילדים. ספרו המוקדם הוא: „מושקים, יושקים, שרוליקים" (עבר': „בקי־סנה", תשכ"ה), 1910 — הוויות ילדי־עניים יהודים בקיטנה. מאז כתב ספרי־ילדים לרוב, שכולם זכו לתפוצה רבה ותורגמו לשפות אחדות. מהם: „לבדי עם אלהים" (1922), „כאשר אשוב ואהיה קטן" (עבר': תשל"ד), 1925; „המלך מתיא הראשון" (עבר': תרצ"ג), 1928 — קורותיו של ילד־מלך, הנאבק עם שריו, ושואף להיות מלכם של הילדים בלבד. זהו ספרו הידוע ביותר, והמשכו בספרים „המלך מתיא באי השומם" (עבר': תשי"ד[2]), „יותם הקסם" (עבר': תש"ד), 1934 ועוד רבים. ספריו גדושים רעיונות אנושיים נעלים, סגנונם אינטימי, לירי ורווי הומור מעודן, ועלילתם מעוגנת בעולם הילד ועימותו עם הסביבה המבוגרת. יצירותיו האחרונות הן: „הרהו־רים" (1935), „הנער העקשני" (עבר': ת"ש), 1937 — על ל. פסטר (ע"ע), „בני־האדם הם טובים" (עבר': תשי"ח), 1938 ו„ילדות של כבוד" (עבר': תשל"ז).

עם עליית היטלר והתרחבות האנטישמיות, העמיקה תודעתו היהודית של ק' והוא נטל חלק בפעילות יהודית כנציג הלא־ציונים בסוכנות היהודית. ב1934 וב1936 ביקר בא"י, ופגש רבים מחניכיו

שעלו כחלוצים. בביקורו בעין־חרוד הושפע מאד מדרך החיים ומן הרעיון הקיבוצי, ואף שקל להתיישב בא״י; אלא שלא היה מוכן לנטוש את יתומיו. ב 1940 הועבר בית־היתומים לגטו ורשה, וק׳ הקדיש את כל מאמציו להגן על קיומו. ב 1942, כשיצאה הוראת המשלוח למחנות־המוות, הסתיר ק׳ את האמת מן הילדים. בפתח קרונות־המוות הוצע לק׳ להיפרד מעל 200 היתומים ולקנות בכך את חירותו האישית, אך הוא סירב; יחד עמם יצא לטרבלינקה ושם נרצח. סיפור־גבורתו זה הפך לאגדה.

ספרים ומאמרים רבים, בשפות הרבה, נכתבו על ק׳ האיש ועל פעלו. בשנת ה 20 למותו הנפיקו ממשלות ישראל ופולניה בולים לזכרו.

ע. א. סימון, פסטאלוצי וק׳, תש״ס; ז. וואסערצוג, ד״ר י. ק׳, לערער און דערציער, 1953; ה. מורדקוביטש־אלצ׳אקיבה, היי י. ק׳, תשכ״א; מ. זרטל, במחיצתו של י. ק׳, 1962־; ג. אלקושי, י. ק׳ בעברית: ביבל׳ מוערת בצירוף דברי־מבוא, תשל״ב; י. ארנון, שיטתו החינוכית של י. ק׳, תשל״ב; א. כהן, י. ק׳ המחנך, תשל״ד; Z. E. Kurzweil, *Modern Trends in Jewish Education*, 171—197, 1964; J. Hyams, *A Field of Buttercups*, 1969; J. Arnon, *The Passion of J. K.* (Midstream, XIX), 1973.

א. א״פ.

קוֹרְק (Cork, אירית Corcaigh = ביצה), העיר השניה בגדלה ברפובליקה האירית; 129,000 תוש׳ (1971). ק׳ שוכנת סמוך לחוף הדרומי של האי, על גדות שפכו השקוע של נהר לי (Lee), לחוף נמל טבעי מצוין — אגן־מים ששטחו 15 × 5 ק״מ, עמקו עד 11 מ׳ והוא מחובר לחוף בתעלה שרחבה 1.5 ק״מ. במרכז האגן נמצא האי קוב (Cobh), ששימש במאה ה 19 בסיס בריטי תשוב. היום נמצא על אי קטן סמוך לקוב מפעל־פלדה גדול.

העיר־העתיקה צפופה ובה בניינים היסטוריים רבים, בעיקר כנסיות. עם ייבוש ביצות במאה ה 19 התאפשרה התרחבות ק׳, אך נוצרה עיר תעשייתית לא־מתוכננת. התעשיה עוסקת בעיקר בעיבוד תוצרת חקלאית (משקאות, בירה, עורות, צמר, קמה) ובייצור טכסטיל, ולאחרונה היא מייצרת גם כלי־רכב. הנמל משמש ליצוא התוצרת החקלאית של דרום־אירלנד.

קוֹרַרָה, קוֹרָר, ע״ע לוּגַיִּים, רְעָלִים.

קוּשׁ, פּוֹלִיקַרְפּ — Polykarp Kusch — (נו׳ 1911, גרמניה). פיסיקאי אמריקני. בהיותו בן שנה היגרה משפחתו לאה״ב. ק׳ למד באוניברסיטת אילינוי, וב 1936 קיבל תואר ד״ר על מחקרו בספקטרוסקופיה אופטית (ע״ע ספקטרום וספקטרוסקופיה). ק׳ עשה שנה באוניברסיטת מינסוטה, וב 1937 עבר לאוניברסיטת קולאמביה, שם ערך עם ריבי (ע״ע) נסיונות ראשונים במיקרו־גלים. ב 1941 עבד כמהנדס בחברת וסטינגהאוס, ב 1943/4 — במעבדת הקרינה של אוניברסיטת קולאמביה, וב 1944/6 — במעבדות של חברת בל (Bell). ב 1946 חזר לאוניברסיטת קולאמביה כפרופסור לפיסיקה, שם המשיך לחקור תכונות גרעיניות, אטומיות ומולקולריות של חמרים בטכניקות של מיקרו־גלים. ב 1955 זכה בפרס נובל בפיסיקה — יחד עם הפיסיקאי האמריקני, ו. י. לם (ע״ע) — על קביעתו הניסויית המדויקת שהמומנט המגנטי של האלקטרון (ע״ע; וע״ע מגנטיות) גדול מהערך התאורטי הצפוי, קביעה שהביאה לעיון־מחדש בתורת הגרעין.

קוֹשְׁבּוּק, גְּיוֹרְגֶה — Gheorghe Cosbuc — (1866—1918), משורר רומני. ק׳ למד באוניברסיטה ההונגרית של קולוז׳וואר (קלוז׳). בראשית דרכו היה חבר מערכת עתון בסיביו. ב 1889 עבר לבוקרשט ונמנה שם עם חוג־הסופרים של י. קַרַג׳יאלֶה, י. סלַויצ׳י, א. וְלַהוּצה; עמם יסד וערך כ״ע ספרותיים (Vatra, 1894; Semanatorul, 1901). שירתו, המרבה לתאר את האיכר בכפר הטרנסילווני, על צורת חייו הטבעית, היא שירה לירית ואֶפית, אידילית לרוב, אך נעדרת כל מגמה אפולוגטית; מושמעות בה ביקורת ותביעה לתיקונים חברתיים: Balade si idile („בלדות ואידיליות״), 1893; Noi vrem pamant („רוצים אדמה״), 1894; Catece de vitejie („זמירות גבורה״), 1904. ק׳ העשיר את הספרות הרומנית באוצר של מלים עממיות. חרף השפעות שונות מן הספרות האירופית (היינה, לֶרמונטוב, שָמיסו) ומן השירה ההונגרית, מצטיין סגנונו במקוריות. ק׳ היה גם אחד המתרגמים הטובים הראשונים בארצו (תרגם מיצירות דנטה, שילר, ורגיליוס). — אחרי מלה״ע II הוסב שמו של כפר מולדתו בטרנסילווניה, הורדאו, ונקרא על שמו.

G. Scrido – I. Domsa, *G. C.*, 1965.

קוֹשוּט לַיוֹש — Kossuth Lajos — (1802—1894), מדינאי הונגרי, ממנהיגי מהפכת 1848/9. ק׳ היה בן למשפחת־אצילים פרוטסטנטית מרוששת ממוצא סלובקי, ולאחר שהוכשר לעו״ד היה סוכן בשירות הרוזנת אנדראסי, ששלחה אותו לאסיפת־המעמדות בפוזוני (ברטיסלָוה [ע״ע]) כציר מ״מ של אחד מקרוביה. ביָזמתו האישית הוציא ק׳ את „ידיעון האסיפה״ (1832—1836) ונתן בו ביטוי לדעות האופוזיציה הליבראלית, שדרשה תיקונים בחברה ובמדינה. בשל מאמריו נידון ב 1837 ל 4 שנות מאסר. לאחר שחרורו (1840) התקבל כעורך כתה״ע Pesti Hirlap (העתון של פֶּשט), ובו ניהל מאבק לדמוקרטיזציה ועצמאות כלכלית של הונגריה. הטפתו לשחרור האיכרים עוררה התנגדות אפילו באופוזיציה, וב 1844 פוטר. אז הקים חברה לתיעוש הונגריה כדי לשחררה מתלותה ביבוא מאוסטריה. ב 1847 ניסח את מצע „10 הנקודות״ של מפלגת האופוזיציה הליבראלית, שכללו דרישות ליתר עצמאות להונגריה, להכפפת טרנסילווניה להונגריה ולהרחבת זכויות האזרח. אותה שנה נבחר לאסיפה־הלאומית ובה התבלט כנואם מבריק וכמנהיג האופוזיציה.

ב 3.3.1848, בעקבות מהפכת פברואר־1848 בצרפת, הניע ק׳ את הבית־התחתון של האסיפה־הלאומית להגיש לקיסר עצומה שכללה את „10 הנקודות״ הנ״ל והדגישה את הצורך בממשלה הונגרית אחראית. כשפרצה המהפכה בווינה ב 13.3.48 יצאה משלחת מנהיגים בהשתתפות ק׳ לווינה ובלחץ ההפגנות ההמוניות ב 15.3. בבודפשט, נענה הקיסר פרדיננד I (ע״ע) לדרישותיה ואישר הקמת ממשלה הונגרית בראשות בַּטְיָני (ע״ע). ק׳ מונה לשר־האוצר. הוא נעשה קיצוני־יותר בדעותיו ופעולותיו חידדו את היחסים עם וינה, למגינת־לבם של חבריו בממשלה. ב 11.7.48 שכנע את ביה״נ ההונגרי לאשר תקציב להקמת צבא הונגרי לאומי, שהקמתו היתה סלע־המחלוקת עם הממשלה בווינה. למימון הצבא הוציא שטרות מיוחדים. ב 11.9.48, כשפלש להונגריה יֶלאצ׳יץ׳, מושל קרואטיה ועושה־דברה של הממשלה בווינה, התפטרה ממשלת בטיָני והוקמה „ועדה להגנת המולדת״ בראשות ק׳, שהיה למנהיג המהפכה. ק׳ לא הכיר בפרנץ יוזף I (ע״ע), כשנעשה קיסר ב 2.12.48, ותבע מעמו להתנגד לו. כשנכבשה בודפשט בידי הצבא האוסטרי נסוגה ממשלת ק׳ לדֶבּרֶצֶן. ביָזמת ק׳ הדיחה האסיפה־הלאומית של הונגריה את בית הבסבורג ב 14.4.49, וק׳ נבחר למושל הונגריה. תחילה זכה צבאו להצלחה, ובפיקוד המצביא גרגאי (ע״ע) שחרר כמעט את כל הונגריה. אך הצאר ניקולי I בא לעזרת פרנץ יוזף והביס את ההונגרים באוגוסט 1849; ק׳ נמלט לתורכיה.

ק׳ ערך מסעות בארצות שונות כדי לרכוש אהדה, והתיידד עם מציני (ע״ע). ב 1862 התיישב בטורינו. הוא ניסה להשפיע על חוגים שנשארו נאמנים לו במולדתו לא להתפשר עם פרנץ יוזף. כן ניסה להקים לגיון הונגרי כדי לשחרר את ארצו. במשך הזמן שינה ק׳ את השקפתו: הוא הציע שיתוף־פעולה בין ההונגרים ליתר הלאומים בהונגריה ובסביבותיה במסגרת „ברית עמי עמק הדַנוּבּה״. אף שיכול היה לחזור לארצו לאחר 1867, נשאר בגלותו. — לאחר מותו חזר בנו, פֶרנץ, להונגריה, הצטרף ל„מפלגת העצמאות״ ונבחר מיד לפרלמנט. בשנים 1906—1910 היה שר־המסחר. הוא הו״ל חלק מכתבי אביו.

J. Revai, *L. K.*, 1944; S. Lukacs (ed.), *K.*, 1952; G. Ember, *L. K. a la tete du Comite de la Défense Nationale*, 1953; E. Andics, *K. en lutte contre les ennemis des réformes et de la revolution*, 1954; id., *K. harca az árulók és magalkuvok ellen*, 1955; I. Revesz, *Études historiques*, 1957.

עמדתו של ק׳ כלפי היהודים בהונגריה נשתנתה לטובה בתקופת גלותו. בשנות ה 40 התנגד לאֶמנציפציה ודרש שהיהודים ירחיקו מתוכם תחילה את אלה המעכבים התמזגות חברתית. ב 1844, בפולמוס ציבורי עם הרב ל. לֶף (ע״ע), דרש מהיהודים לזנוח את מנהגיהם המיוחדים. בתחילת המהפכה טען באסיפה־הלאומית, כי באווירה האנטישמית הקיימת צריכים דווקא תומכי השוויון לדחות את מועד ביצועו של שוויון־הזכויות ליהודים. אישית קירב ק׳ יהו־דים לתנועתו, ויהודים רבים נמנו עם הקרובים אליו ביותר. גם מספר היהודים שהתנדבו לשרת בצבאו היה גדול. בשלהי המהפכה הוגש לפרלמנט המהפכני, ואף נתקבל בתמיכת ק׳, חוק השוויון ליהודים (וע״ע אמנציפציה, עמ׳ 85/6). במכתביו אל חסידיו בהונגריה בימי גלותו גינה ק׳ את האנטישמיות ההונגרית, אך בימי טיסה־אסלר (ע״ע) שב והביע את תקוותו כי בעקבות תמיכת המתקדמים ההונ־גרים ביהודים יבינו אלה שעליהם להתמזג בסביבתם. ברישום ביומנו מאותה התקופה גם הביע צער על שבימי שלטונו לא עשה די למען הענקת שוויון ליהודים. לאחר מותו זכה ק׳ להערצתם הבלתי־מסויגת של יהודי הונגריה.

נ. קצבורג, אנטישמיות בהונגריה (מפתח בערכו), תשכ״ס.

יה. מ.

קוּשְטָא, קוּשְטָה (תורכית Istanbul [קרי: איסטַמבּול]), הגדולה בערי תורכיה, נמלה הראשי ומרכזה הכלכלי והתרבותי. 2.5 מיליון תוש׳ (1975). בק׳־רבתי הכוללת את איי הנסיכים (Kızıl Adalar) בצפון־מזרח ים מרמרה — כ 3 מיליון תוש׳.

השם: עד 330 לסה״נ היה שם העיר ביזנטיון (Βυζάντιον). מאז ימי קונסטנטינוס, היה השם היווני קונסטנטינופוליס (Κωνσταντινώπολις) ולעתים; קונסטנטינוּ פוליס (Κωνσταντίνου πολις). חנ׳ הראשונה כבר לא בוטאה, כנראה, בשעה שנקבע השם. הנוהג היווני לקצר ולקרוא לעיר קוֹנסטנטינוּ (בוטא: קוסטַנטינו) הביא, ביה״ב המוקדמים, להיווצרות הצורה הערבית והעברית קֻסטַנטיניה/קוסטנטינה. קיצורים בלשון הדיבור של תושבי ביזנטיון בשלהי יה״ב, כגון קוסטי, קוסטָה, השפיעו גם על העברית, ובייחוד על תארים גזורים (קוסטיני, קוסציני). מנהג היהודים, ברוב ארצות הנצרות ביה״ב, להעתיק s ע״י ש הביא לכתיב קושטנטיניה/קושטנ־טינה/קושטנדינא, שהתקצר במשך הזמן ל־קושטא. לשם איסטנבול, ר׳ עמ׳ 560.

ק׳ שוכנת בצפון־מערב המדינה, על גדות מיצר בוספורוס (ע״ע) שבין אסיה לאירופה ולחוף ים מרמרה (ע״ע). העיר חולשת על הכניסה הדרומית למיצר שבו עובר נתיב השיט היחיד מן הימה״ת לים השחור. בק׳ חוצה דרך היבשה ההיסטורית מאנַטוליה (אסיה) את המיצר, בואכה תְרקיה (אירופה). היום משמשת ק׳ כצומת בי״ל לכבישים ולמס״ב. בנמל עובדים כ 2.5 מיליון טון מטענים בשנה (בעיקר יבוא). נמל התעופה יֶשִילקי ממערב לק׳ הוא מרכז התחבורה האווירית של תורכיה ותחנה חשובה לקווי התעופה בין אירופה למזרח הרחוק.

„קרן־הזהב" (תורכית halic = תעלה, למעשה, עמק נהר שקוּע) חודרת מן הבוספורוס לתוך החלק המערבי (האירופי) של ק׳. אָרכה 7 ק״מ. לאורך חופיה מצויים מזחים ומספנות ובקצה המזרחי — הנמל המודרני. קרן־הזהב יוצרת עם ים מרמרה חצי־אי, בו שוכנת העיר העתיקה — סטמבּול, על מקומה של קוֹנסטַנטינופוליס. העיר העתיקה, המשמשת עדיין כמרכז חיי המסחר והתחבורה של ק׳, משופעת באתרים היסטוריים רבים. ממבניהם המפוארים של הקיסרים הביזנטיים נותרו רק שרידים בודדים (עמוד הנחש, שני

האובֶּליסקים), ממפעלי המים — אמת המים של ואלנס, שרידי בריכות ומאגרים תת־קרקעיים (יֶרֶבַטאן). החומה (מהמאה ה 5) המקיפה את העיר העתיקה נשתמרה במערב ובקטעים לאורך החופים. במפגש החומה המערבית עם חומת־הים הדרומית, נמצא מבצר יֶדִיקוּלֶה (= שבעת המגדלים, 1557/8).

בתחומי העיר העתיקה שבע גבעות עטורות במסגדים, שכיפותיהם וצריחיהם מַקנים לקו הרקיע של ק׳ יופי מיוחד במינו. כמה מהם בנו הביזנטים ככנסיות, ובראשן אַיָה (האגיה) סופִיָה (Ἁγία Σοφία „ההכמה הקדושה") — בסיליקה גדולה ומפוארת המוכתרת בכיפה ענקית (המאה ה 6). העת׳מאנים הפכוה למסגד והוסיפו לה 4 צריחים עגולים. חלק מהפסיפסים המקוריים העשירים נשתמרו מתחת לטיח העת׳מאני ונחשפו. (ע״ע ביזנטיון; עמ׳ 395; תמ׳, שם, עמ׳ 395/6, 397). כנסיית המושיע בכורה (מסגד קַעריה), שראשית בנייתה במאה ה 5, מצטיינת בפסיפסים ובפרסקים מרהיבי עין, בעיקר מהמאה ה 14 (תמ׳, ר׳ כרך ח׳, עמ׳ 408).

בין המסגדים הרבים שבנו העת׳מאנים בולטים שניים: מסגד סֻלימאניה (1550—1557) שבנה סינאן בדגם המושפע מזה של האגיה סופיה: מעל מרכז המבנה מתנשאת כיפה גבוהה (53 מ׳) וגדולה (הקפה — 26.5 מ׳). אגפי המבנה מכוסים כיפות וחצאי־כיפות במפלסים נמוכים יותר. למסגד המעוטר בפאר 4 צריחים והוא מוקף — כרבים אחרים — במבני מדְרסות, ספריות ומוסדות צדקה.

כִּיפה במסגדים נחשב מסגד השלטאן אחמד (1609—1616), המבונה „המסגד הבחול" בשל אריחי הקרמיקה המכסים את כתליו. למסגד 6 צריחים (תמ׳, ר׳ כרך ב׳, עמ׳ 427/8).

בקצה המזרחי של העיר העתיקה נמצא טוֹפקַפִּי סַרַי — ארמון השלטאנים במאות 15—19. הארמון מורכב מבנים וביתנים נמוכים מתקופות וסגנונות שונים; הם בנויים מסביב לחצרות פנימיות וסביבם גנים גדולים. ביניהם בולט קיוֹסק (= ביתן) בגדאד (1638) המעוטר בתבליטי זהב ושיש, צדף ושנהב. טופקפי סרַי הוא אחד המוזיאונים העשירים כעולם. מוצגים בו אוצרות השלטאנים המשופ־עים באבנים יקרות וכלי חרסינה סיניים נדירים.

מצפון לקרן הזהב משתרעת בֶּיוֹ׳לוּ (Beyoğlu) שגרעינה גלטה העתיקה. הגשרים גלטה ואתאתירך (Atatürk) מחברים את העיר

העתיקה עם ביו׳לו. ב 1974 הושלם גשר שלישי מעל קרן הזהב, וכביש העוקף את ק׳ מצפון מהבר אותו עם גשר הבוספורוס. הגשרים מורמים מדי ערב כדי לאפשר מעבר אניות. בביו׳לו שכונות מגורים, מהן מפוארות, שנבנו החל במאה ה 19 בסגנון אירופי ומודרני. באיזור זה שכנו השגרירויות הזרות עד העברת הבירה לאנקרה (1923). לחוף המיצר נבנה ארמון דולמאבאהצ׳ה בסגנון ברוק אירופי ויסודות מזרחיים ששימש למגורי השלטאנים מ 1855. בביו׳לו נמצאים הנמל המודרני והמספנות, משרדי חברות המסחר והפיננסים הגדולות, בתי־מלון מפוארים ומוסדות בידור.

החלק המזרחי (האסייתי) של ק׳ כולל את השכונות הגדולות איסקידר (על מקומה של כריסופוליס העתיקה), קדיקי (מקומה של כלקדון העתיקה) והידרפשה. אלה מאכלסות עתה כרבע מתושבי ק׳. האיזור שומר עדיין בחלקו על צביונו הכפרי, אך בתי־העץ הסיפוסיים מן המאות 18—19 מוחלפים בבתי־קומות למגורים. בהידרפשה נמצאת תחנת המוצא של מס״ב לאנטוליה. גשר הבוספורוס המחבר את הצד האסייתי עם האירופי הושלם ב 1973. ארכו 1,074 מ׳.

מעמדה של ק׳ כמרכז הכלכלי של תורכיה נשמר על אף העברת הבירה לאנקרה. ק׳ מייצרת כשליש מתפוקת התעשיה התורכית. התעשיה מגוונת ביותר ובין ענפיה העיקריים ייצור טכסטיל, הלבשה, מזון, מוצרי מתכת, כלי שיט ותרופות. הפעילות המסחרית העניפה קשורה בזו התחבורתית בשל מעמדה כצומת תחבורה בי״ל. מאות אלפי תיירים פוקדים את ק׳ מדי שנה ותורמים תרומה נכבדה לכלכלתה.

ק׳ היא המרכז העיקרי בתורכיה לתרבות ולהשכלה. יש בה 3 אוניברסיסאות (כ 44,000 תלמידים ב 1975/6), מכוני מחקר בתחומים שונים, אקדמיות של הצבא והצי, בת״ס לאמנויות וקונסרווטוריון למוסיקה. המוזיאונים הרבים אוצרים פריטים ארכאולוגיים, היסטוריים ותרבותיים חשובים. בספריות ובארכיונים שבק׳ ריכוז כ״י אסלאמיים מהגדולים בעולם. ק׳ היא מרכז ההוצאה לאור במדינה של ספרים, כת״ע ועתונים. כן יש בה תאטרונים, תזמורת סימפונית, בית־אופרה ואולפני סרטים.

כ 90% מאוכלוסי ק׳ הם תורכים מוסלמים. רבים מהם כפריים מאנטוליה הבאים לחפש עבודה בעיר ומאכלסים את שכונות העוני שלה. רוב המיעוטים בתורכיה — יוונים, ארמנים ויהודים — מרוכזים בק׳ ורישומם ניכר בחיי המסחר שלה. ק׳ היא מקום מושבם של פטריארך יווני־אורתודוכסי וארמני.

וע״ע ביזנטיון, אמנות.

F. Davis, *The Palace of Topkapi in I.*, 1970.

דו. ק.

היסטוריה. גרעינה של ק׳ היתה העיר ביזנטיון, שנוסדה במאה ה 7 לפסה״נ בידי יוצאי מגרה (ע״ע), וישבה על הגבעה המז־

קושטא: מסגד סולימאניה (1550—1557)

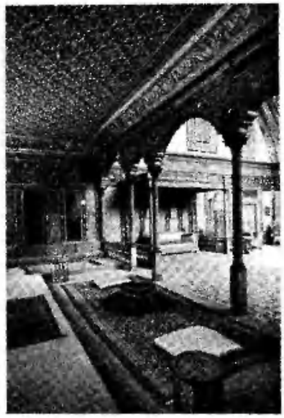
קושטא ופרווריה

רחית, שכיום מצוי שם הסראי הישן. היא התעשרה מהסחר בין הים השחור ובין הימה״ת ומדיג; המפרץ הקטן שליד מעגן ספינות הדיג כונה „קרן הזהב״ בגלל עשרו בדגה.

בשנים 512—478 לפסה״נ היתה ביזנטיון בשלטון פרס. אח״כ הצטרפה לברית האטית־דלית (ע״ע יון, עמ׳ 442), ותשלומיה לקופת הברית מעידים על עשרה. ב 440 וב 411—408 מרדה באתונה אך דוכאה. ב 405 באה בעול ספרטה. אך ב 390 חזרה לידי אתונה עד 357/6. ב 340/39 סייעו לה האתונאים לעמוד במצור ששם עליה פיליפוס II מלך מקדוניה. היא הכירה במרות אלכסנדר הגדול, אך בימי יורשיו חזרה והיתה עצמאית. במאה ה 4 סבלה ביזנטיון מפשיטות הסקיתים, ובמיוחד הגלים (ע״ע גלטיה), שתקפוה ב 279 והטילו עליה מס כבד; למימון תשלום זה גבו הביזנטים דמי־מעבר מכל אניה שעברה דרך הבוספורוס. רודוס, שאניותיה נפגעו מדמי־מעבר אלה, תקפה את ביזנטיון בעזרת ביתיניה, ניצחה אותה והחזירה את חופש השיט במצרים. מהמאה ה 2 היתה ביזנטיון בעלת בריתה של רומא במלחמות ביוון ובאסיה הקטנה. בסוף ימי הרפובליקה היתה ביזנטיון ל„עיר חפשית״ (civitas libera) ששילמה מס לרומא. אספסיאנוס קיסר צירפה לפרובינקיה ביתיניה, וספטימיוס סורוס (ע״ע) עשה בה שפטים על שתמכה ביריבו, פסקניוס ניגר (195/6 לסה״נ), והוריד אותה לדרגת כפר, הכפוף למרות פרינתוס הסמוכה. קרקלה (ע״ע) החזיר לה מעמד של עיר. סמוך ל 270 בזזו אותה הגותים.

ב 324 ניצח קונסטנטינוס הגדול (ע״ע) את יריבו ליקיניוס (ע״ע) בכריסופוליס הסמוכה לביזנטיון, ומשעמד על יתרונות מעמדה הגאוגרפי של העיר החליט לבנות בה את הבירה החדשה של הקיסרות. למעשה חדלה רומא להיות בירה, וקונסטנטינוס רצה שהבירה החדשה תבנה כעיר נוצרית. ב 11.5.330 נחנכה „רומא החדשה״ וכונתה קונסטנטינופוליס ע״ש מייסדה. כרומא ישבה העיר על 7 גבעות ונחלקה ל 14 שכונות. נבנו בה ארמון קיסר, פורום, משכן לסנאט, היפודרום ובנייני ציבור רבים אחרים, וכן כנסיות רבות; את מקדשי האלים הישנים לא הרסו, אך ייתכן ששימרום כמעין מוזיאונים.

קונסטנטינוס העניק לק׳ מעמד של „עיר איטלקית״, שחררה ממסים פרובינקיאליים והבטיח לחם חינם ל 80,000 אזרחיה, דוגמת רומא. ואולם, רק ב 340 השתווה מעמדה החוקי לזה של רומא, משכונן בה קונסטנטינוס סנאט ובצדו מדרג שררה כשל רומא: קוסטורים, פרטורים וטריבונים, ואחד הקונסולים ישב דרך קבע בק׳. מושל העיר היה בדרגת פרוקונסול, וב 359 נשתווה למושל רומא וניתן לו מעמד פרפקט. גם מעמדה הכנסייתי של ק׳ עלה, והגמון העיר, שתחילה היה כפוף למטרופוליטן של הרקליאה, השתווה במעמדו להגמוני רומא, אלכסנדריה ואנטיוכיה. בוועידת הכנסיה הראשונה בק׳ (381) נחשב לשני במעלה אחרי רומא, וב 451 ניתן לו מעמד של אפטריארך. ב 553 וב 680/7 שוב נערכו בק׳ ועידות כנסיה.

קושטא: אולם הסבה מלכותי בארמון טופקפי

הבירה החדשה גדלה במהירות. ב 413 הרס הקיסר תאודוסיוס את החומה שבנה קונסטנטינוס ובנה חומה חדשה, בהכפילו את שטח העיר. חומתה החזקה של ק׳ וביצוריה האדירים הצילוה פעמים רבות כשתקפוה הפרסים (616), האוורים (ע״ע [ב 626]), הערבים (669, 672—678, 717), הבולגרים (813, 913), הרוסים (860, 941, 1043) והפצ׳נגים (ע״ע [ב 1090/1]). בין כל אלה חשוב היה במיוחד, מבחינת אירופה והנצרות כולה, המצור של 717, כשנסיונות הערבים לכבוש את ק׳ התנפצו אל חומות העיר, ובכך נבלמה התקדמותם מערבה.

ק׳, שנוסדה כבירת הקיסרות הרומית כולה, היתה מ 395 לבירת קיסרות המזרח בלבד, ובמאות ה 6—7 הצטמקה קיסרות זו מאד, בעקבות כיבושי הלנגוברדים, הסלווים והערבים. ואולם, חשיבותה של ק׳ לא פחתה, ומבחינות רבות אף עלתה: עם שקיעת תרבות־העיר במערב היתה ק׳ למרכז הגדול ביותר, וכמעט היחיד, של תרבות־עיר בעולם הנוצרי, ומילאה תפקיד שאין ערוך לו בשמירת מורשת יוון ורומא; בית־האולפנא הגדול שבה, שנוסד ב 425, היה מעין־מכללה, ואחרי סגירת האקדמיה כאתויה ונפילת אלכסנדריה ואנטיוכיה בידי המוסלמים היה למוסד היחיד בעולם הנוצרי ששמר על גחלת ההשכלה. התחזק גם מעמדה בכנסיה, משכבשו הערבים את ירושלים, אנטיוכיה ואלכסנדריה — מושבי האפטריארכים של המזרח — ומשהחריפו הסכסוכים בין כנסיית ביזנטיון לכנסיית רומא והגיעו לידי קרע מוחלט (1054). האפטריארך האקומני של ק׳ נהיה לראשון במעלה בכנסיה האורתודוכסית. ק׳ נהיתה לבירת האורתודוכסים, ובכללם האורתודוכסים הסלווים שמחוץ לתחומי הקיסרות. בפאר כנסיותיה — ובראשן „האגיה סופיה" (ע״ע ביזנטיון, עמ׳ 395/6, 397 [תמו׳]) — ובהדר פולחנה וטקסיה הפעימה ק׳ את המבקרים בה: הסלווים קראו לה „צארגראד" (קרית הקיסר) והסקנדינווים „מיקלאגארד" (העיר הגדולה), והיא נתקדשה אצל האורתודוכסים.

תולדות ק׳ בימי הקיסרות רצופות מאבקים ומהומות ואף מלחמות אזרחים. אלו ניטשו בין אוהדי קבוצות יריבות בהיפודרומוס (ע״ע, עמ׳ 329), ואח״כ בעיקר בין יריבים במחלוקות בשאלות אמונה ודת, שמילאו את תולדות ביזנטיון. במאות האחרונות של הקיסרות היו חיכוכים גם עם הזרים הרבים שישבו בעיר: ב 1082 קיבלו הוונציאנים זכויות־יתר ורובע מגורים, בעוד שעד אז ישבו הזרים בגלטה, מעבר ל„קרן הזהב"; בעקבות ונציה קיבלו זאת גם ערי מסחר אחרות באיטליה, בגון ג׳נובה, פיזה ואמלפי. באחת ההתפרצויות נגד הזרים, ב 1182, נערך בהם טבח.

במסע הצלב הרביעי נכבשה ק׳ — לראשונה מאז היתה לבירת הקיסרות — בידי הצלבנים (13.4.1204; ע״ע מסעי הצלב, עמ׳ 1115/6) שהביאו לשואה הגדולה ביותר שפקדה אותה. אחרי 3 ימי הרג, אונס ושוד, שבהם נבזזו אוצרות העיר, נהיתה ק׳ לבירת הקיסרות הלאטינית, ואפטריארך לאטיני הוכתר בה. ב 1261 שוחררה העיר בידי מיכאל VIII (ע״ע) פלאולוגוס, האפטריארך האורתודוכסי הושב על כנו, הוונציאנים גורשו, ובני ג׳נובה, שסייעו בשחרור העיר, התיישבו בגלטה וקיבלו זכויות־יתר. נעשו מאמצים לשקם את העיר שהידלדלה בשלטון הלאטינים, אך היא לא שבה לימי זהרה, והקיסרות שק׳ היתה בירתה היתה צל חיוור של זו שלפני הכיבוש. מאמצע המאה ה 14 נלחצה ק׳ משני עבריה ע״י התורכים העת׳מאנים; ב 1402 וב 1422 היתה נצורה בידיהם. באפריל 1453 פתחו העת׳מאנים בהתקפתם האחרונה; תותחיהם — הגדולים והמשוכללים ביותר באותה עת — קרקרו את חומות העיר. ב 29.5.1453 פרצו לתוכה וטבחו בתושבים; ולמחרת נכנס לק׳ השלטאן מחמד II וב„האגיה סופיה", שנהיתה למסגד (איה סופיה), נערכה תפילה מוסלמית.

מחמד II, שעל כיבוש ק׳ כונה „הכובש" („פאתח"), קבע בה את בירת קיסרות העת׳מאנים. שוב חזרה ק׳ למעמדה כבירת קיסרות אדירה, ואולם בימי העת׳מאנים היה לה צביון רב־לאומי ורב־עדתי יותר מבימי הביזנטים. כשכבשו העת׳מאנים את „איסטנבול" (שיבוש של εἰς τὴν πολιν — „אל העיר"; התורכים קראו לה גם „סטמבול", ומחמד II כינה אותה, בהשאלה, אסלאמבול — שגשוג האסלאם) היתה אוכלוסייתה קטנה. מחמד יישב בעיר מוסלמים, יוונים וארמנים, מינה אפטריארך אורתודוכסי, אפטריארך ארמני ורב כולל („רב מנהיג") לעדה היהודית. ב 1477 היו בעיר כ 16,000 ראשי־משפחות, מהם 60% מוסלמים, 30% נוצרים ו 10% יהודים; ב 1535 היו בה 80,000 ראשי משפחות, באותם שיעורים.

מחמד II דאג לשוות לבירתו צביון מוסלמי בעיקרו. בבנותו בה מסגדים, מדרסות ובנייני ציבור אחרים, וכן ארמונות והרמונות, כגון טופקפי סראי שבנייתו החלה ב 1462. בימי סלימאן „המפואר" (ע״ע; 1520—1566) נבנו כמה ממבניה המפוארים ביותר, כגון מסגד סלימאניה, בידי הארדיכלים ממשפחת סנאן. „המסגד הכחול" שבנה השלטאן אחמד I (1609—1616) ו„ביתן בגדאד" (בגדאד קיוסק), לציון כיבוש בגדאד ב 1638, נחשבים אף הם השגים ארדיכליים ראשונים במעלה.

גם בימי הזוהר של הקיסרות היתה ק׳ מועדת לפורענות. יניצ׳רים (ע״ע), או המון שדרווישים הסיתוהו, חוללו בה מהומות. העיר סבלה גם מרעשים ומשריפות, ושקיעת הקיסרות פגעה בעיר שצרכה חלק נכבד מהמסים. במאה ה 17 קפאה אוכלוסייתה, ובהדרגה גדל בה שיעור הנוצרים עד ל 55% (בתהילת המאה ה 19) ושיעור המוסלמים ירד ל 38%. גם מעמדם בכלכלה ובמדינה היה נכבד, וליוונים פנריוטים — תושבי רובע פנר, שבו ישב האפטריארך — ניתנו משרות שלטון גבוהות, ובכלל זה משרות מושלים בוולכיה ומולדוויה. ב 1821, כשפרצה מלחמת העצמאות של יוון, נפגע מעמד הפנריוטים, והאפטריארך הוצא להורג. ב 1856 חזרו המוסלמים והיו רוב מוחלט — כ 60% מהתושבים.

במאה ה 19 היתה ק׳ מרכז למאמצי המודרניזציה, בה הוקמו מוסדות חינוך וארגון בנוסח אירופי וניכרו גם השפעות המערב בתחומי החברה והרוח. ב 1838 נבנה גשר ראשון על „קרן הזהב", ב 1871 נקשרה העיר במס״ב לאירופה, ב 1873 נכרתה מנהרה מפרה לגלטה, ובתחילת המאה ה 20 הונהגו תאורת חשמל, תחבורת חשמליות ומערכת טלפונים וביוב.

מימי יקטרינה II (ע״ע) שאפה רוסיה להשתלט על ק׳; גם היוונים, אחרי שזכו בעצמאות, ביקשו להחזיר לעצמם את בירתם ההיסטורית. במלחמת הבלקן הראשונה (ע״ע בלקן, מלחמות) הגיעו הבולגרים עד סמוך לעיר ועם כניעת תורכיה ב 1918 השתלטו על ק׳ כוחות בריטניה, צרפת ואיטליה. לעיר נהרו המוני פליטים שנמלטו מהמהפכה ברוסיה ומהמלחמה באנטוליה בין תורכיה ליוון (ע״ע, עמ׳ 484). בעקבות חתימת הסכם השלום בלוזאן פינו צבאות הכובשים את העיר (אוקט׳ 1923). ימים מספר אח״כ הועתקה הבירה לאנקרה. גם אחרי שחדלה להיות בירה המשיכה ק׳ לגדול, מכ 700

אלף תושׁ׳ ב 1927 לכמיליון וחצי ב 1965. היא היתה המקום היחיד בתורכיה שבו נשארו יוונים. אחרי חילופי האוכלוסין בין יוון לתורכיה, וכן נשאר בה האפטריארך האורתודוכסי. ב 1955 אירעו בה התפרצויות אנטי־יווניות חמורות, עקב הסבסוך בשאלת קפריסין (ע״ע, עמ׳ 1005).

D. A. Miller, *Imperial C.*, 1968; B. Lewis, *I. and the Civilization of the Ottoman Empire*, 1972[3]; H. Inalcik, *I.* (In: The Encycl. of Islam, New Ed., vol. IV, 63—64, pp. 224—248), 1973.

אה. א.

על תולדות היהודים בק׳ עד הכיבוש התורכי, ע״ע ביזנטיון, (ע״ע, היסטוריה).

ייתכן שיהודי ק׳ סייעו לכיבוש העת׳מאני של העיר, שכן בטבח הכללי שערכו הכובשים לא נפגעו היהודים כלל. עם הכיבוש ב 1453 העביר מחמד II יהודים מסאלוניקי, בולגריה, מקדוניה ואלבניה לק׳ במטרה לקדם את פיתוחה. מ 1453 היו בקהילה 3 קבוצות עיקריות: א) הרומאניוטים, בני ק׳ מתקופת הביזנטים, שמסרתם שאבה מהמנהג וההלכה של א״י; ב) האשכנזים והאיטלקים; ג) הקהילה הקראית המפותחת והעשירה בעלת יחסים טובים עם הרבניים, שגם לימדו את בניהם תורה. שכונת הקראים נוסדה סמוך לנמל אֲמינוֹני, והיתה במשך הזמן למרכז הקראי של ק׳. יישובם של היהודים התרכז במספר שכונות מעורבות, בעיקר לאורך חופי „קרן הזהב״, ובאזורי בלט ואורטאקוי. ויחדיו היוו כולן קהילה אחידה מבחינה דתית־מינהלית בעלת אוטונומיה רחבה („מילת״). נציגה הראשון היה רבה של ק׳ בזמן הכיבוש, ר׳ משה קפסלי (ע״ע), ואחריו — ר׳ אליהו מזרחי.

גלי התיישבות משמעותיים של יהודים אשכנזים הגיעו לק׳ מיד לאחר הכיבוש העת׳מאני, מהונגריה, אוסטריה ובוואריה, מחמת הרדיפות והלחץ באשכנז מחד, תסיסות משיחיות עזות — בעקבות חורבן ביזנטיון — מאידך, ובעקבות קול הקורא של ר׳ יצחק צרפתי ליהודי אשכנז לבוא ולהתיישב בתורכיה. קוימו קשרים בין יהודי פולניה ליהודי הקיסרות העת׳מאנית, בקווי הסחר היבשתי שקשר בין נמלי הים השחור לנמלי הצפון. האשכנזים התארגנו כקהילה עצמאית, ורק לאחר זמן רב התערבו ביהודי הארץ.

עיקר היישוב הספרדי נוסד בעקבות הגירושים מספרד (1492) ומפורטוגל (1496). השלטונות העת׳מאניים עודדו ביותר את הגירת המגורשים לממלכתם (ע״ע תורכיה, יהודים) — ובין הבאים לק׳ היו ת״ח ידועי שם, כר׳ יצחק אבן לב, ר׳ יוסף טיטצק, הרבנים דוד ובנו יעקב תם למשפחת יחיא (ע׳ ערכיהם), ר׳ יצחק קארו, שלמה עטיא ורבים אחרים שהקימו ישיבות לצד ישיבת הרומאניוטים הוותיקה שבראשה עמד ר׳ אליהו מזרחי. המהגרים שמרו על ייחודם והתארגנו בקהילות עצמאיות כבארץ מוצאם, כגון: ק״ק קורדובה, ק״ק מאיור, ק״ק גרוש, ק״ק גראנאדה, ק״ק אראגון, ק״ק ציציליה ועוד. באמצע המאה ה 16 חיו בק׳ כ 50,000 יהודים — אפשר הריכוז היהודי הגדול בעולם אז — מאורגנים בכ 30 „קהליס״, ולהם יזרגון־גג בשם „הוועד הכולל של הקהילות״. בראשית המאה ה 16 הונח היסוד לדפוס העברי בק׳ — שהיה הדפוס הראשון במזרח התיכון כולו — עם הדפסתו של ס׳ הטורים ב 1504 (ואפשר שנדפס כבר בשנת 1494), ומאז היתה ק׳ ממרכזי הדפוס העברי החשובים בעולם. במרוצת הזמן נטלה הקהילה הספרדית את ההֶגֶ־מוניה, כתוצאה מגדלה ומרמתה הכלכלית והתרבותית, והדבר בא לידי ביטוי גם בפולמוסים ההלכתיים הרבים בין הרומאַניוטים לספרדים, בהם נפלה ההכרעה בד״כ לצד הספרדים. הספרדים שהיו רוב מניינה ורוב בניינה של האוכלוסיה, הטמיעו בתוכם, במרוצת הזמן, את הרומאניוטים ואת יתר העדות. מבין חכמי ההלכה הגדולים בק׳ במחצית השניה של המאה ה 16 ייזכר הרב אליהו אבן חיים (ע״ע), בעל שו״ת ראנ״ח, ור׳ יוסף בן לב, בעל שו״ת מהריב״ל, שהיה ראש ישיבת הגבירה (דונה גרציה נשיא). בסוף ימי ר׳ אליהו מזרחי נוסדה משרת ה„קהיה״ (מתורכ׳ — קיאהיה) — שתדלן, שטיפל בהעמקת הקשרים עם השלטונות. ראשון השתדלנים היה ר׳ שאלתיאל, שפעל רבות בחצר השלטאן. לאחר מות הרב אליהו מזרחי ב 1525 בוטלה משרת הרב הכולל, משום שהספרדים תבעוה לעצמם. משרת הקהיה (קהיליק) נתבטלה בתחילת המאה ה 17.

המשפחות הבולטות במאה ה 16 היו: המון (ע״ע), שבניה עסקו ברפואה בחצר השלטאן, מנדס ונשיא (ע׳ ערכיהם), שהשפיעו הרבה בחצר המלכות וקשריהן אלה הביאו להן את הזכיון לבניינה של טבריה (ע״ע). תקופת הפריחה חלה במשך כל המאה ה 16. בה היתה רמתה התרבותית של קהילת ק׳ מנקודות השיא של תרבות ישראל ביה״ב בכלל, ובארצות המזרח בפרט. פעילות יוצרת, אינטנסיווית ופורה ביותר נתקיימה בכל תחומי תרבות ישראל — הלכה, פרשנות, שירה, דקדוק, קבלה וכד׳. מחכמי ק׳ במאה ה 16, יצוינו במיוחד יהודה בן בולט, שלמה אלמולי (ע״ע), ר׳ שמואל יפה אשכנזי, מפרש המדרשים, שהיה רב קהל האשכנזים, ר׳ יהושע צונצין, בעל שו״ת נחלה ליהושע, שהיה רב קהל האיטלקים, ר׳ אליהו בר׳ בנימין הלוי, בעל שו״ת זקן אהרון, ר׳ אליהו גאלמידי, רב הרומאניוטים, שהדפיס את מחזור „בני רומאניאה״, ר׳ יחיאל באסן, ר׳ יוסף בר׳ משה טרני (ע״ע [3]), בעל שו״ת מהרי״ט, ור׳ משה בנבנישתי (ע״ע).

במאה ה 17 החלה שקיעת הקהילה, עם ירידת מעמדה של הקיסרות העת׳מאנית. בפרעות ת״ח/ט מלאו שוקי ק׳ שבויים יהודים מאוקראינה, ואלפים נפדו ע״י יהודי הקהילה. ימי שבתי צבי (ע״ע) הביאו לפילוג הקהילה. ב 1666 הגיע ש״צ לק׳, הוסגר ע״י מתנגדיו לשלטונות, ואוהדיו נרדפו. בק׳ גם הוכרז חרם נגד השבתאי נחמיה חיון (ע״ע). מגדולי ק׳ ואיזמיר בתקופה זו יש לציין את הרב חיים בנבנישתי (ע״ע). ב 1740 נשרפה השכונה היהודית העתיקה ב„קרן הזהב״, ושוב לא הורשו היהודים לבנותה. הם התיישבו בשכונות מוסלמיות, בעיקר בגלטה, אורטאקוי ואיסקידר, ובכך בוטל מבנה ה„קהילות״ הישן. למרות היחס הטוב והאוהד בד״כ של השלטאנים והקיסרות גם ליהודי ק׳, היו גם תקופות קצרות של לחץ, אפליות, גזירות ורדיפות.

ב 1727 קיבלו על עצמם „פקידי א״י״ בק׳ לפעול לחילוץ יהודי ירושלים מעול החובות שאיים אז למוטט את קהילתם. לצורך זה הטילו מס שבועי קצוב על כל קהילות תורכיה, ומאוחר יותר — על כל ארצות המזרח ואיטליה. בעקבות זאת, ובגלל מעמדם של חכמי ק׳, נכפפה א״י במאה ה 18 למרותם המוחלטת של „פקידי ק׳״. דרך ק׳ עברו כספי א״י גם ממזרח אירופה, ובה אושרו איגרות שליחי א״י ושליחותם. כן הוקמו בק׳ חברות למימון מוסדות תורה וחסד שפעלו בא״י.

במאה ה 18/19 חלה ירידה חָמרית ורוחנית בקרב יהדות תורכיה. בתקופה זו נדפסו בק׳ ספרים רבים בלדינו (ע״ע) ובספרדית, והחשוב בהם הוא הספר „מעם לועז״ לר׳ יעקב כולי (ע״ע). מקום מרכזי בהתפתחות ספרות הלדינו בק׳ תפס אברהם אסא (ע״ע). המשפחות הבולטות במאה ה 18 היו נבון, רוזאניס וקמחי, ומביניהן יצאו ראשי ישיבות, רבנים ודיינים. עם הנהגת הקהילה נמנו בנקאים שהלוו כספים לְיֶנִיצֶ׳רים. בשנת 1836 נוסדה משרת ה„חכם באשי״, שהיתה הסמכות הדתית העליונה לכל יהודי האימפריה, ומקום מושבו היה בק׳; ראשון נתמנה ר׳ אברהם הלוי (ע״ע). בעקבות הרפורמות (ה„טאנזימאת״) בחוקה של השלטאן עבדול מג׳יד (1861—1876), שנועדו לקדם שוויון־זכויות בין־דתי, החלה לעלות הנהגה חילונית לקהילה, ואז הוקם בי״ס מודרני ע״י אברהם דה קמונדו, מנהיגה החילוני של הקהילה. נוסד גם „ועד פקידים״, שהיה מורכב מעשירי הקהילה וממשכילים בהנהגתו של קמונדו. עליית כוחה של ההנהגה החילונית הביאה לחיכוכים חריפים בקהילה. בשנת 1864 הוצא צו שקבע את סדרי הנהגת הקהילות בקיסרות, וב 1865 נקבעו מוסדות

הקהילה בחוק. בראש הקהילה עמדו החכם באשי ושתי מועצות: חילונית ודתית.

עם הקמת הרפובליקה התורכית ב 1923 נתבטלה שיטת המילת ועמה נתבטלה גם האוטונומיה הקהילתית. הקהילות חדלו לגבות מסים, ומוסדותיהן הפכו וולונטאריים. שפת החינוך היתה תורכית, והשלטון אסר על התקשרות עם ארגונים מחוץ לתורכיה, ומכל אלה סבלו ביותר יהודי ק׳, שקשריהם עם הציונות ועם ארגונים יהודיים אחרים כמעט נותקו. ב 1932 הופרדה הדת מהמדינה ונאסר על הוראת הדת בבתה״ס. ב 1949 התיר החוק מידה של אוטונומיה פנימית לקהילות בתורכיה, ומאז שופר מצב החינוך היהודי בק׳, ושוב חזר ממסגרת בתהכ״נ אל בתה״ס. גברה גם השפעתם של מוסדות כי״ח, וחלקם של היהודים בין נושאי התפקידים האקדמיים היה ניכר יותר בק׳. בראשית שנות ה 20 היו בה כ 100,000 יהודים; ב 1948 — כ 55,000 יהודים; בעקבות עליה לישראל ירד מספרם, ובמפקד 1965 מנו 30,831. היהודים גרים כיום ב 7 מרבעי ק׳, והם בוחרים בנציגיהם המהווים את מועצת יהודי ק׳. חברי המועצה, ביניהם אשכנזים מעטים, בוחרים מתוכם בנשיא המועצה. לכל עדה יש רב משלה. ב 1970 היו ברשות קהילת ק׳ בי״ח, בית־יתומים, 3 בת״ס יהודיים ובי״ם תיכון, שבהם למדו (1966) כ 1,000 תלמידים.

ש. רוזאניס, ד״י בתוגרמה, א׳—ו׳, תרס״ח—תש״ה; א. עובדיה, ר׳ אליהו מזרחי (בתוך: כתבים נבחרים, א׳), תש״ב; ב. רות, בית נשיא, תש״ג; א. יערי, שלוחי א״י (מפתח בערכו), תשי״א; הנ״ל, הדפוס העברי בק׳, תשכ״ז; י. ר. מולכו, לקורות קהילות ק׳ ואזמיר (אוצר יהודי ספרד, י׳), תשכ״ז/ח; ג. שלום, שבתי צבי, א׳—ב׳ (מפתח בערכו), תשס״ו; י. רופא, חברת חסד של בעלי הסירות בק׳ (ספונות, י׳), תשכ״ו; מ. בניהו, רבי שמואל יפה אשכנזי (תרביץ, מ״ב), תשל״ג; י. גלר, קיומם הכלכלי של הישיבות ות״ת בקיסרות העות׳מאנית במאה ה 16 ובמחצית הראשונה במאה ה 17 (ממזרח וממערב, א׳), תשל״ד; A. Galante, *Les Juifs de C. sous Byzance*, 1940; id., *Histoire des Juifs d'Istanbul*, I–II, 1941/2; U. Heyd, *The Jewish Communities of Istanbul* (Oriens, VI), 1953; R. Matran, *Istanbul dans le seconde moitie du XVII[e] siecle*, 1962; D. Jacoby, *Les Quartiers juifs de C. a l'epoque byzantine* (Byzantion, XXXVII), 1967; H. Z. Hirschberg, *The Oriental Jewish Communities* (in: A. J. Arbery [ed.], Religion in the Middle East, I), 1969; A. K. Offenberg, *The First Printed Book Produced at C.* (Studia Rosenthaliana, III), 1969.

יע. גל. - אב. ח.

קושי, אוגיסטן לואי — Augustin Louis Cauchy — (1789—1857), צרפתי, מגדולי המתמטיקאים במאה ה 19. משסיים את לימודיו הטכניים בפריס עבד במהנדס בשרבור והתפרסם במחקריו המתמטיים. ב 1813 חזר לפריס, ובהשפעת המתמטיקאים לגרנז׳ ולפלס התמסר לחקר המתמטיקה. מ 1816 כיהן כפרופסור בפקולטה למדעים בביה״ס הפוליטכני (ע״ע פריס, עמ׳ 236) וב College de France, ואותה שנה נתמנה לחבר האקדמיה למדעים. אחרי מהפכת יולי 1830 גלה ק׳ מרצונו לטורינו ואח״כ לפראג. ב 1838 חזר לפריס, ואולם רק בתקופת הרפובליקה של 1848 חודש מינויו כפרופסור בפקולטה למדעים. ק׳ היה חבר ב„אגודה המלכותית״ ובמספר רב של אקדמיות למדעים.

ק׳ פרסם 789 מאמרים על מחקריו בתחומים השונים של המתמטיקה והמדע השימושי. באופטיקה פיתח, מבחינה מתמטית, את תורת־הגלים של פרנל (ע״ע). באסטרונומיה תרם לשיפור שיטות החישוב, ובמכניקה נמנה עם מייסדי התורה המתמטית של האלסטיות. אולם עיקר גדולתו בתגליותיו במתמטיקה הטהורה. ק׳ היה מהראשונים שהחדירו לתחום זה את ההקפדה על הדיוק והיה ממניחי היסוד לאנליזה המתמטית המודרנית. ק׳ נתן לראשונה הגדרה ברורה ומדויקת של מושג הגבול (ע״ע) ובאמצעותו הגדיר את המושגים היסודיים של החשבון האינפיניטסימלי (ע״ע; וע״ע טורים). כן הוכיח משפטים רבים בתורה זו ובנה אותה בצורתה המקובלת כיום. למחקריו היתה השפעה מכרעת על התפתחותה של תורת הפונקציות המרוכבות (ע״ע פונקציות, עמ׳ 477/8). בתורת המשוואות הדיפרנ־ציליות (ע״ע) הוכיח ק׳ את משפטי הקיום היסודיים, קבע שיטת אינטגרציה של משוואות חלקיות מסדר ראשון וניסח את אחת הבעיות החשובות בתורה זו („הבעיה של ק׳״) (ע״ע ליפשיץ, רודולף).

ק׳ תרם גם לתחומי הגאומטריה ותורת־המספרים. בזכות מחקריו באלגברה על חבורת התמורות (ע״ע חבורה) נמנה ק׳ עם בוני תורת החבורות הסופיות. כל כתביו י״ל בשנים 1882—1958 ב Oeuvres Completes.

E. T. Bell, *Men of Mathematics*, 1937; C. A. Valson, *La Vie et les travaux du baron C.*, I–II, 1970[2].

ד. מ.

קושינג, הרוי — Harvey Cushing — (1869—1939), מנתח וחוקר אמריקני, מגדולי מנתחי המוח ומחלוצי הנוירוכירורגיה המודרנית. ק׳ היה בן הדור הרביעי במשפחת רופאים. ב 1891 סיים את לימודיו באוניברסיטת ייל, וב 1895 — בהרווארד. לאחר 4 שנות עבודה בביה״ח „ג׳ונז הופקינז״, נסע לשוויץ ואח״כ לאנגליה, שם עבד במחיצת קוכר ושרינגטון. בשנים 1912—1932 היה פרופסור לכירורגיה בביה״ס לרפואה של הרווארד וכיהן כמנתח ראשי בביה״ח ע״ש פיטר בנט בריגם (Peter Bent Brigham). בשנים 1933—1937 שימש פרופסור לנוירולוגיה בייל. בראשית דרכו כמנתח למד גם פיסיולוגיה, ביוכימיה ובקטריולוגיה, ואחד מהשגיו הראשונים היה פיתוח שיטה לאלחוש (הרדמה) מקומי שיושמה בניתוחי כריתת גפיים והחזרת בקעים (הרניה). אח״כ עמד על ההבטים הניתוחיים והטיפוליים במקרים של התנקבות (פרפורציה) המעי המופיעה כסיבוך של מחלת המלריה (ע״ע). ק׳ התעניין גם בכירורגיית הלב ובית־החזה וערך כמה ניתוחים נסיוניים לתיקון פגמים במסתמי־הלב של כלבים. כבר אז הצביע בכתביו על חשיבותה העתידית של הכירורגיה כאמצעי לתיקון פגמי־לב, נולדים ונרכשים. בהיותו בשוויץ בדק את היחס שבין לחץ־הדם לבין לחץ הנוזל המוחי־שדרתי (cerebrospinal fluid). בנסיון קלאסי בכלבים עלה בידו להדגים, כי כשעולה לחצו של הנוזל המוחי־שדרתי חלה האטה בקצב הלב, הנובעת מהחזר העובר דרך העצב התועה (ואגוס). ב 1925 פיתח שיטה חשמלית לעצירת שטפי־דם (ע״ע דמם, עמ׳ 810). ממצאים אלה ואחרים סללו את דרכו של ק׳ לקראת ניתוחי־מוח מורכבים יותר (ע״ע כירורגיה, עמ׳ 803). ב 1912 פרסם עבודה שהתבססה על 50 מחוליו ובה תיאר את השפעתה של בלוטת יותרת־המוח על הגוף במצבים של תת־פעילות או פעילות־יתר של בלוטה זו (ע״ע הפרשה פנימית, עמ׳ 121). ב 1932 עמד על ההסתמנות הקלינית המגוונת המופיעה בעקבות גידול שפיר של יותרת־המוח (אדנומה בזופילית) הגורם לפעילות־יתר של יותרת־הבליה (ע״ע, עמ׳ 514); מחלה זו נקראת על־שמו מחלת ק׳. ק׳ הצליח למיין ביתר בחירות ופירוט את סוגי הגידולים השונים ולאפיינם הן מן הצד הפתולוגי והן מן הצד הקליני. תוצאות מחקריו סוכמו ב 330 ספרים ומאמרים. הוא זכה להערכה בי״ל נרחבת. 9 תארי־כבוד הוענקו לו מטעם מוסדות־השכלה ידועים באה״ב ועוד 13 — מטעם אוניברסיטאות באירופה. ספרו הביוגרפי The Life of Sir William Osler („חייו של סר ויליאם אוסלר״) זיכה אותו בפרס פוליצר.

The H. C. Society, *A Bibliography of the Writings of H. C.*, 1939; J. F. Fulton, *H. C., A Biography*, 1946; E. H. Thomson, *H. C.*, 1950.

יו. מי.

קושיצה (Kosice, הונג׳ Kassa, גרמ׳ Kaschau), בירת חבל סלובקיה המזרחית, צ׳כוסלובקיה; 163,540 תוש׳ (1973).

ק׳ שוכנת על גדתו המערבית של הנהר הרנד (יובל הטיסה [ע״ע]), בצומת מס״ב וכבישים, והיא מרכז מסחרי ותעשייתי לסביבתה החקלאית. ענפי התעשיה העיקריים הם: ייצור מכונות, טכסטיל ומזון. עקב תיעושה — בעיקר, הקמת מפעל ברזל בסביבתה —

הוכפלה אוכלוסיית העיר תוך 10 שנים (ב 1961 — 79,350 תוש׳). — בק׳ אוניברסיטה (4,520 תלמידים ב 1974/5), מכללה לטכנולוגיה ומכוני מדע ומחקר. במרכז העיר מבנים מיה״ב; בהם קתדרלה בסגנון גותי (המאה ה 14).

היסטוריה. ק׳ נזכרת לראשונה ב 1249, ונראה שהוקמה ע״י כורים גרמנים. ב 1347 קיבלה מעמד של עיר חפשית הונגרית ורשות לסחור עם פולניה ורוסיה. ב„הסכם ק׳" מ 1374 (ע״ע פולניה, עמ׳ 413/4) העניק מלך פולניה והונגריה ליויש I (ע״ע), זכויות מפליגות לאצולה הפולנית. במלחמות־הדת של המאות ה 16—17 הפכה מעוז פרוטסטנטי, ואיבדה בהדרגה את צביונה הגרמני. אחרי מלה״ע I (1919) נמסרה לצ׳כוסלובקיה, אע״פ שרוב תושביה היו הונגרים. בשנים 1938—1945 היתה שוב בידי הונגריה, ואח״כ הוחזרה לצ׳כו־סלובקיה.

יהודים. לבני משפחת מנדל (ע״ע) היו קשרים פיננסיים עם ק׳ ב 1484. ב 1524 נתמנה יהודי ושמו יצחק למנהל המטבעה בעיר. מאז אין יהודים נזכרים עד המחצית הראשונה של המאה ה 19. בסביבת ק׳ חיו יהודים במאות ה 17/18, וגלי ההתיישבות הראשונים בק׳ יצאו משם. ב 1843 אישרו השלטונות את תקנון הקהילה. ביכ״נ, שעוד עמד על תילו ב 1972, נזכר ב 1843. ב 1860 הביאה מסה״ב להתפתחות כלכלית רבה, שבה נטלו היהודים חלק נכבד. ב 1869 היו בק׳ 2,178 יהודים (10% מכלל האוכלוסיה), ב 1910 — 6,723 (15%) וב 1938 — 12,000 (20.6%).

ב 1866 הוקם בק׳ ביכ״נ חדש, „נאולוגי", וב 1871, לאחר מחלוקת חריפה, התארגנה קהילה אורתודוכסית נפרדת, שהקימה ביכ״נ משלה ב 1881. ב 1927 הקימו שתי הקהילות בתכ״נ נוספים. ביה״ס הוקם לראשונה ב 1868. פעילות ציונית מאורגנת היתה בק׳ מאז הופעתו של הרצל ועד לאחר מלה״ע II. עמנואל אנטן, מרבני הקהילה הנאו־לוגית, פרסם סדרת מחקרים לחקר תולדות יהודי ק׳ (ר׳ ביבל׳).

במלה״ע I נודעה ק׳ בסיוע שהגישה לפליטים שהגיעו אליה מגליציה, ובמלה״ע II — לפליטי פולניה וסלובקיה. עם סיפוחה להונגריה ב 1938 החלו רדיפות היהודים, שנמשכו עד גירושם לאושוויץ ב 1944. לאחר המלחמה הקימו החוזרים את מוסדות הקהילה, אך רובם עלו אח״כ לא״י. ב 1972 חיו בק׳ יהודים מועטים בלבד.

פנקס הקהילות, 38—42, תשכ״ג; E. Enten, *Zur Gesch. der Juden in K.* (Zeitschrift für die Gesch. der Juden in der Tschechoslowakei, II), 1931/2; S. Scheiber, *Heber kódexmaradványok magyarországi kötéstáblákban*, 13—19, 1969.

יה. מ.

קושצ׳ושקו, טדאוש אנדז׳י בונוונטורה — Tadeusz Andrzej Bonawentura Kosciuszko

(1746—1817), מדינאי ומצביא פולני; בן למשפחת אצולה זעירה מאזורי הספר המזרחי של פולניה. ק׳ היה מהתלמידים הראשונים בביה״ס לקצינים שיסד המלך סטניסלו II (ע״ע) פוניטובסקי, שאף סייע לק׳ להשתלם בפריס. ב 1776 יצא ק׳ לאמריקה והצטרף ללוחמי־העצמאות נגד בריטניה. כמומחה לביצורים עסק בהגנת ערים ותכנן את מבצר וסט־פוינט; כן השתתף בקרב סראטוגה (ע״ע אה״ב, עמ׳ 164). הקונגרס של אה״ב העניק לק׳ אזרחות, דרגת בריגדיר־גנרל, גמלה לכל ימי חייו ושטחי קרקע ניכרים.

ב 1784 חזר ק׳ לפולניה וב 1789 הצטרף לצבא. הוא לחם בשורות מגיני חוקת ה 3 במאי 1791 (ע״ע פולניה, עמ׳ 420) בקרב דובינקה (1792). כשהצטרף המלך לאנשי טארגוביצה הפרו־רוסיים, שק׳ ראה בהם בוגדים, התפטרו הוא ואחרים מהצבא. ב 1793 יצא לפריס כדי להשיג עזרה מצרפת המהפכנית; זו העניקה לו אמנם אזרחות כבוד אך לא תמיכה ממשית.

כשמרד הצבא הפולני נגד נסיון ה„סים" לצמצמו חזר ק׳ לארצו והועמד בראש הצבא המורד. בהמון־עם, בכיכר המרכזית של קרקוב, נשבע אמונים לפולניה והכריז מלחמה על אויביה (24.3.1794) ועל עצמו כדיקטטור. ב 4.4 הביס צבא רוסי ליד רצלוויצה. ק׳ ייחס חשיבות רבה להצטרפות המוני האיכרים למאבק העצמאות של פולניה, וב 6.5 פרסם מינשר שהיקנה לאיכרים חירות אישית והפחית ב 50% את עבודות האנגריה. עם־זאת הסתייג בתקיפות מהמהומות שפרצו בוורשה, שבהן הוצאו־להורג, בהשראת הז׳קובינים הפולנים, אנשים שנחשדו בבגידה. לאחר תבוסת הפולנים בשצ׳קוצ׳יני וכיבוש קרקוב בידי הפרוסים הגן ק׳ בהצלחה על ורשה נגד כוחות עודפים של רוסים ופרוסים, אולם בקרב מאצ׳יוביצה (10.10.94) נפצע ונפל בשבי הרוסים. בזאת הוכרע גורל המרד ופולניה חולקה בשלישית.

ב 1796 שוחרר ק׳ ויצא לאה״ב, וב 1798 השתכן בצרפת בקרבת ורסאי. הוא סייע להקמת הלגיון הפולני, אך התייחס באי־אמון לכוונות נפוליון כלפי פולניה ודחה הצעות לשיתוף־פעולה אתו. ק׳ תמך בתכניותיו של צ׳רטוריסקי (ע״ע), וב 1814 נפגש בפריס עם הצאר אלכסנדר I. ק׳ לא בא לקונגרס וינה. הוא מת בשוויץ ונקבר בכבוד רב בקתדרלה של קרקוב, בין גדולי ארצו. המוני־העם שהערי־צוהו הקימו תל לכבודו בקרבת קרקוב. ק׳ היה לסמל לשאיפת העצמאות של פולניה. על־שמו נקראים הגבוה בהרי אוסטרליה (2,230 מ׳), המתנשא באלפים האוסטרליים, במדינת ניו סאות וילז (ע״ע), ועיירה (7,270 תוש׳) במרכז מדינת מיסיסיפי (ע״ע), אה״ב.

M. Haiman, *K. in the American Revolution*, 1943; id., *K., Leader and Exile*, 1946; A. Whitridge, *K.: Polish Champion of American Independence* (History Today, XXV, 7), 1975.

מ. ז׳.

קזאין

(casein), המרכיב החלבוני העיקרי שבחלב. מבחינה כימית הק׳ הוא פוספופרוטאין (ע״ע פרוטאינים). חלב פרה מכיל כ 3% ק׳ בצורת תמיסה קולואידית (ע״ע קולואידים).

החמצת החלב ע״י הוספת חומצות (או בהשפעת חומצת־החלב הנוצרת עקב פעולת בקטריות על החלב) גורמת לשקיעת הק׳ בצורת גוש המכיל מים וגם את רוב השומן שבחלב; מחומר זה מכינים גבינות בשיטות שונות. ניתן להקריש את הק׳ מהחלב גם באמצעות אנזימים, כגון רנין, וכן אנזימים מפרקי־חלבון, כגון פפסין וכימו־טריפסין. ק׳ נקי הוא אבקה לבנה חסרת טעם וריח, המתקבלת מחלב רזה לאחר הפרדת השומן מיתר מרכיבי החלב. נוסף על שימושו העיקרי כמאכל, משמש הק׳ כחומר־מוצא חשוב בתעשיית הצבעים, כן משתמשים בק׳ בתעשיית דבקים, עץ־לבוד, עורות, נייר, לינולאום, אריגים ועוד.

חק׳ הגלמי המתקבל כנ״ל אינו חלבון אחיד וניתן להפריד ממנו לפחות 3 חלבונים שונים: α-, β- ו γ ק׳. הם שונים זה־מזה בתכונותיהם האלקטרופורטיות, במתכונת הזרחן ובהרכב החומצות האמיניות. הק׳ מכיל את כל החומצות האמיניות החיוניות. — וע״ע חלב, עמ׳ 420.

קזואיסטיקה

(מלאט׳ casus — מקרה), פלפלנות. במובן הרחב, ק׳ היא שיטה המתאימה עקרונות כלליים ומופשטים לעובדות פרטיות, ובתור שכזו אפשר לדבר על ק׳ מיוחדת למשפט הקנוני (ע״ע) והאזרחי, שהיא חלק מחכמת המשפט (jurisprudence).

בנצרות במיוחד מציינת הק׳ אותו החלק מהתאולוגיה של המוסר (Theologia moralis) העוסקת בהחלת החוקים הכלליים של המוסר הנוצרי על מקרים פרטיים. תפקיד הק׳ לגשר בין המושגים הכלליים והמובנים בניסוחם המופשט ובין הפעולה הפרטית, הקונ־קרטית והבודדת שלפעמים קשה לנתחה ולמיינה בשל מורכבותה. לתכלית זו מנצלת הק׳ את העקרונות שכבר עברו את תהליך הפרטי־קולריזציה ולפיכך קל־יותר להתאימם ולהחילם על מקרים בודדים. אע״פ שבמידה רבה הק׳ עוסקת בפרטים, אין היא בעלת ערך לפרט בלבד אלא לכל אדם הנתון בנסיבות דומות, כלו׳, היא מגדירה כיצד על האדם לנהוג בתנאים נתונים ומהי מידת החפות או האשמה שיש לפעולה אנושית. אגב תהליך הליבון והבירור המוסרי מטפלת הק׳

בעקרונות הבסיסיים של דרך ההתנהגות הנוצרית ומדגישה את האידאל הנוצרי במישורים שונים של חיי הפרט, המשפחה והחברה. מקובל להבחין בין ק' הבוחנת מעשים שנעשו בעבר ובין ק' המתייחסת לעתיד, לפעולות שטרם נעשו. בכל מקרה אין הק' משחררת את מצפון האדם מאחריות למעשיו, ולכל־היותר היא עוזרת לו להכיר מדוע פתרון מסוים הוא הכרחי או טוב־יותר ומסייעת בידו להכריע.

ראשית הק' הנוצרית בברית החדשה, באותם הפרקים שעניינם התאמת אורח־החיים למציאות הנתונה (לוקס XX, 20—26; VI, 7; מרקוס II, 23—28). יישום האידאל הנוצרי בעולם האלילי העלה בעיות מצפוניות שונות שדרשו פתרון, ופאולוס (ע"ע) עצמו הכריע בכמה מהן, בעיקר בנוגע לאכילת קרבנות, עבודת־כפיים ועוד. הבטים קזואיסטיים דומים מצויים גם בכתבי אבות־הכנסיה, ובייחוד אצל אוריגינס, קלמנס מאלכסנדריה ואוגוסטינוס (ע' ערכיהם), שנזקקו לבעיות שונות כגון השירות הצבאי, רדיפות הנוצרים, השקר, הלבוש ובעיית השבת.

שאלות החטא, התשובה והכפרה העסיקו את הכנסיה והוגיה באופן־מיוחד ובמאות ה7—12 הצמיחו ספרות עניפה של „ספרי תשובה" (Libri poenitentiales). במאה ה13 הומרו ספרים אלה בחיבורו של רימונדוס מפניפורטה (ע"ע) Summa de poenitentia, שנודע גם בשם Summa casuum („סיכום ההלכות"). החיבור תפס מקום נכבד לצד Liber sententiarum („ספר הפסקים") של פטרוס לומברדוס (ע"ע), שרב חלקו בגיבוש התאולוגיה הסכולאסטית (ע"ע סכולסטיקה) והמוסרית. תקופת־הזוהר של הק' היו המאות ה16—17. הפעילות התחיקתית העניפה של ועידת טרנטו (ע"ע) בתגובה לרפורמציה, נתנה תנופה רבה לק', שתוצאתה המובהקת היתה Institutiones theologiae moralis („תקנות התאולוגיה המוסרית"). ספר־עזר זה שנועד בין־היתר לשפר את חינוכם הדתי והתאולוגי של כוהני־הדת הקתולים, השלים את ההבט המעשי בהכשרת הרועים הרוחניים, שהשיטות התאולוגיות הגדולות לא נזקקו לו. תנופה זו, שבלטו בה גם הישועים (ע"ע) בתרומתם לספרות־המוסר, נפסקה בעקבות פולמוס הינסניסטים (ע"ע ינסן; ינסניזם). באמצע המאה ה18 הפכה הק' מטרה לביקורת הריפה, בייחוד מצד פסקל (ע"ע), שהוקיע את גמישותה המופרזת שגבלה ברפיון מוסרי, ושם־גנאי דבק בה מאז. בימינו שוב אין מבקרי הק' מאשימים אותה ברפיון, כבימי פסקל, אלא בנטיה לחומרה. חסידי המוסר הנסיבתי (situational morality) מבקשים לשחרר את התאולוגיה המוסרית מפלפול חק', שתחומה הבלבדי, לדעתם, הוא החוק. הם טוענים שחק' מביאה עמה לתחום המוסר אווירה יותר־מדי משפטית (וע"ע מוסר, עמ' 615/8; מוסר, ספרות ה־, עמ' 625/6; אפולוגטיקה).

J. Vialatoux, *Reflexions sur les idees de c. et de loi morale* (In: Memorial J. Chaine), 1950; R. Egenter, *K. als christliche Situationsethik* (Münchener Theologische Zeitschrift I, 4), 1950; M. Reding, *Situationsethik, K. und Ethos der Nachfolge* (Gloria Dei VI), 1951; E. Hamel, *Valeur et limites de la c.* (Sciences ecclesiastiques, XI), 1959.

צ. בר.

קזואריים, קסוורים

קזואריים, קסוורים (Casuariformes), סדרת עופות־קרקע חסרי כושר־תעופה, הדומים בצורתם ליענים (ע"ע יען) אך קטנים מהם. הק" כוללים שתי משפחות: 1) אמו (ע"ע; ור' שם ציור). 2) קזואריים (Casuariidae), כוללת סוג אחד ובו 3 מינים, החיים בגינאה החדשה, בצפון־מזרח אוסטרליה ובאיים הסמוכים. תפוצה גאוגרפית מקוטעת זו והעדר כושר־תעופה הביא להתפצלותם לכ20 תת־מינים. הק' C. uniappendiculatus, החי בגינאה, הוא העוף השני־בגדלו לאחר היען. גבהו 1.80 מ' ומשקלו עד 85 ק"ג. לרגלי הק' 3 אצבעות. הנוצות סרוקות־מצויצות וצבען שחור מבהיק. מאברות־התעופה נותר רק קולמוס שיפודי, ולכנפים המנוונות צורת קלשון. על הראש כרבולת גרמית גבוהה והמקור פחוס־צדדים (ור' תמ' צבעונית, כרך כ"ו, עמ' 760—761). לצווארם הקרח גדילים וקיפולי־עור בצבעים עזים: אדום, כחול, צהוב או לבן, האפייניים לכל תת־מין. הם ניזונים מצמחים, מפירות ומבע"ח קטנים. הנקבה מטילה כ12 ביצים גדולות, שמשקל כל אחת כ650 ג'. קליפת הביצה ירוקה ומחוספסת — בדומה לאבוקדו. הזכר דוגר 50—55 יום והאפרוחים עוזבי־קן. בניגוד לשאר העופות הגדולים חסרי־הקדין החיים בנוף פתוח, שוכנים הק' ביערות עבותים, ומסוגלים לפלס דרכם בזריזות בסבך, ואף לשחות היטב. נוצותיהם משמשות את הילידים לקישוט וכמטבע. ב1968 היה ק' מבוגר שווה־ערך ל8 חזירים או לאשה אחת.

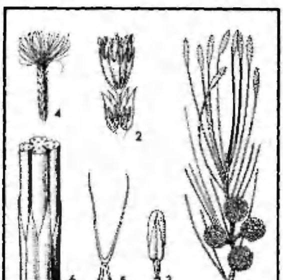
בערבות אמריקה־הדרומית חי עוף־קרקע גדול, הנגדו (rhea), שהוא אקוויוולנט־אקולוגי, הדומה ליען האפריקני ולאמו האוסטרלי, אך שייך לסדרה שונה — Rheiformes (דוגמה להתפתחות דומה [קונוורגנטית]). מזונו העיקרי: ניצנים, ירק עסיסי, חרקים ועוד. הוא פוליגמי: זכר אחד חי עם 5—7 נקבות. הגאוצ'ו לוכדים את הנ' בעזרת בולאס (כעין פלצור שיש בו אבנים) — כשהם רכובים על סוסים — מורטים את נוצות זנבם למטאטאים ומשחררים אותם עד שיתזרו ויצמחו. החוואים שומרים על הנ', המשמידים חרקים, מכרסמים ונחשים.

D. L. Serventy – H. M. Whittell, *Birds of Western Australia*, 1962[2]; R. Hill, *Australian Birds*, 1967; A. L. Rand – E. T. Gilliard, *Handbook of New Guinea Birds*, 1967.

אר. אב.

קזוארינה, משפחת ה־

קזוארינה, משפחת ה־ (Casuarinaceae), משפחת צמחים דו־או חד־ביתיים, עמה נמנים סוג אחד — ק' — וב50 מינים. רובם הגדול אנדמי לאוסטרליה, אבל ישנם מינים בקלדוניה החדשה ובהרי האיים המלזיים, ואף כאלה המגיעים עד למדגסקר ולארצות החוף של אפריקה המזרחית. משפחת הק' מבודדת; מבחינה סיסטמטית המבנה שלה פשוט.

קזוארינה (Casuarina): 1. ענף נושא פירות; 2. חלק של תפרחת זכרית ובו דור אחד של עלים ופרחים התור לארכו; 3. פרח זכרי; 4. תפרחת נקבית; 5. פרח נקבי; 6. ענף נושא עלים דמויי־קשקש

הק' הן שיחים או עצים. הענפים עשויים פרקים־פרקים. העלים, דמויי־קשקש או שן, ערוכים בדורים, שבחלקם התחתון הם מאוחים לנדן. הפרחים הזכריים ערוכים בשיבלים בקצות הענפים. בכל שיבולת דורים רבים, ובכל דור פרחים אחדים. לכל פרח 2 עלי עטיף זעירים ואבקן אחד. החפים המלווים את הפרחים של הדור מתאחים יחד ויוצרים כעין נדן המקיף את הציר. הפרחים הנקביים מקובצים בקרקפת דמויית איצטרובל. הפרח מחוסר עלי־עטיף (רק חפים מקיפים אותו מבחוץ), והעלי שלו מצוי בין שני עלי שחלה. הפרי אגוזית בן זרע אחד, המצויד בכנף.

במולדתם גדלים מיני הק" במקומות יבשים, בביצות ואף במלחות. בא"י מגדלים בהצלחה מיני ק' אחדים כעצי שדרות.

קזויני, זכריא, אל־

קזויני, זכריא, אל־ — زكريا القزويني — (1203[?]—1283), קוסמוגרף מוסלמי, יליד פרס. מעטים הפרטים הידועים על חייו; ק' עזב, כנראה, את מולדתו בעל' כרחו ובאמצע המאה ה13

ביהן כשופט בעראק. חיבוריו הם: א) عجائب المخلوقات („פלאי הבריאה") — ספר מאויר בתחום הקוסמוגרפיה, המכיל מבוא ושני חלקים — 1) אסטרונומי; 2) על הארץ, ועולם החי שלה. ב) آثار البلاد („רשמי הארצות") — חיבור גאוגרפי שנערך לפי המתכונת היוונית (חלוקת הארץ לפי שבעה אקלימים וכו'). ק' העשיר את הערכים הגאוגרפיים בחומר היסטורי רב. מאידך נזהר ק' לא לסטות כמלוא נימה מהשקפות המובעות בקראן. ספריו כוללים את מכלול הידע המקצועי שהיה ידוע בזמנו בתחומי מדע אלה והם זכו לפרסום רב ביותר בזכות סגנונם התאורי והמושך ורבגוניות החומר.

J. Ruska, *Kazwinistudien*, (Der Islam, IV), 1913; C. Brockelmann, (in *Gesch. d. arab. Lit*, Suppl. I, 882—883), 1937; M. Kowalska, *The Sources of al-Qazwini's Athar al-bilād*, 41—88, 1966.

קז'ימיז' — Kazimierz — שמם של 4 ממלכי פולניה.

(1) ק' I „המשקם" — K. I Odnowiciel — (1016—1058, מלך מ 1039). אביו, מישקו II, הועיד את ק' לכהונה, אך עם מותו (1034) עלה אחיו בולסלב לשלטון. ק' נמלט לגרמניה. בהעדרו התקוממו הבורות אצילים ואיכרים שהתנגדו לנצרות. והצ'כים, שפלשו לפולניה, כבשו את שלונסק ושטחים נוספים. ק' חזר לארצו ב 1039, ובסיוע שקיבל מהקיסר הינריך III (ע"ע) החזיר את הסדר על כנו. ב 1047 הגיע להסדר עם מלך צ'כיה, לפיו הוחזרה לו שלונסק תמורת מס־שנתי. ק' הקים מחדש את ההגמוניות שנחרבו, והעביר את מושבו מגניזנו לקרקוב, שהיתה לבירת המדינה.

P. David, *C. le Moine et Boleslav le Pénitent*, 1932; S. Kętrzynski, *Polska X-XI wieku*, 1961².

(2) ק' II „הצדיק" — K. II Sprawiedliwy — (1138—1194, נסיך סניור מ 1177). בנו הצעיר של בולסלב III, שחילק את מלכותו בין 3 אחי ק'. רק במות אחד מאחיו (1166) קיבל ק' את הבל סנדומיז'. כשאצילי פולניה הקטנה מרדו במישקו שהיה הסניור (ע"ע פולניה, היסטוריה, עמ' 412) וגירשוהו מקרקוב, השתלט עליה ק' (1177) והיה לסניור. כדי לרכוש את תמיכת רבי־הכנסיה העניק להם ויתורים, וכתמורה הוכרה זכותו וזכות יורשיו לשלטון בפולניה הקטנה ובקרקוב (1180). הסדר זה אושר ע"י האפיפיור אלכסנדר III והקיסר פרידריך I (ע' ערכיהם). ק' השתלט גם על מזובשה וקויאווי (Kujawy) וניצל סכסוכים בקרב נסיכי רוסיה כדי להגביר את השפעתו באזוריה המערביים.

S. Smolka, *Mieszko Stary i jego wiek*, 1959².

(3) ק' III „הגדול" — K. III Wielki — (1310—1370, מלך מ 1333). בנו של ולדיסלב I (ע"ע). ק' ביקש להרחיב ולחזק את ארצו בדרכי שלום. בפעילותו זו נעזר בגיסו קארול רוברט, מלך הונגריה, תמורת ההבטחה שבנו של קארול, לודוויק (ע"ע ליוש I) יירש את ק', אם ימות בלא יורש. בחוזה השלום שכרת עם המסדר הטוטוני (ע"ע) בקאליש (1343), ויתר ק' על פומוז'ה (פומרניה) המזרחית, וכתמורה קיבל את קויאווי ודובז'ין (Dobrzyn). הוא ויתר על שלונסק (שלזיה) ליאן מלוכסמבורג, מלך צ'כיה, והלה ויתר על תביעתו לכתר פולניה (1348). הסדרים אלו אפשרו הרחבת שלטונו ב„רוסיה האדומה" (ממזרח לפולניה הקטנה). הוא כבש את לבוב (1340), השתלט על נסיכות האליץ' (1345), על ולודז'ימיז' (1366) ועל פודוליה. גם נסיכי מזובשה הכירו בריבונותו הפאודלית. בימיו הוכפלו שטחי מלכותו, אף כי השטחים החדשים לא סופחו לפולניה. כינוס קרקוב (1364), בנוכחות מלכים ונסיכים רבים ובתיווכו של ק' בין הקיסר קרל IV לליוש I, הבליט את מעמדו באירופה.

ק' שקד על ארגון מלכותו תוך הדגשת הריכוזיות והמלחמה בבדלנות. יועציו נמנו בעיקר עם בני פולניה הקטנה, עובדה שעוררה התנגדות ואף התקוממות בפולניה הגדולה. ק' יסד כפרים וערים (2 מהן קרא על שמו) והקים חומות סביב 30 ערים ובנה כ 50 מבצרים. במגמה ל־אחד את החוק נת־קבלו בכנס ויסליצה (1345) חוקים לפולניה הקטנה, שתחולתם הורחבה אח"כ גם לפולניה הגדולה. ב 1356 הקים ק' בקרקוב בימ"ש להכרעה בשאלות החוק המאגדבורגי, שהיה נהוג ברבות מערי פולניה. ב 1364 הקים אוניברסיטה בקרקוב.

חותם קז'ימיז' הגדול

ק' אישר והרחיב (1334) את הזכויות שנתן ליהודים בולסלב V מקאליש ב 1264 (ע"ע פולניה, היסטוריה, עמ' 430), והחילם על שטחי ממלכתו החדשים (1364, 1367). לפי המסורת, היתה לק' פילגש יהודיה בשם אסתר, שילדה לו 2 בנות. בימיו מצאו יהודים רבים מקלט בפולניה, לאחר שנמלטו מהפרעות שהיו בגרמניה בזמן המגפה השחורה (1348—1352).

Z. Kaczmarczyk, *Monarchia K. W.*, I-II, 1939—46; id., *Polska czasow K. W.*, 1964; *The Cambridge History of Poland*, I, 167—187, 1950.

(4) ק' IV — K. IV — (1427—1492, מלך מ 1447), לבית יגילו (ע"ע). ק' היה נסיכה הגדול של ליטא מ 1440. ב 1443 מת אחיו ולדיסלב III (ע"ע), ולאחר 3 שנות מו"מ נבחר ק' למלך פולניה, עם זאת המשיך לשלוט בליטא בנפרד. הוא חתר לחיזוק מעמדו ע"י צמצום כוחם של רבי־הכנסיה, התערב בבחירת ההגמונים וערער לגמרי את מעמד החשמן זביגניב אולשניצקי (ע"ע). ק' התחייב בפני האצולה לא לחוקק שום חוק ולא לזמנה למלחמה בלא הסכמת נציגיה; בכך ניתנה חשיבות מדינית לכלל מעמד האצולה, בעוד שקודם היתה השפעה בעיקר לרבי־האצולה (ע"ע פולניה, היסטוריה, עמ' 415).

במדיניות החוץ ריכז ק' את תשומת־לבו במערב. מ 1454 נלחם במסדר הטוטוני (ע"ע), עד שב 1466 (שלום טורון) נמסרו לו פרוסיה המערבית והגמונות ורמיה (Warmia), וריבונותו הפאודלית הוכרה גם בפרוסיה המזרחית. בימי שלטונו סבלה ליטא מהתעצמות כוחן של נסיכות מוסקווה ושל הממלכה העות'מאנית בחוף הים השחור.

ק' נשא לאשה את אליזבט לבית הבסבורג, שילדה לו 6 בנים ו 7 בנות. בנותיו נישאו לנסיכים גרמניים. בנו יָן אולברכט ירש את פולניה, בנו אלכסנדר — את ליטא, ובן שלישי, ולדיסלב, היה למלך צ'כיה והונגריה.

L. Kolankowski, *Polska Jagiellonow*, 1936; *The Cambridge History of Poland*, I, 232—272, 1950.

מ. ז'.

קזימיר־פֶּרְיֶה, ז'ן־פול־פִּיר — Jean-Paul-Pierre Casimir-Perier

— (1847—1907), מדינאי שמרני צרפתי. בנו של המדינאי אוגיסט ק"פ (1811—1876); בן למשפחה עשירה ומיוחסת. חבר האסיפה הלאומית מ 1876. תת־שר המלחמה מ 1883; התפטר ממשרתו בשל שלילת הדרגות הצבאיות מבני בית אורלאן (ע"ע). היה יו"ר בית־הנבחרים, ומדצמבר 1893, ר"מ. נודע בנטיותיו השמרניות ובהתנגדותו להפרדת הדת מהמדינה; יזם הקמת מיניסטריון למור־שבות. התפטר מתפקידו כר"מ במאי 1894, אך ב 27 ביוני נבחר לנשיא צרפת בעקבות רצח סדי־קרנו (ע"ע). בשל עשרו המופלג כבעל מכרות, אהדתו לטוענים למלכות מבית אורלאן ותפישותיו הבלתי־מתקדמות, היה נתון ללחץ כבד מצד הסוציאליסטים. במיוחד הותקף בהצלחה ע"י ז'ורס (ע"ע). כעבור זמן קצר התפטר מהנשיאות (15.1.1895) ופרש לחיים פרטיים.

קזינצי פֶרֶנְץ — Kazinczy Ferenc — (1759—1831), סופר ומנהיג-רוחני הונגרי. ק' היה בן לאצילים בעלי-אחוזה. ב 1784 הצטרף לתנועת „הבונים-החפשים" ובמסגרת זו קשר קשרים עם משכילים, בהם יהודים, גם מעבר לגבולות ארצו. ב 1786 נתמנה מפקח חינוכי במחוז קאשה (היום קושיצה), ובמסגרת תפקידו קידם את מדיניותו הנאורה של יוזף II (ע"ע) בתחום החינוך, ותמך גם בבתה"ס היהודיים שבמחוזו. ב 1788 ייסד, עם אחרים, את כה"ע הראשון לספרות בשפה ההונגרית, Magyar Muzeum. בעקבות מעורבותו בתנועת הז'קובינים (1794), נאסר, ושוחרר רק ב 1801. — למען קידומו של התאטרון ההונגרי, תרגם ק' מיצירות שיקספיר, לסינג, מולייר, ועוד. כ"כ תרגם מן הסיפורת הגרמנית. יצירתו החשובה ביותר היא האוטוביוגרפיה Palyam emlekezete („זכרון דרכי"), 1828. התכתבותו (23 כרכים, 1890—1960) משמשת מקור חשוב לתולדות הספרות ההונגרית בדורו. — ק' היה מראשי המחדשים והמחיים של הלשון ההונגרית, מורה-דרך לסופרים הצעירים ולוחם למען רעיונות הקדמה. בעמדתו החיובית ליהדות וליהודים היה הראשון בין סופרי ארצו.

B. Mandl, *K. es a zsidosag* (IMIT Evkonyv, 60—73), 1899; J. Váczy, *K. F. és kora*, 1915; J. Zsoldos, *K. F. es a zsidosag*, 1935.

קזכית, ע"ע **תורכיות, לשונות**.

קזכסטן (הרפובליקה הסובייטית הסוציאליסטית הקזכית [Ka-захская С. С. Р.]) רפובליקה בדרום-מערב בריה"מ האסיינית. השניה בגודל שטחה ברפובליקות בריה"מ — 2,715,000 קמ"ר, 14,200,000 תוש' (1974). ק' משתרעת מהרי אורל וסיביר בצפון עד הרי טין-שאן בדרום, ומן הים הכספי במערב עד גבול סין במזרח.

ברוב שטח ק' מישורים ורמות נמוכות עד גובה 500 מטר. לחופיו הצפוני והצפון-מזרחי של הים הכספי משתרע המישור הכספי השקוע כ 28 מ' מתחת לפני הים. בשקע קַרְגִיֶה שממזרח לים נמצא המקום הנמוך ביותר בבריה"מ — 132 מ' מתחת לפני-הים. בצפון-מערב ק' נמצאות גבעות מוגוג'ר, שהן המשכם הדרומיים של הרי אורל (ע"ע), ורמת טורגאי השטוחה והנמוכה (250—300 מ'). מדרום לה משתרע אגן טורן (ע"ע) הצחיח והחולי, הכולל רצועה רחבה של מדבריות חול הנמשכת בדרום ק'. הגדול שבהם הוא מדבר קיזיל קום שרובו נמצא בתחומי אוזבקיסטן. במערב האגן נמצאת ימת ארל (ע"ע). על עיקר שטחה של ק' המזרחית משתרעת רמת ק', שריד של מערכת הררית עתיקה. באיזור זה שולט נוף של רכסים נמוכים וגבעות בודדות (עד גובה 1,000 מ') וביניהם בקעות רחבות, שבחלקן מלחות וימות; הגדול בהן — ימת בלכש (ע"ע). בצפון-מזרח ק' מצויים השוליים הדרומיים של מישור סיביר (ע"ע) המערבי. את גבולה המזרחי והדרומי-מזרחי של ק' תוחמים רכסי הרי אלטאי (ע"ע, השיא 4,506 מ'), טרבגטאי (2,991 מ'), אלטאו (4,660 מ') והשלוחות הצפוניות של הרי טין-שן (ע"ע, מעל גובה 4,000 מ').

האקלים בק' יבשתי קיצוני, ומאופיין בהבדלי טמפ' גדולים בין קיץ לחורף וכן בין יום ללילה. טמפרטורות קיץ עשויות להגיע ל 45°, ואילו טמפ' של -45° בחורף אינה בגדר תופעה נדירה. המעברים בין עונה לעונה פתאומיים וחריפים. כמות המשקעים נמוכה ונעה מ 300 מ"מ בצפון ל 100 מ"מ בדרום. בהרים מגיעה כמות המשקעים עד 1,000 מ"מ. מרכז ק' ודרומה — כ 60% משטחה הכולל — הם מדבריות ומדבריות-למחצה המכוסים חול וחרסית. בצפון משתרעת רצועה רחבה של קרקעות-ערבה שחורות וחומות הראויות לעיבוד חקלאי; לרגלי הטין-שאן מתמשכת רצועה צרה של קרקעות לֶס פוריות. רשת הנהרות מורכבת בעיקר מנחלי אכזב. נהרות האיתן העיקריים הם אורל, סיר דריה ואירטיש (ע' ערכיהם). חשיבות רבה כמקור השקיה נודעת לנהרות הזורמים מהרי טין-שאן, שהחשוב בהם אילי (ע"ע). ברוב שטחה של ק' ניקוז פנימי למספר ניכר של ימות (רובן מלוחות). בתחום ק' נמצאים גם צפון-מזרח הים הכספי והחלקה הצפוני של ימת ארל.

כלכלה. עיקר עשרה של ק' במחצבים. החשובים בהם הם: נחושת, פחם, ברזל, פוספאטים ומתכות שונות — בהן מנגן, ניקל, ברום, קובלט, כסף, זהב ועוד. הימות המלוחות מכילות מלחים תעשייתיים מגוונים וחופי הים הכספי (חצי האי מנגישלאק) — נפט. כ 10% מתפוקת הפחם והברזל של בריה"מ מקורה בק'. מרכזי הפקת פחם החשובים ביותר הם קרגנדה ואקיבסטוז שבצפון-מזרח ק' (ר' מפת אגני פחם ומרבצי ברזל בבריה"מ, עמ' 689—690). עפרות ברזל מופקות באיזור קוסטנאי. בג'זקזגן (מרכז ק') מצויות עתודות הנחושת העיקריות של בריה"מ. נחושת מופקת גם בחופי ימת בלכש. מרכזי התעשיה הכבדה של ק' צמודים וקשורים להפקת מחצבים. הגדול שבהם הוא איזור קרגנדה, הנשען על כריית פחם וברזל ועיבודם במפעלים מטלורגיים וכימיים. ברוב הערים הגדולות מפעלים לייצור מכונות ומזון. ענף תעשייתי חשוב נוסף הוא ייצור דשנים כימיים. התפתחות התעשיה בק' התחילה עם כינון השלטון הסובייטי והקמת מספר מרכזי תעשיה קלה. עיקר הפיתוח התעשייתי חל בתקופת מלה"ע II, עת הועברו לק' מפעלי תעשיה רבים (בעיקר לייצור מכונות) משטחים כבושים במערב המדינה.

בחקלאות נודעת חשיבות מיוחדת לחבל הערבה הצפוני של ק' — אחד האזורים העיקריים לגידול דגני-בעל בבריה"מ. כאן הוכשרו (1952—1960) כ 260 מיליון דונאם אדמות בור („הקרקעות הבתולות") והוקמו מאות סובחוזים גדולים. בשל האקלים הצחיח למחצה נתון האיזור לפגעי בצורות קשות ותכופות. החבלים המדבריים במרכז ובדרום ק' משמשים שטחי מרעה לצאן ולבקר. ענף הצאן מספק כ 20% הצמר של בריה"מ. בק' מגדלים גם כבשי קרקול, גמלים וסוסים. בדרום-מזרח ק', בבקעות שלרגלי ההרים ובעמקי נהרות נפוצה חקלאות-שלחין (חיטה, כותנה, טבק, ירקות, סלק סוכר, עצי פרי). בעמק הנהר סיר דריה מגדלים אורז.

התחבורה בק' מתנהלת בעיקר במס"ב.

אוכלוסיית ק' גדלה ביותר מפי 2 מ 1940 עת נמנו בה 6.1 מיליון נפש (1959 — 9.2 מיליון). מקור גידול חשוב של אוכלוסיית ק' היא הגירתם המתמדת של בני עמים סלוויים מאזורים אחרים של המדינה. הקבוצה הסלווית הגדולה ביותר הם הרוסים (43% מתושבי ק'). ראשיתה של הגירה זו בגלי הפליטים שהגיעו לק' בתקופת מלה"ע II. האוכלוסיה המקורית — הקזכים — מהווה 32% מתושבי ק'. מספרם הכולל בבריה"מ 5.3 מיליון (כ 75% מתוכם בק'). נוסף לכך חיים כחצי מיליון קזכים בסינג'יאנג (ע"ע) שבסין. מוצאם של הקזכים מקבוצת הלאומים התורכיים ודתם המקורית מוסלמית. הם התקיימו בעבר על גידול מקנה וניהלו אורח חיים נוודי. גם כיום עיקר פרנסתם על גידול בעלי חיים. בק' מצויים מיעוטים רבים, בהם אוזבקים, טטרים, קוראנים, דונגנים ויהודים. רוב אוכלוסיית ק' מרוכזת בצפון המפותח, ואילו המרכז ודרום-המערב דלי אוכלוסין. כ 51% מכלל האוכלוסין יושבים בערים, רובן קטנות. הגדולות שבהן הן: אלמה אטה (ע"ע) הבירה — 836,000 תוש' (1974), קרגנדה — 552,000 תוש', וסמי-פלטינסק — 265,000 תוש' (1974). ביקונור היא בסיס חקר החלל המרכזי של בריה"מ.

ק' הוקמה ב 1920 בשם הרפובליקה האוטונומית הקירגיזית; ב 1925 הפכה לרפובליקה אוטונומית קזכית וב 1936 קיבלה מעמד של רפובליקה-ברית.

P. M. Alampier, *Soviet K.*, 1958.

ג. שמ.

היסטוריה. המלה „קַזַך" הוראתה בתורכית נוָד, הרפתקן בן־חורין, והתגלגלה לכינוים של הקוזקים (ע"ע). לערבות ק׳ נמלטו פליטים ממדינות של תורכים ושל יורשי ג׳נגיז ח׳אן (ע"ע), ובמאה ה 16 קמה שם ברית שהקיפה את כל שבטי־הרועים ממזרח לים הכספי ומצפון לימת ארל עד לאירטיש העילי ולמערב הרי אלטאי. ברית זו, בהנהגת ח׳אן מצאצאי ג׳נגיז, התפרקה לעתים ל 3 „אורדות" — „גדולה", „אמצעית" ו„קטנה" — שהיו רופפות במותה.

באמצע המאה ה 17 החלו האוירַטים, שליטי דזונגַריה (ע׳ ערכיהם), תוקפים את ק׳. התקפותיהם פוררו את ברית הקזכים והקלו את חדירת הרוסים מהצפון: ב 1716 יסדו הרוסים את אומסק, ב 1718 את סמיפלטינסק וב 1719 את אוסט־קמֶנוֹגורסק (שלושתן על האירטיש). הקזכים ביקשו הגנה מפני האוירַטים, וב 1731 באה „האורדה הקטנה" בחסות רוסיה, ב 1740 — „האמצעית" וב 1741 — „הגדולה". אולם חסות רוסיה לא מנעה פשיטות מצד האוירַטים ואח"כ מצד הסינים, שכבשו את דזונגריה (ע"ע סין, עמ׳ 878).

בהדרגה הידקו הרוסים את שליטתם בק׳. הדבר גרם למרידות, והגדולה שבהן ארכה ב 15 שנה (1783—1797). ב 1822 פירקו הרוסים את „האורדה האמצעית", ב 1824 את „הקטנה" וב 1848 את „הגדולה", ובכך בטלה האוטונומיה של הקזכים. אותה עת החלו השלטונות מיישבים איכרים רוסים ואוקראינים בק׳ (כדי להבחין בין הקזכים לקוזקים, שצליל שמותיהם ברוסית דומה, כינו הרוסים את הקזכים „קירגיזים", ולקירגיזים האמיתיים קראו „קארה־קירגיזים").

התיישבות הרוסים והאוקראינים נתקלה בהתנגדות חריפה ובמרידות; אלו דוכאו. חרוסים הרחיבו את כיבושיהם ובאמצע שנות ה 60 של המאה ה 19 היה בשליטתם כל השטח הכלול כיום בק׳. הקזכים לא שותפו בצורה כלשהי בשלטון, וגברו בקרבם רגשות לאומיים. ב 1906/7 נבחרו נציגים קזכים ל„דומה" (ע"ע) וב 1910 הופיע עתון ראשון בקזכית.

במלה"ע I ציוו השלטונות על גיוס כללי של הגברים בני 19—43; בתגובה על כך פרץ מרד (1916); המרד דוכא באכזריות רבה, והמוני קזכים נמלטו אל מעבר לגבול סין. בפרוץ המהפכה הבול־שוויקית הקימו הלאומנים הקזכים ממשלה עצמאית, בהנהגת עַלי ח׳אן בֻּקא, ואולם. בתום מלחמת האזרחים (1920) כבש הצבא האדום מחדש את ק׳ והארץ אורגנה כרפובליקה אוטונומית במסגרת הרפובליקה הסוציאליסטית הסובייטית הרוסית; שמה עדיין היה קירגיזיה, ובירתה אורנבורג. ב 1925 הוסב שמה לק׳ ובירתה הועברה לקזיל־אורדה. ב 1929 נהיתה אלמה אַטה לבירה, וב 1936 קיבלה ק׳ מעמד של רפובליקה חברה בבריה"מ.

תחת המשטר הקומוניסטי הואץ פיתוחה של ק׳ אגב התיישבות המונית של רוסים ואוקראינים בה. התיישבות זו לוותה „טיהורים" מקיפים ודיכוי „הלאומנים הבורגנים" הקזכים. כתוצאה מכך הפכו הקזכים למיעוט במולדתם — ב 1970 היוו קצת פחות משליש האוכלוסיה — ואילו הרוסים והאוקראינים לרוב (כמחציתה).

ב. ח.

קָזַלס, פַּבְּלוֹ, ע"ע קַסַלְס, פַּאוּ.

קָזָן (Казань), בירת הרפובליקה האוטונומית הטטרית (ע"ע טטרים).

931,000 תוש׳ (1974). ק׳, היושבת על גדתו המזרחית של הנהר וולגה (ע"ע), בשפך היובל קַזַנקה, היא מרכז תעשיה חשוב, צומת מס"ב ונמל בחוף מאגר קויבישֶב (ע"ע).

עד למחצית השניה של המאה ה 19 היתה ק׳ המרכז הכלכלי והתרבותי החשוב ביותר ברוסיה, ממזרח למוסקוה. אח"כ ירדה חשיבותה הכלכלית; רק ב 1912 חוברה לרשת מסה"ב. בתקופה הסובייטית הוקמה בק׳ תעשיה מודרנית, וכיום היא נמנית עם מרכזי התעשיה החשובים ביותר באגן התיכון של הוולגה. מפעליה מייצרים קשת רחבה של מוצרים, בהם: עורות, פרוות, אריגים, מכונות, כימיקלים, מוצרי־גומי, תרופות וחמרי־בניה. ק׳ היא מרכז תרבותי ותיק וחשוב — בעיקר עבור המיעוט הטטרי. יש בה אוניברסיטה (נוס׳ 1804; 10,000 תלמידים ב 1972/3), 10 מכונים להשכלה גבוהה, 5 תאטרונים (בהם תאטרון, אופרה ובלט טטרי), 3 מוזיאונים (בהם מוזיאון לתרבות טטרית) ותזמורת פילהרמונית. במרכז העיר מצויים שרידי העבר, שהחשובים בהם: קרמלין (מצודה) מהמאות ה 16/17 (בנוי על יסודות המצודה הטטרית), קתדרלת פטרוס ופאולוס מהמאה ה 18 ובניין האוניברסיטה.

היסטוריה. ק׳ נוסדה במחצית השניה של המאה ה 13 ע"י הטטרים (ע"ע) מ„אורדת הזהב" במעלה הנהר קאזאנקה, במרחק של כ 50 ק"מ ממקומה הנוכחי, שאליו הועברה בסוף המאה ה 14. במאה ה 15 היתה ק׳ בירת ח׳אנאט עצמאי ומרכז מסחרי חשוב. בתחומה, על אי שבוולגה, התקיים יריד שנתי. ב 1469 כבש איון III (ע"ע) את ק׳, והעמיד בראש הח׳אנאט טטרי עושה דברו. ב 1504 טבחו הטטרים את כל הרוסים שבק׳. לאחר מצור ממושך כבש אותה איון IV (ע"ע), „האיום" (1552) וסיפח את הח׳אנאט. במקום המצודה הטטרית נבנה קרמלין. ב 1773/4 היתה בק׳ מרידה והעיר נשרפה ברובה. יקטרינה II (ע"ע), „הגדולה", בנתה אותה מחדש. חשיבות העיר עלתה עקב גידול הסחר עם סיביר. ובמאה ה 18 החלה להתפתח בה תעשיה. אחרי המהפכה גבר קצב הפיתוח. מ 1920 ק׳ היא בירת הרפובליקה הסובייטית האוטונומית הטטרית. — האוניברסיטה של ק׳, הנקראת כיום ע"ש לנין, הוקמה ב 1804. בשנים 1827—1846 עמד בראשה המתמטיקאי לובַצ׳בסקי (ע"ע), ועם תלמידיה נמנו טולסטוי ולנין (ע׳ ערכיהם).

ג. שמ. – י. כר.

קַזָנוֹבָה, ג׳וֹבַני ג׳קוֹמוֹ, אבִיר דֶה סֶנגַל — Giovanni Giacomo Casanova, chevalier de Seingalt

(1725, ונציה — 1798, דוכס [בוהמיה]), הרפתקן איטלקי, ששמו היה למושג־נרדף לרודף־נשים והולל. הוריו של ק׳ נטשוהו בינקותו. מביה"ס לכמרים שבו למד גורש בגיל 16 בשל אָפיו הלא־ממושמע. תחילה תר את ערי חוף הימה"ת והתפרנס חליפות ממלאכות, אמנויות והתחזויות רבות. ב 1755 שב לוונציה, הואשם בריגול והושלך לבית־הכלא הנורא, שתיאורו הוא מהקטעים רבי־העָצמה בספרו (ר׳ להלן). ק׳ הצליח להערים על שומריו ונמלט לפריס, ובה היה לאיש החברה הגבוהה. ברם, בשל רוחו הסוערת יצא שוב, ב 1759, למסעות רצופים הרפתקות־אהבים. ברומא הוענק לו אות מסדר־הכבוד מידי האפיפיור. גדולי דורו היו מיודעיו: הוא נפגש עם וולטר, עם הקיסר יוזף II, עם פרידריך II ועם מלך פולניה סטניסלאו אוגוסט. בשובו לפריס ביקשו לעצרו בעוון מעשי־הוללות קודמים, והוא נמלט לספרד ומשם לאיטליה. עד 1782 שימש, ככל הנראה, מרגל בשירות ונציה, אך בגלל שיר סאטירי שחיבר על אחד ממע־בידיו נאלץ לברוח לבוהמיה, ובה נתמנה ספרן בטירת הנסיך וַלדשטיין (1785).

בשנים שקטות אלו כתב, בשפה הצרפתית, את „זכרונותיו" (Memoires) הסֶנסציוניים, המציירים פנוראמה רחבה של החברה במחצית השניה של המאה ה 18, שק׳ היה אחת מדמויותיה הססגוניות־ביותר; הם משמשים מקור חשוב לחקר תולדות־התרבות של התקופה. לראשונה הופיעו ה„זכרונות" בתרגום גרמני (1822—1828); אח"כ י"ל בצרפתית (1826—1838). מהדורה חדשה, ע"פ כה"י המקורי, י"ל בשנים 1960—1962. — ק׳ חיבר גם רומן אוטופי, שירי־אהבה, סאטירות ומסות היסטוריות, באיטלקית ובצרפתית. כן ניהל חליפת־מכתבים ענפה.

S. Zweig, *Drei Dichter ihres Lebens*, 1928; S. G. Endore, *C., His Known and Unknown Life*, 1929; J. R. Childs, Casanoviana, 1956; id., *C., A Biography Based on New Documents*, 1961.

י. ברו.

קזנצקיס, ניקוס — Νίκος Καζαντζάκης — (1883, אירקליון [כרתים] — 1957, פרייבורג), מספר ומשורר יווני. ק׳ למד משפטים באוניברסיטת אתונה, ופילוסופיה, מפי ברגסון, בפריס. בין שתי מלה"ע נטל חלק פעיל בחיי־הציבור בארצו. הוא תר את המזה"ת, שהה ־מן־מה בא"י וערך מסע לסין ולבריה"מ. בשנות ה 20 ובראשית שנות ה 30 נטה לקומוניזם. עצמות ק׳ הועברו לקבורה באירקליון. — מבין יצירותיו: „אודיסיאה" (1938), פואמה גדולה הבנויה על דגם האפוס ההומרי אך רצופה תכנים חדשים; Βίος και πολιτεία τοῦ Ἀλέξη Ζορμπᾶ (עבר׳: „זורבה היווני", תשי"ד; הוסרט 1965), 1946; Ὁ καπετὰν Μιχάλης· Ἐλευθερία ἤ θάνατος (עבר׳: „חירות או מוות", תשכ"ז), 1953; Ὁ Χριστὸς ξαναστανρώνεται („ישו הנצלב מחדש"), 1954. שתי השפעות עיצבו את השקפת־עולמו ואת סגנון יצירתו של ק׳: ניצשה וברגסון. „ההנף החיוני" (ע"ע ברגסון) משמש מושג־מפתח ביצירתו: גיבוריו של ק׳ הם גילומי האמונה בעצמת החיוניות הצרופה ובעליונותה עפ"נ האינטלקט. יצירתו טבועה בחותם אפיו המיוחד של אי־מולדתו כרתים, שבו נשמרו המסורות הקדומות ובו ניצני התחדשותה המדינית והתרבותית של יוון. אל נופיו ואל ניבו העממי העשיר חזר ק׳ בכל ספריו. — ק׳ כתב גם שירים, רשמי־מסע, מסות פילוסופיות וטרגדיות וכן הרבה לתרגם. בעבר׳ הופיע גם ספרו, פאפא יאנארוס, תשכ"ו.

ניקוס קזנצקיס

מ. אבישי, יוצרו של זורבה, תשכ"ז; H. Kazantzakis, *N. K., A Biography Based on His Letters*, 1968; C. Janiaud-Lust, *N. K., Sa vie, son oeuvre*, 1970.

קטב, במתמטיקה: ע"ע פונקציות, עמ׳ 477; צירים, מערכות.

(ה)קטב הדרומי, ע"ע אנטארקטיס.

(ה)קטב הצפוני, ע"ע ארקטיס.

קטגוריה, קטגוריות (Κατηγορία), מונח פילוסופי. ק׳ היא סוג או טיפוס, והחלוקה לק" היא המיון הכללי והשיטתי של כל הדברים בעולם, או של מושגי השכל, או של ביטויי הלשון. לדעת פילוסופים רבים המיון לק" הוא הכרחי, ועלינו להתחשב בו כדי שיהיה לדברינו מובן.

משמעו הרגיל של המונח „ק׳" ביוונית הוא „נשוא" (פרדיקט), ובעברית של יה"ב תורגם ל„מאמר". אריסטו (ע"ע אריסטוטלס, עמ׳ 842) כינה בשם זה כל אחד מעשרת הסוגים העליונים של ה„ישים", או של הביטויים המציינים אותם. הק" מתארות באופן ממצה את המציאות ומוציאות זא"ז (לאמור: כל „יש" שייך לכל הפחות ולכל היותר לק׳ אחת), והן: עצם, כמות, איכות, יחס, מקום, זמן, מצב, קניין, פעולה, היפעלות. כל דבר שייך במהותו לק׳ אחת בלבד, והמשפטים נחלקים למהותיים — כשהנושא והנשוא שייכים לאותה ק׳, ולמקריים — שבהם הנושא והנשוא הם מק" שונות.

קנט (ע"ע) שינה לחלוטין את מובן הק": הן המושגים הכלליים של השכל, שכ"א מהם הכרחי וכולם ביחד מספיקים להכרת התופעות, הכרה האפשרית רק ע"י הטלת הק" על הנתונים החושניים. הפילוסופיה היא הדיון שאפשר לבצעו אפריורי (בלא תלות בנסיון) בק" ובהוכחה של הכרחיותן כתנאי להכרה. קאנט גזר את הק" — 12 במספר — מצורות המשפט בלוגיקה המסרתית, וכלל בהן, למשל, את מושגי האחדות, העצם, הסיבה וההכרחיות. החלת הק" מעבר לתופעות על דברים־כשהם־לעצמם אסורה ומולידה סתירות („אנטינומיות").

במשנת הגל (ע"ע) נעשות הק" למושגי־מחשבה טהורים, המשמשים אבני־דרך במהלכה ההכרחי של הרוח, המתקדמת בצעדים משולשים: מק׳, שהיא תזה, אל ניגודה, האנטי־תזה; ומהראיה הכוללת של התזה וניגודה מתקבלת הסינתזה, המהווה את תחילתו של צעד משולש נוסף. כך העניק הגל למערך הק" שיטתיות וליכוד שנעדרו, לדעתו, ממערכי קודמיו.

ק" לשוניות. הוסרל (ע"ע) טבע את המונח „קטגוריית משמעות", וניסח את העקרון שלפיו שני ביטויים שייכים לאותה ק׳ אם ורק אם המרתם זב"ז בפסוק כלשהו אינה הופכתו לחסר־מובן. גם ריל (ע"ע) טען לעקרון זה ועמד על חשיבות טעויות קטגוריות בפילוסופיה. כדי להתגבר על קשיים בתורת הקבוצות (ע"ע מתמטיקה, עמ׳ 758) ניסח רסל (ע"ע) תורת טיפוסים, דהיינו, תורת ק", האוסרת הכללת אוסף של פרטים כאיבר לעצמו, ובכך נתן מובן חדש לבלבול ק". קרנפ (ע"ע), שהנהיג את הביטוי „ק" תחביריות", שלל את עקרון אפשרות ההמרה והדגיש, שאפשר ששני ביטויים יהיו בני־המרה בהקשרים אחדים ולא בכולם. בר־הלל נתן לרעיון זה פיתוח צורני.

לדעת פילוסופים אחדים, ניתוח מושגי הוא בעיקרו חשיפת מערך המושגים הבסיסיים המונחים ביסוד השפה, הוגים רבים, שלא השתמשו במונח ק׳, הציעו, למעשה, מערכי־ק".

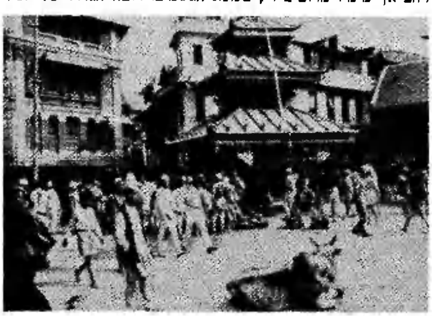
א. צ. בראון, יסודי מציאות והכרה, תשכ"ז; י. בר־הלל, הגיון, לשון ושיטה, 71—111, תש"ל; A. Trendelenburg, *Geschichte der Kategorienlehre*, 1846; P. F. Strawson, *Individuals*, 1959; E. W. Hall, *Philosophical Systems, A Categorial Analysis*, 1960; S. Korner, *Categorial Frameworks*, 1970.

אל. ו׳.

קטהמנדו (Kathmandu), בירת נפל (ע"ע) והגדולה בעריה; 220,000 תוש׳ (אומדן 1975); בק׳־רבתי 380,000 תוש׳.

ק׳ שוכנת בלבה של נפאל, במרכזו של עמק ק׳, בגובה כ 1,300 מ׳, בין רכסים שגבהם 2,000—3,000 מ׳. העיר התפתחה במפגש־דרכים חשוב, מול מעברות־הרים נוחים־יחסית. דרכה עוברת אחת הדרכים הוותיקות והנוחות־ביותר החוצה את הרי־הימליה ומחברת את מישורי צפון־הודו עם טיבט. עמק ק׳ הוא האיזור החקלאי הפורה־ביותר והמאוכלס־ביותר בנפאל.

העיר פרושה משני עברי הנהר בהאגמאטי (Bhagmati), שאפיקו רחב אך מימיו מרובים רק בעונת הגשמים. רובה הגדול של העיר

קטהמנדו: מראה טיפוסי במרכז העיר

בתים חד ודו-קומתיים קטנים בנויים לבנים; רק במרכז העיר מצויים בניינים מודרניים. ק' מצטיינת במקדשים ובאתרי-הפולחן ההינדואים והבודהאים הרבים בעיר ובסביבתה. כמה מהם, כגון המקדש ההינ-דואי פשופטינאט, מצטיינים בהידורם וביפי פיתוחי העץ והמתכת שבהן. המקדשים מושכים עולי-רגל רבים מאיזור נרחב בנפאל ובצפון-הודו. בין המבנים שבלב ק' (מהמאות ה 16—18) ארמון ומקדש קומארי, שבו מתגוררת „האלה החיה" ונערכים טקסים מרהיבים.

ק' היא מרכז מסחר ומלאכה, תחבורה, מינהל ותרבות לנפאל כולה, אך בעיקר לעמק ק'. יש בה תעשיה זעירה המייצרת מוצרי-צריכה שונים: טכסטיל, מוצרי-עור, חמרי-בניין (מלט), מוצרי-טבק ומזון. נוסף לכבישים המקשרים אותה עם המדינות השכנות ועם ערים אחרות בנפאל מחוברת ק' ברכבל עם קצה שלוחה של מערכת מסה"ב ההודית, המגיעה עד לרגלי ההימליה בדרום נפאל. בק' האוניברסיטה היחידה בנפאל (17,500 תלמידים ב 1974/5), נוסדה 1958; והמוזיאון הלאומי הנפאלי.

ק' נוסדה ב 723 כתחנת-שיירות וכמצודה. מ 1768 היא בירת ממלכת נפאל. עד ראשית המאה ה 20 היתה עיר קטנה (פחות מ-30,000 תוש'). ב 1940 היו בה 80,000 נפש. עיקר התפתחותה מראשית שנות ה 50. אוכלוסיית העיר מגוונת: נוסף לבני שבטים נפאלים שונים מצויים בה הודים רבים ופליטים טיבטיים.

C. Simpson, K., 1967.

מ. בר.

קטו אוטיקנסיס, מַרְקוּס פּוֹרְקִיוּס — Marcus Porcius Cato Uticensis

— (95—46 לפסה"נ), מדינאי רומי, נין של קטו קנסוריוס (ע"ע). אביו מת עליו בילדותו וק' התחנך בבית אמו. ראשית שירותו הציבורי — כטריבון צבאי במוקדון ב 67/6. ב 64, כקוסטור, השגיח בקפדנות על פקידי האוצר. בשל נאומו התקיף בסנאט ב 63 הוצאו-להורג הקושרים עם קטילינה (ע"ע) ב 62, כטריבון העם, העביר החלטה למכירת תבואה בזול; ק' התנגד בתוקף לתומ-כי פומפיוס (ע"ע). ב 59 נאסר לזמן-מה בפקודת יול-יוס קיסר (ע"ע). כדי להר-חיקו מרומא שלח אותו קלודי-יוס (ע"ע) לקפריסין, ושם עסק ק' בסיפוח האי לרומא (58—56). ב 54 היה פרטור.

מרקוס פורקיוס קאטו אוטיקנסיס עם אשתו. ארמון הווטיקאן, רומא

חרף התנכלותו של פומפיוס היה ק' סבור, שקיסר הוא אויבה המסוכן של הרפובליקה ובמלחמת-האזרחים הצטרף למחנה פומ-פיוס. ק' לא הצטיין כמצביא ופינה את סיציליה ללא-קרב. לאחר התבוסה בפרסלוס (48) עבר לאפריקה והשלים בין אנשי פומפיוס שהסתכסכו. הוא-עצמו היה אחראי לאוטיקה (ע"ע). לאחר נצחון קיסר בתפסוס (46) העדיף ק' התאבדות על התמסרות.

דבקות ק' בעקרונותיו הרפובליקניים מנעה ממנו נקיטת מדיניות ראלית. הוא דחה, למשל, את פניות פומפיוס לשיתוף-פעולה, ובכך דחף אותו לברית ה„טריומוירט" עם קיסר וקרסוס (ע"ע). לאחר מותו כתב קיקרו (ע"ע) פמפלט בשבחו „קטו", וקיסר ענה ב„אנטי-קטו". דמותו של ק' זוהתה עם עניין הרפובליקה. המקור העתיק על חיי ק' הוא פלוטארכוס. וע"ע רומא, היסטוריה.

קטו קֶנְסוֹרִיוּס, מַרְקוּס פּוֹרְקִיוּס — Marcus Porcius Cato Censorius

— (234—149 לפסה"נ), מדינאי, סופר ונואם רומי. מוצאו מהעיר טוסקולום (ע"ע). בזכות חריצותו, התמדתו, כשרונותיו המגוונים ודבקותו בעקרונותיו זכה להצלחה רבה כמדינאי וכאיש-עסקים, אף שמשפחתו לא היתה עשירה או אצילה. עוד בצעירותו רכש השפעה בהעניקו את שירותיו כעו"ד ונואם ללא-תשלום לכל-דורש. הוא התידד עם איש-האצולה לוקיוס ואלריוס פלאקוס ויחדיו התקדמו בסולם המשרות המדיניות. ק' השתתף במל-חמה הפונית השניה. ב 204 היה קווסטור של סקיפיו (ע"ע, [4]) אפריקנוס באפריקה, ובדרכו חזרה הביא מסרדיניה את המשורר אניוס (ע"ע). בהיותו נציב (פרטור) בסרדיניה (198) הגביל מאד את פעולות המלווים-בריבית, והם נאלצו לעזוב את האי. ב 195 היו הוא ופלאקוס קונסולים. ק' יצא כנציב לספרד, ובשל הצלחתו במל-חמה שם זכה למצעד-נצחון ברומא (194). הוא הצטיין במערכה על תרמופילי (191), שבה הובס אנטיוכוס III (ע"ע). ב 184 היו ק' ופלאקוס קנסורים. ק' הטיל מסים גבוהים על חפצי-מותרות, פסל סנאטורים, ביסל את מינוים של פרשים שהתנהגותם לא נראתה לו והוציא מכרזים לעבודות ציבוריות במחירים נמוכים. הוא גם ביצע פעולות-בניה נרחבות, שכללו ריצוף מקווי-מים, שיפוץ רשת-הביוב של רומא והקמת הבסיליקה „פורקיה", שנקראה על שמו. על פעו-לותיו אלה כונה „קנסוריוס" (כלו', מי שהיה הקנסור).

ק' נלחם בתקיפות על דעותיו בענייני פנים וחוץ. בייחוד ביקש לשמור על הסדר החברתי והמשטר המסרתי ברומא. לכן תמך בריסון המותרות ובעצמו הסתפק במועט, למרות עשרו. הוא נהג חסכון בכספי המדינה ותבע-לדין פקידים שסרחו. אף שידע יוונית התנגד לחדירת תרבות יוון לרומא, שסקיפיו אפריקנוס היה מתומכיה. בהשפעתו האישית העצומה של סקיפיו ראה ק' סכנה למדינה; לכן תקף אותו, תבע-לדין את אחיו, לוקיוס, על מעילה בכספי-ציבור והצליח למוטט את המעמד המדיני של הסקיפיונים. ב 171 (ושוב ב 149) תבע-לדין נציבים רומיים שעשקו את תושבי ספרד. יריביו המדיניים תבעוהו-לדין 44 פעמים, אך ק' יצא זכאי בכל המש-פטים.

ק' תמך בביסוס רומא במערב הימה"ת והתנגד להסתבכותה במזרח ההלניסטי. הוא תמך בעצמאות מוקדון, וב 167 התנגד למל-חמה ברודוס. לאחר שהיה במשלחת באפריקה (153) היה נוהג לסיים את דבריו בסנאט במשפט הידוע: „מלבד-זאת אני סבור שיש להרוס את קרת חדשת" ("Ceterum censeo Carthaginem esse delendam"). ב 150 התקבלה דעתו ורומא יצאה למלחמה בקרת-חדשת.

ק' היה סופר פורה, אך רק חיבורו De Agri Cultura („על החקלאות") נשמר בשלימות. זהו הספר הלאטיני הקדום-ביותר בפרוזה; הוא עוסק בניהול המשק החקלאי ובגידול זיתים וגפנים וכולל תיאור של מנהגי-דת והוראות רפואיות ומאגיות. ספרו של ק' Origines („מקורות"), המתאר את תולדות רומא מיסודה עד סמוך למותו של ק', היה ספר ההיסטוריה הראשון שנכתב לאטינית. ק' פרסם את נאומיו (למעלה מ 150) וקטעים רבים מהם נשמרו. כן כתב ספר-לימוד אנציקלופדי בשביל בנו. — המקורות העתיקים על חיי ק' הם: קיקרו, נפוס ופלוטארכוס.

D. Kienast, *C. der Zensor*, 1954; F. de Corte, *C. Censore*, 1969²;
H. H. Scullard, *Roman Politics*, 1973².

יש. ש.

קִטּוּב

(polarization), תופעה אפיינית לגלים רחביים (ע"ע גלים, עמ' 734). תנודותיו של גל רחבי אפשריות בכל הכיוונים במישור ניצב לכיוון התקדמות הגל (הקרן). כשהתנודות מקבילות לאחד הכיוונים האפשריים מציינים את הגל כבעל ק' קווי. קיימים גם סוגי ק' אחרים (ר' להלן). ההתקן שהופך גל לא-מקוטב למקוטב נקרא מ ק ט ב (ציור 1).

תנודות גל רחבי המתקדם בכיוון z (ע"ע צירים, מערכות), ניתנות לפירוק לשני רכיבים ניצבים $X(t, z)$ בציר x ו $Y(t, z)$

בציר y (t = משתנה הזמן; ע"ע גלים)

$$X(t,z) = A\sin\left[2\pi\left(\frac{t}{T}-\frac{z}{\lambda}\right)\right]$$

$$Y(t,z) = B\sin\left[2\pi\left(\frac{t}{T}-\frac{z}{\lambda}\right)+\varphi_o\right]$$

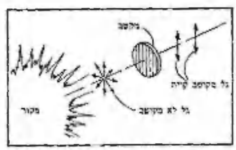
כאן: A, B המשרעות, T זמן המחזור ו λ אורך הגל. אם הגל מקוטב קווית בכיוון הציר x, אז $Y(t,z)=0$ והתנודות הן במישור xz — „מישור הק'" (ומכאן גם השם ק' מישורי).

במידה שהמשרעות A, B והפרש המופע φ_o נשארים קבועים לאורך ציר z, יתארו המשוואות גל מקוטב אליפטית; במקרה זה מתאר קצה הווקטור, המייצג את התנודה, אליפסה (ע"ע) במישור XY (צורת האליפסה נקבעת ע"י המשרעות והפרש המופע). כאשר A=B ו $\varphi_o=\pi/2$ נקרא הק' מעגלי. במקרה זה הווקטור המייצג את התנודות מתאר מעגל.

קיימות דרכים שונות ליצירת אור מקוטב קווית מאור לא־מקוטב:

ע"י בליעה (דיכרואיזם) — יש חמרים אחדים, ובעיקר גבישים, הבולעים אור בעל ק' קווי מסוים. אם אור לא־מקוטב פוגע בתווך כזה, ייבלע אחד משני רכיבי תנודותיו הניצבים (ע"ע אור, אבזורפציה של) והאור העובר יהיה מקוטב קווית.

במקרה של גלי־מיקרו (ע"ע קרינה) בולעת רשת של חוטי מתכת ישרים ומקבילים את הקרינה המקוטבת במישור מקביל לחוטים.

1. קיטוב קווי של גל רחבי

הבליעה נובעת מכך שרכיב חשדה החשמלי המתנודד במקביל לחוטים גורם בהם זרמים חשמליים, המבטלים את אנרגיית רכיב זה. המקטב פולרואיד (הומצא ע"י לאנד [Land] ב 1938) פועל לפי עקרון דומה, אך במקום מערכת חוטים, ההתקן הוא לוח דק מחומר פלאסטי, בנוי מולקולות אורגניות ארוכות ומקבילות, המכילות יוד. הפולרואיד מעביר אור, המקוטב בניצב לכיווני המולקולות הארוכות; כיום זה הוא המקטב הסטנדרדי בתחום האור הנראה, האינפרה־אדום הקרוב והאולטרה־סגול הקרוב.

מקטב אידאלי בולע לגמרי רכיב אחד, המקוטב קווית, ומעביר, ללא החלשה כלשהי, את הרכיב המקוטב בניצב. תנאים אלה מתקיימים במציאות רק בקירוב. חוק מאלוס דן בכושר ההעברה של מקטב אידאלי. אם אור מקוטב קווית פוגע במקטב כזה כך שהזווית בין כיוון הק' של האור לכיוון ההעברה של המקטב היא α, תחלש עצמת האור העובר I לעומת עצמת האור הפוגע I_o לפי הנוסחה הבאה:

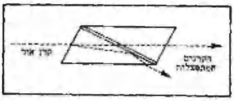
$$I = I_o\cos^2\alpha.$$

ע"פ חוק מאלוס קל לראות מה קורה כששמים שני מקטבים בניצב לאלומת אור לא־מקוטב: הראשון („המקטב") יוצר אור מקוטב קווית, ועצמת האור העובר דרך השני („הבוחן") תהיה תלויה בזווית α שבין כיווני־ההעברה של המקטבים; אם כיוונים אלה מקבילים ($\alpha=0$) — ההעברה מכסימלית, ואם הם ניצבים (המקטבים „מצולבים"), לא יעבור כל אור.

ק' ע"י החזרה (ע"ע) — כשקרן אור הבא־ מתווך א' (למשל, אוויר) פוגעת במישור המפריד בין תווך זה לתווך ב' (למשל, זכוכית) — פגיעה שאיננה אנכית — תלויה עצמת האור המוחזר בזווית הפגיעה ובכיוון הק' של האור הפוגע ביחס למישור הפגיעה. בזווית־פגיעה מסוימת („זווית ברוסטר") כושר־ההחזרה לגבי האור המקוטב במישור הפגיעה הוא אפס. לפיכך האור המוחזר בזווית פגיעה זו הינו מקוטב ק' קווי.

ק' ע"י פיזור (ע"ע). אור המפוזר ע"י מולקולות או חלקיקים קטנים ביחס לאורך הגל בניצב לכיוון המקורי של הקרן הוא מקוטב קווית (בד"כ רק חלקית בשל פיזור חוזר). כך הוא הדבר בפיזור ע"י משטח מחוספס או ע"י תווך לא־הומוגני, כמו אטמוספירת כדה"א, נוזל עכור וכו'. בגלל תופעה זו אור השמים (שהוא אור שמש המפוזר באטמוספירה) מקוטב (חלקית) במישור האנכי, ואור השמש המפוזר מהקרקע מקוטב (חלקית) במישור אפקי.

ע"י שבירה כפולה. קרן אור הפוגעת בגביש, שאינו שייך למערכת הקובית (ע"ע גביש), מתפצלת בתוך הגביש בד"כ לשתי קרניים, המקוטבות קווית במישורים ניצבים זה לזה ומתקדמות במהירויות שונות. כך אפשר להפריד הפרדה מרחבית קרן לא מקוטבת לשתי קרניים בעלות ק' קווי ולהשתמש רק באחת מהן. ההתקן המקטב הידוע ביותר, הפועל לפי עקרון זה, הוא מנסרת ניקול (ציור 2).

2. מנסרת ניקול. שתי המנסרות עשויות כירן פחמתי ($CaCO_3$), ומוצמדות בשכבה רקה של חומר. הזוויות מחושבות כך שאחד הרכיבים המקוטבים של הקרן הנשברה עובר העברה מלאה והשני מוחזר החזרה מלאה ולכן מוטט

ע"י שבירה כפולה ניתן לקבל אור מקוטב מעגלית מאור מקוטב קווית. השימוש המדעי החשוב ביותר הוא מיקרוסקופ הק' (ע"ע מיקרוסקופ, עמ' 386 ור' תמונות 1, 2, 8 מול עמ' 376). שימוש רב למקטבים בחיי יום־יום, כגון משקפי־שמש העשויים פולרואידים, ומונעים סנוור מאור השמש המוחזר והמפוזר מפני הקרקע; פולרואידים המוצמדים לעדשת־המצלמה בתור מסננים, מווסתים עצמת אור השמים או האור המוחזר מהקרקע — הכל לפי הכוונת המקטבים; לוחות מקטבים בפנסי מכוניות עשויים למנוע סנוור בלילה. לק' בכימיה, ע"ע אופטית, פעילות.

B. B. Rossi, *Optics*, 1957; R. W. Ditchburn, *Light*, 1963[2]; W. A. Shurcliff – S. S. Ballard, *Polarized Light*, 1964; A. K. Chatak, *An Introduction to Modern Optics*, 1972.

יצ. ש.

קטוביצה (Katowice, גרמ' Kattowitz, קטוביץ), עיר־תעשיה ובירת מחוז ק' (9,550 קמ"ר, 3,861,900 תוש' 1974), בדרום־מערב פולניה; 321,800 תוש'. ק' שוכנת בלב שדה־הפחם העשיר של שלונסק העילי, ובצומת־תחבורה חשוב לכבישים ומס"ב. כן יש בה נמל־תעופה. כלכלת העיר מתבססת על כריית פחם ועל תעשיה כבדה. בק' אוניברסיטה (נוס' 1968; 8,850 תלמידים ב 1975/6), טכניון (נוס' 1945; 18,400 תלמידים), מכון מרכזי לכריה ובי"ס גבוה למוסיקה.

היסטוריה. ק' נוסדה ב 1598. ב 1782 היו בה 294 תושבים. משנפתחו בסביבותיה מכרות־פחם (1801) החלה להתפתח במהירות והוקמה בה תעשיה כבדה. ב 1865 ניתן לה מעמד של עיר. ב 1921 נערך בק' משאל־עם לקראת חלוקת שלונסק העילי בין פולניה לגרמניה. רוב התושבים הצביעו בעד השארות בגרמניה (ע"ע, עמ' 466) ואעפ"כ נמסרה ק' לפולניה.

G. Hoffmann, *Gesch. der Stadt K.*, 1895; *K., Miasto nasze*, 1960; W. Majowski, *100 Jahre Stadt K. 1865—1965*, 1965; J. Gliszczyński – W. Janiurek, *Suita śląska*, 1973[2].

ידיעות על יהודים בק' מצויות למן 1733. ב 1781 גורשו ממנה וב 1787 הורשו לחזור. בסוף המאה חכרו יהודים את עבודות יציקת הברזל בפרוור בוגוציצה. כשהוכרזה ק' לעיר (1865) היו בה 624 יהודים. ב 1866 התארגנה קהילה, וב 1899 הגיע מספר היהודים ל 2,126. ביהכ"נ הראשון נבנה ב 1862, וב 1900 נבנה ביכ"נ חדש. ב 1884 התכנסו בק' חובבי־ציון (ע"ע חבת־ציון, עמ' 115). הארגון הקהילתי התפתח לאחר מלה"ע 1; הוקם בי"ס יהודי וכן בי"ס עברי (1935) ל 9,000 היהודים שחיו שם אז (8%). בשנות ה 30 גברה

ההסתה האנטישמית וב 1937 היו פרעות. נגד המסחר היהודי הונהג חרם. ב 1939 ירד מספר היהודים ל 8,587 (כ 6%).

לאחר הכיבוש הגרמני גורשו היהודים מן העיר ועברו לסוסנוביץ (Sosnowiec), ויחד עם יהודיה נספו באושוויץ. לאחר מלה"ע II התיישבו כ 1,500 יהודים בק' ונוסדה שם המועצה היהודית שלונסק העילי. לאחר 1967, משהחלו השלטונות הפולניים במסעם האנטי־שמי, עזבו רוב יהודי ק' את פולניה.

J. Cohn, *Gesch. d. Synagogen-Gemeinde K.*, 1900; A. Szefer, *Miejsca straceń ludnosci cywilnej wojewodztwa Katowickiego, 1939—1945*, 1969.

מ. – ש. קי.

קַטוּלוּס, גַיוּס וַלֶרְיוּס — Caius Valerius Catullus —

(84 [?] — 54 [?] לפסה"נ), משורר רומי, ממעצבי דמותה של השירה הלאטינית. נולד בוורונה, וב 62 בקירוב עבר לרומא. שם התקשר אל חוג ה poetae novi („משוררים חדשים"), שהמירו את המסורת של אניוס (ע"ע) בסגנון האלכסנדרוני המהוקצע (ע"ע יונית, עמ' 557; קלימכוס). ק' היה מהראשונים ברומא שהצליחו לסגל, בצורה משוכללת, את התכנים, הצורות והמקצבים של השירה היוונית ולפתח לשון־שירית לאטינית לדורות. השפעתו על השירה האירופית היתה רבה; טניסון כינהו „העדין במשוררי רומי לפני 1900 שנה". ועי"ע לטינית, ספרות, עמ' 640; מכתם.

נשתמרו יותר מ 100 שירים של ק'; רובם קצרים. אהבתו המיוסרת אל לֶ ט ב י ה (כינוי ע"ש ספפו [ע"ע] מלסבוס שניתן לקלודיה, שהיתה, ככל־הנראה, אשת קיקיליוס מטלוס קלר [ע"ע מטלוס, קיקליוס (3)] ואחות פ. קלודיוס, יריבו של קיקרו) הטביעה את חותמה על שירתו. בשיריו (מס' 2—3) אל האנקור של לסביה נתמזגו פשטות חדשנית ועדינות הרגש. שירו „כאחד האלים נראה לי" (51) הוא תרגומו של שיר סאפפי (מס' 31), במשקל „סאפפי", שהותאם בצורה וירטואוזית לסערת רגשותיו כלפי לסביה. ק' הצליח לתמצת במכתם קצר (85; „שיא השלימות" לפי פנלון) את רגשותיו הדו־ערכיים כלפי אהובתו: „גם אשנא גם אוהב. איככה?... לא אבין. אך אדע: זאת מנתי ואמק". את שיר־הפרידה (11) מלסביה הבוגדנית סיים בדימוי נוגע־ללב שנלקח מסאפפו: „אהבתי... כרעה כפרח בשולי השדה אחרי פגוע בו מחרשה". בשיר 63 תיאר בצורה נסערת ובמקצבים פראיים („גאליאמבים") את טירופו של אטיס (ע"ע) הצעיר שהסתרס והיה עבד לקיבלי (ע"ע). באפיליון 64 שזורים בצורה אמנותית שני סיפורים: חתונת פֶּלֶאוס ותֶטיס (ע"ע אכילוס) ומעשה תסאוס ואריאדנה (ע"ע).

משירי ק' תרגמו לעברית: ב. בנשלום („דבר", 23.10.64; „מאסף", ה'—ו', תשכ"ה) 26.2.65; מ. ויזלטיר, י. רטוש וד. שרף (בתוך: מ. גרנט, „עולמה של רומי", תשכ"ז); י. ג. ליבס („אשכולות", ה', תשכ"ז), י. גרטי (שם, ז', תשל"ה); נ. גולן (בתוך: וו. א. קולדוויל — מ. פ. גיילס, „העולם העתיק", 1973); י. ברונובסקי („הארץ", 12.1.75; 9.1.76); ד. ווייסרט („עכשיו", 33—34, תשל"ו). פירושים: ו. קרול (Kroll), 1923; ס. ג'. פורדיס (Fordyce), 1961.

פ. האובן, בעיות תרגום בק' 85 (בתוך: מ. רוזלאר — ב. שימרון [עורכים]. ספר זכרון לפרופ' ב"צ כ"ץ ז"ל), תשל"א; A. L. Wheeler, *C. and the Traditions of Ancient Poetry*, 1934; Y. Michie (tr.), *The Poems of C.*, (טכסט ותרגום) 1969.

שמ. ש.

קַטוֹנָה יוֹז'ף — Katona József — (1791—1830), מחזאי הונגרי

ק' היה משפטן במקצועו. במחזהו הראשון, Ziska (1813), העלה את דמותו של מצביא ההוסיטים (ע"ע). היהודים הנואשים והמורעבים, הקנאים לדתם ולמולדתם, משמשים נושא לטרגדיה Jeruzsálem pusztulása („חורבן ירושלים"), 1814. עלילת מחזהו ההיסטורי הגדול, Bánk Bán (1814/5; פורסם ב 1821; הוצג לראשונה ב 1833), מתרחשת במאה ה 13, בימי המלך אנדרה II. יצירה זו, הדרמתית־למופת, מעידה על הבנה לנבכי נשמתו של האדם המיוסר, הכרת העם הפשוט ולאומיות השואבת ממקורות ההיסטוריה ומתורות המהפכה הצרפתית. היא נחשבת ביטוי אמנותי מושלם לשאיפות לאומיות וסוציאליות. ק' נמנה עם גדולי המחזאים הקלאסיים בארצו.

J. Waldapfel, *K. J.*, 1942; J. Horváth, *Tanulmányok*, 1956.

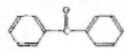
קֵטוֹנִים (ketones), תרכובות שבהן שתי קבוצות אורגניות מחוברות אל קבוצה קרבונילית.

$$\begin{matrix}R^1\\R^2\end{matrix}\!\!>C=O$$

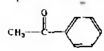
בק" אליפטיים, כדוגמת האצטון (ע"ע)

$$\begin{matrix}CH_3\\CH_3\end{matrix}\!\!>C=O,$$

שתי הקבוצות, R^1 R^2, הן אליפטיות; בק" ארומטיים, כדוגמת בֶּנְזוֹפֶנוֹן

שתי הקבוצות, R^1 R^2, ארומטיות, ובק" מעורבים, כדוגמת אצטופֶנוֹן

קבוצה אחת אליפטית והשניה ארומטית (כשאחת מן הקבוצות היא מימן, אזי התרכובת היא אלדהיד [ע"ע אלדהידים]). הק" הם תרכובות יציבות, עמידות נגד חמצון, בהתאם לטיב הקבוצה ולגודל. הק" הם נוזלים או מוצקים חסרי־צבע; הק" האליפטיים שמשקלם המולקולרי נמוך הם נדיפים, בעלי ריח אָפייני, נמסים במים ובעלי תגובה נֵיטרלית, ואילו הק" שמשקלם המולקולרי גבוה, ובמיוחד הק" הארומטיים, הם חמרים גבישיים ואינם נמסים במים. ק" מתקבלים ע"י חמצון כהלים שניוניים (ע"ע כהל, עמ' 581)

$$R^1R^2CHOH \xrightarrow{[O]} R^1R^2C{=}O,$$

או ע"י חמצון תרכובות בלתי־רוויות

$$R_2C{=}CR_2 \xrightarrow{[O]} 2R_2C{=}O.$$

כ"כ ניתן להפיקם ע"י חמצון תרכובות אורגניות רבות אחרות בשיטות שונות, וגם ע"י זיקוק מלחי סידן או בריום של חומצות קרבוקסיליות:

$$\underset{\text{מלח סדיני של חומצת חומץ}}{(CH_3COO)_2Ca} \xrightarrow{\text{חום}} \underset{\text{אצטון}}{(CH_3)_2C=O} + \underset{\text{פחמת הסידן}}{CaCO_3}$$

שיטה תעשייתית להפקת אצטון היא שיטת וייצמן (ע"ע ויצמן, חיים); החומר מתקבל ע"י תסיסה (בנוכחות בקטריות) של פחמימות. לשיטה זו היתה חשיבות גדולה במלה"ע I, ובעזרתה התגברו הבריטים על המחסור באצטון, שהיה אז ממש חיוני בתעשיית חמרי־הנפץ.

הקשר הכפול בקבוצה הקרבונילית של הק" מגיב בקלות ומספח תרכובות רבות ושונות, למשל:

$$\underset{\text{קטון}}{R_2C{=}O} + \underset{\text{חומצה הידרוציאנית}}{HCN} \longrightarrow \underset{\text{ציאנוהידרין}}{R_2C\begin{matrix}\diagup OH\\ \diagdown CN\end{matrix}}$$

במקרים אחרים מותמר אטום החמצן של הקבוצה הקרבונילית בקבוצות אחרות, למשל:

$$\underset{\text{אצטון}}{(CH_3)_2C=O} + \underset{\text{הידרזין}}{NH_2{-}NH_2} \longrightarrow \underset{\text{אצטון הידרזון}}{(CH_3)_2C{=}N{-}NH_2}$$

לק" שימוש תעשייתי רב כממיסים וכחמרי־מוצא לסינתזות אורגניות. ק" מסובכים יותר (ובמיוחד כאלה המכילים גם קשרים כפולים) הם בעלי ריח נעים (מופיעים גם בפרחים) ומשמשים בתעשיית־הבושם. ועי"ע כינונים, עמ' 793.

S. Patai – J. Zabicky (eds.), *The Chemistry of the Carbonyl Group*, I-II, 1966—1970.

ש. פס.

קְטוֹפָה, ע"ע ליליות.

קָטָטוֹנְיָה (catatonia), אחד מגילויי מחלת הסכיזופרניה (ע"ע שסעת). התסמונת הקטטונית (catatonic behavior) תוארה לראשונה בידי החוקר הגרמני ק. ל. קַלְבַּאוּם (K. L. Kahlbaum), שסבר כי מקורה במתח-שרירים מוגבר. בתיאורים הראשונים שלה כבר התייחסו החוקרים לשני מצבים המנוגדים-לכאורה, הקיפאון (stupor) והריגזון הקטטוני (catatonic excitment), כאל ביטויה של אותה המחלה. קיפאון מוגדר כניתוק כל תגובה רגשית ומוטורית מגירויים חיצוניים; ואילו הריגזון — כמצב של אי-שקט פסיכומוטורי המתבטא בסערת תנועות ללא תכלית וללא רצף והתאמה, ולעתים אף בתוקפנות עד-כדי סיכון עצמי. שני המצבים האלה מתחלפים לסירוגין ומלווים כמעט תמיד הפרעות התנהגותיות ומוטוריות, כגון רעיונות-שווא, הזיות ושגיונות.

הק' מופיעה עפ"ר בפתאומיות ורק לעתים-רחוקות מהלכה אטי והדרגתי. החולה הנתון בקיפאון נראה אדיש (ע"ע אפתיה), אטום לגילויים חיצוניים, מנותק ומכונס בעצמו, אינו מתייחס לעולם החיצון, נראה כאילם, ועיניו חסרות הבעה. פניו קרות ולעתים מופיעות בהם עוויתות או בת-צחוק מוזרה. החולה סביל ונכנע לכל הוראה, גם כשביצועה כרוך בכאב, או שהוא מגלה דווקא התנגדות פעילה המכונה נגטיוויזם (negativism). תנוחת החולה מוזרה: הוא נראה זקוף, בוהה למרחק, או שראשו מורכן כלפי מטה. לעתים מזכירה תנוחתו עובר ברחם אמו ופעמים שהוא מסתתר בפינות החדר או במקומות מרוחקים. על-אף התנוחות המיוזרות הללו אין החולה חש עייפות, וזאת בעת שגמישות השרירים כגמישות שעווה (flexibilitas cerea). לפעמים חוזר החולה על אותה התנועה שעות ואף ימים. עקב העמידה הממושכת מתפתחות לעתים תופעות של דלדול שרירים מחוסר שימוש, מעוותים (קונטרַקטורות), פצעי-לחץ וכיו"ב.

החולה נוטה לחזור על תנועות הבודק בכעין תנועות-ראי (echopraxia), או לחזור מילולית על השאלות המוצגות לו, באותן המלים, בכעין הד (echolalia). בניגוד למצופה, הפעילות הנפשית אצל חולים אלה ערה ביותר. הם מתמצאים בזמן ובמקום, ובתלוף המצב הקטטוני הם זוכרים היטב את החוויות שעברו. הק' מלווה כמעט תמיד תופעות גופניות, כגון חום-גוף נמוך, דופק אטי ושיעור חילוף-חֳמרים ירוד. כן קיימות הפרעות ביוכימיות או חריגות בפעילות החשמלית של המוח. כל אלו אינן הפרעות ייחודיות לק' והופעתן אינה הכרחית. במצבים כאלה עלול ריגזון קטטוני להסתיים במוות בשל תשישות-כוחות קיצונית. מצבים אלה מכונים „הק' הקטלנית", ואף להם מתלוות הפרעות גופניות שונות.

הק' אינה אפיינית רק למצבים הסכיזופרניים. היא עשויה להופיע בנסיבות ובמצבים אחרים, כגון בעקבות זיהומים והרעלות כרוניות (ע"ע בריק, אנרי), או בעקבות נטילת תרופות כל.ס.ד. גם פגיעות אורגניות בגרעיני גזע-המוח או גידול באיזור זה עלולים לגרום לק'. התהליכים הנפשיים הדינמיים העומדים ביסוד הק' אינם נהירים כל-צרכם. יש הרואים בק' ביטוי לחששו של החולה מפני התוקפנות העצורה בו, ויש סבורים שהחולה מתכנס בתוך עצמו ושב כביכול אל „תוך רחם אמו כדי להיות מוגן מפני העולם החיצון העוין, המאיים והמפחיד", שנבצר מן החולה להסתגל אליו.

מ. עש.

קָטַיֶב, וָלֶנְטִין פֶּטְרוֹבִיץ' — Валентин Петрович Катаев — (נו' 1897), סופר רוסי סובייטי. ק' כתב את יצירותיו הראשונות (1923—1929) ברוח סאטירית מובהקת, שופעת הומור, כלפי המציאות הסובייטית. אך ב-1930 חל שינוי דראסטי בתפיסתו הספרותית והאידאולוגית בזכות השינויים החברתיים שנבעו מן המהפכה. ברומן Белеет парус одинокий (עבר': „מפרש בודד מלבין באופק", תרצ"ח), 1936, המתאר בסגנון חי את אודסה בזמן מהפכת 1905, הגיע ק' לרמה אמנותית גבוהה בתיאור חפצים ונוף; ובין היתר, גם בתיאור חיי האוכלוסיה היהודית באודסה. סיפוריו ומחזותיו המאוחרים יותר לא חרגו מן הספרות הממוצעת של הראליזם הסוציאליסטי. אולם יצירותיו מסוף שנות ה-60, הבאות להחיות את האווירה התרבותית של רוסיה בראשית המאה, מפגינות את זכותו של הסופר לכתוב כרצונו את אשר רואות עיניו. — ק' נמנה עם הקבוצה הדרום-רוסית של סופרים שהרחיבו את האפקים הסגנוניים של הפרוזה הרוסית ע"י גורמים חדשים של דיבור מסוגנן, ובו יסודות של הניב הדרום-רוסי המושפע, לעתים, גם מן הלשון היידית.

קָטִיים (Pteroclidae), משפחת עופות, בעבר מסדרת היונאים (ע"ע), הכוללת שני סוגים: 1. קָ טָ ה (Pterocles). בסוג זה כ-15 מינים. גוף הק' סגלגל-תפוח ומשקלו 200—600 גר'. ראשה קטן ביחס לגופה. הרגלים קצרות-ביותר (בעלות 3 אצבעות בלבד) וקדמתן מכוסה נוצות עדינות. הילוכה שפוף. לנוצות צבעי-הסוואה — בהתאם לבית-הגידול — והם עפ"ר חיוורים: חום, זהוב או צהבהב. למינים אחדים רציעות כהות בדמות ענק בחזה. הק" חיות בנופים חשופים בעלי צומח דליל כמו במישורי-לס, חולות וחמאדות שבערבות ובמדבריות. בדרך תזונתן דומות הק" ליונים. הן ניזונות מזרעים, ומקורן מותאם לליקוט מעל פני הקרקע או מתחת לחצץ. בשל מזונן — זרעים — חייבות הק" לשתות, ולכן הן עפות יום-יום בלהקות, לעתים למרחקים שמעל ל-50 ק"מ. כנפיהן מחודדות בקצותן. מעופן — חתירה מהירה — מזכיר את מעוף היונה. באוויר הן משמיעות את הקריאה האפיינית „קטה-קטה-קטה". בהגיען למקורות-מים הן טובלות בהם ומוצצות את המים כדרך היונים.

הק" מונוגאמיות. הן מקננות בגומת-עפר. הן מטילות 2—3 ביצים צבעוניות, מוארכות וכדות בשני קצותיהן. משך הדגירה 23—25 ימים, ושני בני-הזוג משתתפים בה. שלא כיונים, האפרוחים עוזבי-קן ומכוסים פלומה צפופה מנומרת; ההורים מספקים להם מזון ומים שהם מביאים בזפק. סיפורי בדווים על ק" המביאות טיפות-מים לאפרוחיהם, בין נוצות החזה והבטן, התאמתו אצל כמה מינים. תפוצת הק": אפריקה ומדגסקר, אירופה הדרומית, דרום-מערב אסיה — ועד הודו וטיבט. בארץ 6 מינים ש-5 מהם דוגרים בנגב ובסיני. — בדיקות סֶרולוגיות וביוכימיות הראו לאחרונה, כי הק" קרובות לחופמיים (ע"ע).

2. קָ טַ ת עֲ רָ בָ ה (Syrrhaptes paradoxus). תפוצתה במרכז אסיה והיא נודדת עד אירופה.

ה. היינצל - ר. פיטר - י. פרסלאו, הציפורים, תשל"ה; G. L. Maclean, *Die systematiche Stellung der Flughühner (Pteroclididae)* (J. Ornit. 108), 1967.

אר. אב.

קָטִילִינָה, לוּקְיוּס סֶרְגִיוּס — Lucius Sergius Catilina — (108—62 לפסה"נ), מדינאי רומי. ק' היה ממשפחה פטריקית שירדה מגדולתה. ב-89 השתתף במלחמה נגד בעלי-הברית האיטלקים, יחד עם קיקרו ופומפיוס (ע' ערכיהם). בשנים 82/1 שירת לצדו של סולה (ע"ע) במלחמת-האזרחים ונתפרסם באכזריותו. הוא רצח את אחיו ושני גיסיו וזכה ברכושם. ב-68 היה פרטור ובי67/6 — נציב באפריקה. בשובו נתבע-לדין על עושק, אך יצא זכאי בזכות קנוניה בינו לבין התובע קלודיוס (ע"ע). בשל תביעה זו נמנעה ממנו האפשרות להיות מועמד לקונסולט ל-65 ול-64. בבחירות לקונסולט של 63 נתמך ק' בידי קרסוס (ע"ע), ובכל-זאת הובס בידי קיקרו. גם בבחירות לקראת 62 נכשל.

גאוות ק' נפגעה, מפני שהיריבים שניצחוהו לא היו מן האצולה. לאחר כשלונו האחרון ביקש לתפוס את השלטון בכוח ותכנן לרצוח את קיקרו. ק' אסף אליו סנאטורים ממורמרים מכשלונם בפוליטיקה,

אצילים שהתרוששו ונאמני סולה שבזבזו את כספם. שליחיו ניהלו תעמולה ברחבי איטליה, והואיל והבטיח להכריז על שמיטת־חובות הצטרפו אליו מפשוטי־העם. הקונסול קיקרו היה ער לסכנה, אך היסס לפעול בשל קשריו הטובים של ק׳. לפי בקשת קיקרו קיבל הסנאט ב 21.10.63 החלטה על מצב־חירום. ב 7.11 נשא קיקרו את הראשון מארבעת נאומיו המפורסמים נגד ק׳, וק׳ עזב את העיר. כשנתגלו הוכחות בכתב והיו בידי קיקרו הודאות של עדים על קיום הקשר, החליט קיקרו לפעול: מנהיגי הקשר שנשארו בעיר נתפסו. בדיון בסנאט הציע יוליוס קיסר (ע״ע) לאסרם ולהחרים את רכושם, אך בהשפעת קטו (ע״ע) הצעיר הוצאו־להורג. ק׳ איבד את תמיכת פשוטי־העם, משנודע כי אנשיו התכוננו לשחרר עבדים ולהעלות את רומא באש. הקונסול אנטוניוס יצא בראש צבא לאטרוריה, שם ריכז ק׳ את כוחותיו. בקרב המכריע, בראשית ינואר 62, ניגפו כוחות ק׳ והוא נהרג בקרב. — המקורות העתיקים על קשר־ק׳ הם נאומי קיקרו וחיבורו של סלוסטיוס (ע״ע).

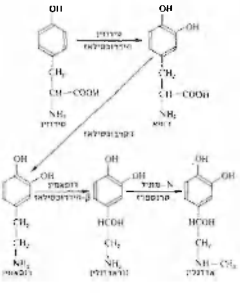
G. Boissier, *La Conjuration de C.*, 1905; E. G. Hardy, *The Catilinarian Conspiracy in its Context*, 1924; R. Syme, *Sallust*, 1964.

יש. ש.

קטכולאמינים, קבוצת תרכובות השייכת למשפחת האמינים הביוגניים. מבחינה כימית כולן נגזרות של ה 3,4־דיהידרו־כסי־פניל־אתיל־אמין. בטבע הם נוצרים בפעולת האנזים (ע״ע פרמנטים) טירוזין־הידרוכסילאז על החומצה האמינית טירוזין (ר׳ ציור). הק״ הטבעיים הם: דופאמין, נוראדרנלין ואדרנלין (ע״ע, וציור שם). ידועים גם ק״ סינתטיים, כמו האיזופרנלין. הק״ הטבעיים נמצאו ביונקים, בעלי־חוליות ובחסרי־חוליות. נוראדרנלין זוהה גם במספר חד־תאיים מן הפרוטוזואה.

דופאמין ונוראדרנלין משתחררים מקצות העצבים, בעת גירוים, ופועלים על תא־עצב שני או על תאי־מטרה ברקמות אחרות. ביונקים, למשל, משתחרר נוראדרנלין בקצה־עצבים (סימפתיים) ופועל על תאי־שריר (בדופן צינורות־דם), על תאי שריר־לב, על תאי־בלוטות (רוק) ועל תאי רקמת־שומן (ע״ע עצבים, מערכת, עמ׳ 80). אדרנלין מופרש מתאי המדולה של בלוטת יותרת־הכליה ומגיע דרך הדם, כהורמון (ע״ע הפרשה פנימית), לרקמות שבהן הוא פועל: הכבד, שרירי השלד, רקמת־שומן, הלב. דופאמין נמצא בריכוז גבוה במספר אזורים של המוח, בעיקר בגרעינים האכסטרה־פירמידליים. ניוון של קבוצה מסוימת של תאי־עצב דופאמיניים במוח מתבטא בהפרעות בתנועות, הטיפוסיות למחלת־פרקינסון (ע״ע פרקינסוניזם). לפי סברה אחת, פעילות־יתר של קבוצות מסוימות של תאים דופאמיניים במוח היא סיבת התופעות הנפשיות וההתנהגותיות בחלק מהמחלות הפסיכוטיות: חלק ניכר מהתרופות היעילות בטיפול במחלות אלו מדכאות את פעולת הדופאמין.

הזרקת אדרנלין או נוראדרנלין לאדם וליונקים אחרים גורמת להגדלת קצב פעולת־הלב ולהגדלת עצמת התכווצות הלב והתכווצות צינורות־הדם, ואלה גורמים לעליית לחץ־הדם. כן נגרמת התכווצות הטחול. לעומת־זאת חלה הרפיה של השרירים בסימפונות ובדרכי־הנשימה. הזרקת הק׳ גורמת גם לעליה בריכוז הסוכר (גלוקוזה) בדם — עקב פירוק מוגבר של מאגר הגליקוגן בכבד — וכן לעליה בריכוז החומצות השומניות בדם עקב זירוז הפירוק של מאגר השומן (טריגליצרידים). הזרקת אדרנלין גורמת להרחבת האישונים. חלק מפעולות הק׳ — כגון על הלב, הסימפונות, ורקמת־השומן — נובע מהפעלת האנזים אדניל־ציקלז, הנמצא בדופן התאים באותן הרקמות. הגברת הפעילות של אנזים זה גורמת לעליה בריכוז ׳3,5׳ אדנוזין (ע״ע) מונופוספאט ציקלי בתא. תרכובת זו משמשת שליח תוך־תאי, המעביר את האות המתקבל בדופן התא לאחר שהק׳ מתקשר אליו. האפקט התרפוטי של פרופרנולול ושל תרכובות אחרות החוסמות את השפעת הק׳, בעיקר בשריר הלב, נובע ככל־הנראה מביטול העליה בריכוז ׳3,5׳ אדנוזין מונופוספאט ציקלי בתא. אפקטים אחרים של ק׳ אינם נחסמים ע״י פרופרנולול; המנגנון המולקולרי של פעולת ק׳ במקרים אלה טרם פוענח בשלמות.

ביוסינתזה של הקטכולאמינים

מנה מופרזת של ק׳ עלולה לגרום התפתחות של הפרעה בקצב הלב (אריתמיה). בחלק מהחולים הסובלים מהפרעות קצב־הלב מטפלים בתרופות המבטלות את פעולת הק׳ על הלב. בחלק קטן מהחולים ביתר־לחץ־דם נגרמת העליה בלחץ־הדם עקב גידול תאים מן המדולה של יותרת־הכליה (פאוכרומוציטומה). תאים אלה מפרישים כמויות גדולות של ק״, הגורמים להתקפים של עליית לחץ־הדם. מציאות הגידול מוכחת ע״י ריכוז גבוה של ק״ בדם ובשתן, וע״י עליה בתכולת תוצרי־הפידוק שלהם בשתן.

י. גו.

קטכיזם (Catechism מיוו׳ κατηχεῖν — להשמיע, ומכאן גם ללמד, להורות), מונח נוצרי המציין ספר עממי ופשוט המלמד את עיקרי הדת הנוצרית בצורת שאלות ותשובות. מלכתחילה ציין המונח הוראה בע״פ של עיקרי האמונה לאלה שביקשו להתנצר, ואשר נקראו משום־כך קטכומנים — κατηχουμενοι (כך, למשל, ידוע ביה״ס־התאולוגי הגבוה לקטכומנים באלכסנדריה במאה ה 3, בהנהלתם של קלמנס מאלכסנדריה ואוריגינס [ע׳ ערכיהם]). במרוצת הזמן הוסב השם לספר־לימוד ומדריך בסיסי שהכיל את התפילות העיקריות (כגון, תפילת „אבינו שבשמים״ [Pater Noster], הידועה גם כ„תפילת האדון״). הצהרת עיקרי־האמונה (Credo). רשימת החטאים העיקריים וכיו״ב.

אפים העממי של ספרי הק׳ ומטרתם — הוראת עיקרי־הדת לילדים ולפשוטי־העם — התבטאו גם בצורתם הספרותית ובניסוחם כשאלות ותשובות; הלומד היה צריך לשנן את התשובות. מגמה חינוכית זו הצמיחה חיבורים רבים, שביניהם בולט חיבורו של התאולוג גרסון (ע״ע), ABC des simples gens („א״ב לאנשים פשוטים״). ספרות הק׳ זכתה לפריחה עם הרפורמציה במאה ה 16, שהדגישה את חשיבות הוראת יסודות־הדת לכל, בעיקר כדי להגדיר את האמונה הפרוטסטנטית הצרופה לעומת תורות הכנסיה הקתולית. ידוע ביותר ה„ק׳ הקטן״ (1529) של לותר (ע״ע), המשמש עד היום ק׳־יסוד ברוב הכנסיות הלותרניות; תפקיד דומה נודע ל-Heidelberger Katechismus („ק׳ היידלברג״, 1563), בכנסיות הקלוויניסטיות. בכנסיה האנגליקנית כלול ק׳ דומה בספר התפילות הרשמי (The Book of Common Prayer). בעקבות הק״ הפרוטסטנטיים נתחברו ספרים דומים גם בכנסיה הקתולית. ביניהם ידוע חיבורו של פטרוס קאניסיוס, Summa Doctrinae Christianae („סיכום הדוקטרינה הנוצרית״), 1554. הטכסט הידוע כ„ק׳ הרומי״ Catechismus ex Decreto Concilii Tridentini („ק׳ ע״פ תקנות ועידת טרנטו״), 1566, שנתקבל בוועידת טרנטו (ע״ע), אינו ק׳ במובן הרגיל, אלא תקציר תורות תאולוגיות עיקריות עבור כוהני־דת.

בכנסיה האורתודוכסית היוונית נתחברו ק״ לאותן המטרות, כדי לבלום הן את פעילות הישועים (ע״ע) והן את השפעת הכנסיות המתוקנות. הק׳ היווני של פטרוס מוגילה (Moghila; 1597—1656), Ορθόδοξος ὁμολογία τῆς πίστεως τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστο-

λικῆς ἐκκλησίας τῆς ἀνατολικῆς ("הצהרה אורתודוכסית של אמונת הכנסיה הכללית והאפוסטולית המזרחית"), 1640, נחשב גם למעין הצגת הדוקטרינה של הכנסיה המזרחית נגד הקתוליות והפרוטסטנטיזם. בפקודת פיוטר I "הגדול" (ע"ע) נתחבר ב 1723 ק' קטן-יותר, והמטרופוליטנים של מוסקווה במאה ה 18 חיברו אף הם ק" משלהם.

צ. ר.

ביהדות לא נפוצה הוראת עיקרי-הדת בצורת ק', אם-כי היו נסיונות בודדים, כגון ס' "לקח טוב" לר' אברהם יגל (1587). הדבר נעוץ במקומם השולי של עקרי האמונה (ע"ע) בדת ישראל. הדבר היחיד המתקרב לק' והרווח בשימוש הוא תמצית י"ג העיקרים של הרמב"ם, שנקבעה בסידור-התפילה האשכנזי לאֲמִרה לאחר תפילת שחרית. תמצית זו (שעורכה אינו ידוע) נקבעה בסידור רק במאות האחרונות, ונטענו טענות רבות לגבי איכותה, רמתה ואי-התאמתה לתפיסת הרמב"ם. דומה לה הפיוט האנונימי "יגדל" (מהמאה ה 13/14), החורז את י"ג עיקרי-האמונה. הוא נקבע בראש תפילת-השחר, ונוהגים לשורר בציבור בסיומי תפילות שבת וחג. גם על פיוט זה נמתחה ביקורת רבה, והחסידים, למשל, אינם אומרים אותו כלל. בתקופת האמנציפציה, כשהלכה הוראת הדת היהודית בבתה"ס של היהדות הרפורמית בעקבות הדגם הנוצרי, נתחברו ק" יהודיים רבים.

J. M. Reu, *Dr. Martin Luther's Small C.: A History of Its Origin, Its Distribution and Its Use*, 1929; R. Padberg, *Erasmus als Katechet*, 1956; J. Hofinger, *The Art of Teaching Christian Doctrine*, 1962²; G. S. Sloyan (ed.), *Modern Catechetics*, 1963; G. Weber, *Religionsunterricht als Verkündigung*, 1964²; J. Petuchowski, *Manuals and C.'s of the Jewish Religion in the Early Period of Emancipation*, 1964.

קֶטְלָב (Arbutus), סוג צמחים ממשפחת האברשיים (ע"ע); בו 20 מינים, שרק 2 מהם ים-תיכוניים והשאר נפוצים באיים הקנאריים ובמערבה של אמריקה הצפונית.

קטלב משונן (Arbutus unedo)

הק' המצוי (A. andrachne) הוא עץ ירוק-עד. קליפת הגזע אדומה. העלים מסורגים. הפרחים ערוכים במכבדים. עלי-הגביע — 5. עלי-הכותרת מאוחים ועשויים כמין כד בעל 5 אונות; אבקנים — 10. המאבקים מסתיימים בזוג קרניים. הפרי — ענבה אדומה מרובת זרעים הראויה למאכל. הק' המצוי נפוץ בחרשים וביערות של א"י בחברת האלון, האלה ועוד. הוא מבכר קרקע קירטוני-חוורי על-פני קרקעות אדומות. עץ הק' פורח באביב ופירותיו מבשילים בסוף הקיץ.

קֶטְלֶה, לַמְבֶּר אָדוֹלְף ז'ק — Lambert Adolphe Jacques Quetelet — (1796—1874), סטטיסטיקן ואסטרונום בלגי. בנערותו עסק באמנות, אך בגיל 20 פנה ללימודי מתמטיקה באוניברסיטת גנט. ב 1819 קיבל תואר ד"ר, ונתמנה מרצה למתמטיקה באתנאון (Athenaeun) ואח"כ באוניברסיטת בריסל. ק' הרבה לפרסם מאמרים ולשאת הרצאות פופולריות במדעי-הטבע. ב 1825 ייסד את כה"ע La Correspondance mathematique et physique ("התכתבויות במתמטיקה ופיסיקה"). בהמשך עבודתו חקר ק' באסטרונומיה, ופעל להקמת מצפה-כוכבים בבריסל. לשם-כך יצא להשתלמות בפריס ושם פגש את המתמטיקאים פואסון, לפלס ופוריה (ע' ערכיהם). בהשפעתם התחיל לחקור בהסתברות (ע"ע) ובתאוריה סטטיסטית (ע"ע סטטיסטיקה, עמ' 686), שטחים שבהם הגיע לשיא יצירתו. ק' עסק בעיקר ביישום שיטות סטטיסטיות לחקר תופעות במדעי-החברה. ב 1826 פרסם לוחות-תמותה וניתח באמצעותם בעיות-ביטוח, ב 1827 ניתח לוחות-פשיעה — לשיפור המערכת המשפטית. ב 1828 פרסם ספר סטטיסטי כללי על בלגיה. כן פעל ליצירת שיטות אחידות של איסוף נתונים, סימונים, הצגת לוחות, ניתוח תוצאות וכו'. ב 1841 הקים את הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בבלגיה, וב 1853 יזם את הקונגרס הבי"ל הראשון לסטטיסטיקה.

ק' היה מחלוצי הביומטריה (ע"ע ביולוגיה, עמ' 346) והאנתרופומטריה (ע"ע אנתרופולוגיה, עמ' 709). במרכז משנתו המדעית עמד מושג "האדם הממוצע" (Homme moyen) — הערך המרכזי שסביבו התפלגו תכונות אנושיות, קווי-אופי, דפוסי-התנהגות, גובה, משקל, מידות פיסיות של איברי-גוף וכו', שניתנו למדידה מבחינה סטטיסטית. ע"פ תורתו משועבדות התופעות הביולוגיות, החברתיות והמוסריות לסטטיסטיקה, ולפיכך ניתן לגלות "חוקי-טבע" אנושיים המתקיימים במרחבי-מדגם גדולים, ומתבטאים ב"אדם הממוצע". את מסקנותיו, שעוררו פולמוס רב בקרב המדענים, פרסם בספרו Physique Sociale ("פיסיקה חברתית"), ב 2 כר', 1869.

קַטָלוֹנְיָה (Cataluña) חבל-ארץ הררי בצפון-מזרח ספרד, בין הרי הפירנאים ואגן האברו, לחוף הימה"ת; שטחו 31,888 קמ"ר, ובו 5,122,570 תוש' (1970), (ר' מפה, ספרד, עמ' 389/90). ק' בנויה מסיוו גאולוגי עתיק, שמבנהו מסובך כתוצאה מתהליכי קימוט ועיתוק שחלו בשלישון. היא נחלקת ל 3 אזורים הנמשכים במקביל לחוף: 1) רכס הרי-החוף, שגבהו עד 760 מ'; 2) עמק-אורך שהוא בקע טקטוני; 3) רכס פנימי, שפסגותיו מגיעות לגובה של 1,500—1,700 מ'. את הרכסים חוצים מספר נהרות, שהגדולים בהם הם: אברו (ע"ע; בדרום), לוברגט (במרכז) וטר (בצפון).

ק' היא האיזור העשיר והמתועש-ביותר בספרד: כ 47% מן המועסקים עובדים בתעשיה. התעשיה מרוכזת בעיקר בברצלונה (ע"ע) ובסביבתה. היא מתבססת על חשמל המופק במפעלים הידרו-חשמליים בהרי הפירנאים במחוז לרידה. ק' מפיקה כ ¼ מכלל החשמל בספרד. ענפי התעשיה העיקריים הם: ייצור טכסטיל, נייר, כימיקלים, מוצרי-חשמל וכלי-תחבורה. ענפי החקלאות בק' אפייניים לקרבת עיר גדולה: משק חלב וירקות. ליד מקורות-המים קיימת השקיה אינטנסיווית; בדלתות הנהרות מגדלים אורז. היישוב הכפרי חי בכפרים מכונסים (פרט לצפון ק').

תושבי ק' מדברים קטלנית (ע"ע) — הגורם המרכזי בתחושת הייחוד התרבותי והחברתי של דובריה. ב 1977 בוטל האיסור על השימוש בה בחיים הציבוריים. גורמים אחרים קשורים בקורות ק' ובכלכלתה הפורחת, הנשענת על תיעוש ומסחר ותיקים (ר' להלן, היסטוריה). חוקי הירושה בק' שונים מאשר ביתר חלקי ספרד בכך שאין חלוקה שווה של הרכוש בין היורשים. לפיכך גדולות החוות בק' מאלו שביתר חלקי ספרד מחד-גיסא, ומאידך-גיסא אין לטיפונדיות.

ק' מיושבת בצפיפות (פרט למחוז לרידה ההררי). במרכזה — העיר ברצלונה (1,745,140 תוש'). הערים הגדולות האחרות הן: לרידה — 90,880 תוש'; טרגונה — 78,240 תוש'; גרונה — 50,340 תוש' (ע' ערכיהן).

ש. שס.

היסטוריה. ב 778 החל קרל הגדול (ע"ע) בכיבוש ק' והוא עשאה לאיזור מגן ("מרקה היספאניקה") של ממלכת הפרנקים. רוזני ברצלונה, ששלטו בק' בשם מלכי הפרנקים, הרחיבו את רוזנותם, ובסוף המאה ה 10 בוטלה לגמרי הריבונות (סוזרניות) של המלך הצרפתי על ק'. ב 1068 העניק הרוזן רָמוֹן בֶּרֶנְגֶר (Ramón Berenguer) I לק' קובץ חוקים (Usatges de Barcelona) שהיה לשם-דבר. בתחילת המאה ה 12 השתלטה ק' על סרדן (Cerdagne) ופרובנס (ע"ע). ב 1137 נשא רמון ברנגר IV לאשה את פטרונילה, יורשת ארגון, ומלך גם על חבל זה. במאות ה 13 וה 14 התפתחה ברצלונה, בירת ק', למרכז המסחרי-הימי החשוב באיזור הימה"ת המערבי,

ו„ספר חוקי הים" (Consulado de Mar) של לשכת הספנות של העיר היה היסוד לחוק הספנות הבי"ל. קבוצת שכירי-חרב מק' — „הגדוד הקטלני" (Gran Compania) — פעלה בביזנטיון והשתלטה על אתונה (1311).

ב 1412 עברו ארגון וק' לשלטון שושלת ממוצא קסטילי. תושבי ק' התנגדו לשלטון החדש ובשנים 1462—1472 התקוממו, ללא הצלחה. לאחר איחוד ארגון וקסטיליה (1479) ירדה חשיבות ק', ומסחרה עם אמריקה היה כפוף (עד 1778) ללשכת-המסחר של סוויליה. ק' התנגדה למגמות הריכוזיות של פליפה IV, וב 1640 פרץ מרד (במקביל למרד בפורטוגל) שהסתייע בצרפת; דיכויו נמשך עד 1659. במלחמת-הירשה הספרדית (ע"ע) תמכה ק' בארכידוכס קרל מגרמניה. פליפה V הכניע את ק' ב 1714, גרם לה הרס רב ונטל ממנה כמעט את כל זכויותיה האוטונומיות. במאה ה 18 שגשגה ק' ואוכלוסייתה גדלה ביותר מכפליים. תעשיית האריגים בק' החלה להשתמש בכותנה מאמריקה במקום בצמר מקסטיליה.

ב 1789 פרצו מהומות-דמים בקרב פועלי ק'. ארגון פועלי האריג — הראשון בספרד — נוסד בברצלונה ב 1840. ב 1842 פרצה שביתה כללית והיא דוכאה בידי הצבא. תנועת תחיה תרבותית לאומית (Renaixensa) החלה בשנות ה 30 והתבטאה בשירה ובמחקרים בבלשנות, היסטוריה וגאוגרפיה של ק'. תחיה זו תרמה לבדלנות מדינית של ק', שבאה לידי ביטוי במשבר 1873/5, כשהפכה ספרד לרפובליקה ובמחוזות השונים היתה נטיה לממשל עצמי. ב 1887 נוסדה מפלגה קטלנית בדלנית (Lliga Regionalista); מנהיגיה הציעו להקים „ק' רבתי", שתכלול גם את ולנסיה וחלקים מצרפת.

איחוד המפלגות הבדלניות בק' זכה להצלחה רבה בבחירות 1907. שביתת-פועלים כללית ב 1909 נסתיימה בדיכוי אכזרי ובהוצאה-להורג של פעילי הסינדיקאליסטים. ק' נהנתה ממידת-מה של שלטון עצמי בתוקף „חוק הקהילות" מ 1914, ולאחר הצלחת הבדלנים בבחירות 1918 הם תבעו אוטונומיה מלאה והפיכת ספרד לפדרציה. עם הקמת הרפובליקה בספרד (1931) הוקמה בק' רפובליקה עצמאית, אך אח"כ הושגה פשרה עם השלטון במדריד. ולק' ניתן ממשל עצמי (Generalitat). במלחמת-האזרחים (1936—1939) היתה ק' מוקד ההתנגדות למורדים „הלאומנים" והמאגר התעשייתי היחיד של הרפובליקה. מריבות בין האנרכו-סינדיקאליסטים, שהשתלטו על ק', לקומוניסטים, שהיו חזקים במדריד, תרמו לחולשה הצבאית של המחנה הרפובליקני כולו. לאחר שממשלת ספרד עברה לברצלונה ב 1937, התגלעו חיכוכים בינה לבין ממשלת ק' (ח'נראליטאט). לאחר כיבוש ברצלונה בידי צבאות פראנקו (ינואר 1939) ברחו כ ½ מיליון פליטים לצרפת.

מ 1939 ועד מות פראנקו עברו על ק' 3 תקופות: א) עד 1944 דוכאה ק' באכזריות והחיים הציבוריים שותקו לגמרי; ב) השנים 1944—1955 היו תקופת ציפיה לנפילת פראנקו. היתה התארגנות של כוחות בדלניים, אף שלהתארגנות המחתרתית של הפועלים ולפעולות הגריליה לא היה הד ניכר ברבדים חברתיים אחרים; ג) מ 1969 היתה אוניברסיטת ברצלונה מוקד המרי נגד המשטר. בברצלונה שוב טופחה התרבות הקטלנית. שכבות חברתיות חדשות של טכנוקרטים, פקידי ממשלה וחברות-פיתוח ואינטליגנציה בכירה, שקשרם עם העבר היה עפ"ר רגשי גרידא, הזדהו לעתים עם שאיפות הבדלנות והאוטונומיה, שהתחזקו ככל שהתרופף השלטון בשנותיו האחרונות של פראנקו. וע"ע ספרד, היסטוריה.

על הלשון והספרות, ע"ע קטלנית, לשון וספרות. על היהודים, ע"ע ספרד.

J. Carrera Pujal, *Historia política y economica de C.*, I–IV, 1946/7; P. Vilar, *La C. dans l'Espagne moderne*, I-II, 1962; J. H. Elliott, *The Revolt of the Catalans*, 1963; A. Figuerelo, *C., cronica de una frustracion*, 1970.

פ. מג.

קטליזה (אנג' catalysis מיוו' κατάλυσις, הריסה, המסה), תופעה של זירוז תגובה כימית ע"י חמרים שונים הנמצאים בתוך תערובת המגיבים, מבלי שהרכבם וכמותם ישתנו במהלך התגובה; חמרים אלה מכונים קטליזטורים (בעבר': זרזים).

תיאור ראשון של הק' נתן דיוי (ע"ע) ב 1817. הוא מצא, שפלטינה חמה הבאה במגע עם תערובת של אוויר וחומר דליק גורמת לשריפת החומר. ברצליוס, בספרו "Traite de Chimie" (1845), קרא לתופעה הזאת "catalyse".

בתגובה כימית מהסוג $A + B \underset{k_2}{\overset{k_1}{\rightleftarrows}} C + D$ ישנה הקטליזטור את הקבועים הקינטיים k_1 ו k_2, אבל אינו מסוגל להשפיע על קבוע שיווי-המשקל, k_1/k_2, שהוא פונקציה של השינוי באנרגיה החפשית (ΔG) של הראקציה.

קבוע המהירות תלוי באנרגיית השפעול (E_A) לפי משוואת Arrhenius

$$k = A \cdot e^{-E_{A/RT}}$$

(ע"ע כימיה, עמ' 770). הקטליזטור מקטין את הערך של E_A ע"י מציאת מסלול אלטרנטיווי לתגובה, וגורם עי"כ להגדלת k. מאחר ש k_1/k_2 הוא קבוע, גורם שינוי של k_1 לשינוי מתאים ב k_2. במלים אחרות: קטליזטור משפיע על מהירות הראקציה בשני הכיוונים ומחיש את יצירת שיווי-המשקל.

ככל-הידוע כולל מנגנון הק' את התקשרות הקטליזטור עם אחד המגיבים לתרכובת-ביניים בלתי-יציבה; זו מתפרקת לאחר כמה שלבי-ביניים לתוצרי התגובה הכימית ולקטליזטור המקורי, היכול לשוב ולהתקשר עם אחד המגיבים. בדרך זו יכולה כמות קטנה של קטליזטור לזרז תגובה כימית שבה נוטלים חלק מגיבים בכמויות גדולות-בהרבה.

לק' חשיבות מרובה, במיוחד בשטח השימושי. כך, למשל, כשתערובת חמרים יכולה להגיב בשני מסלולי-תגובה שונים:

$$A + B \begin{cases} \longrightarrow C + D \\ \longrightarrow E + F \end{cases}$$

יש לכל אחד מהמסלולים האפשריים אנרגיית-שפעול משלו. אם החומר הרצוי הוא C, אפשר לגרום להיווצרותו המועדפת ע"י הוספת קטליזטור המוריד את אנרגיית-השפעול של המסלול המתאים. דוגמה מופשטת זו מדגימה היטב את אחת התכונות החשובות ביותר של הק', והיא ה ס פ צ י פ י ו ת.

קטליזטור טוב גורם לכך שהחומר היחיד שיווצר בתגובה כימית הוא החומר הרצוי, בלא שיתלוו אליו חמרים אחרים שמקורם במסלולי-תגובה אחרים המתקיימים בהעדרו. לדוגמה: כשמעבירים אדי כוהל אתילי דרך צינור מחומם נוצרת תערובת המכילה כמה-וכמה חמרים; אך אם הצינור מכיל קטליזטור — תחמוצת אלומיניום — התוצרים היחידים הם אתילן ומים:

$$CH_3 \cdot CH_2OH \xrightarrow{Al_2O_3} CH_2 = CH_2 + H_2O$$

שימוש בקטליזטור אחר — תערובת של פחם-פעיל ומעט פלטינה — יגרום להיווצרות אצטאלדהיד ומימן בלבד:

$$\underset{\text{כוהל אתילי}}{CH_3CH_2OH} \xrightarrow{C/Pt} \underset{\text{אצטאלדהיד}}{CH_3COH} + \underset{\text{מימן}}{H_2}$$

נושא הק' נחלק ל 3 נושאי-משנה: ק' ה ט ר ו ג נ י ת, ק' ה ו מ ו ג נ י ת וק' א נ ז י מ ט י ת.

1) ק' ה ט ר ו ג נ י ת היא ק' שבה מצבי-הצבירה של הקטליזטור ושל המגיבים שונים זה-מזה. ברוב המקרים הקטליזטור הוא מוצק והמגיבים הם גזים או נוזלים. במקרה כזה מתרחשת התגובה על

שטח־הפנים של הקטליזטור המוצק. כדי להגיע לניצול המכסימלי של הקטליזטור עליו להיות בעל שטח־פנים גדול ככל־האפשר. משיגים זאת עפ"ר ע"י שימוש בחומר־נושא בעל שטח־פנים גדול, שעליו מפוזר בדלילות הקטליזטור עצמו. שטח־הפנים של נושאים שונים יכול להיות גדול מאד; שטח של כמה מאות מ"ר לכל גרם אינו תופעה חריגה.

מדידת שטח־הפנים היא כלי חשוב בחקירת התנהגות הקטליזטורים. אחת השיטות לביצוע מדידה זו היא העברת גז, בטמפרטורת־העיבוי שלו (ע"ע גזים), עפ"נ הקטליזטור. בתנאים אלה מתכסה שטח הקטליזטור בשכבה חד־מולקולרית של נוזל. אח"כ מחממים את הקטליזטור, וע"פ כמות הגז המשתחרר אפשר לחשב את שטח־הפנים של הקטליזטור.

לק' ההטרוגנית שימושים רבים בשטחים שונים של הכימיה התעשייתית; מהנפוצים שבהם — ההידרוגנציה של הקשר הכפול, דהיינו, סיפוח מולקולת מימן לקשר כפול פחמן־פחמן.

$$H_2 + \;-\overset{\displaystyle H}{\overset{|}{C}}=\overset{\displaystyle H}{\overset{|}{C}}-\;\longrightarrow\;-\underset{\displaystyle H}{\underset{|}{\overset{\displaystyle H}{\overset{|}{C}}}}-\underset{\displaystyle H}{\underset{|}{\overset{\displaystyle H}{\overset{|}{C}}}}-$$

בד"כ אי־אפשר לבצע תגובה זו ללא עזרת קטליזטור. למתכות רבות התבונה לקשור לשטחן אטומי מימן: בנוכחות מתכות אלו מתפרקות מולקולות המימן לאטומי מימן בודדים, והללו נקשרים לשטח המתכת.

הקשר הכפול פחמן־פחמן, שאינו מגיב עם מולקולת המימן, מגיב עם אטומי המימן, שהופרדו ע"י המתכת:

2) הק' ההומוגנית פותחה בשנים האחרונות (הקטליזטורים ההטרוגניים כבר ידועים כ 150 שנה). היא מתרחשת עפ"ר במצב־הצבירה הנוזלי, כשהקטליזטור מומס בנוזל המכיל את המגיבים. התגובה הקטליטית מתרחשת בין מולקולות המגיב ובין מולקולות הקטליזטור המומסות, ולא עפ"נ שטח הקטליזטור. הקטליזטורים המשמשים בתגובות ממין זה הם עפ"ר תרכובות כימיות קומפלכסיות (ע"ע קואורדינטיויות, תרכובות), המשנות את מספר־הקואורדינציה שלהן במהלך הראקציה הכימית: אחד מהמגיבים, או יותר, נקשרים אל הקטליזטור, ועקב כך גדל מספר־הקואורדינציה שלו. התקשרות זו אל הקטליזטור משנה את תכונות המגיב, והוא מסוגל לפעול אז בדרך שאינו יכול לפעול כשהוא לעצמו, ללא קישורו לקטליזטור. בגמר הראקציה הכימית חוזר מספר־הקואורדינציה של הקטליזטור לערכו הרגיל, ואז הוא מסוגל שוב לקשור אליו מגיב נוסף — כך שגם בק' ההומוגנית די בכמות קטנה של קטליזטור.

י ת ר ו נ ו הגדול של הקטליזטור ההומוגני בכך שהוא גמיש מאד, כלו', אפשר לכוון את הפעילות הקטליטית בעדינות רבה, ע"י שינויים קלים־ביותר במבנהו הכימי. אי־לזאת אפשר לכוון את הספציפיות של קטליזטור הומוגני בדייקנות רבה־יותר מאשר את זו של הקטליזטור ההטרוגני. ח ס ר ו נ ו הגדול של הקטליזטור ההומוגני בכך, שלאחר התגובה קשה לקבל את הקטליזטור בחזרה, זאת משום שהקטליזטור, התוצר, המגיבים והממסים נמצאים במצב־צבירה נוזלי. לא־כן בק' ההטרוגנית, שהרי בה הקטליזטור הוא מוצק, והמגיבים הם גזים או נוזלים. חסרון זה מנע עד־כה את השימוש הרחב בקטליזטורים ההומוגניים בתעשיה, אך כיום מתחילים למצוא פתרונות לבעיה.

3) ק' אֶ נ ז י מ ט י ת — ע"ע פ ר מ נ ט י ם.

ש י מ ו ש י ם. עיקר שימושה של הק', מבחינת הכמות וההקף, בתעשיית הנפט; היא משמשת בהכשרת הנפט (ע"ע, עמ' 272) הגלמי לדלק מכוניות ולשימושים אחרים. תהליך זה מכונה „פיצוח", מכיוון שעיקרו פירוק מולקולות גדולות לחלקים קטנים־יותר. תוצרי הפיצוח העיקריים הם אולפינים, שהשרשרת שלהם קצרה ומסועפת מאשר בפחמימנים המצויים בנפט הגלמי. אולפינים מסועפים מגדילים את מספר האוקטן בדלק (ע"ע דלק; בנזין, עמ' 109). תוצרי־הלוואי, האֶתילן והמימן, משמשים חמרי־גלם בסיסיים בתעשיה הכימית.

מלבד בתעשיית הנפט והדלקים יש לק' שימוש נרחב מאד בייצור דשנים, פולימרים וכימיקלים שונים. בטבלה דוגמות אחדות של תהליכים קטליטיים.

התהליכים לייצור אמוניה, מתנול וחומצה גפרתית ידועים זה־מכבר, והם עדיין בשימוש אם־כי בצורה משופרת. אקרילוניטריל (ע"ע סיבים; פולימרים; ציאנידים) הוא דוגמה לקבוצת חמרים אורגניים המבוססים על נפט, שתהליכי ייצורם פותחו במשך מלה"ע II ואחריה. אֲדיפוניטריל וחומצת־חומץ הובאו כאן כדוגמות לתהליכים חדישים המבוססים על קטליזטורים הומוגניים, שהחליפו תהליכים ישנים־יותר שהתבססו על קטליזטורים הטרוגניים. תפקיד הקטליזטור בייצור הפוליאֶתילן והציס־פוליבוטדיאן (ע"ע פולימרים; קאוצ'וק) אינו רק זירוז תהליך הפלמור, אלא גם קביעת המבנה הרצוי של הפולימר.

חשיבות הקטליזטורים תלך ותגדל בעתיד עם ריבוי העניין בשמירת איכות הסביבה, הואיל והשימוש בהם עשוי להביא להפחתת זיהום־האוויר שגורמים הגזים הנפלטים ממכוניות ומבתח"ר. כשיאזל מלאי הנפט בעולם אפשר יהיה להסתייע בקטליזטורים לייצור דלק וכימיקלים מפחם (המצוי בכמויות גדולות).

P. H. Emmett (ed.), *C. and Related Subjects*, I–VII, 1954—1960; G. C. Bond, *C. by Metals*, 1962; J. M. Thomas – W. J. Thomas, *Introduction to the Principles of Heterogeneous C.*, 1967; O. V. Krylov, *C. by Nonmetals*, 1970; C. L. Thomas, *Catalytic Processes and Proven Catalysts*, 1970; M. L. Bender, *Mechanisms of Homogeneous C. from Protons to Proteins*, 1971.

א. מנ.

התיצר	המגיבים (חמרי־הגלם)	הקטליזטור*	הלחץ (אטמ.)	הטמפ'	שימוש התוצר
אמוניה	$N_2 + H_2$	Fe_2O_3	200	450°C	דשן כימי
מֶתנול	$CO + H_2$	Zn/Cu-chromite	50	250°C	חומר־גלם לתעשיה
חומצה גָפרתית	$S+O_2+H_2O$	Pt. or V_2O_5	2	425°C	חומצה לשימוש בתעשיה
אקרילוניטריל	Propylene + $NH_3 + O_2$	Bi-Molybdate UO_2-Antimonate	2	450°C	חומר־גלם לסיבים סינתטיים
אדיפוניטריל	Butadiene + HCN	Phosphite ligand + Zn and Ni	1	60°C	חומר־גלם לניילון
חומצת־חומץ	Methanol + CO	Iodide ligand + Rh.	1	250°C	חומר־גלם לפלסטיקה
פוליאֶתילֶן	Ethylene	$AlR_3 + TiCl_4$	1	50°C	חומר פלסטי
ציס־פוליבּוּטדיאן	Butadiene	$Et_2AlCl + CoCl_2$	1	6°C	גומי סינתטי

* רק המרכיב העיקרי. ברוב הקטליזטורים נמצאים חמרים נוספים בריכוז קטן; אלה משפיעים על פעילות הקטליזטור וידועים כ„פרומוטורים".

קַטלָנִית, לָשון וספרוּת. ל ש ו ן. ניב רומאני (ע״ע רומניות, לשונות, וע״ע ספרדית. לשון וספרות, עמ׳ 399) שהתפתח ונשתמר ברצועת חוף בצפון־מזרח ספרד והתפשט במרוצת הזמן לעבר ולנסיה ועד לשערי מורסיה וכן לעבר האיים הבלאריים. כדוגמת הפרובנסלית (ע״ע), ובקווים כלליים דומים, הפכה הק׳ ביה״ב ללשון ספרותית ששיא פריחתה היה במאות ה 14 וה 15. תחת שלטונם של מושלי ארגון בנאפולי וסיציליה אף היתה לשפת הפקידות בדרום איטליה. כשריד של התפשטות זו נותר רק הניב הק׳ בעיר אלגרו (Alghero) באי סרדיניה. לאחר המאה ה 15 נאלצה הלשון הק׳ להילחם על קיומה כשפה ספרותית מול התפשטותה והשתלטותה של הקסטיליאנית (ע״ע ספרדית, לשון) שתחת שלטון הבורבונים דחקה את רגליה ב 1714, משנתקבלה כשפת הפקידות. בהשפעת הרגיונליזם הרומנטי, בדומה למה שהתחולל באיזור הפרובנסלי אך ביתר הצלחה, קמה תנועה של סופרים, היסטוריונים ובלשנים ששמה לה למטרה להחיות את הק׳ כשפה ספרותית. פעולות תנועה זו נמשכו ביתר־שאת במאה ה 20; וע״ע קטלוניה, עמ׳ 588. הק׳ מדוברת גם בצד הצרפתי של הפירנאים, באיזור רוסיון (Roussillon) שסופח לצרפת ב 1659.

לצד הפרובנסלית מהווה הק׳ ענף מיוחד בקרב הלשונות הרומניות. קרבת הק׳ לפרובנסלית מתבהרת, בין השאר, מן התופעות הבאות: בק׳ ובפרובנסלית נוצר סיפא עיצורי של מלים (כתוצאה משמיטת תנועות סופיות (dolç „מתוק״, שלא כבספרדית dulce), אי־התהוות דיפתונגים עולים (לאט׳ ped „רגל״, פרוב׳ pe, ק׳ peu, שלא כבספרדית pie ובצרפ׳ pied), שמירת טיפוס הנטיה הפעלית המקורית שלא בתנועה מוטעמת אחרי השורש (vendre „למכור״, השו׳ צרפ׳ vendre, שלא כבספ׳ vender).

תחום השימוש של הק׳ נחלק לשני אזורים, המערבי (אנדורה — לרידה — ולנסיה) והמזרחי (פרפיניאן — גרונה — ברצלונה — טרגונה), שבו תופש הניב של האיים הבלאריים מקום מיוחד. הלשון הספרותית מבוססת על הלשון המדוברת שהתפתחה בברצלונה. הק׳ מדוברת היום ע״י כחמישה מיליון איש.

ס פ ר ו ת. ראשית התפתחותה של הספרות הק׳ עמדה בסימן השפעתה של שירת הטרובדורים הפרובנסליים (ע״ע פרובנסלית, ספרות), לקראת סוף המאה ה 12. מבין ה מ ש ו ר ר י ם הראשונים יש לציין את גילם דה קאבסטאני (Guillem de Cabestanh), גילם דה סרורה (Guillem de Cervera) וסרורי דה ג׳רונה (Cerveri de Gerona), אך בלט בשירתו הדידאקטית, הלירית והמיסטית רימונדוס לולוס (ע״ע). בתחום השירה הסאטירית הצטיין ג׳. רואיג (Jaume Roig; 1401[?]—1478). עם חדירת ההשפעה האיטלקית, ובמיוחד זו של פטררקה (ע״ע), חלה פריחה מחודשת בשירה הק׳ והיא הצמיחה את אחד מגדולי משורריה, אוסיאס מארק (March; 1397—1459). מן ה מ ח ז א ו ת של יה״ב נשתמרו רק עדויות על קיומה ושריד בודד במחזה־המסתורין מן המאה ה 15, Mystère d'Elche. — במקביל לשירה ולמחזאות התפתחה הכתיבה ב פ ר ו ז ה, בשפע הכרוניקות ההיסטוריות שנתחברו במאות ה 13—14, בידי ברנאט דסקלוט (Desclot; 1300 לערך), רמון מונטנר (ע״ע) ועוד. בתחום הפרוזה הפילוסופית בולטת יצירתו הענפה של ר. לולוס. בספרות הדתית מקום מיוחד למאות דרשותיו של ויסנטה (ע״ע) ולחיבוריו של התאולוג פ. איכסימניס (Francesc Eiximenis; 1340[?]—1409[?]). ההומאניסטן ברנאט מטגה (Metge; מת 1413), מחבר היצירה Lo somni („החלום״), 1399, החדיר במחצית השניה של המאה ה 14 לספרות הק׳ את השגיו של הרנסאנס האיטלקי. במאה ה 15 נתחברו גם רומנים אביריים, מהם Tirant lo Blanch של ג׳. מארטורל (Joanot Martorell; 1460 לערך). מן המאה ה 15 ועד המאה ה 19 פקדה את קטלוניה תקופה של דמדומים והתנוונות מבחינה ספרותית, בהשפעת המרכוז המדיני של משטרי ההאפסבורגים והבורבונים. עם התפשטותה של הרומנטיקה לספרד, זכתה הספרות הק׳ לתחיה. הדמות המרכזית ב ת נ ו ע ת ה ת ח י ה היתה זו של החוקר־המשורר מנואל מילה אי פונטאנאלס (Milá y Fontanals; 1818—1884), וסביבו המשוררים רוביו אי אורס (Rubió y Ors; 1818—1899), ג׳סינטו ורדגר (ע״ע), ובעקבותיהם קארלוס ריבה (Riba; 1893—1959), ג׳. קארנר (Josep Carner; נו׳ 1884) ועוד. בתחום התאטרון המודרני לא קמו יוצרים מקוריים רבים; מן הראוי להזכיר את א. גימרה (Ángel Guimera; 1846—1924) וסאנטיאגו רוסיניול (Rusiñol; 1861—1931). מחברי רומנים נטורליסטיים וראליסטיים, בסוף המאה ה 19, היו נארסיס אולר (Oller; 1846—1930), אמילי וילאנובה (Vilanova; 1840—1905). תנועת התחיה עדיין בעיצומה.

מ. ל

קַטָלֶפְּסְיָה (אנג׳ catalepsy, מיוו׳ κατάληψις; לאט׳ catalepsis = התקף פתאומי). מצב המאופיין בצפידות פלסטית של שרירי השלד, ובמיוחד שרירי הגפיים, הנובעת מעליה במתח השרירים. ק׳ היא מן הסימנים הקליניים של מחלות רוח קשות (כגון הצורה הקטטונית של שסעת [ע״ע, וע״ע קטטוניה]) והיסטריה (ע״ע). הק׳ עשויה להופיע באורח פתאומי ללא כל גירוי או סיבה חיצוניים, וכן בעקבות התרגשות ניכרת, או בעת גירוי מירבי של מערכות החישה, כגון במצבי „אזעקה״ פתאומיים וגם בעקבות מכה מפתיעה וקשה על הראש ועל הגב. את הופעת הצפידות המיוחדת בשרירים עלולים לעתים להקדים סימנים גופניים אחרים, כגון: כאבי ראש, סחרחורת, שיתוק, ואף אבדן ההכרה. עם הופעת התק׳ נראות הפנים כחסרות הבעה, האיברים כמו „מתאבנים״ ומתמידים באותה תנוחה בה היו בעת ההתקף והחולה נאלם־דום. בראשית ההתקף ניכרת צפידות־השרירים, אך בהדרגה מתאפשרת הנעה סבילה של הגפיים, וניתן לכוון את האיברים כאילו היו עשויים שעווה (מכאן המונח Flexibilitas Cerea). לכאורה יכול הגוף להישאר בתנוחה מכוונת זו זמן רב, אך כוח הכובד מתגבר בהדרגה על מצבן הבלתי־רגיל של הגפיים. התקפי ק׳ יכולים להיות קצרים או להימשך שעות רבות. ההתקף עשוי לחלוף בפתאומיות או בהדרגה ולעתים יכולים להופיע התקפים אחדים במחזוריות מסוימת. בתקופת הביניים בין התקף למשנהו עלולים להופיע כאבי ראש וסחרחורות, אך לעתים אין כל סימני מחלה.

בבע״ח ניתן ליצור מצבים דמויי ק׳ באמצעות חמרי מרפא שונים. ניסויים אלה נוצלו לבדיקת השפעתם של חמרים אלה על חיות תוקפניות (או על חיות שבאופן ניסויי הפכו לתוקפניות) וכן בניסויים לאילוף חיות באמצעות תרופות.

קֶטְלֶר, וִילְהֶלְם אֶמַנוּאֶל פון — Wilhelm Emmanuel von Kettler — (1811—1877), איש־כנסיה גרמני־קתולי, מחלוצי הסוציאליזם הנוצרי (ע״ע, עמ׳ 573) וממנהיגיו. ק׳ למד משפטים ועבד בשירות המדינה, אך עזב כדי להיות כהן־דת. בכהונתו למד להכיר מקרוב את צרכיהם הרוחניים והחמריים של בני עדתו, והשתכנע, כי הדאגה לנשמותיהם היא בלתי־נפרדת מן הצורך בשיפור רווחתם החברתית. התעניינותו בבעיות הסוציאליות מנקודת ראות נוצרית־קתולית מצאה ביטוי בספרו המקיף Die Arbeiterfrage und das Christentum („בעיית הפועלים והנצרות״), 1864. ובוועידת הבישופים בפולדה (1867), שנמנה עם מארגניה, יצא ק׳ בקריאה לרפורמות ממשיות. הוא דיבר בגלוי על חובת הכנסיה כלפי מעמד־הפועלים ועל הצורך בשינוי יחסה להגות הסוציאלית. הוא תבע ממנה למלא את שליחותה ולהציל את נפשות הפועלים. כן קרא ק׳ לרפורמות תחיקתיות למען בטחון הפועלים במקרה מחלה ולעת זקנה. בוועידת הווטיקן הראשונה (1869/70) היה ק׳ משוללי הדוגמה שהאפיפיור אינו בר־טעות (infallibilitas; וע״ע נצרות, עמ׳ 353),

ושב לארצו לפני ההצבעה. בימי „מלחמת התרבות" (Kulturkampf) בגרמניה (1871/72; ע"ע גרמניה, עמ' 458), ואחריה, התבלט ק' כדובר המחנה הקתולי, כדמות־מפתח בכנסיה וכמגן על זכויותיה, ונודע בהתנגדותו לליברליזם (ע"ע) הכלכלי המודרני. הערכה מיוחדת לפעלו של ק' נתן האפיפיור לאו XIII (ע"ע) ב„איגרת הרועים" Rerum Novarum (1891), העוסקת בבעיות סוציאליות.

W. E. Hogan, *The Development of Bishop W. E. v. K.'s Interpretation of the Social Problem*, 1946; G. G. Windell, *The Catholics and German Unity, 1866—1871*, 1954.

קָטֹן, קֵטִין, ע"ע יְלָדוּת, עמ' 870/3.

קָטַנְגָה, ע"ע קוֹנְגוֹ, הָרֶפּוּבְּלִיקָה הַדֶּמוֹקְרָטִית שֶׁל (זאיר).

קַטַנְיָה (Catania), העיר השניה־בגדלה באי סיציליה (ע"ע), איטליה, ואחד מנמליו החשובים; 401,000 תוש' (מפקד 1974). ק' שוכנת לחוף הים־היוני, לרגלי הר־הגעש אטנה. בנייניה העתיקים בנויים לבני טוף געשי ואבני־בזלת. ק' נהרסה מספר פעמים מרעשים ומשפכי לבה. לאחר חורבנה המוחלט ב 1693 שוקמה לפי תכנון בארוקי בדגם שתי־וערב.

התפתחותה התעשייתית של ק' החלה במאה ה 19. מפעלי־התעשיה הם לעיבוד התוצרת החקלאית ולייצור מכונות, ולאחרונה התפתחו מפעלי תעשיה כימית המבוססת על זיקוק הגפרית מהמכרות שבסיציליה. ק' היא מרכז תיירות. ב 1434 הוקמה בק' האוניברסיטה הראשונה של סיציליה ואליה צורפו אקדמיות וספריות.

ה י ס ט ו ר י ה. ק' נוסדה ב 729 לפסה"נ בידי יוונים שמוצאם מכלקיס (ע"ע), שהגיעו לק' מנכסוס שמצפון לק'. במאה ה 5 לפסה"נ נכבשה בידי הירון I (ע"ע), טירן סירקוזה, אך בנו דינומנס גורש ממנה. ב 263 לפסה"נ השתלטו הרומאים על ק' ואוקטוויינוס (ע"ע אוגוסטוס) הקים בה קולוניה.

ק' התנגדה לשלטון השטאופים: פרידריך II (ע"ע) בזז אותה והקים בה את מבצר אורסינו. במאות ה 16 וה 17 סבלה ק' מאי־שקט חברתי, פשיטות שודדי־ים, רעב, מגיפות, התפרצויות האטנה ורעידות־אדמה, ההתקוממות שפרצה ב 1837 בשל מגיפת חולירע, וההתקוממות ב 1848, שבה הצטרפה ק' לשאר ערי סיציליה, דוכאה ביד קשה בידי המלכים הבורבונים של ממלכת נפולי (ע"ע).

A. Holm, *Das alte C.*, 1873; S. Lo Presti, *Memorie storiche di C.*, 1957.

קִטְנִיּוֹת (אנג' pulses), מונח המציין בעיקר צמחים גידולי־תרבות ממשפחת הפרפרניים (ע"ע), הכוללים: אגוז־אדמה, אספסת, אפונה, בקיה, חילבה, חמצה, לוביה, סויה, עדשה, פול, שעועית, תורמוס ותלתן. רובם הוכנסו לתרבות כבר בתקופה הנאוליתית. המזה"ת היה כנראה הזירה שבה הוכנסו לתרבות הסוגים אפונה, בקיה, עדשה והמצה — מתוך צמחי־בר הגדלים באיזור זה, ואילו את הלוביה התחילו לגדל, כנראה, באפריקה או בהודו, גם השעועית זרה לאיזור זה ומולדתה אמריקה.

קֶטֶנִים (ketenes), תרכובות אורגניות המכילות קבוצה קרבונילית וקבוצה אתילנית זו לצד זו. הנוסחה הכללית של הק" (שהוכנו לראשונה בידי שטאודינגר, 1905) היא:

$$\begin{matrix} R^1 \\ R^2 \end{matrix} \Big\rangle C=C=O$$

שבה R-R[1] יכולות להיות קבוצות אורגניות כלשהן, אליפטיות או ארומטיות (או גם אטומי מימן). הק' הפשוט ביותר, $H_2C=C=O$, הוא גז רעיל שריחו חריף מאד. ק" בעלי משקל מולקולרי יותר גבוה הם נוזלים או מוצקים. ק" מתקבלים ע"י פירוליזה של קטונים או חומצות ותולדותיהם:

$$\underset{\text{אצטון}}{CH_3COCH_3} \xrightarrow{\text{חום}} \underset{\text{קטן}}{CH_2=C=O} + \underset{\text{מתן}}{CH_4}$$

$$\underset{\text{חומצת חומץ}}{CH_3COOH} \xrightarrow{\text{חום}} CH_2=C=O + H_2O$$

או ע"י הוצאת מולקולה של הלוגן מ α-הלואציל הלידים

$$\begin{matrix} C_6H_5 \\ C_6H_5 \end{matrix} \Big\rangle \underset{\displaystyle Cl}{\underset{|}{C}} - COCl + Hg \rightarrow \begin{matrix} C_6H_5 \\ C_6H_5 \end{matrix} \Big\rangle C=C=O + HgCl_2$$

כלוריד הכספית דיפניל קטן

הק" הם חמרים מרובי־פעילות ומשמשים בסיס לסינתזות אורגניות מעבדתיות ותעשייתיות רבות, שבהן הקשר הכפול של הק" מספח מולקולות אחרות, כגון:

$$R_2C=C=O + \begin{cases} H_2O \rightarrow R_2CHCOOH & \text{חומצה} \\ NH_3 \rightarrow R_2CHCONH_2 & \text{אמיד חומצי} \\ HCl \rightarrow R_2CHCOCl & \text{כלוריד של חומצה} \end{cases}$$

H. Staudinger, *Die K.*, 1912; S. Patai - J. Zabicky (eds.), *The Chemistry of Alkenes*, I-II, 1964—1970.

ש. פט.

קִטְנִיתִיִּים (Leguminosae), סדרת צמחים בת 3 משפחות (פרפרניים, קסאלפיניים ומימוסיים), ובהן למעלה מ 12,000 מינים. בשל הקשרים הפילוגנטיים שביניהן יש שמאחדים אותן למשפחה אחת. הסדרה כוללת עשבים, שיחים, עצים או מטפסים. העלים עפ"ר מורכבים, מנוצים, מאוצבעים או תלתניים. לפעמים הם פשוטים, עפ"ר מסורגים, ויש שהם נגדיים; עפ"ר הם בעלי עלי־לוואי. הפרחים בד"כ אנדרוגיניים. הגביע בעל 5 שיניים או עלים. הכותרת בלתי נכונה — מלבד במימוסיים. עלי הכותרת — 5 והם מפורדים. האבקנים — 10; לעתים־רחוקות יותר ממספר זה או פחות, זיריהם של 9 מהם מאוחים ואחד חפשי, או שכולם מאוחים או שכולם מפורדים. השחלה עלית, בת עלה־שחלה אחד. השליה צמודה לתפר־הבטן של השחלה. הפרי — תרמיל הנפתח בשתי קשוות או בלתי־נפתח, אגוזית, מפרקת או כנפית. הזרעים בד"כ חסרים אנדוספרם.

קַטְס, יַעֲקֹב — Jacob Cats — (1577—1660), משורר ומדינאי הולנדי. ק' למד משפטים בלידן ובאורלאן שבצרפת. שנים אחדות עבד במקצוע זה ואחרי־כן התפרנס מאחוזתו. ב 1621 החל בקאריירה פוליטית, שבשיאה, ב 1629, נתמנה ראש־ממשלה (raad-pensionaris) במדינת־הולנד; בצלם של נסיכי־אורניה היה לתפקידו תוקף משני.

ק' החל לכתוב בגיל 40. יצירותיו כוללות שירי תוכחה ומוסר־השכל, מאוירים לעתים (Emblemata [1618], המשולב קטעי־פרוזה), ושירים דידאקטיים על דת, חיי־נישואים ואהבה: Houwelyck („נישואים"), 1625; Trou-ringh („טבעת־נישואים"), 1637. „האב ק'", כפי שכונה בפי העם, היה מקובל ביותר בשל כשרונו הסיפורי, וזאת למרות השקפת־עולמו הצרה, הקלוויניסטית והקודרת. שיריו, שהיו פופולאריים עד סוף המאה ה 19, הם בעלי חשיבות תרבותית־היסטורית יותר משהם בעלי ערך אסתטי. את יצירתו האוטוביוגרפית Twee en tachtig jarigleven („82 שנות־חיים") כתב שנה לפני מותו.

G. A. van Es, *J. C.* (in: F. Baur (ed.), Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden, IV, 65—114), 1948; P. Minderaa (ed.), *Aandacht voor C. bij zijn 330-ste sterfdag*, 1962.

קְטֵסִיאס — Κτήσιας — (מפנה המאות ה 4/5 לפסה"נ), היסטורי־יון, גאוגרף ורופא יווני מקנידוס שבאסיה־הקטנה. ק' שירת בפרס כרופאו האישי של ארתחששתא II (ע"ע), היה עוזר־המלך בקרב קונאכסה (401; ע"ע שם, עמ' 329) ומילא שליחויות דיפלומטיות מטעמו. אחרי שובו ליוון כתב על תולדות פרס (Περσικα; 23 ספרים); על גאוגרפיה (Περίοδος; 3 ספרים) ואת הספר היווני הראשון על הודו (Ἰνδικα). מלבד מידע, הנראה מהימן, על חיי ההרמון ועל אינטריגות־החצר בפרס, הביא ידיעות מ„כלי שני", משופעות בתיאורי פלאות. קטעי חיבוריו נשתמרו בספרי דיודורוס ופוטיוס (ע' ערכיהם). וע"ע חדקרן.

F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, IIIC. 1958.

קְטֵסִיפוֹן, ע"ע אֶקְטֵסִיפוֹן.

קַטַפּוּלְטָה, ע"ע בַּלִיסְטָה.

קַטְקוֹב, מִיכָאִיל נִיקִיפוֹרוֹבִיץ' — Михаил Никифорович Катков — (1818—1887), עתונאי ואיש־ציבור רוסי. ק' למד במוסקווה ובברלין ובשנים 1845—1850 הורה פילוסופיה באוניברסיטת מוסקווה. הוא התקרב להגליאנים השמאליים (ע"ע הגליניזם, עמ' 392) והשתתף עם בילינסקי והרצן (ע' ערכיהם) בחוג המהפכני של סטאנקוויץ'. כן הושפע מהאנרכיזם של בקונין (ע"ע). מ 1851 ועד מותו היה עורך העתון היומי Московские ведомости („חדשות מוסקווה"), ומעל דפיו וכן בכת"ע אחרים הביע את תמיכתו במדיניות התיקונים של אלכסנדר II (ע"ע) וביקר את החוגים השמרניים. עם־זאת שם ללעג את זִמרת הליברלים והמהפכנים לכפות על הציבור את השקפותיהם ושיטותיהם ההרסניות, לדבריו. ק' הטיף להקמת מונרכיה חוקתית לפי הדוגמה הבריטית. המהפכנים ראו בו בוגד ומלשין, בפרט משנשאר נאמן לשלטונות גם לאחר דיכוי מרד הפולנים ב 1863 (ע"ע פולניה, עמ' 422). אלכסנדר III (ע"ע) מינהו ליועץ, אך השפעתו דעכה עם עליית החשיבות של הקנאי הדתי פוֹבּידוֹנוֹסצב (ע"ע). — ק' גינה את הפרעות ביהודי אוקראינה (שכונו „פופות בנגב" [1881—1882]) ואת האנטישמיות.

קַטָקוֹמְבּוֹת, ע"ע קְבוּרָה.

קַטַר (قطر), אמירות השוכנת בחצי־האי ק', בחוף המזרחי של חצי־האי ערב, לחוף המפרץ־הפרסי (ע"ע, ושם מפה); 11,400 קמ"ר, 170,000 תוש' (אומדן 1975). בדרום גובלת ק' בערב הסעודית ובפדרציה של האמירויות הערביות. רוב שטחה רמת אבן־גיר צחיחה. וע"ע ערב, עמ' 135/7.

ה א ו כ ל ו ס י ה המקורית מוצאה בדווי ודתה מוסלמית־סונית. בראשית המאה הגיע מספרה ל 20,000—30,000 נפש — רועים־נוודים, דייגים ושולי פנינים. משהוחל בהפקת נפט (ר' להלן), הגיעו לק' מהגרים רבים מאיראן, ערב, מצרים, ירדן, הודו ופקיסטאן. האוכלוסיה מרוכזת ברובה בעיר הבירה דוֹחא ([ضحا] 130,000 תוש') שבחוף המזרחי.

כ ל כ ל ת ק' מבוססת על ה נ פ ט, שהתגלה בה לראשונה ב 1939, ושבהפקתו הוחל ב 1949 (100,000 טון). הפקת הנפט גדלה בממוצע ב 17% לשנה, מ 8.2 מיליון טון ב 1960 לב 27.6 מיליון טון ב 1973; ולכ 23.8 מיליון טון ב 1975 (בשווי 1.8 מיליארד דולר). מההכנסות מיצוא הנפט (כ 99% מהתפוקה) מקבל השליט 25%, והיתר נכנס לאוצר הנסיכות. ההכנסה השנתית לנפש — כ 3,160 דולר (1974/5) — היא מהגבוהות בעולם. משבר האנרגיה והעלאת מחירי הנפט בסוף 1973 הביאו לשמירה על התפוקה ולאי הגדלתה, ובמקביל גדלו מאד התקבולים. שדות הנפט העיקריים נמצאים בחוף המערבי, ליד דח'אן; ב 1960/1 נתגלו שדות נפט נוספים בקרקע הים. הנפט מועבר בצינור לאֻם סעיד שבחוף המזרחי, שם נמצא נמל היצוא, וכן בית־זיקוק, שתפוקתו (30,000 טון בשנה) מיועדת לתצרוכת פנים.

ק' מייבאת את כל מוצרי הצריכה והתעשיה שלה. במסגרת הנסיונות לפתח תעשיה קלה הוקמו מפעל מלט (1969), מפעל גז ומתקנים להתפלת מי־ים. הכנסותיה הרבות של ק' מאפשרות לה להעניק לתושביה חינם שירותי בריאות וחינוך.

כ ו ח ו ת מ ז ו י נ י ם. לק' כ 2,200 חיילים, מהם מקומיים ומהם שכירים (פקיסטאנים ואחרים). ישנן שתי יחידות ממוּנעות: באחת 20 שריוניות ובשניה 10 מכוניות־סיור. כן קיים כוח חי"ר מצומצם. שמירת החוף מוטלת על 18 סירות־משמר. כן מופעלים 4 מטוסים לתקיפות־קרקע ויירוט, 9 מסוקים ומטוס־קשר. כל הציוד הוא מתוצרת בריטית.

מ ש ט ר. ק' היא אמירות עצמאית בעלת משטר פאודלי־פטרנליסטי, שצורפו לו כמה גינונים דמוקרטיים חיצוניים. מאז 1868 (ר' היסטוריה) שולטים בק' לסירוגין ענפים שונים של משפחת א(ל)־תַ'אני, שבניה גם מחזיקים במשרות העיקריות באמירות. האמיר הנוכחי הוא ח'ליפה בן חַמַד א(ל)תַ'אני (נו' 1934). קיימת מועצת שרים שאת חבריה ממנה השליט, וכן ישנה מועצה מייעצת בת 20 איש. אין בק' מפלגות פוליטיות. ק' חברה באו"ם ובליגה הערבית מ 1971.

ה י ס ט ו ר י ה. שרידי יישוב מ 4000 לפסה"נ בקירוב נתגלו בחצי־האי ק'; במקורות ערבים הוא נזכר מהמאה ה 9. בשל צחיחותו לא קמו בו גופים מדיניים, ולפיכך לא אירעו בו, למעשה, אירועים היסטוריים. במאה ה 18 נתפס האיזור בידי משפחת אל ח'ליפה, שבאה מפנים חצי־האי ערב, ולבסוף הפכה שלטת בבחרין (ע"ע) וגם החזיקה בק'. מסוף המאה גברה השפעת כת הוַהאבּים (ע"ע) על תושבי ק'. ב 1868 העלו הבריטים לשלטון את משפחת א(ל)־ת'אני, בתקווה שתעשה להשלטת סדר באיזור הפרוע, שרבים מתושביו עסקו בשוד ספינות במפרץ־הפרסי. בשנים 1872—1915 היתה ק' תחת פיקוח התורכים, שהחזיקו במקום חיל־מצב זעיר. ב 1916, לאחר נסיגת התורכים, חתם השליט, עבדאללה II א(ל)־ת'אני, הסכם־חסות עם בריטניה, שהעניק לק' בטחון מפני התקפות אך מסר את יחסי־החוץ לפיקוח בריטי. משגדלה חשיבות האמירות כמפיקת נפט, נתמנה בה (1953) „סוכן מדיני" (Political Agent) בריטי. ב 1961 הצטרפה האמירות לאוֹפּ"ק (ע"ע נפט, עמ' 277). ב 1971, אחרי שנטשה בריטניה את המפרץ־הפרסי, נעשתה ק' עצמאית. ב 1972 עלה השליט הנוכחי לשלטון, אחרי שהדיח את בן־דודו. לק' מסורת של קשרים טובים עם שכנתה, ערב הסעודית, וקשרים קורקטיים עם איראן, אך סכסוך לה עם אבו דַ'בי, לגבי אזורים שמפיקים בהם נפט.

י. אר

קְטֹרֶת, חומר או תערובת חמרים המפיצים ריח נעים בשריפתם.

המנהג להקטיר (=לשרוף) ק' בטקסים דתיים, ולעתים כטקס לעצמו, רווח מאד בעולם העתיק, ובמיוחד בדתות המפותחות. הק' הוכנה מחלקים שונים של צמחים וכן ממינרלים ארומטיים (ר' להלן).

השימוש בק' קשור בראשיתו עם ההבטים הנפשיים שבהפקת ריח. בעת העתיקה נהגו להפיץ ריח נעים בסביבת אנשים מכובדים, וכן שימשה הק' כתוספת למזון ולמשקה. ע"פ העקרון שמזון האהוב על בני־תמותה ראוי להגיש גם לבני־אלמוות, הניחו, שריחות טובים יהיו רצויים לאלים ולרוחות. מאותה הסיבה כוסו גם גופות מתים בפרחים ריחניים, שמנים ובשמים. נהגו להעלות ק' כדי למתן ריחות חריפים של שריפת קרבנות, וכן השתמשו בה, מסיבות תברואתיות, בקבורת המתים — אך ייחסו לה גם סמליות ומיסטיות.

במצרים, וגם במחשבה הנוצרית (ר' להלן), ראו בעשן הק' בד"כ סמל לתפילה העולה השמימה. עשן הק' העלה לשמים, כביכול, גם את נשמת הנפטר. בהמנונים האורפאיים נבחרו החמרים השונים שהוקטרו לאלים ע"פ התכונה המיסתורית שייחסו לכל אחד.

הקטרת ק' נפוצה מאד בין עממי כנען והארצות השכנות. נהגו להקטירה בבמות, במזבחות או על גגות הבתים — לאלים ולצבא־השמים. לוקיאן מתאר את ריחות־הניחוח ואת עשן הק' שאינם פוסקים במקדשי האלה הסורית הגדולה. הק' יוצרה בהקפדה, לפי נוסחה קבועה, ונחשבה לקדושה ולאסורה בשימוש חילוני.

אצל הבבלים הורכבה מנחת הק' (Kutrinnu) מעצים נותני־ריח (ארז, ברוש ועוד), דפנה, חזרן ועשבים מתוקים, ונהגו למלא בריחותיה את חלל המקדשים. הקטרת הק' ליוותה תפילות, וכן את טקס־האבל השנתי של תמוז, שפולחנו היה קשור לפולחן־המתים.

במצרים היתה הקטרת הק' פולחן חשוב. לכל אחד ממרכיביה ייחסו תכונות מאגיות. עשן הק' נשא עמו את מלות התפילה לאל רע, שיעלה את נשמת המתים לשמים. מנת־חתפ II (השושלת ה 11; ע"ע מצרים, עמ' 169) וכן המלכה חאתשפסוט (ע"ע; השושלת ה 18) שלחו להביא מארץ פונט (כנראה חצרמות או סומליה) בשמים לק' (והשו' בראי' לז, כה). במקדשים המצריים נפוץ המחזה של המלך המעלה ק'. בידו האחת כלי־ק' ובאחרת הוא משליך טבליות קטנות של ק' לתוך הכלי, בהתפללו לאל שיקבל את המנחה ויעניק לו אריכות־ימים. בכתובות מצריות נזכרות כמויות גדולות־ביותר של ק', שהעלו מלכי מצרים לאלוהיהם. עלה על כולם רעמסס III, שב 31 שנות מלכותו העלה כשני מיליוני טבליות ק'. יצוין שהק' הוקטרה לכל אלי הפנתאון המצרי. — את המת טיהרו בק'; 5 טבליות הושמו על פיו, על עיניו ועל אחת מידיו, בשני מחזורים, פעם עבור הצפון ופעם עבור הדרום. בין כלי־הק' במצרים היה גם ספל פתוח (בעל ידית או חסר ידית), שבתוכו בערה אש.

אצל היוונים היה שכיח ריח־ניחוח, כקרבן המשביע רצון האלים (הומרוס, איליאס, VIII, 548). בבתים פרטיים נפוץ השימוש בארז ובדפנה, המעלים ריח־ניחוח בשריפתם. לדעת שרדר (ר' ביבל') הגיעה הק' ליוון מפניקיה, דרך קפריסין, באמצעות פולחן אפרודיטה. היא הוקטרה כקרבן לעצמו, או כתוספת לכל קרבן אחר; כן הוקטרה לפני כל פניה לאוראקולום ושימשה בפולחן האורפאי. נהגו לפזרה על המזבח — כדי שריחה יתמזג בריח הקרבן — או לשרפה במחתה שהיתה על המזבח או בקרבתו. כן שרפוה בכלים הנישאים ביד. חדירת הק' לדת הרומית קשורה בפולחן בכחוס. אווידיוס (Fasti I, 338) מציין שיובאה מאיזור הפרת, כנראה עם הפולחנים המזרחיים שחדרו ליוון. הק' היתה מן המנחות החשובות־ביותר, והוקטרה הן בפולחן הציבורי והן בפולחן הפרטי. בהקרבת קרבנות בע"ח מיתנו את הריח בשריפת ק' ובהתזת יין. נהגו לשרפה על מזבחות גדולים, או במחתות, על מזבחות קטנים, או בכלי דמויי־סל המכונה acerra, הניטלים ביד. בפולחן המוסלמי אין שימוש בק', אך מגישים אותה לקברי קדושים, ומותר לבשם בה את גופת המת. במזרח־הרחוק השתמשו בק' כבר בתקופה העתיקה אולם בדת שינטו אין משתמשים בק'. הודו נודעה בעולם־העת־ק בעושר בשמיה והעלאת ק' היא עד היום ממעשי הפולחן המרכזיים בהינדואיזם וכן בכיתות השונות של הבודהיזם. בדת הפרסית הקדומה הקטירו ק' 5 פעמים ביום בפולחן הרשמי.

באמריקה רווח השימוש בק', והעלוה פעמים אחדות ביום במקדשי כל האלים. להקטרה שימשו קערות חרס (אמריקה התיכונה) או מחתות זהב (איזור פרו). האינדיאנים נהגו להעלות ק' טבק לאליהם. שבטים מסוימים באמריקה־התיכונה השתמשו בק' משכרת לסימום קרבנות־האדם לפני הקרבתם.

כלי־הק' יוצרו מחמרים חסיני־אש: אבן, חרס, ברונזה, כסף וזהב. קיים מגוון של צורות: מזבחות גדולים וקטנים, מחתות, צלחות, קערות ומיקטרים (לפיזור ריח), וכן מיקטרים מחוררים, דמויי מגדלים ומעוטרים בתבליטים.

G. Plinius Secundus, *Naturalis Historiae*, XII, 30 ff.; XIV, 33 ff., 1909; E. G. C. F. Atchley, *A History of the Use of Incense in Divine Worship*, 1909; M. Jastrow, *Aspects of Religious Belief and Practice in Babylonia and Assyria*, 1911; O. Schrader, *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*, 639—642, 1929².

א. ע.

בנצרות. הק' רווחה מאד בפולחנים הפגאניים, כחלק בלתי־נפרד מן הקרבנות. לפיכך, בימי רדיפות הנוצרים נדרשו רבים מהם להקטיר ק' לפני דמות הקיסר או האל, כהוכחה לנאמנותם; אלה שעשו כן נחשבו לכופרים בעיני אחיהם הנוצרים. מתוך תיעוב האלילות דחתה הנצרות בתחילה את הק', אבל משעברה האלילות מאירופה הנהיגה הכנסיה אט־אט את השימוש בק' בפולחנה. עם־זאת אין עדות ברורה לשימוש נוצרי בק' לפני המאה ה 6. במערב היתה הק' נדירה־יותר וקשורה בפולחן חגיגי. תחילה נישאה לפני האפיפיור, כאות לכבוד מיוחד (שחלקו גם לשליטים חילוניים). כק' המזבח וכחלק מן הפולחן הרומי נתקבלה במאה ה 9. אינוצנטיוס III (ע"ע) ייחס לק' יכולת להשביע רוחות רעות ולגרשן. בכנסיה האנגליקנית היה השימוש בק' אקראי־יותר במאות ה 17—ה 18, אבל הפך לתופעה קבועה בעקבות „תנועת אוכספורד" (ע"ע ג'. ה. ניומן).

P. Connolly, *The Use of Incense in the Roman Liturgy* (Ephemerides liturgicae, XLIII, 171—178), 1929.

בתורה נזכרת „ק' הסמים", הנרקחת מלבונה (ע"ע בשמים) וממספר חמרים אחרים (שמ' ל, לד—לה). לדברי פילון מסמלים ארבעת מרכיביה את ארבעת יסודות היקום). חז"ל מונים 11 סממנים לפיטום (=רקיחת) הק', ועוד חמרים אחדים הבאים כתוספת (כריתות ו' ע"א. לפי יוסף בן מתתיהו [מלה"י ה', ה', ה'] מעידים „13 סמי ק', משפע הימים והמדבר והארץ הנושבה.... כי תבל ומלואה היא מהאלהים ולאלהים"). ור' להלן. ק' זו מוקטרת פעמיים ביום על המזבח הפנימי („מזבח הק'" או „מזבח הזהב" — ר' שמ' ל, א—י) שבבית־המקדש (ע"ע, עמ' 580/2). בעבודת יום הכפורים (ע"ע, עמ' 390/1) נותן הכהן ק' על גחלים לוחשות במחתה ומכניס לקודש־הקדשים. הק' אסורה בשימוש פרטי וק' שלא לפי המתכונת אסורה במקדש.

במחלוקת קרח (ע"ע) נערך „מבחן"־ק': המערערים על ההנהגה נשרפו באש מחתותיהם, ואילו אהרן עצר את המגיפה וכיפר על העם באמצעות קרבן ק' (במ' טז—יז). על הפירו את האיסור על מי שאינו כהן להקטיר ק' נענש קשות — לפי בעל דה"י — המלך עזיהו (ע"ע). וע"ע כהן, כהנה, עמ' 590.

ק' שכולה לבונה באה עם כל המנחות (ויק' ב, א, טו), חוץ ממנחת חטאת (שם ה, יא—יג) וממנחת הסוטה (במ' ה, טו). היא מוקטרת על המזבח החיצון עם קומץ מן המנחה ועם שמן („אזכרה"). לבונה זכה משמשת „אזכרה" גם ללחם־הפנים (ויק' כד, ז).

על חשיבות חובת ההקטרה מעידה העובדה, שאפילו אחרי חורבן הבית הראשון באו אנשים „ומנחה ולבונה בידם להביא בית ה'" (ירמ' מא, ה).

סממני הק'. התורה מונה 4 סממנים: נָטָף, שחלת, חלבנה ולבונה; לדעת חז"ל נרקחה מ 11 סממנים: 4 נתפרשו בתורה, והשאר — הלכה למשה מסיני (ע"ע הלכה, עמ' 501/2).

1) נָטָף, הברייתא (כריתות ו', ע"א) מזהה אותו עם הצרי שבמקרא (בראי' מג, יא), וזה מזוהה כשרף הנוטף מעצי הקטף. אחד הזיהויים של נטף־צרי־קטף הוא עם הסטוראכס היווני — כפי שכונה השרף של הלִבְנֶה הרפואי וכן העץ ליקווידמבר המזרחי

(וע"ע לבניים), אחרים מזהים את הקטף עם האפרסמון, המכונה במקרא בֹּשֶׂם (ע"ע בשמים), שממנו הפיקו את הבושם, ואפשר שבושם זה קרוי במקרא גם בצימוד השמות נטף־צרי; 2) שְׁחֵלֶת. יש המזהים אותה עם צפרן (ע"ע) — או שהסממן הופק מחלזון; 3) חֶלְבְּנָה (בערב' חלבאן ובלאט' galbanum), שרף שהופק מכמה מינים של הסוג כֶּלֶך (Ferula), ממשפחת הסוככניים (ע"ע). בספרות העתיקה נזכר מין משובח — F. galbaniflua — שהיה גדל בסוריה; 4) לְבוֹנָה, שרף שהופק מהצמח Boswellia. היא מסממני הק' החשובים ביותר (ור' להלן); 5) מֹר, בושם המופק ממיני Commiphora ממשפחת הבשמיים (ע"ע ור' שם תמ'); 6) קְצִיעָה, צמח בושם מהסוג קנמון (ע"ע), והוא כנראה קנמון הקסיה הסיני (Cinnamomum cassiae); 7) [שיבולת] נֵרְד, מזוהה עם הצמח השעיר Nardostachys jatasmansi, ממשפחת ולרניים (ע"ע); 8) כרכום — ע"ע; 9) קֹשְׁט. נראה שהוא הצמח Costus, ממשפחת הזנגביליים, או צמח אחר, Saussurea lappa, ממשפחת המורכבים, הגדל בהודו; ממנו הופק הבושם „קוסטוס"; 10) קִנָּמוֹן נמנה גם בין מרכיבי „שמן משחת (ה)קדש". הבושם הופק מהעץ קנמון ציילוני (Cinnamomum zeylanicum var. cassio); 11) קילופה, קליפת הקנמון הסיני.

לסממנים אלה הוסיפו „מלח סדומית", כמות זעירה של „כיפת הירדן" (הזהה לרקפת) ועשב „מעלה עשן" (שזוהה עם Leptademia pyrotechnica המכילה חומצה חנקנית).

פיטום (= רקיחת) הק' נעשה בעיקר ע"י שחיקת הסממנים וערבובם. את הק' הכינו מדי שנה בכמות של 368 מנה. ההכנה נעשתה בעזרה והחמרים היו משל הקדש (ור' רמב"ם, הל' כלי המקדש, א', א'—י"א).

לפי חז"ל נשמר מעשה הק' כסוד מקצועי, שעבר בירושה משפחתית מדור לדור. מסופר על „בית־אבטינס" שהיו בקיאין במעשה חק' ולא רצו ללמדו לאחרים. „שלחו חכמים והביאו אומנין מאלכסנדריה של מצרים, והיו יודעים לפטם כמותם, ולא היו יודעין להעלות עשן כמותם..." (יומא ל"ח, ע"א). לפי מסרתו של ר' עקיבא העבירו שרידי בית־אבטינס לאחר החורבן את סודם למשמרת מחוץ למשפחה (שהש"ר ג', ז') ועי"כ החזירום למקומם. נזכרים גם „הפס־מין שבירושלים" (ירו' יומא ד', ה') — בעלי מקצוע כלליים, ולאו־דווקא בקשר עם ביהמ"ק — ומה שאמרו בשבח הק', ריחה הטוב של הק' נישא עד יריחו במזרח ועד שילה בצפון (שם ל"ט, ע"א), וירושלים כולה היתה מבושמת מריחה.

בגלל הענשים הכבדים שנזכרו במקרא לגבי אלה שלא נזהרו בכבודה ראתה השקפה עממית בק' „מיני פורענות" (תנחומא, בשלח, כ"א; במ"ר ד', כ"א), ועי"כ הדגישו חז"ל כי הק' מכפרת (על לשון הרע [ע"ע]), והיא „שווה לו (לכהן־גדול) ולביתו ולכל קהל ישראל" (יומא מ"ד, ע"א), ו„שלא יאמר אדם קשה היא הק'," שאין ק' וארון הורגין אלא עוונות הורגין" (במ"ר שם). — סדר הקטרת הק' ביום הכפורים (ע"ע, עמ' 391) היה מנקודות־המחלוקת המרכזיות שבין הצדוקים והפרושים.

מ.

קֵי, אֶלֶן — Ellen Key — (1849—1926), סופרת ומחנכת שוודית, מנציגיה הראשונים של התנועה לשחרור האשה בסקנדינוויה. ק' נתחנכה ברוח ליברלית והושפעה מרעיונות הפוזיטיוויזם והאוולוציוניזם; התעניינותה במצבם של הפועלים הובילה אותה לסוציאליזם. בשנים 1878—1898 היתה מורה ואח"כ, בשנים 1883—1903, מרצה במכון־הפועלים בסטוקהולם. דעותיה על מעמדם של האשה והילד בחברה מצאו ביטוי בספרים, מאמרים והרצאות, והשפיעו על דעת־הקהל ועל החקיקה. האשה פחותה מן הגבר מבחינת כוחה היצירתי, ותרומתה העיקרית היא בחינוך הילדים וביצירת אווירה תרבותית בבית. החשוב בספריה, Barnets århundrade („המאה של הילד"), 1900, מעלה את הדרישה לשמירת זכויותיהם של האם והילד ע"י חקיקה מקיפה. ק' היתה האשה הראשונה בשוודיה שתבעה זכות הצבעה לבנות־מינה, אולם התנגדה לנטיות המיליטנטיות של תנועתה.

U. Wittrock, *E. K.s väg från kristendom till livstro*, 1953.

קַיָאוֹ (Callao), הנמל הראשי בפרו ונמלה של עיר־הבירה לימה (ע"ע), 335,400 תוש' (אומדן 1970), אחד הנמלים החשובים ביותר לחוף האוקיאנוס השקט של אמריקה הדרומית. העיר ממוקמת מדרום לנהר רימאק כשנמלה מוגן ע"י המפרץ והאי סן־לורנסו. בערפה נמצא הריכוז התעשייתי הגדול ביותר בפרו, הכולל מפעלים לעיבוד מזון, מתכות ותעשיה מכנית. למעלה ממחצית הסחר הבין־לאומי של פרו עובר בנמל ק', המייצא כותנה, סוכר, נחושת, עופרת וכסף, ומייבא מכונות, מוצרי־מתכת ופריטי תצרוכת אחרים. הנמל מצויד במתקנים מודרניים ומשמש גם כבסיס ימי. לעיר נמל־תעופה בין־לאומי הגדול ביותר בפרו. ק' ולימה מהוות כיום אגד ערים גדול עם תשתית תחבורה מודרנית.

ק' נוסדה ב־1537 ע"י פ. פיסרו (ע"ע) בקרבת אתרה הנוכחי, ונקראה סיודאד דה לוס רֵיאֶס (Ciudad de los Reyes). במהרה היתה לנמל החשוב ביותר במערב אמריקה הדרומית. בשנים 1578/9 נזוקה קשות בהתקפות שודדי־ים, ביניהם פ. דריק (ע"ע). ב־1630 נהרסה ברעידת־אדמה, נבנתה מחדש במקומה הנוכחי וקיבלה את השם ק'. ב־1746 נהרגו 5,000 מתושביה ברעידת־אדמה ובנחשול ימי שבא בעקבותיה. ק' היתה המעוז האחרון באמריקה הדרומית שפינו הספרדים ב־1826. ב־1866, בעת מלחמת ספרד־פרו הופגזה העיר מהים. אחרי 1879 היתה נתונה משך שנים אחדות תחת כיבוש צבא צ'ילה. ב־1940 שוב נפגעה קשות ברעידת־אדמה. ריבוי אסונות־הטבע שפגעו בעיר גרמו להיעלמם של מרבית השרידים ההיסטוריים.

קִיאַכְּסָרֶס, כיאכסרס, ע"ע מָדַי.

קִיאָנִיט, מינרל שנוסחתו Al_2SiO_5. הק' פולימורפי עם המינרלים סילימניט ואנדלוזיט, והוא נוצר בלחצים גבוהים יותר משני האחרים. הק' מתגבש במערכה הטריקלינית בגבישים לוחיים שצבעם תכלת עד אפור. משקלו הסגולי: 3.63; קשיותו משתנה, בהתאם לכיוון, מ־4 עד 7. הק' נוצר בלחץ גבוה ובטמפרטורה בינונית מסלעים עשירים באלומינה. בחימום ל־1,595° הופך הק' למוליט ולקריסטובליט. למוליט — המופיע גם כמינרל נדיר בטבע — הרכב המשתרע בתחום $Al_2O_3SiO_2$ ועד $2Al_2O_3SiO_2$. הוא חומר חסין־אש, בעל מקדם התפשטות תרמית קטן ולכן בעל התנגדות גבוהה להלם תרמי, בעל עמידות מכנית ניכרת אף בטמפרטורות גבוהות ועמיד בפני קורוזיה כימית. עקב כך משמש המוליט ביצירת לבנים עמידות, כמרכיב של צמנט רפרקטורי ושל תרסינה חסינת־אש ולמטרות רבות אחרות. — הק' מופק בעיקר בהודו, קניה, קנדה, אוסטריה, בוצואנה, טנזניה ואה"ב.

קִיֶב (Киев), בירת אוקראינה (ע"ע), והעיר השלישית־בגדלה בבריה"מ (אחרי מוסקווה ולנינגרד); 1,947,000 תוש' (1975). ק', השוכנת לגדות הנהר דניפר (ע"ע ושם תמ'), היא צומת מס"ב, כבישים וקווי־תעופה מן החשובים בבריה"מ. מקומה על נתיב־סחר בי"ל ובמעבר בין שני אזורים שונים באפים. נתוניהם הטבעיים (יער וערבה) הקנו לה מראשית קיומה חשיבות רבה. הדרכים היבשתיות המתמקדות בה מקשרות בין אירופה המערבית לאגן הוולגה, ונתיבי־השיט במעלה הדניפר מובילים לארצות הבלטיות ולסקנדינוויה, ובמורדו — לאגן הים־השחור. תחת השלטון הרוסי התפתחה ק' כמרכז מינהלי־צבאי וכלכלי של אגן הדניפר־התיכון.

קרסצ'אטיק, הרחוב הראשי של קייב. מאחור במרכז: ארמון התרבות

התפתחותה התעשייתית ועיקר גידולה חלו לאחר 1917, ובעיקר משנקבעה ב 1934 כבירת אוקראינה.

ק' היא ממרכזי התעשיה, התרבות והמדע החשובים־ביותר בבריה"מ. תעשייתה המגוונת מייצרת מכונות, מכשירים מכניים וחשמליים, מזון, מוצרי־עץ, כימיקלים, חמרי־בניה, כלי־שיט, טכסטיל, הלבשה ועוד. בק' 19 מוסדות להשכלה גבוהה, לרבות אוניברסיטה שנוסדה ב 1834 (20,000 תלמידים ב 1975/6). בעיר נמצאים האקדמיה־למדעים של אוקראינה, מוסדות מחקר (בהם המכון הפיסיקלי שבו כור אטומי [תמ', ר' כרך מילואים, עמ' 109]), מוזיאונים (לאמנות רוסית ואוקראינית, מערבית ומזרחית, ואחרים), תיאטרונים (לאופרה ולבלט רוסי ואוקראיני), תזמורת פילהרמונית, תחנת טלוויזיה ו 3 אולפני־קולנוע. ק' משתרעת על 768 קמ"ר, רובה — על גבעות שבגדה המערבית הגבוהה של הדניפר, ומיעוטה (בעיקר אזורי־תעשיה) — על הגדה המזרחית הנמוכה. ממערב מוקפת ק' סבעת פרוורי־קיט. ק' משופעת בשטחי ירק, פארקים (בכללם גן בוטני) ושדרות, ומוקפת מכל עבריה מטעים ויערות.

מרכז העיר נהרס כמעט כליל במלה"ע II. משרידי עברה ההיס־טורי העשיר ראויים־לציון הקתדרלה ע"ש סופיה (נוס' 1037), שערי הזהב (המאה ה 11), מנזרים (המאות ה 14—ה 18), כנסיות אנדריי וולדימיר (המאות ה 18—ה 19) ובניין האופרה והבלט (המאה ה 19). בק' גם בנייני־ציבור חדשים רבים המשקפים את הארדיכלות הסובייטית.

L. Daen – P. Poznyak – M. Cherp, *K.; Travel Guide,* 1971.

ג. שמ.

ה י ס ט ו ר י ה. שרידים עתיקים מעידים על תרבות גותית וסאר־מאטית קדומה. מהמאה ה 7 ישבו כוזרים (ע"ע) במקום, שנקרא בפיהם קואי־אב („חוף הנהר" בלשונם). לפי כרוניקה רוסית מהמאה ה 12 היו מייסדי העיר 3 ראשי שבטים סלוויים, ומשמו של אחד מהם, קיה, נגזר שמה. ב 882 כבשה אולג (ע"ע), בן למשפחת נסיכים ממוצא ויקינגי (ע"ע ורינגים), ששלטה בנובגורוד. אולג עשה את ק' לבירת נסיכותו, שהיתה ראשיתה של היחידה המדינית הקרויה רוסיה (ע"ע, היסטוריה). הודות למיקומה על דרך־הסחר מביזנטיון לאירופה הצפונית נעשתה ק' לאחת הערים העשירות והגדולות באירופה. ב 988/9, בימי הנסיך ולדימיר „הקדוש" (ע"ע), נתקבלה בק' הנצ־רות — בנוסח ביזנטיון אך בשפת המקום — והוקמו הכנסיות והמנזרים הראשונים. בימי ירוסלב „החכם" (ע"ע; 1019—1054), הגיעה העיר לשיא כוחה המדיני, המסחרי והתרבותי. בסוף המאה ה 11 עברו עליה זעזועים חברתיים: המסחר נפגע עקב פלישות הקומנים (ע"ע), ופרצו מרידות של עירונים. ולדימיר מונומך (ע"ע; 1113—1125) החזיר לק' את כוחה. ב 1240 כבשו המונגולים את ק', ושלטונם הממושך בה הביא לשקיעתה. ב 1320 נכבשה בידי ליטא, ומ 1569 שלטה בה פולניה. בלחץ הפולנים הכירה הכנסיה המקומית במרות האפיפיור, והדבר סייע לגיבוש האוקראינים כאומה נבדלת מהרוסים. לאחר מרד חמילניצקי (ע"ע; 1648) נעשתה ק' לבירת חבל קוזאקי. בחסות רוסיה, ומ 1793 היתה בירת פרובינציה רוסית.

במאה ה 19 נעשתה ק' למרכז ההתעוררות הלאומית האוקראינית, שמוקדיה היו האוניברסיטה (נוס' ב 1834) ו„חברת האחים ע"ש קירילוס ומתודיוס", שייסד המשורר הלאומי שבצ'נקו (1846). ב 1903 פרצה בק' שביתה נרחבת ובמהפכת 1905 התקומם חיל־המצב. במלה"ע I פעלה בק' מחתרת אוקראינית. במארס 1917 (ע"ע [ה]מהפכה הרוסית) הוקם בק' סובייט, שהדגש בו היה לאומי־אוקראיני, ולאחר מהפכת אוקטובר 1917 הוכרז על הקמת „הקהיליה האוקראינית העממית". במלחמת־האזרחים עברה ק' מיד ליד (ע"ע אוקראינה, עמ' 176/7) ובסיומה העבירו שלטונות בריה"מ את בירת אוקראינה לחארקוב, בשל חשש מתסיסה לאומית בק'.

בהתאם לתכניות־החומש שהחלו ב 1928 פותחו בק' תעשיות שונות, וב 1934 הוכרה שוב כבירת הרפובליקה הסובייטית של אוקראינה. טיהורי סטלין (1936—1939) פגעו באינטליגנציה המקו־מית. ב 21.10.41 כבשו הגרמנים את ק' לאחר קרבות קשים, ובתקופת הכיבוש רצחו יותר מ 200,000 מתושביה. ב 1943 שחרר הצבא הסובייטי את ק', ומאז שוקמה. עם התפתחותה עלה משקל התושבים הרוסים, ויש עדויות להתנגדות לאומית אוקראינית חבויה.

1. П. Старовоитенко, Соціалістичний Киев, 1958; О. К. Касименко (עורך), Історія Киева, I-II, 1959/60.

י. לו.

י ה ו ד י ם. בכרוניקות רוסיות קדומות מסופר, שהכוזרים (ע"ע) שידלו את ולדימיר „הקדוש" (ע"ע), נסיך ק', להתגייר (986). על ה„איגומן" (ראש הנזירים) של ק', תאודוסיוס „המאושר" (המאה ה 11), מסופר שהתווכח עם היהודים. במהומות לאחר מות הנסיך סוויאטופולק (1113) נבוזו גם בתי היהודים. בנימין מטודלה (ע"ע) מזכיר את „כיו — העיר הגדולה", והנוסע פתחיה מרגנסבורג (ע"ע) התפעל מעושר יהודיה. במאה ה 12 עמד ר' משה מק' (ע"ע) בקשר עם רבנו יעקב תם (ע"ע) בצרפת ועם הגאון שמואל בן עלי (ע"ע) בבגדאד. המונגולים (1240—1320) נתנו ליהודים חסות, ועוררו בכך את טינת הנוצרים. עם סיפוח ק' לנסיכות ליטא (1320) קיבלו היהודים פריווילגיות. מספר יהודים אף נתעשרו מחכירת־מס. במאה ה 15 התגורר בק' החכם הנודע משה מק' (ע"ע) השני. ב 1482 פשטו הסטרים על ק' ושבו יהודים רבים. עם גירוש היהודים מליטא (ע"ע; 1495) יצאו יהודי ק' לקרים (ע"ע), ומש־בטלה הגזירה (1503) התחדשה, כנראה, ה־קהילה בק', בהקף קטן. ב 1619 השיגו העירונים פריווילגיה מלכותית שאסרה על היהודים לשבת־קבע בק' ולרכוש בה נכסי־דלא־ניידי; רק מע־טים גרו בעיר, בחסות פקידים מקומיים. ב־גזירות חמילניצקי נהרגו יהודים גם בק', ובחוזה בינו למלך פו־לניה נאסרה על היהו־

קייב: כנסיה בסגנון הבארוק. הארדיכל ראסטרלי

דים הישיבה בעיר, אפילו ארעית. האקדמיה הפרבוסלווית בק' הפיצה תעמולה אנטי־יהודית באיזור, ותלמידיה פרעו ביהודים הבודדים שהזדמנו לק' לרגל מסחרם. — וע"ע רוסיה, יהודים.

קהילת ק' התחדשה כעבור 150 שנה, לאחר חלוקת פולניה השניה וסיפוחה של ק' לרוסיה. ראשיתו של פנקס ק' ב 1793. ב 1815 נמנו בק' כ 1,500 יהודים. בסוף 1827 נענה ניקולי (ע"ע) I לתביעת העירונים לגרש את היהודים, אך בלחץ שרי־הפלך נדחה הגירוש עד 1835. עם־זאת היוו היהודים כ 60% ממשתתפי הירידים השנתיים הגדולים של ק'. כניסת מבקרים יהודים הותרה רשמית ב 1843 — בתנאי שיתגוררו בשתי אכסניות קבועות. ב 1858 בוטלו האכסניות והוטל תשלום מיוחד. ב 1861 נקבעו שני רבעים למושב היהודים שהורשו לגור בעיר (סוחרים, תעשיינים והנלווים אליהם וכד'), ועד 1917 הוסיפה המשטרה לערוך מצודי־לילה אחר יהודים חסרי זכות־ישיבה. ב 1863 נמנו בק' 3,013 יהודים (3%), וב 1872 — 13,803 (12%). בראשית מאי 1881 נערך פוגרום חמור; אעפ"כ גדל מספר יהודי ק' והגיע ב 1897 ל 31,800 (13%). ב 1910 נמנו בה 50,800 (11%), וב 1913 — 81,856 (13%). בק' התגוררו עשירי היהודים, שהעסיקו במפעליהם יהודים רבים, ובני האינטליגנציה. באוניברסיטה של ק' למדו ב 1886 326 יהודים, וב 1911 — 888, הריכוז הגדול ברוסיה (17% מכלל הסטודנטים). בק' התקיים חוג מצומצם של סופרים עברים, ביניהם: י. י. וייסברג, אל. שולמן, א. א. פרידמן וזמן־מה גם שלום עליכם, שתיארה בכתביו בשם „יהופץ".

ב 18.10.1905 שוב התחולל פוגרום רב־ממדים (ע"ע רוסיה, יהודים), והחיילים הפריעו להגנה העצמית היהודית. אעפ"כ שגשגה הקהילה והיתה לאחת הקהילות העשירות ברוסיה; ב 1910 היוו היהודים 42% מכלל הסוחרים בק', אך כ ¼ מבני הקהילה נזקקו לסעד. ב 1906 אושרה הקהילה רשמית, ומוסדותיה המסודרים ניהלו תקציב של 300,000 רובל לשנה. ב 1862 הוקם בי"ח יהודי לעניים, ואח"כ הוקמו גם בי"ח כירורגי ומרפאת־עיניים בהנהלת ד"ר מ. מנדלשטם (ע"ע). ב 1898 בנה א. ברודסקי (ע"ע) ביכ"נ מפואר. רבה של ק' (1906—1921) היה ש. אהרנסון (ע"ע), ובין הרבנים־מטעם היו י. צוקרמן וש. ז. לוריא. בשנים 1911—1913 נערך בק' „משפט ביליס" (ע"ע עלילות דם), ובעקבותיו התגברה הסתת אנשי „המאה השחורה". במלה"ע I נתאפשרה הישיבה בק' לפליטים יהודים מאזורי החזית.

עם המהפכה במארס 1917 בוטלו כל ההגבלות, ובסוף 1917 נפקדו בק' 87,240 יהודים (19%). הוקמה קהילה דמוקרטית בראשות סירקין (ע"ע). בעיר התכנסו ועידות של יהודי רוסיה ואוקראינה, נוסדו המוסדות המרכזיים של יהדות אוקראינה, י"ל ספרים ועתונים ופותחה פעילות ציבורית מגוונת. באביב 1919 היו בק' 114,524 יהודים (21%). בחדשים פברואר—אוגוסט 1919 החלה היבסקציה (ע"ע) בהרס שיטתי של המוסדות היהודיים. באותו הזמן נמלטו לק' פליטי הפרעות מערי־השדה באוקראינה. עם כיבוש העיר בידי דניקין (ע"ע מועצות, ברית ה־, עמ' 776) שוב נערך פוגרום, והוא נמשך עד שהובס דניקין בידי הצבא האדום (דצמבר 1919). לפי מפקד אוגוסט 1920 היו כ ⅓ מתושבי העיר יהודים. ב 1939 נאמד מספרם ב 175,000 נפש (כ 20%).

השלטון הסובייטי הקים באקדמיה־למדעים האוקראינית בק' קתדרה לתרבות יהודית (1926), וזו הפכה ב 1930 ל„מכון לתרבות יהודית פרולטרית". בעיר התרכז חוג של סופרי יידית (ובראשם א. פפר וד. הופשטיין [ע' ערכיהם]). נתקיים תאטרון ממלכתי יהודי ובת"ס ביידית, וי"ל עתונים וספרים ביידית. על קצה של התרבות היידית ע"ע יידית, עמ' 805/6.

עם בוא הנאצים נמלטו רוב יהודי ק'. בסוף ספטמבר 1941 נרצחו כ 33,000 יהודים בבקעת באבי־יאר; רכושם נמסר לתושבי העיר. עוד 15,000 נהרגו עד סוף 1942. עם שחרור ק' (בסוף 1943) החלו היהודים לחזור אליה. בעיר שררה אנטישמיות, ופרצו תגרות בקשר לרכוש השדוד. היהודים לא הורשו לחדש את חיי התרבות, אלא לקיים קהילה דתית בלבד. רבים מהיהודים בערי־השדה העדיפו להתיישב בק'. ב 1959 נמנו בק' 153,446 יהודים (כ 14%), ו 13% מהם הצהירו על יידית כעל שפתם. ב 1975 היו בק' 170,000 יהודים.

א. א. הרכבי, גלות כיוב וערי ליטא (חדשים גם ישנים, א', ב'), תרמ"ו; י. נ. דארעווסקי, לקורות היהודים בק', תרס"ג; א. דרויאנוב, שורה של פגעים (רשומות, ג'), תרפ"ג; י. לעשצ'ינסקי, די אידישע באפעל־קערונג אין ק' פון 1897 ביז 1923 (בלעטער פאר אידישע דעמאג־ראפיע, סטאטיסטיק און עקאנאמיק, 5), 1925; א. א. פרידמן, ספר הזכרונות, תרפ"ו; ג. גורעוויטש, די קיעווער אידישע קהלה אין די יארן 1906—1916 (שריפטן פאר עקאנאמיק און סטאטיסטיק, א'), 1928; ב. דינור, בימי מלחמה ומהפכה, 311—420, תשכ"א; נ. מייזיל, חכמי ק' (העבר, י"ג), תשכ"ו.

י. ס.

קִיבֶּלִי (יור' Κυβέλη או Κυβήβη; לאט' Cybele), אֵלת־הרים אסייתית שעבדו אותה בעיקר בפריגיה ובלוד (ע' ערכיהן). מוצאה קדום ביותר; החתים (ע"ע, עמ' 260) הכירוה באלף ה 2 לפסה"נ בתור כַּפַּפַּ או כּוּבַבַּה והיא היתה לאלה הראשית בממלכות הנאו־חיתיות (בכתובות ארמיות: כבבה). ע"פ נוסח־לחש בלשון הכרתית הקדומה, שנשתמר בכתב־חרטומים מצרי, היתה כּוּבַבַּה ידועה גם באי זה באמצע האלף ה 2. דמות מיתולוגית בשם דומה היתה ידועה גם לשומרים. פולחנה נפוץ ב י ו ו ן (באתונה — מ 430 בקירוב) ובכל העולם ההלניסטי (גם בשכם [נֵאַפּוֹליס] בתקופה הרו־מית), והיא זוהתה עם רֶאָה (Ῥέα) אם זֶוּס וכונתה Μήτηρ θεῶν (= „אם האלים"). היא תוארה כעטורת כתר דמוי־מגדל, יושבת על כס שלצדו שני אריות או רוכבת במרכבה רתומה לאריות. לידה, כאל־משנה, הופיע אטיס (ע"ע). פולחנה היה אכסטאטי ולווה מוסיקה פראית.

ל ר ו מ א הוכנס פולחנה ב 204 לפסה"נ ע"פ נבואת הסיבילה (ע"ע) — כהגנה מפני חניבעל. אבן קדושה לק' הובאה מפסינוס שבגלטיה (ע"ע), בנמל אוסטיה קיבלוה מטרוניתות רומא והעבירוה מיד ליד. ברומא נקראה ק' גם Magna Mater („אם גדולה"), וחגה (7 ימים, מ 4 באפריל) — Megalesia (מיור' μεγάλη — „גדולה"). פולחנה נפוץ בעיקר בתקופת הקיסרות; אַנטונינוס פיוס ואשתו היו מחסידיה. מחגיה: 15 במארס, Canna intrat („הקנה נכנס"; כינוי לתהלוכת נושאי־קנים) — לזכר אטיס התינוק שהופקר ונמצא בסוף על שפת הנהר גאלוס בביתניה; 24 במארס Dies sanguinis („יום הדם" — כוהני ק' התגודדו בחרבות והסתרסו, עכ"פ בצורה סמלית) — לזכר אטיס; 25 במארס, Hilaria („הילולה") — יום תחיית אטיס (השו' צליבת ישו ותחייתו) שבו כנראה, הוכרז: „שישו ושמחו, הבאים בסוד, כי נושע האל! אף לנו תבוא הישועה מסבלותינו!". מטקסי ק' המשונים היה „זבח הפר" (Ταυροβόλιον): אדם שנכנס לבור ספג דם של הפר שנשחט אל פי הבור.

נראה שפולחן ק' קלט גם מוטיוו יהודי: „יום הבאת הקנה" ב 15 במארס (החודש הראשון ע"פ הלוח הרומי העתיק [ע"ע לוח, עמ' 340]) הקביל לכניסת חג הפסח בי"ד בניסן, ו„אטיס בקנה" (canna — מלה נדירה שמקורה שמי) הקביל לסיפור „משה בתיבה" (השו': שמות ב, ג). אפשר שפולחן ק' השפיע על הנצרות. וע"ע היארפוליס, עמ' 37; הלניזם, עמ' 600; יונית, לשון ותרבות, עמ' 540; מיסטריות, עמ' 351; סינקרטיזם; קולכים; קטולוס.

ח. וירשובסקי, מבעיות הסינקרטיזם הדתי במזרח המיוון (א"י, א'), תשי"א; לוקרציוס, על טבע היקום, 102/3, תשכ"ב; מ. גרנט, עולמה של רומי, 215/8, תשכ"ז; ח. ז'לינסקי, התרבות ההליניסטית והתר־בות הרומית, תשל"ו; H. Graillot, *Le Culte de C.*, 1912; M.-J. Lagrange, *Attis et le Christianisme* (Revue Biblique, XXVIII), 1919; H. T. Bossert, *Santas und Kupapa* (Mitteilungen der Altorientalischen Gesellschaft, VI), 1932.

שמ. ש.

קיברנטיקה (אנג׳ cybernetics; מיוו׳ κυβερνητης, קברניט, נווט), מדע העוסק בתיאור שיטתי של מערכות (ר׳ להלן) ובגילוי העקרונות השליטים בהתנהגותן, ובמיוחד בתהליכי **תקשורה ובקרה** בהן. בק׳ נכללים מדעים שונים, הנחשבים לעתים כעומדים ברשות עצמם. החשובים שבהם הם: תורת התקשורת (או המידע), חלקים נכבדים מתורת האוטומטים (ע״ע) וחקר ביצועים וניתוח מערכות.

אוסף כלשהו של עצמים, הפועלים מתוך חלות הדדית להשגת מטרה מוגדרת, הוא, מנקודת־ראותה של הק׳, **מערכת** (system). בד״כ כוללת מערכת תת־מערכות, והיא מהווה בעצמה תת־מערכת במערכת מקיפה־יותר. בשם מערכת מכנים גם קבוצת ישים מופשטים שקיימים ביניהם יחסי־סדר מסוימים — כגון המלים שבשפה. חשיבות הק׳ ביכלתה לנסח את העקרונות השליטים במערכות בצורה מופשטת ומתמטית, כך שעקרונותיה יחולו על מערכות מסוגים רבים ושונים: מערכות מכניות (אוטומטים). ביולוגיות (אורגניזמים) ואקלימיות, חברתיות וכלכליות. הק׳ מתייחסת גם לתהליכי התפיסה וההכרה באדם, ואף ליצירה האמנותית, כאל מערכות. לפיכך ניתן להשתמש במסקנות הק׳ בתחומים רבים ומגוונים, כגון: הנדסה, ביולוגיה, פיסיקה, כלכלה, סוציולוגיה ופסיכולוגיה.

הק׳ מניחה, כי ישנן מערכות — בטבע, למשל — שתהליכי התקשורת והבקרה שבהן פועלים בצורה יעילה למדי. גילוי תהליכים אלה וזיהוים במערכות טבעיות, ויישומם במערכות מלאכותיות, הם מתפקידיה החשובים של הק׳. הק׳ גם מניחה, שביכלתה לתאר את עקרונות־הפעולה של מערכות מלאכותיות הפועלות בצורה משוכללת ביותר, לאפיין מערכות טבעיות ע״ס השוואתן עם מערכות מלאכותיות משוכללות ואף לשפר תהליכים טבעיים — כגון תהליכי ההכרה האנושית — לפי הדפוסים המלאכותיים.

את מדע הק׳ יצר נ. ויגר (ע״ע) בשלהי מלה״ע II, והוא שקבע את שמו בספרו Cybernetics, 1948. בספר זה הגדיר את הק׳ כמדע התקשורת והבקרה, והדגיש את הקשר ההדוק בין השתיים, שכן הבקרה נעשית ע״י התקשורת הן לשם העברת מידע והן לשם פיקוד — של אדם על מכונה ושל אדם על רעהו. וינר העניק לעיסוק הקיברנטי מעמד של תחום עצמאי, ובחר בשם „ק׳״ משום שראה בתקשורת חלק מהבקרה. לתורות אלו הוסיף וינר גם את תורת־המשחקים שפיתחו פון נוימן ומורגנשטרן (ע׳ ערכיהם), ואשר מקובל לשייכה לתורת ההחלטות, של אברהם וולד (Abraham Wald) חלק נכבד בהיווצרותה.

פיתוחה של תורת התקשורת (communications), או המידע (information), בידי ק. שנון (Shannon) וו. ויוור (Weaver), ובמיוחד הצלחתם (ב 1948/9) להגדיר באופן מתמטי את מושג כמות המידע, היו תרומה חשובה לגיבוש הק׳. פיתוח תורת חקר הביצועים וניתוח המערכות, שהחל בערך באותו הזמן, נתן אף הוא תנופה לביסוס הק׳. ויגר עמד גם על התפקיד המכריע של עיבוד נתונים (ע״ע חשוב, מכונות; סטטיסטיקה) ועקרון היזון החוזר (feedback) בפעולה יעילה ואמינה של מערכת הבקרה.

מנקודת־מבטו של המהנדס הק׳ היא תורת האוטומטים או הסרוו־מכניזם (ע״ע), הדנה במערכות הפועלות ע״פ עקרונות של היזון חוזר. אפשר להבחין בשני סוגים עיקריים של מערכות כאלו: מערכות השומרות על הומאוסטזה (ע״ע), דהיינו, החוזרות למצב של שיווי־משקל כל־אימת שזה נפגע, ומערכות המכוונות למטרה, כגון טילים המונחים באופן אוטומטי. מבחינה זו מהווה הק׳ נסיון להחיל על מערכות שבהן מועברת אנרגיה עקרונות ותהליכים המבוססים על זרימה וויסות של מידע. תיאור מערכת קיברנטית בידי המהנדס נעשה באמצעות רשתות ומעגלים של אפיקי־תקשורת שבהם זורם מידע המשמש לבקרה.

המכשיר שלו חשיבות מרכזית בפיתוח מערכות קיברנטיות ובחקירתן, הוא המחשב האלקטרוני, כמכונה המאפשרת דימוי (simulation) של תהליכים פיסיקליים, ביולוגיים והכרתיים. התהליך שהמחשב מדמה מוגדר בעזרת מודל מתמטי מתאים. המודל מתוכנת ונקבע במחשב, המוזן בנתונים המתאימים למצבים שונים. „התנהגותו״ של המודל מתבטאת בפלט (output) של המחשב בתנאים השונים. בצורה כזאת נחקרות מערכות כלכליות, חברתיות וביולוגיות, וכן פעולות הכרתיות כמו חשיבה, למידה וכו׳.

תורת התקשורת, או תורת המידע, כפי שכינוה יוצריה, שנון וויוור, עוסקת בהעברת אותות (signals) בלבד, ולא במשמעותם.

מערכת־תקשורת טיפוסית כוללת את החלקים האלה: 1) מקור המידע או השדר; 2) מערכת הצפנה (encoding), ההופכת את השדר הגלמי לסדרת אותות; 3) אפיק שבו מועברים האותות; 4) מערכת לפענוח (decoding) האותות ולהפיכתם־מחדש לשדר; 5) יעד. השאלה הנשאלת בתורת התקשורת היא טכנית: כמה פריטי תקשורת אפשר להעביר באפיק נתון בזמן נתון, וכמה אותות מן־ההכרח להעביר בו בלא אבדן מידע? למשל: כשהחלו להשתמש בקווי טלפון (מדע התקשורת פותח, במידה מרובה, במעבדות של חברת הטלפון בל באה״ב) נבחן הרעיון לחבר קו טלפון משותף לשני זוגות משוחחים ויותר, לחלופין, כאשר הניתוק והחיבור הם כ 50 פעם בשניה. כתוצאה מתדירות־חילופין גבוהה זו לא חשו המשוחחים ששיחתם נקטעה, ואפשר היה אפוא להשתמש באותו הקו לכמה שיחות (כיום נהוגות שיטות אחרות). כמות האותות שכל זוג מקבל היא אמנם חצי מזו של שיחה בלתי־מקוטעת, אולם מאחר שהמשוחחים אינם השים בהבדל, ניתן להסיק שיש חומר מיותר רב בשיחה הבלתי־מקוטעת; לשון אחרת, ניתן להעביר אותו השדר בפחות אותות. הכפילות בתקשורת דומה לזיהוי אזרח ע״פ שם, כתובת, מספר תעודת־זהות וכד׳. כפילויות מסוג זה נועדו להבטיח העברה מסודרת של תקשורת, המתגברת על שיבוש אפשרי באחד הנתונים המועברים. מובן שעלולה ליפול טעות גם בנתון השני, אך הסיכוי לשתי טעויות קטן מהסיכוי לטעות אחת. הקטנת מספר האותות המשודרים באפיק מחייבת במקביל הגברת הבקרה. שיבושים בתקשורת מכונים „רעש״, והמשפט היסודי של תורת־התקשורת על רעש אפשרי הוא: ככל שרב הרעש כן גדל הצורך בכפילות כדי להעביר כהלכה מידע נתון. ובניסוחו של שנון: אין אפיק תקשורת ללא רעש, וכדי להבטיח העברת פריט תקשורת בשלמותו, יש צורך לשדרו אינסוף פעמים, כלו׳, ככל שרבה הכפילות קטן הסיכוי לטעות בקליטה, אם־כי אף פעם אינו מתאפס.

במערכת האותיות של שפה נתונה, להופעת כל אות יש תדירות או הסתברות מסוימת, להימצאותה אחרי אות אחרת וכיו״ב. נתונים סטטיסטיים אלה על האותיות בשפה קובעים את כמות המידע הנמסרת בשידור ע״י כל אות, אם־כי אינם כוללים את המשמעות של צירופי האותיות. הגדרת מושג כמות המידע מתבססת על הבחנה זו בין משמעות להסתברות: תקשורת היא כמות המידע של אות או של קבוצת אותיות (או מלה, או קבוצת מלים), וככל שהאות והצירוף שהיא מופיעה בו נדירים יותר, רבה יותר כמות המידע הנמסרת. העובדה שהנוסחות השליטות בכמות המידע דומות מבחינת צורתן לנוסחות השליטות במושג האנטרופיה (ע״ע), עוררה התרגשות בין המלומדים, והיו שנטו לקשור בין שתי התופעות: אנטרופיה מאופיינת כמידה של מקריות ושל אי־סדר השוררים במערכת פיסיקלית, ואילו תקשורת נחשבת כגורם של סדר ושל ארגון במערכת.

האבחנה בין השדר כשהוא מוצפן בסדרת אותות, לבין אותו השדר כשהוא מפוענח ובעל־משמעות, חשובה בתכנון מכונות מתוחכמות המיועדות להחליף את האדם בתפקידים שאינם אפשריים בלא מידע, כגון מטוס אוטומטי או אף טיל אוטומטי. תורת־התקשורת

עוסקת בסמלים ללא כל משמעות ודנה רק בשאלת העברה מהימנה וזולה של הסמלים מהמשדר למאזין, ולכן פענוח המידע והבנתו אינו מעניינה. יחד עם־זאת, התשובה לשאלה למה משמש סמל או אות, וכיצד, היא תנאי הכרחי ליישום תורת־התקשורת ולפעולתם של אוטומטים מתוחכמים. וע״ע תקשרת.

תורת הבקרה והניווט. הבנת המידע נידונה בתורת־הבקרה, שביסודה מושג ההיזון החוזר או המשוב. מכונה מתוחכמת היא מערכת פתוחה, הניזונה מקֶלט (input) ומוציאה פֶּלט. הקלט (או ההיזון) כולל חומר־גלם והוראות־ייצור, כלו׳, מידע. כאשר המידע הוא חלק מתפוקת המערכת והוא חוזר ומזין אותה המערכת עצמה, הוא נקרא „היזון חוזר״. דוגמה פשוטה למערכת שבה פועל היזון חוזר היא מערכת־חימום עם תרמוסטט, כגון בדוד ביתי לחימום מים. המערכת המוזנת בחומר־דלק מייצרת חום, שחלקו מעלה את הטמפרטורה של התרמוסטט: כשזו מגיעה לגובה מסוים גורם התרמוסטט להפסקת פעולת המערכת. הסביבה, והתרמוסטט בכללה, מתקררים, ואז התרמוסטט חוזר ומדליק את מנגנון־החימום, וחוזר חלילה.

ההיזון החוזר הוא אחד האמצעים החשובים־ביותר לשמירת שיווי־משקל או הומאוסטזה של מערכות. הומאוסטזה היא מצב המערכת שניתן לכנותו „מועדף״, והיא נוטה לחזור אליו כל אימת שהוא משתבש בהשפעת הסביבה. וינר סבר, שמנגנוני היזון חוזר חייבים להימצא במוח האדם כדי להבטיח את הפעולה התקינה של הגוף; ואמנם התברר, שהרבה תהליכים, כגון ריכוז הסוכר בדם, פעולה סדירה של הלב ושמירת חום־הגוף נעשים בדרך של עיבוד נתונים והיזון חוזר.

חקר ביצועים וניתוח מערכות. מן הבחינה המתמטית הצרופה עוסקות תורות חדשות אלו בבעיות טכניות פשוטות־יחסית של מערכות סופיות. והרי דוגמה פשוטה לבעיה כזו: נניח שנמלה מטפסת על עץ; מהי ההסתברות שתגיע לענף זה ולא לאחר? מגזע העץ מתפצלים ענפים, ומהם ענפים נוספים וכו׳. מתורת ההסתברות ידוע, כי ניתן לחלק קבוצות של אפשרויות לתת־קבוצות, וכי ניתן לבצע חלוקה זו באפנים שונים. הסתברות בחירת הפרט תלויה אפוא בהסתברות בחירת תת־חקבוצות שדרכן מגיעים אל הפרט. בהשפעת מחקריהם של מארקוב וויגר קיבלו שאלות מסוג זה — שהעיסוק בהן עד־אז היה אקראי בלבד — מימד מעשי ותנופה מחודשת. מבחינה מעשית מסייעות תורות אלו לפתרון בעיות של זרימת תנועת רכב, אספקה צבאית לחילות בחזיתות וכד׳.

תורת ההחלטות מציגה מערכת הנחות אפשריות וכללים מסוימים להחלטה איזו מההנחות עדיפה. 4 האפשרויות הבסיסיות הן, כי הנחה נתונה היא אמיתית או לא וכי יש או אין לפעול על־פיה. נוסף לכך מחשבת תורת ההחלטות את השכר והעונש שיקבל הפועל בכל מקרה. יש מקרים שבהם ברור לחוקר אילי פעולות אינן עדיפות בשום תנאי. את דרך הפעולה ניתן לברור מן האפשרויות הנותרות. אם ע״ס אסטרטגיה נועזת, שבה נבחרת האפשרות בעלת השכר המרובה, ואם ע״ס אסטרטגיה זהירה שבה מבטיחה האפשרות הנבחרת עונש מזערי. במסגרת תורת ההחלטות נבחן גם מחיר הבדיקה של כדאיות הפעולה.

באופן טבעי משתלבת בק׳ גם הנדסת הייצור, העוסקת בבעיות אכסון חמרי־גלם או חומר בתהליך ייצור וחומר מוגמר, והשתלבות פתרונות אפשריים של בעיות אלו בפתרונות בעיות ייצור ותעסוקה, ובעיקר בעיות אימון פועלים, פיתוח צוותי־עבודה עצמאיים ושיפור איכות חיי העבודה.

הבטים פילוסופיים. יותר משעוררה בעיות פילוסופיות חדשות תרמה הק׳ לראיית בעיות מסרתיות באור חדש; להלן כמה מהחשובות שבהן.

הסבר סיבתי לעומת הסבר תכליתי. הסברים תכליתיים (ע״ע תכלית) מקובלים בביולוגיה ובמדעי־האדם; בע״ח ובני־אדם מתוארים כיצורים הפועלים להשגת מטרות, אם־כי כבר דקרט (ע״ע) טען שבע״ח אינם אלא מכונות, ולה מֶטרי (ע״ע) טען שאף האדם הוא מכונה. במאה ה19 ובתחילת המאה ה20 היו ויכוחים רבים אם אפשר להסביר את הכשרים השכליים של האדם בלא התייחסות לתכליות. ויכוחים דומים היו בשאלה אם ניתן להסביר את החיים (ע״ע, עמ׳ 362/5) בלא התייחסות לכוחות ויטליים. בשם „מכניזם״ מכונה ההשקפה שלכל התופעות יש הסבר סיבתי — במונחי חוקים פיסיקליים — כפי שמוסברת פעולת מכונה.

הצגת אורגניזמים ומערכות ביולוגיות אחרות כמערכות בעלות בקרה עצמית, ובניית אוטומטים המציגים התנהגות הדומה בכל להתנהגות תכליתית, הודות לתהליכי היזון חוזר הקיימים בהם, נטלו הרבה מעקצן של הטענות נגד המכניזם. ברור שתהליכי היזון חוזר הם שרשרות סיבתיות. גרֵי וולטר (Grey Walter) בנה רובוטים בדמות צבים, שעקפו מכשולים וחיפשו מקור אנרגיה כשמאגר האנרגיה שלהם דלל; לטענתו מאשר הדבר את המכניזם, ווינר ורבים אחרים תמכו בו. יש אמנם מערכות שבהן הסיבתיות אינה מוחלטת אלא סטטיסטית בלבד; בהן **אין** התולדה מתרחשת **תמיד** לאחר הסיבה, אבל קיים **סיכוי** שהתולדה תתרחש לאחר הסיבה. יש מכונות המתנהגות כך שרק בחלק מהמקרים הן מגיבות כמצופה, וניתן להניח שלריבוי החריגים בהתנהגות האדם יימצא הסבר דומה. מכל־מקום, הסבר סיבתי סטטיסטי הוא עדיין הסבר סיבתי. לעומת מצדדי המכניזם יש הטוענים שהק׳ רק מסיטה את השאלה, שכן אפשר לשאול: מתי מחשב הוא כה משוכלל שניתן לראותו כחי? זהו ניסוחה הקיברנטי של שאלת מהות החיים.

מותר האדם מהמכונה מהו? הנסיונות במסגרת הק׳ לתת תיאור מכני אחיד של מערכות ביולוגיות ומלאכותיות הסבו את הוויכוח לבעיה נוספת: האם מן העובדה, שאפשר לתאר מכונות ובני־אדם באותו המינוח ובאותם העקרונות, ניתן להסיק שאפשר לייחס למכונות תכונות אנושיות כמו חשיבה, אינטליגנציה, מצפון וכיו״ב? לשאלות אלו השלכות מרחיקות־לכת. אם אפשר יהיה לבנות מכונה בעלת תודעה ורגשות, הדומה בכל לאדם, האם לא נצטרך לומר שהיא אדם ולהתייחס אליה כך? מתי נוכל לומר על מכונה שהיא דומה במידה מספקת לאדם כדי לזכות ביחס דומה? ומדוע לא תהיינה מכונות דמויות־אדם זכאיות להתחשבות מוסרית, לזכות בהשתתפות בבחירות וכיו״ב?

ב 1950 טען המתמטיקאי טיורינג (Turing), שאם אפשר יהיה לבנות מכונה בעלת פלט שבתנאים מסוימים לא ניתן יהיה להבדילו מפלט אנושי, אפשר להסיק שמכונות מסוגלות לחשוב. כנגד זאת טענו אחרים, שיש להבחין בין דמיות בפלט, שהינה דמיות פונקציונלית, לבין דמיות בתהליכים עצמם. אפילו קיומה של מערכת מכנית המחקה את פעולת המוח בצורה מושלמת מבחינה פונקציונלית, עדיין אינו תנאי מספיק לראיית האדם כמכונה. לא המוח הוא החושב אלא בעל המוח. ע״פ גישה זו יש להפריד בין השאלה „כיצד פועל המוח?״, שהיא בעיה פיסיולוגית, ובין השאלה „כיצד פועל בעל המוח?״ שהיא בעיה פסיכית. אותה השניות קיימת גם לגבי המערכת המלאכותית; את פעולת החשיבה ניתן לייחס למשתמש במערכת ולא למערכת, המבצעת תהליכים מכניים בלבד. ללא האינטרפרטציה שנותן המשתמש לפלט של המערכת, הריהו נטול כל משמעות. טעות היא אפוא לומר שהמחשב „מחבר״ „כופל״ וכו׳; המחשב מבצע פעולות פיסיקליות מסוימות, המייצגות יחסים לוגיים בשביל האדם בעל התודעה, אך נטולי משמעות לגבי המחשב (וע״ע התפתחות, עמ׳ 711; זכרון, עמ׳ 841).

השלכה חשובה לפולמוס מוח—מכונה היתה למשפט שהוכיח גֶדֶל (ע״ע), ואשר לפיו בכל מערכת לוגית עקבית קיימת לפחות טענה אחת מתורת המספרים השלמים שאינה ניתנת להכרעה

במערכת, ועקביות המערכת אינה ניתנת להוכחה באותה מערכת עצמה. בעזרת משפט זה הראה פאטנם (Putnam), שאם קיימת מכונה עקבית המייצגת את המוח האנושי, אזי תמיד תהיה טענה שהמכונה איננה יכולה להכריע אם לקבלה או לדחותה; אבל המוח מסוגל להכריע, ולכן לא תיתכן מכונה שתהיה מודל של המוח.

השאלה „האם מכונות חושבות?" קשורה באופן הדוק לבעיה הפסיכו־פיסית (ע"ע מח, עמ' 959/60; נפש, עמ' 307). שהרי אם מקבלים ש א פ ש ר שיהיו מכונות חושבות, יש לומר שהמוח חושב, והטוען זאת מתחייב בעמדה הקרויה מטריאליזם מוניסטי. הטענות דלעיל נגד ההשקפה שהמוח חושב הן חלק מהמגננה של הדואליסטים (ע"ע דואליזם).

ה ו ל י ז ם ל ע ו מ ת א י נ ד י ו ו י ד ו א ל י ז ם. הוליזם (ע"ע) הוא השקפה שהשלם הוא יותר מסכום חלקיו. לפי אחת הגירסות של הגישה ההוליסטית לחברה האנושית אי־אפשר להעמיד את החוקים השוררים בחברה (חוקי הסוציולוגיה) על חוקים השליטים בהתנהגות הפרטים שהם חבריה (חוקי הפסיכולוגיה). לדעת וינר ואחרים מחזקת הק' את הגישה ההוליסטית: המערכת היא י ו ת ר מאשר אוסף חלקיה. וינר סבור, שהחלפת מידע ותקשורת מכל הסוגים בין בני החברה היא היסוד לקיום החברה כמקשה אחת. וכתוצאה מתקשורת מפותחת ייתכן שלחברה יהיה מידע רב־יותר מאשר לכל חבר בה. החברה הפרימיטיווית צוברת מידע במסורת ובפולחן, והספריות הן דוגמה לזכרון קולקטיווי.

נ. וינר, אנשים ומוחות־מכונה, 1961; ג'. ת. גילבו, הק' מהי? תשכ"א; י. בר־הלל, אוטומטים — סיכויים וסייגים, 1964; C. E. Shannon – W. Weaver, *The Mathematical Theory of Communication*, 1949; W. G. Walter, *The Living Brain*, 1953; W. R. Ashby, *An Introduction to C.*, 1956; J. Von Neumann, *The Computer and the Brain*, 1958; F. H. George, *Automation, C. and Society*, 1959; W. Sluckin, *Minds and Machines*, 1960²; S. Hook (ed.), *Dimensions of Mind*, 1961; N. Wiener, *C.*, 1962²; A. R. Anderson (ed.), *Minds and Machines*, 1964; V. Glushkov, *Introduction to C.*, 1966; K. M. Sayre, *Consciousness, A Philosophic Study of Minds and Machines*, 1969; H. A. Simon, *The Sciences of the Artificial*, 1969; O. Moyer, *The Origins of Feedback Control*, 1970; K. Gunderson, *Mentality and Machines*, 1971; H. L. Dreyfus, *What Computers Can't Do: A Critique of Artificial Reason*, 1972.

י. אג.

קִיגַלִי (Kigali), בירת רואַנדה (ע"ע) והגדולה בעריה; 54,400 תוש' (1970). ק' שוכנת במרכז המדינה ומשמשת מרכז־שיווק לבקר, עורות, קפה ושאר התוצרת החקלאית שמגדלים בסביבתה. התעשיה בק' מצטמצמת לייצור כותנה ובסביבתה — לייצור אבץ. עיקר התפתחותה של ק' החל מאז הוכרזה כבירת המדינה כשזכתה רואנדה בעצמאותה (1962). קודם שימשה מרכז מינהלי, ואוכלוסייתה — כ 5.000 נפש (1960).

קִיד, תוֹמַס — Thomas Kyd — (1558—1594), מחזאי אנגלי. ב 1593 נעצר ק' באשמת אתֵאיזם, בעקבות חיבורים אתֵאיסטיים שנמצאו במקום מגוריו שם התגורר יחד עם מרלו (ע"ע). רק פרטים מעטים ידועים על חייו. מחזותיו נכתבו ע"פ תבנית טרגדיית־הנקמה של סנקה (ע"ע); הם שופעים רֵטוריקה, דמים ואלימות. לפופולריות מיוחדת זכתה The Spanish Tragedy („הטרגדיה הספרדית"), 1592, שהשפיעה על הדרמה שאחריה, לרבות זו של שיקספיר. היא מצטיינת במבנה מושלם ובעומק פסיכולוגי של הגיבור, ג'רונימו. קרוב לוודאי שק' כתב גם טרגדיה על האמלט, שעליה ביסס שיקספיר את עלילתו, אך חיבור זה לא הגיע לידינו.

F. Carrere, *Le Theatre de T. K.*, 1951; A. Freeman, *Th. K.: Facts and Problems*, 1967.

קִידַנוֹבֶר, ר' שְׁמוּאֵל, ע"ע קוֹידַנוֹבֶר, אַהֲרֹן שְׁמוּאֵל.

קַיוֹ, ז'וֹזֵף — Joseph Caillaux — (1863—1944), מדינאי צרפתי. ק' היה בנו של מדינאי שבשנות ה 70 של המאה ה 19 היה שר בממשלות שמרניות. ק' למד משפטים. אח"כ פנה למדיניות, התמחה בענייני כלכלה וב 1898 נבחר לביה"נ. בשנים 1899—1902 היה שר־הכספים בממשלת ולדק־רוסו (ע"ע) ובשנים 1906—1909 — בממשלתו הראשונה של קלמנסו (ע"ע). הוא יזם הנהגת מס־הכנסה בצרפת, עורר התנגדות עזה מצד השמרנים, ונחשב לאיש השמאל (אח"כ גם הצטרף לרדיקלים), אולם היו לו קשרים הדוקים עם בנקים וחברות גדולות, ובין־השאר היה חבר במועצת־המנהלים של חברת תעלת־סואץ.

ביוני 1911 נהיה ק' לרה"מ. כעבור 3 ימים פרץ משבר מרוקו השני, משֶשיגרו הגרמנים אניית־מלחמה לנמל אגדיר, וסכנת מלחמה איימה על אירופה. ק' הגיע להסכם עם גרמניה, ולפיו קיבלה צרפת יד חפשית במרוקו תמורת שטח בקונגו הצרפתית שנמסר לגרמניה (ע"ע מרוקו, עמ' 400/1). ק' רצה בפשרה זו בידעו שצרפת אינה מוכנה למלחמה, אולם מתנגדיו האשימוהו שאינטרסים של חוגי־כספים הניעוהו לפעול כפי שפעל, ובינואר 1912 הופלה ממשלתו ביזמת לאומנים אנטי־גרמנים ובראשם קלמנסו ור. פואנקרה (ע"ע). בסוף 1913 מונה שוב לשר־הכספים והצליח לעייל את חוק מס־ההכנסה. העתון „פיגארו" פתח במערכה ארסית נגדו ופרסם התכתבות בינו ובין אשתו לפני נישואיהם. הפרסום פגע בכבודה של אשת ק': זו הרגה את עורך העתון, נשפטה וזוכתה, אך ק' נאלץ לפרוש מתפקידו.

במלה"ע I נטה ק' לשלום־פשרה עם גרמניה, חשב על הפיכה למטרה זו והיה קשור באנשים שהיו מעורבים במעשי בגידה. ב 1917 יזם קלמנסו את הסרת חסינותו הפרלמנטרית; ק' נאסר וב 1920 דן אותו הסנאט, בשבתו כביהמ"ש העליון, ל 3 שנות מאסר ול 5 שנות גלות. בראשית 1925 נחון ק' וכעבור חדשים מספר מונה לשר־הכספים. הוא עסק בסילוק חובות־המלחמה בין מדינות „ההסכמה", אך ביולי הפילו ביה"נ, משדרש יפוי־כוח למדיניות שמרנית מאד בתחום הכספים. בשנים 1925—1940 היה יו"ר ועדת־הכספים בסנאט, נלחם בכל מגמה שמאלית ומילא תפקיד מרכזי בהפלת ממשלותיו של ל. בלום (ע"ע). ק' דגל בהתקרבות לגרמניה הנאצית ותמך בהסכם מינכן לקיצוץ צ'כוסלובקיה. בעת הכיבוש הגרמני במלה"ע II לא היה ק' פעיל במדיניות.

שר. בל.

קְיוּאִי, צֶזָר אַנְטוֹנוֹבִיץ' — Цезарь Антонович Кюй — (Cui) (1835, וילנה — 1918, פֶּטרוגרַד), מלחין רוסי. כשרונו המוסיקלי התגלה עוד בילדותו. עם מוריו הראשונים למוסיקה נמנה מוניושקו (ע"ע). ב 1850 החל ללמוד בביה"ס להנדסה צבאית בפטרבורג, ובתום לימודיו (1857) התמנה שם פרופסור־משנה. בין תלמידיו היה הצאר ניקולאי II. במשרתו הצבאית הגיע לדרגת גנרל. עיסוקו הפעיל של ק' במוסיקה התחדש לאחר תום לימודיו. בד בבד עם עיסוקיו הצבאיים היה נשיא האגודה הרוסית הקיסרית למוסיקה.

יצירתו החשובה הראשונה היא האופרה „השבוי מקווקז" (לפי פושקין; 1857, 1881/2), ואילו האופרה השניה, „ויליאם רַטקליף" (לפי היינה; 1869) עשתה לו שם כמלחין אופרות. הטובה ביצירותיו בתחום זה היא „אנג'לו" (לפי ויקטור הוגו; 1876).

לאחר 1864 הרבה ק' לכתוב מאמרי ביקורת, ניתוח והסברה מוסיקליים בעתוני רוסיה, והיה הראשון שהציג את האסכולה הלאומית החדשה בעתוני צרפת ובלגיה. על אף היותו אחד מחמשת סוללי הדרך למוסיקה הלאומית (מוסורגסקי, בלקירב, בורודין, רימסקי־קורסקוב, [ע' ערכיהם]), כמעט שאין המרכיב הלאומי־עממי מוחש ביצירותיו. מרבית יצירותיו המוסיקליות לא עוררו התלהבות בקהל הרחב, בשל העידון „הצרפתי" המאפיין אותן.

יכלתו התבטאה בעיקר בקווים הקטנים — קטעי סולו ודואטים, ויצירות קצרות לפסנתר.

מיצירותיו: 11 אופרות, שתי סקרצות וארבע סוויטות לתזמורת, רביעיית כלי־קשת ועשרות שירים וקטעים קצרים לפסנתר.

R. H. Newmarch, *The Russian Opera*, 1914; G. Abraham, *Studies in Russian Music*, 1935; M. Calvocoressi – A. Calvocoressi, *Masters of Russian Music*, 1936.

קְיוֹטוֹ (Kyoto), בירת מחוז ק' בדרום האי הוֹנשו, יפן; 1.5 מיליון תוש' (1975). ק' יושבת בצפון אגן יאמאשירו, כ 40 ק"מ מהחוף, מדרום־מערב לימת ביווה (Biwa), שאליה היא מחוברת בתעלה. ק' היא היחידה מבין כרכיה הגדולים של יפן שאינה יושבת לחוף ים. רוב חלקי העיר משתרעים על מניפות־סחף שבמוצא הנהר קאמו (Kamo) וכמה מיובליו מההרים. ק' היא חלק מהאיזור העירוני־התעשייתי הגדול של אוסקה־קוֹבה, שבו כ 16 מיליון נפש. ק' היא מרכז מסחרי, תעשייתי, תרבותי ודתי. בק' אוניברסיטה (נוסדה 1897) ומכללה לטכסטיל ולעיצוב־המוצר. בעיר ובסביבתה תעשיה ענפה ומגוונת; טכסטיל, מוצרי־עור, אלקטרוניקה, מוצרי־עץ, מכשירים עדינים, כימיקלים, חרסינה, מוצרי־מתכת שונים, צעצועים, מזון ועוד. במשך דורות נודעה ק' בתעשיית החרסינה, המשי והעץ שלה, וכן במלאכת־מחשבת וחפצי־נוי ברקמה, בעץ ובאבן. תעשיה זו, המתנהלת ברובה בבתי־מלאכה קטנים, עודה פעילה בחלקיה המרכזיים של העיר ומעסיקה אלפי עובדים. ערב מלה"ע II פותחה בק' ובסביבתה תעשיה צבאית ענפה. אוסקה (ע"ע), שעמה היא מחוברת בכבישים, מס"ב ותעלה משמשת לה נמל.

אולם פוניכס במקדש ביודואין באוג'י שבקרבת קיוטו (לשכת התיירות היפנית הלאומית)

ק' מצטיינת במצודה ובה ארמון, במקדשים מפוארים, באתרי־פולחן עתיקים ובמספר רב של בניינים נאים המציגים סגנוני ארכיטקטורה ואמנות יפנית מסָרתית; הוא־הדין לגבי גניה הגדולים ומדהיבי־העין בצמחייתם ובתכנונם. בבנייניה ובגניה נחשבת ק' לעיר היפה־ביותר ביפן ולמייצגת־ביותר את דמות העיר היפנית לפני חדירת ההשפעה האירופית. גידולה העיקרי של ק' חל לאחר שתעשיה מודרנית החלה מתפתחת בה ובסביבתה, מראשית המאה הנוכחית. ב 1900 הגיעה אוכלוסיית ק' ל 360,000 נפש, ב 1920 — ל 591,000, וב 1940 — ל 1,090,000.

ה י ס ט ו ר י ה. ק' („חבירה") נוסדה במאה ה 8 ע"י הקיסר קאמו (ע"ע יפן, עמ' 127). שמה המלא: „היאן־קיו" (Heiankyo; ביפנית = „בירת השלום והשלווה"). ק', שהיתה בירת יפן מ 794 עד 1868, עודנה נחשבת לבירתה הדתית והתרבותית ובה מוכתרים קיסרי יפן. במלה"ע II היתה ק' העיר הגדולה היחידה ביפן שלא הופצצה, מתוך התחשבות בקדושתה וביפיה.

R. Ponsonby Fane, K., *The Old Capital of Japan*, 1965.

מ. בר.

קִיוִי (Apteryx), סוג עופות הכולל 3 מינים במשפחת הקיויים (Apterygidae), בסדרת הקיוָאים (Apterygiformes), החיים ביערות הסובטרופיים ועד לקו־השלג ב א י י נ י ו ־ ז י ל נ ד. מבנה־הגוף סגלגל, משקלו כשל תרנגולת גדולה (2—4 ק"ג) וגבהו 35 ס"מ. הק' חסר זנב לגמרי, כנפיו מנוונות ואינן ניכרות ועצם־החזה שטוחה וחסרת קרין. אברות־התעופה וכן שאר נוצות־הגוף נטוּלוֹת קרסים, ולכן דומה כסותו לשיער גס. צבעו חום־אפור כהה. לרגליו החזקות 4 אצבעות בעלות טפרים ארוכים לגריפה. מקורו ארוך — כ 20 ס"מ — כפוף במקצת, רגיש וגמיש. הק' שונה משאר העופות בכך שהנחיריים נמצאים בקצהו המרוחק של המקור ולא בבסיסו. קונכיות־אפו גדולות מאד ומצופות רקמת־חישה, ולפיכך לק' חוש־הריח המפותח־ביותר בעופות. בקדמת־ראשו הרבה נוצות־חישה ארוכות דמוּיות־שיער. פתחי־אזניו גדולים ושמיעתו מפותחת. עיניו קטנות וראייתו חלשה. הק' פעיל בלילות. את מזונו התת־קרקעי (חרקים, שלשולים וכו') הוא מגלה בעזרת חוש־הריח — תופעה יוצאת דופן אצל עופות. ביום מסתתר הק' במערות ובמחילות, וישן כשהוא מתכדר כקיפוד. הקן בנוי בתוך מחילה עמוקה, ובו מטילה הנקבה ביצה או שתים. משקל הביצה עד 450 גר' — כ ⅕ ממשקל האֵם — ובאופן יחסי היא הגדולה־ביותר בכל עולם־החי. צורתה מוארכת מאד — דבר המקל על הטלתה. הזכר יושב לבדו ודוגר כ 80 יום — דגירה שהיא מן הממושכות אצל העופות. האפרוח בוקע כשהוא מפותח ומכוסה נוצות רכות ללא פלומה. הוא שוהה בקן מספר ימים וניזון משיירי שק־החלמון. לבגרות מינית מגיע הק' בגיל 5—6. אף שאין הק' יכול לעופף וחרף התנאים הסביבתיים המשתנים — פיתוח חקלאי ויבוא טורפים (כלבים, חתולים וכו') — נשתמר הק'; הוא הסמל הלאומי של ניו־זילנד.

קיווי מצוי (Apteryx australis), בקרבתו ביצה גדולה מאד

לסדרת הקיוואים שייכים גם מינים מסדרת ה מ ו אָ ה (Dinorniformes) שהכחידו המהגרים הפולינזיים עוד לפני בוא האדם־הלבן לניו־זילנד. ידועים מהם שלדים, קליפות ביצים וקרעי־עור המכוסים נוצות וציורים. כוּלם היו עופות־הליכה ענקיים בעלי כנפיים מנוונות וחסרי קרין בעצם־החזה — תופעה ביולוגית ידועה באיים מבודדים שאין בהם טורפים. ה מ ו א ה ־ ה ע נ ק (Dinornis maximus) הגיע לגובה 3 מ' ולמשקל 250 ק"ג, ומשקל הביצה הגיע ל 3 ק"ג. כל המאובנים מהסדרות האלו ידועים מניו־זילנד בלבד, מתקופות הפליאוקן והפליסטוקן. סדרות אלו הן קבוצה צעירה־יחסית, העומדת על סף הכחדה.

אר. אב.

קִיוִי, אַלֶכְּסִיס — Aleksis Kivi; שמו השוודי א. סטנול (Stenvall) ששונה לשם פיני — (1834—1872), סופר פיני. ק' היה בנו של חייט כפרי. הוא למד באורח בלתי־סדיר באוניברסיטת הלסינקי. בראשית דרכו הספרותית פרסם שירה לירית בכ"ע (1860). ב 1865 קיבל את הפרס הממלכתי הראשון לספרות בפינלנד. הבולטים מבין 11 מחזותיו הם: Kullervo, 1864, שיסודותיו שאובים מן השירה האפית העממית (ע"ע קַלֶוַלה), ו Nummisuutarit („סנדלרי הכפר"), 1864, המועלה על הבימה גם כיום לעתים קרובות. יצירתו המרכזית של ק', הרומן Seitseman veljesta („שבעת האחים"), 1870, בנוי על תיאורים ראליסטיים מחיי האיכר ובעל־המלאכה בכפר הפיני, ומשרטט את תהליך חדירת ההשכלה לכפרים, בלשון עסיסית, העושה לעתים שימוש פארודי בלשון המשכילים ובלשון תרגומו של התנ"ך לפינית. הספר עשיר בטכניקות של דיאלוגים דרמתיים, שירים קומיים ותיאורי טבע רב־גוניים; הוא פתח תקופה חדשה בפרוזה הפינית.

קְיוִיֶה, בָּרוֹן ז'וֹרז' — Baron Georges Cuvier — (1769, מונבֶּ־ליאר — 1832, פריס), אנטום ופָלֵאוֹנטולוג צרפתי. מגדולי הביולוגים במאה ה19.

ק' היה בנו של כומר פרוטסטנטי. הוריו יעדוּהו לכהן בכנסיה, אבל מוקדם מאד נסה למדעי־הטבע. את חינוכו המדעי קיבל בשטוטגרט, גרמניה, שם למד באקדמיה הקָרולינית 4 שנים, וסיים את לימודו בה ב1788, על סף פרוץ המהפכה הצרפתית. משם עבר לנורמנדיה ועבד כמורה פרטי. ב7 שנות שהותו שם הרחיב את הכרתו בפאוּנה של החופים וב1791 תיאר בחיבור כ120 מינים של דגים נדירים ורכיכות שעדיין לא נחקרו. עבודות אלה משכו את תשומת לבו של ז'ופרואה (ע"ע) סנט אילר שעמד על כשרונותיו המרובים והזמין אותו לפריס. ב1795 נתמנה פרופסור לאנטומיה של בע"ח ב„מוזיאון לידיעת הטבע", משרה בה החזיק במשך 36 השנים שלאחר מכן. ב1803 נעשה מזכיר קבוע של האקדמיה למדעים. ב1808 קיבל על עצמו לארגן מחדש את ההוראה והמחקר, שנהרסו בזמן המהפכה הצרפתית. מעט קודם נפילת נפוליון נתקבל ק' למועצת המדינה. אחרי הרסטורציה נבחר לגנזכן אוניברסיטת פריס. לואי XVIII בחר בו לקבינט ועשה אותו לברון, אלא שהתנגדותו להגבלות חופש העתונות מצד הממשל גרמה לאבדן חיבתו של שרל X. ב1818 נבחר כחבר באקדמיה הצרפתית וב1832 נתמנה ק' מיניסטר לענייני פנים. בסוף ימיו לקה במחלה (שיתוק או כולרה) ופעילותו הציבורית באה לקצה.

חיי ק' מצטיינים בעושר רב של פעילויות. חלק גדול של חייו היה מוקדש לארגון החינוך הלאומי ולהרחבתו ולהרמת קרנה של הכנסיה הפרוטסטנטית. בתחום המדע כונה ק' „הדיקטטור של הביולוגיה". מעטים האנשים במדע שהיתה להם השפעה על אנשי דורו כמותו. מחקריו קבעו את דרכם של חוקרים רבים. הוא האמין בדעותיו ונסה לדכא דעות מתנגדיו (כגון למרק [ע"ע]).

על תרומת ק' למדע בסיסטמטיקה, באנטומיה משווה ובפלאונטולוגיה, ע"ע ביולוגיה, עמ' 332—333; אנטומיה משוה, עמ' 412/411.

ק' היה סופר פורה ואחדים מספריו יצאו בכר' רבים; ספרו על הדגים יצא ב22 כר' (ר' להלן). מהם נזכיר: Leçons d'anatomie comparée („הרצאות באנטומיה השוואתית"), 5 כר', 1805—1900; Le Regne animal („עולם החי"), 4 כר', 1817; L'Anatomie des mollusques („אנטומיה של הרכיכות"), 1816; Histoire naturelle des poissons („תולדות הדגים"), 1828—1833, אותו חיבר עם ואלאנסיון (וע"ע איכתיולוגיה, עמ' 819).

L. Roule, *La Vie, la carriere et la mort de G.*, 1932; F. G. Dehaut, *Les Doctrines de G. C. dans leurs rapports avec le transformisme*, 1945; W. Coleman, *G. C.*, 1964;

יה. ל.

קִיוִילִיס, גָיוּס יוּלִיוּס — Gaius Iulius Civilis — (המאה ה1 לסה"נ), אציל משבט הבטוים (ע"ע) ששכן בדלתת הרינוס. ק' שירת בצבא הרומי משנת 45 והיה לקצין ומפקד קוהורטה מבני עמו. בשנת 69, באמתלה של תמיכה באספסיַנוּס (ע"ע), המריד ק' את עמו נגד ויטליוס (ע"ע) ורומא. המרד התפשט לשבטים גרמניים וגאליים רבים וליחידות רומיות שהכריזו על הקמת „קיסרות גאליה" (Imperium Galliarum). באביב 70 כבשו המורדים את וֶטרה (Vetera), הבסיס הרומי הראשי על הרינוס. אספסיאנוס שלח לגאליה צבא גדול, שהחזיר את הסדר על־כנו, וצבא־המורדים הובס ליד טְריר (Trier). ק' נסוג לעבר בטוויה ואח"כ נכנע. — מרד ק' הוא אחד מביטויי התסיסה שפקדה חלקים של הקיסרות בסוף תקופת נירון (ע"ע), ושהראתה כי למרות השקט והשגשוג שהביא „השלום הרומי" המתינו עמים רבים להזדמנות לפרוק את עול רומא.

קְיוּנַרְד, סֶר סַמְיוּאֶל — Sir Samuel Cunard — (1787—1865), איל־ספנות בריטי. יליד קנדה, ממוצא וֶלשי. סוחר מצליח ובעל אניות. ק' הגה את רעיון הקמתו של שירות־דואר (ונוסעים) קבוע בנתיב הצפון־אטלנטי, בין בריטניה לצפון־אמריקה, באמצעות אניות־הקיטור החדשות. ב1839 הגיע לאנגליה ויחד עם אחרים הקים את „חברת ספינות־הקיטור של הדואר המלכותי" (Royal Mail Steam Packet Company), שנודעה אח"כ בשם „חברת־ק'" (Cunard Line). ב4.7.1840 הפליגה אניית־הקיטור הראשונה שלה, „בריטניה" (1,156 טון, בנויה־עץ ומונעת ע"י גלי־גלים בעלי משטחים זקופים [paddles]), בקו הדו־שבועי מליוורפול להליפכּס ובוסטון. היא שטה במהירות של 8 קשר לשעה, והגיעה לאמריקה כעבור 13 יום. החברה התפתחה מאד, וב1859 הוענק למייסדה תואר אצולה.

במאה ה20 התאחדה „חברת ק'" עם כמה חברות ספנות גדולות אחרות (הולט, ברוקלֶבַּנק, וַייט סטאר), וב1939 היו בבעלותה אניות־הנוסעים הגדולות בעולם („קווין מֶרי", „קווין אליזַבֶּת"), שהחזיקו ב„סרט הכחול" (היינו, שיא מהירות בים לאניות־נוסעים). גם כיום „חברת ק'" היא מהגדולות בחברות הספנות בבריטניה. מושבה בלונדון ובליוורפול.

קְיוּ קְלַכְּס קְלֶן (Ku Klux Klan), אגודת־סתרים באה"ב. שמה נגזר, אולי, מהמלה היוונית „קיקלוס" (מעגל). התנועה קמה אחרי מלחמת־האזרחים באה"ב, במדינות „הדרום" המובסות, כתגובת התושבים הלבנים (בעלי־אחוזות, איכרים וכיו"ב) להענקת שוויון־זכויות לכושים. מטרתה היתה להילחם בכושים ובתומכיהם ובשאיפותיהם להתקדם במרקם החברתי.

ראשית הק' במדינת טֶנֶסִי, ואחר נפוץ במדינות אחרות. הק' פיתח היררכיה משלו וטקסים מיוחדים, וכן לבוש (גלימה לבנה שכיסתה את לובשה, לרבות ראשו ופניו), שנועד להבעית כושים ולהסתיר את זהות החבר באגודה מעין השלטון. בראש הק' עמד „המכשף הגדול" (Grand Wizard), והוא חלש על מה שנודע כ„אימפריה הסמויה של הדרום". את מלחמתו לשמירת „העליונות הלבנה" ניהל הק' בדרכי הפחדה (איומים, הצבת צלבי־עץ בוערים בחזיתות בתי כושים) ואלימות (שריפת מבנים, הלקאות ורצח). בראש האגודה עמד, כנראה, הגנרל „הדרומי" נֵית'ן בֶּדפורד פורֶסט (Forrest; 1821—1877). אחרי שהלבנים בדרום כבשו־מחדש את מעמדם, נחלשה האגודה, וב1871 הוכרזה לבלתי־חוקית. ברם, נותרו לה אוהדים, והספר "The Clansman" („איש הק'"), מאת ת. דיכסון, שהופיע ב1905, תרם לתדמיתה.

ב1915 חודש הק', במדינת ג'ורג'ה, בידי אדם ששמו סימוֹנז (Simmons), במטרה לשמור על „ערכים אמריקניים". במהרה נפוץ

אנשי הקיו־קלכס־קלן מבעירים צלב בהפגנה נגד ביטול הפרדת הגזעים בבתי הספר. טלולה, לואיזיאנה, 1962

מאד במדינות ה„דרום" וה„מערב-התיכון", בעיקר בין האוכלוסיה הלבנה הפרוטסטנטית מהשכבות הנמוכות. עתה פעל גוף זה לעתים קרובות בדרכי אלימות, לא רק נגד כושים, אלא גם נגד קתולים, יהודים, רדיקלים, פציפיסטים, פועלים, מהגרים וזרים בכלל. באמצע שנות ה 20 נאמד מספר חברי הק' ב 4—5 מיליונים, רובם פשוטי-העם וחקלאים, שנחרדו מהתפשטות התרבות העירונית למעוזיהם. אולם, לקראת סוף העשור ירד שוב משקל הק' בשל הסתאבות פנימית ושינויים בערכים חברתיים.

בשנות ה 50 וה 60, משגברו באה"ב המגמות נגד הפרדת הכושים ושוויונם קודם ע"י החלטות משפטיות התחזק שוב הק' והתבלט במגמותיו הימניות-הגזעניות. חסידיו, שמספרם נאמד בכ 30,000—40,000, פעלו במיוחד במדינות אלבמה ומיסיסיפי בצורות אלימות נגד הלוחמים לזכויות הכושים.

A. W. Tourgée, *The Invisible Empire*, 1880; A. S. Rice, *The K. K. K. in American Politics*, 1962; W. P. Randel, *The K. K. K.; A Century of Infamy*, 1965; K. T. Jackson, *The K. K. K. in the City, 1915—1930*, 1967; A. W. Trelease, *White Terror*, 1971.
פ. פ.

קִיז, ג'וֹן — John Caius (Kees) — (1510—1573), רופא ופילו-לוג אנגלי. למד בקֶימבריג, ונותר קשור לאוניברסיטה כל ימיו. לאחר שהיה רופא מפורסם שחזר והרחיב את הבניין שלמד בו והנושא כיום את שמו — Gonville and Caius College. את השכלתו ברפואה רכש בפדובה. אחרי הסמכתו שהה באיטליה. אח"כ ערך נסיעות רבות וחקר כ"י רפואיים עתיקים, כך הכשיר עצמו לתרגום כתבי גָלֶנוס (ע"ע) מיוונית ללאטינית. ק' גם שירת כרופא בחצר-המלכות, ואף טיפל במלכה אליזבת I. ב 1555 נבחר לנשיא הקולג' המלכותי של הרופאים בלונדון. את שמו בתולדות הרפואה רכש בזכות ספרו Sweating Sickness (מחלת הזיעה), 1552, שכתב בעקבות מגיפה קשה שנגרמה בעטיו של נגיף (ע"ע) והפילה חללים רבים באנגליה. המגיפה נמשכה שנים אחדות ואח"כ נעלמה כליל — תופעה יוצאת-דופן בתולדות המגיפות. ק' היה מהמעטים בעולם המדע שכתב לא רק לאטינית אלא גם בשפת הדיבור, באנגלית. כל ספריו י"ל ב 1912, בצירוף ביוגרפיה מפורטת.

R. H. Major, *A History of Medicine*, 448/50, 1954.

קַיזֶר, גֶאוֹרג — Georg Kaiser — (1878, מאגדבורג — 1945, אַסקונה [שוויץ]), סופר גרמני. ק' היה בן למשפחת סוחרים והוכשר לניהול עסקים, אולם זנח את מקצועו ובחר בכתיבה. ב 1933 החרימו הנאצים את ספריו וב 1938 גלה לשוויץ. — בחיבוריו הרא-שונים ניכרת השפעת וֶדקינד (ע"ע). הצלחתו הגדולה הראשונה היתה Die Bürger von Calais („אזרחי קאלה"), 1914, דרמה בעלת מבנה מגובש, לשון נוקבת ועָצמת רגש וחום והיא קבעה את מקומו בראש התנועה האֶכּספרסיוניסטית. במחזותיו סובבות דמויות-דגמים ללא-שם, בעלות לשון קצרה וחדה, המבקשות משטר חברתי ועולם טוב-יותר והמתנגשות מרה עם העולם המודרני של הכסף ושל המכונה. יצירתו של ק' עוסקת בנושאים היסטוריים ומיתולוגיים ובבעיות של עימות חברתי. יצירה זו, המצטיינת בטכניקה מושלמת, מבוססת על חשיבה אינטלקטואלית יותר ממה שהיא מבוססת על נסיון-חיים, והיא העניקה לק' את הכינוי Denkspieler („שחקן-מחשבה"). — מבין כ 70 מחזותיו: Die jüdische Witwe („האלמנה היהודיה"), 1911, על יהודית (ע"ע); Von morgens bis mitternachts („מן הבוקר עד חצות"), 1916; Gas (שני חלקים; 1918—1920). ק' כתב גם שירים ושני רומנים: Es ist genug („די"), 1931, ו Villa Aurea (1940).

B. Diebold, *Der Denkspieler G. K.*, 1924; L. Lewin, *Die Jagd nach dem Erlebnis; Ein Buch über G. K.*, 1926; B. J. Kenworthy, *G. K.*, 1957; W. Paulsen, *G. K.* (כולל ביבל'), 1960.

קֵיזֶרלִינג, הֶרמַן אַלֶכּסַנדֶר, רוזן — Hermann Alexander Graf von Keyserling — (1880—1946), הוגה-דעות גרמני. ק' נולד במשפחת-אצולה גרמנית באסטוניה ולמד מדעי-הטבע באוני-ברסיטות שונות באירופה. בהשפעת היוסטון ס. צ'ימברלין פנה לפילוסופיה וא. ברגסון וג. זימל (ע' ערכיהם) היו מידידיו. ב 1908 הזר לאחוזת משפחתו, וכשזו הוחרמה במהפכה הבולשוויקית היגר לגרמניה. ב 1920 יסד בדארמשטט „בית-אולפנא לחכמה" (Schule der Weisheit), שבו ביקש להקנות לתלמידים את הדרך למימוש עצמי בעזרת „הכרה יוצרת" (Schopferische Erkenntnis). ק' התנגד לנאצים; הם החרימוהו תחילה אך אח"כ השלימו עמו. מ 1934 חי באוסטריה.

ק' לא היה פילוסוף שיטתי והתנגד לדרך ההתפלספות המקובלת, שלדעתו אינה אלא לימוד תורות-אחרים וחשיבה מופשטת. הוא סבר שעל הפילוסוף להיות „חכם", דהיינו, מי שיודע איך לחיות ומגשים זאת בחייו. כדגמי-חיקוי שימשו לו סוקרטס (ע"ע) וחכמי סין והודו. ק' הטיף לאיחוד הרוח (Geist) והנשמה (Seele) בדרך של מיזוג העיון והמעשה ביצירה, שהמפתח לה היא חשיבה יוצרת. עם-זאת טען ק', כי מה שחשוב באמת בחיים אינו בר-ביטוי — אף לא בספריו-הוא — וניתן לתפסו רק באינטואיציה.

הספר שהקנה לק' פרסום רב היה Das Reisetagebuch eines Philosophen („יומן-מסע של פילוסוף"), 1919, שבו ביטא את הרהוריו על חוויות מסעו סביב העולם. — ב 1920 הוקמה „חברת-ק'"; היא חודשה ב 1947 ומוציאה ב"ע Terra Nova (לאט': „ארץ חדשה").

P. Feldkeller, *Graf K.s Erkenntnisweg zum Übersinnlichen*, 1922; M. G. Parks, *Introduction to K.*, 1934; R. Rohr, *Graf K.s magische Geschichtsphilosophie*, 1939.

קֵיזֶרלִינג, מֵאִיר (1829, הנובר — 1905, בודפשט), רב וחוקר. למד אצל ש. ר. הירש (ע"ע) בניקולסבורג, אצל ש. י. רפפורט (ע"ע) בפראג ואצל ש. במברגר (ע"ע) בווירצבורג, אח"כ סיים את אוניברסיטת האלה. בשנים 1861—1879 היה רב באנדיגן, ושם לחם לזכויות היהודים בשוויץ. מ 1871 ועד מותו היה רב ודרשן בבודפשט.

ק' כתב ספרים רבים בנושאים יהודיים, בגרמנית; אלה נפוצו מאד ונדפסו פעמים מספר. מהם: ביוגרפיה של מ. מנדלסזון (1862), ילקוט דרשות נבחרות (1870—1872), חיבור על נשים יהודיות בהיסטוריה (1879) וספר-לימוד עממי לתו"י, שהפך לסטנדרדי בזמנו ונדפס כ 10 פעמים. פרסומו העיקרי של ק' במפעלו החלוצי בחקר תו"י בספרד ובפורטוגל, ותולדות האנוסים, ע"פ מקורות ראשוניים, כולל כ"י. ספרו הגרמני על „תו"י בספרד ובפורטוגל" (א'—ב', 1861—1867) — שהקיף רק את חבל נווארה והאיים הבַלֵארִיים (ופורטוגל) — הוא המחקר הראשון בנושא זה שניצל בעקביות מקורות עבריים. ספריו על האנוסים הניחו יסודות חדשים ושימשו בסיס לכל מה שנכתב אחריו. בין ספריו בתחום זה: חיבור על מנשה בן ישראל (ע"ע; 1861), מונוגרפיה על קולומבוס ועל חלקם של היהודים בתגליות של הספרדים והפורטוגלים (1894) וביבליוגרפיה מקיפה על ספרות האנוסים Bibliotheca española-portugueza-judaica (1890, ועוד). כן כתב ערכים רבים בתחום זה באנציקלופדיה האנגלית-יהודית הגדולה (1901—1906). רבים מחיבוריו תורגמו לאנגלית, ומהם גם לעברית: היהודים בעוזרי קולומבוס, (תרנ"ו); ר' יצחק אבוהב השלישי, (תרס"ב); שירי הספרדים (תרס"ג).

W. A. Meisel, *Ein Lebens- und Zeitbild M. K.s*, 1891; E. Neumann, *K.*, 1906; M. Weisz, *Bibliographie der Schriften Dr. M. K.s*, 1929.

קִיֶטה, לוּאִי פּוֹל — Louis Paul Cailletet — (1913—1832), מדען צרפתי. מחקריו הקיפו נושאים מתחומי הפיסיקה, הכימיה והטכנולוגיה. עבודותיו הראשונות היו בשטח המטלורגיה ועסקו בהרכב הגזים הנוצרים בתהליכי הייצור של ברזל. בתקופתו עדיין האמינו שיש „גזים קבועים" (permanent gases), כגון חמצן, חנקן, מימן ועוד, שאי־אפשר להפכם לנוזלים. נסיונותיו של ק׳ בשנים 1877/8 הפריכו אמונה זו, בגלותם, שקיימת טמפרטורה מסוימת („טמפרטורה קריטית"; ע"ע גז) שמעליה אי־אפשר להפוך גז לנוזל.

מחקריו האחרים עסקו בהתנגדות האוויר בנפילה חפשית, במצלמות אוטומטיות ובפיתוח מכשיר הנשמה לשימוש בגבהים. ק׳ היה חבר האקדמיה הצרפתית למדעים.

קִיטוֹ (Quito), בירת אקודור ומחוז פיצ׳ינצ׳ה (16,438 קמ"ר, 981,000 תוש׳) והעיר השניה־בגדלה במדינה — 557,100 תוש׳ (1974).

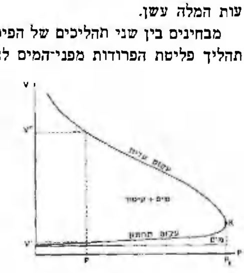
ק׳ שוכנת בצפון אקודור, בעמק צר בהרי האנדים, למרגלות הר־הגעש הרדום פיצ׳ינצ׳ה. למרות מיקומה בסמוך לקו־המשווה, אקלימה נוח בשל גבהה (2,850 מ׳). ק׳ היא המרכז הפוליטי והתרבותי של אקודור. בראשית המאה ה 20 עברה הבכורה הכלכלית לגויקיל (ע"ע), העיר הגדולה במדינה — בזכות מיקומה הנוח לתחבורה ונמלה שלחוף האוקיאנוס השקט. ק׳ מחוברת לגויאקיל במס"ב (1908) ובכביש (1961) ולה נמל־תעופה בי"ל.

ק׳ היא מושב האקדמיה (נוס׳ 1872) של אקודור והאוניברסיטה הלאומית שהוקמה ב 1769 (25,000 תלמידים, 1974/5). באוניברסיטה הפונטיפיקלית שנוסדה ב 1946 — 3,500 תלמידים. בק׳ אקדמיה למוסיקה, בי"ס לאמנות (נוס׳ 1535) תאטרון ומוזיאונים רבים. התעשיה מייצרת טכסטיל, מוצרי־צריכה וחפצי־אמנות מעור, זהב וכסף.

עברה של ק׳ — הוותיקה בין בירות אמריקה הדרומית — כמרכז תרבותי ודתי, ניכר במראה העיר. ק׳ שמרה על אופי קולוניאלי — סגנון הבארוק; רחובותיה צרים ותלולים והיא משופעת בכנסיות ומנזרים, כיכרות, מזרקות וגנים ובתי־מגורים מיוחדים ביפים. בין המבנים בולטים: הקתדרלה (המאה ה 16) ליד כיכר־העצמאות, האוניברסיטה (1787) וארמון הממשלה (1747). מסביב נשקפות פסגות־הרים מכוסות שלג.

קִיטוֹר וּמְנוֹעֵי קִיטוֹר. ק׳ — אדי־מים (ע"ע אדים). במצב טהור הק׳ הוא גז שקוף, וכשהוא מכיל טיפות־מים הוא נראה כערפל, כמו הק׳ העולה ממים רותחים בקומקום. בתנ"ך משמעות המלה עשן.

מבחינים בין שני תהליכים של הפיכת מים לק׳: התנדפות — תהליך פליטת הפרודות מפני־המים לחלל שמעליהם, כשלחץ אדי־המים קטן מלחץ הרתיחה המתאים לטמפרטורת פני־המים; איוד תוך רתיחה — תהליך הנגרם ע"י חימום מים בטמפרטורת הרתיחה (טמפרטורת הרתיחה של המים בלחץ נורמלי נקראת נקודת־ק׳), או ע"י הקטנת הלחץ בטמפרטורה קבועה.

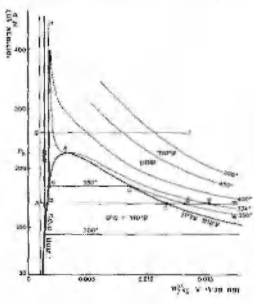
ציור 1: איוד מים בלחצים קבועים שונים. עקום התחתון — הנפח בטמפ׳ הרתיחה, עקום עליון — נפח הקיטור שנוצר. התחום בין שני העקומים הוא של שתי פזות (מים + קיטור); מתחתיו נמצא תחום המים, ומעליו תחום הקיטור היבש.

את תכונות הק׳ ניתן ללמוד מנסיונות של הרתחת מים (ע"ע, עמ׳ 228) ואיודם בלחצים קבועים שונים. נפחו של 1 ק"ג מים ב $0°$, המחומם בלחץ קבוע (p), גדל ומגיע בטמפרטורת הרתיחה ל v' (ציור 1); עם המשך החימום מתאיידים המים ובגמר התהליך נפח הק׳ שנוצר הוא v''. בזמן האיוד שוות וקבועות טמפרטורות המים והק׳, השקעת חום נוסף לאחר גמר האיור גורמת לעליית הטמפרטורה של הק׳.

ק׳ בטמפרטורת רתיחה מכונה רווה, ובטמפרטורה גבוהה־יותר — שחון. ב„נקודה הקריטית" (ע"ע צבירה, מצבי) $v' = v''$, כלו׳, בלחץ הקריטי מהווים המים הרותחים ק׳ רווה (ללא תחום־מעבר של איוד).

ניתן לקבוע גם פרמטרים תרמיים אחרים בלחצים שונים, כגון: טמפרטורת רתיחה — t; אנטלפיה של מים רותחים (החום הדרוש לחימום 1 ק"ג מים מ $0°$ לטמפרטורת הרתיחה בלחץ קבוע) — h'; חום־כמוס r (ע"ע חם, עמ׳ 549); אנטלפיה של ק׳ רווה (ס"ה של שתי כמויות החום הנ"ל) — h''.

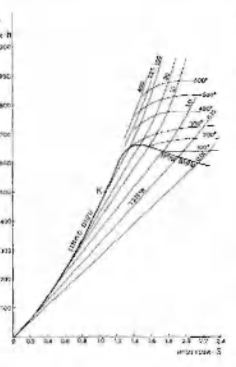
תכונות הק׳ נלמדות בעזרת מספר דיאגרמות אפייניות: דיאגרמת p—v (ציור 2) מכונה „דיאגרמת־עבודה", משום שהשטח מתחת לעקום התמורה התרמודינמית (ע"ע תרמודינמיקה) נותן את כמות העבודה המתייחסת לתמורה זו. החימום האיזוברי (ע"ע איזוברים) מתואר כאן לדוגמה ע"י האיזובר a ← m: a ← b — חימום המים עד למצב רתיחה b; b ← c — איוד המים הרותחים (בקטע זה האיזובר הוא גם איזותרם); c — גמר האיוד, וימינה מ c — שיחון הק׳. אותו האיזובר בכיוון הפוך מתייחס לקירור הק׳ השחון (m←c), עיבוי הק׳ (c←b) וקירור המים (b←a).

ציור 2: דיאגרמה p—v

האיזוברים שמעל ללחץ הקריטי (כגון g ← f) אינם חותכים את תחום שתי הפזות, והמעבר מנוזל לגז נעשה תוך הקטנה מתמדת של הצפיפות ללא כל מצבים גבוליים.

הציור מתאר גם איזותרמים (ע"ע איזותרמה), לדוגמה: האיזותרם של $350°$, n←s←u←w, מתאר תהליך של הפחתת לחץ תוך השקעת חום: מצב רתיחה (s); מכאן מתרחש האיוד (s←u) ואח"כ מעבר לתחום ק׳ שחון (u ← w); התהליך ההפוך הוא דחיסה איזותרמית, שבה מתרחש העיבוי (u ← s); האיזותרמים של הטמפרטורה מעל־לקריטית אינם עוברים את תחום שתי הפזות, כלו׳, ק׳ בטמפרטורה מעל לקריטית אינו ניתן לעיבוי ע"י דחיסה איזותרמית. בתחום זה מתקרב הק׳ בתכונותיו לאלו של גזים אידאליים (ע"ע גז).

ציור 3: דיאגרמה h—S

דיאגרמה h–S (ציור 3; [ע"ע אנטרופיה]) משמשת למציאת כמות החום המושקע ביצירת ק׳ בדוד, וכמות העבודה המתקבלת

ממנוע־ק׳ כהפרש האנטלפיות של מצבי הזורם ההתחלתי והסופי. גם כאן רואים את שני העקומים הגבוליים נפגשים בנקודה הקריטית K. בדיאגרמה שתי מערכות עקומים: איזוברים ואיזותרמים. הקטעים שמתחת לעקום העליון משותפים לשניהם, משום שמתחת לעקומים הגבוליים נמצא התחום של שתי הפזות, שבו בלחץ קבוע קבועה גם הטמפרטורה. נהוגות גם דיאגרמות אחרות בקואורדינטות שונות. הנפוצה שבהן היא דיאגרמה $T-S$ (T — הטמפרטורה האבסולוטית, S — האנטרופיה) דיאגרמה זו מכונה „דיאגרמת־החום״, משום שהשטח שמתחת לעקום התמורה נותן את כמות־החום המתייחסת לתמורה זו (ור׳ גם השימוש בק׳).

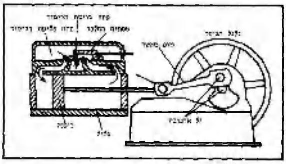
ייצור ק׳. המתקן לייצור ק׳ מכוּנה „דוד־קיטור״ (steam boiler) או ״מחולל־קיטור״ (steam generator). הדוודים הראשונים נבנו בצורה כדורית, כמיכל סגור המוסק באש מלמטה (ציור 7). עם התפתחות מנוע־הק׳ והדרישה ללחצים ותפוקות גדולות־יותר התפתחו שני סוגי דוודים: דוודים של צינורות־הסקה, הבנויים בצורת גליל המכיל מים ודרכו עוברת מערכת צינורות שבהם זורמים גזי־שריפה; דוודים של צינורות־מים הבנויים ממערכת צינורות שדרכם זורמים מים המחוממים מבחוץ בגזי שריפה. דוודים של צינורות־הסקה מוגבלים בלחצים ובתפוקות ומשמשים בעיקר בתעשיה במתקנים קטנים־יחסית, ואילו דוודים של צינורות־מים התפתחו ליחידות ענקיות ללחצים מעל לקריטי, תפוקות מעל ל 1,000 טון ק׳ לשעה וטמפרטורה של הק׳ השחון עד 650°.

סיווג הדוודים כיום נתקל בקשיים מחמת ריבוי הטיפוסים ומבנם המורכב מאד. ראוי לציין שני עקרונות המשמשים להבחנת קבוצות שונות: 1) לפי תנועת המים בתוך הדוד: דוודים של סחרור־מים טבעי (המים החמים עולים והקרים יורדים) ושל סחרור מלאכותי (מבוצע במשאבות מיוחדות) המאפשר זרימה מהירה של המים לאורך שטחי ההסקה (ועי״כ, הגדלת התפוקות); 2) לפי סוג מעבר החום מהדלק לתכולת הדוד — קונוֶקטיוויים, שבהם עיקר החום נמסר למים ע״י גזים חמים זורמים (כשחלק קטן בלבד של החום עובר בקרינה מהאש שבתא־השריפה); דודי־קרינה, שבהם עיקר החום עובר למים ע״י קרינה ישירה מהאש. הדוודים החדישים הגדולים הם דודי־קרינה, הפועלים בסחרור־מים מלאכותי (ציור 5). בדוד כזה נכנסים מי־הזינה למחסך, שתפקידו לחממם חימום מוקדם, וממנו הם עולים דרך מאייד־הקרינה (מערכת צינורות־מים המקיפה את תא־השריפה) לתוף, שבו נפרש הק׳ הרווה מן המים. המים יורדים בצינורות־ירידה מיוחדים וחוזרים למאייד מלמטה. הק׳ הרווה הנפרש בתוף יוצא למשחנים, שבהם הוא מושחן לטמפרטורה הדרושה (550°); קיים גם משחן־חוזר לק׳ שעבר לטורבינה.

הגזים הנוצרים בתא־השריפה מוסרים תום למאייד — בעיקר ע״י קרינה — ועוברים את המשחנים, משחן חוזר, מחסך ומחמם־אוויר (המשמש לשריפה).

התפתחותם של דודי־הק׳ מאופיינת ע״י שני מושגים: 1) **תפוקה סגולית** — משקל הק׳ המיוצר מיחידת שטח־ההסקה במשך יחידת־זמן. היחידה המקובלת: ק״ג למ״ר/שעה. מכיוון שמתקן דוד־הק׳ מורכב מחלקים שונים בעלי תפוקות סגוליות שונות נוהגים להשתמש במושג **תפוקה סגולית ממוצעת**. מושג זה נפוץ בייחוד במתקני דוודים קונווקטיוויים, והוא נע בתחום של 15—60 ק״ג למ״ר/שעה. בדודי־קרינה חדישים יצא מושג זה מכלל שימוש, משום שהם מורכבים מחלקים רבים ושונים, שחלקו בתפוקה של כל אחד מהם נע בתחומים רחבים מאד.

2) **נצילות** — היחס בין כמות החום שנמסרה בדוד למי־הזינה ולק׳ לבין כמות החום שהושקעה לשם־כך בדוד. בדוודים הקונווקטיוויים (התעשייתיים והתחבורתיים) היא מגיעה עד 80%, ובדודי־הקרינה החדישים, במתקנים גדולים, עד־כדי 90%. **כחומר־דלק** להסקת דודי־הק׳ משמשים בעיקר כהל, נפט, גז, ופחם (ע׳ ערכיהם).

ציור 4: מבנה מנוע־קיטור אופקי בעל פעולה כפולה

לאחרונה החלו להשתמש גם בדלק גרעיני (ע״ע אטומית, אנרגיה, עמ׳ 518; ברך מילואים, עמ׳ 110).

השימוש בק׳ נפוץ מאד בגלל הסיבות דלקמן: א) חומר־הגלם ליצירתו — מים — מצוי בטבע בשפע; ב) תכונות פיסיקליות נוחות: חום־סגולי וחום־כמוס גבוהים, וכן צמיגות ומוליכות־חום העולות עם הטמפרטורה והלחץ; ג) תכונות כימיות נוחות: אדיש, לא רעיל; ד) תחומי לחצים וטמפרטורות נוחים לשימוש במתקני־ייצור ולביצוע מחזורים תרמודינמיים להפקת אנרגיה.

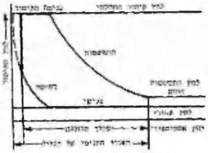
הצורות והמטרות של השימוש בק׳ רבות מכדי לפרטן. מבחינים בין שתי קבוצות עיקריות: א) תהליכי ייצור תעשייתי (process steam); ב) תהליכי ייצור אנרגיה (power steam). בקבוצה הראשונה כלולים תהליכים צורכי־חום, כגון: חימום, בישול, ריכוז תמסות (ע״ע), הסקת מבנים (ע״ע הסקה) וכד׳. החום מועבר מהק׳ לחומר הקולט באופן ישיר או באמצעות „מחליפי חום״ (שבהם הק׳ והחומר הקולט מופרדים ע״י משטחי־חימום, כגון: דפנות, צינורות, מחיצות שטוחות וכד׳). כיום מקובל השימוש בק׳ בעיקר בתהליכי־ייצור כימיים הצורכים חום בטמפרטורות קבועות ולאורך זמן (ע״ע כימיה תעשיתית, עמ׳ 781). — בקבוצה השניה כלולים השימושים שבהם הופך החום שבק׳ לאנרגיה מכנית, כגון טורבינות (ע״ע) ומנועי־ק׳.

מנוע ק׳ מורכב מגליל שבתוכו מותאמת בוכנה. מוט־מקשר וגל־ארכובה הופכים את התנועה המחזורית של הבוכנה לתנועה סיבובית, המועברת באמצעות טלטל לגלגל־תנופה (ציור 4). לגליל צמוד שסתום־החלקה, המעביר לתוכו את הק׳ בלחץ גבוה ומשחרר את הק׳ המנוצל, לסירוגין. כן מצויד המנוע במערכת־סיכה להקטנת הפסדי החיכוך. שכלולי המנוע מתבטאים בעיקר בהוספת גלילים, בוכנות (בטור או במקביל), שסתומים ווסתים.

מעגל העבודה של המנוע הוא כדלקמן: מעט לפני שהבוכנה מגיעה ל„נקודה המתה״ — המתאימה לנפח גליל מינימלי — מחבר השסתום את הגליל עם הק׳ הזורם, כך שהבוכנה מתחילה לנוע בשמלוא לחץ־הק׳ פועל עליה. כשמושלם כ ¼ המהלך נסגר השסתום והק׳ מתפשט אדיאבטית כשהלחץ קטן במקביל. קרוב לסוף המהלך מחבר השסתום את הגליל עם פתח־הפליטה והבוכנה נעה חזרה, תוך שחרור הק׳ עד כ ⅔ מהמהלך החוזר. אז נסגר השסתום, והק׳ שנותר בגליל נדחס עד קרוב לסוף המהלך, וחוזר חלילה. במנוע „פעולה־כפולה״ מתרחש התהליך בו־זמנית משני צדי הבוכנה. התנועה המשולבת של השסתום והבוכנה נלמ־

ציור 5: דוד קרינה של לחץ 120 אטמוספרות וטמפרטורת קיטור שחון 550° (ברשותה האדיבה של Babcock & Wilcox, New York)

ציור 6: דיאגרמה אינדיקטורית במשך מחזור אחד של פעולת הבוכנה

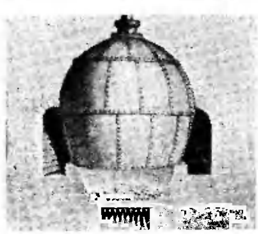
דים ע״י דיאגרמה אינדיקטורית, המשקפת את לחץ הק׳ בגליל כפונקציה של מצב הבוכנה (היחסי לנפח הק׳ [ציור 6]). השטח הכלוא בדיאגרמה יחסי לעבודה המושקעת ע״י הק׳. ההספק שהמנוע מפתח תלוי בלחץ ובכמות של הק׳ הנכנס לגליל ביחידת זמן — ערך הק׳ (steam rate). מכיוון שהלחץ משתנה במשך המהלך משתמשים ב„לחץ אפקטיווי ממוצע", המחושב ע״פ הדיאגרמה האינדיקטורית.

לשסתום־ההחלקה המשמש לוויסות בליעת הק׳ ופליטתו הסרונות רבים: לחץ הק׳ המשתנה קשה לוויסות; מהירותו אינה גדולה ממהירות הבוכנה, ולכן קיימת „משיכה" בק׳ בזמן סגירת הפתחים. הק׳ נכנס ויוצא דרך אותו הפתח, דבר הגורם להפסדי חום, ועוד. לפיכך פיתחו דגמי שסתומים שנועדו להתגבר על חסרונות אלה (שסתום בוכנה, שסתום מפולש, שסתום רב־פתחים ועוד). — מנועי הק׳ מסווגים ע״פ פעולה יחידה או כפולה (הק׳ פועל בשני צדי הבוכנה), וכאנכים ומאוזנים ע״פ כיוון תנועת הבוכנה.

ראוי לציין את התועלת שבשילוב שתי הקבוצות שהוזכרו לעיל (עמ׳ 621). מפעלים תעשייתיים רבים (למשל, ייצור נייר וסוכר, זיקוק נפט ועוד) צורכים כמויות גדולות של אנרגיה מכנית ושל חום לביצוע תהליכי־ייצור. בעוד שנצילות תהליך ייצור האנרגיה המכנית מגיעה, במתקנים החדישים והמשוכללים, קרוב ל 40%, מגיעה נצילות מתקני־החום עד למעלה מ 90%. לכן אפשר לשלב את שני התהליכים במתקן אחד היוצר ק׳ של לחץ גבוה ומספקו לטורבינה. בטורבינה הוא יוצר אנרגיה מכנית תוך־כדי התפשטות עד ללחץ הדרוש במתקני צריכת־חום („טורבינת לחץ נגדי"), וממנה הוא זורם למתקני־הייצור.

היסטוריה. שימוש בק׳ נזכר לראשונה אצל הרון מאלכסנדריה (ע״ע; סמוך ל 100 לסה״נ), ואולם השימוש המעשי בק׳ התחיל רק במאה ה 17. המתקן הראשון שהופעל בתעשיה -- לשאיבת מים -- היה של תומס סיוֵרי (Thomas Savery). במתקן זה פעל לחץ הק׳ ישירות על פני־המים (בתוך מיכל סגור ללא בוכנה) והעלה אותם בצינור שיצא מן המיכל. הק׳ במיכל עוּבה ע״י התזת מים קרים לתוכו, וּבריק שנוצר נשאבו מים חדשים. מתקן זה אמנם נפוץ אז בתעשיה, אולם נצילותו היתה קטנה מאד (תצרוכת פחם פי 20 בהשוואה למתקנים הדישים).

הבוכנה מופיעה לראשונה ב 1690, במתקן שבנה הפיסיקאי הצרפתי דני פּפּן (Denis Papin). תומס ניוקוּמן (Thomas Newcomen) ניצל את הרעיון ב 1705, בבנותו מתקן לשאיבת מים, שבו הבוכנה נעה הלוך־וחזור בתוך גליל המותקן מעל דוד־ק׳. הק׳ נכנס מתחת לבוכנה ומרים אותה; התזת מים קרים לתוך הגליל יוצרת בו ריק והלחץ האטמוספירי דוחף את הבוכנה חזרה. תנועת הבוכנה הלוך־וחזור מועברת ע״י מערכת מנופים למשאבה. מתקן ניוקומן נוצל לשאיבת מים במכרות.

ציור 7: דוד דיקוק (Haycock) 1720

מאז שוכלל מתקן הק׳ באופן מתמיד, ואולם המצאתו של ג׳ימז וט (ע״ע) ב 1763 מהווה נקודת־מפנה, שממנה מתחילה התפתחותו המהירה. וט התגבר על הפסדי החום הגדולים (תצרוכת־דלק גבוהה) שנוצרו במתקן ניוקומן עקב הצורך לקרר את הגליל בכל שלב בעיבוי הקיטור בכלי נפרד („מעבה"). באופן כזה הכיל הגליל העובד רק ק׳ שיצא אחרי הפעולה למעבה. וט הדגיש במיוחד את חשיבות שמירת הגליל מפני איבוד חום (ע״י בידוד) ושמירת טמפרטורה נמוכה ככל־האפשר במעבה. המנוע הראשון של וט, עם היותו פרימיטיווי, נפוץ מאד. הוא שוכלל בידי וט עצמו ובידי רבים אחריו, שמהם יצוינו ריצ׳רד טרויתיק (Trevithick; 1771—1833) וג׳ורג׳ סטיונסון (ע״ע; 1781—1848) באנגליה, ואוליוור אוונז (Evans) באה״ב (1755—1819).

מנוע הק׳ כבר הוכנס לשימוש בתחבורה היבשתית והימית (ע״ע ספנות, עמ׳ 264; רכבת) בסוף המאה ה 18; מכאן התפשט בכל התעשיה והיה מהגורמים החשובים־ביותר למהפכה התעשיתית (ע״ע). בסוף המאה ה 19 חל מפנה בשימוש בק׳ למטרות טכנולוגיות עם הופעת טורבינת הק׳ (ע״ע טורבינה). התפתחות מנוע הק׳ נבלם עם המצאת מנוע שריפה־פנימית (ע״ע מנוע). לאחרונה מחפשים תחליפים למנועים אלה במכוניות בשל השפעתם על זיהום האוויר ונעשו נסיונות לבנות מנועי־ק׳ למטרה זו.

ב. פל.

קִיטַזָטוֹ, שִׁיבַּסַבּוּרוֹ — Shibasaburo Kitasato — (1852—1931),

בַּקטריולוג יפני. ק׳ למד תחילה בביה״ס לרפואה בקוממוטו (מרבית מוריו היו גרמנים) ואח״כ באוניברסיטת טוקיו, שאותה סיים ב 1883. ק׳ השתלם בברלין במכון ע״ש ר. קוך. מחקריו המדעיים הראשונים עסקו במחלת השחפת. ב 1889 הצליח לראשונה לגדל בתרבית נקיה את מתג הצפדת (ע״ע טטנוס), וב 1892 פיתח יחד עם בּרינג רעלן נגדי למחלה זו (ע״ע אימונולוגיה). בברלין הוענק לו תואר פרופסור. ק׳ חזר ליפן ויסד מעבדה פרטית סמוך לטוקיו, שהיתה מאוחר־יותר בסיס למכון הסרולוגי הממשלתי. מפעלו הגדול והעצמאי של ק׳ היה גילוי מתג הצרעת ב 1894; הוא הקדים בכך בימים אחדים את החוקר השוויצי אלכסנדר ירסן (Yersin). את תגליתו זו גילה בהונג־קונג, שאליה נשלח מחמת מגפת הצרעת שפשטה שם. ק׳ כונן ביפן אסכולה גדולה בבקטריולוגיה ונטל חלק חשוב בהתפתחות החינוך הרפואי החדיש. כן הקדיש תשומת־לב רבה לפיתוח בריאות־הציבור בארצו. בשנים 1917—1925 ערך את כתה״ע Kitasato Archives of Experimental Medicine („ארכיוני ק׳ לרפואה־ניסויית"). נוסף על מאמרים רבים במקצועו חיבר ק׳ ספרי־לימוד בבקטריולוגיה ובמחלות מידבקות.

I. Fischer (ed.), *Biographisches Lexikon*, 765, 1932.

קֵיטֶל, וִילְהֶלְם — Wilhelm Keitel — (1882—1946), איש־

צבא גרמני, נאצי. במלה״ע I שירת בעיקר בתפקידי מטה, ואחרי 1918 עסק בתפקידים ארגוניים במסגרת ה„רייכסוור" (Reichs-wehr), הוא הצבא הגרמני דאז, ובמיניסטריון המלחמה. התקרב אל היטלר וב 1938 נעשה ראש הפיקוד העליון (Oberkommando der Wehrmacht) של הצבא הגרמני. ק׳, שלא היה בעל אישיות חזקה, הפך לשליחו של היטלר. ב 1940 ניהל את המו״מ עם צרפת המובסת, ונתמנה פילדמרשל. לשווא ניסה למנוע את התקפת הגרמנים על בריה״מ (1941), וככל שהרבה להאמין בגאוניותו של היטלר כמצביא, כן רפתה השפעתו־שלו על ניהול המלחמה. ק׳ נתלה בנירנברג, בשל פשעי מלחמה שביצע בפקודת היטלר.

W. Görlitz (ed.). *Generalfeldmarschall, K., Verbrecher oder Offizier?*, 1961.

קִיטֶל, רוּדוֹלְף — Rudolf Kittel — (1853—1929), חוקר־

מקרא גרמני. ק׳ לימד מקרא ותאולוגיה באוניברסיטות טיבינגן (1879—1881), שטוטגרט (1881—1888) ולייפציג (1898—1924). נטיותיו האנטישמיות — שידוע עליהן משיחותיו ומהליכותיו

— אינן משתקפות במחקריו. ק' ראה עצמו כממשיך אסכולת ולהאוזן (ע"ע), אך סטה מעמדותיה בכמה עניינים. בעבודותיו בהיסטוריה מקראית השתדל לתמוך את תוצאות מחקריו במקרא ע"י השוואות עם עדויות שמחוץ למקרא. מספריו (בגרמנית): „קורות עם ישראל" (III-I, 1922—1929), „קורות העבריים" (II-I; 1888—1892), פירושים לס' מלכים (1900), לדה"י (1902), לתהלים (1929[5-6]) ולישעיהו פרקים א—מ (1898; עם דילמן). כן כתב על תרומתן של המיסטריות ההלניסטיות לספרות־החכמה בישראל (1924), על המלחמה בתקופת המקרא (1918) ועל התאו־לוגיה המקראית (1899). עיקר פרסומו של ק' כיוזם וכעורך ה־Biblia Hebraica, שבה הובא הטכסט המסָרתי של המקרא, ובשוליו כל חילופי־הנוסח שבכתה"י וכל הנוסחים שבתרגומים הקדמונים. ספר זה היה לספר־יסוד, והוא משמש את אנשי המחקר עד־היום. הטכסט במהדורות הראשונות (1905/6) והשניה (1912) הוא ע"פ מהדורת ויניציה רע"ז/ח, ובשלישית (1937), שנערכה בסיועו של פ. א. קלה (ע"ע) — ע"פ נוסח בן־אשר (ע"ע) שבכ"י לנינגרד.

J. Hempel, *R. K.* (ZDMG, LXXXIV), 1930; H. F. Hahn, *The O. T. in Modern Research*, 103—109, 1956.

קַיֵטַן (קַיֵטָנוּס; גָאֶטָנוֹ), טוֹמָסוֹ דֶה וִיוֹ — Tomasso de Vio Cajetan (Gaetano) — (1469, גַאֶטָה — 1534, רומא),

איש־כנסיה ותאולוג איטלקי. הצטרף אל הדומיניקנים (ע"ע); הורה פילוסופיה ותאולוגיה בפדובה וברומא. ק' התבלט בפעילותו הנמ־רצת והמגוונת בקרב הדומיניקנים ועלה במהירות בסולם הדרגות. כמפקד המסדר (1508—1518) הביא לליכודו, הקפיד על חיי עוני ועיון ושיגר את המיסיונרים הראשונים ל„עולם החדש". מ 1508 נעשה מעורב בענייני הכנסיה והאפיפיורות. בספיחי המחלוקת הקונציליארית (ע"ע נצרות, עמ' 346/7) צידד ק' בעליונות האפי־פיור, ונתן לכך ביטוי בחיבורו De comparatione auctoritatis papae et concilii („השוואת סמכויות האפיפיור והקונציל"), 1511. ק' פעל לכינוס הוועידה הלאטֶרָנית החמישית (1512—1517), שבה העלה את הצורך ברפורמה כנסייתית. ב 1517 הועלה לדרגת חשמן. כלגאט (שליח) אפיפיורי של לאו X (ע"ע) בגרמניה, בא במגע עם לותר (ע"ע; 1518) והכיר את טענות הפרוטסטנטים; אח"כ היה בין מנסחי הבולה שהחרימה את לותר. ב 1523, כשנואש מלעניין את האפיפיור החדש, קלמנס VII, ברפורמה ובמסע־הצלב נגד התורכים, פרש לחיי עיון וכתיבה. בין כתביו התאולוגיים והפילוסו־פיים המרובים (כ 150) בולט פירושו החריף (נתחבר בשנים 1507—1522) ל„סיכום התאולוגיה" של תומס מאַקווינו, שתרם לתחיית התומיזם במאה ה 16 ופורסם אח"כ (1570) בחסות הוותיקן. פרשנות המקרא של ק', שאליה הגיע בהשפעת הפרוטסטנטים שעשו שימוש פולמוסי בכתבי־הקודש, תואמת את מסורת המחקר והעיון ההומ־ניסטיים, והיא מציגה ביקורת מודרנית ומתקדמת שחלק ממסקנותיה (ביחס למחברן של כמה מאיגרות הברית החדשה) אף צונזרו בידי רשויות הכנסיה הרשמיות.

J. F. Groner, *Kardinal C.*, 1951; G. Hennig, *C. und Luther*, 1966.

קִיטְס, ג'וֹן — John Keats — (1795, לונדון — 1821, רומא),

משורר אנגלי. ק', בנו של בעל אורוות, נתייתם מאביו ב 1804, ומאמו, שמתה משחפת, ב 1810. הוא הוסמך להיות מנתח ורוקח, אך לא עסק במקצועות אלה. בנעוריו הִרבה לקרוא והושפע במיוחד מנושאי המיתולוגיה היוונית ומיצירתו האֶפית של ספנסר (ע"ע), „מלכת הפיות". ב 1816 הכיר את הסופר לי הַנט (ע"ע), שקירבו לחוג ידידיו הסופרים והציירים הרומנטיקנים, לרבות הזליט ושלי (ע' ערכיהם). באותה השנה פרסם בכ"ע, שי"ל בעריכת הנט, שתי סונטות, שאחת מהן, On First Looking Into Chapman's Homer („בהציצי בראשונה בהומרוס לצ'פמן"), נחשבת אחת הסונטות המושלמות בשירת אנגליה.

צ'. א. בראון: ג'ון קיטס (הגלריה הלאומית לדיוקנים, לונדון)

ב 1817 הופיע קובץ־שיריו ה־ראשון, Poems („שירים"), וב 1818 י"ל הראשונה מבין יצירותיו העיקריות, Endymion, פואמה אלגורית, המבוס־סת על אגדת אֵלת־הלבנה היוו־נית והדנה ביופי האנושי המ־סיח את דעת המשורר מהיפו־שיו אחר האידאל. באותה השנה הכיר ק' את פֶני בְרוֹן (Brawne); רגש ההשתעבדות הכרוך באה־בתו אליה השאיר את רישומו בשירתו, ובייחוד בשני שירים שנכתבו ב 1819, La Belle Dame Sans Merci („הגבירה היפה חסרת־הרחמים") ו Lamia, על אשה־נחש.

גולת־הכותרת של יצירתו הן 6 האודות שנכתבו ב 1819: To Psyche („אֶל פסיכי"); To a Nightingale („אֶל הזמיר"); On a Grecian Urn („על כד יווני"); To Autumn („אל הסתיו"); On Melancholy („על מרה־שחורה"); On Indolence („על עצלות"). בולט בהן מוטיוו הניגוד שבין היופי והאושר שבטבע ובין הסבל שבחיי אנוש עלי־אדמות, בין הנצחיות שבאמנות ובין האופי החולף של החיים.

ב 1818/9 התחיל ק' פעמיים בכתיבת אפוס על האֵל היווני היפריון; Hyperion ו The Fall of Hyperion („נפילת היפריון"); בשתי הפעמים לא עלה בידו לסיים את יצירתו, אך הקטעים שנכתבו השפיעו השפעה רבה על משוררים מאוחרים־יותר. הקובץ Lamia, Isabella and Other Poems („לאמיה, איזאבלה ועוד שירים"), 1820, מכיל, בין־היתר, את השיר The Eve of St. Agnes („ליל אגנס הקדושה"), האָפייני במיוחד לתקופה הרומנטית בשל ההשתעשעות בעולם של יה"ב, ההתייחסות ליסוד החלום בחוויה האנושית ומיזוג הדתיות והאֶרוטיקה: שיר זה בישר את התנועה של הקדם־רפאליים (ע"ע).

בראשית 1820 נודע לק' כי לקה בשחפת. בספטמבר אותה שנה הפליג לאיטליה ע"פ עצת רופאיו, אך מחלתו החמירה והוא מת בן 25. ע"פ בקשתו חרטו על מצבתו המלים: „פ"נ אדם אשר שמו נכתב עלי־מים". זכרונותיו של הַנט ושיר־הזכרון של שלי, Adonais, יצרו את הסברה כי יחסם השלילי של המבקרים גרם למותו המוקדם.

ק' נמנה עם גדולי האסכולה הרומנטית. הוא הִרבה לכתוב על הניגוד שבין השאיפה לאידאל ובין האכזבה מן המציאות, בין הרצון להתעלות מעל למציאות באמצעות הדמיון ובין הצורך בהשלמה מפוכחת עמה. סגנונו, המצטיין באינטנסיוויות שבה הוא מעביר לקורא את הרגשות המאפיינים את המצב המתואר והמדבר באופן בלתי־אמצעי אל החושים, וכן הדיוק בתיאורים ובדימויים, השפיעו על רבים ממשוררי התקופה הוויקטוריאנית. השפעת ק' היתה רבה־במיוחד על טניסון (ע"ע) ועל חברי הקבוצה הקדם־רפאלית שהוקסמו גם מזיקתו לנושאי יה"ב. גם סופרים „אֶסתטיים" מאוחרים־יותר נטו לראות בק' מעין כהן־גדול של פולחן־היופי.

מכתביו של ק' (Letters, 2 כר', 1958) שופעים הגדרות על השיר ועל המשורר. להשפעה מיוחדת זכתה התאוריה שלו על „המשורר־הזיקית" בעל יכולת הביטול־העצמי המוחלט (negative capability), המאפשרת לו להפוך עצמו לדמויותיו ולהזדהות עמן הזדהות גמורה.

אחדים משיריו תורגמו לעברית (בקבצים): ר. אבינעם, מבחר שירת אנגליה, תשט"ז; ר. צור, ג'. ק., דבר של יופי, שירים, תשל"א;

ש. זנדבנק (עורך), אנתולוגיה אנגלית, תשל"ג; ל. גולדברג, קולות רחוקים וקרובים, תשל"ה.

A. Ward, *J. K., The Making of a Poet*, 1963; W. J. Bate, J. K., 1963; D. Bush, *J. K.*, 1966; R. Gitting, *J. K.*, 1968.

יה. אד.

קִיכְלִיִּים (Turdidae), משפחה מרובת־מינים של צפרי־שיר (ע"ע). גדלן 15—25 ס"מ. מבנה גופן עדין. הרגליים גבוהות וקשקש שלם ארוך מגן על השרשכף. לכנף 10 אברות־תעופה; הראשונה מגוונת מאד. כנפי הק" החיים בסבך מעוגלות וקצרות ושל המינים הדרים בשטח פתוח — ארוכות יותר. צבע הק" שחור, אפור או חום; במינים מעטים מופיע גם צהוב, כתום או כחול. לצעירים אָפייניים גרון וחזה מנוקדים. לניזונים מחרקים מקור עדין וחד, ואילו לאוכלים גם פירות מקור מעובה־יותר וחזק. כמה מינים מצטיינים בשירה מלודית.

תפוצת הק" כלל־עולמית, פרט לפולינזיה, ניו־זילנד והקטבים. רוב המינים חיים באיראסיה ובאפריקה ורק מינים מעטים היגרו ליבשת אמריקה, תהליך הנמשך גם בימינו. הק" שוכנים באזורים אקלימיים רבים ובבתי־גידול שונים: בטונדרה, ביערות מחטניים ונשירים, בפרקים פתוחים בערבות — ועד למדבריות צחיחים. המי־נים הדוגרים בצפון הקר חורפים באזורים חמים־יותר של כדה"א, במרחק אלפי קילומטרים. הסלעית האירופית (Oenanthe oenanthe), המקננת בטונדרה האירוסיבירית והחורפת באפריקה המשוונית, הר־חיבה את תחום דגירתה במאה הנוכחית והגיעה מזרחה לאלסקה ומערבה לגרינלנד וקנדה, אך היא שומרת עדיין על מסלולי־נדידתה הקדומים שהתארכו עכשיו בין 3 יבשות. מיני הק" החיים עפ"נ הקרקע, כגון הסלעית, כחול־החזה, השחרור והקיכלי, מתקדמים בריצה ומנתרים חליפות. המינים הדרים בראשי־צמחים, כדוחל, מש־תמשים ברגליהם לאחיזה בלבד. אף שוכני־העצים אוספים את מזונם מעל פני הקרקע. השחרור גורף במקורו ומגלה שלשולים; הק־הרונן מפצח חלזונות על־גבי ,סדן' של אבן — מעין שימוש בכלי־עבודה. שירתם של הק" של נופים פתוחים (סלעית, שחור־זנב) גרונית וגסה, ואילו המסתופפים בסבך (שחרור, קיכלי, זמיר) — זמרתם מלודית מסתלסלת ואף נשמעת בלילות; שירה זו מוצאת ביטוי בפי משוררים וסופרים.

הקן בנוי מקלעת עלים יבשים וגבעולים רכים; צורתו סלסלה פתוחה, ויש הטחים אותו בבוץ (שחרור, קיכלי). המינים החורפים בא"י ודוגרים באירופה (דוחל, אדום־החזה, חכלילית) מצניעים את קנם במקומות מוגנים מגשם. הק" המדבריים מקננים בנקיקים. שוכני מישורים חוליים (מיני סלעית) מנצלים מחילות עזובות של מכרס־מים. מספר הביצים 3—6. משך הדגירה 13—14 יום. הגוזלים ,חובשי־קן' ושוהים כשבועיים בקן. הם מכוסים פלומה עדינה, ועד עוזבם את הקן היא מתחלפת ב,לבוש נעורים' המנומר בחזה. דגם זה נשאר גם אצל הבוגרים בסוג ק' — לפחות אצל הנקבות — ואילו בשאר הסוגים מתחלפות הנוצות בסתיו הראשון לחייהם בלבוש הבוגר. סימן זה הוא המכליל את החמריה לק".

בק" כ 300 מינים. בא"י כ 30 מינים, רובם בני הסוגים ק י כ ל י (Turdus), ס ל ע י ת (Oenanthe), ז מ י ר (ע"ע), אדום־חזה, דוחל, שחור־זנב ועוד.

אר. אב

קִיל (Kiel), עיר־נמל ובירת מדינת שְׁלֶזְוִיג־הוֹלְשְׁטַיְן (ע"ע), בצפון גרמניה המערבית; 264,300 תוש' (1974). ק' שוכנת בנמל טבעי מצוין, בשפך נהר שקוע (Kieler Förde) למפרץ ק' שבמערב הים־הבלטי. אורך השפך 18 ק"מ, רחבו 2 ק"מ ועומק המים 10 מ' בממוצע. התפתחותה המודרנית של ק' החלה עם איחוד גרמניה (1871; ר' להלן), וחפירת ת ע ל ת ־ ק' (ע"ע; 1895). בעקבות התפתחות זו גדלה אוכלוסיית ק' מ 25,000 ל 210,000 נפש ב 1910.

גרעין העיר, שנמצא על חצי־אי בחוף המערבי של השפך, נהרס כמעט כליל — יחד עם יתר חלקי העיר — במלה"ע II. אחרי המלחמה שוקמה ק' לפי תכנון עירוני מודרני. מספר מבנים עתיקים שוחזרו, בהם כנסיית זאנקט ניקולאס מהמאה ה 13. התעשיה כוללת, בין היתר, מספנות וייצור מכונות, מכשירים אלקטרוניים וטכסטיל. הנמל החשוב משרת את היצוא ומשמש נמל ראשי לאניות־מעבורת לסקנדינוויה. בק' אוניברסיטה (נוס' 1665) ובה 10,630 תלמידים (1975/6).

ה י ס ט ו ר י ה. ק' קמה במאה ה 11, כיישוב גרמני בשטח סלווי. ב 1072 נחרבה, ובמאה ה 13 הקימה־מחדש הרוזן אדולף IV מהול־שטין. ב 1242 קיבלה זכויות עיר, ובמאה ה 14 התפתח בה שוק, שנעשה מהחשובים בגרמניה הצפונית. ב 1363 הצטרפה לברית ה,הנזה" (ע"ע). זמן רב היתה בירת דוכסי הולשטיין־גוטורפ (Holstein-Gottorp). ב 1665 נוסדה בה אוניברסיטה, שנודעה כמרכז השכלה חשוב. ב 1773 עברה העיר לרשות דנמרק. ב 1814 נחתם בה חוזה־ק', שבעקבותיו הועברה השליטה בנורווגיה מכתר דנמרק

קיל: גרעין העיר

לשוודיה. התקוממות גרמנית נגד דנמרק שפרצה בק' ב 1848 הביאה למלחמה כלל־גרמנית נגד הדנים, ברם בסופה הוחזרה העיר לרשות דנמרק. ב 1866, אחרי מלחמה נוספת, צורפה העיר לפרוסיה. ב 1871 הוכרזה ק' לנמל הצבאי של ה,רייך" הגרמני והחלה משגשגת, במיוחד לאחר שנבנו בה מספנות, מהגדולות בגרמניה. בעקבות פתיחת תעלת־ק' (1895), פרחה העיר גם כנמל אזרחי. באוקטובר 1918 פרץ בה מרד מלחי הצי הקיסרי שהביא למהפכה בגרמניה. בתקופת השלטון הנאצי שוב היתה נמל־צי חשוב, ובשל־כך הותקפה מהאוויר כ 90 פעם ונהרסה רובה. מאז שוקמה. ב 1945 היתה לבירת מדינת שלזוויג־הולשטיין.

F. Schröder – A. Lorenze – H. Pleikis, *K. in Vergangenheit und Gegenwart*, 1963; *Geschichte der Christian-Albrechts-Universität K. 1665—1965*, 1967—.

י. קר. – ה. וס.

ב 1855 היו בק' 156 יהודים. קהילה התארגנה רשמית ב 1867, וב 1869 נבנה ביכ"נ. ב 1933 היו בק' 522 יהודים. ב,ליל הבדולח" נשרף ביה"כ החדש שנבנה ב 1910. רוב יהודי ק' יצאה לפני השואה.

קִיל, תְּעָלַת־ (Nord-Ostsee Kanal), תעלה באורך 98.7 ק"מ במדינת שלזוויג־הולשטיין שבגרמניה, המחברת את הים הצפוני עם הים הבלטי (ע' ערכיהם) משפך נ' אלבה (ע"ע) לנמל

קיל (ע"ע) ומקצרת בכ500 ק"מ את הדרך שבין הימים לעומת זו המובילה דרך המצרים הדניים. רחבה 102.5 מ' ועמקה 11 מ'; שבעה גשרים בנויים מעליה. בשני קצותיה תאי־שיט המווסתים את הפרשי המפלס הנוצרים ע"י גאות ושפל. ב1971 עברו בה 73,360 כלי שיט. בניית התעלה (שנכרתה ע"י גרמניה בעיקר למטרות אסטרטגיות) הושלמה ב1895 (נקראה אז „תעלת הקיסר וילהלם"). עד סוף מלה"ע I היתה תחת ריבונותה המלאה של גרמניה. בהסכם ורסאי (ע"ע גרמניה, עמ' 465) חויבה גרמניה לכבד את חופש המעבר בתעלה לספינות כל המדינות שאינן במצב מלחמה עמה. ב1936 הסתלקה גרמניה באורח חד־צדדי מהוראות אלה, ואם כי היתה הסתלקות זו בגדר הפרה ברורה של ההסכם האמור, גרסו רבים ששתיקת מדינות העולם הביאה לביטול ההוראות הנדונות. הן אף לא הוחלו מחדש במפורש אחרי מלה"ע II, אך הזכות למעבר חפשי ניתנת ע"פ הנוהג שנתגבש בעשרות השנים האחרונות. — ב1961 נחפרה מרנדסבורג שעל הגדה הצפונית מנהרה מתחת לתעלה — לכבישים, שהורחבה ב1965 גם להולכי רגל.

V. Bohmer, *Zur völkerrechtlichen Lage des Kieler Kanals* (Internationales Recht und Diplomatie, 170—190), 1958.

קילוורדבי, רוברט, ע"ע **סכולסטיקה**, עמ' 999.

קילי, ארתר — Arthur Cayley — (1821—1895), מתמטיקאי אנגלי, מהבולטים בבני דורו. עד גיל 8 התחנך בלנינגרד; אח"כ חזרה משפחתו לאנגליה. כבר בילדותו התבלט בכשרונו המתמטי. בגיל 17 התקבל לאוניברסיטת קימבריג', ולמד שם שפות זרות ומתמטיקה. ב1842 הוסמך שם במתמטיקה וקיבל מינוי לחוקר. ב1845, משלא חודש המינוי ולא נמצאה לו משרה במתמטיקה, פנה ללימודי משפטים וב1849 הוסמך לעו"ד. 14 שנה עסק במשפטים, אך המשיך במרץ במחקר מתמטי ופרסם בפרק־זמן זה למעלה מ200 מאמרים. מ1850 ערך תקופה ארוכה מחקרים במתמטיקה (בעיקר באלגברה) יחד עם המתמטיקאי ג'יימז סילוסטר (1814—1897). מ1863 ועד מותו שימש ראש המחלקה למתמטיקה באוניברסיטת קימבריג'. על תרומתו למחקר המתמטי זכה ק' לתארי־כבוד רבים מהאוניברסיטות המפורסמות בעולם. כן נתמנה לחבר־מכותב באקדמיות לאומיות של מדינות רבות. בזמן זה פרסם 900 מאמרים במתמטיקה (י"ל ב13 כר') וספר אחד: An Elementary Treatise on Elliptic Functions („מחקר יסודי על פונקציות אליפטיות"), 1876.

עבודתו המדעית משתרעת כמעט עפ"נ כל תחומי המתמטיקה הטהורה. במיוחד הגדיר ופיתח את התורה של מבנים אלגבריים אינוריאנטים תחת טרנספורמציות במרחב (ע"ע גאומטריה אלגברית; העתקה). כן פיתח את הגאומטריה הרב־ממדית (ע"ע) והוכיח משפט חשוב בתורת החבורות (ע"ע חבורה, עמ' 47). ק' חקר בתורה האלגברית של מטריצות והוכיח (יחד עם המילטון) את אחד המשפטים היסודיים בתורה זו (ע"ע מטריצה, עמ' 110). חקר פונקציות אבליות ואליפטיות (ע"ע פונקציות) ועוד. עבודותיו: The Collected Mathematical Papers of A. C., י"ל ב13 כר', 1889/97.

G. Prasad, *Some Great Mathematicians of the Nineteenth Century*, II, 1934.

קילימנג'רו (Kilimanjaro), גוש הררי געשי בצפון טנזניה, ליד גבול קניה, אפריקה. הגוש משתרע לאורך 75 ק"מ, מצפון־מערב לדרום־מזרח, ולרוחב 50 ק"מ. שיאו — קיבו, שלו צורת חרוט והמתנשא לגובה 5,895 מ', והוא הגבוה בהרי היבשת. בדרומו לוע שקטרו 2,000 מ', עמקו 300 מ' ובתוכו מתנשא חרוט־משנה הבנוי אפר געשי. משולי הלוע נפלטים גזים של תחמוצות פחמן (פומרולות); במזרח מתנשא שיא שני — מאונזי — לגובה 5,121 מ'.

הק' מתנשא במזרח הרמה המזרח־אפריקנית. הוא נוצר בשלישון ע"י פעילות געשית נרחבת שליוותה את התהוות הבקע המזרח־אפריקני. ק' נמצא באיזור אקלים משווני (3° מדרום לקו המשווה). צפונו הנמצא בצל הגשם מקבל עד 1,500 מ"מ גשם בשנה, ואילו הצד הדרומי, עד 3,000 מ"מ. הצומח על המורדות משתנה בהתאם לגובה: סוואנה בשיפוליו, גידולי שדה ומטעים בגובה 1,000—2,000 מ', יער משווני — 2,000—3,000 מ' ובגובה 3,000—4,000 מ' — עשבים ושיחים (חמר': ע"ע אפריקה, עמ' 297/8). קו השלג נמצא בגובה 5,000 מ'.

מדרונות ההר בדרום מתונים יותר וכאן נמצא האיזור החקלאי העיקרי של שבטי צ'אגה, שמרכזו העיר מושי לרגלי ההר. ק' נתגלה ב1848 ע"י המיסיונרים הגרמניים, קאמפף ורבמן. שיאו נכבש לראשונה ע"י מטפסי הרים ב1889.

קיליקיה (Cilicia), חבל בדרום־מזרח אנטוליה, תורכיה, בין הרי־טורוס (טאורוס) לבין הימה"ת. חלקה המערבי הררי ומבותר, ואילו חלקה המזרחי מישורים פוריים.

ראשית היישוב בק' בתקופה הנאוליתית (האלף ה6 לפסה"נ). בתקופה הכלקוליתית ובתקופת הברונזה הקדומה (האלף ה4—ה3 לפסה"נ) כבר הוקמו בק' ערים בעלות חומה וביצורים, כגון מרסין וטרסוס. ק' נזכרת לראשונה במקורות יותניים (המאות ה16—ה15 לפסה"נ), בשם Adaniya (כיום העיר אדנה). סמוך לאותו הזמן נוסדה בק' ממלכה חורית (או לווית) ושמה Kizzuwatna, וזו סופחה במאה ה14 בידי שפּלּלימש (ע"ע חתים, עמ' 257) לאימפריה החתית. באלף ה1 לפסה"נ נוסדו בק' שתי מדינות: Que — היא קוה שבמקרא (מל"א י, כח), ששכנה במישור, וHilakku (ומכאן השם קיליקיה), בהרי הטורוס. קוה התפרסמה בסחר הסוסים והברזל, ושימשה למן המאה ה9 לפסה"נ מוקד־משיכה למלכי אשור. בימי סרגון II (סוף המאה ה8 לפסה"נ) כבר נמצאה ק' כולה בתחום שליטת האימפריה האשורית, ומושלי קוה נזכרים במקורות עד סוף ימי האימפריה. נבונאיד (ע"ע) מלך בבל נלחם בקוה והגלה מתושביה לבבל. אך ב547 נכבשה ק', ועמה רובה של אסיה־הקטנה, בידי כורש (ע"ע, עמ' 705) מלך פרס.

ק' הפכה לאחת הסטראפיות באימפריה האחמנידית האדירה, ותושביה נאלצו להעלות מס ל„מלך המלכים". בתבליטי פרספוליס נראית משלחת קיליקית המביאה למלך הפרסי מתנות לשנה החדשה. אחרי שכבש אלכסנדר הגדול את אסיה־הקטנה (334/3 לפסה"נ), חדר לק' דרך „השערים הקיליקיים", והדבר אפשר לו להיכון לקרב איסוס (333). אחרי מותו סופחה ק' לממלכה הסלווקית. הרומאים הכירו בחשיבותו של חבל זה, ואף בנו גשר מעל הנהר סארוס, ליד אדנה. אחריהם שלטו בק' הביזנטים.

ק' סבלה מפלישות חוזרות־ונשנות של הערבים ולבסוף סופחה לח'ליפות חאמיית. היא שימשה לערבים בסיס לפלישותיהם ולהתקפותיהם על ערי אנטוליה. ב962 החל הקיסר רומנוס II (959—963) לכבוש־מחדש את ק'; השלים את הכיבוש בנו, בסילוס II, בלכדו את אדנה מידי הערבים (964). ק' שבה והיתה לטריטוריה ביזנטית ונוצרים חזרו להתיישב בה. בסוף המאה ה11 כבשו הסלג'וקים התורכים חלק מק' ויסדו נסיכות קטנה בעיר טרסוס. באותה העת נדדו שבטי הארמנים לק' ויסדו נסיכויות קטנות במישור הקיליקי („ארמניה הקטנה"; ע"ע ארמניה, עמ' 988). בו־בזמן ניסו הקיסרים הביזנטים להחזיר את ק' לשלטונם, אך כיבושיהם לא החזיקו מעמד זמן רב. ב1266 נכבשו ונבזזו אדנה וק' בידי הממלוכים, בהנהגת ביברס (ע"ע). הנסיכויות הארמניות האוטונומיות המשיכו להתקיים בק', ובראשן עמד מלך. הממלוכים חזרו וכבשו את ק' ב1359, ונשארו בה עד נפילתה בידי העת'מאנים ב1515. מכאן ואילך היתה ק' חלק בלתי־נפרד מן האימפריה התורכית העת'מאנית; רק בשנים 1832—1840 היה האיזור בשלטון מחמד עלי, שליט מצרים. הצבא הצרפתי נשאר בק' אחרי מלה"ע I (1919—1921) כדי להגן על

המיעוט הארמני. משהפכה תורכיה לרפובליקה סופחה גם ק' למדינה החדשה.

„קוה", אנציקלופדיה מקראית ז' (ושם ספרות); A. Wilhelm, *Reisen in K.*, 1896; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, 1890; A. Erzen, *K. bis zum Ende der Perserherrschaft*, 1940.

ת. ת. - א. ע.

קִילַנְד (קרי: שֶׁלַן), **אַלֶכְּסַנְדֶר** — Alexander Kielland (1849—1906), סופר נורווגי. ק' למד משפטים. בשנים 1881—1891 הזדהה עם השמאל הספרותי בעל המגמות הרדיקליות. עד 1891 הקדיש את זמנו ליצירה ספרותית, אח"כ — לכתיבה עיונית ולפוליטיקה; ק' אף נתמנה ראש העיר סטאוואנגר (1891). כבר בפרסומו הראשון, קובץ סיפורים קצרים (Novelletter), 1879, בולטת המגמה הביקָרתית כלפי החברה, מגמה המוסיפה להיות שלטת בכל יצירתו: סאטירה חריפה על הביורוקרטיה הנורווגית ברומן Arbeidsfolk („אנשי־עבודה"), 1881; התקפה על צביעות המעמד הגבוה והבורגנות ברומן Else (1881); ביקורת על דרכי החינוך הנוצרי הצבוע ב Gift („רעל"), 1883; שלילה חריפה של שיטות המסחר, הניצול והצביעות של אנשי־העסקים ברומן Fortuna (1884). — יצירתו של ק' מושפעת מדיקנז ומאנדרסן (ע' ערכיהם), ומרעיונותיו של ברנדס (ע"ע) על ספרות מגמתית ועל ספרות כמדיום של ויכוח בשאלות אקטואליות. ק', שלחם בהומור ובאירוניה באי־הצדק החברתי ולמען ערכי־מוסר, היה אחד הסופרים המגמתיים החשובים בשנות ה 80 של המאה ה 19 בסקנדינוויה, ומנציגיה המובהקים של התרבות הנורווגית.

N. E. Baehrendtz, *A. K.s litterära genombrott*, 1952; B. W. Downs, *Modern Norwegian Literature, 1860—1918*, 1966.

קִילְפֶּה, אוֹסוֹלְד — Oswald Külpe — (1863—1915), פילוסוף ופסיכולוג גרמני. פרופסור לפילוסופיה באוניברסיטות וירצבורג, בון ומינכן. מנציגי „הראליזם הביקָרתי" בגרמניה, שצירף גישה פילוסופית מובהקת למחקר פסיכולוגי מדוקדק. תחילה עסק בפילוסופיה ואסתטיקה, ערך סדרת ניסויים בתחום ההוויה האסתטית ודן על סמך ממצאיו בבעיות החינוך לאמנות, את תורת־ההכרה, ולאחר מכן גם את הפסיכולוגיה. השתית על הרעיון, שקיימת חשיבה „טהורה" שאינה מלווה מוצגים חושיים (imageless thinking; unanschauliches Denken). ב 1909 פנה לפסיכולוגיה של החשיבה. היה מיוזמי המחקר הגרמני המודרני של החשיבה ואביה הרוחני של „אסכולת וירצבורג". בחקירת תהליכי החשיבה השתמשו עוזריו ותלמידיו, ביניהם ק. ל. ביֿלר (ע"ע), בדרך האינטרוספקציה הניסויית השיטתית והגיעו לתוצאות חשובות. את דעותיו בתחום זה סיכם במאמרו Über die moderne Psychologie des Denkens („על הפסיכולוגיה המודרנית של החשיבה"), 1912 (נדפס גם בספרו Vorlesungen über Psychologie [„הרצאות על פסיכולוגיה"], 1922²). בשנות ה 20 ניסה ח. אורמיאן להשתמש במתודה הנ"ל גם בחקירת דרכי חשיבתו של הילד.

קִילְפֶּטְרִיק, וִילְיָם הֶרְד — William Heard Kilpatrick — (1871—1965), מחנך אמריקני מן האסכולה הפרגמטיסטית וממעצבי „החינוך המתקדם" באה"ב. ק' התפרסם בעיקר כמפרש וכמפיץ התאוריה של ג'ון דיואי (ע"ע) וכמכונן שיטת הפרויקטים. לפי שיטתו, הלמידה היא תולדת מאמץ הסתגלותי של האדם. מאמץ המכוון לניצול יעיל־ביותר של נתוני הסביבה. מבחינה זו הלמידה היא מנגנון המקיים את התפתחות המין האנושי. מקור כל האידאות והמושגים בנסיון, ומבחן אמיתותם במעשה המתבצע על־פיהם. מוסדות, חוקים ועקרונות המוסר התפתחו בחברות דמוקרטיות כתוצאת מפעילותן של קבוצות חברתיות; ובעולם הנמצא בשינוי מתמיד תלוי ערכם, במידה שבה הם תורמים לרווחת קבוצות אלה.

ק' גורס, שהשינוי המואץ המאפיין את חברת ימינו מחייב חינוך השונה מכל מה שנחשב בעבר לחינוך. תפקיד החינוך לגשר בין המוסר, הטעון עדכון, לבין התמורות בחברה ובדרכי מלחמת־הקיום שלה.

כדי שביה"ס יכין את הילדים לעתיד הצפוי להם — שאין לדעתו מראש — יש הכרח לארגנו על בסיס חדש המביא בחשבון את הדינמיות של החברה. עיקרה של הכנה זו שיתופו הפעיל של הילד בבעיות האמיתיות של החיים העכשוויים, תוך גילוי יחס אוהד מצד המחנך לצרכיו ההתפתחותיים. לפי שיטת הפרויקטים שקבע ק' על התלמיד להשתלב במאמץ קבוצתי בפתרון בעיה מוחשית, ותוך פתרונה ללמוד בעיקר את הדרך שבה פותרים בעיות, ולאו־דווקא להכיר פתרונות מוכנים ומקובלים.

בתקופה שבין שתי מלה"ע התפשטה שיטת הפרויקטים וקנתה לה חסידים בארצות רבות. היא השפיעה על דרכי ההוראה גם בארץ, בעיקר בבתה"ס של זרם העובדים, ובהדגשה יתירה במוסדות החינוך של התנועה הקיבוצית. באלה האחרונים הפכה ל„שיטת הנושאים", שבה נדחק במידה רבה יסוד העשיה שאפיין את השיטה המקורית, ואת מקומו תפסו הקריאה והכתיבה על אודות הנושאים הנלמדים. ברבות הימים נבלעה שיטת הפרויקטים בדרכי ההוראה החדשות שהונהגו במדינות רבות בעולם. — יחד עם דיואי השפיע ק', באמצעות תלמידיו היהודים, על החינוך היהודי באה"ב, ובשנות ה 20 נודעה השפעתו אף בבריה"מ.

עם ספריו החשובים נמנים Foundations of Method (קטעים י"ל בעברית בתש"ג בשם „שיטת הפרויקטים"), 1935²; Philosophy of Education („פילוסופיה של חינוך"), 1951.

S. Tenenbaum, *W. H. K.*, 1951.

צ. לם

קִילְצֶה (Kielce), עיר־תעשיה ובירת מחוז ק' (19,510 קמ"ר; 1,901,800 תוש'; 1974) בדרום מרכז פולניה; 143,900 תוש'. ק' שוכנת על הכביש ומסה"ב ורשה—קרקוב, בגורי שוויאנטוקז'יסקיה (Gory Swiętokrzyskie [„הרי הצלב הקדוש"]) העשירים בעפרות ברזל. אלו משמשות בסיס לתעשיה מטלורגית ולתעשיית מכונות. כן מייצרים בק' מוצרי מזון. בק' מוזיאון היסטורי וקתדרלה (מהמאות ה 16—ה 17).

היסטוריה. ק' נזכרת לראשונה בסוף המאה ה 11 — כמקום שוק. היא היתה רכוש ההגמון של קרקוב. ב 1360 קיבלה זכויות מוניציפליות. מ 1795 השתייכה לאוסטריה. ק' נכבשה בידי צבאות נפוליון, ואחרי 1815 היתה בתחום „מלכות פולניה" שבשלטון רוסי. לאחר חיבורה לרשת מסה"ב, בסוף המאה ה 19, התפתחה ק' במהירות. מאז 1919 היא שייכת לפולניה. במלה"ע II הקימו הגרמנים בסביבותיה 4 מחנות־השמדה.

יהודים. הידיעה הראשונה על יהודים בק' מדברת על גירושם משם ב 1535, ועל הזכות שקיבלו העירונים אז שלא לסבלם בעיר. ב 1833 התיישבו בק' יהודים מעטים; הם גורשו ב 1847, אך חזרו כעבור זמן קצר. ב 1852 חיו בק' 100 יהודים, שהיו סמוכים אל קהילת ח'נצ'יני (Chęciny) השכנה. ב 1868 היתה ק' לקהילה עצמאית ונוסד בית־קברות. מספר היהודים עלה בהתמדה: 1873 — 1,970; 1882 — 2,660; 1897 — 6,400; 1909 — 11,200; 1921 — 15,530; 1931 — 18,000 (כ 40% מכלל האוכלוסיה). היהודים היו מחלוצי פיתוח התעשיה והמשאבים באיזור, עסקו במסחר וכן הקימו בנקים. לקהילה היו מוסדות סעד ותרבות, כולל בי"ס־תיכון. בראשית מלה"ע II היו בק' 25,000 יהודים, ואז הועברו לשם 3,000 יהודים מלודז'. הוקם גטו, וב 1941 מתו בו כ 4,000 איש ממחלות. ב 1942 נשלחו 21,000 יהודים למחנה־ההשמדה טרבלינקה. הגטו חוסל, וכ 2,000 איש שנותרו בו הועברו למחנה־כפיה ובמשך־הזמן חוסלו גם הם. אחרי המלחמה חידשו 200 יהודים את היישוב בק', אך

(מוזיאון תל־אביב) מ. קיסלינג: נער מטולון, שמן, 1930

נתקלו בהתנגדות אנטישמית מקומית, ובפוגרום שנערך בהם ב 1946 — הגדול מסוגו בתקופה שלאחר הנאצים — נרצחו 40 איש; הנותרים היגרו לאה"ב ולא"י.

פ. ציטרון (עורך), ספר ק׳, תשי"ז.

מ.

קימבריג׳ (Cambridge), עיר במזרח אנגליה; 103,700 תוש׳ (1974). ק׳ שוכנת על הגדה המזרחית של הנהר הקטן קֶם (Cam), בדרום מישור פֶן (Fen), במקום ששימש מימי־קדם כמעבר חשוב־ביותר מאנגליה המזרחית למידלנדז.

עיקר פרסומה של ק׳ כעיר אוניברסיטאית. ב 29 הקולג׳ים שבעיר (18 מהם לגברים בלבד) לומדים 10,770 תלמידים (1974). הוותיק בהם, פיטרהאוס (Peterhouse), נוסד ב 1284. בנייני הקולג׳ים נבנו בסגנון גותי ובסגנון הרנסאנס, בשתי גדות הנהר, לאחר שנוקזו שטחי ההצפה והפכו לפארקים וכרי־דשא מפורסמים. העיר־העתיקה מאופיינת בסמטות צרות ומתפתלות, וכמעט לכל בניין בה עבר היס־טורי וציבורי: ספריות, מוזיאונים, מכוני־מחקר, בתי־מרזח, חנויות וכנסיות. בין המבנים הבולטים — הקפלה של קינגז קולג׳ (King's College; 1446—1515) הבנויה בסגנון גותי־אנגלי. לידה נמצא בית הסנאט (1730), שבו נערכים טקסי מתן התארים. ק׳, יחד עם העיר האוניברסיטאית אוכספורד (ע"ע), סיפקו במשך דורות מנהיגים פוליטיים ורוחניים לאנגליה. — בק׳ תעשיה ותיקה הקשורה לפעילות האוניברסיטה, בעיקר דפוס וייצור מכשירים מדויקים ואלקטרוניים — לאחרונה גם בקנה־מידה גדול, כגון ייצור מכשירי רדיו וטל־וויזיה.

A. H. Thompson, *C. and Its Colleges*, 1926^6; J. A. Steers (ed.), *The C. Region*, 1965.

היסטוריה. בק׳ נמצאו שרידים פרהיסטוריים ורומיים. ק׳ נזכרת בכרוניקה מ 875. שני מנזרים שנבנו במאות ה 11 וה 12 הוחלפו ב 1496 ב"ג׳יזס קולג׳" (Jesus College). ב 1068 בנה ויליאם (ע"ע) הכובש טירה בק׳. בראשית המאה ה 12 העניק הנרי I (ע"ע) לק׳ כתב־זכויות, שהוענק לה שוב ב 1201 וב 1207 ע"י ג׳ון (ע"ע). מ 1231 עומד בראשה ראש־עיר (mayor). ביה"ב היתה ק׳ מרכז מסחרי חשוב, ובמאה ה 16 התפתח בה הדפוס. ב 1640 נבחר קרומוֶל (ע"ע) לנציג ק׳ בפרלמנט, והוא הבטיח את נאמנות העיר לפרלמנט במאבקו עם המלך (ע"ע [ה]ממלכה [ה]מאוחדת, עמ׳ 885). במאה ה 19 היתה ק׳ חלוצה במתן שירותי־רווחה חברתיים (ספריות, לשכות־עבודה, מרפאות־שיניים בבתה"ס וכו׳).

קהילה יהודית חשובה התקיימה בק׳ ביה"ב, אך התאריך 1073 — כראשית יסודה — איננו מבוסס. ב 1244 הועבר בניין ביהכ"נ — שלא היה בשימוש — לרשות הפרנציסקנים. ברשימת יהודי ק׳ בשנים 1224—1240 מופיעים כ 50 בעלי־בתים. בימי "מלח־מות הברונים" (1266) נתפסו מספר יהודים עשירים, ושוחררו תמו־רת כופר־כסף. ב 1275 גורשו יהודי ק׳ להנטינגטון. את מגיסטר בנימין, שאת ביתו העניק המלך ב 1224 לעיר לשמש לה בית־כלא, יש לזהות עם ר׳ בנימין מקנטבריא, מקבוצת בעלי־התוספות שפעלה באנגליה.

במאה ה 16 הרצו באוניברסיטה של ק׳ שני מומרים יהודים: ג׳ון עמנואל טרמליוס מפרארה (1510—1580) ופיליפ פרדיננד מפולניה; האחרון פרסם ב 1597 את הספר Haec sunt verba Dei ("אלה דברי אלוהים"). מאז חזרו יהודים לאנגליה, במחצית השניה של המאה ה 17, הורו כמה־וכמה מורים יהודים בק׳, ובעיקר מאמצע המאה ה 19 והלאה, ביניהם: ס. שילר סינזי (1869—1890) וש. שכטר (1891—1901 [ע׳ ערכיהם]). באוניברסיטה של ק׳ מצויים כ 3,000 כ"י עבריים, וכן כ"י מהגניזה (ע"ע) הקאהירית; חוקרים יהודים מכל העולם קבעו מושב זמני בק׳. — עד 1856 לא קיבלו יהודים תארים באוניברסיטה, אך הותר להם ללמוד בה. לקראת אמצע המאה

חלק מקינגז קולג׳, אוניברסיטת קימבריג׳

ה 18 נמצאה קהילה קטנה, קצרת־ימים, בק׳. היא חודשה ב 1847 ושוב ב 1888. כיום מהווים הסטודנטים את עיקר בניינה של הקהילה הקטנה.

H. P. Stokes, *Studies in Anglo-Jewish History*, 103—240, 1913;
C. Roth, *The Rise of Provincial Jewry*, 42—46, 1950.

י. קר. - ב. ר.

יסודות האוניברסיטה של ק׳ הם עתיקים מאד. ב 1209 היגרה לק׳ קבוצת סטודנטים מאוכספורד, ומספרם גדל ב 1229 ו 1231 בעקבות הגירה מפריס ומאוכספורד. ב 1224 הגיעו לק׳ הפרנציס־קנים ויובל שנים אח"כ הדומיניקנים. מכתבים מ 1231 ומ 1233 מעידים על קיום אוניברסיטה מסודרת, אך היתה גם הגירה מק׳ (ב 1261 וב 1381) מחמת מריבות עם תושבי העיר שבהן אף נשרפה האוניברסיטה. במאה ה 13 היה ארגון האוניברסיטה רופף, ע"פ הדגם של אוניברסיטת פריס. ב 1318 הכיר האפיפיור יוהנס XXII (ע"ע) באוניברסיטה של ק׳ כסטודיום גנרלה (Studium Generale).

אסכולת ק׳, או "האפלטוניים של ק׳" (The C. Platonists), נודעה קבוצת פילוסופים ואנשי־דת אנגלים במאה ה 17, שרובם התרכזו באוניברסיטה זו — בעיקר באֶמַניואל קולג׳ — ומקצתם באוכספורד. מנהיגם הרוחני היה בנג׳מין ויצ׳קוט (Whichcote; 1609—1683), והחשובים בהם — רלף קדוורת והנרי מור (ע׳ ערכיהם), הם שאבו מתורות אפלטון ופלוטינוס (ע׳ ערכיהם) במטרה להגן על הנצרות מפני המטריאליזם של הובז (ע"ע) ואחרים מחד־גיסא, ומפני תורת קלווין (ע"ע) מאידך־גיסא. תחילה ראו בדקרט (ע"ע) בעל־ברית, אך אח"כ — יריב מסוכן. אנשי אסכולת ק׳ התנגדו לכיתתיות דתית המבוססת על פרשנות מפורשת של כתבי־הקודש ולכל קנאות והתל־הבות דתית, והטיפו לסובלנות. לפיכך גינו אותם יריביהם בכינוי "רחבי־דעת" (Latitudinarians). אנשי אסכולת ק׳ ביקרו את מה שנראה להם בקלוויניות כהפחתת ערך האדם, וטענו שההתבוננות העיונית באלהים, שטיבו תבוני, מעלה את רמת תבוניותו של המתבונן; ומשום שהעיון נראה להם באופן זה תכלית לעצמה שללו את שעבוד הדעת להשגים ממשיים, מדעיים למשל.

F. J. Powicke, *The C. P.*, 1926; J. H. Muirhead, *The Platonic Tradition in Anglo-Saxon Philosophy*, 1931; E. Cassirer, *Die Platonische Renaissance in England und die Schule von C.*, 1932 (תרגום אנגלי 1953); R. L. Colie, *Light and Enlightenment: A Study of the C. P. and the Dutch Arminians*, 1957.

אל. וי.

קימבריג׳ (Cambridge), עיר במזרח מסצ׳וסטס, אה"ב; 100,360 תוש׳ (אומדן 1970). ק׳ שוכנת על הגדה הצפונית של נהר צ׳רלז. בעברו הדרומי נמצאת בוסטון (ע"ע), שק׳ נמנית עם אזורה המטרופוליטני. ק׳ היא אחת הערים העתיקות באה"ב ומראשית ימיה

היא מרכז לחינוך גבוה, תרבות וספרות. הוקמה ב 1630 בשם ניו טאון (New Towne). ב 1636 נוסדה בה מכללת הרוורד (ע"ע ושם תמ') — המכללה הראשונה באה"ב. שנתיים לאחר מכן נקראה העיר ע"ש ק' שבאנגליה (ע"ע). כיום (1974/5) לומדים באוניברסיטת הרוורד 19,320 תלמידים וספרייתה היא מהגדולות בעולם. עם מוסדות החינוך והמחקר הבולטים בק' נמנים מכללת רדקליף לנשים (נוס' 1879), שבה 1,600 תלמידות, ומכון מַסַצ'וּסֶטס לטכנולוגיה (M.I.T.), שנוסד בבוסטון ב 1861 והועבר לק' ב 1916. כן יש בק' בת"ס גבוהים לתאולוגיה ומצפה כוכבים אסטרופיסי של המכון הסמיתסוֹני (ע"ע סמיתסון, ג'ימז). ב 1639 נוסד בק' הדפוס הראשון באה"ב, ומאז תופסים ענפי הדפוס וההוצאה לאור מקום חשוב בכלכלת העיר. לאחר חיבורה של ק' עם בוסטון ברכבת תחתית (1912) התפתחה בה תעשיה מגוונת של ייצור מכשירים מדעיים, מכונות חשמל, מוצרי מתכת, מזון ועוד.

מראה מן האוויר של ק', ע"ע מסצ'וסטס, עמ' 1138.

קִימְבֶּרְלִי (Kimberley), עיר מכרות־היהלומים בצפון ארץ־הכף (ע"ע) שברפובליקה של אפריקה־הדרומית; 104,000 תושׁ' (1970), מהם 47% כושים, 28% לבנים, 24% „צבעונים" והשאר — אסייתים. ק' שוכנת במערב הפלַטו הגבוה, בצומת מס"ב וכבישים, ומשמשת מרכז מסחרי ותעשייתי לאיזור נרחב של גידול בקר.

ב 1871 נמצאו במקום יהלומים גדולים, ומהנות הכורים שהוקמו עם הבהלה ליהלומים היו לעיר תוססת. באיזור מצויים 7 מַחדרים דמויי־צינור של סלע קִימְבֶּרְלִיט (ע"ע יהלום, עמ' 250/1). המפורסם בהם הוא המכרה הפתוח, ה„בור הגדול" — קטרו 500 מ' ועמקו 400 מ' — שנסגר ב 1915 בגלל סכנת התמוטטות (תמונות ממכרה יהלומים בק': ר' שם, עמ' 252/3). חלק מתושבי העיר עוסק בכריית אזבסט, מנגן, ברזל, וולפרם וגבס באיזור.

קִימְבֶּרְלִיט, ע"ע יַהֲלוֹם, עמ' 251.

קִימוֹן — Κίμων — (510 לפסה"נ, כּרסוֹנֶסוֹס [חצי האי גליפולי] — 449, קפריסין), מדינאי ומצביא אתונאי, בנו של מילטיאדֶס (ע"ע), ממשפחת הפילַאידים. ב 493 בא עם אביו לאתונה. האב נפצע בנסיון לכבוש את האי פארוס ומת. וק' שילם את הקנס הגבוה שהוטל על אביו (490) בשל הכשלון. ק' נבחר לאסטרטג ב 478 וסייע לאריסטֵידֶס להקים את „הברית האַטית־דֶלית"; כ 15 שנה היה המצביא העליון של צִוָּה וטיהר את חופי הים־האֶגאי מהפרסים. השֵׂגו הגדול היה הנצחון המזהיר בים וביבשה באוֹרימֶדוֹן שבפאמ־פיליה (468); הצי והצבא הפרסיים הושמדו וערי החוף הדרומי־מזרחי של אסיה הקטנה עד פאסליס צורפו לברית האתונאית.

ק' ביצר את מעמדו בהביאו לאתונה, בטקס רב־רושם, את עצמות תֶסאוס שהתגלו בסקירוס, ובנדיבות שגילה כלפי פשוטי־העם. הוא היה שמרן בענייני־פנים וצידד במדיניות תקיפה כלפי פרס; לפיכך התנגד, גם לאחר גירוש הפרסים, לפרישת כמה מבעלי־הברית. ק' גרס הגמוניה משותפת של אתונה וספרטה ויצא בראש צבא גדול לסייע לספרטה בדיכוי מרד ההלוֹטים (463). ברם, הספרטנים חשדו בכנות האתונאים וגירשו את צבאם. הדבר חיזק את מתנגדי ק' וסלל את הדרך לרפורמות הדמוקרטיות של אֶפיאלטֶס ולהגליית ק' באוסטרקיזם (461; ע"ע). במרוצת המלחמה הפלופונסית הראשונה (459—446) שב ק' לאתונה, וב 450 השיג שביתת נשק ל 5 שנים. ב 449 פיקד על מסע לקפריסין ומת שם במחלה. וע"ע יון, עמ' 442/4.

E. Meyer, *Forschungen zur alten Geschichte* II, 1—87, 1899; C. Lombardo, *C.* (דיסרטציה), 1934.

קִימֶרִים, ע"ע כִּימִירָה.

קִימֶרִים (ביוו' Κιμμέριοι; בפי האשורים Gimirrai), עם עתיק הנזכר בלוח העמים בבראשית (י, ב—ג), כגֹמר, בכורו של יפת. לפי השמות הפרטיים המעטים שנשתמרו, קרוב לוודאי שהק" היו דוברי איראנית קדומה. הם ישבו, כנראה, בחצי־האי קרים ובחופי הים השחור, עד הדניסטר, ועל שמם נקראים הבוֹספוֹרוֹס הקימרי, העיר קימֶריק (Киммерик) בקרים ועוד. הומרוֹס (אודי־סיאה XI, 12—19) מזכיר אותם כעמים החיים בפאתי האוקיאנוס בחושך נצחי, ובארצם לעולם לא תזרח השמש. הרוֹדוֹטוֹס (IV, 11—13) מתייחס אליהם כאל העמים, שנהדפו ממקומותיהם — בדרום רוסיה — בידי הסקיתים (ע"ע) ופלשו יחד עם עמים אחרים לאסיה הקטנה.

הק" הופיעו על בימת ההיסטוריה לקראת סוף המאה ה 8 לפסה"נ, כשחדרו דרך קווקז למזרחה של אסיה הקטנה ונתקלו בצבא האשורי המוצב שם. סרגון II (ע"ע) לחם בהם ואסרחדון (681—669 לפסה"נ) מתפאר שהנחיל מפלה למנהיגם Teushpa סמוך לאותו זמן. הם התיישבו סביב ימת וַאן ולחמו באשורים — אולי בשיתוף עם מלכי אררט — עד שנהדפו מערבה, לאסיה הקטנה. שם פגעו בלודיה (סַרדיס, למעט המצודה, נכבשה בידיהם בסביבות 657 לפסה"נ, לפי המסורת היוונית) ותקפו את הערים היווניות בחוף המערבי של אסיה הקטנה. מנהיג הק" בפלישה זו נקרא במסורת היוונית Lygda-mis ונוהגים לזהותו עם Tugdamme, מלך עמים ברבריים בימי אשורבניפל (668—627 לפסה"נ) שפלש לתחומה של אשור בדרום־מזרח אסיה הקטנה. לפי הרודוטוס (I, 10) גורשו הק" מאסיה הקטנה בידי אַליאַטֶס מלך לודיה (ראשית מאה 6 לפסה"נ). תעודות בבליות מן התקופה הפרסית־האחמֵנית מזכירות תכופות את הק" — לרוב בשירות צבאי — אך במונח זה נכללו אז גם הסקיתים (סקים, ע"ע סקיתים, עמ' 475). הד להשתתפות הק" בפלישות עמים במאה ה 6 שרד בנבואת יחזקאל (לח, ו) המזכיר את בני גמר בין העמים שיעלו עם גוג (ע"ע) ויושמדו עמו.

התרבות החמרית של הק", כפי שמתגלה בחפירות ארכאולוגיות בדרום רוסיה ובצפון קווקז, עדיין לא הוגדרה כהלכה. מייחסים לק" את תרבות הקַטַקוֹמבּוֹת או את תרבות חדרי הקבורה העשויים קורות־עץ. לדעת אחרים, הק" הם שהכניסו את השימוש בכלי ברזל שקיבלו מן הקווקז והשפיעו בכך השפעה רבה על התרבות החָמרית של דרום־מזרח אירופה.

ר' ספרות בע' סקיתים, עמ' 476—473, וכן:

Л. А. Ельницкий, Киммерийцы и Киммерейская куьлтура (Вестник древней истории, III), 1949; А. И. Тереножкин, Предскифский период на днепровском правобережнье, 1969; К истории изучения предекифского периода (скифские древности), 1973.

ח. ת. – א. ע.

קַיִן, בנם הבכור של אדם וחוה, ואחי הבל ושת (ע' ערכיהם). השם נתפרש במקרא מלשון קנין („ותאמר [חוה] קניתי איש..." [בראׁ' ד, א]), אך כיום מקובל, ע"פ הערבית והארמית, כי משמעותו „נפח", בדומה לשם תובל־קין, מצאצאי ק', שהיה „לֹטש כל חרש נחשת וברזל" (שם, כב). ע"פ הסיפור המקראי היה ק' האדם הראשון שנולד מרחם־אם והרוצח הראשון בתולדות האנושות. ק' היה „עובד אדמה" והבל היה „רועה צאן". שני האחים הביאו מנחה לה' מפרי עמלם, אך אל מנחתו של ק' „לא שעה" ה'. על רקע זה רצח ק' את הבל אחיו „בהיותם בשדה". ענשו היה כפול: האדמה, שהיתה בסיס קיומו, לא תניב לו תנובתה, וחובת גלות — „נע ונד תהיה בארץ". כדי להבטיח שלא יהרגוהו בנדודיו שם לו ה' „אות", וק' יצא לשבת „בארץ נוד, קדמת עדן". אח"כ הוליד את חנוך (ע"ע), בנה עיר וקרא אותה על שמו.

במהלך העלילה משולבים קטעי שיחה בין ק' ובין ה', אך תֻכנם אינו ברור כל־צָרכּוֹ. גם עלילת המעשה סתומה וקטועה: לא מוסבר

קין הורג את הבל. מיניאטורה מכתב־יד פרסי מאויר - - מנאפע אל־חיואן — לאבן בח'תישו, 1300(?) (בספריית פירפונט מורגן, ניו־יורק)

מדוע נדחתה מנחת ק׳, כיצד ידע כי נדחתה, מפני מי ביקש להגן על עצמו (שהרי הוא והוריו היו יחידים בעולם), כיצד נשא אשה, מהי „ארץ נוד" וכיו"ב. שתי הנחות מובלעות בסיפור: א) הרצח אינו ישות מטפיסית אלא עניין מוסרי־אנושי, שימוש לרעה בחופש־הבחירה שנתן האל לאדם; ב) הרצח אינו עוול אישי כלפי הנרצח בלבד, אלא פשע נגד החברה כולה וחטא כלפי האלוהים.

בניגוד לרוב סיפורי העלילה בפרקים הראשונים של ס׳ בראשית, אין לסיפור ק׳ שום מקבילה באפוס ובמיתולוגיה של המזרח הקדמון, והשערות רבות נאמרו באשר למשמעותו ההיסטורית. ההשערה הרווחת־ביותר רואה בסיפור פרק אטיולוגי שנועד לשוות משמעות לקורות שבטי הקיני (ע"ע), אך אין כל בסיס ממשי לדברים.

חז"ל השלימו את יריעת העלילה והוסיפו הבטים למשמעותה המוסרית. המדרש מספר כי הבל גבר על ק׳ בעת מריבתם, אך ק׳ ביקש על נפשו. שורש המריבה היה בהצעת ק׳ לחלק את העולם בינו ובין הבל, כך שהקרקעות יהיו לק׳ והמטלטלין להבל. בעקבות הצעה זו נתעוררו סכסוכים מתמידים. את עניין המנחה פירשו חז"ל בכך שק׳ בחר למנחה בזיבורית שלא כמידתו של הבל. עם־זה סבורים חז"ל, כי ק׳ חזר בתשובה והתפלל לסליחה, ועי"כ נתמעט ענשו מ„נע ונד" ל„וישב בארץ נוד" — נד ולא נע, שכן תשובה או תפילה עושה מחצה. וע"ע תשובה. בכך ביקשו חז"ל לתרץ את קלות ענשו של ק׳, שהוא בניגוד לקביעת התורה עצמה: „ולארץ לא יכפר לדם אשר שפך בה, כי אם בדם שפכו" (במ׳ לה, לג). את ה„אות" פירשו בדרכים שונות: עפ"ר במשמעות של סמל או סימן, אבל גם במשמעות אות מאותיות הא"ב.

מ. ד. קאסוטו, מ׳ בראשית, 161—118, תשכ"ה (כולל ביבל׳); ל. גינצבורג, אגדות היהודים, א׳, תש"ל; א. שנאן, על התרגום המיוחס ליונתן לבראשית ד. טו (תרביץ, מ"ה), תשל"ו; V. Aptowitzer, *K. u. Abel in der Agada*, 1922; N. A. Stillman, *The Story of C. and Abel in the Quran and the Muslim Commentators* (Journal of Semitic Studies, LXXIII), 1974.

נ. מ. ס. – מ.

בתפיסת העולם של הנצרות זכתה דמותו של ק׳ לפירוש סמלי־תאולוגי שמצא גם ייצוג טיפולוגי באמנויות הפלאסטיות של יה"ב. בהתאם להנגדה המסרתית שבין הסינאגוגה (synagoga) והאקלסיה (ecclesia), ראתה הכנסיה את הבל, הרועה התמים, כאב־טיפוס של הנוצרי הצדיק, בחיר האלוהים הסובל ונרדף, ואת מותו כמבשר את קרבנו ומותו של ישו המשיח. לעומתו, ק׳ מסמל את בן השטן הנדחה מפני אלוהים ושונא את בחירו ונתפס כמבשרו של יהודה איש־קריות אשר הסגיר את ישו למות בידי היהודים. ניגוד זה מתואר באיקונו־גרפיה בהבלטה רבה. הבל מתואר כרועה נאמן הנושא בזרועותיו טלה; הוא מלווה מלאך וקרבנו הרצוי נאכל באש. ואילו ק׳ מלווה ע"י שטן או דמון וקרבנו הדחוי מעלה עשן. מכאן קצרה היתה הדרך לתאר את ק׳ כסמל היהודים. ואכן ביה"ב נהגו האמנים השונים לתאר את דמותו של ק׳ כחובש כובע מחודד בצורת חרוט (Judenhut; pileum cornutum) שהיה חובה על היהודים. אין ספק שהיה בכך משום הבלטת „אות ק" — סמל החרפה וההשפלה. את „אות ק׳" (Signum), שניתן לו ע"י אלוהים אחרי רצח אחיו כדי להגן על חייו, הבינו כקרן בולטת למרחוק כנראה ע"פ המדרש (ב"ר כ"ב, י"ב—י"ג, שם מובאות שבע דעות שונות על מהות האות); אמני יה"ב תארוהו לפעמים כבעל שתי קרניים במצחו או מאחורי אזניו. אע"פ שחכמי הכנסיה פירשו זאת במפורש כ„רעד איברים" (tremorem capitis [Migne, PL, 175, col. 44]; tremorem membrorum [Migne, PL, 198; col. 1078]), תופעה שכנראה קשה היה לתת לה ביטוי אמנותי.

לאות ק׳ חשיבות מכרעת לגבי דימוי יהודי יה"ב בעיני הנוצרים, שכן בעת ובעונה אחת היה סימן לחטא ולאשמה וגם אזהרה שלא לשלוח יד בנושאו: לצד הביזוי וההשפלה אין להרוג יהודים. ברוח זו הבין גם אינוצנטיוס III (ע"ע; 1207) את אות ק׳ (PL 215, col. 1291) המציין את חרפת היהודים שפגעו במשיח, אבל המעניק להם הגנה בגדודיהם, ובהנמקה זו ביקש לחייב את היהודים בוועידת לאטראן הרביעית (1215) בלבוש מיוחד כדי להבדילם משאר האוכלוסיה. השקפה זו תאמה גם את מדיניות האפיפיורות כלפי היהודים כפי שקבעוה אבות הכנסיה, ובמיוחד גרגוריוס I (ע"ע), בהסתמך על פסוק „אל תהרגם פן ישכחו עמי" (תה׳ נט, יב) — נוסח שהונהג אח"כ כפתיחה לבולות ההגנה והחסות Sicut Judaeis, שהוענקו ליהודים ע"י האפיפיורים עם עלייתם לכס־פטרוס.

צ. בר

קין, אדמנד — Edmund Kean -- (1787—1833), שחקן אנגלי. בנם הבלתי־חוקי של שחקנית נודדת וצעיר שהתאבד בגיל 22, נתחנך אצל פילגש דודו, שחקנית, שהתקשתה להשתלט עליו, שכן היה רגיש ועקשן ונטה לשוטטות.

בגיל 15 נעשה שחקן. 10 שנים להם על הכרתו כאמן, ומשלא הצליח במידה הראויה לכשרונותיו, כפי שהוא העריכם, התמכר לשתיה. רק ב־1814 הצליח בתפקיד „שיילוק", בתאטרון „דרורי ליין" (Drury Lane) בלונדון. מאז שפר גורלו, עד שנחשב בין גדולי השחקנים האנגלים בכל הדורות. את עיקר הצלחותיו קצר בגילום דמויות טרגיות של שיקספיר. ק׳ נתעשר מאד, וזכה לתהילה גם באה"ב. עם זאת נשאר תמיד מתוסכל ומתוסכל.

ק׳, שבניגוד לשחקנים אחרים בני־דורו, לא היה בעל הופעה מרשימה, הגיע למעמדו בזכות משחקו הנטורליסטי וכשרו לבטא רגשות סוערים. הוא פיתח סגנון תאטרוני חדש, מנוגד לסגנון ה„קלאסי" המלאכותי המקובל, ובכך רכש את חיבת הציבור. ברם, למרות הצלחותיו נרדף תמיד ע"י הרגשת נחיתות חברתית. הוא ניסה להתגבר עליה ע"י שתיה, וזו הביאה למותו. מכתביו ומכתבי אשתו על מסעם באה"ב פורסמו ב־1945 בידי W. G. B. Carson. גורלו היה נושא למחזה של דימה „האב" (ע"ע), Kean, ou désordre et genie („ק׳, או אדם מבולבל וגאון"), שנכתב מחדש בידי ז׳. פ. סרטר (ע"ע).

גם בנו של ק׳, צ׳רלז ג׳ין ק׳ (1811—1868), היה שחקן נודע.

H. N. Hillebrand, *E. K.*, 1933; G. Playfair, *K.*, 1950[2].

קינג, ויליאם לין מקנזי — William Lyon Mackenzie King — (1874—1950), מדינאי קנדי. אמו היתה בתו של ויליאם ליאון מקנזי (1795—1861) שמרד בבריטניה ב־1837 למען עצמאות קנדה. ק׳ הצטרף למפלגה הליברלית, ונודע בהשגיו בשטח יחסי־

העבודה ובנטיותיו החברתיות המתקדמות. היה ר"מ מ 1921 — יוני 1926, ומספטמבר 1926—1930. דאג לייצוב היחסים בין מגזר האוכלוסיה הצרפתי לבריטי בקנדה, והדגיש את עצמאות ארצו מול בריטניה. ב„ועידת הקיסרות" בלונדון (1926) היה אחראי להכרזה בדבר שוויון מעמדם של הדומיניונים לזה של ארץ־האם.

ק' היה שוב ר"מ בשנים 1935—1948. הוא הנהיג את קנדה כל תקופת מלה"ע II וגייס את כל משאבי מולדתו למלחמה בנאצים. אח"כ עשה בהצלחה למען קידום ארצו בשטח הכלכלי והחברתי בתקופת־המעבר שלאחר המלחמה. בתוקף נסיונו המדיני וכשרונו ביחסי־אנוש נהנה מיוקרה רבה מאד בארצו וברחבי הקהיליה הבריטית — אע"פ שהיה רווק אפרורי, חסר כושר דיבור ושלהוב. בס"ה כיהן כר"מ כ 22 שנה. מכתביו: Industry and Humanity („תעשיה והומניות"), 1918; ‏-1947 (מהד' מקוצרת).

B. Hutchison, *The Incredible Canadian*, 1952; J. W. Pickersgill – D. F. Forster, *The Mackenzie K. Record*, I—IV, 1960—1970.

קינג, מַרְטִין לוּתֶר — Martin Luther King — (1929—1968), מנהיג כושי באה"ב. כומר בַּפטיסטי ובנו של כומר. מוסמך לתאולוגיה (1951) ודוקטור־לפילוסופיה של אוניברסיטת בוסטון (1955). מ 1954 כיהן ככומר במונטגומרי, בירת אלבמה. ק' החל

מרטין לותר קינג (ברדוד, ת"א)

להתפרסם בעקבות החרם המוצלח שאורגן ב 1956 נגד חברת־האוטובוסים בעירו, שהפלתה בין נוסעים לבנים לכושים. הוא נודע כמטיף מלהיב. ק' הקים הנהגה כושית בארצות־הדרום, ה־Southern Christian Leadership Conference, הלך והרחיב את מאבקו להשגת שוויון־זכויות לכושים בתחומי החינוך, העבודה והשיכון ועם־זאת דגל באי־אלימות ובמאבק סביל, ב־רוחם של תּורו וגנדהי (ע' ערכיהם). ב 1963 ארגן צעדת־מחאה לוושינגטון, שהשתתפו בה כ 200,000 איש ואשה, ביניהם יהודים רבים. ק' נאסר כמה פעמים. ב 1964 קיבל את פרס־נובל (ע"ע) לשלום. השפעתו ירדה בשל הרדיקליזציה שחלה במאבק הכושים. ק' נרצח בעיר מֶמפיס (מדינת טֶנסי), בידי אדם לבן שמניעיו לא נתבהרו מעולם די־הצורך.

למרות שהיו רבים, גם מבני גזעו, שחלקו על שיטותיו של ק', הוא היה המנהיג הדגול ביותר שקם לכושים באה"ב במאה ה 20. הוא עורר את אחיו לעשות לשיפור מצבם, הסב את תשומת־לב הציבור והממשל לסבל הכושים, וגרם בהדרגה לצמצום האפליה הגזעית באמצעות חקיקה. יחסו ליהודים ולישראל היה אוהד. מכתביו: Stride Towards Freedom („צעידה לחירות"), 1958; Strength to Love („הכוח לאהוב"), 1963; Why We Can't Wait („מדוע אין אנו יכולים לחכות"), 1964.

W. R. Miller, *M. L. K. Jr., His Life, Martyrdom and Meaning for the World*, 1968; D. L. Lewis, *K.; a Critical Biography*, 1970; H. Walton, *The Political Philosophy of M. L. K. Jr.*, 1971.

א. גל.

קִינְגְזְטֶן (Kingston), עיר־הבירה והנמל הראשי של האי ג'מייקה (ע"ע) שבאיי הודו־המערבית; 117,400 תוש' (1971), ועם פרווריה, 375,000 תוש' — כ 20% מאוכלוסיית האי. ק' משתרעת לאורך החוף הדרומי־מזרחי של האי, והיא המרכז המינהלי, המסחרי, התעשייתי והתרבותי של ג'מייקה. הנמל עמוק־המים שוכן בתוך מפרץ מוגן בסוללת חול (Palisados), שעליו שוכן נמל־התעופה של האי; בקצה המפרץ נמצא המבצר ששרד מהעיר העתיקה, פורט רויאל (ראשית היישוב האירופי באיזור), שנהרסה כמעט כליל ברעש ב 1692. דרך הנמל מיצאים בעיקר סוכר, רום, מולַסה ובננות. מפעלי־התעשיה (הלבשה, מזון, נעלים ובתי־זיקוק) מרוכזים לאורך מישור־החוף.

ק' הוקמה ב 1692 לפי תכנון של שתי־וערב. היא סבלה משריפות ונהרסה כמעט כליל ברעש ב 1907. מאז שוקמה בבניה מודרנית, אך רבות בה גם שכונות־העוני. בק' שרדו מספר מבנים עתיקים, מהם כנסיית סינט תומס (נבנתה ב 1699 ושוחזרה ב 1907) ומבצר Rock-fort המוקף תעלה מסוף המאה ה 17. בק' מוזיאון וגאלריה לאמנות של ג'מייקה.

קִינְגְזְלִי, צ'רְלְז — Charles Kingsley — (1819, הולן [דוון] — 1875, אורזלי [המפשיר]), סופר והוגה־דעות אנגלי. ק' למד בקולג' התאולוגי בקימבריג' ועשרות שנים מילא כהונות־דת. בשנים 1860—1869 היה פרופסור להיסטוריה בקימבריג'. ק' נמנה עם ראשי תנועת „הסוציאליזם הנוצרי" (ע"ע סוציליזם, עמ' 573). בהשפעת הדוקטרינות של קַרלַיל (ע"ע) רחש הערצה לתכונות כגון אומץ־לב וכושר־מנהיגות המופעלים לטובת עניין צודק. תורתו זו כּוּנתה „נצרות שרירית" (Muscular Christianity). רוב הרומנים שלו משמשים מכשיר להפצת רעיונותיו החברתיים, הפּוליטיים והדתיים: תיקון החברה ע"י שיפור תנאי־ההיים של ענייי־העם ושיבה אל ערכי הנצרות. אהדתו למעמד הפועלים באה לידי ביטוי ברומן Alton Locke (1850). שמו של הרומן Yeast („שאור"), 1851, מסמל את התסיסה הרעיונית שאפיינה את החוגים המתקדמים באמצע המאה ה 19. Hypatia (1853), הוא אחד משורת סיפוריו ההיסטוריים.

ק' כתב גם סיפורים שהם ממיטב ספרות־הילדים הקלאסית. סגנונם המלבב מחפה על מגמתם החינוכית־מוסרית, המבקשת להצביע על „המופלא והאלוהי הטמון ביסודות העולם הגשמי". West-ward Ho! (עבר': „הו, מערבה!", 1965), 1855, מתאר קורות מלחים אנגלים במלחמתם בארמאדה הספרדית. The Heroes (עבר': „גבורי קדם", 1934, תשי"ח), 1856, הוא עיבוד מרתק של פרקי מיתולוגיה יוונית. מנקה־ארובות, המיטהר בעולם תת־ימי, משמש גיבור לאגדה הפיוטית The Water Babies (עבר': „ילדי המים", תרפ"ח, 1934), 1863.

שירי ק' (Collected Poems) י"ל ב 1872. מכתביו וזכרונותיו (Letters and Memories) נתפרסמו ב 1877 (2 כר'), אחר מותו.

U. Pope-Hennessy, *Canon Ch. K.*, 1948; R. B. Martin, *The Dust of Combat; A Life of Ch. K.*, 1959.

קִינְגְסוּ (Kiangsu) [קרי: ג'יאנגסוּ]), פרובינציה במזרח סין התיכונה, לחוף הים הצהוב וים סין המזרחי. שטחה 102,000 קמ"ר, ובה 47 מיליון תוש' (אומדן 1968). ק' היא המאוכלסת שבפרובינציות סין והמנוצלת ביותר מבחינה הקלאית. מ י ש ו ר אלוביאלי (מגיע לגובה של 50 מ') משתרע על רוב שטחה, ובו דלתאות הנהרות יאנג־צה (ע"ע) הווי והונג־הו (ע"ע). הוא הנהר הצהוב, שחזר ופרץ לתוך אפיקו הישן בצפון ק'. ימות, ביצות וגופי מים אחרים המצויים במישור, תופסים כ 17% משטחה של ק'. הימות הגדולות הן: טַי־הו (בדרום) והוּנגצֶה־הו (במערב). עד לפני שנים מעטות סבלה ק' משטפונות מחמת גיאות הים והנהרות ומסופות טיפון, שגרמו לאבידות בנפש וברכוש. מימי קדם נבנו באיזור זה סוללות ונחפרו תעלות, אך ההל ב 1950 הוקמו מפעלי פיתוח אזוריים שצמצמו את סכנת השטפונות. רשת תעלות צפופה, המשמשת לנקוז השקיה ותחבורה, פרושה עפ"נ רובה של ק'; החשובה שבתעלות היא „התעלה הגדולה", המחברת את ההונג־הו עם היאנג־צֶה במערב ק' (חלקה נבנה עוד במאה ה 7). לאורך החוף משתרעת רצועת יבשה, שרָחבה עשרות קילומטרים, ושנבנתה במשך 3,000 השנים האחרונות ע"י סחף הנהרות ובקטעי חוף אחדים גדלה בקצב

של ק"מ אחד במשך 50—70 שנה. במערב ק' מצויים טורי גבעות בגובה של 150—200 מ', שבהם מצויים מרבצי עפרות ברזל ומעט מוליבדן.

בק' אוכלוסיה חקלאית צפופה, המעבדת בעזרת השקיה כל שטח פנוי הראוי לעיבוד. מגדלים 2—3 יבולים בשנה. הגידולים העיקריים הם: אורז, חיטה, דוחן, קטניות, בטטה, אגוזי-אדמה, כותנה ועוד. נפוץ גידול עצי תות להזנת תולעי משי; ק' מייצרת כרבע מכמות המשי שמפיקה סין. בעבר היו כ 80% מאיכריה אריסים, ושטחה היה איזור הפיצול הקיצוני ביותר של הקרקעות החקלאיות. כיום שייכים האיכרים לקומונות עממיות. צפיפות האוכלוסין הממוצעת היא 550 נפש לקמ"ר יבשה. בדרום ק' היא מגיעה למעלה מ 1,000 נפש לקמ"ר.

בק' ערי תעשיה גדולות ובהן מגוון רחב של תעשיות, בעיקר מפעלים לטכסטיל (משי וכותנה), עיבוד מוצרי החקלאות, מכונות חקלאיות ואחרות, כלי שיט, כימיקלים, חמרי בניין, מוצרי עיר ועוד. איזור התעשיה הגדול של שנגהאי וסביבתה הופרד מק' והיא יחידה מינהלית בפני עצמה. הגדולות שבערי ק' הן: ננקינג (הבירה) — 2,000,000 תוש' (אומדן 1968); סוצ'או (ע' ערכיהם) — 1,500,000 תוש'; שיג'ו (Süchow) — 1,300,000 תוש'; ווּשי (Wushi) — 900,000 תוש'. מ. בר.

קִינְגְסִי (Kiangsi [קרי: ג'יאנג'שי]), פרובינציה בדרום מזרח סין התיכונה, באגן הנהר ינג-צה (ע"ע). 164,800 קמ"ר, 25 מיליון תוש' (אומדן 1970). בחלקה הצפוני אגן, המוקף טורי הרים, שבמרכזו ימת פויאנג-הו ובצפונו עובר היאנג-צה, וכן טורי ההרים, שכיוונם מדרום-מערב לצפון-מזרח, (גבהם 700—3,000 מ') ועמקים רחבים הפונים לעבר האגן שבתווך. חלקה הדרומי של ק' הוא בעל אופי הררי, שגבהו 500—800 מ', ובשוליו מצויים רכסים, הבנויים בעיקר סלעים קריסטאליניים, והמגיעים לשיאים של 1,700 מ'. בין ההרים משתרעים עמקים רחבים, המתנקזים לעבר עמקו של הנהר קאן, יובל היאנג-צה. תחומי ק' תואמים בקירוב את הקף אגן הניקוז של הנהר קאן, הזורם צפונה לכל ארכה של ק', ועמקו הוא צירה המרכזי של הפרובינציה. אגן ימת פויאנג-הו סבל תדירות, עד לפני שנים מעטות, משטפונות קשים, שגרמו אבידות כבדות באדם וברכוש. בניית סכרים על היאנג-צה והקאן, וסוללות ותעלות מסביב לימת פויאנג-הו — הפחיתו מאד את תדירותם והקפם של שטפונות אלו.

אגן פויאנג-הו והעמקים שמסביבו (עמק הקאן והעמקים המתחברים אליו) מאוכלסים בצפיפות ומעובדים באינטנסיוויות רבה. השטח המישורי סביב ימת פויאנג-הו, המכוסה שכבות עבות של סחף, הוא אחד האזורים הפוריים ביותר בסין ובעל אוכלוסיה חקלאית צפופה ביותר. החקלאות עוסקת בעיקר בגידול אורז (יבולי קיץ וסתיו), חיטה (יבולי חורף), קטניות, אגוזי-אדמה, תה (על מדרונות ההרים), קנה סוכר, ירקות, פירות, הדרים, כותנה וחזרן. ההרים מיוערים או משמשים למרעה. ק' עשירה גם במחצבים. כורים בה (בעיקר בהרים שבדרומה ובשוליה) פחם, ברזל, בדיל, עופרת, מנגן, מוליבדן, וולפרם, נחושת וצפחה. מחצבים אלו מזינים תעשיה ענפה, המרוכזת בעיקר בצפון ק' ובעמק היאנג-צה — בפרובינציות שכנות. התעשיה עוסקת במוצרי ברזל ופלדה, מכונות, ציוד חקלאי, ציוד תעשייתי, טכסטיל, חמרי בניין, מזון ומוצרי עץ. תעשיית החרסינה של ק' מפורסמת מימי קדם.

דרך עמק הקאן עובר אחד מעורקי התחבורה החשובים וההומים ביותר של סין, המקשר את חופי הדרום עם מרכזי האוכלוסיה והפעילות הכלכלית של סין התיכונה והצפונית. הערים הראשיות הן: ננצ'נג (ע"ע), הבירה — 900,000 תוש' (אומדן 1970); ג'יו-ג'יאנג (Kiu Kiang) — 400,000 תוש'; ג'נג-דה-ג'ן (Ching-te-Chen) — 300,000 תוש'. מ. בר.

קִינֶה, אֶדגר — Edgar Quinet — (1803—1875), פילוסוף, היסטוריון ומשורר צרפתי. בעודנו צעיר התעניין ק' בפילוסופיה הגרמנית, ואף תרגם לצרפתית את ספרו של הרדר (ע"ע) על הפילוסופיה של ההיסטוריה. בהידלברג החל בכתיבת חיבורו הפילוסופי-היסטורי Du Genie des Religions („על רוח הדתות"), 1842. בעקבות סיור ביוון ובאיטליה כתב מסה שהשוותה את יוון הקלאסית למודרנית, וכן ספר על גרמניה ואיטליה, שבו הביע הערצה לשני העמים והתנבא שישיגו את עצמאותם. ב 1842 מונה פרופסור לספרות בקולז'-דה-פראנס, אך ב 1846 פוטר בשל ביקרתו על העריצות הכנסייתית. ק' השתתף במהפכת 1848, ולמחקרו Les Revolutions d'Italie („מהפכות איטליה"), שפרסם באותה השנה, היתה השפעה על התנועה הלאומית האיטלקית. לאחר הפיכת לואי-נפוליון (1851) גורש מצרפת וחי בבלגיה ובשוויץ. ב 1870 חזר ק' לארצו; הוחזר לו מעמדו בקולז'-דה-פראנס והוא נבחר לאסיפה הלאומית. בעת המצור הגרמני על פריס הרבה בכתיבת מאמרים נגד האויב, ובשנותיו האחרונות אף פרסם ספרים על מלחמת 1870/1 בין גרמניה לצרפת ועל חשיבות המשטר הרפובליקני לחידוש פני צרפת.

הפואמות של ק' (כגון Ahasverus [„אחשוורוש"], Promethee [„פרומתאוס"]) היו בעלות אופי מליצי ודידאקטי. לעומת-זאת, בכתביו ההיסטוריים והפילוסופיים ובפעילותו כמדינאי וכמורה השפיע על רוח זמנו, ורבים ראוהו כאב-דמות של ההומניסט החדור אמונה בקדמה ובליברליזם.

A. Vales, *E. Q., sa vie et son oeuvre*, 1936; R. H. Powers, *E. Q., a Study in French Patriotism*, 1957.

קִינָה, לוּקִיוּס קוֹרְנֶלְיוּס — Lucius Cornelius Cinna — (המאה ה 1 לפסה"נ), מדינאי רומי. ק', בן למשפחה פטריקית, שירת בהצלחה כמפקד במלחמה נגד בעלי-הברית האיטלקים ב 90/89. ב 87 נבחר לקונסול בהסכמת סולה (ע"ע), חרף היריבות בין השניים. כשיצא סולה למזרח, ניסה ק', בהיותו קונסול, לבטל את תחיקת סולה, אך נכשל ונאלץ לברוח מרומא. הוא ארגן צבא, ויחד עם מריוס (ע"ע) שם מצור על רומא וכבשה. ק' העניש את יריביו, ורבים מהם נמלטו מאיטליה.

במות מריוס (86) נשאר ק' שליט יחיד. הוא שימש קונסול ברציפות בשנים 86—84 ושלטונו תואר כרודני. ק' החזיר את הסדר במדינה על-כנו וביצע רפורמה להקלת מצב בעלי-החוב. באותו הזמן נערך לראשונה רישום האיטלקים שקיבלו אזרחות רומית. ק' חשש לשובו של סולה והתכונן למלחמה, אבל נרצח בידי חייליו (84), שסירבו לצאת למזרח להילחם בסולה. — המקורות לידיעות על ק' מבוססים בעיקר על דברי יריביו ואינם לגמרי מהימנים.

H. Bennett, *C. and His Times*, 1923.

קִינָה וְהֶסְפֵּד, ביטוי פיוטי לאבל; מצורות הפיוט (ע"ע) הקדומות בישראל. הק' נקראת גם „הספד", וממנה התפתח ההספד הפרוזאי (ר' להלן). במקרא נמצאות ק" על מת חשוב, במשפחה או בעם (בראש' כג, ב; ירמ' כב, יח [„הוי אחי והוי אחות"; „הוי אדון והוי הדה"]; זכ' יב, י ועוד), על מות המלך (דה"ב לה, כה) ועל חורבן העם והמדינה (מגלת איכה [ע"ע]). הק" קובצו אל „ספר הק"" (דה"ב שם). את הק" — שהיו ערוכות לעתים ע"פ סדר א"ב, כקינות „איכה" — השמיעו „מקוננות" (ירמ' ט, טז, יט) ו„סופדים" (קהלת יב, ה). מהק" הקדומות שבמקרא — קינת דוד על שאול ויהונתן (שמ"ב א, יט—כז). הק', כצורה פיוטית סמלית, היתה נקוטה ביותר בידי הנביא יחזקאל.

הרבה ק" ושרידיהן נשמרו בתלמוד (מו"ק כ"ה, ע"ב). ק" רבות נתחברו ביה"ב באירופה ובארצות המזרח, מהן על אימי מסעי-הצלב (ע"ע, עמ' 1120—1122) ושאר גזירות. על רעידות-אדמה (ע"ע רעש) — בעיקר בא"י — על מות יחידים (ע"ע עברית,

ספרות, עמ' 675), וכן ק' לימי־אבל לאומיים וכד'. כסוג פיוטי הק' היא יצירה א"יית. בראשית היווצרותן צורפו הק' על הגזירות לקרובות שבתפילת העמידה של צום תשעה באב (ע"ע). הפייטנות הקלאסית (במאות ה 8/7) טיפחה סוג ספרותי זה ועיצבה אותו. בתחום זה תופסת מקום מיוחד פעולתו של אלעזר (ה)קלירי (ע"ע), שאצלו תופסות הק" מקום מרכזי. מספרן למעלה מ 100, והן ממיטב יצירתו ושיאה מבחינה אמנותית. ק" הקלירי מבכות את אסון האומה וחורבן מולדתה, תוך העלאת מוטיווים היסטוריים־לאומיים, כמשמרות הכהונה. גם פייטני איטליה ואשכנז הרבו בק'. סדר הק" הראשון כמנהג אשכנז נדפס בקראקא (שמ"ה) ומאז חזר ונדפס במאות מהדורות, בלוויית פירושים ובלעדיהם. מהד' מדעית הו"ל ד. גולדשמידט (תשכ"ח). ק" הספרדים נדפסו בתקופה מאוחרת ב"סדר ארבע תעניות" (לראשונה: ויניציאה, ש"ץ, ועוד הרבה).

הספד. מצווה להספיד את המת, אם משום "יקרא דחיי" (= כבוד החיים; קרובי המת) ואם משום "יקרא דשכבי" (= כבוד המת: סנ' מ"ו—מ"ז). ציווה החולה שלא יספידוהו — אין מספידים. חז"ל הפליגו בשכרו של המספיד (מו"ק כ"ח, ע"ב) ובעונש "המתעצל בהספדו של חכם" (שב ק"ה, ע"ב). מבין ההספדים התלמודיים יש לציין את דברי רבן גמליאל על שמואל הקטן: "על זה נאה לבכות ועל זה נאה להתאבל... שמואל הקטן נטל כל המודות העולם והלך לו" (שמחות, ח'), ואת דבריו המליציים של הספדן האנונימי על ר' זירא, יליד בבל, שעלה לא"י ומת בטבריה: "ארץ שנער הרה וילדה, ארץ הצבי גידלה שעשועיה, אוי נא לה אמרה רקת [= טבריה], כי אבדה כלי חמדתה" (מג' ו', ע"א). ע"פ ההלכה "מזכירין ממדות טובות שבו ומוסיפין בהם קצת, רק שלא יפליג" (שו"ע יו"ד שמ"ד, ס"ק א'). נשמת־הנספד נוכחת בהספדה, ורב ביקש משמואל בר־שילת: "אחים בהספדא, דהתם קאימנא" (שבת קנ"ג, ע"א; "חמם [את הלב] בהספד, ששם אני עומד"). לדבריו: "מהספדו של אדם ניכר אם בן העוה"ב הוא, אם לאו". "שלושה ימים לבכי [– ק'] ושבעה להספד" (מו"ק כ"ז, ע"ב). ת"ח מספידים אותו עד שנה. אין מספידים במועד, בחנוכה, בפורים ובר"ח — אלא ת"ח. במגלת תענית (ע"ע) נקבעה רשימת ימים־טובים שאין להספיד בהם, אלא שכבר "בטלה מגילת תענית".

בספרות הרבנית מצויים הספדים רבים וגם ספרים מיוחדים לכך. אלה משמשים גם כמקור היסטורי חשוב לתולדות חכמי ישראל. ברם, בדורות האחרונים "כמעט נשכח מצות ההספד לגמרי" במזרח אירופה, כעדות ר' י. מ. אפשטיין ("ערוך השולחן" סד' שמ"ד, י"ד).

ד. וואכשטיין, מפתח ההספדים, א'—ב', תרפ"ב—תרצ"ב; ביקורת: ש. שונמי (ק"ס, ח'), תרצ"א/ב; ד. לעווין, מלואים לספר "מפתח ההספדים" של ד. ויאכשטיין (שם, ט') תרצ"ב/ג. ד. גולדשמידט [מהדיר], סדר הק" לתשעה באב, תשכ"ח; ע. פליישר, קומפוזיציות קילירית לתשעה באב (HUCA, XLV), 1974.

י. ת.

קינז, ג'ון מינרד — John Maynard Keynes — (1883—1946),

כלכלן בריטי; מגדולי האינטלקטואלים של המחצית הראשונה של המאה ה 20 וללא־ספק הגדול שבכלכלניה. ק' התחנך באיטון ואח"כ ב"קינגז קולג'", קימבריג', שם קיבל תואר במתמטיקה (1905). אח"כ למד כלכלה מפי בכיר הכלכלנים הבריטים, א. מרשל (ע"ע), ומפי יורשו בקימבריג', פיגו (ע"ע). בתום לימודיו עבד כשנתיים במשרד לענייני הודו, ובעקבות זאת חיבר את ספרו הראשון בכלכלה, Indian Currency and Finance ("כספים ומטבע בהודו"), 1913, שהיה תיאורי באָפיו. ספר זה הכשיר את הדרך לפעילותו הציבורית החשובה הראשונה, כחבר הוועדה המלכותית לבעיות כספים ומטבע בהודו (1913/14).

ב 1908 חזר ק' לקימבריג' כמרצה לכלכלה. באותה השנה סיים את A Treatise on Probability ("חיבור על הסתברויות"), שנתקבל כעבודת־עמית ב"קינגז קולג'" (1909). לאחר עיבוד נוסף פורסם חיבור זה ב 1921 ונחשב לעבודה חלוצית בנושא. מיד בפרוץ מלה"ע I עזב ק' את קימבריג' והחל לעבוד במשרד־האוצר. עד־מהרה התקדם בעבודתו, וב 1919 היה נציג האוצר בוועידת־השלום בוורסאי. בעקבות התנגדותו התקיפה לסעיפי הפיצויים הגבוהים שהוחלט עליהם בוועידה, התפטר מהממשלת הבריטית וכתב ספר The Economic Consequences of the Peace ("התוצאות הכלכליות של השלום"), 1919 (ע"ע פריס, ועידת השלום של), שהיכה גלים בעולם. מאז היה לדמות ציבורית שקולה נשמע בכל נושאי מדיניות הכלכלה הבריטית.

ג'וז רוזארט: ג'ון מינארד קינז
(הגלריה הלאומית לדיוקנים, לונדון)

בשטח התאוריה הכלכלית נודע ק' בעיקר בתרומותיו לשאלות מונטריות. ספרו החשוב הראשון בנושא זה היה A Tract on Monetary Reform ("מסה על רפורמה מונטרית"), 1923, שעיקרו עיבוד מאמריו בעתון "מנצ'סטר גרדיין" (1922) בנושאי אינפלציה, דפלציה והעדר שיווי־משקל בשערי־חליפין — הבעיות הכלכליות שהעסיקו את אירופה שלאחר מלה"ע I. לכן הדגש בספר זה הוא בשאלות של מדיניות, ואילו הדיון התאורטי מועט ובעיקרו סיכום התאוריה הכמותית של הכסף (נוסח קימבריג'), שפיתחו מוריו, מרשל ופיגו (ע"ע כסף, עמ' 964). לקראת שנות ה 30 החל ק' לכתוב ספר, שקיווה כי יהיה גולת־הכותרת של עבודתו המדעית: A Treatise on Money, I II ("חיבור על כסף"), 1930. בניגוד לספר על "הרפורמה המונטרית" נועד ספר זה לכלכלנים מקצועיים. ואכן, במבנהו ובסגנונו הוא השיטתי והמדעי שבכתביו בענייני כלכלה.

הניתוח של "החיבור" מבוסס על שתי "משוואות יסוד" (כפי שכינה אותן ק'), שבעזרתן ניתח את היחס שבין עלות־הייצור של יחידת־תפוקה (כולל רווח סביר) לבין מחירה בשוק. משק נמצא בשיווי־משקל בתעסוקה מלאה כאשר קיים שוויון ביניהם. דהיינו, כשעלות הייצור = מחיר. ואולם, בהיות העלות גבוהה מהמחיר יפסידו הפירמות ויצמצמו בהתאמה לכך את תפוקתן, וכך יגרמו אבטלה. תוך שימוש בהגדרות מיוחדות הראה ק', שהפסדים אלה שווים לעודף החסכון על ההשקעה. מכאן הגיע לפתרון שאלת האבטלה: על הבנק המרכזי לנהל מדיניות שתוריד את שער הריבית; פעילות זו תעודד השקעות, דבר שיבטל את עודף החסכון ואת ההפסדים שבאו בעקבותיו, ולכן תעלה רמת התעסוקה.

למרות ציפיותיו המקוריות התברר לק' עד־מהרה שהחלק התאורטי של הספר אינו זוכה להצלחה בקרב אנשי־המקצוע. במידה מסוימת נעוצה הסיבה בעובדה (בה הודה ק' רק במקצת), שהתאוריה שפיתח כבר הוצגה ברובה ע"י הכלכלן השוודי ויקסל (ע"ע) בשלהי המאה ה 19. יתר־על־כן: הביקורת טענה מצד אחד, ש"משוואות היסוד" הן טאוטולוגיות, ומצד שני — שה"חיבור" אמנם הסביר מה הם הכוחות בשוק הגורמים להתרחבות התפוקה או לצמצומה, אך לא הסביר מה קובע באיזו רמה בדיוק היא תימצא.

כתוצאה מביקורת זו החל ק' בכתיבת ספר חדש, זמן קצר, יחסית, לאחר הופעת ה"חיבור". ספר זה, The General Theory of Employment, Interest and Money ("התאוריה הכללית של תעסוקה, ריבית וכסף"), 1936, חולל מיד מהפכה בתאוריה של המאקרו־כלכלה. חידושו העיקרי — התאוריה בדבר **הביקוש המצרפי**. המרכיבים העיקריים של תאוריה זו הם תאוריית **פונקציית הצ־**

ריכה (הקובעת את מרכיב הצריכה של ביקוש זה כפונקציה של רמת ההכנסה), תאוריית היעילות השולית של הון (הקובעת את מרכיב ההשקעות של הביקוש המצרפי כפונקציה של שער הריבית) ותאוריית העדפת הנזילות (הקובעת את רמת שער הריבית, ומכאן את רמת ההשקעות). רמת שיווי-המשקל של התפוקה במשק היא אפוא אותה רמה המביאה לשוויון בין הביקוש המצרפי לתפוקה לבין התפוקה המוצעת. ומסקנתו העיקרית של ק' היתה, שרמה זו של שיווי-משקל אינה בהכרח כזו המתאימה לתעסוקה מלאה. יתר-על-כן, ייתכן שמדיניות מוניטרית (דהיינו, הורדת שער הריבית) לא תעודד השקעות במידה שתספיק ליצור תעסוקה מלאה. במקרים כאלה יזדקקו למדיניות פיסקלית (דהיינו, הגדלת הוצאות הממשלה) כדי להשיג מטרה זו. כך סיפק ק' את הביסוס התאורטי למדיניות של עבודות-ציבוריות במימון ממשלתי כפתרון לבעיית האבטלה. ואף שתמיכה במדיניות כזאת הובעה כבר קודם, היא לא נתקבלה על דעת רבים אלא אחרי „התאוריה הכללית" (וע"ע כלכלה, עמ' 880/1; חוב לאומי; מחזורי עסקים; סהר, עמ' 655). למרות הביקורות והוויכוחים הרבים שבאו בעקבות „התאוריה הכללית" לא היה צורך לשנות את המבנה האנליטי הבסיסי שלה. יתרה מזו, ספר זה קבע את המסגרת המושגית ששימשה עשרות שנים את המחקר — התאורטי והאמפירי כאחד — במאקרו-כלכלה. כך היה הספר להשג מדעי מהמעלה הראשונה.

אולם, כדי לכתוב את שלושת הספרים האלה לא הסתגר ק' במגדל-שן אקדמי בתקופה שבין מלה"ע. לאחר שנעשה דמות ציבורית בעקבות ספרו על „התוצאות הכלכליות של השלום", 1919, חילק את זמנו בין לונדון לקימבריג'. לכן התפטר מתפקידו כמרצה בקימבריג', אף שהוסיף לשמש עמית ב„קינגז-קולג'" וקיים מדי שנה קורס שנתי על כלכלה מוניטרית. פעילותו הציבורית הנמרצת באה לידי ביטוי ביותר מ 300 מאמרים שכתב, הן בשבועונים של האליטה האינטלקטואלית והן בעתונות היומית. בימי הכרעה שונים (כשחזרה בריטניה לבסיס זהב [1925]; בבחירות 1929; בתקופת העמקת השפל שבראשית שנות ה 30; בעת פרוץ מלה"ע II) פרסם בחוברות כעין-פופולריות את ניתוחיו והציע בבטחון מלא את הצעותיו. מבחר מצומצם מפרסומים אלה הו"ל בשם: Essays in Persuasion („מסות שכנוע"), 1931. הם נתברכו בסגנון פובליציסטי מבריק והוכיחו מה רב כשרונו הספרותי. סגנון מבריק זה מאפיין גם את Essays in Biography („מסות ביוגרפיות"), 1933, התרשמויותיו מדמויות פוליטיות מרכזיות שהכיר וביוגרפיות על כלכלנים בריטים ידועי-שם, ביניהן, מסות על מורו, מרשל, ועל ת. מלתוס.

ק' השפיע על המדיניות לא-רק באמצעות כתביו אלא גם כחבר בגופים ממשלתיים שונים; הוא היה הדמות המרכזית בוועדה על פיננסים ותעשיה (ועדת מקמילן, 1929/31), חבר הוועדה הכלכלית המייעצת (1930/39) ויו"ר ועדת הכלכלנים (1930). ועדות אלו הקימה ממשלת בריטניה כדי שייעצו לה כיצד להתגבר על השפל ללא-תקדים בו היתה שרויה בריטניה ושאר העולם המערבי. בפרוץ מלה"ע II נתמנה ק' יועץ שר-האוצר (תפקיד שמילא עד מותו), וניהל את המו"מ עם האמריקנים על תכנית „השאל והחכר" (ע"ע) ועל ההלוואה המיוחדת שלאחר המלחמה (1945). הוא היה מהדמויות המרכזיות בוועידת ברטון וודז (ע"ע), שהקימה את קרן המטבע הבי"ל ואת הבנק העולמי (ע"ע בסף, עמ' 962). החשובים שבתזכיריו, דו"חותיו, מכתביו והצעותיו שכתב במסגרת תפקידיו הולכים ומתפרסמים ב The Collected Writings of J. M. K., שהחלו להופיע ב 1971.

התעניינותו בשאלות מדיניות השפיעה מאוד על כיוון מחקריו המדעיים במיוחד בולט הדבר ב„מסה על רפורמה מוניטרית", 1923, וב„תאוריה הכללית", שעיקר עניינה שאלת האבטלה ההמונית לטווח-ארוך במשק שאיננו נתון למגבלות המוטלות ע"י מערכת כספים בי"ל — חיבור ששיקף את מצבה של בריטניה לאחר שעזבה את בסים הזהב ב 1931.

התענייניויותיו של ק' חרגו מתחומי הכלכלה. שנים היה קשור לחוג „בלומזברי" המפורסם, שבין חבריו היו טובי הסופרים והאמנים של בריטניה. הוא התעניין גם בתאטרון, בריקוד (אשתו היתה רקדנית ממוצא רוסי), בציור ובאיסוף ספרים נדירים, וכך מילא תפקיד מרכזי בחיי-הרוח בבריטניה בתקופתו.

ד. פטינקין, המדיניות הכלכלית במחשבתו של ק' (בתוך: נ. הלוי-י. קופ [עורכים], עיונים בכלכלה), 1976; R. F. Harrod, *The Life of J. M. K.*, 1951; R. Lekachman (ed.), *K's General Theory: Reports of Three Decades*, 1964; H. Stein, *The Fiscal Revolution in America*, 1969; D. Winch, *Economics and Policy: A Historical Study*, 1969; M. Keynes (ed.), *Essays on J. M. K.*, 1975; S. Howson – D. Winch, *The Economic Advisory Council, 1930—1939*, 1976; D. Patinkin, *Keynes' Monetary Thought: A Study of its Development*, 1976; id., (ed., with C. Leith), *K., Cambridge, and the General Theory*, (בדפוס).

ד. פט.

קִינְזִי, אַלְפְרֶד צֶ'רְלְז — Alfred Charles Kinsey — (1894—1956)

, זואולוג אמריקני. חוקר ההתנהגות המינית של האדם, ומ 1942 ועד מותו מנהל המכון לחקירת חיי-המין באוניברסיטת אינדיאנה. שני ספריו העיקריים, Sexual Behavior in the Human Male („ההתנהגות המינית של הזכר באדם"), 1948, ו Sexual Behavior in the Human Female (עבר': „התנהגותה המינית של האשה", 1954), 1953, מקיפים ממצאי עיבוד סטטיסטי של כ 18,500 תשובות של גברים ונשים על שאלונים המתייחסים לחיי-המין שלהם. הממצאים מגלים הבדלים בולטים בהתנהגות הנובעים מן השוני במעמד החברתי, ברמת ההשכלה וביחס לדת. לאחר ההתלהבות הראשונה נתעוררו ספקות במהימנותם המלאה של הממצאים. מבקריו של ק' הצביעו על חוסר-סדירות שיטתית בבחירת נבדקיו, ואף האשימוהו בניסוח נחפז של הכללותיו, בהחשבת-יתר של הגורם הביולוגי-הגופני ובהסחת-הדעת מן ההבט המוסרי בפעילות המינית. אולם, לא היו עוררים על כך שק' תרם תרומה ממשית בהבהרה חלקית של הבעיה, אע"פ שלא הבהיר את מעמדה הרצוי של המיניות בחיי היחיד והחברה.

C. V. Christenson, *K.: A Biography*, 1971.

קִינֶטִיקָה ע"ע כִּימְיָה, עמ' 736; 764—769.

(ה)קֵינִי, שבט נודד שעסק בחרשות מתכת (משורש „קין" = נפח, חרש [ע"ע קין], וכמשמעות השם המורכב תובל-קין, המוסבר בכתוב: „לטש כל חרש נחשת וברזל" [בראׄ ד, כב]). אין בתורה גנאלוגיה של הק', אולם מתוך הסיפורים מסתבר שמוצאו ממדין ותחום נדודיו — אדום, הערבה, סיני והנגב. חובב בן רעואל (ע"ע יתרו) המדיני, שסייע לישראל במדבר, מצוין בתואר ק' (שופ' א, טז; ד, יא), וחנוך, שהוא שם בנו של קין (בראׄ ד, יז), הוא גם שם אחד מבני מדין (שם כה, ד). דברי בלעם על הק', „איתן מושבך ושים בסלע קנך" (במד' כד, כא), מרמזים אולי על הר אדום, וסלע היא אולי סלע האדומית, שבקרבתה מצויים מכרות נחושת עשירים. בני ק' עלו לנגב-ערד מעיר התמרים (שופ' א, טז), והכוונה בוודאי לצוער או לתמר שבצפון הערבה. שאול מזהיר את הק' להיפרד מעל העמלקים בטרם יכה בהם, בהתחשבו בחסד שעשה לישראל בנדודיו במדבר (שמ"א טו, יז).

הק' נחשב על עממי כנען הקדומים (יחד עם הקניזי והקדמוני — בראׄ טו, יט). בתקופת השופטים הגיעו משפחות הק' אף לצפון א"י (שופ' ד, יא), אך המשיכו להיות יושבי-אוהל ואולי עסקו גם בחרשות מתכת (שם, ה, כו). עדות להתיישבות הק' יש רק בדרום, בנגב-ערד שבגבול מדבר-יהודה (שם, א, טז), בסביבות ערד הכנענית הקדומה שבנגב המזרחי. נגב-הק' וערי הק' נזכרים בסיפורי

דוד (שמ"א כז, י; ל, כט), וליישובי הק' שייכת כנראה גם קינה שבסביבות ערד (יהו' טו, כב), ואולי גם הקין שבגבול מדבר־יהודה (שם, נז).

ש. אברמסקי, הקינים (א"י, ג'), תשי"ד.

קִינִיקִים (Κυνικοί, Cynics, מיוו' κυων — כלב), חסידיו של אנתיסטנס (ע"ע) מאתונה, ובעיקר של דיוגנס (ע"ע) מסינופי, „הכלב" (ὁ κύων),. שבלטו באורח־חייהם ולא בשיטתם הפילוסופית. שמם נגזר ממקום התכנסותם הראשון, ה„קינוסארגס", ואולי מכינויו של דיוגנס. הק", שלא היו אסכולה מאורגנת כדוגמת הסטואיקנים או האפיקוראים, צמצמו את האתיקה הסוקראטית וביטלו את הצורך בביסוסה המדעי או הפילוסופי. הכלל העיקרי שלהם: המידה הטובה (ἀρετή) משמעה חיים ע"פ הטבע, כלו', חיים שצר־כיהם צומצמו לדרגתם המזערית (חיי קבצן יחף, הנודד במקלו ובתרמילו, כשלעורו בגד אחד בלבד, והוא מסתפק במזון פשוט־ביותר ובז למוסכמות חברתיות). הק" לא ראו עצמם קשורים לארץ או למולדת, ובעקבות דיוגנס קראו לעצמם „אזרחי־העולם" (κοσμο-πολῖται). בחיים אלה של עניים מרודים הבזים לעולם חיפשו הק" מקלט מפני תהפוכות הגורל. הם הדגישו את הצורך באימון (ἄσκησις) ובעמל (πόνος) כדי להשיג את שוויון־הנפש, „אפא־תיה" (ἀπαθεια), שהוא בלבד מעניק את אי־התלות והחירות — סימני־ההכר של החיים הטובים. הק" גינו בחריפות את המידות המזויפות המקובלות בקרב הבריות. הם לא ראו עצמם כבולים בשום מוסכמות חברתיות, לא בדיבור ולא במעשה, והתנהגותם התוקפנית ושלוחת־הרסן במתכוון הלמה היטב את כינוים „הכלביים". הק" פיתחו את ה„דיאטריבה" (διατριβή) — דרשה עממית על נושאים אתיים, המערבת צחוק ורצינות.

הקיניות פרחה בעיקר במאה ה 3 לפסה"נ, ואף שדעכה זכתה לתחיה מסוימת במאה ה 1 לסה"נ. השפעת הק" היתה רבה על הסאטירה הרומית — בעיקר באמצעות מניפוס (ע"ע) — ועל הסטו־איקנים, שראו עצמם ממשיכי הק", עד שקשה לפעמים להבחין ביניהם. דמיון מסוים להשפעת הק" אפשר למצוא גם במסדרי היחפנים (הפרנציסקנים והדומיניקנים; ע' ערכיהם) ביה"ב.

בין הק" הבולטים מן הראוי לציין גם את קראטס מתבי (בערך 365—285 לפסה"נ), תלמידו של דיוגנס, את אונסיקריטוס מאסטי־פאלאיה (המאה ה 4 לפסה"נ) ואת היפאריה ממרוניה (בערך 300 לפסה"נ). — וע"ע יונית, פילוסופיה. עמ' 601.

E. Zeller, *Die Philosophie der Griechen*, II, 1, 240—288, 1875[5]; D. R. Dudley, *A History of Cynicism*, 1937; F. Sayre, *The Greek C.*, 1948.

ש. שק.

קִינְכוֹנָה, ע"ע כִּינִין; פּוֹאָתִיִּים.

קִינְק, הַנְס אֶרְנְסְט — Hans Ernst Kinck — (1865—1926), סופר נורווגי. ק' למד לשונות קלאסיות וסקנדינוויות. ספרו הראשון, רומן נטורליסטי מחיי האיכרים, נתפרסם ב 1892. יצירתו מתארת את חיי־הכפר, שבהם היה מושרש בשרשים עמוקים. בטרי־לוגיה Sneskavlen brast („המפולת פרצה"), 1918/9, וברומן Herman Ek (1923), המבוסס על סיפורים קצרים מוקדמים יותר, ביקש לחשוף את מסתורין המזג הלאומי ואת אפיו של האיכר הנורווגי, ובניגוד בין העיר לכפר ראה גורם אפייני־ביותר לתרבות ארצו. — השפעת המגמות הרומנטיות והלאומיות בספרות הסקנדי־נווית של שנות ה 90 ניכרת בסיפוריו הקצרים, כגון Flaggermus-Vinger („כנפי־העטלף"), 1895, ו Fra hav til hei („מן הים אל ההר"), 1897. מבין קבצי סיפוריו הארוטיים: Vaarnaetter („לילות אביב"), 1901. אחרי ביקור באיטליה (1896) הרבה להשתמש בסי־פוריו במוטיווים מן הרנסאנס האיטלקי. ק' חיבר גם מספר מחזות. בבקשו לעמוד על האופי וההתפתחות הלאומיים, ערך מחקרים בספרות־הצפון הקדומה. מחקריו, ככל יצירתו, מעידים על התענ־יינותו בניגודים שבין התרבויות ובבעיות גזעים ומסורות.

E. Beyer, *A History of Norwegian Literature*, 1954.

קִינְקִינָטוּס, לוּקִיוּס קְוִינְקְטִיוּס (Lucius Quinctius Cincin-natus), מדינאי רומי במאה ה 5 לפסה"נ. ק', שהיה בן למשפחה פטריקית, שימש מופת לדורות מאוחרים ודוגמה למידות המצוינות שהיו למדינאי הרפובליקה הקדומה. הרבה מהמסופר עליו אינו אלא אגדה. הסיפור על בנו שנתבע־לדין וגלה (461 לפסה"נ) וק' שילם את הקנס במקומו אינו מהימן. ספק גם אם היה ק' קונסול ממלא־מקום ב 460, לאחר שנהרג אחד הקונסולים. לעומת־זאת נראה מבוסס הסיפור על מעשיו ב 458. אז כיתרו האיקוים (Aequi) צבא רומי בפיקוד הקונסול על הר אלגידוס (כ 20 ק"מ מדרום־מזרח לרומא). שליחים שיצאו אל ק' מצאוהו חורש את אדמתו. הוא מונה דיקטטור והצליח להכות את האויב ולחלץ את הנצורים. ספק אם היה ק' דיקטטור בשנית ב 439. ב 431 הביסו הרומאים סופית את האיקוים על הר אלגידוס.

קִינְקֶל, גוֹטְפְרִיד — Gottfried Kinkel — (1815—1882), משורר גרמני. ק' למד תאולוגיה. ב 1845 נתמנה פרופסור לתולדות האמנות באוניברסיטת בון. ב 1848 נבחר לבית־התחתון של הפרלמנט. במהפכת 1848/9 השתתף בהתמרדויות בבאדן, נפצע, נשבה ונידון למאסר־עולם. תלמידו־לשעבר, קרל שורץ, הצילו (1850). ק' נמלט לאנגליה ואח"כ לאה"ב. ב 1866 התיישב בציריך ושם נתמנה פרופסור לאמנות. — יצירותיו הספרותיות העיקריות הן: Gedichte („שי־רים"), 1843; השיר האפי Otto der Schutz („אוטו הקלע"), 1846 (1896[70]); ו„סיפור הכפר", Margret (1847). שירתו אינה ראי נאמן למעורבותו הפוליטית. כבחלק ניכר משירת „גרמניה הצעירה" (ע"ע גרמנית, עמ' 566) שולטים גם בה הצורה הסדורה המקובלת והנוש־אים האפגתיים. — האוטוביוגרפיה של ק' (Selbstbiographie, 1838—1848), יי"ל ב 1931.

J. Joesten, *G. K.*, 1904; A. R. de Jonge, *G. K. as a Political and Social Thinker*, 1926.

קִינְשָׁסָה (Kinshasa, עד 1966: לֵאוֹפּוֹלְדוִויל. Léopoldville), בירת זאיר (ע"ע קונגו, עמ' 360—369) והגדולה בעריה; כ 2 מיליון תוש' (1974, כולל פרווריה). ק' שוכנת ע"נ קונגו, לגדות ימת מלבו (Malebo Pool), כ 500 ק"מ מחופי האוקיאנוס האטלנטי. ק' רבה היא המרכז הכלכלי והמינהלי הראשי של זאיר, ולה מעמד של מחוז פדרלי. אוכלוסייתה החלה לגדול במהירות בשנות ה 40, ובין השנים 1960—1974 גדל מספר תושביה יותר מפי 4. באותה התקופה הפכה ק' למרכז הכלכלי הראשי של זאיר, וקמו בה מפעלי־תעשיה גדולים לעיבוד מזון, לטכסטיל ולעבודות עץ ונייר, וכן מפעלי תעשיה כימית. ק' משמשת נמל־נהר, אך היא מנותקת מהאוקיאנוס האטלנטי בשל האשדות הרבים על הנהר. היא מחוברת במס"ב לנמל מטדי (Matadi) ולה נמל־תעופה. האוניברסיטה הלאומית של זאיר נמצאת בתחום האיזור המטרופוליטני של ק'.

ק' התפתחה לאורך גדת הנהר, והיא מחולקת לשתי יחידות עיקריות: המודרנית (לשעבר האירופית) והמסרתית. החלק המודרני מתוכנן היטב ונחלק למספר רבעים בהתאם לתפקודם: 1) רובע־התעשיה — בקצה המערבי של העיר — שוכן בתחום הגרעין העתיק של ק', ובשוליו רוכע־המגורים קיטמבו (Kitambo); 2) רובע קָלינה (Kalina) משמש מרכז מינהל ומגורים לבעלי המעמד הגבוה; 3) הרובע המסחרי, ק', שהתפתח באתרו של הכפר ק', ועל־שמו נקראת העיר כיום; 4) רובע (א)נדולו (Ndolo), איזור הנמל ומוקד תעשיה. את החלק המסרתי מאפיין ריכוז של אוכלוסיה עניה; בתיו

בנויים בצפיפות ובצורה בלתי מתוכננת והוא משתרע מדרום לרובע ק׳.

ק׳ נוסדה ב1877 בידי סר ה. מ. סטנלי (ע״ע), שקרא לה לאופולד־וויל (ע״ש מלך בלגיה לאופולד II). ב1926 הפכה העיר לבירת קונגו, וב1960 — לבירת הרפּובליקה.

קיס, פלוּטרקוֹ אֶליאס — Plutarco Elías Calles — (1877—1945), נשיא מכסיקו בשנים 1924—1928. ק׳ היה מורה בבי״ס יסודי וב1910 הצטרף למחנה המהפכן מדֶרוֹ (ע״ע). לאחר שהלה נרצח (1911), סייע ק׳ לקָרַנסה (ע״ע), מנהיג הזרם החוקתי, במלחמתו נגד אוארסה (Huerta) ופאנצ׳וֹ ויה (Villa). ב1917 התמנה ק׳ מושל סונוֹרה ופעל במרץ לחלוקתן־מחדש של אחוזות בהתאם לרפורמה האגרארית שהתקבלה כחלק מחוקת 1917. ב1919 נתמנה שר־המסחר בממשלת קָרַנסה, אך השתתף בקשר להפלתו והיה מתומכי הגנרל אוֹבּרגוֹן. ב1924 נבחר ק׳ לנשיא כמועמד המפלגה המהפכנית. הוא החיש את ביצוע הרפורמה האגרארית. שאיפתו לבצע את סעיפי חוקת 1917, שהפרידו בין הדת למדינה וביטלו את מערכת החינוך הדתי, עוררה מחלוקת חריפה עם הכנסיה ומשבר פנימי חמור. ק׳ הלאים את הכנסיות ודיכא ביד־קשה מורדים קתולים. לאחר סיום נשיאותו היה שר־המלחמה; התפטרותו ב1929, בלחץ הצבא, התפרשה כראשית ההרגעה ביחסי המדינה והכנסיה. אותה שנה יסד את „המפלגה המהפכנית הלאומית", שנעשתה למפלגה החזקה במכסיקו. ב1933/5 היה שר הכלכלה והאוצר. הוא סייע לקרדנס להיבחר לנשיא, אך ב1936 הגלהו קרדנס לאה״ב. ק׳ חזר רק ב1941, אך לא השתתף עוד בצורה פעילה בחיים המדיניים. — וע״ע מכסיקו, עמ׳ 487/9.

קיסוסיים (Araliaceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים גדולה (כ70 סוגים ו700 מינים). הם נפוצים ברובם בארצות הטרופיות, ורק יחידים חודרים לאזורים הממוזגים, ובעיקר לאסיה המזרחית. הק״ הם עצים ושיחים (מעטים מהם בני־שיח ומטפסים) הממלאים תפקיד חשוב ביער הטרופי. העלים פשוטים או מורכבים. הפרחים נכונים, קטנים, חד־ או דו־מיניים, ערוכים בסוככים פשוטים, באשכולות או בסוככים דמויי־קרקפת. הגביע מנוון או בלתי ניכר. מופיע לפעמים עם 5 שיניים זעירות; עלי הכותרת קטנים ומספרם 5, אבקנים עפ״ר 5. השחלה תחתית. הפרי ענבה או בית־גלעין מדומה. הק׳ קרובים ביותר למשפחת הסוככיים (ע״ע). הסוגים החשובים ביותר: שֶפלרה (Schefflera) — כ150 מינים של שיחים גבוהים או עצים בעלי צורה רַחמית; נפוצים באזורים הטרופיים. הסוג Oreopenax — כ100 מינים של שיחים ועצים שעליהם מחולקים

קיסוס החורש (Hedera helix) מימין: ענף ולארכו שרשים קטנים המסייעים לטיפוס הצמח; משמאל: ענף נושא פירות. טרף העלים מחוסר אונות

או פשוטים. מצויים באמריקה הטרופית. הסוג פַטסיה (Fatsia) בן מין אחד בלבד: פ. יפנית; מרבים לגדלה בשל העלים הגדולים, השסועים כעין כף היד והמבריקים בצדם העליון, לעתים גם מגוונים. הסוג אַרליה (Aralia) — כ30 מינים בעיקר של שיחים קוצניים בעלי עלים מנוצים. מצויים באמריקה הצפון־מזרחית וגם באסיה המזרחית. הסוג קיסוס (Hedera) בעל מינים אחדים הגדלים מאירופה ועד ליפן; קיסוס החורש (H. helix), הגדל גם בר בחורש של הגליל העליון ובאדום; צמח רב־שנתי, מטפס בעזרת שרשים קטנים הפזורים לאורך הענפים הדקים. העלים שונים בצורתם: היוּבניליים (בשלב מוקדם של התפתחות הצמח) דמויי־לב, ואילו אלה שעל הענפים הפורחים דמויי־ביצה. הפרי בית גלעין שחור. בתרבות הנוי מרבים לגדלו; והוא עשיר בזנים. על הגינזנג — ע״ע.

קיסינגן, בַד (Bad Kissingen), עיירת־מרפא בגרמניה, על הנהר זאלה הפרנקי (יובל הנהר מין), כ100 ק״מ ממזרח לפרנקפורט; כ13,000 תוש׳ (1970). בזכות מעיינות־המים ומעיינות־מינרלים רבים התפתחה ק׳ כמקום־מרפא כבר במאה ה18, והיתה למקום־מפגש של האצולה, ובמאה ה19 — של מדינאים; מכאן ניהל ביסמארק את מדיניות־החוץ שלו. כיום נמצא המקום בניהולו של המשרד הגרמני לביטוח סוציאלי. מספר המבקרים בו מגיע לכדי 100,000 בשנה.

קיסינג׳ר, הֶנרִי אַלפְרֶד — Henry Alfred Kissinger — (נו׳ 1923, פירת [Fürth], גרמניה), חוקר מדיניות ומדינאי אמריקני, יהודי. ק׳ נולד למשפחה שומרת מצוות. ב1938 נמלטה המשפחה לאה״ב, מחמת רדיפות היהודים בגרמניה, וק׳ גדל בניו־יורק, בחוגי אגודת־ישראל של יוצאי גרמניה. במלה״ע II גויס לצבא, ובסיומה שירת בממשל הצבאי בגרמניה. בשובו לאה״ב למד בהַרוַרד. ב1957 החל להורות שם במחלקה לתורת הממשל, ב1962 מונה לפרופסור ובשנים 1961—1969 עמד בראש מוסדות־מחקר ומכונים לחקר בעיות מדיניות וממשל.

את גישתו לבעיות־חוץ ניסח בספרו A World Restored („עולם מושב על כנו"), 1957, שהיה עבודת־הדוקטור שלו ושעסק בארגון אירופה אחרי נפוליון. ק׳ העלה על־נס את מטרניך וקסלרי (ע׳ ערכיהם) כמדינאים של „ראלפוליטיק" שלא הניחו לזיקות שברגש להפריע לצרכי המדיניות, וניהלו אותה בעָרמה, בסבלנות ובחשאי, בלי התערבות פרלמנטים שאין להם המזג הדרוש לדיפלומטיה; ההסדר שלהם יצר מסגרת של מאזן־כוחות, שבה היה לכל המעצמות אינטרס מוקנה ביציבות. בספרו Nuclear Weapons and Foreign Policy (עבר׳: „נשק גרעיני ומדיניות־חוץ" (1974), 1957, ביקר ק׳ את תפיסת ג׳. פ. דלס (ע״ע) בדבר „הגבה מאסיווית" (ע״ע אה״ב, עמ׳ 575 [כרך מילואים]) והמליץ על „תגובה מודרגת", בנשק גרעיני טקטי. בוויכוח שהתעורר סביב תפיסת „המלחמה הגרעינית המוגבלת" שלו טען ק׳, שהאיום במלחמה זו — הנמנעת מהכחדה גמורה — אמין יותר מהאיום במלחמה שיגרתית, ולפיכך יעיל יותר.

ק׳ היה יועץ למושל ניו־יורק, נ. רוקפלר, ולממשלי הנשיאים קֶנדי וג׳ונסון. בשנים 1969—1973 היה עוזרו של הנשיא ניכסון לענייני בטחון לאומי. בתפקידו זה ארגן־מחדש את המועצה לבטחון לאומי, מינה יועצים מחוננים מהעולם האקדמי והאפיל על שה״ח, ו. רוג׳רז, כאיש המשפיע־ביותר בתחום מדיניות־החוץ.

ק׳ נחשב לארדיכל ה„דטאנט" (הרפיית המתח) בין אה״ב לבריה״מ, שמטרתו הבנה כוללת בין שתי המעצמות, בהתאם לשיטתו, הגורסת שאין חשיבות רבה לאידאולוגיה, ושאפשר ליצור אצל בריה״מ אינטרס מוקנה ביציבות ובשיתוף־פעולה. הוא השׂיג את ההסכם הראשון להגבלת נשק אסטרטגי (SALT) ואת ההסכם למכירת

הנרי קיסינג'ר בשדה התעופה בן־גוריון.
משמאלו: סגנו, ג'וסף סיסקי
(לשכת העתונות הממשלתית)

חיסים לבריה"מ, שסבלה ממחסור מהמת חקלאותה הכושלת (ע"ע קומוניזם, עמ' 341). במגעים חשאיים חולל ק' את המפנה ההיסטורי ביחסי ארצו עם סין העממית והכין את הקרקע לביקור הנשיא ניכסון בסין ב 1972. על חלקו המכריע בהשגת הסכמי־פריס להפסקת־אש בוויטנאם (27.1.73) הוענק לו פרס־נובל לשלום.

ב 22.9.73 מונה ק' גם לשה"ח — היהודי הראשון בתפקיד זה באה"ב. כעבור שבועיים פרצה מלחמת יום־הכיפורים — המשבר הבי"ל הראשון שק' טיפל בו כשה"ח (בתפקידו הקודם טיפל אישית בתגובת אה"ב על המשבר בירדן [ספטמבר 1970], כשהוחלט על תיאום מלא עם ישראל נגד פלישת הסורים לירדן). חלקו במלחמת יום־הכיפורים שנוי במחלוקת. יריבו, שר־ההגנה ג'ימז שלסינג'ר (Schlesinger), האשימו בהשהיית רכבת־האוויר לאספקה צבאית לישראל, ואילו ק' עצמו טוען שהפציר בנשיא להחישה. בתיאום עם בריה"מ ניהל ק' את המו"מ לקבלת החלטות מועצת־הבטחון (338 ו 339) להפסקת־אש, וערב לקפאון צבאי שיציל את הארמיה המצרית השלישית המכותרת. בליל 24/5 באוקטובר הסמיכו הנשיא לטפל באיום בריה"מ להתערב במלחמה במזה"ת אם לא תיענה אה"ב להצעתה להקים כות־שיטור משותף באיזור; ק' ציווה על כוננות גרעינית והניא את בריה"מ מלהגשים את איומה. ב 21.12 התכנסה ביזמתו ועידת־ז'נווה להשכנת שלום, בחסות האו"ם ובראשות שרי החוץ של אה"ב ובריה"מ. ואולם במהרה עבר ק' לשיטת הסדרים חלקיים, בתיווכו, בין ישראל למצרים וסוריה, כדי להרחיק את בריה"מ ממסגרת המו"מ ולצמצם את השפעתה במזה"ת.

„דיפלומסיית הדילוגים" של ק' — מסעות מהירים ותכופים במדינות המזה"ת, ולעתים שהיה של שעות מספר בלבד בכל בידה, שבהן גילה סבלנות, כושר שכנוע ושימוש מתוחכם בכלי־התקשורת ע"י העתונאים שנלוו אליו ושאותם תדרך — הביאה לידי 3 הסכמים עם מצרים (הסכם הפסקת־אש, 11.11.73; הפרדת כוחות, 24.1.74; „הסכם ביניים", 1.9.75) ולהסכם הפרדת־כוחות עם סוריה (31.5.74).

בתחילת דרכו כשה"ח נהנה ק' מתמיכה ציבורית רבה, במידה שמעטים בתפקיד זה נהנו ממנה. „פרשת ווטרגייט" (ע"ע עתונות, עמ' 267) לא פגעה בו, והוא המשיך בתפקידו גם אחרי התפטרות ניכסון ועליית פורד לנשיאות. במרוצת הזמן גברה הביקורת עליו, עקב ההרגשה שהסכם סאל"ט ביטל את יתרון אה"ב בטילים, ושה„דטאנט" הוא חד־סטרי — כפי שהשתקף בהשתלטות הקומוניססים באנגולה (אע"פ שק' צידד בתמיכה במתנגדיהם, אלא שהקונגרס הכשילו). בסוף 1975 נלקח מק' תפקיד היועץ לבטחון לאומי, והוא הושאר בתפקיד שה"ח בלבד. במערכת הבחירות ב 1976 היה מטרה לביקורת חריפה. מעשהו האחרון היה נסיון להסדיר את העברת השלטון לשחורים ברודזיה. בתום נשיאות פורד, פרש.

הדעות חלוקות כשאלת עמדתו של ק' לישראל ולציונות, וכן בשאלה אם עמדתו נקיה — לחיוב או לשלילה — מהתייחסות אישית־רגשית. כשקמה מדינת ישראל סבר ק', שהיה אז סטודנט, כי הקמתה של מדינה יהודית נפרדת היא „שואה היסטורית בכוח", וכי מוטב לציונות „אם תוקם מדינה פדרלית עם ירדן". אחרי ביקוריו בישראל — פעמיים לפני שמונה ליועץ לבטחון לאומי — שינה את דעתו. ק' טיפח קשרים אישיים — לעתים דו־משמעיים — עם כמה ממעצבי המדיניות בישראל, כגון גולדה מאיר, יצחק רבין ויגאל אלון, אך גם עם מנהיגים ערבים, במיוחד עם א. סאדאת. — אחרי גירושיו מאשתו הראשונה, שהיתה, כמוהו, פליטה יהודיה מגרמניה, נשא את ננסי מגינס, ממוצא פרוטסטנטי.

מ. וב. קלב, ק', תשל"ה; מ. גולן, השיחות הסודיות של ה. ק', תשל"ו;
E. R. F. Sheehan, *The Arabs, Israelis and K.*, 1976.

א. אי.

קיסלינג, משה — Moïse Kisling — (1891, קרקוב — 1953, סאנארי־סיר־מר [Sanary-sur-Mer]), צייר יהודי פולני, שחי בצרפת. ק', בנו של חייט, למד באקדמיה שבעיר מולדתו. ב 1910 בא לפריס וצייר בתחילה, בצבעים מאופקים ובהשפעת סזן (ע"ע), מנופי ברטאניה והפירנאים. ב 1915 נפצע. שנים מספר עבד בסדנה אחת עם ידידו הקרוב, מודיליני (ע"ע). בשנים 1940—1946 מצא מקלט באה"ב. — מרבית יצירותיו של ק' הן ציורי דמות האדם. הקדרות המציינת אותן אפיינית הן לאישיותו של ק' והן לכל האמנים היהודים שפעלו בפריס בין שתי מלה"ע. דמויותיו, המעוצבות עיצוב פלאסטי והמותחמות בקווי־מתאר חלקים ומתעגלים, הן בעלות הבעה נוסטאלגית ויגעה לעתים. ק' צייר גם נופים, טבע דומם ועירומים שופעי־חושניות; בכולם בולטות הרגישות והגישה האנושית. בשהותו באה"ב הרבה לצייר דיוקנים, ביניהם דיוקנו של ארתור רובינשטין (ע"ע). — ק' נמנה עם הציירים האפייניים־ביותר של אסכולת פריס (ע"ע).

ר' תמ' צבעונית בכרך זה.

G. Charensol, *M. K.*, 1948.

קיסמנט, סר רוג'ר דיויד — Sir Roger David Casement — (1864—1916), מנהיג אירי. בצעירותו חי באפריקה, ובשנים 1892—1912 עבד בשירות הקונסולרי הבריטי. התבלט בתפישותיו ההומניטריות, והיה ער לשאיפות־החירות של בני־מולדתו. ק' שירת במושבות פורטוגל באפריקה, ב„מדינת קונגו החפשית" (שבשליטת בלגיה), ואח"כ בברזיל. זכה לפרסום בין־לאומי בעקבות שתי חקירות שערך — האחת בקונגו (1901/3), והשניה בפרו (1910/1) — ושגילו לעולם באיזו אכזריות מנצלים מתיישבים וסוחרים לבנים את הילידים, הן באפריקה והן באמריקה הדרומית. מחקרו השני זיכה אותו בתואר־האצולה „סר".

ב 1912 חזר לאירלנד ונרתם לפעולות למען שחרור ארצו. בפרוץ מלה"ע I התנגד בזעם לגיוס אירים למלחמה בגרמניה. ב 1914 נסע לברלין (דרך אה"ב), פרסם מינשרים נגד בריטניה, וניסה, לשווא, לגייס לגיון מתנדבים נגדה מבין שבויי־המלחמה בגרמניה. באביב 1916 הונחת ע"י צוללת גרמנית בחוף אירלנד, אך נתפס מיד, נשפט והוצא־להורג בלונדון כבוגד. מאז נחשב ל„קדוש" של תנועת־השחרור האירית. בבריטניה נעשו נסיונות להכתים את אישיותו ע"י פרסום יומנים (המזכירים סטיות מיניות) שכתב כביכול.

D. R. Gwynn, *The Life and Death of R. C.*, 1930; A. Noyes, *The Accusing Ghost; or Justice for C.*, 1957; H. Montgomery Hyde (ed.), *The Trial of Sir R. C.*, 1960²; B. L. Reid, *The Lives of R. C.*, 1976.

קיסר (קֵיסר), גיוס יוליוס — Gaius Iulius Caesar — (13.7.100 — 15.3.44 לפסה"נ), מצביא ומדינאי רומי, דמות מרכזית במעבר לשלטון־יחיד ברומא ומגדולי האישים בעת העתיקה. ק' נולד למשפחת־אצולה פטריקית מבית־האב של היוליים, שהתייחשו לאסקניוס, הוא יולוס, מייסד אלבה־לונגה (ע"ע), שהיה בנו של אנאס (ע"ע) — ולפיכך מצאצאי האלים. רק אחרי חורבן אלבה־לונגה במאה ה 7 עברו היוליים לרומא. כבר בראשית הרפובליקה זכו למשרות־ציבור, אך מעולם לא היו בעלי השפעה מכרעת כמו הפאביים או הקורנליים. אביו של ק' היה פרטור בערך ב 91, וב 85 מת. אמו של ק', אורליה, היתה ממשפחת־אצולה פלבאית.

גיוס יוליוס קיסר, הדריוס רומאי, כסף. 74 לפסה"נ

דרכו הפוליטית של ק' הושפעה מנישואי דודתו, יוליה, למריוס (ע"ע), וב 84 נשא הוא־עצמו לאשה את קורנליה, בת קינה (ע"ע). משהשתלט על המדינה סולה (ע"ע), אויבם של מריוס־וקינה, דרש מק' להתגרש מקורנליה. ק' סירב וסולה רדפו, ורק אחרי התערבות שתדלנים הניח לו, אך העיר: „כל שאינו רואה כי בנער זה (ק') גנוז יותר ממריוס אחד — אינו אלא טיפש". ואולם, למרות קשרי משפחתו אין פעולותיו של ק' מלמדות כי הצטרף בגלוי ליריבי משטרו של סולה. ב 81 שירת בהצטיינות בצבא. בשנים 77—76 תבע לדין את גנאוס קורנליוס דולבלה ואת גיוס אנטוניוס (דודו של הטריומויר־שלעתיד) באשמת סחיטת־כספים מהמקדונים ומהיוונים. ברם, אין לראות בפעולה זו, נגד שני אנשים שהיו לפני־כן מתומכי סולה, צעד המזהה את עמדתו הפוליטית של ק', אלא אמצעי פרסום שהיה מקובל ברומא בקרב צעירים שהחלו בפעילות מדינית. ב 75 פרש ק' לרודוס ללמוד רטוריקה. שודדי־ים שבוהו ושחררוהו אחרי קבלת כופר, ואז תקפם ק' ותפס את אוצרותיהם. ב 73 צורף ק' לקולגיום של הפונטיפיקים (חבר־הכוהנים) — דבר המעיד שלא נחשב לאויב המשטר.

בשנים 71—70 החל ק' בפעילותו כאחד מאישי „הפופולרים", ותקף את המשטר הקיים, מיסודו של סולה, במטרה לקדם את הקריירה הפוליטית שלו. הוא תמך בהצעות להחזיר לטריבונים את סמכויותיהם ולהתיר את שובם של תומכי אבי הטריומויר־שלעתיד לפידוס (ע"ע), הקונסול ב 78 שמרד נגד חוקת סולה. ב 71 היה טריבון צבאי, ב 69 קוסטור — ובכך נעשה לסנאטור — ואח"כ שירת בספרד. בשובו המשיך בפעילותו כאחד „הפופולרים", אע"פ שבינתיים נשא־לאשה את פומפיה, בת־בתו של סולה וקרובה־רחוקה של פומפיוס (ב 69 התאלמן מאשתו קורנליה). ב 67/6 תמך בהענקת סמכויות־פיקוד מיוחדות לפומפיוס, נגד דעתם של מגיני משטר סולה, וב 65 הציב־מחדש את מצבות־הנצחון של מריוס. אותה שנה היה ק' אחד מהאדילים (ע"ע), וקנה את אהדת העם במשחקים שערך ושעליהם פיזר כסף רב. נראה שאותה עת זכה בתמיכה כספית מקרסוס (ע"ע). ב 64 נהיה ק' לאב"ד למקרי רצח (quaestio de sicariis), ופתח בחקירה על אנשים שהרגו את המותרמים בפרוסקריפציות של סולה. אח"כ תבע־לדין את האיש שרצח ב 99 את סטורנינוס (ע"ע) ע"ם החלטת־חירום של הסנאט ש„הפופולרים" ערערו על חוקיותה, וכן עמד מאחורי ההצעה להחזיר את הזכויות המדיניות לבני קרבנותיו של סולה. בכל הפעולות הללו נכשל. ב 63 זכה ק' בהשג חשוב, כשנבחר — אחרי תלוקת שוחד ביד רחבה — לכוהן־גדול (Pontifex Maximus), מול מתחרים מראשי האצולה. בדיון על גורל תומכי קטילינה (ע"ע) התנגד ק' לעונש מיתה, אך נראה שהחשדות נגדו (וכן נגד קרסוס), כאילו תמך בקטילינה, לא היו מוצדקים. ב 62 היה פרטור (ע"ע). הוא גירש את אשתו פומפיה בשל קשריה עם קלודיוס (ע"ע קלודיים [2]), אך סירב להעיד במשפט נגד קלודיוס. משנשאל מדוע גירש את אשתו אלמלא חשד בה בקשרים עם הנאשם, השיב ק': „אשת ק' חייבת להיות מעל לכל חשד". נושיו מנעו את יציאתו לספרד הרחוקה (Hispania Ulterior), שיועדה לו לפרובינקיה, ורק אחרי שערב קרסוס לתשלום חובותיו יצא לשם. הוא רכש נסיון כמצביא, הרחיב את תחום שלטונם של הרומאים עד לאוקיאנוס וזכה בעושר רב מהשלל.

ב 60 שב ק' מספרד וביקש לערוך מצעד־נצחון ולהיבחר לקונסול. אולם אויביו הרבים, ובהם קטו „הצעיר" (ע"ע), סיכלו מתן רשות שתתיר לו להציג את מועמדותו מחוץ לרומא, שאליה אסור היה להיכנס עד לעריכת המצעד. ק' ויתר אפוא על המצעד והציג את מועמדותו. הוא כרת ברית עם פומפיוס ועם קרסוס („הטריומוירט הראשון") להשגת המטרות האישיות של חבריה, ולהיזוק הברית השיא לפומפיוס את בתו היחידה, יוליה. ק' נבחר לקונסול ל 59, יחד עם ביבולוס, חתנו של קטו. הוא חוקק מספר חוקים חרף התנגדותו של ביבולוס, פעמים תוך שימוש בכוח בעזרת ותיקי־המלחמות של פומפיוס. ק' מילא את רצון פומפיוס בחוקים שאישרו את ההסדרים שעשה במזרח, וחילק אדמות־ציבור בקמפניה לוותיקי־המלחמות שלו. את רצון קרסוס מילא בהפחיתו ב ⅓ את דמי־החכירה של גביית־המסים בפרובינקיה אסיה. הוא גם הנהיג פרסום של דיוני הסנאט בלוחות (Acta diurna ; ע"ע עתונות, עמ' 265), ועייל חוק מקיף למניעת קבלת כספים שלא־כדין מצד פקידי־מדינה. שאיפתו האישית נמלאה באמצעות טריבון עושה־דברו, שעייל באסיפת־עם חוק למינוי ק' לנציב הפרובינקיות גליה קיסאלפינה ואיליריה ל 5 שנים. ביזמת פומפיוס הוסיף לו הסנאט את גליה שמעבר־לאלפים — בעוד שתחילה ביקש הסנאט למנותו לנציב „היערות והדרכים" ולמנוע ממנו אפשרות להתבלט כמצביא.

בתחילת 58 יצא ק' לגליה, אחרי שהצליח להיפטר מתביעה משפטית על פעולותיו כקונסול. הוא נאחז בתלונות הדדיות של שבטים גלים ובפלישת הגרמנים, בהנהגת אריוביסטוס, כדי לפתוח בפעולות צבאיות; ב 8 השנים שאח"כ כבש את כל גליה, ובכלל זה ארצות־השפלה, עד לרינוס. הכיבוש היה פרי נכונותו לנצל הזדמנויות יותר משהיה פרי תכנון: ב 58 היכה את הפולשים ההלוטים (ע"ע) והגרמנים וזכה באחיזה בצפון־מזרח גליה; ב 57 הכניע את שבטי הבלגים (ע"ע), ואח"כ — את כל השבטים שישבו לחוף תעלת־לאמאנש, וב 56 כבש את דרום־מזרח גליה. כדי להבטיח את הכיבוש חצה ב 55 את הרינוס, וכן פלש פעמיים (ב 55 וב 54) לבריטניה, להפגנת־כוח וללקיחת־שלל, ולא לשם כיבוש. בשנים שאח"כ עסק בדיכוי מרידות. החמורה שבהן פרצה ב 52, בהנהגת ורקינגטוריכס (ע"ע) ובהשתתפות רוב שבטי גליה המרכזית. ק' צר על ורקינגטוריכס באלסיה, הכניעו ברעב ודיכא את המרידה. ב 51 דיכא את המרידות האחרונות בגליה, והגלים החלו משלימים עם שלטון רומא.

בגליה באו לידי ביטוי כשרונותיו המזהירים של ק' כמצביא וכמדינאי; כיבוש זה עתיד היה להיות בעל משמעות מפליגה לגבי תולדות אירופה ותרבותה, ויש הרואים בו את ההשג בר־קיימא הגדול־ביותר של ק'. ואולם, מבחינת ק' היה הכיבוש חשוב כאמצעי לקידום מעמדו ברומא ולפרסום שמו ככובש השקול לפרסומו של פומפיוס; ולמטרה זו אף כתב את ספריו על מלחמותיו בגליה (ר' להלן). באמצעות מכתבים וסוכנים קיים ק' קשר רצוף עם רומא והיה מעורב במדיניות הפנימית בה. כמעט כל שנה בא לצפון־איטליה ונפגש עם אנשיו. בנצלו את השלל העצום ממלחמותיו נתן הלוואות בלי־ריבית ומענקים לסנאטורים ולפקידי־מדינה, למלכים ולפרובינקיאלים, וכן פיאר בנייני־ציבור באיטליה ובפרובינקיות; בכך הבטיח את השפעתו בסנאט ואת אהדת העם אליו. לאחר התרופפות הקשרים ביניהם נועדו חברי הטריומוירט בלוקה (אפריל 56). פומפיוס וקרסוס נבחרו לקונסולים ב 55, וראגו להאריך ב 5 שנים את נציבותו של ק'. ואולם ב 54 מתה יוליה, בת ק' ואשת פומפיוס, וב 53 נהרג קרסוס במלחמתו בפרתים. פומפיוס החל חושש מעליית כוחו של בעל־בריתו, ויריבי ק' ניסו למשכו לצדם. מ 51 נעשו נסיונות לבטל את נציבותו של ק', ואלה סוכלו רק הודות לאנשים ש„קנה" (בעיקר טריבונים וסנאטורים). יריבי ק' דרשו שיפרוש ממשרתו במועד שייקבע, ואילו הוא דרש להמשיך בנציבותו ולאפשר לו להגיש את מועמדותו לקונסול ל 48, כדי ליצור רציפות במשרותיו שתמנע מיריביו לתבעו לדין. פומפיוס הצטרף בגלוי ליריבי ק', וב 7.1.49 אישר הסנאט החלטה על מצב־חירום. הטריבון

ג. י. קיסר. שיש. טוסקולום, ע"י רומא. 46 לפסה"נ. קסטלו די אליה, פיימונטה.

אנטוניוס (ע"ע) נמלט מרומא. יחד עם תומכים אחרים של ק׳, וב 10.1 הגיעו אליו לארימינום (רימיני). למחרת חצה ק׳, בראש לגיון אחד, את הנהר רוביקון (שנחשב לגבול איטליה), באמרו: „הפור נפל" (Alea iacta est); בכך נפתחה מלחמת־האזרחים.

מתנגדי ק׳ האמינו לדברי טיטוס לביאֵנוס, עוזרו הראשי של ק׳ שהצטרף לפומפיוס, כי חיילי ק׳ יערקו, אולם אלה הלכו בנאמנות אחרי מנהיגם. ק׳ פעל במהירות, לפני שהספיקו יריביו לגייס את כוחותיהם באיטליה, לכד בקורפיניום חלק מצבא אויביו וחש לנמל ברונדיסיום כדי למנוע את בריחת פומפיוס. הלה הקדימו ועבר למזרח לגייס צבא. וק׳ יצא תחילה לספרד — שהיתה בידי אנשי פומפיוס — כדי להבטיח את ערפו במערב. בעקבות נצחונו המזהיר באילֶרדה (לֵרידה) השתלט על ספרד, ובדרכו חזרה לאיטליה השלים את כיבוש מסיליה (מרסי), שתמכה בפומפיוס. בינתיים כבשו עוזריו את סיציליה, אך נכשלו בנסיונם לכבוש את אפריקה. בסוף 49 העביר ק׳ את צבאו לאֶפירוס, נכשל בנסיונו לצור על פומפיוס בדירכיום (ע"ע דורס, דורצו), עבר לתסליה וב 9.8.48 הביס את פומפיוס בקרב המכריע בפרסלוס. פומפיוס ברח מצרימה, ובבוא ק׳ שמה גילה שיריבו נרצח. בהיותו באלכסנדריה בחורף 48/7 הסתבך במלחמה, בשל נסיונו להסדיר את ירושת השלטון במצרים ועקב דרישתו לתשלום חוב של תלמי XII אוּלֵטס מ 59. לבסוף גבר ק׳, והושיב את קלאופטרה (ע"ע), שהיתה לאהובתו, על כסא המלוכה. ב 47 יצא לאסיה־הקטנה וניצח את פַרנַקֵס II, מלך בוספורוס (בנו של מתרדת VI [ע"ע], מלך פונטוס), שביקש להשתלט על כל ממלכת אביו; מערכה מהירה זו תיאר ק׳ במלים: „באתי, ראיתי, ניצחתי" (Veni, vidi, vici). הוא חזר לרומא, וב 46 יצא לצפון־אפריקה, שבה התבססו תומכי פומפיוס ובראשם מטלוס (ע"ע, [4]) סקיפיו וקַטו. ק׳ הביסם ליד תפסוס (4.6.46), הפך את נומידיה (ע"ע) לפרובינקיה, חזר לרומא, חגג בה 4 מצעדי־נצחון — על גליה, מצרים, פונטוס ונומידיה — ויצא לספרד, לשם נסוגו בני פומפיוס ועוזרו הוותיק לביאֵנוס. ב 45 הביסם ק׳ במונדה -- בקרב הקשה־ביותר שהיה לו; לביאנוס נהרג ובכור פומפיוס נשבה ואח"כ נהרג.

בעתות־השהיה הקצרות שלו ברומא, ובעיקר בשנתיים האחרונות לחייו, הנהיג ק׳ תיקונים נרחבים במדינה ובחברה. כבר ב 49 העניק אזרחות רומית לתושבי גליה קיסאלפינה — שלב חשוב ברומניזציה של המערב. ברומא היו 320,000 נפש שקיבלו תבואה חינם; ק׳ הקטין את מספרם ל 150,000 — ע"י בדיקת המקבלים, ע"י מציאת תעסוקה למובטלים (כך, למשל, חויבו בעלי־המקנה להעסיק בני־חורין כרועי עדריהם בשיעור של ⅓ מכלל הרועים) וע"י קולוניזציה. מושבות־המסחר שהקים בקַרתגו (קרת חדשת) ובקורינתוס נועדו לקלוט את עודף האוכלוסיה הפרועה ברומא, ואולם רוב המושבות, באיטליה ובפרובינקיות, נועדו למתן אדמות לחיילים משוחררים. המושבות שמחוץ לאיטליה היו מוקדי רומַניזציה. והקמתן ציינה את ראשית היעלמותה של ההפרדה בין איטליה לפרובינקיות. ק׳ גם הכניס אנשים חדשים לסנאט -- מאיטליה ומהפרובינקיות. בניגוד לחששות לא חולל ק׳ מהפכה בסדרי הכלכלה, אך הקל את תשלום החובות. חוק על הגבלת מותרות לא השיג את מטרתו, והדוגמה האישית של ק׳ הבזבזן לא סייעה לו. כדי להגדיל את הבטחון ביטל ק׳ את האיגודים שסייעו לאנרכיה ברומא (ע"ע קלודיים [2]), החמיר את העֳנשים על מעשי־אלימות והעמיד חיילים לרשות בעלי־המשרות.

ב 46 תיקן את לוח־השנה; הלוח (ע"ע, עמ׳ 340, 349/50) המתוקן הקרוי על־שמו (יוליאני) נהג באירופה עד המאות ה 16—ה 18 (ברוסיה — עד המהפכה הקומוניסטית). היו לק׳ תכניות גדולות לבניה, לייבוש ביצות, לניקוי הסיבר ולהעמקת הנמל באוסטיה, וכן לסלילת דרכים, ובעיקר — לכיבוש פרתיה. הוא עמד לצאת למלחמה במזרח, אך יומיים לפני צאתו נרצח.

הקשר על ק׳ נבע מהקרע בינו ובין אנשי האצולה, ובהם תומכיו־לשעבר, שלא יכלו להשלים עם מעמדו במדינה. בכבשו את איטליה ב 49 מונה ק׳ לדיקטטור לשם עריכת בחירות, ב 48 מונה שוב לדיקטטור, ב 46 מונה לדיקטטור ל 10 שנים, וב 44 — לכל חייו. ב 48, 46, 45 ו 44 היה גם קונסול, ב 46 קיבל סמכויות של קֶנסור לפיקוח על המידות — דבר שעורר תרעומת רבה — וב 44 הוענקה לו קדושת־החסינות (Sacrosanctitas) של הטריבונים. ק׳ היה לכוהן־גדול לכל ימיו, מונה כוהן לפולחנו, פסליו הוצבו במקדשים ודיוקנו הוחק במטבעות. כיבודים אלה לא הגיעו לכלל האלהה מלאה, ובשקידמהו החמון בקריאות „המלך!", השיב: „אינני מלך אלא ק׳" (Non rex sum sed Caesar), ודחה את נסיונו של הקונסול אנטוניוס להכתירו. ואולם מעמדו נישא מעל שאר בני־אנוש, ובכללם בני האצולה. ק׳ הראה ברור שאין בדעתו לפרוש מהשלטון כדרך שעשה סולה. הוא מינה אנשים למשרות כרצונו, וגילה חוסר־סבלנות וגסות כלפי סנאטורים ופרשים. מידת־הרחמים (clementia) שנהג בה כלפי יריביו רק הדגישה את עצמתו ופגעה בכבוד האנשים שסלח להם. אנשי האצולה, שכבודם היה יקר להם, לא יכלו להשלים עם שלטונו. כמה עשרות קושרים, ובראשם מ. ברוטוס וג. קסיוס (ע׳ ערכיהם), חברו יחד ורצחו את ק׳ בבניין הסנאט.

לק׳ לא היו צאצאים, פרט לבתו, יוליה, שמתה על־פניו, והוא אימץ לו לבן את אוקטוויאנוס, נכד אחותו (ע"ע אוגוסטוס). ק׳ היה נשוי 4 פעמים; את נשיו בחר בעיקר מתוך שיקולי כדאיות, כמקובל אז. הרבה נכתב על נטיותיו המיניות — הוא תואר כ„בעל כל הנשים ואשת כל הגברים", וכשנכנסו חייליו לרומא קראו לאזרחים: „הסתירו את נשיכם; הנואף המקריח הגיע" — אך אין הוכחה שחרג בהרבה מהמקובל בימיו בתחום זה.

אוגוסטוס יזם את האלהתו של ק׳ ואת פולחן „יוליוס האלוהי" (Divus Julius), ועל שמו נקרא החודש השביעי. השם ק׳ צ׳רף לשמם של כל האימפרטורים ששלטו במדינה הרומית, עד שהפך לתואר השלטון הנשגב־ביותר — מעל למלך — ונתגלגל גם לשליטי מדינות שלא היו בשלטון רומא. כבר הקדמונים ראו בק׳ את האישיות הגדולה־ביותר בתולדות רומא והשווהו לאלכסנדר הגדול. מימי אדוארד מיאר (ע"ע) פשטה הדעה, שאת היסודות למשטר החדש ברומא, הפרינקיפט, הניח דווקא פומפיוס, ולא ק׳, כפי שסבר מומזן (ע"ע); ובוודאי שאין לראות בק׳ את מהרס הרפובליקה, שהיתה נתונה במשבר עמוק וממושך, ושעשרות שנים לפני נצחונו של ק׳ היתה, למעשה, תלויה בחסד הצבא. ואולם, למרות הימנעותו מנקמות ומפרוסקריפציות, כסולה לפניו וכאנטוניוס ואוקטוויאנוס אחריו, חשף ק׳ יותר מכולם את אָזלת־ידו של הסנאט ואת חדלונה של האריסטוקרטיה; זו גמלה לו בהשמצתו ובהשחרת דמותו.

אויבי ק׳ ותומכיו כאחד תיארוהו בהגזמות ובאי־דיוקים — כל אחד ע"פ נטייתו -- ותכופות השפיעה הזדהות עם עמדות מדיניות גם על שיפוטם של היסטוריונים מודרניים. הכל מודים בגדולת אישיותו וברב־צדדיותו. הוא הצטיין במרץ שאינו נדלה, בחוש לעשיית המעשה הנכון בזמן הנכון, בהכרת גבולות האפשר — ובכלל זה גבולות כוחו־הוא - בבהירות המחשבה, בכושר החלטה ובמהירות ההכנה והביצוע. באמנות המלחמה לא חידש ק׳ חידושים, וגאוניותו התבטאה ביכלתו לנצלה עד תום, לקרוא נכון את תנאי השטח, להבחין בשעת־הכושר כדי להלום באויב, ולמַצות עד־תום את כוחם העדיף של חייליו — ולפיכך לא היסס, ופעמים אף העדיף,

לתקוף כוח גדול משלו. מסירותו לחייליו ונשיאתו בתלאות המלחמה הקנו לו את נאמנות צבאו ואת דבקותו. כמעט בלי־סייג. ק׳ היטיב להנהיג אנשים ולמשכם אחריו ולרכוש תומכים ודעת־קהל — בכסף, ברקימת קשרים, באיומים, בקסם אישי ובשכנוע. כנואם נחשב ק׳ שני לקיקרו לבדו; את חיילי הלגיון העשירי המתמרדים השקיט במלה אחת — בפנותו אליהם כ Quirites (כינוי לרומאים אזרחים, ההפך מלוחמים). נאומיו לא נשתמרו.

נשתמרו ספריו: Commentarii de bello gallico („מלחמת הגלים"), VII-I (ספר שמיני כתב עוזרו הירטיוס [ע"ע]); Commentarii de bello civile („מלחמת־האזרחים"), III-I. סגנונו של ק׳ פשוט ובהיר ותיאוריו עפ"ר אובייקטיוויים, אף שיש בספריו מגמת תעמולה וצידוק עצמו.

יחסו של ק׳ ליהודה וליהודים היה אוהד. בפרוץ מלחמת־האזרחים שחרר את אריסטובולוס, נתן לו שני לגיונות ושלחו לסוריה למשוך את תושבי יהודה וסביבותיה; אך תומכי פומפיוס הרעילו את אריסטובולוס. אחרי נצחון ק׳ בפרסלוס עבר לצדו אנטיפטר (ע"ע)— שעד־אז תמך בפומפיוס — וסייע לחלצו מהמיצר במצרים. ק׳ הכיר בהורקנוס ככוהן־גדול, ומינה את אנטיפטר למושל יהודה, התיר לבנות את חומת ירושלים ההרוסה והחזיר את יפו ליהודה. באלכסנדריה הבטיח את זכויות־האזרח של יהודי העיר, וברומא לא אסר את אגודות היהודים בעת שאסר את קיום שאר האיגודים והאגודות (ר׳ לעיל, עמ׳ 655).

ת. מומסן, דברי ימי רומא, ב׳, 719—724, תשט"ו; צ. יעבץ, ק׳ וקיסריזם, תשל"א; E. Meyer, *C.'s Monarchie u. das Principat d. Pompejus*, 1922[3]; J. Carcopino, *C.*, (in: G. Glotz [ed.], Histoire generale, III, 2), 1936; M. Gelzer, *C., der Politiker u. Staatsmann*, 1960[6]; (Eng. trans. *C., Politician and Statesman*, 1968); J. P. V. D. Balsdon, *J. C.*, 1967.

יש. ש.

קֵיסֶר, הֶנְדְּרִיק דֶּה — Hendrick de Keyser — (1565—1621),

ארדיכל ופסל הולנדי. ק׳ פעל תחילה באוטרכט ולמן 1595 — באמסטרדם. כארדיכל היה הנציג העיקרי של „סגנון הפלוריס" מתקופת הרנסנס (ע"ע) המאוחר. בבנייניו הרבים הטביע את חותמו על מראה העיר אמסטרדם. הכנסיה הדרומית (Zuiderkerk), שבנה בשנים 1603—1614, היא מבנה־הכנסיה הפרוטסטנטי הראשון בהולנד. הכנסיה המערבית (Westerkerk) תוכננה על־ידו ובבנייתה החל ב 1620. מבין בנייניו החילוניים באמסטרדם: בניין הבורסה (1608—1611), ע"פ דוגמת בניין הבורסה בלונדון, ו„מגדל המטבעות" (Munttoren, 1619). בדלפט בנה את חזית בית העיריה (1619). — ביצירתו הפיסולית הושפע ק׳ מאסכולת מיכלאנג׳לו. עם החשובות שבעבודותיו הפיסוליות נמנות מצבת־הקבר העשויה שיש לוילם I, נסיך אורניה (1614—1621; הכנסיה החדשה, דלפט) ואנדרסת הברונזה של ארסמוס (1621; רוטרדם).

E. Neurdenburg. *H. de K.: beeldhouwer en bouwmeester van Amsterdam*, 1930.

קַיסֶרִי (Kayseri), עיר ובירת־מחוז בתורכיה; 183,130 תוש׳ (1973).

שוכנת בגובה של 1,040 מ׳ במזרחה של רמת אנטוליה, לרגלי הר־הגעש הכבוי ארג׳יאש (3,916 מ׳) המתנשא מדרומה, על הדרך ההיסטורית בין מזרח־תורכיה למרכזה ולדרומה. בהיותה צומת מס"ב וכבישים, משמשת ק׳ מרכז מסחרי ותעשייתי לאיזור חקלאי נרחב. מייצרים בה מוצרי טכסטיל, מלט, סוכר ושטיחים. — ק׳ משופעת במבנים היסטוריים, בעיקר מן התקופה הסלג׳וקית: מסגדים, מדרסות ומצבות־קבר (turbe) מעוטרים. במרכז העיר — מצודה סלג׳וקית־עות׳מאנית.

היסטוריה. ק׳ היא עיר עתיקה מאד, ובשם מזקה (Mazaca), ואח"כ אוסביה (Eusebeia), היתה בירת קפדוקיה (ע"ע) הקדומה. במאה ה 1 לערך שונה שמה לקיסריה, ואז היתה מרכז השלטון

קיסרי: מאיסוליאין סלג׳וקי מהמאה ה 12
(משרד התיירות התורכית)

הרומי בקפדוקיה. במאה ה 4 היתה מוקד להפצת הנצרות באסיה־הקטנה. ביה"ב נפלה בידי הסלג׳וקים (1080) ובידי המונגולים (1243). אח"כ היתה בירת־נסיכות תורכיה (במאה ה 13), וגם נכבשה בידי הממלוכים, המצרים והסורים. מ 1515 היתה חלק של השלטאנות העות׳מאנית.

כ 20 ק"מ מצפון־מזרח לק׳ נמצא האתר הארכאולוגי הנודע קילטפה (Kultepe), שבו נתגלה ארכיון של יישוב מסחרי אשורי מהשנים 1850—1700 לפסה"נ.

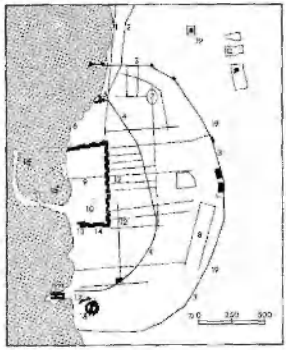
קֵיסַרְיָה, עיר עתיקה לחוף א"י, באמצע הדרך בין חיפה ליפו.

ראשית העיר, עמ׳ 658; התקופה הרומית, עמ׳ 658; התקופה הביזאנטית, עמ׳ 659; ארכאוליגיה (עד לכיבוש הערבי), עמ׳ 660; התקופה הערבית, עמ׳ 661; התקופה הצלבנית, עמ׳ 661; ארכאוליגיה (התקופה הצלבנית), עמ׳ 662; הזמן החדש, עמ׳ 662.

ראשית העיר. במאה ה 4 לפסה"נ הקים המלך הצידוני סטרטון (עבד־עשתרת; 375—361) באתר את היישוב מגדל סטרטון (בחז"ל: „מגדל שרשון"). נראה כי נועד לשמש — כיתר מגדלי־קדם — מבצר־הגנה (על השרון הצפוני), אסם־תבואה לסביבה ותחנת־ביניים בדרך־הים שבין פניקיה למצרים. מגדל סטרטון נזכר לראשונה בפפירוסים של זנון (ע"ע); כאן היתה תחנתו הראשונה כשעבר בא"י ב 259 לפסה"נ. בתקופה ההלניסטית ירדה חשיבותו, ואין הוא נזכר ברשימת הנמלים החשובים של א"י שבאיגרת אריסטיאס. בסוף המאה ה 2 היה המקום (וכן העיר דור [ע"ע דאר]) בשלטון טירן מקומי בשם זואילוס. בימי אלכסנדר ינאי נפלו שני היישובים בידי היהודים.

התקופה הרומית. ב 63 לפסה"נ החזיר פומפיוס לעיר את עצמאותה ואת אוכלוסייתה הפגנית. ב 30 לפסה"נ עבר המקום לשלטונו של הורדוס ולבעלות יהודית. הורדוס קרא למקום ק׳, ע"ש הקיסר אוגוסטוס, והוא שהפך את ק׳ לעיר מפוארת ברוח המטרות העיקריות של מדיניותו: אינטגרציה בעולם הרומי, טיפוח היחסים עם הגויים, פיתוח המסחר והכלכלה והגנת שלטונו בפני התקוממות.

בשנת 6 לסה"נ, עם ראשית שלטון הנציבים (ע"ע א"י, עמ׳ 371/2), נבחרה ק׳ לעיר מושבו של הנציב הרומי. בכך הפכה לבירה, וכזו היתה 600 שנה — עד לכיבוש הערבי. בחירתה נבעה מהיותה עיר פגנית מובהקת, בעלת מוסדות דתיים, תרבותיים ובידוריים מרשימים — ובזכות נמלה המשוכלל. במידה מסוימת גם איננה עלייתה את מעמדה הדומיננטי של ירושלים בארץ. בשנות ה 30 הגיע לק׳ פטרוס, תלמיד ישו, ועשה בה נפשות לנצרות. אח"כ

1. אמת המים הגבוהה; 2. אמת המים הנמוכה; 3. חומת העיר הביזאנטית; 4. החומה ההרודיאנית; 5. מגדלי החומה ההרודיאנית; 6. מגדל סטרטון ההלניסטי והרובע היהודי הביזאנטי; 7. אמפיתאטרון (?); 8. היפודרום; 9. העיר הצלבנית; 10. שרידי מקדש אוגוסטוס; 11. כנסיה צלבנית; 12. מערך הרחובות הביזאנטי; 13. מיתראום; 14. ארכיון ביזאנטי; 15. הנמל הרומי; 16. הנמל הצלבני; 17. המצודה הביזאנטית; 18. התאטרון הרומי; 19. איזור הקבורה (נקרופוליס)

התחזקה הקהילה הנוצרית בק׳ גם עקב נוכחותם בה של פיליפוס (Philip the Evangelist) ופאולוס, שהצלחותיהם שם ציינו נקודת־מפנה בתולדות הנצרות; בק׳ נמשכו לראשונה נכרים לדת החדשה. (מעשי השליחים X). בסוף שנות ה50 דרשו יהודי ק׳ שוויון־זכויות, ועקב כך פרצו מהומות בין יהודים ובין השלטונות. היהודים פנו לקיסר נירון, והלה פסק נגדם. לדברי יוסף בן מתתיהו היה סכסוד זה גורם מרכזי לפריצת המרד ב66 (מלה״י, ב׳, י״ג, ז׳; שם, י״ד, ד־ו). עם תחילת המלחמה הושמדה הקהילה היהודית בק׳.

מעט מאד ידוע על ק׳ סמוד לאחר חורבן הבית השני. אספסיאנוס העלה אותה לדרגת „קולוניה", והיא נודעה במוסדותיה ההלניסטיים. התאטרון שופץ — ראיה לשימוש הרב בו. ק׳ הצטיינה בין ערי המזרח בהופעות ה„פאנטומימוס" (ע״ע פנטומימה) ובמשחקיה האתלטיים. באמפיתאטרון שלה התקיימו תחרויות־דמים של חיות ובני־אדם. התרבות הפגנית משתקפת גם במטבעות העיר, שהופיעו מסוף המאה ה1 ועד אמצע המאה ה3; על צדם האחד דמות הקיסר ועל צדם השני סמלים רומיים מובהקים, בנוסף לטיפוסים הלניסטיים־מזרחיים. הטיפוס הנפוץ־ביותר הוא של אלת העיר: אשה מזרחית ועל ראשה כתר בדמות חומת העיר. נראה שצורות האלים והבניינים נלקחו מנוף העיר. כל הכתובות ע״ג המטבעות הן בלאטינית.

התקופה הביזאנטית. במפנה המאות ה2—ה3 נשתנה מאד הרכב האוכלוסיה. צמחו אז 3 קבוצות לא־פגניות: יהודים, נוצרים ושומרונים, שהפכו עד־מהרה ליסודות בולטים בחיי העיר. מתוך דיון בהלכות שביעית עולה, כי לאף אחת מ4 הקהילות לא היה רוב בעיר, וכי השומרונים עלו על היתר במספרם. השומרונים הם הקבוצה הפחות־ידועה לנו בק׳. לא כולם החזיקו מעמד בפני השפעות תרבותיות חיצוניות; נמצאו, למשל, „גמות" (אבני חותם) שומרוניות שעליהן כתובות ביוונית, ושומרוני העיר נחשדו בזלזול במצוות עד־כדי השתתפות בפולחן הקיסר. ר׳ אבהו (ע״ע) אף ניסה להרחיקם מהיהודים, בפסלו את יינם. קהילתם היתה החזקה בעיר גם בתקופה הביזאנטית. אך במאות ה4—ה5 פרצו 3 מרידות שומרוניות — שהתחילו בק׳ או שהגיעו־לשיאם שם — שבעטין נפגעה קהילתם קשות ושוב לא חזרה למעמדה.

במאות ה3—ה4 היתה הקהילה הנוצרית בק׳ הדומיננטית בא״י ומהחשובות במזרח בכלל. ב232 לערך הגיע לעיר אוריגנס (ע״ע), והוא ישב בה עד מותו ב254. הוא הקים בק׳ אקדמיה שנלמדו בה המקצועות הקלאסיים. את עבודתו המשיך פאמפילוס (מת 309), והוא שהפך את ספריית ק׳ למפורסמת־ביותר בעולם הנוצרי. אוזביוס (ע״ע), בישוף ק׳, פעל בה 25 שנה, ואין ספק שבימיו הגיעה הקהילה הנוצרית לשיא התפתחותה. במאות ה4—ה5 ירדה ק׳ יחסית עם עליית ירושלים הנוצרית.

במאה ה3 התפתח בק׳ יישוב יהודי גדול, בין־היתר בזכות רבי יהודה הנשיא (ע״ע), שעודד התיישבות יהודים בעריה הגדולות של א״י, ותוך כמה עשרות שנים הפכה הקהילה לאחת החשובות בארץ. בק׳ נוסדה ישיבה, ועם חכמיה נמנה ר׳ אושעיה הגדול. נזכרים יהודים סוחרים, איכרים, בעלי־מלאכה, פקידי ממשל, גלדיאטורים ועובדי התאטרון שבעיר. היו שהקפידו על קיום המצוות, היו שזלזלו בקיומן ומהם שאף היו מוכנים להעלות קרבנות לע״ז. היהודים הושפעו מהתרבות היוונית: בביהכ״נ היחיד שנתגלה עד־כה כל הכתובות הן ביוונית, כולל פסוקי המקרא. חכם שהזדמן לביהכ״נ בק׳ שמע את הקהל קורא קריאת־שמע ביוונית; על תמיהתו נענה, כי מוטב כך משלא יקראו כלל (ירו׳ סוטה, פ״ז, ה״א). ר׳ אבהו, המפורסם בחכמי ק׳, ידע היטב שפה וחכמה יוונית. מסכת נזיקין (ב״ק, ב״מ, ב״ב) שבתלמוד הירושלמי נערכה בק׳. בזמן ר׳ אבהו הגיעה הקהילה היהודית בק׳ לשיאה כמרכז תורני, ועקב מעמדו הרם של ר׳ אבהו בעיני שלטונות ק׳ נראה כי זמן־מה הפכה למרכז היישוב היהודי בא״י. עם גדולי העיר נמנו ר׳ יצחק נפחא ור׳ חנינא בר פפא (ע׳ ערכיהם), וכן ר׳ זריקין דק׳, ר׳ חזקיה ואחרים. „רבנן דק׳" נזכרו הרבה בתלמוד הירושלמי.

בהמשך התקופה הביזאנטית לא ידוע לנו על יהודי ק׳ פרט לממצאי ביכ״נ אחד. העיר ירדה, השומרונים סבלו ואף הנוצרים איבדו את מעמדם הבכיר בא״י. אעפ״כ היתה ק׳ עיר חשובה גם אז; נבנו בניינים, מתקנים, רחובות וכיו״ב, אך פאר העבר נעלם.

ארכאולוגיה (עד לכיבוש הערבי). ק׳ ההלניסטית היתה מצפון לעיר הצלבנית, בתל הצופה אל הנמל. במקום נתגלו נדבכיו של בית גדול, הסדורים פתין־וראש (שיטת בנייה שרווחה החל בתקופה הישראלית, ובה סדורות האבנים אנכית ואפקית חליפות), ובתוכו כלים רבים, שהמאוחרים בהם הם מהמאה ה2 לפסה״נ. קירות קדומים נתגלו גם באיזור ביהכ״נ.

כתובת רומית המציינת תיקון האמה בימי אדריאנוס

ק׳ הרומית תוכננה כעיר הלניסטית־רומית מובהקת: רחובות מצטלבים בזוויות ישרות, בנייני־ציבור מרהיבים וחומות. משלחת אמריקנית עובדת במקום מאז 1971, אך פרט לכך לא זכתה ק׳ לחפירות שיטתיות, ורוב הממצאים נתגלו במקרה. שתי חומות ידועות בק׳: האחת ביזאנטית — מקיפה את העיר בחצי מעגל; מהשניה, שהיא הרודיאנית כנראה, נחשפו רק השרידים הצפוניים ובהם שני מגדלים עגולים ומגדל שלישי רב־צלעי. האיזור המפואר היה הנמל ומתקניו, שלטענת יוסף בן מתתיהו היה גדול מנמל פיראוס (מלה״י א׳, כ״א, ב׳). המקדש המרכזי עמד על פודיום, מול הכניסה. אורך המזח הדרומי של הנמל הגיע לכדי 600 מ׳, והצפוני — ל250 מ׳. שטח המים של הנמל היה קרוב ל150 דונם. ידועים שרידי 4 מקדשים: הפודיום של מקדש קיסר־רומא, כתובת הקדשה של „טיבריום" (כנראה מקדש לקיסר טיבריוס), פסל הדריאנוס עשוי פורפיר (שהוצב במאה ה6 ברחבה מרוצפת) ו„מיתראום" — המבנה הפולחני היחיד שנשתמר. הפולחן לאל מיתרה (ע״ע) רווח מאד בקרב הלגיונות הרומיים. התאטרון הוא מבנה הבידור היחיד שנחשף כולו, ונמצאו גם שרידיו מימי הורדוס. ב1961 נתגלתה בתוכו כתובת הקדשה לטיבריוס, שנזכר בה שמו של פונטיוס פילטוס (ע״ע, וע׳

כרך מילואים, עמ׳ 503 ותמ׳ בעמ׳ 501). בהיפודרום נערכו חפירות חלקיות בלבד, אך צורתו הטופוגרפית בולטת־לעין — במזרח העיר, סמוך לחומה הביזאנטית — ושרידיו נשתמרו עפ״נ השטח. האמפי־תאטרון עדיין לא אותר. שתי אמות־מים סיפקו מים לק׳. הקדומה (והיא הגבוהה), הביאה מים ממרגלות הכרמל, כ 17 ק״מ מצפון־מזרח לק׳. חלקה המאוחר מתוארך (ע״פ כתובות), לימי הדריאנוס, וחלקה הקדום כנראה הרודיאני. האמה הנמוכה, שהובילה מים מנהל התני־נים, כ 5 ק״מ מצפון לק׳, היא ביזאנטית; מימיה שימשו לחקלאות בלבד. ממזרח לעיר השתרע בית־הקברות; נתגלו שרידי סרקופאגים, מצבות ומערכות קבורה. המוסד היהודי היחיד שנחשף בק׳ עד־היום הוא ביכ״נ מהתקופה הביזאנטית, שנתגלה מצפון לעיר הצלבנית, על שפת הים. במקום נתגלו רצפת פסיפס, כתובות, מטבעות, עמודים וכותרות.

י. ל. לו.

התקופה הערבית. ב 640 נכבשה ק׳ — כנראה בידי מעאויה — ובכך הושלם כיבוש א״י בידי המוסלמים. לפי מקור ערבי התושבים היהודים הם שהסגירו את העיר. סופר ערבי קדום מספר על קהילה יהודית בת 200,000 נפש, שהיתה בק׳ בעת הכיבוש; המספר מוגזם ללא־ספק, אך הוא מצביע עכ״פ על קהילה חשובה במקום. המקורות המוסלמיים — בעיקר החל במאה ה 9 — מתארים עיר גדולה, עשירה, שופעת מים ונטועה גנות ופרדסים. לאחרונה התברר, כי שטח נרחב מדרום לעיר הוכשר — כנראה בפעולה ממלכתית — כשטח חקלאי תוך ניצול מי־התהום הגבוהים במקום. מפעל זה, שהקיף כ 3,000 דונם אדמה חקלאית, נעשה כנראה במאה ה 9 ושימש עד סמוך לכיבוש הצלבני. העדויות המוסלמיות הנ״ל, המציינות את פריחת העיר, מאשרות ממצא זה. מתקופה זו נתגלו גם בתי־מלאכה ובורות־מים רבים, שנחצבו עקב הפסקת פעולת אמות־המים באותו הזמן.

לפי הגאוגרף הערבי אבן ח׳רדאד׳בה היתה ק׳ במאה ה 9 עיר־מחוז, ואילו לדברי הגאוגרף אל־מקדסי (שכתב בסוף המאה ה 10) היתה ק׳ העיר החשובה והעשירה בחוף הא״י־לבנוני. נראה שבמאה ה 11, כשחזרה צור והיתה לעיר־נמל ולעיר־מסחר חשובה, ירדה ק׳. הערת הגאוגרף הערבי יאקות, שק׳ דומה־יותר לכפר, משקפת בוודאי את מצבה בתקופה שלפני מסעי־הצלב, בעוד שעדותו של אל־אדריסי (בן המאה ה 12), המתאר אותה כעיר גדולה, מתייחסת לזמנו הוא.

התקופה הצלבנית. במאי 1101 כבשו הצלבנים — בפיקודו של בלדוין I (ע״ע) ובשיתוף צי איטלקי — את ק׳. הצלבנים בנו נמל קטן בתוך הנמל ההרודיאני; בבניית המזחים השתמשו בעשרות עמודים הרודיאניים שהושקעו בקרקעית הים. בימי השלטון הצלבני היתה ק׳ עיר בגודל בינוני ואוכלוסייתה הגיעה לכ 5,000 נפש. עם־זאת נודעה לעיר חשיבות רבה בהיותה מרכז לסניוריית ק׳ שהיתה מהחשובות בממלכה הצלבנית (ע״ע, א״י, עמ׳ 465/7) וגם בגלל חשיבותה הצבאית בהגנת חופי א״י, יחד עם מבצר עתלית (ע״ע) הסמוך. בראשית השלטון הצלבני הפכה ק׳ למושב ארכיבישוף והוקמה בה קתדרלה. בשלטון הצלבנים ישבו בעיר גם יהודים. הנוסע בנימין מטודלה (ע״ע) מספר (בשנות ה 60 של המאה ה 12), כי מצא בק׳ 200 יהודים (או 10, לפי גירסה אחרת) וכ 200 שומרונים.

ב 1187 כבש צלאח א(ל)־דין (ע״ע) את ק׳ והרסה. באוגוסט 1191, במסע־הצלב השלישי, נתפסה ק׳ בידי ריצ׳רד לב־הארי, אך בוצרה מחדש רק ב 1218, בידי ההוספיטלרים (ע״ע א״י, עמ׳ 472). העבודה התרכזה במצודת העיר ונסתיימה תוך זמן קצר. ב 1220 נכבשה ק׳ ונהרסה בידי האיובי אל־מלך אל־מעט׳ם. ב 1228 הוחל בשיקומה; המשיך בכך לואי IX („הקדוש״, ע״ע) ב 1251/2. במסגרת פעולות השיקום נבנתה חומה גבוהה והוחל גם בבניית כנסיה. העיר הצלבנית היתה קטנה־בהרבה מהעיר הרומית, הביזאנטית והערבית. במארס 1265 נפלה ק׳ בידי ביברס (ע״ע) הממלוכי, והוא הרסה כפי שהרס את שאר מבצרי־החוף הצלבניים.

קיסריה: מראה מן האוויר. בחזית שרידי מבצר ביזאנטי מהמאה ה 4
(לשכת העתונות הממשלתית)

ארכאולוגיה (התקופה הצלבנית). העיר הצלבנית, שהשתרעה על שטח של 120 דונם, היתה מוקפת חומות מכל עבריה; הן נשתמרו היטב, להוציא הקטע שמצד הים. מערכת החומות כללה חומה חיצונית, חפיר וחלקלקה שמעליה התנשאה חומה לגובה של 10 מ׳. בחומה שולבו 16 מגדלים. לעיר היו 3 שערים בעלי גישה עקיפה. השער העיקרי היה השער המזרחי; אליו הוביל גשר שאר־מנותיו נשתמרו. על השער הגנו מגדלי־שער, מערכת אשנבי־ירי ומתקנים ליציקת שמן רותח וזפת. שער זה נבנה בשני שלבים: בראשון היתה אליו גישה ישירה, ובמאוחר (המתואר לעיל וה־מתוארך לימי לואי IX) — גישה עקיפה. בתוך העיר נתגלו קטעים מרשת הרחובות הצלבנית, מהם רחוב מקורה בחלקו, המקביל לחומה המזרחית. בדרום המילוא הרומי נחשפה כנסיה צלבנית שבנייתה לא הושלם. על הנמל הצלבני הגנה מצודה שנבנתה על לשון יבשה; תעלה ניתקה אותה מהעיר, ובמערבה הגנו עליה שני מגדלים. מדרום־מערב לשער המזרחי נתגלה בית־מגורים גדול שראשיתו בתקופה הערבית, לבית שתי חצרות, בורות־מים ואסמים תת־קרקעיים.

הזמן החדש. ק׳ עמדה בחורבנה עד 1884. אז התיישבו במקום איכרים מוסלמים מבוסניה והוקם מסגד. במלחמת העצמאות נעזב הכפר. בסוף המאה ה 19 ובראשית המאה ה 20 רכש הברון אדמון דה רוטשילד (ע״ע) אדמות רבות סביב ק׳. בחלק מהן עדיין מחזיקה משפחת רוטשילד, והיא תומכת בפיתוח המקום באמצעות קרן ק׳ שעל־יד קרן רוטשילד. סמוך לשרידי ק׳ העתיקה נבנו בתי־מלון ובתי־קיץ פרטיים.

במהלך החפירות הארכאולוגיות שנערכו בשנות ה 60 שוקם התאטרון הרומי, והוא משמש כיום למופעי־תרבות שונים.

אל. רי.

ש. קליין (עורך), ספר הישוב א׳, תרצ״ס; י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בא״י, א׳—ב׳ (מפתח בערכי), תשל״א[3]; הנ״ל, הצלבנים: דיוקנה של הברה קולוניאלית (מפתח בערכו), תשל״ה; י. פורת, גני קיסרי (קדמוניות, ח׳), תשל״ה; L. I. Levine, *C. Under Roman Rule*, 1975 (ושם ביבל׳); id., *Roman C.* (Qedem, II), 1975 (ושם ביבל׳); J. Ringel, *C. de Palestine*, 1975.

קֵיסָרִי שֶׁל פִילִיפּוֹס, עיר קדומה למרגלות החרמון, על מעיינות הבָּנְיָס (ע״ע א״י, עמ׳ 85). שרידיה הקדומים הלניסטיים, ומקור שמה, פַּנְיאס, בשם האל היווני פן (ע״ע). ק׳ נזכרת לראשונה אצל פוליביוס (ע״ע), כמקום שבו ניצח אנטיוכוס III את התלמיים (198 לפסה״נ) וכבש מידם את א״י. באמצע המאה ה 2 לפסה״נ ישבו באיזור היטורים (ע״ע יטור). בשנת 20 לפסה״נ העניק אוגוסטוס את האיזור להורדוס, שבנה בק׳ מקדש לכבוד הקיסר. לאחר מות הורדוס הפך בנו, פיליפוס, את ק׳ לבירת־טטרכיה של הגולן והבשן. הוא קראה ק׳ לכבוד אוגוסטוס, ולהבדילה מק׳ שלחוף הים״ת נקראה ק׳־פיליפי (Philippi), בימיו היתה ק׳ לפוליס יוונית, שהורשתה

מערת פניאס; גומחות וכתובות שנזכר בהן האל פן (לשכת העתונות הממשלתית, ת"א)

לטבוע מטבעות ולתת מקלט לבורחים. בתקופה זו ביקרו בק' ישו ותלמידו (מתי, XIII, 16; מרקוס, VIII, 27). לאחר מות פיליפוס סופחה הטטררכיה לפרובינקיה סוריה, ועם עלייתו לשלטון של אגריפס II חזרה לידיו, אך חדלה לשמש בירה. ב 61 חזר אגריפס ועשאה לבירה וקראה נירוניאס לכבוד נירון קיסר. בימי המרד שוב נקרא המקום פַּניאס. בזמן המרד פגעו תושבי המקום ביהודים, ובסיומו נערכו במקום משחקי־חיות, שבמהלכם נזרקו לזירה השבויים היהודים. במות אגריפס II עברה ק' לסוריה. גם אחרי החורבן נתקיימה בק' קהילה יהודית. בתקופה הביזנטית מונה בישוף למקום, אך האלמנט האלילי ניכר היטב מהידיעות על פרעות בנוצרים בימי יוליאנוס (362).

לאחר הכיבוש הערבי גדלה העיר, שהיתה עורף חקלאי לדמשק. ב 1126 נמסרה לכת האסמאעיליה (ע"ע), אך אחרי טבח אנשיה בדמשק ב 1129, הסגיר מנהיגה, אסמאעיל, את העיר לצלבנים, והם הפכוה לבסיס־פשיטה לעבר דמשק. בשנים 1129—1132 הקימו הצלבנים מבצר־ענק מעל העיר — א(ל)־צֻבַּיבּה (קַלעת נמרוד) — וחומה מבוצרת סביבה. מאחר שהכתובות במבצר כולן ממלוכיות, קיימת סברה שלפיה נמצא מבצר בניאס הצלבני בתוך העיר. ב 1132 נפלה ק' בידי שליט דמשק. ב 1140 נכבשה שוב ע"י צבא מוסלמי־נוצרי מאוחד ונמסרה לפראנקים. ב1164 שוב כבשוה המוסלמים. עם העברת הדרך לדמשק לגשר בנות־יעקב הפכה ק' לכפר קטן.

במאה ה 11 ובראשית המאה ה 12 התקיימו בק' שתי קהילות יהודיות, האחת א"יית והשניה בבלית — או אולי יהודית וקראית. למקום קראו מבצר דן, ע"ש ליש־דן, עירו הסמוכה של שבט דן (ע"ע). בשנת 1121 שהה שם עבדיה הגר (ע"ע).

אחרי מלחמת־השחרור הפכה בניאס למוצב סורי ערפי, שהתקיים בצד כפר שישבו בו כ 900 איש. במלחמת ששת־הימים נפלה העיירה, ללא־קרב, לידי חיילי חטיבת גולני, זאת אחרי שנפלו שני המוצבים הקדמיים, תל־עזיזיַת ותל־פח'ר.

ש ר י ד י ם. במצוק שממזרח למעיין נמצאות גומחות מעוטרות ובהן כתובות יווניות (מהמאה ה 3) המזכירות את האל פן והנימפות. נתגלה גם מזבח רומי מעוטר. בניה רומית מפוארת נתגלתה באיזור המעיינות. חלק מהמבנים בנוי בשיטת ה„רשת" (אופוס רֶטיקולַטום), המצויה בארץ רק כאן וביריחו (ע"ע) ההֶרודיאנית. עיקר השרידים הם צלבניים וכוללים את ביצורי העיר: חומה בעלת שער דרומי ו 9 מגדלים.

ש. קליין (עורך), ספר הישוב, א', תרצ"ט; ד. אמיר, מפניאס ההלניסטית ועד בניאס הערבית (טבע וארץ, י'), תשכ"ח/ס; מ. בנבנישתי, סוביבה־קלעת נמרוד (שם); י. פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בא"י, א'—ב' (מפתח בערכו), תשל"א[3]; P. Deschamps, *Les Châteaux des Croises en Terre Sainte*, II. La defense du royaume de Jerusalem, 1939.

אל. די.

קַיָּפָא

(הַקַּיָּף; Καϊάφας), יוסף, הכה"ג בימי ישו. בשנת 18 מינהו המשגיח ואלֶריוס גראטוס תחת שמעון בן קמחית (קדה"י י"ת, 35), ובשנת 36 הודח מתפקידו ובמקומו נתמנה יונתן בן חנן. ק' היה חתנו של חנן בן שת, אביהם של 5 כה"ג (חזון יוחנן XVIII, 13). המשנה (פרה ג', ה') מזכירה כה"ג ושמו אליהו עיני בן הקייף (הקוף) — כנראה בנו של יוסף, ובית ק' נזכר בחז"ל כמשפחה של כה"ג (תוספ' יבמ' א', י'). משנאסר ישו, הובא תחילה לביתו של חנן בן שת (חזון יוחנן, שם), ורק אח"כ הועבר אל ק'. עמדתו של ק' היתה: „...טוב לכם אשר ימות איש אחד בעד העם מאֲבדן העם כולו" (שם XI, 49—51; והשו' ב"ר צ"ד, ט': „...יהרגו כולם ואל ימסרו נפש אחת מישראל, ואם יחדוהו להן כשבע בן בכרי נותנין ולא יהרגו כולם").

קִיפוֹנָאִים

(Mugiliformes), סדרת דגים כְּליל־גרמיים (Teleostei), הנפוצים באזורים הטרופיים והממוזגים. בארץ מצויים הק" בחופי הימה"ת, ים־סוף ובמים מתוקים. הסימנים האָפייניים לק": גוף מוארך, ו 2 סנפירי גב נפרדים: בראשון 4—7 קוצים דקים, בשני 8—12 קרניים רכות, סנפירי־הגחון עשויים קוץ אחד ו 5 קרניים רכות. הק" קרובים לדַקָּראים (Perciformes) ויש חוקרים שכוללים אותם בסדרה זו; הם נבדלים מהק" בעיקר בסנפירי־הגחון המרוחקים מרחק מה מסנפירי־החזה.

הק" כוללים 2 משפחות: קיפוניים (Mugilidae, באנג' mullets) ואספירָניים (Sphyraenidae). I. ק י פ ו נ י י ם רובם דגים קטנים או בינוניים, מחוסרי קו־הצד. גופם מכוסה קשקשים גדולים, בד"כ עגוליים. לסנפיר־הגב הראשון 4 קוצים. הפה קטן, הלסתות חסרות שיניים או בעלות שיניים קטנטנות; לעתים יש שיניים קטנטנות על השפתיים. מערכת העיכול ארוכה וכוללת: קיבה שרירית המזכירה קורקבן של תרנגולת; 2—14 מעיים אטומים. פתח הזימים גדול. זיזי הזימים הארוכים והמרובים משמשים לקבלת המזון ע"י סינון המים. מזונם מורכב מיצורים זעירים (חסרי־חוליות ואצות חד־תאיות) או מרקבובית; מבחינה אֶקולוגית עמידים מינים רבים לשינויי מליחות וטמפרטורות ולעתים קרובות הם נכנסים למקווי־מים מתוקים וללַגונות תת־מלוחות או על־מלוחות. תפוצתם בלל־עולמית, בעיקר בימים טרוֹפיים וסובּטרוֹפיים. מינים רבים נודדים לנחלים ולנהרות לחיפוש מזונם אולם מטילים את ביציהם בים. הצעירים מתרכזים לרוב בפתחי־נחלים. בארץ נוהגים לאסוף את דגיגי הק' הבורי וק' הטובּרה (ר' להלן) כדי לגדלם בבריכות דגים ובאגמים. בארץ ידועים 7 סוגים הכוללים 11 מינים. כולם דומים בחיצוניותם. בחופי הימה"ת מצויים 7 מינים ובתוכם מין אחד שמוֹצאו ים־סוף. גם בחופי ים־סוף מצויים 7 מינים שכוללים מין אחד ממוצא ים־תיכוני וק' בורי קוסמופוליטי בתפוצתו.

מינים חשובים: (1) ק' ב ו ר י (Mugil cephalus) הוא הגדול בין מיני הק" בארץ ויכול להגיע לאורך של מטר. נפוץ בימה"ת ובים־סוף. סימנים אָפייניים: 2 מעיים אטומים, 8 קרניים רכות בסנפיר השת ושמורה שומנית (כעין כיסוי זגוגי) המכסה כמעט את כל העין. הוא אחד הדגים המסחריים החשובים. את דגיגי הק' אוספים ברשת — חרם — בעל עיניים קטנטנות ומעבירים אותם לבריכות דגים. גידולם מהיר בבריכות מים מתוקים (יחד עם קרפיונים). לאחר כ 18 חדשים משווקים אותם כאשר משקלם 0.5 עד 0.7 ק"ג. החל ב 1959 מועברים דגיגים אלה לכינרת בה הם גדלים מהר ויכולים להגיע לאורך 80 ס"מ ולמשקל 8 ק"ג. מזונם בכינרת הוא פלנקטון. עם העליה בתהליך זיהום החופים ופתחי הנחלים ירד מספר הק" הצעירים שניתן לאסוף למטרת גידול. לאחרונה נעשים ניסויים בארץ ובחו"ל להביא להטלה מאולצת ולטיפוח של לרוות ודגיגים של ק' בורי במדגרות, בתנאים מבוקרים, שיאפשרו בעתיד גידול המוני יעיל יותר. הק" חיים בד"כ במים רדודים בקרבת החופים

בלהקות או בקבוצות קטנות. הם ידועים בכשרם לקפוץ מעל־פני המים למרחק מטרים אחדים ובזכות זו מצליחים לעתים להימלט מרשתות. ב 1974 הגיע הדיג בימה״ת לכ 200 טון לשנה, בכינרת — לכ 200 טון והגידול בבריכות — לכ400 טון. (2) ק׳ טוברה (Liza ramada או Mugil capito). נבדל ממינים אחרים של משפחת הק״ ע״י שילוב התכונות הבאות: השמורה השומנית אינה מפותחת והשיניים זעירות. בסנפיר השת מספר הקרניים הרכות 9; כתם שחור בפינה עליונה של בסיס סנפיר החזה. 6—7 מעיים אטומים. נפוץ בימה״ת ובאוקיאנוס האטלנטי המזרחי, ובארץ לאורך חופי הימה״ת ובימת ברדאוויל שבצפון סיני. הוא נכנס לעתים קרובות לנחלי חוף. ידוע כדג שמסתגל כאחד למים מתוקים ולמים שריכוז המלח בהם כפול משל ימי־הים. מתאים לגידול בבריכות דגים, אך גידולו איטי משל הק׳ הבורי. משתמשים בו גם לאכלוס הכינרת, מתרבה בחדשי החורף ולשם כך נודד מאיזור הנחלים והלגונות אל הימה״ת. דגיגים בגודל של 20—30 מ״מ מופיעים בקרבת פתחי נחלים בחדשי דצמבר—מארס. (3) ק׳ זהוב (Liza aurata) — בשפת הדייגים קרוי גם דהבאן, דומה לק׳ טוברה, אולם נבדל ממנו בהיותו מחוסר כתם שחור בבסיס סנפיר החזה, ועל מכסה הזימים מופיע כתם זהוב (מכאן שמו). ארכו מגיע ל־40 ס״מ.

II. משפחת האספירניים. רובם דגים בינוניים או גדולים; הגוף מוארך יותר, הפה גדול והלסתות נושאות שיניים חזקות. בעלי קו־הצד; כולם דגי־ים.

בארץ מיוצגת משפחה זו ע״י 3 מינים בימה״ת ו 5 מינים בים־סוף. מין אחד, אספירנה מליטה (Sphyraena chrysotaenia), שתפוצתו העיקרית באוקיאנוס ההודי ובים־סוף, נפוץ גם בחופינו הים־תיכוניים כמין מסחרי בדיג ומניחים שהגיע הנה דרך תעלת סואץ. במפרץ אילת מופיעה לעתים אספירנה ברקודה (S. barracuda) הידועה מהימים הטרופיים של העולם (אולם איננה בימה״ת). ארכה מגיע ל 3 מ׳ ומשקלה ל 60 ק״ג. ניזונה בעיקר מדגים. עלולה להיות מסוכנת לבן־אדם במים בנשיכתה. מקרים של נשיכה נרשמו בפרט באיזור פלורידה של אה״ב.

A. Perlmutter – L. Bograd – J. Pruginin, *Use of the Estuarine and Sea Fish of the Family Mugilidae (Gray Mullets) for Pond Culture in Israel* (Proc. Tech. Pap., Cons. Gen. Fish Coun. Mediterr., IV: 289–304), 1957; J. M. Thomson, *The Grey Mullets* (Oceanogr. Biol. Annu. Rev., IV, 301—335), 1966; A. Ben-Tuvia, *Mugilid Fishes of the Red Sea with a Key to the Mediterranean and Red Sea Species* (Bamidgeh, XXVII, 1), 1975.

א. ב. ט.

קיפופים (Prosimii), תת־סדרה של בע״ח בסדרת הפרימטים (ע״ע), השניה בגדלה ובחשיבותה והפרימיטיווית יותר. הסימנים האפייניים המבדילים את הק״ מזקופים הם: פנים מוארכים ושעירים הבולטים הרבה מעבר לקופסית המוח ומהווים חרטום; באצבעות טפרים וציפרניים: ברגל — לבוהן תמיד ציפורן ולאצבע השניה תמיד טופר; ארובת־העין אינה סגורה לגמרי. הק״ פעילים בלילה. בהתאם לכך פרוותם רכה וצפופה, אפרכסות האזניים מוארכות, חדות ושעירות, והעיניים גדולות — מותאמות לראיית־לילה. חוש־הריח מפותח מאד. קונכיות־האף מפותחות ואונות־הריח גדולות. מערכת השיניים: פניון בחותכות העליונות; החותכות התחתונות מצטרפות לניבים ויחד הם מהווים כעין מסרק הפונה קדימה. הרחם דו־קרני והשליה מפוזרת. הק״ הם אילניים וניזונים מחרקים ומפירות.

בתת־הסדרה של הק״ 5 משפחות: למוריים (ע״ע), אינדריים, אי־אי, גלגו (ע״ע) ולוריסיים. האינדריים (Indridea) הם הגדולים והמפותחים בק״. החרטום מקוצר. האזניים קטנות. מספר השיניים מצומצם. חסר ניב תחתון ויש רק שתי מלתעות בכל מחצית לסת. המוח הגדול מתפשט ומכסה את המוח הקטן. המעי אטום, גדול וסלילני. הם אילניים וצמחונים וניזונים בעיקר מעלים. הם אינם מתקיימים בשבי. תפוצתם: מדגסקר. הגדול במשפחה הוא האינדרי (Indri indri) — מין יחיד בסוגו. זהו בע״ח יומי. ארכו 70 ס״מ ויותר. זנבו מנוון. צבעו שחור ובחלקו לבן. פרוותו משיית. בגרונו כיס, שבעזרתו הוא מפיק קולות רמים מכל יונקי מדגסקר. הוא מקודש בעיני הילידים.

משפחת אי־אי (Daubentoniidae) כוללת מין יחיד, Daubentonia madagascariensis, המיוחד־במינו בין הק״. מבנה שיניו כשל מכרסם. אורך גופו כ 50 ס״מ וזנבו ארוך־יותר ומשׂערתי. אורך שערות־הזנב כ 10 ס״מ. צבעו שחום. האצבע השלישית שבידו ארוכה ודקה; בה הוא מוציא את הליבה המתוקה מקני הבמבוק וחרקים מסדקי עצים. אורך־חייו 10 שנים. תפוצתו: צפון־מערב מדגסקר.

הלוריסיים (Lorisidae) הם בעה״ח האיטיים בתנועתם מכל הפרימטים. הם קרובים לגלגו ויש הרואים בהם משפחה אחת. הסימנים המבדילים אותם מהגלגו הם: גוף מכונס, זנב שרידי או חסר, רגליים קדמיות השוות בארכן לאחוריות, ראש קטן ואזניים קטנות. עיניהם גדולות, מקורבות ביניהן ופונות קדימה. הבהונות מרוחקים ונגדיים ליתר האצבעות. מבנה כפותיהם והליכתם מזכירה את הזיקית. הם בע״ח אילניים ולילויים. הם ניזונים מחרקים ומפירות. ההריון ממושך יותר מאשר בלמורים. במשפחה 4 מינים, שכל אחד מהם סוג בפני עצמו: (1) לוריס שלוח (Loris tardigradus), אורך גופו כ 25 ס״מ. פרוותו צמרית וצבעה מצהבהב ועד חום. אזניו קטנות ומעוגלות. הגפיים דקים, הוא ישן כשראשו בין רגליו ונראה ככדור־צמר. בטבע הוא ניזון בעיקר מן החי. תפוצתו: דרום־הודו וסרי־לנקה; (2) לוריס נרפה (Nycticebus couacang). דומה ל (1) בצבעו, בפרוותו הצמרית וגם באורח־חייו, ונבדל ממנו בגופו המוצק־יותר וברגליו העבות והקצרות־יותר. במין תת־מינים רבים שאורך גופם 10—38 ס״מ. תפוצתו נרחבת: מבורמה ועד לפיליפינים, ודרומה עד לאינדונסיה; (3) פוטו זהוב (Arctocebus calabarensis), או־

קיפופים: 1. לוריס שלוח (Loris tardigradus); 2. פוטו מצוי (Perodicticus potto); 3. אי אי (Daubentonia madagascariensis)

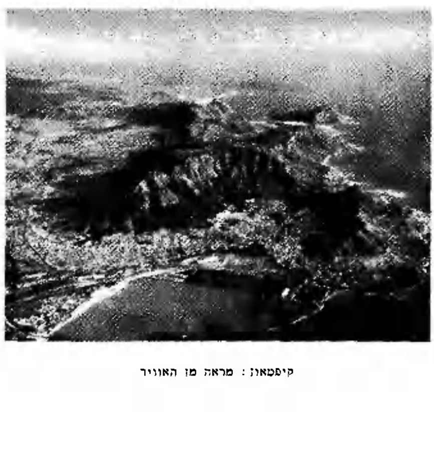
רך־גופו 30 ס"מ וזנבו מגוון. פרוותו זהובה וצמירה. הרגליים עבות ושעירותן קלושה. האצבע השניה ביד מנוונת. הוא מבלה זמן רב בלפיתת ענף כשגבו כלפי מטה, ואף במותו הוא נשאר תלוי במצב זה. הוא שוכן עצים עבותים וניזון מן הצומח ומן החי. תפוצתו: אפ־ריקה הטרופית, בין הנהרות קונגו וניג'ר; (4) פוטו מצוי (Perodicticus potto). אורך־גופו עד 40 ס"מ ואורך זנבו עד 10 ס"מ. פרוותו צמירה וצבעה חום־אדמדם. אורח־חייו ומבנה ידיו דומים ל (3), אך הוא שונה בזנבו הקיים, בחרטום הקצר, ובעיקר, בסימן המיוחד לו: זיזי־הגב של חוליות־הצוואר פורצים החוצה מבעד לעור; הם מכוסים חומר קרני ומשמשים להגנה, כשבעה"ח מכורבל ככדור. תפוצתו: אפריקה המערבית, מגניאה ועד גבון.

התפתחות. נמצאו אחפרים ראשונים של ק" מסוף הקרטיקון: משפחת Plesiadapidae שבה מוצאים סימנים של הק" במבנה הלסתות והשיניים ובעצם הזרוע. שרידי משפחה זו מלפני כ 70 מיליון שנה נמצאו באירופה ובצפון־אמריקה מהתקופה שבה היו יבשות אלו מחוברות ביניהן. באאוקן חלה התפתחות והסתעפות הק". נתגלו יותר מ 30 סוגים השייכים ל 3 משפחות: Anaptomorphidae, Adapidae ו Tarsiidae, וסוג אחד מהמשפחה האחרונה, הטרסיוס (ע"ע), קיים עד היום. באאוקן העליון הם נעלמו מאירופה ומאמריקה. רק סוג אחד של לוריסיים, Indraloris — מהפלאוקן — נתגלה בהודו. חוץ ממנו מוצאים במדגסקר אחפרים של למוריים בלבד — מהפליסטוקן; אלה קיימים שם עד היום.

מ. ד'.

קֵיפְּטָאוּן (Cape Town, אפריקאנס Kaapstad), עיר מושב הפרל־

מנט ברפובליקה של דרום־אפריקה ובירת פרובינציית הכף (ע"ע); 722,000 תוש' (1971), מהם 56% „צבעונים", 29% לבנים ו 13% כושים. בק' רבתי — 1,097,560 תוש'. ק' שוכנת בדרום־מעדב אפריקה הדרומית ובצפון חצי־האי כף התקוה הטובה (ע"ע). העיר משתרעת לחוף מפרץ ה„שולחן" (Table; האוקיאנוס האטלנטי) בצפון ולחוף מפרץ פולס (False; האוקיאנוס ההודי) בדרום. במערב מתנשא רכס־הרים שהמפורסם בהם הוא „הר השולחן" (1,065 מ') הבנוי אבן־חול. פרוורים אחדים נבנו במערב, בין רכס־ההרים לחוף האוקיאנוס האטלנטי. חלקה העתיק של העיר ומרכז־העסקים הראשי שלה, נמצא בצפון העיר, ליד הנמל שבמפרץ ה„שולחן". תנועת האניות בנמל הוכפלה לאחר סגירת תעלת־סואץ ב 1967. בנמל יש מספנות, והוא נמל־הדיג הגדול ביותר באפריקה הדרומית. בסימנז־טאון שבדרום המטרופולין בסיס ימי גדול. ממזרח לעיר נמצאים נמל־התעופה הבי"ל ואיזור־התעשיה שבו מפעלים להלבשה, הנעלה ומזון וכן מפעלי הנדסה. הנתונים הטופוגרפיים של ק' מקנים לה יופי

קיפטאון: מראה מן האוויר

רב ומושכים תיירים רבים. בק' שתי אוניברסיטות ללבנים: באחת לשון הלימוד אנגלית (7,790 תלמידים ב 1972/3) ובשניה — אפרי־קאנס (8,100 תלמידים). באוניברסיטה המיועדת לצבעונים 1,570 תלמידים.

A. H. Honikman (ed.) *C. T.: City of Good Hope*, 1966.

היסטוריה. ק' נוסדה ב 1652 ע"י ין ון ריבּיק (Jan van Rie-beeck; 1619—1677), מטעם „חברת הודו המזרחית" ההולנדית, כתחנת־ביניים לאניות הולנדיות שהפליגו מהולנד למזרח־הרחוק. ב 1666 הוקם בה מבצר דמוי־כוכב, שהוא כיום המבנה ההיסטורי החשוב ביותר באפריקה הדרומית. העיר התפתחה באטיות עד לתפי־סתה בידי בריטניה (1795—1803; ומ 1806). מ 1814, לאחר שבאה סופית תחת שלטון בריטי, החלה משגשגת. פתיחת תעלת־סואץ (1869) גרעה רק במקצת מהתפתחותה. כיום משמשת ק' תחנת־ביניים חשובה־ביותר בנתיב־השיט אנגליה — אוסטרליה וב„נתיב הנפט" של מכליות־הענק בדרכן מהמפרץ הפרסי לאירופה ולצפון־אמריקה.

י. גו.

יהודים. לאחר הכיבוש הבריטי ב 1806 הגיע לק' זרם מתמיד של יהודים מאירופה המרכזית, מאנגליה ואח"כ גם ממזרח־אירופה. קהילה — הראשונה באפריקה הדרומית — התארגנה ב 1841, וביכ"נ הוקם ב 1849. רבה הראשון של ק' היה ישראל פולוור (1849—1851). מבין רבניה האחרים יצויינו אלפרד בנדר (1895—1937) וישראל איברהמז (1937—1968). ביהכ"נ־הגדול הוקם ב 1905. עד גילוי היה־לומים בקימברלי ושדות־הזהב בויטווטרסרנד היתה ק' המרכז הקהי־לתי הגדול באפריקה הדרומית. ב 1897 כבר פעלה בק' תנועה ציונית בחבל ק' רשת־חינוך מפותחת (31 בת"ס עבריים ובי"ס־תיכון מקיף), בית־יתומים, בית־אבות וארגון צדקה גדול, וכן מוזיאון יהודי (בבניין ביהכ"נ). ק' היא מרכז לפעילות ציונית, ופועלים בה ארגוני־תרבות עבריים ויידיים. ב 1969 היו בק' ובסביבתה 12 עדות אורתודוכסיות ו 2 רפורמיות. יהודים תרמו לחייה החברתיים והתרבותיים של העיר, ומהם שכיהנו בה אף כראש־העיר. ב 1970 ישבו בק' 25,000 יהודים.

קִיפְּלִינג, רַדְיַרְד — Rudyard Kipling — (1865, בומבי —

1936, לונדון), סופר אנגלי. ק' היה בנו של מורה לאמנות בבומבי. בהיותו בן 6 נשלח לאנגליה ונתחנך שם אצל מורה קודרת וקרת־מזג. הטראומה של הניתוק מן הסביבה ההודית האהובה עליו ניכרת בחייו ובכמה מסיפוריו, בייחוד בסיפור Baa, Baa, Black Sheep („בה, בה, כבשה שחורה"), 1888. ב 1882 שב להודו ועבד כעתונאי, וב 1889 חזר לאנגליה. ק' זכה לאותות כבוד והערכה לרוב. ב 1907 הוענק לו פרס נובל לספרות.

בשהותו באנגליה נפגעה ראייתו בצורה חמורה. העוורון שימש נושא מרכזי ברומן הגדול הראשון שלו, The Light That Failed (עבר': „האור שכהה", 1968), 1890. גם ברומן אחר, Kim (עבר': „קים", תש"ח), 1901, הנודע בעיקר כספר־הרפתקות לילדים, בולט הצד הסובייקטיווי. קים הוא יליד הודו, בן למתיישבים אירים, המתייתם, נעזב בקרב האוכלוסיה ההודית וחי חיים כפולים: הוא פועל כסוכן סודי של השלטון הבריטי, ובו־בזמן מתיידד עם כהן בודהיסטי זקן המחפש אחר הנירוואנה.

ואולם, השגיו הגדולים של ק' הם בתחום הסיפור הקצר. מבין הקבצים הרבים שפרסם, בעיקר לגיל־הנעורים: The Jungle Book (עבר': „ספר היער", תרפ"ז; „ספר הג'ונגל", תשכ"ב), 1894 (א'), 1895 (ב'), המצטיין בסיפורי־חיות מקסימים; Stalky and Co. („סטוקי ושות'"), 1899 — על חיים בפנימיה; Just So Stories („סיפורי בדיוק־כך"), 1902. סיפורים למבוגרים: Many Inventions („אמצאות רבות"), 1893; Debits and Credits („חובה וזכות"), 1926. אמנות דקה, מבנה מרוכז וחסכוני ושימוש בגורם־ההפתעה

מציינים את סיפוריו הקצרים של ק׳. רבים מהם עוסקים בנסתר, בנושאים כגון דיבוק, מחלות־עצבים והזיות למיניהן, אך לעומת־זאת — באופן פרדוכסלי — גם בנושאים „גבריים”, בחיי אנשי־מעשה, אנשי־צבא ופקידות־גבוהה של האימפריה הבריטית.

לפופולריות רבה זכו השירים והבלדות של ק׳: Departmental Ditties („פזמוני המחלקה”), 1886; Barrack-Room Ballads („בלדות מן הקסרקטין”), 1892; The Seven Seas („שבעת הימים”), 1896; ועוד. שיריו הם בעלי חרוז קל וסגנון פשוט ועממי. הם נכתבו לרוב כשירי־הלל לגדולת האימפריה ובוניה, ולעצמת שליחותה; אך הם מעוגנים גם בתחושה דתית ובאמונה ב„אל המושל בחזית־הקרב הרחוקה”.

האימפריאליזם של ק׳ הביא לתגובת־סלידה אצל חלק מן הציבור הבריטי, בייחוד אחרי מלה״ע I; ואולם לאמיתו־של־דבר, לכתביו גוונים רבים: בצד קול ענות־הגבורה של האימפריה הבריטית בתקופת זהרה נשמע גם קול ענות־החלושה של ילד נפחד חסר־מנוחה.

אוטוביוגרפיה בלתי־גמורה של ק׳, Something of Myself („דבר־מה על עצמי”), נתפרסמה ב 1937. — לעברית תורגמו נוסף לנ״ל: „כן היה”, תרצ״ה; „מעשיות סתם”, תרצ״ה; „יורדי־ים אמיצים”, תש״ז; („ספנים אמיצים”, תשכ״ו); „ארבע מעשיות”, 1946; „חיילים שלושה”, 1955; ו„סיפורי ק׳”, תשי״ח. משיריו תורגמו ב„מבחר שירת אנגליה”, תשט״ז.

א. הראל־פיש, מבוא (בתוך: האור שכהה, 5—23), 1968; E. Wilson, *The Wound and the Bow*, 1952²; C. Carrington, *R. K.*, 1955; J. M. S. Tompkins, *The Art of R. K.*, 1959; A. Rutherford (ed.), *K.s Mind and Art*, 1966; J. I. M. Stewart, *R. K.*, 1966.

א. ה. פי.

קַי־פֶנג

קַי־פֶנג (K'ai-feng), עיר בצפון פרובינציית הונן (ע״ע), בסין התיכונה, כ 600 ק״מ מדרום־מערב לפקינג; 330,000 תוש׳ (1970). ק׳ יושבת בעמק הנהר הונג־הו (ע״ע), בשוליה הדרומיים של מניפת־סחף גדולה שיוצר הנהר בצאתו מהאיזור ההררי של סין המערבית למישור הגדול שבמזרחה. מיקומה העניק לה יתרונות בולטים במשך דורות רבים. ק׳ נפגעה פעמים רבות משטפונות גדולים. סכנה זו פחתה מאד מאז ראשית שנות ה 60, לאחר שהושלמה בניית סכרים. סוללות ותעלות בחלקו של עמק ההונג־הו הסמוך לק׳. בק׳ תעשיית טכסטיל, מוצרי עור, חמרי־בניין ומזון.

ק׳ היא מהערים העתיקות בסין, ושימשה מימי־קדם מרכז מסחרי וצומת־דרכים חשוב, בין־היתר, נקודת־מוצא ל„נתיב המשי” שנמשך מערבה עד למזה״ת. בשנים 907—1127 היתה בירת הקיסרות הסינית, ותקופה ארוכה שימשה בירת חבל הונן. ק׳ נתפרסמה בקהילה היהודית שהתקיימה בה מהמאה ה 12 ועד ראשית המאה ה 19 (ע״ע סין, עמ׳ 898). עד לראשית המאה ה 20 היתה בה גם עדה מוסלמית. בק׳ שרדו בניינים עתיקים רבים וכן חלק מחומת העיר. בין עתיקותיה שרידי ביכ״נ ובית־קברות יהודי. נראה שהקהילות היהודית והמוסלמית שגשגו בק׳ במאות ה 12—ה 16, כשהסחר בין סין לבין המערב (המזה״ת ואירופה), בדרך היבשה, היה בשיאו וק׳ היתה נקודת־המוצא הראשית שלו.

קִיפְּנִיס, לֶוִין

קִיפְּנִיס, לֶוִין (נו׳ 1894, אושומיר [אוקראינה]), מחבר ספרי ילדים בעברית. בהיותו בן 15 נדפס שירו הראשון בקובץ „השושנים” (תרס״ט). ב 1913 עלה ארצה ולמד ב„בצלאל” בירושלים. משעמד על המחסור ביצירה מקורית לגיל הרך, החל לכתוב ויצירתו נתפשטה בכל מוסדות־החינוך. ב 1916 עבר לתל־אביב, ולאחר כמה שנים של עבודה בחקלאות ובהוראה חזר לירושלים, ערך את כה״ע הפדגוגי „גננו” והו״ל שירונים וגליונות לגננות. ב 1922 שהה באירופה. לאחר שובו לימד בביהמ״ד למורים וגננות בת״א, ניהל תאטרון לילדים, ערך ב״ע וספרי־לימוד והתמיד ביצירתו הספרותית לילדים. זו מונה אלפי יצירות: סיפורים ושירים, משלים ואגדות, מחזות ופרפראות — והכל בשפה בהירה, מלוטשת ובעלת מקצב. יצירתו כונסה במאות ספרים וחוברות, ורבבות ילדים נתחנכו עליה. מספריו: „מחרוזה” (תש״ט) — 150 שירים מולחנים; „מאה סיפור וסיפור” (1968); והסיפורים הארוכים: „בנתיב הפלא” (ת״ש); „לארץ הפלאות” (תש״ד); „ילדים במחתרת” (תש״ו). כן עיבד לעברית ממיטב הספרות העולמית לטף וגם תרגם ליידית אחדים מספריו. על מפעל־חייו זכה בפרסי טורוב (1956), יציב (1962) ולמדן (1976). — וע״ע ספרות ילדים, עמ׳ 424.

צ. שארפשטיין, יוצרי ספרות הילדים שלנו, 111—116, תש״ז;
י. טשרנוביץ, הלוץ ספרות הילדים הישראלית (בצרון, נ״א), תשכ״ה;
ג. ברגסון, שלושה דורות בספרות הילדים העברית, 215—219, תשכ״ו;
א. אופק, עולם צעיר, 652—655 (כולל ביבל׳), 1970.

קֻיפֶּר, ג׳רַרד פִּיטֶר

קֻיפֶּר, ג׳רַרד פִּיטֶר — Gerard Peter Kuiper — (נו׳ 1905, הולנד), אסטרונום הולנדי־אמריקני. ק׳ למד באוניברסיטת לידן (Leyden) וקיבל תואר דוקטור ב 1933. באותה השנה היגר לאה״ב. הוא עבד באוניברסיטת שיקאגו ומ 1936 גם במצפה־הכוכבים ע״ש יֶרקס (Yerkes). ק׳ נודע בגילוייו במערכת־השמש ובתורה שפיתח בעקבותם. ב 1948 מצא, כי אטמוספירת־המאדים (ע״ע) מכילה פחמן דו־חמצני, וזו של טיטאן (יֶרחו הגדול של שבתאי [ע״ע]) — מֵתן ואמוניה. ק׳ גילה גם שני ירחים חדשים: ב 1948 גילה את הירח החמישי של אורנוס (ע״ע) וכינה אותו „מיראנדה”, וב 1949 גילה ירח שני לנפטון (ע״ע), נראידי (ע״ע כוכבי־לכת, עמ׳ 647). בעקבות גילוייו פיתח ב 1951 תורה, שלפיה נוצרו כוכבים ע״י דחיסת גזים; לפיכך יצירת הירחים אינה תלויה בכוכביהם — שלא כמקובל עד אותו הזמן.

קִיפְּרִינוּס, תַּסְקִיוּס קִיקִילְיוּס

קִיפְּרִינוּס, תַּסְקִיוּס קִיקִילְיוּס — Thascius Caecilius Cyprianus — (200—258), בישוף קרת־חדשת (ע״ע). ק׳ היה רטוריקן פגאני, שהתנצר ב 246. רכש בקיאות רבה בכתבי־הקודש ובחיבורי טרטולינוס (ע״ע) ונתמנה בישוף קרת־חדשת ב 248. בגלל רדיפות הנוצרים בימי דקיוס (ע״ע) נאלץ להסתתר, אך המשיך לנהל את קהילתו ממקום גלותו. כאשר שב ב 251, בתום הרדיפות, היה ק׳ בין המתנגדים להשלים בקלות עם הנוצרים שסרחו (lapsi) בימי הרדיפות. בהשפעתו נקבע בשתי ועידות כנסייתיות, שהמתחרטים יוכלו להתקבל שוב לחיק הכנסיה רק לאחר חרטה מתאימה והמתנה מסוימת. גם בפולמוס הטבילה המחודשת (rebaptismatio) — שמקורו היה בהתעלמות הכנסיה באפריקה מן הטבילה של סיעות „המינים” — נקט ק׳ עמדה תקיפה בעד הטבלתם־מחדש של השבים לכנסיה, כנגד עמדת האפיפיור ברומא. לעמדה זו ולסירובו לקבל את דעת האפיפיור נודעה אח״כ חשיבות רבה בימי פולמוס הדונטיסטים (ע״ע), שסירבו להכיר במרותו העליונה של בישוף רומא ואף אימצו את עמדת ק׳ בעניין הטבילה. מחלוקת זו הופסקה עם מאסרו של ק׳ והוצאתו־להורג בפקודת הקיסר ולרינוס (258). כתבי ק׳ נחלקים עפ״ר ל 3: מסות (tractati), איגרות (epistolae) וחיבורים מפוקפקים (spuria). חשיבות תאולוגית נודעת למסות הקצרות הדנות בסקרָמנטים, בפיוס המתחרטים שביקשו לחזור־בתשובה (De Lapsis) ובשאלת אחדות הכנסיה ויחסה להגמונות (De Catholicae Ecclesiae Unitate).

בין כתבי ק׳ גם Testimonia („עדויות”), אוסף הוכחות מקראיות להצדקת הנצרות שהוסיף ק׳ על אלו שכבר רווחו במאה ה 2 בוויכוח עם היהודים. בין החיבורים המפוקפקים (spuria) יוחסו לק׳ בטעות 4 חיבורים אנטי־יהודיים: Adversus Judaeos („נגד היהודים”); De montibus Sina et Sion („על ההרים סיני וציון”), שביקש להבליט את ההבדלים בין מצוות המקרא למצוות הברית־החדשה; De Iudaica incredulitate („על האפיקורסות היהודית”); De Pascha computus („על חישוב תאריך הפסחא”); De Cibis iudaicis („על

המזונות היהודיים"), המזהיר את הנוצרים מקיום דיני כשרות — עניין רב־חשיבות בפולמוס נגד היהודים. — כתבי ק' נתפרסמו בכרך 4 של Patrologia Latina ל Migne; מהד' מדעית וביקרתית של כתביו הו"ל G. Hartel (3 כר'; CSEL).

I. W. Benson, *C.: His Life, His Times, His Work*, 1897; A. d'Ales, *La Theologie de Saint C.*, 1922; H. Koch, *Cyprianische Untersuchungen*, 1926; J. Ludwig, *Der heilige Märtyrerbischof C. von Karthago*, 1951; M. Bevenot, *The Tradition of Manuscripts*, 1961.

צ. בר.

קיצ'נר, לורד הרברט הורישו — Herbert Horatio Earl Kitchener — (1850—1916), מצביא בריטי. יליד אירלנד; בנו של קצין־פרשים. בשל כישוריו המתמטיים והאנליטיים הצטרף להיל־ההנדסה הבריטי, וב 1871 נשעה קצין. עוד לפני־כן לחם כמתנדב בצד הצרפתים נגד גרמניה. אח"כ יצא למזרח, ויחד עם קונדר (ע"ע) עסק במיפוי א"י המערבית בשליחות ה„קרן לחקירת א"י" (P.E.F.) הבריטית. מאז נעשה שמו לשם־דבר בחקר א"י (ר' כרך ו', עמ' 1170).

לאחר שכבשו הבריטים את מצרים (1882) הצטרף ק' לצבא המצרי. אח"כ השתתף בחיל־המשלוח הבריטי שיצא לסודאן להציל את הגנרל צ'. גורדון (ע"ע) ותקופת־מה שימש כמושל בסודאן. הודות לכישוריו המזהירים, שהובלטו גם ע"י תככים, נתמנה ב 1892 „סירדאר" (מפקד) הצבא הבריטי, בדרגת מייג'ר־ג'נרל. מאז הקדיש את כל מרצו להכנות למיגור יורשי ה„מהדי" (ע"ע). בשנים 1896—1898 עמד בראש צבא־משלוח בריטי־מצרי, שניצח את הדרווישים בקרבות עטברה ואמדרמאן, וכבש את ח'רטום (1898). באותה העת חיסל — בשילוב של תקיפות ונועם — את תקרית פשודה (בדרום־סודאן), שכמעט הביאה למלחמה בצרפת. אח"כ שימש זמן קצר כמושל־כללי בסודאן. כן זכה לתואר־האצולה „ברון".

ב 1899 שוגר ק' לדרום־אפריקה כדי לשמש כראש־המטה של רוברטס (ע"ע), שכשל בניהול מלחמת־הבורים. כעבור שנה נתמנה ק' תחתיו כמפקד־ראשי בדרום־אפריקה והצליח לנצח במלחמה, לא־מעט הודות לרשת־המצדים (blockhouses) שפיתח, ואשר מנעה מהאויב חופש־תנועה. הוא גם יזם הקמת מחנות־ריכוז לנשי הבורים ולילדיהם כדי למנוע מהלוחמים מזון, ציוד ומקלט. בשנים 1902—1909 שימש ק' מפקד־ראשי בהודו. הוא ארגן־מחדש את צבאה תוך העדפת הכנות למניעת התקפה רוסית אפשרית על שמירת השלום בפנים המדינה. ק' כבר נודע אז בנוקשותו. הוא הסתכסך עם קרזן (ע"ע); פעם אף הביאו לידי בכי וגרם להתפטרותו ממשרתו הנעלה כמשנה־למלך (1905).

ק' חזר לאנגליה בדרגת פילד־מרשל, אך לא נמצאה לו שם תעסוקה. ב 1911 נתמנה נציג בריטניה במצרים הכבושה. הוא הצטיין בשיפוריו בשטח המינהל, והתבלט בדאגתו לפלחים. בפרוץ מלה"ע I נתמנה (עתה היה כבר בדרגת אצולה של „ארל") מיניסטר־המלחמה בממשלת אסקוית (ע"ע). בשל החלטיותו לא נתחבב על חבריו, אך נהנה מפופולריות בעם שהיה מדוכדך עקב הצלחות הגרמנים. ק' היה מהמעטים שצפו מלחמה ארוכה, ובשל־כך תכנן, ארגן וביצע גיוס של צבא־המונים מתנדב (שירות־חובה הונהג רק ב 1916), שבא בעוד־מועד במקום צבא־השכירים הקטן שהלך ונשחק בקרבות.

ק' טבע בסיירת־השריון „המפשיר", שעלתה על מוקש גרמני שעה שהסיעה אותו לביקור ברוסיה (1916). על אפיו נחלקו הדעות. הוא נשאר רווק ובעיות צבאיות מילאו את חייו. עם־זאת דאג לקדם גם את ענייניו הפרטיים. יש שראו בו סמל האימפריאליזם, ויש שחשבוהו לפטריוט צרוף (תמונתו: כרך כ"ג, עמ' 656).

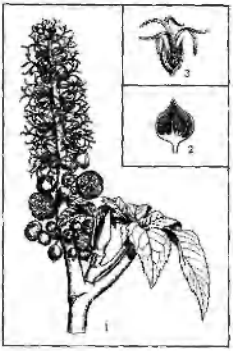
E. S. Grew et al., *Field-Marshal Lord K.*, I-III, 1916; Lord R. Esher, *The Tragedy of Lord K.*, 1921; G. Arthur, *Life of Lord K.*, I-III, 1920; A. Hodges, *Lord K.*, 1936; Ph. Magnus, *K., Portrait of an Imperialist*, 1958.

פ. פ.

קיקיוֹ, ע"ע קָנֶה, עמ' 911.

קִיקָיוֹן (Ricinus), סוג של צמחים ממשפחת החלבלוביים (ע"ע) בעל מין אחד בלבד — קיקיון מצוי (R. communis).

הק' הוא שיח או עץ חד־ביתי. הגזע והענפים מכוסים סיג כחלחל (שעווה). העלים מסורגים, עשויים בצורת כף־יד ואונותיהם (5—11) משוננות. הפרחים חסרי עלי־כותרת וערוכים במכבדים צפופים. הפרחים האבקניים נמצאים בחלק התחתון של התפרחת, ואילו העליניים בחלקו העליון. כל פרח זכרי הוא בעל עסיף ירוק ומספר גדול של אבקנים שזיריהם מסתעפים בחלקם העליון לענפים רבים. הפרחים העליניים מכילים עלי אחד בעל 3 עמודים, שכל אחד מהם שסוע ל 2 צלקות שעירות מאד. ההאבקה ע"י הרוח. הפרי הלקט מכוסה זיפים ומתפרק ל 3 מגורות חד־זרעיות. בראש הזרע (ע"ע — ור' שם ציור) גופיף בהיר המכונה קרונקולה, והמכיל שמן. הזרע הוא בעל אנדוספרם, תאיו מכילים בעיקר שמן (עד ל 60%) הידוע ברפואה כ ש מ ן ק י ק, והמשמש בתעשיה כשמן למאור וכשמן סיכה למכונות (כגון אווירונים ועוד). מלבד זאת מכיל הזרע בין השאר גם את

ציור 1. קיקיון מצוי (Ricinus communis). 1. ענף נושא תפרחת: בחלקו התחתון פרחים זכריים; בחלקו העליון פרחים נקביים; 2. פרח זכרי מגיר, חצוי לאורכו; 3. פרח נקבי.

הריצינין (כ 3%), אלקלואיד (ע"ע) ארסי המביא לאגלוטינציה של הדם ולשקיעתו (ידועים מקרי־מוות רבים כתוצאה מאכילת זרעים אחדים).

הק' המצוי גדל בר בארץ, (או בר למחצה), בהר ובעמקים, אך להתפתחות יתרה הוא מגיע בעמק הירדן (גובה העץ 6—8 מ'). באזורים הטרופיים והסובטרופיים מגדלים אותו בעיקר כצמח להפקת שמן. לאורך מפרץ־סואץ מגדלים אותו בקנה־מידה רחב. זרעי ק' נמצאו בקברותיהם של מלכי־מצרים הקדומים, ממצאים המעידים על שימושו הקדום. רבים סבורים שהודו היא מולדת הק'.

ציור 2. קיקיון מצוי (Ricinus communis), ענף נושא פירות.

מ. ז.

קִיקְלָדִים (Κυκλάδες — „מעגל האיים" מסביב לאי דלוס [ע"ע]), קבוצת איים בים האגאי (ע"ע) המהווים מחוז ביוון; שטחו 2,572 קמ"ר ובו 121,000 תוש' (1971). 25 מהאיים מיושבים, וכן קיים מספר רב של איים קטנים. חמשת האיים הגדולים הם (ר' מפה: יון, עמ' 435): נכסוס (ע"ע; 449 קמ"ר), אנדרוס (380 קמ"ר), טינוס (192 קמ"ר), פארוס (195 קמ"ר) ומלוס (ע"ע; 151 קמ"ר).

האיים הם שרידים של מאסיון קריסטליני שקוע ומבותר. שכלל גם את החלק הדרומי של חצי־האי אַטיקה שמצפון־מערב לק׳; האיים הדרומיים מלוס ותירה הם געשיים. לפיכך בנויים הק׳ סלעים שונים, שהקנו לכל אי ייחוד טופוגרפי ומחצבים מגוונים שנוצלו בעבר; היום הם מנוצלים רק במידה מצומצמת. בנכּסוס מתנשׂא ההר הגבוה־ביותר בק׳ — דְריוס (1.007 מ׳).

בגלל הרוחות החזקות כמעט שאין עצים בק׳ — אך מנצלות אותן טחנות־רוח רבות. המשק החקלאי מבוסס על גידולי־שדה ומטעים ים־תיכוניים בעמקים מוגנים. לאורך המפרצים הרבים מפותח הדיג, בולל דיג ספוגים. היישובים הכפריים המסָרתיים בנויים בגובה של 100—200 מ׳, ולאחרונה גם בקרבת החופים. הבתים המרובעים בנויים בצפיפות רבה ובוהקים בלבנם (התושבים חייבים לסייד את הבתים והסמטאות מדי שנה). בירת חק׳ ארמופוליס (13,500 תוש׳), נמצאת באי סירוס. המצב הכלכלי קשה, ושיעור ההגירה אל יוון שביבשה מגיע ל 5% בשנה. לאחרונה התפתחה התיירות, בעיקר באי מיקונוס, הקרוב לדֵלוס — בשל עושר עתיקותיו.

היסטוריה. כבר לפני כ 6,000 שנה חיו אנשים בק׳. באלף ה 3 לפסה״נ היתה בק׳ תרבות שהצטיינה בכלי־זין מנחושת, בכלי־חרס מצוירים, ובייחוד בפסלי־שיש מסוגננים של גברים ונשים — לעתים קרובות בעלי מבנה דמוי־כינור — ששימשו למטרות פול־חניות. באלף ה 2 לפסה״נ היתה תרבות הק׳ מינואית (ע״ע מינואית ומיקנית, תרביות) וכנראה ששלטו בהם שליטי קנוסוס. ב 1000 לפסה״נ בערך התיישבו בק׳ שבטים יוניים שבאו מיוון; רק האיים הדרומיים היו דוריים (ע״ע יוון, עמ׳ 428).

במאה ה 8 לפסה״נ היתה לעיר אֶרֶטריה שבאֶובויה השפעה בק׳, ובמאה ה 6 — לטירַנים, כגון, פיסיסטרטוס (ע״ע) מאתונה. הצי הפרסי השתלט על הק׳ ב 490, ולאחר הנצחון על פרס הצטרפו רוב האיים לברית האטית־דלית, שמרכזה היה בדלוס (ע״ע יוון, עמ׳ 441/3). אנטיגוֹנוס ממוקדון הקים ברית איים שמרכזה היה בדלוס (ע״ע). בתקופה ההלניסטית סבלו האיים מהתחרות בין המדינות ההלניסטיות השונות. בשלטון רומא השתייכו הק׳ לפרו־בינקיה אסיה.

ביה״ב ביצרה ביזנטיון את הק׳ נגד שודדי־ים ערבים. ב 1207 יסד מארקו סאנודו, בן ונציה, את דוכסות נכסוס, שכללה את כל האיים הק׳, ונתקיימה עד שנפלה ב 1566 בידי התורכים; אלה מינו את דון יוסף נשיא (ע״ע) לדוכס. מ 1830 נמצאים הק׳ בשלטון יווני.

J. T. Bent, *The C.*, 1885; C. Zervos, *L'Art des C.*, 1957.

י. קר. – אל. וי.

קִיקְלוֹפִּים

(Cyclops, Κυκλωψ [ביוו׳: „עגול־העין״]), במיתולוגיה היוונית־רומית, ענקים בעלי עין אחת במצחם. ע״פ הומרוס (אודיסיה, IX) היו הק״ רועים פראים שחיו במערות באי מבודד. בשובו מטרויה נקלע אודיסוס (ע״ע), לאי זה, נכנס למערת פוליפֵמוס, והק׳ טרף שניים ממלוויו. אודיסוס שיכר אותו, ניקר את עינו ונמלט עם שאר חבריו. כנקמה שבר פוסידון, אבי פוליפמוס, את אניית אודיסוס. לפי גירסה מאוחרת התאהב פוליפמוס באלה גלטיה (ע״ע, עמ׳ 845). ע״פ הֵסיודוס (תאוגוניה, 139—146) היו הק״ שלושת בני אורנוס וגי (ע׳ ערכיהם): ברוֹנטֵס („הרעם״), סטרוֹפֵּס („הברק״) ואַרגֵס („זוהר הברק״). הם היו אומנים ויצרו לזוס את הברק והרעם. הם תוארו אח״כ כעוזרי הֵפיסטוס (ע״ע, ותמ׳ שם) בבית־מלאכתו. המלומד הצרפתי, ויקטור בראר (V. Berard) סבר, שאגדת הק״ נוצרה מאי־הבנת שם המקום אוינוֹטריָה, איטליה (אפשר מפניקית: עין־עטר — מעיין [עין] עגול).

בניה קיקלופית. היוונים ייחסו לק״ את בניית חומותיהם הקדו־מות משלהי האלף ה 2 לפסה״נ. בחומות אלו הונחו זו־ע״ג־זו אבני־גוויל ענקיות, בשתי שורות מק־בילות, והרווחים ביניהן מולאו אבנים קטנות וטיט. רוחב החו־מות האלו — עד 6 מ׳, וגבהן — עד 10 מ׳. וע״ע אתונה, עמ׳ 456 („פלאסגיקון״); טירינס (ר׳ תמ׳); מיקני (תמ׳: כרך א׳, עמ׳ 177). בניה דומה, המכונה „קיקלופית״, נתגלתה בטרויה (ע״ע), עמ׳ 920), בבוגאזקוי (ע״ע). בערי האֶטרוסקים וב־טיאוואנאקו הקדם־קולומביא־נית בבוליויה (ע״ע, עמ׳ 819); בניה זו נקראת גם מֶגאליתית (ע״ע מגליתים; שכם).

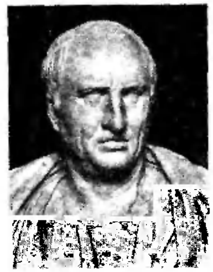
אודיסאוס וחבריו מנקרים את עינו של הקיקלופס פוליפמוס. הידריאה מ״איריה שבאטרוריה, 520 לפסה״נ, בערך (גלריה [illegible], רומא)

קִיקֶרוֹ, מַרְקוּס טוּלְיוּס

– Marcus Tullius Cicero — (106—43 לפסה״נ), מדינאי, נואם, עורך־דין, סופר והוגה־דעות רומי. אביו, מעשירי ארפינום ובן למעמד הפרשים, נתן לק׳ חינוך מעולה; ק׳ למד רטוריקה ופילוסופיה ברומא, באתונה וברודוס, ועם מוריו נמנה פוסידוֹניוס (ע״ע). ב 89/90 שירת במלחמה נגד בעלי־הברית, תחת פיקודו של פומפֵיוס סטרַבו (אבי פומפיוס ה„גדול״) ועם קטילינה (ע״ע. ור׳ להלן). ב 81 הופיע לראשונה כסניגור, וב 80 הגן בהצלחה על אדם שאיש־חסדו של סולה (ע״ע) האשימו ברצח. נאום־ההגנה הכיל ביקורת זהירה על הממשל והוציא לק׳ מוניטין. את הקריירה המדינית החל ק׳ ב 75, בשרתו כקוסטור בסיציליה, בשובו נוכח־לדעת, לאכזבתו, שפעולותיו הטובות אינן ידועות בבירה. ב 70 הופיע כתובע במשפט וֶרֶס (Verres), נציב סיציליה שהואשם בעושק, ואע״פ שהלה נהנה מתמיכת אנשי־אצולה חשובים ומהגנת הנואם הידוע הורטֶנסיוס, הצליח ק׳ להרשיעו. ב 66 בהיותו פְרטור, תמך ק׳ במסירת הפיקוד על המלחמה במִתרְדַת VI לפומפיוס.

ב 63 היה ק׳ קונסול, לאחר שניצח בבחירות את קטילינה אע״פ שהלה היה אציל ונתמך ע״י קרסוס (ע״ע). פעולתו החשובה־ביותר של ק׳ היתה דיכוי הקשר של קטילינה, ועל־כך התפאר כל חייו. נוכח סכנת הקשר הצליח ק׳ לגבש את „אחדות המעמדות״ (Concordia ordinum), דהיינו, שיתוף־פעולה בין סנאטורים, פרשים ושאר מגיני הסדר הקיים. הוא שכנע את הסנאט להכריז על מצב־חירום (Senatus consultum ultimum) והוציא־להורג בלא משפט את שותפי קטילינה שנשארו ברומא ונתפסו, לאחר שבדיון בסנאט צידד קטו (ע״ע) בהוצאה־להורג בעוד קיסר (ע״ע) התנגד. תמיכת חוגי האצולה לא היתה שלימה, והם לא הגנו על ק׳ כשהותקף מאוחר־יותר על מעשהו זה. מהבחינה המשפטית ספק רב אם היה המעשה חוקי.

ב 61 קנה ק׳ לעצמו אויב מר, כשהעיד נגד קלודיוס פולכֶר, שנאשם בחילול־קודש ובניאוף ויצא זכאי. ק׳ דחה את הזמנת קיסר להצטרף לברית הטריומוויראט (ע״ע טריומוירים), ומשהתיר לעצמו לבקרה דאג קיסר שקלודיוס ייבחר לטריבון, וביָזמת קלודיוס נתקבל חוק המגַלֶה כל מי שהוציא־להורג רומאי בלא משפט; ק׳ נמלט (58), אך בעזרת פומפיוס חזר לרומא (57) והשתכנע לשתף־פעולה עם הטריומוויראט. למעשה פרש ק׳ מחיים מדיניים פעילים, אף שהמשיך להגן במשפטים על נאמני הטריומוויראט. הלוואה גדולה ונוחה שקיבל מקיסר כבלה את ידיו עוד־יותר. בניגוד לרצונו מוּנה ב 51 לנציב בקיליקיה ושירת שם כשנה וחצי. ממשלו היה הוגן. ק׳ גם ניהל מלחמה וקיווה לערוך מצעד־נצחון ברומא, אלא שבשובו נקלע למלחמת־האזרחים. זמן רב היתה עמדתו הססנית, כשקיסר מעודדו להישאר ברומא; לבסוף הצטרף לפומפיוס ביוון. אבל לא תרם

קיקרו. מוזיאון קפיטוליני, רומא

תרומה ממשית למאמץ המלחמה והסתפק בביקורת חסרת־תועלת על ניהולה. ב 48, לאחר תבוסת פומפיוס בפרסלוס (Pharsalus), מחל קיסר לק׳, שחזר לאיטליה. ק׳, שסלד משלטונו האישי של קיסר, פרש מפעילות מדינית, ולאחר מות בתו האהובה, טוליה, (45) — אף מחיים חברתיים.

ק׳ שב לפעילות מדינית נמרצת לאחר רצח קיסר (15.3.44). הוא ראה באנטוניוס את הסכנה החמורה־ביותר למדינה, ושיתף־פעולה עם אוקטוויינוס (ע״ע אוגוסטוס), בנו המאומץ של קיסר, אך לא הבחין בכך שמטרתו העיקרית של אוקטוויינוס לנקום ברוצחי קיסר. ב 14 נאומים (שכונו „הפיליפיים״, ע״ש נאומי דמוסתנס [ע״ע] נגד פיליפוס מלך מוקדון) שנאם בין ספטמבר 44 לאפריל 43, תקף והשמיץ את אנטוניוס. הוא השפיע על הסנאט למנות את אוקטוויינוס לסנאטור ולמפקד בדרגה פרו־פרטור. ואולם לק׳ לא היה צבא ולפיכך היה נטול השפעה ממשית. לאחר שאוקטוויינוס, אנטוניוס ולפידוס התאגדו בטיומוויראט השני, לא התנגד אוקטווינוס לדרישת אנטוניוס להכליל את ק׳ ברשימת המוחרמים ע״י הממשל החדש. ק׳ ניסה להימלט, אך רודפיו השיגוהו והרגוהו (7.12.43). — 32 שנה היה ק׳ נשוי לטרנטיה, שילדה לו בת ובן. ב 47 התגרש ממנה, בעיקר עקב סכסוכים כספיים. הוא נשא לאשה נערה עשירה כבת 15, וגם ממנה התגרש בגלל יחסה לבתו האהובה, טוליה. בנו של ק׳ היה קונסול ב 30.

בזכות קשריו האישיים עם פרשים, חוכרי־מסים ונכבדי ערי־השדה, ובזכות הופעותיו במשפטים, זכה ק׳ להשפעה רבה; למרות מוצאו הלא־סנאטוריאלי הצליח לעלות במהירות בסולם המשרות וזכה בכל משרה בגיל הנמוך־ביותר שאפשר החוק — ועל־כך היתה גאוותו. ק׳ היה אמיד: היו לו אחוזות וחוילות לבידור ולנופש בלאטיום ובקמפאניה. לעשרו זכה בעיקר בתמורה על שירותיו המשפטיים; לדבריו הורישו לו לקוחותיו סכום כולל של 20 מיליון ססטרציות. למרות מאמציו להתקרב לאנשי האצולה לא הרגיש נוח בחברתם, ורבים מהם הסתייגו ממנו. משום שלא רצה או שלא הצליח לרכוש בעלי־ברית חזקים, ומשום שלא היו לו צבא או קליינטלה, לא זכה לעמדה בכירה בפוליטיקה. ק׳ ניסה להתעלם מהעובדה כי המשטר הרפובליקני, שהוא הגן עליו, היה מסגרת חוקתית למאבק על כוחות ועמדות־השפעה, ועל־כך שילם ביוקר.

מכתביו הפרטיים של ק׳, שגילה בהם בחפשיות את מחשבותיו, תגובותיו ורגשותיו, חושפים את דאגותיו, ענייגו בכסף, הססנותו, חולשתו ותלותו בזולת — בקיצור, מגוון של חולשות אנושיות. היסטוריונים שהשווהו למדינאים אחרים בני זמנו וביקרוהו על־יסוד מכתבים אלה לא התחשבו בעובדה כי ק׳ הוא היחיד מבני־זמנו שחשף עצמו באופן כזה. ביקרתם של שני היסטוריונים קשה במיוחד: ת. מומזן, שהעריץ את קיסר, תיאר את ק׳ כמדינאי מוג־לב, בוגדן וסתגלן המוכן לוותר על עקרונותיו; ואף קרקופינו (ר׳ ביבל׳) ציירו כאדם שפל ורודף־בצע, המשתמש בפוליטיקה כדי לקדם את רווחתו החמרית.

כ ת ב י ק׳. מ כ ת ב י ם. מבין המכתבים שכתב ק׳ ושנכתבו אליו נשתמרו 931, מהם 835 משלו. הם פורסמו לאחר מותו ב 4 קבצים: 1) Ad Atticum, מכתביו מהשנים 68—44 אל אטיקוס, ידידו הקרוב שסייע לו בענייני כספים וניהול משק ובפרסום כתביו, כונסו ב־16 ספרים; 2) Ad familiares („אל מכרים״), 16 ספרי מכתבים מהשנים 68—44 מק׳ ואליו; 3) Ad Quintum fratrem, מכתבים לאחיו קוינטוס, בעיקר מהשנים 59—44; 4) מכתבים למרקוס ברוטוס (ע״ע) משנת 43. המכתבים דנים בנושאים שונים, והם מקור עשיר־ביותר ויחיד־במינו לענייני חברה וכלכלה, מדיניות וחיי יום־יום. — לפי פלוטרכוס (ע״ע) ק׳ הוא שהנהיג קצרנות בלאטינית (אמנם בד״כ מייחסים את שפת־הקיצורים הלאטינית לטירו, עבדו המשוחרר של ק׳ — שפרסם לאחר מות ק׳ כמה מנאומי ק׳ ומכתביו — והיא קרויה על־שמו, "notae Tironianae").

נ א ו מ י ם ו ת ו ר ת ה נ א ו ם. ק׳ נחשב לגדול הנואמים הרומים. הוא הופיע עשרות פעמים ונשא נאומים באסיפות־עם ובסנאט. מנאומיו שרדו 58, אם־כי לא כולם בשלימות. ק׳ אף כתב כמה ספרים בתורת הנאום. בצעירותו חיבר את De inventione („על ההמצאה״), הכולל מיון של טענות וסוגי הנאום. ב 55 השלים את החיבור החשוב שלו De oratore („על הנואם״), הכתוב כדיאלוג ובו דיון בחינוך המתאים לנואם ובשיטות הנאום. בספר נוסף, „ברוטוס״ (הוקדש למרקוס ברוטוס), שפרסם ב 46, כלל סקירה של הנואמים הרומים, ותיאר את הכשרתו־הוא כנואם. בחיבור Orator („הנואם״) תיאר ק׳ את הנואם האידאלי. הוא המליץ למזג את הטוב שבשתי האסכולות שבימיו וביקר את הפסול שבשתיהן: „האטית״, שדבקה בסגנון פשוט, וה„אסייתית״, שדגלה בסגנון נשגב ועשיר. לדבריו, תפקיד הנאום משולש: למסור מידע, לגרום הנאה ולעורר רגשות, ולנואם המוצלח דרושים 3 נתונים: כשרון טבעי, אימון ממושך והשכלה רחבה.

ב ת ו ר ת ה מ ד י נ ה הניח ק׳ אחריו שני חיבורים. הדיאלוג De republica („על משטר המדינה״), המושם בפי סקיפיו אימיליינוס (ע״ע סקיפיו [7]), ליליוס וידידיהם ודן במשטר המושלם. ק׳ ממליץ על משטר „ממוזג״, שמשולבים בו יסוד מונרכי, אריסטוקרטי ודמוקרטי. החיבור נכתב כדי להציע פתרונות לבעיות זמנו של ק׳ ובמחשבה שבמאה ה 2 לפסה״נ נהנתה רומא ממשטר מתוקן; החיבור מושפע מפוליביוס (ע״ע). ק׳ גם עמד על הצורך במנהיג בעל־סמכות שיגאל את רומא מקשייה. רק חלקים מהחיבור שרדו. בחיבור De legibus („על החוקים״), שגם ממנו שרדו רק חלקים, בוחן ק׳ מצד אחד את המקור האלוהי של החוק ואת מהות הצדק, ומצד שני מציע חוקים בענייני דת וקובע את סמכויות פקידי המדינה.

את תיבוריו ב פ י ל ו ס ו פ י ה כתב ק׳ כשפרש מפעילות מדינית, בימי שלטון קיסר (48—44). בחיבוריו אלה סוקר ק׳ בד״כ את דעותיהן של שלוש האסכולות: את האפיקורית — דחה, אל הסטואית — נטה, ועם זו של האקדמיה החדשה, שמגמתה ספקנית — הזדהה (ע״ע יונית, עמ׳ 606/9). ב Academica דן ק׳ בהשקפות האקדמיה החדשה, ובמיוחד אלו של קרנאדס (ע״ע), על אי־אפשרות ההשגה של ידיעה ודאית ועל הצורך שלא להתחייב בהשקפה מסוימת. החיבור Tusculanae disputationes („שיחות בטוסקולום״) עוסק בתנאים ההכרחיים לאושר ובגורמים המקשים על השגתו — פחד, צער ומוות. De finibus bonorum et malorum („על תכלית הטוב והרע״) הוא תיאור ההשקפות השונות על הטוב העליון, והחיבור De officiis מונה את חובותיו המוסריות של האדם. החיבורים De natura deorum („על טבע האלים״) ו De divinatione („על הנבואה״) דנים במהות האלים וההשגחה האלוהית וק׳ נוטה בהם לדעת הסטואה (ע״ע), שלפיה יש השגחה אלוהית. ב De fato („על הגורל״), לעומת־זאת, מבקר ק׳ את הפטליזם של הסטואה בשאלת חופש הרצון.

ה ש פ ע ו ת. הסופר קוינטיליינוס (ע״ע; המאה ה 1 לסה״נ) אמר על ק׳, ששמו שוב אינו שם אדם אלא שמה של צחות הדיבור עצמה. רבים מסופרי רומא דיברו בשבח ק׳, אך לא היתה לנאומיו ולתורת־הנאום שלו השפעה על סגנון הנאום והכתיבה הלאטיניים. להפך, לאחר מותו היתה התנגדות לסגנונו. גם לספריו הפילוסופיים לא היתה השפעה על התפתחות הפילוסופיה הרומית, ורק אבות־הכנסיה גילו בהם עניין מחודש. יחסם הדו־ערכי כלפיו — יראת־כבוד מהולה

בהתנגדות — בא לידי ביטוי בסיפורו הידוע של היארונימוס (ע״ע) על־כך שהשכינה האשימה אותו בחלומו: „הינך קיקרוני ולא נוצרי". אוגוסטינוס (ע״ע) חיקה את סגנון הדיאלוג של כתבי ק׳ הפילוסופיים, אך הסתייג מהרטוריקה שלו. אמברוסיוס (ע״ע) השתמש ב De officiis כדגם לספרו על חובות האדם הנוצרי.

השפעת ק׳ ביה״ב היתה מועטת, ורק כתביו הפילוסופיים והמדיניים עוררו עניין. ואולם, ככל שהתמעטה ידיעת היוונית במערב־אירופה, כן נעשו כתביו מקור בלבדי־כמעט להכרת הפילוסופיה היוונית. העניין בק׳ — ובייחוד בנאומים, בכתבים הרטוריים ובמכתבים — התעורר־מחדש ברנסאנס. מגלהו היה פטררקה (ע״ע), שהעריצו בשל סגנונו ובשל תורת־המוסר שלו. בסוף המאה ה 15 ובתחילת המאה ה 16 פרח פולחן ק׳ באיטליה. במבו (ע״ע) קבע שכתבי ק׳ חייבים להיות הדגם היחיד לחיקוי, וקסטיליונה (ע״ע) חיקה את ק׳ בחיבורו הידוע „החצרן". ארסמוס (ע״ע), לעומת־זאת, תקף את פולחן ק׳ וטען שחיקויו מביא לעיוות המחשבה. אנשי הרנסאנס זיהו את ק׳ עם אידאל ההומניזם, אך הזדהותם עמו תרמה לגישה הלקטנית לפילוסופיה המאפיינת רבים מהם.

גם במאה ה 18 רבו הסופרים שחיקוהו, ביניהם: בוסיאה, א. גיבון וד״ר ג׳ונסון (ע׳ ערכיהם). מדינאי אנגליה, כגון ו. פיס וצ׳. ג׳. פוקס, חיקוהו בנאומיהם בפרלמנט. א. ברק (ע״ע), למשל, השתמש בנאומי ק׳ נגד ורס כדגם להאשמותיו נגד וורן היסטינגז. גם מנהיגי המהפכה הצרפתית אהבו לחקות את ק׳. חשיבותו העיקרית של ק׳ בתולדות הפילוסופיה בהעברת הפילוסופיה היוונית למינוח לאטיני, שנעשה למינוח המקובל בשפות האירופיות המודרניות. וע״ע רטוריקה.

ע. גלבוע, מגמית וכוונות פוליטיות בספריו של ק׳ „ליליוס על הידידות" (אשכילות ב׳), תשי״ז; ח. יירשיבסקי, בין ק׳ לאיגוסטינוס: בעיית הצדק במדינה (אשכולות, ג׳), תשי״ט; הנ״ל, ק׳ בימינו (אשכולות, ד׳), תשכ״ב; ב. שימרון, יחסו של ק׳ אל ההיסטוריוגרפיה (בתוך: מ. רוזלאר – ב. שימרון [עורכים], ספר הזכרון לפרופ׳ בנציון כ״ץ), תשל״א; T. Zielinski, *C. im Wandel der Jahrhunderte*, 1908; L. Laurand, *Etudes sur le style des discours de C.*, I–III, 1930—36; H. Strasburger, *Concordia Ordinum*, 1931; M. Van Den Bruwaene, *La Théologie de C.*, 1937; J. Carcopino, *Les Secrets de la correspondance de C.*, I–II, 1947 (אנגלית 1951); H. A. K. Hunt, *The Humanism of C.*, 1954; T. A. Dorey (ed.), *C.*, 1964; R. E. Smith, *C. the Statesman*, 1966; M. Gelzer, *C.*, 1969; D. R. Shackleton Bailey, *C.*, 1971.

יש. ש.

יהודים. דברי ק׳ על היהודים אינם מרובים. בנאומו „למען פלאקוס" (66—69) הוא אומר שהשפעת היהודים באסיפות־העם מרובה. הוא מצדיק את פלאקוס שהחרים את זהב היהודים שנועד לבית־המקדש, ומדבר בגנות היהודים ודתם. בנאומו „על הפרובינקיות הקונסולריות" (V, 10) מאשים ק׳ את גאביניוס ש„מסר את ראשי המוכסים הרומיים לעבדות לידי היהודים והסורים, אומות שנולדו לעבדות". פלוטארכוס מייחס לק׳ את האמרה „מה ליהודי ולחזיר?", שיש בה משום עוקץ כלפי קיקיליוס, קוסטור רומי שנטה ליהדות, ושהיה אחד מעוזריו של וורס (verres — חזיר ברומית), נציב סיקיליה, שק׳ קטרג עליו.

י. לוי, דברי ציצרו על היהודים בנאים הסניגוריה של פלאקוס (בתוך: עילמית נפגשים, 79—114), תשי״ך; L. R. Taylor, *Foreign Groups in Roman Politics of the Late Republic* (in: Hommages à Joseph Bidez et à Franz Cumont, 323—330), 1948; M. Stern (ed.), *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I, 193—206, 1974.

קִירְגִיזִית, הרפובליקה הסוביטית הסוציאליסטית (Киргизская С.С.Р.) או קִירְגִיזְיָה (Киргизия), רפובליקה בדרום־מרכז בריה״מ; שטחה 198,500 קמ״ר ובה 3,298,000 תוש׳ (1975). ק׳ משתרעת ברובה בתחום טין־שן (ע״ע), שעיאם, הר פובידה („הנצחון"; 7,439 מ׳), נמצא בדרום־מזרח ק׳ על גבול סין. רק בצפון — בעמקי הנהרות צ׳ו וטלס, ובדרום־המערב — סביב עמק פרגנה (ע״ע) משתפלים ההרים לגובה 500—1,000 מ׳. להרי טין

אפייני מבנה של רכסים בעלי כיוון רחבי, המופרדים ע״י שקעים בעלי גודל וגובה משתנים (גובה רובם עד 2,000 מ׳). באחד השקעים נמצאת ימת איסיק־קול (ע״ע) העמוקה והמלוחה; בשקעים אחרים זורמים נהרות השייכים ברובם לאגן־ההיקוות של הנהר סיר דריה (ע״ע). שיאי ההרים מכוסים קרחונים, המדרונות והעמקים — בכרי־אחו אלפיניים ובצומת ערבתי נמוך. היערות תופסים שטח קטן־יחסית. האקלים יבשתי־קיצוני, שתנאיו משתנים בהתאם לגובה (ע״ע טין־שן).

עשרה העיקרי של ק׳ הם שטחי המרעה הטבעי הנרחבים. גידול בע״ח (בעיקר צאן, וכן בקר וסוסים) הוא הענף החקלאי העיקרי. השטחים המעובדים למרגלות ההרים ובעמקים תופסים רק 12% משטח ק׳. הם משמשים לגידול־בעל של דגנים ומספוא, ולגידול־שלחין של כותנה, טבק, סלק־סוכר, פרג, תירס, עצי־פרי וגפן. בתעשיה חשובים בעיקר הענפים המשמשים את המשק החקלאי — מפעלי מזון ועיבוד תוצרת חקלאית וכן מפעלים המייצרים מכונות חקלאיות. בק׳ נמצאים המרבצים החשובים־ביותר בבריה״מ של כספית ואנטימון ועתודות פחם ניכרות. בק׳ מפיקים גם נפט, גז טבעי, עופרת יבדיל. הנהרות מספקים אנרגיה חשמלית (הוקמו שתי תחנות־כוח הידרו־חשמליות) בשפע והם מקור חשוב למי־השקיה.

האוכלוסיה מרוכזת ברובה בעמקים ולמרגלות ההרים בצפון ק׳ ובמערבה, וכן מסביב לימת איסיק־קול. שיעור היושבים בערים — 37% מכלל האוכלוסיה — הוא מן הנמוכים בבריה״מ. רוב הערים התפתחו בתקופה הסובייטית. הגדולה שבהן היא הבירה, פרונזה (ע״ע) — 486,000 תוש׳ (1975). האוכלוסיה המקורית — הקירגיזים (ר׳ להלן) — מהווים כ 40% מכלל התושבים. מלבדם יש רוסים (30%), אוזבקים (10%) ומיעוטים אחרים. הקירגיזים, מוסלמים ע״פ דתם, שפתם שייכת לקבוצת הלשונות התורכיות (ע״ע). בתקופה הסובייטית עברו רובם להתיישבות־קבע חקלאית והם עוסקים בעיקר בגידול בע״ח.

С. К. Рязанчев — В. Ф. Павленко, К.С.С.Р., 1960.

ג. שמ.

היסטוריה. כגוף מדיני וגאוגרפי אין לקירגיזיה היסטוריה שכן הוקמה רק במאה ה 20. ברם, לעם הקירגיזי כגוף אתני יש היסטוריה; ייתכן שהסינים הכירוהו כבר במאות 1/2 לפסה״נ. מבחינה גזעית הוא מונגולואידי. מוצא הקירגיזים משבטי רועים ונוודים שישבו באיזור הנהר יניסי (ע״ע) העילי, ולפי השערה החלו לנדוד לאיזור קירגיזיה דהיום רק מהמאה ה 10 ואילך, בלחץ שכניהם האויגורים. במקום מושבם הנוכחי, המשתרע באיזור־המעבר של עמים רבים ממזרח־אסיה לאירופה, היו הקירגיזים נתונים להתקפות עמים רבים; הם היו תחת שלטון מונגולים (במאה ה 13), דזונגרים, קלמיקים, קזכים וסינים. מ 1864 סופחו אזורי הקירגיזים שמצפון להרי טין־שן לתחום השלטון הרוסי. בעשורים הבאים התיישבו באזורי הקירגיזים רוסים רבים, וב 1916 הביא הדבר למרד התושבים. ב 1936 הוקמה הרפובליקה הק׳ כאחת המדינות של בריה״מ. הקירגיזים הם כיום מיעוט אתני ברפובליקה הנושאת את שמם.

קִירָה, אֶסְתֵּר, ע״ע אֶסְתֵּר קִירָה.

קַירוּאָן (قيروان), עיר בצפון מרכז תוניסיה; 46,200 תוש׳ (אומדן 1970; עם הפרוורים כ 83,000 תוש׳). ק׳ היא מרכז למחוז ק׳ (7,030 קמ״ר, 302,000 תוש׳), הצחיח־למחצה והמגדל דגנים ובע״ח, והיא מרכז חשוב לאריגת שטיחים ולייצור מוצרי־עור ונחושת. בק׳ כמה מסגדים עתיקים מימי היותה בירת האגלבים, וביניהם המסגד הגדול (תמ׳, כרך ח׳, עמ׳ 973/4) ומסגד שלושת השערים, שניהם מן המאה ה 9. המחראב במסגד הגדול מפורסם כיפיו ובעושר קישוטיו. המנבר (863), הקדום־ביותר הידוע, עשוי עץ ומעוטר בתשליבים גאומטריים ובצמחים.

המסגד הגדול בקירואן, 836–863.

היסוריה. בשיא שלטון הערבים היתה ק' בירת צפון־אפריקה כולה (להוציא מצרים), ונחשבה למרכז דתי ותרבותי של האסלאם. עקבה אבן נאפע (ע"ע) יסד את ק' ב 663/4, כבסיס צבאי ומינהלי. העיר נכבשה ונהרסה כמה פעמים במלחמות הח'ליפים נגד מורדים צפון־אפריקנים. ק' שימשה בירת האגלבים (ע"ע), שליטי תוניסיה (801—909), והיתה מרכז ללמודי דת האסלאם. כן נודעה אז בתעשיית השטיחים והבדים. האגלבים הקימו בה בנייני־פאר רבים. בימי הפאטמים (ע"ע) המשיכה לשגשג כמרכז דתי ומסחרי, אף שב 909 הועברה הבירה לעיר־החוף אל־מהדיה. משהשתלטו הפאטמים על מצרים (969) משלה בק' שושלת מקומית, הזירים. מכאן־ואילך ירדה ק' פלאים, משום שהותקפה לעתים קרובות ע"י בדואי בנו הלאל, שפעלו בשליחות הפאטמים. דלדול העיר נמשך בימי האל־מוּחדון (ע"ע), ובסוף המאה ה 14 היתה כמעט עזובה. ב 1701 הרסו התורכים, השליטים דאז, את חומותיה, אחרי שתושבי ק' ניסו למרוד בהם. במרוצת המאה ה 18 התאוששה ק', ולקראת סוף המאה היתה העיר השניה־בגדלה בתוניסיה. לאחר שתפסו הצרפתים את תוניסיה (1881), הפכה ק' למוקד ההתנגדות לכובשים.

H. Saladin, *Tunis et K.*, 1908; P. Penet, *K.*, 1911.

יהודים. ביה"ב היתה קהילת ק' המרכז הכלכלי והתרבותי של יהודי צפון־אפריקה, עד גבול מרוקו. ראשית היישוב היהודי כנראה במאה ה 8, אך מידע מפורט על ק' — מתעודות הגניזה (ע"ע) ומתשובות גאוני בבל — קיים מהמאה ה 9. ישיבת ק' וראשיה — שנשאו בתואר „ראשי כלה" — נודעו בישראל, וקהילתה העשירה היתה מהתומכות החשובות של ישיבות הגאונים בבבל, וגם ריכזה בידה את הקשרים התרבותיים והכספיים של ישיבות בבל עם יתר קהילות צפון־אפריקה וספרד. ב 880 שהה בק' אלדד הדני (ע"ע), ומאוחר־יותר פעלו בה הפילוסופים הנודעים יצחק ישראלי (ע"ע) ודונש בן תמים (ע"ע). בואו של ר' חושיאל (ע"ע) בן אלחנן לק' ציין נקודת־מפנה בהתפתחות לימוד־התורה שם, והוא שעשאה למרכז תורני מהדרגה הראשונה. הישיבה בראשותו לא ראתה עצמה תלויה, כבעבר, בדעת גאוני בבל, וגם קיימה קשר הדוק עם א"י, שישבו בה מהגרים רבים מצפון־אפריקה. קשר כזה קיים גם ראש ישיבת א"י במאה ה 11, שלמה בן יהודה, שמוצאו היה מפאס. בימי רבנו חננאל (ע"ע) בן חושיאל בלטה ק' בעצמאותה התורנית, ואז נקבעה השפעתה על תולדות לימוד־התורה בעתיד, באמצעות שני פרשני התלמוד הגדולים שהעמידו ישיבותיה: רבנו חננאל ורבנו נסים בן יעקב (ע"ע), שעמד בראש ישיבתה האחרת של ק'. גם אז נמשכו קשרים הדוקים בין חכמי ק' לגאוני בבל. מגדולי תלמידי ישיבות ק' היה הפוסק ר' יצחק אלפסי (ע"ע). תעודות רבות מעידות גם על שגשוגה הכלכלי של הקהילה. היו בק' יהודים עשירים ובעלי עסקים גדולים, שעמדו בקשרי־מסחר עם ארצות רבות, מספרד ועד הודו. בראש הקהל עמד „הנגיד", שהיתה לו השפעה רבה בחוגי השלטון. מבין הנגידים היותר מפורסמים במאה ה 11 היו אברהם בן עטא, ת"ח, עשיר ומצביא, ויעקב בן עמרם. כאשר חרבה העיר ב 1057, בהתקפות שבטי הבדואים, התפזרו בני הקהילה ויצאו למצרים ולסיציליה. הנגיד האחרון של ק' עבר למצרים ויהודי ק' סיפקו את מחייתו.

מאז ועד הכיבוש הצרפתי היתה ק' עיר קדושה למוסלמים ואסורה להתיישבות הלא־מוסלמים. אחרי 1881 הורשו חנוונים יהודים להת־יישב בק' ונבנו שני בתי־כנסת. ב 1936 היו בק' 348 יהודים; הם סבלו מאד בימי הכיבוש הגרמני ורבים נמלטו. ב 1946 היו בק' 275 יהודים; הם עברו אח"כ לערים הגדולות או לארצות אחרות, וב 1960 לא נותרו בק' יהודים.

ח. ז. הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית א'—ב' (מפתח בערכו), תשכ"ה; ש. אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים (מפתח בערכו), תשכ"ה; G. Marcais, *Tunis et K.*, 1937; S. D. Goitein, *La Tunisie du XIe siècle à la lumière des documents de la Genizah du Caire* (in: Etudes... dédiées à... Lévi-Provençal), 1962; id., *A Mediterranean Society*, I-II (index s. v.), 1967–71; A. N. Chouraqui, *Between East and West* (index s. v.), 1968.

א. אש.—מ.

קירוב (Киров), בירת מחוז (אובלסט) ק' ברפובליקה הפדר־טיווית הרוסית, במזרח בריה"מ האירופית. 364,000 תוש' (1974). ק' שוכנת על הגדה הדרומית של הנהר ויאטקה (יובל הקמה), בצומת מס"ב חשוב. נמל־הנהר שלה קשור למערכת הספנות של הוולגה (ע"ע). בעיר תעשיות מגוונות המייצרות ציוד למס"ב, מכונות לעיבוד עץ, מכשירי־מדידה, חלקי מכונות־חקלאיות, גפרורים, כלי נגינה, ציוד־ספורט ומוצרי־עץ. ק' מייצרת כמחצית מעזרי־הלימוד וכ 30% מכלל העורות המלאכותיים בבריה"מ. — ק' נוסדה במאה ה 12 כיישוב כפרי ואח"כ הפכה לעיר ושמה ח'לינוב. מ 1780 נודעה בשם ויאטקה וב 1934 נקראה ע"ש המנהיג הסובייטי קירוב (ע"ע). בשל ריחוקה מדרכים ראשיות היתה ק' בעבר מקום־גלות לאסירים פוליטיים. בק' מבנים מהמאות ה 17–19, בהם קתדרלת אוספנסקי מ 1689.

קירוב, סֶרְגֵי מִירוֹנוֹבִיץ' —Сергей Миронович Киров— (1886—1934), מנהיג קומוניסטי רוסי. ק' גדל בבית יתומים וסיים בי"ס מקצועי. ב 1905 הצטרף למפלגה הבולשוויקית בטומסק (סיביר), ונאסר כמה פעמים. ב 1909—1917 עסק בפעולה מפלגתית במחתרת בערי צפון־קווקז. במהפכת מארס 1917 (ע"ע המהפכה הרוסית, עמ' 365) פעל ק' להקמת הסובייטים בוְלאדיקווקז, ובשנות מלחמת האזרחים עמד בראש השלטון הקומוניסטי הצבאי בחבל אסטרחן.

במאי 1920 מונה למושלה של גרוזיה (ע"ע גאורגיה, עמ' 173) שנכבשה בידי הצבא הסובייטי, ודיכא את התנועה הסוציאל־דמוקר־טית המקומית באכזריות. בשנים 1926—1934 היה ק' מזכיר המפלגה באיזור לנינגראד, ומ 1930 היה חבר הפּוליטביורו. ק' פעל לחיסול מתנגדי סטלין (ע"ע) בלא שהקפיד להוכיח את סטיותיהם האידאו־לוגיות והפוליטיות, ופגע, כהכרזתו, „בכל מי שמתבלבל בין הרגלַיים". יש הסבורים שב 1934 (לאחר הוועידה ה 17 של המפלגה הקומוניסטית) עבר ק' לאופוזיציה.

ב 1.12.34 נרצח ק' בשעת אסיפה פומבית, בידי צעיר בשם לאוניד ניקולייב. לפי גילויי ח'רושצ'וב בוועידת המפלגה ה 20 (1956) נרצח ק' בהוראת גנריך יגודה (ע"ע), ראש המשטרה החשאית (נ.ק.ו.ד.), ובידיעת סטאלין. סטאלין האשים את מתנגדיו ברצח ק', ופתח במסע מעצרים וחיסול של אלפי יריבים ו„סוטים" במפלגה, עפ"ר ללא משפט (ע"ע מועצות ברית ה־, היסטוריה, עמ' 744).

ע"ש ק' קרויים חבלים וערים (כגון: קירוב [מקודם ויטקה] — עיר הולדתו, קירובאבאד באזרבידז'ן, קירובאקאן בארמניה וקירובוגראד באוקראינה), וכן מוסדות ומפעלי־תעשיה רבים.

R. Conquest, *The Great Terror*, 43—61, 1968.

קִירוֹבוֹגְרַד (Кировоград, עד 1924 יֶלִיזָבֶטְגְרַד; 1924‑1936 — זינוביבסק; 1936—1939 קירובו)

עיר ומרכז מינהלי של מחוז (אובלסט) ק' (24,600 קמ"ר, 1,267,000 תוש') במרכז הרפובליקה האוקראינית, בריה"מ. 212,000 תוש' (1974). ק' שוכנת על הנהר אינגול בלב איזור חקלאי פורה. היא מרכז וָתיק וחשוב של תעשיית מכונות חקלאיות (מפעל גדול שנוסד במאה ה 19). כן מייצרים בק' מכונות שונות (מנועים, מאזניים, משאבות), מזון, חמרי־בניה, מוצרי־עץ ומוצרי תעשיה קלה. — ק' נוסדה ב 1752 ע"י הצארית יֶליזוֹטה פֶּטרובנה (ע"ע) כמבצר להגנת רוסיה מפני התקפות הטטרים. לפני המהפכה היתה ק' מרכז מסחרי חשוב לתוצרת חקלאית — דגנים, צמר ובקר. היא נקראת ע"ש המנהיג הסובייטי קירוב (ע"ע).

יהודים התיישבו בק' בסוף המאה ה 18; ב 1803 נרשמו 574 יהודים. בעקבות התיישבותם של מהגרים יהודים מהפלכים הצפוניים בפלכי „רוסיה החדשה", עלה מספרם ב 1861 ל 8,073 וב 1897 — ל 23,967 (39%). פרעות 1881 פרצו בק' ומשם פשטו לדרום רוסיה. בסוף המאה ה 19 ניכרו מגמות חזקות להתבוללות ולרוסיפיקציה. אך עם־זאת התפתחה שם גם התנועה הלאומית והציונית; בראשה עמד טיומקין (ע"ע). היהודים מילאו תפקיד חשוב בהתפתחותה הכלכלית של ק'. במלה"ע I מצאו בה מקלט יהודים מאזורי החזית. במאי 1919 הרגו חיילי ההטמן גריגוֹרְיֶב למעלה מ 1,000 מיהודי ק'. עם כינון המשטר הסובייטי חוסלו המוסדות היהודיים. ב 1926 נמנו בק' 18,358 יהודים (27.6%). הנאצים רצחו את כל היהודים שלא הספיקו להימלט לפנים המדינה. ב1970 נאמד מספר היהודים ב10,000.

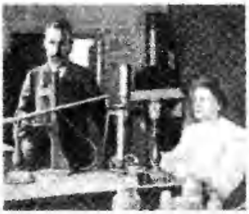
א. ד. רוזנטל, הטבח באֵיקרינה (רשמות, ב'), 413/4, תרפ"ג; א. טשעריקאווער, די אוקראינער פאגראמען אין יאר 1919, 303—309, 1965; Zionist Organization, Kommission zur Untersuchung der Pogrome, *Die Judenpogrome in Russland*, II, 143–147, 1910.

קִיר חֲרֶשֶׂת, קִיר מוֹאָב, ע"ע כֶּרֶךְ, אַל־.

קִירִי (Curie), פְּיֶר, וּמַרְיָה [מָרִי], זוג פיסיקאים צרפתים, מגלי הפולוניום והרדיום.

פ י ר ק' — Pierre C. — (1859, פריס — 1906, שם), בנו של פיסיקאי. עד גיל 14 רכש את השכלתו המדעית אצל אביו. בגיל 16 החל ללמוד פיסיקה בסורבון (Sorbonne). בגיל 19 נתמנה עוזר־הוראה ומנהל־מעבדה בפקולטה למדעים, וב 1880, בהיותו בן 21, גילה יחד עם אחיו, זאק, את הפיאזו־אלקטריות (ע"ע). ב 1882 נתמנה מרצה בביה"ס לפיסיקה ולכימיה תעשייתית בפריס. שם חקר תכונות מגנטיות של חמרים בטמפרטורות שונות וגילה את „נקודת־ק'" (ע"ע מגנטיות, עמ' 162). בהמשך מחקרו גילה את „חוק־ק'", שלפיו הסוספטיביליות (שם) המגנטית מעל נקודת־ק' הפוכה מתכונתית לטמפרטורה. אח"כ התברר שהחוק אינו מדויק, והוא תוקן בידי וייס ב 1907 (שם, עמ' 169). ב 1895 התמנה פרופ', ובאותה שנה נשא לאשה את מריה (ר' להלן). למענה המציא אלקטרומטר משוכלל (ע"ע חשמל, עמ' 175), ומאוחר־יותר הצטרף למחקריה ברדיואקטיביות (ע"ע). ב 1900 חזר לסורבון שב הוקמה קתדרה לפיסיקה במיוחד עבורו. ב 1903 קיבל, יחד עם אשתו ובקרל (ע"ע), את פרס נובל לפיסיקה על גילוי תופעת הרדיואקטיוויות. ב 1905 נבחר לאקדמיה למדעים. כעבור שנה נהרג בתאונת־דרכים.

מַרְיָה סְקְלוֹדוֹבְסְקָה ק' — Maria (Marie) Skłodowska C. — (1867, ורשה — 1934, סווי [צרפת]). את ראשית השכלתה המדעית רכשה אצל אביה, שהיה מורה למתמטיקה ולפיסיקה. בצעירותה השתייכה לארגון סטודנטים מהפכני ונאלצה לעבור לקרקוב. ב 1891 הזמינה אותה אחותה לבוא לפריס ולהמשיך את לימודיה בסורבון. בפריס התקיימה מרי בתנאים קשים וסבלה חרפת־רעב, ובכל זאת סיימה בהצטיינות, ב־1894, את לימודי התואר הראשון במתמטיקה ובפיסיקה. כעבור שנה נישאה לפיֶר, ובהדרכתו חקרה את התכונות המגנטיות של הפלדה. מאוחר־יותר

פייר ומרי קירי במעבדה שלהם

החלה לחקור באופן עצמאי את הקרינה הנפלטת מאורן (ע"ע), והיא שנתנה לתופעה את השם רדיואקטיוויות. ב 1903 היתה מרי שותפה לפרס נובל לפיסיקה שהוענק לבעלה (ר' לעיל). ולאחר מות בעלה ירשה את הקתדרה שלו בסורבון והקימה את מכון הרדיום שם. ב 1911 זכתה בפרס נובל לכימיה על גילוי הפולוניום והרדיום (ע' ערכיהם) ועל הפקת רדיום טהור, והיתה המדען הראשון שזכה בשני פרסי־נובל. במלה"ע I הקדישה את זמנה לעבודה בבת"ח, בעיקר בהדרכת רופאים ואחיות בשימוש בהקרנות לצרכי רפואה, אך לא נמנעה מלעבוד גם כנהגת אמבולנס. אחרי המלחמה המשיכה במחקרה על תכונות הרדיום וסוגי הקרינה הנפלטת ממנו, ולצורך זה קיבלה מנשי אה"ב 1 גרם של רדיום טהור כאות־הוקרה על תרומתה למדע. באותו הזמן פעלה גם להקמת מכון־רדיום בוורשה, ולמטרה זו קיבלה מענק מיוחד מנשיא אה"ב, הוּבר. הצעה לקבלה לאקדמיה למדעים נפלה על חודו־של־קול, בשל דעותיהם־הקדומות של חברי האקדמיה נגד מינוי נשים. בסוף ימיה ניהלה את מכון־הרדיום ואת מכון־פסטר. חשיפתה היתרה לקרינה במשך נסיונותיה הביאה למותה.

עבודתם המשותפת של בני הזוג ק' החלה בעקבות תגליתו של בֶּקֶרל שהאורן רדיואקטיווי. בתחילה ניסתה מרי לגלות את מקור האנרגיה ממדידת עָצמת הקרניים ע"ס תכונתן לפרק מטענים חשמליים. אח"כ החלו בני הזוג לחפש אחר חֳמרים רדיואקטיוויים אחרים. בהמשך מחקרם גילו, כי בֶּהֶקֶת־האורן (pitchblende [ע"ע אורניניט]) קורנת בעָצמה חזקה הרבה־יותר מן המתכת המזוקקת, ומכאן הסיקו כי היא מכילה יסוד רדיואקטיווי בלתי־ידוע (האורן והתוריום היו היסודות הרדיואקטיוויים היחידים שנודעו אז). כשהפרידו את המחצב לרכיביו השונים התברר, שקיימות שתי תרכובות קורנות: אחת של ביסמוט (ע"ע) — ממנה הצליחו לבודד יסוד רדיואַקטיווי, שכונה פולוניום ע"ש ארץ־מולדתה של מרי; השניה של בריום (ע"ע) — ממנה הצליחו לבודד, אחר תהליך ארוך ומייגע, יסוד רדיואקטיווי נוסף, שכונה רדיום. קרינת הרדיום היתה כה חזקה, עד שנראה היה כי קיימת סתירה לחוק שימור האנרגיה (ע"ע אנרגיה), והדבר הביא לעיון מחודש ביסודות הפיסיקה (ע"ע רד'פורד). לאחר מותם נקראו ע"ש בני הזוג ק' היסוד קוריום (ע"ע טרנסאורנים) ויחידת־ק' (ע"ע רדיואקטיוויות). לזוג היו שתי בנות: אירֵן (נו' 1897, ע"ע ז'וליו־קירי), ואֶו (נו' 1904) — סופרת מפורסמת.

המרכז הישראלי להוראת המדעים, מ. ק' וגילוי הרדיואקטיביות, תש"ל; M. C., *P. C.*, 1923; E. Curie, *Madame C.*, 1937 (עבר': מאדאם קירי, הש"ג).

י. גפ.

קִירְיוּם, קוּרְיוּם ע"ע טְרַנְסאוּרָנִים.

קִירֶיֶבְסְקִי, אִיוָן וַסִילְיֶוִיץ' — Иван Васильевич Киреевский — (1806—1856), הוגה־דעות ופובליציסט רוסי. למן 1821 ועד סוף שנות ה 40 ניהלה אמו את אחד הטרקלינים הספרותיים הנודעים־ביותר במוסקווה. בשנים 1830—1832 למד בברלין ובמינכן ושמע הרצאות מפי הֶגל ושֶלינג. — ק' נחשב, עם חומיַקוב

(ע"ע), מייסד תנועת הסלוופילים (ע"ע). משנתו בנויה בעיקר על בחינת הניגודים המהותיים בין התרבות הרוסית ובין תרבות אירופה. לעומת הפילוסופיה המערבית האבסטרקטית, הרציונלית והאנליטית, לדעתו, המפצלת את עולמו הרוחני של האדם, צומחת התרבות הרוסית מתוך אחדותם וליכודם של כל כוחות־הנפש; בעוד שהחברה המערבית מבוססת על עקרונות של „צדק חיצוני" ועל חוקים שנוצרו באופן מלאכותי, מבוססת החברה הרוסית על „צדק פנימי" ועל חוקים שצמחו באופן אורגני מתוך הווי־החיים של העם הפשוט; בעוד שהמדינה האירופית מקורה בכיבושים ובהשתלטות בכוח־הזרוע, התפתחה המדינה הרוסית באופן טבעי מתוך הקומונה הכפרית, ה„מיר" (ע"ע אובשצ'ינה); בעוד שאמונה תמימה ושלימה שמעבר להגיון מאפיינת את הדת הרוסית־אורתודוכסית, הרסו דתות־המערב את האמונה בבקשן לפשר בין עקרונות־הדת ובין חוקי־ההגיון. — כל כתביו של ק' י"ל ב 1911.

E. Muller, *Russ. Intellekt in europ. Krise. I.V.K. 1806—1856*, 1966.

קירילוס מאלכסנדריה — Κύριλλος — (מת 444), פטריארך

אלכסנדריה, תאולוג, מאבות־הכנסיה ומקדושיה. מיד בעלותו על כס הפטריארכט ב 412 יצא בהתקפה נמרצת נגד הנובטיאנים (Novatiani), שדרשו להחמיר עם המתפשרים עם הפגאניזם נגד הנאו־אפלטוניים (ע"ע. — חסידי ק' אחראים למותה של היפאטיה [Hypatia], הפילוסופית הנאו־אפלטונית הנודעת מאלכסנדריה) ונגד אירסטס, הפרפקט הקיסרי.

גם את יהודי אלכסנדריה רדף ק' בקנאותו הדתית והביא לגירושם מהעיר (415), בטענה שקשרו נגד הנוצרים. בעניין זה לא הועילה אפילו תלונת אורסטס בחצר הקיסר. ק' היה מהדמויות המרכזיות במחלוקת התאולוגית שהסעירה את הנצרות (ע"ע, עמ' 335—340) באמצע המאה ה 5. פלוגתא כריסטולוגית זו מקורה בתפיסות השונות של שאלת טבעו של ישו המשיח ע"י האסכולות התאולוגיות היריבות של אלכסנדריה ואנטיוכיה. ראשיתה בהתנגדות נסטוריוס (ע"ע) לקרוא למרים θεοτόκος („יולדת־האל"). בפולמוס זה נגד נסטוריוס נעשה ק' לנושא־הדגל. הוא שכנע את האפיפיור צלסטינוס I לזמן סינוד ברומא (430); זה גינה את תורת נסטוריוס ואישר את התואר „יולדת האל". בסינוד־משלו באלכסנדריה חזר ק' על הגינוי ואף החרים את יריבו. אח"כ השתדל אצל הקיסר תאודוסיוס II; הלה זימן את ועידת אפסוס (431) ובה הצליח ק' להשיג את גינויו של נסטוריוס ואת הדחתו מכהונתו לפני בוא הבישופים מאנטיוכיה. בתגובה קיימו אלה ועידה נפרדת ובה הדיחו את ק', אבל הקיסר, שאישר תחילה את שתי ההדחות, ביטל עד־מהרה את הדחת ק'. ק' עצמו היה מלומד חריף שהקפיד להציג את דעותיו בבהירות. את תורת השילוש ואישיותו של המשיח השתית על יסודות תורת אתנסיוס (ע"ע) והאבות הקפדוקיים, אולם להבדלי־המינוח ולשימוש הטרמינולוגי השונה היה חלק נכבד במחלוקת זו. ק' השתמש במלה φύσις („טבע"), המקבילה ל ὑπόστασις („אישיות"), אבל לא במובן של אופי (על המונחים של נסטוריוס, ר' שם); ועל שימוש לשוני זה ביקשו המונופיסיטים (ע"ע) אח"כ לייחס לק' את המונופיסיטיזם. בין כתביו הרבים פירושים שונים לספרי הברית־החדשה והתורה, מסות על תאולוגיה דוגמית, „אפולוגיה" נגד יולינוס „הכופר" וקובץ דרשות והטפות. — חגו חל ב 9 בפברואר.

כל כתביו מצויים בסדרה Patrologia Graeca, כר' 68—77. מהדורה ביקרתית של חלק מכתביו י"ל בעריכת שווארץ (E. Schwartz (ed.), Acta Conciliorum Oecumenicorum, I, 1914).

A. Eberle, *Die Mariologie des heiligen C. von Alexandrien*, 1921; H. Du Manior de Juaye, *Dogme et spiritualite chez saint C. d'Alexandrie*, 1944; W. J. Burghardt, *The Image of God in Man According to C. of Alexandria*, 1957; J. N. D. Kelly, *Early Christian Doctrine*, 1958.

צ. בר.

קירילוס ומתודיוס — Κύριλλος; Μεθόδιος — (ק', שמו

האמיתי — קונסטנטינוס, 826, סאלוניקי — 869, רומא; מ', 815—885, ניטרה) „השליחים אל הסלווים" ומקדושי הכנסיה; אחים מיסיונרים ביזאנטים שפעלו לחיזוק הנצרות במוראוויה (ע"ע) הגדולה והיו ממניחי־היסוד של שני אלפביתים סלוויים (גלאגוליצה וקירילצה). המקור העיקרי לתולדות קו"מ הן שתי יצירות סלוויות, „חיי ק'" ו„חיי מ'", הכתובית ברוח ההגיוגרפיה של חיי קדושים (ע"ע ביזנטיון, עמ' 392/4), והמשבצות יסודות אגדיים בסיפור העובדתי.

קו"מ היו בניו של קצין ביזאנטי בסאלוניקי, שבה נמצאו גם דוברי סלווית, ומכאן ידיעתם את השפה הסלווית. הם קיבלו השכלה גבוהה בקושטא והוסמכו לכמורה. ק' עבד זמן־מה כספרן בכנסיית „סופיה הקדושה"; אח"כ נטש את משרתו ונכנס למנזר (אולי בגלל מחלוקת האיקונוקלזם [ע"ע]). מ' כיהן כראש מנזר פוליכרוניון (Πολυχρόνιον), בגדה האסייתית של ים־השיש. לפי המסופר השתתפו קו"מ ב 860 בשליחות מיסיונרית בקרב הכוזרים (ע"ע), ושם, בפני הכאקאן התווכחו עם יהודים ומוסלמים. ואולם לדעת חוקרים רבים ויכוח זה הוא אינטרפולציה חפשית ממקורות קדומים־יותר. לשליחות זו קדמה הכנה יסודית בלימוד עברית וסורית. על ק' מסופר, כי מצא בחרסון „אונגליון וס' תהילים, כתובים באותיות רוסקי" (כלו', „רוסיים"). ע"ס טעות־קולמוס זו — „רוסקי" במקום „סורסקי" („סורי") — טענו חוקרים רוסים ובולגרים אחדים, כי כבר באמצע המאה ה 9 היה לרוסים אלפבית משלהם, דעה שדחוה רוב החוקרים.

פעלם המיסיונרי ההיסטורי של קו"מ קשור בעיקר בשליחותם למוראוויה ב 863. הם יצאו לשם מטעם קיסר ביזאנטיון, מיכאל III (ע"ע), ולפי הזמנת נסיך מוראוויה, שרצה לבלום בעזרת פעילותם ובתמיכת ביזאנטיון את ההשפעה המדינית והכנסייתית של הכמורה הגרמנית בארצו. כהכנה למשימה הומצא האלפבית הסלווי (ע"ע קירילצה) וניתרגמו לסלווית (בניב שהכירו האחים מסאלוניקי, וע"ע סלווית־כנסיָתית עתיקה) חלק מכתבי־הקודש העיקריים, לרבות ס' תהילים. במוראוויה הנהיג ק' את השימוש בלשון הסלווית המדוברת בעת הפולחן, בניגוד למקובל בכנסיה, שכידוע התירה את השימוש ביוונית, לאטינית ועברית בלבד. רעיון זה עורר התנגדות נמרצת־ביותר מצד הכמורה הגרמנית, ובמיוחד מצד ארכיבישוף זאלצבורג ובישוף פאסאו, שתבעו לעצמם מרות כנסייתית על שטחים סלוויים אלה וביקשו להנהיג את הפולחן הלאטיני. מאידך־גיסא נתקבל צעד זה באהדה בעיקר בפאנוניה (הונגריה דהיום), חבל־ארץ סלווי אחר שאליו עברו בינתיים קו"מ. ב 868 יצאו שני האחים לרומא כדי להשיג את הסכמת האפיפיור לצעדם הנועז, ואדריאנוס II, מתוך שיקולים של מדיניות כנסייתית (ע"ע נצרות, עמ' 343), אישר את הנהגת הליטורגיה בלשון הסלווית. קו"מ השתהו זמן־מה ברומא, בעיקר בגלל מחלתו האנושה של ק'. לפני מותו השביע ק' את אחיו להמשיך במפעלם, ואמנם מ' חזר לפאנוניה כבישוף סירמיום (Syrmium; כיום סרם [Srem]) וכלגאט אפיפיורי. פאנוניה הוצאה מתחת ארכיבישוף זאלצבורג והוכרזה פרובינציה כנסייתית הסרה במישרין למרות רומא. את שארית חייו הקדיש מ' להרחבת פעלו גם מעבר לפאנוניה, ועל רקע זה התנגש עם הכמורה הגרמנית. ב 870 נשפט בבוואריה ונכלא לכמה שנים, עד ששוחרר בהתערבות האפיפיור. ואולם, תככי הכמורה הגרמנית יכלו לו בסופו־של־דבר, ואחרי מותו (885) נאלצו תלמידיו ויורשיו לנטוש את האיזור ולהעביר את מרכז־הפעולה לבלקנים.

חייהם ופעלם של קו"מ, המהווים נושא למחקר ענף בלשונות סלוויות ובלשונות אירופיות מערביות, זכו לעיון מהבטים שונים. כך, למשל, מבליטים חוקרים אחדים (בייחוד מהגוש הקומוניסטי) את ההבט הפוליטי של שליחותם, בעוד שאחרים טוענים בעקשנות — ללא כל ביסוס עובדתי — כי קו"מ היו סלווים ולא יוונים. כך, למשל, נקרא על שמם ארגון מדיני מחתרתי בקייב (1846—1847), „האגודה

הקירילו־מתודית", שדגל ברעיון הפדרציה של הסלווים; אחד מראשי הארגון היה המשורר האוקראיני שוצ'נקו (ע"ע), חקר מורשתם של קו"מ הולך ומתרחב בעת האחרונה: מוסדות־מחקר ואוניברסיטות נקראים על שמם, בסאלוניקי יו"ל כה"ע Cyrillomethodiana, ואילו המכון הסלווי בזאלצבורג־רגנסבורג, המוקדש בעיקר לחקר תולדות הסלווים ביה"ב המוקדמים, עורך מפעם־לפעם קונגרסים בי"ל על נושאים הקשורים בקו"מ.

F. Pastrnek, *Dějiny slovanských apoštolů Cyrilla a Methoda*, 1902; F. Dvornik, *Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*, 1926; id., *Les Légendes de Constantin et de Méthode, vues de Byzance*, 1933; J. Dobrovský, *Cyril a Metod, apoštolové slovanští*, 1948; G. Vernadsky, *The Origins of Russia*, 231—242, 1959; F. Grivec, *Konstantin und M., Lehrer der Slaven*, 1960; Z. R. Dittrich, *Christianity in Great-Moravia*, 1962; F. Zagiba, *Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter*, 1971.

מ. אל.

קִירִילִיצָה (צירילִיצה, אנג': Cyrillic script), אלפבית סלווי, ע"ש ממציאו המשוער קירילוס (ע"ע קירילוס ומתודיוס). האלפבית הומצא כדי להעלות על הכתב תרגומים לסלווית של כמה מכתבי הקודש וספרים ליטורגיים בקשר לשליחותם של שני האחים הנ"ל למורוויה ב־863 לחיזוק הנצרות. כיסוד לק' שימשו האותיות הגדולות (מאיוסקולה) של כתב־הספר היווני של אותה התקופה, במבטא הנהוג באותה עת, בתוספת סימנים מאלפביתים מזרחיים (עברי, סורי וקופטי) לאותם ההגאים שלא היו מצויים אז ביוונית: בשטח התנועות — האות Ѣ (יאט', לציון ĕ, ye), שתי התנועות האנפיות Ѧ |ẽ|, Ѫ |õ|, וכן עם פריוטאציה Ѩ |yẽ|, Ѭ |yõ|, שתי חצאי־תנועות Ь (הכינוי יר), Ъ (יור), וכן סימן להגה |y|—Ы; בשטח העיצורים השלים קירילוס את הסימנים להגה Ж (ז'), Ш (ש), Ц (צ), Ч (צ'). גם הסימן Б, לציון ההגה |b| הומצא, מאחר שהסימן В ציין באותה תקופה את ההגה [v]. קירילוס נהג לפי העקרון, „סימן אחד להגה מסוים אחד", פרט לצירוף שתי אותיות לציון התנועה |u| оу (בדוגמת ου היוונית) והתנועה |y| Ы או Ꙑ. בכך עולה בהרבה הק' על כל האלפביתים של הסלווים שקיבלו את הנצרות מרומא ושהאלפבית הלאטיני שימש להם כיסוד.

הק' שימשה יסוד לאלפביתים לאומיים של הרוסים, האוקראינים, הבילורוסים (חלק מהם, האוניאטים, השתמשו זמן־מה בא"ב הלאטיני), הבולגרים, הסרבים והמקדונים, וכן, בתקופה ארוכה, של הרומנים האורתודוכסים, בהתאם לשינויים הפונולוגיים בכל לשון ולשון.

הק' משמשת זה כארבעים שנה את העממים השונים באסיה הסובייטית שלא היה להם כתב עד מהפכת אוקטובר, וכן דחתה הק' את האלפבית הערבי של המוסלמים ואת העברי בניבים המיוחדים של יהודי בוכארה ושל היהודים ההרריים.

בהתפתחות הק' נשתנתה במקצת צורתה מן הצורה האונציאלית (עגולה) הנקראת „אוסטאוו" (השו' כ"י סלווי בסיני, ר' כ"י מול עמ' 87—88) לצורה מרובעת במקצת, הנקראת „פולואוסטאוו", החל במאה ה־14; לאחר מכן התפתחה גם צורת ה„סקורופיס" („כתב רהוט"), בייחוד לכתיבה ביד. הק' הרוסית המודפסת שונתה במידתמה בימי פיוטר הגדול ע"י הידמותה לצורות של הכתב הלאטיני (הכתב המחודש הזה נקרא „גראז'דאַנקה", דהיינו, „כתב אזרחי"). אחרי מהפכת אוקטובר הונהגו שינויים מעטים בכתב הרוסי (ע"ע רוסיה, לשון). וע"ע כתב, עמ' 1102/3.

Е. Ф. Карский, Славянская Кирилловская Палеография, 1928; P. Djordjić, *Istorija srpske ćirilice*, 1971.

מ. אל.

קִירִין (קרי: גִ'ילִין — Kirin, Jirin, Chi-lin), 1) פרובינציה במנצ'וריה (ע"ע) צפון־מזרח סין. גובלת בקוראה ובבריה"מ. שטחה 187,000 קמ"ר, ובה 20 מיליון תוש' (1972). ק' נחלקת ל־3 אזורי־משנה: א) האיזור ההררי, רכס הרי צ'אנג־בַּי המבותר ופסגתם בהר בַּי־טוֹאוּ (Pai-t'ou), 2,744 מ'. איזור זה מיוער ברובו הגדול, אוכלוסייתו דלילה ומרוכזת בכמה עמקים בצפונו. מפעלי התעשיה הם לעיבוד עץ ובדרום מצויים מכרות נחושת. ב) האיזור התיכון, ארץ גבעות והרים נמוכים וביניהם עמקים רחבים. בחלקו הוא מיוער ועמקיו מעובדים עיבוד חקלאי אינטנסיווי. האיזור עשיר במחצבים: פחם, נפט, גז טבעי, נחושת, ברזל, עופרת וזהב. באיזור זה מרוכזת רוב אוכלוסיית הפרובינציה בערי־תעשיה שבהן מפעלי תעשיה־כבדה. ג) איזור מישורי שבמערבו ובצפון־מערבו טורי גבעות. זה איזור חקלאי שמגדלים בו בעיקר סויה, סלק־סוכר, חיטה, שיפון, פשתן ומספוא.

האוכלוסיה סינית ברובה־הגדול. כ־500.000 מאנצ'ורים יושבים בעיקר בצפון. בדרום־המזרח ישנו חבל אוטונומי קוראני, ובצפון־מערב — חבל אוטונומי מונגולי. הבירה היא צ'נגצ'ון (ג'אנגג'ון), ובה 1.8 מיליון תוש' (1970).

2) עיר בחלקה התיכון של פרובינציית ק'; 1.2 מיליון תוש' (1970). משמשת מרכז תעשיה ותחבורה ויש בה מפעלי־תעשיה לכימיקלים, מוצרי־עץ, חמרי־בניין, מזון ועוד.

קִירִיקוֹ, ג'וֹרג'וֹ דֶה — Giorgio de Chirico — (נו' 1888, וולוס [יוון]), צייר איטלקי. ק' התחיל את לימודיו באתונה; ב־1906 עבר למינכן, שם למד באקדמיה לאמנויות היפות. בעיר זו הושפע מעולם הדמיון בציוריו של בֶּקלין (ע"ע) ומתורותיהם של שופנהאואר וניצשה. ב־1909 יצר, באיטליה, את ציורו המטאפיסי הראשון. ב־1911 בא לפאריס. אווירת מסתורין, חללים גדולים, פרספקטיווה בלתי רציונאלית וחפצים בעלי צללים ארוכים וכהים, בתוך כיכרות מונומנטאליות על רקע עמודים, מקדשים ופסלים קלאסיים, מאפיינים את כלל יצירתו של ק', ואת ציורי האסכולה המטאפיסית האיטלקית, שייסד ב־1917 עם קארלו קארה (Carra; 1881—1966). החפץ נותק מהקשריו המקובלים והוצב במערכת יחסים חדשה ומסתורית, השייכת למצבי חלום מסוימים („המסתורין והמלאנכוליה של רחוב", 1914; אוסף פרטי, קונטיקט, אה"ב). אחרי 1925 זנח ק' את הסגנון המטאפיסי והתחיל יוצר ברוח קלאסית. למן 1940 הצטרף ללוחמים באמנות המודרנית, בזכות תקופת יצירתו הראשונה נמנה ק' עם חלוצי הסיור־ראליזם (ע"ע).

ג'ורג'ו דה קיריקו: המסתורין והמלאנכוליה של רחוב, 1914 (אוסף פרטי)

J. Th. Soby, *G. de C.*, 1955.

קִירְכְהוֹף, גוּסְטָו רוֹבֶּרְט — Gustav Robert Kirchhoff — (1824, קֶניגסבֶּרג — 1887, ברלין), פיסיקאי גרמני, ממייסדי הספקטרוסקופיה (ע"ע ספקטרום וספקטרוסקופיה). בשנים 1847—1854 הרצה ללא־שכר, קודם באוניברסיטת ברלין ואח"כ בבְּרֶסלאו. בשנים 1854—1875 כיהן כפרופסור לפיסיקה בהיידלבּרג, שם פיתח, יחד עם בּונזן (ע"ע), את הספקטרוסקופיה. מ־1875 היה יו"ר הפקולטה לפיסיקה ומתמטיקה באוניברסיטת ברלין. מפרסומיו החשובים: Vorlesungen über mathematische Physik („הרצאות על פיסיקה מתמטית") 4 כר', 1876/94; Gesammelte Abhandlungen („אוסף מאמרים") 1882.

ב 1845 פרסם את „חוקי ק׳״, המאפשרים חישוב הזרמים והמתחים החשמליים בכל מעגל חשמלי. אח״כ פיתח את חוקי אוהם (ע״ע) למוליכים תלת־ממדיים והראה, שמהירות זרם חשמלי (לא מהירות המטענים) היא מהירות האור. יחד עם בונזן הראה, כי כל חומר פולט אור בצבע אפייני בשעת ליהוט אדיו, וכי אור זה מתפרק בעברו דרך מנסרה (ע״ע ספקטרום, עמ׳ 290—292, ותמ׳ שם) למרכיבים המאפשרים את זיהויו של החומר. כך גילו שני יסודות חדשים: צסיום (1860) ורובידיום (1861). ק׳ יישם את תגליתו לחקר הרכב השמש, והצליח להסביר את קווי־הבליעה בספקטרום השמש (שם, עמ׳ 290). שיטותיו מהוות בסיס לאסטרונומיה ולאסטרופיסיקה המודרנית.

חוקי ק׳: 1) חוק הצומת: בכל צומת־מוליכים במעגל־חשמלי שווה סכום הזרמים הנכנסים לסכום הזרמים היוצאים. 2) חוק המעגל: בכל מעגל־מוליכים סגור שווה סכום הכוחות האלקטרו־מניעים לסכום מפלי־המתח. חוקים אלה הם מראשוני חוקי השימור (ע״ע פיסיקה, עמ׳ 753), והמסקנה מהם — מטענים חשמליים אינם נוצרים ואינם נעלמים — תרמה ליצירת מושג ה„אלקטרון״, ובעקיפין — לתורת החלקיקים האלמנטריים (ע״ע). 3) חוק הקרינה: היחס בין פליטת קרינה ובליעתה, הוא קבוע התלוי רק בטמפרטורה של המשטח הבולע־פולט.
יא. ש.

קִירְכְהַיים, רפאל (1840, פרנקפורט ע״נ מיין — 1889, שם),

משכיל וסופר. תחילה עבד כשוחט בעירו; אח״כ פנה לעסקי בנקאות כדי שישאר לו זמן למחקר. ק׳ התנגד לרפורמה. הוא ביקר בחריפות את הכיוון הרדיקלי של הכנסים הרפורמיים בבראונשווייג ובפרנקפורט (1845) כאשר הו״ל את „תוכחת מגולה״ של ש. י. רפפורט (ע״ע). בהשפעת א. גייגר (ע״ע) התקרב ק׳ לתנועה זו. בערוב יומיו ההדיר את „קבוצת מאמרים״ של גייגר (1877). יחד עם חכמים אחרים הו״ל מהדורה משוכללת של הספר „שם הגדולים״ לר׳ ח. י. ד. אזולאי (ע״ע), והוסיף בו הערות חדשות ואת תולדות המחבר. ספרו העיקרי הוא „כרמי שומרון״ (תרי״א) — מחקר בהיסטוריה של השומרונים ובתרבותם. עיקר תרומתו לחכמת־ישראל בההדרתם של כ״י עבריים: מהדורה מבוארת של „שבע מסכתות קטנות ירושלמיות״ (תרי״א); הפירוש האנונימי לס׳ דברי־הימים המיוחס לתלמידי רס״ג (תרל״ד); הקובץ הספרותי „טעם זקנים״ (תרט״ו; יחד עם א. אשכנזי); ועוד כמה כ״י, שהעתיק והדפיס בכה״ע העבריים דאז. בספרו Neue Exegetenschule („אסכולת פרשנים חדשה״) 1867, יצא בחריפות נגד פירוש המקרא של ר׳ ש. ר. הירש (ע״ע), ובמיוחד תקף את האטימולוגיות שלו.

ב״צ דינבורג, מארכיונו של שי״ר (ק״ס, א׳), תרפ״ד/ה; הנ״ל, שלשה מכתבים משניאור זק״ש לר. ק׳ (שם, ד׳), תרפ״ז/ח;
J. Unna, *Briefe von Leopold Stein u. Abraham Geiger aus dem Nachlass von R. K.* (Bulletin des Leo Baeck Instituts, IV), 1961.

קִירְכְהַן, אלחנן הנלי (אמצע המאה ה 17, ק׳ [הסן] — לאחר 1731, שם [?]),

מחבר יידי. על חייו ידוע מעט. בנעוריו נדד בהולנד ובפולניה. נשא־לאשה את בתו של ר׳ צ. ה. קוידנובר (ע״ע). ק׳ נתפרסם בזכות ספרו „שמחת הנפש״ (לראשונה: פרנקפורט, תס״ז), ספר־מוסר יידי שנדפס לרוב, ונפוץ מאד בגרמניה ובמזרח אירופה עד מחצית המאה ה 19. בניגוד ל„קב הישר״ של חותנו, מייסר ק׳ במקל־נועם; ספרו ארוג משלים, אגדות חז״ל ואגדות־עם מנוסחים ומסוגננים במקוריות שובת־לב. בתפ״ז נדפס (פיורדא) חלק שני של הספר: אוסף של 15 מזמורים (ביידית) לשבתות ולמועדים, ושיר על חיי היהודים בכפרים — הכל ברוח של מוסר־השכל. בספר נדפסו תווים מקוריים שק׳ הוסיף לשירים; היה זה רעיון חדשני ללמד שירי־מוסר ודינים בעזרת מנגינה. בשני הספרים משוקע חומר היסטורי רב־ערך. חלק ב׳ לבדו נדפס בהונגריה בתרנ״ט וב 1901, כפלגיאט, בידי יהודה כהן קרויס. מכתביו האחרים של ק׳: „חדושים מספר אלחנן״, על התורה וקצת מנביאים ראשונים (ח״א: אופיבאך, תפ״ב; ח״ב: [כולל פירוש למס׳ אבות] שם, תצ״א); „לקט אלחנן״, סודות וכוונות על התפילה (בכ״י).

י. שאצקי, הקדמה למהדורת „שמחת הנפש״, 1926; י. צינברג, תולדות ספרות ישראל, ד׳, 103—106, 144—148, 1958.

קִירְכְנֶר, ארנסט לודויג — Ernst Ludwig Kirchner — (1880—1938),

צייר ואמן חיתוך־עץ גרמני. ק׳ היה ממייסדי קבוצת „הגשר״ ב 1905 (ע״ע אכספרסיוניזם; גרמנית, אמנות). האופי הקווי, הדקוראטיווי והדו־ממדי של יצירותיו הראשונות מקורו ב„יוגנדשטיל״ ובציוריו של מונק (ע״ע). מקורות אחרים להשראתו שימשו התחריטים של דירר (ע״ע), חיתוכי־עץ מיה״ב וציורים נאו־אימפרסיוניסטיים; לאמנויות של אפריקה ואוקיאניה היתה השפעה חשובה על המגמות הפרימיטיוויות של יצירתו ועל הנטיה לצורות זורמות. חיי המטרופולין רבי־המתח מוצאים ביטוי ביצירות אכספרסיוניסטיות החל ב 1911.

ארנסט לודויג קירכנר: עירום החובש כובע 1911 (מוזיאון ואלראף־ריכארץ, קלן).

בשוויץ, בה בילה את תקופת חייו האחרונה, צייר בעיקר נופי הרים, איכרים ורועים, שבהם יצר אידאליזציה תוך שימוש בצבעים בוהקים ובמשיכות־מכחול מעוקלות (תמ׳: כר׳ כ׳, עמ׳ 53).

W. Grohmann, *E. L. K.*, 1958; A. Dube – W.-D. Dube (eds.), *E. L. K. Das graphische Werk*, I-II, 1967; D. E. Gordon, *E. L. K.*, 1968.

קִירְכֶר, אתנזיוס — Athanasius Kircher — (1602, גייזה [ליד פולדה] — 1680, רומא),

מלומד גרמני, חוקר במדעי הרוח והטבע. בגיל 17 הצטרף לישועים (ע״ע) ובגיל 26 הוסמך לכמורה. מ 1629 לימד מתמטיקה ופילוסופיה במכללה הישועית בווירצבורג. במלחמת שלושים־השנה נמלט לאוויניון (1632) וב 1634 עבר לרומא, שם לימד מתמטיקה, פיסיקה ולשונות מזרחיות (לרבות עברית) והתרכז במחקרים ארכאולוגיים; עיקר תשומת לבו ניתנה לאגיפטולוגיה (ע״ע); עסק בחקר הלשון הקופטית (מרשימותיו שאב שנפוליון). הוא צדק בהנחתו שבכתב־החרטומים המצרי נרשם שלב קדום יותר של לשון זו; אולם הנחותיו האחרות, שהיו מוטעות, מנעו השגת פתרון (פרט לפענוח סימן אחד). את השערתו פרסם בספרו Lingua Aegyptiaca restituta („השפה המצרית המשוחזרת״), 1643. בספרו Musurgia universalis („עשיית מוסיקה עולמית״), 1650, רשם בתווים את טעמי המקרא העבריים, ע״פ הנוהג הגרמני־איטלקי, כפי ששמעם בביכ״נ ברומא. באותו ספר פרסם גם רישום קדום ביותר של לחן יווני קלאסי (ע״ע יוונית, מוסיקה, עמ׳ 588).

ק׳ היה מן הראשונים שמצאו תקבולת בין המושג של אדם קדמון (ע״ע) בקבלה לבין התפיסה התאולוגית הנוצרית על קדמותו של ישו. הוא המציא את „פנס הקסם״ — מקרן שקופיות פרימיטיווי (ע״ע קולנוע), וניסה לשכלל את המיקרוסקופ ולבנות מערכות מראות ועדשות לכינוס אלומות אור (ע״ע בקטריולוגיה, עמ׳ 317). ייסד ברומא את „מוזיאון קירכר״ לטבע, שעבר לרשות מדינת איטליה ב 1870. חשיבות ספריו הרבים בתיאור נאמן של מצב המדע בזמנו. האוטוביוגרפיה של ק׳ י״ל ב 1684; תרגום גרמני — ב 1901. ועי״ע ביולוגיה, עמ׳ 337; גאולוגיה, עמ׳ 89.

K. Brischar, *A. K.* (Kath. Studien, III), 1877; C. Reilly, *A. K. Master of a Hundred Arts* (The Month, XXIX), 1963.

קירנאיקה (ק"ה), **קירני** (ק"י), שמם של חבל-ארץ ושל עיר עתיקה בלוב (ע"ע) המזרחית, לחופי הימה"ת.

עד לארגונה המינהלי החדש של לוב ב1963, היתה ק"ה (Cyrenaica) החבל המזרחי בין שלושת החבלים שהיוו את המדינה. על הגאוגרפיה, האקלים, האוכלוסיה והכלכלה של ק"ה ע"ע לוב, (עמ' 274/7). תולדותיה של ק"ה זהות עם תולדות ק"י (ר' להלן).

העיר היוונית ק"י (Cyrene, Κυρήνη), נוסדה באמצע המאה ה7 לפסה"נ ע"י מתיישבים מהאי תירה (סנטורין) בים האגאי, בהנהגתו של בטוס (Batus), במרחק של 15 ק"מ מנמלה, פטולמאיס. שושלת הבטיאדים משלה בק"י כ200 שנה. מתיישבים נוספים מן הפלופו־נסוס ומאיי יוון הגיעו לק"י ב570 לערך; נוסדו מושבות נוספות, ונוצר איזור יווני צפוף בין תחומי הפניקים שנושבו ע"י קרת־חדשת (ע"ע), במערב, לבין מצרים במזרח. היוונים היו נתונים ללחץ מתמיד מצד הילידים הלובים, שנתמכו ע"י מלכי מצרים, אך הצליחו להחזיק מעמד. הגלים השונים של המתיישבים היוונים לא התמזגו, ופרצו ביניהם מלחמות־אזרחים. ב540 לפסה"נ נחלקו האזרחים ל3 שבטים: המייסדים, המתיישבים מן הפלופונסוס ובני האיים. לאסיפת־העם ניתנו סמכויות, ולמלך הושארו רק תפקידים דתיים, אך ההסדר לא החזיק מעמד ומלחמות־האזרחים התחדשו. ק"י קיבלה את מרות פרס כשכבש כנבוזי (ע"ע) את מצרים, אך שמרה על עצמאות פנימית; כך היה גם בשלטון אלכסנדר הגדול (331 לפסה"נ). אח"ב נשארה ק"י קשורה למצרים, מכיוון שמשלו בה התלמיים. ב96 לפסה"נ הוריש אחד השליטים את ק"י לרומא. אחרי תקופת מהומות אורגנו ק"י ובנותיה כפרובינקיה רומית בשם ק"ה (74 לפסה"נ). אוגוסטוס מסר את ק"ה לפיקוח הסנאט. משבר חמור עבר עליה בעת מרידות היישוב היהודי הגדול בימי טיטוס (ע"ע), וביותר בימי טריינוס (ע"ע); נהרסו אז הרבה מבנייניה העתיקים. לפי הרפורמות של הקיסר דיוקלטינוס (ע"ע) אורגנה ק"י יחד עם הערים הסמוכות לפרובינקיה „ליביה פנטפוליס" (Libia Pentapolis). ב642 כבשו הערבים את ק"י, ומאז נהרסו העיר וסביבתה.

למעלה מ1000 שנים היה האיזור מרכז תרבותי יווני ורומי. מוצאם של הפילוסוף אריסטיפוס, של המשורר קלימכוס ושל ארטוסתנס (ע' ערכיהם) היה מק"י. עשרה של ק"י בימי זהרה בא מתבואה, מצמר, מתמרים ומצמח־תבלין ושמו סילפיון, שגידולו ויצואו היו מונופולין של מלכי ק"י. בתקופת האסלאם כונתה הק"ה ברקה — ע"ש העיר המקומית שנקראה כך (Barca) — ושימשה נקודת־מוצא לכיבוש המערב ע"י הערבים. ב1517 כבשו התורכים את האיזור. החפירות שנערכו בק"י חשפו שרידים נהדרים של אמנות ואדריכלות יווניות. — במלה"ע II התנהלו סביב ק"י, ובאיזור ק"ה כולו, קרבות קשים.

יהודים, ע"ע אפריקה, עמ' 361; טריפוליטניה; לוב, עמ' 282.

F. Chamoux, *C. sous la monarchie des Battiades*, 1953; S. Stucchi, *L'agora di C.*, I, 1965; A. H. M., Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, ch. 12, 1971[2].

מ. ע.

(ה)**קירנאית, האסכולה** (Cyrenaics), אסכולה פילוסופית סוק־ראטית מיסודו של אריסטיפוס (ע"ע) איש קירני, ממקורביו של סוקראטס, ויש אומרים, של נכדו בעל אותו שם. נציגיה העי־קריים של אסכולה זו הם: ארטה, בתו של אריסטיפוס, אנטיפאטר איש קידני ותלמידו של אריסטיפוס, הגסיאס, אניקריס ותאודורוס „האתאי". האסכולה חדלה להתקיים ב275 לפסה"נ לערך (ע"ע הדוניזם).

האסכולה הק', שעסקה בעיקר בתורת המדות (ע"ע), החזיקה בהדוניזם מפורש: ההנאה (ἡδονή) היא הטוב והתכלית הרצויה משום עצמה. כל שאר הדברים, ובכלל־זה הידידות, התבונה והאושר רצויים משום ההנאה שהם גורמים, ולא משום עצמם. את ההנאה הסבירו הקידניים כתנועה „חלקה" (הרמונית) ואת הכאב כתנועה „מחוספסת" (לא־הרמונית), ומכאן הם מודים, כולם או חלקם, בעצמה הרבה־יותר של הנאות הגוף וכאביו. הגסיאס ותלמידיו פיתחו את ההדוניזם לכיוון של תועלתנות אישית. הם טענו, שאין החכם עושה דבר אלא לתועלת עצמו, ואניקריס הוסיף, שאשרו של הזולת איננו רצוי כשלעצמו, שהרי רק הזולת הוא החש בו. עם־זאת הודו בקיום רגשי ידידות וכבוד להורים ובמעשים מתוך מניעים פטריוטיים. האסכולה הק' גרסה ספקנות סנסואליסטית, המסוכמת במשפט: „אין אנו יודעים אלא את היפעלויותינו". השפעתה היתה גדולה בעיקר על האפיקוראים (ע"ע), שנתנו לה, ככל הנראה, את הבסיס המט־פיסי והמדעי בהשפעת האטומיזם של דמוקריטוס. — וע"ע יונית, פילוסופיה, עמ' 601/2.

Th. Gomperz, *Griechische Denker*, II, 1925[4]; G. Giannantoni, *I Cirenaici*, 1958; E. Mannebach (ed.), *Aristippi et Cyrenaicarum Fragmenta*, 1961.

קירקגור, סרן אובי — Søren Aabye Kierkegaard — (1813—1855), פילוסוף וסופר דני, אבי האכזיסטנציאליזם (ע"ע).

על ק' השפיעה מאד האווירה הדתית־הסגפנית של הבית. אביו, סוחר לותרני אדוק שהתעשר בקופנהגן, כבר פרש מעסקיו לפני שנולד ק', זאת כדי להקדיש את כל זמנו להגות דתית ולחרטה על שקילל את אלוהים בימי עניו. בגלל חטא זה, ואולי גם חטאים אחרים, האמין האב שזעם האל רובץ עליו ועל משפחתו. אמונה זו דבקה גם בבן והשפיעה על מהלך חייו והתפתחות רעיונותיו.

ק' למד תאולוגיה באוניברסיטת קופנהגן, שבה ניכרו השפעות הרציונליזם של הגל (ע"ע) והלך־הרוח הרומנטי של התקופה. לזמן קצר נסחף עם ההתהוללות הסטודנטיאלית של חבריו, ברם, עד מהרה הסתייג ממגמה זו ושוב הסתגר בתוך עצמו. ב1840, השנה שבה סיים את לימודיו, התארס עם רגינה אולסן, עלמה ממשפחה אמידה בקופנהגן. ק' ביטל את האירוסין אע"פ שאהב אשה זו כל חייו; לבסוף אף הוריש לה את כל כתביו. מאחורי חיצוניות עליזה ושופעת הומור הסתתרו רגשות אשם ומלנכוליה כבדים שמנעו ממנו נישואין. כדי לברוח מהסערה שעורר יצא לברלין לשמוע את שלינג (ע"ע). אחרי 6 חדשים הזר לקופנהגן בהחלטה נחושה להקדיש את חייו להגות ולכתיבה. הירושה שירש מאביו פטרה אותו מדאגות פרנסה.

עיקר משנתו הפילוסופית של ק' — הטענה ש ה ק י ו ם (אכזיס־טנציה) אינו זהה עם ה ח ש י ב ה („קונצפציה"). קיים הבדל איכותי בין חוויה ובין החשיבה על אותה החוויה. כך, למשל, יש הבדל בין לראות או להריח פרח ובין תיאור מושגי של פרח. החשיבה משת־משת במושגים כלליים ומופשטים, בעוד שהקיום הוא פרטי וממשי. לפיכך, החשיבה אינה יכולה לתפוס את הקיום, ורק חוויה דתית, שהיא ק פ י צ ה טרנסצנדנטית, יכולה להתנסות בקיום הפרטי.

מכאן ערעורו של ק' על משנת הגל הרציונליסטית ששלטה אז בכיפה. ק' טען, שהרציונליזם של הגל, כמוהו כשל שפינוזה, מזהה קיום עם חשיבה ולכן סוגר את הממשות בתוך שיטה לוגית אובייק־טיווית. כנגד הקיום, שהוא נושא של שינויים והתפתחות דינמיים, הלוגיקה היא מערכת מושגית מופשטת וסטטית. במערכת לוגית הכל צפוי־מראש, מכיוון שהמסקנה הלוגית נקבעת בהכרח בהנחות עצמן; לכן דיבר הגל על התפתחות הכרחית בהיסטוריה האו־כפת כל פעילות על הפרט. ק' דחה דטר־מיניזם היסטורי זה והדגיש, שהקיום הסובייקטיווי חפשי מכל הכרח לוגי. החי־רות היא הצורה הבסיסית של הקיום האנושי. בכתביו תיאר ק' 3 אפני־קיום של הפרט: ה א ס ת ט י (היינו, רומנ־

סרן אובי קירקגור

טי), האתי והדתי; בהתאם לכך אפשר להבחין ב 3 תקופות ביצירתו.

בחיבוריו האסתטיים („או־אר", „חזרה", „פחד ורעדה", „פירורים פילוסופיים", „ציונים בדרך החיים"), שנכתבו בשנים 1843/6, הזהיר ק' מפני התמכרות לחיים רומנטיים, הבנויים על חלומות מופשטים חסרי בסיס מציאותי, המביאים את הרומנטיקן לידי יאוש; ק' קרא לבהור בחיים אֲתיים, שבמהלכם נעשה האדם מודע לחירותו ולאפשרויות הבחירה שבידו. האדם האֲתי, הבוחר באפשרות הקיום שלו, נושא באחריות לבחירתו והיא המעצבת את חייו בפועל. ברם, טען ק', בסופו של דבר גם החיים האתיים יובילו את האדם לידי יאיש אם לא יושתתו על בסיס דתי.

האמונה הדתית במשנת ק' תופסת את מקומה של המטפיסיקה המסרתית. הואיל והתודעה אינה תופסת את הקיום — שהוא מעבר לכל מחשבה — רק קפיצה דתית יכולה להעביר את המאמין מעולם המושגים אל היש בפועל. מעבר איכותי זה הוא בגדר אבסורד או פרדוכס מחשבתי שרק האמונה יכולה לקבלו. סתירה זו בין המושגיות ובין הקיום מוצאת את ביטויה באמונה הנוצרית; זו מדגישה, כי האלוהים, בתור מושג, הפך לאינדיווידואל ממשי והיסטורי. בחיבוריו הדתיים („נאומים מטהרים"; „אימונים בנצרות"; „לבחינת עצמנו"), שנכתבו בשנים 1847—1851, הרבה ק' להדגיש, בין־היתר, את רגע האמונה, אותו הרף־עין שבו מתנסה המאמין בנוכחות הטרנסצנדנטית של האלוהים. רגע זה מלמד גם, שהבסיס לכל מערכת מוסרית הוא אהבת הזולת וההקרבה העצמית.

ק' ראה עצמו שליח שתפקידו להביא את קוראיו, ובייחוד את בני ארצו, לידי המרה דתית פנימית. ב 1855 תקף את הכנסיה הלותרנית הדנית על היותה שקועה בחילוניות־יתר, ועל שמוסדותיה ואנשי־הדת שלה מעדיפים הנאות ארציות על חיי־הקרבה נוצריים. ק' הטיף לחיים דתיים פנימיים, הצריכים להתבטא במעשי חסד ואהבה יום־יומיים ולאו־דווקא בכנסיות מפוארות. הוא האמין, שמהפכה דתית אינה צומחת בן־לילה אלא צריכה להבשיל בהדרגה, אבל תחילה חייב האדם להיווכח בריקנות החיים הרומנטיים ולבחור בחיים אֲתיים. רק אח"כ, משנוכח האדם לדעת שמערכת מוסר בלי בסיס דתי אינה עמידה, הוא מכין עצמו להמרה דתית.

כדי לקרב את קוראיו לחיים דתיים כתב ק' את רוב ספריו בשמות בדויים, אף שהציבור ידע את זהות מחברם. היה בכך ביטוי ממשי לאמונתו הפילוסופית שהקיום אינו זהה אלא טרנסצנדנטי לחשיבה, דהיינו, שהקיום הפרטי של ק' הוא טרנסצנדנטי לחשיבתו ולרעיונות המופיעים בכתביו. חלק משמותיו הבדויים היו דמויות רומנטיות, הלק אחר — דמויות אתיות או אתיות־דתיות. באופן זה הפגיש ק' את קוראיו עם אפשרויות שונות — פעמים זו לצד זו — של קיום רומנטי, אֲתי או דתי, כך שהקורא יכול לתהות על קנקנן, להבין את הבעייתיות בכל קיום ולבחור בקיום שירצה. ק' קיווה, כמובן, שכתביו יובילו לבסוף לידי בחירה בחיים דתיים. ואולם, כתביו השפיעו על סופרים אכזיסטנציאליסטים מזרמים שונים, דתיים ולא־דתיים כאחד. כתבי ק', מקובצים ב 20 כר', י"ל בידי Peter P. Rohde בשנים 1962/4. מרביתם תורגמו לרוב לשונות אירופה. מבחר מכתביו תורגם לעברית בידי י. שכטר ואילן כרוך, תשי"ד.

P. Rohde, *S. K.: An Introduction to His Life and Philosophy*, 1963; A. Shmueli, *K. and Consciousness*, 1971; G. Malantschuk, *K.'s Thought*, 1974.

עד. שמ.

קִישׁ, משפחה יהודית ותיקה בפראג. מוצאה מבוהמיה המערבית, ובפראג התיישבה בסוף המאה ה 17. כ 200 שנה החזיקה המשפחה ברשיון לבית־המרקחת היחיד ברובע היהודי של פראג. אברהם ק' (1725—1803) היה היהודי הראשון בפראג שקיבל תואר „דוקטור לרפואה" (1749: באוניברסיטת האלה). הוא יסד את ביה"ח היהודי בברסלאו ואה"כ ניהל את ביה"ח היהודי בפראג. יוסף ק' יסד את ביה"ס הפרטי המודרני הראשון בשכונת היהודים בפראג, ובנו חנוך (1841—1918), רופא, היה ממפתחי ענף מרחצאות־המרפא בבוהמיה. זכרונותיו Erlebtes und Erstrebtes („אשר חייתי ואשר שאפתי") 1914, הם מקור היסטורי חשוב לידיעת קורות־היהודים בפראג לאחר מהפכת 1848. כשגירשה המלכה מריה־תרזיה את היהודים מפראג (1744) הגיעו בני משפחת ק' להולנד, וממנה לאנגליה. הם ובניהם שימשו בפקידות ממשלתית גבוהה באנגליה ובמושבותיה, והיו פעילים בחיי הקהילה היהודית באשר ישבו. כמה מבני המשפחה נתפרסמו (ר' להלן).

R. Kestenberg-Gladstein, *Neuere Gesch. d. Jud. in den böhmischen Laendern, I*, (index s. v.), 1969; L. Fuks, *Het testament van Zwi Hirsch ben Jakob K. uit Praag*, (Studia Rosenthaliana, III, 193-201), 1969.

קִישׁ, אַלֶכְּסַנְדֶר (1848, פראג — 1917, שם), רב וחוקר. למד בביהמ"ד לרבנים בברסלאו ובמטפר אוניברסיטאות. שימש כמורה־פרטי בביתו של הברון גינצבורג בפאריס. ואח"ב היה רב בקהילות שונות: בריכס ([Brüx] בוהמיה; היום Most) (1874—1877), ציריך (1877—1881), מלדה בֶלסלָב (1881—1886), וכן בביהכ"נ „מייזלס" בפראג (1886—1917). בציריך יסד את השבועון היהודי הראשון בשוויץ Neue Israelitische Zeitung. ב 1899 קיבל מידי הקיסר פרנץ־יוזף I מדליית זהב על 25 שנות פעולתו כרב־צבאי. ק' היה הרב היחיד באוסטריה שקיבל מינוי ממשלתי כפרופסור לדת (1900) ילמפקח על חינוך דתי (1909). מבין חיבוריו (כולם בגרמ'): „כתב־אישום של האפיפיור גרגור נגד התלמוד" (1874); „הלל הזקן" (1889); „צוואת מרדכי מייזלס" (1893); „חוק האשות התלמודי עפ"י ר' יחזקאל לנדאו" (1900). על בניו ברונו וגואידו, ע' ערכיהם.

G. Kisch, *A. K. 1848—1927*, 1934.

קִישׁ, בְּרוּנוֹ זְכַרְיָה — Bruno Zecharias Kisch — (1890, פראג — 1966, ניו־יורק), רופא, פיסיולוג והיסטוריון של הרפואה. אחיו של גואידו קיש (ע"ע). עד 1936 הורה רפואה ומדעי־החיים באוניברסיטת קֶלן, אה"כ עבר לאה"ב, עבד במחקר באוניברסיטת ייל והורה ב„ישיבה אוניברסיטה". ק' חקר את הרפלכסים וגילה את חוק־ההקרנה של הרפלכס האוטונומי. כן כתב כמה ספרים בסוגיית „דת ומדע", ביניהם: Naturwissenschaft und Weltanschauung („מדע הטבע והשקפת־עולם"), 1931, Gottesglaube und Naturkenntnis („האמונה באלהים והכרת הטבע"), 1936. ק' היה ממייסדי האגודה האמריקנית לקרדיולוגיה. הוא עסק במיוחד בביוכימיה וחקר את האנזימים. חיבר את הספר Electron Microscopy of the Cardiovascular System („מיקרוסקופיה אלקטרונית של המערכת הקרדיו־ואסקולארית"), 1960. ק' התעניין גם בנומיסמטיקה יהודית וכתב (באנגלית) את „מדליות השקל ושקלים מזויפים" (1941) ו„מידות ומשקלות" (1966). כתב אוטוביוגרפיה Wanderungen und Wandlungen („נדודים ותנודות") 1966.

קִישׁ, גוּאִידוֹ (נו' 1889, פראג), היסטוריון של המשפט. בנו של אלכסנדר ק' (ע"ע). הורה היסטוריה של המשפט באוניברסיטות לייפציג, קֶניגסברג, האלה ופראג. ב 1933 פיטרוהו הנאצים, וזמן־מה הורה היסטוריה יהודית בביהמ"ד לרבנים בברֶסלאו. ב 1935 היגר לאה"ב, והורה היסטוריה יהודית ב„מכון היהודי לדת" בניו־יורק. ב 1962 החל להורות באוניברסיטת באזל. ק' התעניין בעיקר במעמד המשפטי של היהודים, כפי שהוא משתקף במקורות משפטיים לא־יהודיים. מלבד פרסומיו המרובים על החוק בגרמניה של יה"ב, כתב את הספרים דלקמן: Jüdische Ärzte im alten Prag („רופאים יהודיים בפראג העתיקה") 1934; Die Prager Universitat und die

1848—1348 Juden, („האוניברסיטה של פראג והיהודים, 1348—1848"), 1935; Jewry Law in Medieval Germany („חוק היהודים בגרמניה של יה"ב"), 1949; Sachsenspiegel and Bible („[ספר החוקים] זקסנשפיגל והתנ"ך"), 1941; In Search of Freedom („חתירה להופש"; על קורות יהודי צ'כוסלובקיה שעלו לאה"ב), 1949; The Jews in Medieval Germany („יהודים בגרמניה של יה"ב"), 1949; Forschungen zur Rechts- und Sozialgeschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters („מחקרים בתולדות המשפט והחברה של יהודי גרמניה ביה"ב"), 1955; Recht u. Gerechtigkeit in der Medaillenkunst („חוק וצדק באמנות המדליה"), 1955; Gestalten und Probleme aus Humanismus und Jurisprudenz („תבניות ובעיות בהומאניזם ובתורת המשפט"), 1969. ק' היה מייסודו ועורכו של כה"ע Historia Judaica, שי"ל בשנים 1938—1961 ואח"כ התמזג עם ה Revue des Etudes Juives, כאשר ק' מכהן כעורך־שותף. ב 1955 י"ל ספר־יובל לכבוד ק'.

קִישׁ יוֹזֶ'ף — Kiss József — (1843—1921), משורר ועורך הונגרי־יהודי; הדמות הבולטת בליריקה ההונגרית בשלהי המאה ה 19. בילדותו למד בישיבה, אך עד־מהרה נמשך ללימודי־חול ולספרות ועבר ללמוד בבת"ס חילוניים. כבן 20 החל לנדוד בערי הונגריה ובכפריה, ושימש מורה פרטי, בעיקר בבתי יהודים. ב 1868 הדפיס בפשט את קובץ שיריו הראשון, Zsidó dalok („נעימות יהודיות") — לנצחון האמנציפציה בהונגריה. ק' עסק בעריכה ספרותית, ולפרנסתו כתב רומן סנסציוני, „סודות בודאפשט" (1874), בעילום שם. הופעת הבלדה „יהודית אשת שמעון" (1875) הביאה לו הצלחה רבה וציינה מפנה בדרכו. בשיר זה, כביצירותיו האחרות, משמשים יחד יסודות מההווי היהודי וההונגרי. ב 1890 החל להופיע כטאונו A het („השבוע"); הוא הפך לבמת הסופרים הצעירים, שעלו מבין דפיו לשדרות העליונות של הספרות ההונגרית. כעורך כה"ע דגל ק' בקליטת השפעות מהעולם המערבי, אך בשירתו המשיך את מסורת קודמיו בספרות ההונגרית, ובעיקר הושפע מהמשורר י. ארני (ע"ע). משיריו המפורסמים: הפואמה „אגדות על סבי", שגיבורה הוא החזן הנודד, סבו של המשורר, והשיר Tüzek („להבות"), שבו בוקעת אהדתו לסוציאליזם. מקצת מחליפת־מכתביו עם מכס נורדאו (ע"ע) נתפרסם: S. Scheiber – J. Zsoldos: Ó mert oly későn. Levelek K. J. életrajzához, (1972). בין שתי מלה"ע עשתה האנטישמיות את ק' ואת השפעתו על הספרות ההונגרית מטרה להתקפותיה. חלק משיריו תורגמו לשפות שונות, וגם לעברית (בידי א. יעוז־קסט).

א. יעוז־קסט (עורך), י. ק' (בתוך: מבחר השירה היהודית בהונגריה יתולדותיה), תש"ך; M. Rubinyi, K. J. élete és munkássága, 1926; A. Komlos, K. J. (in: Tüzek), 1961, 1972².

קִישׁ, פְרֶדְרִיק הֶרְמַן — Frederick Herman Kisch — (1888—1943), מנהיג ציוני ואיש־צבא בריטי. נולד בהודו להרמן מיכאל ק' (1850—1942), פקיד גבוה בממשלת הודו. מ 1909 שירת כקצין בחיל־ההנדסה הבריטי, במלה"ע I לחם בצרפת ובמֶסופוטמיה, נפצע מספר פעמים, זכה בעיטורים והגיע לדרגת לויטנֶנט־קולונל (סא"ל). אח"כ היה חבר המשלחת הבריטית לוועידת השלום בפריס (עד 1921).

ב 1923 הצטרף, לפי הזמנת ויצמן (ע"ע), להנהלה הציונית, והיה למנהל המחלקה המדינית בירושלים, וגם יו"ר ההנהלה הא"יית. מ 1929 היה גם חבר ההנהלה של הסוכנות היהודית. ב 1931 פרש לעסקים פרטיים בחיפה. בראשית מלה"ע II חזר לשרת בצבא הבריטי; הוא נתמנה מהנדס ראשי של הארמיה ה 8 ועלה לדרגת בריגדיר (תא"ל). ק' נהרג בתוניסיה, בעלותו על מוקש בעת הקרבות על קו מַארֶת'.

פרדריק הרמן קיש

בתולדות היישוב בא"י בשנות ה 20 מילא ק' תפקיד חשוב כמקשר בין היהודים לממשלת המנדט. כבעל רקע אנגלי וציוני ביקש להביא לידי יחסי־הבנה בין מנהיגי היישוב העברי לבין הפקידות הבריטית בא"י בימי כהונתם של הנציבים סמיואל, פלוּמר וצ'נסלור. כן חתר למציאת בסיס יהודי־ערבי משותף ע"י תמיכה בחוגים ערביים מתונים, ובתוך־כך קשר קשרי־ידידות עם המלך חֻסין מחג'אז, האמיר עבדאללה מעבה"י ומנהיגים ערבים אחרים במדינות השכנות. את קורותיו בשנות כהונתו תיאר ב Palestine Diary (עבר': „יומן ארץ־ישראל", תרצ"ט; עם הקדמה של לויד ג'ורג' [ע"ע]), 1938.

N. Bentwich – M. Kisch, Brigadier F. K., Soldier and Zionist, 1966.

קִישׁוֹן, נחל החוצה את עמק־יזרעאל (ע"ע א"י, עמ' 72), אָרכּו, ממוצאו בגלבוע עד שפכו למפרץ־חיפה, 75 ק"מ. יובליו הרבים של הק' מנקזים את הר־הכרמל, רמת־מנשה, הגלבוע, הרי נצרת וגבעות שפרעם. זרימת המים בחורף — שטפונית, בקיץ פוסקת הזרימה כמעט לגמרי; בחלקו התחתון של הנחל נוצרות ביצות לאורך האפיק, כתוצאה ממפלס גבוה של מי תהום או מעיינות, ומכאן שמו הערבי של הק' — אל־מֻקַטַע („המקוטע"). מ 1953 נסכרים מי הק' באגם כפר־ברוך (כושר קיבולו 10 מיל' מ"ק); מפעל־המים של הגליל המערבי־ק' מחובר למפעל־המים הארצי (ע"ע א"י, כרך מילואים, עמ' 462/3, ושם מפה) ע"י מוביל הירדן החוצה את העמק. אפיקו התחתון של הק', העובר באיזור־תעשיה, הורחב, ובשפכו נחפר נמל־הק' המשמש את צי־הדיג של ישראל. לידו נמצאות מספנות ישראל. וע"ע חיפה, עמ' 395.

הק' נזכר במקרא לראשונה בשירת דבורה (שופ' ה, כא), בתיאור תבוסת סיסרא. נראה כי חיל־הרכב של סיסרא נלכד בביצות הק', שנוצרו עקב סופות גשמים באיזור מגידו. לפי שירת דבורה, שדה־הקרב הוא „בתענך על מי מגדו" (שם, י"ט). ייתכן כי הכוונה לק', אך יש המזהים את מקום המערכה בנחל לגון, אחד מיובלי הק'. אליהו הנביא שחט את נביאי הבעל בנחל־ק' (מל"א, יח, מ) אחרי שגבר עליהם בכרמל. גבול נחלת שבט זבולון עבר ב„נחל אשר על־פני יקנעם" (יהו' יט, יא), הכוונה לוואדי מֻצררה הנשפך לק' מהר־הכרמל. הק' מכונה „נחל קדומים" (שופ' ה, כא) שהוראתו, כנראה, לפי הפירוש המקובל, ידוע מימי־קדם; חז"ל פירשו (פס' קי"ח ע"ב): „שנעשה עֶרב מקדם", כלו', ערב לנצחון על סיסרא בגזירה קדומה.

בתל אבו־הֻוַאם שבשפך הק' היתה החל מהמאה ה 14 לפסה"נ עיר־נמל קטנה. יש המזהים את שיחור־לִבנת שבגבול שבט אשר (יהו' יט, כו) עם שפך הק' ואת התל עם העיר לבנת. כן הוצע לזהות את המקום עם צלמונה שבתלמוד. התל נחפר פעמים אחדות (לאחרונה ב 1963) ונתגלו בו שכבות יישוב מן התקופה הכנענית המאוחרת ועד לתקופה הביזאנטית.

באפריל 1799 הובס צבא תורכי בן 20,000 חיילים למרגלות התבור בידי יחידה קטנה־יחסית מצבא נפוליון בפיקודו של קלֶבֶר, שניצל את תנאי השטח הביצתיים באותו פרק־זמן.

נ. תרדיון (עורך), מארץ ק', ספר העמק, תשכ"ז; י. אהרוני, א"י בתקופת המקרא (מפתח בערכו), תשכ"ג.

ר. בנ. – אל. די.

קישון, אפרים (במקור: פרנץ קישהונט; נו׳ 1924, בודפשט), הומוריסטן, מחזאי, במאי, תסריטאי ועתונאי ישראלי. ראשית כתיבתו ההומוריסטית בהונגריה. ב 1949 עלה לארץ וב 1951 התחיל לפרסם מפרי־עטו בעברית בעתון „אמר". מאז 1952 מתפרסם ב„מעריב" טורו השבועי „חד גדיא", שבו דן ק׳, בצורה פליטוניסטית, סאטירית ופעמים פובליציסטית, בבעיות המדינה והחברה. עד־מהרה נעשה להומוריסטן הבולט והפופולרי בארץ. סגנונו העברי המיוחד השפיע על השפה המדוברת וכמה מניביו נהפכו למטבעות־לשון שגורים. ספריו ומחזותיו תורגמו לשפות רבות וזכו להצלחה רבה בארץ ובחו"ל, במיוחד בגרמניה. מספריו: „העולה היורד לחיינו" (תורגם מהונגרית, 1952); „אלף גדיא וגדיא" (תשי"ד); „עין כמונים" (1955; במהד׳ חדשה — „השועל בלול התרנגולות", תשל"ב); „לא נורא" (תשי"ז) — זכה בפרס סוקולוב; „באחד האמשים" (תשכ"ג); „סליחה שניצחנו" (עם הקריקטוריסט ק. דוש, תשכ"ז). ממחזותיו: „שמו הולך לפניו" (הוצג בתאטרון „זוית"), „שחור על גבי לבן", „הו יוליה" („הבימה"), „תוציא את השטֶקר, המים רותחים" („קאמרי") ו„הכתובה" („אהל"). סרטיו („סאלח שבתי", „ארבינקא", „תעלת בלאומילך" ו„השוטר אזולאי"), מעלים את הווי החיים בישראל, וזכו גם הם להצלחה גדולה.

קִישִׁינְיוֹב (Кишинев), בירת הרפובליקה המולדווית, בריה"מ; 452,000 תוש׳ (1975). ק׳ שוכנת על הנהר ביק (יובל הדניסטר), על קו מס"ב לרומניה ובצומת כבישים. היא נמצאת במרכז איזור גידול גפנים ועצי־פרי, מן החשובים במדינה, המיושב בצפיפות רבה. ק׳ היא מרכז התעשיה החשוב־ביותר במולדוויה. תעשיית המזון, שהיא הענף העיקרי, מייצרת יינות, שימורי פירות וירקות, מוצרי טבק, קמח ועוד. כן מצויים בק׳ מפעלי תעשיה־קלה, מפעלים לחמרי־בניה ובתח"ר לייצור ציוד למפעלי מזון. ק׳ היא המרכז התרבותי של מולדוויה, בה האקדמיה המולדווית למדעים, אוניברסיטה (8,460 תלמידים, 1974/5), מכוני־מחקר לחקלאות, תאטרונים (בהם תאטרון מולדווי לאופרה, בלט ודרמה) ו 5 מוזיאונים.

ה י ס ט ו ר י ה. ק׳ נזכרת לראשונה בתעודות מ 1420. במאה ה 16 נכבשה, יחד עם מולדוויה, בידי תורכיה. ק׳ סבלה מהרס רב במלחמת תורכיה—רוסיה (1788). לאחר סיפוחה לרוסיה ב 1812 התפתחה כמרכז מינהלי, כלכלי ותרבותי לחבל בסרביה (ע"ע). בשנים 1918—1940 היתה ק׳ בתחום רומניה ונודעה בשם קישינאו (Chisinau). אח"כ סופחה עם בסרביה לבריה"מ והיתה לבירת הרפובליקה המולדווית. במלה"ע II הרסוה הגרמנים כמעט כליל, ועם שחרורה נבנתה מחדש.

י ה ו ד י ם התגוררו בק׳ מהמאה ה 18. על תקנון ה„חברה קדישא" מ 1774 חתומים 144 חברים. ב 1812 הניח ר׳ ח. טירר (ע"ע) את אבן־היסוד לביהכ"נ הגדול. ב 1838 נפתח בי"ס בחסות משכילי אודסה. ב 1847 נמנו בק׳ כ 10,500 יהודים (12% מתושבי העיר) וב 1897 — 50,237 (46%); כל המסחר והמלאכה היו בידיהם. האוכלוסיה היהודית היתה קשורה ברובה באדמו"רי אוקראינה ובוקובינה, אך שכבת העשירים נטתה להתבוללות. מאז 1860 התקיימה בעיר ישיבה — מן המעטות בדרום־רוסיה.

הריסות קישיניוב לאחר פרעות 1903
(שירות הצילומים של הסוכנות)

ב 19.4.1903, בפסחא הנוצרית, פרצו בק׳ פרעות־דמים; 50 יהודים נרצחו, מאות נפצעו ורכוש רב הושמד. המאורע זעזע את יהדות רוסיה ושאר תפוצות ישראל, וכן את טובי האינטליגנציה הרוסית כגון טולסטוי, גורקי ועוד. כתוצאה הוקמו, לראשונה, אגודות לחגנה עצמית ביישובי היהודים ברוסיה. תוצאה אחרת היתה שובם ללאומיות היהודית, ובעיקר לציונות, של אישי־רוח יהודים רבים, שעד לפרעות נטו לראות ברעיון הסוציאליסטי המהפכני את הפתרון לבעיית היהודים. ביטוי עז לחוויה נתן ביאליק בשירו „בעיר ההרגה". בגל הפרעות של אוקטובר 1905 נהרגו בק׳ כ 20 יהודים. הפרעות עודדו את ההגירה מק׳ לארצות שמעבר־לים והאטו את גידול הקהילה.

השפעה ניכרת היתה לרבה של ק׳ (1908—1941), י. ל. צירלסון. הוא חיזק את הישיבה וגם הקים בי"ס־תיכון עברי־חרדי, „מגן דוד". בראשית השלטון הרומני היתה ק׳ מקום־מעבר ל 150,000 פליטים מבריה"מ, שיצאו לאה"ב ולא"י. העיר שימשה אז מרכז להסתה אנטישמית חריפה. ב 1930 נמנו בק׳ 41,400 יהודים (כ 36.5%), והעיר היתה מרכז תרבותי לכלל יהודי בסרביה ורומניה. התקיימו בה בת"ס יידיים ועבריים, ובשנים 1922—1938 הופיע בה היומון היהודי היחיד ברומניה, „אונזער צייט". כן שימשה ק׳ מרכז לתנועות־הנוער החלוציות, ואף תנועה קומוניסטית יהודית פעלה שם במחתרת.

בשנת הכיבוש הסובייטי (1940/1) חוסלו כל המוסדות היהודיים, ורבים מפעיליהם הוגלו לפנים־המדינה. עם הכיבוש הגרמני־רומני נרצחו בק׳ כ 10,000 יהודים; אלפים רבים גורשו למחנות בטרנסניסטריה. עם חזרת השלטון הסובייטי (יולי 1944), נמצאו בק׳ רק כ 5,500 יהודים. הקהילה הלכה וגדלה עם שובם של פליטים מלב רוסיה. ב 1970 נמנו בק׳ 49,900 יהודים (14%); למעלה ממחציתם הצהירו על יידית כעל שפת־הדיבור. היהודים סבלו מהגזירות הרגילות במשטר הסובייטי: סגירת בתב"נ (1964), איסור ברית־מילה, אפיית מצות וכדומה. ב 1966 היה בק׳ חוג דרמתי. יהודים מק׳ היו בין העולים בגל העליה הגדול מבריה"מ בשנים האחרונות.

מ. ברנשטין־כהן — י. קורן (עורכים), ספר ברנשטין־כהן, תש"ו; י. היילפרין (עורך), ספר הגבורה, ג׳, 4—35, 83—85, תש"י; י. קורן, יהודי ק׳, תש"י; מ. מ. דודזון, ק׳ היהודית, תשי"א; ח. שורר (עורך), הפוגרום בק׳, 1963; על אדמת ביסארביה, ג׳, תשכ"ג; ד. ויניצקי, ביסארביה היהודית במערכותיה, א׳—ב׳, תשל"ג; ד. וולחונסקי, פוגרום־הפתיחה של המאה הכ׳; הפוגרום בק׳ 1903, שרשיו ותולדותיו (העבר, כ׳), תשל"ג.

ג. שמ. — י. ס.

קִישְׁפָלוּדִי (Kisfaludy), שני סופרים הונגרים, אחים, בני משפחה קתולית אצילה.

(1) ק׳ שַׁנְדוֹר — K. Sandor — (1772—1844), משורר. ש׳ השתתף במלחמות אוסטריה נגד נפוליון ונשבה בשבי צרפת. ב 1809 נטל חלק במרידת האצולה הגבוהה. בשבתו באחוזתו התחיל לפרסם את שיריו הליריים, ברוח השירה הצרפתית הרומנטית: Himfy szerelmei („אהבי הימפי"), 1801, 1807. שירי־העלילה שלו, Regek a magyar elöidökből („אגדות מקדמוניות ההונגרים"), 1807, רוויים גאוות האצולה ההונגרית על עברה המפואר. — ק׳ כתב גם מחזות, בעיקר טרגדיות. אלה קובצו בשני כרכים, 1825/6.

E. Császár, *K. S.*, 1910.

(2) ק׳ קָרוֹי — K. Karoly — (1788—1830), מחזאי ומשורר. ק׳ שירת כקצין בגדודים ההונגריים שבצבא קיסרות אוסטריה עד 1811. אח"כ למד ציור בווינה. כה"ע Aurora, שערך בשנים

1822–1837, היה לבימת סופרי הרומנטיקה הלאומית. — מחזותיו הראשונים, כגון A tatarok Magyarorszagon („הטטארים בהונ־גריה"), 1819, מעלים את גבורת ארצו בעבר ומדגישים הדגשה יתרה את תפקיד האצולה בהגנת המולדת. הקומדיה A kerok („המחזרים"), 1819, היא מחזה־ביקורת על דרכי החינוך וההשכלה בקרב האצולה ועל החקיינות השטחית של אורח־החיים המערבי. מחזותיו של ק' הם יצירות־בימה למופת והוא נחשב אבי המחזה ההונגרי. שיריו הליריים (האלגיה Mohács [„מוהאץ'"], 1824) והבלאדות שלו מצטיינים ברגש לאומי חם וברוח רומנטית. עם סוג הסיפור העממי, שהיה מקובל בתקופה זו של התעוררות לאומית, נמנה Tollagi Jonas viszontagsagai („עלילותיו של טולאגי יונאש"), 1823—1827. — „חברת ק'" (K. Tarasag), שנוסדה לזכר ק' ב 1836, מילאה תפקיד חשוב בחיי התרבות בהונגריה, עד 1952.

J. Horvath, *K. K. es irobaratai*, 1955.

קִיתָּרָה, ע"ע נֵבֶל וְלִירָה.

קַכְּסְטוֹן, וִילְיַם — William Caxton — (1422 [?], טנטרדון — 1491 [?], לונדון), ראשון המדפיסים באנגליה, מתרגם ומו"ל.

ק', שהתעשר ממסחר בצמר עם ארצות השפלה, שירת שם בשנים 1462—1470 כ„מושל" (Governor) של אגודת ה„סוחרים־הרפתק־נים" (Merchant Adventurers) האנגלית. אח"כ היה היועץ לענייני כספים של הדוכסית מרגרט מבורגונדיה, ובמקום מגוריו, קֶלְן, למד את מלאכת הדפוס והתחיל בתרגומו הראשון, The Recuyell of the Historyes of Troye („אוסף סיפורי טרויה"). ב 1474 הדפיס והו"ל בבריז' אותו חיבור (שנכתב צר־פתית בידי ר. לה פוור), שהוא הספר הראשון שנדפס אנגלית. ב 1476 עבר לוסטמינסטר, שם הקים את הדפוס (ע"ע) הראשון באנגליה. הספר הראשון שהד־פיס באנגליה היה Dictes and Sayenges of the Phylosophers („פתגמים ואמ־רות חכמים") 1477. פרי עבודתו במשך 23 שנים, הכולל תרגום 24 ספרים, נועד ונבחר (לעתים לפי הזמנה) לטעמו של מעמד שלא עבד והיה פנוי לקריאה. ספריו (כ 100 במספר) אינם מצטיינים בחן מיוחד או בטעם טוב, אך איכותם הטכנית מעולה, ורבים מהם נדפסו מחדש בתקופות מאוחרות יותר. בין השאר הו"ל אנציקלו־פדיה, שהיתה הספר המאויר הראשון באנגלית (1481), את „סיפורי קַנטרברי" מאת צ'וסר ו„מות ארתור" (Morte D'Arthur) מאת מַלוֹרי. הסדר שבו השתמש ידוע כיום בשם „אנגלי".

סמל קכסטון הכולל גם את ראשי התיבות של שמו

N. F. Blake, *C. and His World*, 1969.

קְלָאוּדִיוּס, מַתְּיָאס — Matthias Claudius — (1740—1815),

סופר גרמני. ק' למד תאולוגיה ומשפטים באוניברסיטת יֶנה. ב 1764 נתמנה מזכירו הפרטי של דוכס הולשטיין בקופנהאגן, שם הכיר את קלופשטוק (ע"ע). בשנים 1771—1775 ערך את העתון Wandsbecker Bothe (מ 1773: Deutscher Bothe), בו פרסם את שיריו, סיפוריו ומסותיו, ואת יצירותיהם של גתה, לסינג, הֶרדר, קלופשטוק, בירגר ואחרים. על־אף הפסוודונים „אסמוס" (Asmus) שנטל לעצמו, כונה בפי כל Der Wandsbecker Bothe („הכָּרוֹז מוַנד־סבק"). ק' התעמק בכתביהם של המיסטיקנים טאולר וסודנבורג (ע' ערכיהם), ובדתות המזרח; כבונה חפשי הטיף לסובלנות דתית. עם לוטר, יעקובי, הרדר והמן (ע' ערכיהם) דחה ק' הן את הרציו־נליזם והן את הרגשנות המדומה. שיריו הליריים מעידים על רגש כן, אדיקות עמוקה, אהבה לטבע ועל תמימות ופשטות הגובלות, לעתים, בילדותיות. אחדים משיריו, כגון Der Mond ist aufgegan-gen („הירח עלה"), היו לשירי־עם.

I. Rüttenauer, *M. C.: Die Botschaft des Dichters an unsere Zeit*, 1952[2]; U. Roedl, *M. C.: Sein Weg und seine Welt*, 1969[3].

קְלָאוּזֶוִיץ, קַרְל פוֹן — Carl von Clausewitz — (1780—1831),

איש־צבא והוגה־דעות פרוסי. בן למשפחת קצינים מרוששת מהמעמד הבינוני, שמוצאה מפולניה.

ק' התגייס לצבא הפרוסי בגיל 12, וכעבור שלוש שנים היה לקצין. הוא קנה השכלה בכוחות עצמו, ומ 1801 למד בביה"ס לקצונה הצעירה. שם התקרב לשַרנהורסט (ע"ע), שנעשה מורו. במלחמות נפוליון נשבה ב 1806. לאחר שחרורו השתתף בארגונו־מחדש של הצבא הפרוסי. לאחר מכן נמנה גם עם מקורביו של גניזנאו (ע"ע). כקצי־נים אחרים, שסלדו מהשפלת מולדתם ע"י הצרפתים, התפטר ב 1812 ועבר לשורות הצבא הרוסי, בו הצטיין כקצין־מטה. הוא שיתף־פעולה עם יורק בהכנת „הסכם טאורוגן" (ע"ע יורק פון ורטנברג). ב 1815 חזר לשירות הצבא הפרוסי, והיה ראש־מטה של אוגדה במסע וַטרלו (ע"ע). לאחר שעלה לדרגת מיור־גנרל שימש בשנים 1816—1830 כראש המינהל של „ביה"ס למלחמה" והקדיש את זמנו לכתיבה על נושאי צבא ומלחמה. בשנים 1830/31 שימש ראש־מטה של הארמיה של גניזנאו, שגויסה בעת המרד בפולניה. ק' ומפקדו מתו מות חטוף בחולירע. כתביו פורסמו ע"י אשתו המסורה, הרוזנת לבית בריל (Bruhl).

קרל פון קלאוזוויץ

ק' מעולם לא פיקד על גייסות בקרב, ומעולם לא זכה בחינוך גבוה שיטתי, אך היה אוטודידקט מחונן וצבר, יחד עם נסיונו כקצין־מטה, מידע רחב ועמוק בתחום ההיסטוריה והפילוסופיה. כן הצטיין בכושר ניתוח מניעיהם של בני־אדם ושל גופים מדיניים. על רקע זה כתב את מחקריו ונתפרסם לאחר מותו כהוגה־דעות צבאי, מהחשו־בים ביותר בכל הדורות. ברבות הימים הפך לקלאסיקן צבאי, בדומה למהן (ע"ע), בשטח ההגות הימית. דעותיו מצאו ביטוי גם במכתביו וביומניו, אך בעיקר נתגבשו בכתבי עזבונו, שי"ל ב 10 כרכים בשנים 1832—1837: Hinterlassene Werke des Generals C.v.C. über Krieg u. Kriegführung (עבר': „עקרונות המלחמה", תש"י). תפישותיו, אף שאת סיכומן לא הספיק להשלים, מצאו הד נרחב בין הוגים מדיניים ואנשי־צבא מקצועיים, לא בשל ניתוחיהן המעמיקים בלבד, אלא גם בשל סגנונן הבהיר והמלוטש.

ק' דן בפרוטרוט גם בבעיות ניהול מלחמה ברמה הטקטית, אך עיקר חשיבותו בהגדרותיו של עצם מהות המלחמה כתופעה היסטו־רית, אנושית וחברתית. ההוגים הצבאיים, קודמיו של ק', ניתחו מלחמות ומסעות וערכו נתונים במודלים פורמליים או מתמטיים, כל זאת כדי ללמוד לנצח במלחמות לעתיד לבוא. לעומתם, ניתח ק' את תופעת האלימות בין עמים, דתות ותפישות, ברמה האבסטרקטית. זאת במטרה לרדת לעמקו של מכלול המרכיבים הבסיסיים (כולל כלכליים ופסיכולוגיים) המונחים ביסוד האלימות. את מסקנותיו ניסה ליישם בפתרון הבעיה המעשית, כיצד למוטט את האויב בכל הרמות (ולאו דווקא הצבאית בלבד), בהן מתגלה התנגדותו, וכיצד לשבור כליל את רצונו להיאבק, כדי לכפות עליו כניעה מוחלטת.

ק' הגיע לדעה, כי „המלחמה בכל גילוייה אינה אלא המשך המדיניות בצורות אחרות" במאבק הנצחי בין גופים, אישים ורעיונות. לדעתו, ניהול מאבק אלים תוך ריסון כלשהו, יהיו מניעיו אשר יהיו,

אינו אלא בזבוז משאבים, כוח־אדם והזדמנויות ללא צורך והצדקה. משום כך הפך ק' לאביה של „המלחמה הטוטלית". תורותיו שימשו במאה האחרונה בסיס להגותם ולפעילותם של אנשים, כגון ברנהרדי, שליפן, לודנדורף והיטלר (ר' ערכיהם). אלה התעלמו מהעובדה, שק' לא רצה מעולם במלחמה לשמה, אלא רק טען, שאם אמנם היא פורצת, הרי אין טעם לנהלה בהתחשב בסייגים כלשהם. שלא כמסלפי תורתו מבני־עמו, לא דגל כלל בעליונות הצבא במסגרת מרקם המדינה, אלא ראהו תמיד כזרוע מבצעת, הכפופה לממשל האזרחי.

כתביו של ק', ובמיוחד החלקים שדנו באסטרטגיה, התפרסמו במאה האחרונה בכל השפות, לרבות עברית. ידועה במיוחד המהדורה של ק' בעריכת שליפן, שהגיעה עד 1952 ל־16 הדפסות. תורותיו של ק' הרשימו מאד את לנין (ע"ע), שפרסם חלק מהגותו של הגנרל הפרוסי בצירוף הערותיו־שלו. דעותיו, באשר לכורח לגייס את כל משאביה של אומה לוחמת, השפיעו גם על מאו (ע"ע). הכשלונות האחרונים של אח"ב בקוראה ובוויטנאם, שנבעו מחוסר רצון או יכולת להפעיל את משאבי הצבא עד גמר, נראו כמאשרים את דעותיו של ק' בדבר הכורח לנהל מלחמות ללא מגבלות. נראה, שטענותיו עדיין שרירות אף בעידן הגרעיני.

K. Linnebach (ed.), *K. und Marie von C.: ein Lebensbild in Briefen und Tagebuchblattern*, 1917; H. Rothfels (ed.), *K. von C., Politische Schriften und Briefe*, 1922; W. Schering, *Die Kriegsphilosophie von C.*, 1935; R. Parkinson, *C.*, 1970.

פ. פ.

קלאוזיוס, רודולף (יוליוס אמנואל) — Rudolf (Julius Emanuel) Clausius

(1822, קסלין — 1888, בון), פיסיקאי גרמני, מייסד התרמודינמיקה (ע"ע) ומנסח החוק השני שלה (ע"ע אנטרופיה). בשנים 1850—1855 כיהן כפרופסור בביה"ס לתותחנות והנדסה בברלין, בשנים 1855—1867 היה פרופסור בביה"ס הפוליטכני בציריך, ב־1867 נתמנה פרופסור באוניברסיטת וירצבורג וב־1869 בבון.

החוק השני של התרמודינמיקה, בניסוחו של ק' („חום אינו יכול לזרום מעצמו מגוף קר לגוף חם"), נתפרסם ב־1850. בכך הכיר, שהתרמודינמיקה מבוססת על שני חוקים עיקריים ולא על אחד, כפי שהציע קרנו. ק' נלחם להחדרת מושג האנטרופיה והשימוש בו, ופיתח באמצעותו את תורות מנועי הקיטור (ע"ע) ומעברי הפזות (ע"ע צבירה, מצבי־). ב־1857 הציע הסבר סטטיסטי לתנועות האטומים באלקטרוליזה (ע"ע), ובהיותו בבון ניסח את עקרון נ.ל.ס. קרנו (ע"ע) לגבי מולקולות. מחקריו במעברי הפזות תרמו לפיתוח המטאורולוגיה (ע"ע) הפיסיקלית. ק' ייסד גם את התורה הקינטית של הגזים (ע"ע).

עקרון ק' — קלפירון קובע את התלות של לחץ־האדים p של נוזל בטמפרטורה (האבסולוטית) T: $P-P_0=C\cdot\ln(T/T_0)$, כאשר P_0 הוא לחץ־האדים בטמפרטורה T_0 (קרובה ל־T) ו־C קבוע של הנוזל.

קלאומנס III — Κλεομένης III — III

(260—219 לפסה"נ), מלך ספרטה (ע"ע) מ־235; מתקן חברתי. אבי ק' הוא שהכשיל את תיקוני המלך אגיס IV וגרם להוצאתו־להורג (241). ק' הושפע כנראה מאשתו אגיאטיס, שהיתה אלמנת אגיס. הוא סיפח את טגיאה ושטחים אחרים בארקדיה, וב־227 ניצח את הליגה האכיאית. אז השאיר את צבאו בארקדיה ובראש שכירים שב לספרטה, הוציא־להורג את האפורים והגלה 80 מעשירי ספרטה והחרים את אחוזותיהם. המלך השני, ארכידמוס, נטש את העיר וק' החל בביצוע תיקוניו, שלדבריו היו ברוח ליקורגוס: הוא ביטל את החובות וחילק את אדמות הגולים ל־4,000 פריאויקים ו„נחותים" (כאלה שאיבדו את אזרחותם בשל עניָם). כן גייס 15,000 פריאויקים ושכירים ואימן אותם בשיטות־הלחימה של מוקדון. ק' גם חידש את שיטת החינוך הספרטנית הקדומה ואת הארוחות המשותפות.

תיקוני ק' עוררו גל־אהדה ביוון. ב־226 כבש את מנטיניאה, ארקדיה המזרחית וארגוס. ב־224 הזמין ארטוס (ע"ע), מנהיג הליגה האכיאית, את אנטיגונוס דוסון מלך מוקדון לעמוד בראש ברית יוונית נגד ק' והבטיח לו את קורינתוס. לאחר מערכה קשה נוצח ק' ב־222, בקרב סלאסיה, וברח למצרים. שם היה אסיר בארמון תלמי IV. בשנים 219/220 ניסה לעורר מהפכה באלכסנדריה, אך נכשל והתאבד.

T. W. Africa, *Phylarchus and the Spartan Revolution*, 1961; A. Fuks, *Agis, C. and Equality* (Classical Philology, LVII, 161—166), 1962.

קלאון — Κλέων

(מת ב־422 לפסה"נ), מדינאי אתונאי. אביו היה בורסקי אמיד. בני־זמנו אריסטופנס ותוקידידס (ע' ערכיהם) תיארוהו כאדם גס ממעמד נחות, הראשון שלא מהאריסטוקרטיה שהגיע למנהיגות המדינה. ערב המלחמה הפלופונסית (ע"ע) היה ק' מנהיג האופוזיציה לפריקלס (ע"ע), ולאחר מותו של הלה ב־429 היה למנהיג הזרם הדמוקרטי באתונה. ק' הבליט וחידד את הקיטוב בין עשירים לעניים. ב־428 יזם כנראה להטיל על האמידים מס למימון המלחמה, וב־425 הגדיל את שכר השופטים. ק' גרס מדיניות של יד תקיפה כלפי בעלי־הברית של אתונה, כדי לשמור על ההגמוניה של אתונה ולהגדיל את חלקם של בעלי־הברית במלחמה. ב־425 העביר החלטה באסיפת־העם להעלות את מסי בעלי־הברית מ־460 כיכר־כסף ל־1460. ב־427 דחתה האסיפה את תביעתו להמית את כל הגברים של מיטילני, שמרדה באתונה, וגזרה דין־מוות רק על האחראים הישירים למרד. אולם ב־423 התקבלה הצעתו באסיפה, וסקיונה, שמרדה באתונה ונכבשה, נהרסה: הגברים הומתו והנשים והילדים נמכרו לעבדים. ק' צידד במדיניות חסרת־פשרות כלפי ספרטה וזכה להצלחה רבה בפרשת פילוס (425). הספרטנים, ש־400 מאנשיהם היו נצורים באי ספקטריה (מול פילוס), הציעו שלום לאתונה. ק' התנגד להצעות השלום, יצא לפילוס יחד עם המצביא המנוסה, דמוסתנס, ונחל נצחון מוחלט על הספרטנים. ב־422 נבחר ק' אסטרטג ונשלח לתרקיה לכבוש את אמפיפוליס שנפלה לידי הספרטנים. המפקד הספרטני ברסידס הביס את ק' בקרב ושניהם נהרגו. מותם סלל את הדרך לכריתת „שלום ניקיאס" ב־421.

קלאוסן, סופוס — Sophus Claussen

(1865—1931), סופר דני. ק' היה ידידו של ורלן (ע"ע) והושפע בעיקר מן הסימבוליסטים הצרפתים. בשירתו עיצב סמלים אישיים ביותר, מן התחום הארוטי ומן החיים המודרניים של חברה מתועשת, בעת ובעונה אחת. מבין עשרת קבצי־השירה שפרסם במשך 25 שנה, נודע במיוחד הקובץ השני, Pilefløjter („חלילן"), 1899. אין בשירתו של ק' מגמה ברורה ואחידה; אולם, כרבים מבני דורו, מייחד ק' לשפה מקום מכריע ביצירתו, עד היותה אזוטרית; מאמריו בנושאי אסתטיקה, סיפוריו וספרי המסעות שלו נוטים אף הם לאזוטריות ע"י השימוש בלשון מטאפורית. ק' תרגם לדנית משירי היינה ושלי.

P. M. Mitchell, *A History of Danish Literature*, 1957.

קלאופטרה (Κλεοπάτρα)

שם נפוץ במיתולוגיה היוונית ושמן של אחות אלכסנדר „הגדול" וכן רבות מהנשים מבתי־המלוכה ההלניסטיים, ובמיוחד מבית תלמי.

(1) ק' I (215 [בערך] — 176 לפסה"נ), בת אנטיוכוס III „הגדול" (ע"ע). ב־193 בערך נישאה ק' לתלמי V, מלך מצרים, שהיה צעיר ממנה ב־12 שנה. היו אלה נישואין מדיניים שבאמצעותם קיווה אביה להבטיח לעצמו את דרום סוריה, שאותה כבש זמן־מה קודם מידי התלמיים, לקראת מלחמתו ברומא. ק' ילדה את תלמי VI, את תלמי VIII, ואת ק' II. במות בעלה ב־180 שלטה ק' כעוצרת בשם בנה, תלמי VI.

(2) ק׳ III (מתה 101 לפסה״נ), בתו של תלמי VI וק׳ II. ב 144 נישאה אמה לאחיה, תלמי VIII, ואולם ב 142 נשא תלמי VIII לאשה את בתו החורגת, ק׳, והיא ילדה לו את תלמי IX, את תלמי X ואת ק׳ IV. במות בעלה ב 116 נעשתה ק׳ מלכת מצרים, אך נאלצה לשתף בשלטון את בנה, תלמי IX לתירוס. ב 107 הצליחה לגרשו ולהמליך את בנה הצעיר, תלמי X. במלחמתה בתלמי לתירוס עשתה יד אחת עם אלכסנדר ינאי (ע״ע) ואף ניסתה להשתלט על יהודה, אך מצביאה היהודי, חנניה, מנעה מכך. ק׳ היתה שאפתנית ושתלטנית ולא ברֵרה באמצעים במאבק נגד יריביה, ובכלל־זה בני משפחתה.

(3) ק׳ VII (69—30 לפסה״נ), מלכת מצרים האחרונה מבית תלמי. ק׳ נתפרסמה בקשריה עם יוליוס קיסר ומרקוס אנטוניוס (ע׳ ערכיהם). במות אביה, תלמי XII אוּלֵטֵס, ב 51, נעשתה ק׳ מלכת מצרים יחד עם אחיה, שהיה גם בעלה, תלמי XIII, שהיה אז בן 12 בלבד. הוא גירשה ממצרים ב 48, אך כשהשתלט קיסר על מצרים, החזירה זה לשלטון והשיאה, לאחר שנהרג תלמי XIII, לאחיה הצעיר, תלמי XIV. בשהייתו הקצרה במצרים היתה לקיסר גם פרשת אהבים עם ק׳. בעזבו את מצרים השאיר קיסר 3 לגיונות כסיוע לק׳. היא ילדה לו בן, תלמי קיסר (או קֵיסריוֹן). לפי בקשת קיסר באה ק׳ לרומא ב 46 ונשארה שם עד הרצחו ב 44. לאחר שובה למצרים חיסלה, כנראה, את בעלה השני ושלטה כמלכה וכעוצרת בשם בנה.

ב 41 הזמין אנטוניוס את ק׳ לתארסוס שבאסיה־הקטנה. היא הופיעה בספינה מקושטת, כשהיא לבושה כאפרודיטה, ובפגישתה הראשונה עם אנטוניוס, במשתה שערכה לכבודו, הצליחה לפתותו להיות אהובה. היא ניקתה עצמה מהאשמות שיוחסו לה ושכנעה את אנטוניוס להוציא־להורג את אחותה, ארסינואה. את חורף 40/41 בילו ק׳ ואנטוניוס באלכסנדריה בשעשועים ובמשתאות. מקשריהם נולדו התאומים אלכסנדר הֵליוֹס וק׳ סֶלֶנה. ב 37 שוב יצא אנטוניוס למזרח ונפגש עם ק׳ באנטיוכיה. מאז חיו כבעל ואשה, אף כי אנטוניוס לא גירש את אשתו, אוקטַוויה (אחות אוקטוויָנוּס; ע״ע אוגוסטוּס). עד 32. הוא הכיר בתאומים כבניו וב 36 ילדה לו ק׳ את תלמי פילאדלפוס. אנטוניוס העניק לה את כַלקיס שבלבנון, חלק מפניקיה ומקיליקיה ואת קירנאיקה. ק׳ הצרה את צעדי הורדוֹס (ע״ע, עמ׳ 931; וע״ע א״י, עמ׳ 360, 363) ואילצה אותו למסור לה את סביבות עזה וכן את יריחו, על מטעי האפרסמון שלה; אח״כ שב הורדוס וחכר שטחים אלה ממנה. ק׳ סייעה לאנטוניוס באמצעים ובכסף כשיצא למלחמה בפרתים וסבל אבדות קשות.

השפעת ק׳ גברה עד כדי־כך, שב 34 הכריז עליה אנטוניוס כעל „מלכת המלכים״ — כאילו היא ובניה יורשי ממלכת אלכסנדר הגדול. לעתים הופיעו ק׳ ואנטוניוס בפומבי כאפרודיטה ודיוֹניסוֹס או כאיסיס ואוסיריס. תלותו של אנטוניוס בק׳ היתה מטרה נוחה לתעמולה שניהל אוקטַוויָנוס נגדו באיטליה. צוואת אנטוניוס נתפסה ופורסמה, וכך נודע שבכוונתו להוריש שטחים של רומא לילדיו מק׳ ושציווה לקברו באלכסנדריה. המלחמה שהכריז הסנאט היתה נגד ק׳ ולא נגד אנטוניוס. כמה מעוזריו של אנטוניוס דרשו ממנו להרחיקה, אך הוא סירב והם ערקו מצבאו. ק׳ ליוותה אותו לקרב המכריע באקטיום (31), ויחד נמלטו למצרים לאחר התבוסה. אנטוניוס התאבד וק׳ דאגה לקבורתו. משנפלה בידי אוקטוויָנוס התאבדה גם היא, יחד עם שתי אמהותיה, באפשרה לאפעה המקודש לאל רַע להכישה.

קסמה הרב של ק׳ לא היה דווקא ביָפיה, אלא באָפיה ובחיוניותה. חינוכה היה מקיף והיא ידעה שפות רבות, בהן עברית, סורית ומצרית (ק׳ היתה היחידה מבין התלמיים שידעה את שפת עמה). היא שָבתה את לב אנטוניוס ביכלתה להתאים עצמה לנסיבות: לשחק בקוביה, להתלוצץ בלשון־חיילים גסה, לצאת לציד ולהראות את טעמה המעודן והמלוטש. לק׳ היתה שאיפה אחת: לחדש את עָצמת ממלכת בית תלמי, ולמטרה זו הקדישה את כל מאמציה ושעבדה את חייה הפר־טיים. היא אף עמדה להגשים את שאיפתה, אך נכשלה במאבק המכריע. הרומאים שנאוה ופחדו מפניה כשם שלא פחדו מאיש, מלבד חניבעל. בספרות הרומית הופיעה כסמל לשחיתות המזרחית המאיימת על המידות הטובות הרומיות; אין כל ספק כי דידו, גיבורָתו של ורגיליוס (ע״ע), הזכירה לרבים את ק׳. בחייה היתה ק׳ פופו־לרית במצרים ובמזרח, ולאחר מותה היתה לאגדה. אחד ממעריציה תרם סכום עתק כדי שלא יהרסו את פסליה. במאה ה 1 האמינו ששלטה באלכימיה וידעה להפיק זהב. פולחן לכבודה היה קיים עדיין במאה ה 3.

תיאור ק׳ ב„חיי אנטוניוס״ מאת פלוטרכוס (ע״ע) שימש את שיקספיר במחזה „אנטוניוס וק׳״. לשאפתנותה נתן ברנרד שו ביטוי במחזהו „קיסר וק׳״, והיא היתה מקור השראה למחברים, ציירים ומלחינים רבים.

H. Volkmann, K., 1953 (1958 אנגלית).

י״ש. ש.

קְלֵאַנְתֵס — Κλεάνθης; Cleanthes — (331[?], אַסוֹס — 232 לפסה״נ, אתונה), פילוסוף יווני, מנהיגה השני של האסכולה הסטואית. ק׳ למד באתונה אצל קראטֵס הקיני ואצל זֵנון מקיטיון (ע״ע), מייסד הסטואה (ע״ע). נודע כשקדן, אך לא נחשב לבעל מחשבה מקורית ונראה כי בימיו ירדה קרן האסכולה הסטואית. מ 50 חיבוריו, שנשתמרו מהם קטעים בלבד, בעיקר בכתבי דיוגנס לאר־טיוס (ע״ע), הידוע ביותר הוא ה„המנון לזאוס״. בעקבות זנון המשיך לפתח את תורת־הזרימה של הרקליטוס (ע״ע) והפכה לפנתאיזם מטריאליסטי: כל מה שקיים מסוגל לפעול ולהיפעל, ואין פעולה והיפעלות אלא בין גוף לגוף. הקוסמוס, וכן כל נפש וכל דבר טבעי שבו, חיים ע״י תנועות ה„טוֹנוֹס״ (τόνος, מתח) מן המרכז אל ההקף ובחזרה. יישום רעיון ה„טוֹנוֹס״ לפילוסופיה של הטבע הוא במידה־רבה תרומתו של ק׳ לפיסיקה הסטואית. לדעת ק׳, תכלית האדם היא „החיים לפי הטבע״, ואילו האושר — „הזרימה הבלתי־מופרעת של החיים״. החכם אינו משתוקק למה שאין ביכָלתו להשיג, ולכן אין מגבלות לרצונו. האדם החכם והטוב מציית־מרצון למה שנגזר עליו מראש, ואילו הסכל נגרר על־כרחו.

A. C. Pearson, *The Fragments of Zenon and C.*, 1891; M. Pohlenz, *Die Stoa*, I-II, 1948; G. Verbeke, *K. van Assos*, 1949; G. Zuntz, *Zum Hymnus des K.* (Rheinisches Museum für Philologie, XCVIII, 337–341), 1951.

קְלַאר, בִּנְיָמִין מְנַחֵם (1901, לינץ׳ [אוקראינה] – 1948, ירושלים), חוקר וסופר. למד בביהמ״ד לרבנים בווינה ובאוניברסיטה שם. ב 1936 עלה לא״י. תחילה הורה בסמינר „מזרחי״ בירושלים, ומ 1944 הורה לשון עברית באוניברסיטה העברית. נרצח בשיירת „הר הצופים״. בחייו הקצרים היה ק׳ פורה־ביותר בעבודתו המדעית והספרותית, כשעיקר מחקרו בתחומי השירה העברית, הקראוּת והדקדוק. מלבד מאמריו החשובים בכ״ע שונים — שחלקם כונס לאחר מותו („מחקרים ועיונים בלשון, בשירה ובספרות״ [תשי״ד]) — פרסם ק׳ ספרים בכמה תחומים. ב 1936 כתב ספר (בגרמנית) על חיי ביאליק ויצירתו. בארץ ההדיר (תש״ד) את „מגילת אחימעץ״ (ע״ע אחימעץ בן פלטיאל), את „ספר השהם״ למשה בן הנשיאה (ע״ע; תש״ו), וצרור תעודות לתולדות ר׳ חיים אבן־עטר (ע״ע; תשי״א). כן ערך ופרסם את מכתבי ז. יעבץ (ע״ע; תש״ג), את „תולדות התפתחות הדקדוק העברי״ לד. ילין (תש״ה) ואת שירי רמח״ל במהדורת ש. גינצבורג (תש״ה). ק׳ תרגם גם מבחר „משירי גתה״ ואת פירושו של הרב י. צ. הרץ (ע״ע) לס׳ בראשית (תש״ב).

מ. זילאי, ד״ר ב. ק׳ הי״ד (ק״ס, כ״ד), תש״ז ח; ר. אביניעם (עורך), גווילי־אש, ב׳, 178—182, תשי״ח.

קְלַבּוּנְד — Klabund; פסֵוּדוֹנים של אַלְפְרֶד הֶנְשְקֶה (Alfred Henschke) — (1890—1928), סופר גרמני. למד כימיה במינכן, אך בגיל צעיר פנה לספרות והתחיל מפרסם את שיריו הראשונים בשם ק׳, שהוא צירוף המלים Vagabund (הֵלֶך) ו Klabau-

termann (רוח אגדית של הים־הצפוני). במלה"ע I עקר לשוויץ, שם הצטרף לחוגו הפאציפיסטי של רנה שיקלה (Schickele). שיריו הראשונים של ק' נתפרסמו בכה"ע Pan ב1912, ונודעו כ"כתיבה פורנוגרפית". ב1913 י"ל קובץ־שיריו הראשון, Morgenrot! Klabund! Die Tage dammern ("שחר! קלבונד! דמדומי בוקר"). היתה זו שירה לירית טהורה, מעין חוליה מקשרת בין האימפרסיוניזם והאקספרסיוניזם. ק' כתב גם רומנים היסטוריים: Mohammad (1917), Borgia (1928); רומנים מיתולוגיים: Bracke (1918); מחזות המהווים עיבודים של הספרות הסינית: Der Kreidekreis ("מעגל הגיר"), 1925 (עובד מאוחר יותר בידי ב. ברכט), ושל הספרות היפנית: Das Kirschblutenfest ("חג פריחת הדובדבן"), 1925. כ"כ חיבר מחזות מקוריים רבים וחיבורים סאטיריים קצרים

S. L. Gilman, *Form und Funktion; Eine strukturelle Untersuchung der Romane K.s*, 1971.

קלבר, ז'ן בטיסט — Jean-Baptiste Kleber — (1753—1800), מצביא צרפתי. ק', בנו של בנאי, למד אדריכלות בפריס (עד 1775). אך משלא ראה ברכה בלימודיו הצטרף כקצין לצבא האוסטרי. ק' התפטר משנחסמה דרכו לקידום בשל מוצאו הלא־אריסטוקרטי. ב1785 חזר למולדתו ונעשה מפקח על עבודות ציבוריות.

ב1789 הצטרף ק' לכוחות המהפכה, וכעבור 4 שנים הגיע לדרגת גנרל־של־דיוויזיה, לאחר שהתבלט מאד בכושר־מנהיגות ובהעזה. ב1793 דיכא את המרד המלוכני בחבל ונדה (Vendee), וב1794 הצטיין בקרב פלריס (Fleurus). לאחר שהצליח בכמה קרבות ועמד במספר מצורים, הוצע לו פעמים אחדות לעמוד בראש ארמיה. הוא סירב — אולי בשל חיכוכים עם עמיתו ז'ורדן (ע"ע), ופרש לפריס כאזרח.

ב1798 החזירו נפוליון לצבא. ק' הצטרף לנפוליון בפלישה למצרים ונפצע קשה בכיבוש אלכסנדריה (1798). במסע לא"י מילא תפקיד מרכזי. ב11.4.1799 גבר על הממלוכים בקרב ליד כפר קנה, וב16.4 הביס קשות צבא ממלוכי חזק ב"קרב ליד הר תבור" (בין התבור לעפולה, אולי בשדות מרחביה). בעת נסיגת הצרפתים למצרים פיקד על הגיס המאסף. כשחזר נפוליון לצרפת (אוגוסט 1799) מינה את ק' למפקד הכוחות במצרים. בראשית 1800 חתמו ק' ומפקד הצי הבריטי, סר סידני סמית על "אמנת אל־עריש" — לאפשר את פינוי הצרפתים. משסירבו הבריטים לכבד את האמנה וגרמו למרד במצרים, הביס ק' כליל את צבא הממלוכים בקרב הליופוליס (20.3.1800) וחזר וכבש את קהיר. ביוני 1800 נרצח בידי קנאי מוסלמי. גופתו נקברה בעיר־מולדתו, סטרזבור.

C. P. V. de Pajol, *K., sa vie et sa correspondance*, 1877; I. Lucas-Dubreton, *K.*, 1937; G. F. Inglod et al., *K., fils d'Alsace*, 1953.

קלבריה (Calabria), חבל וחצי־אי בקצה הדרומי של חצי־האי האפניני, איטליה. שטח הררי, שרחבו מגיע במחציתו הצפונית לכ90 ק"מ ובמחצית הדרומית ל25—40 ק"מ. שטחו 15,080 קמ"ר, ובו 2,022,000 תוש' (1974). בנוי שלושה מאסיווים קריסטליניים: 1) סילה בצפון, פסגתו 1,919 מ'; הוא המאסיו הגדול ביותר בחורש הים־תיכוני, מיוער, גשום מאד ומימיו מנוצלים ליצירת כוח הידרו־חשמלי; 2) סרה סן ברונו במרכז, מהווה מעין אוכף; 3) אספרומונטה בדרום — התלול והגבוה ביותר — פסגתו מונטה אלטו, 1,956 מ'.

החופים תלולים וסלעיים, ורק בשפכי הנהרות המועטים מצויים מישורים קטנים, שהיו ביצתיים עד לפני זמן קצר, ובהם נמצאים המרכזים העירוניים: קוסנצה (102,500 תוש') בחוף הים הטירני, קאטאנזארו (75,000) בחוף מפרץ טרנטו, ודג'ו די ק' (174,500) בחוף מיצר מסינה. רוב תושבי החבל מפוזרים ביישובים חקלאיים (בגובה 300—600 מ'). החקלאות ברובה נחשלת והגידולים הם ים־תיכוניים. רק עם ייבוש הביצות בעת האחרונה ירד חלק מן האוכלוסיה אל קרבת החופים ועוסק בחקלאות שלחין (פרי־הדר, ירקות).

ק' שייכת לאזורים העניים ביותר של איטליה, שאוכלוסייתם מהגרת אל האזורים הצפוניים של איטליה או אל ארצות חוץ. לאחרונה נעשים מאמציב במסגרת הפרויקט של "הקרן הדרומית" Casa del Mezzogiorno לפתח תעשיה.

היסטוריה. במאה ה7 לפסה"נ הקימו היוונים מושבות לאורך חופי ק', שהחשובות בהן היו: סיבריס, קרוטון, תוריו ורגיון (רג'ו די ק'). הברוטיים, תושבי ההר, שמרו על עצמאותם ובמאה ה3 לפסה"נ כבשו חלק גדול מהערים היווניות. לאחר שסייעו הברוטיים לפירוס (ע"ע) מלך אפירוס, שעבדום הרומאים (272 לפסה"נ). ב216—203 תמכו הברוטיים בחניבעל (ע"ע), שעשה את ק' לבסיסו; בשל כך דיכאו הרומאים את הברוטיים, החרימו את אדמותיהם והקימו עליהן מושבות. גם ספרטקוס (ע"ע) השתמש בק' כבסיס לפעולותיו.

בשם ק' כונה בעת העתיקה החלק הדרום־מזרחי (עקב ה"מגף") של חצי־האי האפניני — איזור המכונה כיום חצי־האי סאלנטינה. לאחר שכבשו הלנגוברדים (ע"ע) את ק' העתיקה בסוף המאה ה7 לסה"נ נתנו הביזאנטים שם זה לאיזור הנושא אותו כיום.

ק' הקדומה היתה איזור פורה בו ישבו המספים. העיר החשובה בו והנמל הטוב בכל החוף המזרחי של איטליה היתה ברונדיסיום (ע"ע ברינדיזי) — עיר מספית, אליה הצטרפו מתיישבים מכרתים ומטרנטום (ע"ע טרנטו).

G. Slaughter, *C., the First Italy*, 1939.

י. קר. - מ. ע.

עדויות ראשונות על **יהודים** בק' הן מן המחצית הראשונה של המאה ה4. בימי הכיבוש המוסלמי, בראשית המאה ה10, נפגעה האוכלוסיה היהודית, אבל שיקמה עצמה במהירות מבחינה כלכלית ותרבותית. חכמי ק' קיימו במאה ה11 קשר עם רב האי (ע"ע) גאון. במאה ה13 היו בידיהם תעשיית המשי ומונופולים אחרים, והם זכו להגנה שהעניק להם הקיסר פרידריך II. לאחר 1288, בימי שארל מאנז'ו, גברה הסתת הנזירים הדומיניקנים, ונערכו פרעות ביהודי ק', שנאנסו לנצרות. מאוחר יותר התאוששה הקהילה הקלברית וגדלה, ובכמה ערים היתה האוכלוסיה היהודית גדולה מן הנוצרית. בעת גירוש היהודים מסיציליה, ב1492, הגיעו פליטים רבים לק'. בימי השלטון הספרדי התחדשו הרדיפות נגד יהודי ק', וב1510 גורשו מהאיזור. מהם נדדו למרכז ולצפון איטליה ומהם לסלוניקי, קושטא ואדריאנופול, שם הקימו קהילות ובתכ"נ משלהם.

O. Dito, *La storia calabrese e la dimoria degli ebrei in C. dal secolo V alla seconda meta secolo XVI*, I, 1915.

קלבש, אלפרד — Alfred Clebsch — (1833—1872), מתמטיקאי גרמני. ק' למד באוניברסיטת קניגסברג, וב1858 נתמנה פרופ' בפוליטכניקום של קרלסרוהה. ב1863 עבר לאוניברסיטת גיסן, וב1868 — לאוניברסיטת גטינגן, שם עבד עד יום־מותו. — מחקריו הראשונים של ק' היו במתמטיקה־פיסיקלית (אלסטיות, הידרודינמיקה, חשבון וריאציות). אח"כ חקר באלגברה ובגאומטריה ופרסם מאמרים וספרים רבים. ביניהם: Theorie der Abelschen Functionen ("תורת הפונקציות האבליות"), 1866; Theorie der binaren algebraischen Formen ("הורת התבניות הבינריות"), 1872. ב1868 יסד (יחד עם נוימן [Carl Neumann]) את הבטאון Mathematische Annalen ("רשומות מתמטיות").

קלגס, לודויג — Ludwig Klages — (1872—1956), פילוסוף ופסיכולוג גרמני ושוויצי, מייסד הגרפולוגיה (ע"ע) המדעית. ק' היה כימאי ופיסיקאי לפי השכלתו הפורמלית, התעניין ב"מדע ההבעה" וייסד "סמינר למדע ההבעה" — תחילה במינכן ואח"כ

בציריך. ק׳ התנגד לפסיכולוגיה שהיתה מקובלת בימיו ודחה הצעה להורות מקצוע זה באוניברסיטה. לדעתו, אין כל משמעות לפסיכולוגיה ה„אקדמית״, המתמקדת בחקירת התופעות ומתעלמת מן העיקר — מכלול האישיות. חקירת האופי (ע״ע אישיות; אפי) הוליכה אותו לגרפולוגיה, שכן תורת האופי (כַרַקְטֶרוֹלוגיה) מסתכמת במחקר גרפולוגי־מדעי של ההבעה, כפי שהיא משוקעת בכתב־ידו של היחיד. בעזרת מדע של תופעות ופילוסופיית־החיים המפרשת אותן שאף להבין כל מה שחי ויש לו נפש. בחיבורו Der Geist als Widersacher der Seele („הרוח כיריבתה של הנפש״), 1929, טען, שהנפש היא המבטאת את „משמעות הגוף״. הנפש והגוף ניצבים מול פעילות התודעה, שהיא רציפה ושרויה מחוץ לזמן ולמקום. פילוסופיית־החיים של ק׳ עומדת על השילוש של גוף (Leib), נפש (Seele) ורוח (Geist), ועל הניגוד שבין הנפש ובין הרוח. הנפש צופה תמונות וחווה אותן, שעה שהרוח הופכת אותן לחפצים ממשיים. בכך פועלת הרוח כיריבתה הנצחית של הנפש ובולמת את זרם החיים.

על השקפתו הפילוסופית, בייחוד בדבר קיומו של הניגוד בין הרוח לנפש קמו עוררין, שראו בה ספקולציה גרידא ללא בסיס פסיכולוגי עובדתי. לעומת־זאת חשובה ביותר תרומתו להתפתחות הגרפולוגיה המדעית. מחיבוריו העיקריים שי״ל במהדורות רבות יצוינו: Die Probleme der Graphologie („בעיות הגרפולוגיה״), 1910; Graphologisches Lesebuch („ספר קריאה גרפולוגי״), 1943[4]; Die Grundlagen der Charakterkunde („יסודות תורת האופי״), 1957; Handschrift und Charakter („כתב־יד ואופי״), 1956[24].

קַלְגַרִי

קַלְגַרִי (Calgary), עיר בדרום הפרובינציה אלברטה (ע״ע), קנדה; 417,000 תוש׳ (אומדן 1972). ק׳ שוכנת על גדות הנהר בּוֹו ויובלו אֶלבּוֹ, בשולי המישורים הגדולים במערב, ולמרגלות הרי רוקי (ע״ע) במזרח. ב־1875 נוסדה כתחנת־משמר. לאחר שנסללה אליה מסה״ב הפאציפית (1883), המסתיימת בונקובר (ע״ע), היתה למרכז־סחר חשוב לאיזור חקלאי נרחב של גידול דגנים ובקר. גילוי גז טבעי (1914) ונפט (1937) מדרום־מערב לעיר הביאו לשגשוגה, ואוכלוסייתה, שהיתה בת 89,000 נפש ב־1950, גדלה מאז ביותר מפי־4. ק׳ משמשת צומת־תחבורה ארצי למס״ב וכבישים ויש בה נמל־תעופה. ענפי התעשיה העיקריים הם: ייצור מזון, זיקוק נפט וייצור כימיקלים. בק׳ אוניברסיטה (12,300 תלמידים בשנים 1972—1973) ומכון לטכנולוגיה ואמנות. מדי־שנה נערך בק׳ כנס בוקרים ותערוכה, המושכים תיירים מכל העולם.

קַלְגְרֶן, יוֹהַן הֶנְרִיק

קַלְגְרֶן, יוֹהַן הֶנְרִיק, ע״ע צֶ׳לְגְרֶן, יוֹהַן הֶנְרִיק.

קַלֵדוֹנְיָה הַחֲדָשָׁה

קַלֵדוֹנְיָה הַחֲדָשָׁה (Nouvelle Caledonie), קבוצת איים במלנזיה (ע״ע), טריטוריה צרפתית מעבר־לים; 19,058 קמ״ר, 120,000 תוש׳. הטריטוריה נקראת ע״ש האי העיקרי שהוא הררי ושיאו הר פאנִיֶה (Panie; 1,650 מ׳). חופיו מפורצים והוא מוּקף שוניות אלמוגים. ק״ה עשירה במחצבים: ניקל (100,000 טון ב־1974; השליש בעולם), ברזל, כרום, קובלט, מנגן ומתכות אחרות. רק 6% משטח האי מעובדים. הגידול העיקרי — קפה. שטחים ניכרים משמשים למרעה בקר, צאן, חזירים וסוסים. האוכלוסיה מורכבת מ־47% מלנזים, 32% יוצאי אירופה — בעיקר צרפתים — והשאר מאיי אליס ופולינזיה, יאווה וויטנאם. עיר־הבירה והנמל העיקרי — נוּמאה, שבה 50,500 תוש׳ (1971) ולידה המפעלים לעיבוד הניקל. כוח הידרו־חשמלי מסופק לעיר ולמפעלים באמצעות סכר שעל הנהר יטי.

היסטוריה. ג׳ימז קוק (ע״ע) גילה את ק״ה ב־1774 ונתן לה את שמה (ק׳ הוא שמה הרומי של סקוטלנד). ב־1843 החלו לפעול בק״ה מיסיונרים קתולים מצרפת, וב־1853 סופחה לצרפת. בזמן היותה מושבת־עֳנשין (1864—1894) נשלחו לק״ה כ־40,000 נידונים (בהם נידוני הקומונה של פריס [ע״ע]), ואלה היוו את יסוד האוכלוסיה האירופית. מ־1946 ק״ה היא טריטוריה צרפתית מעבר־לים. משאל־עם שנערך ב־1958 אישר את מעמדה זה.

חוקה ומשטר. ק״ה מיוצגת באסיפה הלאומית ובסנאט בפריס. המושל הצרפתי במקום נעזר במועצה, שאת חמשת חבריה ממנה אסיפה בת 35 נציגים הנבחרים בבחירות כלליות. בתחום המינהל של ק״ה גם כמה איים קטנים בסביבה: איי הנאמנות (Îles Loyaute), אי הארנים (Île de Pins), איי בֶּלֶפּ (Belep) והוּאוֹן (Huon).

C. Savoie, *Dans l'ocean Pacifique. Histoire de la N.-C.*, 1922; J. P. Faivre – J. Poirier – P. Routhier, *La N.-C., Géographie et histoire, economie, demographie, ethnologie*, 1955; J. Leborgne, *Géographie de la N.-C. et des îles Loyauté*, 1959.

אב. כ.־י. כר.

קַלְדִּיִּים

קַלְדִּיִּים, ע״ע כַּלְדִּיִּים.

קַטַפּוּלְטָה

קַטַפּוּלְטָה, ע״ע בַּלִיסְטָה.

קַלְדֶרוֹן דֶה לַה בַּרְקָה, פֶּדְרוֹ

קַלְדֶרוֹן דֶה לַה בַּרְקָה, פֶּדְרוֹ — Pedro Calderon de la Barca — (1600, מאדריד — 1681, שם), מחזאי ספרדי. ק׳ הכשיר עצמו לקריירה כנסייתית באלקאלה ובסלאמאנקה (1615—1620), אולם ב־1620, שנת בואו למאדריד, החל בפעילותו הספרותית, ולמן 1623 — במיוחד בתחום התאטרון. כבר הקומדיות הראשונות שלו, שנכתבו ע״פ המסורת של קודמו, לופה דה וגה (ע״ע), זכו להצלחה ניכרת. ב־1640 השתתף במלחמת־קטאלוניה והצטיין באומץ־לבו. ב־1651 הוסמך לכמורה וב־1663 נתמנה לכומר־המלך. מכתביו נותרו 120 קומדיות (הן במובן המקובל של המונח והן במובנו הספרדי, דרמה), 80 מחזות דתיים־אלגוריים (autos sacra-mentales; ע״ע ספרדית, ספרות, עמ׳ 406) וכ־20 מערכונים מסוגים שונים (loas, entremeses, ועוד).

יצירותיו הדרמתיות של ק׳ נחלקות לקבוצות, ע״פ נושאיהן, סוגיהן וצורותיהן: 1) מחזות דתיים, כגון: מחזהו על גאולת־הנפש, La devocion a la cruz („ההתקדשות לצלב״); El purgatorio de San Patricio („כור־המצרף של פאטריקיוס הקדוש״), שנכתב ע״פ אגדה אירית קדומה; El principe constante („הנסיך המתמיד״), המבוסס על סיפור מות־הקדושים של נסיך פורטוגל, פֶרנאנדו, בשבי מרוקו; El magico prodigioso („הקוסם הפלאי״), שבו מוטיוו האדם המוכר את נשמתו לשטן.

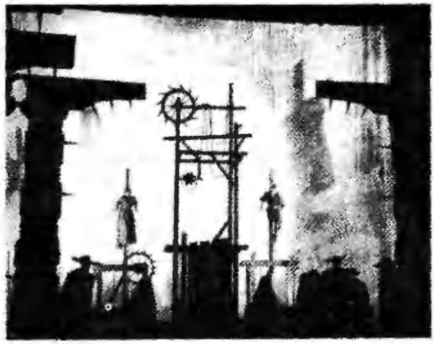
2) מחזות היסטוריים ואגדיים. כבוד האיכר מול כבוד האציל הוא נושאו של El alcalde de Zalamea („השופט מסלאמיאה״); שמירמת (סמירמיס), מלכת אשור, משמשת גיבורה למחזה La hija del aire („בת־האוויר״); La nina de Gomez Arias („הנערה של גומס אריאס״) הוא סיפור פיתויה של אשה, מכירתה לשפחה ונקמת כבודה ע״י המלכים הקתולים.

3) קומדיות של טעויות, כגון: La dama duende („גברת־שדה״); Casa con dos puertas („בית בעל שתי דלתות״).

4) קומדיות „גלימה־וחרב״: Dar tiempo al tiempo („לתת שהות לזמן״).

5) דרמות קנאה ונקמה: El medico de su honra („הרופא של כבודו״); A secreto agravio, secreta venganza („לעלבון נסתר נקמה נסתרת״), מאפיינים אותן הכנה איטית ומדוקדקת של סצנת הנקמה ותיאור מפורט של הקנאה.

6) מחזות הגותיים ביניהם La vida es sueno („החיים הם חלום״), יצירת־המופת של ק׳ הנודעת והמוצגת עד־היום, על נושא ששימש ביצירות רבות ושהיה מרכזי בהטפות הכמרים של

פדרו קלדרון דה לה ברקה: סצנה מתוך המחזה „הקוסם הפלאי״

זמנו. זהו עיצוב בארוקי של האמונה כי החיים הגשמיים הם בני־חלוף, מתנדפים כהבל־פה ואינם אלא אשליה ומקסם־שווא (על אותו נושא חיבר ק׳ גם גירסה נוצרית יותר; ר׳ להלן).

7) מחזות מיתולוגיים: Eco y Narciso („אכו ונרקיסוס״).

8) מחזות של דמיון: La puente de Mantible („גשר מאנסיבלה״).

9) מחזות דתיים־אלגוריים. סוג מסרתי — קתולי־תאולוגי — זה של תור־הזהב בתאטרון הספרדי הגיע אצל ק׳ לרמתו האמנותית המושלמת. מחזותיו אלה דנים כמעט באופן בלבדי בנושאי האוכריסטיה וגאולת נפש האדם, ובמסגרת העלילה האלגורית פועלות דמויות המגלמות תכונות ומושגים מופשטים, כגון: החסד, החטא, האשמה, האדם, החושים, העולם. מחזות אלה אפשר לחלק להגותיים־תאולוגיים: El gran teatro del mundo („התאטרון הגדול של העולם״); La vida es sueno („החיים הם חלום; ור׳ לעיל); תנ״כיים: La cena del rey Baltasar („סעודת המלך בלשאצר״); אוונגליים: La siembra del Senor („מזרע האדון״); היסטוריים־מיתולוגיים: El santo rey Don Fernando („המלך הקדוש דון פרנאנדו״); El divino Orfeo („אורפוס האלוהי״); מחזות על מאריה.

באפיו ובהשקפת־עולמו היה ק׳ שונה מאד מלופה דה וגה, והשוני משתקף בצורת כתיבתו הדרמתית. לעומת השירה הקלילה, הבלתי־אמצעית והעממית של קודמו, מצטיינת כתיבתו של ק׳ בתמציתיותה ובאמצעיה הלשוניים־הסגנוניים המלוטשים הקרובים לאלה של גונגורה (ע״ע). עמו פלש לתחום התאטרון הספרדי סגנון הברוק (ע״ע), על מושגיו וצורותיו. באותם הנושאים הדרמתיים, שהיו מקובלים גם על לופה, העניק ק׳ ליצירותיו אופי אוניוורסלי, שכלתני יותר. הן מצטיינות בדינאמיות של העלילה ושל הדמויות, בניגודים החריפים בין הגיבורים ובין הנוסחים הלשוניים, בנטיה לעיטורים סגנוניים מורכבים ולעתים מליציים, ובהבלטה של אותם הגוונים והקווים המצויים באמנויות הפלאסטיות של תקופתו.

תהילתו של ק׳ היתה נתונה לעליות ולירידות בביקורת הספרדית והכללית; ההתעניינות ביצירתו (אחרי המאה ה 17) גברה במאה ה 19, הודות לרומנטיקה הגרמנית, וגם במאה ה 20, עם חידוש הצגתם של מחזות רבים, במיוחד אלה הנמנים עם הסוג האלגורי וההגותי. — כל כתבי ק׳ (Obras completas) י״ל ב 3 כר׳, 1960—1967.

A. Farinelli, *La tita e un songo*, I–II, 1916; A. Valbuena Prat, *C.*, 1941; A. A. Parker, *The Allegorical Drama of C.*, 1943; M. Sauvage, *C., dramaturge*, 1959; B. W. Wardropper (ed.), *Critical Essays on the Theatre of C.*, 1965.

מ. ל.

קלה

קלה (Calais), עיר נמל בצפון צרפת, 70,500 תוש׳ (עם הפרוורים — 100,000 תוש׳ [אומדן 1971]). שוכנת לחוף מיצר ק׳ (מיצר דובר) — המשכו המזרחי של מיצר לה־מאנש, המפריד בין צרפת לאנגליה, במקום בו המרחק בין השתיים הוא הקטן ביותר. משמשת מאז יה״ב כמקום המעבר הראשי בין צרפת לאנגליה (הנמלים דובר ופוקסטון). העיר העתיקה, שנבנתה מסביב למבצר (1560) הפכה לאי עקב חפירת אגני הנמל ותעלותיו. היא נהרסה כמעט כליל בקרבות מלה״ע II, ושוקמה לפי תכנון מודרני.

תפקידו העיקרי של הנמל הוא מעבר נוסעים לאנגליה (כ 2 מיליון ב 1972), המתנהל בעזרת מספר ־ב של אניות־מעבורת וגלגנוע ורחפות. מס״ב וכבישים מחברים את ק׳ למרכז צרפת ולבלגיה.

עיקר העיר הנוכחית ברובע סן פיר בדרום, מעבר לתעלת הנמל. שוכנים בו גם בניין העיריה, שהוקם (1922) בסגנון הרנסאנס הפלמי, ומפעלי התעשיה, המייצרים מוצרי טכסטיל עדינים (תחרה, רקמה, משי מלאכותי), מוצרי עץ ומזון.

היסטוריה. ראשיתה של ק׳ ביישוב קטן בשם סקלוס (Scalus), הידוע מ 1180. העיר עצמה התפתחה מסביב ללשון־ים קטנה, ששימשה מחסה לאניות בחוף המסוכן. תולדותיה הוכתבו בשל קרבתה לאנגליה (37 ק״מ). ב 1347, בעת מלחמת מאה־השנים (ע״ע), נתפשה ע״י אדוורד III, מלך אנגליה, ולאחר מכן הפכה מרכז סחר בצמר ובפשתן. אחרי 1450 נותרה המאחז האנגלי האחרון בצרפת. ב 1558 נכבשה ע״י הצרפתים והיתה למבצר חזק ששלט על מיצר ק׳, היינו — פתח לתעלת לה־מאנש. מ 1596 שלטו בה הספרדים לזמן קצר. במשך מאות שנים היתה בבחינת „השער הראשי״ של האנגלים לצרפת ולאירופה. בצד נמל אזרחי היתה גם נמל צבאי, ובוצרה לאחרונה במאה ה 19. במלה״ע I ניזוקה בהתקפות־אוויר. במלה״ע II שלטו בה הגרמנים (1940—1944). בתקופה זו נפגעה ק׳ קשות בתקיפות בעלות־הברית, שכן היתה אבן־פינה במערך ההגנה הגרמני לאורך חופי צרפת ובסיס לתותחים ארוכי־טווח ול„פצצות מעופפות״.

R. L. Boireau, *Guide pratique: C.*, 1953; N. Mulard, *C. au temps des lys*, I-IV, 1961; id., *C. au temps de la dentelle*, 1963.

י. קר. — פ. פ.

קלה, ז׳ן

קלה, ז׳ן — Jean Calas — (1698—1762), סוחר צרפתי, הוגנוטי, שהוצאתו־להורג בעקבות עיוות־הדין על רקע עוינות דתית היתה לפרשה מכרעת בתולדות הסובלנות הדתית, והביאה לתיקון המשפט־הפלילי בצרפת. ב 13.10.1761 נמצא בנו־בכורו של ק׳ תלוי בחנותו של אביו. כדי למנוע טיפול מביש בגופה טענה המשפחה שבנה לא התאבד, וייחסה את הרצח לפורץ אלמוני. ואולם, בשל דעות קדומות נגד ההוגנוטים (ע״ע) והיסטריה המונית האשימו בני המקום את ק׳ כי רצח את בנו כדי למנעו מלעבור לקתוליות. במהלך הדיון בפני הערכאות המקומיות, ולמרות העינויים שעבר, טען ק׳ לחפותו. ביהמ״ש של טולוז (parlement), שישב כבימ״ש לערעורים, פסק לק׳ גזר־דין מוות, וב 10.3.1762 שברו את ק׳ על גלגל העינויים והוציאוהו־להורג. ידידי המשפחה עוררו את עניינו של וולטר (ע״ע) בפרשה, וחיבורו Traite de la tolerance („מסכת על הסובלנות״), 1763, הסעיר את דעת־הקהל והביא ב 1765 להוכחת חפותו של ק׳. הוכח שחלק מן העדויות היה מבוסס על שמועות ופסק־הדין נמחק. בעקבות פרשה זו קמה תביעה לשינוי תהליכי המשפט הפלילי, אבל הרפורמה הופעלה רק ב 1788.

D. D. Bien, *The C. Affair; Persecution, Toleration, and Heresy in 18th-Century Toulouse*, 1960.

קלה, פאול

קלה, פאול — Paul Klee — (1879, מינכנבוכזה [München-buchsee, ליד ברן] — 1940, מוראלטו־לוקארנו), צייר וחרט שוויצי. ק׳ היה בנם של אב גרמני, מוסיקאי במקצועו, ושל אם שוויצית. בשנים 1898—1901 למד ציור במינכן. יצירותיו הראשונות היו תחריטים של דמויות גרוטסקיות נוקשות־הבעה וארוכות־איברים. ב 1911 הצטרף לקבוצת „הפרש הכחול״ במינכן, והתידד

עם קנדינסקי, יולנסקי, מרק ופיננגר (ע' ערכיהם), וב 1912 השתתף בתערוכה השניה של הקבוצה. הוא הכיר את יצירותיהם של חלוצי האמנות-החדשה בפריס: פיקסו, ברק, דלונה (ע' ערכיהם), והצטרף, בגרמניה, לחוגי האכספרסיוניסטים, חברי קבוצת „הסער". מסעו לתוניסיה (1914) עורר בו את הנטיה לפתח את ערכי-הצבע ביצירתו: הוא צייר אקווארלים מנופי הערים בתוניסיה ופיתח את היחידות הצבעוניות שבהם למערכת מופשטת. מעתה הפך מרשם וחרט לצייר. בעקבות התערוכה הרטרוספקטיווית הגדולה של יצירותיו ב 1920 הזמינו גרופיוס (ע"ע) ללמד בבאוהאוס (1921—1930) ציור ותורת-הצורות — תורה שלא היתה אלא מעין נסיון ליצור יסוד דקדוקי לשפתם הפיוטית של ציוריו-הוא. רשמי מסעיו באיטליה (1924, 1927, 1931) ובמצרים (1928/9) משתקפים במוטיווים חדשים ביצירותיו. ב-1931 הוזמן ק' להורות באקדמיה של דיסלדורף; הנאצים רדפוהו כ„בולשוויק תרבותי" ו„אמן מגוון" והוא שב לשוויץ ב 1933.

פאול קלה: זקן מחשב חשבונות

ק' היה מגדולי האמנים של המאה ה 20. אמנותו היא ביטוי פיוטי אישי מובהק, והקומפוזיציות שלו הן צירופים פרדוקסליים ותמהוניים של צורות וסימנים שאינם נכנעים לחוקי ההגיון. חרף ערכיה הצורניים והצבעוניים המפותחים והאובייקטיוויים-כביכול אין אמנותו ניתנת לחיקוי או להוראה; לפיכך לא יצרה השפעתו על האמנות החדישה זרם של ממש. ק' חקר וביטא באמנותו את משמעויותיו הרבות של הקו הציורי: כשרטוט; כקו-מיתאר הסוגר משטח ומגדיר צורות, תבניות וצבעים; קו ככתם צבעוני; קו כמשטח; קו כחלק משלד מבני-חללי; קו כמתווה כיוון ותנועה; קו כיוצר סימן-קומוניקציה — כיוצר כתב. ק' שילב משמעויות מורכבות אלו במערך הצבעוני עשיר-הדמיון של ציוריו. מושגים משמעותיים וצורות מופשטות משמשים ביצירתו בערבוביה מיוחדת-במינה, שקסם הפיוט שורה עליה.

בעוד שיצירות ק' מתקופת-הבשלות שלו (1920—1933) הן עפ"ר בעלות מערך צורות וצבעים רגיש ועדין, מצטיינות יצירותיו המאוחרות בנטיה לפורמאט גדול, לשימוש בקווים עבים וכבדים, ברקעים שטוחים ובנטיה לדקורטיוויות כמעט פשטנית.

מחיבוריו התאורטיים של ק': Padagogisches Skizzenbuch („ספר-מתוות פדגוגי"), 1925; Über die moderne Kunst („על האמנות החדישה"), 1945. יומניו (P. K. Tagebücher, 1898—1918) י"ל ב 1957.

מוזיאון ישראל, פ. ק', 1966; H. Read, *K. 1879—1940*, 1948; G. Schmidt (ed.), *P. K.*, 1946; W. Grohmann, *P. K.*, 1965³; W. Haftmann, *The Mind and Work of P. K.*, 1967; H. L. Jaffe, *K.*, 1972 (כולל ביבל'); Ch. Geelhaar, *P. K. and the Bauhaus*, 1973.

א. ר.

קלה, פאול ארנסט — Paul Ernst Kahle — (1875—1965),

מזרחן וחוקר המסורה (ע"ע). ק' נולד במזרח פרוסיה. 6 שנים כיהן ככומר בקהיר. אח"כ הורה באוניברסיטות הלה, גיסן ובון, ומ 1923 ניהל את המכון המזרחני בבון. רבים מתלמידיו עסקו בחקר הגניזה והפיוט (ע' ערכיהם). בגלל פעילותם הפרו-יהודית נאלצו בני הזוג ק' להימלט מגרמניה ב 1938, וק' המשיך בעבודתו המדעית באוניברסיטת אוכספורד. עבודת הדוקטור הראשונה שלו עסקה בענייני נוסח: חקר התרגום השומרוני של התורה (1898); השניה — עניינה נוסח המקרא ע"פ מסורת יהודי בבל (1902, -1966). עבודותיו הגדולות הן: Masoreten des Ostens („בעלי המסורה המזרחיים"), 1913, 1966², ו Masoreten des Westens („בעלי המסורה המערביים"), 2 כר', 1927/30, -1967. בהשפעת מחקריו נקבע כ"י לנינגרד כ„פנים" ל Biblia Hebraica, שהו"ל קיטל (ע"ע) — מהמהדורה השלישית ואילך.

מחקריו של ק' על הנקוד (ע"ע) מבוססים על ממצאי הגניזה ומקובצים בספרו The Cairo Genizah, 1947 (מהד' מורחבת 1959). כן חקר את תרגומי המקרא הארמיים ואת תרגום ה 70, אך מסקנותיו בתחום זה עוררו התנגדות נרחבת. ק' הו"ל (יחד עם ה. שמידט) Volkserzaehlungen aus Palaestina („סיפורי-עם מא"י"), 2 כר', 1918—1930, וכן כתב סדרת מאמרים על מקומות קדושים מוסלמיים בא"י (בתוך: PJB, VI-VIII, 1910/12). ידועים מחקריו על מגילות מדבר-יהודה, Die hebräischen Handschriften aus der Hoehle („כתה"י העבריים מן המערה"), 1951. לרגל יום-הולדתו ה 80 י"ל קובץ של מאמריו בעניינים שונים, Opera Minora, 1956 (כולל ביבל').

מ. זולאי, מחדשי של ענף מחקר עברי (מולד, ד'), תש"י; *Recent Progress in Biblical Scholarship*, 1965; M. Black – G. Fohrer (eds.), *In Memoriam P. K.*, 1968.

קלה-אזר, ע"ע לישמניה.

קלהרי (Kalahari),

חבל בדרום-אפריקה. שטחו כ 250,000 קמ"ר ונכללים בו בוצואנה (פרט לחלקה המזרחי), המחצית המזרחית של אפריקה הדרומית-מערבית והאיזור שמצפון לנהר אורנג' (ע"ע) בפרובינציית הכף שברפובליקה של אפריקה-הדרומית. חבל הק' הוא צחיח-למחצה (ע"ע מדבר, עמ' 183, ושם מפת המדבריות). כמות גשמי-הקיץ נעה מ 500 מ"מ בצפון-מזרח האגן עד 125 מ"מ ליד הנהר אורנג' בגבול אפריקה הדרומית-מערבית. החבל חסר ניקוז חיצוני ומהווה אגן סגור, פרט לקצהו הדרומי, שאותו מנקזים יובלי הנהר אורנג' לאוקיאנוס האטלנטי. גבהו הממוצע של האגן כ 1,000 מ', הוא נמוך מסביבתו ומתנקזים לתוכו יובלים של שטחים נרחבים. הנהר החשוב-ביותר הוא האוקאוואנגו בצפון, היוצר דלתות פנימיות, שטחי ביצות ומלחות, שהגדולה בהן היא ימת (א)נגאמי הרדודה. רוב האגן מכוסה חולות. במרכזו מרובה החול האדום — האפייני לק' — המצטבר כחוליות (ע"ע חולית), חלקן נודדות.

צייר בושמני במדבר קלהרי

בשולי האגן שוכנים שבטי הבנטו (כ 80,000 נפש), כפריים ורועי בקר-לבשר, הניזון מצמחיית השיחים הקוצנית ועשביית הקיץ. במרכז האגן נודדים בחבורות חלק מן הבושמנים, המתקיימים על ציד ולקט ירקות-בר (ע"ע אפריקה, אתנוגרפיה). חלקם האחר מועסק בידי הבנטו ומאות אחדות של אירופים. האחרונים מחזיקים בחוות-בקר, בעיקר במערב ק'. את ק' חקר לראשונה ליווינגסטון (ע"ע).

L. Van der Post, *The Lost World of the K.*, 1958.

קלו, ז'ק — Jacques Callot — (1592, נאנסי — 1635, שם),

חרט צרפתי. ק' היה שוליה בסדנתו של צורף בעירו. ב 1608 נסע לרומא וב 1611 עבר לפירנצה. ב 10 שנות שהותו בפירנצה יצר

תחריטים רבים שתיארו טקסים וחגיגות בחצר־הדוכס ובעיר, טיפוסי חצרנים, גמדים, שחקנים ומוקיונים, מחזות, אופרות וירידים (היריד באימפרונטה, 1620). האספקטים התאטרליים המובהקים שבתחריטיו מושפעים משפע הפעילות בתחום זה בפירנצה של ראשית המאה ה־17, ובעיקר מהקומדיה דל ארטה (ע"ע), שאת דמויותיה תיאר בסדרה בת 24 תחריטים, „ריקוד ספסאניה", ובהדפסים בודדים. כבר בפירנצה פיתח ק' טכניקה מיוחדת של עיצוב קווים בעובי משתנה באמצעות חריטה על שכבת לכה קשה המכסה את לוח־הנחושת קודם צריבתו בחומצה. ב־1621 שב לנאנסי. תחריטים של נופי העיר וסביבתה, אצולתה, חגים, מסיבות וטקסים, נושאי־הווי ונושאי־דת אפייניים ליצירתו בתקופה זו. ב־1625/7 יצר בארצות־השפלה תחריט־פנוראמה גדול, מורכב מ־6 לוחות וטכסט, המתאר את חילות ספרד הצרים על ברדה (נתפרסם, 1628), ע"פ הזמנת לואי XIII ורישליה תיאר באורח דומה את המצור הצרפתי על שני מעוזי ההוגנוטים, האי רה (1630) ולה רושל (1631). ב־1633 נתפרסמה סדרת 18 התחריטים הגדולים, „תלאות המלחמה", המתארים את סבלות לורן בפלישת חיילי צרפת. לתיאוריו אופי אפי, רבות בו הדמוית והאפיזודות, והוא מהווה אחת התעודות המזעזעות־ביותר על זוועות המלחמה, ובעיקר על סבלה של האוכלוסיה האזרחית.

רבים מתחריטיו של ק', בעלי החן העיטורי, נראים כמבשרי סגנון הרוקוקו. אולם ק' הצטיין גם כפורש יריעה רחבה של מחזה־הווי רב דמויות ופרטים, וכמאפיין מעמיק של דמויותיו. הוא היה מגדולי הווירטואוזים של אמנות תחריט־הנחושת.

J. Lieure, *J. C.*, I-V, 1924—1929; D. Ternois, *L'Art de J. C.*, 1962; H. Daniel (ed.), *C.'s Etchings*, 1974.

קְלוּבִיס, ע"ע כְּלוּבִיס.

קְלוּבֶרִיוּס (קְלִיוֶר), פִילִיפּוּס — Philippus Cluverius (Clü-ver)

— (1580, דאנציג [גדאנסק] — 1622, לידן), גאוגרף וחוקר־עתיקות; מייסד הגאוגרפיה ההיסטורית. סייר ברוב ארצות אירופה, התיישב בלידן (1615) ונתמנה Geographus academicus. ק' ניגש לחקירה שיטתית של הגאוגרפיה דרך הבחינה ההיסטורית והסתמך על מחברים קלאסיים; הוא הדגיש את חשיבות הגורם האנושי. יצירתו העיקרית Introductionis in universam geographiam tam veterem quam novam libri sex ("6 ספרי־מבוא לגאוגרפיה כללית עתיקה וחדשה"), 1624, שימשה את החוקרים עד אמצע המאה ה־18.

קֶלוֹג, פְרֶנְק בִּילִינְגְז — Frank Billings Kellogg —(1856—

1937), מדינאי ומשפטן אמריקני. יליד מדינת ניו־יורק, שגדל במינסוטה. ב־1877 הוסמך למשפטים.

תחילה היה עו"ד פרטי ופעל כבא־כוחן של חברות רכבות ומכרות. אח"כ נתפרסם כנציג הממשלה הפדרלית במאבקה נגד הקרטלים („הטרסטים") הגדולים, ובמיוחד חברות מסה"ב, הנפט, וייצור הנייר. בשנים 1912—1916 היה יו"ר אגודת עוה"ד הכל־ארצית, ובשנים 1917—1923 — סנאטור רפובליקני. אח"כ שירת כשגריר אה"ב בבריטניה. בשנים 1925—1929 היה מזכיר־המדינה (שה"ח) בממשל קוליג' (ע"ע).

ק', שהיה שמרן ובדלן מתוך בעל רצון־טוב רב, ניסה לקדם בדרכי־ניעם את ענייני השלום בעולם. במיוחד טרח (1927) להגיע ליחסים תקינים עם נשיא מכסיקו קַיֶס (Calles), שהיה עוין את אה"ב. כן היה אחראי לסיום סכסוך טקנה־אריקה בין פרו לצ'ילה (1929). עיקר פרסומו בא לו בשל חתימת „הסכם בריאן־ק'" (27.8.28) לנידוי המלחמה, שיזם עם שה"ח הצרפתי א. בריאן (ע"ע). בשל פעלו זה זכה בפרס נובל לשלום ב־1929. על ההסכם חתמו לבסוף 65 מדינות, ואולם משמעותו המעשית היתה אפסית, שכן לא כלל אמצעים לכפיית הוראותיו. בשנים 1930—1935 היה ק' שופט ביהמ"ש הבי"ל לצדק בהאג (הולנד).

R. H. Ferrell, *Peace in Their Time: The Origins of the K.-Briand Pact*, 1952; id., *F. B. K.* (in: The American Secretaries of State and their Diplomacy, XI), 1963; L. E. Ellis, *F. B. K. and American Foreign Relations, 1925—1929*, 1961.

קְלוּגֶר, שְׁלֹמֹה (1775—1869), מגדולי התורה באמצע המאה

ה־19. בן למשפחה רבנית מיוחסת. נתחנך בבית אביו, שהיה רבה של קומרוב. נתייתם כבן 13, ועבר לזמושץ' (ע"ע), שם למד אצל הרב יעקב קרנץ (ע"ע), נתפרסם כעילוי, ונסמך להוראה בצעירותו ע"י גדולי המדינה. ב־1802 נשא אשה ועבר לעיירה אַרדוש, סמוך על שולחן חותנו. תחילה עסק בחנוונות, אך משלא ראה הצלחה במסחרו קיבל משרת רבנות, תחילה בעיירה קוֹלקוב, אח"כ ביוֹזֶפוֹף, וב־1820 עבר לברודי, בה כיהן למעלה מחמישים שנה כדיין, ראב"ד ומגיד.

ק' היה בעל הלכה ומשיב נודע, ומספר תשובותיו מגיע לאלפים. חיבר למעלה ממאה ספרים בכל מקצועות התורה. מהם נדפסו כ־30; בהם שלושת ספרי השו"ת הנודעים, על ד' חלקי שו"ע: „טוב טעם ודעת", א'—ב' (תר"ך— תר"ס), „חידושי אנשי שם" (תר"ך), „האלף לך שלמה" (תרצ"א/ב). רבים מצויים עדיין בכ"י. — היה קיצוני בשמרנותו הדתית, והתנגד באורח נמרץ להשכלה, שכבר ניכרה בימיו בברודי. לחם נגד כל שינוי במנהגי ישראל, והביע מורת רוח גם נגד חסידים ואדמו"רים כשנראה לו שסטו כלשהו מה„שלחן ערוך". התנגד להכנסת מכונות לאפיית מצות לפסח, ועמד בראש מחנה האוסרים. בספר שייחד לפרשה זו העלה את הטענה ש„אין זה מגדר היושר והמוסר, להיות גוזל עניים... כי מן העזר שהם עוזרים במצות יש להם סעד גדול בהוצאות הפסח".

י. א. קלוגר, תולדות שלמה, תרמ"ח; ד. הלחמי, חכמי ישראל, ש"ז—ש"ח, תשי"ח.

קְלוֹדְיוּס II גוֹתִיקוּס — Claudius II Gothicus — (220—270).

קיסר רומא בשנים 268—270. נולד באילירִיה והצטיין כמצביא. הקיסר גליֵנוּס (ע"ע) העמידו בראש הכוחות שנועדו לדכא את מרד אוראולוס, מפקד חיל־הפרשים. חבורת קצינים יוצאי איליריה רצחה את גַלְיֵנוּס והכריזה על ק' כקיסר (268). ק' ניצח כוח גדול של אלאמנים שחצה את מעבר הבְּרֶנֶר ואיים על איטליה. בעיה חמורה יותר היוו השבטים הגותיים, ששכנו בין הדניסטר לדנובה, ופלשו לחלקי הקיסרות המזרחית. ק' עבר במהירות לתֶסלוניקי ושחררה מן האויב; אח"כ היכה את הגותים מכה ניצחת ליד ניש — מכאן כינויו „גותיקוס". רבים מהמנוצחים צירף לצבאו ואחרים הושיב על אדמות נטושות. כעבור זמן קצר מת ממחלת הדֶבר. בתקופתו המשיכו גליה במערב ותדמור במזרח בפרישתן מהקיסרות.

L. Homo, *De C. G.*, 1903; P. Damerau, *Kaiser C. II G.*, (Klio, XXXIII), 1934.

קְלוֹדְיוּס, טִיבֶּרְיוּס נֶרוֹ גֶרְמָנִיקוּס — Tiberius Nero Germanicus Claudius

— (10 לפסה"נ, לוּגְדוּנוּם [ליון, צרפת] — 54 לסה"נ; קיסר מ־41 לסה"נ), קיסר רומי. ק' היה בנם של דרוסוס (ע"ע), אחי הקיסר טיבֶּריוס, ואנטוניה, בתם של אנטוניוס (ע"ע) ואוקטויה, אחות אוקטויַנוּס־אוגוסטוס (ר' כרך י"ט, עמ' 377/8, אילן־יוחסין). במקורות מתואר ק' כחולני, צולע ומגמגם, שלא יצלח לתפקיד ציבורי; אולם כמה מלומדים מצביעים על רמזים, שלפיהם היתה לק' יְקרה רבה מחוץ לחצר הקיסר, ונראה שאוגוסטוס וטיבריוס הרחיקוהו מפעילות מדינית כדי שלא לעודד מתחרה־בכוח מבית הקלאודיים שהיה גם נכד אנטוניוס. בעלות בן־אחיו, קַליגולה, לשלטון (37 לסה"נ) מונה ק' קונסול, יחד עם קליגולה, וכשנרצח הלה (41) העלו הפרטוריינים (ע"ע) את ק' לכס הקיסרות. אגריפס (ע"ע) שכנע את הסנאט, שדן בהחזרת משטר

הרפובליקה, לאשר את העובדה המוגמרת (ר׳ להלן); מרידה בדלמטיה הוסלה בידי החיילים עצמם.

כתוצאה משלטון העריצות והטירוף של קליגולה היתה הקיסרות במשבר חמור, וק׳ החל לשקמה. הוא העריץ את אוגוסטוס וביקש ללכת בדרכיו, ולפיכך נקט מדיניות של שמירה על ערכי־המסורת ומנהגיה בצד חידושים לפי צרכי־הזמן. הוא ניסה להחיות פולהנות עתיקים, מנע הכנסת דתות חדשות לרומא, ציווה לגרש את האיצטגנינים מאיטליה ורדף את הדרואידים (ע״ע) בגליה. הוא ארגן־מחדש את פולחן אטיס, שנתקבל זמן רב לפני־כן, הרחיב את הפומריום (תחום מקודש של העיר רומא) וב 47 ערך את חגיגות מלאת 800 שנה לייסוד רומא. ק׳ גם חידש את תפקיד הקנסור, שלא היה בשימוש מאז 22 לפסה״נ, והוא עצמו מילא תפקיד זה 18 חודש, לפי המנהג, יחד עם שותף. מפעלו החשוב ביותר של ק׳ היה ארגון השלטון המרכזי של הקיסרות. הוא הרחיב את המנגנון הפרטי של הקיסר והפכו למעין־ממשלה, מורכבת ממחלקות המופקדות על תחומים מוגדרים, ובראש כל־אחת מינה עבד משוחרר: נרקיסוס מונה מזכיר כללי, פלס — על הכספים, קליסטוס — על העצומות ועל החקירות המשפטיות, ופוליביוס — על הארכיון. כל נושאי המשרות ברומא, באיטליה ובקיסרות הוכפפו למנגנון מרכזי זה וקיבלו דרכו את הוראות הקיסר. גם ענייני הכספים של הפרובינקיות הסנאטוריאליות הועמדו בפיקוח הקיסר. ק׳ התייחס בכובד־ראש לתפקידי השיפוט שהיו מסורים לקיסר, ונהג לשבת שעות ארוכות במשפט. הוא בנה נמל באוסטיה ואמת־מים נוספת לרומא, ויסת את אפיק הטיבר, ניקז וייבש את אגם־פוקינוס וסלל דרכים באיטליה ובפרובינקיות.

סלילת הדרכים היתה חלק ממדיניותו לקדם את הפרובינקיות ולחתור לעולם רומאי מאוחד. למטרה זו העניק אזרחות רומית ולאטינית לרבים מתושבי הפרובינקיות, הכניס לסנאט אזרחים רומאים יוצאי הפרובינקיות, ויסד בהן קולוניות חדשות. לק׳ חסרה הכשרה צבאית, אך הוא קידם מצביאים מעולים, כגון: קורבולו, גלבה, אספסיאנוס וסוטוניוס פאולינוס. ב 43 שיגר חיל־משלוח לבריטניה, ודרום־מזרח האי נכבש ואורגן כפרובינקיה. פרט לכיבוש זה הצטמצמו פעולות הצבא להגנה ולהחזרת הסדר בממלכות־חסות ובאזורי־ספר, לאחר הפרת השקט.

המסורת הספרותית, העוינת לק׳, ממעטת בפרטים על פעולותיו: ע״פ מסורת זו הוכתר בידי קבוצת חיילים שגילתה אותו מסתתר מאחורי וילון, כולו רועד מפחד, ונהג כל ימי שלטונו כזקן זולל ושוטה; את כל מעשיו הכתיבו נשיו ועבדיו המשוחררים, שניצלו את איוולתו, בגדו בו והתעשרו ממכירת טובות־הנאה על חשבון המדינה; ברוב טפשותו העניק אזרחות רומית לברברים, בלי כל הבחנה; הוא היה משוגע למשפטים והיה חותם על פסקי־דין מוות תוך אכילה גסה. בעלותו לשלטון היה ק׳ נשוי לאשתו השלישית, מסלינה, אך היא היתה מופקרת, ערכה טקס נישואין עם אחד מאהוביה וק׳ הוציאה־להורג. אשתו הרביעית היתה אגריפינה, בת אחיו גרמניקוס (ע״ע). ק׳ אימץ את בנה נירון (ע״ע) ומינהו יורשו, אף שהיה לו בן ממסלינה — בריטניקוס. במות ק׳ פשטו שמועות שאגריפינה הרעילתו.

ק׳ והיהודים. סוטוניוס מספר, כי ק׳ גירש מרומא את היהודים, שהתפרעו בגלל הסתת אדם אחד ושמו כרסטוס. אין לדעת אם זהו שמו של מסית, או שיהודים התפרעו בגלל תעמולה נוצרית. אך נראה שהגירוש לא פגע בכל היהודים ולא נאסר על היהודים לגור ברומא. — כשנרצח קליגולה נמצא אגריפס I ברומא, והוא שתיווך בין הסנאט לבין ק׳; לאות הכרת־תודה הרחיב ק׳ את ממלכת אגריפס, צירף את יהודה ושומרון לגליל ולחלקי עבה״י שבהם כבר היה מלך (41) והעניק לאגריפס מידה רבה של עצמאות. ברם, במות אגריפס (44) הוחזרה א״י לשלטון נציבים רומיים, והמתיחות והמריבות בינם לבין היהודים התחדשו. לפחות פעם אחת התערב ק׳ לטובת היהודים, כשפסק כי בגדי הכה״ג יהיו בפיקוח היהודים ולא בפיקוח הנציב הרומי. באיגרת שנתגלתה בפפירוס אישר ק׳ את זכויות היהודים לחיות בשלום באלכסנדריה של מצרים, אך שלל מהם את המעמד של אזרחות העיר.

V. M. Scramuzza, *The Emperor C.*, 1940; A. Momigliano, *C., the Emperor and his Achievement*, 1961; E. M. Smallwood (ed.), *Documents Illustrating the Principates of Gaius, C. and Nero*, 1967.

מ. ע.

קלודיים (Claudii), בית־אב רומי עתיק; מוצאו היה מסבינום וב 504 לפסה״נ התיישב ברומא. היו בו משפחות פטריקיות (נירון, פולכר) ופלבאיות (מרקלוס [ע״ע]). הקיסרים טיבריוס, קליגולה, קלודיוס ונירון (ע׳ ערכיהם) היו ממשפחות הק׳־נירונים. וע״ע יוליים־ק׳. עם הק׳ נמנו:

1) אפיוס קלודיוס קיקוס — Appius Claudius Caecus — (המאה ה 4—ה 3 לפסה״נ), מהדמויות ההיסטוריות הראשונות ברומא. ק׳ שימש בכל משרות השלטון העליונות; פעמיים היה קונסול ופעם אחת דיקטטור. בעיקר מפורסמות פעולותיו בהיותו קנסור (312 לפסה״נ): הוא בנה את אמת־המים הראשונה לרומא (זו נקראה על שמו), וכן סלל את „ויאה אפיה" — לקפואה שבקמפניה — ובכך הבטיח את הקשר לדרום איטליה. אפיוס העביר את פולחן הרקולס לפיקוח המדינה, הכניס לסנאט אנשים ממעמדות נמוכים ורשם משוחררים רבים בשבטים הכפריים ולא רק בשבטים העירוניים. בהיותו קונסול ופרטור לחם באטרוסקים, בסמניטים ובסבינים. הוא התיר למזכירו, פלויוס, לפרסם את נוסחות הליכי המשפט, ובכך ניטל מהאצולה המונופולין על ידיעת החוק. בזקנתו, כשהיה עיוור (caecus; מכאן כינויו), שכנע את הסנאט בנאום מפורסם לדחות את הצעת השלום של שליחי פירוס (ע״ע).

2) פובליוס קלודיוס פולכר — Publius Clodius Pulcher — (92[?]—52 לפסה״נ). ב 79 היה אביו קונסול. ב 68 שרת פובליוס בצבא גיסו, לוקולוס (ע״ע), והסית נגדו את החיילים. את קטילינה (ע״ע) תבע לדין על מעשי עושק; אח״כ עשו השניים קנוניה וקטילינה זוכה. ב 62 נתפס, מחופש לאשה, בהמתינו לפגישה עם אשת קיסר בביתו, בעת פולחן אסור לגברים, אך שופטיו שוחדו וזיכוהו, אע״פ שקיקרו העיד נגדו. ב 61 היה קוסטור, ואח״כ ביקש להיות טריבון; לשם־כך נעשה פלבאי, בסיועו של קיסר (ושמו הוסב מקלודיוס הפטריקי לקלודיוס הפלבאי). ב 58 היה לטריבון ועייל מספר חוקים: ביטול האיסור על איגודים (collegia), חלוקת תבואה חינם להמון־העם וכן חוקים שהרחיקו מרומא את מתנגדיו ומתנגדי קיסר: שיגור קטו (ע״ע) לספח את קפריסין והגליית אנשים שהוציאו אזרחים רומים להורג בלי משפט — צעד שכוון נגד קיקרו. קלודיוס ארגן כנופיות, בעיקר מהאיגודים, השתלט בעזרתם על הרחוב ברומא וגרם אנרכיה בחיי המדינה. אח״כ תקף גם את פומפיוס. יריביו השתמשו נגדו בשיטותיו־הוא, ובראשית 52, כשהיה מועמד למשרת פרטור, נרצח בידי יריבו מילו.

3) קלודיה — Clodia — אחותו של 2), נישאה לבן־דודה מטלוס קלר (ע״ע מטלוס [3]), ועם־זאת היו לה מאהבים רבים. הנודע בהם, המשורר קטולוס (ע״ע), כינה אותה לסביה וכתב עליה כמה משיריו הנפלאים־ביותר. אחד ממאהביה, קיליוס, נאשם בנסיון להרעילה אחרי שנטשה; הוא זוכה במשפט שבו הגן עליו קיקרו, שונאה של ק׳.

יש. ש.

קלודינוס, קלודיוס — Claudius Claudianus — (370—405 לערך), מאחרוני המשוררים הגדולים של רומא. נולד במצרים וחי באלכסנדריה. את ראשוני שיריו חיבר ביוונית. ב 395 בא לאיטליה והיה למשורר־חצר אצל פלויוס הונוריוס (ע״ע) במדיר־

לנים. לחתונת הקיסר חיבר שיר Epithalamium de nuptiis Honorii Augusti, 398.

ב 400 חיבר שיר ארוך לכבוד הקונסולט של המצביא הוונדאלי סטיליכו (ע״ע; De consulatu Stilichonis I-III). הוא קיבל משרה גבוהה ותואר־כבוד Vir clarissimus („אדם נודע ביותר״); פסלו הוצב בפורום ברומא ואשת סטיליכו שידכה לו אשה עשירה. בשירו האֶפי De raptu Proserpinae („על חטיפת פרסֶפוני״ [ע״ע דמטר, עמ׳ 797]) הלביש מחלצות מיתיות את פורענויות הדור: המחסור בחיטים ב 395/7 או החרבת אלוסיס בידי אלריך (ע׳ ערכיהם) ב 396. סגנונו מזכיר את השירה הלאטינית במיטבה ותיאוריו רבי־היכולת שזורים למדנות מיתולוגית; אך בשיריו, המשמימים לעתים, ניכרים סימני הירידה של תקופתו. ק׳ חיבר שירים נוספים על מאורעות זמנו, ביניהם התקפות סאטיריות על יריבי סטיליכו בחצר הקיסרות המזרחית (כגון: In Eutropium; 399). בשיר זה נזכרים היהודים (I, 350 ואילך) ביצרני וילונות (Vela) מקושטים בתמונות דמיוניות מהודו. וע״ע לטינית, ספרות, עמ׳ 646.

J. Kroll, *Gott und Holle; Der Mythos vom Descensuskampfe*, 512—522, 1932; P. Fargues, *C.*, 1933; M. Platnauer(tr.), *C. with an English Translation*, I-II, 1963; A. Cameron, *C.*, 1970.

קלודֶל, פול – Paul Claudel - (1868, וילנֶו־סיר־פר [Villeneuve-sur-Fère] — 1955, פאריס), סופר צרפתי. ק׳ שירת בשירות הדיפלומטי בסין, בפראג ובהאמבורג, והיה שגריר צרפת ביפן ובאה״ב. בגיל 18 פנה לדתיות קתולית עמוקה. ב 1946 נבחר לאקדמיה הצרפתית.

התעוררותו הדתית ולבטיו הנפשיים משתקפים ביצירתו כולה, הכוללת שירה, מחזות ופירושים לכתבי־הקודש. ש י ר ת ו הושפעה מרנבו (ע״ע). Les Cinq grandes odes („חמש האודות הגדולות״), 1910, מבטאות, בשורות ארוכות ללא חרוזים (verset claudelien), את מאבקיו עם ההשראה הפיוטית, עם האלוהים ועם האשה.

מ ח ז ו ת י ו, כ 15 במספר, מצטיינים במזיגה מעניינת של סימבוליזם וראליזם. הראשון, Tete d'or („ראש־זהב״), 1890, הסימבוליסטי בהשראה ובמבנה, מתאר את מאבקו של צעיר היוצא לכיבוש העולם ולכיבוש עצמו, ונכשל. סיפור אוטוביוגרפי־כמעט ניתן ב Partage de midi („מפנה־צהריים״), 1906. יה״ב משמשים רקע למחזה L'Annonce faite a Marie („הבשורה למרים״), 1912, סיפורה של הקרבה עצמית. החברה האריסטוקרטית בצרפת של המאה ה 19 מול החברה החדשה, פרי המהפכה, התעשרות המעמד הבורגני והופעת היהודים בחברה המערבית וירידת כוחה של הכנסיה הם נושאי הטרילוגיה L'Otage („בן־ערובה״), 1911, Le Pain dur („הלחם־הצד״), 1918, Le Pere humilié („האב המושפל״), 1920. נושא ההקרבה, שהוא המוטיוו המרכזי ב„בן־ערובה״ מוצג כלעומת נושא היהודיה המבקשת להיסמע ב„הלחם־הצר״. מחזהו הבארוקי הגדול, Le Soulier de satin („נעל האטלס״), 1929, חוזר לנושאי האהבה האסורה וההקרבה העצמית מרצון, בספרד של סוף המאה ה 16. אע״פ שהמצבים הדרמתיים במחזותיו חשובים מן הניתוחים הפסיכולוגיים, השכיל ק׳ לשוות לדמויות אמינות וחן.

ק׳ חיבר כ 10 פירושים לכתבי־הקודש, מהם שלושה לאפוקַליפסה, והאחרים לספרים שונים של התנ״ך, בשלבו את הגישה הקתולית המסרתית הרואה בתנ״ך את בשורת הברית החדשה, בפירושים אישיים ומקוריים.

יצירתו שזורה מובאות מן הכתובים, ובמיוחד מן התנ״ך, והתייחסויות אליהם; מושגים תנ״כיים הם מרכזיים במחזותיו.

יחסו של ק׳ ל י ה ו ד י ם היה בתחילה, ובעיקר בימי פרשת־דרייפוס, אמביוואלנטי. רק מאוחר יותר נעשה מודע לגורל העם היהודי, בראיה אסכטולוגית נוצרית, הבאה לידי ביטוי במחזותיו „הלחם־הצר״ ו„האב המושפל״. לקראת סוף חייו, ובמיוחד בפירושו L'Evangile d'Isaïe („האוונגליון של ישעיהו״), 1951, הכיר בעצמאותה של ההגות היהודית הדתית, קיבל באהדה את רעיון השיבה לישראל ואת הקמת המדינה; כ״כ ביקש להביא לפיוס בין היהדות ובין הנצרות.

A. Maurocordato, *L'Ode de P. C.*, 1955; P. A. Lesort, *P. C. par lui-même*, 1963; J. Madaule, *Le Drame de P. C.*, 1964; A. Vachon, *Le Temps et l'espace dans l'oeuvre de P. C.*, 1965; M. Lioure, *L'Esthetique dramatique de P. C.*, 1971.

ד. ד. ג.

קְלֶוֶה וְיֶילִיךְ (גרמ׳ Kleve, Cleve, Jülich; צרפ׳ Cleves, Juliers), שמן של שתי דוכסויות היסטוריות בחבל הרינוס, במערב גרמניה, שהיו מאוחדות תקופת־מה; נספחו להן גם בֶּרג (ע״ע) ורוזנות מרק (Mark).

דוכסות ק׳ התפתחה סביב העיר ק׳, שקמה אחרי שנת 1000 ע״ג שרידי מצד רומי־פרנקי. אחרי 1020 מסרה הקיסרות (ע״ע גרמניה, עמ׳ 421) את העיר לרוזן פלנדריה, ושלטונה התפשט אח״כ על שתי גדות הנהר ריינוס; ב 1318 עברה לידי רוזני מרק. שטח רוזנות ק׳ הלך ונתרחב ע״ח נחלות הקיסרות וארכיהגמוניות קֶלן, ושליטיה גם צברו עושר מגביית מסי־מעבר בנהר. ב 1417 נעשו שליטי ק׳ לדוכסים. ב 1521 אוחדה דוכסות ק׳ עם דוכסות י׳, והן נשארו מאוחדות עד 1614, שעה שק׳ עברה לידי ברנדנבורג (ע״ע) ואח״כ ליורשתה, פרוסיה. בשנים 1795—1807 נפלה הדוכסות בהדרגה בידי צרפת. ב 1814 הוחזרה לפרוסיה (למעט כמה חלקים שנמסרו לידי שליטי ארצות־השפלה). מאז נשארה בידי פרוסיה, כחלק ממחוז ריינלַנד (Rheinland). ב 1944 נהרסו 80% של העיר ק׳ בהפצצה.

יישוב ושמו י׳ כבר היה ידוע (כ Juliacum), כנראה ב 357. ב 1200 היתה י׳ לעיר, וסביבה התגבשה רוזנות־ספר. זו נעשתה לדוכסות ב 1356, ב 1521 אוחדה עם דוכסות ק׳. חוזה כּסַנטֶן (Xanten) מ 1614 — שנחתם בעקבות מתיחות כלל־אירופית באשר לגורל שתי הדוכסויות ששושלתן דעכה — הפריד בין שתי המדינות, ודוכסות י׳ עברה לשליטת הפַלטינַט־נויבּורג (אח״כ הפלטינט־הבוחר — Kurpfalz). העיר י׳ נודעה כמבצר חזק, שסביבו התנהלו מאבקים רבים. ב 1777 נפלה הדוכסות כולה בידי בוואריה, וב 1801 — בידי צרפת. מאז 1814 השתייכה, כבת־זוגה ק׳, לפרוסיה־גרמניה.

י ה ו ד י ם נזכרים בדוכסות ק׳ ב 1142 (ע״ע כסנטן). ביה״ב היו בתחום ק׳ קהילות רבות, אך רובן נעלמו בתקופת הרפורמציה. בסוף מלחמת 30 השנה התיישבו יהודים בערי ק׳, ותחת שלטון פרוסיה נוסד ארגון „בני המדינה״ (Landjudenschaft), שהתכנס מדי 3 שנים בעיר ק׳. עיקר תפקידיו היו: חלוקה מוסכמת של נטל המסים בין יושבי המדינה, ייצוג כלפי השלטון והגנה מפני הרשות היהודית המרכזית בברלין, שקיפחה, לטענתם, את „בני המדינה״. בימי המהפכה הצרפתית בטל הארגון. העיר ק׳ גם היתה מקום מושב ה Landesrabbiner. ב 1750 הוגבלה ישיבת היהודים באיזור לבן הבכור של המשפחה בלבד. המסים ששילמו יהודי דוכסות ק׳ למרכז השלטון בברלין וההסדרים הרֶלוואנטיים נרשמו ב„ספר הפרוטוקול״, שנשתמר בידינו לשנים 1690—1817. ב 1711 היה ל 150 בתי־אב יהודיים התר־ישיבה בדוכסות. בשנים 1766/7 היתה העיר ק׳ למרכזה של סערה הלכתית־ציבורית גדולה סביב פרשת „הגט מק׳״. את הגט נתן ר׳ ישראל ליפשיץ, רבה של ק׳, לאשה מן העיר בון, להפרידה מבעלה (בן העיר מנהיים). זמן קצר אח״כ תמך ביה״ד של פרנקפורט בתביעת אבי החתן לפסול את הגט, אך דוב רבני ישראל, מכל אירופה, תמכו בכשרות הגט ובפסקו של רב העיר ק׳. הפרשה הקיפה רבנים רבים, ונודעה לה השפעה על חיי הקהילות. את עמדתו סיכם הרב ליפשיץ בספרו „אור ישראל״; הספר נדפס בק׳ בשנת תק״ל, והוא הספר העברי היחיד שנדפס שם.

יהודים נזכרים בתחומי ה ע י ר ק׳ ב 1333. בית־חקברות הוא

מהמאה ה 17. ביכ״נ הוקם ב 1671. מראשי־הקהל היו בני משפחת גומפרץ (ע״ע). ב 1812 ישבו בעיר ק׳ 142 יהודים, וכמספר הזה היו שם עד 1933. ב 1862 נוסד בי״ס יסודי. לאחר עליית הנאצים עזבו רוב היהודים; ב 1939 נותרו 50 יהודים, ואלה נשלחו אח״כ למחנות ההשמדה. נשתמר ספר־יזכור של העיר, לשנים 1661—1831.

ש. סל, הגט מק׳ (סיני, כ״ד), תש״ס; ד. י. כהן, ארגוני „בני המדינה" באשכנז א׳—ג׳, תשכ״ז (דיסרסציה); F. Baer, *Das Protokollbuch der Landjudenschaft des Herzogtums K.*, 1922; S. Stern, *Der Preussische Staat und die Juden*, I, 1962.

פ. פ. - ה. וס.

קְלוּז׳

קְלוּז׳ (Cluj; הונג׳ Kolozsvar, גרמ׳ Klausenburg), עיר ברומניה, הבירה ההיסטורית של סרנסילוניה (ע״ע), מערב רומניה, 218,700 תוש׳ (1974) — כמחציתם הונגרים, שוכנת על נהר סומשול־מיק, בצומת מס״ב. מרכז תעשיה חשוב ובה מפעלי כימיקלים, מכונות, נעליים ומוצרי עור, תרופות, טכסטיל, רהיטים, טבק וקרמיקה.

ק׳ היא מרכז תרבותי חשוב. יש בה אוניברסיטה (נוס׳ 1872, 11,370 תלמידים ב 1974/5), סכניון (4,040 תלמידים), מכונים גבוהים לאמנויות ומדע, קונסרווטוריון, גנים בוטניים מן הנודעים ברומניה ומוזיאון אתנוגרפי. בין שרידי העבר בעיר — קתדרלה גותית ע״ש מיכאל הקדוש (מאות 14—15). שרידי הומות מצודה ומבנים רבים בסגנון הברוק.

היסטוריה. ק׳ בנויה על שרידי היישוב הרומי נפוקה (Napoca), שהיה בעל־חשיבות צבאית בפרובינקיה דקיה (ע״ע). בראשית יה״ב נבנה במקום מבצר. מהמאה ה 13 היתה אוכלוסיית העיר גרמנית בעיקרה. היא הפכה למרכז מסחרי פורח וב 1405 העניק לה מלך הונגריה מעמד של עיר חפשית בממלכתו. במאה ה 16 נעשתה האוכלוסיה ההונגרית לרוב; רבים מהתושבים הצטרפו לכיתות פרוטסטנטיות, ולכת האוניטרים (ע״ע) היתה השפעה רבה. מ 1569 היתה ק׳ מקום מושב הפרלמנט של טרנסילווניה; בשנים 1790—1848 ובשנים 1861—1867 היתה בירתה. גם משהועברה לידי רומניה לאחר מלה״ע I נשארה ק׳ מרכז תרבותי ולאומי של ההונגרים בטרנסילווניה, ובשנים 1940—1944 השתייכה שוב להונגריה, וב 1944 חזרה לרומניה.

בתעודה מ 1591 נזכרים לראשונה סוחרים יהודים, העוברים בעיר. ב 1600 נרצחו בה כמה יהודים. בין השנים 1623—1753 נזכרים יהודים הפעילים בק׳, וב 1693 אף הוקצה מקום בשוק לסוחרים יהודים. אעפ״כ לא ניתן להם להתיישב בה עד סוף המאה ה 18. במפקד 1780 נזכרות 8 משפחות יהודיות בק׳. אך ב 1784 עדיין אסרו השלטונות למכור נכסי דלא ניידי ליהודים. ביכ״נ הוקם ב 1818 וחברה קדישא ב 1836. ב 1848 בוטלו ההגבלות ומאז גדל מספר היהודים בק׳: ב 1857 — 250; 1921 — 10,600 (13%); 1944 — 16,763 (12%). הרב משה שמואל גלזנר שימש רב הקהילה (1877—1922; נפטר, בירושלים, 1925); מן הרבנים האורתודוכסיים הראשונים שתמכו בציונות: הרב יקותיאל יהודה הלברשטם (1926—1944) „האדמו״ר מק׳", שניצל מהשואה וקבע את מושבו ברובע וויליאמזברג, ניו־יורק, וב„קרית צאנז", שייסד ליד נתניה (1956), והרב ד״ר מתתיהו אייזלר (1865—1930), רב הקהילה הנאולוגית, שביהכ״נ שלה נבנה ב 1877. ב 1886 נערכה בק׳ ועידה ראשונה של יהדות טרנסילווניה. ב 1918 התארגנה תנועה ציונית ומאז ועד 1940 הופיע בטאונה בשפה ההונגרית Uj Kelet (הופיע שוב בת״א ב 1948). ב 1921 הקימו החסידים קהילה נפרדת.

בין שתי מלה״ע פעלו בק׳ המרכז הארצי של ציוני טרנסילווניה, בני ברית, ארגוני הקהילות, ארגוני סעד ועוד. בי״ח יהודי נוסד ב 1927. בק׳ פעלה מערכת חינוך ענפה במסגרת שתי הקהילות. גימנסיה „תרבות" נסגרה ע״י השלטונות הרומניים ב 1927. בשנים 1940—1944 פעל בה בי״ס תיכון יהודי.

אחרי סיפוח טרנסילווניה הצפונית להונגריה, הופעלו חוקים נגד היהודים. ב 1944, לאחר הכיבוש הנאצי, הוקם הגטו ובאותה שנה גורשו היהודים לאושוויץ ורובם ניספו. אחרי המלחמה התחדשה הקהילה. ב 1947 היו בק׳ 6,500 יהודים, וב 1976 — 4,200.

ש. זמרוני - י. שוורץ (עורכים), זכרון נצח לקהילה הקדושה קולוז׳בד־קלאוזנבורג, תשכ״ח; מ. כרמלי וינברגר (עורך), ספר זכרון ליהדות ק׳־קולוז׳וואר, 1970.

ג. שמ. - יה. מ.

קְלוֹזְנֶר, יוֹסֵף גְּדַלְיָה

קְלוֹזְנֶר, יוֹסֵף גְּדַלְיָה (1874, אילקיניק [ליד וילנה] — 1958, ירושלים). היסטוריון, מבקר ספרותי וחוקר הספרות העברית, ממחדשי הלשון העברית וממנהיגי האגף הימני בתנועה הציונית. ב 1885 עבר ק׳ לאודסה, שהיתה מרכז של הספרות העברית. הוא למד שם בבי״ס עברי, ומאז היה לוחם קנאי ללשון העברית ולהפצתה. ק׳ היה חבר אגודת „שפתנו אתנו" (נוס׳ 1891), יחד עם טשרניחובסקי, סלושץ (ע׳ ערכיהם) ואחרים. באוניברסיטת היידלברג למד ק׳ (1897—1902) לשונות עתיקות ומודרניות, היסטוריה ופילוסופיה והוכתר בתואר ד״ר. ק׳ היה ציר בקונגרס הציוני הראשון (1897). בקונגרס החמישי (1901) היה ממייסדי ה„פרקציה הדמוקרטית" והתנגד לתכנית אוגנדה. כן השתתף כנציג בקונגרס ה 3, ה 8 וה 10. ב 1903 החליף ק׳ את אחד־העם כעורך הירחון „השלח" — שהיה אז הבטאון העיקרי של הספרות העברית — וערך אותו בהפסקות, עד 1926. ק׳ הרחיב את יריעת הנושאים שנדונו בבטאון וביטל את הצטמצמותו לעניינים יהודיים. בהיותו בוורשה (1902—1907) עמד ק׳ במגע עם גדולי הספרות שם (י. ל. פרץ, ז. שניאור, י. קצנלסון, י. שטינברג, י. ד. ברקוביץ [ע׳ ערכיהם] ועוד). ב 1907 חזר לאודסה, וב 1907/8 הורה בישיבה המתוקנת (ע״ע אודסה, עמ׳ 709) היסטוריה יהודית. בראשית 1917 הוזמן להרצות באוניברסיטה של אודסה. אחרי המהפכה הבולשוויקית עלה לא״י (1919; באניה „רוסלן"), והתיישב בירושלים. ק׳ היה העורך המדעי ואח״כ עורך הפרסומים של ועד הלשון, ואח״כ נשיא האקדמיה ללשון העברית.

ק׳ נמנה עם סגל ההוראה הראשון של האוניברסיטה העברית מייסודה (1925) — כראש החוג לספרות עברית. מ 1944 עמד בראש הקתדרה לתולדות הבית־השני שנקראה על שמו. ק׳, שאימץ לעצמו את הסיסמה „יהדות ואנושיות", דחה את התפיסות המרכסיסטית והרלטיוויסטית, ועשה את הלאומיות היהודית ליסוד תפיסת עולמו. אע״פ שלא היה מעולם חבר התנועה הרוויזיוניסטית, היה מאוהדיה; ב 1929 נטל חלק פעיל במאבק על הכותל־המערבי, ואח״כ התנגד לתכנית החלוקה של א״י בעקבות ועדת „פיל". ב 1949 היה מועמדה של מפלגת „חרות" לנשיאות מדינת ישראל. ק׳ היה העורך הראשון של האנציקלופדיה העברית, מייסודה ועד שנת מותו (כרכים א׳־ח׳). הספריה העירונית בירושלים נושאת את שמו, ולה הוריש את אוצר ספריו הגדול. על שמו קרויים רחובות בערים רבות בישראל, וכן המדרשה לתודעה לאומית מייסודה של תנועת ה„חרות".

תרומת ק׳ לספרות העברית החלה ב 1884 ונמשכה כל חייו (ק׳ כתב גם על סופרים מערביים [ב„בין עולמות", תש״ת, ובמקומות אחרים]). הוא ידוע בחיבורו המונומנטלי, „היסטוריה של הספרות העברית החדשה (א׳־ו׳, תר״ץ־תש״ט; מהד׳ מקוצרת [בעריכת ב. נתניהו], א׳—ב׳, 1954), המקיף את התקופה תקמ״ד/1784—תר״ם/1880. לשיטתו, ראשיתה של הספרות העברית בדור המאספים, והוא מבחין בתולדותיה 3 תקופות: א) תקופת ההתגוננות

יוסף גדליה קלוזנר

של ההשכלה מפני התקפות הדת (גרמניה, עד סוף המאה ה 18); ב) תקופת ההתפייסות בין ההשכלה לדת (גליציה ואיטליה, עד אמצע המאה ה 19); ג) תקופת מלחמת ההשכלה בדת (רוסיה ופולניה, בעיקר בשנים 1860—1870).

ק' כלל בחיבורו רק את הספרות החילונית והתעלם מהסיפור החסידי והעממי־מסרתי. בספר כלולים דיונים לא רק על „ספרות יפה" אלא גם על מסות ומחקרים בפילוסופיה, בהיסטוריה ובמדעים. בגלל מעורבותו במלחמה נגדה, התעלם ק' לחלוטין מן הספרות היידית, וע"כ נעלמה ממנו הבעייתיות המיוחדת הכרוכה ביצירה הדו־לשונית, בעברית וביידית, של סופרים חשובים כמנדלי מוכר ספרים, י.ל. פרץ ואחרים. גישתו היתה ברוח המחקר הכללי שרווח במאה ה 19, שהדגיש את השפעת תנאי המקום, הזמן והאופי הלאומי על היוצר; משום כך הרבה לעסוק בצדדים הביוגרפיים של היוצרים. ק' בחן בקפידה את תרומתו של כל יוצר לתחיית השפה, לרעיון הלאומי ולאהבת א"י. ק' האמין כי לספרות הכללית תפקיד חשוב בעיצוב התפתחות הספרות העברית. למרות ההתקדמות העצומה שחלה מאז בביקורת הספרות העברית החדשה, יצירתו של ק' היא עדיין ציון־דרך חשוב. ק' קרא למעורבות היוצר בבעיות זמנו, ואף שטען לחופש היצירה ראה את תפקיד הסופר בהשפעה על החברה והנוער, ללאומיות, לאהבת הארץ ולתחיית השפה. בעשותו בעריכת „השלח" במשך כ 20 שנה פרסם את מיטב היצירה העברית דאז, וגילה לראשונה כמה מחשובי יוצריה.

ק' הקדיש פעולה ספרותית ענפה להפצת הלשון העברית כלשון חיה. ספרו הראשון בנושא זה היה „שפת עבר שפה חיה" (קרקא תרנ"ו; במהד' חדשה: „הלשון העברית לשון חיה", ירושלים, 1948/9), והאחרון — „העברית החדשה ובעיותיה" (1952). בשאיפתו לרציפות היסטורית העדיף ק' את לשון חז"ל על לשון המקרא. מתוך שאיפתו האחרת, לקצר את הדרך לתחיה מלאה של השפה, קרא ק' ליצור מלים עבריות חדשות, שיהיו מיוסדות על מורפולוגיה עברית, תוך שאילה נרחבת, עממית ביסודה, משפות שונות, כולל שימוש נרחב בלעזים מקובלים.

בתרס"ט י"ל ספרו „היסטוריה ישראלית" (מהתקופה הכנענית ועד המקבים). ספרו הגדול „היסטוריה של הבית השני" (א'—ה', תש"ט—תשי"א) דן בתקופה זו לפרטיה ע"ס כל המקורות שנודעו בזמנו, אך תוך הדגשת המקורות היהודיים. הספר, המבוסס על הרצאותיו באוניברסיטה, זכה לכמה מהדורות. בנספח למהדורה השלישית (תשי"ב) ייחס את המגילות הגנוזות לחוגי הקנאים; דעתו נתקבלה אח"כ אף ע"י חוקרים אחרים. בספר זה לא הסתיר ק' את גישתו הסובייקטיווית, ובהקדמתו (נדפסה בראש כרך ה') אף הצדיק וחייב גישה שכזו בגבולות המחקר.

ק' כתב ספרים ומאמרים רבים נוספים, ביניהם הביוגרפיה „דרכי לקראת התחיה והגאולה", א'—ב', 1955, וכן חיבורים בבעיות השעה. על רקע החיים היהודיים המתחדשים בא"י היה פעלו נושא לפולמוס ציבורי ער, שלא שכך עד מותו. — כל כתביו י"ל במקובץ (חלקם עם תוספות), בשנים 1954—1957.

מ.

מחקרי ק' בראשית הנצרות הם המחקרים המקיפים הראשונים שנכתבו בידי יהודי, בשפה העברית ובא"י. ספרו „ישוע הנוצרי, זמנו חייו ותורתו", ירושלים, תרפ"ב, תורגם לכמה שפות. יתרונותיו העיקריים — הכרת המקורות העבריים ודרך התיאור המיוחדת. שלא כחוקרים היהודים שקדמוהו, שכתבו על ישו מנקודת־מבט של הליברליזם, תיאר ק' את הרקע היהודי של ישו ושל פעולתו, וחשף את משמעותן המקורית של רבות מאמרותיו. ק' הדגיש, כי ישו ראה עצמו כיהודי ובמשיח היהודים. הוא טען, כי בשורתו ההומנית, אף שהיתה קיצונית ממה שהיה מקובל בחברה היהודית בזמנו, היתה כולה במסגרת היהדות — למעט נטיותיו הכלל־אנושיות שעמדו בסתירה לרעיון הבחירה של עם ישראל. חשיבותו העיקרית של הספר בכך שקבע הערכה יסודית חיובית חדשה כלפי ישו. והעמיד לראשונה את מלוא דמותו כיהודי. ק' הוכיח בספר כי פילאטוס הוא שהרג את ישו, ולא היהודים. בספרו האחר, „מישו עד פאולוס", תיאר ק' את הרקע היהודי וההלניסטי של פאולוס, והעמידו על תפקידו המכריע בהפיכת הנצרות לדת עולמית.

נ. ה. טורטשינר ועוד (עורכים), ספר ק', תרצ"ז; ב. שוהסמן – ב. אליצדק, כתבי י. ק', תרצ"ז; י. בקר – ח. תורן, י. ק', האיש ופעלו, תש"ז; ש. ורסס, ק' בבקורת ובחקר הספרות (מולד, ס"ז), תשי"ח; י. ברזלי, פרסומיו של י. ק', תרצ"ז—תשי"ט (ק"ס, מ"א), תשכ"ו; ח. תורן, פרופ' י. ק', 1975; S. Kling, J. K., 1970.

קלויזנר, אברהם (נפ' 1407/8), מגדולי יהדות אוסטריה ומאבות „מנהג־אשכנז". תלמידו של ר' משה מזנים. ב 1380 היה רב בווינה, יחד עם ר' מאיר בן ברוך הלוי (ע"ע), וכנראה נסמך על־ידו בתואר „מורנו". ק' היה גיסו של הקדוש ר' אהרן בלומליין, דודו ורבו של ר' ישראל איסרלין (ע"ע). ר' יעקב (ע"ע) מולין קיבל ממנו, וכן היה רבו המובהק של ר' איזיק (ע"ע) טירנא. מעט מתשו־בותיו נכללו בתשובות ר"י איסרלין ור' ישראל ברונא (ע"ע). ק' נתפרסם בעיקר בזכות ספר המנהגים שלו (ריווא די טרנטו, שי"ט; דעווא, תרפ"ט²), שנפוץ מאד בקרב בני דורו ומרבים להזכירו מהרי"ל, ר"י איסרלין ואחרים שהלכו בעקבותיו. מנהגיו מבוססים על מנהגי ר' חיים פלטיאל, חברו של מהר"ם מרוטנבורג, והם ערוכים כ„גליונות" בצדיו ושואבים מסמכותו. במהדורה הנדפסת נתערבבו הגליונות עם גוף ספרו של ר' חיים פלטיאל, ובגלל הבלבול הרב אין אפשרות לעמוד על חקר מפעלו של ק' אלא מתוך כ"י. כן נשתרבבו בדפוסים שיבושים, השמטות, תוספות וכפל־דברים רב.

י. פריימאנן, מבוא ל„לקט יושר", א' (בערכו), תרס"ג; ת. י. עהרענרייך, מבוא לספר המנהגים, תרפ"ט; ד. גולדשמידט, מנהגי ר' חיים פלטיאל (ק"ס, כ"ג/ד), תש"ו/ח.

קֶלוִין, לורד וילים תומסון, הברון קֶלוִין I מלַרגז — Lord William Thomson Kelvin — (1824, בלפסט — 1907, נֶדרהול, ליד לרגז), מהנדס ופיסיקאי בריטי. ק' נרשם לאוניברסיטת גלזגו בגיל 10 ולמד מתמטיקה אצל אביו. בגיל 16 פרסם את מאמרו הראשון במתמטיקה. ב 1845 סיים את לימודיו בקימבריג', שם הקים את החברה המוסיקלית. ב 1846 קיבל את הקתדרה לפילוסופיית הטבע בגלזגו, שם נשאר כל ימיו. ק' השתתף באופן פעיל בהנחת הכבל הטרנס־אטלנטי הראשון (1858) והשני (1866) והמצאתו — מקלט מיוחד לטלגרף התת־מימי — העשירה אותו והביאה לו את תואר האצולה שהעניקה לו המלכה ויקטוריה (1892). תרומותיו הרבות למדע (למעלה מ 600 מאמרים) השפיעו רבות על מהלך המחשבה המדעית. בין השטחים שתרם להם: הקלורימטריה; תורת החשמל והאלקטרומגנטיות, בעיקר, לגבי הקשר בין אור לאלקטרו־מגנטיות; גאופיסיקה ויסודות ההידרודינמיקה (ע' ערכיהם). ק' גילה את האפקט התרמו־חשמלי (ע"ע גביש, עמ' 236; חשמל, עמ' 185; מוצק, מצב, עמ' 795/6). כן בנה מודל — שהופרך מאז — למבנה האטום (ע"ע) וגם את סקאלת הטמפרטורות המוחלטות הקרויה על שמו (ע"ע טמפרטורה).

עיקר תרומתו בתורת החום (ע"ע). אחרי ניסוי משותף עם ג'אול (ע"ע) ניסח את החוק ה II של התרמודינמיקה (ע"ע; וע"ע אנטרו־פיה) כך: „לא ייתכן להפיק תוצאה מכנית באמצעות חומר דומם ע"י קירור חומר אל מתחת לטמפרטורת הגוף הקר־ביותר בסביבתו". אח"כ הסיק, שחום חייב להתפזר לסביבה, ולפיכך חייב כדה"א (ע"ע) להתקרר תוך זמן סופי מוגדר. ק' העריך את גיל כדה"א בכ 100 מיליון שנה — בניגוד לדעות הגאולוגים בני־זמנו.

המצאותיו הרבות (70 פטנטים: גלוונומטר־מראה, רשם־גשתה, מצפן משוכלל ועוד) וספרי־הלימוד שפרסם הוציאו לו מוניטין

והגדילו את הכנסותיו. הוא זכה בפרסים ובתארים רבים, ביניהם נשיאות החברה המלכותית. עם פרישתו לגימלאות (1899) חזר ונרשם כסטודנט כדי לקיים את קשריו עם אוניברסיטת גלזגו. ק' היה שמרן בדעותיו והתנגד לתורת דרוין (ע"ע) ולתורת מכסול (ע"ע; וע"ע אלקטרומגנטיות), אף שמאמריו הם שהביאו לפיתוחה.

A. Russell, *Lord K.*, 1938.

י א. ש.

קלוין (קלון), **ז'ן; קלויניזם** (ק־ם) — Jean Calvin; Calvinism — (1509—1564), תאולוג ומתקן דת נוצרי, לצד לותר וצוינגלי (ע' ערכיהם) נמנה עם מייסדי הרפורמציה הפרוטסטנטית (ע"ע פרוטסטנטיזם) ועל שמו נקרא הפלג הפרוטסטנטי שאימץ את שיטתו התאולוגית וארגונו התאוקרטי.

ק', יליד צרפת, למד תאולוגיה בפאריס, אולם משגברו הסתייגויותיו מהכנסיה הקתולית החליט להינתק ממנה (כנראה בעקבות חוויה דתית) ולהצטרף למחנה הרפורמציה. הוא נאלץ לברוח מפחד שלטונות הכנסיה בצרפת, אך גם במשך שנות נדודיו המשיך בליימודיו התאולוגיים. ב 1535 הגיע לבאזל, וב 1536 קיבל את הזמנת פרל (ע"ע), הרפורמטור הפרוטסטנטי בז'נווה, לסייע בידו בארגונה ובניהולה של הכנסיה שם. קיצוניותו הבלתי־פשרנית של ק' הביאה לגירושו מז'נווה, יחד עם פארל; אזרחי העיר אמנם חייבו את הרפורמציה כשחרור מעול סמכותם של הבישופים ושל שלטונות הכנסיה הקתולית, אך לא היו להוטים אחרי המשטר הדתי החמור וה„מתוקן" שביקש ק' לכפות עליהם. ע"פ הזמנת ידידו בוצר (ע"ע) עבר לשטרסבורג ופעל שם כמרצה לתאולוגיה ואף היה פעיל כדוברה של הרפורמציה נוסח שטרספורג בוועידות שונות. אע"פ שוועידות אלו לא הניבו תוצאות של ממש, הן הרחיבו את אפקי ק' וחיזקו את מעמדו ויוקרתו כאחד מדמויותיה המרכזיות של תנועת הרפורמציה.

ב 1541, משגברה מפלגתו, חזר ק' לז'נווה ויעד למותו פעל בה להשלטת משטר תאוקרטי חמור ובלתי־פשרני. נקבעו כללים חמורים בענייני דת ומוסר והוטל איסור על משחקים וריקודים; ה„קונסיסטוריום" — מעין בימ"ש למוסר — הטיל פיקוח חמור על תושבי העיר, וז'נווה היוותה דוגמה לדיקטטורה תאוקרטית־פוריטאנית. ענשים חמורים הוטלו על הסוטים מדרכי המוסר הקפדני והאמונה הצרופה, וק' לא נרתע משימוש בעינויים ומהוצאה להורג במשפטים שערך למתנגדי דרכו ותורותיו (המשפט הידוע ביותר, שעורר גם מחלוקת רבה במחנה הפרוטסטנטי, היה נגד מיכאל סרוטוס [ע"ע] שהועלה על המוקד ב 1553). השפעת ק' הורגשה בכל העולם הפרוטסטנטי הרחק מעבר לתחום פעילותו המוגדר בז'נווה העיר, שביקש להפוך לדוגמה של הגשמת מלכות ה' ע"פ תפיסתו הרפורמטורית. בהשקפתו הדתית־חברתית־מדינית היה ק' שונה מלותר, שתורתו הצטמצמה לתחום הדתי־בנסייתי. לותר השאיר את ענייני העולם הזה בידי השליטים והנסיכים אם כי גרס שעל אנשי הדת להטיף מוסר לשליטים מבלי לבקש שלטון לעצמם. ההבדלים בין שני הפלגים הגדולים של הפרוטסטנטיזם אינם אפוא עניין של דקדוקי הלכות תאולוגיות (כגון, תורת הסקרמנס או תורת הגזרה הקדומה, ר' להלן) בלבד, אלא גם במגמות הק־ם להיות פעיל בעיצוב דמות החברה והמדינה. מכאן הנטיה להשתלטות תאוקרטית מזה, אך גם לביקורת חריפה ועצמאית על המדינה מזה — שלא בלותרניזם (ע"ע), הנוטה להשלים עם השלטון החילוני העצמאי ולהתבצר בד' אמות הדת.

השפעת ק' נעוצה במפעלו העצום כסופר, כפרשן המקרא וכהוגה תאולוגי שיטתי. הדגש החינוכי בפעלו בא לידי ביטוי בייסוד ה„אקדמיה" בז'נווה (שממנה התפתחה האוניברסיטה שם), ובחיבורו התאולוגי המרכזי Institutio Religionis Christianae („הוראת הדת הנוצרית"), ספר בעל מעוף ושיטתיות כאחד, המשקף את התפתחותו הרוחנית של ק' החל במהדורה הראשונה (1536) וכלה באחרונה (1558/9). בין תורותיו התאולוגיות של ק' יש להזכיר את הידועה

ז'ן קלווין. המאה ה16. מאת צייר לא ידוע

ביותר ואף המדהימה ביותר בחריפותה הקיצונית ובוויכוחים שעוררה — תורת הגזרה הקדומה. לדעת ק', אין מי שיצדק בפני זעמו ודינו של האלוהים: כולנו רשעים וחוטאים, ודיננו לרשת גיהנום. אולם, האל ברוב חסדו בחר במי שבחר וחנן את מי שחנן — לא בגלל זכויותיו של האדם הנושע — כי לא יצדק לפניו כל חי. דווקא בחנינה זו ובגילוי חסד האל ע"י בנו, ישו המשיח, באה לידי ביטוי ריבונותו המוחלטת של האלוהים המוחל ללא סיבה רציונלית־אנושית לחוטאים מסוימים, בעוד שאחרים נידונים לדראון עולם. מה שנחשב בהגות דתית אחרת כשרירותיות בלתי מוסרית, נראה בעיני ק' כריבונותו של אלוהים, הנעלה על כל קריטריונים אנושיים או רציונליות מוסרית. בעוד שבלותרניות עיקר האמונה הוא ודאות הבטחון הגמור בתשועת הנפש בחסד וברחמי האל, הרי בק־ם אין ודאות גמורה. כבודו של האלוהים — שהוא התכלית היחידה של העולם — מתעלה ומתקדש במידה שווה הן ע"י תשועת הנושעים ללא סיבה והן ע"י העונש הנצחי לאלה שלא „נבחרו" לתשועת עולמים. לאדם רק מטרה אחת בעולמו — לרומם ולהאדיר את כבוד האלוהים ע"י השלטת רצונו בעולם, דהיינו, ככנסיית המאמינים ובחיי החברה שהכנסיה צריכה לעצב ולפקח עליהם. גם אם אין ודאות לאדם להיותו בין הנבחרים והנושעים, הרי לכל הפחות יוכל למצוא רמזים לכך אם ברכת האלוהים שורה עליו ועל מעשיו. מכאן גם הדחף למאמץ עצום ולפעלתנות כדי לזכות בסימני ברכת האל. תורת הגזרה הקדומה שימשה נושא לוויכוחים תאולוגיים רבים (כגון הסינוד של דורדרכט בהולנד ב 1618/9) ונתקבלה במידה שונה של חריפות בפלגים השונים של הק־ם.

בארגון הכנסיה הקלוויניסטית בולט חלקם של ה„הדיוטות", דהיינו, חברי העדה שאינם „כלי קודש" מקצועיים. מכאן גם הביטוי „כנסיות פרסביטריאניות" (ע"ע פרסביטריניזם), דהיינו, כנסיות שבהן הסמכות בידי זקני העדה. אוליור קרומול (ע"ע) האנגלי מייצג במובן זה את הטיפוס האידאלי של מאמין־לוחם קלוויניסטי.

הק־ם עודד הרגשת ייעוד ושליחות בעולם הזה וכן פעילות כלכלית וחסכון; הוא פסל בזבוז, ראוותנות ומותרות, ואפילו אמנות (שהיתה זהה בעיניו לקלות־דעת). גישתו השלילית של הק־ם לאמנות מתבטאת באופי הפולחן הקלוויניסטי: כנסיות פשוטות ללא ציורים וקישוטים מיותרים, טקס תפילה ללא ניגונים וללא אמנות מוסיקלית מפותחת. שירת פרקי תהלים והמנונות, שנעימתם הפשוטה רוממה את הרוח, ביטאה גם את רוח הלחימה של הפרוטסטנטיזם הקלוויניסטי.

יש חוקרים הסבורים (ע"ע דת, עמ' 262—264; ובר) כי קיים קשר בין הק־ם להתפתחות הקפיטליזם והחברה המודרנית. המאבק על כיבוש העולם למען האדרת שם האלוהים וכבודו והמאבק למען הבטחון שאמנם הפרט מוצא חן וחסד בעיני אלוהיו (בטחון שלעולם אין להשיגו בוודאות, אך אפשר למצוא לו סימוכין ככל שהאל מצליח את דרכי האדם), וכן המוסר המדרבן לעבודה, למאמץ ולפסילת שחוק ובזבוז — כל אלה חברו יחדיו ליצור מערכת מוטיוואציות וסגנון חיים המסייעים להתפתחות הקפיטליזם. גם מי שאינו מקבל דעה זו חייב להודות בקרבה שבין „רוח" הקפיטליזם ל„רוח" הק־ם. שבן מוסר זה של עבודה, חסכון וצניעות במונחים קפיטליסטיים פירושו — יצירת עדפים לא להוצאה, אלא להשקעה חוזרת.

הק־ם השפיע גם על התפתחויות אחרות של אירופה המודרנית.

המגמה הרציונליסטית שבתאולוגיה הקלוויניסטית, שהיתה כפופה לבשורה הדתית, התעצמה בהדרגה וניתקה משורשה הנוצרי המובהק ועי"ב תרמה רבות לצמיחת הרציונליזם וההשכלה באירופה. בארצות רבות השפיע הק־ם השפעה מכרעת: באמריקה, עם בואם של האבות המייסדים הפוריטאנים ועד לתנועות דתיות מאוחרות שיסודות קלוויניסטיים מסוימים ניכרים בהם, כגון הבפטיסטים והמתודיסטים (ע"ע מתודיזם); בסקוטלנד (ע"ע; וע"ע נוכס) ובארצות השפלה. הק־ם גם עשה נפשות רבות בצרפת ובמזרח אירופה (הונגריה, פולניה) אך שם נדחה בעקבות התקפת הנגד של הכנסיה הקתולית, הקונטרה־רפורמציה. למעשה היה הק־ם לצורת הפרוטסטנטיזם העיקרית בכל אותן ארצות שבהן לא השתלטה הרפורמציה נוסח לותר (כגון בגרמניה ובארצות סקנדינוויה) או צווינגלי (שוויץ).

ההוצאה המדעית המלאה־ביותר של כתבי ק' היא — G. Baum — E. Cunitz — E. Reuss, Ioanis Calvini opera quae supersunt omnia, 59 vols. (Corpus Reformatorum), 1964.

ביבל' מרוכזת: W. Niesel, *C. Bibliographie, 1901—1959*, 1961; והתוספת המעודכנת של P. Fraenkel et al., *Petit supplément aux bibliographies calviniennes, 1901—1963*, 1971.
ביוגרפיה קלאסית: E. Doumergue, *J. C.*, I-VII, 1899—1927; F. Wendel, *C., Sources et évolution de sa pensée religieuse*, 1950; W. E. Stuermann, *A Critical Study of C.'s Concept of Faith*, 1952; R. M. Kingdon, *Geneva and the Coming of the Wars of Religion in France 1555—1563*, 1956; G. H. Harkness, *J. C.: The Man and His Ethics*, 1958; A. Ganoczy, *C., théologien de l'Eglise et du ministère*, 1964; E. W. Monter, *C.'s Geneva*, 1967.
קלוויניזם: A. Dakin, *Calvinism*, 1940; A. M. Hunter, *The Teaching of C.*, 1950²; E. A. Dowey, *The Knowledge of God in C.'s Theology*, 1952; J. T. McNeil, *The History and Character of Calvinism*, 1954; W. Niesel, *Die Theologie C.s*, 1957²; W. Krusche, *Das Wirken des Heiligen Geistes nach C.*, 1957; J. Mackinnon, *C. and the Reformation*, 1962.

צ. ה.

קלוין, מלוין - Melvin Calvin — (נו' 1911), ביוכימאי אמריקני.

ב 1935 הוענק לו תואר "דוקטור" מטעם אוניברסיטת מישיגן. ב 1937 הצטרף לאוניברסיטת ברקלי שבקליפורניה. ב 1949 החל ק' לחקור את המנגנון הכימי של הפוטוסינתזה (ע"ע). בעזרת טכניקות חדשות (כרומטוגרפיית הנייר [ע"ע כרומטוגרפיה] והסימון בפחמן האיזוטופי C^{14}) הצליח ק' לזהות את תוצרי־הביניים של תהליך הפוטוסינתזה ואת סדר הופעתם. ב 1957 הציע סכמה מפורטת־למדי לתהליך, ובכך סיים קו מחקר שהחל בו הלמונט (ע"ע) 300 שנה קודם. על מחקר זה זכה ק' בפרס־נובל לכימיה ל 1961. ב 1941 פרסם (יחד עם G.E.K. Branch) את הספר The Theory of Organic Chemistry ("התאוריה של כימיה אורגנית"), ואח"כ השתתף בספרים שונים בנושאי הצ'לאטים של מתכות, פחמן איזוטופי ותרכובות פחמניות.

קלוולה (Kalevala), האפוס הלאומי הפיני.

הק' נתחברה בידי א. לנרוט (ע"ע), כצירוף ועריכה של שירים אפיים שאסף באזורים כפריים של פינלנד, בעיקר בקרליה (ע"ע), בחמישה מסעות בשנים 1828—1834, ובעוד שלושה מסעות בשנים 1835—1849. ב 1835 פרסם את השירים שאסף בנוסח אפוס מאוחד בעל סדר מאורעות וקישורים בין האפיזודות, וקרא לו ק' — ארצו של קלוה, אל גיבור או ענק קדום. ע"ס מסעותיו החדשים פרסם לנרוט, ב 1849, נוסח שני, מורחב, "הק' החדשה", המכיל 22,795 שורות של שיר ו 50 שירות (פרקים), והוא היה לנוסח הקאנוני המקובל של היצירה. רוב השורות נרשמו מפי העם ואינן משוכתבות. עם זאת, נהג לנרוט בחומר בחפשיות מרובה, לפי העדפותיו כאמן־יוצר. הוא גם חיבר, ככל הנראה, כאלף שורות־קישור משל עצמו והאחיד במידה מסוימת את הלשון.

חלקים רבים של הק' מהווים, כפי הנראה, שירה קדומה מאד, ששרדה בקרב הפינים הודות להשתמרות המופלגת של התרבות העתיקה באזורים שונים. היא משקפת מיתוסים קדומים והדים למאורעות היסטוריים מתולדות השבטים הפינים ויחסיהם עם ממלכות ושבטים שונים. מעולם האמונות הקדום של הפינים — וכנראה גם של העמים הסקנדינוויים שהפינים קיימו עמם מגע — נשמרו באפוס זה אלים, הסיפור על בריאת העולם, האמונה בקיום ענקים, בקיום עולם־מוות בקצה התבל ובכוחם המגי של המלה ושל העצמים (כגון הסאמפו האגדי, שגיבורי הק' מחפשים אותו); כ"כ נשמרו דמויות כאילמארינן, הנפח השמימי שרקע את הרקיע, וייינמיינן, הקוסם והזמר אשר בכוחו לשנות סדרי־בראשית בשירתו המגית, למינקיינן, האוהב הנוגה.

הק' תרמה רבות להתעוררות התודעה העצמית של הפינים והיתה לבסיס ספרותי ולשוני לתרבותם. יצירתם של א. קיווי, א. גלן־קללה, ז'. סיבליוס (ע' ערכיהם) ושל רבים אחרים, נשענת על עולם הק' או על אמנות הסיפור והלשון שלה. הק' שימשה גם השראה לחיבור האפוס הלאומי האסטוני "קאלוּפואג", ולמשורר האמריקני לונגפלו (ע"ע), שחיבר בעקבותיה את האפוס האינדיאני "שירת היאוואתה".

קטעים נבחרים מק' תורגמו לעברית בידי ש. טשרניחובסקי, תר"ץ; סיפור עלילות הק' בפרוזה לילדים בעיבוד ש. טוביה, תשכ"ד.

K. Krohn, *K.-Studien*, I-V, 1924—1928; B. Collinder, *The K. and its Background*, 1964; P. Kiparsky, *Metrics and Morphophonemics in the K.* (in: Ch. E. Gribble [ed.], Studies Presented to Prof. R. Jakobson by his Students, 137—148), 1968.

א. א.־ז.

קלון, שרל אלכסנדר דה - Charles Alexandre de Calonne -

(1734—1802), מדינאי צרפתי. ק' היה חניך הישועים, למד משפטים ואח"כ מילא תפקידי שיפוט ומינהל. הוא הצטיין מאד בתפקידו כנציב (Intendant) ליל, בעודדו שם את המסחר החפשי והתעשיה. ב 1783 מונה לשר־האוצר.

ק' הקים קרן לתשלום החוב העצום שהצטבר בעקבות המלחמה באנגליה לעזרת המתמרדים האמריקנים, ייצב את המטבע ויזם פעולות אחרות להבראת מערכת הכספים. ב 1786 הגיש תכנית רפורמה, והציע להטיל מס־קרקע על האצולה והכמורה; התנגדותם גרמה להדחתו (1787). הוא יצא מצרפת, ובימי המהפכה תמך בנגד־מהפכנים. זמן קצר לפני מותו חזר לפריס.

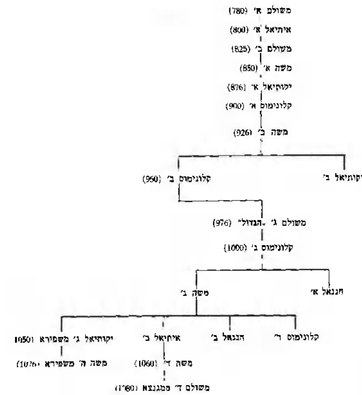
R. Lacour-Gayet, *C.*, 1963.

קלונימוס משפחה מיוחסת שבניה הרביצו תורה והעמידו מנהיגים

לקהילות צפון־איטליה ואשכנז מאות שנים. אבות המשפחה הובאו ע"י "המלך קרלא" מלוקא (צפון איטליה) "בשנת תתמט לחרבן הבית" (= 917 לסה"נ; שו"ת מהרש"ל, סי' כ"ט). אירועים שונים נתלו בקרל הגדול כדי להעניק להם הילה מיוחדת, אבל ברור שאין הכוונה אליו. קשה גם לומר שהמניין מדויק אלא שטעו בשם המלך, שכן קונרד I, שמלך ב 917, לא שלט באיטליה, וע"כ לא יכול היה להביא את אבות משפחת ק' מלוקא. רפפורט וצונץ זיהו את המלך עם קרל הקרח והגיהו "תת"ט לחרבן" (= 876/7); ואכן שהה קרל בצפון־איטליה ב 876 ויהודים נמצאו בפמלייתו, אלא שר' משולם ב"ר ק', בן לאחד המהגרים, היה עדיין חי ב 1,000 בקירוב ואפשר שיש לאחר את האירוע מעט. יש סבורים שהכוונה לאוטו II, ב 982, אך מותו באיטליה לפני שובו לגרמניה שוללים זיהוי זה.

לבני ק' חלק חשוב ביצירה הרוחנית בצפון־איטליה ובאשכנז: ספרות ההלכה והפיוטים, ולפי מסורת ר' אלעזר מגרמיזא (ע"ע) הם שנשאו והעבירו את תורת־הסוד האשכנזית (וע"ע חסידות אשכנז, עמ' 825), שקיבלוה "רב מרב, עד אביו [אבו] אהרן, בנו של ר' שמואל הנשיא, אשר עלה מבבל... ובא בארץ לומברדיאה בעיר אחת ששמה לוקא, ושם מצא רבי משה שפייט 'אימת נוראותיך' ומסר כל סודותיו לו" (מצרף לחכמה, י"ד, ע"ב).

המפורסמים בבני ק' הם: (1) ר' משה ב"ר ק', מקבל הסודות

קלונימוס

הנ"ל. מתואר גם כבעל־הלכה. רפפורט וצונץ ייחסו את הקרובה לפסח „אימת נוראותיך" לר' משה השני, שפייט לאחר 970, אך אין הוכחה מכרעת לכך.

(2) ר' ק' ב"ר משה ובנו ר' משולם, במאה ה 10. מראשוני הספרות הרבנית באירופה. עיקר פעולתם באיטליה. עשרות תשובותיהם — רובן נדפסו ב„תשובות גאונים קדמונים" (תר"ח), „תשובות גאוני מזרח ומערב" (תרמ"ח) ו„גנזי שכטר", ח"ב (תרפ"ט) — הן מקור ראשון־במעלה גם לחקר קורות היהודים באירופה הצפונית. חלקים מפירושו של ר' משולם לאבות שרדו, וכן פולמוסו נגד הקראים שנשלח לקושטא. רבנו גרשם מאור הגולה (ע"ע) מתארם כפייטנים וכחכמי־הלכה גדולים.

(3) ר' משולם ב"ר משה, מחכמי מגנצא וממנהיגיה במחצית השניה של המאה ה 11. פנה בשאלות אל גאוני א"י. תורתו נשמרה בעיקר בספר „מעשה הגאונים" (תר"ע).

מלבדם יש לציין כמה מחכמי שפירא ומנהיגיה במפנה המאה ה 11/2, ביניהם ר' יקותיאל ב"ר משה, בנו משה, ור' יהודה ב"ר ק'. רוב פייטני אשכנז הקדומים הם בני משפחת ק'. גורל האומה ומציקתה בגלות תופשים מקום חשוב בפיוטיהם. בחלק מפיוטיהם יש עדות על קשר אמיץ עם המדרש והפיוט של א"י. כמה מהם, ובמיוחד אלה של ר' משולם ב"ר ק', נתקבלו למחזור־התפילה האשכנזי.

אילן היוחסין של בני ק' תואר בידי רפפורט וצונץ ונתקבל על דעת רוב החוקרים. חלקו — בעיקר העליון — הוא בגדר השערה, וניתן להוסיף חכמים בני המאה ה 11 ולאחריה. ככל־הנראה, איתיאל ב' אינו בנו של משה ג'. ר' משולם „הגדול" נפטר בשנת 1000 בקירוב. ויש לאחר את כל המניין שלאחריו בב 20 שנה. על מצבת ר' משולם ב"ר משה, שנתגלתה בינתיים, מצוין 1095. כמה מראשי חסידות אשכנז (ע"ע) נמנו עם המשפחה.

מספר חכמים מצאצאי ר' שמעון (ע"ע) בן יצחק בן אבון „הגדול" ממגנצא, אבות משפחתו של ר' יהודה החסיד (ע"ע), נשאו את השם ק', וייתכן ששתי המשפחות באו בקשרי נישואין. ר' קלונימוס ב"ר שבתאי, שהיגר מרומי ב 1075 לערך, נטל חלק חשוב בפיתוח מרכז התורה בוורמס (ע"ע), אך ספק אם הוא קשור במשפחה זו. מתורתו שרדו תשובות, פסקים, פיוטים ופירושים לפיוטים, וכן פירושים בודדים למקרא, לתלמוד ולמדרשים. בשם ק' נקראים גם כמה מחכמי פרובאנס באותם ימים. אך אין בידינו ידיעות על קשרים למשפחת ק'.

א. לנדסהוט, עמודי העבודה, ערכיהם, תרי"ז—תרכ"ב; י. מילר, תשובות ר"ק מלוקא, תרנ"א; ש. י. ל. ראפפורט, תולדות ר' אלעזר הקליר, 218—224, תרע"ג; א. מ. הברמן (עורך), פיוטי ר' שמעון ב"ר יצחק, קצג ואילך, תרצ"ח; ל. צונץ – ח. אלבעק, הדרשות בישראל, 479, תש"ז; א. א. אורבך (עורך), ספר ערוגת הבשם, ד', (מפתח בערכו), תשכ"ג; א. נ. צ. רוח, מצבת רבנא משלם ב"ר משה (ציון, כ"ה), תשכ"ג; מ. גראבויס, דמותו האגדתית של קארל הגדול במקורות העבריים של יה"ב (תרביץ, ל"ו), תשכ"ז; י. דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, 14—20, תשכ"ח; א. שייבר, אגרתו של משולם בן ק' בן משה הזקן לקושטא בדברי הקראים (בתוך: ספר רפאל מאהלר), השל"ד; L. Zunz, *Literaturgeschichte der Synagogalen Poesie*, 105—111, 1865; A. Epstein, *Le Lieu de sejour de Meschullam ben C. de Lucques* (R.E.J., XXIV), 1892; id., *Meschullam ben C.* (ibid., XXVII), 1893; J. Müller, *Die Responsa des R. Meschullam* (Bericht über die Lehranstalt fur die Wissenschaft des Judentums, XI), 1893; H. Gross, *Zwei kabbalistische Traditionsketten des R. Eleasar aus Worms* (M.G.W.J., XLIX), 1905; A. Freimann, *Meschullam b. K.s Polemik gegen die Karäer* (in: Judaica; Festschrift H. Cohen) 1912; S. Eppenstein, *Zur Frühgeschichte der Juden in Deutschland* (M.G.W.J., LXIII), 1919; Germania Judaica, I, 175—182, 188/9, 1963; J. Schirmann, *The Beginning of Hebrew Poetry in Italy and Northern Europe* (in: The World History of the Jewish People; The Dark Ages, 263/6), 1966.

אב. גר.

קָלוֹנִימוּס בֶּן קָלוֹנִימוּס ה נ ש י א (1286, ארל [צרפת] — אחרי 1328 [?]), חכם נודד, סופר ומתרגם, נצר למשפחה מיוחסת, שאישיה נשאו את התואר הפרובנסאלי־יהודי העתיק „נשיא". יצירתו הספרותית הענפה של ק' קשורה במסכת נדודיו, שפרטיה וסדרה הכרונולוגי הנכון טרם נתבררו. נראה כי ב 1306 לערך יצא לראשונה לברצלונה, לקנות בה חכמה. באיגרתו, „מגילת התנצלות הקטן" (ר' ביבל'), שכתב למשפחתו בארל (Arles), תיאר את רדיפת העושר והתענוגות, את דלדול מצב התורה והחכמה בפרובאנס, את החכמים שפגש במסעיו בעריה, וכן את גדולי־התורה בברצלונה. ב 1308 שוב היה בארל, ובשנים 1308/9 השלים שם את תרגומם לעברית של כמה ספרים ערביים ברפואה ובחשבון. ב 1314 ישב באווינייון וב 1318 כתב בעיירה סאלון (הסמוכה לארל) את ה„תשובה" הנודעת נגד „ספר הסוד" של יוסף אבן כספי (ע"ע; נדפסה: מינכן, תרל"ט). בשנים 1318—1323 שוב ישב בקטלוניה; שם השלים את ספרו המפורסם־ביותר, „אבן בוחן", והקדישו לחכמי המקום. בספר דברי תוכחה, מוסר ומשלי חכמה — בעברית צחה, בחרוז ובמליצה — ומשתקפים בו בבהירות חיי החברה, התרבות והדת של יהודי דרום־צרפת. הספר זכה לתפוצה רבה (מהד' מדעית: א. מ. הברמן, תשס"ז) ונעשו ממנו קיצורים, עיבודים ותרגומים. בקטלוניה רכש לו ק' ידיעה בשפות אחדות, וכה גדול היה אז פרסומו, עד שהמלך רוברט („החכם") מאנז'ו הזמינו ב 1324 לשבת בחצרו בנפולי ולעסוק שם בתרגום מערבית ללאטינית. מנפולי כתב את „אגרת המוסר" לבנו (ר' ביבל'). בתקופה זו לא ישבו יהודים בנפולי, וק' שהה הרבה ברומא. אחיו, שמואל, כתב אל עמנואל הרומי (ע"ע) שישפיע על ק' לשוב לביתו ולמשפחתו; תשובתו של עמנואל — המפליגה בשבח ק' — כלולה במחברת הכ"ג של „מחברות עמנואל". מספריו האחרים נתפרסמה ביותר „אגרת בעלי־חיים" שתרגמה מערבית, ושזכתה למהדורות רבות, בעברית ובתרגומים (מהד' מדעית: א. מ. הברמן, תש"ט). הפרודיה התלמודית „מסכת פורים" (ר' ביבל'), שחיבר בישבו ברומא, היא ראשונה מסוגה. והיא קוממה נגדה רבנים בכל הדורות. בכ"י ידועים כיום כ 30 מתרגומיו לעברית (ואחד ללאטינית). אין ידיעות על תנועותיו לאחר 1328.

י. זנה, אגרת מוסר לקב"ק (קובץ על־יד, [ס"ח], א'), תרצ"ו; א. מ. הברמן, מבוא ל„אבן־בוחן", תשס"ז; הנ"ל, מסכת פורים, מהדורותיה ודפוסיה (ארשת, ה'), תשל"ב; י. שצמילר, מגלת התנצלות הקטן לרבי קב"ק (ספונות, י'), תשכ"ו; L. Zunz, *Gesammelte Schriften*, III, 1876; C. Renan, *Histoire littéraire de la France*, XXXI, 417—460, 1893; M. Steinschneider, *Gesammelte Schriften*, I, 196—215, 1925.

י. ת.

קלופשטוק, פְרִידְרִיךְ גוטליב — Friedrich Gottlieb Klopstock — (1724, קודלינבורג — 1803, האמבורג), משורר גרמני. ק׳ נתחנך בפנימיה הנודעת בשולפפורטה (1739—1745). בשנים 1745—1748 למד תאולוגיה בינה ובלייפציג, והשתתף בכה״ע הספרותי Bremer Beitrage, בטאונו של דור הסופרים הצעירים שמרדו בעקרונות הקלאסיציסטיים של גוטשד (ע״ע). שלושת השירים הראשונים של יצירתו Der Messias („המשיח״) נתפרסמו בכ״ע זה ב 1748. המשת השירים האחרונים י״ל ב 1773. ב 1750 נענה ק׳ להזמנת בּודמר (ע״ע), מתרגמו לגרמנית של „גן־עדן האבוד״ למילטון, ובא לבקרו בציריך. אולם, אישיותו של המשורר הצעיר אוהב־התענוגות, שלא תאמה את תדמית יוצרו של האֶפוס הנוצרי, אכזבה את בודמר. ק׳ התיישב בקופנהאגן ב 1751, ע״פ הזמנתו של פרדריק V, מלך דנמרק; ב 1770 עבר להאמבורג.

„המשיח״ הוא יצירה אפית גדולה בת 20 שירים, כתובה בהכסא־מטרים, המספרת על אודות ימיו האחרונים של ישו וגאולת המין האנושי; בולטת בה השפעתם של כתבי־הקודש ושירי הומרוס, ומעל לכל, של „גן־עדן האבוד״ למילטון. שלושת השירים הראשונים נתקבלו בהתלהבות, ויש שראו בהם ציון־דרך בספרות הגרמנית. ואולם, עם פרסומם של חלקי היצירה האחרונים פגה ההתעניינות. ק׳ היה, אמנם, ע״פ הגדרתו של לֶסינג, מן המהוללים שבסופרי דורו, אך גם מן הפחות נקראים שבהם. הוא היה משורר לירי יותר משהיה משורר אפי, עובדה המסבירה במעט את הכשלון, שהיה כרוך גם בתהליך החילון בחיים ובספרות במאה ה 18.

ק׳ כתב גם 6 מחזות, 3 מהם על נושאים תנ״כיים: Der Tod Adams („מות אדם; תרגם לעברית צבי בן דוד המכונה הירש לעבל מלוטשקוי, פראג, 1817, מהד׳ חדשה, רמת־גן, תשל״ז), 1757; Salomo („שלמה״), 1764; David (1772). שלושת האחרים קובעים ראשיתו של סוג חדש בדראמה הגרמנית הלאומית, „שירי־הבארדים״ (Bardiet), ובמרכזה הגיבור הלאומי הגרמני, הרמאן או ארמיניוס.

בשיריו הליריים של ק׳, שמכתיבתם לא פסק כל חייו, נושאים דתיים, לאומיים ופוליטיים, העבר הגרמני ואכזבתו מן התקוות שתלה במהפכה הצרפתית. בהתאמת המשקל הקלאסי לשיר הגרמני וביצירת לשון פיוטית חדשה תרם ק׳ תרומה חשובה להתפתחות השירה הגרמנית. ב Oden („אודות״), 1771, הפעים נימה חדשה והציג חרוזים חדשים ורגש לירי חדש.

ב 1772 הקימו ממשיכיו בשירה הלירית אסכולה לכבודו, ה־Gottinger Hain („חורש גטינגן״). ק׳ השפיע גם על שילר הצעיר ועל הלדרלין (ע״ע). הוא גילם דמות חדשה של משורר, נביא־דת וחוזה.

הוצאה היסטורית־ביקרתית של יצירותיו ומכתביו (Werke und Briefe: Historisch-kritische Ausgabe) י״ל ב 18 כר׳, 1974 ואילך.

K. Kindt, *K.*, 1948² K. A. Schleiden, *K.s Dichtungstheorie als Beitrag zur Geschichte der deutschen Poetik*, 1954; K. L. Schneider, *K. und die Erneuerung der deutschen Dichtersprache im 18. Jahrhundert*, 1960; G. Kaiser, *K.*, 1963; G. Burkhart–H. Nicolai (eds.), *K. – Bibliographie*, 1975.

א. בר.

קָלוֹרִימֶטְרִיָּה (מלאט׳ calor — חום, ומיוו׳ μέτρον — מידה), במדעי־הטבע, מדידת חם (ע״ע), בפרט החום הנוצר תוך פעולות מכניות, ראקציות כימיות וכד׳. כמויות החום נמדדות בקָלוֹרִימטר (ק״ר; שם, עמ׳ 546, 550) ויחידת כמות־החום היא הקלוריה או הגִ׳אול (שם, עמ׳ 544; אנרגיה, עמ׳ 667).

הק״ר־ים הנפוצים שונים־מאד בפרטי מבניהם, גָדלם וצורתם, בהתאם לתהליך ייצור החום, לטמפרטורות הצפויות וכו׳. מבחינים בין שני סוגים עיקריים: ק״ר־נוזל, שבו משמש נוזל כתווך קולט־חום, וק״ר אַנְרוֹאִידִי (חסר־נוזל), שבו משמשת בתפקיד זה מתכת בעלת מוליכוּת־תרמית (ע״ע חם, עמ׳ 547) גבוהה. הק״ר־ים למחקר־מדעי מבודדים היטב ומכויילים עם תיקונים, לפי מידת החום שהם מפסידים במשך התהליך (תלוי בטמפ׳ ובזמן). ק״ר „פצצה״ מודד את הערך הקלורי (ע״ע דלק, עמ׳ 669) של דלקים שונים (החל במזון וכלה בהמרי־נפץ); בק״ר זה מתרחשת השריפה במיכל פנימי והנוזל ממלא את החלל בין דפנות המיכל החיצוני והפנימי. ק״ר סורק (דיפרנציאלי) מסוגל לתת תוצאות מדויקות־ביותר ע״ס מדגם קטן־מאד, והוא שימושי במדידת חום־סגולי, חום־עיבוי או מיצוק וחום־שריפה (ע״ע חם, עמ׳ 544; צבירה, מצבי).

במדידת הערך הקלורי של דלקים יש הבדל אם נותנים לתוצרי השריפה (בעיקר לאדי מים) להתקרר ולהתעבות (ולהוסיף, לכן, את חום־העיבוי שלהם) או לא. מספרי הערך הקלורי המפורסמים לגבי דלקים גזיים נמדדים עפ״ר בלי לתת לאדי־המים להתעבות („ערך קלורי תחתון״), ולגבי דלקים נוזליים — אחרי העיבוי („ערך קלורי גלמי״).

לָוואזיה (ע״ע) בנה את הק״ר הראשון למדידת החום הנוצר ע״י בע״ח (ע״ע חם הגוף). הוא שם חיית־מעבדה במיכל הפנימי ומדד את קצב המסת הקרה שנמצא ברווח בין דפנות המכלים של הק״ר. בסוף המאה ה 19 נבנה ק״ר שבו יכול אדם לחיות ימים מספר. בסדרת נסיונות כאלה מצאו, שניתן למדוד בקירוב את קצב ייצור החום בגוף החי בשיטה עקיפה: מדידת כמות החמצן שבעה״ח צורך 1 סמ״ק חמצן מספק כ 4.8 קלוריות). האוויר הנשף מריאות בעה״ת נאסף ברספיראטור ומודדים את כמות הפחמן הדו־חמצני שבו. מכאן מחושבת כמות החמצן שנוצלה וכמות האנרגיה שייצר הגוף באותו פרק־זמן. ניסוי כזה יכול להתבצע גם בזמן ריצה, טיפוס על הרים או עבודה מאומצת אחרת שאי־אפשר לבצעה בתוך ק״ר.

יא. ש.

קָלוֹרִיסְקִי־מַרְגָלִית, חַיִּים (1868, פשרוסל [רוסיה] — 1947, ירושלים). אגרונום, ממנהלי ההתיישבות היהודית בא״י ומראשוני התנועה להתקרבות יהודית־ערבית. ב 1895 עלה לא״י. היה מזכיר אגודת „בני־משה״ (ע״ע) ביפו, מורה ב„מקוה־ישראל״ (ע״ע) ואח״ב פקיד הבארון במשמר־הירדן (ע״ע). כשעברו המושבות לחברת יק״א (ע״ע; 1900) מוּנה ק׳ על מושבות הגליל־התחתון. הוא הקים את חוות־ההכשרה בסג׳רה, ופיקח על הקמת המושבות סג׳רה, יבנאל, כפר־תבור, בית־גן ומנחמיה. ב 1906 עבר לנהל את מושבות הגליל־העליון, שם שקד על הכנסת עבודה עברית ועל פיתוח החינוך והתמסר ליצירת הבנה עם השכנים הערבים. ב 1914 הפגיש את סוקולוב (ע״ע) עם מנהיגי התנועה הלאומית הערבית. במלה״ע I עשה להגנת המושבות וסייע בייסודן של איילת־השחר, מחנים, תל־חי, כפר־גלעדי וחמרה. ב 1919 ניהל מו״מ עם ממשלת סוריה על הסכם עם התנועה הציונית. ק׳ ניהל את הלשכה הערבית בהנהלה הציונית (1923—1927), בסוכנות היהודית ובוועד הלאומי (1929—1931). הוא תפס את א״י כמולדת משותפת לשני העמים המתגוררים בה, משולבת בפדרציה של מדינות המזה״ת. ק׳ היה בין מייסדי אגודת „ברית שלום״ (ע״ע) ואגודות דומות, ועל רקע זה עמד באחרית ימיו מנגד להנהגה הציונית. המושב מרגליות בגליל־העליון קרוי על שמו.

עם זכרו של ק׳ (בעיות, ה׳), 1947; מ. סמילנסקי, משפחת האדמה, 176—184, תשי״א; עבר הדני, ההתישבות בגליל התחתון, 18—162, 1955.

קָלוּשׁ (Калуш; פולנית Kalusz), עיירה בדרום־מערב אוקראינה, בריה״מ, על יובל הדניפר; 34,000 תוש׳ (אומדן 1967). ב 1772 עברה מפולניה לאוסטריה, וב 1919 הוחזרה לפולניה. מ 1945 — בבריה״מ.

בק׳ ובסביבתה נזכרו חוכרי טחנות־קמח ופונדקאים יְהוּדִים, לראשונה סמוך ל 1570. אט־אט נתהוותה קהילה, שאנשיה התפרנסו גם מעסקי מכרות־המלח שבסביבה. ב 1650 כבר היה בק׳ „קהל״.

ע"פ מפקד 1765 התגוררו בה 1,147 יהודים, שהחזיקו בכ 130 בניינים. ב 1825 נבנה ביכ"נ גדול. ע"פ חוק אוסטרי מ 1890 נבחרה הנהלת קהילה בת 3 חברים ומועצה של 12. ב 1910 היו בק' 4,363 יהודים (כ 50% מהאוכלוסיה), שהחזיקו 6 בתכ"נ, מוסדות צדקה ו„כלי-קודש". ב 1914/5 נהרס מרכז העיירה ונשרף גנזך הקהילה. בסתיו 1918, בימי הממשלה האוקראינית העצמאית, הוקמה בק' מועצה יהודית לאומית, והתארגנה מיליציה שלחמה בפורעים. עם סיפוח ק' לפולניה, פוזרו מוסדות הקהילה ומונתה ועדה־קרואה. ב 1928 נבחרה מועצה מטעם הקהילה, ששקדה על שיקום מוסדות־הציבור. בין שתי מלה"ע הוקמו בי"ס עברי, ת"ת, בי"ס לבנות „בית יעקב" ומוסדות צדקה. בשנים 1921—1938 הוכפל מספר היהודים, וב 1938 חיו בק' כ 6,000 יהודים (33%). הרוסים (1939—1941) אסרו על פעילות יהודית. ב 1941 הרגו הנאצים כמה מאות מיהודי ק'. ב 1942 נשלחו יהודי ק' למחנה־המוות ברגן־בלזן. לאחר המלחמה לא חודשה הקהילה.

M. Horn, *Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej połowie XVII w.* (index, s.v.), 1975.

קְלַזוֹמֶנַי (Κλαζομεναί), עיר יונית היסטורית על החוף הדרומי-מערבי של מפרץ סמירנה (איזמיר, תורכיה); חלקה נבנה על אי המרוחק פחות מ 1 ק"מ מן החוף. ק' היתה מן החשובות שבערי יוניה בתקופה הארכאית והשתתפה בהקמת מושבות, כגון אבדרה ונוקרטיס (ע' ערכיהן). היא היתה מרכז חשוב לתעשיית כלי־חרס. והדוגמות הראשונות לסגנון „הדמויות האדומות" (ע"ע יונית, עמ' 580/1) מוצאן מק'. בק' נתגלה סוג מיוחד של ארונות־קבורה מחרס מקושטים בציורים יפים. ק' היתה גם מרכז של פעילות רוחנית, מקום מגוריו של היפונכס ועיר־הולדתו של אנכסגורס (ע' ערכיהם).

על תולדות העיר ע"ע יונים, יוניה. אלכסנדר מוקדון בנה דייק שחיבר את שני חלקי העיר. בתקופה ההלניסטית היתה ק' בשלטון התלמיים. אח"כ עברה לממלכת פרגמון (ע"ע) ויחד אתה נכנסה לתחום האימפריה הרומית. האתר הארכאולוגי נקרא Klazumen.

קֶלְזֶן, הַנְס — Hans Kelsen — (1881, פראג — 1973, ברקלי [קליפורניה]), מגדולי הוגי המשפט בזמננו, אבי „תורת־המשפט הטהורה", הידועה כאסכולה האוסטרית של המשפט. ק' עסק בתאוריה כללית של המשפט, במדע המדינה, במשפט חוקתי ובמשפט בי"ל פומבי.

בשנים 1911—1930 הורה באוניברסיטת וינה. הוא חיבר את חוקת אוסטריה מ 1920, המשמשת (בתיקונים) חוקתה עד היום, וכיהן כשופט ביהמ"ש הקונסטיטוציוני שהוקם על־פיה. ב 1930 עבר לאוניברסיטת קלן, וממנה פיטרוהו הנאצים ב 1933 בשל מוצאו היהודי (ידידיו היהודים הרבים, שהכירוהו היטב, מכחישים את הסברה בדבר התנצרותו של ק' בצעירותו, כביכול, כדי להסיר מכשול מדרך התקדמותו האקדמית).

בשנים 1933—1940 הורה ק' במכון האוניברסיטאי ללימודים בי"ל בז'נווה, ולסירוגין (1936—1938) גם באוניברסיטה הגרמנית בפראג. ב 1940 היגר לאה"ב. כעבור שנתיים (בהן עשה בביה"ס למשפטים בהרוורד) הוזמן לאוניברסיטת קליפורניה, ובה לימד עד צאתו לגימלאות (1952). המפגש עם האסכולות האנגלו־סכסיות הרחיב את יריעת מחקריו. בין־היתר פרסם קומנטאר למגילת האו"ם (The Law of the United Nations [„דיני האומות המאוחדות"], 1950; ב 1951 י"ל Supplement [מוסף]) וגירסה מקיפה ומעובדת־מחדש של עיקרי תורת־המשפט הטהורה (Reine Rechtslehre [„תורת־המשפט הטהורה"], 1960[2]; תורגם לאנג' בידי M. Knight, Pure Theory of Law, 1967; מהד' ראשונה [גרמ'], 1934). בשנותיו האחרונות עמל בהכנת ספר על תאוריה כללית של הנורמות, אך נמנע מלפרסמו.

ב 1953 הציעה ממשלת ישראל לק' לשמש יועצה המדעי הראשי למשפט ציבורי ובי"ל, אך הוא לא נענה להצעה, מחשש שבגילו לא יוכל למלא את התפקיד כראוי.

ממשלת אוסטריה הקימה (1971) בווינה מכון ע"ש ק', שמטרתו קידום הפעילות המדעית־מחקרית ברוח האסכולה שלו.

קווים למשנתו. מבחינה פילוסופית נוהגים לשייך את היסודות המתודולוגיים והקוגניטיביים של משנת ק' ל„אסכולת־מארבורג" הנאו־קאנטית. ק' מבחין בין ה„יש" וה„מצווה" (Sein und Sollen) כבין שני עולמות המובדלים ומופרדים לחלוטין זה־מזה: על הראשון חלים חוקי הטבע ועקרון הסיבתיות, בעוד שהשני מושתת על חוקיות נורמטיווית. המשפט הוא כולו, במהותו, קטגוריה נורמטיווית: הסדר המשפטי (Rechtsordnung) הוא סיסטמה של נורמות ותו לא. הנורמה המשפטית מורכבת מהאלמנט המתנה ומהאלמנט המותנה; האחרון מגדיר את מין הכפיה המצווה כתגובה על התרחשות האלמנט המתנה (סנקציה, כשהתגובה היא על הפרת דין, ואמצעי־כפיה אחרים כשהאלמנט המתנה איננו ממין הפרת דין). הסדר המשפטי הוא סדר כפייתי (Zwangsordnung), ובכך הוא נבדל ממערכות נורמטיוויות אחרות (מוסר וכו'). הוא זהה עם המדינה, ואין לך תחומי מדינה שהם מחוץ לסדר המשפטי. את הדעה הנפוצה, הגורסת שניות של מדינה ומשפט, מייחס ק' למניעים מגמתיים שאינם לעניין. בידי רשויות המדינה המונופולין להפעלת הכפיה, המיישמת את האלמנט המותנה של הנורמה.

לתורתו זו בדבר המבנה הפנימי של הנורמה המשפטית קורא ק' „סטטיקה" של המשפט. לעומתה, ה„דינמיקה" של המשפט עניינה המבנה המדורג (Stufenbau) של הסדר המשפטי: נורמה היא בד"כ ביצוע של נורמה גבוהה־יותר ויסוד ליצירה של נורמה נמוכה־יותר. את „משנת המדרגות" (Stufentheorie) קיבל ק' מתלמידו אדולף מרקל, ופיתח איתה. לפי ק' הנורמה העליונה היא „הנורמה הבסיסית" (Grundnorm) — בעלת אופי היפותטי — המקנה תוקף להוראת־היסוד ההיסטורית־הראשונה, שממנה יונקת מערכת המשפט העכשווית את תקפה על־דרך של „דלגציה" רצופה. הנורמה הבסיסית רק יוצרת משפט; מאידך גיסא, האקטים שבמדרגה התחתית של הפירמידה המשפטית רק מבצעים משפט. שאר דרגי הפירמידה מורכבים מנורמות המהוות גם יצירה וגם ביצוע של משפט. למדע המשפט המינהלי הרים ק' תרומה נכבדה, בהבחינו בין מינהל עקיף למינהל ישיר, ובמיינו את הווריאנטים של ריכוז וביזור לפי משמעותם הטריטוריאלית והארגונית.

אשר ליחס שבין המדינה לבין המשפט הבי"ל, מייצג ק' תפיסה מוניסטית, המחייבת, לדעתו, במישור המדעי־ההכרתי, בחירה בין פרימאט המדינה לבין הפרימאט של המשפט הבי"ל: שניהם שווי־ערך. אך דוחים זא"ז (Principles of International Law [„עיקרי המשפט הבין־לאומי"], 1952; מהד' שניה, בעריכת R. W. Tucker, 1966). הנורמה הבסיסית המתבקשת מפרימאט המשפט הבי"ל מורה, כי המנהג הבין־מדינתי הוא שיוצר את שכבת הנורמות העליונה. ק' סבור, שהמשפט הבי"ל (המנהגי) עודנו פרימיטיווי, שכן אין לו אורגנים ספציפיים משלו, ועל־פיו רשאית כל מדינה לעשות דין לעצמה.

ק' תבע, ששיקולים לא־משפטיים (של מוסר, סוציולוגיה, פוליטיקה וכד') לא יתערבו במדע המשפט — ולפיכך כינה את תורתו „טהורה". משנתו מגלמת פוזיטיוויזם אנטי־אידאולוגי, ודחייתו את התאוריות של המשפט הטבעי איננה יודעת פשרות. אליבא דק' חורג מדע המשפט מתחומי המותר, אם הוא גולש מעבר לתפיסה מדעית טהורה להבעת הערכות. ק' שולל את האפשרות להגדיר את הצדק הגדרה מדעית. בעיניו יש הבדל מהותי בין הכרה (Erkenntnis) — שהיא תפקידו של המדע, לבין רציה (Wille), המתבטאת בעשיית הרשויות.

ה„אני מאמין" הפוליטי של ק' בזכות הדמוקרטיה מבוסס על רלטיוויזם פילוסופי (Vom Wesen und Wert der Demokratie [„הדמוקרטיה — מהותה וערכה"], 1920, ‎-1929).

נ. פיינברג, ה. ק' ויהדותי (מולד, ה' [כ"ח], 638—640), תשל"ד; A. Verdross (ed.), *Gesellschaft, Staat und Recht. Untersuchungen zur Reinen Rechtslehre*, 1931; W. Ebenstein, *The Pure Theory of Law*, 1945; G. A. Lipsky (ed.), *Law and Politics in the World Community; Essays on H. K.'s Pure Theory and Related Problems in International Law*, 1953; S. Engel – R. A. Metall (eds.), *Law, State, and International Legal Order; Essays in Honor of H.K.*, 1964; R. A. Metall, *H. K., Leben und Werk*, 1969 (כולל רשימה של כתבי ק'); id., et all. (eds.), *33 Beiträge zur Reinen Rechtslehre*, 1974; B. Akzin, *H. K. – In Memoriam* (Israel Law Review, VIII, 325—329), 1973; H. K. – Institut, *H. K. zum Gedenken*, 1974.

י. ה. ק.

קלטיות, לשונות, לשונות הדו־אירופיות (ע"ע) שחיו או החיות עדיין בשטח האיים הבריטיים ובצרפת („קלטית אינסולארית"). ע"פ עדויות דלות משוער קיום ל"ק גם באזורים שמן האי האיברי ועד לאסיה־הקטנה בין 500 לפסה"נ ו־500 לסה"נ בקירוב. על „קלטית קונטיננטלית" או גלית (gaulois, Gaulish) זו מעידים שמות פרטיים ואתניים שנמסרו אצל סופרים יוונים ורומיים, וכן כתובות מאזורי גליה (ע"ע)־רבתי וספרד, ששיוכן הלשוני שנוי במחלוקת.

הלה"ק (האינסולאריות) נחלקות לשני תת־ענפים:

1. התת־ענף האירי או הגלי (אירית Gaeilge; סקוטית Goidhlig; Goídelg באירית קדומה, מלשון Gael — Goídel באירית קדומה — „דובר גלית"; ע"ע גלית, לשון וספרות) כולל את שפות האי ההיברני מאז המאה ה־5, את שפותיהם של אזורים שונים בסקוטלנד מאז המאה ה־6, ואת שפת האי מאן שגוועה בתחילת המאה ה־20. אין הצדקה לחלוקת ענף זה ל־3 לשונות נבדלות — אירית, גלית סקוטית (אנג' Erse) ומאנית (אנג' Manx) — אך מסורות כתיב וספרות נבדלות לגבי שלוש קבוצות־הניבים האלו קיימות מאז המאה ה־17. למרות הענקת הטבות־עידוד נמצאת הגלית בנסיגה מתמדת בכל אזוריה, וכיום אין עוד למעשה דוברי גלית חד־לשוניים.

2. התת־ענף הבריטי (brittonique, British, Brythonic) כולל: א. את הוולשית (gallois, Welsh, Cymraeg), לשון איזור ויילז מאז המאה ה־6. זו מיוצגת כיום ע"י קבוצות ניבים אחדות וע"י לשון ספרותית מבוססת היטב, והיא בעלת החיות המירבית מבין הלה"ק; ב. את הקורנית (cornique, Cornish) — באיזור קורנוול (Cornwall) — שגוועה במאה ה־18. וג. את הברטונית (Brezhonek, Breton), החיה ב־Bretagne שבצרפת מאז יובאה לשם כלשון מהגרים מבריטניה, כנראה במאות ה־5—ה־6. הנסיון לראות בברטונית צאצא ישיר של לשון קלטית קונטיננטלית אינו אלא חזון־לב לאומני המופרך מנקודת־ראות בלשנית. בשנים האחרונות קיימת התעוררות להפצת הברטונית כשפת האינטליגנציה, אך קיומה אינו מתאפשר אלא לצד הצרפתית.

הלה"ק מגלות מספר תכונות המשותפות להן באופן בלבדי עם הענף הטוטוני (ע"ע) של הלשונות ההדו־אירופיות (באוצר המלים), ובעיקר עם הענף האיטאלי (ע"ע איטליות, לשונות — בסיומי נטיה ובסופיות תצורה, וע"ע בלשנות, עמ' 983), ולפיכך הועלתה סברה בדבר קיום ענף איטאלו־קלטי נפרד. כן מגלות הלה"ק בייצוג נכבד תכונות האפייניות להן בלבד בקרב ההודו־אירופית, תכונות שחלק ניכר מהן קיים בשפות שאינן הודו־אירופיות: א) מלות־יחס, בחלקן כאלו שנולדו משמות חלקי גוף, נוטות ע"פ גופים; ב) שלשות של שם בריבוי קיבוצי — שם יחידה (סינגולאטיוו) — ריבוי הסינגולאטיוו; ג) צורת־פועל מיוחדת לציון נוהג קבוע („הווה של הרגל"); ד) שימוש נרחב בצורות־פועל פריפראסטיות, המורכבות מפועל־עזר וצירוף מלת־יחס עם צורה שמנית של הפועל; ה) שם־עצם כנשוא־מצב בצורת צירוף־מלת־יחס; ו) צורות־פועל נבדלות לבניית משפטי־משוואה מתארים ומזהים; ז) שימוש נרחב במשפטים חצויים לצורך פרדיקאציה שלא בתוכן הפועל (ע"ע דקדוק, עמ' 997). תכונות אלו ואחרות הביאו בשנות ה־30 של המאה ה־20 לפריחת תאוריות המניחות מצע (סובסטראט) של שפות שאינן הודו־אירופיות (שמיות, ברבריות ומצריות). חרף סבירותן אי־אפשר להוכיח תאוריות אלו. ומכיוון שכמה מ„תכונות מצע" אלו הוכרו כמשקפות התפתחויות מאוחרות של תכונות הודו־אירופיות, פינתה „תאוריית המצע" את מקומה לתיאורים המדגישים את קרבת־הטיפוס מבלי לתת את הדעת על מגעים היסטוריים אפשריים. מאידך־גיסא ברור, כי הלה"ק מצדן פעלו כסובסטראט שגרם למספר תופעות בשפות אירופיות, כגון בסיס ה־20 בשיטת הספירה בצרפתית של צרפת (quatre vingts – 80; שלא כבצרפתית שמחוץ לצרפת; השו' ולשית: ugain, „20"; trigain [3 פעמים 20] = „60"; pedwar ugain [4 פעמים 20] = „80"; saith ugain [7 פעמים 20] = „140" וכיו"ב), או חציית משפטים לצורך הדגשה (It is for you that; c'est moi qui...; ר' לעיל) נשואית.

התכונות המשותפות העיקריות של הלה"ק הן: א) ייצוג ē ו־ī ההודו־אירופיות ע"י ī (רומית rex, גלית Dumno-rix); ב) אבדן ה־p שבשפות ההודו־אירופיות אחרות (רומית pater, אירית athir). p מופיעה בלה"ק כמייצגת הגאים ההודו־אירופיים אחרים (רומית qui, „מי"; quinque, „חמש" — ולשית pimp, pwy) ובמלים שאולות; ג) המוטאטציות — חילוף הגאים בראשי מלים, שמקורו בהתניה ע"י הגאים שסיימו פעם את המלה הסמוכה; עם אבדן הגה הסיפא גורם השינוי, נשאר שוני עיצור הרישא, כנושאו היחיד של התפקיד הדקדוקי. כך באירית בינונית:

זהבה	a hor	ביתה	a tech
זהבו	a ór	ביתו	a thech
זהבם	a n-or	ביתם	a dech.

בשלבים שונים קיימים חילופים ראשיתיים התלויים בהשתייכות הדקדוקית של המלה עצמה. בוולשית מודרנית, למשל, משמש „ריכוך" (lenition) של עיצורים או העדרו להבדלת נושא—מושא ישיר (כגון הפיכת t ראשיתית של יחסת הנושא ל־d ראשיתית ביחסת המושא) ובאירית מודרנית צפונית „ריכוך" בראש הצורה הפעלית הוא סימן זמן העבר (cuir „מניח": chuir „הניח").

ד) דירוג שם־תואר ב־4 איברים (אירית קדומה ובינונית): fír, „צודק" — fír(i)u, „צודק יותר" — fírium, „הצודק ביותר" — fírithir, „צודק כמו" (אקוואטיוו).

ה) שתי סדרות של מספרים מונים: למניית עצמים (ocht n-aisli „שמונה חלקים") ולספירה בבידוד (a hocht „שמונה").

ו) כינויי־גוף כסופיכסים וכאינפיכסים מציייני מושא: אירית קדומה for-cain, „הוא מלמד" — for-don-cain, „הוא מלמד אותנו".

ז) לבסיס פועל עשויים להתוסף עד 3 פרוורבים, שצבירתם נפוצה בעיקר בתת־ענף האירי, כגון: אירית ‎-can, „שיר" ‎-air-can, „הצהר" — to-air-ro-can, „נבא". בניבים המודרניים מתרבות הצורות האנליטיות בצד הצורות הנטויות ובמקומן, הן לבניית זמנים ואספקטים והן לנטיה ע"פ גופים.

ח) צורות עקיפות משמשות להבעת קניין וזמן הפרפקטים כאחד: אירית מודרנית ta se deanta agam, „הנו זה עשוי אצלי = עשיתי זאת" (I have done it).

ט) שמות־פעולה בשימוש נרחב בתבניות שונות, בהן בצירופי־מלת־יחס עם פועל הוויה ליצירת זמנים נמשכים (ע' לעיל: אירית קדומה a-ta in ben oc techt, „האשה בהליכה = האשה הולכת", השו' The woman is [at = a-]going) ליצירת עבר מיידי ועוד.

י) מקומו הקבוע של הפועל בראש המשפט מקפיא את סדר המלים ומזקיק את הלה"ק לאמצעים אחרים לשם הדגשה נשואית של

חלק משפט זה או אחר; מכאן תפוצתם הנרחבת של טיפוסי משפט חצוי (ר' לעיל) עד־היום.

J. M. Jones, *A Welsh Grammar*, 1913; H. Lewis – H. Pedersen, *A Concise Comparative Celtic Grammar*, 1937; R. Thurneysen, *A Grammar of Old Irish*, 1946²; F. Gourvil, *Langue et litterature bretonnes*, 1952; K. Jackson, *Language and History in Early Britain*, 1953; D. Greene, *The Irish Language*, 1966; T. F. O'Rahilly, *Irish Dialects Past and Present*, 1972².

חנ. רו.

קְלְטים, קבוצת שבטים גדולה באירופה; דוברי קלטית (ע"ע קלטיות, לשונות). בתקופות שונות נפוצו דוברי משפחת שפות זו מפולניה ועד ספרד, ומאסיה הקטנה ועד איי בריטניה. מהמאה ה 5 (ואולי כבר ה 6) לפסה"נ הבחינו היסטוריונים וגאוגרפים יוונים בקבוצת שבטים במרכז אירופה, שנבדלו מהאיברים ומהליגורים — מזה, ומהאילירים ומהסקיתים – מזה. הם קראו לשבטים אלה Κελτοί (אח"כ Κέλται) וכן גם Γαλαται (שם שדבק במתיישבים הק" באסיה הקטנה); בלאטינית נקראו Celtae, אך עפ"ר כינום הרומאים Galli.

בצד עדויות ספרותיות על הק" — שהראשונה בהן מצויה בכתבי הרודוטוס (ע"ע) — נשתמרו עדויות ארכאולוגיות ולשוניות. בחפירות נחשפה תרבות חמרית שהיתה מצויה באזורי התיישבותם של הק", ובין השאר מאפיינת אותם קבורת קרונות ומרכבות; שמות מקימות בעלי סיומות קלטיות (כגון -magum, -dunum, -briga) חופפים, פחות או יותר, את האזורים שבהם נתגלו ממצאי תרבות הַלשטט (ע"ע).

מצירוף העדויות והשוואתן אפשר לשחזר, במידת־מה, את תולדות הק" ותרבותם, אף שעניינים רבים אינם ודאיים.

מרכזם הראשון של הק" היה בבוהמיה, בבווריה ובאיזור הרינוס העילי, שם השתלטו הק", שפלשו מהמזרח, על אוכלוסיה מקומית „פרוטו־קלטית" ששפתה היתה קרובה למשפחת הלשונות האיטליות (ע"ע); השתלטות הק" הביאה להיווצרות תרבות הלשטט, בראשית תקופת הברזל (900—500 לפסה"נ). נראה שכבר במאה ה 9 לפסה"נ התפשטו שבטי הק" לעבר ארצות השפלה וצרפת, חדרו לצפון ספרד והתערבו ביישוב האיברי המקומי (וכך נוצר, מאוחר יותר, הכינוי קלטיברים; ע"ע איברים, עמ' 611). במאות ה 8—7 פשטו הק" לאיי בריטניה. במאה ה 5 פלשו כמה משבטיהם (הבויים [ע"ע], האינסוברים, הסנונים והקנומנים) לשפלת הפו והתיישבו בה; במאה ה 4 המשיכו דרומה וב 390 בבשו את רומא ואחרי שקיבלו כופר פיניה. שבטים אחרים חדרו לבלקן דרך עמק הדנובה ובראשית המאה ה 3 פלשו למקדוניה ותסליה והגיעו עד דלפוי (ע"ע); ב־279 ניצחם אנטיגונוס גונטס (ע"ע), ושרידיהם, יחד עם שבטים אחרים, פנו לתרקיה, עברו לאסיה הקטנה, כבשו את מרכזה והתיישבו בה, וזו נקראה על שמם גלטיה (ע"ע). שמות מקומות קלטיים מצויים לרוב בצרפת, בבריטניה, בצפון איטליה וכאמור — במרכזיהם הראשונים של הק".

אמנות קלטית: כד בעל זרבובית, באב־ייץ, צרפת, אמצע המאה ה 4 לפסה"נ (המוזיאון הבריטי, לונדון)

בפגישתם הראשונה עמהם התרשמו היוונים והרומאים מאד מהק". הם תיארום כבהירי שיער, תכולי עיניים וגדלי־גוף, לוחמים נלהבים ופרשים מצוינים. תחילה אי־אפשר היה לעמוד מול הסתערותם הסוחפת, ואולם הם נעדרו אחדות והתמדה, נטו לקטטות ולמריבות פנימיות וחרבות הברזל שלהם לא היו מחושלות. אטלוס I (ע"ע) מלך פרגמון הבים את הגלטים וצמצם את גבולם. באיטליה בלמו הרומאים במאה ה 4 את פלישות הק" דרומה; ב 220—230 כבשו את עמק הפו וב 192 השלימו את הכנעת „גליה קיסאלפינה" (גליה שמעבר זה של האלפים). כעבור 70 שנה כבשו את דרום גליה שמעבר מזה של האלפים (ע"ע פרובנס), יוליוס קיסר כבש את כל גליה, אוגוסטוס כבש את רטיה ונוריקום וקלודיוס את בריטניה. ממזרח נלחצו הק" מידי שבטי הגרמנים ונהדפו אל ממערב לרינוס.

אמנות קלטית: מרכבת־פולחן, מהמאה ה־7 לפסה"נ, נמצאה במרידה, ספרד

סגנון האמנות שפיתחו הק" קרוי לה טֶן (La Tène), ע"ש מקום בשוויץ. סגנון זה, שראשיתו ב 500 לפסה"נ בקירוב, נמשך מאות שנים. הופיע במקומות השונים שבהם התיישבו הק", הושפע מקשריהם עם היוונים והמזרח, והוא מתאפיין בנטיה לקישוט רעשני, בעיטורים גאומטריים, בציורי בע"ח וצמחים ובפיסול מופלא של בני־אדם או אלים. החברה היתה מושתתת על בתי־אב או מטות (קלאנים), שהם היו בעלי האדמות, והמשפחה במסגרת המטה לא היתה רשאית למכור את משקה. מסגרת המדינה היתה שבטית, ומסגרות רב־שבטיות היו רופפות וקצרות ימים. השלטון היה בידי מלכים ואח"כ ראשי־שבטים או מועצות זקנים. נשים נהנו ממידה רבה של עצמאות ושוויון.

עד למאה ה 20 ייחסו חשיבות מפליגה לדרואידים, כוהני הק", ותיארום כמנהיגים דתיים ומדיניים בעלי מעמד נכבד בחברה, מקורה של הערכה זו הוא בכתבי פוסידוניוס מאפמיאה (ע"ע). דבריו על הדרואידים לא נשתמרו, אך הובאו בכתבי סופרים יוונים ורומים אחריו. הדרואידים תוארו כאישי־רוח, מעין „פילוסופים", שתורתם נמסרת לבני מעמדם בלבד — אך גם כידעונים, יודעי רזין ועורכי פולחנים אכזריים שבללו קרבנות אדם; טקסיהם הסודיים נערכו ליד עצי־אלון וקשורים היו גם במעבר לארץ־החיים שלאחר המוות ובגלגול נשמות, שהאמונה בו היתה מקובלת על הק". הקיסרים טיבריוס וקלודיוס רדפו את הדרואידים ואסרו את פעולתם, בעיקר בגלל קרבנות האדם שהקריבו.

המחקר המודרני מציין את מיעוט הידיעות הוודאיות על הדרואידים והעדר כל זכר להם בלשונות ובפולקלור של הברטונים, הוולשים והאירים, ששימרו הרבה מסורות קדומות של הק". הידיעות הוודאיות על דת הק" אינן מצביעות על קיומה של מערכת אמונות מקיפה ומקובלת על הכל, אלא, להיפך, על רבגוניות ושוני ממקום למקום. ידועים שמותיהם של כ 400 מאלי הק"; אך רובם היו אלים מקומיים כלליים, כלו', לא היתה „התמחות" של אל כלשהו בתחום עיסוק או השפעה המיוחדים לו, כפי שהיתה לאלי היוונים והרומים, אולם כמה מהם היו משותפים לכל הק" — למצער לשבטים רבים — ובעלי „התמחות" ואפיון ברורים. שמו של לוג (שהרומאים זיהו אותו עם מרקוריוס) נשתמר במיתולוגיה האירית וכן בשמות מקומות רבים עפ"נ שטח נרחב (לוגדונום [ליון] לודון [Loudon], ליידן, ועוד); אֶפונה (אלת הסוסים והפרשים) נודעה בכל רחבי עולם הק";

מטרס או מטרונה היתה אלת הפריון; קרנונוס מתואר בפסליו עם קרני איל לראשו; סוקלוס — עם פטיש; וטרניס (המזוהה עם יופיטר) -- עם גלגל.

באירלנד נשתמרה דת הק״ עד לנצחון הנצרות. בארצות שבשל־סון רומא הזדהו אלי הק״ עם אלי רומא וייחודם היטשטש. הק״, שחדלו מנדודיהם ומפשיטות השוד שלהם והיו לחקלאים טובים ולסוחרים מצליחים, סיגלו לעצמם את התרבות הלאטינית (ובגל־סיה — היוונית), ונוצרה מזיגה שהיתה התרבות השלטת עד לפלישות הברברים ולכיבושיהם (תרבות גאלו־רומית בגאליה, בריטית־רומית בבריטניה ובו׳). ואולם, לפי עדותו של היארונימוס (ע״ע), נשתמרה שפת הק״ עד ימיו. מספר רב של שמות ומלים בקלטית מצויים בכתבי סופרים יוונים ורומים, נשתמר בצרפת אוסף גדול מאד של שמות קלטיים בכתב לאטיני, ונמצאו יותר ממאה כתובות קלטיות בצפון איטליה. וע״ע קלטיות, לשונות.

ע״ע גליה; גרמניה, עמ׳ 413/4; אירלנד, עמ׳ 217—219; ממלכה מאחדת, עמ׳ 868/9; וילז; סקוטלנד, עמ׳ 461/2; צ׳כוסלובקיה, עמ׳ 702.

T. G. E. Powell, *The C.*, 1959[2]; M. Dillon -- N. K. Chadwick, *The Celtic Realms*, 1967.

יש. ש.

קלי, הנרי — Henry Clay — (1777—1852), מדינאי אמריקני, ממנהיגי המפלגה הויגית (ע״ע אה״ב, עמ׳ 173), נואם מצטיין ומראשי הקונגרס. ק׳ ידוע כ„מפייס הגדול" (The Great Pacificator) בשל נסיונותיו להשלים בין מתנגדי העבדות לתומכיה. הוא התמודד על משרת הנשיא בשנים 1824, 1832 ו 1844, אך נוצח בכל פעם. ק׳ למד משפטים וב 1797 הוסמך לעו״ד. את דרכו הפוליטית הארוכה החל ב 1803, בביה״נ של מדינת קנטאקי, ובו שירת 7 תקופות־כהונה רצופות. ב 1811 נבחר לציר ביה״נ האמריקני ונבחר מיד לתפקיד יו״ר הבית. ק׳ מילא תפקיד מרכזי בתמיכה במלחמה בבריטים ב 1812 והיה חבר ועדת־השלום אחריה. משנכשל בשלב מוקדם בבחירות 1824, הטיל את כל כובד משקלו למען ג׳ון קוינסי אדמס; הלה ניצח ומינהו לשה״ח. עם כשלון אדמס בבחירות 1828 פרש ק׳ ממשרד־החוץ וב 1831 נבחר לסנאט. מעשהו הראשון כמפשר בין הצפון לדרום היה ניסוח פשרת מיזורי ב 1820 (שם, עמ׳ 169). ב 1833 תיווך שוב בין שני היריבים. גולת־הכותרת של השגיו בקונגרס בנסיונות־התיווך שלו היתה „פשרת 1850" (שם, עמ׳ 175). ק׳ קיווה שפשרה זו תיישב את בעיית העבדות אחת־ולתמיד. המציאות היתה אחרת, אולם הפשרה המתיקה את חריפות הסכסוך בין שני הצדדים ודחתה את פרישת מדינות הדרום ל 10 שנים.

C. Eaton, *H. C. and the Art of American Politics*, 1957; C. Schurz, *H. C.*, I-II, 1968.

קליגולה, גיוס יוליוס גרמניקוס — Gaius Iulius Germanicus — Caligula — (12—41), קיסר רומא בשנים 37—41 לסה״נ. בנו הצעיר של גרמניקוס ואגריפינה (ע׳ ערכיהם). את כינויו, „ק״" (בלאט׳: „סנדל חיילים קטן"), קיבל מחיילי אביו, שאליו נלווה בילדותו. אחרי מות האב (19) רדף טיבריוס (ע״ע) את אם ק׳ ואת אחיו והביא למותם, אך ק׳ ניצל בשל גילו הרך. ב 31 הזמין טיבריוס את ק׳ למעונו בקפרי, החל לדאוג לחינוכו ובחר בו ובטיבריוס גמלוס נכדו ליורשיו. כשמת טיבריוס היה ק׳ לקיסר בזכות תמיכת מקרו, מפקד המשמר הפרטוריאני. הסנאט והעם, שזכרו לטובה את גרמניקוס, קיבלו את ק׳ בהתלהבות. תחילה נהג בהתאם לציפיות: שם קץ לפגע ההלשנות ולמשפטי־בגידה, החזיר גולים מדיניים, הפחית את מסי־הקניה, ערך הצגות־קרקס וחילק כסף לעם. אך באוקטובר 37 חלה, וכשׁשב לאיתנו היה שלטונו עריץ והתנהגותו מטורפת. קשה לדעת אם נבונה סברת פילון האלכסנדרוני (ע״ע), שק׳ איבד את שיווי־משקלו הנפשי עקב מחלתו.

גיוס יוליוס קליגולה
(מוזיאון קפיטולינו, רומא)

ק׳ הנהיג צורת משטר שונה במהותה מהפרינקיפאט של קודמיו. הוא התעלם מהסנאט, פגע בכבודו ונטל ממנו את הסמכות לבחור בפקידים הראשיים. רבים, בהם מקרו וטיבריוס גמלוס, הוצאו־להורג באשמת בגידה. פעם שיבר את סמלי־השררה של הקונסולים ופיטרם; סופר שהמליץ לבחור לקונסול את סוסו. יש מלומדים הרואים הגיון ועקביות במעשיו, וסבורים שהתכוון לייסד מלוכה אבסולוטית לפי הדגם ההלניסטי; כך מוסברת העובדה שבעל את אחותו דרוסילה, שכן התלמיים נהגו לשאת את אחיותיהם לנשים. ק׳ התחזה בציבור כאל זה או אחר, או כאחת האלות, דרש לקיים לכבודו פולחן־אל וגם הקים מקדש לעבודת עצמו. דרישתו לעבוד לו לא עוררה התנגדות בפרובינקיות, שכן פולחן הקיסר היה מקובל כביטוי של נאמנות לרומא; רק היהודים סירבו.

באלכסנדריה שידלו היוונים, אויבי היהודים, את הנציב הרומי להוציא צו להקים פסלים של ק׳ בבתהכ״נ. היהודים התנגדו, והנציב ביטל את זכויות־השיפוט והשלטון־העצמי שהיו להם מקדמת־דנא. הסכסוך הפך למהומות־דמים ומשלחות של שני הצדדים הביאו את עצומותיהן לפני ק׳. בראש המשלחת היהודית עמד פילון האלכסנדרוני, שתיאר את שליחותו בספר „המשלחת לגיוס". ביבנה שביהודה הקימו הנכרים מזבח לעבודת ק׳ והיהודים ניתצוהו. כשנודע הדבר לק׳ ציווה להציב את פסלו בהיכל בירושלים, אך אגריפס I (ע״ע), שהיה מידידיו, שכנעו לבטל את הגזירה (וע״ע א״י, עמ׳ 374/6).

מדיניות־החוץ של ק׳ היתה חסרת עקביות. ב 39 יצא לגבול גרמניה, כאילו למערכה גדולה, אך הסתפק בכמה סיורים אל מעבר לרינוס ואח״ב ערך מצעד־נצחון ברומא. ב 40 התכונן לפלישה לבריטניה ופתאום ביטלה, ק׳ שינה את מעמדן של כמה ממלכות־חסות. ב 37 שחרר את אגריפס I משביו ברומא והמליכו על הגולן, החורן והטרכונה, וב 39 נתן לו גם את הגליל ועבה״י.

מנהגו של ק׳ להמית אנשים כדי לזכות ברכושם עורר חרדה בלב יקירי רומא. קצין מהמשמר הפרטוריאני, שנפשו קצה בעלבונות שספג מק׳, רצח אותו בארמונו.

J. P. V. D. Balsdon, *The Emperor Gaius*, 1934; Suetonius, *The Twelve Caesars* (תרגום של רוברט גרייווז) 1957.

מ. ע.

קלידוסקופ (מיוו׳ καλόν — יפה; εἶδος — תמונה; σκοπός — צופה), מכשיר אופטי שנועד להמחיש את האפקט הנוצר ע״י צורות סימטריות. הק׳ המוכר כיום פותח בידי הפיסיקאי האנגלי ברוסטר (ע״ע) ב 1817. הק׳ יוצר קבוצה סימטרית של בבואות ע״י החזרות מוכפלות של עצם בשתי מראות מישוריות (ע״ע אופטיקה). שצורתן מלבנית מוארכת. המראות מוצמדות זו־לזו בשפה המוארכת, כך שמישוריהן נטויים זה כלפי זה באחת מהזוויות של הסימטריה (ע״ע) הסיבובית. המראות קבועות בתוך שפופרת אטומה במקביל לארכה. בקצה האחד של השפופרת, על ציר־החיבור של המראות, נמצא חריר המיועד לעין הצופה. בקצה האחר של השפופרת נמצא עצם מתאים, בד״כ שברי זכוכית צבעונית בין שתי דיסקיות זכוכית, הדיסקית החיצונית אטומה־למחצה — כדי ליצור רקע אחיד — ומשמשת מכסה לשפופרת.

כאשר צופים דרך החריר ומכוונים את השפופרת לעבר מקור־אור, רואים שפע של צורות סימטריות בשלל צבעים, הנוצרות ע״י שברי הזכוכית ובבואותיהם.

שימוש נרחב לק׳ נתאפשר בעקבות שכלול שהכניס ברוסטר. הוא השתמש בעדשות קמורות (ע״ע) בעלות מרחק־מוקד קצר (5-8 ס״מ) ובשפופרת שאָרכה ניתן לשינוי. העדשות קבועות בקצה המרוחק מן העין — במקום שברי הזכוכית — ובמכשיר מתקבלות בבואות סימטריות של עצמים טבעיים.

הק׳ נפוץ בעיקר כצעצוע לילדים; ק׳־העדשות משמש שרטטים, אדריכלים מעצבי־אופנה וכו׳ להשלמת הסימטריה — במקום ציור מלא. עקרון הק׳ מנוצל בקלידופולריסקופ, מכשיר אופטי המשמש לחקירת כמויות קטנות של אור מקוטב (ע״ע קטוב). בהשאלה משמש המושג ק׳ כביטוי לססגוניות ולחליפות־ותמורות.

קְלַיו, רוֹבֶּרְט, לוֹרְד פְּלֶסִי — Robert Clive, Baron Plassey — (1725—1774), איש־צבא ומדינאי אנגלי, מייסד השלטון הבריטי בהודו.

בנו של חבר־פרלמנט. ק׳ היה נער בעייתי ובגיל 18 נשלח למַדְרַס כפקיד חברת הודו־המזרחית. נתפרסם בתוקפנותו ופעמיים ניסה להתאבד. עם־זאת רכש השכלה בכוחות עצמו. משפרצו קרבות בין האנגלים לצרפתים נעשה קצין זוטר. ב 1751 כבש, עם 500 איש, בהתקפת־פתע את העיר ארקוט (Arcot), בירתם של התומכים בצרפת, ועמד שם בהצלחה במצור בן חדשיים. אח״כ ניהל מלחמת־גרילה מזהירה ומוטט את יסודות השלטון הצרפתי שהקים דיפלכס (ע״ע). ב 1753 חזר לאנגליה עם רעיתו הצעירה והוא עשיר מופלג.

ג'ורג' ראנס: רוברט קליו (הגלריה הלאומית לדיוקנים, לונדון)

ב 1756 חזר ק׳ להודו, כ־מושל מבצר סיינט־דייויד (Fort St. David; מדרום לפונדישרי), שהיה מרכז הכוחות האנגליים. ב 1757 יצא למלחמה על סיראג׳ א־דאולה, המושל (Nawab) העצמאי־למעשה של בנגל מטעם המוגול בדלהי, אחרי שהלה תקף את מאחז חב־רת־הודו המזרחית בקַלקטה וגרם למותם של אנגלים ר־בים שכלא ב„חור השחור של קלקטה". ק׳ כבש את קלקטה וגם את צ׳נדרנגור, המאחז הצרפתי הסמוך. אח״כ הביס את סיראג׳ בק־רב פלסי (Plassey; 23.6), אף שהאויב (60,000 איש) עלה עליו פי־20 במספרו. קרב זה סימל את ראשית השתלטותה של בריטניה על הודו. סיראג׳ הומת. ק׳ מינה מושל, אך למעשה ניהל את בנגל וסחט לכיסו הפרטי הון־תועפות.

ב 1760 חזר ק׳ לאנגליה, כשהוא בן 35 ובידו כ 300,000 ליש״ס. ב 1761 נעשה חבר־פרלמנט, וב 1762 הוכתר בדרגת אצולה. ב 1764 שוב נשלח להודו, כמושל בנגל וכמפקד ראשי. בניגוד למעשיו בימי כהונתו השניה צמצם את השחיתות בממשל והנהיג רפורמות רבות (במינהל ובצבא), כשהוא כופה את דעותיו הן על האנגלים במקום והן על הילידים. למעשה העביר את בנגל, ביהר וצפון־אוריסה — שטח עצום ובו לפי אומדן כ 30 מיל׳ תוש׳ — לידי חברת הודו; רבונותו של המוגול התבטאה רק בקבלת סך שנתי קצוב מהמסים. ברם, משחזר לאנגליה ב 1767 נתקל בתככיהם של אויביו הרבים, ששנאוהו בשל עשרו וקשיחותו. בפני ועדת־חקירה של הפרלמנט (1772) הואשם באשמת שחיתות, אך זוכה ואף זכה בשבחים. ברם, כעבור זמן־מה התאבד, בגלל דיכאון, ואולי עקב שימוש באופיום.

T. B. Macaulay, *Lord C.*, 1851; G. W. Forrest, *The Life of Lord C.*, I-II, 1918; H. H. Dodwell, *Dupleix and C.*, 1920; A. M. Davies, *C. of Plassey*, 1939; A. Edwards, *The Rape of India*, 1966; N. C. Chaudhuri, *C. of India*, 1976.

פ. פ.

קְלִיוֹלַנְד (Cleveland), הגדולה בערי אוהיו (ע״ע), אה״ב, והעיר השלישית בגדלה באיזור הימות הגדולות (ע״ע). 750,900 תוש׳ (1970) בק׳־רבתי 2 מיליון נפש (1973).

ק׳ שוכנת על גדות שפך נהר קאיאהוגה (Cuyahoga) לימת אירי (ע״ע) בלב איזור התעשיה של אמריקה הצפונית — שק׳ היא ממרכזיו החשובים — ובצומת תחבורה של נתיבים נוחים למקורות חמרי גלם ושווקים. התחבורה מתנהלת ברשת מסועפת של כבישים, מס״ב, נתיבי מים (הראשון בהם — תעלת אוהיו—אירי, 1832), נמל על נתיב המים סינט לורנס (ע״ע) ו 2 נמלי תעופה גדולים. ברזל ממינסוטה וממישיגן, ופחם מורג׳יניה המערבית, מקנטקי ומדרום־אוהיו הם הבסיס ל ת ע ש י י ת פ ל ד ה, שסביבה התפתחה תעשיה ענפה ומגוונת ביותר הכוללת ייצור מתכות, מכונות, כלי עבודה, מנועים חשמליים, גומי, פלסטיקה, כימיקלים, מכשירי עבודה ומזון, הרכבת מכונות, הדפסה ומולו״ת ועוד.

הצמיחה הכלכלית המהירה של ק׳ לוותה בגידול אוכלוסין, רובם מהגרים. ב 1850 חיו בק׳ כ 17,000 נפש וכעבור 100 שנה, 914,800 נפש — שיא גידולה של העיר. מאז פוחתת אוכלוסיית העיר עקב פרוור. כ 38% מתושבי ק׳ הם כושים (בק׳־רבתי פחות מ 2%).

ק׳ היא מרכז חשוב לתרבות ולחינוך גבוה. יש בה 3 אוניברסיטות (כ 30,000 תלמידים ב 1974/5), מכללות רבות ומכונים חשובים למחקר (בעיקר לחלל, לתעופה ולרפואה). התזמורת הסימפונית של ק׳ נחשבת לאחת הטובות בעולם וכמוה המוזיאון המקומי לאמנות. בשנות ה 20 נבנה מחדש מרכז העיר שלחוף הימה, והוקם מגדל הטרמינל (גבהו 126 מ׳) המתנשא עד היום מעל העיר. כן נבנתה רצועת פרוורים למגורים. תנופת בניה שניה — במרכז ובפרוורים — שראשיתה לאחר מלה״ע II נמשכת עדיין. במרכז פונו משכנות עוני והוקמו גורדי שחקים למשרדים ולמגורים.

ה י ס ט ו ר י ה. ב 1786 הקימו סוחרי פרוות את בקתתם ליד נהר קאיאהוגה. הגנרל מוֹזֶס קליולנד (Moses Cleaveland), בראשות משלחת מודדים שפעלה מטעם חברת קרקעות מקוֹנֶטִיקַט, קבע אתר ליישוב ב 1796 ושרטט תכנית להקמת עיר שנקראה אח״ב על שמו. ק׳ היתה נקודה אסטרטגית חשובה במלחמת 1812 בבריטים. ב 1836 הוכרז היישוב כעיר. השלמת תעלת אירי—אוהיו ב 1832 זירזה את התפתחות העיר וב 1854 סופחה אליה העיר הסמוכה, אוהיו סיטי. תושבי ק׳ היו פעילים בתנועה לביטול העבדות, והעיר שימשה תחנת מעבר לעבדים כושים שברחו מבעליהם בדרום אח״ב. מלחמת האזרחים האיצה את פיתוח התעשיה הבבדה. — ק׳ היתה העיר הראשונה באה״ב שאיחדה את כל קרנות הצדקה לקרן מרכזית אחת (Community Fund). — ב 1966 פרצו בעיר מהומות בין־גזעיות שהסתיימו בשפיכות דמים. שנה לאחר מכן, לראשונה באה״ב, נבחר בה ראש עיריה כושי.

E. H. Chapman, *C., Village to Metropolis*, 1964.

י ה ו ד י ם שהגיעו מבאווריה הקימו קהילה בק׳ ב 1839. לאחר כמה התפלגויות נוצרו שתי קהילות: „אנשי חסד" ו„תפארת ישראל", והן כיום מהקהילות הרפורמיות החשובות באה״ב. עם בואם של מהגרים חדשים נוסדו קהילות נוספות, וליד כולן פעלו בת״ס של יום א׳. הנסיונות, בשנות 1840 ו 1850, ליסד בת״ס יומיים נכשלו. ק׳ היתה מבצר לתנועה הרפורמית, וועידות־רבנים רפורמיות נערכו בה בשנים 1855, 1870, 1874, 1880. — ב 1905 היו בק׳ 25,000 יהודים, ובעקבות ההגירה הגדולה ממזרח אירופה היו בה ב 1914 למעלה מ 60,000. המהגרים החדשים עבדו כפועלים, בעיקר בתעשיית

הביגוד שבבעלות יהודים, ברוכלות וב־מסחר זעיר; הם נטו להסתגר ואף ניסו ל־הקים לעצמם פדרציה נפרדת. לאחר מלה"ע I רוככו החיכוכים בין הוותיקים למהגרים. ב 1924 אורגן מחדש החינוך היהודי, וב־ראשו עמדו אברהם

בית־הכנסת בפארק, קליוולנד

פרידלנד, אבא הלל סילבר (ע"ע) וברנט בריקנר, שהיו גם ראשי התנועה הציונית שם. המהגרים הקימו קהילות אורתודוכסיות קטנות, וכן קמו אז קהילות קונסרווטיוויות. הקהילות הרפורמיות גדלו, ובראשן קהילת „תפארת ישראל" בראשות אבא הלל סילוור. ייסוד ישיבת טלז (1941) והאקדמיה העברית (1943) חיזקו את הזרם האורתודוכסי. לאחר מלה"ע II חלה ראורגניזציה במוסדות הקהילה, וב 1949 נוסד המרכז הקהילתי. עם תום מלה"ע II החלה נדידת יהודים לפרוורים, אחרי שהצליחו להתגבר על התנגדות התושבים באמצעות בתהמ"ש. גם רבים מהמוסדות היהודיים עברו מן העיר לפרוורים, והקהילות הקטנות שנותרו בעיר נתרוקנו מחבריהן, והת־מזגו כדי לשמור על קיומן. ב 1974 היו בק' 80,000 יהודים.

The C. Jewish Society Book, I–VIII, 1915—1925; C. Jewish Centennial Committee, *The Jewish Community of C., Historical Digest, 1837—1937*, 1937; W. G. Rose, *C., The Making of a City*, 1950.

מ. – יה. ר.

קליוולנד, (סטיון) גרובר — (Stephen) Grover Cleveland — (1837—1908), מדינאי אמריקני. ק' התמחה במשפטים, ופעל בבאפלו. הוא הצטרף לפעילי המפלגה הדמוקרטית ונתפרסם ביֹשרו בחייו הפרטיים והציבוריים. ק' היה ראש עיריית באפלו מ 1881 ומושל מדינת ניו־יורק מ 1883. בשנים 1885/9 שירת כנשיא ה 22 של אה"ב — הנשיא הדמוקרטי הראשון לאחר 24 שנות שלטון רפוב־ליקני. בכהונתו הראשונה פעל לטיהור השירות הממשלתי מהשחיתות שנפוצה בו, והגן על זכויות הפועלים והמיעוט האינדיאני. כן ניסה לצמצם את מכסי־המגן הגבוהים. לאחר כשלונו בבחירות 1889 פרש ק' לעסקיו והיה עו"ד מצליח בניו־יורק, אך ב 1893 נבחר שוב לנשיא (ה 24 במספר). תקופת כהונתו השניה (עד 1897) היתה סוערת הואיל ופרץ אז באה"ב משבר כלכלי חמור ויחסי־העבודה הוחמרו מאד. במדיניות־החוץ דגל ב„דוקטרינת מונרו" (ע"ע) וכפה על בריטניה (שהיתה בשיא עָצמתה) להסכים לבוררות בסכסוכה עם ונצואלה. משפרש מכהונתו נמנה עם נאמני אוניברסיטת פרינסטון וגם הרצה בה. ק' כתב כמה ספרים, ביניהם Presidential Problems („בעיות הנשיאות"), 1904. ב 1970 י"ל מהדורה שניה של מכתביו.

A. Nevins, *G. C., a Study in Courage*, 1932; J. R. Hollingsworth, *The Whirling of Politics; The Democracy of C. and Bryan*, 1963.

קליוסטרו, רוזן אלסנדרו די — Conte Alessandro di Cagliostro — (1743—1795), הרפתקן איטלקי. נולד בפלרמו כבן דלת־העם; שמו האמיתי היה, כנראה, ג'וזפה בלסמו (Balsamo). על בחרותו ידוע אך מעט.

ק' טען, כי ביקר ביוון ובמצרים (1769) ולמד תורות נסתרות. אח"כ נדד ברחבי אירופה עם אשתו היפהפיה לורנצה. בשלבו ידע ניכר במדעי־הטבע, חזות מרשימה וכושר בפסיכולוגיה עם אחיזת־עיניים, הצליח לחדור להוגים גבוהים ואמידים. הוא נתפרסם כמרפא תחלואים, כבעל סוד שמירת הנעורים הנצחיים, כמעלה רוחות וכעו־שה זהב. רבים דרשו בעצתו והוא צבר הון רב. ב 1776 הופיע בלונדון וזכה להצלחה חברתית רבה. שם גם הצטרף ל„בונים החפשים" ואת נסיונו ניצל כדי להקים מסדר מסוני „מצרי" משלו. הוא עמד בראש המסדר וגם המציא את טקסיו, ומצא תומכים רבים. זמן־מה שהה בקורלנד (ע"ע). משם המשיך לפטרבורג הבירה, אד גורש ממנה (1780). אח"כ פעל בברלין, לייפציג, ורשה, סטרזבור וליון. ב 1785 השתקע בפריס והתקרב לחשמן העשיר רואן (ע"ע). את הלה ואת עצמו סיבך בפרשת „מחרוזת היהלומים", שהציע לרואן להגיש למלכה מרי־אנטואנט (ע"ע) כדי לזכות באהדתה. בעקבות הפרשה נכלאו ק' ואשתו ב„בסטיליה", ומששוחררו, גורשו מצרפת (1786). מאז החלה קרנו של ק' לרדת.

ב 1789 התיישב ק' ברומא ומשלא נמצאו די דורשים לכישוריו הרפואיים, הקים לשכה מסונית „מצרית" כדי למשוך תומכים. הדבר העלה את חמת האינקוויזיציה האפיפיורית. ק' נאסר, ובהלשנות אשתו נידון למוות ככופר ומכשף (1790). דינו הומתק למאסר־עולם, וכעבור מספר שנים מת בכלאו (לפי גירסה אחרת ברח ונעלם).

ק' היה ללא־ספק בעל־ידע ומוכשר. סביב הרפתקאותיו נרקמו אגדות רבות. חייו תוארו בידי קרליל, שימשו חומר ליצירות של גתה ושילר, ואף היו בסיס למחזמר של י. שטראוס.

W. H. R. Trowbridge, *C., The Splendour and Misery of a Master of Magic*, 1910; C. Photiades, *Les Vies du Comte de C.*, 1932 (הופיע גם באנג'); E. Petraccone – B. Brunelli, *C. nella storia e nella leggenda*, 1937[2].

פ. פ.

קליוצ'בסקי, וסילי אוסיפוביץ' — В. О. Ключевский — (1841—1911), היסטוריון רוסי. ק' היה בנו של כומר כפרי. למד באוניברסיטת מוסקווה אצל סרגי סולוביוב (אביו של ו. סולוביוב [ע"ע]) ואח"כ לימד בבת"ס גבוהים, דתיים, חילוניים וצבאיים. מ 1879 לימד באוניברסיטת מוסקווה.

ק' פרסם חיבורים רבים בתולדות החברה והכלכלה של רוסיה ועל גיבוש המעמדות בה החל במאה ה 10. ב 1886/7 י"ל ספרו история сословии в Россий („תולדות המעמדות ברוסיה"). חיבורו העיקרי, Курс русской Историй (עבר': „דברי ימי רוסיה", א'–ג', תשכ"ט), שתורגם לשפות רבות, מאריך את הדיון בבעיות פנים וכלכלה ומקצר בענייני מדיניות חוץ וצבא. ק' העלה על נס את דמותו של פיוטר הגדול כמופת למסירות לאומית ולכושר ניהול צוות המודרך למטרה נעלה. ק' הרבה להדגיש את „תעודת רוסיה" בתחום התרבות וההתיישבות וציין את התפקיד הגדול שמילאו הספָר וההת־יישבות בתולדותיה. הוא הטיף למלוכה חוקתית, דגל בשוויון זכויות למיעוטים ברוסיה, ושבועות מספר לפני מותו התפטר מהאוניברסיטה במחאה על „טיהור" שערך בה שר החינוך.

קליכסטוס (Calixte, Callistus, Callixtus), שמם של 3 אפיפיורים ואנטי־אפיפיור אחד.

1) ק' I (אפיפיור 217—223), מקדושי הכנסיה הקתולית. ק', מעבדי הקיסר, היה אחראי לענייני כספים ונידון לעבודת־פרך במכרות סרדיניה (186—189) באשמת מעילה. בהתערבות מארקיה, פילגש הקיסר קומודוס, שוחרר ק' וזכה לקצבת מחיה מאת ויקטור I. ק' היה מבכירי עוזריו של האפיפיור זפירינוס (Zephyrinus), וב 217 נבחר ליורשו. את כהונת ק' מאפיין פולמוס חריף עם יריבו, היפוליטוס (ע"ע), שתומכיו בחרו בו כאנטי־אפיפיור. הוויכוח נסב על שאלות דוקטרינה, כגון מידת איחוד הפרצופים (personae) ב„שילוש הקדוש", ועל מדיניות הסלחנות כלפי אלה שנטשו זמנית את הנצרות בלחץ הרדיפות וחזרו אליה (lapsi), שהטילה את הכנסיה למחלוקת סוערת (ע"ע קיפריאנוס). ק', שנחשב למרטיר (ע"ע) מאז המאה ה 4, נהרג, כנראה, בהמומות המקומיות שפרצו בפרוור טראסטוורה (Trastevere), שכן לא ידוע על רדיפות־דת

בימי הקיסר אלכסנדר סורוס (222—325). קברו נתגלה ב 1960 ב„ויא אורליה" בין שרידי בית־תפילה מן המאה ה 4.

2) ק' II (גי מבורגונדיה [Gui de Bourgogne], 1060 בערך — 1124; אפיפיור 1119—1124). נצר לבית רוזני בורגונדיה וארכיבישוף וין (1080—1119), תמך בעמדת האפיפיורות בשאלת האינוסטיטורה (ע"ע גרמניה, עמ' 423). במות גלסיוס II נבחר ק' ליורשו והחל מיד בחיפוש פתרון למחלוקת זו, אך הפגישה עם הקיסר הינריך V (ע"ע) נכשלה. בוועידת הכנסיה ברנס (Reims; 1119) יצר חזית רחבה שכללה גם את מלכי אנגליה וצרפת, שק' השלים ביניהם, והחרים את הקיסר ואת האנטי־אפיפיור שלו, גרגוריוס VIII (Maurice Burdin). כן אישר שם את תקנות מסדר הפרמונסטרטנסים (ע"ע), שהופעל נגד המינות שפשטה בארצות השפלה. ב 1120 עבר לאיטליה, ובעזרת הנורמנים אסר את האנטי־אפיפיור וגבר על מצדדיו. בינתיים לחצו נסיכי גרמניה על הקיסר להתפשר עם ק', וב 1122 נסתיימה „מלחמת האינווסטיטורה" בחוזה הידוע כ„קונקורדט וורמס" (ע"ע נצרות, עמ' 344). ב 1123 כינס ק' את הוועידה הלטראנית הראשונה. זו אישרה את הקונקורדט וקיבלה תקנות רפורמה חשובות, שהרימו את קרן הכנסיה והאפיפיורות. — יחסו של ק' אל היהודים משתקף בבולה Sicut Judaeis שפרסם ב 1122 (או 1123) לפי בקשת יהודי רומא, שחששו כנראה מהחלטות אנטי־יהודיות בוועידה הלטראנית שעמדה להתכנס ברומא. „בולה" זו, שהעניקה חסות לקהילה היהודית, שימשה דוגמה לאפיפיורים רבים שפרסמו אח"כ „בולות" דומות להגנת היהודים.

אר. גר.

3) ק' III (יוהנס מסטרומה; אנטי־אפיפיור 1168—1178) נבחר ליורשו של פאסכאליס III, והיה האחרון משלושת האנטי־אפיפיורים (ויקטור IV, פאסכאליס, ק') שהעמיד הקיסר פרידריך I „ברברוסה" (ע"ע) נגד האפיפיור אלכסנדר III (ע"ע) — קרע שפילג את האפיפיורות במשך 16 שנה (1160—1176). חסות הקיסר נמנעה מק' בחוזה לניאנו (Legnano; 1176), שסיים את הפילוג בהכרת אלכסנדר. כפיצוי על הדחתו הוחלט להעניק לק' כהונת ראש מנזר, ואולם ק' התעלם מן ההסדר; רק ב 1178 נכנע לאלכסנדר, והלה נהג בו בנדיבות.

4) ק' III (אלפונסו דה בורג'ה [Alfonso de Borgia], 1378, ח'אטיווה, ולנסיה — 1458, רומא; אפיפיור 1455—1458), משפטן לפי השכלתו, הורה את תורת המשפט באוניברסיטת לרידה ופעל בשירות אלפונסו V מלך אראגון. ב 1429 מינהו מרטין V (ע"ע) לבישוף ולנסיה, ולאחר ששכנע את האנטי־אפיפיור קלמנס VIII, יורשו של האנטי־אפיפיור בנדיקטוס XIII (ע"ע הסכיזמה הגדולה), להתפטר. ב 1444 מינהו אוגניוס IV (ע"ע) לחשמן, כגמול על הרחקת מלך אראגון מן התנועה הקונציליארית. ק' נבחר לאפיפיורות כמועמד־פשרה בין הפלגים היריבים — בני אורסיני ובני קולונה — בקוריה האפיפיורית. את כהונתו מציינת פעילות נמרצת לארגון מסע־צלב נגד התורכים שכבשו את קושטא (1453). ואולם, למרות ההצלחות הצבאיות הבודדות נגד התורכים (כגון, נצחון קפיסטרנו [ע"ע] ליד בלגרד [1456] והבסת הצי התורכי), נתקלה תכניתו בקשיים, הן בשל התנגדות הנסיכים והכמורה הבכירה לעול הכבד של המעשרות והן בשל העדר שלום בין מדינות אירופה הנוצריות. הסכנה התורכית שהעסיקה את ק' הרבה מנעה בעדו להתפנות לתיקון הכנסיה, ואע"פ שאורח־חייו היה צנוע וסגפני, נתן יד לנפוטיזם ולמינוי מקורביו למשרות בכירות בחצר הקוריה. — יחסו של ק' ליהודים אפייני למדיניות האנטי־יהודית של ספרד במאה ה 15. כבר ב 1455 התנגד לכך שביהכ"נ בפלרמו ישכון בקרבת כנסיה. ק' הטיל מס מיוחד על היהודים ב„מדינת הכנסיה" כדי לממן את מסע־הצלב נגד התורכים, וב 1456 פרסם צו שביטל זכויות שהעניקו קודמיו ליהודים.

צ. בר.

קלימט, גוסטו — Gustav Klimt — (1862—1918), צייר אוסטרי. ב 1883, אחר סיום לימודיו בביה"ס למלאכת־מחשבת בווינה, הקים סדנה לביצוע ציורי־קיר מונומנטליים; דוגמות מהם מצויות, בין השאר, בבורגתאטר בווינה (1888). ק' היה ממייסדי התנועה הפורשת „הסצסיון הווינאי", ב 1897 ומנהלה עד 1905. הטכניקה הקווית שבציוריו והיסודות העיטוריים הרבים שבהם, בעיקר מעולם הצומח, אפייניים לסגנון ה„יוגנדשטיל". ק' צייר דיוקנים, עפ"ר של נשים, וציורי־תקרה גדולי־ממדים. הסגנון העיטורי קירב אותו אל תחום האמנות השימושית. מיצירותיו: „הנשיקה" (1908; הגלריה האוסטרית, וינה); ציורי־הקיר בארמון־סטוקלט, בריסל (1909—1911).

A. Strobl, *G. K.; Zeichnungen und Gemälde*, 1965²; F. Novotny – J. Dobai, *G. K.*, 1967.

קלימטולוגיה, ע"ע אקלים; טמפרטורה; מטאורולוגיה; משקעים; עננים; רוחות.

קלימכוס — Καλλίμαχος — (310—240 לפסה"נ בערך), משורר, מחזאי ומלומד יווני אלכסנדרוני. ק' נולד בקירני, צאצא של מייסדי העיר. בגיל צעיר השתקע באלכסנדריה והתפרנס מהוראה; משקורב להצר בית־תלמי, נתמנה ספרן בספריה המפורסמת של אלכסנדריה (ע"ע, עמ' 678) והתמסר לספרות. מייחסים לו כ 800 ספרים. את בית־המלכות פיאר בשירים אחדים, שמהם נתפרסם Βερενίκης πλόκαμος (על „קווצת־שיער של ברניקי" שהפכה לכוכב; נשתמר בצורה מקוטעת) הודות לעיבודו הלאטיני בידי קטולוס (ע"ע; שיר 66). עם תלמידיו נמנו אריסטופנס מביזנטיון, ארטוסתנס מקירני והרמיפוס מסמירנה (ע' ערכיהם).

משירי ק' השתמרו בשלימות 6 הימנונים, שהם פיתוח הז'אנר ההומרי (ע"ע המנון, עמ' 771/5). בפתיחה להימנון 2 (Εἰς Ἀπολλωνα ["אל אפולון"]) קרא לכל מי שחטא לרהוק מהמקום, ותיאר בשגב את שערי המקדש הנפתחים מאליהם בהתקרב האל (השפעה מזרחית; השו' תה' כד). בהימנון 5 (Εἰς λουτρα τῆς Παλλάδος ["רחצת אתני"]) הפגין גישה חדשנית בהצגת האלה. נשתמרו עוד כ 60 מכתמים (ע"ע) משלו, וכן קטעים של שירים אטיולוגיים, יאמביים, ליריים והאפיליון Ἑκάλη (ר' להלן) (ע"ע יונית, עמ' 557). מעבודותיו המלומדות (לא נשתמרו) ראויות לציון מיוחד Πίνακες („הפנקסים": רשימה מוערת של סופרים מפורסמים [שם, עמ' 555]) והמילון Ἐθνικαὶ ονομασίαι (שם, עמ' 563).

ק' סבר כי „ספר גדול — רעה גדולה" וכי תקופת האפוס ההומרי רחב־היריעה חלפה והגיע זמנם של השירים הקצרים (כגון ה־ἐπύλλιον — אפוס קטן). שירי ק' מצטיינים בשלימות הצורה, בעידון, בברק לשוני ובמקצבים מלודיים המתקרבים לשיאי ההכּסאמטר היווני — אך הם עמוסי למדנות וההתפעמות הרגשית בהם מועטה. תלמידו של ק' אפולוניוס (ע"ע) מרודוס, חסיד המסורת ההומרית, חלק עליו בתוקף. מק' הושפעו בעיקר ה„מודרניסטים" בשירה הרומית (ע"ע לטינית, ספרות, עמ' 640), ביניהם קאטולוס. אווידיוס (ע"ע, עמ' 726) חיקה את שירו Ἶβις („המגלן"; ציפור מצרית המנקרת באשפה) — שיר־התקפה על אפולוניוס. „התמורות" של אווידיוס וכן ה„גאורגיקה" של ורגיליוס (ע"ע) שזורים אפיליונים. פרופרטיוס (ע"ע [III, 1, 1]) התפאר במורשתו הקאלימאכית. — משיריו תרגמו לעברית: ב. בנשלום [מהדיר] („מערבות ארוס", עמ' 27), תש"ך; פ. שדה (ידיעות אחרונות, 14.4.76).

E. Cahen (ed.), *Les Hymnes de C.*, 1930; E. Howald, *Der Dichter K. von Kyrene*, 1943; M. Treves, *The Date of Psalm XXIV* (Vetus Testamentum X), 1960.

שמ. ש.

קלין, פליכס — Felix Klein — (1849, דיסלדורף — 1925, גטינגן), מתמטיקאי גרמני שנודע בגישתו החדשנית לגאומטריה. בגיל 23 מונה פרופסור באוניברסיטת ארלנגן, ב 1875 עבר לביה"ס הפוליטכני במינכן, ואח"כ לאוניברסיטות לייפציג (1880/6) וגטינגן (1886—1913). מ 1872 ערך את כה"ע Mathematische Annalen („רשומות מתמטיות"), וב 1895 יסד את ה "Enzyklopaedie der mathematischen Wissenschaften" („אנציקלופדיה למדעי המתמטיקה"). ק' פרסם מאמרים רבים ומספר ספרים, ביניהם: "Elementarmathematik vom hoheren Standpunkte aus" („מתמטיקה אלמנטרית מנקודות-ראות מתקדמות") 1907—1908, "Vorlesungen über die Theorie der automorphen Functionen" („הרצאות על תורת הפונקציות האוטומורפיות"), 1897—1912, בשני כרכים.
בתחילת עבודתו המדעית עסק ק' במתמטיקה פיסיקלית, בהדרכת פליקר (Plucker), וחקר יחד עם זומרפלד (ע"ע) את תיאוריית הסביבון (ע"ע גירוסקופ). ואולם, עיקר פרסומו בא לו ממחקריו בגאומטריה שעיקרם התפרסם ב„תכנית ארלנגן" (1872). ק' פיתח גישה חדשה לגאומטריה, שטענה כי ניתן למיין את „הגאומטריות השונות" (פרויקטיווית, אפינית וכו') ע"פ אוסף התכונות הנשמרות תחת חבורת-העתקות מסוימת (ע"ע חבורה; העתקה); בכך צמצם את הגאומטריה ללימוד יחסים ושקילויות בין חבורות-העתקה. לגישת ק' היתה השפעה מכרעת על התפתחות המתמטיקה במאה ה 19 והיא היתה גורם חשוב בפיתוח תורת החבורות. הגם שמאוחר-יותר נתגלו גאומטריות שאינן ניתנות להבחנה לפי גישה זו, תורתו עדיין בעלת חשיבות ראשונית-במעלה בחקר הגאומטריה. נוסף לכך חקר ק' בתכונות של פונקציות אבליות, אליפטיות ואוטומורפיות (ע"ע פונקציות; העתקה).
בקבוק ק' הוא מרחב טופולוגי (ע"ע טופולוגיה) המתקבל ע"י זיהוי שני קצות מעטפת גלילית בכיוון ההפוך לזה הנחוץ כדי לקבל טורוס (שם, עמ' 488). בדומה לסרט של מביוס (ע"ע) בקבוק ק' הוא סגור — אך „חסר פנים".
חבורת ק' היא חבורה מסדר 4 שאינה ציקלית.

ז. גפ.

קלין, שמואל (1886, סילאשבאלהאש [הונגריה] — 1940, ירושלים), רב וחוקר א"י. למד בביהמ"ד לרבנים בברלין — שם נתעורר לחקירת א"י בהשפעת מורו צ. ה. הילדסהימר (ע"ע), וכן באוניברסיטות ברלין והיידלברג — שם הוענק לו תואר דוקטור. ב 1908 ביקר בא"י. בשנים 1909—1913 היה רב בדולניה-טוזלה (בוסניה), ובשנים 1913—1928 — בנוביה-זמקי (בסלובקיה). במלה"ע I היה רב צבאי. עם ייסוד האוניברסיטה העברית ב 1924/5 נתמנה בה פרופ' לידיעת א"י, אך עד 1928 חילק את זמנו בין האוניברסיטה בירושלים לבין קהילתו בגולה. ב 1929 השתקע בירושלים ושימש פרופסור לידיעת א"י באוניברסיטה העברית. 8 שנים היה ק' נשיא החברה לחקירת א"י ועתיקותיה; וכן היה פעיל בועד הלשון (ע"ע) ובמוסדות חינוך-ותרבות אחרים.

שמואל קליין

תרומתו המרכזית בחקירת ספרות חז"ל כמקור עיקרי לידיעת א"י ויישובה; אך ק' התעניין גם בגאוגרפיה מקראית. במחקריו נזקק גם לספרות חיצונית, הלניסטית ונוצרית, וכן תרם הרבה לחקר האפיגרפיה היהודית. מלבד מאמרים רבים בכ"ע מדעיים ייזכרו חיבוריו דלקמן: "Judisch-palästinisches Corpus Inscriptionum" (1920; בגרמנית); „עבר-הירדן היהודי" (תרפ"ה); „תולדות הישוב היהודי בא"י" (תרצ"ה); „תולדות חקירת א"י" (תרצ"ז); „ארץ-יהודה" (תרצ"ט) ו„ארץ-הגליל" (תש"ו). ק' ערך את כרך א' של „ספר הישוב" (תרצ"ט) וחיבר את רוב הערכים בידיעת א"י באנציקלופדיה Judaica הגרמנית וב Jüdisches Lexikon.

צ. הרכבי, הרב פרופ' ר' ש. ק' (סקירה ביוגרפית; „יבנה" א'), תרצ"ט; י. ורפל (רפאל), כתבי הפרופ' הר"ש ק' (שם) תרצ"ט; חוברת מוקדשת לזכרו של נשיא החברה הפרופ' הרב ש. ק' ז"ל (ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, ז', חוב' ג'—ד'), ת"ש; ר. ש. לוינגר, פרופ' ש. ק' (בתוך: ש. פדרבוש [עורך] „חכמת-ישראל במערב-אירופה", ב'), תשכ"ג.

קלינגר, מכס — Max Klinger — (1857—1920), פסל, צייר ואמן-תחריט גרמני. ק' למד בקרלסרוהה, בבריסל ובפריס. בשנים 1888—1893 שהה ברומא והושפע שם מציוריו של א. בקלין (ע"ע). ב 1893 התיישב בלייפציג. — יצירתו גדולת-הממדים ביותר היא פסל בטהובן בדמות יופיטר (1886—1902; מוזיאון לייפציג), העשוי חמרים רבים: שיש צבעוני, ברונזה, שנהב וזכוכית צבועה. פסל זה, וכן ציוריו כ„הצליבה" (1890; מוזיאון לייפציג) ו„ישו על האולימפוס" (1897; גלריה מודרנית, וינה) מעידים על שאיפתו להחיות את האמנות הקלאסית המונומנטלית. ק' הצטיין במיוחד כאמן-התחריט, תחום שבו גילה טכניקה מעודנת ועולם-דמיון עשיר — לעתים סמלי ומיסטי. מבין תחריטיו: „סיפורה של כפפה" (1881); „חיים" (1883); „אהבה" (1887); „פאנטאסיית-בראמס" (1894). — לספרו Malerei und Zeichnung („ציור ורישום"), 1891, היתה השפעה ניכרת בדורו.

E. Plietzsch, *M. K.*, 1943; B. Krimmel, *M. K., Eberhart Schlotter; Radierungen (Ausstellung)*, 1966.

קלינגר, פרידריך מכסימיליין פון — Friedrich Maximilian von Klinger — (1752, פרנקפורט ע"נ מיין — 1831, דורפאט), סופר גרמני. ב 1774 החל ק' ללמוד משפטים באוניברסיטת גיסן, ואחרי קריירה צבאית מזהירה ברוסיה הוענק לו שם תואר-אצולה. — ב 1776 כתב את מחזהו Sturm und Drang („סער ודחף"), שהעניק לתנועה את שמה; ק' הזדהה עם תנועה זו בעיקר בשנות יצירתו המוקדמת. רוח התמרדות סוערת, התעלמות ממוסכמות ספרותיות, מבנה רופף והעדר-ריסון מציינים את יצירותיו הראשונות, כולן מחזות (כגון Die Zwillinge [„התאומים"], 1776). יצירתו המאוחרת של ק', הכוללת 9 רומנים, כתובה בנימה מאופקת יותר, ראליסטית וחדורה רעיונות של רוסו (Fausts Leben, Thaten und Höllenfahrt [„חייו של פאוסט, מעשיו ומסעו לגיהנום"], 1791). — ק' נמנה עם הלוחמים העזים ברציונליזם בספרות הגרמנית.

Ch. Hering, *F. M. K.*, 1966; H. M. Waidson, *F. M. K.* (in: A. Natan (ed.), German Men of Letters, VI, 243—261), 1972.

קליני (Cluny, Cluniacum), עיירה במזרח-מרכז צרפת (בורגונדיה לשעבר) הידועה בשל מנזרה ובשל התנועה שחוללה רפורמה בנזירות המערבית ובכנסיה הקתולית ביה"ב (המאה ה 11) והעמידה קהילה ענפה של מנזרים התלויים במישרין בק'.
ייסוד ק' ליד מאקון (Macon) בעמק הרון בנדבת גיום (Guillaume) דוכס אקוויטניה, ב 909, מציין תקופה חדשה בתולדות הנזירות המערבית (ע"ע). השפעתה הגדולה של תנועת ק' על חיי הדת והרוח הנוצריים באירופה של יה"ב נבעה מכמה גורמים: הפקעת המנזרים מסמכותם של הבישופים והשלטונות החילוניים; קשר הדוק וישיר עם האפיפיורות ברומא; ארגון ריכוזי של קהילת המנזרים (Congregatio) התלויה במנזר-האם של ק'.
תקופת הפריחה (909—1157) של ק' חלה בימי כהונתם של 8 אבות-המנזר הראשונים. ברנון (Bernon; 909—927) קבע את התקנון והניח את היסודות לרפורמה המונאסטית המאוחרת. אולם בימי אודו (Odo; 927—942) החלה תנופת ההתפשטות והגידול,

ייסוד מנזרים חדשים, סיפוחם של מנזרים אחרים לק' והשפעה על מנזרים רבים שאימצו את „מנהגי ק'". סייעו לכך גם הענקות רכוש ותרומות רבות של שליטים חילוניים. בשל יקרתם האישית ומעמדם המכובד היו אבות המנזר למתווכים ולבוררים מבוקשים ברחבי העולם הנוצרי. בימי כהונתם של אודילו (Odilo; 994—1049) והוגו (Hugo; 1049—1109) הפכה ק' לארגון מינאסטי מגובש והגיעה בהדרגה לכעין מסדר (Ordo Cluniacensis), שאיחד את כל המנזרים תחת מרותו הישירה של אב־מנזר ק'. בראשית המאה ה 12, בשיא התפשטותה, היו מסופחים לק' 1,184 מנזרים ברחבי אירופה.

ק' נהגה לפי התקנון הבנדיקטיני (ע"ע בנדיקטוס) בנוסחתו הממוסדת של בנדיקטוס מאניאנה (817) והטעימה במיוחד את הפולחן הליטורגי, עבודת האלוהים (Opus Dei), שהורחב וכלל שעות רבות של תפילה.

קהילת ק' התבססה מבחינה ארגונית משמעתית על הנהגים המקובלים (Consuetudines) שנתקבלו בתקופת כהונתם של אבות המנזר, ועל הפקודות (Statuta) של אבות־המנזר, מועצת הקהילה (Capitulum generale) והאפיפיורים. שלושה עקרונות פרנסו את המערך הפנימי של קהילת ק': המסורת של תלות ישירה בק', האיחוד המבוקר וההסתפחות הפשוטה. דרגות ההשתייכות השונות לקהילת ק' קבעו גם מידה שונה של התערבות אב־המנזר הבכיר (prior abbas) מק' בענייני כל מנזר ומנזר. לחמשת המנזרים הוותיקים — „חמש האחיות" — התלויים במישרין במנזר־האם, היו קבוצות מנזרים משלהם שעמדו עמם בקשרי תלות. סמכויותיו הנרחבות של אב־מנזר ק' חולקו בראשית המאה ה 13 בינו ובין 10 ממונים אזוריים (camerarii). ב 1231 הגביל גרגוריוס XI עוד יותר את סמכותו כשלצדו פעלו המועצה הכללית המורכבת מן האחראים על בתי ק' ומספר שופטים (difinitores). הקשר והפיקוח היעיל הופקד בידי שני מבקרים (visitatores) שעברו בין המנזרים והשגיחו על קיום החלטות המועצה הכללית ועל מצבם הכספי והכלכלי התקין של המנזרים.

כהונתו של פטרוס ה„נערץ" (Petrus Venerabilis; 1122—1157) מציינת את שיא תפארתה והשפעתה של ק'. בימיו היו 400 נזירים במנזר־האם, והכנסיה המפוארת ע"ש פטרוס ופאולוס על חמשת אולמותיה שהושלמה ב 1131 היתה אחת הדוגמות המובהקות של הארדיכלות הרומנסקית (ע"ע). סימני שקיעה ראשונים החלו להסתמן עם גבור השפעת התנועה הציסטרציאנית (ע"ע ציסטרצינים).

מעורבותם של אבות־מנזר ק', שנבחרו מקרב משפחות אריסטו־קרטיות נכבדות, בסכסוכים לאומיים או מקומיים במאה ה 13 ערערה את כלכלת המנזר והביאה את ק' לתלות במלכי צרפת (1258). לא עזרו גם נסיונות האפיפיורים לשקם את מצבה הפיננסי ע"י הפקדת ק' (in commendam) בידי המרבים לשלם. התדרדרותה של ק' היתה מהירה בעקבות מלחמת מאה השנים (ע"ע), מלחמות הדת בצרפת ופרעות ההוגנוטים (ע"ע; 1562). במאה ה 17 התפצלה הקהילה בין אלה הנאמנים למשמעת הרגילה הישנה (observantia communis), ואלה המקבלים את המשמעת החמורה (observantia stricta). לתקופה קצרה אוחדה קהילת ק' עם אגודת הנזירים ע"ש מאורוס (ע"ע) ואח"כ עם זו ע"ש ואן (Vannes). ב 1790 הושם קץ לקהילת ק' מבחינה משפטית ע"פ צו הרפובליקה, ובשנים 1801—1811 סבלו המנזר והכנסיה מהרס ואנדלי. בית ק' (Hotel de Cluny) בפאריס ששימש בשעתו משכנם העירוני של אבות מנזר הפך מ 1833 למוזיאון (ע"ע פריס, אמנות). את שרידי כנסיית ק' ויסודותיה חשף קנת קונאנט (J. Kenneth Conant) בחפירות ארכאולוגיות שיטתיות שערך מאז שנות ה 40, ועל ממצאיו דיווח בסדרת מאמרים שפרסם בעיקר בכתב־העת „ספקולום" (1954).

G. de Valous, *La Monachisme Clunisien*, I-II, 1935; K. Hallinger, *Zur geistlichen Welt der Anfänge K.s*, 1956: id. (ed.), *Corpus Consuetudinum Monasticarum*, I, 1963: J. Wollasch – H. E. Mager – H. Diener, *Neue Forschungen über C. und die Cluniacenser*, 1959; P. Schmitz, *La Liturgie de C.* (Spiritualité cluniacense), 1960; J. Leclercq, *Culture et spiritualite à C.* (ibid.), 1960; id., *Pour une histoire de la vie à C.* (Revue d'Histoire Ecclesiastique, LXVII, 2, 385—408), 1962; J. K. Conant, *Medieval Academy Excavations at C., IX: Systematic Dimensions in the Buildings* (Speculum, XXXVIII, 1—45), 1963.

פ. פי.

קלינין (Калинин, עד 1931: טור–Тверь), בירת מחוז קלינין, ברפובליקה הפדרטיווית הרוסית, בריה"מ; 383,000 תוש', מפקד 1974). ק' שוכנת ע"ג וולגה, בשפך יובלו טורצה, על מסה"ב והאוטוסטראדה מוסקווה־לנינגרד. ק' היא מרכז לתעשיית טכסטיל ועיבוד מתכת. יש בה מפעלים לטוויה ואריגה ומפעל לקרונות רכבת — הגדול במדינה. יש בה גם תעשיות חדשות לייצור סיבים סינת־טיים, גומי ועורות מלאכותיים, מכשירי־חשמל ומחפרים, וכן בית־דפוס — מהגדולים בבריה"מ.

ה י ס ט ו ר י ה. כמעט במשך כל תולדותיה נודעה ק' בשם טור (Тверь). היא קמה, כנראה, במאה ה 11, ליד המקום שבו חצתה הדרך מוסקווה־נובגורוד את הוולגה העילית. ב 1180 בערך הוקם במקום מבצר וסביבו התפתח מוקד מסחרי, תרבותי וכנסייתי חשוב. ב 1246 נעשתה העיר לבירת נסיכות טור, ולמעלה מ 200 שנה היתה מתחרה קשה למוסקווה ואחת הערים החשובות ברוסיה בכלל. ב 1485 סיפחה איון III (ע"ע) לנסיכות־רבתי של מוסקווה. ב 1570 טבח איון IV „האיום" (ע"ע) רבים מתושביה. ב 1931 הוסב שמה לק'. במלה"ע II היתה ק' כבושה בידי הגרמנים במשך כמה חדשים.

קלינין, מיכאיל איוונוביץ' – Михаил Иванович Кали-нин – (1875–1946), נשיא בריה"מ. ק' נולד למשפחת איכרים, נהיה לפועל בפטרבורג, הצטרף למפלגה הסוציאל־דמוקרטית סמוך להיווסדה, היה מראשוני התומכים בלנין ומילא תפקיד פעיל במהפכת 1905 ובייסוד בטאון המפלגה „פרוודה". פעמיים נאסר בגלל פעילותו המהפכנית.

אחרי השתלטות הבולשוויקים נהיה ק' לראש־עיריית פטרוגרד. אחרי מות סורדלוב (ע"ע) מונה ליו"ר הועה"פ המרכזי הכל־רוסי, כלו', לנשיא בריה"מ (1919). הוא שימש בנשיאות עד סמוך למותו, אף שהתארים הרשמיים של תפקיד זה השתנו (ב 1922 — יו"ר הועה"פ המרכזי של בריה"מ; ב 1938 — יו"ר הנשיאות של הסובייט העליון). ב 1925 נהיה גם לחבר הפוליטביורו.

תפקידו של ק' היה טקסי; סטלין הבליט תמיד את מוצאו הכפרי והוא סימל את „שחרור המוז'יק הרוסי". על שמו נקראו מקומות רבים, בהם מחוז מולדתו ועיר בירתה (ע"ע קלינין; קלינינגרד).

ק' גילה יחס לבבי מאד ליהודים, התעניין בהתיישבות כפרית יהודית והיה מראשי התומכים בתכנית בירוביג'ן (ע"ע). ב 1927 הוסב שמו של הכפר היהודי „שדה מנוחה" ע"ש ק' (קלינינדורף) ונהיה ל„איזוד היהודי החקלאי האוטונומי" הראשון בבריה"מ. וע"ע מועצות, ברית ה־, עמ' 779/80.

קלינינגרד (Калининград; עד 1946: קניגסברג, Konigs-berg), עיר ובירת מחוז (אובלסט) ק' (15,100 קמ"ר, 732,000 תוש' ב 1970) במערב בריה"מ. המחוז מהווה מובלעת של הרפובליקה הפדרטיווית הרוסית, וגובל בפולניה בדרום וברפובליקה הסובייטית הליטאית במזרח ובצפון. בעיר 331,000 תוש' (מפקד 1974).

ק' שוכנת בשפך הנהר פרגוליה למפרץ־ק' של הים־הבלטי (ע"ע). חשיבותה לבריה"מ נובעת מתפקודה כבסיס־ימי קדמי בים־הבלטי וכנמל־מסחרי חפשי מקרח בכל ימות השנה. נמלה הנמצא במפרץ רדוד, קשור עם נמל בלטייסק שממערב לה באמצעות תעלה עמוקת־

מים שארכה 40 ק"מ. הנמל משמש גם כבסיס לצי־דיג הפועל באוקיאנוס האטלנטי. ק' היא צומת מס"ב וכבישים לפולניה בדרום ולארצות הבלטיות בצפון ובמזרח. בעיר מפעלי־תעשיה גדולים לייצור קרונות־רכבת. חלקי מכוניות וכלי־שיט, מנופים, ציוד לספינות־דיג ולמפעלי נייר ומנסרות, מוצרי בטון, נייר ותאית ומפעלים לשימור דגים ולטכסטיל. מוסדות השכלה ותרבות בק' כוללים אוניברסיטה (4,000 תלמידים ב 1974/5), מכון לדיג ואוקיאנוגרפיה, בי"ס־ימי גבוה, תאטרון ומוזיאון.

ק' הסובייטית נבנתה כעיר מודרנית על חורבות קניגסברג ההיסטורית שנהרסה במלה"ע II. במרכז העיר כיכר גדולה, שבה מתמקדים צירי־התנועה הראשיים. כ ⅓ משטח ק' תפוס ע"י גנים, שדרות ושטחי־ירק. בקרבתה, על חוף הים־הבלטי, שוכנות ערי־הקיט סוטלוגורסק, אוטרדנויה וזלנוגרדסק.

היסטוריה. ראשיתה של העיר במצד של המסדר הטוטוני (ע"ע), שחוקם ב 1255 במקום שבו חצו כמה עורקי־תחבורה חשובים את הנהר פרגוליה (פרגל). מראשיתה, ועד שצורפה־בכוח לבריה"מ ב 1945, היתה עיר גרמנית טהורה. לידה קמו עוד שתי ערים גרמניות (Lobenicht, נוס' 1300; Kneiphof, נוס' 1327), והן אוחדו ב 1724.

לאחר שנהרסה במלחמה הוקמה ק' מחדש ב 1286, כמעוז גרמני. ב 1340 הצטרפה ל„ברית ההנזה" (ע"ע). מ 1457 היתה מרכז המסדר הטוטוני. ב 1525 נעשתה בירת דוכסי פרוסיה משושלת ברנדנבורג (ע"ע). ב 1544 נוסדה בה אוניברסיטה, אשר קנט (ע"ע) עתיד היה להורות בה 34 שנים. ב 1701 (ושוב ב 1861) הוכתרו בק' מלכי פרוסיה, ובימי נפוליון היתה מוקד להתנגדות הפרוסית לשלטונו. באמצע המאה ה 19 הפכה ק' למבצר חזק מאד. במלה"ע II נהרס כל המרכז ההיסטורי של העיר בהתקפות־אוויר רוסיות (1944). בראשית 1945 עמדה העיר המבוצרת במצור קטלני למעלה מחדשיים; באפריל כבשוה הרוסים. אח"כ נמסרה לשלטון בריה"מ, ושרידי האוכלוסיה הגרמנית מתו או גורשו.

ג. שמ. — פ. פ.

סוחרים יהודים מליטא ומפולניה הגיעו לימי־השוק בק' במחצית השניה של המאה ה 17. ב 1704 נוסדה חברה־קדישא. ב 1716 היו בק' 38 משפחות יהודיות, וב 1756 — כ 300. ביהכ"נ הראשון הוקם ב 1756. בגבור זרם המהגרים מרוסיה גדלה הקהילה מ 1,027 איש, ב 1817 — ל 5,082 (3.6% מכלל האוכלוסיה) ב 1880; עד 1933 ירד מספרם ל 3,200.

כברלין היתה גם ק' מרכז לתנועת ההשכלה (ע"ע), ומשפחות נכבדות כמשפחת ד. פרידלנדר (ע"ע), התערו בחברה הנוצרית. יהודים למדו באוניברסיטה המקומית מ 1712, במיוחד רפואה. ב 1783 יסדו איכל (ע"ע) ומ. מ. ברסלאו את „חברת דורשי לשון עבר" והו"ל את „המאסף" (ע"ע עתונות, עמ' 272/3). במאות ה 18 וה 19 פעלו מדפיסים עבריים בק'. ב 1820 הקים י. א. פרנקולן, מאנשי הרפורמה, בי"ס יהודי; הוא הודח בהשפעת הרוב האורתודוכסי, ואת מקומו מילא הארכאולוג זלשיץ (ע"ע). אותה עת פעל בק' יוהן יעקבי (ע"ע). מרבני ק': אריה לייב אפשטין (ע"ע אפשטין, עמ' 429; 1745—1775), י. צ. מקלנבורג (ע"ע; 1830—1865) ויצחק במברגר (1865—1896). בין מנהיגי הקהילה בשנים 1897—1920 היה הרמן פוגלשטיין, ובין אישיה הבולטים פליכס פרלס (ע"ע). החוגים האורתודוכסיים הקימו קהילה נפרדת (1870) ואח"כ שבו והצטרפו לאיחוד הקהילתי.

ב 1925 היו בק' 5 בתכ"נ וכן מוסדות חברה וסעד. בעלות הנאצים לשלטון פוטרו המרצים היהודים מהאוניברסיטה ורבים יצאו לאה"ב ולא"י. ב 10.9.1938 נשרפו בתהכ"נ. ב 1939 נותרו בק' 1,585 יהודים. ב 1941/2 נשלחו 763 מהם לטרזין (ע"ע) ורק 59 מהם נותרו בחיים. ב 1944 היו בעיר 60 משפחות. ב 1948 גירשו הרוסים את היהודים, יחד עם התושבים הגרמנים.

J. L. Saalschütz, *Zur Gesch. d. Synagogen-Gemeinde in K.* (MGWJ, VII–VIII, XI), 1858/9—1862; H. Jolowicz, *Gesch. der Juden in K. in Pr.*, 1867; H. Vogelstein, *Beitrage zur Gesch. des Unterrichtswesen in der jüdischen Gemeinde zu K. in Pr.*, 1903; J. Rosenthal, *Die Gottesdienstlichen Einrichtungen in der jüdischen Gemeinde zu K. in Pr.*, 1921; H. J. Kruger, *Die Judenschaft von K. in Pr., 1700—1812*, 1966.

ר. מי.

קלינמן, משה (1870, ע"י מדז'יבוז' [אוקראינה] — 1948, ירושלים), סופר ועתונאי. ק' קיבל חינוך מסרתי, אך נתפס ל„השכלה" ונמשך לעבודה ספרותית. כתב חוברות־תעמולה ציוניות ביידית והתפלמס עם אחד־העם מעל דפי „השלח". מ 1900 לערך הרבה לכתוב בעתונות העברית והציונית. ב 1904/8 ערך בלבוב את היומון היידי „טאגעבלאט". ב 1908/16 היה חבר הוועד האודסאי של „חובבי־ציון" וערך את העתונים היידיים „גוט מארגען" (1909/10) ו„אונזער לעבן" (1910/14). ב 1916 נאסר בשל פעילותו הציונית והוגלה לסאראטוב. בראשית 1917, לאחר המהפכה הרוסית, יצא למוסקווה, פעל בענייני ציבור והיה עורך „העם". ב 1921 יצא את בריה"מ עם קבוצת הסופרים העברים בראשותו של ביאליק. מ 1922 ועד פטירתו היה עורך „העולם" — הבטאון הרשמי של ההסתדרות הציונית העולמית — ונדד עם העתון לברלין וללונדון; ב 1935 עלה לירושלים. בברלין ערך גם את העתון האמנותי העברי־יידי „רימון" („מילגראם"). ב„העולם" פרסם בקביעות ביקורות על ספרים חדשים (בחתימת „קורא ותיק" — הפסודונים המובהק שלו). חלק ממאמריו על סופרים ומנהיגים ציונים כונס בספרו „דמויות וקומות" (1928). מבחר מאמריו הופיע ב 3 כר' (תש"ג/ד). ק' כתב מונוגרפיות על הרצל ועל וייצמן (תש"ה). כן השתתף בעריכת „ספר הקונגרס" (תש"ז) וכתב לו מבוא. ק' החל גם בהוצאת „אנציקלופדיה לציונות" (הופיע רק כרך א', אותיות א'—ג', תש"ז).

י. פיכמן, בטרם אביב, 324—331, תשי"ט.

קליסט, אולד כריסטין פון — Ewald Christian von Kleist — (1715—1759), משורר גרמני. ק' למד משפטים, פילוסופיה ומתמטיקה באוניברסיטת קניגסברג, ואח"כ שירת כקצין בצבא. הוא התחיל לכתוב שירה בהשפעת המשורר האנקראונטי גלים (ע"ע). בציריך, ב 1752, היה מקורב אל בודמר ובריטינגר (ע' ערכיהם), מנהיגי התנועה החדשה שלחמה בהשפעת הנאו־קלסיציזם הצרפתי בספרות הגרמנית. ב 1757/8 התיידד עם לסינג (ע"ע) ושימש, ככל הנראה, דגם לדמות המאיור טלהיים בקומדיה „מינה פון בארנהלם". ב 1749 זכה לפרסום רב שירו התיאורי Der Fruhling („האביב"), ששאב את השראתו מיצירת המשורר הסקוטי ג'. תומסון (ע"ע), „עונות השנה", ושתרם להתפתחות הליריקה בשירה הגרמנית. שירו האפי הקצר, שיר־ההלל לידידות, Cissides und Paches („קיסידס ופאכס"), 1759, הוא המלוטש ביצירותיו.

H. Guggenbuhl, *E. v. K.*, 1948 (דיסטרציה).

קליסט, הינריך פון — Heinrich von Kleist — (1777, פראנקפורט ע"נ אודר — 1811, ואנזה [ליד ברלין]), מחזאי ומספר גרמני. ק' היה בנו של קצין פרוסי. הוא התחיל בשירותו הצבאי ב 1792, אך ב 1799 החליט להמיר את הקאריירה הצבאית בלימודי מתמטיקה, פיסיקה ופילוסופיה באוניברסיטה של עיר מולדתו. ב 1800 עבר לברלין כדי להכין עצמו למשרה בשירות המדינה, אך עד מהרה נתחוור לו כי איננו מתאים לחיי ביורוקרטיה. באותה שנה חל משבר בדרך מחשבתו בהשפעת תורתו של קנט, שלפיה נבצר מתבונת האדם להכיר את הדבר כשהוא־לעצמו (ע"ע). בשלב זה של חייו ביקש ק' להיות ולעבוד באחוזה בשוויץ. בשהותו בוויימאר, ב 1802, פגש את גתה ואת שילר; כ"ב נתוודע אל וילנד (ע"ע). בהעדר שלווה פנימית, הרבה לנוד וביקר בלייפציג, דרזדן, מילאנו, ז'נווה, ליון ופאריס. לאחר כשלון נסיון התאבדות — באחד ממשבריו הנפשיים — השמיד את בה"י של הטרגדיה Robert Guiskard,

יעקב פינס: איור לספר „מיכאל קולהאאס". חיתוך עץ

ויצא לבולון־סיר־מר כדי להצטרף לצי ה־צרפתי. הוא ניצל אך בנס מעונש־מוות ב־יריה באשמת ריגול וגורש לגרמניה (1803). ב 1807 נעצר שנית באשמת־ריגול ונש־לח לבית־כלא צבאי צרפתי. ב 1808 היה עורכו של כה"ע Phobus. אחר קרב וגרם (1809) נעלם ונחשב מת, אך חזר והופיע כעבור 4 חדשים ב־עיר מולדתו, כשחזר־תו — חזות הלך מרו־של — גרמה למבוכה רבה בקרב בני משפחתו. במות המלכה לואיזה (1810) אבדה לק' פטרונית חשובה. נואש מהעדר־ההכרה ביצירתו הספרותית ואבל על מולדתו הכבושה בידי צבאות צרפת, שלח יד בנפשו, יחד עם בת־לוויה, ליד אגם בסביבת ברלין.

בדומה לג. ביכנר (ע"ע), היה ק' המחזאי הגרמני בעל העצמה הרבה ביותר במאה ה 19 והפרוזאיקן המעמיק ביותר בלשון הגרמנית. הטרגדיות שלו — Die Familie Schroffenstien („משפחת שרופנ־שטיין"), 1803, Penthesilea (1808), Robert Guiskard (קטע בלבד; 1808) — מביעות את השקפת־עולמו הטרגית. הנימה הטרגית אינה נעדרת אף מן הקומדיות Amphitryon (1807), ו Der zerbrochene Krug („הכד השבור"), 1808 (פורסם 1811); רק במחזה־האגדה Das Käthchen von Heilbronn („קתכן מהיילברון"), 1807 (פורסם 1810), הצליח ק' לגבור על נימה שלטת זו. מחזה התעמולה הלאומי שכוון נגד נפוליון, Die Hermannsschlacht („קרב הרמאן"), 1821, יכול להחשב דרמת־הגריליה הראשונה בספרות הגרמנית. מחזהו האחרון, Prinz Friedrich von Homburg („הנסיך פרידריך פון הומבורג"), 1821, פורסם אחרי מותו ע"י ל. טיק (ע"ע), והיא יצירתו הגדולה בתחום הדרמה, המציגה פתרון אוטופי לדילמה הטרגית שהיתה מושרשת בהשקפת־עולמו של ק'.

בסיפוריו הקצרים חקר ק' את המבוכה הטרגית של רגשות ואת השלכותיה האתיות, שבגללן מתקפח מקומם של קרבנות התום בעולמנו. סיפוריו, המתמקדים סביב בעיות של אי־צדק, רעידות־אדמה, מהפכות, מעשי רצח ואונס, חושפים את סבכי המציאות של היקום האנושי. בחרדתן וכליונן הבלתי־נמנע של רוב הדמויות — ב Das Erdbeben in Chili (עבר': „רעידת־אדמה בצ'ילה" [בתוך: שלוש נובלות], תש"ז), 1807; Die Marquise von O. (עבר': „המרקיזה פון או."‚ תשי"ד), 1808; Michael Kohlhaas (עבר': „מיכאל קולהאס", תשי"ג, תשכ"ו), 1810; Die Verlobung in St. Domingo (עבר': „האירוסין בסנטו דומינגו", תש"ז), 1810 — קידם ק' במאה שנה את האימה החדורה בכתביו של קפקה (ע"ע).

כל כתביו ומכתביו של ק' (Sämtliche Werke und Briefe) נתפרסמו ב 2 כר', [3]1961. תרגומים נוספים לעברית: „כתבים קצרים", תשי"ט; „האסופי", תש"ז; „דו־קרב" (בתוך: „שלוש נובלות"), תשי"ז.

H. Meyer–Benfey, *K.s Leben udn Werke, 1911;* F. Gundolf, *H. von K.*, 1922; E. L. Stahl, *H. von K.'s Dramas*, 1948; W. Muller–Seidel, *Versehen und Erkennen; Eine Studie über H. von K.*, 1961; H. Mayer, *H. von K.: Der geschichtliche Augenblick*, 1962; F. C. Richardson, *K. in France*, 1962; W. Silz, *H. von K.: Studies in His Works and Literary Characters*, 1962; M. Garland, *K.'s Prinz Friedrich von Homburg*, 1968; J. Geary, *H. von K.: A Study in Tragedy and Anxiety*, 1968; J. M. Ellis, *K.'s Prinz von Homburg: A Critical Study*, 1970.

א. בר

קְלֵיסְתֶנֵס — Κλεισθενης — מדינאי אתונאי בסוף המאה ה 6 לפסה"נ, מייסד הדמוקרטיה באתונה. ק' היה בן למשפחת האלקמיאונידים, שהיתה מסוכסכת עם הטירן פיסיסטרטוס (ע"ע), וילדותו עברה עליו בגלות. כנראה שק' שב לאתונה והיה מקורב לבני פיסיסטרטוס (היפיאס והיפרכוס [ע' ערכיהם]), שכן ידוע שנשא משרה ב 525/4. אח"כ גלה שוב. הוא נכשל בנסיונו להפיל את הטירנים בכוח צבאי. ק' סייע בשיקום מקדש דלפוי שנשרף והשיג את אישור האורקל לתכניתו להפיל את הטירנים. היתה לכך השפעה על קלאומנס מלך ספרטה, שגירש את היפיאס ב 510. אז החל מאבק על עתיד המשטר באתונה בין האוליגרכים, ובראשם איסגורס, לדמוקרטים, בהנהגת ק'. תחילה היתה יד איסגורס, שנעזר בקלאומנס, על העליונה וב 508 נבחר לארכון; ק' ו 700 משפחות מתומכיו הוגלו, אך המוני העם גירשו את האוליגרכים. ק' שב לאתונה והוציא לפועל תכנית תיקונים מקפת.

ק' קבע את הדמוס (כפר או שכונה) כיחידה מדינית והעניק אזרחות לכל בן חורין שגר בדמוס באותו הזמן; כך זכו באזרחות גרים ועבדים משוחררים תושבי אתונה. 180 יחידות אלה חולקו ל 30 קבוצות (טריטיס, לאמור, שלישים) — 10 קבוצות מהעיר, 10 מאיזור החוף ו 10 מפנים הארץ. מ 30 קבוצות אלו הרכיב ק' 10 שבטים, שכ"א מהם נוצר מצירוף 3 קבוצות — אחת מהעיר, אחת מאיזור החוף ואחת מפנים הארץ. עשרת השבטים היוו את הבסיס לחיים המדיניים של אתונה. כל שבט קיים אסיפות ופולחן ושלח 50 נציגים למועצה בת 500 איש. המועצה שימשה כוועדה מתמדת של אסיפת העם; היא הכינה את דיוניה, עיבדה וניסחה את הצעות החוקים וההחלטות ופיקחה על עבודת הפקידים. גם הצבא הורכב מ 10 יחידות — אחת מכל שבט. אמנם השלטון באתונה היה בידי אסיפת העם וכל אזרח השתתף בה בלי להיות כבול למסגרת כלשהי, אך הביצוע, רובו ככולו, היה בידי ועדה בת 10 חברים מקרב המועצה (אחד מכל שבט). כדי להגן בכוח על המשטר הדמוקרטי מפני טירנים הנהיג ק' את האוסטרקיזם (ע"ע).

P. Leveque – P. Vidal-Naquet, *C. l'Athenien*, 1964.

מ. ע.

קְלַיְפֵּדָה (Klaipeda [Memel]), עיר בקורלנד (ע"ע לטויה, עמ' 616), שאוחדה עם פרוסיה ב 1328. נהרסה מספר פעמים בקרבות בין המסדר הטווטוני (ע"ע) לליטא. ב 1807 היתה מקום מפלט ומושב למלך פרוסיה וממשלתו. בסעיף 99 לחוזה ורסי (1919; ע"ע פריס, ועידת השלום של־), נותקה מעל גרמניה ונמסרה לבעלות־הברית. צרפת שלטה באיזור ממל בשם חבר־הלאומים עד פרוץ מרד שהביא לסילוק חיל המשמר הצרפתי (1923). בהמרצת ועידת שגרירי בעלות־הברית קיבלה ליטא את איזור ממל. לפי החוזה עם ליטא (מאי 1924) היה האיזור לחלק אוטונומי מליטא על שטח 2,830 קמ"ר ובו כ 120,000 תוש', מתוכם כ 25,000 בעיר ממל. הרוב המכריע של אוכלוסיית האיזור היה אז ליטאי במוצאו (למעלה מ 50% דוברי ליטאית); הרוב בעיר עצמה היה גרמני־אוונגלי (אם לא מבחינה אתנית). העיר היתה מקום מושב הממשל וההנהלה של החבל. בראשה עמד מושל מטעם ממשלת ליטא. ההנהלה כללה חמישה אישים שמונו ע"י המושל, וכן היה בית־מחוקקים (לאנדטאג) נבחר. וטו של המושל נגד חוק בבית־הנבחרים ניתן היה לביטול במועצת חבר־הלאומי. בגלל סכסוכים תכופים בין הממשל הליטאי ובין הלאנדטאג בעל הרוב הפרו־גרמני הוכרז על מצב חירום שנמשך

מסוף 1926 עד ערב מסירת ההבל לידי גרמניה ב 1938. אי־השקט החמיר מאז 1933 וממל היתה אחת הטענות הטריטוריאליות הבסיסיות של היטלר. גרמניה, שקנתה 60% מהיצוא של ליטא, יכלה להפעיל עליה לחץ. שגבר לאחר הסכם מינכן (1938). בחירות דצמבר 1938 הביאו רוב של 87% לרשימה הגרמנית המאוחדת. ב 22.3.1939 נכנעה ממשלת ליטא ומסרה את האיזור לידי גרמניה, כשנשאר לה באיזור נמל חפשי. ב 1944 פונו מרבית תושביו ונפלו בידי בריה"מ. מ 7.4.48 נעשה חלק מהרפובליקה הסובייטית הליטאית. העיר בעלת אוכלוסיה בת כ 140,000 (1973) וללא גרמנים. מ 1945 נקראים האיזור והעיר בשם הליטאי ק׳. — י ה ו ד י ראשון זכה לחסות בימי ה„בוחר הגדול" (ע"ע פרידריך וילהלם). קהילה נוסדה במאה ה 19 ומספר חבריה לפני 1939 הגיע לכ 9.000, רובם יהודים ליטאים ומיעוטם גרמנים. כשליש מהם היגר עוד לפני הסיפוח לרייך.

מ. צ.

קְלִיפוֹרְד, וִילְיָם קִינְגְּדְן — William Kingdon Clifford — (1845—1879), מתמטיקאי ופילוסוף אנגלי. ק׳ היה מהתלמידים המחוננים של אוניברסיטת קֶימבריג׳, ואח"כ הורה בה. מ 1871 כיהן כפרופסור בלונדון וב 1874 נבחר לחברה המלכותית. ק׳ מת משחפת. ספרו The Common Sense of the Exact Sciences („השכל הישר של המדעים המדויקים") הושלם ונערך בידי קרל פירסון (ע"ע; 1885 [-1955]).

הפילוסופיה של ק׳ הושפעה מתורת דַרוִין (ע"ע) ומפיתוח הגאומטריה הלא־אוקלידית (ע"ע). לדעתו, ההכרה האנושית היא תגובה ביולוגית כלפי העולם, ומבנה נקבע ע"י ההסתגלות. משפטי האריתמטיקה והגאומטריה הכרחיים, מפני שהם תואמים למבנה מערכת־העצבים האנישית. ק׳ הבחין בין גאומטריה טהורה, שאינה אלא משחק ואין לה ערך אמת, לבין גאומטריה מיושמת, שאינה אלא מדע נסיוני. הוא דחה את הפנומנליזם (ע"ע) והבחין בין מושאים שהם בני־ניתוח במונחי נתונים חושניים לבין עצמים, שאינם בני־ניתוח כזה, כגון האני של זולתי. העצמים מהסוג השני, שאותם כינה "ejects", מורכבים מ„רגשות" (feelings), ורגשות הם הישים המוחלטים, היסודות המרכיבים כל דבר, אבל נודעים באופן חלקי בלבד. ק׳ טען, ששום טענה אינה ראויה שנאמין בה, אלא אם כל העדות האפשרית היא לטובתה. כנגד השקפה זו ומסקנתה האנטי־דתית יצאו ו. ג׳ימז (ע"ע) ואחרים.

קָלִיפוֹרְנְיָה (California), מזינה במערב אה"ב, לחוף האוקיאנוס השקט, השלישית במדינית אה"ב בגודל שטחה — 411,015 קמ"ר — והראשונה במספר אוכלוסיה — 20,907,000 תוש׳ (אומדן 1974).

הטופוגרפיה של ק׳ מגוונת מאד. בקווי המבנה שלה בולטים שני גושי הרים מקבילים — רכס החוף וסיירה נוואדה — שראשית קימוטם הלה ביורה ויצובם הושפע ע"י עיתוק ושבירה בשלישון (ע"ע אמריקה הצפונית, עמ׳ 225/6). איזור חוף האוקיאנוס השקט במערב, עיקרו ר כ ס ה ח ו ף המורכב למעשה ממספר רכסים המקבילים לקו החוף ומגיעים עד לים. אלה יוצרים חוף סלעי וגבוה בצפון ואילו בדרום החוף נמוך וחולי. רכס החוף מסתיים מצפון ללוס־אנג׳לס, ודרומה לה נמצאים מספר רכסים נמוכים בכיוונים שונים, וביניהם עמקים פוריים. רכס החוף, שפסגותיו גבוהות מ 2,400 מ׳, מבותר ושבור ע"י קווי־העתק רבים, מהם פעילים. מפורסם במיוחד העתק סן־אנדריאס הנמשך מסביבות לוס־אנג׳לס צפונה, לגבול אורגון. בצדו המערבי של ההעתק נמדדה תזוזה עכשווית צפונה בשיעור של כ 2 ס"מ בשנה ביחס לצדו המזרחי. איזור החוף נתון לפעילות סיסמית (בדומה ליתר חלקי „טבעת האש הפציפית"), ובמיוחד איזור ההעתק בו שכיחות גבוהה של רעשים, מהם קטלניים (כ 20 ב 100 השנים האחרונות). — בדרום נכללים בק׳ איי צ׳נל (סנטה ברברה) ומול מפרץ סן פרנסיסקו — איי פאראלון.

במזרח ק׳ מתנשא הגוש הנטוי של הרי ס י י ר ה נ ו ו א ד ה, זהו רכס רצוף הבנוי גרניט, שמדרונותיו המערביים מתונים והמזרחיים יורדים בתלילות לאורך מצוק העתקים. הפסגה הגבוהה ביותר — הר ויטני — 4.418 מ׳. גיאיות צרים ועמוקים מבתרים את ההרים המאופיינים בעיצוב קרחוני, טרשי ופראי. הגדולה בימות הרבות — ימת טהו (500 קמ"ר) — נמצאת במזרח, על גבול מדינת נוואדה. שטחים נרחבים בסיירה נוואדה הם שמורות־טבע, בהן הפרק הלאומי יוסמיטי (ע"ע) והפרק הלאומי הנקרא ע"ש עצי סקוויה (ע"ע) העתיקים והענקיים. מצפון לסיירה נוואדה נמצאים הרי קֶסקֵיד — חרוטים געשיים כבויים שבדרומם הר הגעש הרדום לאסן (3,187 מ׳).

בין רכס החוף לבין הרי סיירה נוואדה משתרע לאורך 640 ק"מ ה ע מ ק ה מ ר כ ז י. בצפון סוגרים עליו הרי קלאמאת וקסקיד ובדרום — הרי טיהצ׳פי, המחברים את רכס החוף וסיירה נוואדה. נהר סקרמנטו מנקז את צפון העמק ונהר סן ואקין — את מרכזו ודרומו. הנהרות מתאחדים מצפון־מזרח לסן פרנסיסקו ויוצרים דלתא החוצה את רכס החוף ומתנקזת למפרץ סן פרנסיסקו. פרצה זו היא היחידה בחומת ההרים הסוגרת על העתק המרכזי מכל עבר.

דרום־מזרח ק׳ הוא חלק מאיזור „האגן הגדול" (Great Basin) של מערב אה"ב, שבו רכסים נמוכים וביניהם אגנים מדבריים בעלי ניקוז פנימי. בתחומי ק׳ נכללים „עמק המוות" (Death Valley) הצחיח ובו המקום הנמוך ביותר באה"ב — 86 מ׳ מתחת לפני הים, מדבר מוהוי (Mojave) וחלק ממדבר קולורדו.

א ק ל י ם, ע"ע אמריקה הצפונית, עמ׳ 227—230 ושם מפות משקעים וטמפרטורות; ארצות הברית, עמ׳ 39—40.

א ו כ ל ו ס י י ת ק׳ מצטיינת בקצב גידול גבוה: מאז „הבהלה לזהב" (1849) הוכפל מספרה מדי 20 שנה, עקב הגירה שליוותה את הצמיחה הכלכלית המהירה. כ 90% מהמהגרים באו מיתר חלקי אה"ב, והאחרים — ממכסיקו, קנדה, ארצות אירופה השונות, סין ויפן. מספר הכושים — 1.4 מיליון (1970) והאינדיאנים — כ 90,000, מהם כ 12,500 חיים בשמורות (ע"ע אמריקה, עמ׳ 154).

מוקדי גידול האוכלוסין הן הערים שמרוכזים בהן 90% (1970) מכלל האוכלוסין, ובעיקר אגד־הערים שלוס אנג׳לס (ע"ע) במרכזו ובו כ 7 מיליון נפש; אגד־הערים סן־פרנסיסקו—אוקלנד — 3.1 מיליון נפש; אנהיים—סנטה אנה—גרדן גרוב — 1.4 מיליון וסן־דיאיגו (ע"ע) רבתי — 1.4 מיליון נפש. כל אלה נמצאות באיזור החוף. רוב הערים האחרות — בעמק המרכזי, בהן הבירה — סקרמנטו ([ע"ע] 257,100 תוש׳).

כ ל כ ל ת ה המשגשגת של ק׳ מושתתת על בסיס רחב ומגוון. היא המדינה הראשונה באה"ב בתפוקה חקלאית ודיג, והשניה (לאחר ניו יורק) בתפוקה תעשייתית. המשק החקלאי כולל מטעי פירות וירקות נרחבים וגידולי דגנים המושקים ע"י מפעלי מים ענקיים.

פרדסים ועצי דקל לרגלי הרי סן ברנרדינו

חוליות ב„עמק המוות", 86 מ' מתחת לפני הים

הגדולים שבהם הם מפעל העמק המרכזי ומפעל נהר פד'ר (Feather. יובל הסקרמנטו) המעבירים מים מהצפון העשיר למרכז ולדרום הצחיחים. אלה אפשרו הפיכת העמק המרכזי ללב החקלאי של ק' ולאיזור תעשייתי חשוב, והפרחת שממות במדבר קולורדו (עמק אימפיריאל). בתעשיות הטיס והחלל עובדים כ 1/3 מכלל המועסקים בתעשיה. כן מיוצרים מכוניות, מוצרי מזון, מכשירים חשמליים, מכונות, כלי נשק ומוצרי מתכת. חשיבות נודעת גם לתעשיית הסרטים.

ק' עשירה באוצרות טבע. המחצב העיקרי המופק בה הוא נפט וגז טבעי וכן חשובים הפקת חמרי בניין ומתכות רבות, בהן זהב. היערות מנוצלים לעץ ולנופש. הסוגים העיקריים הם סקוויה לאורך החוף, אורן בסיירה נוואדה ואשוח באזורים שביניהם. התיירות המפותחת מאד נמשכת אחר נופים מרהיבי עין (רובם בשמורות טבע), אתרים לאומיים והיסטוריים, מתקני ספורט־קיץ וחורף ואפשרויות בילוי מגוונות ביותר, כגון גן השעשועים דיזנילנד באנהיים.

D. W. Lantis et al., *C., a Geography*, 1963; N. Morgan, *C. Syndrome*, 1969.

ר. כנ.

היסטוריה. ק' נתגלתה ע"י הספן הספרדי ח'ואן רודריגס קאבריליו ב 1542, אך רק כ 300 שנה אח"כ, בעקבות גילוי זהב, הוחל ביישובה ההמוני. המתיישבים הלבנים הראשונים היו מיסיונרים ספרדים שבאו ממכסיקו. צפון ק' נתפס בידי הספרדים כדי למנוע ממעצמות אחרות להשתלט על האיזור, בייחוד לאחר שגילתה רוסיה עניין באלסקה במאה ה 18. כשזכתה מכסיקו בעצמאות (1821), היתה ק' לחלק ממנה. המתנחלים הראשונים מאה"ב הגיעו לק' ב 1841 והקימו בה בעיקר חוות גדולות לגידול בקר. חולשת הממשל המכסי־קני המקומי אפשרה להם להכריז ב 1846 על הצטרפות החלק הצפוני של ק' לאה"ב. במלחמה שפרצה אותה שנה בין אה"ב למכסיקו הובסה האחרונה בקרב במונטרי (Monterey), ובחוזה השלום מ 1848 ויתרה גם על דרום ק'.

עוד ב 1842 נתגלה זהב ליד לוס אנג'לס, אך בהלת הזהב הגדולה החלה ב 1848 כשאישר הנשיא פוק (Polk) שמועות על גילוי מרבצי זהב והחלה הגירה גדולה לק'. ב 1849 היגרו כ 40,000 איש לאיזור סן־פרנסיסקו. הגידול באוכלוסיה הביא לכינון ממשל עצמי, וב 1850 הוכרזה ק' כמדינה ה 31 של אה"ב. במלחמת האזרחים נשארה ק' נאמנה לממשלה הפדרלית.

ק' זכתה לתנופת פיתוח לאחר המלחמה משום שמשכה חיילים משוחררים רבים. חשיבות רבה נודעה לבניית מסה"ב לק'. בתחילת המאה ה 20 ניטעו בק' פרדסים ונתגלו שדות נפט. ק' קלטה מהגרים רבים מסין ויפן וכושים רבים משאר מדינות אה"ב. ההגירה מהמזרח הרחוק עוררה התנגדות, ובחוקת 1879 נאסר על סינים להיכנס לק'. איסור זה נהפך לחוק פדרלי. ב 1906/7 התעוררה התנגדות להגירת יפנים, וב 1913 נתקבל חוק בק' שאסר על יפנים לרכוש נכסי דלא ניידי; החוק נשאר בתקפו עד 1952. בזמן מלה"ע II רוכזו דוב היפנים יושבי ק' במחנות, אולם מייד אחרי המלחמה שוחררו ושולמו להם פיצויים על אבדן רכוש והפסדים כספיים. בשנות ה 30 היגרו לק' חקלאים רבים מאזורים שחונים באוקלהומה ובמדינות אחרות על־אף שפרנסת פועליה החקלאיים היתה בדוחק. באותן שנות שפל כלכלי קמו תנועות לחיסול העוני, כגון תנועת הסופר אפטון סינקלר (ע"ע), והתחזק כוח הדמוקרטים, אף כי כמעט תמיד שלטו הרפובליקנים בק'.

לאחר מלה"ע II הפכה ק' למרכז תעשייתי בתחום התעופה והחלל (לוס אנג'לס, סן דיאיגו ובסיס חיל האוויר ע"ש ונדנברג, מצפון מערב לסנטה ברברה), למרכז מדעי הנשען על מערכת החינוך האקדמית הגדולה באה"ב ולמרכז אמנותי של הטלוויזיה, לאחר שתקופה ארוכה היתה מרכז הראינוע והקולנוע.

H. H. Bancroft, *History of C.*, I–VII, 1884—1890; R. G. Cleland, *From Wilderness to Empire*, 1959; W. Bean, *C.; An Interpretative History*, 1968; R. J. Roske, *Everyman's Eden*, 1968; R. W. Durrenberger, *C., the Last Frontier*, 1969.

א. גל.

יהודים מכל העולם הגיעו לק' בימי בהלת הזהב של 1849. רובם התיישבו בסן פרנסיסקו ופנו עם הזמן למסחר. ב 1861 כבר נמצאו קהילות יהודיות בכל רחבי המדינה, אבל רק לרשות בודדות, כמו פלייסרוויל (Placerville) וג'קסון, היה ביכ"נ ובית קברות יהודי. בשנות 1880, בתום בהלת הזהב, נהרו רבים לסן פרנסיסקו, סקרמנטו (ע"ע), סטוקטון ולוס אנג'לס. מספר היהודים בק' (מלבד סטוקטון ולוס אנג'לס) היה 18,580. משפחות רבות התפרסמו בעסקי המסחר והתעשיה. היהודים השתתפו בחייה הפוליטיים של המדינה, ומהם שימשו שופטים בבתמ"ש העליון והפדרלי, ובעיריות. במפנה המאה ה 20 היגרו רבים מיהודי אה"ב ללוס אנג'לס, ומספרם בדרום ק' עלה על זה שבצפון. בשל האקלים הנוח בנו שם היהודים בת"ח ומרכזי הבראה. לאחר מלה"ע II נמשכה הגירת היהודים לדרום, במיוחד ללוס אנג'לס, בה הוקמו מפעלים טכנולוגיים ומדעיים שהעסיקו יהודים רבים.

חקלאים יהודיים מעטים מצויים בסביבות פטלומה, סנטה רוזה ובעמקים המרכזיים (סן פרנסיסקו). בק' מפוזרות קהילות קטנות מצ'יקו ויוריקה בצפון ועד צ'ולה ויסטה ואל־סנטרו שבגבול מכסיקו.

חייהם הרוחניים והתרבותיים של יהודי ק' מתרכזים בעיקר בלוס אנג'לס, שבה ישבו ב 1973 80% מכלל יהודי ק', שמספרם היה אז כ 666,000 איש.

בק' מופיעים 10 כ"ע יהודיים; הראשון הופיע בסן פרנסיסקו ב 1857.

וע"ע לוס אנג'לס, יהודים; סן פרנסיסקו, יהודים.

M. A. Meyer, *The Jews of C.* (in: A. W. Voorsanger: Western Jewry), 1916; R. Glanz, *The Jews of C.*, 1960.

קְלִיפוֹרְנִיוּם, ע"ע טרַנסאורנים.

קַלִיקוּט (או **קוז'יקוד** — Calicut; Kozhikode), עיר נמל בחוף מלבר, במדינת קרלה (ע"ע) שבהודו. 334,000 תוש' (אומדן 1971). מרכז סחר, תעשיה ותחבורה. נמלה מייצא את התוצרת החקלאית של האיזור (בעיקר קוקוס, אגוזים ופלפל). התעשיה — עיקרה עיבוד התוצרת החקלאית וייצור מוצרי צריכה שונים לסביבה הכפרית, בעיקר דברי הלבשה. ק' היא מולדת אריג הכותנה המודפס המכונה „קאליקו" (calico). בק' נוצרים ומוסלמים רבים, והיא ידועה כמרכז כת מוסלמית קנאית, כת מופלה (Moplah). ב 1968 הוקמה בה אוניברסיטה, לצד בת"ס גבוהים ומכון למחקר ימי.

משהגיע אליה וסקו דה גמה (ע"ע) במסעו הראשון להודו, היתה ק' למרכז־סחר חשוב בין דרום הודו לערב. הבריטים הקימו בה תחנת סחר ב 1664, הצרפתים ב 1698, והדנים ב 1752.

קֶלִיקֶר, רוּדוֹלְף אַלְבְּרֶכְט פוֹן — Rudolf Albrecht von Kolliker — (1817—1905), אנטום, ביולוג ואמבריולוג שוויצי־גרמני. ק' נולד בציריך ולמד באוניברסיטות ציריך, בוֹן וברלין. ב 1841 קיבל בציריך את התואר דוקטור במדעי־הטבע, וכעבור שנה קיבל בהיידלברג את תארו ברפואה. תקופת חייו מקבילה לפרק חשוב־ביותר בביסוס ההתפתחות החדישה של הרפואה והביולוגיה, תהליך שבו נטל חלק פעיל בשטחים שונים.

ראשית עבודתו האקדמית היתה בציריך, שם עסק באנטומיה. ב 1845 התמנה פרופסור לפיסיולוגיה ולאנטומיה משוה. ב 1847 עבר לווירצבורג, שם פעל 50 שנה. עיקר תרומתו המדעית של ק' בתחום תורת הרקמות (ע"ע ביולוגיה, עמ' 337). ספרו המרכזי בשטח זה, “Handbuch der Gewebelehre des Menschen, fur Aerzte und Studierende“ („מדריך לתורת הרקמות לרופאים ולתלמידים"), 1852, י"ל במהדורות רבות ותורגם לכמה שפות. ק' היה מדען רב־גוני. עבודותיו המדעיות (כ 245) הקיפו נושאים רבים: פיסיולוגיה, אמבריולוגיה (ע"ע דיונונים, עמ' 411), זואולוגיה ונֶורואנטומיה (ע"ע ביולוגיה, עמ' 338), וכן שטחים שהתפתחו בעיקר אחרי מותו, כגון, היסודות הפיסיולוגיים של האֶלקטרו־קַרדיוגרפיה (ע"ע לב). בשל רב־צדדיותו נוטים הביוגרפים שלו להכתירו בתואר הכוללני ביולוג. 6 שנים לפני מותו פרסם אוטוביוגרפיה מעניינת Errinnerungen aus meinem Leben („זכרונות מחיי"), 1899.

A. Hirsch (ed.), *Biographisches Lexikon*, III, 571/2, 1931[2].

(ה)קְלִירִי (= אלעזר בירבי קְלִיר), המפורסם בפייטנים; יצירתו המרובה, הנפוצה והמגוונת, השפיעה הרבה על התפתחות הפיוט (ע"ע) המזרחי (א"י, בבל) והמערבי (איטליה, הבלקן, אשכנז וצרפת). ק' חי בא"י, כנראה במאה ה 6 או ה 7, וייתכן שחזה בכיבוש הערבי.

ש מ ו ו ח ת י מ ו ת י ו. בפיוטו חתם „אלעזר בירבי קליר (גם: קיליר) מקרית ספר", או, בקיצור, „אלעזר"; וכך גם נקרא בד"כ במזרח, בכתבי הגאונים ובכותרות פיוטיו שבגניזה (ע"ע). בספרות מהמאה ה 11 ואילך, ובפי העם באירופה, הוא נקרא „אלעזר הקליר" ו„הקלירי". בגניזה נמצאו „יוצרות" לשבת, לפי המנהג הבבלי, בחתימת "אלעזר בירבי קילר", ואולי הוא פיטן אחר, מאוחר־יותר. ברבים מפיוטי הק' חתומים השמות "הודיה" או "יהודה", וייתכן שאלה חזנים שפייט למענם או שסייעו לו בתפילה. לפי מסורת מהמאה ה 12 היה יהודה אחיו.

ניקוד השם „קליר" (קיליר) אינו ידוע. סבורים שזהו שם פרטי (ביזנטי? Κύριλλος?) או כינוי של אביו (celer = מהיר), שעל שמו נתכנה הבן „הקלירי". לפי האגדה („ערוך", ע' קלר) זהו כינוי לפייטן, על שאכל עוגה (קלורא בסורית) בנעוריו ונפקחו עיניו. אפשר שזה תואר ביוונית, אולי מ־Κλῆρος (= הנבחר) — כינוי מקובל למשרתים־בקודש, בדומה ל„מֶגס" (= גדול) בשמו של שמעון בירבי מגס, הפייטן הא"י, בן תקופתו. ואמנם, לעתים חותם הק', כפייטנים אחרים, רק „אלעזר בירבי". במאה ה 19 שיערו כי „קליר" היא עיר מוצאו, וניסו לזהותה עם ערים שונות.

ז מ נ ו ש ל ה ק' לוט בערפל. אפשר שבתשובת רב נטרונאי גאון (ע"ע; המאה ה 9) נרמז פיוט של הק', אך בוודאות נזכר ק' לראשונה אצל ר' סעדיה גאון (ע"ע), בין „המשוררים הראשונים: יוסי בן יוסי ויניי ואלעזר..." (ס' אגרון). פיוטיו, שנחשבו אז על מיטב השירה, נתחבבו על החזנים, וגאונים נתבקשו לפרשם. הקראי קרקסני (ע"ע) שיער, שחק' קדם למחמד, ושבקראן שובץ ביטוי שנלקח מחזנותו. ביקרתו על הק' נשתקעה גם ב„אשכול הכופר", ליהודה הדסי הקראי. במאה ה 11 מזכיר יהודי בן ששת (ע"ע) בספרד את „עורכי השיר רב ינאי ורב אלעזר קליר", ורבינו גרשם מאור הגולה (ע"ע) באשכנז מציין, שהק' „מן החכמים ראשונים ופיט קרובות לכל הרגלים". רש"י ותלמידיו חשבוהו ל„קדוש עליון" והרבו לצטטו, ופייטני אשכנז חיקו את יצידתו. עם התפתחות פרשנות הפיוט נתרבו הפירושים לפיוטיו. בתקופת בעלי התוספות (ע"ע) כבר נפוצו עליו אגדות, כגון, שהפייטן יניי (ע"ע) היה רבו, ונתקנא בתלמידו, והטיל עקרב במנעלו והרגו, וכגון, שכאשר פייט „וחיות אשר הנה", ליהטה אש סביביו. בעלי התוספות (חג' י"ג, ע"א; ועוד) זיהוהו עם התנא אלעזר ב"ר שמעון (ולדעת הרשב"א: אלעזר בן ערך), שתואר במדרש כפייטן ומחבר קרובות (שהש"ר ג', י'), ובדעה זו החזיקו רבנים בכל הדורות. רובם סברו כי הוא ר"א בן רשב"י, ואף האר"י לא אמר פיוטים פרט לפיוטי הק', שזיהה אותו כתנא „המקובל" מס' הזהר, או כניצוץ מנשמתו.

לעומת זאת שיער ר"י שטיינהרט („זכרון־יוסף", י"ג; תקל"ג), כי הק' חי בתקופת הגאונים, וכך גם סברו החוקרים במאה ה 19. במאה ה 20, לאור ממצאי הגניזה, הוכדה קדמות הפיוט, ונקבע זמן הק' בין המאות ה 6 (שירמן) וה 7 (קליין ואחרים). היו שראו בפיוטיו רמזים לכיבוש הביזנטי (מידי הפרסים; 629) והערבי של א"י (636—640), ומעטים איחרוהו למאה ה 8 (אלבוגן).

מ ק ו מ ו. הקדמונים סברו שהק' חי בא"י, והשתדלו ליישב קביעה זו עם המנהג האירופי, הסותר לכאורה, לומר פיוטי הק' ביו"ט שני של גלויות. במאה ה 19 שיערו את מקומו באיטליה (שי"ר), אשכנז, בבל (שד"ל) וביזנטיון (קראוס), אך צונץ החליט כי הק' אכן חי בא"י — ובאמת מעידים על כך הפיוטים וההלכה שביסודם. שם עיר־מוצאו, „קרית ספר", אפשר שהוא השם הארכאי ל„דביר" שביהודה (יהושע טו, טו) — בדומה לשם עירו של הפייטן הא"י יוסף בירבי ניסן מ„שוה קריתיים" (בראׄ יד, ה) — ואפשר שהוא כינוי לעיר חכמים (טבריה), או תרגום של שם לועזי, או כינוי לעיר שבספר.

פיוטי הק' לא כונסו עדיין, ורק קצתם זוהו ופורסמו. מאות — ואולי אלפים — מפיוטיו שרדו, ובהם: 1) „קדושתאות" לר"ה (עם התקיעתא „אנסיכה מלכי" במוסף; לסוגי הפיוט — ע"ע פיוט, עמ' 624), ליו"כ („שושן עמק אוימה" — במוסף; „אב ידעך" — בנעילה), לרגלים ולשבתות מצוינות; 2) „שבעתות" לרגלים ולשבתות מצוינות, כגון מערכות טל וגשם לפסח ולסוכות, והבדלות; 3) „קרובות" לימים מיוחדים (חנוכה ופורים) ולתעניות (כגון 5 המערכות המסובכות לט' באב, הכוללות יותר מ 100 קינות מופלאות בגיוונן); 4) "יוצרות" לחגים, לשבתות מצוינות, ואולי גם ליתר שבתות השנה. בין פיוטיו: הושענות רבות, סליחות, ברכות־מזון מפויטות, קרובות לחתן, לאבֵל, ולעצירת גשמים, ואפשר שגם „סדרי עבודה" ליו"כ.

בפיוטי הק' סגנונות שונים, החל בסגנון החידתי־המצועצע (בנוסח „אץ קוצץ") הקשה לפענוח בהיותו מלא רמזים, חידושי־לשון, כינויים־סמלים, תבניות פרוסודיות מסובכות ורעיונות מן המדרש ומספרות המרכבה, וכלֵה ביצירות ליריות פשוטות וברורות, ב„סילו־

קים" אֶפיים מרובי־דיאלוגים, ובטכסטים אינפורמטיוויים למדניים, כגון „אז ראית" (לפרשת שקלים). דוגמה לסגנון הקשה:

אִיָּלָיו טל לְמחבּנָיו יְחוּסַן
אתותם לחלות פְּנֵי מחסן
טל אִירוֹת לְהָפִיק פרנוּסַן
אֲצִים תנות מחמישה עשר בְּנִיסַן (=סם יודש)
בְּאִיפְסוּה כְּצִיּוּי בטלה (=שם מזל)
בְּאֹדם בֵּן כְּאָז לְהִיטָלָה (=אבן בחושן)
טל בְּרָכָה לְרֹאשׁ אוֹן יוּטַלָּה
בְּמַתָּנוֹת עשר לָהֶם הוּטַלָּה (=שבט ראובן)
(פיוט טל מכת"י)

לעומתו, הסגנון הקל:

קוֹל מבשר יָרִיץ בֶּהָרִים — לְהָשִׁיב תּוֹעִים מִגְּבָעוֹת וְהָרִים
יַשְׁמִיעַ קוֹל לְלֵבָב נִמְהָרִים: — "רְאוּ כִּי אֲנִי הִיא קוֹל מְרִים!"
("אעדיף כל שמונה" לחנוכה)

אֵם הַבָּנִים כְּיוֹנָה מְנַהֶמֶת — כְּלֵב מִתְאוֹנֶנֶת וּבְפֶה מִתְרַעֶמֶת
גּוֹעָה בִּבְכִי וּבְמַר נוֹאֶמֶת, — דִּמְעוֹת מַזֶּלֶת, וְדוֹמֶמֶת וְנִדְהֶמֶת...

הק' שלט שלטון בלי־מצרים בלשון: הוא השתמש ברובד העממי, ועם זה פיתח מאד את „לשון הפיוט"; לשון גמישה, מלאכותית־אמנותית, שנתמזגו בה מלים מקראיות, לשון חכמים, תבניות מדרשיות וחידושי פייטנים. הסגנון הקלירי המורכב הביא להתפתחותה של פרשנות הפיוטים בידי הגאונים ופרשני אשכנז, אך היו גם שביקרו אותו קשות, בהם ר' אברהם אבן עזרא (בפירושו לקה' ה, א).

פייטנים רבים בדורו ובדורות הבאים העריצו את הק'; יצירותיו זכו לתפוצה עצומה ונעשו דוגמה לתבניות העיקריות של סוגי הפיוט. הוא כבר ידע את „משקל המלים", פיתח מגוון רחב של מבנים סטרופיים, סוגי חריזה, אקרוסטיכונים ואפני שיבוץ פסוקים, וכן קבע מקום לפיוטים בעלי־פזמונים (כגון הקיקלר והעסטריותא), המציינים, כנראה, התבססות יסודות מקהלתיים בתפילת־הציבור בזמנו. סגנונו העשיר ולשונו המשוכללת נוצלו להבעת שפעת רעיונות מעולם הדרשנות — ההלכה והאגדה — וכן להעלאה אמנותית של ציורים ומוטיוויים מן הראליה ומן הספרות, כגון, משמרות הכהונה והלויה, התריסרים (חדשים, מזלות, אבני החושן, צומות וכד'), עולם הצומח, ואגדות „פטירת משה רבנו" ו„מלחמת הבהמות והלויתן בגן־עדן". לק' זיקה בולטת גם לנושאי „מעשה מרכבה" (ע"ע) ולמסורת הסוד וההיכלות (ע"ע), ולכן התפתחו בעם מסורות ואגדות הקושרות אותו לעולם הסוד והמסתורין. פיוטיו נפוצים במחזור רומניא, והם עמוד התווך של פיוטי החגים במחזורי האשכנזים.

קבוצות מפיוטי הק' שנדפסו: ח. בראדי, מבחר השירה העברית, תרפ"ב; י. מרקוס, גנזי שירה ופיוט, תרצ"ג; גנזי קויפמן, א', תש"ט; ע. פליישר, מבנים סטרופים מעין אזוריים (הספרות, ב'), תש"ל, ועוד. את הפיוטים שבמחזורי הימים־הנוראים ההדיר ד. גולדשמידט („מחזור לימים הנוראים"), תש"ל. רשימה של 220 פיוטים ומקורותיהם מצויה ב„ספר המקורות של המילון ההיסטורי", 112־113, תש"ל.

א. ל. לנדסהוט, עמודי העבודה, 27—44, תרי"ז, תשכ"ה[2]; ש. י. רפפורט, תולדות ר"א הק' תרע"ג; א. מ. הברמן [מהדיר], ס' קרובה (ידיעות המכון לחקר השירה והפיוט, ג'), תדצ"ז; הנ"ל, תולדות הפיוט והשירה, א', 40—49, 1970; מ. זולאי, האסכולה הפייטנית של רס"ג (מפתח בערכו), תשכ"ד; א. מירסקי, ראשית הפיוט, פ"ו—צ"ט, תשכ"ה; ת. שירמן, הקרב בין בהמות ולויתן לפי פיוט עברי קדום (דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ג'), תשכ"ח; הנ"ל, חקר השירה והפיוט; ביבל' שנתית (ק"ס, כ"י, תש"י ואילך, מ 1970 ר' מס' 2114, 2181, 2184/5, 2217/8, 2429א', 2433, 2576, 2667/8, 2795); י. מ. אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, 233—239, תשל"ב; ע. פליישר, קומפוזיציות קליריות לתשעה באב (HUCA, XLV), 1974; הנ"ל, שירת הקודש העברית ביה"ב, 1975; י. ק. במברגר, תולדות ר"א הק' (המעין, ט"ז), תשל"ו; L. Zunz, *Literaturgesch. der synag. Poesie*, 29—64, 1865.

צ. פל.

קְלְיַרִי (Cagliari), בירת סרדיניה (ע"ע) ונמלה הראשי; 232,570 תוש' (1973). שוכנת בדרום האי ומישור קאמפידאנו, לחוף מפרץ ק' (הים הטירני). ק' היא צומת מס"ב וכבישים לכל חלקי האי. דרך נמלה מייצאים עופרת, אבץ ומלח. לידו — בסיס הצי האיטלקי. הדיג והמספנות תופסים מקום חשוב בכלכלת העיר. קווי ספנות ותעופה מחברים את ק' לנפולי ולפלרמו. — גרעין העיר מיה"ב בנוי על גבעה מוארכת המוקפת לגונות. חלקן הפך לבריכות להפקת מלח. בעיר העילית שרדו ביצורים מתחילת המאה ה 14. בקרבתה אמפיתאטרון רומי. אוניברסיטה נוס': 1596; 8,500 תלמידים ב 1974/5) וקתדרלה (שוקמה: 1676). מאז שיקום העיר לאחר מלה"ע II גדלה אוכלוסייתה (135,370 תוש' ב 1949) בקצב מהיר מזה של יתר ערי סרדיניה.

היסטוריה. ק' נוסדה, כנראה, ע"י הפניקים. ב 238 לפסה"נ עברה לידי הרומאים ובפיהם נקראה Caralis. בתקופת הקיסרות היתה העיר החשובה בסרדיניה (ע"ע, עמ' 517/8). ב 454 כבשוה הונדלים (ע"ע) וב 533 הביזנטים. ביה"ב היתה ק' בשלטון הערבים, ואח"כ היתה עיר חפשית בתחום סרדיניה. ב 1052 נתפסה בידי פיזה וב 1326 עברה לידי ממלכת ארגון. בתקופת קרל V שימשה ק' בסיס־צי, בפעולות נגד התורכים. ב 1718 נמסרה לידי הדוכס מסוויה (ע"ע). בהיותה בסיס ימי איטלקי, הופצצה ק' קשות במלה"ע II.

קָלִישׁ (Kalisz), עיר במחוז פוזנן (ע"ע), מערב מרכז פולניה. 74,600 תוש' (1963). שוכנת על הגדה המזרחית של נהר פרוֹסנה (יובל הווארטה), בצומת כבישים ומס"ב. בעיר תעשיית טכסטיל, מכונות, פסנתרים, צבעים ומזון.

מרכז העיר שמר על אָפיו מיה"ב. נמצאים בו, בין השאר, כנסיית ניקולאס הקדוש הבנויה בסגנון גותי־רנסאנסי (המאות ה 13/17), מנזר פרנציסקני (המאה ה 17) ובו כנסיה בסגנון הברוק (המאות ה 13/17) ושרידי חומות (המאה ה 14).

היסטוריה. במקום נערכו חפירות פרהיסטוריות. תלמי (ע"ע) מזכיר אותה לראשונה במאה השניה (בשם Calisia). במאות ה 12/14 עמדה בק' טירה. ב 1282 קיבלה זכויות עיר. במאה ה 13 התפתחה בק' תעשיית האריגה והעיר עברה לאי בנהר פרוסנה (Prosna). ב 1343 נחתם בק' חוזה לפיו ויתרה פולניה (ע"ע, עמ' 413) על שטחי מזרח פומוז'ה (ע"ע) וחלמנו לטובת המסדר הטוטוני (ע"ע) מפרוסיה. ב 1793 עברה לידי פרוסיה. ברית בין פרוסיה לרוסיה נגד נפוליון I נחתמה בה ב 1813. ב 1815 עברה לידי פולניה הרוסית. לאחר בניית מס"ב (1871) היתה ק' לעיר חשובה על הגבול הגרמני.

ק' היא הקהילה היהודית העתיקה ביותר בפולניה, וראשיתה בסוף המאה ה 12. יהודים היו מטבענים בשירות הנסיך הגדול מישקו III (1127—1202) ויורשיו. יישוב יציב הקימו יהודים מגרמניה באמצע המאה ה 13, והם נמנו עם היוזמים והעורכים של „תקנות ק'" שקבע המלך בולסלב V לטובת היהודים (ע"ע פולניה, עמ' 430; 1264). ב 1287 נוסד בית־עלמין. באמצע המאה ה 14 היה בק' „רחוב יהודי". בעת המגפה ב 1349 פגעו הפורעים ביהודי ק'. ב 1358 התיר קז'ימיז' III (הגדול) להקים ביכ"נ שנשרף ב 1857. במאות ה 15/6 עסקו יהודי ק' בהלוואות ברבית, במסחר ובמלאכה. הרובע היהודי התרחב עם הצטרפות מהגרים יהודים מבוהמיה (1542), הונגריה וגרמניה, אך במשך המאה ה 15 התיישבו רבים מהם בערים אחרות של פולניה.

פרעות, על רקע כלכלי, פרצו ב 1542. ב 1557 נפוצה עלילת חלול הקרבן (ע"ע). ב 1565 תבעה הקהילה ממועצת העיר לפצותה על נזקים שנגרמו ע"י האספסוף באותה שנה. עשירי ק' קיימו מסחר ער בירידי לובלין, קרקוב, פוזנן וערי שלזיה. אך עם זאת, כשליש מיהודי העיר לא שילמו מסים ב 1579 מחמת עֹנִי.

ב 1648/9 עברו דרך ק' מאות יהודים שנמלטו מפני חמילנצקי

(ע"ע). ב 1659, לקראת סוף מלחמות השוודים, נהרגו מאות יהודים בק' והרובע היהודי נהרס. בעזרת הקהילות הסמוכות שוקמה הקהילה תוך זמן קצר, וב 1670 כבר קלטה את פליטי וינה. ב 1676 אישר המלך יַן III סוביייסקי את זכויות ק', וב 1678 פטרם ה„סיים" מכמה מסים כדי לסייע בידם להתגבר על משבר כלכלי כבד. בשליש האחרון של המאה ה 17 פעלו רבים מיהודי ק' בירידי לייפציג וברסלאו. היו מייצאים לשם פרוות ועורות ומייבאים משם אריגים יקרי־ערך, סחורות מתכת ואבני חן. מ 1672 חייבים היו בעלי מלאכה יהודים להשתייך לאגודות אומנים ; בתקופה זו נאסרה עליהם מלאכת הספרות (כולל חובשות). רבים עסקו במלאכת חייטות, פרוונות, צורפות, נפחות, אפיה וקצבות.

ב 1706 היתה שריפה גדולה בק', וב 1708 פרצה בה מגפה. בעקבות זאת התרוששו רבים, וב 1713 נאלצה הקהילה ללוות מבחוץ כדי לעזור לנפגעים. בשנת 1720 התארגנו הסוחרים הנוצריים בברית להילחם במסחר היהודי המתחרה, וכך נידרדר המצב עד למחצית ה 2 של המאה ה 18. ב 1763 הופצה עלילת־דם ו 4 יהודים הומתו. ב 1765 התגוררו בק' 809 יהודים משלמי מס. ב 1786 היו מבין 207 בעלי־מלאכה בק' 101 יהודים.

מסוף המאה ה 16, נמנתה ק', במסגרת ועד ארבע הארצות, בין הקהילות החשובות בגליל פולניה הגדולה, ובמחצית ה 2 של המאה ה 17 השיגה את ההגמוניה ב„ועד הגליל" (עד 1714). ב 1737 היה גליל פוזנן־ק' השלישי בגדלו בפולניה באוכלוסייתו היהודית.

במחצית השניה של המאה ה 17 היתה ק' מרכז רוחני חשוב. מבין אישיה הידועים : ר' ישראל בן נתן שפירא, רב וראש־ישיבה בשנים 1658—1680, ר' יהודה ב"ר ניסן, בעל ספר „בית יהודה" (1680—1696), ששימש דיין בק', ור' אברהם אבלי (ע"ע) גומבינר, בעל „מגן אברהם" (1656—1683).

תחת שלטון פרוסיה (1793—1815) מצאו יהודים רבים פרנסה בק' כסוחרים וכספקים צבאיים. ב 1804 היו בעיר 2,113 יהודים (כ 30% מכלל התושבים). בשנים אלו החריף גם מאבק העירונים, שהחמיר במיוחד לאחר שהעיר נכללה בתחומי פולניה הקונגרסאית (1815). ב 1827 נקבע ליהודים רובע נפרד, שהתקיים עד 1862. ב 1827 התגוררו בעיר 3,463 יהודים (29%); וב 1857 — 4,352 (36%). ב 1854 גרו רק 23 יהודים מחוץ לרובע. בשל הצפיפות ברובע מתו רבים במגפות, בשנים 1831, 1848, 1852. החל בשנות ה 40 של המאה ה 19 התרחבה באופן הדרגתי הפעילות הכלכלית של יהודי ק'. עד 1861 פיתחו מפעלי אריגת צמר ובורסקאות וריכזו את המסחר בכותנה, בצמר וביינות. עם הקמת מסה"ב (1871) הקימו בעלי הון יהודים בתח"ר לסבון, נרות, ליקרים ותחרים, שתוצרתם נסחרה בכל שוקי רוסיה וסין. במפנה המאה ה 20 הקימו חרשתנים יהודים בק' מפעלי־טכסטיל חדישים. ב 1897 התגוררו בק' 7,580 יהודים (32%) וב 1908 — 14,318 (36%). רבים ממפעלי התעשיה בק' היו בבעלות יהודית. ב 1836 נפתח בק' בי"ח יהודי (התקיים עד 1939). ב 1875 נוסד בעיר בי"ס יהודי, ששפת־ההוראה בו היתה רוסית.

ב 1878 נרצחו 13 יהודים בפרעות ונגרם נזק רב. מ 1881 נהגו לעתים השלטונות לגרש יהודים נתיני גרמניה ואוסטריה.

עם חשובי הרבנים בק' במאה ה 19 וה 20 נמנו : ר' שלמה בן ר' עקיבא איגר (1835—1840), ר' אליהו רוגולר (1840—1850), ר' צבי הירש חיות (1851—1855), ר' מאיר אוירבך (1855—1860), ר' חיים אלעזר וקס (1862—1881), ר' שמשון אורנשטיין (1881—1902) ור' יחזקאל ליפשיץ (עד 1932).

לקראת סוף מלה"ע I החלו לפעול בק' מוסדות ציבור יהודיים, והוקם בי"ס „תחכמוני" ובי"ס דתי־לאומי לנערות „חבצלת". במארס 1919, לאחר כינון השלטון הפולני, נערכו פרעות ביהודי ק' והתארגנה הגנה עצמית. ב 1921 התגוררו בק' 5,566 יהודים (5%), וב 1931 — 19,248 יהודים. בין שתי מלה"ע פעלו בעיר מפלגות יהודיות ואיגודים מקצועיים ובבחירות לעיריה (1927) נבחרו למועצת העיר 11 יהודים (מבין 34). מ 1916 פעלה בק' גימנסיה יהודית. בשנות ה 20—30 פעלו בעיר 3 בת"ס שדוברה בהם יידית. ב 1919 החל להופיע בק' שבועון ציוני. מ 1927 יצא לאור שבועון בלתי־מפלגתי „קאלישער לעבן".

בשנות ה 30 התקיימו בק' כ 35 בתכ"נ. למן 1933 התגברה בעיר תעמולה אנטישמית. ב 1939 היו בק' כ 20,000 יהודים (50%). עם כניסת הגרמנים נמלטו כ 20% מיהודי ק', וכמה אלפים אחרים נמלטו מאוחר יותר. אלפי יהודים גורשו ע"י הנאצים לאיזור לובלין. כ 1,300 איש הועברו למחנה־עבודה ליד ק'. בתחילת 1940 נותרו בק' כ 600 יהודים. כ 200 חולים נהרגו ע"י הנאצים. כ 200 אחרים נשלחו למחנה השמדה בסוף 1941 והנותרים לגטו לודז'. לאחר המלחמה לא חודשה הקהילה.

ספר ק', א'—ב', 1964—1967 ; י. ד. בית־הלוי, תולדות יהודי ק', תשכ"א.

ג. שמ. - מ. - אר. צי.

קַלִישֶׁר, צְבִי־הִירְשׁ (1795, ליסה — 1874, טורן), רב נודע, ממבשרי הציונות (ע"ע, עמ' 593), תלמידם של ר' יעקב מליסה ור' עקיבא איגר (ע' ערכיהם). בטורן ישב מ 1824, וברבנותה כיהן — בלא שכר — עד לפטירתו, בהתפרנסו מחנות קטנה שניהלה אשתו.

פעולת־חייו היתה הטפתו המתמדת לרעיון יישוב א"י. גם בפולמוסיו, בע"פ ובכתב, נגד הרפורמה הטעים את האמונה בביאת המשיח ואת ערך יישוב א"י וקיום המצוות התלויות בארץ. כבר בפגישתו עם אנשל רוטשילד (ע"ע) ב 1836 טען ק', שגאולת ישראל לא תבוא באופן נסי בלבד — כמצטייר בעיני המון־העם — ותחילתה תהיה בידי אדם. שלב ראשון זה צריך להיות יישוב א"י ותחיית המצוות התלויות בארץ, כולל חידוש הקרבנות (ע"ע) שניתן להקריב גם בזמן הזה, כקרבן פסח. בנושא זה חיבר את הקונטרס „שלום ירושלים" (טהורן, תרכ"ז), וניהל ויכוח בהלכה עם ר' עקיבא איגר ור' משה סופר (ע"ע). את רעיונותיו ביסס על מקורות תלמודיים וקבליים כאחד. בהכניסו יסוד אנושי פעיל לתכנית הגאולה של עם־ישראל עורר את התנגדותם של רבים מרבני זמנו. בהטפתו לעליה הסתייע ק' גם בהתעוררות הלאומית שקמה בזמנו בין עמי אירופה, והתריע על כך שעם־ישראל הוא היחיד שאין בקרבו התעוררות כזו.

לכלל פעולה מעשית הגיע רק ב 1860, כשיסד ח. צ. לוריא (ע"ע) את החברה הראשונה למטרה זו וק' הצטרף אליה. חברה זו הו"ל את ספרו „דרישת־ציון" (תרכ"ב), שזמן רב שימש כספר־יסוד להסברת רעיון השיבה לא"י בחוגים חרדיים, ותורגם לכמה שפות. בספר זה באר ק' באריכות את התאוריה שלו על הגאולה שתבוא בשני שלבים, והסביר כי תפקיד השלב הראשון להשתית את היישוב בארץ על בסיס כלכלי בריא, במקום התלות ב„חלקה" (ע"ע). ק' גם עמד על הצורך ביצירת חיל מאומן למלחמה ולפעולות שיטור, וכן הציע לייסד בי"ס חקלאי. הספר הגיע לידי משה הס (ע"ע) אחרי שכבר סיים את כתיבת ספרו „רומא וירושלים", אך הוא הספיק להכניס קטעים ממנו בנספחות.

הרב צבי הירש קלישר (שירות הצילומים של הסוכנות, ירושלים)

לאתר פרסום הספר התמיד ק׳ במסעי־תעמולה עפ״נ אירופה, במיוחד כדי לרכוש את לב מנהיגי הציבור. כן פרסם מאמרים בכ״ע יהודיים רבים. בו־בזמן המשיך בכתיבתו בתחומי ההלכה והאגדה: „אבן בוחן״ (תר״ג) ו„מאזנים למשפט״ (תרט״ו) — על שו״ע חו״מ; „אמונה ישרה״ (ח״א — תר״ג; ח״ב — תר״ל) — ספר מחשבה, לביסוס היהדות המסרתית ונגד הרפורמה; „יציאת־מצרים״ (תרכ״ד), פירוש להגדה של פסח, ועוד. ק׳ נסחף לוויכוח עם הרבנים שהתנגדו לו, מהם גדולי רבני ומנו. ובמיוחד עם רבני א״י דאז. הוא טען להבחנה בין עזרה פילנתרופית ליהודי א״י — שבה היו פעילים רבים מרבני גרמניה, ולה ערך של צדקה — ובין התיישבות חקלאית בא״י, שרק היא יסוד בריא ליישוב היהודי בארץ. ק׳ ראה מעין התחלה של הגשמת רעיונו בסוף ימיו, כשנוסד ביה״ס החקלאי „מקוה־ישראל״ (ע״ע). ק. נסר (ע״ע) ביקשו לעלות לא״י ולפקח על הוראת המצוות התלויות בארץ בביה״ס, אך העניין לא נתגשם. בניו, אריה־לייב וזאב־וולף, המשיכו בפעולותיו.

מבתר כתביו הציוניים של ק׳ נדפס בליווי מבוא מאת ג. קרסל (תש״ג). כל כתביו הציוניים, לרבות איגרותיו, נדפסו במכונס, בליווי מבוא מאת י. קלויזנר (תש״ז). שני הקבצים כוללים ביבל׳ מלאה. מחקריו כונסו בספר „פתח הדעת״ (תרע״א).

י. גור־אריה, הרב צ״ה ק׳, תרפ״ה; נ. סוקולוב, ר׳ צ״ה ק׳ (בתוך: אישים, ב׳), תרצ״ה; י. קלויזנר, הרב צ״ה ק׳ ויישוב א״י, תש״ז; י. כץ, דמותו ההיסטורית של הרב צ״ה ק׳ (שיבת ציון, ב׳–ג׳), תשי״ג; א. י. ברומברג, הגאון רבי צ״ה ק׳, תש״ד.

ג. ק.

קָלַמְבֶּס

קָלַמְבֶּס (Columbus), בירת אוֹהַיוֹ, אה״ב; 576,100 תוש׳. בק־רבתי 1,107,000 תוש׳ (אומדן 1975). ק׳ שוכנת במפגש הנה־רות אוֹלֶנְטֶנְגִ׳י וסיאוטוֹ (יובלי נהר אוהיו; ע״ע), בלב איזור חקלאי פורה במרכז המדינה. ב 1812 נבחר המקום לבירת מדינת אוהיו, ותוכנן בדגם שתי־וערב האָפייני לערי אה״ב בתקופה ההיא. לצורך בניית העיר יוּבשו ביצות והיא חוברה לתעלת אוהיו־אירי (1832). מאמצע המאה ה 19 נסללו אל ק׳ מספר מס״ב והיא היתה לצומת תחבורה חשוב, הכולל היום גם נמל־תעופה בי״ל ומוקד לכבישים מהירים. בסוף המאה ה 19 היתה ק׳ מרכז לבניית מרכבות. התעשיה התרחבה בעיקר משנות ה 40 של המאה הנוכחית, בעקבות הפקת חמרי־הגלם בסביבה. בק׳ מייצרים מכונות, מטוסים, חלקי מכוניות, צבעים, נעליים, מזון ומכשירי־חשמל. — בעיר 3 אוניברסיטות, שבגדולה שבהן לומדים 51,000 תלמידים (1974/5), וכן מכללות ללימודים גבוהים, מוזיאונים ותזמורת סימפונית. בק׳ פועל המכון ע״ש בַּטֶל (Battelle) למחקר מדעי־תעשייתי.

י ה ו ד י ם בודדים התיישבו בק׳ ב 1838 וקהילה זעירה התארגנה ב 1846. ב 1870 נבנה ביהכ״נ הראשון. במרוצת השנים הוקמו קהילות נוספות — אורתודוכסיות, קונסרווטיביות ורפורמיות. ב 1903 נחנך ביכ״נ גדול; בק׳ ישבו אז כ 100 יהודים. ב 1918/9 הופיע בק׳ עתון יהודי באנגלית. קיימים בק׳ בי״ס־יומי יהודי ובת״ס ללימודי יהדות ליד בתהכ״נ. יהודי ק׳ עוסקים במסחר, תעשיה ומקצועות חפשיים ומשתתפים בחייה הציבוריים של העיר. באוניברסיטה של מדינת אוהיו בק׳ נלמדים מקצועות היהדות. ב 1974 היו בק׳ כ 13,000 יהודים.

קַלְמִיקִית, הָרֶפּוּבְּלִיקָה הָאוֹטוֹנוֹמִית הַ־

קַלְמִיקִית, הָרֶפּוּבְּלִיקָה הָאוֹטוֹנוֹמִית הַ־ (Калмыцкая A.C.C.P.), רפובליקה בדרום־מזרח בריה״מ האירופית; שטחה 75,900 קמ״ר ובה 275,000 תוש׳ (1975). הרפובליקה משתרעת ממערב לוולגה התחתית ובמישור הצחיח של חופו הצפוני־מערבי של הים־הכספי (מפה, ע״ע מועצות, ברית ה־, עמ׳ 657/8). בירת הרפובליקה — אֶליסטה (61,000 תוש׳). 41% מתושבי הרפובליקה (109,500 נפש) הם קַ ל מ י ק י ם (ק״) — עם ממוצא מונגולי, שמספרו הכולל בבריה״מ 137,000 נפש. הק״ מכנים עצמם אוֹירַט. מספר מועט של ק״ חי לאורך הנהר דוֹן וברפובליקה הקירגיזית, וכן באה״ב, לשם היגרו אחרי מלה״ע II. תחום מחייתם של הק״ הוא איזור ערבה צחיח־למחצה, דל במשקעים (180—400 מ״מ לשנה). במי־תהום, בנהרות ובקרקעות ראויות למזרע. האיזור מתאים בעיקר למרעה, שהוא מקור הקיום המסָרתי של הק״.

עד המאה ה 16 נדדו הק״ (אז מונגולים מערביים) בערבות מערב־סין. במחצית הראשונה של המאה ה 17 נעו חלק מהק״ דרך דרום־סיביר ודרום הרי־אוּרל לחופי הים־הכספי ולערבות הוולגה התחתית, ושם דחקו את שבטי הנוֹגַאים. הק״ קיבלו על־עצמם את חסית רוסיה, תוך שמירה על אוטונומיה לאומית. בתקופת התפשטות האימפריה הרוסית (המאה ה 18) התנגדו הק״ להתיישבות בשטחיהם. לפני־כן (1668/71) סייעו למרד־האיכרים בהנהגת ס. רַזין, ועם דיכוי המרד חולקו אדמותיהם לאצולה הרוסית. ב 1771, בגבור הלחץ הרוסי על נחלותיהם, ערכו כ 300,000 ק״ מסע־הגירה לסין. רק כ 15,000 הגיעו ליעדם ויתרם נספו בדרך. ברוסיה נותרו כ 50,000 ק״, רובם בגדה המערבית של הוולגה. בראשית המאה ה 19 גירשו הרוסים את הק״ למרחק 40 ק״מ מגדות הוולגה ומחופי הים־הכספי, ובכך שללו מהם מקורות־מים ואפשרויות דיג. בימי מלחמת האזרחים (1917/20) היגרו ק״ רבים לאירופה המרכזית והמערבית. ב 1920 הקימו השלטונות הסובייטיים את המחוז הקלמיקי האוטונומי, וזה הפך ב 1936 לרפובליקה אוטונומית. במלה״ע II הואשמו הק״ בשיתוף־פעולה עם הנאצים וגורשו לאסיה המרכזית תוך שלילת האוטונומיה הלאומית. ב 1957 הוקם־מחדש המחוז האוטונומי, וב 1958 היה לרפובליקה אוטונומית.

עד לתקופה הסובייטית ניהלו הק״ אורח־חיים נוודי כמגדלי צאן, סוסים, בקר וגמלים. סוסיהם היו נודעים ומבוקשים הרחק מתחום־מושבם. ביתם המסרתי של הק״ הוא אוהל (יורט) תפור מעורות. ב 1847 החלו הרוסים ליישבם במקומות־קבע, תהליך שנמשך עד 1940. בתהליך המעבר להתיישבות־קבע עבר חלק מהק״ לחקלאות, אך רובם שמרו על העיסוק המסרתי (כיום, בעיקר גידול כבשי צמר ופרווה).

הארגון החברתי הפטריארכלי־שבטי המסרתי של הק״ נעלם בתקופה הסובייטית. גם הדת הבודהיסטית (הלַמאיסטית), המשותפת לכל המונגולים, כמעט נעלמה. שפת הק״ שייכת למשפחת הלשונות המונגוליות. בעבר השתמשו הק״ בכתב מונגולי, אחרי המהפכה הסובייטית — בכתב לאטיני, ועתה — בכתב רוסי.

ג. שמ.

קַלְמַן, אִמְרֶה

קַלְמַן, אִמְרֶה (אימרה) — Emmerich (Imre) Kalman — (1882, סיוֹפוֹק [הונגריה] — 1953, פריס), מלחין אופרֶטות יהודי הונגרי. ק׳ למד את מלאכת הלחנה בביה״ס המלכותי למוסיקה בבודפשט, אגב לימודי משפטים. לאור הצלחתם של שירי־קברט שהלחין פנה לתחום האופרטה. עד 1936 חי בווינה, ולאחר שהות קצרה בשוויץ ובצרפת הגיע ב 1940 לאה״ב. אחרי מלה״ע II שב לאירופה וזכה לקבלת־פנים נלהבת. — האופרטות של ק׳ שופעות נעימות ברוח עממית הונגרית, הנעות בין סנטימנטאליות לבין עליצות בתזמור עשיר ורבגוני. המפורסמות שבהן: „הבַּיאדרה״ (1921); „נסיכת הקרקס״ (1926); „נסיכת הצ׳ארדאש״ (1915); ו„הרוזנת מריצה״ (1924).

V. Kalman, *Grüss mir die süssen, die reizenden Frauen, Mein Leben mit E. K.*, 1966.

קְלֶמֶנְטִיִּים, כְּתָבִים, ע״ע קְלֶמֶנְס (1).

קְלֶמֶנְס

קְלֶמֶנְס (Clemens), שמם של 14 אפיפיורים ואנטי־אפיפיורים.

1) ק׳ I (הקדוש) ו ה כ ת ב י ם ה ק ל מ נ ט י י ם — בישוף רומא והוגה־דעות שפעל בשנת 96 לערך. ק׳ היה, כנראה, עבד משוחרר של טיטוס פלאוויוס קלמנס (אחיינו של הקיסר דומיטיַנוּס [ע״ע]) שהוצא־להורג בגלל התייהדותו. הוא מחבר האיגרת („הרא־

שונה אל הקורינתיים") היוונית אל הנוצרים שבקורינתוס, שהדיחו את זקני עדתם. בין־השאר כוללת האיגרת את האזכור הקדום־ביותר של רדיפת הנוצרים ברומא, ע"י נירון קיסר, ושל הוצאתם־להורג של פטרוס ופאולוס (ע' ערכיהם). כן מטיפה האיגרת לאיחוד, למוסר נוצרי ולקבלת מרותה של מלכות רומי ע"י הנוצרים. במידה מסוימת מושפעת האיגרת מהגות הסטואה (ע"ע); עם־זאת היא מסתמכת על המוסר היהודי המקראי. באיגרת לא ניכרת איבה ליהדות. שאליה הוא מתייחס באהדה. נראה שהדבר מוסבר בכך שק' היה בעצמו ידא־שמים לפני שהתנצר. האיגרת השניה („השנית אל הקורינתיים"), שק' אינו מחברה, היא הדרשה הנוצרית הקדומה־ביותר שהגיעה לידינו (נתחברה, כנראה, לפני 150). היא מדגישה את אורח־החיים הנוצרי, את חובת המאמינים לחזור־בתשובה ואת הנכונות למות על אמונתם. שתי האיגרות נשתמרו באותו כה"י היווני בירושלים שבו נמצא גם הדידכי (ע"ע). שתי האיגרות מודפסות בכל ההוצאות המודרניות של Patres Apostolici. — חגו של ק' חל ב 23 בנובמבר.

L. Sanders, *L'Hellénisme de St. C. de Rome et le Paulinisme*, 1943; A. W. Ziegler, *Neue Studien zum ersten Klemensbrief*, 1958.

הכתבים הקלמנטיים הם ספרות נוצרית עניפה (מלבד האיגרת השניה) המיוחסת לק' I. בין־השאר ייחסו לק' את Apostolicae Constitutiones („תקנות השליחים"), חיבור יווני מקיף מן המחצית השניה של המאה ה 4, שנתחבר, כנראה, בסוריה. ששת הספרים הראשונים מבוססים על חיבור סורי נוצרי, Didascalia Apostolorum („תורת השליחים"), שנתחבר בצפון־סוריה במחצית הראשונה של המאה ה 3; הספר השביעי (פרקים 1—32) מבוסס על הדידכי וביתר נכלל חומר נוצרי מאלף: תפילות, תקנות הכנסיה, דרשות ועוד. בספר השביעי (פרקים 33—38) מצויה תפילת „שמונה עשרה" (עמידה), בעיבוד ובהרחבה נוצריים.

חיבור אחר המיוחס לק' ואשר ק' הוא גיבורו נתחבר, כנראה, בראשית המאה ה 3. החיבור מדבר על נדודי פטרוס בא"י ובסוריה, על ויכוחיו ועל נצחונו על סימון (שמעון) מגוס (ע"ע), על ק' המתלווה לפטרוס ונהיה ליורשו ועל תולדות חייו האגדיים של ק'. ביסוד החיבור מצויה ספרות של כת נוצרית־יהודית, ה„אביונים", ולכן נודעת לחיבור זה חשיבות מכרעת לידיעתנו על כת נוצרית־יהודית זו, תורותיה, דבקותה ביהדות והתנגדותה לפאולוס ותורותיו.

חיבור זה הגיע לידינו בשני עיבודים: האחד ביוונית, Ὁμιλίαι („דרשות"), והשני בתרגום לאטיני, Recognitiones („הכרויות", ז"א איחוד בני משפחת ק' לאחר פגישה והכרות).

הטכסט הסורי של Didascalia יו"ל בידי P. de Lagarde, 1854. תרגום לאטיני של Didascalia מסורית והטכסט היווני של Apostolicae Constitutiones יו"ל בידי F. X. Funk, 1905. הטכסט הלאטיני של Didascalia יו"ל בידי E. Tinder, 1963.

B. Rehm (ed.), *Die Pseudoklementinen*, I–II, 1953—65; G. Strecker, *Das Judenchristentum in den Pseudoklementinen*, 1958; H. J. Schoeps, *Das Judenchristentum*, 1964.

ד. פ.

2) ק' IV (גי פולקודי [Guy Fulcodi]), אפיפיור בשנים 1265—1268. משפטן בשירותם של רוזני טולוז ויועצו של לואי IX (ע"ע), ק' נבחר לאפיפיור בהעדרו. במדיניותו, תמך בשרל מאנז'ו (ע"ע), אחי לואי IX, סייע לו במימון המערכה הצבאית נגד מנפרד (ע"ע) והפקיד בידיו את מלכות סיציליה. הוא החרים את רבי־הכנסיה שתמכו בקונרדינו (ע"ע) והביא להתמוטטות החזית הגיבלנית (ע"ע גולפים וגיבלינים). ק' תמך במסע־הצלב בפרוסיה ובליוניה וסייע לאלפונסו מקסטיליה נגד המאורים בספרד. הוא נודע כמארגן הקוריה הרומית למטרות ריכוזיות.

ביחסו ליהודים היה נוקשה. את הלווים הנוצרים שנדרו לצאת למסע־צלב פטר מחובותיהם ליהודים. בהתכתבותו עם מלכי ארגון וקסטיליה דרש להגביל את היהודים בוויכוחים הדתיים עם הנוצרים. ק' אישר את גינוי הרמב"ן (ע"ע משה בן נחמן) לאחר הוויכוח בברצלונה עם המומר פבלו כריסטיאני. בבולה Turbato corde („בנפש סוערת") החיל את סמכות האינקוויזיציה גם על היהודים שביקשו לגייר נוצרים, והתיר לה לרדוף את המומרים־מאונס שביקשו לשוב ליהדות.

E. Jordan, *Les Registres de C. IV*, 1893—1945; S. Runciman, *The Sicilian Vespers*, 1958; E. A. Synan, *The Popes and the Jews in the Middle Ages*, 1965; S. Grayzel, *The Church and the Jews in the 13th Century*, 1966².

3) ק' V (בֶּרְטְרָן דֶּה גוֹ [Bertrand de Got]), אפיפיור בשנים 1305—1314. ק' נבחר כמועמד־פשרה בעקבות סכסוך בוניפציוס VIII ופיליפ IV ה„יפה" (ע' ערכיהם). אחרי בחירתו הפך את סיעת האיטלקים למיעוט והבטיח את תמיכת הצרפתים במדיניותו. ב 1309 קבע ק' את מושבו באוויניון (ע"ע) והיה לראשון האפיפיורים של „גלות אוויניון". ביחסיו עם פיליפ IV, מלך צרפת, נהג ק' לסירוגין בתקיפות ובוותרנות שנתפרשה כחולשה. ק' השכיל לתמרן ולהשהות את ההכרעה בשאלת בוניפציוס והטמפלרים, שפיליפ ביקש לבטל את מסדרם מטעמים כלכליים ופינַנסיים כבר ב 1307. ועידת־הכנסיה של וין (Vienne, 1311) טיהרה את פיליפ ואת נוגרה (ע"ע) בעניין הפגיעה בבוניפציוס, אבל לא הכתימה את זכר האפיפיור. כרצון המלך, בפרשת הטמפלרים זכה פיליפ להשג של ממש, ובהתערבותו הוחלט ב 1313 על ביטול המסדר.

את כהונת ק' מאפיינים ריכוז המינהל האפיפיורי, התערבות ישירה בהענקת הבנפיקיות ותביעות גדלות והולכות למסי־כנסיה. ק' עצמו היה מלומד ומשפטן, הוא פרסם את ה Clementinae (ע"ע קנוני, משפט, עמ' 874) והקים קתדרות לשפות המזרח — למטרות מיסיונריות. כן השתדל לארגן מסע־צלב חדש (החל מ 1305). שאמור היה להשתתף בו פיליפ IV. ביזמתו נכתבו תכניות מפורטות למסע ונעשו הכנות לארגן חלוץ ימי של ההוספיטלרים; זה זכה לכבוש את רודוס ב1310. כן דרש ק' מן הציבור לסייע במימון המסע, ואת המשתתפים בו פטר מחובותיהם ליהודים. לקריאתו נענה אספסוף משולהב וחסר־אמצעים מגרמניה ומארצות־השפלה, שנדר לצאת למסע, ובדרכו דרומה לאוויניון פרע ופגע ביהודי בראבאנט וצפון־צרפת.

צ. ברס, פרעות ביהודי בראבאנט ב 1309 (ציון, ל"ד), תשכ"ט; G. Lizerand, *C. V et Philippe le Bel*, 1911; E. Müller, *Das Konzil von Vienne, 1311—1312*, 1934; G. Mollat, *Les Papes d'Avignon, 1305—1378*, 1949; J. Stengers, *Les Juifs dans les Pays-Bas au Moyen Age*, 1950; E. R. Labande, *C. et le Poitou* (Bulletin de la Société des antiquaries de l'Ouest et des musées de Poitiers, IV, 11—33, 83—109), 1957.

4) ק' VI (פְּיֵר רוֹזֶ'ה [Pierre Roger]), אפיפיור בשנים 1342—1352. ק' היה ממקורבי המלך פיליפ VI וקודמו בכהונה, האפיפיור בנדיקטוס XII (ע"ע), שמינהו לחשמן (1338). מאמציו להביא לסיום מלחמת מאה השנה (ע"ע) בין צרפת לאנגליה לא עלו יפה. כקודמיו המשיך להיאבק בקיסר לודויג IV מבוריה (ע"ע) ובפלג הפרנציסקנים הרוחניים (ע"ע נצרות, עמ' 345); בעיה זו מצאה את פתרונה ב 1347, עם מות קיסר גרמניה ועם כניעת וילים מאוקם. בימי כהונתו נשמטה איטליה משליטתו הישירה, וקולה די ריאנצו (ע"ע) חולל מהפכה ברומא ותפס בה את השלטון. ק' ניהל את הצרו באוויניון בפאר מלכותי, ובצו שפרסם ב 1334 שמר לעצמו את הזכות הבלבדית לאשר ולמנות אנשים לכהונות ולתפקידים כנסייתיים — צעד שנועד לממן את פעילותו המגוונת. ק' נחלץ מספר פעמים להגנת היהודים ויעץ שלא לגרשם מדרום־צרפת, אף שכפה עליהם לענוד את ה„טלאי". כשפרצה המגפה השחורה (ע"ע דבר) ב 1348 יצא בשתי בולות Sicut Judaeis להגנת היהודים, דחה את האשמות־השווא בעניין הרעלת הבארות וגינה את הפרעות שנערכו בהם.

A. Pelissier, *C. VI le Magnifique, premier pape limousin*, 1951.

5) ק' VII (ג'וליו דֶה מֶדיצ'י [Giulio de Medici]), אפיפיור בשנים 1523—1534. כהונתו היתה רצופה תככים ומדיניות חמקנית בין האינטרסים המנוגדים של פרנסואַ I (ע"ע) מצרפת וקרל V (ע"ע) קיסר גרמניה. חוסר־הכרעה אפיין גם את עמדתו לגבי גירושי הנרי VIII (ע"ע) וקתרינה מארגון. מחדלו של ק' לתמוך בתנועת הרפורמה בתוך הכנסיה הביאה לבסוף להתחזקות הלותרניזם (ע"ע) ולהתפשטות הפרוטסטנטיזם (ע"ע). כאיש רנסאנס וכצאצא של בית מדיצ'י (ע"ע) היה פטרונם של מלומדים ואמנים כגון צ'ליני, רפאל ומיכלאנג'לו (ע' ערכיהם). ביחסו ליהודים היה בד"כ מתון. הוא העניק כתבי חירות וזכויות לרופאים יהודים, והתרשם כנראה מפעילותם ומטענותיהם המשיחיות של שלמה מלכו ודוד הראובני (ע' ערכיהם). כן ביקש לשפר את גורל אנוסי ספרד ופורטוגל, התערב לטובת יהודי קוֹנְטֶה־וֶניסֶן בדרום־צרפת וב 1530 התיר ליהודי גרמניה במנטובה לפתוח ביכ"נ משלהם. עם־זאת לא נמנע מלהטיל על היהודים במדינת הכנסיה מס כבד למימון המלחמה בתורכים.

H. M. Vaughan, *The Medici Popes*, 1908; L. P. Rodocanachi, *Histoire de Rome — Les Pontificates d'Adrien VI et de C. VII*, 1933; Fliche-Martin, *Histoire de l'eglise depuis les origines jusqu'a nos jours*, XVII, 1948.

6) ק' VIII (איפוֹליטוֹ אלדוברַאנדִיני [Ippolito Aldobrandini]), אפיפיור בשנים 1592—1605. ק', בן למשפחה מיוחסת ומשפטן, שירת בחצר האפיפיורית בתפקידים מגוונים. ב 1585 נתמנה לחשמן. הוא עשה רבות למניעת שערוריות בכנסיה, שינה את המדיניות הפרו־ספרדית בתקופת מלחמות־הדת בצרפת, והכיר באנרי IV (ע"ע) כמלכה החוקי. ק' התייחס בהבנה לפקודת נאנט (1598; ע"ע צרפת, עמ' 919—922) והיה הארדיכל של חוזה וֶרוֶן (Vervins; 1598), שהשכין שלום בין צרפת לספרד. הוא נמנה עם תומכי הרפורמה בכנסיה והיה ממבצעיה בפועל. כן קידם פעולות מיסיונריות שונות, ובין־היתר סייע לפרנסואַ דה סל (ע"ע). הוא דאג לתיקון ספרי־התפילה והוציא מהדורה חדשה של הוולגאטה. ק' עמד אישית בראש הוועדה שחקרה את בעיית המוליניזם (ע"ע). בימיו הוחמר מצב היהודים. הם חויבו להאזין לדרשות־הטפה נוצריות, וב 1593 הוגבלה זכותם להתיישב ברומא, אנקונה ואווינְיון ולעסוק בסחר אריגים. דיכוי דתי זה הגיע לשיאו ב 1601, עם שריפת התלמוד ברומא.

7) ק' XIII (קַרלוֹ דֶלָה טוֹרֶה רֶצוֹניקוֹ [Carlo della Torre Rezzonico]), אפיפיור בשנים 1758—1769. ק' נבחר כמועמד־פשרה על דעת סיעת הבורבונים הקנאים (Zelanti) שביקשה להושיב על כס פטרוס אדם תקיף. כהונתו חלה בעת שהאנטי־קלֶריקליות מצאה ביטוי עז לא רק בדאיזם (ע"ע) ובחוגי האנציקלופדיסטים, אלא גם במאמצי המלכים הבורבונים להביא לפירוק מסדר הישועים (ע"ע). בעיה זו העסיקה והטרידה את ק' במשך כל כהונתו. תחילה פרצה הסערה בפורטוגל, שם נאסרו הישועים באשמת חתרנות נגד המלך. גם צרפת דרשה שינויים מרחיקי־לכת בתקנון המסדר, דרישה שק' דחה בתוקף. ב 1764 גורשו הישועים מצרפת בפקודת לואי XV (ע"ע). ובתגובה יצא ק' בבולה בשבח המסדר ופעלו. ב 1769, לאחר שגורשו גם מספרד, פרמה ונפולי (1767), דרשו נציגי ספרד, נפולי וצרפת מק' לפזר את המסדר ולבטלו; סבורים כי צעד זה קירב את קצו.

בימי ק' נתחדשה עלילת־הדם נגד היהודים בפולניה. בעקבית פניותיו של שליח הקהילה היהודית בפולניה נתמנתה ועדת־חקירה מטעם האינקוויזיציה, בראשותו של גאנגאנֶלי (ק' XIV לעתיד), שגינתה את העלילה כהאשמת־שווא; ק' הורה לנציגו בוורשה לנהוג ע"פ מסקנותיה.

S. F. Smith, *The Suppression of the Society of Jesus* (Month, XCIX, 113—130, 346—368; 497—517; 626—650; VC, 20—34; 126—152, 258—273), 1902; C. Roth (ed.), *The Ritual Murder Libel and the Jews*, 1935; L. Pastor, *The History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, XXXVI–XXXVII, 1951.

8) ק' XIV (ג'ובני וינצ'נצו אַנטוניו גאנגאנלי [Giovanni Vincenzo Antonio Ganganelli]), אפיפיור בשנים 1769—1774. ב 1746 נתמנה ק', חניך הפרנציסקנים, ליועץ משרד האינקוויזיציה, וב 1759 — לחשמן. בחירתו חלה בעת שבעיית הישועים (ע"ע) הסעירה את יחסי הכנסיה והמדינה במדינות אירופה (ר' ק' XIII). התנגדותו לישועים קירבה אותו לעמדת המלכים הבורבונים, שביקשו להביא לביטול המסדר, אולם אין כל ראיה שק' אמנם התחייב לצעד כזה. מתוך רצון לקיים יחסים תקינים עם המלכים הקתולים ולפעול נגד המגמות האנטי־קלריקליות, חידש את יחסי הכנסיה עם ספרד ופורטוגל. ובלחץ המלכים הבורבונים פרסם ב 1773 צו המבטל את מסדר הישועים. ברם, קרבן זה וויתורים אחרים לא שיפרו את היחסים בין האפיפיורות למדינות אירופה הקתוליות; השלטונות המשיכו להתערב בענייני הכנסיה, ובפולניה נתגלו נטיות עוינות לאפיפיורות, אפילו בקרב הכמורה. ק' נקט פעולות שונות לפיתוח המסחר והתעשיה במדינות הכנסיה, ובמסגרת זו היטיב את התנאים הכלכליים של יהודי רומא; הוא העניק להם את הזכות לבחור בתעסוקתם ופטרם ממרות ישירה לשלטונות האינקוויזיציה.

P. Dudon, *De la suppression de la Compagnie de Jesus, 1758—1773* (Revue des question historiques, CXXXII), 1938; L. Pastor, *The History of the Popes from the Close of the Middle Ages*, XXXVIII, 1952.

צ. בר.

קְלֶמֶנס מֵאלֶכְּסַנדְרִיָּה — Titus Flavius Clemens — (150 [בערך] — 215 [בערך]), תאולוג נוצרי מאבות־הכנסיה היוונים. מוצאו, כנראה, מאתונה. אחרי שהתנצר למד פילוסופיה ונצרות במקומות שונים. בין־השאר ביקר בא"י ואחד ממוריו היה נוצרי ממוצא יהודי. ק' התיישב באלכסנדריה והיה מתלמידי פנטיינוס (Pantaenus), ראש ביה"ס הנוצרי הגבוה באלכסנדריה, שהכשיר את המועמדים לטבילה הנוצרית, הקָטכומנים. ב 190 לערך ירש ק' את כהונת מורו ועמד בראש ביה"ס עד 202. אז ברח עקב רדיפות הנוצרים בימי סֶפטימיוס סֶוֶרוס (ע"ע) ולא חזר עוד למצרים. את משרתו ירש תלמידו, אוֹריגֶנֶס (ע"ע).

ק' היה בעל השכלה יוונית נרחבת והוא הסופר הנוצרי הראשון המחייב את ההשכלה היוונית ובונה עליה את דבריו. נגד חסידי הגנוסיס (ע"ע) טען, שדווקא הנוצרי, בגלל האמונה הנכונה, הוא בעל הגנוסיס (הדעת) האמיתי. בפילוסופיה היוונית ראה הכנה נכונה לנצרות, חרף נחיתותה ביחס לנצרות, ולטענתו „נגנבו" אמיתותיה מן המקרא ומהוגים יהודים. ק' היה בין הראשונים שהביא בחיבוריו מכתבי פילון (ע"ע) האלכסנדרוני, שממנו הושפע גם בפרשנות האלגורית למקרא, ובזכות ציטוטיו נשתמרו שרידים חשובים של ספרות יהודית־הלניסטית ונוצרית שאינם ידועים ממקום אחר.

רק חלק מחיבורי ק' הגיעו לידינו. 3 חיבורים גדולים קשורים זה בזה באופן רעיוני: προτρεπτικος („פניה אל היוונים") מוכיח את עליונות הנצרות על הדתות האליליות והפילוסופיה, מבקר את אי־המוסריות של האלילות ומשבח את ההתגלות הנוצרית; παιδαγωγός („המחנך") מלמד את הנוצרי כיצד לחיות את חיי המעשה; στρωματεῖς („שטיחים"), שלא הושלם, הוא חיבור ארוך הדן בצורה רב־גונית בשאלות שונות, בעיקר ביחס שבין ההלניזם לנצרות וביחס שבין הפילוסופיה לאמונה. בין־השאר חיבר ק' גם חיבור קטן ושמו ?Quis dives salvetur („איזה עשיר יושע"), שהיא דרשה המבוססת על מרקוס X, 17—31 הטוענת, שגם העשירים יכולים לבוא במלכות־שמים. — L. Früchtel (1960—1972) הו"ל מהדורה מדעית חדשה של חיבורי ק'.

E. F. Osborn, *The Philosophy of C. of Alexandria*, 1957; H. Chadwick, *Early Christian Thought and the Classical Tradition*, 1966.

ד. פ.

קְלֶמַנְסוֹ, ז׳וֹרז׳ — Georges Clemenceau — (1929—1841), מדינאי צרפתי, מנהיג עמו במלה״ע I. ק׳ נולד במעוז המלוכנים וַנְדֶה (ע״ע), אך משפחתו נודעה בנאמנותה לרפובליקניות ולאנטי־קלריקליות. ק׳ לא נטבל לנצרות, עבר לפאריס, וכאבותיו ואבות אבותיו, למד רפואה; הוא לא הרבה לעסוק במקצועו, התמסר לפעילות מדינית ועתונאית נגד נַפּוליון III ועל כך נאסר לחדשיים. בשנים 1869—1865 היה באה״ב, עסק בהוראה ובעתונאות, הושפע מאד מדפוסי הדמוקרטיה שם ונשא אמריקנית לאשה (7 שנים אח״כ נפרד ממנה).

זמן קצר אחר שובו לצרפת פרצה המלחמה נגד פרוסיה. הוכרזה רפובליקה וגמבטה (ע״ע) מינה את ק׳ לראש־עיריית הרובע ה 18 בפאריס (מונמרטר). בעת המצור על פאריס נתגלה כשרו המינהלי, ובפברואר 1871 נבחר לאסיפה הלאומית שעמדה להתכנס בבורדו, שם הצביע נגד תנאי השלום עם גרמניה והוויתור על אַלְזַס־לוֹרֶן. בשובו לפאריס ניסה לפשר בין אנשי „הקומונה" המתקוממים ובין האסיפה הלאומית, ומשנכשל התפטר מראשות העיריה וממושבו באסיפה הלאומית, וחדשים מספר ישב בוואנדה.

בשובו לפאריס נבחר למועצת העיריה וב1875 — לנשיאה. ב1876 שוב מונה לחבר ביה״נ, ובמהרה נהיה למנהיג הרדיקלים הרפובליקנים הקיצונים. מטרותיו העיקריות היו עמידה מול גרמניה, השבת אלזס־לורן לצרפת והגנה על הרפובליקה מול המלוכנים והקלריקלים. הוא יזם חקיקה סוציאלית, אך התנגד לסוציאליזם וראה בו קולקטיוויזם. בשנותיו הראשונות בביה״נ יזם ק׳ הפלת ממשלות רפובליקניות „מתונות" („אופורטוניסטיות") שחשד בנכונותן להתפשר עם המלוכנים והקלריקלים, וב 1882 אף היה שותף בהפלת ממשלת גמבטה, שנראה בעיניו מתון מדי. ב 1885 הפיל את ממשלת ז׳. פֶרי (ע״ע), שדגלה בהתפשטות קולוניאלית; ק׳ סבר שהתפשטות זו מסיחה את הדעת מהאויב העיקרי, גרמניה. שנאתו לגרמניה הניעה אותו לתמוך בבּוּלַנז׳ה (ע״ע), אך כשנתגלו הרפתקנותו של בולנז׳ה ושאיפתו לרודנות פנה נגדו.

מאבקו הנמרץ נגד ממשלות הקנה לק׳ את הכינוי „הנמר", מזגו הלוהט ואפיו התוקפני עוררו עליו שונאים רבים, הבולנז׳יסטים נפרעו ממנו בעת שערוריית פנמה (ע״ע, עמ׳ 933), והשמיצוהו בקבלת שוחד מאיל־הכספים היהודי קורנליוס הרץ. ק׳ הראה שטפלו עליו שקר והועיד את הבולנז׳יסט פ. דֶרוּלד (ע״ע) לדוקרב (איש מהם לא נפצע), ואולם שמו הוכתם ובבחירות ב 1893 איבד את מושבו בביה״נ.

ק׳ הקדיש את מרצו לעתונאות, כפרשן וכפולמוסן. הוא היה מהראשונים שלימדו זכות על דריפוס (ע״ע) ובעתונו „ל׳אורור" (L'Aurore) פרסם א. זולה (ע״ע) את האשמתו, שקציני צבא העלילו על דריפוס עלילת שווא. ק׳ הוא שהכתיר את מכתבו של זולה בכותרת המפורסמת „אני מאשים" (J'accuse), והד רב היה להופעתו במשפט־הדיבה נגד זולה: כשאסר עליו השופט לתאר את דריפוס כחף־מפשע, לפי שביהמ״ש כבר חרץ את דינו, הצביע ק׳ על הצלוב שמעל לכס המשפט ואמר, שגם את דינו חרץ בימ״ש. מאמריו היום־יומיים של ק׳ בפרשת דריפוס מילאו אח״ב 7 כרכים.

הפרשה החזירה לרדיקלים את כוחם, וב 1902 נבחר ק׳ לסנאט — שלפנים התנגד לעצם קיומו. ב 1906 נהיה לשר הפנים, ובסוף אותה שנה — לרה״מ. ק׳ גופו התנסה בשלטון וראה את האויב הראשי מבית, הן בימין והן בשמאל, בסוציאליסטים ובתמיכתם בשביתות. ביולי 1909 נפלה ממשלתו ביזמת אויבו דֶלקַסֶה (ע״ע). כיו״ר ועדת החוץ וועדת הבטחון של הסנאט שוכנע ק׳ שפני גרמניה למלחמה והפנה את שימת לבו לכוננות הצבא, ובעתונו החדש L'Homme Libre („האדם החפשי") הטיף להגברת החימוש. בפרוץ מלה״ע I נאסרה הוצאת העתון, כיוון שק׳ חשף ליקויים במערכת הבטחון ובהנהגה הצבאית, אך כעבור יומיים הופיע בשם אחר, L'Homme

ז׳ורז׳ קלמנסו אוכל פת־שחרית בחורבית בנביר במורפה ב 10.10.1916
(Documentation Française, Paris)

Enchaîne („האדם הכבול"), ובמאבק־תמיד עם הצנזור הוקיע את אלה שנראו בעיניו כמרגלים ובוגדים. את הסכנה הגדולה ביותר ראה בהתעייפות מהמלחמה, בתבוסתנות, בפציפיזם וביד רכה במאבק עמהם. ואת תפקידו — ביצירת „רצון נחוש לנצח". תרומתו למוראל הלאומי היתה עצומה.

בנובמבר 1917 מונה ק׳ רה״מ בידי הנשיא ר. פּוּאַנקָרֶה (ע״ע), שהיה יריבו האישי, בראותו בו את האיש הדרוש לצרפת בשעתה הקשה. ק׳ בן 76 נטל לידיו גם את תיק הבטחון, בחר בז׳. מַנְדֶל (ע״ע) הנמרץ לעוזרו ולראש־לשכתו והפקיד בידיו סמכויות נרחבות; כן מינה את הגנרל היהודי מורדֶק (Mordacq) למנהל לשכתו הצבאית, ועל שאר המשרדים מינה לרוב שרים בלתי ידועים.

בעת מינויו לרה״מ היתה רוח הצבא והעם בשפל, ודומה היה שמשאבי הארץ מוצו עד תום. בנחישותו הנחרצת ובהיצמדותו למטרה אחת ויחידה — נצחון בכל מחיר — הפיח ק׳ נכונות חדשה בבני עמו למאמץ עליון למען הנצחון והשיב להם את בטחונם העצמי. הוא השליט בצרפת את אווירת „הוועד לשלום הציבור" של ימי המהפכה הגדולה, ברוח הלאומית של רדיקליות־ז׳קוביניות. מפקפקים ומהססים הושתקו, ובוגדים, בהגדרה רחבה, נענשו ואף הומתו. הוא פעל ללא ליאות להקמת פיקוד עליון אחיד על צבאות „ההסכמה", בראותו בכך תנאי לריכוז המאמצים ולעידוד הצבא; במארס 1918 מונה פ. פוש (ע״ע) למפקד עליון, וק׳ התייחס אליו באימון מלא ונתן לו תימוכין. הפיקוד האחיד וזרימת צבא אה״ב לחזית הביאו את הנצחון המקווה וגרמניה נכנעה. בסוף 1918 נכנס צבא צרפת לאלזס־לורן וק׳ כובד כ„אבי הנצחון".

בוועידת השלום (ע״ע פריס, ועידת שלום) חתר ק׳ להשיג לארצו בטחון ע״י מניעת האפשרות של התחדשות כוחה של גרמניה, שלדעתו לא השתנו מגמותיה התוקפניות גם אחרי קום הרפובליקה. ואולם הוא נתקל בהתנגדות מצד נשיא אה״ב, ו. וילסון, וראש־ממשלת בריטניה, לויד־ג׳ורג׳ (ע׳ ערכיהם). כיוון שסבר שבטחון צרפת תלוי בתמיכת אה״ב ובריטניה ויתר על תביעתו לקרוע את חבל הריינוס מגרמניה, כדרישת פוש, תמורת ערובה מאה״ב ובריטניה — שבסופו של דבר לא ניתנה. גם בעניינים קולוניאליים ויתר ק׳ לבריטניה (בכלל זה ויתר על תביעה לשתף את צרפת בשלטון בא״י [ע״ע, עמ׳ 528]).

רבים מנציגי הימין טענו ש„ק׳ ניצח במלחמה והפסיד את השלום". הם השתמשו אמנם בשמו ובתהילתו כדי להבטיח ל„גוש הלאומי" של הימין והמרכז נצחון מכריע בבחירות (נובמבר 1919), אך מייד אח״כ הכשילו רבים מהנבחרים את בחירתו לנשיא. מייד אח״כ (ינואר 1920) התפטר ק׳ מראשות הממשלה ופרש מפעילות מדינית. את שנותיו האחרונות הקדיש למסעות ולכתיבת ספרים וזכרונות.

מספריו: Demosthene (1926); Au soir de la pensee („בערוב הגיגים"), 1927.

ק' היה מיודד עם רבים מאישי הרוח והתרבות בצרפת (מונה ציירו ורודן פיסלו). בין ידידיו היו יהודים רבים, וכל ימיו התנגד לשנאת ישראל בכל צורה שהיא. בוועידת השלום בפאריס הגן על זכויות מיעוטים (ע"ע מעוט, עמ' 30/31) וביולי 1919 פנה לא. פדרבסקי (ע"ע) והעמידו על התחייבות פולניה לכבד זכויות אלו ולהבטיח קיום בת"ס וחופש פולחן ליהודים. — נראה שהצהרת בלפור לא השפיעה על שיקוליו ביחס לא"י.

ל. שטיין, מסד למדינת ישראל, 511—514, 1962; י. המפדן ז'קסון, ק' והרפובליקה השלישית, תשכ"ה; G. Geffory, *G. C., sa vie, son oeuvre*, 1932⁻; E. Bure, *G. C. et Georges Mandel*, 1946; J. Ratinaud, *C.; ou, la Colere et la gloire*, 1958; G. Wormser, *La Republique de C.*, 1961; G. Monnerville, *C.*, 1968; D. R. Watson, *G. C.: A Political Biography*, 1974.

שר. בל.

קלן, ע"ע שבט.

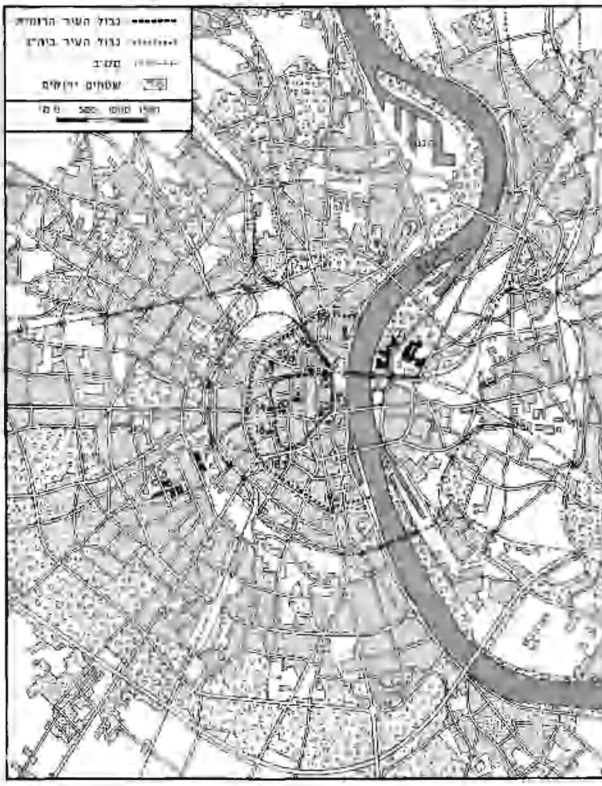
קלן

קלן (Koln), הגדולה בערי מדינת ריינוס־צפון־וסטפליה, והרביעית בגדלה בגרמניה המערבית; 827,790 תוש' (1974). באגד־הערים שק' במרכזו — 1.2 מיליון תוש'. ק' שוכנת על גדות הנהר ריינוס, בשולי המישור האירופי שבו עברו כל הדרכים ממערב־אירופה (כולל אנגליה, דרך הולנד) לאירופה המזרחית והתיכונה. מאחר שמדרום לעיר קרובים ההרים לנהר, ק' היא מקום תצייתו הנוח הדרומי־ביותר. הנהר ריינוס וגדותיו שימשו מאז־ומתמיד ציר ראשי באירופה לתנועה מצפון לדרום. תפקודה של ק' כ צ ו מ ת הראשי של צירי־התנועה העיקריים באירופה נשמר עד־היום. בק' מתמקדים קווי מס"ב וכבישים מהירים ואחרים; יש בה נמל־תעופה, ו נ מ ל ־ ה נ ה ר משנע יותר מ10 מיליון טון מטענים בשנה.

מ ב נ ה ה ע י ר. ק' היא מהערים העתיקות בגרמניה, ומשמשת דוגמה נדירה להכרת היסודות ההיסטוריים במבנה העיר כיום. רובה משתרע על הגדה המערבית של הריינוס. ראשיתה — מחנה ועיר רומית, שנבנו על מדרגת־נהר כ20 מ' מעל לריינוס ובמרחק של כ½ ק"מ ממנו. תחום העיר הרומית, שנבנתה בדגם שתי־וערב, עדיין ניכר במרכז העיר. בה עברה הדרך הרומית שחצתה את אירופה מדרום לצפון (היום Hohe Strasse — הציר המרכזי באיזור־הקניות של העיר). בשולי העיר הרומית נבנו ביה"ב, בין־היתר, בניין העיריה ו ה ק ת ד ר ל ה (Dom) — מבנה גותי גדול, שנבנה במאות ה13—16 והושלם בבניה מחודשת בשנים 1820—1880. מסביב לקתדרלה כנסיות רבות נוספות, שחלקן נוסדו במאה ה4. במערב העיר הרומית נמצאת הכיכר הגדולה בעיר (Neumarkt), המשמשת צומת ראשי לתחבורה הציבורית העירונית.

חומות העיר של יה"ב (נבנו 1180—1220) הקיפוה בחצי מעגל שקצותיו ליד הנהר. הן נהרסו במאה ה19, ונותרו רק 3 שערים המשמשים מוזיאון. במקום החומות נבנתה טבעת רחובות. שטח החפיר שלפני החומה הפך לטבעת שדרות מרשימה (ברדיוס של 2 ק"מ), המהוות את הציר הראשי של מרכז־העסקים, ובהן מרכזי בנקים, חברות־ביטוח וחנויות־פאר. במרחק של ½ ק"מ מן השדרות משתרעת רצועת פארקים, ובתוכה האוניברסיטה ובת"ח.

כביש טבעתי רחב, שמקומו מציין את איזור הקסרקטינים של המאה ה2, יוצר קשר בין שכונות העיר החיצוניות. כביש־טבעת ברדיוס של 6 ק"מ משמש אוטוסטרדה המקיפה את העיר. התחבורה מן העיר החוצה מתנהלת במערכת כבישים היוצאים מן הגרעין הרומי ומחלקים את העיר לגזרות שכ"א מהן מהווה שכונת מגורים. — העיר בגדה המזרחית של הנהר (שעליו מתוחים 5 גשרים)

קלן: 1. אוניברסיטה; 2. אופרה; 3. גן חיות; 4. גן בוטאני; 5. בתי־חולים; 6. תחנת רכבת מרכזית; 7. שער איגלשטיין; 8. כנסיית זנקט־קוניברט; 9. כנסיית סנטה אורזולה; 10. כנסיית זנקט גרון; 11. כנסיית זנקט אנדראס; 12. הקתדרלה; 13. כנסיית זנקט מרטין הגדול; 14. כנסיית השליחים הקדושים; 15. בית העיריה; 16. כנסיית זנקט מאוריציוס; 17. כנסיית כנסה מריה בקפיטול; 18. כנסייה זנקט פנטלאון; 19. כנסיית זנקט סוורין; 20. כיכר נוימרקט; 21. אולמי תערוכה / ירידים; 22. מושב הארכיהגמון.

ק׳ : הקתדרלה

התפתחה במאה ה 19 — ללא כל גרעין היסטורי וללא תכנון. מרוכזים בה מפעלי־תעשיה ושכונות פועלים.

העיר המרכזית הופצצה ונהרסה כמעט כליל במלה״ע II. רבים מן הבניינים הציבוריים וההיסטוריים — בעיקר כנסיות מן המאות ה 9—15 — נהרסו או ניזוקו קשה; אחרי המלחמה שוקמו, אך בחלקם הגדול שוחזרה רק החזית. את רוב שטחה של העיר ההיס־טורית תופסים היום בנייני מינהל ומסחר מודרניים. ברם, דגם הרחובות, שנשמר במידת האפשר, יוצר צפיפות תנועה קשה־ביותר; ניסו לפתור את הבעיה ע״י קביעת אזורים האסורים לתנועת כלי־רכב וע״י כבישים ומקומות חניה תת־קרקעיים.

ק׳ היא מרכז מסחרי ותיק וחשוב — בעיקר לשיווק יינות ומוצרי טכסטיל. בגדה המזרחית של הנהר קיים שטח־תצוגה עצום לירידים כל־שנתיים. ק׳ היא הבירה הפיננסית של החלק המערבי של גרמניה ומושב ההנהלות של רוב הברות־הביטוח של גרמניה. ק׳ היא גם אחד המרכזים התעשייתיים החשובים בגרמניה המערבית. שדות ליגניט (פחם חום) קרובים, אפשרויות ההובלה על הנהר ריינוס ושני צינורות נפט (מנמלי רוטרדם ומווילהלמסהאפן) הם בסיס לתעשיה כימית ופטרוכימית המעסיקה רבבות פועלים. ראשית התעשיה עוד ביה״ב, עת נודעה ק׳ במי־הבושם הנושאים את שמה. כן מפותחת בק׳ תעשיית קרונות רכבת, מכונות, כבלים, הרכבת מכוניות (פורד), שוקולדה ומוצרי־חשמל. חשיבותה התרבותית של ק׳ מתבטאת בהיותה מושב ארכיהגמון, באוניברסיטה (22,500 תלמי־דים ב 1974/5), בבת״ס גבוהים ומקצועיים רבים, באופרה, בתאטרו־נים ובמוזיאונים (חשוב־במיוחד המוזיאון הרומי־גרמני [ליד הקת־דרלה], שבו אוסף עשיר ונדיר של כלי זכוכית וקרמיקה רומיים [ר׳ ביבל׳]). בק׳ גם גן־חיות וגן בוטאני.

K. Kayser - T. Kraus (eds), *K. und die Rheinlande*, 1961; O. Doppelfeld, *Römisches und fränkisches Glas in K.*, 1966.

י. קר.

היסטוריה. בתקופת־האבן כבר היה יישוב באתרה של ק׳. ב 38 לפסה״נ הקים שם אגריפא (ע״ע) מחנה. משנת 50 נקראה Colonia Agrippinensis, ע״ש יוליה אגריפינה (ע״ע), אשת קלו־דיוס (ע״ע), שנולדה בה. בזכות מיקומה ליד הנהר, בספר של גליה ומול גרמניה, התפתחה לעיר־מסחר פורחת. ב 313 נזכר בה הגמון נוצרי, ובתקופת הפרנקים היתה מרכז להפצת הנצרות. קרל (ע״ע) „הגדול" הפכה לארכיהגמונות, ושליטי העיר הכנסייתיים הרחיבו אח״ב את שלטונם על אזורים ניכרים בצפון גרמניה ובמע־רבה ובארצות־השפלה. הארכיהגמונים של ק׳ (ביניהם אנו II [Anno], שהיה עוצר בימי הינריך IV [ע״ע]) מילאו תפקידים בכירים בקיסרות הרומית הגרמנית, אך נאלצו להילחם בתדירות בתושבי העיר, שבחלו במסים הגבוהים. ב 1248 החל הארכיהגמון קונרד פון הוכשטדן (Konrad von Hochstaden) בבניית הקתדרלה המפוארת. בק׳ לימדו אלברטוס מגנוס (מורו של תומס מאקוינו), דונס סקוטוס ואקהרט (ע׳ ערכיהם).

אחרי 1288 צומצם מאד כוחם של הארכיהגמונים, אף שנשארו שליטי העיר והיו נסיכים־בוחרים (ע״ע) של גרמניה. כוח העירונים גדל, והעיר היתה נמל חשוב ומרכז למסחר, בייחוד עם אנגליה. ק׳ הצטרפה לברית ה„הנזה" (ע״ע), וראשי־העיר הפטריקים (להבדיל מהנסיכים הבוחרים הכנסיתיים ששלטו בעיר) הקימו בה ב 1388 אוניברסיטה — הראשונה שנוסדה בידי עירוניים. אחרי 1396 שלטו בעיר גופא הגילדות. ק׳ נעשתה גם מרכז למלאכות (בד, מתכת, עור, זכוכית ועץ). בסוף יה״ב היתה בעלה אוכלוסיה של 40,000 — מהגדולות בערי גרמניה. כ 1475 נעשתה ק׳־העיר, „עיר קיסרית" (Reichsstadt).

בתקופת הרפורמציה־הנגדית היתה ק׳ למבצר הקתוליות, ואח״כ למרכז הישועים. בשנים 1583—1761 השתייכו הארכיהגמונים של ק׳ לבית ויטלסבך (ע״ע); בד״כ שיתפו־פעולה בשטח המדיני עם מכורתם, בוואריה, אך נמנעו ככל־האפשר מהסתבכויות במלחמות. הכלכלה נשארה קפואה. ב 1794 נכבשה העיר בידי צרפת; הצרפתים שללו את נחלות הארכיהגמונות שממערב לריינוס, ואת אלו ממזרח לנהר שללו נסיכים גרמנים. ב 1815 עברה ק׳ לידי פרוסיה, ומאז החלה משגשגת כמרכז בנקאי, כלכלי ותעשייתי וכצומת תחבורה. באמצע המאה ה 19 פעל בה ק. מרכס (ע״ע). במלה״ע II נהרסו 72% מבתי העיר והאוכלוסיה ירדה מ 772,000 ב 1939 ל 40,000 ב 1945. מאז היתה ק׳ לעיר הרביעית־בגדלה בגרמניה המערבית. אדנאואר (ע״ע) היה פעמיים ראש־העיר.

ה. וס.

קהילה יהודית כבר התקיימה בק׳ בתקופה הרומית. ב 321/2 חייב הקיסר קונסטנטינוס את יהודי ק׳ — פרט למנהיגי הקהל — לשאת בעול הכבד של שירותי הקוריה. ב 1012 הוקם ביכ״נ מפואר, בעל חלונות מצוירים. בימי־השוק התאספו בק׳ חכמים ונציגי קהילות הריינוס לתקן תקנות. במסע־הצלב (ע״ע) של 1096 נרצחו רוב יהודי ק׳, ולפי מספר ההרוגים נראה שהיו בקהילה כ 1,000 איש. במהרה חודשה הקהילה, ובימי מסע־הצלב השני (1146/7) נתן הארכיבישוף מקלט לבני הקהילה במבצר וולקנבורג, ורובם ניצלו. מ 1252 העניקו הארכיבישופים (מ 1321: העירונים) פריווילגיות ליהודי ק׳ תמורת מסים כבדים. כתב־הזכויות של הארכיבישוף אנגלברט II (1266) חקוק בקיר הקתדרלה. בימי הדבר (ע״ע; 1349) נערך טבח בבני הקהילה. התבססות היהודים בק׳ עד למגיפה ניכרת ממספר הבתים שהיו ברשותם בשנים 1135—1349 (ע״פ ספרי העיר): ב 1135 — 30; ב 1170 — 48; ב 1300 — 60; ב 1349 — 73. ב 1372 חודשה הקהילה, אך מספר היהודים היה מועט, ומעולם לא עלה על 200. חומה הפרידה בין הרובע היהודי ליתר אזורי העיר. צעדי היהודים הוצרו בהתמדה; ב 1424 סירבה העיר לחדש את זכויותיהם לגור בק׳, והקהילה בטלה.

ב 1484 הוקמה קתדרה לעברית באוניברסיטת ק׳. במאה ה 16 היתה ק׳ למרכז הפולמוס בין רויכלין ופפרקורן (ע׳ ערכיהם), ובעקבותיו נדפסו ספרים עבריים בעיר.

מבין רבני ק׳ הנודעים: ר׳ יואל בן יצחק הלוי ובנו ר׳ אליעזר (ע״ע), ר׳ אשר בן יחיאל (ע״ע) ואלכסנדר זוסלין הכהן (ע״ע) מפרנקפורט. אחדים מרבני ק׳ נשאו את התואר „בישוף היהודים", Episcopus Iudaeorum. סמוך ל 1249 חי בק׳ ר׳ אברהם בן אלכסנדר, המכונה אכסלרוד, תלמידו של ר׳ אלעזר בן יהודה מוורמס (ע״ע) ומתרגם של ספרי קבלה.

הקהילה היהודית חודשה ב 1798, לאחר סיפוח חבל הריינוס לצרפת. קהילה רשמית הוקמה ב 1801, ונציגה השתתף בסנהדרין

של נפוליון ב 1807. ב 1815 סופחה ק׳ לפרוסיה והתרי־מגורים ניתנו, בהדרגה, יותר ויותר. ב 1845 ישבו בק׳ כ 1,000 יהודים. שוויון־זכויות נקבע ב 1856. ב 1861 הוקם ביכ״נ, ולקהילה הוענק מעמד של קואופרציה ציבורית. ב 1933 הגיע מספר היהודים בק׳ לכ 20,000 (2½%). בק׳ היו 4 בתכ״נ, כמה בתי־מדרש, בת״ס וחברות צדקה. מאז 1867 פעלו בק׳ עדה רפורמית ועדה אורתודוכסית. מאישיה הנודעים של ק׳ בעת החדשה היו: משה הס, דוד וולפסון, מכס בודנהימר (ע׳ ערכיהם), והרב וההיסטוריון אדולף קובר. בשנים 1904—1911 היו בק׳ משרדיה הראשיים של התנועה הציונית.

ב„ליל הבדולח״ הועלו בתהכ״נ באש. בעקבות החרם הכבד שהטילו יושבי ק׳ על היהודים ב 1933 היגרו כ 40% מיהודי ק׳ (עד 1939); הנותרים ניספו במחנות־ההשמדה. ב 1946 היו בק׳ 600 יהודים וב 1970 — 1,300.

Jahrbuch der Synagogengemeinde K., 1934; Z. Asaria (ed.), *Die Juden in K.*, 1959; *Germ. Jud.*, I, 69—85, 1963[2]; II, 420—42, 1968; C. Roth (ed.), *Dark Ages* (The World History of the Jewish People, II), 1963; K. Bauer, *Judenrecht in K. bis zum Jahre 1075*, 1964; A. Carlebach, *Adass Yeshurun of C.*, 1964.

אל. קר.

קֶלְסוֹס — Κέλσος — (המאה ה 2), פילוסוף יווני, ממתנגדי הנצרות. שריד הוויכוח האנטי־נוצרי שלו, Ἀληθὴς λόγος („תורת האמת״), נשתמרו בתוך ספרו של אוריגנס (ע״ע) „נגד ק׳״; לאחרונה תורגמו לעברית. ויכוחו הנמרץ של ק׳ נגד הנצרות הביאהו להתעמק באמונת ישראל. בסגנון הזלזול ביהדות, שהיה רווח בספרות היוונית והרומית, חשף את תלותה של הנצרות ביהדות — כחלק ממלחמתו בנצרות — והתריע על מגרעותיה של היהדות. לדעתו יש לדת היהודית אופי לאומי צר, והיהודים נחותים בעיניו מהמצרים, מה־אשורים, מהפרסים ומכל יתר עמי־הקדם. הקוסמולוגיה המקראית אווילית, לדעתו, ולמהלך ההיסטוריה המתואר במקרא לא ניתן לשוות מימד של מוסר־השכל. האל המקראי ניחן בתכונות אנושיות, תפיסת־העולם המקראית היא אנתרופוצנטרית ודוקטרינת המשיח ריקה מתוכן. ק׳ לועג לתיאורי המבול, מגדל־בבל, מעשי־השבטים וכד׳. לדעתו, היהודים היו מצרים שמרדו במולדתם, והחליפו משום־מה את אמונתם הפוליתאיסטית במונותאיזם. חלקם בתרבות העולם אפסי, לדעתו, ומנהגיהם — כולל מצוות המילה — אינם מיוחדים להם. ק׳ הוא הסופר הפגאני הראשון המתייחס בפירוט לתנ״ך. את הטיעונים האנטי־נוצריים הוא שם בפי יהודי, וכנראה נסתייע במקור יהודי־הלניסטי. כמוכח מן השימוש במושג לוגוס (ע״ע) ומן ההיכרות עם הספרות והמיתולוגיה היוונית. בדברי היהודי נשתמרו הדים לפולמוס היהודים נגד הנצרות. למשל: לדברי היהודי, ישו הוא בנו של חייל רומי ושמו Πανθήρα. לקצת מן הטענות יש מקבילות בתלמוד, כסיפור ניאופה של מרים ועניין „פנתרה״, שהיה אביו האמיתי של ישו (ע״ע, עמ׳ 434). בעיני ק׳ עולה היהדות על הנצרות. עמדתו הפילוסופית של ק׳ מקורבת לאפלטוניות התיכונה. בעברית י״ל ספרו: „תורת האמת״ (תרגום והערות ד. רוקח), תשל״א.

R. Bader, *Der Alethes Logos des K.*, 1940; M. Lods, *Etude sur les sources juives de la polemique de C. contre les chretiens* (Revue d'histoire et de philosophie religieuses, XXI), 1941; K. Andresen, *Logos und Nomos*, 1955.

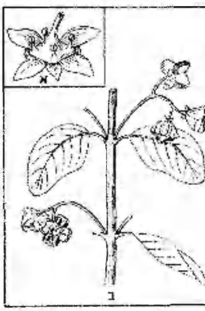
מנ. ש.

קֶלְסוּס, אוּלוּס קוֹרְנֶלְיוּס — Aulus Cornelius Celsus — (המחצית הראשונה של המאה ה 1), סופר רומאי בתחום הרפואה; מהחשובים בשטח זה. מוצאו מבית Cornelii הפטריקים. ק׳ חיבר אנציקלופדיה כללית Artes („מדעים״), הדנה בחקלאות, מדעי־המלחמה, רטוריקה, פילוסופיה, משפט ורפואה; אך נשתמר רק החלק De medicina („על הרפואה״). את החיבור, שלא עורר תשומת־לב בדורו, גילה האפיפיור ניקולאוס V (במאה ה 15), והוא היה בין החיבורים הרפואיים הראשונים שנדפסו (1478). הספר זכה להכרה רחבה בשל חשיבותו כמקור לידיעת הרפואה ההלניסטית, ומחברו נתכנה Cicero medicorum („קיקרו של הרופאים״) על שום סגנונו הלאטיני המעולה.

פרקי החיבור הם: 1. תולדות הרפואה; 2. פתולוגיה כללית; 3. מחלות הגוף כולו; 4. מחלות איברי הגוף; 5—6. תורת הרוקחות; 7. כירורגיה (ע״ע, עמ׳ 799); 8. טיפול בעצמות. ק׳ הביא את התיאור המושלם הראשון של סימני הדלקת (inflammatio), ואת השימוש בחחבושות לעצירת שטף־דם מהעורקים — ובעיקר בקשירה (ligatura) של העורק. כן המליץ על נקיון וחיטוי פצעים; תיאר ניתוחים פלאסטיים בפנים ע״י השתלת עור מחלקי־גוף אחרים, ועוד. וע״ע התעמלות, עמ׳ 691.

J. Scarborough, *Roman Medicine*, 1969.

קֶלַסְטְרִיִּים (Celastraceae), משפחת צמחים דו־פסיגיים; בחלקם הגדול מוגבלים לארצות טרופיות וסובטרופיות. יש בה כ 60 סוגים ו 850 מינים. הק״ הם עצים, שיחים ומטפסים בעלי עלים פשוטים. הפרחים נכונים. עפ״ר דו־מיניים. הגביע והכותרת בני 4—5 עלים. גם מספר האבקנים 4—5. השחלה עילית והפרי הלקט, בית־גלעין או כנפית. הזרעים עפ״ר בעלי עטי (aril) בשרני.

פלכון מצוי (Euonymus vulgaris)
(א. פרח; ב. ענף נושא פירות והלקט)

הסוגים החשובים הם: 1) פלכון (Euonymus) — כ 220 מינים הגדלים באזורים הממוזגים שבאמריקה ובאסיה־המזרחית, בעיקר ביערות. ה־פלכון היפני (E. japonicus) מקובל מאד כצמח־נוי בשל עליו ופרחיו היפים; 2) משמן (Elaeodendron) — סוג טרופי וסובטרופי בן 40 מינים; 3) קת (Catha) — שיחים ירוקי־עד של מין אחד, קת נאכלת (C. edulis). הגדלה בר בערב הדרומית ובאפריקה. עליה מכילים את הגליקוזידים קתין וקלסטרין, שפעולתם על גוף האדם כפעולת קפאין. בתימן ובארצות אחרות נוהגים ללעוס את העלים הירוקים וגם לשתות את משרתם. המשרה מכונה „תה־הקת״ ושימושה נפוץ בתימן הן בחיי החולין והן בחיי הדת.

קְלַסִיצִיזְם, אחת המגמות השולטות בספרות, במחשבה האסתטית ובביקורת של כל ארצות אירופה בימי הרנסאנס המאוחר ובמאות ה 17 וה 18. המונח ק׳ משמש גם לציון תקופה מוגדרת בתולדות הספרות הצרפתית — השנים 1660—1685 — ואף, בגבולות מורחבים־יותר, לציון תקופתם של לה פונטן, רסין, בואלו, פסקל, מוליר (ע׳ ערכיהם) ועוד. באמנות הצרפתית נחשבת תקופתם של פוסן ולה ברן (ע׳ ערכיהם) לתקופת הק׳, וסגנון הבניה של ארמון ורסי (ע״ע) הוא מופת הק׳ בארדיכלות. ואולם, היסטוריונים אחרים של הספרות והאמנות מקפידים לכנות תקופות אלו בספרות צרפת ובאמנותה ה ת ק ו פ ה ה ק ל א ס י ת, ואילו הכינוי ק׳ (או נאו־קלאסיות) נשמר לתקופות מאוחרות־יותר. ה מ ח ק ו ת את סגנון התקופה הקלאסית. לעומת צרפת נחשבת בספרות גרמניה התקופה המוקדמת־יותר, זו של ראשית המאה ה 18, לתקופה הקלאסיציסטית, ובה מחקה הספרות הגרמנית, בהשפעת גוטשד (ע״ע), את הספרות הצרפתית; ואילו את התקופה הקלאסית רואים בשליש האחרון של המאה ה 18, תקופת פעילותם של שילר וגתה. בביקורת הספרות והאמנות האנגלית אין הק׳, בד״כ, תקופה מוגדרת; ביקורת זו מכירה בעובדה שהמונח ק׳ מבטא את אחת המגמות הבולטות

בספרות ובאמנות האנגלית של המאות ה 17 וה 18, המגיעה לביטויה המלא במסתו של דרידן (ע"ע), „מסה על השירה הדרמתית" (1668), ובזו של פופ (ע"ע), „מסה על הביקורת" (1711).

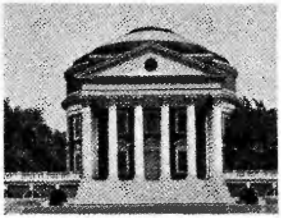
במאה ה 2 ציין המונח classis מעמד גבוה באימפריה הרומית; סופר שכתב עבור מעמד זה נקרא classicus scriptor. ביה"ב ובתקופת הרנסאנס נקרא בשם זה (כתוצאה מפירוש מוטעה, ככל־הנראה), כל ספר או סופר שנחשב ראוי לעיון מתמיד, ללימוד ולחיקוי. בדרך זו נקבעה משמעות המונחים קלאסי, קלאסיקה וביו"ב, בצורה הכוללת יסודות נורמאטיוויים מובהקים, ויסודות אלה פתחו פתח לשימושים שונים ובלתי־מוסכמים במונחים. ההומאניסטים של ימי הרנסאנס ראו ביצירת־המופת של יוון ורומי את היצירות הקלאסיות היחידות, ובעקבותיהם נקראו התקופות היוונית והרומית התקופה הקלאסית, והלשונות היוונית והרומית — לשונות קלאסיות. מבקרים והיסטוריונים מאוחרים־יותר כינו יצירות־מופת שנכתבו בלשונות אחרות ובתקופה מאוחרת־יותר, לרבות זמנם־הם, יצירות קלאסיות, ועד היום שגור כינוי זה לגבי יצירות מסוימות על־שום דאשוניותן, מופתיותן או מקוריותן.

למונח קלאסי ניתנה בתולדות האמנות והספרות גם הוראה שונה, בהשפעת הפילוסופים והסופרים הרומנטיים, שהניגוד קלאסי־רומנטי מילא תפקיד מרכזי במחשבתם. הללו יצאו מראיית תקופת הספרות והאמנות של יוון ורומי כתקופה הקלאסית ותיארו את התקופה שלאחריה, משלהי יה"ב ואילך, כתקופה הרומנטית. ואולם, הם הרחיבו את הוראת המונחים מעבר להיסטוריה, וראו בניגוד שבין קלאסי לרומנטי בספרות ובאמנות גם ניגוד של מזג, מוקדי־התעניינות תמאטיים, השקפות־עולם וסגנונות. במובן זה הכירו באפשרות הופעתו של אמן קלאסי בתקופה החדשה ושל יצירה רומנטית בתקופה הקלאסית, והדגישו את הנורמות האסתטיות השונות של שני סוגי האמנות.

אעפ"כ, אין משמעות זהה למונח ק' ולמונח קלאסי לפי אף אחד מן המובנים האפשריים שלהם, שכן המונח ק' מורה, בד"ב, על דבקות בדוגמות המוכרות כיצירות קלאסיות ולא על הקלאסיות עצמה. גם משום־כך נתון הוא לשימושים שונים וסותרים. תקופה מסוימת תכונה קלאסית או קלאסיציסטית אם רואים אותה קודם־כל כמעמידה יצירות־מופת, או כמאופיינת בעיקר בדבקותה ביצירות־המופת של תקופה קודמת; יש שתקופה מסוימת — כזו של רסין וקורני (ע' ערכיהם) בדרמה הצרפתית — מתאפיינת בשני האפיונים גם־יחד. לגבי כל ק' מתעוררת גם השאלה, מהן יצירות־המופת שהוא רואה אותן כקלאסיות. יש שדבקותו הסובייקטיווית של סופר או אמן במופת של תקופה קודמת העמידה עולם רוחני וסגנון דומים לאלה של התקופה הקדומה, אך יש שהיא יצרה דבר־מה שונה. למשל: רסין וקורני בצרפת, דרידן, ובמידה פחותה ג'ונסון (ע"ע), באנגליה, הם קלאסיציסטים לא על־שום הדמיון הממשי שבין הבעיות או הנורמות הסגנוניות שביצירותיהם לבין אלו של הספרות היוונית והרומית, אלא על־שום אמונתם כי הם מבססים את יצירתם על הדוגמות הקלאסיות.

יש שהמונח ק' בא להבליט — בהוראה לגנאי — את העדר מקוריותו או את ריחוקו מן הדגם הקלאסי, של סופר או אמן, הרואה, כביכול, ביצירות־מופת מסוימות דגם קלאסי הראוי לחיקוי. זו הסיבה לבך, שבביקורת ובהיסטוריה של הספרות והאמנות מתחלפים לעתים קרובות המונחים קלאסיציסטי, נאו־קלאסי ופסודו־קלאסי.

מאמצע המאה ה 18 ועד היום נתונה המגמה הקלאסיציסטית בביקורת ובאסתטיקה להתקפות: המבקרים טענו, כי הק' גורם להקפאה בהתפתחות הטעם, מתעלם מן האופי המיוחד של יצירות הספרות והאמנות כמוצרים של הדמיון ונוקט לשם הערכתן אמות־מידה מלאכותיות. ואמנם, מאות שנים התבססה הערכת יצירות ספרות ואמנות על הקביעה שהן „מחקות" (או מציגות) את הטבע בכלל ואת טבע־האדם בפרט. ברם, הצג זה אינו נתפס עפ"ר כצילום המציאות. מטרתו — „לאלף ע"י עינוג" — מושגת כאשר מושא־החיקוי הוא מהות כללית בטבע או בפסיכולוגיה האנושית. מ־הויות כלליות, כיופי, אהבה, קנאה או מידה טובה, מוצגות בדרך הטובה־ביותר בהיותן מובהקות; כך נפתח הפתח לאידאליזציה, דהיינו, להעלאת שלמויות שאינן קיימות בטבע אלא בחזונו של האמן. ואכן, למרות הזיקה למושג ה„מימסיס" של אריסטו, רבה היתה השפעת הנאו־אפלטוניות (ע"ע) על הק'.

תימס ג'פרסון: בניין באוניברסיטת ורג'יניה בסגנון הקלאסיציסטי

היות שכל סוג ספרותי, הטרגדיה, הקומדיה, האפוס, הפסטוראלה, האודה וכיו"ב, נבדל מחברו בכך שהוא מציג הבט מסוים של המציאות, אין הצדקה לעירוב הסוגים; לכל אחד מהם קיימות נורמות מיוחדות, המקיפות את כל פרטי היצירה, החל בבחירת הנושא והמבנה וכלה ברמת הסגנון, סוג המשקל ומבחר המלים. הן מתבססות על יצירת־מופת עתיקה, בה רואים גילום מושלם של מהות הסוג המסוים. יצירה זו, פרי־רוחו של „הגאון", נהפכת לדגם, והנורמות שלה — ל„כללים", המחייבים כל סופר או אמן היוצר באותו הסוג. הקפדה על ה„כללים" מספקת ליוצר את דרכי־הביצוע הטובות־ביותר להצגת נושא. נאמנות להיסטוריה הספרותית של סוג מסוים, נאמנות למה שמתחייב מטבע הנושא, מילוי ציפיותיו של קהל והשגת ההשפעה הרצויה עליו — כל אלה מתאחדים במושג זה של ה„כללים".

בעקבות ההתקפות הקלאסיציסטיות על יוצרים שעירבבו ביצירתם נורמות שנחשבו מתאימות לסוגי־יצירה שונים, ובעיקר בעקבות הביקורת על שיקספיר, שהטרגדיות שלו כוללות יסודות סגנוניים, מצבים ודמויות, האפייניים לטרגדיה ולקומדיה גם־יחד, נתעוררו ויכוחים. תביעתו של ס. ג'ונסון, כתביעת מבקרים גדולים אחרים בני־דורו (לסינג [ע"ע] בגרמניה, דידרו [ע"ע] בצרפת), לקיים דיון ביקרתי במקובלות המסורת הספרותית בשם מושג ה„טבע", גילתה את מגבלות מסגרת־הדיון הקלאסיציסטית. ג'ונסון עצמו גילה בוויכוח זה מידה רבה של דבקות בק'; הוא הכיר בכך, שהדרך היחידה להערכת יצירה היא מידת התאמתה לכללים המתחייבים מסוג מסוים של ספרות. אפשר לוותר על שיטת־הערכה זו רק כאשר היצירה הנידונה (במקרה זה, הדרמה השיקספירית), מוכרזת כיצירת־מופת המניחה יסוד לסוג חדש של יצירות ול„כללים" חדשים. פשרה זו עם עקרונות הביקורת הקלאסיציסטית מציינת גם את דידרו, לסינג וגתה, שיצאו להגנת יצירות חדשות בטיעונים שהיו נתונים עדיין בחלקם להשפעת הק'. ואולם תוצאת ההכרה בסוגים חדשים של ספרות, כגון הדרמה הבורגנית, ביצירות־מופת ובגאונים חדשים, ערערה את שלטונו המוחלט של חק'.

לערעור על הק' גרם לא־רק הצורך להכיר בערכן של יצירות חדשות המבשרות סוגי־יצירה חדשים; בשל הנטיה לקדש כל הבט סגנוני של יצירת־מופת ולעשותו נורמה מחייבת, נעשו מוסכמות של תרבות מסוימת נורמות מחייבות (למשל, הפתיחה של כל אפוס בפניה אל המוזה, האל או האלים). רק העלאת התביעה להנמקת מופתיותה של יצירת־מופת יכלה להפעיל בקרה על גזירת הכללים מן הדגם, ולהבחין בין ההבטים הנורמאטיוויים שבזכותם היתה

יצירה מסוימת ליצירת־מופת (נורמות) לבין הבטים סגנוניים כלליים אחרים הנובעים מתרבות זמנה ומן הצורך לספק את ציפיותיו המיוחדות של קהל מסוים (מוסכמות). דבר זה חייב את ההכרה, שה„כללים" קודמים, במובן מסוים, ליצירת־המופת, ושה„גאון" אינו אלא זה המבין אותם באורח אינטואיטיווי או במודע. ברם, בק' לא זכה מושג ה„גאון" להארה פסיכולוגית. עם ראשית הדיונים המפורטים במושג ה„גאון" במאה ה 18 (דידרו, לסינג, שפטסברי, קנט), נחשפו הנחות סמויות אלו של הק', ורוב המבקרים החשובים נטו לראות ב„גאון" מושג המשלים את מושג ה„כללים". לדעתם מסבירה השמירה על ה„כללים" את הצלחת היצירה באורח חלקי בלבד. ביצירה הטובה מצויים ערכים שאין להשיגם ע"י לימוד מן המסורת וחינם פרי כשרון טבעי שדרכי פעולתו בהלקן בלתי־מודעות. לדעת לסינג, למשל, כוח האשליה שבדרמה ובציור הוא פרי ה„גאון" ולא פרי ה„כללים".

ויכוח מפורסם וער־ביותר נסב על תורת שלוש האחדויות בדרמה. את הצורך לשמור על אחדות הזמן והמקום, מלבד השמירה על אחדות־העלילה, הסיקו הקלאסיציסטים ממה שנראה להם כנורמה של הדרמה הקלאסית. הם ייחסו נורמה זו לכוונת הדרמה לעורר בצופה אשליית־מציאות, ודימו למצוא לה אסמכתא בפואטיקה האריסטוטלית. ואולם, מבקרי־הספרות במאה ה 18 הוכיחו, כי הדרישות שזמנה של העלילה המוצגת לא יעלה על 24 שעות ושמקום־התרחשותה לא ישתנה מתמונה לתמונה, אינן נזכרות כלל ב„פואטיקה". לכך נוספה הטענה, שלא הגבלות הזמן והמקום הן המסייעות לאמינותה של העלילה, אלא כשרון המחבר ונאמנותו לכללי־ההסתברות. חוקי השמירה על אחדויות הזמן והמקום כונו „חוקים חיצוניים" או „חוקים מכניים" של הדרמה.

עם־זאת לא נטשו מרבית המבקרים הגדולים של המאה ה 18 (יוצא מכלל זה היה הרדר [ע"ע]) כמה תפיסות אחרות של הק'. ביקרתם קשורה היתה במגמה ששלטה במאה ה 18 בכל תחומי הרוח, לכוף כל חוק פוזיטיווי לביקורת חוקי־הטבע הנצחיים; כך הניחו גם הם את אחידות אפים של הספרות ושל הקהל הטוב בכל הזמנים. אנשי ההשכלה הוסיפו לראות בטעמם ובהעדפותיהם הספרותיות של אנשי התקופה הקלאסית דגם של הטעם האנושי בכלל, ותפיסות־היסוד של הק' הוסיפו אפוא להשפיע. האחת מהן הורתה, שמצויים כללים (decorum) לגבי הצגת דמויות אנושיות ומצבים אנושיים טיפוסיים. בצד כללים אלה מצויים מעין כללי־נימוס (bienséance), שחייבים בהם כלפי הקהל; אלה אוסרים, למשל, הצגת מעשי־אכזריות מסוימים על הבימה.

הדבקות בדגמים אוניוורסליים כקנה־מידה לביצוע מוצלח באמנות נעלמה רק עם התפתחות המודעות בדבר האופי ההיסטורי של האמנות, ועם ראיית מטרתה בתיאור המציאות האינדיווידואלית, שהיא מציאות פרטית ומיוחדת בזמן ובמקום. שני אלה באו למלוא ביטויים ברומנטיקה.

J. E. Spingarn, *A History of Literary Criticism in the Renaissance*, 1908⁻; id., *Critical Essays of the Seventeenth Century*, I-III, 1908/9; D. Mornet, *Histoire de la clarté française*, 1929; R. Bray, *La Formation de la doctrine classique en France*, 1931; E. Auerbach, *Das französische Publikum des 17. Jahrhunderts*, 1933; I. Behrens, *Die Lehre von der Einteilung der Dichtkunst*, 1940; J. J. Donohue, *The Theory of Literary Kinds, I: Ancient Classifications of Literature*, 1943; E. B. O. Borgerhoff, *The Freedom of French C.*, 1950; R. Wellek, *Neoclassicism* (in: A History of Modern Criticism: 1750—1950, I), 1955; H. Peyre, *Qu'est-ce que le c.*, 1965⁻; G. Lanson, *Essais de méthode, de critique et d'histoire littéraire*, 1965.

מנ. בר.

קלף

קלף (אנג' parchment; גרמ' Pergament [מלאט' pergamena או pergamentum, ע"ש העיר פרגמון]), עור מעובד של בע"ח; שימש בעיקר לכתיבה. ב ת ק ו פ ה ה ע ת י ק ה כתבו על לוחות טין, חרסים, אבנים ועוד. המעבר לשימוש בפפירוס (ע"ע) אפשר כתיבה נוהה של חיבורים ארוכים. עם הפצת הק' חלה התקדמות נוספת, שכן הק' עמיד הרבה יותר: מגילות עשויות ק' השתמרו דורות רבים ולא היה צורך להעתיקן לעתים קרובות.

המצאת הק' מיוחסת לאומנס II, מלך פרגמון (ע' ערכיהם), ב 190 לפסה"נ לערך. עקב סכסוכו עם מצרים לא השיג אומנס פפירוס לספרייתו המתוכננת, ולכן השתמש לכתיבת הספרים בק' מעורות עזים. למעשה שימש הק' לכתיבה בארצות אסייתיות מאות שנים לפני־כן. סופרים יוונים מזכירים רישומי־ק' מלכותיים של מעשי קדמונים (διφθεραι βασιλικαί) בפרס (השו' אס' ב, כג: „בספר דברי הימים לפני המלך"; עז' ד, טו: „בספר דכרניה די אבהתך"). האשורים השתמשו בק' לכל המאוחר מ 721 לפסה"נ ואילך. מהמסופר בירמ' לו, כג משתמע, שדברי הנביא היו כתובים על חומר עמיד יותר מפפירוס (אפשר על ק'), שכן המלך נזקק לתער כדי לקרוע את המגילה. לפי אגרת אריסטיאס (ע"ע, עמ' 453 [176 לפסה"נ]), שלחו היהודים לתלמי II (במחצית הראשונה של המאה ה 3 לפסה"נ) ספר־תורה כתוב באותיות־זהב ע"ג ק', והמלך התפעל מדקות הגווילים ומעדינות חיבורם זה לזה.

מגילות מדבר־יהודה נכתבו ע"ג גוויל (עור שצדו החיצוני, השעיר, עובד והוחלק) ואילו קטעי התפילין שנמצאו שם נכתבו ע"ג ק' (עור שצדו הפנימי הוחלק). ב ב ר י ת ה ח ד ש ה נזכר ק' פעם אחת (אל טימותיוס ב', IV, 13); כאן מופיעה הבחנה בין ספרים (βιβλία) למגילות־ק' (μεμβράναι) שהיתה להן, כנראה, יתר קדושה. השימוש בק' התפשט גם ב ר ו מ א. משמו של קיקרו נמסר שראה את כל האיליאס כתוב על מגילות ק'.

ב י ה " ב נמשך השימוש בפפירוס לכתיבת מסמכים ר ש מ י י ם, ע"פ המסורת הרומית. ואולם נפילת מצרים בידי הערבים באמצע המאה ה 7 והאיסור על יצוא הפפירוס שהטיל עבד אל־מלך (ע"ע; 692), בגלל סכסוך עם ביזנטיון, גרמו למעבר הדרגתי לשימוש בק'. הקנצלריה המרובינגית בצרפת החלה לכתוב מסמכים על ק' ב 670 וחדלה־לגמרי מהשימוש בפפירוס ב 692. המסמך האיטלקי הראשון שנכתב על ק' הוא מ 716. השימוש בפפירוס התמיד ביותר בחוגי הכנסיה. במאה ה 10 חדלה מצרים לייצר פפירוס, עקב התפוצה הכללית של הנייר בארצות הערביות, ומאז נפוץ באירופה השימוש בק' לכל סוגי הכתיבה.

השימוש בק' לצרכים ס פ ר ו ת י י ם נפוץ מהר־יותר, ומהמאה ה 5 ואילך הופיע ה ס פ ר (codex), שהוא נוח יותר מן המגילה של התקופה העתיקה. הוקמה תעשיית ק' בידי ה pergaminarii. הנזירים שהתמסרו להעתקת כתבי־הקודש והספרות הקלאסית פיתחו שיטות של כתיבה־תמה ואיורים (ע"ע אילומינציה; מיניאטורה), והקודכסים ששרדו הם תכופות שכיות־חמדה אמנותיות, מלבד חשיבותם בשימור הספרות העתיקה.

עם המצאת ה ד פ ו ס (ע"ע, עמ' 950; המאה ה 15) הודפסו מהדורות אינקונבולה (ע"ע), במלואן או בחלקן, על ק', כגון הביבליה של גוטנברג (ע"ע) וספרי אלדוס מנוציוס (ע"ע). העתקים המודפסים על ק' הם היקרים־יותר. התפשטות השימוש בניר (ע"ע, עמ' 195) דחקה את הק' מהמאה ה 16 ואילך. גם בימינו רווח השימוש במגילות ובדפי ק' לעניינים שבקדושה (ע"ע ספר־תורה; מזוזה; תפלין; קמיע) ולצרכים טקסיים. וע"ע ספר; ספריה, ספרנות, עמ' 436.

שימושים אחרים בק' פרט לכתיבה או הדפסה הם: ציפוי איברים תותבים, ייצור כלי־נגינה, ייצור אהילים ובריכת ספרים. לייצור חלקי מכונות מסוימים (בטכסטיל) משתמשים בסוג מיוחד של ק'.

י. ידין, תפילין של־ראש מקומראן, תשכ"ט; K. Luthi, *Das P.*, 1938; R. S. Lopez, *Mohammed and Charlemagne: A Revision* (Speculum, XVIII), 1943; K. Weitzmann, *Illustrations in Roll and Codex*, 1970; M. Avi-Yonah, *Ancient Scrolls*, 1973.

שמ. ש.

טכניקה. לייצור הק׳ משתמשים בעור בקר או צאן. ק׳ עדין מאד מקבלים מעורם של עוברי עזים (שליל) או מעזים שהומתו זמן קצר אחרי היוולדן.

אופן העיבוד. השלח (עור גלמי) מושרה תחילה במים נקיים, לפרק־זמן שאינו עולה בד״כ על 8 שעות. אח״כ הוא מועבר לתמיסה גדושה של סיד $Ca(OH)_2$ (ע״ע סיד, עמ׳ 769) המפרקת את השערות ופותחת את המערכת הסיבית של העור. כדי להחיש את התהליך מוסיפים לתמיסת הסיד כ 1% של גפרית הנתרן (Na_2S) או מימן־גפרית הנתרן ($NaSH$). התהליך מתבצע בבורות או בחביות מסתובבות. ואז יוצא העור מן החבית ללא כל שערות. מנקים את העור משני צדיו במכונות או בסכיני־יד ומכניסים אותו לתמיסת „סיד לבן" (סיד ומים, בלי תוספת חמרים אחרים) למשך יום־יומיים, לשם ריכוך והלבנה. אח״כ שוטפים את עודף הסיד במים ובחמרים סותרי־סיד, כגון מלחי אמוניום ומייבשים את העור כשהוא מתוח על מסגרת, בטמפ׳ מתונה (רצוי מתחת ל 40°). בשלב שלאחר־מכן מגרדים את הק׳ לעובי אחיד ואף מפצלים אותו במכונה מיוחדת כדי לקבל מספר שכבות. משפרים את מראהו של המוצר ע״י החלקה משני צדיו ושפשוף בגיר. נהוג להחדיר כמות קטנה של גליצרין כתור מרכך.

מבחינה כימית נחשב הק׳ לעור גלמי, מאחר שלא עבר תהליך של בירוס (ע״ע עור, עמ׳ 770). במצבו התקין הק׳ הוא חומר חזק — חוזק קריעה במשיכה מעל 600 ק״ג/סמ״ר היא דרישה מקובלת — אך רגיש לחום ולרטיבות. בתנאים נכונים של טמפ׳ ויובש מחזיק הק׳ מעמד מאות שנים.

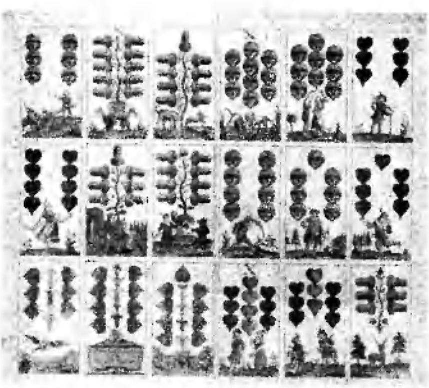
קלפים, משחקי־, משחקי־חברה הנערכים באמצעות קלפים (ק״)

— כרטיסים, מלבניים בד״כ, שעליהם תמונות וסימנים.

מוצא מה״ק שנוי במחלוקת. יש המייחסים אותם לסינים (הם נזכרים בספרות הסינית מהמאה ה 10), ואחרים — להודים: מהודו הביאו אותם הצוענים לאירופה. דעה רווחת אחרת טוענת שממציאיהם הם הערבים, שהביאו אותם לספרד, או שסוחרים וצלבנים חוזרים הביאו אותם מן המזרח לאירופה. באירופה נזכרים מה״ק לראשונה בכרוניקה מ 1299. במסמך איטלקי מ 1379 נקרא המשחק „נאיבי" (naibi), ונאמר עליו כי בא „מארץ הסאראקנים"; כך גם עולה משם המשחק, שנגזר מהמלה הערבית „נאיב" (نائب) — „ממלא־מקום, וזיר, משנה־למלך" — כנראה שמו של אחד הק״. באיטליה במאה ה 15 נקרא מה״ק גם „טארוקי" (tarochi); מוצא שם זה והוראתו המקורית אינם ברורים.

הק״ הסיניים מוארכים וצרים; הם דומים למקלות לניחוש ולהגדת־עתידות וכנראה אף שימשו לצרכים אלה. הגדת־עתידות באמצעות ק״ היא מהמקצועות המסרתיים של הצוענים והם הפיצוה בקרב רוב עמי אירופה (ר׳ להלן). מכאן, כנראה, התפתחו מה״ק, שגם הם היו מעין דרך „לנסות את המזל". דומה כי בתחילה היו ה„נאיבי" באיטליה משחקי־ילדים, אלא שעד־מהרה התחבבו על המבוגרים והפכו למשחקי־מזל עממיים. במחצית השניה של המאה ה 14 כבר ראו רשויות עירוניות שונות (כפריס וכברן) צורך להוקיע את מה״ק ולהגבילם. הכנסיה קראה להם „מעשה שטן" (opus diaboli) ואסרה אותם במיוחד על הכמרים. אך לכל התקנות הללו לא היתה השפעה ניכרת. גם בקרב היהודים פשה נגע ההימורים, אע״פ שבמקומות רבים איימו הרבנים על הקלפנים בחרם ובענשים אחרים. בין המתמכרים למה״ק היו גם ת״ח, ביניהם ר׳ יהודה־אריה מודנה (ע״ע), שהיה קלפן כל ימיו, אע״פ שכתב בנעוריו את החיבור „סור מרע" בגנות משחקי ההימור. כשהטילה רבנות ונציה חרם על הקלפנים, הצדיק ר׳ יהודה־אריה את מה״ק כאמצעי מועיל להידוק הקשרים החברתיים עם הגויים.

באירופה פותחו מ״ק שונים. אחד הראשונים היה ה„טארוק" — משחק ל 3, עם 36, 54 או 78 ק״. בצרפת רווח ה„פיקה" (piquet) — משחק ל 2, עם 32 ק״. בגרמניה רווח במאה ה 17 ה„לאנדסקנכט" (Landsknecht) — משחק הימורים מובהק ביו קיפאי למהמרים רבים; במשחק זה השתמשו ב 6 חפיסות בנות 52 ק״ כ״א. בספרד היה מקובל ה„אומברה" — משחק ל 3 עם 52 ק״, ובאנגליה הומצא במאה ה 18 ה„ויסט" (whist) — משחק ל 4 עם 52 ק״, מאבות הבריג׳ (ר׳ להלן). במאה ה 19 רווחו ה„מאניי" (manille) — משחק ל 2–6 עם 32 ק״, וכן ה„פוקר" — משחק־הימורים שהגיע לאה״ב מאירופה וחזר אליה משם במאה ה 20 (ר׳ להלן). במאה ה 20 התפתח ה„בלוט" (belote) — משחק ל 2–3 עם 32 ק״, וה„בריג׳" (bridge) — משחק לשני זוגות עם 52 ק״. פופולריים מאד גם „רמי" (rummy) לסוגיו ו„קאנאסטה" (ר׳ להלן). במועדוני־ק״ ובאולמות למ״ק — casino — נוהגים בעיקר „21" (באה״ב blackjack), „אדם ושחור" (ע״ע), „באקארה" (baccarat), ו„שמן דה פר" (chemin de fer; ואריאנט של באקארה), שעיקרם הימור נגד ה„בנק" (הקופה, שבידי בעלי המקום).

מיכאל שאצברגר: „קלפים גרמניים נאים", לאחר [illegible]

מ״ק מעטים מבוססים על התמודדות שכלית (האריסטוקרטי בהם הוא הבריג׳), ובכולם מצוי אי־שוויון בסיסי בפתיחה, בעקבות החלוקה המקרית של הק״. מבחינה זו כל מה״ק — להוציא בריג׳ תחרותי — הם משחקי־מזל; יחד עם־זאת, מועילה ידיעת חוקי הסתברות לכל מה״ק לניחוש הופעת הק״.

בעוד שבמ״ק חברתיים, שהם בגדר בילוי־זמן ובידור בלבד, מהמרים בד״כ על סכומי־כסף קטנים, מלווים מה״ק במועדוני־ק״ ובאולמות המשחק בהימורים על סכומים ניכרים. קיימת תופעה של התמכרות חולנית למשחקים כאלה — כמו למשחקי־הימורים אחרים — וזו בעיה סוציאלית חמורה. משחקי־הימורים בק״ מושכים, כמובן, גם קלפנים מקצועיים ורמאים, למועדוני־הק״ קשרים לעתים קרובות עם העולם־התחתון.

בצד מה״ק לשני שחקנים או יותר, יש להזכיר גם את ה„פאסיאנסים" (משחקי־הסבלנות, מצרפ׳ patience, סבלנות; אנג׳ solitaire) — משחקי־בידור בק״ לאיש אחד.

במרוצת הזמן התפתחה מערכת תקנית של 52 ק״ לחפיסה. במ״ק משחקים בחפיסת ק״ אחת, בחלק ממנה או בחפיסות אחדות. 52 הק״ מחולקים ל 4 סדרות בנות 13 ק״ כ״א, 2 מהן אדומות: לב אדום (♥, אנג׳ hearts; צרפ׳ coeur); יהלום (או שמיר) אדום (♦; אנג׳ diamonds; צרפ׳ carreau) ו 2 שחורות: תלתן שחור (♣; אנג׳ clubs; צרפ׳ trèfle) ועלה שחור (♠; אנג׳ spades; צרפ׳ pique).

4 ק״ בכל סדרה מסומנים באותיות: A (acc), K (king [מלך]), Q (queen [מלכה]) ו J (jack; באירופה V — valet [נער]). יתרם ממוספרים מ 10 עד 2; הק׳ הגבוה־ביותר בסדרה הוא A, והנמוך ביותר — 2 (לעתים משמש A גם כק׳ הנמוך־ביותר שערכו המספרי 1). בזמן החדש נוסף למערכת 52 הק״ קלף נוסף — ה„ג׳וקר״ (joker), או ה„לץ״ — שיכול לבוא, במשחקים אחדים, במקום כל ק׳ אחר.

מערכת הק״ שבימינו התפתחה משתי מערכות שונות: זו של ה„נאיבי״, שהיו מסומנים רק במספרים או במספר נקודות, וזו של ה„טארוקי״, שהיו סדרות של תמונות בלבד.

בראשונה צוירו הק״ ביד, וסדרות אחדות היו מעשי אמן. ידועים, למשל, ה„טארוקי״ שצייר מנטניה (ע״ע) ב 1470 — סדרה של תמונות אלגוריות ומיתולוגיות. שלוש התמונות שבמערכת הק״ היו כר נרחב לדמיון האמנים. במאה ה 17 הציגו ארבעת המלכים של הק״ הצרפתיים, למשל, את דוד המלך, את קארל הגדול, את יוליוס קיסר ואת אלכסנדר מוקדון; ובין המלכות: את אליזאבת הראשונה, מלכת אנגליה, את רחל, את יהודית ואת האלה פאלאס־אתנה. הנערים היו לוחמים מפורסמים, היסטוריים או אגדיים. בימי המהפכה הצרפתית צוירו ע״ג הק״ תמונות שסימלו את האידאלים של חירות, שוויון ואחווה. נפוליון הטיל על הצייר דוד לצייר מערכת חדשה של תמונות ברוח האימפריה.

במאה ה 15 החלו להדפיס ק״ בטכניקה של היתוך־עץ. הצטיינו בכך במיוחד מדפיסים גרמנים. והעיר אולם הפכה מרכז לייצור ק״. תחילה צוירו הנער, המלכה והמלך כדמויות שלמות, ורק ב 1870 הונהגה הצורה המקובלת בימינו: שני חצאי־דמויות זהים — זה מול זה — לנוחיות הזיהוי והחזקת הק״. הגודל התקני של הק״ הוא: 6×9 ס״מ.

כדי למנוע הונאה במה״ק מדפיסים את הק״ על נייר אטום לגמרי (לאחרונה עשויים הק״ מחומר פלסטי), שבצדו האחורי ציור דקוראטיווי אחיד (ולמדקדקים — ציור בעל סימטריית־סיבוב), באופן שאי־אפשר לזהות את הק״ שביד היריב. כדי למנוע את סימון הק״ במשחקי־הימור נוהגים להחליף את חפיסת הק״ מדי־פעם.

יש ארצות שייצור הק״ בהן הוא מונופול ממשלתי; באחרות גובה הממשלה מס על כל חפיסת ק״.

כאמור לעיל, שימשו ק״ לניחוש ולהגדת־עתידות (cartomancy) עוד לפני ששימשו למשחק. ה„קארטומאנטים״ מייחסים לארבעת הסימנים משמעות סמלית; הלב — אהבה, התלתן — פוריות, היהלום — עושר, העלה — מוות, והם מנחשים את הצפוי לשואל ע״פ צירופי הק״ העולים בידם. קארטומאנטית צרפתית מפורסמת, מארי־אן אדלאד לנורמן (Marie-Anne Adélaide Lenormand; 1772—1845), ניבאה לרובספייר ולמהפכנים אחרים את הגורל הצפוי להם. למקצוע זה יש גם היום מומחים ומאמינים. בק״ משתמשים גם לבדיקת הסתברויות־ניחוש ולמבחנים פרפסיכולוגיים. בהופעות בידור מרבים בלהטוטי־ק״, שעיקרם זריזות ידיים.

H. Phillips, *The Pan Book of C. Games*, 1960; C. H. Goren, *Goren's Hoyle Encyclopedia of Games*, 1961; C. P. Hargrave, *A History of Playing C. and a Bibliography of C. and Gaming*, 1966².

מ.ו.

מ ש ח ק י ־ ק ״ מקובלים.

פ ו ק ר (אנג׳ poker, כנראה שיבוש שמו של משחק־ק״ צרפתי דומה), קבוצת מ״ק הנפוצה בעולם כולו; מקובלת־ביותר באה״ב. כל שחקן (2—14 שחקנים, אך בד״כ 3—6) מקבל 5 ק״, ומהם הוא משתדל לבנות צירופים בני שני ק״ או יותר מאותו הסוג, רצפים בני 5 ק״ או 5 ק״ מאותה הסדרה (ר׳ להלן). לאחר כל חלוקת ק״ מקיימים המשתתפים סיבובי הימורים (אחד או יותר), שבסופם זוכה ב„קופה״ (pot; כל סכומי ההימור המריכזים במרכז השולחן במזו־מנים או באסימוני־משחק [chips]) מי שבידו צירוף „גבוה״־יותר (ר׳ להלן) של ק׳, או מי שהימר אחרון ואיש מהשחקנים לא נענה להימורו. שחקנים עשויים להתנהג כאילו בידם צירוף „גבוה״ (למשל, באמצעות הימור גבוה), וכך להרחיק שחקנים אחרים, ש„ידם״ בעצם „גבוהה״ יותר.

ההערכה המקובלת של ה„ידיים״, ע״פ נדירותן (מהגבוה לנמוך), היא: 1) straight flush („הצבע״ ברצף; „פוקר״) — 5 ק״ מאותה הסדרה וברצף (הרצף הגבוה־ביותר: 10—J—Q—K—A); 2) 4 ק׳ מסוג אחד וק׳ חמישי כלשהו (הגבוה־ביותר — 4 A); 3) full house — 3 ק״ מסוג אחד (הגבוה־ביותר: A) וזוג מסוג אחד; 4) „צבע״ (flush) — 5 ק״ מאותה הסדרה ללא רצף. ה„צבע״ הגבוה־ביותר הוא זה שיש בו יותר ק״ גבוהים; 5) רצף (straight) — 5 ק״ ברצף, שלא מסדרה אחת (הרצף הגבוה־ביותר הוא: 10—J—Q—K—A, והנמוך ביותר — 5—4—3—2—A); 6) „שלישיה״ — 3 ק״ מאותו הסוג ושני ק״ כלשהם (השלישיה הגבוהה ביותר: 3 A). בשיטות אחדות „שלישיה״ (6) גבוהה מרצף (5); 7) „זוגיים״ וק׳ כלשהו (הזוגיים הגבוהים־ביותר: Q1+K2+A2); 8) „זוג״ ו 3 ק״ כלשהם (הזוג הגבוה־ביותר: J1+Q1+K1+A2); 9) ב„ידיים״ שאין בהן זוג זוכה בעל הק״ הגבוהים־יותר. כשהק״ הגבוהים של שני שחקנים שווי־ערך משווים את הק׳ האחרים לקביעת הזוכה. יש שמוסיפים את ה„לץ״ לחפיסה — והוא יכול לבוא במקום כל ק׳ — ויש שקובעים כי הק׳ הנמוך־ביותר (2) ישמש בתפקיד זה. יש שקבעו כי 4 ק״ ברצף, הפתוחים בקצוות (5—6—7—8), גבוהים מזוג (פוקר קנדי). בפוקר אירופי יש שמוציאים מן החפיסה חלק מהק״ הנמוכים (2—3—4, ולפעמים גם 5 ו 6). בפוקר אירופי נהוג, ש„צבע״ גבוה מ full house ו A יכול להשלים רצף (10—9—8—7—A).

ס ו ג י ה פ ו ק ר. ב straight poker נמסרים לשחקנים 5 ק׳ ופניהם כלפי מטה, ונערך סיבוב הימורים אחד ללא החלפת ק״. סוג זה נדחה לגמרי מפניו של ה draw poker, שבו יכול כל משתתף להחליף 1—3 מחמשת הק״ שקיבל לראשונה, ויש בו יותר מסיבוב הימורים אחד. ב stud poker מקבל כל שחקן 5 ק״ — אחד שפניו כלפי מטה והשאר גלויים. לאחר חלוקת כל אחד מארבעת הק״ הגלויים נערך סיבוב הימורים. באה״ב נוהג stud poker בן 7 ק״ — 2 חסויים ו 5 גלויים. ב high-low poker מחלקים את ה„קופה״ בין בעלי ה„יד״ ה ג ב ו ה ה ־ ב י ו ת ר ו ה נ מ ו כ ה ־ ב י ו ת ר. על בסיס סוגי פוקר אלה משחקים ואריאנטים שונים בחוקים שונים.

ידיעת חוקי הסתברות בסיסיים והכרת הפסיכולוגיה של המתמ־דדים מסייעת לשחקנים „לשלוט״ באופן חלקי בתוצאות, ומאפשרים לשחקנים טובים־יותר לא להפסיד לשחקנים חלשים מהם.

T. Reese—A. T. Watkins, *Secrets of Modern Poker*, 1964; I. L. Castle, *How Not to Lose at Poker*, 1970.

ב ר י ג ׳ (contract bridge; auction bridge), מ״ק ל 4 — המשחקים כשני זוגות — ב 52 ק״. לאחר החלוקה, כשביד כל שחקן 13 ק״, מחליטים הזוגות באמצעות „הכרזה״ (bid) על ה„חוזה״ (contract) ועל ה„סדרה השליטה״ (trump suit). מי שזוכה ב„הכ־רזה״ חייב לזכות לפחות במספר ה„לקיחות״ שהכריז עליהן (לקיחה: 4 ק״ — אחד מכל שחקן).

השחקן שלשמאל „בעל החוזה״ פותח במשחק. כל שחקן ח י י ב להניח ק׳ מהסוג שהוחל בו — אם יש כזה בידו — ו„בלקיחה״ זוכה מי שהניח את הק׳ הגבוה־ביותר. בהעדרו, רשאי השחקן להניח כל ק׳ שהוא; ואם החוזה הוא ב„סדרה״, יזכה ב„לקיחה״ אם הניח „שליט״ (פעולה זו נקראת „חיתוך״ [ruffing]) גם במקרה שערך ה„שליט״ נמוך מערך הק״ האחרים. אם יניחו „שליטים״ נוספים, יזכה בעל „השליט״ הגבוה. סיבוב „לקיחות״ חדש נפתח בהנחת ק׳ מסדרה כלשהי מתוך היד שזכתה ב„לקיחה״ האחרונה.

אם עמד המכריז ב„חוזה" זכה בניקוד מתאים; נכשל — זכו בניקוד המתנגדים. ה„חוזה" המזערי: 1 מסדרה — ואז נדרשות להשלמתו 7 „לקיחות" (6+1); המירבי: 7 — ולהשלמתו נדרשות כל 13 ה„לקיחות" האפשריות (7 ו 6). ל 4 סדרות הק" סדר חשיבות יורד: עלה, לב (מז'וריים), יהלום ותלתן (מינוריים). אפשר להכריז על „חוזה" בכל אחת מהסדרות. כשנקבע „חוזה" באחת מהסדרות הוא נעשה ל„סדרה שלטת". ניתן להכריז גם על „חוזה" „ללא שליט" (no trump) — שהוא גבוה מהסדרות: „1 ללא שליט" גבוה מ „1 עלה" וכיו"ב.

לק" בבריג' סדר חשיבות יורד: הגבוה — A (ace), והנמוך — 2. לחמשת הק" הגבוהים־ביותר (honors) ערך בניקוד הקובע את „חוזק היד". הניקוד השכיח הוא: A — 4 נקודות; K = 3 נקודות; Q = שתי נקודות; J = נקודה אחת (לכל סדרה אפוא 10 נקודות בק" הגבוהים). לניקוד זה מוסיפים 3 נקודות אם חסרה סדרה אחת, שתי נקודות — אם יש ב„יד" אחד מן הסדרה, ונקודה אחת אם יש ב„יד" שניים מן הסדרה. הזוג שלו מרבית הנקודות זוכה בד"כ ב„חוזה". כאשר לשני בני־הזוג יחד 26 נקודות, הם עשויים לבצע „חוזה" המבטיח „משחק" (game). ה„חוזה" המזערי לביצוע „משחק" הוא 3 „ללא שליט" (דהיינו, התחייבות לזכות ב 9 „לקיחות"). כדי לבצע „משחק" באחד משתי הסדרות המז'וריות (עלה או לב), נדרשים לעמוד ב„חוזה" של 4 (10 „לקיחות") — גם לכך עשויות להספיק 26 נקודות בשתי ה„ידיים". משחק באחת משתי הסדרות המינוריות (יהלום ותלתן) מחייב עמידה ב„חוזה" של 5 (11 „לקי־חות") — לכך רצויות 29 נקודות. אם לשתי ה„ידיים" יחד 33 נקודות, עשוי הזוג לעמוד ב„חוזה" של 6 (12 „לקיחות" מתוך 13 [small slam]). 37 נקודות עשויות להספיק לביצוע grand slam, זכיה בכל 13 ה„לקיחות". ביצוע כל אחד מה„חוזים" הנ"ל מזכה בניקוד שונה (ר' טבלה).

ה ה כ ר ז ה. הזוגות יושבים לפי כיוון רוחות־השמים: זוג אחד בכיוון צפון־דרום ומתנגדיו בכיוון מזרח־מערב. מחלק הק" פותח בהכרזות ואחריו — לפי כיוון השעון — מכריזים האחרים. כל הכרזה חייבת להיות גבוהה מקודמתה (למשל: לאחר הכרזת 1 תלתן אפשר להכריז 1 יהלום, אך לאחר 1 עלה חייבים להכריז שניים מהסדרה, או 1 „ללא שליט"). רשאי שחקן להכריז בתורו „עובר" (pass), כלו', שאינו רוצה להכריז. ההכרזה נסתיימה לאחר ש 3 שחקנים הכריזו „עובר". ההכרזה האחרונה היא ה„חוזה"; הראשון שהכריז על הסדרה (או „ללא־שליט") שנבחרה כ„חוזה" הוא „בעל החוזה" (declarer), ושותפו — ה„דומם" (dummy). השחקן שלשמאל „בעל החוזה" פותח במשחק, וה„דומם" מניח את קלפיו גלויים על השולחן. „בעל החוזה" משחק בקלפיו ובקלפי ה„דומם".

פ ת י ח ו ת. פותחים בהכרזה כאשר יש ב„יד" 13—14 נקודות וסוג „בר־הכרזה" (לפחות 4 ק" מסדרה, שבהם לפחות 4 נקודות [במז'וריים], או 5 ק" ויותר). כדי לפתוח בהכרזת „ל ל א ש ל י ט" מונים רק את הנקודות של הק" הגבוהים ב„יד", ואין מוסיפים ניקוד עבור חוסר בסדרה. פתיחת „1 ללא־שליט" מצביעות בד"כ על 16—18 נקודות, חלוקה מאוזנת (3—3—3—4 [אידאלי]; 4—4—3—2; 2—3—3—5) ולפחות 3 סדרות „מ ו ג נ ו ת" (סדרה היא „מוגנת" אם יש בה ק' גבוה שלידו מספר מספיק של ק" נמוכים [JXXX; QXX; KX; X = ק' נמוך מ J]). פתיחה ב„2 ללא־שליט" מצביעה על „יד" שבה 22—24 נקודות; פתיחה ב„3 ללא־שליט" — 25—27 נקודות.

פתיחה ב 2 בסדרה היא בד"כ פתיחה חזקה במיוחד (forcing bid; 21—25 נקודות), ועל השותף להשיב אפילו „ידו" ללא נקודות — כדי שלא תיסגר ההכרזה. פתיחות גבוהות־יותר הן בד"כ חלשות (9—10 נקודות [preemptive bid]); הן מצביעות על אורך בסדרה, ונועדו לחייב את המתנגדים להשתתף בהכרזה ברמה גבוהה ובכך

לוח הניקוד למשחק הבריג'

1. ערכי לקיחות (מעל 6), הנצברות למשחק (100 נקודות) אם הוכרזו (עבור לקיחות מוכרזות בחוזה מוכפל או מוכפל בשניה מוענק הניקוד המצוין למטה, מוכפל ב 2 או ב 4, בהתאמה; ור' סעיף 3).

ללא־שליט { לקיחה ראשונה	40
ללא־שליט { כל לקיחה עוקבת	30
השליט לב או עלה, כל לקיחה	30
השליט תלתן או יהלום, כל לקיחה	20

2. מענקי חלוקה (נוהגים רק במשחקי rubber)

4 מ 5 הק" הגבוהים־ביותר (honors) בידי אחד השחקנים	100
כל 5 הק" הגבוהים־ביותר בידי אחד השחקנים	150
כל 4 ה A במשחק ללא־שליט בידי אחד השחקנים	150

3. מענקים עבור לקיחות מעל למוכרז בחוזה מוכפל או מוכפל בשניה

במשחק מוכפל, עבור כל לקיחה עודפת:	
אם המכריזים אינם פגיעים	100
אם המכריזים פגיעים	200
במשחק מוכפל בשניה:	
המכריזים אינם פגיעים	200
המכריזים פגיעים	400
מענק לביצוע חוזה מוכפל (חל גם על סעיף 1)	50

4. מענקים לביצוע „סלם" (slam).

„סלם קטן"	אינם פגיעים	500
(small slam)	פגיעים	750
„סלם גדול"	אינם פגיעים	1,000
(grand slam)	פגיעים	1,500

(אין מענק עביר ביצוע „סלם" שאינו מוכרז. הכרזות הכפל אינו משנית את המענקים שבסעיף זה).

5. מענקים להשלמת חוזים

סיום rubber בן 3 משחקים (או ביצוע משחק ב„בריג'־שיקאגו" * כשהמכריזים פגיעים)	500
סיום rubber בן שני משחקים	700
בסיום מחזור משחקים, לזוג בעל משחק גמור (או בביצוע משחק „בריג'־שיקאגו"* כשהמכריזים אינם פגיעים)	300
בסיום מחזור משחקים, לזוג בעל ניקוד חלקי למשחק; או בביצוע חוזה ב„בריג'־שיקאגו" * שאין בי ניקוד למשחק	50

• ב„בריג'־שיקאגו" כבבריג' תחרותי סדר הפגיעות נקבע מראש ואינו תלוי במספר הנקודות שנצברו קודם לכן.

6. נקודות לחובת המכריזים עבור פחת.

		משחק לא־מוכפל	משחק מוכפל	משחק מוכפל בשניה
המכריזים אינם פגיעים	פחת ראשון	50	100	200
	כל פחת נוסף	50	200	400
המכריזים פגיעים	פחת ראשון	100	200	400
	כל פחת נוסף	100	300	600

לצמצם את האפשרות להחלפת מידע ביניהם. הכרזה כזו — שבד"כ אינה בת־ביצוע — כדאית רק אם ההפסד בניקוד יהיה קטן מהניקוד שהמתנגדים היו זוכים בו לולא ההתערבות המחושבת.

ת ש ו ב ו ת א פ י י נ י ו ת ל פ ת י ח ה 1 ב ס ד ר ה. כשב„יד" המשיב פחות מ 6 נקודות נוהג המשיב „לעבור". 6—10 נקודות ביד מאוזנת — ישיב „1 ללא־שליט" או 2 בסדרה שפתח בה שותפו (אם יש לו תמיכה של 3—4 ק" בסדרה). כשב„יד" המשיב ניקוד המספיק לפתיחה ייתכן „חוזה" המבטיח „משחק". כשב„ידו" למעלה מ 10 נקודות רשאי הוא להשיב — 2 בסדרה אחרת. „2 ללא שליט" ישיב ב„יד" מאוזנת שבה 13—15 נקודות. עם 16—18 נקודות ב„יד"

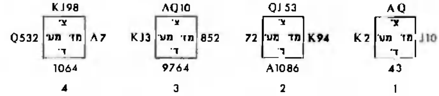
3—3—3—4 ישיב „3 ללא שליט" (משחק). כשלמשיב 19 נקודות ומעלה ניתן להגיע ל„חוזה" של 6 או 7, ועליו ל„קפוץ" (jump shift) בתשובתו (תשובה ברמה אחת גבוהה מהנדרש; על פתיחה של „1 לב", למשל, ישיב „2 עלה" או „תלתן").

תשובות לפתיחת „1 ללא שליט". ב„ידיים" מאוזנות: פחות מ 8 נקודות — עוברים; 8—9 נקודות — משיבים „2 ללא־שליט"; 10—14 — „3 ללא־שליט"; 15—16 — „4 ללא־שליט"; 17—18 — „6 ללא־שליט; 19—20, „קפיצה" ותשובה חוזרת — „6 ללא־שליט"; 21 נקודות ויותר — „7 ללא־שליט". ב„ידיים" לא מאוזנות: עם 7 נקודות לפחות ישיב: „2 יהלום", „2 לב" או „2 עלה". „קפיצה" בצבעו מסמנת שהמשיב מבקש להגיע ל„משחק". תשובה של „2 תלתן" היא בד"כ „תשובה מוסכמת מלאכותית" (ייתכן שכלל אין בידו תלתן), שפירושה: השב לי אם יש לך (לפוחה) סדרה מז'ורית בת 4 ק" ומהי. אם אין לו סדרה כזו הוא משיב בשלילה: „2 יהלום" — גם זו תשובה מלאכותית. לאחר תשובת בן־זוגו יש להמשיד ולהכריז (rebid).

„כפל". שחקן רשאי „לכפול" אם ההכרזה האחרונה היתה של המתנגדים; פירושו אחד משניים: הודעה לשותף שיש בידו ניקוד כדי פתיחה, ואז על השותף להכריז על הסדרה הטובה־ביותר שבידו (takeout double), או שבכוונתו „להעניש" את המכריזים (business double), שפירושו: ביכלתי למנוע ביצוע ה„חוזה" שלכם. אם יצליח בכך יזכה בניקוד גבוה־יותר על כשלון יריביו, אך אם יכשל יזכו היריבים בניקוד גבוה־יותר (ר' טבלה). אם המכריזים משוכנעים שביכלתם לעמוד בביצוע ה„חוזה" הם רשאים להכריז על „כפל־כפליים" (redouble).

באמצעות המידע שסיפקו ההכרזות מתכננים המכריזים שזכו ב„חוזה" את מהלכיהם, והמתנגדים מכינים את הגנתם, שראשיתה — ק' הפתיחה שלהם. נגד „חוזה" „ללא־שליט" ק'־פתיחה טוב הוא הגבוה מתוך רצף (למשל, Q J 10); אם אין בידו רצף רצוי להוביל את הק' הרביעי בערכו בסוג הארוך־ביותר. ב„יד" ללא ק" גבוהים כדאי להתחיל בסדרה הקצרה בתקווה למצוא את המשכה אצל השותף. גם נגד „חוזה" בסדרה רצוי להוליך את הגבוה ברצף או יחיד בסוגו. רצוי לא להתחיל ב A. פתיחה בסדרה השליטה עשויה להיות יעילה כי תמנע מבעל ה„חוזה" „חיתוך".

עם תחילת המשחק רואה בעל ה„חוזה" 27 ק" (הק' הפותח של המתנגדים, 13 קלפי הדומם ו13 הק" שבידו), ועליו לחשב צעדיו כיצד לשחק נגד 25 ק" חסויים. מן הכללים החשובים לניהול המשחק: א) רצוי להוליך ק" נמוכים לעבר ק" גבוהים (אם בדומם ק' גבוה ובידו נמוכים — יוליך מידו לדומם); ב) ה„מעקף" (finesse);

שיטות „מעקף" בבריג'

בדוגמה 1 ישחק דרום 4 לעבר הצפון; אם יניח מערב 2 ישחק צפון Q. מובן שאם ה K בידי מזרח לא יצליח ה„מעקף". בדוגמה 2 ישחק צפון Q. אם מזרח לא „יכסה" ב K, ישחק גם דרום נמוך, וכך לא יפסיד ל K של מזרח. בדוגמה 3 ה„מעקף" של דרום הוא כפול: נגד K ו J של מערב יוליך נמוך מדרום וישחק 10 מצפון. כשזכה שוב ישחק דרום אל ה Q בצפון. בדוגמה 4 ישחק דרום נמוך אל 8 בצפון, המפסיד ל A במזרח. אח"כ יעקוף את Q של מערב; כך יפסיד רק „לקיחה" אחת בסדרה.

ניקוד ורישום. לשני בני־הזוג מנהלים רישום אחד. ברישום מבדילים בין ניקוד עבור „לקיחות" ([trick points]) שזוכים בו רק בעלי „חוזה"), הנועד להשלים משחק, ובין נקודות־פרס (premium) עבור „לקיחות"־יתר. כן קיים זיכוי עבור משחק ש„נכפל" והוצא לפועל, עבור הכרזות „חוזה" של 6 או 7 ועמידה בו, עבור רצף של ק" גבוהים בסוג שהוכרז כשליט ועבור משחק הסיום לקראת „המשחק הכפול" (rubber).

בבריג' תחרותי (duplicate) משחקים כל המשתתפים את החלוקות השונות כדי לקבוע מי מהזוגות קבע את התוצאות הטובות־ביותר. הניקוד שונה, כי כל חלוקה היא משחק בפני עצמו.

בריג' קבוצתי. בתחרויות בריג' נוהגות קבוצות בנות 4 שחקנים לתחר ביניהן. שתי קבוצות המשחקות זו נגד זו נחלקות לשני שולחנות בחדרים שונים, כאשר זוג אחד מקבוצה מסוימת יושב בכיוון צפון־דרום בחדר האחד והזוג השני בכיוון מזרח־מערב בחדר האחר. בשני החדרים משחקים בחלוקת ק" זהה, כך שמחצית הקבוצה מגינה בחדר האחד ומחציתה השניה מתקיפה בחדר השני. בדרך זו הופך משחק הק" בבריג' למשחק מחשבה, יכולת וידע, שמשקל ההימור והמזל זניח.

בבריג' נהוגות תחרויות ארציות, אליפויות־עולם ואולימפיָדות. אליפות־העולם הראשונה התקיימה בברמיודה ב1950. מאז זכו באליפות: אה"ב, בריטניה, צרפת ואיטליה (לפחות 14 פעם). בישראל פעילות בריג' ענפה, כולל השתתפות באליפויות־העולם ובאולימפיָדות. מהשגיה הטובים־ביותר: מקום שלישי באליפות־העולם 1976, ומקום שישי באולימפיָדה באותה השנה.

כללי המשחק שהובאו לעיל הם לפי שיטת גורן, ר' ביבל'.

A. H. Morehead, *Contract Bridge Summary*, 1963; A. Sheinwold, *Sheinwold's Bridge Guide for Beginners*, 1966; B. Cohen – R. Barrow, *Bidding Better Bridge*, 1967; T. Keese – A. Dormer, *Bridge for Tournament Players*, 1968; C. H. Goren, *Go With The Odds*, 1969; id., *Goren's Bridge Complete*, 1971[a]; R. L. Frey - A. Truscott (eds.), *The Official Encyclopedia of Bridge*, 1971.
מ.

קנסטה. מ"ק שהתפתח ממשחק הרמי (ר' להלן). ההתעניינות במשחק זה באה"ב ובארגנטינה הגיעה לשיאה בראשית שנות ה 50. עם־זאת לא עלה בידי הקנסטה להלהיב קהל שחקנים רב ביבשת אירופה, והוא פופולרי מאד בעיקר בדרום־אמריקה.

כללי המשחק. 4 שחקנים נחלקים לשני זוגות, היושבים זה מול זה וצוברים נקודות יחדיו, לזכות או לחובה. בחפיסת הק" של המשחק 108 ק" — שתי חפיסות בנות 52 ק" כ"א וכן 4 לצים; ארבעת אלה ושמונת הק" בעלי הספרה 2 יכולים לשמש במהלך המשחק במקומו של כל ק' אחר ויכונו להלן קלפי־עזר (ק"ע).

כל שחקן מקבל 11 ק", ואת 64 הק" הנותרים מניחים על־פניהם במרכז השולחן. המשחק נפתח כאשר המחלק מגלה את הק' העליון שבחפיסה המונחת במרכז.

מטרת המשחק היא לכנס סדרות בנות 3 ק" ומעלה (עד 8) בעלי אותו המספר, או סדרה מכל הק" שבידי השחקן. לצורך קבלת סדרה יכולים לשמש גם עד 3 ק"ע, ובלבד שהיא תכיל לפחות 2 ק" טבעיים. הניקוד (ר' להלן) נרשם כשאחד השחקנים הצליח ליצור מכל הק" שבידו סדרות כנ"ל והניחן גלויות על השולחן. עם היווצר סדרה אחת (או יותר) שכזו, ובהגיע תורו, יכול (אך אינו חייב) השחקן להניחה גלויה על השולחן, ובן־זוגו (בתורו) יכול להשלים את אחת הסדרות הגלויות גם בק" בודדים שבידו.

מהלך המשחק. השחקן משמאל למחלק חייב ליטול לידו ק' אחד, או ק' נסתר מראש החפיסה המרכזית (ח"מ), או (בתנאים שיפורטו) ק' חשוף. אם נטל ק' נסתר הוא רשאי להניח סדרה או סדרות, ותורו מסתיים כשהוא מניח ק' גלוי ע"ג הק' הגלוי (וייצור את החפיסה הגלויה [ח"ג]). אם הוא יכול ליצור סדרה או לצרף לסדרה קיימת שבידו את הגלוי, הוא רשאי ליטול ק' זה, אולם אז הוא חייב להניח את הסדרה גלויה על השולחן. גם במקרה זה מסתיים תורו כנזכר. לשחקן שמשמאלו אותה זכות־בחירה: נטילת

ק' אם מן החה"מ או מן החה"ג. אם נטל את הק' העליון מן החה"ג כל החה"ג שייכת לו בהכרה. סדרה בת 7 ק" או יותר מכונה „קנסטה" — קנססה טבעית כשאין בה ק"ע, וקנסטה מעורבת כשמעורבים בה גם ק"ע.

שיקולי המשחק מוכתבים משיטת הניקוד. לכל ק' מוצמד ערך מסוים: לץ — 50 נקודות; ק" בעלי הספרה 2 ו A — 20 נקודות; ק" מ 8—K — 10 נקודות; ק" מ 3—7 — 5 נקודות כ"א. כאשר אחד השחקנים מסדר את כל הק" שבידו בסדרות (להוציא ק' אחד שהוא חייב להניח על החה"ג), מגלים יתר שלושת השחקנים את קלפיהם ולחובתם נרשמות נקודות ע"פ הערכים הנ"ל (להוציא הק" האדומים בעלי הספרה 3 — ר' להלן). מכאן, שאם אחד השחקנים ממהר להניח סדרות בודדות על השולחן במהלך המשחק, הוא מבטיח בכך שמספר הנקודות שירשמו לחובתו יהיה קטן יחסית (במקרה ששחקן אחר יקדימו בסידור כל הק" בסדרות); לעומת־זאת הוא מקל בכך על יריביו את בחירת הק" שנועדים להשלכה לחה"ג.

כללים נוספים. 1) אין אחד השחקנים יכול לסיים את המשחק (ע"י סידור כל קלפיו בסדרות) מבלי שהוא או בן זוגו השלימו „קנסטה" אחת לפחות; 2) הסדרה הראשונה שאחד מבני זוג רשאי להניח על השולחן חייבת להיות מורכבת מק" שערכם הכולל (כנ"ל) הוא: 15 ומעלה — אם ס"ה הנקודות שצברו לפני החלוקה הנדונה היה שלילי; 50 ומעלה — כאשר ס"ה נקודותיהם חיובי אך אינו עולה על 1,500; 90 — בין 1.500 ל 3,000; 120 — מ 3,000 ומעלה. המשחק מסתיים כשאחד הזוגות צובר למעלה מ 5.000 נקודות. משהניח אחד השחקנים את כל הק" בסדרות זוכה כל זוג בנקודות דלקמן: ערכי הנקודות של קלפי הסדרות הגלויות של שני בני הזוג, 300 נקודות עבור „קנסטה מעורבת", 500 נקודות עבור „קנססה טבעית", ו 100 נקודות לזוג שאחד משחקניו הניח את כל קלפיו. הק" האדומים בעלי הספרה 3 (שערך כ"א מהם ליצירת סדרה הוא 5 — ר' לעיל) מזכים את בעליהם ב 100 נקודות־זכות עבור כל ק' אם הוא יוצר מהם סדרה (וב 800 נקודות אם ברשותו כל ארבעת הק"); אם אינו מסדר סדרה גלויה נרשמות הנקודות לחובתו. ק' שחור בעל ספרה זו המונח ע"ג החה"ג מוציא את הערימה, למעשה, מן המשחק, ואין שחקן יכול ליטול אותו אלא עם סיום המשחק.

רמי (rummy), מ"ק נפוץ. שלא כבריג' וכקנסטה אין לו מערכת חוקים רשמית, בי"ל. כללי המשחק: טורפים חפיסה בת 52 ק" (בצירוף הלצים או בלעדיהם) ומחלקים ל 2—6 שחקנים. את יתרת הק" מניחים במרכז השולחן כשהק" נסתרים (ח"מ). המשחק נפתח כשהמחלק מגלה ק'; ממנו נוצרת החפיסה הגלויה (ח"ג). כל שחקן מנסה לסדר קלפיו בסדרות — בעלי ספרה או צורת זהים, או רצף. בסדרה 3 ק" לפחות. השחקן רשאי להניח על השולחן סדרות, אם ערכן המספרי לפחות 40 (או מספר מוסכם אחר). לכל שחקן מותרת הוספת ק' או ק" מידו לכל סדרה גלויה רק לאחר שהוריד סדרות. שחקן רשאי לקחת ק' מהחה"מ או מהחה"ג. לץ משמש במקום כל ק' שהוא. המשחק מסתיים כשאחד השחקנים הניח את כל קלפיו בסדרות (להוציא ק' אחד שהוא מוסיפו לחה"מ).

כללים נוספים: 1) A נוהג כק' הגבוה או כ 1, ולכן עשוי להשלים סדרה 1—2—3 או Q—K—A; 2) כשאחד השחקנים מנצח (כשכל קלפיו הונחו בסדרות) נזקפות לזכותו נקודות־זכות. לחובת יתר השחקנים נרשמות נקודות־חובה כמספר הנקודות שנותרו בידיהם. ערכם המספרי של J, Q, K הוא 10; A — 1 או 11; לץ — 15; ייתרם — ע"פ ערכם הנקוב. אם הניח אחד השחקנים את כל קלפיו לפני ששחקנים אחרים הניחו סדרות — נכפלות הנקודות; 3) שחקן שהניח סדרות רשאי „לפדות" לץ שהונח על השולחן. גם אם לא הניח סדרות הוא רשאי לפדות לץ — אם יצליח בעזרתו להניח את כל קלפיו. — נוהגים ואריאנטים שונים של ניקוד וכללים.

„ג'ין רמי". משחק לשני שחקנים (או ל 4 המשחקים בשני זוגות). כל אחד משני השחקנים מקבל 10 ק". השחקן הפותח במשחק רשאי לוותר על זכותו ליטול ק' גלוי, ואז זכאי המחלק ליטול אותו. אם שניהם מסרבים רשאי השחקן הראשון ליטול ק' עליון מהחה"ג. כל שחקן רשאי להקיש על השולחן בהניע תורו, ואז להניח מספר סדרות גלויות על השולחן, או לאפשר ליריבו להניח מידו סדרות ולהשלים סדרות קיימות. אם מספר הנקודות שבידו בגמר פעולה זו קטן משל יריבו — הוא מזוכה בהפרש. במקרה ההפוך זוכה יריבו בהפרש, נוסף על מענק מוסכם מראש (בד"כ 25 נקודות). אם הנוקש מניח את כל קלפיו בסדרות הוא מכריז על „ג'ין" וזוכה במענק ובנקודות בהתאם לק" שנותרו ליריבו.

מ.

קְלַפֶּרֶד, אֶדוּאַר — Édouard Claparede — (1873—1940).

פסיכולוג שוויצי והוגה־דעות פדגוגי. ק' למד בעיר־מולדתו, ז'נווה, וכן בלייפציג ובפריס. ב 1901 יסד יחד עם בן־דודו את העתון Archives de Psychologie. ב 1908 נעשה פרופסור באוניברסיטת ז'נווה. ניהל בה את המעבדה הפסיכולוגית הניסויית הראשונה שלא היתה קשורה לפקולטה לפילוסופיה. ב 1912 יסד את ה„מכון למדעי החינוך" הידוע בשם „מכון ז'ן ז'ק רוסו". ב 1920 יסד את האגודה הבי"ל לפסיכולוגיה שימושית. מעל־לכל היה ק' מחשובי אישיה של התנועה החינוכית החדשה בתחילת המאה ה 20. לדעתו, הילד אינו מבוגר שעדיין לא הבשיל כל־צרכו אלא יצור הקיים בזכות עצמו, וע"כ חייב הינוכו להיות גזור לפי מידתו. ק' תבע שתי תביעות מהחינוך: 1) שיהיה „תפקודי" — כלו', שיעמוד על ראיית הילד כתהליך של התפתחות ושל הסתגלות לסביבתו; 2) שיהיה מבוסס על מבחנים, שיסייעו לעמוד על כשרי־הילד וכשרונותיו.

עם חיבוריו נמנים: L'Education fonctionnelle („החינוך התפקודי"), 1931; Morale et politique („מוסר ופוליטיקה"), 1940; — Psychologie de l'enfant et pedagogie experimentale („פסיכולוגיה של הילד ופדגוגיה ניסויית"), 1905, 1951/2[10]. — מחקריו בחשיבת הילד סללו את הדרך למחקרי פיז'ה (ע"ע).

C. Murchison (ed.), *A History of Psychology in Autobiography*, I, 63—97, 1961.

קְלַפֶּרְטוֹן, הַיְו ע"ע אַפְרִיקָה, עמ' 349/50 (מפה).

קֶלְצ'אִי פֶרֶנְץ — Kolcsey Ferenc — (1790—1838), סופר

הונגרי. ק', בן למשפחת אצולה קלוויניסטית, למד משפטים וכיהן כמזכיר במינהל מחוזי וכחבר באסיפת־המעמדות הלאומית. בראשית דרכו הספרותית היה יד־ימינו של הסופר והמנהיג קזינצי (ע"ע) במאמציו להידוש הלשון. ק' היה חלוץ הבַלָדה ההונגרית. שירתו, שהושפעה מהספרות הצרפתית הרומנטית, רוויה אהבת מולדת, קינה על ירידתה ורצון לשוב אל מקורות העם תוך חידוש המרדנות השרשית. שיא יצירתו, Himnusz („המנון"), 1823, נתקבל כהמנון לאומי (הולחן 1844). ק' יצר את הביקורת הספרותית בארצו. כן כתב מסות־ביקורת שסיכמו את הגותו ופעלו הליברליים. צוואתו הפוליטית־פילוסופית (Parainesis, 1837), היא חיבור בפרוזה, על החובה שחבים למולדת. — ק' נמנה עם מעוררי רוח־העם בתקופת התחיה הלאומית בהונגריה.

הוא העריץ את היהדות של ימי המקרא, ולעומת־זאת, בדו"ח שחיבר ב 1829 עבור אסיפת־המעמדות ושהוקרא בה ב 1830, A szatmari adofizeto nep allapotarol („על מצב העם המשלם מסים במחוז סאטמר"), תקף בארסיות את יהודי מחוז זה, שהתעשרו לדבריו ע"ח האיכרים המנוצלים (הדו"ח פורסם גם ב„כל כתבי ק'", II, 1861).

D. Kerecsenyi, *K. F.*, 1941; I. Zsoldos, *Magyar irodalom es zsidóság*, 47—49, 1943; J. Szauder, *K. F.*, 1955.

קלציט (מלאט' calx, סיד), מינרל המתגבש במערכת הרומבו־הדרית; נוסחתו $CaCO_3$. יוני סידן ויוני CO_3^{2-} יוצרים בו שכבות מתחלפות. צורות הגיבוש של הק' הן מרובות ומשתנות; רובן פריסמאתיות או סקלנוהדריות. לק' פצילות מצוינת לפי שלושה מישורי הרומבוהדרון. לק' שבירה אופטית כפולה, גדולה במיוחד, והוא המינרל הראשון שבו נתגלתה ונחקרה תופעה זו. משקלו הסגולי 2.71 וקשיותו — 3.0. הוא מחוסר־צבע או לבן, ולו ברק זגוגי גבוה על מישורי־הגידול וברק של דר על מישורי הפצילות. בחימום ל־894° מתפרק הק' לפי הנוסחה $CaCO_3 \rightarrow CaO + CO_2$. את הסידן בק' עשוי להחליף מגנזיום (ע"ע; ק'־מגנזי) — עד כדי 27%, ברזל דו־ערכי — עד כדי 10% או מנגן — עד כדי 50%. — הק' הוא פולימורף של ארגוניט ושל וטריט, וביניהם הוא הצורה היציבה בתנאי־טבע רגילים.

הק' הוא מינרל נפוץ־ביותר, העשוי להופיע בכל סוגי הסלעים. הוא מינרל ראשי ברוב הקרבונטיטים (ע"ע) ובעורקים הידרותרמיים מאגמתיים. הוא מרכיב עיקרי בשיש ובקלקסיליקטים מטמורפיים, אך עיקר תפוצתו בסלעי־משקע. הק' הוא המרכיב העיקרי בגיר (ע"ע). מופיע כמילוי בעורקים שעברו דרכם מים מטאוריים ויוצר בתנאי אקלים יבש קרומי־שטח יבשתיים (קלקריט, נארי). גם קליפותיהם של בע"ח רבים בנויות ק'. לק' שימושים רבים מאד: ע"י שריפתו יוצרים סיד; הק' הוא אחד מחמרי־הגלם לייצור צמנט; הוא משמש בתעשיה הכימית לייצור דו־תחמוצת הפחמן ועוד; הוא משמש בתעשיית הזכוכית; מדשנים בו קרקעות דלות־סידן; במטלורגיה משמש הק' להורדת נקודת־ההתכה של הבצר ולהרחקת אי־נקיונות ממנו. ובצורת גיר הוא מנוצל כאבן־בניה, כמרכיב של אגרגטים ובד'.

גבישי ק' מחוסרי־פגמים ומחוסרי־צבע נקראים ספט איסלנדי ולהם שימוש נרחב באופטיקה, כמקטבי־אור, בקולורימטרים, פוטומטרים ועוד. הק' נפוץ מאד בא"י.

קלצק (Клецк), עיירה בבילורוסיה, בריה"מ, 85 ק"מ מדרום־מערב למינסק. — תעודה מ־1529 מעידה על קהילה יהודית בעיר, ומפקודות־המסים של 1556 ו־1563 עולה שק' נמנתה אז עם החשובות בקהילות ליטא. לפי תקנות ועד מדינת ליטא מ־1623 היתה כפופה לפינסק. ביהכ"נ הישן נבנה בסוף המאה ה־17, ואחריו הוקם בית־עלמין. ב־1796 נחנך ביהכ"נ הגדול. לפי מפקד 1776 היו בק' 29 משלמי מס־גולגולת יהודים. ב־1811 התגוררו בק' ובסביבתה 662 גברים יהודים, וב־1847 היו בקהילה 2,138 יהודים. ב־1885 נשרף חלק מהעיר, והמשבר הכלכלי אילץ רבים לעזוב; אעפ"כ נמנו בה ב־1897 3,415 יהודים וב־1921 — 4,190 (73%). מחשובי ק' במפנה המאות 20/19 היו: ר' אליעזר שטראשון ור' שמעון הרסון, וכן הסופר ב. צ. איזנשטט, שהביא לעיר את המעשה הציוני (1902). ב־1918, בבחירות הדמוקרטיות הראשונות לעיריית ק', נבחרו 17 צירים יהודים מבין 24 חברי מועצת העיר ויהודי מונה סגן ראש־העיר. בין שתי מלה"ע שימשה ק' תחנת־מעבר ליהודים שנמלטו מרוסיה. מ־1921 התקיימה בק' ישיבת־סלוצק, בראשות ר' א. ז. מלצר (ע"ע) ור' אהרן קוטלר. בעיר פעלו גם "חדר מתוקן" (מ־1903) בי"ס עברי (מ־1924) ובי"ס לבנות "בית יעקב". למפלגות הציוניות היתה השפעה רבה.

ב־1939 עברה ק' לידי הסובייטים, ואז באו אליה פליטים יהודים ממערב־פולניה. בניין הישיבה הולאם ונפתח בו מועדון. באמצע 1941 נכבשה ק' בידי הגרמנים, ומיד פגעה המשטרה הבילורוסית ביהודים. בסוף 1941 נורו־למוות 4,000 יהודים; יתרם הושמו בגטו. ב־21.7.42 הוצת הגטו ולמעלה מ־1,000 איש נספו. עשרות אחדות הצטרפו לפרטיזנים.

א. ש. שטיין (עורך), פנקס ק', תש"ך.

קלצ'קו, יוליין (יהודה ליב) — Juljan Klaczko — (1825—1906), סופר, מבקר, והוגה־דעות מדיני פולני. ק' נולד בווילנה במשפחה יהודית, אך השתמד בגיל צעיר. הוא היה סופר שנון בעברית, פולנית, צרפתית וגרמנית. בגיל 17 פרסם "דודאים" (שירים בעברית) וכן תרגם מפולנית לעברית. למד פילוסופיה, ספרות והיסטוריה.

לאחר שהשתתף בפעילות מהפכנית נגד פרוסיה, בפוזנן ב־1848, עבר לפריס וחי שם כ־20 שנה. ק' השתתף כמבקר ומסאי בתקופון Revue des Deux Mondes. שנים אחדות היה עורך עתון הגולים הפולנים בצרפת, Wiadomosci Polskie. ק' נודע כלאומני פולני קיצוני ששנא שנאה עמוקה את רוסיה, ובמיוחד את פרוסיה, שכבשו את מולדתו (אך לא שנא את אוסטריה). בשהותו בפריס עשה רבות לפרסום הספרות הפולנית. אחרי 1869 בא לווינה לפי הזמנת בויסט (ע"ע). זמן קצר שימש Hofrat ("יועץ החצר") של הממשל, אך לא התמיד. ק' היה ציר ה"סיים" (הפרלמנט המקומי) בגליציה, וגם ציר ה"רייכסרט" והפרלמנט הכלל־אוסטרי). הוא לחם בלהט למען מעורבות אוסטרית נגד פרוסיה במלחמת 1870/71 בצרפת. משלא הצליח, פרש לכמה שנים לאיטליה. בשנותיו האחרונות חי בקרקוב, והקדיש את זמנו לחקר האמנות והספרות האיטלקית.

ק' היה סופר פורה מאד. כתביו המדיניים שוב אינם חשובים, אך ביקרתו הספרותית שמרה על חשיבותה. ביסמרק (ע"ע) כינהו "יהודי, סוכן צרפת". מכתביו: La Poesie polonaise au XIXe siecle ("השירה הפולנית במאה ה־19"), 1862; Roczniki Polskie ("שנתונים פולניים"), 1865; Etudes de diplomatie contemporaine ("מחקרים בדיפלומטיה בת־זמננו"), 1866; Deux chanceliers; Le Prince Gortchakoff et le Prince de Bismarck ("שני קנצלרים, הנסיך גורצ'קוף והנסיך ביסמרק"), 1877[3]; Causeries florentines ("שיחות פלורנטיניות"), 1880; Rome et la renaissance; Jules II ("רומה ותקופת התחיה; יוליוס II"), 1898.

S. Tarnowski, *J.K.*, I-II, 1909; R. Brandstaetter, *Tragedja J.K.*, 1933.

ס. ו.

קלצקין, יעקב (1882, ברזה קרטוסקיה [רוסיה] — 1948, ווי [שוויץ]), סופר והוגה־דעות, מראשי הזרם המכסימליסטי בציונות (ע"ע, עמ' 599). חונך בידי אביו, הרב אליהו ק'. בגיל 18 יצא ללמוד בגרמניה, תחילה בפרנקפורט ע"נ מיין ואח"כ במרבורג, אצל הרמן כהן (ע"ע). ב־1912 קיבל תואר ד"ר באוניברסיטת ברן. ק' הרבה לכתוב בכה"ע העבריים של התקופה, בעיקר פובליציסטיקה ודברי הגות, ובשל הלהט הציוני שאחז בו נתמנה עורך עתון ההסתדרות הציונית Die Welt (1909—1911), ואח"כ של Freie Zionistische Blaetter בהיידלברג. בשנים 1912/15 היה מנהל הקרן־הקיימת בקלן, ומאז ועד 1919 היה עורך ה־Bulletin Juif השוויצי, שסקר את מאורעות מלה"ע I מנקודת־מבט יהודית. אז ייסד את בית־ההוצאה "על המשמר", שפרסם סדרת ספרים, בצרפתית ובגרמנית, על נושאים יהודיים; בית־הוצאה נוסף, "אשכול", ייסד בברלין יחד עם נ. גולדמן (ע"ע). ב־1924 יזם, יחד עם גולדמן, את ה־Encyclopaedia Judaica הגרמנית החשובה (ע"ע אנציקלופדיה, עמ' 647/8), והוא היה עורכה הראשי. עם עליית היטלר נמלט ק' לא"ה ועסק שם בהוראה; ב־1947 חזר לשוויץ.

כל ימיו הרבה ק' לעסוק בפילוסופיה וכתב מספר חיבורים בתחום זה. במונוגרפיה "ברוך שפינוזה" (תרפ"ג) חתר להצביע על ההשפעות היהודיות ברקע האינטלקטואלי ובסגנון של שפינוזה וכן תרגם לעברית את ה"אתיקה" של שפינוזה ("תורת המידות", תרפ"ד). ספר מיוחד הקדיש ק' להרמן כהן, חייו וביקורת שיטתו (1923). את שיטתו הוא, המדגישה את חשיבות היסודות האינסטינקטיביים "הוויטאליים" שבחיים — בניגוד ליסודות האינטלקטואליים — ביטא ק' בספריו, "שקיעת החיים" (תרפ"ה) ו־Der Erkenntnistrieb als Lebens-

יעקב קלצקין (אוסף שבדרון, הספריה הלאומית, ירושלים)

und Todesprinzip („הדחף לדעת כעקרון החיים והמוות"), 1935. לדעת ק' מוביל הדחף האינטלקטואלי־הכרתי, באיטיות אך בוודאות, להחלשת הכוחות החיוניים היצריים־ביולוגיים של האדם. עי"כ הופכת הרוח, בתהליך פרדוכסאלי, מגורם חיובי, יוצר ומפרה, לגורם שולל־חיים. זירת־המאבק העיקרית בין יצר החיים וחמדתם לבין היצר לדעת היא ההיסטוריה. העבר, כהווה, אינו ביטוי לחיי־הדוה של היוצר בלבד אלא, ובעיקר, לחיוניותו הביולוגית־אינסטינקטיווית, וע"כ גם תופעות רוחניות כדת וכאמנות מבטאות פנים אלו, אלא שהמחקר־השכלתני מתעלם מכך כליל.

השקפתו הציונית המכסימליסטית, הבנויה על יסודות תפיסתו ה„ויטאלית", פורשה בספרו Probleme des modernen Judentums („בעיות היהדות המודרנית"), 1918 (מהד' מורחבת: Krisis und Entscheidung im Judentum [„משבר והכרעה ביהדות"], 1921). לדעת ק' גרם אינסטינקט־הקיום הטבעי למהפכה בדרך המחשבה היהודית המסרתית. היהודים נטשו את הנטיה המושרשת למשכול־יתר ולספיריטואליזציה של המציאות, וסיגלו לעצמם ראיה ארצית־גשמית של מצבם. בעקבות מהפכה זו הגיע ק' להגדרת הציונות ה„אכזרית", מתוך נסיון „להוליך את מחשבת התחיה עד למסקנתה האחרונה ולגלותה בכל אכזריות אמיתה". הוא תופס את הציונות כתנועה חילונית, מעמידה על לשון וארץ ותולה את ההגדרה הלאומית בצורה ולא בתוכן. ק' שולל את הגלות, כופר בכוח קיומה וטוען, כי מאז ההשכלה נעשתה הטמיעה הגמורה של עם ישראל בלתי־נמנעת. אפילו „המרכז הרוחני" של אחד־העם אין בו כדי לשמור על קיום היהדות בגלות. גזירת ההיסטוריה קובעת את קטביות הפתרון הציוני: „ארץ ישראל וגלות — זו לתחיה וזו לכליה". עתידה א"י לקצר את ימיה של הגלות ולעצב טיפוס עברי שלם. ואולם, עוד דורות מספר תוסיף הגלות לעמוד בהתנוונותה, בבחינת שבר־כלי, עד גמר ההתבוללות, וע"כ ייווצר קרע בעם ויתפתחו שתי אומות בעלות פרצופים שונים. כל עוד קיימת הגלות בחזקת „חיי שעה", על א"י לשאוב ממנה כוחות, „ועד כמה שתנצל אותה, תציל אותה". כדי לשמור על היהדות בגלות, ככל שניתן, מחייב ק' לקיים בה את העבודה הלאומית. אך טוען להעמדת מחיצות בין ישראל לגויים ולסיוג התביעה לשיווי־זכויות כדי לשמור על זרותו של העם היהודי עד גמר תהליך הגאולה. סוג הצלחת הציונות נעוץ, לדעת ק', בהיותה תנועת בני־הנעורים המתקוממת נגד המציאות הפגומה והחדורה אמונה של מהפכה לאומית. דברי ק' עוררו פולמוס רב. כתביו נתפרסמו בכמה קבצי־מסות: „קרעים" (תרפ"ד), „זוטות" (תרפ"ה), „תחומים" (תרפ"ח), „כתבים" (תשי"ג) ו„ילקוט מסות" (לאחר מותו; 1965), ובאנגלית: In Praise of Wisdom („בשבח החכמה"), 1943.

תרומה חשובה למדעי־היהדות הוא ספרו „אוצר המונחים הפילוסופיים", א'—ד' (תרפ"ח—תרצ"ג), מילון א"ב יחיד־מסוגו ללשון הפילוסופים היהודים ביה"ב. ק' פרסם גם „אנתולוגיה של הפילוסופיה העברית" (תרפ"ו) ו Thesaurus ביוגרפי לתולדות מחברי הספרים העבריים בתחום הפילוסופיה — יחד עם מ. צובל. כן חיבר אנתולוגיה עברית, מתורגמת על־ידו, למכתמים מהפילוסופיה הקלאסית: „משנת ראשונים" (תרפ"ה) — עד זמנו של מונטן, ו„משנת אחרונים" (תשי"ב) ממונטן עד ימינו. באנתולוגיות אלו היה לו לעזר רב סגנונו האפוריסטי המיוחד, הבולט בכל כתיבתו. בספר־נעוריו, „זכרונות" (1902), כלולים גם פלפולי־תורה; דברים בהלכה משלו נאספו גם בתוך ספרי אביו.

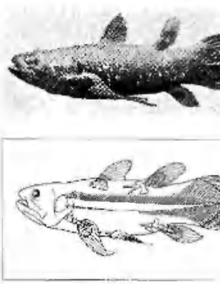
י. קלויזנר, פילוסופים והוגי דעות, ־1956; ז. וויסלבסקי, יחידים ברשות הרבים, 248—264, תשט"ז; ט. בן משה, י. ק' (בתוך: ש. פדרבוש [עורך], חכמת ישראל במערב אירופה, א'), תשי"ט; י. כהן, שער הסופרים, 226—249, תשכ"ב; י. שכטר, מבוא (בתוך: י. ק', ילקוט מסות), 1965; מ. ז. סולה, למהותה של היהדות, 121—139, תש"ל.

מ. ז. ס.

קַלְקוּטָה, ע"ע כַּלְכַּתָּה.

קַלְקַנְתָּאִים

קַלְקַנְתָּאִים (Coelacanthiformes), סדרה עתיקה של דגי־גרם פרימיטיוויים הנפוצים בין המאובנים של התקופה הארוכה מהדוון עד לקרטיקון בשכבות מים מתוקים ובים כאחד. היא מהווה ענף צדדי של מציצי־סנפיר (Crossopterygii), שבעידן הדוון המאוחר הקימו צורות אב (Osteolepiformes) הנחשבות לאבות דוחיים (ע"ע). ב־1938 נדוג בחוף דרומי־מזרחי של דרום־אפריקה בעומק של 80 מ' פרט אחד, שזוהה כנציג של הסדרה ותואר בשם לטימריה (Latimeria chalumnae). ב־1952 נתגלו פרטים נוספים שנדוגו בחכות קרוב לקרקעית הים, בעמקים של 150—400 מ' בחופים של איי קומורו, צפונית מערבית למדגסקר, אך משכנם מגיע עד 800 מ' עומק. גילוי זה הוא אחד המרעישים ביותר בזואולוגיה ובפלאונטולוגיה בדור זה. באופן כללי קיים דמיון רב בין הלטימריה ובין צורות מאובנות. ארכה מגיע ל־180 ס"מ ומשקלה — ל־85 ק"ג. הגוף מכוסה קשקשים קוסמואידיים. כל הסנפירים, חוץ מסנפיר הגב הראשון, הם בעלי בסיס שרירי בצורת אונה מכוסה קשקשים ונתמכת ע"י שלד. סנפיר הזנב סימטרי, אך בעל 3 אונות. הסנפירים מצטיינים בכושר תמרון רב וניתנים לתנועה סיבובית עד 180°. אין ללטימריה נחיריים, בניגוד ליחד בני תת־המחלקה. שלפוחית השחיה מתפתחת בצד הגחוני של הוושט; היא מנוונת אצל הבוגרים, ובדפנותיה מצטברת רקמת שומן. בצורות המאובנות היתה השלפוחית מפותחת.

לטימריה (Latimeria chalumnae)
למעלה — מראה כללי, חיצוני; למטה — מראה השלד

קֶלֶר, גוֹטְפְרִיד

קֶלֶר, גוֹטְפְרִיד — Gottfried Keller — (1819, ציריך — 1890, שם), מספר ומשורר שוויצי בלשון הגרמנית. בילדותו ובנעוריו חי במצוקה כלכלית ולימודיו היו בלתי־סדירים. ב־1834 גורש מביה"ס המקצועי־התעשייתי שבו למד, והתחיל ללמוד ציור. ב־1846 פרסם את קובץ־שיריו הראשון, שירי־אהבה ושירי־טבע ליריים. כן נתפרסמו שיריו הפוליטיים בזכות האדם לחירות ולחופש־מחשבה. בהיידלברג (1848) הושפע השפעה מכרעת מהפילוסוף ל. א. פוירבך (ע"ע). לשנות שהותו בברלין (1850—1855) נודעה השיבות רבה לגבי מהלך התפתחותו כסופר. במאמרים הפוליטיים שפרסם בעתונים שוויציים בשובו לציריך ביטא השקפות של ליברל

הדוגל בחופש־הפרט ובזכות־הצבעה לכל. בשנים 1861—1876 שימש מזכיר־ראשון של קאנטון ציריך.

החלק העיקרי של יצירת ק׳ נכתב, או עכ״פ, נוצר במחשבתו, בשנות שהותו בברלין; אולם בד״כ נוהגים להבחין ב 4 תקופות כתיבה: 1) הסיפור האוטוביוגרפי Der grüne Heinrich (עבר׳: „היינריך הירוק", תשכ״ס), 1854/5, המספר, במסגרת רומן התפתחות ועיצוב האישיות, את סיפור מאבקיו, חלומותיו והתנסויותיו של הגיבור, ואת חניכותו לחיי־אמן; בשנים 1879/80 שינה ק׳ שינויים מהותיים בצורת הסיפור, ואף הוסיף נימה אופטימית בסיומו; 2) קובץ־הסיפורים Die Leute von Seldwyla („אנשי סלדווילה"), 1856, הכולל את הסיפור Romeo und Julia auf dem Dorfe (עבר׳: „רומיאו ויוליה בני הכפר", תרע״ט), שהוא מלאכת־מחשבת בסוגו; 3) הקבצים Sieben Legenden („7 לגנדות"), 1872, ו Züricher Novellen („סיפורי ציריך"), 1878; 4) סיפורים הכתובים בטכניקת „סיפור־המסגרת", שקובצו בקובץ Das Sinngedicht („המכתם"), 1882; הרומן Martin Salander (1886/7), המתקיף את החברה, ובמיוחד את רוח החמרנות המתפשטת.

ק׳ נמנה עם אסכולת הראליזם הפיוטי, המצטיינת בצורת הסיפור הקצר, בעל העלילה הפשוטה והדמויות המעטות הלקוחות מחיי היום־יום. מקוריותו בתיאור הראליסטי של טיפוסים רומנטיים ובתיאור הראליסטי לא־פחות של רקעם. סוג ההומור שלו הושווה לעתים לזה של ז׳ן פאול (ע״ע), אך הוא שונה ממנו בכך שאינו חורג מגבולות המציאות. להומניזם של ק׳, ברוח גתה, נתוספה הפילוסופיה המטריאליסטית של פוירבך. הוא שאף לחיי־רוח ולהר־שים שלמים ומלאים, כשעינו פקוחה אל המציאות הפוליטית.

הליברליזם של ק׳ ויחסו לבעיה היהודית באים לידי ביטוי, בין השאר, בחיבורו Bettagsmandate („הרשאות ימי צום ותפילה"), 1862, שבו הוא דורש שוויון־זכויות לכל אזרחי המדינה, ללא הבדל דת, ומביע את גאוותו על כך, שקאנטון ציריך חוקק זה־עתה חוקים ליברליים להגנת זכויותיו של האזרח היהודי.

בחייו היה שמו של ק׳ כמעט בלתי־ידוע מחוץ לגבולות שוויץ. רק מאוחר־יותר נתגלה כאחד הסופרים האפיים החשובים בדורו. כל כתביו (Samtliche Werke) י״ל, ב 24 כר׳, 1926—1949. קובץ מכתביו (Gesammelte Briefe) — ב 4 כר׳, 1950—1954.

H. Boeschenstein, *G. K.: Grundzüge seines Lebens und Werkes*, 1948; H. Reichert, *Basic Concepts in the Philosophy of G. K*, 1949; B. Breitenbruch, *G. K.*, 1968.

ח. ב־ז.

קֶלֶר, הֶלֶן אַדַמְז — Helen Adams Keller — (1880—1968), סופרת ומחנכת אמריקנית, שנתפרסמה בעוז־רוחה היוצא מגדר הרגיל, שבו התגברה על מגבלות־גוף חמורות. בגיל 19 חודש חלתה ק׳ בשנית, התעוורה והתחרשה. בגיל 7 התחילה לטפל בה אנה מנזפילד סליון, אשה עיורת שנתרפאה חלקית. הילדה למדה את לשון הסימנים של החרשים־אילמים, את כתב־בריל וכתיבה במכונת־כתיבה מיוחדת. בגיל 10 למדה גם לדבר. ב 1904 סיימה את לימודיה ברדקליף קולג׳. — ק׳ הקדישה את חייה לקידומם של בעלי מגבלות גופניות. היא ערכה סיורי־הרצאות באה״ב, באירופה, באסיה ובאפריקה, הופיעה בסרט אוטוביוגרפי וכתבה ספרים. מספריה: The Story of My Life (עבר׳: „קורות חיי", תשי״ד), 1903; The World I Live In („העולם שבו אני חיה"), 1908; H.K.'s Journal, 1936/7 („יומן, 1936/7"), 1938; Teacher (עבר׳: „מורה: אן סוליבן מייסי", תשט״ז), 1955.

קֶלֶר, וולפגנג — Wolfgang Köhler — (1887—1967), פסיכולוג גרמני־אמריקני, יליד אסטוניה. בשנים 1913—1920 ניהל תחנת־מחקר לחקר קופי־אדם בטנריפה שבאיים הקנריים. ב 1922 נתמנה מנהל המכון הפסיכולוגי בברלין ופרופסור לפילוסופיה באוניברסיטת ברלין. ק׳ התנגד בחריפות לנאצים ועם עלייתם לשלטון יצא לאה״ב והתאזרח שם. — ק׳ היה אחד משלושת יוצרי האסכולה התבניתנית בפסיכולוגיה (ע״ע, עמ׳ 968; תבנית, תורת ה־). מתצפיותיו בקופים הסיק, שאינם קולטים גירויים חיצוניים מבודדים אלא זיקות מאורגנות בין גירויים בצורת תבנית (Gestalt). בתצפית מפורסמת חיבר קוף שני קני־חזרן להרכיב מכשיר לגרור אליו בננה מרוחקת. תפיסת הזיקות בין הגירויים בצורת תבניות מרמזת כי לקופי־אדם כושר לבצע פעולות אינטליגנטיות על־סמך הבנת־פתע (בלשונו: Einsicht, כלו׳, „בוננות"). גילוי זה הביא את ק׳ לגיבוש רעיון התפיסה התבניתנית של העולם החיצוני, שכבר העסיקו קודם. ק׳ גם מצא כי למידה בעזרת בוננות יעילה־יותר מלמידה דרך נסיון וטעיה (ע״ע למידה, עמ׳ 909/10). לדעתו מבהירה הגישה התבניתנית תפקודים בתפיסת העולם החיצוני, למידה וזכירה ופתירת בעיות, מאחר שהיא רואה אותם כשלימויות ולא כרכיבים לא־עצמאיים.

עם חיבוריו החשובים נמנים: Die physischen Gestalten in Ruhe und im stationaren Zustand („התבניות הפיסיות במנוחה ובמצב נייח"), 1920; Intelligenzprüfungen an Menschenaffen („מבחני משכל בקופי־אדם"), 1921[2]; Gestalt Psychology („פסיכולוגיה תבניתנית"), 1929; The Place of Value in a World of Facts („מקום הערך בעולם של עובדות"), 1938; Dynamics in Psychology („הדינמיקה בפסיכולוגיה"), 1940.

W. D. Ellis, *A Source Book of Gestalt Psychology*, 1938.

קֶלֶר, רֶנֶה — Rene Clair; כינויו של רֶנֶה שומט (Chomette) — (נו׳ 1898), בימאי צרפתי. במלה״ע I שירת כנהג אמבולנס. אח״ב היה עתונאי, שחקן ובמאי־אוואנגארד סיר־ראליסטי חדשן, שחיבר כמעט את כל תסריטיו. ב 1960 נתקבל לאקדמיה הצרפתית. — בתקופת יצירתו הראשונה נודע ק׳ כיוצר ראינוע, שהמחיש את הדמיוני כמציאות חסרת כל הגיון חללי וזמני קבוע: „פריס הרדומה" (1923); „הצגת־ביניים" (1924; ברוח התנועה הדאדאיסטית); ו„כובע־קש איטלקי" (1927), ע״פ לביש (ע״ע). בתקופתו השניה, תקופת הקולנוע, יצר את היצירות שפרסמו את שמו ברבים, מהן „תחת גגות פריס" (1930) ו„ה 14 ביולי" (1932). במקום הסיר־ראליזם מתגלה כאן ראליזם חייכני ומלודרמתי־מעט, המבקש לתת ביטוי לגדולה שבקטנות חיי־היומיום וה־חלומות המתנפצים. תקופתו השלישית של ק׳ עיקרה אכזבה: „המיליארדר האחרון" (1934),

רנה קלר

והסרטים שיצר באנגליה עבור אלכסנדר קורדה. בתקופתו הרביעית, בהוליווד (מ 1940), יצר סרטים משעשעים, עשויים היטב וחסרי ימרות: „נשאתי לי מכשפה לאשה" (1942) ו„זה קרה מחר" (1943). בשובו לצרפת בתום המלחמה התחילה התקופה החמישית ביצירתו: סרטים שבהם הנדוש מוצג בחזות היפה־ביותר, תוך קריצה אירונית אל יפעתו של עבר שנמוג או שהיה בבחינת איווי בלבד: „השתיקה שווה זהב" (1947) ו„חגי־עגבים" (1965). — ק׳ כתב גם מסות ורשימות על הקולנוע: Reflexion faite („סיכומו של דבר"), 1951, ו Cinema d'hier, cinema d'aujourd'hui („סינמה של אתמול, סינמה של היום"), 1970. כן חיבר רומנים.

J. Bourgeois, *R. C.*, 1949; B. Amengual, *R. C.*, 1963.

קְלֶרוֹ, אֶלֶכְּסִי קְלוֹד — Alexis Claude Clairaut — (1713—1765), מתמטיקאי צרפתי. כבר בילדותו בלט ק׳ בכשרונו המתמטי. בגיל 12 כתב את מאמרו הראשון על תכונות של עקומות (ע״ע עקם) מסוימות, ובהיותו בן 18 התקבל לאקדמיה הצרפתית למדעים בעקבות פרסום ספרו Recherches sur les courbes à double courbure („מחקרים על עקומות בעלות עקמומיות כפולה״), 1731. ב 1736 הצטרף למשלחתו של למופרטוי (ע״ע) ללַפלנד.

בעבודתו המדעית עסק ק׳ בחקר עקומות, והיה הראשון שטיפל בעקומות במרחב תלת־ממדי. כן הרבה לחקור בשימושים מתמטיים בפיסיקה ואותם פרסם בספרו Theorie de la figure de la terre („התורה של צורת כדה״א״), 1743. ק׳ חקר את תנועות הירח וכוכבי־הלכת והשפעות הדדיות ביניהם. ב 1757 קבע הערכות למַסות (ע״ע מסה) של הירח ושל נֹגה (שאח״כ נתבררו כמדויקות־ביותר עד זמנו). ב 1759 חישב בדיוק רב את מסלול השביט הלי (ע״ע), ובזה אישש את התאוריות שפיתח. ק׳ עסק גם בפתרון משוואות דיפרנציאליות.

משוואת ק׳: משוואה דיפרנציאלית מסדר ראשון (ע״ע משוָאות דיפרנציאליות), מהצורה $y=xy'+(y')^2$. פתרונה תלוי בשני קבועי אינטגרציה, ונתון ע״י $y=c_1x+c_2$.

קְלַרִינֶט וְסַכְּסוֹפוֹן, ע״ע קְלַרְנִית וְסַכְּסוֹפוֹן.

קְלֶרְמוֹן־גַנוֹ, שַׁרְל — Charles Clermont-Ganneau — (1846—1923), חוקר א״י חשוב, דיפלומט ומזרחן צרפתי. מ 1867 עבד בקונסוליה הצרפתית בירושלים, ואח״כ נתמנה לסגן־קונסול ביפו. מתגליותיו המפורסמות: מצבת מישע (1868. תמ׳: ע״ע מישע) והכתובת ההורדוסית האוסרת כניסת גויים לתחום המקודש בהר־הבית (תמ׳: כרך ו׳, עמ׳ 361/2). ב 1873 זיהה לראשונה את תל גזר (ע״ע). בשנים 1871/4 עבד בשירות ה„קרן לחקירת א״י״ (P.E.F.; ר׳ כרך ו׳, עמ׳ 1131/2), ובמסגרתה גילה תגליות חשובות בירושלים ובמקומות אחרים. בשנות ה 80 השתתף בוויכוח על ממצאיו של מ. ו. שפירא (ע״ע) — שהפיץ עתיקות ממואב שנחשדו כמזויפות — וקבע כי מגילה שמצא שפירא מזויפת. בעקבות גילוי מגילות מדבר־יהודה מוטלת הקביעה כיום בספק. בסוף ימיו לימד ב College de France. התמחויותיו העיקריות היו אֶפיגרפיה שמית ודתות המזרח. בחריפותו ובדעתו השקולה תרם רבות לקידום הארכאולוגיה המקראית. מספריו: La Palestine inconnue („א״י הבלתי נודעת״), 1876; Les Fraudes archéologiques en Palestine („זיופים ארכאולוגיים בא״י״), 1885; Archaeological Researches in Palestine („מחקרים ארכאולוגים בא״י״), I-II, 1896/9. מאמריו כונסו בספרים: Etudes d'archéologie orientale („מחקרים בארכאולוגיה מזרחית״), I-II, 1880—1897; Recueil d'archéologie orientale („קובץ לארכאולוגיה מזרחית״), I-VIII, 1888—1924.

קְלֶרְמוֹן־פֶרַן (Clermont-Ferrand), עיר בשוליים הצפוניים של המאסיוו המרכזי (Massif Central), דרום־מרכז צרפת בדפרטמן פואי־דֶה־דום (Puy-de-Dôme); 160,800 תוש׳ (1971). העיר בנויה משני חלקים: 1) קלרמון (להלן ק׳), עיר מיה״ב על גבעה בזלתית. בה כנסיה (Notre Dame du Port) בסגנון רומאני, מהמאה ה 11, קתדרלה בסגנון גותי מהמאות ה 13—14 בנויה אבני־בזלת שחורות, כנסיות ובניינים גותיים. 2) מוֹנפֶרן (Montferrand), עיר בסגנון הרנסאנס שרחובותיה בדגם שתי־וערב. בק״פ אוניברסיטה ותיקה (נוס׳ 1810) ובה 13,980 תלמידים (1974/5), וכן בת״ס לאמנות ולתאטרון. התעשיה מייצרת מוצרי ברזל וטכסטיל, ובעיקר ידועים מפעלי מישלֶן (Michelin) לצמיגים המעסיקים 20,000 פועלים.

היסטוריה. ב 1630 אוחדו העיר ק׳ והעיירה מונפרן לעיר אחת — ק״פ.

לאחר שכבשו את גליה יסדו הרומאים את ק׳; בפיהם נקראה אוגוסטונֶמֶטוּם (Augustonemetum). במאה ה 3 או ה 4 הוקמה בק׳ הגמונות. המשורר סידוניוס אפולינריס (ע״ע) היה הגמון העיר במאה ה 5. ק׳, שהיתה בשלטון ההגמונים, נעשתה למרכז כנסייתי חשוב, ובה הוכרז ב 1095 על היציאה למסע־הצלב הראשון (ע״ע מסעי הצלב). מונפֶרן הוקמה במאה ה 11, והיא וק׳ קיבלו מאדוניהן זכויות במאה ה 12. בשלהי יה״ב התפתחה בק׳ תעשיית נייר, וב 1523 הוקם בה בית־דפוס. מסוף המאה ה 16 נכללה ק׳ באחוזות הכתר. — במאה ה 19 התפתחה בק׳ תעשיית גומי. בשלהי המאה קיבלה תנופה רבה, כשפיתח אדואר מישלן תעשיית צמיגים. ב 1900 היו בק״פ כ 50,000 תושבים.

A. Tardieu, *Histoire de la ville de C.-F.*, I-II, 1870/72; A. Audollent, *C.-F. gallo-romain*, 1910; Ph. Arbos, *Etude de geographie urbaine: C.-F.*, 1930; E. Desforges et al., *Nouvelles recherches sur les origines de C.-F.*, 1970.

יהודים. ביה״ב חיו בק״פ יהודים מעטים. בימי מלה״ע II הגיעו לק״פ פליטים מצפון־צרפת, וגם ביהמ״ד־לרבנים עבר לשם מפריס. בעקבות הגירת יהודי צפון־אפריקה היו בק״פ ב 1970 כ 800 יהודים, ולהם מרכז קהילתי וביהכ״נ.

C. Brahami, *Documents relatifs aux Juifs à la bibliotheque de C.-F.* (Archives juives, III), 1966/7.

י. קר. - מ. ק.

קֶלֶרְמַן, בֶּרְנְהַרְד — Bernhard Kellermann — (1879—1951). סופר גרמני. ק׳ למד הנדסה בביה״ס־הטכני הגבוה במינכן, אך פנה ללימוד הספרות הגרמנית והציור. הוא שימש כְּתב־חוץ של העתון Berliner Tageblatt, והרבה לנסוע בארצות אירופה, אסיה ואמריקה. כסופר ליברלי גורש ב 1933, עם רבים אחרים, מאקדמיית הסופרים הפרוסית. אחרי מלה״ע II נבחר סגן־נשיא „איגוד־התרבות לתחייתה הדמוקרטית של גרמניה״. — השפעת הסימבוליזם והרומנטיציזם ניכרת ברומנים הראשונים שלו, אך כוחו היה בספרות המדע הבדיוני ובביקורת החברה. לפרסום עולמי זכה הרומן Der Tunnel („המנהרה״), 1913, המפתח את הרעיון האוטופי של בניית מנהרה טרנס־אטלנטית ואת אפשרויותיה הסכניות. סיפורים אחרים של ק׳ דנים במלה״ע I וב„פוטש״ הנאצי של 1923. ספרו האנטי־נאצי, Totentanz („מחול־המוות״), נתפרסם ב 1948.

קֶלֶרְמַן, פְרַנְסוּאָ כְּרִיסְטוֹף — François Christophe Kellermann — (1735—1820), מצביא צרפתי, יליד אלזס ממוצא גרמני. ק׳ השתתף ב„מלחמת שבע השנים״ (ע״ע). במלחמות המהפכה הצרפתית (ע״ע צרפת, היסטוריה) היה אחד המפקדים המקצוענים המעטים בצד המהפכנים. ב 1792 זכה לתהילה, כשפיקד עם דימוריה (ע״ע) על קרב וַלמי (Valmy), שהיה בעיקרו דו־קרב ארטילֶרי וגרם לנסיגת הפרוסים שפלשו לצרפת; בכך זיכה את צבא־המהפכה בנצחונו הראשון. נפוליון מינה אותו לדוכס, למרשל ולסנטור (1804—1808). ברם, ק׳ הצטרף לבּוּרבּונים לאחר שובם. בנו, פרנסוא אֶטיֶן (1770—1835), היה מפקד־פרשים בצבא נפוליון והצטיין בקרבות מרֶנגו, אוסטֶרליץ ווטֶרלו.

M. Heim, *Le Nestor des armées françaises: K., duc de Valmy*, 1949.

קְלֶרֶנְדוֹן, אֶדְוּוֹרְד הַיְד, רוזן — Edward Hyde, Earl of Clarendon — (1609—1674), מדינאי והיסטוריון אנגלי. ק׳ התחנך באוקספורד. אח״כ למד משפטים בלונדון וזכה במשרה רמה במערכת השיפוט המלכותית. כחבר בפרלמנט ה„קצר״ (1640) וה„ארוך״ (מ 1640) התנגד להסגוּת־גבוּל מצד המלוכה, אך גם לשינוי המשטר לרעתה (ע״ע [ה]ממלכה [ה]מאחדת, עמ׳ 884/5). עם תחילת מלחמת־האזרחים עבר לחצר צַ׳רלז I ביורק ונעשה ליועצו האזרחי

הבכיר (1642), אך עצותיו המתונות היו לזרא למלך; ב 1645 מונה ק׳ למחנכו של יורש־העצר ויצא עמו להו״ל. מ 1651 היה יועצו הראשי של צ׳רלז II (ע״ע). ק׳ ניהל את המו״מ על החזרת המלוכה וניסח את „הצהרת ברדה״ (1660) שהיתה הבסיס לרסטורציה. ב 1661 קיבל את התואר „רוזן ק׳״ ובתו נישאה ליורש־העצר (אח״כ ג׳ימז II [ע״ע]). סדרת החוקים נגד מיעוטים דתיים הקרויה על שמו לא היתה ביזמתו ונגדה את סובלנותו. ביחסי־חוץ הפך את אנגליה לגרורת צרפת. חינו סר בעיני המלך לאחר שפקדה את ארצו שורת אסונות מבית ומחוץ. ב 1667 פוטר ונתבע למשפט־הדחה בפרלמנט — אך לא הורשע. לאחר שנמלט מפחד משפט נוסף נאסר עליו לחזור לאנגליה. הוא מת ברואן (צרפת).

בכתיבת חיבורו The History of the Rebellion and Civil Wars in England („היסטוריה של המרד ושל מלחמות־האזרחים באנגליה״), 1702/4 — מקור חשוב־ביותר על המלחמה — החל בגלותו הראשונה, והמשיך בשניה. מחמת העדר מסמכים בגלות לוקה החיבור באי־דיוקים ובהיותו מעורב במאורעות אין ק׳ משוחרר ממשפט־קדום. עם־זאת ניחן ק׳ בכושר ניתוח של אישים ושל כוהות חברתיים.

B. H. G. Wormald, *C.; Politics, History and Religion, 1640—1660*, 1951; R. Fogle – H. R. Trevor-Roper, *Milton and C.: Two Papers on 17th Century English Historiography*, 1965.

קְלַרְנִית וְסַכְּסוֹפוֹן (clarinet; saxophone), כלי־נגינה „קלרני־תיים״, תת־קבוצה של הארופוניים (ע״ע נגינה, כלי, עמ׳ 838) שבהם נעשה עירור עמוד־האוויר ע״י רעידות של לשונית אחת (לעומת שתי לשוניות בכלים אבוביים), וקצם מוחזק בין השפתיים. הצינור המנוקב מאפשר לשנות את עמוד־האוויר — ע״י פתיחת החורים וסגירתם, זאת בעזרת מגופות; כך ניתן לקבל צלילים בגבהים שונים.

שני הכלים הם צעירים יחסית. הק׳ (השם ק׳ נזכר לראשונה ב 1720) פותחה מהשאלימו (chalumeau, כלי־נגינה עממי במאה ה 17) בידי יוהאן דנר (Denner). גון הק׳ אז דומה לגון האבוב וההי חריף מגון הק׳ המודרנית. במאה ה 18 נוצרה משפחת ק״ בגדלים שונים, אולם שימוש מלא בגוניהם השונים נעשה רק מאוחר יותר.

במאה ה 19 שופרה הק׳ ופותח „מודל בם״ (Boehm; בם ממינכן עסק בעיקר בפיתוח החליל ושיטתו יושמה לק׳, לאבוב ולבסון). משפחת הק״ התרחבה לכדי 8 גדלים, שנבדלו גם בגוניהם השונים, דבר שתאם את השאיפות הרומנטיות של התקופה. ברליוז היה הראשון שהשתמש בק״ השונות להבלטת הגונים, ובעקבותיו הלכו וגנר, שטראוס, מאהלר ועוד. כיום מצויים בעיקר 4 גדלים של ק״, המכונות לפי כיוונונן; החשובות הן: ק׳־בסי־במול וק׳־בס, הנמוכה באוקטאווה.

הק׳ בנויה מ 3 חלקים: הצינור, שהוא גלילי ברובו, הפומית ובה הלשונית (למבנה הלשונית השפעה על גון הצליל) ואפרכסת קטנה. הק׳ מפיקה בעיקר טונים עיליים לא־זוגיים (ע״ע אקוסטיקה, עמ׳ 561), ומכאן הגוון הנזאלי המיוחד. בנשיפת־יתר מופק צליל הגבוה באוקטאווה + קווינטה מהנמוך (תדירותו גדולה פי 3 מזו של הצליל הנמוך), אחריו צליל הגבוה בשתי אוקטוות + טרצה (תדירותו גדולה פי 5), וכך הלאה. יש אפוא צורך במספר גדול־יחסית של חורים, כדי למלא את סולם הצלילים שבין הצליל הנמוך ובין הצליל המופק בנשיפת־יתר. בעיות האינטונציה של הק׳ היו מסובכות ולמעשה לא נפתרו בשלמותן עד היום. כיוונונן של הק״ נועדו לנגינה בסולמות שונים: ק׳־בדו — לנגינת יצירות הכתובות בדיאזים ובמולים מעטים; ק׳־במי־במול — ליצירות עם במולים; ק׳־בלה — ליצירות עם דיאזים. הכתב לכלי הוא בטרנספוזיציה. תווים המנוגנים בק׳־בסי־במול מצלצלים בטון אחד נמוך־יותר; אלה המנוגנים בק׳־לה — ב 1½ טונים נמוכים־יותר וכד׳. הק׳ בולטת בגוניה המרובים ובהעדר כל ויבראטו בנגינתה. קרוב־משפחה של הק׳ היה הבסט־הורן (basset-horn; הופיע ב 1770), כעין ק׳ שבאמצעו חור צר וכפוף. מוצרט כתב גם לק׳ וגם לבסט־הורן.

הסכסופון (ס׳), שהומצא בידי אדולף זַכס ב 1840, הוא בן־כלאיים של האבוב, הק׳ ועוד. הצינור קוני — כמו באבוב, עשוי מתכת — כמו כלי הנחושת, מכופף כמקטרת ומסתיים באפרכסת פרבולית גדולה־יחסית. סידור מגופותיו כשל האבוב, והפומית — כשל הק׳. גון צלילו ועָצמתו מצויים בין אלה של כלי־המתכת (ע״ע קרן, חצוצרה, טרומבון וטובה) לבין כלי־העץ (כלי־נשיפה בעלי חורים), ותחום־השינויים שלו גדול. ויבראטו רחב מאפיין את נגינתו. בס׳ מנגנים סוגי מוסיקה שונים: אמנותית, צבאית, ובעיקר ג׳ז. הכלי מצוי ב 6 גדלים המרכיבים את משפחת הס׳. הס׳ הנפוץ ביותר הוא ס׳־אלט, בסולם פה או מי־במול.

ד. כ

קְלַרְק, ג׳וֹן בֵּיטְס — John Bates Clark — (1847—1938). כלכלן אמריקני. ק׳ למד באוניברסיטאות באה״ב, בשוויץ ובגרמניה, בה הושפע מנציגי האסכולה ההיסטורית הגרמנית (ע״ע כלכלה, עמ׳ 863/4). ב 1895 מונה פרופסור לכלכלה באוניברסיטת קולמביה, משרה שפרש ממנה ב 1923.

עיקר עבודתו משנות ה 70 של המאה ה 19 עד מינויו לפרופסור בקולמביה, מצא ביטוי בספרו The Philosophy of Wealth („הפילו־סופיה של העושר״), 1886. הספר הוא „התמרדות נגד רוחה של הכלכלה המדינית הישנה״, שעיקרה דחיית ההנחה, שתחרות חפשית היא הגורם הצודק והיעיל ביותר בחלוקת ההון וההכנסות. תקופת פעילותו השניה (1895—1910) מצאה את ביטויה בספרו The Distribution of Wealth („חלוקת העושר״), 1899, ועיקרו — קביעת מכניזם המחירים כגורם העיקרי „הצודק״ בחלוקת ההכנסות, תוך דחיית המערכת הקלאסית של הגדרת הון וגורמי ייצור.

לדעותיו של ק׳ היתה השפעה מכרעת בהתפתחות התאוריה הכלכלית באה״ב במשך כ 50 שנה, בעיקר בשל היותו אבי „האסכולה השולית״ האמריקנית בניתוח הכלכלי. ק׳ הגדיר את עקרון התועלת השולית במקביל להגדרתה באירופה (ע״ע כלכלה, עמ׳ 864). ק׳ טען שהתחלקות ההון בהתאם לחוק התועלת השולית היא היעילה והצו־דקת ביותר מבחינה כלכלית־חברתית. לטיעון זה היה גוון חברתי־פוליטי, שעמד בניגוד לדעותיהם של מייסדי האסכולה, בעלי הדעות הסוציאליסטיות.

ק׳ עסק גם בבעיות מונופולין (ע״ע) וקַרטלים (ע״ע טרסט), במיוחד על רקע המשק האמריקני. בין ספריו בנושאים אלה: The Control of Trusts („שליטה בקרטלים״), 1901, 1912; The Problem of Monopoly („בעיית המונופולין״), 1904.

A. H. Clark – J. M. Clark, *J. B. C., A Memorial*, 1938; G. J. Stigler, *Production and Distribution Theories*, 296—319, 1941.

קְלַרְק, סַמְיוּאֵל — Samuel Clarke — (1675—1729), תאולוג ופילוסוף אנגלי, בנו של חבר פרלמנט. ק׳ התחנך בקימבריג׳ והיה כהן־דת. הוא ביקש להוכיח את קיום אלהים בעזרת 3 טענות: 1) ההשקפה שמשהו היה קיים מאז־ומעולם ודאית באופן מוחלט, משום שמשהו קיים כעת ושום־דבר אינו יכול להיווצר מהאין; 2) אותו דבר נצחי הינו אחד, בלתי־משתנה ובלתי־תלוי; 3) יש זה חייב להיות קיים לעצמו, דהיינו, קיים בהכרח. את תורת־המוסר ביקש ק׳ לבסס על תפיסה של יחסים בעלי אופי מתמטי וברורים־מאליהם בין נסיבות לבין המעשים המתחייבים מהן. — ק׳ היה מידידי ניוטון (ע״ע). ידועה מאד חליפת־המכתבים של ק׳ עם ליבניץ (ע״ע), שבה הגן ק׳ על השקפת ניוטון כי החלל והזמן הם יֵשים מוחלטים, כנגד הטענה שאינם אלא יחסי סדר.

קַמְבּוֹדְיָה (Cambodia, קַמְבּוּג׳ה — Cambogia), השם הרשמי: **רֶפּוּבְּלִיקַת קְהְמֶר** (Khmer Republic), מדינה בדרום־מזרח חצי־האי הדו סין (ע״ע, ושם מפה), לחוף מפרץ סיאם (במערבה); שטחה 181,035 קמ״ר ומספר תושביה 7.8 מיליון (1974).* ק׳ גובלת בוויטנאם במזרח, בטהילנד (סיאם) במערב ובצפון, ובלאוס בצפון־מזרח.

מרבית שטח ק׳ היא מ י ש ו ר אלוביאלי גדול של עמקו התחתון של הנהר מקונג (ע״ע), החוצה את ק׳ לכל ארכה מצפון לדרום, ושל כמה מיובליו. בחלק גדול מהמישור, המכוסה שכבות עבות של משקעים חרסיתיים וחוליים, גורם הניקוז הלקוי לביצות רבות ולהצפת שטחים נרחבים בעונת הגשמים. בצפון־מערב המישור משתרעת ימה רדודה גדולה, טונלה סַפ (Tônle Sap), המחוברת למקונג באמצעות הנהר טונלה. בעונת הגשמים גואה המקונג, ומימיו הגבוהים מפני הימה זורמים לתוכה, מכפילים את שטחה פי 3 ואת נפח מימיה פי 15 ויותר. בעונת היובש גבוהים פני הימה מפני המקונג, ומים רבים זורמים ממנה, דרך הנהר טונלה, למקונג ותורמים להגברת ספיקתו. שטח הימה בהקפה המירבי מתקרב ל 8,000 קמ״ר. סביבות הטונלה ספ (העשירה בדגה) ועמק המקונג התתתון מאוכלסים בצפיפות רבה; כאן מרוכזים כ ¾ מתושבי ק׳. זוהי אוכלוסיה כפרית־חקלאית המתפרנסת בעיקר מגידול אורז במרחבי המישור הרווי במים.

מסביב לאגן המישורי המרכזי של ק׳, בשוליה המערביים, הצפוניים והמזרחיים של המדינה, מתנשאים הרים המכוסים יערות טרופיים סבוכים. אוכלוסייתם — שבטי־מיעוטים — דלילה ונחשלת. במערב ובדרום־מערב סוגרים על המישור ומפרידים בינו לבין חוף מפרץ־סיאם הרי קראוואנה (Kravanh), הידועים גם כהרי קַרדמום (Cardamomes), והרי דאמרֵי (Damrei) הידועים גם כהרי הפילים. הרים אלה, שגָבהם 800—1,200 מ׳ (השיא — 1,744 מ׳), בנויים בעיקר סלעים קריסטאליניים בלויים ומבותרים מאד, ומכוסים יער עבות מונסוני הכולל צמחיית־שיחים סבוכה. בגלל קשיי גישה ועבירות הם מבודדים. ממערב להרי הפילים משתרע לחוף מפרץ־סיאם מישור צר, המכוסה יער מונסוני ומנגרובים; אוכלוסייתו דלילה.

גבולה הצפוני של ק׳ נמשך לאורך כ 300 ק״מ ברומו של מתלול המתנשא כחומה לגובה 200—400 מ׳ מעל המישור המרכזי. המתלול, שהוא מחשוף של שכבת אבני־חול עבה, מהווה את פאתם הדרומית של הרי דאנגרק (Dangrek) ששימשו דורות רבים חַיץ טבעי בין הקהמרים לטהאים. במזרח ק׳ הנוף ההררי מתון ויש בו עמקים רחבים. הרי אנאם — שעיקרם בתחומי ויטנאם — משתפלים כאן בהדרגה לעבר המישור המרכזי. שלוחותיהם יוצרות טורי גבעות והרי־משאר במזרח המישור ובצפונו.

ה א ק ל י ם מונסוני — חם ולח ברוב חָדשי השנה. רוחות מונסון הקיץ המנשבות מדרום־מערב מביאות שפע גשמים בחָדשי מאי־אוקטובר. בחורף מנשבות בעיקר רוחות מצפון ומצפון־מזרח, והמשקעים מועטים. כ 80% מכמות המשקעים השנתית יורדים בחָדשי הקיץ והסתיו. כמות המשקעים השנתית הממוצעת היא 2,500—5,000 מ״מ באזורים ההרריים ו 1,100—2,000 מ״מ במישור. הטמפרטורה הממוצעת של החודש החם ביותר (אפריל) היא 29.7° בצפון ו 32.6° בדרום, ושל החודש הקר ביותר (ינואר) — 26° בדרום ו 22.8° בצפון. משרע הטמפרטורות היומי קטן בדרום ומגיע ל 12°—14° בצפון. — 74% משטח ק׳ מכוסים יערות, רובם יערות מונסוניים עבותים. רק באזורים שאדמותיהן חוליות — בצפון המישור — יערות דלילים.

86% מכלל ה א ו כ ל ו ס י ה הם קְ ה מ ֶ ר י ם. לשונם — קְהמֶר — היא שפת המדינה. דתם — בודהיזם מאסכולת טְהֶרוָדה (ע״ע). בתרבותם בולטת השפעה הודית. קבוצות אתניות אחרות הן: ויטנאמים (6%) — בדרום־מזרח ובערי הדרום; סינים (5%) — בערים הגדולות; מַלַאים (3%) — רובם מוסלמים — באיזור החוף הדרומי. באזורי ההרים המיוערים נמצאות קבוצות קטנות של שבטים אנימיסטים: בצפון — מנונגי ובּרָאוֹ; בצפון־מערב — קואי וטהָאים; בדרום־מזרח — צ׳אמים. כמה רבבות קתולים עזבו את ק׳ ברובם ב 1975.

עד להתפשטות מלחמת־האזרחים ב 1970 ישבו בערים רק 12% מכלל אוכלוסי המדינה; הרוב הגדול ישב בכפרים קטנים. למעלה ממחצית האוכלוסיה העירונית נמצאת בבירה, פְּנוֹם פֶּן (ע״ע), 470,000 תוש׳ (1970), שקלטה מאות אלפי פליטים במהלך המלחמה. אוכלוסיית יתר הערים קטנה מ 50,000 נפש: באטאמבאנג (48,000 תוש׳) שוכנת בצפון־מערב, באיזור גידול האורז; קומפונג צ׳אם (35,000 תוש׳) — במזרח, במרכז איזור גידול חצמג. מאז כינין המשטר הקומוניסטי (1975) הידלדלה מאד אוכלוסיית הבירה וערים אחרות. בשל ניתוק הקשרים עם מדינות חוץ אין נתונים על ממדי ההגליה והבריחה מהעיר אל הכפר.

J. Delvert, *Le Paysan Cambodgien*, 1961.

מ. כר.

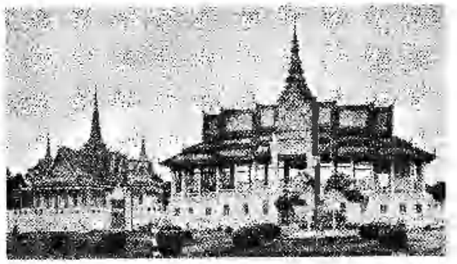
צ ו מ ח, ע״ע הדו סין, עמ׳ 597/9.

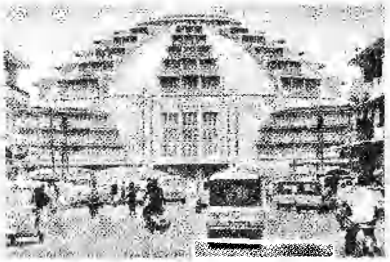
ה ח י. שטח ק׳ נכלל בחבל ההודו־סיני של ממלכת החי ההודו־מַלַאית. הפאונה בעיקרה יערית ופַלֵאוטרופית, ומיוצגים בה מרבית בעה״ח ההודו־סיניים — פרט להרריים שבהם. מבין היונקים, אוכלי הצמחים הגדולים, מצויים בה מיני איילים, חזירים וקרנפים, ויש גם טורפים שונים (טיגרים, נמר ועוד). חמכרסמים כוללים מינים של דרבן מתת־סוג Acanthion, כגון Hystrix klossi וחולדת הסבך (Hadromys). מצוי גם הפַנגולין ונציגי פרימטים ואוכלי־חרקים. מהעופות מצויים — לבד מנציגים רבים של משפחות קוסמופוליסיות — בעיקַר נציגי משפחות פלאוטרופיות. מבין ציפרי־השיר מצויים אורגים רבים, לבנֵי־עין, צופיתיים, נַקרני־פרחים (Dicaeidae), זנבניים, אירניים, מיני פיטה ורחב־מקור ועוד. כן יש נציגים של משפחות טרופיות ופלאוטרופיות, כגון קאלַאונים (Bucerotidae), שלדגיים, תחמסים (Podargidae), תוכיים ואגמיות־שמש (Heliornithidae). עולם הזוחלים אף הוא עשיר בנציגים פלאוטרופיים, הודו־מלאיים ואוסטרליים. מהלטאות: הכוח המפוספס (Varanus salvator), מיני קַמטן החורש (Ophisaurus), דיבָּמיס (Dibamis), חומטיים (Mabuya, Tropidophorus, Lygosama וכו׳), שממיתיים (Phyllodactylus, Gymnodactylus וכו׳), קַלוטֵס ודרַקון (Draco). בין הצבים בולטים צבים ביצתיים (Geoemyda, Geoclemnys וכו׳) וכן צב ראשתני (Platysternum megacephalus). בין הדוחיים רבים נציגי המיקרוהיליים (Microhylinae) והראקופוריים (Rhacophoridae). מיוחדים־יותר הם ההפריות (Megaophrinae), סוגי קרפדיים (Pseudobuto) ותולעניים (Ichthyophis).

ח י נ ו ך. מאז עלייתם לשלטון של הקהמר־רוז׳ (אפריל 1975, ר׳ להלן, היסטוריה) קיים כמעט איפול גמור על כך מידע מק׳. כיום אין שום ידיעות על מצב החינוך במדינה. ב 1972 למדו בבתה״ס היסודיים 446,537 תלמידים ובבתה״ס התיכונים 84,440 תלמידים. אותה שנה היו בק׳ 5 אוניברסיטות ובהן כ 7,000 תלמידים. בגדולה שבהן, האוניברסיטה של פנום־פן, למדו כ 5,300 תלמידים.

כ ו ח ו ת מ ז ו י נ י ם. אין פרסים מוסמכים על המערך הצבאי של ק׳ לאחר כיבושה בידי הקומוניסטים. בוחות המשטר הקודם,

* מידיעות שהגיעו לעולם המערבי בראשית 1977 נמסר שמתו יותר ממיליון תושבים מאז הכיבוש מרעב, ממגיפות ומחמת המדיניות המתוכננת של השליטים החדשים לבער כל מי שנחשד על קיום קשרים עם המשטר הקודם. כל מורשת העבד, כולל כל מערכת החינוך, לרבות האוניברסיטאות, שונתה מהקצה אל הקצה, ולמעשה אין כיום חינוך גביה במדינה. ספריות הושמדו וכל מה שקשור לאמנויות, למוסיקה ולמדעים איננו קיים עוד. הבירה פנום פן כמעט רוקנה מתושביה. אי לזאת יש להתייחס לנתונים בספקנות. ור׳ היסטוריה, עמ׳ 804/5.

פנום פן. מימין: הארמון המלכותי, לידו ביתן המוסיקה. משמאל: בניין השווקים

שמרכזו היה בפנום פן, פורקו. נותרו כוחות „צבא־השחרור" של הקהמר רוז' (Khmer Rouge) שמספרם הגיע בשיאו לכ 80,000. הם היו מאורגנים במסגרת 4 דיוויזיות ו 31 חטיבות, וציודם היה רוסי. בק' עודף של ציוד שלל מתוצרת אה"ב, וק' משתדלת למכרו.

לשון. רובם המכריע (כ 85%) של תושבי ק' דוברים קהמר, ממשפחת הלשונות מונדה — מון־קהמר (ע"ע), או הלשונות האוסטרו־אסייתיות, הנפוצות בשטחי דרום־מזרח אסיה (ע"ע, עמ' 897/9), לרבות חלקים מהודו. מלבד דוברי קהמר, שהיא הלשון הרשמית בק', יש בק' כמיליון דוברי סינית, ויטנאמית־מאלאית וטהאית. אחידות לשונית זו, שהיא תופעה מיוחדת בשטחי דרום־מזרח אסיה, חיזקה את הרגשות הלאומיים. התהפוכות שבאו בעקבות השתלטות הקהמר רוז' ב 1975 (כגון עקירת אוכלוסיה עירונית) שינתה כנראה — אולי בכיוון אתידות־יתר — את התמונה הלשונית.

עמ. ב.-מ.

כלכלת ק' מבוססת על החקלאות ועל היערות, שמעסיקים כ 81% מכוח העבודה ותורמים לתל"ג כ 41% וליצוא כ 73%. ההכנסה הלאומית לנפש — כ 150 דולר לשנה — היא מהנמוכות באסיה. התפתחות הכלכלה מתעכבת בשל העדר כוח־אדם מיומן, בשל שנות המלחמה, בשל העדר תשתית לתחבורה סדירה ובשל העדר השקעות פיתוח לתשתית ולמקורות כוח חשמלי. מדיניותה הכלכלית של ק' מכוונת לפיתוח המקורות הטבעיים, לשיפור מערכת התחבורה ולהרחבת החקלאות ויעולה. יחד עם טהאילנד, לאוס ודרום־ויטנאם משתתפת ק' בתכנית פיתוח אגן המקונג.

החקלאות, בסיס המשק ועיקר עיסוק האוכלוסיה, מבוססת על גידול אורז ומטעי גומי. מגדלים גם תירס, אגוזי־אדמה, ירקות, פירות, סויה ותבלינים. המיכון בחקלאות מועט. נפוץ גידול פילים, תואים ושוורים כתחליף למיכון — אך לא למזון, בשל איסורי הבודהיזם. כ 30,000 נפש מתפרנסים מדיג — בעיקר לחופי אגם טונלה־סאפ. **היער** מכסה כ 60% משטח ק', אולם ניצולו דל ובלתי־מאורגן, ותרומתו ליצוא זעומה חרף הפוטנציאל העשיר.

עד פרוץ המלחמה (1970) היו בק' מפעלי **תעשיה־זעירה**, שייצרו מזון, סיגריות, גפרורים, מלט, זכוכית, מוצרי־עץ, טכסטילים, בירה ושימורי דגים, וכן בתי־זיקוק לנפט, רובם בבעלות המדינה. אין בק' תעשיה כבדה.

ברשת **מסה"ב** היו ערב המלחמה כ 655 ק"מ. ארכם הכולל של הדרכים והכבישים בק' כ 15,000 ק"מ (כ 1,600 ק"מ בלבד מכוסים אספלט ועבירים כל השנה), ועליהם נעו כ 27,000 כלי־רכב. ממשלו של סיהאנוק בנה את נמל סיהאנוקוויל — היום קומפונג סום — שחובר לפנום־פן בכביש.

אנרגיית־חשמל מיוצרת רובה־ככולה (כ 85%) במפעלים תרמו־חשמליים, אולם העדר הון להשקעות מונע את פיתוחם והרחבתם.

סחר־החוץ של ק' מצומצם בהקפו ומאופיין בגרעון בחשבון הסחר. **היבוא** (כ 98 מליון דולר 1972/3) כלל בעיקר: מכונות (13% מערך היבוא), ציוד רפואי (8%), ביגוד והנעלה (6%), אופנועים ואופניים (5%), ציוד חשמלי (5%), מזון (5%), דלקים (4%) ומלט (2%). מקורותיו היו: ארצות מערב־אירופה (36%), יפן (24%), סין (7%), הונג קונג (6%), סינגפור (6%) ואה"ב (4%). **היצוא** (כ 15 מיליון דולר, 1972/3) כלל בעיקר גומי (40%) ואורז (17.5%), ויעדיו היו: ויטנאם הדרומית (20%), צרפת (6%), הונג־קונג (10.5%), ארצות מערב־אירופה (12%), סנגל (10.5%), סינגפור (6%), יפן (5%) ואה"ב (5%).

קמבודיה — חקלאות, יעור ודיג

המוצר	היחידה	1961/5 [1]	1969	1973
אורז	אלפי טונות	2.461	2.503	953
תירס	" "	170	118	73
אגוזי־אדמה	" "	15	22	15
סויה	" "	9	9	3
טבק	" "	8	16.3	5
עץ גלמי	מיליוני מ"ק	4.1 [2]	4.4	4.3
גומי	אלפי טונות	45.8 [3]	51.8	16.5
דגה	" "	164.6 [3]	164.1 [4]	84.7

1. ממוצע שנתי; 2. 1967; 3. 1964; 4. 1968.

המטבע: 1 ריאל = 100 סן; 420 ריאל — 1 דולר של אה"ב (אמצע 1974).

מ. יג.

אמנות. מ 400 השנים הראשונות של התקופה הקדס־קהמרית (המאות ה 1—ה 8 לסה"נ) לא שרדו כמעט דוגמות באמנות, מאחר שהעץ ששימש חומר לבניה ולפיסול, נתכלה. שרידי האמנות מן המאות ה 5—ה 7, המרוכזים בסאמבור פרי־קוק, מעידים על שילוב בין היסודות ההודיים מתקופת שושלת גופטה ובין נוסחות מקומיות. הפיסול — בודהיסטי והינדואיסטי — מעיד על קרבה רבה למקור ההודי. פסלי הבודהא מושפעים מדמויות דומות שנעשו בסרנטה (ע"ע הדו, עמ' 507), אלא שלעתים הטיפוס המקומי הוא בעל ראש גדול בפרופורציות. בפסלים אחרים מזכירות המוצקות והמופשטות של הצורה הכללית פיסול מצרי עתיק; העיניים פקוחות והשפתיים הפשוקות־קמעה רומזות על חיוך קל.

התקופה הקהמרית (הקלאסית; המאות ה 9—ה 15). ג'איאווארמאן II (ר' להלן) היה בעל תאוות בניה ובמקביל להתפתחות פולחן האל־המלך הפך גם הסמל הפאלי של שיווה (ע"ע הדו, עמ' 472) לסמלה של עצמת השליט. פולחן זה נערך במקדשי־הרים שנבנו בעיר־הבירה, **אנגקור** (ע"ע). הראשון במקדשי־ההר, שהוקם ב 881, היה בנוי מגדל יחיד בסגנון התקופה הקדס־קהמרית

השער לאנגקור טהום, שריד מתקופת הקהמרים

והוצב על חדודית בת 5 קומות; מדרגות הובילו למעלה בארבעת הכיוונים. ממבנה צנוע זה התפתח סגנון אפייני של בניה באבן. המפורסם מבין המקדשים, מקדש אנגקור־ואט (ציור: כר׳ ד׳, עמ׳ 321/2), נבנה במאה ה 12 בידי המלך סוריאוורמן II. המקדש הוקף תעלת־מים ארוכה והורכב מ 5 מגדלים ומ 3 חצרות, שהופרדו זו מזו ע״י חומות פנימיות, אולמות וקיטונים, שהיסודות האנכיים והאפקיים שבהם השתלבו בהארמוניה ארדיכלית. הוא שימש סמל להר מרו — משכן האלים באגדה הבודהיסטית — וביקש להמחיש את הקוסמוס. בעוד שבתקופות קדומות־יותר היו יצירות הפיסול והתבליט מרוכזות בתוך קיטונים מוגדרים, הרי שבאנגקור־ואט הן מעטרות את הקירות בחפשיות רבה, בתחושת עיטור בארוקי; נושאיהם הם נושאי־הווי, מראות־מלחמה, אגדה ודמויות של רקדניות בתנועה. בראשית המאה ה 13 נבנתה סמוך לאנגקור עיר־בירה חדשה, אנגקור־טהום. היא הוקפה חומה מרובעת ובה 5 שערי־כניסה, שכל אחד מהם מעוטר 4 קלסתרי־ענק. הגדול מבין עשרות מקדשי העיר הוא מקדש־ההר, באיון (ציור: כר׳ ד׳, עמ׳ 301/2), השופע גם הוא סמליות ארדיכלית. הקלסתרים הגדולים, המעטרים את 49 מגדליו מארבעת הכיוונים, זהים בצורתם ומסמלים את דמות המלך בונה המקדש, המזדהה עם התגלמות הבודהא כשליט העולם. 196 קלסתרי־המסכה מאופיינים בחיוך־ההגות שעל שפתיהם ובמוצקות של הצורה. אופי הפיסול הקהמרי — המושפע מהאיקונוגרפיה ההודית, אבל משוחרר מבחינה סגנונית ויש לו תכונות מקומיות — נקבע סופית במאה ה 10. פני הדמויות נעשו קשוחים־יותר, קו הגבות חד ועיטור הראש מוגדר ומסוגנן, חיוך סנטימנטלי־מתוק מרכך את השפתיים המלאות ומרמז על הגות ושלווה פנימית. תחושת החושניות ההודית נעלמה אף היא. מאוחר־יותר נעשו הצורות חדגוניות ומכניות — חוזרות על נוסחות מקובלות. לסופה הגיעה תרבות עשירה זו במאה ה 15, עם נפילת אנגקור לידי הטהאים. את תרבות־קהמר, שנעלמה ביערות־העד של ק׳, גילה ב 1860 הצרפתי אנרי מואו (Mouhot; 1826—1861).

G. Groslier, *La Sculpture Khmere ancienne*, 1925; id., *Angkor, hommes et pierres*, 1956; R. Le May, *Le Temple d'Angkor Vat*, 1930; H. Parmentier, *History of Khmer Architecture* (Eastern Art, III), 1931; id., *L'Art Khmer classique*, 1939; H. G. Q. Wales, *Towards Angkor*, 1937; L. P. Briggs, *The Ancient Khmer Empire*, 1951; B. Rowland, *The Art and Architecture of India*, 1953; H. Marchal, *Les Temples d'Angkor*, 1955[2]; E. Lancman, *The Story of Angkor*, 1965.

א. לז.

חוקה, משטר ומשפט. בשל העדר קשרים עם חו״ל אין ידיעות רבות על המשטר ואורח־החיים בק׳. בגלל פחדם מהתנגדות מקיימים מנהיגי הקהמר רוז׳, מאז השתלטותם על ק׳ (ר׳ להלן, היסטוריה), משטר טרור והפחדה, ובכלל זה רציחות המוניות של אלה שהיו קשורים במשטר הקודם ובצבא ושל משפחותיהם. כדי לשקם את ק׳ ארגנו הקהמר־רוז׳ קבוצות עבודת־כפיה. ב 15.1.76 נתקבלה חוקה חדשה, ושם המדינה הוחלף ל„קהמר הדמוקרטית". לדברי ראשי השלטון הקומוניסטי נתקיימו במארס 1976 בחירות לאסיפה־הלאומית העממית, שבה 250 צירים: 100 נציגי הפועלים, 100 נציגי האיכרים ו 50 נציגי הצבא. בראש המערכת המשפטית בימ״ש עממי, שחבריו נבחרים ע״י האסיפה־הלאומית העממית.

היסטוריה. במאה ה 1 יסדו מהגרים מהודו, יחד עם שבטים מקומיים בק׳, את ממלכת פונאן; זו התפוררה במאה ה 6. המלך הקהמרי ג׳איאווארמאן II (802—850) חזר וגיבש את ק׳ כממלכה אחידה, והנהיג דת חדשה, שלפיה המלך הוא אל וארמונותיו, שנבנו באיזור אנגקור, הם מקדשים. המלך שלט בעזרת שכבת פקידים ממוצא בראהמיני, שהיוו מעמד נפרד, הקימו לעצמם מקומות־פולחן ושלטו באזורים נרחבים. מתחתם היה מעמד של בעלי קרקעות נטולי מעמד רשמי־דתי, שהשפעתם היתה קטנה. בתחתית הסולם החברתי היו האיכרים והעבדים. במאות ה 10—ה 14 הגיעה ממלכת ק׳ לשיא התפשטותה והשתרעה על חלקים נרחבים של דרום־מזרח אסיה. במאה ה 13 אימצה חצר המלוכה את הדת הבודהיסטית. מרידות פנימיות, מלחמות במונגולים והתקפות מתמידות מצד ויטנאם וטהילנד השכנות החלישו את הממלכה והביאו להריסתה בסוף המאה ה 15. אח״כ שלטו בה ויטנאם או טהילנד.

במאה ה 16 ביקרו בק׳ פורטוגלים וספרדים. ב 1863 אילצו הצרפתים את המלך נורודום I (שהיה אז בן 4) לקבל את חסותם, וק׳ — עם לאוס וויטנאם — היו להודו־סין הצרפתית (ע״ע). ב 1866 הועברה בירת ק׳ לפנום פן. לפי הסדר שכפו הצרפתים ב 1884, לאחר מרידה, היה המלך ממנה שרים ומושלי מחוזות, ואילו השלטון הממשי היה בידי המושל הצרפתי, שנעזר בפקידים צרפתים. מ 1897 היה המושל ראש מועצת השרים.

התנועה הלאומית ניעורה במלה״ע II, כשיפן שלטה למעשה בהודו־סין, אף שהמנגנון הצרפתי נשאר על כנו. מנהיג התנועה היה המלך נורודום סיהאנוק (הומלך ב 1941). במאי 1947 נתקבלה חוקה וק׳ נעשתה למלוכה חוקתית. בנובמבר 1949 קיבלה ק׳ עצמאות במסגרת ה„איחוד הצרפתי" (ע״ע צרפת, עמ׳ 947). לחציו של סיהאנוק על צרפת למען עצמאות מלאה נשאו פרי בנובמבר 1953.

ב 1954, בעת מלחמת צרפת בהודו־סין, פלשו כוחות הוויט־מין (המורדים בוויטנאם) לק׳ וסייעו לתנועת ה„קהמר־איסאראק" (ק׳ החפשית) שנלחמה בממשלה. בהסכמי ז׳נווה (יולי 1954) נקבע, שכוחות צרפת והוויט־מין יוצאו מק׳ ושהקהמר־איסאראק יכנעו תמורת חנינה. במארס 1955 התפטר סיהאנוק מהמלוכה ונעשה לרה״מ; תחתיו הומלך אביו סוראמאריט. בסיהאנוק תמכה מפלגה עממית רחבה, שזכתה בבחירות 1955, 1958, 1962 ו 1966. בספטמבר 1955 פרשה ק׳ מ„האיחוד הצרפתי". סיהאנוק, שחשש מפני טהילנד וויטנאם הדרומית שהיו בהשפעת אה״ב, וגם מצפון־ויטנאם הקומוניסטית, דגל במדיניות ניטרלית, ואילו המחתרת, שהתנגדה לו, היתה פרו־מערבית וזכתה לתמיכה אמריקנית. לכך נוספו מריבות על שטחי־גבול עם טהילנד ודרום־ויטנאם. ב 1961 נותקו היחסים עם טהילנד; גם היחסים עם אה״ב הלכו והחמירו, עד שנותקו ב 1965. קשרי ק׳ עם סין העממית ועם צפון־ויטנאם התהדקו, וניתן להעביר אספקה וכוחות לוויט־קונג דרך ק׳ לדרום־ויטנאם (ע״ע ויטנם, כרך מילואים, עמ׳ 902—904).

ב 18.3.70 ערך לון־נול, רה״מ ומפקד הצבא, הפיכה צבאית. סיהאנוק, שהודח, נמלט לפקינג והקים בה ממשלה גולה. באפריל 1970 הכניסה אה״ב צבא לק׳ כדי להילחם בכוחות צפון־ויטנאם והוויט־קונג. כוחות צפון־ויטנאם, יחד עם התנועה הקומוניסטית הקמבודית „קהמר רוז׳" (הקהמרים האדומים), התבססו במזרח ק׳ ובצפונה, בשטח שכלל את אנגקור העתיקה. הממשלה סבלה מקשיים כלכליים ולא יכלה לעמוד בפני התקפות ה„קהמר רוז׳"

וצפון־ויטנאם. ב 1972 נתקבלה חוקה חדשה ולון־נול נבחר לנשיא. ב 1973 נפסקה ההתערבות האמריקנית והצפון־ויטנאמית הישירה. ה„קהמר רוז'" לא הצליחו לכבוש את פנום־פן הבירה, אך השתלטו על רוב ק' מלבד ערי־השדה העיקריות. סיהאנוק נשאר בפקינג, ואת המלחמה של ה„קהמר רוז'" ניהל קיה סאמפאן. לאחר מצור ממושך על פנום־פן נמלט ממנה לון־נול ב 1.4.75 וב 17.4 נכנעו כוחות הממשלה ושרידי הצבא ל„קהמר רוז'" והמלחמה נסתיימה.

המשטר החדש ניתק את קשרי התחבורה והדואר עם העולם, ואין ידיעות מפורטות על מה שהתחולל בק' לאחר המלחמה. המונים הוגלו מהערים לאזורים כפריים ונהפכו לאיכרים מאונס. כל הזרים נמלטו או גורשו, ובכלל זה המיעוטים הסינים, הוויט־נאמים והמוסלמים. גם קמבודים רבים נמלטו מק' — בעיקר לטהילנד. ב 5.4.76 התפטר סיהאנוק מתפקיד ראש המדינה וקיה סאמפאן נבחר במקומו. המשטר החדש כונן קשרים עם טהילנד, סין, קוריאה הצפונית, ויטנאם, קובה, אלבניה ויוגוסלויה. — ב 1960 כוננה ק' קשרים דיפלומטיים עם ישראל, שאף הגישה לק' סיוע. הקשרים נותקו עם נצחון ה„קהמר רוז'".

A. Leclerc, *Histoire du C.*, 1914; G. Coedes, *Pour mieux comprendre Angkor*, 1943; id., *Les Etats hindouises d'Indochine et d'Indonesie*, 1964²; L. P. Briggs, *The Ancient Khmer Empire*, 1951; D. J. Steinberg, *C.: Its Pepole, Its Society, Its Culture*, 1959²; R. M. Smith, *C.'s Foreign Policy*, 1965; J. Boisselier, *Le C.*, 1966; M. Leifer, *C.: In Search of Security*, 1967; M. E. Osborne, *The French Presence in Cochinchina and C., 1859–1905*, 1969; C. Meyer, *Derrière le Sourire Khmer*, 1971; M. Caldwell – L. Tan, *C. in the Southeast Asian War*, 1973; S. W. Simon, *War and Politics in C.. A Communications Analysis*, 1974.

מ. יג.

קַמְבּוֹן

קַמְבּוֹן (Cambon), שמם של שני דיפלומטים צרפתיים, אחים מהנציגים המהוללים שהיו לארצם בכל הדורות.

1) פְּיֶר־פּוֹל ק' — Pierre Paul C. — (1843—1924). עו"ד במקצועו. רפובליקני נלהב; הצטרף לשירות הממשלתי ב 1870. היה מושל (prefet) בכמה מחוזות (דֶפַּרטמנים). מ 1882 היה נציג צרפת בארץ־החסות תוניסיה (ע"ע), ועשה רבות לאכוף את שלטון ארצו על הילידים ע"י אמנת לַה מַרסה (La Marsa ; 1883). מ 1886 שגריר במדריד. מ 1890 שגריר בקושטא, שם הוקיע את טבח הארמנים. ב 1898 נעשה שגריר בלונדון, ונשאר במשרתו תקופה ללא־תקדים, עד 1920. החליש את האיבה שקמה בין בריטניה ובין צרפת בעקבות תקרית פַשוֹדה (ע"ע אפריקה, עמ' 355) והתגבר על יריבותן בשטח הקולוניאלי. בהדרגה נעשה אחד הארדיכלים העיקריים של „ההסכמה הלבבית" (entente cordiale) בין שתי המעצמות (מ 1904), שכוונה נגד גרמניה. כן תרם להקמת ה„הסכמה המשולשת" בין צרפת, בריטניה ורוסיה (1907). ב 1912 היה אחראי, עם א. גרֵי (ע"ע), להסכם עם בריטניה בדבר הגנת חופי צפון־צרפת במקרה מלחמה. ב 1914 השפיע על כניסת בריטניה למלה"ע I (ע"ע, עמ' 656), ותיאם איתה מהלכים עד לסוף המלחמה. מכתביו מן השנים 1870—1924 פורסמו ב 3 כרכים (1940—1946).

[H. Cambon], *P. C., ambassadeur de France, 1843—1924*, 1937; K. Eubank, *P. C.*, 1960.

2) ז'יל־מַרטֶן ק' — Jules Martin C. — (1845—1935). כאחיו, היה מושל במחוזות אחדים (בצפון אפריקה ובצרפת גופא). מ 1891 היה מושל כללי באלג'יריה. ב 1897 נתמנה שגריר בוושינגטון ומילא תפקיד מתווך בין אה"ב ובין ספרד עם תום המלחמה ביניהן (1898). מ 1902 היה, כאחיו לפניו, שגריר במדריד. בשנים 1907—1914 היה שגריר בברלין, ועמל קשות כדי ליישר את ההדורים בין גרמניה ובין צרפת בשאלת מרוקו, במיוחד בעת „משבר אַגָדיר" (1911 ; וע"ע מרוקו, עמ' 400). ברם, הוא נשתכנע יותר ויותר כי מלחמה מתקרבת, ודו"חותיו בנידון סייעו לפעילות אחיו בלונדון. בשנים 1915—1919 היה המזכיר הכללי של מיניסטריון־החוץ הצרפתי, והשפיע רבות על מדיניות־החוץ של ממשלות צרפת במלה"ע I. ב 1918 נבחר לחבר „האקדמיה הצרפתית". גילה הבנה לתפישת „הבית הלאומי" ליהודי בא"י, ולאחר שמסרות התנועה הציונית הוסברו לו ע"י סוקולוב (ע"ע) באביב 1917. כעבור חודש שלח לסוקולוב מכתב ובו הצהרה בדבר אהדת ממשלת צרפת לרעיון התחיה היהודית בא"י. כתב Le Diplomate („הדיפלומט"), 1925.

H. de Manneville, *Les Derniers jours de l'ambassade de J. C. a Berlin* (Revue d'histoire diplomatique, IXL), 1935; G. Tabauis, *J. C.*, 1938.

שר. בל.

קַמְבִּיזֶס

קַמְבִּיזֶס, ע"ע כְּנְבּוּזִי.

קַמְבֶּל־בָּנֶרְמֶן, סר הֶנְרִי

קַמְבֶּל־בָּנֶרְמֶן, סר הֶנְרִי — Sir Henry Campbell-Bannerman — (1836—1908), מדינאי בריטי. יליד סקוטלנד, ממשפחה בורגנית עשירה; נתחנך בקימבריג'. ב 1868 נבחר לפרלמנט כציר ליברלי, והחזיק במושבו 40 שנה. היה תקיף בדעותיו, אך נוח לבריות, ומילא בהצלחה תפקידים רבים, מהם מינהליים, במיניסטריון־המלחמה ובאדמירלות. היה מזכיר־ראשי לאירלנד, ופעמיים (1886, 1892/5), מיניסטר־המלחמה. ק"ב תמך במדיניות האירית של גלדסטון (ע"ע). הוא תיקן את ארגון הצבא ע"י סילוק הדוכס מקימבריג', מקורבה של המלכה ויקטוריה (ע"ע), שהיה מפקד־ראשי 39 שנה ומנע כל שיפור. בשנים 1899—1905 היה מנהיג המפלגה הליברלית. בגישותיו השקולות הצליח לשמור על אחדותה, אף שהיתה שסועה בשל בעיית מלחמת הבורים (שק"ב התנגד לה) ובשל אישיותו הדומיננטית של ג'. צ'ימברלין (ע"ע). ב 1905 ירש את בלפור (ע"ע) כר"מ, והוביל את מפלגתו לנצחון מזהיר בבחירות 1906. ק"ב פעל לצמצום זכויות בית־הלורדים ולמען פיוס עם הבורים בדרום־אפריקה. הוא מת ב 22 באפריל, 17 יום לאחר שהתפטר מכהונתו בשל מחלה. — ק"ב היה הפחות־ססגוני מבין רה"מ של בריטניה בתקופת זָהֳרָהּ, אך מילא את תפקידיו ביושר וביעילות. הממשלה החזקה שהקים כללה אישים כגרֵי וכהולדֵין ושני ר"מ עתידים, אַסקוית ולויד ג'ורג' (ע' ערכיהם). נאומיו (Speeches) י"ל ב 1908.

J. A. Spender, *The Life of the Right Hon. Sir H. C.-B.*, I-II, 1923.

קַמְבָּן, גוּד'מוּנדוּר

קַמְבָּן, גוּד'מוּנדוּר — Gudmundur Kamban — (1888—1945), סופר איסלנדי־דני, שכתב בשתי השפות. ק' חי רוב ימיו בדנמרק. בימי מלה"ע II היה מקורב לנאציזם ואחרי שחרור דנמרק נורה־למוות בשעה שנעצר לחקירה. — הצלחתו הראשונה, Hadda Padda (1914) — מחזה רומאנטי שעלילתו מתרחשת באיסלנד; פורסם בדנית ובאיסלנדית כאחת. מאוחר־יותר פנה במחזותיו ובסי־פוריו לביקורת חברתית, ולבסוף לרומן ההיסטורי, בעל המבנה המו־נומנטאלי. Skalholt (1930—1932), שדמותו המרכזית היא בת־בישוף שחיתה במאה ה 17 באיזור בשם זה באיסלנד, הוא רומן המבוסס על מחקר ארכיוני מעמיק ומושפע, מבחינה טכנית, מהסאגה האיסלנדית מיה"ב (ע"ע איסלנד, ספרות); הרומן Vitt sé eg land og fagurt („אני רואה ארץ גדולה יפה"), 1936, שאוב מן ההיסטוריה של איסלנד במאה ה 11. — ספריו של ק' על איסלנד ההיסטורית והמודרנית נכתבו איסלנדית.

P. M. Mitchell, *A History of Danish Literature*, 1957; S. Einarsson, *A History of Icelandic Literature*, 1957.

קַמְבְּרִיָה

קַמְבְּרִיָה (Cumbria), מחוז בצפון־מערב אנגליה, לחוף סוֹלְוֵי פֶרת (Solway Firth) בצפון, הים האירי במערב ומפרץ מוֹרקַם (Morecambe) בדרום; 6,808 קמ"ר, 476,000 תוש' (1971). המחוז נוצר ב 1974 ע"י איחוד המחוזות קַמבֶּרלַנד (Cumberland) ווֶסטמוֹרלַנד (Westmorland). ק' הוא מהאזורים דלילי־האוכלוסיה באנגליה. במחציתו הדרומית מתנשאים הרי קמברלנד, הידועים כאיזור־הימות המיוער שהוא אחד מאזורי־הנופש העיקריים באנגליה.

קמבריה: העיירה קזיק וימת דרונטווטר בהרי קמברלנד („מחוז הימות")

במחציתו הצפונית משתרע מישור פורה סביב עיר־המחוז קַרליל (Carlisle). בעבר היה האיזור מרכז תעשייתי חשוב, שהתבסס על מחצבים מתכתיים ושדה־פחם, אך ב 1953 נסגרו המכרות. כיום מתבססת תעשיית הברזל והפלדה על חמרי־גלם מיובאים. בגלל דלילות האוכלוסיה והבסיס התעשייתי הוקמו במישור־החוף תחנות־הכוח הגרעיניות הראשונות באנגליה. הערים הגדולות בק׳ הן קרליל — 99,800 תוש׳ (1975) ובֶּרוֹ־אִין־פֶּרְנֶס (Barrow in Furness) — 75,500 תוש׳.

היסטוריה. מקור השם ק׳ בכינוי שנתנו הרומאים לארץ הקימרים (Cymre), בני שבט קלטי. ברם, מאות בשנים נקראה הארץ קמבּרלנד (Cumberland), עד ששוב הונהג השם הקדום ב 1974. — הרומאים כבשו את ק׳ במסעו של אגריקולה (ע״ע) לסקוטלנד במאה ה 1. ב 397 הביא אליה ניניאן (Ninian) הקדוש את הנצרות. במאה ה 7 השתייכה לממלכת נורתמבריה (Northum-bria); אח״כ היוותה את החלק הדרומי של ממלכת סטרת׳קליד (Strathclyde), שאוחדה עם סקוטלנד (ע״ע) ב 1034. ברם, כבר ב 944 תפסו האנגלים כמה מחלקיה הדרומיים של ק׳. וככל שהתגבשו ממלכות אנגליה וסקוטלנד כך הפכה ק׳ סלע־מחלוקת ביניהן. ב 1157 באה ק׳ כולה סופית תחת שלטון האנגלים, אך נשארה חבל־ספר שבו לחמו אנגלים בסקוטים עד לאיחוד שתי הממלכות ב 1603. ב 1745 עוד לחמו בתחומה מורדים סקוטים. במאה ה 19 נתפרסמה ק׳ כמרכז „משוררי הימות" (Lake Poets) הרומנטיים וורדזוורת, קולריג׳ וסאותי (ע׳ ערכיהם).

י. קר. — פ. פ

קַמְבְּרִיוֹן

(ע״פ שמה הלאטיני של וֵילז, Cambria, שם נחקרו והוגדרו סלעי תקופה זו לראשונה בידי אדם סדג׳ויק), תקופה גאולוגית, שתחילתה לפני כ 570 מיל׳ שנה וסופה לפני כ 500 מיל׳ שנה.

הק׳ היה התקופה הקדומה־ביותר בתולדות כדה״א שבסלעיה הובחנו מאובנים ברורים של בע״ח מפותחים המשמשים להגדרת גיל (ע״ע פלאונטולוגיה, עמ׳ 811/2). אח״כ נתגלו מאובנים גם בסלעי הפרה־קמבריון (ע״ע), אך מסיבות היסטוריות משמש הק׳ בסטרטי־גרפיה (ע״ע) כתקופה הראשונה בעידן הפלֵאוזואיקון (עידן־החיים הקדום). המאובנים החשובים של הק׳ הם הטרילוביטים (ע״ע), השייכים לפרוקי־הרגליים.

לפני הק׳ היו כמה תקופות של פעילות אורוֹגנית (ע״ע אורוֹגנזה). האחרונה שבהן לוותה התפשטות קרחונים (ע״ע קרחון); אחריה פעלה סחיפה (ע״ע) נרחבת בכל היבשות, שהסירה את שרשרות־ההרים ויצרה משטחי־גידוד שטוחים ורחבי־ידיים (peneplains). במשך הק׳ ועד תחילת האורדוביקון (ע״ע; התקופה שאחרי הק׳) היתה רק פעילות אורוגנית תלשה־יחסית. הים התפשט בהדרגה על המשטחים המיושרים של היבשות והשקיע עליהם שכבות נרחבות ודקות של אבני־חול, חרסית וניר.

בסוף הפרה־קמבריון ובק׳ הושקעו הרבה אבני־חול אַרקוזיות (ע״ע ארקוזה) אדומות — תוצר הבליה המהירה והחזקה של הסלעים הגרניטיים של שרשרות־ההרים ביבשות הפרה־קמבריות. צבען האדום נובע מתחמוצת תלת־ערכית של ברזל, המעידה על קיום חמצן חפשי באוויר. החמצן החפשי החל להתקיים באטמוספירה בפרה־קמבריון המאוחר; הדבר מתבטא גם בהופעת גבס (ע״ע), שבו הגפרית במצב מחומצן. בזמנים הקדומים־יותר בתולדות כדה״א היתה האטמוספירה חסרת חמצן חפשי ומחזרת, כמסתבר מהעדר סלעי־משקע עם יונים במצב חמצון גבוה. את המפנה בהרכב האטמוספירה ניתן לייחס להתגברות המואצת של הפעילות האורגנית, שהתבטאה בשחרור חמצן ע״י פוטוסינתזה (ע״ע).

סלעים מתקופת הק׳ נחשפים בארץ באיזור אילת — תמנע, ובעבה״י — ממזרח לערבה וממזרח לים־המלח, מעל לפני־השטח הסחופים של סלעי־היסוד ושל הסלעים המטמורפיים הפרה־קמבריים. עיקרם אבני־חול ארקוזיות אדומות, וביניהן מספר שכבות פצליות ודולומיטיות ימיות. בתוך שכבות אלו מצויים מרבצי־הנחושת של תמנע.

Congreso Geologico Internacional. XX Sesioni. *El Sistema Cámbrico, su paleogeografia y el problema de su base,* Symposium, 1956.

ר. פר.

קַמוֹאֶנְשׁ, לוּאִישׁ וַז׳ דֶה

— Luiz Vaz de Camoes — (1524[?], קואימברה או ליסבון — 1580, ליסבון), משורר פורטוגלי מהולל ומגדולי המשוררים האֶפיים. ק׳ היה בן למשפחת אצילים שירדה מנכסיה. למד באוניברסיטת קואימברה. מספר שנים חי בליס־בון, בה כתב שירים ומחזות. אחד מחיבוריו נתקבל כפגיעה במלך והוא הוגלה מן העיר ב 1546. ק׳ שירת כחייל בצפון־אפריקה, איבד אחת מעיניו והורשה לשוב לליסבון (1550), אך הסתבך שנית עם חצר־המלך ונכלא. לאחר תקופת שירות צבאי בהודו הפורטוגלית ישב כמה שנים בגואה, ושם התחיל בכתיבת הפואמה האפית הגדולה Os Lusiadas. 3 שנים היה מושל מקַאו. ב 1570 שב לפורטוגל, ב 1572 הדפיס את יצירתו האֶפית וזכה לתהילה. למרות הקצבה שהוענקה לו מטעם חמלך, חי את שנותיו האחרונות בעוני, ומת במגיפה שפקדה את ליסבון.

הפואמה האפית Os Lusiadas („הלוּזיטַנים" [פורטוגלים], בני לוּזוּס. ע״פ המיתוס היה לוזוס מייסד לוזיטניה, היא פורטוגל), מורכבת מ 10 מזמורים (cantos). היא מבקשת להתחרות בפואמה האֶפית „אֶנאיס" של ורגיליוס (ע״ע), ששימשה אבטיפוס לפואֶמות האפיות הרבות בתקופת הרנסאנס. יצירתו של ק׳ באה להלל ולפאר את מסעות וסקוֹ דה גמה (ע״ע) וממשיכי דרכו, מגלי הארצות החדשות, שתרמו להקמת אימפריה כלכלית ורוחנית־נוצרית ולהר־חבתה. התגליות מתוארות כהשׂגים במסגרת תכנית־אב אלוהית, שנועדה לאחד את התבל כולה בחסותה של אמונה אחת; בתכנית הזאת שימשו ה„לוזיטנים", בצד הימאים המפרדים, שליחים מופלאים אל ארצות לא־נודעות ואל איים אגדיים. היסטוריה, מיתוס ואגדה משמשים בערבוביה לתיאור גדולת בני העם הפורטוגלי. היסודות המרכיבים את הפואמה שאולים מן הכרוניקות של זמנו, מחוויות משפחתיות־אישיות ומן המיתולוגיה הקלאסית; תיאורים רבים בנויים ע״פ חיקויים מובהקים של תיאורים דומים אצל ורגיליוס. כאיש הרנסאנס היטיב ק׳ להכיר גם את יצירותיהם האֶפיות של בּוירדו ושל אריוסטו (ע׳ ערכיהם). יצירתו זו של ק׳ היתה ליצירת־מופת בין האֶפוסים הפיוטיים של העולם המערבי.

יצירתו הלירית של ק׳ ענפה, רבגונית ושופעת רעננות וחן.

מלבד הצורה המסרתית, הרדונדיליה (redondilha), היא כוללת את הצורות המקובלות על משוררי הרנסאנס: סונטות, קאנצונות, אקלוגות, אודות ואלגיות; האהבה, על נימיה השונות, משמשת נושא לרובן.

ק' חיבר גם 3 מחזות: El-Rei Seleuco („המלך הסלוקי"); Os Amphytrioes („האמפיטריונים"); Filodemo. — כל כתביו י"ל, ב5 כר', ב1946/7.

C. M. Bowra, *From Virgil to Milton*, 1945; A. Ribeiro, *L. de C. fabuloso, verdadeiro*, I-II, 1950[2]; G. le Gentil, *C.; l'œuvre épique et lyrique*, 1954; A. dos Anjos, *Significado dos Lusíadas*, 1958; H, Cidade, *L. de C.*, 1961; H. H. Hart, *L. de C. and the Epic of the Lusiads*, 1962,

מ. ל.

קֶמַח ומוּצָרָיו, ק' הוא מוצר של טחינת (ע"ע טחנת־קמה) גרעיני תבואה, בעיקר חטה ושיפון (ע' ערכיהם). החיטה במיוחד משמשת חומר־גלם עיקרי לייצור הק' ללחם (ע"ע), לאפיה ולבישול. יש מינים שונים של ק' וסולת. סובין ונבטים הם חָמרי או מוצרי־לוואי שלהם. הק' מתקבל מהחלק הפנימי של החיטה ומורכב בעיקרו מעמילן ומחלבון. ככל שהק' נשחק יותר בזמן הטחינה, הוא מכיל יותר סובין ונבטים (ר' להלן). הלחם האפוי מק' זה כהה־יותר, והנפח שלו קטן ביחס למשקלו. כיום ניתן לטחון ק' שיהיה חפשי מסובין ומנבטים, או שיכיל כמויות מסוימות מהם. כדי לקבוע את אחוז הק' הנקי מסובין, משתמשים במונח „אחוז (או שיעור) הטחינה" — משקל הק' הנקי (בק"ג) המתקבל מטחינת 100 ק"ג חיטה נקיה. ככל שאחוז־הטחינה גבוה־יותר, מכיל הק' יותר סובין והלחם כהה־יותר; אם אחוז הטחינה קטן — הק' לבן ונקי מסובין. ק' משיעור־טחינה של 85% או יותר, מכיל יותר ברזל, ויטאמינים מקבוצה B, חלבונים ותאית מהק' הלבן. אך הלחם האפוי מק' לבן מתעכל ביתר קלות מהלחם הכהה, האפוי מק' עשיר בסובין. באפיה חשובים־ביותר „עצמת" או „חוזק" הק', המעידים על מידת כוחו לייצר לחם תפוח־כראוי — כלו', בעל נפח מתאים — כשהבצק נלוש יפה. מבחינים בין שני סוגי ק' — „חזק" ו„חלש" (או „רך"). הסוג נקבע לפי כמותו ואיכותו של ה„גלוטֶן" — שם כולל לחלבוני הק' (ר' להלן). בין ק' „חזק" ל„חלש" דרגות־ביניים של חוזק. בד"כ נוהגים לערבב מינים שונים של ק' — בעלי חוזק, צבע וכושר ספיגת־מים שונים — כדי למזג את התכונות שבכל סוג ולקבל בצק יציב ומתאים לאפיה. כדי למנוע חדירת חרקים, לחות והתפתחות עובש, יש לשמור את הק' במקומות יבשים, צוננים ומאוּוררים היטב.

אין הבדל גדול בערך הקאלורי ובכמות החלבונים שבמיני ק' בעלי אחוז־טחינה שונה, אך יש הפרשים ניכרים באחדים מאבות־המזון האחרים:

100 ג' קמח משיעור טחינה	תאית ג'	סידן מ"ג	ברזל מ"ג	תיאמין מ"ג	ריבופלאווין מ"ג	ניאצין מ"ג
70% עבור לחם לבן	0.2	15	1.3	0.20	0.05	3.6
85% עבור לחם כהה	0.6	22	2.5	0.32	0.07	4.7

מלבד הק' ה„חזק" וה„חלש" קיים סיווג נוסף למיני ק' ומאפה. ק' אחיד או סטנדרדי מיוצר ע"י טחינה בשיעור גבוה (85%—87.5%), ומכיל יותר יסודות תזונה מהק' הלבן. ק' משופר הוא ק' שמוסיפים לו יסודות תזונה החסרים בו (שהורחקו בזמן הטחינה; במיוחד: ריבופלאווין, סידן וברזל). ק' תופח־מאליו הוא תערובת של ק' עם אבקת־אפיה — כגורם תפיחה. הק' עשוי להיות קשה או רך ובשיעור־טחינה שונה. סולֶת וסמולינה הן מוצרי־לוואי בטחינת החיטה לק'. בד"כ הן חפשיות מסובין וק'. הן נבדלות בגודל גרעיניהן: הסולת טחונה באופן יותר גס מהסמולינה. ק' מצות מקבלים מטחינה או מכתישה של מצות שנאפו מבצק — העשוי ק' ומים — שלא החמיץ.

בצק הוא תערובת רכה עשויה ק' ומים, המוכנה לאפיה ע"י ערבוב ולישה. מבחינים בסוגי בצק שונים לפי השימוש שנעשה בו. בצק־שְׂאוֹר הוא בצק שמרים מוחמץ ע"י חיידקי חומצת־חלב, בהוספת כ4% (מכמות הק') שמרי־אפיה. בצק־עלים מורכב מעלי־בצק דקים המונחים זה על זה וביניהם שכבת שמן דקה; הבצק עשוי בעיקר מק' ומשומן. בצק־העלים הקלאסי עשוי ק' וחמאה, וכל שכבה תופחת ל4—5 מ"מ. בצק־עלים משמש להכנת דברי־מאפה מתוקים, כמו כרוכית, או כאלה מסוג מזרחי כמו הבקלאווה, וכן דברי־מאפה מלוחים כמו הבורֶקס ואחרים.

אטריות הן בצק מיובש וקרוץ בצורות שונות. הבצק עשוי סולת, סמולינה או ק', או תערובת שלהם בתוספת מים ומלח. מציות (crackers) הן תוצרת בצק אפוי מק', מים ומלח — עם או בלי חלב. סוכר, ביצים ושומן. עוגות הן מעשה־מאפה עשויות ק', נוזלים וסוכר — עם או בלי שומן, ביצים, אגוזים, פירות, שוקולדה וכו', ותַמרי־טעם. מבחינים בין עוגות העשויות עם שמן או שומן, לבין אלו האפויות בלי שומן. צנימים הם פרוסות־לחם אפויות בשניה. אלו עשויות מלחם שנאפה על בסיס מחמצת. ביסקוויטים הם מאפה מק', מים, סוכר ושמן. אפיפיות (ואפלים) הן תוצרת מאפה קליל ומתוק. בד"כ הן מורכבות מעלים שביניהם תערובת־מילוי.

גלוּטֶן הוא תערובת של חלבוני ק'־החיטה. ק'־חיטה מכיל כ8%—12% גלוטן. כמות הגלוטן קובעת את טיב האפיה של הק', את תפיחת הבצק ואת גמישותו. הגלוטן הוא הגורם להתהוות הנקבוביות של פנים הלחם — ע"פ זה נקבעת גם איכות הלחם.

נבטי חיטה מהווים כ3%—5% מגרעין החיטה, ולהם הערך התזונתי הגבוה־ביותר בו. הנבטים מכילים את כל אבות־המזון שב־לחם הכהה, האפוי מחיטה מלאה; אולם הם דלים בתאית בלתי־מתעכלת, ואין בהם חומצה פיטית המונעת קליטת הסידן.

הסובין הם שכבות־המגן העוטפות את גרעיני החיטה. גרעיני החיטה מכילים כ12%—13% סובין. הם מתקבלים בשעת טחינת גרעיני החיטה לק' לבן. הסובין עשירים־במיוחד בתאית (מ8% עד 11%), ובגללה אין הם מתעכלים. לעומת־זאת לתאית תפקיד חיוני בעיכול — היא מגרה את דפנות המעיים ומאיצה את פעולתם ואת תנועתם.

י. פיגנבאום, תעשית מזון; מהותה ותהליכיה, תש"ז; הנ"ל, דע את מזונותיך; מדריך לקניית מזונות ושמירתם, תשי"ט; הנ"ל, כל מה שהנך חייב לדעת על מזון, תזונה ודיאטה, 1975; י. ק. גוגנהיים, תזונת האדם, תשכ"ד; W. J. Sultan, *Practical Baking*, 1969[2]; S. A. Matz (ed.), *The Chemistry and Technology of Cereals as Food and Feed*, 1959; id. (ed.), *Bakery Technology and Engineering*, 1960.

י. א. (פ.)

קִמְחִי, משפחה נודעת של מדקדקים עברים, מתרגמים ופרשני־מקרא בפרובאנס. במאות ה12/13.

1) יוסף (1105—1170 לערך). היגר מספרד לפרובאנס בעקבות גזירות המוַחדון (ע"ע), התיישב בנרבונה והיה מהראשונים שסייעו להעביר את הכנה של תרבות ישראל בספרד אל אחיהם שבאירופה הנוצרית. לתועלת חכמי פרובאנס, שלא ידעו לקרוא את ספרי הדקדוק הגדולים, בערבית, של יהודה חיוג' ויונה אבן־ג'נאח (ע' ערכיהם), חיבר את „ספר הזכרון" — מעין סיכום לכמה סוגיות עיקריות בדקדוק עברי (י"ל ע"י ב. ז. באכר; תרמ"ח). מחידושי ק' בדקדוק: חלוקת התנועות ל5 ארוכות ו5 קצרות, תפיסת בניין נִפְעַל כצורת הסביל של בניין קַל, הבחנת הדגש הקל ועוד. ספר זה הדריך את פעולתם הדקדוקית של שני בניו, משה ודוד (ר' להלן), וגם חכמים מאוחרים, כאליהו בחור ואברהם בלמש (ע' ערכיהם), השתמשו בו. ספרו האחר בדקדוק הוא „ספר הגלוי" (תרמ"ז). הוא

כולל ביקורת על „הכרעות" רבנו יעקב תם (ע"ע) בעניין ה„מחברת" של מנחם סרוק (ע"ע), והערות־משלו בנישא. תשובה על הערותיו־השגותיו, מאת בנימין מקנטרברי, נכללו בגוף הטכסט של „ספר הגלוי".

כפרשן המקרא הדגיש ק' את ה פ ש ט, בניגוד לפרשנות הדרשנית שרווחה אז בפרובאנס. נוסף על פרשנותו המובלעת בספריו הדקדוקיים כתב ק' את „ספר התורה" על התורה (נדפס בתוך: „חמשה המאורות הגדולים", תשי"ג) ו„ספר־המקנה" על נביאים (אבד), תהלים (נדפס בשם המוטעה: „ספר חוקה", תרכ"ח) ואיוב (נדפס, בחלקו, בתוך: „תקות אנוש", תרכ"ח). „חיבור הלקט" אבד. בפירושיו השתמשו בנו דוד, תלמידו מנחם בן שמעון מפוסקיר, וכן ר' יעקב ב"ר אשר (ע"ע). מבין תלמידיו יצוין עוד י. זבארה (ע"ע).

ק' תרגם את „חובות הלבבות" לר' בחיי אבן פקודה (ע"ע), אך רק קטע נתפרסם ע"י א. בן־יעקב במהדורתו לתרגום אבן־תיבון. ק' חיבר גם „שקל הקודש" (בשתי נוסחאות: אחת פרסם ח. גולנץ, 1919). אוסף אמרות־חכמה בחרוזים ע"פ הספר „מבחר הפנינים". אחדים מפיוטיו נכנסו ל„מחזור" של קהילות מספר. חיבורו הוכחני, „ספר הברית" (קושטא, ת"ע; מהד' חדשה: ירושלים, תשל"ד) הוא, כנראה, ספר־הוויכוח האנטי־נוצרי הראשון שנכתב באירופה. צורתו: דו־שיח בין „מין" ל„מאמין", והוא תוקף בחריפות קטעי־פרשנות כריסטולוגית עקרונית למקרא ודוקטרינות נוצריות יסודיות (החטא הקדמון, התגשמות האל), ועוסק גם במצבם המוסרי היחסי של יהודים ונוצרים, כולל שאלת הריבית. לספר נודעת השפעה בעיצוב דרכי הוויכוח גם על חכמי הדורות הבאים, ביניהם הרמב"ן.

2) מ ש ה (1120—1190 לערך), בנו של 1). חי בנרבונה. כמדקדק הלך בעיקר בעקבות ספריהם של אביו ושל ראב"ע. הרבה לעסוק בתורת־הצורות של הפועל. בספרו „מהלך שבילי הדעת" (סונצין, רמ"ה ועוד הרבה) הכניס את השורש פקד כדוגמת־נטיה לפועל, וקבע את סדר הבניינים; סידורו נתקבל ע"י כל המדקדקים שאחריו. הספר תורגם ללאטינית בידי ס. מינסטר (ע"ע; פריס, 1520) והיה מקובל בין חוקרי העברית הנוצרים במאה ה16. משה כתב ספר־דקדוק נוסף, „שכל טוב" (נדפס: 28, REJ, 1894), כהשלמה לספרו, בעיקר בעניין המיון התאורטי של שמות, פעלים ומלות. ספרו, „תחבושת", שעסק כנראה בסוגיית היוצאים־מן־הכלל, אבד. פירושיו למקרא הם על דרך הפשט, כדרכו של אביו; משה פירש את ספרי משלי, עזרא ונחמיה (נדפסו במקראות־גדולות הרגילים, ע"ש אברהם אבן־עזרא), ואיוב (בתוך: „תקות אנוש", תרכ"ח). יוחס לו גם ספר המוסר, „תענוג נפש" (בכ"י).

3) ד ו ד (ר"ת: רד"ק; 1160—1235 לערך). בנו של 1) ואחיו ותלמידו של 2). פעל בנרבונה. ב1232, בעת פולמוס הרמב"ם (ע"ע משה בן מימון, עמ' 558/9), צידד בתומכי הרמב"ם; כתביו וכתבי מבקריו בעניין זה נשתמרו (בתוך: „קובץ תשובות הרמב"ם", ג', לייפציג, תרי"ט). ספרו הראשון היה „המכלול". חלקו הראשון, „חלק הדקדוק", נתפרסם אח"כ כספר עצמאי בשם „מכלול" (דפוס ראשון: קושטא, רצ"ב), וחלקו השני, מילון השפה העברית, נתכנה „ס' השרשים" ונחשב גם הוא לספר בפני עצמו (דפוס ראשון לפני שנת ר"מ; ההוצאה הטובה־ביותר כיום היא של F. Lebrecht — J.H.R. Biesenthal, תקצ"ח—תר"ז). מטרתו היתה להיות ספר־לימוד ממוצע בין ספריהם המפורטים והארוכים של אבן־ג'נאח וחיוג' מחד־גיסא, והתמציות המקוצרות־מאד של אבן־עזרא ובני ק' קודמיו מאידך־גיסא. תרומתו העיקרית של רד"ק בארגון החומר ובהצעת חידושיהם הדקדוקיים של אביו ושל אחיו בצורה עממית. מחידושיו המועטים של רד"ק יצוינו הבחנת ו'־השירות מו'־החיבור, ואת ההכרה בקיומם הנפרד והחוקי של צורות דקדוקיות בתר־מקראיות. למרות הביקורת שנמתחה עליו מצד כמה חכמים, כמו יוסף כספי, פרופיט דורן, דוד אבן יחיא, אברהם בלמש (ע' ערכיהם) ואחרים, הפכו ספרים אלה לנכסי צאן־ברזל ב־ספרות ישראל, וגרמו להשכחתם של כל ספרי הדקדוק שקדמו להם, עד כי קראו עליו את המליצה: „אם אין קמח אין תורה" (אבות ג', י"ז). השפעתו היתה עמוקה גם על חוגי חוקרי העברית בתקופת הרנסאנס. ספריו של דויכלין (ע"ע), למשל, על הלשון העברית, הם עיבודים של ה„מכלול". השפעת רד"ק ניכרת מאד גם אצל ס. מינסטר.

דף של „מכלול" לדוד קמחי, מתוך תנ"ך סרוורה, ספרד, 1300 בערך (הספריה הלאומית, ליסבון)

חומר רב מתוך ה„מכלול" עיבד הרד"ק, בצורה מקוצרת, בספרו „עט סופר" (ליק, תרכ"ד) — ספר שימוש לסופרי־סת"ם ולמעתיקי מקרא. עיקרו ענייני מסורה (ע"ע), ובפרט קרי־וכתיב וטעמים. עניינו של רד"ק במסורה משתקף גם בפירושיו למקרא. לדעתו, אנשי כנסת הגדולה (ע"ע) הם שקבעו את צורתו הסופית של הטכסט המקראי, ומציאות הקרי־וכתיב מעידה על מבוכתם לנוכח ריבוי הקו־יאות שהיו בפניהם. לצרכי עבודתו חיפש רד"ק כ"י עתיקים, ונהג לנסוע לשם כך על־פני המדינה.

את מפעלו הפרשני למקרא החל בפירוש ס' דה"י (מקראות גדולות, ויניציאה, ש"ז/ח) „על דרך הפשט" — לבקשת אחד מתלמידי אביו. כן פירש את ס' בראשית, ספרי הנבואה, תהלים ומשלי. רד"ק השתדל ללכת בעקבות אבן־עזרא ובני ק' קודמיו, תוך הדגשת הניתוח הפילולוגי והמעטה בסטיות דרשניות. בניגוד להם הרבה להישען על ספרות חז"ל, תוך הבחנה מתמדת בין פשט לדרש. סגנונו צח ובהיר, וניכרים מאמציו לעשות את הפירוש קריז־ ולהתרחק מן הערפול והכבדות.

רד"ק הרבה לעיין בפילוסופיה ובמדעים והושפע מאד בכך מאבן־עזרא ומהרמב"ם. מדי־פעם רמז לסוגיות פילוסופיות במהלך פירושיו. גם בתהום זה לא היה רד"ק יוצר מקורי: דבריו על הנבואה לקוחים מהרמב"ם, אף כי הרחיק־לכת ממנו בהכרה באפשרות נבואת הגוי. כרמב"ם סבור גם הרד"ק, כי ההשגחה (ע"ע, עמ' 480/1) הפרטית תלויה במצבר האינטלקטואלי של האדם, אך הוא הפליג בהנחה כי תיתכן השגחה פרטית גם על בע"ח, כשלמעשיהם יש השלכה על בני־אדם. את הנסים נטה לפרש בדרך טבעית. רד"ק דן הרבה במיון המצוות, אך כמעט לא בטעמי המצוות, שהרי לא פירש את החלק ההלכתי של התורה. רד"ק כתב שני פירושים מפורטים, על דרך הנסתר, לפרשת גן־עדן ולמעשה קין והבל (ברא' ב, ח—ד, כו) ולפרק א' של ס' יחזקאל, ע"פ החומר שבס' „מורה נבוכים". פירושי רד"ק למקרא נחשבו על מיטב היצירה העברית בתהום זה, נקלטו היטב ונלמדו בכל הדורות, ונדפסו בכל המהדורות הגדולות של המקרא. הפירוש לתהלים הוא מספרי־הדפוס העבריים הראשונים (רל"ז; חסר מקום דפוס) ופירושיו למקרא נדפסו 8 פעמים בתקופת האינקונבולה (ע"ע).

דברי פולמוס משולבים בפירושי רד"ק למקרא; רובם לקוחים מ„ספר הברית" ליוסף ק'. רד"ק תוקף פירושים כריסטולוגיים ופירושים אלגוריסטיים ברוח נוצרית, ומדי־פעם הוא מעלה בפירושיו נושאים מרכזיים מן הוויכוח היהודי־נוצרי, כעניין „ישראל האמתי"

וכד׳. הוא מדגיש את מציאותה של השגחה מיוחדת על עם־ישראל, השגחה המתחייבת מהיות ישראל עם של חכמים, אך אינו אומר דבר על ביטויה של השגחה זו בהיסטוריה. החומר הפולמוסי מתוך פירושו לתהלים לוקט ונדפס בפני־עצמו בשם „תשובות הנוצרים", בתוך מהדורת אלטדורף (1644) של „ספר נצחון" לר׳ יו"ט ליפמן מיל־האוזן (ע"ע).

ס׳ „ויכוח הרד"ק", שנדפס בתוך „מלחמת חובה" (קושטא, ת"ע), מיוחס לו בטעות. כן יוחסו לו בטעות: פירוש ל„פרקי אבות", שבי־סידור טורינו (1525), פירוש לחלק מ„מורה נבוכים" ולמשנת „פיטום הקטורת" („דברים נחמדים", תרס"ב), וכן פירוש לס׳ רות (פריס, 1563) וכ"י על „פירוש שחיטה". מצויות עדויות בספרות יה"ב על קיום פירושו לארבעת החומשים הנותרים ולשה"ש, אך ייתכן כי אלה נערכו מתוך ה„מכלול", בדומה לפירוש איוב לרד"ק שנדפס בס׳ „תקות אנוש" (תרכ"ח).

א. גייגר, מאמר על ר׳ י. ק׳; תולדות ר׳ מ. ק׳; הוספות (אוצר נחמד, א׳—ג׳), תרט"ז—תר"ך; ע"צ מלמד, פירוש דד"ק לתהלים (ארשת, ב׳), תש"ך; הנ"ל, פירוש רד"ק למקרא (בתוך: מפרשי המקרא, דרכיהם ושיטותיהם, ב׳, 715—932), תשל"ה; J. Tauber, *Standpunkt u. Leistung des R. D. K. als Grammatiker*, 1867; W. Bacher, *Une Version abregee de la grammaire de M. K.* (REJ, XXI), 1890; E. Blueth, *J. K. und seine Grammatik* (Magazin für die Wissenschaft des Judenthums, XVIII-XIX), 1891/2; S. Eppenstein, *Studien über J. K.* (MGWJ, XL-XLI), 1896/7; B. Felsenthal, *K. oder Kamhi?* (In: Semitic Studies in Memory of Rev. Dr. A. Kohut), 1897; A. Marmostein, *D. K. Apologiste* (REJ, LXVI), 1913; F. J. de Ortueta y Murgoitio, *M. K. y su obra Sekel Tob*, 1920; L. Finkelstein (ed.), *The Commentary of D. K. on Isaiah*, 1926; L. I. Newman, *J. ben I. K. as a Religious Controversialist* (In: Jewish Studies in Memory of I. Abrahams), 1927; A. Marx, *Gabirol's Authorship of the "Choice of Pearls" and the Two Versions of J. K.'s "Shekel Hakodesh"* (HUCA, IV), 1927; J. B. Sermoneta, *Il "Libro delle forme verbali"* (In: Scritti in Memoria di L. Carpi), 1967; F. E. Talmage, *D. K.; the Man and the Commentaries*, 1975.

א. טל.

קְמָצִים, ע"ע לְטָאִים.

קַמִי, אַלְבֶּר — Albert Camus — (1913, מונדובי [אלג׳יריה] — 1960, וילבלֶון [Villeblevin, צרפת]), סופר צרפתי.

ק׳ הי את שנות־ילדותו באלג׳יריה, בתנאי עוני. כשהיה בן שנה נהרג אביו במלה"ע I וק׳ חונך בידי אמו, הרשת־אילמת כמעט־לחלוטין, ובידי סבתו. תמיכת מוריו אפשרה לו להמשיך בלימודים על־יסודיים וגבוהים. ב 1935 הצטרף למפלגה הקומוניסטית, אך כעבור שנה פרש ממנה. בתקופה זו החלה פעילותו בתחום התאטרון. בשל מצב בריאותו (הוא חלה בשחפת) לא גויס לצבא ב 1939, אך בסוף 1941 הצטרף למחתרת הצרפתית. בשנים אלו הורה בבי"ס־תיכון פרטי, יהודי. ועסק בפעילות מודיעי־נית במסגרת תנועת „קומבה" (Combat), שם שניתן גם לבטאון התנועה שיצא בעריכתו (1944/7). למן 1943 נוצר קשר בין ז׳יד, ארגון וסרטר (ע׳ ערכיהם), ועל־אף המרחק בינו ובין זרם האכסיסטנציליזם (ע"ע), זוהה ק׳ עמו לעתים בשנים שאחר־המלחמה. ההשפעה שהשפיע על הנוער, יחד עם סרטר־בובואר (ע"ע), היתה משמעותית ביותר. את הסכנה הטמונה באי־דאולוגיה הגזענית והמלחמתית הוקיע בחיבורו Lettres à un ami allemand („מכתב אל ידיד

אלבר קמי

גרמני"), 1945. יצירתו הפילוסופית החשובה, L'Homme révolté (עבר׳: „האדם המורד", תשל"א), 1951, עוררה תגובות סוערות במפ־לגות השמאל והביאה לידי קרע מכאיב בינו ובין סרטר. ב 1957 הוענק לק׳ פרס־נובל לספרות. שלוש שנים אח"כ נהרג בתאונת דרכים.

בקובץ־מסותיו הראשון, L'Envers et l'endroit („אחור ופנים"), 1937, ובשני, Noces („כלולות"), 1938, כבר מעוגנים הנושאים העיקריים של כלל יצירתו: ה„אחור" מתבטא בהזדקנות, במוות ובעוני, ואילו ה„פנים" — בשמחה הגשמית שגורמים השמש, הים, עולם הימה"ת. הרומן L'Etranger (עבר׳: „הזר", תשכ"ה) והמסה Le Mythe de Sisyphe (עבר׳: „מיתוס סיסיפוס", תשכ"ה), 1942, הוציאו לו מוניטין, והמחזות Le Malentendu („אי־ההבנה"; הוצג ב 1944) ובעיקר Caligula (1944), הוסיפו להאדיר את שמו. היתה זו תקופת האבסורד ביצירתו: הדגשת הניגוד בין „ההשתוקקות למוחלט ולשלימות לבין אי־היכולת לפשט את העולם לעקרון רציונאלי ושקול", הדגשת הצורך לקיים תודעת ניגוד זה במצב של מתח מתמיד; הודות לכך יכול גיבור־האבסורד לקיים, ללא דופי, את חירותו הרוחנית מול כוחות נוגדים.

פרסום ספרו La Peste (עבר׳: „הדֶבר", תשי"ג), 1947, בישׂר את תקופת ההתמרדות ביצירת ק׳. הגיבורים אינם מסתפקים עוד בקביעת הרעה הפוקדת אותם; הם נלחמים בה בכוח רגש הסולידאריות המלכד אותם. היתה זו ראשית התגבשותו של הנושא הכפול — נושא הבדידות — הסולידאריות. ק׳ הוסיף לבקש מענה לשאלת חובתו של האדם — ושל האמן בפרט — כלפי עצמו וכלפי זולתו. נימה אכזרית כלפי האדם בן־זמננו, המזכירה את דוסטויבסקי, מציינת את הרומאן רב־העצמה La Chute (עבר׳: „הנפילה", 1959), 1956. בקובץ־הסיפורים L'Exil et le Royaume („הגלות והמלכות"), 1957, משולה „המלכות" לגן־עדן אבוד או גן־עדן שכיבושו הוא בן־חלוף.

יצירתו של ק׳ כוללת גם תרגומים, עיבודים לתאטרון ומאמרים פוליטיים: Actuelles („אקטואליות"), 3 כר׳, 1950, 1953, 1958. אחר מותו י"ל ה Carnets („פנקסים"), 2 כר׳, 1962, 1964. כן י"ל כתבי־נעורים, Cahiers A. C. („מחברות א. ק׳"), 2 כר׳, 1971, 1973.

יצירתו של ק׳ מוסיפה לעורר הדים, אולי בשל היותה „מאירה בכובד־ראש מעמיק את הבעיות המעסיקות כיום את מצפון בני־האדם" (מרברי חבר־המושבעים בטקס הענקת פרס־נובל). בעיות אלו מוצגות ביצירתו, עפ"ר, כמתח בין קטבים מנוגדים. בבהירות־מחשבתו וחום־רגשותיו ביקש ק׳ לשמש עֵד ודובר לתקופתו. — הביקורת נוטה כיום להתעכב במיוחד על ההבט המיתי של הגותו ועל הצד הלשוני של יצירתו.

ר. שכטר, שורשי הניהיליזם – ק׳ (בתוך: מיסטיקה וקיומיות, 84—101), 1966; פ. ברטפלד, א. ק׳ (האוניברסיטה, ב׳), 1972; ב. קורצוייל, המספר והמסאי א. ק׳ (בתוך: מסכת הרומן והסיפור האירופי), תשל"ג[2]; צ. פורת, הצבוע הצוחק: לדיוקו של מושג האבסורד אצל א. ק׳ (בתוך: פרומתוס בין הקניבלים, 189—203), תשל"ו; J.-P. Sartre, *Explication de 'L'Etranger'* (Situations, I), 1947; R. de Luppe, *A. C.*, 1959[5]; Ph. Thody, *A. C.*, 1961; J. Cruickshank, *A. C. and the Literature of Revolt*, 1959; M. Lebesque (ed.), *A. C. par lui-meme*, 1963; G. Bree (ed.), *C.*, 1965; R. Quilliot, *La Mer et les prisons*, 1970; M. Crochet, *Les Mythes dans l'oeuvre de C.*, 1973; L. Mailhot, *A. C. ou l'imagination du desert*, 1973.

פר. בר.

קָמִינֶיץ־פּוֹדוֹלְסְקִי (Каменец Подольский), עיר במחוז חמֶלניצקי, בדרום־מערב אוקראינה, בריה"מ; 71,000 תוש׳ (מפקד 1974). שוכנת על נהר סמוטריץ (יובל הדניֶסטר). בעיר רובע עתיק, בנוי סמטות צרות, ובו מבנים היסטוריים: מבצר (המאות ה 15/16) מוקף חומה ומגדלים, בניין העיריה (המאות ה 16/18) וכנסיה ע"ש ניקולאי (המאה ה 15). סביב העיר־העתיקה מתפשטים הרבעים החדשים. בק"פ מפעלים לתעשיית מכונות, חֳמרי־בניין, עץ ומזון, כן מצוי בה מכון פדגוגי, מכון חקלאי, תאטרון ומוזיאון היסטורי.

ה י ס ט ו ר י ה. ק"פ נזכרת לראשונה ב 1196. ב 1240 נהרסה בידי המונגולים. בימי שלטון הליטאים היתה מבצר־גבול ובירתה של פודוליה (ע"ע). מ 1434 היתה תחת שלטון פולניה, ובשנים 1672—1699 תחת שלטון תורכיה. אז חזרה לפולניה וב 1793 סופחה לרוסיה. מסה"ב שהגיעה לק"פ במאה ה 19 תרמה לפיתוחה. במלה"ע II (1941/3) היתה בשלטון הגרמנים. עד 1944 נקראה קמיניץ־פודולסק.

י ה ו ד י ם. ב 1447 נאסר על היהודים לשהות בק"פ יותר מ 3 ימים רצופים, וב 1598 חודש האיסור. בפרעות ת"ח/ט מצאו יהודים רבים מקלט בק"פ המבוצרת, ולאחר הפרעות התיר המלך יַן קַזִימֶיז' II ליהודים להתגורר שם. נראה שמאז המשיכו היהודים להתגורר בק"פ, למרות איסורים מ 1654 ו 1670. תחת השלטון העות'מאני (1672—1699) גדל מאד ישובם שם. מאמצי התושבים ב 1699 לגרש את היהודים נכשלו. ב 1750 גורשו היהודים. המגורשים נתיישבו בכפרי הסביבה, בתיהם עברו לידי מועצת־העיר וביהכ"נ נהרס. ב 1757 נערך בק"פ ויכוח בין משלחת יהודי פודוליה לבין י. פרנק (ע"ע, עמ' 311) ותומכיו; בעקבותיו נשרף התלמוד בפקודת הבישוף.

ב 1797 אישר הצאר פָּוֶל I את זכויות היהודים לגור בק"פ, ואז היו בה 1,967 יהודים משלמי־מס. ב 1832 ניסו העירונים לחדש את הגירוש. בקשתם נדחתה, אך היהודים הוגבלו במגוריהם לשני פרוורים בלבד, וכן צומצמו זכויותיהם לבנות בתים וחנויות. ב 1859 בוטלו הגבלות אלו ומספר היהודים בק"פ עלה במהירות. ב 1897 היו בעיר 16,210 יהודים (40% מכלל האוכלוסיה) וערב מלה"ע I הגיע מספרם ל 23,430 — כמחצית תושבי ק"פ.

במלחמות האזרחים של 1918/9 נהרגו בק"פ עשרות יהודים. עם כינון המשטר הסובייטי נמלטו עשירי היהודים, וכלכלת יתרם נהרסה. חיי־התרבות היהודיים חדלו כליל. ב 1926 היו 12,774 יהודי ק"פ — כ 30% מכלל האוכלוסיה. הגרמנים כבשו את העיר באוגוסט 1941. כ 10,000 שלא הספיקו להימלט נרצחו בידי הנאצים, ומלבדם נרצחו בק"פ עוד 6,000 יהודים שהובאו ממקומות אחרים. מספר יהודי ק"פ לאחר מלה"ע II אינו ידוע.

א. רוזן — ח. שריג — י. ברנשטיין (עורכים), ק'־פודולסק וסביבתה, תשכ"ה.

ג. שמ. — י. ס.

קַמִינְסְקִי (הַלְפֶּרִין), אֶסְתֵּר רָחֵל

(1870, פּרזובה [מחוז גרודנו] — 1925, ורשה), שחקנית יהודיה. היא התפרסמה בלהקת התאטרון של בעלה, המחזאי והשחקן א. י. ק', שייסד את תאטרון־הנודד, לראשונה בוורשה, ב 1887, בהיותו בן 20, ולאחר כ 25 שנות פעילות ונדודים בפולניה וברוסיה, ייסד בוורשה את התאטרון המפורסם הנקרא על שמו. הרפרטואר שלה כלל מחזות של איבסן, דימה וסוּדֶרמַן. ק' התעלתה במיוחד בתפקיד האם, לפי מחזותיו של י. גורדין (מיר'לה אפרת, חסיה היתומה). היא כּוּנתה „אֵם התאטרון היידי", בהביאה עמה לבימה היידית סגנון חדש, תחת הסגנון המלודרמתי שרווח עד אז. ב 1909 ערכה סיבוב הצגות באה"ב, וב 1913 — בלונדון ובפריס. ק' פרסמה זכרונות בספר „דערנער און בלומען" („קוצים ופרחים").

אידה קמינסקה בסרט „החנות ברחוב הראשי", 1967

א י דָ ה, בתה, החלה לשחק כילדה בלהקת אביה. ב 1939 נמלטה עם משפחתה לאיזורי הכיבוש הרוסי, ומשם למרכז אסיה. אחרי מלה"ע II הקימה תאטרון בלודז'. ב 1956 העניקה לו ממשלת פולניה בוורשה מעמד של „תאטרון יהודי ממלכתי" ע"ש א. ר. ק', ועמו יצאה אידה לביקור בא"י, אה"ב, אמריקה־הדרומית ומערב־אירופה. אידה התפרסמה גם כשחקנית קולנוע („החנות ברחוב הראשי", 1967), ב 1968 עזבה את פולניה, וכיום היא חיה בישראל.

קַמִינְקָא, אַהֲרֹן

(1866, בֶּרדיצ'ב — 1950, ת"א), סופר, משורר, מתרגם וחוקר עברי. ק' למד מדעים קלאסיים באוניברסיטות ברלין ופריס, וללימודי־היהדות — במכון ללימודי היהדות בברלין. שימש רב בפרנקפורט ע"נ אוֹדֶר, ובשנים 1893—1897 היה מטיף בהיכל הרפורמי בפראג. בשנים 1897—1900 היה רב באסג שבסלאווניה. משם עבר לוינה, שבה פעל כמזכיר המקומי של חברת כי"ח וכמורה לתלמוד ולתו"י בביהמ"ד של י. א. הלוי ויס (ע"ע; 1901/4). מ 1926 הורה תלמוד ופילוסופיה יהודית באוניברסיטת וינה. ק' היה פעיל בחבת ציון (ע"ע) ואח"כ היה ממקורביו של הרצל. ב 1897 השתתף בקונגרס הציוני הא' והרצה בו את ההרצאה הרשמית על ההתיישבות היהודית בא"י. בגלל נטייתו לציונות המעשית נפרדה דרכו מדרכו של הרצל. ב 1938 עלה לא"י.

ק' היה מראשוני המתרגמים מהספרות הקלאסית לעברית: „רעיונות" של מרקוס אורליוס (תרפ"ג); „על הנפש" לאריסטו (תש"ט); „מחקרי מוסר" (ת"ש—תש"ב), „שיחות פילוסופיות" (תש"ג—תש"ה) ו„מחקרי הטבע" (תש"ו) של סנקה; „טרגדיות נבחרות" מיוונית ב 2 כר' (ת"ש—תש"ח). במחקריו במקרא נקט ק' קו שמרני ויצא נגד ביקורת המקרא. הוא טען לאחדותו של ס' ישעיהו ולקדמותם של ספרי תהלים ושה"ש. ק' חקר גם את שלהי ימי הבית השני. את עזרא IV תרגם מלאטינית („חזונות אסר שאלתיאל", תרצ"ו). ק' חקר את תרגום ה 70 (Studien zur Septuaginta, 1928) וביקש להוכיח כי הטכסט המקראי שהיה לפני המתרגמים היה זהה לטכסט שבידינו. במחקריו בתלמוד נטה לביקרתיות כלפי המקורות. ק' כתב גם שירה (י"ל במאספים שונים) ומחזה ושמו „שבר בית אחאב" (תש"א). כן ההדיר את ס' תחכמוני ליהודה אל־חריזי (ע"ע), והוסיף לו מבוא והערות. חלק ממחקריו כונסו ב„מחקרים במקרא ותלמוד ובספרות הרבנית" (א'—ב'; תרצ"ח—תשי"א), וב„כתבי בקרת היסטורית" (תש"ד).

קַמִינֶר, יִצְחָק

(1834, לִבקיוֹב [ליד ז'יטומיר], אוקראינה — 1901, בֶּרן), משורר עברי. ק' נתפס להשכלה בנערותו. בשנים 1854—1859 לימד בביה"ס הממשלתי ליהודים בז'יטומיר והתרועע עם מורי ביהמ"ד לרבנים שם (ר' כרך ט', עמ' 991/2). אח"ב למד רפואה באוניברסיטת קייב, ועבד כרופא שם. ק' נטה לסוציאליזם והיה קשור עם חוגם של א. ש. ליברמן (ע"ע) וי. ל. לוין (ע"ע). בנותיו, שהיו פעילות במחתרת המהפכנית, הפכו את ביתו לקן למהפכנים. ק' כתב שירים בעתונים הסוציאליסטיים־העבריים, „האמת" ו„אספת חכמים", אולם הסתייג מהנטיות להתבוללות שרווחו אצלם. בשיריו, שנדפסו ב„המגיד", „השחר", „הקול", „הכרמל" ועוד, ובשני קבצים מיוחדים ביקר את החסידים ו„המשכילים החדשים" כאחד. ובייחוד את „הגבירים", ובסדרת שיריו. „משכיל אֶל דל". תיאר ברוח חיובית טיפוסים עממיים. ב 1880 עזב את קייב ושימש רופא־מחוזי בפלך צ'רניגוב. ק' הצטרף ל„חיבת ציון" בראשיתה, והיה מן הנלהבים שבמטיפיה. מעתה מלאו שיריו תהילות ללאומיות העברית ולמפעל ההתיישבות בא"י. ודברי־גנאי חריפים למתנגדיהם. ע"פ צוואתו טיפלו אחד־העם ורבניצקי (ע' ערכיהם) בהוצאת קובץ משיריו (אודיסה, תרס"ו); הקובץ ערוך בקפדנות, אך תוך קיצוצים ועיבודים קלים. לשירי ק' אין ערך אמנותי רב, אך בשעתם השפיעו הרבה משום צורתם המקורית ותָכנם המסתייג ממגמות ההתבוללות של ה„משכילים".

י. ח. רבניצקי, פיטן לאומי (בתוך: דור וסופריו, א', קמ"ב—קנ"ט), תרפ"ז; י. קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ו', 188—219, תשי"ט.

קָמֵיעַ (amulet [לאט' amuletum; מערב' حمل = לשאת]), חפץ הנתלה על הצוואר, הנישא על הגוף או המוחזק בקרבת האדם, משום שמייחסים לו סגולה של מזל, רפואה או כוח שמירה מפני מזיקים. השם ק' נגזר מ„קמע" (= קשר; השו' תוספ' דמאי ב', י"ז: „והיתה קומעת על ידו תפילין") ומשמעו הראשוני הפץ (כגון פתק כתב סודי) הקשור לגוף.

השימוש בק" נפרץ בכל העמים. אצל עמים פרימיטיוויים הק" הם חלק בלתי־נפרד מן ההווי המגי־דתי (ע"ע כשפים או מגיה) ואילו אצל עמי התרבות הם שייכים לתחום האמונות התפלות, אך נפוצים בכל השכבות, גם באלו שאינן מודות באמונה זו או אינן מודעות לה. כק" משמשים חפצים מכל הסוגים. עם הק" מחמרים טבעיים נמנים איברים של בע"ח (ניבי חיות כסגולה לכוח־גברא, ציפרני־חיות לאומץ־לב, נוצות למהירות ולראיה חדה וכיו"ב), צמחים ופירות (דודאים כסגולה לפוריות [השו' ברא' ל, יד—טז], שום להרחקת מזיקים ועוד). בין הק" מעשי ידי־אדם: פסלוני אלים ובע"ח, טבעות, צמידים ותכשיטים אחרים (אפשר שמוצא כל התכשיטים מק"), וציורים או גילופים של עיניים נגד עין רעה (ע"ע). סוג מיוחד וחשוב הם ה„ק" של כתב" — פיסות קלף, פפירוס, נייר, אריג או מתכת, שעליהן כתובים קטעים מכתבי־הקודש, כינויי האלוהים, שמות מלאכים ושדים, תפילות והשבעות.

היסטוריה. השימוש בק" קדום מאד, שכן הם נתגלו אף בקברים פרהיסטוריים. **במצרים** (ע"ע, עמ' 223) הקדומה נפוצו השימושים הבאים: בק" דמויי־עין („עינו של חור" [ע"ע]) מאבן כחולה נגד עין רעה, בק' דמוי־צלב בעל ידית („ענח'"), סמל חיי־הנצח, ובחרפושיות מאבן או מחרסינה שהיו סמל לכוחה המחיה של השמש (ע"ע חפושית, עמ' 840/1, ושם תמ' צבעונית). חרפושיות עשויות אבן ירוקה שׂמו המצרים על חזות החנוטים כסגולה לתחיית המתים. ק" של כתב נרשמו על פפירוס. **באשור ובבבל** כתבו על לוחות־טין כתובות להגנה מפני סכנות, מחלות, כישופים, דמונים (ע"ע דמנולוגיה, עמ' 758) ומזיקים. תחת מפתני הארמונות האשו־ריים נמצאו פסלוני אלים שהוטמנו למניעת הזק.

האמונה בק" היתה נפוצה גם בעולם **היווני־רומי**. עם הק" נמנו טבעות, מסמרים, מפתחות, קישורים וכו'. מקומות מיוחדים, כגון פרשות דרכים ובתי־קברות, הקנו יתר כוח לחפצים שנמצאו שם (צמחים, עצמות, גולגולות). שרידי אנשים שמתו מוות לא־טבעי (כגון באניות טבועות) היו מבוקשים במיוחד, שכן הניחו שנשתמר משהו מכוח חיותם. כך היו נדרשים מסמרים מצלבים של מוצאים להורג (והשו' שרידים מקודשים בנצרות). בהשפעת הגנוסיס (ע"ע, וע"ע גימטריה) נפוצו ק" „אבראכסאס" (Ἀβράξας) שעליהם נחרתו דמויות וכן כתובות המכילות שם זה (מעבר' „הברכה"?). נודעו גם ק" ועליהם הכתובות „אבראקדאברא" (ע"ע) בנוסחים שונים. מהמלים היווניות שציינו ק": φυλακτήριον המרמזת לכוחם הפרופילאקטי (מתי [XXIII, 5] מכנה את התפילין בשם זה [מכאן השם האנגלי לתפילין: phylactery]).

האמונה בק" נהגה גם **בנצרות**, אע"פ שראשי הכנסיה גינו את המנהג. אחדים מהק" קיבלו צביון נוצרי מובהק, כגון הק' דמויי־הדג, שכן שם הדג ביוונית (ἰχθῦς) נתפרש בר"ת של „ישו המשיח בן האלוהים והמושיע" (Ἰησοῦς Χριστος Θεοῦ υἱός Σωτηρ). הצלב (ע"ע; והשו' לעיל, מצרים), סמל ההשתייכות לכנסיה שימש גם כק': נוצרים אדוקים נשאו על צווארם צלבים קטנים, התקינו צלבים בבתיהם, ואף התוויית סימן הצלב בתנועות הידיים נחשבה כסגולה לגירוש מזיקים. נפוצו ק" ובהם תמונות של ישו, מריָם או הקדושים. ביה"ב ייחסו הנוצרים כוח רב לק" הכתובים ע"י **יהודים**, ותכופות ביקשו מהם ק" של כתב. הארכיהגמון של זאלצבורג במאה ה 14 קבע מזוזה (ע"ע, עמ' 897) בשער טירתו. מקובלים נוצרים נהגו לכתוב ק" בכתב עברי.

באסלאם משמשים ק" מכל הסוגים. הק" של כתב (בערב' كتابه) מכילים פסוקים מהקראן, 99 שמותיו של אללה ושמותיהם של נביאים וקדושים. כוח מיוחד להגנה מפני מזיקים נודע לחמשת „פסוקי־ההגנה" מהקראן (آيات الحفظ: ב, רנ"ו; י"ב, ס"ד; י"ג, י"ב; ט"ו, י"ז; ל"ז, ז), ולציור כף היד וחמש אצבעותיה („יד פטמה") על קירות הבתים; ציורים אלה נתקבלו גם אצל יהודים (ר' להלן). קישוטים בצבע תכלת ואבני־טורקיז הם סגולה נפוצה נגד העין הרעה.

גם **במזרח הרחוק**, בתחום ההינדואיזם, הבודהיזם והשינטו רב השימוש בק". הם מרובים מאד במיוחד בפלג הטיבֶטי של הבודהיזם.

W. T. Pavitt – K. Pavitt, *The Book of Talismans, A.-s and Zodiacal Gems*, 1915; G. F. Kunz, *The Magic of Jewels and Charms*, 1915; S. Seligmann, *Die magischen Heil- und Schutzmittel*, 1927; K. Zucker, *Psychologie des Aberglaubens*, 1948; C. Bonner, *Studies in Magical A.'s, Chiefly Graeco-Egyptian*, 1950; L. Hansmann – C. Hansmann – L. Kriss-Rettenebeck, *A. and Talisman*, 1966.

מ. ו. – א. ע.

יהודים. במקרא נאסרו כל סוגי המגיה והכשפים, אך הק" בצורת תכשיטים (נזמי אוזן ואף, שהרונים, קישורים, בתי־נפש, לחשים ועוד) היו נפוצים. ע"פ ברא' לה, ד, בנשיאת נזמי אוזן היה חשש של ע"ז, שכן ראה יעקב צורך לטמון אותם באדמה יחד עם אלהי הנכר. נחש־הנחושת שעשה משה (במד' כא, ט) היה מעין ק' ציבורי ששימש עד זמנו של חזקיהו המלך שכיתת אותו (מל"ב יח, ד). בחפירות הארכאולוגיות שנערכו בא"י לא נמצאו שום ק" ודאיים, אף שכמה ממצאים עוררו ויכוח. הק" היודאיים הקדומים ביותר הם שומרוניים, ושייכים למאה ה 4 לסה"נ ואילך.

בתקופה הבתר־מקראית גבר בא"י ובבבל השימוש בק", בהשפעת הסביבה הפוליתאיסטית־סינקרטיסטית. על חיילי יהודה המקבי, שנפלו בקרב נגד גורגיאס מסופר, כי מצאו על גופותיהם „כלי קדש מפסילי יבנה — דבר האסור ליהודים מן התורה" (חשמ"ב י"ב, מ'), ומודגש כי דווקא בגלל ק" אלו נהרגו אותם חיילים במלחמה. בתקופות מאוחרות יותר לא מיחו חז"ל נגד השימוש בק". המשנה (כלים כ"ג, א') מזכירה את הק' יחד עם התפילין בקשר לדיני טהרה וטומאה, ואוסרת לצאת בשבת בק' „שאינו מן המומחה" (שבת ו', ב'). „ק' מומחה" הוא „שריפא ושנה ושילש" (שבת ס"א, ע"א), או „שריפא ג' בני אדם כאחד" (שם, ע"ב). בגמרא, נשאלה אפילו השאלה, אם יש משום קדושה בק' (שם, שם). הגמרא מבחינה בין ק' של כתב — הקרוי גם „פיתקא", והוא כיס של עור, ובו השבעות על קלף (או נייר) — ובין ק' של „עיקרים", כלו', כיס של עשבי־רפואה או עשבים בעלי כוח מגי. תינוק שנמצא וק' על צווארו, „אין בו משום אסופי" (קיד' ע"ג, ע"ב), שהרי נתכוונו הוריו לשמרו. נוסחי ההשבעות היו כדוגמת אלה הנמצאים לפנינו כיום בס' רזיאל, ס' הרזים, ס' המלבוש וכד', והם מבוססים על האמונה בכוחם המגי הנורא של שמות האלוהים. שמות אלו נכתבו, בתקופות קדומות, בהגייתן, אך לאחר תקופה ממושכת של שימוש כזה הוחלפו בהדרגה שמות אלו ב„כינויים" של השם, שמעמדם ההלכתי חשוב פחות. כינויים אלו חדרו, בצורה מכנית, אל ההשב־עות היווניות — והנכריות בכלל — שהיו מקובלות ביותר במזרח, וזאת בהשפעתן הברורה, המתמידה והממושכת של הק" היהודיים. השבעות אלו נשתמרו בידינו בתוך הפפירוסים היווניים המַגיים הרבים שנתגלו במזרח, וגילויים של הפפירוסים שפך אור רב על סתומות הק' העברי. מלבד בכינויים, הרבו להשתמש בק' גם בשמות מלאכים או בפסוקים מן התנ"ך. עפ"ר נכתב הטכסט באותיות בעלות

צורות משונות, והיה מלווה ציורים בעלי משמעות מגית, ביניהם מגן דוד (ע"ע). בגלל הזכרת שמות ה' בק" נתעוררה השאלה בהלכה אם מותר להצילן בשבת מן השריפה (שבת ס"א, ע"ב). מלבד ק" של כתב השתמשו גם בק" של קשרים, בעיקר נגד עין רעה, של אבן („תקומה") — למניעת הפלה, של אבנים טובות (ע"ע, עמ' 249—250) ועוד.

גם ביה"ב המשיכו רבים לכתוב ק", אף שגם בתקופה זו קמו מתנגדים לכך, בעיקר בחוגי הפילוסופים, וכדוגמת ביקרתו של הרמב"ם (מו"נ א', ס"א) על הק" בכלל, ועל תפיסת המזוזה (ע"ע, עמ' 897) כק' בפרט. גם חוגי חסידות־אשכנז (ע"ע) התנגדו לשימוש בק" מסיבות אחרות, על יחסם של חכמי הפילוסופיה והקבלה אל הק" — ע"ע כשפים, עמ' 1090—1093. לעומתם, התירו חכמים כרשב"א ורמב"ן את השימוש בק" ואף המליצו עליהם לצרכי ריפוי.

גם בזמן החדש התירו את השימוש בק" רבנים בעלי שם וצדיקים חסידיים, וידועה היטב המחלוקת הגדולה — שהסעירה את היהדות בזמנה — בין ר' יעקב עמדן ור' יהונתן איבשיץ (ע' ערכיהם) אודות הק" השבתאיים. ספרות עניפה מוקדשת לסגולות חק', וזו נפוצה מאד בכ"י ובדפוסים עד ימינו. מקורותיה הראשיים ברפואה עממית ובספרות כשפים; מבין ספרים אלה יצוין ס' „מפעלות אלקים" לר' יואל בעל־שם, שנדפס עשרות פעמים. וע"ע בעל שם.

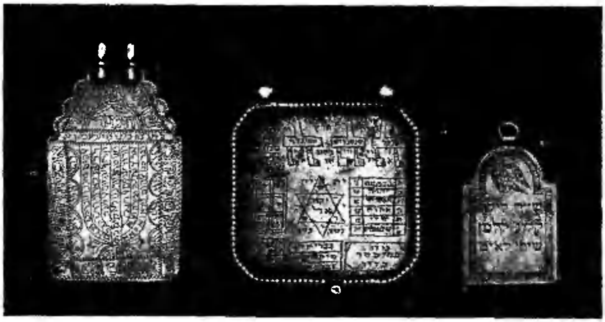
אמנות הק' היא מן הענפים החשובים באמנות היהודית ב250 השנים האחרונות, בארצות המזרח והמערב גם יחד. הק" שנכתבו על נייר, או על קלף, עוטרו בצורות ובדיאגרמות מגוונות, מהן צבעוניות ואחרים נחרטו על מתכות שונות, רובם על פח ונחושת, ומיעוטם על כסף ואף על טסי זהב. לק" צורות שונות — בהתאם למטרותיהם המיידיות: לתליה על הקיר כשמירה על הבית, להנחה תחת משכב היולדת, לענידה על הגוף כנגד עין רעה, או לצרור בכיס כסגולה נגד סכנת־דרכים — מהם נעשו כנרתיקים ומהם בצורות תכשיט מגוונות. נפוצה, במזרח, צורת ה„ח̇מ̇שה", שהיא צורת כף־יד על חמש אצבעותיה. עיצוב הצורות הושפע מאמנות הסביבה, בעיקר המוסלמית, אך יש שניכרת גם השראת מקורות מסרתיים. מרובה גם מספרם של ק"־טבעת. הסמלים המקובלים ביותר בק" הן צורות מגן־דוד, מנורת שבעת הקנים, אילנות הספירות, דמויות מלאכים ומזיקים, אותיות וחותמות מגיות וכד'.

תמונות של ק" יהודיים, ר' כרך א', עמ' 130, 272; כ"ו, עמ' 106; כ"ח, עמ' 382.

וע"ע: דלת; חותם; חרוזים; טבעת; יד.

ש. קליין, על אודות ק' אחת וכתבתו, תרפ"ד; ש. שובה, ק' יהודית־יוונית מסוריה (ידיעות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה, י"ב), תש"ו; ש. ליברמן, יונית ויוונות בא"י (מפתח בערכו), תשכ"ג; מ. מרגליות (עורך), ספר הרזים, מבוא, תשכ"ז; א. א. אורבך, חז"ל — פרקי אמונות ודעות, 103—114, תשל"א[2]; י. שחר, אוסף פויכטוונגר, מסורת ואומנות יהודית, 257—304, תשל"א; י. קפלן, ק' שומרוני שני מת"א (א"י, י"), תשל"א; י. יצחקי, לחש וק', תשל"ז; I. M. Casanowicz, *Jewish Amulets in the U.S. National Museum* (The Journal of the American Oriental Society, XXXVI), 1916; N. Nicolsky, *Spuren magischer Formeln in den Psalmen*, 1927; J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition* (index s. v.), 1939; T. Schrire, *Hebrew Amulets*, 1966.

מ. - מ. ו.

קמיעות יהודיים מכסף. מימין לשמאל: אשכנז, המאה ה18; פרס, המאות ה17—18, ליולדת; פרס, המאות ה17—18. מסביב למנורה שם בן 42 אותיות (מאוסף ב. י. אינהורן)

קֶמֶני ז'יגמונד, בארון — Kemeny Zsigmond — (1814—1875), סופר, עתונאי ומדינאי הונגרי. ק' היה מבני האצולה הטרנסילוונית הגבוהה. בתום לימודיו באוניברסיטת וינה התיישב בקולוז'וואר (קלוז') והיה עורכו של עתון (1841/3). ב1847 הצטרף למערכת העתון Pesti Hírlap בבודפשט. במהפכת 1848/9 נמנה עם עובדיה הבכירים של הממשלה המהפכנית — בעיקר להשגת מטרות רפורמיסטיות. את רעיונותיו להתפשרות עם בית־המלוכה הפיץ בקונטרסים פוליטיים, שזכו להד רחב, בייחוד בקרב בני־האצולה. אחרי דיכוי המהפכה שיתף פעולה עם המדינאי דאק (ע"ע), במגמה להביא להתפשרות עם וינה. יחד עמו העלה את קרן העתון Pesti Naplo והיה עורכו בשנים 1855/8. — ק' חיבר רומנים רבים — שאינם אלא טרגדיות דרמתיות כתובות בפרוזה — כולם מעמיקי־חקר בהיסטוריה, בניתוח נפש הגיבורים ובחיפוש אחר המניעים הנפשיים לעלילה. החשוב שברומנים ההיסטוריים של ק', A rajongok („הנלהבים"), 1858, מתאר באהדה רבה את סבלם של „שומרי־השבת" (ע"ע מתיהדים), במאה ה17, ואת גורלו הטרגי של מנהיגם שמעון פֶּצ'י. — כל כתבי ק' נתפרסמו ב12 כר', 1896—1908.

I. Soter, *K.Zs.* (A magyar irodalom tortenete, IV, 243—270), 1965.

קָמֶניב (רוזנפלד), לב בוריסוביץ' - Лев Борисович Каменев — (1883—1936), מנהיג קומוניסטי ומדינאי סובייטי, יהודי. אביו היה מהנדס וק' קיבל השכלה טכנית. ב1901 הצטרף למפלגה הסוציאל־דמוקרטית והתבלט בה, ואח"כ בסיעתה הבולשוויקית, כמארגן וכהוגה דעות. ב1908 יצא לחו"ל, נמנה עם החוג הפנימי של לנין ועמד לצדו בכל מאבקיו עם המנשויקים (ע"ע). ב1914 שלחו לנין לרוסיה לנהל את פעולות הבולשוויקים שם. כעבור חדשים מספר נאסר ק' והוגלה לסיביר. בפרוץ המהפכה הראשונה, הדמוקרטית, ב1917, חזר לפטרוגרד ועמד בראש ארגון המפלגה עד לשובו של לנין לרוסיה.

באוקטובר 1917 היה ק' בין ראשי המתנגדים לתכניתו של לנין לחולל לאלתר מהפכה, וגם אחרי הצלחת המהפכה דגל בקואליציה של מפלגות השמאל. אעפ"ב נשאר בצמרת המפלגה, וב1919, כשהוקם הפוליטביורו הקבוע של המפלגה, נמנה עם חבריו. נוסף על כך מילא תפקידים אחרים במפלגה ובמדינה, בהם מזכיר המפלגה במוסקווה, יו"ר המועצה לכלכלה, סגן רה"מ ועוד.

במות לנין היה ק', יחד עם ידידו זינוביב (ע"ע) ועם סטלין, חבר ב„טרויקה" („שלישיה") שהתלכדה נגד טרוצקי (שהיה גיסו של ק'), ושלטה זמן מה בבריה"מ. במהרה התחזק סטלין, נפטר

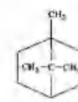
משני שותפיו ואלה עברו לאופוזיציה במפלגה. ק' איבד את מעמדו, מונה לשגריר באיטליה (1926/7), ובשובו גורש מהמפלגה והוחזר לשורותיה אחרי שנכנע לסטלין. השפלה זו של גירוש וכניעה חזרה עוד פעמיים. ב 1935 נאסר ק', ובמשפט מבוים נאשמו הוא, זינוביב ו 14 חבריהם ברצח קירוב (ע"ע), בתכנית לרצוח את מנהיגי בריה"מ, בקשרים עם גרמניה הנאצית ועוד; הם נידונו למיתה והוצאו להורג (1936).

קַמְפוֹר (camphor), או בשמו הסיסטמטי 7,7,1‏, — טרימתיל-ביציקלו (1.2.2) 2 — הפטנון, הוא חומר לבן, שעווֹתי, נדיף במידת־מה ובעל ריח ארומטי חריף. נוסחתו האמפירית $C_{10}H_{16}O$, נקבעה לראשונה בידי לַוואזיה (ע"ע) ב 1833. את המבנה הנכון קבע ברֶט (J. Bredt) ב 1893.

הק' הוא חומר־טבע המופיע בצמחים שונים. המקור העשיר ביותר הוא עץ הקנמון (ע"ע) הקאמפורי, הגדל באיי פורמוזה, ביפן, במחוזות המרכזיים שבסין, ביאווה, בסומטרה ובברזיל. האיזומר השכיח הוא איזומר d (ע"ע איזומריה). האיזומר l הופק לראשונה ב 1848 משמן של Matricaria parthenium.

הק' הוא קטון (ע"ע) חשייך לקבוצת התמרים הטרפניים (ע"ע). איזומר ה d ניתך ב °178, רותח ב °204 ומסיס ברוב הממסים האורגניים.

הק' מתקבל ע"י זיקוק באדים של נסורת עץ־הק'. לאחר עיבוי האדים מתגבש הק' מהחלק השומני של התזקיק הגלמי. הגידול בצריכתו ובמספר שימושיו של הק' חייב מציאת דרכים סינתטיות להכנתו. הק' הסינתטי הוא רצמי בניגוד לטבעי. אפשר לקבלו מפינן (ע"ע טרפנים) או מוויניל כלוריד וציקלופנטדיאן. רוב הק' המשווק כיום הוא סינתטי.

מבנה הקמפור

שׁ י מ ו שׁ י ם. חק' שימושי כפלסטיסיזר או מרכּב בחמרים פלסטיים המבוססים על צלולוז ניטרט. לק' שימוש ברפואה ובתעשיית הקוסמטיקה הן בגלל ריחו הנעים והן בגלל כושר־החיטוי וכושר־ההרדמה העדין שלו.

קַמְפִּיס, תּוֹמַס א, ע"ע תומס מקֶמְפִּיס.

קַמְפָּלָה (Kampala), בירת אוגנדה, הגדולה בעריה ומרכזה המסחרי; 383,400 תוש' (אומדן 1971). ק' שוכנת בדרום המדינה, במחוז בוגאנדה, סמוך לחוף ימת ויקטוריה (ע"ע). בסביבתה הפוריה, שהיא האיזור החקלאי החשוב במדינה, מגדלים קפה, כותנה, תה, טבק וקנה־סוכר. ק' היא צומת־התחבורה הראשי במדינה: מסוף של מס"ב למוֹמבּסה (ע"ע) ונמל־תעופה בי"ל באֶנטֶבֶּה שמדרומה, אשר שימשה מרכז מינהלי בימי הבריטים. התעשיה בק' כוללת ייצור מזון, ריהוט ומוצרי מתכת. באוניברסיטת מַקֶרֶרֶה (נוס' 1922) 3,500 תלמידים (1973) ובמכללה למדעיי הטבע — 800.

ק' בנויה על גבעות, שבראשיהן — כנסיות, מסגדים ומקדשים הינדואיים. היא משופעת בגנים ומפורסמת כאחת הערים היפות באפריקה. ראשיתה ב 1890, עת הוקם מבצר מדרום למנגו, מושב ה„קאבאקה" — מלכי בוגאנדה (ע"ע אוגנדה, כרך מילואים). המבצר (כיום מוזיאון) שימש מרכז מינהלי ל„חברה הבריטית לאפריקה המזרחית" וסביבו התפתחה העיר הישנה. ב 1949 קיבלה ק' מעמד של עיר וב 1962 היתה לבירת המדינה משזכתה בעצמאות. מאז גדלה במהירות רבה. ב 1972 גורשו מק' התושבים ההודים והפקיסטאנים.

קַמְפֵּן, רוֹבֵּר — Robert Campin; ככל הנראה, בעל הכינוי האמן מפלֶמַל (Maître de Flemalle) — (1378[?]—1444), צייר פלמי. ק' זכה בכינוי זה בשל יצירתו — אגפי־מזבח — עבור מנזר פלמאל שליד לְיֶז' (כיום במוזיאון פרנקפורט). הוא השתקע בטוּרְנֶה (Tournai) ב 1406, וניהל סדנה בה למד ר. ון דר וידן (ע"ע), שיוחסו לו מרבית מיצירות נעוריו של ק'. באותה שנה יצר את הפרֶסקוֹ „הבשורה" („כנסיית סֶן־בּריס, טוּרְנֶה), יצירתו המתועדת היחידה; בשנים 1430—1435—לוּדוֹת „השילוש דק־וֹש" ו„זגנב הי־צלוב" (מוזיאון פרנקפורט); ובשנים 1435/40 — „טריפטיכון מֶרוֹד" (מטרופוליטן, ניו־יורק). ק' היה, לצדם של האחים וַן איק (ע"ע), מבשרי הגדול של הציור בארצות־השפלה, הוא ניתק עצמו ממסורת הסגנון הגו־תי הבין־לאומי, ותיאר את מציאות החיים והעצמים תיאור פיוטי וראליסטי. יצירתו מצטיינת בקווי־מתאר ברורים ומוגדרים של הדמויות, תוך עיצובן במתכונת נפחית מודגשת, המועברת מתחום הפיסול בשימוש שעשה באור־וצל ובטכניקת הגריזאי (grisaille, ציור מונוכרומי בגון אפור או אפרפר). השפעתו היתה רבה על ממשיכיו ובני־דורו.

רובר קמפן: יוסף בחדר המלאכה. מתמונה תלת־לוחית (המוזיאון המטרופוליטני ניו־יורק)

K. Tolnai, *Le Maître de Flemalle et les freres Van Eyck*, 1939;
E. Panofsky, *Early Netherlandish Painting*, 1953.

קַמְפַּנְיָה (Campania), מחוז בדרום איטליה לחוף הים־הטירני; 13,595 קמ"ר, 5,231,000 תוש' (1974). ברוב שטחה של ק' משתרעים הרי האפנינים הנפוליטניים, המשתפלים מזרחה. שלוחת הרי לאטארי בחצי־האי סורנטו נמשכת בים באי קַפּרי (ע"ע). בין המישורים הגדולים היחידים — זה שמצפון לנפולי וזה שמדרום לסאלרנו — חוצץ איזור געשי. בדרומו מתנשא הר־הגעש וזוב (ע"ע; 1,281 מ'), ובאי איסקיה, הסוגר על מפרץ נפולי מצפון־מערב — הר־הגעש אפּוֹמֶנסו (786 מ'). המישורים הפוריים משמשים לחקלאות אינטנסיווית: פירות נשירים, הדרים, גפנים וירקות מבכירים. בק' נמצא ריכוז התעשיה החשוב היחיד בדרום איטליה — בנפולי. התיירות מפותחת מאד. בין אתריה העיקריים: פומפֵּי, הרקולנאום (ע' ערכיהם), קוסטה אַמלפיטַנָה, אמַלפי (ע"ע), סוֹרֶנטו, פוזיטאנו והאי קפרי. הערים הגדולות הן: נפולי, בירת ק' — 1,222,270 תוש' (1974), וסלרנו — 159,300 תוש' (ע' ערכיהן).

אמת־מים נורמנית מעל דרך ארצ'ר

היסטוריה. בימי־קדם נודעה ק' בפוריותה: היא הניבה 3—4 יבולי דגנים וירקות בשנה, והיו בה כרמי זיתים וגפנים. התושבים הקדומים של ק' נקראו אוסונים (Ausones), אופיקים (Ὀπικοί) ואוסקים (Osci). מאמצע המאה ה 8 לפסה"נ חדרו מתיישבים יוונים לק', ויישבו את קוּמי ואת נפולי. במאה ה 7 השתלטו האטרוסקים על ק'; מרכז שלטונם היה בקפואה (ע"ע). היוונים הביסו את האטרוסקים (474), אך נכנעו (423/1) בפני הסאבלים (Sabelli), שחדרו לק', התמזגו עם התושבים המקומיים וקיבלו את תרבותם. ב 343 כרתו הקמפנים ברית עם הרומאים, ועד 90 לפסה"נ קיבלו כל תושבי ק' את האזרחות הרומית, והשפה המקומית, האוסקית, פינתה את מקומה ללאטינית. אוגוסטוס כלל את ק' ולאטיום במחוז מינהלי אחד. ולאחר זמן יוחד השם Campagna ללאטיום. — ביה"ב היה האיזור בידי האוסטרוגותים, ואח"כ בידי הביזנטים. הוא נכבש במאה ה 11 בידי הנורמנים, והיה חלק ממלכותם שמרכזה היה בסיציליה. מסוף המאה ה 13 היה האיזור חלק מממלכת נפולי.

J. Beloch, *C.*, 1890².

ר. בנ. – יש. ש.

קַמְפַּנֶלָה, טוֹמַסוֹ — Tomaso Campanella — (1568, סטילו, קלבריה — 1639, פאריס), פילוסוף איטלקי. ק' היה חניך מסדר הדומיניקנים (ע"ע), ולמד בנפולי תאולוגיה ופילוסופיה. בשל התנגדותו לשלטון הספרדי במלכות נפולי נאסר (1599), ונידון ב 1605 למאסר עולם. ב 27 השנים שעשה בכלא כתב חיבורים רבים בנושאי הפילוסופיה, מדעי הטבע, רפואה, אסטרונומיה, תאולוגיה ותורת המוסר. האפיפיור אורבן VIII, שביקש לשחררו, הצליח להעביר את ק' לרומא (1626) בתואנה, שיש לשפטו על כפירה ולמראית עין החזיקו בכלא האינקוויזיציה, אבל, למעשה, שחררו ב 1629. מחשש לרדיפות הספרדים יצא ק' בעצת האפיפיור לפאריס, שם נתקבל ע"י לואי XIII ורישליה.

הפילוסופיה של ק', שסטתה מן התורה האריסטוטלית והסכולסטיקה המקובלת, מושפעת מן האמפיריזם של טלזיו (ע"ע). ק' נטה למחקר הישיר של האדם והטבע, והדבר מצא ביטוי בטענתו שהאל התגלה פעמיים — בטבע ובתנ"ך — וכי הפילוסופיה צריכה להתבסס על ההתגלות הראשונה בעוד שהאמונה — על השניה. ק' הקדים את דקרט (ע"ע) בהנחת הספקנות המתודית ביסוד שיטתו ובקביעת עקרון המודעות העצמית (cognoscere est esse — „להכיר משמע להיות") כבסיס לכל הכרה ודאית.

הידוע בחיבוריו La Citta del Sole („עיר השמש"), 1602, הוא אוטופיה מדינית־חברתית ברוחם של אפלטון ומורוס (ע' ערכיהם). המהדורה המדעית הביקרתית של כתביו הו"ל ע"י L. Firpo במילאנו, 1954.

ק. קאוטסקי — פ. לאפארג — מ. הילקווית, מבשרי הסוציאליזם בזמן החדש, 1951; B. M. Bonansea, *The Theory of Knowledge of T. C., Exposition and Critique*, 1954; id., *The Political Thought of T. C.* (Studies in Philosophy and the History of Philosophy, II), 1963.

קַמְצ'טְקָה (Камчатка), חצי־אי בצפון־מזרח אסיה, בין ים־אוכוצק במערב לבין ים־ברינג והאוקיאנוס־השקט במזרח; תופס את רוב שטח מחוז (אובלסט) ק' (472,300 קמ"ר; 334,000 תוש'; 1974) בתחום הרפובליקה הפדרטיווית הרוסית, בריה"מ. במחצית הצפונית של ק' נמצא הגליל הלאומי הקוריקי (ע"ע).

שטח חצי־האי 370,000 קמ"ר ובו 287,000 תוש'. הוא נמשך לאורך 1,200 ק"מ, מצפון—צפון־מזרח לדרום—דרום־מערב, רחבו המירבי 450 ק"מ, במרכז. את רוב שטחו תופסים שני רכסי הרים מקבילים, שנוצרו בקימוט האלנידי יחד עם הרי הקוריאקים שמצפונם והאיים הקוריליים שמדרומם. בין שני הרכסים שקע טקטוני רחב, המנוקז ע"י נהר ובו עובר הכביש היחיד בק'. במזרח משתרעת רמה געשית שמעליה מתרוממים כ 150 הרי־געש, מהם 28 פעילים; הגבוה בהם הר קלוצ'וסקיה — 4,750 מ'. בק' שפע מעיינות־מינרלים חמים, גייזרים ואגמים (חלקם בלועות הרי־געש). החוף המערבי ישר ברובו ולארכו מישור משופע בביצות. החוף המזרחי הררי ומפורץ. בק' מצויים מחצבי פחם, נפט, זהב, נציץ, גפרית וטוף געשי. רוב השטח מכוסה יער של עצי לבנה ומחט, ובצפון — טונדרה (ע"ע). משיאי הרים גבוהים גולשים קרחונים.

כלכלת ק' נשענת על דיג דגים וסרטנים. באזורים הפנימיים תעשיית עץ. בעמק הנהר ק' מגדלים תפוחי־אדמה וירקות. השבטים המקומיים צדים חיות־פרווה ומגדלים את איל־הצפון (ע"ע). לאחרונה נערכים בק' נסיונות לניצול המעיינות החמים להפקת חשמל, הסקה ביתית וגידול צמחים בחממות.

יותר ממחצית האוכלוסיה מרוכזת בדרום־המזרח, סביב המרכז המינהלי והנמל הראשי פטרופבלובסק־קמצ'טסקי (187,000 תוש'; 1974). רוב האוכלוסיה רוסית, מיעוטה — שבטים מקומיים, רובם בצפון ובמערב ק': קוריאקים, איטלמנים, צ'וקצ'ים ואונים המשתייכים לקבוצת העמים הפלאו־אסייתיים (ע"ע אסיה, עמ' 896/7; מפת עמים ולשונות, עמ' 895/6).

את השבטים המקוריים של ק' — איטלמנים, קוריאקים וצ'ובנצים, וכן את צאצאי המתיישבים הרוסיים במאות ה 19/18 שהתערבו בהם, מכנים היום בבריה"מ קמצ'דלים. במקורו היה המונח כינוי לשבט האיטלמנים הקטן (1,300 נפש ב 1970) — אחד השבטים המקוריים של ק', שהיה נפוץ במאה ה 18. מאוחר־יותר כונו בשם זה גם שבטים אחרים בק', עמק הנהר אנדיר וחוף ים־אוכוצק, שהמתיישבים הרוסים כפי עליהם את שפתם.

ק' נתגלתה במחצית השניה של המאה ה 17 בידי קוזקים רוסים בעת כיבוש סיביר. לאחר סיפוחה לרוסיה בסוף המאה ה 17 ביקרו בה משלחות־מחקר רוסיות בראשותו של ו. ברינג (ע"ע).

היישוב הרוסי הראשון נוסד ב 1696, וב 1803 הוקם המינהל האזורי לחצי־האי.

С. П. Крашенинников, Описание земли Камчатки, 1949.

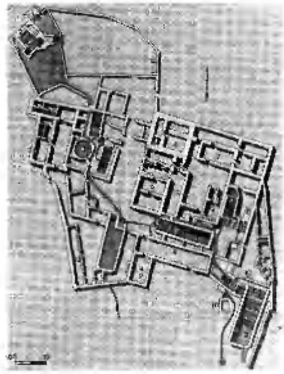
ג. שמ.

קַמַקוּרָה (Kamakura), עיר בדרום־מערב הונשו לחוף מפרץ סגמי, יפן; 139,250 תוש'. ק' היתה כפר־דייגים קטן לפני שהקים בה יורימוטו (ע"ע) את בירתו. בשנים 1185—1333, עת שימשה בירה, היתה מרכז מסחרי ותרבותי ומתחרה של טוקיו, הבירה הקיסרית (ע"ע יפן, עמ' 128—130). אמנות התקופה, בעיקר עבודות הפיסול, מאופיינת בראליזם רב־עצמה (שם, עמ' 116/7). בק' נבנו גם מנזרים של כת הזן (ע"ע). במלחמת גנקו (1333) נשרפה. ב 1349 נבנתה מחדש כמרכז לפרובינציות המזרחיות, אך חשיבותה ירדה. בזכות מנזריה, מקדשיה ואתריה האמנותיים הרבים ק' כיום מרכז תיירות ונופש. המפורסם באתריה הוא פסל בודהא הגדול (1252) היצוק ברונזה וגבהו 11.5 מ'. — ור' תמ' צבעונית בכרך זה.

בודהא־אמידהא. ברונזה (כ 18 מ' גובה כולל). קאמקורה, יפן, 1252 (לערך קמקורה)

קמראן (قمران), חורבה בחוף המערבי של ים־המלח, שנתפרסמה בעקבות גילוי המגילות הגנוזות ב 1947 (ע"ע מדבר יהודה, כת ומגלות, וביבל' שם). ק' שוכנת על מדרגת חואר, ומדרום לה ואדי ק'. חקירת המקום החלה כדי למצוא קשר בין ק' לאנשי המגילות. ב 1949 ערכו אגף העתיקות הירדני, המוזיאון הא"יי לארכאולוגיה וביה"ס הדומיניקני למקרא חפירה במערה שבה נמצאו המגילות הראשונות. בשנים 1951/6 נחפרה ק' עצמה בידי אותם החופרים, ועד 1965 נחפרו 11 מערות סביב ק' ונתגלו בהן מגילות וממצאים שונים. החפירות העלו שק' היתה מיושבת מהתקופה הישראלית. נתגלו מבנה (כנראה מצד) ובור־מים גדול. ממצאים אפיגרפיים שנמצאו במקום מסייעים לקביעה כי היישוב נהרס בכיבוש הבבלי של יהודה במאה ה 6 לפסה"נ. מ. נות זיהה את המקום כעיר המלח שבנחלת יהודה (יהו' טו, סב).

קמראן. תכנית היישוב בתקופת יוחנן הירקנוס: 1. כניסת אמת־המים. 2—3. הבריכות. 4. מגדל. 5. חדר וספסלים לאורך קירותיו. 6. חדר הסופרים. 7. המטבח. 8. אולם הכינוסים, הוא חדר האוכל. 9. מזווה. 10. בית היוצר. 11. כבשני־היוצר. 12. דיר

בראשית המאה ה 2 לפסה"נ — אולי בזמן יוחנן הורקנוס (135—104) — נבנה המקום מחדש (תקופה I א). המתיישבים השתמשו בשרידי התקופה הישראלית והוסיפו שני בורות־מים. סמוך לתקופה זו — כנראה בימי אלכסנדר ינאי (103—76 לפסה"נ) התיישבו שם אנשי כת מדבר יהודה; אז קיבל היישוב את אפיו, שהשתמר עד לחורבנו — יישוב שעיקר בנייניו מבני־ציבור. מיעוט מבני־המגורים מלמד, כי ק' שימשה מרכז לעדה שהתגוררה במערות או בסוכות ובאהלים מסביב. ניכר כי היתה זו עדה פורשת, בעלת מנהגי־פולחן יחודיים — כתבי העדה מאשרים זאת. בתקופה זו (I ב) נבנה בניין מרכזי ולו מגדל, חצר גדולה וחדרים. סמוך לו נבנו אולם כינוסים (ששימש גם חדר־אוכל), בית־יוצר (שנתגלה על כליו), מחסנים ובתי־מלאכה. אז נבנתה גם מערכת־המים המשוכללת, שהטביעה את חותמה על אופי המקום. המים רוכזו בוואדי ק', הוזרמו בתעלה אל מאגר בצפון־מערב ק', וממנו — אל 8 בריכות. בק' היו גם מרחצאות ומקוואות רבים, הקשורים במנהגי הטהרה המיוחדים של אנשי הכת. תקופה זו, שראשיתה בסוף המאה ה 2, הסתיימה ב 31 לפסה"נ, עת נהרס

קמראן. שחזור השולחנות בחדר הסופרים (ברשות מחלקת העתיקות והמוזיאונים של ממשלת ישראל)

המקום ברעש ובשריפה שפרצה בעקבותיו (לדעת ב. מזר נהרסה ק' במלחמות הפרתים, בשנים 40—37). זמן קצר לאחר חורבנה יושבה ק' מחדש ע"י תושביה הקודמים. תכנית המקום נשארה כמעט כשהייתה. בשלב זה נוספו מטבח, טחנה ותנור־אפיה. בבניין המרכזי נתגלה חדר כתיבה (סקריפטוריום) ובו שולחנות־כתיבה וקסתות. יש להניח שכאן נכתבו והועתקו כתבי הכת. הכלים מתקופה זו (II) זהים בד"כ עם הכלים ההרודיאניים; ראשיתה בימי ארכלאוס (4—1 לפסה"נ) וסופה ב 68, כשכבש אספסיאנוס את האיזור.

ממזרח למבנים נמצא בית־הקברות של אנשי ק'. יש בו למעלה מ 1,000 קברים, המסודרים בשורות מקבילות מצפון לדרום; רובם של גברים. נשים וילדים נקברו בשולי בית־הקברות.

יישובים נוספים של אנשי הכת נתגלו בין ק' לעין־גדי; זמני יישובם וחורבנם מקבילים לתקופות I ב ו II בק'. אופי היישוב דומה לק': מבנים מרכזיים ששימשו מרכז לעדה שהתגוררה במבנים ארעיים סביב. בעין־פשח'ה (ע"ע) נתגלו מבנה מינהלי גדול, חצר ובריכות־מים. היישוב היה משני בחשיבותו לק'. יישוב נוסף נתגלה בעין אל־ע'ור שמדרום לעין־פשח'ה. גם בו נחשפו מבנה גדול, חצר ומחסנים, ובצדו — בית־קברות הזהה באפיו לזה שבק'. ק' עצמה שימשה מרכז ליישובי הכת באיזור.

לאחר מלחמת החורבן ישב בק' חיל־מצב רומי — עד לנפילת מצדה ב 73. בק' ובעין־פשח'ה נתגלו גם שרידים מימי מרד בר־כוכבא.

פ. בר־ארון, ישוב נוסף של כת מדבר יהודה בעין אל־ע'ור שבחוף ים־המלח (א"י, י'), תשל"א; R. de Vaux, *La Grotte des manuscrits hebreux* (Revue Biblique, LVI), 1949; id., *Exploration de la region de Q.* (ibid, LX), 1953; id., *Fouilles au Khirbet Q.* (ibid. LXI, LXIII), 1954, 1956; id., *L'Archeologie et les manuscrits de la mer Morte*, 1961; J. T. Milik, *Dix ans de decouvertes dans le Desert de Juda*, 1957.

אל. רי.

קמרון, הרפובליקה המאחדת של (Republique Féderale du Cameroun), מדינה במרכז אפריקה המערבית. שטחה 474,000 קמ"ר ובה 6.5 מיל' תוש' (אומדן 1975).

רוב שטחה של ק' הוא רמה קריסטלינית, שגבהה 500—1,200 מ'. הרמה משתפלת לעבר מפרץ גינאה (ביאפרה) ומנוקזת אליו ע"י נהר סאנאגה ויובליו. מישור החוף רחב עד 100 ק"מ. במערב המדינה נמצא גוש הררי־געשי ששיאו הר ק', 4,070 מ', המתרומם בתלילות מן הים. הרכס נמשך בים — באי פרנגדו פו (Fernando Poo), ובצפון־מזרח — במאסיוו אדאמאואה (שיאו 2,700 מ') המגיע עד סמוך למפגש הגבולות ק'—צ'אד והרפובליקה המרכז־אפריקנית. מצפון למאסיוו משתרעים מישורים אלוביאליים שהם הלק מאגן נהר בנואה העילי (יובל הניג'ר). בצפון חודרת שלוחה של ק' לאורך נהר שארי התחתון וממערב לו, לתור השקע של ימת צ'אד.

בדרום ק' האקלים משווני ולאורך החוף הוא חם ולח עד ללא נשוא. ממוצע הטמפ' היומי — 26°. כמות הגשמים היורדים כל השנה — 3,000—6,000 מ"מ. במורדות הר ק' הפונים לים — 10,000 מ"מ (קרוב לשיא העולמי). דרום ק' מכוסה יער טרופי לח וצפוף, ולאורך החוף — מנגרובים. מצפון לקו רוחב 8° צפון שוררים תנאי אקלים של סאוואנה וערבה. הגשמים יורדים באיזור זה בקיץ וכמותם — 1,000 מ"מ בשנה בגרואה ו 600 מ"מ בחוף ימת צ'אד. טמפ' הקיץ מגיעות בצפון לממוצע יומי של 32°.

אוכלוסי ק' הם פסיפס אתני, דתי וחברתי. ק' נמצאת באיזור המעבר שבין תחום מושב כושים דוברי לשונות בנטו בדרום, ובין התחום המוסלמי בצפון, הכולל יסודות בושים דוברי לשונות סודאניות מצד אחד ודוברי לשונות חמיות ושמיות מצד שני (וע"ע אפריקה, לשונות, עמ' 315/6). ההבדלים האזוריים בק' ניכרים בעיקר בין המערב והדרום המפותחים ובין הצפון והמזרח

המרוחקים והעניים שרבים מתושביהם הם נוודים. על אלה נוספת המורשת הצרפתית בק' המזרחית, והבריטית — בק' המערבית. אנגלית וצרפתית הן השפות הרשמיות.

הקבוצה הגדולה ביותר מבחינה מספרית — הבמילקה — כ 1.5 מיל' נפש, מפוצלת למעשה לעשרות רבות של קבוצות הדוברות לשונות בנטו. הבמילקה מרוכזים במערב המדינה. הפולבה (ע"ע), רועים נוודים, דוברים סודאנית, ומספרם בק' כ 400,000 נפש. גם הקאנורי המוסלמים דוברים סודאנית, אך מוצאם כושי, ועיקר עיסוקם במסחר. בצפון הקיצון יושבים שבטים מוסלמים ממוצא ערבי. מבין שבטי הבנטו הרבים יצוינו בני במון (כ 80,000 נפש) היושבים במערב, שנודעו בזכות כתב שראש שבטם המציא בתחילת המאה ה 20. מן התושבים המקוריים — הפיגמאים (ע"ע) — נותרו כמה אלפי נפש ביערות שבדרום. מעט אירופים ולבנונים תופסים מקום חשוב בכלכלה. מבחינה **דתית** מאמינה יותר ממחצית האוכלוסיה בדתות אנימיסטיות. מספר הנוצרים נאמד בכ 1.5 מיל' נפש — רובם קתולים — הנמצאים בעיקר בדרום ובמערב. יש פחות ממיליון מוסלמים.

תפרושת האוכלוסין מבטאת את התנאים הגאוגרפיים האזוריים. לפיכך, בק' המערבית, התופסת פחות מ 10% של השטח, חיים כ 20% מכלל התושבים. כמחצית האוכלוסיה מרוכזת באזורי היערות בדרום, שרבים, בעיקר הבמילקה, מהגרים אליהם מיתר חלקי המדינה. רק 20% מהאוכלוסין גרים בערים הנמצאות ברובן בדרום. הגדולה שבהן — דוּאַלָה, 485,800 תוש' (1975) — היא הנמל הראשי. הבירה יאונדה (274,400 תוש') שוכנת ברמה הפנימית.

N. N. Rubin, *C.*, 1971; V. T. Le Vine, *The C. Federal Republic*, 1971.

י. קר. – מ.

צומח. ק' שייכת ברובה לאיזור הפיטוגאוגרפי הקונגו־גינאי המשווני הלח, ומיעוטה לאיזור הסודאני־זמבזי. צמחייתה עשירה ביותר במספר מיני העצים והשיחים (כ 5,000). ע"פ חקר צמחיית ק' ניתן לחלקה לכמה חבלים:

א. **בחבל הקונגו־גינאי** מבחינים ביחידות אלו:

1. **יער ביאפרי** ליד מפרץ ביאפרה — יער ירוק־עד עשיר מאד במינים המתאפיין בייחוד במינים של משפחת הקֶסאלפיניים. כן מצויים במקום זה גם **מנגרובים** עשירים.

2. **יער קונגואי־קמרוני**, יער לח ירוק־עד ונבדל מקודמו בעיקר בסימנים פלוריסטיים טופוגרפיים ואדפיים. אחד העצים המאפיינים אותו הוא Gilbertiodendron dewevrei.

3. **יער לח משווני נשיר למחצה** המתאפיין ע"י נציגים של המשפחות: Sterculiaceae, Ulmaceae. זהו יער מונסוני הנוטה להתפשט צפונה ודרומה עקב הריסת היער הבראשיתי ע"י האדם, בסמוך לו קיימות רצועות של סוואנות שונות, וכן אפרים, ביצות ויערות ביצה בשלטונה של Sterculia subviolacea.

ב. **החבל הסודאנו־זמבזי** מוגבל לחלק הצפוני של ק', שהוא יבש יחסית, ומתאפיין בטיפוסי צומח שונים, כגון: סוואנות שיחניות של רמת אדאמאואה או סוואנות־יער. במגזר הצפוני הקיצוני מאכלס הצומח יסודות סודאניים מובהקים או סוואנות מלוות מיני שיטה או סוואנות חסרות־עצים.

ק' משופעת הרים גבוהים וקיימת בהם מערכת של חגורות־גובה לגבי הצומח.

R. Letouzey, *Étude phytogeographique du C.*, 1968.

מ. ז.

החי. החי של ק' נמנה עם שני חבלים של ממלכת החי האתיופית: חבל היער המשווני הקונגו־גינאי; חבל הסוואנות הגינאו־סודאני. חבל היער שבדרום ק' מהווה מעבר בין יער אפריקה המערבית ליער קונגו ומספר בע"ח מוצאים בו את גבולם

ממזרח או ממערב בעוד שאחרים מיוחדים לו. מבין הפרסתנים ידועים הפיל, חזיר־היערות וחזיר־הנהרות, הבהמות, אילון המים, האנטילופה הגמדית (Neotragus pygmaeus), הקטנה בין מעלי־הגרה, הצביון (Cephalophus), הבונגו (Boocercus) והתאו האפריקני. מבין הקופים מצויים הגורילה והשימפנזה, המנדריל והדריל; ושוכני עצים מובהקים — מנגבי, גונון וקולובוס. מבין הקיפופים — הגלאגו והפוטו. מבין הטורפים — הסרוואל והנאנ־דיניה. מן המכרסמים — סנאי־השמש (Heliosciurus), סנאי־מפוספס (Funisciurus). רוב **העופות** שוכני עצים, לבד ממעטים, כגון זנבן־קרקע הררי (Picathartes oreas) המיוחד לק'. עופות מסוימים קשורים לסביבת מקווי־מים, כגון: שלדג איזמרגד (Corythornis cristata), פרפור ענק (Megaceryle maxima), עיט־ים קולני (Haliaetus vocifer). המאפיינים את העופות שוכני העצים הם בני משפחות הקאלאוניים (Bucerotidae), הטוראקיים, התוכיים ודורסים, כגון עיט־כותרתי (Stephandaetus coronatus). בין הזוחלים בולטים ביער בעיקר הנחשים ובהם הארסיים והארסיים־למחצה. במקווי־המים רבים הצבים הרכים והפלומדוזיים. רבים ביער ק' הדוחיים המיוחדים ליער האפריקני של גבון־ק', בעיקר ממשפחות ראקופוריים וצפרדעיים, צפרדע גלית (Rana goliath), הגדולה בצפרדעיים, וצפרדע שעירה (Trichobatrachus robustus). בחבל הסוואנות של ק' מצויים יותר מינים של אנטילופות מאשר ביער: אוריבי, בובאל, בונגו ועוד, וכ"כ התאו האפריקני, הג'ירפה, הפיל, חזיר־היבלות ושפן הסלעים. מהטורפים האלה מצויים האפייניים לסוואנות, ומהקופים — בבון אנוביס, הפרש ואחרים. יש לציין את הפנגולין ואת השנבוב. עופות־הסאוואנה הם רבים, במיוחד האורגיים, שרבים מהם ציפרי נוי. רבים גם נציגי משפחות בסדרת הכחלאים, רבים העופות שליד מקווי המים, וכן הדורסים. מהזוחלים ראויים להיזכר, מלבד תנין הנילוס שעדיין מצוי גם בנהרות הסאוואנה, מיני צפעוני ההרים (Atheris). רבות הלטאות ממשפחות שממיתיים, חרדוניים והמטיים.

עמ. ב.

כלכלתה של ק' מבוססת על החקלאות ועל מוצרי היער. מאז עצמאותה משקיעה ק' משאבים רבים בפיתוח תעשיה, רשת סכרים ותחנות־כוח ומערכת התחבורה.

ההכנסה הלאומית לנפש כ 230 דולר (1973) מהממוצעות באפריקה.

החקלאות תורמת לתל"ג כ 35%, לערך היצוא כ 90%, ומעסיקה כ 75% מהאוכלוסיה. מגדלים בעיקר קפה, קקאו, כותנה, קאוצ'וק, זרעי שמן ובננות. מרבית מוצרי היצוא מגודלים במשקים קטנים. מגדלים גם דגנים (תירס ודוחן) ושרשים (בטטות, מניוק וכו'). ק' מייצאת עץ גלמי. משק בע"ח מרוכז בצפון המדינה ומבוסס על מקנה במרעה טבעי.

לק' פוטנציאל **הידרו־חשמלי** בלתי מוגבל. ב 95% מתפוקת החשמל במדינה מופקים ממפעל הסכר שעל קו הרכבת דואלה־יאונדה. מפעל חשמל זה מספק את מלוא האנרגיה למפעל היצוא התעשייתי העיקרי של ק' — מפעל להפקת חמרן ולזיקוקו. בק' מרבצי בוכסיט עשירים שרק מיעוטם מנוצלים. ישנן ראיות להי־מצאות נפט ובצרי מתכת, אולם ניצולם עדיין לא הגיע לשלב מסחרי. מפעלי תעשיה אחרים בק' — מפעלי הרכבה של ציוד וכלי עבודה ומפעלי מזון ותצרוכת בסיסית.

בק' כ 40,000 ק"מ **דרכים** (כ 1,500 מהם סלולים) עליהם נעים כ 40,000 כלי רכב. עם השלמת המסילה הטראנס־קמרונית היו (1975) בק' 1,156 ק"מ **מס"ב**. **הנמלים** העיקריים: דואלה, טיקו וקריבי. **נמל האוויר** העיקרי ביאונדה.

בסחר החוץ של ק' עודף יצוא (כ 505 מיליון דולר, 1974) על היבוא (כ 503 מיליון דולר). **היצוא** כולל בעיקר מוצרי

חקלאות ויער (90% מערך היצוא), כשהבולטים בהם — קפה, קקאו ומוצרי עץ (יחד 60% מערך היצוא), והוא מיועד בעיקר לארצות השוק האירופי המשותף (68.6% מערך היצוא), ולמדינות אפריקה השכנות לק' (10.8%).

היבוא כולל בעיקר מוצרי תעשיה ומיכון, דשנים ומוצרים בני־קיימא ומקורו בארצות השוק האירופי המשותף (65.3% מערך היבוא, בראשן צרפת [47.4%]), ובארצות אפריקה השכנות (9%).

מאז 1966 משתייכת ק' ל„איחוד המכס והכלכלה של אפריקה המרכזית" (UDEAC), ועיקר סחרה עם ארצות אפריקה מתנהל בתוך הארגון.

המטבע: פרנק אפריקני = 0.23 דולר של אה"ב.

חינוך. מאז השגת העצמאות חל בק' גידול רב ביותר במספר הלומדים. כ 67% מגילאי ביה"ס היסודי לומדים בבת"ס ממלכתיים או בבת"ס של מיסיונים נוצריים. ב 1973 היו בק' למעלה מ 150 בת"ס תיכונים עיוניים, 73 בת"ס מקצועיים ו 15 סמינרים למורים בדרגה תיכונה. מספר הלומדים בבתה"ס היסודיים הגיע ל 938,000 ב 1971/2 (לעומת 356,000 ב 1959/60); בבתה"ס התיכונים למדו 65,000 תלמידים (לעומת 8,500); בבתה"ס המקצועיים 43,000 (לעומת 4,000) ובבתה"ס הגבוהים 3,500 (לעומת 63 ב 1962/3). מאז 1969 קיימת חובת עבודת כפיים בבתה"ס. באוניברסיטה הפדרלית של ק' ביאונדה למדו ב 1974 4,484 תלמידים, מהם כ 8% נשים.

כוחות מזוינים. לק' בס"ה כ 5,600 חיילים. מהם כ 5,000 איש בצבא־היבשה, המורכב רובו חי"ר, וציודו קל. חיל־האוויר מופעל ע"י 300 איש, וציודו כולל כ 20 מטוסי־תובלה וכמה מסוקים. בשמירת החופים מועסקים כ 300 איש, 4 סירות־משמר וכמה נחתות.

א. ה.־ט. - מ.

משטר. החוקה, שאושרה במשאל־עם ב 20.5.72 הנהיגה משטר נשיאותי. היא מדגישה את האופי החילוני של המדינה. הנשיא והאסיפה הלאומית, שבה 120 חברים, נבחרים ל 5 שנים. רק מפלגה אחת, „האיחוד הלאומי הקמרוני", מותרת בק'.

היסטוריה. בחלקים נרחבים של צפון ק' שלטה ביה"ב ממלכת קָנֶם־בורנו (ע"ע צ'ד, היסטוריה). במאה ה 18 נכבש צפון ק' ע"י עם הפולבה, והוקמו בו אמירויות. בדרום ק' ובמרכזה לא התפתחו יחידות מדיניות גדולות. הפורטוגלי פרננדו פו הגיע לחוף ק' ב 1472 ובמאה ה 16 הקימו סוחרי עבדים אירופיים יישובים מבוצרים לאורך החוף. במאה ה 19 החלה פעילות נגד סחר העבדים, ואף שהבריטים והצרפתים התחרו על ההשפעה באיזור, השיג בחשאי הגרמני נכטיגל את הסכמת ראשי השבטים שבאיזור החוף לחסות גרמנית (1884), וצרפת ובריטניה הכירו בגבולות ק'. הגרמנים נהגו ביד קשה והשתמשו בעבודת כפיה, אך גם פיתחו את הארץ. כוחות צרפתים, בריטים ובלגים כבשו את ק' ב 1914/5, וב 1922 ניתן רוב ק' כמנדט לצרפת; ואילו בריטניה קיבלה שתי רצועות במערב. ב 1946 הפכה ק' לשטח נאמנות בריטי וצרפתי מטעם האו"ם (ע"ע, עמ' 935/6), וק', שהוזנחה קודם, זכתה לפיתוח רב יותר. בק' הצרפתית הוקמה ב 1947 מפלגת „האיחוד של תושבי ק'", שדרשה מיד עצמאות מלאה ואיחוד עם ק' הבריטית, וב 1955 פתחה בהתקוממות שנכשלה; מלחמת גריליה נמשכה עוד זמן רב.

ב 1956 התקיימו בחירות, וב 1957 הוקמה ממשלה בראשות אנדרֶה מארי (אֶ)מבידה (Mbida). אהמדו אהיג'ו (Ahidjo), בן עם הפולבה ומנהיג מפלגה מוסלמית, נעשה ר"מ ב 1958. בתחילת 1960 קיבלה ק' עצמאות ואהיג'ו היה לנשיא. ב 1961 נערך משאל־עם בחסות האו"ם בק' הבריטית: הצפון צידד באיחוד עם ניגריה, והדרום — עם ק'. משבוצע האיחוד בין הדרום לק' העצמאית הונהגה חוקה פדרלית. ב 1966 אוחדו מפלגות השלטון בשני חלקי הפדרציה ו„האיחוד הלאומי הקמרוני" היה למפלגה החוקית היחידה. ב 1972 בוטל במשאל־עם האופי הפדרלי. ב 1975 נבחר אהיג'ו ברביעית לנשיא (כמועמד יחיד). לוחמת הגריליה של האופוזיציה שנמשכה מ 1955 (ר' לעיל) באה לקצה עם חיסול אחרוני מנהיגיה ב 1970.

מדיניות החוץ של ק' היתה פרו־מערבית מתונה. עד 1973 שררו יחסים טובים בינה ובין ישראל. אהיג'ו ביקר בישראל, שסייעה לק' בהקמת שירות לאומי לנוער ובפיתוח החקלאות.

א. ה.־ט.

קָמֶרְלִינג אוֹנֶס, הֵיְקֶה — Heike Kamerlingh Onnes — (1853, חְ'רונינגֶן — 1926, לֵידן), פיסיקאי הולנדי. מ 1871 למד בהיידלברג, בעיקר עם בונזן וקירכהוף (ע' ערכיהם). ב 1882 קיבל קתדרה באוניברסיטת לידן. ק"א, שהתרשם מעבודותיו של ון דר ולס (ע"ע), חקר את מצבי הצבירה (ע"ע צבירה, מצבי) השונים. ב 1894 ייסד את המעבדה הקריוגנית (הקרויה כיום על שמו), שהפכה את לידן למרכז עולמי בחקר הטמפרטורות הנמוכות. השגיו העיקריים בשטח זה: עיבוי ההליום וגילוי תופעת העל־מוליכות (ע' ערכיהם) החשמלית. למרות הצלחתו להגיע ל 1° מעל האפס המוחלט, לא הצליח להקפיא את ההליום. על מחקריו ותגליותיו הוענק לו פרס נובל בפיסיקה, 1913.

קָמֶרַרְיוּס, יוֹאַכִים — Joachim Camerarius (Kammermeister) — (1500, במברג — 1574, ליפציג), חוקר התרבות הקלאסית ומחשובי ההומניסטים והמחנכים הגרמנים בדורו. ק' היה מחסידי הרפורמציה. ייצג את נירנברג בכינוס האימפריה באוגסבורג (1530) וסייע בידי מֶלַנכתּוֹן (ע"ע) לנסח את „הצהרת אוגסבורג". ב 1535 הוזמן לארגן־מחדש את אוניברסיטת טיבינגן והנהיג בה את הלימודים הקלאסיים. ב 1541 נקרא לארגן את אוניברסיטת לייפציג ולהורות שם. ק' נשא־ונתן עם פרנסוא I ומכסימיליאן II על האפשרות של איחוד־מחדש של קתולים ופרוטסטנטים.

ק' חיבר ביוגרפיות, ביניהן של מורו וידידו מלאנכתון (1566). הוא תרגם ללאטינית את יצירות הרודוטוס, דֶמוסתֶנֶס, כסנופון, הומרוס, תֵאוקריטוס, סופוקלס ועוד. כן פירש את קיקרו ופלאוטוס. ק' כתב מדריך לתרבות הקלאסית. בחרוזים לאטיניים: Praecepta honestatis atque decoris puerilis („הוראות היושר והכבוד לבני־נעורים"), 1528. עוד כתב על אילוף סוסים (Hippocomicus), 1539, והו"ל את כתבי דירֶר. ה„מכתבים המשפחתיים" שלו (Epistolae familiares; VI–I, 1583; V–I, 1595) הם מקור חשוב לידיעת התקופה. כמחנך היה מהראשונים שהכירו בחשיבות ההתעמלות (ע"ע, עמ' 682).

F. Stahlin, *Humanismus und Reformation*, 1936; id., *Neue deutsche Biographie*, III, 1957; H. Helbig, *Die Reformation der Universitat Leipzig im 16. Jahrhundert*, 1953.

קָן (Caen), עיר בנורמנדי (ע"ע), צפון־מערב צרפת; 112,000 תוש' (1973); בק'־רבתי 213,400 תוש'. ק' שוכנת על הגדה המערבית של הנהר אוֹרן (Orne), סמוך למקום שפכו לתעלת לָמַנש. בקרבתה מכרות־ברזל המשמשים בסיס למפעלים של פלדה ומוצריה, ייצור משאיות, מכונות ועוד. פעילות הנמל מבוססת על יבוא פחם ויצוא עפרות־ברזל. הוא מחובר לים בתעלה, ועוברים בו 2.5 מיליון טון מטענים בשנה.

רוב המבנים ההיסטוריים ומרכז העיר נהרסו במלה"ע II. נשתמרו שתי כנסיות, ובניינים היסטוריים אחרים שוחזרו באמנות. העיר המרכזית שוקמה לפי תכנון מודרני. — בק' אוניברסיטה ובה 11,750 תלמידים (1974/5).

היסטוריה. ק' ידועה רק מיה"ב, ובלאט' דאז נקראה Cadomum. היא היתה העיר הראשית של נורמנדי התחתית, ובמאה ה 11 הקימו בה וילים (ע"ע) „הכובש" ואשתו את שתי הכנסיות הרומנסקיות היפות. זמן־רב היתה מוקד ללחימה בין אנגלים לצרפתים.

ב 1346 וב 1417—1450 שלטו בה האנגלים. ואז (1432) הוקמה בה האוניברסיטה. ב 1944 שימשה מרכז למערך הגרמני שהוקם אחרי פלישת בעלות-הברית לנורמנדי.

B. Kayser, *Cent ans d'expansion C.*, 1954.

קן (Cannes), עיר-קיט מפורסמת בחבל פרובנס (דרום-מזרח צרפת), ב„חוף התכלת" (Cote d'Azur), 25 ק"מ מדרום-מערב לניס (Nice), בשיפולי הר שוואליה (Mt. Chevalier); 75,000 תוש' (1972). בזכות מיקומה, נופה ואקלימה הפכה ק' למרכז בי"ל לתיירות. ב 1975 ביקרו בה 1,889,000 תיירים.

גרעין העיר נמצא במורדות ההר. בשיא ההר מגדל-שמירה מיה"ב שנועד להזהיר מפני התקרבות שודדי-ים מוסלמים. הנמל משמש מעגן למפרשיות-ספורט וליאכטות. פארה של העיר — הטיילת, La Croisette. מאות בתי-מלון ווילות „מטפסים" בהר עד לגובה של 200 מ'. ק' וה„קסינו" שבה הם מקום מפגש מפורסם של „החברה הגבוהה". חופי העיר הארוכים משמשים לרחצה. „פסטיבל הסרטים" השנתי, המתקיים בק' מאז 1946, נהנה מיוקרה בי"ל. לק' גם מספנות ותעשיה ניכרת (טכסטילים, חלקי מטוסים, מוצרי-מזון).

היסטוריה. ק' כבר היתה יישוב בימי-קדם, לפחות מימי הליגורים. היא היתה בשלטון הגלים והרומאים, ומראשית יה"ב חסתה תחת הגנת ראשי מנזר לרן (Lerins), שישבו באיי לרן מול חוף ק'. ב 1815 נחת נפוליון בק', בדרכו מאלבה לפריס. התפתחות ק' מכפר-דייגים לאתר נופש החלה משפרסם הלורד ברום (ע"ע) שנפש בה עשרות שנים (מ 1834), את יפי נופה ואקלימה. במאה ה 19 היתה העיר מרכז האצולה האנגלית שבאה לפוש בה, ואח"כ משכה עשירים גם מיתר ארצות אירופה. ב 1944 נחתו בקרבתה כוחות אמריקניים וצרפתיים, בעת הפלישות לאירופה.

יהודים גורשו מק' ב 1252 וב 1306. ב 1951 נוסדה בק' קהילה בת 30 משפחות וב 1966 הוקם מרכז קהילתי. ב 1969 היו בק' 700 יהודים.

קנאים, אחד הזרמים העיקריים ביהדות במאה ה 1 לסה"נ, שהשפיעו על פרוץ המרד-הגדול ועל מהלכו (ע"ע א"י, עמ' 378/80). הק' נזכרו בשם Ζηλωταί ע"י יוסף בן-מתתיהו, בזיקה לאלעזר בן שמעון (ע"ע), שמילא תפקיד מרכזי בנצחון על הרומאים בקרב בית-חורון. ואולם נראה, כי אז כבר היו קבוצה מגובשת ששרשיה בראשית ימי המשטר הפרובינקיאלי.

היסטוריונים שונים זיהו את הק' עם אנשי ה„כת הרביעית", שיסודותיה הונחו (לפי יוסף), ע"י יהודה הגלילי בעת מפקד קוי-ריניוס. השקפות הכת היו כשל הפרושים (ע"ע), אולם חבריה נתייחדו באהבתם לחירות, שבה ראו מצווה דתית, וע"כ התנגדו לשלטון הרומי בלא סייג. ואולם יוסף מזהה בעקיבות את ממשיכי-דרכו ואת צאצאיו של יהודה עם הסיקריים (ע"ע) ולא עם הק'. עם יהודה הוזכר אצל יוסף גם צדוק הפרושי, כהוגה האידאולוגיה של החירות, וייתכן אפוא, שהק' נתפלגו לשני ראשים, בגלל הבדלי תפיסות; האחד נשאר נאמן לבית יהודה הגלילי, והאחר המשיך בדרכו של צדוק הפרושי.

את עיקר כוחם שאבו הק' מירושלים, והר-הבית שימש מבצרם. מנהיגיהם היו מקרב מעמד הכהונה, כאלעזר בן שמעון, זכריה בן אבקולס (ע"ע), וכנראה גם אלעזר בן חנניה (ע"ע). מסתבר גם שהשם ק' מתקשר לפינחס (ע"ע) בן אלעזר הכהן שקינא לה' (במד' כה, יא). כן נתקיימה זיקה בין הק' לבית-שמאי.

כבר בראשית המרד מילאו הק' תפקיד מכריע והם שגרמו להפסקת הקרבנות לשלום הקיסר; אעפ"כ כמעט שלא שותפו בהנ-הגה הרשמית של ירושלים המורדת, שהורכבה לאחר הנצחון על קסטיוס גאלוס, וזאת בגלל מתיחות ששררה בינם ובין חנן בן חנן — הדמות המרכזית בהנהגה הזמנית. אחרי שהשתלט אספסיאנוס על הגליל וכבש את רוב חלקי הארץ זרמו המוני פליטים לירושלים, ובתוכם גדודיו של יוחנן מגוש-חלב (ע"ע). הק' ניצלו את שעת-הכושר ופעלו נגד השלטון הזמני, שחשדוהו בחתירה להסכם עם הרומאים. הכהן הגדול מתתיהו בן תאופילוס, שמונה בידי אגריפס השני, הודח, ובמקומו נבחר, בגורל, פינחס בן שמואל איש כפר חבתה — סתת במקצועו. כך הוחלפה האוליגרכיה המסרתית במשטר דמוקרטי, אך ספק אם בכך הוחזרה עטרת בית-צדוק לישנה, כדעת כמה חוקרים. בתגובה התארגנו תומכי ההנהגה הקיימת, בראשות הכה"ג-לשעבר חנן בן חנן ויהושע בן גמלא ומנהיג בית-הלל רבן שמעון בן גמליאל, ובעיר פרצה מלחמת-אחים קשה, שהוכרעה עם התייצבותם של אלפי לוחמים מאדום לימין הק'. הק' השתלטו (חורף 67/8) על ירושלים והרגו את ראשי מתנגדיהם. זמן קצר אח"כ חל פילוג בין הק' לאדומים.

בשלב זה שיתפו הק' פעולה עם אנשי יוחנן מגוש-חלב, ויחד שלטו בעיר. כעבור זמן קצר הופיע בעיר שמעון בר גיורא (ע"ע) והשתלט על העיר-העליונה. הדבר הביא לחלוקת ירושלים בין הק' — שהתבצרו בהר-הבית בהנהגת אלעזר בן שמעון ונהנו מיתרונות טופוגרפיים — ובין אנשי יוחנן, שישבו בעיר-העליונה ונהנו מעדי-פות מספרית. בזמן המצור מנו הק' 2,400 לוחמים בלבד — לעומת 10,000 אנשי שמעון, 6,000 אנשי יוחנן ו 5,000 אדומים. באביב שנת 70, משהופיעו הלגיונות הרומיים, השתלט יוחנן על הר-הבית, ומעתה סרו הק' למשמעתו במידה-מסוימת. בקרבות המצור בלטו הק' בגבורתם. נראה שאלעזר בן שמעון וזכריה בן אבקולס נהרגו או מתו עוד בזמן המצור. מנהיג אחר, יהודה בן ארי, נמלט מהעיר לאחר נפילתה, המשיך להלחם ונהרג בקרב בראש אנשיו.

הידיעות על הק', חוץ מספרי יוסף, מעטות-ביותר. באדר"נ מדובר על שריפת התבואה בירושלים בימי המצור בידי הק', ובנוסח אחר שם מיוחס המעשה לסיקריים. דברי המשנה (סנ' ט', ו'): „הגונב את הקסוה וכו' ק' פוגעין בו", מכוונים להלך-רוח ולא לקבוצה מסוימת. נראה שאחד מתלמידי ישו מוגדר כקנא (ע"ע שליחים).

לקנאות הדתית-לאומית נתלוותה כנראה גם שאיפה לתמורות חברתיות, כפי שנתבטא הדבר בבחירת הכה"ג ע"פ גורל. ללא-ספק היו הק' שותפים לתקוות המשיחיות שפיעמו גם בחוגים אחרים באומה. ברם, בניגוד לסיקריים, לא פיתחו הק' זיקה מיוחדת למש-פחה או לאישיות מרכזית אחת, וגם באלעזר בן שמעון לא ראו מנהיג בלעדי. אחרי החורבן לא נזכרים הק' עוד.

M. Hengel, *Die Zeloten*, 1961; M. Smith, *Zealots and Sicarii* (Harvard Theological Review, LXIV), 1971; S. Applebaum, *The Zealots* (Journal of Roman Studies, LXI), 1971; M. Stern, *Zealots* (Encyclopaedia Judaica, Year Book), 1973.

מנ. ש.

קנבוס (Cannabis), סוג צמחים ממשפחת הקנביים (הקרובה מאד לתותיים [ע"ע]) הכולל מין אחד, ק. תרבותי (C. sativa), צמח סיבים מקובל מאד, שמזרעיו מפיקים שמן. הק' הוא עשב חד-שנתי ועפ"ר דו-ביתי; גבהו 3 מ' ויותר; ריחו חריף; עליו מסורגים; הפטוטרות ארוכות והטרפים מאוצבעים. העלעלים דמויי איזמל ולהם שיניים גדולות. הפרחים האבקניים ערוכים בצורת מכבד, והעליניים — כשיבולים. הפרי — אגוזית פחוסה ובה זרע אחד, עשיר בשמן (30%—35%). השורש הראשי מעמיק כדי 2 מ' ומסתעף מאד. הק' גדל בטמפרטורה אופטימלית של 30°—35°. תקופת הבשלת הזרעים 150—190 יום, כ 45 יום פחות — עד לאיסוף הסיבים. הצמח מעדיף אקלים ממוזג וקרקע פוריה ובה בית-קיבול למים של 70%—80%.

גבעולי הק' משמשים להפקת סיבים (15%—25%). פרט לבסיס ולקצה הגבעול חלול. לגבעול שתי שכבות סיבים: בטבעת החיצונית סיבים ראשוניים שארכם 8—40 מ"מ; הטבעת הפנימית המתפתחת מהקמביום (סיבים משניים), מצויה בחלקו התחתון של הגבעול

וערכה המסחרי קטן יחסית. טיב הסיבים בצמחים הזכריים משובח מזה שבנקביים (וע״ע סיב, עמ׳ 755/6). דרכי הגידול ושיטת הפקת הסיבים שונות. בשימוש לתכלית כפולה (סיבים וזרעים) תולשים תחילה את הצמחים הזכריים עם פריחתם המלאה; יתר היבול נאסף עם הבשלת הזרעים. בשימוש לסיבים בלבד נעשה האסיף בבת־אחת, בידיים או במכונות. לאחר ייבוש חלקי של הצמחים שורים את הגבעולים במים או משאירים אותם חשופים לטל או לגשם, לשם התפסתם באמצעות מיקרואורגניזמים הגורמת להפרדה חלקית של הסיבים מהרקמות האחרות. בשלב הבא מנפצים את הגבעולים באמ־צעות מכונות מיוחדות, ומפרידים בין הסיבים ובין יתר חלקי הצמח. הסיבים ארוכים וחזקים; הם אינם מתבלים על נקלה, אך גמישותם מעטה. הם משמשים בהכנת כבלים, חבלים, רשתות, מפרשים, מרב־דים ושקים. הסיבים מסוג א׳ עשויים לשמש תחליף לפשתן בהכנת אריגי מלבושים, נעורת לצרכי איטום, מילוי מזרנים וכו׳.

שמן הק׳ מורכב בעיקרו (מעל 90%) מחומצות בלתי־רוויות: לינוליאית (עד 65%), לינולינית (22%) ואוליאנית (15%). ערך היוד 140—170. שימושו במזון מוגבל מאד, והוא משמש בעיקר בתעשיית סבון, צבעים, לכה וכו׳. — זן מיוחד — הק׳ ההודי (C. sativa var. indica) — משמש להפקת חשיש (ע״ע, ור׳ שם ציור).

מניחים שמוצא הק׳ התרבותי מאסיה המרכזית והמערבית, ושל הזן ההודי — הודו הצפונית־המערבית. עדויות על שימוש בסיבי הק׳ מצויות כבר ב־2500 לפסה״נ והוא נזכר בכתבי הומרוס, גירון, הרודוטוס ועוד. בספרות המקראית אין לו זכר.

השטח הכללי של גידול הק׳ בעולם מגיע ל־433,000 הקטר, והייצור — ל־255,000 טונות סיבים ו־30,000 טונות זרעים. בבריה״מ לבדה כ־40% משטחי הגידול בעולם — כ־⅓ בייצור סיבים וכ־½ בייצור זרעים; את המקום השני תופסת הודו. כן מרבים לגדל את הק׳ באירופה המרכזית (רומניה, פולניה, יוגוסלוויה, הונגריה ועוד).

ש. ה.

קַנְבֶּרָה (Canberra), הבירה הפדרלית של אוסטרליה; 197,960 תוש׳ (1974). ק׳ נמצאת בצפון־מזרח ה„טריטוריה של בירת אוסטרליה" (Australian Capital Territory; 2,432 קמ״ר); יחד עם הנמל הפדרלי המיועד לחוף מפרץ־ג׳רוויס מהווה הטריטוריה מובלעת במדינת ניו סאות וילז (ע״ע) והיא כפופה ישירות לשלטון הפדרלי. ק׳ נבנתה על גדות הנהר מולונגלו, למרגלותיו הצפוניות של רכס האלפים האוסטרליים, שפסגותיו נשקפות על העיר ממזרח, מדרום וממערב. ב־1823 נוסד במקום יישוב קטן ושמו Canbery או Canbury (= „מקום מפגש" בשפת הילידים). ב־1908 נבחר היישוב למקום הבירה המיועדת של הקהיליה האוסטרלית, כפשרה בין הערים סידני ומלבורן (ע׳ ערכיהן). ב־1911 הועבר השטח רשמית לידי השלטון הפדרלי. אותה שנה זכתה בתחרות בי״ל הצעת האר־דיכל האמריקני ו. ב. גריפין (Walter Burley Griffin) לתכנון העיר. התכנון המקורי שונה אח״כ, אך ע״פ עקרונותיו נבנתה ק׳ (מ־1913) משני עברי אגם בּרלי גריפין המלאכותי: מצפונו — איזור המגורים, ומדרומו — קריית הממשלה, גבעת הבירה (Capital Hill), המתנשאת מדרום לאגם, מהווה מוקד לתכנון העיר, ממנה קורנות בדגם רדיאלי השדרות הראשיות, שהעיקרית בהן חוצה את האגם בגשר ומובילה למרכז האזרחי (ה„סיטי") בעברו הצפוני של האגם. למרגלות גבעת־הבירה ולחופי האגם נמצאים בנייני הממשלה והפרלמנט. האחרון הועבר ממלבורן לק׳ רק ב־1927, והקמתו טרם נסתיימה. מסביב לגבעה נבנה איזור הנציגויות הזרות. מרכז־העסקים העירוני הראשי נמצא במרכז האזרחי, וממזרח לו — קריית האוני־ברסיטה. רבעי־המגורים נבנו ברחבות רבה — במתכונת של עיר גנים — תחילה מצפון למרכז האזרחי, ובשנות ה־60 — כערי־לוויין — גם בדרום ק׳.

קנברה: בקדמת התמונה — איזור המגורים עם המרכז האזרחי. ברקע — אגם גריפין

כלכלת העיר מתבססת על מתן שירותי־מינהל בהקף ארצי, חינוך גבוה, מעט תעשיה־קלה ותיירות. בק׳ שוכנות האקדמיות הלאומיות למדעי הטבע והרוח והאוניברסיטה הלאומית הכוללת גם מצפה־כוכבים, מכללות לחינוך, טכניקה וצבא וכן את הספריה הלאומית. בניית העיר התנהלה באיטיות עד לאחר מלה״ע II. ב־1947 היו בק׳ 17,000 נפש בקירוב. משנות ה־50 נמשכת הקמת ק׳ בתנופה המלווה גידול־אוכלוסין בשיעור הגבוה־ביותר בין ערי אוסטרליה.

ר. בנ.

קַנְגוּרוּיִים (Macropodidae), משפחת יונקים רבת־סוגים; הידועה ביותר בסדרת חיות־הכיס (ע״ע). כוללת 17 סוגים בהם 52 מינים. תפוצתם העיקרית באוסטרליה ובטסמניה, 5 סוגים בגינאה החדשה וסוג אחד באיי ביסמרק. אורך גופם (ללא הזנב) 15—160 ס״מ, צבעם אפור בהיר או צהבהב, עד חום אדמדם כמעט חד־גוני, ולמינים מעטים זנב עקוד.

הסימנים המשותפים לכל בני המשפחה: השיניים החותכות גדולות, הניבים לרוב חסרים והטוחנות גדולות ורבות. הנוסחה ברוב בני המשפחה היא: $\frac{4 \cdot 2 \cdot 1 \cdot 3}{4 \cdot 2 \cdot 0 \cdot 1}$, אך במינים אחדים מספר החותכות העליונות מגיע בכל מחצית לסת ל־6. הניבים עשויים להיעדר ומספר הטוחנות עשוי להגיע בכל מחצית לסת ל־7. מספר המלתעות קבוע. הכיס גדול ופתחו פונה קדימה. הגפיים הקדמיים קצרים. הם כעין ידיים המשמשות לחפירת שרשים. הגפיים האחו־ריים והזנב ארוכים ומפותחים. הבוהן חסר (חוץ מבקנגוריל המושק). האצבע השניה והשלישית מחוברות בקרום. האצבע הרביעית מפותחת ומסתיימת בטופר ארוך.

עם הק״ נמנים 3 תת־משפחות: (1) קנגוריל־המושק (Hypsiprymnodon moschatus), כולל סוג ומין יחיד — היחיד במינו. הוא הקטן והפרימיטיווי במשפחת הק״. ארכו של זכר בוגר לכל היותר 34 ס״מ; אורך הזנב 17 ס״מ ומשקל הגוף 500 ג׳ בלבד. צבעו אפור עד חום אדמדם. גחונו בהיר. כפות הרגליים כהות. דומה מאד לחולדה; קרוב ודומה לבני תת־משפחת חולדות־הכיס (ר׳ להלן) אלא שהוא היחיד במשפחה שיש לו בוהן ברגל האחורית — בוהן נגדית, קטנה וחסרת טופר. הוא יומי, שוכן במקומות לחים, בצל עצים וסבך, בגדות נחלים וביצות. מזונו מגוון מאד — פירות, זרעים, עלים, חרקים ותולעים. מפריש ריח מושק חריף. הנקבה ממליטה עפ״ר זוג גורים. תפוצתו — מזרח אוסטרליה.

(2) חולדות־הכיס (Potoroinae), קטנות במידתן. אורך גופן, ללא הזנב, 30—40 ס״מ. הזנב 15—24 ס״מ. משקל גופן כ־15

קנגורו-החולדה (Aepyprymnus rufescens)

ק"ג. באורח חייהן ובצורתן דומות מאד לחולדות ולעכברים. האזניים והרגליים אינן ארוכות יחסית כמו בתת-משפחת הקנגורים (ר' להלן). ההריון נמשך כ 40 יום. מינים רבים בעלי זנב לופתני ובעזרתו הן מעבירות חומר לריפוד הקן. רובן צמחוניות, אך יש בהן גם הניזונות מן החי. פעילות ביום ובלילה. עם תת-משפחה זו נמנים 5 סוגים וכ 12 מינים. תפוצתם — דרום-מזרח אוסטרליה וטסמניה.

(3) קְנְגוּרִים (Macropodinae). תת-משפחה הידועה והגדולה ביותר בין חיות-הכיס. עמה נמנים 9 סוגים. הם מצטיינים ברגליהם האחוריות ובזנבם שהם ארוכים ומפותחים ביותר. הטופר הרביעי ברגליים האחוריות גדול מאד. האזניים גדולות. הניבים חסרים או שהם זעירים מאד; הטוחנות מותאמות לטחינת עשב. הכיס מפותח ובו 4 פטמות. בין הסוגים החשובים: קְנְגוּרוּ (Macropus) — הסוג הכולל את הגדולים שבק"ג ובחיות-הכיס. אורך גופם למעלה מ 1 מ', וכף רגלם — יותר מ 25 ס"מ. אצל בני סוג זה אין עונת רביה קבועה ומוגדרת אך רוב הנקבות יולדות בחורף. ההריון נמשך 30—40 יום. הוולד העירום וקצר-הגפיים שארכו 2—3 ס"מ בלבד צורתו אינה מושלמת. מיד עם היוולדו הוא מפלס דרכו אל הכיס המבטיח מזון וטמפ' קבועה. הוולד מתקדם באטיות לאורך שביל לח שהוכן ע"י האם בפרוותה. בהחליקו אל תוך הכיס נצמד הוולד אל אחת מארבע הפטמות. הפטמה שהוולד מכניס לפיו תופחת עד כדי כך שאינו יכול לשלפה. הוא אינו יונק כשאר היונקים; החלב נלחץ אל הפטמה בכוח וזורם הישר לתוך גרונו. בדרך זו יונק הוא כחדשיים. בסך הכל שוהה הוולד בכיס אמו כ 7 חדשים. גם לאחר צאתו מן הכיס הוא תוחב את ראשו מפעם לפעם לתוך הכיס כדי לינוק. בני סוג זה מתבגרים בגיל שנתיים. אורך החיים 15—20 שנה. משקלו של זכר בוגר עשוי להגיע לכדי 70 ק"ג. הזנב, שארכו כמטר אחד, משמש בשעת מנוחה כמשענת — כעין „רגל שלישית" — וכהגה בשעת ריצה וקפיצה (וע"ע חי, עמ' 303). בשעת בריחה עשויים הם לנתר למרחק של 10 מ' ובמהירות של 48 קמ"ש. — הסוג המוזר ויוצא הדופן בתת-משפחה זו הוא קְנְגוּרוּ-אִילָנִי (Dendrolagus). אורך גופו 50—80 ס"מ. רגליו האחוריות קצרות ומגושמות ביחס לכל בני המשפחה. הוא כבד-תנועה גם על הקרקע וגם בטפסו על ענפי-העצים. מינים אחדים מסוגלים לנתר מעץ לעץ למרחק של כ 9 מ', כן עשויים הם לדאות מן העץ אל הקרקע עד למרחק של כ 18 מ'. בסוג זה 6 מינים שתפוצתם — צפון-מזרח אוסטרליה וגינאה החדשה.

קנגורו אפור (Macropus major)
הגור דבוק עדיין אל הכיס

פ. אס.

קנדה (Canada), מדינה המשתרעת עפ"נ חלקה הצפוני של יבשת אמריקה הצפונית (ע"ע) ותופסת כ $\frac{2}{5}$ משטחה; שטחה 9,976,139 קמ"ר, מהם 749,437 קמ"ר שטחי ימות. ק' היא המדינה השניה-בגדלה בעולם מבחינת השטח (אחרי בריה"מ). אוכלוסייתה 23 מיליון נפש (אומדן 1976). הבירה — אוֹטוָה. בצפון גובלת ק' באוקיאנוס הקרח הצפוני, במזרח — באוקיאנוס האטלנטי, במערב — באוקיאנוס השקט ובאלסקה, ובדרום — בארה"ב. מיקומה בתחום האקלים הארקטי, פני-השטח ההרריים והמבותרים וטיב הקרקעות השפיעו השפעה מכרעת על תפרוסת האוכלוסיה ועל ההתפתחות הכלכלית. האזורים המאוכלסים משתרעים לאורך רצועה צרה בדרום ק', המהווה כ $\frac{1}{3}$ משטח המדינה כולה. שאר האזורים מיושבים בדלילות רבה. כ 8% מפני השטח משמשים לחקלאות ו 25% הם שטחי יערות.

גאוגרפיה, עמ' 836; אקלים, עמ' 839; צומח, עמ' 840; חי, עמ' 841; אוכלוסיה, עמ' 842; כלכלה, עמ' 845; חוקה ומשטר, עמ' 852; משפט, עמ' 852; כוחות מזוינים, עמ' 852; חינוך, עמ' 853; ספרויות, עמ' 854; היסטוריה, עמ' 856; יהודים, עמ' 859.

המבנה הפיסי. ניתן לחלק את ק' ל 6 יחידות פיסיוגרפיות: 1) המגן הקנדי (Canadian Shield) משתרע בצורת פרסת-סוס סביב מפרץ הדסון (ע"ע). עפ"נ שטח של 5.14 מיליון קמ"ר, ותופס כמחצית משטח ק'. הוא בנוי סלעי גרניט, גנייס וסלעים מטמורפיים אחרים, וכן סלעים געשיים מהתקופה הפרה-קמברית. בתקופה זו עבר האיזור תהליכי קימוט וסחיפה (ע"ע) שהותירה פני שטח סחופים נרחבים. גבהו הממוצע של המגן כ 600 מ'; רק בשוליו הצפוניים מגיעים פני השטח ל 2,000 מ', ובשוליו הדרומיים — ל 1,500 מ'. תקופה ארוכה היו פני המגן נתונים לפעילות קרחונים, וכתוצאה מכך הם משופעים בימות גדולות, בנהרות ארוכים, באסקרים ובגבעות מורניות; בשולי תפוצת הקרחונים הורבדה רצועה רחבה של אדמות חרסית וטין המהווה בסיס לחקלאות. המגן הוא מקור חשוב לאוצרות-הטבע של ק' (ניקל, אבץ, אסבסט, כסף, זהב, נחושת, אורן, טיטן). הצמחיה הטבעית שלו היא מקור חשוב לתעשיית עץ ונייר — מהגדולות בעולם. חלק מהנהרות משמשים להפקת כוח הידרו-חשמלי.

2) איזור הרי האפלצ'ים (ע"ע) משתרע לאורך הגבול המזרחי של היבשת, מחופי דרום קוויבק עד קצה חצי-האי גאספה (Gaspe) בצפון; הוא כולל גם את הפרובינציות שלחוף האוקיאנוס האטלנטי. רכסי ההרים, הבנויים סלעי-יסוד (גרניט), סלעי-משקע וסלעים מטמורפיים מהתקופה הפלאוזואית, עברו תהליכי קימוט והרמה. ההרים מבותרים מאד ופסגותיהם מגיעות ל 1,200 מ'; שטחי המישורים בתחומם מעטים (מרכז ניו-ברנזוויק, פרינס אדוארד אילנד, איי מגדלן). חופי הפרובינציות האטלנטיות מפורצים מאד, רדודים ומתאימים לדיג (בעיקר נובה סקושה וניו-פנדלנד [ע' ערכיהן]). הנהרות של איזור האפלצ'ים קצרים (מלבד הנהר סינט ג'ון [St. John]) ואינם מתאימים להפקת כוח הידרו-חשמלי (וע"ע ניו-ברנזויק; פרינס אדוארד אילנד).

3) איזור הקורדיירה. זוהי רצועה הררית הנמשכת בכיוון צפון-דרום לאורך השוליים המערביים של ק'. היא בנויה 3 מערכות-הרים ראשיות, שקומטו בתקופת השלישון, וביניהן רמות ואגנים נרחבים.

א) את מערכת ההרים המזרחית בונים רכסי הרי הרוקי (ע"ע) הגבוהים, המכוסים בחלקם קרחונים; פסגתם הגבוהה בהר רובסון (Robson) — 3,954 מ'. גבולם הצפוני בנהר ליארד; מצפונו יוצרים הרי מקנזי וריצ'רדסון שבתחום פרובינציית יוקון (ע"ע) את המשכה של המערכת המזרחית. לאורך גבולם המערבי של הרי הרוקי מצוי עמק-מרזבה עמוק (Rocky Mts. Trench), מהארוכים בעולם (1,770 ק"מ), הנמשך מצפון-מערב מונטנה שבארה"ב עד לדרום

יוקון. ממערב לו מאופיין האיזור באגנים, בעמקים וברכסי־הרים מקומיים, המתנשאים לגובה של 2,400—3,000 מ׳; הרי קולאמביה בדרום והרי אומינקה (Omineca) וקסיאר (Cassiar) בצפון. החלק הדרומי־מרכזי של קולמביה הבריטית (ע״ע) הוא רמה נרהבת הידועה כרמה הפנימית.

ב) רכסי מישור־החוף משתרעים מ־מערב לרמה הקולמביאנית; מצפונם הרי סינט אליאס (St. Elias), שבהם מצויה הפסגה הגבוהה בק׳ — הר לוגן (Logan) — 6,050 מ׳. הרים אלה מכוסים בחלקם קרחונים. חופי האוקיאנוס־השקט שממערב למערכת־הרים זו מפורצים מאד ומשופעים בפיורדים.

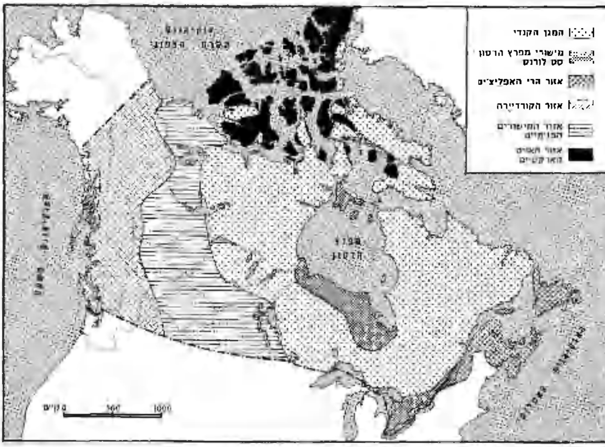
ג) רצועה הררית מקוטעת, המופיעה בתחום האיים ונקובר (ע״ע) והמלכה שרלוט שבאוקיאנוס השקט, והמשכה בהרי אלסקה.

את איזור הקורדיירה הקנדי מנקזים הנהרות הגדולים קולמביה (ע״ע), פריזר בדרום ויוקון בצפון: הם משמשים מקור חשוב להפקת כוח הידרו־חשמלי ועמקיהם משמשים לחקלאות. אוצרות־הטבע של האיזור ההררי המצויים בתהליכי־הפקה הם: אבץ, נחושת, עופרת, זהב, פחם וכספית. שטחי יערות נרחבים משמשים מקור לתעשיית עץ ונייר, ובחופים מפותח ענף הדיג.

4) איזור המישורים הפנימיים. זהו חבל מישורי־גבעי, התופס כ 18% משטח המדינה ומשתרע בין המגן הקנדי במזרח להרי הקורדיירה במערב. פני השטח נמוכים, ועולים בהדרגה מ 300 מ׳ במזרח ל 1,200 מ׳ לרגלי הרי־הרוקי שבמערב. בעבר היה כל האיזור מכוסה כיסוי עבה של קרחונים; בחלקים נרחבים שלו מצויים משקעים קרחוניים, חרסית ומורנות, וחלקו המזרחי משופע בימות קרחוניות מהגדולות בק׳: ימת הדובים הגדולה, ימת העבדים הגדולה, ימת אתבסקה וימת ויניפג. בחלקיו המזרחיים חשופים סלעים מהתקופה הפלאוזואית, ובחלקיו המרכזיים והמערביים — סלעים מהקרטיקון ומהשלישון (וע״ע אלברטה; מניטובה; ססקצ׳ון). את האיזור מנקזים הנהרות הגדולים מקנזי (ע״ע), פים וססקצ׳ון. אזורי העיבוד החקלאי מרוכזים בחלק הדרומי של המישורים הפנימיים, וזאת בשל הקרה והכפור השוררים ברוב ימות

מונטריאול — הגדולה בערי קנדה

קנדה: חלוקה פיסית

השנה בחלקים הצפוניים. המישורים הפנימיים הם מקור חשוב להפקת נפט, גז טבעי ופחם ביטומני, אשלגן וגבס (וע״ע קרחון).

5) מישורי הימות הגדולות (ע״ע) — סינט לורנס (ע״ע). זוהי רצועה מישורית צרה המשתרעת בין המגן הקנדי בצפון ורכסי הרי האפליצ׳ים במזרח. שטחה קטן בהשוואה לשאר חלקי ק׳, אך בתחומה מרוכזים 63% מאוכלוסי ק׳ והיא המרכז התעשייתי הראשי של המדינה. בתחומה נמצאות הערים הגדולות מונטריאול, טורונטו ואוטווה הבירה (ע׳ ערכיהן). מישורי הימות הגדולות שבמערב עוצבו בפעילות קרחונים: פני השטח מכוסים גבעות מורניות, עמקי נהרות רחבים ורדודים שעיצבו הקרחונים, שטחי חרסית, טין וסחף קרחוני. במזרח מצויה רצועת גבעות נמוכות וחשופות, הבנויות סלעים פרה־קמבריים — המשכו של המגן הקנדי, המגיע עד להרי אדירונדק שבצפון מדינת ניו־יורק באה״ב. ממזרח לרכס זה משתרעים מישורי הנהר סינט לורנס; מאפיינים אותם פני שטח נמוכים, המכוסים סלעי־משקע ימיים שהושקעו בתקופה שלשון של הים חדרה לאיזור זה, וכן משקעים אלוביאליים שהשקיע הנהר. בתוך שכבות סלעי־המשקע (אבן־גיר, צפחות) מבצבצים איי סלעים פרה־קמבריים, היוצרים גבעות המתנשאות מעפ״נ השטח המישורי, וכן 8 הרים שנוצרו עקב פעולות געש. המערבי שבהם הוא מאונט־רויאל שבמונטריאול, המתנשא לגובה של 235 מ׳. האיים שבמפרץ סינט לורנס הם המשכו של סלע זה. הנהרות הראשיים המנקזים איזור זה הם סינט לורנס ואוטווה (ע״ע), המהווים מקור חשוב לכוח הידרו־חשמלי.

6) איזור האיים הארקטיים. זו קבוצה של יותר מ 56 איים, המשתרעים מצפון למגן הקנדי עפ״נ שטח של כ 1.2 מיליון קמ״ר; הגדול בהם הוא האי בפין (Baffin) — 473,391 קמ״ר. בדרום ובמערב מישוריים פני השטח באיים, ואילו בצפון נמשכים רכסי־הרים גבוהים ומבותרים (Innuitian Mts.), שפסגתם הגבוהה מתנשאת לגובה של 2,500 מ׳. מחקרים רבים בוצעו באיזור זה בחיפוש אחר אוצרות־טבע, ובשנים האחרונות נתגלו מאגרי נפט וגז. האיים מכוסים ברובם שדות קרח וטונדרה (ע״ע). וע״ע ארקטיס.

הידרוגרפיה. פני השטח בק׳ מכוסים רשת צפופה של נהרות, תעלות וימות, שכמחצית מימיהם נשפכים למפרץ הדסון

הטמפרטורה והמשקעים בתחנות טיפוסיות בקנדה; הטמפרטורה — במעלות צלסיוס, המשקעים — במ״מ

	ונקובר	פנסיקטן	ויניפג	וינדזור	אוטווה	קויבק	הליפכס	פורט סימפסון
	חוף האוקיאנוס השקט	רצועה יבשה בקולמביה הבריטית	פרובינציית הפרריות	הקצה הדרומי של חצי האי אונטריו	מזרח אונטריו	סינט לורנס התחתון	חוף האוקיאנוס האטלנטי	החבלים הצפוניים־מערביים
טמפ׳ ממוצעת ינואר	3	−3	−17	−4	−11	−11	−4	−26
טמפ׳ ממוצעת יולי	18	20	20	22	21	19	18	17
משקעים בשנה בממוצע	1,447	280	508	787	890	1,143	1,370	505

ולמיצר הדסון. הימות הגדולות הן גם הגדולות שבתחום ק׳, ואליהן מצטרפות ימת ויניפג, ימת העבדים הגדולה וימת הדובים הגדולה (ר׳ לעיל). הנהר הארוך־ביותר הוא מקנזי. הנהר סינט לורנס הוא הארוך מבין הנהרות הנשפכים לאוקיאנוס האטלנטי, והנהר פריזר הוא הארוך בנהרות הנשפכים לאוקיאנוס השקט. את נהרות ק׳ מאפיינים מפלים ואשדות לאורך מסלול זרימתם; המפורסמים שבהם הם מפלי הניאגרה (ע״ע).

גאולוגיה, ע״ע אמריקה הצפונית, עמ׳ 216—227.

D. F. Putnam (ed.), *Canadian Regions*, 1952; M. Wade, *The French Canadians, 1955; Encyclopedia Canadiana*, 1966[2]; R. St. J. Macdonald (ed.), *The Arctic Frontier*, 1966; D. Jenness, *The Indians of C.*, 1967[7]; J. Warkentin (ed.), *C.: A Geographical Interpretation*, 1968; W. Watson, *C.: Its Problems and Prospects*, 1968.

ת. ר. ו.

האקלים של ק׳ יבשתי קר. החרפים ארוכים וקרים והקיצים קצרים וקרירים. 3 גורמים קובעים את תנאי האקלים של ק׳: 1) השתרעותה בתחום קווי־רוחב צפוניים מקנים למדינה את אקלימה הקר; במחציתה הצפונית שוררים תנאים של אקלים ארקטי וסוב־ארקטי, ובמחציתה הדרומית — תנאי אקלים ממוזג קר. רצועה צרה שמאפיינים אותה קיצים חמים נמצאת בקצה הדרומי־מערבי של ק׳ ובחצי־האי אונטריו; 2) מבנה פני השטח: הרצועה ההררית הנמשכת לכל אורך החוף המערבי, ומאידך גיסא, המישורים הנרחבים שממזרח, הפתוחים לחדירת גלי־קור מצפון; 3) זרמי המים החמים העוברים לאורך חופיה המערביים של ק׳ וממתנים את תנאי האקלים. השפעת האוקיאנוס האטלנטי אינה רבה בשל כיוונם המערבי־מזרחי של גושי־האוויר הגדולים השולטים באיזור. וע״ע אמריקה הצפונית, עמ׳ 227—230.

הטמפרטורות בחדשי החורף מתונות בחופים שבמערב ובדרום־מזרח, אך יורדות בהדרגה כלפי פנים היבשת וכלפי צפונו: הטמפ׳ החדשית הממוצעת בחורף יורדת מתחת ל °0 בכל חלקי המדינה, פרט לפינה הדרומית־מערבית של ק׳. הטמפ׳ הנמוכה־ביותר בתחומי ק׳ (°63-) נרשמה בסנג שבחבל יוקון. הטמפרטורות הממוצעות בינואר באזורים המיושבים שבמזרח ק׳ הן בין °12- ל °4-, בפרריות שבמערב — בין °18- ל °12-, לאורך החוף המערבי ובאי ונקובר — °3, וביוקון ובחבלים הצפוניים־מערביים — בין °23- ל °24-. הטמפרטורות יורדות מאד באזורים הארקטיים (ע״ע ארקטיס). הנמלים שבמערבה ובדרום־מזרחה של ק׳ חפשיים מקרח, אך בפנים היבשת קפואים הימות הגדולות והנהרות הנשפכים אליהן כ 3 חדשים, מאמצע דצמבר ואילך. הימות שבצפון־מערב מפרץ הדסון קפואות 7—8 חדשים בשנה. בקיץ עולות הטמפרטורות כלפי פנים היבשת. בכל הרצועה הדרומית המיושבת של ק׳ הטמפ׳ הממוצעת ביולי היא °16, במספר אזורים המים בדרום אונטריו — °21, ובמספר אזורים בפנים היבשת נרשמה טמפ׳ ממוצעת של °32. במפרץ הדסון (בשל המים הקרים) ובאזורים הארקטיים בצפון הטמפ׳ הממוצעת ביולי היא מתחת ל °10.

כמות המשקעים השנתית הממוצעת היורדת עפ״נ יותר ממחצית שטחה של ק׳ נמוכה מ 500 מ״מ. עונת המשקעים אינה שווה בכל המדינה: לחוף האוקיאנוס השקט יורדים המשקעים בעיקר בחורף, בחלקיה הפנימיים של המדינה — בעיקר בקיץ, ולאורך חופי האוקיאנוס האטלנטי יורדים המשקעים באופן שווה בכל השנה. כמות המשקעים הגדולה־ביותר (כולל שלגים) יורדת ברצועה ההררית המערבית, החוסמת את זרמי־האוויר המערביים מהאוקיאנוס השקט וגורמת למשקעים אורוגרפיים; בחורף יורדים באיזור זה 2,500 מ״מ ומעלה. כמות המשקעים הגבוהה־ביותר בחוף האוקיאנוס האטלנטי היא 1,300 מ״מ. ככל שהטמפ׳ באוויר נמוכה פוחתת כמות המשקעים השנתית, ולכן קטנות מאד כמויות המשקעים הנוזלים והמוצקים היורדים בצפון ק׳ ובחלקים הפנימיים של היבשת. האזורים היבשים־ביותר הם האיים הארקטיים, שבהם יורדים 120 מ״מ בשנה, מחציתם שלגים, ואזורי הפרריות הדרומיים־מערביים ועמקי קולמביה הבריטית, שכמות המשקעים השנתית בהם 250—380 מ״מ. בקרבת הימות הגדולות עולה כמות המשקעים, ובמונטריאול כמות המשקעים השנתית הממוצעת היא 1,000 מ״מ. שלגים יורדים ברוב חלקי ק׳ וכמותם רבה בהרי הרוקי ובמישור סינט לורנס.

מ.

צומח. ק׳ נכללת ב4 אזורים פיטוגאוגרפיים עולמיים: הארקטי, אמריקה האטלנטית, הפרריות ואמריקה הצפונית הפציפית, ובהתאם לכך עשירה ומגוונת צמחייתה. גם הצומח שלה מגוון־ביותר ומכיל טיפוסי־יער רבים, טיפוסי־טונדרה אחדים, פרריות, יערות־פרקים, אחווים וביצות כבול.

1) **הטונדרה**, המוגבלת לאיזור הקוטב ולמדרגות האלפיניות של ההרים, תופסת ⅓ משטח ק׳. היא אינה אחידה לא במראה

ימת לואיס והרי הרוקי בתחום הפארק הלאומי בנף, דרום־מערב אלברטה

ולא בהרכבה. הצומח כולל עשבים ובני־שיח ירוקי־עד ונעדר ממנו צומח עץ; חברות צמחים רבות מורכבות מחזזיות וטחבים שונים; בתות נגסיות מאוכלסות במינים רבים של משפחת האברשיים; הסלעים מאוכלסים בחברות צמחים של בני־שיח קטנים שלעליהם מבנה כסרומורפי.

2) היער, שהוא עָשרה והדרה של ק׳, מכסה 3.1 מיליון קמ"ר, 46% משטחה. מרחביו חולקו בין־השאר לאזורים אלה: א) האיזור הצפוני תופס יותר מ⅔ של שטח היער בכלל, מהווה חגורה רחבה מדרום לטונדרה ומתמשך מניופנדלנד במזרח עד הרי הרוקי במערב ועד אלסקה בצפון־מערב. באיזור זה נכללים 45 טיפוסי יערות. העצים הבולטים הם המחטניים. ובייחוד האשוחית הלבנה (Picea glauca), האש־חית האדומה (P. rubens) והארזית (Larix laricina), והם השולטים במקומות הלחים. כן מרובים כאן מאד — בייחוד בחלקים המזרחיים והמרכזיים של האיזור — אשוח הבוֹשם (Abies balsamea) ואורן בנקסיאנה (Pinus banksiana), ואילו במערב שולט האשוח האלפיני (Pinus contorta). בחלקים הדרומיים של איזור זה כבר מצויים הרבה עצים נשירים רחבי־עלים כגון מיני צפצפה ושדר (Betula); ב) מדרום לאיזור (א) נמצא יער נשיר — המוגבל בעיקר לחלקה המזרחי של ק׳ — ובו בין־השאר מיני אדר, אולמוס, אשוח וטיליה, והרבה מיני אלון. מדרום חודרים אל איזור זה גם עץ הצבעונים (Liriodendron tulipifera), ססַפרס (Sassafras albidum) ומיני ערמון, דולב, מַגנוליה ופֶקן; ג) יער של איזור הימות הגדולות — סינט־לורנס. הרכבו מעורב ממחטניים (אורן, צוגה [Tsuga], אשוח ואשוחית) ומעצים רחבי־עלים (שדר מזרחי [Ostrya], אגוז, פקן, אדר, מילה ואשור); ד) איזור היער המערבי. שולט כאן היער הידוע מקולמביה ומאורגון שבאה"ב. בין־השאר בולט כאן אשוח אֶנגֶלמן (Picea engelmannii).

במישורים הדרומיים של ק׳ יש מרחבים עצומים של פרריות; אלו אינן אלא ערבות דגניים, שהן המשכן של הפרריות האמריקניות שבדרום־המערב התיכון. בתור מעבר בין הפרריה ליער מצויים בק׳ שטחים גדולים של יער־פרק, שאינו אלא תצורה של עצים (מיני צפצפה, אדר, אלון ועוד) מפוזרים מאד, הבולטים מתוך הרקע הצפוף של הדגנים.

A. E. Porsild, *Natural Vegetation and Flora* (in: Atlas of C.), 1957.

מ. ז.

החי בק׳ נכלל בתחום חבלים אחדים של ממלכת החי הנארקטית: הארקטי, הבוראלי (קנדי) והסונורי. ככל שהן צפוניות־יותר מגלות פאונות החבלים הללו מידה רבה והולכת של דמיון לאלו של חבלים מקבילים בממלכה הפלֶארקטית. לפיכך ניתן להבחין בק׳ ביחידות הפאוניסטיות דלקמן: חי היערות המעורבים — באגן הימות הגדולות; חי הפרריות — שולט בהן היסוד הסונורי (איזור זואוגאוגרפי של דרום אמריקה־הצפונית; מהשם Sonora); חי היערות המחטניים (טַיגה) — שולט בו היסוד הבוראלי שרבה קרבתו לחי הטיגה האיראסית; חי הטונדרה — שהוא כמעט זהה לחי של איראסיה. לבד מאלה קיימת קבוצה של בע"ח המצויים במרבית שטחה של ק׳ (ואף של אמריקה הצפונית), חוץ מחבל הטונדרה, ועמה נמנים יונקים שונים ועופות קיציים רבים.

1) ביערות המעורבים מייצגים את היסוד הסונורי היונקים האפייניים, כגון: אייל לבן־זנב (Odocoileus virginianus), שועל אפור ואחרים; העופות היציבים, כגון: עורבני כחול מצוי (Cyanocitta cristata), נקר־עצים פלומתי (Dendrocopus pubescens) ועוד; והקיציים, כגון: חטפית־פיוּי ירוקה (Contopus virens), קיכלי־היער חֲמוּסי (Hylocichla mustelina) ואחרים. כן מצויים זוחלים ודוחיים סונוריים אפייניים.

2) מיונקי הפרריה הגדולים עדיין מצויה בק׳ האנטילוקאפרה כנציג היסוד הסונורי. עוד נמנים עם יסוד זה יונקים, כגון: הגירית האמריקנית (Taxidea taxus), עכבר־השק המערבי (Thomomys bottae) ועוד; עופות: שכווי הפרריה הגמלוני (Tympanuchus cupido), זרזירנית האחו המערבית (Sturnella neglecta) ועוד. זוחלים, כגון: זעמן־השיחים הערבתי (Thamnophis radix).

3) היסוד הבוראלי השולט בטיגה הקנדית מיוצג ע"י יונקים ועופות הולארקטיים. בטיגה נשתמרו גם אוכלוסיות שרידיות של שוכני היער הנשיר והפרריה, ובעיקר האייל הקנדי (או הוַפיטי [Cervus canadensis]) והביזון האמריקני. הזוחלים והדוחיים בטיגה מועטים. מוגבלים בתפוצתם לטיגה המישורית ולטונדרת היער הם: הקַריבּו (או אייל הצפון [Rangifer caribou]), הנברן צהוב־אף (Microtus chrotorhinus) ועוד. בטיגה ההררית, בטיגת הגשמים של חוף האוקיאנוס השקט ובאיזור האלפיני ההררי מופיעים בע"ח שאינם מצויים או המצויים מעט בחבלים אחרים של הטיגה, כגון: כבש קנדי (Ovis canadensis), צפיר־ההרים האמריקני (Oreamnus americanus), אייל פדרי (Odocoileus hemionus) ועוד.

4) בטונדרה הקנדית מצויים יונקים גדולים, כגון: כבש המושק (Ovibos moschatus) ואייל הצפון הטונדרי (Rangifer arcticus). הטורף הגדול־ביותר הוא הדוב הלבן (Thalarctos maritimus), שהוא הולארקטי (בדומה לשועל השלג [Alopex lagopus] ולארנבת הארקטית [Lepus arcticus], ועוד).

עמ. ב.

אוכלוסיית ק׳ מהווה כ 9% מאוכלוסיית אמריקה הצפונית. הרכבה קשור בגלי־ההגירה הגדולים מאירופה, שהחלו במאה ה 17 עם בוא המתיישבים הראשונים הצרפתים והבריטים, המהווים עד־היום את רוב תושבי המדינה. מספר האינדיאנים והאֶסקימואים הגיע בראשית ההתיישבות האירופית לכ 220,000 נפש; כיום הם מהווים כ 1.4% מכלל האוכלוסיה.

האינדיאנים, שמספרם מגיע לכ 295,000 נפש (אומדן 1971), מרוכזים בכ 550 שבטים (bands) בתוך 2,200 שמורות שהוקצו להם עפ"נ שטח של כ 2.5 מיליון הקטר. מצבם הכלכלי ירוד; רק 25% מהם התערבו בתושבי ק׳ והם מפוזרים בכפרים ובערים (ע"ע אמריקה, עמ׳ 148—150, 203—204). האֶסקימואים (ע"ע), שמספרם 18,000 נפש (אומדן 1971), מפוזרים בצפון המדינה במחנות וביישובים שבהם 20—500 נפש, ורובם חיים בעוני רב (ע"ע אמריקה, עמ׳ 150—153). פיזורן של קבוצות הלאומים אינו אחיד בתחום המדינה, והדוגמות הבולטות הן הפרובינציות: ניו־פנדלנד — ש 94% מתושביה הם בריטים; קויבק — ש 81% מתושביה הם צרפתים; הטריטוריות הצפוניות־מערביות — ש 85% מכלל אוכלוסיהן הם אינדיאנים ואסקימואים.

טבלה מס׳ 1

הרכב האוכלוסיה בקנדה

הקבוצה האתנית	1971 (אומדן)	
	האוכלוסיה	%
מהאיים הבריטיים	9,624,115	44.6
צרפתים	6,180,120	28.7
גרמנים	1,317,200	6.1
איטלקים	730,820	3.4
יהודים	296,945	1.4
הולנדים	425,945	2.0
פולנים	316,425	1.5
אוקראינים	580,660	2.7
אירופים אחרים	1,291,680	6.0
אינדיאנים ואסקימואים	313,000	1.4
אחרים	491,625	2.3

קנדה : צפיפות אוכלוסיה

גלי־ההגירה הגדולים מאירופה (אחרי המאה ה 17) היו בשנים 1901—1911 ואחרי מלה"ע II, כשהגיעו יותר מ 3 מיליון מהגרים. גלי־ההגירה הגדולים מאה"ב היו בשנים 1776—1783, כשעברו אלפי מתיישבים, נאמני ה„כתר" הבריטי (הנקראים כיום United Empire Loyalists), למושבות שבקרבת הים שהיו בתחום האיזור שנקרא אמריקה הצפונית הבריטית. ב 1789 הגיע גל נוסף של אמריקנים לאזורי המישורים בק' כדי לתפוס שטחים פתוחים וריקים. ב 1790 היתה כ ⅙ מתושבי ק' ממוצא אמריקני.

ייחודם הלאומי של הצרפתים נתגבש במשך דורות ארוכים של שלטון בריטי, במסגרת הפליה לרעה מבחינה חברתית וכלכלית. הם התאפיינו עד העת האחרונה בריבוי טבעי גבוה, ברמה כלכלית נמוכה ובאחוז כפרי גבוה בהשוואה לחלק האנגלי־קנדי של האוכ־לוסיה. ייחודם הלאומי והתרבותי והמגמות האוטונומיסטיות ואף בדלניות הנובעות ממנו הם מבעיות־היסוד של ק' (ר' להלן, עמ' 859 וע"ע קויבק).

גידול האוכלוסיה בק' מ 1871 ועד היום הוא בעיקרו תוצאה של

טבלה מס' 2

הערים שאוכלוסייתן מעל 100,000 נפש

שם העיר	האוכלוסיה 1974 (אומדן) (איזור מטרופוליטני)
מונטריאול *	2,798,000
טורונטו *	2,741,000
ונקובר *	1,137,000
אוטוה (הבירה) *	626,000
ויניפג *	570,000
אדמונטון *	529,000
המילטון *	520,000
קויבק *	499,000
קלגרי *	444,000
סינט קתרינז—ניאגרה *	311,000
לנדן *	296,000
וינדזור *	266,000
קיצ'נר *	238,000
הליפכס *	224,000

* ע"ע.

טבלה מס' 3

חלוקה מינהלית של קנדה

פרובינציה	שטח קמ"ר **	אוכלוסיה באלפים מפקד 1971	אוכלוסיה באלפים אומדן 1974	% מכלל האוכלוסיה בק' (1973)
אלברטה *	661,185	1,628	1,714	7.6
קולמביה הבריטית *	948,596	2,185	2,395	10.5
מניטובה *	650,087	988	1,011	4.5
ניו־ברנזוויק *	73,437	635	662	3.0
נייפנדלנד *	404,517	522	542	2.4
נובה סקושה *	55,490	789	813	3.6
אונטריו *	1,068,582	7,703	8,094	35.9
פרינס אדוארד אילנד *	5,657	112	117	0.5
קויבק *	1,540,680	6,028	6,134	27.5
ססקצ'וון *	651,900	926	907	4.1
חבלים				
יוקון *	536,324	18	19	0.1
החבלים הצפוניים־מערביים	3,379,683	35	38	0.2

* ע"ע.
** כולל אזורי מים.

גידול טבעי, להוציא התקופות של גלי־ההגירה (1901—1911 ואחרי מלה"ע II) ששיעור־הגידול בהן הגיע ל 3% בשנה. שיעור־הגידול בשנים 1970—1973 היה 1.2% בשנה. מספר המהגרים הנכנסים לק' מדי שנה הוא קטן; ב 1973 נכנסו 184,200 נפש. שיעור הילודה, שהיה גבוה בשנות ה 20 (29.3 לאלף), ירד ל 20.1 לאלף ב 1937, ועלה שנית אחרי מלה"ע II ל 28.9 לאלף ב 1947. שיעור זה נשאר יציב עד 1959, אך מאז ירד ל 15.5 לאלף ב 1973. אם יימשך שיעור־גידול נמוך זה, יגיע מספר תושבי ק' ל 28.4 מיליון נפש בשנות ה 2000 (כולל כ 60,000 מהגרים בשנה). שיעור התמותה — 7.4 לאלף (1973) — הוא מהנמוכים בעולם. 28% (1973) מאוכלוסי ק' הם גילאים מתחת ל 15, ו 8.3% — גילאים מעל ל 65.

90% מתושבי ק' מרוכזים בדרום המדינה, עפ"נ רצועה הנמשכת ממערב למזרח, לאורך גבול אה"ב, והמהווה כ 12% בלבד משטח

ונקובר: נמל ראשי בחופי האוקיאנוס השקט

המדינה. באיזור זה אקלים נוח יחסית וקרקעות פוריות. כ 75% מתגוררים בחלקה המזרחי הלח והפורה של רצועה זו, שבו המישורים הגדולים, והשאר מרוכזים במערב ובאזורי המכרות שבמרכז. ק׳ מאופיינת בהגירה פנימית מפרובינציות במערב לעבר אלו שבמזרח, ומהאזורים הצפופים במזרח לפרובינציות הפרריות שבמרכז. 76.1% (מפקד 1971) מכלל תושבי ק׳ מתגוררים בערים, וקיימת הגירה מתמדת מהכפר לעיר. האוכלוסיה הכפרית ירדה מ 80% ב 1871 ל 46% ב 1941 ול 23.9% ב 1971. 55% מכלל האוכלוסיה מרוכזים ב 22 ערים שבהן מעל 100,000 חוש׳.

יר. פ.

כלכלה. בזכות כלכלתה המפותחת (למרות אוכלוסייתה הקטנה־יחסית) נמנית ק׳ עם המדינות התעשייתיות המפותחות בעולם. שטחי קרקע נרחבים ומקורות בלתי־נדלים כמעט של מים ושל חמרי־גלם יוצרים את הפוטנציאל הכלכלי העצום של ק׳ ומבטיחים לה מידה רבה של אי־תלות כלכלית וכושר יצוא גדול. כ ⅔ משטחי היער משמשים לתעשיית העץ. ימות ונהרות מכסים 7.6% משטח המדינה, והאדמות החקלאיות — כ 7% (ס״ה שטחי המזרע כ 420 מיליון הקטר). ק׳ עשירה במחצבים, שהעיקריים שבהם הם: נפט וגז טבעי, ניקל, עפרות־ברזל, פחם, כסף, מוליבדן ואורן. ק׳ היא השביעית בעולם בגודל התוצר המקומי הגלמי (כ 145 מיליארד דולר [של אה״ב, וכן להלן], 1974), והחמישית בעולם בגודל התוצר המקומי הגלמי לנפש (6,469 דולר, 1974).

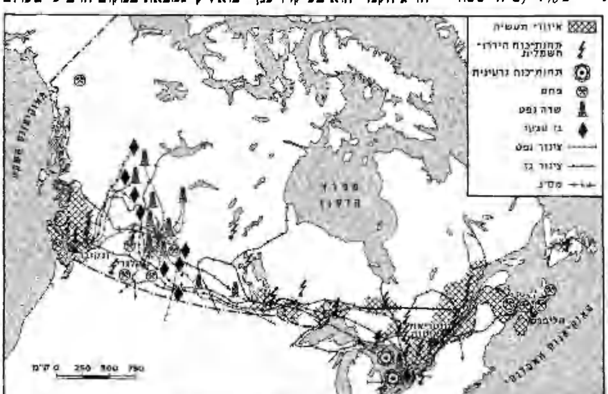
חקלאות. למרות השינויים המפליגים במבנה המשק הקנדי לאחר מלה״ע II — שנועדו להפוך את ק׳ למעצמה תעשייתית — החקלאות, היעור ומשק בע״ח הם מענפי הכלכלה העיקריים. ב 1975 הועסקו בחקלאות כ 7% מכוח העבודה; היא תרמה לתל״ג כ 5.3% מערכו, וליצוא — 12.7% (1974). קיימת נטיה למיזוג יחידות־משק ליצירת חוות גדולות, תוך ניצול ציוד חדיש להגדלת התפוקה (491,000 משקים ב 1961 לעומת 340,000 ב 1973 [אומדן ל 1980 — 315,000]).

בשנים 1967—1974 הוכפלה הכנסת החקלאים לכ 9 מיליארד דולר.

הגידולים העיקריים הם: חיטה, שעורה, שיבולת־שועל, שיפון וגרעיני־מאכל אחרים. שטחי־המזרע של הדגנים — כ 28% מס״ה האדמות החקלאיות — מרוכזים בעיקר במישורים הנרחבים. את רכישת כל יבולי החיטה בק׳ (כ 4% מהתפוקה העולמית), אחסונם ומכירתם, מארגנת מועצת החיטה של ק׳, שהיא רשות ממלכתית. ב 1974 מכרה הרשות כ 20% מהיבול לצריכה מקומית ו 42% ליצוא (לחיטה הקנדית מרכיב פרוטאין גבוה ולה ביקוש רב); היתר שימש למלאי ולזרעים. ב 1974 הסתכמו ההכנסות מיצוא החיטה בכ 2.4 מיליארד דולר. — בכ ⅔ מהמשקים מגדלים בע״ח לצריכה ולשימושים מסחריים. גידול בע״ח נפוץ בכל הפרובינציות (למעט ניופנדלנד, שאדמתה אינה מתאימה לחקלאות). משק־החלב נמצא בכל רחבי המדינה, בעיקר בקרבת ריכוזים עירוניים גדולים.

יעור. ניצול עץ־גלמי וענפי־התעשיה המבוססים על מוצרי היער, הם תעשיות מסרתיות בק׳. מרבית היערות — שהם רכוש המדינה — מוחכרים לחברות פרטיות למועדים ארוכים. היערות הנרחבים־ביותר המשמשים לייצור תעשייתי מצויים בקולמביה הבריטית; עציהם מתאימים־במיוחד לייצור עץ־מנוסר ועצי־ציפוי (פורניר). אולם עיקר תפוקת היער מופנית לייצור עיסת־עץ (פולפה), נייר ומוצריו (כ 44% מתפוקת היער בקולמביה הבריטית מיועדים לייצור עיסת־עץ ונייר). מרכזי־הייצור העיקריים לפולפה, נייר־דפוס, נייר־אריזה וקרטון מצויים בקויבק ובאונטריו. — מקומו של היער כגורם חיוני בכלכלה הקנדית נקבע לא־במעט גם משום שבניגוד לחמרי־גלם אחרים ניתן לחדשו ברציפות. מוצרי היער ותעשיית הנייר הקנדית מיועדים בעיקר ליצוא; הם תורמים 17.3% מערד היצוא (1974) ומיועדים בעיקר לאה״ב (למעלה מ 50% מהתפוקה) וליפן.

דיג. מימי ק׳, לחופי שני האוקיאנוסים, הם מהעשירים בעולם בדגה, והם מקיימים את התעשיה הבסיסית הוותיקה־ביותר בק׳. כ 60,000 דייגים מפעילים כ 35,000 כלי־דיג שונים ושללם כמיליון טון (1974). כ 25,000 עובדים מועסקים בתעשיה המבוססת על הדיג. שלל הדיג הצטמצם בהתמדה מאז שנות ה 60 אולם עליות מחירים מגדילות את תקבולי הדייגים. בניגוד לרבות ממדינות־הדיג בעולם הדיג הקנדי הוא בעיקרו ענף יצוא; ק׳ נמצאת במקום הרביעי בעולם

קנדה: תעשיה, אנרגיה ותחבורה

קנדה — חקלאות, משק בע"ח, יעור ודיג

המוצר	היחידה	1934	1953/56[1]	1974
חיטה	אלפי טונות	7,508	15,024	13,295
שעורה	" "	1,388	12,731	8,802
דגנים אחרים	" "	352[2]	621	2,767[6]
תפוחי־אדמה	" "	1,915	1,767	2,485
בקר	אלפי ראש	8,247[3]	9,160	13,218
מזה: פרות חולבות	" "	—	—	2,600
חזירים	" "	4,779[3]	4,779	7,007
כבשים	" "	2,742[3]	1,092	580
סוסים	" "	2,776[3]	956	345
חלב (ס"ה)	אלפי טונות	6,812	7,427	7,570
עץ גלמי	מיליוני מ"ק	60[4]	87[3]	144
דגה (ס"ה)	אלפי טונות	837[4]	924[5]	1,027

1. ממוצע שנתי; 2. ממוצע שנתי 1934/8; 3. 1939; 4. 1938; 5. 1953; 6. 1973.

בערך יצוא הדגים, שב 1973 הגיע ליותר מ 500 מיליון דולר. — עושר הדגה בחופי ק' מושך ציי־דיג זרים רבים, במיוחד בשנים האחרונות. ק' הנהיגה מכסות־דיג וחתרה לקיום אמנות בי"ל למניעת ניצול־יתר של המדגה.

תעשיה. קרבתה של אה"ב, העשירה והמתועשת במדינות העולם, אוכלוסייתה הדלילה־יחסית של ק' והעדר הון־השקעות מקומי מספיק יצרו במשך השנים תלות של המשק הקנדי במשק האמריקני וגרמו לפיגור בהתפתחות התעשיה הקנדית. רק במלה"ע II, בזכות יבוא־הון בממדים גדולים (בעיקר מאה"ב), נוצרו מניעים ותמריצים לפיתוח תעשייתי נרחב. בעיקר פותחו ענפי המחצבים, והתרחבותם גררה פיתוח תעשייתי נוסף. ברם, העובדה שרבות מחברות־התעשיה ומחברות־המחצבים הגדולות בק' מצויות בשליטת בעלי־הון אמריקנים היא מקור לתחושת תלות, המביאה למרירות ולמתח מתמידים ביחסים הכלכליים והמדיניים בין השכנות. להפחתת ההשפעה והשליטה הזרה הפעילה ק' (מתחילת 1974) חוקי השקעות־הון חדשים, הקובעים ברירה קפדנית בהשקעות זרות. עקרונות הברירה הם: השפעת ההשקעות חייבת להיות בעלת כדאיות ברורה למשק ובעלת השפעה חיובית על המדיניות הכלכלית, התעסוקה וניצול המשאבים; הכנסת טכנולוגיות חדשות; הגדלת התחרות החפשית בשוק הקנדי או הגדלת היצוא מק'.

ק' נמנית עם היצרניות הגדולות בעולם של מתכות ומחצבים תעשייתיים, בעיקר ניקל, אבץ, כסף, מוליבדן, אשלג, אורן, זהב, נחושת, ברזל ופלדה גלמית. באמצע שנות ה 70 פעלו בק' כ 300 מכרות. ב 1974 תרמו תפוקת המחצבים וייצור מתכות 4.2% לתל"ג ו 19% לערך היצוא (כ 45% מהם יועדו לאה"ב).

ק' אמנם מייבאת חמרי־גלם לייצור אלומיניום (בוכסיס), אולם בעיקר בגלל המחיר הנמוך של החשמל, שהוא אחד המרכיבים החשובים בהוצאות־הייצור של תעשיה זו, נמכרת תוצרת האלומיניום שלה (8% מהתפוקה העולמית) במחירי־תחרות בשוקי העולם.

גם בייצור פלדה נשמר לק' יתרונה מסיבה זו. מפעלי הפלדה הגדולים של ק' מרוכזים בעיקר באונטריו, שבה מצויים גם מכרות הברזל, ואילו תפוקת הפחם מקורה בעיקר בקולמביה הבריטית. מסיבה זו מעדיפה ק' לייצא את הפחם (ליפן), ולייבא מדי שנה כ ¼ מיצוא הפחם של אה"ב שכנתה. ק' מפיקה עפרות־ברזל גם בניופנדלנד, ומייבאת עפרות־ברזל מאה"ב. תפוקת הפלדה מיועדת בעיקר לתעשיות הבניה וייצור המכוניות, ומושפעת במידה רבה מהתנודות בביקוש בענפים אלה. כך, למשל, גדלה תפוקת המכרות (לרבות נפט וגז טבעי) ב 1973 ב 30% וב 1974 ב 39%, אולם ירידת המחירים בשוקי העולם מסוף 1974, עליה חדה בשיעורי המיסוי, עליות־שכר וגידול בהוצאות־התפעול הביאו לצמצום ניכר ברווחיות ובעקבות כך להקטנת התפוקה.

התכנון הכלכלי לטווח הארוך מייעד פיתוח נוסף והרחבה של ענף המחצבים וענפי התעשיה המבוססים עליו לצריכה מקומית וליצוא. לפי ההערכה הרשמית תושלש כריית המחצבים (למעט נפט) עד שנת 2000. הנטיה הגוברת בעולם להפיק חשמל בעיקר מאנרגיה גרעינית עשויה להגדיל מאד את חשיבותה של ק', שהיא מקור עיקרי לאורן בעולם ובה למעלה מ 20% מכלל הרזרבות הידועות.

לאחר משבר האנרגיה בעולם בשלהי 1973 נשתנתה מיסודה **מדיניות האנרגיה** של ק'. עד־אז סיפקה ק' ממקורותיה את הצריכה המקומית בנפט רק באיזור שממערב ל„קו האנרגיה הלאומי", המקביל לעמק הנהר אוטאווה, בעוד שהנפט הגלמי לסיפוק צרכי ריכוזי התעשיה שבמזרח יובא ממדינות אופ"ק, ובעיקר מוונסואלה. עדפי־הייצור במערב — כ 900,000 חביות ליום (1974) — יוצאו לאה"ב. מ 1973, שהיתה שנת־שיא בתפוקת הנפט (כ 2.1 מיליון חביות ליום), חלה ירידה קלה, אך מתמדת, בתפוקה. הואיל ומשערים כי באמצע שנות ה 80 תוכל ק' להפיק רק כ 684,000 חביות ליום, וכי מקורות הגז הטבעי יחלו להידלדל בתחילת שנות ה 80, הטילה ק' (בסוף 1973) מס על יצוא נפט. הנהיגה פיקוח על מחירי הנפט בשווקים המקומיים, הגבילה (1974) את כמויות הנפט ליצוא לאה"ב והצהירה על צמצום הדרגתי ביצוא הנפט עד להפסקתו המוחלטת ב 1983.

במגמה להגיע לאי־תלות בתחום הנפט והגז פותחו והורחבו המערכות להובלתם. הממשלה הפדרלית החלה להתערב במגזר שהיה עד־אז בבעלות פרטית מובהקת. היא שמרה לעצמה את הזכות לרכוש את צינור הנפט מהמערב למונטריאול, שהושלם בסוף 1976, והשקיעה כ ½ מיליארד דולר בקונסורציום שהוקם לצורך חיפושי־נפט באיזור הארקטי לניצול מרבצי־הנפט העצומים והבלתי־מנוצלים באלברטה, שם מתוכננת השקעה של כ 10 מיליארד דולר להפקת 25 מיליון חביות נפט. מתכננים גם הנחת צינור לגז טבעי (באורך של כ 4,000 ק"מ ובהשקעה של כ 7 מיליארד דולר), מדלתת הנהר מקנזי לאלברטה, לקולמביה הבריטית ולססקצ'וון.

לק' פוטנציאל **הידרו־חשמלי** עצום, בעיקר בקויבק, קולמ־

קנדה — מחצבים

המוצר	היחידה	1934	1953	1974	מקום בעולם 1974
נפט גלמי	אלפי טונות	135	10,988	80,261	9
גז טבעי	מיליוני מ"ק	656	2,821	73,367	4
אורן	טונות	—	—	3,420	2
פחם	אלפי טונות	—	—	17,371	—
עפרת ברזל	" "	267	3,244	29,132	6
" נחושת	" "	170	228	842	4
זהב	ק"ג	92,595	126,545	52,220	2
עופרת	אלפי טונות	195	179	305	4
כספית	טונות	334[1]	—	532	7
מוליבדן	"	47[2]	42	13,428	2
ניקל	"	58,400	130,600	271,848	1
כסף	"	545	884	1,361	1
בדיל	"	29[2]	298	475	—
וולפרם	"	19[2]	1,082	1,608	9
אבץ	אלפי טונות	224	362	1,159	1
מלח	" "	416[3]	859	5,175	9
אשלג (K_2O)	" "	—	135[4]	5,508	2

1. 1944; 2. 1941; 3. 1937; 4. 1961

ביה הבריטית ומניטובה. פיתוח מקודות חדשים מצריך השקעות גדולות בהקמת רשת קווי מתח־גבוה, כי הנהרות הבאים־בחשבון לצרכים אלה מרוחקים מריכוזי האוכלוסיה. מפעלים הידרו־חשמליים נבנים במפלי צ׳רצ׳יל בניופנדלנד (תחנה אחת, בעלת כושר־ייצור של 5.2 מיליון ק״ו, תתחיל לפעול בסוף שנות ה70), באונטריו (2 תחנות, בכושר כולל של 5.5 מיליון ק״ו) ובמפרץ הדסון (4 תחנות, בכושר כולל של 10 מיליון ק״ו).

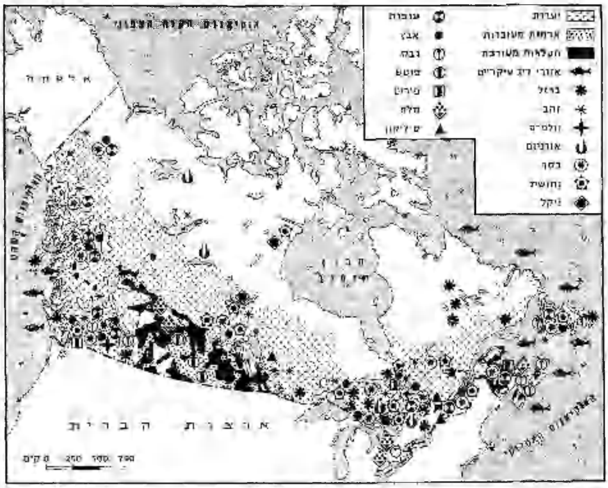
כ 75% מתפוקת החשמל מופקים במפעלים הידרו־תשמליים, כ 22% במפעלים תרמיים ו 3% בשני מפעלים גרעיניים באונטריו (כושר ייצור 2.4 מיליון ק״ו). תחנת־כוח גרעינית נוספת נבנית בקויבק. לפי מספר החברות הפועלות בו, סקטור החשמל הוא עדיין פרטי בעיקרו, אולם 3 חברות־החשמל המולאמות שבבעלות הפרובינציות של קולמביה הבריטית, קויבק ונובה־סקושה מספקות כ 75% מכלל ייצור החשמל של ק׳. ק׳ מייצאת חשמל לאה״ב (5.6 מיליארד קו״ש ב1970; 17 מיליארד קו״ש ב1973). צריכת החשמל לנפש בק׳ (12,400 קו״ש לנפש, 1974) היא מהגבוהות בעולם.

לתחבורה, ובעיקר לתקשורת, חשיבות רבה בק׳, ששטחה עצום ואוכלוסייתה מפוזרת בדלילות. כ88% מכלל תנועת הנוסעים נעשות במכוניות פרטיות, 6% — ברכבות ובמטוסים, ו 6% — במערכות תחבורה עירוניות. בק׳ כ 832,000 ק״מ כבישים, שעליהם נעו (1974) כ 9.5 מיליון מכוניות־נוסעים ומכוניות־משא (3 מכוניות פרטיות לשתי משפחות). אורך מסה״ב כ 71,000 ק״מ. הרכבת מובילה בעיקר מטענים (כ 60% מכלל תנועת המשאות

קנדה — תעשיה

המוצר	היחידה	1949	1961	1974	מקום בעולם 1974
ברזל	אלפי טונות	2,146	4,594	9,761	10
פלדה	" "	2,892	5,886	13,623	12
אלומיניום	" "	335	602	1,007	4
מלט	" "	2,250	5,482	10,641	14
נפט מזוקק (ס״ה) [4]	" "	11,531	34,423	80,727	6
צמיגים	אלפי יחידות	[2] 6,284	9,265	[3] 19,926	8
מקלטי רדיו	" "	791	589	[3] 2,652	7
מקלטי טלוויזיה	" "	4	346	668	10
עץ מנוסר	אלפי מ״ק	18,153	[1] 20,912	32,267	4
עיסת־עץ כימית	אלפי טונות	2,623	5,094	11,703	2
עיסת־עץ מכנית	" "	4,281	5,480	7,511	1
נייר עתון	" "	4,706	6,095	8,661	1
נייר וקרטון	" "	504	921	4,379	6
בשר	" "	883	1,322	1,561	13
דגים משומרים	" "	84	84	84	—
קמח	" "	1,784	1,768	1,571	—
בירה	אלפי הקטוליטר	8,204	11,688	19,384	10
אנרגיית חשמל (ס״ה)	מיליוני קו״ש	50,892	113,713	278,954	7
מזה: הידרו־חשמלית	" "	44,419	103,919	210,159	2

1. 1962; 2. 1953; 3. 1973; 4. לא כולל בדיה״מ וסין.

קנדה: חקלאות ואוצרות טבע

ב1974). שתי חברות־הרכבת הגדולות („הרכבות הלאומיות של ק׳״, שבבעלות הממשלה, וחברת „קנידיאן פסיפיק״ הפרטית) מפעילות קווים סדירים מהחוף המזרחי לחוף המערבי, ועוסקות גם בעסקי תעופה, מלונאות, ספנות והובלה במשאיות. חברת־התעופה הלאומית, Air Canada, היא בבעלות הממשלה, ואילו חברת התעופה Canadian Pacific Air היא בבעלות חברת־הרכבות „קנידיאן פסיפיק״. פועלות גם חברות־תעופה פנימיות רבות, ולערים רבות שירותי תחבורה אווירית מחברות זרות, בעיקר מאה״ב.

יותר מ 1,000 חברות־טלפונים מפעילות כ 12.4 מיליון קווי טלפון; העיקרית היא „בֶּל, ק׳״, המפעילה כ 70% מהקווים בק׳ (כ 95% מהקווים באונטריו ובקויבק). בק׳ 500 תחנות־טלוויזיה ו 750 תחנות־רדיו; את רובן מפעילה חברת־השידור הממלכתית.

סחר־חוץ. היצוא — כ 23% מהתל״ג (32,912 מיליון דולר, 1974) — מצביע על תלות רבה של המשק ביצוא. בניגוד למדינות־יצוא מובהקות כגרמניה (23% מהתל״ג) וכשוויץ (25% מהתל״ג), היצוא התעשייתי של ק׳ הוא רק 35%—40% מס״ה היצוא, בעוד שעיקרו — מוצרי חקלאות ויער, מתכות והמרי־גלם אחרים — מוצרים הסובלים מתנודות־מחירים ניכרות. מרכיב חוסר־הוודאות הנובע מכך, שהשפעתו בעבר היתה ניכרת, הולך ומצטמצם עם עליית חלקו של היצוא התעשייתי (25% ב1964; 40% ב1974). היבוא לק׳ הסתכם ב1974 ב 32,359 מיליון דולר. 80% ממנו — נכסי השקעה וצריכה ומוצרים מעובדים־למחצה; היתר — דלק וחמרי־גלם לתעשיה. פריט היבוא הגדול־ביותר היה מכוניות וחלקיהן (23% מכלל היבוא), זאת משום שיבוא מכוניות מאה״ב פטור ממכס.

קשרי הסחר העיקריים של ק׳ הם עם אה״ב (כ⅔ מהקף סחר־החוץ ב1974 [53% מהיצוא ו 67% מהיבוא ב1964]), יפן (7% מהיצוא ו 4.7% מהיבוא ב1974), והממלכה המאוחדת (5.9% מהיצוא).

במאמציה לצמצם את תלותה ביצוא לאה״ב מנהלת ק׳ מו״מ עם השוק האירופי המשותף על הסכם־סחר כולל (שיהיה הראשון בין ה„שוק״ לבין מדינה תעשייתית מפותחת) ומנסה להרחיב את יצואה לבריה״מ ולמדינות אחרות במזרח־אירופה.

נוף טיפוסי של הפרריה הקנדית. כל האיזור מוקדש לגידול דגנים

החשבון השוטף של מאזן־התשלומים מראה עפ"ר גרעון, אך מאזן־התשלומים הכולל מראה בד"כ על עודף, שבעקבותיו גדלו הרזרבות המונטריות של ק׳ (5.3 מיליארד דולר, 1975).

בכוח העבודה כ 9.3 מיליון איש (1974), כ 23% מהם נשים. אחוז הנשים בכוח העבודה נמצא בעליה מתמדת (כ 19% ב 1963), בעיקר בשל ריבוי השירותים בק׳. שיעור האבטלה הוא כ 5.6% (1974).

ק׳ מקיימת מערכת נרחבת של ביטוח סוציאלי, לרבות ביטוח אבטלה וביטוח תאונות, שירות בריאות ממלכתי ומערכת פנסיה ממלכתית. תחיקת שכר־מינימום קיימת בכל הפרובינציות. אורך שבוע העבודה שונה בין הפרובינציות. החוק מחייב מתן חופשה שנתית בתשלום לפחות שבועיים בשנה. מרבית העובדים השכירים מאורגנים באיגודים מקצועיים. היחסים בין העובדים והמעבידים מוסדרים ב„חוק האיגודים המקצועיים" הפדרלי ובתחיקה מקבילה בפרובינציות.

את המערכת המונטרית בק׳ מאפיינים ליברליזם נרחב ומעורבות ממשלתית מצומצמת (שגדלה מאז 1974). שוקי הכספים וההון של ק׳ קשורים במידה רבה עם אלה של אה"ב; ק׳ היתה מאז־ומתמיד לווה בשוקי־ההון של אה"ב. הביקוש הגבוה והמתמיד של המשק הקנדי להון־השקעות העלה את שערי הריבית בק׳, והם גבוהים בהשוואה לרמת שערי הריבית במדינות המפותחות.

הבנק המרכזי, „הבנק של ק׳", נוסד ב 1934 ומפעיל את המדיניות המונטרית המקובלת (למעט פיקוח על שערי ריבית). בק׳ פועלים 10 בנקים מסחריים בעלי צ׳רטר. הממשלה הפדרלית אוסרת על פעילות בנקים זרים בק׳, מגבילה פעילות חברות־ביטוח זרות ואינה מתירה בעלות זרה בהון של אגודות הלוואה־וחסכון.

ב 1950, בעקבות זרימה עצומה של מט"ח, ביטל הבנק המרכזי את שער־החליפין הקבוע לדולר הקנדי, שערכו היה אז 0.90909 דולר של אה"ב, והנהיגניידות חפשית של שער־החליפין. המשבר הכלכלי של 1961/2 והזדקקות למילוות מחו"ל החזירו (1962) את שער־החליפין הקבוע (0.925 דולר של אה"ב = 1 דולר קנדי), אך הוא נויד מחדש (1.6.70). באמצע 1975 היה 0.971 דולר של אה"ב = 1 דולר קנדי.

W. H. Currie, *Canadian Economic Development*, 1951; H. G. J. Aitken, *American Capital and Canadian Resources*, 1961; P. Camu – E. P. Weeks – Z. M. Sametz, *Economic Geography of C.*, 1964; E. Juillard, *L'Economie du C.*, 1964; M. C. Urquhart – K. A. H. Buckley (eds.), *Historical Statistics of C.*, 1965; A. E. Safarian *Foreign Ownership of Canadian Industry*, 1967; Forestry Study Group of the Royal Commission on C.'s Economic Prospects, *The Outlook for the Canadian Forest Industries*, 1967; C. Department of Agriculture, Economic Branch, *Current Review of Agricultural Conditions in C.* (Bimonthly); L. H. Officer – L. B. Smith (ed.), *Issues in Canadian Economics*, 1974.

ד. גנ.

חוקה ומשטר. ק׳ היא דומיניון במסגרת חבר־העמים הבריטי. היא מדינה פדרטיווית, המורכבת מ 10 פרובינציות ומשתי טריטוריות. קשריה עם חבר־העמים מתבטאים בכך שראש חבר־העמים, כיום מלכת בריטניה, היא גם מלכת ק׳. כנציג המלכה עומד בראש מערכת הממשל הקנדית המושל הכללי (Governor-General), שהמלכה ממנה אותו ע"פ הצעת הממשלה הפדרלית, שמושבה באוטוה (ע"ע).

השפות הרשמיות בק׳ הן אנגלית (שפתם של 60.2% מהאוכלוסיה) וצרפתית (שפתם של 26.9%). יתר התושבים מדברים ניבים מקומיים (אסקימואית, אינדיאנית), או שפות זרות. 98% מהתושבים מבינים או אנגלית או צרפתית.

מושב הפרלמנט באוטוה. הוא מורכב מבית־עליון, הסנאט (Senate), בן 102 חברים, ומבית־תחתון, הוא ביה"נ (House of Commons), בן 264 חברים. את הסנאטורים ממנה (עד גיל 75) המושל־הכללי. חברי ביה"נ נבחרים אחת ל 5 שנים בבחירות כלליות. זכות־הבחירה היא כללית, בניגוד לאנגליה, שם רשאי הבית־התחתון, בתנאים מסוימים, להתעלם מהחלטות הבית־העליון (בית־הלורדים), חייבים שני בתי הפרלמנט הקנדי לפעול במתואם. „מועצת המלכה" (Privy Council), המורכבת מחברי הממשלה, מייעצת למושל־הכללי. ב 1976 עמד בראש הממשלה, חבר המפלגה הליבראלית פיר אליוט טרודו (Pierre Elliot Trudeau; נו׳ 1919). בממשלה 28 חברים.

בראש כל פרובינציה עומדת ממשלה מקומית, שחבריה הם חברי הפרלמנט הפרובינציאלי, ממפלגות הרוב שבו. היא אחראית בפני המינהל המקומי, הנמצא בפיקוח מושל, שממנה אותו המושל־הכללי. לכל פרובינציה פרלמנט חד־ביתי (מלבד קויבק, שבה שני בתים). האחראי לכל התחומים שאינם נתונים לאחריות הממשל הפדרלי המרכזי. את הטריטוריות מנהלים נציבים (Commissioners) שלידם מועצות.

J. R. Mallory, *The Structure of Canadian Government*, 1971.

שיטת המשפט הנוהגת בק׳ מבוססת על שיטת המשפט המקובל הנוהגת בממלכה המאחדת (ע"ע. משפט); רק במחוז קויבק נוהגת שיטת המשפט האזרחי הצרפתי (Code Civil).

בראש מערכת בתהמ"ש ניצב ביהמ"ש העליון, שבו מכהנים זקן השופטים ו 8 שופטים. ⅓ משופטי ביהמ"ש העליון הם ממחוז קויבק. באישורו של בימ"ש זה ניתן לערער בפניו על כל פסק־דין סופי של בתחמ"ש הגבוהים בפרובינציות השונות, וכן על בקשות לצווי הבּאָס קורפוס (ע"ע) ובקשות לצווי־עשה. לביהמ"ש העליון סמכות להורות לבתהמ"ש שבפרובינציות להעביר אליו נושאים הנדונים בפניהם.

בימ"ש בעל סמכות מיוחדת הוא ביהמ"ש של האכּסצ׳קר (Exchequer Court). בסמכותו הבלבדית לדון בכל אותם המקרים שבהם נשוא התביעה הם אדמות, טובין או כספים שבידי הממשלה, או שהתביעה בקשר אליהם עולה מהתקשרות שנעשתה עם הממשלה.

בק׳ מערכת ביתמ"ש נפרדת לכל אחת מ 10 הפרובינציות של המדינה. בראש המערכת השיפוטית בכל מחוז בימ"ש־גבוה, הפועל הן כערכאה ראשונה והן כבימ"ש לערעורים. בכל פרובינציה בתמ"ש הדנים כערכאה ראשונה בתביעות אזרחיות ופליליות. בדין יושבים שופטים מקצועיים; בדיונים בעבירות חמורות הם נעזרים בחבר מושבעים (ע"ע). הערכאה הנמוכה בבתהמ"ש בק׳ היא זו הדנה בעבירות פחותות־ערך ובתביעות אזרחיות על סכומי־כסף קטנים.

א. ב.־ז.

כוחות מזוינים. מאז 1968 בטלו שלוש הזרועות המזוינות המסרתיות של ק׳, ומבחינה ארגונית הפכו למקשה אחת, הנחלקת ל„פיקודים" (Commands, ודומיהם). מבנה הפיקודים, בראשות מפקד בין־זרועי, כולל יסודות יבשתיים, אויריים, ימיים, לוגיסטיים

וכו׳, בהתאם למשימות ולצרכים. השירות בכוחות המאוחדים הוא בהתנדבות, וס״ה המשרתים מגיע ל 77,000 איש. תקציב הבטחון ל 1975/6 הגיע ל 2,665 מיליון דולר. ק׳ מייצרת חלק ניכר מהציוד הצבאי שלה בכוחות עצמה. הכוחות הקנדיים הם דו־לשוניים. יש גם יחידות דוברות צרפתית, והן משרתות ברחבי ק׳. חיילים מוצבים ביחידות בהתחשב בשליטתם בשפה המדוברת בהן.

יותר מ 5,100 חיילים ואוויראים קנדים משרתים במערב־אירופה, במסגרת נאט״ו. במסגרת כוחות או״ם שירתו ב 1975 הכוחות הקנדיים האלה: מצרים — 990 איש; סוריה — 160; קפריסין — 520.

בכוחות־היבשה כ 28,000 איש, המאורגנים ברובם במסגרת „הפיקוד הנייד". הפיקוד כולל חטיבה מוטסת ו 3 „קבוצות קרביות", ובהן יסודות סיור, חי״ר ותותחנות. ישנם 330 טנקי „סנטוריון", 820 נגמ״שים וכן תותחים מתנייעים ותותחים קלים. במילואים 32,000 איש. חלק מכוחות אלה מהווה את „קבוצת־הקרב הממוכנת" באירופה.

בכוחות־האוויר 112 מטוסי־קרב וכוח־אדם של 35,000 איש. כוחות אלה מאורגנים כך: כ 20 מטוסי־קרב וכן מסוקים שייכים ל„פיקוד הנייד" (ר׳ לעיל), הביתי, לתפקידי אבטחה אווירית; ל„פיקוד ההגנה האווירית", הפועל בשיתוף עם חיל־האוויר של אה״ב, 44 מטוסי־ירוט ו 30 מטוסים ללחימה אלקטרונית. פיקוד זה אחראי גם להפעלת רשת נרחבת של מוצבי מכ״ם לאתרעה, בצפון־ק׳; „לפיקוד התובלה האווירית" שייכים כ 65 מטוסי־תובלה, מטוסי־תדלוק ומסוקים; להגנת כוחות־הקרקע המשרתים באירופה הוצבו בגרמניה 48 מטוסי־ירוט פ־104.

כוחות־הים מופעלים בידי 14,000 איש. במצבת האניות 3 צוללות, 4 משחתות ו 16 פריגטות, ומלבדן — יחידות־עזר קטנות. הצוללות ו 15 יחידות אחרות משרתות באוקיאנוס האטלנטי, ו 10 יחידות — באוקיאנוס השקט; היתר — ברזרווה. לכוחות הימיים סיוע אווירי חזק; 40 מטוסים לסיור ולתקיפה ימית, 24 מסוקים, וכן מטוסים בתפקידי־עזר. בכוחות המילואים הימיים 2,700 איש.

פ. פ.

חינוך. כל פרובינציה אחראית למערכת־החינוך בתחומה. קיימים הבדלים בין פרובינציה לרעותה, אולם התכנית הכללית דומה בכולן. בתה״ס הפרטיים מעטים, ומספר תלמידיהם אינו עולה על 3% מכלל התלמידים — פרט לפרובינציית קויבק, שבה המספר גדול יותר. ביה״ס הציבורי מקנה חינוך חילוני; עם־זאת מותר לאיגודים דתיים לקיים בת״ס משלהם, בתנאי שרמתם לא תיפול מרמת בתה״ס הציבוריים. הסדר חוקי זה מאפשר לקתולים וליהודים לארגן את חינוך ילדיהם.

בכל פרובינציה מוטלת הנהלת החינוך בפועל על השר (או: ראש המחלקה) לחינוך, והוא הקובע את מדיניות החינוך; לצדו פועל מוסד ציבורי — מועצה לחינוך. ניתן להבחין בין שתי שיטות־חינוך נפרדות: 1) שיטה שקווים מרובים בה משותפים לפרובינציות האנגליות הפרוטסטנטיות; 2) מערכת המיוחדת לקויבק, שרובה צרפתי וקתולי; כאן לשר־החינוך שני סגנים, אחד למוסדות הצרפתיים ואחד לאנגליים.

הפרובינציות מעניקות חופש־פעולה רב לרשויות האזוריות והמקומיות. חלוקת התפקידים בין הפרובינציות והרשויות הנ״ל אינה אחידה. בד״כ דואגות הרשויות המקומיות לבניינים, לריהוט, לציוד ולספרי־הלימוד. יתר על־כן: מותר להן לפעול בתחומים כגון תכניות לימודים, בהירת ספרי־לימוד ועריכת ניסויים פדגוגיים. הן גם ממנות את המורים ע״ס התקנות וההוראות שהפרובינציה קובעת.

הממשלה הפדרלית מנהלת ישירות כמה סוגי מוסדות: בת״ס לאינדיאנים ולאסקימואים (ב 1969/70 למדו בהם 27,870 תלמידים), בת״ס בצפון־המערב המתפתח, מכללות צבאיות, בת״ס לילדי חיילים החונים מחוץ לק׳ ובת״ס לאסירים. היא גם מממנת חינוך מקצועי למבוגרים, ועוזרת לפרובינציות במימון החינוך הגבוה.

חוק חינוך־חובה חינם חל על בני 6—14. גם תלמידי ביה״ס העל־יסודי (והם 90% מכלל הנוער) פטורים מתשלום שכר־לימוד, ורק בכמה פרובינציות גובים השלטונות סכומים קטנים מהורי התלמידים. ב 1970/1 למדו 5,825,298 תלמידים ב 16,552 בת״ס יסודיים ותיכונים. בעיה חמורה כרוכה בפיזור האוכלוסיה בכפרים קטנים ומרוחקים, שאין בהם די ילדים כדי לקיים בי״ס או שחסרים בהם מורים. הפתרונות שונים: הסעת ילדים למוסדות אזוריים, או לימודים באמצעות התכתבות, הרדיו והטלוויזיה, או בעזרת מורים נודדים.

יש בק׳ כ 500 מוסדות ברמה אוניברסיטאית, אבל רק כ 75 מהם זכאים להעניק תארים אקדמיים, והשאר מסונפים אליהם. האוניברסיטות הגדולות־ביותר הן: אוניברסיטת טורונטו (42,929 תלמידים ב 1974/5); האוניברסיטה ע״ש יורק בדאונזוויו, אונטריו (28,000); האוניברסיטה של אונטריו המערבית בלנדן, אונטריו (24,000); אוניברסיטת מונטריאול (23,055); אוניברסיטת קולמביה הבריטית (21,358); אוניברסיטת אלברטה (18,524); האוניברסיטה ע״ש סר ג׳ורג׳ וילימז (16,228), האוניברסיטה ע״ש מקגיל במונטריאול (16,000); אוניברסיטת אוטואה (15,671). מלבדן קיימית מספר אוניברסיטות בפרובינצית קויבק, שבהן שפת־ההוראה היחידה היא בשנים 1603—1615 הניח ס. שנפלן (ע״ע). את הבסיס לשלטון באוניברסיטה ע״ש לאוואל בעיר קויבק 10,213 תלמידים, ובאוניברסיטת קויבק, על כל סניפיה, 8,347.

גורמים שונים דואגים לחינוך מבוגרים (השלמת לימודים פורמליים והכשרה מקצועית): הממשלה הפדרלית וממשלות הפרובינציות, בת״ס גבוהים, איגודים ציבוריים (לרבות איגודי פועלים), הרדיו, הטלוויזיה ותעשיית הסרטים, וכן מוזיאונים וספריות.

ק׳ (אנצ׳ חינוכית, ג׳), תשכ״ו; Ch. B. Sissons, *Church and State in Canadian Education*, 1959; J. Katz, *Society, Schools and Progress in C.*, 1969; id., *Education in C.*, 1974; J. D. Wilson – R. M. Stamp – L. P. Audet (eds.), *Canadian Education: A History*, 1970.

ח. א.

מדע ומחקר. ק׳ היא אחד ממרכזי־המחקר החשובים בעולם, במיוחד במדעי־הטבע; הדבר מתבטא בהרכבה של „החברה המלכותית" (Royal Society) הקנדית, שרק מיעוט מבין המדענים החברים בה עוסק במדעי הרוח והחברה. תחומי העיסוק של מכוני־המחקר המרובים, המפוזרים ברוב הפרובינציות, כוללים: יערנות (נושא בעל חשיבות מיוחדת בארץ מיוערת), גאולוגיה, פיסיקה, אסטרופיסיקה, חקר החלל, רפואה, ביולוגיה ימית (לקידום הדיג) וכד׳.

ק׳ נחשבת למעצמה חשובה בשטח המחקר הגרעיני, וההודות לסיועה הצליחה הודו לפתח כושר גרעיני, ואף להרכיב פצצה אטומית משלה. ק׳ עצמה מפתחת אנרגיה גרעינית רק לצרכי שלום, והביצוע נתון בידי סוכנות ממשלתית (Atomic Energy of C.); שותפות לפיתוח כמה אוניברסיטות וחברות פרטיות. בק׳ פועלים לפחות 5 כורי־מחקר מסוגים שונים, וכן מצויות בה כ 6 תחנות־כוח גרעיניות, מהן בשלבי הפקה ומהן בשלבי בניה.

הספרות הקנדית (הסה״ק) היא דו־לשונית: צרפתית ואנגלית. שתי הספרויות קשורות בספרויות של ארצות־האם, אך להלקן אופי קנדי מובהק. שתיהן התהוו מאוחר־יחסית, מאחר שהמתיישבים הראשונים לא התפנו ליצירה ספרותית, והסתפקו בספרות־יבוא מארצות־האם.

הסה״ק הצרפתית. חיבוריה הראשונים נכתבו בידי נוסעים, מיסיונרים ומתיישבים צרפתים. ניצנים מוקדמים של כתיבה ספרותית כבר ניכרו אמנם למן 1760, אולם יצירה ספרותית ראויה־לשמה לא קמה עד אמצע המאה ה 19. תולדותיו, קיומו ואפיו של העם

הצרפתי הקנדי שימשו עפ"ר השראה לספרות זו בשלביה המוקדמים.

ראשית ההתעוררות היתה בתחום השירה: המשורר אוקטאוו קרמאזי (Cremazie; 1827—1879), תלמידה המובהק של הרומנטיקה הצרפתית, ביטא בשירתו את הרוח החדשה; חנות־הספרים שהיתה בבעלותו בקויבק שימשה בית־ועד לסופרים ולאמנים בעלי הכרה לאומית. לואי פרשט (Frechette; 1839—1908) הנציח את מעשי־הגבורה של דורות ראשונים בשירו האפי La Legende d'un peuple („האגדה של עם"), 1887. בתחום הפרוזה נתפרסמו סיפורו ההיסטורי של פיליפ אובר דה גאספה (Gaspe; 1786—1871), Les Anciens Canadiens („בני ק' הקדומים"), 1863, ויצירותיו הנטורליסטיות־מגמתיות של אנטואן גרן־לאז'ואה (Gerin-Lajoie; 1824—1882).

ראשיתה של המאה ה 20 יכולה להיקרא תקופת התבגרותה של הסה"ק הצרפתית. באקלים תרבותי חדש, חפשי יותר, קמה ב 1895 האסכולה הספרותית של מונטריאול, ה Ecole Littéraire. מייסדה, המשורר ז'אן שארבונו (Charbonneau; 1875—1960), שאב את השראתו — כעמיתיו אלבר לוזו (Lozeau; 1878—1924) ואמיל נליגאן (Nelligan; 1879—1941) — מתנועות ספרותיות צרפתיות, כגון הפרנס (ע"ע) והסימבוליזם. על מקוריות רבה־יותר מעידות יצירותיהם של המשוררים רובר שוקט (Choquette; נו' 1905) ואמן־הצורה פול מורן (Morin; 1889—1963). נושאי הרומנים, שנכתבו בראשית המאה במספר ניכר, הם ברובם הכפר והחיים בו. עם המספרים הבולטים נמנים קלוד־אנרי גריניון (Grignon; נו' 1894), פיליפ פאנטון (Panneton; 1895—1960), ועוד. ב 1930 לערך, עם התפתחות היי־העיר, חלה תפנית בנושאי הספרות. עם נציגי הסיפור הפסיכולוגי נמנים רובר אלי (Elie; נו' 1915), אז'ן קלוטיה (Cloutier; נו' 1921) ועוד. מן הדמויות החשובות האחרות בסיפורת החדשה היא איוו תריו (Theriault; נו' 1915), אשר יצירתו Aaron, Agakuk et Ashini היא חקר בעיותיהם של יהודים, אסקימואים ואינדיאנים. בשירה, המצטיינת בסגנון מופשט ובנושאים מטפיסיים, בולטת יצירתו של ז'אן־גי פילון (Pilon; נו' 1930).

בסה"ק האנגלית נחשבת יצירתו של הליברטון (ע"ע), „עושה האורלוגין, או דבריו ימעשיו של סמיואל סליק מסליקוויל", 1837, היצירה הראשונה הראויה־לשמה. רוח הלאומיות המתעוררת מצאה את ביטויה ברומנים הרומנטיים של סר ויליס קרבי (Kirby; 1817—1906), ובראש־וראשונה בשירה, שהיא שירת־טבע בעיקרה ומושפעת מן הרומנטיקה האנגלית. אחד מחלוצי שירה זו היה ארצ'יבולד למפמן (Lampman; 1861—1899). עם המשוררים הליריים הראשונים נמנתה אמילי פולין ג'ונסון (Johnson; 1862—1913), בת לאב אינדיאני ולאם אנגליה. המשורר שנסך רוח־חיים בשירה הקנדית האנגלית, הלירית והאפית, בשנים שאחר מלה"ע I, היה אדוין ג'ון פרט (Pratt; 1883—1964). ייסוד כה"ע The McGill Fortnightly Review ב 1925, ציין את התהוותה של „קבוצת מונט־ריאול", קבוצה של סופרים חדשנים, שהושפעו מו.ב. ייטס, ת. ס. אליוט וג'. ג'ויס. בלט בקבוצה זו המשורר היהודי אברהם משה קליין (1909—1972). מבין קבצי־שיריו: Hath Not a Jew... („האין ליהודי..."), 1940; The Hitleriad (1944); The Rocking Chair and Other Poems („כסא־הנדנדה ושירים אחרים"), 1948; The Second Scroll („המגילה השניה"), 1951. משורר יהודי אחר, ארווינג ליטון (Layton; נו' 1912), עורר תשומת־לב רבה בעצמה הדרמתית של שירתו, עם פרסום קובץ־שיריו ה 12, A Red Carpet for the Sun („שטיח אדום לשמש"), 1959.

הסיפורת הקנדית האנגלית החלה מתפתחת בשנות ה 20 לערך. ליקוק (ע"ע) פרסם מסות וסיפורים הומוריסטיים על הקרתנות שבחיי עמו. אחרי מלה"ע I קמו 3 מספרים בעלי שיעור־קומה: מאזו דה לה רוש (Roche; 1885—1961), מחברת סדרת הסיפורים הרומנטיים Jalna (1927 ואילך); פרדריק פיליפ גרוב (Grove; 1872—1948), שבסיפוריו על ערבות ק' ניכרת השפעת ת. הרדי; והגדול בשלשתם, מורלי אדוארד קלהן (Callaghan; נו' 1903), המעלה בסיפורו The Loved and the Lost („האהוב והאבוד"), 1951, את נושא שתי התרבויות הקיימות והמתפתחות בנפרד. מספר נודע אחר הוא היו מקלנן (MacLennan; נו' 1907). מרדכי ריצ'לר (Richler; נו' 1931) בחר בנושא יהודי בסיפורו The Apprenticeship of Duddy Kravitz (עבר': „חניכותו של דודי קראוויץ", תשל"ו), 1959. משפחה יהודית יוצאת אוקראינה מתוארת בספרה של אדל ויזמן (Wiseman; נו' 1928), The Sacrifice („הקרבן"), 1956. הנרי קרייזל (Kreisel; נו' 1922, אוסטריה), מספר ב The Rich Man („האדם העשיר"), 1948, על שיבתו הקודרת של פליט יהודי לאוסטריה מולדתו. מבין הנודעים שבמשוררים הצעירים הוא לנארד כהן (נו' 1934; Flowers for Hitler [„פרחים להיטלר"], 1964). גם בביקורת הספרות בשפה האנגלית חלה התקדמות ניכרת לקראת אמצע המאה ה 20.

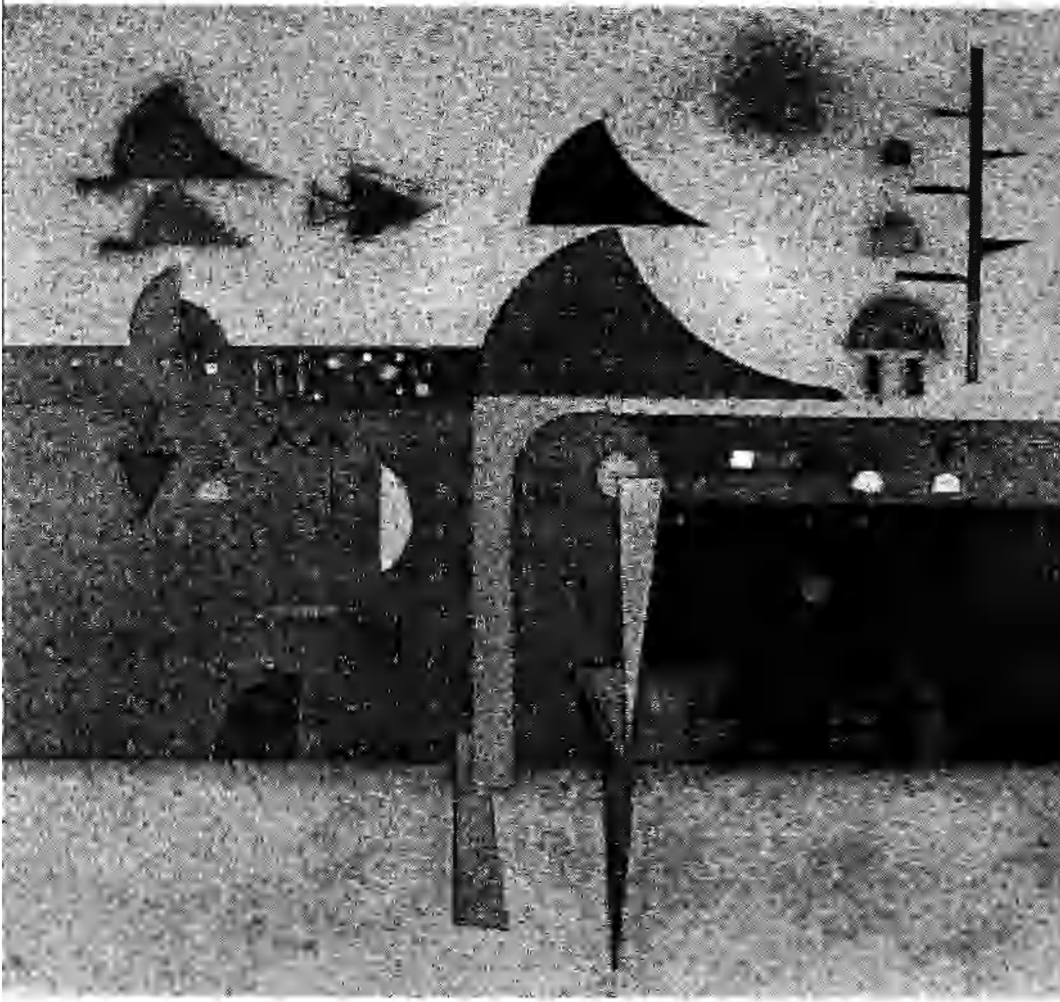
J. Leger, *Le C. français et son expression litteraire*, 1938; H. Berthelot-Brunet, *Histoire de la litterature canadienne-française*, 1948; A. Viatte, *Histoire litteraire de l'Amerique française*, 1954; J. D. Logan – D. G. French, *Highways of Canadian Literature*, 1954²; G. Tougas, *Histoire de la litterature canadienne-française*, 1960; D. Pacey, *Creative Writing in C.*, 1961²; C. F. Klinck – G. Sylvestre – B. Conron (eds.), *Canadian Writers — Ecrivains canadiens*, 1964; C. F. Klinck (ed.), *Literary History of C.: Canadian Literature in English*, 1965; R. E. Watters – I. F. Bell, *On Canadian Literature, 1806–1960: A Check List of Articles, Books and Theses on English-Canadian Literature, its Authors and Language*, 1966; R. Robidoux – A. Renaud, *Le Roman canadien français du XXe siecle*, 1966; C. Rubinger, *Two Related Solitudes: Canadian Novels in French and English* (The Journal of Commonwealth Literature), 1967.

מ.

היסטוריה. אסקימואים ואינדיאנים ישבו בק' בתקופות קדומות; בשנת 1000 לערך הגיעו האירופים הראשונים — הויקינגים (ע"ע) בהנהגת ליף אריקסון (ע"ע), שנחתו בוינלנד (Vinland), אי־שם בחוף האטלנטי. ב 1962 נתגלו שרידי יישוב נורדי מאותה התקופה, באתר L'Anse aux Meadows בקצה הצפוני של ניופנדלנד. התיישבות הויקינגים נעלמה, אך נראה כי דייגים אירופים ביקרו בחופי ק' עד למאה ה 15. ברם, עד לאחרונה נחשב למגלה ק' האיטלקי בשירות אנגלי ג'. קבוט (ע"ע), שהגיע ב 1497 לאי קיפ ברטון (Cape Breton), וב 1498 גילה את ניופנדלנד (ע"ע). בשנים 1534—1541 ערך הצרפתי ז'. קרטיה (ע"ע) 3 מסעות לק'; הוא גילה את הנהר סינט לורנס (ע"ע), וניסה, לשוא, להקים יישובים. בשנים 1603—1615 הניח ס. שנפלן (ע"ע), את הבסיס לשלטון צרפת בק', וייסד את העיר קויבק (ע"ע). כבר ב 1604 התיישבו צרפתים גם באקדיה (Acadie), היא נובה סקושה (ע"ע) דהיום. ב 1610/11 פעל בחופי ק' האנגלי ה. הדסון (ע"ע). ב 1615 החלו מיסיונרים צרפתים בפעילות מאומצת ברחבי הארץ, במגמה לנצר את הילידים. ב1627 הקים רישליה (ע"ע) את „חברת צרפת החדשה" (Compagnie de la Nouvelle France), כדי לנצל את משאבי הארץ. החברה אמנם

הדלתא של הנהר מקנזי בצפון־מערב הטריטוריות הצפון־מערביות

ו. קנדינסקי: „בין־בוהקים", שמן, 1931

טיפחה את הסחר בעורות יקרים, אך לא דאגה לעיבוי היישוב; רק העיר מונטריאול (ע"ע) הוקמה ב 1642 בידי מיסיונרים. קולבר (ע"ע) החזיר את ק' לשלטון מלכותי ישיר (1663). בינתיים החלה פועלת בצפון-ק', לפי זכיון של צ'רלז II (ע"ע), „חברת מפרץ הדסון" (Hudson's Bay Company); הדבר סימל את ראשית המאבק בין אנגליה לצרפת על השליטה בק', שארך כמעט 100 שנה. בין הצרפתים שחקרו את ק' במאה ה 17 היו הישועי ז'ק מרקט (Marquette; 1637—1675), ר. דה לה סל ול. ז'וליה (ע' ערכיהם).

במלחמת הירשה הספרדית (ע"ע), שנודעה בצפון-אמריקה כ„מלחמת המלכה אן" (Queen Anne's War), הפכה לצרפתים לרועץ העובדה כי זנחו את אכלוס מושבתם הנרחבת. הצי האנגלי ניתק את היישוב הצרפתי הקטן מארץ-האם, וביבשה נלחצו הצרפתים בידי הגייסות האנגליים, שנסתייעו בבני מושבות ניו-אינגלד (ע"ע) השכנות.

לפי תנאי חוזה אוטרכט (1713), שסיים את המלחמה, נשארה ק' גופא בידי הצרפתים, אך הם נאלצו להכיר בזכויות האנגלים במפרץ הדסון, והעבירו לשליטת אנגליה את ניופנדלנד ואת אקדיה. באי קיפ ברטון, שנשאר בידם, הקימו הצרפתים את מבצר לואיבור (Louisbourg) האדיר. מעוז זה כבשו האנגלים ב 1745, ב„מלחמת המלך ג'ורג'" (King George's War), שהיה מעין הסתעפות אמריקנית של „מלחמת הירושה האוסטרית". החיכוכים בין האנגלים לצרפתים נמשכו, שכן, לדעת האחרונים, כלל שטח ק' גם את איזור הנהר אוהיו (ע"ע), שדרכו היה לצרפתים קשר עם מאחזם בלואיזינה (ע"ע). פירוש הדבר לגבי המושבות האנגליות בחוף האטלנטי היה, שכותרו בידי הצרפתים ממערב, ושנשללה מהם הגישה לעבר המישורים הגדולים. מ 1755 — עת גורשו הצרפתים מאקדיה (נובה סקושה) באכזריות — ועד 1763 התנהלה „מלחמת הצרפתים והאינדיאנים" (French and Indian War), שלוחת „מלחמת שבע השנים" (ע"ע) באירופה. במאבק זה עמדו כ 60,000 צרפתים-קנדים יחד עם בעלי-ברית אינדיאנים, מול כמיליון אנגלים, על משאביהם הצבאיים והימיים. בעקבות „הקרב של מישורי אברהם" (Plains of Abraham) במבואות קויבק (1759), שנהרג בו המפקד הבריטי ג'. וולף (Wolfe), נכבשה עיר זו; מונטריאול נפלה ב 1760. לפי חוזה פריס, מסרה צרפת את כל ק' לידי אנגליה. האוכלוסיה הצרפתית המקומית נשארה בשלטון אנגלי, וקיומה — בצד התושבים האנגלים — מנע במשך 200 שנה הקמת מדינה קנדית אחידה.

„חוק קויבק" (Quebec Act) מ 1774 הבטיח את זכויות האוכלוסיה הצרפתית תחת ה„כתר" האנגלי, והדבר תרם לשקט ששרר בק' בעת מרד 13 המושבות האנגליות בדרום, שהתפתח מ 1775 ואילך ונסתיים בהקמת אה"ב. נסיון האמריקנים לכבוש את ק' (1775/6) נכשל. ב 1783, עם כריתת חוזה שלום בין אה"ב לאנגליה, עברו כ 40,000 „לויאליסטים" (נאמנים לאנגליה) לק'; הם התיישבו בנובה סקושה ובחבל אונטריו, וכך התעצם היסוד האנגלי. כן הושג הסכם-גבול עם אה"ב. ב 1791 הכריזה אנגליה על „חוק קנדה" (Canada Act), שכלל יסודות של ממשל עצמי, ביסס את זכויות הצרפתים וחילק את ק' למחוזות: ק' עילית — במערב — דוברת אנגלית ברובה; ק' תחתית — למעשה חבל קויבק הצרפתי; נובה סקושה; ניו-ברנזויק (ע"ע); והאי פרינס אדוארד (Prince Edward). באותן השנים חצה מקנזי (ע"ע מקנזי, נהר-) את הרי-הרוקי (Rocky Mountains), והגיע לחוף האוקיאנוס השקט. ונקובר (ע"ע ונקובר, אי-) סייר לאורך החוף; חוף זה היה אז מעין הפקר, לאחר שכבר ב 1790 זנחו הספרדים, שבסיסם היה במכסיקו, את תביעותיהם עליו. במלחמת 1812/4 בין בריטניה לאה"ב התנהלו פעולות מלחמתיות רבות בגבול ובימות שבין ק' לאה"ב, אך כוונות האמריקנים לכבוש את ק' סוכלו. ב 1817 פורזו הימות הגדולות שבגבול ק' ואה"ב, וב 1818 הוסכם הדדית על התוויית הגבול בין שתי

מראה כללי של העיר ססקטון, „עיר הגשרים" בססקצ'ואן

המדינות לאורך קו-הרוחב 49°, עד להרי-הרוקי. המתיחות שנתעוררה בין האוכלוסיה המקומית לבין אישי הממשל האוליגארכי שבאו מאנגליה גרמה ב 1837 להתקוממויות; שתי המרידות — של ו.ל. מקנזי (ע"ע) בק'-עילית, ושל לואי פפינו (Papineau; 1786—1871) בק'-תחתית — נכשלו. גילויי-התנגדות אלה הניעו את המושל הכללי, לורד דרם (ע"ע), לחבר את הדו"ח המפורסם „על המצב באמריקה-הצפונית הבריטית", שהביא לאיחוד שני חלקי ק' ולשיפורים מינהליים אחרי 1840. בשנות ה 40 גדלה אוכלוסיית ק' עם בואם של מהגרים רבים, ביניהם אירים שברחו ממולדתם. לאחר שנים אחדות של מתיחות מסוכנת נחתם ב 1846 „חוזה אורגון" (Oregon Treaty), שתחם את הגבול בין ק' לאה"ב באיזור הרי-הרוקי עד לחוף האוקיאנוס השקט.

בשל הדרישות הגוברות לממשל עצמי מלא הוקם ב 1867 ה„דומיניון" של ק', הראשון מסוגו בקיסרות (ע"ע ממלכה מאחדת, עמ' 898). צעד זה נתבסס על „חוק צפון-אמריקה הבריטית" ("British North America Act"). בפיקוחו של מושל-כללי, שייצג את מלכות אנגליה, הוקם ממשל פדרלי ובראשו ר"מ, וקם פרלמנט פדרלי; ל„פרובינציות" (provinces) הוענק ממשל עצמי. המחוזות המקוריים של הדומיניון היו: אונטריו (ק'-עילית לשעבר), קויבק (ק'-תחתית), נובה סקושה וניו-ברנזויק. במשך השנים נתווספו גם המחוזות והטריטוריות האלה: הטריטוריות הצפוניות-מערביות (שטחים שנקנו מ„חברת מפרץ הדסון") — 1869; מניטובה — 1870; קולמביה הבריטית — 1871; האי פרינס אדוארד — 1873; טריטוריית יוקון (Yukon) — 1898; אלברטה — 1905; ססקצ'ואן — 1905. האי ניופנדלנד, שהיה לו שלטון עצמאי מ 1728, עתיד היה להצטרף לדומיניון ב 1949.

ב 1869/70 זעזע את המדינה הצעירה מרד לואי ריל (Riel; 1844—1885). ריל עמד בראש תנועת בני-תערובת באיזור „הנהר האדום" (Red River) במניטובה, שחששו מהפקעת אדמותיהם; המרד דוכא. ב 1885 הושלמה בניית מסה"ב הטרנס-קונטיננטלית, שקישרה בין חוף האוקיאנוס האטלנטי לחוף האוקיאנוס השקט וסייעה לריכוז כוחות שנועדו לדיכוי מרד ריל השני שפרץ באותה השנה. מסילה זו ואחרות תרמו במידה רבה לפיתוח הפריריות וליצוא תנובת הדגנים העצומה שלהן. המסילות שימשו גם לתובלת בצרי המתכת הרבים שנתגלו החל ב 1883. בשנים 1897—1899 היתה „בהלת זהב" של הקלונדייק (Klondike), שמשכה מהגרים רבים, בייחוד מאה"ב. בשנים 1896—1911 ניהל את ק' ר"מ ראשון

שזכה למוניטין בי"ל: לוריה, (ע"ע) קנדי-צרפתי, ביצר את עצמאות ארצו מול ארץ־האם והסדיר עם אה"ב את בעיית הגבול בין ק' לאלסקה (1903).

במלה"ע I גייסה ק' לעזרת מעצמות־ההסכמה חיילים רבים; הם קנו להם תהילה בחזית פלנדריה, ומספרם גדל לכדי קורפוס עצמאי. קרבנותיהם הקנו לק' מעמד בי"ל ומושב ב„חבר הלאומים". בשנים 1921—1947, לסירוגין במשך 22 שנה, היה רה"מ של ק' ו. ל. מ. קינג (ע"ע), צאצא של מקנזי, מנהיג מרד 1837 (ר' לעיל). אע"פ שתמך באמנות בקיסרות הבריטית, פיתח קינג מדיניות־חוץ קנדית משלו. בימיו הפכה ק' למעצמה, בזכות תיעוש מתקדם. במלה"ע II גייסה ק' את כל משאביה למאבק נגד גרמניה הנאצית. היא שבה והקימה צבא אדיר בן כ 780.000 איש, שלחם בהצטיינות באיטליה, בצפון צרפת ובדרומה. אחרי המלחמה נעשתה ק' למעשה למדינה עצמאית, שכל קשריה עם „חבר העמים הבריטי" התבטאו בעובדה כי מלך (או מלכת) אנגליה היו גם מלכי ק'. סמל לעצמאות הפך הדגל הקנדי, שמאז 1965 שוב אינו דגל בריטניה בנוסח קנדי, אלא עלה־אדר (maple) אדום על רקע לבן, ומשני צדיו פסים אדומים מאונכים. ק' נעשתה הברה־מייסדת של האו"ם וגידלה דור מדינאים בי"ל, שהחשוב בהם היה לסטר פירסון (ע"ע). האוכלוסיה גדלה מאד אחרי מלה"ע II, בעקבות קליטת למעלה מ 1.5 מיליון מהגרים. עם־זאת לא הצליחה ק' להתגבר לגמרי על הפער בין האוכלוסיה ממוצא בריטי, גרמני, אוקראיני וכו', לבין האוכלוסיה ממוצא צרפתי, השואפת לייחוד משלה ואף הצמיחה גופי־מחתרת הלוחמים למען זכויות דוברי הצרפתית.

בביקורו בק' ביולי 1967, לרגל חגיגות 100 שנה להקמת הדומיניון, גרם דה גול (ע"ע) מבוכה רבה לממשלה הפדרלית בהכרזתו „תחי קויבק החפשית". פעילות המחתרת הצרפתית (פיצוצים, חטיפות) הגיעה לשיא ב 1970, עם רצח לפורט (Laporte), שר־העבודה בממשלת מחוז קויבק. בנובמבר 1976 נבחר לרה"מ במחוז קויבק דנה לֶוֶק (Levesque), ראש „מפלגת קויבק" (Parti Quebecois), הדוגלת בפירוק ק' הפדרלית ובניתוק קויבק ממנה. מ 1968 רה"מ של ק' הוא פיֶר אֶליוט טרודו (נו' 1919), ראש המפלגה הליברלית, ממוצא צרפתי.

היחסים בין ק' לישראל, מאז הקמת המדינה, היו תמיד תקינים וידידותיים.

C. W. New, *Lord Durham*, 1929; E. McInnis, *The Unguarded Frontier*, 1942; H. A. Innis, *The Fur Trade in C.*, 1956²; G. Lanctot, *Histoire du C.*, I-III, 1960–64; R. Cook, *C. and the French-Canadian Question*, 1966; W. L. Morton, *The Kingdom of C.*, 1969²; M. Rioux, *La Question du Quebec*, 1969; D. G. Creighton, *C.s First Century, 1867—1967*, 1970; K. McNaught, *The History of C.*, 1970; J. M. S. Careless (ed.), *Colonists and Canadians, 1760—1867*, 1971.

פ. פ.

קהילה י ה ו ד י ת קבועה קיימת בק' מאז נכבשה „צרפת החדשה" בידי הבריטים ב 1759. משפחות הרט (ע"ע), יוסף ויהודה התבלטו בפעילותן בחיי הכלכלה, הפוליטיקה והצבא, ובהנהגת הקהילה. רוב היהודים היו סוחרים שהגיעו מהמושבות האמריקניות והתרכזו במונטריאול (ע"ע). ב 1768 נוסדה עדת „שארית ישראל". חבריה היו אשכנזים יוצאי אנגליה, הולנד וגרמניה, אך הם אימצו את נוסח התפילה הספרדי־פורטוגזי, שהיה מקובל אז בניו־יורק; כך נודעה העדה כספרדית. אותה עת כמעט שלא היו בק' יהודים ספרדים, אלא במעבר בלבד וללא קשר עם הקהילה; אעפ"כ, תחת רבנותם של אברהם דה סולה (ע"ע) ובנו מֶלדולה, נקבע עוד ביתר־תוקף המנהג הספרדי. ב 1812 נטלו היהודים חלק נכבד בהגנה על גבולות ק' מפני צבא־פלישה מאה"ב. ב 1832 קיבלו היהודים זכויות־אזרח מלאות; ביטולה של חובת השבועה הנוצרית, שעד־אז חויב בה כל חבר פרלמנט, אִפשר את חברותם בו.

מהגרים מעטים שהגיעו בשנות ה 40 ממערב אירופה וממרכזה התיישבו בקינגסטון, טורונטו (ע"ע) והמילטון. עד שנות ה 50 התרכז היישוב היהודי במונטריאול. בשנים 1850—1870 הגיעו מהגרים מליטא לדרום־מזרח אונטריו; רבים מהם עברו אח"כ למונטריאול.

דמותה של יהדות ק' עוצבה ע"י ההגירה הגדולה מרוסיה, שהחלה ב 1881 (ע"ע עם ישראל, עמ' 948/9; 983/4). בשנים 1882—1892 נוסדה שורה ארוכה של בתכ"נ במזרח ק' וגם במערבה. ב 1899 הגיעו לק' 3,000 יהודים, ביניהם כ 2,200 מרומניה; רובם התיישבו במונטריאול. גידולה המספרי של האוכלוסיה היהודית בק' היה איטי מאד עד המאה ה 20. ב 1831 היו בק' 107 יהודים, כולם בדרום. במפקד 1871 נמנו 1,115, מהם 549 בתחום קויבק ו 518 באונטריו. ב 1881 — 2,393 מהם 1,193 באונטריו, 989 בקויבק ו 211 בפרובינציות אחרות. במפקד 1891 הגיע מספר היהודים ל 6,414. בשנים 1900—1920 גדל מספרם פי 8, וב 1920 הגיע לב 125,000. משהוגבלה ההגירה לאה"ב אחרי מלה"ע I, גדלה נהירת היהודים לק', אולם בשל המשבר הכלכלי של שנות ה 30 הופעלו הגבלות הגירה גם בק'.

למרות מאמציהם הנמרצים נכנסו לק' בשנים 1930—1940 רק כ 11,000 יהודים, וב 200 משפחות יושבו בכפרים ברחבי המדינה, ע"פ המדיניות הממשלתית. ב 1940 קלטה ק' 2,000 „נתיני אויב", רובם מגרמניה ומאוסטריה. תחילה נכלאו, אבל לבסוף שוחררו ורובם נשארו בק'. ב 1947 החלה תקופת הגירה יהודית נוספת לק', ועד 1975 הגיעו אליה כ 100.000 יהודים — כ ⅓ מיהודי ק'; ר' להלן — כולל יהודים מצפון־אפריקה (בשנות ה 50) ו 4,500 מיהודי הונגריה (לאחר מרד 1956). בשנות ה 60 הגיעו לק' יהודים מאה"ב ומישראל.

התיישבות חקלאית יהודית החלה בק' בראשית שנות ה 90 של המאה ה 19. קרן הברון הירש הקימה מספר מושבות בססקצ'ואן, אלברטה ומניטובה. כל הכפרים קיבלו סיוע מיק"א (ע"ע). ב 1931 היו 780 איכרים יהודים במערב ק'. בשנות ה 30 פחת מספר הכפרים, ולאחר מלה"ע II סייעה יק"א לאיכרים להתיישב באיזור הניאַגרה של אונטריו.

רוב בתהכ"נ משנות ה 80 של המאה ה 19 הם כיום קונסרווטיוויים; ב 1960 היו בק' 22 בתכ"נ קונסרווטיוויים. עד 1953 היו בכל ק' 3 בתכ"נ רפורמיים, וב 1970 — 13. מספר בתהכ"נ האורתודוכסיים — 175. כל בתהכ"נ משמשים גם מרכזי חינוך. בטורונטו ובמונטריאול הוקמו מספר ישיבות המסמיכות לרבנות, וכיום שוב אין מזמינים רבנים מאירופה, כפי שהיה נהוג עד מלה"ע II. רבים מהרבנים בק' קיבלו את הכשרתם באה"ב, וההשפעה האמריקנית בתחום הדתי והחברתי היא בעיצומה. מלבד בתהכ"נ מצויים בכל הקהילות הגדולות, ובחלק מן הבינוניות, ישיבות ובת"ס יומיים ביידית ובעברית; אלה התפתחו בעיקר אחרי 1945. ב 1965 קיבלו 23,894 ילדים חינוך יהודי ב 135 בת"ס בק' — מחוץ ל 4 הפרובינציות האטלנטיות.

לשכת „בני־ברית" (ע"ע) ראשונה נוסדה בטורונטו ב 1875. נתפזרה ב 1894 וחזרה ונוסדה ב 1919; מספר הלשכות גדל במיוחד לאחר מלה"ע II. ב 1897 הוקמה המועצה הארצית של נשים יהודיות. ב 1919 נוסד הקונגרס היהודי הקנדי; הרפורמים הצטרפו לקונגרס רק ב 1933. ב 1900 נמצאו קבוצות ציוניות ב 9 קהילות. אז הוקמה הסתדרות ציוני ק'; זו רכשה ב 1927 את עמק חפר, תמורת מיליון דולר. מאז 1967 מאוגדות כל המפלגות הציוניות בק' בפדרציה הציונית. ויצ"ו־הדסה נוסדה ב 1916 וב 1970 הגיע מספר החברות ל 16,000.

מראשית המאה ה 20 מופיעים בק' כמה עתונים — יומונים, שבועונים וכ"ע — באנגלית, יידית ועברית, ובהם חומר אקטואלי ויהודי ברמה גבוהה. כל היומונים הפכו כיום לשבועונים.

סופרים ומשוררים יהודים החלו להתבלט בספרות הקנדית מאז מלה"ע I; בהיותם בעלי תרבות דו־לשונית הצליחו להביע את בעיותיה של חברה רב־תרבותית. רובם דנים גם בנושאים יהודיים. ייזכרו: ה. אדלשטיין (1889—1957), נתן רלף (1922—1960) ופיליס גוטליב (נו׳ 1928), על א. מ. קליין, ארווינג לייטון ולנרד כהן ר׳ לעיל, ספרויות, עמ׳ 855/6. יהודים מתבלטים גם ביתר תחומי החיים הציבוריים; מהם ששימשו שופטי ביהמ"ש העליון (בורה לסקין — 1970), נגיד הבנק של ק׳ (לואי רזמינסקי; 1961), ראשי ערים גדולות כטורונטו (1955—1963) ווינדזור, וצירים בפרלמנט.

99% מיהודי ק׳ (ב 1975: 305,000) מתרכזים כיום במונטריאול (ע"ע; ב 1974: 113,000, וע"ע אמריקה, עמ׳ 189—202) ובטורונטו (ע"ע; 97,000). קהילות גדולות אחרות קיימות בוינפג (21,000), ונקובר (8,000), אוטוה (6,000), המילטון (3,900) ואדמנטון (27,00).

הדילמה של ק׳ והקיבוץ היהודי (תפוצות ישראל, ס׳, 5—118), תשל"א (18 מאמרים); ס. א. רוזנברג, יהודי ק׳ — ספירה כללית (גשר, 18), תשל"ב; M. Wolff, *The Jews of C.* (American Jewish Year Book, XXVII), 1925; B. G. Sack, *History of the Jews in C.*, 1945; R. A. Davies, *Printed Jewish Canadiana 1685–1900*, 1955; L. Rosenberg (ed.), *Chronology of Canadian Jewish History*, 1959; D. Rome (ed.), *A Selected Bibliography of Jewish Canadiana*, 1959; id. (ed.), *Jews in Canadian Literature; a Bibliography*, I-II, 1964[2]; S. E. Rosenberg, *The Jewish Community of C.*, I-II, 1970/71.

ב. ג. ח.

קַנְדַהַר (Kandahar), העיר השניה בגדלה ובחשיבותה באפגניסטן (140,000 תוש׳ [אומדן 1973]) ובירת מחוז ק׳ (45,100 קמ"ר, 763,100 תוש׳), ק׳ יושבת בדרום המדינה, במישור פורה ועשיר במים בשוליו הצפוניים של מדבר רגִ׳יסטן. מצפון וממזרח לק׳ מתנשאים הרים לגובה של יותר מ 3,000 מ׳. ק׳ שוכנת במפגש דרכים חשובות החוצות מעברי־הרים — צפונה ומערבה למרכז אסיה, ודרומה ומזרחה להודו. ק׳ היא מרכז מסחרי ותעשייתי. עיקר התעשיה והמלאכה — עיבוד התוצרת החקלאית של הסביבה וייצור אריגי כותנה וצמר ומוצרי עור ומזון. ק׳ נחשבת לבירת שבטי דוראני, אך יש בה בני עממים ושבטים שונים מאפגניסטן התיכונה והדרומית. כן מצויים בה פרסים, ערבים ויהודים. בעיר העתיקה, המוקפת חומה (המאה ה 18), שווקים גדולים, מסגדים רבים ומצודה. ק׳ החדשה משתרעת מצפון וממזרח לעיר העתיקה.

ה י ס ט ו ר י ה. ראשיתה של ק׳, כנראה, ביישוב שכבר התקיים בימי האחמנידים (ע"ע) על דרך־השיירות החשובה מהודו לפרס ולפנים־אסיה. אלכסנדר מוקדון (ע"ע) הקים במקום את העיר אלכסנדריה של ארַחוזיה (שמו הקדום של חבל ק׳ הנוכחי). ביה"ב נכבשה ק׳, ולעתים נהרסה, בידי כובשים רבים, ביניהם ג׳נגיז חאן (במאה ה 13), תימור לֵנג (במאה ה 14), באבֵּר (במאה ה 16) ושאה עבּאס (במאה ה 17). ב 1706 נעשתה לבירה הראשונה של אפגניסטן (ע"ע) המודרנית, ובשנים 1747—1773 היתה מרכז שלטונו של אחמד שאה (ע"ע). בעת המלחמה האפגנית הראשונה (1839—1842) היתה בכיבוש בריטי. במלחמה האפגנית השניה (1878—1881) נתפרסם מסעו של רוברטס (ע"ע) להציל את הבריטים שהיו נצורים בק׳.

קַנדול, אוגיסטן פירם דה — Augustin Pyrame de Candolle — (1778—1841), בוטנאי שוויצי שחלקו רב בקביעת שיטת מיון טבעית של צמחים. ק׳ למד בז׳נווה והתיישב בפאריס ב 1796. ב 1804 הוענק לו תואר דוקטור על חיבורו Sur les propriétés médicales des plantes („על התכונות הרפואיות של צמחים"). לבקשת ממשלת צרפת סקר ק׳ במשך 6 עונות־קיץ את צמחיית צרפת; תוצאות הסקר פורסמו ב 1813. בשנים 1808—1816 כיהן ק׳ כפרופסור לבוטניקה במונפליה. בשובו לז׳נווה עמד בראש קתדרה למדע והיה מנהל הגן־הבוטני שם. שם חקר גם — יחד עם הבוטנאי ז׳. פ. א. ושה (Vaucher) — אצות של מים מתוקים.

חיבוריו Plantarum succulentarum historia („תולדות הצמחים הבשרניים"), 4 כר׳, 1799—1829, ו Astragalogia („משפחת הקטניות"), 1802, קירבוהו אל קיויה ולמרק (ע׳ ערכיהם), והם הטילו עליו לערוך בשלישית את Flore Française („הפלורה הצרפתית"), 1805/15. בהקדמתו לספר הציג ק׳ לראשונה עקרונות טבעיים למיון — בניגוד לשיטה המלאכותית של לינה (ע"ע).

תחומי ההתעניינות של ק׳ היו רבים ומגוונים (נביטה של קטניות, צמחים בשרניים וכו׳). הוא פרסם כ 180 מחקרים, ביניהם Compositae („מורכבים"), 1810; Crossulaceae („טבוריתיים"), 1801; Leguminosae („קטניות"), 1800; Theorie elementaire de la botanique („תאוריה אלמנטרית של הבוטניקה"), 1813. כל אלו הן מונוגרפיות המשמשות עד היום. לשיא השגיו הגיע ב Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis („מבוא למיון הטבעי של עולם הצמחים"), 1824/39. מפעל נועז זה, שנמשך גם אחרי מותו, היה, כנראה, הנסיון הראשון לחבר ספר על הפלורה של העולם כולו. ק׳ פרסם הרבה גם במקצועות החקלאות (על הגפן, הזית, יערות צרפת, משתלות וכו׳). מחקריו בפיטוגאוגרפיה (1817, 1820) היו עבודות חלוציות ראשונות. השפעת ק׳ היתה רבה גם בתחום לימודי הבוטניקה, ובזכותו היתה ז׳נווה למרכז מחקר שנים רבות.

קֶנֶדִי (Kennedy), משפחה אמריקנית קתולית מבוסטון, שבשנות ה 60 של המאה ה 20 בלטה במדינאות באה"ב. עֶשרה, יקרתה, אהוותה והגורל הטרגי שרדף אותה הצמיחו הילת אגדה סביבה.

1) ג׳וסף פטריק ק׳ — Joseph Patrick — (1888—1969), אבי המשפחה. היה בנו של פוליטיקאי מקומי ונכדו של מהגר אירי שהגיע לאה"ב בחוסר כל. ק׳ למד כלכלה בהרוַרד, ובן 25 היה לנשיא בנק. הוא התעשר מאד מספסרות בבורסה, פרש מעסקיו, עבר לפעילות ציבורית, היה יו"ר של כמה ועדות ממשלתיות ואסר אותם נהגי ספסרות שהעשירוהו בעבר. ב 1937—1940 היה שגריר בבריטניה. האמין בנצחון היטלר והתפטר, בהמליצו שאה"ב לא תתערב במלה"ע II. אשתו, בת ראש־העיר האירי של בוסטון, ילדה לו 9 ילדים.

2) ג׳ון פיצג׳רלד ק׳ — John Fitzgerald — (1917—1963), הנשיא ה 35 של אה"ב, בנו השני של 1). למד ב„לנדן סקול אוב אקונומיקס" ובהרוורד. במלה"ע II זכה באות גבורה על התנהגותו בעת טיבוע הטרפדת שבפיקודו ע"י היפנים.

באוגוסט 1944 נהרג אחיו הבכור, ג׳וסף, שהיה טייס קרבי ושהמשפחה הועידה אותו לפעילות פוליטית. תפקיד זה הועבר לק׳, שנבחר ב 1946 כציר דמוקרטי לביה"נ, לא בעזרת מנגנון מפלגתו אלא בעזרת משפחתו וידידיו; לימים השתלט המנגנון האישי משפחתי של ק׳, שמארגנו היה אחיו, רוברט (ר׳ להלן, [3]), על המפלגה הדמוקרטית במסצ׳וסטס; היה זה המנגנון הפוליטי היעיל ביותר באה"ב, שעשה את מסצ׳וסטס למעוז המשפחה.

ג׳ון קנדי בכסנוע שנהג לשבת עליו מחמת מיחושיו בגבו

ב 1952 נבחר ק׳ לסנאט, וב 1958 נבחר שנית כאיש המרכז. בראשית פעילותו בבתי הקונגרס נמנע ק׳ מביקורת על הסנאטור ג׳. מקרתי (ע"ע); הוא נטה בהדרגה לעמדות הליברלים, ובסוף שנות ה 50

ג'ון פ. קנדי ורעייתו במכונית לפני רגעים מהמוות בדאלאס, 22.11.63;
לפניו יושב מושל טכסס, ג'ון קונלי, שנפצע באותה עת

היה לנושא דגלם. ב 1960 מונה ק', אחרי מאבק קשה, למועמד הדמוקרטים לנשיאות; ההתמודדות בינו לבין מועמד הרפובליקנים, ר. ניכסון (ע"ע), היתה מרתקת; נצחון ק' נזקף להצלחתו בוויכוח עם ניכסון בטלוויזיה.

ק' היה האיש הצעיר ביותר והקתולי הראשון שנבחר לנשיא. הוא זכה בבחירות בהפרש קולות זעים, ואולם, במהרה רכש לו תמיכה עממית נרחבת: חוותו הנאה ואישיותו הזוהרת והמצודדת שָבו את לב הציבור; נשיאותו של ק' היתה המוסד המרכזי במדיניות ובחיי החברה גם יחד, בדומה למוסד המלוכה. במקום ההנהגה הזקנה, המאובקת וחסרת המעוף של איזנהאואר גילם ק' מנהיגות דינמית, בעלת־יזמה וחזון; אנשי־העסקים השמרנים בצמרת פינו מקום לאקדמאים צעירים. ק' השכיל לתת לאה"ב תחושת־ייעוד מחודשת, בסיסמת „הספר החדש" (New Frontier), ובנאום ההשבעה שלו קָרא לבני עמו לשאוף לתת ולא לקבל. את מאגר האידאליזם והרצון הטוב בקרב הצעירים ביקש להפנות לסיוע חוץ, במסגרת „חיל השלום" (Peace Corps) שהקים, וכן יזם תכנית סיוע לארצות אמריקה הלאטינית („הברית למען הקִדמה") והרחבת הסחר ע"י הורדת מכסים („סיבוב ק'").

השגוּ המרשים והדרמתי ביותר של ק' היה כשאילץ את בריה"מ, בעימות חזיתי עמה באוקטובר 1962, להוציא את הטילים שהציבה בקובה (ע"ע, עמ' 209). משבר קובה היווה אות לפתיחת מערכת יחסים חדשה עם בריה"מ, במסגרתה נחתמו הסכמים לאיסור חלקי של ניסויים גרעיניים ולמכירת חיטים לבריה"מ. כשלונו העיקרי — שהוכר במלואו רק כעבור שנים רבות — היה העמקת מעורבותה של אה"ב במלחמת ויטנם (ע"ע, עמ' 902/3 [כרך מילואים]). תכניותיו בתחומי הפנים (נתינת שוויון־זכויות מלא לכושים, הרחבת השירותים הסוציאליים ותמיכה בחינוך) נבלמו ע"י אופוזיציה שמרנית בקונגרס, והן התגשמו רק בימי יורשו. וע"ע אה"ב, עמ' 577—579, כרך מילואים.

ב 22.11.1963 נרצח ק' בדלס, טכסס, בעת ביקור רשמי. החשוד ברצח, לי אוזוולד (Oswald), נתפס, אך נרצח לפני שהובא למשפט. ועדת חקירה בראשות נשיא ביהמ"ש העליון קבעה שהרצח היה מעשה של יחיד ולא פרי קשר, אך רבים כופרים בנכונות קביעה זו.

אחרי רציחתו נערץ ק'; רבים ראו בו גואל, ולא מנהיג פוליטי בלבד. פולחן ק' סייע לקידום בני משפחתו והזיק ליורשו, ל. ב. ג'ונסון (ע"ע, כרך מילואים), שנצטייר כמעין אוזורפטור. עם רצח אחיו של ק' — דומה היה שיד הגורל רודפת את המשפחה שבניה נועדו לשלטון. זוהר ק' הועם עקב נישואי אלמנתו לאיל הממון הקשיש, אונַזיס, והסתבכויות אחיו אדוארד; באמצע שנות ה 70 הוחשה ההתפכחות בעקבות פרסומים על קשרי ק' עם המפיה (ע"ע) ועל מעשי אהבים.

ק' היה הנשיא הראשון שמכר נשק מתוחכם לישראל (טילי קרקע־אוויר). מצד שני לחץ עליה שלא לפתח יכולת גרעינית, ונראה שלחץ זה היה מהגורמים להתפטרות ד. בן־גוריון (ע"ע א"י, עמ' 521; 532 [כרך מילואים]).

3) רוֹבֶּרְט פְּרֶנְסִיס ק' — Robert Francis — (1925—1968), בנו השלישי של 1). למד משפטים בהרוַרד. במלחמת הקוממיות ביקר במזה"ת בשליחות עתונאית, וב 1951 הצטרף למשרד המשפטים. זמן־מה עבד עם הסנאטור ג'. מקרתי (ע"ע), אך הסתכסך עמו. הוא ארגן את מנגנון הבחירות של אחיו, 2), והיה שר־המשפטים בממשלתו והאיש השני במעלה בשלטון. זמן־מה אחרי רצח אחיו הסתכסך עם הנשיא ג'ונסון, התפטר, ונבחר לסנאט מטעם מדינת ניו־יורק (1964). ב 1968 ניצח בכמה מדינות בבחירות המוקדמות למועמדות הדמוקרטים לנשיאות, וב 5 ביוני, יום נצחונו בקליפורניה, נרצח כלוס אנג'לס בידי מהגר פלשתינאי, סרחאן בשארה סרחאן. — ק' תמך בישראל ודרש למכור לה מטוסים משוכללים.

4) אֶדְוַאְרְד מוּר ק' — Edward Moore — (נו' 1932), הצעיר בילדי 1). למד בהרוַרד, והוסמך למשפטים באוניברסיטת וִרג'יניה. ב 1962 נבחר לסנאט מטעם מדינת מסצ'וססט. מעמדו נפגע עקב מות צעירה בתאונה בעת שנסעה עמו במכוניתו, מבלי שיזעיק עזרה במועדה — לדבריו — מחמת הלם. — גם הוא, כאחיו, גילה אהדה לישראל.

בני ק' פרסמו גם ספרים בנושאים מדיניים. בעברית י"ל ספרו של 2), „אומץ ופוליטיקה", 1960, ושל 3), „איך נמנע העימות", תש"ל.

W. Manchester, *Portrait of a President*, 1962; id., *The Death of a President*, 1967; A. M. Schlesinger, *A Thousand Days: J. F. K. in the White House*, 1956; Th. C. Sorensen, *K.*, 1965; F. S. Ions, *The Politics of J. F. K.*, 1967; T. Wicker, *J. F. K., and L. B. J.*, 1968.

א. גל.

קַנְדִיָה (Candia; כיום **אִירַקְלִיוֹן** [Ἡράκλειον]), הגדולה בערי האי כרתים (ע"ע, עמ' 1069 ושם תמ') ונמלו הראשי. ק' שוכנת בחוף הצפוני ובה 78,200 תוש' (1971). דרך הנמל מייצאים תוצרת חקלאית: ענבים, יין, שמן זית, הדרים, שקדים וכן סבון ועורות. ק' עשירה במסגדים ובמצודות ונציאניות שנהרסו כחלקם ברעידות־אדמה קשות ב 1664, 1856 ו 1926.

היסטוריה. בק' היה נמל ששירת את קנוסוס (ע"ע). ב 827 נחתו בה הערבים, מאז ועד לכיבוש התורכי בסוף המאה ה 17 היתה ק', שכוּנתה בפי הערבים ח'נדק (Χάνδαξ), בירת כרתים. הקיסר הביזנטי ניקפורוס II פוקס (ע"ע) כבש את ק' ב 961, לאחר מצור ממושך. בעקבות מסע הצלב ה IV והקמת הקיסרות הלאטינית בביזנטיון נמכר האי כרתים לוונציה, שהשתלטה עליו ב 1210. בפי הוונציאנים נקראה ק' קאנדידה. הם הקיפוה חומות והיא שימשה להם בסיס ימי. התורכים נזקקו למצור ממושך כדי לכבשה ב 1699, והם שלטו בה עד 1897. מ 1913 שייך האי כרתים ליוון. על היהודים, ע"ע כרתים, עמ' 1074/6.

קַנְדִינְסְקִי, וַסִילִי — Wassily Kandinsky — (1866, מוסקווה — 1944, פאריס), צייר ותאורטיקן־אמנות רוסי. ק' גדל ונתחנך באודסה. ב 1886 החל ללמוד משפטים וכלכלה־מדינית באוניברסיטת מוסקווה. ב 1896 נרשם לאקדמיה לאמנות של מינכן. ב 1905 הכיר בדרזדן את מייסדי קבוצת „הגשר" האכספרסיוניסטית (ע"ע אכספרסיוניזם). בשובו למינכן ב 1908 חלה תפנית ביצירתו: שההשפעה ששלטה בה עד אז היתה של הנאו־אימפרסיוניזם והפוביזם (ע"ע), נוסף להשפעות של אמנות עממית ודתית (איקונין). את הציור המופשט הראשון שלו צייר ב 1910, בצבעי־מים, ואחריו — קומפוזיציות בצבעי־שמן, שהיה בהן רמז קל בלבד לנופים ולעצמים ממשיים; בעקבותיהם צייר ציורים מופשטים לחלוטין. בסוף 1911 יסד עם פ. מרק (ע"ע) את קבוצת „הפרש הכחול" וערך, יחד עמו, אלמנך באותו השם, שי"ל בראשית 1912. שנות שהותו ברוסיה,

1914—1921, היו שנות פעילות ענפה עם ציירים חברי קבוצת הקונסטרוקטיויזם (ע"ע). בשובו לגרמניה ב 1921 הורה בבאוהאוס, ויחד עם קלה, פינינגר ויולנסקי (ע' ערכיהם), יצר את קבוצת „ארבעת הכחולים". ב 1933 התיישב בפאריס.

ק' היה לא רק הצייר המופשט הגדול הראשון אלא גם התאורטיקן הראשון והחשוב־ביותר של הציור המופשט. ספריו, Uber das Geistige in der Kunst (עבר': „על הרוחני באמנות — ביהוד בציור", תשל"ב), 1912, Punkt und Linie zur Flache („נקודה וקו ביחס למשטח"), 1926, ומאמריו הרבים, נחשבים כתבים בסיסיים להבנת המופשט. ציוריו המופשטים המוקדמים מצטיינים בשללצבעים משוחים בכתמים לא־מוגדרים ובקומפוזיציות דינאמיות־אכספרסיוויות. בתקופה זו שאף לתת ביטוי לתוכן רוחני עמוק באמצעות הצבעים שהשווה לצלילי־מוסיקה. אח"כ לבש ציורו אופי גאומטרי יותר: צורות מוגדרות מסוגים שונים — בתקופתו ה„ארכיטקטונית" (1920—1924) וצורות עגולות — בתקופה ה„עגולה" (1925—1928). ואילו בתקופתו ה„קונקרטית", המאוחרת יותר, השתלבו כל הצורות לשפה מורכבת ועשירה, שבה קיימים צבע, קו, צורה וכיוון בצוותא, בזכות עצמם, כסימנים בעלי משמעות מעבר לעצמת־הביטוי שבה הובילה שפה זו אל תחום האפשרויות האינסופיות של חיבור ובניה. וע"ע מפשטת, אמנות. — ור' תמ' צבעונית בכרך זה.

W. Grohmann, *W. K.: Leben und Werk*, 1958; P. Overy, *K.: The Language of the Eye*, 1969.

ג. בל.

קֶנדל, אֶדוּאַרד קֶלוִין — Edward Calvin Kendall — (נו' 1886), ביוכימאי אמריקני. למד באוניברסיטת קולמביה, בה החל חוקר בתחום ההורמונים המיוצרים ע"י בלוטת התריס, ומצא שהחשוב ביניהם הוא התירוכסין, חומר פשוט למדי מתולדות הטירוזין, האחראי לוויסות מהירות חילוף החמרים בגוף־החי. במשך שנות ה 30 בודד ק' הורמונים רבים מקבוצת ההורמונים הקורטיקואידים, להם השפעות ביולוגיות ורפואיות חשובות. ב 1952 התמנה פרופסור לכימיה באוניברסיטת פרינסטון באה"ב. ב 1950 קיבל פרס נובל לרפואה ופיסיולוגיה במשותף עם הֶנץ' וריכשטין (ע' ערכיהם).

קֶנדרוּ, ג'וֹן — John Kendrew — (נו' 1917), ביוכימאי אנגלי. את צעדיו הראשונים עשה ק' באוניברסיטת קימבריג'. לאחר שעשה את שנות מלה"ע II במשרד לתעשיה אווירית חזר לאוניברסיטת קימבריג', וב 1949 הוענק לו שם התואר „דוקטור". ק' הצטרף לצוותו של פרוץ (ע"ע), שעסק בביולוגיה מולקולרית. בצוות נכלל גם פרנסיס קריק (ע"ע), שהתפרסם מאוחר־יותר בזכות פענוח מבנה החומצות הנוקלאיות.

פרוץ וק' חקרו את מבנה מולקולת החלבון תוך שימוש בטכניקת הפיזור של קרני X. ק' התעמק בבירור מבנה מולקולת המיוגלובין ואילו פ' עסק במבנה ההמוגלובין. פיתוחו של המחשב המהיר בראשית שנות ה 50 אפשר את עיבוד הנתונים שנאספו ואת הסקת המסקנות מהם. התברר, כי לפרוטאינים הגלובולריים (ע"ע פרוטאינים) המיוצגים ע"י המיוגלובין מבנה בסיסי הליקאלי. — פענוח מבנה המיוגלובין וההמוגלובין זיכה את פרוץ וק' בפרס־נובל לכימיה (1962).

קָנֶה (trachea), קטע ממערכת הנשימה של האדם וחליתנים (ע"ע) יבשתיים.

הק' ב א ד ם עשוי צינור חזק וחלול בעל דפנות דקים, שארכו כ 11 ס"מ והקפו כ 2—2.5 ס"מ. תחילתו בחוליה ה 7 של הצוואר עד לחוליה ה 4—5 של הגב. בקצהו העליון הוא המשכה של הגרגרת (larynx; וע"ע גרון) ובקצהו התחתון הוא מתפצל לשני צינורות — סימפוֹנוֹת — הנכנסים לראות — (ע"ע ראה ומחלות ראה). הק' בנוי טבעות סחוסיות סהריות, בלתי סגורות מאחור. קצות הטבעות מאוחדים ע"י קרום מתוח. מבנה זה של הטבעות מקנה לק' גמישות רבה ומבטיחה שחללו לא ייסתם. מבפנים מרופד הק' בקרום רירי ועליו אֶפיתל ריסי.

ב ח ו ל י ת נ י ם — ברב־סנפיריים אין ק'. שקי־הריאות מתרחבים ישר מהפתח של הלוע. בבעלי־ריאות אחרים מופיע הק' וארכו שונה. בבעלי־רגליים (סטֶרפוֹדה) מגיע הק' מהגרון עד לנקודת ההסתעפות של הסימפונות. ב ד ו ־ ח י י ם חסרי־זנב ובעלי־זנב טיפוסיים, בהעדר איזור צוואר מפותח, קצר הק' (צפרדע, סלמנדרה). בבע"ח אֲמניוטיים (זוחלים, עופות ויונקים), ישנו איזור צוואר ברור, והק' מצוי תמיד; ארכו משתנה בהתאם למידת אורך הצוואר. בעופות מסוימים (כגון ברבור), לצינור הק' תוספת מפותלת מתחת לעצם־החזה. תפקידה אינו ידוע בבירור — אולי לצורך תהודה. כמעט תמיד מוקשה הק' במבנים סחוסיים. בדו־חיים הם בצורת פקעיות בלתי מסודרות ובבע"ה אמניוטיים — בטבעות בלתי שלמות (ר' לעיל), חוץ מבעופות מסוימים.

ב ח ס ר י ־ ח ו ל י ו ת אין ק'. בסרטנים שווי־רגליים (Isopoda), בכמה קבוצות של עכבישנים (ע"ע, עמ' 832), בפריפטוס (ע"ע אוניכופורות), במרבי־רגליים (ע"ע) ובחרקים (ע"ע, עמ' 88, ור' שם ציור) קיימת מערכת של צינורות דקים המכונים ט ְר ַכ ְא וֹ ת המובילים אוויר משטח הגוף עד לאיברים הפנימיים ולרקמות. הטרכאות התפתחו משקיעת האקטודרם פנימה אל דופן הגוף והן מרופדות בכיטין. כל צינורית מסתיימת בתאים מיקרוסקופיים הנמשכים כטרַכאולה אינטרצלולרית, המהווה לפעמים רשת נימית ברקמות. קצה הטרכאולה מלא נוזל, דרכו נעשה חילוף הגזים. על דרכי פעולת הטרכאות — ע"ע חרקים, עמ' 88, ור' ציור בע' פרוקי־רגלים, עמ' 168.

במרבית החוליתנים היבשתיים מצויים איברים להשמעת קולות בגרגרת. הם פועלים ע"פ עקרון של משרוקית־סדק כשהק' משמש כצינור נשיפה. על איברים אלה ב א ד ם ובחוליתנים יבשתיים ע"ע גרון; ב ע ו פ ו ת — ע"ע, ור' ציור בע' צפרי־שיר, עמ' 851.

על מחלות הק' — ע"ע ראה ומחלות ראה.

ש.

קָנֶה (Phragmites), צמח גדות, נחלים וביצות הנמנה עם משפחת הדגניים (ע"ע, עמ' 965). המין הנפוץ ביותר בא"י הוא הק' המצוי (P. australis) — צמח רב־שנתי, שכיח בכל החבלים הפיטוגאוגרפיים. לק' קנה־שורש עבה הפושט למרחקים. עליו גדולים; חלקם התחתון עשוי בצורת נדן המקיף את הקנה וחלקם האחר, טרף ארוך ורחב המתפשט אפקית. מאחר שהטרף מסוגל להסתובב סביב הקנה אין הוא סובל מהרוחות התוקפות אותו. התפרחת מַכבֵד גדול ושעיר. לשיבוליות 3—7 פרחים. הפרח התחתון אבקני; שאר הפרחים אנדרוגיניים ויושבים על ציר שעיר. הגלומות אינן שוות בארכן. המוץ התחתון קרח ובעל חוד ארוך. השערות המלוות את הפרחים מעיפות את הגרגירים למרחקים.

קנה מצוי (Phragmites communis)
1. תפרחת; 2. פרח; 3. שבולית

הק' נמנה עם מרכיבי חברות צמחים אחדות (ע' כרך ו', עמ' 194) ולא עוד אלא שבמקומות שבהם הוא מצוי, הוא דוחק צמחים רבים אחרים בסביבתו וכובש את מקומם. עקב ניצולו את לחות הקרקע הוא עשוי להביא ל„הובשתה".

קָנֶה, פְּרַנְסוּאָ, ע״ע קֶנֵי, פְּרַנְסוּאָ.

קְנֵה־סֻכָּר (Saccharum officinarum), צמח־תרבות השייך לסוג עשבים ממשפחת הדגניים לבת־משפחת הזקננים; ממנו מפיקים את סוכר־הקנה (ע״ע סכר). קה״ס הוא צמח רב־שנתי (4—5 שנים ויותר). הקנה גבוה (3—5 מ׳), עבה (2—5 ס״מ), אטום ועסיסי ומורכב מפרקים רבים. הפרקים קצרים ועבים בבסיס הצמח, מתארכים ונעשים דקים כלפי מעלה ושוב מתקצרים בחלקו העליון של הקנה. כל מפרק מכיל פקע. ריבוי הפקעים בבסיס מביא לכושר הסתעפות מרובה. העלים גדולים ורחבים. התפרחת — מכבד גדול. השיבליות ערוכות בזוגות ומכילות שני פרחים בכל שיבולית. בתנאי גידול נוחים מתפתחים זרעים קטנים ופוריים שחיוניותם מוגבלת בד״כ. צמיחת הצמח מהירה למדי (ר׳ תמ׳ בע׳ דגניים, עמ׳ 962/3).

קה״ס התרבותי (S. officinarum) אינו מצוי כגידול בר. כתוצאה מריבויו הווגטטיווי הממושך־מאד חלו בו תהליכי התנוונות ונחלשה עמידותו למחלות. הזנים החדשים הם תוצאת הכלאות בין־מיניות של הסוג. מגמות הטיפוח העיקריות הן: עמידות למחלות, העלאת מתכונת הסוכר וקיצור תקופות הגידול. קה״ס נמצא בהודו כצמח־תרבות עוד מימי־קדם, ונראה ששם היתה מולדתו.

קה״ס זקוק לתקופת גידול ארוכה וחמה, קרינת־שמש ממושכת, רטיבות מרובה וקרקע פוריה. חשיבות רבה למזג־אוויר יבש וקריר והרבה שמש בתקופת האסיף. ריבוי הצמח נעשה ע״י שתילת ייחורים בעלי 3—4 פרקים. מועד האסיף נקבע בהגיע הצמה לתכולה מירבית של סוכר; האסיף הראשון — 12—15 חודש מיום השתילה. מסירים את העלים ואת חלקו העליון של הצמח; החלק הנותר מכיל 13%—15% סוכרוזה או 11%—13% סוכר נקי לאחר עיבודו התעשייתי של הקנה. סחיט הקנה משמש מספוא לבקר ומנוצל גם לתעשיית הנייר. — על תולדות קה״ס והפקת הסוכר ע״ע סֻכָּר.

בישראל עלו יפה מבחינת היבולים, נסיונות לגידול ק״ס, אולם צריכת המים המרובה היא המניעה העיקרית לגידולו המסחרי.

C. Van Dillewijn, *Botany of Sugar Cane*, 1952; C. W. Edgerton, *Sugar Cane and its Diseases*, 1959[3]; R. P. Humbert, *The Growing of Sugar Cane*, 1963; A. C. Barnes, *The Sugar Cane*, 1964; I. Arnon, *Crop Production in Dry Regions*, II, 1972.

ש. ה.

(הַ)קָּנָה וְ(הַ)פְּלִיאָה (סה״ק, סה״פ), שני ספרים אנונימיים בקבלה, ממחבר אחד. סה״ק עוסק בטעמי המצוות, וסה״פ — בפרשת בראשית. מבחינה ספרותית הם כתובים כשיחות המתנהלות בחוג משפחה (סב, אב, בן ונכד). בשיחות משולבים סיפורים ביוגרפיים מופלאים על פגישות עם דמויות שונות ומשונות, ולעתים קרובות מתנהלות השיחות בין בני המשפחה לבין אותן הדמויות — מלאכים ושאר דמויות־עליון — המתגלות למשוחחים ומוסרות להם פשרי סודות. הנפשות הפועלות בסה״ק הן: ק׳ — האב, נחום — הבן וגדור — הסב; ובסה״פ: אלקנה בן ירוחם בן אביגדור — האב, ונחום — הבן. דמויות אלו הן פסֶודוֹאֶפיגרפיות; המחבר מנסה לשייכן למשפחת התנא ר׳ נחוניא בן הקנה (ע״ע), מהדמויות המרכזיות בחוג יורדי המרכבה, שמייחסים לו את הספר הקבלי הראשון, ס׳ הבהיר (ע״ע).

הספרים מדגישים, שאין להבין את התורה והתלמוד על דרך הפשט, אלא על דרך הסוד בלבד. המציאות האמיתית היא המתגלה דרך תורת הסוד, ואילו תפיסת ההלכה בדרך הפשט מביאה לסילוף הדברים. המחבר גם מנסה להראות — בדרך קיצונית — כיצד אפשר להגיע לאבסורדים, הסותרים את ההלכה כולה, אם הולכים בדרך הפשט בלבד. בד״כ מייצגים האב, או הסב, את הסמכות המכריעה, והצעיר הוא שמשמיע את הקושיות על ההלכות כפשוטן; גם מזה ברור כי המחבר אינו מתנגד למסורת התלמודית. אדרבה: הוא מבקש להעניק לה מעמד־יתר, ובעקבות ס׳ הזהר — הרואה בתורה שבכתב תורה המשקפת, על דרך הסמל, יחסים בעולם האלוהות — מנסה המחבר להתייחס כך גם לתורה שבע״פ. במהלך הדברים עולה מדי־פעם זעקת המחבר על מצב דורו, וביקָרתו על אי־הקפדה בקיום מצוות ועל נוקשותו וצביעותו של הממסד הדתי.

המחבר הוא אקלקטיקן מובהק, ובכתביו מצויות לשונות משל מקובלי גרונה, מספרי הזהר, „התמונה" ו„מערכת האלהות", מכתבי ר׳ יוסף ג׳יקטילה, ר׳ אברהם אבולעפיה (ע׳ ערכיהם), ר׳ יוסף הארוך אשכנזי, ר׳ מנחם רקנטי (ע״ע), ועוד. ר׳ משה קורדוברו (ע״ע) גילה תופעה זו של ייחוס דברי מקובלים אחרונים לחכמים קדומים, וגינה אותה בחריפות. אכן, בד״כ מובאים המקורות בעיבוד ספרותי המתאים לספר.

בשני הספרים באה לידי ביטוי התפיסה המיתית של העולמות העליונים ושל הקשר בינם לבין העולמות התחתונים. שלא כבספרי־מצוות אחרים על דרך הקבלה, אין בסה״ק דיון שיטתי בטעמי המצוות כסדרן ובשלמותן. תוך־כדי הדיון גולש המחבר בדרך אסוציאטיווית אל תורות קבליות שונות, וכך עולות בספר תורות השמיטות והגלגול, שהמחבר שאבָן ממקורות קדומים, אך הרחיב את הדיון בהן ונתן להן משמעויות חדשות. המחבר מרבה להשתמש בגימטריות, נוטריקונים ותמורות, ובעקבות חכמי חסידות אשכנז (ע״ע) ור׳ אברהם אבולעפיה הוא מרבה לדרוש פסוקים בדרך זו.

עד לאחרונה סברו רוב החוקרים, כי סה״ק וסה״פ נתחברו בספרד, אך כבר במאה הקודמת טען ילינֶק, שהמחבר חי כנראה ביוון או בצפון־איטליה; לאחרונה הצביע על אפשרות כזו גם א. גוטליב, כיום הצטברו הוכחות, כגון: נוסחי התפילה, מקורות ותחומי השפעה, המעידות כי אכן חי המחבר באיזור זה ולא בספרד. אף בשאלת זמנם של הספרים חלוקות הדעות: יש המקדימים אותם עד לאמצע המאה ה 14, ויש המאחרים אותם עד למאה ה 15. החל באמצע המאה ה 15 מצוטטים הספרים פעמים רבות, כגון: ב„שושן סודות" לר׳ משה מקיוב (ע״ע), בשו״ת ר׳ אליהו מזרחי, בשו״ת הרדב״ז ועוד. הספרים השפיעו בעיקר על החוגים השבתאים, ואח״כ — על חוגי החסידים; הם גם שהדפיסום לראשונה (סה״ק: פאריצק, תקמ״ו; סה״פ: קארעץ, תקמ״ד). עיבוד של חלק מסה״ק, בשם „קנה חכמה קנה בינה", נדפס לראשונה בפראג (ש״ע).

צ. גרץ — ש. פ. רבינוביץ, דברי ימי ישראל, ו׳, 250—252, תרנ״ח; ש. א. הורודצקי, הפליאה והקנה (בתוך: המסתורין בישראל, ב׳, תרצ״א; א. מרקוס, החסידית, 391—408, תשי״ד; א. מ. הברמן, השלמות לספר ׳תולדות ספרות ישראל׳ לי. צינברג, ב׳, 420—424, תשט״ז; ג. שלום, שבתי צבי, א׳, 02—94, תשי״ז; י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, 221—225, תשי״ט[2]; ב. נתניהו, לבירור זמן חיבורם של ספרי „הקנה" ו„הפליאה" (בתוך: ס׳ היובל לכב׳ ש. בארון, חלק עברי), תשל״ה.

מ. אור.

קֶנוֹ, רֵימוֹן — Raymond Queneau — (1903—1976), סופר צרפתי. את דרכו הספרותית החל בכתיבת רומנים, והראשון שבהם, Le Chiendent („היבלית"), 1933, כבר זכה בפרס ספרותי. אחריו הופיעו רומנים רבים אחרים; Zazie dans le metro („זאזי ברכבת התחתית"), 1959, היה לרב־מכר והופק ממנו סרט קופתי (1960). במקביל לכתיבתו בפרוזה כתב ק׳ גם שירים. גישתו המרדנית כלפי המוסכמות הספרותיות נשאבה מן הסיר־ראַליזם (ע״ע). שיריו מציגים את נטייתו האנרכיסטית והגרוטסקית. הוא נסחף ללהטוטי־לשון ולמשחקי מלים וצלילים, השתעשע בשבירת צורות הכתיב או התח־ביר והפר כללי דקדוק וסגנון ספרותי, כמו בסדרת 99 הגירסות השונות של סיפור־מעשה חסר־משמעות, Exercises de style („תרגילי סגנון"), 1947. בכל כתיבתו בולט הרצון לתקוף ולהרוס את הערכים הספרותיים המקובלים, כרגשנות, התחסדות וסגנון נישא. עם־זאת ביקש ק׳ להשיב לחיי האדם המודרני את הרוך ואת האהבה, ומאחורי הפרדוכס, ההומור והלעג ניכרת הרדת הקיום ונוכחותו הרודפת של המוות. — ק׳ היה חבר האקדמיה ע״ש גונקור מ 1951.

J. Queval, *Essai sur R. Q.*, 1960; J. Bens, *Q.*, 1962.

קנובה, אנטוניו — Antonio Canova — (1757, פוסאניו [ליד טרויזו] — 1822, ונציה), פסל איטלקי. ק', בנו של סתת, קיבל את חינוכו המקצועי מסבו, אף הוא בנאי וסתת. ב 1768 עבר לוונציה וב 1774 כבר היתה לו סדנה משלו. ב 1805 נתמנה מנהל האמנות והעתיקות של מדינת האפיפיור. על פעילותו היעילה בשליחותו לפריס ב 1815, להחזרת יצירות-האמנות השדודות העניק לו האפיפיור את התואר „מארקיז איסקיה".

יצירותיו הראשונות טבועות עדיין בחותם הרוקוקו החינני של המאה ה 18. בפסליו הנאו-קלאסיים הראשונים משולבים גם מוטיווים ראליסטיים בולטים („דידלוס ואיקרוס", 1779 ; מוזיאון קורר, ונציה). ברומא, שבה השתקע ב 1781, הכיר את מנגס (ע"ע) ואת וינקלמן (ע"ע), וככל-הנראה הושפע גם מהצייר הסקוטי גווין המילטון (1723—1798). מצבות-הקבורה של האפיפיורים קלמנס XIV (הושלמה 1787 ; כנסיית סאנטי אפוסטולי, רומא) וקלמנס XIII (הושלמה 1792 ; קתדרלת סן-פייטרו, רומא), היו הראשונות בעבודותיו הציבוריות הגדולות. ב1793 הושלמה, בסגנונו הבשל והמגובש, הקבוצה הפיסולית „אמור ופסיכי" (לובר, פריס). בשהותו בווינה התחיל ביצירת המונומנט הגדול למלכה מאריה כריסטינה (1798—1805 ; כנסיית האגוסטינים, וינה). פסלו „פרסוס" (1801) הוצב בבלודרה שבווטיקן, במקום פסל אפולו ששדד נפוליון. בביקורו בפריס היה ק' למעריצו של נפוליון ויצר את הפרוטומה שלו (גבס, 1802, פוסאניו ; שיש, 1803, ארמון פיטי, פירנצה). ב 1806 התחיל לבצע את מצבת-הפרש של נפוליון בנאפולי. ב 1807 עיצב את דגם פסלו העצום של השליט, בעירום (מוזיאון ולינגטון, לונדון), וב 1811 — נוסח שני, בברונזה (גלריה ברֶרה, מילאנו). את יצירתו המפורסמת, „ונוס", פיסל בדמות פאולינה בונאפארטה-בורגזה (1808 ; גלריה בורגזה).

אנטוניו קנובה: פאולינה בונפרטה בורגזה בדמות ונוס המנצחת. פרט (גלריה בורגזה, רומא)

ק' היה הנודע בקבוצת הפסלים הנאו-קלאסיים שפעלו באירופה בשלהי המאה ה 18 ובראשית המאה ה 19. הוא שאב את השראתו מיצירות הפיסול והארדיכלות של יוון ורומא, בתקופה שבה הגיעו לשיא חקר תקופה זו ואיסוף יצירותיה. כסגנון עמיתיו היה גם סגנונו מלוטש ואף חלקלק וקר, אך לא נעדר רגישות, במיוחד בדיוקנים, שהם ראליסטיים ואידאליסטיים כאחד. — זכרונותיו של ק' (Memorie) י"ל ב 1823.

E. Bassi, *C.*, 1943; id., *La gipsoteca di Possagno*, 1957; A. Munoz, *A. C.*, 1957; H. Ost, *Ein Skizzenbuch A. C.s*, 1970.

א. רו.

קנובלסדורף, גאורג ונצסלאוס פון — Georg Wenzeslaus von Knobelsdorff — (1699—1753), ארדיכל גרמני. ק' הושפע מהארדיכלים פלדיו, ז'. ארדואן-מנסר (ע' ערכיהם) וקלוד פרו (Perrault ; 1613—1688). כארדיכלו האהוב של פרידריך II, מלך פרוסיה, שימש ממונה אמנותי על הארמונות והגנים המלכותיים. מבין יצירותיו העיקריות: שיפוץ ארמון ריינסברג (1737—1739), מקום מושבו של פרידריך קודם עלותו למלוכה ; אגפו החדש של ארמון שרלוטנבורג בברלין (1640 ואילך) ; בניין האופרה בברלין (1741—1743) ; שיפוץ ארמון-העיר בפוטסדם ותכנון שדרת עמודיו, מוטיוו שהיה מקובל עליו ושבו השתמש גם בארמון-השעשועים המעודן שבפוטסדם, סאנסוסי (Sanssouci ; 1745—1747). ק' היה הנציג העיקרי של סגנון הבניה המכונה „רוקוקו פרידריקיאני", ע"ש המלך.

A. Streichhan, *K. und das friderizianische Rokoko*, 1932.

קנודסן (קנוסן), יעקב — Jakob Knudsen — (1858—1917), סופר דני. ק' למד תאולוגיה ושימש מורה וכומר קודם שפנה לכתיבה. הרומנים והסיפורים שלו מבטאים רעיונות לאומניים ושמרניים, וחציו מכוונים נגד רעיונות חדשים בחינוך. הרומן Laerer Urup („המורה אורופ"), 1909, מצביע על התוצאות השליליות של הליברליזם הסוציאליסטי. ק' פעל והטיף נגד ברנדס (ע"ע) ורעיונותיו האינטרנציונליסטיים וראה בהתיישבות הכפרית את שרשי התרבות. הסאגה האיסלנדית (ע"ע איסלנד, ספרות) שימשה לו השראה באמנות כתיבת הרומן To Slaegter („שתי משפחות"), 1910 ; Rodfaestet („מושרש"), 1911.

P. M. Mitchell, *A History of Danish Literature*, 1957; R. Andersen, *J. K.*, 1958.

קנוזואיקון (אנג' Cenozoic era, מיוו' — καινος = חדש ו ζωή = חיים, כלו', עידן החיים החדשים), העידן הגאולוגי האחרון בתולדות כדה"א. ראשיתו לפני כ 65 מיליון שנה, עם תום המסוזואיקון. הק' נחלק לשתי תקופות: שלישון (ע"ע) — הכולל את פאלאוקן, אאוקן, אוליגוקן (שמקובל לכנותם יחד פליאוגן), מיוקן ופליוקן (המכונים גם נאוגן), ורביעון (ע"ע) — הכולל את הפליסטוקן וההולוקן (וע"ע סטרטיגרפיה, לוח התקופות הגאולוגיות, עמ' 741/2).

עולם החי והצומח במים וביבשות של הק' לא היה שונה באורח בולט מזה הקיים היום. ההבדלים בצורות הם הדרגתיים בלבד, בתוך קבוצות קיימות. מאובני הק' מעניינים בעיקר מכיוון שאפשר ללמוד מהם בפירוט על התפתחותם ההדרגתית של בעה"ח הקיימים כיום. התופעות הביולוגיות החשובות-ביותר הן התפתחות היונקים (ע"ע, עמ' 639/40) בשלישון, שירשו בעולם-החי את מקום הזוחלים (ע"ע) שנכחדו בסוף המסוזואיקון, והופעת האדם בפליסטוקן (ע"ע אנתרופולוגיה פיסית. כרך מילואים).

בק' חלו שינויים גדולים בפני כדה"א. כמחצית משטחי קרקעיות האוקיאנוסים הקיימים היום נוצרו בק', תוך התרחקותן ההדדית של היבשות, ושטח זהה-בגדלו של קרקעיות אוקיאנוסים עתיקים-יותר נבלע בו-בזמן בפנים כדה"א. באזורי ה„צלקות" שנותרו באתרי-ההיעלמות של קרקעיות האוקיאנוסים נערמו סלעים ; אלה עברו תהליכי התמרה (מטמורפוזה) והתכה (אנטקסיס) — בעקבות הלחץ והחום הכרוכים בדחיסת החומר — ויצרו את שרשרות-ההרים הגדולות של כדה"א: שרשרת-ההרים האלפינית-הימאלאית באירופה ובאסיה ושרשרת הרי-האנדים והרי-הרוקי באמריקה (ע"ע אורוגנזה). כך גם נוצרו מחרוזות „קשתות-האיים" במערב האוקיאנוס השקט, מניו-זילנד בדרום, דרך יפן, ועד לאיי האלאוטים בצפון. תהליכי האורוגנזה הגיעו לשיאם במיוקן. אז נוצרו גם בקעים ארוכים ביבשות, שהגדול בהם הוא השבר הסורי-אפריקני. מערכת זו של עמקים, ימים, הרים והרי-געש, המשתרעת מתורכיה בצפון ועד לטנזניה בדרום, אינה אלא שלוחה יבשתית צנועה של מערכת הרכים המרכז-אוקיאניים. שעליה ובאמצעותה מתרחבים האוקיאנוסים (וע"ע אוקיאנוגרפיה, כרך מילואים, עמ' 86).

תהליכים טקטוניים אלה לוו פעילות נמרצת של הרי-געש שהוציאו כמויות עצומות של סלע מותך מפנים כדה"א ופיזרו אותן עפ"נ שטחים נרחבים ; לדוגמה: איסלנד והוואי באוקיאנוסים ושדות-הבזלת של הגולן והבשן ביבשה (ע"ע וולקינזם). עידן הק' הוא אפוא תקופת-שיא מבחינת פעילותו הפנימית של כדה"א.

בד-בבד עם פעילות זו נסוג הים בהדרגה מן היבשות. בעוד שבסוף הקרטיקון (ע"ע) ובתחילת הק' כיסה הים שטחי-יבשה

נרחבים (כולל א"י), הלך תחומו והצטמצם במרוצת הק' לאגני האוקיאנוסים העמוקים. עם התרוממות שרשרות־ההרים הנ"ל נוצר מקור חדש לכמויות גדולות של חומר־סחף גס (חלוקים, חול, חר־סיות), ולפיכך משתנה בהדרגה אופי סלעי־המשקע מסדימנטים כימיים־ביוגניים כגון גיר, קירטון וצור של הים הרחב והרדוד — בסוף הקרטיקון ובתחילת הק', לסדימנטים דטריטיים — קונגלו־מרטים, חולות ופצלים — במשך הק'. כמויות־עצומות של סחף כזה הצטברו ועדיין מצטברות למרגלות שרשרות־הרים מתרוממות. והשינוי המתמיד של תחומי ים־יבשה יצר ימים סגורים שבהם תנאי אידוי המשקיעים מלחי־אידוי (אוואפוריטים) כגון גבס ומלח. באותה עת התקרר בהדרגה אקלים כדה"א, עד שבפליסטוקן הופיעו כיפות־קרח נרחבות (ע"ע קרחון).

ההצטברות העבה של סלעי־המשקע, וביניהם סלעים אוואפוריי־טיים, יצרו תנאים נוחים־במיוחד להיווצרות נפט (ע"ע) ולאגירתו בסלעים. חלק ניכר מאוצרות־הנפט בעולם (כגון במפרץ הפרסי, במפרץ מכסיקו ובאינדונזיה) נוצרו בק'. ברם, הואיל וידוע מעט מאד על תנאי היווצרות הנפט, קשה להסיק מסקנות ברורות לגבי הקשר בין תנאי התקופה לבין כמות הנפט.

בסוף השלישון דומה חלוקת הימים והיבשות לזו שבימינו. השינויים שחלו על פני כדה"א ברביעון קשורים ב 4 תקופות־הקרח שחלו בו. התקופה האחרונה בק', ההולוקן, שראשיתה לפני 10,000 שנה, מצוינת בהופעת צמחי־תרבות וביות בע"ח.

סלעי הק' התחתון ב י ש ר א ל הם שכבות ימיות של גיר, קירטון וחרסית, הרצופים פחות־או־יותר לשכבות דומות מהקרטי־קון. סלעים אלה בונים בין השאר את הרי הגלבוע, הר גריזים והרי עבדת. סלעי־המשקע של הק' העליון מוגבלים לעמקים. עיקרם חול וטיט בצבע אדום — בנגב ובגליל המזרחי, ופצלים ימיים אפורים ועבים — במישור־החוף. באמצע הק' נתחדשה באזורנו הפעילות הגעשית ונפלטו כמויות גדולות של לבות בזלתיות, בעיקר בגליל המזרחי, ברמת־הגולן ועמק־החוף. הגעשיות דעכה רק בהולוקן. וע"ע א"י, גאולוגיה.

B. Kummel, *History of the Earth; An Introduction to Historical Geology*, 1970².

ר. פר.

קְנוּט, קְנוּד (Canute גם ,Knud, Knut), שמם של כמה ממלכי דנמרק. ביניהם:

ק' II, „הגדול" (995 בערך — 1035). השלים את כיבוש אנגליה שהחל בו אביו. סוֵין (ע"ע דנמרק, עמ' 897), ומלך בה כק' I של אנגליה, מ 1017 עד מותו. היה מלך מוכשר ועממי. ב 1018 ירש את מלכות דנמרק מאחיו הרלד (Harald), וכך נעשה שליט של מדינה אנגלית־דנית, שאליה צירף ב 1028 גם את נורווגיה. מידי בעל־בריתו, הקיסר קונרד II (ע"ע), רכש את חבל שלזויז. הוא הקים אימפריה ימית בצפון (וע"ע ממלכה מאחדת, עמ' 873; דנמרק, עמ' 897).

ק' IV (1040 בערך — 1086), מלך ב 1080. השניא עצמו על האצולה בהעדפתו את הכנסיה, ונרצח עם כל פמליתו בכנסיה של אודנסה (Odense). ב 1101 הוכרז לקדוש קתולי וביה"ב נחשב לפט־רונה של דנמרק.

ק' VI (1163—1202), מלך ב 1182. נעזר הרבה ע"י שני אישים החלטיים שעמדו לצדו, אחיו ולדמר (Valdemar) והארכיהגמון אַבסלון (אבשלום). ק' סירב להכיר בעליונות הקיסר פרידריך I „ברברוסה" (ע"ע), ותמך ביריבו הינריך „האריה" (ע"ע), שהיה חותנו־שלו. לאחר כיבושי אבסלון בפומרניה ובמקלנבורג הוסיף לעצמו את התואר „מלך הסלווים" (Rex Sclavorum), המשמש עד־היום. בימיו נכבשה גם דוכסות הולשטיין, נכבשו המבורג וליבק והורחבו תחומי דנמרק גם במזרח הים־הבלטי. ק' מת ללא בנים, וירש אותו אחיו (ע"ע ולדמר II; דנמרק, עמ' 898).

קָנוֹן (κανών, חוק, נורמה), אוסף מקודש של ספרי הקודש בנצרות.

לראשונה השתמש במונח ק' אב־הכנסיה אתנסיוס (ע"ע) מאלכסנדריה שקבע אילו הם ספרי הקודש, וקביעתו ביחס ל„ברית החדשה" (ע"ע) נתקבלה לבסוף כמכרעת.

אשר לספרי המקרא, המקודשים על כל זרמי הנצרות, נסתמנו כבר מלכתחילה שתי מגמות: האחת — לקבל רק את ספרי המקרא הקאנוניים של היהודים, ובה דגלו רוב אבות הכנסיה הראשונים. המגמה השניה — לקבל את כל הספרים שבד"כ נהגו לקרוא בהם היהודים ההלניסטיים, כלו', גם את הספרים היהודיים שמחוץ למקרא, אשר תורגמו ליוונית או אף נכתבו בלשון זו. עם ספרים אלה נמנו חיבורים שהיו נפוצים ושנתחברו עד לראשית תקופת החשמונאים. שאר הספרים החיצוניים היהודיים לא נתקבלו למעשה על שום כנסיה נוצרית ואף שאבות הכנסיה הכירו בספרים שמחוץ לק' היהודי, הם לא חיברו עליהם פירושים. אמנם אחרי תקופת קונסטאנטינוס קיבלו הנוצרים את הספרים החיצוניים הללו שבתרגום השבעים, אך הם נקראו „ספרים בעלי קאנוניות משנית" (deutero-canonica), ובניגוד לכנסיה הקתולית המערבית אין קוראים בהם בעת הפולחן בכנסיה. לעומת זאת, הכנסיות הפרוטסטנטיות שצמצמו את הק' שלהם ע"פ הק' היהודי רואות את שאר הספרים, המקודשים בעיני הכנסיה הקתולית ושלא נתקבלו על היהודים, כ„ספרים גנוזים" (apocrypha). בוועידת הכנסיה של טרנטו (ע"ע; 1546) החליטה הכנסיה הקתולית לקבל את הק' המורחב של „הוולגאטה" (Vulgata) בתרגום הלאטיני. הכנסיה היוונית דחתה בסינוד ירושלים מ 1672 את הספרים הכלולים בתרגום השבעים ואינם בק' היהודי, מלבד ס' טוביה, יהודית, בן־סירא וחכמת שלמה (ע' ערכיהם).

הכנסה הנוצרית הקדומה קידשה בתחילה רק את התנ"ך, לפעמים בתוספת כמה ספרים חיצוניים. בשל הסמכות הרבה שנודעת לדברי ישו (ע"ע) נתחברו ספרי הבשורה השונים, מהם נתקבלו לבסוף ארבעה (מתי, מרקוס, לוקס ויוחנן). ברם, במאה ה 2 טרם נחשבו האֶוואנגליונים ואיגרות פאולוס (ע"ע) לספרי קודש בדומה לק' היהודי. מרקיון (ע"ע), שדחה את המקרא היהודי, היה הראשון שקבע ב 140 ק' של חיבורים נוצריים מחייבים (ע"ע ברית חדשה, עמ' 748). הקובץ של מרקיון התיש את תהליך יצירת הק' של הברית־החדשה בכנסיה. ב 150 לערך נתקבלו ארבעת האֶוואנגליונים הקאנוניים מבלי שנחשבו אז לכתבי־קודש ממש, אבל האוואנגליונים החיצוניים טרם נדחו דחיה מוחלטת. באותו פרק זמן מספר יוסטינוס (ע"ע) שבשעת הפולחן ביום ראשון נוהגים הנוצרים לקרוא בכנסיו־תיהם את האֶוואנגליונים, אבל לא ברור אם הוא הכיר את האֶוואנ־גליון של יוחנן, וכן הוא מצטט את חזון יוחנן (ע"ע), אך לא את איגרות פאולוס. צעד נוסף בקביעת הק' של הברית־החדשה ניכר בכתבי אירניאוס (ע"ע), המקדש את ארבעת האֶוואנגליונים, את מעשי השליחים (ע"ע) ואת 13 איגרות פאולוס — אבל אינו פוסק בקשר לשאר החיבורים של הברית־החדשה. בסוף המאה ה 2 כבר היה, הן במזרח היווני והן במערב הלאטיני, ק' של הברית־החדשה שכלל את ארבעת האוואנגליונים, 13 איגרות פאולוס, מעשי השלי־חים, איגרת ראשונה לפטרוס, איגרת ראשונה ליוחנן וחזון יוחנן. ביחס לשאר האיגרות טרם נקבעה קביעה סופית, ועוד זמן רב אחרי שהנצרות היתה לדת המדינה במאה ה 4 היו שפקפקו בקדושת האיגרת אל העברים, איגרת יהודה, האיגרת השניה ע"ש פטרוס והאיגרות השניה והשלישית של יוחנן. אחת הסיבות לכך היתה שבאיגרת אל העברים לא נזכר פאולוס (ע"ע) כמחבר, והיו אף שטענו כי היא לא נכתבה על־ידו. „חזון יוחנן" (ע"ע) נתקבל בתחילה כמעט ע"י כולם — מלבד הכנסיה הסורית העתיקה — עד שב 260 הוכיח דיוניסיוס מאלכסנדריה ע"ס בדיקה מדעית, שאכן „חזון יוחנן" איננו של יוחנן מחבר האוואנגליון. בהשפעת אוזביוס (ע"ע) שקיבל את הדעה הזאת דחה המזרח היווני את „חזון יוחנן" מתוך הק',

אולם במערב הלאטיני לא פקפקו בקדושת „חזון יוחנן". באיגרת מ 367 קבע אתנסיוס (ע״ע) מאלכסנדריה סופית את הק׳ של הברית־החדשה, ובהשפעת הכנסיה היוונית נתקבל ק׳ זה גם במערב הלאטיני.

Th. Zahn, *Grundriss der Geschichte des neutestamentlichen Kanons*, 1904[2]; H. B. Swete, *An Introduction to the Old Testament in Greek*, 197—366, 1914; A. V. Harnack, *Die Entstehung des Neuen Testaments*, 1914; H. von Campenhausen, *Die Entstehung der christlichen Bibel*, 1968; W. G. Kümmel, *Einleitung in das NT*, 1973[17].

ד. פ.

קָנוֹן, ווֹלְטֶר בְּרֶדְפוֹרְד — Walter Bradford Cannon —

(1871—1945), פיסיולוג אמריקני שהצטיין במיוחד במחקריו על מערכת העיכול. ב 1897, כתלמיד ביה״ס־לרפואה בהרוורד, גילה שניתן להשתמש בביסמוט (ע״ע) כחומר־ניגוד בבדיקה רנטגנית של הקיבה (הביסמוט הוחלף אח״כ בבַריום [ע״ע]). כעבור שנה פרסם מתקר מפורט על פריסטלטיקת הקיבה וסיכמו בספר The Mechanical Factors of Digestion („הגורמים המכניים בעיכול"), 1911. ק׳ עסק במערכת־העצבים הסימפתית וחיבר Bodily Changes in Pain, Hunger, Fear and Rage („שינויים גופניים בשעת כאב, רעב, פחד וזעם"), 1915. ק׳ הוכיח את קיום התלות בין בלוטות הפרשה פנימית ובין גורמים נפשיים, וכן את קיום התיווך הכימי בדחפים (impulses) עצביים. מחקריו החשובים מ 1915 שוחזרו ואושרו אח״כ בבני־אדם במצב של היפנוזה, ונמצא, כי השינוים החלים בקיבה בעת ביצוע בדיקות־רנטגן נסיוניות נעלמים לפי הוראה היפנוטית. — ק׳ כיהן כפרופסור לפיסיולוגיה בהרוורד בשנים 1906—1942.

R. H. Major, *A History of Medicine*, 977, 1029, 1954.

קָנוֹנִי, מִשְׁפָּט

(מ״ק [מיוו׳ κανων; חוק, נורמה]), במובן הרחב — מכלול החוקים שנתקבלו ע״י הכנסיה הקתולית במטרה להסדיר את שלטון החברה הכנסייתית ואת היחסים בין המאמינים.

בתחילה נקראה בשם „קאנון" כל תקנה הנוגעת לאמונה או לפעולה נוצרית. מן המאה ה 4 ואילך נקראו כך רק תקנות של ועידות כנסיה כדי להבחין ביניהן ובין חוקי הקיסרים (νομοι). ההבחנה שרווחה ביה״ב היתה בין canones — חוקי הכנסיה — ובין leges, החוקים החילוניים. מן המאה ה 12 השתמשו בביטוי ius canonicum כדי להבדיל בין המה״ק, שהעוסקים בו נקראו קאנוניסטים (canonistae), ובין ה ius civile (המשפט האזרחי).

משפט הכנסיה נחלק לפי מקורותיו ל**משפט טבעי** ול**משפט פוזיטיווי** (**אלוהי** או **אנושי**). **המשפט הטבעי** (ius naturale), המשותף לכל בני אדם, הוא פרי היצר הטבעי המעניק לאדם דעת טוב ורע, מותר ואסור; זהו סדר אוניוורסלי שניתן מאלוהים, וחוקי אנוש אינם רשאים לשנותו. לפי השקפת הכנסיה, שנוסחה סופית בוועידת טרֶנטו (ע״ע), **המשפט האלוהי הפוזיטיווי** הוא מכלול הנורמות שניתנו מאלוהים בדרך ההתגלות, דהיינו, בעיקר המצוות הנובעות מהתנ״ך (לפי פירושן הנוצרי) ומהברית החדשה; **המשפט האנושי הפוזיטיווי**, שמקורו בכנסיה ותפקידו להסדיר את ענייני קהילת המאמינים, עקרונית אינו יכול להתנגש עם שני המשפטים הקודמים. המה״ק מחולק גם ל**משפט ציבורי**, **משפט פרטי**, **משפט אוניוורסלי** (החל על העולם הקתולי), **משפט כללי** (המתייחס לכולי עלמא) ו**משפט מיוחד** (המתייחס לסוג מיוחד של מאמינים, כגון הכמורה).

רק במאה ה12 הבחינו בברור בין מ״ק והדיסציפלינות התאולוגיות האחרות. המה״ק חל על ענייני חוץ (forum externum) ועניינו פעילות המאמינים, היחסים החברתיים והטוב המשותף של החברה הכנסייתית בעולם הזה, במובחן מענייני פנים (forum internum) שבתחום התאולוגיה המוסרית.

מקורות ההתהוות. לדעת הכנסיה, המקור האבסולוטי של משפט טבעי ומשפט אלוהי פוזיטיווי הוא אלוהים; הכנסיה יכולה רק לפרש את הנורמות ולקבוע אותן בצורה מחייבת. אולם המקור העיקרי של משפט אנושי פוזיטיווי הוא **האפיפיור**, מחוקק הכנסיה, הרשאי לחוקק חוקים חדשים, לשנות או לבטל חוקים ישנים. גם הוועידות האקוּמניות (ע״ע; concilium oecumenicum) הן מקור של משפט אוניוורסלי, אך החלטותיהן מחייבות רק לאחר אישור האפיפיור. למקורות־עזר של מ״ק נחשבים עקרונות כלליים של המשפט, דעה מקובלת של מלומדים והמנהג; אולם מקורותיו של המשפט המיוחד רבים יותר.

במ״ק מבחינים בין שלוש תקופות גדולות: (א) משפט עתיק (ius antiquum), הכולל את המשפט שלפני גראטיאנוס (1150); (ב) המשפט החדש (ius novum), הכולל את המה״ק מגראטיאנוס עד ועידת טרנטו (1545—1563); (ג) המשפט החדש ביותר (ius novissimum), מוועידת טרנטו עד לימינו אנו. עם מקורות המשפט העתיק נמנים התנ״ך והברית החדשה (לפי רשימת ספרי הקודש שהתקבלה בוועידת טרנטו), האסַפים הפסֶוּדו־אפוסטוליים, האספים הכרונולוגיים והשיטתיים של הוועידות האקומניות המזרחיות (ובראשם Codex Canonum) ואספים רבים של מסמכים קודמים (כגון Decreta; Collectio Anselmo dicata; Collectio canonum Anselmi Lucensi).

סידור שיטתי של מקורות המה״ק נעשה ב 1140 לערך בזכות מפעלו של גראטיאנוס (Gratianus), שהבחין בין הספרות הקאנונית לתאולוגיה והעניק למה״ק אוטונומיה מדעית. חיבורו של גראטיאנוס, Decretum Gratiani (שמו המקורי היה Concordantia discordantium canonum — „תיאום הקאנונים הסותרים"), היה ציון דרך בהתפתחות המה״ק. למרות שהכנסיה לא הכירה בו רשמית, נודעה לו יוקרה וסמכות רבה מאד, והוא שימש אח״כ בסיס ל Corpus Iuris Canonici („אוסף של המשפט הק׳"). אוסף זה כולל 6 חלקים: א) Decretum Gratiani, חיבורו של גראטיאנוס (בולוניה, 1140) שנעשה תוך איסוף וסידור החומר הקודם וכולל דיני אישים (personae), דיני ממונות (res) וענייני קדושה (de consecratione). בחיבור ניכרו סתירות פנימיות רבות, אבל למרות זאת הניח את היסוד למדע המה״ק ועי״כ נחשב גראטיאנוס לראש האסכולה הקאנוניסטית; ב) Decretales („הדֶקרֶטאלים") של גרגוריוס IX (ע״ע), אוסף רשמי של צווי אפיפיורים שכינס רימונדוס מפנפורטה (ע״ע) ב 1234 לפי הוראת גרגוריוס IX. האוסף מחולק לחמישה ספרים שענייניהם: שופט, שיפוט, כמורה, נישואין ופשע, ונועד להשלים את חיבורו של גראטיאנוס; ג) Liber Sextus („ספר שישי") הוא אוסף החוקים שהאפיפיור בוניפציוס VIII (ע״ע; 1298) הוסיף ל„דקרטאלים" של גרגוריוס IX; ד) Constitutiones Clementinae או Clementines („תקנות קלמנס"), אוסף אחר של צווים שנתחבר בפקודת קלמנס V (ע״ע) ונתפרסם אחרי מותו ע״י יוהנס XXII (ע״ע) ב 1317; ה) Extravagantes Johannis XXII הוא אוסף הצווים שנשארו מחוץ ל„דקרטום" (Decretum vagantes extra -, הנודדים מחוץ ל„דקרטום") של גראטיאנוס, שנאסף בפקודת אותו אפיפיור ונתפרסם ב 1325; ו) Extravagantes communes הן תקנות של אפיפיורים שונים בין השנים 1261—1471. אף כי ה„קורפוס" כבר הושלם ב 1500, לא זכה להכרה רשמית בכללותו. אופי רשמי היה רק לחלקים ב, ג, ד, ואילו ליתר החלקים היה אופי של אספים פרטיים. בין המהדורות המדעיות של ה„קורפוס יוריס קאנוניקי" (CIC) החשובות ביותר הן של F. Richter (1839) ושל E. Friedberg (1879—1881). ב„קורפוס" תקנות רבות הנוגעות ליהודים מראשית הנצרות עד 1234 (ר׳ להלן עמ׳ 876).

בשל הפעילות המשפטית הענפה של הכנסיה הקתולית והחומר הרב והבלתי מאורגן שהצטבר במרוצת השנים דרשו חלק מהקאנו־

ניסטים לערוך קודיפיקציה של המה"ק; לעומתם טענו קאנוניסטים אחדים כי קודיפיקציה כזו אינה רצויה ואינה אפשרית. ב 1904 הכריע האפיפיור פיוס X (ע"ע) למען קודיפיקציה ומינה ועדה משפטית שבה ישבו 16 חשמנים ו 42 מומחים. תפקידה של הוועדה שבראשה עמד החשמן פ. גספארי (Gasparri) היה להכין „קודכס" כללי וממוין. העבודה שאמורה היתה להימשך 25 שנה נסתיימה ב 1914. ב 27.5.1917 אישר בנדיקטוס XV (ע"ע) את ה Codex Juris Canonici („קודכס של המה"ק") בעריכה המעודכנת, שנכנסה לתוקפה ב 8.5.1918. בקודכס 2414 תקנות המחולקות לחמישה ספרים: 1) חלק כללי (normae generales); 2) דיני אישים (de personis); 3) דיני ממונות (de rebus); 4) על התדיינות (de processibus); 5) על הפשע וענשו (de delictis et poenis). כנספח מופיעים חוקים אחרים של האפיפיורים. „הקודכס", שאינו עוסק בענייני פולחן או הסכמים בין הווטיקן למדינות אחרות, חל על הכנסיה הקתולית־רומית בלבד ואינו נוגע לכנסיה המזרחית, שבה נוהג משפט אחר. ל„קודכס" נודעת השפעה רבה בארצות נוצריות־קתוליות, במיוחד בתחום דיני משפחה ובענייני כמורה, ומורגשת בו רוח חדשה של יתר סובלנות כלפי הלא־נוצרים, בין היתר כדי למנוע סכסוכים בין הכנסיה למדינות הקתוליות.

במדינת ישראל (ע"ע, עמ' 638—639) המה"ק מקובל כמשפט האישי של אזרחי המדינה בני הדת הנוצרית־קתולית, ובתמ"ש פועלים לפיו בענייני המעמד האישי של עדה זו. עניינים אלה, הכוללים בעיקר דיני נישואין, מוגדרים בסימן 51 ל"דבר המלך במועצתו" על ארץ־ישראל מ 1922, וסמכות בתי הדין הנוצרים מוגדרת בסימן 56. מדינת ישראל לא שינתה, במהותו, מצב משפטי זה.

מ"ק מזרחי. לצד המה"ק הלאטיני רווח גם המשפט המקובל על הכנסיות המזרחיות־קתוליות (ע"ע נצרות, עמ' 329) שחזרו להכיר בסמכותו העליונה של האפיפיור, אבל שמרו על הנהגים הנפרדים שבהם התערבו גם גורמים מערביים.

הצורך בקודיפיקציה של המה"ק המזרחי הורגש זה זמן רב. ואכן בפקודת האפיפיור פיוס IX (ע"ע) פרסם החשמן פיטרה (Pitra) את Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta („המשפט הכנסייתי היווני — תולדות ותעודות"), 2 כר' (1864—1868), המכילים חוקים שנוסחו עד למאה ה 9. המה"ק המזרחי כולל בין היתר: חוקים ואספים קדומים; צווים של הכס הקדוש (Regesta, Bullaria); תקנות ועידות הכנסיה שאושרו; משפט מנהגי; מקורות שלא פורסמו; משפט משלים, שהוא בעיקר משפט לאטיני, ומקורות עזר אחרים. פרסום ה„קודכס" הלאטיני והצלחתו עוררו את הרצון לערוך קודכס מקביל עבור הקתולים המזרחיים. קריאות חוזרות הופנו אל הכנסיות המזרחיות להגיש את הצעותיהן וב 1929 הטיל האפיפיור פיוס IX (ע"ע) את תפקיד העריכה על ועדה שבראשה הועמד החשמן גספארי. מאז עמלו על כך ועדות רבות, ואף שהעבודה טרם נסתיימה התפרסמו חלקים שונים של הקודכס מיד עם סיום עריכתם ועניינם: א) נישואין (1949); ב) התדיינות (1950); ג) הכמורה ונכסים חמריים (1952); ד) הפולחן המזרחי והמעמד האישי (1957). כמו כן פורסמו כרכי המקורות של המה"ק המזרחי. ה„קודכס", אע"פ שנתייחד בו מקום לשינויים מקומיים, גזור ע"פ הקודכס הלאטיני וכמוהו כתוב לאטינית.

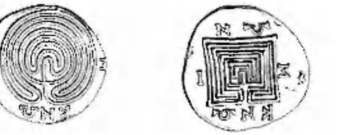
P. Gasparri, *Praefatio Codicis Juris Canonici*, 1918; M. Falco, *Introduzione allo studio del Codex Juris Canonici*, 1925; P. Fournier – G. Le Bras, *Historie des collections canoniques en occident*, I–II, 1931–32; J. A. Abbo – J. D. Hannan, *The Sacred Canons, A Concise Presentation of the Current Disciplinary Norms of the Church*, I–II, 1952; R. Naz, *Traite de droit canonique*, 1954; I. Maasen, *Geschichte der Quellen und der Literatur des Canonischen Rechts*, 1956; A. Coussa – C. Korolevskij, *Codificazione Canonica Orientale* (Novissimo Digesto Italiano, III, 411 ff.), 1959; A. Villien – E. Magnin, *Dictionnaire de droit canonique*, 1924—1965; T. L. Bouscaren, *The Canon Law: Digest Affecting the Code of Canon Law*, 1917–1967; J. D. Derrett, *Law in the New Testament*, 1970; G. Le Bras (ed.), *Histoire du droit et des distributions de l'Eglise en occident*, 1955–70.

הכנסיה הקתולית השפיעה על חקיקת חוקים רבים באימפריה הרומית הנוצרית ולאחר מכן במדינות אירופה השונות; נשארו מפורסמים במיוחד חוקיהם של המלכים הוויזיגותים בספרד. חלק מהנורמות במה"ק המתייחסות ל יהודים נכלל ב Decretum וחלקן בספר 5, פרק 6 של ה Decretales תחת הכותרת De Judaeis et Saracenis et eorum servis („על היהודים והסאראצנים ועבדיהם"), והן מהוות חלק מה ius commune. היהודים החיים על אדמות האימפריה הרומית שלעבר נחשבים לאזרחים רומיים (cives) מבחינה פוליטית. מכך נובע שלאב יהודי שלטון האב (patria potestas) על בניו והזכות לחנכם בדרכו ולמנוע את הטבלתם. ואכן, טבילתם נחשבה לבלתי־חוקית, אף כי תקפה מבחינה תאולוגית, משום ששלטון הכנסיה עולה על שלטון האב. מקרים של טבילה מאונס היו שכיחים (וע"ע מורטרה, פרשת). נאסר על יהודים לכהן במשרות ציבוריות ולשאת תפקידי־כבוד ותארים — בכלל זה תואר הדוקטור — ואף במקרים חריגים אפשר זאת האפיפיור. נאסר עליהם להחזיק בעבדים ובמשרתים נוצרים. הנישואין בין יהודי ונוצרי אסורים, אך הכנסיה רשאית להתירם, ועל היהודי להתחייב לגדל את בניו כנוצרים. ב Decretales מצווים היהודים לשאת את אות הקלון (ע"ע). הגרות אסורה, ומכאן נבעה בעיית חזרתם ליהדות של האנוסים (ע"ע) ופעולות האינקוויזיציה (ע"ע), שאע"פ שהטבלתם באונס לא היתה חוקית, היתה מספקת לאסור עליהם חזרה ליהדות. בניית בתכ"נ אסורה. פאולוס IV קבע ב 1555 את חובת הגטו (ע"ע), ואת האיסור להחזיק בקרקעות ובבתים. לאחר האמנציפציה נשאר חלק ניכר מנורמות אלה ללא השפעה מעשית ישירה, אך השפעתן המוסרית נשארה גדולה. בעקבות השואה ודרישות נוצרים רבים אישרה ועידת הווטיקן השניה (1962) את המסמך על הדתות הלא־נוצריות (ביניהן היהדות) — Nostra aetate. Declaratio de Ecclesiae Habitudine ad Religiones non Christianas; ב 3.1.75 פורסמו ההנחיות לביצוע. המסמך מגנה את האנטישמיות ומכיר בחשיבות המסורת היהודית. המסמך התקבל בעולם היהודי ברגשות מעורבים, ונמתחה עליו ביקורת מצד העולם הרבני והציוני.

S. Grayzel, *The Church and the Jews in the XIIIth Century*, 1933; C. Roth, *The Popes and the Jews* (The Church Quarterly Review, CXXIII), 1936; G. Kish, *Relations between Jewish and Christian Courts in the Middle Ages* (L. Ginzberg Jub. Vol., I), 1945; id., *The Jews in Medieval Germany*, 1970; E. Vitta, *The Conflict of Laws in Matters of Personal Status in Palestine*, 1947; id., *The Conflict of Personal Laws* (Israel Law Review, V, 170 ff., 337 f.f.), 1970; V. Colorni, *Gli Ebrei nel sistema del Diritto comune fino alla prima emancipazione*, 1956; G. Volli, *Il caso Mortara* (Rassegna mensile di Israel, XXVI), 1960; B. Cohen, *Jewish and Roman Law*, 1966; S. Guberman, *Christian Religious Courts and the Unification of Jerusalem* (Israel Law Review, V, 120 ff.), 1970; I. Englard, *Religious Law in the Israel Legal System*, 1975; J. Juster – A. M. Rabello, *The Legal Condition of the Jews under the Visigothic Kings* (Israel Law Review, XI), 1976.

א. מ. ר.

קְנוֹסוֹס (Κνωσος), עיר קדומה בכרתים, אתר ארכאולוגי חשוב ביותר של התרבות המינואית (ע"ע מינואית ומיקנית, תרבויות).

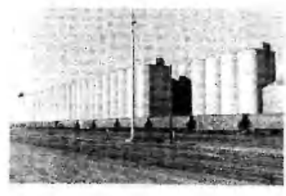

מטבעות כסף מקנוסוס ועליהן ציור המבוך, 300—67 לפסה"נ בקירוב

ק׳ שכנה על גבעה במרחק של 6 ק״מ מהחוף הצפוני של האי. ב 1899 החל אונז (ע״ע אונס) בחפירות בק׳, והן נמשכות עד היום. נחשפה תרבות שתחילתה בתקופה הנאוליתית (כ 3,000 שנה לפסה״נ) ושהתקיימה ברציפות 1,500—1,800 שנה. הממצאים מוכיחים, שבת־קופות המכונות „מינואית תיכונה ב׳ וג׳״ (1750—1500 לפסה״נ) היו בק׳ ארמונות מפוארים של שליטי האיזור. ארמונות ק׳ לא היו מבוצרים. הם היו מורכבים מחצר פנימית רחבת־ידיים וממערכת בניינים בני 2—3 קומות שהיו מחוברים בפרוזדורים ובגרמי־מעלות מפוארים ומקושטים בעמודים ובציורי־קיר. סמל האלוהות של ק׳, גרזן הפיפיות, מופיע תדיר כנושא קישוטי. בק׳ היה ה„לבירינת״ (ע״ע). כתובת בכתב קווי ב׳ (ע״ע כרתים, עמ׳ 1071), שנמצאה בק׳ — Dapuritojo Potinija meri — („לאֵלת הלאבירינתוס [הדביר(?)] דבש״), שופכת אור חדש על אָפיו הפולחני של מבנה זה. ור׳ תמ׳: כרך א׳, עמ׳ 344—350.

A. J. Evans, *The Palace of Minos at K.*, I-V, 1921—36; S. Hood, *The Minoans*, 1971.

קֶנְזָס (Kansas), מדינה במרכז אה״ב; 213,063 קמ״ר, 2.27 מיל׳ תוש׳ (1974). ק׳ ברובה ארץ מישורים גבעיים העולים בהדרגה מ 200 מ׳ בדרום־מזרח ל 1,200 מ׳ בצפון־מערב. ⅔ משטחה שוכנים בתחום המישורים הגדולים שבשוליהם המערביים הגבוהים הם מבותרים ע״י קניונים. לחלקה הצפוני־מזרחי מבנה של מישור גלי מכוסה סחף קרחוני ועשיר בקרקעות פוריות. מדרומו איזור של גבעות אבן גיר העשירות בשטחי מר־עה וביערות עצי אלון. הוא נחלק למישורי אוסֵיג׳ (Osage) ב־מזרח ולגבעות פלינט (Flint) במערב. ק׳ שוכנת בתחום אגן ההיקוות של הנהרות קנזס וארקנסו (ע״ע). הימות הרבות בתחום המדינה הן אגמים מלאכותיים. האקלים בק׳ יבשתי וקרוב לגבול הצחיחות, נתון לתנודות קיצוניות בטמפרטורות החורף והקיץ, לשטפונות, לרוחות טורנדו ולתקופות בצורת.

קנזס: ממגורות, טופיקה (לשכת התיירות, קנזס)

כמות המשקעים השנתית הממוצעת היא 500 מ״מ במערב ו 1,000 מ״מ בדרום־מזרח. הטמפ׳ הממוצעת של החודש הקר ביותר, ינואר — 0°, ושל החודש החם ביותר, יולי — 26°. ק׳ היא ארץ חקלאית ותופסת את המקום הראשון בגידולי חיטה באה״ב. גידולים אחרים הם: סורגום, שעורה, שיבולת שועל, תירס, מספוא, תפוחי־אדמה וסלק־סוכר. נפוץ גידול בקר לבשר. התעשיה עוסקת בעיקר בעיבוד התוצרת החקלאית: שימורי בשר ומזון לתינוקות, וכמו־כן יש מפעלי תעשיה לייצור מטוסים, מכונות, כימיקלים וציוד משוכלל למחנאות וטיולים. בק׳ אוצרות טבע רבים שהחשובים בהם נפט וגז טבעי. 66% מתושבי ק׳ יושבים בערים. הערים הגדולות הן ויצ׳יטו (Wichita) הבירה — 282,989 תוש׳ (1970), טופיקה (Topeka) — 136,407 תוש׳, וקנזס סיטי (ע״ע) — 169,978 תוש׳. בק׳ מרוכזים מוסדות רבים להשכלה גבוהה, ובתוכם אוניברסיטת ק׳ בלורנס.

קנזס: סופת אבק בשנות השלושים (לשכת התיירות, קנזס)

היסטוריה. במאה ה 13 כבר היו בק׳ יישובים חקלאיים של אינדיאנים. פרנסיסקו וסקס דה קורונדו הגיע לק׳ ב 1541 בדרכו ממכסיקו צפונה כדי לחפש זהב. רוב ק׳ נכללה בשטח לואיזינה (ע״ע, היסטוריה), שמכרה צרפת לאה״ב (ע״ע, היסטוריה, עמ׳ 168) ב 1803. ב 1806 עבר בק׳ ז. מ. פיק, שתיארה כ„מדבר האמריקני הגדול״ — תדמית שדבקה בה זמן רב. מהגרים רבים עברו בק׳ בדרכם מערבה, אך רק מעטים התיישבו בה ורובה־ככולה נשארה בידי האינדיאנים. חוק ק׳—נברסקה (ע״ע אה״ב, עמ׳ 175), לפיו זכאים תושבי שני השטחים הללו להתיר או לאסור בהם את העבדות, החיש את ההתיישבות בק׳, שלוותה בסכסוכי דמים במשך 6 שנים בין תומכי העבדות למתנגדיה; בשל הסכסוכים כונתה „ק׳ השותתת דם״ ("bieeding Kansas"). ב 1854 הוכרזה כ„טריטוריה״. תחילה היתה ידי מצדדי העבדות על העליונה, אך ק׳, שקיבלה מעמד מדינה ב 1861, צירפה את חייליה לצבא הצפון. אה״ב לא קיימה את הבטחתה לאינדיאנים לישבם באוקלאהומה, ולפיכך נמשכו מאבקי הדמים בינם ובין המתיישבים הלבנים עד 1878.

פיתוח מסה״ב (1857), שאפשר הובלת בקר למרכזים העירוניים שבמזרח, והצלחת זן חיטה שהביאו המנוניטים (ע״ע) לק׳ ב 1874, זירזו ביותר את הפיתוח הכלכלי של ק׳. ניצול־יתר של הקרקע גרם סערות־אבק חמורות, שפגעו קשה במדינה בשנות ה 30 של המאה ה 20.

J. D. Bright (ed.), *K., The First Century*, I–IV, 1956; W. F. Zornow, *K., A History of the Jayhawk State*, 1957; E. Corder, *Prelude to Civil War; K.—Missouri, 1854—1861*, 1970; L. Barry, *The Beginning of the West; Annals of the K. Gateway to the American West, 1540–1854*, 1972.
יר. פ. - י. כר.

יהודים ראשונים התיישבו בק׳ סמוך להכרזתה כ„טריטוריה״. קהילה ראשונה, „בני ישורון״, התארגנה ב 1859 בעיר לֶוֶנוֶרת׳ (Leavenworth), והשניה, „עמנואל״, בעיר ויצ׳יטו ב 1885. הנסיונות המרובים ב 1880 להקים מושבות חקלאיות נכשלו. המתיישבים פנו מזרחה לקולורדו, ומהם הצטרפו למושבות אחרות. ב 1890 היו בק׳ 6 קהילות ובהן 486 חברים. כיום מפוזרים יהודים עפ״נ כל המדינה. בתי הקברות היהודיים באצ׳סן, פורד, סקוט ואדורה מעידים על קיומן של קהילות נוספות בעבר. ב 1975 היו בק׳ 11,095 יהודים.

קֶנְזָס סיטי (Kansas City), העיר השניה־בגֹדלה במדינת מיזורי, אה״ב; 511,600 תוש׳ (1975). ק׳ שוכנת במערב המדינה, על הגדה הדרומית של הנהר מיזורי וממזרח ליובלו, הנהר ק׳. מעברו המערבי של הנהר ק׳ נמצאת ק״ס (9,978 תוש׳) העיר השניה בגדלה במדינת קנזס (ע״ע). שתי ערים אלה וערים נוספות — רובן במיזורי — מהוות את אגד־הערים ק״ס־רבתי שבו 1,307,800 תוש׳. ק״ס הינה מהתשובות שבערי מרכז אה״ב משום מיקומה בצומת נתיבי תחבורה ארציים (מס״ב, כבישים, נמל תעופה בין־לאומי, שדה־תעופה ונמל־נהר). היא מרכז שיווק ומסחר לאיזור חקלאי נרחב במערב התיכון המגדל תירס, תבואות, בקר, מספוא וחציר. בעיר ממגורות גדולות ומכלאות לבע״ח. התעשיה המסרתית עוסקת בעיבוד בשר ובטחינת קמח. כן מייצרים מכונות שונות, כלי תחבורה, מוצרי מתכת וכימיקלים. חשיבות נודעת גם לענפי הדפוס וההוצאה לאור.

קנזס סיטי: מצבת החירות (לשכת התיירות, מיזורי)

בק"ס אוניברסיטה (9,000 תלמידים, 1975/6), מכון גבוה לאמנות, קונסרווטוריון למוסיקה, תאטרון, תזמורת פילהרמונית ומוזיאון, בו אוסף חשוב של אמנות מזרחית (בעיקר סינית). בק"ס שבקנזס (ע"ע) מרכז רפואי חשוב.

היסטוריה. ב 1821 הקים הצייד הצרפתי פרנסואה שוטו (Chouteau) תחנת־מסחר לפרוות ע"נ מיזורי, וכעבור זמן התפתח במקום יישוב ומקום־מעגן בשם Westport Landing. ב 1832 הקים אדם בשם מק־קוי (McCoy) חנות כ 6 ק"מ דרומית לתחנת־המסחר של שוטו, וסביבה התפתחה העיר Westport. זו כמעט נִשמָה במגיפת חולירע ב 1859. בינתיים הקימו יוזמים פרטיים את העיר Kansas Town ליד יישובו של שוטו (1838), וזו עתידה היתה לבלוע את שני היישובים. ב 1850 הוכרה כעיר, ומ 1853 נקראה City of Kansas. ב 1865 הגיעה לעיר מסה"ב הראשונה, אח"כ נבנה גשר על נהר מיזורי, וב 1870 שירתו את העיר 8 קווי מס"ב. מ 1889 נקראה ק"ס.

יהודים ראשונים התיישבו במקום ב 1839. ב 1864 נוסדה חברה קדישא, ב 1867 — לשכת בני־ברית. ב 1870 נוסד ביכ"נ רפורמי, וב 1878 אורתודוכסי. לידם נפתחו בת"ס של יום א' ות"ת. במרוצת הזמן התרבו ארגונים ומוסדות ציבור: נשי הדסה (1913), מרכז קהילתי (1914), מרכז רפואי הכולל בי"ח (1931), ועוד. ב 1933 הוקמה פדרציה של מוסדות הסעד וב 1945 הצטרפו אליה כל הארגונים הקהילתיים. ב 1968 היו בק"ס 7 קהילות. מאז 1920 מופיע במקום שבועון יהודי באנגלית. היהודים עוסקים כיום בעיקר במסחר, בנקאות, ביטוח ומקצועות חפשיים, והם פעילים בחייה הכלכליים והפוליטיים של העיר. גדל אחוז נישואי התערובת. מספר היהודים ב 1975 22,000.

מ

קֶנְט (Kent), חצי־אי ומחוז בדרום־מזרח אנגליה, 3,737 קמ"ר, 1,435,000 תוש' (1973). ק' משתרע בצפון האנטיקלינה של וֶילד (Weald), שבה נמצאות השכבות הוותיקות בתוך אגן פנימי, והשכבות הצעירות — כהרי־שוליים היורדים במדרונות תלולים אל המרכז. מתוך רכסי־השוליים הבנויים קירטון מצויות בתחום ק' רק גבעות דאונז (Downs) הצפונית. אלו יוצרות בחוף־הים את הצוקים הלבנים המפורסמים של דוּבר (ע"ע). בצפון ק' נמשכת רצועה של מישורים נמוכים. בחלקם ביצתיים, לאורך שפך הנהר תֶמז.

אקלימה של ק' הוא היבש־ביותר באנגליה (כ 500 מ"מ גשם) ובקיץ חם. עקב כך נמצא כאן הריכוז הגדול־ביותר באנגליה של מטעי־פרי, בעיקר דובדבנים ותפוחים. בק' נשתמרו גם שרידים מן היערות הגדולים שהיו ביה"ב בסיס לתעשיית ברזל. כיום אין במחוז תעשיות גדולות, פרט לאיזור התמז בצפון ולבירת המחוז, מֵידסטון (60,000 תוש'). במזרח ק' נמצאת העיר ההיסטורית קַנטֶר־בֶּרי (ע"ע). עיר היסטורית אחרת בק' מימי רומי. היא רוצ'סטר הקרובה ללונדון.

קֶנט, וִילִים — William Kent — (1685—1748), ארדיכל, מתכנן־נוף וצייר אנגלי. ק' למד ציור ברומא (מ 1709). ב 1719 שב לאנגליה, בלוויית פַטרון הספרות והאמנות הלורד בֶרלינגטון (Burlington), שעמו שיתף־פעולה עד מותו. ב 1739 נתמנה צייר חצר־המלכות. — סגנון יצירותיו הארדיכליות של ק' הושפע מפלדיו ומאיניגו ג'ונז (ע' ערכיהם), אך בצד היסודות הקלאסיים השולטים השתמש גם ביסודות גותיים. הוֹקם־הוֹל (Holkham Hall), נוֹרפוֹק, שבבנייתו עבור הרוזן מלֶסטר התחיל ב 1734, נחשב לאחת מעבודו־תיו הארדיכליות העיקריות. ואולם, ק' נודע יותר כארדיכל־נוף. יצירותיו בתחום זה: גני אֵשר (Esher), קיו (Kew) וקנזינגטון, מצטיינות בשפע ובדמיון, ובמקום הסגנון המלאכותי המקובל הן השליטו קווים טבעיים וחפשיים־יותר. ק' היה גם מעצב־רהיטים ומעצב־פנים (חווילתו של ברלינגטון בצ'יזיק [Chiswick], 1725). — ב 1727 הו"ל את The Designs of Inigo Jones ("העיצוב של איניגו ג'ונז"), שכלל עבודות־עיצוב גם משלו ומשל ברלינגטון.

R. Wittkower, *Lord Burlington and W. K.* (The Archaeological Journal, CII), 1945; M. Jourdain, *The Work of W. K.*, 1948.

קַנט, עִמָנוּאֵל — Immanuel Kant — (1724—1804), פילוסוף גרמני, מגדולי ההוגים של הזמן־החדש, שהשפיע יותר מכל פילוסוף אחר על הפילוסופיה המודרנית לזרמיה. ק' נולד ומת בקֶניגס־בֶּרג, העיר הראשית במזרח פרוסיה. אביו, ממוצא סקוטי, היה מתקין אוכפי־סוסים, ואמו, גרמניה אדוקה, השתייכה לתנועת הפיאטיזם (ע"ע). ק' היה החמישי בין 11 ילדים, שרק 5 מהם הגיעו לבגרות. הוא מתואר כקטן־קומה (157 ס"מ), בעל חזה נפול ומידות־גוף חסרות פרופורציה; אך בריאותו היתה ללא־דופי, והוא לא נפל למשכב עד ערוב ימיו. נראה כי בין־היתר תרמו לכך אורחות חייו המסודרים בקפידה, שהיו למשל (ולעתים גם לשנינה) בפי הבריות כבר בימיו. ק' עמד ברווקותו עד מותו, אם־כי סבורים שהיו נסיונות היתון שלא עלו יפה. ב 80 שנותיו לא יצא אף פעם מתחומי עירו; אך כממשיך רוח הרנסאנס וההשכלה היה מרותק ע"י מרחבי הארץ והקוסמוס, ועסק באנתרופולוגיה, בגאוגרפיה פיסית ובאסטרונומיה — מקצועות אלה הורה ופרסם בהם חיבורים.

חינוכו והתקופה ה„קדם־ביקרתית", עמ' 880; יסודות שיטת ק': א. הביקורת כ„מספיסיקה של המספיסיקה", עמ' 882; ב. המטפיסיקה של הטבע, עמ' 886; ג. המספיסיקה של המידות, עמ' 894; ד. ביקורת התבונה התכליתית, עמ' 897; ה. השפעות, עמ' 899.

חינוכו והתקופה ה„קדם־ביקרתית". בין הגילים 10—19 ביקר ק' במוסד חינוך פיאטיסטי, בהנהלת הפרופסור לתאו־לוגיה פ. א. שולץ. בשנים אלו פיתח אהבה ללימודים קלאסיים, בייחוד רומיים, ודבק בכתבי המשורר ומבקר־הדת הרומי לוקרציוס. ואולם, חסידותם של מוריו הפיאטיסטים היתה לו לזרא, ובייחוד נקט עמדה שלילית כלפי התפילה לצורותיה.

כשעלה פרידריך הגדול למלוכה ב 1740 נכנס ק' לאוניברסיטה, וזו פתחה לפניו אפקי־לימוד חדשים: מתמטיקה ומדעי־הטבע, לוגיקה ומטפיסיקה. ק' בא תחת השפעתו של מ. קְנוּצֶן, פרופסור צעיר ומבריק, ובאמצעותו הכיר את כתבי המלומדים האנגלים, ביניהם ניוטון. בהעדר מורים ללימודים קלאסיים לא מצאה התלהבותו הישנה למקצוע זה גיבוש אקדמי. בפילוסופיה היה חניך האסכולה המטפיסית הגרמנית, מיסוד תלמידי כ. וולף וליבניץ (ע' ערכיהם), אך הכיר גם את דֶקארט וממשיכיו. את הסכולסטיקה והפילוסופיה העתיקה (בייחוד הרומית), ועם הזמן, גם את כתבי האֶמפיריציסטים הבריטים (לוק, ברקלי ויום), שהשפיעו עליו עמוקות. עם צאתו מן האוניברסיטה (1746) פרסם את ספרו הראשון Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte („הרהורים על ההערכה האמיתית של כוחות החיים"). אותה שנה מת אביו, וק' נאלץ להש־תכר לפרנסתו כמורה־בית של בני משפחות נכבדות בסביבה. ב 1755

לדוצנט פרטי (מורה לא־קבוע, שהכנסתו תלויה במספר תלמידיו). קיבל הסמכה (האביליטאציה) באוניברסיטת קניגסברג ונתמנה בה מגוון המקצועות שהורה היה עשיר־ביותר: מתמטיקה ותורת־הטבע, לוגיקה ומטפיסיקה, תורת־המוסר ותאולוגיה, גאוגרפיה פיסית ואנתרופולוגיה, ואף תורת־הביצורים ופירוטֶכניקה (תורת זיקוקין די־נור). את הרצאותיו (להבדיל מספריו העיקריים) הרצה בסגנון חי ומושך והרבה בהן בדוגמות; קולו היה חלש ונוכחותו השליכה הס בכתה. בייחוד משכו קהל שיעוריו על תרבויות וחבלי־ארץ רחוקים.

נסיונותיו של ק׳ לקבל משרת פרופסור קבועה עלו־בתוהו במשך 15 שנה. ב 1758, כשהיתה קניגסברג (ופרוסיה כולה) כבושה בידי הצבא הרוסי, השתדל להשיג את משרתו של מורהו וידידו קנוצן, שמת בדמי־ימיו: אך זו ניתנה לוותיק ממנו (מתמטיקאי ששמו בוק). עם שיפור היחסים בין שתי המעצמות חזרה ממשלתו של פרידריך הגדול לעסוק בענייני תרבות, והוכרז כי האקדמיה הפרוסית תעניק פרס על חיבור פילוסופי. חיבורו של ק׳ על „יסודות התאולוגיה והמוסר הטבעי" זכה במקום השני, ואילו בפרס הראשון זכה משה מנדלסזון (ע"ע, עמ׳ 961); מכאן־ואילך נפתחה חליפת־מכתבים וידידות דו־ערכית בין ק׳ ובין איש־ההשכלה היהודי. כשגדל פרסומו של ק׳ הוצעה לו משרת פרופסור לתורת־השירה, שנתפנתה ב 1764 (וכרוכה היתה בה גם החובה לחבר חרוזים להזדמנויות חגיגיות), אך הוא דחה את ההצעה. ורק ב 1765 נתמנה בצו־המלך למשרתו הקבועה הראשונה: תת־ספרן בספריית הטירה המלכותית.

הכתבים ה„קדם־ביקָרתיים". כתביו של ק׳ באותה תקופה מהווים את יצירתו ה„קדם־ביקָרתית" (שלפני הופעת חיבורו העיקרי: Kritik der reinen Vernunft [„ביקורת התבונה הטהורה"]). ספריו הראשונים עוסקים בעיקר בפיסיקה ובאסטרונומיה (וכן בגאולוגיה ובמטאורולוגיה); בין־היתר מנוסחת בהם ההיפותזה על היווצרות מערכת השמש (היפותזת ק׳־לאפלאס); אך ק׳ מנסה להסביר גם היווצרות הגלכסיות במרחב השמים המכוכבים, הנתפס בעיניו כפתוח לאינסוף. ואולם, עניינו של ק׳ במדעי־הטבע רווי מראשיתו בשאלות פילוסופיות־מתודולוגיות, מטפיסיות, ואפילו מוסריות. דיוניו באסטרונומיה, למשל, כוללים נסיון להגן על בלבדיותו של עקרון־ההסבר המֶכניסטי של ניוטון, ועל פוריותו בהבנת היקום כמכלול (מזִמרה זו נסוגה הביקורת אח"כ); בדומה לכך עומד לדיון מעמד האדם בקוסמוס כיצור־תבונה מוגבל, לעומת מעמדם הרציונלי, ואפילו המוסרי, של בעלי־תבונה אחרים (שלהשערת ק׳ גם הם מאכלסים את החלל הבין־כוכבי). להלן הקדיש ק׳ את עיוניו ליסודות ההכרה והמוסר, והם כבר כוללים כמה מרעיונותיו המאוחרים — אך עדיין בהקשר מקוטע ו„דוגמתי".

מוטיוו גובר־והולך הוא הפער בין מחשבה למציאות, והצורך לגשר בין ריקנות הלוגיקה לבין האמיתות המקריות של העולם האמפירי; לקראת סוף התקופה מגיע ק׳ לידי התקפה רבתי על „מטפיסיקת ההזיה" הספקולטיווית, גם בימרתה הסכולסטית (לקבוע את המציאות ע"ס לוגיקה צורנית) וגם בגלגולי המיסתורין העל־טבעי שלה (התקפתו על סודנבורג [ע"ע]). נוסף לכך מכילים הכתבים הקדם־ביקרתיים שאלות־יסוד שהעסיקו את ק׳ בתקופה הביקָרתית: יסודות הידיעה, הטבע והמוסר, בעיית היפה והנשגב, ובעיקר, הקשר האפשרי בין מציאות העולם המכניסטי ובין התכליות המוסריות של האדם. שאלת היחס בין קוסמולוגיה ובין מוסר (שהגיעה לשיא ביטויה באידאל „הטוב העליון" של השיטה הביקָרתית) מלווה את ק׳, למעשה, מראשית צעדיו, והיא מעין בריח המחבר את הגותו לתקופותיה.

התקופה הביקָרתית. ב 1770 נתמנה ק׳ פרופסור, ולרגל מינויו הגן על דיסרטאציה (בלאטינית) De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis („על הצורה והעקרונות של העולם־החושי והעולם המושׂכל"). חיבור זה כולל את ניצני הדואליזם היה הרופא ואיש־ההשבלה היהודי מ. הרץ (ע"ע), שהיה גם ידידו הביקרתי, שהיה יסוד בשיטתו המאוחרת. המשיב לק׳ באותו מעמד של מנדלסזון: מאז עמד עמו ק׳ בקשר ולפרקים דיווח לו על התקדמותו. 11 שנה לא פרסם ק׳ ספרים והיה שקוד על פיתוח תורתו הביקָרתית. כשיצאה־לאור „ביקורת התבונה הטהורה" (1781), לא חוללה מיד את הרושם הגדול שהיתה עתידה לחולל תוך זמן קצר. הספר היה כבד בתכנו ומגושם בסגנונו. הוא הציע נקודת־מבט מהפכנית, שהיתה זרה לרוח הפילוסופים בני דורו ולמעשה, חסרת־תקדים בתולדות המחשבה. ק׳ נאלץ להיכנס לפולמוס ולדברי הסבר. הוא חיבר את ספרו הקטן, Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft wird auftreten können („הקדמות לכל מטפיסיקה בעתיד, שתוכל להופיע כמדע"), 1783, ובו הציג את תמצית תורתו החדשה ומזווית אחרת. במקביל ערךמחדש את חיבורו העיקרי, השמיט את הקטעים שיצרו רושם פסיכולוגיסטי, כתב־מחדש (בחפזון־מה) את אחת הפרשות העיקריות בספר וב 1787 פרסם מהדורה שניה ומתוקנת.

לביקורת התבונה הטהורה שני תפקידים: היא גם מסת־מבוא לפילוסופיה בכלל, וגם דוקטרינה מיוחדת במטפיסיקה של הטבע (תורת־ידיעה ואונטולוגיה). את שאר יסודות השיטה פיתח ק׳ בשתי „ביקורות" נוספות: Kritik der praktischen Vernunft („ביקורת התבונה המעשית"), 1788, שעניינה המטפיסיקה של המידות (המוסר והמעשה הרציונלי) ו Kritik der Urtheilskraft („ביקורת כוח השיפוט"), 1790, שעניינה מושג התכליתיות על גילוּיָיו בטבע, בחיי היום־יום ובהיסטוריה. ק׳ פרסם גם חיבורים מיוחדים, המבוססים על הביקורת בשאלות דת, אֶתיקה, המשפט והמדינה — נוסף לשפע של מסות ומאמרים בשאלות הזמן. כל אלה יצאו בתכיפות במשך כ 25 שנה, והקנו לק׳ פרסום גדול. רבים השכימו לפתחו, והרבה מתלמידיו ומבני־הפלוגתא החשובים שלו (ביניהם: פיכטה, שֶלינג, ש. מימון, פ. יעקובי, הרדר, שילר ואחרים) פרסמו דבריהם כבר בימיו. בצאת ספרו הפולמוסי נגד הדת המסרתית („הדת בגבולות התבונה לבדה", 1793), נכנס ק׳ לעימות עם הצנזורה של פרידריך וילהלם II. כשהותר לבסוף פרסום הספר, נאלץ ק׳ להתחייב שלא לעסוק בשיעוריו בענייני הדת. היו אלה גם ימי המהפכה הצרפתית, שק׳ ראה בה, בדיעבד, עדות לקדמה בהיסטוריה (אם־כי שלל מעקרון המהפכה צידוק אפריורי). נפתוליו הדו־משמעיים של ק׳ בשאלות הדת והמהפכה העיבו אך מעט על חייו, ששלוותם היחסית עמדה בסתירה לזעזועי התקופה שחי בה.

ב 1795 פרש ק׳ מן ההוראה. במותו השאיר עזבון גדול של טיוטות ו„רשימות פילוסופיות" מתקופות שונות; אלו כונסו במלואן רק במאה ה 20 בידי המלומד הגרמני אדיקס (ע"ע).

יסודות שיטת ק׳. הדיון שלהלן יתרכז בשיטה הביקָרתית ויערך מזווית ראייתו של הכותב, המדגישה בין־היתר את משקל ה„ארכיטקטוניקה" של התבונה, את האופי האונטולוגי של תורת־הידיעה הקאנטית, את העובדה כי מטרתו לא היתה ביטול המטפיסיקה אלא חידושה הביקָרתי ואת התפקיד המרכזי הנודע במובלע בתוך שיטתו למושג ההיסטוריה התבונית כמטרה העליונה של פעילות האדם ואף של „הבריאה כולה".

א. הביקורת כ„מטפיסיקה של המטפיסיקה".

טיב התבונה הארכיטקטונית ואופי הפילוסופיה. ראוי להבין את שיטת ק׳ במונחי המטפילוסופיה שלו, כלו׳, השקפתו על טיב התבונה ועל אָפיָה של הפילוסופיה. ק׳ אינו תופס את התבונה כמכלול של צורות נחות (עקרונות, מושגים, נהלים וכו׳), אלא כאופן של פעילות: זוהי פעילות של תודעה סובייקטיווית, המעניקה מבנה לעצמה. בכך מבנה התבונה הוא צד שני של אפיה הדינאמי ומתוכנן על־ידיו. יתר על־כן: התבונה היא פעילות המכוונת להגשמת מטרות ידועות, אך אלו אינן מטרות הנקרות לה על דרך

ההזדמנות האמפירית (תכליות „מקריות"), אלא היא קובעתן לעצמה („תכליות מהותיות של התבונה האנושית"). מבחינה זו חלוק ק' גם על האמפיריציזם וגם על הרציונליזם המסרתי (שהוא מכנה „דוגמתי"). האמפיריציזם תופס את התבונה בבחינת „שכל" או אינטליגנציה מכשירית גרידא: היא אמצעי למימוש אופטימלי של מטרות שאינן לקוחות מן התבונה עצמה אלא ממקור זולתה, כמו הטבע, התשוקה, התועלת הסובייקטיווית, יעדי הטכנולוגיה, אמונות הדת או צרכי השלטון המתחלפים וכיו"ב. לעומת־זאת תופס ק' את התבונה לא רק כאמצעי אלא גם כתכלית לעצמה, וכמציבה לעצמה את תכליות־היסוד שלשמן היא מגייסת את אמצעיה. (נוסף לכד הוא מבין אותה כבעלת עצמה מוטיווציונית משלה, הנבדלת מתשוקת הטבע, ואשר די בה להניע לידי פעולה והתנהגות בהתאם למטרותיה העצמיות של התבונה). לכאורה קרוב ק' מבחינה זו לרציונליזם הקלאסי, שמימי אפלטון ייחס לתבונה תכליות עצמיות משלה, אך ישנו הבדל מכריע: הרציונליסטים בעבר דימו את תכליות התבונה כערכים העומדים בפני עצמם, קודם לפעילותו של הסובייקט התבוני וכנתונים לפניו מראש ומבחוץ; ואילו ק' דוחה את הרעיון של ערכי־תבונה הקיימים כשהם לעצמם ותופס את תכליות־התבונה כיצירתו של הסובייקט התבוני וכמוצבות על־ידיו. דבר זה מבטא את האוטונומיה של התבונה גם במישור התכלית.

תכליות התבונה מתבטאות גם כ„אינטרסים" שלה. התבונה היא פעילות אינטרסנטית, החותרת ממהותה למימוש תכליותיה; דבר זה שייך לעצם התבוניות של האדם ונובע מסופיותו — היותו יצור תבונה מוגבל. אילו היה האדם יצור־תבונה אינסופי, לא היה בו מקום לאינטרס; אך בשל סופיותו מוכרחה תבונת האדם להכפף לפער שבין אפשרות ובין ממשות, בין מצוי ובין ראוי. ולהתאפיין ע"י „חתירה", „שאיפה", „צורך" וכו' — שכולם, לפי ק', ביטויים לא־פסיכולוגיסטיים המתארים את האינטרס של התבונה.

האינטרסים התבוניים נבדלים לפי תחומי־הגילוי שלהם, כמו האינטרס העיוני והמעשי; אך יש גם אינטרסים הקיימים בכל התחומים, כגון האינטרס המטפיסי, הביקרתי והארכיטקטוני. 1) האינטרס המטפיסי מתבטא בשאיפת התבונה (א) לקבוע את היסודות הראשוניים והעל־חושיים של עולם הטבע והמעשה, ו(ב) לקבוע את המציאות כמכלול (טוטאליות). 2) האינטרס הביקרתי יסודו בשאיפת התבונה להכרת עצמה (הכוללת את תיחום גבולותיה). 3) האינסרס הארכיטקטוני, הפועל בכל האחרים, יסודו בשאיפה להבהיר את כל יסודות התבונה תוך השלמה הדדית ביניהם במסגרת שיטה קוהרנטית (שק' מתארה כמערכת אורגאנית). במובן המחמיר יש רק שיטה פילוסופית אחת — זו הנחשפת בקץ תולדות הפילוסופיה; אבל גם שיטות־הסבדה (opinion) החלקיות — עד כמה שהן פילוסופיות במובהק — מעורגנות בתכליות המהותיות של התבונה. באופן ש„כולן קשורות זו בזו, בחינת איברים של כוליות באורח תכליתי". תורה פילוסופית מובהקת (להבדיל ממדומה) ערוכה סביב „מטרה מאחדת". המבטאת את התכליות העצמיות של התבונה בשלב נתון של התבהרותה לעצמה.

תכניתו של ק': חידוש ביקרתי של המטפיסיקה. דרישות אלו מקוימות בשיטת ק' עצמו. תכניתו המוצהרת היתה לייסד „מטפיסיקה כמדע", במטרה ליישב בין האינטרס המטפיסי של התבונה ובין האינטרס הביקרתי שלה, שהגיעו לכלל ניגוד היסטורי. ימיו של האינטרס המטפיסי כימי תרבות האדם. ועניינו היסודות העל־חושיים של המציאות ואפיוניה הכוללים. ואילו האינטרס הביקרתי כולל את ההכרה המודרנית, כי לא ניתן לקבוע את קיומם של ישים בלי להסתמך על הנסיון. במובן ידוע מתבטא ניגוד זה במחלוקת שבין הרציונליזם הדוגמתי (דקארט, לייבניץ. וולף) ובין האמפיריציזם הספקני (לוק, ברקלי, ובעיקר יום), שאותה באה התורה הביקרתית ליישב. ק' מדגיש, כי האינטרס המטפיסי הוא יסודי ואינו ניתן לביטול. עצם חשיבת האדם היא מטפיסית, ויסודות מטפיסיים משוקעים בכל סבדותינו. גם העממיות־ביותר וגם אלו המתיימרות לבטל את המטפיסיקה. אמנם כל הנסיונות לגיבושה השיטתי של המטפיסיקה הולידו עד־כה רק „אפלה וסתירות". ברם, רוח האדם לא תוכל לוותר עליה, „כשם שלא נפסיק לנשום דק כדי להימנע מאוויר לא טהור", ולכן נחוצה ביקורת התבונה הטהורה, שתקבע את גבולות תקפה של המטפיסיקה תוך ביטול יָמרות־השווא שלה לתרוג מתוכם.

ק' מודה, כי טענותיו הספקניות של יום (ע"ע) הן שעורדוהו מ„תרדמתו הדוגמתית": אבל ק' לא הבין את יום כמי שערער על תקפם של מדעי־הטבע, אלא קודם־כל כמי שערער על אפשרות המטפיסיקה כמדע. כנגד זה מבקש ק' לבסס את אפשרות המטפיסיקה, וזאת ע"י שיראה באמצעות שיטה מפורטת מהו שעושה לאפשריים גם את מדעי־הטבע וגם את הטבע האובייקטיווי עצמו. בכך אמורה ביקורת התבונה לעשות לפילוסופיה מה שעשו אריסטו ללוגיקה הצורנית, אוקלידס לגאומטריה, או ניוטון (ואחרים) למדעי־הטבע—להעלותה ממעמד של סברה לזה של מדע (scientia). אולם ק' מדגיש. שכל אחד מתחומי הדעת צריך להגיע למעמד של מדע לפי המתודה המיוחדת לו, ואין לגרוס מונופולין של מתודה אחת.

ביקורת התבונה עדיין איננה הדוקטרינה המטפיסית עצמה, אלא מעין הכנה לקראתה. במונח „ביקורת" מבין ק' רפלכסיה פילוסופית שהיא „בית־דינה של התבונה לעצמה". זוהי הסמכות האוטונומית, הקובעת את אופן פעולת הדעת האנושית ואת גבולות תקפותה. בירור זה הוא ביסודו תיאורי ובהמשכו נורמאטיווי. ראשית, הביקורת היא כעין מדע של התודעה העצמית, המגלה את המקורות שמהם באים הדימויים השונים שברוחנו, את יחסם ההדדי, ואת הצירופים שביניהם. על־יסוד זה מתקיימת פעולת הערכה, הקובעת מה ניתן לקביעה תקפה, בגבולות ההשגה האנושית, ומה חורג ממנה. עם־זאת מציינת המלה „ביקורת" את השיטה הפילוסופית המיוחדת, הנולדת מפעולת הביקורת במובן הראשון; ובמשמעות זו מכונה „ביקרתית" שיטת ק' כולה, על הסינתזה שהיא יוצרת בין דוגמטיזם לספקנות.

הביקורת אמורה ליצור בסיס לשני ענפים של מטפיסיקה: המטפיסיקה של הטבע, שעניינה ביסודות האפריוריים הקובעים את דמות המציאות הקיימת, והמטפיסיקה של המידות (ובהכללה: של המעשה התבוני) שעניינה ביסודות האפריוריים, החייבים לקבוע את דמות המציאות הרצויה מבחינה מוסרית. כל אחד מענפי המטפיסיקה יכלול חלק „מקורי" וחלק „נגזר". בתחום הטבע. למשל, קטגוריות העצם או הסיבה הן „מקוריות", ומושגי הכוח או ההתנגדות הם נגזרים; ובתחום המוסר — הציווי הקטגורי הוא מקורי, ואילו „המידות הטובות" המיוחדות, או עקרונות המשפט והמדינה, הם נגזרים. מטרתו הסופית של ק' היתה לכלול במסגרת המטפיסיקה כמדע חלק גדול ממושגי המטפיסיקה המסרתית וכן עקרונות חדשים מתורת החברה של „הנאורות" (Enlightenment), זאת אמנם רק לאחר מהפכה ביסודותיהם וביקורת של מובנם. מבחינה זו המהפכה של ק' אינה רק קרע רדיקלי עם העבר, אלא גם נסיון לשמור על עָשרו התכני במסגרת שיטתית חדשה.

הדואליזם הביקרתי. יסוד־מוסד של הביקורת היא השניות המוחלטת בין שני „גזעים" של הרוח, הספונטאני והרצפטיווי (הקליט). הראשון מייצג את כוח הרוח ליצור דימויים ממקורותיה־היא, והשני מבטא את תלותה בגירויים חיצוניים כמקור לדימוייה. מוצרי הספונטאניות הם אפריוריים, כלליים. הכרחיים וקבועים, ואילו דימויי הקליטות הם אפוסטריוריים, פרטיים, מקריים ומשתנים לפי הנסיבות. בין שני המקורות הללו אין כל שיתוף. שניותם חודרת את כל תחומי הפעילות האנושית, ומתבטאת בהבחנה החמודה שבין

חושיות לחשיבה, הסתכלות אמפירית להסתכלות טהורה, נטיית-הלב להכרת-החובה — ובהכללה, בין יסוד ה„טבע” שבאדם ליסוד ה„תבונה” שבו. שניות זו היא בשביל ק׳ ביטוי לסופיות האדם. האדם הוא „אזרח בשני עולמות”; בגופו, בחושיו ובנטיותיו הוא חלק מהטבע, אך הוא חורג ממערכת הטבע בתבונתו ובכשריו הספונטאניים. סופיות האדם ואפיו הכפול מתבטאים גם בכך, שאין לאדם „שכל מסתכל”, אלא שכל חושב בלבד. שכל מסתכל הוא זה, שמתוך חשיבתו את המושג הכללי נתון לו באופן ספונטאני גם ריבוי הפרטים השייכים אליו, בלי שיצטרך לפנות לשם כך למקור אחר זולתו; אך שכל האדם יכול להשיג רק את הצורה הכללית ה„ריקה”, ואילו לשם הריבוי המפורט עליו לפנות אל מקור חיצוני (ההסתכלות הנסיונית). בדומה לכך גם אין לאדם רצון-טהור מתפרט. כלו׳, מתוך שהוא מכיר בחוק-המוסר הכללי עדיין לא נתון לו מאליו כלל-הפעולה המתאים למקרה הפרטי המוחשי.

ההבחנה בין ספונטאניות ובין רצפטיוויות מאפשרת את טהרתם של העקרונות הרציונליים — בהכרה, במוסר ובשאר התחומים — בלי תערובת יסודות חושיים שאינם בני-מינם. עם-זאת יש צורך בסינתזה בין הגורמים המנוגדים, באופן שהיסודות הטהורים יארגנו או יעצבו את היסודות הנסיוניים. סינתזה זו מעוררת את הבעיה הפנימית החמורה-ביותר בשיטת ק׳ — בעיית הגישור (ר׳ להלן: „הסכמאטיזם”).

בעיית המשפטים הסינתטיים אפריורי. פילוסופים שקדמו לק׳, כמו יום ולייבניץ, הבחינו בין אמיתות-שבעובדה לאמיתות לוגיות. ק׳ מפתח את ההבחנה וקושר בה את שאלת אפשרות המטפיסיקה. תחילה הוא מבחין בין משפטים אנליטיים לסינתטיים. משפט אנליטי (כגון: „כל היונקים הם בע״ח”) הוא הכרחי מבחינה לוגית, ושלילתו היא סתירה פנימית. לדעת ק׳ סימן-ההכר של משפט אנליטי הוא, שמושג-הנושא שלו „כולל בתוכו” מבחינת התוכן את מושג-הנשוא; ואילו במשפט סינתטי (כגון: „יש יונקים החיים בים”), מושג-הנשוא חורג מן הכלול במושג-הנושא ומוסיף עליו תוכן חדש. משפט כזה הוא מקרי מבחינה לוגית ושלילתו אינה סתירה (אף שהיא יכולה להיות שקרית מבחינה נסיונית). ק׳ משתמש במונח „אפריורי” לציון מעמדם של מושגים ומשפטים שאינם תלויים בנסיון (מבחינת תכנם או ערך-האמת שלהם), ובמונח „אפוסטריורי” — לציון המעמד של תלות-בנסיון. ע״ס זה ברור, שכל משפט אנליטי הוא אפריורי, כל משפט אפוסטריורי הוא סינתטי, ולא ייתכן משפט אנליטי אפוסטריורי. אך האם ייתכנו משפטים שהם גם אפריוריים וגם סינתטיים?

ק׳ משיב, כי משפטים כאלה לא רק ייתכנו, אלא הם מצויים בפועל במדעים שבידינו. למשל: א) כל משפטי המתמטיקה הם סינתטיים, משום שמושגיהם נבנים ע״י הרכבה-בפועל של טור המספרים ושל קבוצות הנקודות בחלל. בניה זו מניחה ביסודה את הזמן ואת פעולת-ההסתכלות; אך זו אינה הסתכלות נסיונית בעזרת החושים, אלא תפיסת-פרטים אפריורי, שק׳ מכנה „הסתכלות טהורה”. ב) במדעי-הטבע מובלעת קבוצה של עקרונות-יסוד סינתטיים-אפריוריים, המבטיחה את תקפם הכללי וההכרחי של המדעים. למשל: המשפטים „לכל תופעה בטבע יש סיבה”, ו„כל תופעה בטבע ניתנת לכימות” — הם סינתטיים, כי הם מחדשים משהו לגבי מושג-הנושא שלהם (תופעת-טבע), ואינם רק מפענחים את הכלול בו; ברם, אמיתותם נקבעת אפריורי, משום שאינם נלמדים מן הנסיון אלא, אדרבה, קודמים לו באופן לוגי ומבטיחים את עצם אפשרותו (למעמד זה קורא ק׳ „טרנסצנדנטלי”). עם-זאת יש לשאול: מה מקור המשפטים הללו, מה מבטיח את תקפם ומהם הגבולות ליישומם? בשאלות אלו קושר ק׳ את אפשרות המטפיסיקה של הטבע, ותשובתו היא: מקורם במבנה השכל האנושי, תקפם מתבסס על „המהפכה הקופרניקנית”, והתנאי ליישומם — שיופיעו בסינתזה עם יסודות חושיים.

המהפכה הקופרניקנית. רעיונו הבסיסי של ק׳ הוא, כי יש לתפוס את העולם — מבחינת מבנהו היסודי, אם-כי לא מבחינת תכונותיו החמריות — כנקבע או כ„מתכונן” ע״י תנאי-היסוד להכרתו, כפי שאלה נובעים מן המבנה האפריורי של התודעה המכירה אותו. רעיון זה, שנודע בכינוי „המהפכה הקופרניקנית”, מציע פירוש-מחדש למושגים „מושא” (אובייקט) ו„אובייקטיוויות”: אלה אינם מציינים איזה דבר הקיים כשלעצמו, אלא רק את ההתלכדות הכללית וההכרחית של רשמינו; ועצם מעמד האובייקטיוויות מוקנה למושאים מכוח התנאים הסובייקטיוויים-הכלליים של הידיעה. כשם שקופרניקוס העמיד במרכז היקום את השמש, במקום את הארץ, כך העמיד ק׳ במרכז את הסובייקט (השכל המשיג), שאינו צריך עוד להתאים עצמו למושא נתון לו מראש, אלא הוא מכונן את המושא הזה מעיקרו; ובזה גם הערובה לתוקף ידיעתנו, כי השכל מכיר במושא את מה שהוא-עצמו הכניס לתוכו. השכל אינו מעתיק אפוא מבחוץ את חוקיו של טבע קבוע-ועומד, אלא מטיל את חוקיו-הוא על הטבע, „ואף עושה את הטבע עצמו לאפשרי”. ובנוסח יבש וממצה-יותר קובע ק׳, כי „התנאים לאפשרות הנסיון (= הכרת-העולם האובייקטיווית) הם גם התנאים לאפשרות **האובייקטים** של הנסיון”. ניסוחים אלה מבליטים את האופי האונטולוגי, ולא רק התורת-הכרתי, של המהפכה הקופרניקנית; שכן התנאים לתיאור ולהכרה נכונה-של הישים בטבע הם בה-בשעה גם התנאים לכך שישים אלה יהיו מה שהינם (ומה שתיאורנו קובע כי הינם).

האידאליזם וה„דבר כשלעצמו”. ברור כי לפנינו אופן של אידאליזם; אך ק׳ מבחין בהקפדה בין „אידאליזם טרנסצנדנטלי” זה לבין אידאליזם אמפיריציסטי, כגון זה של ברקלי. שכן, 1) המציאות אינה נקבעת לפי שגיונותיה המקריים של כל תודעה חושית ופרטית, אלא הסובייקט הקובע אותה הוא המבנה האפריורי-הכללי של השכל, המשותף לכל היצורים בעלי התבונה; 2) ק׳ אינו שולל את מציאותם של ישים בחלל שמחוץ לסובייקט, אלא רק עושה אותם **מותנים הדדית** בתודעתו העצמית של הסובייקט; 3) התודעה אינה בוראת את העולם, אלא רק מארגנת את ריבוי התחושות — הניתן לה ממקור חיצוני — במבנה כללי והכרחי. אמנם היא המעניקה להם בכך מעמד של אובייקטיוויות, אך לשם החומר של העולם היא זקוקה להינתנות מן החוץ; 4) מקורה של הינתנות זו בתחום-ישות נעלם, שאינו תלוי בהשגתנו ואינו בר-הכרה. תחום ישות זה מכנה ק׳ „הדבר כשהוא-לעצמו”, ובהשוואה אליו יש לכנות את עולם הטבע האובייקטיווי „עולם התופעות”. אין ז״א שעולמנו הוא אשליה, אלא רק שאינו ממצה את כל תחום היש, ושמעבר לו מצויה הוויה מסוג אחר, שאותה אנו יכולים רק „לחשוב” (באופן סתמי) אבל לא „להכיר” (באמצעות חוקים, קטגוריות ופרדיקאטים). נמצא שמבחינה מושגית עלינו להבחין בין מושג „האובייקט כשלעצמו”, שאין לו משמעות, ובין מושג „הדבר כשלעצמו” (שק׳ מחייב, אף שאינו מסוגל להסביר ולפענח).

רעיון המהפכה הקופרניקנית מוצע תחילה כהיפותזה בלבד. כדי לאששה צריך ק׳ לערוך את ביקורת התבונה, ולהראות באמצעות שיטה שלמה כיצד עקרון מהפכה זו מתיישב עם ממצאי הביקורת ומתגשם דרכם.

ב. המטפיסיקה של הטבע.

האסתטיקה הטרנסצנדנטלית — חלל, זמן ומתמטיקה. כל הכרתנו ראשיתה בהסתכלות, המשכה בשכל וסיומה בתבונה. את תורת-ההסתכלות מכנה ק׳ „אסתטיקה” (מיוו׳ αἴσθησις, תפיסת-חושים. כאן אין למונח קשר עם תורת-היופי). ההסתכלות היא האופן הבלתי-אמצעי שבו אנו מתייחסים לעולם; ובניגוד לדעת האמפיריציסטים, אין היא קליטות גרידא, אלא פועלים בה מראש יסודות אפריוריים של סדר. כל רשמי החושים מופיעים כשהם ארוגים-מראש במסגרת החלל והזמן (ולפחות במסגרת הזמן). לכן

יש להבחין בתוך ההסתכלות האמפירית בין חומר ובין צורה. חומר ההסתכלות היא התחושה, וצורת־ההסתכלות היא דפוס־הסדר הזמני („זה לאחר זה") או החללי („זה בצד זה"), שבתוכו מופיעים תכני התחושה, ואשר הוא תנאי אפריורי לעצם הופעתם. חומר ההסתכלות יסודו בקליטות של הרוח; צורות ההסתכלות מקורן בספונטאניות הטהורה של הרוח; ונוסף על שימושן כמסגרת לתפיסת החושים יש ביכלתנו לעשותן גם למושא של רפלכסיה מיוחדת, וכך להתבונן בתכונות הטהורות של החלל והזמן בתור שכאלו — פעולה אשר בה מעוגנים יסודות המתמטיקה.

ק' טוען, כי החלל והזמן הם פריטים הומוגניים וסינגולריים (יחידיים) שכל חלקיהם כלולים בתוכם־הם; לכן יש לראותם כדימויי הסתכלות ולא כמושגי שכל. עם־זאת הם נובעים מהסתכלות אפריורית ולא נסיונית, שהרי כדי לקבלם מן הנסיון היינו צריכים לאתר ריבוי של נתונים בעלי תכונות חלל־זמניות, ולהפשיט מתוכם את תכונתם הכללית; אך איתור כזה כבר מניח־מראש את השימוש בצורות החלל והזמן. יתר על־כן: ק' טוען, שאנו יכולים להעלות בדמיוננו חלל או זמן ריקים מכל יש, אך לא שהם עצמם אינם קיימים. מטענה זו ניתן ללמוד שק' מחזיק בתפיסה של חלל וזמן מוחלטים — כעין מערכת קואורדינאטות קבועה, שלתוכה משתבצים עצמים ואירועים; אבל מערכת זו איננה ישות עצמאית („דבר כשל־עצמו"), אלא צורת תפיסה אפריורית של רוחנו, שאותה אנו מ ס י ל י ם על ריבוי התחושות הנתון לנו.

בצד הבירור הישיר של טבע החלל והזמן משתמש ק' גם בטיעון עקיף — או רגרסיווי (נָסוֹג) — האפייני לדרך התפלספותו בכלל. טיעון זה מבסס תאוריה פילוסופית, בהראותו שרק באמצעותה ניתן להסביר את אפשרותו של מדע כללי־והכרחי נתון. במקרה שלפנינו מראה ק', כי אפשרות המתמטיקה תלויה בהנחה שהחלל (יסוד הגאומטריה) והזמן (יסוד האריתמטיקה, או טור המספרים) אינם תכונות של דברים־כשלעצמם, אלא דימויי הסתכלות טהורים של רוחנו. בדרך זו, צליחותה של התאוריה לשמש הסבר יחיד של יסודות המתמטיקה היא אישוש נוסף לתקפה.

האידאליות של החלל והזמן היא הביטוי הראשון של המהפכה הקופרניקנית. מעתה שוב לא יכול הטבע (העולם החלל־זמני) להיתפס כדבר־כשלעצמו, אלא כמותנה בצורות התפיסה הטהורות של רוחנו. אבל ק' מזהיר, כי בזה לא נעשה העולם החלל־זמני לאילוזיה; אדרבה, „הממשות הנסיונית" של החלל והזמן עומדת בעינה, ורק מקבלת פ י ר ו ש פ י ל ו ס ו פ י חדש המייחס אותה למקורה הטרנסצנדנטלי.

ה ל ו ג י ק ה ה ט ר נ ס צ נ ד נ ט ל י ת. בתורת־החשיבה מעלה ק' אחד מחידושיו העיקריים. חשיבה היא פעולת השכל, שעניינה לקשור ולקבוע יחסים בין ריבוי הנתון לה. כללי החשיבה ידועים כ„לוגיקה" (תורת־הגיון), וזו נחשבת למדע צורני שאין לו זיקה לתכנים אלה או אחרים. מתוך כלליה לא נוכל ללמוד דבר על המציאות וחוקיה מחייבים כל חשיבה, יהא תכנה אשר יהא (ואף זו שאין לה תוכן). ואולם, שואל ק', שמא מצויה גם לוגיקה נוספת, סינתטית ולא אנליטית, שכלליה חלים רק על סוג מיוחד של מושאים — דהיינו, רק על מושאי הטבע — ובהגבלות מסוימות יש בה כדי ללמדנו משהו אפריורי על מבנה העולם הממשי? לוגיקה זו, המכונה „טרנסצנדנטלית", תכלול את התנאים הטהורים לאפשרות הנסיון, ובאחת גם לאפשרות ה א ו ב י י ק ט י ם של הנסיון; אך היא לא תבוא במקום הלוגיקה הפורמלית, אלא תשלים אותה בסדרה של תנאים נוספים, המחייבים אותנו אך־ורק כשאנו חושבים את המציאות האמפירית, ואילו לגבי כל עניין אחר הם חסרי־שימוש ומקור להטעיות.

בהקמת לוגיקה טרנסצנדנטלית כזו רואה ק' את המפתח לשאלת המטפיסיקה כמדע, ולשם־כך עליו „לגזור" אותה בשני מובנים: א) ל ג ל ו ת את מכלול מרכיביה באופן שיטתי („גזירה מטפיסית"); ב) ל ה צ ד י ק את זְמרתם לקבוע אפריורית את מבנה העולם האמפירי („גזירה טרנסצנדנטלית").

ה ג ז י ר ה ה מ ט פ י ס י ת (ג י ל ו י ה ק ט ג ו ר י ו ת). מושגי־היסוד של הלוגיקה הטרנסצנדנטלית קרויים בפי ק' „קטגוריות" — מונח השאול מאריסטו (ע"ע אריסטוטלס) והבא לציין כי מושגי־השכל הבסיסיים הם גם יסודות האונטולוגיה. אך בעוד שאריסטו „ליקט" את הקטגוריות שלו באופן מקרי, דורש ק' לגזור אותן מעקרון משותף (וליתר דיוק: לגלותן לפי כלל הויריסטי קבוע). חשיבה בכלל היא איחוד של ריבוי דימויים בתודעה אחת. ביטויה המהותי הוא השיפוט, הקושר נוֹשא ונשוא. כל שיפוט מניח ביסודו את זהותו של „אני חושב" כלשהו, ש ב ש ב י ל ו נתון ריבוי המרכיבים העומד לאיחוד, ושרק מכוח אחדותו־הוא הם נקשרים לאחדות בינם לבין עצמם. ומכיוון שכך, אין־בנמצא משפטים "כשהם לעצמם", אלא כל הקישורים הלוגיים מניחים ביסודם את פונקציות־האיחוד הספונטאניות של התודעה. פונקציות אלו באות לידי ביטוי בצורות המשפטים של הלוגיקה הצורנית וכן בקישורים הסינתטיים־אפריוריים של הלוגיקה הטרנסצנדנטלית (הקטגוריות). והואיל וצורות המשפטים ידועות מכבר, נוכל להשתמש בהן לגילוי הקטגוריות הטרנסצנדנטליות.

ק' עורך את צורות המשפטים של הלוגיקה הצורנית ב 4 קבוצות שבכל אחת 3 איברים; ע"פ זה הוא מפיק 12 קטגוריות (ר' מסגרת).

כמות

צורת המשפט		הקטגוריה
כללי	—	אחדות
חלקי	—	ריבוי
אישי	—	כוליות

איכות

צורת המשפט		הקטגוריה
חיובי	—	ממשות
שלילי	—	שלילה
אינסופי	—	הגבלה

יחס

צורת המשפט		הקטגוריה
החלטי	—	עצמיות (עצם ומקרה)
מותנה	—	סיבתיות (סיבה ותולדה)
מתחלק (דיסיונקטיבי)	—	השפעה גומלין

אופניות

צורת המשפט		הקטגוריה
בעייתי	—	אפשרות (ונמנעות)
מגיד	—	מציאות (והעדר)
מופתי	—	הכרחיות (ומקריות)

קטגוריות אלו הן רק המושגים „המקוריים" של המטפיסיקה של הטבע, ויש להפיק מתוכן עוד שורה ארוכה של מושגים מטפיסיים „גזורים" (כוח, פעולה וכו'). ק' מדגיש, כי אין לתת כל הסבר נוסף לכך מדוע דווקא אלו הן הקטגוריות ומדוע זה מספרן. הגזירה של הקטגוריות היא אפוא גילוי וחשיפת „עובדות של התבונה", שאין בידו לתת להן הסבר אחרון.

ה ג ז י ר ה ה ט ר נ ס צ נ ד נ ט ל י ת — צ י ד ו ק ה ק ט ג ו ר י ו ת. עד כאן גילינו שיש לקטגוריות יָ מ ר ה לקבוע את מבנה המציאות הנסיונית; אך האם יָמרה זו מוצדקת? תשובתו החיובית של ק' ניתנת ב„גזירה הטרנסצנדנטלית", וזו (כמו שאלת החלל והזמן) נחלקת לטיעון נסוג ולטיעון מתקדם. א) הטיעון הנסוג מניח־מראש את התוקף האוביייקטיווי של מדעי־הטבע, ושואל מה עושה אותו לאפשרי. ק' מקבל את דעת יום, שעל־סמך ההנחה שמקור כל מושגינו בחושים בלבד, אי־אפשר להסביר את אפשרותו של מדע־טבע כללי והכרחי, והטבע עצמו צריך להצטייר כשרירותי וחסר־קביעות. אך במקום לקבל את מסקנותיו הספקניות של יום דוחה ק' את הנחות־היסוד שלו, ומציע במקומן תאוריה אחרת, ש י ש בכוחה להציע את ההסבר המבוקש. האופי הכללי־והכרחי של מדע־הטבע — ושל הטבע עצמו — יסתבר אך־ורק אם נניח, כי מקורו בדפוסי החשיבה הסינתטית של ה ס ו ב י י ק ט, המחוקק אותם לטבע ואינו מעתיקם ממנו. פירוש הדבר, כי לא זו בלבד שיש לנו מושגי־שכל אפריוריים שאינם נשאבים מן הנסיון (קטגוריות), אלא הללו עושים

את הנסיון עצמו לאפשרי, וימרתם לקבעו אַפריורית היא אפוא תקפה.

ב) הטיעון הנסוג אינו בא לבסס את תקפם של מדעי־הטבע. הוא מניח־מראש את תקפם, ומסתמך עליו כדי לבסס את התורה ה מ ס פ י ס י ת המקופלת בשיטת ק׳, אבל ק׳ משתמש גם בטיעון יסודי־יותר, שאָפיו מתקדם (פרוגרסיווי), והוא מן הקשים ב„ביקורת" (לפירוט, ר׳ ספר: י. יובל [ביבל׳], פרקים י״ג—י״ד). עיקר הטיעון המתקדם הוא בטענה, כי זהות הסובייקט אינה נתונה־מראש אלא היא מ ת מ מ ש ת; ומימושה תלוי בכך, שהסובייקט מלכד את ריבוי התפיסות, הנתון לו, באמצעות הקטגוריות, וכך הוא מכונן עולם אוביקטיווי, הנבדל מעולמו הפנימי. כאן יוצא ק׳ מן העובדה הרפלכסיווית, שיש לנו תודעה־עצמית זהותית, המתבטאת בהגד כמו „אני חושב". בנקודה זו ממשיך ק׳ את דקארט: אך דקארט סבר, כי „אני חושב" הוא דימוי ראשוני ופשוט, שאינו תלוי בקיומו של עולם אוביקטיווי או בתנאים אחרים כלשהם; ואילו ק׳ רואה כאן תופעה מ ו ר כ ב ת וחוקר את התנאים לאפשרותה. כל חשיבה (וכל תפיסת־חושים) היא איחוד של ריבוי דימויים — וזה מתבצע ע״כ שכולם נתונים לאותה התודעה. אבל טיב הקשר שבין הדימויים תלוי בשאלה, אם איחודם מתבצע בזיקה לתודעה נסיונית (אסוציאטי־ווית) או לתודעה טהורה (קטגוריאלית). במקרה הראשון יופיעו הדימויים בצירופים מקריים, המתחלפים עם שינויי הקשר האסוציאטיווי — והללו אין בכוחם להבטיח את זהות הסובייקט. אדרבה, כפי שכבר הראה יום, עולם שכולו צירופים חסרי־קביעות היה הורס את אחדות התודעה ומפצלה לריבוי של דימויי „אני" נבדלים. לכן, כדי שאוכל לייחס לעצמי תודעה־עצמית זהותית, אי־אפשר שתודעתי תהיה רק נסיונית; מן־ההכרח שיהיה לה גם תפקיד אפריורי, שעל־ידיו אני מפקיע את זיקת הדימויים לתודעה הנסיונית (כלו׳, מחלץ אותם מקשרי־האסוציאציה שבהם הם מופיעים) וקושר אותם לפי דפוסי הסדר הכללי־והכרחי הכלולים במערכת הקטגוריות. בדרך זו אני מייחס את הריבוי לאחדותו של עולם אוביקטיווי, שאיננו אני, עולם בעל חוקיות קבועה משלו, המובחן מן הזרם הפנימי של חיי הפרטיים; ורק מ ת ו ך כ ך אני מסוגל גם לשוב ולכונן את זהותי הסובייקטיווית, ולהגיע לתודעת־עצמי כ„אני חושב".

תקפה של מערכת הקטגוריות מבוסס אפוא על־כך, שהשימוש בה לגבי עולם־הנסיון הוא תנאי הכרחי לאפשרות התודעה־העצמית. זהותו של הסובייקט תלויה באחדות האוביקט, ולהיפך. אך שיקול זה מוליך גם למסקנה נוספת: מכיוון שהתודעה־האמפירית והתודעה־הטהורה הם שני תפקודים של אותו סובייקט זהותי, הרי עצם אפשרותם של צירופי־האסוציאציה מותנה בכך, שכל מרכיביה יהיו ב נ י ־ ה מ ר ה אל הקשר קטגוריאלי אוביקטיווי. בדרך זו יוצא, כי מערכת הקטגוריות קובעת לא־רק את תנאי הנסיון האוביקטיווי (המדעי), אלא גם את תנאיו של הנסיון התת־אוביקטיווי (תפיסת־החושים). האדם מסוגל לתפוס בחושיו רק צירופי־דימויים הניתנים עקרונית גם לאוביקטיוואציה, ונמצא שההינתנות הנסיונית עצמה כפופה־מראש לתנאי הקטגוריות.

ה ס כ מ א ט י ז ם. בנקודה זו מתעורר קושי שיטתי: הקטגוריות מקורן בספונטאניות של הרוח, ונתוני־החושים מקורם בקליטות שלה; ולפי הנחות־היסוד של הביקורת, שני מקורות אלה זרים לחלוטין. כיצד אפוא יכולה להתרחש התאמה ביניהם? אמנם ראינו כי התאמה כזו מתרחשת בפועל, שאם לא־כן לא היו לנו לא מדע־טבע תקף ולא תודעה־עצמית זהותית. אבל מה ערב לאפשרות ההתאמה הזאת גם מ צ ד ע צ מ ה? ואולי התרחשותה היא רק „מקרה מוצלח", שאינו מייצג שום הכרחיות אפריורית?

שאלה זו היא מן החמורות בשיטת ק׳, ואין לה בה תשובה מלאה. למעשה נאלץ ק׳ לקבל את ההתאמה כעובדה, והוא מסתפק בחקירת ה מ נ ג נ ו ן ה ת ו ד ע ת י שעל־ידיו היא מתרחשת. מנגנון זה הוא

לקטגוריות הכמות		לקטגוריות האיכות	
מספר		ממשות	זמן מלא
		שלילה	זמן ריק
לקטגוריות היחס		לקטגוריות האופניות	
עצם	התמדה בזמן	אפשרות	כפיפות הסינתזה של דימויים לתנאי הזמן
סיבתיות	עקיבה בזמן לפי כלל	מציאות	קיום בזמן כלשהו
השפעת גומלין	בו־זמניות לפי כלל	הכרחיות	קיום בכל זמן

לוח הסכמות

הלק של כוח־השיפוט. כוח־השיפוט בכלל הוא הכושר ליישם כללים אל המקרים הכפופים להם. ובתור שכזה אין לו כללים בעצמו, אלא הוא רק „רוצה שישתמשו בו". כוח־השיפוט הרגיל הוא מה שמכנים גם פקחות טבעית (או „שכל ישר"), ועניינו להתאים עקרון כללי אל מקרה הנתון בנסיון. אך בצדו יש גם כוח־שיפוט טרנסצנדנטלי, שסגולתו המיוחדת לקבוע אַ פ ר י ו ר י, לפני כל נסיון, את המקרה שעליו צריכה לחול קטגוריה שכלית ידועה. פעולה זו שק׳ מכנה „סכמאטיזם", היא „אמנות נסתרת בעמקי הנפש האנושית". היא נשענת על כוח־הדמיון היוצר, שנוטל את צורת־ההסתכלות של הזמן ובונה מתוכה סדרה של סכמות זמניות טהורות, שכל אחת מהן מתאימה לקטגוריה אחרת של השכל (ר׳ לוח). כ״א מן הסכמות אמורה לגלם בשלמות את התוכן המושגי של הקטגוריה המתאימה לה, בתוך המצע ההסתכלותי־הטהור של הזמן; ובו־בזמן היא גם מייצגת את דפוס ההינתנות האמפירי, המזמין את השימוש בקטגוריה שהיא מגלמת (שהרי כל דפוסי־ההינתנות ארוגים־מראש בצורה זמנית כלשהי). בדרך זו אמורות הסכמות לגשר בין נתוני־החושים ובין הקטגוריות של השכל, באשר הן משתתפות בשניהם.

בעיית הסכמאטיזם חוזרת בכל חלקי שיטתו של ק׳ שבהם יש צורך בגישור בין יסודות ספונטאניים ורֶצֶפטיוויים, כולל תורת המוסר והמעשה.

ש י ט ת ה ע ק ר ו נ ו ת. מתוך הקטגוריות והסכמות מפתח ק׳ מערכת של ש י פ ו ט י ם סינתטיים־אפריוריים, שהם שיאה של הלוגיקה הטרנסצנדנטלית. בעזרתם מלכדת התודעה הטהורה את ריבוי ההסתכלויות, ויוצרת את הסינתזה של הנסיון. כ״א מהם מתאים לקטגוריה (או לקבוצת קטגוריות) אחרת, ויחד הם משמשים כעקרונות־היסוד של ידיעת הטבע ושל הטבע האוביקטיווי עצמו.

א) ה א כ ס י ו מ ו ת ש ל ה ה ס ת כ ל ו ת קובעות, שלכל תופעה, באשר היא נתונה בחלל ו או בזמן, יש בהכרח גודל מתפשט (אכסטנ־סיווי). עקרון זה קובע את תלותה של המתמטיקה הטהורה בעולם הנסיוני. ב) ה א נ ט י צ י פ א צ י ו ת ש ל ה ת ח ו ש ה מוסיפות, שכל תחושה היא בעלת גודל פנימי, כלו׳, היא ממלאת את החלל או את הזמן בדרגה ידועה של א י נ ט נ ס י ו ו י ו ת; וגם מבחינה זו, שאינה תלויה בראשונה, היא בת־כימות. סעיפים (א) ו(ב) במצורף קובעים בכך את אפשרות הכימות של תופעות הטבע ואיכויותיו כתנאי אפריורי לאפשרות הנסיון. ג) ה א נ א ל ו ג י ו ת ש ל ה נ ס י ו ן קובעות, שהנסיון אפשרי רק בתנאי שיתקיימו ק ש ר י ם ה כ ר ח י י ם בין תפיסותינו. פירוש הדבר, שניתן להמיר את סדרי־הזמן הסובייקטיוויים, שבהם עולות התפיסות בסדרי־זמן אוביקטיוויים, שבהם קשורים מושאי התפיסה בינם לבין־עצמם לפי חוקיות קבועה. בסעיף זה 3 עקרונות:

1) ע ק ר ו ן ה ת מ ד ת ה ע צ ם קובע, כי בכל חילופי התופעות עומד העצם בעינו ללא שינוי. כל שינוי אפשרי רק על רקע של משהו קבוע, ובלעדיו לא ייתכנו גם חילוף ויחסי־זמן בין התופעות. יתר־על־כן: החילוף חל רק בין המצבים של הישות המשתנה, ואילו זו האחרונה אינה משתנה כלל — אינה מתהווה ואינה נפסדת ואין

נגרע כלום מכמותה; לכן כלול כאן גם **עקרון השימור** (קונסרוואציה) של הכמות היסודית שבטבע; 2) **עקרון הסיבתיות** מוסיף על כך, שכל השינויים בטבע מתרחשים לפי חוק הקשר שבין סיבה ומסובב. פירוש הדבר, שכל שני אירועים קשורים ביניהם לפי סדר אובייקטיווי ובלתי־הפיך (אירוורסיבילי) של מוקדם ומאוחר, הנקבע ע״פ חוק כללי. ע״י עקרון זה אנו מעתיקים את סדרי־הזמן האסוציאטיוויים, שבהם מופיעים הדימויים ברוחנו (כגון, הברק לפני הרעם), אל סדרי זמן כלליים והכרחיים, השייכים לאחדותה האובייקטיווית של התופעה; מבחינה זו עקרון הסיבתיות הוא סודה של מערכת הנסיון כולה; 3) **עקרון פעולת־הגומלין** אומר, שכל העצמים הקיימים בעת ובעונה אחת שרויים בהשפעת־גומלין מקפת. עקרון זה, יחד עם קודמיו, קובע כי כל התופעות הן בתוך מערכת טבע **אחת**. ק׳ מדגיש, כי שלושת מיני העקרונות הללו הם חוקי טבע אפריוריים, אך הם עומדים בריקותם כל־עוד לא מומשו בתוך חוקי־טבע נסיוניים — ואלה מחייבים את שיתוף ההסתכלות (למשל: עקרון פעולת־הגומלין מתממש רק בתוך החוק הנסיוני של הגרוויטאציה המתבסס עליו). טענה זו היא עצמה חלק משיטת העקרונות הטרנסצנדנטלית ובאה לידי ביטוי בפוסטולאט מס׳ 2) כלהלן. ד) **הפוסטולאטים** (**הדרישות**) **של החשיבה הנסיונית בכלל**. הללו מגדירים־מחדש את המושגים אפשרות, ממשות והכרחיות במשמעותם הטרנסצנדנטלית (כלו׳, המטאמפירית), להבדיל ממשמעותם הלוגית הטהורה. 1) **אפשרי** מבחינה טרנסצנדנטלית הוא כל מה שמתיישב עם התנאים הצורניים של הנסיון (כלר׳, כל מה שניתן לארגון חלל־זמני וקטגוריאלי); 2) **ממשי** הוא מה שמתאים לתנאים החמריים של הנסיון (התחושה); 3) **הכרחי** הוא מה שקשור בממשות קבועה לפי התנאים הכלליים של הנסיון (ובראשם עקרון הסיבתיות). ק׳ מדגיש, כי הכרחיות זו נוגעת רק **למצבם** של העצמים, אבל לא לעצם קיומם; ואם־כי תבונתנו שואפת לדעת גם את ההסבר האחרון למציאותם של ישי הטבע, הרי אין בכוחה לומר עליו דבר.

פנומנה, נואומנה ומטפיסיקה ביקרתית. הנקודה האחרונה מדגישה את גבולות השכל האנושי, שאין בכוחו להשיג את „פנימיותם״ של הדברים או את ישותם־כשלעצמה. הכרת הטבע האובייקטיווי נותנת בידינו רק תחום־מציאות מוגבל, שק׳ מכנה אותו „עולם התופעות״ (פנומנה), להבדיל מן העולם של ישי־השכל או הדברים־כשלעצמם (נואומנה). ברם, עולם־התופעות אינו אשליה אלא מציאות אובייקטיווית: זהו הטבע הממשי בכל הקונקרטיות שלו; ולגבי תחום זה הצליחה הביקורת לייסד מטפיסיקה כמדע. שהרי לפי המהפכה הקופרניקנית, עקרונות־היסוד של ידיעת הטבע הם גם היסודות המכוננים את מציאות **האובייקטים** של הטבע; ולכן נותנת בידינו הלוגיקה הטרנסצנדנטלית את היסודות העל-חושיים של תחום המציאות הקרוי „טבע״. זוהי מטפיסיקה ביקרתית ולא דוגמתית, מאחר שיסודות הטבע המתגלים בה שוב אינם **ישים** על־טבעיים נבדלים, אלא רק מרכיבי־היסוד האפריוריים של ישי־הטבע עצמם. יתר על־כן: מטפיסיקה זו כוללת בתוכה — כאחד התנאים האפריוריים לאפשרות הטבע — את הדרישה האמפיריציסטית שכל קביעת מציאות תלווה מבחן אמפירי; וגם מבחינה זו היא מתיישבת עם האינטרס הביקרתי של התבונה. בוודאי שגם מתוך המטפיסיקה הביקרתית נוכל לדעת משהו אפריורי על מבנה העולם הממשי; אך ידיעה זו תהיה „ריקה״ או מותנית בלבד, כל־עוד לא נתממשה בהסתכלות. נוכל, למשל, לדעת שאם ישנו טבע נסיוני, הרי שכל ישיו הם בהכרח תולדות לסיבות, כולם בני־כימות במונחי המתמטיקה, כולם מקיימים ביניהם יחס־גומלין כלשהו וכיו״ב. אבל כדי לדעת כי עולם־נסיון מצוי בפועל, וכי אלה ואלה הם ישיו הפרטיים והתכונות של חוקיו האמפיריים — לשם־כך עלינו להחיל את עקרונות המטפיסיקה בתוך סינתזה נסיונית; ונמצא כי רק בדי־עבד — כלר׳, רק בתוך יישומם — מקבלים גם עקרונות המטפיסיקה תוקף.

הדיאלקטיקה. התכנית לייסד מטפיסיקה־כמדע הצליחה רק „בחלקה הראשון״, הקרוי „אנליטיקה״ (או „לוגיקה של האמת״). מכאן עובר ק׳ אל „הלוגיקה של התדמית״, הקרויה „דיאלקטיקה״. כשם שיש אשליות בלתי־נמנעות של החושים (אשליות אופטיות), כך יש אשליות של התבונה, שאין ביכלתנו למנען אלא רק להעמידן למשפט הביקורת. אשליות אלו נובעות מכך, שאנו מנסים ליישם את הקטגוריות והעקרונות מחוץ לתנאי הנסיון (כלר׳, על דברים־כשלעצמם). אך לכשל זה יש מקור עמוק־יותר: הוא נובע מן האינטרס המהותי של התבונה להשיג־ולקבוע את היסוד האחרון והמוחלט (הלא־מותנה) של הדברים. גלגוליו העמומים של אינטרס זה חודרים את תולדות הדת והמטפיסיקה; אך אפשר לתת לו גם פשר רציונלי מוגדר: הלא־מותנה הוא **המכלול השלם** (הטוטאליות) של תחום־דיון ידוע. אבל דא עקא: המכלול השלם של התנאים והמותנים לעולם לא יוכל להיות נתון בנסיון. תבונת האדם אינה רשאית אלא להתקדם בתוך טור־התנאים, מאיבר אחד למשנהו — פעולה המחייבת סינתזה נסיונית בכפיפות לתנאי הזמן. ולכן גם אינה עשויה להסתיים לעולם. השגת הנסיון כמכלול שלם היא אפוא משימה שאין לה סוף. אעפ״כ עוקפת התבונה את תנאי הנסיון ומתיימרת לקבוע את הלא־מותנה במישרין, כ„אידאה״ תבונית טהורה; עי״ב היא מסתבכת בסתירות פנימיות ובטענות חסרות־שחר.

ישנן 3 אידאות כאלו: הנפש, העולם ואלוהים. הנסיונות לקבען בכוח התבונה לבדה עומדים ביסודן של תולדות המטפיסיקה הדוגמתית מימי־קדם, ומסתכמים ב 3 מדעים מדומים: פסיכולוגיה רציונלית, קוסמולוגיה רציונלית ותאולוגיה רציונלית.

האידאה הפסיכולוגית: נצחיות הנפש. כל אדם הוא אישיות נסיונית, ובתור שכזה הוא ניתן להכרה ע״י הפסיכולוגיה הנסיונית, הקושרת את נתוני החוש הפנימי בעזרת הקטגוריות ובונה מתוכה את ה„אני״ **כתופעה**. ראינו כי ביסוד הפעולה הזו עומד ה„אני״ הטהור, ונשאלת השאלה, מהו מעמדו היישותי. ק׳ עונה, כי אין לנו יסוד מספיק לתשובה. בזאת הוא דוחה את עמדת הפסיכולוגיה הרציונלית, המציגה את הסובייקט הטהור כמין „דבר״ מיוחד, כלו׳, כעצם שכלי פשוט ובלתי־מתחלק, ומסיקה מכך את נצחיות הנפש. ואולם, טוען ק׳, הבסיס היחיד לתורה זו הוא הדימוי „אני חושב״, וזה אינו מאפשר את כל הקביעות הסינתטיות הללו. הדימוי „אני חושב״ הוא התנאי לאפשרותם של כל הדימויים האחרים, מן ההסתכלות ומן החשיבה כאחד; אבל הוא־עצמו אינו ניתן בהסתכלות, ולכן אינו מספק את הבסיס הנחוץ ליישומה של קטגוריית העצם. ביתר הרחבה: הדימוי „אני חושב״ הוא רק מודעות-עצמית טהורה, שאינה כוללת בתוכה שום מידע על רקעה היישותי. כל מה שנתון לנו בתוכה, באופן אנליטי, הוא היכרות עם מבנה תודעתי מסוים (הפונקציה של איחוד הריבוי), על כל המשתמע ממנו לגבי אפשרות הנסיון. אבל אין לנו בו כל יסוד להעצים את הדימוי „אני חושב״ לידי ישות מיוחדת, ולא כל־שכן, לתאר אותו כ„נפש״ וכ„אישיות״ שכלית נפרדת, או לייחס לו קיום נצחי. כמו שה„אני״ שלנו כדבר־כשלעצמו מסתתר מפנינו, כך גם שאלת נצחיות הנפש היא בשבילנו בעיה ללא פתרון.

האידאה הקוסמולוגית: דטרמיניזם וחירות. העולם (קוסמוס) הוא **מכלול** התופעות שבנסיון, ובתור שכזה אינו מופיע בעצמו בנסיון. נסיוננו תמיד מקוטע: צדדים ואזורים של העולם הקשורים לפי חוקיות קבועה; אך העולם **כמכלול** הוא רק אידאה של התבונה — דבר כשלעצמו. ובכל־זאת נדחפת התבונה לחשוב את העולם ליחידה אחת ולייחס לו בתור שכזה אפיונים מיוחדים; בזאת היא נקלעת לסתירות פנימיות, הקרויות „אנטינומיות״. אנטינומיה היא צמד של טענות סותרות (תזה ואנטיתזה), שכל אחת

תזה	אנטיתזה
אנטינומיות מתמטיות	
1) העולם יש לו התחלה בזמן, והוא התחום בגבולות גם בבחינת החלל.	העולם אין לו התחלה ואין לו גבולית בחלל, אלא היא אינסופי הן מבחינת הזמן והן מבחינת החלל.
2) כל עצם מורכב שבעולם הווה מחלקים פשוטים, ובכלל, אינו־בנמצא מאומה, אלא הפשוט או מה שמורכב ממנו.	שום דבר מורכב בעולם אינו הווה מחלקים פשוטים, ובכלל, אינו־בנמצא בעולם משהו פשוט.
אנטינומיות דינאמיות	
3) הסיבתיות לפי חוקי־הטבע אינה היחידה שבה אפשר לגזור את כל תופעות־העולם. להסברתן מן־הצורך להניח עוד סיבתיות מתוך חירות.	אין קיימת שום חירות, אלא הכל קורה בעולם לפי חוקי־הטבע בלבד.
4) לעולם שייכת, או בתורת חלק ממנו או בתורת סיבתו, מהות הכרחית מכל־וכל.	אינה־בנמצא כלל שום מהות הכרחית מכל־וכל, לא בתוך העולם ולא מחוצה לו, בתורת סיבתו.

האנטינומיות של התבונה הטהורה

מהן ניתנת להוכחה וכל אחת מהן מבטאת „אינטרס" הכרחי של התבונה. ואולם, מערכת התבונה כשלעצמה חפה מסתירה, ולכן הכרחי לפתור את האנטינומיות — דבר שק' עושה ע"י ההבחנה בין תופעות לדברים־כשלעצמם.

ישנן 4 אנטינומיות, בהתאם ל4 קבוצות־הקטגוריות (ר' לוח). האנטינומיות הראשונות, המכונות „מתמטיות", מבטאות תמיהות ופרדוקסים עתיקי־יומין: היש לעולם גבולות בחלל ובזמן? היש בו יחידות לא־נחלקות (אטומים)? שאלות אלו **מדומות**, כי ביסודן עומד צירוף הסר־משמעות, המייחס תכונות חלל־זמניות ומתמטיות לדבר־כשלעצמו; והרי זה כמי ששואל על טיבו של משולש מרובע. לעומת־זאת מכילות שתי האנטינומיות ה„דינאמיות" טענות בעלות־משמעות; ופתרונן בכך, שגם התזה וגם האנטיתזה עשויות להיות אמיתיות בעולם אחר — זו בעולם התופעות וזו בעולם הנואומנאלי. אך בעוד שק' מאשר את אמיתות האנטיתזות („הכל דטרמיניסטי", „אין נמצא הכרחי") לגבי עולם התופעות, אין הוא מתחייב כי גם התזות („יש חירות", „יש נמצא הכרחי") אמיתיות לגבי העולם הנואומנאלי, אלא מניח אותן בחוסר הכרעה הכרתית; ועובדה זו תשמש את ק' אח"כ, כשיבוא לאשר את קיום החירות כ„פוסטולאט של התבונה המעשית".

האידאה התאולוגית: מציאות האל. אלוהים הוא מכלול כל הממשויות, ובתור שכזה אינו מופיע בנסיון וגם אי־אפשר להוכיח את מציאותו בכוח התבונה לבדה. כל ההוכחות למציאות האל נחלקות ל3 סוגים: 1) **ההוכחה האונטולוגית** מתיימרת לגזור את מציאות אלוהים באופן אנליטי מתוך מושגו; לשם כך היא צריכה להניח כי ישות אלוהים היא אחת התכונות, בדומה לחכמה או לכל־יכולת. ואולם, מציאות איננה תכונה (בלשון ק': איננה פרדיקאט) אלא מעמד ישותי ידוע. המצטרף אל מושג נתון בלי כל שינוי בתכנו. בין אלוהים שישנו לבין אלוהים שאיננו אין שום הבדל מושגי, אלא זהו אותו אלוהים עצמו — על כל תכונותיו — שנאמר עליו שהוא נמצא במקרה הראשון ושאינו נמצא במקרה השני. אמנם נכון כי אינני רשאי להניח דבר ועם־זאת לשלול ממנו את התכונות השייכות לו לפי הגדרה (ומיוחסות לו במשפטים אנליטיים); אך מאחר שמציאות אינה תכונה, יש בידי לשלול את קיום הדבר על כל תכונותיו. „להניח משולש ועם־זאת לבטל את שלוש זוויותיו, הרי זו סתירה; אך לבטל את המשולש כאחת עם שלוש זוויותיו — בכך אין סתירה". בדומה לזה, אינני רשאי להניח את קיום אלוהים ועם־זאת לשלול בו כל־יכולת; אבל אני רשאי לטעון: „אלוהים איננו", וכך לבטל, בלי שום סתירה, את קיומה של כל־יכולת, יחד עם כל שאר תכונות האלוהים. 2) **ההוכחה הקוסמולוגית** יוצאת מקיומו של יש אמפירי כלשהו, ומקישה ממנו על קיומה של ישות הכרחית, שהיא סיבתו העליונה; אבל ק' מראה, כי בשלב מכריע היא „מתחפשת" בדמותה של ההוכחה האונטולוגית ומניחה אותה ביסוד. בדומה לזה, 3) **ההוכחה הפיסיקותאולוגית** יוצאת מקיומו של סדר תכליתי בטבע, ומקישה מכאן על מציאותו של בורא־עולם חכם, שסדרו כך. אולם ק' מראה כי הוכחה זו מבוססת על גירסה מסוימת של 2), וכך הוא מפריך גם אותה.

ביקורת האידאות אינה שמה קץ לאינטרס המטפיסי, אלא מעתיקה אותו מן האפיק הסוטה של ההכרה אל אפיק חדש ולגיטימי — המטפיסיקה של **המעשה** (או „המידות", ר' להלן). גם בתחום ההכרה אין הביקורת מבטלת את משמעות השאלות המטפיסיות ה„אחרונות", והן נחשבות לרציונליות ולבעלות־משמעות גם בהעדר תשובה עליהן; המתח הנוצר מתוך־כך הוא תוצאה אפיינית של הביקורת, המביאה לאדם את תודעת סופיותו. כן מחליפה הביקורת את שימושן הבטל של האידאות (הכרת ישים שמחוץ לנסיון) בשימוש חדש, הקרוי „רגולטיווי" (מכוון). האידאה הרגולטיווית פועלת כנורמה הדורשת להרחיב את הנסיון ללא־גבול, גם במובן של תוספת מידע וגם במובן של העמקת השיטתיות, ובתור שכאלו יש לאידאות של התבונה שימוש מתודולוגי תקף ופורה.

ג. **המטפיסיקה של המידות.**

שאיפת התבונה אל המוחלט ואל הטוטאלי מועתקת לתחום המעשה, והיא קובעת בו ענף מטפיסי חדש — המטפיסיקה של המידות (כלו', של המעשה התבוני). זו נחלקת לאנליטיקה ולדיאלקטיקה. במרכז האנליטיקה עומד חוק מכונן — ה„ציווי הקטגורי" — ובמרכז הדיאלקטיקה עומדת אידאה מכוונת — „הטוב העליון". הראשון קובע את **צורתו המוחלטת** של המעשה המוסרי, והשניה קובעת את **האובייקט הטוטאלי** שלו.

ביסוד המטפיסיקה של המעשה עומדת השאלה: האם התבונה יכולה להיות **מעשית**? ק' מתכוון בכך לשתי שאלות: האם התבונה יכולה להנחות את עצמה בפעולה, והאם היא מסוגלת להניע את עצמה לפעולה בהתאם להנחייתה זו. תשובתו החיובית של ק' על שתי השאלות פירושה, כי התבונה בשימוש המעשי היא **רצון** תבוני. האמפיריציסטים, התועלתנים וכו' אינם מודים כי התבונה היא כושר רציה אוטונומי, אלא רואים בה מכשיר גרידא בשירותם של דחפי־הטבע ושל הנטיות לאושר ולהנאה. ואילו ק' מעמיד את תורתו המעשית על האוטונומיה של התבונה בבחינת רצון, כלו', על היותה מספיקה לעצמה גם כמניע של פעולה וגם כעקרון המנחה אותה. כ„אזרח בשני עולמות" יש לאדם לא רק מניעי־פעולה הבאים מן הטבע, אלא גם רצון תבוני, שהוא הכושר להחליט ולפעול מתוך הכרת־כבוד לחוק כמטרה בפני עצמה. שני אפני הרציה, הטבעי והתבוני, מוציאים זא"ז, ואינם יכולים לשמש יחד בתור מניע של פעולה קונקרטית נתונה; אולם כ"א מהם בעצמו מספיק כדי להניע לפעולה. לפיכך, כשאדם עומד בפני הכרעה מוסרית ממשית, השאלה היא איזה משני העקרונות המתחרים הללו יקבע את רצייתו. אם המניע הקובע הוא טבעי, הרי שהתבונה מעמידה את אמצעיה כמכשיר בשירותו של גורם אחר המנוגד לה; בכך היא משתעבדת לזולתה (נעשית „הטרונומית"), וציווייה הם מותנים בלבד. ואילו כשהמניע הוא תבוני טהור, כי אז מעמידה התבונה את אמצעיה לרשות עצמה, אפיָה אז אוטונומי (חפשי), וציווייה **מוחלטים** (קטגוריים).

ציווי מותנה הוא כלל פעולה, שתקפו מתקיים רק ביחס למטרה מקרית המזדמנת לתבונה: אם רצונך להרבות את אשרך, או לתקן את מכוניתך, הרי שבנתונים אלה־ואלה עשה כך־וכך. ואילו ציווי מוחלט הוא חוק פעולה שתקפו קבוע (כללי והכרתי) ואינו תלוי בנסיבות המזדמנות, כי אינו מכוון למטרה חיצונית כלשהי, אלא למטרה שהיא תבונית בפני עצמה. למטרה זו, טוען ק', אין שום תוכן מיוחד מלבד עצם הגשמת התבוניות בכל פעולה פרטית. המעשה המוסרי הוא זה

המתבצע לפי החוק האַפריורי של התבונה, ומתוך המניע חסהור שלה. שני מרכיבים אלה נחוצים, כי אפשר לפעול לפי החוק, ועם־זאת לא מתוך החוק אלא מתוך רגשות או שיקולים תועלתיים, הממליצים במקרה על אותו מעשה שגם החוק הטהור מחייבו. מכאן, שהמבחן למוסריות המעשה הוא בצורת ההחלטה (או הכוונה) הסובייקטיווית שהולידה אותו, ולא בתוצאותיו בעולם האוביקטיווי. עם־זאת טעות היא לומר (כפי שעשו פרשנים אחדים), שלפי ק׳ רשאי אדם להסתפק בכוונות הלב ולהימנע מפעולה. תורת ק׳ מצווה על מעשים, אלא שהיא פוטרת את האדם מגנאי מוסרי במקרה שתוצאות פעולתו הכזיבו את כוונתו, או כשנסיבות פיסיות מנעו בעדו לפעול. עם־זאת, נובע מן העקרון שלעיל, כי אין ערך מוסרי לפעולה מתוך רגשות כמו אהבה, רחמים ואַלטרואיזם, אלא רק לפעולה מתוך חובה טהורה.

הציווי הקטגורי. החוק העליון של המוסר ניתן לגזירה מתוך כך, שהרצון הטהור אינו רוצה בשום תוכן מיוחד, אלא במימוש המבנה העצמי שלו בכל פעולה פרטית. רצון טהור הוא רצון תבוני, שפירושו רצון כללי, המשותף לכל בעלי התבונה ומבוסס על הכרה בשוויון מעמדם כסובייקטים. פירוש הדבר, כי בהזדמן לי סיטואציה מוסרית (שזיהויה הוא עניין לכוח־השיפוט), עלי לעשות רק אותה פעולה שכל שאר הסובייקטים התבוניים היו בוחרים לעשותה מתוך שיקולים כלליים ולא מתוך רגשות או אינטרסים פרטיים. עקרון זה נקרא „ציווי קטגורי״ (מוחלט) ויש לו שני ניסוחים עיקריים. הראשון הוא: „עשה מעשיך רק ע״פ אותו הכלל המעשי, אשר, בקבלך אותו, תוכל לרצות ג״כ כי יהיה לחוק כללי״. ניסוח זה דורש, כי תיאור הפעולה המוצעת יהיה בר־הכללה לחוק התנהגות, שלפיו היו פועלים כל בני־האדם אילו היו במצב דומה לשלי, כך שאין סתירה בין רצוני לעשות את הפעולה לרצוני שהכל ינהגו כמוני (ברור שחוק זה הוא צורני באָפיו ומעורר בעיות של יישום, או „סכמאטיזם״). בשביל ק׳ אין מבחן ההכללה תחשיב מכני גרידא, אלא מניח־ביסודו עמדת־התייחסות של סובייקט אל סובייקט: אני מעמיד את הפעולה למבחן של הכללה, מפני שאני מכיר בשוויון מעמדם של כל שאר בני־אדם כסובייקטים עצמאיים (ובלשון ק׳: „כתכליות לעצמן״). מכאן הניסוח השני של הציווי, החושף את הנחת־היסוד של הניסוח הראשון: „עשה פעולתך כך, שהאנושות, הן שבך והן שבכל איש אחר, תשמש לך לעולם גם תכלית ולעולם לא אמצעי בלבד.״

אוטונומיה והֶטרונומיה. מאחר שחוק המוסר הוא הבהרה (אֶכספליקאציה) של מבנה הסובייקט התבוני, הרי שכאשר אנו נשמעים לו הננו מצייתים לחוק שחוקקנו בעצמנו. המעשה המוסרי מגשים בכך את האוטונומיה של הרצון, שהיא חירות במובנה המובהק (להבדיל מחופש במובן של כוח־בחירה גרידא); ואילו אדם הבוחר להישמע לקול נטיותיו או לחוק כללי שמטילה עליו סמכות חיצונית מגלם בזה את ה„הטרונומיה״ של הרצון, שפירושה שעבוד לכוח זר. בין כך ובין כך, הרצון החָפשי עצמו הוא הבוחר להיות אוטונומי או הטרונומי, ורק משום כך יש מקום לאחריות ולהערכה מוסרית (ר׳ גם להלן: פוסטולאט החירות).

ממלכת התכליות. התנהגותם הרגילה של בני־אדם נשלטת בידי אגואיזם תועלתני, שבו כל רצון פרטי יכול להגיע לסיפוקו רק בשלילת כל הרצונות האחרים. מצב זה מכונה בפי ק׳ „מצב־הטבע האֶתי״, והוא יכול להתקיים גם בתוך קהיליה מדינית, שחוקיה מווסתים את התנהגותם החיצונית־בלבד (ה„לֶגאלית״) של אזרחיה. לעומת־זאת, אילו הגשימו כל בני־אדם את הציווי הקטגורי, היו מייסדים בכך „קהיליה אֶתית״, שהיא מערכת הדדית, שבה כל בני־אדם סולידאריים זה עם זה גם בפנימיות רצונם. במערכת כזו — שק׳ מכנה גם „ממלכת תכליות״ — רואה כל רצון אישי את סיפוקו העצמי כתלוי בסיפוקם של כל האחרים, שאליהם הוא מתייחס כתכליות־לעצמן, והוא מחוקק לעצמו מה שכל האחרים מחוקקים לעצמם. מערכת זו היא אידאל שכל מעשי־המוסר הפרטיים צריכים להתכוון למימושו; ועי״י הצגת אידאל זה עובר ק׳ מן החוק המוחלט של המוסר אל התכלית הכוללת שלו — „הטוב העליון בעולם״.

הטוב־העליון וההיסטוריה. נוסף על הציווי הקטגורי מנסח ק׳ גם ציווי בעל מובן תכני: „פעל להגשמתו (או לקירובו) של הטוב־העליון בעולם״. ציווי זה מוסיף על קודמו את התכלית הכוללת והאחרונה, שכל מעשי המוסר צריכים להתלכד לאורה. במובנו היסודי מציין הטוב־העליון את הסינתזה בין מושא־הרציה הטבעי של האדם (האושר) ובין מושא־רצייתו התבוני (המידה הטובה). אולם במשמעותו השלמה מציין הטוב־העליון את הסינתזה בין עולמות המוסר והטבע, כלו׳, את עיצובו־מחדש של העולם הנתון לעולם תרבותי וחברתי, שסדריו מגלמים את חוקי המוסר. אידאל זה מחייב התערבות בסדרי העולם ושינויים, ומתקדם לפי אידאה תבונית אפריורית. מצד אחד הוא כולל מערכת של יחסי־מוסר פנימיים בין כל בני־האדם („הקהיליה האתית״, „ממלכת התכליות״), ומצד שני — מערכת של מוסדות משפטיים ופוליטיים המגלמים את יחסי המוסר והאוטונומיה בתוך תחום היחסים החיצוניים שבין הפרטים ובין המדינה, וכאן כלולה גם רווחה כלכלית־חברתית, בבחינת „אושר לראויים״. אע״פ שק׳ אינו מכריז על־כך בפירוש, הרי שלפי הגיון שיטתו יש לראות את הטוב־העליון כאידאה הרגולטיווית של ההיסטוריה וכבסיס השיטתי לדיונים במדינה, במשפט, בחינוך ובדת־התבונה (ר׳ להלן).

הפוסטולאטים וראשוניות התבונה המעשית. העובדה שהטוב־העליון הוא תכלית־העל של כל מערכת התבונה מציינת את עדיפות האינטרס המעשי על־פני שאר האינטרסים התבוניים. לעדיפות זו ניתן גם ביטוי מתודולוגי, בדמות „הפוסטולאטים של התבונה המעשית״. פוסטולאט (דרישה) מעשי הוא משפט מטיפוס עיוני (הכּרתי), שאינו ניתן להכרעה עיונית, ועם־זאת האמונה בו היא תנאי הכרחי להגשמת המוסר. בתנאים אלה האמונה במשפט כזה היא רציונלית בתכלית, אם־כי צידוקה נובע מן השימוש המעשי בתבונה ולא משימושה העיוני. 1) הפוסטולאט היסודי הוא קיום החירות, ככושר רציה ופעולה „נואומנאלי״ שאינו מותנה בדטרמיניזם של הטבע. בהעדר יכולת לפעול אין משמעות לחובה; ומכיוון שהחובה עומדת בתקפה (היא „עובדה של התבונה״), מן ההכרח להאמין כי ביכלתנו למלאה. 2) שיקול דומה מוליך את ק׳ לאמונה במקור משותף לחירות ולטבע („בורא־עולם מוסרי״), שקיומו מאפשר לאדם להתגבר על הזרות בין עולמות המוסר לַטבע ולהתקדם בהגשמת הטוב־העליון. מכאן „ההוכחה המוסרית״ למציאות האל. אבל ק׳ מדגיש, כי הוכחה זו קובעת רק את קיומו של „משהו״ סתמי. ציורו כאלוהים בעל שכל ורצון אינו נובע מהכרח תבוני, אלא רק מצורך פסיכולוגי־סובייקטיווי. 3) לבסוף קובע ק׳ גם את הישארות הנפש כפוסטולאט, הנדרש לשם אפשרות „המידה הטובה״, שמשמעה חיי מוסר לאורך משך־חיים שלם (דבר ששום אדם אינו מגשים בחייו הסופיים); אך נושא זה נדחק הצדה בהתפתחות משנתו. ברור כי תורת הפוסטולאטים מנסה לגזור אפריורי משהו על מבנה העולם מתוך מבנה התודעה המוסרית; אבל ק׳ מדגיש, כי אין לראות בכך ידיעה כלשהי אלא רק „אמונה רציונלית״.

ד. ביקורת התבונה התכליתית.

כאיש מדעי־הטבע החדשים שלל ק׳ ממושג התכלית תפקיד מכונן במטפיסיקה של הטבע, ולא כללו במערכת הקטגוריות. ואולם, עוד מצעירותו עמד ק׳ נפעם מול גילויי התכליתיות המרשימים וחסרי־ההסבר בטבע ובהיסטוריה, ולכן ניסה למצוא למושג התכלית שימוש לגיטימי — אם גם לא מכונן. לכך מוקדשת „ביקורת כוח השיפוט״, העומדת על ההבחנה בין שימוש „קובע״ ושימוש

„רפלקטיווי״ בעקרון התכלית. ישנם כמה תחומי תופעות שכאשר אנו משקיפים עליהם ברפלכסיה חוזרת אנו מזהים בתוכם טיפוסים חדשים של ארגון וקשר, שאינם ניתנים להסבר מכניסטי גרידא. ובהם נעוץ ייחודו של התחום הנדון. רפלכסיה זו מזמינה את השימוש בשיפוטי תכלית, כתנאי לאפשרות הבנתן של התופעות האלה. ונשאלת השאלה אם דרישה זו מוצדקת או שאינה אלא פרי תעתועים של הדמיון. ק׳ משיב, כי הדרישה מוצדקת במקרה שהיא חלה רק על דרכי ההתייחסות הסובייקטיווית-הכללית שלנו אל אותן התופעות; אך היא חזון-תעתועים אם יש בה יָמרה לקבוע בכך גם את מבנהו האונטולוגי של האובייקט עצמו.

שיפוטי-תכלית „רפלקסיוויים״ מניחים אפוא את קיומו של תחום-תופעות נתון, ומשלימים אותו בדפוסי ארגון והתאמה נוספים, שהם תנאים כלליים-והכרחיים לאפשרותו של התחום הנדון ולאפשרות ההבנה (או ההערכה) של מושאיו. אך בניגוד לקטגוריות, אין הם קובעים בכך את דמותו הישותית של המושא ואינם מלמדים (או מחייבים) אותנו דבר לגבי מבנהו או מקורו כיצור ממשי. במלים אחרות: שיפוטי-התכלית מתנזרים מכל קביעה אונטולוגית לגבי האוֹבייקט, ומחייבים אפריורי רק את דרכי ההתייחסות והתגובה של כל הסובייקטים הרציונליים המשקיפים עליו. שיפוטים אלה חלים ב 4 תחומים: העולם האֶסתטי, העולם הביולוגי, התאמת חוקי-הטבע הפרטיים וההיסטוריה הנסיונית.

א. **התכלית האסתטית**: 1) **היפה**. בבואי להעריך מושא (טבעי או אמנותי) כיפה, אני מגלה, כי יָפיו מותנה בהתאמה תכליתית ידועה בין מרכיבי המושא לבין משחק כוחות-הנפש (החושים, הדמיון והשׂכל) שמעורר בי המגע עם מושא זה. סגולתה המיוחדת של התאמה זו היא לעורר בי הנאה **נטולת-אינטרס**, וזוהי ההנאה האסתטית הסגולית, שאין להעמידה על שום הנאה אחרת (כשהנאתי תלויה באינטרס חיצוני — תועלתי, מוסרי, דידאקטי וכו׳ — אין זו תופעה אסתטית, ואין יסוד לשיפוטו של מושא כיָפה). להתאמה תכליתית כזו אין כללים קבועים-מראש; היא תמיד אירוע מיוחד וחד-פעמי, התלוי בכשרונו הטבעי של האמן (ה„גאון״) או במקריות הטבע. אך כשההתאמה מתרחשת בפועל, יש בה יסוד לשיפוט אסתטי **כללי והכרחי**, המחייב אפריורי את כל המתרשמים האפשריים ממושא זה. השיפוט האסתטי בנוי אפוא על נורמה של התרשמות סובייקטיווית ולא של כינון או יצירה אוֹבייקטיווית, ולכן: אינו מספק מראש כללים ליצירת מושא יפה; אינו כולל את תכונת היופי (או התכליתיות) בין התכונות הבונות את המושא כיש ממשי (להבדיל מחלליות או תלות-בסיבה); לא משתמע ממנו דבר על מעמדו המטפיסי של מושא זה או על הכוונות שעמדו, כביכול, במקורו.

2) **הנשגב**. חוויית הנשגב נבדלת מן היופי, ויסודה בהתפעמות אסתטית מתופעת-טבע, הנתפסת כאינסופית בכמות או בעָצמה. אך ניתוח חווייה זו מגלה, כי יש בה תודעה-עצמית מסולפת: האדם מייחס בטעות למושא חיצוני את השגב והאינסופיות השוכנים בו עצמו כיצור בעל יעוד מוסרי העולה על הטבע, ואז הוא מתבטל בפני תופעת-הטבע ועומד נפעם לעומתה. לאמיתו של דבר היתה חוויית הנשגב צריכה להוליך לדימוי-עצמי הפוך, כי יש בה השתקפות של האינסופיות המוסרית של האדם, החוזרת אליו מן המושא החיצוני; אבל אנו מחטיאים את המושא האמיתי של חוויית השׂגב, ובמקום לזהותו עם האידאל המוסרי-היסטורי שלנו (שמכוחו אנו עדיפים מן הטבע עצמו בכל אינסוֹפיותו) אנו מדמים אותו כמושא פיסיקלי חיצון ונָכרי העומד מולנו. מבחינה זו יש בניתוח חוויית הנשגב מעין זעיר-אנפין של „המהפכה הקופרניקנית״ כולה.

ב. **התכלית הביולוגית**. גם מדעי-החיים נשלטים ע״י כוח השיפוט הרפלקטיווי. כל תופעות-הטבע מתכוננות אמנם לפי חוקים סיבתיים (מכניסטיים). אך אלה לבדם לא יספיקו כדי להסביר אפילו את היווצרותו של קנה-עשׂב אחד. כדי שנוכל להבין את מבנה התופעות האורגניות, ואפילו כדי שנוכל להתקדם בגילוי החוקים המכניים שביסודן, עלינו להניח שהחוקים פועלים כאן „לפי כוונה״ (אם גם לא **מתוך** כוונה), כלו׳, שהתהליכים הסיבתיים הפועלים באותו יצור מתלכדים למכלול פונקציונלי כאילו לפי תכנית. רק מתוך-כך נבין את הרלוואנטיות ההדדית של תהליכים אלה להיווצרות יצור אורגני זה דווקא, ונוכל לכוון את חיפושינו אחר קשרים סיבתיים נוספים הנעלמים עדיין מעינינו. אבל זהו רק כלל לחקירה (כלל הוריסטי), שאינו מלווה כל פירוש מטפיסי; ובייחוד איננו רשאים להניח איזה שכל חיצוני שהחדיר את התכנית התכליתית אל תוך הטבע. ההסבר התכליתי וההסבר המכניסטי משלימים אפוא זא״ז במדעי-החיים; אך בעוד שהראשון קובע את המבנה הישותי של היצור הנחקר, מחייב השני רק את המתודולוגיה של החוקר.

ג. **התאמת חוקי הטבע**. שימוש מתודולוגי נוסף של שיפוטי-התכלית נוגע לחוקי הטבע הפרטיים. התוכן המיוחד של כל חוק והאופי של כל סוג ומין בטבע הם מקריים, כי מקורם בתצפית. ואין כל הכרח אַפריורי שכולם יתלכדו למערכת קוהרנטית ורציפה גם מבחינת **תכנם**. אעפ״כ עלינו לפעול מתוך הנחה כאילו כולם קשורים בשרשם בהתאם לאידאה של מכלול תכליתי; לפי אידאה זו נכוון את חיפושינו אחר חוקים ואחר מינים חדשים בטבע, באופן שהמדע התָכני יהיה רציף ככל האפשר. ק׳ מעתיק בכך חלק מתפקידי האידאה הרגולטיווית (ר׳ לעיל) אל כוח השיפוט הרפלקטיווי.

ד. **ההיסטוריה האמפירית**. כשאנו מתבוננים בתולדות האדם במבט לאחור, אנו מגלים התאמה מפתיעה בין מה שהולך ומתפתח למעשה לבין התכנית המוסרית שגם התבונה מחייבת אותה בבחינת „ראוי״. הרי זה כאילו כוחות המכניזם שבטבע מגשימים מתוך עצמם כוונה שנקבעה אַפריורי ע״י התבונה. אך הכוח הדוחף בתהליך זה אינו תבוני. להיפך: זהו כוח היצר, האגואיזם והאלימות, המודרך ע״י השכל המכשירי והמביא לפיתוחה של תרבות גבוהה-יותר, שבה האדם מוציא אל הפועל את כשרונותיו ומשתחרר בהדרגה גם משלטון איתני-הטבע וגם מעריצות פוליטית ומשפטית. תהליך כעין-דיאלקטי זה נשען על דיכוי וניצול, על מלחמות ועל הסכמים תועלתניים, והוא אמור להסתיים בהתגברות יסוד הטבע שבאדם על עצמו, ע״י יצירת משטר מדיני נאור, חפשי ושוויוני („חברה אזרחית״) וקונפדרציה בי״ל שתביא לחיסול המלחמות („שלום נצחי״).

תכלית הבריאה כולה. עם-זאת, הקִדמה הנשענת על עקרון זה היא רק חיצונית (טכנולוגית, מדינית) ולא מוסרית; ולכן התרבות היא התכלית האחרונה של הטבע, אך לא „תכלית-הגמר של הבריאה כולה״. זו האחרונה זהה עם אידאל הטוב-העליון, העומד על הגשמת המוסר ביחסים הפנימיים בין כלל בני-האדם, תוך-כדי גילומם גם ביחסים חיצוניים-מוסדיים שביניהם; מכוח חובתו ויכָלתו להגשים בהדרגה אידאל זה, נחשב האדם למרכז הבריאה, המעניק ליקום כולו את תכליתו ומשמעותו. לעולם אין אפוא תכלית בתוכו (כמו אצל אריסטו) או מחוצה לו (כמו בתאולוגיה), אלא (שוב בהתאם למהפכה הקופרניקנית) תכליתו העליונה של היקום כולו מוענקת לו מכוח התודעה המוסרית של האדם, המציב לו אידאל מוסרי-היסטורי וחותר למימושו.

דת-התבונה. תפקיד הפילוסופיה של הדת לתרום לחיסול הדתות ההיסטוריות ולהמרתן בדת-התבונה, שהיא המהות החבויה בכולן (בין-היתר מתייחס ק׳ ליהדות, שהיא בעיניו שיא הביטוי של דת הֶטרוֹנוֹמית, אך אינו חוסך שבטו גם מן הנצרות לענפיה, ובייחוד הקתוליות). דת-התבונה אינה מבוססת על מושג האלוהים אלא על האוטונומיה של התבונה המעשית. ואין בה אלא „ראיית כל חובותינו כציוויים אלוהיים״. פירוש הדבר, כי תארי האלוהיות, הקדושה, השגב וכו׳ של הדתות המסרתיות מועתקים מן האל החיצוני אל

הציוויים האוטונומיים של תבונת האדם. כתחום הדת אין אלא מה שיש כבר בתחום המוסר, אך בשני דגשים: א) תכלית הדת היא מימוש יחסי־המוסר הפנימיים במערכת כוללת, כלו׳, יצירת ממלכת התכליות (המכונה עכשו „קהיליה אתית" ואף „מלכות־שדי עלי אדמות"); ב) לשם־כך היא תסתייע בכנסיה חיצונית, שאינה אלא מערכת חינוכית המכוונת להפצת יחסי המוסר. בכך מאבדת הדת מעמד סגולי משלה, ונתפסת כזהה עם האידאל המוסרי־היסטורי של תבונת האדם.

ה. השפעות. ספק אם ישנו פילוסוף שטבע את חותמו על הפילוסופיה החדשה כדוגמת ק׳. המהפכה שהציע בדימוי העצמי של האדם ובתפיסת יחסיו עם המציאות אינה ניכרת רק בפילוסופיה, אלא ברוב תחומי התרבות והמעשה. השפעת ק׳ גם לא היתה ברעיונותיו המוגמרים בלבד, אלא, לא פחות מזה, במתחים הלא־פתורים שנותרו בשיטתו; אלה הביאו פילוסופים שקמו אחריו להכריע לכאן או לכאן, וכך הולידו אסכולות פילוסופיות מנוגדות. בין־היתר, אין להעלות על הדעת את תורותיהם של הגל ושל מארכס, של ניצשה ושל היידגר, של הפנומנולוגיה ושל האכסיסטנציאליזם בני־ימינו וכן של חלקים חשובים בפילוסופיה של המדע, ללא השפעת האתגר הקאנטי.

בדור שלאחר ק׳ עמדה תורתו במרכז של הסכמה וביקורת חליפות. הרדר, ובייחוד יעקובי, התנגדו למה שראו כהדגשת־יתר של מורשת הרציונליזם של ההשכלה. אחרים, כגון ש. מימון, ביקרו את ק׳ תוך קבלת יסודות משנתו ותוך התמודדות עם רעיון הדבר כשהוא־לעצמו. אך עיקר השפעת ק׳ בדור שלאחריו עוצב במסגרת האסכולה של האידאליזם הגרמני ודמויותיו הבולטות: פיכטה, שלינג, ובייחוד הגל (ע׳ ערכיהם). פיכטה והגל דחו את רעיון הדבר כשהוא־לעצמו. בשביל פיכטה אין כאן אלא ביטויו העצמי של ה„אני", המציב כנגד עצמו את ה„אחר" שלו (ה„לא־אני"); הגבלת התבונה היא פנימית ובאה מתוכה־היא, ואינה נובעת מגורם זר ועצמאי לחלוטין. הגל דחה את עמדת ק׳ ופיכטה גם־יחד כסובייקטיוויסטית; לדעתו, יש להרחיב את עקרון המהפכה הקופרניקנית גם על יסוד הממשות האחרונה, ולהבין את זו כניתנת באופן עקרוני לפענוח ע"י התבונה. מאידך־גיסא אין להבין את התבונה כיצירתו של „אני" סובייקטיווי גרידא, אלא כעקרון קוסמי כולל, שהוא יסוד הממשות המגיע לתודעה ולהבנה עצמית באמצעות תודעת האדם בהיסטוריה שלו (בכך מוחלף מושג ה„אני" במושג ה„רוח" העולמית). הגל ותלמידיו ביקרו את ק׳ גם על השניות החמורה והלא־מתפשרת בין חושיות ובין מחשבה.

מרכס (ע"ע) קשור בהגות הקאנטית, ולא רק באמצעות הגל אלא גם במישרין. ביקרתו של מארכס נגד אידאל ה„דעת המוחלטת" של הגל חוזרת למעשה לעקרונו של ק׳ בדבר ראשונות התבונה המעשית עפ"נ התבונה העיונית. באותה מידה ניתן לראות בתורת מארכס — שוב בניגוד להגל — נסיון להחדיר את עקרון ההדדיות והסולידריות של „ממלכת התכליות" הקאנטית גם לתחום היחסים הכלכליים והחברתיים בין בני־האדם, זה שהגל הציגו כנושא של אגואיזם פרטיקולריסטי גרידא.

שופנהאור (ע"ע) פיתח את משנת ק׳ בכיוון הפוך, בהדגישו את היסוד הסובייקטיוויסטי שבה ובפרשו את עולם התופעות בחלל ובזמן כאילו אינו אלא תדמית והזיה. מצד שני, אם הדבר כשהוא־לעצמו, יסוד הממשות האחרונה, אינו ניתן לפענוח רציונלי, הרי יש לראותו כאירציונלי לחלוטין; אין זה אלא עקרון עיוור, שנוכל להגיע אליו רק בדרכים חווייתיות ולא דיסקורסיוויות. פירוש זה של משנת ק׳ ייסד כיוון פילוסופי שלם, שהעמיד את ההוויה האמיתית על גורם אירציונלי; ניתן לגלות את עקבותיו בתורותיהם של ניצשה, ברגסון, יאספרס ואחרים. לכיוון זה קשור גם הנס פייהינגר (Vaihinger), שהציג את גורם ההכרה המדעית ואת שאר אופני הפירוש שהאדם נותן לעולם כאפנים של בדיה היוצרת עולם של „כאילו".

בסוף המאה ה19 קמה בגרמניה תנועה של נאו־קאנטיאניות, שפנתה גם היא לכיוונים שונים. דחיפה לתנועה זו שימשו קריאתו של אוטו ליבמאן „לשוב אל ק׳" ופרשנותו של קונו פישר על ק׳; היא הגיעה לשיאה באסכולה הנאו־קאנטית של מארבורג, מיסודו של הפילוסוף היהודי הרמן כהן (ע"ע). אסכולה זו, שעמה נמנו גם פ. נטורפ, ובמידה ידועה גם ארנסט קסירר (ע׳ ערכיהם), התעלמה מן המשקל המטפיסי של תורת ק׳, והעמידה אותה בשורה אחת עם המתודולוגיה של המדעים. הסובייקט המכיר בונה (או „מעצים") את מושאיו ע"י פעילותו המדעית, ולפעילות זו, אף שהיא מונחית ע"י יסודות אפריוריים, יש אופי דינאמי והתפתחותי, באופן שהקטגוריות עצמן משתנות עם שינויי התרבות (קסירר אף הרחיב את תפקודן של הקטגוריות אל „צורות סמליות" אחרות, כגון אלו של המיתוס). יסוד אחר בנאו־קאנטיאניות היה ביטול ההבחנה החמורה בין צורות חשיבה ובין צורות הסתכלות, ביטול המעמד העצמאי של הנתון החושני, ופירושו של הדבר כשהוא־לעצמו לא כיש ממשי, אלא כמטרה הכרתית, המחייבת להמשיך את המחקר המדעי במגמה לקבוע את מושא ההכרה מכל בחינה.

צמצום הבנתו של ק׳ לתחום המתודה המדעית השפיע על חלקים חשובים בפילוסופיה של המדע במאה ה20. באותה מידה אין להבין את תורתם של ניצשה והאכסיסטנציאליסטים בני זמננו ללא הדגשת האוטונומיה ומעמד־הבכורה של הסובייקט האנושי, כפי שהוא עולה מן המהפכה הקופרניקנית של ק׳. מכיוון אחר, גם תורתו הפנומנו־לוגית של הוסרל, בייחוד בתקופתו המאוחרת (תורת ה„אידאליזם הטרנסצנדנטלי"), בנויה ע"ג נדבך האידאליזם הקאנטי, המציג את הסובייקט כמכונן את מושאי התייחסותו ולא כגורם סביל המעתיק אותם גרידא. מאידך־גיסא נעשה בימינו גם נסיון לקבל את עיקר תורתו האפריורית של ק׳ בתוך מסגרת האמפיריציזם וללא גורם האידיאליזם הטרנסצנדנטלי, בייחוד בתורתו של פיטר סטרוסן.

מבין התרגומים לעברית מצויים הספרים הרשומים להלן, שתורגמו ע"י ש. ה. ברגמן ונ. רוטנשטרייך וצורפו להם מבואות: „ביקורת התבונה הטהורה", תשי"ד; „ביקורת כוח השיפוט", תשכ"א; „ביקורת התבונה המעשית", תשל"ג; „השלום הנצחי", 1976. „הקדמות לכל מטאפיסיקה בעתיד שתוכל להופיע כמדע", הופיע בתרגום א. יערי, תרצ"ו, ו„הנחת יסוד למטפיסיקה של המדות" בתרגום מ. שפי, תש"י[2].

ס. אוקו, הנחות פרגוגיות בפילוסופיה של ק׳ („עיון", י"ד—ט"ו), תשכ"ג/ה; מ. גריל, „אני חושב" אצל ק׳ (שם); י. יובל, הסיב העליון במשנת ק׳ (שם, ט"ז), תשכ"ה; הנ"ל, היסטוריה תבונית ועורמת הטבע (שם, כ"ד), תשל"ג/ד; י. סילמן, הרצון הרע בתורת המוסר של ק׳ (שם), תשל"ג/ד; י. יובל, ק׳ ושאלת הדת (מולד, סדרה חדשה, ג׳ [כ"ו]), תש"ל; ש. ה. ברגמן, הפילוסופיה של ע. ק׳, תרפ"ז; הנ"ל, תולדות הפילוסופיה החדשה מתקופת ההשכלה עד ע. ק׳, תשל"ג; י. יובל, ק׳ וחידוש המיטאפיסיקה, תשל"ג; N. Rotenstreich, *Experience and its Systematization*, 1965; R. P. Wolff (ed.), *K.* (אוסף מסות), 1968; H. W. Cassirer, *A Commentary on K.'s Critique of Judgment*, 1970; Y. Yovel, *K. and History*, 1977.

י. יו.

קנטאורים (Κένταυροι, Centauri), במיתולוגיה היוונית־רומית, שבט של מפלצות פראיות, אנשים־למחצה וסוסים־למחצה, שמושבם בהרי תסאליה וארקדיה (ע"ע). הם נחשבו לצאצאיו של איכסיון (ע"ע) או של בנו, קנטאורוס, שהזדווג עם סוסות. הק" גילמו הפקרות, התמכרות ליין ותאוות חייתיות. כשהוזמנו לחתונת פיריתואוס מלך הלאפיתים, תקפו את הנשים והובסו בידי מארחיהם (תמ׳: כרך י"ט, עמ׳ 581). גם את הראקלס תקפו כשהתארח אצל הק׳ פולוס בארקדיה וריח היין משכם למקום. סופו המר של הרקלס (ע"ע, עמ׳ 428; תמ׳: עמ׳ 426) בא לו בעטיו של הק׳ נסוס. — ברם, סופר גם על ק׳ טוב: כירון הרופא־החכם, מחנכו של אכילוס.

באמנות היוונית הקדומה תוארו הק״ כגברים שהודבקו להם גוף ורגליים אחוריות של סוס; מאוחר־יותר נעשה הצד החייתי בהם בולט־יותר ורק פלג־גופם העליון וראשם נשארו אנושיים. במטופות של הפארתנון (ר׳ לעיל: לאפיתים) סימלו הק״ את היסוד החייתי שבאדם, שהאתונאים נלחמו בו. באמנות יה״ב תוארו הק״ באפריזים ובכותרות־עמודים וסימלו רשעות וחטא. רובנס צייר את קרב הק״ והלאפיתים. הק״ מופיעים בציורי פיקסו ([ע״ע, עמ׳ 770]; וכן המינוטאורום שהוא אדם־למחצה ושור־למחצה).

P. V. C. Baur, *C.-s in Ancient Art*, 1912; G. Dumézil, *Le Problème des C.s*, 1929; A. Israd, *Le C. dan· la legende et dans l'art*, 1939 (דיסרטציה).

קַנְטַבְּרִיָּה (Cantabria), רכס הרים בצפון ספרד המשתרע לאורך 350 ק״מ, מהרי הפירנאים במזרח ועד גליסיה ואסטוריה (ע׳ ערכיהן) במערב. הרי ק׳ הם הרי־קימוט גירניים, רובם מסוזואים. גבהם הממוצע 1,100—1,300 מ׳ ופסגתם, פיקוס דה אירופה, 2,648 מ׳. הרכס מהווה מחסום אקלימי: כמויות המשקעים בצפונו 1,100—2,000 מ״מ לשנה, ובדרומו — 600—700 מ״מ. כן מהווים הרי ק׳ מחסום לתחבורה; אפשר לחצותם במקומות מועטים בלבד וגם מעברים אלה אינם נוחים.

החקלאות בק׳ מבוססת על מרעה — בקר בצפון וצאן בדרום — וגידול תירס. התעשיה מייצרת מוצרי־חלב (חלב משומר, שוקולדה). עפרות־הברזל בעמקי־האורך, וכן מרבצי עופרת ואבץ, משמשים בסיס לתעשיות כבדות, הן בהרים והן בערי־הנמל שמצפונם: בילבאו, סן־סבסטין וסנטנדר. במזרח הרי ק׳ יושבים הבסקים (ע״ע).

קַנְטוֹן (או קְוַנְג־צ׳אוֹ, קרי: גואנג־ג׳ו [Canton; Kuang-Chou]), העיר הגדולה והנמל הראשי של דרום סין, ובירת הפרובינציה קונגטונג (ע״ע); 3,100,000 תוש׳ (1970). ק׳ שוכנת בתחום הדלתא של שי־ג׳ינג (ע״ע), על זרועו ג׳ו־ג׳יאנג (Chu-Kiang = נהר הפנינים), במרחק של כ 130 ק״מ מים־סין הדרומי. מיקומה של ק׳ בקרבת עמקי־נהרות אלה המשמשים עורקי־תחבורה ראשיים (מזרחה — לכל רוחב סין, וצפונה — לעמק היאנג־צה), נמלה הטבעי הגדול והסביבה החקלאית העשירה והמאוכלסת בצפיפות העניקו לה מימי־קדם מעמד של מוקד כלכלי, תרבותי ומדיני חשוב.

רוב חלקי העיר משתרעים בגדה הצפונית של הנהר ועל האיים שבו. רק כמה פרוורים, שבהם מרוכזים מפעלי־תעשיה, מתקני־ספורט ופארקים, מצויים לאורך הגדה הדרומית. העיר־העתיקה, שבה מקדשים ובניינים עתיקים, היתה מוקפת חומה עד 1920. עם הריסת החומות, נפרצו דרך סבך בתיה הצפופים ורחובותיה המפותלים רחובות ושדרות רחבים. ללבה של העיר חודרות תעלות רבות, המשמשות בעיקר לתעבורה. ק׳ זכתה להתחדשות רבה מאז אמצע שנות ה 50. נבנו בה בניינים רבי־קומות ורבעים גדולים חדשים לשיכון עובדים. בעבר התגוררו רבבות תושבים ב„בתי סירות״ וע״ג רפסודות, אך רובם הועברו לשיכונים שנבנו במיוחד עבורם. בשנות ה 20 נבנו רציפים ומתקני־נמל חדשים. למרות העובדה שק׳ מרוחקת מהים ספינות־ים בינוניות מגיעות עד לנמלה. ספינות גדולות עוגנות בנמלה החיצוני, ומפואה (= הואנג־פו [Huang-pu]).

חלק גדול מסחר־החוץ של דרום סין, בעבר ובהווה, עובר דרך ק׳. מאז 1949 נערך בה היריד הבי״ל השנתי של סין, שהוא גורם חשוב בסחר־החוץ של המדינה. התעשיה הענפה בעיר ובסביבתה עוסקת בייצור מוצרי ברזל ופלדה (בקרבת ק׳ מרבצי פחם ועפרות־ברזל), מכונות, ציוד תעשייתי, כימיקלים, מכשירי־חשמל, מוצרי עץ, עור, טכסטיל, מזון ועוד. בק׳ מספנות גדולות. ק׳ מפורסמת בתעשיית המשי, הכותנה והחרסינה. ובעיר מפעלים לעיבוד תה ואריזתו. במספר רב של בתי־מלאכה קטנים עוסקים בפיתוחי עץ ושן, בקרמיקה ועוד. בק׳ אוניברסיטה גדולה (סון־יאט־סן), מוזיאונים, מכוני־מחקר ומוסדות שונים להכשרה מקצועית־טכנית. כן י״ל בק׳ ספרים וכ״ע רבים. ק׳ היא צומת גדול של מס״ב, כבישים, קווי־תעופה (פנימיים ובי״ל) ונתיבי־מים.

ה י ס ט ו ר י ה. כבר במאה ה 3 לפסה״נ היתה ק׳ עיר חשובה, ומימי שושלת צ׳ין (221—207 לפסה״נ) היא שייכת לסין. מסוף המאה ה 14 ק׳ היא בירת הפרובינציה קואנגטונג. מהמאות הראשונות לסה״נ היתה ק׳ מרכז לסחר־חוץ, ואליה הגיעו ספינות־סוהר מדרום־מזרח אסיה ומחצי־האי ערב. הפורטוגלים הגיעו לק׳ בדרך־הים במאה ה 16, ואח״כ באו אליה גם ספנים בריטים, צרפתים והולנדים. לצרכי מסחרם דרכה הקימו הפורטוגלים מושבת־סחר במקאו (ע״ע), והבריטים — את הונג־קונג (ע״ע) בשכנותה; מושבות אלו נטלו חלק מסחרה של ק׳. ק׳ היתה אחד הנמלים שנפתחו לסחר חפשי של מדינות אירופה לאחר „מלחמת האופיום״ (1840—1842; ע״ע סין, עמ׳ 879). המיסיונרים הנוצרים הקימו בק׳ מפעלים רבים. בהם בית־חולים ואוניברסיטה, ואלה הביאו אליה את חידושי תרבות המערב.

בק׳ צמחה וממנה התפשטה תנועתו של סון יט סן (ע״ע), שהביאה לכינון הרפובליקה הסינית, ובק׳ כינס הלה את הקונגרס הלאומי הראשון של ה„גואומינדאנג״ (1924). בק׳ החל צ׳ינג קי־שק (ע״ע) את מסע השתלטותו על סין (1926/7), וגם מאו צה דונג וג׳ו אן־לי ישבו בק׳ ומצאו בה תומכים לתנועתם הקומוניסטית. ק׳ נכבשה בידי היפנים ב 1938, לאחר הפצצות קשות מהאויר. ב„מהפכה התרבותית״ (1966/9; ע״ע סין, עמ׳ 896) היתה ק׳ אחת מזירות־המאבק הראשיות.

מ. בר.

קַנְטוֹן, מְדִינַת קַנְטוֹנִים, ע״ע פֶדֶרַלִיזְם; שְׁוַיְץ.

קַנְטוֹנִיסְטִים (גרמ׳ Kantonisten — טירונים קטינים; בפי העם: „חטופים״), ילדים יהודים שנלקחו למוסדות צבאיים ברוסיה הצארית, במטרה לגרום לניצורם. מחנות הק״ שימשו את ילדי החיילים הרוסיים כבת״ס טרום־צבאיים, בתנאי־משמעת קשים ביותר. הצעירים גויסו בגיל 18 לשירות בן 25 שנה. ההליכה למחנות הק״, שראשיתם במאה ה 17, נכפתה בנוקשות רבה בימי אלכסנדר I וניקולאי I (1801—1855); המוסד נתבטל ב 1856.

ב 1827 הוטל על יהודי רוסיה חוק גיוס־חובה לגילאי 12—25, ונקבע כי הילדים עד גיל 18 יצורפו לק״. מנהיגי הקהילות נדרשו לספק מכסה קבועה של מגויסים, והם הוסמכו להשלימה בנערים צעירים. תנאי־השירות הקשים והוודאות כי ייאלצו לוותר על כל קשרי־המשפחה ועל קיום מצוות־הדת הביאו להשתמטות כמעט־מלאה, ומנהיגי הקהילות, שהושמו אחראים־אישית על אכיפת החוק, בחרו בדרך הקלה ומילאו את המכסה בילדי־עניים. אלה היוו כ 50% ממספר הק״. בכל קהילה היו פקידים מיוחדים, שתפקידם היה לחטוף ילדים אלה בכוח מן הרחובות ולמסרם לידי השלטונות. החוטפים לא הקפידו על גיל המינימום וחטפו גם בני 8 ו 9. גרם לכך גם גיל הנישואין הנמוך שנהג אז בין יהודי רוסיה, שבעקבותיו היו בני 12, לעתים, נשואים.

הק״ נשלחו אל מחוץ ל„תחום המושב״ של היהודים, לקאזאן, אורינבורג, פרם וסיביר, מרחק רב מאד ממשפחותיהם. תנאי־המסע היו אכזריים וכמחצית החטופים מתו בדרך למחנות. במחנות נמסרו הק״ לחסותן של משפחות אנשי־הצבא, והללו השתדלו לנצרם תוך שימוש בעינויים קשים. על הק״ נאסר להתפלל, לקיים מצוות, ואף לדבר בלשונם. מעטים־ביותר עמדו בלחץ. עם גיוסם, בגיל 18, היו שביקשו לשוב ליהדותם — והם נענשו על כך. היו ששבו ליהדותם אחרי שחרורם מהצבא, אך אם נתפסו — נשפטו ונענשו. במספר משפטים מסוג זה שנערכו בימי אלכסנדר II נתגלו לראשונה ברבים מוראות השנים שעברו על הק״.

ימי מלחמת־קרים (1853/6) היו הקשים ביותר; אז נדרשה מכסה של 30 מגויסים לכל 1,000 גברים יהודים. את מספר הק״ ב 29 שנות קיום הגזירה אומדים ב 30—40 אלף. ב 1854, בשיא הגזירה גויסו

7,515 יהודים. ניקולאי I פטר מן הגזירה ילדים יהודים שלמדו בבת"ס ממשלתיים יהודיים כלליים, ואת בניהם של מתיישבים חקלאים — כדי לעודד את „תיקון" היהודים בדרכים אלו. מאחר שלא הוחל החוק על אזורי פולניה ובסרביה (בבסרביה — עד 1852), היגרו יהודים רבים מאוקראינה, בילורוסיה וליטא לאזורים אלה.

על רקע החטיפות נתעורר מתח חברתי רב בין הקהילות ובין מנהיגיהן. סיפורים טרגיים רבים על מוות וקידוש־ה' בקרב הק"נ נתפשטו בעם, והפרשה כולה מצאה הד רב בספרות הזכרונות היהודית־רוסית (למשל: ג. בהרב [ע"ע]) ובספרות העברית היפה, ביניהם: יהודה שטינברג („בימים ההם'), י. ל. לוין, א. ש. פרידברג, א. צונזר, מנדלי מוכר ספרים, ואף אצל ש"י עגנון (ע' ערכיהם).

א. לעווין, קאַנטאָניסטן, 1934; ש. גינצבורג, היסטארישע ווערק, ג', 3—113, תרצ"ח; א. צ'ריקובר, יהודים בעתות מהפכה, 107—116, תשי"ח; י. סלוצקי — מ. קפלן (עורכים), חיילים יהודים בצבאות אירופה, 103—110, תשכ"ח; I. Levitas, *The Jewish Community in Russia, 1772—1844*, 56—68, 1943.

י. ס.

קַנְטוֹר, גאוֹרג — Georg Cantor — (1845, פטרבורג — 1918, הלה),

מתמטיקאי גרמני, ממוצא יהודי מצד אביו. ק' למד בציריך, בברלין ובגטינגן, ומ 1869 עד סוף ימיו הורה באוניברסיטת הלה. ב 1884 לקה במחלת־רוח, שממנה סבל לסירוגין עד מותו. בין גדולי המתמטיקאים שמור לו מקום מיוחד בכך שיצר, כמעט לבדו, ענף מתמטי מרכזי חדש — תורת הקבוצות (ע"ע קבוצות, תורת ה־). ליצירת תורה זו הגיע בעקבות עבודתו בנושאי הטורים (ע"ע) הטריגונומטריים ובניית המספרים הממשיים (ע"ע ארית־מטיקה, עמ' 890). תגליותיו אינן חריפות, אך בולטות בחשיבותן ובמרכזיותן; רוב ענפי המתמטיקה המודרנית מושפעים במידה רבה מתורת הקבוצות.

ק' היה המתמטיקאי הראשון שטיפל בקבוצות אינסופיות כבעצמים נתונים ולא־רק כבתהליכים היוצרים עצמים נוספים. פריצת־דרך זו נעשתה כשהוכיח שאי־אפשר לבנות התאמה חד־חד־ערכית בין המספרים הממשיים לבין המספרים הטבעיים. בכך הראה ק', שלקבוצות אינסופיות יש כמויות (או, כמקובל כיום, עצמות) שונות של איברים. כן גילה להפתעתו, שמספר הנקודות במרחב הוא כמספר הנקודות על ישר. תגלית זו הביאה לפיתוח התורה המודרנית של הממד (ע"ע).

גישתו לקבוצות אינסופיות כלעצמים של־ממש עמדה בניגוד מוחלט לדעות המסרתיות ששררו אז במתמטיקה, בפילוסופיה ובתאולוגיה. כתוצאה מכך זכה ליחס עוין מצד מתמטיקאים בעלי־השפעה ונאלץ לכהן כל ימיו באוניברסיטה ממדרגה שניה. בגישתו למתמטיקה היה אפלטוני, מכיוון שראה עצמו כמגלה עובדות מתמטיות אמיתיות ולא כממציא המצאות מתמטיות. עם־זאת יצא להגן על חופש־היצירה במתמטיקה, ולשם־כך מילא תפקיד מרכזי בייסודו של איחוד המתמטיקאים הגרמנים ב 1890, ואף שימש היו"ר הראשון של האיחוד. עיקרי דבריו קובצו בספר Gesammelte Abhandlungen, 1932.

E. Noether - J. Cavaillès (eds.), *Briefwechsel C.–Dedekind*, 1937; H. Meschkowski, *Probleme des Unendlichen. Werk und Leben G. C.'s*, 1967.

ע. לז.

קַנְטוֹר, יְהוּדָה־לֵיבּ (1849, וילנה — 1915, ריגה), סופר, מייסד

היומון העברי הראשון „היום". ק' היה בן למשפחת חזנים ותיקה. בנעוריו נתפס ל„השכלה" וסיים את ביהמ"ד־לרבנים בזיטומיר (ר' כרך ס', עמ' 991/4). בשנים 1874/9 למד רפואה בברלין, אך לא עסק במקצוע. ב 1873 החל לפרסם ב„השחר" וב„המליץ", שירים ופליטו־נים ברוח ה„השכלה", שניכרת בהם השפעת הרדיקליזם הסוציאליסטי הרוסי. ב 1874/5 ערך את ה„צפירה", שהופיע אז בברלין, ופרסם מאמרים גם בעתונים עבריים אחרים. כן כתב ב- Allgemeine Zeitung des Judentums ובעתונים רוסיים בפטרבורג. בשנים 1878—1884 השתתף בעריכת השבועון Русский Еврей („היהודי הרוסי"), וכתב בו מאמרים ראשיים, פליטונים וסקירות על הספרות העברית. ב 1886 החל, בפטרבורג, בהוצאת „היום" (ע"ע עתונות יהודית, עמ' 274/5), מעשה שהיה בו משום חידוש והעזה. ק' כתב בו את מרבית המאמרים הראשיים ופליטונים רבים. בעריכת העתון שיתף את י. ל. קצנלסון (ע"ע) וד. פרישמן (ע"ע). כתוספת הו"ל ירחון ספרותי־מדעי, „בן־עמי" (4 חוברות). ב„היום" מילא תפקיד חשוב בעיצוב הלשון העברית־העתונאית ובקידום העתונות העברית לרמה אירופית. התחרות עם העתונים הוותיקים „המליץ" ו„הצפירה", שהפכו ליומו־נים בהשפעת „היום", הביאה לסגירתו (1888). גם יחסו השלילי של ק' ל„חבת ציון" (ע"ע) הרחיק מעליו רבים. בשנים 1888/90 השתתף ק' בעריכת „המליץ" וערך את השבועון היידי „דאס יידישע פאלקס־בלאט". הרגשתו כי נכשל כעורך ובריאותו המעורערת הביאוהו לצמצום עבודתו הספרותית. ק' שימש כ„רב־מטעם" בליבאווה (1890—1904), בווילנה (1905—1908) ובריגה (1909—1915). ב 1894 פרסם חוברת פולמוס נגד הכומר האנטישמי פראנייטיס, שהתקיף את התלמוד. עם הופעת „השלח" כתב בו זכרונות ומאמרים, וכן כתב מאמרים ופליטונים בעתונים יידיים אחדים, וערכים באנציק־לופדיה היהודית־רוסית. ק' ייצג את הדור האחרון ל„משכילים", שהאמינו כי ה„השכלה" היא מרפא לכל מדווי האומה.

ד. פרישמן, כל כתביו, ז', ל"ט—נ"ג, תרצ"א; א. ר. מלאכי, מסות ורשימות, ז'—כ"ד; תרצ"ז; ח. תירן, י. ל. ק' (מאזנים כ'), תש"ה; ג. סיקילוב, אישים, 153—191, תשי"ח.

י. ס.

קַנְטוֹר, מוֹרִיץ — Moritz Cantor — (1829—1920), היסטוריון

של המתמטיקה, גרמני, ממוצא יהודי. למד בהיידלברג, גטינגן וברלין, וב 1863 נתמנה פרופסור באוניברסיטת היידלברג. ק' היה הפרופסור הראשון בתחום זה, ואף הראשון שעסק בהיסטוריה של המתמטיקה באופן יסודי ומקיף. עבודתו החשובה, Vorlesungen über Geschichte der Mathematik („הרצאות על ההיסטוריה של המתמטיקה") נתפרסמה ב 4 כרכים בשנים 1880—1908. בשלושת הכרכים הראשונים דן ק' בהיסטוריה של המתמטיקה עד 1758, ואילו הכרך הרביעי, העוסק בהיסטוריה שלה עד 1799, נכתב בידי צוות של 9 אנשים בפיקוחו של ק'. — ספרו הראשון החשוב היה Mathematische Beiträge zum Kulturleben der Völker („תרומות מתמטיות לחיי־התרבות של העמים"), 1863. כן פרסם מאמרים רבים בכה"ע למתמטיקה ופיסיקה, Zeitschrift für Mathematik u. Physik.

קַנְטוֹרוֹבִיץ', הֶרְמַן אוּלְרִיךְ — Hermann Ulrich Kantorowicz —

(1877, פוזן — 1940, לונדון), משפטן גרמני, יהודי. ב 1908 נעשה מרצה באוניברסיטת פרייבורג ופרופסור שם מ 1913. ב 1923 השתתף בוועדה הגרמנית הפרלמנטרית לבחינת הסיבות למלה"ע I. ב 1929 נתמנה פרופסור ליוריספרודנציה ולמשפט הפלילי באוניברסיטת קיל. ב 1933, לאחר שפוטר ע"י הנאצים, גם בגלל דעותיו האנטי־נאציות, היגר לאה"ב, שם הורה באוניברסיטות קולאמביה וניו־יורק. ב 1935 התיישב באנגליה והורה באוניברסיטות לונדון, אוכספורד וקימבריג'.

ק' נחשב לבעל סמכות ביוריספרודנציה ובהיסטוריה של המשפט. מספריו: Rechtswissenschaft und Soziologie („מדע המשפט וסוציולוגיה"), 1911; Der Geist der englischen Politik („רוח הפוליטיקה האנגלית"), 1929; Dictatorships („דיקטטורות"), 1935; Studies in the Glossators of the Roman Law: Newly Discovered Writings of the Twelfth Century („מחקרים בפרשני המשפט הרומאי ביה"ב: כתבים מהמאה ה 12 שנתגלו מחדש"), 1938, יחד עם ויליס בקלנד (Buckland). מהדורה שניה י"ל ב 1969;

The Definition of Law („הגדרת החוק"), 1958 (בספר הקדמה מאת A. L. Goodhart).

ב 1919 פרסם יחד עם פריץ שולץ (Schulz) את ספרו של Thomas Diplovatatius: De Claris iuris consultis („על ההחלטות המשפטיות המפורסמות"). כפילוסוף של המשפט נחשב ק' כאחד מראשי אסכולת ה Freirecht (=המשפט החפשי) המעניקה לפרשן, ובייחוד לשופט, תפקיד יצרני בלימוד המשפט ויישומו.

קַנְטוֹרוֹבִיץ', לֵאוֹנִיד וִיטַלְיֶוִיץ' — Леонид Витальевич Канторович

(נו' 1912, פטרבורג), מתמטיקאי וכלכלן רוסי, יהודי; חתן פרס־נובל בכלכלה, 1975 — יחד עם קופמנס (ע"ע) — על השגיו בעיבוד שיטות לניצול אופטימלי של משאבים כלכליים.

ק' למד באוניברסיטת לנינגרד, ב 1932 התמנה שם למרצה ואח"כ לפרופסור. בשנים 1958—1971 עבד בסניף הסיבירי של האקדמיה למדעים של בריה"מ, ומ 1971 — במכון לניהול המשק הלאומי. ב 1958 התקבל כחבר־מכותב באקדמיה למדעים, וב 1964 — כחבר מלא. עיקר מחקריו המתמטיים היו באנליזה פונקציונלית ויישומיה לאנליזה נומרית. ק' פיתח את התורה של מרחבים סדורים־למחצה וסריגים וקטוריים. כן בנה שיטות־התכנסות מהירות לפתרון משוואות של אופרטורים. ב 1938 החל לעסוק בבעיות כלכליות. במחקריו, שסוכמו בספרו „שיטות מתמטיות בארגון ותכנון הייצור", 1939, עסק בפתרון בעיות אכסטרימליות ונתן להן השתמעות כלכלית. בעבודתו הניח את היסוד לתכנון לינארי וליישומו בחקר ביצועים. בהמשך מחקריו, שפורסמו בספרו „חישוב כלכלי בניצול יעיל של מקורות", 1959, התמקד בכלכלה מתמטית ובהחדרת שיטותיה לכלכלה הסובייטית, חרף האיסור שהוטל עליה קודם כמדע „בורגני". על השגיו במתמטיקה זכה ק' ב 1949 בפרס סטלין, וב 1964 — בפרס לנין.

קַנְטַטָה, ע"ע מוּסִיקָה, עמ' 560.

קַנְטֶמִיר, דִּימִיטְרִיֶה — Dimitrie Cantemir — (1673—1723),

נסיך מולדוויה והיסטוריון. אביו, קונסטנטין, היה נסיך מולדוויה (שהיתה בחסות תורכיה) בשנים 1685—1693, את נעוריו בילה ק' בקושטא בקרבת חצר השולטאן. ב 1710 העלוהו התורכים לשלטון במולדוויה, ב 1711 כרת ק' ברית חשאית עם הצאר פיוטר I (ע"ע) בלוצק, במגמה להשתחרר מעול תורכיה. במלחמה שפרצה אותה שנה השתתף ק' לצד רוסיה, ולאחר שניצחו התורכים נמלט אליה וחי בחצר הצאר, ואף היה זמן־מה יועצו.

בגלותו התמסר כליל לשטח התעניינותו העיקרי — היסטוריה — וחיבר מחקרים רבים, שהחשובים בהם: Descriptio Moldaviae („תיאור מולדוויה") שנכתב לפי בקשת האקדמיה למדעים בברלין, שק' נמנה עם חבריה. זהו תיאור גאוגרפי־היסטורי ראשון של מולדוויה, ובו נתונים אתנוגרפיים חשובים. Incrementa atque decrementa aulae Othomanicae („צמיחתה ושקיעתה של החצר העותמאנית") נכתב לאטינית וי"ל לראשונה באנגלית ב 1734; ספר זה נרשם עד סוף המאה ה 19 כספר יסוד בתולדות תורכיה. בספריו גם נתונים על חיי היהודים בתקופות המתוארות.

P. P. Panaitescu, *D. C., Viata si opere*, 1958.

קַנְטַקוּזֵנוּס, מִשְׁפָּחָה, ע"ע יוֹאַנֵּס VI, עמ' 272.

קֶנְטַקִי (Kentucky),

מדינה במזרח מרכז־אה"ב. שטחה 104,623 קמ"ר ובה 3,357,000 תוש' (אומדן 1974).

רמת קַמְבֶּרְלַנְד ההררית (חלק מרמת האַפַּלַצ'ים [ע"ע, עמ' 238]) משתרעת במזרח ק' ותופסת כ ¼ משטחה. משתפלת מערבה וכוללת מספר רכסים שהעיקרי בהם הוא רכס פין (Pine) בדרום־המזרח. פסגת הר בליק (1,265 מ') — הגבוהה בק' — מתנשאת מעל גבול ורג'יניה. בצפון־מרכז ק' נמצא איזור ה„עשב הכחול" (-Blue grass) — לבה של ק' מבחינת היישוב והכלכלה. האיזור הגבעי בעל הקרקעות הפוריות נודע בגידול וטיפוח סוסי מרוץ ורכיבה; כן מגדלים בו בקר וצאן, תירס וטבק. בדרום־מערב איזור ה„עשב הכחול" נמצאות גבעות כיפתיות וחרוטיות (The Knobs). במרכז ק' ובדרומה משתרעת רמת פנירויאל, השופעת מערבה אל נהר טנסי. צפונה ההררי בנוי סלעי־גיר ומשופע במערות קרסטיות. מפורסמת בהן מערת הממותה הגדולה (עד כה נמדדו בה מעברים באורך כולל של 240 ק"מ ב 5 מפלסים), שבה נטיפים צבעוניים, אגמים ונהרות תת־קרקעיים. בצפון־מערב ק' יש שדות־פחם גדולים. ממערב לנהר טנסי, החוצה את דרום־מערב ק', משתרע הפשט הרחב של נהר מיסיסיפי, שבו ביצות וימות־נפתול. סכר ברקלי על נהר טנסי (ע"ע) יוצר את ימת ק' (ארכה כ 300 ק"מ), המשמשת מרכז נופש. רוב שטח ק' מתנקז לנהר אוהיו (ע"ע), המהווה את גבולה בצפון.

קנטקי: חוות סוסים באיזור ה„עשב הכחול" (לשכת התיירות, קנטקי)

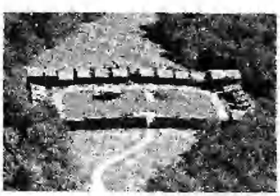
כ ל כ ל ת ק' מבוססת על חקלאות, כריית מחצבים ותעשיה. בק' מגדלים טבק (שניה בתפוקה אחרי קרולינה הצפונית), תירס, פולי סויה, חיטה ופירות. משק החי כולל בקר (בעיקר לחלב), צאן, חזירים וסוסים. בק' כורים פחם (125 מיליון טון ב 1970), אספלט, עפרות־ברזל ומפיקים נפט וגז־טבעי. כמחצית משטחה מכוסה יערות, המשמשים בסיס לתעשיית עץ. התעשיה התפתחה בעיקר החל משנות ה 40; היא מעבדת את התוצרת החקלאית ומייצרת מזון, משקאות (ויסקי — ראשונה באה"ב), מוצרי טבק, מכונות, כימיקלים ומוצרי ברזל ופלדה.

ע"פ מפקד 1970 היו 7.2% מכלל ה א ו כ ל ו ס י ה כושים. 52% מן האוכלוסיה ישבו בערים, רובן קטנות. הערים הגדולות הן: לואיסוויל (ע"ע לואיזויל) 361,960 תוש' (לואיסוויל רבתי — 695,060 תוש'); לכסינגטון 108,140 תוש' — מרכז חוות גידול הסוסים ושיווק טבק; קווינגטון — 52,540 תוש' — מרכז מירוצי סוסים; הבירה פרנקפורט — 21,500 תוש'. בבסיס הצבאי פורט נוקס שבמרכז ק' שמור מאגר הזהב הפדרלי של אה"ב.

T. D. Clark, *K.: Land of Contrast*, 1968.

ר. בג.

ה י ס ט ו ר י ה. שטחה של ק' היה מעין שטח־הפקר עד לאמצע המאה ה 18. שכן היתה החדירה אליו קשה, והוא שימש, לעתים קרובות, שדה־קרב של שבטים אינדיאניים. רק ב־1750 הגיעו לק' סיירים אנגלים. הצרפתים ויתרו על ק' ב 1763 ומ 1769 סקר את האיזור חלוץ־ההתיישבות האמרי־

קנטקי: מבצר בונסבורו: שחזור של המבצר שבנו דניאל בון וקבוצתו במרכז קנטקי ב 1775 (לשכת התיירות, קנטקי)

קני דֶניאל בּוּן (Boone). היישוב הראשון הוקם ב1775. עד 1792 נחשבה לחלק מערבי של מדינת ורג׳יניה. באותה שנה קמה ק׳ כמדינה ה15 של אה״ב.

במלחמת־האזרחים של אה״ב ניסתה מדינת ק׳, כאיזור הגבול בין מדינות הצפון והדרום, להישאר ניטרלית. ברם, תושביה התגייסו לצבאות שני הצדדים, ופעולות מלחמתיות אחדות התנהלו בשטחה. נשיא „הצפון״, לינקולן (ע״ע), ויריבו, הנשיא „הדרומי״, ג׳. דייויס (ע״ע), היו ילידי ק׳.

יהודים התיישבו בק׳ בראשית המאה ה19, והשתתפו בייסוד הערים לואיסוויל ולכסינגטון. החל ב1830 התארגנה קהילה של יוצאי פולניה וגרמניה. היהודים השתתפו בחייה הציבוריים של ק׳, ומהם שימשו כחברי בית המחוקקים. ב1974 היו בק׳ 11,525 יהודים, רובם בלואיסוויל (9,200), ובלכסינגטון (1,200).

L. Collins, *History of K.*, 1966.

קַנְטֶרְבֶּרִי (Canterbury), עיר ומרכז־דתי בקֶנט (ע״ע), דרום־מזרח אנגליה; 33,160 תוש׳ (1971). ק׳ שוכנת על הגדה הדרומית של הנהר סטאוּאָר הגדול (Great Stour), הנשפך לים הצפוני ומשמש בקטע זה לשיט, בצומת דרכי־יבשה אל נמלי התעלה האנגלית (מיצר דובר) ועל הדרך ההיסטורית ללונדון ולצפון. כיום עיקר חשיבותה של ק׳ כמרכז־דתי וכאתר־תיירות. הארכיהגמון של ק׳ הוא „הפרימאט לכל אנגליה״ (Primate of all England), והוא המושח את המלך (בלונדון). הקתדרלה הגותית הנוכחית של ק׳ נבנתה במאות ה11—ה15. בק׳ מכללה ללימודי דת. באוניברסיטה של ק׳ (נוס׳ 1965) 2,320 תלמידים (1975). בק׳ שרידים עתיקים רבים, בהם שרידי חומה שבסיסה רומי והמשכה מיה״ב, וכן כנסיות ובניינים רבים מיה״ב.

קתדרלת קנטרברי

היסטוריה. ראשיתה של ק׳ ביישוב קלטי־בלגי, שהתפתח בגלל מיקומו האסטרטגי. ב43 (לערך) הקימו הרומאים במקום את העיר החשובה Durovernum. עם עזיבת הרומאים נעשתה העיר לבירת חבל קנט, ובמאה ה6 היתה בירת מלכים קנטים ממוצא יוטי. ביה״ב נקראה Cantuaria, ומכאן השם ק׳. ב597 הגיע אוגוסטינוס (ע״ע) הקדוש לק׳, ועשאה מרכז להפצת הנצרות באנגליה. על יסודות אחד מבנייניו הוקמה הקתדרלה המפורסמת. מאוגוסטינוס ואילך היו ארכיהגמוני ק׳ ראשי הכנסיה האנגלית, ועירם נחשבת כיום לבירת הכנסיה האנגליקנית. בק׳ פעל, ונרצח (1170), הארכיהגמון תומס בקט (ע״ע); קברו בקתדרלה הפך מוקד לעליות־לרגל שתוארו בידי צ׳וסר (ע״ע). ב1538, עם ביטול הפולחן הקתולי, הופסקה הסגידה לבקט, אך גם בתקופה האנגליקנית נשארה ק׳ המרכז הדתי של אנגליה. העיר נפגעה קשות בהפצצה גרמנית ב1942, אך שוקמה.

E. F. Lincoln, *The Story of C.*, 1955.

קהילה יהודית בק׳ נזכרת לראשונה ב1160. ב1190 נקבעה בק׳ „קופה״ (ע״ע [ה]ממלכה [ה]מאחדת, עמ׳ 917). ב1194 היתה קהילה זו השניה — לאחר לונדון ולינקן — בגיוס כספים לשחרור ריצ׳רד משביו. ב1261 וב1264 נפלו חללים בפרעות שנערכו ברובע היהודי. ב1275 אסרה מועצת הממלכה על היהודים לעסוק בהלוואה־ברבית, ועקב כך פנו יהודי ק׳ למסחר בתבואה ובצמר. ב1279 הואשמו יהודי ק׳ — כשאר יהודי הממלכה — בזיוף מטבעות, ונכלאו במבצר, וב1290 גורשו עם כל יהודי הממלכה. במאה ה18 חודש היישוב וב1763 הוקם ביכ״נ. כיום אין קהילה בק׳.

M. Adler, *The Jews of C.* (Transactions of the Jewish Historical Society of England, VII), 1911–1914; id., *The House of Jacob the Jew of C.*, 1953.

י. קר. - ס. פ. - ב. ר.

קַנְטָרִינִי, יִצְחָק (1644—1723), רב, סופר ורופא בפדובה. למד רפואה באוניברסיטת פדובה, ובעיר זו פעל עד מותו. ספרו הנודע, „פחד יצחק״ (אמ״ד, תמ״ה), מתאר בעברית נמלצת את ההתפרצויות האנטי־יהודיות שהתרחשו בפדובה ב1684. ספרו האחר, „עת קץ״ (אמ״ד, ת״ע), עניינו בחישובי־קצין. כן כתב „עקב רב״ (ויניציה, תע״א) — קונטרס קטן בהלכה בענייני המס של יהודי פדובה — וספר לאטיני Vindex sanguinis („דורש דמים״; שם, 1680) נגד עלילת הדם. כמה מתשובותיו כלולות בספר „שמש צדקה״ לרבי שמשון מורפורגו (ע״ע). נשתמרו כמה מדרשותיו באיטלקית, ונדפסו גם כמה משיריו בעברית.

ש. ד. לוצאטו, חליפת אגרות שיאופילי אונגר וי. ק׳ (אוצר נחמד, ג׳), תר״ך; M. Osimo, *Narrazione cenni biografici della famiglia Koen-C.*, 1875.

קֶנֶי, פְרַנְסוּא — François Quesnay — (1694—1774), רופא־החצר של לואי XV וכלכלן צרפתי. בגיל 60 החל לעסוק בכלכלה והיה מייסדם ומנהיגם של הפיסיוקרטים (ע״ע). מאמריו על האיכרים (1756) ועל התבואה (1757) ב„אנציקלופדיה הגדולה״ מכילים את יסודות התורה הפיסיוקרטית, שניסוחה המלא בא עם פרסום Tableau économique („הלוח הכלכלי״), 1758. ב„לוח״ ניתח ק׳ את מכניזם החלוקה והזרימה של הייצור והתשלומים בין עובדי־האדמה, היצרנים, לבין בעלי־ההון והסוחרים — המעמדות העקרים. ק׳ הוכיח, ש„תפוקה נקיה״ נובעת רק מעבודת עובדי־האדמה, אולם היא עוברת כולה לידי בעלי הקרקעות ואלה מממנים בעזרתה את המגזר הציבורי ומשקיעים אותה לצורך הצמיחה הכלכלית של המשק. ק׳ האמין בקיומו של סדר טבעי, אלוהי; זהו סדר אידאלי רק מוציאו אל־הפועל. בסדר זה יש מקום רק לתחרות חפשית ולכן המביא ליחסים הרמוניים בין המעמדות השונים, והמשטר הפוליטי נלחם ק׳ במונופולין (ע״ע) ובזכויות־יתר.

„הלוח הכלכלי״, שנחשב בדורו לגדולה שבתגליות הכלכליות, נזנח בתקופה הקלאסית (ע״ע כלכלה, עמ׳ 860/1). ה„לוח״ נחשב לנסיון הראשון של בניית לוח תשומה—תפוקה, המשמש רבות בניתוחים כלכליים מודרניים (שם, עמ׳ 865). ק׳ עסק גם בניתוח סוגי ההון ותפקידיו במשק ואף התייחס לבעיית החסכון שאינו משמש להשקעה, חסכון עקר.

קַנֵּי, קְרַב־ (Cannae), קרב־ההשמדה הנודע־ביותר בתולדות המלחמה. הקרב התחולל ב2 באוגוסט 216 לפסה״נ, במהלך „המלחמה הפונית השניה״ (ע״ע רומא, היסטוריה), ליד הכפר ק׳ (בחבל אפוליה דהיום), בדרום־מזרח איטליה. אתר הקרב לא זוהה, אך מקומו כנראה במישור, בגדתו הימנית של הנהר אופידוס (Aufidus; כיום — Ofanto), קרוב לשפכו.

הקרב פרץ בעקבות הוראת הסנאט הרומי לקונסולים לוקיוס אֶמיליוס פאולוס (Paulus) וגיוס טֶרנטיוס וָארו (Varro) להשמיד את חניבעל (ע״ע), שפלש לאיטליה ונחל סדרת נצחונות. לרומאים היו 80,000—90,000 חיילים. במרכז המערך הרומי היה חיה״ר, ממבחר הלגיונות, שאנשיו היו מדורגים בעומק לא־מקובל כדי להקנות להם כוח־מחץ אדיר. בשני האגפים הוצבו פרשים קלים, בעלי־בריתם של הרומאים.

כוחו של חניבעל היה נחות וכלל רק 50,000—55,000 איש,

מיעוטם פונים ורובם איברים, גלים ולובים; אך היו בו פרשים רבים, וביניהם בעלי חימוש כבד. את מערכו הציב בצורה מקורית, אך מסוכנת ביותר למקרה שתישמט מידיו השליטה. המרכז הפוני נערך בצורת קשת שבלטה אל מול המרכז הרומי. בימינו הוצבו פרשים קלים, ובשמאלו — פרשים כבדים. חניבעל בחר להילחם ביום שבו פיקד וארו, שהיה בלתי־מנוסה, בצד הרומי.

משנפתח הקרב, החל חיה"ר הרומי, במרכז, לוחץ־לאחור את הקשת הפונית, וזו הפכה למעין „שק" שלתוכו התקדמו הרומאים בצפיפות גדלה והולכת. ברם, כפי שתכנן חניבעל עמדו צדי „השק" בלחץ הרומי. בינתיים התקדמו הפרשים שבשני אגפיו והביסו את הרוכבים הרומאים מולם, שאיכותם היתה ירודה. אח"כ התפרסו הרוכבים הכבדים שבאגף הפוני השמאלי ימינה, התחברו עם עמי־תיהם מהאגף הימני ותקפו את הלגיונות בגבם. כך גרפו אותם לתוך ה„שק" שאותו יצר חיה"ר הפוני. הרומאים נלחצו לתוך המלכודת בלא יכולת לתמרן ונטבחו ברבבותיהם. לפונים אבדו כ 6,000 איש ולרומאים — יותר מ 60,000 (כולל הקונסול פאולוס וכ 170 סנא־טורים); כ 10,000 נפלו בשבי. וארו ועמו כ 14,000 איש פרצו מה־מלכודת ונמלטו.

נצחונו של חניבעל בק׳, ע"י איגוף כפול, הפך לדוגמה קלאסית של כיתור מושלם, ומצביאים בכל הדורות ניסו לחקותה. הגרמני שליפן (ע"ע) כתב מחקר בסיסי על קרב־ק׳ ועליו התבסס נצחון טננברג (ע"ע) ב 1914. ברם, קרב־ק׳ לא הביא להכרעה, שכן רוחה של רומא לא נשברה. חניבעל נאלץ לנהל נגדה מלחמת־התשה למעלה מ 12 שנה, עד שנדחק חזרה לאפריקה והובס בקרב־זמה (ע"ע). — ב 1018 התנהל בק׳ קרב שני, שבו ניצחו הביזנטים את הלומברדים והנורמנים המאוחדים.

A. von Schlieffen, *C.*, 1952²; F. Cornelius, *C.*, 1932; D. Ludovico, *La battaglia di C.*, 1958.

פ. פ.

קַניבַּליזם

קַניבַּליזם (גם אנתרופופגיה, מיו׳ ἄνθρωπος אדם; φαγεῖν לאכול), אכילת בשר אדם ע"י אדם אחר. במובן רחב כולל המושג כל בע"ח האוכל את בני מינו. המלה היא שיבוש של שם השבט האינדיאני קאריב (Carib) באיי הדו המערבית (ע"ע, עמ׳ 584/5), שבקרבו מצאו הספרדים מנהג זה.

מבחינים בין שני סוגי ק׳: 1) מצב בו נדחפת קבוצת אנשים לפעילות המבוזה בעיניהם, בעתות־רעב (ע"ע ילדות, ילדים, עמ׳ 869); 2) ק׳ ממוסד — אך אפילו בחברות בו הוא קיים, אין ידיעות על מקרה בו בשר אדם הוא לחם חוקה של קבוצה, או שקבוצה „מגדלת" בני־אדם לשם אכילתם באורח סדיר. בכל מקרה של ק׳ מסוג זה קשורה אכילת אדם לטקס או לאיסור (טאבו).

במזרח אפריקה הופיע הק׳ במסגרת מנהגי אבלות, כשקרובי הנפטר אכלו מבשרו. במקרים רבים קשור הק׳ למלחמה ולציד גולגלות, כשהמנצח אוכל מגופת המנוצח. כך נהגו היורובה והבסוטו באפריקה (ע"ע לב, עמ׳ 97). לעתים נתפס הק׳ כפעולה בעלת אופי מאגי — כאמצעי לשאוב מכוחו של המת (ע"ע דם, עמ׳ 723) — או כדרך למנוע מעשי נקם על־טבעיים. בגינאה החדשה (ע"ע) נהוג הק׳ כנקמה חגיגית על רצח. המאורים (ע"ע) בניו־זילנד נהגו לערוך משתה נצחון, בו אכלו מגופות אויביהם. הם השתמשו בכלים שיוחדו לצורך זה בלבד. במסגרת טקס הפולחן נהגו בעלי תפקידים מיו־חדים לנגוס ולבלוע בשר חי של אחד מבני חברתם או אפילו מבשרם הם. לעתים היה טקס זה מבוים, כמו אצל הקואקיוטל (Kwakiutl) שבחוף הצפון־מערבי של אמריקה הצפונית, והצופים בטקס התרשמו שהבשר אכן נאכל.

בד"ב קיים הק׳ בחברות בהן ישנם עדפי מזון, ולא בחברות החיות על סף הרעב. הוא אינו ידוע, למשל, בין האסקימואים. בקרב שבט האוג׳יבוה (Ojibwa) האינדיאני באמריקה הצפונית, החיים בתנאי אקלים קשים כמו האסקימואים, נפוצה פסיכוזת וינדיגו (Windigo), שעיקרה אמונה בכך שהחולה בה הופך למפלצת קאניבלית.

היו עדויות על קיומו של ק׳ בצפון אמריקה ובדרומה, במערב אפריקה ובמרכזה, ובדרום־מזרח אסיה, מלאנזיה, פולינזיה ואוס־טרליה. אולם המנהג הזה נעלם במהרה לאחר המגע עם בני אירופה. לכן, אין מחקרים העוסקים בק׳ בהקשר החברתי שלו. במקרים מסוימים, כגון אצל הבטקים (ע"ע) בסומטרה, זכו אירופים שנשבו לטיפול קאניבלי כמו אויבים אחרים. מקרים אלה עודדו צמיחת סיפורים מוגזמים על ק׳ ברוב האזורים שהאירופים הגיעו אליהם בפעם הראשונה.

E. Sagan, *C.*, 1974.

ה. גו.

קֶניגסבֶּרג, ע"ע קַלינינגרד.

קֶניה

קֶניה (Kenya), רפובליקה במזרח אפריקה. שטחה 582,646 קמ"ר, מהם 13,396 קמ"ר שטחי ימות, שעיקרם חלקה של ק׳ בימות רודולף וויקטוריה. בק׳ 12.5 מיל׳ תוש׳ (אומדן 1973). ק׳ משתרעת משני עברי קו המשווה (בין 4° רוחב צפוני ל 4° רוחב דרומי), לחוף האוקיאנוס ההודי במזרח והחוף הצפוני־מזרחי של ימת ויקטוריה במערב.

גאוגרפיה, עמ׳ 910; אוכלוסיה, עמ׳ 911; דתות, עמ׳ 911; לשון, עמ׳ 912; צמחיה וצומח, עמ׳ 912; חי, עמ׳ 912; כלכלה, עמ׳ 913; משטר וחוקה, עמ׳ 913; משפט, עמ׳ 914; חינוך, עמ׳ 914; כוחות מזוינים, עמ׳ 915; היסטוריה, עמ׳ 915; יהודים, עמ׳ 917.

בצפון ק׳ ובמזרחה, התופסים כ $^3/_5$ משטח המדינה, נחשף המ־סיוו הפרה־קמברי של אפריקה. נופיו הטיפוסיים הם רמות נרחבות ופני־שטח סחופים שגבהם 200—500 מ׳ במזרח, ו־1,000—1,500 מ׳ בצפון. האקלים צחיח־למחצה: כמות הגשם אינה עולה על 500—750 מ"מ בשנה והטמפרטורות הממוצעות הן 14°—26°. ממזרח לימת רודולף משתרע מדבר צ׳לבי (Chalbi). איזור גבעות שלישוניות משתפל משולי המסיוו מזרחה אל עבר רצועת החוף. לאורך חוף האוקיאנוס ההודי משתרע מישור שרחבו בדרום 15 ק"מ ובצפון — 150 ק"מ. הטמפ׳ השנתית הממוצעת היא 27°, וכמות הגשם — 1,500 מ"מ בשנה בדרום — הולכת ופוחתת כלפי צפון.

את מערב ק׳ חוצה מצפון לדרום ה ב ק ע (Rift Valley) — הסעיף המזרחי של הבקע הסורי־אפריקני (ר׳ מפה כרך ה׳, עמ׳ 288). לאורך הבקע — ימות המופרדות זו מזו ע"י גושים געשיים. רוב הימות — לבד מימת רודולף (6,405 קמ"ר) בצפון — הן קטנות ורדודות ושטחן נתון לתנודות עונתיות ושנתיות. הגדולה בהן — ימת ניוואשה (210 קמ"ר) שמימיה מתוקים. הלק מן הימות חסרות מוצא ומימיהן מלוחים. הטמפרטורות בבקע נעות בין 16° מינימום ממוצע ל 27° מכסימום ממוצע, וכמות המשקעים בין 500 מ"מ בצפון ל 1,500 מ"מ בדרום.

היווצרות הבקע לוותה התפרצויות געשיות שייצרו ר מ ו ת ל ב ה ו ה ר י ג ע ש משני צדי הבקע ו־בתוכו. גושי ההרים העיקריים ממזרח ל־בקע הם: ה ר ק׳ (5,200 מ׳) הגבוה ב־מדינה, רכס אבֶּרדֶר המיוער, שפסגתו ה־גבוהה לְ ס ט י מ ה (3,995 מ׳), והקילי־מנג׳רו (ע"ע), ש־פסגתו (5,855 מ׳) נמצאת מעבר לגבול

הר קניה

בטנזניה. ממערב לבקע מתנשא הגוש הגעשי, שפסגתו הר אלגון (4,321 מ׳) נמצאת מעבר לגבול באוגנדה. מתלול מַאוּ (Mau) תוחם את מערב הבקע בין גבול טנזניה לגבעות צ׳רַנגני. הטמפרטורות באזורים אלה מותנות בגובה הטופוגרפי: בעוד שפסגות ההרים הגבוהים מכוסות שלג-עד, נעה הטמפ׳ בנירוֹבּי בין 10° ל 28°. כמות הגשם היורדת ברמות היא כ 1,000 מ״מ בממוצע בשנה ובהרים — יותר. משום האקלים הנוח ברמות ופוריותן יוּשבו בתקופת השלטון הבריטי ע״י לבנים.

ממערב למתלול מאו, באגן ימת ויקטוריה, נחשף המסיוו הפרה-קמברי היוצר נוף גבעות המשתפלות מערבה, לעבר הימה. הטמפרטורות הממוצעות הן 16°—30° וכמות הגשם 1,000—1,800 מ״מ בשנה — בהתאם לגובה הטופוגרפי. י. קר.

אוכלוסיה. כ 98% מאוכלוסי ק׳ הם אפריקנים הנחלקים ל 3 קבוצות אתניות עיקריות: שבטים דוברי בַּנטוּ, שבטים נילוטים ונילו-חמיים וקבוצה קטנה של שבטים חמים. הקבוצה הגדולה ביותר מבחינה מספרית הם בני בנטוּ החקלאים ובראשם הקיקויוּ (Kikuyu) — 2.2 מיל׳ נפש (1969) — היושבים ברמות הפוריות שבסמוך להר ק׳, והלוּהיה (Luhya). בין הנילוטים והנילו-חמיים השבט הגדול ביותר הוא הלוּאוֹ (Luo) — כ 1.0 מיל׳ נפש — שלחוף ימת ויקטוריה, וקבוצת שבטי קָלֶנג׳ין — 1.2 מיל׳ נפש — הכוללים את הקיפסיגי, חלק מן המַסי (ע״ע) שמספרם 155,000 נפש, והטוּרקַנה — 204,000 נפש — הנודדים עם עדרי הבקר ברמות המזרחיות הצחיחות-למחצה. לקבוצה החמית שייכים שבטים סומָלים (ע״ע) שמספרם 253,000 נפש.

כ 2% מהתושבים אינם אפריקנים אך רישומם ניכר ביותר בעיקר בתחום הכלכלה. כ 140,000 הודים ופאקיסטנים מרוכזים בערים ועוסקים במסחר; כ 41,000 אירופים — בעיקר בריטים — הינם חוואים, תעשיינים, סוחרים ואנשי עסקים, מינהל ומיסיון. כ 28,000 ערבים מרוכזים ברצועת החוף ועוסקים במסחר.

במפקד 1969 נמנו בק׳ 10,942,700 נפש. כ 75% מהאוכלוסין מרוכזים ב 10% מהשטח. באגן ימת ויקטוריה, בבקע וברמות שמשני צדיו ובאיזור החוף. רק כ 10% מכלל האוכלוסיה יושבים בערים וכ 70% מהם בנירובי הבירה — 629,000 תוש׳ (אומדן 1973) — ובמומבַּסה, עיר הנמל הראשית — 301,000 תוש׳ (ע׳ ערכיהן). בנקורו, העיר הראשית בבקע — 47,150 תוש׳ (1969) ובקיסוּמוּ שעל חוף ימת ויקטוריה — 32,400 תוש׳. שיעור גידול האוכלוסיה הגבוה נאמד ב 3.3% לשנה. שיעור הילודה — 5 ל 1,000 נפש והתמותה — 1.7 ל 1,000 נפש (אומדני מפקד 1969).

ג׳. קניאטה, מיל הר ק׳, תשכ״ד; W. Pulfrey, *The Geology and Mineral Resources of K.*, 1960[2]; W. T. W. Morgan – N. M. Shaffer, *Population of K.: Density and Distribution*, 1966; id. (ed.), *East Africa: Its Peoples and Resources*, 1972[2].

דתות. חלק גדול מאוכלוסיית ק׳ עדיין נאמנה לדתות המסָרתיות. פולחן האבות והאמונה באל עליון הם המרכיבים הבולטים במסורת הדתית של שבטי ק׳. את האסלאם הביאו לק׳ הערבים והשיראזים שהתיישבו לפני מאות שנים לאורך החוף והמהווים עדיין את מרכז האוכלוסיה המוסלמית. בתקופת השלטון הבריטי חדר האִסלאם אל פנים הארץ וקהילות סומאליות וערביות התפתחו ברוב עריה החשובות של ק׳. התקופה הקולוניאלית הביאה לק׳ גם את הנצרות ובעקבות פעילות מיסיונרית ענפה ונמרצת קיבלו אפריקנים רבים את הנצרות. רוב משכילי ק׳ הם נוצרים משום שהם בוגרי מוסדות החינוך של המיסיון. רוב הנוצרים האפריקנים משתייכים לכנסיות אירופיות, שעברו תהליך של אפריקניזציה לאחר קבלת העצמאות. מיעוטם משתייכים לכנסיות ולכתות נוצריות המשלבות יסודות נוצריים עם אמונות ומנהגים מסרתיים. רוב האסייתים דבקים בהינדואיזם (ע״ע הדו, עמ׳ 469) ומקצתם בזרמים מוסלמיים שונים.

הלשון הרשמית היא סוהילי (ע״ע) והיא גם הלשון המשותפת לרוב שבטי ק׳, בעיקר באזורי החוף. מעמד האנגלית כלשון רשמית בוטל ב 1971, אף שמרבים להיזקק לה. בק׳ מדוברות כ 75 לשונות שבטיות (ע״ע אפריקה, לשונות, עמ׳ 315) שרובן שייכות לשלוש קבוצות: בנטו (ע״ע) — במרכז המדינה ובמערבה; נילוטיות — במערב ובצפון-מערב; כושיות (Cushitic) — בצפון מזרח. מ. תמ.

צמחיה וצומח. ק׳ אינה חטיבה אחידה מבחינה אקולוגית. למרות מיקומה הגאוגרפי אין הצומח שלה משווני. בצומח של ק׳ ניתן להבחין בין 3 יחידות גדולות: א) יערות: 1. יער הרים (גובה 2,000 מ׳ עד 2,800 מ׳). הצומח האפייני מורכב מעצים טרוֹפיים ירוקי-עד ומהם תוזכר התצורה של הזית זהוב-העלים, של הערער הגבוה וכן של הבמבוסית האלפינית (Arundinaria alpina); מעל לגובה זה שולטת חברת הצמחים של Hagenia-Hypericum המגעת עד ל 3,200 מ׳; גבוה יותר — צומח של סביוני-ענק המגיע עד ל 4,500—4,700 מ׳. מעל לגובה זה שולטת מעין טונדרה של סחבים וחזזיות; 2. חֻרשים קוצניים, שרוב עציהם קוצניים וכמעט בלתי חדירים; 3. יער-גדות; 4. יערות-מַנגרוֹבים.

ב) אפרים, יערות-פרק או סאוואנות: 1. אפרים הרריים. מעל ליערות הרים פתוח הנוף לצומח שיחני ועשבוני; 2. סאוואנות לחות מאד, המופיעות בעיקר בחלק המערבי רב-הגשמים. בעצם אין אלה אלא יער דליל בו מצויים כתמים של עשבים גבוהים ממשפחת הדגניים בין רווחי העצים של היער ההררי; 3. סאוואנות של שיטים או אפרים של דגניים. הוואריאנט השולט ביותר הוא סאוואנות של שיטים המופיע עפ״ר במקומות לחים שבהם אין כמות הגשמים יורדת מתחת ל 500 מ״מ. ג) אפרים חרבים למחצה, הכובשים את החלקים היבשים של ק׳ (כמעט $\frac{1}{3}$ משטחה). העצים או השיחים הם יובשניים מאד וכך הם גם הדגניים היוצרים את הרקע של האפר. גם אלה פזורים בצברים ובקבוצות.

D. C. Edwards, *A Vegetation Map of K.* (J. of Ec., XXVIII), 1940.

חי. שטחה של ק׳ נכלל בתחום החבל הסודאני-זמבזי של ממלכת החי האתיופית. עם זאת, הפאונה של ק׳ מגוונת ויש בה קיבוצים שונים של בע״ח: ניתן לשייכם לתת-החבל הסומאלי-אתיופי ולתת-החבל המזרח-אפריקני. בתת-החבל הסומאלי-אתיופי מצויים קיבוצי החי של הערבות המדבריות למחצה בצפון הארץ ובמישורים ובחרשים הסבוכים-קוצניים (nyika) שבמזרחה. בין היונקים אוכלי העשב: צבי גרנט (Gazella g. granti), ראם הביזה (Oryx beisa) ועוד. מבין אוכלי-העלים, שמרביתם בדרום ובמזרח, בולטים הקרנף המצוי (Diceros bicornis), הקודו הקטן (Tragelaphus imberbis) והצבי הג׳יראפי (Lithocranius), דאמאליסק הוּנטֶר ומינים אחדים של דיק-דיק (Madoqua). בין הטורפים יש לציין את הצבוען (Proteles) והזאב הטלוא (Lycaon). מבין העופות: מיני אורגים, זרזירים וחוּבָּרות. רבים ואפייניים הם העופות הדורסים: מיני בז, עיט, נץ ועוד. הרמות העשבוניות הנרחבות שבלב ק׳ מאַפיינות, אולי יותר מכל חבל ארץ אחר, את מזרח-אפריקה מבחינת החי המצוי בהן. הן מהוות אחד המקלטים הגדולים של חי הבר האפריקני ומתאפיינות עדיין בנוכחות עדרים גדולים של יונקים אוכלי עשב, כגון גְנוּ, זֶבְּרַת בּוּרצֶ׳ל (Equus burchelli) וזברת גרֶווִיי (E. grevyi). קרוב יותר למקווי-מים מצויים הקוּבּוּסי, האימפלה (Aepyceros melampus), הבּוֹנגוֹ (Taurotracus oryx), חזיר היבלות וכן מיני אוריבי (Ourebia). מהטורפים: תן שחור-גב (Canis mesomelas) ושועל אזנן (Otocyon megalotus) שהם מעטים יחסית במספרם. מהמכרסמים: הפֶּדֶט (Pedetes capensis) וסנאי-אדמה (Xerus). מבין הקופים אָפייני ביותר הבבון הזיתי (Papio anubis). בין

העופות בולט היען המסאי (Struthio camelus massaicus). בקיבוץ החי המיוחד של חופי אגם ויקטוריה נתמעטו בדירות האחרונים בעה"ח הגדולים כמו הבהמות, הסיטטונגה (Limnotragus spekii), תנין הנילוס וכוח הנילוס (Varanus niloticus). עדיין ניכר רישומם של עופות הגדה והמים, שביניהם יש לציין יציבים כמו קורמורן ארוך־זנב (Phalacocorax africanus), מיני אנפות, מיני איביס ועוד. האגמים האלקליים של עמק הבקע מאוכלסים במיני פלמינגו שהם מרובים מאד. בימת רודולף יש תנינים, מהגדולים בעולם. הניזונים בדגים גדולים, כמו דְקַר הנילוס (Lates niloticus), או קטנים מהם, כמו דג נמר (Hydrocynus) ומיני סינודוטיס (Syno-dotis). נוף מיוחד של בע"ח הוא של אזורי ההר הגבוהים. יערות ההרים מזכירים בהרכב הפאונה שלהם את יער הגשמים הקונגו־גינאי, עם זאת מספר רב של בע"ח, בעיקר עופות, הם רק הרריים בתפוצתם, כגון עופות היער.

מ. ז. – עמ. ב.

כלכלתה של ק׳ מבוססת על החקלאות שמעסיקה כ־85% מכוח העבודה ותורמת כ־60% לערך היצוא. ההכנסה הלאומית השנתית לנפש כ־160 דולר (1974), מהנמוכות באפריקה.

החקלאות מרוכזת באזורים הדרומיים של המדינה. כ־⅘ משטחה של ק׳ שחונים ואינם מנוצלים. הגידולים העיקריים ליצוא: קפה, תה, סוכר, סיסל, עורות ושלחים. מגדלים גם דגנים וכותנה ומנצלים את היערות להפקת עץ גלמי.

ק׳ עניה במחצבים שניצולם מתעכב בגלל המחסור בהש־קעות, המרחק מנמלי היצוא והביקוש המקומי הקטן. בק׳ התפתחה תעשיית מזון, טכסטיל וכימיקלים ותעשיה פטרו־כימית; יש גם מבשלות שיכר ומפעלים לעיבוד טבק. מרבית המפעלים מרוכזים במומבסה ובנירובי. משנות ה־60 תופסת התיירות מקום חשוב בכלכלת ק׳. מזג האוויר הנוח ברמות ק׳, הנופים המרהיבים ושמו־רות־הטבע הם מנכסי התיירות החשובים שלה.

כ־60% מאנרגיית החשמל מיוצרים במפעלים הידרו־חשמ־ליים, בעיקר בדרום ק׳ ובאיזור ימת ויקטוריה.

התפתחות בלתי מספקת של אמצעי התחבורה מעכבת את התפתחות המשק. יש בק׳ כ־48,000 ק"מ (1974) דרכים וכבישים (רובם בדרום המדינה) עליהם נעים כ־135,000 כלי רכב. נמל האוויר העיקרי בנירובי.

סחר החוץ של ק׳ מאופיין בגרעון גדול בחשבון השוטף. היצוא (351 מיל׳ דולר, 1973) כולל בעיקר קפה (22% מערך היצוא), תה (11%), סיסל, עורות ושלחים ומוצרי נפט (8%), והוא מיועד בעיקר לממלכה המאוחדת (12%), לגרמניה המערבית (8%), להולנד ולאה"ב (5% לכ"א). היבוא (588 מיל׳ דולר,

קניה — כלכלה

המוצר	היחידה	1965	1973 4
קפה	אלפי טונות	[1] 39.9	71.2
תה	" "	19.8	56.6
סיסל	" "	. . .	- 41
תירס	" "	[1] 1.100	1,300
חיטה	" "	[1] 122	125
עץ גלמי	מיליוני מ"ק	10.6	11,6
מלח	אלפי טונות	26	35
מלט	" "	484	792
סוכר (מזוקק)	" "	29	115
מוצרי נפט	" "	1.782	2,562
סודה	" "	83	206
אנרגיית חשמל	מיליוני קו"ש	328	723

. . . אין נתונים; 1. ממוצע שנתי 1961/65; 2. 1972/3.

1973) בעיקרו מוצרי השקעה, חמרי גלם ומוצרי צריכה ומקורותיו בממלכה המאוחדת (23%), אוגנדה (13%), יפן (12%), טנזניה (10%), גרמניה המערבית (9%) ואיראן (7%).

ק׳ חברה, יחד עם אוגנדה וטנזניה, בקהיליה הכלכלית המזרח־אפריקנית — אולם בשנים האחרונות גברה המתיחות בין חברות הקהיליה ורבו הדיבורים על פירוקה.

המטבע: 7.14 שילינג קֶנְיָתִי = 1 דולר של אה"ב (שער חליפין רשמי, 16.9.74).

משטר וחוקה. ק׳ היא רפובליקה החברה בחבר העמים הבריטי. הנשיא הוא ראש הרשות המבצעת ומפקד הכוחות המזוינים. הרשות המחוקקת היא בידי פרלמנט הכולל 158 נציגים נבחרים ו־12 ממונים ע"י הפרלמנט עצמו. הבחירות הכלליות לפרלמנט ולנשיאות נערכות מדי 5 שנים. הנשיא ממנה את סגנו ואת חברי ממשלתו מבין חברי הפרלמנט.

הנשיא הנוכחי, ג׳ומו קֶניטה (ע"ע), מרכז בידיו את מירב הסמכויות, ואת ההחלטות החשובות הוא מקבל בעצמו, תוך התייעצות עם אנשי סודו ובעקיפת הממשלה. אף שהחוקה אינה אוסרת מפלגות אופוזיציוניות, המשטר בק׳, מאז 1969, הוא למעשה חד־מפלגתי. מפלגת השלטון היא „האיחוד האפריקני הלאומי של ק׳" (KANU). כדי לגייס תמיכה ברחבי המדינה משתמש הנשיא במנגנון המדינה ולא במפלגה. צמרת המינהל, הכוללת את מושלי הפרובינציות, מושלי המחוזות וראשי השבטים (צ׳יפים), כפופה ישירות למשרד הנשיא. מערכת ריכוזית זו היא ירושת השלטון הבריטי (ר׳ להלן, היסטוריה).

משפט. בק׳ נוהגת שיטת המשפט במתכונת שהונהגה בידי השלטון הבריטי ושהתבססה על חוקים מקומיים, עקרונות המשפט המקבל (ע"ע, וע"ע ממלכה מאחדת, עמ׳ 834—839) ודיני היֹשר (ע"ע). מקור נוסף לחוק הקיים הוא חוק השיפוט מ־1967 (ה־Judica-ture Act). כן מפעילים בתהמ"ש דינים עדתיים במשפטי אישות.

מערכת בתהמ"ש: בתחתית המערכת בתמ"ש־שלום, להם סמכויות שיפוט בנושאים אזרחיים ופליליים בסכומים מוגבלים, וכן רשאים הם לדון בתביעות על סמך משפט מנהגי. ערעורים על החלטותיהם מובאים בפני בתהמ"ש הגבוהים המשמשים גם כערכאה ראשונה בתביעות אזרחיות ללא הגבלת הסכום השנוי במחלוקת ובתביעות פליליות המורות יותר. כמו כן עוסק בימ"ש זה בפרשנות החוקה. בתמ"ש נוספים הם של הקאדי (Kadhis' Courts) וסמכותם מוגבלת לענייני אישות ע"פ המשפט המוסלמי.

הרשות המשפטית העליונה הוא ביהמ"ש לערעורים של מזרח אפריקה (Court of Appeal for East Africa) ובפניו נשמעים ערעורים על החלטות בתהמ"ש הגבוהים בשלוש ארצות מזרח אפריקה — אוגנדה, טנזניה וק׳.

חינוך. בק׳ אין חינוך חובה ושיעור הבורות גבוה (60% מהאוכלוסיה מעל לגיל 15 [1974]). הלימודים בכתות א—ד חינם. עם העצמאות הוקמה מערכת חינוך אחידה במקום שלוש המערכות (אירופית, אסייתית, אפריקנית) שהיו קיימות בתקופה הבריטית, וכיום רמת החינוך עולה על הממוצע במדינות אפריקה השחורה. למערכת בתה"ס שלוש דרגות: א) שבע שנות בי"ס יסודי, עפ"ר בניהול שלטונות המחוזות והקהילות המקומיות; ב) 4—6 שנות בי"ס תיכון, ממלכתי או מקומי, בתוכם גם בת"ס למסחר ובת"ס טכניים; ג) האוניברסיטה של נירובי. ב־1973 למדו ב־6,698 בתה"ס היסודיים ובבת"ס של שכבת הביניים 1,779,938 תלמי־דים; ב־973 בתה"ס התיכונים — 179,280 תלמידים; וב־26 בת"ס תיכונים מקצועיים — 12,850 תלמידים. ב־1974 למדו באוני־ברסיטה (שנוסדה ב־1970 כיורשת השלוחה הקניינית של האוני־ברסיטה של מזרח אפריקה) 2,883 תלמידים בהקף מלא (בהם כמה מאות סטודנטים מחו"ל). יש בק׳ גם בי"ס פוליטכני גבוה ובי"ס

טכני על־תיכון. אחת הבעיות החמורות ביותר של ק׳ היא שמערכת החינוך התפתחה בקצב הרבה יותר מהיר מכלכלתה. התוצאה היא שבוגרי בתה״ס התיכונים והאוניברסיטה אינם מצליחים למצוא תעסוקה מתאימה והם מהווים חומר נפץ חברתי ופוליטי. עם זאת הסרים בק׳ מורים, בייחוד בדרגה התיכונה. מן הכיתות העליונות של ביה״ס היסודי ואילך מתנהלים הלימודים באנגלית; בנירובי גופא — מהתחלת ביה״ס היסודי; אולם בכל המוסדות לימוד סואהילי חובה.

כ ו ח ו ת מ ז ו י נ י ם. להגנתה הקימה ק׳ כוח מזוין בעל כ 7,500 מתנדבים. כוחות היבשה כוללים 6,500 איש, במסגרת 4 גדודי הי״ר וגדוד מסייע, שציודם קל. בכוח האווירי 14 מטוסים לתקיפות־קרקע, מטוסי־תובלה וכמה מסוקים. להגנת החופים משמשות 4 סירות־משמר. תקציב הבטחון ב 1974 היה מוגבל ל 2.5 מיל׳ דולר.

מ. תמ. – מ.

ה י ס ט ו ר י ה. במאות הראשונות לסה״נ כבר היו קשרי מסחר בין חוף מזרח־אפריקה לחצי־האי ערב. במאה ה 10 התפתחו לאורך חוף ק׳ ערים, בהן התיישבו מוסלמים מאיזור המפרץ הפרסי. התערבותם בתושבי המקום הביאה להיווצרות קבוצה אפרו־מוסלמית שכונתה אח״ב „הסוואהילים״ (ע״ע סוהילי). ב 1498 הגיע וסקו דה גמה לחופי ק׳. הפורטוגלים כרתו ברית עם העיר מאלינדי, כבשו את מומבסה (1592) — הגדולה בערי האיזור — והפכוה למרכז השלטוני והמסחרי שלהם. ב 1698 נכבשה מומבסה בידי כוחות מקומיים בסיוע שלטאנות עמאן (ע״ע, היסטוריה). לאחר שהעביר את בירתו לזנזיבר כבש שלטאן עומאן ב 1837 את חוף ק׳. תחת שלטון השלטאנות פרח המסחר עם פנים הארץ.

רוב השבטים היושבים בפנים ק׳ התיישבו שם ב 500 השנים האחרונות. החשוב בהם היה שבט המסאי, שהתיישב רק במאה ה 18 בבקע ומסביבו. שבט נוודים לוחם זה שנהג לפשוט על יושבי מישורי ק׳, נחלש במאה ה 19 בשל מאבקים פנימיים ומגיפות; בכך עלתה חשיבות הקיקויו ממזרח לעמק והנאנדי ממערב לו.

ב 1883 תר האנגלי ג׳וזף תומסון לראשונה את ארץ המסאי. ב 1886 הגיעו בריטניה וגרמניה (שפעלה בטאנגאנייקה) להסכם על חלוקת שטחי ההשפעה שלהן, וק׳ נכללה בשטח הבריטי. ב 1888 נמסר ניהול ק׳ ואוגנדה ל„חברה הקיסרית הבריטית של מזרח אפריקה״. ברצועת החוף (ברוחב 16 ק״מ), הוכר להלכה שלטון שלטאן זנזיבר, אך היא נחכרה ממנו ע״י חברה מסחרית זו. מחמת גרעונות החברה נטלה ב 1895 בריטניה על עצמה את ניהול שטח ק׳ שכונה „שטח החסות המזרח־אפריקני״; ב 1902 צורפו לו המחוזות המזרחיים של אוגנדה. התנגדות האפריקנים לשלטון הבריטי היתה חלשה והוסלה במהרה.

ב 1895—1901 נסללה מס״ב מהחוף עד ימת ויקטוריה. בדי לקדם את כלכלת ק׳ ולממן את אחזקת מסה״ב, ובשל האקלים הנוח ושטחי הקרקע הנרחבים הפנויים עודד ממשל המושבה התיישבות לבנים בק׳. סגירת האפריקנים בתחומי שמורות וחיובם בעבודות כפיה כדי לספק כוח עבודה למתיישבים הלבנים עוררו התמרמרות בקרבם. מלבד אירופים באו לק׳ גם הודים רבים, שעסקו בעיקר במסחר, ותבעו שיווי זכויות עם הלבנים. הממשל נתן עדיפות בכל תחומי החיים ללבנים ששאפו מצדם להקים שלטון עצמי במסגרת הקיסרות. ב 1920 הפך שטח החסות למושבה בשם ק׳ וב 1923 קבעה בריטניה ב„ספר הלבן על ק׳״ (Kenya White Paper), שממשל המושבה חייב להיות לטובת האפריקנים. המאבק בין הלבנים להודים נסתיים ב 1927, כשחולקו המושבים במועצה המחוקקת — 11 ללבנים ו 5 להודים.

ב 1920 כבר זכו אפריקנים לחינוך מערבי בבתה״ס של המיסיונים. בני הקיקויו, המתקדמים ביותר בקרב האפריקנים, היו חלוצי ההתארגנות המדינית וב 1921 הקימו את „אגודת הקיקויו הצעירים״,

קניה: בני משפחת הצ׳יף ליר, משבט טורקאנה בתוך בקתתו

שהוצאה אל מחוץ לחוק ב 1922. „האגודה המרכזית של הקיקויו״, שהוקמה ב־1925, עמדה עד מלה״ע II בראש המאבק למען השבט. הצעת בריטניה לאחד את ק׳ עם טאנגאנייקה ואוגנדה עוררה מחלוקת ונפלה. בסוף שנות ה 30 החל שיתוף פעולה בין האגודות השבטיות השונות בהנהגת הקיקויו. השלטונות העדיפו שתביעות האפריקנים יבואו לידי ביטוי באמצעות ראשי השבטים הממונים מטעמם, וב 1940 הוצאו 3 האגודות החשובות אל מחוץ לחוק.

בדיונים שלאחר מלה״ע II אימצה בריטניה כפתרון לבעיית ק׳ את רעיון המדינה הרב־גזעית, שבה יקודמו האפריקנים וישותפו בהדרגה בשלטון. ב 1944 הוקמה המפלגה האפריקנית הראשונה „האיחוד האפריקני של ק׳״ (KAU), שקיבלה תנופה רבה ב 1947 עם בחירת ג׳ומו קניטה (ע״ע) לנשיאה. היא תבעה תיקונים מרחיקי לכת בכל התחומים. ב 1944 השתתף לראשונה נציג אפריקני במועצה המחוקקת ועד 1952 עלה מספר האפריקנים במועצה ל 8. אבל כשלון המאמצים להשיג תיקונים משמעותיים בדרך חוקתית דחף קבוצות מבני השכבות הנחשלות של הקיקויו להקים תנועה מחתרתית אלימה בשם „מאו מאו״. משגברו מעשי האלימות הכריזה הממשלה על מצב חירום (20.10.52), אסרה כל פעילות מדינית וכלאה את קניאטה ומנהיגים רבים אחרים, אף שרובם לא תמכו באורח פעיל ב„מאו מאו״. המרד התנהל בעיקר בהרים המיוערים של מרכז ק׳ וכוון נגד המתיישבים הלבנים. כוחות צבא בריטיים הוטסו לק׳ והמרד דוכא במאמצים רבים ב 1956. המרד המחיש את הצורך בפתרון מדיני ובינואר 1960 נתכנסה בלונדון ועידה בהשתתפות כל הגורמים המדיניים בק׳ ובה נתקבל עקרון שלטון הרוב. אותה שנה הוקמו שתי מפלגות ארציות יריבות: „האיחוד הלאומי האפריקני של ק׳״ (KANU), שבו תמכו השבטים הגדולים (קיקויו, לואו, קאמבה) ושדרש ממשל ריכוזי בק׳ עצמאית ו„האיחוד הדמוקרטי האפריקני של ק׳״ (KADU), שבו תמכו השבטים הקטנים ושדרש ממשל פדרלי. בבחירות 1961 זכתה „קאנו״ ברוב וקניאטה, ששוחרר ממעצרו באוגוסט 1961, היה לנשיאה. ב 1962 הוקמה ממשלת קואליציה. בבחירות מאי 1963 זכתה „קאנו״ בנצחון מוחץ. ב 1.6.63 קיבלה ק׳ ממשל עצמי וקניאטה הקים ממשלה. ב 12.12.63 זכתה ק׳ בעצמאות מלאה. ב 1964 נעשתה ק׳ לרפובליקה במסגרת חבר העמים הבריטי וקניאטה — נשיאה.

קניאטה הקים ממשל ריכוזי נשיאותי. מפלגת ה„קאדו״ התפוררה וב 1965 התמזגה עם „קאנו״. מפלגת „איחוד העם של ק׳״ בראשותו של אוגינגה אודינגה (לשעבר סגנו של קניאטה), שקמה ב 1966 ושתומכיה באו משבט הלואו, תקפה את המדיניות הפרו־מערבית של הממשלה ותבעה נקיטת מדיניות סוציאליסטית וקו של אי־הזדהות עם מדיניות החוץ. רציחת תום (א)מבויה (1969), מבני שבט הלואו ומבחירי המדינאים בממשלה, עוררה תסיסה והביאה את ק׳ למשבר חמור. קניאטה הוציא את מפלגת האופוזיציה אל מחוץ לחוק וק׳ היתה למעשה מדינה חד־מפלגתית כשמירב הכוח והסמכות מרוכזים בידי נשיאה הישיש.

עם הקמת ק׳ נוצרו יחסים ידידותיים בינה לישראל, שהגישה לה סיוע והכשירה משתלמים רבים מק׳ בתחומי החקלאות, הסיעוד, הקואופרציה והצבא. ק׳ הצטרפה לשאר מדינות אפריקה וניתקה את

יחסיה עם ישראל ב 1973. — ביולי 1976 סייעה ממשלת ק' לכוחות צה"ל שחילצו בני־ערובה ישראלים שנחטפו במטוס צרפתי והוחזקו במעצר בידי מחבלים בשדה־התעופה אנטבה שבאוגנדה („מבצע יונתן").

S. Wood, *K.; The Tensions and Progress*, 1962²; G. Bennett, *K.: a Political History; The Colonial Period*, 1963; G. H. Mungeam, *British Rule in K., 1895—1912*, 1966; C. G. Rosberg – J. Nottingham, *The Myth of "Mau Mau"*, 1966; D. Rothchild, *Racial Bargaining in Independent K.*, 1973; G. Arnold, *Kenyatta and the Politics of K.*, 1974; H. Bienen, *K.: The Politics of Participation and Control*, 1974.

מ. תמ.

יהודים התיישבו בנירובי במפנה המאה ה 20. ארגון ציוני קיים בעיר מאז 1909. ב 1913 ישבו שם 20 משפחות, והוקם ביכ"נ. במלה"ע II הגיעו פליטים מאירופה, וב 1945 היו בק' כ 150 משפחות. רובם בנירובי, שעסקו במסחר, במקצועות חפשיים ובמינהל הקולוניאלי. הם סייעו רבות לשיפור תנאי חייהם של עצירי אצ"ל ולח"י במחנה גילגיל, ששימש מחנה־מעצר בין מארס 1947 ליולי 1948 לאנשי המחתרות שהוגלו ע"י הבריטים מא"י, אחר ששהו במחנה המעצר באסמרה שבאריטריאה. יחד היו במחנות הגירוש כ 450 איש, ומספר הנמצאים בהם יחדיו לא עלה מעולם על 300. ב 1968 היו בק' 113 משפחות.

קניון (canyon, מספרדית canon = צינור), עמק־נהר עמוק ותלול המאופיין במדרונות מדורגים ובעל סדרי גודל בינוניים עד גדולים (להבדיל מגיא שהוא תלול, עמוק אך בלתי מדורג ובעל סדר־גודל קטן). הק" נפוצים באזורים של סלעי משקע, בהם ההבדלים בעמידות הסלע תורמים לדיפרנציאציה של הסחיפה (ע"ע) במדרון, באזורים צחיחים בעלי תבליט חד ובאזורים קאוסטיים. הק' מתפתח תוך תהליך של חתירה לעומק העמק, ורחבו בד"כ קטן מעמקו, להוציא ק" מפותחים מאד וק" בהם נפוצות שכבות סלע בלתי־עמידות. שינויים בגובה בסיס הסחיפה של הנהר גורמים להחרפת תהליכי הסחיפה וליצירת ק" בעלי נקעים בקרקעית עמקם, והצורות הנלוות אליהם הן מפלי מים ואשדות. בגלל אי־האחידות בעמידות הסלע בנוי מדרון הק' ע"י קטעים משופעים שנוצרו עקב סחיפה מהירה בשכבות בלתי עמידות וקטעים כמעט אנכיים שנוצרו עקב סחיפה של שכבות עמידות. יש גם ק" המתפתחים בסלע קריסטאליני, אך מדרונותיהם אינם בעל אופי מדורג. מידת תלילותו של הק' מותנית בהרכב הליתולוגי של מצעו; במצע של סלעים אחידים יווצרו עמקים בעלי צורות אחרות, אך לא ק". ור' תמ' צבעונית.

הק' המפורסם ביותר הוא „הקניון הגדול" (ע"ע קולורדו, נהר) באה"ב. מהק" הנחקרים יצוין הק' של וארדון (דרום־מזרח צרפת), הק" של האיזור ההררי הים־תיכוני ועוד. בא"י מצויים ק" עמוקים בכל האיזור שממזרח לפרשת המים הראשית. לדוגמה: קניוני נחל ערוגות, נחל צאלים ונחל ארנון (ר' תמ', כרך א"י, עמ' 94) הנשפכים לים המלח. ק" אלה נוצרו תוך שילוב התנאים הדרושים: שיכוב דיפרנציאלי, אקלים צחיח ושיפועים תלולים.

ק' ימי — עמק באדן היבשת, הנמצא על קרקעית הים, לעתים מול שפכו של נהר. ק" אלה מסווגים ל 3 קבוצות לפי עומק קרקעית הים בה הם מצויים ולפי צורתם: א) ק" שהם המשך לנהרות והם מציינים את מיקום המשך הנהר בתקופה הקרחונית; ב) ק" ממוצא טקטוני, כלו', סידוק קרום כדה"א באדן היבשת, בלי כל קשר עם תהליכים חיצוניים; ג) עמקים שנוצרו על־ידי ה„זרמים העכורים", כלו', מערבלים של מים וטין המצויים על אדן היבשת ועל המדרון היבשתי עקב הידרדרות קרקעית הים.

ד. ני.

קניון, קתלין מרי — Kathleen Mary Kenyon — (נו' 1906), ארכאולוגית בריטית. חפרה בדרום רודזיה, לוב, אנגליה וא"י. מ 1935 מילאה תפקידים שונים במכון לארכאולוגיה באוניברסיטת לונדון. בשנים 1951—1966 ניהלה את ביה"ס הארכאולוגי הבריטי בירושלים, ומ 1962 היא עומדת בראש „סיינט היוז קולג'" באוכספורד. ק' הניחה יסודות לשיטת חפירה („שיטת קניון־וילר"), שעיקרה חתך אנכי מצומצם העובר את שכבות התל ומאפשר את הבנת אפין של שכבות־היישוב השונות באמצעות כללי תארוך מתאימים לשיטה זו. חסרון השיטה בחלקיות התמונה המתקבלת לכל שכבת־יישוב בודדת, ומכאן הפולמוס בין החוקרים על טיב שיטתה. חפירותיה החשובות בא"י הן: שומרון (ע"ע; 1931/5), יריחו (1951/8) וירושלים (1961/7). חשיבות רבה נודעת לחפירתה בשכבות הנאוליתיות בתל יריחו, שם קבעה את החלוקה לתקופה קדם־קירמית וקירמית. כן קבעה את ראשית התרבות העירונית בתקופה זו ביריחו (ע"ע, עמ' 383/6; ערים, עיור, עמ' 203/4). בירושלים (ע"ע, עמ' 254/5) זיהתה את מערכת־החומות המקראית. ספריה החשובים הם: Beginning in Archaeology („צעדים ראשונים בארכאולוגיה"), 1952; Digging up Jericho (עבר': „חשפנו את יריחו", 1961), 1957; Digging up Jerusalem („חופרים את ירושלים"), 1974.

י. אהרוני, דברים לשיטת החפירה ה„ישראלית" (א"י, י"א), תשל"ג; מ. ברושי, חופרים את ירושלים (קדמוניות, ח'), תשל"ה.

קניזיוס, פטרוס — Petrus Canisius — (1521—1597), תאולוג ישועי, מהדמויות הבולטות בתנועת הקונטרה־רפורמציה (ע"ע). ק' למד תאולוגיה בקלן והתקרב שם לחוג כמרים מלומדים שהושפעו מתנועת ה devotio moderna (דבקות חדשה; ע"ע גרוטה) וביקשו להנהיג רפורמה בכנסיה. בהשפעת פטרוס פאבר, אחד מידידי לויולה (ע"ע), הצטרף ק' ב 1543 למסדר הישועים (ע"ע) החדש, ובשובו לקלן עמד במרכז הפעילות של הישועים. ק' היה לדובר המוכר של המחנה הקתולי ותקף בחריפות את נטיותיו הפרוטסטנטיות של הארכיבישוף המקומי. ב 1549 החל במערכה נמרצת לחיזוק האמונה ולביסוס הכנסיה הקתולית בגרמניה: הוא הטיף ונלחם נגד הפרוטסטנטיזם, ולקח חלק פעיל בהקמתם של בת"ם (קולגיה) ישועיים בבאוואריה, בווינה ובפרייבורג. בשל מאמציו כינהו לאו XIII (ע"ע) בתואר „השליח השני לגרמניה אחרי בוניפציוס". עם חיבוריו בעלי־ההשפעה נמנים כמה ספרי קטכיזם (ע"ע), דהיינו, חיבורים של שאלות־ותשובות להוראת עיקרי האמונה הקתולית. החשוב בהם, Summa Doctrinae Christianae („סיכום תורת הנצרות"), או Cathechismus major („הקטכיזם הגדול"), נתפרסם בעילום־שם ב 1555 ומאז הופיע ב 130 מהדורות. ב 1556 מינה לויולה את ק' לממונה על מסדר הישועים בגרמניה. תרומתו בגיבוש ובארגון בסיס־הפעולה של הישועים היתה גורם מכריע במערכת־הנגד שלהם ובהצלחת הקונטרה־רפורמציה בארצות דרום־גרמניה, שחזרו לחיק הקתוליות. — ב 1925 הוכרז ק' לקדוש ולאחד מאבות הכנסיה (Doctor Ecclesiae) — בזכות ה„קטכיזמים".

J. H. M. Tesser, *P. C. als humanistisch geleerde*, 1932; J. Brodrick, *St. P. C.*, 1935; B. Schneider, *P. C. und Paulus Hoffaeus* (Zeitschrift fur katholische Theologie, LXXIX), 1957; A. de Pelsemacker, *St P. C.: La spiritualite d'un apotre* (Revue d'ascetique et de mystique, XXXV), 1959; J. Lecler, *Die Kirchenfrommigkeit des hl. P. C.* (Sentire Ecclesiam, 304—314), 1961.

קניטה, ג'ומו — Jomo Kenyatta — (נו' 1894[?]), מדינאי מקניה, מחשובי המנהיגים באפריקה. שמו המקורי היה קמאו; בנו של איכר עני משבט הקיקויו ונכדו של רופא אליל. בהיותו בן 10 נרפא ממחלה קשה בבי"ח של המיסיון הסקוטי ואח"כ היה בין ראשוני בני הקיקויו (ע"ע קניה, עמ' 911) שקנו חינוך מערבי במוסדות חינוך נוצריים. ב 1914 התיישב בנאירובי והיה לפקיד בשירות הממשלה. ק' החל בפעילות מדינית ב 1920 כשהצטרף לארגון שניסה למנוע מסירת אדמות שבטו ללבנים. מ 1928 הו"ל ירחון בשפת הקיקויו. ב 1929 יצא לאנגליה להעיד בפני

ג'ומו קניטה

ועדה מלכותית נגד ההצעה לאיחוד קניה, אוגנדה וטאנגאנייקה (טאנ־זאניה), שהיתה מקנה יתרונות למתיישבים הלבנים.

ב 1931 חזר ק' לאנגליה. הוא למד אנתרופולוגיה באוניברסיטות לונדון ומוסקווה, וב 1938 פרסם את ספרו Facing Mount Kenya (עבר': „מול הר קניה", תשכ"ד) על המנהגים והחברה של שבטו, ובו טען שהשלטון והתיישבות האירופים הרסו את האיזון הפנימי בחיי השבט. ב 1945 יסד עם קוָמה (א)נקרומה (ע"ע) וג'ורג' פאדמוֹר במנצ'סטר את הפדרציה הפאן־אפריקנית. הוא חזר לקניה ב 1946 ויסד את „האיחוד האפריקני של קניה", תנועה שרבים נמשכו אליה בשל כשרון הנאום הנדיר של ק'; ב 1951 היו בה כ 250 אלף חבר.

לאחר פרוץ מרד ה„מאוּ־מאוּ" ב 1952 (ע"ע קניה. היסטוריה, עמ' 916), נעצר ק' ונידון ל 7 שנות מאסר בעוון ניהול ה„מאוּ־מאוּ". ק' התכחש לאשמה וטען שתמיד התנגד לאלימות. ב 1959, בעת שגלה למקום נידח בצפון קניה, נבחר לנשיא מפלגת „האיחוד האפריקני הלאומי של קניה" (KANU) שהוקמה אז. הוא שוחרר ב 1961. מפלגתו ניצחה בבחירות ולאחר מתן העצמאות בנובמבר 1963 היה לר"מ. מ 1964 הוא נשיא קניה.

כדי למנוע משברים וכדי לזרז את הצמיחה הכלכלית נהג ק' במדיניות מתונה כלפי הלבנים בארצו, וכך הפיג את חששותיהם. אבל כאחד ממנהיגי התנועה הפאן־אפריקנית דרש מדיניות תקיפה כלפי דרום אפריקה ורודזיה. ב 1965 התמזגה מפלגת האופוזיציה עם מפלגתו. היווצרות אופוזיציה שמאלנית קיצונית בראשותו של אוגינגה אודינגה הביאה את קניה למשבר חמור. ק' הוציא מפלגה זו אל מחוץ לחוק (1969) ובבחירות שנערכו מיד אח"כ השתתפה רק מפלגתו. ק' אמנם הצליח ללכד סביבו את אזרחי ארצו, אך לאחר 1970 החלה מושמעת נגדו ביקורת, שעם הזדקנותו התרופף שלטונו ושהחל להסתגר בין בני שבטו ולסייע להתעשרות מקורביו.

יחסו של ק' לישראל היה ונשאר ידידותי והוא פעל למענה בוועידות אפריקניות. לאחר שרוב ארצות אפריקה ניתקו את יחסיהן עם ישראל ב 1973, ניתקה גם קניה את היחסים, בלית ברירה.

G. Delf, *J. K.*, 1961; J. Murray-Brown, *K.*, 1972; G. Arnold, *K. and the Politics of Kenya*, 1974.

א. ה. – ט.

קֻנֵיטרה, אל־ (القنيطرة — בדיבור: קֻניטרה), עיירה גדולה

בגולן, על צומת־הדרכים גשר „בנות יעקב"—דמשק (מערב — מזרח) וחמת־גדר—חרמון (דרום — צפון). ק' נוסדה כתחנת־דרכים (ח'אן) על דרך־הים הקדומה. החל במאה ה 16 מזכירים נוסעים נוצ־רים את ק' ומציינים במקום ח'אן, מסגד ומעיין, אך עוד בתקופה הבי־זנטית היה במקום יישוב שנבנה על שרידי יישוב יהודי שחרב, כנראה, בימי מרד גַלוס (351 לסה"נ). בסוף המאה ה 19 יישבה הממשלה התורכית בק' ובסביבתה צ'רקסים (ע"ע), וק' נעשתה למרכז המינהלי והמסחרי החשוב בגולן. אחרי 1948 ישבה בק' מפקדת הצבא הסורי בגולן. ב 1960 היו בה 17.000 תוש', רובם צ'רקסים. במלחמת ששת־הימים (1967) נעזבה ק' מתושביה, ועד למלחמת יום־הכיפורים (1973) שימשה את כוחות צה"ל בגולן. ב 1968 הוקם בשולי העיירה הקיבוץ מרום־הגולן — היישוב הישראלי הראשון בגולן. במלחמת יום־הכיפורים נפלה ק' בידי הסורים, ועם פריצת כוחות צה"ל אל מעבר ל„קו הסגול" חזרה לידי ישראל. במהלך המו"מ בין סוריה לישראל על הפרדת־הכוחות בגולן (אפריל־מאי 1974) עמדה ק' במרכז הדיונים: סוריה דרשה את ק' וכן את הגבעות שממערב לה (הר אביטל והר בנטל), שמילאו תפקיד מרכזי בחסימת השריון הסורי בימים הראשונים למלחמה. בהסכם מ 31.5.74 נקבע, כי ק' תהיה באיזור־החיץ המוחזק בידי כוחות האו"ם וכי יותר לאזרחים ולמינהל אזרחי סורי להיכנס למקום. במהלך המו"מ הקימה קבוצת צעירים מאנשי „גוש אמונים" בשולי העיירה את היישוב „קשת", שעבר לאחר הפרדת־הכוחות לאיזור חשניה. עם נסיגת צה"ל נהרס חלק מהעיירה מסיבות בטחוניות.

קְנֵילֶר, גוטפְרִיד, ע"ע נֶלֶר, סר גודפְרִי.

קִנְיָן וְדִינֵי קִנְיָן.

א. הקף הנושא:
(I) הגדרה; (II) עסקה קניינית; (III) זכויות ק' כ„רשימה סגורה".

ב. הנכסים לסוגיהם:
(I) נכס; (II) נכסים קורפורליים; (III) מקרקעין ומיטלטלין; (IV) נכסים כלים ונכסים שאינם כלים; (V) נכסים דומים ונכסים שאינם דימים; (VI) ק" רוחניים.

ג. זכויות חק':
(I) בעלות; (II) בעלות משותפת; (III) בתים משותפים; (IV) שכירות; (V) זיקת הנאה; (VI) נאמנות; (VII) בטוחות; (VIII) זכות קדימה.

ד. דרכי הרכישה:
(I) העברה; (II) רכישה מקורית.

ה. במשפט העברי.

א. הקף הנושא. (I) הגדרה: למונח „ק'" משמעויות שונות. ע"פ המשמעות הרחבה נמנים עם קניניו של האדם כל אותם דברים הניתנים להערכה בכסף, כגון: קרקע או חוב כספי המגיע לו. ע"פ המשמעות חצרה, מבין הדברים הניתנים להערכה בכסף, נמנים עם קנייניו של האדם רק אלה שיש בהם משום זיקה ישירה אל נכס, שכוחה יפה כלפי כולי עלמא, כפי שהדבר, למשל, בבעלות על קרקע, בהבדל מחוב כספי, שאין בו זיקה אל נכס מסוים אלא תביעה המוגבלת כלפי חייב מוגדר. חוב כספי יפול אל תוך מסגרת משפטית שונה מ„ק'", שעניינה „חיובים". זכות הק' במובנה המצומצם היא אפוא זכות רכושית — בהבדל מן הזכויות שאינן ניתנות להערכה כספית — הפועלת כלפי כולי עלמא („זכות חפצא" — ius in rem) — בהבדל מזכות רכושית הפועלת נגד חייב מוגדר („זכות גברא" — ius in personam).

קנייניו של האדם במובן המצומצם כוללים לא רק את הבעלות בנכסים, אלא גם זכויות הפחותות מן הבעלות, ובלבד שהן רכושיות ומוגנות כלפי כולי עלמא. כך, למשל, עשויות השכירות, זיקת־ההנאה (servitude; easement) והמשכנתא (ר' על זכויות אלה להלן) להימנות אף הן עם זכויות הק'. השוכר ייחשב כבעל זכות ק' אם זכותו אינה מצטמצמת כלפי המשכיר בלבד, אלא מעוגנת, כביכול, בנכס נשוא השכירות, וכוחה יפה גם כנגד חליפיו של המשכיר (כגון, כנגד מי שיקנה את הנכס מידי המשכיר. או כנגד מי שיקבל את הנכס בירֻשה [ע"ע]). ואולם, לא כל זכות המתייחסת לנכס תיחשב לזכות ק'. זכותו של השואל („בר־רשות"; licensee), למשל, תמויין כזכות אישית אם תפקע בעקבות העברת בעלות בנכס המושאל. הזכות מחייבת אז את המשאיל, אישית, אך אין היא צמודה לנכס עצמו.

זכויות הק' אינן מוגבלות לנכסים בעלי ישות מוחשית, כגון מקרקעין או מיטלטלין. הפסנט (ע"ע קנין תעשיתי ורוחני), זכות היוצרים (copyright) והסימן המסחרי, למשל. אף הם בכלל קנייניו של האדם, למרות שהם נעדרים ישות מוחשית (ר' על זכויות אלה להלן).

(II) עסקה קניינית: בתחום דיני הק׳ יש שכוללים לא רק את זכויות הק׳, אלא גם עסקאות קנייניות. עסקה קניינית, כגון „מכר״, נבדלת מהסכם חוזי בכך שהיא גורמת לשינוי בזכויות ק׳, ותוצאותיה מתמצות עם עריכתה. התוצאה של עסקת מכירת הק׳ היא העברת הבעלות, ותוצאה זו נובעת במישרין מן העסקה. לעומת זאת, בהסכם חוזי, כגון ב„התחייבות למכור״, נוצרת התקשרות הצופה לעתיד, שתוצאותיה טרם מוצו, והיא מחייבת את הצדדים להתנהגות מסוימת לאחר כריתת החוזה. דוגמות לעסקאות ק׳ הן המכר, המתנה והמשכון.

הנכס שבו מתבצעת עסקה קניינית עשוי הוא עצמו להיות זכות שאינה ק׳. כך, למשל, בצד עסקת מכר ע״י בעל של מיטלטל אפשרית גם עסקת מכר של איגרת־חוב, או המחאה של חיוב אחר כלשהו. המחאת החיוב פועלת במכר או כמתנה, כי בעקבותיה חל שינוי מיידי בבעלות על החיוב. בדומה לכך, בצד העסקה הקניינית של משכון מקרקעין אפשרית גם עסקת משכון במניות, או בזכות חוזית אחרת כלשהי השייכת לממשכן.

(III) זכויות הק׳ כ„רשימה סגורה״: ע״פ ההשקפה המקובלת ניתן ליצור זכויות ק׳ רק ע״פ הדפוסים שנקבעו לכך בדין, ואין אפשרות ליצור זכויות ק׳ חדשות בהתבסס על חופש ההתקשרות. רשימת זכויות הק׳ היא „רשימה סגורה״, בהבדל מרשימת הזכויות החוזיות שהיא „פתוחה״. כך, למשל, במדינה שמשפטה אינו דן באפשרות ליצור שעבוד נכס כערובה לחיוב בלא שתועבר ההחזקה בנכס המשועבד לנושה, לא תיתכן יצירת שעבוד שכזה על יסוד חופש ההתקשרות של הצדדים לעסקת השעבוד.

ריכוך מסוים של הנוקשות, הנגרמת מן העמדה שזכויות הק׳ הן „רשימה סגורה״, הושג בכמה שיטות משפט ע״י קביעת דפוסים גמישים לכמה מזכויות הק׳, בצירוף התנאי שהשימוש בדפוסים אלה מותנה ברישום הזכויות בפנקסים הפתוחים לעיון הציבור (ע״ע רשום). כזהו המצב, למשל, לגבי זיקות הנאה, או לגבי זכויות שנקבעו בתקנון בית משותף (ר׳ להלן).

ב. הנכסים לסוגיהם. (I) נכס: רק דבר שניתן לרכוש בו זכויות ק׳ הוא בגדר „נכס״. הדין קובע באילו דברים לא ניתן לרכוש זכויות ק׳ (res extra commercium). כך, למשל, מונים בשיטות משפט אחדות את האוויר והים כדברים שאינם בגדר „נכס״. הקף הדברים שאינם מוכרים כנכס עשוי להשתנות עם העתים. גוף האדם, למשל, עבר תמורות בהקשר לעניין זה. בתקופה שבה רווח מוסד העבדות ראו את גוף האדם כ„נכס״, אך הוא חדל להיות כזה עם ביטול מוסד העבדות. לעומת זאת, חלקים שהופרדו מגופו של האדם, כגון: שערות, חלקי עור, דם, קרניות עיניים או כליות, עשויים להיחשב כנכס אף בימינו, כשהדין מכיר באפשרות להעביר בהם זכויות מאדם לאדם. ההתפתחות הרפואית המודרנית בטכניקה של השתלות מהווה תמריץ להכרה באפשרות של קיום זכויות ק׳ בחלקי גוף המתאימים להשתלה. ואכן, שיטות משפט שונות כבר מייחסות תוקף משפטי להסדרים מסוימים המכוונים להעברת איברים מאדם לאדם. ואולם, ההכרה המלאה באיברים כבנכס רגיל עדיין אינה רווחת בשל רתיעה מוסרית. ההתייחסות אל גווייתו של האדם, לאחר מותו, שונה; לגבי הגוויה קיימת נטיה בארצות רבות (כגון בצרפת ובמדינות הנוהות אחר שיטת המשפט הצרפתית, אך לא באנגליה ובמדינות ההולכות בעקבותיה) להכיר באפשרות של רכישת זכויות ק׳ בה, אף כי בכפיפות למגבלות מיוחדות, כמו חובת הקבורה.

את הנכסים מקובל למיין בדרכים שונות, אם בשל טעמים עיוניים ואם בשל ההשלכות המעשיות הכרוכות בכך; החשובים מבין מיונים אלה הם: נכסים קורפורליים ונכסים שאינם קורפורליים (corporeals; incorporeals); מקרקעין ומיטלטלין; נכסים כלים ונכסים שאינם כלים; נכסים דומים ושאינם דומים; ק״ רוחניים (intellectual property).

(II) נכסים קורפורליים: כשלאדם זכות בעלות בנכס מוחשי נוטים לזהות את נשוא הזכות עם הזכות עצמה ולומר, למשל, „לפלוני מכונית״, במקום האמירה המדויקת יותר — „לפלוני זכות בעלות על מכונית״. ההמרה הזאת של הזכות (הבעלות) בנשוא הזכות (המכונית) מאפשרת לראות את פלוני כמי שיש לו דבר מוחשי, „נכס קורפורלי״, ולא דבר הנעדר ישות מוחשית, כמו זכות הבעלות. שונה המצב לגבי מי שיש לו זכות הפחותה מן הבעלות, שאז אין מזהים את זכותו בנשוא הזכות, ועל כן הנכס שלו אינו קורפורלי. על שוכר מכונית, למשל, לא נאמר „יש לו מכונית״, אלא נבליט את הזכות המשפטית המתייחסת למכונית, את השכירות. לפי זה, נכסים קורפורליים משמעם בעלות בנכסים מוחשיים, ואילו נכסים בלתי קורפורליים כוללים את הזכויות הפחותות מן הבעלות בנכסים המוחשיים. כן נמנים עם הנכסים הבלתי קורפורליים זכויות הבעלות בנכסים חסרי ישות מוחשית, כגון זכות יוצרים, או פטנט, שאף בהם אין זיהוי של דבר מוחשי שהוא נשוא הזכות עם הזכות עצמה.

(III) מקרקעין ומיטלטלין: להבחנה שבין מקרקעין ובין מיטלטלין מייחסים חשיבות רבה בשיטות המשפט השונות, להוציא שיטת המשפט הסובייטית. שיטת המשפט בבריה״מ דוחה במפורש את ההבחנה המסרתית שבין מקרקעין לבין מיטלטלין, ומקום כבוד ניתן להבחנה שבין נכסים המשמשים לייצור ובין נכסים שנועדו לצריכה.

אעפ״כ גם בבריה״מ, בתוך המיון המקובל על שיטת המשפט שלה, שונה מבהינות מסוימות (למשל, לעניין דרכי העברה של זכויות בנכסים) מעמדם המשפטי של מקרקעין ממעמד מיטלטלין.

ההבחנה שבין מקרקעין ובין מיטלטלין נדרשת משום שבנושאים רבים מסדיר הדין בדרכים שונות שני סוגי נכסים אלה. ההבדל לדינא עשוי שיתבטא לעניין הדרכים לביצוע עסקאות, התיישנות, דרכי ההזקה, שעבוד, שכירות, סמכות בתהמ״ש ובעיות מתחום המשפט הבין־לאומי הפרטי וגו׳. סיבות שונות להבחנה זו. גורם אחד הוא השוני שבתכונות הפיסיות של נכסים אלה. כמות המקר־קעין מוגבלת בעוד שהביקוש להם הולך וגובר; מקרקעין אינם מתבלים עם הזמן, וכשמדובר במקרקעין מסוגים מסוימים (כגון בתים), משך הקיום שלהם משתרע עפ״נ תקופה ארוכה; המקרקעין קבועים מבחינת מיקומם, אין להסתירם ואין הם עלולים ללכת לאיבוד. תכונות אלה של קביעות מבחינת הכמות, הזמן והמקום מעודדות התגבשות של כללי משפט השונים מן הכללים הנדרשים לגבי נכסים שלא ניחנו בתכונות דומות. כך, למשל, הכמות המוגבלת של מקרקעין מחייבת התערבות המשפט למניעת הוצאתם מחוץ למחזור, ומעורבות־יתר של המשפט בקביעת דרכי ניצולם. בדומה, משך הקיום הארוך של נכסים אלה מאפשר ליצור בהם זכויות המתפרשות על תקופות ארוכות, כגון חכירות, או משכנתאות. הקביעות מבחינת המיקום גם מאפשרת לשעבד מקרקעין בדרך של משכנתא, בלא שהנושה צריך ליטול את ההחזקה בנכס המשועבד.

מיון הנכסים למקרקעין ולמיטלטלין אינו כרוך בקשיים מיוחדים כל עוד מסתפקים באבן בוחן פיסית. ע״פ המבחן הפיסי כוללים המקרקעין את פני הקרקע, במצבם המשתנה (כולל ימים, אגמים ונהרות), את המצוי מתחת לפני הקרקע במצבו הטבעי (אדמה, מינרלים), את הצמחיה שעל הקרקע ואת מרחב החלל שמעל לפני הקרקע. כן ייכללו בקטגוריה של מקרקעין דברים שחוברו לקרקע חיבור של קבע, כגון מבנים. יתר הנכסים יפלו למסגרת המיטלטלין.

הקושי המיוחד הכרוך במיון הנכס למקרקעין ולמיטלטלין נובע מכך שנסיונן של שיטות המשפט השונות מלמד שלא ניתן להסתפק באבן־הבוחן הפיסית. נטיה רווחת היא להחיל על נכסים מסוימים את דין המקרקעין, אף כי אין הנכסים מחוברים בחיבור של קבע לקרקע (כגון, מכונות במפעל תעשייתי, ציוד חקלאי), ולהחיל על נכסים אחרים את דין המיטלטלין, אף כי הם מחוברים לקרקע (כגון, יבול

חקלאי בעודו מחובר, עצים העומדים להיחסב). כדי ליישב נטיה זו עם המיון המקובל של נכסים למקרקעין ולמיטלטלין נקטו שיטות המשפט בדרכים שונות. יש שצירפו לאבן-הבוחן הפיסית מבחן של כוונה, ולפיו רואים כמקרקעין גם נכסים שסופחו לקרקע מתוך כוונה להשאירם במקומם בדרך קבע, אף אם לא חוברו חיבור פיסי לפני הקרקע (גישת המשפט האנגלי). יש שהרחיבו את הקטגוריה של מקרקעין עי"כ שהוסיפו עליה נכסים שע"פ היעוד שנקבע להם אמורים הם להוות יחידה כלכלית אחת עם המקרקעין שאתם יש לנכסים זיקה הדוקה, ובמקביל לכך גרעו מהקטגוריה של מקרקעין אותם חלקים המיועדים להינתק מהם, כגון, יבול העומד לפני איסופו או מינרלים העומדים לכריה (גישת המשפט הצרפתי). דרך אחרת היתה לכלול במקרקעין את פני הקרקע „ואת מרכיביה ההכרחיים" (גישת המשפט הגרמני).

הנוסחות האלה משקפות את קוצר ידן של שיטות המשפט במתן מבחן אובייקטיווי למיון הנכסים למקרקעין ולמיטלטלין, ואת כוחה של המציאות, שאינה סובלת בנושא זה קטגוריזציה נוקשה.

המיון של נכסים למקרקעין ולמיטלטלין אינו מוגבל בכל שיטות המשפט לנכסים מוחשיים בלבד. יש שיטות משפט (כגון, המשפט הצרפתי) המחילות את ההבחנה הזאת גם על זכויות, כך שזכויות המתייחסות למקרקעין (כגון משכנתא) נחשבות אף הן למקרקעין ואילו זכויות שאינן מתייחסות למקרקעין (כגון מניות או פטנטים) ממוינות כמיטלטלין. לעומת זאת, בשיטות משפט אחרות, כגון במשפט הגרמני או בישראל, מוגבלת ההבחנה שבין מקרקעין ובין מיטלטלין לנכסים מוחשיים בלבד.

החלת דיני המקרקעין על נכסים מסוימים עשויה להיות מושגת ע"י הוראה מפורשת, אף שמבחינת התכונות של הנכסים אין הם בגדר מקרקעין. כך, למשל, החילו חלקים מסוימים מדיני המקרקעין על עבדים, ספינות או אווירונים. המשפט הגרמני מחיל דינים מסוימים מדיני המקרקעין על מיטלטלין כשהם בבחינת טפל המשרת את העיקר, כשהעיקר הוא מקרקעין (כגון מכונות בביח"ר או בע"ח בחווה חקלאית וכו').

בדיני המקרקעין, יותר מאשר בדינים המתייחסים לנכסים אחרים, ניכר רישומן של ההתפתחויות ההיסטוריות במקום הימצא הנכסים. התהליך של מחיקת העקבות ההיסטוריים מדיני המקרקעין, הוא לעתים תהליך איטי מאד. כך, למשל, בדיני המקרקעין שבמשפט האנגלי ניכר עד היום רישומו של המבנה הפאודלי, ובישראל עוד לא השתחררו כליל מהשפעותיה של האימפריה העת'מאנית. בתקו־פתנו מביא התהליך של מחיקת העקבות האנכרוניסטיים מדיני המקרקעין לצמצום הדרגתי של ההבדלים שבין דיני המקרקעין ובין דיני המיטלטלין. אמנם, אין להפריז במשקלה של התפתחות זאת, והבדלים חשובים נותרו עד היום, אך ניכרת נטיה להאחדת דיני המקרקעין עם דיני המיטלטלין כל אימת שהדבר אפשרי. נטיה זאת באה לידי ביטוי, למשל, באנגליה ובישראל.

(IV) נכסים כָלים ונכסים שאינם כָלים: נכס ממוין כנכס כלה (consumable) כשהפקת הנאה ממנו היא בצריכתו (כליון פיסי), או ע"י העברת הבעלות בו (כליון משפטי). כך, למשל, מזון או דלק הם נכסים כלים מהסוג הראשון, ואילו הכסף הוא נכס כלה מהסוג השני. לעומת זאת, כאשר ניתן לחזור ולהפיק הנאה מנכס, משום שאין הוא כלה עם השימוש הראשון בו, ימויין כנכס שאינו כלה.

ביטוי לחשיבות המשפטית שבמיון הנכסים לכלים ולשאינם כלים (מיון הנמצא במשפט הרומי, ובשיטות משפט רבות בנות ימינו, כגון הגרמנית והצרפתית) מצוי בהבחנה שבין עסקת שכירות או שאילה ובין עסקת הלוואה. בעסקת שכירות (והוא הדין בשאילה) מקבל השוכר את הזכות להשתמש בנכס שנמסר לו, כשמחובתו להחזיר אותו נכס עצמו לבעליו עם תום השכירות. נמצא כי עסקה זו (וכמוה גם השאילה) אפשרית אך ורק בנכסים שאינם כלים. לעומת זאת, עסקת ההלוואה — שבה מקבל הלווה את הבעלות בנכס שנמסר לו, כשמחובתו להחזיר נכס מסוג דומה — הולמת נכסים כלים.

(V) נכסים דומים ונכסים שאינם דומים (fungible; non-fungible): נכס הוא ממין הנכסים הדומים כאשר בשל טיבו, או בשל עמדתם של אלה שיש להם עניין בו, אין חשיבות לתכונותיו האינדיווידואליות (ל species), וההתייחסות אליו היא רק בהתחשב בתכונות המין (ה genus) שאליו משתייך הנכס. צד אָפייני לנכסים דומים (כגון, אריג, כלים, מזון) שהם נמכרים ע"פ מידה, מניין ומשקל. אין הדבר כן בנכסים שאינם דומים (כגון ציור או בית).

חשיבותה של ההבחנה באה לידי ביטוי בעיקר בדיני חיובים, בתחום השכירות וההלוואה, ובדיני שומרים, כאשר לאפשרות (או לחוסר האפשרות) להחליף יחידה אחת ביחידה אחרת נפקויות לדינא. גם האחריות לנזק שנגרם לנכס עשויה להיות שונה לגבי שני סוגי נכסים אלה. נשיאה באחריות לנזק שנגרם לנכס מסוג הנכסים הדומים תוכל להיות ע"י השבת נכס דומה אחר, ואילו בנכסים שאינם דומים יוכל התחליף לנכס שניזוק להיות כספי בלבד.

(VI) ק" רוחניים: ביטוי זה בא לציין את המוֹנוֹפּוֹלין שהמשפט מעניק ליוצר על פרי יצירתו, כשהיצירה חסרה ישות מוחשית. הק" הרוחניים הזוכים למונופולין זה הם בעיקרם: זכות יוצרים (copyright), פטנט (ע"ע קנין תעשיתי ורוחני), מדגם (design) וסימן מסחרי. יש בין הק" הרוחניים שהמונופולין המוענק בגינם מוגבל בזמן; כאלה הם זכות היוצרים, הפטנט והמדגם (בהבדל מן הבעלות בק' מוחשי, שאינה מוגבלת בזמן). לעומת זאת, יש ק" רוחניים שמשך הקיום שלהם יכול להיות בלתי מוגבל, כגון סימן מסחרי.

את הק' הרוחני יש להבחין מן הביטוי המוחשי שלו. בעלי תמונה מהבחינה המוחשית (בד, צבע, מסגרת) אינו בהכרח בעלי הק' הרוחני שבתמונה, בעל זכות היוצרים. בעלי התמונה כנכס מוחשי יוכל לתבוע כל אדם שיפגע בצד המוחשי שבתמונה ע"י גניבה, השחתה וכו'. לעומת זאת, בעל זכות היוצרים יוכל לתבוע מי שיפגע בהבט האידאי שבתמונה ע"י שכפולה, העתקתה וכו'. השמדתה הפיסית של התמונה לא תשים בהכרח קץ לק' הרוחני שבתמונה (שיהא ניתן לניצול אם נשאר העתק מן התמונה, למשל, ע"י הכנת העתקים נוספים ומכירתם. וע"ע קנין תעשיתי ורוחני; זכות יוצרים.

ג. ז כ ו י ו ת ה ק'. זכויות הק' העיקריות, המשותפות למרבית שיטות המשפט, הן:

(I) ב ע ל ו ת: למונח „בעלות" משמעות כפולה. המשמעות האחת מציינת את ה י ח ס ש ב י ן א ד ם ו ב י ן ז כ ו ת מסוג כלשהו, שהיא שלו. כך, למשל, מדברים על „בעלי משכנתא", או על „בעלי זכות בחירה". במשמעותו השניה מציין המונח „בעלות" ס ו ג מ ס ו י ם ש ל ז כ ו ת הקיימת ביחס לנכס והנבדלת מזכויות אחרות. במשמעות זו, „בעל" נכס הוא מי שזכאי לסך הכולל והבלתי מוגדר של השימושים האפשריים בנכס, ככפוף להגבלות שהוטלו ע"י הדין, ולזכויות מוגדרות שנלקחו מן הבעלות והועברו לאחר. כל זכות הפחותה מן הבעלות מוגדרת מבחינת תכנה. כך, למשל, מעניקה השכירות לשוכר החזקה ושימוש; זיקת ההנאה מעניקה הנאה מנכס בלא ההחזקה. בהבדל מכך מצטיינת הבעלות בהעדר הגדרה ופירוט של הדברים שהבעלים זכאים להם. בתכונה של העדר הגדרה מקופל גם יסוד הצמיתות; הבעלות אינה מוגבלת בזמן.

על אף העדר ההגדרה ניסו למנות בבעלות את היסודות המובה־קים המרכיבים אותה. כך, למשל, במשפט הרומי מנו בבעלות את הזכות להשתמש בנכס (ius utendi), את הזכות לפירות שיניב הנכס (ius fruendi), את הזכות לבצע בו עסקאות (ius disponendi) ואת הזכות לכלותו או להשמידו (ius abutendi).

בבעלות המלאה אכן נוכל לגלות יסודות אלה. ואולם, גם מי שהתרוקן ממירב היסודות האלה, כגון מי שהחכיר נכס שבבעלותו לתקופה של 999 שנה, ממשיך להיות בעל הנכס, וזאת בשל התכונה הספוגית שבבעלות. בדומה לספוג, אפשר לבעלות שתתכווץ ותאבד מהקפה המלא, אך כספוג היא ניחנה בדחף לשוב ולחזור לממדיה המקוריים עם פקיעת הזכויות שנגרעו ממנה.

תכנה המלא של הבעלות עשוי שיצטמצם לא רק בעקבות הפרשה מרצון של נתחים מן הבעלות והעברתם לידי אחרים; הגבלות רבות מוטלות על הבעלות מכוח הדין. תקופתנו מצטיינת בפלישת המשפט הציבורי לתחומי המשפט הפרטי, ובהצרת זכות הק׳ הפרטית למען האינטרסים של הכלל (קיצונית בנטיה זו שיטת המשפט הסובייטית). תחומי ההתערבות מגוונים מאד, והבולטים שבהם: הגבלה על ניצול מקרקעין למטרות בניה וחקלאות מכות חוקי תכנון ובניה; הגבלה או שלילה מלאה של זכויות בעלי מקרקעין על אוצרות הטבע שבמקרקעיהם, כגון, מחצבים, נפט, מקורות מים וכד׳, לטובת הציבור; בתחום השכירות — הגבלות על חופש ההתקשרות החוזית למען הגנת הדייר (ר׳ להלן), ובמקרים קיצוניים יותר הגבלת יכלתו של אדם להיות בעל מקרקעין, כשהמדינה מרכזת בידה את הבעלות על הקרקע, אם ע״י הלאמה (למשל, בברית־המועצות) ואם ע״י תהליך ממושך של רכישה (למשל, בישראל).

על ההגבלות מכוח המשפט הציבורי, כמתואר לעיל, מתווספות ההגבלות המוטלות מכוח הדין על שימוש ברכוש שיש בו כדי לגרום נזק לזולת. עניין זה נדון בדיני העונשין (ע״ע משפט פלילי; עברה; ענש) ובדיני הנזיקין (ע״ע).

(II) בעלות משותפת: כשנכס נתון בבעלות של יותר מאדם אחד. לפנינו „בעלות משותפת". הבעלות המשותפת מאופיינת בכך שאין לשותף בעלות על נתח מסוים מתוך הנכס המשותף, המוגדר באופן פיסי, אלא זכותו, החלקית, מתפשטת בכל אתר ואתר שבנכס המשותף.

מידת הזיקה שבין השותפים שונה בשיטות המשפט השונות, בהתאם לדפוסי השיתוף שנקבעו בדין. יש שהזיקה הדוקה ביותר, והיא מותירה לשותף הבודד עצמאות מועטה בלבד; הוא אמור לפעול בצוותא יחד עם יתר השותפים (כפי שהדבר ב Gemeinschaft zur gesamten Hand שבמשפט הגרמני). יש אף שכופרים בכך שלשותף הבודד מנה אריתמטית נפרדת בנכס (כגון, שליש או רבע מתוך הנכס כולו, אף שהמנה אינה מוגדרת בחלק פיסי מסוים מן הנכס) אלא רואים כל שותף כבעל הנכס כולו, כשלשותפים האחרים זכות מקבילה בנכס (כפי שהדבר ב joint ownership שבמשפט האנגלי).

הביטוי המעשי החשוב ביותר של צורת שותפות זאת שבמשפט האנגלי היא בעקרון ההתרבות (ius accrescendi; survivorship). ע״פ עקרון זה, עם פטירתו של אחד השותפים מתרבה „חלקם" של השותפים ששרדו, ואין „חלקו" של הנפטר עובר ליורשיו. לעומת אלה יש דפוסי שיתוף שבהם הזיקה שבין השותפים רופפת; אזי לכל אחד מהשותפים מנה אריתמטית נפרדת בנכס, ולשותף הבודד עצמאות רבה ביחס למנה שלו — הוא רשאי להעבירה (יש שיטות משפט המעניקות זכות קדימה לשותפים האחרים ברכישת חלקו של השותף היוצא), לשעבדה וכד׳. שיטה זו הרווחת יותר, והיא מקובלת במשפט הקונטינֶנטלי (במשפט הגרמני — Miteigentum, ובצרפתי copropriéte), הסובייטי, האנגלי (ownership-in-common) ואף במשפט הישראלי.

בעלות משותפת עשויה להיווצר באותם דרכים שבאמצעותם נרכשת בעלות ייחודית, כגון, ע״י מכר, מתנה, ירושה; מבין דרכים אלה הירושה היא המקור העיקרי להיווצרות בעלות משותפת. בנוסף על דרכי הרכישה הרגילות יש דרכי רכישה שהן טיפוסיות להיווצרות בעלות משותפת. כאלה הם החיבור והערבוב (accessio, commixtio, confusio) המביאים להיווצרות בעלות משותפת כשנתחברו או נתערבבו נכסים של בעלים שונים עד כי אי־אפשר להפרידם. בשיטות משפט רבות פועלים גם חיי הנישואין, אם נתמלאו בהם תנאים מסוימים, כמקור להיווצרות בעלות משותפת של בני הזוג (community property).

הדרך להפקת הנאה מנכס משותף מוכרעת, ע״פ הגישה הרווחת בקרב שיטות המשפט, בהתאם להחלטת בעלי חרוב ברכוש המשותף. עם זאת, מקובלת ההשקפה שעקרון הרוב אין בו כדי להבטיח הרמוניה בין שותפים שהיחסים ביניהם מעורערים, ועל כן נוקטות שיטות המשפט השונות אמצעים כדי להקל על הבאת היחס של בעלות משותפת לקצו. שני האמצעים העיקריים להשגת מטרה זו הם: (א) הענקת זכות לכל שותף לתבוע פירוק השיתוף; (ב) הגבלת תקפם של הסכמים שלא לתבוע את פירוק השיתוף. פירוק השיתוף ייעשה ע״י חלוקת הנכס בעין, או ע״י מכירת הנכס וחלוקת תמורתו בין השותפים. במקרקעין יש שהחוק קובע כי, באין הסכמה בין השותפים כיצד לפרק את השיתוף, על הפירוק להיעשות ע״י חלוקה בעין דווקא, כל אימת שהיא מעשית. לכלל כי שיתוף עשוי לבוא לקצו ע״פ דרישת כל שותף חריג, כשהמדובר בנכסים שטיבם מחייב שיתוף נמשך, כגון, גדר משותפת המפרידה בין שתי חלקות אדמה סמוכות, חדר מדרגות משותף המוביל לשתי דירות. במקרים אלה מדברים על שיתוף כפוי (copropriete forcee).

(III) בתים משותפים (ע״ע רשום): המסגרת המשפטית של „בית משותף" (condominium; copropriete horizontale; propriete par etages) מאפשרת הסדר שעל־פיו יש לאנשים שונים זכויות ייחודיות בחלקים מסוימים של בית (בדירות), ואילו בחלקים אחרים (בקרקע, בחדרי המדרגות, במעלית, במתקני ההסקה וכד׳), זכויותיהם של אותם אנשים משותפות.

חקיקה להסדרת נושא הבתים המשותפים היא תופעה של העת החדשה, והיא נתפשטה בתוך פרק זמן קצר יחסית בארצות רבות. החקיקה הופיעה בעיקרה בשני גלים: הגל האחד לאחר מלה״ע I, והשני לאחר מלה״ע II. כך, למשל, נחקק בגל הראשון חוק בתים משותפים בבלגיה (1924), באיטליה (1934), בפולניה (1934), בצרפת (1938) ובספרד (1939). בין המדינות שחוקקו חוק בתים משותפים לאחר מלה״ע II: ארגנטינה (1948), אוסטרליה (1948), גרמניה המערבית (1951), ישראל (1952), יוגוסלוויה (1959), מדינות רבות באה״ב (החל ב 1961) ושוויץ (1963).

בעלות נפרדת על חלקים שונים של בית היתה מוכרת במדינות לא מעטות זמן רב לפני חקיקת החוקים המיוחדים בנושא הבתים המשותפים. כך מוצאים אנו תופעה זו בבבל, במאה ה 2 לפסה״נ, והיא היתה מקובלת בעת העתיקה גם בקרב היוונים, היהודים, הפניקים והמצרים. שנויה במחלוקת השאלה אם פיצול הבעלות על הבית היה אפשרי גם ע״פ המשפט הרומי, שקבע כי בעלי קרקע הם גם הבעלים של כל הבנוי עליה (superficies solo cedit). ביה״ב היתה בעלות נפרדת על חלקי בית שונים תופעה מוכרת בחלקים שונים של אירופה (בין השאר, בערים גרמניות אחדות במאה ה 12, ובשלהי יה״ב באזורים אחדים בצרפת). קוד נפוליון (ע״ע נפוליון) כולל אף הוא סעיף מיוחד לעניין זה. המשפט המקֻבל (ע״ע) האנגלי הכיר תמיד באפשרות זו של פיצול הבעלות על חלקי בית. ואולם, אף שהעקרון של בעלות נפרדת על דירות שבבית היה ידוע בקרב שיטות המשפט מאז ומקדם, רק לאחר החקיקה המיוחדת בנושא הבתים המשותפים בעת החדשה הוכנסו סדר ושיטה לתופעה זו. החקיקה המודרנית הבהירה סוגיות שבעבר היו מקור לאי־ודאות ולקשיים, כגון, הקף זכויותיהם וחובותיהם של בעלי הדירות בחלקים המשותפים שבבית; יכלתם של דיירים לקבוע תקנונים התקפים גם כלפי חליפיהם; היכולת של רוב מבין הדיירים לקבל החלטות המחייבות את המיעוט; סמכות הנציגות לפעול כשלוח כלל הדיירים.

ההתפשטות המהירה של החקיקה בנושא הבתים המשותפים — תופעה שיש הרואים אותה כהתפתחות החשובה ביותר שאירעה בתחום דיני הק' בעשרות השנים האחרונות — קשורה בהתפשטות הרבה של בתי־דירות גדולים במקום הבתים החד־משפחתיים שהיו רווחים בעבר. המציאות הזאת חייבה חיפוש אחר הגדרה משפטית שתהלום אותה, וההגדרה המשפטית שהוצעה — „הבית המשותף" — בהיותה מתאימה לצרכים, עודדה מצדה היזקקות לצורת המגורים הזאת.

ההתפשטות הרבה של בתי־הדירות בזמננו נבעה, בין השאר, מהביקוש הגובר למקומות מגורים בערים עקב הנהירה הרבה אליהן, ועקב ההרס הרב של מקומות מגורים בשתי מלה"ע. בתי־המגורים רבי־הקומות עשויים היו להקטין את ההוצאות הכרוכות בסיפוק הביקוש הזה, בהשוואה למחירי הבתים החד־משפחתיים ובהתחשב בהאמרת מחירי הקרקעות, החמרים והעבודה. המשיכה של מגורים בבתי־דירות נבעה גם מכך שלדייר בבית רב־קומות מוענקת תחושה רבה יותר של בטחון ופוחתת מועקת הבדידות, בהשוואה למגורים בבית חד־משפחתי. לעתים גם קל יותר מצבו של בעל דירה בבית רב־קומות מאשר בבית חד־משפחתי כשמתעוררות בעיות של אחזקה ותיקונים.

הנטיה לרכישת הדירות בבתי המגורים, במקום שכירתן, הלכה וגברה אף היא בשל טעמים שונים, כגון: (א) מיעוט ההצע של דירות להשכרה עקב רתיעתם של משקיעים מלהשקיע בבניה לצרכי השכרה (רתיעה המוסברת בכך שזכורה עדיין למשקיעים פגיעתם הקשה של חוקי הגנת הדייר ובקיומם של נושאי השקעה רווחיים יותר); (ב) העידוד שניתן לכך מטעם רשויות המדינה, שראו ברכישה חסכון שהשפעתו רצויה בתקופות של אינפלציה, וכשדמי הרכישה מסייעים להן במימון פעולות הבניה; (ג) השינוי בעמדה שרווחה בעבר, לפיה ניתן למשפחות נצרכות סיוע למטרות מגורים מטעם המדינה רק בדירות שכורות; (ד) אימוץ ההנחה שרוכש דירה ייטיב לשמור עליה משוכר גרידא; (ה) ההתייחסות בארצות סוציאליסטיות אל רכישת דירה ע"י העובד כאל דמוקרטיזציה של הבעלות על מקום המגורים, וראיית הדבר כאידאל שמן הראוי לקדמו.

תכונותיו המשפטיות העיקריות של הבית המשותף הן: הבית מחולק ליחידות כשכל יחידה מורכבת משני יסודות; היסוד האחד — הדירה — כפוף לזכות ייחודית (הדירה אינה חייבת לשמש למגורים; היא עשויה לשמש לכל מטרה שהיא), ואילו היסוד השני הוא חלק יחסי בשיתוף של כלל הדיירים באותם חלקים מן הבית שאינם „דירות", כגון, בקרקע ובחדר המדרגות. הצירוף של החלק הייחודי והחלק המשותף מהווה את היחידה, והוא אינו ניתן להפרדה. בעל היחידה אינו יכול לבצע עסקה בדירתו בלבד או רק במנה האריתמטית שלו שברכוש המשותף. גם לא ניתן לתבוע פירוק השיתוף ברכוש המשותף. ואולם, במדינות אחדות אפשרית הוצאת נתח מהרכוש המשותף, כגון, חלק מן הגינה, והצמדתו לאחת הדירות אשר בבית — אם הדבר נעשה בהסכמת כל בעלי הדירות.

מבחינה עיונית יש הרואים בזכותו של אדם בבית משותף צירוף של „בעלות" ו„בעלות משותפת", ואילו אחרים גורסים כי יש לראות בצירוף הזה זכות מיוחדת (sui generis), מכיוון שהדינים החלים על הצירוף הזה שונים בתכונות חשובות הן מדיני הבעלות והן מדיני הבעלות המשותפת.

היחידה בבית המשותף היא נושא נפרד לזכויות ולעסקאות. רשאי בעל יחידה להעבירה, להשכירה או לשעבדה במשכנתא. אי־התלות של בעל יחידה ביחידות האחרות שבבית לעניין ביצוע עסקאות ביחידתו, המתבטאת במיוחד ביכלתו העצמאית להשיג אשראי במשכנתא, היא בין היתרונות החשובים שיש בידי הבית המשותף להציע, לעומת צורת המגורים הדומה, במסגרת של אגודה שיתופית, שבה מסובכת יותר התלות ההדדית שבין דיירי הבית.

בבית המשותף מנסה החוק להשיג איזון בין כיבוד זכותו הייחודית של בעל היחידה ובין הצורך לכוף עליו את רצון הרוב בכל הנוגע לנקודות המגע המשותפות שבין כל בעלי היחידות בבית. להשגת איזון זה משמשים: (א) תקנון הבית, שנקבע בחוק, המציע הסדר לנושאים המשותפים של הבית. מתקנון זה רשאים הדיירים לסטות רק בהסכמה כללית, אם הדבר נוגע לאינטרסים חיוניים של בעלי היחידות. כשהסטיה מן התקנון אינה פוגעת באינטרס חיוני של בעל דירה, ניתן לשנותו גם ברוב דעות. (ב) אסיפה כללית של הדיירים, הדנה בשאלות המתעוררות בקשר לבית והמחליטה בהן ע"פ הסמכויות המוענקות לה בתקנון. (ג) נציגות הבית, המבצעת את החלטות האסיפה ופועלת כמורשה של הדיירים.

שינויים בתקנון והחלטות האסיפה הכללית מחייבים גם את חליפי הדיירים אם נרשמו בפנקסים המיועדים לכך, הפתוחים לעיון הציבור.

על בעלי היחידות להשתתף בהוצאות האחזקה של הבית. כשהמודד המקובל לקביעת שיעור ההשתתפות הוא השווי היחסי של הדירות. יש שהמודד לחלוקת ההוצאות נקבע ע"פ השטח היחסי של הדירות (כפי שהדבר בישראל). מודד מורכב יותר הוא זה המבחין בין שירותים שההוצאות עבורם מחולקות ע"פ מידת השימוש בהם (כגון, הוצאות המעלית, כשדייר קומת הקרקע פטור מהם כליל) ובין ההוצאות האחרות המחולקות ע"פ השווי היחסי של היחידות (גישה זו מקובלת, בין השאר, בצרפת, באיטליה, בשוויץ וביוון).

(IV) **שכירות**: בשכירות נוצרת הפרדה בין הבעלות על הנכס ובין הזכות המוענקת לשוכר להחזיק ולהשתמש בו (ע"ע חזקה). כאשר ניתנת תמורה ע"י מקבל הזכות, לפנינו „שכירות", ואילו כשהעסקה נעשית בלא תמורה, לפנינו „שאילה". שכירות תיתכן במקרקעין, במיטלטלין ואף בזכויות (כגון, שכירות פטנט או זכות יוצרים), ובלבד שהנכס ניתן ע"פ טיבו להחזקה ולשימוש מתמשכים. לפיכך, אין עסקת השכירות אפשרית בנכסים כלים. ההבטים הקנייניים שבשכירות זכו לתשומת לב מיוחדת דווקא לגבי מקרקעין, שטיבם מאפשר הפרדה ממושכת בין הבעלות ובין הזכות להחזקה ולשימוש.

מקומה של השכירות בין זכויות הק' שנוי במחלוקת בקרב שיטות המשפט השונות. הגישה במשפט הרומי, ובשיטות המשפט שנהו אחריו, היתה לראות בשכירות התקשרות חוזית הפועלת במישור האישי בלבד, בין המשכיר לשוכר. ע"פ גישה זו לא עמדה לשוכר זכותו כלפי אדם שלישי, כגון, כלפי מי שקנה את הנכס מאת המשכיר. עמדה הפוכה נקטה, למשל, ע"י המשפט האנגלי, וע"י שיטות המשפט שהושפעו על־ידו. ע"פ עמדה זו נחשב השוכר כמי שיש לו זכות ק' בנכס, ובתור שכזה אין זכותו נפגעת עקב עסקאות של המשכיר. כן הוכרה זכותו העצמאית של השוכר לתבוע כל מי שהפריע לו ליהנות מן הנכס, והוא לא היה מוגבל לתביעה אישית כלפי המשכיר כדי שהלה יבטיח את זכותו.

בעמדות קטביות אלה חל שינוי עם הזמן, והן הלכו וקרבו זו לזו. כך, למשל, אף כי נוטים עדיין במשפט הצרפתי והגרמני למיין את השכירות כזכות אישית, נתקבלה העמדה כי „מכר אינו דוחה שכירות", וכי הקונה את הנכס מאת המשכיר בא במקום המשכיר, הן לעניין הזכויות כלפי השוכר והן לעניין החובות כלפיו. יש הגורסים על כן כי המיון העיוני באותן שיטות משפט, הממשיך להתייחס לשכירות כאל זכות אישית, מפגר אחר השינויים שחלו בדין הפוזיטיווי, ואין הוא משקף עוד כהלכה. במקביל חלה תזוזה גם בעמדת „המשפט המקובל" האנגלו־אמריקני, וגוברת הנכונות להחיל על יחסי השכירות עקרונות האָפיינים ליחסים חוזיים־אישיים

(כגון: עקרון הסיכול. היכולת לתבוע בגין הפרה צפויה, חובת הנפגע להקטין את הנזק). דומה כי ניתן לתאר את השכירות כיצור כלאים, שיסודות קנייניים ואישיים משמשים בו יחדיו, וכי תיאור זה יהא הולם את גישת מרבית שיטות המשפט.

שניות זאת שבשכירות באה לידי ביטוי בולט בהלכה המקובלת במספר שיטות משפט (כגון האנגלית), לפיה שוכר המעביר את השכירות אינו משתחרר עי"כ מחיוביו החוזיים שע"פ חוזה השכירות. הזיקה החוזית שבין השוכר המקורי ובין המשכיר ("privity of contract") נשארת בעינה על אף העברת השכירות, ואילו בין המשכיר ובין הנעבר של השוכר המקורי נוצרת זיקה קניינית בלבד ("privity of estate"), המיוסדת על היחס הקנייני של משכיר-שוכר.

בשיטות המשפט הדבקות במיון השכירות כזכות אישית מכירים על-כל-פנים באפשרות להעניק זכות — בעלת אופי קנייני — להחזקה ולשימוש במקרקעי הזולת. כך, למשל, מכירים המשפט הצרפתי והגרמני ב usufruct, superficies ו emphyteusis, שהן צורות שונות של זכויות ק' להחזקה ולשימוש, להן אפיינית התכונה שהן מוענקות לתקופה ממושכת. המשפט האנגלי אף מרחיק לכת בתורת ה estates שפותחה על-ידו, שעל-פיה מתייחסים, בנסיבות מסוימות, אל פרקי זמן שבהם מקבל אדם זכות להשתמש במקרקעין כאל חלק מזכות הבעלות ולא כאל זכות הרובצת כשעבוד על בעלות של הזולת. אין מדברים במשפט האנגלי על „בעל מקרקעין", אלא על בעל estate מסוג פלוני באותם מקרקעין, כאשר ה estate מגדיר את פרק הזמן שבמסגרתו ניתן ליהנות מן המקרקעין. כך, למשל, מתייחס המשפט האנגלי לבעל "estate for life" לא כאל מי שבידו זכות בנכס של אחר, אלא כמי שבידו בעלות לפרק זמן (לימי חייו) במקרקעין, ובגבולות ה estate שלו יכול הוא לבצע במקרקעין כל אותן עסקאות ש„בעל מקרקעין" יכול לבצען.

גם בישראל יש מעמד משפטי מיוחד לשכירות מקרקעין לתקופה ארוכה (הידועה בשם „חכירה לדורות", כשהיא לתקופה העולה על 25 שנה). נוסף על דיני השכירות הרגילים החילו על החכירה לדורות גם אחדים מדיני הבעלות.

בצד דיני השכירות הכלליים נתפתחה במדינות רבות חקיקה מיוחדת להגנת הדייר, לגבי בתי מגורים ובתי-עסק. הפער הגדול שבין הביקוש ובין ההצע בשכירות של דירות למגורים ובתי-עסק, שהחריף עקב שתי מלה"ע, הניע מחוקקים רבים להתערב להגנת הדיירים. התערבות זו באה לידי ביטוי בעיקר בשלילת יכלתו של בעל נכס לפנות את דיירו עם תום תקופת השכירות המוסכמת, ובהטלת הגבלה על גובה דמי השכירות שניתן לגבותם. הדיירים שעליהם נפרשה ההגנה הזאת ידועים בשמות שונים: „דיירים מוגנים", „דיירים לפי החוק" או „דיירים סטטוטוריים". הנוהג של „דמי מפתח" בא לעקוף את הגנת החוק על הדייר. „דמי המפתח" הם תשלום חד-פעמי שהמשכיר דורש מאת השוכר כתנאי להענקת השכירות (בנוסף על דמי השכירות השנתיים). בעזרת „דמי המפתח" מנסה המשכיר לפצות את עצמו על ההפרש שבין דמי השכירות המכסימליים המותרים ע"פ החוק ובין דמי השכירות שהוא יכול היה לגבותם אלמלא הגנת החוק על הדייר. בישראל קיבל נוהג זה גושפנקא של חוק לאחר שניסו, ללא הצלחה, למנוע את התפשטותו.

(V) ז י ק ו ת ה נ א ה: זכות קניינית אחרת, שתכנה הנאה ממקרקעין שבבעלות הזולת, היא „זיקת הנאה" (servitude), כגון: (א) זכות מעבר עפ"נ חלקתו של שכן; (ב) זכות למנוע שכן מלבנות מעל לגובה מסוים; (ג) זכות לחטיבת עצים ולנטילתם; (ד) חיובו של בעל מקרקעין לשמור על מצב תקין של תעלת השקאה העוברת דרך המקרקעין שלו אל מקרקעין סמוכים; (ה) זכות לבעל מפעל לנהל את מפעלו על אף המטרד הנגרם בכך לשכן. בכל הדוגמות האלה מפיק אדם תועלת ממקרקעין של הזולת („מקרקעין כפופים"), כשתוכן ההנאה הוא מסוגים שונים. אפשר שתכנה של זיקת הנאה יהא רכישת זכות לעשות פעולות מסוימות במקרקעין הכפופים („זיקת הנאה חיובית", כבדוגמות (א), (ג)); אפשר שהתוכן יהא הגבלת זכותו של בעל המקרקעין הכפופים לעשות פעולות מסוימות במקרקעין שלו („זיקת הנאה שלילית", כבדוגמה (ב)); תכנה של זיקת הנאה אפשר שיהא נטילת דברים מהמקרקעין הכפופים (דוגמה (ג), הידועה במשפט האנגלי בשם profit-a-prendre); זיקת הנאה אפשר שתחייב את בעל המקרקעין לבצע פעולה מסוימת במקרקעין לטובת שכנו (דוגמה (ד)); ולבסוף, זיקת הנאה אפשר שתגביל את יכלתו של בעל מקרקעין כפופים להתנגד למעשים מסוימים של שכנו, שהוא יכול היה למנעם אלמלא זיקת ההנאה שלטובת השכן.

לא תמיד קל להבחין בין זיקת הנאה לשכירות, שאף היא מעניקה לאדם זכות במקרקעין שבבעלות הזולת. ברוב המקרים נוכל להיעזר ביסוד ההחזקה כגורם המבחין בין שתי זכויות אלה. בעוד שהזכות להחזיק נדרשת בשכירות, בד"כ נפקד מקומה בזיקת הנאה (דוגמה לחריג: במשפט הגרמני, למשל, ממיינים את האוזופרוקט כזיקת הנאה, אף כי היא כוללת גם זכות להחזקה). דבר זה אפשר שיסביר מדוע פותחה זיקת ההנאה דווקא לגבי מקרקעין. הפקת הנאה במיטלטל, בלא לקבל בו החזקה, אינה מצב שכיח.

זיקת הנאה אפשר שתשרת את הצרכים של השכן, כבעל מקרקעין סמוכים (בהבדל מצרכיו האישיים, המנותקים מעובדת היותו בעל מקרקעין), ואז מדברים על „זיקת הנאה לטובת מקרקעין" (easement במשפט האנגלי, או זיקת הנאה חפצית — Grunddienstbarkeit במשפט הגרמני). בשיטות משפט אחרות יש המכירים באפשרות שזיקת הנאה תהיה לטובת אדם (או סוג בני אדם, או הציבור), בהתעלם מהשאלה אם יש לו מקרקעין כלשהם (דוגמה (ג) לעיל). כך הדבר, למשל, במשפט האנגלי (ומדברים אז על "servitude in gross"), במשפט הגרמני (המכנה זאת "personliche Dienstbarkeit") ובישראל. לעומת זאת, שולל המשפט הצרפתי את האפשרות ליצור זיקת הנאה לטובת אדם ומוכרת רק זיקת הנאה לטובת מקרקעין.

בשיטות משפט שונות קיימת נטיה להטיל הגבלות על זיקת הנאה שהיא לטובת אדם, לעומת זיקת הנאה שלטובת מקרקעין. כך, למשל, במשפט הגרמני והישראלי מוגבלת יכָלתו של בעל זיקה שכזאת להעביר את זכותו. יש שתוכן הזיקה הזאת כפוף להגבלות שאינן חלות על זיקה שהיא לטובת מקרקעין (כך הדבר במשפט האנגלי ובישראל).

כדי שזיקת הנאה תיחשב כזיקת הנאה לטובת מקרקעין חייבת היא לשרת, כביכול, את צרכי „המקרקעין הזכאים" ולא את צרכיו האישיים של בעליהם. כך, למשל, זכות לדיג או לציד במקרקעין כפופים, שהוענקה לשכן, לא תיחשב כזיקת הנאה לטובת מקרקעין. לעומת זאת, זכות מעבר שהוענקה לשכן עפ"נ המקרקעין הכפופים עשויה להיחשב כזיקת הנאה לטובת „המקרקעין הזכאים" שבבעלות השכן. במקרה הראשון משרתת זיקת ההנאה צרכים אישיים, ואילו במקרה השני משרתת הזיקה את צרכי הקרקע, בהתחשב במיקומה. יהא אשר יהא בעליה.

גם מבחינת הכפוף לזיקת ההנאה נדרש, שתוכן הזיקה יהא שעבוד המקרקעין ולא הטלת חיוב אישי, שתכנו מנותק מן הבעלות על המקרקעין הכפופים. יש המקפידים בעניין זה עד כדי שלילת האפשרות ליצור זיקת הנאה המחייבת את בעל המקרקעין הכפופים בעשיית מעשה (כבדוגמה (ד) לעיל), או המתירים אפשרות זאת רק במקרים מצומצמים (כך הדבר במשפט הצרפתי, האנגלי ובמדינות אחדות שבאה"ב, אך לא בישראל).

זיקת ההנאה היא זכות ק' במובן זה שאין היא פוקעת עם העברת הבעלות על המקרקעין הכפופים; הזכות רובצת על המקרקעין הכפופים עצמם, ואין היא תקפה רק כלפי מי שהעניק אותה. כשזיקת

ההנאה היא לטובת מקרקעין הרי שהזכות טפלה למקרקעין אותם היא משרתת, והיא עוברת עם העברת המקרקעין הזכאים. בהיותה טפלה למקרקעין הזכאים, אין לעשות בה עסקאות, כגון מכר, או משכון, בנפרד מן המקרקעין הזכאים.

בהבדל משיטות משפט אחדות הקובעות רשימה של סוגי זיקות ההנאה המוכרות על־ידן, יש שיטות משפט המניחות לצדדים חופש רחב בקביעת התוכן של זיקת ההנאה, ובלבד שמתקיימים כמה תנאי יסוד, כגון רישום הזיקה בפנקסי המקרקעין. המשפט האנגלי, למשל, נוהג ע״פ הגישה הראשונה, ואילו המשפט הצרפתי, הגרמני והישראלי נוהגים ע״פ הגישה השניה. כדי להתגבר על חוסר הגמישות שבגישה הראשונה פותחה במשפט האנגלי ע״י בתהמ״ש של ה Equity מערכת נוספת של מעין זיקות הנאה, שבעזרתה ניתן היה לגוון את רשימת זיקות ההנאה המסרתיות. מערכת זו ידועה בשם „הסכמים מגבילים״ (restrictive covenants). פיצול זה שבין „זיקות הנאה״ ובין „הסכמים מגבילים״ הוא תולדה של התפתחות היסטורית המיוחדת למשפט האנגלי, והוא בלתי נחוץ במדינות כמו ישראל, שבהן דיני זיקות ההנאה מעניקים גמישות מספקת בכל הנוגע ליצירת זיקות ההנאה.

זיקות הנאה עשויות להיווצר מכוח הסכם (במדינות שבהן עסקות מקרקעין טעונות רישום בלשכות לרישום מקרקעין יידרש הרישום של זיקת ההנאה כתנאי להיווצרה). כן עשויה זיקת הנאה להיווצר מכוח השימוש במקרקעין הכפופים במשך תקופה רצופה, שאָרכה קבוע בחוק (התקופה באנגליה, למשל, היא 20 שנה; בצרפת ובישראל — 30 שנה). זהו ביטוי של האפשרות לרכוש זכויות מכוח „התיישנות״, המכונה prescription, כשתוצאתה רכישת זיקת הנאה (ע״ע התישנות). זיקת הנאה עשויה שתיווצר גם מכוח הדין, למשל, כשהוראת חוק מסמיכה רשות מרשויות המדינה לקבוע זכות מעבר לחלקת אדמה כדי לאפשר גישה אליה. יש הרואים גם במצב הפיסי של מקרקעין כשלעצמו מקור אפשרי להיווצרות זיקות הנאה, או זכויות שטיבן דומה לזיקת הנאה. כך, למשל, כאשר שתי חלקות אדמה סמוכות נמצאות במדרון, והחלקה הנמוכה יותר תומכת למעשה בפני הקרקע של החלקה הגבוהה יותר, יש לבעלי החלקה הגבוהה יותר „זיקת הנאה״ טבעית בחלקה הנמוכה, לקבלת תמיכה ממנה, ובעל־החלקה הנמוכה לא יהא רשאי לבצע חפירות בחלקתו שיפגעו בתמיכה זו. דוגמה אפשרית אחרת ל„זיקת הנאה״, שהמצב הטבעי של פני הקרקע יוצר אותה, היא זרימת מים באפיק היורד מחלקה אחת לחלקה סמוכה. החלקה הנמוכה חייבת לסבול את זרימת המים אליה.

הדרכים לפקיעת זיקת הנאה הן הדרכים הרגילות המביאות לפקיעת זכויות ק׳. דרך נוספת העשויה להביא לפקיעת זיקת הנאה היא הימנעות משימוש בזיקת ההנאה תקופה ממושכת. יש הרואים באי־השימוש כשלעצמו עילה לפקיעת הזכות (כך בצרפת וישראל), ויש הרואים באי־השימוש עדות לוויתור על זיקת ההנאה, ובהסתמך על הוויתור מסיקים את פקיעת הזכות (כך באנגליה ואה״ב).

(VI) נ א מ נ ו ת: ע״ע נאמנות.

בישראל היתה שנויה במחלוקת במשך תקופה ארוכה השאלה אם הנאמנות חדרה לתוך שיטת המשפט שלה. שאלה זו עומדת להיפתר — בחיוב — בדרך של חקיקה, ע״פ „הצעת חוק הנאמנות, תשל״ה — 1974״, שהונחה בפני הכנסת. הצעת חוק זו אמורה לקבל את מוסד הנאמנות ולהסדירו בהסדר מפורט.

(VII) ב ט ו ח ו ת: בטוחה קניינית, כגון משכנתא, נועדה להבטיח קיום חיוב שנטל על עצמו חייב לטובת נושהו. על התביעה האישית שיש לנושה כנגד החייב מוסיפה הבטוחה שעבוד נכס, ממנו יכול הנושה להיפרע אם החייב אינו מקיים את חיובו. בהיות הבטוחה זכות קניינית, היא מאפשרת לנושה להיפרע מתוך הנכס ששועבד לו לפני כל נושה אחר של החייב. עדיפות זו עפ״נ הנושים האחרים של החייב באה לידי ביטוי מובהק במקרים שהחייב פושט את הרגל (ע״ע פשיטת רגל), כשנכסיו אינם מספיקים לפרעון כל חובותיו. נקודת המוצא בפשיטת רגל היא שוויון הנושים, כשכל נושה נפרע יחסית לגובה חובו. הבטוחה מעניקה לנושה יתרון בכך שהיא מאפשרת לו לגבות את מלוא חובו מתוך הנכס ששועבד לו, בטרם יוכלו נושים אחרים של החייב להניח את ידם על נכס זה.

קנייניות הבטוחה מביאה לכך, שהעברת הבעלות בנכס המשועבד או עסקאות אחרות שייעשו בנכס זה, לא יפגעו בתקפה של הבטוחה הרובצת, כביכול, על הנכס המשועבד, בהתעלם משינויים החלים בבעלי זכויות אחרות בנכס.

כבטוחה יכול לשמש נכס מכל סוג שהוא. מכיוון ששעבוד נכס צופה את האפשרות של מכירת הנכס; במקרה של אי־קיום החיוב המובטח, צריך הנכס המשועבד להיות בר־מכירה. לבד משעבוד זכות הבעלות במקרקעין ובמיטלטלין ניתן לשעבד זכויות הפחותות מן הבעלות, כגון משכנתא על חכירה במקרקעין. כן ניתן לשעבד ק״ רוחניים, כגון זכויות יוצרים ופטנט, ואף זכויות אישיות, כגון: מניה, איגרת חוב, פוליסת ביטוח וחוזים רגילים (בתנאי שאפשרי מימושם ע״י מכירה). תכנו של החיוב שלהבטחתו יוצרים בטוחה הוא בד״כ חוב כספי, אך אין מניעה ליצירת בטוחה להבטחת חיובים שתכנם שונה. במקרים אלה תפקיד הבטוחה להבטיח את תשלום הפיצויים בגין אי־קיום החיוב.

הבטוחה היא זכות נלווית; תפקידה לשרת את החיוב שלהבטחתו נוצרה, ובלא החיוב אין לה קיום. היא עוברת עם החיוב ואתו פוקעת (חריג לכך ה Grundschuld שבמשפט הגרמני, שיש לו קיום עצמאי, וניתן להעבירו בנפרד).

דרכי היצירה של הבטוחות מגוונות, וניתן למיינן ע״פ מידת שכלולן כדלהלן:

(א) יצירת בטוחה ע״י שימוש בכלים שלא נועדו מלכתחילה למטרה זו, כשמנסים להתאים את הכלים לתכלית המבוקשת. דוגמות לכך הן ה fiducia שבמשפט הרומי, „המכר־החוזר״ שבמשפט המוסלמי, וה mortgage שבמשפט האנגלי. הבטוחה נוצרת ע״י הענקת בעלות (או זכות אחרת) לנושה בנכס כלשהו של החייב, בכפיפות לתנאי שהחייב יוכל לפדות את הזכות שהוענקה אם יקיים את החיוב שנטל על עצמו (זכותו של החייב לפדות את הנכס המשועבד ע״י קיום החיוב גם לאחר שחלף המועד לקיום החיוב, מכונה במשפט האנגלי "equity of redemption"). עסקת המכר משמשת כאן שלא לתכליתה הטבעית אלא למטרת בטוחה.

(ב) יצירת בטוחה ע״י העברת ההחזקה בנכס של החייב לידי הנושה או לידי אדם שלישי שהוסכם עליו. דוגמות לכך: ה pignus של המשפט הרומי, המשכון של המשפט המוסלמי (ע״ע משכון), ה nantissement של המשפט הצרפתי וה pledge של המשפט האנגלי.

(ג) יצירת בטוחה ע״י השימוש באמצעי שהוכשר במיוחד למטרה זו. ע״פ שיטה זו מועידים נכס לשמש כבטוחה, בלא שמעבירים אל הנושה זכויות כלשהן בנכס, ואף בלא שמעבירים לידו את ההחזקה בנכס. הנכס נעשה כפוף לשעבוד כתוצאה מעצם עסקת השעבוד, ובלא צורך בשימוש באביזרים הזרים לעסקה זו. דוגמה לכך היא ה hypotheca שבמשפט הרומי, או אחת מהצורות המודרניות של ה mortgage במקרקעין ע״פ המשפט האנגלי, או „המשכנתא״ במקרקעין ע״פ המשפט הישראלי.

בעבר הופעלה השיטה המשוכללת מבין השלוש, שיטת ההיפותיקה, בעיקר לגבי מקרקעין. ההסבר לכך שניתן היה להיעזר במרשם הזכויות של מקרקעין כדי לעשות פומבי לעובדה שמקרקעין כלשהם נעשו כפופים לשעבוד. בנכסים שאין להם מערכת של רישום זכויות, טמונה בשיטת ההיפותיקה סכנה של הטעיית הציבור. אדם שלישי עשוי שלא לדעת על כך שנכס כלשהו מנכסי החייב, הנמצא

תחת ידי החייב, נעשה כפוף לשעבוד, ואי־ידיעה זו עלולה לגרום לכך שהוא ישנה את מצבו לרעה (ע"ע רשום).

עם הזמן הלכה שיטת ההיפותיקה ונתפשטה על נכסים נוספים, שניתן היה להבטיח את ידיעת הציבור על דבר היותם משועבדים. כך, למשל, ניתן ע"פ הדין הסובייטי והצרפתי לשעבד בהיפותיקה ספינות ואווירונים, שאף ביחס אליהם קיים מרשם. פיתוחה המלא של שיטת ההיפותיקה הביא לכך שניתן לשעבד את כל סוגי הנכסים בדרך זו, לאחר שנקבעו סדרי רישום מיוחדים לשעבודים. כזהו המצב, למשל, באה"ב ע"פ ה Uniform Commercial Code משנת 1962, ובישראל ע"פ חוק המשכון, תשכ"ז—1967.

שעבוד משוכלל מסוג מיוחד הוא „השעבוד הצף" (floating charge) שהמשפט האנגלי, ובעקבותיו גם הישראלי, מעמיד לרשות חייבים מיוחדים, כגון חברות (ע"ע חברה). שעבוד זה מהווה פיתוח נוסף של שיטת ההיפותיקה, וייחודו בכך שאין הוא רובץ על נכס מסוים אלא על מסגרת של נכסים, כשהתוכן הממלא את המסגרת משתנה. הדוגמה הטיפוסית לכך היא שעבוד מלאי בבית עסק, או שעבוד חֳמרי גלם בביח"ר. מוצרים יוצאים מבית העסק או מביהח"ר כשהם ממורקים מן השעבוד, ואילו מלאי חדש שנכנס לבית העסק, או משלוח חדש של חמרי גלם המגיע לביהח"ר, נעשה כפוף לשעבוד הצף. מסגרת הנכסים היא אפוא מסגרת קולטת ופולטת. השעבוד חדל „לצוף" מעל למסגרת הנכסים, והוא „מתגבש", כאשר הנושה נוקט פעולות למימוש השעבוד. בשלב זה נתפשים ע"י השעבוד כל הנכסים המצויים אותה שעה בתוך מסגרת הנכסים ששועבדה, והחייב אינו יכול עוד להוציא נכסים אלה מרשותו כשהם ממורקים מן השעבוד. שעבוד הדומה למדי לשעבוד הצף האנגלי נוכל למצוא גם במשפט הסובייטי.

בדפוסי השעבודים שתוארו עד כה ניתן להשתמש כשמבקשים ליצור בטוחה שבהסכם. לבד מהבטוחות ההסכמיות מכיר המשפט גם בבטוחות מכוח הדין, כגון, בטוחה הניצרת ע"י הוראת חוק, המטילה שעבוד על נכס של פלוני בגין המסים שפלוני חייב בקֶשר לאותו נכס. הבטוחות שמכוח הדין מגוונות בצורותיהן ובתָכנן — הן עשויות לרבוץ על כלל נכסי החייב, או על נכסים מסוימים בלבד; יש שהשעבוד מוטל רק בגין החוב הקשור בנכס המשועבד, ויש שהשעבוד מוטל גם להבטחת חוב שאין קשר ענייני בינו ובין הנכס המשועבד, יש שהשעבוד נוצר רק לאחר רישומו בפנקסים הפתוחים לעיון הציבור, ויש שתֻקפו ועדיפותו עפ"נ נושים אחרים אינם מותנים ברישום. לציון מיוחד מבין השעבודים שמכוח הדין ראויה „זכות העיכוב", או „העיכבון" (במשפט האנגלי lien, במשפט הצרפתי droit de retention, ובמשפט הגרמני Zurückbehaltungs-recht). בנסיבות מסוימות מעניק הדין לנושה זכות לעכב תחת ידו נכס מנכסי החייב, הנמצא בהחזקתו, עד לפרעון חובו. העיכבון מופעל לגבי נכס של החייב שהנושה קיבל בו את ההחזקה כדין, ושאלמלא זכות העיכבון היה על הנושה למסרו לחייב. דוגמות לזכויות עיכבון: זכותו של מכונאי לעכב מכונית שנמסרה לו לתיקון (להבטחת תשלום שכרו); זכותו של מוביל לעכב משלוח סחורות שהובל על ידו; זכותו של בעל בית־מלון לעכב את חפצי האורח; זכותו של חקלאי לעכב עדר שעלה על שדותיו והשחית את יבולו (distress damage feasant).

רחבה ביותר היא זכות העיכבון המוענקת מכוח הדין בכל מקרה של הפרת חוזה להבטחת התשלום המגיע לנפגע כתוצאה מן ההפרה. ע"פ זכות זאת חל העיכבון על הנכסים של החייב שהגיעו לידי המעכב בעקבות החוזה. עיכבון זה מוכר, למשל, ע"פ הדין הישראלי.

תועלתו של העיכבון עבור הנושה עשויה להיות מדרגות שונות. יש שהדין מסתפק בערכו של העיכבון כמטרד, בכך שמונעים מן החייב נכס מנכסיו. יש שהדין מחזק את כוחו של העיכבון בקבעו כי במקרים של פשיטת רגל ע"י החייב ייחשב בעל זכות העיכבון כנושה מובטח, ודינו יהא כדין בעל משכון (כך באנגליה ובישראל). יש שהדין מחזק את מעמדו של המעכב עוד יותר ומעניק לו זכות למכור את הנכס המעוכב כדי לפרוע מתוכו את החוב. בשלב אחרון זה מתקרב מאד מעמדו של העיכבון למעמדו של המשכון. אף כי העיכבון הטיפוסי הוא זכות שמכוח הדין, יש שהדין מאפשר ליצור עיכבון שבהסכם, כגון עיכבון בנקאי, שעל־פיו לבנק זכות עיכבון על נכסי הלקוח שבידו להבטחת חובות הלקוח.

(VIII) זכות קדימה: הכוונה בזכות זו לכך שבטרם יוכל בעל נכס להעבירו למאן דהוא יהא חייב להציע את הנכס תחילה לבעל זכות הקדימה, ורק לאחר שיוותר הלה על זכותו לרכוש את הנכס, יהא בעל הנכס חפשי להעבירו למי שיחפוץ. בשיטות משפט אחדות ניתן ליצור זכות קדימה במקרקעין שתְקפה יהיה קנייני ולא חוזי גרידא. כזהו המצב, למשל, במשפט הגרמני (המכֻנה זכות זו Vorkauf), האוסטרי והישראלי. כדי שלהסכם המעניק זכות קדימה יהא אופי קנייני נדרש רישומו במרשם המקרקעין. תוצאת הרישום היא שבעל זכות הקדימה יוכל להבטיח לעצמו את קבלת המקרקעין הכפופים לזכותו, במקרה שיבקש בעליהם למכרם, ושלא ייאלץ להסתפק בתביעה לפיצויים בגין הפרת חוזה, אם יעבירם בעל המקרקעין לאדם שלישי. כל מי שרוכש זכות כלשהי במקרקעין הכפופים לזכות קדימה מקבל את זכותו בכפיפות לזכות זו.

לבד מזכות קדימה הנוצרת בהסכם, מכירות שיטות משפט רבות בזכויות קדימה הנוצרות מכוח החוק בנסיבות שונות. כך, למשל, מכיר המשפט הצרפתי בזכות קדימה (preemption) של המדינה ברכישת נכסים המוצעים למכירה פומבית, כשלנכסים ערך אמנותי או היסטורי; בבריה"מ מוכרת זכות קדימה בין שותפים; בדומה לכך מכירות שיטות המשפט הגרמנית, הצרפתית והישראלית בזכות קדימה בין שותפים שירשו במשותף מקרקעין; המשפט הספרדי מכיר בזכות קדימה בין שכנים; בישראל מכיר החוק גם בזכות קדימה בין בני זוג, לגבי בית המגורים, בית העסק, או המשק החקלאי הנמצאים בבעלותם המשותפת.

ד. דרכי הרכישה. את הדרכים שבאמצעותן ניתן לרכוש זכויות ק' אפשר לחלק לשתיים: (א) קבלת הזכות על דרך העברה מהבעל הקודם, כפי שהדבר, למשל, בירושה; (ב) יצירת הזכות, למשל, ע"י תפיסת נכס שהוא ללא בעלים.

(I) העברה: הרכישה מכוח העברה היא דרך הרכישה העיקרית בחיי המעשה. בהעברה מרצון מבוססת הרכישה על הסכמת המעביר, אך לעתים לא די בה כדי שלהעברה יהא תוקף מלא ונדרשת פעולה חיצונית שתעשה פומבי להעברת הזכות, כגון, מסירת ההחזקה בנכס (כפי שנדרש בד"ב בעסקת המתנה), או רישום העברת הזכות במרשם ציבורי (כפי שנדרש בד"כ בעסקת מקרקעין, בספינות, בפטנטים וכו'). הכלל היסודי ברכישה על דרך של העברה מרצון הוא: „אין אדם יכול לתת יותר משיש לו" (nemo dat quod non habet), ולפיו יכול אדם לרכוש בעלות רק ממי שהוא עצמו בעלים. ואולם, בשל תקנת השוק נקבעו לכלל הזה חריגים אחדים שתוצאתם היא, שאדם עשוי בנסיבות מסוימות לרכוש בעלות אף ממי שאינו בעלים. כך, למשל, במדינות אחדות עשויה שיטת רישום המקרקעין לייחס תוקף מלא למכר ע"י מי שהיה רשום כבעלים, אף אם יוברר לאחר מכן שהרישום אינו נכון, ובלבד שהקונה היה תם־לב. וכן, הרוכש בתום לב מסמך סחיר, כגון שטר חוב או המחאה, עשוי לרכוש זכות טובה אף אם המוכר לא היה הבעלים האמיתי של המסמך. כ"כ הרוכש בתום לב נכס ממי שהחזיק בו עשוי לרכוש את הבעלות אף אם המוכר לא היה הבעלים, אם נתקיימו במכר תנאים מסוימים (שתָכנם נקבע בהתאם לעמדות ששיטות המשפט השונות נוקטות בנושא זה), כגון, שהמוכר הוא אדם שעסקו מכירת נכסים מאותו סוג, או שהמוכר החזיק בנכס בהסכמת הבעלים האמיתי.

הירושה ע״פ צוואה היא דוגמה חשובה אחרת לרכישה מכוח העברה הנעשית מרצון המעביר (בנוסף על המכר שהוזכר). וע״ע ירשה; עזבון; צואה.

רכישה מכות העברה יכולה להיות אף שלא על יסוד רצון המעביר אלא מכוח החוק, או ע״פ צו של בימ״ש או של רשות אחרת. למשל: ירושה ע״פ דין, או העברת רכושו של אדם שפשט את הרגל אל הנאמן בפשיטת רגל, או מכירת נכס של אדם בהליכי הוצאה לפועל למימוש פסק דין שניתן נגדו.

בכל המקרים האלה של רכישה מכוח העברה, הכלל הרחב (בכפוף ליוצאים מן הכלל שהוזכרו) הוא, כי טיב הזכות הנרכשת הוא כטיב הזכות שהיתה לאדם שממנו הועברה. שונה המצב כשאנו עוברים לדרכי הרכישה מן הסוג השני שהזכרנוהו, דהיינו, רכישה מקורית ע״י יצירת הזכות.

(II) רכישה מקורית: דרכי הרכישה היוצרות את הזכות רווחו יותר בתקופה הפרימיטיווית מבתקופתנו, בה מרבית הנכסים שהיו בעבר ללא בעלים כבר נתגלו ונתפשו.

תפישת ההחזקה בנכס (occupatio במשפט הרומי) עשויה בשיטות משפט רבות להיות דרך לרכישת בעלות אם קודם לתפישה היה הנכס ללא בעלים. כמקור לנכסים ללא בעלים עשויים לשמש הנכסים שהם ללא בעלים מראשית קיומם, כגון, חיות בר, עופות ודגים (res nullius במשפט הרומי). בעבר היו אף מקרקעין עשויים להיכלל בקטגוריה זו, אך בימינו מקובל שבבעלות המדינה כל המקרקעין שבשטחה שאינם בבעלות פרטית. מקור אחר לנכסים ללא בעלים הם הנכסים שהיו בבעלות והופקרו ע״י בעליהם (res derelictae במשפט הרומי). דומה לזכיה המקורית מכות תפישת נכסי הפקר היא זכייתו של מוצא אבידה, לאחר שחלפה תקופה מסוימת מעת האבידה, ולאחר שנתמלאה הפורמליות הנדרשת בדין (כגון, הודעה למשטרה או פרסום).

רכישה מקורית אפשרית גם מכוח תוספת או חיבור של נכס לנכס, כשבעל הנכס העיקרי הופך להיות לבעל הנכס שנתווסף לו (accessio במשפט הרומי). התוספת יכולה להיות טבעית (ולדותיה של חיה או פירות האילן) או מעשה ידי אדם (נגר המחבר רגל לשולחן של פלוני, או חייט התופר חליפה בהשתמשו בחוטיו ובכפתוריו, אך כשהבד הוא של פלוני). גם העקרון שכל הבנוי והנטוע על הקרקע הוא בבעלות בעל הקרקע (superficies solo cedit) הוא ביטוי לרכישה מכוח חיבור. הלכת החיבור תחול גם במקרה של תערובת חמרים או מיזוג של נוזלים (commixtio; confusio במשפט הרומי). עיבוד נכס של אחר, עד כי הנכס המעובד הופך לנכס ממין חדש, מוכר אף הוא בכמה שיטות משפט כדרך לרכישה מקורית (specificatio במשפט הרומי). לפיכך, המפיק יין מענבים, שמן מזיתים ולחם מתבואה, רוכש בעלות במוצר המוגמר — באין הסכם נוגד. יש הרואים את אבן הבוחן לרכישה ע״י המעבד לא בדרישה שיווצר נכס ממין חדש (nova species), אלא ששווי העבודה יעלה על שווי החמרים, כך שיחול העקרון לפיו הולך הטפל אחר העיקר.

גם ה„התיישנות" עשויה להניב רכישה מקורית של זכות ק׳; עניינה ההשפעה שיש לזמן החולף על מעמדן של זכויות. כאשר אדם מקבל את ההחזקה בנכס מתוך כוונת בעלות, והוא מתמיד בהחזקתו במשך הזמן שנקבע בחוק, עשוי הוא, בשיטות משפט רבות, לרכוש את הבעלות בנכס. לעניין זה מבחינות שיטות המשפט בין התקופה הנדרשת לגבי מיטלטלין (שהיא קצרה יותר) לבין התקופה הנדרשת במקרקעין (שהיא ארוכה יותר). גם לשאלת תום הלב של המחזיק עשויה להיות השפעה על משך התקופה, כשהתקופה הנדרשת בהחזקה שהיה עמה תום לב היא קצרה יותר (ע״ע התישנות; חזקה).

מ. דוכן, דיני קרקעות בארץ ישראל, תשי״ג; תוספת לשנים 1953—1963, תשכ״ג; י. ויסמן, חוק המקרקעין, תשכ״ט—1969; מגמות והישגים, תש״ל; הנ״ל, חוק בתים משותפים במבחן המציאות, תש״ל; הנ״ל, חוק המשכון, תשכ״ז—1967, תשל״ה; מ. חשין, מטלטלין בדין הנזיקין, תשל״א; C. R. Noves, *The Institution of Property*, 1936; P. Arminjon – B. Nolde – M. Wolff, *Traité de droit compare*, I-III 1950–51; V. Kruse, *The Right of Property*, I–II, 1939—1953; A. J. Casner (ed.), *American Law of Property*, I–VII, 1952–54; F. H. Lawson, *Introduction to the Law of Property*, 1958; S. Ginossar, *Droit reel, propricte et creance*, 1960.

יה. וי.

ה. ב מ ש פ ט ה ע ב ר י. בעלות נרכשת בירושה, ע״י זכיה מההפקר או ע״י העברתה מאחר, במחיר, דהיינו — מכירה, או בלא מחיר — מתנה (ע״ע), לצמיתות או באופן זמני. בהעדר אחד משני מרכיבים אלו אין מתרחשת העברת בעלות. אין הק׳ חל אלא על דבר מוחשי, ומעשי־ק׳ הנלווים להתחייבויות ודומיהן אינם אלא „ק׳ דברים" (ב״ב ג׳, ע״א ועוד), שדינו כהתחייבות עצמה ולא יותר. מעשה־ק׳ היא כל פ ע ו ל ה, שלפי מנהג המקום מ צ י י נ ת העברת בעלות. במקורות נדונו כמה ק״ שנהגו בזמן העתיק, ומתוך כך ניתן להם תוקף כללי בהלכה, תוך הבחנה בין קרקע למטלטלין (ע״ע).

א. כ ס ף. לבד ממקרים יוצאים מן הכלל, אין לק׳ זה של נתינת הכסף תוקף במיטלטלין (ב״מ מ״ז—מ״ח) אלא בקרקעות (נכסי דלא ניידי). אף בזה, משנהגו שלא להקנות בלא שטר, אין כסף קונה אלא בצירוף שטר.

ב. ש ט ר, התקף בקרקע, מעיד בנוסחו על העברת הרשות. בד״כ אין מתן השטר מועיל בקרקע לפני מתן המעות, שבלעדיהן אין גמירת דעת מוחלטת.

ג. ח ז ק ה — לק׳ קרקע, „נעל, גדר ופרץ" (וכדומה) הקונה וסימל בכך את בעלותו. ואפילו „מכר לו עשר שדות בעשר מדינות, כיוון שהחזיק באחת מהן — קנה כולן", אם שולמו דמיהן.

ד. א ג ב ־ ק ר ק ע (= „ק׳ אגב") יכולים להיקנות מיטלטלין, ומעשה־הק׳ הנעשה בקרקע, יועיל למיטלטלין אף שהם במקום אחר.

ק״ נוספים, המיוחדים למיטלטלין, הם: א. ה ג ב ה ה, ב. מ ש י ־ כ ה — כשההגבהה קשה, וג. מ ס י ר ה, מיד המוכר לקונה — כשגם המשיכה קשה. גם ק״ אלה תלויים בתנאים מסוימים. ד. מיוחד הוא ק׳ ח ל י פ י ן, בו שני הצדדים מקנים וקונים כאחד. אחד הצדדים מושך את הדבר שהוא קונהו ומעבירו לבעלותו, וממילא עובר הדבר שהוא חליפו לבעלותו של הצד השני. תולדה לכך הם החליפין הסמליים: המקנה מושך הפץ כלשהו של הקונה ומחזירו לקונה מיד, והדבר הנקנה עובר בכך לבעלות הקונה, כחליפיו של החפץ שמשך הקונה לרגע. ק׳ זה נהג בתקופת השופטים, באמצעות הנעל (רות ד, ז); בתקופת התלמוד שימש לכך ה„סודר", שנתן את שמו לק׳: „ק׳־סודר". היה זה מעשה־הק׳ הרגיל ביותר, והוא משמש עד היום, בייחוד בהקנאות פורמליות וטכניות, במכירת חמץ וכד׳.

ה. „ק׳ ח צ ר". הימצאותו של הדבר הנקנה בחצרו של הקונה, או בכל מקום שהוא ברשותו, נחשבת כמעשה־ק׳ גמור. הותקן גם כי ד׳ אמות שסביב אדם תיחשבנה כרשותו לעניין זה.

באמצעות מעשה ק׳ תקף עוברת הבעלות לקונה אפילו אם לא שילם הקונה עדיין את דמיו, והדמים הינם חוב עליו. אם נעשה מעשה ק׳ אחר, שאינו מקובל במקומו וממילא אינו תקף, או אם ניתנו הדמים אך לא נעשה מעשה ק׳, יכול כל צד לחזור בו, אך „מי שפרע מאנשי דור המבול ומדור הפלגה, הוא עתיד להיפרע ממי שאינו עומד בדיבורו" (ב״מ ד׳, ב׳). אפילו היו בין הצדדים דברים בלבד שתהיה הקנאה, הרי החוזר בו הוא עקרונית, „ממחוסרי אמנה", ו„אין רוח חכמים נוחה הימנו". מאידך, אם ברור מתוך הנסיבות כי לא היתה גמירת־דעת של אחד מהצדדים, יכול אותו צד לחזור בו. אם אין הדבר ברור מתוך הנסיבות, אין מקבלים טענה שכזו, ע״פ

ההלכה ש„דברים שבלב אינם דברים". מכירה באונס יש לה תוקף, כי מן הסתם גמר המוכר בדעתו והסכים למכירה כדי להינצל. סייג לכך הוא אם מסר המוכר „מודעה" לעדים לפני המכירה, שאינו מוכר אלא מתוך אונס — והעדים יודעים באונסו. מקח־טעות — אם ההפרש הוא שישית — המקח קיים והמוכר מחזיר ההפרש; יותר מזה המקח בטל; וע"ע אונאה.

אם נעשה ק' טרם שנקבע המחיר — לא קנה הלוקח, לפי שאין בזה סמיכות־דעת, אלא אם היו דמי־המקח קצובים. המקנה לחברו דבר שאינו מסוים, לא קנה, לפי שגם בזה לא סמכה דעתו. קניינם והקנאתם של חרש, שוטה וקטן — אין לו תוקף מדין־תורה, מחוסר גמירת־דעת, אבל חכמים תיקנו תוקף בתנאים מסוימים להקנאת מיטלטלין של חרש ושל קטן „כדי חייו". לגמירת דעת על תנאי, ע"ע תנאי. לעניין דבר שלא בא לעולם, חלוקות הדעות לפי שאפשר שאין כאן סמיכות־דעות גמורה, וגם אין לבעלות על מה שתחול; גם לפי הדעה שאדם מקנה דבר שכזה, הרי זה רק בדבר שדרכו לבוא. לפי הדעה שאינו מקנה — הוא הדין בדבר שעדיין אינו שלו, פרט לכמה תקנות־חכמים, כגון שהוא צייד, עני וכד'. אעפ"כ, יכול אדם להתחייב להקנות דבר שלא בא לעולם, וכן להקנות זכות קניינית בדבר שהוא בעולם, וע"י זה להקנות דבר שלא בא לעולם, כגון: למכור אילן לפירותיו, או בהמה לוולדותיה. להלכה נפסק, שכשם שאין אדם מקנה דבר שלא בא לעולם, כך אינו מקנה למי שלא בא עדיין לעולם. דבר שהוא של אדם אבל אינו ברשותו, אין הוא יכול להקנותו; לפיכך אין אדם יכול להקנות דבר שנגזל ממנו.

דיני ק' מפוזרים במסכתות רבות, ובעיקר מוקדשים לכך פרקים שלמים במסכת בבא־בתרא, הגדולה במסכתות הש"ס.

דבר שאינו קניינו של איש, הוא הנקרא „ה פ ק ר" — בין כשלא היו לו בעלים מעולם, בין שמתו ולא הניחו שום יורש, למשל, גר (ע"ע), ובין שסילקו עצמם מבעלותם; אם כשהסתלקות זו מוכחת מתוך המסיבות, כגון במצב של יאוש (ע"ע), או שהם מפקירים את הדבר. פרטי הלכות הפקר ותנאיו נדונים הרבה בדברי־חכמים, וכבר בית־שמאי ובית־הלל נחלקו בשאלה, אם יש תוקף להפקר מוגבל „לעניים" בלבד. חכמים קבעו שההפקר צריך להיות דווקא בנוכחות שלושה בני־אדם; ומצויים דיונים בשאלה, באיזו מידה ובאיזה מצב קיים תנאי זה. דבר־הפקר עובר לרשות הזוכה בו, ע"י מעשי ק' רגילים, אך בפרטי הדברים יש כמה הבדלים בין ק' מן המקנה ובין זכיה מן ההפקר. בי"ד מקובל, או שלטון מוכר, רשאים בשעת הצורך להפקיר נכסיו של אדם, וגם להעבירם לבעלותו של אדם אחר („הפקר בית־דין הפקר"; „דינא דמלכותא דינא"). על השעבודים (משכון, משכנתא, ערב) ע"ע שעבוד.

א. גולאק, יסודי המשפט העברי, א', 107—127; ב', 32—57, תרפ"ג; הנ"ל, לחקר תולדות המשפט העברי בתקופת התלמוד, א', 43–86, תרפ"ט; ש. אלבק, רשותו של אדם במשפט התלמודי (סיני, ס"ב), תשכ"ח; I. Herzog, *The Main Institutions of Jewish Law*, I. 137–200, 1936.

מ.

קנין תעשיתי ורוחני (קתו"ר), דינים שנושאם הגנה על זכויות ממציאים ויוצרים ותפקידם למנוע חיקוי בייצור מוצרים, שימוש בסימני מסחר או העתקת יצירות ספרותיות ואמנותיות ולהבטיח את הזכות הבלבדית לעשיית פעולות אלה ליוצרים או לבאי־כוחם. זכויות אלה נובעות מפטנטים, סימני מסחר, מדגמים, כינויי מקור, זכויות יוצרים וכללים למניעת תחרות בלתי הוגנת. יש גורסים כי ההכרה בקנייני הרוח מיוסדת על זכויות קניין קיימות שהחוק מגדירן בחוקי הפטנטים, זכות יוצרים, סימני מסחר וכו'. גישה זו מבוטאת במבוא לחוק הפטנטים הצרפתי משנת 1791. גישה אחרת רואה במתן זכויות אלה משום פיצוי ליוצר על מאמציו. מבחינה ציבורית, הוכרו זכויות בלבדיות אלה כדי לעודד יצירה והשקעה בפיתוחן של אמצאות ויישומן לטובת הכלל. ההכרה בזכות הפטנט כתמריץ לאמצאה מצויה במבוא לחוק הפטנטים הראשון שנתקבל בוונציה ב 1714. הבטחת זכויות ייחודיות לזמן מוגבל ליוצרים ולממציאים הוכרה גם בחוקת אה"ב כאמצעי כשיר לעידוד התקדמות המדע והאמנויות השימושיות.

כיום מוכרות זכויות פסנטים בחוקיהן של מרבית מדינות העולם. פרטיהם שונים ממדינה למדינה, אולם עיקרם זהה: הענקת זכות ייחודית לתקופה מסוימת לשימוש ביצירת רוחו של האדם, שהולבשה לבוש טכני, והמוגדרת כ„אמצאה כשירת פטנט".

בישראל מושתתים דיני הפטנטים על חוק הפטנטים, תשכ"ז — 1967, שהוא חוק חדיש ופרי מחקר ממושך. הפטנט ניתן על אמצאה שהיא חדשה, מועילה, ניתנת לשימוש בתעשיה או בחקלאות, ויש בה התקדמות המצאתית. האמצאה עשויה להיות מוצר או תהליך לייצור המוצר. אמצאה נחשבת לחדשה אם לא נתפרסמה בפומבי לפני תאריך הגשת הבקשה לפטנט. החידוש שבאמצאה צריך שיהיה אוניוורסלי, דהיינו, שהאמצאה לא נתפרסמה בפומבי בין בתחומי ישראל ובין מחוצה לה. פרסום בפומבי כולל תיאור בכתב או במראה או בקול או בדרך אחרת, וכן ניצול האמצאה או הצגתה, באופן שבעל מקצוע יכול לבצע את האמצאה לפי פרטי התיאור. דרישה נוספת היא שתהיה באמצאה התקדמות המצאתית — התקדמות שאינה נראית כעניין המובן מאליו לבעל מקצוע ממוצע על סמך הידיעות שנתפרסמו לפני תאריך הבקשה. יש רואים בהתקדמות זו את ה„ניצוץ ההמצאתי", פרי רוחו של הממציא, שיש בו כדי להצדיק הענקת הפטנט.

זכותו של בעל פטנט היא בלבדית ומתירה לו למנוע מכל אדם זולתו מלנצל בלי רשותו את האמצאה עליה ניתן הפטנט. ניצול הפטנט כולל ייצור, שיווק או הפקת כל הנאה אחרת מהאמ־צאה. היתה האמצאה תהליך, יחול האיסור על ייצורו של המוצר הישיר הנובע מתהליך זה.

תקופת ההכרה בפטנט בישראל היא 20 שנה. במדינות אחרות נקבעו תקופות שונות; משך תקופית אלה נע בין 10 ל 20 שנה. תשלום אגרות שנקבעו בחוק הוא תנאי לתוקף הפטנט. הפרתו עלולה להעמיד את המפר בפני תביעה לצו מניעה או תשלום פיצויים על הנזק שנגרם לתובע ותשלומים אחרים שבעל הפטנט ראוי להם.

ישראל היא צד לאמנה הבין־לאומית לק"ת (אמנת פאריס) מ 1883, שתוקנה לאחרונה בבריסל ב 1958 ובסטוקהולם ב 1967. ע"פ הוראות אמנה זו ניתן דין־קדימה לבעל אמצאה שהגיש בקשה לפסנט באחת ממדינות החברות באיגוד שהוקם ע"פ האמנה האמורה (כיום כ 80 מדינות). דין הקדימה מתיר לראות בתאריך הגשת הבקשה, באחת ממדינות האיגוד, את התאריך הקובע בישראל, וזאת אם הוגשה הבקשה בישראל תוך 12 חודש לאחר הגשת הבקשה בחו"ל. פרט לדין הקדימה, מוגבלת הגנת הפסנט לתחומי המדינה בו ניתן. אין הגנה בין־לאומית לממציאים ויש לבקש פטנטים על האמצאות בכל אותן המדינות בהן מעוניין הממציא להגן על זכויותיו.

זכויות המונופולין של בעלי פטנטים הוגבלו כדי להגן על צרכי הציבור. כדי להבטיח את יישום האמצאה בדרכי ייצור ניתנה לרשם הפטנטים הסמכות להעניק רשיון ייצור ליצרן מקומי. רשיון זה, המכונה „רשיון כפיה", נועד להסיר תקלה לציבור הנובעת משימוש לרעה בזכות־היחיד של בעל פטנט, ומטרתו למצוא את שביל הזהב בין הצורך בקיומה של שיטת פטנטים המעניקה זכות־יחיד לממציא ובין הצורך ליישם את האמצאה נשואת הפטנטים במדינה בדרכים המוכרות ע"י המחוקק.

סימני מסחר וסימני שירות יוצרים בסיס לצורה נוספת של זכויות הקה"ת. סימנים אלה משמשים ליצרן, לסוחר או לנותן השירות כציון לקשר שבינם ובין הסחורה או השירות. סימן מסחר עשוי לכ־

לול אותיות, ספרות, מלים, דמויות או אותות אחרים, בשני ממדים או בשלושה. על הסימן להיות בעל אופי מבחין ולאפשר הבחנה בין מוצריו או שירותיו של בעל הסימן ובין אלה השייכים לאחר.

שימוש בסימן ע"י מי שאינו מורשה לכך מהווה פגיעה בבעל הסימן ובציבור כאחד. הפגיעה בבעל הסימן מיוסדת על העקרון בדבר מניעת תחרות בלתי הוגנת במסחר. הפגיעה בציבור כרוכה בהטעייתו בדבר מקור הסחורה או השירות. לפיכך עלול מפר סימן מסחר לעמוד בפני תביעה אזרחית ופלילית כאחד.

בישראל חלה בנושא זה פקודת סימני המסחר משנת 1938, המושתתת על חקיקה בריטית. הפקודה תורגמה ופורסמה בנוסח עברי חדש בשנת תשל"ב — 1972.

גם סימני המסחר הם בעלי אופי טריטוריאלי מוגבל, ויש לרשמם בכל מדינה שבה מתבקשת הגנת החוק. קיים הסדר מצומצם בדבר רישום בין־לאומי של סימני מסחר, המכונה הסדר מדריד, משנת 1891, אך ישראל אינה צד לו. הסדר גומלין בי"ל מוגבל קיים מכוח אמנת פאריס בדבר הגנת הקה"ת. לפיה ניתנת במקרים מסוימים הקלה מיוחדת לרישום סימנים שכבר נרשמו כסימני מסחר בארץ מוצאו של בעל הסימן.

תקפו של סימן מסחר הוא ללא הגבלת זמן, ובלבד שהוארך תוקף הרישום כנדרש בחוק. סימן מסחר מעניק לבעליו את הזכות לשימוש ייחודי בסימן המסחר על הטובין שלגביהם נרשם הסימן, ובכל הנוגע אליהם. וכן יוצר הרישום הנחה שהאדם הרשום כבעל סימן המסחר הוא בעל הזכות הייחודית לשימוש באותו סימן ביחס לטובין או לשירותים שלגביהם נרשם אותו סימן.

זכות יוצרים, מדגמים וכינויי מקור מהווים מקור נוסף לקתו"ר.

זכות יוצרים היא הזכות הבלבדית שהחוק מקנה ליוצרי יצירות ספרותיות, דרמתיות, מוסיקליות או אמנותיות לפרסמן, להעתיקן, לעבדן או לבצען בפומבי (וע"ע זכות יוצרים).

הגנת ה„מדגמים" ניתנת לצורות אסתטיות של מוצרים שימושיים, שיוצרן רשאי לרשמן ולקבל זכות בלבדית לייצורן או לשיווקן. בישראל מקור ההגנה למדגמים בפקודה המנדטורית בדבר פטנטים ומדגמים הוא מ־1933.

„כינוי מקור" מיועד לציין שמקורו או תכונותיו של מוצר כרוכים בשם הגאוגרפי של ארץ, איזור או מקום הכלול בשמו של המוצר. כך, למשל, נקבע השם „יפו" למוצרי פרי־הדר שמקורם בישראל. הגנת כינויי מקור בישראל מיוסדת על חוק הגנת כינויי מקור, תשכ"ה — 1965, ועל האמנה הבין־לאומית בנושא זה (אמנת ליסבון, 1958).

כל זכויות הקתו"ר המתוארות לעיל כוללות את הרשות הניתנת לבעל הזכות להעביר את זכותו לאחר, בשלמותה או בחלקה, וכן להעניק לאחר רשיון לשימוש בזכות. במקרים מסוימים חובה לרשום את ההעברה או את מתן הרשות בלשכת הפטנטים כתנאי לתוקף ההעברה או הרשיון כלפי צד שלישי שאינו צד להעברה או לרשיון. בנסיבות מסוימות ניתן גם לשעבד זכויות אלה או את ההכנסות הנובעות מהן.

א. א. בלום, זכות יוצרים, תשט"ז; א. ח. זליגסון, יסודות דיני זכות יוצרים, סימני מסחר, פטנטים ומדגמים, תשכ"ג; הנ"ל, דיני סימני מסחר ודינים הקרובים להם, תשל"ג; T. A. Blanco White, *Patents for Inventions*, 1962[3]; D. M. Kerly, *Kerly's Law of Trade Marks and Trade Names*, 1966[9]; W. A. Copinger – F. E. Skone James, *On Copyright*, 1971[11]; M. B. Nimmer, *Nimmer on Copyright*, 1972[2]; T. Terrell, *Terrell on the Law of Patents*, 1971[12]; L. W. Melville, *Precedents on Intellectual Property and International Licensing*, 1972.

מ. גב.

קָנִינְג, ג'וֹרְג' — George Canning — (1770—1827), מדינאי בריטי. ק' נולד בלונדון להורים אירים ממוצא אנגלי. בן שנה התייתם מאביו, ואמו היפה, שחקנית שלא־הצליחה, לא יכלה לפרנס את ק' וילדיה האחרים ממאהבה ומנישואיה השניים. דודו הבנקאי שלחו לאיטן ולאוכספורד ואח"כ הפגישו עם מנהיגי הוויגים. בעקבות המהפכה בצרפת נהיה ק' לטורי ולתומך רה"מ ו. פיט (ע"ע [2]). הלה דאג לכך שק' ייבחר לפרלמנט (1793) וב־1796 מינהו לסגן־שה"ח. ב־1801, כשהתפטר פיט בגלל התנגדות המלך למתן שוויון־זכויות לקתולים, התפטר גם ק' עמו, וב־1804, כשחזר פיט לשלטון, נהיה ק' לשר הממונה על כספי הצי.

ב־1807 נהיה הדוכס פורטלנד, גיסו של ק', לרה"מ, וק' מונה לשה"ח. ביזמתו תפסו הבריטים את צי דנמרק (ע"ע, עמ' 902) כדי למנוע את נפילתו בידי נפוליון. ק' היה מהאחראים לשיגור ולינגטון (ע"ע) לחצי־האי האיברי למלחמה בנפוליון, דרש לרכז בחזית זו את כל הכוחות וראה בשר־המלחמה קסלרי (ע"ע) את האחראי לנחיתה הכושלת בוולכרן שבהולנד (1809). פורטלנד הסכים לדרישתו להדיח את קסלרי אך לא עשה זאת, ולפיכך התפטר ק'; כשנודעה הפרשה לקסלרי קרא את ק' לדו־קרב ופצעו.

שנים מספר לא החזיק ק' בתיק כלשהו בממשלה, בעיקר בגלל סירובו להשתתף בממשלה שבה מילא קסלרי תפקיד מרכזי. ב־1816 נהיה לשר לענייני הודו, אך ב־1820 התפטר בגלל תמיכתו במלכה בפרשת גירושיה מהמלך ג'ורג' IV. הוא הניח שהמלך יתנגד להשתתפותו בממשלה, ולכן הסכים להתמנות למושל בנגל (1822). ערב הפלגתו למקום כהונתו התאבד קסלרי, והמלך נאלץ להסכים לדרישתו התקיפה של רה"מ ליוורפול (ע"ע) למנות את ק' שה"ח.

בתפקידו זה (1822—1827) פתח ק' תקופה חדשה ביחסי־החוץ, בהנהיגו שינוי מוחלט בסגנון בתחום זה. ק' הכיר בצורך להכניס את הפרלמנט ואת העם כולו בסוד ענייני־החוץ, וכך החלה ההתערבות הפעילה של „דעת הקהל" בקביעת מדיניות־החוץ. לימים עתיד היה השינוי בסגנון לתת את אותותיו גם בתוכן היחסים עם מדינות אחרות; ואולם מדיניותו של ק' לא היתה שונה ביסודה ממדיניות קודמו ויריבו, שהסתייג מה„ברית (ה)קדושה" (ע"ע), אלא שק' נתן אופי דרמתי־יותר להפניית־העורף ל„ברית". הוא התנגד להתערבות ה„ברית" נגד הליברלים בספרד (ע"ע, עמ' 368) ומנע את התערבותה נגד מושבותיה המורדות של ספרד באמריקה, ובכך הבטיח את עצמאותן והכיר בהן. בשיתוף עם רוסיה, ואח"כ גם עם צרפת, הבטיח ק' את עצמאות יוון (ע"ע, עמ' 481).

מחוץ לארצו נחשב ק' לליברל, אך בבריטניה תמך בדיכוי הפועלים בתקופה שאחרי נפוליון והתנגד לרפורמה פרלמנטרית. רק בעמדתו כלפי הקתולים וכלפי ביטול העבדות במושבות הזדהה עם דורשי התיקונים, ופעילותו לשיפור מצב העבדים החישה את שחרורם. ב־1827 לקה ליוורפול בשיתוק. המלך נאלץ לבקש מק' שנהנה מתמיכת הטורים בביה"נ, להרכיב ממשלה תמורת הבטחה שלא יזום חוק למתן שוויון־זכויות לקתולים. ואולם אצולת הטורים בבית־העליון התנגדה לק', שלשונו השנונה והלעגנית הקנו לו אויבים רבים, והוא מצא עצמו נתמך מצד הוויגים. כעבור 4 חדשים מת במחלה.

H. W. V. Temperley, *The Foreign Policy of C.*, 1925; Ch. Petrie, *G. C.*, 1946[2].

אה. א.

קָנִינְג, לורד צָ'רְלְז ג'וֹן — Lord Charles John Canning — (1812—1862), מדינאי בריטי, מושל הודו. בנו של ג'ורג' ק' (ע"ע). ב־1836 נבחר לפרלמנט. מ־1841 מילא בהצלחה תפקידים זוטרים בממשלה. ב־1856 מינהו פמרסטון (ע"ע) למושל־כללי של הדו (ע"ע). כבר בראשית כהונתו ניצח במלחמה קצרה נגד פרס. בראשית 1857 הופתע ע"י פרוץ המרד ההודי הגדול בשלטון הבריטי. אף שלא היה מנהיג מטבעו, פעל במהירות ובהחלטיות. הוא הזעיק לעזרתו גייסות בריטיים שהיו בדרכם לסין, ותוך כמה חדשים חיסל את כל מוקדי המרד (דֶלְהִי, לַקְנאוּ וכו') והשליט סדר. בניגוד לדעת־הקהל בבריטניה ובהודו, דגל אח"כ בהתפייסות, וזכה לכינוי "ק' הרחום" (Clemency C.). לאחר העברת השלטון מ„חברת הודו המז־

רחית" לידי הממשלה הבריטית, נתמנה ה„משנה-למלך" הראשון של הודו. ק' עשה הרבה לתקון הממשל, מערכת השיפוט והתחבורה (בניית מס"ב), להקלת מצוקת הרעב ולארגונו-מחדש של הצבא (ע"י גיוס אירופים, מוסלמים, סיקהים ובני-גורקהה). כן הרחיב את התינוך הגבוה (אוניברסיטות בומבי, מדרס, קלקטה). הוא התפטר בשל מות אשתו ומת זמן קצר אחרי שחזר, שבור-לב, לאנגליה.

H. S. Cunningham, *Earl C.*, 1891; M. Maclagan, *"Clemency C."*, 1962.

קנינגהם — Cunningham — שמם של שני אחים ילידי אירלנד ממוצא סקוטי, מפקדים בריטים בכירים במלה"ע II.

1) סר אלן גורדון ק' — Sir Alan Gordon C. — (נו' 1887), קצין-צבא מ 1906. ב 1941 פיקד על כוח מגוון (בריטים, דרום-אפריקנים, קולוניאלים), שפלש מקניה לסומליה האיטלקית וכבש את קיסמיו ומוגדישו. אח"כ המשיך לתוך חבש, וב 6.4.41 כבש את אדיס-אבבה. כתוצאה מכך נכנעו בפניו הדוכס מאאוסטה, המשנה-למלך האיטלקי, וצבאו (20.5.41), ובא הקץ על מושבות איטליה באפריקה-המזרחית. בנובמבר 1941 עמד ק' בראש מתקפה של הארמיה ה 8 בקירנאיקה. משנכשלו שלביה הראשונים של מתקפתו, רצה להפסיקה, וע"כ הוחזר לאנגליה. בשנים 1945/8 היה הנציב-העליון הבריטי (האחרון) בא"י, אך לא השפיע על השתלשלות המאורעות בארץ והידרדרותם, שכן הממשלה בלונדון היא שהכתיבה את המדיניות הא"יית.

סר אלן קנינגהם, הנציב העליון הבריטי האחרון בא"י

2) אנדרו בראון ק', לורד הינדהופ — Andrew Browne — 1st Viscount C. of Hyndhope — (1963—1883), קצין-צי מצעירותו, הצטיין במלה"ע I וזכה בכמה עיטורים. במאי 1939 נתמנה מפקד הצי הבריטי בימה"ת, ובתפקיד זה נשאר עד אביב 1942. ק' נתפרסם בתוקפנותו המתמדת מול הצי האיטלקי, שהיה חזק פי-כמה מציו. הוא יזם התקפה קטלנית של מטוסי ציו על אניות-המערכה האיטלקיות בטרנטו (נובמבר 1940) והטביע 3 סיירות ושתי משחתות איטלקיות בקרב-מטפן הלילי (מארס 1941). ק' ארגן את הפינוי הבריטי מיוון ומכרתים באביב 1941, וביצעו ללא חיפוי אווירי מול חיל-האוויר הגרמני, וחרף אבדות עצומות. אניותיו הגנו על שיירות למלטה, תמכו בגייסות במדבר המערבי ובלוב וסייעו לפעולות בסוריה ובים-סוף. בספטמבר 1943 קיבל ק' את כניעת הצי האיטלקי. כעבור חודש נתמנה „לורד ימי ראשון" (מפקד הצי הבריטי), בדרגת אדמירל הצי. בתפקיד זה תכנן את פעולות הצי הבריטי בשלביה האחרונים של המלחמה בגרמניה וביפן. ק' היה המפקד הימי הבריטי הנערץ-ביותר במלה"ע II. זכרונותיו השנונים "A Sailor's Odyssey" („האודיסאה של מלח") י"ל ב 1951.

O. Warner, *C. of Hyndhope*, 1967.

פ. פ.

קניצרו, סטניזלאו — Stanislao Cannizzaro — (1910—1826),

כימאי איטלקי. ק' נולד בפלרמו שבסיציליה. תחילה למד רפואה וביולוגיה, ואח"כ כימיה, במחיצתו של פיריה (R. Piria) בפיזה. ב 1848 השתתף, כקצין-תותחנים, במהפכה האיטלקית, ועד 1851 חי בגלות בצרפת. ק' כיהן כפרופסור לכימיה במספר אוניברסיטות איטלקיות, וב 1871 יסד ברומא את המכון הכימי האוניברסיטאי הראשון באיטליה. ב 1853 גילה את הראקציה הכימית הקרויה על שמו, שבה עוברים אלדהידים ארומטיים (ע"ע אלדהידים), בנוכחות בסיסים חזקים, חמצון וחיזור פנימי ויוצרים כוהל וחומצה:

$$\underset{\text{אלדהיד}}{2RCHO} \xrightarrow{KOH} \underset{\text{כיהל}}{RCH_2OH} + \underset{\text{חומצה}}{RCOOH}$$

ב 1858 פרסם חיבור גדול Sunto di un corso di filosofia chimica, שבו טען כי חוקי אבוגדרו (ע"ע) תקפים בכל מקרה ומקרה — דהיינו, בתנאים שווים מכילים נפחים שווים של גזים שונים אותו המספר של חלקיקים פשוטים — אולם בניגוד לדעת אבוגדרו הוכיח ק' שחלקיקים אלה אינם אטומים בודדים אלא מולקולות המכילות כל אחת שני אטומים או יותר (ע"ע גזים). להבחנה ברורה זו בין אטומים למולקולות היתה השפעה גדולה וחשובה-ביותר על התפתחות הכימיה המודרנית. עבודות אחרות של ק' עסקו בתורת הערכות הכימית (ע"ע כימיה, עמ' 743), בסינתזות אורגניות שונות ובקביעת המבנה של חומר-הטבע סנטונין.

W. A. Tilden, *C, Memorial Lecture*, 1914; D. Marotta, *C.* (in: Gazetta Chim. Italiana, LXIX, 689), 1939.

קנישקה, ע"ע הדו, עמ' 523.

קנלטו — Canaletto — כינוים של שני ציירים איטלקים.

1) כינויו של ג'ובני אנטוניו קנל — Giovanni Antonio Canal — (1697, ונציה — 1768, שם). ק' הנער נהג לסייע בידי אביו בציור רקעי-סצנות לתאטרון. ב 1719 ביקר ברומא ונראה שהושפע שם מנופיו הטופוגרפיים (vedute) של הצייר ג'ובאני פאולו פאניני (1692[?] — 1765). ב 1720 שב לוונציה והתמחה בציור „ודוטות" של עירו ושל הלאגונה. יצירותיו המתועדות המוקדמות-ביותר, 4 מראות-נוף (1725/6; באוסף פרטי, מונטריאול), מושפעות בסולם-הצבעים מחלוץ ציור מראות-הנוף הוונציאניים, לוקה קרלווריס (1730—1663). ציורים אלה צוירו בחוץ, „מן הטבע". מאוחר-יותר נהג ק' לצייר באתרים את המתווים בלבד, נעזר לצורך הדיוק בלשכה אפלה, ואילו ציור-השמן עצמו נעשה בסדנתו. ב 1730 התקשר עם האספן וסוחר-התמונות האנגלי ג'. סמית, והלה רכש בקביעות את ציוריו. בשנות ה 30 צייר ק' 24 ציורים עבור הדוכס מבדפורד. בשנים 1746 — 1756 שהה, בהפסקות, באנגליה, וצייר בה מראות-נוף של לונדון ושל ערים אחרות, וגם כמה „קאפריצ'י" (ציורי-נוף שהורכבו מפרטים דמיוניים וראליסטיים מאתרים שונים). ב 1744 י"ל סדרת תחריטים מעשי-ידיו. — יצירות ק' משלבות דיוק טופוגרפי ופרספקטיווי עם חוש נדיר לתיאור האור הנופל על דמויות ופרטי הנוף הבנוי. הן משמשות מקור חשוב לשחזור מראות-הנוף בוונציה ובאנגליה כפי שנראו במאה ה 18.

2) כינויו של ברנרדו בלוטו — Bernardo Bellotto — (1720[?], ונציה — 1780, ורשה), בן-אחותו של (1). ק' למד אצל דודו

ג'. א. קנלטו: ספינת הטקס המפוארת (בוצ'ינטורו) ליד הרציף בווינציה בשעת ההכנות ביום העליה הנוצרי

והתמחה אף הוא בציור נופים טופוגרפיים. ב 1747 נסע לדרזדן וב 1748 נתמנה לצייר־החצר של אוגוסט III. ציוריו מתקופת שהותו בדרזדן (עד 1758) כוללים מראות־נוף. ב 1767 התיישב בוורשה כצייר־החצר של המלך סטניסלו פוניטובסקי (ע"ע). — סולם־צבעיו מצומצם וקר, ושולטים בו גוני הירקרק־האפור, אך תיאוריו אינם נופלים בדיוקם מאלה של דודו. ק' גם יצר תחריטים לפי כמה מיצירותיו בשמן.

K. T. Parker, *The Drawings of A. C. in the Collection of His Majesty the King at Windsor Castle*, 1948; W. G. Constable, *C.*, I-II, 1962; M. Levey, *C. Paintings in the Collection of Her Majesty the Queen*, 1964; J. G. Links, *Views of Venice by C.*, 1971; S. Kozakiewicz, *B. B., genannt C.*, 1972; E. Camesasca, *L'opera completa del B.*, 1974.

א. רו.

קִנָּמוֹן (Cinnamomum), סוג צמחים ממשפחת העריים (ע"ע), הכולל מעל ל 50 מינים, עצים ושיחים ירוקי־עד, מוצאם מארצות המזרח־הרחוק. לאחדים מהמינים חשיבות כלכלית כצמחי תבלין, רפואה ועוד. הק' הקַמְפוֹרִי (C. camphora) הוא עץ חזק שגבהו 15—20 מ' ויותר ועביו 2—2.5 מ'. פרחיו הקטנים והלבנבנים ערוכים במכבד. הוא מכיל שמן קמפור — המופק בעיקר מהעצה הטחונה — המשמש לרפואה ולתמרוקים. לאחרונה תופס את מקומו המוצר הסינתטי. העץ עמיד בפני פגיעת חרקים ומשמש לתעשיית רהיטים.

ק' צֵיילוֹנִי (C. zeylanicum), המכונה גם ק' אמיתי, הוא המשובח שבמיני הק'. בגידול בר מגיע גבהו ל 10—20 מ'; בתרבות הוא מסתעף הרבה וגבהו בינוני. עליו הארוכים (12—15 ס"מ), שצבעם ירוק מבריק בצדם העליון וחיוור בתחתון, מפיצים ניחוח נעים. הפרחים צהובים וקטנים. הפרי — ענבה קטנה בצבע ארגמן. בהגיע העץ לגובה של 1.5—2 מ' מקצצים בו ומניחים לו להוציא חטרים.

קנמון ציילוני (Cinnamomum zeylanicum): ענף פורח; 1. פרח; 2. קליפת קנמון מסחרי

כעבור שנתיים, בהגיע החטרים לאורך 2—2.5 מ', אוספים את היבול הראשון. כל קיצוץ מביא להסתעפות נוספת. היבול נאסף אחת לשנתיים־שלוש. קולפים את הקליפה וגורדים ממנה את השכבה החיצונית הכהה. מייבשים את השכבה הפנימית הבהירה, המסתלסלת ומופיעה בצורת שפופרת, והיא המשמשת כחומר־גלם עיקרי לשיווק. הספקית העיקרית של הק' היא ציילון, אמנם כיום פחות מבעבר. כן מגדלים אותה בהודו, במלאיה, ברפובליקה המלגשית ועוד.

ק' הַקַּסְיָה הַסִּינִי ([C. cassia]. יש המזהים אותו עם הקציעה [תה' מה, ט; כריתות ו', ע"א]). הוא עץ גבוה, שקליפתו עבה וגסה ופרחיו ופירותיו קטנים משל הק' הציילוני. שלא כבאחרון משתמשים גם בקליפתם החיצונית של ענפיו ושל גזעו. את העץ קוצצים בגיל מבוגר בהרבה (10—15 שנים) ובהפסקות ארוכות־יותר. ריחו חריף אך פחות נעים. שיעור השמן־האתרי בקליפה גבוה (1%—2.5% לעומת 0.5%—1.5% בק' הציילוני). ק' הקסיה משמש כתחליף לק' הציילוני היקר.

השמן האתרי של הק' מכיל אַלְדֶהִיד $C_6H_5-CH-CH_2OH$. הק' משמש, בצורות שונות, לרפואה, לתמרוקים ולמזון (פירות־הבוסר הריחניים — בתעשיית דברי־מתיקה, ליקרים, שוקולדה ומשקאות; בזלזלים היבשים — בתעשיית השימורים). בארה"ב אושר השימוש בכינוי המסחרי ק' (Cinnamon) לשני המינים (הציילוני והקסיה), ואילו בשוק האנגלי מבדילים בין השנים. היצוא העולמי של ק' הגיע ל 15,000 טון בממוצע בשנים 1959—1968, בשווי של כ 11 מיליון דולר.

הק' הנזכר במקרא וכן בספרות יוון ורומא (הרודוטוס, תאופרסטוס, פליניוס ועוד), הוא כנראה ממין הקסיה הסינית. הוא שימש להכנת „שמן משחת קדש" (שמ' ל, כג—כה) ונמנה עם סממני הקטורת שבמקדש.

י. פליקס, עולם הצומח המקראי, 1968²; J. Maistre, *Les Plantes a epices*, 1964; J. W. Parry, *Spices*, I, 1969; F. Rosengarten, *The Book of Spices*, 1960.

ש. ה.

קִנְמוֹנִית, חִמְצָה, ע"ע קַרְבּוֹכְּסִילִיּוֹת, חֻמְצוֹת.

קְנָס, קְנָסוֹת, ע"ע עֹנֶשׁ, עמ' 40; נְזִיקִין, עמ' 1023.

קַנְסוּ (Kansu [קרי: גַנסוּ]), פרובינציה בצפון־מערב סין (ע"ע ושם מפה, עמ' 837); 366,500 קמ"ר, 13 מיל' תוש' (1970).

ק' היא ארץ־מעבר בין מערכות ההרים הרמים והאגנים הפנימיים של טִיבֶּט וצ'ינגהי לבין הרמות הערבתיות והמדבריות של מונגוליה. בדרום־מערבה נכללים הרכסים הצפוניים של הרי צ'ילן (נאן־שאן), ובהם פסגות הגבוהות מ 5,000 מ'. בדרומה הרי צ'ינלינג ודַפָּה (Tsinling Shan, Tapa Shan), המשתרעים בכיוון מזרח—מערב. גבהם 2,000—3,000 מ', ובהם אגנים פוריים ועמקים רחבים. צפון־מזרח ק' הוא חלק מרמת הלס המכותרת של צפון־מערב סין. בצפון ובצפון־מערב רמה צחיחה, שגבהה 1,000—1,500 מ' ובה טוריי הרים בודדים. ההונג־הו (ע"ע, הנהר הצהוב) התיכון חוצה את ק' לרחבה בעמק רחב. מימיו משמשים להשקיית שטחי שלחין נרחבים בצפון־מזרח ק'. מהרי צ'ילן יורדים נהרות רבים אל הרמה הצחיחה של צפון ק', ולארכם נאות־מדבר ובהם שטחי שלחין, ששימשו כתחנות על „דרך המשי" שהיתה עורק־סחר ראשי בין סין לבין אסיה התיכונה והמערבית ואירופה במשך כ 1,500 שנה. האיזור שבו עוברת הדרך במערב ק', בין הרי צ'ילן לבין מדבריות מונגוליה, נקרא „פרוזדור ק'". חלקיה המערביים של חומת סין הגדולה נמצאים בתחומי ק'.

ק' עשירה באוצרות־טבע: שדות־נפט גדולים, מרבצי פחם, עפרות־ברזל משובחות, נחושת, בוכסיט, זהב ועוד. בפרובינציה תעשיה ענפה, המרוכזת בעיקר בערים שבדרום־המזרח ולאורך עורק־התחבורה הראשי (מס"ב וכביש) העובר לכל ארכה לשינג'ינג ולבריה"מ. תעשיה כבדה פותחה בקצב מהיר מראשית שנות ה 50. בלנצ'ו (ע"ע), בירת הפרובינציה, 1.2 מיל' תוש' (אומדן 1970), מפעלים גדולים לייצור ציוד תעשייתי, מכונות חקלאיות, מוצרי ברזל ופלדה, ציוד צבאי, כימיקלים, טכסטיל, מוצרי עור ומזון וכן בתי־זיקוק לנפט.

אוכלוסיה צפופה מצויה רק באגנים ובעמקים שבדרום ק'. רוב האוכלוסיה סינית ומיעוטה — האנים (Han) והויאים (Hui) — במזרח ובדרום־המזרח, טיבטים — בדרום, מונגולים — בצפון, קאזאכים — במערב, וטונגוסים — בצפון ובצפון־מערב. לרוב המיעוטים אזורים אוטונומיים. חלק גדול מתושבי מערב־ק' הם מוסלמים.

מ. בר.

הִיסְטוֹרְיָה. השם ק' הונהג רק בתקופת שושלת יואן (1279—1368), המונגולית; קודם נקראה הפרובינציה „לונג" ומימי שושלת צ'ין (221—206 לפסה"נ) היתה ק' חלק מסין. בשנים 1862—1878 היו התקוממויות עקובות־מדם של התושבים המוסלמים. הן דוכאו בידי צו צונג־טאנג, שהשתתף קודם בדיכוי מרידת הטיפינג (ע"ע). צו אף הקים בק' מערכת חינוך ומינהל תקין. השפעת הקומוניסטים החלה ב 1935, לאחר שנסוגו הקומוניסטים ב„מסע הארוך" לשנשי הקרובה לק' (ע"ע סין, עמ' 887).

Chu Wen-Djang, *The Modern Rebellion in Northwest China, 1862–1878*, 1966; T. R. Tregear, *An Economic Geography of China*, 1970.

קנסוס (census), מפקדם ורישומם של אזרחי רומא העתיקה למטרות מיסוי ושירות צבאי. לפי המסורת הרומית היה הק׳ נהוג כבר בימי המלכים. מייסוד הרפובליקה ביצעוהו הקונסולים, ומ 443 לפסה״נ — הקנסורים, 2 במספר, שנבחרו אחת ל 5 שנים למשך 18 הודש. אבות המשפחות נצטוו להופיע לפניהם בשדה־מארס ברומא ולהצהיר על בני־ביתם ורכושם. הקנסורים היו רשאים לאמוד את הרכוש לפי ראות עיניהם. המיסוי הרגיל היה בשיעור 1% מהרכוש. ב 167 לפסה״נ חדלו לגבות מס זה עקב הצטברות עדפי־כסף באוצר. גם השירות הצבאי נקבע לפי שומת הרכוש.

בעת הק׳ היו הקנסורים רושמים כל אזרח באחד מ 35 השבטים וקובעים את מקומו באחת הקנטוריות של חמשת המעמדות (classes). החלוקה למעמדות נקבעה לפי שומת הרכוש. אלה אשר בשל מיעוט רכושם לא שילמו מסים ולא שירתו בצבא, נכללו בקנטוריה של הפרולטריים (ע״ע פרולטריון). העובדה כי במעמדות של בעלי שומה גבוהה נכללו רוב הקנטוריות, הקנתה לאמידים משקל־יתר בשלטון, שכן בחירות, חקיקה והחלטות חשובות התקיימו באסיפת הקנטוריות.

נראה שגם הפקידים העירוניים בערי איטליה ערכו ק׳, ולא כל האזרחים חויבו אפוא להתייצב ברומא. בסיום הק׳ נערך טקס־טיהור דתי (lustratio). הק׳ האחרון נערך ע״י אספסינוס וטיטוס (ע׳ ערכיהם). בפרובינקיות נערך ק׳ עם ייסודן, ואח״כ לפי הצורך. הפרוקורטור הרומי הראשון ביהודה, קופוניוס, ערך בה ק׳ (6 לסה״נ), שעורר התנגדות בקרב היהודים (ע״ע א״י, עמ׳ 373). לפי הברית־החדשה (לוקאס II, 1—7) נולד ישו בעת שנערך ק׳, שבגללו באה משפחתו מנצרת לבית־לחם. ייתכן מאוד שמדובר בק׳ של קופוניוס וכי חל שיבוש במסורות.

על המפקד בעת החדשה, ע״ע דמוגרפיה, עמ׳ 748.

G. Pieri, *L'Histoire du cens jusqu'a la fin de la republique romaine*, 1968.

קנפור (או קונפור Kanpur, Cawnpore), הגדולה בערי מדינת אוטר פרדש (ע״ע, כרך מילואים) ומהגדולות בהודו. 1,275,240 תוש׳ (1973); בק׳־רבה 1.5 מיליון תוש׳. ק׳ יושבת על הגדה הדרומית של הנהר גאנגה (גאנגס), באתר שבו נמצא הגשר היחיד על הנהר לאורך כ 240 ק״מ ממהלכו. לפיכך ק׳ היא צומת חשוב למס״ב ולכבישים. בדרומה — נמל־תעופה. ק׳ היא מערי־התעשיה הגדולות בהודו ומרכז למסחר. חינוך־גבוה ומחקר.

באזורי־תעשיה נרחבים בדרומה ובצפונה יש מאות בתח״ר, המייצרים מוצרי ברזל ופלדה, מכונות חקלאיות, מכונות וציוד לתעשיה, מטוסים, מנועים, אופניים, מכשירי חשמל, כבלי חשמל וטלפון, כימיקלים, דשנים, תרופות, חמרי־בניין, טכסטיל, מוצרי־עור, מזון ועוד. בק׳־רבה מועסקים בתעשיה כ 140,000 פועל. בק׳ המרכז החשוב־ביותר בהודו למוצרי־עור. כן מצויים בעיר מפעלים גדולים לניפוי, לטוויה ולאריגת כותנה, המספקים את מרבית צרכי הצבא באריגים. ק׳ משמשת שוק מרכזי לחיטה, לכותנה ולמספר מוצרי־חקלאות אחרים. בעיר אוניברסיטה (129,920 תלמידים ב1974/5) וכן המכון הטכנולוגי ההודי. בדרום העיר קרסקטינים גדולים ומתקנים צבאיים. שטח זה שימש אחד הבסיסים הצבאיים הראשיים של הבריטים בצפון־הודו.

ק׳ היתה עיר־שוק קטנה כשהפכה ב 1801 לבסיס צבאי בריטי, באיזור־הספר של תחום השלטון הבריטי באותו הזמן. בסיס זה והתעשיות שטיפח היו גורם עיקרי בהתפתחותה לכרך גדול. ב 1857, בעת מרד הסיפוי (ע״ע הדו, עמ׳ 534), נטבחו כאן מאות חיילים ואזרחים בריטיים ואירופים אחרים.

קנפנטון, יצחק (קסטיליה[?] — 1463, פניפיל [Peñafiel]), מגדולי חכמי קסטיליה במאה ה 15. מעט מאד ידוע על אודותיו. ב 1450 נתמנה חבר בוועדה שתפקידה היה לחלק את נטל המסים בין יהודי מלכות קסטיליה. ב 1457 עמד בראש ישיבה בעיר סמורה שבמערב קסטיליה, ומתלמידיו שם היו מחשובי חכמי דור הגירוש: ר׳ יצחק די ליאון, ר׳ יצחק אבוהב השני (ע״ע), ר׳ שמואל ולנסי, שם־טוב בן יוסף אבן שם־טוב, וקרוב לוודאי גם ר׳ יצחק עראמה (ע״ע). על סדר הלימוד בישיבתו למדים אנו מספרו היחיד „דרכי הגמרא" (או „דרכי התלמוד"), שנדפס פעמים אחדות (מהד׳ מוערת: א. ה. וויס; וינה תרנ״א). ק׳ נוטה מדרכם של בעלי כללים אחרים, הרושמים את כללי התלמוד ומפרשים אותם, בכך שהוא מרצה בצורה מתודית כיצד יש לעיין בטכסט, ואילו אמצעים פדגוגיים יש לנקוט בעת הלימוד. מסתבר שהוא גם הראשון שהתווה כללים מתודיים ללימוד ספרות הראשונים. כלליו זכו לתהודה רבה אצל תלמידיו ותלמידי תלמידיו (מהם ר׳ שמואל אבן סיד), ואף יושמו למעשה בישיבת ר׳ יעקב בירב (ע״ע) בצפת. מקובלי ספרד מוסרים בשמו דברים בע״פ, אך בכתב לא נותר ממנו דבר בקבלה.

א. ה. וויס, דור דור ודורשיו, ה׳, 232—234, תרס״ד; ג. שלום, לידיעת הקבלה בספרד ערב הגירוש (תרביץ, כ״ד), תשט״ו; י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, 378, תשי״ס; ח. ז. דימיטרובסקי, בית־מדרשו של ר׳ יעקב בירב בצפת (ספונות, ז׳), תשכ״ג; א. דויד, לקורותיו של ר״י ק׳ (ק״ס, נ״א), תשל״ו; M. Rosenmann, *Darstellungen aus dem innern Leben der spanischen Juden im XV Jahrhundert* (MGWJ, XX), 1893; F. Baer, *Die Juden im christlichen Spanien*, II, 1936.

קנריים, האיים ה־ (Islas Canarias), קבוצת איים באוקיאנוס האטלנטי, במרחק 115 ק״מ מחופי צפון־מערב אפריקה, שטחם 7,273 קמ״ר, ובהם 1,170,220 תוש׳ (1970). האיים מהווים שני מחוזות של ספרד, הנקראים ע״ש בירותיהם: א. מחוז לס פלמס (4,065 קמ״ר, 579,710 תוש׳) ובו האיים המזרחיים גראן קנריה, פוארטונטורה, ולאנסארוטה. בבירה שבצפון האי גראן קנריה 287,040 תוש׳. ב. מחוז סנטה קרוס דה טנריפה (3,208 קמ״ר, 590,514 תוש׳) ובו האיים המערביים: טנריפה, לה פלמה, גומרה וירו (פרו). בבירה שבצפון־מזרח האי טנריפה 151,360 תוש׳.

האיים ממוצא געשי (ב 1949 התפרץ הר הגעש לס מנצ׳ס באי פלמה). הנוף ההררי המבותר מצטיין במספר רב של חרוטים געשיים. הגבוהה בפסגות האיים —פוקו דה טידה — מתנשאת באי טנריפה לגובה 3,718 מ׳. עומק קרקעות האוקיאנוס בקרבת האיים עד 3,000 מ׳.

האקלים הוא אוקיאני סובטרופי נוח. כמות המשקעים ברוב האזורים היא 600—800 מ״מ בשנה, אך האזורים המזרחיים נתונים לבצרות. הטמפרטורות הממוצעות נעות ברוב האזורים בין 15° (ינואר) ל 25° (יולי).

האוכלוסיה ספרדית ואין עוד זכר לאוכלוסיה המקורית של ה„גואנצ׳ים" (ר׳ להלן). צפיפות האוכלוסין הגבוהה גורמת להגירה, בעיקר לאמריקה הלאטינית.

לאס פלמס: חלק מחופי הרחצה באי גראן קנריה

האיים הקנריים: כנסיית קונספסיון. מאה 18. סנטה קרוס דה, טנריפה

כלכלת האיים מבוססת בעיקר על חקלאות, המנוהלת באחוזות גדולות; האיים מייצאים בננות, עגבניות ותפוחי אדמה מבכירים. הגידולים העיקריים לצריכה עצמית: תירס, חיטה, שעורה, קטניות וירקות. הדיג מהווה ענף חשוב ובאיים יש מפעלים לשימור דגים. בסנטה קרוס דה טנריפה יש בתי־זיקוק לנפט, ובלס־פלמס מפעל לדשנים. — התיירות מתפתחת מאד בתקופה האחרונה.

היסטוריה. האיים היו ידועים לפניקים, ליוונים ולבני קרת־חדשת. לפי פליניוס נקראו האיים גם „איי המזל" (Fortunatae Insulae), ולדבריו, שמם הנוכחי (Canaria) ניתן להם בשל ריבוי הכלבים (canes) בהם. הוא ופלוטרכוס (ע"ע) מספרים על מסעו של יובָה II מלך מוריטַניה (ע"ע) אל האיים ב 40 לפסה"נ. הערבים הגיעו לאיים הק" ב־999. במאות ה 12 וה 13 הגיעו לשם ספנים מג'נובה, פורטוגל, ספרד וצרפת. ב 1402 בא לאיים ז'אן דה בֵּטַנקור (Bethencourt) ובעזרת אנריקֶה III (ע"ע, כרך מילואים), מלך קסטיליה, כבשם ב 1404 והיה למלכם. הוא עזב אותם ב 1406 ולאחר זמן־מה נטל הכתר הקסטיליאני את השלטון עליהם לידו.

בבואם לאיים הק" מצאו הספרדים אוכלוסיה כבת 30 אלף נפש ב 2 חטיבות גזעיות נבדלות — ה„גואנצ'ים" (Guanches) והק" (Canarios). תרבותם של תושבים אלה, הקרובים מבחינת מוצאם לברברים (ע"ע), היתה בעת הכיבוש תרבות האבן הקדומה, אף כי הקרמיקה שלהם היתה נאוליתית באָפיָה. הם ניזונו מגידול עיזים וחזירים ומפירות. סבורים שדתם היתה מונותאיסטית, והם הותירו כתובות שלא פוענחו.

הנסיך הפורטוגלי אֶנריקה ה„ספן" ניסה בלא הצלחה להיאחז באי גומֶרה, אבל ב 1480 הכירה פורטוגל בשלטון קסטיליה באיים הק". כיבושם הושלם ב 1496 והם נעשו בסיס ימי בדרך לאמריקה. תנועה שדרשה עצמאות קמה ב 1902 ודוכאה בידי הצבא הספרדי. ב 1936 החל פרנקו (ע"ע) באיים הק" את מסעו לכיבוש השלטון בספרד.

E. A. Hooton, *The Ancient Inhabitants of the C. I.* 1925; D. V. Darias y Padrón, *Breves nociones sobre la historia general de las I. C.*, 1934; A. Rumeu de Armas, *Piraterías y ataques navales contra las I. C.*, I–V, 1947–1950.

ש. שט. - י. כר.

קִנָרֵס (Cynara scolymus), צמח מאכל תרבותי המכונה אַרטישוק, ממשפחת המרכבים (ע"ע). הק' הוא צמח רב־שנתי וחזק. גָבהו מגיע עד ל 2 מ'. עליו גדולים, שעירים, מחולקים וקוצניים במקצת; צבעם ירוק־כהה. בצדם התחתון מכוסים לבד. הגבעול עבה, זקוף, גלילי ונושא קרקפת פרחים. הקרקפות בשרניות ולהן צורות שונות. מספרן רב. קטרן 5—15 ס"מ והן מוקפות דורים של חפים („קשקשים") מעובים ורחבים. מערכת השָרשים מפותחת כהלכה ומעמיקה כדי 1 מ' ויותר. ההפריה הדדית. עם גמר הפריחה מתייבש הנוף והצמח נכנס לתרדמה. בישראל חלה תקופת התרדמה בחדשי הקיץ החמים, ואילו בארצות הצפוניות בחורף. עם תום תקופת התרדמה מלבלב הצמח; מתפתחות „עיניים" רבות על פני צוואר־השורש ואלו מוציאות 7—8 נצרים חדשים, המתרבים עד כ 15 בצמח מבוגר.

הטמפרטורות האופטימליות לגידול הק' 12°—19°. הוא מיטיב לעלות באדמות כבדות ובינוניות. מגדלים את הק' מזרעים, אולם בשל אפשרויות ההפריה ע"י ק' הבר מעדיפים את השימוש בנצרים. תקופת השתילה בחדשי הסתיו. הצמח מגיע לשיא הניבה בשנה השניה (כ 800—1,000 קרקפות לדונם) והשלישית (כ 4,000); היבול הממוצע כמחצית הטונה לדונם. עיקר הקטיף חל בחדשי מארס—אפריל. יחידת השיווק היא הקרקפת — היא המשמשת למאכל ומכילה 86.5% מים, 2.5% חלבונים, 1% סוכרים, 2% דכסטרין, 1.5% תאית, 1.3% אפר.

הק' הוא צמח־תרבות עתיק יומין, שמוצאו מאיזור הים התיכון. בעולם העתיק גידלוהו ביוון וברומא וגם בא"י בתקופת המשנה והתלמוד (ר' כלאים ה, ה). שטחי הגידול בעולם מגיעים כיום לכדי 128,000 הקטר, והייצור ל 1,406,000 טונות (אומדן 1974); מזה מייצרת אירופה, בעיקר באיטליה, ספרד וצרפת, למעלה ממיליון טונות. מרבים לגדלו גם באפריקה הצפונית, במיוחד באלג'יריה, וכן בארגנטינה. זני ק' משובחים הובאו לא"י בידי אנשי הברון רוטשילד עוד בסוף המאה הקודמת. בשנים האחרונות זורז קצב גידולו ע"י משרד החקלאות כדי 42,000 דונם (אומדן 1973/4), רובו ככולו במשק היהודי.

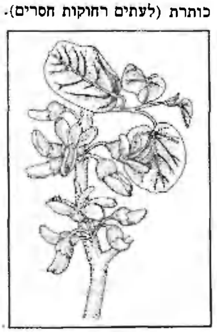
ש. ארמוני, הק', 1964; י. דה־אנג'ליס, ק', (האנציקלופדיה לחקלאות, ב), תשל"ב; ור' עוד ביבל' בע' ירקות.

ש. ה.

קַנת, מִינָה (אוּלְרִיקָה וִילְהֶלְמִינָה) — Minna Canth (Ulrika Vilhelmina) — (1844—1897), מספרת ומחזאית פינית. במאמריה, בסיפוריה ובמחזותיה תיארה בצבעים קודרים וראליסטיים את המצב החברתי בארצה, ולחמה למען חשיפת אי־הצדק. בעיות של שכרות, עוני, חינוך ומעמד האשה שימשו נושא ליצירתה. המחזה Tyomiehen vaimo („אשת הפועל"), 1885, בעל המגמה החברתית־הביקָרתית, היה הראשון בסוג מחזות זה שהועלה על הבימה בפינלנד; בכך חשיבותו, חרף היסודות המלודרמתיים הבולטים שבו. — ק' נמנית עם הסופרים החשובים בספרות הפינית המתחדשת במאה ה 19. בשנות ה 80 הושפעה מאיבסן ומברנדס (ע' ערכיהם). בשנות ה 90 עבר מוקד יצירותיה — בדומה לספרות הסקנדינווית בכללה — להתעניינות פסיכולוגית מעמיקה (המחזה Anna Liisa, 1895).

G. v. Frenckell-Thesleff, *M. C.*, 1944.

קֶסאלְפִינִיִּים (Caesalpiniaceae), משפחת צמחים — עצים, שיחים ומטפסים — מסדרת הקטניתיים (ע"ע), שבה כ 150 סוגים וכ 2,250 מינים. אצל רוב הק" העלים מנוצים פעם או פעמיים. לפעמים העלים פשוטים. הפרחים דו־מיניים — לעתים רחוקות חד־מיניים — בלתי־נכונים או כמעט־נכונים; 5 עלי־גביע, 5 עלי־כותרת (לעתים רחוקות חסרים). האבקנים — 10 או פחות; זיריהם מפורדים או מאוחים. השחלה עלית, בת עלה־שחלה אחד. הפרי תרמיל יבש או בשׂרני. הזרעים מכילים לפעמים אנדוספֶּרם. הק" נבדלים מהמימוסיים (ע"ע) בזה שפרחיהם בלתי־נכונים. כן הם נבדלים מהפרפרניים (ע"ע) בזה שעלה־הכותרת העליון הוא העלה הפנימי־ביותר והכותרת אינה פרפרנית. לעתים קרובות מאד הופך חלק מהאבקנים לגופי־מזון, הנאכלים ע"י החרקים והציפֳּרים המאביקים את הפרח (הקַסִיה). רוב צמחי המשפחה הם טרופיים, ורבים מאד מהם הם מרכיבים חשובים של צומח היער הטרופי.

ציור 1. כליל החורש (Cercis siliquastrum)

ציור 2. סוגים של קסאלפיניים: מימין לשמאל: קסיה — Cassia alata; בוהיניה–Bauhinia acuminate; פואנציאנה יפהפיה (Poinciana pulcherrima)

רבים מהם משובחים בעצם הטוב לבניה ולחרושת. הרבה מהם ידועים גם כצמחי־נוי ועצי־יער.

נוהגים לחלק את הק״ ל 9 שבטים. מה־סוגים החשובים: חרוב (ע״ע); כליל (Cercis) — הכולל כ 8 מינים. המין המצוי בארץ הוא כ. החורש (C. siliquastrum) — עץ משיר־עלים הפורח באביב; העלים פשוטים, עגולים ודמויי־לב בבסיסם. הפר־חים ערוכים באשכולות וצבעם לילך. התרמיל דק וארכו 7—10 ס״מ. כ.־החורש גדל בחורש האלון והאלה וביער אלון־התבור. בארץ וגם בחו״ל מרבים לגדלו כעץ־נוי; בסוג קסיה (Cassia) כ 500 מינים. בארץ מצויים חק׳ המדברית (C. italica) — עשב־בר רב־שנתי, טרופי, בעל פרחים צהובים, שעליו משמשים לרפואה וידועים בבתי־מרקחת כ-folia sen-nae, גדל בנאות־המדבר בסביבות ים־המלח ובערבה. מינים אחרים של הסוג הזה, כגון הק׳ רבת־הפרחים (C. floribunda), משמשים כצמחי נוי. מבין צמחי־התועלת של סוג זה ידועה קסיַת האבוב (C. fistula). זהו עץ אפריקני שמגדלים אותו בארצות טרופיות שונות בשל תרמיליו הארוכים (עד 50 ס״מ), בעלי הציפה המתוקה, המשמשת כמאבל־תאווה לילדי המקום; בסוג פואנצי־אנה (Poinciana) כ 80 מינים, אחדים מהם משובחים בעצם הטוב; אחרים הם צמחי־רפואה או צמחי־בורסי. בארץ מגדלים בגינות־נוי את הפ׳ ארוכת־האבקנים (P. gillicsii). זהו שיח בעל אשכולות פרחים צהובים־אדמדמים, שאבקניהם ארוכים מאד. עליו מנוצים. מולדתו אמריקה הדרומית; מהסוג צֶאלון (Delonix) מקובל מאד בארצות הסובטרופיות המין הצ. הנאה (D. regia), כעץ נוי, מהיר־צמיחה. העלים מנוצים פעמיים. הפרחים ערוכים באשכולות וצבעם שני. התרמיל ארוך מאד 30—60 ס״מ. מולדתו מדגסקר. בארץ הוא עולה יפה כעץ־נוי, בשפלת־החוף ובעמקים; מהסוג פרקינסוניה (Parkinsonia) מגדלים בארץ כעץ־יער וכעץ־נוי את הפרקינסוניה השׁכָּנית (P. aculeata). זהו עץ צנוע מאד בדרישותיו, הניכר בעליו המנוצים פעמיים. הציר הראשי של העלה הוא קצר מאד ומסתיים בקוץ. בבסיסו שני עלי־לוואי קוצניים. הפרחים צהובים וערוכים באשכולות. מולדתו אמריקה; על ההמטו־כסילון, ע״ע עץ־כחול; שרף הקופל, הידוע בתעשיית הצבעים, מופק מקליפתם של מינים שונים מהסוג הימֶנאה (Hymenaea); על הסוג בוהיניה, ע״ע.

מ. ז.

קסַבלַנקה

קסַבלַנקה (ספרדית Casablanca; ערב׳ الدار البيضا [א(ל)־דאר אל־בידָה]), הגדולה בערי מרוקו ונמלה הראשי; 1,894,400 תוש׳ (1973). ק׳ שוכנת לחוף האוקיאנוס האטלנטי, כ 90 ק״מ מדרום לבירה רַבּאט. כ ¾ מסחר־החוץ המרוקני עוברים דרך נמלה עמוק־המים. ב 1971 עברו בו 20.5 מיליון טון מטענים. היצוא העיקרי — פוספטים והדרים. ק׳ משמשת נמל־עגינה על נתיב הספנות מאירופה לאפריקה ובסיס לאניות־דיג. בק׳ גם שני נמלי־תעופה בי״ל. ק׳ היא הבירה הכלכלית של מרוקו. היא מייצרת כמחצית מתפוקת התעשיה הארצית. הענפים העיקריים הם: טכסטיל, אלקטרוניקה, עיבוד עורות, שימורי מזון (דגים), משקאות והרכבת מכוניות. ב 1972 נפתחה בק׳ תשלובת לייצור כימיקלים ופלסטיקה.

מבנה העיר משקף את שלבי גידולה. סמוך לנמל נמצאת העיר הערבית העתיקה, שנבנתה בעיקר במאה ה 18; היא היתה מוקפת חומה, שממנה נותרו שרידים. מסביבה בנויה העיר האירופית, המהווה עתה את מרכז המסחר והעסקים. משנות ה 20 התפתחו פרוורי מגורים, בעיקר במערב; במורח נמצא איזור תעשיה. מאז 1907, עת היו בק׳ כ 10,000 תוש׳, אין קצב הבינוי העירוני מדביק את קצב גידול־האוכלוסין הגבוה, ועקב־כך נוצרו משכנות־עוני (bidonvilles = ערי פחים) בשולי העיר.

R. Bryans, *Morocco*, 1965.

היסטוריה. אין פרטים על ראשיתה של ק׳, אולם במאה ה 12 עמדה במקומה עיר־נמל בשם אַנפה (Anfa), שהפכה במרוצת הזמן בסיס לשודדי־ים. מעוז־שודדים זה נהרס כליל בידי הפורטוגלים ב 1468. ב 1515 תכננו הפורטוגלים לשוב ולהשתלט על אנפה. נסיונם ליישב את העיר מחדש נכשל, אולם היא לא נשארה חרֵבה. ב 1755 נהרסה ברעש. לקראת סוף המאה ה 18 שב ובנאה השלטאן מחמד בן עבדאללה (ע״ע מרוקו, עמ׳ 400). מקור השם ק׳ בבית הלבן (בפורטוגלית Casa Branca) שבלט בין חורבות אנפה ושימש ציון־דרך לספינות. מתיישבים ספרדים קראו לעיר Casa Blanca, הצרפתים — Maison Blanche, והערבים — דאר אַל־בידָה. ב 1907 כבשו הצרפתים את העיר לאחר טבח גדול בילידים; היה זה בתגובה לרצח כמה צרפתים. במאורעות אלה נפגע קשה הרובע היהודי.

בימי השלטון הצרפתי גדלה העיר במהירות רבה. במיוחד טיפח אותה ליוֹטה (ע״ע), שעשאה לנמל הראשי של מרוקו. בנובמבר 1942 כבשו בעלות־הברית את ק׳, ובינואר 1943 התקיימה בה „ועידת ק׳״ (ע״ע מלה״ע II, עמ׳ 688). ב 1956 חזרה ק׳ לידי מרוקו. ב 1961 התכנסה בה ועידה של מספר מדינות ערביות ואפריקניות, שממנה התפתח כעבור שנתיים „הארגון לאחדות אפריקה״ (ר׳ כרך מילואים, אפריקה, עמ׳ 351).

F. Joly, C. (in: Cahiers, d'Outre-Mer, I), 1948; J. L. Miège – E. Hugues, *Les Européens a C., au XIX siecle*, 1954.

ר. בנ. – י. כר.

יהודים. ביה״ב התקיימה בק׳ קהילה קטנה, שהתפזרה לאחר הכיבוש הפורטוגלי. במאה ה 16 נזכרים שניים מחכמי ק׳ בין מתקני תקנות פאס (ע״ע מרוקו, עמ׳ 404). הקהילה גדלה, יחד עם העיר כולה, בעת החדשה. באמצע המאה ה 19 התיישבו בק׳ סוחרים יהודים מערים אחרות במרוקו. בעקבות ה־כיבוש הצרפתי גדל מספר היהודים במי־דה ניכרת. בראשית המאה ה 20 היו ב־קהילה 5,000 נפש. היו להם שני בתכ״נ, 8 ת״ת, 4 בח״ס ו־מוסדות־צדקה רבים. בתקופת הכיבוש ה־

קסבלנקה: רחוב מרכזי

צרפתי נפגעה הקהילה ממרידות שבטים. ובאותו הזמן הגיעו אל העיר פליטים יהודים משאר חבלי מרוקו. תושבים חדשים אלה התגוררו בד"ב ב„מלאח", הרובע היהודי, בעוני רב.

במלה"ע II שללה ממשלת וישי מיהודי ק' את זכויות האזרח, ולעתים אף את אמצעי המחיה. לאחר מלה"ע II גברה הגירת יהודי מרוקו לק', והיא הפכה לגדולה בקהילות מרוקו. ב 1948 ישבו בק' כ 70,000 יהודים — כ 34% מכלל יהודי מרוקו. ב 1960 התגוררו בק' 54% מכלל יהודי המדינה. בשנות ה 60 החלה הגירה גדולה אל מחוץ לגבולות המדינה. ב 1967 חיו בק' 37,000 מכלל 50,000 יהודי מרוקו וזה מספרם גם כיום (1975). לאחר שקיבלה מרוקו את עצמאותה ב 1956 הוכרז על שוויון־זכויות ליהודים. ב 1959 נבחר יהודי לראש־העידיה בק'. בין מוסדות־החינוך הבולטים בק': בי"ס כי"ח, ישיבת „אוצר התורה" ובי"ס אורט. רוב המוסדות נסגרו ב 1965.

קַסוֹבְסְקִי, חַיִּים יְהוֹשֻׁעַ (1873, ירושלים — 1960, שם), ת"ח

ובעל הקונקורדנציות לספרות חז"ל. ק' למד אצל אביו, ר' אברהם־אבלי, הראב"ד האשכנזי הראשון בעיר־העתיקה, והיה ממקורביו של ר' שמואל סלנט (ע"ע). כבן 30 החל לפרסם חידושים בהלכה, בתלמוד ובדקדוק: „מעיני הישועה" (א'—ב'; תרנ"ז—תר"ע) — על מסכתות ב"ק וב"מ, „יד הלשון" — כללי דקדוק עברי בשיטה מקורית (תרנ"ט) ו„מבשרת ירושלים" — ביאורים וציונים לתלמוד הירושלמי (תרס"ג). כן הו"ל (מכ"י) „חוט המשולש" — חידושי ר' ישראל סלנטר (ע"ע) לתלמוד — בתוספת ביאורים והגהות משל עצמו (תרס"ד). ק' חיבר גם „תורת החשבון" — ספר־לימוד לאריתמטיקה, ערוך ע"פ שיטה חדשה, בלשון המשנה (תרס"ח).

מ 1914 ואילך הקדיש את כל זמנו לחיבור קונקורדנציות (ע"ע) לספרות חז"ל, כשהוא נוטל על עצמו מלאכת־יחיד זו בתנאים קשים. השגו הגדול היה חיבור „תכנית" (או: „מפתח") — ששמר כסוד מקצועי — המקלה בהרבה על חיבור קונקורדנציה לכל ספר שהוא. בעזרת „הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם" ניגש להוצאת „אוצר לשון המשנה"; את הספר הדפיס במו־ידיו (א'—ב'; תרע"ד) במסדרה קטנה שיסד בביתו. מהדורה מתוקנת, ב 4 כרכים (בהוצאת „מסדה"), י"ל בעריכת בנו, משה, בשנים תשט"ז—תש"ך. בשנים 1933—1940 הו"ל (בשני כרכים, 5 מדורים) את הקונקורדנציה לתרגום אונקלוס, ובשנים 1933—1961 י"ל (ע"י ביהמ"ד לרבנים בניו־יורק), „אוצר לשון התוספתא" (6 כרכים); הכרכים ה'—ו' נערכו בידי בנו, משה, אחרי פטירתו. בשנת תשי"ד החל ק', בעזרת בנו, בנימין, בהדפסת הקונקורדנציה לתלמוד הבבלי, „אוצר לשון התלמוד" (בהוצאת משרד החינוך והתרבות של מדינת ישראל וביהמ"ד לרבנים בניו־יורק), וזכה להדפיס בחייו 6 כרכים. בנימין ק' המשיך במפעל, ועד־כה י"ל 36 כרכים (עד האות ש'). על עבודתו זכה ק' פעמיים בפרס ע"ש ביאליק ופעמיים בפרס ע"ש הרב קוק מטעם עיריית תל־אביב, בתואר ד"ר של כבוד מביהמ"ד לרבנים בניו־יורק ובאזרחות כבוד של העיר ירושלים.

ק' היה פעיל בענייני היישוב, ונודע כלוחם למען השפה העברית בקרב „היישוב הישן" שבין החומות. בזמן „מלחמת השפות" (ע"ע א"י, עמ' 988) הורה תלמוד בביהמ"ד למורים של דוד ילין (ע"ע). ק' היה מתומכי תכנית אוגנדה (ע"ע) של הרצל, בקוותו שמדינת יהודים באוגנדה תאפשר הקמת צבא יהודי, שיוכל כעבור זמן להשתלט על ארץ האבות. מאוחר־יותר היה מתומכי האגף הימני בציונות וממעריצי ז'בוטינסקי.

בניו, משה ובנימין, הולכים בדרכיו: בנימין הו"ל את „אוצר לשון התנאים" ל„מכילתא", ל„ספרא" ול„ספרי" (ע' ערכיהם; 13 כר'), וזכה בפרס ביאליק. משה הכין (בעזרת מיכון־מחשב), „אוצר לשון הירושלמי", קונקורדנציה לתלמוד ירושלמי, העומדת לצאת־לאור בקרוב ע"י האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים בשיתוף ביהמ"ד לרבנים בניו־יורק.

א. ח. אלחנני, שיחת סופרים, רכ"ח—רל"ו, 1960.

מש. קו.

קַסּוֹן אִי־מוֹלִינָה, מַנוּאֶל, ע"ע פִּילִיפִּינִים, עמ' 707.

קֶסֶט, מֶרִי — Mary Cassatt — (1884, אַלֶגֶינִי סיטי [פנסילווייניה] — 1926, מֶניל־טריביס [ליד בובֶה, צרפת]), ציירת

אמריקנית. ק' למדה באקדמיה לאמנויות היפות של פנסילווייניה, פילדלפיה (1861—1865). ב 1866 יצאה לאירופה: בין השאר שהתה בפארמה, ושם למדה את ציוריו של קורג'ו (ע"ע). ב 1872 התיישבה בפריס. ב 1877 הזמינה דגה (ע"ע) להצטרף אל האימפרסיוניסטים (ע"ע אימפרסיוניזם); ק' הציגה אִתם מספר פעמים. תערוכת־היחיד הראשונה שלה נתקיימה ב 1891. היה זה דגה שהשפיע עליה (בשנות ה 70) יותר מכל אמן אחר, בציורי האמהות והילדים המעודנים, נושא שדבקה בו גם מאוחר־יותר („אם וילד", 1905; לובר). בשנות ה 80 פיתחה ק' סגנון עצמאי שהודגש בו הקו הסולידי והברור. בהשפעת תערוכת ההדפסים היפניים שנערכה בפריס ב 1890, התחילה ק' לפתח את טכניקת־ההדפס שלה. סדרת עשרת הדפסי־האַקוואטינטה שלה מצטיינים בקוויותם העדינה ובהשׂגיהם הטכניים. נטיה לפישוט ושילוב של רוך ועצמה מאפיינים את יצירתה כולה. — תמ': כר' ז', עמ' 140.

מרי קסט: האמבט, 1891/2
(Art Institute of Chicago)

A. D. Breeskin, *The Graphic Work of M. C.; A Catalogue Raisonne*, 1948; F. A. Sweet, *Miss M. C., Impressionist from Pennsylvania*, 1966.

קֻסְטָא בֶּן לוּקָא — قسطا بن لوقا — (830—910 בערך), מבחירי

המלומדים והמתרגמים הערביים. ק' היה נוצרי אורתודוכסי מבַּעלבך שבסוריה, ושלט היטב ביוונית, סורית וערבית. היה רופא ובקי באסטרונומיה, פילוסופיה, גאומטריה, חשבון ומוסיקה. בימי נעוריו נסע אל ממלכת ביזנטיון, שם רכש מספר גדול של חיבורים יווניים בשטחי מדע שונים, ובשובו אל הח'ליפות קנה לו שם כמתרגם. ק' תרגם בעיקר ספרי מתמטיקה (במיוחד גאומטריה) ופילוסופיה. עם חשובי תרגומיו נמנים „היסודות" לאֶוקלידס (כולל הנספח של היפּסיקלס [ע"ע] לספר הנ"ל) וחיבורי אריסטו „על השינה" ו„על החלום".

ספרו בנושא האסטרונומיה كتاب هيئة الأفلاك („ספר על צורת הגלגלים") נחשב כטוב, ומקיף אף יותר מספרו הגדול של אל־פרגאני (ע"ע). כן כתב ק' למעלה משלושים חיבורים על כלים אסטרונומיים, ענייני פיסיקה, בעיות פילוסופיות, שאלות של האלגברה וחיבורים אחדים על נושאים רפואיים (הטיפול בצהבת, נדודי שנה, בעיות דיאטטיות). ספרו על ההבדל בין הנשמה לרוח תורגם ללאטינית.

C. Brockelmann, *Geschichte der arabischen Literatur*, I, 222–224, 1943[2].

קֻסְטָה, קַסְטוֹת, ע"ע הֹדּוּ, עמ' 457—465; שֵׁבֶט.

קַסְטוֹר וּפּוֹלוּכְּס, ע"ע דִּיוֹסְקוּרִים.

קַסְטִילְיָה (Castilla, ע"ש המצודות [Castella] הרבות שהקימו שם הנוצרים נגד המוסלמים), חבל בּמֶסֶטָה — הרמה המרכזית בספרד (ע"ע, עמ' 324) — המשתרע על כ 138,500 קמ"ר, שהם כ ¼ מכלל שטח המדינה. רוב האיזור שחון ומקבל פחות מ 500 מ"מ משקעים בשנה. רק בהרים יורדים 1,500—2,000 מ"מ בשנה (שם, עמ' 326). כביתר חלקי המֶסֶטָה דליל היישוב בק'.

ק' נחלקת מבחינה גאוגרפית והיסטורית לק' הישנה — בצפון, ולק' החדשה — בדרום; ביניהן מפרידים הרי ק'. ק' הישנה (היינו, תחום רוזנות ק' של יה"ב, מצפון לרכסי גוּאַדרמה [Guadar-rama] וגרֶדוס [Gredos]) היא רמה בגובה 700—900 מ', המנוקזת ע"י הנהר דוֹרוֹ (ע"ע) ויובליו. הצומח הטבעי דל והאיזור משמש ברובו לפלחה חרבה ולמרעה כבשים מזן „מֶרִינוֹ". הערים החשובות הן: וַלְיַדוֹליד — 236,340 תוש' (1970), בורגוֹס — 119,920 תוש' וסלמנקה — 115,000 תוש' (ע' ערכיהן).

ק' החדשה (היינו תחום ממלכת טולדו [ע"ע] ואזורים קרובים, שנכבשו מהמוסלמים ב 1085 בידי ק' הישנה) היא רמה בגובה 500—700 מ', המנוקזת ברובה לאוקיאנוס האטלנטי — ע"י הנהרות טַחוֹ וגוּדִיַנָה (ע' ערכיהם) — ומיעוטה לימה"ת — ע"י הנהר הוּקר. אף

קסטיליה: מצודה קוקה, מחוז סגוביה, 1400 בערך

כאן הכלכלה מסָרתית ומתבססת על גידול דגנים, זיתים וגפנים ועל מרעה צאן. בצפון ק' החדשה נמצאות מדריד (ע"ע; 3,146,070 תוש'), בירת ספרד, וטולדו (ע"ע; 383,820 תוש'). הרי ק' נמשכים מצפון־מזרח לדרום־מערב ובנויים משני רכסים עיקריים: סְיֶרָה דה גרֶדוס (2,592 מ') במערב וסיירה דה גוּאדַרָמה (2,469 מ') במזרח. על מספר נהרות הוקמו סכרים להשקיה ולייצור חשמל. למרגלות ההרים במערב, על הדרכים המחברות את ק' הישנה עם ק' החדשה דרך סְיֶרָה דה גוּאַדַרָמָה, נמצאות הערים סֶגוֹביה (41,880 תוש') ואַוִילָה (30,980 תוש').

היסטוריה, ע"ע ספרד, עמ' 351–366.

ש. שט.

קַסְטִילְיָה וְלֶאוֹן, ע"ע סְפָרַד, היסטוריה.

קַסְטִילְיוֹנֶה, בַּלְדַסָרֶה- Baldassare Castiglione — (1478, קאזאטיקו [ליד מאנטובה] — 1529, טולדו [ספרד]), דיפּלומט וסופר איטלקי. מוצאו ממשפחת אצולה ותיקה, שיוחסה על סטיליכו (ע"ע). התחנך במילאנו, בביה"ס ההומניסטי של ד. כלקוקונדילס (ע"ע), ובחצרו של לודוביקו (איל מורו) ספורצה (ע"ע, עמ' 221) למד את הלכות האבירות. ק' נכנס לשירות גוידובאלדו II, דוכס אורבינו (ע"ע, עמ' 210), וב 1506 נשלח לאנגליה בשליחות דיפלומטית. השתתף במלחמות, קיבל תואר רוזן ונתמנה שגריר מדינתו בחצר האפיפיור. ב 1525 נתמנה שליח האפיפיור בספרד, שם מת.

ק' הקנה שם־עולם לחצרו של גוידובאלדו כבית־אולפן לנימוסיי חברה מעודנים. הוא העלה לפני חברה זו ולכבודה את האקלוגה Tirsi (ע"ע) (1506), וב Il cortegiano („איש החצר"; נתחבר 1513/8) הנציח שיחות שהתקיימו במסיבותיה של הדוכסית המושלמת, אֶליזַבֶּטה גונזגה. הדיאלוג (ע"ע, עמ' 311/2) דן בתכונותיהם של „הג'נטלמן" והגבירה המושלמים, ומבטא את השאיפות המוסריות הנעלות ביותר של הרנסאנס. היתה זו מן המעוּלות ביצירות בני זמנה; היא נודעה בלשונות ובארצות רבות, מספרד (ע"ע ספרדית, ספרות, עמ' 404; סרוַנטס, עמ' 529) ועד אנגליה; סר פ. סידני (ע"ע), „איש החצר המושלם", נשא אתו תמיד עותק של הספר. ק' חיבר עוד שירים בלאטינית ובאיטלקית. וע"ע איטליה, ספרות, עמ' 777.

ע"פ השערת ב. רות, קרא ק' בכ"י את Dialoghi di amore של י. אברבנאל (ע"ע, עמ' 280) והשתמש בתָכנו. הוא הכיר מכלי שני את סיפורו של יוסף (קדה"י י"ג, ט"ו, ה'—ט"ז, א') על עליית שלומציון למלכות, תיאר אותה כאשה חכמה, ואילו ליהודים ייחס רצון להתנכל בשני בניה בעוון אביהם, אלכסנדר ינאי (III, 22). הוא השווה את השראת היופי האלוהי לאֵש מכלה, ומנה בקשר לכך את הסנה הבוער, רכב־האש של אליהו וגם את המוקד של הרקלס (ע"ע, עמ' 428) באויטה (IV, 69).

י. בורקהארט, תרבות הרינֵיסאנס באיטליה, תשי"ג[2]; E. Loos, *B. C. Libro del cortegiano. Studien zur Tugendauffassung des Cinquecento*, 1955.

שמ. ש.

קַסְטֶלְיוֹ (שטיון), **סֶבַּסְטִיַנוּס** — Sebastianus Castellio (Chateillon) — (1515—1563), תאולוג ומלומד הומניסטי צרפתי. בהשפעת הכרותו עם קלוין (ע"ע) בשטרסבורג (1540) — עיר המקלט לפרוטסטנטים נרדפים — עבר לקלוויניזם, ובהמלצתו נקרא ק' לנהל את הקולג' התאולוגי בז'נווה. אולם גישתו ההומניסטית החפשית לפרשנות המקרא וחילוקי דעות תאולוגיים הביאוהו לסכסוך גלוי עם קלוין, שנהג ביד קשה בכל אלה שלא הסכימו לדעותיו. ב 1545 עבר ק' לבאזל, נתמנה פרופסור ליוונית באוניברסיטה, ופרסם שם את תרגומי התנ"ך שלו בלאטינית ובצרפתית (1555). בנוסח הלאטיני Biblia Sacra Latina, 1551, נמצאו הערות והתבטאויות שלא תאמו את עמדת הכנסיה ועורר התנגדות רבה. ב 1554 גינה ק' בספרו De haereticis („אודות הכופרים") את העלאתו של סרוֶטוס (ע"ע) על המוקד בהשראת קלוין ויצא בתביעה לסובלנות ולחירות דתית בלתי מיגבלת. תביעה ביקָרתית זו נגד המשטר התאוקרטי שביסס קלווין בז'נווה הביאה לניתוק יחסים מוחלט ביניהם. חיבוריו האחרים, בייחוד De Praedestinatione („על הגזירה הקדומה"), נתפרסמו רק אחרי מותו בשל עמדתם האנטי־קלוויניסטית.

S. Zweig, *C. gegen Calvin*, 1936; *Castellioniana: quatre études sur S. C. et l'idée de la tolerance*, 1951.

קַסְטֶלְנוּאוֹבוֹ־טֶדֶסְקוֹ, מַרְיוֹ — Mario Castelnuovo-Tedesco — (1895—1968), מלחין יהודי־איטלקי. בן למשפחה עתיקה מפירנצה. למד מוסיקה במכון ע"ש ל. כרוּבּיני (ע"ע) והרבה להלחין שירים על נושאים איטלקיים מובהקים. ב 1939, בשל חוקיי הגזע, נאלץ לעזוב את איטליה והתיישב בהוליווד. ק' נמנה עם חשובי המלחינים האיטלקים בדורו. חיבוריו המוקדמים הם אימפרסיוניסטיים אבל סגנונו המאוחר נוטה לנאו־קלסיציזם. השיר בלווית פסנתר, שבו ראה צירוף של פיוט ומוסיקה, הוא הצורה המקובלת עליו, המאפשרת להעניק ביטוי מוסיקלי לתוכן פיוטי. לדברי ק' עצמו השפיעו 3 גורמים על יצירתו: איטליה, התנ"ך ושיקספיר. ב 1925 גילה בבית סבו מחברת נעימות יהודיות שהרשימה אותו ועוררה אותו לעסוק בכתיבת מוסיקה יהודית. בדומה לא. בלוך (ע"ע) נמנה ק' עם המלחינים האירופים שביקשו במודע ליצור מוסיקה יהודית ברוח הפולחן היהודי ונעימותיו. יצירתו הענפה של ק' כוללת בין־

היתר: „ואריאציות סימפוניות" לכינור ותזמורת; קונצ'רטים שונים לכינור („האיטלקי"), לפסנתר, לצ'לו, לגיטרה; פרקי־נגינה לפסנתר ולכינור; שירים; „פתיחות סימפוניות" לכמה ממחזות שיקספיר ומוסיקה קאמרית מגוונת. עם המוסיקה היהודית שלו נמנים, בין־היתר: „מחול המלך דוד"; „רפסודיה עברית" לפסנתר, 1925; „שלושה כוראלים לנעימה יהודית"; קונצ'רטו לכינור „הנביאים", 1931, המתאר את אליהו, ישעיהו וירמיהו; „עבודת הקודש", 1943; האורטוריות „רות" (1949), „יונה" (1951) ו„נעמי ורות" (1959), וכן האופרה „שאול" (1960).

קַסְטְלֶר, אַלְפְרֶד — Alfred Kastler — (נו' 1902), פיסיקאי צרפתי. מ־1920 למד בפריס ועם גמר לימודיו לימד בבורדו (1926/36), בקלרמון־פרן ושוב בבורדו. ב־1941 חזר ללמד בפריס. מ־1958 מנהל ק' את מעבדות השעון האטומי וכן הוא חבר הדירקטוריון של המרכז הלאומי למחקר מדעי בצרפת (CNRS).

ק' פיתח שיטות לחקר תהודות פנים־אטומיות, שהביאו להבנה מעמיקה יותר של מבנה האטום, ובעקיפין — לפיתוח הליזר והמיזר (ע"ע). על כך הוענק לו פרס נובל בפיסיקה, 1966. הוענקו לו תארי כבוד נוספים, ביניהם דוקטורט־כבוד מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים.

קֶסְטְלֶר, אַרְתּוּר — Arthur Koestler — (נו' 1905, בודאפשט), סופר יהודי הונגרי הכותב אנגלית. ק' גדל בסביבה מתבוללת, למד מתמטיקה ומדעי־הטבע בפוליטכניון בווינה, וב־1926 עלה לא"י. הוא נמשך לזרם הרוויזיוניסטי ועבד במחיצת ז'בוטינסקי במערכת העתון „דואר היום". אח"כ נתמנה כתב ברשת־העתונים הגרמנית „אולשטיין", תחילה בירושלים, ומ־1929 בפריס. ב־1931 השתתף במסע „גראף צֶפֶּלין" לקוטב הצפוני. באותה השנה הצטרף למפלגה הקומוניסטית ב־גרמניה; הסבר לצעדו זה נתן בקובץ The God that Failed (עבר': „האל שהכזיב", 1953), 1949. ב־1932/3 סייר בבריה"מ. במלחמת־האזרחים בספרד שימש (1936) סופרו של ה„ניוז כרוניקל" הלונדוני, ומשפרסם מאמרים על סיועו של איטליה וגרמניה לפראנקו, נאסר ונידון למיתה (1937). בהתערבות משרד־החוץ הבריטי שוחרר, ואז פרסם את ספרו Spanish Testament („צוואה ספרדית"), 1937, הכולל את Dialogue with Death (עבר': „דו־שיח עם המוות", תש"ו). בעקבות משפטי־מוסקווה פרש מן המפלגה הקומוניסטית (1938). הסבר פסיכולוגי לווידויי הנאשמים במשפטי־הראווה נתן בספרו Darkness at Noon (עבר': „אפילה בצהרים", תש"ז), 1940. גם מסותיו The Yogi and the Commissar (עבר': „היוגי והקומיסאר", תש"ו), 1945, מכוונות נגד המשטר הסובייטי. בפרוץ מלה"ע II עצרוהו שלטונות צרפת; לחוויותיו במחנה־המעצר מוקדש ספרו Scum of the Earth („חלאת המין האנושי"), 1941. בהשתחררו התגייס ל„לגיון הזרים" הצרפתי, ואח"כ (1941/2) לצבא הבריטי.

ארתור קסטלר

עקב השואה ומלחמת המחתרות בא"י חזר ק' וגילה התעניינות בציונות. ספרו Thieves in the Night (עבר': „גנבים בלילה", תש"ז), 1946, דן בסבך מסכת היחסים בין יהודים, ערבים ואנגלים. בספרו Promise and Fulfilment (עבר': „הבטחה והגשמה", תש"י), 1949, סקר באהדה את תולדות המפעל הציוני בא"י בתקופת המנדט, והסיק, שעם הקמת מדינת־ישראל הוגשם חזון העם, ועל יהדות התפוצות לעלות לא"י או להתבולל. הוא עצמו בחר להשתלב בתרבות המערב, תוך גישה אָפיינית של אינטלקטואל יהודי קוסמו־פוליטי. — ב־1976 פרסם ספר על הכוזרים The Thirteenth Tribe („השבט השלושה־עשר").

יצירת ק' מקיפה בעיות כלל ופרט, ומתחבטת בשאלות חברה ומוסר. פילוסופיה ומדע, ספרות ותורת־הנפש חברו יחד בחיפושיו אחר מוקד קיומו של המין האנושי. כתיבתו מצטיינת בניסוח בהיר של פופולריזטור. ברומן The Age of Longing („עידן הכיסופים"), 1951, מצטיירת תמונה קודרת של „קץ אירופה". אחדים מספריו עוסקים בנושאים כטֶלֶפַּאתיה, פרפסיכולוגיה ומקריות (The Roots of Coincidence [עבר': „האמנם צירוף מקרים", תשל"ה], 1972).

מאמרי ק' בזכות ביטול עונש־המוות שנתפרסמו ב־1955 בעתון „אובזרוור" (כונסו בקובץ Reflections on Hanging [„הרהורים על תליה"], 1956), סייעו לשינוי החוק באנגליה.

ק' חיבר שני ספרים אוטוביוגרפיים: Arrow in the Blue (עבר': „חץ לשמי התכלת", תשי"ג), 1952; ו־The Invisible Writing („הכתב הסמוי"), 1954. לעברית תורגמו, נוסף לנ"ל: „אספרטקוס", תשי"ב, ו„יוהאנס קפלר", תש"ל.

J. Nedava, *A. K.*, 1948; J. Atkins, *A. K.*, 1956; H. Harris (ed.), *Astride the Two Cultures; A. K. at 70*, 1976.

י. נד.

קֶסְטֶנְבֶּרג, לֵאוֹ — Leo Kestenberg — (1882, רוז'אהֶדי [רוזנברג] [הונגריה] — 1962, ת"א), פסנתרן ישראלי ומראשי החינוך המוסיקלי בגרמניה ובישראל. לאחר קריירה קצרה כפסנתרן־ווירטואוז קיבל משרת מורה בקונסרווטוריון בברלין. ב־1918 היה ליועץ מוסיקלי של משרד המדע, התרבות והחינוך הפרוסי. על־פי הצעת ק' הורשו רק מורים מוסמכים לעסוק בהוראה בגרמניה. ספריו ומאמריו היו לאבני־יסוד בחינוך המוסיקלי במדינה כולה.

ב־1933 היגר ק' לפראג, ושם ייסד וניהל את „האגודה הבי"ל לחינוך מוסיקלי". ב־1939 עלה ארצה והיה המנהל האמנותי של התזמורת הארץ־ישראלית (כיום — התזמורת הפילהרמונית הישראלית) עד 1945. באותה שנה ייסד את „המדרשה למחנכים מוסיקליים" בת"א, הראשונה מסוגה בארץ, ובה ראה את פסגת השגיו. מאז הקדיש את רוב זמנו להוראה באקדמיה למוסיקה בת"א, וכן שימש כיו"ר המועצה למוסיקה שליד משרד החינוך והתרבות.

מכתביו: Musikerziehung und Musikpflege („חינוך מוסיקלי וטיפוח מוסיקלי"), 1921; Kunst und Technik („אמנות וטכניקה"), 1930; Bewegte Zeiten („בתמורות העתים", אוטוביוגרפיה), 1961. כמו־כן היה עורכו של כתב העת Musikpaedagogische Bibliothek.

U. Günther, *Die Schulmusikerziehung von der K.-Reform bis zum Ende des Dritten Reiches*, 1967.

קַסְטַנְיוֹ, אַנְדְּרֵאָה דֶל — Andrea del Castagno — ([?]1421), קַסטַניו [טוסקנה] — 1457, פירנצה), צייר איטלקי. הגיע לפירנצה בצעירותו והיה שם, לפי ואזארי, בן־חסותו של משפחת מדיצ'י. ציורו על חזית ארמון הפודסטה, המתאר את דמויות הנתלים באשמת בגידה (1440), זיכהו בכינוי „אנדראינו של התלויים".

ק' צייר את המתווה ל„קבורת ישו" (1444), המופיעה על הזגוגית הצבעונית של אחד מחלונות כיפת הקתדרלה בפירנצה. השפעת סגנונו המונומנטלי של מזצ'ו (ע"ע) ניכרת עדיין בפרסקו „הצלוב עם קדושים" ([1445[?]), שצויר על קירות מנזר סנטה מריה דלי אנג'לי (כיום במוזיאון ק', פירנצה). לתקופה 1445—1450 מיוחסים ציורי־הקיר במנזר סנטה אפולוניה בפירנצה (כיום במוזיאון ק'), ובהם תמונות מפרשת חייו האחרונה של ישו, „הסעודה האחרונה" המפורסמת, צליבתו ועלייתו השמימה. התרחקות מסגנונו של מאזאצ'ו והתקרבות אל סגנונו הדרמתי והאכספרסיווי של דונטלו (ע"ע) מציינות יצירות אלה. השפעת דונטלו ניכרת גם בסדרת ציורי־הקיר שעיטרו את קירות הווילה קארדוצ'י בלֶגְנַאיָה, בדמויות מפורסמות

אנדראה דל קסטניו: דוד הצעיר, ציור על מגן עשוי עור (הגלריה הלאומית לאמנות, וושינגטון)

מן ההיסטוריה העתיקה ומבני דורו של ק׳. דוגמה אפיינית לסגנונו הבשל מהווים שני ציורי־הפרסקו, „חזון היארונימוס הקדוש" ו„יול־יאנוס הקדוש" (מקוטע בחלקו התחתון), בכנסיית סנטיסימה אנונ־ציאטה בפירנצה (1455 בקירוב). ב 1455/6 צייר ק׳ על קיר הקתד־רלה של פירנצה את „מצבת הזכרון של ניקולו דה טולנטינו", שהיא, בדומה לציורו של אוצ׳לו (ע"ע אוטשלו) על אותו קיר, כעין תחליף ציורי לפסל־פרש. בניגוד לסגנונו הגאומטרי, הפשטני כמעט של אוצ׳לו, מצטיין ציורו של ק׳ בקו־רישום דינמי ועקלקל ובעיבוד פלאסטי, עשיר שקעים ובליטות. ההבעה החריפה של הפרש ושל סוסו אפיינית לסגנונו האכספרסיווי.

ק׳ היה אחד הבולטים ורבי ההשפעה שבציירי פירנצה.

F. Hartt, *The Earliest Works of A. del C.* (The Art Bulletin, XLI), 1959; M. Salmi, *A. del C.*, 1961.

א. רו.

קסטנר, אריך — Erich Kästner — (1899—1974), סופר גרמני. ק׳ למד באוניברסיטת לייפציג. ב 1927 הצטרף, בברלין, למערכת כה"ע Weltbuhne, בטאון חוגי האינטלקטואלים השמא־ליים. הרומן הסאטירי Fabian, שנתפרסם ב 1931, הבאיש את ריחו בעיני הנאצים; ספריו נשרפו ב 1933, אך הוא נשאר בגרמניה ופרסם את יצירותיו בשוויץ. אחרי מלה"ע II היה עורך הטור לתרבות ב Neue Zeitung, נבחר לנשיא „פא"ן" המערב־גרמני (1951), לסגן־נשיא „פא"ן" הבי"ל (1965), וזכה בפרסים רבים. — ספרו הראשון לילדים, Emil und die Detektive (עבר׳: „אמיל והבל־שים", 1935), 1928, יצר סוג חדש בספרות־הילדים: הרפתקה מהווי היומיום, שגיבוריה נערים ונע־רות. עם סוג זה נמנים, בין השאר, Das fliegende Klassenzimmer (עבר׳: „הכתה ה־מעופפת", 1955), 1933, ו־Das doppelte Lottchen (עבר׳: „אורה הכפולה", 1951), 1949. כן חיבר סיפורים שעלילתם דמיונית או אבסורדית, קבצי שירים ופזמונים, סיפורים קצ־רים ואת האוטוביוגרפיה Als ich ein kleiner Junge war (עבר׳: „כאשר הייתי נער קטן", תשכ"ו), 1957. — יצירת ק׳

אריך קסטנר

מצטיינת בנושא מרתק, רעיון אנושי, חכמת־חיים, סגנון רענן והומור תוסס, שתחת קליפתו המשעשעת טמון מוסר־השכל ועיקרו אהבת אדם. — ק׳ נחשב גדול סופרי־הילדים בדורו. ספרי־ילדים שלו (נוסף לנ"ל) שתורגמו לעברית הם: פביאן, 1933; אמיל והתאומים, 1936; שלשים וחמשה במאי, 1947; פגישה בבית מלון, תש"י; פצפונת ואנטון, 1954; טיל אולנשפיגל, תשט"ו; עצרת חיות, תשי"ח; התיש אצל הספר, תשכ"ד; האיש הקטן, תשכ"ה; הטלפון הכשוף, תשכ"ח.

מבין ספריו שלא כוונו לילד נודעו תסריטיו, מחזותיו והקובץ הפיוטי Lyrische Hausapotheke (עבר׳: „שירים לרפואה", 1965), 1936. — ק׳ היה ידיד העם היהודי ואוהד מדינת ישראל.

א. אופק, עולם מאיר פנים יותר — על א. ק׳ (ספרית ילדים ונוער. 3. כילל ביבל׳ של יצירותיו לילדים ותרגומיהן לעברית), 1975; L. Enderle, *E. K.*, 1966; H. Wagener, *E. K.*, 1973.

א. אופ.

קסטנר, ישראל (1906, קלוז׳ — 1957, ת"א), ד"ר למשפטים ועתונאי, מראשי התנועה הציונית ברומניה ובהונגריה. בשנים 1925—1940 עבד במערכת היומון הציוני Uj Kelet, שי"ל בקלוז׳. בשנים 1929/31 היה סופרו המדיני של העתון בבוקרשט, מזכיר הסיעה הפרלמנטרית של המפלגה היהודית ומראשי תנועת הנוער־הציוני בטרנסילווניה. בשנים 1942/5 ישב בבודפשט והיה סגן־יו"ר הסתדרות ציוני הונגריה. כאחד מראשי ועדת־ההצלה לפ־ליטים היהודים שהגיעו להונגריה מסלובקיה ופולניה, וכממונה על הסקטור הפוליטי, החשאי־למחצה, של פעולות ההצלה, ניהל ק׳ מו"מ עם השלטונות תוך מגע עם המודיעין הצבאי ההונגרי ועם סוכני־ד־יגול של הצבא הגרמני בהונגריה. לאחר הכיבוש הגרמני ב 1944 התרחבו פעולות ההצלה, ובמרכז המו"מ עם קציני־הבטחון של הרייך. ביניהם איכמן (ע"ע; כרך מילואים), הועלתה ההצעה להשיג בשביל גר־מניה, במדינות ניטראליות, סחורות ו 10,000 משאיות תמורת הצלת יהודים והעברתם אל מחוץ לשטחי הרייך („דם תמורת סחורות"). יואל ברנד, גם הוא חבר ועדת עזרה והצלה, יצא בעניין זה בשליחות לקושטא, אך נאסר בידי הבריטים משום שהגיע מארץ אויב. בין אוגוסט 1944 לאפריל 1945 ביקר ק׳ מספר פעמים בגרמניה, וכן בשוויץ, שבה נפגש עם נציגי הג׳וינט (ע"ע) והסוכנות היהודית. בעקבות פעילותו שחררו הגרמנים מברגן־בלזן שתי קבוצות של יהודים (318 ו 1,368), רובם מהונגריה ומטרנסילווניה, ואפשרו את העברתם לשוויץ. אחרי המלחמה נמתחה על ק׳ בציבור ביקורת קשה על פעולה זו, שנעשתה מתוך ברירת הנועדים להצלה.

ק׳ השתקע בישראל ושב לעבודתו העתונאית, תחילה כעורך השבועון ההונגרי של מפא"י, ואח"כ במערכת העתון Uj Kelet שחידש את הופעתו. ב 1953 האשימו מלכיאל גרינוואלד בשיתוף־פעולה פלילי עם הנאצים ובמסירת עדות במשפטי נירנברג (ע"ע) לטובת קצין הס.ס. קורט בכר, שסייעה לשחרורו. היועץ־המשפטי לממשלת ישראל תבע־לדין את גרינוואלד על הוצאת דיבה, אך ביהמ"ש המחוזי קיבל (1955) את רוב טענותיו של גרינוואלד. הגשת הערעור על פסק־הדין הביאה להתפטרות הממשלה הקואליציונית בישראל. ברוב של 3 נגד 2 החליט ביהמ"ש העליון (בינואר 1958) לזכות את ק׳ מאשמת שיתוף־פעולה עם הנאצים, ואילו לגבי העדות הכוזבת של ק׳ לטובת קורט בכר בנירנברג, שניתנה בהצהרה־בשבועה, סמכו חמשת השופטים את ידיהם על קביעתו של ביהמ"ש המחוזי. בהשפעת המשפט נורה ק׳ ומת מפצעיו ב 15.3.1957. — וע"ע א"י (כרך מילואים, עמ׳ 524/5).

פסק־דין של ביהמ"ש המחוזי בירושלים, היועץ המשפטי נגד מלכיאל גרינוואלד, 124/53, 1957; ע. פרת, המשפט הגדול, תשט"ו; ש. רוזנפלד, תיק פלילי 124, תשט"ז; י. ברנד, השטן והנפש, 1960; A. Weissberg, *Die Gesch. von Joel Brand*, 1956; F. Landau (ed.), *Der K. Bericht*, 1961; Ben Hecht, *Perfidy*, 1961; A. Biss, *Der Stopp der Endloesung*, 1966.

יה. מ.

קסטרו, משפחה יהודית מגולי ספרד. בניה התפזרו בא״י, מצרים, תורכיה, הולנד ואנגליה. מבני הענף המצרי: 1) אברהם ק׳ (נפ׳ אחרי 1538). משנת 1520/1 היה ממונה על המטבעה במצרים ופעל כיועץ כלכלי. בגינו גורש דוד הראובני (ע״ע) ממצרים ב1523. ב1524 נאלץ ק׳ עצמו לברוח לקושטא לאחר שסירב לטבוע מטבעות שישאו את השם שיטן, מושל מצרים, שמרד בשלטאן סלימאן. לאחר שהומת המושל שב ק׳ לתפקידו. מאוחר־יותר השתקע, כנראה, בירושלים וסייע (1537) לסלימאן בבניית חומות העיר. ק׳ תמך הרבה בישיבות ובלומדי תורה. 2) יעקב ק׳ (- מהריק״ש; 1525[?] — קהיר, 1610), נכדו של 1). בצעירותו יצא לירושלים ולמד אצל ר׳ לוי בן חביב ור׳ דוד אבן זמרא (ע׳ ערכיהם). אח״כ היה רב לעדת המסתערבים (ע״ע) בקהיר, עד מותו. ב1570 ביקר אצל ר׳ יוסף קארו (ע״ע) בצפת, שעמו ניהל התכתבות ענפה. מחיבוריו: „אהלי יעקב״ (ליוורנו, תקמ״ג) — שו״ת, המשמש מקור נכבד לתוה״י במצרים בזמנו; „ערך לחם״ (קושטא, תע״ח) — הערות על השו״ע, בדומה להגהותיו של ר׳ משה איסרליש (ע״ע). אם־כי ק׳ לא ראה את ספרו של איסרליש קיים דמיון רב במבנה הספרים ואף במסקנותיהם. הכרעותיו סביב השו״ע נתקבלו ע״י רבני א״י ומצרים. מחידושיו לתלמוד: „תולדות יעקב״ — נדפס רק החלק למס׳ ביצה (ירושלים, תרכ״ה); „הלכות נזירות״ ו„מזכרת גיטין״ — נדפסו בסוף „הלכות קטנות״ לר׳ יעקב הגיז (ויניציאה, תס״ד). ספר דרשותיו (בכ״י), „קול יעקב״, אבד.

מהידועים במשפחת ק׳ במאה ה20 היו: התעשיין סלנטור ק׳ ויעה״ד לאון ק׳, שהיה נשיא ההסתדרות הציונית במצרים.

אב. נ. פולק, היהודים ובית המטבעות במצרים בימי הממלוכים ובראשית שלטון התורכים (ציון, א׳), תרצ״ו; י. נסים, הגהותיהם של ר״י ק׳ ורבי יעקב צמח על שו״ע (ספונות, ב׳), תשי״ח; הנ״ל, ההגהות על שו״ע בתוך: רבי יוסף קארו: עיונים ומחקרים...), תשכ״ט; י. מ. טולידאנו, אוצר גנזים, 213/4, תש״ך; א. דוד, לסיומה של הנגידות במצרים ולתולדותיו של אברהם די ק׳ (תרביץ, מ״א), תשל״ב; ד. תמר, שלש הערות למאמר „לסיומה של הנגידות במצרים״ ולתולדותיו של אברהם די ק׳ (תרביץ, מ״ג), תשל״ד.

א. דו.

קסטרו, אינס דה — Inés de Castro — (מתה ב1355), פילגשו של פדרו, יורש־העצר של פורטוגל (אח״כ פדרו I [ע״ע]). ק׳ היתה נסיכה קסטילית־גליסית, בת־דודתה של אשת פדרו. אהבת פדרו וק׳ גרמה סכסוכים ותככים בחצר המלוכה; ק׳ נאשמה בריגול לטובת קסטיליה, ובעת שפדרו שהה ליד גבול קסטיליה שוכנע אביו המלך, אפונסו I, באשמת הריגול: ארבעת ילדיה שנולדו לה מפדרו נהרגו לעיניה ואח״ב נערפה. פדרו מרד באביו, ומלחמת־האזרחים נסתיימה רק במות אפונסו ובעלות פדרו למלוכה (1357). גופת ק׳ הוצאה מקברה, הונחה על כסא־המלוכה ואצילי פורטוגל נצטוו לנשק את ידי „המלכה המתה״ (A Rainha Morta). ק׳ ובניה נקברו בקברות מפוארים. דמותה של ק׳ ואהבת פדרו אליה עמדו במרכז אגדות ויצירות פולקלור וספרות רבות לאין־ספור. בהן שירתו של קמואנש (ע״ע) ביצירתו המפורסמת Os Lusiadas.

קסטרו רוס, פידל — Fidel Castro Ruz — (נ׳ 1927), מהפכן קובני ושליט ארצו. ק׳ נולד במשפחה אמידה, למד במוסדות־חינוך ישועיים ובפקולטה למשפטים בהונה והיה פעיל בקבוצות פוליטיות רדיקליות. בהיותו עו״ד, פנה למחרת ההפיכה הצבאית ב1952 אל ביהמ״ש־לחוקה בבקשה לעצור את הרודן החדש, פ. בטיסטה. ב26.7.53 תקף, בראש קבוצת מתמרדים, מחנה צבאי. רוב התוקפים נהרגו; ק׳ ואחיו ראול נתפסו ונידונו למאסר ממושך. ב1955 נחן ק׳ וגלה למכסיקו.

במכסיקו ארגן ק׳ קבוצה של לוחמי גריליה, ובדצמבר 1956 נחתו 82 „אנשי 26 ביולי״ (ע״ש ההתקפה שערך ק׳ ב1953) בדרום קובה. רוב הפולשים נהרגו מיד ורק תריסר מצאו מקלט בהרי סירה מאסטרה. במהרה גדל מספרם, ובגידות קציני־צבא גבוהים בבטיסטה, שביתות סטודנטים ופועלים ותסיסה של עובדי המטעים פגעו במשטר הרודני. באוגוסט 1958 פתחו אנשי ק׳ בהתקפה כללית, ובראשית ינואר 1959 נמלט בטיסטה וק׳ נהיה לשליט קובה. המוני תומכיו של בטיסטה הוצאו־להורג.

פידל קסטרו נואם ביום המהפכה
[illegible]

מאז ועד היום (אביב 1977) שולט ק׳ כמנהיג עליון (Líder Maximo). עקרונות השלטון: להפוך את האריסים והפועלים למסד החברה והמדינה; להשתית את השלטון על מפלגה יחידה, מרכסי־סטית, שלא תהיה כפופה למסגרת קומוניסטית אחרת בעולם (בריה״מ, סין, יוגוסלוויה); לשמור לק׳ מעמד של פוסק אחרון בכל בעיות הכלכלה, הצבא, התרבות ומדיניות־החוץ. — על מדיניותו של ק׳ מאז 1959 ע״ע קובה, עמ׳ 208/9.

ק׳ שמר בקנאות על מעמדו ורבים מחבריו הודחו, נאסרו, נהרגו בתאונות מיסתוריות או שעזבו את קובה. מנהיגותו, בייחוד בשנות שלטונו הראשונות, היתה בעלת אופי אישי־כריסמטי מובהק, אפופת הילת רומנטיקה ונעורים. הוא הצית את דמיונם של צעירים מרדנים בכל העולם, במיוחד באמריקה הלאטינית, בחזותו המזוקנת, בקומתו הגבוהה ורבת־הכוח, בגישתו הישירה, בפשטות הליכותיו, בלהט דיבורו הסוחף, שהצמיד קהל המונים לנאומיו המתמשכים שעות, ובהופעתו בלבוש לוחם־גריליה, חגור אקדח ונועל מגפיים גבוהים. יחד עם „צ׳ה״ (ע״ע) גורה סייע ק׳ ביצירת סגנון „הופעה מהפכנית״ חדשה ואפנתית בעולם כולו.

אחרי שהתאחדו אנשי „26 ביולי״ עם הקומוניסטים, שררה מתיחות בין ק׳ ובין המפלגה, בין־השאר מסיבות אישיות: פולחן „המזכיר הכללי״ הממוסד, כמקובל בכל מפלגה קומוניסטית, לא תאם את דמות הרובין־הוד שלא צמח במסגרת ביורוקרטית. במרוצת השנים התקשה ק׳ המזדקן לשמור על דמות הגיבור הצעיר והספונ־טני; בעיני הצעירים בארצו, שגדלו במסגרת האידאולוגיה הממוש־מעת והקונפורמיסטית של הקומוניזם, נראה ק׳, מנהיג התמיד, כדמות הרואית של העבר, ושקיעת מעמדו מורגשת בכל אמריקה הלאטינית.

יחסו של ק׳ לישראל היה אוהד, וב1967, כשניתקו רוב המדינות הקומוניסטיות את יחסיהן הדיפלומטיים עמה, לא הלך בעקבותיהן. ואולם בהדרגה התהדקו קשריו עם הערבים, וערב מלחמת יום־הכיפורים ניתק את היחסים הדיפלומטיים עם ישראל ואח״כ שיגר חיילים לעזרת סוריה.

C. Wright Mills, *C.'s Cuba*, 1961; Th. Draper, *C. Revolution*, 1962; id., *Abuse of Power*, 1968; H. L. Matthews, *C.*, 1969.

פ. מנ.

קסי (קרמר) אימרה — Keszi (Kramer) Imre — (1910—1974), סופר ומוסיקולוג הונגרי, יהודי. ק׳ למד באוניברסיטת בודפשט והיה תלמידו של המלחין קודי (ע״ע) באקדמיה למוסיקה. ב1942 גויס לפלוגות־העבודה ההונגריות הפאשיסטיות. אחרי מלה״ע II (1946—1949) היה ראש המדור לספרות בעתון המרכזי של המפלגה הקומוניסטית ההונגרית, Szabad Nep, ובשנים 1950—1957 — פרופסור בביה״ס־הגבוה לאמנות התאטרון. — נושאיו היהו־דיים של ק׳, השכיחים ביצירתו, מצטיינים בנימה של חמימות: A konvv nepe („עם־הספר״), 1940, ו־A varakozók lakomaja („סעודת

הממתינים"), 1944 — סיפורים סיר־ראליסטיים, שבמרכזם דמויות מן ההגדה של פסח והרומן Elysium (1958), על ילד יהודי, שהופרד מהוריו בשואה ונספה. גם הרומן Szőlőből bor („יין מענבים"), 1961, מתאר דמויות של יהודים בשואה ואחריה. ק' כתב גם רומן ביוגרפי על חייו של ריכרד וגנר. מבין חיבוריו המוסיקולוגיים: A zsido zene vallasi funkcioja („התפקוד הדתי של המוסיקה היהודית"), 1938.

קסיודורוס, פלוויוס מגנוס אורליוס — Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus — ([?]480—[?]575), מלומד ומדינאי רומאי נוצרי בשירות הגותים, ממשמרי התרבות הקלאסית בעת התפשטות הברבריות. נולד בסקילאקאום (Scylaceum; כעת Squillace) בדרום־איטליה למשפחה רומאית חשובה (אפשר ממוצא סורי). רכש את אמונו של תאודוריך הגדול (ע"ע, וע"ע גותים, עמ' 518), מלך האוסטרוגותים, ששלט באיטליה, נתמנה קויסטור ואח"כ קונסול (514). היה Magister officiorum (ראש המזכירות ויועץ ראשי) בשלטונם של 3 יורשי תאודוריך. בגיל 70 פרש למנזר ויוואריום (Vivarium [בריכת־דגים]), שייסד באיזור מולדתו, ושם הקדיש את זמנו ללימוד, לכתיבה ולהפצת התרבות הקלאסית בין הנזירים.

ק' שאף להנהיג את הברברים בדרך־חיים נוצרית ולהוריש להם את התרבות הקלאסית במסגרת "שבע החכמות החפשיות" (Septem artes liberales; למספרן הוא נתן קביעות וגושפנקה דתית ע"פ משלי ס, א: „חכמות בנתה ביתה, חצבה עמודיה שבעה", וע"פ שמות כה, לז). בחיבורו החשוב ביותר Institutiones divinarum et secularium litterarum („יסודות החינוך הדתי והחילוני"), תיאר את שבע החכמות, עודד את הנזירים לעסוק בהעתקת כ"י עתיקים, שיבח את מלאכת ה„עתיקר" (antiquarius), ש„כל העתקה מעשה ידיו מסבה פציעה לשטן", אך גם ייחד עבודות (בחקלאות) לנזירים חסרי־ההשכלה. הוא הורה על התקנת מתקני נוי ונוחיות במנזרים: גנים, סידורי־רחצה ובריכות־דגים (מכאן שם המנזר). בספרו De orthographia („על הכתיב"), שחיבר בגיל 90 ומעלה, הורה את כללי הכתיב והפיסוק.

ק' פרסם את אוסף מכתביו הרשמיים ב Variae („שונות") ב 12 ספרים. קיצור חיבורו De rebus gestis Gothorum („על תולדות הגותים" במקורו 12 ספרים) נשתמר ע"י יורדנס (ע"ע). ק' כתב פירוש ארוך לס' תהלים. ספרי יוסף בן מתתיהו „קדמוניות" ו„נגד אפיון" תורגמו ללאטינית בהשתדלותו. וע"ע לטינית, ספרות, עמ' 647.

ק' קיווה להפוך את המנזרים למקלטי התרבות שבהם תקובץ הספרות של התקופה הקלאסית והנצרות. אם־כי נציג הנצרות המס־הגרת, גרגוריוס (ע"ע, עמ' 203) הגדול, השפיע בכיוון מנוגד, נקלטה תורתו של ק', ויחד עם תקנון בנדיקטוס (ע"ע) מנורציה (שחייב את הנזירים בקריאה יומית), היה לה חלק רב בשימור הספרות הלאטינית ובהפיכת „שבע החכמות" ליסוד החינוך הנוצרי ביה"ב (וע"ע אנציקלופדיה, עמ' 628; חנוך, עמ' 632; סכולסטיקה, עמ' 996). הספריות ובתה"ס הוקמו במנזרים, במשך מאות שנים, ע"פ הדגם שקבע ק'. אפשר שקרל הגדול הכיר את חיבורי ק', ואלה תרמו ל„תחיה הקארולינגית": העתקת ספרים במישרין מספרי המאה ה 6 ללא העתקות־ביניים.

H. Parker, *The Seven Liberal Arts* (English Historical Review, V), 1890; E. K. Rand, *Founders of the Middle Ages*, 1957²; H. J. Mette, *Enkyklios Paideia* (Gymnasium, LXVII), 1960; U. Huhner, *C.-s Psalmenkommentar; Sprachliche Untersuchungen*, 1973.

שמ. ש.

קסיוס לונגינוס, גיוס — Gaius Cassius Longinus — (83—42 לפסה"נ), מדינאי רומאי. ב 53 שירת ק' כקויסטור בצבא קרסוס (ע"ע). הוא ניצל מהמפלה שנחל מפקדו מידי הפרתים, נסוג לסוריה וב 52/1 הגן עליה מפניהם. ק' דיכא מרד ביהודה ומכר 30,000 יהודים לעבדים (ע"ע ארץ ישראל, עמ' 378/9). כטריבון לחם ב 49 לצד פומפיוס (ע"ע) במלחמת האזרחים, בהיותו מפקד הצי. לאחר נצחון יוליוס קיסר (ע"ע) בפרסלוס חדל ק' להתנגד לו, והוא מונה לגאטוס. כפריטור עמד ק' יחד עם ברוטוס בראש הקשר נגד קיסר (44). לאחר רצח קיסר עזב ק' את רומא בשל איבת העם והסנאט והיה למושל הפרובינקיה קירני. הוא יצא למזרח והשתלט על סוריה, אסיה וביתיניה. עם ייסוד הטריומוויראט השני (נובמבר 43) הוצא ק' אל מחוץ לחוק. לקראת המלחמה הצפויה בין צבאותיו וצבאות ברו־טוס לבין צבאות אנטוניוס ואוקטוויאנוס אסף ק' אספקה וכסף באמצעי כפיה אכזריים, אך בקרב הראשון בפיליפי (42) ניגף וביאושו התאבד.

ק' נחשב למפקד טוב. ברוטוס כינהו „אחרון הרומאים". הוא עשק את תושבי הפרובינקיות והחירות שבשמה קשר על קיסר לא היתה חירותו של העם הרומאי אלא של האצולה.

קסיני (Cassini), משפחת אסטרונומים וגאוגרפים ממוצא איטלקי.

(1) ג'יבני דומניקו ק' — Giovanni Domenico C. — (1625, פרינאלדו — 1712, פריס), אסטרונום. עם פיתוח הטלסקופ (ע"ע) פתח בסדרת תצפיות וגילה תגליות רבות שהביאו לפרסומו. החשובות ביניהן: מדידת מחזור סיבובו של צדק (ע"ע) סביב צירו (9 שעות ו 56 דק'), 1665; מדידת מחזור סיבובו של מאדים (ע"ע) סביב צירו (24 שעות ו 40 דק'), 1666 (הערכים המקובלים כיום שונים במעט). ק' נכשל במדידת מחזורו של נגה (ע"ע). מדידת תנועות ירחיו של צדק (1668) אפשרה לרמר (ע"ע) למדוד את מהירות האור. ב 1669 הזמין לואי XIV את ק' לנהל את מצפה האקדמיה המלכותית בפריס, שבנייתו נסתיימה ב 1671. שם גילה ק' 4 מירחי שבתאי (יאפטוס, ריאה, טתיס ודיונה), מדד את הפרלכסה של מאדים, דבר שאפשר את חישוב מרחקו מהשמש (1673), ומדד את נטיית המלקה (ע"ע) ואת פתיסותו. ב 1675 גילה את הרווחים בין טבעות שבתאי, הקרויים על שמו. וטען שהטבעות מורכבות מ„ירחים" זעירים. ב 1683 הציע, כי מקור זוהר מעגל־המזלות (Zodiac light, נגה חלש שאפשר להבחין בו במישור המלקה בשעות הלילה) שאותו גילה, הוא אסטרונומי ולא מטאורולוגי. ק' היה ממתנגדי תורת קפלר (ע"ע), אף שקיבל את עיקרי תורת קופרניקוס (ע"ע). כן טען, לאור מדידותיו, שכדה"א מוארך (ולא פחוס).

(2) ז'ק ק' — Jacques C. — (1677, פריס — 1756, תירי), אסטרונום, בנו של (1). פרסם טבלות של תנועות לוויני שבתאי. מדד בדיוק את אורך דקת־קשת על מצהר (meridian) דנקירק־פריס, ותמך בתורות אביו נגד ניוטון ותורתו. אע"פ שמדידותיו המדויקות אישרו דווקא את תורות קפלר־ניוטון.

(3) סזר־פרנסוא ק' — César-François C. — (1714, פריס — 1784, תירי), גאוגרף, בנו של (2). בהיותו מנהל המצפה, אחרי סבו ואביו, יזם מדידות מדויקות והחל בהכנת מפה טופוגרפית גדולה של צרפת. קיבל תואר אצולה (דה־תירי).

(4) ז'ק־דומיניק ק' — Jacques-Dominique C. — רוזן ק' (1748, פריס — 1845, תירי), גאוגרף, בנו של (3). השלים את מפת צרפת, שהיתה הבסיס ל„אטלס הלאומי" (Atlas National) 1791, וניהל את מצפה פריס אחרי מות אביו. בזמן המהפכה הושלך לכלא וב 1794 פרש לתירי. נפוליון בונפרטה העניק לו רוזנות ומשרת סנאטור.

חוקי ק', ע"ש (1), מתארים את תנועת הירח: I. מחזור־הסיבוב הציר זהה למחזור־הסיבוב סביב הארץ; II. מישור־המשווה של הירח נטוי למישור־המלקה בזווית קבועה (1°32' בקירוב); III. מישור־המלקה, מישור תנועת הירח סביב הארץ ומישור־המשווה של הירח נחתכים בנקודה („טבור", node) שבה הירח חוצה את המלקה מצפון לדרום.

יא. ש.

קסירר, ארנסט — Ernst Cassirer — (1874, ברסלאו — 1945, ניו יורק), פילוסוף, יהודי, מראשי האסכולה הנאו־קאנט־יאנית. בנו של סוחר. למד בברלין והיה מתלמידיו וידידיו של הרמן כהן (ע"ע) במרבורג. בשנים 1919—1933 הורה בהמבורג, אך לאחר עליית הנאצים לשלטון עזב את גרמניה. בשנים 1933—1935 הורה באוכספורד, בשנים 1935—1941 בגטבורג (שוודיה) ובשנים 1941—1944 באוניברסיטת ייל (אה"ב). בערוב ימיו הביע צערו על שלא פעל מספיק למען העניין היהודי.

ארנסט קסירר (אוסף שבדרון, הספריה הלאומית, י־ם)

על אף הקפם הנרחב של עיוני ק' בתולדות הפילוסופיה, הם הצטיינו בדיוק וביסודיות. ספרו Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit („בעיית ההכרה בפילוסופיה ובמדע בעת החדשה"), 3 כר', 1906—1920, מתאר בפרטרוט את התפתחות האידאליזם מימי הרנסאנס ועד המאה ה 19, תוך הדגשת מקומו המיוחד של קנט (ע"ע). ב 1957 נוסף כרך רביעי באנגלית. שדן בפילוסופיה של המדע ושל ההיסטוריה של המאה ה 19. בספרים Freiheit und Form („חירות וצורה"), 1916, ו Idee und Gestalt („מושג ותבנית"), 1921, בדק ק' את השתקפות האידאליזם בספרות ובאמנות.

חיבורו הפילוסופי החשוב ביותר הוא Philosophie der symbolischen Formen („פילוסופיה של הצורות הסמליות"), 3 כר', 1923—1929. בדומה לקאנט סבר ק' שהעולם אינו נתון לאדם אלא מעוצב על ידו, והפילוסופיה היא החוקרת את עקרונות כינון המציאות; אך בניגוד לקאנט סבר ק' שלכינון זה פנים רבים. האדם מעצב את עולמו בעזרת סמלים — צורות סמליות המתווכות ועם זאת חוצצות בינו לעולם. ק' הגדיר צורה סמלית כ„כל גילוי של הרוח שבאמצעותו נקשר תוכן רוחני ב„סימן חושני'." הוא חקר את 3 מערכות הסמלים — מיתוס, לשון ומדע — שלכ"א מבנה וחוקיות משלה. ההפרדה בין סימן למסומן במיתוס אינה מלאה ואינה מודעת; הלשון מציגה את תמונת העולם היומיומית; עולם של עצמים ותכונותיהם; עיקרו של המדע הוא השימוש הסמלי במערכות יחסים ועקרונות סדר. בספר An Essay on Man (עבר': „מסה על האדם", תשט"ו), 1944, סיכם ק' את עיקרי תורת הצורות הסמליות והוסיף גם את האמנות וההיסטוריה כאופני כינון המציאות. בספר Zur Logik der Kulturwissenschaften („על הלוגיקה של מדעי התרבות"), 1942, הטיל ק' על מדעי התרבות, ובתוכם ההיסטוריה, את תפקיד פענוח הסמלים. ק' מייחד בחקירותיו מקום נכבד למימד ההיסטורי.

כרלטיוויסט טוען ק', שכל מערכות הסמלים המעצבות את העולם הינן שוות־ערך. אולם נראה שהוא העדיף את המדע על שאר הצורות הסמליות, משום שהסימול בו טהור והוא שיטתי ולכיד. ק' העמיד את הפילוסופיה מעל לכל מערכות הסמלים, משום שרק היא משיגה ידיעה עצמית; רעיון זה שאב מהגל (ע"ע).

נ. ריטנשטרייך, סוגיות בפילוסופיה, 247—275, תשב"ב; י. רז, עיונים בפילוסופית הלשון של ויטגנשטיין וק' (עיון, ט"ז), תשכ"ה/ו; ש. ה. ברגמן, הוגי הדור, 56—69, תש"ל²; A. Jospe, *Die Unterscheidung von Mythos und Religion bei H. Cohen und E. C.*, 1932; P. A. Schilpp (ed.), *The Philosophy of E. C.*, 1949; C. H. Hamburg, *Symbol and Reality; Studies in the Philosophy of E. C.*, 1956; S. W. Itzkoff, *E. C.*, 1971; Revue Internationale de Philosophie, XXVIII, fax. 4, 1947 (כולל ביבליוגרפיה מפורטת).

אל. ו'.

קסל (Kassel), עיר במדינת הסן (ע"ע), גרמניה המערבית; 210,000 תוש' (1975). ק' שוכנת על גדות הנהר פולדה, יובל הוזר, במקום שהוא פורץ דרך הגבעות ההרקיניות של גרמניה המרכזית ומשמש מימי־קדם כמעבר החשוב־ביותר בין גרמניה הדרומית לתיכונה. ק' הוקמה ב 1189 בגדה המערבית של הנהר, על מדרגת אבן־גיר המאפשרת גישור עפ"נ הנהר. גשר־אבן, שנבנה במאה ה 13, אפשר את הקמת „העיר החדשה התחתית" מעבר לנהר.

עם שיקומה אחרי מלה"ע II הפכה העיר־העתיקה לאיזור־מגורים, ואילו העיר ההוגנוטית („העיר החדשה העליונה" המפוארת, שנבנתה במאות ה 17/8 בסגנון הבארוק) הפכה למרכז־עסקים ולמרכז־קניות להולכי־רגל. רשת־הדרכים ההיסטורית הוחלפה בשדרות רחבות — לתחבורה ממונעת. נוספו מפעלי תעשיה, בעיקר סניף של מפעלי המכוניות „פולקסוגן", חברת „הנשל" הבונה עד־היום קטרים, קרונות ומשאיות ובתח"ר לייצור מכונות, מוצרים אופטיים וטכסטיל. בק' מספר מוזיאונים.

היסטוריה. ק' צמחה אחרי שנת 913 מאחוזה מלכותית ושמה Chasella (מלאט' Castellum = מבצר). ב 1189 קיבלה מעמד של עיר. מ 1277 היתה ק' מושב רוזני ארץ הסן. ברם, חרף גידולה לא הצליחה העיר לזכות במידת עצמאות מקומית מידי הרוזנים שכיוונו את התפתחותה. לאחר פיצול רוזנות הסן (ע"ע; 1567) היתה ק' בירת החלק הצפוני שנקרא הסן־ק', שהיה החלק החשוב־ביותר של הרוזנות. שליטיה היו אנשים מוכשרים והרבו ליפות את בירתם. ב 1604 הוקם בק' בניין התאטרון הראשון בגרמניה, ה„אוטוניאום". במאה ה 18 נעשתה העיר לשם־דבר בכנסיותיה, גניה וארמנותיה. בשנים 1807—1813 היתה ק' בירת ממלכת וסטפליה (ע"ע) שבחסות צרפת, ואח"כ, עד 1866, בירת הנסיכות־הבוחרת של הסן. מאז השתייכה לפרוסיה, כבירת מחוז הסן־נסאו. באותה העת הפכה ק' לעיר מסחר ותעשיה ובה גם תעשיה כבדה. בשל חשיבותה התעשייתית הותקפה העיר בסוף 1943 בהתקפת־אוויר מרוכזת שהרסה 78% ממבניה, לרבות בניינים עתיקים רבים. מאז שוקמה.

ב 1293 נזכרים **יהודים** בק'. בימי המגיפה (1349) הואשמו בהרעלת הבארות ורבים נרצחו. ב 1521 גורשו מהמדינה, אך למתי־מעט הותר לשוב, חרף מחאות הכמרים. ב 1610 הובטחה ליהודי ק' זכות־ישיבה תמורת 1,000 גולדן. בק' התכנס ארגון „בני המדינה" מאז ייסודו (1622), אך מספר היהודים בעיר היה קטן. קהילה התפתחה בחסות יהודי־חצר, שבבתיהם התקיימו תפילות. ב 1714 נבנה ביהכ"נ הראשון (הורחב ב 1755). באמצע המאה ה 18 היו בק' כ 200 יהודים.

י. יעקובסון (ע"ע), הקים בק' „קונסיסטוריה", שהיתה חלוצת החידושים בתחומי החינוך והדת וביקשה להטיל מרות על יהודי המדינה. ב 1839 נבנה ביכ"נ חדש לכ 1,000 איש. ב 1872 פרשו האורתודוכסים ובנו ביכ"נ משלהם (1898). מספר היהודים גדל מ 1,870 ב 1885 ל 2,705 ב 1925. ב„ליל הבדולח" נשרפו שני בתהכ"נ. ב 1965 נבנו ביכ"נ ומרכז־קהילתי חדש. כיום נמצאים בק' כמה מאות יהודים.

R. Hallo – J. Dalberg – G. Walter, *Gesch. der jüdischen Gemeinde K.*, I, 1931.

י. קר. – ה. וס.

קסל, דוד (1818, גלוגאו [שלזיה] — 1893, ברלין), חוקר ומחנך. למד בברלין, ואח"ב עסק כל ימיו בהוראה ובמחקר. היה מנהל של ביה"ס ע"ש דינה נאואן בברלין (1846—1879) ומורה בביה"ס הגבוה ללימודי היהדות שם (1872—1892). במסגרת עניינו בחינוך חיבר כמה ספרי לימוד בסיסיים בתחומי תו"י והלשון העברית, לתועלת הסטודנטים ובתה"ס היהודיים. ק' תרגם את הספרים החיצוניים לגרמנית (1866) וההדיר כמה ספרים עבריים במהדורה ביקרתית, ביניהם: „קורא הדורות" לד. קונפורטי (ע"ע;

1846), „ספר הכוזרים" לריה"ל (1853), „יסוד עולם" לר' יצחק הישראלי (ע"ע; 1848) ו„תשובות גאונים קדמונים", עם הקדמה של שי"ר (1878). ב 1844 פרסם יחד עם שטיינשניידר הצעת־תכנית לאנציקלופדיה מקיפה בנושאי היהדות, אך זו לא נתגשמה. כן כתב, בגרמנית, את „תולדות הספרות היהודית" (2 כר'; 1872/3), ספר על כותרות מזמורי תהלים (1840) ועוד. הרבה לפרסם מאמרים, בכמה שפות, בבימות עבריות ונכריות.

ח. ברודי, תולדות ד"ר ד. ק', תרנ"ג.

קֶסֶל, ז'וֹזֵף — Joseph Kessel — (נו' 1898, קלארה [מושבה של יק"א בארגנטינה]). סופר צרפתי, יהודי. ק', בנו של רופא שבא לארגנטינה כפליט מרוסיה, חי בצרפת למן 1908. בלשון פשוטה ועשירת דמיון, כתב סיפורים על הדמויות שפגש בחייו מלאי־ההרפתקות, בצורת כתבות, זכרונות, רומנים ותסריטים. ב 1962 נבחר לאקדמיה הצרפתית. — הרומן L'Equipage („הצוות"), 1923, מבוסס על זכרונותיו מהווי־הטייסים במלה"ע I. פרשות־חיים סוערות מתוארות ב Makhno et sa juive (עבר': „מכנו והיהודיה שלו", תר"ץ), 1926; La Rose de Java (עבר': „במימי סין", תש"י), 1937; Le Lion (עבר': „האריה", תש"ך), 1958; Les Temps sauvages („זמנים פראיים"), 1975. למפעל הציוני הקדיש את ספרו Terre d'amour („ארץ־אהבה"), 1927, ולתקומת מדינת־ישראל את Terre de feu („ארץ־אש"), 1948; ב 1965 פרסם את שניהם, עם תוספת, בעיקר עם משפט אייכמן: Terre d'amour et de feu; Israël 1925—1948—1961 („ארץ אהבה ואש; ישראל 1925—1948—1961"). מעשי הגבורה של המחתרת הצרפתית נגד הנאצים מתוארים ב L'Armee des ombres (עבר': „צבא צללים", 1954), 1944. ב 1970 פורסם ספרו Les Fils de l'impossible („בני הבלתי־אפשרי") המביע את התרשמותו מחיילי צה"ל של מלחמת ששת הימים.

קֶסֶל, זֶלִיג (1821—1892), תאולוג והיסטוריון גרמני; משומד. אחיו של דוד ק' (ע"ע). למד בברלין אצל ל. רנקה (ע"ע). פרסם באנציקלופדיה (ע"ע, עמ' 637) הגדולה של אֶרש וגרוּבֶּר (Ersch und Gruber) ערך מקיף על תו"י מחורבן בית שני ועד זמנו — המאמר הראשון מסוגו שהסתמך, בעיקר, על חומר לא־יהודי, ומביא בחשבון גם שיקולים פוליטיים וחברתיים כמניעים היסטוריים. בשנים 1850—1856 היה עורכו של ה Erfurter Zeitung. השתמד ב 1855, ונקרא Paulus Stephanus. נתמנה ספרן בספריה המלכותית בארפורט. בין השנים 1868—1891 פעל כדרשן בכנסיה בברלין, ועסק גם בפעולה מיסיונרית. עם זאת לחם באנטישמיות, ואף פרסם קונטרס תקיף נגד היגריך פון טריצ'קה (ע"ע), וקונטרס אחר נגד האשמותיהם האנטישמיות של הרטמן, שטקר ווגנר. כתב ספרים בחקר המִקרא.

קַסָלְס, פַּבְּלוֹ (קטלנית: קַזָלְס, פָּאוּ) — Pablo (Pau) Casals — (1876, וֶנדרֶל [ספרד] — 1973, ריאו־פיידראס [פוארטו־ריקו]), צ'לן, מנצח ומלחין ספרדי (קאטאלאני). למד בברצלונה ובמדריד, ובטרם מלאו לו 20 שנה היה פרופסור לצ'לו בקונסרוו־טוריון של ברצלונה, שם ייסד רביעיית כלי־קשת. ב 1895 הוזמן כצ'לן ראשון לאופרה של פריס. ב 1898 הופיע לראשונה כסולן, בפריס ובלונדון, וב 1901 ביקר לראשונה באה"ב. ב 1905 הרכיב, עם הפסנתרן אלפרד קורטו (Cortot) והכנר ז'ק טיבו (Thibaud) שלישיה שזכתה לשם עולמי. ב 1909 השמיע לראשונה בקונצרט פומבי סוויטה לצ'לו ללא־ליווי מאת י. ס. בך (ע"ע), ופתח בכך תקופה חדשה ברפרטואר הקונצרטי של הכלי. ב 1919 ייסד תזמורת בברצלונה והיה למנצחה הקבוע (1920), במטרה לקרב את שכבות־הפועלים בקאטאלוניה אל המוסיקה.

פבלו קסלס בפסטיוול הראשון למוסיקה בקיסריה, 1961
(לשכת העתונות הממשלתית)

כלוחם נלהב לעצמאות קאטאלוניה בירך על התמוטטות המשטר המלוכני בספרד. אחרי מלחמת־האזרחים של 1936 מיאן לשוב למולדתו, והתיישב בפראד (Prades) שבפירנאים הצרפתיים, שם עסק בהוראה, בהלחנה ובארגון פסטיוול שנתי של מוסיקה קלאסית, שגדולי המוסיקאים בעולם השתתפו בו. ב 1956 העתיק את מקום מושבו לפוארטו־ריקו, שם ארגן פסטיוולים דומים. ק' היה אורח הפסטיוול הישראלי הראשון (1961) וב 1969 ניצח כאן על האורטוריה „האבוס" (El Pessebre), פרי עטו. עיריית תל־אביב העניקה לו אזרחות־כבוד של העיר. ביקורו האחרון בארץ, חדשים אחדים לפני מותו, הונצח בסרט טלוויזיה. רוב היצירות בנגינתו או בניצוחו הופיעו ע"ג תקליטים.

ק' החזיר את באך לאולם הקונצרטים בזכות ביצועיו רבי־העומק. הוא הרחיב את תחום אפשרויות הביטוי של הצ'לו, והיה בכך למתווה־דרך לדורות רבים של נגני צ'לו. הוא הביא ליצירת קנה־מידה חדש בכל הנוגע לרמת הביצוע.

א. קאפן, שמחות ותוגות, הרהורים לפ. ק', 1972.

א. ח.

קֶסְלְרֵי, רוֹבֶּרְט סְטִיוּאַרְט ויוזן ק' ולֶנְדֶנְדֶרִי — Viscount Castlereagh, Robert Stewart, Marquis of Londonderry — (1769—1822), מדינאי בריטי. ק' נולד למשפחה רבת נכסים והשפעה באלסטר. אביו הועלה לאצולה. ק' למד בקֶימבריג' וב 1790 נבחר לפרלמנט של אירלנד. ב 1797 מינהו קרובו, המשנה־למלך באירלנד, למזכיר הממשלה (מעין רה"מ), וק' מילא תפקיד מרכזי באיחוד הפרלמנט של אירלנד עם הפרלמנט של בריטניה (1800); הוא סבר, כמו וילים פיט (ע"ע), ש„האיחוד" (Union) ירחיק סכנת פרישה או מרידה באירלנד אם ינתן שוויון זכויות לקתולים; משהכשיל זאת המלך, התפטרו פיט וק'. בשנים 1802—1804 היה השר לענייני הודו, ובשנים 1805—1809, בהיותו שר המלחמה, הגדיל מאד את מספר החיילים והגביר את יעילות הצבא. יריבו קנינג (ע"ע) ראה בו את האחראי לכמה כשלונות במלחמה בנפוליון, בהם כשלון הנחיתה בוולכרן שבהולנד, ודרש מרה"מ לפטרו; משנודע לק' על כך הועיד את קנינג לדו־קרב ופצעו; שניהם התפטרו מהממשלה.

בשנים 1812—1822 היה ק' שה"ח ומרבית הזמן גם מנהיג ביה"נ. כשה"ח מנע ק' את התפוררות הקואליציה האחרונה נגד נפוליון, חרף חילוקי הדעות בין חבריה, ואח"כ מילא, יחד עם מֶטרניך (ע"ע), את התפקיד המרכזי בעיצוב אירופה בקונגרס וינה (ע"ע וינה, קונגרס): הוא הבטיח את שיבת הבורבּונים לצרפת ומנע את החלשתה והשפלתה, בלם את שאיפות ההתפשטות של רוסיה ופרוסיה, כונן ממלכה אחידה של כל ארצות־השפלה והשיג הכרה לכיבושי בריטניה במלחמה, בהם מלטה, האיים האיוניים, ארץ־הכֵּף וצֵילון. ק' היה שה"ח הבריטי „האירופי" ביותר עד לאותה עת: הוא דגל בהידברויות בין המעצמות ובהשׂגת הבנה ביניהן, והשתתף בוועידות המעצמות באָכֶן (1818) ובלייבך (1821); אולם הוא זלזל באמנת ה„ברית הקדושה" (ע"ע), תיארה כ„הבלותות נשגבות מתובלות במיסטיקה", והתנגד למטרת רוסיה ואוסטריה להפוך את המעצמות ל„משטרה אירופית" לדיכוי תנועות ליברליות. ק' לא התערב במדיניות הפנים, אך כמנהיג ביה"נ לימד סנגוריה על מעשי הדיכוי של

הממשלה בשנים שלאחר המלחמה, ולפיכך היה מטרה ראשית להת־קפות הרדיקלים, שהשניאוהו על הציבור. גם בצמרת השלטון העריכוהו, אך לא חיבבוהו בשל תקיפותו, עקשנותו והתנשאותו הקרה. הוא התאבד לאחר שנתקף שגעון רדיפה, בדמותו עצמו קרבן לסחטנות על רקע של הומוסכסואליות; בירון (ע״ע) חגג את מותו בחרוזי־לעג, וטקס קבורתו בווסטמינסטר לווה הפגנות איבה ושמחה־לאיד. — מכתביו וזכרונותיו י״ל ב 12 כר׳ (1848—1853).

C. K. Webster, *The Foreign Policy of C.*, I-II, 1925/31; H. M. Hyde, *The Rise of C.*, 1933; A. R. Marriott, *C.*, 1936; H. Kissinger, *A World Restored*, 1957.

אה. א.

קסן, רנה שמואל — Rene Samuel Cassin — (1887, ביון — 1976, פריס),

משפטן צרפתי, יהודי. ק׳ היה עו״ד בפריס וב 1914 הוענק לו דוקטורט במשפטים. במלה״ע I נפצע בחזית, ועבור זה זכה באותות־גבורה. ב 1916 מונה מרצה למשפט בי״ל באכס־אן פרובנס, ואח״כ שימש פרופסור בליל (1920) ובפריס (1929—1960). בשנים 1924—1939 היה ק׳ חבר במשלחת צרפת ל„חבר הלאומים". ק׳ היה איש־הציבור האזרחי הראשון שהתייצב בלונדון להמשיך במאבק לצדו של דה־גול — ובשל כך דנו המשטר של וישי למוות — ושימש אצלו בתפקידים מרכזיים. אחרי שחרור צרפת מונה למשרה הגבוהה־ביותר בשירות המדינה — סגן־נשיא מועצת המדינה (1944—1960) — ונבחר לאקדמיה למדעי החברה והמדינה (1947). בשנים 1958—1971 פעל במועצת החוקה, וכיו״ר שלה קיבל את שבועת־האמונים של הנשיא דה־גול. ק׳ השתתף במשלחות צרפתיות רבות לעצרת האו״ם (1946—1968), ובוועדת זכויות־האדם שלה ניצח (עם אֶלינור רוזוולט) על ניסוח ההצהרה הבי״ל לזכויות־האדם; על פעילותו זו זכה בפרס־נובל לשלום (1968). ק׳, שהיה ערירי, הקדיש את כספי הפרס להקמת מכון לזכויות־האדם בסטרזבורג. ק׳ היה גם ממייסדי אונסקו ונציג צרפת בו בשנים 1945—1960.

ק׳ שהיה צאצא של משפחות יהודיות מיוחסות מצפון־מזרח צרפת (אֶלזס) מצד אביו וממגורשי ספרד מצד אמו, היה גאה במוצאו אך רחוק מהיהדות המעשית, עד שהסמיכו דה־גול (1943) לטפל במוסדות כי״ח בעולם. מאז עמד בראש החברה ותרם רבות לקידומה. ק׳ תמך במדינת ישראל והתריע נגד מדיניות ממשלת צרפת שוחרת הערבים. ב 1968 ביקר בישראל, וקיבל תואר דוקטור־כבוד מן האוניברסיטה העברית בירושלים.

ק׳ פרסם ספרים אחדים ומאמרים רבים בסוגיית משפטיות, וכן הרצאות תעמולה למען „צרפת החפשית". לאחרונה כתב ספרי זכרונות: La Pensee et l'action („מחשבה ומעשה"), 1972; Les Hommes partis de rien („אלה שעשו יש מאין"), 1975.

R. C. *Amicorum discipulorumque liber*, I, I-II, 1969.

מ. ק.

קסנדרה (Κασσάνδρα),

דמות במיתולוגיה היוונית, היפה בבנות פריאמוס והקבי, אחותם של הלנוס, הקטור ופריס (ע׳ ערכיהם). ק׳ היתה מחוננת בכוח נבואי וחזתה־מראש את נפילת מולדתה, טרויה (ע״ע, עמ׳ 917), בידי היוונים. אך לא האמינו לדבריה, וכדברי פידרוס (ע״ע): „לא חרבה טרויה אלא על שלא האמינו לק׳". בעת כיבוש טרויה נמלטה אל מקדש אתנה, אך איאס (ע״ע [2]) חטף אותה משם ואנס אותה. היא היתה לשלל לאגממנון (ע״ע), ובבואה למולדתו נהרגה בידי אשתו. — ע״פ התיאור ב„אגממנון" לאיסכילוס ק׳ חזתה־מראש גם את סופה. ק׳ תוארה על אגרטלים בתקופה העתיקה. היא נודעה בעולם כחוזת־שחורות, המתנבאת לאמת אך שומע אין לה.

קסנדרוס — Κάσσανδρος — (358—297 לפסה״נ), מלך מוקדון

מ 306. בנו של אנטיפטרוס (ע״ע). ק׳ נשאר במוקדון בעת מסע אלכסנדר מוקדון (ע״ע) לכיבוש אסיה. ב 324 נשלח לבבל, אך לא היה לו חלק בהסדרים שלאחר מות אלכסנדר. בהסדר טריפארי־אדיסוס (321; ע״ע הלניזם, עמ׳ 566) מונה אביו לעוצר בשם שני המלכים, פיליפוס ארידיוס ואלכסנדר IV (הילד); ק׳ נעשה לסגנו של אנטיגונוס (ע״ע), מצביא הצבא באסיה, אך הסתכסך עמו ושב למוקדון. לפני מותו ב 319 מינה אנטיפטרוס את פוליפרכון ליורשו. בעזרת אנטיגונוס ותלמי פתח ק׳ במלחמה על השלטון במוקדון וביוון וב 317 השתלט על אתונה. פוליפרכון קרא לעזרה את אולימפיאס (ע״ע), אם אלכסנדר מוקדון. זו באה בראש צבא מאפירוס למוקדון והוציאה־להורג את פיליפוס ארדיוס ואת אשתו. ק׳ שב למוקדון ודן את אולימפיאס למיתה (316), ואילו פוליפרכון נמלט. את אלכ־סנדר IV ואת אמו רוכסני שם ק׳ במעצר. בשלום הדיאדוכים (311) הוכר ק׳ כאסטרטג של אירופה עד שיתבגר אלכסנדר IV, אך ב 309 רצח ק׳ את המלך בן ה 14 ואת אמו. — ב 307 שוב פרצה מלחמה בין הדיאדוכים. אנטיגונוס שלח את בנו דמטריוס ליוון, והלה כבש את אתונה מידי ק׳. כשאר הדיאדוכים הכתיר ק׳ את עצמו למלך ב 306. בקרב המכריע באיפסוס (301), בין הברית של ק׳, ליסימאכוס, תלמי וסלוקוס, לבין אנטיגונוס ודמטריוס, ניצחה הברית. ב 229 ויתר ק׳, שהיה חולה, על המשך המאבק להרחבת ממלכתו והשלים עם אתונה (וע״ע הלניזם, עמ׳ 565/8).

קסנון, כסנון, ע״ע גזים אצילים.

קספרוביץ׳, ין — Jan Kasprowicz — (1860—1926), משורר

פולני. ק׳ היה בן איכרים. הוא למד באוניברסיטות לייפציג וברסלאו, היה עתונאי ובשל קרבתו לחוגי־השמאל נאסר ב 1887, לחצי שנה. בשנים 1909—1925 היה פרופסור לספרות השוואתית באוניברסיטת לבוב. — ב 1889 פרסם את קובץ־שיריו הראשון Poezje („שירים"), המכיל את מחרוזת־הסונטות Z chalupy („מן הבקתה") — על דלותו ובורותו של האיכר הפולני. אותה נימה של התמרדות נגד אי־הצדק החברתי מציינת גם יצירות אחרות מתקופה זו. היסודות המטפיסיים והסימבוליים האפייניים לשלב הבא של יצירתו מגיעים לשיאם בקובץ Milosc („אהבה"), 1895. צליל עממי וצביון של פולקלור טטארי מציינים שירים כ Ballada o sloneczniku („בלאדה על חמנית"), 1908, Hymny („שירי־הלל"), 1922, הם תיאור אפוקליפטי של חורבן העולם. בשירים אחרונים אלה מוצאות את ביטוין המושלם תכונות כלל־יצירתו: הליטוש הטכני, החרוז החפשי והסגנון האסוציאטיווי.

ק׳ כתב גם מחזות: Bunt Napierskiego („המרד של נאפירסקי"), 1899; Uczta Herodiady („משתה הורדוס"), 1905, ועוד. הוא הרבה לתרגם, מספרות יוון העתיקה ומספרויות מערב־אירופה. — כל כתביו י״ל, ב 22 כר׳, ב 1930.

S. Kołaczkowski, *Twórczośc J. K.*, 1924; W. Borowy, *J. K.*, 1926; K. Gorski, *Tatry i Podhale w tworczosci J. K.*, 1926; M. Kasprowiczowa, *Dziennik*, 1932-34; R. Loth, *J. K.* (Zeitschrift fur Slawistik, XII), 1967.

קעקוע, ציור או כתיבה על גוף האדם באמצעות החדרת חומר

צבעוני אל תוך עורו. בניגוד לצביעה עראית של גוף האדם, הק׳ הוא בר־קיימא, וצבעיו אינם מתכהים או נשחקים. נוהג הק׳ נאסר במקרא (ויק׳ יט, כח).

צביעת הגוף או האיברים שנפוצה בחברות פרימיטיוויות נהוגה היתה לרגל מאורעות מיוחדים, כגון: יציאה למלחמה, טקסים דתיים וכו׳. מנהג הק׳ התפתח מתוך הרצון להבטיח את התועלת החברתית או המאגית של הצביעה לאורך ימים.

במקום הצבעים המינרליים היבשים המשמשים לצביעה שטחית,

משתמשים לצורך חק׳ בצבע נוזלי, היינו, בצבענים מינ־רליים ופיח, המעורבים ב־מים, שמן, או מיצים צמ־חיים. אלה מוחדרים אל מתחת לעור בטכניקות שו־נות. עפ״ר דוקרים את העור בקוצים או במחטים הטבו־לים בצבע. באיים הפולי־נזיים השתמשו במכשיר ד־מוי־מסרק, בעל שיניים ח־דות. יש ששרטו את העור בסכין, לפי הדגמים הר־צויים, ומרחו את הצבע בחריצים (המאורים בניו־זילנד, למשל). טכניקה אח־רת היתה השחלת חוט טבול בצבע בעד חורים שנעשו בעור (האסקימואים והיאקוטים, למשל).

ראש שבט מאורי (ברשות המוזיאון הלאומי של ניו זילנד)

מאחר שמטרת הק׳ היא עפ״ר דתית־מאגית, נחשב גם עצם ביצועו למעשה פולחני, שלווה, לעתים, שירה וריקודים; אלה גם נועדו להסיח את דעתו של המתקעקע ולהפיג את כאבו.

ציורי הק׳ היו דגמים מסרתיים, לעתים מסובכים (באיי מרקיזס, למשל), או דמויות שדים וחיות (אצל האינדיאנים הצפון־אמריקנים, למשל). דמויות אלה נועדו למטרות ספציפיות: השדים — להגנה מפני מזיקים, עין רעה ומחלות; החיות — לרכישת תכונותיהן. הק׳ לא נפוץ אצל עמים בעלי צבע עור כהה מאד, שהסתפקו בד״כ בעשיית צלקות בעור.

הק׳ הוא נוהג עתיק מאד, וכבר היה מקובל במצרים באלף ה 2 לפסה״נ. גם בשאר ארצות־המזרח היה מנהג נפוץ, בעיקר, בקשר לפולחנים אליליים שונים. ע״כ אסרה התורה בפירוש את הק׳. מן הספרות הקלאסית ידוע כי הק׳ היה נהוג באסיה הקטנה, בקרב התראקים, בין השבטים הגרמנים, הבריטים ועוד. ביה״ב אסרה הכנסיה את הק׳ כמנהג אלילי, בהסתמכה על האיסור שבתורה. באשר לאסלאם, נאמר בחדית׳ (ע״ע) כי מחמד אסר את הק׳; אולם, אעפ״כ נפוץ עד היום מנהג הק׳ בקרב נשי הבדווים והפלחים. ק׳ זה מורכב מדגמים פשוטים, והוא מבוצע בגיל צעיר, בפנים, בידיים וברגליים, ע״י נשים שהתמחו בכך.

בעת החדשה נתקלו יורדי־ים אירופיים במנהג הק׳, החל בתקופת מסעי־התגליות ואילך. במיוחד התרשמו במאה ה 18 מיפי הק׳ הפו־לינזי וגם השם הלועזי של הק׳ (tatoo באנגלית, ושמות דומים בשאר לשונות אירופה), מקורו במונח הפולינזי ta tatao. מנהג הק׳ נפוץ בקרב מלחים וחיילים ששירתו מעבר לים. הרפתקנים ובני העולם התחתון קיבלו אותו מהם. עריקי הצבא הבריטי, ופושעים משוחררים באה״ב, יש שסומנו בק׳. בק׳ המודרני חסר היסוד הפולחני־מאגי, והוא משמש בעיקר כסימן־היכר של תת־תרבות כל־שהי. לעתים יש בו יסודות ארוטיים מובהקים. גם טכניקת הק׳ שוכללה, והיא מבוצעת באמצעות מכונת־דקירה חשמלית.

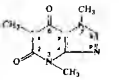
שימוש ידוע־לשימצה נעשה בק׳ ע״י הנאצים, שסימנו במספר את עצורי מחנות־הריכוז. גם אסירי מחנות־ההגליה הרוסיים בסיביר סומנו בעבר בק׳.

W. D. Hambly, *The History of Tattooing and its Significance*, 1925; J. Delarue – R. Giraud, *Les Tatouages du "milieu"*, 1950; H. Ebensten, *Pierced Hearts and True Love; an Illustrated History of the Origin and Development of European Tattooing, and a Survey of Its Present State*, 1953

מ. ו.

קפאין

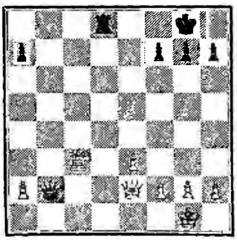
קפאין (caffeine), אלקאלואיד (ע״ע אלקלואידים) המופיע בצמחים שונים: בגרעיני קפה, בהם שיעורו כ 1%—1.5%, בתה שחור (כ 5%), במטה (mate), באגוז הקולה (cola nut) ובמשחת הגוארנה (guarana-paste); ידוע גם בשם תאין thein. הק׳ הוא חומר גבישי נטול צבע הניתך ב 238°. הוא נמס במים, בכוהל ובממסים אורגניים רבים אחרים. הק׳ הוא תולדה תלת־מתיי־לית של התרכובת הדו־טבעתית כסנתין (1, 3, 7-trimethylxanthine).

הק׳ הוא בסיס אורגני (ע״ע חמצות ובסיסים) ויוצר מלחים עם חומצות. ק׳ לשימוש רפואי מתקבל בעיקר כתוצר־לוואי בתעשיית „קפה נטול קפאין". שימושו העיקרי של חק׳ כסם מעורר, ומכאן הפופולריות העצומה של המש־קאות המכילים אותו (קפה, תה, מטה, קולה וכו׳). הק׳ משפיע ישירות על מערכת־העצבים המרכזית ועל פעילות הלב ומערכת־הנשימה, ומשתמשים בו ברפואה. כמויות גדולות של ק׳ גורמות לעצבנות, חוסר־שינה ודפיקות־לב.

קפבלנקה, ח׳וסה ראול

קפבלנקה, ח׳וסה ראול — Jose Raoul Capablanca — (1888, הוונה [קובה] — 1942, שם), אלוף־עולם בשחמט. בגיל 4 למד לשחק ובגיל 11 היה אלוף קובה. ק׳ סיים את אוניברסיטת הרוורד, אה״ב, והיה מיניסטר ב־ממשלת קובה. ב 1909 ניצח את מרשל (ע״ע) בדו־קרב, ומאז זכה במקו־מות ראשונים בתחרויות בי״ל רבות. ב 1921 גבר בדו־קרב על ע. לסקר (ע״ע) והיה לאלוף־העולם, אך ב 1927 הפסיד את כתרו לאליוכין (ע״ע). ק׳ נחשב לאחד מגדולי ה־שחמט שבכל הדורות. משחקו היה חדור בטחון רב, נקי משגיאות תכסיסיות ואסטרטגיות ומלא הבנה דקה לניתוח עמדות. על־שמו קרוי אחד מנוסחי גמביט המלכה השחורה.

תמונת המצב לאחר מסעו ה 29 של ק׳ במשחקו נגד ד״ר ברנשטיין (מוסקווה, 1914). אין הגנה נגד הקרבת מלכה זו

קפדוקיה

קפדוקיה (Καππαδόκια ,Cappadocia), איזור באסיה הקטנה בין נהר הליס (קיזיל אירמאק) במערב לנהר פרת במזרח, ארץ פונטוס (ע״ע) בצפון והרי הטאורוס בדרום. ק׳ היא רמה גבוהה מעוטת משקעים וברובה ערבה דלת־צמחיה. תושביה עוסקים בעיקר בגידול בהמות.

תעודות, המכונות „הלוחות הקאפאדוקיים", נתגלו בעיר כנש והן מעידות על פעילותם של סוחרים אשורים בק׳, שהקימו בה מושבות מסחריות בראשית האלף השני לפסה״נ. ב 1800 לפסה״נ בערך נעשתה ק׳ מרכז ממלכת החתים (ע״ע), שנפלה כ 600 שנה לאחר־מכן. במאה ה 6 לפסה״נ היתה ק׳ חלק ממלכת לוד ואח״כ עברה לידי פרס, שבתקופת שלטונה השתלטה שכבת אצילים ממוצא פרסי על כל האדמות חוץ מאלו שבבעלות המקדשים. התושבים המקומיים עבדו כצמיתים באחוזות המקדשים והאצילים. מאחר שק׳ לא שכנה על הדרך הראשית, שקשרה את חופי הים האגאי לארצות הסהר הפורה, כמעט שלא חדרה אליה השפעה יוונית וגם לא היתה לחלק ממלכת אלכסנדר הגדול. פרדיקס, שמונה לעוצר אחרי מות אלכ־סנדר, כבש את ק׳ ב 322 לפסה״נ והוציא להורג את אריארתס, האחשדרפן הפרסי. בזמן מלחמות הדיאדוכים (ע״ע) הצליחו כמה מבני משפחת אריארתס, שנמלטו לארמניה, להשתלט בהדרגה על

קפדוקיה: חרוטים געשיים המשמשים דירות למשפחות אנטוליות. מאז המאה ה4 התחילו נזירים לחצוב בהן מערות

רוב ק׳ וב־256 לפסה״נ הכיר אנטיוכוס II (ע״ע), מלך סוריה, בעצמאות ק׳ ובמלכה אריאמנס (או אריארמנס). ק׳ נכנסה לתחום ההשפעה הרומית והפכה לממלכת חסות בעת מסע פומפיוס (ע״ע) נגד מיתרדת (63 לפסה״נ).

במאה ה2 לפסה״נ כבר ישבו בק׳ יהודים, ולפי חשמונאים א (ט״ו, כ״ב) היתה אחת הארצות שאליה פנו הרומאים בבקשה להפגין יחס טוב ליהודים, לבל תועב הידידות בין רומא ליהודה בזמן מרד המכבים. בברית החדשה נזכרים יהודים מק׳ שעלו לרגל לירושלים בשבועות. ארכלאוס, מלכה האחרון של ק׳, השיא את בתו, גלאפירה, לאלכסנדר (ע״ע) בן הורדוס וביקר ביהודה כדי לתווך בסכסוכים בין בני בית הורדוס. לאחר שהומת אלכסנדר נישאה גלאפירה לאחיו ארכלאוס (ע״ע). עם מות המלך ארכלאוס נעשתה ק׳ לפרובינקיה רומית (17 לסה״נ). הנצרות התפשטה בק׳ במאה ה1, ובירתה קיסריה נעשתה למרכז כנסייתי חשוב. במחצית השניה של המאה ה4 חיו ופעלו בק׳ 3 מחשובי אבות הכנסיה, המכונים „שלושת הקאפאדוקים הגדולים", בסיליוס, אחיו גרגוריוס מניסה וגרגוריוס מנזיאנזום (ע׳ ערכיהם). ק׳ היתה איזור ספר של ביזנטיון ולאחר שכבשוה הסלג׳וקים (1067) השתייכה לשלטאנות קוניה.

מ. ע. - מ.

קפה (Coffea), סוג צמחים ממשפחת הפואתיים (ע״ע), שזרעיו — „פולי הק׳" — משמשים כמשקה (ר׳ להלן) וכתרופה. השם ק׳ מקורו במלה הערבית قهوة או התורכית kahve. מיני הק׳ כ50. אלה הם עצים או שיחים מוריקי־עד. העלים גלדניים. הפרחים לבנים, נותני ריח. הפירות הם ענבות בגודל דובדבן שבעת הבשלתן צבעם סגול או אדום. צורתם אליפטית או עגולה ובהם שני זרעים. רק למעטים מבין המינים חשיבות כלכלית, והחשוב ביניהם הוא ק׳ ערבי (C. arabica), התופס כ90% מכלל שטחי הק׳ בעולם. גובה הצמח 3—5 מ׳, הגזע ירקרק, הענפים ארוכים וגמישים; העלים סגלגלים, ארכם 7—20 ס״מ ורחבם כ ⅓ מארכם. מגדלים אותו בחגורת הרוחב הגאוגרפי של 20° הצפוני והדרומי. גדל בגבהים של 1,200—1,500 מ׳ מעפה״י ובכמויות משקעים של כ 1,800 מ״מ היורדים בכל חדשי השנה — פרט לעונת ההבשלה — באקלים ממוזג, המתאפיין בשמים מעוננים המפסיקים רציפות קרינת השמש ובהעדר רוחות חזקות. הצמח גדל בר בחבש בין 7°—9° רוחב צפוני ובגובה של 1,600—2,000 מ׳. הנבת הפרי מתחילה בגיל 4—5 שנים ונמשכת 30—40 שנים. המין פולימורפי מאד. המשובח בין זני הק׳ הערבי הוא המוקה החימני, המכונה על שם נמל היצוא שלו (מֹחָ׳א).

מינים אחרים: ק׳ ליברי (C. liberica), גדל בר לאורך חופה הדרום־מערבי של אפריקה. גבהו כ15 מ׳, אורך עליו כ30 ס״מ, ורחבם כ12 ס״מ. הפרי כדורי או מוארך והזרעים גדולים. הצמח עמיד לטמפרטורות גבוהות והוא פורה מאד. ערכו המסחרי נופל מזה של הק׳ הערבי. מגדלים אותו באי יאווה ובסיארה ליאון, ליבריה וגבון. — ק׳ גס (C. canephora [robusta]): שיח בר (2—5 מ׳) הגדל ביערות המשווניים ובסאוואנות של אגן הקונגו, עד לגובה של 1,300 מ׳ מעפה״י ובלחות מרובה. מגדלים אותו באנגולה ובמוזמביק.

פולי הק׳ מכילים 8—12 אחוז שומנים, 2—3 אחוז סוכר, 11—13 אחוז חמרים חנקניים, 1—2 אחוז קפאין (ע״ע) ואלקלואידים נוספים אחרים, כגון טריגונלין, 4—5 אחוז חומצת ק׳ טַנִינית, שמנים אֶתריים, במיוחד קפאול הנותן לק׳ את ריחו המיוחד. כדי למנוע התהמצנות הקפאול בשעת מגע עם האוויר החפשי מקפידים על טיב האריזה. הקפאין הוא הגורם המעורר והממריץ שבק׳.

י. גינדל, הק׳ וגידולו בארץ, תשי״ט; M. B. Jacobs (ed.), *The Chemistry and Technology of Food and Food Products*, II, 1951[2]; F. L. Wellman, *C.*, 1961; A. E. Haarer, *Modern C. Production*, 1962[2]; M. Sivetz – H. E. Foote, *C. Processing Technology*, I–II, 1963; R. Coste, *Le Cafeier*, 1968; C. A. Krug – R. A. De Poerck, *World C. Survey*, 1968.

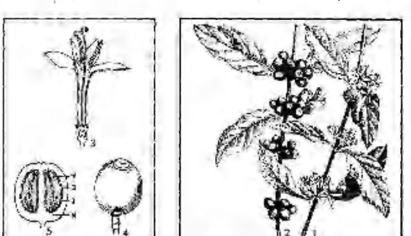
ש. ה.

ק׳ הוא שם כולל למשקה ולאבקה המשמשת להכנתו. למשקה המתקבל תכונות עירור והשפעות פיסיולוגיות אחרות, בעיקר בשל תכולת הקפאין שבו.

הק׳ מופק מפולי שיח־הק׳ (ר׳ לעיל). הפרדתם מן הפרי והכנתם לשיווק נעשות בשתי שיטות: התהליך היבש, הישן יותר, נעשה ע״י ייבוש הפירות בשמש, או ע״י ייבוש מלאכותי באדים, באוויר חם וכיו״ב. מפרידים בין הפולים היבשים וממיינים אותם ביד או בעזרת מכונות מיוחדות. בתהליך הרטוב משרים את הפירות בתוך מים לריכוך „בשר־הפרי", שמופרד אח״כ במכונות מיוחדות. את הפולים רוחצים שוב ומייבשים כמו בשיטה הקודמת.

בשני התהליכים משקל הפולים המתקבלים הוא כ 20% ממשקל הפרי. בין פולי הק׳ המשווקים בעולם, הפולים המופקים בברזיל הם הטובים ביותר (75% ק׳ ערבי, 25% ק׳ רובוסטה).

הכנת פולי הק׳ לשימוש נעשית ע״י קלייתם בגלילי מתכת מחוררים, המאפשרים אספקת חום ואוויר באופן מבוקר. התהליך מחייב אספקה מהירה של חום בטמפרטורה אחידה (150°—210°). בזמן הקליה משתנה מבנה הפולים: קליפתם הקשה הופכת פריכה — ומתאפשרת שבירתם בקלות. בתהליך הטחינה — פנים הפולים הופך ספוגי, אך בצורתם החיצונית הם נשארים שלמים וחלקים. צבעם משתנה מירוק לצהוב־חום, ולחום כהה. בסיום התהליך גדל נפח

ציור 1. קפה ערבי (Coffea arabica); 1. ענף נושא פרחים; 2. ענף נושא פירות; 3. פרח; 4. פרי (ענבה); 5. פרי (חתך־לאורך): א. קליפת הפרי האמצעית; ב. קליפת־הפרי הפנימית; ג. קליפת הזרע; ד. אנדוספרם

הפולים אך משקלם פוחת בכ 16%. זמן הקליה הוא כ 15—20 דקות ותלוי ב־ציוד ובדלק. זמן הקליה ועצמת החום קובעים את צבעו, את טעמו ואת ריחו של הק׳.

לאחר הקליה, כשהפולים מקוררים, מנקים אותם שנית ע״י זרמי אוויר; עתה הם מוכנים לטחינה.

ציור 2. קפה ליברי (Coffea liberica), ענף נושא פירות (ענבות)

הטחינה נעשית ע״י ציוד המאפשר טחינה גסה, בינונית או דקה, עד להפיכת הפולים לאבקה, לפי הצריכה או הדרישה של הצרכנים. לפני הטחינה נוהגים לערבב פולים מפוגים ומאיכויות שונים כדי לייצר איכות של טעם וריח מיוחד; תערובת שבה משלים סוג ק׳ אחד את התכונות של סוג אחר. ק׳ טחון מאבד את ריחו ואת טעמו וסופג לחות וריחות זרים. לפיכך הוא נשמר בכלים סגורים במקום יבש. יש מפעלים האורזים את הק׳ בריק או עם גז (דו־תחמוצת הפחמן או חנקן).

סוגי ק׳ מיוחדים. ק׳ נמס: קליית הפולים נעשית לפני ערבובם ובטמפרטורה גבוהה — בדי לקבל צבע כהה יותר. בן נטחנת התערובת לצורה גסה כדי לאפשר סינון יעיל יותר של תמצית הק׳ המתקבלת לאחר המיצוי. את התמצית המתקבלת מרכזים עד לשליש מהנפח המקורי, מצללים אותה ומייבשים את התרכיז ע״י התזה או הקפאה יבשה (ע״ע קר, קרור).

ק׳ נמס מכיל בד״כ כ 4% קפאין. הוא מתמוסס במים חמים או קרים ויוצר תמיסה צלולה.

ק׳ נטול קפאין: מוכן ע״י מיצוי הקפאין בעזרת ממסים אורגניים. תהליך זה נעשה ע״י שריית הפולים השלמים או המפו־ררים במים המכילים סוכר או אלקלי. לאחר זמן מה ממצים את הפולים בעזרת ממסים, כגון: בנזין, אצטון, טולואול, כוהל או כלורופורם. יש המטפלים בפולים לפני המיצוי באדים חמים ולאחר מכן באוויר חם כדי לשחרר את הממס. ק׳ נטול קפאין מכיל כמות של 0.1%—0.2% קפאין.

תחליפי ק׳ הם תמרים תפשיים מקפאין הדומים לק׳ והם עשירים בד״כ בפחמימות, כגון: סוכר, דֶכסטרינים, עמילן, אינולין ואחרים. כחומר גלם משמשים בעיקר: עולש, שעורה, לתת, חיטה, תאנים, סלק־סוכר, חרובים, אגוזי־אדמה, פולי סויה ועוד. חמרים אלה נקלים לאחר ניקוי, ייבוש וטחינה.

צריכת קפה במדינות נבחרות (1974)

	ס״ה צריכה (אלפי טונות)	צריכה ממוצעת לנפש (ק״ג)
אה״ב	1.155	5.45
גרמניה המערבית	321	5.17
צרפת	279	5.31
איטליה	201	3.63
הולנד	128	9.44
יפן	85	0.78
הממלכה המאוחדת	99	1.76
שוודיה	102	12.50
ספרד	88	2.50
בלגיה־לוכסמבורג	72	7.06
קנדה	78	3.48
דנמרק	57	11.36
ישראל	7	2.35
ארצות האסלאם סה״כ	23	0.5

ייצור קפה במדינות נבחרות
(אלפי טונות)

	1934	1950	1961/5[4]	1974	% מהתפוקה בעולם ב 1974
סה״כ בעולם	2.530	2.130	4.366	4.860	
ברזיל	1.653	1.071	1.820	1.620	33.3
קולומביה	210	302	468	468	9.6
חוף השנהב	...	[2]75	205	268	5.5
אוגנדה	[1]11	[3]37	139	215	4.4
אנגולה	[1]17	[3]48	185	220	4.5
חבש	...	[2]47	142	180	3.7
אינדונסיה	119	36	120	182	3.7
מכסיקו	52	68	153	208	4.3
גואטמלה	52	54	111	138	2.8
אל־סלוודור	59	65	115	140	2.9

1. 1934—1938 ממוצע שנתי; 2. 1952—1956 ממוצע שנתי; 3. 1953; 4. ממוצע שנתי.

י. א. (פ.)

מעט ידוע על תולדות הק׳, אך נראה כי שמו נגזר מחבל קַפה (Kaffa) בדרום־מערב הבש, שם גדל הק׳ פרא. הצמח כבר נזכר בשנת 900 לערך ע״י רופא ערבי שהגדירו כמוצר מזון. משערים שהשימוש בק׳ כמשקה נפוץ מהמאה ה 12, וייתכן שהובא מחבש לתימן (אפשר במאה ה 7), או שצמח בר גם שם. מכל מקום, הק׳ התימני נקרא כעבור זמן בשם „מוקה״. גידול שיטתי של הק׳ בתימן החל כנראה במאה ה 15. לפי האגדה גילה רועה תימני את תכונותיו הממריצות של הצמח כשראה את עזיו מפזזות לאחר שאכלו מהפירות. כן מסופר ששיח׳ תימני, שנמלט מרודפיו להרים, היה הראשון שהכין משקה רותח מהפולים וכך החיה את נפשו.

במאה ה 16 הפך הק׳ למעין משקה לאומי של בני־ערב, והוא בא אולי כתחליף ליין ששתייתו נאסרה ע״י האסלאם. ברם, היו חכמי־דת שראו בק׳ משקה משכר, ואיסור (זמני) על שתייתו גרם למהומות בעיר מכה בראשית המאה ה 16. מערב נתפשטה שתיית הק׳ לכל ארצות האסלאם, והכנת המשקה הפכה למעין טקס חברתי, לא של הבדווים בלבד, אלא של כל שכבות האוכלוסיה. ב 1570 העיר הרופא הגרמני ראובולף (Rauwolf) על תפוצת הק׳ ברחבי המזרח הקרוב. בתי־קפה ציבוריים ראשונים הוקמו במכה, ואח״כ במצרים. מקום־מפגש כזה, הראשון באירופה, הוקם ב 1584 בקושטא. במאה ה 17 הופץ הק׳ בכל אירופה ע״י סוחרים ונוסעים שהביאוהו מארצות המזרח. הנוסע פִיטרו דֶלה וַלֶה (Valle) הביא את הק׳ לאיטליה, והחלו לשתותו ברומא ובוונציה. התנגדות הכנסיה ל„משקה המוסלמי״ היתה ללא הועיל. ב 1650 נפתח בית־ק׳ בלונדון, ואחרי 1688 התפתח שם בבית־ק׳ של א. לויד תאגיד הביטוח המפורסם „לויד׳ס״ (ע״ע). ב 1670 הוצא רשיון למכירת ק׳ בבוסטון, אמריקה. ב 1672 לערך נפתח בית־ק׳ בפריס, שכמותו נתפרסמו בעיר במשך מאתיים השנים שלאחר מכן, ועתידים היו ליהפך למקומות־מפגש של הוגים, אמנים, מדינאים וסתם הולכי־רכיל. יש שבתי־הק׳ הפכו (במאות ה 18—19) למועדונים מדיניים, בהם החליפו ידיעות וגיבשו דעות. לגרמניה (המבורג) הגיע הק׳ ב 1677, ולווינה ב 1685. שם השתמשו, כביכול, בפולי הק׳ שהשאירו אחריהם התורכים לאחר שנכשל מצורם על העיר (1683). שתיית הק׳ נפוצה מאד, על־אף אזהרות רופאים והתנגדות מושלים, כגון פרידריך II מפרוסיה (במאה ה 18). את הק׳ המר שהיה נהוג במזרח (הק׳ „התורכי״) גיוונו במשך הזמן באירופה ע״י תוספת חלב, קצפת, ואפילו כוהל. הק׳ הוגש חם או קר, בתוספת גלידה. בתי־הק׳ וגני־הק׳ נעשו למוקדים חברתיים לגברים ולנשים. ב„קונ־דיטוריות״ הוגשו גם עוגות ותה, והוצעו עתונים, משחקים שונים, ואפילו מופעי־בידור.

בשל הביקוש הרב לק׳ נפוץ גידולו מהמאות ה 17—18 ואילך,

מהבש ומתימן לציילון, יאווה, ואח"כ להודו המערבית, למרכז אמריקה ולדרומה (במיוחד לברזיל), למזרח אפריקה ולמערבה. הומצאו גם תחליפי־ק' וק' נטול־קפאין (ר' לעיל). כיום הק' הוא מהמשקאות העממיים והנדרשים ביותר בעולם, והוא מוגש כמעט בכל שעה ובכל הזדמנות, אך במיוחד לארוחות־בוקר וכקינוח־סעודה. הסחר בק' מהווה פריט חשוב בכלכלה העולמית (ר' לעיל). בא"י פעלו בתי־ק' ערביים־תורכיים. נוספו עליהם בתי־ק' נוסח־אירופה מימי העליות הרביעית, החמישית ואילך. אחדים הפכו למוקדי סופרים ואמנים.

תופעת־לוואי של השימוש בק' היא ניחוש־עתידות ע"י הסתכלות בצורות אבקת־הק' הנותרת בתחתיתו של ספל לאחר השתיה.

מ. ו.

קַפּוּאָה (Capua), עיר במערב איטליה המרכזית, כ 25 ק"מ מצפון לנפולי; 18,000 תוש' (1971). ק' שוכנת במקום־המעבר ההיסטורי של הדרך (ויה אפיה) על הנהר וולטורנו, במרכז האיזור הפורה קַמפַניה הנקרא על שמה (Ager Ca[m]panus). מן העיר הרומית שרדו אמפיתאטרון, מרחצות, תאטרון ומקדש. באתר העיר הרומית נמצאת העיר סנטה מריה ק' וֶטרה (32,000 תוש').

ה י ס ט ו ר י ה. את ק' יסדו כנראה האֶטרוסקים (ע"ע), באמצע המאה ה 7 לפסה"נ. ב 423 נכבשה בידי הסאבלים (Sabelli). ב 343 ביקשה ק' את עזרת רומא להגנתה, אך מיד בגדה בה. בתגובה החרימה רומא שטח פורה מאדמת ק', ועם־זאת העניקה לבני ק' אזרחות רומית מוגבלת. למרות הפיקוח הרומאי שמרה ק' על מוסדותיה העירוניים. היא שגשגה והיתה למרכז מלאכה, חקלאות ומסחר. ק' תמכה בחניבעל במלחמה הפונית השניה, ורומא כבשה אותה ב 211. המנהיגים הוצאו־להורג, השלטון המקומי של העיר בוטל ואדמתה הוחרמה. לאחר זמן־מה קיבלו התושבים אזרחות רומית מלאה. על האדמות שהוחרמו יסד סולה (ע"ע) מושבה של חיילים משוחררים, ויוליוס קיסר (ע"ע) חילק את האדמות ל 20,000 מהם. ק' שגשגה בתקופת האימפריה. ב 840 נהרסה כליל בידי הערבים. לאחר כמה התערבויות של הקיסרים הגרמנים נכבשה ק' ב 1058 בידי אורסה (ע"ע). ב 1139 שולבה בממלכתו של רוג'רו II מסיציליה (ע"ע, עמ' 979), ומאז היה גורלה קשור בגורל ממלכת סיציליה־נפולי (ע"ע נפולי, ממלכת) ששקדה על ביצורה. ב 1860 נכבשה ק' בידי פימונטה. באוקטובר 1943 נפגעה ק' בהפצצה.

העיר הנוכחית ק', שנוסדה ב 856 כ 4 ק"מ מצפון לעיר הרומית, שמרה על אֶפיָה מיה"ב. הקתדרלה המפורסמת, שנבנתה בראשית תולדות העיר ונהרסה במלה"ע II, שוחזרה לפי התכניות המקוריות.

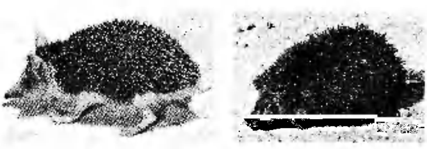
י ה ו ד י ם. במחצית השניה של המאה ה 10 שגשגה קהילה יהודית בק', ואז פעלו בה זקניו של אחימעץ בן פלטיאל (ע"ע); שמואל בן חננאל, סבו של אחימעץ, היה אחראי על האוצר ועל המטבעה של ק', ופלטיאל (נר' 988 לערך) החזיק גם הוא במשרה זו. ב 1167 ביקר בנימין מטודלה (ע"ע) בק', ומצא שם 300 יהודים. ב 1231 אישר הקיסר פרידריך II לשני יהודים את המונופולין על הצביעה בק'. ברדיפות 1290/4 בדרום איטליה נאנסו 45 יהודים מק' להמיר דתם. במאות ה 13—ה 15 נזכרים הרבה בנקאים יהודים ורופאים יהודים מק'. ב 1492/3 הגיעו לק' מפליטי גירוש ספרד. ב 1510, עם גירוש היהודים מממלכת נפולי, גורשו גם יהודי ק'; אחרוניהם גורשו משם ב 1540/1.

J. Heurgon, *C. preromaine*, 1942; M. W. Frederiksen, *Republican C.* (Papers of the British School at Rome, 80—130), 1959.

יש. ש. - אט. מ.

קִפּוֹד־הַנְּמָלִים, ע"ע יונֵקִי־בִּיב, עמ' 632—633.

קִפּוֹדִיִּים (Erinaceidae), משפחת בע"ח בסדרת אוכלי־חרקים (ע"ע), ממחלקת היונקים (ע"ע), הכוללים כשמונה סוגים ידועים, שתפוצתם בעולם הישן. אורך גופם (בלי הזנב) 10—45

מימין: קיפוד מצוי (Erinaceus europaeus)
משמאל: קיפוד־החולות (Hemiechinus auritus)

ס"מ. אורך זנבם 1—32 ס"מ. כסות הגוף — שערות קשות. הק" הולכי־כפות ובעלי 5 אצבעות וטפרים כהים (ור' תמ' בע' חפרפרות, עמ' 852). כולם בעלי חרטום ארוך. השיניים רבות ומספרן 36—44. אוכלי־כל: חרקים, תולעים, רכיכות, זוחלים, גוזלים, ביצים, מכרסמים קטנים, פגרים, פירות, עלים וזרעים.

יש בהם מינים הישנים שנת חורף ואחרים הישנים שנת קיץ (ע"ע אקולוגיה, עמ' 538). אויבם העיקרי הוא האוח.

בק" שתי תת־משפחות: ב ר א ש ו נ ה 5 סוגים, ב"א מהם כולל מין אחד בלבד. שערותיהם זיפניות, זנבם קיים ושונה באָרכו. תפוצת כולם אסיה. ב ש נ י ה — 3 סוגים הכוללים כ 11 מינים ותת־מינים, הם בעלי קוצים. זנבם בד"כ מנוון. תפוצתם אירופה, אסיה ואפריקה.

הסוג הגדול בק" הוא ק' א י ־ ק ו צ י (Echinosorex gymnurus), השייך לתת־המשפחה הראשונה. אורך גופו כ 44 ס"מ וזנבו הערום — למעלה מ 20 ס"מ. צבעו שחור; הראש, החרטום והזנב מוכתמים בלבן. אָפיינית לו נוסחת־שיניים מלאה (44). פעיל בלילה. תפוצתו: דרום־מערב סין, הודו־סין ואינדונזיה.

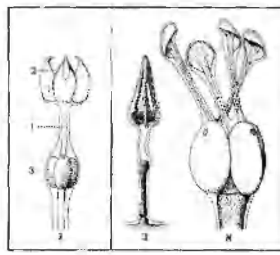
מתת־המשפחה השניה מצויים ב י ש ר א ל 3 מינים כ"א בן סוג שונה, הנפוץ בחלק תבל אחר. (1) ה ק' ה א י ר ו פ י ה מ צ ו י (Erinaceus europaeus) הנפוץ והידוע באורח־חייו יותר מכל בני משפחתו. אורך גופו 25 ס"מ וזנבו 3 ס"מ. הקוצים עקודים בצבע חום או בשחור־לבן. שוכן מחילות ונקיקים. בשעת סכנה מצטנף. מין זה ישן שנת חורף באירופה. בישראל, בשל הטמפרטורה הגבוהה יחסית, הוא פעיל כמעט כל החורף. אורך חייו עד 8 שנים. ההריון 34—49 יום. הנקבה ממליטה פעמיים בשנה ובכל המלטה 1—7 גורים. הוולדות נולדים עתירי־קוצים רכים ולבנים הנושרים ביום השלישי להיוולדם ומפנים מקומם לקוצים הקבועים. הם פוקחים את עיניהם לאחר 14—18 יום להיוולדם. בעודם יונקים הם מהלכים אחר האם בצאתה לחפש מזון בלילות. לשמירה על קשר משמיעים הוולדות קולות שריקה קלה. הבוגרים משמיעים קולות נשיפה קטועים בעת החיזור ובשעת רוגז. הם אוכלי־כל, כולל נחשים ארסיים ועקרבים. מחוסנים במידה רבה להכשת הצפע. בסוג זה כ 6 מינים או תת־מינים. נפוץ באירופה, באסיה ובאפריקה. בארץ שכיח במרכז ובצפון.

2) ק' ־ ה מ ד ב ר (Paraechinus aethiopicus) קטן מקודמו. אורך גופו כ 20 ס"מ. צבע גבו כמעט שחור וגחונו לבן. ניכר ע"פ הקרחת שבעָרפו. ישן שנת קיץ (לפי תצפיות בסהרה). בארץ, ההמלטה בקיץ, 1—5 גורים. מין זה משמיע קולות הרתעה גבוהים וחזקים מאד הדומים ליללת חתול. תפוצתו העיקרית אפריקה. בארץ מצוי בנגב, בכיכר ים־המלח ובמעלה האדומים. בסוג זה עוד שני מינים: האחד, P. micrupus, נפוץ בהודו והשני, P. hypomelas, ידוע בעיקר באסיה הקטנה, אפגניסטן ותורכסטן. (3) ק' ־ ה ח ו ל ו ת (Hemiechinus auritus). אורך גופו כ 15 ס"מ. צבע קוציו כצבע החול. גחונו לבן, בעל שער רך. אזניו, זנבו ורגליו ארוכים יחסית. אינו ממהר להצטנף. ממליט בקיץ 1—6 גורים. נוח לגידול ומתרגל מהר מאד לשבי. נפוץ באסיה עד מונגוליה. בארץ מצוי בשפלת החוף ובנגב. בסוג זה עוד מין אחד והוא H. megalotis, הנפוץ בדרום־מערב תורכסטן הרוסית.

פ. אמ.

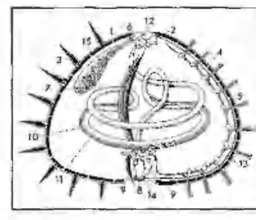
קִפּוֹדֵי־יָם (Echinoidea), מחלקת בע"ח חסרי־חוליות, בתת־מערכת Echinozoa שבמערכת קווצי־עור (ע"ע), הנפוצים בכל הימים, ממים רדודים ועד לעומק של 5,000 מ'. גדלם מ 10 מ"מ ועד ל 150 מ"מ. צבעם עפ"ר חום וירוק, אך קיים כל מגוון הצבעים.

הגוף כדורי, ביצתי או דמוי דיסקית. השלד פנימי; הוא עשוי לוחיות סידניות, המחוברות זל"ז והיוצרות קופסה חזקה. הלוחיות ערוכות ב 5 רצועות — כעין מרידיאנים, המתחילים באיזור הפה (=אורלי) ומסתיים בד"כ באיזור פי־הטבעת (=אבאורלי). בכל רצועה שתי שורות של לוחיות רדיאליות (ambulacral), שבהן שתי שורות של רגלי־מים המשמשות לתנועה. בין הרצועות שתי שורות של לוחיות אנטראמבולקראליות חסרות רגלי־מים. רגלי־מים מצויות גם ע"ג הצד האבאורלי. 5 לוחיות מקיפות את פי־הטבעת; אחת מהן היא לוחית הכברה. בשטח החיצון מכוסה הגוף קוצים ארוכים־למדי המסוגלים להתנועע. יש שהם דומים בגדלם ובצורתם, אך יש שהם שונים בחלקי הגוף השונים. בד"כ קצרים הקוצים בצד ה־אורלי מאלה שבצד האבאורלי. יש ביניהם קוצבתים (Pedicellaria), הנישאים ע"ג קנים ארוכים ורכים, ותפקידם העיקרי — ניקוי הגוף. אחרים נושאים שלפוחיות ארס ותפקידן — הגנה.

ציור 1. מבנה סכמתי של קיפודי־ים רגולרי: 1. לוחיות כידניות רדיאליות; 2. לוחיות אינטרדיאליות; 3. קוץ; 4. צינור רדיאלי אמבולאקראלי; 5. שלפוחית של רגלי־מים; 6. לוחית־כברה; 7. צינור אבני; 8. פה; 9. חלקים ממערכת „פנס אריסטו"; 10. מעי; 11. סיפון של המעי; 12. פי־הטבעת; 13. עצב רדיאלי; 14. עצב טבעתי; 15. שחלה

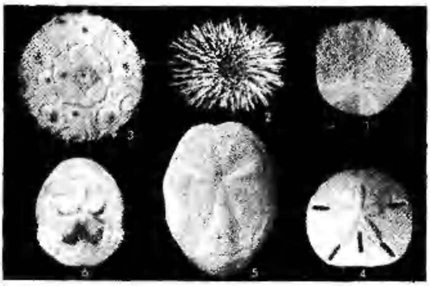
מערכת העיכול. הפה מצוי ברוב קה"י במרכז הצד האורלי. בחלק גדול מקה"י מבחינים בפתח הפה במערכת של לוחיות גירניות, שרירים ו 5 שיניים חזקות, המשמשת ללחוך את המזון והמכונה „פנס אריסטו" ע"ש מתארה. מחלל הפה נמשך ושט לצינור־העיכול, שהוא אחיד בעביו לכל ארכו. צינור־העיכול פונה תחילה שמאלה, עושה סיבוב שלם וחוזר ימינה. בצורה זו מתקבלים כעין שני סיבובים זה מעל זה. צינור־העיכול מסתיים במעי ישר, עד לפי־הטבעת המצוי במספר מקרים בחלק המרכזי של הצד האבאורלי. רוב קה"י ניזונים מאצות. על מבנה החלל המשני, מערכת־העצבים, איברי־הפרשה — ע"י קווצי עור. המינים בד"כ נפרדים, אך יש גם מינים אנדרוגיניים. מספר בלוטות המין 5. ההפריה חיצונית. קה"י עוברים גלגול: מהביצה מתפתחת לרווה, הקרויה Echinopluteus, בעלת סימטריה בילאטראלית (וע"ע שם).

ציור 2. קוצבתים שונים. א-ב: טיפוסים בעלי שיניים. א. סוג Araesoma; ב. מין Echinus esculentus; ג. טיפוס בלוטי של הסוג Sphaerechinus: 1. עמוד גירני; 2. בלוטות־ארס דו־אונתיות של השיניים; 3. בלוטות־ארס של הקנה

בקה"י מבחינים בין שתי קבוצות (או לפי שיטת חלוקה אחרת, בשתי בנות־מחלקה) השונות זו מזו בצורת הגוף ובאורח־החיים: ק"י רגולריים (Regularia) וק"י אי־רגולריים (Irregularia). לקה"י הרגולריים גוף כדורי, פחוס במקצת בכיוון האורלי־אבאורלי. פתח הפה במרכז הצד האורלי; פי־הטבעת ממולו, בצד האבאורלי. בפתח הפה מצוי „פנס אריסטו", המשמש לגרידת אצות מעל גבי המצע. ק"י אלה חיים על קרקעית קשה. לקה"י האי־רגולריים גוף דמוי ביצה או דיסקית. פי־הטבעת נמצא בקצה הגוף, בצד האחורי. בחלקם פתח הפה במרכז הצד האורלי, ובחלקם — בקדמותו. חלקם חסרי „פנס אריסטו". ק"י אלה חיים מחופרים בחול או בטין. הם נעים קדימה כשפתח הפה לפנים. הם ניזונים מחמרים אורגניים המצויים בתוך הקרקעית: אגב אכילה מועברית כמויות של חול טין דרך מערכת־העיכול. לאחר ניצול החומר האורגני מופרשת הפסולת דרך פי־הטבעת. הקוצים אינם צפופים ופונים אחורנית, וע"כ מקלים על התנועה. — קה"י ידועים מתקופת האורדוביקון (ע"ע) והם משמשים אינדיקטור חשוב בפלאונטולוגיה ובגאולוגיה.

בעולם ידועים כיום כ 800 מינים. בישראל כ 35 מינים, מהם 27 בים־סוף. בימה"ת, בחופים הסלעיים, נפוץ ביותר קה"י המצוי (Paracentrotus Lividus). על מצעים חוליים מצויים Briopsis ו Echinocardium, שהם ק"י אי־רגולריים. קה"י הנפוץ בים־סוף, באיזור שבין החוף לחוף־האלמוגים, הוא Diadema setosa, המצוי מתחת לסלעים ופעיל בעיקר בשעות החשכה. באיזור חוף האלמוגים יש מינים נוספים. הנפוצים ביניהם: Tripneustes gratilla ו Echinometra mathaei. באזורים חוליים נפוצים Lovenia elongata ו Clypeaster humelis, שהם ק"י אי־רגולריים.

ציור 3. קיפודיים: למעלה — רגולריים 1. Echnometra; 2. Cidaris; 3. Echinus esculentus; למטה — אי־רגולריים; 4. Clypeaster; 5. Mellita; 6. Plagiobrissus

ביבליוגרפיה, ע"ע קווצי־עור.

יא. אח.

קַפּוּצִ'ינִי, ע"ע קוֹפִים, עמ' 457.

קַפִּיטוּלַצְיוֹת, חוזים המַקנים זכות שיפוט למדינה על נתיניה שבתחומי מדינה אחרת. המונח ק' נגזר מ capitula — בלאט' פרקים, סעיפים, משום שחוזי הק' עב תורכיה היו מחולקים לסעיפים.

שיטת הק" מושתתת על התפיסה בדבר אפיו האישי, ולא הטריטוריאלי, של החוק; תפיסה זו הצריכה הסדרי־שיפוט מיוחדים לעדות של זרים, שהיו נבדלות בדתן ובאורחות־חייהן משאר התושבים שבתוכם ישבו. הסדרים כאלה, שפעמים היו כרוכים בהקצאת מקומות־מגורים מיוחדים, כבר נהגו במזרח־הקדמון; אפשר שכך יש להבין את הכתוב בברא' מו, לג־מז, ו, וההלכה מצווה להעמיד בי"ד של נכרים לשאינם ישראל (רמב"ם, הל' מלכים, ט', י"ד). בממלכות הגרמנים שקמו אחרי התמוטטות הקיסרות הרומית במערב יכלו הבריות להישפט ע"פ החוק הרומי או ע"פ החוק השבטי הגרמני —

הכל לפי השתייכות בעלי־הדין או לפי רצונם. לסוחרי ההנזה (ע״ע) ניתנה זכות לשיפוט עצמי, במיוחד בברגן ובנובגורוד; כמה מערי איטליה זכו בכך בממלכת ירושלים הצלבנית (ע״ע א״י, עמ׳ 467), ואח״כ קיבלו ערי איטליה אותן הזכויות גם בביזנטיון. מעמד היהודים בעולם ההלניסטי, בבבל ובארצות הנוצרים והמוסלמים גם יחד, היה מושתת ברוב המקומות על זכויות לשיפוט עצמי ולממשל עצמי (ע״ע אוטונומיה יהודית, עמ׳ 783—789).

הצורך בהסדרי־שיפוט לזרים הורגש במיוחד לגבי בני דת אחת בתחום שלטונם של בני דת אחרת. התורכים, שארגנו את נתיניהם היהודים והנוצרים במשטר המלת (ע״ע), נתנו אפשרות לארגון קהילתי־משפטי גם לנוצרים שלא היו נתיניהם אך התגוררו בארצות שבשלטונם. דבר זה נעשה ע״י מתן אפשרות לקבוצות זרים להתארגן ולבחור בנציג מול השלטונות; במקרים מסוימים יזמו השלטונות עצמם התארגנות מעין זו. ב 1634 מינה השלטאן את הרוזן דה ססי (Cesy) לשגריר צרפת בתורכיה — מבלי להמתין למינוי מטעם פריס, אלא לצרכי הקשר עם הזרים; במקרים אחרים נעשה ההסדר ע״י חוזה עם מדינה זרה.

כבר ב 1207 העניקו השלטאנים הסלג׳וקים באנטוליה זכויות לממלכת קפריסין ולוונציה, וב 1352 העניקו העת׳מאנים את הק״ הראשונות שלהם (לג׳נובה); אח״כ ניתנו ק״ למדינות אחרות, ועם כיבושן של סוריה, א״י ומצרים (1517) אישר השלטאן סלים I את הק״ שהעניקו הממלוכים לצרפתים ולקטלנים במשותף.

ק״ אלו ניתנו מתוך שיקולים פנימיים של העת׳מאנים ועלו בקנה־אחד עם ההלכה המוסלמית (פקה); לפיכך לא נשמר בהן עקרון ההדדיות, ונתינתן היתה בחינת חסד של השלטאן. ב 1536 ניסה פרנסוא I, מלך צרפת, שיחסיו עם השלטאן סלימאן „המפואר״ היו טובים, להשיג ק״ ישירות מתורכיה בהסכם הדדי בין שווים; שגרירו ניסח טיוטת חוזה, אך סלימאן לא אישרה, והסתפק בחידוש האישור שנתן אביו לק״ מטעם הממלוכים ובהרחבת תחולתן על כל רחבי הממלכה.

ב 1569 זכתה צרפת בק״ ישירות מתורכיה, ולא רק בחידוש הק״ שמקורן בממלוכים. כעבור זמן־מה נקבע, שצרפת תיחשב למדינה המגינה על כל נתיני ארצות הנוצרים שאין להן ק״, כלו׳, לכל אירופה פרט לוונציה ופולניה; ואולם ב 1580 ניתנו ק״ לאנגליה, ב 1612 — להולנד וב 1665 — לג׳נובה. מעמד־הבכורה של צרפת נשמר, משהוכרה כמגינת הצליינים לירושלים והנזירים הגרים בה (1604), ואח״כ כמגינת המיסיונרים בתורכיה (1673).

משנחלשה תורכיה בסוף המאה ה 17 השתמשה במתן ק״ כאחד האמצעים לזכות בבעלי־ברית. במאה ה 18 הפכה הענקת ק׳ מרשות לחובה, ולא רק בעלי־ברית קיבלון אלא אף אויבים כגון אוסטריה (1718) ורוסיה (בחוזה קיצ׳יק־קינרג׳ה, 1774). כל זכות שהוענקה בק״ למדינה אחת נתבעה מצד מדינות אחרות. בק״ לצרפת ב 1740 נקבע, שאין הן טעונות אישור מחודש מצד השלטאנים בעתיד; עד־אז היה נהוג שק״ תקפות רק בימי השלטאן שהעניקו. גם שאר המדינות הבטיחו שהק״ להן תהיינה קבועות, ובכך איבדה תורכיה אפשרות למיקוח בעתיד. הק״ היו למוסד־קבע שאין היא רשאית לבטלן, וב 1788 תיאר שגריר צרפת בקושטא את תורכיה כ„אחת ממושבותיה העשירות־ביותר של צרפת״.

הסכנה החמורה־ביותר שנשקפה לתורכיה מחמת הק״ היתה בהרחבת תחולתן גם על נתיני השלטאן. במאה ה 17 ניתנה חסינות דיפלומטית גם למתורגמנים המקומיים שבשירות השגרירים והקונסולים הזרים; במאה ה 18 ניתנה ונמכרה חסינות זו גם לנוצרים אחרים נתיני השלטאן, וב 1808 היו לא פחות מ 120,000 יוונים בני־חסות של הרוסים. בהדרגה נהיו נתיני השלטאן לבעלי מעמד נחות, והשלטונות, שביקשו למנוע תהליך זה, החלו מוכרים בעצמם „בּרטים״ (אישורי חסינות) לסוחרים נוצרים ויהודים, ואח״כ גם למוסלמים; אך רוב בעלי הברטים, שהיוו מעמד חדש, לא היו מוסלמים. כדי להילחם בזכויות הק״ בכלכלה הנהיגו השלטונות מונופולין בענפים שונים וכן מכסים פנימיים. ב 1830 אילצה בריטניה את תורכיה להעניק לה אותן הזכויות שהיו לנתיני השלטאן בעלי הזכויות המרובות־ביותר — כלו׳, לעקוף את המונופולין — ולפטור את סוחריה ממכסי־פנים; בעקבותיה הלכו המדינות האחרות.

רוסיה ניצלה את הק״ למטרות מדיניות, ותבעה לעצמה זכות, על־סמך פירוש משלה לחוזה קיצ׳יק־קינרג׳ה, לפרוש את חסותה על כל הנוצרים האורתודוכסים בממלכת העת׳מאנים; במקביל תבעה צרפת, על־סמך פירושים לק״ מהמאות ה 16—18, אפוטרופסות על הקתולים, ובריטניה ניסתה לבצר לעצמה מעמד דומה לגבי היהודים והדרוזים. תביעות־החסות של רוסיה וצרפת היו מהגורמים למלחמת קרים (ע״ע). בתום המלחמה הסכימו המעצמות לדון בוועידה מיוחדת בדרישת התורכים לבטל את הק״, אך הוועידה לא כונסה והמעצמות הכשילו כל נסיון לפגוע בק״. במחצית השניה של המאה ה 19 הרחיבו המעצמות מאד את פעילותן במסגרת הק״; הן הקימו בנקים, שירותי דואר ותחבורה ושירותים אחרים, ובכך צמצמו במידה גדלה והולכת את ריבונות העת׳מאנים בממלכתם. ביטול הק״ נהיה למטרה הראשונה־במעלה בדעת־הקהל בתורכיה; מ 1908 היה הסעיף הראשון במצען של כל הממשלות, ובפרוץ מלה״ע I ביטלן השלטאן (1.10.1914). אחרי מפלת תורכיה החזירו מדינות „ההסכמה״, בחוזה סוור, את הק״ לקדמתן, אך בחוזה לוזאן בוטלו סופית (24.7.1923). וע״ע תורכיה, היסטוריה; א״י, עמ׳ 501/3, 505, 521, 980; ירושלים, עמ׳ 308, 339/40.

ק״ לאירופים היו גם בכל ארצות צפון־אפריקה, בפרס, סין, יפן, טהאילנד וחבש. במצרים הוקמו בתמ״ש־מעורבים לסכסוכים בין נתיני ארצות שונות. בסין גרמו הק״ לעיוותים ולאנדרלמוסיה מינהלית ומשפטית, וסינים רבים נמלטו מידי החוק ומצאו מקלט תחת כנפי השיפוט הזר.

יפן היתה הראשונה שביטלה את כל הק״ שבארצה (1899): ב 1928/9 בוטלו הק״ בסין, אך רק ב 1943 הכירו אה״ב ובריטניה בביטול זה; ב 1927 בוטלו בטהאילנד, ב 1928 בפרס, ב 1936 בחבש וב 1937 במצרים. אחרי מלה״ע I בוטלו הק״ בארצות שנמסרו במנדט לבריטניה ולצרפת, וב 1936 בוטלו בא״י. בטנג׳ר בוטלו הק״ רק אחרי סיפוחה למרוקו ב 1956.

א. י. ברור, ראשית השמוש בזכות הק״ ע״י יהודים בא״י (ציון, ה׳), ת״ש; M. Essad, *Du régime des C. ottomanes*, 1928; Fz. Charles-Roux, *Les Échelles de Syrie et de Palestine au XVIIIe siècle*, 1928; N. Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey*, 1933; *Imtiyazat* (In: Ency. of Islam, III, 1178—1195), 1971².

מ.

קַפִּיטָלִיזְם (רכושנות; מלאט׳ של יה״ב Capitale — קרן, רכוש נושא־פירות), כינוי לשיטת כלכלה וחברה המתאפיינת בבעלות פרטית על אמצעי־הייצור ובפעילות כלכלית לשם רווח ע״פ צרכי השוק; העובדים השכירים רשאים לעבוד ע״פ רצונם החפשי, ואולם למעשה מוגבלת חירות זו, הואיל ובהעדר אמצעים משלהם לפעילות כלכלית אנוסים הם לעבוד למחייתם אצל בעלי הרכוש.

הראשון שהשתמש במונח ק׳ היה, כנראה, לואי בלן (ע״ע), בספרו Organisation du travail („ארגון העבודה״), 1839. במרוצת הזמן ראו הוגי־דעות וחוקרי חברה וכלכלה בק׳ גורם מרכזי, שהשפיע על כל תחומי החיים, החברה, המדינה, התרבות, ההתנהגות והמוסר.

רק במחצית השניה של המאה ה 18 נהיה הק׳ לצורת הארגון הקובעת בכלכלה, תחילה באנגליה ואח״כ במדינות אחרות באירופה ובאה״ב. ואולם כבר בעולם העתיק היו איי ק׳, שהשפעתם הלכה וגדלה — ערי הכנענים בפניקיה ובצפון־אפריקה, ערי היוונים ואח״כ הערים שברחבי קיסרות רומא. ניצני חק׳ המודרני היו בערי איטליה ביה״ב, ובעיקר בערי פלנדריה במאות ה 13 וה 14. גרעיניהם היו

הקניין הפרטי שבידי שכבות חדשות בחברה (העירונים, או „הבורגנים") והון נזיל שהצטבר בידי הנמנים עמהן. סחר־המרחקים ותעשיות הצמר והאריגים היו מאורגנים ע"פ עקרונות הק'.

במאות ה 16 וה 17 קיבל הק' דחיפה, משנשתלב בכמה ארצות פרוטסטנטיות וקלוויניות (הולנד, שוויץ, אנגליה ומושבותיה שבאמריקה, ערי צפון־גרמניה ומערבה) באתוס דתי ובהשקפת־עולם חברתית. אלה סייעו ביצירת גישה חדשה להצלחה חמרית של היחיד בעולם־הזה, וטיפחו נטיה לראות ברכוש, בממון ובחסכון השתקפות של מעמדו כלפי המקום וכן אמצעי לשיפור החברה. הגישה הדתית החדשה פטרה את המצליחים מבחינה חמרית מחטא חמדת־הממון (avaritia), שהקתוליות התריעה עליו, והולידה אידאל אסקטי חדש, המתבטא בחריצות ושקידה בעבודה, בצלילות־הדעת, באיפוק ובהסתפקות־במועט — אסקטיות היפה להצלחה בעולם־הזה ועם־זאת נותנת לבעליה אותה הרגשה של עליונות והחזקת־טובה־לעצמו שנחנה האסקטיות של המנזר.

באותן מאות התחוללו שינויים עמוקים בכלכלת אירופה גם כתוצאה מזרימת המתכות היקרות מיבשת אמריקה. הכסף והזהב מהמכרות שם הגדילו את משקלה של כלכלת הכספים וגרמו התייקרות; שכר העובדים והתשלומים מהאיכרים שקיבלו בעלי־אחוזות פיגרו אחרי היוקר המאמיר, והסוחרים והיצרנים נהנו מעליית המחירים ומהירידה היחסית בשכר עובדיהם.

גורם אחר שדרבן את הק' היה עלייתן של הממלכות הלאומיות החדשות והמגמות המדיניות שנכרכו בהן: אינטרסים לאומיים־מלכותיים גרמו במקרים מסוימים להפקיע את נכסי הכנסיה ולהעבירם לידי האצולה הנמוכה והבורגנות; משטר האבסולוטיזם שנשען על הבורגנות הגדיל את צרכיה החמריים של המדינה, והמרקנטיליזם (ע"ע), שהיה נר לרגלי השליטים האבסולוטיים, סייע למגמות הק', בעודדו את הייצור, את סחר־החוץ ואת אמצעי־התשלום בריבית נמוכה. כל אלה הקנו משמעות חדשה לקניין ולממון הנזיל, לעומת ערכי המסורת של יה"ב.

הממון הנזיל, חשיבות הקניין הפרטי ומערכת מדינית־ערכית מסייעת היו ממולידי הגיבור הראשי של הק' מהמאה ה 18 ואילך (ובאנגליה אף לפני־כן), היזם (entrepreneur), כהגדרת שומפטר (ע"ע). היזם ידע להשתמש לא־רק בכספו. אלא גם השכיל לגייס ממון של אחרים ולהשקיעו בצורה שתישא פירות. הוא המציא שיטות חדשות למימון והשקעה (חברת מניות) וחיפש תחומי־השקעה מבטיחים, בין מסרתיים בין חדשים, כגון סחר־חוץ ורכישת מושבות לשווקים ולחמרי־גלם; כך קמו חברות כגון הדו המזרחית (ע"ע) ומפרץ הדסון (ע"ע הדסון, מפרץ).

בסוף המאה ה 18 נתן א. סמית (ע"ע) לראשונה ביסוס מדעי־עיוני נרחב לק' — מבלי שהשתמש בשם זה — וקבע בין השאר, שהאינטרס העצמי של הפרט משרת את החברה, המתארגנת הודות ל„יד סמויה" שמשלבת קניין פרטי, חלוקת עבודה, אספקת שירותים ושאיפה לרווחים. אם יינתן לרכיביה לפעול בלא התערבות המדינה, תוך תחרות למען האינטרסים של עצמם, ינהג הפרט, מתוך דאגתו לרווח, כך שאינטרס זה יקודם וייצור את הכלים הדרושים לכך. אלא שהמדינה הוכרחה להתערב כדי לכפות מילוי הסכמי מסחר, להגן על הקניין הפרטי, לסייע ביצירת הכלים המונטאריים והפיסקאליים שנדרשו לצרכיה ולצרכי הכלכלה ולסייע ברכישת מושבות ושוקי חוץ. ואולם, סמית ותלמידיו גרסו כי תהליך החסכון, ההשקעה, נטילת הסיכון ועשיית הרווחים דורש התערבות מזערית מצד המדינה, גזירה שמא תהיה התערבותה שרירותית או לא־רלוונטית לתהליך זה. מראשיתו היו אפוא לק' קשרים מורכבים ומסובכים עם כלי השלטון של המדינה הלאומית. תחילה נתקדשו עקרונותיו של סמית בבריטניה ובאה"ב. אך בצרפת ובגרמניה לא ויתרה המדינה כלל על זכותה להשפיע על התפתחות הכלכלה למטרותיה.

המהפכה התעשיינית (ע"ע) שהחלה בבריטניה השתלבה אפוא בהשקפותיו של סמית וכן בתורת התועלתנות של בנתם (ע"ע). נוצר מעין „ק' מסחרי ותעשייני טהור", שבו הכריעו רק האינטרסים של הפרט — בעל־ההון והיזם — מבלי התערבות המדינה; תפקיד המדינה היה לשרת אינטרס זה ולסייע באכיפתו.

את המונח ק' טבעו סוציאליסטים והדביקו לו מראשיתו גוון שלילי. לימים הוקהה העוקץ השלילי בעקבות מחקריהם של מ. ובר וזומברט (ע' ערכיהם), שהצביעו על תרומתו החשובה לעושר האומות, לקידום כלכלתן ולשיפור ברמת מחייתן. המבקרים תלו בק' את כל רעות החברה והאדם, ובהן רעות שכמותן וחמורות־מהן היו גם בחברות אחרות, בין אותן שקדמו לק' ובין אותן שהתיימרו לקום על חרבותיו. במיוחד תלו בק' את הקלקלות שנבעו מהשינויים העמוקים בחברה עקב התיעוש והעיור. עם־זאת ציינו הכל, סוציאליסטים ושאינם־סוציאליסטים, את הדינאמיות הרבה הטבועה בק', וכן את מרכזיות הפרט, רכושו וממונו, ואת מרכזיות מעמדות־הביניים („בורגנות") בשיטת הק'.

את מרכיב ההון בתהליך הכלכלי ואת זכות הקניין של הבעלים הציגו הוגי־הדעות השמאליים כטפלים לעיקר התהליך — העבודה, היוצרת „תוספות ערך" שבעלי־ההון משלשלים לכיסם ושעליהן מתנהלת תחרות; זו מולידה מונופולין, לקביעת מחירי הסחורות והשירותים לרעת המון העובדים. הק' הוא אפוא ביטוי מובהק לאינטרסים מעמדיים של שכבת החברה של בעלי רכוש וממון — הבורגנות. הק' טומן בחובו את זרעי הורבנו בשל אפיו התחרותי־המונופוליסטי, החייב לסבך אותו בניצול והרעה מתמדת של תנאי־החיים ובקיטוב מעמדי קיצון כתוצאה מהצבר ההון בידי מעטים — מזה, ופרולטריזציה של כל שאר בני החברה — מזה. כן גורם אפיו זה מלחמות על חמרי־גלם ושווקים, משברים מחמירים והולכים וניכור ואטומיזציה של הפרט בחברה.

במחצית השניה של המאה ה 19 החלה נשמעת ביקורת דומה גם בחוגי הימין. אלה ביקשו להחזיר למדינה את סמכותה ואת מסרתה הלאומית־התרבותית מול כוחו של „הממון הנצלני" והמשטר הדמוקרטי־הליברלי, שנזדהה בעיני המבקרים עם הק'. שילוב הביקורת הימנית נגד הק' בביקורת נגד הדמוקרטיה בא בגרמניה בזמן מאוחר יחסית, ולבסוף מצאו מתנגדי הדמוקרטיה שפה משותפת דווקא עם הק' (ע"ע פשיזם; נציונלסוציליסטית, מפלגה).

מאז המהפכה התעשייתית עבר ה„ק' הטהור" משברים, שכלולים והתאמות כדי שיעלה בקנה־אחד עם דרישות השכבות הנמוכות בחברה, עם דרישות המדינה וצרכיה — בייחוד בתחומי החוץ והבטחון — עם שינויים מתמידים בטכנולוגיה ובדמוגרפיה, ועם הידע והנסיון המצטברים במדעי־החברה, ובמיוחד בתורת הכלכלה.

מאז שנות ה 80 של המאה ה 19 התבטאו המשברים העיקריים של הק' ב„מחזורי עסקים" (ע"ע), והם הגיעו לשיאם ב 1929, ב„משבר הגדול" (ע"ע סחר, עמ' 645). בעקבות משברים אלה גברו הלחצים להתערבות גוברת של המדינה בתהליכי הכלכלה, במיוחד ע"י מיסוי ומתן שירותים וביטוחים בידי המדינה (ביטוח מפני אבטלה וכד').

ל„ק' המתוקן" שלאחר מלה"ע II, שתחילתו במדינת הסעד (ע"ע סעד, עמ' 190/1), נוספו כיוונים חדשים. עיקרם: הרחבת עקרונות מדינת־הסעד עד־כדי הלאמת מפעלים מרכזיים (בייחוד בתחום השירותים), הרחבת הסחר הבי"ל על־יסוד שיטת מטבע מוסכמת (ע"ע ברטון וודז) והקמת שווקים משותפים (ע"ע סחר, עמ' 646—648) תוך הרחבת הביקוש של „חברת הצריכה".

הביקורת על „הק' המשוכלל" זה היה משני סוגים: 1) ביקורת על „חברת הצריכה" או „חברת השפע", בטענה ששעבדה את הפרט, כיצרן וכצרכן כאחד, למוצר וניכרה אותו באמצעים מחוכמים־יותר אך לא פחות יעילים משניכר אותו „הק' הטהור" (טענה שהשמיע ה. מרקוזה [ע"ע]); 2) ביקורת על תקלות וקשיים חדשים שנתגלעו

גם ב„ק' המשוכלל": מונופוליזציה בידי חברות רב־לאומיות, מימון אינפלציוני מוגזם, בזבוז משאבים (במיוחד נפט), העדר שליטה רב־לאומית במטבעות הלאומיים ואנוכיות של ממשלות הפועלות שלא ע"פ שיקולים לאורך־ימים ומחבלות באינטרס הכלכלי והמסחרי הבי"ל הכולל.

בינאום הק' אחרי מלה"ע II נתקל אמנם בקשיים, ואולם מעת שהפך לבי"ל מצטיין „הק' המשוכלל" בגמישותו ובסיוע ההדדי שמר־שיטות מדינות התעשיה במערב זו־לזו, גם בעקבות משברים מונטא־ריים ומשברים של חמרי־גלם.

של. אה

קַפִּיסְטְרַנוֹ, ג'וֹבַנִּי דָה — Giovanni da Capistrano — (1386—1456), קדוש נוצרי, נזיר ומטיף פרנציסקני. נולד

בק' שבמחוז אברוצי (Abruzzi), למד משפטים בפרוג'ה ונתמנה בה מושל ע"י מלך נאפולי (1412). באחת המלחמות המקומיות נפל ק' בשבי ועבר חוויה רוחנית (ראה בחזון את פרנציסקוס הקדוש) שכתוצאה ממנה החליט להצטרף למסדר הפרנציסקנים, אף שהיה נשוי. ב1416 הותרו נישואיו וב1420 הוסמך לכמורה והצטרף לפלג המחמירים של הפרנציסקנים (ע"ע; וע"ע נצרות, עמ' 345). בדרשותיו הנלהבות, באורח חייו הצנוע ובפעילותו היה ק' לרוח החיה בוועידה הכללית של הפרנציסקנים שנתכנסה באסיזי (1430), סייע להנהגת רפורמה במסדר לדיכוי של הפלג הפורש הפראטיצ'לי והגיע לדרגה בכירה בהנהגת המסדר. ב1451 נשלח מטעם האפיפיור ניקולאוס V לאוסטריה במטרה לפעול נגד ההוסיטים (ע"ע). הידיעה על נפילת קושטא (ע"ע; 1453) המריצה אותו לפעול במורוויה ובאוסטריה, ולארגן מסע־צלב נגד התורכים. משם עבר להונגריה ועורר את המלך לבלום את מסע התורכים נגד בלגרד. הוא הוביל את צבאות הנוצרים לעזרת בלגרד והביס את התורכים ב22.7.1456. באוקטובר אותה שנה מת במגיפת דבר. ב1724 הוכרז לקדוש הכנסיה הקתולית וחגו נקבע ל28 במארס.

כמטיף וכאינקוויזיטור נודע ק' כרודף יהודים. ב1427 שכנע את ג'ובאנה II, מלכת נאפולי לבטל את זכויות היהודים במלכות סיציליה. נראה שהוא גם עמד מאחורי „גזירת הים" מ1427 — הצו האפיפיורי שאסר על אזרחי ונציה ואנקונה להסיע באניותיהם יהודים לא"י. ב1450 ארגן ברומא ויכוח דתי בין יהודים לנוצרים והעמיד אניה לרשות האפיפיור לגירוש שארית הקהילה. התקפותיו העזות ביותר היו בשנים 1451—1453. בהשפעתו בוטלו זכויות יהודי באוואריה ובמקומות רבים נאלצו היהודים לשאת את „סלאי" הזהות. רבים גורשו ממקומותיהם ובוטלו חובות שחבו להם נוצרים. בעקבות הסתותיו והאשמת היהודים בחילול לחם הקודש („הוסטיה") נהרגו יהודים רבים בקהילות מורוויה ושלזיה ובהשפעתו חלה הרעה במעמד היהודים גם בפולניה.

י. פראוור, מנזר הפראנציסקאנים ב„הר ציון" ויהודי ירושלים במאה הט"ו (ידיעות בחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, קובץ ב, 196—205) תשכ"ה; ב. רות, תולדות היהודים באיטליה, עמ' 100—104, 1962; O. Bonmann, *St. John C., Reformer*, 1943; J. Hofer, *J. K.*, I–II, 1964, 5².

י. רמ.

קְפִיץ, פרק מכונה (ע"ע פרקי מכונות) אלסטי, שתכונתו העיקרית היא יכלתו לשנות את צורתו כשמופעל עליו כוח ולחזור

לצורתו המקורית כשהכוח פוסק לפעול. כשהכוח המופעל על הק' אינו עולה על ערך גבולי מסוים, מתקיים בד"כ חוק הוק, הקובע כי העיוות בצורת הק' (המעוות) מתכונתי לכוח הפועל עליו (המאמץ — ע"ע חזק המרים; פתול). לדוגמה: כשמשנים את ארכו של ק' $F = kX$; F הוא הכוח המופעל; X — שינוי האורך; k — קבוע הכוח של הק' (ניוטון/מטר).

תכונה חשובה של ק' היא יכלתם לאגור אנרגיה מכנית. העבודה הדרושה כדי לעוות ק' בשיעור X היא $W = \frac{1}{2}kX^2$, וזהו גם כמות האנרגיה שנאגרת בק' ומשתחררת כשהוא חוזר למצבו הנורמלי.

ק', הנושא מסה m, מתנודד לאחר דחיפה ראשונית בתנועה מח־זורית, הנקראת תנועה הרמונית (ע"ע אוסצילטור; מכניקה, עמ' 441; גלים). את תדירות התנודה קובעת המסה וקביע הכוח של הק' לפי הנוסחה:

$$\nu = \frac{1}{2\pi}\sqrt{\frac{k}{m}}.$$

בגלל כוחות החיכוך התנועה בסבע דועכת והולכת, ותוך כדי כך נהפכת האנרגיה שנאגרה בק' לחום.

שימושים. יכלתו של הק' לצבור אנרגיה ולשחררה מאוחר יותר מנוצלת בבולמי זעזועים ובמנגנונים לבלימת הרתע של כלי יריה, להנעת שעונים ומנגנונים דומים ולבלימת פרקי מכונה נעים ולהחזרתם למקומם. צריכת הכוח עם עיוות הק' מנוצלת לסגירה איתנה של שסתומים, למדידת משקל, למתיחה ולחיבור חלקים בצירה גמישה.

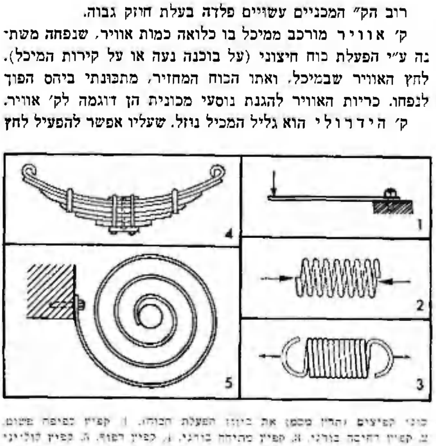
סוגי ק'. הסוג הנפוץ הוא ק" מכניים עשויים מתכת, שנהוג למיינם לקפיצי כפיפה ולקפיצי פיתול. ק' כפיפה פשוט הוא פס מתכת גמיש, שקצהו האחד קבוע. כשמפעילים על הקצה השני כוח בכיוון מאונך לק', נוצר מאמץ גזירה (shearing stress), המשנה את צורת הק' לקשת. ק' פיתול פשוט הוא מוט מתכת שקצהו האחד קבוע ועל קצהו השני מפעילים מומנט סיבוב (ע"ע מכניקה, עמ' 439). הגורם לפיתול המוט. בקפיצי־פיתול חוק הוק הוא: $M = k\alpha$, כאשר M הוא מומנט הסיבוב ו α היא זווית הפיתול. ק' בּרגי (coil spring, helical spring) עשוי תיל, המלופף בצורת סליל ברגי. פעולתו האמיתית בעת מתיחה היא כפיפה (דרגת הכיפוף משתנה עם שינוי הפסיעה בין הליפופים), אך ניתן להתייחס אליו כאל ק' פיתול (עם כיפופו). ק' לולייני (ספירלי) עשוי תיל או פס שטוח, המלופף סביב עצמו בספירלה, וגם הוא פועל כק' כפיפה. ק' זה מתאים במיוחד לאגירת אנרגיה והוא מצוי, למשל, בשעונים. הק' הדפוף (leaf spring), הנפוץ במערכות מתלה (ע"ע עגלה; רכב, כלי־), הוא ק' כפיפה, המורכב ממספר פסי מתכת כפופים מעט הצמודים זה לזה.

הק' השולל (נגטור, negator) או ק' הכוח הקבוע, שהומצא ב1949, דומה לק' לולייני, אך חלקו המלופף ארוך מאד. כשפורשים אותו הוא מפעיל כוח מחזיר, שבגבולות נתונים אינו תלוי באורך החלק הפרוש. משתמשים בו כשצריך כוח מניע שיישאר קבוע במשך כל זמן פעולת הק' (או לכל אורך טווח פעולתו).

רוב הק" המכניים עשויים פלדה בעלת חוזק גבוה.

ק' אוויר מורכב ממיכל בו כלואה כמות אוויר, שנפחה משת־נה ע"י הפעלת כוח חיצוני (על בוכנה נעה או על קירות המיכל). לחץ האוויר שבמיכל, ואתו הכוח המחזיר, מתכונתי ביחס הפוך לנפחו. כריות האוויר להגנת נוסעי מכונית הן דוגמה לק' אוויר.

ק' הידרולי הוא גליל המכיל נוזל, שעליו אפשר להפעיל לחץ

סוגי קפיצים (החץ מסמן את כיוון הפעלת הכוח). 1. קפיץ כפיפה פשוט. 2. קפיץ לחיצה בורגי. 3. קפיץ מתיחה בורגי. 4. קפיץ דפוף. 5. קפיץ לולייני

באמצעות בוכנה נעה. הגדלת הלחץ גורמת לעיוות קירות הגליל, המביא לתכונת הקפיציות. ק' הידרולי וק' מכני בְרגי, המסוגלים לאגור אותה כמות אנרגיה, משקלם שווה בערך, אולם הק' ההידרולי קטן הרבה יותר בממדיו (ק' הידרולי אינו זהה עם בולם זעזועים הידרולי, שאינו אוגר אנרגיה מכנית אלא הופך אותה מיד לחום).

י. ק.

קַפִּיצָה, פְּיוֹטר לֶאוֹנִידוֹבִיץ' — Петр Леонидович Капица — (נו' 1894, קרונשטט [כיום בריה"מ]). פיסיקאי וגנרל רוסי. בן לאם יהודיה. למד במכון הפוליטכני בפטרוגרד ועם סיום לימודיו (1919) הרצה שם. ב 1921 עבר לעבוד עם רד'רפורד (ע"ע) במעבדות קוַנדיש בקֵימבריג', אנגליה, שם התפרסם במהרה כמפתח מתקנים לייצור שדות מגנטיים חזקים. הוא נתמנה לעוזר מנהל המחקר המגנטי (1924—1932). ק' הצליח ליצור שדה בעָצמה בת 500,000 גאוס (החזקה ביותר עד 1956), ובאמצעות שדות כאלה חקר את מבנה החומר. היה הזר הראשון שנבחר לחברה המלכותית אחרי 200 שנה (1929). במעבדת מוֹנד בקֵימבריג', שהחברה בנתה עבורו ב 1933, פיתח מכשיר לקירור אדיאבטי של הֶליום עד לניזולו.

ב 1934 נסע לכינוס בבריה"מ, ובהיותו שם הוחרם דרכונו בפקודת סטאלין, והוא שוכנע להישאר ולעבוד שם. ב 1935 נתמנה ק' למנהל מכון ואווילוֹב במוסקווה, לשם הועבר, בעזרת רד'רפורד, כל ציוד מעבדת מוֹנד. בהמשך מחקריו גילה את תופעת העל-נוזליות בהליום II (ע"ע הליום; צמיגות).

ק' נחשב לבכיר-מדעני בריה"מ, ומספרים שהתערבותו הצילה את ל. לנדאו (ע"ע) בזמן הטיהורים. ב 1946 נאסר כשסירב לעזור בפיתוח פצצה אטומית (אם כי תרם רבות למאמץ המלחמתי הסובייטי, בהמ־ציאו, בין השאר, מתקן לניזול חמצן בכמויות גדולות [חמצן נוזלי דרוש בתעשיית הפלדה]). ק' שוחרר עם מות סטאלין, וחזר לנהל את מכון ואווילוב ב 1954.

הוא היה הכוח המניע והמנהל (מ 1955) של תכנית "ספּוּטניק" הרוסית לכיבוש החלל. מ 1963 עסק במחקר ראקציות תרמו-גרעיניות מבוקרות. ב 1966 שוב הורשה לצאת מבריה"מ, ובביקורו באנגליה הוענקה לו מדליית רד'פורד. בין המענקים האחרים שקיבל: אות מסדר-לנין (4 פעמים) ומדליית הזהב של מכון נילס בוֹר (1964). ק' חבר או חבר-כבוד באגודות מדעיות רבות בכל רחבי העולם ועורכם של שני פרסומים מדעיים בבריה"מ.

קַפֶּל, לוּאִי — Louis Cappel — (1585—1658), תאולוג צרפתי פרוטסטנטי ובלשן. למד בסומיר (Saumur) ובאוכספורד, השתלם בתאולוגיה עברית וערבית וחקר את השפה העברית. מתוך עיוניו בספרי המקרא (ע"ע, עמ' 290—293) וההבחנה בין נוסחיו השונים הנבדלים מהמסורה (ע"ע) בא לידי ערעור על שלמות נוסח התנ"ך הפרוטסטנטי המקובל. ממחקריו השתמעה ביקורת על השראתם של כתבי הקודש בשל האפשרות ששינויים במקרא הוכנסו בידי אדם, ובכך עורר התנגדות תאולוגית נמרצת. עיוניו בלשון העברית הביאוהו למסקנה שסימני הניקוד והטעמים הם מאוחרים וצורפו לנוסח המסרתי ע"י הנקדנים הטברנים, ושהאותיות העבריות המקוריות שבהן נכתב התנ"ך היו אותיות הנוסח השומרוני של התורה, ואילו הכתב המרובע המקובל הוא כתב שאומץ בתקופת גלות בבל. בשל היחס העוין למסקנותיו לא הצליח ק' לפרסם את ספרו Sacra Critica ("ביקורת קדושה"), אלא 15 שנה אחרי כתיבתו, 1650.

קַפֶּלָה, מַרְטִיַנוּס, ע"ע מַרְטִיַנוּס פֶּלִיקְס קַפֶּלָה.

קַפְּלַן, אֱלִיעֶזֶר (1891, מינסק — 1952, ג'נובה, נטמן בירושלים), מנהיג פועלים בא"י ושר-האוצר הראשון של מדינת-ישראל. ק', מהנדס במקצועו, היה ממייסדי "צעירי ציון" (ע"ע) ברוסיה.

אליעזר קפלן

ב 1920 פעל למען איחודם של "צעירי ציון" בחו"ל עם "הפועל הצעיר" בא"י, בתוך "ההתאחדות" העולמית. ב 1920/2 ניהל את משרד "ההתאחדות" בברלין. ב 1923 השתקע בא"י והיה מראשי ה"הסתדרות" וממזכירי הועה"פ ב־1929/33. ק' פעל לשיפור היחסים בין "הפועל הצעיר" ל"אחדות ה־עבודה" וצידד באיחודן למפלגה אחת, מפא"י (1929). בשנים 1925—1933 היה חבר מועצת עיריית תל-אביב. בשנים 1933—1948 היה חבר הנהלת הסוכנות-היהודית ומנהל מחלקת-הכספים שלה. הוא השיג מלוות בחו"ל וניסה להכניס ביקורת קפדנית במנגנון. ק' היה בין יוזמי כל המפעלים הכספיים־היישוביים של אותה התקופה: "כופר היישוב", "מגבית ההתגייסות וההצלה", ה"המלוה הלאומי" ועוד. הוא נמנה עם האגף המתון במפא"י. ק' היה מתומכי ויצמן (ע"ע) בהתנגדותו לאמצעי-מאבק חריפים נגד שלטונות המנדט, ובוויכוחים הפנימיים בשנים 1939—1948 היה יריבו הבולט ביותר של ד. בן-גוריון (ע"ע). ק' היה חבר בכנסת הראשונה והשניה. הוא נבחר לשר-האוצר ושימש בתפקיד זה עד מותו. בשנותיה הראשונות של המדינה היה אחראי במידה-רבה למשטר האֵטַטיסטי בשטח הכספי והכלכלי ולשיטת-הפיקוחים המסו־עפת בתחום המטבע, המסחר והפיתוח ובמשק הלאומי בכללו. בסוף ימיו נתמנה סגן רה"מ. ק' נפטר בדרכו לחופשת הבראה בשוויץ.

י. שפירא (עורך), א. ק', חזון ומעש, תשל"ג.

קַפְלַן, יַעֲקֹב (נו' 1895, פריס), רבה הראשי של צרפת. ק', בנם של מהגרים ממזרח-אירופה, הוא בוגר הסורבּון בפילוסופיה (1919) ומוסמך ביהמ"ד-לרבנים בפריס (1921). בשל חינוכו ועמידת־הגבורה שלו במלה"ע I, הפך ליהודי צרפתי מובהק, אך התבלט מתוך הקהל — על רבניו — בהקפדתו במצוות ובחיובו את רעיון הציונות. כן עשו רושם אישיותו האמיצה, יָשרו ואמונתו השלמה בצדק שביהדות. ק' שימש ברבנות במילוז (Mulhouse; 1922/9) ואח"כ באחת הקהילות בפריס. היה עוזר הרב-הראשי לצרפת (1939), ואחרי פעולתו בשנות הכיבוש לשמירת גופם ונפשם של היהודים, נתמנה לממלא-מקומו (1944). ב 1950 נבחר לרב-ראשי לפריס וב 1955 לרב-ראשי לצרפת.

מ 1947 השתתף בשיחות עם מנהיגי הכנסיות כדי לקרב יהודים ונוצרים, ובכך להשיג ביטול המשפטים הקדומים. מאמץ זה מצא את מבחנו בפרשת ילדי פינאלי, שבה הצליחה פעולתו להחזרת הילדים לדודתם בארץ (1953; הילדים נחטפו בידי חוגים קתוליים משום שנטבלו במעון קתולי אחרי שהוריהם הומתו בידי הנאצים). באותן דרכי-נועם השׂכיל ק' לדרוש לקהילה היהודית שיווי-זכויות בחברה הצרפתית, אף סימל זאת בעצמו בשבתו באקדמיה למדעי החברה והמדינה (1967) ליד כוהני-דת קתולים ופרוטסטנטים, ובענדו דרגה גבוהה במסדר "לגיון הכבוד". — באוניברסיטת "בר-אילן" הוקמה קתדרה למחשבת-ישראל על שמו (1974).

ספריו העיקריים: Témoignages sur Israel ("עדויות על ישראל"), 1938, ליקוט קטעים מתוך הספרות הצרפתית (במהד' 1949 נוספו קטעים גם מספרויות העולם); וכן שני קבצי נאומים ומאמרים: Les Temps d'epreuve ("עתות הצרה"), 1952, Judaïsme français et Sionisme ("יהדות צרפתית וציונות"), 1976.

קַפְּלַן, מָרְדְּכַי מְנַחֵם (נו' 1881, סוִינציאן [ליטא]), הוגה-דעות יהודי, ומייסד הזרם הרקונסטרוקציוניסטי (Reconstructionist [ע"ע שנוי ומסֹרת]) ביהדות אה"ב. כבן 10 בא ק' לאה"ב. למד ונסמך לרבנות בסמינר התאולוגי (שמרני) בניו-יורק. תחילה כיהן

כרבה של „קהילת ישורון" החרדית. ב 1909 צורף לסגל ההוראה של הסמינר שלמד בו, ושם הורה כיובל שנים. ק' היה פעיל בנסיונות־הנפל לארגן את יהודי ניו־יורק (ע"ע, עמ' 127) ב„קהילה", ובשנים 1917—1922 היה מארגנו ורבו של „המרכז היהודי".

עיקרי מחשבתו של ק' נספים על ראיית היהדות כתרבות, על־ארצית ועל־לאומית, הנתונה, ככל „תרבות" אחרת, להתאמות ע"פ תנאי המקום והזמן. אף שק' היה בעצמו ציוני, חייב את קיומה של הפוצה יהודית שחבריה יחיו בברית הדדית, וקרא בכל עת להקמת כלים אִרגוניים וחברתיים לקידומה של מטרה זו. בעיני ק' דת ישראל היא הביטוי הנעלה־ביותר של הגניוס התרבותי של היהודים, שעיקרו שכלול המידות והערכים האנושיים; אך בתור שכזה אין הדת שוללת, לדעתו, את יתר המרכיבים, החילוניים, של התרבות, כחלק מההוויה הכוללת של רוחניות יהודית. תפיסתו את היהדות היא אפוא פרגמטית־היסטורית; הוא רואה בה מכשיר המכוון לתועלת היהודים, ושולל לחלוטין כל נסיון לבססה על הגדרה מטפיסית או על התגלות היסטורית.

מספריו: Judaism as a Civilization („היהדות כציוויליזציה"), 1934, ‎-1957; The Meaning of God in Modern Jewish Religion (עבר': „ערכי היהדות והתחדשותם", 1938), 1937; „האמונה והמוסר", 1954; A New Zionism (עבר': „לחידוש פני הציונות", 1959), 1955, ‎-1959; Judaism without Supernaturalism („יהדות בלא על־טבעיות"), 1958; The Purpose and Meaning of Jewish Existence („המשמעות והתכלית של הקיום היהודי"), 1964; The Religion of Ethical Nationhood (עבר': „דת הלאומיות המוסרית", 1975), 1970.

מ. בן־חורין, הגאולה; עיונים במשנתו של מ. מ. ק' (בתוך: הגות עברית באמריקה, א' 372—391), תשל"ב; I. Eisenstein–E. Kohn (eds.), *M. M. K.*, 1952.

יע. כ.

קַפְּלַנְסְקִי, שְׁלֹמֹה

(1884, ביאליסטוק [רוסיה הלבנה] — 1950, חיפה; נטמן במרחביה), ממנהיגי תנועת „פועלי־ציון" (ע"ע [פוע"צ]). ק', מהנדס במקצועו, הצטרף בצעירותו לתנועת פוע"צ. בשנים 1903–1912 עשה בווינה. הוא יסד את מפלגת פוע"צ באוסטריה וערך את בטאונה „הפועל היהודי", ביידית ובגרמנית. ק' היה ממייסדי הברית העולמית של פוע"צ וקיבל את הסכמת האינטרנציונל הסוציאליסטי להצטרפות „הברית" אליו. בהשפעת פרנץ אופנהימר (ע"ע) היה מראשוני הפעילים למען התיישבות חקלאית קואופרטיווית בא"י, וממייסדי מרחביה (ע"ע). הוא יזם את הקמת „קופת פועלים א"יית" (קפא"י), שנוסדה ב 1910 ע"י הברית העולמית של פוע"צ לשם עידוד משקים קואופרטיוויים. ב 1912 עלה לא"י והורה מתמטיקה בגימנסיה „הרצליה" בתל־אביב. בשנים 1913/9 היה מזכיר הלשכה הראשית של הקק"ל בהאג. בשנים 1919/21 שימש מנהל הוועדה לכספים ולכלכלה בהנהלה הציונית בלונדון. ק' נמנה עם האסכולה הסוציאליסטית המתונה, ובוועידה העולמית של פוע"צ בווינה ב 1920 צידד בפילוג התנועה ובהסתייגות מחלקיה הפרו־קומוניסטים (פוע"צ־שמאל). בשנים 1927/9 היה חבר ההנהלה הציונית בירושלים ומנהל מחלקת־ההתיישבות שלה. בשנים 1929/31 שהה בלונדון בשליחות ציונית־מדינית, במיוחד בקרב מפלגת־העבודה הבריטית (שהיתה אז בשלטון). מ 1932 ועד מותו היה מנהל הטכניון בחיפה. ק' התנגד להקמת מדינה יהודית ודגל בדו־לאומיות. ב 1944 פרש ממפא"י והצטרף למפ"ם. הוא פרסם מאמרים וחוברות ברוסית, גרמנית, אנגלית, עברית ויידית שי"ל בחלקם בקובץ „חזון והגשמה". חוברתו „כוח־הקליטה של א"י" שימשה לפני מלה"ע I מכשיר־הסברה ציוני חשוב.

מ. זינגר, ש. ק', חייו ופעלו, א', תשל"א; א. רייס, ש. ק', קווים לדמותו (בדרך, ג'), תשל"א; הנ"ל, ש. ק', תשל"ב; ד. בן־נחום, איש התורה והמעשה (בדרך, ג'), תשל"א; הנ"ל, יסודות הגשמת הציונות הסוציאליסטית בהגותו של ש. ק' (מאסף, ב'), תשל"ב.

קֶפְּלֶר, יוֹהַנֶס

— Johannes Kepler — (וירטמברג, 1571 — רגנסבורג, 1630), אסטרונום ומתמטיקאי גרמני, מחשובי יוצריה של האסטרונומיה (ע"ע) החדשה וממעצבי דמותו של המדע (ע"ע פיסיקה, עמ' 746) החדש במאה ה 17. לאחר סיום לימודיו באוניברסיטה הפרוטסטנטית בטיבינגן עבר (1594) לגרץ כ„מתמטיקאי המחוז" ושם כתב את חיבורו האסטרונומי הראשון, Mysterium cosmographicum („מיסתורין הקוסמוגרפיה"), 1596. ב 1600 עבר לפראג והיה לעוזרו של טיכו ברהה (ע"ע). כאן נתאפשר לק' לחשב את מסלולו של כוכב־הלכת מאדים מתוך נתוניו של ברהה; העבודה נתפרסמה בספרו Astronomia nova („האסטרונומיה החדשה"), 1609. במות ברהה נתמנה ק' במקומו כ„מתמטיקאי הקיסרי", ובתפקיד זה עשה בפראג עד עברו ללינץ (1612) כ„מתמטיקאי המחוז". ב 1626 עבר לשרות הנסיך ולנשטיין. פרי עבודתו, שנעשתה בעיקרה בפראג, פורסם מאוחר יותר ב Epitome astronomiae Copernicanae („תמצית של האסטרונומיה הקופרניקית"; 3 חלקים), 1617/21, ב Harmonices mundi („ההרמוניה של העולם"), 1619 ו־Tabulae Rudolphinae („הטבלאות הרודולפיות"), 1627. עניין מיוחד גילה ק' גם באופטיקה (ע"ע). חיבוריו העיקריים במקצוע זה היו Ad Vitelionem paralipomena, quibus astronomiae pars optica traditur („מוסף לוויטליו על האסטרונומיה האופטית"), 1604, הדן במדע־האור כולו, ו Dioptrice („הדיופטריקה"), 1611, הדן בשבירת האור ובו גילה וערך למבנה מתמטי את העקרונות העיוניים של הטלסקופ האסטרונומי. תרומה חשובה היתה השערתו של ק' שהאור מתפשט ב„קרניים" ושאפשר לייצג באמצעות אחדות מהן את התפשטות האור. במתמטיקה עסק בעיקר בבעיות אינטגרציה (ע"ע חשבון אינפינטסימלי) שנזקק לה בעבודתו האסטרונומית, ואשר את דרכו לקראתה גישש בספרו Nova Stereometria („הסטראומטריה החדשה"), 1615.

ק' היה האסטרונום הראשון שהעמיד את שיטת קופרניקוס (ע"ע) על בסיס מתמטי איתן. עיקר חידושו היתה דרישתו לתאר את מסלולי כוכבי־הלכת כעקומה מתמטית אחת, בלא להשתמש בכל אמצעי נוסף על אלה שהיו מקובלים כמסורת האסטרונומית (כגון האֶפיציקלוס). הדחף העיקרי בעבודתו היה אידאל המדע שניזון מן הפילוסופיה של אפלטון ופיתגורס (ע' ערכיהם), ולפיו יש למצוא מערכת אסטרונומית שכל חלקיה יהיו קשורים אלה באלה בקשרים הכרחיים מתמטיים, עד שתגרור ידיעת חלק אחד את ידיעת כולם. מתוך כך גם דרש להעניק משמעות פיסיקלית מלאה למהויות המתמטיות של תורתה. דרישתו זו גרמה לכך שהיה הראשון שהשתמש במרכז השמש עצמה (ולא במרכז „השמש הממוצעת" כפי שעשה קופרניקוס) ולכך שהציע מנגנון פיסיקלי (מופרך) הגורם להסעת כוכבי־הלכת במסלוליהם. שלושת חוקי ק' המפורסמים הם: 1) כוכבי־הלכת נעים באֶליפסות והשמש נמצאת באחד ממוקדיהן; 2) מהירות כיסוי השטח ע"י הרדיוס־וקטור המחבר את השמש וה־

מסלול כוכבי הלכת לפי הצעת קפלר ב Mysterium cosmographicum שלו

כוכב קבועה בזמן; 3) יש יחס קבוע בין ריבוע זמני המחזור של כוכבי־הלכת והקוביות של הרדיוס־וקטורים. חוקים אלה הם חלק קטן ממאמציו העצומים לגלות את ההרמוניה הפיתגורית של העולם, שראשיתם בתיאור ההתאמה בין חמשת הגופים האפלטוניים המושלמים וגודל מסלולי כוכב־הלכת וסופם בתיאור המוסיקה שמשמיע כל כוכב במהלכו. החוקים עצמם מוצנעים בפרסומיו בתוך שפע שיקולים דתיים־פילוסופיים. חוקי ק' הביאו את ניוטון (ע"ע) לפיתוח חוקי־הכבידה. החוקים נכונים לכל כוח הפוחת עם ריבוע המרחק.

עבודותיו של ק' רוכזו בידי פריש (C. Frisch; 1858—1871; 8 כר') ובידי 3 עורכים: פון־דיק, מ. קספר, פ. המר (1938—1975; 19 כר'). ע"ש ק' מכונים הטלסקופ־המחזיר הפשוט, הסופר־נובה, שהתפרצה ב 1604 במזל נושא־הנחש (Ophiuchus), ומכתש על הירח.

C. Baumgardt, *J. K.*, 1951: M. Caspar, *J. K.*, 1959: A. Koestler, *The Sleepwalkers*, 1959: A. Koyré, *La Révolution astronomique*, 1961: W. Gerlach – M. List, *J. K.*, 1971; S. Sambursky, *K. in Hegel's Eyes*, 1971.

ז. בכ.

קפלר, סטיון וילים

(Stephen Willam Kuffler) (נו' 1913, הונגריה) נורופיסיולוג אמריקני. ב 1937 סיים לימודי רפואה בווינה. בשנים 1938—1945 חי בסידני ושם החל במחקרים, במכון קנמאצו. ב 1945 בא ק' לאה"ב, ולאחר שהיה באוניברסיטת שיקגו (עד 1947), עבר למכון וילמר (Wilmer Institute) באוניברסיטת ג'ונז הופקינז. שם התפרסם בזכות תגליותיו הבסיסיות בשטח הראיה וההעברה הסינפטית. ב 1954 קיבל אזרחות אמריקנית. ב 1959 עבר לאוניברסיטת הרוורד, ע"י בוסטון, ויסד בה את המחלקה לנורוביולוגיה, הנחשבת לאחד המרכזים החשובים לחקר פעולות מערכת־העצבים.

עבודתו המדעית של ק' מצטיינת ברבגוניותה. הוא היה בין מניחי היסודות להבנת תהליך העברת המידע בין תאי־עצב בסינפסה. הוא מצא, כי בתא המקבל את המידע, ממוקמת הרגישות למתווך העצבי (neurotransmitter) באיזור צר מול העצב (ע"ע) הקדם־סינפסי. ק' הרבה לחקור את תהליך העיכוב במערכת־העצבים, וב 1961 הוכיח לראשונה באורח משכנע כי עיכוב יכול לחול גם בעקבות הפחתה בכמות המתווך־העצבי המשתחרר מקצות העצבים. ק' תרם להבנת יחסי־הגומלין בין תאי־עצב לבין תאי־גליאה. הוא ואחרים מצאו, כי תאי גליאה מסוגלים לספוג חלק ניכר מיוני האשלגן המשתחררים בזמן פעילות עצבית ולהכשיר את העצב לפעילות ממושכת.

ק' תרם תרומה חשובה גם להבנת פעילות החושים בגופנו. הוא עסק בתהליכים התאיים האחראים לתרגומו של המתח המכני של השריר לפעילות חשמלית עצבית, בהבנת הרגישות לשינויים בהרכב הכימי (הכמורצפציה) ובפעילות העין. הוא מצא, כי חדות הראיה נובעת מהפעלה מרכזית של הרשתית יחד עם עיכוב הקפי, ועי"ב נראים העצמים בצורה חדה וברורה.

בשנים האחרונות עסק ק' בפעילות מערכת־העצבים האוטונומית, והוא ממניחי היסודות להבנת הפעילות העצמית של הלב. ק' זכה להכרה בי"ל נרחבת ולפרסים מדעיים רבים.

ר. רח.

קפסלי, אליהו

(1483, כרתים — 1555, שם), רב והיסטוריון. אביו, אלקנה, היה רב בכרתים וראש הקהילה היהודית שם, וסייע רבות לקליטת מגורשי ספרד. ב 1508 נסע ק' לפדובה, ללמוד תורה אצל ר' ישראל אשכנזי, תלמיד־חבר של ר' יהודה מינץ (ע"ע). סמוך ל 1517 חזר לכרתים. 3 פעמים לפחות (1518/9, 1526/7, 1530) היה קונדוסטבלו, היינו ראש לקהילת כרתים. מ 1545 (ואולי עוד קודם) שימש ק' ברבנות בקהילתו. ב 1538 פעל אצל השלטונות הוונציאניים למנוע פרעות־דמים מצד היוונים בכרתים. ק' עמד בקשרים עם גדולי הפוסקים בזמנו, ביניהם ר' יעקב בירב (ע"ע) ור' יוסף קארו (ע"ע). ובתוקף סמכותו כבעל־הלכה וכראש־הקהל סידר וערך את „תקנות קנדיה" הקדומות. הוסיף להן הוספות משלו, ועשאן לתקנון המחייב של כל יהודי כרתים. גדולתו בתורה ניכרת היטב מקונטרס „נועם וחובלים" (בכ"י), שחיבר בעניין מחלוקת בהלכה שנפלה בין הרבנים דוד כהן מקורפו ובנימין זאב מארטא, מגדולי אותו הדור.

5 מחיבוריו של ק' נתקבצו בכ"י אחד. ואלה הם: 1) „סדר אליהו זוטא" (לראשונה, בשלמות, ע"פ כ"י, ירושלים, תשל"ו), סקירה מקיפה על תולדות האימפריה העת'מאנית מייסודה ועד ימי המחבר, מתוך תשומת־לב מיוחדת לתולדות היהודים שם; 2) „כח ה'", בעיית צדיק ורע לו רשע וטוב לו; 3) „חסדי ה'", סיפורי אחמד פחה במצרים ופורים של מצרים; 4) „קינה" על קרבנות המגיפה (חלירע) בקנדיה; 5) „דברי הימים למלכות ויניציה" — כולל פרק חשוב־ביותר על דרכי לימוד־התורה בישיבה האשכנזית בפדובה ובישיבות אחרות בצפון־איטליה. ספר זה משמש כיום מקור היסטורי חשוב לידיעת תוה"י בצפון־איטליה במפנה המאות ה 16/15. ק' היה אספן ספרים, וחלק מספרייתו (כ"י) נמצא כעת באוסף כה"י העבריים בספריית הווטיקן.

א. ש. הרטום – מ. ד. א. קאסוטו, תקנות קנדיאה וזכרונותיה (מפתח רערכו), תש"ג; מ. לאטיש, ליקוטים שונים מס' צבי אליהו, תשכ"ט; N. Porges, *E. C. et sa Chronique de Venise* (REJ, LXXVII-LXXIX), 1923/4; A. Marx, *Studies in Jewish History and Booklore* (index s. v.), 1944.

ב. ר.

קפסלי, משה

(1420, קנדיה — 1496, קושטא), מחשובי רבני־המזרח באימפריה העת'מאנית; בן למשפחה ותיקה ומיוחסת בכרתים. ק' למד אצל אביו — מגדולי רבני קנדיה — ואח"כ באיטליה ובגרמניה. שימש רב בקושטא תחת השלטון הביזאנטי, וב 1453, עם הכיבוש התורכי, נתמנה לרב־ראשי (= „חכם באשי") ליהודי הממ־לכה. נודע בחסידותו ופרישותו. את רבנותו נהג בתוקף ובקפדנות מרובה. ק' אסר ללמד את הקראים תורה שבע"פ, וקבע שיש להרחיקם לחלוטין. מתנגדיו הלעיזו, כי הורה בענייני אישות שלא־כהוגן והכ־שיל את הרבים בעריות. כתב־אשמה בעניין זה הובא בידי ר' משה „עשרים וארבע" — שד"ר מירושלים, שק' אסר עליו לגבות כספים בתורכיה, מאימת השלטונות — לידי ר' יוסף קולון (ע"ע) בצרפת. ר"י קולון איים להחרים את ק', אולם כשנתבררה לו האמת שלח את בנו פרץ לבקש את סליחת ק'. ק' פעל לקליטת המוני מגורשי ספרד (1492). מתשובותיו בהלכה נודעו אחדות בלבד (ר' ביבל'). ממלא־מקומו כ„חכם באשי" היה תלמידו, ר' אליהו מזרחי (ע"ע).

ש. אסף, תשובות ואגרות מר"מ ק' (סיני, ה', קמ"ט—קנ"ה, תפ"ה/ו), תרצ"ט/ת"ש; א. עובדיה, ר' אליהו מזרחי (שם, עמ' ת"י—תי"ג).

קפקה, גוסטו

— Gustav Kafka — (1883—1953), פסיכולוג ופילוסוף גרמני. היה פרופסור בכמה אוניברסיטות גרמניות ושנים מספר פרופסור־אורח באה"ב. ב 1951 נבחר לנשיא החברה הגרמנית לפסיכולוגיה. ק' עסק בפסיכולוגיה גנטית משווה ובתולדות הפילוסופיה, והתעניין בעיקר בבסיס המספיסי של הפסיכולוגיה, במתודולוגיה ובמיגנות שלה ובשימושה בחינוך. בתקופת השואה התחקה אחרי שרשיה הנפשיים של האנטישמיות, ופרסם ספרים על מהות הגזעים ועל השרשים האי־ראציונליים של האנטישמיות (ר' להלן). ק' ניסה לתאר את תולדות הפילוסופיה בעקבות תורת שלבי ההתפתחות הנפשית של האדם, וקבע 4 שלבים: הזינוק, הנעורים (השלב הארכאי), הבגרות (הבארוק והתקופה הקלאסית) והירידה. ק' ערך סדרה — Geschichte der Philosophie in Einzeldarstellungen („תולדות הפילוסופיה בתיאורים יחידים"), 1921 ואילך; וקובץ — Handbuch der vergleichenden Psychologie („ספר שימוש בפסיכולוגיה משווה"), 3 כר', 1922.

חיבוריו העיקריים הם: Einführung in die Tierpsychologie („מבוא לפסיכולוגיה של החיות"), 1914; Was sind Rassen? („מה הם גזעים?"), 1949; Ueber die irrationalen Wurzeln des Judenhasses („על השרשים הלא־ראציונליים של שנאת היהודים"), 1953.

קַפְקָה, פרנץ — Franz Kafka — (1883, פראג — 1924, בית־החלמה קירלינג [ליד וינה]), סופר יהודי אוסטרי. ק׳ היה בן למשפחה שאבותיה סחרו בערי־השדה של בוהמיה. אביו, הרמן, שהשפעתו על חיי בנו היתה רבה, הגיע למעמד של סוחר מכובד בפראג. כמעט כל ימיו חי ק׳ בעיר זו, בעלת האווירה הרומנטית והמיזוג המיוחד־במינו של מזרח ומערב ושל התרבויות הצ׳כית, הגרמנית והיהודית. ק׳ סיים בי"ס־תיכון גרמני. באוניברסיטה הגרמנית של פראג למד תקופה קצרה לימודי גרמניסטיקה, ואח"כ עבר למשפטים והוסמך ב 1906. הוא החל לעבוד במשרד עו"ד, אח"כ עבד זמן־מה בחברת־ביטוח, וב 1908 נתקבל כפקיד במוסד ממלכתי לביטוח עובדים מפני תאונות. ואולם ק׳ ראה בספרות את משימתו העיקרית.

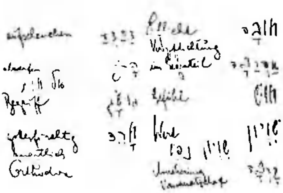
מגיל צעיר טבל ק׳ מכאבי־ראש ומנדודי־שינה. ב 1917 אובחנו אצלו סימני מחלת השחפת, שהלכה והחמירה. הוא לא נשא אשה, אע"פ שהיה מאורש פעמים אחדות — ופעמיים עם אותה נערה עצמה. כן נתקשר בקשרי־אהבה אל הסופרת הצ׳כית מילנה יסנסקה (Jesenska), אשת האינטלקטואל היהודי ארנסט פולאק. את שנתו האחרונה בילה בחברת ידידתו, דורה דימאנט, יהודיה ממזרח־אירופה (מתה ב 1952 בלונדון). ק׳ נקבר בבית־הקברות היהודי בפראג.

רק אחדים מחיבוריו הקטנים של ק׳ י"ל בחייו: Betrachtung („התבוננות"), 1913; Das Urteil („פסק־הדין"), 1916; Die Verwandlung (עבר׳: „הגילגול", תשל"ה), 1916; In der Strafkolonie („במושבת־העונשין"), 1919; Ein Landarzt („רופא־כפר"), 1919. יומניו והרומנים שלו — Der Prozess (עבר׳: „המשפט", תשי"א), 1914/5, י"ל 1925; Das Schloss (עבר׳: „הטירה", תשכ"ז), 1921/2, י"ל 1926; Amerika (עבר׳: „אמריקה", תש"ה), 1912—1914, י"ל 1927 — נשתמרו ונתפרסמו הודות לידידו מַכּס בּרוד (ע"ע). ברוד, שק׳ מסר לו את רוב כה"י שלו, הצילם מהשמדה ב 1939 והביאם לירושלים, לספריית שוקן (כיום הם מצויים בספריה הבודליאנית באוכּספורד), והוא שפרסם את היצירות חרף בקשתו של ק׳ בצוואתו להשמיד את כל כתביו.

כמעט בכל יצירתו של ק׳ סובבת העלילה סביב גיבור המבקש למצוא „מציאות של אמת", אולם מכשולים בעלי אופי ביורוקרטי, המוערמים בדרכו ללא־הרף, מסכלים את צעדיו; מבוך־מכשולים זה אין ביכלתו להיחלץ ממנו, להיאבק בו או להשתלט עליו. משמעות ה„מציאות של אמת" וה־תכלית „האמיתית" נש־ארות נרמזות בלבד. בתיאור כשלונו של ה־גיבור ובדרך שהמנגנון המשפטי, על כל הנוק־שות, חוסר־ההגיון וה־שגרה שבו, משקף את סכלות האדם. נקודת־המוצא של הסיפורים היא בד"כ אירוע שאינו הולם את המציאות, אך המשך תיאור ההתרח־שויות מצטיין בראַ־ליזם ובנאמנות ל־פרטי־הפרטים; הוא מתנהל באווירה של קדרות והזיות, אי־ודאות והעדר־מוצא, יאוש וסיוט. מלבד הרומָן „המשפט" ש־סיומו טרגי, נשארו כל הרומנים בלתי־גמורים.

ציור שצייר פרנץ קפקה

רשימת מלים שרשם פרנץ קפקה שעה שלמד עברית

מפרשיו הרבים של ק׳ ביקשו לגלות, בדרכים שונות, את היסוד הנכסה שביצירתו, מי בדרך הפירוש הביוגרפי הפשוט, אשר לפיו חיבורי ק׳ אינם אלא תיאור חייו, ומי בדרך הפירוש הפסיכואנליטי, המוצא חומר עשיר ביחס של ק׳ אל האב השתלטן (Brief an den Vater [עבר׳: „מכתב אל אבא", תשל"ה], 1919): אחרים מייחסים את בדידותו ואת ניכּורו מן הסביבה למצב היהודים בקרב האומות. עם־זאת רואים רוב המפרשים את יצירתו כמשקפת באורח סמלי את המבוכה הדתית של בן המאה ה 20 — מן התפיסה הפסימית של אכסיסטנציאליזם ניהיליסטי ועד האמונה בישועה האלוהית. ק׳ לא היה נביא ואף לא פילוסוף; הוא היה משורר, שביקש להעלות בשירתו את מצבו הקיומי המיוחד למרומי „האמת, הטוהר והקיים לעד".

להשגת האֶפקטים האמנותיים נזקק ק׳ לסגנון בעל נעימה ערבה. מלאכת־מחשבת באשר לבהירות, דיוק ותמציתיות. הפתעות, תמורות בלתי־צפויות בפרספקטיווה ואנטיתזות להעצמת הרושם מציינות את מהלך התפתחותו של הסיפור; גורם ההומור בא להדגיש את אכזריות המעמד המתואר.

יחסו של ק׳ ליהדות היה בתחילה רופף למדי — בדומה ליחסם של יהודי פראג המתבוללים בזמנו. השינוי חל בהשפעת ידידיו, מ. ברוד וש. ה. בּרגמַן (ע"ע), שבאמצעותם הכיר את הציונות. יצחק לוי, שחקן בלהקה יהודית שהגיעה ממזרח־אירופה, קירבו אל חיי היהודים שם, ומפי י. לַנגֶר (ע"ע) למד על החסידות. הוא גילה עניין גובר והולך בתו"י, שמע הרצאות ב„ביה"ס הגבוה למדע היהדות" בברלין, עקב אחר פיתוח א"י ולמד עברית. גם קשריו עם דורה דימאנט, בסוף ימיו, קירבוהו קרבה רבה ליהדות, והוא אף השתעשע במחשבה של עליה לארץ.

ק׳ נמנה עם הסופרים בעלי ההשפעה הרבה־ביותר על הספרות והתאטרון של המאה ה 20. יצירתו היתה לסמל המועקה הנפשית של החברה המערבית שאחר מלה"ע II.

כתבים נוספים (סיפורים, אַפוריזמים, מתוות) שפורסמו אחר מותו: Beim Bau der chinesischen Mauer („ליד עבודת־הבניה של החומה הסינית"), 1931; Hochzeits vorbereitungen auf dem Lande („הכנות־חתונה בכפר"), 1953; Beschreibung eines Kampfes (עבר׳: „תאור של מאבק", תשל"א), 1954. יומניו (Tagebücher 1910—1923) נתפרסמו ב 1949, מכתביו, Briefe an Melina (עבר׳, תשל"ה) ב 1952, ו Briefe an Felice ב 1967. ברוד הו"ל את כתביו (Gesammelte Werke), ב 9 כר׳, 1951—1958. — בתרגום לעברית י"ל, נוסף לנ"ל: „ספורים ופרקי התבוננות", תשכ"ה.

מ. ברוד, פ. ק., תשט"ו; ג. מוקד, עיונים ב„המטאמורפוזיס" לפ. ק., 1956; פ. ולטש, פ. ק.; דתיות והומור בחייו וביצירתו, תשי"ט; ב. קורצווייל, מסכת הרומאן והסיפור האירופאי, 307—388, תשל"ג; ה. ברזל, בין עגנון לק׳, תשל"ג; ש. זנדבנק, דרך היסוס; על אי־הודאות וגילוייה ביצירת ק׳, תשל"ה; A. Camus, *L'Espoir et l'absurde dans l'œuvre de F. K.*, 1943; A. Nemeth, *K; ou le mystere juif*, 1947; M. Brod, *F. K.s Glauben und Lehre*, 1948; id., *F. K. Eine Biographie*, 1954[3]; id., *Verzweiflung und Erlosung im Werk F.K.s*,

1959; id., *Der Prager Kreis*, 1966; Ch. Neider, *The Frozen Sea*. 1948; H. Tauber, *F. K.. an Interpretation of his Works*, 1948; P. Eisner, *F. K. and Prague*, 1950; G. Anders, *K., pro und kontra*, 1951; H. S. Reiss, *F. K.: eine Betrachtung seines Werkes*, 1952; N. Fürst, *Die offenen Geheimtüren F. K.s*, 1956; R. Gray, *K.s Castle*, 1956; H. Uyttersprot, *Eine neue Ordnung der Werke K.s?*, 1957; A. Flores – H. Swander (eds.), *F. K. Today*, 1958; R. Hemmerle, *F. K.*, 1958; H. Pongs, *F. K., Dichter des Labyrinths*, 1960; M. Robert, *K.*, 1960; E. Frynta – J. Lukas, *F. K. lebte in Prag*, 1960; F. Baumer, *F. K.*, 1960; A. Borchardt, *K.s zweites Gesicht*, 1960; H. Järv, *Die K.-Literatur*, 1961; H. Politzer, *F. K.: Parable and Paradox*, 1962; R. D. Gray (ed.), *K.: A Collection of Critical Essays*, 1962; A. Flores (ed.), *The K. Problem*, 1963[2]; K. Wagenbach, *F. K., 1883–1924*, 1968; W. Emrich, *F. K.*, 1968; M. Greenberg, *The Terror of Art: K. and Modern Literature*, 1968; G. Janouch, *Gespräche mit K.*, 1968[2].

פ. ול.

קַפְּרִי (Capri), אי בכניסה הדרומית למפרץ־נאפולי, באיטליה; המשכו של חצי־האי סוֹרֶנְטוֹ, המשתרע במרחק של 5 ק"מ ממזרח לו. האי ידוע בְּיָפיו ובאקלימו הנוח, ומשמש מרכז־תיירות מפורסם. בק' כ 12.000 תוש' (1971).

בניגוד לחופי מפרץ־נאפולי, העשויים בעיקר סלעים געשיים, בנוי האי, ששטחו 10.4 קמ"ר (אורך מירבי 6.25 ק"מ, רוחב מירבי 2.75 ק"מ) גוש אבן־גיר, המתרומם בתלילות ישר מן הים ומגיע לשיאו (589 מ') במונטה סולרו (Solaro). העליה מן הים אפשרית

קפרי: הנמל הקטן והצוקים (לשכת התיירות, קפרי)

רק בשני מפרצונים: מארִינָה גרַנְדה בצפון ומארינה פיקוֹלָה בדרום. היישוב במזרח האי מרוכז בעיר ק' (בגובה 175 מ'), המחוברת למעגן „גרנדה" ברכבל, ובחלק המערבי — באנאקַפְּרִי (275 מ'). האי חסר מים ואינו פורה, אך יש בו מטעי זיתים, גפנים ותאנים. הכלכלה מבוססת על התיירות, המגיעה לכדי 100.000 נפש ויותר לשנה. הקשר עם היבשת מתנהל בספינות, ברחפות ובמסוקים.

האי ק' כבר היה מיושב בתקופת־האבן החדשה. בתקופת הרומית נודע בשם Capreae והשתייך לנאפולי. האי שימש מקום־נופש לקיסרי רומא, אוגוסטוס, ובעיקר טִיבֶּרִיוּס, ושרידי ארמנותיהם מהווים כיום אתרי תיירות. גם המערות הרבות, שחלקן מוצף מי־ים והגישה אליהן רק בסירות, הן מוקדי־משיכה. ידועה ביותר „המערה הכחולה" (Grotta Azzurra), שנתגלתה־מחדש ב 1826. אתר ידוע אחר בק' הוא ביתו של מוּנְתֶּה (ע"ע), „סן מיכלה".

A. Maiuri, *C.; its History and its Monuments*, 1956.

קַפְּרִיוִי, רוזן לֵאוֹ פוֹן — Leo, Graf von Caprivi — (1831—1899), איש־צבא ומדינאי גרמני. בן משפחת אצילים מאיזור גוֹרִיצְיָה, בגבול אוסטריה־איטליה. השתתף במלחמת 1870. בשנים 1883—1888 היה הגנרל האחרון שכיהן כראש האדמירליות הגרמנית. ב 20.3.1890 מונה לראש ממשלת פרוסיה וקנצלר גרמניה לאחר הדחת ביסמרק (ע"ע). היה שותף לעיצוב ה„קורס החדש" של וילהלם II (ע"ע). האמין כי מלחמה של גרמניה בשתי חזיתות (נגד צרפת ורוסיה) תהיה בלתי־נמנעת, ומכאן ראה צורך בהתקרבות לאנגליה. במדיניות־הפנים דגל במגמה אנטי־יונקרית; רצה באי־המשכת חוקי הסוציאליסטים. לאחר מפלה בהצבעה על „חוק בתי־הספר" בבית־הנבחרים הפרוסי השמרני, ויתר על ראשות ממשלת פרוסיה; ויתור זה שימש תקדים שלילי והחליש את מעמדו כקנצלר כל־גרמני. העביר חוק להגדלת הצבא ולצמצום השירות לשנתיים רק לאחר שנזקק לבחירות חדשות לרייכסטאג, וקיבל תמיכה של קואליציה בלתי־יציבה (1893). צעדו החשוב ביותר היה חתימת הסכמי־סחר עם כמה ממדינות אירופה על בסיס העקרון שיצוא סחורות ראוי לעדיפות. ע"י הורדת מכסי־המגן לתבואה פתחו ההסכלמים דלת להפיכת גרמניה למדינה תעשייתית ולהקטנת האבטלה. הדבר גרם להתנגדות החקלאים־הקונסרוואטיווים. הללו תקפו אותו וזכו לתמיכתו האישית של ביסמארק. ק' פוטר באוקטובר 1894, לאחר שנקלע למחלוקת עם ממשלת פרוסיה ועם רוב חברי הרייכסטאג בשל עמדתו כלפי „חוק המהפכנים", שכוון נגד הסוציאל־דמוקרטים.

J. A. Nicols, *Germany after Bismarck*, 1958; W. Frauendienst, *Das Deutsche Reich, 1890—1914*, 1966.

קֶפְּרִילִי (Koprülü), משפחת מדינאים בתורכיה במאות ה 17/18. המשפחה היתה אלבנית במוצאה, ושמה בא לה מהעיר קֶפְּרִי (Koprü) במחוז אמסיה שבאנטוליה, שם התיישבה.

1) מֻחמד פאשא (1575?—1661), אבי המשפחה. בילדותו הובא לקושטא, גדל בארמון השֻלטאן ומילא שם תפקידי־שירות קטנים. הודות לפיקחותו ולכִשרו לקנות את לב הממונים עליו מונה למשׂרות בכירות בצבא בבירה ובאנטוליה, ואח"כ למושל בכמה מחוזות.

ב 1656 מונה ק' לוזיר־הגדול. מינויו בא בעת שהמדינה היתה נתונה במשבר חמור־ביותר מחמת קשיי האוצר, פשיטות הוונציאנים וההסגר ששמו על הדרדנלים, ומרידות שפרצו באנטוליה. את הסכמתו למינויו לוזיר־הגדול התנה ק' ב 4 תנאים, וקבלתם העניקה לו סמכויות מלאות מהשֻלטאן, מֻחמד IV, ויד חָפשית להנהיג תיקונים; ובעוד שב 8 השנים הראשונות למלכות מֻחמד IV כיהנו 11 וַזירים, נשאר ק' על־כנו עד למותו ב 1661.

את כהונתו התחיל ק' בטיהור מקיף ואכזרי, ואלפי פקידים ואנשי־צבא שהואשמו ברשלנות, בשחיתות או במרדנות, הוגלו, פוטרו או הומתו. המפתי־הגדול הודח, והאפטריארך היווני הומת. משהחזיר ק' את הסדר והמשמעת על־כנם בא מפנה במלחמה בוונציאנים: ההסגר על הדרדנלים הוסר וק' כבש בחזרה את האיים טֶנֶדוס ולמנוס (1657). ב 1658 הביס ק' את רקושי II, נסיכה המרדן של טרַנסילווניה, והשליט בה נסיך־יסוֹל צייתן. באנטוליה ובמצרים דיכא ק' מרידת מושלים מסוכנת. במדיניות־החוץ הסתכסך עם צרפת והתקרב לשוודיה, באמצעות שגרירו בסטוקהולם, משה בן יהודה בּבּרי.

2) פאזל אחמד פאשא (1635—1676) בנו של 1). ק' למד בקושטא אצל גדולי המלומדים ונהיה למורה בבתמ"ד דתיים. אח"כ עבר לתפקידי מינהל ובמות אביו ירש, ע"פ הסכם מוקדם, את משׂרת הוזיר־הגדול. ק', שהיה תקיף ונמרץ כאביו, נאלץ להילחם בחזיתות רבות: ב 1664 הסתיימה מלחמה רבת־חליפות באוסטרים בהכרה מצדם בנסיך טרַנסילווניה, וַסַל התֻּרכים, ובהתרחבות שלטון תורכיה בהונגריה; במערכה נגד וֶנֶציה השלים ק' את כיבוש כְּרֵתים (1669); בברית עם שליט אוקראינה, ההֶטמָן דורושנקו (ע"ע), היכה את

הפולנים, ובשלום בוּצ'אץ' (1672) אילצם לוותר על פודוליה ועל מבצר קמיניץ-פודולסקי, ואולם ב 1673 נוצחו התורכים בקרב חוצ'ים וכתוצאה מכך נאלצו להחזיר לפולניה חלק מכיבושיהם (1676). בהנהגת ק' הגיעה תורכיה לשיא התפשטותה. הוא היה פטרון לסופרים, אמנים ומלומדים והגן על הנוצרים והיהודים בממלכה, אף שבימיו אירעה ההתעוררות המשיחית השבתאית, וק' הוא שנתן את ההוראה לאסור את שבתי צבי (ע"ע) ואף חקר אותו אישית.

3) פאזל מוצטפא פאשא (1637—1691), בנו השני של 1). גם הוא, כאחיו הבכור, קיבל חינוך דתי, ואח"כ היה וזיר ומושל סיליסטרה. ב 1687 תמך בהדחת השלטאן מחמד IV, אך מתנגדיו הרחיקוהו מהבירה. ב 1689, אחרי התבוסות הגדולות מידי האוסטרים והוונציאנים, מונה לוזיר-הגדול. כאביו עשה תחילה בדק-בית בממשל, ארגן מחדש את מערכת הכספים, שיפר את היחס לנוצרים וגייס צבא חדש בעל מוראל גבוה. ב 1690 פתח במתקפה נגד האוסטרים, כבש את ניש ובלגרד והחזיר את שלטון תורכיה מדרום לדנובה. בקרב סלנקמן (אוגוסט 1691) נוצח ונהרג.

4) חסין עמוג'ה-זאדה (1644[?]—1702), אחיינו של 1). ב 1697 מונה לוזיר-הגדול וב 1699 סיים, בשלום קרלוביץ, את המלחמה הארוכה ב"ליגה הקדושה", תוך ויתורים נרחבים בבלקנים. וע"ע תורכיה, היסטוריה.

דו. ק

קַפְרִיסִין (Cyprus, יוו' Κύπρος; תורכ' Kibris), האי השלישי בגדלו בימה"ת. 9,251 קמ"ר. שוכן במזרח הימה"ת כ 70 ק"מ מדרום לחופי תורכיה, וכ 90 ק"מ ממערב לחופי סוריה. ארכו המירבי כ 225 ק"מ ורחבו הממוצע כ 80 ק"מ.

גאוגרפיה וגאולוגיה, עמ' 995; אקלים, עמ' 996; אוכלוסיה, עמ' 996; צומח, עמ' 997; חי, עמ' 997; כלכלה, עמ' 997; משפט, עמ' 999; כוחות מזוינים, עמ' 999; חינוך, עמ' 999; ארכאולוגיה, עמ' 999; היסטוריה, עמ' 1001; יהודים, עמ' 1007.

ה מ ב נ ה. האי ק' הוא שריד של שלוחה הררית היוצאת מטבעת הרי הקימוט השלישוני והנמשכת מרכס פארנון שבפלופונסוס דרך האיים קיתירה, כרתים, קארפאתוס ורודוס אל הרי הטורוס באנטוליה. שלוחת הרים זו חיברה בעבר הגאולוגי את ק' ליבשת אסיה הקטנה, אך בשל פעילות טקטונית חזקה בתקופת השלישון (מיוקן) נותק האי מהיבשת. בתקופת השלישון (מיוקן עליון) הורמו בפעילות מגמתית שכבות פרה-קמבריות מקרקעית הים לכיפה אדירה, המתרוממת עד כדי 2,000 מ' מעל פני הים ויוצרת את מאסיוו טרואודוס (Troodos) הבונה את המחצית הדרומית-מערבית של האי. כמו-כן התרוממו בצפון האי שכבות אבן גיר מתקופות היורה ועד לקרטיקון, היוצרות את רכס קירניה (Kyrenia). שכבות אלה נלחצו בתהליך האורוגנזה האלפינית נגד הבסיס של המאסיוו והוסו בקימוט חריף. בין שתי צורות אלה נשאר איזור מוצף ים פליוקני, שהתרומם באיטיות בפליסטוקן ויוצר כיום את מישור המסאוריה (Mesaoria). שלוש הצורות הגאולוגיות האלה מעצבות את האי ומחלקות אותו ליחידות הגאוגרפיות-גאולוגיות האלו:

1. מ א ס י ו ו ט ר ו א ו ד ו ס. בנוי סלעים קריסטליניים קשים, בעיקר דיאבאזים (diabase). גרעין סלעים אלה מתרומם מאות מטרים מעל לגב מאסיוו הבנוי סלעים אולטרה-בסיסיים (ultrabasis) וסרפנטין. שיאו בהר אולימפוס (בעבר כיוניסטרה [Chionistra]) 1,951 מ'. מסביב לגוש מרכזי זה רצועה צרה של סלעים געשיים (Pillow Lavas) המתרוממת לגובה של 1,000 מ' ומפרידה בין הגוש המרכזי ובין הדום ההר, בעיקר בדרום, הבנוי סלעים קדטוניים ומתרומם לגובה של 600—800 מ'. מאסיוו טרואודוס מבותר ע"י מספר רב של נחלים היורדים בעמקים תלולים צפונה ודרומה. המדרונות התלולים מקשים על הגישה ועל העיבוד החקלאי. חלק גדול מהמאסיוו יוער לאחר הכיבוש הבריטי. בתחום המאסיוו מצויים רוב אוצרות הטבע של ק': נחושת (מכאן השם היווני), פיריטים של נחושת וברזל, כרום ואזבסט. הגבעות הקרטוניות ושטחי הלבה מנוצלים לשטחי כרמים ענקיים.

2. ה ר י ק י ר נ י ה. רכס קימוט תלול וצר (רוחב בסיס הרכס 4—6 ק"מ) מתרומם מן הים עד לגובה של 1,000 מ'. פסגתו בהר קיפריסו, 1,024 מ'. צורתו הקשתית של הרכס, הנמשך בחצי האי קרפס, מעידה על קשר טקטוני עם מערכת הרי הטורוס בתורכיה. האופי הקארסטי של סלעי הגיר יוצר מערות רבות ומאפשר הופעת מעיינות — העשירים באי — לרגלי ההר. גם כאן מקשה התלילות על העיבוד החקלאי, וחלק ניכר מן הרכס והמדרונות יוער.

3. ה מ ס א ו ר י ה. הקטע המרכזי של האי בנוי מישורים, הנפרדים זה מזה ע"י רכסים וגבעות נמוכים המגיעים במזרח ובמערב עד הים, שבקרקעיתו סלעים וקרקעות מן הפליו-פליסטוקן. בשל הטופוגרפיה הנוחה מהווה המסאוריה את האיזור החקלאי העיקרי של האי המבוסס על גידולי בעל. בקרבת הים, בשלושת המפרצים הגדולים — מורפו (Morfou), לרנקה (Larnaca) ופמגוסטה — דומה המבנה הגאולוגי למישור החוף של ישראל ויש בו מי תהום, ששאיבתם מאפשרת גידולי שלחין כמו בחוף ישראל. במרכז המישור נמצאת הבירה ניקוסיה (ע"ע) ובחופיו שלוש משש הערים של האי.

4. ה ח ו פ י ם. האזורים ההרריים מגיעים בקטעים ארוכים עד לים ואינם מותירים מישור חוף. בכמה קטעים, בעיקר לאורך החוף הצפוני, ישנו מישור חוף ברוחב של 1—3 ק"מ המאפשר קיום חקלאות שלחין בעזרת מי תהום חופיים. בחוף הדרומי שני אזורים של מישור חוף רחב יותר, והם במפרץ לימסול ובפאפוס (Paphos).

א ק ל י מ ה של ק' הוא ים-תיכוני אפייני, אך בעל גוון יבשתי, כי בשל קרבת ההרים לים נמנעת חדירת השפעית ימיות לתוך האי. אקלים המאסיוו מושפע בעיקר מתנאי הגובה. טמפרטורות הקיץ מעל לגובה של 1,000 מ' נוחות ומאפשרות השימוש באיזור לנופש. בחורף יורדות כמויות גדולות של משקעים, בעיקר במדרונות הדרומיים-מערביים הפונים לכיוון הרוח (1,200—1,400 מ"מ), אך במרכז המסאוריה יורדים רק כ 300 מ"מ גשם. מעל לגובה של 1,000 מ' יורד שלג, המאפשר שימוש במדרונות לספורט הסקי למשך כמה חדשים.

י. קר.

א ו כ ל ו ס י ה. בק' שתי קבוצות אתניות עיקריות: יוונים נוצרים — 528,000 נפש (1972) ותורכים מוסלמים — 117,000 נפש. היוונים הם צאצאי המתיישבים הראשונים שמוזגו במשך השנים עם הפולשים היוונים ממושבות הים היוני. התורכים הם צאצאי העת'מאנים שכבשו את האי ב 1571 והחזיקו בו עד 1878. וכן ישנן קבוצות קטנות של מארונים וארמנים. אוכלוסיית ק' היא צעירה וכ 60% מתושביה

קפריסין: נזירים במסלול הרגולארי במסדר פאולוס הקדוש מציירים איקונין לכנסיות

(1970) הם מתחת לגיל 30. רוב תושבי האי כפריים וישנן רק 6 ערים: ניקוסיה (ע"ע) הבירה — 118,100 תוש' (1972); לימסול (ע"ע) — 61,400 תוש', נמל ראשי של דרום האי; פמגוסטה — 44,000 תוש', נמל ראשי של ק'; לרנקה (ע"ע) — 21,800 תוש'; פאפוס — 12,000 תוש'; קירניה — 5,000 תוש'.

צומח. צמחיית ק' אינה ים־תיכונית כולה. עוד בתקופה היותה מחוברת אל תורכיה ואל סוריה הצפונית קלטה ק' אל תוכה כמה יסודות אירנו־טורניים. גם אילו יסודות צפוניים (אירופיים) באו אליה מאותה תקופה.

בהתאם לתנאי האקלים והטופוגרפיה אפשר להבחין בק' ב 4 טיפוסי צומח: א) צומח היערות והחרשים ונגזרותיהם. טיפוס זה מהווה את רוב רובו של צומח האי ובו מספר חברות צמחים: החורש הנמוך של החרוב, הערער האדום ואלת המסטיק, המוגבל למדרגה הנמוכה של ההרים והמופיע בקרבת הים, בייחוד בחלק המזרחי של הרי קירניה; במדרגת הרים גבוהה־יותר גדל חורש של אלון מצוי והאלה הא"יית; יערות אורן (Pinus brutia), הנפוצים גם כשהם מלווים ברושים, מצויים בייחוד ברכסים הדרומיים. מין זה של אורן מתנהג בק' כאורן ירושלים בישראל. הוא יכול להתפתח על חורבותיהם של חֳרשים ויערות, אך אינו יכול לחדור לא לבתות ולא לחרשים צפופים מפני הזדקקותו לאור. ישנם יערות אורן כשמתחתם גדל חורש צפוף של האלון הזהוב (Quercus alnifolia). יש שהוא יוצר חורש לעצמו כשמלוויו הם צמחי בתה וגריגה שונים הידועים גם מא"י; חברת יער מיוחדת היא יער של האורן השחור (Pinus nigra) וערער מבאיש (Juniperus foetidissima), שאינה מצויה אלא בחלק האחד של הרי טרואודוס ובגובה שבין 1,300 מ' ל 1,950 מ'; גולת הכותרת של יערות ק' הוא השריד של יער הארזים (Cedrus brevifolia), שנמצא באחד העמקים של הרי הטרואודוס. ארז זה ידוע כאחד מארבעת מיני הארז המצויים כיום על פני כדה"א. בעבר שלט עפ"נ שטח גדול יותר של האי.

ב) צומח בתות ספר יבשות. כל הבתות והצומח השיחי הנפוצים באי עפ"נ שטחים רחבים אינם אלא נגזרות של היער והחורש של (א) פרט לבתת־הסירה והנואית המצויה במישור מסאוריה היבשה.

ג) צומח נחלי איתן — עשיר מאד בחברות צמחים עשבוניות ומלווה יערות של אלנוס ודולב.

ד) צומח מלחות — כסות נמוכה מאד של צמחים.

חי. הפאונה של ק' אינה אלא שלוחה מדולדלת של פאונת ההבל הים־תיכוני המזרחי ומעטים בה מאפיינים מייחדים. היונקים מעטים יחסית וברובם קטנים. הגדול בהם הוא המופלון (Ovis musimon). גזע הכבשים הקפריסאי נחשב לפרימיטיווי שבהם. הטורפים מיוצגים ע"י הנפוצים שבין הנציגים הים־תיכוניים (נמיה, הַמוס, שועל וכו') ומרבית היונקים הם מהמכרסמים (נמנמנים, יערונים, חֻלדיים וכו'). מצויות גם ארנבות ואוכלי חרקים (חדפים וקיפודים). פאונת העופות עשירה יותר, אך גם היא נעדרת קווי אופי מיוחדים. רבים מהעופות החולפים או החורפים בא"י מקננים בק' (אדום־חזה, דוחל שחור־גרון, מיני סבכי [בהם סבכי קפריסאי], עגור אפור, אנפה אפורה ועוד). בק' יש גם עופות צפוניים שאינם מצויים בישראל או הנדירים בה ביותר — עורב זנבתן, ספס עצים, ירגזי שחור, בז חופים ועוד. בק' נעדרים כמעט כליל נציגי זוחלים ערבתיים, מדבריים וטרופיים.

מ. ז. – עמ. ב.

כלכלת ק' מבוססת על החקלאות המעסיקה כ 33% מכוח העבודה (1974), ותורמת כ 50% לערך היצוא. התוצר המקומי השנתי לנפש (1973/4) — 1,419 דולר — מהממוצעים באסיה. השגשוג הכלכלי שהחל ב 1960 (עד 1972 גדל התל"ג ב 7% לשנה) נקטע בשל בצורת קשה (1973) ומלחמת האזרחים (1974).

מאז חלוקת האי ב 1974 (ר' להלן, עמ' 1006) הופסקה כל פעילות כלכלית משותפת. הנתונים ל 1974 ואילך מתייחסים רק למגזר היווני של ק'.

החקלאות מבוססת ברובה על גידולי־שדה בתנאי בעל. מגדלים בעיקר חיטה ושעורה (כ 25% מכלל התפוקה החקלאית), מרביתן לצריכה (ועדיין נדרש יבוא גרעינים), הדרים, תפוחי־אדמה, גפנים, ירקות וחלב — בראש וראשונה ליצוא. עיקר משק בע"ח — כבשים ועזים במרעה טבעי. לבלימת הפיצול האגררי האָפייני לחברות מסרתיות והמעכב פיתוח חקלאי נמרץ נחקק ב 1969 חוק מתאים שמימושו נשתהה.

קפריסין — כלכלה

המוצר	היחידה	1961/65 [1]	1974
הדרים	אלפי טונות	81	230
ענבים	" "	108	145
תפוחי־אדמה	" "	115	150
אזבסט	" "	16	37
עפרות נחושת	" "	21.3 [2]	14.2 [3]
אנרגיית חשמל	אלפי קו"ש	355 [2]	791 [3]

1. ממוצע שנתי 2. 1965 3. 1973

בק' מחצבים שונים שתפוקת מרביתם בירידה — בשל הידלדלות המכרות (נחושת כורים בק' מזה אלפי שנים) וירידת המחירים בעולם. רק בהפקת אזבסט חלה עליה. המחצבים העיקריים: נחושת, עפרות ברזל, גבס ואזבסט.

התעשיה מייצרת ברובה במפעלים קטנים (עד 5 עובדים) ועיקרה תעשיה זעירה לייצור מוצרי צריכה בסיסיים ועיבוד תוצרת חקלאית, ובמיוחד יין וטבק.

התחבורה מבוססת על מערכת כבישים (כ 8,400 ק"מ), שעליהם נעים כ 90,000 כלי רכב. אין בק' מס"ב. הנמלים העיקריים: פמגוסטה, לימסול ולרנקה. נמל האוויר העיקרי (1976) בלרנקה (נמל־התעופה המרכזי בניקוסיה נסגר במאורעות 1974). לק' חברת תעופה־לאומית.

סחר־החוץ של ק' מאופיין בגרעון בחשבון הסחר. היצוא (171 מיל' דולר, 1973) ברובו הדרים (26%), תפוחי־אדמה (14%), יין (7%) ונחושת (11%) ויועד בעיקר לממלכה המאוחדת (42%) ולגרמניה המערבית (14%). היבוא (445 מיל' דולר, 1973) כלל מוצרי השקעה וצריכה, חמרי־גלם, גרעינים ודלקים; מקורותיו — הממלכה המאוחדת (25%), גרמניה המערבית (9%), איטליה (8%), אח"ב וצרפת (7% מכ"א) ויוון (6%).

המטבע: לירה קפריסאית = 2.42 דולר של אח"ב (יוני 1976).

ד. גנ.

משטר. לפי החוקה, שקיבלה תוקף ב 1960, ייבחר לנשיא יווני ולסגן־הנשיא — תורכי; כ"א ייבחר ע"י עדתו. הנשיא הוא ראש המדינה ועל ידו מתפקדת מועצת שרים. בבית הנבחרים 50 צירים (35 יוונים ו 15 תורכים) הנבחרים לתקופה של 5 שנים. לכל עדה בית נבחרים עדתי המשמש כבית מחוקקים בתחום האישות והטלת מסים לצרכי העדה. ב 1964 נאלצו הצירים התורכים לפרוש, והם הקימו בית מחוקקים תורכי עצמאי.

ביולי 1974 הוקמה ממשלה קפריסאית תורכית עצמאית בצפון ק' בעקבות פלישת צבאות תורכיה לאי (ר' להלן, היסטוריה). ב 13.2.75 הוכרז השטח שהיה בשלטון תורכי ל"מדינה התורכית הפדרטיווית של ק'". הוקם ממשל עצמי נשיאותי בראשות ראוף דנקטאש ומועצת שרים. כן הוקמה אסיפה מכוננת (בית מחוקקים)

ובו 50 צירים, מהם 25 חברי בית הנבחרים הקפריסאי הקודם ו25 נציגי איגודים מקצועיים וארגונים מקצועיים, אקדמיים ומסחריים. המדינה התורכית לא ביקשה ולא קיבלה הכרה בין־לאומית.

משפט (האיזור היווני). שיטת המשפט מבוססת על המשפט הרומי (ע"ע). השופטים מתמנים ע"י הנשיא. הרשות השופטת היא עצמאית ומנותקת לחלוטין מהרשות המבצעת.

בראש הראשות השופטת נשיא ביהמ"ש העליון וששת שופטיו. לביהמ"ש סמכות לדון בנושאי חוקה, מינהל, אישות וימאות, ולהפנות צווים לרשויות המינהליות השונות. הוא משמש כערכאת ערעור בעניינים אזרחיים ופליליים על החלטות בתהמ"ש המחוזיים.

למדינה התורכית (ר' לעיל, משטר) מערכת משפטית משלה. קיים בימ"ש עליון המשמש ערכאה אחרונה לערעורים, ויש לו סמכות להכריע בענייני חוקה ומינהל.

בתהמ"ש הדתיים של שתי העדות דנים בענייני אישות ודת.

כוחות מזוינים. אין פרטים אמינים ביחס לכוחות המזוינים של ק' שנותרו לאחר פעולות האיבה וחלוקת האי ב1974. לפני מאורעות אלה היתה הגנת ק' נתונה בידי 500 אנשי „משמר הנשיא" ו12,000 יוונים־קפריסאים שהיוו את „המשמר הלאומי". משמר זה הוקם ב1964, על יסוד גיוס־חובה, וכלל 15 גדודים חי"ר ויסודות קומנדו שנסתייעו ב32 טנקים רוסיים ישנים, 50 שריוניות, 30 נגמ"שים וגם בארטילריה. כוח זה, ש4,000 מאנשיו הוחזקו במילואים, הודרך והונהג ע"י 650 אנשי־צבא יווניים. אבדותיו בלחימה ב1974 היו קשות. לק' לא היה חיל־אוויר. הגנת־החופים בוצעה ע"י 12 סירות־משמר, רובן תוצרת בריה"מ.

בבסיסים הבריטיים בק' חנו ב1974 8.000 חיילים בריטיים (מספרם קטן מאז), וכן כ30 מטוסים ומסוקים בריטיים בשירות נאט"ו, מספר חיילי האו"ם שבאי הגיע לכ2,200 איש, ומאז גדל במקצת.

חינוך. לכל עדה מערכת חינוך משלה.

העדה היוונית. השלטון הבריטי הנהיג באי חינוך חובה חינם לגילאי 6—12. יש יישובים גדולים שבהם בת"ס לשלוש הכיתות הראשונות בלבד. ב1973/4 למדו 62,465 תלמידים ב554 בת"ס יסודיים. יש גם 9 בת"ס יסודיים, שבהם מקיימים שתי שנות־לימוד נוספות לתלמידים (387 תלמידים ב1973/4), שאינם מתעתדים ללמוד בבי"ס תיכון. רוב גני הילדים הם פרטיים. החינוך בבת"ס תיכונים (6 שנות לימוד) ניתן חינם בשנה הראשונה בלבד, ובשנים הבאות מקבלים כ25% מהתלמידים פטור מלא או חלקי מתשלום שכר הלימוד. יש שני סוגי בת"ס תיכונים: 1) גימנסיה (לימודים קלאסיים, מדעיים וכלכליים); 2) מקצועי־טכני. קיימים „אקדמיה פדגוגית" תלת־שנתית להכשרת מורים, מכללה דו־שנתית ליערנות ובת"ס תלת־שנתיים לאחיות.

לעדה התורכית 10 גני ילדים, 167 בת"ס יסודיים (16,014 תלמידים ב1973/74); 18 בת"ס תיכונים (7,190 תלמידים), 6 בת"ס טכניים (753 תלמידים) ובי"ס אחד להכשרת מורים.

הרוצה להמשיך בלימודיו בבי"ס גבוה יוצא לחו"ל. לשתי העדות כיתות ערב להקניית השכלה נוספת למבוגרים; אין באי אנאלפביתיות.

מחמת המצב הפוליטי והצבאי באי צומצמה בו במידה ניכרת פעילותם הסדירה של בתה"ס של שתי העדות. מ.

ארכאולוגיה. השרידים הקדומים־ביותר שנתגלו בק' הם מן התקופה הנאוליתית, מראשית האלף ה6 לפסה"נ. אלה שרידיה של תרבות מפותחת שאולי הובאה מאנטוליה. התרבות הנאוליתית בק' היתה מבוססת על החקלאות. נתגלו יישובים חקלאיים קטנים ליד מעיינות או נהרות. הבתים עגולים (מסוג תולוס [ע"ע יונית, ארדיכלות, עמ' 570]), בני חדר אחד. המתים נקברו מתחת לרצפה או ליד הבית, ויחד עמם נטמנו כלי־אבן ומתנות אחרות, בעיקר בקבורות נשים. נתגלו כלי־עבודה מאבן־צור, אנדסיט ועצם, ביניהם מגלים, המעידים על עיסוק בחקלאות. כן גידלו צאן וחזירים. היישוב החשוב־ביותר נתגלה בכירוקיטיה (בין ניקוסיה ללימסול). אגרטלי־אבן רבים ופסלוני אדם וחיות מעידים על רמת אמנות גבוהה. נתגלו ממצאים מהשנים 5800—4950 ו3500—3000 לפסה"נ; לעת־עתה קיים אפוא פער של 1.500 שנה שבו לא ידוע דבר על היישוב בק'. מציאותם של כלי־אבן מסוג שאינו מצוי בק' מעידה על קשר עם אנטוליה.

התקופה הכלקוליתית (3000—2300 לפסה"נ) מיוצגת בשני אתרים חשובים: ארימי, ליד לימסול, וסוסקיאו, ליד פאפוס. באחרון נתגלו קברים דמויי־בקבוק, ובהם כלי־חרס עדינים שעליהם מצוירים דגמים גאומטריים בצבע אדום על רקע לבן. כן נתגלו פסלי־אדם דמויי־צלב עשויים סטאטיט ירוק־אפור. בשני האתרים נתגלו כלי־נחושת, השייכים לתקופת הברונזה.

גילוי הנחושת וניצול מכרות־הנחושת בק' פתחו אפקים חדשים לתרבות האי ולקשרי הסחר שלו. האי זכה בעושר חמרי ותרבותי, כמשתקף מן התרבות החמרית של תקופת הברונזה הקדומה (2300—1850 לפסה"נ), הידועה עד־כה מממצאי קברים בלבד (הואיל ועדיין לא נחשפו יישובים; בתי־הקברות אינם סמוכים ליישובים). קברי־החדר המרווחים מלאים כלי־חרס ממורקים באדום ובשחור — רבים מהם מעוטרים בדגמים חרותים או בתבליטים — כלים וכלי־נשק, תכשיטי כסף וזהב, חרוזי חרסינה ועוד. את הדת של התקופה מייצגים מספר דגמי מקדשים עשויים חימר, שנחשפו בוונוס ובקוטכטיס. התושבים עבדו שתי אלוהויות: אלוהות הפריון (והחיים), שסימלה הפר, ואלוהות המוות, שסימלה הנחש. בוונוס נמצא גם דגם־חרס המציג חריש — עדות להתפתחות החקלאות. אמנות התקופה, המיוצגת בעיקר ע"י כלי־חרס ודמויות עשויות טרה־קוטה, שופעת באפיה ונועזת בתפיסתה. אגרטלי הבהט וחרוזי החרסינה מעידים על קשרים עם ארצות שכנות, בעיקר מצרים, ואילו כלי־החרס — על קשרים הדוקים עם אסיה הקטנה.

תקופת הברונזה התיכונה (1850—1600 לפסה"נ), הקצרה יחסית, היתה בעיקר שלב־מעבר לקראת תקופת הברונזה המאוחרת. התפתחו קשרי־הסחר עם החוף המזרחי של הימה"ת, ויש רמזים לקשרים עקיפים עם איזור הים האגאי. חפצים מינואיים־תיכונים שנתגלו בחוף הצפוני מעידים על ביקורי מינואים שניהלו מסחר ער עם אוגרית, ואף אין להוציא מכלל אפשרות שסחרו גם בנחושת קפריסאית. ב1600 לפסה"נ בקירוב הופרעה שלוות האי — על־כך מעידות המצודות הרבות, בעיקר בחופו הצפוני של האי. ייתכן שיש בכך הד להשתלטות החיקסוסים על מצרים וכן לאי־השקט הכללי ששרר אז בארצות מזרח הימה"ת. לדעת אחרים משקף הדבר סכסוכים פנימיים בין תושבי מזרח האי ומערבו, שכבר החלו אז לפתח תרבויות עצמאיות. האתר החשוב־ביותר מתקופה זו הוא קלופסידה, במזרח ק', המייצג את ראשית התהליך של העברת מוקד החשיבות מצפון האי למזרחו.

מתקופת הברונזה התיכונה נחשפו בתים מעטים בלבד, והיא ידועה בעיקר ע"ס קברים, חלקם בסגנונות זרים; כאלה הם, למשל, קברי הטומולוס בפלאוסקוטלה באיזור הקרפס, תוצאת השפעתם של מתיישבים זרים.

תקופת הברונזה המאוחרת היא ללא־ספק התקופה רבת־האירועים בתולדות האי. היא נמשכה מ1600 (או 1550) עד 1050 לפסה"נ והתרחשו בה שינויים מדיניים ותרבותיים חשובים באזורי הים האגאי ומזרח הימה"ת. באיזור האגאי דחקו המיקנים את רגלי המינואים בסחר עם ארצות המזרח. ב1400 בקירוב הם הגיעו לק' — בוודאי בגלל הנחושת שלה — התיישבו במרכזי־הסחר העיקריים שלאורך חופיה המזרחיים והדרומיים, ומכאן סחרו עם החוף הסורי־א"יי. כתוצאה מפעילות זו התפתחו באי ערי־נמל חשובות, כגון אנקומי, בחופו המזרחי, כיתיון (ע"ע כתים) וחלה־סולטאן־תקה,

בחופו הדרומי. כמויות גדולות של כלים מיקניים נתגלו בקברי ק׳ מהתקופה ההיא. האפייניים־ביותר הם מכתשים מעוטרים בתמונות של מרכבות, חיות ועופות ועוד. סגנון זה הושפע אולי מטעמם של הלקוחות המזרח־תיכונים של הקדרים המיקנים. סחורות אכזוטיות (אבני־חן, חפצי שנהב, בהט וכו׳) הובאו לאי — אות לעָשרה של ק׳ בעת ההיא כתוצאה מסחר הנחושת.

ה ת ע ו ד ה הקדומה־ביותר (מ 1500 לערך) היא לוח־טין צרוף שנתגלה באנקומי (שם גם נתגלו שאר הלוחות הכתובים). הכתב, הידוע בשם "קיפרו־מינואי", קרוב לכתב (ע״ע, עמ׳ 1097) הלינארי־א׳ של כרתים, אך טרם פוענח מאחר שלא ידוע באיזו לשון נכתבו התעודות (ע״פ נסיונות פענוח שנעשו לאחרונה — אולי חורית). בתקופה זו נזכרת ק׳ בשם אלשיה (אלישה; ע״ע בתים) — במקורות שונים, ובעיקר בתעודות (אל־) עמארנה (ע״ע), כמי ששלחה נחושת לפרעה תמורת שמירת השלום באיזור.

בסוף המאה ה 13 חלו שינויים חשובים בערי התקופה. באנקומי, בכיתיון ובשאר מקומות בוצרו הערים בחומות קיקלופיות, ובאותו הזמן נבנו בנייני־ציבור באבני־גזית אחידות. במקום הקדרות הקפריסאית המסרתית הופיע סגנון חדש של כלי־חרס — מיקֶני III ג׳ 1 — שהובא לאי ע״י מתיישבים אכיאים (ע״ע) שהגיעו בהמוניהם. גל שני של מתיישבים אכיאים הגיע אחרי פלישותיהם של „גויי הים", שבעקבותיהן נהרסו בנייני־הציבור בערי־החוף העיקריות. לגל שני זה יש לקשור את המסורת האגדית שייחסה את ייסוד ערי ק׳ לגיבורי מלחמת טרויה. במרוצת המאה ה 12 הושלם ייוון האי, אף כי לא חוסל כליל היסוד המזרח־תיכוני. אדרבה, זה נתחזק במאה ה 11, כפי שמוכח מזרם חדש של חפצים וסגנונות אמנותיים שהגיעו מהחוף הסורי־א״יי.

ערי תקופת הברונזה המאוחרת נהרסו כנראה ברעידת־אדמה. רק כיתיון נושבה־מחדש כ 50 שנה אחרי האסון. נבנו ערים חדשות, כגון סַלמיס שלחוף הים, שהוקמה במקום אנקומי. בכך נפתחה ת ק ו פ ת ה ב ר ז ל, שראשיתה ב 1050 לפסה״נ בקירוב. האי התפתח על בסיסו המיקני, אך קיבל גם השפעות מן המזרח. עד־מהרה הגיעו לק׳ הפניקים (ע״ע) והקימו מושבה על שרידיה של כיתיון. מושבה זו — כיתים — שגשגה למעלה מ 500 שנה. במקום נתגלה מקדש גדול של עשתורת. מקדש אחר בעיר היה למלקַרת (ע״ע). בין ההרסים הרבים שנתגלו במקדש — קערה שעל־פניה חרותה כתובת פניקית שעניינה מנהגי־פולחן במקדש עשתורת. מקדש דומה היה בפאפוס. הוא נשתמר עד לתקופה הרומית, ואז שימש מקדש לאפרודיטה.

בתקופת הברזל פיתחה ק׳ תרבות השובה, שהיתה מבוססת על המסורות המיקניות, אך הועשרה בהשפעות יווניות ומזרח־תיכוניות שהאי עיבד וסיגל לטעמו.

א. בן־תור, ק׳, אנציקלופדיה מקראית, ז׳, 149—174, ור׳ ביבל׳ שם, תשל״ו; V. Karageorghis, *Nouveaux documents pour l'étude du Bronze Récent à C.* (Etudes Chypriotes, III), 1965; id., *C.* (Archaeologia Mundi), 1969; id., *Mycenaean Art from C.*, 1968; id. *Kition: Mycenaean and Phoenician*, 1974; H. W. Catling, *C. in the Neolithic and Bronze Age Periods* (in: Cambridge Ancient History, I-II), 1966²; H. G. Buchholz – V. Karageorghis, *Altägäis und Altkypros*, 1972.

ו. ק.

ה י ס ט ו ר י ה. ב 709 לפסה״נ כבש סרגון II מלך אשור את ק׳, ומאז היה האי, בהפסקות קצרות, בשלטון זרים — אסרחדון (681—669 לפסה״נ) ואשורבניפל (669—627 לפסה״נ). מלכי אשור מזכירים בשמם 10 מלכי יַדנַנה (היא שמה של ק׳ בתעודות אשוריות), כמי שמעלים מס לאימפריה האשורית. אולם, שליטת אשור בק׳ היתה לאמיתו של דבר נומינלית בלבד, ולמעשה נהנו מלכיהן של ערי ק׳ החשובות מעצמאות כלכלית; הן סחרו עם מצרים, פניקיה ויוון. בתרבותן, שפרחה באותה עת, השתקפו השפעות מעורבות

ניקוסיה: מסגד סלימיה, לפנים הקתדרלה ע״ש סופיה הקדושה, מבנה גותי מהמאה ה 13

ממזרח וממערב. סמוך ל 560 כבשו המצרים את ק׳, אך מלכי האי נשארו על כנם והעלו מס למצרים. יחד עם מצרים עברה ק׳ לשלטון פרס (525 לפסה״נ), ובימי דָריוש היתה כלולה בפחוה החמישית, עבר־נהרה. גם בשלטון פרס לא הוסרו מלכי האי מכסאותיהם. ב 498 הצטרפו ערי היוונים למרד האיונים, אך במהרה דוכאו, וב 480 נאלצו לשלוח אניות למסע הפרסים נגד יוון. אחרי כשלון המסע ניסו אריסטידס וקימון (ע׳ ערכיהם) לשחרר את האי משלטון פרס ולצרף את ערי היוונים לברית האטית־דלית (ע״ע יון, עמ׳ 442), אך אחרי מות קימון בק׳ (449 לפסה״נ) נטשו האתונאים את המקום. ב 411—380 ניסה אֶוגורס I (ע״ע) מלך סלמיס לאחד את האי כולו ולשחררו מעול פרס, אך הפרסים אילצוהו להכיר במרותם. ארתחשסתא III (ע״ע) צריך היה לדכא עוד מרד באי. אחרי נצחון אלכסנדר הגדול על הפרסים בקרב איסוס (333) הכירו ערי היוונים בשלטונו וצים סייע לו במצור על צור ובכיבושה. ק׳ היתה זירת מערכה בין יורשי אלכסנדר, עד שב 294 השלים תלמי I מלך מצרים את כיבושה. הוא שם קץ לשלטון האוטונומי של מלכי האי, ובימי התלמיים משל בק׳ משנה־למלך, עפ״ר מבית המלוכה שבמצרים. ב 109 נמלט תלמי IX סוטר (לתירוס) מפני קלאופטרה אמו, הגיע לק׳ ועשאה לממלכה עצמאית. הוא סייע לשומרונים במלחמתם ביוחנן הורקנוס, ובימי אלכסנדר ינאי פלש לא״י והביסו. אך גורש בלחץ צבא מצרים שבא לעזרת ינאי (ע״ע א״י, עמ׳ 348, 350). ב 88 חזר תלמי לתירוס ונהיה למלך מצרים, וק׳ איבדה את עצמאותה. ב 80—58 שוב היתה עצמאית, ומלך בה תלמי, אחרי תלמי XII מלך מצרים. קַטו „הצעיר" (ע״ע) נשלח לספח את ק׳ ולעשותה לפרובינקיה רומית; תלמי מלך האי התאבד מבלי שניסה להתנגד לסיפוח. באוצרותיו העצומים השתמש פומפיוס למימון מלחמתו בקיסר.

ב 47 חזר האי, לזמן קצר, לשלטון מצרים, כשקיסר מסרו לקלאופטרה. אנטוניוס (ע״ע) אישר הסדר זה, אד כשניצח אוקטוויאנוס־אוגוסטוס את אנטוניוס וקלאופטרה (30 לפסה״נ) בא הקץ לשלטון התלמיים. ק׳ נהיתה לפרובינקיה, תחילה קיסרית ואח״כ סֶנאטוריאלית. את מחצית ההכנסות ממכרות הנחושת העשירים באי מסר אוקטוויאנוס להורדוס, ומינהו למפקח על מחציתן השניה (י. בן־מתתיהו, קדה״י ט״ז, ד׳, ה׳). ק׳ נהנתה מהשלום הרומי, ובעיקר מדיכוי שוד־הים, וכלכלתה נפגעה רק מרעשים וממרד היהודים באי בימי טרַינוס (ר׳ להלן, עמ׳ 1007). האי היה אחד המקומות הראשונים שבהם פשטה הנצרות, ובו הסיף השליח יוסי בַרנבא (ע״ע).

בהלוקת הקיסרות (395) נכללה ק׳ בחלק המזרחי (ביזנטיון). האי היה בשלטון „מושל המזרח" (Comes Orientalis) שמושבו באנטיוכיה, וכנסייתה היתה כפופה למרות אפטריארך אנטיוכיה. כנסיית האי התנגדה לכפיפות זו, והשתמשה בשליחותו של ברנבא לתבוע מעמד אפוסטולי עצמאי. ב 431 הכירה ועידת הכנסיה באֶפֶסוס באי־תלותה של כנסיית ק׳ באנטיוכיה, וב 488 נתן לה הקיסר זנון (ע"ע) מעמד אוטוקפאלי (עצמאי) בראשות ארכיהגמון הנבחר בידי כנסיית האי. צעד זה רופף את תלות ק׳ במושל החי־לוני באנטיוכיה, ובמאה ה 6 נהיה האי למחוז נפרד, כפוף במישרין לשלטון המרכזי בקושטא. בימי יוסטיניַנוס (ע"ע) פרחה כלכלת ק׳, והתפתחה בה אמנות, במפעלי־בניה וקישוט (במיוחד ברצפות פסיפס), דוגמת סגנון רַוֶנה (ע"ע).

ימי האסלאם וביזנטיון. באמצע המאה ה 7 בא הקץ לימי השלום והרווחה עם כיבוש סוריה ומצרים בידי הערבים. ב 647 תקף מעאויה (ע"ע) את ק׳ וחייבה במס לח׳ליפות, וב 653—680 חנה באי חיל־מצב ערבי. ב 300 השנים הבאות היתה ק׳ זירת מערכה בין ביזנטיון ובין האסלאם, וצבאות שני הצדדים נאחזו בה וגרמו לאי־יציבות; שודדי־ים ניצלו זאת והתבססו באי. הכנסיה נטלה לעצמה גם תפקידי ממשל חילוני, בהנהגת „הסינוד הקדוש" (כנס ההגמו־נים). רכוש הקרקע של הכנסיות והמנזרים גדל והם היו, יחד עם בעלי־האחוזות החילוניים, הגורם החשוב ביותר בכלכלת האי.

ניקֵפורוס II (ע"ע) פוקאס, שחידש את עצמת ביזנטיון בים, שם מצור על ק׳ וב 965 השלים את כיבושה. האי היה למחוז צבאי (תמה) שמושלו מתמנה במישרין מטעם הקיסר. כבסיס קדמי מול הפאטמים (ע"ע), שליטי מצרים וסוריה, נודעה לק׳ חשיבות רבה ולפיכך מונו אישים רמי מעלה למושליה, וביניהם היו גם קרובי קיסרים. בסוף המאה ה 10 ובתחילת ה 11 היה האי בסיס ימי במלחמות הביזנטים לכיבוש סוריה וא"י, אף שנתגלו ליקויים בסיוע חציי לכוחותיו של יואנס I (ע"ע) צימיסקס. מושלי האי סייעו גם לצלבנים, בספקם להם מזון בעת שצרו על אנטיוכיה (1098), ובת־חילת המאה ה 12 סייעו לרמון מטולוז (ע"ע, עמ׳ 425) לבסס את שלטונו ברוזנות טריפולי. ב 1156 נפגע האי קשה כשכבשו רֶנוֹ משַטיון (ע"ע), שהיה אז נסיך אנטיוכיה, שבה את המושל, אחיינו של הקיסר, עם רוב צבאו, טבח בתושבים ונטל כופר גדול; הפגיעה הוחמרה עקב החורבן ברעידת אדמה שפקד את האי (1157), ובתוהו ובוהו שהשתרר פשט צי מצרים על ק׳ והוסיף על פגעיה. השיקום היה איטי, ומורדים ביזנטיים הפריעו לו. ב 1183 השתלט על האי איסק קומננוס, מושל קילקיליה שמרד בקרוביו, הקיסרים אנדרו־ניקוס ואיסק אנגלוס, וב 1185 הכריז עצמו בק׳ לקיסר. המסים הכבדים שהטיל למימון מרידתו השניאוהו מאד על התושבים עד שהשכיחו מלבם את פשיטת רנו משטיון. ב 1191 עגן בלימסול ריצ׳רד I לב־הארי (ע"ע), בזמן מסע־הצלב השלישי. הוא הסתכסך עם איסק, הביסו וכבש את האי כמעט בלי התנגדות.

שלטון בית ליזיניאן. ריצ׳רד מכר את האי למסדר הסמפלרים (ע"ע), אך הללו לא יכלו לשלם את המחיר הנדרש, ולפיכך מסרו ריצ׳רד לגי דה ליזיניַן (ע"ע) ובתמורה ויתר הלה על תביעתו לכתר ירושלים (1192). ב 1194 ירשו אחיו אמַרי (1194—1205; ע"ע אמלריק II). כעבור שנים מספר נהיה אמרי גם למלך ירושלים, ואולם הוא שמר על ההפרדה בין כתר ק׳ לכתר ירושלים. הוא נשבע אמונים להינריך VI (ע"ע) קיסר גרמניה, ובכך ניתנה גושפנקא חוקית למלכותו בק׳ מול תביעותיו של קיסר ביזנטיון. אמרי כונן באי מדינה פאודלית, ובראשה מלך ובימ"ש עליון, שבו היתה מיוצגת האצולה. האצילים, שהיו דוברי צרפתית, באו ברובם ממלכת ירושלים. אדמות של הכנסיה היונית האורתודוכסית הופ־קעו ונמסרו לכנסיה הקתולית, שהוקמה באי בראשות ארכיהגמון בניקוסיה. התושבים היוונים חויבו במס לשלטון ולא ניתן להם מעמד כלשהו במדינה. אולם ההנהגה הדתית הנפרדת של האורתו־דוכסים לא בוטלה.

במות אמרי נותק הקשר בין כתר ירושלים לכתר ק׳, אך מלכי ק׳ ואציליה המשיכו להיות מעורבים בנעשה ביבשת, שעם אצולתה היו קשורים בקשרי משפחה. הם השתתפו במסעי־הצלב, והאי היה בסיס למסע החמישי (1217—1221), השישי (1228/9) והשביעי (1249—1254). אצילים מהיבשת המשיכו להתיישב באי, וגברה בו השפעתה של משפחת איבלין. בימי קטינותו של המלך אנרי I משל בק׳ דודו העוצר, ז׳אן מאיבלין, אדון בירות (1227—1232). מלחמת האזרחים בא"י בין תומכי פרידריך II ובין מתנגדיו, ובראשם האיבלינים, פשטה גם לק׳; ב 1233 הוכרעה המלחמה באי לטובת האיבלינים, שבהם תמכו אצילי המקום וכן ג׳נובה, שבתמורה קיבלה זכויות סחר מיוחדות בנמלים. איג III, מלך ק׳ ב 1267—1284, הוכתר ב 1268 גם בכתר ירושלים. במצור על עכו (1291) השתתף מלך ק׳ ומשנכבשה העיר מצאו פליטי מדינת הצלבנים בא"י מקלט בק׳.

במחצית השניה של המאה ה 13 ובתחילת המאה ה 14 נהנתה ק׳ מיציבות ומשגשוג כלכלי, ייצאה משי, סוכר ומלח לאירופה ואחרי נפילת עכו היתה למרכז חשוב לסחר בין המזרח למערב וג׳נובה נטלה בו חלק גדול. פריחה זו היתה מלווה שגשוג תרבותי ובאי פעלו משפטנים, סופרים והיסטוריונים, נבנו קתדרלות גותיות בניקוסיה ובפמגוסטה ונעשה נסיון להתאים את אמנות אירופה המערבית לנוף ק׳. ממלכת האי היתה מרכז חשוב לרעיון הצלבני. איג IV (1324—1359) ובנו פייר (1359—1369; ע"ע ליזינין, פיר דה) ערכו מסעות נגד התורכים והממלוכים; סייעו בידם היוהניטים (ע"ע) שישבו ברודוס. ב 1344 נכבשה איזמיר זמנית וב 1365 נשדדה אלכסנדריה. האצולה הסתייגה ממסעות אלה וב 1369 נרצח פייר בידי אחד מאביריו.

במות פייר בא הקץ לימי הגדולה של בית ליזינין. ג׳נובה ניצלה את חולשת בנו, פייר II, וב 1373 השתלטה על פמגוסטה, נמלה העיקרי של ק׳. מאבק ממושך עם ג׳נובה התיש את הממלכה, והדבר אפשר לממלוכים, שליטי מצרים, לפשוט על ק׳, לשבות את המלך ינוּס I (1398—1432) ולבוז את ניקוסיה הבירה (1426). ינוס שוחרר אחרי שהתחייב להעלות מס למצרים. המאבקים על השלטון תכפו והלכו, וב 1460 הפס את המלוכה ז׳ק II, ארכיהגמון ניקוסיה מבית המלוכה שנולד מחוץ לנישואין ושהשתלט על האי בעזרת המצרים. ב 1464 גירש את בני ג׳נובה מפמגוסטה, ובמאבקו עם ג׳נובה נעזר בוונציה ונשא לאשה את קַטרינה קורנרו, בת למשפחה אריסטו־קרטית בוונציה. ב 1473 מת ז׳ק, ואחרי מאבקים ותככים ויתרה קטרינה על המלוכה ומסרה את ק׳ לוונציה.

כ 80 שנה היה האי חלק מהקיסרות הימית של הוונציאנים, ובאותה עת חדרו אליו השפעות איטלקיות; בניינים וביצורים, בהם חומות פמגוסטה ומבצרה, נבנו בסגנון הרנסאנס בצפון איטליה. שרידי משפחות האצולה הצלבנית התחתנו עם משפחות מיוחסות בוונציה. האצולה איבדה מכוחה, ובמאבק הממושך עם העת׳מאנים היה האי תלוי בצבאות שכירים ששלחה ונציה. ב 1570 פלשו התורכים לק׳ וב 1575 השלימו את כיבושה.

תקופת השלטון העת׳מאני. תחילה שמחו בני האי על חילופי השלטון, כי התורכים החזירו לכנסיה האורתודוכסית את המעמד שהיה לה לפני כיבוש ק׳ בידי הצלבנים, וע"פ שיטת המלת (ע"ע) הנקוטה בידיהם נתנו לתושבים אוטונומיה בהנהגת הארכי־הגמון האורתודוכסי, שהושב על כנו והוכר כמנהיג הדתי והחילוני גם יחד של היוונים באי. התורכים גם ביטלו את צמיתות האיכרים, הכירו בבעלותם על אדמותיהם וחייבום רק במס. ואולם גם חיילים תורכים קיבלו אדמות בק׳, ומהם צמחה העדה התורכית שם.

במאות ה 17—18 סבלה ק׳ מאד, הן מבצרות ומגיפות והן משיטת

המיסוי הפגומה: מסי האי נמסרו במתנה לווזירים הגדולים, ואלה ההכירום למוכסים; כדי לשלם את דמי החכירה עשקו המוכסים את התושבים, וכיוון שכל שנה התחלפו החוכרים, לא היה להם כל אינטרס בקידום הכלכלה ואף לא בשימורה. ב 1764—1766 וב 1804 פרצו מרידות, והאוכלוסיה התמעטה. ב 1821, כשפרץ המרד הלאומי ביון (ע"ע, עמ' 480) טבחו התורכים ביונים והרגו רבים מהכמורה ובהם הארכיהגמון. בשנים שאח"כ הידלדלה האוכלוסיה עקב הגירה רבה, בעיקר ליוון ולמצרים. עם זאת הונהגו תיקונים במינהל, הופ־סקה החכרת המסים והמושל נהיה לפקיד במשכורת.

השלטון הבריטי. ב 4.6.1878 מסרה תורכיה את ק' לניהול הבריטים תמורת הבטחה לתמיכה בקונגרס ברלין (ע"ע ברלין, קונגרס), שעמד להיפתח שבוע אח"כ, ולהגנה מפני רוסיה. להלכה נשמרה ריבונות השׂלטאן על האי, והוא הוסיף לקבל ממנו מס שנתי (ששולם ממענק של בריטניה). כשהצטרפה תורכיה למלה"ע I נגד „ההסכמה" סיפחו הבריטים את האי (5.11.1914); בעבור שנה הציעו למסרו ליוון, תמורת הצטרפותה למלחמה לצדם, אך ההצעה נפלה משבושהּ יוון להיענות לה (ע"ע יון, עמ' 484), וב 1925 הוכרזה ק' למושבת־כתר.

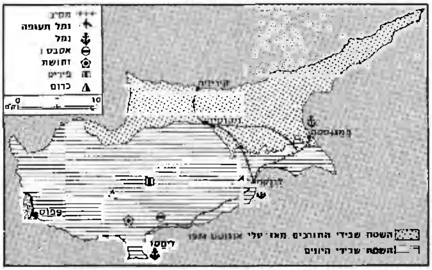
אותה עת גברה בקרב היוונים בק' השאיפה לאיחוד (Ένωσις [„אנוסיס"]) עם יוון, וב 1931 פרצו מהומות חמורות באי. עם דיכוי המהומות בוטלה המועצה המחוקקת, שהוקמה ב 1882 ושבחלקה היתה ממונה ובחלקה נבחרת. כל סמכויות החקיקה נמסרו למושל לבדו, והוא הוסמך למנות את ראשי השלטון המקומי. ואולם כעבור שנתיים הוקמה מועצה מייעצת ליד המושל, ובמלה"ע II הוחזר השלטון המקומי הנבחר. — על הגלייתם לק' של מעפילים יהודים לא"י ר' להלן, עמ' 1008.

אחרי מלה"ע II גברה הדרישה לאנוסיס; בראש התנועה התייצב הארכיהגמון מקריוס (ע"ע). הצעות בריטניה לממשל עצמי מוגבל נדחו (1954), וקמה מחתרת לוחמת להגשמת האנוסיס א.או.ק.א. (.E.O.K.A, ר"ת: „ארגון לאומי למאבק ק"") בראשות גאורגיוס גריוס („דיגניס"), אל"מ בדימוס בצבא יוון שהיה ממוצא קפריסאי, וב 1955 פתח הארגון במסע טרור וחבלה. בעיית ק' היתה סבוכה עקב מעורבותן של יוון ותורכיה בה. בספט' 1955 נכשלה ועידת לונדון בהשתתפות יוון, תורכיה ובריטניה, שנועדה לפתור את הבעיה; בתורכיה פרצו מהומות אנטי־יווניות חמורות ונעכרו היחסים בין שתי מדינות אלו, החברות בנאט"ו (ע"ע), שמבחינתו נועדה לק' חשיבות צבאית (ב 1956 היה האי מקום הריכוז של כוחות בריטניה וצרפת במלחמת סואץ [ע"ע, עמ' 461/2]).

כשלון המאמץ לפתרון מדיני החמיר את הטרור בק', הוכרז שם על מצב חרום ובמארס 1956 הוגלה מקריוס לאיי סיישל. אולם א.או.ק.א. המשיכה בפעילותה, שהופסקה רק במארס 1957 תמורת שחרור מקריוס מגלותו ומתן אפשרות לו לעבור ליוון, אלא שהבעיה המדינית הסתבכה עוד יותר משהעלו התורכים באי, בהנהגת פדיל קיצ'יק (Kuçük), דרישה לחלוקה, וב 1958 התחדשו מעשי־האלי־מות במאבק תלת־צדדי, תורכי—יווני—בריטי.

משאפסו הסיכויים להסכם מדיני לאנוסיס הציע מקריוס שתינתן עצמאות לאי, ובוועידת ציריך (11.2.1959) הסכימו לכך יוון ותורכיה. נקבע מפתח עדתי לשלטון במדינה החדשה, ולפיו זכאים היו התורכים, שהיוו 18% מהתושבים, ל 30% מהמושבים בפרלמנט וממשרות השלטון, לסגן־נשיא בן עדתם בעל סמכות וטו ול 40% מהצבא; לבריטניה נקבעו בסיסים צבאיים באי והיא ערבה לעצמ־אותו, יחד עם יוון ותורכיה, שגם הן צריכות היו להציב בק' יחידות צבא.

ב 16.8.1960 נהיתה ק' למדינה עצמאית, והיא נתקבלה לחבר העמים הבריטי. בשנים הראשונות לעצמאות נהנה האי ממידה מסוימת של שגשוג, ואותה עת התהדקו קשרי הכלכלה, במיוחד

קפריסין: חלוקה מדינית

התיירות, עם ישראל. אולם המשטר העדתי לא אפשר ממשל יעיל, והיוונים רגזו על שהחוקה העניקה לתורכים משקל רב יותר מכפי חלקם באוכלוסיה. בנובמבר 1963 הציע מקריוס, שמיךָ עם קבלת העצמאות נבחר לנשיא, לשנות את החוקה, אך סגנו קיצ'יק התנגד לכך. ב 22.12.63 פרצה מלחמת אזרחים בין התורכים ליוונים באי, והתערבות המדינות הערבות לעצמאות ק' החמירה את המצב. במארס 1964 נשלח לאי כוח־חירום של האו"ם, והצבתו הנציחה מצב של חלוקה־למעשה של ק', ובכלל זה חלוקת העיר ניקוסיה.

המיעוט התורכי נדחק לאזורים מצומצמים, נציגיו פרשו מהפר־למנט וקיצ'יק פרש מתפקיד סגן־הנשיא, וקיומם של בני העדה התורכית היה תלוי בסיוע מתורכיה. במרוצת הזמן הקימו התורכים לעצמם מוסדות שלטון עצמאיים. השלטון המרכזי היה בידי היוונים, ואלה הכניסו שינויים בחוקה במגמה לבטל את המשטר העדתי ולהנהיג שלטון רוב. התורכים לא הכירו בתקפותם של שינויים אלה. האו"ם ואה"ב שיגרו מתווכים למצוא פתרון מדיני לסכסוך, אך נסיונותיהם נכשלו. כפעם בפעם אירעו התנגשויות אלימות, ובנובמבר 1967 ניצבו יוון ותורכיה על סף מלחמה, ורק התערבות אה"ב מנעה זאת.

בינתיים החריפו היחסים במחנה היוונים עקב סכסוך בין הנשיא מקריוס ובין גריוס, מפקד כוחות היוונים באי, שיוונים מיוון הגדילו במאד את מספרם. מקריוס נטש את סיסמת „האנוסיס" עם יוון, וב 1968 נבחר ברוב עצום לתקופת כהונה שניה כמייצג עצמאותה של ק' מול מועמד יריב שדגל באנוסיס. המאבק בין תומכי גריוס השתלב במאבקים המדיניים ביוון, גריוס נהנה מתמיכת הימין ומקריוס מתמיכת השמאל.

בהדרגה עברו מתנגדי מקריוס לשימוש בטרור וניסו לרצחו (מארס 1970), והקרע המדיני עבר לכנסיה כשהגמוניה הדיחו את מקריוס מכהונת ארכיהגמון, בטענה שאין הוא יכול לשמש בכתר כהונה ובכתר נשיאות כאחד (מארס 1973). מקריוס הדיח את מדי־חיו (יולי 1973) ובחלק היווני באי החלה לוחמת גריליה בין אנשי גריוס ובין תומכי מקריוס. בתחילת יולי 1974 דרש מקריוס משליטיה הצבאיים של יוון להחזיר את הקצינים היווניים שנשלחו לק', בטענה שהם חותרים תחת משטרו. בתגובה פרצה הפיכה (15.7.1974), כנראה בתמיכת השלטון הרודני ביוון, מקריוס נמלט לחו"ל וניקוס סמפסון, מתומכי האנוסיס, נהיה לנשיא.

ב 20.7.1974 פלש צבא תורכיה לאי, כדי למנוע אנוסיס; יוון נרתעה מעימות צבאי ומשטרה הרודני התמוטט (23.7.1974); בו ביום התפטר סמפסון, העביר את הנשיאות לידי יו"ר הפרלמנט ובדצמבר חזר מקריוס לנשיאותו. התורכים כבשו את השטח שמצ־פון ל„קו אטילה" — ממורפו דרך ניקוסיה עד לפמגוסטה — כ ⅓ משטח האי שבו ישבו כ ⅓ מהתושבים; 200,000 יוונים שישבו בתחום זה עזבוהו והיו לפליטים; תחתם באו מתיישבים תורכים

קפריסין: שיעורים בצריף ששימש בית מגורים בכפר הנוער במחנה מס' 65, פסילוטימבו, 1947 (ברשות קרן היסוד, ירושלים)

חדשים לאי. ותורכיה מארגנת את השטח שבידיה בשלטון נפרד.

בשנים הראשונות לעצמאותה היו לק' קשרים הדוקים למדי עם ישראל, במיוחד, כאמור, בתחום התיירות. הסכסוך הבין־עדתי והצורך לזכות בתמיכה בזירות בין־לאומיות גרמו להתקרבותה לערבים ולצינון יחסיה עם ישראל.

G. Hill, *A History of C.*, I–IV, 1940—1952; D. Alastos, *C. In History*, 1955; H. Kosut (ed.), *C.*, 1970.

מ.

יהודים. יש מזהים את „אלישה" („ובני יָוָן אלישה ותרשיש..." [בראׄ י, ד]) עם ק', או עם חלק ממנה. מקום זה נזכר בכתבי אוגרית, מארי ואל־עמארנה, וכן במקורות מצריים, כארץ יצוא של נחושת. — וע"ע כתים. יהודים ישבו, כנראה, באי בתקופת השלטון התלמי, אך העדויות הן מאמצע המאה ה 2 לפסה"נ. ב 139 לפסה"נ תבעה רומי מק' לנהוג כדאוי ביהודים (חשמ"א ט"ו, כ"ג; וע"ע א"י, עמ' 349). בימי יוחנן הורקנוס פרח היישוב היהודי באי (קדה"י י"ג, י', ד'), ואכן נמצאו שם מטבעות חשמונאיות. בשנת 58 לפסה"נ סופח האי לפרובינקיה הרומית קיליקיה, והורדוס (ע"ע) קיבל מאוגוסטוס מחצית מהכנסת מכרות הנחושת בסולי, ונתמנה מפקח על יתרן (שם ט"ז, ד', ה'). נכדתו, אלכסנדרה, נישאה לאיש־יחס מק' (שם י"ח, ה', ד'). אגריפס מונה, באיגרתו אל גאיוס, את רשימת מושבות היהודים, ובתוכן „האיים המהוללים, כגון אובויה, ק' וכפתור" (פילון, „המשלחת אל גאיוס", 282). פאולוס, ברנבא (ע"ע) איש ק' ויוחנן ומרקוס הטיפו לנצרות בבתכ"נ באי, והיהודים ניסו להכשילם בעזרת הנציב הרומי (מעשי השליחים, XIII, 4—9). נראה שבירושלים היתה באותה עת מעין קהילה של יהודי ק' (שם, XI, 19—20). בימי טריַנוס (ע"ע) הצטרפו יהודי ק' למרד, ומסופר כי בהנהגת ארטֶמיון הרגו 240,000 איש והחריבו את סַלמיס. אבדותיהם לא נזכרו. לאחר דיכוי המרד נאסר על היהודים להיכנס לאי, אבל יש טוענים, ע"פ אחת הכתובות, שכבר במאה ה 2 חזרו; ואם „זיפירין" הוא אכן שם מקום בק' — הרי שהתנא רבי עקיבא ביקר אז באי (ספרי, נשא, ד'). כתובת מהמאה ה 4 לערך מספרת על חידושו של ביכ"נ מהמאה ה 3. באי נמצאו גם מנורות יהודיות מהמאה ה 3.

הידיעות על יהודי ק' ביה"ב אינן מצטרפות לכלל היסטוריה שלמה של קהילות, אף כי ברור שקיומן היה רצוף, בייחוד בפמגוסטה ובניקוסיה. ברור גם, כי מעולם לא התפתחו בערי ק' חיים קהילתיים ערים, ולא התנהלה בהן פעילות תרבותית שהשאירה רושם בתו"י. ידיעות מקוטעות ישנן מתחילת המאה ה 7 וה 11. בימי מלכי ליזיניין (1192—1489) ניסתה הכנסיה להחיל על היהודים חוקי הפליה, אך יחסם הנוח של המלכים ליהודים מנע זאת. בנימין מטודלה (ע"ע; 1170 לערך) מספר שבק' מתגוררים יהודים, קראים ובני כת יהודית השיבתים ביום א' בשבוע. בתקופה זו נהגו היהודים מפריחה כלכלית. ובערים הראשיות נמצאו קהילות משגשגות. לפי סכומי המס היתה ניקוסיה הקהילה החשובה. בתחילת המאה ה 14 הונהג אות הקלון (ע"ע). יהודים מאיטליה, בייחוד מאנקונה, התיישבו בפמגוסטה, שהיתה בשנים 1373—1464 תחת שלטון ג'נובה, ונטלו חלק במסחר בין ק' ובין מצרים וסוריה במחצית הראשונה של המאה ה 15. בתקופת שלטונה של ונציה (ע"ע; 1489—1575) ישבו יהודים מעטים באי, כעדות נוסע אלמוני משנת 1495 ור' משה בסולה (ע"ע), שביקר בק' ב 1521 ופגש בפמגוסטה 12 משפחות יוצאי סיציליה. אליהו מפיסרו (ע"ע) שביקר בק' ב 1563 מספר שקהילה נתקיימה רק בפמגוסטה. רבה היה אז ר' אליעזר אשכנזי (ע"ע). התורכים ניסו בראשית ימי שלטונם (1571) ליישב בק' יהודים, אבל לא הצליחו בגלל הירידה המשקית שהורגשה אז באי. השאלות מק' אל הכמי צפת, בעשור האחרון של המאה ה 16, מעידות על רמה תרבותית נמוכה. מן המאות ה 17/8 לא הגיעונו ידיעות. בראשית השלטון האנגלי (1878) התגוררו בעלי־מלאכה יהודים מעטים בק'. ב 1883—1897 נעשו נסיונות ליישב בק' יהודים מרומניה, ובמפנה המאה ה 20 נודעו נסיונות דוד טריטש (ע"ע) והרצל (ע"ע, עמ' 367) ליישב יהודים בק'. בשנות ה 30 הגיעו כמה מאות יהודים, מפליטי גרמניה ואוסטריה. הם פוּנוּ ב 1941 ע"י האנגלים. בשנים 1946—1948 שימשו מחנות בק' לאכסון כ 52,000 מעפילים, שגורשו לשם מחופי א"י ע"י האנגלים. בתקופה זו סייעו בידם שליחים מא"י בארגון שירותים קהילתיים ובהכנת עלייתם ארצה. מאז עצמאותה המדינית של ק' ב 1960 התמעטו היהודים באי, וב 1970 היו בק' 25 יהודים.

א. שליט, היהודים ערב פולמוס טריינוס (סיני, ר), ת"ש; ג. אלון, תולדות היהודים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד, א', 236—239, תשי"ט[3]; א. צ'ריקובר, היהודים במצרים בתקופה ההלניסטית־הרומית לאור הפאפירולוגיה, 160—179, תשכ"ג; ב. רות, לתולדות היהודים בק' (ספונות, ח'), תשכ"ד; ש. אפלבאום, יהודים ויוונים בקיריני הקדומה (מפתח בערכו), תשכ"ט; A. Reifenberg, *Das antike zyprische Judentum und seine Beziehungen zu Palästina* (JPOS, XII), 1932; G. Hill, *A History of C.*, I, 241/3, 247, 1940; J. Starr, *Romania*, 101–110, 1949; G. Musso, *Gli ebrei nel Levante genovese* (La Berio, X), 1970; O. K. Rabinowicz, *A Jewish C. Project*, 1962.

א. אש. – לא. ר.

קָצִיר (קַצ'לסקי), **אַהֲרֹן** (1913 לודז' — 1972, נרצח בנמל התעופה, לוד). כימאי פיסיקלי, מהבולטים במדעני ישראל. ב 1922 עלה ק' ארצה עם הוריו. הוא התחנך בגימנסיה העברית בירושלים, ומ 1931 למד ביולוגיה באוניברסיטה העברית. ק' היה מבוגרי המחזורים הראשונים של האוניברסיטה, ומהראשונים שקיבלו בה תואר ד"ר (1939; בהדרכת מכס פרנקל). בשנים 1939—1948 היה אסיסטנט במעבדה לכימיה תאורטית ומקרומולקולרית באוניברסיטה העברית. ב־1930 הצטרף ל„הגנה" בירושלים. בשנות ה 30 היה פעיל בתנועת־הנוער „הבחרות הסוציאליסטית". ב 1945 נמנה — יחד עם אחיו אפרים ויוחנן רטנר (ע' ערכיהם) — עם חוג מדענים שסייעו ל„הגנה" במחקר ובפיתוח נשק מייצור עצמי. סמוך לתחילת מלחמת־העצמאות היווה החוג גרעין ליחידת

פרופסור אהרן קציר מפעיל דגם של המכונה המכנוכימית (י. בראון, ים)

„מדע" בפיקוד שלמה גור (גרזובסקי), ועם הקמת צה"ל הפכה היחידה להיל־המדע (המ"ד). ק' נמנה עם מפקדי החמ"ד (בדרגת סא"ל), ושימש יועץ ומקשר מדעי עם דוד בן־גוריון, רה"מ ושר־הביטחון. לפי הזמנת ויצמן (ע"ע) הצטרף ק' ב 1948 למכון ויצמן למדע. הוא יסד את המחלקה לפולימרים, שבראשה עמד עד יומו האחרון. כן יסד במכון ב 1956 את המעבדה לפלסטיקה.

ב 1950 זכה בפרס ויצמן למדע של עיריית תל־אביב, יחד עם אחיו, אפרים. ב 1955 יזם את הקמת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. זו אושרה ע"י הממשלה ב 1958; נשיאה הראשון היה מ. בובר, וסגנו היה ק' (1960/2). ק' היה נשיאה השני (1962/8). ב 1961 זכה בפרס ישראל במדעי־הטבע, יחד עם תלמידתו, פרופ' אורה קדם. ב 1964 נבחר לנשיא הארגון הבי"ל לביופיסיקה שימושית וטהורה, ועמד בראשו עד 1968. ב 1971 נבחר לחבר־חוץ של האקדמיה הלאומית למדעים של אה"ב. כן קיבל תארי־כבוד ממוסדות־מחקר ומאוניברסיטות שונות בעולם. זמן קצר לפני מותו הוחלט להעניק לו את פרס רוטשילד למדעי־הטבע לשנת תשל"א.

ק' פרסם מאמרים רבים בעתונות המדעית הבי"ל, שמבחר מהם הופיע ב 1976 בקובץ Biophysics and Other Topics („הביופיסיקה ונושאים אחרים"). כן כתב שני ספרים: Nonequilibrium Thermodynamics in Biophysics („תרמודינמיקה של תהליכים בלתי־הפיכים", יחד עם פ. פ. קרן), 1965, ו„בכור המהפכה המדעית" (תשל"ב). בספר אחרון זה מנסה ק' לבנות גשר בין מדעי־הטבע למדעי־הרוח ולברר את תפקיד המדע בחברה המודרנית. ק' נודע כמרצה מעולה, ועסק הרבה בהפצת המדע בציבור הרחב.

עיקר עיסוקו המדעי של ק' היה בחקר הפוליאלקטרוליטים (שהם פולימרים [ע"ע פולימר] נושאי מטען חשמלי, ובד"כ מסיסים במים), והוא ניסח כמה מחוקי־היסוד הקובעים את התנהגותם של הפוליאלקטרוליטים בתמיסה. כן התעניין שנים רבות במנגנוני ההתמרה של אנרגיה במערכות הבנויות פולימרים, ובמיוחד בהיפוך הישיר של אנרגיה כימית לעבודה מכנית, כפי שקורה, למשל, בשריר. ק' תרם רבות גם בשדה התרמודינמיקה של תהליכים בלתי־הפיכים ולחקר הקרומים הסינתטיים והביולוגיים. יחד עם פרופ' קדם פיתח תאוריה תרמודינמית לתיאור כמותי מדויק של זרימת המרים שונים הנכנסים ויוצאים דרך קרום, השפעתם ההדדית של הזרמים ושינויי האנרגיה הנלווים לתהליכים אלה. בשנותיו האחרונות עסק בהרחבת התאוריה, כדי שתוכל להסביר את פעולתן של מערכות ביולוגיות מורכבות־יותר, שיש בהן זרימה ברשתות מסובכות של חמרים כימיים ותשמל, כגון זו המתרחשת במערכת העצבים.

ב 30 במאי נרצח ק' בהתקפה שביצעו 3 חברי ארגון־טרור יפני „צבא הכוכב האדום" (או „הצבא האדום המאוחד"), בשליחות „החזית העממית לשחרור פלסטין", בשדה־התעופה לוד. ק' חזר אז ארצה מכנס מדעי בי"ל. (בהתקפה נהרגו 28 איש, ביניהם 16 צליינים מפוארטו־ריקו, וכן שנים מהתוקפים. השלישי, קוזו אוקאמוטו, נתפס ונידון למאסר־עולם).

לזכר ק' הקים מכון ויצמן מרכז לחקר הביולוגיה הפיסיקלית, הנושא את שמו. כן קראה NASA (הרשות הלאומית לאווירונאוטיקה וחלל של אה"ב) על שמו את אחד המכתשים על הירח.

נ. שרון, לדמותו של א. ק' ז"ל („מדע", י"ז [2], 84—89), 1972/3.

ג. שר.

קָצִיר (קַצִ'לסקי), **אֶפְרַיִם** (נו' 1916, קיֶב), נשיאה הרביעי של מדינת ישראל, ביוכימאי ומהבולטים במדעני ישראל. ב 1922 עלה ק' ארצה עם הוריו. הוא התחנך בגימנסיה העברית בירושלים, והיה פעיל בתנועת־הנוער „הבחרות הסוציאליסטית" וב„הגנה". מ 1932 למד ביולוגיה באוניברסיטה העברית, וב 1941 קיבל תואר ד"ר בהדרכת מכס פרנקל. ק' המשיך לעבוד באוניברסיטה העברית כאסיסטנט במעבדה לכימיה אורגנית, תאורטית ומקרומולקולרית. ב 1947/8 היה עמית־מחקר במכון הפוליטכני בברוקלין ובאוניברסיטת קולַמביה, ניו־יורק. ב 1948 הזמינו ויצמן (ע"ע) להצטרף למכון ויצמן למדע. ק' הקים שם את המחלקה לביופיסיקה ועמד בראשה עד 1973, עת נבחר לנשיא המדינה.

אפרים קציר (י. בראון, ריבו)

יחד עם אחיו, אהרן (ע"ע), היה ממייסדי חיל־המדע של צה"ל, וב־1966/8 שימש מדען ראשי במשרד הביטחון. ק' נודע כמרצה מעולה, ועסק בהפצת המדע בציבור הרחב ובקירוב הנוער למדע. יחד עם פרופ' שלמה הסטרין יסד את העתון „מדע" (1956). ב 1950 זכה בפרס ויצמן למדע של עיריית תל־אביב. ק' היה מחבריה הראשונים של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. ב 1959 הוענק לו, במשותף עם תלמידו מיכאל סלע, פרס ישראל במדעי־הטבע, וב 1961 קיבל את פרס רוטשילד. ב 1966 היה לישראלי הראשון שנבחר לחבר־חוץ של האקדמיה הלאומית למדעים של אה"ב. כן קיבל תארי־כבוד מאגודות מדעיות ומאוניברסיטות שונות בעולם. ב 1977 נבחר לחבר־חוץ בחברה המלכותית הבריטית.

שנים רבות התרכז ק' בחקר פוליפפטידים סינתטיים (פולי־חומצות אמיניות) וחלבונים (ע"ע פרוטאינים). ק' וחבריו פיתחו שיטות לסינתזה של פולי־חומצות אמיניות, שהראשון שבהן, הפולי־ליזין, (פולימר של החומצה האמינית ליזין) הוכן במחצית השניה של שנות ה 40. ק' הראה, כי לפולי־חומצות אמיניות סינתטיות תכונות רבות הדומות לאלו של חלבונים: הן מתעכלות ע"י אנזימים (ע"ע פרמנטים) פרוטאוליטים (מפרקי חלבונים), חלו בהן שינויי קונפורמציה (ע"ע פרוטאינים), כמו בחלבונים, ועוד. כך פיתח ק' גישה חדשה לחקר החלבונים — הגישה הסינתטית — ותרם תרומה נכבדה להבנת הקשר בין המבנה הכימי שלהם ובין תכונותיהם הביולוגיות. ב 1960 היה ק' בין הראשונים שהכין אנזימים בלתי־מסיסים. בהמשך חקר את תכונותיהם, והראה כי לבד מן העניין התאורטי בחמרים כאלה — כמודלים של מערכות אנזימטיות בתא החי (שבו נמצאים רבים מן האנזימים בצורה שאינה מסיסה) — אפשר לעשות בהם שימוש נרחב בתעשיה וברפואה, כמו הפיכת הגלוקוזה לפרוקטוזה וייצור פניצילינים סינתטיים־למחצה.

ב 10.4.73 נבחר ק' לנשיא המדינה כמועמד סיעת המערך בכנסת (המועמד שכנגד היה פרופ' א. א. אורבך), וב 24.5.73 נכנס לתפקידו. ק' מגלה עניין מיוחד בעידוד העליה ובבעיות הפער החברתי, כשהוא קורא לליכוד העם על כל מרכיביו הקיבוציים והחברתיים.

יחד עם חוקרים אחרים פרסם את המאמרים Polyamino Acids as Protein Models („חומצות פולי־אמיניות כדגמי פרוטאינים" בתוך: The Proteins בעריכת H. Neurath, 1964[2]); Water Insoluble Enzyme Derivatives and Artificial Enzyme Membranes („תולדות אנזימים שאינם מסיסים במים וממברנות אנזימטיות מלאכותיות"; בתוך: Biochemical Aspects of Reactions on Solid Supports [„הבסים ביוכימיים של ראקציות על תמכים מוצקים"], בעריכת G. B. Stark), 1971. ב 1974 פרסם ב Peptides, Polypeptides and Proteins („פפטידים, פוליפפטידים ופרוטאינים") Polyamino Acids: Achievements and Prospects („חומצות פולי־אמיניות: השגים וסיכויים").

ק. פינס, דרכו של מדען ישראל — פרופ' א. קצ'לסקי בן 50 (מדע י"א 40—43), 1966.

ג. שר.

קַצֶּנֶלֶנבּוֹגֶן, מֵאִיר (מהר"ם מפדובה; 1473, פראג — 1565, פאדוֹ־בה), מגדולי הפוסקים האשכנזים במאה ה16. מצד אמו היה ק' נכד לר' יחיאל לוריא, רבה הראשון של בריסק. הוא למד אצל ר' יעקב פולק (ע"ע) בפראג, יחד עם ר' שלום שכנא (ע"ע). משם עבר לפאדובה, למד אצל ר' יהודה מינץ (ע"ע) ונשא את בת בנו ר' אברהם. למן 1525 היה רב לקהילת האשכנזים בפאדובה, וכיהן כראש ועד רבני־המחוז בוונציה. רבים, ובתוכם ר' משה איסרלש (ע"ע), מכנים אותו „אב"ד של מדינת ויניציה". ב1554 ישב בראש אסיפת ראשי קהילות איטליה, שנתכנסו בפרארה לתקן תקנות לטובת הצי־בור. ק' עמד בראש הישיבה בפאדובה, שמשכה אליה תלמידים מרחוק. באמצע המאה ה16 היה ק' מזקני דורו, מלבד היותו מגדולי תה"ח אז, ודעתו נתבקשה בכל בעיה חברתית או הלכתית חשובה שעלתה על הפרק באיטליה ובשכנותיה, וכן בקרב קהילות אשכנזיות אף במרחקים. חליפת השו"ת שלו הקיפה את כל גדולי־הדור שבאי־רופה ובארצות המזרח. ב1558 היה מעורב בפולמוס הגדול על הדפסת ספרי קבלה (ע"ע, עמ' 93) וחתם על חרמות נגד הדפסתם. בנו, ר' שמואל יהודה, היה ממלא־מקומו. חלק מתשובותיו נדפסו בספר „הא לכם זרע", יחד עם שו"ת מהר"י מינץ (ויניציה, שי"ג). מהר"ם הביא לדפוס את „משנה תורה" לרמב"ם, עם מעט הגהות וחידושים משלו מצורפים לסוף המהדורה (ויניציה, ש"י—שי"א), בדפוסו של ברגדין (ע"ע). מתחרהו של ברגדין, המדפיס יוסטיניאן, הוציא גם הוא מהדורה דומה, עם קיצור פירושיו והגהותיו של מהר"ם שגנב מברגדין. פרשה זו גרמה למחלוקת חמורה, שבעקבותיה נשרף התל־מוד בשנת שי"ר (ע"ע תלמוד).

י. ס. אייזנשטאט — ש. ווינער, ספר דעת קדושים, 82—84, תרנ"ז/ח; ש. אסף, מקורות ומחקרים, 240—246, תש"ז; מ. שטראשון, מבחר כתבים, קס"ח—קפ"ו, תשכ"ט; א. זיו, מהר"ם מפדואה (הדרום, כ"ח), תשכ"ט; י. ש. לנגה, ר' מ. מפדואה כעורך „סדר גיטין וחליצה" של מהר"י מינץ (בתיך: קובץ מהקרים מוקדש לזכרו של הרב ד. ריסניי), תשכ"ט; S. I. Mulder, *Eine zeldzame medaille* (Ned. Isr. Jaar-boekje, X), 1859/60; S. Schwarzfuchs, *I responsi di Rabbi M. da Padova come fonte storica* (in: Scritti in memoria di L. Carpi), 1967.

ש. ס.

קַצֶּנֶלסוֹן, יְהוּדָה לֵיבּ בִּנְיָמִין („בוקי בן יָגלי"; 1846, צ'רני־גוב [רוסיה] — 1917, פטרוגראד), סופר עברי רוסי. ק' התייתם בילדותו, נדד בבתי קרובים, ולמד בישיבת בוברויסק. אח"כ נתפס להשכלה ועבר לביהמ"ד לרבנים בז'יטומיר (ר' כרך ט', עמ' 991/2) ומשם לאקדמיה הצבאית־רפואית בפטרבורג. ב1877 נקרא לשרת בצבא הרוסי בחזית הבלקנים, ואחרי המלחמה התיישב בפטר־בורג ועסק ברפואה. בשנים 1879—1882 כתב מאמרים ופיליטונים בעתון Русский Еврей („היהודי הרוסי"), והטיף לאינטליגנציה היהודית לפעול לטובת אחיהם הנרדפים. מבחר הפיליטונים קובצו בספר „מחשבות וחזיונות" (תרס"ב). את הפתרון לבעיית יהודי רוסיה ראה בהשכלה ובי־מעבר למלאכה ולחקלאות. כש־נוסד העתון „היום" (1886) החל לכתוב פיליטונים ומאמרים ב־עברית, והתווכח עם אנשי „חיבת־ציון" על תלותם ביישוב א"י את קיום האומה. ק' פרסם גם מאמרים ומחקרים („רמ"ח אברים") בחקר הרפואה וחכמת־הטבע בתלמוד. עבודותיו אלו סוכמו בספרו „התלמוד וחכמת הרפואה" (תרפ"ח) והיוו בסיס לפיתוח מונחי הטבע והרפואה

יהודה ליב בנימין קצנלסון (אוסף שוורדרון, הספריה הלאומית, י־ם)

בעברית החדשה. ק' כתב גם מחקרים (רובם ברוסית) בתו"י בימי־קדם, ושימש עורך ה„אנציקלופדיה היהודית־רוסית". מתוך שראה את פתרון בעיית היהודים בשיבה אל הקרקע — בכל ארץ שהיא — תמך במפעלו של הבארון הירש (ע"ע) ליישב יהודים בארגנטינה, ואף נבחר לוועד חברת יק"א (ע"ע). סיפורו „שירת הזמיר" (תרנ"ד) הוא שיר־הלל לעבודת האדמה, וכן גם סיפורו הסמלי „בין אדני השדה" („הדור", תרס"א). ב1909 ביקר בא"י ונפעם מהשיבה לעבודת האדמה ומתחיית השפה העברית. ק' פעל ב„חברת מפיצי השכלה" (ע"ע) והיה יו"ר „אגודת חובבי שפת־עבר" ברוסיה. כן הרצה ב„קורסים הגבוהים למדעי־המזרח" מיסודו של הברון ד. גינצבורג (ע"ע) בפטרבורג, ואף עמד בראשם לאחר פטירת מייסדם. זכרונותיו נתפרסמו בהמשכים בעתון „העם" המוסקוואי, וי"ל בספר „מה שראו עיני ושמעו אזני", תש"ז. חלק מעזבונו פורסם ב„התקופה", א'—ג', כ"ד—כ"ה.

י. קלוזנר, יוצרים ובונים, א', 293/7, תרפ"ה; פ. לחובר, מהקרים ונסיוניות, קל"ה—קמ"א, תרפ"ה; ד. פרישמן, פרצופים, נ"ד—ס"א, תרצ"א; ב. כ"ץ, י. ל. ק', האיש ופועלו (בתוך: בוקי בן יגלי [י. ל. קצנלסון], מה שראו עיני ושמעו אזני), תש"ז.

י. ס.

קַצֶּנֶלסוֹן, יִצְחָק יְחִיאֵל (1886, קורליצ'י [פלך מינסק] — 1944, אושוויץ), מחנך, משורר עברי־יידי, סופר ומחזאי. אביו, יעקב בנימין, היה אף הוא סופר ומתנך. ב1894 עברה משפחתו לזגירז' (ליד לודז'), שם ניהל אביו „חדר" מתוקן. בבית אביו למד ק' תנ"ך ועברית. בשנים 1896—1939 התגורר ק' בלודז'. מגיל 12 עבד לפרנסת המשפחה, ובצד העבודה החל לכתוב שי־רים, ללמוד בעצמו ולהתמסר לתאטרון הכללי והיידי. מרא־שית יצירתו היה ק' סופר דו־לשוני. הוא כתב שירים ופרוזה בעברית, וקומדיות ביידית (ב־ד"כ), שתרגמן בעצמו לעברית („דעקאדענט" [תרס"ט]; „קא־ריקאטורן" [תר"ע] „די מאדער־נע" [בעבר'—„המעגל"], 1911; „בחורים" [תרע"א]. — וע"ע עברית, ספרות, עמ' 703). ב־יצירותיו העבריות המוקדמות העלה ק' את עולם ילדותו, על נופיו ודמויותיו („בגבולות ליטא", [נדפס ב„השלח", תרס"ח], תרס"ט). בקומדיות — שאחדות מהן הוצגו בלודז' בהצלחה רבה — חשף את דמותה של הבורגנות היהודית בעיר. מגיל 18 התמסר להוראה ולכתיבה. פגישותיו בוורשה בראשית המאה עם י. ל. פרץ וא. רֵיזין (ע' ערכיהם), חיזקו בו את הזיקה לשפה היידית ולספרותה. יצירותיו הראשונות בעברית התפרסמו בעתון הילדים „עולם קטן" וב„הצפה" (1903), ועיקרן ב„הדור", „מאספי הזמן", ו„השלח". ספר שיריו הראשון, „דמדומים", י"ל בוורשה בתר"ע. ב1912 ייסד את תאטרון „הבימה העברית" בלודז'; הופעותיו בערי פולניה וליטא עוררו הד רב. כבר לפני מלה"ע I החל ק' בהקמת רשת חינוך עברי, מגן־ילדים — שבו לימד בעצמו — ועד לביה"ס התיכון, שבראשו עמד. בעבודתו החינוכית שילב הוראה ביצירה ספרותית, וחיבר ספרי־לימוד רבים וספרי־ילדים בעברית וביידית. כן תרגם משירי ה. היינה.

יצחק יחיאל קצנלסון (אוסף שוורדרון, הספריה הלאומית, ירושלים)

היסוד־המעמיד ביצירתו והדחף העיקרי לפעילותו התרבותית והספרותית היא תחושת ההוויה הפגומה בחיי היחיד והכלל בגלות, והיא מבוטאת ביצירתו בסמלים קודרים, כגון מוות, שעמום ואלם.

החלק המתרונן והעליז ביצירתו אינו אלא חיפוש אחר שיורי־היות בתוך הוויה זו. את תיקונה של הוויה פגומה זו ראה בתחיית הלשון העברית והחיים היהודיים בא"י, ובחלוצים — שעמם יצר קשר הדוק — ראה פתרון יחיד לקיום היהודי בגולה. את הפרובלמטיקה של האנטישמיות בפולניה אל מול אין־האונים שבקיום היהודי העלה במחזהו „תרשיש". ב 1925 וב 1934 ביקר בא"י, ואחדים משיריו הולחנו והושרו בפי החלוצים („מה יפים הלילות בכנען" ועוד).

ב 1939 נמלט מלודז' לוורשה, ובה המשיך בפעילות תרבותית ענפה (ר' להלן). ב 1942 נשלחו אשתו ושניים מבניו למחנה־השמדה. בפרוץ המרד הראשון בגטו ורשה היה ק' עם הלוחמים. ב 1943 הועבר יחד עם בנו, צבי, למחנה־המעצר ויטל (Vittel) בצרפת. כעבור שנה נשלח עם בנו לאושוויץ ושם נרצח.

במהלך השואה היה ק' מורה־דרך לרבים בגטו ולמקוננו של העם היהודי ההרוג. בהיותו מודע לכוונות הנאצים, התמסר לפעילות חינוכית וספרותית קדחתנית, במסגרת הגימנסיה המחתרתית של „דרור" בגטו ובבית־יתומים. ביצירותיו מתקופת השואה (ע"ע יידית, עמ' 807) העלה על נס את ייחודה של השקפת־העולם היהודית, וערך חשבון־נפש עם העולם הנוצרי בעצמה ספרותית נדירה. יצירותיו בגטו נכתבו בעיקר יידית: אחדות מהן נדפסו ע"י המחתרת. את מרביתן קרא בפומבי והציג מהן במסגרת הלהקה הדרמתית שניהל בגטו. מיצירותיו הבולטות בתקופה זו: „דאָס ליד וועגן שלמה זשעלאַכאָווסקי" („השיר על שלמה ז'לוכובסקי") ו„דאָס ליד וועגן ראדזינער" („השיר על הרבי מרדזין"; י"ל כספר בתשל"ב). האחרון נדפס בתשכ"ד. בשהותו במחנה ויטל כתב יומן־זכרונות, „פנקס ויטל", ואת השיר „דאָס ליד פונעם אויסגעהרגעטן יידישן פאלק" („השיר על העם היהודי ההרוג"; עבר': מ. ז. ולפובסקי, תש"ז). תחת השלטון הנאצי חיבר ק' כ 45 יצירות, ובהן שירים ומחזות, תרגומי מקרא ליידית, מחזות לילדים, מאמרים ועוד.

מיצירותיו המקובצות: שירים (א'־ג'), תרצ"ח; כתבים אחרונים, ת"ש—תש"ד, תשכ"ט; שירים, 1903—1938, תשל"ה; „על נהרות בבל; ביבלישע טראגעדיע אין פיר אקטן", תשכ"ז.

בית לוחמי הגטאות שבקיבוץ לוחמי הגטאות, נקרא על־שמו.

נ. עק, התיעים בדרכי המוות, תש"ג; י. צוקרמן, לזכרו של י. ק' (מבפנים, י"א), תש"י; הנ"ל, עם י. ק' בגטו וארשה (שם, י"ג), תש"ח/ט; מ. טננבוים־תמרוף, דפים מן הדלקה, תש"ח; ד. סדן, בין דין להשבון, תשכ"ג; הנ"ל, אבני גדר, 1970; ג. בדגסון, שלשה דורות בספרות הילדים העברית, תשכ"ו; צ. ק"־נאכומאוו, י' ק', זיין לעבן און שאפן, 1948; ג. שקד, המחזה העברי ההיסטורי בתקופת התחייה, תש"ל.

יח. ש.

קֶצְ'קֶמֶט (Kecskemét), עיר במרכז הונגריה, כ 80 ק"מ מדרום־מזרח לבודפשט; 77,484 תוש' (1970). ק' היא מרכז לשיווק תוצרת חקלאית, ויש בה מפעלים למצרכי מזון ולעיבוד עורות.

4 המשפחות היהודיות הראשונות התיישבו בק' ב 1746, באישור השלטונות, אך רק ב 1801 נוסדה בהם קהילה. בי"ס יהודי פעל בק' בשנים 1844—1879. ב 1868 הגדירה הקהילה את עצמה כנאולוגית. ב 1871 הוקם ביכ"נ. רק ב 1917 התארגנה קהילה אורתודוכסית. ב 1785 היו בק' 47 יהודים, ב 1910 — 2,202 וב 1941 — 1,347. בשנים 1945/7 ישבו בק' כ 400 יהודים, ביניהם כ 150 שחזרו מאושוויץ.

מ. זנדברג, שנה ללא קץ, תשכ"ז; J. Bátány, *A k-i zsidók története'ből* (IMIT, Évkönyv, IX, 102—126), 1899; J. Halmi, *Das schwarze Buch über K.*, 1920.

קֶצְ'קֶמֶטִי (Kecskeméti), משפחה יהודית בהונגריה, מן העיר קצ'קמט (ע"ע). מבניה: (1) ק' ארמין — K. Ármin — (1874—1944, אושוויץ), רב וחוקר. למד בביהמ"ד לרבנים בבודפשט, וקיבל תואר ד"ר באוניברסיטה שם. מ 1898 עד 1944 היה רב בעיר מאקו (Mako) שבהונגריה, מ 1929 הרצה באוניברסיטת סגד (ע"ע). ממחקריו (בהונגרית): על דמות היהודי בספרות ההונגרית (1896, 1897), על תולדות הספרות היהודית (1908/9), לתולדות היהודים במחוז צ'אנאד ועוד. (2) ק' ליפוט — K. Lipot — (1863—1936), רב, חוקר המקרא ומתרגם; אחיו של (1). למד בביהמ"ד לרבנים בבודפשט ובאוניברסיטה שם, וכן בביהמ"ד לרבנים בברלין. הוכתר בתואר ד"ר. מ 1890 ועד מותו היה רב בקהילה הנאולוגית באורדיאה מרה (ע"ע). ב 1920 יסד בי"ס תיכון יהודי שהלימודים בו התנהלו בשפה ההונגרית; ביה"ס התקיים עד 1944. את התנגדותו לציונות ביטא בחיבורו A cionizmus („הציונות"), 1908. היה מהראשונים שתרגמו להונגרית מהשירה העברית של יה"ב. מחיבוריו (בהונ־גרית): „משוררים יהודיים" (1887), „הגיהנום בשירה היהודית של יה"ב" (1888), „הנביא ירמיהו ודורו" (1932), „ישעיהו" (1935) ועוד. ק' היה מראשי הבונים החפשיים וממנהיגי המפלגה ההונגרית הטרנסילוונית־הכל־ארצית.

ש. יצהקי, בת"ס יהודיים בטראנסילווניה, 77־90, תש"ל (עבידת־גמר); R. Dár, *K. A. irodalmi munkássága*, 1969.

קַצְרָנוּת (אנג' shorthand או stenography, היינו, כתיבה מצומצמת, מהמלה היוונית στενος — צר), שיטת כתיבה מהירה, המאפשרת רישום בו־זמני של דיבור. ישנן מאות שיטות ק', אך רק מעטות זכו לתפוצה נרחבה, והן השימושיות ביותר והנוחות לכתיבה רהוטה וללימוד. שיטות רבות משתמשות בסמלים גאומט־ריים מלאכותיים (symbols) לייצוג אותיות (הברות ועיצורים), או קבוצות של אותיות, וכן לציון מלים שלמות ומליצות השכיחות בדיבור. יש שיטות המשתמשות באותיות־כתיב רגילות לרישום פונטי של מלים ומושגים, דהיינו, כפי שהן נשמעות, תוך השמטת אותיות אלמות. יש שסמלים נבדלים זה מזה ע"י הדגשה (shading), או אי־הדגשה, של קוויהם, ומשמעותם משתנית ע"י כתיבה מעל, ע"ג או מתחת לקווים. יש שקצב כתיבה מואץ מושג ע"י קיצורי־מלים והשמטת מלים מובנות מאליהן. מהירות הכתיבה הקצרנית 80—200 מלה ויותר לדקה.

קיימת עדות ארכאולוגית, מאתונה ומדלפוי, לשימוש בק' ע"י היוונים בני התקופה הקלאסית. זו היתה הטכיגרפיה (ταχυγραφεω) היינו, הכתיבה המהירה. כך נרשמו דבריו של סוקרטס (ע"ע) ושירים שהושמעו באולימפיה. בשנת 65 לפסה"נ בערך המציא מרקיס טוליוס טירו (Tiro), עבד משוחרר של קיקרו (ע"ע), שיטת ק' (notae Tironianae) ששימשה לרישום נאומי אדונו, וכן, של קטו „הצעיר" (ע"ע). הקצרנים כונו, נוטריונים (notarii). הקיצורים הנהוגים עד היום, כגון N. B. (nota bene — שים לב) ו P. S. (post scriptum — אחרית דבר), ייתכן שמקורם בתקופה זו. יוליוס קיסר וטיטוס (ע' ערכיהם) השתמשו בק', ולפחות מכתב אחד של השליח פאולוס (ע"ע) נרשם בק'. גם במצרים השתמשו בק', ובמאה ה 4, בימי אוגוסטינוס (ע"ע), שימשו 8 קצרנים לרישום דברי אסיפת הגמונים בצפון־אפריקה. הטכיגרפיה „הביזנטית" שימשה כעבור זמן לרישום כמה „קודיקים" (codices — כתבי־מופת) במנזר גרוטה־פרטה באיטליה. גם לשכות המושלים המרווינגים והקרולינים השתמשו בק'. הק' של טירו היתה בשימוש יותר מ 1,000 שנה, אך משנשתכחו בהדרגה אמנויות הכתיבה והקריאה, נתמעט גם ידע הק', מה גם שהמשתמשים בה נחשדו בשימוש בכתב־סתרים, ואף בכישוף. ברם, אחדים המשיכו להתעניין בה, כגון, תומס בקט (ע"ע) וג'ון מטילברי (Tilbury) באנגליה. עם זאת נפוץ היה במשך כל יה"ב, בתעודות ובכ"י, השימוש ב compendia (לאט' — „חסכונות"), היינו, סמלים מקוצרים ומוסכמים לציון מלים שהשימוש בהן היה רב.

תקופת הרנסאנס גרמה גם לתחיה הדרגתית של הק', ותקופת הרפורמציה גרמה למבול דרשות דתיות שחייבו רישום. עוד במאה ה 14 נתגלה ס' תהילים שנכתב בשיטה קצרנית. נראה כי עוזרו של לותר (ע"ע), קרוציגר (Cruciger), רשם חלק מדברי רבו